श्रीआर्यभिषक्

अथवा

हिंदुस्थाननो वैद्यराज

सद्गत आ० म० शास्त्री शंकर दाजी पदे, एमणे
काशीनिवासी व्यास हरिकृष्ण भगवानलाल पासे
पोताना मराठी ग्रंथनुं करावेलुं भाषान्तर

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय
तरफथी श्रीयुत प्रागजी डोसजी कानाबार पासे
सुधारोवधारो करावी प्रकाशकः भिक्षु–अखंडानंद
સ્થળઃ અમદાવાદ અને કાલબાદેવી—મુંબઇ

આવૃત્તિ છઠ્ઠી,પૃ૪૭૨૦, પ્રત ૩૩૦૦,સં.૧૯૮૨, કુલપ્રત ૧૩૨૦૦
મૂલ્ય રૂ. ચાર, બહારગામના વેચનાર સવાચારલેશે.

स्मृतिमान् युक्तिहेतुज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ॥
भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ "श्री चरकाचार्य"

અર્થાત્—સ્મરણશક્તિવાળો, યુક્તિ તથા હેતુને જાણનારો, જિતાત્મા અને સારી પરીક્ષા કરી જાણનારો વૈદ્ય જ ઔષધવડે રોગીની ચિકિત્સા કરે.

અમદાવાદમાં " શ્રી સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય "માં
ભિક્ષુ—અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

આગલી આવૃત્તિઓવિષે થોડાક અભિપ્રાય

"વૈદ્યકની સર્વસુલભ અનેક બાબતોની માહિતીથી ભરપૂર આ ગ્રંથ છે. સાધારણ વ્યાધિ થયે ઔષધિ ઘરમાં છતાં તેનો ઉપયોગ ન સમજવાથી વૈદ્યને ત્યાં દોડવાનું થાય છે. તેમ કરવાની આવા પુસ્તકના યોગથી જરૂર પડતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ જેઓ વૈદ્યનો ધંધો કરે છે તેમને તો આ પુસ્તકમાંની માહિતી અમૂલ્ય થઇ પડશે." **કેળવણી–સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫.**

"યહ ઐસા સુંદર ઔર સુસંસ્કૃત ગ્રંથ હૈ કિ એક ઇસીકે પાસ રહેનેસે ફિર ઔર કિસી ભી ગ્રંથ કે રખનેકી આવશ્યકતા નહીં પડતી. એક યહી ગ્રંથ મનુષ્યકો પૂર્ણ વૈદ્યરાજ બનાનેમેં સમર્થ હૈ." **સુધાનિધિ–જાન્યુઆરી ૧૯૧૭.**

આ પુસ્તક "ગૃહવૈદ્યક" અથવા "ફેમીલી મેડીસીન" ની પેઠે દરેક ઘરમાં આદરણીય છે. આપણી સ્ત્રીઓને પોતાનાં બાળકોની સહેજ માંદગીમાં તેમજ પોતાને તથા પોતાના કુટુંબમા કંઇ પણ વ્યાધિ થતાં આરોગ્યના સંબંધમાં ડૉકટર સાહેબોને ઘેર જવું પડે છે; પણ તેઓ આવાં પુસ્તકો વાચી ઘરગતુ દવાઓના ગુણદોષ તથા સામાન્ય રોગની ચિકિત્સા વગેરે જાણે તો તેથી તેમને ઘણો લાભ થાય." **નવજીવન અને સત્ય–જાન્યુઆરી ૧૯૧૭.**

"સ્વ૦ વૈદ્યશાસ્ત્રી શંકર દાજીની બાહોશ કલમથી રચાયલા આ ગ્રંથના ઉપયોગિપણાવિષે બે મત હોઈ શકેજ નહિ. એ વિખ્યાત વૈદ્યશાસ્ત્રીએ આ ગ્રંથનો સંગ્રહ જૂના ગત કાળના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વૈદકસાહિત્યના અભ્યાસ અને પોતાના બહોળા અનુભવપરથી ઉપજાવી કાઢેલો છે.

આ સંગ્રહની રચના અને દરેક પ્રકરણમાં નજરે પડતી કાબેલ અને અમુક વર્ણનશક્તિ ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. આવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથો જોઇને આપણે ગર્વ લઈ શકીએ કે પશ્ચિમ તરફના મુલકોના શાસ્ત્રકારોની સાથે હરિફાઇમાં આપણે ખાંડ્યા જઇએ એમ નથી.

આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં સ્વ. પં. શંકર દાજી શાસ્ત્રીનું જીવન આપવામાં આવેલું છે તે યથાયોગ્ય છે. આવા પરાક્રમી પુરુષોના જીવનનું વૃત્તાંત વાંચીને આ જમાનાના સહેલાણી સજ્જનોમાં અનુકરણીય ઉત્સાહ ઉદ્દભવે એમ આશા રાખી શકીએ.

આ ગ્રંથના અંગમાં કાઇ ચંચુપાત કરીએ તો કંઇ અવનવા ગુણો દૃષ્ટિગોચર થાય છે; દોષની તો ખામીજ છે. પ્રથમમા વનૌષધિના ગુણોનું આદર્શન કર્યું છે અને તે એવી તો બાહોશીથી કરેલું છે કે મનને આહ્લાદ આપે છે. વર્ણન કરવામાં ઠેકઠેકાણે કંઇ કંઇ રસીલો હેવાલ વર્ણવીને શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના વાંચનારને કંટાળો ના ઉપજે તેમાટે પ્રયાસ કીધો છે. બીજા ભાગમાં રોગને અનુકૂળ પડે એવી દવાઓનું બ્યાન કીધું છે અને અટપટા નામવાળી અને અશક્ય દવાઓને ઠેકાણે ઘરગથુ અને લોકપ્રિય દવાઓનાં મિશ્રણ દર્શાવીને રોગી પ્રજાને આભારના બોજાનીચે મૂકી છે. વળી પાંચમા ભાગમાં રસવૈદ્યનું વર્ણન કરીને જૂદા જૂદા ખારોને બનાવવાની રીતો જે ઘણી કઠણ અને ગુપ્ત બાબતોમાં ગણાય છે, તે પૂરતી વિગતોસાથે જાહેરમાં જણાવી છે; પણ આ ગ્રંથના ગુણો અગણિત છે ને તેનું વર્ણન કરવું તે સોનાપર ઢોળ ચઢાવવા જેવું છે.

દેશી વેપારી ચેમ્બરનું માસિક—જુન ૧૯૧૫.

"વૈદ્યકના ઘણા ગ્રંથો પ્રકટ થયેલા છે, છતાં અમારે કહેવુંજ જોઇએ કે તે દરેક ગ્રંથોમાં આ ગ્રંથને અગ્રપદ આપીશું તો તે કોઇ પણ પ્રકારે ખામીવાળું નહિજ ગણાય. આ ગ્રંથમાં ભારતવર્ષની ઉત્તમ વનસ્પતિઓનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે સંબંધી તથા બીજું વૈદકના ધંધાને સહાય થઇ પડે તેવું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે, પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ ભારતપર અનેક ઉપયોગી વનસ્પતિઓ ઉત્પન્ન કરી જે ઉપકારો કર્યાં છે, તે ખરેખર મહાન છે;પણ તેઓના ગુણદોષ નહિ જાણવાથી તેવી અનેક ઉપયોગી વનસ્પતિ નકામી જાય છે. તે માટે આ પુસ્તક ઘણુંજ ઉપયોગી છે. નાનાં નાનાં શહેરો અને ગામો કે જ્યાં વૈદ્ય ડૉક્ટરોનો અભાવ હોય છે

તેવી દરેક જગ્યાએ આ પુસ્તક હોય તો ઘણુંજ ઉપયોગી થઈ પડયા સિવાય રહેશે નહિ અને ભારતની ગરીબડી પ્રજા વૈદ્ય ડૉક્ટરોનાં ભારે પડતા બીલ ચુકવવાથી મુક્ત થશે ”

વિવેચક–ઑગસ્ટ ૧૯૧૪.

“ પશ્ચિમનું સઘળું સ્વીકારવાની દોડધામમાં આપણે જૂદી જૂદી જાતની વનસ્પતિઓના ઉપયોગ ત્યજી દેવાથી ઘણુજ ગુમાવ્યુ છે. અલબત્ત, વિલાયતી દવાઓ તાત્કાલિક અસર જલ્દીથી કરે છે, પણ દર્દના ઉંડા મૂળ કાઢવાની તેની શક્તિવિષે શંકા રાખી શકાય. આ ગ્રંથમા જૂદી જૂદી દરેક જાતની વનસ્પતિઓના ઔષધ તથા પાકતરીકેના ઉપયોગ વિગેરેની તમામ હકીકત આવી જાય છે. તેમનું કેવા પ્રમાણમા ને કેવી રીતે મિશ્રણ કરવું તે પણ આપેલુ છે એકંદરે આ ગ્રંથ ગૃહવૈદ્યતરીકે ખાસ કરીને કામ લાગે તેવો છે, તેથી દરેક કુટુંબમા તે રાખવા લાયક છે.”

ગુલશન—માર્ચ ૧૯૧૫.

“ આયુર્વેદિક ઔષધનો આ એક અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ છે આ પુસ્તક જ્યારે પ્રથમ બહાર પડયુ, ત્યારે તેની કિંમત રૂ. દશ હતી; પણ આ સંસ્થાએ તેની લગભગ દશ ટકા જેટલીજ કિંમત કરી નાખી છે. તેના કદના પ્રમાણની કદર પ્રથમ દૃષ્ટિપાતેજ થાય તેવી છે અને અમારૂં માનવું છે કે કોઈ પણ વૈદ્યે તેની અંદરની હકીકતથી અજાણ રહેવું ન જોઇએ.”

મોડર્ન રીવ્યુ—જુલાઈ ૧૯૧૪.

“ આ પુસ્તકને સુધારીને ફરી છપાવવાની જરૂર હતી અને સુભાગ્યે એ કાર્ય સસ્તા સાહિત્ય-ના હાથમા આવ્યુ તેથી અમો ઘણા ખુશી થયા છીએ ”. **વૈદ્યકલ્પતરુ**. નવે૦–ડીસેમ્બર ૧૯૧૪.

“ ઉક્ત પુસ્તકના લેખક સુપ્રસિદ્ધ કુશળ વૈદ્યરાજ સ્વ૦ શ્રીયુત શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે હતા. તેઓ આયુર્વેદમા અતિ નિપુણ અને મહા વિદ્વાન હતા. તેમણે મનુષ્યોને લાગુ પડતા તમામ રોગોની ચિકિત્સા અને તેની દેશી ઔષધિનો મોટો સંગ્રહ એકત્ર કરી જનહિતાર્થે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો તેની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે. ગામડામા ઉટવૈદુ કરી લોકોને કમોતે મારી નાખનાર વૈદ્યોએ તથા દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીએ ઉક્ત ગ્રથ અવશ્ય ખરીદવા જેવો છે. **બ્રહ્મભટ્ટમિત્ર**—જુલાઇ ૧૯૧૫.

• “આ લોકપ્રિય પુસ્તકની પાચમી આવૃત્તિ આ કાર્યાલય તરફથી હાલ પ્રસિદ્ધ થઇ છે. આર્ય-ભિષકનું પુસ્તક ગુજરાતી પ્રજામા એટલું જાણીતું છે કે તેના સંબંધમા જે લખીએ તે ઓછું છે. હાલ અસહકારનો યુગ ચાલતો હોઇ બહિષ્કારની વાતો થાય છે. તેમા જો લાખો રૂપીઆની પરદેશી દવાઓ વપરાય છે તેને સ્થાને આપણી દેશી દવાઓ વપરાય તો ઘણોજ ફાયદો થાય તેમ છે. વનસ્પતિના ગુણદોષ, ઔષધોની બનાવટ, રોગોની ચિકિત્સા વગેરે તમામ વૈદ્યકને લગતા વિષયો આ પુસ્તકમા સમાવ્યા છે ”

વિશ્વજ્યોતિ–કાર્તિક ૧૯૭૯.

“ આ પુસ્તકની પાચમી આવૃત્તિ પણ અમોને ઉપરોક્ત સંસ્થા તરફથી ભેટ મળેલી છે. આર્યભિષકવિષે વધારે ઉહાપોહ ન કરતા ટુંક મુદતમાંજ પાચ આવૃત્તિમાં ૯૯૦૦ પ્રતોનો ઉઠાવ થઇ ગયો તેજ તેની ઉપયોગિતાનો પૂરાવો છે.”

વૈદ્યકલ્પતરુ

“હમણા પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકીય વિદ્યાએ એક વેળા આગળ વધેલા આપણા આયુર્વેદ શાસ્ત્રને પછવાડે નાખ્યુ છે, એ ખરૂ; પરંતુ જો એ શાસ્ત્રને પુનર્જીવન આપી વિકસાવવામા આવે તો આપણે પાશ્ચાત્ય ખર્ચાળ પદ્ધતિથી બચી જઇએ. આ ઉપયોગી ગ્રંથની લાબા વખતથી માગ બહુજ હતી એટલે એ કાર્યાલયે એ મોટી ખોટ પૂરી પાડી છે. એમા દેશી વનસ્પતિઓના ગુણદોષ વર્ણવવામાં આવ્યા છે, રોગોના લક્ષણ અને ઉપચારો અપાયા છે. એટલે દરેક કુટુંબને સાધારણ સાધારણ બાબતમાં ડૉક્ટરની મદદ લેવાને બદલે આવા એકાદ પુસ્તકનો સહવાસ વધારે લાભદાયી થવા સંભવ છે.”

હિંદુસ્થાન (દૈનિક (તા. ૭–૯–૧૯૨૨.

प्रकाशकनुं निवेदन

'આર્યભિષક્' ની પહેલી આવૃત્તિ (પ્રત ૧૦૦૦) સંવત ૧૯૫૦મા મૂળ ગ્રંથકર્તાએ પોતેજ પ્રસિદ્ધ કરી હતી. બીજી આવૃત્તિ (પ્રત ૧૦૦૦) તેમની પરવાનગીથી 'રામ કંપની–સુરત' દ્વારા નીકળી હતી. એ પછી આ સંસ્થા તરફથી ત્રીજી આવૃત્તિ (પ્રત ૨૩૦૦) સંવત ૧૯૭૦ મા; ચોથી આવૃત્તિ (પ્રત ૨૩૦૦) સવત. ૧૯૭૨ મા; અને પાંચમી આવૃત્તિ (પ્રત ૩૩૦૦) સંવત ૧૯૭૮ માં પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. એ આવૃત્તિ પણ ખપી જવાથી આજે તેની છઠ્ઠી આવૃત્તિ સપ્રેમ રજુ થાય છે.

આ પછીના પૃષ્ઠોમા અપાયલો આગલી આવૃત્તિઓની પ્રસ્તાવના વગેરેનો સારાંશ વાચવાથી આ ગ્રંથની મૂળ યોજના તથા તેમા થયેલા સુધારાવધારા વગેરેને લગતી માહિતી મળશે; તેમજ ગ્રંથની શરૂમા આપેલા મૂળગ્રંથકર્તાના ચરિત્ર ઉપરથી તેમનાવિષે પણ સારી માહિતી પ્રાપ્ત થશે.

ગ્રંથની છેવટે આપેલા શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધારી લીધા પછીજ ગ્રંથ વાચવો જોઇયે. છાપવામાં કોઇ કોઇ સ્થળે કાનો, માત્રા, રેફ, અનુસ્વાર, હ્રસ્વ, દીર્ઘ, વગેરે ઉડી જવાથી 'દેશ'ને બદલે 'દશ'; 'ઉત્પત્તિ' ને બદલે 'ઉત્પાત્ત'; 'તેલ' ને બદલે 'તલ' વગેરે બની જાય છે; તેવી અશુદ્ધિઓ પણ શુદ્ધિપત્રમા આપી છે; પરંતુ આવી અશુદ્ધિઓ સર્વ પ્રતોમા એકસરખી હોતી નથી.

શુદ્ધિપત્ર પછી **"વૈદ્યકના સંસ્કૃત ગ્રંથોની નામાવલી"** આપેલી છે; અને તે પછી ચાહા, તંબાકુ, વગેરેના સંબંધમા અગત્યની માહિતી અને સૂચના આપનારી બાબતો અપાઇ છે. તે તરફ પાઠક બંધુઓનું લક્ષ ખેચી સર્વેશ્વરના સ્મરણપૂર્વક **ॐ तत् सत्**

પૌષ સુદિ પડવો, સંવત્ ૧૯૮૨
ડીસેમ્બર–૧૯૨૫

ભિક્ષુ–અખંડાનંદ

आ आवृत्तिना मूल्यादिनी गणनाः—

રોયલ ૮ પેજીના દરેક ફરમા દીઠ પ્રત ૩૦૦૦ નો ખર્ચ (ભેટ, બિગાડ, ફંડ વગેરે બાબતની વધારાની પ્રત ૩૦૦ સહિત) કાગળના રૂ. ૨૪॥; છપાઈ અને વળાઈ રૂ. ૨૬; તથા પ્રૂફ, મકાનભાડુ, દેખરેખ, વીમો અને છપાઈ જતાસુધીની તમામ વ્યવસ્થા મળી રૂ ૭, કુલ સરવાળો રૂ. ૫૭॥; તેને કુલ ફોર્મ ૯૦ સાથે ગુણતા રૂ. ૫૨૭૫) થયા. એમા પાકા પૂઠા, રેપર તથા સામાન્ય પેકીંગખર્ચના મળીને (પ્રત ૩૩૦૦ના) રૂ. ૨૦૬૨॥ ઉમેરતા કુલ રૂ. ૭૨૩૭॥.

આ પુસ્તકના છાપેલા મૂલ્ય રૂ ૪) માથી આ આવૃત્તિ વેચાઈ રહેતા સુધીના તમામ ખર્ચ (પગાર, ભાડા, વીમો, જાહેરાત, કમીશન વગેરે) બદલ ચાલુ ધોરણ મુજબ દર રૂપિયે ૭ આના બાદ થતા જે રકમ રહે, તેને નક્કી પ્રત ૩૦૦૦) સાથે ગુણવાથી ઉપલા કુલ આકડા કરતા સહજ ઓછો આકડો આવશે. જે બદલ આ પુસ્તક (બહાર પડ્યા પછી) બે માસ સુધીમાં ખરીદનારને વધુ કિફાયતથી અપાશે; અર્થાત્ અમદાવાદમા તે રૂ. ૩ા થી અને મુંબઇમાં રૂ. ૩॥ થી અપાશે.

सद्गत पदेजीनी पहेली आवृत्तिनी प्रस्तावनानो सारांश

હિંદુસ્તાનમા કોઈપણ વિષયના ગ્રંથો પ્રાચીન વખતે એટલા થઇ ગએલા છે કે હાલ તેના નામની ટીપ પણ અમે જાણવાને અશક્ત થઇ બેઠેલા છીએ. અંગ્રેજી રાજ્ય થઇ તેમની વિદ્યા રાજપ્રયત્નથી ઉન્નત થવા પામી; તેથી તો અમારા પૂર્વના કેટલાક ગ્રંથો તથા તેમાની જૂદી જૂદી વિદ્યાઓ નાબુદ થઇ જાય છે. **कष्टं शिष्टक्षतिकृतिकलौ कार्श्यमृच्छन्ति विद्याः** આવું આ બાબત ઉદ્વેગજનક વાક્ય ઘણાક લોકના મોમાથી નીકળે છે, એનુ કારણ એજ છે; માટે જે અમારો સુશિક્ષિતવર્ગ છે, જેની બુદ્ધિ વિશાળ થઇ છે, જે ખ્યાતિને પામેલા છે અથવા ઈશ્વરે જેને અનુકૂળતા આપેલી છે, એવા સદ્‌ગૃહસ્થોએ આ ઉદ્વેગજનક બનાવનો નાશ થવામાટે પ્રયત્ન કરવાની ઘણી અગત્ય છે.

મારા તન, મન અને ધન એની અલ્પ સહાયવડે જે પ્રયત્ન કેટલાક વરસથી ચાલેલો છે; અને તેમા મે આર્યવૈદ્યકનો ઉત્કર્ષ થવામાટે જે થોડુ ઘણુ કર્યુ છે; તેમા 'આર્યભિષક્' નામના માસિક પુસ્તકદ્વારા મરાઠી ભાષામા વૈદ્યકના ગ્રંથો બહાર પાડવાનુ એક મોટુ કામ છે. મારા ગુજરાતી બંધુઓમાટે મારા વિદ્વાન ગુર્જરબંધુ અને હાલ શ્રીકાશીનિવાસી, સત્પુરુષ **હરિકૃષ્ણ ભગવાનલાલ વ્યાસે** ભાષાંતર કરી આપ્યાથી આ ગુજરાતીમા બહાર પાડવાનુ કામ હુ કરી શકયો, એમ જણાવતા મને બહુ ખુશાલી ઉપજે છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે મને કેટલી મહેનત પડી હશે તથા મારા મિત્રો કેટલી મહેનતમા પડયા હશે, એનો વિચાર કરી મારા સ્વદેશબધુઓ આ ગ્રંથનો આદર કરશે; અને મારાથી આમા જે ભૂલચૂકો થઈ ગઇ હશે તે સુધારવામાટે પ્રેમાળ મનથી મને સૂચના કરશે, તથા મારૂં આ કામ નિર્દોષ બનાવશે; એવી હુ ઘણી આશા રાખું છું.

હુ જાતો મહારાષ્ટ્રનો હોવાથી ગુર્જરભાષાતરીકે મારી ભૂલચૂકો થઇ હશે તે બાબત ક્ષમા કરીને મારી ઉપલી વિનતિને મારા વિદ્વાન બધુઓ માન આપી, મારા પ્રયત્નમા સહાયભૂત થશે, એવી હું વિનયપૂર્વક યાચના કરૂં છું.

આર્યવૈદ્યકમા વૈદ્યક બાબતનુ સઘળી રીતે વિવેચન કરેલુ છે, પણ તે બધા વિષયો વાચકની આગળ આ પુસ્તકમા મૂકવા એ બનવા જેવું નથી, માટે તેમાની કંઇએક બાબતો સંક્ષેપમાં મેં ગોઠવેલી છે. વનસ્પતિ—આ એક આર્યવૈદ્યકમા મોટી મહત્ત્વની બાબત છે, અને તે માટે વનૌષધિગુણાદર્શનું આ આર્યભિષકના પહેલા ભાગમા બનતા સુધી સવિસ્તર વિવેચન કરેલુ છે, તેમજ રોગના નિદાન, લક્ષણ, ઉપચાર, પથ્યાપથ્ય વગેરે બાબતનુ અનુક્રમવાર વિવેચન 'સુબોધ વૈદ્યક'માં કરેલું છે. રસાયન અને ખનીજ પદાર્થોની બાબતમા રોગના ઉપચારસહિત અનુક્રમવાર વિવેચન 'રસવૈદ્ય' નામે સ્વતંત્ર પ્રકરણમા આપેલુ છે; તેમજ અનેક જાતના પાક, અવલેહ, મુરબ્બા, શિરકા વગેરે બાબતનુ ખુલ્લુ વિવેચન 'બૃહત્પાકસંગ્રહ' નામે જૂદુંજ પ્રકરણ પાડીને તેમા કરેલું છે. તેમજ 'ગોવૈદ્યક' 'પ્રાણિજ ઔષધિ' 'અશ્વરોગપરિજ્ઞાન' આ ત્રણ વિષયોનાં પણ જૂદા જૂદા પ્રકરણો છે.

તે સિવાય કઠિન શબ્દનુ જ્ઞાન થવા માટે કોશ અને વૈદ્યકની પરિભાષા, આઠ જાતની નાડીપરીક્ષા, વગેરેને લગતુ સ્પષ્ટ વિવેચન કરી આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ રીતે સુગમ થાય એવી ગોઠવણ કરેલી છે.

તે છતા પણ એમા કરવા જેવુ ઘણુંજ છે એમ મને લાગે છે; પણ તે થવું એ કેવળ મારા દેશબંધુઓના આશ્રય ઉપર રહેલું છે. માટે તે આશ્રય જેમ જેમ મળી જશે તેમ તેમ મારો આગળનો પ્રયત્ન સફળ થશે એમ કહી તેની રાહ જોઉ છું. (ઇ. સ. ૧૮૯૪—સંવત ૧૯૫૦)

બીજી આવૃત્તિ છપાવનાર 'રામ કંપની સુરત'ની પ્રસ્તાવનાનો સાર

પુસ્તકના વિષયોનું વર્ણન પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામા આપેલું છે. તે ઉપરાત મજકુર પુસ્તકમા જૂદી જૂદી ભાષાઓમા વનસ્પતિઓના નામ તથા મારી યથામતિ ગુર્જર ભાષામાં સુધારણા કરી છે; છતાં તેમા દૃષ્ટિદોષ અથવા હસ્તદોષ આવેલો હોય તેની સુજ્ઞ વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશે. એ પુસ્તક મારી સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી આ. મ. શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેએ મને દ્વિતીયાવૃત્તિ છપાવવા આપી ઉપકૃત કર્યો છે, તેથી તેઓના દેશોત્કર્ષી કાર્યમાં જગન્નિયંતા પ્રભુ યશ આપે એવી નમ્ર પ્રાર્થના કરી વાચકવર્ગની રજા લઉ છું. અસ્તુ ' (ઈ. સ. ૧૯૦૮—સંવત ૧૯૬૪)

આ સંસ્થા તરફની આગલી આવૃત્તિઓનાં નિવેદનાદિનો સારાંશ

ત્રીજી આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી

આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠીમા રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર સદ્દગત શાસ્ત્રી શંકર દાજી પદે એક વિખ્યાત, ઉત્સાહી તથા કુશળ વૈદ્ય અને દેશભક્ત હતા. એમનું સચિત્ર જીવનચરિત્ર આ આવૃત્તિમાં આપેલું જણાશે. આ પુસ્તકનુ ગુજરાતીમાં ભાષાતર કરાવનાર તેમજ પહેલી આવૃત્તિ છપાવી પ્રકટ કરનાર પણ તેઓજ હતા. તેમની માતૃભાષા ગુજરાતી ન હોવાથી આમા ભાષા, શૈલી અને જોડણી જોઇએ તેવી સરળ, સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ જણાશે નહિ; છતા આ વાત પણ કહેવીજ જોઇએ કે સામાન્ય ગુર્જર વાચકો સમજી શકે નહિ એવી તો તે નથીજ; એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતી પ્રથમાવૃત્તિનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦) હોવા છતા પણ તે ખપી જઇ તેની બીજી આવૃત્તિ નીકળવી, અને તે પણ ઉપડી જઇને આ ત્રીજી આવૃત્તિનો પ્રસંગ આવવો, એ વાત પણ ગુર્જરવાચકવર્ગમા આ પુસ્તક કેટલુ ઉપયોગી અને આદરને પાત્ર થઇ પડયું છે; એના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે.

ઉપર જણાવેલી બીજી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૦૮ મા રામકંપની–સુરત, તરફથી, રૂ. ૫) મા નીકળી હતી; પરંતુ પછી તેના પ્રચારની વ્યવસ્થા આ સંસ્થાએ રૂ. ૧ાા કિંમત રખાવીને સ્વીકારી હતી.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની સમતિ સદ્દગત વૈદ્યશાસ્ત્રી શંકર દાજીના બંધુ મુબઇનિવાસી શ્રીયુત રામકૃષ્ણ દાજી જોશી પદે, એમણે પૂર્ણ નિષ્કામતાથી આપવા બદલ ગુર્જરવાચકવર્ગ તરફથી તેમનો અત્યંત આભાર માનવામા આવે છે. શાસ્ત્રીજીના ચિત્રનો બ્લોક વાપરવા આપીને તેમજ તેમનુ હિંદીમા પ્રકટ થયેલું ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવાનો સુયોગ આપીને, દારાગજ–પ્રયાગનિવાસી શ્રીયુત જગન્નાથપ્રસાદ શુકલ, એમણે કરેલા ઉપકારનુ પણ આ સ્થળે સ્મરણ કરવુ જોઇએ.

વ્યાધિ થયા પછી ઉપાય કરવા કરતા વ્યાધિ ન થાય એવું જ્ઞાન અને જાળવણીજ શ્રેષ્ઠ છે; તેમજ ખાવાની ઔષધિઓ કરતા અન્ન, જળ, સ્થળ અને વાયુની યોગ્ય ફેરબદલી, ઉપવાસ, નેતી, ધોતી, બસ્તી, પવિત્રતા, સ્વચ્છતા, મૃત્તિકા, સૂર્યપ્રકાશ, રંગ, વ્યાયામ, સ્વેદન, વમન, આનંદ, શાંતિ, સદ્દવિચાર, સત્સંગ, સદ્દગ્રંથ ઇત્યાદિ પથ્ય પ્રકારો અને પદાર્થોનું સેવન તેમજ કુપથ્ય આહારવિહારનો ત્યાગ; આ બાબતોનેજ અધિક સરળ, સ્વાભાવિક અને ઉપકારક સમજીને દરેક દરદીએ તેવા કુદરતી ઉપચારોનુંજ સેવન કરવું જોઇએ. વૈદ્યો તેમજ ડૉકટરોએ પણ એવી બાબતોનેજ ખરેખરી ઉપકારક સમજીને તેનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઇએ; અને તેવા ઉપચારોનો દરદીઓને લાભ આપી આ નવીન જેવા દેખાતા માર્ગમા, શરૂઆતમા લોકો ન સમજે તો ધૈર્ય રાખી કાઇક ખમીને પણ ચલાવી લેવું જોઇએ. આમ કરવાથીજ પરિણામ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમાં વળતું જશે અને છેવટે અર્થપ્રાપ્તિ પણ એ ઉત્તમ રસ્તે અધિક થયા વિના રહેશે નહિ. દરદીઓએ પણ આ કુદરતી ઉપચારોનું મહત્ત્વ ધ્યાનમા લઇને તેના અનુભવવાળા ઉપચારકોનીજ સલાહ અને આશ્રય લેવાં જોઇએ. એ ઉપચારો એવા તો સરળ અને સ્વભાવિક હોય છે કે જો તેને લગતાં પુસ્તકો અવલોકવાનું રાખ્યું હોય અને તેને અનુસરીને યથાસાધ્ય સામાન્ય જાળવણી પણ રાખી હોય, તો વ્યાધિઓ થવાના ઘણાખરા સંભવો અર્ધે રસ્તેથીજ નષ્ટ થઇ જાય; તેમજ ઉદ્દભવી ચૂકેલા વ્યાધિઓ પણ એવા એકાદ બેજ સાદા પ્રકારોના સેવનવડે સહેલાઇથી નિવૃત્ત થઇ જાય.

ખરૂં જોતાં એવા કુદરતી ઉપચારોને લગતા પુસ્તકોની, તેમજ વ્યાધિ થવાનો પ્રસંગજ ન આવે એવા આહારવિહારો અને રીતિરિવાજોનું જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનીજ જનસમાજમાટે ઘણી આવશ્યકતા છે. યૂરોપ અમેરિકામાં તો એવા ગ્રંથો પુષ્કળ નીકળી ચૂકયા છે; તેમજ એવા ઉપચારકો પણ હવે જ્યા ત્યાં મળી આવે છે. આપણા દેશમા એવા ઉપચારકો તેમજ પુસ્તકો હજી નહિજેવાંજ છે.

સર્વના પરમ સુહૃદ **"वैद्यो नारायणो हरिः"**ના પરમ કલ્યાણકારી શરણને સર્વ કોઇ ઇચ્છે, મેળવે અને આધિવ્યાધિ તથા ઉપાધિમાત્રથી સદાને માટે મુક્ત થાય; એ ભાવનાસહિત **ॐ "तत् सत्** ॥

ચૈત્રી પૂર્ણિમા—સંવત ૧૯૭૦, એપ્રીલ ૧૯૧૪. **ભિક્ષુ–અખંડાનંદ**

ચોથી આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી

ત્રીજી આવૃત્તિના સમયથીજ શ્રીયુત પ્રાગજી ડોસજી કાનાબારની ઇચ્છા હતી કે, આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠી ગ્રંથસાથે મેળવીને તેમાં રહી ગયેલી બાબતો વધારી તથા ભૂલો સુધારીને, તેમજ મૂળ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિઓમા ગ્રંથકર્તાએ કરેલા સુધારાવધારા ઉમેરી લઇને તેને શોધિતવર્ધિત કરી આપવો. તેમના શ્રમથી ત્રીજી આવૃત્તિને એવો કેટલોક લાભ, પચારોની વ્યાધિવાર ખતવણી તેમજ પારિભાષિક શબ્દાર્થનાં પરિશિષ્ટો ઇત્યાદિરૂપે મળ્યો પણ હતો. ચોથી આવૃત્તિમાટે આ કાર્ય તેઓ સારી રીતે બજાવી શકે તેટલા માટે તે સવેળાથીજ તેમને સોપાયું હતું. પરિણામે તેમનાદ્વારા આ આવૃત્તિમાં નીચલાં પ્રકરણોમાં નીચે પ્રમાણે સુધારોવધારો થયો છે.

વનૌષધિ ગુણાદર્શ:—આ પ્રકરણની પુરવણીરૂપે સદ્દગત પદેજીએ મરાઠીમાં પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નવીન ભાગમા ૨૯ ઔષધિઓનાં વર્ણનમાં કેટલોક ઉમેરો કરેલો, તે આમાં તે તે વનસ્પતિના પ્રકરણમાં જોડી લેવાયો છે. દાખલાતરીકે જુઓ અગર, ખસખસ, કપૂર ઇ૦. આ સિવાય તેમા ત્રણ ઔષાધઓનું વર્ણન નવું ઉમેરાયેલું તે પણ આમાં યથાસ્થાને દાખલ થયું છે. મરાઠી ઉપરથી પહેલી આવૃત્તિ છપાવામાં વીસેક ઔષધિઓનું વર્ણન રહી ગયેલું અથવા પડયું મૂકાએલુ, તે પણ આમાં દાખલ થયુ છે. એમાની કેટલીક ઔષધિઓ તો બહુ ઉપયોગી છે. જેમકે કરીઆતુ, ઓળ ઇ૦. વળી શરૂઆતની બંને આવૃત્તિઓમાં ઔષધિઓ તેમજ વ્યાધિઓનાં મુખ્ય નામ અનેક સ્થળે ગુજરાતીને બદલે મરાઠી રહી ગએલા, તે પણ આમાં ફેરવાઇને ઘણે ભાગે સાદા ગુજરાતી નામ દાખલ થયાં છે. એમા મુખ્ય આધાર સ્વ૦ પદેજીના નિઘંટનોજ લેવાયો છે. આ ફેરફારથી કોઇ કોઇ ઠેકાણે અકારાદિ ક્રમ પણ ફેરવાયલો જણાશે.

સુબોધ વૈદ્યક:—આમાં સ્વરભેદનો વિષય ન હતો, તે મૂળ મરાઠી ગ્રંથપરથી ઉમેરાયો છે. વળી આ પ્રકરણમા કેટલેક સ્થળે એકજ વિષયની પેટા બાબતોને જૂદી બાબતોતરીકે આપેલી તે આમા યથાસ્થાને ગોઠવવામાં આવી છે. આ કારણથી આમાં વ્યાધિઓના નંબર આગલી આવૃત્તિ કરતાં થોડાક ઘટેલા જણાશે; પરંતુ હકીકતમાં તો ઉલટો વધારો અને સુધારોજ થયો છે.

"વનાષધિગુણાદર્શ" માં ઔષધીઓને જૂદા જૂદા વ્યાધિઓપર વાપરવાના દર્શાવેલા પ્રયોગોની વ્યાધિવાર ખતવણી ગઈ આવૃત્તિમા શ્રીયુત કાનાબારને હસ્તે પરિશિષ્ટરૂપે ઉમેરાયલી, તે આમાં પાઠકોની વિશેષ સુગમતા અર્થે **સુબોધ વૈદ્યક**માં આવેલા તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમાં "વિશેષ ઉપચાર" એવા મથાળાનીચે જોડી દેવાઈ છે.

બૃહત્પાક સંગ્રહ:—મૂળ ગ્રંથના 'સુબોધ વૈદ્યક' ભાગમાં પાછળથી પરિશિષ્ટરૂપે કેટલાક પાકો વગેરેની બનાવટો ઉમેરાયલી તે આ આવૃત્તિમાં ઉમેરી લેવાઇ છે.

ઔષધિક્રિયા:—આ નામનો આ ગ્રંથનો એક ભાગ ગ્રંથકર્તાએ પાછળથી મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ કરી તેમા કેટલાંક રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટિ, ઇત્યાદિ પ્રયોગોનો સમાવેશ કર્યો હતો; તે ભાગ અનુવાદરૂપે આમા નવીન ઉમેરાયો છે; અને તેથી આ ગ્રંથ સાતને બદલે આઠ ભાગનો બન્યો છે. મૂળ મરાઠી ગ્રંથના રસવૈદ્ય પ્રકરણમાં પરિશિષ્ટરૂપે યંત્રવિચાર તેમજ કેટલાક રસાયન વગેરે ઉમેરાયલાં, તેનો પણ આ ઔષધિક્રિયાના પ્રકરણમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે.

વૈદ્યકની પરિભાષા:—આ નામનું જે પ્રકરણ આ ગ્રંથ શરૂ થવા પૂર્વે યોજાયલું છે, તેમાં "ઔષધીઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દોવિષે સમજૂત" વાળી બાબત નવી ઉમેરાઇ છે. વળી 'પારિભાષિક શબ્દાર્થ' વાળો વિષય પણ આમા "ઔષધીઓના સમૂહોનાં નામ" એવા વધારે બંધબેસતા નામ સાથે આ **વૈદ્યક પરિભાષા**ના પેટામા અપાયો છે.

આગલી આવૃત્તિઓમા ઔષધિયુક્તાયુક્તવિચાર, કઠિન શબ્દનો કોષ, ઔષધિપ્રતિનિધિ ઇત્યાદિ પ્રકીર્ણ વિષયો જૂદે જૂદે સ્થળે આવેલા તે, તેમજ એવા જે જે વિષયો આ આવૃત્તિમાં ઉમેરાયલા છે તે સર્વ પણ પાઠકવર્ગની સુગમતામાટે આ આવૃત્તિમાના આ **વૈદ્યક પરિભાષા**વાળા પ્રકરણના પેટામાં એકત્ર કરવામા આવ્યા છે. એ વિષયો આ પ્રમાણે છે:—૧. ઔષધિયુક્તાયુક્તવિચાર. ૨. ઔષધિ લાવવાનો પ્રકાર. ૩. સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા. ૪. કાઢાનો પ્રકાર. ૫. ચૂર્ણ. ૬. વટિકા (ગોળીઓ). ૭. ઉકાળો (ફાંટ) કરવાનો પ્રકાર. ૮. હિમ કરવાનો પ્રકાર. ૯.

કલ્કનો પ્રકાર. ૧૦. ઔષધસેવનકાળ. ૧૧. સર્વ સાધારણ અનુપાનો. ૧૨. વનૌષધિગુણાદર્શમાં આપેલાં નામોવિષે ખુલાસો. ૧૩. ઔષધિપ્રતિનિધિ. ૧૪ ઔષધિઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દોવિષે સમજૂત. ૧૫. ઔષધિઓના સમૂહનાં નામો. ૧૬. કઠિન શબ્દનો કોશ.

પરીક્ષા પ્રકરણ:—આ પ્રકરણ ઉપલા વિષય પછી તરતમાં આવે છે. આ પ્રકરણમા આવતા "નાડીપરીક્ષા" વાળા વિષયની છેવટે "નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ" એ નામના એક ઉપયોગી નિબંધનું ભાષાંતર ઉમેરાયલું જણાશે. આ મૂળ (મરાઠી) નિબંધ મુંબઇની વૈદ્યસભાએ ઇનામમાટે પસંદ કરેલો હોઇને સદ્ગત પદેજીએ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથમા જે કાંઇ વધારો થયો છે, તે મૂળ ગ્રંથકાર તરફથી છપાયલાં પરિશિષ્ટ વગેરે ઉપરથી અને તેમાંના વિષયો આ ગ્રંથના અંગના હોવાથીજ થએલો જણાશે.

ઉપલી બાબતો ઉપરાત આ ગ્રંથમાં ઔષધિઓના પ્રકાર, પરીક્ષા તથા ઉપયોગની બાબતમાં, તેમજ વ્યાધિઓના નિદાન તથા ઉપચાર ઇત્યાદિ બાબતમા રા. કાનાબારને જ્યાં જ્યા સ્પષ્ટતા, ખુલાસો, ઉમેરો કે સૂચના કરવાનું ઘટિત જણાયું; ત્યાં ત્યા તેમણે હસ્તલિખિત જૈન યતિઓના તેમજ બીજા જૂના ગ્રંથોના આધારથી તથા પ્રસિદ્ધ આર્ય, યૂનાની અને અંગ્રેજી વૈદ્યક ગ્રંથોના આધારથી અને જાતિઅનુભવ ઉપરથી તે તે મુજબ કર્યું છે. એવા ઉમેરા ગ્રંથથી જૂદા જણાઇ આવે તેટલા માટે તે ટિપ્પણરૂપેજ અપાયા છે. આ ગ્રંથમાંનાં આવા સર્વ ટિપ્પણ ઉક્ત ગૃહસ્થ તરફનાંજ હોવાને લીધે તે પ્રત્યેકની નીચે તેમનું નામ આપવા જરૂર જોઇ નથી. આવાં સેંકડો ટિપ્પણોને લીધે પણ આ આવૃત્તિમા અનેક ઉપચારો તેમજ બીજી ઉપયોગી માહિતીનો વધારો થયો છે.

સદ્ગત પદેજી તરફની આ ગ્રંથની બે આવૃત્તિઓ પછી આ સંસ્થાદ્વારા નીકળેલી ત્રીજી તથા આ ચોથી આવૃત્તિમાં થઇને આ પ્રમાણે આ ગ્રંથની હકીકતમાં લગભગ ૫૦ ટકા વધારો થયો છે.

આ પ્રમાણે સુધારાવધારા કરીને આ ગ્રંથને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા પાછળ જે શ્રમ શ્રીયુત પ્રા૦ ડૉ૦ કાનાબારે લીધો છે, તે બદલ તેઓને સપ્રેમ ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે. પોતા તરફના શોધનવર્ધનની હકીકત લખી મોકલતા છેવટે તેઓ જણાવે છે કે:—"આમ એકંદર રીતે અમારા હાથથી થવા પામેલા કામપૈકી કેટલુંક તો વાચકવર્ગને તુરતજ નજરે આવી શકે તેવું છે; પરંતુ ખાસ જરૂરજોગી ભૂલો તો (રૂ. ૧૦ વાળી) પહેલી આવૃત્તિ * * * * સાથે મેળવી જોવાથી અમારી મહેનતનું અનુમાન બાંધી શકાશે. તોપણ અમે ખરા અંતઃકરણથી કહીએ છીએ કે, હજી પણ અમારાથી કેટલોક જોઇતો સુધારો બની શકયો નથી અથવા અમારાથી અમારી સમજભેદથીજ નવીન ભૂલ થવા પામી છે એમ દેખાશે; પરંતુ **नमः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिणः**—આકાશનો પાર નથી, પણ પક્ષીઓ પોતાની ગતિની માફકજ ઉડે છે; એ ન્યાયથી અમે અમારાથી બની તેટલી સેવા બજાવી છે અને વિશેષ જેમની ઇચ્છા હોય તેમને અમારો પ્રતિબંધ નથી પણ ખાસ આગ્રહ છે. અમે એના માટ આભાર માનીશું."

ઉપર્યુક્ત શોધનવર્ધન કરવામાં શ્રીયુત કાનાબારને મરાઠી જેવી પરભાષાના મૂળ ગ્રંથ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવાનો હોવાથી, તેમજ "બાર ગાઉએ બોલી બદલાય" એ કહેવત પ્રમાણે આ તરફ પ્રચલિત ન હોય એવા ઉત્તર ગુજરાત તરફનાં કેટલાક નામો તથા શબ્દો તેમના લખાણમા આવે, એ સ્વાભાવિકજ છે; જેથી એમાં ઠીકઠાક કરવાનું, તેમજ તેઓ તરફથી થઈ આવેલા સુધારાવધારામાંથી લેવા યોગ્ય અંશનો નિર્ણય કરવાનું, તેમજ વાકયરચના ન સમજાય તેવી હોય ત્યાં તેને સુધારી લેવાનું કાર્ય (છાપવા આપવા અગાઉ) આ લખનારને કરવાનું હતું. સંસ્થાની બીજી રોકાણો તેમજ શરીરપર આવી પડેલા એક અકસ્માતની પીડાને લીધે એ કાર્ય તેનાથી પૂરેપૂરૂં નહિ બની શકવાથી, બાકીનું કાર્ય છેવટનાં પ્રૂફ જોવા સમયે સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકને બજાવવું પડયું હતું; અને એમાં પણ જે કાઇ ભૂલચૂક રહી જાય અથવા નવી થઇ જાય, પ્રૂફરીડર અથવા પ્રેસનો દોષ આવી જાય, તેમજ કોઈ શબ્દ ન સમજાય તેવા હોય, તે સર્વનો સુધારો શુદ્ધિપત્રરૂપે તૈયાર કરવાનું છેવટનું કાર્ય પાછું શ્રીયુત કાનાબારને સોંપાયું હતું. આ પ્રમાણે સંશોધક, વ્યવસ્થાપક તેમજ સંપાદક ઉપર આવેલા કાર્ય તેમણે યથાવકાશ

અને યથામતિ—શક્તિ બજાવવા યત્ન કર્યો છે. છતાં એમાંના કોઇનો પણ દાવો નથી કે આ આવૃત્તિમાં કશી ભૂલચૂક કે ન્યૂનતા નથીજ રહી. મૂળ મરાઠી આર્યભિષક્‌ના કર્તા શ્રીયુત શંકર દાજી પદેએ પોતાની હયાતીમાં છપાવીને બે વાર પ્રસિદ્ધ કરેલું આ ભાષાન્તર ભાષા તેમજ શબ્દોની બાબતમા સ્થળે સ્થળે મરાઠીની છાયાવાળું અને સરળતાથી નહિ સમજાય તેવું હોવાથી પૂરેપૂરી શુદ્ધિ તો કોઇ પાકા અનુભવીને હાથે નવીન ભાષાન્તર થાય ત્યારેજ આવી શકે તેમ છે.

આશા છે કે ગ્રંથમા હજીએ જે કાંઇ સુધારવા યોગ્ય દોષો ઇ૦ જણાય, તે સુધારી મોકલીને સુજ્ઞ અનુભવી જનો ભાવી આવૃત્તિને અધિક ઉત્તમ બનાવવાનો યોગ આપશે.

શ્રાવણી પૂર્ણિમા-સં ૧૯૭૨. **ભિક્ષુ—અખંડાનંદ**

પાંચમી આવૃત્તિને લગતા બે બોલમાંથી

આર્યભિષક્‌ની સ. ૧૯૭૨ મા બહાર પડેલી ચોથી આવૃત્તિ ખલાસ થતાં તેની પ્રતો (કોઇ કોઇ વેપારીએ સઘરી રાખેલી તે) બેને બદલે સોળ સુધીની કિંમતે વેચાઇ હતી અને કેટલાકોને તો તે મૂલ્યે પણ મળી ન હતી.

શ્રીયુત પ્રાગજી ડોસજી કાનાબાર તરફથી આગલી આવૃત્તિ વખતે થએલા શોધનવર્ધન ઉપરાંત આ આવૃત્તિમા પણ પુષ્કળ પૃષ્ઠોમાં તેમને હાથે—છેવટ એકાદ શબ્દને સુધારવાજેવું પણ-કાંઈ ને કાંઇ ઉચિત સંશોધન થયું છેજ વળી આ આવૃત્તિમા આ પછીના પૃષ્ઠોમા શ્રીયુત પદેજીએ તૈયાર કરેલી સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોની નામાવલી ઉમેરાઇ છે; અનેક સ્થળે ટિપ્પણરૂપે અનુભૂત ઉપાયો ઉમેરાયા છે; વ્યાધિઓના પ્રકરણોમા તે અનુભૂત ઉપાયોની તથા "ગોવૈદ્યક" અને "પ્રાણિજ ઔષધિ"-મા આવતા ઉપાયોની ખતવણી* ઉમેરાઇ છે તથા પુસ્તકની છેવટના ભાગમા શુદ્ધિપત્ર અપાયું છે;તે સર્વ એમનેજ હાથે થયેલું હોઇને અત્ર તરફથી તો તેમાં યથાશક્તિ ઠીકઠાક થએલું એજ.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં અપાયલી શ્રીમાન પદેજીકૃત "સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોની નામાવલી" માત્ર પ્રાથમિક હોવા છતાં પણ તેમા જે સાતસો ઉપરાત નામો અપાયાં છે; તે જોતા પ્રાપ્ત, અપ્રાપ્ત અને લુપ્ત થએલા ગ્રંથો મળીને આર્યોનો વૈદ્યકગ્રંથસમૂહ હજારોનો હશે, એમ નિઃશંકપણે સમજાય છે. હવે જ્યારે એક વિષયનોજ ગ્રંથસંગ્રહ આટલો મોટો હોય, ત્યારે વ્યવહાર તથા પરમાર્થના પ્રત્યેક વિષયમા ઠેઠ તળિયાસુધી ફરી વળેલી પ્રાચીન આર્યોની જ્ઞાનદૃષ્ટિ તથા અનુભવદૃષ્ટિ તરફ જોતાં આર્યાવર્તની એકંદરે પ્રાચીન ગ્રંથસપત્તિ લાખોની સંખ્યામાં હોય એમા આશ્ચર્ય નથી. ભારતવાસીઓ પોતાના મહાન પૂર્વજોની આવી અનેકવિધ જાહોજલાલી અને સત્સંપત્તિની શોધ, અધ્યયન તથા અનુસરણ કરવા તરફ વળશે; ત્યારે આર્યાવર્તની સુદશાનો સૂર્ય પૂર્ણપણે પ્રકાશી ઉઠી તેના આગળ તેમને પશ્ચિમનો ભૌતિક ભપકો ક્ષુદ્ર તારકવત્ અને ભ્રામક લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. સર્વ કોઇ એવા સત્ય ઉન્નતિના સૂર્યને સર્વત્ર ઉદિત થએલો જોવા ઝંખો, મથો અને સફળ થાઓ, એ ભાવપૂર્વક **ॐ तत् सत्** સંવત. ૧૯૭૮ બળેવ. **ભિક્ષુ—અખંડાનંદ**

---

* "રસવૈદ્ય" ના પ્રકરણમાં આવતા ઉપાયોની ખતવણી તેમણે એટલા માટે નથી કરી કે, તે વિષય રસાયણને લગતો હોઇને દરેકે તેમાં ઉતરવા જેવું નથી. રસાયણની બનાવટોને માટે તો બનાવવાવાળો પણ અનુભવી વૈદ્ય જોઇએ; તેમ પ્રકૃતિ, દોષ, દેશકાળ ઇ૦ નો વિચાર કરીને અનુપાન તથા માત્રા વગેરેનો યોજનાર પણ કુશળ વૈદ્યજ જોઈએ. "જે ખાય રસાણ તે જાય મસાણ" એ કહેવત તો ઉંટવૈદું કરનારાઓનાજ પ્રતાપે ચાલેલી છે; છતા આટલું તો ખરૂજ કે પરેજી, સ્નેહન, સ્વેદન, લંઘન વગેરે જે બહુજ ફાયદો કરનારા-છતાં સાવ સાદા અને કુદરતી ઉપાયો કહેલા છે; તે ઉપાયોથી પૂરો આરામ ન થાય તોજ કાષ્ઠ ઔષધિના ઉપાય કરવા; અને તે ઉપાયોથી પણ ફાયદો ન થાય તોજ પછી અનુભવીને હાથે શોધન મારણાદિ સંસ્કાર પામેલી પરિપક્વ રસાયણી બનાવટો, ભસ્મો કે ઝેરી વસ્તુઓનો ઉપયોગ માત્રા, અનુપાન, પથ્ય તથા પરેજીના ઉચિત સેવનપૂર્વક કરવો જોઇએ.આપણા પ્રાચીન અને મહા અનુભવી ભિષગાચાર્યોએ ખાસ ભાર દઇને આ વાત કહેલી છે.

13012

चाह ए शुं खोराक छे ?

ચાહ એ ખોરાક છે કે કેમ ? આ બાબત ઘણા ડૉકટરો પ્રયોગો કર્યાજ કરે છે, અને લગભગ બધા એકમત થયા છે કે ચાહને ખોરાક કહેવો તે મૂર્ખાઇ છે. ચાહ તો માણસના શરીરને અશક્તિ લાવવાવાળી ચીજ છે. જ્યારે કોઇ પણ કારણે શરીર થાકી જાય છે અને કુદરત કહે છે કે "તું કામ કરતો નહિ" ત્યારે આ થાકેલ માણસ ચાહનો પ્યાલો લઇ ઝેર પેટમાં નાખે છે. આ ઝેર કહે છે કે "રસ્તો ખુલ્લો છે આગળ ચલાવ" આ પ્રમાણે થાકેલો માણસ કુદરતની વિરુદ્ધ જઇ કામ શરૂ કરે છે. પરિણામ એ આવે છે કે તેને થાક વધુ ને વધુ લાગતો જાય છે અને છેવટે ટાંટીઆ ભાગી જાય છે. ચાહના શોખીનો સમજી ચાહને બદલે છાશ પીવાનું કરે તો જરૂર ટાંટીઆમાં વધારે બળ આવે. ચાહ પીવાથી તો ઉપર જણાવ્યું તેમ ટાંટીઆ ગળી જવાનાજ. પ્રભુએ આંખ આપી છે તેનો ઉપયોગ કરીને જોનારને માટે દુનિયામાં દાખલા ઓછા બનતા નથી, આંધળાનેમાટે તો કુદરતે મોટી ખાઈ ખોદી રાખી છે; ભલે આવીને તેમા પડે.

चाह अने काफी

તંબાકુની પેઠે ચા-કાફી પણ ભારતવર્ષમાં ખૂબ પ્રચલિત છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણમાં તેનો સૌથી વધુ પ્રચાર છે. જાહેરખબરબાજો તેને "તાજા કરનારી માત્રાઓ" કહે છે. કોઇ કોઇ ગરમ ચાથી તાવને દૂર કરતા ફરે છે; પણ માનનીય મિ. (જસ્ટિસ) ન્યાયમૂર્તિ રમેશમના મત પ્રમાણે 'તે પદાર્થો ભોજ્ય નથી પણ વિષ છે.' તેના નિરંતર સેવનથી એક બે પેઢીમાં તે કુટુંબના લોકોની જીવનશક્તિ ક્ષીણ થઇ જાય છે. ઘણાખરા નાના-મોટા વ્યાધિઓ ચા અને કાફીની ટેવનેલીધેજ થાય છે. ડૉ. વિલિયમ ટિબ્સ કહે છે કે ચા-કાફી પીનારાઓ કહે છે કે એક પ્યાલો પીવાથી જાગ્રતિ આવે છે અને શક્તિ વધે છે. તેનું ખરૂં કારણ તો તેમાં મળેલાં દૂધ અને સાકર છે. જેઓ ચા-કાફીની આદતવાળા છે તેમનામાં ઘણેભાગે અપચો, હૃદયમાં દાહ, ચહેરાનું કરમાઇ જવું, ગભરાટ, હૃદયની અનિયમિત ગતિ, ધડકવું, માથાનો દુખાવો અને નિદ્રારોગનાં ચિહ્ન દેખાઇ આવે છે. એક ડૉકટરે ઉમેર્યું છે કે કાફીના એક પ્યાલામાં મૂત્રના કરતાંએ વધારે યૂરિક ગેસ રહે છે. હજારો સ્ત્રી પુરુષો-જેઓ નિદ્રા, શિથીલતા, અપચો અને બંધકોશની બૂમો પાડયા કરે છે તેનું કારણ આ આદતજ છે. ચા અને કાફી પીનારાઓને કદાચ ખ્યાલ પણ નહિ હોય કે તે ચીજોના સેવનથી તેઓ રક્તસંચલનને તેજ કરનારી માત્રાઓ લે છે.

ઘણા લોકો કહે છે કે ચા અથવા કાફી પીધા બાદ તેમનો થાક દૂર થાય છે. આ બહુજ ભૂલભરેલી માન્યતા છે. વાસ્તવિક રીતે આ માત્રાઓ શિથિલતાનાં કેન્દ્રોને ટુંક સમયમાટે જરૂર બંધ કરે છે પણ તેનો પ્રભાવ સ્થાયી નથી હોતો. ઘણેભાગે ચા અને કાફી પીનારાઓનેજ સખ્ત અપચો રહ્યા કરે છે; કારણ કે તેના સેવનથી પેટમાં ગાંઠો બંધાઇ જાય છે.

બાળકોનેમાટે તો તે ખાસ વર્જ્ય છે તેના સેવનથી તેમની ઉંઘ ઓછી થઇ જાય છે. વાસ્તવમાં બાળકોમાટે ઉંઘ ખાસ જરૂરની છે. ચઢતી વયમાં તેનું સેવન કરવાથી આયુષ્ય ઓછું થવા લાગે છે.

હિંદી 'માધુરી' ઉપરથી

अनुक्रमणिका

પૂર્વાર્ધ

વનૌષધી–ગુણાદર્શ

આર્યભિષક્–ઉત્તરાર્ધ

૧–સુબોધ વૈદ્યક

૨–ગો વૈદ્યક

૩–પ્રાણિજ ઔષધ

૪–રસવૈદ્ય

ઔષધિક્રિયા

બૃહત્પાકસંગ્રહ

અશ્વરોગ–પરિજ્ઞાન

પુરવણી

આષધીની કેટલીક બનાવટો તથા બીજી જાણવા જેવી બાબતો તે તે ઔષધીઓના પ્રકરણમાં પેટા બાબતોતરીકે આવી ગયેલી; પરંતુ બનાવટોના પ્રકરણમાં નહિ આવેલી હોવાથી સામાન્ય

અનુક્રમણિકામાં પણ તે આવી શકી નથી; જેથી તેની છેવટે આ પૂરવણી જોડીને તેવી બાબતો તથા બનાવટો-કે જેની તારવણી સંશોધક સદ્દગૃહસ્થે કરી મોકલી હતી; તે આ નીચે આપવામાં આવી છે. આમાંની કોઇ કોઇ બાબત પાક ૪૦ બનાવટોના પ્રકરણમાં જેમની તેમ આવી ગઇ હોય તો સંભવિત છે; પરંતુ એવી પુનરાવૃત્તિથી નુકસાન તો નથીજ.

આર્યભિષક્‌ના કર્તા, આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય

સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી શંકર દાજી પદેનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર

(પ્રયાગનિવાસી વૈદ્ય જગન્નાથ પ્રસાદ શુક્લ એમણે હિંદીમાં છપાવેલા ચરિત્રનો સારાંશ)

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सुसम्भ्रमाद्यस्य ॥
तस्याम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या स्त्री कीदृशी भवति ॥ १ ॥

સંસારમા એવા અસંખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે કે જેઓનો પોતાના થોડાંક કુટુંબીજનો અને ઇષ્ટમિત્રોને છોડીને સર્વસાધારણ જનસમાજની સાથે કાંઇ પણ સંબંધ હોતો નથી. જે વિચારશીલ પુરુષો રાત્રિદિવસ દેશની દશાનો વિચાર કર્યા કરે છે અને જેઓ ચાહે છે કે, દેશમાં પુરુષસિંહોની—હિંસક જંગલી સિંહો નહિ; પણ પરાક્રમી, સાહસિક, પુરુષાર્થી નરસિંહોની—ઉત્પત્તિ થાય અને દેશમાં ધર્મનિષ્ઠ સપૂતોની સંખ્યા વધે, એવા પુરુષોના—હૃદયમાંથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઇને તથા તેમા એકાદ બાળકના જન્મથી વધારો થતો જોઇને નિરાશાની સાથે એવાજ ઉદ્‌ગારો નીકળે છે કે, ત્રીસ કરોડ મુરદાલોમાં પૃથ્વીનો ભાર વધારવા માટે અને પૂર્વપુરુષોની કીર્તિ ઉપર કાટ ચઢાવવા અર્થે એક મુરદાલ જીવની સંખ્યા વધી. એજ પ્રમાણે કોઇ શિશ્નોદર-પરાયણ મનુષ્ય મરી જાય છે, ત્યારે એવો વિચારશીલ સજ્જન બોલી ઉઠે છે કેઃ–'ચાલો, ઠીક થયું, પૃથ્વીનો ભાર હલકો થયો અને ભારતવર્ષના વ્યર્થ જતા અન્નનો એટલે અંશે બચાવ થયો.' આ સ્થળે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે, ત્યારે તે વિચારશીલ પુરુષ ચાહે છે કોને અને કોની કામના કરે છે ? ઉપરજ કહેવામાં આવ્યું છે કે, જે પુરુષ સિંહ છે, સાચો સપૂત છે અને ખરેખરી રીતે પોતાના ગુણોવડે પોતાની માતાની કુખને દીપાવે એવો છે; તેજ સાધારણ જનસમાજમા આશા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનું સ્થળ છે. જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે—જનની જન્મભૂમિને કામ ન આવે, તે પુત્રજ શું કામનો ? જે ગુણી પોતાના ગુણવડે સર્વસાધારણને લાભ ન પહોંચાડે, તે ગુણી શા કામનો ? જે મનુષ્ય સમાજના સુખદુઃખને પોતાના ન સમજે, તે મનુષ્ય શું કામનો ? જે સપૂતની કોઇ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમાં ગણત્રી ન થાય તે સપૂત શું કામનો ? કોઇ વિશેષ ગુણની ચર્ચા ઉઠતાની સાથેજ તે ગુણ ધરાવનારાઓની ગણત્રીમા જેનું નામ ગણવામાં આવતું નથી, તેવા મનુષ્યોને મથાળે ટાંકેલો શ્લોક બનાવનાર કવિ સપૂત ગણતો નથી; અને તેની માતાને પુત્રવતીતરિકે કબૂલ કરવાને ઇચ્છતો નથી. તે મોટા સંશયમા પડી પ્રશ્ન કરે છે કે, જો તેની માતાને પુત્રવતી કહેવામાં આવે, તો પછી વંધ્યા—વાંઝણી સ્ત્રી કોને કહેવી ? સારાંશ કે જેને પુત્ર નથી હોતા તેજ વાંઝણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઈ પડતા નથી અને જેના ગુણોથી સમાજને લાભ મળી શકતો નથી, તે પણ છતે દીકરે વાંઝણીસમાનજ છે; અને તેના પુત્રો પદવીને લાયક ગણાતા નથી. આજે અમે જે સ્વર્ગવાસી સજ્જનનું જીવનચરિત્ર વાચકવર્ગસમક્ષ રજુ કરવા ચાહીએ છીએ, તે ભારતવર્ષના સપૂતોમાંના એક હતા. પોતાની માતાના—જનની જન્મભૂમિના સાચા સપૂત કહેવડાવવાને તેઓ અધિકારી હતા.

આ ગ્રંથના કર્તા સ્વ૰ શાસ્ત્રીજી શંકર દાજી પદે છે, એમના બધા કાર્યોથી અમે વાકેફ નથી; અને જે વાત જાણીએ છીએ, તેને પણ વિસ્તારથી લખવા માટે અહીં સ્થાન નથી, તેથી તેમના જીવનચરિત્રને સંક્ષિપ્તમાં આપી, તેમના કાર્યોનો આભાસમાત્ર અહીં રજુ કર્યો છે.

પંડિત શંકર દાજી પદેના પૂર્વપુરુષ પૂના જીલ્લાના નારાયણ ગામમાં રહેતા હતા; કિન્તુ તેમના પિતા શ્રીયુત દાજી શાસ્ત્રી જોશી સહકુટુંબ મુંબઇમાં આવીને રહ્યા હતા. ત્યાંજ પોતાની જ્યોતિષવિદ્યાના પ્રભાવવડે સારી નામના મેળવવાની સાથે દામ પણ ઠીક કમાયા હતા. શંકર દાજીનો જન્મ મુંબઇમાં સંવત ૧૯૨૩ ના ફાગણ વદ ૧૦ ના રોજ થયો હતો. " પદે " તેમના કુલનું " ઉપપદ " છે. સામાન્ય રીતે દેશસ્થ બ્રાહ્મણો શાન્ત, નિષ્કપટ, ધાર્મિક અને સાધુ-

વૃત્તિના હોય છે અને આ બધા ગુણો તેમનામા પૂર્ણરીતે વિદ્યમાન હતા. મહારાષ્ટ્રમાં આજ સુધીમા જેટલા સાધુઓ થયા છે, તે સર્વે દેશસ્થ છે, અને જેટલા રાજનૈતિક પુરુષો થયા છે તે પ્રાયઃ કોકણસ્થ હતા અને છે.

શંકરરાવે આઠ વર્ષની અવસ્થામાજ મરાઠી અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને સુપ્રસિદ્ધ પ્રજ્ઞાચક્ષુ સાહિત્યાચાર્ય પંડિત ગટ્ટુલાલજી પાસે સંસ્કૃત સાહિત્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ, મીમાસા આદિનું અને પંડિત પ્રભાકર દાજી વાઇકરની પાસે વેદનું અધ્યયન કરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. પાઠશાળામા તેઓનું નામ હમેશા પહેલું રહેતુ. વિદ્યાર્થીદશામાજ તેમના અન્તઃકરણમા સાર્વજનિક કાર્યોના અંકુર ફુટવા લાગ્યા હતા. કોઇ કોઇ વખતે પાઠશાળામાજ પોતાની સાથે ભણનારાઓ તથા અન્ય બાળકોને એકત્ર કરીને પોતે વ્યાખ્યાન આપતા હતા! સહાધ્યાયીઓનું તેઓએ એક પંચ બનાવ્યું હતું અને નિશ્ચય કર્યો હતો કે, બાળકોમા માહોમાહે જે ઝઘડા જાગે તેના અધ્યાપકો કે માબાપો પાસે ફરીઆદ નહિ લઇ જતા તેનો એ પંચદ્વારાજ ફડચો લાવવો. બાલ્યાવસ્થામાં તેઓનો ક્રોધ શંકરના જેવોજ ઉગ્ર હતો; તથાપિ લાયક ઉમરે પહોચતાજ તેઓએ ક્રોધને પી જવામા અને ઉદ્દિષ્ટ—સાધ્ય હેતુ પાર પાડી લેવામા સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. બાર વર્ષની ઉમરમાજ પોતાના મોટાભાઇ અને કેટલાક મિત્રોની સહાયતાવડે "બાલમિત્ર" નામનું માસિક તેઓએ શરૂ કરી દીધું. તેના ખર્ચને માટે કોઇની પાસે યાચના નહિ કરતા તેઓએ જે પ્રબંધ કર્યો હતો, તે ઉપરથી તેમના પુરુષાર્થ અને આત્મનિર્ભરતાનો પરિચય મળે છે. પોતાના પિતા તરફથી જે ખીસ્સાખર્ચ મળતું હતું તેમાથી તેઓ ઉક્ત પત્રનું ટપાલખર્ચ તથા પત્રવ્યવહાર આદિનું પરચુરણ ખર્ચ નિભાવતા હતા. પત્રની છપામણીને માટે તેઓએ "જગદીશ્વર" પ્રેસના માલિક શ્રીયુત નાના સાહેબની સાથે એવો પ્રબંધ કર્યો હતો કે, છપામણીના બદલામાં તેઓએ પ્રેસના પ્રૂફો વાંચી આપવા. તેની પહેલા "વિદ્યાપ્રકાશ" મા પોતે લેખ લખતા હતા, તે પણ ચાલુ રાખ્યા હતા. આવી રીતે હવે તેમનો મરાઠી લેખકતરિકે ગણુત્રી થવા લાગી અને વડોદરેથી (હવે મુંબઇથી) પ્રકટ થતા મરાઠી "સયાજી વિજય" પત્રના અધિકારીએ તેમને પોતાના પત્રના સંપાદકનું કામ કરવા માટે બોલાવ્યા. તે પત્રને હાથમાં લઇને તેમણે ધીરે ધીરે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમા આણ્યું; પરંતુ પિતાના ગાઢ પ્રેમને લીધે બેચાર વર્ષમાં તેમને ફેરી મુબઇ જવુ પડયું. તેઓ મુંબઇ તો ચાલ્યા ગયા, પણ તેટલા વખતના અભ્યાસ તથા અનુશીલન–મનનને પરિણામે તેઓ એક ચુનંદા મરાઠી લેખક બની ગયા હતા. ત્યાર પછી તેઓએ બીજાની માલેકીના કોઇ પત્રના સંપાદક થવાનો ભાર ઉપાડયો નહોતો, તોપણ "શંકર" "પીનાકી" "ભ્રમર" આદિ ઉપનામોવડે સમય સમયપર છેવટ સુધી મરાઠી પત્રોમા તેમના લેખો પ્રકાશિત થયા કરતા હતા. "નેટીવ ઓપીનિયન" નામના પત્રમાં "સૃષ્ટિસંચાર" ના નામથી તેમના લેખો અનેક વિષયોપર છૂટાછવાયા અને કોઇ વખતે તો નિયમસર પ્રકટ થયા કરતા હતા કેટલીક વખત મરાઠી સમાજમા તેમના લેખોથી ભારે હલચલ પેદા થતી હતી. ચાર-પાચ વર્ષ પહેલા "ભારત ધર્મ મહામંડળ" અને "થીઓસૉફી" ને લગતા તેમના લેખોથી ભારે ધૂમ મચી ગઇ હતી. બધાં મરાઠી અને ઘણાંખરાં હિન્દી પત્રોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને થીઓસોફીકલ સોસાયટીસંબંધી ધામધૂમ દેખીને ખુદ "કેસરી" ને પણ પોતે સ્વીકારેલા પક્ષનું સમર્થન કરવાનું છોડી દઇ ચૂપ રહેવું પડયું હતું. વિકટ અને ગંભીર ચર્ચાના વિષયો લખતા પણ તેમની કલમ રોકાતી ન હતી. તેઓ રાત્રે લખવા બેસતા તો બેત્રણ વાગી જતા અને રાતના બે વાગે આખ ઉઘડી જતી તો લખતાં લખતાં સવાર પાડી દેતા. એવી રીતે જાહેર-કામ કરવાની સાથે "સયાજીવિજય" માથી આવ્યા પછી કેટલાક દિવસ પછી તેઓએ જગદીશ્વર પ્રેસના વ્યવસ્થાપકતરિકે કામ બજાવ્યું હતું અને પ્રેસની ઉન્નતિ કરી હતી. તેઓ પોતાને કોઇ પણ રાજદ્વારી પક્ષના ગણાવતા ન હતા, પરંતુ પોતાની અંતિમ બિમારીના વખતમાં કેટલીક વખત "તિલક મહારાજકી જય" કહીને ઉછળી ઉઠતા હતા અને એક દિવસ કહેવા લાગ્યા હતા કે–"તિલકને તમે સાધારણ મનુષ્ય સમજતા નહિ; તે સાચા મહાત્મા છે." વ્યવહારમાં પણ તે પક્કા સ્વદેશી અને સ્વધર્માભિમાની હતા.

અન્ય વિષયોને છોડીને અમે હવે તેમના વૈદકના વિષયને હાથ ધરીશું. તેમના પિતાના કુળના લોકો જ્યોતિષી હતા તથા માતૃકુલમાં વૈદકની ચર્ચા અધિક થતી હતી અને તેમની માતા પણ વ્યાવહારિક વૈદક વિષયોનું સારૂં જ્ઞાન ધરાવતા હતાં. તે સિવાય તેમની પાડોશમા શ્રીયુત ભાનુ વૈદ્ય કુલકર્ણી નામે એક જાણીતા વૈદ્ય રહેતા હતા, જેમનો તેમના ઉપર વિશેષ સ્નેહ હતો અને શાસ્ત્રીજી પણ તેમની પાસે ઘણો વખત બેસતા ઉઠતા; જેથી તેમના હૃદયપટ ઉપર વૈદ્યવિષયનું સરસ પ્રતિબિંબ પડ્યુ હતું. તેમનું વલણ વૈદકની તરફ જોઇને તેમના પિતાએ પણ તેમને વૈદકનો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપવાથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાશય કુલકર્ણી શાસ્ત્રાધ્યયનની અપેક્ષાએ અનુભવમાં ઘણા પાવરધા હતા, જેથી અનુભવજન્ય વૈદકજ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસને માટે બીજો માર્ગ અખત્યાર કરવામા આવ્યો હતો. વૈદકના અભ્યાસની સાથે તેઓએ પોતાનો વેદાભ્યાસ, અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેવા, સાંભળવા અને વખત મળે ત્યારે કીર્તન આદિમા જવાનો ક્રમ પણ ચાલુ રાખ્યો હતો. આ બધી બાબતોથી ઘરનાં માણસો તેમનાથી ઘણાં પ્રસન્ન રહેતા હતા. આ વખતે તેઓએ " રાજવૈદ્ય " નામનું વૈદકનું મરાઠી માસિકપત્ર કાઢ્યું અને તેને પાંચ છ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ 'આર્યભિષક્' પત્ર કહાડી તેમા ઉક્ત માસિકનું સંમિલન કરી દીધુ.

મરાઠીમા મહાત્મા તુકારામ વદે છે કે.—' **निश्चयाचे बल । का म्हणे तेची फल ।** "

અર્થાત્ જે મનુષ્યમા નિશ્ચયનું બળ હોય છે, તેને અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નિશ્ચય-બળના કારણસરજ તેઓ એકલે હાથે ઘણું કામ કરવાને સમર્થ થયા હતા. " રાજવૈદ્ય " કાઢયા પહેલા અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ જોયુ કે, આપણા ઘણાજ પ્રાચીન, લોકોત્તર અને લોકોપકારી આયુર્વેદશાસ્ત્રની ભારે અવગણના થઇ રહી છે અને તે બહુ નઠારી હાલતમાં આવી પડ્યુ છે. આ વિચારથી તેમનામા એક પ્રકારની દૈવી સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થઇ અને આયુર્વેદના પઠનપાઠનનો પ્રચાર વધારવા માટે સ્થળે સ્થળે શાળાઓ ખોલવાની આવશ્યકતા વિચારી આયુર્વેદનું રહસ્ય લોકો બરોબર સમજે તેટલા માટે ઋષિપ્રણીત પ્રાચીન ગ્રંથોની શોધખોળ કરીને તેને પ્રકાશિત કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયુ કે, વર્તમાન વૈદ્યોના દિલમા પોતાની ઉન્નતિ કરવાની ઉત્તેજના પેદા થાય એ વાતની ઘણી જરૂર છે, તેથી સ્થળે સ્થળે વૈદક સભાઓ સ્થાપવા તરફ તેઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જેમ આજકાલ વૈદ્યો ઉપર શનિશ્ચરની દશા બેઠી છે અને ડૉકટર લોકો તેમનો ધધો ડૂબાડી દેવા માટે ટાપીને બેઠા છે, તેમ તે વખતે પણ મુંબઈ ઇલાકામા વૈદ્યોની સામે ઘોર આંદોલન ચાલી રહ્યું હતું. આથી કરીને તેઓએ પોતાનું આંદોલન એવી હીકમતની સાથે શરૂ કર્યું કે જેથી કરીને ડૉકટરોની સાથે વિરોધ ન વધે અને તેમની તરફથી પોતાના કામમા મદદ પણ મળે. તેમની આ યુક્તિના ફળરૂપેજ વૈદક સંમેલનોની સૃષ્ટિ પેદા થઇ છે. આવાં સંમેલનોમા વૈદ્યોની સાથે ડૉકટરો પણ એકત્ર થઇને વૈદકવિદ્યાની ઉન્નતિપર વિચાર કરવા લાગ્યા અને આવા સંસર્ગથી તેઓ આયુર્વેદનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા તથા તેમના-માં એવો પણ વિશ્વાસ પેદા થયો કે, જે વૈદ્યોને અમે અયોગ્ય સમજીએ છીએ તેઓ પોતાની વિદ્યામાં કુશળ છે. શાસ્ત્રીજીએ પોતાના આ બધા વિચારોને કાર્યના રૂપમાં મૂકવા પહેલાં મુબઇ ઇલાકાના તત્કાલીન વિદ્વાન અને મોટા પુરુષોની પાસે તે નિવેદન કર્યા હતા; અને પોતાના સાથીઓની સાથે તેના ઉપર મસલત ચલાવી તેને પાર પાડવા માટે તેઓની સહાયતા માગી હતી; પરંતુ સારી સહાયતા આપવાને માટે કોઇપણ તૈયાર થયું નહિ. કેટલાકોએ જીભથીજ જમે ઉધારનું પાસું સરખું કરી પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી અને કેટલાકોએ તો તેમના વિચારો સાભળી તેમને શેખસલ્લીની ઉપમા આપી તેમની ખૂબ મજાક ઉડાવી. શાસ્ત્રીજી નિશ્ચયના પક્કા હતા, તેથી પોતાના ઉત્સાહનો ભંગ થવા દીધો નહિ અને "રાજવૈદ્ય" ની પછી "આર્યભિષક્" ને બરોબર ચાલુ રાખ્યું. તેઓએ ધાર્યું કે, જે વિચારો મારા મગજને વારંવાર ડોલાયમાન બનાવે છે, તે વિચારો આખા ભારતવર્ષના થોડાઘણા સપૂતોના મગજમાં પણ શું નહિ આવતા હોય ? જરૂર આવતા હશે; અથવા કદિ એમ નહિ પણ

બનતું હોય, તોપણ જો હું મારા વિચારોને લોકોની સામે ઉપસ્થિત કરૂં તો થોડાઘણા લોકો પણ પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી મારા સહાયક નહિ બને એમ કેમ કહી શકાય? આ ઉપરથી પોતાના વિચારો જણાવવા માટે તથા લોકોના વિચારો જાણવામાટે માસિકપત્રને તેઓએ અચ્છું સાધન માન્યું હતું. માસિકપત્ર ચાલુ રાખવામા તેમનો એવો પણ ઉદ્દેશ હતો કે, લોકોમા એવા વિચારો-ની ઉત્પત્તિ હજુ થઇ નથી એમ ધારવામાં આવે તોપણ તેથી તેમને માટે ક્ષેત્ર તૈયાર થશેજ. પોતાની કલમરૂપી હળ ચલાવીને લોકોના હૃદયરૂપી ક્ષેત્રને વિચારરૂપી બીજ ઉગવા યોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી. સામાન્ય લોકોમાં કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ નહિ થવાની અને બીજાનો ઉપહાસ કરવાની જે વૃત્તિ નજરે પડે છે, તેને આવા સાધનવડે બદલી નાખી શકાશે, એવી તેમની માન્યતા હતી. આવું મહત્ત્વનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન-પોતાનુ પત્ર-ચાલુ રાખવા માટે પ્રથમ થોડાં વર્ષસુધી તો તેમને "બાલમિત્ર" ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડયા હતા, તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડયો હતો. આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેસની નોકરી અથવા તો પિતા તરફથી મળતા ખીસ્સાખર્ચને બદલે એક બીજી સગવડ પ્રાપ્ત થઇ હતી. પોતાના વૈદકના ધંધામા જે કાંઈ થોડુંઘણું પ્રાપ્ત થતું હતું, તેનો ઉપયોગ તેઓ પત્ર ચલાવવામા કરતા હતા. તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યા-સુધી "આર્યભિષક્"બરોબર ચાલુ રહ્યું હતું. એ પત્રથી વૈદકના પ્રેમી મરાઠી વાચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે. આજ સુધીમા તેમને હાથે લગભગ પોણોસો પુસ્તકોના અનુવાદ, ટીકા, સંપાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયા હશે. શાસ્ત્રીજીએ વૈદકના કેટલાક સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓએ વૈદક વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર બનાવ્યું હતું અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ ગ્રંથ તેમજ અભ્યાસના ક્રમાનુસાર કોષ્ટકો બનાવીને, કયી રીતથી વૈદકનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ચડીઆતા પ્રકારનો વૈદ્ય બની શકે, તે બતાવી આપ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષામા પણ તેઓએ કેટલાંક વર્ષોસુધી વૈદકનું એક માસિક ચલાવ્યું હતું. પોતાના વૈદકજ્ઞાનનો લાભ હિંદી વાચકોને પણ મળે તેટલા સારૂ સંવત ૧૯૬૦ માં પોતે "સદ્વૈદ્ય કૌસ્તુભ" નામનું હિંદી માસિક કાઢવાનું શરૂ કર્યું હતુ. તે માસિકદ્વારા પણ હિંદી ભાષામાં પાચ સાત પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. તેમનો વૈદક-સંબંધી ઉદ્યોગ આટલાથીજ સમાપ્ત થયો ન હતો. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ડૉકટર પોપટરામ પ્રભુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ મુંબઇમાં "આયુર્વેદ વિદ્યાલય" સ્થાપન કર્યું હતું. ખૂબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સંસ્થામાટે જબરદસ્ત સહાયતા એકત્રિત કરી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી; પણ જ્યારે તેમને માલૂમ પડયું કે, આયુર્વેદને નામે તે ખાતું બિલકુલ અંગ્રેજી કોટ-પાટ-લૂન પહેરવા લાગ્યું છે, ત્યારે તેઓએ વ્યવસ્થાપક સભામાંથી પોતાનું નામ અલગ કરી નાખ્યું અને ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં સ્વતંત્ર રૂપથી નાસિકમા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનું મૂળ નાખ્યું તથા નાસિક તેમજ નાગપુરમા વૈદક વિદ્યાલયો ખોલી દીધાં.

વૈદકની ઉન્નતિ ચાહવાવાળા વૈદ્યો,હકીમો તથા ડૉકટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે ત્રણ વર્ષ થયાં હજારો રૂપિયા ખર્ચીને તેઓ તમામ ભારતવર્ષના વૈદ્યોનું એક રાષ્ટ્રીય સંમેલન દરવર્ષે કરતા હતા. તેમા અનેક વૈદક વિષયોની ચર્ચા, આલોચના તથા પ્રત્યાલોચના થયા કરતી હતી. વૈદ્યોની પરીક્ષા લઇને તેમને યથાયોગ્ય ઉપાધિઓ પણ આપવામાં આવતી હતી. આ સમયે આખા હિંદુસ્થાનમા તેઓએ આપેલી ઉપાધિથી વિભૂષિત થયેલા અનેક વૈદ્યો વિદ્યમાન છે. રાષ્ટ્રીય વૈદ્યસંમેલન ઉપરાંત પ્રતિવર્ષે એક પ્રાંતિક સંમેલનની પણ તેઓ ગોઠવણ કરતા હતા. આ પ્રાંતિક સંમેલનો-ની અત્યારસુધીમાં ફક્ત મુંબઇ પ્રાંતમાંજ ગોઠવણ થઇ શકી હતી અને તેનાં ત્રણ અધિવેશનો પણ થઇ ગયા હતા. અન્ય પ્રાંતોમા પણ વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ હતા. સંવત ૧૯૬૬ની સાલમાં ગરમીની મોસમમાં પંજાબમાં જઇ ત્યા કોઇ પ્રાંતિક કાર્યાલય ખોલવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સંમે-લન આદિ કાર્યમાં નામદાર વડોદરાનરેશ, મહારાજા કોલ્હાપુર, મહારાજા દરભંગા, બરવાંધીશ રાયબહાદૂર શ્રીમાન રાધવપ્રસાદ નારાયણસિંહ,શેઠ ખેમરાજ શ્રી કૃષ્ણદાસ વગેરે નૃપતિગણ તથા ધનવાન સજ્જનો તરફથી ઠીક સહાયતા મળતી હતી.તેઓ સંયુક્ત પ્રાંતને માટે એક પ્રાંતિક કાર્યાલય તથા ઔષધાલય સ્થાપિત કરવા અને એક વૈદક વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તેમજ સંવત ૧૯૬૬ના કાર્તિક માસમાં કાશીમાં

" ચતુર્થ રાષ્ટ્રીય વૈદક સંમેલન " ની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા. બધી વ્યવસ્થાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું અને નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરંભ થવાનો હતો; પરંતુ તે દરમિયાન તેઓ બિમાર પડયા અને રામનવમીના પવિત્ર દિને બપોરના સાડાબાર વાગતે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ કર્તવ્યનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે ગંગા-કિનારે અકાળે વિલીન થઇ ગયા ! ભારતવર્ષના વૈદક-આકાશનો એક ચમકતો સિતારો અસ્ત પામી ગયો ! ભારતીય વૈદ્યોનો એક સુહૃદ ગુમ થયો !

હિંદીના હિતનું તેમનું ત્રીજું કામ હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા અને નાગરી લિપીને ભારતવ્યાપી બનાવવાનું હતું. તેને માટે તેમણે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો.લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તેઓએ **ભારતધર્મ** પત્રને ત્રણ ભાષામાં કોઇ વખત માસિક, કોઇ વખત પાક્ષિક અને કોઈ વખત સાપ્તાહિકના રૂપમા કાઢયા કર્યું હતું. આવા પત્રને જોઇએ તેટલાં ગ્રાહકો મળવાં મુશ્કેલ છે, છતા ખોટ ઉપર ખોટ સહન કરીને અને તેની મફત વહેંચણી કરીને પણ છેક અંતની ઘડી સુધી તેઓએ તે પત્ર ચલાવ્યું હતું.મરતી વખતે પણ તેઓ પોતાના ઉદ્દેશને ભૂલ્યા નહોતા. મરવાના એ દિવસ પહેલા તેઓએ લથડતી જીભે કહ્યું હતું કે:-" હે અખિલ ભારતના નિવાસીઓ ! સાંભળો, મેં ભારતની ભાષાઓને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ...હવે તમે તેને સંભાળો. " ત્યારપછી તેઓ જે કાંઇ બોલ્યા, તે સમજી શકાયું નહિ. ત્રીસ વર્ષ પહેલા મેળાવડાના જલસા એટલા લાભદાયક માનવામા અવતા ન હતા;પણ તે વખતેજ તેઓ સમજી શકયા હતા કે, તેવા જલસામારફતે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું કામ ઘણું સારૂં થઇ શકે છે. તેઓએ ત્રીસ વર્ષ પહેલા " આર્ય મિત્ર મેળા " ની સ્થાપના કરી, વીસ વર્ષસુધી તે કાર્ય કર્યું અને જ્યારે તે કામ દૃઢ થયું ત્યારે તેની વ્યવસ્થાનો ભાર બીજાઓને સોપી દીધો. હાલમાં તે મેળો ગણપતિઉત્સવના એક સ્તંભસમાન ગણાય છે. ગણપતિઉત્સવ, દશેરા આદિ ઉત્સવો ઉપર તેઓ રાષ્ટ્રીય તેમજ ધાર્મિક જાગૃતિ કરવામા કદિ પણ ચૂકતા ન હતા. તેમનો મિલનસાર સ્વભાવ અને મીઠી વાણી પ્રશંસનીય હતા. ઉદ્યોગી અને પરિશ્રમી તો તેઓ એટલા બધા હતા કે તેમનાં કાર્યોના વિસ્તારનો વિચાર કરતા આશ્ચર્ય થાય છે કે,એકસે હાથે આટલા બધાં કાર્યો હાથ ધરીને તેઓ કેવી રીતે પાર ઉતારી શકતા હશે ! મસ્તિષ્કજ્વરથી કેવળ ૪૨ વર્ષની વયેજ તેમનો દેહાન્ત થઇ ગયો. જેની સાથે મિત્રતા થતી, તેની સાથે પછી ઉચ્ચ-નીચ ભાવની ભાવના બિલકુલ રાખતા નહિ. તેઓએ એટલો બધો ઉદ્યોગ કર્યો, એટલા એટલા રાજામહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા છતા પોતાને માટે કાંઇ રૂપિયા એકઠા કર્યા નહિ. તેઓને જે મળતું તે બધું પ્રાયઃ સાર્વજનિક કામમાજ વાપરી દેતા હતા. ગરીબો ઉપર તેમની હમેશાં દયાદૃષ્ટિ રહેતી હતી, તેમને મફત દવા આપતા હતા અને તેમની સાથે માયાળુપણે વર્તતા હતા. તેઓ હમેશા કહ્યા કરતા હતા કે, વ્યાપારની દૃષ્ટિથી પણ ગરીબોને મફત દવા આપવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જતી નથી,કારણ કે તેઓને આરામ થયેથી તેઓ તમારી જીવતી જાહેરખબરતરિકે કામ બજાવશે, સર્વત્ર તમારા ગુણોનું ગાન કરશે અને તેથી અંતે તો તમનેજ લાભ પહોચશે અને તમારો વ્યાપાર વધશે.

તેઓનું એકપત્નીવ્રત્ત પણ વખાણવાયોગ્ય હતુ. ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેમનો વિવાહ થયો હતો. કોઇ બિમારી વખતે અનુચિત ક્ષારાદિ ઔષધિ આપવાથી તેમની સ્ત્રીનું સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું હતું. આવી રીતે બનવાથી જેને લોકો સાસારિક સુખ કહે છે, તેનાથી સદાને માટે તેઓ વંચિત-બેનસીબ રહ્યા હતા. સંતાન થવાની આશા રહી નહિ તોપણ ઘરવાળાઓના લાખો આગ્રહ થવા છતાં તેઓએ બીજો વિવાહ કર્યો નહિ; તેમજ દાંપત્યપ્રેમમાં પણ કદિ ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ. જેવા પ્રેમથી તેઓ પોતાની સ્ત્રીને ચાહતા હતા તેવાજ પ્રેમ અને અટલ ભક્તિથી તેમનાં પત્ની તેમને ચાહતાં હતાં અને હજુ પણ તેમના મૃતપતિપ્રત્યે તેમની તેવીજ સ્નેહની લાગણી અને અટલ શ્રદ્ધા છે. આ સમયે તે પતિવિહીન પતિવ્રતાની દશા જેઓ જોશે તેઓને તેનો ઠીક અનુભવ થશે. કેવળ પોતાના પુત્રસમાન પ્રિય ભત્રીજાને દુઃખી નહિ થવા દેવાના વિચારથીજ તેઓ પોતાના પ્રાણને ધારણ કરી રહ્યાં છે. તેમને સંતાન ન હતું તોપણ તેમનું હૃદય વાત્સલ્યપ્રેમથી શૂન્ય ન હતું.નાના ભાઇના એકના એક દીકરા

(ત્રણે ભાઇઓવચ્ચે માત્ર આ એકજ પુત્રસંતાન છે.) માતાપિતા વગરના બાલા સાહેબ ઉર્ફે ગોવિંદરાજ દિનકરને તે બન્ને પતિપત્ની પુત્રથી પણ વધારે રાખતાં હતાં. શંકરશાસ્ત્રી ક્યાય ચાર દિવસને માટે પણ જતા તો ત્યા સ્ત્રી તથા ભત્રિજાને સાથે લઇ જતા હતા.

પહેલાં પ્રશ્ન એ થતો હતો કે, શાસ્ત્રીએ આરંભ કરેલાં કાર્યોની દશા શું થશે? બીજા વિષયોને જવા દઇએ તોપણ વૈદકના ઉદ્ધારને માટે, દેશમાં શિક્ષિત વૈદ્યો તૈયાર કરવાને માટે, વૈદકના ગૂઢ વિષયોની મીમાસા કરવાને માટે તથા સારા સંપાદકોને હાથે વૈદકના ગ્રંથો પ્રકાશિત કરવાને માટે શાસ્ત્રીજીએ જે ઉદ્યોગ આરંભ્યો હતો તે કેવી રીતે ચાલુ રહેશે? શું તે બધાની તેમના મૃત્યુની સાથેજ સમાપ્તિ થઈ જશે? આ ભાગ્યહીન દેશમાં એવું ઘણી વખત જોવામા આવે છે કે, જો કોઇ મહાપુરુષ મહાન કાર્ય આરંભે છે, તો તે કાર્ય તેમના ઉદ્યોગ, પરિશ્રમ અને સહાયના ઓછા થવા છતા પણ હિંમત નહિ હારીને વખતોવખત પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી, તેમના જીવનપર્યંત તો જેમ તેમ ચાલે છે; પરંતુ તેમનો સ્વર્ગવાસ થાય ત્યારે તો તે કાર્ય જ્યાનું ત્યાજ શિથિલ થઈ જાય છે. જો શાસ્ત્રીજીનાં કાર્યોની પણ આવીજ દશા થઇ હોત તો અમે તો શું, પણ સહૃદય દેશહિતૈષીમાત્રને ભારે દુઃખ થયા વગર રહેત નહિ; પરંતુ બાલાસાહેબના ઉદ્યોગ અને શાસ્ત્રીજીના કામો ચાલુ રાખવાને માટે નિમાએલી સુપ્રસિદ્ધ લોકોની કમીટી તરફ જોતા, સંપૂર્ણ રૂપમાં નહિ તો કોઇને કોઇ અંશમા પણ શાસ્ત્રીજીના કાર્યો ચાલુ રહેવાની આશા બાંધવાને કારણ મળે છે. પરમાત્મા તેમના સહાયક બનો ! શાસ્ત્રીજીએ પોતાની પાછળ પોતે આરંભેલાં કામોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે પંડિત લક્ષ્મણરાવ ફણશીકર વૈદ્ય જેવા યોગ્ય કાર્યકર્તાઓને તૈયાર કર્યા છે, કેટલાક રાજામહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા છે, રાયબહાદૂર રાઘવપ્રસાદ નારાયણસિંહ જેવા તેમના સુહૃદ છે, આખા ભારતવર્ષના સેંકડો વૈદ્યોને તેઓએ પોતાના મિત્રો બનાવ્યા છે; તેથીજ એવી આશા રહે છે કે, તેઓ સર્વ સાથે મળીને શાસ્ત્રીજીએ શરૂ કરેલા કામોને ચાલુ રાખવાને માટે બની શકે તેટલો ઉદ્યોગ કરતા રહેશે.

શાસ્ત્રીજી પોતાનું કર્તવ્ય કરી ગયા છે, માર્ગ બતાવી ગયા છે અને હવે તો તેમના મિત્રો અને દેશહિતૈષીઓનું કામ છે કે, તેમની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે પરમાત્મા તેમના આત્માને ચિરશાન્તિનું પ્રદાન કરે અને તેમના કાર્યને આગળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા ઉદ્યોગી જનોને સહાયતા તેમજ સફળતા આપે ! ॐ शांतिः ।

वैद्कनी परिभाषा

૧—ઔષધિ યુકતાયુકત વિચાર

સર્વે કામોમા નવા ઔષધોનીજ યોજના કરવી; પરંતુ વાવડિંગ, લીંડીપીપર, ગળો, ધાણા, મધ, ઘી એ છ પદાર્થ જૂના (એક વર્ષ પછીના) જોઇએ. ગળો, કડાની છાલ, અરડુસી, કહોળું, શતાવરી આસધ, કાંટાસરીઓ, વરીઆળી, ચાંદવેલ એ નવ ઔષધો સર્વકાળ લીલાંજ લેવાં અને લીલા હોવાથી બમણા લેવા નહિ. બીજાં ઔષધો સુકા અને નવા લેવા અને લીલા હોય તો બમણાં લેવા. જે પ્રયોગમા વખત કહેલો નથી, તે પ્રયોગમા પ્રાતઃકાળ લેવો. જે ઔષધિનું અંગ કહેલું નથી, તેના મૂળ લેવા. જે પ્રયોગમા ભાગ કહેલો નથી ત્યા તે સમભાગ લેવો. જે પ્રયોગમા એક ઔષધ બે વખત કહેલું હોય ત્યા બમણું આપવું. ચૂર્ણો, તેલ, ઘી ઇત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થ તથા અવલેહ એમા ઘણું કરી શ્વેત ચંદનજ યોજવું. કાઢા અને લેપ એમાં રક્તચંદન યોજવું. એક વર્ષ પછી ઔષધનું તેજ અને ગુણ કમી થાય છે. તેમાં ચૂર્ણ તો બે મહિને હીનવીર્ય થાય છે. ઘી, તૈલાદિક ચાર મહિને હીનવીર્ય થાય છે. ઔષધો અને હલકા પાક એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થાય છે. આસવ અને સોનું વગેરે સર્વ ધાતુની ભસ્મો, રસાયનો એ જેટલા જૂનાં થાય છે, તેટલો તેમાં ગુણ વિશેષ થાય છે. ઘી અને મધ એ સમાન લેવું નહિ; લીધું હોય તો તે વિષતુલ્ય થાય છે. શા દ,

જાંબુ અને મધ એમાં દૂધ પાવાથી સર્પની પેઠે માણસને મારે છે. ફણસનો ગર ખાઇ તે ઉપર પાન ખાવાથી તે વિષવત્ મારે છે.દૂધ કાઢયા પછી દશ ઘડી થઇ હોય તો તે વિરસ થાય છે અને તેજ દૂધ વીસ ઘડી પછી વિષ જેવું થઇ, પ્રાશન કરનારને ઘણો ઉપદ્રવ કરે છે. ગરમ કરેલું દૂધ વીસ ઘડીપર્યંત હિતાવહ હોય છે. રાત્રિનું દૂધ દિવસે પીવું નહિ.

૨—ઔષધિ લાવવાનો પ્રકાર

ઔષધિ લેવા પ્રાતઃકાળમા જવું. ઉત્તમ જગ્યા ઉપરની વનસ્પતિ જોઇ તેનાં મૂળ અથવા છાલ જે લેવાનું હોય તે લેવાં. ઉકરડા ઉપરની, ખરાબ જગ્યા ઉપરની, જળમય જગ્યાનો આશ્રય કરી રહે છે તેવી, સ્મશાનમા થનારી, જે જગ્યાપર ઘાસ ઉગતું નથી તે જગ્યા ઉપરની, ચોકઠા ઉપરની, કીડા લાગેલી, અગ્નિએ બળેલી હિમથી દઝાયલી એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવવી નહિ. આસો અને કાર્તિક એ મહિનાઓમા સર્વ ઔષધિ રસભરી હોય છે એટલા સારૂ સર્વ કાર્યોમાટે તે બે મહિનામા વનસ્પતિ લાવી રાખવી.રેચ થવા માટેની અને ઉલટી થવા માટેની ઔષધિ વૈશાખ અને જેઠ એ બે મહિનામા લાવવી. જે વૃક્ષના મૂળ મોટા હોય તે વૃક્ષના મૂળની છાલ લેવી જે વનસ્પતિના મૂળ નાના છે તેના મૂળ લેવા.

૩—સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા

સ્વરસ એટલે અંગરસ, સારી લીલી વનસ્પતિ લાવી, તેજ વખતે કુટી, કપડામાં ઘાલી તેને પીલી જે રસ નીકળે છે તે.[૧] બીજો પ્રકાર–સૂકાએલા ઔષધો સોળ તોલા લાવી ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણું પાણી માટલામા નાખી તે ચૂર્ણ આઠ પહોર ભીંજવી રાખવું. પછી બીજે દિવસે ગાળી તે પાણી આપવું. ત્રીજો પ્રકાર—સૂકાએલી વનસ્પતિ લાવી તેમા આઠગણું પાણી રાખી, ચોથો હિસ્સો પાણી રહે તે પર્યંત કાઢો કરી આપવો. તે અંગરસ જડ છે, એટલે લેવો તો બે તોલા લેવો અને રાત્રે પલાળી રાખી તેનો સવારે કાઢો કર્યો હોય તો તે ૪ તોલા આપવો. મધ, સાકર, ગોળ, સર્વ ક્ષાર, જીરૂં, ઘી, તેલ અને ચૂર્ણાદિક એ અંગરસમા નાખવા હોય તો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવાં.

૪—કાઢાનો પ્રકાર

કાઢામા સર્વ ઔષધો મળી રોજ ચાર તોલા ઔષધો લઈ કુટવા. તેમા ૬૪ તોલા પાણી નાખી મંદાગ્નિએ માટલામા અથવા બીજા વાસણમા ઉકાળવું. પછી અષ્ટમાંશ એટલે આઠ તોલા કાઢો રાખવો અને તે આપવો. નાના બાળકને કાઢો ૩ માસાથી એક તોલા સુધી પાવો. કાઢામાં દૂધ, ઘી, તેલ, ગોળ, ચૂર્ણ એ પદાર્થ નાખવા હોય તો ૧૦ માસા નાખવા.

૫—ચૂર્ણ

શુષ્ક એટલે સૂકાએલું દ્રવ્ય લઇ ખાડીને વસ્ત્રગાળ કરવું, તેને ચૂર્ણ કહે છે. તે મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલાપર્યંત અને નાના બાળકને ૧ માસાથી ૩ માસાપર્યંત આપવું. ચૂર્ણમાં ગોળ સમભાગે નાખવો. સાકર બમણી નાખવી. ઘૃતાદિક પદાર્થોમા ચૂર્ણ ચાટવાનું હોય તો ચૂર્ણથી બમણું ઘૃતાદિક જોઇએ. એકાદા ચૂર્ણને કાઢો, લીંબુનો રસ વગેરેની ભાવના (પુટ) દેવાની હોય તો એ સર્વ ચૂર્ણ ભીંજાય તેટલું તે પ્રવાહી હોવું જોઇએ.

૬—વટિકા (ગોળીઓ)

સાકરમા કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકરનો પાક કરી તેમાં ચૂર્ણ નાખી કરવી.ગોળમાં કરવી હોય તો બમણો ગોળ લેવો. મધ અને ગુગળમાં કરવી હોય તો તે સમભાગ લઈ કરવી.

---

૧ કેટલીક ચીજો લીલી હોવા છતા તેમાથી અંગરસ નીકળતો નથી; પરંતુ તેમને વાટી ગોળો કરી ઉપર કપડમાટી કરી માટી લાલ થતાં સુધી દેવતામાં તપાવી અંદરની વાટેલી વનસ્પતિ કાઢી લઈ ચોખ્ખા ઝીણા કપડામાં નાખી નીચોવવાથી અંગરસ નીકળે છે.

૭—ઉકાળો (ફાંટ) કરવાનો પ્રકાર

૪ તોલા ઔષધ લાવી સારૂં કુટી રાખવું. એક માટલીમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારૂં ગરમ થયા પછી તેમા તે ઔષધ નાખી સારૂં ઉકાળી ગાળી લેવું. આ ઉકાળો આપવો હોય તો આઠ તોલા આપવો.

૮—હિમ કરવાનો પ્રકાર

૪ તોલા ઔષધ લાવી કુટી માટલીમા ૨૪ તોલા પાણી નાખી, તેમા તે ઔષધ મેળવી, રાત્રિએ ભીંજવી રાખવું અને સવારમા ગાળી લેવું. એને હિમ અને શીતકષાય કહે છે. તેનું પીવાનું માપ ઉકાળા જેવું છે.

૯—કલ્કનો પ્રકાર

લીલા ઔષધ લાવી ચટણી જેવા ઝીણા વાટવા અને સૂકા હોય તો પાણી નાખી વાટવા.તેને આપવાનું માપ ૧૦ માસા. કલ્કમાં મધ, ઘી, તેલ નાખવું હોય તો કલ્કથી દુપ્પટ નાખવું. સાકર સમાન નાખવી. દૂધ, પાણી ઇત્યાદિ પાતળા પદાર્થો ચોપટ નાખવા.

૧૦—ઔષધ સેવનકાળ

કાઢો, અંગરસ, ચૂર્ણ વગેરે પ્રાતઃકાળે, અરુચિ અને અગ્નિમાંદ્ય હોય તો ભોજન સાથે; સ્વરભંગને માટે રાત્રે ભોજન સાથે; ધાતુપુષ્ટિને માટે પ્રાતઃકાળે અને સાજના ભોજન પછી આપવા.કાનમાં તૈલાદિક નાખવાનું હોય તો તે રાત્રે સૂતી વેળા નાખવું. કાઢા, ચૂર્ણો, રસાયનો વગેરે ઔષધો આપવાનાં હોય તો તે ૩, ૭, ૧૪, ૨૧, કિંવા ૪૨ દિવસપર્યંત એક અથવા બન્ને વખત કાઢો અથવા નિકાઢો આપવો. સારો વિચાર કરી અને રોગનું અનુમાન સારી રીતે ધ્યાનમાં લાવી તે પ્રમાણે તે ચાલુ કરવો.

૧૧—સર્વસાધારણ અનુપાનો

ઔષધ આપવા માટે જ્યા અનુપાન લખેલું ન હોય ત્યા રોગ પ્રમાણે નીચલા સર્વસાધારણ અનુપાનો આપવા.

(૧) **સન્નિપાત** ઉપર આદાનો રસ. (૨) **ઉધરસ** અને કફ વિકારો ઉપર અરડુસીનો રસ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ. (૩) **જ્વર** અને **વિષમજ્વર** ઉપર મધ અને લીંડીપીપર. (૪) **જામેલા તાવ** ઉપર કરીઆતું, નાગરમોથ અને પિત્તપાપડો. (૫) **સંગ્રહણી** ઉપર છાશ. (૬) **જીર્ણજ્વર** ઉપર મધ અને લીંડીપીપર (૭) **કૃમિ** ઉપર વાવડીંગ. (૮) **મૂત્રવ્યાધિ** ઉપર ચિત્રક અને ભિલામો. (૯)**પાંડુરોગ** ઉપર મંડુર (૧૦) **ક્ષય** ઉપર શિલાજીત. (૧૧) **શ્વાસ** ઉપર ભારંગમૂળ અને સુંઠ. (૧૨) **પ્રમેહ** ઉપર આમળાં, હળદર અને સાકરયુક્ત ત્રિફળાં. (૧૩) **તૃષા** ઉપર સોનું તપાવી પાણીમાં છમકારી તે પાણી પાવું. (૧૪) **જ્વર** અને **તૃષા** ઉપર લોખંડ તપાવી છમકારેલું પાણી. (૧૫) **ત્રિદોષ** ઉપર આદાનો રસ અને મધ (૧૬) **શૂળ** ઉપર હીંગ અને ઘી. (૧૭) **આમ** ઉપર કરંજ, ગોમૂત્ર અને એરંડતેલ (૧૮) **પ્લીહા** ઉપર ત્રિફળા અને લીંડીપીપર. (૧૯) **વિષ** ઉપર સરસડાનું ઝાડ અને સોનું. (૨૦) **ઉધરસ** ઉપર રીંગણી અને ત્રિકટુ. (૨૧) **વાતવ્યાધિ** ઉપર ગુગળ, લસણ અને ઘી. (૨૨) **રક્તપિત્ત** ઉપર અરડુસી. (૨૩) **ફેફરા** ઉપર અને વાણી સારી થવા માટે વજ, અક્કલગરો અને મધ. (૨૪) **ઉદરરોગ** ઉપર રેચન. (૨૫) **વાતરક્ત** ઉપર ગળો અને એરંડિયું. (૨૬) **અર્દિત વાયુ** ઉપર અડદના વડાં અને માખણ. (૨૭) **મેદરોગ** ઉપર મધ અને પાણી એકત્ર કરી આપવાં. (૨૮) **પ્રદર** ઉપર લોધર. (૨૯) **અરુચિ** ઉપર બીજોરૂં અથવા દાડમ. (૩૦) **વ્રણ** ઉપર ત્રિફળાં

અને ગુગળ. (૩૧) **શોક** ઉપર મંત્ર. (૩૨) **અમ્લપિત્ત** ઉપર દ્રાક્ષ. (૩૩)**ઉનવા** ઉપર શતાવરી અને કોહળાનું પાણી. (૩૪) **નેત્રરોગ** ઉપર ત્રિફળાં (૩૫) **ઉન્માદ** ઉપર જૂનું ઘી. (૩૬) **નિદ્રાનો નાશ** થયો હોય તો ભેંસનું દૂધ. (૩૭) **કુષ્ટ** ઉપર ખેરની છાલનું પાણી. (૩૮) **ધોળા કોઢ** ઉપર બાવચો અને કાળો ઉમરડો. (૩૯) **અજીર્ણ** ઉપર નિદ્રા, હરીતકી તથા ઉપોષણ. (૪૦) **ઉલટી** ઉપર ધાણી. (૪૧) **જત્રુ** (ગળાનો આરંભ) થી ઉપર જેટલા રોગ થાય છે,તેઓને તીક્ષ્ણ ઔષધોનું નસ્ય (૪૨) **પાર્શ્વશુળ** ઉપર પુષ્કરમૂળ. (૪૩) **મૂર્છા** રોગ ઉપર શીતોપચાર. (૪૪) **શરીર કૃશ** થાય એટલે માખણ, સાકર તથા સોનાનો વરખ. (૪૫) **પથરી** ઉપર શિલાજીત. (૪૬) **મૂત્ર** બંધ થયું હોય તો કુમળા મૂળાના પાદડાનો રસ અને સુરોખાર એકત્ર કરી આપવાં. (૪૭) **ગુલ્મ** ઉપર વાયવર્ણાની છાલ. (૪૮) **વિદ્રધિ** ઉપર રક્તસ્રાવ. (૪૯) **હેડકી** ઉપર લાખના રસનો અથવા ;નવસાર અને ચુનો તથા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી વાસ આપવો; અથવા એક માસો પાણી સાથે પાવો. (૫૦) **દાહ** ઉપર શિતવિધિ. (૫૧) **ભગંદર** ઉપર કૂતરાના હાડકા ગધેડીના લોહીમાં ઘસી શંખપુષ્પીના રસમા મિશ્રિત કરી ચોપડવું. (૫૨) **અવાજ ખુલવા** માટે પુષ્કરમૂળ મધમાં આપવા. (૫૩) **શીત અને શૈત્ય** ઉપર નાગરવેલ અને મરી આપવા.

૧૨—વનૌષધિગુણાદર્શમાં આપેલાં નામો વિષે ખુલાસો

દરેક વનસ્પતિનું પહેલું ઉપર આપેલું નામ ગુજરાતી છે.

સં૦ સંસ્કૃત. **મ૦** મરાઠી. **દે૦** દેશી. **કો૦** કોકણી. **વ૦** વહાડી. **ખા૦** ખાનદેશી. **ગો૦** ગોમંતકી. **હિં૦** હિંદુસ્તાની. **બં૦** બંગાલી. **ક૦** કર્નાટકી. **તૈ૦** તૈલંગી. **મા૦** મારવાડી. **રા૦** રાજપૂતાની. **કા૦** કાન્યકુબ્જ. **પં૦** પંજાબી. **તા૦** તામીલ. **તુ૦** તુલૂ. **મલા૦** મલાક્કા. **ફા૦** ફારસી. **અ૦** અરબી. **ઇં૦** ઇંગ્રેજી. **લા૦** લાટીન.

૧૩—ઔષધિ પ્રતિનિધિ

જે પદાર્થો જોઇતા સ્થાને જોઇતી વખતે મળી આવતા નથી, તેને બદલે તેવાજ ગુણવાળા પદાથ યોજવા; પરંતુ ઔષધિની બનાવટનું નામ જે પદાર્થના નામ ઉપરથી રાખવામા આવ્યું હોય તે મુખ્ય પદાર્થ કદિ બદલાવી શકાતો નથી. (જેમકે હરીતકયવલેહમા હરીતકી એટલે હરડેને બદલે આમળા વપરાય નહિ.) આ પ્રમાણે એક ચીજને બદલે જે બીજી ચીજ ગ્રહણ કરવામા આવે તેને **ઔષધિ પ્રતિનિધિ** કહે છે. આ પ્રમાણે એક ન મળે તો તેને બદલે બીજી જે ચીજ (ઔષધિ) વાપરી શકાય, તેની યાદી અહીં આપીએ છીએ.

અજમોદ—અજમો
અતિવિષ-નાગરમોથ
અષ્ટમૂત્ર-ગોમૂત્ર
અમ્લવેતસ—કચુકા, આમલી, આલુ-બુખાર
આકડાનું દૂધ—આકડાના પાનનો રસ
ઉત્પલ-કમળ
ઋદ્ધિ-વૃદ્ધિ-કુક્કરકંદ
કપૂર-ચંદન, રક્તચંદન (રતાંદળી)
કસ્તુરી-જાવંત્રી
કંકોળ—એલચી, જાવંત્રી
કંદ—સુરણ
કાકોલી—આસંધ
કાંતલોહ-તીખું લોહું, પોલાદ
ક્ષારના-અભાવે અંધેડાનો ક્ષાર
ક્ષીરકાકોલી-શતાવરી
ખૈરછાલ-કડવા લીમડાની છાલ
ગજપીપર-પીપળીમૂળ
ઘઉં-નાચણી
ચવક-ગજપીપર
ચિત્રક-દાંતી, નેપાળો
ચોખા-સાઠી ચોખા, જુવાર
ચંદન-વાળો, કપૂર
જાવંત્રી-લવંગ
જીરૂં-ધાણા
જીવક અને ઋષભક-ભોયકોળું, (વંશલોચન)
જૂનું ઘી-તાજું ઘી
તગર-કોષ્ઠ
તુવેર-કળથી
દહીં-છાશ
દારૂહળદર-હળદર
દ્રાક્ષ-ખજુર, શીવણનાં ફળ-એટલે (સફરજન)
ધાવડીનાં ફૂલ-મહુડાનાં ફૂલ

નખલા-લવંગ
નીલોત્પલ-કુમુદપુષ્પ, પોયણું
પીપર-મરી
પુષ્કરમૂળ-કોષ્ઠ
બકરીનું દૂધ-ઘેટીનું કે ગાયનું દૂધ
બાવચો-કુંવાડીઆના બીજ
ભારંગમૂળ-રીંગણના મૂળ
ભિલામો-ચિત્રક, ચિત્રો
મધ-જૂનો ગોળ
મરી-લવંગ
મેદા ને મહામેદા-જેઠીમધ અને આસંધ
મોતી-મોતીની છીપ
મોરવેલ-તજ
રક્તચંદન-વાળો (વીરણનો)
રસાંજન-દારૂહળદર
રૂપું-રૌપ્યમાક્ષિક, લોહભસ્મ
લક્ષ્મણા-મયુરશિખા
વજ-મોરવેલ કોળિંજન
વરી-સામો
વાળો-નાગરમોથ
સોનું-સુવર્ણમાક્ષિક, લોહભસ્મ
હરડે-આમળાં
હીરો-વૈક્રાંતમણિ

૧૪-ઔષધિઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂત

ઔષધિઓના ગુણદોષને દર્શાવનારા જે મુખ્ય શબ્દો વૈદકશાસ્ત્રમાં આવે છે, તેની વિશેષ સમજુતી નીચે પ્રમાણે છે:—

લઘુ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ અને તીક્ષ્ણ એ અનુક્રમે આકાશ, પૃથ્વી, જળ, પવન અને અગ્નિના ગુણ છે. તે પાચ પૈકી ૧—**લઘુ** (હલકો) પદાર્થ અત્યંત પથ્ય, કફનાશક અને તરત પાચન થાય એવો હોય છે. ૨—**ગુરુ** (ભારે) પદાર્થ વાયુને હરનાર, પુષ્ટિકારક, કફકારક અને ધીરેથી પાચન થાય એવો હોય છે. ૩—**સ્નિગ્ધ** (ચીકણો) પદાર્થ વાયુનાશક, કફ કરનાર, વૃષ્ય અને બળવર્ધક હોય છે. ૪—**રુક્ષ** (રૂખો-લુખો) પદાર્થ વાયુ કરનાર અને અત્યંત કફનાશક હોય છે. ૫—**તીક્ષ્ણ** (તીખો) પદાર્થ ઘણું કરીને પિત્તકર્તા, લેખન અને કફ તથા વાયુને હરનાર હોય છે. ૬—**શ્લક્ષ્ણ** પદાર્થ ચીકાશવિનાનો છતા કઠોર હોવાથી ચીકણો હોય છે; જેમકે ઘુંટેલો પથ્થર. ૭—**સ્થિર** પદાર્થ વાયુ અને મળને રોકે છે. ૮—**સર** પદાર્થ વાયુ અને મળને કહાડે છે. ૯—**પિચ્છલ** (દૂધની તર જેવો) પદાર્થ તંતુ (રેષા) વાળો, બળકર્તા, ભારે, તૂટેલને સાંધનાર, કફકર્તા, ક્લેદન અને છેદનકર્તા જાણવો. ૧૦—**શીતળ** પદાર્થ સુખકર્તા, રુધિર આદિના વહી જવાને રોકનાર, મૂર્ચ્છા, તરસ, પ્રસ્વેદ (પરસેવો) અને દાહને દૂર કરે છે. ૧૧—**ઉષ્ણ** (ગરમ) શીતળ પદાર્થથી ઉલટા ગુણવાળો છે અને પાચક છે. ૧૨—**વિશદ** (ફેલાઇ જનારા) પદાર્થ વ્રણને ભરે છે. ૧૩—**સ્થૂલ** પદાર્થ શરીરને જાડું કરે અને છિદ્રોને બંધ કરે છે. ૧૪—**સૂક્ષ્મ** પદાર્થ શરીરનાં નાના અંગો વગેરેમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. ૧૫—**દ્રવ** (પ્રવાહી) પદાર્થ ભીંજવવાના અને ફેલાઇ જવાના ગુણવાળો છે. ૧૬—**શુષ્ક** પદાર્થ એથી વિપરીત ગુણવાળો છે. ૧૭—**આશુકારી** પદાર્થ શરીરમા શીઘ્રતા કરે; જેમકે તેલ પાણીમાં જલ્દી તરી જાય છે. ૧૮—**મંદ** પદાર્થ શિથિલતા કરે છે. એને **અલ્પ** પણ કહે છે. ૧૯—**મૃદુ** પદાર્થ કોમળ હોય છે. ૨૦—**કર્કશ** પદાર્થ ખરખરે એવો છે. એ વીસ ગુણો નીચે સુશ્રુતે કહ્યા છે. તે સિવાય દીપનાદિ ગુણો પ્રમાણે છે.

૧-જે પદાર્થ આમને પચાવે પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત ન કરે તેને **પાચન** ઔષધ કહે છે; જેમકે નાગકેસર. ૨-જે દ્રવ્ય આમને ન પચાવે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તેને **દીપન** ઔષધ કહે છે; જેમકે વરીઆળી. ૩-જે આમને પચાવે અને અગ્નિને પણ પ્રદીપ્ત કરે, તેને **દીપનપાચન** કહે છે; જેમકે ચિત્રક. ૪-જે પદાર્થ ઉલટી, રેચ આદિ કર્મોથી શરીરમાં સમાનપણે દોષોનું શોધન કરે, તેમજ શરીરમાં જે દોષ વિષય એટલે ન્યૂનાધિક થઈ રહેલા હોય એને સમાન કરી આપે તેને **શમન** કે **સંશમન** ઔષધિ કહે છે; જેમકે ગળો. ૫—જે ઔષધ અપકવ વાયુ, પિત્ત, કફ અને મળને પકવ કરી અને વાયુના બંધને તોડી મળને નીચે ઉતારે તેને **અનુલોમન** ઔષધ કહે છે; જેમકે હરડે. ૬-કોઠામાં ચોટી રહેલ પકવવાલાયક મલાદિકને પકવ્યાવિનાજ જે ઔષધિ નીચે ઠેલી લાવે અર્થાત્ ઝાડો કરે તેને **સ્રંસન** ઔષધ કહે છે; જેમકે ગરમાળો. ૭-વાતાદિક દોષથી અબદ્ધ (છુટા)

અને બદ્ધ (બંધાએલા) તેમજ વાયુથી લીંડીની માફક સૂકાએલ મલાદિકને જે ભેદીને ગુદાના માર્ગથી બહાર કાઢે તેને **ભેદન** ઔષધ કહે છે; જેમકે કડુ. ૮–જે પાકા તેમજ કાચા મલાદિકને પાતળા કરી ગુદાદ્વારે બહાર કાઢે તેને **રેચક** ઔષધ કહે છે; જેમકે નસોતર. ૯–જે પાકે નહિ એવા પિત્ત અને કફને બળપૂર્વક મોઢાની વાટે બહાર કાઢે (ઉલટી કરે) તેને **વમન** ઔષધ કહે છે; જેમકે મીંઢળ. ૧૦–પોતાના સ્થાનમા સંચિત થઈ રહેલા મળને ઉપરના ભાગમાં લાવી (મોઢા અને નાકવાટે) જે ઔષધ બહાર કાઢે અથવા અધોભાગે (ગુદા, લિંગ, ભગદ્વારે) બહાર કાઢે તે **દેહસંશોધક** છે; જેમકે કુકડવેલ. ૧૧–જે ઔષધ દીપન, પાચન અને ગરમ હોવાથી શરીરમા પ્રવાહીરૂપે રહેલા અથવા વહેતા દોષને સૂકવીને કઠિન બનાવે તેને **ગ્રાહી** કહે છે; જેમકે સુંઠ, જીરૂ, ગજપીપર ૧૨–જે ઔષધ લૂખું, શીતળ, ખાટુ અને લઘુપાકી હોવાથી પ્રતિલોમવાત કરી આપે તે **સ્તંભન** ઔષધ છે; જેમકે કુડા અને અરલુ. ૧૩–જે ઔષધ પરસ્પર મળેલ કફાદિક દોષને પોતાની શક્તિથી તોડીફોડીને જૂદા કરી આપે એને **છેદન** ઔષધ કહે છે; જેમકે ક્ષાર, કાળાં મરી, શિલાજીત. ૧૪–જે દ્રવ્ય રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિ દોષોને સૂકવી શરીરને શુદ્ધ કરે તેને **લેખન** કહે છે; જેમકે મધ, ગરમ પાણી, ધોડાવજ, જવ. ૧૫—જે પદાર્થ ખાવાથી મૈથુન કરવાને ઉત્સાહ થાય તેને **વાજીકર** ઔષધ જાણવા; જેમકે આસંધ, મુસળી, સાકર અને શતાવરી. ૧૬–જેનાથી શુક્ર (વીર્ય) ની વૃદ્ધિ થાય તેને **શુક્રલ** કહે છે; જેમકે નાગબલા આદિ. વળી કૌચનાં બીજ, દૂધ, અડદ, ભીલામાંના બીજ અને આમળા એ પણ પોતપોતાના પ્રભાવથી શીઘ્ર રસાદિના ઉત્પાદનપૂર્વક શુક્રને વધારનાર છે અને અધિક વધવાથી રેચન એટલે કાઢનાર છે. સ્ત્રીનું સ્મરણ, કીર્તન, દર્શન,સંભાષણ,સ્પર્શ,ચુંબન, આલિંગન અને મૈથુન એ સર્વ અથવા તેમાનું એકએક પણ શુક્રને પ્રવૃત્ત કરે છે.ભોરીંગણીનું ફળ વીર્યનું રેચક છે,જાયફળ વીર્યનુ સ્તંભનકર્તા છે અને ઇન્દ્રજવ શુક્રનો ક્ષયકર્તા છે. ૧૭–જે પદાર્થ શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા અને જ્વરાદિ રોગોને દૂર કરે તેને **રસાયન** ઔષધ કહે છે; જેમકે હરડે, દંતી, ગુગળ અને શિલાજીત. ૧૮–જે પદાર્થ પ્રથમ અપક્વ સ્થિતિમાજ પોતાના ગુણોથી આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઇ પછીજ પચે એ **વ્યવાયી** ઔષધ છે;જેમકે ભાંગ અને અફીણ,૧૯–જે ઔષધ શરીરમાંના ધાતુઓને તથા ઓજને શોષણ કરીને શરીરના સાંધાઓને શિથિલ–ઢીલા કરે તેને **વિકાશી** ઔષધ જાણવું; જેમકે સોપારી અને કોદરા ૨૦–જે પદાર્થ બુદ્ધિનો લોપ કરે અને તમોગુણપ્રધાન હોય તેને **માદક** (મદકારક) કહે છે; જેમકે દારૂ સુરાદિક. ૨૧--જે વ્યવાયી, વિકાશી, કફનાશક, માદક, વધારે અગ્નિગુણવાળો અને પ્રાણનાશક પદાર્થ હોય તેને **યોગવાહી** કહે છે; જેમકે વિષ (વછનાગ, શકતુકાદિ.) ૨૨—જે પદાર્થ પોતાના બળથી શરીરનાં છિદ્રોમાં રહેલા વાતાદિક દોષોના સંચયને કાઢે તેને **પ્રમાથી** ઔષધ કહે છે; જેમકે કાળા મરી, ધોડાવજ. ૨૩–જે પદાર્થ પોતાના પિચ્છલ ગુણથી કરીને રસવાહિની શિરાઓને રોકીને શરીરને ભારે–સુસ્ત બનાવે તેને **અભિષ્યંદી** કહે છે; જેમકે દહીં. ૨૪–**દાહક** અથવા વિદાહી પદાર્થ શરીરમા ખટાશ અને તૃષાને વધારે છે તથા હૃદયમા દાહ કરે છે અને એનો પાક ઘણો જલદી થાય છે. ૨૫–**યોગવાહી** જે પદાર્થ હોય છે તે સંસર્ગી (તેમાં જે બીજી વસ્તુઓ મેળવી હોય તે) વસ્તુઓના ગુણદોષને કરે છે અને તેનાજ પ્રમાણે તેનો પાક થાય છે; જેમકે તેલ, પાણી, મધ, ઘી, પારો અને લોહ આદિ યોગવાહી ઔષધ છે.

૧૫–ઔષધિઓના સમૂહનાં નામો

એકથી અધિક ઔષધિઓના સમૂહને સૂચવનારા જે નામો દેશી વૈદકમા આવે છે તે વિષેની સમજૂત નીચે પ્રમાણે છેઃ—

અંજનત્રય–૧ કાળો સુરમો, ૨–જસતનાં ફૂલ અને ૩–રસવતી.

અમ્લપંચક–૧ બોર, ૨–દાડમ, ૩–કોકમ, ૪–ચુકો અને ૫–અમ્લવેતસ.

અષ્ટગંધ–૧ કપૂર, ૨ ચંદન, ૩ મોથ, ૪ કુસુમ, ૫ દેવદારુ, ૬ ગોરોચન, ૭ કેસર અને ૮,વાળો.

અષ્ટવિધ–ચિકિત્સા ૧ શલ્ય, ૨ શાલાક્ય, ૩ બાળચિકિત્સા, ૪ અગદ ૫–વિષતંત્ર,૬ વાજીકરણ.

૭ રસાયન અને ૮ ભૂતવિદ્યા.

ઉપવિષત્રય-૧ નિર્વિષી, ૨ અતિવિષ અને ૩ લાગલી.

ઔષધિ પંચામૃત-૧ ગળો, ૨ મુસળી, ૩ સુંઠ, ૪ ગોખરૂ અને ૫ શતાવરી.

કટુષણ-૧ લીંડીપીપર, ૨ પીપળીમૂળ અને ૩ સુંઠ.

કંટક તૃતીય-૧ ધમાસો, ૨ ભોરીંગણી અને ૩ ડમરો.

કંટકારીત્રય-૧ ઉભી રીંગણી, ૨ બેઠી ભોરીંગણી અને ૩ ગોખરૂ.

કટુગ્રંથી-૧ સુંઠ, ૨ લસણ, ૩ આદુ અને પીપળીમૂળ.

ક્ષારદ્વય-૧ જવખાર અને ૨ સાજીખાર.

ક્ષારત્રય-૧ જવખાર, ૨ સાજીખાર અને ૩ ટંકણખાર.

ક્ષારપંચક-૧ ખાખરા, ૨ કમળ, ૩ જવ અને ૪ તલસરા (તલના છોડ) ના બનાવેલા ક્ષાર અને ૫ સાજીખાર.

ક્ષારષટ્ક-૧ તલસરા, ૨ લાંગલી, ૩ અડદ, ૪ અઘેડો ૫ મરખો અને ૬ કડો, એ ૭ ચીજોના ક્ષાર.

ક્ષારદશક-૧ સરગવો, ૨ મૂળા, ૩ પલાશ, (ખાખરો) ૪ આમલી, ૫ ચિત્રક, ૬ આદુ, ૭ શેરડી, ૮ અઘેડી, ૯ મોચરસ અને ૧૦ જવ.

ચતુરમ્લ-૧ અમલબેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટા લાબા લીંબુ અને ૪ ગોળ ખાટા લીંબુ.

ચતુરૂષણ-૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ પીપળીમૂળ.

ચાતુર્જાત-તેના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ તજ, ૨ તમાલપત્ર, ૩ એલચી અને ૪ નાગકેસર; એ **ચાતુર્જાત.** (૨) નાગકેસરના સ્થાને મરી હોય તે કટુ **ચાતુર્જાત.**

ચાતુર્ભદ્રક-૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ મોથ અને ૪ ગળો.

ચતુર્બીજ-૧ મેથી, ૨ અસાળીઓ ૩ કાળીજીરી અને ૪ અજમોદ.

ચાતુર્થિકગણ-૧ આમળા, ૨ હરડે, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ ચિત્રો.

જીવનીયગણ-૧ જીવક, ૨ ઋષભક, ૩ મેદા, ૪ મહામેદા, ૫ કાકોલી, ૬ ક્ષીરકાકોલી, ૭ ઋદ્ધિ, ૮ વૃદ્ધિ, ૯ જેઠીમધ, ૧૦ ખરખોડી, ૧૧ જંગલી મગ અને ૧૨ જંગલી અડદ.

ત્રિકટુ- }
ત્ર્યુષણ- } ૧ સુંઠ, ૨ મરી અને ૩ લીંડીપીપર.

ત્રિફળાં-એ ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) ૧ હરડે, ૨ બહેડાં અને ૩ આંમળા. એ સમાન ભાગે અથવા હરડે ૧ ભાગ, બહેડા ૨ ભાગ અને આમળા ૪ ભાગ. ને **ત્રિફળાં** કહે છે. (૨) ૧ દ્રાક્ષ, ૨ શવન (શિવણ) અને ૩ ખજુરના ફળ એ **મધુર ત્રિફળાં**. (૩) ૧ જાયફળ, ૨ લવંગ અને ૩ એલચી એ **સુગંધી ત્રિફળાં**.

ત્રિસુગંધ-૧ તજ, ૨ તમાલપત્ર અને ૩ એલચી.

ત્રિજાત-ઉપર મુજબ.

ત્રિસમ-૧ હરડે, ૨ સુંઠ અને ૩ ગળો.

ત્રિકાર્ષીકા-૧ સુંઠ, ૨ અતિવિષ અને ૩ મોથ,

ત્રિસિતા-૧ શેરડી, ૨ મધ અને ૩ જારના સાંઠાની સાકર.

ત્રિકંટક-૧ સુંઠ, ૨ ગળો અને ૩ ધમાસો.

ત્રિલોહ-૧ સોનું, ૨ રૂપુ અને ૩ ત્રાંબુ.

દશમૂળ-લઘુપંચમૂળ અને બૃહત્પંચમૂળ એકત્ર.

નવરત્ન-૧ માણેક, ૨ મોતી, ૩ પરવાળા, ૪ ગરુડપાચ, ૫ પોખરાજ, ૬ હીરો, ૭ ગોમેદ, ૮ નીલ અને ૯ વૈડૂર્ય.

નિંબપંચાંગ-૧ લીમડાના પાંદડાં, ૨ ફૂલ, ૩ ફળ, ૪ મૂળ અને ૫ છાલ.

પંચકોલ-એના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ લીંડીપીપર, ૨ પીપળીમૂળ, ૩ ચવક, ૪ ચિત્રક, ૫ સુંઠ (૨) ૧ હરડે, ૨ અજમો, ૩ સંચળ, ૪ હીંગ અને ૫ સુંઠ.

પંચપલ્લવ–૧ વડ, ૨ પીંપળ, ૩ પીંપળો, ૪ ઉમરો, ૫ પારસપીંપળો, એ પાંચે ઝાડનાં કુંપળો, (અહીં અને પંચવલ્કમાં, પીંપળ નં. ૩૭૪ વાળી ગ્રાહ્ય છે. લીંડીપીપર લેવાની નથી.)

પંચ વલ્કલ–પંચ પલ્લવમાં બતાવેલાં પાંચે ઝાડોની છાલ.

પંચમૂળ–એના સાત પ્રકાર છે. (૧) ૧ શાલવણ, ૨ પીઠવણ, ૩ બેઠી રીંગણી, ૪ ઉભી રીંગણી અને ૫ ગોખરૂ એ **લઘુપંચમૂળ.** (૨) ૧ બીલી, ૨ સીવણ, ૩ પાટલા, (કાકચ) ૪ અરણી, ૫ અરલુ એ **બૃહત પંચમૂળ.** (૩) ૧ બળદાણા, ૨ સાટોડી, ૩ મુદ્‌ગપર્ણી (જંગલી મગ), ૪ માષપર્ણી (જંગલી અડદ), ને ૫ એરંડ મૂળ એ **મધ્યમ પંચમૂળ,** (૪) ૧ હળદર, ૨ ગળો, ૩ મીંઢીઆવળ, ૪ સારીવા અને ૫ વિદારી કંદ એ **અલ્પાખ્ય પંચમૂળ** (૫) ૧ જીવક, ૨ ઋષભક, ૩ વીરાજીવંતી, ૪ શતાવરી અને ૫ જીવકાદિ એ **જીવક પંચમૂળ** (૬) ૧ દર્ભ (ડાભડો), ૨ કાસ (કાસડો), ૩ શર, ૪ શાલ્ય અને ૫ શેલડી એ **તૃણ પંચમૂળ** (૭) ૧ ગોખરૂ, ૨ બોરડી, ૩ ઇન્દ્રવારૂણી (ત્રુંસડું અથવા કડવી કોઠીંબી), ૪ કાસંદરો અને ૫ શિરીષ (સરસડો) એ **ગોક્ષુરાદિ પંચમૂળ.**

પંચમહાવિષ–૧ સોમલ, ૨ હરતાલ, ૩ મનશીલ, ૪ વછનાગ અને ૫ સર્પવિષ.

પંચામૃત–૧ સુંઠ, ૨ કાળી મુસળી, ૩ ગળોત્સવ, ૪ શતાવરી અને ૫ ગોખરૂ અથવા–દૂધ, દહીં, ઘી, મધ અને ખાંડ.

પંચોપવિષ–૧ આકડાનું દૂધ, ૨ થોરનું દૂધ, ૩ લાગલી, ૪ ધંતુરો અને ૫ કણેર.

પંચગવ્ય–૧ ગાયના મૂત્ર, ૨ છાણ, ૩ દૂધ, ૪ દહીં અને ૫ ઘી એ પાંચે પદાર્થ.

પંચઅમ્લ–૧ અમલબેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટા લાંબા લીંબુ, ૪ ગોળ ખાટા લીંબુ અને ૫ બીજોરા.

પંચગણ–૧ પીઠવણ, ૨ ઉભી રીંગણી, ૩ બેઠી ભોરીંગણી, ૪ વિદારી કંદ અને ૫ બીજોરૂં.

પંચસમ–એના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ સુંઠ, ૨ લીંડીપીપર, ૩ હરડે, ૪ નસોતર અને ૫ સંચળ. (૨) ૧ આમલી, ૨ સિંધાલુણ, ૩ ચિત્રક મૂળ, ૪ હરડે અને ૫ લીંડીપીપર.

પંચાંગલેપ–૧ સાટોડીનાં મૂળ, ૨ દેવદાર, ૩ સુંઠ, ૪ સરસવ અને ૫ સરગવાની છાલ.

પંચભૃંગ–૧ કુકડવેલો, ૨ ખીજડી, ૩ ભાંગ, ૪ નગોડ અને ૫ તમાલ.

પંચમૂત્ર–૧ ગાય, ૨ બકરી, ૩ ઘેટી, ૪ ભેંસ અને ૫ ગધેડી એ પાંચનાં મૂત્ર.

પંચબીજ–એના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ રાઇ, ૨ અજમોદ, ૩ જીરૂં, ૪ ખસખસ અને ૫ અજમો. (૨) ૧ મેથી, ૨ માલકાંગણી, ૩ અજમો, ૪ કાળીજીરી અને ૫ એખરો.

પંચસિદ્ધૌષધ–૧ તેલીઓ કંદ (એ નાના ઝાળા જેવડો હાથભર ઉંચો છોડ હોય છે. તેનાં પાદડા પીલુ જેવાં અને તેની છાલમા તેલનો પ્રકાશ હોય છે.) ૨ સુધાકંદ, ૩ કુક્કરકંદ, ૪ રુદ્રવંતી, (જંગલી ચણા–એનાં પાંદડાં ચણા જેવાં અને નીચે ચીકાશ હોય છે) અને ૫ મત્સ્યાક્ષી.

પંચસૂરણ–૧ મીઠું સૂરણ, ૨ કડવું ડુંગરી સૂરણ, ૩ ચિત્રાવાળું ચિતલકંદ, ૪ પાંચ પત્રના ખાટખટુંબાનો કંદ અને ૫ માળાકંદ.

બલાચતુષ્ટય–૧ બલા (બળ, બોળ કેટલાક એને ખરેંટી એટલે ખપાટ માને છે), ૨ મહાબલા (સહદેવી, સોનેલું), નાગબળા (ગંગેટી), ૪ અતિબલા (ગાડર કાંગસી).

મધુરત્રય–૧ ઘી, ૨ ગોળ અને ૩ મધ.

મિત્રપંચક–૧ ઘી, ૨ મધ, ૩ ગુગળ, ૪ ચણોઠી અને ૫ ટંકણખાર.

લવણત્રય–૧ સિંધાલુણ, ૨ સંચળ અને બીડલવણ.

લવણપંચક–૧ સિંધાલુણ, ૨ સંચળ, ૩ બીડલવણ, ૪ વરાગડું મીઠું અને ૫ દરીઆનું કિંવા નદીનું (ગસિયું) મીઠું.

વ્યોષ–ત્રિકટુ (૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર.)

ષડ્‌રસ–૧ ગળ્યો, ૨ ખાટો, ૩ ખારો, ૪ કડવો, ૫ તીખો અને ૬ તુરો.

ષડુષણ–૧ સૂંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર, ૪ પીંપળીમૂળ, ૫ ચવક અને ૬ ચિત્રક.

સુગંધીપંચક–૧ કેસર, ૨ અગર, ૩ કપૂર, ૪ કસ્તુરી અને ૫ ચંદન.

સુગંધીષટ્ક-એના બે પ્રકાર છે, (૧) ૧ જાયફળ, ૨ લવંગ, ૩ કપૂર, ૪ સોપારી, ૫ વાળો અને ૬ ચણકબાબા એ **સુગંધીષટ્ક.** (૨) ૧ કૃષ્ણાગરૂ, ૨ કસ્તૂરી, ૩ કપૂર, ૪ શ્વેતચંદન, ૫ ચણકબાબા અને ૬ નોરવેલનો કંદ એ **મહાસુગંધીષટ્ક.**

ષટ્પ્રાણહરણ-૧ સડેલું માંસ, ૨ વૃદ્ધ સ્ત્રી, ૩ ભાદરવાનો તડકો. ૪ ભેંસનું દહીં, ૫ પરોઢીએ સ્ત્રીસંગ અને ૬ દિવસની નિદ્રા.

ષટ્પ્રાણકર-૧ તાજું મિષ્ટાન્ન, ૨ નવું અન્ન, ૩ બાળા સ્ત્રી, ૪ દૂધનું જમણ, ૫ ઘી અને ૬ ઉના પાણીથી સ્નાન.+

સપ્તોપવિષ-૧ આકાડાનુ દૂધ, ૨ થોરનું દૂધ, ૩ લાગલી, ૪ કણેર, ૫ ચણોઠી, ૬ અફીણ અને ૭ ધંતૂરો.

સપ્તોપધાતુ-૧ સુવર્ણ માક્ષિક, ૨ તારમાક્ષિક, ૩ મોરથુથુ, ૪ કાસું, ૫ પિત્તળ, ૬ સિંદૂર અને ૭ મંડૂર.

સપ્તધાતુ-૧ સોનું, ૨ રૂપુ, ૩ તાંબુ, ૪ સીસું, ૫ કલાઇ, ૬ જસત અને ૭ લોઢું.

સપ્તસંતર્પણ-૧ દ્રાક્ષ, ૨ દાડમ, ૩ ખજુર, ૪ સાકર, ૫ શાલીધાન્ય (ડાંગર), ૬ મધ અને ૭ ઘી,

સપ્તોપરત્ન-૧ વૈકાંત, ૨ સૂર્યકાન્ત, ૩ ચંદ્રકાન્ત, ૪ કપૂર, ૫ સ્ફટિક, ૬ પીરોજ અને ૭ કાચ.

સપ્તાવધક્વાથ-૧ પાચન, ૨ શોધન, ૩ ક્લેદન, ૪ શમન, ૫ દીપન, ૬ તર્પણ, અને ૭ શોષક.

૧૬-કઠિન શબ્દનો કોષ

અજીર્ણ-અપચો
અધોગત-નીચે ગયેલો
અધોવાયુ-ગુદામાથીનિઃસરતો વાયુ
અનલ-અગ્નિ
અન્નદ્વેષ-અરુચિ
અનિલ-પવન, વાયુ
અપસ્માર-ગોથું, મૃગીરોગ, વાઇ
અપાય-અહિત-નુકસાન
અભિઘાત-શરીર ઉપર ઘા થવો
અમ્લ-ખાટું
અમ્લપિત્ત-ખાટું પિત્ત, ખાટા ઓડકાર
અરિષ્ટ-દવાનો એક પ્રકાર, સુવાવડીનો ઓરડો૦ અરિઠાનું ઝાડ, લીંમડાનું ઝાડ, પૂર્વચિન્હ.
અરોચક-અરુચિ
અર્શ-હરસ, મસા
અવલેહ-ચાટણ.
અવટાઇ, અવટાવી, અવટાવવું-ઉકળી, ઉકાળી, ઉકાળવું.
અવષ્ટંભ-જાડું
અવ્યક્ત-સમજાય નહિ તેવું, સૂક્ષ્મ.
અશ્મરી-પથરીનો રોગ.
અશ્રાંત-હમેશાં, અટકયાવિના
અશ્વગંધા-, આસગંધ- } આસંધ
અષ્ટધા-આઠ પ્રકારના
અષ્ઠીલા-ડૂંટી ઉપર થયેલો લોહી તથા માસનો ગોળો.
અસૃક્સ્રાવ-લોહી ઝરવું
અસ્થિભંગ-હાડકાનું ભાગવું.
અસ્નિગ્ધ-સૂકું, કઠણ
અહિર-અર્જુન નામનો આંખનો રોગ
આગરૂ-મોમાની ચાદીઓ.
આગેરૂ-આમળા, ગુદભ્રંશ.
આધિ-મનનું દુઃખ
આધ્માન-પેટ ફૂલવું, આફરો
આનાહ-આફરો, પેટ ચઢવું.
આમ-કાચો પચ્યાવિનાનો મળ
આમગંધી-કાચા માંસ જેવો જેનો વાસ આવે છે તે.
આમવાત-, આમવાયુ- } દુર્ગંધયુક્ત ઝાડો
આમાશય-ખાધેલું પચવાની જગ્યા
આમાંશ-લોહીવાળો ઝાડો, લોહી ખંજવાડો, રક્તાતિસાર
આયુષ્યદ-આયુષ્ય આપનાર
આરક્ત-રાતો
આર્તવ-સ્ત્રીઓને અટકાવ આવી લોહી પડે છે તે.
આર્દ્ર-ભીંજાયલું
આવૃત-ઘેરાયેલો
આશય-જગ્યા, સ્થાન, હેતુ
આહ્લાદ-આનંદ
ઇન્દ્રલુપ્ત-ઉંદરી
ઉગ્રગંધ-તીવ્ર ગંધવાળું
ઉચકી-હેડકી
ઉચ્ચ-ઉંચું
ઉઠાણું-અપુટ ગુમડું, ગાંઠ
ઉદ્દેશ-હેતુ
ઉદકમેહ-પરમાનો એક ભેદ છે.
ઉન્મત્ત-ભ્રમિત અથવા ગાંડો
ઉન્માદ-ગાંડાપણું

+उष्णाम्बुनाधःकायस्य परीषेको बलावहः । तेनैव चोत्तमांगस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥१॥
ઉના પાણીનો શેક શરીરને બળ આપનાર છે પણ તેનાથી માથાના ભાગને ધોવાથી તે વાળ અને આંખોના બળનો નાશ કરે છે.

ઉન્હાળી–ઉનવા, મૂત્રકૃચ્છ
ઉરોગ્રહ–છાતીમાનું આંતરડું સૂજવાનો વ્યાધિ, છાતી જકડાઇ જવી
ઉરોઘાત–છાતી ઉપર વાગવું.
ઉષ્ણવીર્ય–ગરમ–ઉના પદાર્થ
ઋતુમતી–અટકાવ આવેલી સ્ત્રી.
ઓકારી–ઉલટી, વમન.
અંજનનામિકા– } આંજણી
અંજુલી– }
અંડવૃદ્ધિ–વધરાવળ, અંતરગળ.
અંશ–હિસ્સો
કટુ–કડવું
કફ–બલગમ
કફઘ્ન–કફને તોડી છૂટો પાડનાર.
કફલ–કફકારક
કમળો–પિત્તકમળી, પીળીયો, કમળીવા, કમળી.
કરમ–કૃમિ, કરમિયા
કર્ણશૂળ–કાનમા શૂળ આવવા
કર્ણસ્ત્રાવ–કાનમાંથી પરનું વહેવું, વહેતો કાન.
કલ્ક–ચટણીના જેવો વાટેલો પદાર્થ
કવલુ–બરોળ
કાચબિંદુ–મોતીયાબિંદુ, આખના મોતીઆ
કાસ–ઉધરસ.
કાસઘ્ન–ખાંસીનો નાશ કરનાર
કુકકુટપટ–એક વેંતના ખાડામાં ૧૦ અડાયાનો અગ્નિ આપવો તે
કુટકી–કડુ
કુબ્જત્વ–કુબડાપણું
કુબ્જવાત–એક જાતનો વાયુ
કુલિત્થ–કળથી
કુષ્ટ–કોઢ
કૃચ્છ્ર–શરીરને દુઃખ થવું,કષ્ટ
કૃમિકર્ણ–કાનમાં જીવ થવાનો રોગ
કેશતુંડે–રૂં તોડીયું ગુમડું

કોપન–કોપાવનાર
કોષ્ટ–આમ, મૂત્ર, અગ્નિ, લોહી અને અન્ન એ પ્રત્યેકનાં સ્થાન
કોષ્ટુશીર્ષ–વાયુરોગ
ક્લમ–ગ્લાનિ, થાક
ક્લિન્ન–ભીંજાયલો
ક્લિષ્ટ–કઠણ, ગુંચવાડાવાળું
ક્લીબ–નપુંસક
ક્લેદ–પસીનો
કંડુ–ખરજ, ખંજવાળ, ખુજલી, ચેળ
ખલ્લરી–ખાલી ચડવી.
ખવડયા–ખોડો
ખુપરા–આખના ખીલ
ખોકલા–ઉધરસ
ખંજ–લંગડો
ગડું– } ગુમડું, વિદ્રધિ.
ગડુબે– }
ગદ–આજાર, દરદ
ગર્ભ–પેટમા જે બાલક રહે છે તે
ગર્ભપાત–કસુવાવડ
ગર્ભિણી–દહાડાવાળી સ્ત્રી
ગર્ભસ્થ–ગર્ભમા રહેનારા
ગર્ભાશય–ગર્ભસ્થાન
ગલગંડ–ગળા ઉપર ગુમડું થાય છે તે, લાપોટિયું.
ગલગ્રહ–ગળાનું બંધ થવું.
ગલિતકુષ્ટ–અસાધ્ય કોઢનું દરદ.
ગલસુંડા– } લાપોટિયુ, ગાલ
ગાલસુંડા– } ઉપરનો સોજો
ગળું–ગુમડું, વિદ્રધિ
ગુરુ–વજનદાર, ભારે
ગુરુત્વ–વજનદારપણું
ગુલ્ફ–પગની ઘુંટી.
ગૃધ્રસી–કમ્મરમાં ભરેલી ઉસણ, એક જાતનો વાયુરોગ.
ગોતું– } મૃગીરોગ, ફેફરૂં,વાઇ
ગોથું– }
ગોમાસી–ડાંસ
ગોવરુ–ઓરી, શીળીનો ભેદ

ગંડમાળ–કંઠમાળ
ગંડુષ–કોગળા
ગ્રાહક–પકડનાર, રોકનાર
ઘઉંનો નિશાસ્તો–ઘઉંમાંથી કહાડે છે. હિંદુસ્તાનમાં એ પ્રસિદ્ધ છે
ઘન–કઠણ, મજબૂત
ઘનત્વ–નક્કરપણું
ઘુરે–મૃગીરોગ, વાઇ, ફેફરૂં
ચય–જમાવ
ચક્ષુષ્ય–આખને ગુણકારક
ચાતુર્થિક–ચોથીઓ
ચિકિત્સક–વૈદ્ય, હકીમ, તબીબ
ચિત્તભ્રમ–ઉન્માદ
છર્દી– } ઉલટી
છર્દિકા– }
છિક્કા–છિંક
છિન્ન–કાપેલું
છેદક– } છિદ્ર પાડનાર, છેદન
છેદની– } કરનાર
છેદનીય–છેદન કરવાને યોગ્ય
જઘન–સ્ત્રીની કમ્મરનો આગલો ભાગ, ઝાગ
જડ–ભારે, દુર્જર
જત્રુ–ગરદનનું હાડકું
જાડ્ય–ભારેપણું,મંદપણું, જડતા
જારણ–ઔષધોથી વનસ્પતિ અને ધાતુઓની ભસ્મ કરવી તે.
જાલગર્દભ–શરીર ઉપર ઘણી ફોલ્લીઓ થાય છે તે.
જંતુ–કૃમિ, કરમ
જૃંભ–બગાસું
જૃંભણ–બગાસાં
જ્વરઘ્ન–તાવનાશક
ડબ્બા–ભાર
તરળ–કોગળિયું, કોલેરા
તહાન–તરસ
તામ્ર–તાંબુ
તાલક–હરતાલ
તિક્ત–તીખું
તિતડીક અથવા તંતડીક–કોકમ
તીખાં–મરી

તુત્થ–મોરથુથુ
તુવર–તૂરૂં, એક જાતનું કઠોળ
તુષ–અનાજનાં છોતરાં
તુષાર–પાણીનાં ઝીણાં ટપકાં,ઓશ
તૃષા–તરસ
તંદ્રા–નિદ્રાથી આળસ આવી ગુંગી આવે છે તે.
ત્યાજ્ય–ત્યાગ કરવા યોગ્ય
ત્રિ–ત્રણ
ત્રિક–પીઠની કરોડનીચેના ત્રણ હાડકાં
ત્રુસડું–ઇન્દ્રવરણું
ત્વગ્દોષ } ચામડીના રોગ
ત્વગ્રોગ }
ત્વરિત–જલદી, સત્વર, તાકીદે
દદ્રુ–દાદર, દરાજ
દધિમંડ–દહીંની ઉપરનું પાણી
દમ–શ્વાસરોગ, હાફણ
દશમૂળ–બીલી,અરણી,ઉભી અને બેઠી ભોરિંગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરૂ, શીવણ, પાડવણ, પુષ્કરમૂળ.
દારુણ–માથાનો ભયંકર રોગ
દાર્ઢ્ય–કઠિનપણું, દઢતા
દાહ–બળતરા
દાહક–બાળનારો, બળતરાકારક
દિવા–દિવસે
દીપક } જઠરાને જગાડનાર-વધારનાર
દીપન }
દુઝણુમસ–દુઝતા હરસ (મસા)
દુર્જર–હજમ થવું મુસ્કેલ તે
દુર્લભ–પ્રાપ્ત થવું મુસ્કેલ તે.
દુષ્ટવ્રણ–એક જાતનો નાસૂર છે, તેમાંથી પરૂ વહે છે તથા તે બહુ ગંધ મારે છે.
દૂષક–પીડા કરનારો
દોષ–વિકૃતિ પામેલા કફ, વાત પિત્ત તે દરેક.
દંશ–કરડવું.
દ્રવ–ટીપું ટીપુ ગળવું–ટપકવું.
દ્વય } બે
દ્વંદ્વ }

ધનુર્વાત–ધનુષ્ય જેવું માણસ વાંકું થાય છે તે,વાયુનો રોગ–તાણ
ધાન્યામ્લ–કાંજી
નસ્ય–છીંક આવવાને માટે નાકમાં સુંઘવાનું ઓસડ.
નાગ–સાપ, સીસું
નાડી–નસ
નાડીવ્રણ–હમેશાં વહેનારો નાસૂર.
નારૂ–વાળો
નાશક–નાશ કરનારો
નાશન–નાશ કરનાર
નાસારોગ–નાકના રોગ
નાસાશોષ–નાકનું સૂકાવું
નાળગુદ–શોફેદર
નિતંબ–કમ્મરની પછવાડેનો ભાગ
નિદાન–મૂળ કારણ
નિદ્રા–ઉંઘ
નિદ્રાભંગ–ઉંઘનો નાશ
નિયામક–નિયમમાં લાવનાર
નિરામય–નીરોગી, વિકારરહિત
નિરુપદ્રવ–પીડા નહિ તે
નિંદ્ય–નિંદા કરવાને યોગ્ય
પકવ–પાકેલાં, ઘરડાં
પકવાશય–પચન થવાની જગા
પક્ષાઘાત–અર્ધાંગ વાયુ, લકવો
પચન–પાકવું
પટકી–કોગળિયું, કોલેરા
પડકેશ–પડળ, કોઇ એને પરવાળાં પણ કહે છે.
પથ્ય–હિતકારક
પરિણામશૂળ–ખાધેલું પચન થઈને પેટ ખાલી થયું એટલે વેદના થવા માડે એવો પેટ-શૂળનો એક ભેદ છે.
પરિપાક–પચન થવું, હજમ થવું.
પરિભાષા–શાસ્ત્રીય અર્થ–વિધિ, વ્યવસ્થા ૪૦
પરિશિષ્ટ–વધારો
પર્યાય–બીજું નામ
પસવાડું–પડખું, પાસું
પાક–હજમ થવું

પાચક } પચન કરનાર
પાચન }
પાત–પડવું
પાતન–એક જાતની રસાયન ઉપર કરવાની ક્રિયા.
પાદશોથ–પગનો સોજો
પાદસ્ફોટ–પગની ટાંચ દુઃખવાનું દરદ
પાદહર્ષ–એક જાતનો વાયુરોગ, ઝઝણી
પાનક–પીવાનું પાણી
પાનીય–પીવાને યોગ્ય
પામા–ખસ
પિચ્છલ–ગુંદર જેવું લીસું
પિત્તઘ્ન–પિત્તને તોડનાર
પિત્તજ્વર–પિત્તથી આવેલો તાવ
પીનસ–નાકનાં છોડ
પુટ–ઓસડને સૂર્યપુટ, અગ્નિપુટ ઇત્યાદિ સંસ્કાર કરે છે તે.
પુટપાક–ઔષધાદિકોની આસપાસ પાન લપેટીને અગ્નિમાં નાખી પકવે છે તે
પુષ્પ–સ્ત્રીનું રજ, ફૂલ
પુતીગંધ–ખરાબ ગંધાવું
પૂય–પરૂ
પૃથક્કરણ–જૂદું કરવું
પૃષ્ઠ–પીઠ, બરડો
પેટપીડ–પેટમાં દુખવું, ચુંક આવવી
પેશી–શરીરમાની માસ વગેરેની કોથળીઓ
પંગુ—લંગડો, પાગળો
પાંડુ–પાંડુરોગ
પાંડુરતા–ફીક્કાશ, પીળાશ
પિડક–ઝીણી ફોલ્લીઓ
પ્રકૃતિ–સ્વભાવ, કુદરત
પ્રકોપ–બીગાડ, વૃદ્ધિ
પ્રકોપન–બગડવું, વધી જવું
પ્રખર–ઘણું તીવ્ર, અતિ ઉષ્ણ
પ્રગલ્ભ–પ્રૌઢ, ઘરડો,ઉત્તર વયમાં આવેલો
પ્રજા–સંતતિ

પ્રતિકૂલ–વિપરીત, ઉલટું, વિરુદ્ધ
પ્રતિક્રિયા–નિવારણની ક્રિયા
પ્રતિનિધિ–બદલામાં ચાલી શકે એવો પદાર્થ
પ્રતિબંધ–અટકાવ
પ્રતિશ્યાય–પીનસરોગ
પ્રદર–સ્ત્રીનો ગુહ્ય રોગ
પ્રત્યય–ભરોસો, વિશ્વાસ, અનુભવ
પ્રદીપન–દીપન કરનાર
પ્રમાદ–ગફલત, અસાવધપણું
પ્રમુખ–શ્રેષ્ઠ
પ્રમેહ–પરમીઓ
પ્રયોગ–ઔષધ, મંત્ર, શસ્ત્ર ઇત્યાદિકોની યોજના
પ્રલાપ–વ્યર્થ ભાષણ, બકવા
પ્રવાલ–પરવાળું
પ્રવાહ–વહેવું
પ્રશસ્ત–પ્રશંસા પામેલું, વખણાયલું
પ્રસવ–જણવું
પ્રસૂતિવાયુ–જણવાની વખતે થનારૂં વાયુનું દરદ
પ્રહર્ષ–ઘણો આનંદ
પ્રહાર–મારવું
પ્રાકૃતજ્વર–ઠંડીથી સાધારણ તાવ આવે છે તે.
પ્રાશન–પીવું
પ્રેત–લાશ, મુડદું
પ્રેક્ષણીય–જોવાલાયક
પ્રૌઢ–પાકી ઉંમરનો, પાકેલો
પ્લીહન, પ્લીહા —પાણથરી, પ્લીહા નામનો પેટમાંનો આજાર, બરોલ (પેટમાં ડાબીબાજુએ થાયછેતે)
પ્લીહઘ્ન, પ્લીહંત્રી — પ્લીહાનો નાશ કરનાર
પ્લીહોદર–પેટમાંનું એક જાતનું દરદ, બરોળ
ફળપ્રદ–ફળ આપનારો
ફલિત–ફળ આવેલો

ફાંટ–કોઇપણ દવા અથવ વનસ્પતિ પાણીમાં પલાળી રાખી તેમાંનું સત્ત્વ પાણીમાં લઇ લેવાની રીત
બદ્ધ–બાંધેલું
બદ્ધગુદોદર–બંધકોશ
બદ્ધવિકટ–ઝાડાને રોકનાર
બલ્ય–બળ આપનાર
બવાશિર–હરસ, મસા
બાધિર્ય–બહેરાપણું
બિલાસ–કફ, બલગમ
ભડાશડવું–ભરશાડમાં ભારવું, બાફવું
ભયપ્રદ–ભીતિ ઉપજાવનાર
ભાસ–દેખાવ, પ્રતીતિ
ભિષક્–વૈદ્ય
ભોજ્ય–જમવાયોગ્ય
ભ્રમિવાયુ–ઉન્માદ, ચિત્તભ્રમ, ગાંડાપણું
ભ્રમ–ભ્રાંતિ
ભ્રમણ–ફેર, ચકરી, મુસાફરી
ભ્રંશ–નાશ
મધુરજ્વર–એને મધુરા કહે છે.
મર્મજ્ઞ–રહસ્ય જાણનાર
મલ–વસા, શુક્ર, લોહી, મજ્જા, મૂત્ર, વિષ્ઠા અને કાનમાંનો મેલ ઈત્યાદિ શરીરમાં બાર પ્રકારના મળ હોય છે તે.
મલજ–મળથી થએલો.
મલસ્તંભક, મલાવષ્ટંભક — ઝાડાને રોકનાર
મલઘ્ન–મળને ઉખેડનાર
મસ્તકરોગ–માથાનો રોગ
મહામારી–કૉલેરા, કોગળિયું
મુરદુ–મરડો, શબ, પ્રેત
મૂત્રકૃચ્છ્–પીસાબ કરવામાં વાતાદિકથી પીડા થાય છે એવો રોગ
મૂત્રખડો–પથરી
મૂત્રલ–મૂત્રને વધારનાર
મૂત્રાશય–પેટમાંનું મૂત્રનું ઠેકાણું; ડુંટીનો નીચલો ભાગ (પેઢું)

મૂત્રાશ્મરી–પથરી
મૂળવ્યાધિ–હરસ, મસા
મૃદુ–કોમળ, નરમ
મેદ–શરીરના સાત ધાતુમાંનો એક ચીકણો ધાતુ
મેહ–પ્રમેહ, પરમો
મોડ–મસા, હરસ
મોહ–ઘેરી, ચક્કર, મૂર્છા, ભ્રમ
મોહરી–ખાલી ચડવી
મંડ–ચોખાની પેજ
મંડલ–ગોળ, સમુદાય અથવા ચાળીસ દહાડા જે ક્રિયા કરવી તેને કહે છે.
મંથ–જવના આટામાં સાકર, ઘી અને ઠંડું પાણી નાખીને જે પદાર્થ તૈયાર કરે છે તે
માદ્ય–મંદતા
મૃગીરોગ–વાઇ, ગોથું
યૂષ–છાર, છારી
રક્તજ–લોહીથી જે થાય છે તે
રક્તપિત્તિ–વાતરક્ત, ગાંઠીયો વા, શરીરનું અકળાઈ જવું.
રક્તપ્રમેહ–લિંગને રસ્તે લોહી વહે એ પ્રકારનો પ્રમેહ
રક્તાર્શ–દુઝતા હરસ–મસા
રજ–સ્ત્રીને અટકાવ
રતાંધળાપણું–રાત્રે આંખથી ન દેખાવું
રમ્ય–શોભાયમાન, સુંદર
રસાયન–શરીરમાંના રસાદિ ધાતુઓની વૃદ્ધિ તથા શુદ્ધ કરનાર ઔષધ
રુચિકર–રુચ્ય, રુચિદાયક, સ્વાદિષ્ટ
રુક્ષ–કઠિન, સૂકાપણું
રેચક–જુલાબ લાવનાર
રેચન–ઝાડા કરનાર
રોચક–રુચિ ઉપજાવનાર
લઘુ–હલકું
લીન–લય પામેલું, સમાયલું
લેખન–રસાદિક ધાતુ અને વાતાદિક દોષને સૂકવી શરીર

શુદ્ધ કરનાર ઔષધ
લેખનીય / લેખ્ય } લેખન કરવાને યોગ્ય
લેહ–ચાટણ
વક્ર–વાંકું
વમન–ઉલટી
વમી–વાંતિરોગ, ઉલટીનું દરદ
વયસ્થ–ઉંમરમા આવેલા, તરુણ
વર્જનીય / વર્જ્ય } ત્યાગવાયોગ્ય
વર્તિ–શરીરને લગાડવાનો ઉબ-
ટણો, દીવેટ
વર્ધક–વધારનાર
વસા–ચરબી
વસામેહ–૨૦ પ્રકારના પ્રમેહ-
માનો એક
વસુ–ધોળી સાટોડી
વાતઘ્ન–વાતનાશક
વાતરક્ત–ગાઠીઓ વા શરીરનું
અકડાઈ જવું
વાતિ–ઉલટી, વમન
વિકૃત–વિકારવાળું
વિચર્ચિકા–ખરજવું
વિધ્વંસ–નાશ
વિપરીત–ઉલટું
વિપર્યાય–ઉલટાપણું
વિપાક–પરિણામ, પાકાપણું
વિપુલ–ઘણું
વિમલ–સ્વચ્છ
વિષઘ્ન–વિષનાશક
વિષમજ્વર–અનિયમિતજ્વર
વિસર્પ–ડસળ, ચામડીનું એક
જાતનું દરદ, ખરજવું
વીર્ય–ધાતુ, તેજ
વૃંદ–જમાવ, ટોળું
વૃષ્ય–પૌષ્ટિક, પુષ્ટ
વેગ–ગતિ
વેષ્ટન–લપેટવું
વૈપાદિક–વ્યાઉ, તજાગરમી, હાથ-
પગનું ફાટવું
વ્યક્ત–સ્પષ્ટ
વ્યંગ–કમતાઇ, મુખ ઉપરની
કાળાશ, કરોળીઆ
વ્યથા–દુઃખ, પીડા, વ્યાધિ–રોગ
વ્યોષ–(ત્રિકટુ–ત્ર્યુષણ)–સુંઠ, મરી
અને લીંડીપીપર
વ્રણ–જખમ, ખાડો
શમન–શાંતિ
શલ્ય–કાંટો, બાણ
શિરોરોગ–માથાનું દરદ.
શીતપિત્ત–શીળશ
શીતવીર્ય–જેમા ઠંડો ગુણ વિશેષ
છે તે.
શુષ્ક–સૂકું
શૂલઘ્ન–શૂળરોગનો નાશકર્તા
શોથ–સોજો
શોથઘ્ન–સોજાનો નાશ કરનાર
શોધક–શુદ્ધ કરનાર
શોધન–શુદ્ધ કરવું
શોફ–સોજો
શોષ–તરસ, તૃષા
શોષણ–શોષી લેવું, ચુસી લેવું
શ્લીપદ–હાથીપગો, હાથપગ જાડા
થવા
શ્લેષ્મ–કફ, બલગમ
શ્લેષ્મઘ્ન–કફને તોડનાર
શ્લેષ્મજ–કફથી ઉપજેલું
શ્લેષ્મલ–બલગમવાળા
શ્વાસ–દમ. શ્વેત–સફેદ
ષંઢ–નપુસક, હીજડો
સંધિ–સાંધા
સન્નિપાત–કફ, વાત અને પિત્તનો
બગાડ થવાથી જે વિકાર થયા
છે તે.
સંશોધન–સ્વચ્છ કરવું.
સાધ્ય–મટી શકે એવો રોગ, મેળ-
વી શકાય એવો પદાર્થ
સારક–ઝાડો ઉતારનાર
સિધ્મ–કરોળિયા
સુખસાધ્ય–સુખથી મટે એવું
અથવા સુખથી મેળવાય તેવું.
સુજ–શોથ, સોજો
સુનબહિરિ–વાતરક્ત, ગાંઠિયો વા,
શરીરનું અકડાઇ જવું
સુસી–વરાધ, સસણી, ગરધણી
સ્તન–થાન સ્થૂલ–પુષ્ટ, જાડું
સ્નાયુક–વાળો
સ્નિગ્ધ–ચિકટ, ચીકાશવાળું
સ્નેહ–ઘૃત,તેલનો પદાર્થ, ચીકાશ
સ્વર–શબ્દ, અવાજ
સ્વરભેદ–અવાજમા બગાડો
સ્વેદઘ્ન–પસીનાનો નાશ કરનાર
હરીતકી–હરડે
હાથીપગો–શ્લીપદ, હાથપગ જાડા
થવા
હિક્કા–ઉચકી, હેડકી
હૃદ્ય–હૃદયને સુખ કરનાર
હૃદ્ગ્રહ–હૃદય (છાતી) નું જકડાઇ
જવું.
ક્ષતઘ્ન–જખમ મટાડનાર
ક્ષતજ–જખમથી થએલો
ક્ષાર–ખાર.
ક્ષુદ્ર–છોટું, નાનું, અલ્પ
ક્ષોભ–કોપ, ઉછાળો

परीक्षा प्रकरण

(આયુર્વેદકગ્રંથોમાં વ્યાધિની પરીક્ષાના કહેલા આઠ પ્રકારોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.)

૧-નાડીપરીક્ષા

તેલનું મર્દન કરેલા, નાહેલા, જમેલા, ભૂખ અને તરસથી પીડાતા એવા મનુષ્યની નાડી જોવાથી યથાર્થ સમજાતી નથી; માટે પ્રાતઃકાળે ઉઠી ઘડીભર જે સ્વસ્થ બેઠેલો હોય તેની નાડી જોવી એટલે સારી સમજાશે. પુરુષનો જમણો હાથ અને સ્ત્રીનો ડાબો હાથ લાંબો સીધો કરી, અંગુઠાના મૂળ પાસેની શિરા ઉપર તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા આંગળીઓ રાખી વાત, પિત્ત અને કફ એ દોષો અનુક્રમે જાણવા. કોઇ કોઇ વખતે એજ પ્રમાણે પગની નાડી પણ જોવાય છે

વાંકી અને સર્પ તથા જળોની ચાલ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી; દેડકા, કાગડા અને ચકલીના જેવી ત્વરાએ ચાલે તે પિત્તનાડી; હંસ, કબુતર અને મોરના જેવી મંદ મંદ ચાલે તે કફનાડી; લઉઆ અને તિતર પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ચાલે તે સન્નિપાત નાડી; હળવી અને સરસર ચાલવા લાગે તે દ્વિદોષની નાડી જાણવી. જે સ્વસ્થાનથી છૂટે, રહી રહીને ચાલે, ઘણી ક્ષીણ હોય અને ઠંડી હોય એ ચાર પ્રકારની નાડી પ્રાણનાશક છે

સામાન્ય જ્વરનો કોપ થવાથી નાડી ગરમ થઇ મોટા વેગથી ચાલે છે; અને ક્રોધ ચડેલો હોય તોપણ નાડી મોટા વેગથી ચાલે છે. ચિંતાથી અને ભયથી નાડી ક્ષીણ ચાલે છે. મંદાગ્નિ અને ધાતુક્ષીણતાવાળાની નાડી ઘણી મંદ હોય છે. રક્તનો કોપ થયો હોય તો થોડી ગરમ હોઈ પાષણ જેવી જડ થાય છે; અને આમયુક્ત હોય તો ઘણીજ જડ થાય છે. ગર્ભિણીની નાડી ગંભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે. તૃષાતુર, આળસુ, સુખી અને ઉંઘી ઉઠેલા તથા મનમા કાર્યની યોજના કરનારા એમની નાડી સ્થિર ચાલે છે. ભૂખ લાગે એટલે નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. મળ, મૂત્રપ્રાપ્ત હોવાથી જ્વર પ્રમાણે ચાલે છે. લોભ અને મદ (અહંકાર) એ ઉત્પન્ન થએલ હોય તો કાંઇક ચંચળ ચાલે છે. ચોરની નાડી કાંઇક તીવ્ર અને કાંઇક મંદ એવી ચાલે છે. ઉદ્યોગી અને માર્ગે ચાલી શ્રમિત થએલા મનુષ્યની નાડી ઉષ્ણ અને ચંચળ ચાલે છે. **અજીર્ણની નાડી**—કાગડા અને હંસની ચાલ જેવી, જમેલા મનુષ્યના જેવી અને કાંઇક કફની નાડી જેવી ચાલે છે. **ભૂતનાડી**—જો ટચલી (છેલ્લી) આંગળીનીચે નાડી ચાલે તો તેને ભૂતનો ઉપદ્રવ જાણવો, અનામિકાની નાડી ચાલે તો કુળદેવતાનો ક્ષોભ જાણવો, હાથના મૂળ પાસેની નાડી ચાલે તો જળદેવતાનો ક્ષોભ જાણવો અને મધ્યમાના નાડી ચાલતી હોય તો સંબંધીક નાડી જાણવી. **ઉત્તમ પ્રકારની નાડી**—જેનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત છે, તેની નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. સ્વસ્થ મનુષ્યની નાડી સ્થિર હોઇ પ્રબળ ચાલે છે. ભૂખથી વ્યાપ્ત થએલાની નાડી ચંચળ ચાલે છે અને તૃપ્ત થએલાની નાડી નિશ્ચળ હોય છે. **અસાધ્ય સન્નિપાત નાડી:**—તૂટક તૂટક, અતિ ત્વરાએ, કાષ્ઠ પ્રમાણે કઠિન, વાંકી, ક્ષણમા હળવી, ક્ષણમાં જલદી, અતિ ઉષ્ણ, મોટો વેગ હોઇ જ્વરે પ્રાપ્ત, લાવા અને તેતરની ગતિ જેવી, વળી ગુંથાતી જઈ સ્વસ્થળ છોડે ને ક્ષણમા સ્થાનપર આવે તે સન્નિપાતની નાડી જાણવી. જે નાડી રહી રહીને ચાલે છે અને ઘણી જલદી તથા ઠંડી થઇ અકસ્માત અટકી જાય તે અંતક નાડી જાણવી; તેમજ તર્જની આંગળીની નાડી ચાલે તે પણ અંતની જાણવી. નાડી પોતાના સ્થાનથી ભમતી છતાં ચક્ર પ્રમાણે ભમે અને ભયની નાડી પ્રમાણે ચાલે તથા ક્ષણમાં અતિસૂક્ષ્મ ચાલે તે અસાધ્ય જાણવી. જ્યારે બે પહોર જ્વરયુક્ત અને અગ્નિતુલ્ય નાડી ચાલવા લાગે અથવા ગતિ છોડીને ઘણી ઝડપથી ચાલે, ત્યારે રોગી એકજ દિવસમા મરે છે. જેની નાડી ડમરૂ પ્રમાણે (કૂદકા ભરતી) ચાલે તે ચોથા દિવસે મરે. જેની નાડી સ્થાન છોડે તે ૩ દિવસમાં મરે. જ્યારે નાડી ગરમ અને શરીર નિસ્તેજ હોઇ ઠંડ અથવા તાવ બહુ હોય અને શરીર ક્ષીણ અને નાડીની ગતિ મંદ હોય ત્યારે રોગી બે દવસમાં મરે છે.

નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ*

પ્રસ્તાવના

આર્યવૈદકમા પરીક્ષાના ભાગમા નાડીપરીક્ષાને વિશેષ પ્રધાન ગણી છે. તેની યોગ્યતા શું અને કેટલી છે તે બાબતમા અનેક માણસોના અનેક પ્રકારના તરંગો હોવા છતા નિશ્ચયથી તેના વિષે કહેનારા માણસો કવચિતજ મળે છે. વૈદકશાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ જોવાથી સમજાય એવું હોવાથી તેના સિદ્ધાંતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધાસિવાય ખાત્રી થવી કઠણ છે; તે માટે તેમાના નાડી જેવા મહત્ત્વના, પરંતુ કેટલાકોના મતથી વાદગ્રસ્ત વિષયની પુષ્કળ ચર્ચા થઇ તેમાંના યોગ્ય સિદ્ધાંત બહાર પાડવા ઘણા જરૂરના છે, જેથી વૈદ્યસભાએ આ વિષય બક્ષીસમાટે પસંદ કર્યો હતો. તેમા એકંદરે ત્રણ નિબંધ આવ્યા, તેમા આ નિબંધ સારો ઠર્યો; તોપણ તેમા આવવાજેગો બીજો વિસ્તાર નિબંધકાર પાસે કરાવી અને તેને અનુસરી તેનું સંશોધન કરી તથા વધારી તે હાલ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ વિષયની ચર્ચા જેટલી બને તેટલી થવી જોઈએ; તે સિવાય તેમા પૂર્ણતા આવનાર નથી. નાડીપરીક્ષાથી શરીર-ક્રિયાની સર્વ સ્થિતિ સમજાય છે, એવું પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજાવા માટે એવી ચર્ચા થવી ઘણી જરૂરની છે. આ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથો ઘણા છે, તોપણ તેથી જેટલું જોઇએ તેટલું સમાધાન થતું નથી. આથી તે ઉપર મોટો શાસ્ત્રસિદ્ધ અને સુલભ પ્રકારનો ગ્રંથ થવાની ઘણી જરૂર છે. આ નિબંધ તેનો માર્ગ બતાવનાર છે, એમ માનવામા હરકત નથી. આવાજ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવા વૈદ્યસભા શક્તિવાન થાય અને તેનાથી દેશના ઘણા મહત્ત્વના કાર્યો થાય, એટલીજ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને તે સફળ કરવા બદલ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી આ અલ્પ પ્રસ્તાવના પૂરી કરીએ છીએ.

શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે

આ વિષયનુ વિવેચન કરતાં ૧ નાડી એટલે શું? ૨ તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી? ૩ તે પરીક્ષાથી શાનુ જ્ઞાન થાય છે? અને ૪ તે જ્ઞાનનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો? એ ચાર બાબતોનો ખુલાસો થવો જોઇએ; કારણ કે એજ પ્રસ્તુત વિષયની મુખ્ય બાબતો છે. હવે આપણે 'નાડી' એટલે શું તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ.

નાડી એટલે શું?

મનુષ્યશરીરના-સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ એ ચાર પ્રકારોમાથી નાડી એ સ્થૂલદેહનોજ એક ભાગ હોવાથી અહીં માત્ર સ્થૂલદેહનોજ વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે. આ સ્થૂલદેહ રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર આ સાત વસ્તુનો બનેલો છે. આ સાત વસ્તુઓને સપ્તધાતુ એમ કહે છે; કારણકે તે શરીરને ધારણ કરે છે. આ વિષે ભાવપ્રકાશમા કહ્યુ છે કે—

"રસ, રક્ત, માંસ, વસા, હાડકાં, હાડકાંના સત્ત્વરૂપ મજ્જા અને વીર્ય; એ સાત વસ્તુઓ સ્વતંત્ર રહીને દેહને ધારણ કરે છે."

આ સાત ધાતુના યોગથીજ આપણા શરીરનાં અવયવોનો નાનાપ્રકારનો વ્યાપાર સારી રીતે ચાલે છે.

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ત્રણે વિકારો તમામ જડસૃષ્ટિની પેઠે આ સપ્તધાતુને પણ લાગુ છે, એટલે કે તે આપણા શરીરમા ઉત્પન્ન થાય છે, રહે છે અને લય પામી જાય છે, અને આવી રીતની ક્રિયા હમેશ ચાલુ રહે છે. હવે આ ક્રિયા કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિકરીતે ઉભો થાય છે. આપણા આહાર-વિહાર ઉપલી ત્રણે ક્રિયાઓનું આદિકારણ છે. આપણે જે ખાઇએ છીએ અને પીએ છીએ, તેનો આપણા કોઠા (જઠર) માં પરિપાક થઇ તેમાંથી સત્ત્વાંશ અને ત્યાજ્યાંશ એવા બે ભાગ જુદા પડે છે તેમાથી ત્યાજ્યાંશ હોય છે તે મળ, મૂત્ર, પરસેવો ઇત્યાદિરૂપે શરીરમાથી બહાર નીકળી જાય છે; અને સત્ત્વાંશ રહે છે તે શરીરનું પોષણ કરે છે. આ સત્ત્વાંશ-

---

* મુંબઈની વૈદ્યસભાદ્વારા મરાઠી ભાષામા મંગાયલા નિબંધોમાથી વડોદરાની સંસ્કૃત પાઠશાળાના ઇંગ્રેજી શિક્ષક શ્રીયુત બાલકૃષ્ણપંત બાજી જોશીનો આ નિબંધ ઈનામને પાત્ર ઠરેલો, તે ગુજરાતી પાઠકવર્ગમાટે પણ ઉપયોગી જણાયાથી અનુવાદરૂપે અત્ર દાખલ કરવામા આવ્યો છે. (મંત્રી સ૦ સા૦)

ને રસધાતુ કહે છે અને તેમાંથીજ ક્રમે ક્રમે શુક્રપર્યંતના સર્વ ધાતુની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વિષયમાં શારંગધરે કહ્યું છે કેઃ—

"રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, મજ્જા અને શુક્ર આ સાત ધાતુઓ છે; તે સર્વ પિત્તની ગરમીથી એકબીજામાં પાચન થઇ એકબીજામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે."

આ પ્રમાણે જઠરમા રહેલા અન્નપાનના સત્ત્વાંશમાંથી એટલે કે રસધાતુમાંથી એક પછી એક-ના ક્રમથી આ સર્વ ધાતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સત્ત્વાંશ તૈયાર થવામાં કયા કયા અવયવોને કામે લાગવું પડે છે, તે સ્પષ્ટ કરવાથી 'નાડી એટલે શું' એ આપણા પ્રથમ પ્રશ્નનો નીકાલ આવશે. તેથી હવે આપણે તે સાધનભૂત અવયવોનો અને તેની ક્રિયાનો વિચાર કરીએ.

આ સ્થૂલશરીરને વૃક્ષની ઉપમા આપી શકાય અને એ પ્રકારે હાથપગ એ શાખા કહેવાય અને માથું તથા ધડ એ તેનુ થડ કહેવાય. એ થડના ત્રણ ભાગોમાં જૂદા જૂદા અવયવોની ચાત્રિક રચના અને આપણા આયુષ્યને આવશ્યક વ્યાપારના મુખ્ય સ્થાનો રહેલા છે. આ ભાગો પૈકી ઉપર-નાને શિર, વચલાને છાતી અને નીચેનાને જઠર કહે છે. ગળાથી તાળવાસુધીનો ભાગ શિરોભાગ કહેવાય છે. તેની અંદર સર્વ જ્ઞાનેંદ્રિયો રહે છે અને તેની મુખ્ય ક્રિયા પણ ત્યાજ ચાલે છે. છાતી-થી ગળાપર્યંતના ભાગને ઉરોભાગ કિંવા હૃદયપ્રદેશ કહે છે; તેની અંદર હૃદય, ફેફસા અને શ્વાસનળીઓ વગેરે શ્વસનેંદ્રિયો હોઈ તેની ક્રિયા ત્યાજ ચાલે છે. ત્રીજો એટલે નીચેનો ભાગ જે કોષ્ટ—(કોઠો) પ્રદેશ છે, તેમાં યકૃત્, પ્લીહા, અન્નાશય, પિત્તાશય, મળાશય, મૂત્રાશય ઇત્યાદિ પચન કરનારી ઇંદ્રિયો રહે છે અને તેની ક્રિયા પણ ત્યાજ ચાલે છે.

ખાધેલું અન્ન અને પાણી મોઢામાં લાળની સાથે મિશ્ર થઇ તે ગળામાર્ગે જઠરમાં જાય છે. તે અન્નજળ આમાશયમા હજી કાચાં હોય છે તેવામાજ તેના કઠિન અને પ્રવાહી એવા બે ભાગ જૂદા થઈ કઠિન ભાગ પકવાશયમાં જાય છે અને પ્રવાહી ભાગ બસ્તિપ્રદેશમાં જાય છે. પકવાશય-માં ગયેલો કઠિન ભાગ પિત્તની સાથે મળી પરિપકવ થાય છે અને તેનો નિઃસત્ત્વ (નકામો) ભાગ જૂદો પડી આંતરડામા જઈને ત્યાંથી તે મળરૂપે બહાર નીકળે છે. બસ્તિપ્રદેશમાં ગયેલો પ્રવાહી ભાગ મૂત્રરૂપથી શરીરબહાર નીકળે છે. પકવાશયમાં કઠિન ભાગમાંનો જે સત્ત્વાંશ રહે છે તેને રસધાતુ કહે છે અને તેની જૂદી જૂદી સ્થિતિ બદલાતા તેજ છેવટે શુક્ર અને ઓજરૂપે બને છે. એ રસના આધારથીજ જીવન ટકી શકતું હોવાથી તેને જીવનરસ પણ કહેવામા આવે છે. આ માટે ભાવપ્રકાશ-માં કહેલા વચનો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"અન્નનો જે સારભાગ તે રસ છે અને સારહીન મલિન પ્રવાહી ભાગ શિરામાર્ગે બસ્તિ-માં જઇને મૂત્ર બને છે. બાકી જે તેનો કિટ્ટ રહે છે તેને વિષ્ઠા કહે છે. તે સમાન વાયુના સંઘટ્ટન-થી મલાશયની અંદર જઈને રહે છે. અપાનવાયુની ગતિવડે યોનિ અને શિશ્નદ્વારા મૂત્ર તથા ગુદા-દ્વારા વિષ્ટા શરીરથી બહાર જાય છે. રસધાતુ સમાનવાયુની પ્રેરણાથી હૃદયમા જાય છે અને પછી વ્યાનવાયુના યોગથી શરીરમાં ફેલાઈ જઇને સર્વ ધાતુનું પોષણ કરે છે. નહેરો જેમ ખેતરમાંની અનેક તરેહની વનસ્પતિઓનું પોષણ કરે છે, તેવી રીતે રસધાતુ શરીરમાંની સર્વ ધાતુઓને વધારે છે."

રસધાતુજ ક્રમથી રક્ત, મેદ, માસ, અસ્થિ, મજ્જા, શુક્ર અને ઓજના રૂપમાં રૂપાંતર પામતો અને સ્વચ્છ થતો જઇને અધિકાધિક સ્વચ્છ થાય છે. આવી રીતે એ રસ ઉપલી દરેક ધાતુની સ્થિતિમાં સુમારે પાંચ દિવસ રહે છે; એટલે કે એક મહિનાની મુદતમાં તે શુક્ર ધાતુના રૂપમાં જાય છે. આ માટેનાં પ્રમાણવચનો આ પ્રમાણે છેઃ—

"સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને તેનો મળ એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં તેના તેજ રસમાંથી બને છે. મૂળ સ્થિતિમાં હોય છે તે સ્થૂળ ભાગ; પાછલી બીજી સ્થિતિમાં હોય છે તે સૂક્ષ્મ-ભાગ અને સ્થૂળ ભાગમાંનો નકામો ભાગ તે કિટ્ટ બને છે." "ચરક"

"રસ એ રસથી લઈને મજ્જાપર્યંતના પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં અનુક્રમે પાંચ પાંચ રાત્રિદિવસ સુધી રહે છે." "ભોજ"

"ઓજસ એ શુક્રપર્યંતની સઘળી ધાતુઓનું તેજ હોવાથી તેને ઘણું શ્રેષ્ઠ ગણવામા આવે છે; કારણ કે તે હૃદયમા રહી ત્યાંથી સર્વ તરફ ફેલાય છે અને શરીરને જીવન આપે છે. એ ઓજસ વધે છે ત્યારે દેહને આનંદ, પુષ્ટિ અને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે નાશ પામે છે તો ખચીત દેહનો નાશ થાય છે; કેમકે ઓજસવડેજ જીવન રહી શકે છે." "વાગ્ભટ્ટ"

અગાઉ કહેલી શ્વસનેંદ્રિયો હૃદયમા અને પચેનેંદ્રિયો ઉદરમા કેવી રીતે રહે છે, તે હવે કહેવામા આવે છે. અન્નરસથી આખું શરીર જૂદી જૂદી નાડીઓદ્વારા કેવી રીતે પોષણ પામે છે; આ વિષય પાછળ આવતો હોવાથી અહીં તે વિષે સમજૂત આપવી ઠીક થઈ પડશે.

નાભિની ઉપર એક વેંત અને ગળાની નીચે છ આગળના અંતરપર રક્તાશય આવેલું છે અને તેને અડીને નીચે હૃદય આવેલું છે. તેની નીચે શ્લેષ્માશય, તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પક્વાશય એવી રીતે એકની નીચે એક આશય આવેલાં છે. રક્તાશય અને કફાશય એની વચ્ચે આવેલા હૃદયના આધારથી પ્રાણવાહી ધમની રહે છે. તેની નીચે ડાબી તરફ ફેફસા અને પ્લીહા છે અને જમણી તરફ યકૃત્ અને પિત્તાશય છે. હૃદય એ મુખ્ય ચેતનાસ્થાન છે; એટલે પ્રાણના ધબકારા ત્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ધબકારા ચાલુ રાખવા અથવા બંધ પાડવા એ ઈશ્વરવગર બીજા કોઈના હાથમા નથી. હૃદય શરીરમાથી બહાર કાઢીને ચોક્કસ રીતે જોઈએ તોપણ તેની અંદરના તંતુઓનું ચલન-વલન સ્વતંત્રપણેજ ચાલતું આપણા જોવામા આવે છે. હૃદયનો આકાર કમળ જેવો છે. તેનું મુખ નીચે અને ડીંટું ઉપર એમ હોય છે. આ સર્વ વાતમાટે પ્રાચીન ગ્રંથોમા આ પ્રમાણે વચનો છે:-

"નાભિથી ઉપર વેંતને અંતરે અને કંઠથી છ આગળ નીચે આવેલા શરીરમાના અંતરભાગને ઉરોભાગ અથવા હૃદય કહે છે. ઉરોભાગ તે રક્તાશય, તેની નીચે કફાશય, તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પિત્તાશય રહેલું હોય છે" "ચરક"

"રક્ત અને કફવડે હૃદય બનેલું છે. તેના આશ્રયથી પ્રાણવાહિની નાડીઓ રહેલી છે. તેની નીચે ડાબી બાજુ પ્લીહા અને ફેફસા છે, જમણી બાજુ યકૃત્ અને પિપાસા-સ્થાન છે. હૃદય એ મુખ્યત્વે ચેતનાની જગ્યા છે. હૃદય એ કમળની આકૃતિનું હોય છે અને તેનું મુખ નીચલી બાજુએ હોય છે." "સુશ્રુત"

ઈંગ્રેજી 'મનુષ્ય-ઈંદ્રિય-વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર' માં આહારના સત્ત્વ-રસમાથી વસામય પદાર્થને શોષનારો જે 'પેનક્રિયાસ' નામનો અવયવ કહ્યો છે, તેજ મેદનું સ્થાન હોવાથી ઉપર કહેલા કફાશયમાજ તેનો સમાવેશ હોવો જોઈએ. તેને માટે નીચે પ્રમાણે પ્રમાણવચન છે:—

"સર્વ પ્રાણીઓના પેટમાં મેદ એ બસ્તિનેજ આશ્રયે રહેલો હોય છે અને તેથીજ મેદપ્રકૃતિવાળાં માણસોનુ પેટ ઘણેભાગે વધે છે." "ભાવપ્રકાશ"

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે પદાર્થ આપણા શરીરમા રહેલા હોય છે. એ પદાર્થો ક્ષોભ પામતા રસાદિ ધાતુઓમા વિકાર કરના હોવાથી એ પદાર્થોને ત્રણ દોષ કહેવામાં આવે છે. રસાદિ ધાતુઓ અને વાતાદિ ત્રણ દોષોને પોતપોતાની યોગ્ય જગ્યાએ જવાના જે માર્ગ આપણા શરીરમાં છે તેને નાડીઓ કહે છે. એ નાડીઓ ત્રણ પ્રકારની છે. શિરા, ધમની અને સ્રોતસ. ઝાડના પોષણમાટે બાગમાં જેમ પાણીની નાની નહેરો હોય છે અથવા ખેતરને પાણી પાવા માટે જેમ મોટી નહેરો ખોદેલી હોય છે, તેજ પ્રમાણે આપણા શરીરમાં આ નાડીઓ પ્રસરેલી છે અને તેનાદ્વારા શરીરના જૂદા જૂદા ભાગોને પોષક ધાતુઓ મળે છે.

શિરાના માર્ગમાં જે કાળું અને અશુદ્ધ લોહી ફરે છે, તેજ રસધાતુ છે, તેમાથી શુદ્ધ અને લાલ થયેલું લોહી હોય છે તે ધમનીમાં વહે છે અને પ્રાણ, અન્ન, પાણી, વાતપિત્તાદિ દોષ, રસાદિ ધાતુ, પરસેવો, મૂત્ર, મળ, વીર્ય ઇત્યાદિ પદાર્થો જે માર્ગે વહે છે, તેને સ્રોતસ કહે છે; અથવા તો શિરા અને ધમની એ જેની અંદર મળે છે, તેનું નામ સ્રોતસ છે. શરીરમાં શિરા, સ્રોતસ અને ધમની ઇત્યાદિ નાડીઓ પોલી હોય છે. શિરા અને ધમની

વચ્ચેના અવકાશમા પ્રસરેલી નાડીઓને સ્રોતસ કહે છે. એ સ્રોતસ ઘણાં છે. એ શિરા, ધમની અને સ્રોતસને લગતાં વચનો જૂદા જૂદા ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"જેની રીતે નહેરથી બાગ અથવા ખેતર તર થાય છે, તે પ્રમાણે આ શરીરનું નાડીઓ-થી પોષણ થાય છે." **"સુશ્રુત"**

"શરીરમાંની જે રસવાહિનીઓમા વાયુ ફરે છે, તેનું નામ ધમની; અને સર્વ અંગોને દોષ અને ધાતુ જોઇતા પ્રમાણમાં વહેંચનારી અને વહેવરાવનારીનું નામ શિરા." **શારંગધર"**

"નાની નાની નહેરથી બાગ અને ખાતરથી ખેતરમાંહેલું ધાન્ય જેવી રીતે પોષણ મેળવે છે, તે પ્રમાણે આપણું આ શરીર શિરાથી પોષાય છે." **"ભાવપ્રકાશ"**

"પોતાના ધાતુના જેવા રંગની ગોળ, મોટી અને નાની તથા દોરીના લાંબા આકારની વાહિનીને સ્રોતસ કહે છે." **"ચરક"**

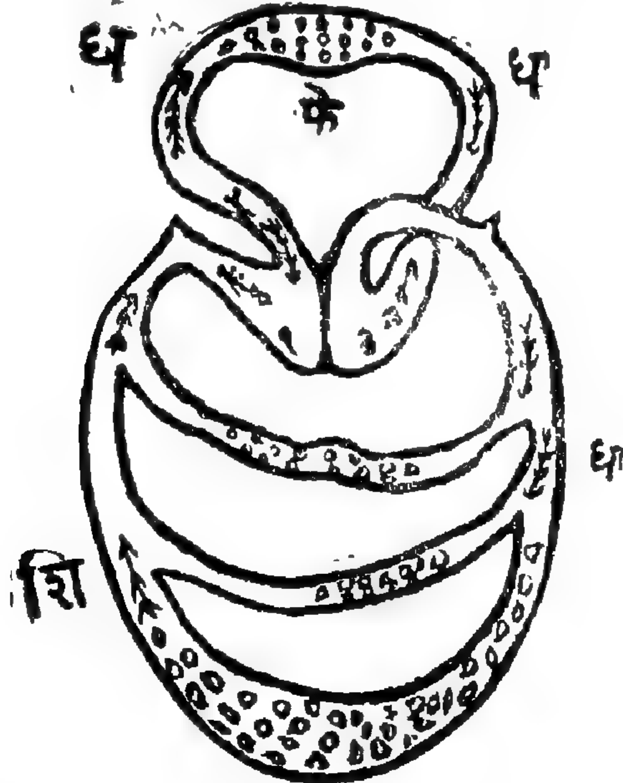
"આહારનો સત્ત્વાંશ રસ છે અને સત્ત્વવિનાનો અંશ તે પ્રવાહી મળ છે. એ પ્રવાહી મળને શિરા બસ્તીમાં લઈ જાય છે અને ત્યા તેનું મૂત્ર થાય છે." **"શારંગધર"**

"કોઇ કહે છે કે, ધમની અને સ્રોતસ એ શિરાનાજ પ્રકાર છે; પરંતુ તે બરાબર નથી. ધમની અને સ્રોતસ એ શિરાથી જૂદીજ વસ્તુ છે; કારણ કે તેનો રંગ જૂદો છે, કામ જૂદું છે અને ઉત્પત્તિ પણ જૂદી છે." **"સુશ્રુત"**

આપણા શરીરમાં લોહીનું ફરવું સતત રીતે ચાલે છે, એ વાત સર્વ પહેલાં ડૉકટર હાર્વેના સમજવામાં આવી હતી, એમ પશ્ચિમના વૈદકશાસ્ત્રીઓ કહે છે; પરંતુ આપણે ત્યા તો તે ઘણા જૂના વખતથી શરીરવેત્તાઓને (વૈદોને) માહિત હતી. તે આ પ્રમાણેઃ—

"શિરા અને ધમની એ નાભી પાસેથી નીકળે છે અને બધા શરીરમાં પ્રસરેલી છે. તે વાયુ-ની પ્રેરણાથી અને સર્વ ધાતુઓના યોગથી આખા શરીરને અખંડ રીતે પોષે છે." **"શારંગધર"**

આપણા શરીરમા રસ, રક્તાદિ ધાતુ સતત કેવી રીતે ફરે છે, તે સમજવામાં મદદ થાય એવાહેતુથી નીચે જે આકૃતિ આપવામાં આવી છે, તેવડે હૃદયની ક્રિયા અને લોહીના ફરવાનો વ્યાપાર સમજાશે.

આપણા હૃદયના અંતરભાગમાં ૧, ૨, ૩, ૪ એ નિશાનીવાળી જગ્યાઓએ ચાર છિદ્રો છે. પ્રથમ 'ધ' આ ધમનીમાંથી લોહી નીકળી સઘળા શરીરમાં* વહેંચાઇ જાય છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે

* લોહી ફરવાની ક્રિયા સમજાવવા માટે ઉપરના ચિત્રમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બાણનાં [તીરનાં] ચિન્હ કર્યાં છે; એમાં બાણનું મોઢું જે તરફ દેખાડવામાં આવ્યુ છે તે તરફ લોહીની ગતિ છે એમ સમજવું.

મળથી કાળું બની શિરાના માર્ગથી 'શિ' નિશાનવાળી મોટી શિરામા જાય છે. પછી તે નંબર ૧ વાળા છિદ્રમા થઇને નંબર ૨ માં જાય છે. પછી ત્યાથી ઊર્ધ્વગામી 'ધ' નિશાનીવાળી ધમનીદ્વારા ઉપર ચઢીને 'ફે' નિશાનીવાળી ફેફસાંની શિરામાં પ્રસરે છે. ત્યાંથી પ્રાણવાયુવડે એટલે કે શ્વાસમાર્ગદ્વારા ફેફસાંમાં આવેલી હવા (ઑક્સિજન વાયુ) વડે તે શુદ્ધ થઇને લાલ થાય છે. પછી જમણી બાજુની ઊર્ધ્વધમનીમાં ઉતરીને નંબર ૩ વાળા છિદ્રમાં જાય છે; અને ત્યાંથી પછી નંબર ૪ વાળા છિદ્રમા થઇ ફરીથી અધોગામી ધમનીમા જાય છે અને પુનઃ અગાઉની પેઠે પ્રદક્ષિણા કરે છે. આ ક્રિયાને રક્તાભિસરણ અથવા લોહીનું ફરવું કહે છે. આ માટે શારંગધર વગેરેનાં વાકયો આગળ અપાયાં છેજ. હવે શ્વાસનળીઓથી હવાવડે ફેફસાંમાં લોહી કેવી રીતે શુદ્ધ થાય છે, એ વિષયનાં વચનો કહેવામાં આવે છે.

"પ્રાણવાયુ નાભિપ્રદેશમાંથી શરૂ થઇ હૃદયકમળમાં સ્પર્શ કરે છે અને વિષ્ણુના ચરણનું અમૃત શોષવામાટે મોઢાવાટે બહાર જાય છે. તે આકાશામૃત એટલે વાતાવરણમાંથી પ્રાણવાયુ (ઑક્સિજન) નું પાન કરીને પાછો જલદીથી શરીરમા આવે છે અને શરીર જીવ તથા જઠરાગ્નિનું પોષણ કરે છે." "શારંગધર"

હૃદયના ચારે છિદ્રોની ઉઘાડઢાંક થવી પળેપળ એકસરખી રીતે ચાલુ હોય છે. તેને હૃદયનું પ્રસારણ—આકુંચન કહે છે. ઉપરની જોડી એટલે નંબર ૧ અને ૩ એ છિદ્રો (આકૃતિ જુઓ) બંધ થાય છે કે તરતજ નીચેની જોડી એટલે નંબર ૨ અને ૪ એ છિદ્રો એકદમ ઉઘડે છે. આ ક્રિયાથી લોહી બહાર જાય છે અને અંદર આવે છે. હૃદય પાસે કાન માંડવામા આવતાં બે પ્રકારના ધ્વનિ એટલે કે અનુક્રમે ઉંચો અને નીચો ધ્વનિ સાંભળવામાં આવે છે. એ હૃદયને શરીરથી બહાર કાઢીએ તોપણ તેની ઉઘડવા અને બંધ થવાની ક્રિયા એકસરખી રીતે ચાલે છે. આ ઉપરથી ચેતના તે હૃદયકમળના અંતરભાગમા રહેલા સ્નાયુઓમાંજ સમાયેલી છે એમ સિદ્ધ થાય છે. હૃદયની આ ઉઘાડઢાંકની ક્રિયાવિના લોહીનું ફરવું ક્ષણમાત્ર પણ ચાલી શકતું નથી.

ધમની એ રબર પ્રમાણે સ્થિતિસ્થાપક છે. હૃદયમા લોહીનો જથ્થો આવે છે એટલે તે ફુલે છે અને તે નીકળી જાય છે કે પાછું પૂર્વ પ્રમાણેનો આકાર ધારણ કરે છે. આ ક્રિયાના યોગથીજ તેનામા ગતિ ઉત્પન્ન થઇને તે ગતિ દૂરની શાખાપર્યંત પહોંચે છે. આવી ગતિવાળી નાડી ઉપર હાથ મૂકીએ એટલે તેનું ચલનવલન સ્પર્શથી સમજાય છે. તેનેજ 'નાડીપરીક્ષા' કહે છે. બેઉ કાનની ટીશીઓ સમીપ અને બેઉ હાથ તથા પગના કાંડા પાસે આ સ્ફુરણ સ્પષ્ટરીતે સમજાય છે. બેઉ હાથના કાંડાંમાં અને બેઉ પગની એડી પાસે ખાડા છે. ત્યા ચલનવલન સ્પષ્ટપણે સમજાય છે; તોપણ હાથના અંગુઠાના મૂળમાં તથા સ્ફુરણ (ગતિ) વાળી ધમનીનેજ નાડી કહે છે. આનું કારણ એવું છે કે હૃદયમાની મુખ્ય ધમનીની મોટી અને નજીકની શાખા હાથમા પ્રસરેલી છે.

અહીંસુધી નાડી એટલે શું, આ પહેલા પ્રશ્નનું વિવેચન થયું. હવે તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરે છે, આ બીજા પ્રશ્નવિષે વિચાર કરવાનો છે. હૃદયના ચાલવાથી ધમનીને ગતિ મળે છે અને તેથી નાડી સ્ફુરણ પામે છે એવું જે ઉપર કહ્યું છે, તે મિ૦ કોલ્સ સાહેબના લેખને મળતું હોવાથી આર્યવૈદકમા આ વિષયમાટે શું શું વચનો છે તે પ્રથમ જણાવીને પછી એ બીજો પ્રશ્ન હાથ ધરીશું.

શ્રી શિવપાર્વતીસંવાદમાં કહ્યું છે કેઃ—

"દેહધારી પ્રાણીઓના શરીરમાં હૃદય એ સુખદુઃખનુ પ્રકાશક છે. તે પોતાની મેળેજ વારંવાર ઉઘડે છે અને બંધ થાય છે, તેથી નાડીમાના લોહીને ગતિ મળે છે અને તેથી રક્તાદિની એટલે ધમનીનું સ્ફુરણ ચાલે છે."

નાડીપરીક્ષા કેવી રીતે કરવી.

હાથના અંગુઠાના મૂળ આગળ નાડી જોવી. સ્ત્રી હોય તો ડાબા હાથની અને પુરુષોની જમણા હાથની નાડી જોવી; કારણ કે પૈડાના વચલા માણામાંથી જેવી રીતે તેના આરા પ્રસરેલા હોય છે, તે પ્રમાણે સર્વ નાડીઓ મનુષ્યની નાભીમાંથી આખા શરીરમાં પ્રસરેલી છે. નાભીકમળનો આકાર કાચબા જેવો હોઇને તેના જમણા હાથ તરફથી ધમની નીકળે છે. તે કાચબો પુરુષોના શરીરમા નીચે મુખે હોય છે અને સ્ત્રીઓના શરીરમા ઉપરને મુખે હોય છે. સ્ત્રીપુરુષની નાડી અનુક્રમે ડાબા અને જમણા હાથનાં કાડાંમાં જોવાનું કારણ એજ છે. ઇંગ્રેજી વૈદક ગ્રંથોમા આ પ્રમાણે ડાબાજમણા હાથનો ખુલાસો કરેલો જોવામા આવતો નથી. નાડી જોતી વખતે વૈદે ચિત્ત સ્વસ્થ રાખીને પોતાના ડાબા હાથમાં રોગીનો હાથ લઇ હથેળી થોડી નમાવી પોતાના જમણા હાથથી નાડી જોવી. તે પકડેલા હાથના અંગુઠાના મૂળ પાસે એટલે કે કાડાપર પોતાના જમણા હાથની તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા એટલે અંગુઠાની સમીપની પહેલી, બીજી અને ત્રીજી એ ત્રણ આગળીઓ મૂકી, પોતાનો અંગુઠો દરદીના કાંડાની નીચે રાખી નાડીપરીક્ષા કરવી. આ પ્રમાણે નાડીપરીક્ષા કરવા સમયે નાડીપર આગળીઓ વધુ પણ ન દબાવવી તેમ છેક હલકી પણ ન મૂકવી; એટલે કે કંઇ સમજ ન પડે તેમ ન મૂકવી, પણ એતથી સમતોલપણે મૂકવી. તર્જની એટલે અંગુઠા પાસેની આંગળી, અનામિકા એટલે છેવટની આગળી પાસેની આંગળી અને મધ્યમા એટલે તર્જની અને અનામિકા એ વચ્ચેની આગળી. અહીંઆં બીજા પ્રશ્નનું વિવેચન પૂરૂં થયું. હવે તે માટે આર્યગ્રંથોમાં પ્રમાણ-વચનો છે તે જોઇએ:--

" પ્રાણીઓનું નાભિકમળ કાચબાના આકારનું હોઇને તે કાચબાએ પુરુષના શરીરમાં નીચે અને સ્ત્રીઓના શરીરમા ઉપર મુખ કરેલું છે. આ કાચબાની જમણી બાજુથી ધમની નીકળેલી હોવાને લીધેજ સ્ત્રીના ડાબા અને પુરુષના જમણા હાથની નાડી જોવી. હે તરુણિ ! જરા વાંકો કરેલો અને આગળા પ્રસારેલો એવી રીતનો રોગીનો હાથ પાસે લઇ જમણો (પુરુષોનો) હોય તો પોતાના ડાબા હાથનાં આંગળાંથી નાડી જોવી. સ્ત્રીઓનો હોય તો ડાબા હાથની નાડી ધૈર્યથી જમણા હાથનાં આં-ગળાંથી ઉપર પ્રમાણે જોવી. નાડીના ત્રીસ ટકોરાસુધી વૈદોએ પરીક્ષા કરવી. બુદ્ધિમાને કોમળ વાણી બોલી આ પ્રમાણે ત્રણવાર નાડી ઝાલી મૂકી દઇ રોગની પરીક્ષા કરવી. તેની અંદર જો ૧૦૧ ટકોરા સરખા જણાય તો રોગને સાધ્ય જાણવો અને સરખા ન પડે તો અસાધ્ય જાણવો. "

" શિવપાર્વતી સંવાદ "

" હાથના અંગુઠાના મૂળમાં જે ધમની હોય છે તે જીવનની સાક્ષી આપનારી છે. તેના ચલનવલનથી શરીરનાં સુખદુઃખ પંડિતોને સમજાય છે." "શારંગધર"

" વૈદ્યોએ રોગની પરીક્ષા કરવા માટે દરદીના જમણા હાથના અંગુઠાના મૂળ પાસે પોતાના જમણા હાથથી સ્પર્શ કરી નાડીપરીક્ષા કરવી. ચિત્ત સ્થિર, જીવ સ્વસ્થ અને મન પ્રસન્ન હોય ત્યારે હાથના આંગળાવડે દરદીપુરુષના જમણા હાથની નાડી જોવી. " " નિઘંટ રત્નાકર "

ઘણું કરીને સ્ત્રીઓના ડાબા અને પુરુષોના જમણા હાથમાં નાડી સમજાય છે; માટે રોગીનો થોડો ઘણો હાથ વાકો રાખી તેના ઉપર આગળીઓ ઠેરવી પોતાનો હાથ પોલો રાખી નાડી જોવી.

હવે ' નાડીપરીક્ષાથી શી બાબતનું જ્ઞાન થાય છે. ' આ ત્રીજી બાબતનો વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે; પરંતુ તે પહેલા નાડીના સ્ફુરણના ટકોરા નીરોગી સ્થિતિમાં એક મિનિટની અંદર ઉંમરના પ્રમાણમાં કેટલી વખત થાય છે તે માટે જૂદા જૂદા ઇંગ્રેજી ગ્રંથોમાં જે ઉલ્લેખ છે તેનો સારાંશ નીચે લખવામા આવ્યો છે; જે સમજવાથી નાડીપરીક્ષામાં ઘણી મદદ મળે છે.

ઉંમરનું પ્રમાણ	નીરોગી નાડીના ધબકારા
ગર્ભમાં હોય છે ત્યારે	૧૫૦
જન્મ થાય છે ત્યારે	૧૪૦

૧ લા વર્ષમા	૧૧૫ થી ૧૩૦
૨ જા વર્ષમા	૧૦૦ થી ૧૧૫
૩ જા વર્ષમા	૯૦ થી ૧૦૦
૪ થી ૭ વર્ષસુધી	૮૫ થી ૯૦
૭–૧૪ ,,	૮૦–૮૫
૧૪–૫૦ ,,	૭૦–૭૫
૫૦ ના પછીથી મરણ થતા સુધી	૫૦–૬૫

નાડીપરીક્ષાથી શી શી બાબતનું જ્ઞાન થાય છે ?

નાડીપરીક્ષાથી જે જે બાબતનું જ્ઞાન થાય છે તે વિષય ક્રમવાર અને પૂર્ણપણે કહેવામા આવે તો તે માટે વિસ્તારવાળો એક મોટો નિબંધ જૂદોજ લખવો જોઇએ; તોપણ આ વિષયના વિવેચનને આ ત્રીજા પ્રશ્ન સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોવાને લીધે સારભૂત જરૂરી બાબતોનું વર્ણન અહીં રજુ કરવું જરૂરનું છે.

વીણાને બાંધેલા તારો જેમ ગાયનના સઘળા સૂર કાઢી બતાવે છે, તેવી રીતે હાથની નાડી પણ બધા રોગ વ્યક્ત કરી બતાવે છે. આપણા શરીરમા વાત, પિત્ત અને કફ એ નામના જે ત્રણ દોષો કહેવામાં આવ્યા છે તે પોતપોતાની સમાન સ્થિતિમાં શરીરમા વર્તે છે ત્યાંસુધી શરીર આરોગ્ય રહે છે; અને એ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો કે તરતજ જૂદા જૂદા પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા કુપિત દોષોનું અથવા મિશ્ર દોષોનું જ્ઞાન નાડીપરીક્ષાથી થાય છે. શરીરમા કયો દોષ વધેલો છે અથવા ક્ષીણ થયો છે તે નાડીથી સમજાય છે. તેનું કારણ એ છે કે લોહીના ફરવાની સાથે ધમનીને સંબંધ છે; અને તે ચલિત થયેલો દોષ આ ધમનીદ્વારાજ જૂદા જૂદા અવયવોમાં પ્રવેશ કરે છે. અજીર્ણ, વિષૂચિકા, પ્રમેહ, પ્રદર, રાજયક્ષ્મા, ક્ષતકાસ, ઉપદંશ, શુક્રનાશ, પિશાચપીડા અને અસાધ્ય થવાથી પાસે આવેલું મૃત્યુ—આ બાબતો નાડીજ્ઞાનથી સમજાય છે. નાડીપરીક્ષાદ્વારા એ સર્વ બાબતો કહી શકાય છે, એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ તે ચોકકસપણે કહી શકે એવા વૈદ્યો હાલના વખતમાં મળતા નહિ હોવાથી તે ઉપર ભરોસો ન રહે તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ આ બાબતમાટે જૂદા જૂદા ગ્રંથોનું દિગ્દર્શન કરવાથી ખાત્રી થાય છે કે એ વાત ખોટી તો નથીજ. માધવનિદાનના પ્રાકૃત સટીક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં વે. રા. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ભાટવડેકરે આ વિષે અવિશ્વાસના ઉદ્દગાર કાઢેલા જોવામા આવે છે; પરંતુ ગ્રંથોમાંથી મળતા વચનો ઉપરથી એટલું તો ચોકકસ ઠરે છે કે રોગની જાતિ, વય, દેશ અને કાળની સ્થિતિ તથા નાડીપરીક્ષાનો સતત અભ્યાસ એટલી વાતો વૈદ્યના જાણવામાં હોય તો તેમને અદ્દભુત અને અચૂક પરીક્ષા કરતા આવડવી શકય છે. આ વિષયના પ્રમાણવચનો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

નાડીજ્ઞાનવિષે શિવપાર્વતીના સંવાદમા કહ્યું છે કેઃ—

यथा वीणागता तंत्री सर्वान्रागान्प्रभाषते ।
तथा हस्तगता नाडी सर्वान्रोगान्प्रकाशते ॥ १ ॥
यस्य या प्रकृतिर्नित्या तत्समाना यदा धराम्
तदा बलवती सेयं रुग्विहीनेति निश्चयः ॥ २ ॥
अजीर्णे तु भवेन्नाडी कठिना परितो जडा ।
पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मंदं मंदं प्रकंपते ॥ ३ ॥
विषूचिकागदे भेकसंक्रमा धमनी भवेत् ।
प्रमेहे प्रदरे राजयक्ष्मणि क्षतकासके ।

उपदंशे धरा स्पंदेत् ग्रंथिवच्चांगुलीतले ॥ ४ ॥
अंगुष्ठमूलमारभ्य सार्धद्व्यंगुलतो बहिः ।
यदा नाडी तदा तस्य यामार्धेन मृतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
भूतावेशयुतस्यापि नष्टशुक्रस्य नाडिका ।
त्रिदोषगमना चापि सूक्ष्माप्येव न मृत्युदा ॥ ६ ॥
वाताद्वक्रगतिर्नाडी पित्तात्स्याच्चपला तथा ।
कफान्मंदगतिर्मिश्रो मिश्रैश्चैव वदाम्यहम् ॥ ७ ॥
या हि वक्रा च तीव्रा च मध्यमा तर्जनीतले ।
स्फुटा भवति सा नाडी वातपित्तगदोद्भवा ॥ ८ ॥
स्फुटा वक्रा च मंदा च मध्यमानामिकातले ।
या भवेत्सा हि विज्ञेया वातश्लेष्मगदोद्भवा ॥ ९ ॥
या च वक्रा तथा तीव्रानामिकातर्जनीतले ।
स्फुटा स्यात् सा धरा ज्ञेया कफपित्तसमुद्भवा ॥ १० ॥
सर्वांगुली तले याच स्यान्नानागतिभिर्धरा ।
स्फुटा वै सा च विज्ञेया सन्निपातगदोद्भवा ॥ ११ ॥
केकीगा मधुराहारे तिक्ते स्थूलाहिगा भवेत् ।
अम्ले भेकगतिः कोष्णा कटुकैर्भ्रमरोपमा ॥ १२ ॥
कषाये कठिना मंदा लवणे सरला द्रुता ।
एवं द्वित्रिचतुर्योगे नाडी नानागतिर्भवेत् ॥ १३ ॥
द्रव्यैश्च मधुराम्लाद्यैः नाडी शीता विशेषतः ।
क्षीरैः स्तिमितवेगा च तथा शीता बलीयसी ॥ १४ ॥
द्रवेऽतिकाठिना नाडी कोमला काठिनाशने ।
द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये कोमला काठिनापि च ॥ १५ ॥
सपिष्टैर्गुडदुग्धैश्च पृथुकभ्रष्टद्रव्यकैः ।
स्थिरामंदतरा पुष्टा गुडतैलेन यामिनी ॥ १६ ॥
कुष्मांडमूलकैर्मंदा माषेण लगुडाकृतिः ।
शाकैश्च कदलैश्चैव रक्तपूर्णेव नाडिका ॥ १७ ॥

અર્થઃ—જેમ વીણાનો તાર વગાડવાથી તે સર્વ રાગોને પ્રકટ કરે છે, તેમ હાથમાં રહેલી નાડી સર્વ રોગને પ્રકાશે છે. (૧) જે મનુષ્યની સદા જેવી પ્રકૃતિ રહેતી હોય તેના જેવીજ અથવા સુદૃઢ નાડી ચાલતી હોય તો તેને નિશ્ચય નીરોગી જાણવો. (જેમકે વાતપ્રકૃતિના મનુષ્યની નાડી વાતપ્રધાન હોય છે તોપણ તે મનુષ્ય નીરોગીજ છે.) (૨) અજીર્ણ રોગમાં નાડી કઠણ છતાં જડ હોય છે અને પકવાજીર્ણમાં નાડી પુષ્ટિહીન છતાં મંદ મંદ ચાલે છે. (૩) કૉલેરાના રોગમાં નાડી દેડકાની પેઠે કુદતી ચાલે છે અને પ્રમેહ, પ્રદર, રાજ્યક્ષ્મા (ક્ષય), ક્ષતકાસ અને ઉપદંશમાં નાડી ગાઠાની પેઠે આંગળીની તળે ભાસે છે. (૪) જેની નાડી અંગુઠાના મૂળથી અઢી

આંગળ દૂર ચાલતી હોય તે દરદી અર્ધા પહોરમાં મૃત્યુ પામે છે. (૫) જેને ભૂત વળગ્યું હોય અથવા જે ક્ષીણધાતુ હોય તેની નાડી ત્રિદોષના જેવી તથા સૂક્ષ્મ ચાલતી હોય તોપણ તે મૃત્યુ પમાડનારી નથી. (૬) વાતદોષમાં નાડી વાંકી ચાલે છે, પિત્તમાં ચંચળ ચાલે છે, કફમાં મંદ ચાલે છે અને દોષોના મિશ્રણમાં મિશ્રપ્રકારની ગતિવાળી ચાલે છે; જે વિષે હવે પછી કહેવામાં આવે છે. (૭) જે નાડી વાંકી અને મંદ ગતિથી મધ્યમા અને તર્જનીની તળે ચાલે છે, તે વાતપિત્તની જાણવી. (૮) જે નાડી વાંકી અને મંદ ગતિથી મધ્યમા અને અનામિકાતળે ચાલે, તેને વાતકફની જાણવી. (૯) અનામિકા અને તર્જનીની નીચે વાંકી તથા તીવ્રગતિથી ચાલતી જણાય તે નાડી કફપિત્તની જાણવી. (૧૦) ત્રણે આંગળીઓની નીચે અનેક પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે તે નાડી સન્નિપાતની જાણવી. (૧૧) મીઠા ભોજનથી નાડી મોરની પેઠે ચાલે છે; કડવા ભોજનથી સ્થૂલ અને સર્પની પેઠે ચાલે છે; ખાટા ભોજનથી દેડકાની પેઠે અને કાંઇક ઉષ્ણ હોય છે અને તીખા ભોજનથી ભ્રમરના જેવી ચાલે છે. (૧૨) કષાય (તુરા) ભોજનથી કઠિન અને મંદ; ખારા ભોજનથી સરલ અને ઉતાવળી ચાલે છે; તેમજ બે ત્રણ ચાર ઈત્યાદિ મિશ્રિતરસના યોગથી નાડીની ગતિ અનેક પ્રકારની થાય છે. (૧૩) મધુર અને ખાટા ઇત્યાદિ પદાર્થના યોગથી નાડી વિશેષ કરીને શીતળ ચાલે છે; અને દૂધ ખાવાથી મંદ, શીતળ અને સુદૃઢ ચાલે છે. (૧૪) પ્રવાહીપદાર્થો ખાવાથી નાડી કઠિન અને કઠિન પદાર્થ ખાવાથી કોમળ ચાલે છે અને જો પદાર્થ પ્રવાહી તેમજ કઠિન હોય તો મિશ્રિતગતિથી ચાલે છે. (૧૫) ગોળ અને દૂધવાળો લોટનો પદાર્થ અને પહુંવા વગેરે શેકેલા પદાર્થ ખાવાથી નાડી સ્થિર અને અતિ મંદ ચાલે છે અને ગોળ તથા તેલયુક્ત પદાર્થથી પુષ્ટ ચાલે છે. (૧૬) કોહળું અને મૂળાના ભક્ષણથી નાડી મંદ ચાલે છે, અડદ ખાધાથી લગુડાકૃતિમાં ચાલે છે અને શાક તથા કેળાંના યોગથી રક્તપૂર્ણ ચાલે છે. (૧૭)

વળી નિઘંટ રત્નાકરમાં કહ્યું છે કેઃ—

सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य तथा स्नेहावगाहिनः ।
क्षुधातस्य च सुप्तस्य नाडी सम्यक् न बुध्यते ॥ १ ॥
गंभीरा या भवेन्नाडी सा भवेन्मांसवाहिनी ।
ज्वरवेगेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ॥ २ ॥
कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिंताभयान्विता ।
मंदाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मंदतरा भवेत् ॥ ३ ॥
असृक्पूर्णा भवेत्सोष्णा गुर्वी सामा गरीयसी ।
लध्वी वहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ॥ ४ ॥
चपला क्षुधितस्यापि तृप्तस्य वहति स्थिरा ।
मरणे डमरुकाकारा भवेत् एकदिनेन च ॥ ५ ॥
काष्ठकुट्टो यथा काष्ठं कुट्टते चाधिवेगतः ।
स्थित्वा स्थित्वा तथा नाडी सन्निपाते वहेद् ध्रुवम् ॥ ६ ॥
स्थिरा नाडी भवेद्यस्य विद्युद्युतिरिवेक्ष्यते ।
दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये मृत्युरेव च ॥ ७ ॥
शीघ्रा नाडी मलोपेता शीतला वाथ दृश्यते ।
द्वितीये दिवसे मृत्युर्नाडीविज्ञातृभाषितम् ॥ ८ ॥
मुखे नाडी वहेत्तीव्रा कदाचिच्छीतला भवेत् ।

आयाति पिच्छलः स्वेदः सप्तरात्रं न जीवति ॥ ९ ॥
मुखे नाडी यदा नास्ति मध्ये शैत्यं बहिः क्लमः ।
यदा मंदा वहेन्नाडी त्रिरात्रं नैव जीवति ॥ १० ॥
दृश्यते चरणे नाडी करे नैवाधिदृश्यते ।
मुखं विकसितं यस्य तं दूरे परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥

અર્થ:—તુરતમા નાહેલા, જમેલા, તૈલાદિ ચોળેલા, ભૂખ્યા અને સુતેલાની નાડી યથાર્થ સમજાતી નથી. (૧) જે નાડી ગંભીર દેખાય તે માંસાશ્રિત વિકારની હોય છે અને જ્વરના વેગમાં નાડી ગરમ અને વેગવાળી હોય છે. (૨) કામ અને ક્રોધથી નાડી વેગવાળી ચાલે છે અને ચિંતા તથા ભયથી ક્ષીણ ચાલે છે. મંદ અગ્નિવાળાની તથા ક્ષીણ ધાતુવાળાની નાડી વધારે મંદ હોય છે. (૩) રક્તના વિકારમા નાડી ઉષ્ણ અને જડ હોય છે,આમવિકારમા વધારે જડ હોય છે અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા-ની નાડી હલકી તથા વેગવાળી હોય છે. (૪) ભૂખ્યાની નાડી ચપળ ચાલે છે, તૃપ્તની સ્થિર ચાલે છે અને એકજ દિવસમા મરનારની નાડી ડમરૂની પેઠે હેલા ખાતી ચાલે છે. (૫) જેમ લક્કડખોદ પક્ષી ઝડપથી લાકડામા ચાચ ઠોકે છે, તેમ સન્નિપાતમાં નાડી રહી રહીને અતિ વેગથી ચાલે છે. (૬) જેની નાડી સ્થિર થાય અને વિજળીના ચમકારા પ્રમાણે દેખાય તેનું આયુષ્ય એકજ દિવસનું હોઇને બીજા દિવસે મૃત્યુ પામે છે. (૭) જે દોષયુક્ત નાડી જલદી ચાલતી હોય કિંવા શીતલ લાગતી હોય તે દરદીનું બીજાજ દિવસે મૃત્યુ થાય છે એમ નાડીના ઉત્તમ જ્ઞાતાઓ કહે છે. (૮) પ્રથમ નાડી જલદી ચાલે અને પછી શીતલ થાય તથા શરીરે ચીકણો પ્રસ્વેદ થાય તે રોગી સાત રાત્રિ જીવતો નથી. (૯) પ્રથમ નાડી દેખાય નહિ, મધ્યે શીતલ દેખાય અને બહાર ગ્લાનિ આવે તથા નાડી મંદ ચાલે ત્યારે તે રોગી ત્રણ રાત્રિ જીવતો નથી. (૧૦) નાડી જે રોગીના પગમાંજ દેખાય અને હાથમાં દેખાય નહિ તથા જે દરદીનું મુખ પહોળું રહેલું હોય તેને દૂરથીજ તજી દેવો અર્થાત તે મરણની તૈયારીમા છે. (૧૧)

વૃદ્ધ હારીતે કહ્યુ છે કેઃ—

स्पंदते चैकमानेन त्रिंशद्वारं यदाधरा ।
स्वस्थानेन तदा नूनं रोगी जीवति नान्यथा ॥ १ ॥
स्थित्वा स्थित्वा वहति या सा ज्ञेया प्राणघातिनी ॥ २ ॥

એટલેઃ—એકસરખી ગતિથી ત્રીસ વખત એકજ જગ્યાએ જેની નાડી ચાલે તે રોગી અવસ્ય જીવે છે. (૧) જે નાડી રહી રહીને અટકતી ચાલે તે નાડીને પ્રાણનો ઘાત કરનારી જાણવી. (૨)

શિવોક્ત નાડીજ્ઞાનમાં કહ્યું છે કેઃ—

"હે પાર્વતિ ! હું ત્રિગુણાત્મક છતા પિત્તનાડીનો સ્વામી છું. મારામાં જેમ તમોગુણ વધારે છે, તમોગુણ કરતા રજોગુણ ઓછો છે અને સત્ત્વગુણ તેથી પણ અલ્પ છે; તેમ મનુષ્યોમા કલિયુગમાં પિત્તની પ્રધાનતા થઇને નાડીમા તે સર્વથી આગળ થશે, વાયુ મધ્યે થશે અને છેવટના ભાગે કફ થશે, એ નક્કી છે. હે પાર્વતિ ! જે દોષના સ્થાનમા નાડી ચાલે તેજ દોષ રોગીમા બળવાન હોય છે, એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે."

અહીંસુધી ત્રીજા મુદ્દાસુધી વિવેચન થયું. હવે તે નાડીજ્ઞાનનો આપણને શો ઉપયોગ છે, એ ચોથા એટલે છેવટના મુદ્દાવિષે વિવેચન કરીએ છીએ.

નાડીજ્ઞાનનો ઉપયોગ

રોગની પરીક્ષાના જે આઠ પ્રકાર છે તેને અષ્ટવિધ પરીક્ષા કહે છે. તેમાં નાડી, શબ્દ, સ્પર્શ,

જિહવા, નેત્ર, મળ અને મૂત્ર એની પરીક્ષાનો સમાવેશ થાય છે. એમાંની પહેલી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ એ આ નિબંધનો વિષય છે. શબ્દાદિ સાત પ્રકારની પરીક્ષાથી વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણે દોષોની સ્થિતિ અને રસ રક્તાદિક સપ્તધાતુની વિકૃતિ જેવી સમજાય છે, તેવીજ નાડીથી પણ સમજાઈ આવે છે; તથાપિ આ શબ્દાદિ સાતે સાધનોથી સમજવાની વાત એક નાડીથીજ સમજાતી હોવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે છે, કેમકે મળમૂત્રને વહન કરનાર સ્રોતસનો અને શબ્દાદિ વાહિનીઓનો ધમની સાથે નજીકનો સંબંધ હોવાને લીધે નાડીની ગતિ ઉપરથી તે સર્વની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે. આ સિવાય બીજું એ છે કે શબ્દાદિ પરીક્ષાનાં સાધનો મેળવવા માટે રોગીને બેઠો થવા કહેવું પડે છે, તેમ નાડીપરીક્ષાની બાબતમાં કહેવું પડતું નથી. નાડીપરીક્ષામા એથી કરીને પણ સુલભતા વધારે છે અને એ સુલભતાને લીધે પણ તેનું મહત્ત્વ વધારે મનાય છે; પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે,જે મનુષ્યે નાડીપરીક્ષા સાધ્ય કરી હોય તેણે સવડ પ્રમાણે અન્ય પરીક્ષાઓની મદદવડે પોતાના અનુમાનને પુષ્ટિ આપવી નહિ અથવા તો અન્ય પ્રકારની પરીક્ષા કરવી નહિ. ઉલટું અન્ય પરીક્ષાઓ સાથે સરખાવી જોવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે સિદ્ધ થાય છે.

આગળ રક્તાભિસરણના વર્ણનના પ્રસંગમા કહ્યું છે કે, વાતાવરણમાની હવા શ્વાસમાર્ગથી ફેફસાંમા આવે છે અને તેના સ્પર્શથી રક્ત શુદ્ધ થઈ લાલ થાય છે. તે હવા આપણને અમૃત એટલે પ્રાણવાયુ (ઑક્સિજન) આપીને તે બદલ તેટલોજ ત્યાજ્ય (ખરાબ થયેલો) વાયુ ઉચ્છ્વાસરૂપે બહાર લઈ જાય છે. તે ત્યાજ્યાશને 'કાર્બન' કહે છે. તે 'કાર્બન' વનસ્પતિના પોષણમાટે આવશ્યક હોવાથી તેનું તે શોષન કરી તેના જેટલો ઑક્સિજન વાયુ વાતાવરણમા ભરી દે છે.આ પ્રમાણે વહીવટ ચાલુજ રહે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિમાં ઇશ્વરે જે અચિંત્ય વીર્ય રાખેલ છે, તેના યોગથી મનુષ્યાદિ પ્રાણીવર્ગના રોગ સારા થાય છે અને તેના ફલપુષ્પાદિકવડે શરીરનું પોષણ થાય છે. આથી રાજનિઘંટ, ભાવપ્રકાશ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર વગેરે આર્યાનાર્ય ગ્રંથોમાં તેના ગુણદોષોનું બહોળું વર્ણન છે; પરતુ તેના તે ગુણદોષના જ્ઞાનનો ઉપયોગ અને રોગપરીક્ષાથી મળતા જ્ઞાનનો ઉપયોગ એકબીજાના આધારથીજ થઇ શકે છે; માટે આ બને વિષયોનું જ્ઞાન એક મનુષ્યને હોય તોજ તેનો યથાર્થ ઉપયોગ થઇ શકે છે; પરંતુ કોઇને એક જ્ઞાન હોય છે ત્યારે બીજું હોતુ નથી. વર્તમાન સમયમા આવી સ્થિતિ હોવાથીજ અંગ્રેજી અને દેશી વૈદ્ય આના જૂદા જૂદા તટે રહ્યા છે. આ બન્નેના જ્ઞાનનો એકત્ર ઉપયોગ થવા લાગશે તે દિવસજ ચિકિત્સા-શાસ્ત્રના ઉદયનો ગણાશે

કેટલીક વનસ્પતિ શરીરના અમુકજ ભાગ ઉપર, તો કેટલીક મજ્જાતંતુ ઉપર અને કેટલીક રસ અથવા રક્તધાતુ ઉપર કાર્ય કરનારી હોય છે; તેથી કયી વનસ્પતિ કેવા રોગીને આપવી તેનો નિર્ણય કરવા માટે નાડીપરીક્ષા જેવું ઉત્તમ સાધન બીજું એકકે નથી. શરીરમા અમુક અમુક ધાતુ બગડેલ છે, તેમ થવામા અમુક દોષ કારણ છે, તે દોષને સમાનસ્થિતિમા લાવવાનો ગુણ અમુક ઔષધિમાં છે અને તેટલા માટે તેને તેજ ઔષધિ આપવી. આ પ્રકારના યથાર્થ અનુમાનપર આવવાનો મુખ્ય આધાર નાડીપરીક્ષાજ છે. વળી એક, બે કે ત્રણે દોષ વિકાર પામ્યા છે, તેનો નિશ્ચય કર્યા વગર ઔષધિ અપાય તોપણ ભૂલજ થાય; માટે તેવી ભૂલ ન થાય તેને ખાતર પણ નાડીપરીક્ષાનો અત્યંત ઉપયોગ છે.

જ્ઞાનતંતુના સમૂહની વિશિષ્ટ સ્થિતિથી હૃદય ઉપર વિલક્ષણ કાર્ય થાય છે, તેથી નાડીદ્વારા હૃદયની સ્થિતિ જાણવા ઉપરથી મનની સ્થિતિ પણ જાણવામાં આવે છે. શોકાતિસાર કામજ્વર, અપસ્માર અથવા ભૂતોન્માદ થયેલા એકાદ રોગીને માટે ઉપાય યોજતી વેળાએ તે ન બોલે અથવા તેના બોલવાપર આધાર રાખવા જેવું ન હોય ત્યારે એકલી નાડીપરીક્ષાથી પણ રોગનું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી ઔષધ યોજવામા મદદ મળે છે અને તેટલા માટે પણ નાડીપરીક્ષાના જ્ઞાનનો આપણને મોટો ઉપયોગ છે.

શિવોક્ત નાડીજ્ઞાનમા કહેલું છે કઃ—

भारप्रवाह-मूर्च्छा-भय-शोक-प्रमुखकारणा नाडी ।
संमूर्छितापि गाढं पुनरपि सा जीवितं धत्ते ॥ १ ॥
भूतावेशयुतस्यापि नष्टशुक्रस्य नाडिका ।
त्रिदोषगमना चापि सूक्ष्माप्येव न मृत्युदा ॥२॥

એટલે:—ભાર વહન કરવો, મૂર્ચ્છા આવવી, ભયભીત થવું, શોક કરવો ઇત્યાદિ કારણોથી નાડી ગાઢ મૂર્ચ્છિત થાય છે, તોપણ તેવો મનુષ્ય પુનઃ જીવન ધારણ કરે છે. (૧) શરીરમા ભૂત વળગેલાની અને ધાતુક્ષીણતાવાળાની નાડી ત્રિદોષવાળાની પેઠેજ (ક્ષણે ક્ષણે ભિન્ન ગતિવાળી) ચાલે છે અને બારીક હોય છે તોપણ તે મૃત્યુદાયક નથી. (૨)

અહીંસુધી ચોથો મુદ્દો થયો. હવે પહેલાથી ચોથા મુદ્દાસુધીમાં આપેલા વિવેચનથી મુખ્ય વિષયનું સ્વરૂપ વાચકજનોના લક્ષમા આવશે, એવી આશા રાખી આ વિષય પૂરો કરીએ છીએ.

ઉપસંહાર

નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા માટે મુબઇ-વૈદ્યસભાએ જે નિબધ બક્ષીસ આપી મંગાવેલા હતા, તે પૈકી સર્વ નિબધોમા ઉપલો નિબંધ ઉત્તમ ઠરવાથી તે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો છે. × × × × × આ વિષય ઉપર એક વખતે મોટી બક્ષીસ આપી ફરીથી નિબંધ મંગાવ્યા હતા. તેમાં અમે જે નિબધને બક્ષીસ આપી, તે નિબંધ 'રાજવૈદ્ય' પુસ્તકમા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.નાડીજ્ઞાનના વિષયને લગતા નાના નાના ગ્રંથો ઘણા છે; પરંતુ તે સર્વનું ધોરણ એકજ પ્રકારનું છે. ખરેખર, આ વિષય મોઢેથી સાંભળીને અથવા પુસ્તકોમાં વાચીને સમજાય એવો નથી.એથી તો તેનું સાકેતિક જ્ઞાનમાત્રજ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે તો જેની તેની નાડી જાતે જોતા રહેવાનો પુષ્કળ અભ્યાસ કરવો જોઇએ. તેમાં પણ જેને અંતઃકરણ સ્થિર કરતાં આવડે છે, જે શાંત રહી શકે છે, જેને માનસિક સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની આવડત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રના નિદાન અને ગુણદોષવિભાગનું ઉત્તમ જ્ઞાન છે, તેનેજ નાડીપરીક્ષા ઉત્તમ કરતા આવડે છે. કોઇ કોઈ વખત કેટલાક ધૂર્ત વૈદ્યો નાડીપરીક્ષાની પવિત્રતામા ખલેલ નાખે છે અને કેટલાક કાકતાલીય ન્યાયની પેઠેજ નાડીપરીક્ષામા યશસ્વી થયેલા દીઠામા આવે છે, જેથી ઘણા લોકો નાડીપરીક્ષાને એટલું બધુ સૂક્ષ્મજ્ઞાન આપનારી વિદ્યા માનતા નથી; પરંતુ એ તેમનો ભ્રમ છે. શાસ્ત્રોમા જેમણે ઉત્તમ સંયમ કરેલો છે, એવા વૈદ્યને તો અસંત સૂક્ષ્મજ્ઞાન પણ નાડીપરીક્ષાથી થઈ શકે છે.મતલબ કે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતા આવડે તો તે જ્ઞાન થવું શકયજ છે, એમ માન્યા સિવાય છૂટકો નથી. આ પુસ્તકમા આ બાબતના સારા પ્રમાણ આપેલા છે.

હાલમા કેટલાક વૈદ્યો " નાડીપરીક્ષાથી રોગ સમજવામા આવતો નથી અથવા કયો પદાર્થ ખાધો છે તે સમજાતું નથી" એમ કહે છે. વાસ્તવિક રીતે એ તેમનો પોતાનોજ અનુભવ છે. જેને પોતાને પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તેણે શાસ્ત્રો ઉપર તેવી રીતે આરોપ કરવો અથવા તેવાનો અભિપ્રાય એટલે શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય એવું લોકોએ માનવું, એ જરા પણ યોગ્ય નથી. હાલમાં કેટલાક વૈદ્યોને "ત્રિદોષ એટલે શું ?" એ સમજાતું નથી. કેટલાકો દેશી ભાષાનાં અથવા ઘણું તો અંગ્રેજી ભાષાનાં પુસ્તકો વાચીનેજ વૈદ બનેલા હોય છે. તેઓને વૈદકનું સૂક્ષ્મજ્ઞાન મુદ્દલે હોતું નથી. છતાં તેમના વાચાળપણાથી અથવા તો લેખનપટુતાથી ફસાઇને કેટલાક લોકો શાસ્ત્રોનો દોષ દેખાડીને પોતાની મોટાઈ દર્શાવવામાં ભૂષણ માને છે; એ કંઈ શિષ્ટપણું નથી.

હાલમાં એવા ઘણા વૈદ્યો મળે છે કે જેમને અંગ્રેજી બરાબર સમજાતું ન હોવાથી તેમજ અંગ્રેજી શાસ્ત્રની પરીક્ષા આપવાનાં સાધનો મેળવેલા ન હોવાથી તેઓ પોતાને ડૉકટર કહેવરાવી શકતા નથી; અને તેથી તેઓ પોતાને 'વૈદકશાસ્ત્રના જ્ઞાતા' કહેવરાવીને બહાર આવે છે. ખરેખરી રીતે તેમની વાંચાળતા ભાડુતી અંગ્રેજી જ્ઞાનની પેલી બાજુ ગઇ હોતી નથી; એટલુજ નહિ પણ એઓ દેશી વૈદકશાસ્ત્રોમાં પૂર્ણપણે આંધળા હોઇને અંગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્રથી ભયચકિત થએલા હોય છે; તેથી પોતાની

અયોગ્યતા છુપાવવા માટે એવા મૂર્ખ વૈદ્યો વૈદકશાસ્ત્રવિષે પોતાની મરજીમા આવે તેવા સિદ્ધાંતો ઠોકી બેસાડે છે.

કેટલાક લોકો પેટ ભરવાનું કાંઇ સાધન ન મળવાથી થોડાઘણાં આડાંઅવળા સાધનથી વૈદ્ય બને છે; પણ તેમને એકાદ વખત કેટલાક જરૂરી પ્રશ્ન કરી જોયા કે તેમની શકિત મપાઈ જાય છે. તેમને કોઇ 'બાપ બતાવ, નહિતર શ્રાદ્ધ સરાવ' એવો મુસાફર ભેટતાં તેઓ એકાએક ગભરાઇ જઇને કહે છે કેઃ—"હં, હં, એ તો આપણી નાડીપરીક્ષાના ઢોંગ છે !"

ધિક્કાર હો એવા લોકોને ! પોતાને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો અનુભવ નથી તે વાતને બાજુ મૂકી દઇને જેઓ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાકવા માટે શાસ્ત્રપર હરતાળ મારવા તૈયાર થાય છે, તેમને ભર્તૃહરિના કહેવા પ્રમાણે કયા વર્ગમાં ગણવા તેજ અમને સમજાતું નથી; જેથી અમે પણ તે વિષે " **ते के न जानीमहे**" એવુંજ કહીએ છીએ.

પોતાને કશો અનુભવ ન મળ્યો હોય તે ઉપરથી શાસ્ત્રના સિદ્ધાતોજ ખોટા છે, એમ કહેવું જોઇએ નહિ. પોતામા તેટલી યોગ્યતા નથી એવું કહેવામા કાંઈ દોષ નથી. ઉલટું ખરૂં બોલવું એજ શોભારૂપદ છે, જેથી અમારા સર્વ વૈદ્યોને પ્રાર્થનાપૂર્વક કહેવું પડે છે કે તેમણે યોગ્ય પદ્ધતિથી વૈદકશાસ્ત્ર સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો અને શાસ્ત્રના સિદ્ધાતો લોકોના અનુભવમા લાવવાનો સત્પ્રયત્ન કરવો. જો આ ઉત્તમ માર્ગ સ્વીકારેલો ન હોય તો " પોતાને સમજાતું નથી " એવું કહેવું; પણ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવા માટે શાસ્ત્રની મશ્કરી કરવી નહિ અથવા અજ્ઞાનપણાથી " આપણું શાસ્ત્ર પાંગળું છે અને બીજાનું શ્રેષ્ઠ છે એવું કહેવું નહિ. "

જે લોકો પોતાના શાસ્ત્રોનું પાંગળાપણું કહીને બીજાં પરશાસ્ત્રોને શ્રેષ્ઠ માને છે, તેમને વાસ્તવિક રીતે બેમાથી કંઇ પણ સમજાતું નથી. કેવળ સદીના જોરથી અંજાઇ જઇને અજ્ઞાનથીજ તેઓ તેમ બોલે છે. જો તેમ ન હોત તો તેમણે અંગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્રમાં તો પોતાની નવી શોધકબુદ્ધિને લગાડવી હતી ! પણ 'હાજી હા' કરવાની પેલી તરફ તેમની ગતિ જરા પણ ચાલી શકતી નથી. એવા અતોભ્રષ્ટ અને તતોભ્રષ્ટ લોકો શાસ્ત્રશોધના શત્રુ છે. આજસુધી અમારા હિંદુસ્તાનમાં સેંકડો અંગ્રેજી શાસ્ત્રજ્ઞ લોકો ઉત્પન્ન થયા છે; પરંતુ તેમણે તે શાસ્ત્રનો મર્મ જાણીને કોઇ નવી પૂરવણી તે શાસ્ત્રમાં કરી છે ખરી ? પ્રો૦ ગજ્જર, ડૉ૦ રાય વગેરે જેવા આંગળીના વેઢાપર ગણાય એટલાજ માણસો અગ્રેજી શાસ્ત્રજ્ઞોમાંથી નિપજ્યા છે. આનું ખરૂં કારણ એ છે કે, અંગ્રેજી વૈદકનું ખરૂં તત્ત્વ કિંવા ઉપયોગી થાય એટલું જ્ઞાન અમારામા હજી આવ્યું નથી; અથવા આવ્યું હોય તો તેની અમારા લોકમાં પ્રેરણા થઈ નથી. ખુદ આંગ્લશાસ્ત્રજ્ઞ લોકોનીજ આવી સ્થિતિ છે તો પછી થોડું આ અને થોડુંક તે, એવું અર્ધદગ્ધ જ્ઞાન મેળવનારાઓની યોગ્યતા તો શુંજ કહેવી ! સત્ય છે કે "**ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तंनरं न रंजयति।**"

૨-મૂત્રપરીક્ષા

કાચના અથવા કાસાના વાસણમાં મળસ્કામા રોગીનું મૂત્ર પહેલી અને છેવટની ધાર છોડી મધ્યથી ઝીલવું. તેમા તેલનું બિંદુ ઘાસની સળીથી નાખવું. બિંદુ નાખતાંજ પ્રસરે તો સાધ્ય; બિંદુ તેમજ રહે તો કષ્ટસાધ્ય; તેમજ તળે જઈ ઉપર આવે અને વચમાં છિદ્ર દેખાય, કિંવા મૂત્ર કાળું કે રાતું હોય અથવા બિંદુ તળેજ જઈ બેસે, કિંવા બિંદુ પ્રસરી મૂત્ર સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. વાતાધિકયમા બિંદુ નાખતાજ પ્રસરે છે અને મૂત્ર પીળું તથા ગરમ હોય છે. કફ અધિક હોય તો મૂત્ર ધોળું દેખાય છે. સન્નિપાતમાં મિશ્રવર્ણ, ધાતુ અને ઈંદ્રિયરોગમા તેલ જેવું, ત્રિદોષમાં કાળાશ ઉપર અને મિશ્રવર્ણનું હોય છે. તૈલબિંદુ નાખતાંજ માણસ, સર્પ, વાનર, વીંછી કે બિલાડીના જેવી આકૃતિ થાય; કિંવા દક્ષિણ, અગ્નિ, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઇશાન એ દિશાઓ તરફ બિંદુ વધે તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામા બિંદુ વધે તો રોગી બચશે. પશ્ચિમ દિશાએ બિંદુ વધી સર્પાકૃતિ થાય તો ઉદરરોગ જાણવો. મૂત્ર ઘીની કણીઓ જેવું થયું હોય તો જળોદર જાણવો.

૩–મળપરીક્ષા

વાયુનો કોપ થવાથી મળ ફીણયુક્ત, રુક્ષ, ધમ્રવર્ણ અને ચોથો ભાગ પાણી જેવો હોય છે. પિત્તનો કોપ થયો હોય તો લીલો, પીળો, ગંધયુક્ત, શિથિલ અને ઉષ્ણ હોય છે. કફનો કોપ થવાથી શ્વેતવર્ણ, કંઇક શુષ્ક, કંઇક આર્દ્ર અને કંઇક સ્નિગ્ધ હોય છે. વાતકફમા આર્દ્ર અને શ્યામવર્ણ પરપોટાથી યુક્ત હોય છે. વાતપિત્તમા પીળો અને કાળો તથા આર્દ્ર અને અંદર ગાઢાવાળો હોય છે. પિત્તકફમા પીળો શ્વેતવર્ણ હોય છે. ત્રિદોષમાં સફેદ, પીળો, કાળો, શિથિલ અને અંદર ગાઠોવાળો હોય છે. અજીર્ણમાં દુર્ગંધયુક્ત હોઇ શિથિલ હોય છે. જીર્ણજ્વરમાં છીતડો હોય છે. જળોદરમા બહુ દુર્ગંધવાળો અને શ્વેતવર્ણ હોય છે. પ્રાણાતનો દુર્ગંધયુક્ત અને રાતો હોઈ, કિંચિત શ્વેતવર્ણ અને માસ જેવો તથા શ્યામવર્ણ હોય છે.

૪–જીહ્‌વાપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોય તો જીભ ખરખરી, ફાટેલી અને પીળી હોય છે. પિત્તની આરક્ત હોઇ કિંચિત શ્યામ હોય છે. કફની શ્વેતવર્ણ, આર્દ્ર અને મૃદુ હોય છે. ત્રિદોષની કાળી, કાંટા આવેલી અને શુષ્ક હોય છે. અરુચિ અને અતિસારની મધુરવર્ણ; પ્રમેહ અને સંગ્રહણીની ધૂમ્રવર્ણ, ઉષ્ણ અને કપિશવર્ણ; વિસ્ફોટક રોગની ખરખરી, કાટા જેવી હોઇ અંદરથી પાણી ઝરે છે. મરણકાળની ખરખરી હોઈ અંદર વધેલી, ફીણયુક્ત, કઠિન લાકડા જેવી અને ચલનવલનરહિત હોય છે.

૫–નેત્રપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોય તો આખો નિસ્તેજ, ધૂમ્રવર્ણ, દાહયુક્ત, ચંચળ અને ઉગ્ર હોય છે. પિત્તથી પીળી, તામ્રવર્ણ, દાહયુક્ત અને દીવો જોવાને અસમર્થ હોય છે. કફની ધોળી, નિસ્તેજ, સ્રાવયુક્ત અને ચીકણી હોય છે. ત્રિદોષની લાલ હોઇ કિંચિત કાળી અને મીંચેલી પ્રમાણે દેખાય છે. જેની એક આંખ મીંચેલી જેવી હોઇ અર્ધી ઉઘાડી હોય અને બીજી મીંચેલી હોય તે રોગી એક પહોરમા મરશે. આંખમાંની કીકી ભ્રમિષ્ટ થઇ નેત્ર મીચેલા જેવું જણાય તે રોગી એક દિવસમાં મરશે.

૬–રૂપપરીક્ષા

પ્રાતઃકાળે રોગી પાસે જઇને જોતાં જો તે તેજોહીન, વિચિત્ર અને શ્યામવર્ણ દેખાય તો વ્યાધિ વાતજન્ય જાણવો. મુખ પીતવર્ણ, કલાહીન અને કિંચિત સૂજેલું હોય તો પિત્તપ્રકોપ જાણવો. મુખ કલાહીન અને ચીકણું દેખાય તથા આંખો વિલક્ષણ ચિટકાએલી હોય તો કફપ્રકોપ જાણવો. આંખે જોવાથી જેવો રોગ સ્પષ્ટ દેખાય તેવા નામો રાખવાં. પ્લીહા, કમળો, ગ્રંથી, નળવાયુ, વાયુનો ગોળો, ભાર, જંતુ અને કઠોર ગુલ્મ એ રોગ હાથે દાબી જોઇ અમુક રોગ છે એવો નિશ્ચય કરવો.

૭–શબ્દપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોવાથી કંઠમાથી શબ્દ નીકળે છે તે સૌમ્ય એટલે હલકો નીકળે છે. પિત્તનો કોપ હોવાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળે છે. કફનો કોપ હોય તો શબ્દ જડ અને ઘર્ઘરયુક્ત નીકળે. દ્વિદોષનો અથવા ત્રિદોષનો કોપ હોય તો શબ્દ દ્વિદોષના અને ત્રિદોષના લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે.

૮–સ્પર્શપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોવાથી શરીરનો સ્પર્શ સાગ અને ખાખરાનાં પાંદડાં જેવો ખરખરો હોઇ શીતળ હોય છે. પિત્તનો કોપ હોય તો સ્પર્શ ઉષ્ણ હોય છે. કફનો કોપ હોવાથી શીતળ હોઇ આર્દ્ર હોય છે.

દ્વિદોષનો અને ત્રિદોષનો કોપ હોય તો દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે. જેના શરીર-નો સ્પર્શ ક્ષણમાં શીત અને ક્ષણમાં અતિ તપ્ત એવો હોય તે રોગી અસાધ્ય જાણવો.

સાધ્ય લક્ષણ

મુખ તેજસ્વી, નાડી સમ, સ્વર સારો, મસ્તકે ઠંડક, ચિંતારહિત મન, અગ્નિ પ્રદીપ્ત, સુગંધી પદાર્થની ઇચ્છા, છીંકો આવવી–એ લક્ષણો હોય તો રોગી નિઃસંશય બચશે.

અસાધ્ય લક્ષણ

તીક્ષ્ણ જ્વર, બડબડ કરવું, આંખો અને નખ લાલ અથવા પીળા, હાથપગ ઠંડા, મુખ નિસ્તેજ, કંઠાવરોધ, હેડકી, શરીર ભયંકર, મૂર્છા અને ભ્રમ એ લક્ષણો હોય તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. જેનું નાક વાંકું થાય અને નાકનો સૂર બંધ થઇ મુખમાંથી પાણી ચાલે તે એક દિવસમા મરશે. જેના ડાબા હાથની નાડી ચાલતાં ચાલતાં તૂટે અને ડાબો સૂર સમૂળગો બંધ થાય તે તત્કાળ મરશે.

आर्यभिषक्

अथवा हिंदुस्तानको वैद्यराज

पूर्वार्ध

वनौषधिगुणादर्श

औषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ।
योगज्ञस्तस्य रूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ॥ १ ॥

ઔષધિની ઉત્કૃષ્ટ પ્રાપ્તિને કોઇકજ જાણવાને યોગ્ય થાય છે. તેના પ્રયોગને તથા રૂપને ઓળખનાર તત્ત્વવિદ કહેવાય છે. (ચરકસંહિતા-મહર્ષિ અગ્નિવેષ)

૧ **અક્કલકરો**-સં૦ આકલ્લ. મ૦ અકલકાલા-કારા. હિં૦ અકરકરા-કરહા. ક૦ આકળકરી. અ૦ આકરકરહા. ઈં૦ પેલેટરી રૂટ. લા૦ એનેસાઇકલસ પેરેથ્રમ. બં૦ અકોરકોરા, આકરકરા.

અક્કલકરાનાં ઝાડ નાના હોય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે એક હાથ હોય છે. એ બંગાલ, અરબસ્તાન અને મિસર, એ દેશમાં થાય છે.[1] ત્યાંથી આ વનસ્પતિના મૂળ તથા ડાખળી અહીં આવે છે.

---

૧ અક્કલકરો એ અરબસ્તાન અને હિંદુસ્તાનની પ્રસિદ્ધ બુટ્ટી છે. એક વર્ષ પછીથી વનસ્પતિનો ગુણ ઘટી જાય છે; પરંતુ અક્કલકરાની જડમાંથી સાત વર્ષ સુધી હૈવત જતુ નથી. બીજા ઔષધો ખાધા પહેલાં આ જડ ચાવી લીધી હોય તો ખાવાના ઔષધોનો સ્વાદ બિલકુલ માલૂમ પડતો નથી. એથી જેને ખારા, ખાટાં, રેચક તથા વમનકર્તા ઔષધો ખાવા-પીવાની જરૂર હોય તેમને પ્રથમ આ જડ ચવરાવી થુકાવી નાખી પછી તે ઔષધો-ખાવા અપાય છે; એથી તેને દવાની બિલકુલ અબખ થતી નથી. અક્કલકરાનું લાકડું વજનદાર હોય છે. તેને ભાગવાથી અંદરથી સફેદ દેખાય છે. અક્કલકરો શરીરમા લોહી આદિથી પડેલી ગાંઠ ફેંદી નાખે છે. કફને બાળે છે. પક્ષઘાત, કફ-વાત પીડાની સાથે ગરદનનું ઝલાઈ જવું, પેઢાનું નરમ પડવું, તોતળાપણુ, છાતી, દાત અને પેઢાંનું દર્દ, ગૃધ્રસી, જલોદર, ઠંડી પ્રકૃતિવાળાની ઇંદ્રિયની તાકાદને ખુલ્લી કરી પેશાબ લાવવાને, સ્ત્રીઓને રજોદર્શન-સંબંધી રુધિરને પાતળો તથા જાડો લેપ કરવાથી ફાયદો કરે છે. જયતુંનના તેલની સાથે અક્કલકરો વાટી ચોળવાથી મસ્તકના રોગ, સાંધાના રોગ, સ્નાયુના, મોઢાના અને છાતીના રોગ તેમજ કુબડાપણું, શૂન્યકાર, નરમપણું તથા અવયવોના જૂના રોગો નાબુદ થાય છે. અક્કલકરાના ગરમ ગરમ ક્વાથને તાળવા ઉપર ચોળે અને માથે લેપ કરે તો તે માથાને ગરમ કરી નજલા (ભેજામાથી મોઢાવાટે પડતા મેલ) ને શાંત કરે છે. રૂમીમસ્તકી અથવા કસેલી વસ્તુની સાથે ચાવવાથી દૂષિત દોષોથી પ્રકટ થએલો મૂગીરોગ, મટે છે મધની સાથે અક્કલકરો ચાવવાથી મૃગી રોગ, અંધારાં આવવાં અને પક્ષઘાતને મટાડે છે. અક્કલકરાનુ

અહીં એ ઝાડો ક્વચિત થાય છે. આ ઝાડને પીળાં ફૂલો આવે છે. તે ખાવાથી અક્કલકરાની ડાખળી પ્રમાણે જીભને રવરવ થાય છે. એ ફૂલો ઉધરસ ઉપર પાનમાં ખવાય છે. **અક્કલકરો** એ ઉષ્ણવીર્ય, બળકટ તથા તીખો છે. અને સળેકમ, સોજા તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **(૧) દાંત દુખતા હોય તો**–અક્કલકરો અને કાંટાસરિયાનો પાલો એકઠા વાટી દાતની નીચે રાખવાં. **(૨) જીભ શુદ્ધ થવા માટે**–અક્કલકરો દાઢની નીચે રાખવો. **(૩) સિંદુરના વિષ ઉપર**–અક્કલકરો અને વજ પાણીમા ઘસી પાવા. **(૪) અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ**–અક્કલકરો, સિંધાલુણ, ચિત્રો, આમળાં, મરી, લીંડીપીંપર, અજમો, હરડે, એ એકેક ભાગ અને સુઠ બે ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેને બીજોરાના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. આ ચૂર્ણને વૈદકશાસ્ત્રમા અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ અથવા અમૃતપ્રભા એવુ નામ આપેલું છે. આ ચૂર્ણ મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સળેકમ, પીનસ, ફેફર, ઉન્માદ અને સન્નિપાત, એ રોગો ઉપર હિતકારક છે. **(૫) મૂત્રખડા (પથરી) ઉપર અક્કલકરાદિ કાઢો**–અક્કલકરો, ગોખરૂના મૂળ, તુળસીનો રસ, પાષાણભેદ, એરંડાનુ મૂળ, લીંડીપીપર, જેઠીમધ, કાશમળ, નાગોડ, લવંગ, સુઠ, એ સર્વનો કાઢો કરી; તેમા એલચીની ભૂકી નાખી, તે સાત દિવસ પીવો, એટલે મોટા પીડાકારક મૂત્રખડા અને પેસાબ સાથે જે વીર્ય પડતુ હશે તે પણ દૂર થઈ જશે. **(૬) અપસ્માર ઉપર**–અક્કલકરાનું ચૂર્ણ મધમા લેવું અને નસ્ય પણ કરવું. **(૭) જીભનો રોગ અને મુખમાધુર્ય ઉપર**–અક્કલકરો ચાવી મોઢામા રાખવો અને લાળ ગળી જવી; અથવા ટાઢા પાણીમા અક્કલકરો ઘસી મોઢામા ચોપડવો અને લાળ ગળી જવી. આ પ્રમાણે દિવસમા બે ત્રણ વખત કરવુ.

૨ અંકોલ–સં૦ અંકોલ. મ૦ અંકોલ. હિં૦ ઢેરા, ટેરા. બં૦ આકડ, ધલા આકોર, આકોડ ક૦ અંકુલે. તે૦ અંકોલમુ તા૦ અંકોલ. તુ૦ અંકોલેડા. મલા૦ અંકોલં. લા૦ એલનજીયમ લમારકી

[1] એ ઝાડ ઘણાજ મોટા વધે છે. એના પાદડા આગળ બે આગળ પહોળા હોઇ કણેરીના પાદડા પ્રમાણે લાબા હોય છે. એ પાદડા ઉપર રેશા હોય છે. એ ઝાડો કાટાવાળા અને કાટારહિત પણ હોય છે. એ ઘણાક પ્રાતોમા થાય છે. એને ચણા જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. એના બીયાનુ તેલ નીકળે છે. **અંકોલ**–તુરૂ, કડવું, પારદ શુદ્ધિકર, લઘુ, થોડું તીખું, સારક, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુક્ષ એવું **છે.** એનો રસ ઉલટી કરાવનાર અને વિષ, કફ, વાતશૂળ, કૃમિ, સોજો, આમપિત્ત, રક્તદોષ, વિસર્પ અને કૂતરો, ઉંદર અને બિલાડી એમનું વિષ, કટિશૂળ, અતિસાર, એનો નાશ કરે છે. એના **બીજ** ટંડા, ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, સ્વાદવાળા, અગ્નિમાદ્ય, જડ, રસ વખતે અને પાક વખતે મધુર, બલકર કફકર, સારક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, એવાં છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષય, રક્તદોષ, કફ અને વિસર્પ એનો નાશ કરે છે. **બીયાંનું તેલ**—વાયુ અને કફનાશક તથા મર્દન કરવાથી ચામડીના દોષોનો નાશ કરે છે. **(૧) અતિસાર ઉપર અને વિષાદિક ઉપર**—અંકોલના મૂળની છાલ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી મધ નાખી પાવી, એટલે જલદીથી અતિસારનો નાશ થાય છે; તેમજ વછનાગાદિક તથા સર્પ વગેરેના વિષનો નાશ થાય છે. **(૨) પ્રમેહ ઉપર**—અંકોલની સૂકાયલી કળીઓ, આમળા અને હળદર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થશે. **(૩) કૃમિ ઉપર**—લીલા મૂળીઆંનો રસ પાવો, એટલે રેચ લાગી કૃમિ દૂર થશે. **(૪) જલોદર ઉપર**—લીલાં મૂળીઆનો રસ પાવો એટલે સાધ્ય હોઈ જળોદર સારૂં થશે. **(૫) પ્રાણ**

બારીક ચૂર્ણ સુંઘવાથી બંધ થએલ નાકનો સ્વર ખુલે છે અક્કલકરો વાટીને ચોળવાથી પરસેવો થાય છે અક્કલકરો દોરાથી બાંધી ગળામા રાખવાથી બાળકનો મૃગીરોગ શાંત થાય છે તાવ આવ્યાની પહેલાં અક્કલકરાને જયતુનના તેલમાં વાટી આખા શરીરે ચોળવાથી તાવ અને શરદીની બિમારી મટે છે; બાજીગર લોકો નવસારની સાથે અક્કલકરાને વાટી તાળવે અને મોઢામા ખૂબ ઘસે છે, આથી અગ્નિથી મોઢું કદિ દાઝતુ નથી. અક્કલકરો ફેફસાને નુકસાનકર્તા છે. અક્કલકરાની શાંતિકર્તા કતીરો અને મુનક્કા દ્રાક્ષ છે એની માત્રા ૩ માસાની ગણાય છે. અક્કલકરાનો પ્રતિનિધિ લીંડીપીપર અને મત્ર છે. આમાશયના દરદો માટે રાસ્ના અને અગર છે; અથવા સુંઠ અને સુંઠના અર્ધ ભાગ કાળા મરી લેવાય છે.

[1] મિસ્તર મોહદીન શરીફના મતથી અંકોલના મૂળની છાલ ૫૦ ગ્રેન (તોલાના ગ્રેન ૧૮૦)ની માત્રામાં આપવાથી ઉલટી થાય છે. એનાથી ઓછી માત્રા તાવને ઉતારે છે એની છાલ કડવી છે એ ચામડી ઉપર ઘણીજ અસર કરે છે જડનો રસ જુલાબ લાવે છે અને પેટના કૃમિ બહાર કહાડે છે. જલોદરના રોગમા પણ તે આપે છે અને જડને વાટી સાપ ઉતારવાના કામમા લે છે

(ગુમડાં) ઉપર—ફળનું તેલ ચોપડવું એટલે ગુમડું ભરાઇ આવી સારૂ થાય છે અને રૂઝાઇ પણ જાય છે. **(૬)ત્વચા** (ચામડી)ના **રોગ ઉપર**—ફળનું તેલ લગાડવું અથવા ઝાડની છાલ વાટી લગાડવી.(૭) **વાયુએ શરીર સૂજ તે ઉપર**—એ ઝાડનાં પાદડા વાટી તેનુ પોટીશ બાંધવું. (૮) **આંબાને જલદી વધવાને**—પાકા અંકોલના ફળો અને ઘોડાવજ એકઠાં કૂટી ચૂર્ણ કરવું, તેમા થોડું મધ નાખવું, તે પાણીમાં ભેગું કરી એ પાણી આબાના ઝાડને રેડવુ, એટલે આબાનું ઝાડ જલદી વધી તેને ફળ પણ જલદી આવે છે. **(૯)આંબાની ગોટલી**-અંકોલના તેલના સાત પુટ આપવા પછી તે ગોટલી જમીનમા દાટી ઉપર પાણી રેડવાથી લાગલુંજ આંબાનું ઝાડ ઉગે છે. એજ કૃતિ પ્રમાણે મેથી પણ જલદીથી ઉગે છે. (૧૦) **સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર અંકોલ વટક**—અંકોલમૂળ, પહાડમૂળ અને દેવદાર, એ ત્રણ ઔષધિ સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું; અને ચોખાના ધોવરામણમા તેની બેહડા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તેમાની એક ગોળી ચોખાના ધોવરામણમા ઘસીને પાવી, એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે **બીજો પ્રકાર**-દેવદાર, અંકોલ, પહાડમૂળ, એના મૂળ અને કુડા(ઈંદ્રજવનુ ઝાડ) કાળી-ધાવડી, લોધ્ર, દાડિમ એની છાલ અને રાળ આ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ સમભાગ લઇ ઉપર પ્રમાણે ચોખાના ધોવરામણમાં ગોળીઓ કરી તેમાથી એક ગોળી સવારે મધમા ઘસીને પાવી; આથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર દૂર થાય છે **(૧૧) સોજા ઉપર**—અંકોલનો પાલો અને કીડાના રાફડાની માટી, એ બેને બાફ દઇ લૂગડામા ઘાલી તેથી શેકવું. **(૧૨) સોમનાથની તામ્રભસ્મ**—અંકોલનાં ફળ વાટી તેમા શુદ્ધ કરેલા તાબાના કંટકવેધી પતરા નાખી ગજપુટ કરવાથી એકાદ પુટથી ભસ્મ થશે. **(૧૩) દાહજ્વર ઉપર**—અંકોલનું મૂળ અને સુંઠ પાણીમાં ઘસી તેનો શરીરે લેપ કરવો, એટલે તુરત તાવ ઉતરી જઈ દાહ શાન થશે. **(૧૪) મુત્રાવરોધઉપર**—અંકોલ અને તિલકાષ્ટ એનો ક્ષાર, મધ અને દહીના પાણી સાથે પાવો. **(૧૫)કુતરાના વિષ ઉપર**—અંકોલનાં મૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો અથવા અંકોલના પાંદડા પાણીમા વાટી તેમા મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું. **(૧૬) ગાંઠ ઉપર**—અંકોલના મૂળ ઘસી લેપ કરવો.

૩ **અખરોડ**—સં૦ અક્ષોટ. મ૦ અકરોડ. હિં૦ અખરોટ. બં૦ આખરોટ. ક૦ બૈદ્દગોનુ અથવા આખોટ. તે૦ ઉવ્વકાઇ. ફા૦ ચાર્તગજ. અ૦ જોઝઅંકુપમ. ઈં૦ વાલનટ્. લા૦ એલ્યુરાઇટીસ્ ટ્રાયલોબા.

એ ઝાડો હિમાલયની આસપાસમા, ચીન અને ઇરાન એ દેશોમા થાય છે. ઉત્તરહિંદુસ્તાનમા એની ઘણીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ૩૦-૪૦ વર્ષ પછી ફળો આવવા લાગે છે. પાકેલા ફળો જમરૂખ જેવડા હોય છે. ફળો કાચા અને કડણ હોય છે ત્યારે ત્યાંના લોકો તેને મીઠામા આથે છે. એ ફળોનું તેલ ખાવાને અને બાળવાને ઉપયોગી જણાય છે. **અખરોડ**—એ મધુર, કિંચિત ખાટું, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવૃદ્ધિકર, ઉષ્ણ, રુચિપ્રદ, કફપિત્તકર, જડ, પ્રિય, બલકર, કફકર, મલબંધકર, એવું છે; અને વાત, પિત્ત, ક્ષય, વાયુ, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ, રક્તવાત અને દાહ એનો નાશ કરે છે. પાક વગેરે ઔષધોમા અખરોડનો ઘણોજ સારો ઉપયોગ થાય છે અને એ એક મેવો છે. **(૧)હરસ ઉપર**—અખરોડના તેલમા કપડું ભીંજવી ગુદામા રાખવું એટલે દુઃખનો નાશ થશે. **(૨) અપસ્માર ઉપર**—નગોડના રસમાં અંતરછાલ ઘસી અંજન કરવું અથવા નસ્ય કરવુ. **(૩) વાયુથી આવેલા સોજા ઉપર**—અખરોડ કાજીમા ઘસી લેપ કરવો. **(૪) સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા માટે**—ત્રઉંનો રવો અને અખરોડનાં પાંદડા સમભાગે એકત્ર કરી તેની પુરીઓ કરી ગાયના દૂધમા ખાવી, તેથી સાત દિવસમાં સ્ત્રીઓના સ્તનમા દૂધ ઘણુંજ વધશે. **(૫)અર્શ, કૃમિ ઇત્યાદિ ઉપર**—કાચા અખરોડનો રસ કરી તે આપવો, એટલે મૂળ વ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ, એ રોગો દૂર થાય છે. **(૬) રેચ થવામાટે**—ફળોની છાલનો કાઢો કરી પાવો અથવા તેનું તેલ ૨-૩ તોલા પ્રાશન કરાવવું.

૪ **અગથીઓ**—સં૦ અગસ્ત્ય. મ૦ અગસ્થા-સ્તા. હિં૦ અગસ્તા, હથિયા. બં૦ બક. ક૦ અગસેયમરનું ચોગચી. તા૦ અક્કં, અર્ગતિ. તુ૦ અગસે. મલા૦ અગડી. તે૦ અવિસિ, અવીસે. લા૦ઍગટિ ગ્લાંડિફ્લોરા.

એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે અને બાગાયતમાં (બગીચો વગેરે કેળવેલી જમીનમાં) ઉગે છે.

ધોળાં અને રાતાં ફૂલોની એવી બે જાતિ છે. એનાં પાંદડાં આંબલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને ફૂલો અને શીંગો આવે છે. ફૂલનાં વડાં અને શાક થાય છે. શીંગોનું પણ શાક થાય છે. એના પાલાની પણ ભાજી કરે છે. એ ઝાડ સાત આઠ વર્ષથી વધુ રહેતા નથી. **અગથીઓ**—રુક્ષ, શીતળ, મધુર, વાતલ અને ત્રિદોષનાશક છે; તેમજ વૈવર્ણ્ય, કફ, શ્રમ, ઉધરસ, ગુમડા, પિશાચબાધા, પિત્ત અને ચોથીઓ તાવ, એનો નાશ કરે છે. એનાં **ફૂલ**—તુરાં, કડવા, કિંચિત ઠંડાં, પાક વખતે તીખા અને વાતકારક છે. રતાંધળાપણું, સલેકમ, ચોથીઓ તાવ, કફ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. એની **શીંગો**—સારક, બુદ્ધિપ્રદ, રુચિકારક, લઘુ, પાક વખતે મધુર, કડવી અને સ્મૃતિપ્રદ છે; અને ત્રિદોષ, શૂળ, કફ, પાંડુરોગ, વિષ, શોષ, ગુલ્મ, એનો નાશ કરે છે. એની ભાજી લુખી અને પિત્તકારક છે. એનાં **પાંદડાં**—તીખા, કડવા, જડ, મધુર, કિંચિત ઉષ્ણ અને સ્વચ્છ છે, અને કૃમિ, કફ, કંડૂ, વિષ, રક્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે. **(૧) શરદી, મસ્તકશૂળ અને ચોથીઆ તાવ ઉપર**—અગથીઆના પાદડાંના રસનાં ટીપા નાકમાં પાડવા. **(૨) આધાશીશી ઉપર**-જે બાજુનુ કપાળ દુઃખતુ હોય તેની વિષમ બાજુના નાકમા અગથીઆના પાંદડાનો અથવા ફૂલોનો રસ પાડવો એટલે કફ પડી આધાશીશી મટી જાય છે. **(૩) ચિત્તવિભ્રમ ઉપર**—અગથીઆના પાલાના રસમા ગોળ, સુંઠ અને લીંડીપીપર, એ ઔષધો મેળવી નસ્ય કરવું. **(૪) કુચ્ચાના** વિષથી પેટમા ગાઠ બંધાઇ હોય તો ધોળા અગથીઆની છાલ અરીઠાના પાણીમા ઘસીને પાવી. રોગ હલકો થયા પછી ચોખાના ઓસામણમા ઘી નાખી તે સુમારે અધશેર આપવી. **(૫) કફવિકાર ઉપર**—રાતા અગથીઆના મૂળનો અથવા છાલનો અંગરસ કાઢી એક તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવો. એ ઔષધ છોકરાઓને આપવુ હોય તો ફક્ત પાલાનો રસ પાચ ટીપાં કાઢી મધ નાખી પાવુ. ઉતાર–ખડીસાકરનું પાણી પાવું. **(૬)સોજા ઉપર**—રાતા અગથીઆના મૂળ અને કાળા ધંતુરાનાં મૂળ, એ બેને ગરમ પાણીમાં એકત્ર ઘસી શરીરે લેપ કરવો, એટલે સર્વ પ્રકારનો સોજો તાબડતોબ નહિ જેવો થશે. **(૭)વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો**—રાતા અગથીઆના મૂળ ઉપરની છાલ ચાર ચણોઠી સુધી લઇ પાનના બીડામાં દરરોજ ખાવી, એટલે વાતવિકાર કમી થશે. **(૮) છોકરાંઓની શરદી ઉપર**—છોકરૂં જન્મે ત્યારે શરીરમા કફની અસર પ્રકટેલી હોય તો તેને અગથીઆના પાલાનો રસ બે ટીપા કાઢી, તેમા ચોગણુ મધ નાખી, તે મિશ્રણ આગળીદ્વારા તે છોકરાના તાળવામા પહોંચાડતાંજ સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને છોકરૂં હોશિયાર થાય છે. આ વખતે સુયાણી (દાઈઆણી) એ સાવચેતી રાખવી જોઇએ. **(૯) અપસ્માર ઉપર**—અગથીઆનાં પાંદડાનો રસ, ગોમૂત્ર અને કાળા મરીની ભૂકી નાખી આપવો. **(૧૦) કોઇ પણ ભસ્મને રાતો રંગ** (પદ્મરાગ જેવો) આપવા માટે એના પાલાનો રસ કાઢી તેના પુટ આપે છે.

૫ અગરૂ—સં૦ સ્વાદ્દગરૂ. મ૦ અગર. હિં૦ બં૦ ક૦ તા૦ અગર તૈ૦ અગરૂચેટ્ટુ. તુ૦ હાગલગંધ. મલા૦ આકેલ. ફા૦ કસબેબવા. અ૦ ઉદગરકી. ઇં૦ ઇગલવુડ. લા૦ અક્વીલેરિયા એગેલોકા. ગ્રી૦ અગેલોકન.

અગરૂ ચંદન એ મોટો સુગધી પદાર્થ છે. અગરબત્તી કરવાના અને શરીરને ચોળવાના કામમા એનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધૂપોપયોગી છે. એના ધૂપથી મનને ઘણો આનંદ થાય છે.

અગરના ઝાડસંબંધી શોધ કરતા પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી નીચલી માહિતી મળે છે. પ્રાચીન યાહુદી લોકોને 'અલહોટ' આ નામથી આ વનસ્પતિ જાણમા હતી.ગ્રીક અને રોમન લોકોએ તેને 'અગેલોકન' એ નામ આપેલ હતુ. પ્રાચીન અરબી લોક તેને 'અઘલુખી' કહેતા; પરંતુ પાછળથી એ નામ બદલીને તેમણે 'ઉદહિંદી' આ નામ આપ્યું.

અગરના ઝાડો બંગાળા ઇલાકાના વાયવ્ય ખૂણા તરફ સલહટ જીલ્લાના આસપાસ 'જંટિયા' પર્વતપર થાય છે. તેજ પ્રમાણે આસામ પ્રદેશમાં પણ ઘણેક ઠેકાણે આ ઝાડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ બંગાળા ઇલાકાની દક્ષિણે ઉષ્ણકટિબંધ ઉપરના પ્રદેશમા પણ આની ઉત્પત્તિ થાય છે. ચીનની સરહદ નજીક ' નવકા ' શહેરના તાબાના " ચતિયા " બેટમાં પણ આ ઝાડો

ઉત્પન્ન થાય છે. મલબારમાં પણ કોઈક ઠેકાણે આની ઉત્પતિ થાય છે.

અગરના ઝાડ મોટા હોઈ સદા સર્વકાળ લીલાછમ હોય છે. એનું થડ અને ડાળીઓ ઘણું કરીને વાંકી થાય છે. એના પાંદડા આકારમા અરડુસીના પાદડાં સરખાં અને ઝીણા દીંટડા ઉપર થાય છે. આ ઝાડ ચૈત્ર (એપ્રીલ) મહિનામા ફુલે છે અને તેનાં બીજ શ્રાવણ (ઑગસ્ટ) મહિનામાં પાકે છે. લાકડું નરમ હોઇ તેના છિદ્રો કોમળ રાળ જેવા સુગંધી પદાર્થથી ભરેલ થાય છે. આ સુગંધી પદાર્થ ઝાડને ટોચા મારીને કાઢી લે છે. અગરનું લાકડું જલદીથી સડી જાય છે અને સડવાના ભાગમાં એક પ્રકારનો સુગંધ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સુગંધી જલદી ઉત્પન્ન કરવાને અગરનું લાકડું ભીંની જમીનમાં દાટી મૂકે છે. દાટવાથી જે ભાગ સડવા લાગે છે તે તેલીઆ, જડ અને કાળા રંગનો હોય છે. તે પછી તેની હલકીભારે જાતિ જૂદી પાડવાને કકડા કરીને પાણીમા નાખે છે. જે કકડો પાણીમા છેક ડૂબી જાય તે 'ગરકી' અને જે અર્ધ ડૂબે તે '**નિમગરકી**' (**અર્ધ** ગરકી) તથા જે છેક ઉપર તરે તે '**સમાલે**' આ પ્રમાણે એના નામ આપે છે. છેવટની જાત છેક સાધારણ છે. ગરકી અગર કાળા રંગનો હોય છે અને બાકીના ફીક્કા ભૂરા રંગના થાય છે. આર્યવૈદકગ્રંથોમા કૃષ્ણાગરૂ, દાહાગરૂ, સ્વાદ્વગરૂ અને મંગળાગરૂ એવી પાચ જાતો વર્ણવેલી છે. હકીમ લોકોની અથવા વેપારીભાષામાં હિંદી, સમંદરી, કમરી અને સમંડલી આ ચાર અગરની જાતો માનેલી છે. આ નામો ઘણુ કરીને તેના ઉત્પત્તિસ્થાન ઉપરથી પડેલા હશે એમ જણાય છે. ઉપરની ચાર જાતોપૈકી પહેલી જાતિનો અગર કાળો, બીજી જાતિનો પહેલા કરતા વધારે તેલીઓ, ત્રીજો ફીક્કા રંગનો અને ચોથો ઘણો સુગંધીદાર હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે 'બરી' અને "જબલી" આ બે જાતિ વપરાય છે. તેમાંથી પહેલી જાતિનું લાકડું સફેદ હોય છે અને બીજા ઉપર કાળી લીટીઓ થાય છે. ઔષધિમા વાપરવાલાયક ઉત્તમ અગર સિલહટ તરફથીજ આવે છે. તેને ગરકી અગર અથવા ગરકીઊદ કહે છે. તે સ્વાદે કડવો, કાંઇક તુરો, સુગંધીદાર અને તેલીઓ એવો હોય છે. ઔષધિમા અગરનો ચૂરો કદિ વાપરવો નહિ. કારણ એવું છે કે તેની સાથે લાકડાનો ભૂકો કરી તે પાણીમાં ભીંજવી રાખી મૂકે છે અથવા લાકડું બદામ બરોબર ખાડીને તેની સુગંધ, તેલીઆપણું વગેરે બદામમાં ખેંચીને બદામનું તેલ કાઢે છે; અને રહેલો ચૂરો બજારમાં વેચવાને રાખે છે. એટલે તેનો ઔષધગુણ ઓછો થયેલો હોય છે, તેથી તે ઔષધમાં વાપરવાથી બરોબર ગુણ થતો નથી. આ વગર અગરના ભૂકામાં ચંદન અને તગરની ભેળ કરેલી હોય છે. "ઇખતિયારત-ઇ-બદિઆઇ" નામના ગ્રંથના કર્તાએ ઉપર કહેલી સર્વ જાતિથી એક જૂદીજ જાતના અગરનું વર્ણન કરેલ છે. આ જાત જાવા બેટથી દશ દિવસના પ્રવાસના અંતર ઉપર આવેલા 'ચિત્ત' બંદરથી આવે છે. તેની કિંમત સોનાના ભારોભાર થાય છે. અગર દેવતા ઉપર રાખ્યા સિવાય તેમાંથી સુગંધ આવતી નથી, પરતુ આ અગર તો હાથમા રાખી મૂકવાથી હાથના બફારાથી તેમાંથી નાજુક સુગંધ આવે છે. અગરનીજ જાતિનું બીજું એકતગર નામનું સુગંધી લાકડું હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અગરના કરતા સોંઘું હોવાથી અગરને બદલે કેટલાક લબાડ લોકો વેચે છે. મુંબઇના બજારમા ત્રણ પ્રકારનો અગર વેચાવા આવે છે અને તેનો 'સિયામ' અથવા 'માવરધો' 'સિંગાપુરી' અને 'ગાગુળી' આ નામથી વ્યવહાર થાય છે. આ સિવાય ઝાંઝીબારથી પણ અગર આવે છે. ખોટો અગર પણ કેટલીક વેળા વેચવા રાખેલો નજરે પડે છે. બજારમા જે નમુના હોય છે તેનો રંગ ભુરાશથી બદલાતો બદલાતો કાળાશ પડતા ભુરા સુધી થાય છે. અગરના લાકડામા ગુંદ જેવો જે એક ચીકણો પદાર્થ થાય છે, તેના કમી કે જાસ્તિ પ્રમાણ ઉપર લાકડાના રંગનું માપ આધાર રાખે છે. ઉપરની સર્વ જાતિના લાકડા ઉપર કાળા રંગની લીટીઓ હોય છે. સર્વોત્કૃષ્ટ અગરના લાકડામાં બાકા પડેલા હોય છે અને તે પાણીમાં ડૂબે છે. તેનો કકડો દાંત નીચે રાખીને ચાવવાથી નરમ થાય છે. તેનો સ્વાદ કડવો હોય છે. તે દેવતા ઉપર રાખવાથી સુગંધ આવે છે અને ખોટો અગર બાળેલો હોય તો રબર બાળ્યા પ્રમાણે દુર્ગંધ આવે છે.

અગર—સુગંધી, ઉષ્ણ, કડવો, તીખો, સ્નિગ્ધ, મંગલ્યકારક, રુચ્ય, ધૂપવિષયમાં યોગ્ય, પિત્તકર અને તીક્ષ્ણ છે. એ વાયુ, કફ, કર્ણરોગ અને કોઢ એનો નાશક છે; અને લેપમાટે અથવા શરીરે

મર્દન કરવા માટે ઉત્તમ છે.[1] અગરનું તેલ સુવાસના માટે વાપરે છે. કોચીન અને ચીનમાં અગરની છાલના કાગળ બનાવે છે; અને અગર નાખીને તપાવેલું પાણી પીવાથી તાપથી તરસ લાગે તે શાંત થાય છે. ફેફરા ઉપર તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે. યૂરોપમા સાંધેવાત અને આમવાત ઉપર એનો ઉપયોગ કરે છે. **કૃષ્ણાગરૂ**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી શીતળ, પેટમા ગયાથી પિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને લઘુ છે. એનું ચૂર્ણ પિત્તકારક છે અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષ, દાહ, ત્વગ્દોષ, કફ અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે. **દાળાગરૂ**—કિંચિદુષ્ણ, સુગંધી, તીખો, કેશની વૃદ્ધિ કરનાર, કાંતિકારક અને કેશશોધક છે. **કાષ્ટાગરૂ**—તીખો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી રુક્ષ, કફનાશક એવો છે, અને મુખરોગ-ઉલટી, વાયુ, એનો નાશ કરે છે. **સ્વાદ્વગરૂ**—તુરો અને ઉષ્ણ છે અને નસ્યથી વાનો નાશ કરે છે. **મંગલ્યાગરૂ**—શીતલ, સુગંધીદાર અને યોગવાહક છે. (૧) **ત્વગદોષ ઉપર**—અગરૂનો લેપ કરવો. (૨) **દાહઉપર**—અગરૂ ચંદનની ભૂકી શરીર ઉપર ચોળવી એટલે દાહ શમશે. (૩) **વલ્મીક ઉપર**-અગરૂ, ચંદન, એલચી, જાઇના પાન, લીંબડાની છાલ, ભીલામો, મનશીળ, હરતાલ, એ ચીજોને કુટી તેનાથી ચારગણું તલનું તેલ લેઈ તેમા પકવી તે તેલ ચોપડવું; એટલે વલ્મીક રોગ દૂર થશે. (૪) **તાપથી ઘણો પરસેવો** આવે છે તેને માટે-અગરૂ, વાળો, ચંદન, નાગકેસર (કાળા રંગનું) એનું ચૂર્ણ કરી બોરડીની અંતરછાલના પાણીમા કાલવી શરીરે લેપ કરવો, એટલે ગરમીથી લાગી આવેલો પરસેવો જતો રહે છે. (૫) **સુવાસિક ભૂકી**—અગરૂ, કપુર, કેસર લોબાન, નાગ્ર, વાળા, કાળો વાળો, નાગરમોથ, એ સમભાગ લઇ તેની ભૂકી કરી શરીરે ચોળવાથી શરીર સુવાસિત થાય છે. (૬) **વસ્ત્રને સુગંધ આપવા માટે**-અગરૂનુ પાણી કરી તે વસ્ત્ર ઉપર છાંટે છે. (૭) **શરીરે** ઘણી આગ બળતી હોય તો કૃષ્ણાગરૂ ચંદન ઘસી લેપ કરવો. (૮) **અગરબત્તી બનાવવાની રીત પહેલી**—કાળો અગર ૪ ભાગ, વાળો ૨ ભાગ, નાગરમોથ ૪ ભાગ, તગર ૨ ભાગ, કચૂરો ૨ ભાગ, સુખડ ૧૮ ભાગ, છડીલો ૨ ભાગ, ગહુલો ૨ ભાગ, ગુલાબકળી ૨ ભાગ, નખનો ૪ ભાગ, ગુગળ ૨ ભાગ, લોબાન ૪ ભાગ, શિલારસ ૧૮ ભાગ, કસ્તૂરી ૧ ભાગ અને મેંદાલકડી ૯ ભાગ, એ પ્રમાણે સઘળી જણસો એકત્ર કરી કસ્તૂરી અને શિલારસસિવાય બાકીની ચીજો ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણમાં કસ્તૂરી અને શિલારસ મેળવી કાળાશ લાવવાને થોડી કોલસાની ભૂકી પણ નાખવી અને ચીકાશ કમી થાય તો તેમા થોડો ગોળ પણ મેળવવો. પછી વાંસની સોટીઓ ચીરી તેની ઝીણી ઝીણી સળીઓ કાઢી તેના ઉપર આ મસાલો ચોપડી તડકે સૂકવવી. અગરબત્તી બનાવતા હાથે ન ચોંટે એટલા માટે તેના ઉપર તેજ મસાલાની ભૂકી નાખવી અથવા બાજો કસવાળો સુવાસિક ભૂકો નાખવો. **રીત ૨ જી**—મલબારી સુખડ ૦ાા તોલો, કાળો અગર ૦ા તોલો, સુકો દેવદાર નવટાંક, ગહુલો ૧ તોલો બ્રાહ્મી ૪ તોલા, નખલા ૫ તોલા, મધ ૯ તોલા, કોડીઓ લોબાન ૫ તોલા, ગુગળ ૨ તોલા, મેંદાલકડી ૪ તોલા, સાકર ૫ તોલા, અગર ૧૧ તોલા, કસ્તૂરી ૦ાા તોલો, અંબર ૧ાા તોલો લઇ ઉપરની રીત પ્રમાણેજ મધમા મેળવી અગરબત્તી તૈયાર કરવી. અંબર ઘણો મોંઘો છે. તે મળવો અશક્ય હોવાથી તેના બદલે કચ્છમા થનાર આશાપુરી ધૂપ વાપરવો. આ ખુબ સોંઘો હોઇ એની સુવાસ ઘણું કરીને અંબર સરખીજ આવે છે.

૬ અઘાડી (બોડી અઘાડી, પોપટી કાગ)—સં૦ હિં૦ કાકજંઘા. મ૦ કાગ. દે૦ ઘાવકાડી. બં૦ કેડયાટેડા, કાટા, ગુડકાડલા. ક૦ ચિલેચ, ચીરી ચિલેચ. તૈ૦ નાલાકુચ્ચિચણિકે. લા૦ લીયાહિર્ટા.

એનાં પાદડા અઘેડાના પાદડા જેવા હોય છે. ઝાડ પણ તેવડુંજ એટલે કમરપુર ઉંચું હોય છે. એના પાદડાં ઘણાજ સુવાળા હોય છે. બોડી અઘેડીને દક્ષિણમા "ઘાવકાડી" પણ કહે છે.[2]

---

૧ અગરને ચરક શ્વાસ અને ખાસીનો નાશકર્તા માનેલ છે સુશ્રુતસંહિતામા વાત અને કફનો નાશક, શરીરનો રંગ સુધારનાર, ચળ અને કોઢનો નાશકર્તા કહેલ છે અગરની લાકડીને પાણીમા ઉકાળીને તે પાણી પીવાથી તાવમા લાગેલી તરસ ઓછી થાય છે; અને એને મૃગી, ઉન્માદ આદિ રોગોમા પરમોપયોગી ગણી છે. એ ગરમ પ્રકૃતિને હાનિકારક છે એનો ઉતાર કપૂર અને ગુલાબ છે પ્રતિનિધિ તજ, લવંગ અને કેસર છે. માત્રા ૨ માસા.

૨ અઘાડીને શ્રી જયકૃષ્ણ વૈષ્ણવે ઓષધિકોશમાં અપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ માની છે; પરંતુ લોકો એને બોડીમ અઘાડીના નામથી સારી રીતે જાણે છે; એટલે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ અઘાડાના જેટલીજ ઉંચી વધે છે. પાંદડાં પણ

બોડી અઘાડી તુરી, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી અને બલકર છે; તથા કફ, વ્રણ, કૃમિ, બધિરતા, વિષમજ્વર, અજીર્ણ, રક્તપિત્ત, જ્વર, કંડૂ, કુષ્ઠ, પિત્ત અને વિષનો નાશ કરે છે. (૧) **વ્રણ ઉપર**—બોડી અઘાડીનો પાલો બાળી ઘીમા અથવા તેલમા ખરલ કરી ચોપડવો. (૨) **કાનમાં જીવડું ગયું હોય તોઃ**—બોડી અઘાડીનો રસ કાનમા નાખવો. (૩) **ઘોડાને ભાકું (પીઠ) પડે છે તે ઉપર.**—બોડી અઘાડાનો પાલો બાળી તેલમા ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. (૪) **કર્ણનાદ અને બહેરાપણુ ઉપર**—બોડી અઘાડીનો રસ કાનમા નાખવો. (૫) **ખરજવાં, દાદર અને ચટ્ટાંને માટેઃ**—બોડી અઘાડાના ઝાડની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૬) **નિદ્રા આવવા માટે.**—બોડી અઘાડીના મૂળ મસ્તકે ધારણ કરવા. (૭) **શ્વેત પ્રદર ઉપરઃ**—બોડી અઘાડીનાં મૂળનો રસ લોધ્રનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો

૭ અઘેડો—સં૦ અપામાર્ગ. મ૦ અઘાડા. હિં૦ ચીરચીરી, ઓંગા, લટજીરા. પં૦ પુટકંડા. મા૦ આઘીઝાડા રા૦ અંધાહોલી. બં૦ આપાંગ. ક૦ ઉત્તરણે. તૈ૦ ઉત્તરેની, દુચ્ચેણીકે. તા૦ નાંયુરૂવી. મલા૦ કડાલાડી. ફા૦ ખારબાસનોના અ૦ અત્કમ. ઇં૦ રફ ચાફ ટ્રી. લા૦ એકીરેંથી એસ્પિરા.

પરમેશ્વરે વનસ્પતિમા અપાર ગુણ રાખેલા છે, પણ તે તે ગુણોનો શોધ કરનાર જોઇએ. પ્રાચીન ઋષિવર્યોએ અરણ્યમા રહી પોતાના બુદ્ધિકૌશલ્યથી અનેક વનસ્પતિના ગુણોની શોધ કરી રાખેલી અને કાળાતરે થનારી સંતતિની તે વનસ્પતિવિષે હમેશ પુજ્યબુદ્ધિ રહે એટલા માટે તેઓએ કોઈ કોઇ વનસ્પતિને દેવતાઓની પૂજામા ઉપયોગી કરી લીધી, એ બાબતમા તેઓનું અતિશય દૂરદર્શીપણું જણાય છે; પરંતુ આવી ઉપયોગી વનસ્પતિ ઉપર અને પૌષ્ટિક તથા ગુણાવહ ખાદ્ય અને પેય ઉપર આપણો વિશ્વાસ છે કયા ? આપણાપૈકી કંઇક લોકો પરકીયના ગુલામ થયા છે, એટલે જો પરકીયનું ઉચ્છિષ્ઠ વધે તો તે તેઓને મિષ્ટાન્ન જણાય છે ! આ દુનિયમા દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ બીજો કોઇજ ન હોવા છતા તેનો ધિક્કાર કરી શક્તિ આપવા માટે "કૅાડલીવર ઑઇલ" (મચ્છનું તેલ)જ તેઓને સારૂ અને પૌષ્ટિક જણાવા લાગ્યું છે ! એ ઠીક, પરંતુ નાનાં નાના છોકરાંઓને જોઇતો દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ નહિ આપતા સવારમા ચાહનું શક્તિહારક ગરમ પાણીજ આપવાનો ઘણાકોએ રિવાજ પાડેલો છે. અહા !! ધન્ય છે, આપણા લોકોની આ શાણપણની વૃત્તિને !! આવા વિપરીત આચરણનું પરિણામ પણ વિપરીતજ આવનાર છે, એમા કહેવુંજ શું ? પરંતુ હજી પણ લોકોની આંખો ઉઘડતી નથી એ આશ્ચર્યજ કહેવાય ! આ તેમના વિપરીત આચરણથી બીજા ઘણા લોકોનું મન પણ પરકીય વસ્તુ ઉપર વળી ગયેલું જણાય છે, એ ઘણીજ ખરાબ અને દેશને ધૂળમા મેળવી નાખનારી વાત છે. લોકોનુ દૂષિત મન સ્વચ્છ કરવા માટે. આ અપામાર્ગ (સ્વચ્છ કરનાર) નું વર્ણન પરિણામે ઘણું હિતકર થશે એમ સમજવું. આ એક આપોઆપ થનાર જંગલી છોડ છે. એ વર્ષાયુ (વર્ષાકાળે થનાર) છે. એની ઉંચાઈ ૪ થી ૬ ફીટસુધી હોય છે. વર્ષાઋતુમા આની ઉત્પત્તિ પુષ્કળ થાય છે. અઘેડો હિંદુસ્તાનમા બધે ઘણો થાય છે.

એનાજ જેવા થાય છે. માત્ર અઘેડાના પાદડાં આછા પોપટીઆ રંગના હોય છે, પણ આ બોડી અઘાડીનાં પાંદડાં ઘટ્ટ લીલાજ રંગના હોવાથી તેઓને બીજનો ઉદ્ભવ થયા પહેલા પણ સહેલાઈથી ઓળખી શકાય છે; કારણ બન્ને અઘાડીઓની સોટીઓપર એકસરખી હાસો (રેષા) હોવાથી બાળપણમા પણ તેને ઓળખવામાં વાંધો આવતો નથી. અઘેડાની માફક આને ઝીણી ફાસોમા લપેટેલા બીજ થતાં નથી; પરંતુ પીલુડી અને આસોંદની માફક નાનીમોટી દશ હાસોવાળા અણીદાર ચોપટામા માત્ર એકજ બીજ લગભગ ચણોઠી કે મગ જેવડું થાય છે. આ બે વાતે અઘાડી અઘેડાથી જૂદી પડે છે વ્રણાદિકને રૂઝ લાવવામા અઘાડા કરતાં આ બોડી અઘાડી ત્રણચારગણો ગુણ કરે છે. એનો રસ તલના તેલમાં સીજવી તેલ માત્ર રહેથી તેલ જૂદુ નીતારી લઈ તે ગરમ ગરમ તેલમાજ તેલનો ચતુર્થાંશ ભાગ સફેદ મીણ નાખી ઠરવા દેતા તે વ્રણને શીઘ્ર રૂઝવનાર ઉત્તમ મલમ બને છે. એમાં સફેદો અને બોદાર એ બેમાંથી એક અથવા બન્ને પાછળથી મેળવી શકાય છે. વળી વિદેશી દવા વાપરવી હોય તો એ તૈયાર થએલા મલમમા "કારબોનીક ઍસીડ" પણ મેળવી શકાય છે. એના સૂકા લાકડાને દાતણની માફક ચાવી તેના રસના ત્રણ ઘુંટડા પી જવાથી તે ગળાની અંદરના અનેક રોગોને માત્ર એકજ દિવસમાં શાંત કરે છે. એમ અમને ઘણી વેળા ખાત્રી મળેલી છે.

એની ડાંખળી ઉપર રેષા અને ઘણી ઝીણી ફાંસો હોય છે. એનાં પાંદડાં સામસામાં હોય છે અને તેનો આકાર કાંઇક તુલસીપત્ર પ્રમાણે લંબગોળ હોય છે. પાનની નીચલી બાજુ નરમ હોઇ, પાછલી કાંઇક ખડબચડી હોય છે અને તેના ઉપર ઘણી ફાંસો હોય છે. ડાંખળીની બન્ને બાજુએ બબ્બે દીંટડા એક એકને લાગેલાં થાય છે. નીચલા દીંટડા ઉપર ઘણું કરીને એક પાન હોય છે અને ઉપરનું દીંટડું ડાળી જેવું હોઇ તેના ઉપર નાના નાનાં ઘણું કરીને ૬-૬ પાન હોય છે. તે પાદડાં સન્મુખ હોય છે. નીચેના દીંટડા ઉપરનું દીંટડું લાંબું હોય છે. અઘેડાની ટોચ ઉપર પાદડાની મધ્યમા એક લાંબો તુરો નીકળે છે. તેમા અતિશય બારીક, નરમ, કાંટાવાળાં અને રાખોડી જેવા રંગના બીજ હોય છે. આ આખો છોડ અને તેના બીજ ઔષધિના કામમા આવે છે. અઘેડાની ત્રણ જાત થાય છે એ ધોળા, રાતા અને પાણ અઘેડા (નદીતળાવને કિનારે અથવા પાણીની ભેજવાળી જગ્યામા થનારા)માથી ધોળો અઘેડો ગુણમા શ્રેષ્ઠ છે. અઘેડાનું ઝાડ દંતધાવન (દાતણ)માટે ઘણુંજ ઉપયોગી છે. અઘેડાના ઘણાક સંસ્કૃત નામો અર્થવાળા છે. અઘેડાનો ક્ષાર (ખાર) થાય છે તેમા અપામાર્જન (સ્વચ્છ) કરવાનો ગુણ છે; એટલે તેનું "અપામાર્ગ" (સ્વચ્છ કરનાર) એવું નામ સંસ્કૃતમાં છે. પૂર્વે ધોબી લોકો આ ક્ષારનો ઉપયોગ કરતા હતા. એના ફૂલની મંજરી ખરડ હોવાથી તેનું સંસ્કૃતમા "ખરમંજરી" નામ પડેલુ છે. એનાં બીજ ઉપરની ફાંસો નીચે વળેલી હોય છે, એથી એને "અધઃશલ્યા" કહે છે. એનાં પાદડામા ક્ષાર વિશેષ હોય છે, એથી એને "ક્ષારમધ્યા" કહે છે. આ ક્ષાર કાર્બોનેટ ઑફ પોટાસના જેવો છે. સો ભાર વજનના દ્રવ્યમાથી-પાદડામાથી ૨૧.૫૦, લાકડાંમાંથી ૩૮.૦૧ અને મૂળમાથી ૨૮. ૫૮ આ પ્રમાણે ખાર નીકળે છે. **ધોળો અઘેડો**-કડવો, ઉષ્ણ, સારક, ગ્રાહક, કિંચિત તીખો, કાંતિકારક, પાચક અને અગ્નિદીપક છે; તથા નસ્ય, ઉલટી એ બાબતમા પ્રશસ્ત અને કફ, કંડૂ, ઉદર, અર્શ, રક્તદોષ, મેહરોગ, વાયુ, શિબી, અપચી, દદ્રૂ, ઉલટી અને આમ એનો નાશ કરે છે. **રાતો અઘેડો**—કિંચિત્ તીખો, શીતળ, મલાવરોધક, ઉલટીકર અને વાયુનો વિષ્ટંભ કરનાર તથા રુક્ષ છે; અને વ્રણ, વાયુ, વિષ, કફ, કંડૂ, એઓનો નાશ કરે છે. **એનાં બી**—રસકાળે દુર્જર, મીઠા, શીતળ, મલાવષ્ટંભક, રુક્ષ, ઉલટી કરાવનાર અને પિત્તનાશક છે તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **પાણ અઘેડો**—(ભેજવાળી જગ્યામા થનારો) તીખો છે. એ સોજો, વાયુ, કફ, ઉધરસ, શોષ, એનો નાશ કરે છે.**(૧) વીંછીના દંશ ઉપરઃ**—અઘેડાની છાલ અથવા મૂળ પાણીમાં ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવાં અથવા અઘેડાનાં મૂળ પાણીમા ઘસી, તે પાણી ગાળી, એ પાણી કડવું ન લાગતું હોય ત્યાસુધી થોડું થોડું પીવાને આપવું. પાણી કડવુ લાગે કે વિષ ઉતર્યું એમ સમજવું. **(૨) ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—અઘેડાની કુણી ટીશીઓનો રસ કાઢી તે મધમા સાત દિવસ ચાટવું; અથવા અઘેડાનાં બીયાં મધમા ચાટવા **(૩) કૂતરાના વિષ ઉપરઃ**—અઘેડાના મૂળ ૧ તોલો વાટી મધ સાથે ચાટવાં અને કુંવારનું લાંબુ (ફૂડશવું, પાન) અને સિંધવ, દંશ ઉપર બાધવું, એટલે ત્રણ દિવસમાં વિષ ઉતરી જશે. **(૪) દંતશૂળ ઉપર.**—અઘેડાનો રસ ચોપડવો. **(૫) કર્ણનાદ ઉપરઃ**—અઘેડાના ક્ષારનું પાણી અને અઘેડાનો કલ્ક, (ચટણી) તલના તેલમાં ખૂબ તળી તે તેલ કાનમાં નાખવાથી કર્ણનાદ અને બધિરતા જાય છે. **(૬) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપરઃ**—અઘેડાના મૂળીઆંનું ચૂર્ણ અને થોડો સિંધવ તાંબાના વાસણમાં ઘાલી દહીંની તરમાં ઘુંટવુંઅને તેનું અંજન કરવું. **(૭) આંખમાં ફૂલ પડે છે તે ઉપરઃ**—અઘેડાના મૂળ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૮) રતાંધળાપણા ઉપરઃ**—સંધ્યાકાળે ભોજન કર્યાં પછી અઘેડાનાં મૂળ શુમારે ૧ તોલાસુધી સૂતી વખતે આપવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. **(૯) પિત્ત ઉપરઃ**—અઘેડાના બીયા રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી, સવારે વાટી પીવામાં ઉપયોગ કરવો, એટલે પિત્ત નીકળશે અથવા શમશે. તે ઉપર ભાત અને ઘી ખાવાં. **(૧૦) કફ ઉપરઃ**—અઘેડાનું ઝાડ મૂળસુદ્ધાં બાળી તેની રાખ કરી, એક વાલથી બે વાલ સુધી મધમાં ખાવી; એટલે કફનો નાશ થાય છે. એજ રાખ પાણી અને ગોળમાં આપવાથી જળોદર અથવા બીજે અંગમાં થયેલો સોજો ઉતરશે. **(૧૧) ચોથીઆ તાવ ઉપરઃ**—કુમારિકાએ કાંતેલા સૂતરવડે રવિવારે અઘેડાનું મૂળ ચોથીઆ તાવથી પીડિત માણસના હાથે બાંધવું. **(૧૨) રક્તાર્શ ઉપરઃ**—અઘેડાનાં બીયાં ચો-

ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં એટલે રક્તાર્શ વ્યાધિનો નાશ થાય છે. **(૧૩) મસ્તકરોગ ઉપર:—** અઘેડાનાં બીયાની દૂધમાં ખીર કરી ખાવા આપવી, એટલે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. એ ખીર ખાવાથી ઘણા દિવસ ભૂખ લાગતી નથી. **(૧૪) કોગળીઆ (કૉલેરા) ઉપર:—** અઘેડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસીને પાવા અથવા બીઆંનો કલ્ક કરી ચોખાના ધોવરામણમા પાવો. **(૧૫) કમળા રોગ ઉપર:—** અઘેડાનાં મૂળ છાશમાં ઘસીને પાવા. **(૧૬) પુષ્પાવરોધ ઉપર:—** અઘેડાના મૂળ જનનેંદ્રિયમાં ધારણ કરવાથી પુષ્પાવરોધ, યોનિશૂળ, એનો નાશ થાય છે. **(૧૭) કરોળીઆ ઉપર:—** અઘેડાના ક્ષારના પાણીમા માલકાંગણીનુ તેલ મેળવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું અને પછી ચોપડવું. **(૧૮) ઉપદંશ ઉપર:—** અઘેડાના મૂળનો રસ ૪ તોલા કાઢવો. તેમા જીરાની ભૂકી પોણો તોલો નાખી તે પીવા આપવું. પથ્ય-મીઠા તથા ગળપણવગરનો મોળો ખોરાક આપવો. એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું તેનો ઉતાર-બોરડી અથવા જાસુંદીના પાલાનો રસ આપવો, એટલે આગનું શમન થશે. **(૧૯) પેટ દુખતું હોય તે ઉપર:—** અઘેડાનાં ચાર પાચ પાદડાં ચાવી ખાવાં અથવા તેનો રસ પીવો. **(૨૦) જલદીથી પ્રસવ ન થતો હોય તો:—** રવિવારે પુષ્ય નક્ષત્રમા સ્નાન કરી અઘેડાનાં મૂળ કાઢી લાવવા અને તે ઉંધા ટાગી મૂકવાં. એ મૂળ જે સ્ત્રીને પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તેના અંબોડે બાધવાથી જલદી પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ થયા પછી તાબડતોબ તે કાઢી લઈ વહેતા પાણીમાં નાખી દેવા. વાર કરવાથી ગર્ભાશય બહાર પડવાનો સભવ છે. ધોળા અઘેડાનાં મૂળ કંમરે બાંધવા. એનો પણ એ ગુણ છે. **(૨૧) કંઠકુબ્જ સન્નિપાત ઉપર:—** અઘેડાનો રસ અને લીંડીપીપર એનું નસ્ય આપવું. **(૨૨) ઉધરસ ઉપર:—** અઘેડાનુ ચૂર્ણ એક ટાંક અને મરી એક ટાંક, એ એકત્ર કરી મધમા ચાટવા **(૨૩) કફજ્વર ઉપર:—** અઘેડાના પંચાગનો કાઢો ત્રણ માસપર્યંત મધ નાખી આપવો. **(૨૪) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—** રવિવારે અઘેડાનો પાલો લાવી ગોળમાં વાટી ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી તાવ આવ્યાના પૂર્વે આપવી. **(૨૫) નાસાર્શ ઉપર:—** અઘેડાનાં બીયાં, સિંધવ અને ચૂલા ઉપરનો ધુમાસ, એ તેલમાં નાખી તે તેલ પાકું કરવું અને ગાળી લઈ નાકમા ટીપા પાડવાં. **(૨૬) અપામાર્ગ ક્ષાર:—** અઘેડાના ઝાડને બાળી રાખ કરી માટીના વાસણમાં ઘાલવી, તેમાં રાખથી ચોગણું પાણી નાખી ખૂબ હલાવવી, પછી તે આખી રાત રાખી, પ્રાતઃકાળમાં તે ઉપરનું નીતર્યું પાણી લોખંડની કઢાઈમાં કાઢી, કઢાઈ નીચે તાપ કરવો; તેથી તેમાંનું પાણી બળી જઇ કઢાઇના તળીએ ધોળો ક્ષાર વળગી રહેશે તે કાઢી લેવો. આ રીતિએ બીજા ક્ષાર-વૃક્ષોનો ક્ષાર કરવો. **(૨૭) અરોળ ઉપર:—** અઘેડાનો ક્ષાર ગોળમા કાલવી ખાવો. **(૨૮) જલોદર ઉપર:—** અઘેડાની પાંચ તોલા લીલી સળીઓ લાવી તેમા ૭૫ તોલા પાણી નાખી ઉકાળી ૫૦ તોલા રહે ત્યારે ગાળી રાખવું, અને દર વખતે પાચ તોલા પ્રમાણે આપવુ. **(૨૯) શર્કરા રોગ ઉપર:—** અઘેડાનો ખાર ગોખરૂના અથવા પહાડમૂળ (કાળીપાટ)ના ઉકાળામાં આપવો. **(૩૦) વ્રણ ભરાઇ આવવાને:—** અઘેડાનો ક્ષાર વ્રણમા ભરવો.

૮ અજગરી-સં૦ ગુ૦ મ૦ અજગરી.

પારો બાધવા વિષે જે ચોસઠ વલ્લી કહેલી છે તેમાની આ એક છે. એના અંગ ઉપર મંડળ હોય છે અને એ અજગર નામના સર્પ જેવી દેખાય છે. આ વેલાની લંબાઈ ૫-૬ હાથ હોઇ તે રસભરિત હોય છે અને તેના ઉપર પાંદડા થોડાજ હોય છે. **ઉપયોગ**-એ વેલો કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાને દિવસે લાવી તેના ટુકડા કરવા. પછી તે દૂધમાં નાખી ઉકાળી તે દૂધ પીવું અને પરેજી પાળવી; એટલે એના સેવનથી શરીર બળકટ થાય છે, કાંતિ સારી થાય છે, સાભળવામા સારૂં આવે છે અને આયુષ્ય વધે છે એવું સુશ્રુતાચાર્યે કહેલું છે.

૯ અંજન:—અંજનનાં ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમા ઘણાંજ થાય છે. આ ઝાડ સાધારણ દશબાર હાથ ઉંચાઈના હોય છે. એની ડાળીઓને મોર આવી સુંદર જાંબુઆ રંગનાં ફૂલો આવે છે. એનાં પાંદડામાંથી પીળો રંગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦ અંજની-એ ઝાડ ફક્ત ખાનદેશમાજ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં સરગવાનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં હોય છે. એને ઝીણી શીંગો આવે છે.

એનું લાકડું ઈમારત બાંધવામાં સારૂં છે. આ ઝાડના પાદડા ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગી છે. ઘાસનો દુકાળ પડે છે ત્યારે આ પાંદડા ખાઈ ઢોર જીવે છે, એવો આ વૃક્ષનો મોટો ઉપયોગ છે, તેમજ તેની છાલ પણ ઉપયોગી છે તેના દોરડા થાય છે. **(૧) પ્રમેહ ઉપર:**-અંજનીના મૂળનું દૂધ અથવા પાદડાનો રસ કાઢી આપવો. અંજનીના પાદડાનો આંખોના રોગમા ઉપયોગ થાય છે એવું કહે છે

૧૧ અજમો—સં૦ યવાની, યમાની. મ૦ ઓવા હિં૦ અજવાઇન, અજમાઇન બં૦ યમાની, યોયાન. ક૦ અજવાન, ઓમુ, ઓડુ, ઉડું તૈ૦ ઓમામુ, ઓમમી. તા૦ મલા૦ ઓમં, અમન. તુ૦ ઓમા. ફા૦ અનવા નાનુખા. અ૦કમૂન મુલૂકી. ઇં૦ બિશપ્સવિડસીડ લા૦ કેરમ્ કોપ્ટીકમ્.

*અજમો ખેતરમા થાય છે. એનો છોડ આશરે હાથ દોઢહાથ ઉંચો વધે છે.;અજમો પ્રસિદ્ધ છે. એનો ઔષધમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. અજમામાથી એક પ્રકારનું સત્ત્વ કાઢે છે, તેને અજમાના ફૂલ કહે છે. એ મધ્યહિંદુસ્તાનના ઉજ્જયિની શહેરમા બને છે. **અજમો**—તીખો, કડવો, રુચિકર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, લઘુ, હૃદ્ય, સારક અને વૃષ્ય છે, તથા વાતાર્શ, કફ, શૂળ, આધ્માન વાંતિ, કૃમિ, શુક્રદોષ, ઉદર, આનાહ, હૃદ્રોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, દંદ્વજ રોગ અને આમવાત એનો નાશ કરે છે. **(૧) પેટપીડ, નળ, ઉધરસ અને અજીર્ણ ઉપર:**—અજમો ખાઇ ઉપર ગરમ પાણીનો ઘુંટડો પીવો. **(૨) શીતપિત્ત ઉપર**—ગોળ અને અજમો ખાવો **(૩) સળેખમ અને મસ્તકશૂળ ઉપર:**—અજમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાધી ઉંઘતી વેળાએ સુંઘવું અથવા અજમાની બીડી કરી પીવી. **(૪) બહુમૂત્ર ઉપર:**-અજમો અને તલ એકત્ર કરી આપવા. **(૫) ગરમી ઉપર:**—અજમો સાકરમા ખાવો. **(૬) ઉધરસ,કાસ અને કફજ્વર ઉપર:**—અજમો, લીંડીપીપર, અરડુસી અને ખસખસનાં જીંડવાનો કાઢો આપવો. **(૭) કફગુલ્મ ઉપર:-અજમાનું ચૂર્ણ** અને બિડલોણ છાશમાં નાખી આપવું.

૧૨ અજમોદ, બોડી અજમો:—સં૦ મ૦ ક૦ હિં૦ અજમોદા. બં૦ વનયમાની. તૈ૦ આજ્ઞ મોદા, વામં. ફા૦ કરપસ. અ૦ હવલકર્તુકેરફસ. ઈં૦ સેલેરીસીડ. લા૦ એપીઅમ્ ગ્રેવીઓલેન્સ

આ એક અજમાની જાતિ છે. એ ઝાડ સાંવત્સરિક છે. એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમા ઘણે ઠેકાણે થાય છે. બંગાલામાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. એની ઉંચાઈ સુમારે દોઢ હાથ હોય છે. એને ધોળા રંગના બારીક ફૂલો આવે છે. અજમોદ —રુચિકર, દીપક, તીખો, રુક્ષ, ગરમ, વિદાહક, હૃદ્ય,વૃષ્ય, બલકર, લઘુ, કટુ, મલ-સ્તંભક, ગ્રાહક અને પાચક છે; તેમજ તે આધ્માન શૂલ, કફ, વાયુ, અરુચિ ઉદરરોગ, કૃમિ, ઉલટી, નેત્ર-રોગ, બસ્તિશૂળ, દંતરોગ ગુલ્મ અને શુક્રદોષ એનો નાશ કરે છે. **(૧) મધુરા ઉપર:**—અજમોદનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં કાલવી આપવુ. **(૨) શૂળ એટલે પેટે દુખતું હોય તે ઉપર:**—અજમોદનું ગરમ પાણીમાં સેવન કરવુ. **(૩) અતિસાર ઉપર:**—અજમોદ, મોચરસ, આદુ, ધાવડીના ફૂલ, એનું ચૂર્ણ કરી, પાણી નહિ નાખેલા ગાયના દહીંના ઘોળવામાં આપવું; એટલે પાણી જેવો અને ધોળો પ્રવાહ જે અતિસારનો હોય છે તે પણ બંધ થાય છે. **(૪) વાતવિકાર ઉપર**—અજમોદ, લીંડીપીપર, રાસ્ના, ગળો, સુંઠ, સુવા,આસંધ અને શતાવરી એનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા આપવું અને હૃદય કુષ્પ, કોઢ અને કડ એમાના વાન-

* **અજમાના** છોડ થાય છે અંગ્રેજી ઔષધોમા અજમો ગરમ, પેટના દર્દને નાશકર્તા અને શૂલને શાંત કરનાર ગણાય છે. પેટની અંદરનો વાગોળો, મરડો, બદહજમી (અજીર્ણ), દસ્ત વગેરે દરદોમાં આ અમૂલ્ય ઇલાજ થઇ પડે છે કૉલેરા (કોગળીઆ) ના દરદમા જો કે થોડી અસર કરે છે, તોપણ એના સેવનથી ફાયદો થાય છે. મિ૦ વુડ કહે છે કે **અજમામાં** મરી અને રાઈની ગરમી, કરીઆતાની કડવાશ અને હિંગની ગંધ બંધ કરવી, વાયુને કાઢવો, આ ત્રણ ગુણો એકત્ર રહે છે. અજમાનું તેલ સંધિવા (સાંધીઓ વા) ના દરદમા સાધા ઉપર ચોપડાય છે. મિ૦ લિન્સડેલ કહે છે કે અજમાનુ તેલ કાઢવાને ૩ શેર કચરેલા અજમામા ૧૫ શેર પાણી નાખી દારૂ કાઢવાની રીતે નલિકાયંત્રથી ૧૦ શેર પાણી કાઢવું જોઇએ. દેશીવૈદ્ય કહે છે કે, એકલો અજમો અથવા એને સિંધવ, હિંગ અને હરડેની સાથે આપવાથી પેટનો મરડો દૂર કરે છે, અને એમ માને છે કે, આનાથી શરીરમાથી નીકળતો પ્રવાહ બંધ થાય છે. એને ધોવાનું પાણી અંજન વગેરે બનાવવામા વપરાય છે યુનાની હકીમ ફેફસાના ગળાની પાસેની નળી સૂજી હોય અને કફ વધારે નીકળતો હોય તો તે બંધ કરવા માટે અજમો આપવાનું કહે છે; અને અજમાને વાટી પોટીસ બનાવી બાંધવાથી એ દર્દનો બિલકુલ નાશ થાય છે.

વિકારનો ઘણા વેગથી નાશ કરશે. **(૫) અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર:**—અજમોદ, હરડે, પહાડમૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણી સાથે આપવું. **(૬) ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:**—અજમોદ, સુંઠ, લીંડીપીપર અને જીરૂં એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૭) અજમોદાદિ-વટી સર્વ વાયુ ઉપર:**—અજમોદ, વાવડીંગ, લીંડીપીપર, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ એ અકેક ભાગ, હરડે ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધદારૂ ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ, એ પ્રમાણે સર્વનું ચૂર્ણ કરવું અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઇ તેના પાકમાં ગોળીઓ બોરના ઠળીઆ જેવડી કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. **(૮) જીર્ણજ્વર, શરદી અને શરીરમાં ટાઢ આવે છે તે ઉપર:**—અજમોદ ચાર માસા નિત્ય પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ઠંડા પાણી સાથે ચાવ્યા સિવાય એમ ને એમ ગળી જવો

૧૩ અજવલા—સં૦ અજવલા,ક્ષુદ્રપર્ણોર્જક,અર્જક મ૦ અજવલા. કો૦ માલીતુળસ. હિં૦ અજ-બલા. ક૦ કગોર્લે તૈ૦ કારૂતુલસી. ફા૦ પલંગમુષ્ક. અ૦ ફરંજમુષ્ક. લા૦ ઓસીયમ્ ગ્રેટીસીમમ્.

એનો ધોળો અને કાળો, એ બે× પ્રકાર છે. તેમા ધોળા અજવલાને "માલી તુલસ" અને કાળા અજવલાને "કાળો માલી તુલસ" કહે છે. એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉચું વધે છે. એના પાદડા તુળસીના પાદડા કરતા મોટા હોય છે અને માજર લાબી આવે છે. **અજવલા**-તીખો, ગરમ, ઠંડો, દાહકર, પ્રિય, રુક્ષ, રુચ્ય, દીપક, પાક વખતે લઘુ, પિત્તકર, કડવો, મધુર, સુખે પ્રસવ કરનાર, વ્રણવિષે હિતકારક અને વાયુ, કફ, નેત્રરોગ, મૂત્રકૃચ્છ, અરુચિ, વિષદોષ, કમળો, કુંભ-કમળો, આફરો, શૂળ, અગ્નિમાદ્ય, ત્વગ્રોગ, વિષરોગ, કૃમિ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, દદ્રુ, હૃદ્રોગ, પાર્શ્વ-શૂળ, જ્વર, કંડૂ, કુષ્ઠ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **(૧) પેટ દુખતું હોય તે ઉપર:**—અજવલાનો રસ આપવો. **(૨) છોકરાંની ઉલટી ઉપર:**—અજવલાના બી વાટી મધમા આપવાં. **(૩) પ્રદર ઉપર:**—અજવલાના પાદડાંનો રસ ચોખાના ધોવરામણમા આપવો.

૧૪ અડદ—સં૦ માષ. મ૦ ઉડીદ. હિં૦ ઉડદ, ઉરદ બં૦ માષકલાય. ક૦ ઉદ્દુ. તૈ૦ મીનુઉલુ-મુલુ. તા૦ઉલંદુ. મલા૦ઉલુન્નુ. તુ૦ ઉર્દું. ફા૦અ૦ માષ. ઇં૦ કિડની બીન. લા૦ ફેસીઓલસ્, રેડીએટ્સ્, રોકસ્, બુર્ઘીઆઈ.

આ એક દ્વિદલ ધાન્ય છે. એ આખા હિંદુસ્તાનમા કમી-જાસ્ત ઉત્પન્ન થાય છે. એનો છોડ શુમારે હાથભર ઉંચો વધે છે. અડદના પાંદડા બીલીના જેવાં ત્રિદલ અને સહજ નાનાં હોઈ ગોળ હોય છે. એની ડાળીને ફૂલ આવી શીંગો લાગે છે. શીંગો જૂની થયા પછી એ ઝાડ કાપી સૂકવવા નાખે છે. દાણા સારા સૂકાયા પછી તે એકઠા કરે છે. અડદનો રંગ કાળો છે; પરંતુ તેની દાળ ધોળી હોય છે. માત્ર ઉપરની છાલ કાળી હોય છે. અડદ પૌષ્ટિક અને શીતળ છે. એના પુષ્કળ પદાર્થો બને છે.. અડદ ઢોરને ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થાય છે. દાણા કાઢી લીધા પછી ઝાડનો અને ડાખળીનો ભૂકો ઢોરો ઘણા આનંદથી ખાય છે. દૂઝણી ગાય અથવા ભેંસને અડદ ખવરાવવાથી વધારે દૂધ દે છે. **અડદ**-સ્નિગ્ધ, શોષક, ઉષ્ણ, કફકારક, પિત્તકર, વૃષ્ય, મલભેદક, પિત્તને કોપાવનાર, રેચક, જડ, બલકર.

× અહી શ્રી પદેજીએ માત્ર બેજ પ્રકારના અજવલાનું વર્ણન આપ્યું છે; પરંતુ પોતાના મરાઠી નિઘંટમાં
નં. ૬૨૯ થી ૬૩૨ સુધીમા બારિક (ઝીણા) પાંદડાનો ધોળો, કાળો અને સુગંધી એમ ચાર જાતનો **અજવલો**
બતાવ્યો છે. શાલિગ્રામ નિઘંટમા ધોળો, કાળો, બર્બરી અને વનબર્બરી (વનતુલસી) એ ચાર નામ આપે છે.
શ્રી૦ પદેજી બર્બરીનેજ (નં ૬૩૬ માં) રાન તુલસી કહે છે.આ પ્રમાણે આના માટે જૂદા જૂદા મત દેખાય છે;
પરંતુ આ જાતની તુલસી વનમાં થતી હોવાથી તેને કેટલાક વનતુલસીજ માને છે તુલસીને દેવકાર્યમા ઉપયોગી
માની સ્વસ્થાનાગ્ર સ્થાપિત કરનાર કેટલાક મહાનપુરુષો માત્ર રામ (ધોળી), સ્યામ (કાળી) અને વન આ ત્રણજ
જાત બતાવે છે. વૈદ્યકલ્પતરુ (જુન ૧૯૧૩) મા રામ અને સ્યામસિવાય બંગાલામાં થનાર દદ્રિહ, બાબી અને
તુકાશમીય આ ત્રણ જાતો બીજી બતાવે છે. આ બધા પ્રકારની તુલસીપૈકી રામ અને સ્યામ આ બે જાતો
અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. બાકીની દદ્રિહ, બાબી અને તુકાશયમીયને અજવલા સાથે કાંઈ સંબંધ છે કે કેમ તેમજ
અજવલો એજ વનતુલસી છે કે કેમ, એ જાણવું ઘણું જરૂરનું જણાય છે, કેટલાક માને છે. કે વનતુલસી ડાકોર
પાસેના વનોમા પુષ્કળ થાય છે. આ બાબત શંકાશીલ હોવા છતા પણ અજવલામાં ઝીણાં પાંદડાંનો ક્ષુદ્રપર્ણાર્જક).
અને મોટાં પાદડાનો (વટપત્ર) એ બે તો જૂદાજ હોવા જોઈએ. અજવલાની ક્ષુપ જાતિ છે.

સંતર્પણ, સ્વાદુ, પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, શુક્રલ, દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર, માંસને વધારનાર, મેદવર્ધક અને દમ, શ્રમ, પરિણામ શૂળ, અર્દિતવાયુ અને અર્શ એનો નાશ કરે છે. × **(૧) અડદનાં વડાં**:—અડદની દાળ પાણીમાં પલાળી રાખી વાટવી અને તેમા મીઠું, મરી, હીંગ, જીરૂં, આદુ એ પદાર્થ નાખી તે વાટેલી દાળનાં વડા કરવા. તે ઘીમાં અથવા તેલમા તળીને ખાવાં, એટલે વાયુ, અર્દિત વાયુ (મોઢું વાંકું થઈ જવું), અરુચિ, દુર્બલપણું, ક્ષય, અન્નદ્રવ, શૂળ એનો નાશ થાય છે. અડદની દાળ વાટી દહીંમા મેળવી વડા કરી તળવા. તે સેવન કરવાથી પુરુષને હિતાવહ, બળકારક અને ધાતુવર્ધક છે. **(૨) પુષ્ટતા ઉપર અડદના લાડુ**:—અડદની દાળનો લોટ, ઘઉંનો લોટ, ચોખાનો લોટ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ, એ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લઇ એકત્ર કરવું, તેથી અડધું ઘી તેમાં નાખવું. પછી સારી રીતે શેકી, બધાના સમભાગ સાકર અને સાકરથી બમણું પાણી નાખી, પાક કરી, તેના લાડુ ચાર ચાર તોલા વજનના બાધી, તે લાડુ રાત્રે ઉઘતી વેળાએ ખાઇ, તે ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવુ; અને ખાટા, ખારા, તેલવાળા વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા એટલે પુષ્ટતા આવે છે અને બલં ક્ષીણ થતુ નથી. **(૩) રક્તપિત્ત ઉપર**:—અડદનો લોટ અને રેશમી વસ્ત્રની રાખ પાણીમા મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો. **(૪) હેડકી ઉપર**:—અડદ અને હળદર એનું ચૂર્ણ અને તાગ (સણ) નો ધૂમાડો પ્રાશન કરવાથી+ તે હેડકીનો નાશ કરે છે. **(૫) વાળા ઉપર**:—વાળાનો ફોલ્લો થઇ આવ્યો હોય તો તે ઉપર અડદના લોટમા પાણી નાખી તે લોટ ગરમ કરી તે ફોલ્લા ઉપર ચોપડવો. તે ઉપર સોય કે સળીથી થોડુ ભોકી તેપર ગરમ તેલના એક પછી એક ટીપાં પાડવા, એટલે તરતજ તે ફોલ્લો ફુટી વાળો એકત્ર થઈ બહાર પડે છે અને ફોલ્લો સારો થાય છે. **(૬) ધાત જાય તેને માટે**:-અડદની દાળનો લોટ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમા બાફી તેમાં ઘી નાખી ગરમ ગરમ ૭ દિવસ આપવો. **(૭) પુષ્ટતાને માટે**:—અડદની મોગર દાળને ગાયના તાજા દૂધના અથવા ધોળી શેરડીના રસના ૨૧ પુટ દઈ પછી તે દાળ દળી લોટ કરી રાખવો અને પ્રાતઃકાળમા ગાયનું દૂધ પાશેર લઇ તેમા તે લોટ એક તોલો અથવા દોઢ તોલો મેળવી તે દૂધ સારી રીતે ઉકાળવું; અને ઉકળવા માડે એટલે તેમા ખડીસાકર બે તોલા સુધી અને તાજું ઘી, બદામ, ચારોળી, જાયફળ, એલચી વગેરે મસાલો નાખી સેવન કરવું. **(૮) નાસારોગ ઉપર**—અડદનો લોટ, કપૂર અને રાતા રેશમી કપડાની રાખ પાણીમાં મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો.

૧૫ અતિવિષ (વખમો):—સં૦ અતિવિષા. મ૦ અતિવિષ. હિં૦ અતીસ. બં૦ આતઇચ. ક૦ અતિવિષા, અતિબીજ. તૈ૦ અતિવાસા. લા૦ એકોનાઇટમ્ હિટ રોફાઇલમ્.

અતિવિષના ઝાડ હિમાલયના ઉપર અને એની આસપાસના પ્રદેશના ડુંગરો ઉપર થાય છે. એ ઝાડના મૂળીઆ અથવા કંદ કાઢી લાવે છે; તેને અતિવિષ, અતિવિષની કળી કે વખમો કહે છે. એમા **ધોળો, કાળો અને પીળો** એવા ત્રણ પ્રકાર છે. એની છાલ કપડાં રંગવાના કામમા ઉપયોગી છે. ઔષધોમા ધોળાનોજ ઉપયોગ થાય છે. અતિવિષ ઘણુંજ કડવુ હોય છે. અતિવિષ સર્વ પ્રકારના જવરો ઉપર ઉત્તમ ઔષધ છે. એ નાના બાળકોના ઔષધમા ઘણુંજ આવે છે. બાળકોની ઘુંટીમા (બાળ ઘુટીમા) અતિવિષ ઔષધ મુખ્ય છે. **અતિવિષ**—કિંચિત ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ગ્રાહિ, ત્રિદોષ પચાવનાર, કફપિત્તજવર, આમાતિસાર, કાસ, વિષ, યકૃત, ઉલટી, તૃષા, કૃમિ, અર્શ, સળેકમ, પિત્તોદર, અતિસાર અને સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર છે.‡ **(૧) બાળકોની ઉધરસ,**

× અડદ આધ્માનકર્તા અને દીર્ઘપાકી છે. એની શાંતિ આદુ અને મરી તથા હીંગથી છે અને પ્રતિનિધિ ચોળા છે તાજા અડદ વાટી ચોળા કોઢ ઉપર ચોપડવાથી અત્યંત ગુણ કરે છે (અભિનવ નિઘંટ ભાગ ૨)

+ તમાકુની માફક ધૂમાડો પીવો. વળી આજ પ્રમાણે સીસમના લાકડાનો ભૂકો અને સોપારીના ત્રાપાનાં છોડાં એકત્ર કરી તેનો ધૂમાડો પીવાથી પણ હેડકી (હેડકી) શાંત થાય છે.

‡ વખમાનો રંગ ભૂરો ને સ્વાદ કાઇક કસેલો છે. એ આંગળી જેવી એક ઘાસની જડ છે એની માત્રા ૦॥ માસાની છે એ ભોજને દ્રઢકર્તા, આહારપાચક, અતિસારને બાંધનાર, કફનાશક, વાયુનો લય કરનાર તેમજ અર્શ અને જલોદરને ફાયદો કરે છે પેટમા દુખતું હોય તો વખમાની નાની કાંકરી ગળી જવી એ અનુભવસિદ્ધ છે.

દમ, તાવ તથા ઉલટી ઉપરઃ—અતિવિષનું ચૂર્ણ તારતમ્ય જોઇ મધમાં આપવું. (૨) **નાનાં બાળકોના તાવ અને ઉલટી ઉપરઃ**—અતિવિષ અને નાગરમોથ એનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૩) **પિત્તાતિસાર ઉપરઃ**—અતિવિષ, કડાની છાલ અને ઇંદ્રજવ, એનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા મધ નાખી પાવું. (૪) **દમ અને ઉધરસ ઉપરઃ**—અતિવિષનું ચૂર્ણ ત્રણ અથવા ચાર માસા લઇ, મધમા મેળવી રાત્રિમા ત્રણ અથવા ચાર વખત ચાટવાથી દમ અને ઉધરસ જાય છે. (૫) **સંગ્રહણી, સર્વ જ્વર, અરુચિ, અગ્નિમાંદ્ય એ ઉપર અતિવિષનો કાઢોઃ**—અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીનાં ફૂલ, કડાની છાલ, લોધ્ર અને પહાડમૂળ એનો કાઢો કરી આપવો; એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થઇ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે. (૬) **તૃષા ઉપરઃ**—અતિવિષ અને ઘોડાવજનો કાઢો આપવો. (૭) **બાળકોના આમાતિસાર ઉપરઃ**—સુંઠ, અતિવિષ અને નાગરમોથ એનો કાઢો આપવો. (૮) **બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપરઃ**—અતિવિષનું ચૂર્ણ ગોળમા અથવા મધમાં આપવું. (૯) **સુવારોગ ઉપરઃ**—અતિવિષ મધમાં આપવું. (૧૦) **સંગ્રહણી ઉપરઃ**—અતિવિષ, સુંઠ અને ગળો એનો કાઢો કરી આપવો.

૧૬ અનંત—મ૦ પિંડિતગર. કો૦ અનંત. હિં૦ ક૦ પિંડિતગર. તૈ૦ તગરપાદિકામુ. લા૦ ગાર્ડેનિયા, ફ્લોરિડંડા.

એ ઝાડ ઘણાજ મોટા વધે છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાતમા ઘણા મળે છે.+ એનાં પાંદડા લાંબા અને જાડાં હોય છે. એ ઝાડ ઘણુંજ શોભાવંત દેખાય છે. આ ઝાડને શ્રાવણ માસમાં તગરના ફૂલો જેવાં ઝુમખાદાર ફૂલો આવે છે. એ ફૂલો ઘણાંજ શોભાવાળા દેખાય છે. એનો વાસ સુવાસિક અને મધુર આવે છે. એમા ધોળો અને કાળો એવી બે જાત છે. એ ઝાડ તગરની જાતનું છે. (૧) **નંદવાયુ ઉપર**—(અનંત વાતપર)—જે સ્ત્રીઓ પૂરા મહિના થયા પહેલા પ્રસૂત થાય છે, તેમને કેટલીક વખત નંદ નામનો વાયુ મસ્તકે ચઢે છે, જેને લીધે મસ્તક જડ થાય છે, ફરે છે, દીવો લાવવાથી દેખાતું નથી, આંખો આગળ અંધારા આવે, દાત ચોટી જાય, માથું ધ્રુણવા લાગે, તેને અનંતના ઝાડની ઉત્તર દિશા ભણીની મૂળાડી (મૂળીઉં) કાઢી, ઠંડા પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ઘસી, સર્વ મસ્તકને લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળતા રહેવું; તેમજ મૂળની એક કકડી અંબોડામાં તાણી બાંધવી તથા શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમા મૂળ ઘસી પાવું. **પથ્ય**—કળથી બાફી તેનું પાણી પીવાને માટે આપવું. ગુણ જણાયા પછી ઘી ભાત આપવા. (૨) **સર્પના વિષ ઉપરઃ**—અનંતના મૂળ અને અરીઠા પાણીમા ઘસી પાવાં. (૩) **પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ ઉપરઃ**—અનંત મૂળ અને ભારંગમૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી ચોપડવાથી તરત ગુણ થાય છે; એવો વનૌષધિ-પ્રકાશકારોનો મત છે. (૪) **મસ્તકશૂળ ઉપર**—અનંતના મૂળ ઘસી લેપ કરવાથી તુરત શાત થાય છે.

૧૭ અનનસઃ—સં૦ અનનાસ, કૌતુકસંજ્ઞક. હિં૦ અનનાસ. મ૦ અનનસ. ક૦ અનાસુ, હનાસુ. તા૦ તૈ૦ પારોગનાલેતુ, પારંગી પેલાકાયિ. મલા૦ અનાનસ. ઇં૦ પાઇનએપલ. લા૦ અનનાસા સેટિવા.

અનનસના ઝાડને કેવડાના ઝાડ જેવા પાંદડા હોયછે એ ઝાડો ઘણુંકરી વાડની બાજુએ ઉગે છે, કારણકે એ ઝાડના પાંદડાંને કાંટા છે. તેથી જનાવરોનો તેમા નિભાવ થતો નથી. આ ઝાડને મધ્યભાગમાં ફળ આવેછે અને એ ફળને અનનસ કહે છે. એના સર્વ અંગે કાંટા હોય છે. એની ડાળીઓ કાપી જમીનમાં વાવવાથી ચોંટી જઇ તેનું ઝાડ થાય છે. એ ફળનો રંગ રાતો અથવા પીળો હોય છે. અનનસનો મુરબ્બો થાય છે. અનનસ ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ હોય છે. એની વચ્ચેનો કઠણ ભાગ કાઢી નાખવો. તે ખાવાને ઉપયોગી નથી. પણ, અવગુણકારક છે; છતાં ખાવામા આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાંદા, દહીં અને સાકર ખાવી; એટલે બાધ થતો નથી. અનનસનાં પાંદડાંનાં ઉત્તમ દોરડાં થાય છે. અનનસ ભૂખ્યા હોઇએ ત્યારે કોઇ દિવસ ખાવું નહિ. ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણ કરે છે. અનનસ ગર્ભિણીને વર્જ્ય છે. **અનનસ**—લીલું હોય ત્યારે રુચિકર, હૃદ્ય, ગુરુ, કફપિત્તકારક, ગ્લાનિનાશક અને શ્રમનાશક છે; તેમજ **પાકવાથી** મીઠું, પિત્તનાશક તથા રસવિકાર અને આતપવિકારનું નાશકર છે.*(૧)**અજીર્ણ ઉપરઃ**—સારા પાકેલા અનનસ-

+ એમ ચોક્કસ થાય છે કે આ અનંત અને અનંતમૂળ બન્ને જુદાં છે. અનંતમૂળ એ કાળી ઉપરસાલ (ઉપરસલી) નાં મૂળ છે

ના બારીક કકડા કરી તે ઉપર મરી અને સિંધવની ભૂકી નાખી ખાવું.(૨) **જંતુ (કૃમિ) ઉપરઃ**—અનનસ એકલુંજ ખાવું, એટલે જંતુ (કૃમિ)નું પાણી થશે. (૩) **બહુમૂત્રરોગ ઉપર**—પાકેલા અનનસની છાલ અને એમાના કઠિન ગાભા કાઢી નાખી બાકીના ભાગનો રસ કાઢવો. તે રસમાં અંબર. જીરૂ, જાયફળ, લીંડીપીપર અને સંચળની ભૂકી કરી નાખવી. અંબર કમતી નાખવું. એ શક્તિ પ્રમાણે આપવું; અથવા અનનસના ટુકડા, લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવા. (૪) **પેટમાં વાળ ગયો હોય તોઃ**—પાકેલું અનનસ ખાવું, એટલે કેશ જવાથી થનારી પીડા દૂર થાય છે.*

૧૮ અંજીર—સં૦ કાકો-રામોદૂંબરીકા ફલ. હિં૦ અંજીર, બં૦ આંજીર, પેયારા. મ૦ અંજીર ક૦ અંજીરિ. તૈ૦ મેડીપરુ. અ૦ તીન ફા૦ અંજીર. ઇ૦ ફીગ. લા૦ ફાઇકિસ કેરીકા.

અંજીરનાં ઝાડ ઘણુંકરીને ગરમ પ્રદેશમા થાય છે. અરબસ્તાન, ઈરાન, તુર્કસ્તાન. ગ્રીસ અને આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં અંજીરના ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. એ એક ઉંબરાની જાતિ છે, કારણ એના ફળની આકૃતિ અને એમાનો ગર્ભ ઉંબરાના ફળના જેવો છે. ઉંબરાની પેઠે એને ફૂલ પણ આવતા નથી. એની ઉંચાઈ દશ હાથ કરતા વધારે હોતી નથી. અંજીરના પાદડા મોટાં હોય છે. અંજીરનાં કાચા ફળોનું શાક થાય છે, એ સ્વાદમા સારૂ થતુ નથી; પરંતુ બાધક નથી પાકેલા અંજીરનો મુરબ્બો કરે છે. તે પિત્તશામક અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે. અંજીરના અંગમાં રક્તવૃદ્ધિ કરવાની શક્તિ હોય છે, એટલે અશક્ત લોકો એને સવારમા ખાય છે. શિશિરઋતુમા ઠંડીના યોગે જયારે જીભ અને મોં ફાટી જાય છે ત્યારે કેટલાક લોકો અંજીરના પાંદડાની રાખ તેને ઘસે છે. સૂકા અંજીર અરબસ્તાનમાથી આવે છે. અંજીરની રાખનો બજાતો સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. **અંજીર**-શીતળ, સ્વાદિષ્ટ અને ગુરુ છે. રક્તદોષ, દાહ તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે.(૧)**શરીરમાંથી ગરમી જઇ રક્તવૃદ્ધિ થવા માટેઃ**—પાકેલા અંજીર રાત્રે છોલી સામસામા બે કાપ મૂકી તે કાપમા સાકર ભરી ઝાકળમાં મૂકવાં અને સવારના પહોરમાં ખાવા. આ પ્રમાણે પંદર દિવસ ક્રમ ઠરાવવો.(૨)**પુષ્ટિને માટેઃ**-સૂકાં અંજીરના ટુકડા અને બદામનો મગજ ગરમ પાણીમા પલાળી રાખી ઉપરથી ફોતરા કાઢી સૂકાવી ખડીસાકરની ભૂકી, એલચીદાણાની ભૂકી, કેસર, ચારોળી, પીસ્તા, બળદાણા, એ સમભાગ લઇ ગાયના ઘીમા આઠ દિવસ ભીંજવી રાખી પછી નિત્ય સવારમાં તે મિશ્રણ ૨ તોલાપર્યંત ખાવું. આઠ વર્ષની ઉપરાંતના છોકરા અને શક્તિક્ષીણને સારૂ હિતાવહ હોઇ ઠંડાઈ, ધાતુવૃદ્ધિ અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર આ ઉત્તમ ઔષધ છે. (૩) **દમ ઉપરઃ**-અંજીરમા ચોરઆંમળાનું દલ નિત્ય પ્રાતઃકાલમા ૬ માસા પ્રમાણે સતત સેવન કરવું. (૪) **ગળામાં અને જીભ પાસે સૂજી આવ્યું હોય તોઃ**—સૂકાં અંજીરનો કાદો કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) **પોટીસઃ**—અંજીર તાજાં લાવી કુટી, ગુમડા, બદ વગેરે ઉપર બાંધવા. +

૧૯ અબઇ (આબુવો)—સં૦ મહાશિંબી, ખડ્ગશિંબી. મ૦ ખરસંબળ. કો૦ કાયતેવાલ. હિં૦ સેમ, સુઅરાસેમ, ગોજિયાસેમ. બં૦ શ્વેત શિમ, મોગલાઇ શિમ. ક૦ શિંબીકાયિ. તૈ૦ કારૂચિકકુ. અ૦ ગિલાપુલગોલ.' લા૦ કેનોબોલિયા એનસિફોમિસ. ઈ૦ બોપલ.

આ વેલાના ખરસંબળ, કાયતેવાલ, પઢારી એવા મરાઠીમા નામો છે. એ બહુ વધે છે. એ મૃગ નક્ષત્રના અરસામા વાવવામાં આવે છે. [૧]આશ્વિનમા તેને શીંગો આવે છે.તે શુમારે પોણો હાથ લાંબી હોઇ છેવટે કોયતા જેવી હોય છે. તેનું શાક કરે છે અને તે મીઠામાં પણ અથાય છે. એ શીંગો. કુમળી હોય ત્યારેજ ખાવાને ઉપયોગી હોય છે. એમા ઘણો સ્વાદ છે. તેનું શાક ઘણું ખાવાથી પેટ ચઢે છે. અથવા બીજો ઉપદ્રવ થાય છે. એ શાક બારી એકવાર છૂટું કરી નાખવું જોઇએ. **ધોળી અને રાતી અબઈ**—જડ, શીતળ, કફકર, રસવખતે મધુર, બલકર અને પિત્તવાયુનો નાશ કરે છે.

* અનનસ કંઠના નળને અને શ્વાસ લેવાના અવયવને નુકસાનકારક છે. એની શાંતિ ખાંડ અને વરીઆળીનો મુરબ્બો છે.

+ અંજીર યકૃત્ અને આમાશયને નુકસાન કરે છે. એની શાંતિ બદામથી છે.

૧ આબુવાનો સ્વાદ મીઠો અને ખાટો છે. એને કોઇ કોઈ પરબોલિયા અને તરવારીના નામોથી ઓળખાવે. છે. શ્રી૦ પટેલજીએ એને વાલોળ તરીકે કહ્યો છે, પણ એ શબ્દ સિદ્ધ થતો નથી, ગુજરાતમાં એનું અથાણું કરે છે.

કાળી અબઇ—ગરમ, ગુરુ, બલકર, રુચિપ્રદ, શુક્રવૃદ્ધિકારક, અગ્નિમાંદ્યજનક, મલસ્તંભક, તુરી, માદક અને કફ-વાતનાશક તથા પિત્ત કરનાર છે. **(૧) પ્લીહોદર એટલે પેટમાં બરોળ થાય છે તે ઉપર:**—અબઇનો પાલો દિવસ ૭ ગોમૂત્રમાં ઉકાળી આપવો. **(૨) રેચને માટે**—અબઇનો રસ પ્રથમ આપી પછી ઉપર કારેલીનો રસ આપવો. એ ઔષધ શક્તિ જોઇ નવટાંક સુધી આપવું. ઉતાર—ઘી.

૨૦ અંબોલી—સં૦ અમ્લાન. હિં૦ કટસરૈયા, પિયાવાસા. બં૦ પીત ઝાંટિ, લાલ ઝાંટિ. ગુ૦ પીળો કાંટાશેળીઓ, રાતો કાટાશેળીઓ ક૦ કંપુગોર ટેગિડ. તૈ૦ ઇરિંગોરટા. લા૦ બાર્લેરિયા પ્રેયોનિટસ્.

કોરાંટી પ્રમાણેજ એ ઝાડ થાય છે. એ ઝાડ હાથ દોઢ હાથ ઉંચું વધે છે. એને રાતા કિંવા પીળાં ફૂલો બારમાસી આવે છે. એ ફૂલો નાના હોય છે. ફૂલમા સુગધ નથી. **અંબોલી**-કડવી, ઉષ્ણ, વર્ણકર અને સુંદરતાકારક છે; અને વાયુ, સોજો, તાવ, શૂળ, આધ્માન, દમ, ઉધરસ, મુખરોગ, બસ્તિ (યોનિ) રોગ, એનો નાશ કરે છે. **(૧) ધોળી ધપણી ઉપર**-એના મૂળ ૧ તોલો લઇ દૂધમા બાફી, તે સુમારે ૭ ટાંક[1] આપવાં.

૨૧ અંબાડો—સં૦ આમ્રાતક. મ૦ અંબાડા. હિં૦ અંમારી, મોઇઆ. તૈ૦ પુંડીકુરા. ક૦ પુંડી, પુડીબીજ, પુડીયનારૂ. બં૦ માચીકા. પં૦ નુસુકડા. ઈ૦ સ્પોડિઆસ્ એકમિનટ, હૉંગપ્લમ્, વાઇલ્ડ મ્યાંગો. લા૦ સ્પોંડિઆસ મેંગિફેરા

અંબાડાનું ઝાડ મોટું થાય છે. કોકણ અને કર્ણાટક એ દેશોમાં આ ઝાડ ઘણાજ થાય છે. એના પાદડા રામફળીના પાદડાં જેવા થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એનાં ફળ ઘણાજ ખાટા અને લીલી સોપારી જેવડા મોટા વધે છે. તેમાં આંબા જેવી ગોટલી હોય છે. એ ફળ ખાટા હોય છે. ખટાશમાટે આમલીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. કાચાં ફળોને મીઠામાં આથે છે. અંબાડાને આબા જેવોજ મોર આવે છે. એકજ પદાર્થ સર્વકાળ ખાવાને માણસને ચીડ આવે, માટે તેના સુખમાટે દયાળુ પરમેશ્વરે બીજા ખાટા પદાર્થ આમલી, લીંબુ, આંબા (કેરી), કોઠા, દ્રાક્ષ, કોકમ, બીલો, કરમદા વગેરે ઉત્પન્ન કરી રાખેલા છે.[2] **અંબાડો**-ગુરુ, ઉષ્ણ, તુરો, ખાટો, રુચિકારક, સારક, કંઠને હિતકર, પિત્ત, કફ અને રક્તનો વર્ધક તથા આમવાયુ અને આમનો નાશ કરનાર છે. તે **પાકવાથી** તુરો, શીત, જડ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર, કફકર, સ્નિગ્ધ, ધાતુ-વર્ધક, મલસ્તંભક અને વાયુ, કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, ક્ષતરોગ અને ક્ષય, એનો નાશક છે. એનુ **કુમળાં પાંદડાં**-રુચિકર, ગ્રાહક અને અગ્નિદીપક છે. **(૧) અમ્લપિત્ત ઉપર:**-અંબાડાના કુમળાં પાંદડા લાવી, તેનો રસ કાઢી, એક તોલા રસમાં ૫ તોલા ખડીસાકર અને ચાર ચણોઠીભાર મરીની ભૂકી નાખી આપવું. આ ઔષધ સાત દિવસ, દિવસમાં બે વખત આપવું, પરેજી પાળવી. **(૨) આગ્યાઘણસના વિષ ઉપર:**-અંબાડાના ઝાડની છાલ ત્રણ ભાગ, કુણકાની છાલ બે ભાગ અને ખડચંપાની છાલ એક ભાગ લઇ તેનો રસ કાઢવો; તેમાં ઘણસરીનું મૂળ ઘસી, જનાવરને પ્રત્યેક વખતે અધશેરથી એક શેર સુધી અને માણસને નવટાંકથી પાશેરપર્યંત શક્તિ પ્રમાણે આપવું. એ ઔષધ વિષનું જોર કમી થાય ત્યાંસુધી બે ત્રણ વખત આપવું. મનુષ્યને ઉતાર-ઘી અને ભાત.

૨૨ અમરવેલ-સં૦ અમરવલ્લરી. મ૦ અમરવેલ, આકાશવેલ, અંતરવેલ, સોનવેલ. હિં૦ અમર-વેલ, આકાશવેલ, બં૦ આલોકલતા, આકાશવેલ. ક૦ બેળુબળી, નેલમુદબળી, શાવીગેબળી, અમર-બળી. તૈ૦ ઈંદ્રજાળ, પાચિતિયે. તા૦ કોતાન, ઇદીરાવલ્લી, નાંદે. મા૦ આકાશબળી. ફ્રા૦ કનવાલ્, બ્યુલાસીઇ. અ૦ અફ્નીમૂત. લા૦ કસકુટારીફ્લેક્સા.

આંબાના ઝાડ ઉપર એક વેલ પ્રમાણે વનસ્પતિ ઉગે છે. એને અમરવેલ કહે છે.[3] આ વેલીનાં મૂળ તે વૃક્ષમાજ હોય છે. જે પ્રમાણે વૃક્ષાદની (વાંદો) હોય છે, તે પ્રમાણેજ એ વેલ હોય છે. **અમરવેલ**—એ

---

૧ હિંદુસ્તાનમા એક અંશ અર્થાત શેરના સોળમા હિસ્સાને છ ટાંક કહે છે.

૨ પંડિત દત્તરામ ચોબા અંબાડાને નાની પીલુડીના નામથી ઓળખાવે છે.

૩ અહીં નામો તપાસતાં **અમરવેલ** અને **સોનવેલ** એકજ માની છે. ફરી સોનવેલતરિકે વર્ણન આપ્યું છે તેનું કારણ સમજાતું નથી. તેને જૂદી માનવી કે એકજ? આ દેશમાં જે અમરવેલ થાય છે તે આંબા વગરનાં અન્ય (ઘણું કરીને દૂધવાળા) વૃક્ષોપર થાય છે. આંબાપરની અમરવેલ અમારા જોવામાં આવી નથી, એટલે અમે તેનો નિર્ણય કરવા અશક્ત છીએ.

કિંચિત તીખી, મધુર, પ્રિય અને અગ્નિદીપક હોય છે. નેત્રરોગ, કફ, આમ અને પિત્ત,એનો નાશ કરે છે.

૨૩ અમલબેદ—સં૦ મ૦ અમ્લવેતસ્. વ૦ ચુળનીંબુ. હિં૦ અમ્લવેતસ્, થૈકલ. ક૦ અમ્લવેતસ્. ફા૦ તુર્ષક. ઈં૦ કૅનમસારેલ. લા૦ એસીડોઝેફાલીઆ.

બીજોરા જેવી આ એક લીંબુની જાત છે. અંમલબેદના ઝાડ કાશી પાસે થાય છે. એનું ફળ ઘણુંજ ખાટું હોય છે. એની વાસ પાકેલા આંબા જેવી આવે છે. આ ફળમાં પોલાદની સોય ઘોચી રાખી હોય તો તે ગળી જાય છે, એવો તેનો પ્રભાવ છે. અંમલબેદ પેટમાના રોગો ઉપર અને ગુલ્મ વગેરે રોગો ઉપર અકસીર છે. ઘણા ઔષધોમાં એનો રસાયનના જેવો ઉપયોગ થાય છે. **અંમલબેદઃ**–તુરૂં, ખાટું, કડવું, તીખું, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, લઘુ, રુક્ષ, પથ્યકારક અને મળનો ભેદ કરનાર છે; તેમજ કફવાત, કફાર્શ, ગુલ્મ, મૂત્રાશ્મરી, અરુચિ, શ્રમ, તૃષા, હૃદ્રોગ, હિક્કા, શૂળ, પ્લીહા, અજીર્ણ, આનાહ વાયુ (આફરો), ઉદાવર્ત, આધ્માન, કુષ્ટ (કોઢ) અને ઉલટી, એનો નાશ કરે છે.[1]

૨૪ અરજુન સાજડ (ધોળો સાજડ)—સં૦ અર્જુન. બં૦ અર્જુનગાછ. મ૦ અર્જુન સાદડા, પાંઢરા આઈન. હિં૦ કૌહા, કોહ, તોરે મત્તિ, મત્તી, સોહોન્ને. કિવિગનમરા. તૈ૦ મદ્દીચેટ્ટુ. તા૦ મારૂડ. મલા૦ મારૂત ગો૦ મત્તીરૂકુ લા૦ સ્ટરકયુલિયા, યુરેન્સ, ટર્મિનેલિયા, ટોમેન્ટોસા.

આ એક અરણ્યનું વૃક્ષ છે જેવા એનના ઝાડ હોય છે, તેવાંજ એના હોય છે. એનનું "સાદડા" એવું પણ નામ છે. એ ઉપરથી બન્ને વૃક્ષો બરાબર લક્ષ્યમા આવશે.એનના પાદડાં પ્રમાણેજ એને પાદડા હોય છે. એ પાદડાની પહોળાઇ શુમારે ૫ આગળ હોઇ તે વેતભર લાંબું હોય છે. એને ધોળો સફેદ મોર આવે છે. એની છાલ પણ સફેદ હોય છે ધોળા એનની છાલ પણ બહારથી ધોળી હોય છે; પરંતુ તે નીચલી બાજુએ લાલ હોય છે, તેવી રીતે આ છાલ નીચલી બાજુએ લાલ ન હોતા ધોળીજ હોય છે. આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. આ ઝાડ કોકણમા અને ગામડાઓમા પણ થાય છે. એને ધોળા ફૂલ આવે છે. એના લાકડા ઇમારતી કામમા ઉપયોગમા આવે છે. ઔષધિમા એની અંતરછાલનો ઉપયોગ કરવો. 'સારડોળ' કિંવા 'કાડોળ' એ વૃક્ષોને કોઈ કોઇએ આજ વૃક્ષનું નામ આપેલું છે; પરંતુ તે વૃક્ષ જૂદા છે. **અરજુન સાજડ**—તુરો, મધુર, શીતળ, કાન્તિકારક, બલકર, લઘુ અને વ્રણશોધક છે અસ્થિભંગ, સંધિભગ, કફ, પિત્ત, શ્રમ, તૃષા, દાહ, મેહ, વાયુ, હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, વિષબાધા, ક્ષતક્ષય, મેદવૃદ્ધિ, રક્તદોષ, શ્વાસ, દમ, ક્ષત અને ભસ્મક, આ રોગોનો તે નાશ કરે છે[2] **(૧) ભિલામો ઉડે છે તેને માટે**—અરજુન સાજડની છાલ અને પાદડા કુટી ભિલામો જે જગ્યાએ ઉડયો હોય ત્યા લેપ કરવો. **(૨) વ્રણ ભરાઇ આવવા માટે:**—અરજુન સાજડની છાલના કાઢાથી ગુમડું ધોવું, એટલે તે જલદી ભરાઇ આવે છે અને તેમા જંતુ વગેરે પડતા નથી. અથવા એની છાલનું ચૂર્ણ વ્રણમા ભરવું, એટલે વ્રણ અને અગ્નિદગ્ધ વ્રણ એ જલદી ભરાઇ આવે છે **(૩) અસ્થિભંગ ઉપર:**—અરજુન સાજડનું ચૂર્ણ દૂધમા પાવું અથવા છાલ કૂટી ઉપર બાધવી; કિંવા છાલનું ચૂર્ણ ઘી ચોપડી તે ઉપર નાખવું અને પાટો બાધવો. **(૪) પિત્તના હૃદ્રોગ ઉપર:**—અરજુન સાજડની છાલનો કાઢો કરી તેમા ગાયનું દૂધ નાખી ખીર જેવું જાડું કરી સાકર નાખી પાવું; એથી રોગ જઈ શક્તિ આવે છે. **(૫) હૃદ્રોગ ઉપર:**—અરજુન સાજડનુ ચૂર્ણ અને ઘઉનો રવો સમભાગે લઇ તેમા ગાય અગર બકરીનું દૂધ નાખી બાફવું; અને તેમા પ્રમાણસર ગાયનું ઘી બાફતી

૧ અંમલબેદ—કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે લવંગ અને કાળા મરી એનો મદનાશક છે એ ભૂખ ઉત્પન્ન કરે છે અને રક્તપ્રકોપને શાંત કરે છે ખુરાશાના અજમાને મીઠાની સાથે એના રસમા સાત દિવસ ભીંજવી રાખી છાયે સૂકવી એની ફાકી કરવાથી ઉદરના અનેક રોગો, વાયુ-વાગોળો એનો સત્વર નાશ કરે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ વાગોળના દરદથી તમાકુ જેવા માદક પદાર્થનું વ્યસન ચાલુ કરે છે તેમણે આ ઉપાય કરવો જોઈએ.

૨ આ પણ એક જાતનો **એનજ** છે. સંસ્કૃતમા ધોળા રંગને અને ઉજ્જ્વલને અર્જુન કહે છે, માટે આ ઝાડ સફેદ હોવાથી તેનું સંસ્કૃત નામ અર્જુન પડેલું જણાય છે; પરંતુ ખરી રીતે તો તે **ધોળા એન** અથવા **ધોળો સાજડના** નામથી ઓળખાય છે. બીજી આવૃત્તિના સંશોધકે તેને આસુંદરાતરિકે ઓળખાવ્યો છે; પરંતુ એ પહેલીના મંતવ્યથી વિરુદ્ધ છે એમણે તો આશેત્રીનેજ આસુંદરો માન્યો છે. **ધોળો સાજડ** ગરમ મિજાજને નુકસાન કરે છે, આફરો ઉત્પન્ન કરે છે, અને કફના વિકારનો નાશ કરે છે. કેટલાક આને ઉપવિષ માને છે.

વેળાયે નાખવું. તે મધ તથા સાકર સાથે આપવું. (૬) **ક્ષય, કાસ અને પિત્તરોગ ઉપર:**—અરજુન સાજડની છાલના ચૂર્ણને અરડુસીના રસની ૨૧ ભાવના આપી, તે ચૂર્ણ મધ, ઘી અને ખડીસાકરમાં આપવું. (૭) **હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત અને જીર્ણજ્વર ઉપર**—અરજુન સાજડની છાલનું ચૂર્ણ, ઘી, દૂધ મધ અથવા ગોળનું પાણી, એ પૈકી ગમે તે એક અનુપાન સાથે આપવું; એટલે ઉપરના રોગ દૂર થઇ તે ખાનાર ઘણા દિવસોસુધી સુખી રહે છે. (૮) **હૃદ્રોગ ઉપર**—અરજુન સાજડની અંતરછાલનું ચૂર્ણ કરી તેથી ચોગણું ઘી અને ઘીથી ચોગણો અરજુન સાજડના પાદડાંનો રસ તેમા નાખી ઘી શેષ રહે ત્યાસુધી મદાગ્નિ ઉપર ઉકાળવું અને તે સેવન કરવું. મસ્તકશૂળ ઉપર લેપ કરવાને એ ઘી ઉત્તમ છે. (૯) **મૂત્રાવરોધથી થએલા ઉદાવર્ત ઉપર**—અરજુન સાજડની અંતરછાલનો કાઢો કરી આપવો. (૧૦) **કૃમિ ઉપર:**—અરજુન સાજડના વૃક્ષના ફૂલ, વાવડીંગ, પિંડવણ, ભિલામો, વાળો, સુરનો ગુંદ, રાળ, ચંદન અને કોષ્ઠ એઓનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેની ધૂણી એકવાર લીધાથી કૃમિ નાશ થાય છે આ ધૂણી પથારીને આપવાથી માકડ અને ચાચડ મરે છે. (૧૧) **રક્તાતિસાર ઉપર**—અરજુન સાજડની છાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી. (૧૨) **વાતરોગ ઉપર**—અરજુન સાજડની છાલનું ચૂર્ણ મધ અને માખણમા મેળવી લેપ કરવો; અથવા અરજુન સાજડની છાલ, મજીઠ અને અરડૂસી, એઓને મધમા મેળવી લેપ કરવો. (૧૩) **હૃદ્રોગ ઉપર**—ઘઉં અને અરજુન સાજડનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાખી સીજવવું અને મધ, સાકર એ સાથે સમભાગે ખાવું, તેથી માણસનો ઉદ્ધત હૃદ્રોગ શાંત થશે. (૧૪) **તારુણ્યપિટકા** (ખીલ) **ઉપર:**—અરજુન સાજડની છાલને દૂધમા વાટી લેપ કરવો

૨૫ અરડુસી–સં૦ અટરૂપ. મ૦ અડૂળસા. હિં૦ અરુસા, અડૂસા, વાસા, વિસોટા. બ૦ વાકસ, વાસક. ક૦ આડસોગે તૈ૦ આડાસાર, આડાપાકુ. તા૦ આડાડોડાઇ. તુ૦ યેડુ મટ્ટીનપ્યું. મલા૦ અટાલોટકં લા૦ આધાટોડ વાસીકા.

અરડુસીના ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એમા ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે ધોળો અરડુસીનો રંગ ધોળો અને કાળી અરડુસીના ઝાડનો રંગ કાળો હોય છે. કાળી અરડુસીના પાદડા કુડાના પાંદડા જેવા, પરંતુ મૃદુ હોય છે. આ પાદડા ઉપર ધોળા અથવા કોઈ પણ પ્રકારના ડાઘ હોતા નથી. આ અરડુસી ધોળી અરડુસી કરતા ઘણીજ ઉષ્ણ અને કફનાશક છે. **ધોળી અરડુસીનાં** પાદડાનો રંગ લીલાશ ઉપર હોઈ તે ઉપર ધોળા રંગનાં ચાઠા હોય છે. અરડુસીનાં ફૂલો ધોળા હોય છે. અરડુસીનું ઝાડ ૧–૨ માથોડા ઉંચું વધે છે. એના લાકડાં કોમળ અને હલકા હોવાથી એના કોલસા દારૂમા નાખવાના કામમા આવે છે. ***અરડુસી**–શીતવીર્ય, હૃદ્ય, લઘુ, તીખી, કડવી અને સ્વર્ય છે. તે ઉધરસ, કમળો, શૈત્યપિત્ત, વિષ, જ્વર, કફ, શ્વાસ, મેહ, ક્ષય, તૃષા, અરુચિ, કુષ્ઠ અને ઉલટી, એઓનો નાશ કરે છે. (૧) **શ્વાસ, કાસ** (ઉધરસ,) **રક્તપિત્ત અને કફક્ષય ઉપર:**–અરડુસીનાં પાદડાનો ફૂલોસહિત રસ કાઢી મધમા આપવાથી કેટલાએક દિવસના દમ, ઉધરસ હોય તો તે અને કફક્ષય દૂર થાય છે. (૨) **કફપિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળા ઉપર:**–અરડુસીનાં પાંદડાંનો ફુલોસહિત રસ કાઢી તેમા સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૩) **રક્તપિત્ત ઉપર:**–અરડુસીના રસની સાત ભાવના

* **અરડુસી**ના પાદડાં લાબાં, અણીદાર, જામફળ (જમરૂખ) ના જેવાં હોય છે. એ કફજનિત અસખ્ય દર્દોની ભક્ષક હોવાથી સંસ્કૃતમા એને **સિંહાસ્ય** (વાઘનુ મોઢું) કહેલ છે. વળી પૂર્વાચાર્યોએ આ ક્ષુપના ગુણોનું વર્ણન કરતા ભાર દઇ જાહેર કર્યું છે કે.—**वासायां विद्यमानामासायां जीवितस्य च ॥ रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थवसीदाति ॥ १ ॥**" "જીવન અવશેષ છતાં અને વાસા એટલે અરડુસી વિદ્યમાન છતાં રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાસીના રોગવાળા શામાટે પીડાય છે ?" એની માત્રા ૬ માસા છે. આ ક્ષુપ એક માથોડાથી વધારે ભાગ્યેજ વધે છે. રાજનિઘંટમા લખ્યું છે કે:—"અરડુસીની છાલમાં કસ્વાશ છે અને એની છાલ તથા પાંદડાં દીપન, રોચક અને આમનાશક છે. એના એ ગુણોના કારણથી જૂની સંગ્રહણી અને કફના ઉપર અપાય છે. છાલનો ક્વાથ ૫ થી ૭ તોલાની માત્રાથી આપતાં બદહજમી દૂર થાય છે. વળી " દેશીવૈદ્ય " આ છાલને તાવની બિમારીની નાતાકાદીમાં પૌષ્ટિક વિધિથી આપે છે અને સ્રીઓને પ્રસવ થયા બાદ આ વૃક્ષની છાલ તથા પાંદડાંને ા ક્વાથ કરીને પીવાની તારીફ કરે છે. "

હરડેને દઇ તે સેવન કરવી; અથવા મધ અને અરડુસીનો રસ સમભાગ લઇ તે સેવન કરવો. (૪) **સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે:**—અરડુસીના મૂળ ઉકાળી નાભિ અને ગુહ્યસ્થાને લેપ કરવો તથા કેળનો કાંદો કંમરે બાધવો. (૫) **શ્વાસ ઉપર**—અરડુસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે આપવું. (૬) **ખસ ઉપર:**—અરડુસીના કુમળા પાદડા અને આંબા-હળદર, એ ગોમૂત્રમા એકત્ર વાટી તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો; કિંવા પાંદડા પાણીમા ઉકાળી તેથી સ્નાન કરવું. (૭) **પિત્તજનિત પ્રદર ઉપર:**—અરડુસીના રસમાં મધ નાખી આપવું. (૮) **શ્વેત પ્રદર ઉપર:**—અરડુસીનાં મૂળોનો રસ મધમા આપવો, એટલે સફેદ ધાત જતી બધ થશે (૯) **બાળક-ના કફવિકાર ઉપર:**—અરડુસીના તાજા પાદડા લાવી તેનો પુટપાકથી રસ કાઢવો. **પુટપાકની કૃતિ:**-અરડુસીના પાદડા કેળના પાદડામા બાધી ઉપર માટીનો લપેટો દઇ અંગારામા શેકી પછી બહાર કાઢી, ઉપરના કેળના પાદડા કાઢી નાખી અરડુસીના પાદડા હાથ ઉપર મસળી રસ કાઢવો. આ રસ શુમારે ૨૦ ટીપા, તેલીઆ ટંકણખારની ફૂલાવેલી ભૂકી બે ચણોઠીભાર અને મધ ચાર માસા, એ સર્વ એકઠું કરી ચાટવા જેવું કરી રાખવું.એ ચાટણ દિવસમા ચાર પાચ વખત છોકરાની શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવું; તેથી કફનો નાશ થઇ બાળક હોશિયાર બને છે. (૧૦) **ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર:**—અરડુસીના પાદડાને બાફ આપી હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢવો. તેમા સાકર નાખી મધ જેવું જાડું થાય ત્યાંસુધી પાક કરવો. પછી તેમા બહેડાનું ચૂર્ણ અને હળદરનું ચૂર્ણ નાખી રાખી મૂકવું તથા તે ઉપરાઉપરિ ચટાડતા જવુ. (૧૧) **કફ ઘણો જાડો હોય તે ઉપર:**-ગરમ ચામા અરડુસીનો રસ, સાકર, મધ અને બે ચણોઠીભાર સંચળ એ નાખી આપવું. (૧૨) **કાસ, શ્વાસ ઉપર:**—અરડુસીના કાઢામા સાકર અને મધ નાખી આપવું અથવા અરડુસીના રસમાં મધ અને સિંધવ નાખી આપવું. (૧૩) **કફજ્વર ઉપર:**—અર-ડુસી, નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ, ભારંગમૂળ, એનો કાઢો આપવો. અરડુસીના અને ડોલર (રાનમોગરી) નાં પાંદડા એનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૧૪) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—કાળી અરડુસીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી ચોપડવાં. (૧૫) **શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે:**—અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ આપવા. એટલે શીતળાનો આજાર આવતો નથી. (૧૬) **ઉધરસ ઉપર:**—અરડુસીના રસમા ફુલાવેલો તેલીઓ ટંકણખાર મધ સાથે આપવો. (૧૭) **ક્ષયાદિક ઉપર:**—અરડુસીનાં પાંદડાનો કાઢો, મધ અને ખડીસાકર નાખી આપવો; એટલે ક્ષય, રક્તપિત્ત, કાસ, કફ અને પિત્તજન્ય જ્વર દૂર થાય છે. (૧૮) **ત્રિદોષ ઉપર:**—અરડુસીનાં પાકેલા પાંદડાંને બાફી, તેનો રસ કાઢી, તે અને આદુનો રસ એકત્ર કરી તેમા થોડો તુળસીનો રસ નાખી, મધ અને જેઠીમધ ઘસી આપવો.(૧૯) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—અરડુસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવો. (૨૦) **મુખરોગ ઉપર:**—અરડુસીના રસમાં મધ મેળવી તેમા ઉપરશાલનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવો. (૨૧) **કફજ્વર અને ઉધરસ ઉપર:**—અરડુસી, ગળો અને રીંગણી એનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨૨) **રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ અને કાસ, ઉપર:**—અરડુસી, દ્રાક્ષ અને હરડે એનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો. (૨૩) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—અરડુસીનો કાઢો આપવો. (૨૪) **દુર્ધર સૂજ, શ્વાસ, કાસ જ્વર અને ઉલટી ઉપર:**—અરડુસી, ગળો, ડોરલી, એનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૨૬ અરડસો*—(મ૦ મહારૂખ.) આ વૃક્ષ મોટું વધે છે. એના ઝાડ સંહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર ઘણાં થાય છે. કડવા લીંબડાનાં પાંદડા કરતાં એના પાંદડાં મોટા હોય છે. એની સળી હાથ દોઢ હાથ લાબી હોય છે. એની છાલની વાસ તજના જેવી આવે છે. એ છાલ તજના કરતાં જાડી હોય છે અને કેટલાક ગરીબ લોક તજને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે. એના અંગમાં ઉષ્ણવાત હરણ કરવાની શક્તિ છે, એનું લાકડું હલકું છે. એ ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એના લાકડાનાં ઢોલકા, મૃદંગ વગેરે બને છે. ઉપયોગ—(૧) **પ્રસૂતિવાત ઉપર:**—(સુવારોગ ઉપર)—અરડુસાની

* અહી શ્રી૦ પદેજી પોતાના બૃહન્નિઘંટમા દેશાતરીય નામ "સં૦ કૈટર્ય મ૦મહારૂખ,કવડયાનિંબ, ફલિત મહાનિંબ, ધાન્યરાનિબ ગુ૦ અરડૂસો. હિ૦ કૃષ્ણનિબ, વરસંગ,મહારૂખ.બં૦ કાર્યાફલી ક૦ કયાહેબેવુ ફા૦(ઈરાની) સંજદરખી કુનાર લા૦ મરેયાકિનિજી આઇ." એ આપે છે; પરતુ શાલિગ્રામ નિઘંટમાં આ સઘળાં નામો હિં૦ મીઠાનીમ, મ૦ કઢયાનીબ અને ગુજરાતીમા મીઠો લીંબરો (બકાણ સિવાય) એ નામો આપ્યાં છે. **અરડુ-**

છાલના રસમાં તેટલોજ નાળીએરનો અંગરસ અને થોડો ગોળ નાખી પાવો. પછી ત્રણ દિવસપર્યંત અરડુસાની છાલ, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, સુંઠ અને મરી, એનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨) **નળબંધ વાયુ ઉપર:**—અરડુસાની છાલનો રસ ગાયના દૂધમાં ઉકાળી તથા સુંઠની ભૂકી નાખી પાવો. (૩) **આમાતિસાર, સંગ્રહણી, વિષમજ્વર અને કફ ઉપર:**—અરડુસાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૪) **વાળા ઉપર:**—અરડુસાના પાદડા વાટી તેનો પાટો બાંધવો. (૫) **પટકી** (કૉલેરા) **નો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:**—અરડુસાની છાલ બારીક ન કરતા પાણીમા નાખી તે પાણી પીવું. (૬) **વાયુ ઉપર:**—અરડુસાના પાલાનો રસ કાઢી તે ઘીમાં પાવો. (૭) **મુસળરોગ ઉપર:**—અરડુસાનાં પાદડાં પાણી નાખી વાટવા ને તેનો રસ કાઢી પાવો. (૮) **વિષ ઉપર:**—અરડુસાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા આમલી ચોળી પાવો. (૯) **મુખપાક ઉપર:**—અરડુસાના પાંદડાનો રસ ઘીમા પાવો. (૧૦) **ધનુર્વાત ઉપર:**—અરડુસાના પાદડાનો બાફ આપવો, એટલે ધનુર્વાત ત્વરિત દૂર થાય છે.

૨૭ અરણી—સં૰ અગ્નિમંથ. મ૰ ટાકળી. હિં૰ અરની, અગેથુ, ગણીવારી. ક૰ નરૂબલ. ૰ તેલીચેટ્ટુ. બં૰ ગણીર, આગગન્ત. લા૰ ક્લૅરોડેન્ડ્રમ ફ્લોમોઇડિસ.

અરણીને એરણ પણ કહે છે. અરણીમા નાની ને મોટી એવી બે જાતિ છે તથા ધોળી અને કાળી એવી પણ બે જાતિ છે. નાની જાતિના ઝાડ માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. મોટી જાતિનાં ઝાડ ઘણાજ ઉંચા વધે છે. એનાં પાદડા કાત્રાદાર હોઈ તે નરવેલાનાં પાંદડા કરતાં નાનાં હોય છે. અરણીને ફૂલોની બહાર આવે છે. તે સમયે એ ફૂલો ઉપર થઈ આવેલી વાયુની લહેર સુગંધીદાર હોઇ મનને આહ્લાદ આપે છે. ગામડાઓમાં ખેતરની વાડ વગેરે ઠેકાણે આ ઝાડ ઘણાં થાય છે. કાળી અરણીના મૂળોનું તેલ કાઢે છે. દશ મૂળોમા એનાં મૂળ આવે છે. **મોટી અરણી**—તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, કડવી, તુરી અને અગ્નિદીપક છે. વાયુ, સળેખમ, કફ, સોજા, અર્શ, આમવાત, મલાવરોધ, અગ્નિમાદ્ય, પાંડુરોગ, વિષદોષ, આમ તથા મેદોરોગનો નાશ કરે છે. **લઘુ અરણીનાં** મૂળ મોટી અરણીના જેવાંજ ગુણવાળા છે; પરંતુ વિશેષ કરી લેપ, પાટો બાધવો, એ વિષે હિતકર અને સોજાનો નાશ કરે છે* **ઉપયોગ**—(૧) **સોજા ઉપર:**—અરણીના પાલાનો પાટો બાંધવો. (૨) **શીતજ્વર ઉપર:**—અરણીના મૂળ મસ્તકે બાધવા. (૩) **વાઘ કરડ્યો હોય તો:**—અરણીનો પાલો મીઠું નાખી વાટી બાંધવો. (૪) **અંડ ઉતર્યાં હોય તો:**—અરણીનો પાલો વાટી ગરમ કરી અંડે પાટો બાધવો અને તાંબાની સળીવડે પગની અનામિકાના નખ ઉપર ડામ દેવો. (૫) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ધોળી અરણીના મૂળ વિધિયુક્ત ચોટલીએ બાધવાં. (૬) **ત્રિદોષ-ગુલ્મ ઉપર:**—નાની અથવા મોટી અરણીના મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેમાંજ ગોળ નાખી પાવો. (૭) **વસામેહ ઉપર:**—અરણીના મૂળનો કાઢો પાવો. (૮) **શીતપિત્ત ઉપર:**—અરણીના મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી ખાવા માટે આપવું. (૯) **પક્ષઘાત, સંધિવાયુ અને સોજા ઉપર:**—કાળી અરણીના મૂળોનું તેલ કાઢી, તે તેલ દરરોજ લેપ કરતા જવું અને શેકતા જવું.

૨૮ અરલુ—સં૰ શ્યોનાક. મ૰ ટીંડા, ટેંટુ. કો૰ ટેંટવે, જગદળા, ફળફળા. હિં૰ સોનાપાઢા,

સાને તા **અરલુ** (ટેંટુ) ના બીજા પ્રકારનુ વૃક્ષ માન્યું છે. તેમજ શ્રી૰ દત્તરામ ચોબેજીએ પણ એનેજ મળતો ઉલ્લેખ કર્યો છે વળી વનસ્પતિશાસ્ત્રના કર્તા જયકૃષ્ણ ઇદ્રજી કહે છે કે, **અરલુ** અને **અરડુસો** (મહારૂખ) **મરમઠ** કે ટેંટુ (**टुटुक**) (ઓરોસિલં ઈન્ડીકમ્) એ બન્ને જૂદા વૃક્ષ છે. ત્યા શંકા થાય છે કે, વૈદ્યરાજ રઘુનાથજીના નિઘંટસંગ્રહમા અરલુ, અરડુસો, ટેંટુ અને મહારૂખ એ બધા એકજ વૃક્ષના પર્યાય નામો જોવામા આવે છે અને એરોસિલં ઈન્ડીકમ્ એ તેનુ બોટેનીકલ નામ ગણે છે. આથી આ મહારૂખ અને અરલુ ઓળખવામા મોટો સંદેહ થાય છે. મારૂં મંતવ્ય તો અરલુ અને મરમઠ એ બન્ને સજાતીય છતાં વૃક્ષ હોવાં જોઈએ અને ફક્ત અરડુસો તે આ મહારૂખજ ત્રીજું વૃક્ષ છે. રાજનિઘંટકાર પણ એજ મુજબ ત્રણ વૃક્ષો જૂદાં ગણે છે. જુઓ કલકત્તાના રાજનિઘંટમાં પૃષ્ઠ ૧૭૨-૧૭૪.

* **નાની અરણીનું** વર્ણન આ ગ્રંથમાં આગળ આપેલું છે ત્યાં જોવું. ખેડેલા ખેતરમાં ઉગેલી અરણી વધારે ફળ દ્રૂપ મનાય છે તેમ તેમાંથી અંગરસ પણ થોડી મહેનતે બહોળો નીકળે છે. એનું ફૂલ સફેદ પાંચ પાંખડીના બહારના આચ્છાદનથી ઢંકાએલું હોઈ તેમાં પાંચ પુરુષ અને એક સ્ત્રીકેશર હોય છે.

અરલુ-ટૈંટું. બં૦ સોના. ક૦ શો ડીલમર, તિગડુમર, હેગ્ગુગટીમર. તૈ૦ પેદ્દામાનુ. લા૦ કેલેસાન્થેસ ઈંડીકા.

અરલુનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. એનાં પાંદડાં કાંઈક મરીના પાંદડા જેવા હોય છે અને ડાળાં પપઈનાં ઝાડ જેવા પોચાં હોય છે. એને શીંગો આવે છે. તે ચાર આંગળ પહોળી અને હાથ બે હાથ લાંબી હોય છે. એમા શુમારે બસોઅઢીસો બિયાં હોય છે ને તે કપાસનાં જેવાં હોય છે. જ્યારે એની શીંગો કુમળી હોય છે, ત્યારે તેનું શાક અને અથાણું કરે છે. એ શીંગોનો આકાર આબેહુબ તલવાર જેવો હોય છે. અરલુનાં મૂળોની અંતરછાલ લીલા રંગની હોય છે. દશ મૂળોમાં અરલુનાં મૂળ આવે છે. એને "ટેંટવે" એમ પણ કોઇ કહે છે. **અરલુઃ**—તુરૂં, કડવું, તીખું, અગ્નિદીપક, ગ્રાહક, શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ અને વાત, પિત્ત, સન્નિપાત, જ્વર, કફ, ત્રિદોષ, અરુચિ, આમવાત, કૃમિ, ઉલટી, ઉધરસ, અતિસાર, તૃષા, કોઢ, એનો નાશ કરે છે. પુટપાકકૃતિએ એનો રસ કાઢી ભક્ષણ કરવાથી ઘણા દિવસનો અતિસાર હોય તોપણ તેનો નાશ થાય છે. એના **કુમળાં ફળ**—તુરા, મધુર, લઘુ, હૃદ્ય, રુચ્ય, પાચક, કંઠને હિતાવહ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તીખા અને ખારાં છે. એ ગુલ્મ, વાયુ, કફ, અર્શ, અરુચિ અને કૃમિ, એઓનો નાશ કરે છે. એના **જુનાં ફળ**—ગુરુ અને વાયુને કોપાવનારા છે. **ઉપયોગ-(૧) કર્ણશૂળ ઉપરઃ**—અરલુના મૂળ લાવી બારીક વાટી, તેનાથી ચોગણું તલનું તેલ લઇ અને તેમા તલના તેલ જેટલું પાણી નાખી ચુલા ઉપર મૂકી, થોડો થોડો દેવતા સળગાવી પાક કરી શુદ્ધ તેલ રહે એટલે તે તેલ લઈ કાનમા પાડવું; એટલે ત્રિદોષોત્પન્ન કર્ણશૂળ દૂર થાય છે. **(૨) સર્વાતિસાર ઉપરઃ**—અરલુની છાલનો અંગરસ પાવો; અથવા છાલનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી તેમા મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે રસ પાવો. **(૩) આગંતુક વ્રણ ઉપર અને વ્રણ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તોઃ**—અરલુની છાલ અથવા પાંદડાં વાટી બાંધવાં એટલે જખમ જલદી રૂઝાઈ જાય છે. તેમજ અરલુના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. **(૪) રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—અરલુનાં પાંદડા, છાલ અને મૂળ, એનો રસ પાવો. **(૫) પ્રમેહ ઉપરઃ**—અરલુની છાલ વાટી પાવી. **(૬) પથરી ઉપરઃ**—અરલુની શીંગોમાના બિયાનું ચૂર્ણ અને પાપડીઓ ખાર (સંચોરો), એની ગોળમાં ગોળી કરી આપવી. **(૭) સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર ત્વરિત ગુણ આવવા માટેઃ**—અરલુના ઝાડની અગર મૂળની છાલ લાવી બારીક કરી સુકવવી. પછી તેમાંથી અર્ધો તોલો અથવા વખારે છાલ લઇ તે ચારપાંચ તોલા પાણીમા પલાળી રાખવી. ચાર ઘડી ગયા પછી આ છાલ બારીક વાટી પહેલાનાજ પાણીમા મેળવી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી પાવું. એ પ્રમાણે સાયંકાળે પણ આપવું. દિવસ ૭. પથ્ય-ઘઉં, ઘી, સાકર, રોટલી, દાળ, વગેરે અલુણ (મોળું) ખાવું. ભાત ખાવો નહિ. સાત દિવસપર્યંત સ્નાન કરવું નહિ. આઠમે દિવસે કડવા લીમડાના પાણીવડે સ્નાન કરી પથ્ય છોડવું. **(૮) ગરમીના યોગે આખા અંગ ઉપર ચાંદીઓ પડી હોય તે ઉપરઃ**—અરલુની છાલ લીલી અગર સુકાયલી ઘસી ચોપડવી, એટલે ચાંદીઓ સારી થાય છે. **(૯) ખરજવા ઉપરઃ**—અરલુની છાલ દહીંમા વાટી ચોપડવી. **(૧૦) પથરી ઉપરઃ**—અરલુની છાલ ગોમૂત્રમા વાટી પાવી અથવા છાલનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમા આપવું. **(૧૧) મૂળ વ્યાધિ ઉપરઃ**—અરલુની છાલ, ચિત્રાના મૂળ, ઈંદ્રજવ, કરંજની છાલ, સિંધવ અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ કઢીમાં નાખી સાત દિવસ પાવું. એટલે મૂળથી મસા ગરી પડે છે. **(૧૨) મુખપાક ઉપરઃ**—અરલુની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા.

૨૯ અરસ—આ વનસ્પતિ બંગાળી લોકોને વધારે માહિત છે. બીજે પણ થાય છે, એમ અમને મળેલી કેટલીક માહિતી ઉપરથી અનુમાન થાય છે; પરંતુ તે અપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેના નોખા નોખા દેશનાં નામો, અનુભવ, ગુણદોષ અને ઔષધિપ્રયોગ વગેરે વિશ્વાસકારક માહિતી મળતી નથી. અરસ આ એક ક્ષુપ જેવું છે. એને ડાળીઓ હોતી નથી. એને પાંદડા એકાંતરે આવે છે. એની લંબાઈ પહોળાઇ કરતાં વધારે હોય છે. તેના બહારના છેડા ઉપર અણી નીકળેલી હોય છે. એની કિનારી સરખી હોય છે. દીંટડું મધ્યમ લંબાઇનું હોય છે. પાંદડાંનાં દીંટડાંના મૂળને લાગે ઉગી નીકળેલા લાંબા પુષ્પદંડ ઉપર ધોળા રંગના પાંચ અથવા છ પાંખડીનાં નાનાં નાનાં ફૂલો આવે છે. ફળ નાનાં બોર જેવડાં હોય છે.

આના ગુણદોષ અને ઔષધિઉપયોગસંબંધી ખાત્રીલાયક માહિતી ફક્ત એટલીજ મળે છે કે, આનાં પાંદડાંના રસનો ઉપયોગ ગ્રંથિક શોથ (ગાંઠસંબંધી સોજો) અને સંધિવાયુ ઉપર સારો થાય છે. એ ઉપરથી એમા વાયુનાશક ધર્મ (ગુણ) છે, એમ તર્ક કરી શકાય છે.

૩૦ અરિઠા—સં૦ અરિષ્ટ. મ૦ રીઠાકરંજ હિં૦ રિઠા. કો૦ રીંગી. ક૦ અટાલ, અરીઠાલ. તૈ૦ કંકુદુ, કુકુદુ. તા૦ પુવંડી. તુ૦ નુરેકોઇ દમારા. મલા૦ આવાકાઈમાર. ગો૦ રિટ્ચારૂકુ. ફા૦ ફીંદક. હિં૦ અ૦ બુંદક. ઈં૦ સોપબેરી, સોપનટ ટ્રી. લા૦સેપિસ્ત ઇમાર્જીનેટસ્, સેપિંડસ્ ટ્રિફોલીએટસ્,

ભરતખંડવાસી આર્યજનોના ઉદરનિર્વાહ તથા શરીરરક્ષણને માટે દયાળુ **ઇશ્વરે** ધનધાન્ય તથા વનસ્પતિની એટલી બધી સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ કરી છે કે, તેઓને પરદેશીઓના હાથસામુ જોવાનો કદિપણ પ્રસંગ આવેજ નહિ. આ આપણા ઉપર તેનો કેટલો બધો ઉપકાર ! પરંતુ આપણે એટલા કૃતઘ્ન, આળસુ, બેશરમ, નફટ, પેટભરા, વિષયાંધ તથા મદાંધ છીએ કે આપણને તે દયાળુ પરમેશ્વરનો સ્વાભાવિક ઉપકાર ઘણો તુચ્છ જણાય છે ! ઇંદ્રના નંદનવનમાંહેની હવા કરતા પણ વધારે આહ્લાદકારક તથા હિતકારક હવાની સોઇ હજારો ઠેકાણે આપણને દયાળુ ઇશ્વરે આપેલી છતા તે તુચ્છ માની **સ્વીટઝરલંડાદિ** પારકા દેશમાંના ઠેકાણાનોજ આપણા રજવાડાઓને સ્વાદ લાગ્યો ! સ્ફાટિક જેવું શુભ્ર સ્વચ્છ અને અમૃતસમાન મીઠું તથા ગુણકારક ઉત્તમ પાણી આપણા દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે, છતાં તે તરફ આપણે ડોકીઉં કરીને પણ ન જોતા **સોડાવૉટર, બ્રાંડી** વગેરે અશુદ્ધ પેયોજ આપણા શ્રેષ્ટવર્ગને પ્રિય જણાવા લાગ્યાં ! **નલ-ભીમાદિ** પાકશાસ્ત્રવેત્તાઓનો સર્વ વ્યાધિહારક પાક આપણને મીઠો ન લાગતાં, ૩૦૦૦ કોશ ઉપરથી આવેલા નિષિદ્ધ માસાદિ પદાર્થો નિત્ય સેવન કરવાને **રાજકુલોત્પન્ન** કુલીનોની જીહ્વા ચેષ્ટાલિ પણ બની ! દુર્ધર વ્યાધિહારક એવી હજારો ઔષધિના ગુણાનુવાદ **ધન્વંતરિ, આત્રેય, અશ્વિનીકુમાર, પરાશર, ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, અગ્નિવેશ, વંગસેનાદિ** મહાન **ઋષિવર્યોએ** લખી રાખેલા છતા, એ ઔષધિને તૃણસમાન ગણી આપણે પરદેશીઓનું કાચપાત્રમાંનું અપવિત્ર તથા અહિતકારક પાણીજ જાહ્નવીતોય જેવું માન્યું ! ત્યારે ધન્ય છે આપણા શાણપણાને, ન્યાય-નીતિને, દૂરદર્શિતાને તથા અક્કલને ! આવા વિપરીતાચરણોવડે આપણે હીન, દીન, દુર્બલ, નિશ્શક્ત, કંગાલ તથા અન્યમાટે મોહતાજ કાં ન થઇએ ? આપણા ઘરબારમા તથા વનવગડામાં શું છે ? એ ન જોતાં આપણે વિષયમાંજ નિમગ્ન થઇએ ત્યારે તેનું પરિણામ વિપરીતજ આવે તેમાં શી નવાઇ !

અરિઠાનાં ઝાડ આ દેશમા ઘણુ કરી સર્વ ઠેકાણે થાય છે. આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડા **ઉંબરનાં** પાદડા કરતા મોટાં હોય છે. આપણને "અરિઠા" એ વૃક્ષ યઃકશ્ચિત્ જેવું દેખાશે, પરંતુ એ કેવળ ભ્રમ છે. જુઓ, દયાળુ પરમેશ્વરે આપણને એ કેટલી મોટી બક્ષીસ આપેલી છે કે, આપણને અન્ય લોકોની પેઠે સાબુ તૈયાર કરવાને કદિપણ શ્રમ પડે નહિ. અરિઠા મળે તેટલા વગડામાંથી લાવ્યા કે આપણો સાબુ તૈયાર થયોજ. તે પ્રમાણે શિકેકાઇ વૃક્ષ પણ સમજવું. આ ઇશ્વરનિર્મિત સાબુ, પરદેશીઓના ચરબીમિશ્રિત નિષિદ્ધ સાબુ કરતા સોગણો સોંઘો તથા ગુણોમાં પણ અતિશય ઉત્તમ છે; પરંતુ એવી ઇશ્વરની અમૂલ્ય બક્ષીસનો આપણે ઉપયોગ ન કરતાં તેને "કુચ બિશાત" સમજી, ચરબીમિશ્રિત ક્ષાર મોટા પ્રેમથી આપણે મોઢે ઘસીને મોઢું ચોળતા બેસીએ છીએ; એને શું કહેવું ? અરિઠાના યોગે અંગ સ્વચ્છ થતું નથી કે શુ ? ના, તેમ નથી. કેટલાએ ઉંચો તથા સુગંધી સાબુ હોય તોપણ આપણા અરિઠા અને શિકેકાઈ સાથે તેની કદિપણ બરોબરી થશે નહિ. ખસ, ચાદીઓ વગેરે ચામડીના રોગ ધોવાને સાબુ કરતા અરિઠાજ ઉત્તમ છે. આમ છતાં પણ અરિઠાનો ઉપયોગ ન કરતા વધારે ખર્ચનો અને અપવિત્ર સાબુ આપણે નિત્ય શરીરે ચોળીએ છીએ ! આ કેવું વિપરીત આચરણ છે ? કેવળ અજ્ઞાનથીજ આપણે આડે માર્ગે ચાલ્યા છીએ.

અરિઠાના ફળની અંદર જે કઠિન અને કાળાં બી હોય છે, એનાં નાનાં બાળકોને નજર લાગે નહિ માટે નજરબુટ્ટા કરે છે. અરિઠાનાં બી પલાળી રાખી તેઓને છિદ્ર પાડી તેની માળાઓ કરી શોભામાટે ઘોડાના ગળામાં બાંધે છે. અરિઠાનાં પાંદડાંના રસમાં પારો ઘુંટવાથી તેની હાથમાં લેવા

જેની ગોળી થાય છે. સ્વચ્છ કરેલા વાસણ ઉપર એ પારો ચોળવાથી તે વાસણ ઉપર સારો ઝળકો (ગિલિટ) બેસે છે. દાગીના વગેરે ઉજળા કરવાના કામમાં પણ સોની લોકોને અરિઠાનો દરરોજ ખપ પડે છે. અરિઠા શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી અંગ ઉપરનો મેલ નીકળી જઇ અંગ અને કેશ નિર્મળ થાય છે. મેલા કપડા પણ અરિઠાના પાણીમાં ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે. સાબુ જેવા અશુદ્ધ અને મોંઘા પદાર્થનો આ કામમાં ઉપયોગ ન કરતા સ્વદેશમા ઉત્પન્ન થનારા અરિઠાનોજ ઉપયોગ કરવો; એટલે સ્વકીય વસ્તુ ઉપરનું આપણું અભિમાન કાયમ રહી એકંદર બધાઓનું હિતજ થશે. **અરિઠા**—તીખો, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લેખન, ગર્ભપાતકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ; અને ત્રિદોષ, ગ્રહપીડા, દાહ, શૂળ એઓનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ (૧)** અરિઠા એ મોટો **વિષનાશક** પદાર્થ છે. સર્પદંશ થાય તો અરિઠાનું પાણી કરી તેનું આખોમાં અંજન કરવું એટલે વિષ ઉતરે છે. વિષનું જોર ઘણુંજ વધારે હોય તો અરિઠાનું પાણી કરી તે પાવું, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ત્વરિત ઉતરે છે. **અફીણ, વછનાગ, સોમલ, મોરથુથુ, હરતાલ** ઇત્યાદિ કોઈ પણ વિષ પેટમા ગયું હોય તો અરિઠાનું પાણી કરી પાવું, એટલે વમન થઇ સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉતરે છે. અંજન કર્યા પછી અરિઠાના પાદડાના રસને પણ સર્વાંગે ચોળવો. અરિઠાના અંજનથી વિષ ઉતર્યા પછી આખોમાં આગ (બળતરા) થાય છે અને આખો લાલ થાય છે. તે નાશ થવાને તુરતજ આખોમા માખણ કિંવા તાજું ઘી બે ત્રણ દિવસ આજવું એટલે આંખો સારી થાય છે. કોઈપણ રોગ ઉપર અરિઠાનું અંજન કર્યાથી રોગ ઉતર્યા પછી તુરતજ આખોમા ઘી ચોપડવું એટલે બળતરા થશે નહિ. **(૨) વિંછીના વિષ ઉપરઃ**—એક અરિઠાના ફોતરાની ગોળમાં ત્રણ ગોળીઓ કરી, પ્રથમ એક ગોળી ખાઇ ઉપર થોડું ઠંડું પાણી પીવું. પછી થોડીવાર બાદ બીજી ગોળી ખાઇ થોડું ગરમ પાણી પીવું. તે પછી ત્રીજી ગોળી ખાઈ ઠંડુ પાણી પીવું, એટલે વિષ ઉતરે છે. તંબાકુ પીવાની ટેવ હોય તો તે તંબાકુની પેઠે અરિઠો ચલમમાં નાખી ધૂમ્રપાન કરવું, એટલે તેથી પણ **વિંછીનું** વિષ તત્કાળ ઉતરે છે. **(૩) કફ જાડો થઇ છાતી ભેરાઈ જાય તોઃ**—અરિઠાની છાલ ખાવી એટલે કફ પાતળો થઇ પડશે. **(૪) નળવાયુ ઉપરઃ**—અરિઠાનું પાણી કરી તે પાવું અને ફીણ પેટે ચોળવુ. **(૫) મસ્તક-રોગ ઉપરઃ**—અરિઠાનાં પાંદડાના રસમા મરી ઘસી તે રસ નાકમાં પાડવો; એટલે મસ્તકશૂળ, આધાશીશી વગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. **(૬) પ્રસૂત સ્રીઓને એકાએક મસ્તકમાં વાયુ થઇ મસ્તક જડ થાય છે અને ફરે છે, આંખોએ અંધારાં આવે છે, દાંત ચોંટી જાય છે વગેરે લક્ષણો થાય છે, એ વાયુને નંદવાયુ (અનંતવાત) કહે છે. એ ઉપરઃ**—અરિઠાના ફીણનું અંજન કરવું એટલે વાયુના ઝાટકા બંધ થાય છે. પછી આખોમાં માખણ અગર ઘી બેત્રણ દિવસ ચોપડવું. **(૭) ઉષ્ણતાને લીધે શરીર ઉપર લાલ અને પસરનારાં દરાજ જેવાં ચાઠાં થાય છે તે ઉપરઃ**—અરિઠાનું ફીણ ચાઠાં ઉપર દિવસમા બેત્રણ વાર ચોપડી ઘડીવારસુધી અંજન જીરવવું. પછી ગરમ પાણીવડે તે જગા ધોઇ નાખવી એટલે તે ચાઠા સારા થાય છે. **(૮) તાપમાં ફરી આવ્યાથી પગે બળતરા થતી હોય તોઃ**—અરિઠાનું ફીણ ચોપડવું. **(૯) વાળા ઉપરઃ**—અરિઠાની અંદરનુ મગજ અને હિંગ ગરમ કરી બાંધવી. **(૧૦) અપસ્માર ઉપરઃ**—અરિઠા લીંબુના રસમાં ઘસી તેનું નસ્ય દેવું. **(૧૧) મૂર્ચ્છા* અને તિડક ઉપરઃ**—અરિઠા ચોળી તેનું ફીણ નીકળે તે પેટે અને પગે ચોળવું અને પીવું. **(૧૨) રક્તગુલ્મ ઉપરઃ**—અરિઠાના પાણીમા કડવી વૃંદાવનીનાં મૂળ ઘસી પાવા, એટલે રક્તગુલ્મ ગરી પડે છે. **(૧૩) ધનુર્વાત જેવો ઢોરોને મુરડી કિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે ઉપરઃ**—અરિઠાનું ફીણ કાઢી બંને આંખોમા અંજન કરવું. ગુણ આવ્યા પછી ત્રણ દિવસ નિત્ય આખોમા માખણ ચોપડતા જવું. **(૧૪) ઢોરને સર્પદંશ થાય તોઃ**—અરિઠાના ફીણનું અંજન કરવું અને અરિઠાનું પાણી એક શેર સુધી પાવું.

* અહીં ભાષાન્તરકારે મ૦ મોડશીનો અર્થ કેટલીક જગાએ મૂર્ચ્છા કર્યો છે અને કેટલીક જગાએ એનું એ નામ પણ અપાયુ જણાય છે; પરંતુ મૂર્ચ્છાનો રોગ એનાથી જૂદો છે. મોડશીનો ખરો અર્થ ગુ૦ કોગળિયું, મરકી, મહામારી, નાખ્યુ અને અંગ્રેજીમા કૉલેરા થાય છે. તેમજ તિડકનો અર્થ હાથપગ અને કલેજામાં થતી ચટકા જેવી વેદના (તણખા નાખવા) થાય છે. સામાન્ય રીતે દરદ થાય છે એમ પણ કહેવાય છે.

૩૧ અષ્ટવર્ગ-જીવક અને ઋષભક—એ હિમાલયના શિખરોપર થાય છે. એ બે કંદ લસણના કંદ પ્રમાણે હોય છે. એનાં પાદડા બારીક હોય છે. જીવકનો આકાર કુચા જેવો અને ઋષભકનો આકાર બળદના શિંગડા જેવો હોય છે. એ બંને કંદ બલવર્ધક, ઠંડા, વીર્ય અને કફની વૃદ્ધિ કરનાર, મધુર; તથા પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, કૃશતા, ક્ષય, એઓનો નાશ કરે છે. **મેદા અને મહામેદા** એ બંને કંદ મોરંગ વગેરે સ્થળોમા ઉત્પન્ન થાય છે. જે કંદ નખથી કાપી શકાય છે અને જેમાંથી મેદ ધાતુના જેવો રસ નીકળે છે તે મેદા; અને તેજ પ્રમાણે જે સફેદ કંદ હોઇ આદા જેવો હોય છે તે મહામેદા તે પહેલાં સફેદ રંગનો હોય છે. એ બંનેના વેલાં હોય છે. **મેદા અને મહામેદા**—એ ગુરુ, મધુર, વીર્યવર્ધક, સ્તન્ય (સ્તનમા દૂધ વધારનાર), કફવર્ધક, શરીરમાં તત્ત્વની વૃદ્ધિ કરનાર, શીતળ, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાનજ્વર વગેરેનો નાશ કરનાર છે. **કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી**—જે ઠેકાણે મેદા અને મહામેદા થાય છે તેજ ઠેકાણે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીની ઉત્પત્તિ થાય છે. કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીના કંદ આસ્કંદના (આસન) કંદ પ્રમાણે હોય છે. તેમાંથી દૂધ ઝરે છે અને તેનો વાસ આવે છે. કાકોલીનો વર્ણ કિંચિત કાળો હોય છે અને ક્ષીરકાકોલીનો ધોળો હોય છે. બન્ને **કાકોલીઓ** શીત, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ, શરીરમાં ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર; અને વાયુ, દાહ, રક્તપિત્ત શોષ, જ્વર, એનો નાશ કરનાર છે. **વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ**—વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એ બંને કંદ કોરોમાંડળ દેશમા ઉત્પન્ન થાય છે. એના વેલા હોય છે. આ કંદને છિદ્ર હોઇ એના ઉપર ધોળા કેશ હોય છે. ઋદ્ધિનો કંદ ગાંઠ જેવો હોઇ, એના ફળ વામાવર્ત હોય છે; અને વૃદ્ધિના ફળ દક્ષિણાવર્ત હોય છે. **ઋદ્ધિ** એ બલવર્ધક, ત્રિદોષઘ્ન, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ, પ્રાણરક્ષક, ઐશ્વર્યકારક અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **વૃદ્ધિ** એ ગર્ભપ્રદ, શીત, પુષ્ટિદાયક, મધુર, વીર્યવર્ધક અને રક્તપિત્ત, ક્ષત (વ્રણ), કાસ, ક્ષય, એઓનુ નાશક છે. આ અષ્ટવર્ગ—પ્રતિનિધિ, રાજાને પણ દુર્લભ છે, એટલે વૈદ્યોએ તત્સમાન ઔષધ આપવુ. મેદા અને મહામેદા એ ન મળે તો શતાવરી આપવી. જીવક અને ઋષભક ન મળે તો ભુય (ભુરૂ) કોળું આપવું. કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી, એ ન મળે તો આસ્કંદ આપવી. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એના અભાવે ડુકર કંદ આપવો.

૩૨ અસાણા (આસન)—સં૦ હિં૦ આસન. કો૦ પાલે હસાણી. ક૦ હિરિયહોન્નેયબરનું. મ૦ અસાણા, થેર બિબલા.

એ ઝાડ મોટા વધે છે. એના લાકડા ઇમારતના કામમા ઉપયોગી છે. અસાણાના પાંદડાં મોટાં હોઇ લાબા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર બારીક ફળો આવે છે. કાચાં ફળોનો રંગ લીલો હોય છે. પછી પીળો થતો જઇ પાકયા પછી કાળો થાય છે. એ ફળો સ્વાદમા કડવા હોય છે. અસાણાની અંતર્છાલ લાલ રંગની હોય છે. **અસાણા**—એ ભેદનીય, મૂત્ર-સંગ્રહણી અને કુષ્ઠ એનો નાશ કરે છે. **(૧) અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર**:—અસાણાની છાલનું ચૂર્ણ સાકરમા આપવુ અથવા પાણીમા છાલ વાટી પાવી.

૩૩ અસાળીઓ—સં૦ મ૦ આડલિવ. હિં૦ હાલો. ફા૦ હાલમ તુખ્મતરાતેજક. અ૦ હબુરરશાદ, હાકમ, બજરૂલ જીરજર. ઇં૦ કૉમનક્રેસ. લા૦ લેપીડીઅમ, સેટીવ્યૂમ.

અસાળીઆના ઝાડ ખાનદેશમા નદીના અથવા ઝરાના કિનારાપર વાવે છે. એ ઝાડ નાનાં થાય છે. અસાળીઆનો રંગ રાતો હોય છે. તે બારીક અને ચપટા હોય છે. તે ઉષ્ણ, કડવા અને પુષ્ટિદાયક છે. ત્વચાના દોષ, વાયુ અને ગુલ્મ, એનો નાશ કરનાર છે. **(૧) અસાળીઆની ખીર**—પ્રથમ દૂધ ઉકાળી તેમા અસાળીઓ નાખવો અને તે ખીર જેવું થાય એટલે તેમા ગોળ અથવા સાકર નાખવી, એટલે એ તૈયાર થાય છે. એ ખીર વાયુનો નાશ કરે છે અને કમરને જોરાવર અને ધાતુપુષ્ટ કરે છે. આ ખીર બાળક છોકરાંની માતાઓને વધારે દૂધ આવવાને આપે છે. **(૨) વાયુના યોગથી જુલાબ થવા લાગે તો**:—અસાળીઆનુ ચૂર્ણ ખાંડમાં આપવું એટલે બંધ થાય છે. **(૩) અસાળીઆનો લેપ**:—ચામડીનો દોષ અથવા લોહી બંધ થયું હોય તો કિંવા વાયુએ કરી સાંધામાં કળતર થતુ હોય તો અસાળીઓ પાણીમાં મેળવી લેપ કરવો એટલે તે ચોંટી જઇ સારૂં થાય છે. **(૪) કટીશૂળ અને ગૃધ્રસી વાયુ ઉપર**:—અસાળીઆની ખીર ગોળ અથવા સાકરમાં બનાવી

આપવી. (૫) **હેડકી ઉપરઃ**—અસાળીઓ વાટી પાણીમાં પલાળી રાખી ગાળીને આપવો. (૬) **ધાતુપુષ્ટિને માટે અસાળીઆના લાડુઃ**—નવું નાળીએર લઇ તેના કોપરાને ઝીણું કરી તેમાં કોપરાના પ્રમાણથી ગોળ અને અસાળીઓ નાખી, ગોળ મળી જાય ત્યાસુધી તેનો પાક કરી, પછી ઠંડું થયા બાદ તેના લાડુ વાળી ખાવા. **બીજો પ્રકારઃ**—૧૦ તોલા અસાળીઓ લઇ ઘીમાં શેકવો. પછી ઘઉંનો રવો પાકો શેર એક તથા અડદનો લોટ પાકો ૦॥ શેર લઈ ઘીમા શેકવો. પછી ઘી પાકો શેર એક લઇ, ઘી અને સાકરનો પાક કરી, તેમાં તે લોટ અને બેદાણા, (લાલ દ્રાક્ષ) બદામ, ચારોળી, પીસ્તા, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, પીપળીમૂળ, એ નાખી ચોસલા પાડવા અથવા લાડુ કરવા. ચોસલાં પાડવા માટ અસાળીઓ નીચે નાખી પછી તે ઉપર પાક રેડી પાડવા. આ પાક ઠંડી ઋતુમા ખાવો. પૌષ્ટિક છે.

૩૪ **અળઇ.**—એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમા પુષ્કળ થાય છે. કોકણમા પણ ઘણા છે. એ ઝાડ શુમારે માથોડું ઉંચું વધે છે. એના પાદડાં ઘણાં મોટાં નથી હોતાં. એ પાંદડાનો આકાર કાંઇક કુંવાડીઆંના પાંદડા જેવો હોય છે. અળઇની છાલ ઘણીજ ઠંડી છે. અળઇને "ઓવી" એમ પણ કહે છે. (૧) **કોઇ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર**—અળઇનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો એટલે ત્રણ દિવસમા ગાઠ બેસી જશે. (૨) **મુખરોગ ઉપરઃ**—અળઇના ઝાડની છાલ મોઢામાં રાખવી અને મોઢું ગળતું રાખવું.(૩) **ઇંદ્રિયના અંદરના ભાગમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપરઃ**—અળઇની છાલનો રસ બે તોલા કાઢી તેમાં જીરૂ અને ખડીસાકર નાખી આપવું. (૪) **મધુમેહ ઉપરઃ**—અળઇની છાલનો કાઢો કરી હમેશાં રાત્રે સૂતી વખતે પી જવો. (૫) **આંબ-રક્તયુક્ત અતિસાર ઉપર.**—અળઈની છાલ વાટી આપવી. **બીજો પ્રકાર**—અળઇના ઝાડને કુહાડાથી ઘા કરી તેમાથી જેરસ નીકળે તે બાટલીમા ભરવો. પછી એ રસ નિત્ય સાકર સાથે આપવો; અથવા એની છાલનો કાઢો કરી ખડીસાકર સાથે આપવો.

૩૫ **અળવી**—સં૦ આલુક. મ૦ અળુ. હિં૦ આલુ. વ૦ ઘોપા. ક૦ ગેણસુ તે૦ સ્યામકુર્રી. અ૦ હુયાં, કલકાશ. ઈં૦ ગ્રેટલિવ્ડ, કેલેડીઅમ. લા૦ એરેમઇંડીકમ.

અળવીના કંદ હોય છે તેમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. અળવીમાં અનેક જાતો છે. રાજાળુ, ઘાવૂઅળુ, કાળાં અળુ, પાનઅળુ, રૂખઅળુ (વૃક્ષ ઉપરનું અળુ). માઠીઅળુ, મુડળેઅળુ, ગિમઅળુ અને રામઅળુ (તેરી). સર્વમા કાળા અળુ ઉત્તમ છે. અળવીની ભાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કેટલીક અળવીને મોટા કાદા હોય છે અને કેટલીકને ઝીણા કાંદા હોય છે. તેને બાફી અથવા શાક કરી ખવાય છે. અળવી સાધારણરીતે શીતળ, અગ્નિદીપક, મલાવષ્ટંભક, બળની વૃદ્ધિ કરનાર તેમજ સ્તનમા દૂધ વધારનાર છે. અળવીના સેવનથી મળમૂત્ર પણ પુષ્કળ થાય છે અને કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે. અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. આ કંદમાં ધાતુ વધારવાની પણ શક્તિ છે.* (૧) **કુરષાના વિષ ઉપરઃ**—અળવીનો પાલો અને મરી વાટી ખાવાને આપવા તથા ભારંગીનો રસ પાવો અને માથું વગેરે ઠેકાણે ચોળવો. (૨) **ખડક ઉપરનો કોળ કરડયો હોય તોઃ**—ઝાડ ઉપરના રાજાળુનાં મૂળ શેકીને વાટી તેની બોર જેવડી ગોળી ખાવી. ઉતાર-ઘી. (૩) **નળવાયુ અને તિડક ઉપરઃ**—અળવીના પાદડાનો રસ આપવો. દિવસ ૩. (૪) **વાળાના ગોળામાટેઃ**—અળવીના પાદડા દાંડાસુદ્ધાં બાફી તેનું પાણી ઘી નાખી આપવું. દિવસ ૩. (૫) **પિત્તને માટેઃ**—અળવીના પાલાનો રસ જીરાની ભૂકી નાખી આપવો. (૬) **સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવાને માટે**—અળવીનું શાક હમેશાં ખાવું, ઘણું ખાવું નહિ. (૭) **કૃમિ ઉપરઃ**—રાન અળવીનો કાદો બાળી તેની રાખ પાણીમાં અગર મધમાં આપવી. (૮) **ફોલ્લા ફુટવા માટેઃ**—અળવીના દાંડા બાળી તેની રાખ તેલમા કાલવીને ચોપડવી.

૩૬ **અળશીઃ**—સં૦ અતસી. મ૦ અળશી,:જવસ. હિં૦ અલસી. ક૦ અગસી, અતસીબિઉ. તૈ૦ અલસી. તા૦ અલવિરાઇ. ફા૦ તુખ્મેકતાન. અ૦ બજરૂલકતાન. ઈં૦ લિન્સીડ. લા૦ લિનિસીમિના.

* એ એક ગોળ કંદ છે. એનો સ્વાદ ફીક્કો છે. એ દીર્ઘપાકી (ઘણીવારે પાચન થનારા) અને આમાશયને નુકસાનકારી છે. એનો ઉતાર માંસ અને ગરમ મસાલો ચુનાની હકીમો માને છે.

એના છોડ હાથભર (૧ા–૨ ફુટ) ઉંચા વધે છે. અળશીનું તેલ કાઢવામાં આવે છે. તે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. આ દેશમાંથી હજારો ખાંડી અળશી દર સાલ વિલાયતમાં જાય છે. ત્યા તેનું તેલ કાઢી તેનો રોગાન બનાવે છે અને તેજ પાછો અહીં વેચવા મોકલે છે. રોગાન ઘણોજ મોંઘો હોય છે, તેથી તે બદલ ઘણાજ પૈસા અહીંથી વિલાયતમાં જાય છે. આવી રીતે આ દેશના સેંકડો ઉદ્યોગો ડૂબવા લાગ્યા છે; પરંતુ આપણા લોકો ગાઢ અંધકારમાં હોવાથી તેઓને આવી કાંઇજ વાતો દેખાતી નથી એ મોટી શોચનીય વાત છે. લોકોએ જાગૃત થઈ આ વાતનો કંઈ પણ વિચાર કરવો, એટલે "**પથ્થર કરતાં ઈંટ સુંવાળી**" એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓનું કાંઇક પણ હિત થશે. અળશી શેકી તેની ચટણી કરે છે તે સારી થાય છે. અળશીનાં તાજાં જીંડવાંની ચટણી ઘણી સ્વાદિષ્ટ થાય છે અને જીંડવાં અથાણામાં પણ નાખે છે. અળશીના છોડમાંથી પણ રેષા નીકળે છે; પરંતુ આળસાઇથી કિંવા બેપરવાઇથી અહીં ઘણું કરી તે કાઢતા નથી. એ રેષાઓના શણનાં જેવાં વસ્ત્રો થાય છે.

આ છોડ સીધો અને નાજુક હોઇ એને ઉભી સળીઓના બારીક, લાંબાં અને એક એકના અંતરે પાન આવે છે. તેનાપર ઉદા રંગના ઘંટ (ટોકરા) ના આકારનાં ફૂલો આવે છે. બીજાં ધાન્યો પ્રમાણે આનું વાવેતર કરવાથી તે ઉગે છે. એના ઉપર ગોળ દડા પ્રમાણે ફળ થાય છે. તેમાં દશ દશ ખાનાં હોઈ દરેકમાં એક એક ચકચકિત બી હોય છે. સંસ્કૃતમાં જેને "સણ" કહે છે તે ખરો 'સણ' આના રોપા ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક અર્વાચીન શોધકોએ આનું મૂળ ઉત્પત્તિ-સ્થાન મિસર અને કેટલાકે યૂરોપમાંના બીજા દેશ જણાવ્યા છે, અને ત્યાથી તે હિંદુસ્તાનમા આવી એવો પોતાનો મત બતાવ્યો છે; પરંતુ એ નિર્ણય નિરાધાર છે. ચરક અને સુશ્રુત એ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અળશીનો ઉમા, અતસી, ક્ષૌમ ઇત્યાદિ નામોથી ઠેકાણે ઠેકાણે ઉલ્લેખ કરેલો હોઇ ત્યારથી હમણાં સુધી સરખો ઉપયોગ કરેલો છે. તેમના કરતા પ્રાચીન એટલે મનુ, યાજ્ઞવલ્કયાદિની સ્મૃતિઓમાં ઉપનયન (યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર) પ્રકરણમાં ક્ષત્રીઓને ક્ષૌમ (અળશીના વાકના) વસ્ત્રો ધારણ કરવાવિષે વિધાન કરેલ છે. મહાભારત અને રામાયણમાં પણ ક્ષૌમ વસ્ત્રોનો ઠેકાણે ઠેકાણે ઉલ્લેખ દેખાય છે. (ચીનમા "ચુમા" નામનું એક કાપડ છે તે વાક (કહેવરાવેલા રેષા–સરખુંજ હોય છે.) આઇન–ઇ–અકબરી નામના અકબરશાહની કારકીર્દિના ગ્રંથમા બ્રહ્મ-ચારીના વેશમાં વાકના કપડાની ટોપીનો નિર્દેશ કરેલો જણાય છે. સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયમાં સેવની તૈયાર કરવામાટે અળશીના સૂત્રનો ઉપયોગ કરવાસંબંધી કહે છે કે.–" **सणजक्षौम सूत्राभ्यां स्नाय्वा वालेन वा पुनः**" આ સર્વ પ્રકાર ઉપરથી આ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે અળશીનું વાવેતર હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન કાળથી થાય છે અને તેના રેષાથી વસ્ત્રો બનાવવાની પ્રણાલી (રૂઢિ)પણ પ્રાચીનકાળથી ચાલતી આવે છે; પરંતુ અહીં બસો વર્ષથી અળશીનો વાક કાઢવાનો રિવાજ બંધ પડયો છે. આ વાતબદલ અનેક પૂરાવા મળે છે.

અળશીનો ઔષધિમા અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. તે સિવાય ઉદ્યોગ–ધંધાસંબંધીમા પણ હિંદુસ્તાનને માટે તે ઘણા મહત્વની છે. તેલનો રંગ, છાપવાની શાહી, જમીન ઉપર પાથરવાના વેલબુટ્ટીદાર રંગીન કાપડ, કૃત્રમ (બનાવટી) ઇન્ડીઆ રબર, તેલનાં વાર્નિશ, નરસાબુ ઇ૦ કરવાના કામમા આનો અતિશય ઉપયોગ થાય છે. યંત્રમાં લગાડવાના કામે એ બહુજ વપરાય છે. **બેલતેલ** નામનું જે પ્રસિદ્ધ વિલાયતી તેલ બજારમાં વેચાતું મળે છે, તે અળશીનું-જ ઉકાળેલું તેલ છે. ઇંગ્લાંડમાં અળશી ઘોડાઓને ખાવા આપે છે. અળશીના લોદા ઢોરોને ખવરાવે છે. અળશીનાં ડાંડલાં ઉપરથી જે વાક નીકળે છે તેનાં ઉત્તમ વસ્ત્ર બને છે. 'લિનન' અને 'કેમ્બ્રિજ' નામના વિલાયતી કાપડ અળશીના વાકથીજ બનાવે છે. લિનન કરતાં કેમ્બ્રિજ ઘણું ઝીણું અને ઉમદા હોય છે. આ કાપડ ઇંગ્લાંડમા તૈયાર કરે છે. અળશીનાં સૂકવી રાખેલા ડાંડા કાગળ બનાવવાને ઉપયોગી થાય છે. એના લોંદા દુઝણાં ઢોરોને ખાવા આપવાથી તે ઘણા દિવસસુધી દૂધ આપે છે; અને તે દૂધ ઉપર માખણ પણ ઉમદા પ્રકારનું આવે છે. આ ઝાડમાંથી બીજા અનેક

પ્રકારના ફાયદાવાળા ધંધા થવા જોગ છે. આપણે અહીં અળશીનું સ્વતંત્ર વાવેતર નહિ કરતાં સરસવ અથવા રાઇ સાથે તે વાવે છે; તેથી એકલી અળશી મળતી નથી. તેમાંથી સરસવ અને રાઇનું મિશ્રણ હોવાથી તેલ સારૂં નીકળતું નથી અને તે તેલમાથી બનનારા વાર્નિશ, રંગ વગેરે પદાર્થ પણ ઉત્તમ તૈયાર થઈ શકતાજ નથી. પૂર્વે હિંદુસ્તાનથી તેલ વિલાયતમાં જતું હતું; પરંતુ તે હલકી પ્રતનું લાગવાથી તેનો ઉત્તમ ખપ નહિ જેવો થયો અને ભાવ પણ ઘણો ઓછો આવવા લાગ્યો; તેથી તેલ મોકલવુ બંધ પડયુ. આથી ફક્ત બી રવાના થાય છે. અળશીનું તેલ અને બી એનો પણ કવચિત્ ખાવા માટે ઉપયોગ થાય છે.

અળશીની મુખ્ય બે જાતો છે. એક ધોળી અને બીજી રાતી. રાતીમાં વળી નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે. ધોળા બીમાથી સેંકડે ૩૫· ૧ ના પ્રમાણથી તેલ નીકળે છે મોટી જાતિનાં રાતાં બીયામાથી સેંકડે ૩૧: ૨ અને નાનીમાથી ૨૯: ૬ આ પ્રમાણે નીકળે છે. સરાસરી સેંકડે ૩૦ ટકા પ્રમાણે એટલે ૧૦૦ મણ બીયાંમાથી ૩૦ મણ તેલ નીકળે છે.

ઔષધિપ્રયોગ—રંગારી લોકોને સફેદ રંગનું કામ કરતાં શીશાનો અંશ પેટમાં જવાથી પેટમા દુઃખ થાય છે, તેના ઉપર અળશીનુ તેલ રામબાણ છે, એવો અનુભવ એક **ગાલેશ્કી** નામના રૂશીયન વૈદ્યે જાહેર કર્યો છે. યૂરોપમા કવચિત જળમાર્ગનો સોજો અને કફાશયના ઉપરના ભાગનો અંદરનો સોજો સારો કરવાને ચ્હા જેવો અળશીનો ફાંટ તૈયાર કરીને આપે છે. અંગ્રેજી 'સૅલિડ ઑઇલ ' ના બદલે અળશીના તેલનો ઉપયોગ થઇ શકે છે. સૅલિડ ઑઇલ પ્રમાણે અળશીના તેલમાં પણ મલમ કરી શકાય છે. સોડા અને પોટીસ મેળવીને સાબુ પણ બને છે. એની પોટીસ તૈયાર કરવાની રીત એવી છે કેઃ-અળશીના લોટ ઉપર એકદમ ખળખળતું ઉનું પાણી નાખી તે હલાવવું. ટાઢું પાણી નાખેલ પોટીસ સારી થતી નથી. હકીમોના મત પ્રમાણે અળશી પેટમા નુકશાનકારક છે. તેટલા માટેજ તેની સાથે મધ અને ધાણા ખાવાને બતાવે છે. અળશીનું તેલ રેચક છે. અળશીની એક જાત પશ્ચિમ ઘાટ ઉપર અને કલકત્તા પાસે ઉત્પન્ન થાય છે. તેને ઇંદ્રી કહે છે એમ ડૉ૦ મંત્રીનો મત છે. **અળશી**—મધુર, સ્નિગ્ધ, કડવી, બલકારક, પાકકાળે તીખી, ગુરુ, વાતકર, કફકારક, ઉષ્ણ અને દૃષ્ટિ, શુક્રરોગ, શુક્રદોષ, પૃષ્ઠશૂળ અને પિત્ત, એઓનો નાશ કરે છે.[૧] એનાં પાંદડાંનું શાકઃ—વાત, કાસ, કફ એ ઉપર હિતકારક છે. **(૧)ઉંઘ ન આવતી હોય તો**ઃ-અળશીનું અને એરંડાનું તેલ સમભાગ એકત્ર કરી કાસાના વાસણમા કાંસાના પાત્રવડે ખલી તેનું અંજન કરવું એટલે ઉંઘ આવે છે. **(૨) બદ કિંવા ગુમડું વગેરે પાકવા માટેઃ**—અળશીનો લોટ કરી દૂધમાં કાલવી તેમાં થોડી હળદરની ભૂકી નાખવી; અથવા પાણીમા કાલવી હળદરની ભૂકી નાખી સારૂં બાફી, સહેવાય તેટલી ગરમ પોટીસ ગોઠ ઉપર બાંધવી. એ પ્રમાણે ૫—૭ વાર પ્રતિવારે ગરમ બાંધવી. એ પોટીસ ઉપર ખાવાનું પાન બાંધવું. એજ પ્રમાણે શણના બી અને ઘઉંની પોટીસ થાય છે. **(૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ**—અળશીનું તેલ અને ચૂનાનું નીતર્યું પાણી એકત્ર કરી ચોપડવું. **(૪) મૂત્રદાહ ઉપર**—અળશી ચાર તોલા લઇ તેમા ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારી રીતે ઉકાળી ખાવા આપવી. (૫) **ગુદામાં હરસના મસા સૂજી ત્રાસ આપતા હોય તો**ઃ—અળશીનું તેલ દર વખતે ૫ તોલા પ્રમાણે દિવસમા બે વખત લેવાથી ઝાડો સાફ થઇને મસા હલકા પડે છે. **(૬) પ્રમેહ, પેશાબની બળતરા અને મૂત્રમાર્ગના તમામ રોગ ઉપરઃ**—અળશીનો કાઢો અથવા સાકર મેળવીને અળશીનું ચૂર્ણ આપવું; અથવા અળશી અને જેઠીમધ એ ખળખળતા ઉના પાણીમા ચાર કલાક ભીજવી રાખી (ઉપર ઢાકણું ઢાંકવું) અને થોડું થોડું આખો દિવસ આપવું. **(૭) છાતીમાં કફ ભરાઈ ગયો હોય અથવા ફેફસાંનો સોજો હોય તો**ઃ—અળશીનો લોટ તવા ઉપર રાખીને તેનાથી શેક કરવો. **(૮) પેટમાં મરડો થાય તે ઉપરઃ**—અળશીનો કાઢો

૧ અળશી એ દૃષ્ટિ, પાચનશકિત અને વૃષણને નુકસાન કરે છે. એનો ઉતાર ધાણા, સિકંજિબીન અને મધ છે; પ્રતિનિધિ-મેથી અને માત્રા ૧૦ માસાની છે.

આપવો. (૯) **લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે ઉપર અથવા સગર્ભા સ્ત્રીને પહેલા મહિનામાં ઉલટી અને ચક્કર આવે તે ઉપર:**—અળશીના કાઢાથી ફાયદો થાય છે.

૩૭. આકડો:—સં૦ અર્ક. મ૦ રૂઈ. હિં૦ આકડા. બં૦ આકંદ. ક૦ યકકે. તા૦ અર્ક. તુ૦ યેક્કામેલ. મલા૦ યેરિકુ. તૈ૦ નિલાજીલ્લીડે. ફા૦ ખુર્ક. અ૦ ઉષર. ઈં૦ જાઈગેંટિક્ સ્વૉલોવર્ટ.

આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાદડા જાડા અને વડનાં પાંદડા જેવડા મોટાં હોય છે. આકડો એ હવનીય દ્રવ્યોમાહેનું એક દ્રવ્ય છે. આકડાને ફૂલ અને ફળ આવે છે. ફળ પાકવાથી અંદરથી રેશમ જેવું મૃદુ રૂ નીકળે છે. તે ઉપયોગમા આવે છે. એના લાકડાના કોલસા ઘણા હલકા હોવાથી દારૂ બનાવવામા તેનો ઉપયોગ થાય છે. સાધારણ અંગ દુઃખતું હોય તો આકડાનું દૂધ ચોપડે છે. એના પાંદડા મૃદુ હોવાથી કેટલાક વર્ષો પહેલા એ પાદડા મોઢી અક્ષરો ચિતરવાના કામમાં લેતા હતા; પરંતુ હમણા કાગળની વિપુલતા હોવાથી તેનો ઉપયોગ કોઈ કરતું નથી. **આકડો**—સારક. અને ગરમ છે; અને વાયુ, કોઢ, ખરજ, વિષ, પ્લીહા, ગુલ્મ, અર્શ, યકૃત્, શ્લેષ્મોદર, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે.+ **ઉપયોગ:—(૧) વાયુથી અંગમાં સણકા આવતા હોય તો:**—આકડાનાં પાંદડાનો

+ આકડાની ધોળી અને રાતી એવી બે જાતિ છે. કેટલાક ધોળા આકડાનેજ મંદારતરિકે સ્વીકારે છે; પરંતુ પંડિત નરહરિજીના રાજનિઘંટના આધારે શ્રીમાન પદેજી પોતાના મરાઠી બૃહન્નિઘંટમાં નં. ૫૫૯ તથા ૫૬૦ થી ધોળો અને રાતો એમ બે આકડા તેમજ નં ૫૬૧-૫૬૨ થી મંદાર (આકડાના બીજા ભેદ) ના પણ શાર્ક રાતો મંદાર અને ધોળો મંદાર એમ બે ભેદ સ્વીકારે છે. પંડિત દત્તરામજી પણ એનેજ મળતા રહે છે. (અભિનવ નિઘંટ.)

આકડા યકૃત્ અને ફેફસાંને નુકસાન કરે છે. એનો ઉતાર ઘી, અને માત્રા ૩ માસાની છે; તેમજ એનું દૂધ ઉપવિષ છે.

આકડાના મૂળની છાલ આપવાથી શરીરની અંદરનો પ્રસ્વેદ (પ્રવાહી) ઘણોજ નીકળે છે. ચામડીના રોગમાં અને પેટની અંદરના અવયવ મોટા થયા હોય તથા પેટના કૃમિ, ખાંસી અને જલોદર આદિ રોગમાં ઉત્તમ અસર કરે છે. આકડાનું દૂધ આપવાથી તીવ્ર જુલાબ લાગે છે અને શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી રાતી થઇ જાય છે. એનાં ફૂલ પાચનશક્તિ વધારનાર, તાકત આપનાર છે. અને પેટના દર્દનો નાશ કરે છે, એમ નિશ્ચય કરેલ છે. તેમજ ખાંસી, શ્વાસ, સળેકમ અને અરૂચિમાં અપાય છે. એની જડની છાલ આકડાના દૂધમા ભીંજવીને સુકવી લેવી. પછી આ છાલને દેવતામાં નાખી એની ધુણી શ્વાસ રોગમાં લેવાથી દર્દ મટી જાય છે. શ્લીપદ અને અંડવૃદ્ધિના રોગોમાં જડની છાલ ગાયની છાશમાં ઘસીને લગાવવાથી આરામ થાય છે, એમ ચક્રદત્તમાં લખ્યું છે. મીર મહમદ હુસેન કહે છે કેઃ-આકડાનું દૂધ ચામડીને લાલ કરી પ્લાસ્ટર (ફોલ્લા) ઉઠાવનાર, કફને કાઢનાર, વાળનો નાશ કરનાર તથા બધી જાતમાં દૂધ જેવા રસોમાં બધાથી વિશેષ ગરમ (તેજ) ગણાય છે. ઔષધની રીતે દાદરને મટાડે, હરસને જડથી ખોવે અને દાંત પોલા પડી ગયા હોય અને દુઃખ થતું હોય તો એનું દૂધ મધની સાથે મેળવીને એમાં થોડું રૂ ભીંજવી દાંતના નીચે રખાય છે. મી૦ અબ્દુલ હમીદ કહે છે કેઃ—આકડાના દૂધને કોઢના રોગમાં તથા કલેજા અને બરોળ વધી ગઈ હોય તો આ પ્રમાણે આપવું. અનાજના દાણા તેમાં ભીંજવીને સુકવી તે ખાવાને આપવા. (રેચ લાગશે) સાંધાનું દર્દ અને સોજા ઉપર ચોપડવાને દૂધ સાધારણ ઇલાજતરિકે વપરાતું આવે છે. તેમજ પાંદડાં થોડાંક શેકી તે કામમાં આવે છે. શરીરના જે ભાગમાં લકવો થયો હોય તે ભાગ ઉપર પાદડાં તેલમાં શેકીને તે તેલ ચોળવું. વ્રણમાં અંકુર (રૂઝ) ન આવતું હોય તો સૂકાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ નાખવાથી બહુજ જલદી અંકુર આવે છે. ડૉ૦ એન્સીલ કહે છે કેઃ--આકડાનાં પાદડાં અને મૂળમાંથી જે દૂધ જેવો રસ નીકળે છે; તે સૂકાયા બાદ આપવાથી બહુજ જલદી જુલાબ લાગે છે અને શરીરને સુધારનાર ગણાય છે. તામીલ વૈદ્ય આને સફેદ કોઢમા અત્યંત ગુણકારી માને છે. મિ૦ પ્લેફેર છાલમાં શરીર સુધારવાનો, જાગૃત કરવાનો અને શરીરમાથી બિગાડ કહાડવાનો ગુણ બતાવે છે ડૉ૦ ડીમક છાલમાથી નીકળેલ દૂધ અથવા રસને સુકવી આપવાથી ઉત્તમ અને આધક ગુણકારક કહે છે ડૉ૦ ડંકનના મત પ્રમાણે એમાં ઉલટી કરવાનો ગુણ છે ચરકાચાર્યે એને ભેદનીય, પ્રસ્વેદ લાવનાર, ઉલટી કરાવનાર, કફહર, યોનિદોષનાશક, પીચકારી મારવાને ઉપયોગી, અને એનાં બીજ મૂત્ર લાવનાર હોવાનું નિશ્ચય કરેલ છે. સુશ્રુત પણ કૃમિહર, વ્રણશોધક, વાતવિકારનાશક ગણાવે છે.

ઉનાળાના તાવમાં લોકો એનાં પાંદડાને શેકીને રસ કાઢી શરીરે ચોપડી પરસેવો લાવે છે એથી તાવ જાય છે. દુઃખતા માથા ઉપર એનાં પાંદડા ઘી ચોપડી શેકીને બાંધે છે. ઉનાળાની લુખમાં દેવતાના કોલસા ઉપર એનાં પાદડાં ખૂબ પાથરી તેને તપવા દઈ તેનાપર દરદીને ઉભો રાખી તેના ઉપર ગાયની છાશ નાખતા જાય છે, અને તે પાંદડાં ખુંદાવે છે; આથી પણ એ લુખનો તાવ સત્વર પલાયન કરે છે આને લાંછો આપી કહે છે. આમ બુદ્ધિ-

શેક કરવો. (૨) **ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર:**—આકડાનાં ફૂલમાંના કાટા (રવાઇડાં) અને મરી એકત્ર વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે આપવી. અથવા આકડાની કુંખો અને ફૂલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમાં પાક કરી ખવરાવવો. (૩) **કમળા ઉપર:**—આકડાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી નાકમા તેનું ટીપું પાડવું. (૪) **આકડાના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૫) **મસ્તક વાયુ ઉપર:**—આકડાના પાકેલા પાદડા માથે બાંધવા. (૬) **આદાશીશી ઉપર:**—આકડાના મૂળનો ધુમાડો નાકે સુઘવો. (૭) **અપસ્માર અને ચઢેલું મસ્તક ઉતરવા માટે:**—આકડાના દૂધમા વગડાઉ છાણાની (અડાયાની) રાખ ભીજવી સુકવવી અને તે છીકણી પ્રમાણે સુંઘવી; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર-ઘી સુંઘવું. (૮) **કુતરાના વિષ ઉપર:**—આકડાનું દૂધ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો. (૯) **સોજા ઉપર:**—લોદકાટ અને આકડાનાં પાદડા ભેંસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) **સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવા. આકડાના કુમળા પાદડા ૬-૭ લેઇ તેનો રસ કાઢી ઘી નાખી પાવો. (૧૧) **ઘુંટણ રહી ગયા હોય તો:**-આકડાનું દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવું. (૧૨) **હરસ ઉપર:**—આકડાનાં અને આમલીના લાકડાનો અગ્નિ કરી તે ઉપર અજમો નાખી તેની ધુણી મસાને આપવી. (૧૩) **તાઢીયા તાવ ઉપર**—આકડાના કુમળા પાદડા પાનમા ખાવા. (૧૪) **કર્ણશૂળ ઉપર**—આકડાના પાકેલા પાદડાને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકવા અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમા પાડવો. (૧૫) **ગંડમાળા ઉપર:**—આકડાના દૂધમા હીરાકશી અથવા કોલિંજન ઘસી લેપ કરવો (૧૬) **ગુડઘી ઉપર:**—આકડાનું દૂધ ચોપડવું. (૧૭) **સ્લીપદ** (પગ કિંવા હાથ જાડા થાય તે) **રોગ ઉપર:**—આકડાના મૂળ કાજીમા વાટી લેપ કરવો. (૧૮) **વિંછીના વિષ ઉપર**—આકડાનુ મૂળ ઘસીને ચોપડવુ. (૧૯) **મોઢા ઉપર કાળાશ હોય છે તે ઉપર લેપ**—આકડાના દૂધમા હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨૦) **કર્ણશૂળ ઉપર**—આકડાના અંકુર લાવી લીમડાના રસમા વાટી તેમા થોડું તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી ગોળો કરવો. પછી થુરિયાનુ લાકડુ થોડુ કોતરી તેમા તે ગોળો ઘાલી તેની આસપાસ થુરિયાના પાદડાં વીંટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી પુટપાકકૃતિએ હલકો અગ્નિ દેવો. પછી તે ગોળો બહાર કાઢી પાદડા દૂર કરી કાષ્ઠસુદ્ધા પીલી, રસ કાઢી તે કિંચિત્ ગરમ કરીને પછી કાનમા પાડવો. એટલે દુસ્તર કર્ણપીડા દૂર થશે. (૨૧) **સર્પના વિષ ઉપર:**—આકડાના ઝાડના પાદડા આકડાના દૂધમા વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી પ્રત્યેક ઘડીના અંતરે આપવી અથવા મૂળ ઘસી પાવા. (૨૨) **શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટે:**—આકડાના મૂળ આકડાના પાદડામા વીંટાળી અંબોડામા ખોસવા. પ્રસૂત થયા પછી તુરત છોડી નાખવા. (૨૩) **મૂત્રાઘાત** ઉપર.—આક-ડાના દૂધમા બાવળની છાલનું થોડું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તે મિશ્રણ ડુંટીની આસપાસ અને પેડુએ ચોપડવુ. એ યોગથી ચાર ઘડીમા મૂત્ર છૂટશે.(૨૪)**બદ ઉપર અને હરેક ગાંઠ ઉપર અનુભવસિદ્ધ ઉપચાર**—આકડાના દૂધમા કાથો અને રેવચીનો શીરો ઘસી ચંદન જેવુ જાડું, ગાઠ ઉપર દિવસમા બે વાર એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લેપ કરવો એટલે ગાઠ નરમ પડી બેસી જશે.(૨૫)**શ્વાસકાસ ઉપર.**—આકડાનાં પાદડાનો રસ એક તોલો કિંવા બે તોલા પાવો; એટલે ઉલટી થઇ કફ, પિત્ત પડશે. ઉતાર-ઘી અથવા ઘી અને ભાત. (૨૬) **વાળા ઉપર:**—આકડાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨૭) **સોજો, વાયુ અને ત્રિદોષ ઉપર:**—આકડાનાં પાદડા અને લોદકાટ ભેંસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૨૮) **રક્ત ગુલ્મ ઉપર:**—આકડાનાં ફૂલ તેલમા તળી ખાવા એટલે ગુલ્મ ઓગળી, રક્તસ્રાવ થઇ નીકળી જાય છે. (૨૯) **વાતરોગ ઉપર અર્કાદિ ક્વાથ**—અર્કનાં મૂળ, ધમાસો, કરીઆતુ, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, વજ, અરણી, શરગવો, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રા, સુંઠ, અતિવિષ, ભાગ એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે તીવ્ર ત્રિદોષ, વાયુ, દાત બંધ થઇ જવા, અંગમાંનું

પૂર્વક યોજના કરવાથી આકડો મહાન ઔષધ (અમૃત)નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એના મૂળ ઉનાળે કાઢી રાખી તેનું ચૂર્ણ ચાર માસા ઉના પાણીમાં આપવાથી પરસેવો આવી તાવ જાય છે; તેમજ અડધો તોલો આપવાથી ઉલટી થઈ હડકાયા કૂતરાના દરદનો છાતીમાંથી વિકાર (કોથળી) બહાર કાઢી દરદીને બચાવે છે. દરદ ગયા પછી ઘી અવશ્ય પાવુ જોઈએ ઘણીક ભસ્મો એના દૂધમા તૈયાર કરે છે.

શૈત્ય (શીતાંગ), શ્વાસ, કાસ, સૂતિકારોગ અને વાતરોગ એનો તત્કાળ નાશ થાય છે. **પ્રકાર બીજો**:--ઉપર બતાવેલા કાઢામાના અતિવિષ, ધમાસો, અરણી અને સુંઠ એ દ્રવ્યો બાદ કરી બાકીના લેવા તથા તેમાં સાટોડી વધારી કાઢો કરી પાવો. તે સુપ્તવાત (સુત્રારોગ), નાના પ્રકારના વાયુ, શૈત્ય, અપસ્માર, એઓનો નાશ કરે છે. **ત્રીજો પ્રકાર**--આકડાના મૂળ, જીરૂં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ભારંગમૂળ, રીંગણી, કાકડાશીંગ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઇ ગોમૂત્રમા કાઢો કરી પાવો. એ કાઢો શીતાંગ, સન્નિપાત, મેદ, શ્વાસ, કફવૃદ્ધિ, ઉધરસ એઓનો નાશ કરે છે. **(૩૦) સોજા ઉપર અર્કાદિ લેપ**.--આકડાના મૂળ, સાટોડી અને કડવા લીમડાની છાલ એકત્ર ઘસી લેપ કરવો અથવા એનો કાઢો પાવો અને કાઢાના પાણીવડે વારવાર સોજો ધોવો. **(૩૧) વાતવિકાર ઉપર**--વાયુથી ગંઠાઇ ગયેલા અંગને આકડાના દૂધનો લેપ કરી તે ઉપર રાઇનું પ્લાસ્ટર મારવું તથા ઉપર એક પાંદડું મૂકી ચોવડા કપડાથી પાટો મજબૂત બાંધવો. આ પ્રયોગથી વાયુબદ્ધ થયેલુ શરીર ત્વરિત છૂટું થાય છે. **(૩૨) ઉરૂસ્તંભ ઉપર**--આકડાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૩૩) સોફોદર ઉપર**--આકડાના એક પાકેલા પાંદડાનો રસ ઘીમા પાવો. દિવસ ૩. પથ્ય-દૂધ અને ભાત. **(૩૪) પ્લીહોદર ઉપર**--આકડાના પાંદડા અને સિંધવ માટલામા ઘાલી મોઢું બંધ કરી નીચે અગ્નિ સળગાવવો; પછી તે ખાર દહીના પાણી સાથે પાવો. **(૩૫) શ્વાસ ઉપર**--આકડાના મૂળીઆ, ગોળ અને લીંડીપીપર, એમને ખલ કરી મધમા બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરી ખાવી. **(૩૬) ઘાટ સર્પ ઉપર**--આકડાના લીલા મૂળોની છાલ લાવી તેને મધ સાથે ખાવાના પાનમા મૂકી તેની બીડી કરી ખાવી અથવા તે પાનના બીડાનો રસ પીવો.

૩૮ **આગીયો**--સં૦ તીક્ષ્ણાગ્નિ. હિં૦ દાદમારી. ક૦ ચુર્ચીગિડ. લા૦ એમાનિયા-વેસી કૅટોરીઆ.

આગીયાના ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચા વધે છે. એના પાંદડા જાઇના પાંદડા જેવડા અને આકારે પણ તેવાજ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર સફેદ રંગના નાના ટીટા આવે છે તે શરીરને અડકે તો શરીરે આગ ઉઠે છે. નાગલી, કોદરા વગેરે ધાન્યોના ખેતરમા એ ઝાડો ઘણા થાય તો તે આખું ખેતર બળી જાય છે; એટલી આ ઝાડની આગ હોય છે. એ ઉપરથી એનુ "આગીયો" એવુ નામ યોગ્ય છે. **આગીયો***—બલકર, કડવો, તીખો, વિબંધનાશક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ, બસ્તિશુદ્ધિકારક અને રક્તપિત્ત, અરોચક વગેરેનો નાશ કરે છે. **(૧) કોદરાના વિષ ઉપર**—આગીયાના ઝાડનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે રસ અડધો શેર સુધી આપવો.ઢોરને આપવો હોય તો ચાર શેરસુધી આપવો. ઝાડવાં સુકાયેલાં હોય તો તેને ખાંડી તેની ભૂકી કરી પાણીમા ઉકાળી તે પાવું. **(૨) જ્વર ઉપર**:—આગીયાના ઝાડ, નાગરમોથ અને સુંઠ, એનો કાઢો આપવો. **(૩) લુતી ઉપર**:—આગીયાના સૂકાયલા પાંદડા તોલો ૧, કાજળીના સૂકવેલા પાંદડા તોલો ૧ અને અશ્વેડાના પાંદડા તોલો ૧ લઇ, તેની કાળી રાખ બનાવવી; અને તે કસુંબીના બીના તેલમા ખલ કરી લગાડવી.

૩૯ **આદુ**—સં૦ આર્દ્રક. હિં૦ અદ્રક-ખ. આદા. ક૦ આલ્લ. ફા૦ જીંજીબીલવર. અ૦ જીંજીબી-લઇતબ. ઇં૦ જીંજર. મ૦ આલેં.

આદુનું ઝાડ શુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે.તે વધવા માંડયું એટલે તેને એકલા પથરાયલા મૂળીઆં આવે છે. આદુ સૂકવી તેની સુંઠ કરે છે. સુંઠનું તેલ નીકળે છે. બંગાળા, મદ્રાસ અને જામેકા બેટ વગેરે ઠેકાણેથી પુષ્કળ સુંઠ અહીં આવે છે. આદુ સુંઠ કરતાં સૌમ્ય છે. આદાનો પાક કરે છે તેને "આદાપાક" કહે છે. **આદુ**-પાચક, સારક, અગ્નિદીપક, રુચિપ્રદ અને કંઠને હિતકર છે. એ સોજો, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ઉધરસ, દમ, આનાહ વાયુ, મલબંધ, વાંતિ અને શૂળ, એનો નાશ કરે છે.+

---

* આગીયો નાનો અને મોટો, એમ બે તરેહનો થાય છે.

+ કુષ્ઠ, પાંડુ, મૂત્રકૃચ્છ, રક્તપિત્ત, વ્રણ, જ્વર, દાહ, એ રોગોમા અને ગરમીમાં તથા શરદ ઋતુમાં આદુનું સેવન વર્જિત છે; કારણ તે ભયંકર ફળ આપે છે. એનો પ્રતિનિધિ--સુંઠ અને ઉતાર કપૂર તથા મધ છે.

(૧) આદાપાક:—આદાનો રસ કાઢી તેમા પાણી નાખવું, પછી સાકર નાખી પાક કરવો. તેમાં કેસર, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી અને લવંગ નાખી તે ભરી રાખવો. આ પાક શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય અને અરુચિ ઉપર પ્રશસ્ત છે. **(૨) અજીર્ણાદિક ઉપર:**—આદાના રસમા લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી પ્રાશન કરવું, એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. વળી તે વાયુ, મલબદ્ધતા અને આમવાતનો નાશ કરે છે. **(૩) મૂર્છા-વાયુનો ઝાટકો આવે છે તે ઉપર:**-સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. **(૪) યોનિશૂળ ઉપર:**—સુંઠની ભૂકી એરંડીઆ તેલમા કાલવી લેપ કરવો અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળનો લેપ કરવો. **(૫) અજીર્ણ ઉપર**—સુંઠ અને જવખારનું ચૂર્ણ ઘીમા અથવા ગરમ પાણીમાં આપવું. **(૬) આમવાત ઉપર:**—એરંડમૂળના રસમા સુંઠનું ચૂર્ણ કાલવી ગોળો કરી તે ઉપર એરંડાનું પાદડું વીંટાળી, ઉપર કપડમાટી કરી, પુટપાકકૃતિ પ્રમાણે તે ગોળો દેવતામા પકવી, પછી બહાર કાઢી પીલી, રસ કાઢી, તેમાં મધ નાખી આપવો. **(૭) આમવાત અને પેટશૂળ ઉપર:**—સુંઠના કાઢામાં દીવેલ નાખી આપવું, તેથી આમવાત, કંમર અને પીઠ, એ ઠેકાણાનું શૂળ તેમજ સર્વાંગશૂળ અને પેટશૂળ, સારાં થાય છે. **(૮) સંગ્રહણી, આમ, પ્લીહા અને આમવાતાદિક ઉપર:**—સુંઠની ભૂકી કરી તેમાં ઘી નાખી ચટાડવું.તે ઘી સેવન કરવાથી પ્લીહા આમવાત વગેરે દૂર થાય છે, વાયુનો નાશ થાય છે અને સંગ્રહણી રોગ સત્વર જાય છે. **(૯) કાસશ્વાસ ઉપર:**—આદુનો રસ મધમા નાખી પાવો અથવા સુંઠ અને બ્રાહ્મીનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો. **(૧૦) વ્રણવાયુ ઉપર:**-આદુનો રસ મધ નાખી પાવો, એટલે અરોચક અને સળેકમ દૂર થાય છે. **(૧૧) અતિસાર ઉપર:**—આદુનો રસ નાભિએ (ડુંટીએ) ચોપડવો, એટલે દુઃસાધ્ય અતિસાર પણ નાશ પામે છે. **(૧૨) ઉદરરોગ ઉપર:**—પાણી અને આદાનો રસ સમભાગે પાવા. **(૧૩) અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—આદુનો રસ અને લીંબુનો રસ સમભાગ લઈ તેમા તેટલો સિંધવ મિશ્ર કરી, ભોજન પહેલા પ્રાશન કરવું; એટલે અગ્નિમાંદ્ય દૂર થાય છે. ભોજનારંભે એ ત્રણે પદાર્થ પ્રાશન કરવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ જીહ્વા, કંઠ અને હૃદયની શુદ્ધિ થાય છે. સ્વરભેદ, સોજો, મલાવષ્ટંભ, શ્વાસ, કફ,ઉધરસ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે અને ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે. **(૧૪) ગર્ભિણીના વિષમજ્વર ઉપર:**—બે અથવા ત્રણ માસા સુંઠ બકરીના દૂધમા વાટી આપવી. **(૧૫) ભૂખ ન લાગતી હોય તે ઉપર:**—સુંઠનું ચૂર્ણ ૧ માસો બે તોલા પાણી સાથે આપવું. **(૧૭) ઉધરસ ઉપર:**—આદુનો રસ, લીંબુનો રસ અને મધ સમભાગ કરી તેમાં લીંડીપીપર નાખી દિવસમાં બે ત્રણ વખત તે મિશ્રણ આપવું. **(૧૭) જ્વજીર્ણ વરને માટે:**—છાશની પરાશમાં (આછમા) સુંઠ ઘસી પાવી. દિ૦ ૨૧ **(૧૮) અમ્લપિત્તને માટે:**—સુંઠ, આબળા અને ખડીસાકર સારી રીતે બારીક ખલ કરી સવારમાં ખાવાં. **(૧૯) હૃદ્રોગ, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ, અરુચિ, સળેકમ, ઉદરપાણીથકી શૂળ, એ ઉપર:**—સુંઠનો કાઢો આપવો. એથી કાંતિ, ચિત્ત અને નેત્ર પ્રસન્ન રહે છે. **(૨૦) હરસ ઉપર:**—સુંઠનું ચૂર્ણ છાશમા નાખી આપવું. **(૨૧) નાસારોગ ઉપર:**—સુંઠ બે તોલા લઇ તે અર્ધો શેર પાણીમાં નાખી ઉકાળવી અને તે બે વખત પાવી. **(૨૨) સળેખમ ઉપર:**-આદુ અગર સુંઠ,તજ, અને ખડીસાકર એનો કાઢો આપવો. **(૨૩) અમ્લપિત્ત ઉપર:**-સુંઠનું ચૂર્ણ ૬ માસા અને ગેરૂ ૧ તોલો લઇ નાગરવેલના પાનના રસમા ખલકરી,વટાણા જેવડી ગોળીઓ કરવી.દરરોજ બેગોળીઓ સાજસવાર દૂધઅનેપતાસામાં ખાવી. **(૨૪) પરિણામ શુળ ઉપર:**—સુંઠ, તલ અને ગોળ એકત્ર કુટી ગાયના દૂધમાં બાફીને આપવાં. **(૨૫) બાળકોની આમ સંગ્રહણી ઉપર:**—સુંઠ ઠંડા પાણીમાં ચંદન સરખી ઘસી તેટલું ઘી અને ગોળ અથવા ખડીસાકર નાખી શીજવી, ચાટણ તૈયાર કરવું; અને થોડું થોડું વખતોવખત ચટાડવું. એ મોટા માણસને પણ આપવું. **(૨૬) શ્વેત પ્રદર ઉપર:**—દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને રાત્રે સુવાની વખતે પ્રત્યેક ૧૪ તોલા ગાયના દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંઠ નાખી દેવતા

આદુ રસમા અને પાકમાં શીતલ, મધુર, ચરપરો, ગરમ અને હૃદયને હિતકારી છે. કાંજી અને સિંધાલુણ કે મીઠા સાથે આદુ પાચક, અગ્નિદીપક તથા મલબંધ અને આમવાતનું નાશક છે એકલા મીઠા સાથે અગ્નિદીપન, રુચિકર, પ્રિય, સારક તથા સોજો, વાયુ અને કફનો નાશ કરનાર છે ભોજનના પહેલા ભક્ષણ કરેલ આદુ કંઠ અને જીભને શુદ્ધ કરે છે. જમ્યા પછી લીંબુ અને સિંધાલુણ સાથે મુખની શુદ્ધિ કરે છે. જમવા અગાઉ મીઠા સાથે આદુ હમેશા પથ્ય છે

ઉપર તપાવી, પાણી બળી ૧૪ તોલા અથવા તેથી થોડું કમી દૂધ અવશિષ્ટ રહ્યા પછી તેમાંથી સુંઠના ટુકડા કાઢી નાખી, તેમા ૪ માસા ખડીસાકરની ભૂકી મિશ્ર કરી આપવું. આ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી જોસદાર શ્વેત પ્રદર પણ નક્કી નાશ થશે. **(૨૭) વીર્યવૃદ્ધિ માટેઃ**—૧ તોલો સુંઠની બારીક ભૂકી કરી, એક વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી, તેમા બે તોલાસુધા ઘી નાખવું. તે ઘી સારૂં તપ્યા પછી તેમા આ સુંઠની ભૂકી નાખી લાલ થાય ત્યાસુધી તળવી અને ૧ તોલો ગોળ ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી, તે પાણી તેમા નાખી, પાણી બળી જઈ શીરા જેવુ થાય ત્યાંસુધી અથવા છૂટું થાય ત્યાંસુધી હલાવતા રહી પાકું કરવું. એ દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક વખત ૧૪ દિવસ આ
એટલે શરીરમાનો વાતસંચાર, શરીરમા કળતર થવું, અગ્નિમાદ્ય, અતિસાર, આમાંશ અને પિત્તવિકાર, એ સઘળા રોગ દૂર થાય છે. **(૨૮) આંખો દુઃખવા આવે છે તે ઉપરઃ**—સુંઠ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડા એકઠાં વાટી તેમાં થોડો સિંધવ નાખી તેની થેપલી કરી, તે થોડી ગરમ કરી આંખો ઉપર બાધવી, એટલે સોજો અને દુઃખ દૂર થાય છે. **(૨૯) આદાશીશી ઉપરઃ**—પાણીમાં અગર દૂધમા સુંઠ ઘસી તેનું નસ્ય કરાવવું અને લેપ કરવો; અથવા આદુ અને ગોળ એકત્ર કુટી તેની પોટલી કરી નાકથી તે રસ પીવો એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. **(૩૦) સોજા ઉપરઃ**—સુંઠની ભૂકીની ગોળમાં ગોળી કરી સાટોડીના રસમા અથવા કાઢામાં આપવી. **(૩૧) કટિ, ઉરૂ, પૃષ્ઠ, ત્રિક** (બરડાનું હાડકું) **માંનો વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ, ગૃધ્રસી ઉદાવર્ત અને હનુગ્રહ ઉપરઃ**—આદુના રસમા અથવા બીજોરાના રસમા ઘી નાખી આપવું; **(૩૨) કફ રોગ ઉપરઃ**—સુઠ અને તેથી ચારગણી ખડીસાકર મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો. (આ હૃદ્રોગ ઉપર પણ આપવો) અથવા આદુન રસમાં બમણી ખડીસાકર અથવા ગોળ નાખી ચાટણ કરી આપવુ; (આથી શરદીના યોગથી જે ગચરકા આવે છે તે દૂર થાય છે.) અથવા આદાનો રસ, મધ અને સાકર એકત્ર કરી આપવું. **(૩૩) ભાંગપર ઉતારઃ**—ગાયના દૂધમાં સુંઠ આપવી અથવા સાત વખત ઠંડા પાણીમાં ૧ તોલાસુધી સુંઠ ઘસી આપવી. **(૩૪) આંખોમાં ધેત ફુલ પડે છે તે ઉપરઃ**—ગાયના દૂધમાં સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. **(૩૫) પક્ષાઘાત ઉપરઃ**—ગાયનું ઘી ૨૮ તોલા લઇ તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા નાખવું. પછી તેમાં છોલેલી લસણની કળીઓ ૨૮ તોલા નાખી જઠરાગ્નિ, બળ વગેરે જોઇ એક તોલા સુધી આપવું.એથી પક્ષાઘાત,હનુસ્તંભ,કટીભંગ, બાહુપીડા વગેરે દૂર થાય છે.**(૩૬) વાતશૂળ ઉપરઃ**–સુંઠ અને એરંડમૂળ એનો કાઢો કરી તેમા ખાડેલી હીંગ અને સંચળ નાખી આપવો. **(૩૭) આમાતિસાર ઉપરઃ**—૧ તોલો સુંઠ પાણીમાં ઘસી તેમા ઘી અને ગોળ તોલો તોલો નાખી, એ મિશ્રણ સારૂં પાકું કરી ચાટણ બનાવી આપવું. **(૩૮) ઉલટી ઉપરઃ**—આદુનો અને કાંદાનો રસ એક એક તોલો મિશ્ર કરી આપવો. **(૩૯) પિત્તવિકાર ઉપરઃ**—અર્ધો તોલો સુંઠની ભૂકી તેમાં ૪ ચણોઠીભાર સિંધવની ભૂકી મિશ્ર કરી નિત્ય સૂર્યોદય પહેલાં પાણીના ઘુંટડામાં ગળાવવી. **(૪૦) બહુમૂત્ર રોગ ઉપરઃ**—આદુનો રસ અને ખડીસાકર મેળવી નિત્ય બે વખત આપવો. **(૪૧) પિત્તવિકાર ઉપરઃ**—૭ તોલા ગાયનું દૂધ લઈ તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલાસુધી સુંઠ ઘસવી; અને તે દૂધ બાળી ખાવા જેવી ગોળી કરી સાકર નાખી દરરોજ રાત્રે સૂતીવેળા તે ગોળી ખાવી, ઉપર પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આપવું. **(૪૨) ભ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપરઃ**—આદુનો રસ બે તોલા અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા એકત્ર કરી અડધું બાળવું; અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી ઉંઘતી વખતે આપવું. **(૪૩) ભ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપરઃ**—આદુનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ ૨ તોલા, ખાંડ ૨ તોલા અને ગાયનું ઘી ૨ તોલા, એ એકત્ર કરી અડધું બળે ત્યાંસુધી ઉકાળી હમેશાં પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે આપતા જવું. **(૪૪) વાતભ્રમ ઉપરઃ**—સુંઠ અથવા અજમાના ચૂર્ણની ભસ્મ આપવી. (તપખીર પ્રમાણે હળવેથી નાકમા સુંઘવી.) **(૪૫) આમાંશ ઉપરઃ**—સુંઠ, વરિયાળી, ખસખસ અને ખારેક, એ ઔષધો સમભાગ લઇ પ્રત્યેકના બે ભાગ કરવા. તેમાનો એક ઘીમાં તળી પુનઃ સર્વ ઔષધો એકઠા કરી, કુટી, બારીક ચૂર્ણ કરવું; અને સર્વ ચૂર્ણ બરોબર ખાંડ મિશ્ર કરી એ મિશ્રણ પ્રત્યેક વેળા ૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. **(૪૬) આમવાત ઉપરઃ**—સુંઠ ૪ ભાગ અને વરિયાળી ૧ ભાગ એકત્ર કરી તેમાથી અડધું ઘીમાં તળી પછી બધાનું ચૂર્ણ કરવું. એ

ગોળમા મેળવી હમેશા સેવન કરવું.(૪૭) **અરુચિ ઉપર**—આદુ અને સિંધવ આપવો. (૪૮) **દંતશૂળ ઉપર**.—સુંઠની ભૂકી ૧ ભાગ અને ફટકડી ૨ ભાગ એકઠી કરી દિવસમા ૨–૩ વખત દાતે ઘસવી, એટલે જલદીથી શૂળ બંધ થઇ જાય છે. (૪૯) **સન્નિપાત જ્વરમાં મૂર્છા આવે છે તે ઉપર**:—સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર એનું ચૂર્ણ સુંઘવું. (૫૦) **દુર્જલ જ્વર ઉપર**:—સુંઠ અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું. (૫૧) **સર્વશૂળ ઉપર**:—સુંઠ, સાજીખાર અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું. એટલે ક્ષણમા સર્વ શૂળનો નાશ થાયછે.(૫૨)**ધાત પડે છે તે ઉપર**:—સુંઠના કાઢામા હળદર અને ગોળ નાખી તે પ્રાશન કરવુ. (૫૩) **અગ્નિમાંદ્ય અને કૃમિ ઉપર**—સુંઠ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમા આપવું.

૪૦ **આમલી**—:સં૦ ચિંચા. મ૦ ચિંચ. હિં૦ ઇમલી, આમ્લી. બં૦ આમરૂલ, તેંતુલ, તેંદુલ. ક૦ હુણીસે, હુણસી, હુલીમારા. તૈ૦ ચિંતાચેટુ. તા૦ પુલિયામાર, પુલિ. તુ૦ પુકેમારા. મલા૦ આમલં, ચિચા. અ૦ તમર હિંદી. ઇં૦ ટેમેરીંડ ટ્રી. લા૦ ટેમેરીંડસ ઇંડીકસ્. ઉડિ૦ કઆ

આમલી **અમેરિકા, આફ્રિકા** અને **એશિયા** ખંડના ઘણાક દેશોમા થાય છે. હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમા એ જોવામા આવે છે. એ ઝાડ મોટાં વધે છે. એને આઠમે વર્ષે ફળ આવે છે. આમલી મહા અને ફાગણ મહિનાઓમા પાકી તૈયાર થાય છે. આમલીમા જે ઠળીઆ હોય છે, તેને કચુકા–કુસકા કહે છે. આમલી ઘરખર્ચમાટે રાખી મૂકવાની હોય તો તેની અંદરના કચુકા કાઢી તેમા મીઠું નાખી તેના ગોળા કરી રાખે છે. આમલી શાક, દાળ વગેરે ઘણા પદાર્થોમા નાખવામાં આવે છે. આમલીમા ખટાશ હોવાથી તે રીતસર ખાવાથી મુખને સ્વચ્છ કરે છે. ભાતમા ખાવાને આમલીનું પનુ કરે છે. નવી આમલી કરતાં જૂની આમલી પથ્યકારક છે. * કચુકા જેને ચિંચા અથવા ચિચોડા કહે છે, તેને ગરીબ લોકો શેકીને ખાય છે. તેમાથી ઉત્તમ પ્રકારનું તેલ નીકળે છે; પરતુ એનું તેલ કાઢવાને લોક દુર્લક્ષ કરે છે એ કેટલું મૂર્ખપણ છે! ભાવસાર અને ભરવાડ લોક કચુકાની ખેળ કરે છે. આમલીના કુણા પાલાનું શાક કરે છે અને ફૂલોની ચટણી કરે છે. આમલીનું

* આર્ય વૈદ્યો—આમલીને ઠંડી, પાચક, ઝાડો સાફ લાવનાર તેમજ ઝાડાની કબજીઅત અને તાવમાં અત્યંત ઉપયોગી બતાવે છે. આમલીના કાતરા ઉપરની છાલની રાખ ખારની માફક ઔષધોમાં નાખે છે અને પાંદડા સોજા ઉપર બાંધવાથી સોજો ઉતરે છે.

મખજન અલ અદવિયાનો કર્તા—આમલી લાલ અને ભુરી એમ બે પ્રકારની બતાવે છે તેમા રાતી ઉત્તમ છે આમલીના ગર્ભને મુસલમાન વૈદ્યો ગ્રાહી, ખુલાસાથી ઝાડો લાવનાર, પિત્તની ઉલટીને રોકનાર અને રેચદ્વારાએ પિત્તને કાઢનાર ગણે છે. રેચના માટે આપવી હોય તો એની સાથે જેમ બને તેમ બીજા પ્રવાહી ઓછા આપવા જોઈએ ગળાની અંદરનો સોજો દૂર કરવા આમલીના પાણીના કોગળા કરવાથી ઠીક આરામ થાય છે. ચિચા (કુસકા, બીજ) મા પણ ગ્રાહી ગુણ છે તથા તેને વાટી પોટીસ કરી ગુમડા ઉપર બાંધે છે. (ઘણું કરી ગરમ પ્રકૃતિના એટલે ખીલ આદિના ગુમડા ઉપરજ બાંધવી જોઈએ) એના પાદડા પાણીમા વાટી ગળી તે પાણી પિત્તના જોરથી આવનાર તાવ અને પેશાબની ગરમીના માટે આપે છે; અને એને વાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી સોજો ઉતરી જાય છે તથા દર્દ ઓછું થાય છે આંખના પોપચાના સોજા ઉપર ફૂલ (મોર)ની પોટીસ બાંધે છે અને ફૂલનો રસ દુખના હરસમા ઉત્તમ ફાયદો આપે છે આમલીના ઝાડની છાલ ગ્રાહી અને પાચક છે. આમલીના ઝાડનો પવન દેશી લોક તદુરસ્તીને નુકસાનકારક ગણે છે અને પૂરવાર કરે છે કે, આમલીના ઝાડ નીચે તબુ ઘણા દિવસ રાખવાથી તબુનુ કપડુ સડી જાય છે. એજ પ્રમાણે આમલીના ઝાડનીચે કોઈ કોઈ ઠેકાણે કયારેક બીજી જાતના છોડવા પણ નજરે પડે છે. એના ચિંચા કેટલાક લોકો શેકીને ખાય છે; પરંતુ એથી પગનોડનું દર્દ થાય છે

ચરક સંહિતામા—આમલીને ખાટી, પિત્ત શમાવનાર અને સારક (ઝાડો લાવનાર) ગણી છે.

ચક્રદત્તમા ધંતુરા વગેરેનુ ઝેર ઉતારવાને ખજુર, દ્રાક્ષ, આમલીનો ગર્ભ, દાડિમબીજ, ફાલસા અને આમળાં એ સમાનભાગે લઈ બારીક વાટી તેમાં પાંચગણું પાણી મેળવી ઉકાળી કાઢો કરી આપવાનું લખેલું છે. દવા તરીકે આમલીનો ગર્ભ ૧ તોલો અથવા એનાથી પણ વધારે ખાવાથી થોડો જુલાબ થાય છે, પાચનશક્તિ વધે છે અને તરસ ઓછી લાગે છે. રેચક વસ્તુઓ સાથે આમલીનો ગર્ભ આપવાથી તે તેના ગુણમાં વધારો કરે છે; પરતુ રેવચીના શીરાની સાથે જુલાબમા મેળવવાથી તેની અસર કમી થાય છે.

વિલાયત લોક—પેટના મરડાના રોગમા તથા પાચનશક્તિ વધારવામા આમલીના ચિંચા બીજાં ઔષધો

લાકડું ચીકણું હોય છે, માટે તેના કુહાડી વગેરેના હાથા પણ કરે છે. આમલીના લાકડાના કોલસા પાડે છે. **આમલીનું ઝાડઃ**—ગુરુ, ઉષ્ણ, ખાટુ, પિત્તકર, કફપ્રદ, રક્તકોપન અને વાતનાશક છે. **આમલીનાં ફુલઃ**—તુરા, સ્વાદુ, ખાટા, રુચિકર, વિશદ, અગ્નિદીપક અને લઘુ છે; તથા વાયુ, કફ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે **આમલીના પાંદડાં**—સોજો અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **કુમળી આમલી**—અતિ ખાટી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક; અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, કફ અને રક્તને કોપાવનાર તથા વાતનાશક છે. **જૂની આમલી**—વાતલ અને પિત્તને કરનાર છે. **પાકી આમલી**—મધુર, સારક, ખાટી, હૃદ્ય, ભેદક, મલસ્તંભક, દીપન, રુચિકર, ઉષ્ણ, રુક્ષ અને બસ્તશોધક છે; તથા વ્રણદોષ, કફ, વાયુ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. **સુકી આમલી**— હૃદ્ય અને લઘુ છે; અને શ્રમ, ભ્રાંતિ, તૃષા, કલમ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **નવી આમલી**.—વાત અને કફ કરનારી છે. તે એક વર્ષની હોય તો વાતપિત્તનાશક હોય છે **આમલીની સૂકાયલી છાલનો ખાર**—અગ્નિમાંદ્ય અને શૂળનો નાશ કરે છે. **પાકેલી આમલીનો રસ એટલે ગર**—ખાટો, મધુર, રુચિકર, વ્રણનાશક અને લેપ કરવાથી સોજા અને પંક્તિશૂલનો નાશક છે. **આમલીનું પનુ**— દાહ, કફને કરનાર, અતિ ખાટું તથા વાતનાશક છે. તેજ સમભાગ સાકર નાખી કરેલુ હોય તો દાહ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**-(૧) **રક્ત હરસ ઉપર.**—આમલીની ઉપરની ખડબચડી છાલનું ચૂર્ણ કરી તે કપડાથી ગાળી સવારે અને સંધ્યાકાળે ગાયના અધમર્યા દહીં સાથે ખાવું. (૨) **ઠંડા પ્રમેહ (પરમા) ઉપરઃ**—આમલીના ઉપલા છોડાની રાખ ૬ માસા નાળીએરના નવટાક અંગરસમા મેળવી દિવસમા બે વખત આપવી. આ પ્રમાણે ૫ દિવસ આપવું. પથ્ય મોળું ખાવુ (૩) **પાંડુરોગ ઉપર.**-આમલીની છાલની કાળી રાખ કરી ૪ તોલાપર્યંત બકરીના મૂત્રમાં એક તોલાપર્યંત રાખ નાખી આપવું. (૪) **પડજીભ ઉપરઃ**—કચુકા ઠંડા પાણીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવાથી પડજીભ ઉતરી જે ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે બંધ થાય છે. (૫) **વિછીના દંશ ઉપરઃ**—આમલીના ઠીલા(કચુકા) શેકી અગર એમ ને એમ ધોળા થાય ત્યાસુધી ઘસી દંશ ઉપર ચોટાડવા. તે વેદના શોષી લઇ પછી પોતાની મેળે નીચે પડે છે. (૬)**ક્ષતકાસ (એટલે વાયુ ઉરમાં ચાંદી કરી રક્તસહિત કફ પાડે છે તે) ઉપરઃ**—કચુકા સારા શેકી ઉપરથી છાલ કાઢી નાખવી. તેની ભૂકી મધ અને તાજા ઘીમા નાખી ખવરાવવી.(૭)**શૂળ ઉપરઃ**—આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણીમા નાખી પાવી, અથવા આમલીની છાલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવું. (૮) **શીતળાનો આજાર ન આવવા માટેઃ**—કચુકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમા નાખી પાવુ (૯) **ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—આમલી તોલા ૪, ધુંવાસ ૨ તોલા, એ બન્ને જૂના ઘીમા ખલ કરી ૭ દિવસ ખાવુ (૧૦) **અતિસાર ઉપરઃ**—આમલીનો પાલો ૧ તોલો ચોખાના ધોવરામણમા વાટી, ત્રણ તોલા ધોવરામણમા તપાવેલી ઠીકરી છમકારીને તે આપવું. (૧૧) **આંખો આવે છે તે ઉપર**—આમલીનો લાંબા પાલો એરંડાના પાદડામાં બાંધી માટીએ લીંપી ભરશાળમા બાફવો. બફાયા પછી તેનો રસ કાઢી તેમા ફુલાવેલી ફટકડી અને ચણોઠીભાર અફીણ નાખી તવાઉપર તાંબાના વાસણથી ખલ કરી ગાળી રાખવું; અને તેમાં કપડું ભીંજવી તેની ગડી

સાથે મેળવીને વાપરે છે. સીલોનના ટાપુમા કલેજા અને બરોળની ગાઠ થવામા આમલીના મોરની એક પ્રકારની મિઠાઇ બનાવી રોગીને આપે છે પાદડાને બાફીને તેનો શેક કરવામા લે છે આમલીના વૃક્ષનીચે સૂવાથી રોગ થાય છે અને લીંબડાના વૃક્ષનીચે સૂવાથી સર્વ રોગો અને વિશેષ કરી આમલીનીચે સૂવાથી થએલ રોગ શાંત થાય છે; એમ આપણા લોકો માને છે. એના ગુદનો ભૂકો કરી નાસૂર ઉપર ભભરાવે છે કે જેથી ઘા તુરત ભરાઈ આવે. પાદડાને ઠંડા પાણીમા ભીંજવી આંખ દુખવા આવી હોય તો તેના ઉપર અને નાસુરના ઘા ઉપર બાંધે છે. બીજને વાટી પાણીમા મેળવી ગાઠ ઉપર ચોપડવાથી તે તુરતજ નરમ પડી ફુટી જાય છે.

ખરેખાત મને પિત્ત અને કફના મહાન ઉપદ્રવથી સવત ૧૯૬૦ ની સાલમાં થએલ સગ્રહણી જેવા ઝાડાના સાડાપાંચ માસના દરદમાં મરણપથારીએથી ઉઠાડનાર આજ મહૌષધિ છે. મેં દવાતરીકે નહિ પણ અજ્ઞાનતામાં (બેફિકરાઈથી) માત્ર પંદર દિવસમાં દશ શેર આમલીના કાતરા ચાવી ખાધા હતા. આથી ઝાડામાં દુર્ગંધ નીકળી મને આરામ થયો. જે લોકો મારા આ ખોરાકને વખોડતા અને પ્રતિબંધ કરતા તથા મશ્કરી કરતા, તેઓજ તેનો આ ચમત્કાર જોઈ દિંગમૂઢ થયા હતા ને મને નવું જીવન મળ્યું હતું.

કરી તે આંખો ઉપર રાખવી. **(૧૨) અન્ન પાચન થતું ન હોય તો**—આમલીના ઉપરની સૂકી છાલને વગડાઉ છાણા (અડાયા) મા બાળી રાખ કરવી અને સૂઈ રહેતી વેળાએ શુમારે ૭ માસાપર્યંત ખાઇ ગરમ પાણી પીવું. **(૧૩) ક્ષુધા કમી થવા માટે**—આમલીના પાલાની ચટણી ખાવી. **(૧૪) હિંગળોકના વિષ ઉપર**—અડધો શેર કચુકા ચારશેર પાણીમા ઉકાળી તે પાણીના કોગળા સાત દિવસ કરવા. **(૧૫) થુરીઆના વિષ ઉપર**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. **(૧૬) બળદનો પગ સૂજયો હોય તો**—આમલીનો પાલો અને રાફડાની માટી પાણીમા કદવી તેની પોટલી કરી તે વડે શેકવું. **(૧૭) કર્ણશૂળ ઉપર**—આમલીનો બલક ખારો હોય તે જમીન ઉપર તપાવી બાળવો અને જમીન ઉપર હાથે કાદવ ચોળી કાદવ જેવુ થયા પછી તેનો લેપ કરવો. **(૧૮) આકડાના વિષ ઉપર**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. **(૧૯) બાળકોની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર**—આમલીની છાલનું ચૂર્ણ ત્રણ માસાથી ૬ માસાપર્યંત બે તોલા અધમર્યા દહીંમા નાખી દિવસમા બે વખત, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. **(૨૦) ભાંગનો ઉતાર**—આમલી પલાળી તેનું પાણી પાઇ દેવું. **(૨૧) મોડ્શી (મરકી કે કૉલેરા) ઉપર**—આમલી ૯ ભાગ, ભિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી ઘોળી કુંગળીના રસમાં કાલવી કપડાથી ગાળી તે રસ પાવો; એટલે ઉલટી, ઝાળો બંધ થાય છે તથા જે સવિષ જંતુ હોય છે તે પણ મરી જાય છે. **(૨૨) અરુચિ અને પિત્ત ઉપર**—અંદરથી પાકેલી અને દળદાર એવી આમલી લઈ તે ઠંડા પાણીમાં મસળી સાકર નાખી આપવી. પછી તેમા એલચી દોડા, લવંગ, કપૂર અને મરી નાખી તે મિશ્રણના કોગળા વારંવાર કરવા; એટલે અરુચિનો નાશ થાય છે અને પિત્ત શમે છે. **(૨૩) પિત્ત અને બંધકોશ ઉપર આમલીનું સરબતઃ**—એક શેર આમલી બશેર પાણીમા ચાર પ્રહર ભીંજવી રાખી, પછી તે પાણી ગાળી ઉકાળી અર્ધું બાળવું; અને તેમા ૨ શેર સાકરની ચાસણી કરી નાખી સરબત જેવું કરીને તે દરરોજ ૨ તોલાથી ૫ તોલાપર્યંત આપવું. બંધકોશવાળાએ રાત્રે અને પિત્તવાળાએ સવારે સેવન કરવું.

૪૧ **આમળાંનું ઝાડ**—સં૦ બં૦ આમલકી. મ૦ આંવળે. હિં૦ આમલ, આમરો. ક૦ તુ૦ નલ્લીમારા. તૈ૦ ઉસદકાય, વેલ્લી. તા૦ નેલ્લીમાર. મલા૦ આમલકં, નેલ્લી. ફા૦ આમ્લઝ. અ૦ અમ્લજી. ઇં૦ એંબ્લીક મિરોબેલન. લા૦ ફિલેંથસ એંબ્લીકા.

ભરતખંડમા આમળાંનાં ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એ ઝાડ સાધારણ ઘણાં ઉંચાં હોય છે. એનાં પાંદડાં ખીજડાના પાદડા જેવા હોય છે. એને કાર્તિકમાસમા ફળો આવે છે. આમળાં સાધારણ સોપારી જેવડા મોટાં હોય છે. આમળામાં બે જાતિ છે. રાન આમળાં અને ધોળા આમળાં. આમળાનો મુરબ્બો કરે છે. તે પિત્ત ઉપર સારો છે. તેનું અથાણું પણ થાય છે. આમળા સૂકાઇ જાય એટલે એને પણ આમળાંજ કહે છે. એ સૂકાં આમળાને મરાઠીમાં આંવળકંટી કહે છે. આમળાંના લાકડામાથી ધોળો કાથો થાય છે. આવળકંટી વાટી શરીરે ચોપડે છે. આંવળકંટીનું રાયતું પણ બને છે. વૈદકમા જેને ત્રિફળા કહે છે તેમાં આંવળકંટી પણ આવે છે. હરડા, બેડા અને આંવળકંટી (આમળા), આ ત્રણ પદાર્થોને "ત્રિફળાં" એવી સંજ્ઞા આપેલી છે.—**આમળાં** કિંચિત્ તીખા, સારક, મીઠા, કડવાં, ખાટા, તુરાં અને શીત છે. એ જરા અને વ્યાધિના નાશક, વૃષ્ય, કેશ્ય, હિતકર અને અરુચિનાશક છે; અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, વિષ, જ્વર, વાંતિ, આધ્માન, બંધકોશ, સોજો, શોષ, તૃષા, રક્તવિકાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **આંવળકંટી**—કડવી, તીખી, ખાટી, મધુર, તુરી, કેશ્ય, ભગ્નસંધાનકર, ધાતુવર્ધક અને નેત્રને હિતકર છે તથા શરીરે લગાડવાથી કાંતિકારક છે; અને પિત્ત, કફ, ઘર્મ, મેહ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **(૧) ધોળી ધૂપણી ઉપર**—આંવળકંટીનાં બી પાણીમાં વાટી તેમાં સાકર અને મધ નાખી ત્રણ દિવસ આપવાં. **(૨) સર્વ જ્વર ઉપર આમલકયાદિ ચૂર્ણ અને આમલકયાદિ કવાથ**—આવળકંટી, ચિત્રાના મૂળ, બાળહરડે (હીમજી હરડે), લીંડીપીપર અને સિંધવ, એ પાંચ ઔષધ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી લેવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે; તેમજ આવળકંટી, ચિત્રાનાં મૂળ, બાળહરડાં અને લીંડીપીપરનો કાઢો કરી તે લેવાથી પણ તાવ દૂર થાય છે (૩) **પિત્ત ઉપર આમળાંનો મુરબ્બો**—એક શેર આમળાંને

સોયથી ખીસુધી પહોચે તેવા પાસે પાસે ટાચા મારી ચુનાના નીતર્યા પાણીમાં કેટલીકવાર નાખવા; એટલે તેમાની લાળ નીકળી જાય છે પછી આધણુ આવેલા બશેર પાણીમા નાખી થોડા ઉકાળવાં અને બહાર કાઢી કપડાથી લુંછી કોરા કરવાં. પછી ખાડ અથવા ખડીસાકરની ચારતારી ચાસણી કરી તેમા તે આમળા બૂડાડી રાખવા. આ મુરબ્બો ચારપાચ વર્ષસુધી સારીરીતે રહી શકે છે. એ મુરબ્બો ખાધાથી પિત્ત શમન થઇ પુષ્ટતા પણ આવે છે. (૪) **આમળાંની ગોળીઓ** (કોચકઇ):—સારાં આમળાને થોડા બાફી તેને બારીક વાટવા પછી તેમા જીરૂં, મરી, લીંડીપીપર, સુંઠ, ધાણા, તજ, સિંધવ, સંચળ, હરડા અને મીઠું, એ સઘળાને બારીક વાટી નાખવા અને તેની થેપલી કિંવા ગોળીએ કરી સુકવવી આ ગોળીઓ ઘણી રુચિકર અને પાચક છે. (૫) **ખસ** ઉપર—આવળકંટી બાળી તે તેલમા ખરલ કરી શરીરે ચોપડવી. (૬) **સ્વરભેદ** ઉપર:—ગાયના દૂધમા આવળકંટીનું ચૂર્ણ આપવું. (૭) **અશુદ્ધ અભ્રક ભક્ષણ કરવાથી થનારા વિકાર** ઉપર:—આમળાંને રસ અથવા આમળાં પાણીમા પલાળી રાખી ત્રણ દિવસ ખાવા એટલે સર્વ વિકાર દૂર થશે. (૮) **ઉલટી અને શ્વાસ ઉપર**:—આમળાનો અંગરસ મધ અને લીંડીપીપર નાખી આપવો. (૯) **રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર**:—આવળકંટી એરંડતેલમા તળી સાકર સાથે સવારસાંજ ગરમ પાણીના ઘુંટડા સાથે ફાકવી. (૧૦) **ઉલટી ઉપર**:—આવળકંટીનું ચુર્ણ ચંદનમાં મેળવી મધમા આપવું. (૧૧) **પ્રમેહ ઉપર**:—આમળાનો રસ કાઢી અથવા આવળકંટીનો કાઢો કરી તેમા બે માસા હળદરની ભૂકી અને મધ નાખી તે આપવુ.(૧૨) **જરા ન આવવા માટે**:—આવળકંટી પાણીમાં વાટી શરીરે લગાડી થોડીવારે સ્નાન કરવા જવું. એ પ્રમાણે નિત્યક્રમ રાખવાથી વાર્ધક્ય (વૃદ્ધપણું) આવતું નથી અને કેશ ધોળા થતા નથી. (૧૩) **આંખોમાંની આગ શાંત થવા માટે**:—આવળકંટી અને તલ રાત્રે પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે વાટી આખે ચોપડવા. પછી એક કલાકે સ્નાન કરવું એટલે આખો હમેશાં ઠંડી રહી આગ થશે નહિ. (૧૪) **પિત્ત ઉપર આંવળકંટીનું ચૂર્ણ**—આવળકંટીથી બમણી સાકર અને તેથી બમણું તાજું ઘી એકત્ર કરી આપવુ. (૧૫) **તાવમાં શોષ પડે છે તે ઉપર**—આવળકંટી અને દ્રાક્ષ વાટી ઘીમા મેળવીને ચોળવી અને તે ગોળી મુખમા રાખવી; એટલે જીભ, તાળવું, ગળું વગેરેનો શોષ શાંત થાય છે. (૧૬) **તાવમાં અરોચક થાય છે તે** ઉપર:—આવળકંટી, દ્રાક્ષ અને સાકરનો કલ્ક કરી તે મુખમા રાખવો. (૧૭) **મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી** ઉપર—આમળાનો અને શેરડીનો રસ એકત્ર કરી આપવો. (૧૮) **અમ્લપિત્ત** ઉપર:—આવળકંટીનુ ચૂર્ણ કેળના કાદાના રસમા આપવું.(૧૯)**નાકમાંથી લોહી પડે છે તે** ઉપર:—ઘીમા આવળકંટી તળી કાજીમા વાટવી અને તેનો મસ્તકે લેપ કરવો. (૨૦) **યોનિદાહ** ઉપર:—આમળાનો રસ સાકર નાખી પાવો (૨૧) **બહુમૂત્ર ઉપર**:—આમળીના ઝાડના પાલાનો રસ પાશેર કાઢી તેમા દારૂહળદર મેળવવી અને તેમા ખડીસાકર ટાંક ૯ નાખી પાવું. (૨૨) **પ્રમેહ** ઉપર:—આમળાના ઝાડના પાદડાનો રસ પાશેર અને છાશ પાશેર એકત્ર કરીપાવું. (૨૩) **રેચક**:—આમળાના ઝાડની છાલના રસમા મરીની ભૂકી, પાચ લવંગ અને ઇલાયચી વાટી આપવા. ઉતાર—ઘી અને ભાત. (૨૪) **શરીર ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર**:—આવળકંટી રાત્રે ગોમૂત્રમા પલાળી રાખી મૂકવી અને સવારે વાટી તેમાં નાળીએરનો અંગરસ મેળવી શરીરે ચોપડવું. (૨૫) **શરીરની કાંતિ સારી થવા માટે**:—આવળકંટી અથવા શેકેલા આમળા અને ધોળા તલ એકત્ર કરી બારીક વાટી દરરોજ શરીરે ચોળવા; અને થોડીવાર પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવું. (૨૬) **વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર**—આમળાનો રસ અને ઘી એકત્ર મેળવી આપવું. (૨૭) **વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે**:—આવળકંટીનું ચૂર્ણ અને તલનું ચૂર્ણ સમભાગે એકત્ર કરી ઘી અને મધમા ૨૦ દિવસ પ્રાતકાળમાં આપવુ.(૨૮) **દિવ્ય દેહ થવા માટે**:—આવળકંટીનું ચૂર્ણ અને આરકંદનુ ચૂર્ણ સમભાગે ઘી અને મધ સાથે શિશિર ઋતુમાં આપવું. (૨૯) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર**:—આવળકંટી ઘીમા શેકી પાણીમા વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. (૩૦) **મસ્તકશૂળ ઉપર**:—આમળાંનું ચૂર્ણ, ઘી અને સાકર એકઠાં કરી પ્રાતઃકાળમાં ખાવું. (૩૧) **પિત્તશૂળ ઉપર**:—આમળાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩૨) **મૂર્ચ્છા ઉપર**—આમળાંનો રસ ઘી નાખી પાવો. (૩૩) **રક્તપિત્ત** ઉપર:—આંવળકંટીનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘીમાં આપવું અથવા આમળાંનો

કે હરીતકી (હરડે) નો મુરબ્બો આપવો. **(૩૪) ઇંદ્રિય લાલ થઈ હોય તો:**—આવળકંટી માસા ૩, સંચળ માસા ૨, સિંધવ તોલા ૨. એનું ચૂર્ણ કરી તે પાશેર પાણીમાં શક્તિ પ્રમાણે આપવું. **(૩૫) રક્તાતિસાર ઉપર**—આવળકંટીના અંગરસમા મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી આપવું. **(૩૬) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—આવળકંટી ૧ તોલો રાત્રે પાણીમા ભીંજવી રાખવી. બીજે દિવસે સવારમાં તેમા ૩ માસા સુંઠ અને એક માસો જીરૂ નાખી બારીક વાટી ગોળી કરવી. તે ગોળી સાત તોલા દૂધમાં મેળવી. તેમા બે તોલા ખડીસાકર નાખી તે દૂધ પાવું. **(૩૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર:**—આવળકંટી, ચિત્રો, બાળહરડા, લીંડીપીપર અને સંચળ એનું ચૂર્ણ કરી તે હમેશા સવારે અને રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણીમાં શક્તિ પ્રમાણે આપવુ. **(૩૮) પિત્તવિકાર ઉપર:**—આવળકંટી ૧ તોલો આખી રાત કલઈના વાસણમા પલાળી રાખી સવારે વાટી સાત તોલા ગાયના દૂધમા મેળવી તે પાવું; એટલે પિત્તવિકાર દૂર થઇ શક્તિ વધે છે. **(૩૯) કમળાના રોગ ઉપર:**—આવળકંટી, હળદર અને ગેરૂ મેળવી એનું અંજન કરવુ. **(૪૦) ધાતુપુષ્ટિને માટે:**—આવળકંટી અને ગોખરૂ એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ બે માસા અને ગળોનુ સત્ત્વ ૧ માસો, એ ઘી અને સાકરમા નાખી રોજ સવારે ખાવુ એટલે ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા જઈ તે પુષ્ટ થાય છે. **(૪૧) ધોળી ધૂપણી ઉપર:**—આમળાનો રસ અથવા ચૂર્ણ મધમા આપવું.

૪૨ આલ:—સં૦ અચ્યુતવૃક્ષ. હિં૦ મ૦ આલ.

એ ઝાડને મુસલમાની ભાષામા "સુરંજી" કહે છે. એ ઝાડ ઘણા વર્ષ રહ્યાથી હશીઆના ઝાડ જેવડુ થાય છે. એના પાદડા હશીઆના અથવા મહુડાના પાદડા જેવા હોય છે. એને બારે માસ ધોળા રંગના અને થોડી મધુર વાસવાળા ફૂલ આવે છે. એના ફળો હશીઆના ફૂલ જેવા હોય છે; તેને કોઇ કોઈ મીઠામા આથે છે. આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ખાનદેશ અને વરાડ પ્રાંતમા ઘણી થાય છે. એનાં મૂળીઆનો રંગ નીકળે છે. આલના ઝાડ રંગમાટે તૈયાર કરતાં ત્રણ વર્ષ લાગે છે. વરાડમા એના મોટા મોટા ખેતરો હોય છે. એના મૂળમાં જેટલા બારીક મૂળો હોય છે, તેટલો તેનો રંગ સારો નીકળે છે. એ મૂળોનો પાકો ખારવી રંગ થાય છે. શેત્રંજી, પછેડી વગેરે એના રંગમાં રંગાય છે

૪૩ આલુ:—સં૦ ક૦ આરૂક. મ૦ હિં૦ આલુ-બુખાર. ફા૦ આલુસ્યા. અ૦ ઇજ્જાસુ. ઈં૦ ચેરિપ્લમ. લા૦ પ્રુનસ બોખેરિયનસિસ

આલુના ઝાડની ઉંચાઈ શુમારે ૧૦ હાથ હોય છે. એ ઝાડો પર્શીઆ, અરબસ્તાન અને ગ્રીસ એ ઠેકાણે થાય છે ત્યાથી એ ફળો અહીં આવે છે. એ ફળનો આકાર દીર્ઘ વર્તુળાકાર હોઇ તે *એક બાજુએ ફુલેલો હોય છે. તેનો રંગ બહારથી રાતો કાળો હોય છે. અંદરનો ગર્ભ પીળો હોય છે. એના બી સુવાળા અને ચળકતા બદામ જેવી આકૃતિનાં હોય છે. એ ફળ સારૂ પરિપકવ થયાથી એનો સ્વાદ ખાટો, મીઠો, રુચિકર અને શરીરને હિતાવહ છે; પરંતુ એ ફળ ઘણા ખાવાથી પેટમા વાયુ, મરડો થઇ સંગ્રહણી થાય છે **આલુ:**—ગ્રાહક, તુરૂં, હૃદ્ય, શીત, જડ, મલસ્તંભક, ગ્રાહી, ભેદક, ઉષ્ણ અને કફ-પિત્તનો નાશ કરનાર, પાચક, ખાટું, મધુર, મુખપ્રિય તથા મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે; અને મેદ, ગુલ્મ, અર્શ, રક્તવાત, એઓનુ નાશક છે. તે પાકવાથી મધુર અને જડ છે અને કફ તથા પિત્ત કરનાર, ઉષ્ણ, રુચિકર, ધાતુવર્ધક, પ્રિય અને મેહ, અર્શ, જ્વર, વાયુ એમનો નાશ કરે છે.— **(૧) મલબદ્ધતા ઉપર:**—આલુ પાણીમા ઘસીને પાવાથી પેટ સાફ આવે છે. **(૨) રેચ થવા માટે:**—આલુ ધીમા તાપે ચાર કલાકસુધી પાણીમા બાફી પછી તેને બે નેતરની ચારણીઓ વચ્ચે દબાવી તમામ પાણી કાઢી નાખવું. પછી તે કુચા વાસણમા રાખી મંદ અગ્નિપર બળે નહિ તેમ સુકવવા. પછી ખાટી રાખવા અને રેચમાટે આપવા. **(3) શોષ ઉપર:**— આલુ મુખમા રાખવું

* પાદડા અને ફૂલ વગેરેના ભેદથી આલુ ચાર જાતના છે. ઘણું કરીને એ બુખારા તરફથી આવે છે; માટે એને આલુબુખારા કહે છે. એનાં બીજ તાદૃશ બદામનાં બીજ જેવાંજ પરંતુ કાંઈક નાનાં હોય છે. એથી ગાંધી લોકો એને પણ બદામના બીજતરિકે વેચે છે એનો પ્રતિનિધિ આમલી છે. એ આમાશય અને સ્નાયુને નુકસાન કરે છે. એનો ઉતાર કમીમસ્તકી છે. એની માત્રા ૫ દાણાથી છેવટ ૨૦ દાણાસુધી છે.

૪૪ આવળ—સં૦ અર્બુર, શરત્પુષ્પ. મ૦ તરવડ, અવિરામ. ખા૦ આવળી, ચાંભારઆવળી. હિં૦ ખખસા, રગ. ક૦ હોન્નવરી, હોન્નરિકે. તૈ૦ નાઘેડૂ. તા૦ અવારાઇ. ઈં૦ ટેનર્સ કેશિયા. લા૦ કેશિયા ઑરિક્યુલેટા.

આવળના ઝાડ સાધારણ ત્રણચાર હાથ ઉંચા વધે છે. એના પાંદડા કુંવાડીઆના પાંદડાં જેવા થાય છે. એને પીળા રંગના ફૂલોના ગુચ્છા આવે છે. એની શીંગો ચપટી હોઇ વેંતભર લાંબી હોય છે. આ ઝાડો ગામડામા ઘણાં થાય છે. કોકણુમા આવળ જોવામા આવતી નથી. મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમા એને "ચાભારતરવડ" પણ કહે છે. આવળની છાલ ચામડા રંગવાના કામમાં ઉપયોગી છે. એના લાકડા બાળવાના કામમા આવે છે. **આવળ**:—કડવી, શીતળ અને આંખોને હિતકારક છે. તે પિત્ત, દાહ, મુખરોગ, કોઢ, જંતુ (કૃમિ), અતિસાર, સોજો, શૂળ, વ્રણ અને તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—**(૧) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર**:—આવળનાં ફૂલ ૧ તોલો ગાયના દૂધમાં વાટી તેમા સાકર ૧ તોલો નાખી તે પાવા. **(૨) પગ કિંવા ઢીંચણ મોચવાયો હોય તે ઉપર તથા સોજા ઉપર**:—આવળનાં પાદડા ઉના કરી તે પેંડો બાંધવો. **(૩) બાળકોની આડશી ઉપર**:—આવળનાં અને રીંગણીના મૂળોની છાલ ઘસી પાવી. **(૪) ગુડઘી અને વાઘ કરડયો હોય તો તે ઉપર**:—આવળનો પાલો અને સોમલ, એનો થુંકમા ખલ કરી લેપ કરવો. **(૫) ઉપદંશ ઉપર**:—આવળનો પાલો ૧ મુઠી અને ખીજડાનો પાલો એક મુઠી વાટી તેમાં થોડું જીરૂ અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ પાવો. **(૬) આંખોમાં ફુલ પડે છે તે તથા છારી વળે છે તે ઉપર**:—આવળના બી મોગલીએરંડાના દૂધમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૭) મૂત્રાઘાત ઉપર**:—આવળના બીજ પાણીમા વાટી પાવાં અને ડુંટી ઉપર લેપ કરવો.

૪૫ આશા:—એ ઝાડો કોકણુમા અને બંગાળા પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંતમા જૂના ઝાડોના ગર્ભમાના લાકડાંમાથી તામીલલોકો એક જાતનો રંગ તૈયાર કરે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ ઘણોજ કડવો છે. **(૧) બાળકોની પીડ અને જંતુ (કૃમિ) ઉપર**:—એના પાંદડાનો રસ એક ચમચો ભરી લઇ તેમા થોડું કેસર નાખી તે ત્રણ દિવસ પાવો; એટલે ઝાડો સાફ થઇ બાળકોને અન્ન સારી રીતે પચી મોઢાપર લાલી આવે છે.

૪૬ આશેત્રી (આસુંદરો)—સં૦ અશ્મતક. મ૦ આપટા કો૦ સિદ્ધ. હિં૦ સિરહટા, અસિમિલૌંશ. ક૦ અસમર, આરી, આસુ. લા૦ મિલાઇના આર્બોરિયા.

આ જંગલી ઝાડ છે. આના પાદડા કચનારના પાદડાં જેવા હોય છે; પરંતુ આના પાદડ તે પાદડા કરતા જાડા અને મોટા હોય છે. એને લાબી શીંગો આવે છે. એનું લાકડું બાળવામાટે ઘણું ઉપયોગી થતુ નથી. એના પાદડા તંબાકુની બીડી બનાવવાના કામમા ઉપયોગી થાય છે. એ નિરર્થક અને નિર્લજ્જ વ્યસનથી લોકોને અતિશય નુકસાન થાય છે; પરંતુ આ પ્રચાર હમણા ઘણે ભાગે વધી ગયો છે. આ વ્યસન જ્યારે આપણા લોકોમાથી નાશ પામશે ત્યારેજ આપણો સુદિન પ્રાપ્ત થયો એમ સમજવું જોઇએ. એની અંતરછાલના બંદુકના ટોટા થાય છે. તે આ છાલ સારી બારી રેસાવાળી કૂટીને કરે છે. એની અંતરછાલનાં મજબૂત અને ટકાઉ દોરડાં પણ થાય છે. એની શીંગ બાળગુટીમા ઘસીને આપે છે.. **આશેત્રી**:—તુરૂ, ખાટું, શીતળ તથા ગ્રાહક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, મેહ, દાહ, તૃષા, વિષરોગ, વાતિ, પિશાચબાધા, ગંડમાળ, વ્રણ, વિષમજ્વર, કંઠરોગ, રક્તવિકાર, ગલગંડ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. એની શીંગો તુરી, શીતલ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, રુક્ષ, ગુરુ, દોષદ્રાવક, મલરોધક, આધ્માનકર્તા અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **(૧) વાતગુલ્મ અને શુળ ઉપર**:—આશેત્રીના પાલાના રસમા મરીની ભૂકી અને તલનું તેલ સાત ટીપા નાખી આપવું.

* એ ઝાડને દક્ષિણીલોક કંચનનું ઝાડ પણ કહે છે. આ ગ્રંથની ત્રણ આવૃત્તિઓમા આસુંદરો એવા નામથી સાજડને ઓળખાવેલ હતું; પરંતુ એ દરેક નિઘંટો તેમજ પદેજીના ઉલ્લેખથી વિરૂદ્ધ હોવાથી તેમાં ખાસ ભૂલ થવાની સાબીતી મળે છે. પદેજીના નિઘંટથી તેમજ મરાઠી વનૌ૦ ગુણા૦ થી તો આશેત્રીનુંજ બીજું નામ આસુંદરો સિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતી અમૃતસાગરના પ્રકાશક શ્રી૦ ત્રિભોવનદાસ પણ એજ મુજબ સ્વીકારે છે.

(૨) પરમીઆ (પરમા) **ઉપર**:—આશેત્રીનો પાલો રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવો અને સવારમા તેનો ચાર પૈસાભાર રસ કાઢી તેમા બે પૈસાભાર ખડીસાકર નાખી આપવો. **(૩) પ્રસૂતિ જલદીથી ન થતી હોય તો**:—એક નાના છોકરાને નગ્ન કરી સ્નાન કરાવવું અને તેની પાસે આશેત્રીના ઝાડની છાલ, તે ઝાડ ઉપર તેની છાયા પડવા ન દેતા દાંતોથી ઉખડાવવી. તે છાલ તેણે તેવીજ મુખમા રાખી લાવી પ્રસૂત થનારી સ્ત્રીના માથા ઉપર થુંકી નાખવી એટલે પ્રસૂતિ થશે. **(૪) શોફોદર ઉપર**:—આશેત્રીનો પાલો, કારેલીનો પાલો અને ભાગરો, એ ત્રણે સમભાગ લઇ વાટી રસ કાઢવો અને તેમા રાફડા ઉપરના કડાના મૂળ ઘસી તે પાઇ દેવા; એટલે નળગ્રહ સારા થશે. **(૫) ઘાત પડે છે તે ઉપર**:—આશેત્રીની કુમળી ડાળીઓનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી આપવું. **(૬) તાવમાં કપાળ** (માથું) **દુઃખે છે તે ઉપર**:—આશેત્રીના પાદડાં વાટી લેપ કરવો. **(૭) બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો**:—આશેત્રીની છાલ, કાળા તલ, મજીઠ અને શતાવરીનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું **(૮) શોફોદર ઉપર**:—આશેત્રી, કારેલી, ભાણુર્ડી (ગંગાવતી) ને ભાગરો, એના પાદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવું. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. ઘીસિવાય બાળકોના પેટમાના અંદરના ભાગ ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. **(૯) સોજા ઉપર**:—આશેત્રીના પાદડાનો રસ દૂધમા આપવો.

(૪૭) આસંધ (આસુંદ)—સં૦ બં૦ અશ્વગંધા. મ૦ આસકંધ. હિં૦ અસગંધ દે૦ ઢોરગુંજ. ક૦ અ ગરએરૂ, હિરેબરૂ, આભાકિરે, હિરેમદ્દીનબેરૂ. તૈ૦ પિલ્લીઆડા પેન્નેર, અશ્વગધી. તા૦ અશ્વગંડી. મલા૦ અમુકિર, પિવટે. ફા૦ બે (મે) હેમનૂબરરી. ઇં૦ વિંટરચેરી. લા૦ ફાઇસેનિસ સોમ્નિફેરા.

એને ‘આસંધ’ ‘અજગંધ’ પણ કહે છે. કેટલેક ઠેકાણે એને ‘ઢોરગુંજ’ પણ કહે છે. એ ઝાડ ખાનદેશ, નાશિક, વરાડ અને ઘાટ ઉપર ઘણે ઠેકાણે મળી આવે છે. એની ઉંચાઇ શુમારે બે હાથ હોય છે. એ ઝાડ સાચવે તો ૪-૫ વર્ષ રહે છે. એનાં પાદડાં આકારે કોરાટી (કાટાસરીઆ) જેવાં હોઇ તેના કરતાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડાં ચણોઠી પ્રમાણે લાલ ફળ આવે છે. એમાં રીંગણીનાં બી જેવા બી હોય છે. એના મૂળોને આસંધ કહે છે. આસંધનો પાક કરે છે. તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે.+ **આસંધ**—રસાયન, તુરો, ધાતુવૃદ્ધિકર, કિંચિત તીખો, બલકર, કાંતિકારક, મધુગંધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વૃષ્ય, ઉષ્ણ તેમજ લઘુ છે; અને વાત, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, વ્રણ, શ્વેતકુષ્ઠ, કફ, વિષ, કૃમિ, સોજો, ક્ષતક્ષય અને કંડૂનો નાશ કરે છે. **(૧) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર**:—આસંધનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમભાગે* લઇ તેમાં સાયંકાળે આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. **(૨) ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ**:—આસંધનો કાઢા કરી આપવો એટલે ગર્ભિણીને પુષ્ટિ થાય છે અને બાળક સશક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. **(૩) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે**:—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **(૪) નાનાં બાળકોને શક્તિ આવવા માટે**:—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું અથવા આસંધ ૧ ભાગ, દૂધ ૮ ભાગ, એમા ઘી નાખી પચન કરવું. તે બાળકને આપવાથી બળ વધે છે. **(૫) દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે**:—આસંધનું ચૂર્ણ, આમળાનો રસ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ એમા આપવું. **(૬) સર્વ રોગ દૂર થવા માટે**:—આસંધનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગળોનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અથવા ગળોનું સત્ત્વ માસો ૧ મધમા આપવું. **(૭) ચામડીના રોગને માટે**:—આસંધનું ચૂર્ણ તેલમાં નાખી શરીરે ચોપડવુ. **(૮) ગર્ભધારણને માટે**:—આસંધનો કાઢો દૂધ નાખી કરવો અને તેમા ઘી નાખી

+ આસંધનો ક્ષુપ (છોડ) ઘણું કરીને પીલુડીને મળતો હોય છે માત્ર પીલુડી કરતા એના પાદડા કાઇક પાતળાં હોવાથી કેટલાક બધુઆ એને ઓળખતા ભૂલ ખાય છે એના પાંદડાનો રસ માથાના વાળમા ભરી રાખવાથી જૂ મરી જાય છે. એથા એને ગામડાના લોકો જૂ-મારીતરિકે ઓળખે છે. એના મૂળોમા ઘોડાની વાસ આવતી હોવાથી સંસ્કૃતમાં એને અશ્વગંધા કહે છે. વળી એ રાસ્ના જેવી હોવાથી કેટલાક ગાંધીલોકો એને બદલે રાસ્ના આપી ઠગે છે. એ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને નુકસાન કરે છે. વાયુનાશક હેવાથી એને કેટલાક લોકો ખાય છે; પરંતુ એની સાથે સખ્ત પરેજી પાળવી જરૂરની છે. એનો ઉતાર કતીરો, પ્રતિનિધિ કુષ્ઠેટ અને બાલછડ અને માત્રા ૫ માસાની છે.

* ઘી અને મધ સમાનભાગે મળવાથી વિષતુલ્ય થાય છે માટે વિષમભાગેજ લેવાં જોઇએ.

તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને ખાવામાટે આપવું. (૯) **પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—આસંધનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એ સવારે ગાયના દૂધમાં નાખી આપવું. આ પ્રમાણે સાંજે પણ આપવું, એટલે ઉપલા વિકારો દૂર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને શક્તિ આવે છે. (૧૦) **વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુસ્તંભનને માટે**—આસંધ તોલા ૧૦ અને વરધારો તોલા ૧૦, એ બંને ઔષધો સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું અને ઘીના નીવડેલા (રીઢા)વાસણમાં તે ભરવું. પછી તેમાનું ચૂર્ણ ૧ તોલો લઈ ગાયના તાજા દૂધમા નાખી તે આપવું. (૧૧) **ધાતુક્ષય ઉપર:**—આસંધ, સાકર, ઘી, મધ, લીંડીપીપર, એ એકત્ર કરી આપવું. પથ્ય દૂધ અને ભાત. (૧૨) **સ્ત્રીઓને દૂધ આવવા માટે:**—આસંધ, ભોંયકોળું અને જેઠીમધ, એનો કાઢો ગાયનું દૂધ નાખી આપવો. (૧૩) **સોજો, ગલગ્રંથિ ઉપર તથા ગુમડું પકવવાને અને ફોડવાને:**—આસંધના તાજાં મૂળ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો અથવા પાણીમાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૪) **વાયુ ઉપર:**—ગોળમા આસંધનું ચૂર્ણ નાખી ગોળી કરી આપવું. (૧૫) **ઢોરને વિષ ચઢયું હોય તો:**—આસંધના તાજાં મૂળ છાશમા વાટી પાઇ દેવાં. (૧૬) **ઉરૂસ્તંભ ઉપર:**—આસંધ વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૭) **વાયુને માટે:**—આસંધ અને શતાવરીનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ. (૧૮) **આદાશીશી ઉપર:**—આસંધનું ચૂર્ણ ધસવું. (૧૯) **વાળા ઉપર:**—આસંધ તેલમા કિંવા છાશમા વાટી લેપ કરવો. (૨૦) **કટિશૂળ એટલે કમ્મર દુખે છે તે ઉપર:**—આસંધ અને ખડીસાકર એનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખાવું. (૨૧) **બળદને કંઇ દુઃખ થયું હોય તો:**—આસંધના તાજાં મૂળ ખવરાવવા એટલે બળદ સારો થશે.

૪૮ **આસોપાલવ**—સં૦ અશોક. મ૦ હિં૦ બં૦ અશોક. ક૦ અશોકે. તૈ૦ અશોકેમાનું. મલા૦ અશોકં. લા૦ જોનેસીયા અસોકા.

એ ઝાડ આંબાના ઝાડ જેવડા મોટા થાય છે. એના પાદડા આંબાના પાંદડા કરત ઘણા લાંબાં અને કળીદાર હોઇ ભરાવદાર અને સુશોભિત હોય છે. એની છાયા ઘટ્ટ હોય છે. એ ઝાડ શોભાયમાન હોય છે એટલા માટે એને બાગમા અને દેવળોમા વાવે છે. એના ફૂલ રાતા રંગના હોય છે. **અશોક**—મધુર, શીત, અસ્થિને સાંધનાર, પ્રિય, સુગંધયુક્ત, કૃમિહારક, તુરો, ઉષ્ણ, શરીરની કાંતિ વધારનાર, સ્ત્રીઓના શોકનો નાશ કરનાર, ગ્રાહક, પિત્તકર; અને દાહ, ગુલ્મ, ઉદર, શૂળ, આધ્માન, વિષ, અર્શ (હરશ), વ્રણ, તૃષા, શોથ, અપચન અને રક્તરોગ એનો નાશ કરે છે. (૧) **રક્તપ્રદર ઉપર**—આસોપાલવની છાલને દૂધ અને પાણીમા મેળવી દૂધ બાકી રહે ત્યાંસુધી કાઢો કરી, તે શીત થયા પછી આપવો; એટલે તીવ્ર રક્ત-પ્રદરનો પણ નાશ થશે. (૨) **સર્વ પ્રદર ઉપર:**—આસોપાલવની છાલ વાટી, તેમા રસાંજન નાખી ચોખાના ધોવરામણમા મધ નાખી આપવું.

૪૯ **આંબાહળદર**—સં૦ આમ્રગંધિનિશા. મ૦ આંબેહળદ. ગું૦ (મા) બાહરદી. ક૦ હલિઅરષણ, કાડઅરસિણું. તા૦ કસ્તુરીમંજલ. મલા૦ કત્તુમન્નલ તૈ૦ કારૂપાસુપુ, અડિલયાસુપુ. ઇં૦ મેંગોજીંજર. લા૦ કરકુમા અરોમેટિકા. હિં૦ કપૂરહલદી, આંબાહલદી. ફા૦ દારચોવહ. અ૦ દારહલ્દ.

એ ઝાડ રાનમાં થાય છે. એનાં ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાજ થાય છે. આ હળદરના ગાંઠીઆ મોટા હોય છે અને તે ઘણા કઠણ હોય છે. એ હળદર બાગમા થનારી હળદર પ્રમાણે મસાલાના ઉપયોગમા આવતી નથી. આંબાહળદર રક્તવિકારની નાશક છે. શરીરને ચોપડવાના મસાલામા તેને નાખે છે. એ શરીરે ચોપડવાથી કંડૂનો નાશ થાય છે. ***આંબાહળદર**—કડવી, ખાટી, રુચિપ્રદ, લઘુ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તુરી અને સારક છે; તથા કફ, ઉગ્ર વ્રણ, ઉધરસ, દમ, ઉચકી તાવ, સન્નિપાતજ્વર, શૂળ, વાયુ, કંડૂ, વ્રણ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે. રક્તદોષનો પણ નાશ કરે છે. (૧) **કંડૂ અને ખસ ઉપર:**—આંબાહળદર અને કાળીજીરી એકત્ર વાટી શરીરે ચોપડવું એટલે કંડૂ દૂર થાય છે. આંબાહળદર અને કાળીજીરીનું બારીક ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખરલ કરી

* એનામાં આંબાની કેરી જેવી વાસ હોવાથી એને આંબાહળદર કહે છે. એની માત્રા ૨ માસાની છે. વ્યવહારમાં એની જડ વપરાય છે. એના ક્ષુપ થાય છે એ હૃદયને નુકસાનકારી છે. ઉતાર નારંગી. પ્રતિનિધિ ખાવચી અને માત્રા ૪ માસાની છે.

ખસને ચોપડવું એટલે ખસ દૂર થશે. **(૨) ઠેસ વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઇ લોહી ગંઠાયા ઉપર**:—આંબાહળદર અને હીરાબોર, એ પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી દુઃખતા ભાગ ઉપર ચોપડવું એટલે જલદી ગુણ પડે છે. **(૩) શીતળા અથવા ગોવરાથી શરીર ઉપર કાંટા ઉઠે છે તે ઉપર**:—આંબાહળદર, કાળીજીરી, બાવચી, કુવાડિયાના બી અને આમળા, એને ગોમૂત્રમા ભીંજવી રાખી વાટીને રોજ શરીરે ચોળી સ્નાન કરવું. **(૪) કૃમિ (કરમ) ઉપર**:—આંબાહળદર અને સિંધવ એકઠા વાટી શક્તિપ્રમાણે આપવા અને ઉપર ગરમ પાણી આપવું; અથવા કાચકીના પાલાના રસમા આંબાહળદર ઉકાળી પેટ ઉપર ચોપડવી. **(૫) બાળકોને વાંગ** (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર તેના અંગ ઉપર ફોલ્લા ફૂટી તેને દુઃખ થાય છે તે ઉપર) **આવે ત્યારે**.—આંબાહળદર જાઇના રસમા ઘુંટી ચોપડવી.

૫૦ આંબો—સં૦ આમ્ર. હિં૦ બં૦ આમ. ક૦ માવિનેમારા, માવિપહેણ્ણુ. તૈ૦ મામિંડીચેટ્ટુ, મર્ઘી, આમ. તા૦ મામરં. તુ૦ કકકુ. મલા૦ માવુ. કા૦ મ૦ આંબા. અ૦ અમ્બજ. ઇં૦ મેંગો ટ્રી. લા૦ મેંગોફેરા ઇંડીકા.

આ વૃક્ષ ઘણું કરીને ગરમ દેશમા થાય છે. હિંદુસ્તાનમા જેટલા આંબા થાય છે, તેટલા કોઇ પણ દેશમાં થતા નથી. આંબાનુ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. રાનમા અને ડુંગરોમા પણ એ ઝાડો વાવવાથી ઉગે છે. રાનમા ઉગેલા આંબાને રાનીઆંબા કહે છે. ખેતરમાં અને જે ઉંચી જાતના આંબા હોય છે; તેને "ઇરસાલ આંબા" કહે છે. આંબાની કલમો કરી જે આંબા ઉગાડવામા આવે છે, તેને "કલમી આંબા" કહે છે. કલમી આંબાના ઝાડ નાના હોય છે. આંબાના આકાર, રૂપ અને ગુણ ઉપરથી આંબાને અનેક નામો આપવામા આવેલા છે આંબામા મુખ્ય બે જાતિ છે. એક ગોરવાની અને બીજી રસની. જેના ફળનો રસ પાતળો હોય તે રસાળ અને જેનો રસ ઘટ્ટ-જાડો હોવાથી કાપીને ખાવાયોગ્ય હોય તે ગોરવાની આંબાનુ ઝાડ સેંકડો વર્ષ જીવે છે. આંબો દરવર્ષે એકવાર ફળે છે. આંબાનું ફળ અતિશય મધુર અને મીઠું છે. ગરીબથી માંડી શ્રીમંતસુધી સર્વ કોઇ એનો ઉપયોગ કરે છે; અને ગરીબ લોક તો કેરીના દિવસોમા આંબાઉપરજ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. ઉનાળામા વટેમાર્ગુલોકો તાપથી અકળાઇ અને ચાલતાં થાકી જવાથી આંબાની ઘટાનીચે આવી વિસામો લે છે અને કેરીઓ ખાઈ તૃપ્ત પણ થાય છે. આંબાની છાયા શીતળ અને ઘણીજ આરામ આપનારી છે. થાકીને લોથ થઈ ગયેલા લોક આંબાની છાયાનીચે બેસી આરામ પામે છે. આંબાના લાકડા ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવે છે આંબાના દૂધનો ગુંદ થઇ તેની રાળ બને છે અને તે ઘણા કામમા આવે છે. આંબાના ફળના ઘણા પદાર્થો થાય છે સારી કેરીઓનો મુરબ્બો થાય છે. એ મુરબ્બો રક્તવૃદ્ધિ કરે છે. કેરીનુ ગોળચા, મેથીઆ, બોળ વગેરે ઘણા પ્રકારનું અથાણુ થાય છે કાચી કેરીઓમા ગોળ નાખી તેની ગળકેરી કરે છે. કાચી કેરીઓ છોલી કાપી સુકવવાથી તેના આંબોળીઆ બને છે. એનો ઉપયોગ આમલીને ઠેકાણે ખટાશમાટે કરે છે. આમલી કરતા એ પથ્યને અને રુચિને પ્રશસ્ત છે રંગરેજલોક તેને રંગમા નાખે છે; તેમજ કાચી કેરીઓનો ગોળ અથવા સાકર નાખેલો સાર (પનુ) ઘણોજ સારો થાય છે. ખાટી કેરીઓનું રાયતું બને છે. આંબાના ગોટલા ભાગવાથી જે ગોટલી અંદરથી નીકળે છે, તે શેકીને ખાવાથી સારી લાગે છે, પરંતુ તે ગોટલી પ્રથમથી શેકીને પછી ભાગી તેમાની ગોટલી પાણીમાં ભીંજવી રાખી ખવાય છે. કોકણમા સેંકડો કણબીલોક ઉનાળામા અને ચોમાસામા ડાગરનો પાક થાય ત્યાંસુધી આ ગોટલી ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. તે લોક આ ગોટલીમાના ગરની ભાખરી બનાવી ખાય છે. એ ગોટલીના લોટના બીજા પદાર્થો પણ બને છે. આંબાના ગોટલામાની ગોટલીને ચમારલોક ચામડાને કાળો રંગ દેવા માટે ઘસે છે. ગોટલીનુ તેલ નીકળે છે તે ઔષધિ છે. ગ્રીષ્મઋતુમાં લોકોને સુખ થવા માટે પરમેશ્વરે એ ઋતુમા આવા રસભરિત અને મધુર ફળો ઉત્પન્ન કરેલાં છે. આ ઉપરથી પરમેશ્વરની મનુષ્યઉપર કેટલી કૃપા છે, તે સમજાય છે. **કુમળી કેરી**-(મરવા) તૂરી, ઉષ્ણ, સુગંધી, ખાટી, ક્ષારના સંયોગથી રુચિકર, ગ્રાહક, રુક્ષ અને કાંતિકર છે; તેમજ પિત્ત, વાત, કફ અને રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરનાર;

તથા કંઠરોગ, પ્રમેહ, યોનિદોષ, વ્રણ તથા અતિસારનો નાશ કરનારી છે. **બાફમાં ઘાલી પકવેલી *કેરી:**–મધુર, શીતળ, જડ, બલકર, ધાતુવર્ધક, પુષ્ટિકર, ત્રિદોષનાશક, કફકર, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, મલસ્તંભક, પ્રિય, સ્નિગ્ધ, તુરી, સુખકારક અને કાંતિવર્ધક છે; તથા વાયુ, તૃષા, દાહ, પિત્ત, શ્વાસ, શ્રમ અને અરુચિનો નાશ કરનાર છે. (૧) **આમાતિસાર અને કૉલેરા ઉપર:**–આંબાની ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી. (૨) **કરમ ઉપર:**–આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ આપવું. (૩) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**–આંબાની ગોટલી ભાગી ખાવા આપવી. (૪) **રક્તાર્શ અને પ્રદર ઉપર:**–આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ, એટલે રક્તમૂળ વ્યાધિ અને ધૂપણીનો નાશ થાય છે. (૫) **પરસેવો છુટતો હોય તો:**–ગોટલી ભાગી તેનો ભૂકો શરીરે લગાડવો. (૬) **ઠંડીને લીધે પગ ચોટી જાય છે તે ઉપર:**–આંબાનો ચીક લગાડવો. (૭) **રાંઝણ (આંજણી) ઉપર:**–આંબાની ડાખળીનો અથવા આંબાના પાદડા તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૮) **તરતના પ્રમેહ ઉપર:**–આંબાની અંતરછાલનો રસ તોલા ચાર અને ચૂનાનું નીતર્યું પાણી તોલો ૧, એ બન્નેનું મિશ્રણ કરી તે તાબડતોબ સાત દિવસ આપવુ. (૯) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**–આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકે પીવો. (૧૦) **ઉષ્ણ જ્વર** (ઉનો તાવ) **ઉપર** આંબાના મૂળ ગળે અથવા હાથે બાંધવા. (૧૧) **દાહ અને અતિસાર ઉપર:**–આંબાની અંતરછાલ દહીંમા વાટી ૧ તોલાસુધી આપવી. (૧૨) **રક્તાતિસાર ઉપર:**–આંબાના પાદડાનો અંગરસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલો, ઘી ૦॥ તોલો અને દૂધ ૧ તોલો મેળવી આપવું. (૧૩) **અતિસાર ઉપર:**–આંબાના ચીકથકી રાળ થાય છે, તેનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘી સાથે આપવુ. (૧૪) **ઉપદંશ ઉપર:**–આંબાની છાલનો અંગરસ બકરીના દૂધમા મિશ્ર કરી આપવો એટલે ઉપદંશ અને તે સંબંધી વ્રણની પીડા દૂર થાય છે. (૧૫) **રક્તાતિસાર ઉપર:**–આંબાની ગોટલી છાશ અગર ચોખાના ધોવરામણમા વાટી આપવી અથવા કેરીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ મેળવીને આપવી. (૧૬) **લોહીની ઉલટી ઉપર:**–આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકમા ટીપા પાડવા. (૧૭) **મૂળ વ્યાધિ ઉપર**–આંબાના સુકાયલા પાદડાનું ચૂર્ણ કરી તેનું ધુમ્રપાન કરવું. (૧૮) **સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:**–આંબાની અંતરછાલ, ઉંબરાના મૂળ ઉપરની છાલ અને વડની વડવાઇનો રસ કાઢી, તેમા જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી આપવું. (૧૯) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—આંબાની અંતરછાલ દૂધમા વાટી મધ

* આર્ય અને યુનાની વૈદ્યકગ્રંથોમા કાચી અને પાકી કેરીના ગુણનુ ઘણુંજ વર્ણન કરેલું છે ટુંકામાં કહીએ તો પાકા ફળ તાકાત લાવનાર, ચરબી વધારનાર, ખુશી કરનાર, કાંઈક ઝાડો સાફ લાવનાર અને પેશાબને વધારનાર છે; પરતુ તેની છાલ અને કાચા ફળના રેષા ગ્રાહી અને ખાટા મનાય છે કાચી કેરીનું અથાણુ પેટને શાંતિ કર્તા તથા ભૂખને પ્રદીપ્ત કરનાર છે કાચી કેરીને છોલી તેની ગોટલી કાઢી નાખી ઝીણી કાતરી સૂકવે છે, તેને આંબોળીઆ (હિ અમચુર મ૦ આંબોસી) કહે છે. તે ખાવામા ઘણાજ વપરાય છે એને બાફી તેનાપર તેલ, રાઈ ચઢાવી અથાણાતરિકે ખાય છે, અને બાફતાં બચેલુ પાણી લઈ તેમા ગોળ નાખી કઢી કરે છે. શાકમા પણ તે નખાય છે એમા જે ખટાશ છે તે સાઈટ્રિક એસિડના કારણથી છે એ રુધિરને શુદ્ધ કરનાર છે. એને હિંદુસ્તાનમા અમખુશ્ક કહે છે. એના ફૂલ (મોર), ગોટલી અને છાલ શીતળ અને ગ્રાહી મનાય છે. એ ઝાડા આદિની બિમારીમા વપરાય છે પાદડાને બાળી એની ધૂણી લેવાથી ગળાની અદરના અનેક રોગોનો નાશ કરે છે

મખજન અલ અદવિયાના કર્તા લખે છે કે, હિંદુસ્તાની લોક કાચા ફળના ગર્ભને શેકી ખાંડની સાથે મેળવી રાખે છે. તેને કૉલેરાના દરદમા ખાય છે અને શરીરે લેપ કરે છે. વળી એમ પણ કહેલું છે, કે પાદડ ની નસને બાળીને લગાડવાથી આંખના પોપચામાં થનાર ખીલ વગેરેને કાઢે છે ગોટલીને વાટી ૨૦થી ૩૦ ગ્રેનસુધી આપવાથી પેટમાના કૃમિ નીકળી પડે છે. (ગ્રેન એકને ૦॥ રતી ગણવી.) તથા દુ:ખતા મસા શાંત પડે છે. ફળ પાકે છે ત્યારે તેમાથી એક પ્રકારનો ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે તેની ગંધ ટરપિનટાઇન તેલના જેવી હોય છે છાલમાથી ગુંદ નીકળે છે તે ઠંડા પાણીમાં પીગળી જાય છે.

ડૉકટર એન્સલી કહે છે કે, ફળનુ તેલ અને છાલનો ગુંદ, બન્ને લીંબુના રસમાં અથવા તેલની સાથે મેળવી ચળ આદિ ચામડીના રોગોમાં અપાય છે. પાકી કેરીના રસને સુકવી પાતળી રોટલીના જેવો કરે છે; તેને આમરસ, આમોટ, આંબાપોળી અથવા આંબાની રોટલી કહે છે અને તે સ્વાદિષ્ટ વસ્તુની માફક તથા રુધિર સુધારવામાટે ખાય છે. આંબાની છાલ પાણીમા ભીંજવી રાખી એ પાણી પ્રદર અને વહેતી ધાતુ બંધ કરવાને અપાય છે કાચા ફળના ઉપરથી નીકળેલ ચીકણો પદાર્થ આંબાની સફેતી તથા ઘોડા અફીણની સાથે મેળવી મલબારની તરફ ઝાડા અને એંટનના રોગોમાં અકસીર ઈલાજતરિકે વાપરે છે.

આંબાનો તાજો ગુંદ દાદરનો સત્વર નાશ કરે છે, એમ જૈનગ્રંથોમા છે

નાખી પાવી. **(૨૦) કાનમાં દુખવા ઉપર:**—આંબાનો મોર વાટી દીવેલમાં સિદ્ધ કરી તે ગાળી કાનમા નાખવો. **(૨૧) માથામાં દારુણ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—આંબાની ગોટલી અને બાલહરડાં (હીમજી હરડે), એનુ ચૂર્ણ દૂધમા વાટી લેપ કરવો. **(૨૨)સંગ્રહણી ઉપર:**–આમ્રાદિયવાગૂ–આંબો, અંબાડો અને જાંબુઓ, એ ત્રણેની છાલ ૧૬ તોલા લઇ તેમા ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી અર્ધુ પાણી રહે ત્યાસુધી ઉકાળી ગાળી તેમાં ૧૬ તોલા ચોખા નાખી પુનઃ ઉકાળી તૈયાર કરવું; તેને "આમ્રાદિયવાગૂ" કહે છે. એ ખાવાથી સંગ્રહણી દૂર થાય છે. **(૨૩) રક્તાતિસાર ઉપર:**—આંબો, જાંબુઓ અને અર્જુનસાજડ, એની છાલ ૪ તોલા લઇ તેને સુકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી ૨૪ તોલા પાણી માટીના વાસણમા ભરી, તેમા તે ચૂર્ણ નાખી, આખી રાત્રિ ભીજવી પ્રાતઃકાળમાં તે પાણી ગાળી તેમા મધ નાખી પીવું. **(૨૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—આંબાના ઝાડ ઉપરની ગાઠ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો અને શેકવું. **(૨૫) ધૂપણી ઉપર:**—કાપવાના (મોરવાના) આંબાનો સુકાયલો મોર ઘીમાં તળી સાકર નાખી તેની ગોળી કરી આપવી **(૨૬) સ્વરભંગ ઉપર:**—આંબાના પાદડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. **(૨૭) કૉલેરા ઉપર:**—એ અઢી તોલા મરવા દહીંમા વાટી આપવા.

૫૧ ઇંગોરિયાં:—સં૦ ઇંગુદી. મ૦ હિંગણી, હિંગણબેટ. હિં૦ હિંગોટ, ગૌંદી. ક૦ ઇંગળગિડ, ઇંગળા, હિંગુલ. તૈ૦ ગરા. અ૦ હિલેલજે. ઇં૦ ડેડિલ. લા૦ બેલેનાઇટસ્, રોક્સબર્ઘીઆઇ. બં૦ ઇંગોટ.

દક્ષિણમાહેના રાનમા ઇંગોરાના ઝાડ જ્યા ત્યા થાય છે. એ ઝાડ ઘણાજ ઉંચા વધે છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે એના ફળને ઇંગોરિયા (મ૦ હિંગણબેટ) કહે છે. હીંગણાં કોરી તેમા દારૂ ભરી આતસબાજીમાં ફોડે છે. દુકાળના વખતમા આ ફળોમાહેનો ધોળો ગર્ભ લોટમાં મસળી તેની ભાખરી ખાઇ ગરીબલોક પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. પ્રસંગ આવે તો લાકડાસુદ્ધાં ખાઇને પોતાનો બચાવ કરે છે.*

ઇંગોરિયાં:—મદગંધી, તીખા, લઘુ, કડવા ઉષ્ણ, ફેનિલ અને રસાયન છે. એ કૃમિ, વાયુ, વિષ, શળ, કોઢ, વ્રણ, કફ, ગ્રહપીડા અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલો:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા કડવા છે; અને વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **વાળા ઉપર:**—ઇંગોરાના મૂળ ઉપરની છાલ અને હિંગને એકત્ર ખાડી તેનો પાટો વાળા ઉપર બાધવો અને તે ચોથે દિવસે છોડવો એટલે વાળો બળી જાય છે. **(૨) તારૂણ્ય પિટકા(ખીલ)ઉપર:**—ઇંગોરાના મગજ ઠંડા પાણીમા ઘસી મુખ ઉપર લેપ કરવો, એટલે ખીલ મટી જઈ મોઢું નિર્મળ થાય છે. **(૩) સ્તનરોગ ઉપર.**- ઇંગોરાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી ઉપર લેપ કરવો અને ઉપરથી ધંતુરાના પાદડા શેકીને બાંધવા આમ ૩ દિવસ કરવું. **(૪) નેત્રસ્રાવ ઉપર**—ઇંગોરાના ફળ પાણીમા ઘસી અંજન કરવું.**(૫)શુળ ઉપર**—ઇંગોરાના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા અથવા ઇંગોરિયાના ફળમાનો ગર્ભ આપવો. **(૬) કર્ણમૂળ ઉપર:**–ઇંગોરિયા હળદર, ઇંદ્રવરાણું, સિંધવ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ એનો લેપ વારંવાર કરવો, એટલે કર્ણમળ સાફ થાય છે. **(૭) કુતરાના વિષ ઉપર:**–પ્રથમ ગોળ ખવરાવી તે ઉપર ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ છાશમા નાખી પાવું. **(૮) મરકી (કૉલેરા) ઉપર:**—ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ દહીંમાં આપવું. **(૯) ઉંધરસ ઉપર.**— ઇંગોરાના મગજની ગોળી કરી ખાવી.

૫૨ ઇડલીંબુ (ગધ્ધડલીંબુ):—સં૦ જંબીર. મ૦ઇડલીંબુ. કો૦ચોરનિંબુ. હિં૦ જંબીરી. બ૦ ગોડાલીંબુ ક૦ કચિલે, દોડુલિકાયી, કાડલિંબે. મલા૦ કટ્ટુકુરન્નુ. તૈ૦જંભીરં, અડવિંનીમા. તા૦ કટ્ટેલુ મિચ્ચે. તુ૦ કેપેરીપુલી. લા૦ આટલાંટિયા મોનોફાઇલા.

આ એક લીંબુનીજ જાતિ છે. હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રદેશોમાં આ ઝાડ થાય છે. એ ફળ નારંગી

* સુશ્રુતે ઇંગોરિયાના ફળના ગર્ભને મેદકફનાશક યોનિદોષનાશક અને ગુલ્મનાશક માન્યો છે. ઇંગોરિયાના રસથી લોકો કપડા ધુએ છે, એથી મેલ સચોટ નીકળી જાય છે; પરંતુ જેમ વિદેશી તેજાબમાં ધોબીએ ધોએલ કપડા દગ્ધ થઈ જવાથી અર્ધું આયુષ્ય ચાલે છે તેજ પ્રમાણે ઈંગોરીયા પણ લુગડાંનો નાશ કરે છે. કેટલાકો દગલબાજીથી ઇંગોરીયાના રસમાં ગોળ અને બીજા પદાર્થો મેળવી અફીણતરીકે વેચવા જતાં પકડાઈ સજા ભોગવે છે, એમ કહેવાય છે.

વગેરે લીંબુ કરતાં મોટા થાય છે. એની છાલ ખરબચડી હોય છે. પાકયા પછી છાલનો રંગ સ્વચ્છ પીળો થાય છે અને તેની વાસ પણ ઉત્તમ આવે છે. એમા નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. તેના પાદડાં અને ફૂલ એકસરખા હોય છે. તેમા જે નાની જાતિ છે, તેના ફળની છાલ કંઈક પાતળી હોય છે; અને જે મોટી જાતિ છે તેની છાલ જાડી હોય છે. એનું ઉત્તમ તરેહનુ સ્વાદિષ્ટ અથાણું થાય છે. એના રસનો " લેમોનેટ " કરે છે. ઈડ (મોટું) **લીંબુ** ખાટું, તુરં, કડવું, સારક અને ઉષ્ણ છે. તે કફ, પિત્ત, એ રોગોને નાશ કરનાર છે. (૧) **મારથુથુના વિષ ઉપર**—ઇડલીંબુનો રસ સાકરસાથે આપવો. (૨) **અમ્લપિત્ત ઉપરઃ**—સાયંકાળે નાના ઈડલીંબુનો રસ પાવો.

૫૩ ઇંદ્રજવનું ઝાડ:—સં૦ કુટજ. મ૦ કુડા. હિં૦ કૂડા, કુરૈયા. બં૦ કુડચી. ક૦ કોટશિગે, કોડ મુરક. તૈ૦ કોડિશચટ્ટુ, કુટજમુ, અંકેલુ, ચંગલકુષ્ટ. તા૦ વેપ્પાલે. તુ૦ કોડંજી. મલા૦ વેનપાલા. અ૦ તિરાજ. ઇં૦ ઓવલ્‌લીવ્ડરોજબે. લા૦ રાઇટિયા એંટિડિસનટેરિકા.

આ વગડાઉ ઝાડ છે અને તે છ સાત હાથ કરતા ઉંચું થતું નથી.એના પાદડા બદામના પાદડા જેવા લાંબા હોય છે. કોકણમા એ પાદડાનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે.* એનાં ફૂલોનું શાક થાય છે. એની શીંગો બારીક અને લાંબી હોય છે. એ શાક અથવા અથાણું કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. શીંગોમાંથી જવની આકૃતિના લાંબા બીઆ નીકળે છે. તેને ઈંદ્રજવ (મ૦ ઈંદ્રજવ, કુડાચે બી. હિં૦ ઈંદ્રજવ. ક૦ કોડ સિગેયબીજ, કોડ મુરકન બીજ. તૈ૦ કુડિસેપાલુ. ફા૦ જવાનકુંચિશ્ક. અ૦ લેસાનુલ અસાફીર. લા૦હોલરહેના એંટિડિસેંટેરિકા.) કહે છે.તે બીઆં કડવાં હોય છે.એનાં મૂળ પણ કડવાં હોય છે. મૂળનો પાક થાયછે.તેને મરાઠીમા કુડેપાક કહે છે.ઇંદ્રજવના ઝાડમાં **ધોળી** અને **કાળી** એવી બે જાતિ છે. કાળાકુડાના ઝાડ ધોળા કુડાના ઝાડ કરતાં મોટાં હોય છે.એના પાંદડાં ધોળા કુડાનાં પાંદડાં જેવાંજ હોઇ કાંઈક કાળા રંગના હોય છે. એની શીંગ ધોળા કુડાની શીંગ કરતા બમણી લાંબી હોય છે. કાળો કુડો એ વધારે ઉષ્ણ હોઇ ધોળાથી ગુણમા કમી છે. **ધોળું ઈંદ્રિજવનું ઝાડઃ**–કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, તુરું, રુક્ષ તથા ગ્રાહક છે; અને રક્તદોષ, કોઢ, અતિસાર, પિત્તાર્શ, કફ, તૃષા, કૃમિ, જવર, આમ અને દાહનો નાશ કરે છે. **કાળું ઈંદ્રિજવનું ઝાડઃ**–રક્તદોષ, અર્શરોગ, ત્વગ્દોષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળા જેવા છે. **ઉપયોગઃ–(૧) કૃમિઉપરઃ**--ઈંદ્રજવનાં મૂળ ઘસી એકલા અથવા વાવડિંગની ભૂકી નાખી પાવાં (૨) **અતિસારઉપરઃ**–ઈંદ્રજવના ઝાડની છાલનો અંગરસ કાઢી તે પાવો અથવા છાલનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી તે મધમાં પાવો. (૩) **પથરી ઉપરઃ**—ઈંદ્રજવ અને નસોતરનું ચૂર્ણ દૂધમા કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૪) **કુરશાના વિષ ઉપરઃ**—કાળા ઈંદ્રજવના ઝાડનાં મૂળ ઘસી તેમાં ઈંદ્રજવનું ચૂર્ણ અડધો માસો નાખી પાવું અથવા છાલનો રસ કાઢી પાવો. (૫) **ખોડા ઉપરઃ**—ઈંદ્રજવની છાલ અને સિંધવ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) **કમળી અને સર્વ વિષ ઉપરઃ**—કાળા ઈંદ્રજવના ઝાડના અંકુરોનો રસ કાઢી ચાર પૈસાભાર ત્રણ દિવસ પાવો. પથ્ય ઘી અને ભાત.(૭) **નળ ફુલ્યા હોય તોઃ**—ઇંદ્રજવ શેકી તેની ભૂકી પૈસાભાર, મધ પૈસાભાર અને ઘી પૈસાભાર, એ એકત્ર કરી સાત દિવસ પાવું.(૮)**જીર્ણજ્વર ઉપરઃ**—ઈંદ્રજવના મૂળોની છાલ અને ગળોનો કાઢો પાવો અથવા છાલ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળીને પાવું. (૯) **કાનમાંથી પરૂ વહે છે તે ઉપરઃ**—ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી કાનમા નાખવું અને ઉપર મખમલીના પાલાનો રસ પાડવો. (૧૦)**લુખ લાગે છે તે ઉપર અને મૂત્રકૃચ્છ ઉપરઃ**—ઈંદ્રજવના ઝાડની છાલ ગાયના દૂધમાં વાટી પાવી એટલે કઠિન મૂત્રકૃચ્છનો પણ નાશ થશે. (૧૧) **પરિણામ શુળ ઉપરઃ**—ઈંદ્રજવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૨) **બાળકની હગામણ ઉપરઃ**—ઇંદ્રજવનાં મૂળ છાશના નીતર્યા પાણીમાં ઘસી થોડી હિંગ નાખી પાવાં. (૧૩) **બાળકની મરકી (કૉલેરા) ઉપર**—ઈંદ્રજવનાં મૂળ અને મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશના પાણીમાં ઘસી થોડી હિંગ નાખી પાવાં. (૧૪)**વાતશુળ ઉપર**—ઇંદ્રજવનો કાઢો કરી તેમાં સંચળ અને શેકેલી હિંગ નાખી પાવો. (૧૫) **ઢોરોના કુંદરોગ** (ઢોર સકું છાણ હગે છે તે) **ઉપરઃ**–

* ઇન્દ્રજવ માથાને પીડા અને ગરમ પ્રકૃતિવાળાને અહિતકર છે,એનો ઉતાર ધાણા છે ને પ્રતિનિધિ જાયફળ છે.

ઇંદ્રજવના તોરા (માજર) બારીક ખાંડી પાશેર રસ કાઢવો તેમા તેટલોજ નાળીએરનો રસ અને નવ ટાંક ગોળ નાખી સાત દિવસ સવારસાંજ બે વખત આપવું. **(૧૬) સર્વ પ્રકારના અતિસાર, સંગ્રહણી, પાંડુ, જીર્ણજ્વર ઉપર કુડાપાક:**—ઇંદ્રજવના ઝાડના મૂળ ધોઇ છુદીને રસ કાઢવો. તે રસ દેવતા ઉપર મૂકી ઉકાળતા રહેવું. સાધારણ ઉકળે એટલે તેમા સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાયફળ, માયફળ (માયા), જાવ ત્રી, લવંગ, વાવડીંગ, મરડાશીંગ, નાના બીલા, બહેડાંનું દળ અને નાગકેશર, એનુ ચૂર્ણ જોઇએ તે પ્રમાણે નાખી સરખુ મિશ્રણ થયા પછી ચણાજેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર છાશના નીતર્યાં પાણીમા (આછમા) થોડું હિંગનું ચૂર્ણ નાખી તેમીઠા અધમર્યા દહીમા અથવા સુંઠના કાઢામા ઘી નાખી આપવી નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ગુણાવહ છે. પાંડુરોગ ઉપર ફક્ત આ ગોળી ગોમૂત્રમા ઘસીને પાવી. **(૧૭) વાતજ્વર ઉપર**—ઇંદ્રજવના મૂળની છાલ ૧ તોલો લઈ બારીક વાટવી; અને ૫ તોલા પાણીમા મેળવી તે પાણી વસ્ત્રથી ગાળી પાવું અથવા તેમા થોડો અજમો બારીક વાટી મેળવી, ઇંટનો કકડો તપાવી છમકારી તે પાવુ. **(૧૮) શોફોદર ઉપર:**—વાડમાહેના ઇંદ્રજવના ઝાડનાં મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી દિવસમા બે વાર પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ પાવું. **(૧૯) સર્વાતિસાર ઉપર:**—ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલનો કાઢો અષ્ટમાશ કરી તેમા અતિવિષની ભૂકી નાખી તે પાવો; અથવા ઇંદ્રજવના મૂળની છાલનુ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ. **(૨૦) પથરી ઉપર:**—ઇંદ્રજવની છાલ દહીંમા ઘસી પાવી. **(૨૧) કુટજાષ્ટકાવલેહ:**—ઇંદ્રજવના મૂળોની છાલ લીલી વજન શેર પાચ લઇ તેનો ૧૬ શેર પાણીમા કાઢો કરવો. અષ્ટમાશ શેષ રહે એટલે વસ્ત્રથી ગાળી પુન: ઉકાળવો ઘટ્ટ થાય એટલે તેમા ઔષધો નાખવા. તે ઔષધો-કાળીપાટ, મોચરસ, ધાવડીના ફૂલ, નાગરમોથ, અતિવિષ, લજામણી, નાના બીલા, એનું ચૂર્ણ ચારચાર તોલા તેમા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવુ, અને પછી તેને પાણી, ગાયનુ દૂધ, બકરીનું દૂધ, ચોખાની કાંજી એમાના કોઈ અનુપાનમા આપવાથી અતિસાર, સંગ્રહણી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, મૂળ વ્યાધિનું રક્ત એ સર્વ બંધ થાય છે. **(૨૨) વાતગુલ્મ, વાયુ, ક્ષય, કંડુ (ખરજ) અને તાવ ઉપર:**—ઇંદ્રજવના ઝાડના મૂળોની છાલ લાવી તેનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી આપવો.

૫૪ ઇંદ્રવરણા—સં૦ બહત્ફલા, ઇંદ્રવારુણી. મ૦ ઇંદ્રાવણ, થોર ઇંદ્રાવણ. કો૦ કવડળ હિં૦ ઇંદ્રફલા, ઇંદ્રાવણ. બ૦ બડવાકાલ. ક૦ હિરિયહામેકંક તૈ૦ પામરબુડમા, કાર્કારકમુ, વેરિંપુચ્ચા. મ૦ પેદિકારી, અત્તુત્તમ્મદ્દિ. તુ૦ કકકેડેતુ. તા૦ કોરટ્ટી શવરીપઝમ્. ફા૦ હજલહાર. અ૦ શેમહંજલ. ઇં૦ બિહરઍપલ. લા૦ ટ્રિકોસન્થસ પાલમેટા

એને "કડવી ઇંદ્રવરણી" પણ કહે છે. ઇંદ્રવરણીના વેલા હોય છે. એ વેલાના પાદડા **કાળીંગડી** (તરબુજ)ના પાદડા જેવા હોઇ તેના કરતાં બારીક હોય છે. પાકેલા ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. એમાં બે ભેદ છે જે ફળ શુમારે કેરી જેવડા હોય છે, તેને "ગ્રોડ ઇંદ્રવરણા" કહે છે. બીજી જાતના ફળ લીંબુ જેવડા થાય છે.× એ ફળો અતિશય કડવા હોય છે. ગામડાઓમા ઇંદ્રવરણીના વેલા પુષ્કળ થાય છે. ઇંદ્રવરણા એ તીવ્ર રેચક પદાર્થ છે **ઇંદ્રવરણા:**—પાક વખતે તીખા, કડવા, શીત, સારક, ઉષ્ણવીર્ય અને લઘુ છે; તથા ગુલ્મ, પિત્ત, ઉદર, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ (કોઢ), જ્વર, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, ગ્રંથિ, મેહ, મૂઢગર્ભ, કમળો, પ્લીહા, શુષ્ક ગર્ભ, ગલગંડ, વિષ, આનાહવાયુ, અજીર્ણ, આમદોષ,

× અમારા જાતિઅનુભવથી અમને જણાય છે કે, નાની ઇંદ્રવરણીનાં ફળો લીંબુ જેવાં નહિ પણ રાજગરી કોઠીંબી જેવા લંબગોળ હોય છે. ઘણુંકરીને એ ખારસરી જમીનમા થાય છે અને એને કડવી કોઠીંબીના નામથી ઓળખે છે લોકો એને રાજગરી કોઠીંબીના ભૂલાવામા ખાવા લાગે છે, પણ તે મહાન કડવી લાગતાં પસ્તાય છે. આ ફળો ઘણામા ઘણાં ૭-૮ ઇંચ સુધી લાંબા પણ હોય છે; એના ઉપર રાજગરી કોઠીંબીના જેવાજ સુંદર ચટાપટા હોય છે કોઈ કોઈ એના સૂક્ષ્મ કાંટાવાળાં લાલ ફળો બતાવે છે, પણ તે અમારા અનુભવની બહાર છે નિઘંટમા એનાં સ૦ એન્દ્રી મ૦ લઘુઇંદાવણ, ગુ૦ ઈંદરવારણું, કડવી કોઠીંબી, હિ૦ લઘુ ઈંદ્રાયણ, લઘુ ફરફેંદુ, બં૦ રાખાલશશા, રાખાલતાડુ, ક૦ હામેકકે, તૈ૦ એતિપુચ્છા તા૦ પેયકામટ્ટી, દુમટ્ટી. ફા૦ ખુર્ચંનીતલ્ખ, અ૦ હંજલ, ઇં૦ કોલોસિંથિસ. લા૦ સિટ્રુલસ્ કાલોસિંથિસ, એવાં નામો મળી આવે છે.

દુષ્યોત્તર સર્વ ઉદરરોગ અને શ્લીપદ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે. એ કંવડળા (મોટા ઇદ્રવરણા) કરતા ગુણોએ અધિક છે. **(૧)સર્પદંશ ઉપર:—**ઇંદ્રવરણીના મૂળ નાગરવેલના પાનમા આપવા. **(૨) ઉધરસ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણામા મરી ભરી તે છાપરા ઉપર મૂકી સુકવવું, પછી તેમાથી નિત્ય સાત મરી મધ અને લીંડીપીપર સાથે ખાવા. **(૩)દંતકૃમિ ઉપર:—**ઇંદ્રવરણાના પાકેલાં ફૂલ તપાવેલા તવા ઉપર નાખી તેની ધૂણી દાતોને આપવી, એટલે દાતમાના કીડા ખરી પડે છે.**(૪) પેટમાંના ભાર ઉપર:—**ઈંદ્રવરણા ભેસના દૂધમા ઘસી તે થોડું થોડું પીવું અથવા ભેસના મૂત્રમા રાધી તે મૂત્ર-સુદ્ધા ખરલ કરી, તેમાથી એક વાલ અને સચોરો ૧ ચણોઠી ભાર, એ બન્ને આપધો સાત દિવસ મધમા આપવાં. **(૫) ઋતુ આવવા માટે:**--કડવાં ઇંદ્રવરણીના મૂળ ગુપ્તેંદ્રિયમા રાખવા અથવા એના ફળો મીઠામા ખાવા. **(૬) સ્તનરોગ ઉપર:—**કડવા ઇંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **(૭) શુળ ઉપર:**--ઇંદ્રવરણીના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર એકેક માસો નાખી આપવું.**(૮) સાંધવાત ઉપર:-**ઇંદ્રવરણીના મૂળ, લીંડીપીપર અને એનાથી ચોગણો ગોળ એકત્ર કરી તે એક તોલો રોજ ખાતા જવું. **(૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**--ઇંદ્રવરણીના મૂળ એરંડતેલમા ઘસી ગાયના દૂધમા મેળવી તે ત્રણ દિવસ આપવાં. **(૧૦) ગાંઠ અથવા ફોલ્લાનો દાહ થતો હોય તો:—** ઇંદ્રવરણીના ફળ અને મૂળ ઠંડા પાણીમા એકત્ર કરી ઘસી ઉપરાઉપરી લેપ કરતા જવું. **(૧૧) નખવિષ ઉપર:—**ઇદ્રવરણીના મૂળ અને ફૂલ તથા ઝેરકોચલા વાટી ગોમૂત્રમા મેળવી લેપ કરવો. **(૧૨) યોનિશુળ ઉપર:**--ઈંદ્રવરણીના મૂળ બકરીના ઘીમા અથવા દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો અને ખાવા પણ ખરા. **(૧૩) બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો:** -ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ઘસી તેનો પેટ ઉપર લેપ કરવો અને સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે આપવું; એટલે ઉલટી થશે તેથી તથા મળદ્વારે સર્વ ભાર નીકળી જશે. **(૧૪)ગંડમાળ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળની છાલ અને કડવા સરગવાની છાલ સમભાગે એકત્ર કુટી તે ગુમડાઉપર ચોળવી. **(૧૫) ખાલી ઉધરસ અને બકારી ઉપર:**--ઇંદ્રવરણુ કોચી તેમા અર્ધો તોલો બાળહરડાની ભૂકી દશ દિવસ ભરી રાખવી. તેના અગીઆરમા દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમા આપવું. **(૧૬) શીઘ્રપ્રસૂતિને માટે.**--ઇંદ્ર-વરણાંનુ મૂળ ચોટલે બાધવુ. **(૧૭) રક્તગુલ્મ ઉપર:**-અરીઠાના પાણીમાં ઇંદ્રવરણીનુ મૂળ ઘસી આપવુ અથવા ઇંદ્રવરણાંનુ મૂળ યોનિમા રાખવું. **(૧૮) પાઠું** અને સર્વ પ્રકારના **ફોલ્લા ઉપર:**-કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો.

૫૫ ઇફૂળ:—સમુદ્રની ખાડીમા જે ઠેકાણે અતિશય કાદવ તથા જે જગ્યા ભરતી વખતે બૂડી જાય છે, તે ઠેકાણે દેખાતા મોટા ઝાડો હોય છે. તે ત્રણ ચાર પ્રતિનાં હોય છે. તેમા કાજળ અને ઇફૂળ એજ માત્ર લોકોના જાણવામા છે. ઇફળનુ ઝાડ છ સાત હાથ કરતાં બહુધા ઉચું થતું નથી

મોટી ઈંદ્રવરણીના ફળોનો આકાર આબેહુબ ગોળ કાળીંગા જેવો હોય છે એના બીજ કાળીગા જેવાજ પણ કાળીગા કરત ઘણાજ નાના હોય છે. કાચા ફળો ઉપર કાળીગાના જેવાજ ચટાપટા હોય છે, તેથી તરસથી પીડાતા વગડાઉલોકો એને કાળીગુ માની એનો ગરભ ખાવા જતા આખા મોમા કડવાશ થઈ જવાથી પસ્તાય છે. પાકયા પછી એ ફળોનો રંગ ચટાપટાવગરનો શુદ્ધ પીળો થઈ જાય છે. એનું સુપ્રસિદ્ધ નામ ત્રુંસડું છે. એની માત્રા ૧ થી ૩ માસા છે. મથાળે આપેલ નામો પણ એ ત્રુંસડાનાંજ છે. ઘોડાને પેટમા કૃમિ પડવાથી તેને આ ફળો ખવરાવે છે. ત્રુંસડાના ફળને ડગળી આપી તેમાં અજમો ભરી બાજરીની કોઠીમાં બાજરીઉપર નીચે રહે તે પ્રમાણે એક માસ દબાવી રાખી બહાર કાઢયાપછી સુકવી ખાડી રાખે છે. આ ચૂર્ણની ફાકી ગરમ પાણી સાથે કરવાથી સુંદર જુલાબ લાગી ઉદરવ્યાધિનો જલદી નિવેડો કરે છે. આ પ્રયોગ સિદ્ધ કરતા કોઠીમા જે બાજરીમા તેને દાબી મૂકયાં હોય છે તે બાજરી પણ બહુજ કડવી થઈ જવાથી ખાવાના ઉપયોગમા આવતી નથી;માટે તે બે મણ કરતાં વધારે રાખવી નહિ. આ બાજરી કૃમિવાળા ઘોડાઘોડીને ઘણીજ ઉપયોગી થાય છે. નિયમસર એનો પાવરો આપવો જોઈએ. ત્રુસડામા આંબાહળદર, સાજીખાર, મેદાલકડી અને હજરતબોર ખાડી ભરીને તડકે સૂકાવી તેના ચૂર્ણની ફાકી કરવાથી ડુંટી નીચેની ભયંકર ગાઠ અને ઉદરના તમામ વિકારો દૂર થાય છે બરોળના દરદીએ ત્રુસડાની લીંબુની માફક (ચોકડી જેવી) ચાર ચીરો કરી તેમા ખાડ ભરી દેવતાપર તપાવી તેમાંથી અઢી તોલા રસ લઈ પીવો આમ દરરોજ તાજે તાજો રસ કાઢી પીવાથી બરોલ સત્વર મટે છે. સર્પદંશઉપર એનાં મૂળ ચાવી ત્રણ ઘુંટડા ભરવા.

અને તેનો વિસ્તાર ઘણોજ થાય છે. તેની ઘણી ડાળીઓ સમુદ્રમાં બૂડેલી હોય છે. જો એનો રોપો મીઠી જમીન ઉપર વાવી તેને પાણી પાઇએ અને તેની બહુ સંભાળ રાખીએ તો તે બગડતો નથી. આ ઝાડનો પાલો ઢોરોને ખવરાવવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે અને લાકડા બાળવાના કામમાં આવે છે. એ લાકડાં ઘણા કઠણ અને ચીકણાં હોય છે. તે બાળવાથી તેમાં એક પ્રકારનો ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધોબી લોકોને વસ્ત્રો ધોવામાટે ઉપયોગમા આવે છે તેમજ બાઇડીઓને માથું ચોળવાના ઉપયોગમાં આવે છે.

૫૬ ઇસેસ (શેરી લોબાન):—સં૦ ક૦ શ્રીવેષ્ટ. હિં૦ વિશેષધૂપ. મ૦ ઇસેસ. ઇં૦ ગમ કોપલ સૅન્ડારૅાક. લા૦ ટ્રેકિલોબિયમ્ હાર્નિમેનિએનમ્.

ઇસેસનાં વૃક્ષો હિમાલય પર્વતમા પુષ્કળ છે. એ ઝાડોની જૂદી જૂદી જાતિમાથી જે ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે,તેને **ધૂપ, ઇસેસ,*** **લોબાન** અને ઉદ વગેરે કહે છે. તેની બે ત્રણ જાત છે. આ દેશમા **બુશેર** આગળ આ ઝાડ થાય છે. ઇસેસ **ઔષધોમાટે** અને **ધૂપમાટે** ઉપયોગી છે. ઇસેસનાં ઝાડો **અરબસ્તાનમાં** અને આફ્રિકાના પૂર્વકિનારા ઉપર પુષ્કળ છે. ત્યાથી પણ ઇસેસ અહીં આવે છે. **ઇસેસ** એ વ્રણશોધન કરનાર છે. એનું **"વિશેષ ધૂપ"** એવું પણ નામ છે. **ઇસેસ** તીખો, કડવો, સ્નિગ્ધ, તુરો, મધુર, સારક, ઉષ્ણ, વ્રણરોપણ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, કફ, યોનિદોષ ગ્રહપીડા, મસ્તકશૂળ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, વ્રણ, રાક્ષસપીડા, પીનસ, અજીર્ણ, આધ્માનવાયુ, દુર્ગંધ, પસીનો, કંડુ, વિષ, વાતરક્ત, વિસર્પ, કુષ્ઠ અને કાસનો નાશ કરે છે. **(૧)વ્રણ ઉપર મલમ**:—ઇસેસ, તલનું તેલ અને મીણ, એ દેવતા ઉપર તપાવી પાતળું થાય એટલે તે મિશ્રણ ગાળી નાખવું અને વ્રણ ઉપર ચોપડવું.

૫૭ ઉટકટારી (ઉત્કંટી):—સં૦ ઉત્કંટી. ફા૦ બ્રહ્મદંડી. મ૦ ઉકટારી. હિં૦ ઉટકટારા. બં૦ છાગલદાડી, વાંમનદાંડી. ઇં૦ થીસ્ટલ. લા૦ ક્રિકોલેપિસ, લેબરીના, એકીનોપસ્એકીનેટસ્.

એને "ઉત્કટી" અને " કાંટે ચુબુક" પણ કહે છે. હિંદુસ્તાની ભાષામાં એને " ઉડીગણ " અને " શ્વેત ધુધુચી " કહે છે. એ વનસ્પતિ હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમા થાય છે. આ ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે હાથ બે હાથ હોય છે અને રંગ ધોળો હોય છે. એનાં પાંદડાં કોપરાની કાતરી જેવાં હોઇ, તેના પૃષ્ઠ ભાગમા અને નાકા ઉપર સફેદ રંગના કાંટા હોય છે. ઉનાળામાં એ ઝાડો સુકાઇ ગયાં એટલે ફરી ચોમાસામાં તેજ જગ્યાઉપર ઉગે છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ અને બીજ મોટી ઔષધિ છે. એનું " **બ્રહ્મદંડી** " એવું નામ પણ છે. **ઉટકટારી**:—રૂચિદાયક, ઉષ્ણ, કડવી અને વૃષ્ય છે; તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, વાયુ, મેહ, તૃષા, હૃદ્રોગ, વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. **એનાં બીજ**:— શીતળ, વૃષ્ય, તૃપ્તિકર અને મધુર છે. **(૧) બાળકને ઉટાંટીઓં થાય છે તે ઉપર**:—ઉટકટારીનાં મૂળ શસ્ત્ર ન લગાવતાં, શનિવારે અથવા રવિવારે કાઢી લાવી બાળકને ગળે બાંધવાં **(૨) પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર**:—ઉટકટારીના મૂળની છાલ છાયામાં સૂકવી ખાંડી વસ્ત્ર ગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવું અને રાત્રે મોગલી બેદાણા ૧ તોલો અને ખડીસાકર બે તોલા મેળવી પાશેર પાણીમાં ભીંજવી રાખી પ્રાતઃકાળમાં તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે છાલનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવું; એટલે તે ઘણા દિવસનો મૂત્રકૃચ્છ્ર, (મૂત્ર સાથે ધાત જાય છે) તે બંધ કરે છે અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે. **(૩) સુખે પ્રસવ થવા માટે**:—ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવા; પ્રસવ થયે તુરત છાંડી નાખવાં. **(૪) સર્પ અને વીંછીના વિષ ઉપર**:—ઉત્કટીનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવાં અને તે પીવા પણ ખરા. **(૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે** ઉત્કટીનાં મૂળ, ગોખરૂ અને કૌચબીજનો દૂધમા પાક કરી સેવન કરવો; અથવા ઉત્કટીનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરુષત્વ આવે છે. **(૬) ઇક્ષુરસ ઉપર**:—ઉત્કટીનાં મૂળ વાટી પાવાં અગર મૂળનું

* ઈસેસ એ સરલ નામના ઝાડનો ગુંદર છે એનેજ ચન્દ્રસ, જનાર્જન નામનો ધૂપ અને ગંધ બેરજાના નામથી ઓળખતા હોઈએ એમ શાલીગ્રામનિઘંટ આદિમાંથ સિદ્ધ થાય છે; છતા આ ગ્રંથમાં ચન્દ્રસને ફરીથી વર્ણવ્યો છે.

ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (વિશેષ માટે જુઓ બ્રહ્મદંડી.)

૫૮ ઉંડણ:—સં૦ હિં૦ બં૦ પુન્નાગ. મ૦ ઉંડી. તા૦ પુન્ને, પુન્નાગં. તૈ૦ નમેઈ, પોન્ના. ક૦ ઍસુરિગે, નમેરૂમારા. લા૦ ઍક્રોકાર્પસ લૉંજીફોલિયમ. મલા૦ પોન્નાક. ઈં૦ અલેકઝાડિયનલૉરલ.

ઉંડણના ઝાડ કોકણ પ્રાંતમા પુષ્કળ થાય છે. એના પાંદડાં સોરંગીનાં પાદડાં જેવા હોય છે, × પરંતુ તે કરતા જરા મોટાં હોય છે. પાંદડાંની ઉપરની બાજુ સુંવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે. આ પાંદડાંની પત્રાળી કરે છે. ઉંડણના ફૂલ ધોળાં હોઇ મધુર અને સુવાસિક હોય છે. આ ઝાડને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. તે ઉપર કઠણ છાલ હોય છે. એ ફળોનું તેલ કાઢે છે. તે બાળવા-ને માટે એરંડતેલ કરતા સારૂ હોય છે. એ કડવું હોય છે. એને ઉડેલ કહે છે. **ઉંડણીનાં** લાકડાં **ઇમારતમાં અને વહાણ** બાધવામા ઘણાજ ઉપયોગી છે. એ ઝાડના મૂળમાંથી રાળ જેવો ગુંદર થાય છે. **ઉંડણ:**—મધુર, શીતળ, સુગંધી, રક્તદોષનાશક, દેવપ્રસાદકારક; અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત કફ, પિત્ત અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. એના ફૂલો વૃષ્ય હોઇ વાત, શળ અને કફદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-**(૧) પગ અથવા ઘુંટણ મરડાઇ જવા ઉપર:**— ઉંડણીની છાલ બારીક વાટી ગરમ કરી પાટો બાધવો. **(૨) ઉંઠાણું માટે**—ઉંડણીના ફળનો ગર્ભ ઘસી તેમાં પિંજર નાખી ઉપર ચોપડવો, એટલે સુખ થશે. **(૩) ખસ ઉપર:**—ઉંડણીનું તેલ ચોપડવું. **(૪) ખોડા ઉપર:**— ઉંડણ અને કડવી કોઠીનું તેલ એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવું. નાના બાળકોને ગરમીથી આંખોમાં જે ફોલ્લા થાય છે, તે ઉપર પણ આ ઔષધ ચોપડવું. **(૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—ઉંડણના ઝાડની અંતર-છાલ બારીક કુટી ગરમ કરી **વધેલા અંડ** ઉપર સતત ૮-૧૦ દિવસ પાટો બાંધવો. **(૬) મૂળ-વ્યાધિ (હરસ) ઉપર:**—હોકાની ચલમમા ઉંડણીના ફૂલો નાખી ધૂમ્રપાન કરવું એટલે ઘણા દિવસ-નો અર્શરોગ પણ દૂર થઈ જશે.

૫૯ ઉદ લોબાન—(સં૦ તરૂષ્ક) ઉદને **"લોબાન"** પણ કહે છે. લોબાનનાં વૃક્ષ **તુર્કસ્તાન, આફ્રિકાખંડના** પૂર્વકિનારા ઉપરના પ્રદેશ, જાવા બેટ અને સુમાત્રા, આ પ્રદેશમાં થાય છે. એ વૃક્ષના **રસથી** લોબાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોબાન સુગંધી છે. ધૂપમાટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. લોબાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે. તેનું તેલ નીકળે છે, તેને **ઉદેલ** કહે છે. લોબાનનાં જે ફૂલ થાય છે તેને **"લોબાન ફૂલ"** કહે છે. **લોબાન:**—વાતહર, કફનાશક. વર્ણપ્રસાદક અને કંડૂ તથા કુષ્ઠ-નાશક છે. ઉપયોગ:-**(૧) લોબાનનું તેલ જેને ઉદેલ કહે છે તે કાઢવાની કૃતિ**—ધોળો સફેદ લોબાન અને તેટલીજ રાળ લાવી તેની ભૂકી કરવી. પછી એક માટલું કે જેમા શેરભર પાણી રહે એવું લઇ તેની નીચેના ભાગને ઝીણું કાણું પાડી તેમા તાંબાની અથવા પિત્તળની આગળી જેવડી નળી બેસા-ડવી. તે માટલું ચૂલા ઉપર ઉતરતુ રાખી, તેના મો ઉપર કાણાવાળું ઢાંકણું બેસાડી, તેના છિદ્રવાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂકી હળવે હળવે નાખવી; અને પછી તે છિદ્ર, એક કપડામાં છાણ અને માટી બાધી તેની બાફ બહાર જઈ ન શકે એવું પાકું બંધ કરવું. પછી ચૂલાનીચે મંદાગ્નિ કરવો અને તે માટલાને બેસાડેલી નળીનીચે વાડકી રાખવી. એ પ્રમાણે સર્વ કામ થયા પછી કેટલીક વારે તે નળીવાટે તેલ આવવા લાગે છે. તે તેલ નળીનીચે રાખેલી વાડકીમા ઝમે છે. પછી તે તેલ બાટલીમાં ભરી રાખવું. ઉદેલની વાસ ઘણી ઉગ્ર છે. એ તેલ કેશને લગાવે છે. શરદીથી કપાળ દુખતું હોય તો ઉદેલ ચોળવું, એટલે કપાળ દુખતું બંધ થાય છે. **(૨) લોબાનનાં ફૂલ તૈયાર કરવાની કૃતિ:**— લોબાન લાવી તેની ભૂકી લોખંડની તવી ઉપર નાખવી અને તે લોઢીને સગડીઉપર મૂકી નીચે મંદ અગ્નિ કરવો. લોબાન પાતળો થાય એટલે તે ઉપર કાચનો પ્યાલો ઉંધો ઢાંકવો; અને દેવતાની આંચ કિંચિત્ વધારવી. કેટલીક વારે તે લોબાનની વરાળ થઇ પ્યાલાતળીએ જઇ ઝમશે. એ ઝમેલી વરાળ ધોળી અને તુંબડીનાં ફૂલો જેવી હોય છે. તેને લોબાનના ફૂલ કહે છે. **(૩) ઢોરોને સળેખમ થાય છે**

× મીઠી ઉંડણીને સુરપુન્નાગ (સોરંગી) કહે છે. શ્રી૦ શાલીગ્રામજી કહે છે કે:-" સુરપુન્નાગ કડવો અને પુન્નાગના કરતાં વધારે ગુણવાળો છે. પુન્નાગનું મોટું વૃક્ષ થાય છે. એના ફૂલની કળીઓને સુકવી લે છે. તેને નાગકેસર કહે છે. એનાં ફળ બૃહદંતીના સમાન હોય છે, તેમાંથી તેલ નીકળે છે.

(ઢોરોના નાકમાથી ગળફા લીંટ વગેરે નીકળે છે) **તે ઉપર.—**કાંડાઓ લોબાનની નાકમા ધૂણી દેવી.

૬૦ **ઉંદરકની—**સં૦ આખુપર્ણી. મ૦ ઉંદીરકાની. હિં૦ મૂસાકાની. બં૦ ઇંદુરકાણીપાના. **યૂ૦** શરદમ્. ક૦ વલ્લિરૂહે. તૈ૦ એલિકચેવિટુ. ફા૦ ગોશેમુસ, સતર. ત૦ આઝાનુલફાર. લા૦ આય-પોમિયા રેનિફોર્મિસ.

ઉંદરકનીના નાના નાના વેલા હોય છે. એને નાના ધુઘરા જેવા ફળો આવે છે. એના પાદડાં ઉંદરના કાન જેવા હોય છે. આ વેલા ઘણાક પ્રાંતોમા થાય છે. એના ફૂલો ગુલાબી રગના હોય છે. એ વનસ્પતિ ગુણે ઉષ્ણ છે. ઉદરકની આ વનસ્પતિની બે જાતિ છે. એક **બાગમાં** ઉગે છે તે અને બીજી **રાનમાં** ઉગે છે તે. તેને યૂનાનીભાષામા **"લપસીની"** કહે છે. એ ઝાડ ઝાડની છાયામા **અથવા** પડી ગયેલી ઇમારતમા થાય છે. એની ડાળી અને કાંટા તિધારી (ત્રણ ધારવાળા) હોય છે. એના પાંદડા **હાથે** ચોળી તેની વાસ લેવાથી કાકડી જેવી **સુગંધ** આવે છે. એ ઝાડ ગુણે કડુ છે. એનું દૂધ પચન કરનાર છે. **મોટી ઉંદરકની—**શૂળ, જ્વર, વ્રણ, કૃમિ અને ઉંદરનું વિષ એનો નાશ કરે છે. **લઘુ ઉંદરકની:—**તીખી, કડવી, ઉષ્ણ,શીતળ, રસાયન, સારક, લઘુ અને તુરી છે; તથા કફ, પિત્ત, શૂળ, જ્વર, કૃમિ, અક્ષિરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, આનાહ, ઉદર, હૃદ્રોગ, વિષ, પાડુ, ભગંદર અને કુષ્ટનો નાશ કરે છે. (૧) **માથામાંથી ગરમી દૂર થવા માટે:—**એ ઝાડનું ચૂર્ણ નાકમાં સુઘવું. (૨)**ગરમીથી કાન ઉપર અથવા સર્વાંગ ઉપર સોજો આવે ત્યારે:—**એનું ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ પાણીમા મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૩) **કાન વહેતો હોય અથવા કાનમાં ફોલ્લો થયો હોય તો:—**એનો રસ કાનમા નાખવો. (૪) **પેટમાંની ગરમી, કૃમિ અને મૂર્ચ્છા ઉપર:—**એનો રસ પાવો. (**क**) વગડામા થનારી જે ઉદરકની છે તેના ત્રણ પ્રકાર છે, તેમા મૂળથકી જે છોડ ઉગે છે, તે લાબો હોઈ બારીક હોય છે અને તેની ટોચે તે લાલ હોય છે. એના પાંદડા બાગમાં થનારી ઉંદરકની કરતા લાંબાં અને નાજુક હોય છે. એનાં ફૂલ ઉપર રાતા, ધોળા, પીળા ઇત્યાદિ અનેક રગોનો ભાસ થાય છે. બીજીને જે ફૂલ આવે છે તે પીળા હોય છે, પાંદડા નાજુક હોઇ આગળી જેવડા હોય છે.એ ગુણો-મા સમશીતોષ્ણ છે. અને એની ઉત્પત્તિ રેતીવાળી જમીનમાં થાય છે. (૧) **શીર્શરોગ, અપસ્માર અને શરીર વાંકુ થાય તે ઉપર:—**એનો રસ આપવો. (૨) **સર્પના વિષ ઉપર:—**એનો રસ આપવો. (૩)**મસ્તકશૂળ ઉપર:—**એને સરકામા વાટી તેનો મસ્તકે લેપ કરવો. (૪) **મગજ સાફ થવા માટે અને દંતકૃમિ ઉપર:—**એનો રસ મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેને માથે ભરવથી મગજ સાફ થાય છે અને દાતે ઘસવાથી દાતમાંના કીડા મરે છે તેમજ દાંત બળવાન થાય છે. (૫) **આંખની બાજુમાં થનારા નાસુર ઉપર:—**એના મૂળ પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૬) **સોજા ઉપર:—**જવનો લોટ અને એનાં મૂળનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાણીમા મેળવી સોજા ઉપર લગાડવાથી સોજો ઉતરે છે. (૭) **શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે:—**એના બીઆનું શરબત કરી આપવું. (૮) **આફરો (પેટ ફુલે છે તે) ઉપર:—**એના મૂળોને પાણીમાં વાટી પેટે લેપ કરવો (૯) **તીરનો અગ્રભાગ અથવા કાંટો શરીરમાં પેસી ગયેલો હોય તે ઉપર:—**એનો લેપ કરવો, એટલે તે આપોઆપ બહાર પડે છે. (૧૦) **શિથિલત્વ દૂર થવાને અને પુરુષત્વ આવવાને:—**એનો રસ અથવા એને પાણીમા વાટી બસ્તી વગેરે ઠેકાણે લેપ કરવાથી પુરુષપણું સતેજ થાય છે; (એના લેપને યૂનાની ભાષામા "તિહ્યા" એમ કહે છે) અથવા એના પાંદડાં સૂકાયલા કિંવા પાકાં લાવી, તેની ઘઉંના લોટમા ભાખરી કરવી અને ૨૧ દિવસ ખાવી તથા પડદામા બેસવું. દૂધ અને ઘઉનું અન્ન ખાવું; એટલે પુરુષત્વ આવે છે. (**ख**) ત્રીજી જાતની ઉંદરકનીનાં પાંદડા બારીક હોઈ, તે ઝાડને ધોળાશ પડના કાંટા આવે છે. આ ઝાડની ડુખ ભાગવાથી દૂધ નીકળે છે અને તેના વેલા જમીન-પર પથરાય છે. એની ઉત્પત્તિ પાણીથી દૂર થાય છે. પાદડાં હાથ ઉપર ચોળી જોવાથી રાતાં સુરખીદાર જણાય છે. આ ઝાડ ગુણોમા ગરમ છે. એને ધોળાં ફૂલો આવે છે. તેમા કોઇક રાતા રંગનાં હોય છે આ ઝાડનાં બી રાનતુલસીના બી પ્રમાણે હોય છે. **ઉપયોગ:—** (૧) **ગોળ કૃમિ ઉપર:—**એ ઝાડના રસ માસા ૧૦, પુદીનાનો રસ અને પાણી ૨૦ તોલા એકત્ર કરી પાવું. (**ग**) ઉદરકનીની અનેક જાતો છે. જે જાતિના ઝાડનાં પાંદડા પીળા રંગનાં

હોઇ કિંચિંત આસમાની રંગની ઝાંખ હોય એવું જણાય તે ઝાડો ઘણાંજ સારા છે એમ જાણવું. ઉંદરકનીના ઝાડનો વાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી લે તો, તત્કાળ અતિશય છીંકો આવી ગર્ભપતનની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; ક્વચિત પતન પણ થાય છે. **ઉંદરકનીનો સાધારણ ઉપયોગ (૧) કૃમિ ઉપર:-** ઉંદરકનીના પાદડા કુટી ચૂર્ણ કરી તેમા લોટ મિશ્ર કરી તેની પુરી કરી ખાવી; અને ઉપર જવની કાંજી પીવી. (૨) **જ્વર ઉપર.**—ઉંદરકનીના પાદડાનો રસ ચાર માસા મધમા આપવો, (૩) **વીર્યસ્રાવ અને પથરી ઉપર**— ઉંદરકનીના પાદડાની ભાજી ખાવી. (૪)**શરદીથી શરીરને ખરજ આવે છે તે ઉપર**-તેના લીલા પાદડાનો રસ આપવો. (૫)**શિરોરોગ ઉપર**— ઉંદરકનીનું શરબત કરી આપવુ (૬) **અપસ્માર અને વાયુએ શરીર વાંકું થાય છે તે ઉપર:-** ઉંદરકનીનું ચૂર્ણ સુંઘવું અને ચોળવું. (૭) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**-ઉંદરકનીના પાલાનો અંગરસ એક તોલાથી બે તોલાપર્યંત, ૭ દિવસ પીવો અને શરીરે પણ ચોપડવો. (૮) **શરીરમાં તીરનું ફળ અથવા અણી અગર કાંટો રહેલ હોય તો:**—ઉંદરકનીનું ચૂર્ણ પાણીમા કાલવી જખમ ઉપર લેપ કરવો એટલે તે આપોઆપ નીકળી જાય છે અને જખમ સારો થાય છે.

૬૧ ઉધરસી—(મ૦ ખોકલી) એના ઝાડ ઘણાંજ મોટા થાય છે. સંહ્યાદ્રિપર્વત ઉપર એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ ઝાડના પાદડા હરડેના પાદડા જેવડા મોટા થાય છે. એની છાલ તેજબળના ઝાડ જેવી જાડી હોઈ પીળા રંગની હોય છે. એ ઝાડઉપર ચણા જેવડા ફળો આવે છે. એ ઝાડની છાલ અને ફળ ઘણા તીખા હોય છે. ઉધરસીના ઝાડને શિમળાના જેવા કાંટા હોય છે. **ઉપયોગ:-(૧) ઉધરસ ઉપર**—ઉધરસીનું અર્ધું ફળ અથવા થોડી છાલ વાટી મધમાં કાલવી ખાવી; અગર છાલનો કાઢો કરી પાવો એટલે થોડાજ દિવસમા ઉધરસ, દમ અને વાયુવિકાર એ દૂર થાય છે.

૬૨ ઉપરસાલ—સં૦ શ્યામા, સારિવા. મ૦ ઉપરસાલ, ઉપલસરી. હિં૦ ગૌરીસર, કાલીસર. બં૦ અનંતમૂળ, શ્યામાલતા, કલઘંટિ. ક૦ સુગધીબલ્લી, નામદેવેરૂ, કરીબંટ, સોગદે. તૈ૦ પલાશગંધી. મલા૦ નાન્નારી. તુ૦ કન્યાવેરૂ. ઉત્કલ૦ ગુપાકાનમૂળ ગોમા૦ કુદવાલી. ઇં૦ ઇંડિયન સાર્સાપરિલા. લા૦ હેમિડેસ્મ સઈંડીકસ.

એનો વેલો કાળાશ પડતા રાતા રંગનો હોય છે. એના પાદડા આકારે તલવાર જેવાં, અર્ધો આગળ પહોળાં હોઇ ત્રણ આગળ લાંબા હોય છે.[૧] એને બારીક અને લાબા ફળો આવે છે અને તેમાથી રૂ નીકળે છે. એને નાની કાવળી, ક્ષેત્રકાવળી એમ ક્વચિત કહેવાની પ્રથા છે; પરંતુ તે ઉપરથી કેટલાક લોકોની ભળતીજ ગેરસમજ હોઈ તે કાકમાચી–કાવળીનેજ ઉપલસરી કહીને વાપરે છે, એમ વારંવાર દૃષ્ટિએ આવે છે. આથી કરીને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે, કાવળી અને ઉપલસરી એ બન્ને વનસ્પતિ ખાસ જૂદી છે. આ વેલ સાધારણ ડુંગરાળ જમીનમા વિશેષે કરીને થાય છે. મુંબઇઇલાકો, બંગાળ. કોરોમાંડલ વગેરે પ્રાતમાં એ ઘણી થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંતસુધી આ ઘણીજ થાય છે. એની કાળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. કોકણમા એ વેલાની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એને "ઉપલસરી, ઉપટશુળી, નાની કાવળી, શેત કાવળી, શેંબત્રવેલ, શ્યામી " પણ કહે છે. એની વેલ ઝીણી અને સુંવાળી હોય છે. પાદડા આકારમા કન્હેરના પાદડાં જેવાં, પરંતુ તેનાથી પાતળાં, સાકડાં અને અણીદાર હોય છે. તેના ઉપર ઝીણા ઝીણા ધોળાશપડતા રેષા હોય છે. તે વેલી ઉપર ઘણુકરીને સામસામાં થાય છે. એના ઉપર જૂન માસથી ઑગસ્ટ મહિના સુધીમા ફૂલો આવે છે. તેનો રંગ બહારથી ફીકકો અને ઘેરો લાલ હોય છે. મૂળ વાકાચુકાં અને ગોળ હોઈ તેનો વ્યાસ સાધારણ રીતે એથી સાત ઇંચ સુધી હોય છે. તેના ઉપર છાલ ચીરા પડેલી અને ઘેરાભુરા રંગની નજીક નજીક પ્રકાષ્ટની છાલને મળતી હોય છે; તથા છેવટનો લાકડારૂપ ભાગ પીળા રંગનો અને કઠિન હોય છે. તેના મૂળની વાસ સારી આવે છે અને તેનો સ્વાદ મીઠો તથા કાઇક કડવો હોય છે. મૂળની અંદર વાસ ઉપરથી એનું સુગંધા નામ પડેલું છે.

ઉપલસરીમા લોહી સુધારવાનો ગુણ ઉત્તમ પ્રકારનો છે. મદ્રાસપ્રાંતમાં રક્તદોષ, ત્વચારોગ,

અપચો, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોમાં આ વનસ્પતિનો અતિશય ઉપયોગ કરે છે. ઉપલસરી જંગલમાં આપોઆપ જોઇએ તેટલી ઉગે છે. ડૉક્ટર લોકો ત્વચાના રોગ, ખરજ, ખરજવા અને જનનેંદ્રિય-સંબંધીના રોગો ઉપર ઉપલસરીનો કાઢો આપે છે. ડૉક્ટર આશબર્નરે પ્રથમ ૧૮૩૧ની સાલમાં અંગ્રેજી ઔષધો સાથે ઉપલસરી વાપરવાની શરૂઆત કરી. ડૉક્ટર આશિંગનેસી પોતાની ઇસ્પિતાલમાં અંગ્રેજી સાર્સાપરિલાની જગ્યાએ ઉપલસરીનોજ ઉપયોગ કરે છે. તે પાંચ તોલા મૂળને ખાંડી સવારેર ગરમ પાણીમાં ભીંજવી રાખે છે અને તે થોડે થોડે કરીને આખા દિવસમાં પાય છે. આનાથી નિયમ કરતા ત્રણચારગણો પેશાબ થાય છે. શરીરમાથી રેલરેલ પરસેવો આવે છે અને ખૂબ કડક ભૂખ લાગે છે. ડૉક્ટર આશિંગનેસી લખે છે કે, તેમના તાબાની ઇસ્પિતાલના રોગીઓને જોઇને આ ઔષધિનો ગુણ એટલો પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો કે તે પોતાની જાતે એ ઔષધ માગી લેતા. ઉપલસરીના મૂળોનું ચૂર્ણ મધમા આપવાથી સંધિવાત અને વિદ્રધિ (ગડાં) વગેરે સારા થાય છે. તામીલલોકો મૂત્રસંબંધી સઘળા પ્રકારના વિકારમા આ મૂળો ગાયના દૂધમા વાટીને પાવાને આપે છે; અને રક્ત-શુદ્ધિમાટે ને પિત્તવિકાર દૂર કરવામાટે જીરાસાથે આપે છે. અમેરિકન સાર્સાપરિલા કરતા આ હિંદુસ્તાની સાર્સાપરિલામાં વધારે ગુણ છે, એમ ત્યાના રસાયનશાસ્ત્રવેત્તાઓએ પરીક્ષા કરીને ઠરાવેલું છે. ધોળી ઉપલસરી કરતાં કાળી ઉપલસરીના મૂળ કાંઇક જાડાં હોવાથી તેમાંના ઔષધિગુણો વધારે દિવસ ટકે છે. બન્ને પ્રકારની ઉપલસરીનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. નાના બાળકોનું અશક્ત-પણું, જૂનો સંધિવા, વિસ્ફોટક અને ચામડીના રોગો ઉપર ગમે તે રીતે ઉપલસરીનો ઉપયોગ કરવાથી ગુણ થાય છે. આગળની સહેલી રીત એટલે ૨॥ તોલા મૂળો લઈ છુંદી પચીસ તોલા ઉકળતા પાણીમા નાખી ઉપર ઢાકણુ ઢાકવું. ઠંડું થયાપછી ગાળીને આપવું. દિવસમા ૩-૪ વખત થઇને પાંચથી દશ તોલાસુધી આ પાણી પાવું. નવશેકું (કોકરવરણું) પાણી પીવાથી વધારે ગુણ આવે છે. એમાંજ દૂધ અને સાકર નાખ્યા હોય તો તેની વાસ અને સ્વાદ, એ ચ્હાને એટલો મળે છે કે નાના છોકરા પણ જોઇને આ મિશ્રણ ચાહીને પીએ છે. ચ્હા પીવાથી અનેક પ્રકારના રોગો વહોરી લેવા કરતાં આનો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દૂધ અને સાકર મેળવેલ કાઢો આપવાથી શરીર નિરોગી અને પુષ્ટ થાય છે. ઉપરનું મિશ્રણ એટલું સ્વાદિષ્ટ થાય છે કે **આયોડાઇડ ઑફ્ પોટાસ** નામનું ખરાબ સ્વાદનું અંગ્રેજી ઔષધ આની અંદર આપવું હોય તો સહેજ આપી શકાય છે. ઉપલસરીનાં મૂળો જેટલા તાજાં હોય તેટલો તેનો વધારે ગુણ થાય છે. **ધોળી ઉપરસાલ** (કપરી. હિં૰ ગૌરીસર, ગૌરિયા સાઉ):—શીતળ, મધુર, શુક્લ, જડ, સ્નિગ્ધ, કડુ ને સુગંધી છે; અને કોઢ, કંડુ, જ્વર, શરીરની દુર્ગંધી, અગ્નિમાંદ્ય, દાહ, ઉધરસ, અરુચિ, આમદોષ, ત્રિદોષ, વિષ, રક્તરોગ, પ્રદર, અતિસાર, તૃષા, દાહ, રક્તપિત્ત, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે. **કાળી ઉપરસાલ** (કાળીવેલ, હિં૰ કાલીસર, કરીઆસાઉ) શીતળ, વૃષ્ય, મધુર અને કફનાશક છે. બીજા ગુણ ધોળી ઉપરસાલના જેવાજ છે. ઉપયોગ:-**(૧) ગર્ભિણીની ધૂપણી ઉપર અને શરીરમાં થએલ ગરમી ઉપર**:—ઉપરસાલના મૂળ સ્વચ્છ ધોઇ કેળના પાદડામાં વિંટાળી ભુંભરેટમા બાફી કાઢવા. પછી તે પ્રત્યેક મૂળના મધ્યભાગમા જે નર (રેષા) હોય છે તે કાઢી નાખી, જીરુ, ખડીસાકર અને બાફેલો ધોળો કાદો (ધોળી ડુંગળી) એ બધા એકઠા કરી બારીક વાટવા. તેમા સર્વ ઔષધોના વજન જેટલું ઘી નાખી પ્રત્યેક બે વખત પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. એ ઔષધ ૪૨ દિવસ લેવાથી શરીરમા જામેલી ગરમી નીકળી જાય, શરીરપર થયેલા લાલ ચાઠા સારા થઇ ધાતુસ્થાન અને લોહી વગેરેની શુદ્ધિ થાય છે. **(૨) આંખમાં ફૂલ પડે છે અને છાયા વળે છે તે ઉપર**:—ઉપરસાલના પાંદડા તોડી, ઉપર જે ચીકણો રસ આવે તે લઈ આખમા આંજવો.(૩) **ગરમી ઉપર**:-પુટપાકકૃતિએ ઉપરસાલના મળ પકાવી તેમા જીરુ અને ખડીસાકર નાખી, વાટી, ગોળી કરી, તેમા ગાયનું ઘી નાખા

૧ શાલીગ્રામજી કહે છે કે.—ઉપરસાલની વેલનાં પાદડાં દાડિમ જેવા હોય છે; તે પાદડાંમા સફેદ છાંટ હોય છે. વેલની જડમા કપુરકાચલી જેવી સુગંધ આવે છે અને તેમા ખબ્બે ફળીઓ આવે છે. કેટલાક લોકો એને સાર્સાપરિલા, સરંવન આદિ નામો આપે છે.

સાંજ-સવાર આપવું. (૪) **વ્રણઉપરઃ**—ઉપરસાલનાં મૂળ વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે ગુમડાનું શોધન થાય છે. (૫) **ઉલટી ઉપરઃ**-ઉપરસાલના મૂળો પાણીમા અથવા ભરસાળમા રીતપ્રમાણે બાફી પછી બહાર કાઢી મધ્યમાની રેષા કાઢી નાખી તેમા થોડી હિંગ નાખી બારીક વાટી ઘી મિશ્ર કરી પ્રાતઃકાળમાં તે એક વખત આપવું; એટલે ઉલટી જલદીથી બંધ થાય છે. (૬) **દંતરોગ ઉપરઃ**—ઉપરસાલના પાદડા અને ચીકણાના (બળના, બોળના) પાદડા સમભાગ લઈ, બારીક વાટી, ગોળી કરી દાંતમા રાખવી, એટલે વેદના અને કૃમિ નાશ થઈ દાત મજબૂત થાય છે. (૭) **પિત્તજ્વર ઉપરઃ**—ઉપરસાલ અને કમળકંદ, એનો કાઢો ઠંડો કરી સાકર નાખી આપવો. (૮) **સર્વ વિષ ઉપરઃ**—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી પાણીમા મેળવી તે પાવા. (૯) **મસ્તકશૂળ ઉપરઃ**— ઉપરસાલના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) **પેટના દુઃખાવા ઉપરઃ**-ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૧૧) **ઉપરસાલનું શરબતઃ**—ઉપરસાલનાં મૂળ ૧૦ તોલા, સાકર શેર ૨॥ અને પાણી સવાશેર લઇ પ્રથમ પાણી ઉકાળી તેમા ખાંડેલા મૂળો ચાર કલાક પલાળી રાખી પછી પાણી ગાળી લઈ તેમા સાકર નાખી મંદાગ્નિથી ઉકાળવું.

૬૩ **ઉંબરો (ઉંબરડો)**—સં૦ ઉદુંબર. મ૦ ઉંબર. હિં૦ ઉદુંબર, ગુલ્લર. વ૦ યજ્ઞડુમુર. રા૦ પુ૦ ઉંમરો. ક૦ મલા૦ અત્તિ. તૈ૦ અત્તિમાનું. તા૦ અત્તિમાર. તુ૦ અત્તિમારા. ફા૦ અંજીરે, આદમ. અ૦ જમીઝ. ઇં૦ ફિગ ટ્રી. લા૦ ફાઇકસ ગ્લોમિરેટા.

ઉંબરાના ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એને અંજીરની આકૃતિનાં ફળો આવે છે. તે પાકે એટલે કોઇ કોઇ ખાય છે. કાચાં હોય છે ત્યારે કોઈ તેનું શાક પણ કરે છે. ઉંબરાની છાયા શીતળ હોઇ સુખકારક છે. ઉંબરાનું લાકડું અતિશય ચીકણું હોય છે. તેના તકતા (પાટિયાં) પાડે છે, તે એટલા બળવાન હોય છે કે કુહાડીના ઘાવ મારવાથી પણ એકાએક ભાગતા નથી. જે ઠેકાણે ઉંબરાનું ઝાડ હોય તેની જમણી બાજુએ અથવા ઝાડનીચે ઘણું કરી પાણીનો ઝરો જડે છે. કેટલાક માણસો ઉંબરાના ઝાડો હોય ત્યાં કૂવા ખોદે છે અને ત્યાંથી તેમને પાણી મળે છે. ઉંબરાના ઝાડનીચે રહેલું પાણી પીવા માટે સારૂં-નિરોગી છે. ***ઉંબરોઃ**-શીતળ, ગર્ભસંધાનકારક, વ્રણરોપક, રુક્ષ, મધુર, તુરો, ગુરુ, અસ્થિસંધાનકારક અને વર્ણકર છે; અને કફ, પિત્ત, અતિસાર તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. **એની છાલઃ**—શીતળ, દુગ્ધપ્રદ, તુરી, ગર્ભને હિતાવહ અને વ્રણનાશક છે. એના **કાચાં ફળઃ**-સ્તંભક, તુરાં અને હિતકર છે; એ તૃષા, પિત્ત, કફ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **મધ્યમ કાચાં ફળઃ**—મીઠાં, શીતળ, તુરાં છે; અને પિત્ત, તૃષા તથા મોહ કરનારા છે; અને રક્તસ્રાવ, વાતિ તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. **એનાં જૂનાં ફળઃ**—તુરાં, રુચિકર, ખાટા, દીપન, માસવૃદ્ધિકર, રક્તદોષકારક, દોષલ અને જડ છે. **પાકેલાં ફળઃ**—તુરાં, મધુર, કૃમિકર, જડ, રુચિકર, અતિ શીતળ અને કફકર છે; તથા રક્તદોષ, પિત્ત, દાહ, ક્ષુધા, તૃષા, શ્રમ પ્રમેહ, શોષ અને મૂર્ચ્છાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) વાયુથી અંગ રહી ગયું હોય તે ઉપરઃ**—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર રૂ ચોટાડવુ એટલે સારૂં થાય છે. (૨)**રક્તપિત્ત ઉપરઃ**—ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળો ગોળમાં અથવા મધમા ખાવા; અથવા મૂળ ઘસી તેમાં સાકર નાખી તે આપવાં. (૩) **વછનાગના વિષ ઉપરઃ**— ઉંબરાની છાલનો રસ ઘીમા મેળવી ગરમ કરી આપવો. (૪) **સોમલ ઉપરઃ**—ઉંબરાના પાંદડાનો અથવા છાલનો રસ ૦॥ શેર સુધી આપવો. ઢોરને પણ એજ ઔષધ આપવું. (૫) **આંખો આવે છે તે ઉપરઃ**—ઉંબરાના દૂધનો આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૬) **ચાલરંગી (થોથર, લાપોટિયા)** ઉપરઃ—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડવું. (૭) **બદ ઉપરઃ**—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાતળો કાગળ લગાડવો. (૮) **સોજા** ઉપરઃ—ઉંબરો, વડ, પીપળો, પીપળ ને નાદરુખ એ પંચ વલ્કલની છાલ ઘસી, ઘી નાખી લેપ કરવો. (૯) **આમાતિસાર** ઉપરઃ—પતાસામાં ઉંબરાના

* ઉંબરો—આમાશયને નુકસાનકારક અને તાવને ઉત્પન્નકર્તા છે ઉંબરાના ફળમા અસંખ્ય જંતુઓ હોય છે. ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળોને લોકો ફાડી તેમાંના જંતુઓને ઉડાડી મૂકી ખાય છે; પરંતુ કેટલાક અજ્ઞાન લોકો પોતે દીર્ઘ શ્રોતા (ઘણું સાંભળનાર) થવાની આશાએ એ ફળો જંતુઓસહિત ખાઈ જાય છે તે ખોટું છે.

દૂધનાં ૪-૫ ટીપાં પાહી આપવું, એટલે જે આમરક્ત પડે છે તે હગામણ સારી થશે. **(૧૦) રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—ઉંબરાના મૂળનું પાણી આપવુ. **(૧૧) પથરી ઉપરઃ**—ઉંબરાના મૂળનો રસ પાચ તોલા કાઢી, તેમાં સાકર નાખી આપવો. એજ મૂળો ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનો શિશ્ન (લિંગ) ઉપર પણ લેપ કરવો. **(૧૨) ઉષ્ણતા ઉપરઃ**—પાકા અને જેમાં કીડા નહિ હોય એવા ઉંબરાનાં ફળ લઈ તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે ફળ રોજ સવારમા ખાવા. **(૧૩) સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપરઃ**—ઉંબરાના ઝાડના મૂળ માટીમાથી સાફ કરી કરવતીએ તે મૂળ વહેરી તેની નીચે એક વાસણ રાખવું; તેમાં ચાર પ્રહરસુધી જે દ્રવ (રસ) એકઠો થાય તેની બાટલી ભરી રાખવી. એ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલાપર્યંત લઈ જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી આપવો. **(૧૪) નાનાં બાળકોના શરીરમાં શીતળાની અથવા ઓરીની ગરમી થઈ આવી હોય તોઃ**—ઉંબરાનો દ્રવ ખડીસાકર નાખી આપવો. **(૧૫) ગરમીએ જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તોઃ**—ઉંબરાનાં પાદડાં ઉપરની ફોડ (લાખ જેવા ચાઠા થાય છે તે) અને ખડીસાકર, એ વાટી આપવાં. **(૧૬) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપરઃ**—ઉંબરા મધમાં આપવાં. **(૧૭) ભસ્મક (ભૂખ ઘણી લાગવી)રોગ× ઉપરઃ**—ઉંબરાની છાલ સ્ત્રીના દૂધમા વાટી આપવી અથવા ઉંબરાના મૂળોમાનું પાણી તાઢી પ્રમાણે કાઢી આપવુ. બીજું પાણી આપવું નહિ એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. **(૧૮) શીતળા હલકા થવાઃ**—ઉંબરાનાં પાદડા ઉપરની લાખ ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી તેનો રસ કાઢવો; તેમા થોડું મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. આ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવતાંજ આપવું. **(૧૯) પિત્તજવર ઉપરઃ**—ઉંબરાના મૂળનો દ્રવ સાકર નાખી આપવો. **(૨૦) વિંછીના વિષ ઉપરઃ**—ઉંબરાનો પાલો વાટી દંશ ઉપર ચોપડવો. **(૨૧) કોગળીઆ ઉપરઃ**—ઉંબરાનો દ્રવ આપવો. **(૨૨) હરસ ઉપરઃ**—ઉંબરાના મૂળ ટંડા પાણીમાં ઘસી તેમાં દાતવણ મેળવવું અને તેનો લેપ કરવો. **(૨૩) કર્ણમૂળ ઉપરઃ**—ઉંબરાનું અને કપાસનુ દૂધ એકત્ર કરી ચોપડવું. **(૨૪) ગંડમાલા ઉપરઃ**—ઉંબરાના પાદડા ઉપરની ફોડ મીઠા દહીંમા વાટી સાકર નાખી નિત્ય એક વખત આપતા જવું. **(૨૫) મરતકશૂળથી નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તોઃ**—ઉંબરાના પાકેલા ફળમા સાકર ઘાલી ઘીમા તળી તેમા એલચીદાણાની ભૂકી અને મરીની ભૂકી અર્ધો અર્ધો માસો નાખી રોજ પ્રાતઃકાળમાં ખાવુ અને રીંગણીના ફળનો રસ ડોકે ચોળવો; એટલે નાકમાથી લોહી પડતુ બંધ થઈ જાય છે. **(૨૬) દાહ ઉપરઃ**—ઉંબરાનું દૂધ સાકર નાખી આપવું.

૬૪ **ઉભી (ભો)રિંગણી**—સ૦ બૃહતી, વાર્તાકી. મ૦ ડોરલી, રાનવાગી હિ૦ બડીકટાઇ, બરહંટા. બં૦ બૃહતી, વ્યાકુડ, તિતવેગુન. ક૦ હેગ્ગુલ્લુ. તૈ૦ પેદ્દામુલુંગા, કુકમાચી. તા૦ કાડનકટ્ટારી, ચેરચુણ્ટ. તુ૦ ગુલ્લા. મલા૦ વેલ્લોતુવાલોટિના. ફા૦ બાદંજાનજંગલી,ઉરતરગાર.અ૦ બાલુજાન ઝંગલી. લા૦ સોલેનમ્ ઇંડીકમ્.

ઉભી (ભો)રિંગણીના ઝાડ આબેહુબ વંતાકડીના ઝાડ જેવાંજ થાય છે.એને "જંગલી રિંગણી" પણ કહે છે. એ ઝાડ કંમરપૂર ઉંચાં વધે છે. ઉભી ભોરિંગણીના ફળ ગોળ હોઇ સોપારી જેવડાં મોટા હોય છે. એ ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. ગરીબ લોક એ ફળોનું શાક કરે છે. ઉભી ભોરિંગણીની એક જાતિ કોકણમા થાય છે. તેને **"મોત રિંગણી"** કિંવા **"ચિંચુરટીવાંગી"** પણ કહે છે. મોત રિંગણીનાં ફળો ઉભા ભોરિંગણી કરતા બારીક હોય છે. એ ફળોનું શાક સારૂં થાય છે. ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ દશ મૂળોમા આવે છે.* **મોટી ભોરિંગણી**—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, હૃદ્ય, પાચક, ગ્રાહી, અગ્નિદીપક; અને કફ, વાયુ, તાવ, કોઢ, અરોચક, ઉલટી, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, મોઢાની વિર-

× ભસ્મકરોગના કારણો અને લક્ષણો વગેરે 'સુબોધ વૈદક' માં જોવા.

* રિંગણીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે. ભોરિંગણી અને ઉભી રિંગણી. જો કે જેનું શાક કરવામા આવે છે તે રીંગણાના છોડને પણ રીંગણી કે વેંગણી કહે છે; પરંતુ તે આ બન્ને રિંગણીઓથી જુદી છે. ઉભી રિંગણીને લોકો ડોરલીના નામથી પણ ઓળખે છે. એના પાંદડાં શાકની વેંગણીનાં પાંદડાંને ઘણા ભાગે મળતાં હોય છે. તેમા પણ મોટી ડોરલી (મોટા ફળવાળી) નાની ડોરલી (નાનાં ફળવાળી) અથવા મોત રિંગણી અને

સતા, કંડૂ (ખરજ), શળ, આમદોષ, હૃદ્રોગ, અગ્નિમાંદ્ય એનો નાશ કરે છે. **લઘુ ભોરિંગણી**:— વાયુ, દમ, શળ, કફ, અગ્નિમાદ્ય, તાવ, શરદી, હૃદ્રોગ અને આમનો નાશ કરે છે. **ધોળી ઉભી રિંગણી**:—રુચ્ય હોઇ કફ અને વાયુનો તથા અંજનથી નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ મોટી જેવાજ છે. **મોત રિંગણી**:—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, પિત્તકર, રુક્ષ, રુચિકર, ભેદક, પાચક, અગ્નિદીપક અને કફવાતનાશક છે. ઉપયોગ:— **(૧) ઉધરસ ઉપર**:—ઉભી ભોરિંગણીનો કાઢો લીંડીપીપર નાખી પાવો એટલે ઉધરસ જલદી મટે છે. **(૨) ઢોરને કોઇપણ પ્રકારનું વિષ ચઢયું હોય તો તે ઉપર**:— ઉભી ભોરિંગણીના મૂળીઆં ખાડી, પાણી નાખી તેમાથી રસ કાઢવો અને પાવો. **(૩) આરક્ત** (રાતા ચોળ) **નેત્ર કરવાં હોય તો**:—ઉભી ભોરિંગણીનાં બીઆનું અંજન આંખોમાં આજવાથી આખો લાલચોળ થાય છે. પૂર્વે સિપાઇ લોકોમા પોતાનું શૌર્ય અથવા ક્રોધ લોકોને બતાવવાને આ રીત ચાલતી હતી. **(૪) વાળા ઉપર**:—ઉભી ભોરિંગણીના મૂળ પુરુષના મૂત્રમા અને બ્રહ્મપીપળાના પાદડામા વાટી તેનો ફોલ્લા ઉપર પાટો બાધવો.

૬૫ ઉલફુલી—આ ઝાડ ગોમાનક પ્રાતમાં થાય છે. એ એક કુંવાડીઆ જેવીજ ભાજી છે; પરંતુ ઉલફુલીના ઝાડનાં પાંદડા લાબાં હોઇ છેવટે કાતર સરખાં હોય છે. એ ઝાડ બે અઢીજ હાથ ઉંચું વધે છે. ઉલફુલીના પાલાનું અને કુમળી ડાળીનું શાક થાય છે.

૬૬ ઉક્ષી (ધોળી ધાવડી)—સં૦ શ્વેત ધાતકી.

ઉક્ષીનાં મોટાં મોટાં ઝાડ ડુગરાળ જમીનમા થાય છે. ઉક્ષીના પાંદડા નાનાં હોઇ તે શુમારે ૪ આગળ લાંબાં હોય છે. આ પાદડાં મૃદુ હોય છે અને ઉક્ષીના ફળનો આકાર સીતાફળ જેવો હોય છે. ઉપયોગ:—**(૧) નળવાયુ ઉપર**:— ઉક્ષીના પાલાનો રસ નવટાક પાવો. **(૨) વ્રણ ઉપર**:—ઉક્ષીના ફળ સર્વત્ર હોતા નથી; માટે જ્યા હોય ત્યાથી શોધી લાવી દૂધમા આરી રાખી મૂકવાં. એ ફળ અને ખટખટીના મૂળ મધમાં ઘસી નિત્ય ૪–૫ વખત લેપ કરવો. **(૩) પાંડુરોગ ઉપર**:—ઉક્ષીના ફળનું ચૂર્ણ, જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, એલચી, તજ, દગડફૂલ (પથ્થર ફૂલ) અને અજમોદ, એનું ચૂર્ણ બે માસા મધમાં નાખી દરરોજ સવારસાંજ ઔષધ આપવું એટલે પાડુરોગ દૂર થાય છે **(૪) ફૂરશાના કિંવા ઘોણસાના વિષથી સોજો આવે છે તે ઉપર**:— ઉક્ષીના મૂળ અને ધણુસારીના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી સોજાઉપર લેપ કરવો. **(૫) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર**:—ઉક્ષીના ફળની રાખોડી તેલમા નાખી ચોપડવી **(૬) બાળકોને ટુંટિયું આવે છે તે ઉપર**:— ટુંટિયાનાં લક્ષણો એવા છે કે, શરીરમા તાવ આવી લોહી સૂકાય છે અને કફનું પ્રાધાન્ય થઇ હાથપગ બંધાઈ જાય છે. તેને માટે ઉપાય:—ઉક્ષીના ફળ સાધારણ ચીરી સૂકવવાં; પછી તેને ગોમૂત્રના સાત પુટ આપી બાળી, કાળી રાખોડી બનાવવી. તે રાખને ભાગરાના સાત પુટ અને બકરીના મૂત્રના ત્રણ પુટ અને બીજોરાના રસના સાત પુટ આપી, ખાતી વખતે બે ગુંજાથી ૪ ગુંજા(ચણોઠીભાર)પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે મધમાં ખલ કરી ચાટવામાટે આપવી.

૬૭ એખરો—સં૦ કોકિલાક્ષ. હિં૦ તાલિમખાના, કૈલયા. મ૦ કોલસુંદા, વિખરા, તાલિમખાના. કો૦ કોલિસ્તા, કોલસા. બં૦ કુલિયાખાડા, કુલેકાંટા, કુલક, શૂલમર્દન ઇત્યાદિ. તા૦ નિરમુલ્લિ. તુ૦ કોવમુલ્લુડે. મલા૦ વાયલચુલ્લિ. ગોમં૦ કોળુસુલે ઝાડ. ક૦ કુલુગોલિકે, નીરગોળ ગોલિકે, કોલવલિકે. તૈ૦ નિરૂગોબી, ગોબી, ગોબિચેટ્ટુ, ગોલિમિડિચેટ્ટુ. ઔ૦ *કુઇલિરખા, માખુરેણુ. લા૦

ધોળી ડોરલી (ધોળા ફુલવાળી) એમ ત્રણ જાતો છે. ભોરિંગણીના છોડ ભૂમિ ઉપર પથરાયલા હોવાથી તેને એ નામથી ઓળખે છે. કેટલાક એને આંખફુટામણી પણ કહે છે. એનાં પાંદડાં ડોરલીથી જુદા પ્રકારનાં હોય છે. એમાં પણ બે જાતો હોય છે. બીજી જે ધોળા ફુલની થાય છે તેને લક્ષ્મણા કહે છે. આ લક્ષ્મણામાં પારાની ખાખ કરવાનો ગુણ હોવાથી લોકો એને વધારે ચહાય છે. તે સિવાય એમાં બીજા પણ મહાન ગુણો હોવાનું કહેવાય છે; પણ તે પ્રકાશમાં મૂકી શકાય તેવા સિદ્ધ પ્રયોગો હજુસુધી હાથ લાગ્યા નથી. આમ આ રિંગણીની એકંદર પાંચ જાતો છે. લક્ષ્મણા નામે એક કંદ થાય છે તે આ લક્ષ્મણાથી જુદો છે. રિંગણીની માત્રા ૧ માસાની અને વ્યવહારમાં તેનાં મૂળ અથવા પંચાંગ વપરાય છે.

એસ્ટકેન્થા લોજિ ફોલિયા. ઈં૦ લૉંગલિબ્હડ પાર્લેરિયા.

એખરો કોકણમાં અને બીજે સ્થળે ખેતરની બાજુએ અને વહેળાના કિનારા ઉપર હોય છે. ત્યાં ઢોર પણ તેને ખાતાં નથી. એ ઝાડ શુમારે બે અઢીજ હાથ ઉંચું વધે છે. એના કુમળા પાલાનું કેટલાક લોકો શાક કરે છે. એના પાદડા લાબાં હોઇ દરેક પાંદડા નીચે એક એક કાંટો હોય છે. આ ઝાડને મરાઠીમા કોલિસ્તા, કોલસા એમ પણ કહે છે. એને જે બી આવે છે તેને 'તાલિમખાનું' કહે છે. એ બી પાણીનો સ્પર્શ થવાથી રસદાર બને છે. એની માત્રા ૬ માસા છે. ઉપયોગઃ— **(૧) અતિસાર ઉપર:**—તાલિમખાના દહીંમા વાટી આપવા. **(૨) ક્ષતકાસ ઉપર:**—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ મધ અને તાજા ઘીમાં આપવું. (૩) **ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પીવું; અથવા તાલિમખાના, મુસળી અને ગોખરૂ, એનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા સાકર નાખી પાવું. **(૪) પ્રમેહ ઉપર:**—તાલિમખાના દૂધમાં બારી આપવા. **(૫) યોનિસંકોચ થવા માટે:**—તાલિમખાનાના કાઢામા તેનું ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો. **(૬) પુષ્ટિદાયક પાક:**—તાલિમખાના, ગોખરૂ, કાચબીજ, બળબીજ, કાળીમુસળી, શતાવરી, સાલમમિશ્રી, પંજાબીમિશ્રી, ધોળી ગુલબાશીનો કાદો અથવા ચોપચીનીની ભૂકી કરી ઘીમા સાધારણ તળી સાકરનો પાક તૈયાર કરી તેમાં નાખવી; અને સારીરીતે ઘુંટી, એકત્ર કરી તેમા બદામ, ચારોળી, પસ્તાં, લીલવા દ્રાક્ષ, અખોડ, એલચી, કેસર, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, તજ અને ગળોનું સત્ત્વ નાખી ચેપલાં કરી રાખવાં. એ દરરોજ બે તોલા ખાઈ ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ પીવું.

૬૮ **એરંડો (દીવેલી)**:—બં૦ સં૦ એરંડ. હિં૦ અરંડ, અંડ. ક૦ ઔંડલ, હરળગીડ. તૈ૦ અમુડાલ. તા૦ આમણક્કુ. તુ૦ અલંબુડ. મલા૦ ચિત્તામણક્કુ. ફા૦ બેદંજીર. અ૦ ખિરવા. તુ૦ કર્ચક. ઈં૦ કેસ્ટર ઑઈલ પ્લેંટ. લા૦ રિસિન્સકૉમ્યુનિસ્.

આ આર્યભૂમિમાં પરમેશ્વરે આપણા સુખમાટે અનેક ઉપયોગી અને વિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરેલી છે; પરંતુ તે ઉપરની આપણી સત્તા તથા તેનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનું સામર્થ્ય આપણા-માથી નષ્ટ થયું, એ આપણા ઉપર કાળચક્રનો ફેરોજ આવ્યો કહેવાય ! આપણે આ કાળચક્રના ફેરામાં આવવાથી આપણા આગળ વધી આવેલું ખેતરોમાનું અન્ન આપણા પેટમાં ન જતા પરદેશમાંજ તણાઈ જાય છે ! ઉત્તમોત્તમ પર્જન્યવૃષ્ટિ થઇ ભરપૂર પાક દર સાલે આવે, તથાપિ આપણા ખેડુતોના ઘરમાં મહિના બે મહિનાનો ખોરાક પણ સિલક રહેતો નથી ! આવી જ્યારે સર્વત્ર સ્થિતિ થઇ છે ત્યારે આપણી **શક્તિ** ક્યાંથી વધારવી ? તથા આપણો ભાગ્યોદય ક્યાથી થાય ? અને આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો સફળ થવા જેવી પુષ્કળ રીતો છતા તે આપણે કરીએ છીએ ક્યારે ? દર સાલ હજારો ખાંડી એરંડી આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થઇને પરદેશમાં રવાના થાય છે; અને ત્યાં તેનું યંત્રમા તેલ કાઢી ઉત્તમ નીલવર્ણ બાટલીમાં ઉપર સચિત્ર વિલાયતી નામ છાપી, પાછું તે આપણા લોકોના ઘરમાં વાપરવા માટે મોકલાય છે. ત્યારે તેમને ધન્ય કહેવું કે આપણા સ્વદેશાભિમાનશૂન્ય લોકોના મૂર્ખ-પણાને ધન્ય કહેવું ? વળી બાળવાના સર્વ તેલમાં સ્થિર બળનાર, હમેશા દીવા પાસે બેસીએ તોપણ આંખો-ને ઇજા ન કરનાર અને સસ્તું પડનાર, એવું એ "અલ્પ કિંમતનું અને ઘણું ગુણી" તેલ છતા એ તેલ-પર આપણી ભક્તિ ન બેસતા પરદેશનું ઘાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે ભયંકર તથા પ્રસંગે પ્રાણ-નાશક એવું જે **ઘાસલેટ** (રાક ઑઈલ) તેલ તેજ આપણને હિતકર જણાવા લાગ્યું છે ! આ ઉપરથી આપણો સારાસારવિચાર તથા દૂરદૃષ્ટિ વ્યક્ત થાય છેજ ! આ એરંડ વૃક્ષનું વર્ણન "એરંડાનો કચરો" એ પ્રમાણે ન સમજતા, એરંડ તેલ પ્રમાણેજ પરિણામે હિતકર સમજવું. એરંડામાં **ધોળી અને રાતી** બે જાતિ હોય છે; તથા એક **મળ એરંડ** અને બીજો જરાયતમા થનાર **વર્ષાયુએરંડ**, એવી પણ બે જાતિ છે. મળ એરંડ પાચદશ વર્ષ સુધી ટકે છે. જરાયતિ એરંડનાં બી (એરંડીઆં) બારીક હોય છે; પરંતુ મળ એરંડના એરંડીઆ કરતાં તેનું તેલ વધારે નીકળે છે. એરંડતેલ રેચક હોઈ બીજા રેચ પ્રમાણે તીવ્ર ન છતાં નાનાં બાળકને આપવાને પણ હરકત નથી. ઘણા રોગો-

પર આરંભમાં આ રેચ અપાય છે. **ધોળો એરંડો:**—તીખો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ગુરુ, મધુર, કટુ, વૃષ્ય, જડ, સ્વાદુ અને સારક છે; તથા વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉધરસ, ઉદરરોગ, સોજો, શૂળ, અને કંમર, બસ્તિ, મસ્તક એમાંનું શૂળ, દમ, આનાહવાયુ, કોઢ, બદ, ગુલ્મ, બરોળ, આમપિત્ત, પ્રમેહ, ઉષ્ણતા, વાતરક્ત, મેદ અને અંડવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ-**મોટો ધોળો એરંડો:**—રસકાળે અને પાકકાળે તેમા ગુણો વધારે છે. **રાતો એરંડો:**—તુરો, રસકાળે તીખો, લઘુ અને કડવો છે; તથા વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, અર્શ, વર્ધ્મરોગ (બદ), રક્તદોષ, પાંડુ, ભ્રાંતિ, અરુચિ એમનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળા એરંડા જેવા છે. **બંનેનાં પાંદડાં:**—વાતપિત્તને વધારનાર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાયુ, કફ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એના **કુમળાં અંકુર:**—ગુલ્મ, બસ્તિશૂળ, કફ, કૃમિ, વાયુ અને સાત પ્રકારના વૃદ્ધિરોગનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—વાયુ, કફપિત્ત અને મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. વળી રકતદોષ તથા પિત્તને વધારે છે. **એનાં બીઆંના ગોળા (મગજ):**—અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, તીખા, મીઠા, ખારા, સ્નિગ્ધ, સારક, મલભેદક અને લઘુ છે તથા ગુલ્મ, શૂળ, કફ, યકૃત્, વાતોદર, પ્લીહા અને વાતાર્શનો નાશ કરે છે. **એરંડ તેલ** (એરંડિયું):—મધુર, સારક, ઉષ્ણ, ગુરુ, રુચિકર, સ્નિગ્ધ અને કડવું છે; તથા વર્ધ્મ (બદ), ઉદરરોગ, ગુલ્મ, વાયુ, કફ, સોજો, વિષમજ્વર અને કંમર, પીઠ, પેટ, ગુદા એમાંના શૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**— **(૧) શૂળ ઉપર:**— એરંડમૂળનો કાઢો હિંગ અને સંચળ નાખી આપવો. **(૨) કુક્ષિશૂળ ઉપર:**—એરંડમૂળના કાઢામા જવખાર નાખી આપવો, એટલે કુક્ષિશૂળ, કફશૂળ, ઉરુ અને પીઠમાંનું શૂળ મટે છે **(૩) કમળા ઉપર:**—એરંડાનો રસ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ સુંઘવા આપવાં. **(૪) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—એરંડ તેલનો જુલાબ આપવો. **(૫) ગડાં થાય છે તે ઉપર:**—એરંડમૂળ વાટી તેલમા અથવા ઘીમા કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૬) વિસર્પ અને દરાજ ઉપર:**—એરંડ તેલ ઘીમા આપવું. **(૭) નાના બાળકોનું ગળું પડે છે તે ઉપર:**—એરંડાનું પાંદડું ઘી ચોપડી તાળવા ઉપર મેલવુ. **(૮) રેચ થવા માટે:**—સારૂં એરંડતેલ ૨ તોલાસુધી ગરમ પાણીમા અગર સુંઠના અથવા ત્રિફલાના કાઢામા આપવું. **(૯) શરીરમાંની ગરમી ઉપર:**—આ તેલ તાળવા ઉપર ચોળવું એટલે મસ્તકની ગરમી નીકળી જઇ આંખોમાં તેજ આવે છે. હાથપગમાં બળતરા અથવા ચાઠા પડેલા હોય તો તે ઉપર પણ એરંડતેલ ઠંડા પાણીમાં નાખી ચોળવું. **મસ્તકની ગરમી** જવા માટે એરંડાના પાદડાને માખણ અગર ચોખ્ખું ઘી ચોપડીને તે તાળવાપર બાધવાં. **(૧૦) ધંતુરાના વિષ ઉપર:**—લાલ એરંડાના મૂળ પાણીમાં વાટી આપવાં એટલે ધંતુરાનું વિષ ઉતરશે અને ભ્રમ નાશ થશે. **(૧૧) સંધિવાત** ઉપર:—એરંડતેલ ચોળવું. **(૧૨) ફૂલ—છારી જવા માટે:**—લાલ એરંડાનું દૂધ આખમા આજવું. **(૧૩) વૃષણ રોગ ઉપર:**—એરંડતેલ દૂધમા અગર ગોમૂત્રમાં આપવું અને લેપ પણ કરવો. **(૧૪) રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર:**-એરંડો, અરડુસી અને ગળો, એનો કાઢો કરી તેમા એરંડતેલ નાખી આપવો. **(૧૫) પેટમાંના વાયુ ઉપર:**—એરંડતેલ સુંઠના કાઢામા આપવું. **(૧૬) આમ વાત ઉપર:-ગૃધ્રસી વાયુ એટલે પીઠ, કંમર, ખભા, પેટ, પગ એ ઠેકાણે શૂળ અને પીડા થાય છે તે ઉપર.**—એરંડાનો મગજ દૂધમા મેળવી માવો કરી ખાવા માટે આપવો અથવા એરંડતેલ એકલુંજ ગોમૂત્રમા આપવું. **(૧૭) બાળકોની સસણી ઉપર:**—નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરંડતેલ ચોપડી, શેકી, તે સહેવાતું પેટ ઉપર રાખવું અને તેવા પાનથી પેટ શેકવું. **(૧૮) બાળકોને કૃમિ અને જંતુ ઉપર:**—એરંડતેલ ગરમ પાણીમા આપવું અથવા એરંડાનો રસ મધમા આપવો. **(૧૯) વીંછીના વિષ ઉપર:**—એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે, જે અંગના ભાગમાં દંશ થયો હોય તેની વિરુદ્ધ અંગના કાનમા નાખવો અને કેટલીક વખત તેમજ રહેવા દેવું. એ પ્રમાણે બે-ત્રણ વખત કરવું એટલે વિષ ઉતરી જશે. **(૨૦) ભસ્મક રોગ ઉપર:**—દૂધમાં અથવા ઘીમા એરંડતેલ આપવું. **(૨૧) દમ ઉપર:**—૨॥ તોલા એરંડતેલ પાંચ તોલા મધમા મિશ્ર કરી રાખવું. તેમાંથી સવારસાજ એકેક ચમચો લેતા જવું. **(૨૨) સર્પદંશ ઉપર:**—એરંડાનાં પાદડાંનો ૪ ચમચા રસ ૧ ચમચો પાણી નાખી આપવો અને દંશ ઉપર પાલો વાટી બાંધવો; એથી ઉલટી થઈ વિષ ઉતરશે. **(૨૩) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:**—એરંડાના મોર બારીક વાટી થોડુંક

દૂધ નાખી કપાળે અને કાન પાસે ચોળવા; ઘણા ઘસવા નહિ. **(૨૪) ગંડમાળ ઉપરઃ—**એરંડમૂળ અને ખાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી લેપ કરવો. **(૨૫)સુખે પ્રસૂતિ થવા માટેઃ-** એરંડમૂળ ધીમા ઘસી પીવાં અને ગુહ્ય અગ ઉપર પણ લેપ કરવો. **(૨૬) કમળા ઉપરઃ-** એરંડાની દાંડી દહીંમાં વાટી ૩-૭ દિવસ આપવી એથી જરા કેફ આવશે. એમ નહિ તો એરંડમૂળ મધમા આપવા એટલે ફાયદો થશે. **(૨૭) પીનસ રોગ ઉપરઃ—** એરંડતેલ કડવી રાખવું અને જે નાકમા પીનસ થયું હોય તે નાકે દિવસમા ઘણી વાર સુઘવું. **(૨૮) યોનિશૂળ ઉપરઃ—**એરંડમૂળ અને સુંઠ ઘસી યોનિ ઉપર લેપ કરવો. **(૨૯) નળ ફૂલ્યા હોય તો**—એરડતેલ ૨ ચમચા, સિંધવ ૧ તોલો, સંચળ ૧ તોલો અને ગાયનું દૂધ ત્રણ તોલા, એ એકત્ર કરી આપવા.**(૩૦) ઉરુસ્તંભ અને ગૃધ્રસી વાયુ ઉપરઃ—**એરડતેલ ગોમૂત્રમા નાખી આપવું. **(૩૧) બાળકોને રેચમાટેઃ—**એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમા ખરલ કરી, બાળકની ગુદા ઉપર અને ડુટી ઉપર તેનો લેપ કરવો. **(૩૨) કાચની ભૂકી પેટમાં ગઈ હોય તો:—** ત્રણ તોલા એરંડતેલ પીવા આપવું. **(૩૩) પિત્તરોગ ઉપરઃ—**ગાયના દૂધમા એરંડતેલ આપવું. **(૩૪) મસ્તકશળ ઉપરઃ—**એરંડમૂળ ભાગરાના રસમાં ઘસી નાકમા ચોપડી તપખીર પ્રમાણે સુઘવું એટલે છીંકો આવશે. **(૩૫) કમળા ઉપરઃ—**એરંડાના ઝાડની છાલ બે તોલા કાઢી, ગાયનુ તાજું દૂધ ૪ તોલા છાટી તેનો રસ કાઢવો અને નિત્ય એક વખત પ્રમાણે પાચ દિવસ લેવાથી કોઈપણ ભારે રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે; અથવા કુમળી ડુંખોનો રસ ૬ માસા દૂધમાં આપવો. પથ્ય- ત્રણ દિવસ મોળું ખાવું. **(૩૬) હોઠમાં ચીરા પડે છે તે ઉપરઃ—**રાત્રે ઓઢને તેલ ચોપડવું. **(૩૭) આમવાત ઉપરઃ—**એરંડાનું મગજ અને સુઠ સમભાગ લઇ એકત્ર કુટી તેમા તેટલીજ ખાંડ નાખી ગોળીઓ કરી રાખવી. એ ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક એક એ પ્રમાણે દરરોજ લેતા જવી, અથવા એરડતેલ સુંઠના કાઢામા આપવું. **(૩૮) કટિશૂળ અને હૃદ્રોગ ઉપરઃ—**એરંડમૂળનો કાઢો જવખાર નાખી આપવો, એટલે હૃદય અને કંમરના શૂળનો નાશ થાય છે. **(૩૯) કાનમાં બગાઇ વગેરે ગયું હોય તો:—**જૂનું જાડું થયેલ એરંડતેલ ૧-૨ દિવસ કાનમા નાખવું એટલે જીવડું મરે છે. પછી તે યુક્તિએ બહાર કાઢવું. **(૪૦) ગુલ્મરોગ ઉપર—**તાજા દૂધમા એરંડતેલ મિશ્ર કરી સેવન કરવું. **(૪૧) તાવમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો:—**એરંડાના પાદડા ચોખ્ખી જમીન ઉપર પાથરી રાખવા અને તે રોગીના અગ ઉપર રાખવા. તેવડે તાવ શાત થાય છે. દાહ થત્રા પછી ટંડી લાગે છે તે યુક્તિથી નિવારણ કરવી. **(૪૨) પ્લીહોદર ઉપરઃ—**મૂળ અને પાંદડાસુદ્ધા એરંડાનું ઝાડ માટીના વાસણમા ભરી, મોઢું બધ કરી અજમાનો પુટ આપવો. પછી તે કુટી તેની ભસ્મ ૧તોલો લઇ ચાર તોલા ગોમૂત્રમા પાવી. **(૪૩) ગર્ભિણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થાય અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે.—**એરંડમૂળ, સુંઠ અને સવાનો કાઢો આપવો.

૬૯ **એરોદસ—**એને 'મીઠો અજમો' પણ કહે છે. આ અજમો ખાવાથી મીઠો લાગે છે. એનો આકાર અજમા જેવો હોય છે. આ અજમો પર્શીઆ દેશથી આવે છે. એનો ઉપયોગ આજ-કાલ ઘણોજ થવા લાગ્યો છે. **ઉપયોગઃ—(૧) કૃમિ ઉપરઃ—**એરોદસનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨) બાળકોના તાવ અને ઉધરસ ઉપરઃ—**એરોદસ ટાંક ૧, વરિયાળી ટાંક ૧, એની ભૂકી કરી કુંવરમા નાખી ગરમ કરી, તેનો બફ્ફ કાઢી તે મધમા ચાટવું.

૭૦ એલચી—સં૦ એલા. મ૦ વેલદોડે. હિં૦ ઇલાયચી. બં૦ એલાયચ. ક૦ યાલક્કી. તૈ૦ તુ૦ એલાકી. તા૦ એલ, ઈલાચી. મલા૦ એલ, એલાનરી. ફા૦ હેલ, હાલ. અ૦ કાકીલેસિગાર. ઈં૦ કાર્ડમમ. લા૦ ઇલેટેરિયા કાર્ડીમોમ.

એની ઉત્પત્તિ **હિંદુસ્તાનમાં** અને એની આસપાસના ઉષ્ણ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડ ઠંડા દેશમા થતા નથી. એલચી **મલબાર, કોચીન, મેંગલોર, મહીસુર** અને ઘણું કરી આખા **કર્નાટક દેશમાં** થાય છે. એ ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવા થાય છે. એલચીનાં ઝાડ **મલબાર** પ્રાંતમાં આપો-આપ ઉત્પન્ન થાય છે. એલચી ભોંયમગની શીંગોની પેઠે જમીનમાં મૂળીઆંને લાગેલી હોય છે.

મલબારમાંથી પ્રતિવર્ષે સેંકડો ખાંડી એલચી ઇંગ્લાંડમાં અને બીજા દેશોમા વેચાવા જાય છે. એલચી સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તે ઘણું કરી ખાવાના પદાર્થોમાં નખાય છે. 'જંગલી એલચી' કરીને એની એક મોટી જાતિ ડુંગરોમા આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એના એલચી દાણા કાઢી બહાર વેચવા મોકલે છે. એને "**નર એલચી**" પણ કહે છે. એ લસણ જેવડી મોટી હોય છે. **બારિક એલચીદોડા:**—કડવા, શીતળ, રસકાળે તીખા, લઘુ, સુગંધિ, પિત્તકર, મુખ અને મસ્તકનું શોધન કરનાર, ગર્ભપાતકારક, રુક્ષ; અને વાયુ, દમ, કફ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય, વિષદોષ, બસ્તિરોગ કંઠરોગ, મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, વ્રણ અને કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે.[1] **મોટા એલચીદોડા:**—તીખા, રુક્ષ, રુચિકર, લઘુ, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, મુખશુદ્ધિકર, સુગંધિ, પાચક, શીત અને અગ્નિદીપક છે. એ કફ,દમ, પિત્ત, કંડૂ (ખરજ), રક્તરોગ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, વિષદોષ, ઉલટી, તૃષા, અને બસ્તિ, મુખ અને મસ્તક, એ ઠેકાણાનાં શૂળ તથા વાંતિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ** (પેસાબ સાથે ધાત જાય છે તે) ઉપર:—એલચી અને શેકેલી હિંગનું ત્રણ ગુંજા ચૂર્ણ દૂધ અને ઘી સાથે આપવું. (૨) **વિંછીના વિષ** ઉપર:—એલચીદોડા ચાવી કાનમાં જોરથી ફુંકવું. (૩) **નેપાળાના વિષ** ઉપર:—એલચીદોડા દહીંમા વાટી આપવા. (૪) **આંખોમાં બળતરા થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય છે તે** ઉપર:—એલચીદાણા અને સાકર સમભાગ લઇ એકત્ર ખાંડી તેમાંથી ચાર માસા ભૂકી લઇ તેમાં એરંડિયું અથવા એરંડાની મોખ નાખી સવારે દાતણ કર્યાં પછી લેતાં જવું; એટલે મસ્તકમાંહેની ગરમી મટી મગજ ઠંડું થઇ આંખોમાંની ગરમી જાય છે અને આંખોને તેજ આવે છે (૫) **રક્તપ્રદર, રક્તમૂળવ્યાધિ અને રક્તમેહ** ઉપર:—એલચીના દાણા, કેસર, જાયફળ, વંશલોચન,(વાસકપૂર) નાગકેસર, શંખજીરૂ, એ ૭ ઔષધોનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી રાખવું અને દરરોજ બે માસા ચૂર્ણ, બે માસા મધ, ૭ માસા ગાયનું ઘી અને ત્રણ માસા સાકર એ મિશ્રણમાં સેવન કરવું. એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે એમ બે વાર ૧૪ દિવસ આપવું. એ ઔષધને દરરોજ રાત્રે સૂવાની વેળાએ શક્તિ પ્રમાણે ગાયનું દૂધ અર્ધો શેર ઉનું કરી અંદર થોડી ખાંડ નાખી પીવું. ગોળ, કોપરાં વગેરે ગરમ પદાર્થ વર્જવા. (૬) **કફરોગ** ઉપર—એલચીના દાણા,સિંધવ, ઘી, મધ, એ એકત્ર કરી પાવા. (૭) **ધાતુપુષ્ટિને માટે:**—એલચીદાણા, જાવંત્રી, બદામનો મગજ, ગાયનું માખણ અને સાકર, એ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ નવારે ખાવું, એથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. (૮) **મૂત્રકૃચ્છ્** ઉપર:—એલચીદાણાનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચાટવું. (૯) **ઉદાવર્ત રોગ** ઉપર:—(ક્ષુધા, નિદ્રા, દમ, ઉલટી, શ્વાસાદિક એઓના થયેલા વેગનો નિરોધ કરવાથી આ રોગ થાય છે.) થોડીક એલચી લઈ તેમાથી અડધી ઘીના દીવા ઉપર શેકી પછી સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે મધ સાથે ખાવું. (૧૦) **મુખરોગ** ઉપર:—એલચીદોડાનુ ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ મોઢામાં રાખી લાળ પડવા દેવી, પછી મોઢું સ્વચ્છ ધોવું. એ પ્રમાણે દિવસમા ૪–૫ વાર કરવું. (૧૧) **સર્વશૂળ** ઉપર:—એલચીદોડા, હિંગ, જવખાર, સિંધવ એનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે કંમર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ, મસ્તક, કર્ણ અને નેત્ર એ ઠેકાણાનું શૂળ ઘણીજ ત્વરાથી મટે છે. (૧૨) **જીર્ણ જ્વર અને સર્વજ્વર** ઉપર:—એલચીદોડા, બીલાં, સાટોડી, દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી પીવું, એટલે તેથી સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે. (૧૩) **કફમૂત્રકૃચ્છ** ઉપર:—ગોમૂત્ર, મધ, કેળનો રસ એમાંથી કોઈ પણ એક સાથે એલચીનું ચૂર્ણ પાવું.(૧૪) **ઉલટી** ઉપર:—એલચીનાં ફોતરા બાળી તે રાખ મધમાં ચટાડવી.

૭૧ **ઓંટ**—સં૦ લકુચ. મ૦ ઓટ. હિં૦ બડહર, બઢાર ફલ. ક૦ આંજણ. બં૦ માદર. લા૦ આર્ટો કારપસ લકુચ.

---

[1] નાની એલચીના ક્ષુપ આદુના જેવા થાય છે. ફુલ ધોળાં અને લાલ, એલચીના સુગંધની બરાબર થાય છે. એલચી રાત્રે કદાપિ ખાવી નહિં; કારણ કે એથી ગચરકાં આવી કોઢ થાય છે. એલચીની માત્રા ૧।।। માસા. અને શાંતિકર ગુલાબનાં ફુલ છે.

આ ઝાડ કર્નાટક અને ગોમાંતક પ્રાંતોમાં ઘણું કરી થાય છે. બીજા ઠેકાણે કયાંય જડતાં નથી. ઓટના ઝાડ મોટા થાય છે. એના પાંદડાં કડાનાં પાદડા કરતાં કંઇક મોટાં હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફળો આવવા લાગે છે. તેને 'ઓટઆબો' કહે છે. એ ફળો પાકા થાય એટલે તેના નાના કડકા કરી સૂકવે છે. તેને 'ઓટાની છાલ,' એવું કહે છે. તેનો આમલી અથવા કોકમ બદલ ઉપયોગ થાય છે. ઓટાની છાલ પથ્યને ઉપયોગી પડે છે; કારણ તે પિત્તશામક છે. એ કોકમ કરતા પણ પથ્યકારક છે. કોકમ રક્તશોષક છે, પરંતુ આ તો રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે. ઓટનાં લાકડાં ઇમારતી કામના ઉપયોગમા આવતાં નથી. પાકેલા ઓટનું રાયતું અને અથાણું ઘણું મધુર થાય છે. પકવ ઓટનું પાણી કાઢી તેમાં ખાંડ, જીરૂ અને મરીની ભૂકી નાખી પીએ તો તે શીત, પિત્તશામક, પથ્યકર, રુચિદાયક, દીપક અને પાચક છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીઓને ઓટનો સાર પથ્યકર છે.

૭૨ ઓથમી જીરૂં—સં૰ સ્નિગ્ધજીરક. હિં૰ મ૰ ક૰ તે૰ ઇસબગોલ (ગુલ). તા૰ ઇસ-પ્પુકોલવીર. ફા૰ ઇસ્પગુલ. અ૰ બાઝરેકાતુન. ઇં૰ ઇસ્ફ્રાગુલસીડ. લા૰ પ્લેન્ટેગો ઇસ્ફાગુલ.

ઓથમી જીરાની ઉત્પત્તિ મિસર દેશમાં અથવા પ્રશિયામાં થાય છે. ત્યાથી અહીં આવે છે. એ બી આકારે ચાયડ જેવા છે. એના ઝાડની ઉંચાઇ એક હાથ હોય છે અને પાદડા ઝીણાં તથા લાબા લાબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ઘઉંના જેવી ઉંબીઓ આવે છે. તેમા એ બી હોય છે. એમાં ત્રણ જાત છે ધોળા, રાતા અને કાળાં. એમાથી કાળાની ઔષધોમાં યોજના કરી નથી. ધોળા સર્વમા ઉત્તમ છે. ઓથમી જીરાની ઝીણી ભૂકી માણસના ખાધામાં આવવાથી ઝાડો બંધ થઇ મરી જાય છે. એટલા માટે એવી ભૂકી ન આપવા માટે સભાળ રાખવી. ઓથમી જીરાના બી પાણીમા નાખી ખૂબ ચોળવાથી તળે જઇ બેસે છે. ઉપયોગ—(૧) **સોમલના વિષ ઉપર:**—ઓથમી જીરાનો લુઆબ કાઢી (પાણીમા પલાળી રાખી ચોળી ગાળી લઇ) તેમાં બેદાણા, દહીં અને ગુલાબનું પાણી મિશ્ર કરી આપવું; એટલે વિષ ઉતરશે (૨)**ગરમીથી તરસ લાગે છે તે જવા માટે:**—ઓથમી જીરૂ રાત્રે પાણીમા નાખી તે પાણી ગાળી પીવું. એ પાણી પૌષ્ટિક પણ છે. (૩) **જ્વરાતિસાર, રક્તાતિસાર, જીર્ણાતિસાર, રક્તાર્શ, રક્તસ્રાવ, જ્વર, પ્રમેહ અને દાહ ઉપર:**—બેથી ચાર તોલાસુધી ઓથમી જીરૂ રાત્ર પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ચોળી તેમા ૨ તોલા ખડી સાકર નાખી આપવુ, એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થશે. (૪) **ઝાડો બંધ હોય તે ઉપર:**—ચાર માસા ઓથમી જીરૂં સાત માસા પાણીમા ભીજવી રાખી તે પાણી ગાળી લઇ તેમા બદામનું તેલ અને સાકર નાખી આપવું; એટલે કેટલીક વારે રેચ થઇ કોઠો શુદ્ધ થાય છે (૫) **બાળકોની રક્તસંગ્રહણી ઉપર:**—ઓથમી જીરૂ અને ખડીસાકર ચાવી ખાવા માટે આપવી. (૬)**વાતુપુષ્ટિ માટે:**—ઓથમી જીરૂં ૨ ભાગ, એલચી દાણા ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, રાત્રે પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે તે મસળી ગળીને પાવું; અથવા એની ફાકી કરી ઉપર બે ઘુંટડા ગાયનું દૂધ પાવું (૭)**આમાંશ ઉપર:**—ઓથમી જીરૂ ૧ તોલો અને સાકર ૧ તોલા ચાવીને ખાવું. આ પ્રમાણે દિવસમા બેચાર વાર આપવું. (૮) **જ્વરાતિસાર ઉપર:**—ઓથમી જીરાનો કાઢો આપવો.

૭૩ કચરો—સં૰ કર્ચૂરક, ગુડકંદ. મ૰ કો૰ કચરા,પુરડીચે મૂળ, કસેરૂ, કેચુક, ચિચોડ. બં૰ કેસુર. ક૰ સેકિનગડે લા૰ સ્કિરપ ક્રેસુર.

તળાવની આસપાસ બે બે વેંત ઉંડા કાદવમા એક જાતના છોડ ઉગેલા હોય છે; એને 'લવ્હા' કહે છે. એ છોડોના મૂળોને કચરો વળગે છે. ઘાસ સૂકાવા લાગે એટલે કાદવમાં ચાર ચાર પહોર ઉભા રહી તે કાઢી લે છે. કચરા શેકીને અથવા છોલીને ખવાય છે તે છોલી ચીરો કરી, દૂધમાં શેરડી-ના રસ સાથે બફાય છે તે 'દૂધ કચરો' જાણવો. બીજી રીતિએ કચરા વાટી તેનું દૂધ કાઢી તેમાં દૂધ-સાકર નાખી તેનું ખાવાનું થાય છે. કચરાને કોકણમાં પુરડી કહે છે. **કચરો:**—મધુર, શીત, તુરો, ગુરુ ગ્રાહક, શુક્રવર્ધક, વાતકર, મલસ્તંભક, રુચિકર, વૃષ્ય, કફકારક તથા કૃમિકર છે; અને રક્તાપત્ત, દાહ, શ્રમ, તૃષા, રક્તદોષ નેત્રરોગ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ કમળો અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

* લક્ષણ પ્રયો ત સ્ય ચરો થોડા હોવાનો ભાસ થાય છે.

૭૪ કચૂરેઃ—સં૦ કર્ચૂર. મ૦ ક૦ કચોરા, કાવરી. હિં૦ કચૂર, કાલીહળદી, આંબીયા હલદી. બં૦ એકાંગી. તૈ૦ કચોરમુ. તા૦ કત્તુરિમંજલ. મલા૦ અડવિકચ્ચોલા. ફા૦ જરંબાદ. અ૦ એરૂ-લકાફુર. ઈં૦ લૉંગઝેડોઆરી. લા૦ કરકયુમ ઝેરંએટ.

કચૂરાનાં ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાં થાય છે.x પાદડાં અને ઝાડ હળદરના ઝાડ પ્રમાણે હોય છે. પાદડા કિંચિત્ કાળાશ ઉપર હોય છે. એ પાદડાની લંબાઇ શુમારે બે હાથ હોય છે. હળદર પ્રમાણે-જ એના કંદ પણ જમીનમા થાય છે. એ કંદનો કચરો કાઢી નાખી તેને મીઠામા આથે છે. (અથાણું કરે છે.) કોકણ પ્રાતમાં આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. કચૂરો સુગંધી પદાર્થોમા નાખે છે. એનો સુવાસ સારો હોવાથી સુગંધી મસાલામા વાટી તેને શરીરે ચોપડે છે. એને 'ષટ્કચૂરો' પણ કહે છે. "**કપૂરકાચલી**" એ એક કચૂરાની જાતિ છે. એને પણ કચૂરો કહે છે. કપૂરકાચલીમાં સુગંધ ઘણી હોય છે. કચૂરા કરતા એ વધારે સુગંધીદાર છે. સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **કચૂરો.**—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, સુગંધી, રુચિકર, લઘુ, મુખ સ્વચ્છ કરનાર અને રક્તપિત્તને કોપાવનાર છે; તથા ગલગંડ, ગંડમાળા, કુષ્ઠ (કોઢ), અર્શ, વ્રણ, ઉધરસ, દમ, ગુલ્મ, કફ, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **કપૂરકાચલીઃ**—તીક્ષ્ણ, દાહક, તીખી, કડવી, તુરી, શીતવીર્ય, લઘુ, કિંચિત્ પિત્તકર; અને કાસ, શ્વાસ, જ્વર, શૂળ, હેડકી, ગુલ્મ, રક્તરોગ, વાયુ, ત્રિદોષ, મુખવિરસતા, દુર્ગંધ, વ્રણ, આમ, ઉલટી અને હિધ્મ રોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**-(૧) **ત્રિદોષ, સુવારોગ** (સુવાવડનો રોગ), **વિષમ અને જીર્ણજ્વર ઉપર કાઢો:**--ષટ્કચૂરો, પિત્તપાપડો, દેવદાર, સુંઠ, કરિયાતુ, ધમાસો, કડુ, નાગરમોથ, ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ, એઓનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. **(૨) જીભ ઉપર બુખાર (છારી) આવે છે તેને માટેઃ**—નિત્ય સવારે ઉંઘી ઉઠતાજ કચૂરાના તાજા કદ ચાવી થુકી નાખવા. પછી મોઢું ધોવું, એટલે ઉંઘમા લાળ ગળી જવાથી થયેલા વિકાર વગેરે શમન થશે. **(૩) કૃમિ ઉપરઃ**-કચૂરાના કાંદાનો રસ કાઢી પાવો. **(૪) થાક ઉતરવા માટેઃ**—કચૂરાનો પાલો અને અરણીનો પાલો પાણીમાં નાખી, તે ગરમ કરી, તે પાણીથી સ્નાન કરવું. **(૫) કૉલેરા (વિષૂચિકા) ઉપરઃ**—કચૂરાના કંદનો રસ કાદા (કુંગળી) ના રસમા નાખી આપવો. **(૬) કૃમિ ઉપરઃ**—કચૂરાના કંદની માળા કરી તે ગળામાં બાધવી.

૭૫ કઠ (ઉપલેટ)—સં૦ કુષ્ઠ. હિં૦ કુઠ. મ૦ કોષ્ઠ. બં૦ કુડ. ક૦ કોષ્ટ. તૈ૦ ચંગલકુષ્ટ. ફા૦ કાશ્રેહ. અ૦ કુસ્તબેહેરી. ઈં૦ કોષ્ટસ્ રૂટ. લા૦ સૌસુરિયા લેપ્પા, ઓકેલેન્ડિયા કોસ્ટસ્.

કાશ્મીર દેશમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુષ્કરમૂળ નામની જે ઔષધિ છે તે આનોજ પ્રકાર છે.* **કઠઃ**—ઉષ્ણ, તીખી, કડવી, મીઠી, વૃષ્ય, શુક્રલ, રસાયન, કાંતિકારક, લઘુ, વાતકફનાશક; અને કોઢ, વિષ, વિસર્પ, કંડૂ, દરાજ, ત્રિદોષ, ખસ, રક્તદોષ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, એનો નાશ કરે છે. એનો લેપ કરવાથી વાતવ્યાધિનો નાશ થાય છે. **ઉપયોગઃ— (૧) મસ્તકસંબંધી પીડા ઉપર—** કઠ અને એરંડમૂળ કાજીમા વાટી લેપ કરવો. **(૨) ગુલ્મરોગ ઉપરઃ**— ઉપલેટ, સાજીખાર, કેતકી-નો ખાર એ તેલમાં મિશ્ર કરી આપવું. **(૩) ખોડા ઉપરઃ**—કઠનું ચૂર્ણ ખાપરિયામા શેકી તેલમા કાલવી લેપ કરવો. **(૪) વાતવ્યાધિ ઉપરઃ**—કઠ ઘસી શરીરે લેપ કરવો.

૭૬ કડવાં તુરિયાં—સં૦ મહાજાલી. મ૦ કડુદોડકી.

કડવાં તુરિયાનો વેલો તુરિયાના વેલા જેવો હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડા. ફલ અને ફળ તુરિયા કરતા નાનાં હોય છે. આ ફળો ઘણાંજ કડવા હોય છે. આ વેલો વર્ષાઋતુમાં આપોઆપ ઉગે છે.

x કચુરાનો ક્ષુપ થાય છે. એના નીચે આબાહળદરના જેવા ગાંઠીઆ થાય છે. એનો પ્રતિનિધિ આદુ અને અંજીર અથવા શતાવરી છે એનાથી માથાને અને ફેફસાને પીડા થાય છે. એના વિકારની શાંતિ ધાણા અગર શ્વેત ચંદનથી છે. એને ષટ્ કચુરો પણ કહે છે

* ઉપલેટની જડ વપરાય છે. એની માત્રા ૬ માસાની છે. એ સિન્ધુનદીના કાઠે પણ થાય છે. એને મીઠી કવઠ પણ કહે છે, પ્રતિનિધિ અકકલકરો છે.

એના ફળોને 'દિવાળા' પણ કહે છે*. **કડવાં તુરિયાં**:—શીત, કિંચિત્ તીખા, તુરાં અને કડવાં છે. એ પકવાશય, આધ્માન વાયુ અને મલાશયની શુદ્ધિ કરનાર તથા લઘુ અને રુક્ષ છે; તેમજ વાયુ, કફ, પિત્ત, પાડુ, વિષદોષ, યકૃત, કુષ્ઠ, અર્શ, સોજો, ઉધરસ, ઉદરરોગ, કમળો અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—ભેદક, તીખા, કડવાં, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય તેમજ દીપન છે; અને કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, મેહ, જ્વર કુષ્ઠ, કફ, પિત્ત અને વાયુનાં નાશક છે. **બીજ**—મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) કમળા ઉપર:**—કડવાં તુરિયાની બારીક ભૂકી કરી નાકમા સુંઘવી, એટલે છીંકો આવે છે અને પીળું લીટ વહે છે ઘણી છીંકો આવવા માંડે તો ઘી નાકમાં સુઘવું. એવું ત્રણ દિવસ કરવુ અથવા કડવા તુરિયામા લીંડીપીપર અને રાઇ ભરી રાખવાં તથા તેની ખાખ કરી તેનું નસ્ય કરવું. **(૨) હડકાયલા કુતરાના વિષ ઉપર:**—તુરિયાંની અંદરની તંતુમય જાળ વાટી પાશેર પાણીમા એક ઘડીસુધી પલાળી રાખી, પછી ચોળી, ગાળી કાઢી શક્તિ પ્રમાણે **પાંચ** દિવસ સવારમાં આપવી. એથી ઉલટી થઇ જુલાબ લાગી વિષ નીકળી જાય છે. **પથ્ય** ચોમાસુ જતા સુધી રાખવું. એજ પાણી કોઇ પણ વિષ ઉપર આપવાથી ગુણ થાય છે. **(૩) દાંતમાં કીડા થયા હોય તો:**—કડવાં તુરિયાની છાલ દાંતતળે રાખવી. **(૪) આધાશીશી ઉપર:**— કડવાં તુરિયાંનું ચૂર્ણ કરી થોડું અને સાવધાનીથી નાકમા સુંઘવું; એટલે નાકમાંથી પાણીની ધાર પડે છે અને રોગ મટી ગુણ થાય છે. **(૫) મૂળવ્યાધિ (મસા) ઉપર:**—કડવાં તુરિયાનું ચૂર્ણ મસાને ઘસવું, એટલે તેના મોમાથી લાળ પડી ત્વરિત અર્શ મટી જાય છે. **(૬) વિષ ઉપર:**— કડવા તુરિયાંનો કાઢો ઘી નાખી પાવો; એટલે વમન થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે. **(૭) કંઠસર્પ ઉપર:**—કડવાં તુરિયા હુક્કામા નાખી પાવાં, એટલે મોઢામાથી લાળ પડી તુરતજ ગળું ખુલ્લું થાય છે.

૭૭ **કડવી કવઠ**—'**ખાર, ઍટ**' એમ મરાઠીમાં કહે છે. કડવી કવઠના ઝાડ **દક્ષિણમાં કોકણ, મલબાર**, ગોવા વગેરે પ્રાંતોમા પુષ્કળ થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં સીતાફળી જેવાં પરંતુ તે કરતા મોટાં હોય છે એના ફળ પણ સીતાફળી જેવાં હોય છે. એ ફળનો રંગ રાતો હોય છે. એમાંનાં બીઆ લાબાં હોય છે. એ બીઆને બાળી તેનું તેલ કાઢે છે. આ તેલ કડવું અને ઠંડુ છે. એ તેલ બાળવાના કામમા આવે છે તથા તે રક્તશુદ્ધિ કરે છે. એ તેલને '**ખસ્ટેલ**' '**ઍટેલ**' એમ કહે છે.x **ઉપયોગ:**—**(૧) ગરમીનો આજાર શરીરમાં જામવાથી શરીર ઉપર ચાઠાં પડે છે તે ઉપર:**—કડવી કવઠીનાં બીઆ અને મગવેલીના બીઆં સમભાગે સાધારણ કુટી ભાંગરાના અંગરસમા ત્રણ દિવસ ભીંજવી રાખવાં અને ચોથા દિવસે બારિક વાટી ગોળો કરી રાખવો. એ નિત્ય સુખડના તેલમા અથવા ટોપરાના નવા તેલમા કાલવી ચોપડવાથી શરીર ઉપર ઉઠી આવેલા ફોલ્લા શમી જાય છે. ઔષધ ચોપડયા પછી એક પ્રહરે સ્નાન કરવુ. **(૨) ખોડો, ખસ વગેરે ઉપર:**—કડવી કવઠના બીઆનું તેલ અને મોગલી એરંડાનું તેલ, એ બન્ને એકત્ર કરી તેમા ગંધક કપૂર, સિંદૂર અને લીંબુનો રસ નાખી ખરલ કરવો. આ ઔષધ લગાડવાથી જલદી ગુણ થાય છે, અથવા નવું ખષ્ટેલ ચોપડવું કિંવા બીઆં ગોમૂત્રમા વાટી ચોપડવા **(૩) નાના બાળકોના માથામાં ગરમીથી ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર:**—કડવી કવઠના તેલમા કળીચૂનાની પરાશ (ઠરી ગયેલ ચૂના ઉપરનુ નીતર્યું પાણી) નાખી સાંઠાથી હલાવતા રહેવુ. એટલે કેટલીક વારે તે તેલ મીંઠા જેવું સફેદ થશે. એ દરરોજ બે ચાર વખત ચોપડવુ; એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ થશે. **(૪) મહાકુષ્ઠ ઉપર:**—કડવી કવઠનું તેલ નિત્ય ભોજન કર્યા પછી ૧૦-૨૦ ટીપા ત્રણ મહિનાસુધી આપવું અને શરીરે પણ ચોળવું એટલે રોગનો નાશ થશે.

---

* જો કે અહીં વર્ણન તો કડવા તુરિયાનું દેખાય છે; પરંતુ સં૦ મ૦ નામ તો કંકોડાનાજ જણાય છે.

x પંડિત ગ્નરામાત્મજ **નારાયણદત્ત** કડવી કવઠનુ વર્ણન કરતાં બતાવે છે કે, સં૦ તિક્તકુષ્ઠ, ફા૦ કોસ્તાતલ્ખ. અ૦ કિસ્તુલ્મૂર સ્વરૂપ-પીળાશ પડતુ સફેદ સ્વાદ-સુગંધયુક્ત કડવો. ઓળખાણ-સેવની જડના સરખી એક જડ છે કે જેનું ઘાસ પૃથ્વીપર ફેલાએલ હોય છે. માત્રા-ખાનું ઉચિત નથી પણ લેપમાં ત્રણ માસા લેવાય છે તે ઉપવિષ છે આ ઉપરથી જોતા ઉક્ત કવઠ અને કડવી કવઠ વચ્ચે ભેદ દેખાય છે.

૭૮ કડવી ગલકી--સં૦ કોશાતકી. મ૦ કડુદોડકી, ગીલકી. હિં૦ ઝીમનીતોરઇ. કડવીતોરઈ. બં૦ ઝીંગા. ક૦ કાહિરે, રેવહિરી, નાગાડાળીબળી. તૈ૦ ચેદુ બિર્કાયા, ચેટાબિરા. તા૦ પેપ્પીરકમ્. ઉ૦ ફા૦ તુરીયેતલ્ખ. ઈં૦ બિટરલ્યુફા. લા૦ લ્યુફા અમેરા. (ગલકા ને તુરિયાનાં નામો એકઠાં છે.)

ગલકીના વેલા પ્રમાણેજ કડવી ગલકીના પણ વેલ હોય છે. **(૧)સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**-કડવી ગલકીનાં મૂળોનો અથવા પાલાનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો, એટલે વમન થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે. **(૨) પથરી અને સોજા ઉપર:**--કડવી ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી આપવો.

૭૯ કડવી દુધી (તુંબડી)-સં૦ કટુ તુબી, દુગ્ધિકા. મ૦ કડુ ભોપળા. હિં૦ કડવા તોબી, પિતલોકી. બં૦ તિતલાઉ. ક૦ કહીસોરે. તા૦ કુરાઇ. તૈ૦ અલાબુક સુરકાયા. તું૦ કટુતુરે. મ૦ કેપ્પાપુર. ફા૦ કુફતાખ. અ૦ કરઉલમુવ. ઈં૦ બોટલ ગુર્ડ. લા૦ લેજીનેરીયા વલગેરીસ.

જેવા દુધીના વેલા થાય છે તેવાજ કડવી તુબડીના પણ મોટા મોટા વેલા થાય છે. દુધી પ્રમાણેજ એ વેલા ઉપર ફળો આવે છે. આ ફળ ઘણાંજ કડવા હોય છે. તરવાના કામમા તુબડીનો ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. એમાના કેટલાક મોરલીની તુબડી સરખા હોય છે. તેના તુબડા કરે છે. કેટલાકના તંબુરા કરે છે. એવો એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. **કડવી દુધી:**-રસ વખતે અને પાક વખતે તિખી, શીતલ, હૃદ્ય, કડવી ને વાન્તિકારક છે; અને દમ, ઉધરસની નાશક તથા શોધનકારક છે; તેમજ વાયુ, સોજો, વ્રણ, વિષ, શૂલ, પિત્તજવર એનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંદડાં**-પાકકાળે મધુર, મૂત્ર-શોધક અને પિત્તશામક છે. એ પ્રમાણે **ફળના** ગુણ પણ છે. **ઉપયોગ:-(૧) લાપોટિયા ઉપર:**-પાકેલી કડવી તુબડીમા ૭ દિવસ પાણી ભરી રાખવું. તે પીવાથી ગડગુમડાંનો નાશ થાય છે. **(૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**-કડવી દુધીના મૂળ અથવા બીઆં પાણીમા વાટીને પાવા, એટલે ઉલટી થઈ સર્વ વિષ ઉતરે છે. (૩) **રતાંધળાપણું અથવા ફૂલ જવા માટે:**-કડવી દુધી બાળી તેની રાખ મધમા મેળવી આંખમા આંજવી. **(૪) ગંડમાળ ઉપેર:**-કડવી દુધીનો રસ અને સરસેલ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર કઢાવવુ. રસ બળી જઇ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે તેલ ચોપડવાના ઉપયોગ-મા લેવું. (૫) **કમળા ઉપર:**--કડવી દુધીના પાદડાંનો કાઢો કરી આપવો. **(૬) યોનિસંકોચન માટે:**-કડવી દુધીના બી અને લોધર એ પાણીમા વાટી યોનિની અંદર લેપ કરવો. **(૭) કમળા ઉપર:**-કડવી દુધીના બી પાણીમાં ઘસી નસ્ય આપવું.

૮૦ કડુ—સં૦ કટુકી. મ૦ હિં૦ કુટ્કી. બં૦ કુટ્કી. ક૦ કેદાર કટુકી. તૈ૦ કાટક રોહિણી, નક્ષકો-લવર, કમાઉન. પ્રા૦ કુરુવા. તા૦ કટુકરોહિણી. ફા૦ ખર્બકે સિયાહ. અ૦ ખર્બક અસ્વદ, ખર્વકે અવીયદ. ઈં૦ બ્લાક્ હલ્લો બોરલીસ્. લા૦ પિક્રોહિંની કુરૌં આ.

ડૉકટર ડિમક સાહેબે કડુ સંબંધી પુષ્કળ અનુભવ લઈ છેવટે એમ લખેલુ છે કે, રેચન-કાર્ય માટે ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેન (ગ્રેનનું માપ અડધી રતી છે×) સુધી કડુની ભૂકી મધમા કાલવી દિવસમા બે વખત આપવી. ટાઢિયા તાવનો હફ્તો બંધ કરાવવાને વાળો, ધાણા અને કાળી દ્રાક્ષની સાથે ૪૦-૫૦ ગ્રેન કડુનો કાઢો કરીને આપવો. એનાથી ગુણ થયો નથી એમ જણાવનાર કોઇકજ રોગી અમને મળ્યો છે. કડુ સૂક્ષ્મરેચક છે. અપચામા પણ એનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. ૬ માસા કડુનું ચૂર્ણ સાકર અને ઉના પાણી સાથે આપ્યાથી હલકો જુલાબ થાય છે. કડુ, જેઠીમધ, દરાખ અને કડવા લીમડાની છાલ દરેક ૬ માસા ૩૧ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો ઉકાળીને આપવાથી પિત્તજવર નાશ થાય છે. નેપાળના માજી રેસીડન્સી સર્જન ડૉકટર **ગિમ્લેટ** લખે છે કે નેપાળના લોકો તિબેટની સરહદ ઉપરથી કડુ લાવી શીતજવર, અને તેથી અથવા બીજાં કારણોથી થનારી બરોળ, એ રોગો ઉપર ચારથી આઠ માસા સુધી આપે છે. આથી સારો ગુણ થાય છે. મદ્રાસના સર્જન ખાનબહાદુર મોહિઉદ્દીન શરીફ પોતાનો અનુભવ લખે છે કે સર્વ પ્રકારનો અપચો, અજીર્ણ, પેટનું શૂળ, આમાંશ અને હફતાના તાવ ઉપર કડુ ઉત્તમ ગુણકારી છે મદ્રાસના ડૉકટર સર્જન **મેજર**

× કલદાર રૂપીઓ ૧૮૦ ગ્રેનનો છે અને તે કેટલીક જગ્યાએ ૩૦ વાલ ગણાતો હોવાથી તેની રતી ૯૦ થાય છે. તે હિસાબે અડધી રતી છે.

ઘૅમ્સન સાહેબ લખે છે કે જળોદરમા કડુનો અષ્ટમાશ તો શું, પણ તેનાથી પણ કિંચિત્ જોરદાર કાઢો દિવસમા ત્રણ ચાર વખત આપવાથી મૂત્રદ્વારે ખૂબ પાણી નીકળી જઇ પેટ હલકું થઈ સોજો ઉતરે છે. આ પ્રયોગ તેમણે પોતેજ ઘણી વખત અજમાવેલો હતો. **કડુ**-શીતળ, તીખો, કડવો, અગ્નિદીપક, ભેદક, સારક અને રુક્ષ છે; અને રક્તરોગ, શીતપિત્ત, દમ, કફ, દાહ, અરુચિ, તાવ, પ્રમેહ, કોઢ, વિષમજ્વર, ઉધરસ, ક્ષય, કમળો, વિષ, હૃદયના રોગ એનો નાશ કરે છે. એની માત્રા ૫ રતીથી ૧॥ માસા સુધી છે.* ઉપયોગ:-**(૧) કમળા ઉપર:**—કડુંનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો અથવા કડુનું ચૂર્ણ સાકર નાખી આપવું. **(૨) એકાંતર વિષમજ્વર ઉપર:**—કડુનો કાઢો લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે તે ઉધરસ અને દમસહિત એકાંતરા તાવનો નાશ કરે છે. **(૩) હેડકી અને ઉલટી ઉપર:**--કડુનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. **(૪) કફપિત્તજવરઉપર:**--કડુનુ ચૂર્ણ સાકર મેળવી ઉના પાણી સાથે આપવું.

૮૧ કડવંચી-સં० ક० કટુહંચી.હિં० કડવંચી. લા० મોર્મોડિકા, બાલસામિના. ક० કડુહુંચી, કારસે.

કડવંચીના વેલા હોય છે. એના પાદડાં નાનકડાં હોય છે. કડવંચીના વેલા ઘણે ઠેકાણે થાય છે. જુવારના ખેતરોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એ વેલાના મૂળમાં કાંદો હોય છે. વેલો સૂકાઇ ગયા પછી પુન: બીજા વર્ષે એના કાંદાને અંકુર ફૂટી તેનો વેલો થાય છે. એ વેલા ઉપર બારીક અને સુકવેલી દ્રાક્ષ જેવડા ફળો આવે છે. એનો આકાર કારેલા જેવો હોય છે. એ ફળનો રંગ લીલો હોય છે. એને 'કડવંચા' કહે છે. એ ફળમાં બારિક બીઆં હોય છે. કડવચાની ભાજી થાય છે. એ ભાજી લેકો મોટા ઉમંગથી ખાય છે. કડવંચીના કંદ ઉષ્ણ છે. એ કંદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમા કરે છે. **ક્ષુદ્ર કારેલી-(કડવંચી):**-ઉષ્ણ, તીખી, રુચિકર, અગ્નિદીપક, રક્તવાતકોપન, કટુ, વૃષ્ય અને સારક છે. એના **ફળ:**-પિત્તકર તથા રુચિકારક છે. એના કંદ અર્શ, મલરોગ, મલગ્રંથી અને યોનિદોષનો નાશ કરે છે તેમજ ગર્ભનો સ્ત્રાવ કરે છે.

૮૨ કણઝી (કરંજ):-સં० મ० કરંજ. હિં० કંજા, કટકરંજા. રા० કણગજ-કણગચ. બ० ડહર -કરંજ. ક० હુલગલી, હોગે, કાનગ્યાનગિડા. તૈ० કંજકરનગુ. તા० પુંગામારં. મલા० પોન્ના. ઇં० સ્મધ-લિવ્ડ પોનગેમિયા. લા० પોનગેમિયા લેબ્રા.

આ જંગલી ઝાડ છે. એ ઝાડ છાયામાટે રસ્તાની બાજુએ વાવે છે. એની છાયા ઘણી ઠંડી હોઇ લોકોને ઘણી પ્રિય છે. છાયા ઘણી ઘટ્ટ હોય છે. એના બીઆનું તેલ નીકળે છે. તે બાળવાના કામમા આવે છે.* **કરંજ**-પાક વખતે તીખું, નેત્ર્ય, ઉષ્ણ, રસકાળે કડવું અને તુરૂ છે; અને ઉદાવર્ત, વાયુ, યોનિદોષ, વાતગુલ્મ, અર્શ, વ્રણ, કંડૂ, કફ, વિષ, વિચર્ચિકા, પિત્ત, કૃમિ, ત્વગ્દોષ, ઉદરરોગ, પ્રમેહ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**-ઉષ્ણ તથા લઘુ છે અને મસ્તકરોગ, વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **એનું તેલ:**-વાતનાશક, કૃમિનાશક અને અતિ સ્નિગ્ધ છે; તથા દીવો બાળવા માટે ઠંડુ છે. એ કટુ, ઉષ્ણ, ગુમડાને ભરનાર; અને નેત્રરોગ, વિચર્ચિકા, વાયુ, કુષ્ઠ, વ્રણ, કંડૂ, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત, યોનિદોષ, અને અર્શરોગનું નાશક છે; એના લેપથી અનેક ત્વગ્દોષનો નાશ થાય છે. ઉપયોગ:-**(૧) ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપર:**-કરંજની છાલ ચુને બી ઘસી તેનો લેપ કરવો એટલે વિષ ઉતરે છે. **(૨) ખસ ઉપર:**-કરંજનું તેલ અને કપૂર અથવા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી ખસ ઉપર ચોપડવો; એટલે ખસ, કંડૂ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે. **(૩) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર:**-ચોખાના ધોવરામણમા કરંજના મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **(૪) ઓહરી એટલે હાથેપગે ખાલી ચઢે છે તે ઉપર:**-કણઝીઆ તેલમાં કડવા સુરણનો ગર નાખી તે તેલ કઢવવુ અને ખાલી ચઢેલા ભાગપર ચોપડવું **(૫) પિત્ત પાડવાને માટે:**-કણઝીની છાલ ખાવાને આપવી અથવા છાલનો રસ આપવો. **(૬) વ્રણસંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે:**-કણઝી, કડવો લીંબડો અને નગોડના પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. **(૭) નેત્રમાંના ફૂલ-માંસવૃદ્ધિ, છાયાઇત્યાદિ ઉપર:**-કણઝીનાં બીઆંનું ચૂર્ણ કરી બાખરાન

* કડુ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને નુકશાનકારક અને ગળાના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. એનો ઉતાર ગાયનું ઘી છે. કોઈ કોઈ ગ્રોળો કડુ હોવાનું પણ બતાવે છે

* કણઝીનાં પાદડા ભેદી, પાકકાળે કડવાં, ઉષ્ણવીર્ય, પિત્તકર્તા અને હલકાં છે તે કફવાત, હરસ, પ્રમેહ, કૃમિ અને કોઢનો નાશ કરે છે. કરંજનાં બીજ, તેલ, છાલ અને પાદડાં વપરાય છે. માત્રા ૨ માસાની છે.

ફૂલોનો રસ કાઢી, તે ચૂર્ણને રસના ઘણીકવાર પુટ દઇ બારીક ખરલ કરી દીવેટ જેવી લાંબી ગોળીઓ બાંધવી. તે ગોળી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે ઉપલા સર્વ નેત્રરોગ શસ્ત્રથી કાપી કાઢ્યા જેવા દૂર થાય છે. **(૮) આધાશીશી ઉપરઃ**—કણઝીનાં બીઆં ગરમ પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડો ગોળ મેળવવો અને તેનું નસ્ય આપવું. **(૯) ખોડાને માટેઃ**—અરીઠાના પાલાએ ખોડો ધોઇ નાખવો અને કણઝીનું તેલ, લીંબુનો રસ અને કડવી કોઠીના બીઆંનું તેલ એકત્ર કરી મસ્તકે ચોળતા જવું. **(૧૦) ઉરુસ્તંભ ઉપરઃ**—કણઝીનાં મૂળ અથવા છાલ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૧૧) ઉલટી ઉપરઃ**—કણઝીનાં બી કિંચિત્ શેકી કકડા કરી વારંવાર ખાવાં.

૮૩ કદંબ–સં૦ હિં૦ અ૦ કદંબ. મ૦ કળંબ. તા૦ કદંબ. મા૦ કદમ્પુ. તૈ૦ કદમચેટ્ટુ. લા૦ એંથોસીફાલ્સ, કડંબા. ક૦ કડઉ, કડંવા, કડવાલમર.

કદંબના ઝાડ મોટાં થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંદડાં મોટાં અને પહોળાં હોય છે. એ ઝાડને ગુંદર આવે છે. **કદંબઃ**—તીખું, કડવું, તુરૂં, ખારૂં, શુક્રવર્દ્ધક, શીતળ, ગુરુ, વિષ્ટંભકારક, રુક્ષ, સ્તન્યપ્રદ, ગ્રાહક અને વર્ણકર છે. એ રક્તરોગ, પિત્ત, કફ, વ્રણ, દાહ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા વાયુનો નાશ કરે છે.× **ઉપયોગઃ—(૧)નાનાં બાળકોને ગળું પડે છે તે ઉપરઃ**—ગળું પડવાનાં લક્ષણો એવાં થાય છે કે બાળકને તાવ આવે છે. કાનની કિનાર અને નસકોરાં ઘણાં લવલવ થાય છે. ઉપરાઉપરી મલદ્વારે પાણી પડે છે, તરસ બહુ લાગે છે, તાલુસ્થાને ખાડો પડે છે, એવો પ્રકાર થયો હોય તો તે ઉપર **ઉપાયઃ**—કદંબની છાલમા થોડું ઠંડુ પાણી નાખી તેનો રસ કાઢવો અને તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી પાવો; તથા એજ રસ તાળવા ઉપર ૫–૬ વખત ચોળવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. પછી ચોથે દિવસે તેને સ્નાન કરાવી તાળવા ઉપર કારેલીનું તેલ ચોપડવું. કદંબની છાલ પાણીમાં ઘસી તેનું સ્નાન પણ કરાવવું. **(૨) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપરઃ**—કદંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં અફીણ અને ફટકડી નાખી લીંબુના રસમાં ખલ કરીને ગરમ કરી આંખો ઉપર ચોપડવું. **(૩) મુખરોગ ઉપરઃ**—કદંબની છાલના કાઢાના કોગળા કરવા.

૮૪ કનક—સં૦ ત્રિપર્ણી કંદ,પિંડાળુ.મ૦પેંડાળુ. કો૦ કનક, કણગી,કણગર,ચાયકાંટ કનક.(બીજો) કાંટે કનક, કાટેકણગી. ગુ૦ પેંડાળુ, ઘોળુ ગોરાડુ. હિં૦ પિંડાળુ, શકરકંદી. ક૦ શિગેણસુ, બિળેગેણસુ, વિળ્ળેહેડળ, મુળગેણસુ. તૈ૦ પેંડાલમુ. તા૦ શિર્રૂવિળ્ળી. તુ૦ તિપ્પેકેરંગ્રૂ. મલા૦ ચક્કરાકિળનુ. ઇં૦ ડાયોસ્કોરીઆ અક્યુલિયેટા.

કનક, એ કંદ છે. એના વેલા ઘણા મોટા થતા નથી. વેલી ઝીણી હોઇ પાંદડાં ગોળ હોય છે.

×કંદબના અંકુર–તુરા, શીતવીર્ય, અગ્નિદીપક, હલકા તથા અરુચિ, રક્તપિત્ત અને અતિસારને દૂર કરનાર છે. એનાં ફળ–રુચિકારક, ભારે, ઉષ્ણવીર્ય અને કફકારક છે. પાકાં ફળ–કફકર, પિત્તકારક અને વાતનાશક છે. કદંબનાં વૃક્ષ ગામની નજીક હોય છે. પાદડાં લાંબાં, ગોળ અને મહુડાનાં જેવાં હોય છે. ફળ ગોળ લીંબુના જેવાં, ફૂલ ફળના ઉપર તથા સુગંધયુક્ત અને નાનાં હોય છે. રાજકદંબ તથા નીપને શ્રીકદંબ કહે છે. કદંબની રાજકદંબ, ધારાકદંબ, ધૂલીકદંબ, ભૂમિકદંબ અને કદંબિકાનામે બીજી પણ જાતો છે.

(नीपो बृहद्गृहसमीपभुवि प्रभूतो लोकप्रसिद्धतरुराजकदम्बनामा
प्रांशुर्मधूकतरुपत्रसमानपत्रः स्वाद्वम्लपक्वफल एष सुगन्धिपुष्पः ॥)

(૧) રાજકદંબ ખાટો, તુરો, મધુર, શીતળ; તથા વિષ, રુધિરવિકાર, પિત્ત અને કફને દૂર કરે છે. એનું ફળ–મધુર, શીતળ, ભારે તથા પિત્ત અને રુધિરવિકારને દૂર કરે છે. (૨) ધારાકદમ્બ–કડવો, વર્ણને ઉજ્જવળ કરનાર, શીતળ, ફરોહી, તીખો, વીર્યકારક તથા સોજો, વિષ, પિત્ત, કફ, વ્રણ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. (૩) ધૂલીકદંબ–કડવો, તુરો, તીખો, શીતળ વીર્યવર્ધક, વર્ણને સુંદર કરનાર તથા વિષ, સોજો, વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના વિકારનો નાશ કરનાર છે. (૪) ભૂમિકદંબ–એ ધૂલીકદમ્બના ગુણોવાળો હોવા ઉપરાંત કૃમિ અને સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશક છે (૫) કદમ્બિકા–મધુર, શીતળ, તુરી, ભારે, મલસ્તંભક, ખારી, રુક્ષ, દૂધ વધારનાર, કફકારક અને વાતવર્ધક છે. એનાં ફળ શીતળ, તુરાં, મધુર; તથા પિત્ત અને રક્તવિકારનાં નાશક છે.

તેના પાંદડાં નાનાસરખાં નાગરવેલનાં પાન જેવડા હોય છે. પાંદડાને અણી હોય છે. વેલને બટાટા પ્રમાણે જમીનમા કનકો આવે છે.આ કંદ રતાળુ કરતાં જાડો હોય છે અને લાંબો પણ તેટલોજ હોય છે. કનકને કોઇ મરાઠીમાં 'કણગર', 'કણુગી,' 'કાટે કણુયા' પણ કહે છે. કનકોને બાફીને અથવા શેકીને ખાય છે. આ ફરાળમા ઉપયોગી છે. 'કારંદ' અને 'કોણ' કરતા આ મીઠું છે અને પૌષ્ટિક છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:—**કનક બાફી ઘીસાકરમા સવારમાં ખાવા આપવું.

૮૫ કપાસ:—સ૦ કાર્પાસી. મ૦ દેવકાપસી. કો૦ બાળકાપસી. હિં૦ કપાસ, રક્તકપાસ. ક૦ કેં પુહત્તિ. તૈ० ઇર્રાપત્તિચેટ્ટુ. લા૦ ગાસિવિયમમ્ અરબેસ્યં.

કપાસના બે પ્રકાર છે. **કપાસ અને નરમો.** બાગમાં કિંવા ઘેર વાવેલો તેને **'નરમો'** અથવા **'હીરવણુ'** કપાસ કહે છે. આ ઝાડ કેટલાક વર્ષોસુધી ટકે છે. ખેતરમા વાવેલાને 'કપાસ' અથવા 'વણુ' કે 'વણુરાજ' (સં૦ અરણ્યકાર્પાસી. મ૦ રાનકપાસી. હિં૦ વનકપાસ. ક૦ કાડહત્તિ. તૈ૦ પચિચેટ્ટુ. તા૦ પારૂત્તિ. તુ૦ પાર્તિ. મલા૦ કારપારૂત્તિ. ફ્રા૦ અ૦ કુતન. ઇં૦ કૉટન પ્લેન્ટ. લા૦ ગૉસિપિયમ ઇન્ડિકમ્) કહે છે. એ કપાસનાં ઝાડ વર્ષાયુ હોય છે. એ બે ત્રણ હાથ ઉંચાં વધે છે. નરમાના ઝાડ શુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. નરમાના પણ બે ત્રણ પ્રકાર છે. એકનાં બી કપાસ જેવાંજ હોય છે અને બીજાનાં બી લાંબાં તથા કાળાં હોય છે. કપાસના ઝાડમાંથી રૂ ઉત્પન્ન થાય છે. રૂનો ઉપયોગ આખા જગતમાં છે. રૂનાં વસ્ત્રોથી આપણા શરીરનું સંરક્ષણ થાય છે. આપણા **હિંદુસ્તાન** દેશમાં રૂ અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે; છતાં કપડાંમાટે આપણે પરદેશ તરફ જોવું પડે છે, એ કેટલી દિલગીરીની વાત છે ? રૂનાં બીઆંનું (કપાશિયાનું મ૦ સરકયા) તેલ કાઢે છે. **કપાસ**:—મધુર, શીતળ, સ્તન્યવર્ધક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર, તૂરો અને લઘુ છે; તથા કફ, પિત્ત, તૃષા, દાહ, ભ્રમ, શ્રમ, ઉલટી અને મૂર્ચ્છાનો નાશ કરે છે. **કપાસીનાં જીંડવાં**:—મૂત્રવર્ધક અને વાયુ, રક્તવિકાર, કાનના ફોલ્લા અને કર્ણનાદનો નાશ કરે છે. **કપાસીઆ**:—સ્તન્યવર્ધક, ગુરુ, વૃષ્ય, કફકર અને સ્નિગ્ધ છે. **રૂ:—**કિંચિત્ ઉષ્ણ, વાતનાશક, લઘુ અને મધુર છે. **ઉપયોગ —(૧) ધુપ-ણી:—(સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ) ઉપર:—**કપાસનાં પાંદડાંનો રસ આપવો અથવા કપાસના મૂળ ચોખા-ના ધોવરામણુમા ઘસી બે વખત આપવા. **(૨)મરકી (કૉલેરા) થાય તે ઉપર**:—નરમાના કુમળાં જીંડવાં ખાવા, એટલે બે-ત્રણ દિવસમાં મરકી મટીને તાવ પણ દૂર થાય છે. **(૩) સર્પદંશ ઉપર:—** નરમાનાં પાદડાંનો રસ કાઢી તે શુમારે ૪–૫ તોલા આપવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો, કિંવા પિચકારીથી દંશમાં નાખવો. **(૪) ગંડમાલા અને અપચી** (ગંડમાલનો ભેદ છે) **રોગ ઉપર:—** કપાસના મૂળીઆનું ચૂર્ણ ચોખાના લોટમાં મેળવી તેની ભાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાંસુધી ખાવી. **(૫) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:—**કપાસનાં મૂળ અને શેરડીના મૂળ એકત્ર કાંજીમાં વાટી આપવા. **(૬) સ્તનરોગ ઉપર:—**કપાસના મૂળ અને દુધી, ઘઉની કાજીમા વાટી લેપ કરવો. **(૭) ઘરોળીના દંશ ઉપર:—**કપાસનાં પાદડાં, વછનાગ અને રાઇ વાટી લેપ કરવો; અથવા નરમાનાં મૂળ માણસના મૂત્રમા ઘસી દંશસ્થાને લેપ કરવો, કિંવા કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો. **(૮) તાવથી શરીરે ખરજ ઉઠે છે તે ઉપર:—**નરમાના રસમાં કડવાં કારેલા વાટી શરીરે લેપ કરી મર્દન કરવું; અને ચાર ઘડી પછી સ્નાન કરવું. **(૯) જખમ ભરાઈ આવવા માટે:—**પાનડીનો અંગરસ કાઢી તેમા નરમાના મૂળ ઘસી ચોપડવા અથવા નરમાના તોરા અને પાનડી બારીક વાટી વડી કરી જખમ ઉપર મૂકવી. એથી જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે. **(૧૦) વીંછીના દંશ ઉપર:—**કપાસનાં પાંદડા અને રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો, કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવાં. તે ચાવી ખાવાથી વિષ ઉતરે છે. **(૧૧) અફીણ ઉપર ઉતાર:—**કપાસનાં બીઆંનું ચૂર્ણ અને ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવું અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો. **(૧૨) ઇંદ્રિયમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપર:—**નરમાના બે-ત્રણ પાંદડાં અને ખડીસાકર એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ખાવાં. **(૧૩) નાક અને મોંમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—**જૂના કપાસની ધૂણી નાકે સુંઘવી. પછી બે

તોલા કપાસના પાંદડાંના રસમા એક તોલો ખડીસાકર નાખી તે પીવું. **(૧૪) સ્ત્રીઆના નષ્ટ પુષ્પ એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અને બરાબર ન આવતો હોય તે ઉપર:**—કપાસીઆના તેલમાં એલચીદોડા, જીરૂં, હળદર, સિંધવ, એ એકેક માસો લઈ ઝીણા કપડામા બાંધી તેની પોટલી ચોથા દિવસથી યોનિમા રાખવી. **(૧૫) કમળાના રોગ ઉપર:**—નરમાના જીંડવાનો રસ નાકે પીવો. **(૧૬) ધંતુરાના વિષ ઉપર:**—કપાસના બીઆ અને ફૂલનો કાઢો આપવો. **(૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપર:**—નરમાના તાજાં જીંડવાં બાફી તેનો રસ કાઢવો અને તે બાળકને પાવો; અથવા બાળકની માએ તે જીંડવું ચાવી તેનો રસ બાળકના મોમા નાખવો. **(૧૮) મગજ શાંત થવા માટે તથા મસ્તકશૂળ ઉપર:**—કપાસીઆનું તેલ માથા ઉપર ૩ અથવા ૭ દિવસ ચોળવું. **(૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—નરમાના પાલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ત્રણ તોલાપર્યંત આપવો. **(૨૦) આગંતુક જ્વર ઉપર:**—નરમાનાં પાદડા ગાયના દૂધમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે લેપ કરવો.

૮૬ **કપૂરીમધુરી**—સં० સ્પૃક્કા. મ० કપુરીમધુરી, કર્પૂરવલી, પિંડિકા, ગગૌના. હિં० અસવરગ, લંકોડકપુરી, અસ્પર કપૂરી. બં० સ્પૃક્કા શાક, ગંધપિંડી, પિંડિક્ શાક. ક० હિક્કે. તા० કારિતુંબા લા० સાલવિયા બેંગાલેન્સિસ્, એનિસોમેલાસ મલેબારીકા.

આ ઝાડ શુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે. એના પાંદડા તુલસીનાં પાંદડા પ્રમાણે હોઈ તે ધોળાશ ઉપર હોય છે. એને તુલસી પ્રમાણે તોરા (માજર) આવે છે. આ ઝાડ **પૂના** અને **નાસિક** જીલ્લામા કેળોના બાગમા પુષ્કળ થાય છે. ***કપૂરીમધુરી:**—તીખી,કડવી, તુરી, સ્વાદુ, શીતળ, વૃષ્ય અને સુગંધી છે; તથા ઉધરસ, તૃષા, મેહ, કંડૂ, ત્રિદોષ, કુષ્ઠ, વિષદોષ, જ્વર, કફ, સ્વેદ, દાહ, રક્તદોષ, દુર્ગંધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને શૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) પરૂપ્રમેહ ઉપર**.—કપૂરીમધુરીના પાલાનો અંગ-રસ ૭ દિવસ આપવો. **(૨) મધુરા અને વિષમ જ્વર ઉપર:**—કપૂરીમધુરીના પાલાનો કાઢો આપવો.

૮૭ **કપૂર**—સં० બં० કર્પૂર. મ० ફા० કાપૂર. હિં० કપૂર. ક० કપૂર. તૈ० કપૂરામુ. અ० કાફુર કેફ્શરી. ઈં० કેંફોર. તા० કેંફોરા આફિસિનેરમ.

જાપાન, સુમાત્રા, ફારમોસા, બોર્નીઓ ઈત્યાદિ બેટામા કપૂરનાં ઝાડ થાય છે; તેમજ તે ચીન દેશમાં અને આ દેશમા પણ કોઈ કોઇ જગ્યાએ મળી આવે છે. પાંચ દશ પ્રકારના ઝાડમાંથી કપૂર નીકળે છે. હિંદુસ્તાનમા કેળની જાતિનું એક ઝાડ છે, તેમાંથી કપૂર કાઢે છે. તે ઝાડને **'કપૂર કેળ'** કહે છે. કપૂર બનાવવાની કૃતિ જૂદા જૂદા દેશોમાં જૂદી જૂદી હોય છે. કપૂર એ સદરહુ ઝાડના ગર્ભમાંથી નીતર-નારૂં જાડું અથવા પોતાની મેળે ઘટ્ટ થનાર નૈસર્ગિક (મૂળનું) તેલ છે. રાજનિઘંટકારે (નરહરિ પંડિતે) ત્રણ પ્રકારનું કપૂર કહેલું છે. **(૧) ભીમસેની** (બરાસ. સં० પોતાસ, પાંસુ. હિં० બરાસકપૂર. ઈં० બોર્નિયો કેંફર. લા० ડ્રાયો બોલાનોરસ કેમ્ફારા) **(૨) પત્રીકપૂર (૩) ચિનીકપૂર** (સં० ચીનક, કૃત્રિ-મ. મા० સિનામોમમ્ કેમ્ફોરા.) આ ત્રણે જાતનું કપૂર અદ્યાપિપર્યંત બરોબર પ્રચલિત છે. **કપૂર**—કડવું, તીખું, કાંઇક ઠંડુ, કંઠદોષનાશક અને કૃમિનાશક છે. નેત્રવિકાર ઉપર લેપ કરવા માટે, મૂત્રાઘાતમાં ઈંદ્રીમા નાખવા માટે તેમજ જ્વરાતિસારમા હિંગળો,અફીણ ઇત્યાદિ પિત્તવિસર્જન અને દાહશમક પદાર્થો સાથે કપૂરનું મિશ્રણ લખેલું છે. રાજનિઘંટકારે વાતરોગ, દાત હાલવા, દાંતોની અશક્તિ ઈત્યાદિ રોગો ઉપર કપૂરતેલનો ઉપયોગ બતાવેલ છે. એ કપૂરતેલ ભીમસેની કપૂરના ઝાડને ચીરવા માંડતા તેમાંથી જે કપૂરનો પાતળો રસ નીકળે છે તે અથવા બીજી રીત પ્રમાણે કરેલોજ ઉપયોગી છે.હૃદયનો કંપ, અપસ્માર, કલાપખંજ, શુક્ર(રેત)નાશ અથવા ઉંઘમા એકાએક વીર્યપાત થવો,એ વિકારો ઉપર કપૂર સારો ગુણ કરે છે;પણ તે થોડા પ્રમાણમાં આપવું જોઇએ. ઓછા પ્રમાણમા એટલે તેની માત્રા ‌ા રતીથી એક રતીની છે.મધ્યમ પ્રમાણ ૧થી ૫ રતી સુધી આપવાથી આહ્લાદ અને શાંતિ મળે છે.દમ,જૂનો સંધિવા અને યોનિ-શૂળમાં ૨–૩ રતી પ્રમાણે આપવું વધારે પ્રમાણમા આપવાથી હૃદયમાં કંપ થઇ થાક ઉત્પન્ન થાય છે.કપૂર

* કપૂરીમધુરીનાં છોડ઼ાં થાય છે, તેનાથી શીશા સાફ થાય છે. એ બે પ્રકારની થાય છે. એકનાં પાંદડાંમાંથી કપૂરની વાસ આવે છે અને બીજામાંથી આવતી નથી.

ખાંવા આપવું હોય તો એક તૃતીયાંશ વજનના 'સાબણ' (સર્વ ક્ષાર) કપૂર સાથે વાટી તેની થાય તેટલી ગોળીઓ બાંધી તે દિવસમાં બે-ત્રણ વખત આપવું એમ કેટલાકનો મત છે. હકીમ લોકો કપૂર ઠંડું તથા મસ્તક અને હૃદયને ઉત્તેજક માને છે. આર્યવૈદ્યકમાં ભીમસેની કપૂર કામોત્તેજક અને વીર્યસ્તંભક માનેલ છે; પરંતુ યુનાની હકીમોનો મત એથી ઉલટો છે,તેમજ વૈદ્યકમાં ભીમસેની કપૂરને આંખ માટે ઘણુંજ હિતકારક વર્ણવ્યું છે; પણ હકીમ લોક આંખમાં નાખવાને નિષેધ કરે છે. વૈદ્યક ગ્રંથમાં અનેક વીર્યસ્તંભક અને આંખોના ઔષધમાં ભીમસેની કપૂરનો ઉપયોગ બતાવેલ છે તથા તેનો ગુણ પણ અનુભવમા આવે છે. ઉપર બતાવેલા કપૂરના ઘણાક ગુણો ડૉકટરોની પણ સંમતિવાળા છે. કપૂરની ઘણીક વધારે માત્રા આપવાથી કેટલેક પ્રસંગે મરણ થયાના દાખલા મળી આવવાનું એક અમેરિકન ડૉકટરે વર્ણન કરેલું છે.* **જ્વરાતિસાર ઉપર કર્પૂરરસઃ**-કપૂર,શુદ્ધ હિંગળોક, અફીણ, નાગરમોથ,ઇંદ્રજવ અને જાયફળ, એ સર્વ સમભાગ લઇ તેની આદુના રસમાં,રતી (ચણોઠી) જેવડી ગોળીઓ કરી તે આપવી. આથી તાવસહિત ઝાડો, એકલો ઝાડો, છએ પ્રકારની સંગ્રહણી અને રક્તાતિસાર એ વિકાર શાંત થાય છે. કપૂર વસ્ત્રમાં અને પુસ્તકમાં રાખવાથી તેને ઉધઇ લાગતી નથી. કપૂર ઉઘાડું રાખવાથી ઉડી જાય છે, માટે ડબામાં ભરી રાખવું જોઇએ અને તેની સાથે કાળાં મરી (તીખા)રાખવાં જોઇએ. 'કપૂર સર્વ તાવ ઉપર ચાલે છે,' એવો એક અંગ્રેજવૈદનો મત છે. કપૂરના પાણીમા ઝાડનાં બી પલાળી રાખવાથી કેટલાક દિવસોએ બહાર કાઢીએ તો તે જમીનમાં ઘાલ્યા બરોબર ઉગી નીકળે છે. **કપૂર સાધારણઃ**—મધુર, કડવું, શીતળ, સુગંધયુક્ત, લઘુ, નેત્ર્ય, લેખન, વૃષ્ય, તીખું, પ્રીતિકારક, મૃદુ અને મદકર છે; તથા કફ, દાહ, તૃષા, રક્તપિત્ત, કંઠરોગ, નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, મુખની વિરસતા, દુર્ગંધ, ઉદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ અને મળના ગંધનો નાશ કરે છે. એ **તાજું** હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, કટુ, ઉષ્ણ અને દાહકર છે તથા **જૂનું** થયું હોય તો દાહ અને શોષનો નાશ કરે છે. તે સ્વચ્છ કરવાથી ગુણવાળું બને છે. **ભીમસેની કપૂરઃ**—મીઠું, શીતળ, વૃષ્ય, કટુ અને તીખું છે; તથા તૃષા, દાહ, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-(૧) **વીંછીના વિષ ઉપરઃ**—પાનમા ચીચુડા જેટલું કપૂર નાખી ખાવું. (૨) **જનાવરના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તેને માટેઃ**—ક્ષતમાં કપૂર ભરવું. (૩) **ખરજવાના રોગ ઉપરઃ**—કપૂર તોલો ૧, ધોળો કાથો તોલો ૧ અને સિંદૂર અડધો તોલો એકત્ર કરી કાસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ઘી દશ તોલા નાખવું. તેને હાથે મર્દન કરી ૧૨૧ વખત પાણીએ ધોવું. આ મલમ જખમ, ગરમીનાં ચાઠાં, ખોડો; બળેલા, સડેલા અથવા બીજા જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે તેમજ ખરજવાને મટાડે છે. (૪) **વછનાગના વિષ ઉપરઃ**—કપૂર પાણીમાં મેળવી આપવું. (૫) **[illegible] હોય તોઃ**—કપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૬) **ગરમીનાં ચાઠાં ઉપરઃ**—કપૂરનો બળી રહેલો શેષ ભાગ ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવો. (૭) **ખાલી ઉપરઃ**—કપૂરનું તેલ ખાલી ચઢે તે જગ્યાએ ચોળવું. (૮) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર.**—બાળકને ગોળમાં કિંચિત્ કપૂર નાખી આપવું. (૯) **દાંત દુખે છે તેને માટે તથા દાંતમાંના કીડા દૂર થવા માટેઃ**—કપૂર દાઢનીચે રાખવું. (૧૦) **આંખોમાં ફૂલ પડયું હોય તોઃ**—કપૂર વડના દૂધમાં વાટી અંજન કરવું, એટલે જો બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો તેનો નાશ થશે. (૧૧) **મૂત્રાઘાત ઉપરઃ**—કપૂરના ચૂર્ણની કપડામાં સળી (દીવેટ) કરી હળવે હળવે શિશ્નદ્વારમાં ચલાવવી અને રાખવી એટલે મૂત્રાઘાત જશે. (૧૨) **દુખવા આવેલા ભાગની વેદના શમન થવા કપૂરનું તેલઃ**—કપૂર ખલમાં નાખી બારીક થાય ત્યાંસુધી

* [illegible] કપૂરને ઠંડું અને ભેજા તથા હૃદયને જાગૃત કરનાર માને છે. વળી અનેક પ્રકારના રોગોમાં વાપરવાની પ્રશંસા પણ કરે છે; પરંતુ નેત્રરોગમાં વાપરવા ના કહે છે.

હમેલવાળી સ્ત્રી કપૂરની મોટા પ્રમાણવાળી માત્રાને હજમ કરી શકે છે. એથી તેના હમેલની ખાત્રી કરી શકાય છે. એક જૈન ગ્રંથમાં લખેલ છે કે,હમેલની પરીક્ષા કરવાને એક શેર દૂધમાં ૪ ટાંક કપૂર આપવું.કૉલેરાનાં દરદીને ખાંડ સાથે કપૂર આપવાની એક સેલાણી સંત આજ્ઞા કરે છે. કપૂર એ શરીરમાંના અને વ્રણમાંના જીવોનો નાશ કરે છે, એમ અનેક પ્રયોગોમાં અનેક જણને સાબીતી મળે છે.

કપૂરની શાંતિ કરનાર એળીઓ, કસ્તુરી અને કેસર છે; પ્રતિનિધિ સફેદચંદન અને વંશલોચન છે.

ઘુંટવું અને તેમાં ચોગણું તેલ નાખી પુનઃ ઘુંટવું એટલે સર્વ કપૂર ઓગળી જશે. આ તૈયાર થએલું તેલ થોડી વાર ચોળી ચોપડવું. **(૧૩) વાળા ઉપર:**—કપૂર ધીમા ખાવા આપવું.

૮૮ કપૂરકાચલી—સં૦ પલાશીઃ હિં૦ ગંધપલાશી, કચૂરભેદ, કપૂરકચરી. બં૦ શટી, આમ, આદા, ગન્ધશઠી. ક૦ ગન્ધશટી. તૈ૦ કિચલિરાગટ્ટલ. અ૦ જરંવાદ. લા૦ કરકયુમા, આરોમાટીકા. (નાગર દેશમાં પ્રસિદ્ધ) મ૦ પળશી, કાપૂરકચરી.

કપૂરકાચલીના વેલા થાય છે. આ વેલાનાં પાંદડા ખાખરાનાં પાદડાં જેવાં થાય છે. એનો વિસ્તાર પુષ્કળ થાય છે. આ વેલાની જાડાઇ પગના અંગુઠા જેટલી હોય છે. એને વચ્ચોવચ્ચથી ચીરી તેનો દોરડાના કામમાં ઉપયોગ કરે છે. આ દોરો મજબૂત હોય છે. **કપૂરકાચલી:**—મધુર, ખાટી, પિત્તકોપ કરનારી અને મુખદોષ તથા અરોચકનો નાશ કરનારી છે.*

૮૯ કપૂરભેંડી-કપૂરભેંડીનાં ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ શુમારે માથોડું-બે માથોડાં હોય છે. કપૂરભેંડીનાં પાંદડા નરમાના પાદડાં જેવાં હોય છે. એના ફૂલ ધોળા રંગનાં હોય છે. કપૂરભેંડીનાં ઝાડ ઘણું કરીને ડુંગરની કિનારીપર અવડ જગ્યાએ હોય છે. કપૂરભેંડીના મૂળની ઉત્તમ સુવાસ આવે છે. કપૂરભેંડી અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. ઉપયોગઃ-**(૧) સર્પદંશ ઉપર:**-કપૂરભેંડીનાં મૂળ ઘસી આશરે ૪ તોલા પાવાં. **(૨) આગંતુક જખમ ઉપર:**-કપૂરભેંડીનાં મૂળ ઘસી જખમ ઉપર ચોપડવાં; એટલે જખમનું શોધન થઈ જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે. **(૩) ભગંદર ઉપર:**-કપૂરભેંડીનાં મૂળ ચંદન પ્રમાણે ઘસી દિવસમા ચાર-પાંચ વખત ચોપડવાં અને નિત્ય એક વખત પાવા. **(૪) વ્રણ ઉપર:**-કપૂરભેંડીના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી છ માસા પ્રમાણે બે વખત પાવાં તથા મૂળ ઉપરની છાલનું ચૂર્ણ ચલમમાં નાખી પીવું અને મૂળનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. **(૫) વાતરક્ત ઉપર:**-કપૂરભેંડીના મૂળ ૧ તોલો ઠંડા પાણીમા ઘસી નિત્ય બે વખત પાવાં. એમ ૬ માસસુધી આપવા. **(૬) ગંડમાલ અને ગ્રંથિરોગ ઉપર:**-કપૂરભેંડીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી નિત્ય લેપ કરવો.

૯૦ કપૂરવેલ-આ ઝાડની 'વેલ' એવી સંજ્ઞા છે; પરંતુ એના ઝાડ થાય છે. એ ઝાડ ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે. એના પાંદડાં લાંબા હોય છે. એ પાસે લઈ જોવાથી ઘણું ચમત્કારિક જણાય છે. એ જોવામાં ઘણાં કરકરા દેખાય છે પણ હાથને સુવાળાં લાગે છે. એની વાસ ઘણુંકરી કપૂરના જેવીજ આવે છે, માટે એનું 'કપૂરવેલ' એવું નામ પડેલું છે. એનેજ કોઇ 'કપૂરચિનઇ' એમ કહે છે. એ ઝાડને કેટલાક ધોળા રંગના તોરા (માજર) આવે છે. તેમાં પણ પાદડા પ્રમાણેજ વાસ આવે છે. એજ આ ઝાડનાં ફૂલ છે. એ તોરા અથવા એના પાંદડાં બીજાં ફૂલોના ગુચ્છામાં ઘાલ્યાં હોય તો તેમાં તરેહ તરેહની વાસ આવે છે. ઉપયોગ:-**(૧) પેટપીડ ઉપર:**-કપૂરવેલના પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવા આપવો.

૯૧ કમળ-સં૦ હિં૦ કમલ, પદ્મ. મ૦ કમળ. બં૦ તાવેર, કમર. ત૦ પદ્મમુ. ઈં૦ લોટસ.

કમળની ઉત્પત્તિ તળાવમાં અથવા જળસમૂહમાં ઘણું કરીને થાય છે. પાણીસિવાય કમળ થતુંજ નથી. એના કાંદા હોય છે, એને ડીટા આવી તે ઉપર ફૂલ આવે છે. એનાં ડીટાં ઘણા લાબાં હોય છે. તેને અંદર જાળી હોઈ તે પોલું હોય છે. એનાં પાંદડાં ગોળ હોય છે. કમળમાં ઘણી જાતિ છે. **ધોળાં, રાતાં, ગુલાબી** અને **કાળાં** ઇત્યાદિ. કમળનાં ફૂલ ઘણા શોભાવંત દેખાય છે. તેને અનેક લાંબી સેરો હોઇ તે પાસે પાસે હોય છે. જૂદી જૂદી જાતિની અને જૂદી જૂદી નાનીમોટી આકૃતિઓ હોય છે. કેટલીક જાતિઓનો વાસ આવે છે અને કેટલીકનો વાસ આવતો નથી. '**કહ્લાર**' નામની એક કમળની જાતિ છે. તેનાં પાંદડાં કમળ જેવા પણ કિંચિત્ નાના હોય છે. કહ્લારના ફૂલ માત્ર કમળ કરતા જૂદી તરેહનાં હોય છે. આ ફૂલ ધોળાં હોઇ સુકુમાર અને નાનાં હોય છે. એનો સુવાસ ઘણો છે. એને ચોમાસામાં ફૂલ ઘણાં આવે છે. '**કુમુદ**' કરીને એક કમળની જાતિ

* એની માત્રા ૭ રતી છે.

છે. તેનાં પાંદડાં કમળનાં પાંદડાં જેવાંજ હોય છે. ફૂલ માત્ર બારીક અને સુકુમાર હોય છે. એનાં ફૂલનો જથો ઠંડીના દિવસોમા ઘણો હોય છે. વિશેષે કરી ધોળા કમળને ' **પુંડરીક** ' કહે છે, રાતા કમળને ' **કોકનદ** ' કહે છે અને કાળા કમળને ' **ઇંદીવર** ' કહે છે. કમળના સર્વ વેલાને ' **કમલિની** ' કહે છે. ' **કમળાક્ષ** ' નામે એક કમળની જાતિ છે. તે જાતિનાં કમળોના ડીંટા ધોળા હોય કોઇ કોઇ પગના અંગુઠા જેટલા જાડા હોય છે. ડીંટા કાદવમા થયેલા હોય તેમા સ્વાદ ઘણો હોય છે. એ ડીટાને મરાઠીમા " ભિસેં " કહે છે. એ કમળના પાદડા મોટી છત્રી જેવાં હોઈ તે જમવામાં પત્રાળાંનારકે વપરાય છે. એ કમળ (ફૂલો) રાતા રંગનાં હોય છે. કમળનું " પોયણી " એવું નામ પણ છે. એ કમળને નાનાં ચપટાં ફળ આવે છે. તેમા નાના કરમદા જેવડાં પાંચ છ બીઆ હોય છે; તેને ' કમળાક્ષ ' અથવા ' કમળકાકડી ' કહે છે. એ બીઆની અંદર જે ધોળો મગજ હોય છે તે ભાગીને ખવાય છે. કાશીમા કમળાક્ષની લાહી કરે છે. તે દૂધમા નાખી ખાય છે કિંવા એનો લોટ કરી તેમાં ઘીસાકર નાખી લાડુ કરે છે. કમળકાકડી ઘણી પૌષ્ટિક છે. ડીંટાના નાના નાના કકડા કરી તેને સૂકવે છે. તે ડીંટાની કાચરી થાય છે. તેને ઘીમા કે તેલમા તળી ખાય છે. **કમળ**:-શીતળ, સ્વાદુ, સુગંધી, ભ્રાંતિહારક, તાપનાશક, વર્ણકર અને તૃપ્તિકર છે. એ રક્તપિત્ત, શ્રમ, કફ, પિત્ત, તૃષા, દાહ, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, વિસર્પ અને વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **ગુદભ્રંશ ઉપર**:-કમળના કુમળા પાંદડા સાકર સાથે ખાવાં. (૨) **શરીરમાં થયેલી સર્વ પ્રકારની ગરમી જતી રહેવાને તથા ધાત પડતી હોય તો**:-ધોળા કમળનો કંદ લાવી રાખવો એટલે તેમાથી જે બલક આવે તે પાશેરપર્યંત લઇ, તેમા આશીંદરાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો અને ગાયનું દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખું કરવું. પછી જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી આપવું. આ ઔષધ બરાબર ગુણ આવે ત્યાસુધી આપવું.(૩)**તણખિયા અને ઠંડા પ્રમેહ** ઉપર:-ધોળા કમળના કંદનો લોટ કરી નિત્ય સવારે ગાયનુ ઘી ૧ તોલો લઇ તેમા એ લોટ અર્ધો તોલો, જીરાની ભૂકી ત્રણ ગુંજા અને ખડીસાકર ૬ માસા નાખી સવારે અને સાંજે આપવું. (૪) **દાહ ઉપર**:-કમળ અને કેળનાં પાદડાં ઉપર શયન કરવું. (૫)**પિત્તજ્વર ઉપર**:-ધોળા કમળની કળીઓ, જેઠીમધ અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી આપવો.

૯૨ **કરમદી**-સં૦ કરમર્દ. મ૦ કરવદ. હિં૦ કરોદા, કરોદી. બં૦ કરમચા. ક૦ કરજીગે. તૈ૦ વાકા, પારિકચેટ્ટ. ઈં૦ જાસ્મિનલ્ફ્લાવર્ડ કેરીસા. લા૦ કેરીસા કેરંડાસ.

આ કાંટેરી ઝાડ છે અને ડુંગરોમા થાય છે. એને ગોળ, ઝીણાં અને કાળા રંગનાં ફળો આવે છે. લીલા ફળોનું અથાણું થાય છે.એનાં લાકડા ફક્ત બાળવાના કામમાં આવે છે. તે પાકેલા હોય તો ખાટાં લાગે છે. કરમદામા એક કડવી જાત છે. **કરમદાં લીલાં**:-કડવા, અગ્નિદીપક, ગુરુ, પિત્તકર, ગ્રાહક, ખાટાં, ઉષ્ણ અને રુચિપ્રદ છે. એ રક્તપિત્ત તથા કફને વધારનાર અને તૃષાનાશક છે. **પાકેલાં કરમદાં**:-મધુર, રુચિકર, લઘુ, શીતળ છે; અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, ત્રિદોષ, વિષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧)**વિષારની પરીક્ષા**:-કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી થોડુંક પાણી પીવું. વિષ ચઢેલું હશે તો ઉલટી થશે નહિ. (૨) **ખસમાટે**:-કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમા અથવા મીઠા (તલના) તેલમાં ઘસી ચોપડવાં. (૩) **ક્ષતમાંના કૃમિ મરવાને માટે**:-કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ઘસી લેપ કરવો અને થોડું પાણી કરી ક્ષતમાં નાખવું; એટલે જલદી કૃમિ નહિ જેવા થાય છે. (૪) **સર્પદંશ ઉપર**:-કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા. (૫) **વિષમજ્વર ઉપર**:-કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમા ઘસી અંગે લેપ કરવો. (૬) **શોફોદર ઉપર**:-કડવી કરમદીનાં મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવા.

૯૩ **કરિયાતું**:-(પાન કરિયાતું)—સં૦ કિરાતતિક્ત; ભૂનિંબ. કો૦ પાલેકિરાઇત, ફૂલિકિરાઇત. હિં૦ ભૂચિરાયતા, ચિરેતા. ક૦ નેલબેલુ. તૈ૦ નેલાનેમુ. તા૦ નિલબેંબુ, વેરકિરિયાત. તુ૦ મેલકિરિયાતુ. મલા૦ નિલવેપ્. ફા૦ નૈનિહાદ. અ૦ કસ્બુઝ, ઝારિરા. ઇં૦ ચિરેટા. લા૦ જસ્ટિશિયા પેનિકયુલેટા.

કરિયાતાની બે જાતો છે. એક દેશી કરિયાતું અને બીજું નેપાળી કરિયાતું. (સં૦ નૈપાલ. મ૦ કાડેકિરાઇત, ચિરાઇત. હિં૦ નેપાલનિમ્બ, ચિરાયતા. ક૦ કિરિયાત, ચિરિયાતગિડ. તૈ૦ તા૦ ચિરાયત. તુ૦ કિરાયત. મલા૦ કિરાયત્તુ. ગોમં૦ જિરાતે. લા૦ ઓફેલિયાચિરેટા. ઇં૦ ચિરાઇત જેન્શિયન.) કરિયાતાના છોડ નાના હાથ દોઢ હાથ ઉંચા હોય છે. એનાં પાંદડાં નાનાસરખા લંબાઇ પડતા હોય છે. કરિયાતું આ દેશમા બગીચા વગેરે સ્થળે થાય છે. નેપાળી કરિયાતું એ નેપાળ તરફથી કલકત્તાના માર્ગે મુંબઇ આવે છે. એ બહુજ કડવું છે. એને પણ કરિયાતું કહે છે. **કરિયાતુંઃ**-વાતુલ, કડવું, વ્રણરોપણ, સારક, શીતળ, પથ્યકર, લઘુ અને રુક્ષ છે. એ તૃષા, કફ, પિત્ત, તાવ, કોઢ, ખરજ, સોજો, કૃમિ, સન્નિપાતજ્વર, દાહ, શૂળ, પ્રમેહ, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, પ્રદર, શોષ, અર્શ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. **નેપાળી કરિયાતુંઃ**-કાંઇક ઉષ્ણ, યોગવાહક, લઘુ અને કડવું છે. તે કફ, પિત્ત, શોથ, રક્તરોગ, તૃષા અને જ્વર એનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણ કરિયાતા જેવા છે. **ઉપયોગ:-(૧) આમવાત, જીર્ણજ્વર અને સર્વ પ્રકારના ગરમીના રોગ ઉપર:**-રાત્રે ૩ માસા કરિયાતું બે તોલા પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે લુગડાથી ગાળી તેમા બે રતી કપૂર, બે રતી શિલાજીત, અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે નાખી દરરોજ સેવન કરવાથી ૭ દિવસમા ફાયદો આપ્યા વગર રહેતું નથી; અને સર્વ રોગથી મુક્ત કરી સારી શક્તિ આપે છે. એ અનુભવસિદ્ધ છે. **(૨)સાધારણ સર્વ જ્વર ઉપર:**-કરિયાતું, સુઠ ને દીકામાળી એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી રાખવો અને હમેશા સવારે, બપોરે અને સાજરે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત પાવો. **(૩) નળવિકાર અને પેટના દુખાવા ઉપર:**-કરિયાતાનાં લીલાં પાદડા બારીક વાટી તેનો રસ કાઢવો. તેમાં મરી, સિંધાલુણ અથવા વડાગરૂ મીઠું અને થોડી હીંગ નાખી આપવું. એનાથી અજીર્ણ દૂર થાય છે. **(૪) કંપારા ઉપર:**-(એકાદ દિવસમાં પાંચ-દશ વખત શરીરમાથી સ્વાભાવિક થરથરાટ આવે તેનું કારણ-અસ્થગત જીર્ણજ્વર છે.) નેપાળી કરિયાતું, સુંઠ, કડુ, ખારેક, કુડાની પાડ ઉપરની છાલ, એનો કાઢો કરી મધ નાખી આપવો. **(૫) અમ્લપિત્ત ઉપર:**-કરિયાતું અને ભાંગ એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો. **(૬) હરતાલના વિષ ઉપર:**—કરિયાતાનો કાઢો આપવો.

૯૪ કરેણ (કણેર):-સં૦ કરવીર. મ૦ કણ્હેર. હિં૦ કરેણા. બં૦ કરવી. ક૦ કણલિંગે. તૈ૦ કાનેરચેટ્ટુ ગન્નેરૂ. તા૦ અલારિ, કરવીરં, મલા૦ કનાવિરં. ફા૦ ખરજેહરા. અ૦ સુમુલહિમાર. ઇં૦ સ્વીટ સેંટેડ, ઓલિએન્ડર. લા૦ નિરિયમ ઓડોરમ્.

આ ફૂલ-ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એની ઉંચાઇ શુમારે માથોડું બે માથોડા હોય છે. એમા ધોળી, રાતી, ગુલાબી અને પીળી એવી ચાર જાતિ છે. તેમાં ધોળી કરેણ ઔષધના કામમા વધારે ગુણાવહ છે. એનાં મૂળ ઘણાં વિષારી છે. એના પાદડાં લાબાં હોય છે. 'એ ઝાડ પાસે સર્પ આવતો નથી' એમ કહેવાય છે. **ધોળી કરેણ:**-તીખી, કડવી, તુરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય અને ગ્રાહક છે; તથા મેહ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, અર્શ અને વાયુનો નાશ કરે છે. ખાવામા આવી હોય તો વિષ છે અને નેત્રોને હિતાવહ, લઘુ તથા વિષ, વિસ્ફોટક,કુષ્ઠ,કૃમિ કંડૂ,વ્રણ,કફ,જ્વર,તથા નેત્રરોગનો અને ઘોડાના પ્રાણનો નાશ કરે છે. **રાતી કરેણ:**-શોધક, તીખી, પાક વખતે કડુ અને લેપ કરવાથી કોઢનાશક છે. **પાટલવર્ણ (ગુલાબી) કરેણ:**-મરતકશૂળ, કફ અને વાયુનો નાશ કરે છે. એના બીજા ગુણો તથા પીળી,કાળી,કણેરના ગુણ ધોળી કણેરના જેવા છે.માત્રા ૨ રતીથી ૪ રતી છે. **ઉપયોગ:-(૧) સર્પ, વીંછી વગેરેના વિષ ઉપર:**-ધોળી કરેણનાં મૂળ ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો અથવા શક્તિપ્રમાણે પીવા અથવા પાંદડાંનો રસ પી જવો. કદાપિ એ ઔષધથી ગ્લાનિ આવે તો ઘી પીવું. **(૨) ઉપદંશ ઉપર:**-કરેણનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો, એટલે અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. **(૩) વિષમજ્વર ઉપર:**-કરણનાં મૂળ રવિવારે કાને બાંધવાં. આ યોગ સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર પ્રશસ્ત છે. **(૪) શૂળવ્યાધિ ઉપર:**—કરેણનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૫) રતવા ઉપર:**—રાતી કરેણનાં ફૂલ અને ચોખા સમભાગ લઇ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખીને તે વાસણ ઉઘાડું રાખવું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તે ચોખા

અને ફૂલ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. **(૬) શિરોરોગ ઉપરઃ**–ધોળી કરેણનાં સૂકાં મૂળ લીસા પથ્થર ઉપર ઘસી મસ્તકના વેદનાયુક્ત ભાગ ઉપર ચોળવું. **(૭)સર્પના વિષ ઉપરઃ**–ધોળી કરેણનાં ફૂલ સૂકવી તેના સમભાગે કડક તંબાકુ મસળી, તેમા એલચીદોડાની થોડી ભૂકી નાખી તે ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવું.

૯૫ કરંબળ–(સં૦ ભવ્ય) કરંબળનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડ કોકણપ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં મોટાં હોઇ હાથ સવા હાથ લાંબાં થાય છે. એનાં ત્રણ પાંદડાં એકત્ર જોડવાથી એક મોટી પતરાળી તૈયાર થાય છે. ઉપયોગઃ–**(૧) ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગ-ની ચામડી જાય છે તે ઉપરઃ**–કરંબળાની છાલનો રસ તોલા ૨, જાઈના પાલાનો રસ તોલા ૨, ધોળો કાથો તોલા ૨, શંખજીરૂં તોલો ૧, સિંદૂર માસા ૬, જેઠીમધનો શીરો માસા ૬ અને ગાયનું માખણ તોલા ૮, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તૈયાર થયા પછી આ ઔષધ કપાસના રૂથી બાળક-ના અંગે ચોપડવું. આ સતત ૩ દિવસસુધી બે વાર ચોપડવું. ચોથા દિવસે દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી બાળકના અંગે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. **(૨) પગ વળે છે તેને માટેઃ**–કરંબળાની છાલનો રસ કાઢી તેમાં કાળાં મરી બારીક વાટી પગે લેપ કરવો અને ઉપર કરંબળાના પાદડાં મૂકી તે ઉપર કપડાનું ઢાંકણ કરવું. એ પ્રમાણે એક બે વખત કરવું, એટલે ગુણ આવે છે. **(૩) અતિસાર ઉપરઃ**–કરં-બળાની છાલ દહીંમાં આપવી.

૯૬ કલગારીઃ–મ૦ કળલાવી, ચગમોડયા. ગોમં૦ વાગાનાંકટા, શિવશક્તિ. હિં૦ કલિહારી, કલિ-યારી, કલહંસ. બં૦ વિષલાંગલા. ઇષિલાંગલા, ક૦ રાડાગારી, લાંગલિકે, કોળીકક્કનગિડ, કોલિકુટુમા. તુ૦ ક્ષલિપપુ. મલા૦ મેટોન્નિ, કાંડલ. તૈ૦ અગ્નિશિખા, લાંગલી. ઈં૦ ઉલ્ફસેબન. લા૦ ગ્લોરિઓઝા સુપર્વા.

× કલગારીનાં ઝાડ પ્રથમ જાડા ઘાસના જેવાં થઇ વેલી પ્રમાણે પ્રસરે છે. એનાં પાંદડાં આદુનાં પાંદડાં પ્રમાણે હોય છે. એ બહુધા વડના આશ્રયે થાય છે. કલગારીના જૂના છોડની જાડાઈ કદળીના છોડ જેવડી થાય છે. આ ઝાડ ઉનાળામાં સૂકાઇ જાય છે. એનાં ફૂલોની પટીઓ લાંબી હોઇ જાસુદીના ફૂલ જેવડી થાય છે.આ ફૂલ રાતા, પીળાં, ભગવાં અને ધોળા એમ રંગ-બેરંગી હોય છે. એ ફૂલના યોગથી ઝાડ દૂરથી શોભાવાળું દેખાય છે. એનો કંદ વિષારી છે. એને ગુજરાતીમાં દુધીઓ વછનાગ કહે છે. મરાઠીમા ' ખડયાનાગ ' 'વાગચબકા' અને કોકણમાં કોઈ એને કળઈ, કળવી પણ કહે છે. **કલગારીઃ—**સારક, કડવી,તીખી, ખારી,પિત્તકર,તીક્ષ્ણ,ઉષ્ણ, તુરી અને લઘુ છે; તથા કફ, વાયુ, કૃમિ, બસ્તિશૂળ, વિષ, કુષ્ઠ, અર્શ, કંડૂ, વ્રણ, સોજો, શોષ, શૂળ, શુષ્કગર્ભ અને ગર્ભનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—**(૧) કાખમાંજરી (બાંબલાઈ) અને વાળામાટેઃ**–કલગારીનો કંદ ઘસી ચોપડવો. વાળો થવા માંડે કે તરતજ આ ઉપાય કરવો. **(૨) અપચી** (ગંડમાળનો ભેદ) **રોગ ઉપરઃ**––કલગારીના કંદનો કલ્ક કરી તેમા ચોગણું તેલ અને તેલ જેટલોજ નગોડનો રસ નાખી તેલ સિદ્ધ કરી તેનું નસ્ય કરવું અને લેપ પણ કરવો. **(૩) વ્રણ, ગંડમાળ, કાગપુળી અને બદ ઉપરઃ**––કલગારીનો કાંદો ઘસી ચોપડવો. **(૪) સુખે પ્રસવ થવા માટેઃ**––કલગારીનો કંદ પાણીમા ઘસી આપણા હાથે લેપ કરી જે સ્ત્રીને દુઃખ થતું હોય તેના હાથને આપણા હાથનો સ્પર્શ કરવો, એટલે સત્વર પ્રસૂત થશે; અથવા કલગારીના કંદને તાંતણે બાંધી તે હાથેપગે બાંધવો. **(૫) ઢોરનું અંગ બહાર આવે છે તે ઉપરઃ**––કલગારીનો પાલો

× કલગારીનો વછનાગની વેલના સમાન વડના આકારનો ક્ષુપ થાય છે; પાંદડાં કાપપુષ્પીના જેવાં હોય છે. ફૂલ લાલ અને પીળા મિશ્ર રંગનાં અત્યંત સુંદર હોય છે. ફળ ત્રણ હાંસનાં મરીના સમાન થાય છે. એની અંદર રાતી છાલવાળાં ઈલાયચીનાં બીજ જેવાં બીજ હોય છે. એની વેલની નીચે ગાંઠ હોય છે. એના ઉપરની છાલ પી ળાશ પડતી હોય છે.એ ગાંઠને વછનાગ કહે છે. એમાં વિષ (ઝેર) હોય છે કલગારીની માત્રા ૬ રતીની છે. કેટલાક કહે છે કેઃ—"એ સાપના રાફડા સાથે થાય છે. એના ફૂલમાં ત્રણ ચાર રંગ હોય છે અને એ ફૂલનો આકાર ધંતુરાના ફૂલ જેવો હોઇ તે કરતાં મોટાં હોય છે."

હાથે ચોળી તે અંગ પાસે બંને હાથ લાવવા એટલે અંગ અંદર જાય છે. ન જાય તો તે અંગને હાથનો સ્પર્શ કરવો અને બંને હાથ મોં આગળ લાવી દેખાડવા, એટલે અંગ અંદર સ્થિર રહે છે, પુનઃ બહાર આવતું નથી. **(૬) કમળા ઉપર:**—કલગારીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું. **(૭) યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધ ઉપર:**–કલગારી, અઘાડો અથવા વૃંદાવન એના મૂળ યોનિમાં રાખવાં. **(૮) કર્ણકૃમિ (કાનમાં કૃમિ થાય છે તે) ઉપર:**–કલગારીનો કાંદો વાટી તેનો રસ કાનમાં નાખવો. **(૯) સર્પદંશ ઉપર:**—કલગારીના કંદ પાણીમા વાટી તેનું નસ્ય આપવુ. **(૧૦) ખરજવા ઉપર:**–કલગારીના અને કડવીના કંદ ઘસી ૪-૫ દિવસ ચોપડવા. **(૧૧)સોજા અને ગાંઠ વગેરે ઉપર:**—કલગારીનો કાદો વાટીને બાધવો.

૯૭ કલૌંજી જીરૂં:—સં૦ ઉપકુંચિકા. મ૦ કલૌંજી. હિં૦ કલૌંજી, મગરેલા. ક૦ કરિડાકુજીરિગે. તૈ૦ નલ્લાજીરા કારા. મલા૦ કરિંચિરક. ફા૦ શોનિઝ, સ્યાદાને. અ૦ હવતુસ્ સોદા. ઈં૦ સ્મૉલ ફેનલ ફ્લોવર. લા૦ નેગેલ્લા સેટિવા.

કલૌંજી જીરૂં પણ કાળીજીરી પ્રમાણેજ હોય છે. ઝાડ પણ તેવડાંજ મોટાં થાય છે. ઉત્તરહિંદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ છોડ બાગમાં વાવવાથી થાય છે. આ જીરૂં કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, અજીર્ણનાશક અને ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર છે; તેમજ આધ્માનવાયુ, ગુલ્મ, રક્તપિત્ત, કૃમિ, પિત્ત, આમદોષ, વાયુ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, આમ અને શૂળ ઉપરઃ**—કલૌંજી જીરાનો કાઢો કરી તેમાં સંચળનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

૯૮ કવલા:—(સં૦ કલાય*) કવલાની ભાજી કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ છોડ શુમારે વેંતેક ઉંચો વધે છે. આ છોડ રાનમાં પોતાની મેળે થાય છે. શ્રાવણ માસના સોમવારને દિવસે કેટલાક લોક એની ભાજી અવશ્ય ખાય છે. એનું શાક કુંગળી નાખી કરવાથી બહુજ સારૂં થાય છે. **કવલાની ભાજી:**—ભેદક, ઉષ્ણ, કડવી અને ત્રિદોષઘ્ન છે.

૯૯ કસુંબી-(કસૂમ)—સં૦ ક૦ કુસુંભ. મ૦ કરડઇ. હિં૦ કસૂમ, કર્ડ. તા૦ ચેંડુરકકુ. તૈ૦ લતરૂકૂ, લકુ, બંગારમ્. મલા૦ કયમપતરૂ. ફા૦ ગુલેમારકર, તુખ્મકાયસા. અ૦ અખરીજ, હબુલઅસ્ફર. ઇં૦ ઑફિસિનલ કાર્થેમસ્. લા૦ કાર્થેમસ ટિંકટોરિયમ્.

× કસુંબીના ઝાડ કમરપૂર ઉંચા વધે છે. એના પાંદડાં લાંબાં હોય છે. તેને બારીક કાતરા હોય છે. કસુંબીને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. તેમાં કેસર પ્રમાણે તંતુ હોય છે. એ ફૂલમાંથી પછી મોટી સોપારી જેવડું જીંડવું આવે છે. તેને ડીંટું હોય છે. એ જીંડવાંમા કસુંબીના દાણા હોય છે, તેને કાબરા કહે છે. એ ઝાડ અને જીંડવા ઉપર કાંટા હોય છે. કસુંબી દક્ષિણનાં ગામડાંમાં ઘણીજ પાકે છે. કસુંબીમાં બે જાત છે. એક કાટાની અને બીજી કાંટાવિનાની. કસુંબીનાં ફૂલો વીણી લઇ સૂકવે છે અને તેનો કસુંબો કરે છે. તેનો રંગમા ઉપયોગ થાય છે. એ ફૂલો કાઢી લેવાથી કસુંબી-

---

* અહીં શ્રી૦ પદેજીએ કવલાનું સં૦ નામ કલાય આપેલું છે, તે ઉપરથી તપાસ કરતાં તેમનાજ નિઘંટમાં મ૦ વાટાણે. ગુ૦ વટાણા. હિં૦ મટર, કેરાવ. ક૦ બટ્ટકડલે, વટાણિ. તુ૦ વટાણિ. તા૦ પટાણિ. તૈ૦ ગંડુચણગલુ. મલા૦ પટાનિ, પાયરૂ. ઈં૦ ફીલ્ડ પી. લા૦ પાઇસમ્ સેટાઇવમ્ એ નામો આપેલાં છે; પરંતુ તેમાં આ કવલા નામ દેખાતું નથી. જો કે વટાણાના પાનની પણ ભાજી (શાક) થતી હોવાનું મી૦ શાલીગ્રામજી સ્વીકારે છે; પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે વટાણા પોતાની મેળે (અડકાઉ) થતા નથી અને કવલાને અડકાઉ બતાવે છે! ત્યારે એ કવલા તે વટાણા કે બીજું હશે?

× કસુંબીના છોડ ઘઉંના વાવેતર પછી વવાય છે. જ્યારે ખેતરમાંની ભીનાશ ઘઉંના વાવેતરને પણ લાયક રહેતી નથી ત્યારે એવા ઘઉંવાળા ખેતરમાં કિંવા ખેતરના શેઢા ઉપર એને વાવવામાં આવે છે. એના કાબરા(બીજ) દેખાવમાં કપાસના બીજ (કપાસીઆ) ના જેવાજ હોય છે. એમાં તેલનો વિશેષ ભાગ હોય છે, તેથી ઘાંચી લોકો એના તેલનો ભેગ બીજા તેલનાં કરે છે અથવા એની સાથે તલ કે સરસવને ભેળીને પીલે છે. દુઝણા ઢોરને એ કાબરા ખાંડીને ખવરાવવાથી દૂધનો અને ઘીનો વધારો કપાસીઆ તથા ગવાર કરતાં પણ વિશેષ થાય છે.

નો પાક વધતો નથી. કસુંબીનાં બીઆનું તેલ કાઢે છે. તે ખાવાના તથા બાળવાના કામમાં આવે છે. ખોળ ઢોરોને ખાવા મૂકે છે. કુમળી કસુંબીના પાલાની ભાજી પણ કરે છે. કસુંબીનું તેલ બળકટ અને વીર્યવર્ધક છે. **કસુંબી**:—વાતુલ, રુક્ષ, વિદાહી અને તીખી છે; તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **કસુંબીનાં ફૂલ**:—સ્વાદુ, ત્રિદોષનાશક, ભેદક, રુક્ષ, ઉષ્ણ, પિત્તકર, કેશ-રંજનકારક, કફનાશક અને લઘુ છે. **કસુંબીની ભાજી**:—મધુર, નેત્ર્ય, ઉષ્ણ તીખી, અગ્નિદીપક, અતિ રુચિકર, રુક્ષ, ગુરુ, સારક, પિત્તકર, ખાટી, ગુદરોગકારક છે; અને કફ, મળ, મૂત્ર તથા મેદનો નાશ કરે છે. **કસુંબીનું તેલ**:—બળકર, ખારું, કડવું, વિદાહી, અચક્ષુષ્ય, ગુરુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મલસ્તંભક, કફપિત્તકારક, ખાટું, ત્રિદોષકારક અને કૃમિ તથા વાયુનું નાશક છે.

૧૦૦ કળથી:—સં૰ કુલિત્થ મ૰ કુળીથ, હુલગે. હિં૰ કુલથી. બં૰ કુલથ, કલાઇ. ક૰ હુરૂળી. તૈ૰ વુલબુલુ. તુ૰ કુડુ. તા૰ કોળુ. મલા૰ મુતિરા. ગો૰ કુલિથ, ફા૰ કિલ્લત, મુખહિંદી. અ૰ હબુલ-કિલત. ઈં૰ ટુફ્લૉવર્ડ ડોલીકોસ્-બાયફ્લૉરેસ.

જેમ તૃણધાન્યમા કોદરા કેવળ ગરીબ ધાન્ય છે, તેમ દ્વિદલ ધાન્યમા કળથી છે. એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે. એના ઝાડ નાનાં હોય છે એની ઉંચાઇ એક હાથને શુમારે થાય છે. એ ઝાડની આકૃતિ અને પાદડા કાઇંક અડદનાં પાદડાને મળતા આવે છે. એની શિંગ કિંચિત્ વાંકી અને ચપટી હોય છે. કળથીનો રંગ રાતો હોય છે. જવલ્લે કવચિત્ કાળા અને ધોળા રંગની પણ કળથી થાય છે. કળથી ઘોડાને અને દુઝણા ઢોરોને ખાવા મૂકે છે. કળથીને ઉકાળી તેના ઉપરનું પાણી કાઢી તેનો સાર કરે છે, તેને ‘ કાઠ ’ કહે છે. ઘણું કરી રોગી માણસને આ પ્રકારના સાર સાથે ભાત ખાવા આપે છે. **કળથી**:—મધુર, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, સારક, વર્મને શોષણ કરનાર, ઉષ્ણ, પાકકાળે ખાટી તીખી તથા વિદાહી, તુરી, પિત્તકર, અને લઘુ છે; હેડકી, કફ, શ્વાસ, કાસ, વાત, અશ્મરી, દૃષ્ટિરોગ, પીનસ, આનાહ, શુક્ર, ગુલ્મ, અર્શ, જ્વર, મેદ, કૃમિ તથા સોજાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**:—(૧) **વાયુનો વિકાર ન થવાને**:—કળથીનો કાઢો કરી પાવો એટલે રોગી માણસને વાયુનો વિકાર થતો નથી. (૨) **ગંડમાલા ઉપર**:—કળથી અને મરીનો કાઢો પાવો. (૩) **અતિસાર ઉપર**:—કળથીનાં ઝાડવા કુટી તેનો રસ તોલો ૧ અને કાથો ‌૰। તોલો, એ એકત્ર કરી દિવસમાં ત્રણ વેળા પાવો. (૪) **પરસેવો બંધ થવા માટે**:—શેકેલી કળથીનો લોટ શરીરે ચોળવો. (૫) **ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર**:—પાશેર કળથી બાફી તેમા પાચ ભિલામાના કટકા કરી નાખવા અને તે કાટ પ્રત્યેક દિવસે પાવો. (૬) **શૂળ ઉપર**:-કળથીનો કાઢો કરી હિંગ, બીડલોણ અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૭) **મૂતરખડા (પથરી) ઉપર**:—કળથીનો કાઢો સરપંખાનું ચૂર્ણ અને સિંધવ ર માસા નાખી પાવો.

૧૦૧ કંકોડી (કંટોલી):—સં૰ કર્કોટકી. મ૰ કર્ટોલી, કંટોલી, ફાકલી. હિં૰ ખેખસા, કંકાડા. બં૰ કાકરોલ. ક૰ મડુવાગાલ, માડાહાગલ, કાર્ચી, કર્કોટકી. તૈ૰ આગાકર. તા૰ ઈગારવલ્લી૰ તુ૰ કાડકંચાલા. મલા૰ વેંપાવલ. લા૰ મોમોર્ડિકાડાયોઇકા.

કંકોડીના વેલા ચોમાસામાં રાનમાં થાય છે. એ વાડના આશ્રયે રહે છે. એનો વેલો પાંચ દશ હાથ લાબો પ્રસરે છે. એના કાંદા જમીનમાં થાય છે. વરસાદ પડયો એટલે તેને અંકુર ફૂટી તેના વેલા થાય છે. એ વેલાને આષાઢ મહિનાના અરસામાં ફળો આવે છે. આ ફળો રંગે લીલાં હોઇ તે ઉપર સુરેખ કાંટા હોય છે. એનું શાક સારૂં થાય છે. આ શાક પથ્યકર છતાં સ્વાદિષ્ટ છે. જે કંકોડીના વેલાને ફક્ત ફૂલોજ આવે છે પણ ફળ આવતાં નથી, તે વેલાને “વાઝણી કંકોડી” (સં૰ વંધ્યા કર્કોટકી. હિં૰ વાંઝખખસ, બનકકોડા, બાઝકકોડા, બં૰, તિતકાકરોલ, તિતકાકડી. મ૰ બાંઝકર્ટોલી. ક૰ બંઝેમડુવાગલુ. લા૰ મોમોર્ડિકા ડાયોઇકામેલ) કહે છે. કંકોડીના વેલા ઘણુંકરી ડુંગરાળ જમીનમા થાય છે. **કંકોડી**:-રુચિકર, તીખી, અગ્નિદીપક, કડવી અને ગરમ છે; તથા વાયુ, કફ, વિષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળ**:—મધુર, લઘુ, પાકકાળે તીખા તથા અગ્નિદીપક છે; તેમજ ગુલ્મ, શૂળ, પિત્ત, ત્રિદોષ, કફ, કુષ્ઠ, ઉધરસ, મેહ, દમ, જ્વર, કિલાસ કુષ્ઠ, લાલાસ્રાવ, અરુચિ અને

હૃદ્રોગને નાશ કરે છે. એનાં **પાંદડાં:**—રુચિકર, વૃષ્ય અને ત્રિદોષનાશક છે; તથા કૃમિ, જ્વર, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, હેડકી અને અર્શને નાશ કરે છે. **એનો કંદ:**—મધમાં મસ્તકરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. **વાંઝણી કંકોડી:**—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન અને શોધન છે. **ઉપયોગ:**-(૧)**પલ્લી** (ગરોળી)-**ના વિષ ઉપર**—કંકોડીના કાંદા પાણીમાં ઘસીને સાત દિવસ આપવા. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ધાત પડે છે તે ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો એક તોલો મધ સાથે આપવો. (૩) **આગી મણીઆરીના વિષ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો મધમાં ઘસી અંજન કરવું અથવા તે કાંદો ઘસી પી જવો. (૪) **સ્તનરોગ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીના મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૫) **સર્પના વિષ ઉપર:**—વાઝણી કંકોડીનો કાંદો પાણીમાં ઘસી પાવો અને લેપ કરવો; એટલે સર્પ, વીંછી, બિલાડી, ઉંદર એના વિષ ઉતરે છે; અથવા વાઝણી કંકોડીના કાંદાને બકરીના મૂત્રની ભાવના આપવી અને તે કાજીમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું એટલે વિષ ઉતરશે. (૬)**સર્વ વિષાર ઉપર:**—વાઝણી કંકોડીના કાંદા અને ધંતુરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી પીવાં અને ડંખ ઉપર ચોપડવા. (૭)**વીંછીના વિષ ઉપર:**-વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને કાળા કોળાની ડુંખો પાણીમાં ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૮) **ઉઠાણુંને માટે:**—કંકોડીના કાંદા, કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ અને કવંડળીના મૂળ, એ ત્રણે ઠંડા પાણીમા ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૯) **રક્તાર્શ ઉપર:**-કંકોડીના કંદનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૦) **અપસ્માર ઉપર:**—વાઝણી કંકોડીના મૂળ ઘીમા ઘસી તેમાં સાકર નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૧) **વાતજ મસ્તકશૂળ ઉપર:**-કંકોડીનો કાંદો મધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૨)**બરોળ ઉપર:**-રવિવારે કંકોડીના કાંદા લાવી રોગી પાસે તે ચૂલા ઉપર બંધાવવા; જેમ જેમ સુકાશે તેમ તેમ પાનથરી (બરોળ) પણ ગળી જશે.

૧૦૨ કંચનાર:—સં૦ કાચનાર. મ૦ કાંચન. હિં૦ કચનાર. બં૦ કાંચન. ક૦ કોચાલે, કચનાર. તૈ૦ દેવકાચન. લા૦ બોહિનિયા, વેરિયેગેટા.

આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે.* એ ઘણે ભાગે આશીંદ્રા (આશેત્રી) જેવું દેખાય છે. એનાં પાંદડા આશીંદ્રાનાં પાંદડાં જેવાંજ હોય છે; પરંતુ આશીંદ્રાનાં પાંદડા કરતા આ પાંદડા મોટા અને પાતળાં હોય છે. એમાં ધોળો, કાળો અને પીળો એવી ત્રણ જાતિ છે. એનાં ફૂલની સાધારણ સુવાસ આવે છે. એને ચપટી શિકેકાઇ જેવી શીંગો આવે છે. એના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે અને એ રંગના કામમાં આવે છે. એ લાકડા ઘણા ચીકણાં હોય છે; માટે એની લાકડીઓ કરે છે. **રાતો કંચનાર:**—શીતળ, સારક, અગ્નિદીપક, તુરો અને ગ્રાહક છે. તે કફ, પિત્ત, વ્રણ, કૃમિ, ગંડમાલ, રક્તપિત્ત, કોઢ, વાયુ તથા ગુદભ્રંશને નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ શીતળ, તુરા, રુક્ષ, ગ્રાહક, મધુર અને લઘુ છે, તથા પિત્તક્ષય, પ્રદર, ઉધરસ અને રક્તવિકારને નાશ કરે છે. **ધોળો કંચનાર:**—ગ્રાહક, તુરો, મધુર, રુચિકર અને રુક્ષ છે. તે દમ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તવિકાર, ક્ષત તથા પ્રદરને નાશ કરે છે. **પીળો કંચનાર:**—ગ્રાહક, દીપક, વ્રણરોપણ તથા તુરો છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ તથા વાયુને નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગંડમાળ ઉપર:**—કંચનારની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી તે ૨ થી ૪ તોલાપર્યંત આપવી; અથવા કંચનારની છાલના કાઢામા સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી ૪૨ દિવસ સુધી આપવું. (૨) **કફથી થયેલા વાળા ઉપર:**—કંચનારની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો. (૩) **દાહ ઉપર:**—કંચનારની છાલનો રસ, જીરાનું ચૂર્ણ અને કપુર નાખી આપવો. (૪) **ગંડમાળ ફુટવા માટે:**—કંચનારનાં મૂળ, ચિત્રો અને અરડુસી એ સર્વને પાણીમાં વાટી સાત દિવસ લેપ કરવાથી, સર્વ દોષથી થયેલી ગંડમાળા ફુટે છે. આ લેપ ફોલ્લા ઉપર પણ કરવો.

૧૦૩ કાકડાશીંગી:—સં૦ ક૦ કર્કટશૃંગી. મ૦ કાકડાશિંગી. હિં૦ બં૦ કાકડાશૃંગી. લા૦ પિસ્ટેશિયા ઇંટેગિરિમાં.

* કંચનારને આયુર્વેદ સુધાકર, પૃષ્ઠ ૨૩ માં ઝીંઝવો લખેલ છે અને એજ પ્રમાણે કેટલાકનું કહેવું પણ છે; પણ મને શંકા થાય છે કે ઝીંઝવો આ વર્ણનમાં બતાવ્યો છે તેવડો મોટો થતો નથી. તે તો માત્ર ચોમાસામાં થઈ ચૈત્રમાં નાશ થાય છે. એની સાવરણી (ઝાડુ) બનાવે છે.

કાકડાશીંગીનાં વૃક્ષ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ વૃક્ષનાં ડાળાંને કીડાની કૃતિએ ઉત્પન્ન થયેલો રસ જામી તેની ફૂલાકારગ્રંથિ થાય છે. તેને 'કાકડાશીંગી' કહે છે. કાકડાશીંગી કડવી, ઉષ્ણ, તુરી અને જડ છે. એ વાયુ, ઉચકી તથા અતિસારનો નાશ કરનારી, બાળકોને હિતકારક અને દમ, ઉધરસ, રક્તદોષ, પિત્ત, જ્વર, કફ, ક્ષય, હિધ્મા, ઊર્ધ્વવાત, કૃમિ, તૃષા, ક્ષતક્ષય અને અરુચિનો નાશ કરે છે.+ **ઉપયોગ:—(૧) બાળકોની ઉગ્રરસ, જ્વર અને ઉલટી ઉપર શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:—** કાકડાશીંગી, નાગરમોથ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. **(૨) બાળકોની ઉધરસ ઉપર:—** કાકડાશીંગી અને મૂળાનાં બીજ એનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં આપવું. **(૩) અતિસાર ઉપર:—**કાકડાશીંગીનું ચૂર્ણ દોઢ માસો મધમાં આપવું.

૧૦૪ કાકડી:—સં૦ કર્કટી. મ૦ કાંકડી. હિં૦ કાકડી, કકડી. બં૦ કાંકુડ, વડકાકુડ. ક૦ મુળુસવતિ. તૈ૦ દોસકાયા. ફા૦ ખ્યાટજાબ. અ૦ કિસ્સાકદસ. ઈં૦ કકંબર. લા૦ ક્યુકયુમિસસેટિવસ.

કાકડીના વેલા હોય છે. ખીરૂ, કાકડી, ચીભડું ઇત્યાદિ ફળો એક જાતિનાં છે. તેમા થોડો ફેર હોય છે. સર્વમાં કાકડી સારી લાગે છે. કાકડીમાં **સાદી, સાતપાની, તરકાકડી અને નારંગી** એવી જાતિઓ છે. કાકડીનું શાક, રાયતું અને વડી થાય છે. કાકડી છોલી, ઉભી ચીરી તેમા મરીની ભૂકી અને મીઠું નાખી ચોળી, તેમાંનું પાણી કાઢી નાખ્યા પછી ખાવાથી સારી લાગે છે. કાકડી ઠંડી છે. ઘણી ખાવાથી બાધક છે. પલાળી ટુપેલી કણકમાં કાકડીનું પાણી પડે તો તે ચીકટપણું નહિ જેવું રહે છે. આ મોટો ચમત્કાર છે. **કાકડી:**—મધુર, શીત, રુચિકર, લઘુ, મૂત્રલ, છાલને ઠેકાણે તીખી, કડવી, પાચક, અગ્નિદીપક, અવૃષ્ય અને ગ્રહિણી છે; તથા મૂત્રરોધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વમન, દાહ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. એ પાકવાથી રક્તદોષકર, ઉષ્ણ અને બલકર છે. **ઉપયોગ:-(૧) મૂત્રાઘાત-ઉપર:—**કાકડીના બી ૧ તોલો વાટી પાશેર પાણીમાં નાખી ઉકાળી પાવા અથવા કાકડીનાં બી, જીરૂં અને સાકર એ પાણીમા નાખી આપવાં. **(૨) ગુડધી અને માંડ (બદ) થયાં હોય તે ઉપર:—** કાકડીને લગાર કુટી ગરમ કરી બાધવી, કિંવા કાકડીની જાડી છાલ બાંધવી અને ઉપર કપડાનું આચ્છાદાન કરવું. એ પ્રમાણે ૨-૩ દિવસ કરવું. **(૩) મદ્ય ઉપર ઉતાર:—**કાકડી ખાવી એટલે તત્કાળ દારૂનો મદ ઉતરશે. **(૪)પથરી ઉપર:—**કાકડીના બી અને કળુતરની હગાર એ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી આપવાં. **(૫) ગલગંડ ઉપર:—**જૂની કાકડીના રસમાં બિડલોણ અને સિંધવ નાખી નસ્ય કરાવવું. **(૬) ધોળાસ્રાવ (પ્રદર) ઉપર:—**કાકડીના બીઆમાંનું મગજ એક તોલો અને ધોળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો બારીક વાટી તેમા જીરાની અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે સાત દિવસ આપવું. **(૭)ગરમી ઉપર:—**કાકડી ચીરી તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે સાત દિવસ આપવું. **(૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—**કાકડીનાં બીઆંમાંનો મગજ, જેઠીમધ અને દારુહળદરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા આપવું. **(૯) મૂત્રરેચનમાટે:—**અચ્છેર દૂધમાં પાણી મિશ્ર કરી કાકડીના બી ૦। તોલો અને સુરોખાર દોઢ માસો, આ બન્ને એકત્ર બારીક વાટી કાલવવા તથા ઉભા ઉભા એકદમ પીવું અને ફરતા રહેવું. એના યોગથી મૂત્રાશયમાંની ગરમી નીકળી જાય છે અને પ્રમેહ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે. **(૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—**કાકડીનાં બી, ગુલાબકળી અને ધોળા કમળની કળી એકત્ર વાટી વસ્ત્રગાળ પાણી કરી તેમાં સાકર નાખી પીવા આપવું.

+ પ્રાચીન આયુર્વેદ ગ્રંથોમાં-કાકડાશીંગીને પૌષ્ટિક, કફને કાઢનાર તથા ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, અરુચિ અને પેટનાં દરદોને નાશ કરનાર લખેલ છે મુસલમાન ગ્રંથકારો એને ગરમ, ખુશ્ક અને મુખ્ય કરીને બાળકોની છાતીનાં જૂના દરદોનાં તેમજ અજીર્ણનો ઉલટી અને ઝાડાની બિમારીમાં ઉપયોગી ગણે છે; અને એટલા માટે તાવમાં એનો ઉપયોગ કરવાનું કહે છે. ચરકસંહિતામાં—ઉધરસની નાશક અને હેડકી બંધ કરનાર કહી છે. સુશ્રુતમા-જીવન, પૌષ્ટિક, બૃંહણ અને પિત્તશોણિતનાં ચકતાને નાશકર્તા માની છે.

ગુજરાતી અમૃતસાગરમાં એને જંગલી હરડાંના ફૂલ માન્યાં છે પણ એ વાસ્તવિક નથી; કારણ કે એ તો ગાંધીઓ અને અત્તરવાળાઓ ઠગવાને માટે હરડાની છાલને કાકડાશીંગીના બદલે આપે છે. વાસ્તવિક રીતે એ કાકડાશીંગી નથી.

(૧૧) શીતજ્વર ઉપર:—કાકડી+ખાઇ ઉપર ખાટી છાશ પીવી તથા શેક કરવો, કિંવા તડકામાં ઓઢીને બેસવું; એટલે સર્વાંગે પરસેવો આવે છે અને શીતજ્વર નાશ પામે છે.

૧૦૫ કાજૂ:—(સં૦ કાજૂતક; અગ્નિકૃત.) આ ઝાડ આફ્રિકા ખંડમાં અને હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. મલબાર, ગોમાંતક અને કર્નાટક વગેરે ઠેકાણે એ ઝાડની સમૃદ્ધિ ઘણી છે. એની ઉંચાઇ સામાન્ય હોય છે. આ ઝાડો રાનમા અને ડુંગરમાં ઘણે ભાગે હોય છે. એમા ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. એ ઝાડથી વટેમાર્ગુ લોકોને આરામ મળે છે. તે એવી રીતે કે રસ્તે ચાલતાં થાકે એટલે બપોરે એ ઝાડની છાયામા જઇ બેસે છે અને તેનાં ફળો ખાઇ પોતાની ખરી ભૂખ શમાવે છે. કાજૂનાં ફળ કોમળ હોય છે અને તેની આગળ તેનાં બી હોય છે. તેની છાલ કઠણ હોય છે અને અંદર ભીલામા જેવી ચીકાશ હોય છે. તે શરીરે લાગી હોય તો ઉઠી નીકળે (ઉડે) છે. છાલની અંદર જે ગોળો હોય છે તેને કાજૂ (ગોળો) કહે છે. આ ગોળો સ્વાદિષ્ટ લાગે છે; પરંતુ ઘણા ખાધા હોય તો તેથી વિકૃતિ (વિકાર) થાય છે. જે દેશમાં કાજૂનાં ઝાડ થતાં નથી ત્યા તે વેચાવા જાય છે. કાજૂનાં પાકેલા ફળો ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. સૂકાએલાં બીઆં સાકરના પાકમાં નાખી હલાવી તેની મિઠાઈ કરે છે. કાજૂના બીઆંનું દૂધ વહાણનાં તળીઆને ચોપડે છે તેથી તેને પાણીથી હરકત થતી નથી. કાજૂનાં પાકા ફળ નળવિકારનાશક છે. **કાજૂ:**—ગુરૂ, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ અને ધાતુવર્ધક છે. એ વાયુ, કફ, ગુલ્મ, ઉદર, જ્વર, કૃમિ, વ્રણ, અગ્નિમાંદ્ય, કોઢ, શ્વેત કોઢ, સંગ્રહણી, અર્શ અને આનાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **પગે ઓસાર થાય તે** ઉપરઃ— કાજૂનાં બીઆંનું દૂધ ચોપડવું. **(૨) ઢોરોને 'લાગ' નામે એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ થાય છે, તેથી કરી પગ સૂજી તેનાથી ચલાતું નથી તે** ઉપર:—કાજૂનું દૂધ ચોપડવું એટલે ગુણ આવે છે. **મણિયારીના વિષ ઉપર:**—લેનારની શક્તિ પ્રમાણે કાજૂની છાલનો રસ પાશેરથી અચ્છેરપર્યંત પાઈ તે ઉપર ધરોનો રસ આપવો એટલે વિષ ઉતરશે. ઘણું વ્યાકુળ થવાય તો તેજ રસ તાળવાને ઘસવો અને દાત ખુલ્યા પછી પાછો પાવો. **(૪) ગાઠ જલદી ફૂટવાને માટે:**—કાજૂનો ગર કાચો તથા તિવરનાં ફળ ઠંડા પાણીમાં એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. એથી ગાઠ ફૂટે છે. **(૫) નળ-વિકાર ઉપર:**—નિત્ય પ્રાતઃકાળે કાજૂનાં પાકેલાં ડીટા ડુંખસુદ્ધાં કાપી, મરી અને મીઠું નાખી ત્રણ અગર ચાર દિવસ ખાવાં.

૧૦૬ કાતરવેલ:—એને 'કાતરી' પણ કહે છે. એના વેલા હોય છે. કાતરવેલનાં પાનાં કાતર નિર્ગુંડીના જેવાં હોય છે. એ વેલા ઝાડ ઉપર ઘણા હોય છે. કાતર નિર્ગુંડીનાં પાંદડાંની ઉગ્ર વાસ આવે છે તેવી એની આવતી નથી. ગુણમાં એ ઘણી ઠંડી છે. ઉપયોગ:-**(૧) ગરમી** ઉપરઃ—કાતરવેલના મૂળીઆં કૂટી તેનું આશરે છ માસા ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં બે વખત ૭ દિવસ સુધી આપવું.

૧૦૭ કાનફોડી:—સં૦ કર્ણસ્ફોટા. મ૦ તિલવણ. ક૦ કન (કપાળ) ફોડી. બં૦ કાનફોડી. ક૦ હિડિબિડીકે, બેક્કીનતરડુગિડ. હિં૦ હુરહુર, હુલહુલ. લા૦ જિનેન્ડ્રોટસીસ્ પેંટાફિલા.

એનું મરાઠીમાં " ભાટવણ " એવું પણ નામ છે. હિંદુસ્તાનીમાં એને " હુરહુરા " કહે છે. એ ઝાડો ચોમાસામાં ઉગે છે. લીલી જમીનમાં એ બારે માસ થાય છે.એ શુમારે બે હાથ ઉંચી વધે છે. એ ઝાડ ઉપર કુંવાડીઆની શીંગો જેવી બારીક અને આઠ આંગળપર્યંત લંબાઇની શીંગો આવે છે. × **કાનફોડી:**—તીખી, કડવી અને શીતળ છે. એ વિષ, સંપૂર્ણ વ્યાધિ, પિશાચપીડા અને

+ આ ઉપાય કરતી વખતે દેશકાળ અને દરદીની સ્થિતિનો બરાબર વિચાર કરવો. જુલાબકગીવાળી દવાને માટે પણ એમજ સમજવું; કારણ કે કોઈ કોઇ વખતે એથી ભયંકર જુલાબ (રેચ) લાગે છે.

×કાનફોડીને કોઈ કુકરભાંગરો, કોઈ તલવણ, હાડીઆ કરસણ અને તનમની વગેરે નામથી ઓળખે છે. એને પાંચ પાંદડાનો ઝુમખો ને ફૂલનો ઝુમખો તથા ફૂલ પીળાં થાય છે. એ બુટી ચોમાસામાં ઘણી થાય છે. એનાં પાંદડાં પંઝા જેવાં આવે છે અને તે ઘણુંકરીને જમીનથી ઉંચામાં ઉંચી એક હાથના આશરે વધે છે. એને મગની ફળીઓ જેવી શીંગો આવે છે. વાસ મછલાંદી આવે છે અને તે ઉકરડાની કે બીજી ખાતરની જગ્યામાં થાય છે. એ પ્રસિદ્ધ છે. એને હિંદુસ્તાની અને મારવાડી લોકો કોગળાંના બેત પણ કહે છે.

અહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) કર્ણરોગ ઉપર:**—કાનફોડીનો પાલો હાથે ચોળી તેનો રસ દરરોજ ત્રણ વાર કાનમાં પાડતા જવું; એટલે કર્ણશૂળ, કાન વહેવો વગેરે વ્યાધિ સારા થાય છે. **(૨) ઢોરના કર્ણરોગ ઉપર:**—કાનફોડીના પાલાનો અંગરસ અને માખણની પરાસ, એ એકત્ર કરી કાનમા રેડવા, તથા કાનની અણીઓ અગ્નિથી તપવી, જે પ્રમાણે પડીકું બાંધે છે તે પ્રમાણે અંદર ભરેલું ઔષધ પડે નહિ એવી રીતે બાધવો. એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમા ભરેલું ઔષધ સાંજે કાઢી નાખી કાન સાફ ધોઈ પુનઃ ઔષધ ભરવું તે પ્રાતઃકાળે કાઢવું. એવી રીતે આ ઔષધ બે દિવસ ભર્યા પછી કાળી તુળસીનો પાલો અને ભાગરાનો અગરસ કાનમાં નાખી એક દિવસ વીત્યા પછી કાન છોડવો; એટલે કાન સારો થાય છે. **(૩) ટાઢીઆ તાવ ઉપર:**—ટાઢ આવવાની સંધિમા કાનફોડીનાં પાદડાંનો રસ કાનમા પાડવો. **(૪) વીંછીના વિષ ઉપર:**—કાનફોડીનો રસ જે બાજુએ વીંછી કરડયો હોય તે બાજુના કાનમાં પાડવો. **(૫) દુખતા ભાગ ઉપર:**—પાદડા વાટી ચોપડવાં એટલે તે જગ્યા લાલ થઇ દુઃખ મટી જાય છે. **(૬) બગઈ વગેરે કાનમાં ગઇ હોય તો:**—કાનફોડીનો રસ કાનમાં નાખવો. **(૭) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—કાનફોડીનો રસ ચણાના કાઢામા પાવો. **(૮) શોફોદર ઉપર:**—કાનફોડીનો રસ ૩ અથવા ૭ દિવસ ચમચાભર પાવો.

૧૦૮ કાફી (બુંદ):—અરબસ્તાન, હિંદુસ્તાન, હિંદીમહાસાગરમાંહેના બેટ અને વેસ્ટઈંડિઝ બેટામાં એ ઝાડો ઘણા થાય છે. એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. અધિક વધવાથી તે ઉખડી પડે છે. એ ઝાડોનો રંગ ઘણો લીલો હોય છે તથા ફાલે છે તે વેળાએ આ ઝાડનાં ફૂલ ધોળી ચંબેલી જેવા હોય છે અને તેની વાસ મધુર આવે છે; પરંતુ તે ઘણી વખત ટકતી નથી. ફૂલ આવ્યા પછી આઠ મહિને કાફીનાં ફળ પાકી તૈયાર થાય છે. એ ફળ લગારેક લાંબા હોય છે અને તેનો રંગ પાકવા આવે ત્યારે રાતો થાય છે. ફળ પાકે એટલે બુંદ કાઢી સૂકવે છે. અકેકા ફળમાં ઘણુંકરીને બબ્બે બુંદ હોય છે; અને અકેકા ઝાડ ઉપર શુમારે અચ્છેર ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. એને કોઈ 'કાપી' અને કોઇ 'કાવો' એમ કહે છે. આરબ અને મોગલ લોકોમાં કાપી પીવાની રીત ઘણી છે. કાપી તૈયાર કરવાની કૃતિ એવી છે કે તેને પહેલા ઘીમાં શેકી ખાંડે છે; પછી તે ચ્હા પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમાં દૂધ અને સાકર નાખી પીએ છે. કાપીનો ગુણ એવો છે કે, તે પીવાથી શરીરમાંની સુસ્તી અને આળસ જઈ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે. જાગરણ થાય તોપણ તેના યોગથી અન્નપચન થઇ કંઇ પણ ઉપદ્રવ થતો નથી. હિંદુ લોકોમા અહીં કાપી પીવાનો પરિપાઠ પડેલો છે; પરંતુ ચ્હા અને કાપી એ ગરમ હોવાથી આ ઉષ્ણ હવામાં આપણા લોકોને તે નિત્ય પીવી કદિ પણ હિતકારક થનાર નથી; એટલા માટે જરૂર પડે તો કદિ કદિ કાપીનું સેવન કરવું, પણ નિત્ય સેવન કરવું નહિ.

૧૦૯ કાયફળ:—સં૦ કટ્ફળ. મ૦કુંભા, કાયફળ. હિં૦ કાયફર. બં૦ કટફળ, કાયછાલ. ક૦ કિરૂશિવની, ઈપ્પિમારા, દક્ષાલદ, ગહુાદ. તુ૦ ડહલ. મલા૦ પિલં, આલં. ફા૦ દારશીશયાન. અ૦ ઉદુલબર્ક. લા૦ મિરિકા સાપીડા (છાલ), મિયેસ્ટિકા મેલેબેરિકા (ફળ), કારે આબોર્યાં (ઝાડ).

કાયફળના ઝાડ કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. તે પત્રાળાં કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. એના ફળ બીલાંની પેઠે ગોળ હોય છે. એમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. એની છાલના બંધ સારા થાય છે. રાતું કાયફળનું ઝાડ ઔષધમાં ઘણું ઉપયોગી છે. એની છાલને કાયફળ કહે છે.* **કાયફળ:**—તીખું, ઉષ્ણ, તુરૂં તથા ગ્રાહક છે; અને વાત, પિત્ત, જ્વર, દાહ, કફ, રક્તાતિસાર, યોનિદોષ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સાપના વિષ ઉપર:**—રાતા કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ પાશેર અને થોડો કાળી વેલનો રસ કાઢી બન્ને એકત્ર કરી તેમાં મરીની ભૂકી નાખી પાવું. ઉતાર કાળી તુળસીનો રસ પાવો. **(૨)ઉધરસ ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ મધમા એકત્ર કરી સાત દિવસ સુધી પાવો. **(૩) ભુખ ઉપર:**—કાયફળની છાલનો રસ સાકર નાખી પાવો (૪) **દમ ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલના રસમાં રાઈ વાટી પાવી. **(૫) ધાતુપરમીઆ**

* હિમાલયની તરફ આ એક મોટું ઝાડ થાય છે. ઔષધમાં બહુધા એની છાલજ વપરાય છે. જો કે તે ફળ નથી, તથાપિ તે કાયફળના નામથીજ ઓળખાય છે. એની માત્રા ૧ માસો અથવા બે માસા છે.

ઉપરઃ-કાયફળના ઝાડની છાલનો અને નાળીએરનો રસ એકત્ર કરી ૭ દિવસ સુધી પાવો. (૬) **અંગ દાઝયું હોય તો:**—રાતા કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ ઉપર ચોપડવો. **(૭) મરકી ઉપર**—કાયફળ ઘસી પાવુ. **(૮) અતિસાર ઉપરઃ**-કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૯) મસ્તકશૂળ ઉપરઃ**-કાયફળની ભૂકી નાકે સુંઘવી. **(૧૦) વ્રણશુદ્ધિને માટે**—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેથી વ્રણ ધોવો. **(૧૧) દંતરોગ ઉપર**-કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા, એટલે દંતશૂળ બંધ થઇ દાંત મજબૂત થાય છે.

૧૧૦ કારિંદાઃ—કારિંદાના વેલા હોય છે. એને 'કારાંદા' પણ કહે છે. કારિંદાના પાદડાં કિંચિત્ ગોળ હોઇ કોનાના પાંદડા કરતાં બમણા મોટા હોય છે. એનો વેલો માડ,જેટલો ઉંચો વધે છે. એની વૃદ્ધિ એટલી જલદ છે કે તે એક દિવસમાં હાથ દોઢ હાથ વધે છે. એ વેલાને દોઢ દોઢ વેંતના અંતરે ગાઠો હોય છે. ત્યાં પાદડા આવે છે. તે ગાંઠપર ફણગો ફૂટી તેના ફાટા પ્રસરે છે. તે ગાંઠની નીચેની બાજુએ અણી આવી તેને નાના કારિંદાં લાગે છે. તે વધી શુમારે કેરી જેવડા મોટાં થાય છે. વેલો સૂકાયો એટલે તેને લઇ લે છે; અને મૂળ જે જમીનમા લાગેલા હોય છે તે ખોદીને કાઢી લે છે. કારિંદામાં મીઠી અને કડવી એવી બે જાતિ છે. મીઠા કારિંદાની છાલ કાળી હોય છે અને કડવાની છાલ કુમળાપણામા ધોળી હોય છે. જૂનું થયા પછી એમાં કાઇ ફેર દેખાતો નથી. કડવા કારિંદાં કોકણમાંના રાનમાં ચોમાસામાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. મીઠાં કારિંદાં બાફીને અથવા એના બાફળા કરીને ખાય છે. એ ઉપવાસને માટે ફરાળના ઉપયોગમાં આવે છે. એની ખીર, છુંદો, ચીરીઓ વગેરે પદાર્થ કરે છે. એનો સ્વાદ સારો હોય છે. કડવાં કારિંદાં ખાવાથી ફેર (ચક્કર), ઉલટી વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે; તથાપિ ગરીબ લોક તે લાવી ખાય છે અને તેથી ઉપદ્રવ થાય નહિ તે માટે એવી રીતે કરે છે કે તેને છોલી તેની પાતળી ચીરી કરે છે અને તેને રાખ ચોળી તે પાણીમા ધોઇ, પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમાં ધોઇ તાપમાં સૂકવે છે અને પછી તેલમા તળી ખાય છે. આ તળેલી ચીરો ધોળી-શુભ્ર ધોબીએ કપડાની વાળેલ ઘડીના જેવી દેખાય છે. **ઉપયોગઃ-(૧) મુખપાક ઉપરઃ**—કારિદાનો સૂકવેલો પાલો અને કોળાની સૂકવેલી છાલનું ધૂમ્રપાન કરાવવું. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**- કારિંદાં બાફી ઉપલી છાલ કાઢી નાખી અંદરના મગજમાં ખડીસાકરની ભૂકી અને ગાયનું ઘી, એ બન્ને પદાર્થ કારિંદાંના મગજથી બમણા નાખી, તેનું પણ સારૂં મર્દન કરી નાની કેરી જેવડી ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે ગુણ આવે ત્યાંસુધી સતત ઔષધ આપવું, એટલે રોગ જતો રહી ધાતુવૃદ્ધિ થઇ શરીર પુષ્ટ થશે. **(૩) ઉપદંશ ઉપરઃ**—કડવા કારિંદાનો જમીનમાંનો પાંચ વર્ષ કરતાં અધિક દિવસનો કંદ લાવી, તે ઉપરનાં મૂળ અને કાળી છાલ છોલી નાખવી, પછી સૂકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ પ્રતિદિવસ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઈ તેમા ચાર માસા નાખવું તથા જીરાની ભૂકી ૪ ગુંજા અને ખડીસાકરની ભૂકી બે તોલા નાખી ખાવું. **(૪) પેટપીડ તથા અતિસાર ઉપરઃ**-ઉપર કહેલા કડવા કારિંદાનું ચૂર્ણ ઘીમા મેળવી ગોળી કરી આપવું. **(૫) રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—કડવું કારિંદુ બાફી છોલી બારીક વાટવું તથા તેમાં જીરાની ભૂકી અને ઝીણી ખાંડ તથા ઘી નાખી આપવું.

૧૧૧ કારિવણા-(ખડભરામી, ખડબ્રાહ્મી.):-સં૦ લઘુ-બ્રહ્મી. મ૦ કરિવણા, બ્રહ્મી, એકપાની. હિં૦ વરંભી, બ્રહ્મમાંડુકી, ચરેલી. બં૦ થુલકુડિ, થાલકુની. ક૦ ઓદેલગ. તા૦ વલ્લારી. તૈ૦ બ્રાહ્મીચેટ્ટુ. તુ૦ તિમારે. મલા૦ મુત્તલ. ફ્રા૦ જરનવ. ઈં૦ ઇંડિયનપેનિવર્ટ.

આ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે* અને તે પાણીવાળી જમીનમાં બાર મહિનાસુધી રહે છે. એને બાગમાં અને ઘેર પણ કુંડામા વાવે છે. લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાં ઉંદરના કાન પ્રમાણે હોય છે. એ પાંદડાં

* આ પ્રસર જાતિની વનસ્પતિ ઉંદરકનીને મળતી હે વાથી લેકો એને નામે ઉંદરકની વાપરે છે,પણ એ ભૂલ છે. ખડબ્રાહ્મીના સ્વરસની માત્રા ૨ માસાની છે. પ્રતિનિધિ તજ છે. એની શાંતિ સુખડ અને ગુલાબજળ.

બે આગળ પહોળાં હોય છે. આ ઝાડો કુંડામાં વાવવાથી મૂળ ફુટી તેનો ઘણોજ વિસ્તાર થાય છે. એનાં પાંદડાની ચટણી પણ કરે છે. બ્રાહ્મી પ્રમાણેજ એના ગુણ હોય છે. **ઉપયોગઃ-(૧) ભમરી (ચક્કર) આવે છે તેને માટેઃ**-લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાંનો રસ મસ્તકે ચોળવો. **(૨) નાનાં બાળકોનો શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટેઃ**—નિત્ય પ્રાતઃકાળે લઘુ બ્રાહ્મીનાં તાજાં પાંદડાં ખાવા આપવાં, એટલે જીભવાનું જડત્વ કમી થઈ વર્ણોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માંડે છે. **(૩) પિત્તાપસ્માર ઉપરઃ**—લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાંનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી ઉકાળી, ઘી સિદ્ધ કરવું અને તે સેવન કરવું. **(૪) ઉષ્ણતા અને ગરમી (લુખ લાગવી) તે ઉપરઃ**-લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી આપવો; અને ડુંટી ઉપર લઘુ બ્રાહ્મીના રસમાં કપડું ભીંજવી ગડી વાળી મૂકવું. આંખોમાં ગરમી હોય તો આ રસ તાળવે ચોપડવો. **(૫) ગરમીથી બાળકોના અંગમાં ગાંઠો થાય છે તે ઉપરઃ**-લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અને કદંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી અને શંખજીરૂં નાખી ખરલ કરી શરીરે ચોપડવું. **(૬) સોજા ઉપરઃ**—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો લેપ કરવો. **(૭) બાળકોના અતિસાર ઉપરઃ**-લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ આપવો. **(૮) બાળકોના તૃષાના આજાર ઉપરઃ**-લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી આપવો. **(૯) ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમ અપસ્માર ઉપરઃ**-લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ ૧ તોલો લઇ તેમાં કોળીંજણનું અથવા અકલગરાનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને તેટલુંજ મધ નાખી દરરોજ બે વખત આપતા જવું. એ વનસ્પતિ એ રોગ ઉપર અત્યંત પ્રશસ્ત છે. **(૧૦) શીતળાના આજાર ઉપરઃ**-લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અથવા ટાકાની ભાજીનો રસ મધમા આપવો. **(૧૧)બ્રાહ્મીઘૃતઃ**-બ્રાહ્મીનો રસ ૪ શેર, ઘી ૪ શેર, વેખંડ (ઘોડાવજ), કોષ્ઠ, શંખપુષ્પી (શંખાવળી), આ ત્રણેનું ચૂર્ણ અચ્છેર, એ બધું એકત્ર કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ સેવન કરવાથી ઉપદંશથી થયેલો સંધિવાત, વિસ્ફોટક, ગાંઠ ઇત્યાદિ રોગ વાતરક્ત, ઉન્માદ અને અપસ્માર દૂર થાય છે. સદરહુ રોગ ઉપર આ ઘીનો લેપ પણ કરવો તેથી કરી કોઢ વગેરે રોગ દૂર થાય છે અને મગજ શાંત થાય છે. **(૧૨) સ્વરભંગ ઉપરઃ-સારસ્વત ચૂર્ણઃ**-બ્રાહ્મી, ઘોડાવજ, હરડા, અરડુસી અને લીંડીપીપર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું.

૧૧૨ કારેલીઃ—સં૦ કારવલ્લી. મ૦ કારલી. કો૦ કારેતી. ક૦ હાગલકાયિ, મિડિગાયિ. તા૦ કલક્કોડિ, પાગલ. તુ૦ કંચાલા. અ૦ કિસ્સા ઉલૂહિમાર. ફા૦ કરિલાહ. હિં૦ કરેલા. બં૦ કરલા. તૈ૦ કરીલા, કાકરકાયાં. લા૦ મોમોર્ડીકાચારેંટિયા. ઇં૦ હેઅરીમોર્ડીકા.

કારેલીના વેલા હોય છે. એને જે ફળો આવે છે તેને 'કારેલા' કહે છે. કારેલા ઘણા કડવાં હોય છે. લોકો એનું શાક ઘણી પ્રીતિથી ખાય છે. કારેલાં સાધારણ રીતે વેંતભર લાંબાં હોય છે. એમાં ધોળી અને લીલી એવી બે જાતિ છે. **લઘુ કારેલાંઃ**—અતિ કડવાં, અગ્નિદીપક, લઘુ, ગરમ, શીત, ભેદક, સ્વાદુ અને પથ્યકર છે. તે અરુચિ, કફ, વાયુ, રક્તદોષ, જ્વર, કૃમિ, પિત્ત, પાંડુ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **મોટાં કારેલાંઃ**—તિખટ, કડવાં, અગ્નિદીપક, અવૃષ્ય, ભેદક, રુચિકર, ખારાં, લઘુ, વાતલ અને પિત્તનાશક છે; તથા રક્તરોગ, પાંડુ, અરુચિ, કફ, શ્વાસ, વ્રણ, કાસ, કૃમિ, કોઢરોગ, કુષ્ઠ, જ્વર, પ્રમેહ, આધ્માન અને કમળાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧)પિત્તનો વિકાર થયો હોય તોઃ**—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ આપવો. એટલે વમન થઇ પિત્ત પડશે. ઉલટી ન થાય તો એક કિંવા બે રેચ થઇ પિત્ત નાશ થાય છે. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૨) શીતપૂર્વક કફપિત્ત જ્વર ઉપરઃ**—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ જીરૂં નાખી આપવો. **(૩) રતાંધળાપણા ઉપરઃ**—કારેલીનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ઘસી તેનું સાયંકાળે અંજન કરવું; જેથી ૩ દિવસમાં ગુણ આવે છે. **(૪) પારો શરીરમાં ફટી નીકળ્યો હોય તોઃ**—કારેલીના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૫) બાળકોનું પેટ ચઢે છે તે ઉપરઃ**—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ ૧ પૈસાભાર કાઢી તેમાં થોડી હળદર નાખી પાવો; એટલે ઉલટી અને મલશુદ્ધિ થઇ પેટ સાફ થશે. **(૬)વિશૂચિકા** (કોગળીઆ)**ઉપરઃ**—કારેલીનો રસ તલના તેલ સાથે આપવો. **(૭) રક્તાર્શ ઉપરઃ**—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ અથવા ફળોનો રસ નાના ચમચાભાર કાઢી સાકરમાં આપવો. **(૮) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ**—કારેલીના પાલાનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં હીંગ ૧ પૈસાભાર નાખી આપવો.

(૯)બાળકના પેટમાંના ભાર ઉપરઃ-કારેલીનાં પાંદડાં ,અરડુસીના પાંદડા, પાકેલા નાગરવેલનાં (ખાવાનાં) પાન અને જાંબુની છાલ, એનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં વેખંડ (ઘોડાવજ) ઘસી એ સર્વ પાવું. ૭ દિવસ પથ્ય પાળવું. **(૧૦) જંતુ ઉપરઃ**-કારેલીનાં પાંદડાનો અથવા ફળનો રસ આપવો.

૧૧૩ ફાવળે—એ ઝાડ ગોમાંતક પ્રાતમાં માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચું થાય છે. તેને આમલી જેવા પાંદડા હોઈ લીલા વટાણા જેવડા જાંબલી રંગના ગોળ ફળો આવે છે. તે બાળકો ખાય છે.

૧૧૪ કાસ (કાંસડો)—સં૦ કાડેક્ષુ, કાશ. હિં૦ કાંસ. મ૦ કસઈ, કસાડ. બં૦ કેશે. ક૦ કાજલુ, ગલગિનહુલ્લુ તૈ૦ રેલુ. લા૦ કોઈકસ બારબેટા.

કાસને મરાઠીમા 'કસાડ' પણ કહે છે. કાસના બરૂના જેવા બેટા હોય છે. એનો ટટ્ટી બનાવવામા ઉપયોગ થાય છે. એને "કાસે ગવત" એમ પણ કહે છે. એના બી આકારે કરડી પ્રમાણે અને સફેદ તથા કઠણ હોય છે. **કાસઃ**—તર્પણ, શીત, ગૌલ્ય, રુચિકર, બલકારક, મધુર, વૃષ્ય, કડવો, પાકકાળે મધુર, સારક અને સ્નિગ્ધ છે; તથા પિત્ત, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, મૂત્રાશ્મરી, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી ઉપરઃ**—કાસના મૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો.

૧૧૫ કાસાળું—સં૦ કાસાલુ. મ૦ કાસાળુ, ખંબરેં. હિં૦ કાસાળુ. ક૦ બાળરક્કાસ.

કાસાળુંમા કાળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. કાસાળુંના પાદડા અને ડીંટાં અળવીના કરતાં મોટા હોય છે. **કાસાળું**:—મીઠું, પથ્યકારક, દીપક તથા રુચિપ્રદ છે;અને કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:—(૧) **કાળપુળી (પાઠુ) ઉપરઃ**—ઝાડ ઉપરના કાસાળુંના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય-મીઠું ખાવું નહિ. **(૨) ગાંઠિયો વાયુ એટલે અંગનું અકડાઇ જવું તે ઉપરઃ**-કાળા કાસાળુંના કાંદા અને બેદરીના વેલાના કાંદા, એ બંનેને એકત્ર કચરી તેની ચાર પોટલીઓ બાંધવી, અને તપાવેલા તવા ઉપર તે પોટલીઓ ગરમ કરી સોસાય તેટલો શરીરે શેક કરવો. **(૩) સંધિવાયુ ઉપરઃ**—કાળા કાસાળુંનું ડાંડું સાધારણ અગ્નિ ઉપર શેકી તેનો રસ છ માસા ગાયના દહીંમાં નાખી ગરમ કરી ૭ દિવસ પીવો. એથી કફ અને લાળ નીકળી જશે. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૪) બદ જલદી ફુટવા માટેઃ**—જંગલી કાસાળું ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેના ટપકાં કરવાં અને તે સુકાયા પછી પુનઃ તેજ જગ્યા ઉપર તેજ ઔષધનાં ટપકા કરવા. એ પ્રમાણે ત્રણચાર વાર ટપકા કરવાં, એટલે છિદ્ર થઇ દર્દ નીકળી જશે. **(૫) ઉદરરોગ ઉપરઃ**—કાળા કાસાળુંનો કાદો ૧ તોલા જેટલો પીસી કોપરાના રસમા નાખી, થોડા ચોખા નાખી બાફીને ખીર કરવી અને તે ગોળ નાખી ખાવી. આ ઔષધથી રોગ ફાટી મળમાર્ગે રેચ થઈ પડે છે. ઔષધ એક કિંવા બે દિવસ લેવું. ઉતાર ભાતની કાંજીમાં ઘી નાખી પાવું. મોઢામા ચેળ થાય તો કોકમના અથવા આબલીના પાણીના કોગળા કરવા. **(૬) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપરઃ**—કાળા કાસાળુંના ડીટા અંગારામા શેકી રસ કાઢવો અને પાંચ શેરપર્યંત નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં અધશેરપર્યંત માલકાગણીના બીઆં વાટી કાલવવાં. પછી તે સર્વ એકઠું કરી મંદ અગ્નિ ઉપર બધું પાણી બળે ત્યાંસુધી ઉકાળવું. ઉકાળવાથી ઉપર તેલ આવે છે, તે કાઢી લેવું. એ તેલ આખ અને ગળાની નસ એ જગોએ દિવસમાં બે વાર ચોળીને જીરવવું. **(૭) પાંડુરોગ ઉપરઃ**—સમૂળ કાસાળું લઇ તેનું ૬ માસા ચૂર્ણ કરી દૂધમા આપવું. **(૮) જલોદર ઉપરઃ**-કાસાળુંનો કાદો ૧ તોલો છાશમાં વાટી પાવો. **(૯) પડજીભ ઉપરઃ**—કાસાળુંનાં ડીંટાની ભસ્મ કરી લગાડવી એટલે પડજીભ ઉપર ચઢશે. **(૧૦)અનંતવાત-શિરોરોગ ઉપરઃ**—કાળા કાસાળુંના કાંદા પીસી તેની પોટલી કરવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી માથે શેક કરવો; ને છેલ્લી વારે પોટલીમાંનું ચૂર્ણ ગરમ કરી માથા ઉપર ભરી પાટો બાંધવો. **(૧૧) સર્વ પ્રકારના વાતવિકાર ઉપરઃ**—કાસાળુંનો કાદો ૧ તોલો પીસી રસ કાઢી નાળીએરનો રસ અને દૂધ એમાં ખીર કરી ખાવી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉદરરોગ નાશ પામે છે. **(૧૨)જંતુ (કૃમિ) ઉપરઃ**—કાસાળુંના કાંદાની ૨-૪ ગુંજ રાખ મધમાં અથવા પાણીમા આપવી.

૧૧૬ કાસુંદરો—સં૦ કાસમર્દ. મ૦ કાસવિંદા. હિં૦ કસોદી, કસૌંજી, અગૌથ. બં૦ કાલ-

ક સુંદા. ક૦ એલહુરી, અલવરી. તૈ૦ પેડિતાગેડુ, કસવીંદચેટ્ટુ. મલા૦ પોન્નાવીર. તુ૦ અનેટજંકુ. ઇં૦ રાઉંડ પોડેડ કેશિયા. લા૦ કેશિયાસોફેરા.

આ ઝાડો કમરપૂર ઉંચા વધે છે. આવળનાં પાદડા કરતાં એના પાંદડા બારીક હોય છે. એને પીળા ફૂલો આવે છે અને શીંગો જાડી અને લાંબી આવે છે. આ ઝાડ વાડની નજીકમાં અને બીજી ખાલી જગ્યામાં પુષ્કળ ઉગે છે. **કાસુંદરો:**—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, રુચિકર, પાચક, દીપક, કંઠશુદ્ધિકર, ગ્રાહી અને રુક્ષ છે; તથા કફ, અજીર્ણ, વાયુ, કાસ, પિત્ત, વિષ, કૃમિ અને વિષૂચીનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંદડાં**-પાકકાળે તીખા, વૃષ્ય, ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તે દમ, ઉધરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**-કાસ, શ્વાસ, અને ઊર્ધ્વવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) દાદર ઉપર:**-કાસુંદરાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં અથવા પાલાનો રસ લીંબુમા મેળવી ચોપડવો. **(૨) ઉચકી અને શ્વાસ ઉપર:**—કાસુંદરાના પાંદડાંનો કાઢો આપવો. **(૩) સોજા ઉપર:**-કાસુંદરાનો પાલો બકરીના દૂધમા વાટી લેપ કરવો. **(૪) પારાના ઉતાર ઉપર:**—કાસુંદરાના પાલાનો રસ કાઢી પાવો. **(૫) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:**-કાસુંદરાના પાંદડાનો રસ પાવો. **(૬) બગઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તો:**—કાસુંદરાનો રસ કાનમાં પાડવો. **(૭) દદ્રૂ, કિટિભ અને કુષ્ઠ ઉપર:**—કાસુંદરાના મૂળ કાજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૮) ભીલામો ઉઠે છે તે ઉપર:**-કાસુંદરાનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.×

૧૧૭ કાળા તલ—(સં૦ કૃષ્ણતિલ.) આ એક ધાન્યની જાતિ હોવાથી 'કાળા તલ' નામ આપ્યું છે અને 'ખુરાસણી' પણ કહે છે. કાળા તલનો રોપો શુમારે દોઢ બે હાથ ઉંચો વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. જે વખતે ફૂલો આવે છે તે વખતે દૂરથી એના ખેતરની શોભા ઘણી ચમત્કારિક દેખાય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એનું તેલ કાઢે છે, તે બાળવાના તથા ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે. **ઉપયોગ:-(૧) નેત્રરોગ ઉપર:**-કાળા તલનું તાજું તેલ સૂતી વખતે આંખમાં આંજવું.

૧૧૮ કાળા દાણા-સં૦ નીલપુષ્પી, કૃષ્ણબીજા. હિં૦ કાલાદાના. મ૦ કાળાદાણા. બં૦ નીલકલમી. ઇં૦ પેલબ્લુ પોમિયા. લા૦ ફારબટીસ નીલ. અ૦ હબુલનીલ.

• કાળા દાણાની વેલ થાય છે. એ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ થાય છે. એની સળીઓ અને ડાળીઓના એનાજ ઝાડને ગોળાકાર આટા પડેલા હોય છે. સળીઓ અને ડાળીઓ ગોળ હોઇ તેના ઉપર ઝુમખા આવે છે. એનાં પાદડા કપાસના પાદડાં જેવાં, ત્રણ પાંખડીઓમા ખાચાપડેલા હોય છે. એ પાદડાં વેલીને એકાંતરે આવે છે, એટલે વેલીની સળીઓની બંને બાજુએ સામસામા પાદડાં આવતાં નથી; પરંતુ એક બાજુએ એક પાન અને બીજી બાજુએ તેના ઉપરના ભાગ ઉપર બીજું પાન એમ પાંદડાં હોય છે. એને ફીક્કા કાળા રંગનાં ઘંટ(ટોકરી)ના આકારના મોટા ફૂલો આવે છે. એના ફળ નરમ હોઇ તેમાં ત્રણ ખંડ હોય છે. તેમાંથી નાનાં કાળા રંગના બીજ થાય છે. તેને કાળા દાણા (બ્લાક સીડ) એમ કહે છે. ઔષધમાં એનો ઉપયોગ થાય છે.

કાળા દાણા રેચક, સ્નિગ્ધ, સોજા અને ઉદરરોગના નાશક, તાવ કાઢનાર અને અવષ્ટંભ (મસ્તકરોગ, ઉદાવર્ત, કફ) અને મળમૂત્રાવરોધ નહિ જેવો કરનાર છે. આ સર્વ ગુણ એના રેચક ગુણનાજ અંગભૂત છે. એનો રેચ ઘણોજ જલદી લાગુ પડીને તેનાથી કોઈપણ પ્રકારનો વિકાર થવાની ધાસ્તી નથી; એટલે આની નેપાળા અથવા અંગ્રેજી જાલપના જેવી ક્રિયા થાય છે. માત્ર એમાના દોષો આ કાળા દાણામા નથી. એ ઉત્તમ રેચક હોવાથી હાલમાં સરકારી દવાખાનામાના ડૉક્ટર લોકો એનો સારો ઉપયોગ કરે છે. કાળા દાણાનાં બી ઘીમા તળી ચૂર્ણ કરી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ઉના પાણી સાથે આપવા એટલે એ જુલાબ સારા લાગે છે. ઘીમા ન તળે તોપણ ચાલે.

× કાસુંદરાનાં બીજનો રોટલો કરી તેનુ એક પડ પકવી માથે બાધવાથી ખોડો મટે છે અને એનાં આઢી પાદડાનો રસ નાના બાળકને પાવાથી સસણી જલદી શાંત થાય છે; એમ એક મહાત્માનું કહેવું છે.

કાસુંદરાના પાદડ નો રસ દુખતી આંખમાં નાખી તેનુંજ પાંદડું આંખ ઉપર બાંધવાથી માત્ર એકજ દફતે દુખતી આંખ શાન્તિ પામે છે, એ અમારૂં પોતાનુંજ અનુભવસિદ્ધ છે વેવના વેલાના પાનનો પણ દુખતી આંખ ઉપર એવોજ ગુણ ગણાય છે.

૧૧૯ કાળી ખજૂરી-આ એક કડવા લીમડાની જાતિનું ઝાડ છે. એના ઝાડ સહ્યાદ્રિપર્વત ઉપર છે. એના પાદડા એક ફુટ લંબાઇના બે ભાગવાળા હોય છે. એના ફુલ સફેદ રંગનાં અને ઉગ્રગંધી હોય છે. કાળી ખજૂરીનું ફળ ખજૂરના આકારે હોઇ ઘણું કડવું હોય છે. ઉપયોગ:-(૧) **પિત્ત પડવા માટે:**-કાળી ખજૂરી ઘસી ચાટણ આપવું. (૨) **તાવના રોગે જીભ બળતી હોય તે ઉપર તથા મુખપાક ઉપર:**—કાળી ખજૂરી ઘસી ચોપડવી. (૩) **કાનખજુરો કરડયો હોય તો:**- કાળી ખજૂરી તેલમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) **પેટશૂળ ઉપર:**-કાળી ખજૂરી ઘસી પાવી

૧૨૦ કાળીજીરી (કડવી જીરી)-સં૦ અરણ્યજીરક. મ૦ કડુકારળે (જીરે). હિં૦ કાલાજીરા, બનજીરા. ક૦ કાડજીરગે. તા૦ કટુચિરાંગં. તૈ૦ અડવીજીલાકરી. તુ૦ કાલાજીર્દરી. મલા૦ કાલાજીરાક. અ૦ કમૂનબહરી, કમૂનરૂમી. ઇ૦ પરપલ ફ્લૅબેન. લા૦ વ્હરનોનિયા અંથેલમિંટીકા.

એના છોડ શુમારે બેત્રણ હાથ સુધી ઉંચા વધે છે. એ સીધા વધે છે. એ છોડનો દાંડો કિંચિત બારીક હોય છે. એને જે જીંડવા આવે છે તેના ગુચ્છામા એ જીરૂ હોય છે. કાળીજીરી કૃમિનાશક છે. **કાળીજીરી:**- ઉષ્ણ, તુરી, તીખી ને સ્તંભક છે; અને વાયુ, કફ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**-(૧) **મધમાખીના વિષથી અંગ ઉપર ગાંઠ થઇ હોય તો:**-કાળીજીરીનો પાલો ગરમ કરી વિષવાળા અંગ ઉપર પાટો બાધવો; અગર એનોજ રસ શરીરે ચોળવો. (૨) **નળ ફુલ્યા હોય તો:**-કાળીજીરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧, એ બંને પાશેર પાણીમા રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારમા તે પાણી ગાળી લઇ ફીકરી ગરમ કરી છમકારી તે પાણી પાવું. (૩) **કમળી ઉપર:**-કાળીજીરી પૈસાભાર વાટી દરેક વખતે ઠંડા પાણી સાથે આપવી. (૪) **બાળકોની સસણી ઉપર:**-કાળીજીરી ખાઇ તેનો કોગળો થોડી હળદર નાખી કરવો ને તે પીવુ. (૫) **ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**-કાળીજીરી, જીરૂં અને કડુનો કાઢો આપવો. (૬) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**-કાળીજીરીનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) **શરીરમાં કોઈપણ ઠેકાણે વાયુપીડા અગર પેટપીડ ઉપર:**-કાળીજીરીનુ બારીક ચૂર્ણ કરી આપવું અને ઉપર પાણીનો ઘુંટડો પાવો. (૮) **ખરજવા ઉપર:**-કાળીજીરી વાસણમા ઘાલી બાળવી અને કોયલા જેવી કરવી. પછી તેલમા ખરલ કરવી અને ચોપડવી. (૯) **વાછડાંઓને ધાવણ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—કાળીજીરીના પાલાનો રસ પાશેર સુધી કાઢી, તેમા કાચકાનો ગર અને થોડી મરીની ભૂકી નાખી આપવો; અથવા કાળીજીરી ૧ તોલો લઇ કિંચિત્ ફુટી તેનો કાઢો કરવો. તેમાં કાચકાનો ગર અને ખેરની છાલ ઘસી તે પાવો (૧૦) **બાળકોને કાંટા આવે છે તે ઉપર:**— કાળીજીરી અને ખડીસાકર એનો કાઢો કરી દિવસમા બે વખત, એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૧૧) **સર્વ જ્વર ઉપર:**—માટીના વાસણમા કાળીજીરી ત્રણ માસા નાખી અગ્નિ ઉપર મૂકવું અને તપી ફુટવા લાગે એટલે તેમાં ૧૪ તોલા પાણી નાખી ઉકાળવું અને ૪ તોલા બાકી રહે ત્યાસુધી બાળી પછી થોડું મધ નાખી આપવુ.

૧૨૧ કાળીવેલ-કાળીવેલ ઘણુંકરીને વાડો ઉપર થાય છે. એના પાદડાનો આકાર કાંઇક એરંડાના પાંદડા જેવો હોય છે. એ પાદડા એરંડાના પાદડાં કરતા લાબાં હોય છે. **ઉપયોગ:**— (૧) **કર્ણમૂળ, ખોડો, સ્તનરોગ અને રતવા ઉપર:**—કાળીવેલનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) **કુરશાના વિષ ઉપર:**—કાળીવેલના કુમળા પાંદડા અને રાતા કાયફળની છાલ, એનો રસ શક્તિ પ્રમાણે આપવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે આપવું. ઉતાર-કાળી તુળસીનો અથવા રાતા અગથીઆનો રસ આપવો. વિષથી સોજો આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાળીવેલનો કાઢો કચરી બાધવો. (૩) **જુ મારવા માટે:**—કાળીવેલના પાંદડાના રસમાં કપૂર નાખી ખલ કરી તેમાં પાણી નાખી ઘુંટી તે મિશ્રણ રાત્રે સૂઇ રહેતી વેળાએ કેશમાં ચોપડવું. ઉપર કાળીવેલના પાંદડાં બાધવા અને તે ઉપર ચોગડી વસ્ત્ર બાંધવું; એટલે બીજે દિવસે સવારે જૂ મરી જાય છે.

૧૨૨ કાળો ઉમરડો (ઢેડ-ગાંડો-ઉંબર)—સં૦ કૃષ્ણ, કાક, ઉંદુબરિકા. મ૦ કાળા બોખાડા, ભુઇઉંબર. હિં૦ કઠુંબરી. બં૦ ડુમુર, યજ્ઞડુમુર. ક૦ કાડઅત્તિ, કલતિ. તૈ૦ કાકી, બાહ્યાચેટુ. તા૦ કાટ્ટાતી. તુ૦ કાટ્ટાઅર્ત્તિમારા. મલા૦ કાટ્ટત્તિ. ફા૦ અંજીરેદસ્તી. અ૦ તમબરીં. ઈ૦ ફીગ ટ્રી. લા૦ ફાઈકસહિરિપડા.

કાળા ઉંબરાનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટા થાય છે. એ ઝાડ ખોરેતીના ઝાડ જેવા હોઇ એને ફળ પણ ખોરેતીનાં ફળો પ્રમાણેજ આવે છે. ખોરેતીના પાંદડાને ખાંચો હોય છે તેવો આ પાંદડાંને હોતો નથી; અને પાદડા પણ મોટા હોઈ જરા ખરબચડા હોય છે. આ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમા પ્રસિદ્ધ છે. **કાળો ઉંબરોઃ**—શીત, કડવો, ખાટો, મલસ્તંભક, તીખો, તુરો, ગ્રાહક તથા ઇંદ્રિયપ્રસાદક છે અને ત્વગ્દોષ, કમળો, પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ધોળો કોઢ, વ્રણ, પાંડુરોગ, રક્તદોષ, સોજો, અર્શ અને ઊર્ધ્વગત દોષનો નાશ કરે છે.એના **ફળોઃ**—મીઠા,તુરા, શીતળ,વૃદ્ધિકારક, ગુરુ,ધાતુવૃદ્ધિકર,પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, મલસ્તંભક, પૌષ્ટિક, ગ્રાહક તથા વાતકારક છે; અને કફ, રક્તવિકાર, દાહ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. એની **છાલઃ**—અતિસારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ધૂતરાના વિષ ઉપરઃ**—કાળા ઉંબરાના મૂળ અને ધતુરાના ફળો ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પાવા. **(૨) શોફોદર ઉપરઃ**—કાળા ઉબરાના ફળોનો રસ ૪ પૈસાભાર જીરાની ભૂકી નાખી પાવો અને ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. **(૩) કફપ્રદર અને રક્તપ્રદર ઉપરઃ**—કાળા ઉંબરાના ફળોનો રસ કાઢી મધમા પાવો. **(૪) બદ, ગુમડું વગેરેને પકવવા માટેઃ**-કાળા ઉંબરાના લીલા ફળો લાવી બારીક વાટવાં અને એક વાસણમા નાખી તે ઉપર થોડું પાણી છાંટવું; તથા બીજા એક વાસણમા તે ફળો નાખી તેની અંદર પાણી ભરી તે વાસણ ઉપર ઢાકી સાધારણ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવું. પછી તે ફળનો ગરમ સહેવાય એટલો પાટો બદ ઉપર બાંધવો. એ પ્રમાણે બે બે ઘડીએ તાજો ગરમ ગરમ પાટો બાધતા રહેવું. એટલે બદ ત્વરિત પાકે છે. **(૫) સોજા ઉપરઃ**—કાળા ઉબરાના મૂળ ઘસી લેપ કરવો.

૧૨૩ કાંકડ (કરપટા)—સં૦ કર્કટક. મ૦ કાંકડ, કુડક. હિં૦ કાકડ, ગગેરુઆ. ક૦ વાલિગે. લા૦ ગેરુગાપિન્નાટા.

કાકડનું વૃક્ષ મોટું હોઇ તેના પાદડાં સાધારણ મોટા અને ફળ લાબા હોય છે.* કાકડનુ ફળ આમળા જેવડું દેખાય છે; પરંતુ તેમા આમળા જેવા મોટા ઠળીઆ હોતા નથી. તેમા બે ત્રણ નાના બીઆ હોય છે. આ ફળો જેઠ મહિનાના અરસામા આવે છે ને રુચિકર અને પિત્તશામક છે. એનું અથાણું સારૂં થાય છે. આ ફળો જૂનાં થવાથી ઉપયોગમા આવતા નથી. **મોટા કાંકડનાં ફળઃ**—તુરા, અગ્નિદીપક, ખાટા, શીતળ, લઘુ, ઉષ્ણ તેમજ નેત્રને હિતાવહ છે; અને રક્તપિત્ત તથા કફના કરનાર અને વાતનાશક છે. તે ફળ **પાકવાથી** શીતળ, રુચિકારક તથા જડ છે અને પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **નાના કાંકડનાં ફળ**,—ગ્રાહક, ખાટા, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ અને લઘુ છે; તથા તે પાકવાથી મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરા, વાતનાશક અને કફપિત્તકારક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) વ્રણ (ગુમડાં) ઉપરઃ**—કાકડના ઝાડની છાલ વાટી બાધવી. **(૨) આંખમાંનું ફૂલ જવા માટેઃ**—કાકડના ઝાડનો એક હાથ લંબાઇનો બારીક કકડો તોડી મોઢામા રાખી ફૂંક મારવી; અને તેમાથી જે રસ નીકળે તે ત્રણ દિવસ આખોમા નાખવો. **(૩) પ્રમેહ ઉપરઃ**—કાકડના પાલાનો રસ જીરૂ અને ખડીસાકરમાં આપવો.

૧૨૪ કાંગ (ધાન્ય)—સં૦ કંગુ. મ૦ કાગ, રાળા. હિં૦ કા-કંગના. બં૦ કાગની. ક૦ નવણી, કાગો, ગિડ. ફા૦ ગલ. લા૦ પેનિકમિલીએશિયમ. તૈ૦ પ્રેંકણુપુચેટુ.

આ ધાન્ય વરી (મોરીઆ)નોજ એક પ્રકાર છે ખરો, તથાપિ એમા પુષ્કળ તફાવત છે. વરી ઉપરની છાલ ઘણી પાતળી હોય છે અને રંગ પીળો હોય છે; પરંતુ કાગની છાલ જાડી હોય છે અને તે રાતી, પીળી, કાળી, એવા ત્રણચાર પ્રકારના રંગની હોય છે. તેનો ભાત ખીચડી ઇ૦ પદાર્થ કરે છે. તેનો લોટ કરવાને તે છડયાવગરની સારી શેકેલી જોઇએ. કાંગના રોપ બે અઢી હાથજ ઉંચા હોઇ તેને જે કણસલા આવે છે તે બાજરીનાં કણસલા પ્રમાણે લાબા અને બારીક હોય છે. કાગના પાદડા પહોળાં હોતા નથી. **કાંગઃ**—શીતળ, વાતકારક, રુક્ષ, વૃષ્ય, તુરી, ધાતુવર્ધક. સ્વાદુ, ગુરુ, ઘોડાને હિતાવહ, ભાગેલાં હાડકાંને સાધનાર, ગર્ભપાતના, અટકાવમા હિતાવહ અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. આ ધાન્ય કાળુ, લાલ, સ્વચ્છ અને પીત એ ભેદે ચાર પ્રકારનું અને ગુણોમા એક કરતાં એક અધિક છે. **અન્નદ્રવશૂળ ઉપરઃ**-કાગની ખીર ખાવી.

---

* કાંકડના પાદડા લીમડા જેવા હોય છે

૧૨૫ કાંચકી—સં૦ તોયપુષ્પી, લતાકરંજ. મ૦ સાગરગોટા, ગજગા, ગજરા. હિં૦ કટુકરંજા, કરંજવા. તા૦ કાલારકોડી. તુ૦ ગજગેકાઇ. ક૦ ગજગ, ગડ્ડુગ. તૈ૦ ગુચ્ચેપિક્કા, કચકાઇ, ગચ્ચા. ફા૦ ખાય, ઇબ્લીશ. અ૦ અક્તમક્ત. ઇં૦ બોડકનટ. લા૦ સિસાલપિનિયા બોંડુસેલા.

એ ઝાડને કાંટા હોય છે. એને નાની શીંગો આવે છે, તેમા કાચકા હોય છે. તેની છાલ ઘણી કઠિન હોય છે. અંદરનું મગજ ઔષધોના કામમા આવે છે. કાચકાં મંદદેવતામાં શેકી પછી અંદરનું મગજ કાઢી તેની આષધમાં યોજના કરવી.* **કાંચકી:**—તુરી, કડવી, ઉષ્ણ અને શોધક છે; તથા કફ, પિત્તાર્શ, શૂળ સોજો, આધ્માન, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતાર્શ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ક્ષય, સુવારોગ અને પેટશૂળ એટલે પીડ ઉપર:**—કાચકાં શેકી તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા ખાવું અથવા કાચકાનું ચૂર્ણ, લસણ, હિંગ અને સિંધવ સાથે ખાવું. **(૨) સોજા ઉપર:**—કાચકીનાં, આકડાનાં અને એરંડાના પાદડા વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમાં સોજો ઉતરશે. **(૩) ઉપદંશવ્યાધિ ઉપર:**—કાંચકીનાં પાદડાંનો રસ કાઢી, ઘી નાખી સાત દિવસ-પર્યંત સેવન કરવો. પથ્ય ઘી અને ભાત. **(૪) જંતુ (કૃમિ, કરમ) પડવા ઉપર:**—કાચકીનાં પાદડાના રસમા આંબાહળદર અને પિત્તપાપડો ઘસી પાવો, અથવા કાચકા અને હિંગ શેકી તેમાં મીઠું નાખી ઘીમા ખરલ કરી ખવરાવવું. **(૫) વાયુના ગોળા ઉપર:**—કાચકાં શેકી તેની ભૂકી કરી ગોળમાં ખાવી. **(૬) નાનાં વાછરડાંની ઠંડી અને કૃમિ ઉપર:**—કાચકાં, અજમો અને લસણ-ને એકત્ર કુટી પાણી કરી પાવું. **(૭) તાવ ઉપર:**—કાચકીનાં પાદડાનો રસ ચાર તોલાપર્યંત કાઢી તેમા હિંગ બે ગુંજાપર્યંત મેળવી પાવો. આ ઔષધ વિષમ જ્વરસિવાય બધા પ્રકારના તાવ ઉપર ત્રણ વાર પાવાથી ગુણ જણાવા લાગે છે. **(૮) આમ ઉપર:**—કાચકા અર્ધાં કાચાં શેકી ચૂર્ણ કરી, તે એક માસાભાર ચૂર્ણ સાકરમા નાખી ખાવું. **(૯) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ બને છે તે ઉપર:**—કાંચકીના પાલાનો રસ ૬ માસા અને હિંગ માસો ૧ શેકી પાણીમાં સાત દિવસ પાવું. આઠમે દિવસે ફુલાવેલું મોરથુથુ અર્ધાં ચોખાભાર છ માસા પાણીમાં નાખી પાવું, એટલે કાળા પીળા દસ્ત થઇ ગાઠ સાફ થઇ જશે **(૧૦) જીભે કાતરા થાય છે તે ઉપર:**—કાચકીના પાલાના રસમા જીરાની ભૂકી નાખી પાવી. **(૧૧) ભાર ઉપર:**—કાચકીના પાદડા, વાંસનો પાલો અને બકરીની લીંડીઓ એકત્ર કુટી ગોમૂત્રમા બાફી સહેવાતું થયા પછી તેનો પેટ ઉપર પાટો બાંધવો. **(૧૨) જ્વર (તાવ) ઉપર:**—કાચકા શેકી ચૂર્ણ કરી તે મરી સાથે ખાવું. **(૧૩) જંતુ (કૃમિ) ઉપર**—કાચકાં શેકી તેનું ચૂર્ણ ઘીમા ખાવું અને ગુદાદ્વારે ડાંગરનાં ફોતરા (ભાતનાં છાલા) ની ધૂણી દેવી, એટલે ઝાડાવાટે જંતુ પડશે.

૧૨૬ કાંજળી—આ ઝાડ ખાડીમા અથવા પાણીના ખાબોચીઆમાં થાય છે. કાંજળના ઝાડ ઘણું કરી ઇફ્રજી જેવાંજ થાય છે; પરંતુ તેટલાં ચિકટ અને બળકટ હોતા નથી. એ ફક્ત બાળવાના કામમા આવે છે. એને બકુલ વૃક્ષના ફૂલો જેવા નાના અને સુવાસિક ફૂલો આવે છે.

૧૨૭ કાંટાસરીઓ—સં૦ કુરંટક. મ૦ કોરાંટી. હિં૦ કટશરૈયા. બં૦ ઝાઁટિ. તૈ૦ ગોરેડું.

આ ફૂલઝાડ ત્રણચાર હાથ ઉંચાં વધે છે; એના સર્વાંગે કાટા હોય છે. એના ઝાડના દેખાવ ઉપરથી ધોળો,પીળો, ભૂરો અને રાતો એવા ભેદ છે. એના ફૂલોનો વાસ હોતો નથી. **ધોળો કાંટાસરી-ઓ:**—કડવો, કેશ્ય, સ્નિગ્ધ, મધુર, તીખો, ઉષ્ણ તથા દાંતોને હિતાવહ છે; એને વલિપલિત, કોઢ, વાત, રક્તદોષ, કફ, કંડુ (ખરજ), વિષ અને દારૂણાનો નાશ કરે છે. **રાતો કાંટાસરીઓ:**—કડવો, વર્ણકારક, ઉષ્ણ અને તીખો છે. એ સોજો, તાવ, વાતરોગ, કફ, રક્તવિકાર, પિત્ત, આધ્માન, શૂલ, દમ અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. **પીળો કાંટાસરીઓ:**—ઉષ્ણ, કડવો, તુરો તથા અગ્નિદીપક છે;

* કાંકચને કોઈ કોઈ કરકચ પણ કહે છે. એનું ઝાડ મધ્યમ કદનું થાય છે એક ઇંચના આશરે લાંબાં અને ગોળ પાંદડા એકબીજાની સામસામાં ઉગે છે. ડાળીઓના પાછળના ભાગ ઉપર નાના નાના વાંકા કાંટા હોય છે. ફૂલો મંજરીમા ભરપૂર પીળા રંગનાં થાય છે. તેને પાચ પાખડીઓ હોય છે. તેમા ચાર તો મધ્યમ ફીક્કા રંગની અને એક ઉપર લાલ છાટ હોય છે. વચમા પુરુષ અને સ્રીકેસર હોય છે. એના ફળ ઉપર કાંટા હોય છે. તેમાં સોપની માફક ૧ અથવા ૨ કાંકચ હોય છે. એનો ગર્ભ સફેદ અને કડવો હોય છે. એની માત્રા ૧ માસાની છે.

અને વાયુ, કફ, કંડૂ (ખરજ), સોજો, રક્તવિકાર તેમજ ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. **કાળો કાંટાસરીઓ:**—કડવો, તીખો અને વાત, કફ, સોજો, કંડૂ, શૂલ, કોઢ, વ્રણ તથા ત્વગ્દોષ (ચામડીના રોગો)-નો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકોને સળેકમ અને ઉધરસ થાય છે તે ઉપર:**-કાંટાસરીઆનાં પાંદડાનો રસ કાઢી મધમાં પાવો. **(૨) વીર્યપતન ઉપર:**—ધોળા કાંટાસરીઆના પાંદડાનો રસ જીરૂ નાખી ૭ દિવસ આપવો. **(૩) પિત્ત ઉપર:**—કાંટાસરીઆનો, કાળી તુળસીનો અને ભાગરાનો પાલો એકત્ર વાટી ગાયના દૂધમા મેળવી પાવો. **(૪) દાઢ દુખતી હોય તો તે ઉપર:**—પીળા કાંટાસરીઆનો પાલો અને અક્કલકરો એકત્ર ખાઈ દાઢનીચે રાખવો. **(૫) મોઢું આવ્યું હોય તો તે ઉપર:**—પીળા કાંટાસરીઆનો પાલો, જાંબુડીની છાલ અને આમળાંનો કાઢો કરી કોગળા કરવા. **(૬) ગર્ભધારણને માટે:**-કાંટાસરીઆનાં મૂળો ગાયના ઘીમાં ઘસી ઋતુકાળે પાવા. **(૭) દાંતમાંથી લોહી આવતું હોય તો:**—કાંટાસરીઆનો રસ અને મધ દાંતે ચોપડવું. **(૮) દંતકૃમિ ઉપર:**-કાંટાસરીઆનાં પાંદડાં ચાવવાં અને દાઢનીચે રાખવા. **(૯) વાતરોગ ઉપર:**—પીળો કાંટાસરીઓ, દેવદાર અને સુંઠ, એનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ મિશ્ર કરી તે પાવો, એટલે શરીર વાયુએ અકડાઇ ગયું હશે તો તે સારૂં થશે. **(૧૦) સોજા ઉપર:**—કાંટાસરીઆના પાલા-નો રસ ચોપડવો. **(૧૧) વીંછીના દંશ ઉપર:**—કાંટાસરીઆના પાલાનો રસ દંશની વિષમ બાજુના કાનમા પાડવો. **(૧૨) સુવારોગ ઉપર:**—કાંટાસરીઆનો કાઢો કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો અથવા કાંટાસરીઆનાં મૂળ ચાવી ખાવાં કિંવા એનો કાઢો કરી રાતભર રાખી તે સવારે પીવો.

૧૨૮ કાંટી(કાંટાવાળા) ગોખરૂ-સં૦ વનશૃંગાટક. મ૦ સરાટે, ધાકટે ગોખરૂ. હિં૦ છોટેગોખરૂ. ક૦ નેગ્ગિલુ. તૈ૦ ચિરિપાલેરૂ. તા૦ નેરંજીલ. તુ૦ નેગ્ગિલુમુલ્લુ. મલા૦ નેરિનિલ. ફા૦ તુરેંખારખસ્ક. અ૦ બક્લતલ ખારખસ્ક. લા૦ ટ્રિબ્યુલસટેરેસ્ટ્રિસ.

આ એક ગોખરૂની જાતિ છે. એના વેલા થાય છે. એ વેલાના પાંદડા બારીક હોય છે. એ પાંદડાનું શાક થાય છે. આ વેલા કાળી જમીનમાં થાય છે. ચોમાસામા તે પુષ્કળ થાય છે આ ગોખરૂને ઘણા કાંટા હોય છે. તે સૂકાય એટલે વગડામાં જવાને માણસોને ઘણી અડચણ પડે છે. બોડા ગોખરૂને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એના ગુણ બોડા ગોખરૂ જેવાજ છે.+ ઉપયોગ:—(૧) **ભ્રમપિત્ત ઉપર:**-ગોખરૂનો અને કોઠીના પાલાનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના તાજા દૂધમા પાવો. **(૨) ગર્ભિણીની ધૂપણી ઉપર:**—ગોખરૂનું ચૂર્ણ ૬ માસા ખડીસાકર અને ઘીમાં લેવું. **(૩) શરીરમાં થયેલી ગરમી ઉપર:**—ગોખરૂ સાધારણ ખાંડવા તથા તેમા ખડકમાં ઉત્પન્ન થનારી ગળોનો કંદ ૭ માસા નાખવો; અને ૪૦ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાંશ બાકી રાખી કાઢો કરી તે પ્રાતઃકાળે પાવો; તથા તેજ આપધો શિલક રાખી તેમાં એક તોલો સાકર નાખી સાયંકાળે પૂર્વવત્ અષ્ટમાશ કાઢો કરી પાવો અને ચાદીઓ ઉપર કપૂરભેંડી અથવા પારસ પીપળાના મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરતા જવું. આ પ્રમાણે ૪૨ દિવસ અને જરૂર જણાય તો વધારે દિવસ એ ઔષધ આપવું. પથ્ય પાળવું. **(૪) ગરમીનો આજાર શરીરમાં જામ્યાથી શરીરપર ઢીમણાં ઉઠે છે તે ઉપર:**-ગોખરૂ તોલો ૧, કંકોળ ૦। તોલો અને સાકર ૧ તોલો એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે સતત સેવન કરવો. **(૫) તંતુપ્રમેહ, ધાતુસ્થાનની કડકી, ધાતુવિકાર, પ્રદર, અને બાળકના પેટમાં શીતળા તથા ગોવરૂં એની ચોટ બેસેં છે તે ઉપર:**—ગોખરૂ ઘીમા તળવાં તથા તેની ભૂકી કરી રાખવી. દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ૧ તોલો ગાયનું ઘી લઇ તેમાં અર્ધો તોલો ગોખરૂ-ની ભૂકી અને અર્ધો તોલો ખાડ કિંવા સાકર નાખી ૨૧ દિવસ સેવન કરવું. બાળકને ઉપલા મિશ્રણની સોપારી જેવડી ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક વખત આપવી. **(૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ગોખરૂનો છોડ મૂળસુદ્ધા ઉપાડી અષ્ટમાશ કાઢો કરી સાકર અને મધ નાખી પાવો. **(૭) મૂતર-**

+ કાંટીગોખરૂના જમીન ઉપર છાતલાં થાય છે. પાંદડાં ચણા જેવાં પણ કાંઈક મોટા અને ફૂલ પીળાં હોય છે. અમારા ગામડામા એ પુષ્કળ થાય છે. જો કે શાલીગ્રામજી એને છ કાંટા બતાવે છે, પણ એને ત્રણ ખુણા હોય છે, તેમાં બે ઉપર એકેક કાંટો હોય છે. ત્રીજા ઉપર નહિ જેવોજ હોય છે.

ખડા (પથરી) ઉપર:—ગોખરનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી મેંઢીના દૂધમાં સાત દિવસ આપવું.

૧૨૯ કાંટેરી ડાંભા—વગડામા એક પ્રકારનો ધોળો કાંટેરી ડાભો થાય છે. તે પાંચ છ મહિના રહે છે. એનું ઝાડ અડધું માથોડું ઉંચું હોઇ તેના ઉપર કાંટા હોય છે. એનું શાક કરે છે; પરંતુ તેનો સ્વાદ કાંઇક કમી હોય છે.

૧૩૦ કાંડવેલ—સં૦ કાંડીર. મ૦ હિં૦ કાંડવેલ. બં૦ હાડભાંગા. ક૦ મણીગુરબળી, સાકુબળી, મંગરબળી. તૈ૦ નાલ્લેર. તા૦ આરૂગણી, સાકુવેરૂ. મલા૦ ચણારંપલંડા. ગો૦ સાંડાબળી.લા૦ વિટિસ્‌કોંડેગ્યુલારિસ.

કાંડવેલ એ થુરીઆ જેવી હોય છે અને તેના કરતા ઘણી બારીક હોય છે. એની વેલ હોય છે. એને નાના નાના પેરીઆ હોય છે. કાંડવેલમાં ત્રિધારી કાંડવેલ, ચોધારી કાંડવેલ, એવી જાતો છે. કાડવેલનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. ત્રિધારી કાંડવેલને 'હાડસંધિ' કહે છે. તેનું વર્ણન 'હાડસંધિ' એ શબ્દમાં આપેલું છે. **કાંડવેલ સાધારણ:**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, સારક અને પિત્તલ છે; તથા કફ, ગુલ્મ, લૂતા,દુષ્ટવ્રણ, પ્લીહા, ઉદર, અગ્નિમાંદ્ય, શૂળ, વાયુ અને મલસ્તંભનો નાશ કરે છે. **ચોધારી કાંડવેલ:**—ભૂતોપદ્રવ તથા શૂળનો નાશ કરે છે; અને ઉષ્ણ, આધ્માન વાયુ, તિમિર, વાતરક્ત, અપસ્માર તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **શરીરમાં જામેલી અથવા સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:**—કાંડવેલ ભરસાળમાં શેકી, પીલી, બે તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી રસ કાઢવો; તેમાં એટલુંજ ગાયનું ઘી નાખી સાત દિવસ સુધી એક વખત અથવા બે વખત આપવો. પથ્ય મોળું ખાવું. એથી ચાંદી, કાત્રા, સ્રાવ ઇત્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે. **સ્ત્રીઓના રજેદોષ ઉપર:**—કાડવેલ ભરસાળમા શેકી ૨ તોલા રસ કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી તથા ગોપીચંદનની ભૂકી એક તોલો અને ખડીસાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી આપવું.

૧૩૧ કાંડોળી—કાડોળીને "સારઢોળ" પણ કહે છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. કાંડોળીના ઝાડનો રંગ ધોળો સફેદ હોય છે. કાંડોળીનાં પાંદડા મોટાં હોય છે. એનાં ફૂલો લાલ હોય છે. એ ઝાડને આંબા પ્રમાણે વસંત ઋતુમાં મોર આવી ફળો આવે છે. એ વખતે જૂનાં પાંદડાં સર્વ ખરી પડેલાં હોય છે. ફળનો આકાર બદામ જેવો હોય છે. એ પોચાં હોય છે. આ પાકેલાં ફળ ગળચટાં લાગે છે, એટલે તેને કોઇ કોઇ ખાય છે. જંગલી લોકો એ ફળમાંની દાળની ઢીલી દાળ કરી ખાય છે. એની ડાળીઓ મોગલાઇ એરંડા જેવી પોચી હોય છે. કાંડોળીના મૂળોનો રંગ લાલ હોય છે. આ મૂળો ટુંડાં છે. કાંડોળીના ઝાડને સફેદ ગુંદ આવે છે. તે ઉપયોગી છે. તેને 'કથલ્યા ગોંદ' કહે છે. આ ઝાડ ઇમારતના ઉપયોગનું નથી. એની છાલ ઉપર રમુજમાટે કોઇ કોઈ લખે છે અને એ છાલ ઉપર કંઇક મંત્ર લખી આગપેણુ જવા માટે ગળે બાધે છે. કાડોળીના ઝાડ કુટી તેમાંથી રેસા કાઢે છે. ઉપયોગ—(૧) **નાના બાળકને તથા મોટા માણસને મુબારકી થાય તો તે ઉપર:**—કાડોળીનાં મૂળ, પાડેરવાનાં મૂળ, હેદુનાં મૂળ અને ઉંબરાનાં મૂળ, એ સર્વને ઘસી તે આપવા. (૨) **અતિસાર ઉપર:**—કાડોળીની છાલ ઘસી આપવી. (૩) **પરમો અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—કાંડોળીની છાલનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે સાકર નાખી આપવો; અથવા કાંડોળીનાં મૂળ ઘસી ખડીસાકર નાખી પાવાં.કાડોળીનો ગુંદ પણ ધાતુવિકાર ઉપર આપવો. (૪) **ગરમી, પ્રમેહ અને સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—કથલા ગુંદર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખડીસાકર નાખી આપવો. (૫) **શીણ અને વાયુ ઉપર:**—કાંડોળીની છાલ પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી તેવડે સ્નાન કરવું.

૧૩૨ કાંસકી (પેટારી)—સં૦ અતિબલા. મ૦ મુદ્રિકા, ચક્રભેંડી, કાસલી. કો૦ ચુર્ચે, ચોંચે. વ૦ કકઇ. હિં૦ કંગઇ. બં૦ પીતવેડેલા. ક૦ મુલ્લુદુરુવે, હાઉમેકકે. ઈં૦ ઇંડિયન મેલો. લા૦ એબ્યુટિલન્ ઇંડીકમ્.

આ ઝાડ **"મુદ્રિકાનું ઝાડ" "ચુંચા" "મુદ્રાવળ" "મદની ચક્રભેંડી"** એ વગેરે બીજાં નામે પણ ઓળખાય છે. એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથપર્યંત ઉચાં વધે છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં, કિંચિત્ દોઢ પડતી પહોળાઇવાળાં અને અણીઓ ચીંચોળાઇ ગયેલી તથા એક આંગળ પહોળાઇ અને ચાર આંગળની લંબાઇવાળાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર પાંદડાંનાં ડીંટાં પાસે ફળ આવે છે. એ નાની સોપારી જેવડાં હોય છે.એનો આકાર મુદ્રાકૃતિ હોય છે.નાનાં બાળકો એ ફળની વીંટીઓ

પહેરે છે. એ ફળ લીલા હોય છે ત્યારે ચીકણાં હોય છે. એ ફળના બીઆં બળદાણાનાં બીઆં પ્રમાણે લીલાં હોય છે ત્યારે મીઠા લાગે છે. આ બીઆનો પણ **બળબીજ** પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે. મુદ્રિકાના ઝાડની જાતનું "**ફૂટાકડી**" કરીને વેંતભર ઉંચાઈનું કોકણ પ્રાતમાં નદીકિનારે થનારૂં એક ઝાડ છે. એને રાતા રંગની મુદ્રિકા આવે છે. બાળકો એ ફળને નળકંડમાં નાખી ફટાકા પ્રમાણે અવાજ કરે છે. પેટારીનું એક જંગલી ઝાડ છે, તે આથી જૂદું પડે છે. પેટારીના ગુણ બળદાણા જેવા છે. ઉપયોગઃ-(૧) **સર્પદંશ** ઉપરઃ-પેટારીના મૂળીઆ ચાવી ખાવા કિંવા પાદડાનો રસ કાઢી પીવો. (૨) **ગર્ભપાત ન થવા માટેઃ**—પેટારીના મૂળીઆ કુંવારી છોકરીએ કાંતેલા સુતરના સમાન દોરડા લઈ તેમા ગાઢી કંમરે બાધવા. (૩) **મૂત્રદાહ બંધ કરવા માટે:**—પેટારીનાં મૂળીઆનો ફાટ કરી આપવો, એટલે કે તે મૂળીઆ ૧૬ તોલા પાણીમા સારા ઉકાળી તે પાણી આઠ તોલાપર્યંત આપવું. (૪) **પ્રદર** ઉપરઃ-પેટારીના મૂળીઆં પાણીમાં વાટી સાકર નાખી પાવા અથવા પેટારીનાં પાદડાનો રસ નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૫) **શૈત્ય, કંપ અને દાહયુક્ત એવા વિષમજ્વર** ઉપરઃ-પેટારીનાં મૂળીઆ અને સુંઠનો કાઢો બે અથવા ત્રણ દિવસ આપવો.

૧૩૩ **કિરમાણી અજમો**—(સં૦ ચૌર) આને ચાર અજમો પણ કહે છે. આ પર્શિયા દેશમાં થાય છે. આ બીજ અરબસ્તાન અને પર્શિયા દેશમાંથી હિંદુસ્તાનમા આવે છે. એ કડવાશ પડતાં હોય છે. આ અજમામાથી શોધી કાઢેલું એક સત્ત્વ છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તેનું "સૅંટોનાઇન" એવું નામ છે. એ એક રશિયન વૈદ્યે સને ૧૮૩૦ ની સાલમાં શોધી કાઢેલું છે. એ સત્વ ૧-૨ કે ૩ રતિ સુધી કૃમિ (કરમ) ઉપર સાકરમા રાત્રે અપાય છે; અને સવારે સુંઠનો કાઢો અથવા એરંડતેલ આપવું જોઇએ. સુંઠનો કાઢો આપ્યો ન હોય તો આ ઔષધનો પ્રભાવ કાંઈ પણ નજરે આવતો નથી. એ ઉપરથી આ આષધ લૂલુ છે એમ કહેવાય છે; કારણ સુંઠ એ એવી નથી કે આ ઔષધ લંગડા જેવું થાય. હાલ આ ઔષધનો હિંદુસ્તાનમાં ઘણોજ વપરાશ છે; પરંતુ એના માથે મારનાર અહીં પુષ્કળ ઔષધો છે; એમ શોધવાથી સમજ પડે છે. આપણે અહીં આ જાતિના ઝાડ જેને સાષ્ટી પ્રાંતમાં "મારએટી" અથવા "સુરબંદ" કહેવાય છે તે છે. એનું વર્ણન આગળ આવશે. **કિરમાણી અજમોઃ**—કડવો, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય અને લઘુ છે. એ ત્રિદોષ, અજીર્ણ, કૃમિ, શૂળ અને આમનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો અજમા પ્રમાણે છે. ઉપયોગ:-(૧) **કૃમિરોગ** ઉપરઃ—કિરમાણી અજમો પ્રાત.કાળે ઠંડા પાણીમા આપવો અથવા પાનબીડીમા ખાવો; એટલે કૃમિરોગ (જંતુવિકાર) દૂર થાય છે.

૧૩૪ **કિંજળી**—કિંજળીનુ ઝાડ મોટું થાય છે. એના પાંદડાં લાબા હોય છે. કિંજળીનું લાકડું ઇમારતી કામમા સારૂ ઉપયોગી છે. જાદુ-ટપકા વગેરે ચાલે નહિ માટે કિંજળીની લાકડી કોઇ કોઈ પાસે રાખે છે, એને કિંડળ પણ કહે છે. ઉપયોગ:-(૧) **અફીણ** ઉપરઃ-કિંજળીના પાદડાનો રસ પાવો. (૨) **પટકી (કૉલેરા)** ઉપર:—કિંજળીનાં પાદડાનો રસ આશરે પાશેરપર્યંત પાવો. (૩) **કર્ણમૂળ** ઉપર:—કિંજળીના પાદડાના રસમાં ભેંસનું ઘી નાખી અને તેમાં સિંધાલુણ ઘસી પ્રતિદિવસ ચાર પાંચ વાર કાનમા પાડવું. (૪) **કર્ણસ્રાવ** ઉપર:—કિંજળીના કુમળા તોરાનો અને છાલનો રસ એકત્ર કરી કાનમા પાડવો. (૫) **વિસર્પ અને વિસ્ફોટક રોગ** ઉપર:-કિંજળીની છાલનો રસ કાઢી તેમાં કુમળી પ્રો તથા ચોખા વાટી તેનો લેપ કરવો.

૧૩૫ **કીડામારી**—મ૦ ગિધાન, ગંધન, ગંધક હિં૦ કીડામારી. ક૦ કરિગિડ કત્તગિરી, તૈ૦ ગાડિદેગાડાપારા. તા૦ અડુટિન્નાપાલાઇ. મલા૦ અડુટિન્નપાલી. ઇં૦ બ્રેક્ટિએટેડ. લા૦ એરિસ્ટોલોચિયા બ્રેક્ટીટા.

આ વનસ્પતિ વર્ષાયુ છે. એને મરાઠીમાં 'ગંધાટી' કહે છે. એના વેલા હોય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા એ નદીના કિનારાપર કાળી જમીનમા શ્રાવણ માસમાં ઉગે છે. એના પાદડાંનો રસ ઘણો કડવો અને ઉગ્ર છે. ઉપયોગ:-(૧) **જનાવરોની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે** ઉપર:-કીડામારીનો રસ અથવા પાલો વાટી ક્ષત ઉપર ચોપડવો, એટલે કીડા મરે છે. (૨) **દાદર** ઉપર:—કીડામારીનાં પાંદડાંનો રસ એરંડતેલમાં મેળવી ચોપડવો. (૩) **પેટપીડ** ઉપર:—એનાં બે પાંદડાં પાણીમાં મસળી પાવાં. (૪) **નાનાં બાળકોના મળ સાફ થવા માટે:**—એના પાંદડાં ડુંટીએ બાંધવા. (૫) **શીત-**

જવર અને સતત જવર ઉપર:—એનાં પાંદડાંનો રસ શરીરે ચોળવો, એટલે તાવ તત્કાળ જાય છે અથવા તેનો કિંચિત્ રસ સેવન કરવાથી પણ જાય છે. **(૬) કૃમિ ઉપર:**—કીડામારીનો રસ કાઢી પાવો; અથવા બીઆંના ચૂર્ણની ફાકી આપવી. **(૭) સોજા ઉપર:**—કીડામારી, સમુદ્રફળ, માલકાંકણી અને મરી, એ વાટી લેપ કરવો.

૧૩૬ કુકરપાડાનો વેલો (કુકડવેલ)—સં૦ દેવદાલી. મ૦ દેવડાગરી, કાટેઈંદ્રાવણ. હિં૦ સોનૈયા, બંદાલ, ઘઘરવેલ, બિદાલી. બં૦ દેયાતાડા. ઈં૦ બ્રિસ્ટલીલ્યુફા. લા૦ લ્યુફાએકીનેટા. ક૦ દેવડાળી, દેવડંગર. તૈ૦ ડાતરગંડી.

કુકરપાડાના વેલા હોય છે. એ વેલાના પાદડા કંકોડીના પાદડા જેવા હોય છે. ઘણાં વર્ષોના જૂના વેલાની જમીનમા ગાઠ બનેલી હોય છે. કુકરપાડાના ફળનો આકાર કંકોડાના જેવો હોય છે અને તે ઉપર તેવાજ કાટા હોય છે. એ ફળો સૂકવી ભાગવાથી અંદરથી બીઆ વગેરે નીકળી જઇ જાળી જેવી રેષાઓ નીકળે છે. એ ઘણીજ કડવી હોય છે. મરાઠીમા કુકરપાડાને 'કાંટેઇંદ્રવણ' પણ કહે છે.+

કુકરપાડાનો વેલો—કાતિકારક, ઉષ્ણ, કટુ, તીખો તથા તીક્ષ્ણ છે; અને પાંડુ, કફ, દમ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, કમળો, કૃમિ, હેડકી, તાવ, સોજો, વિષદોષ, ભૂતબાધા, અરુચિ તથા ઉંદરનું વિષ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—સારક, કડવાં અને ગુલ્મ, કૃમિ, કફ, શૂળ, અર્શ તથા કમળો, એનાં નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—કુકરપાડો પાણીમાં વાટી તે પાણી ગાળી તે રસ, વિષનું જોર તથા પીનારની શક્તિ જોઈ પાવો. ઉતાર ઘી. આ ઔષધ જૂદી જૂદી જાતિના સર્પના વિષ ઉપર પણ ચાલે છે. **બીજો પ્રકાર:**—સુકાએલા ફળની રેષાઓ એક ગુંજાથી બે ગુંજાપર્યંત પાણીમાં મેળવી તે પાણી બે તોલાપર્યંત પાવું. ઉતાર ઘી. **(૨) કમળીના રોગ ઉપર:**—કુકરપાડાના વેલાનો રસ નાકમા પાડવો; અથવા કુકરપાડાનું ચૂર્ણ ૧ ચોખાભાર લઈ નાકે સુંઘવું, એટલે નાકમાથી પીળો સ્રાવ થઇ બે પહોરમાં કમળીનો રોગ ઉતરશે. **(૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**-કુકરપાડાના બીજ અને ગોળ, એ પીલુડીના રસમા વાટી ગુદા ઉપર લેપ કરવો; એટલે સણકા તત્કાળ બંધ થાય છે. **(૪) ગંડમાલા ઉપર:**—કુકરપાડાના બીજ વાટી તેનું એક ટીપું અને માણસના મૂત્રનાં ચાર ટીપા એકત્ર કરી કાનમાં પાડવાં. **(૫) મધુરા ઉપર:**—કુકરપાડાની જાળ પાણીમા મસળી તે પાણી શરીરે ચોપડવું. **(૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સિંધવ અને કુકરપાડાનાં બીજ કાજીમાં વાટી મસા ઉપર લેપ કરવો; અથવા કુકરપાડાના કાઢાથી ગુદાપ્રક્ષાલન કરવું અને ચૂર્ણ કરી ધૂણી આપવી; કિંવા કુકરપાડાનો હિમ કરી પીવાથી તેને ગુદાકુર થશેજ નહિ. **(૭) રાત્રીના તાવ ઉપર:**—કુકરપાડાનાં મૂળ કાને બાધવાં. **(૮) પાંડુરોગ ઉપર:**—કુકરપાડાના પંચાગનું ચૂર્ણ દૂધમા અથવા પાણીમાં ચાર માસા આપવું, એટલે એક મહિનામાં પાડુરોગનો નાશ થશે.

૧૩૭ કુબી—(સં૦ પેલી.)એ ભાજી યૂરોપિયન લોકોએ યૂરોપથી આ દેશમા આણેલી છે.એ પહેલાં અહીંના લોકોને આ શાકની માહિતી નહોતી એમ કહે છે. કુબીમાં ત્રણ ચાર જાતિ છે. જેને ગઠ્ઠા થાય છે, તે ઉત્તમ હોય છે. આ ભાજી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. **કોબી** કે **કુબી:**—જેને કંદ થાય છે તે—મધુર, રુક્ષ સ્વચ્છ, શીતળ, ભેદક, ગ્રાહક, રુચિકર તથા ગુરુ છે; અને પિત્ત, કફ તેમજ વાયુનો નાશ કરે છે. એના કંદના પણ તેજ ગુણો છે. **કુબી** જેનાં પાદડાંનો ગઠ્ઠો થાય છે તે-મધુર, વૃષ્ય, પાકકાળે તીખી, કડવી, ગ્રાહક, શીતળ, લઘુ, પાચક, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય અને વાતકર છે;તથા કફ, પિત્ત, જ્વર, પ્રમેહ, કોઢ, ઉધરસ, રક્તદોષ અને પિત્તજન્ય ભ્રમનો નાશ કરે છે.

૧૩૮ કુબો—સં૦ દ્રોણપુષ્પી. મ૦ તુંબા, ગોમા. કો૦ શેતવડ, શેતકુંભા, તુંબા. હિ૦ ગૂમા ગુમા, દણહલી. બં૦ પલઘયા. ક૦ તા૦ તુ૦ તુંબે. મ૦ તુપા. તૈ૦ ગયસચેટ્ટુ, ગલુગતુમ્મિ. લા૦ લ્યુકાસ્ સિફ્લોટમ્.

+ હિંદુસ્તાની વૈદ્યો આ ફળ અત્યંત કડવાં હોવાથી કેટલીક ઔષધિના ક્વાથમાં નાખે છે. ઘોડાના શરીરમાં જો કૃમિ પડયા હોય તો બીજા મશાલાની સાથે તેને આ ફળ ખવરાવે છે. આની તુરીઆના જેવી નસોવાળાં ફળોની બીજી બે ત્રણ જાતો થાય છે; એના ફળમાં પાણી ભરી રાખી તેનો રેચ લે છે, તે ભયંકર છે; પરંતુ એ રેચ ઉધરસને શાંત પાડે છે.

આ ઝાડ નાનાં હોઇ શુમારે બે હાથ ઉંચા વધે છે. એનાં પાંદડા બારીક અને લાબાં હોય છે. એનાં ફૂલો બારીક ધોળા રંગનાં હોય છે અને તે શિવને ચઢાવે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમા અને જૂના ખંડેરોમાં પણ ઉગે છે. ગુણમાએ ઉષ્ણુ અને વાયુ ઉપર અકસીર છે. કુબો:—રુચિકર, તીખો, ભેદક, પથ્યકર, મીઠો, સારક, રુક્ષ, ગુરુ, ખારો તથા વાતપિત્તકર છે, અને વાત, કફ અગ્નિમાદ્ય, સોજો, કમળો, તમકશ્વાસ, કૃમિ તથા શળનો નાશ કરે છે. એના **પાંદડાં**:-સ્વાદુ, રુક્ષ, પિત્તલ, ગુરુ, ભેદક તથા તીખા છે. એ કમળો, મેહ તાવ અને સોજાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:-(૧) **વિષમજ્વર ઉપર**:—કુબાનાં પાદડાના રસમા મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૨) **પેટપીઃ અને નળ ફુલે તે ઉપર**:–કુબાનાં પાંદડાનો અંગરસ ખારેકમા નાખી પાવો. (૩) **વારએ અતિશય જોર કર્યું હોય તો**:–કુબાનો અંગરસ મધ નાખી શકિત પ્રમાણે છ માસાથી ૧ તોલા સુધી પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૪) **બાળકોના કફ-વિકાર ઉપર**:—કુબાનો રસ ત્રણ માસા, ફુલાવેલા તેલીઆ ટંકણખારની ભૂકી બે ગુંજાભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખરલ કરી ચાટણ કરી આપવું. (૫) **ચોથીઆ તાવ ઉપર**:--કુબાના રસનું અંજન કરવું. (૬) **કમળીના રોગ ઉપર**:—કુબાના રસનું કિંવા કુબાના રસમા હિંગ ઘસી તેનું અંજન કરવું. (૭) **સોજા ઉપર**:—કુબો અને કડવો લીમડો એના પાદડા ઉકાળી બાફ આપવી, એટલે પરસેવો વળી સોજો ઉતરે છે. (૮) **આધાશીશી ઉપર**:—કુબાનો રસ નાકમા પાડવો.

૧૩૯ કુરકુલા—કુરકુલા ઉકરડામા અને ભીની જમીનમા થનાર રોપો છે. એની આકૃતિ અળવી જેવી છે. એની ઉંચાઈ વેંત કરતા વધારે થતી નથી. એના પાંદડા કારિંદાના પાંદડા જેવાં હોઇ ગોળ અને ઘણા નાના હોય છે. કુરકુલાનું એકજ પાદડુ ઉપર આવે છે, એટલે તેને ડીંટાંસુદ્ધા તોડી કાઢે છે. એનું શાક અળવી જેવું પરંતુ સ્વાદવગરનું થાય છે. એમા ચણાની દાળ નાખવી જોઇએ.

૧૪૦ કુવા—આ વૃક્ષો સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાથી ઘણી છાયા મળતી નથી; કારણ એ ૫૦–૬૦ હાથ ઉંચું વધે છે અને ૨ થી ૨॥ હાથ પહોળું હોય છે; તથા ઉપરના ભાગમા પણ ઘણું વિસ્તારવાળું નથી હોતું. એ વૃક્ષનું લાકડું કઠિન અને સીધુ હોય છે. એ માટે તેની ડોલકાઠી કરે છે. ગોમાતક અને કર્નાટકમા એને 'કુવા' કહે છે. એને નાગની ફણી જેવાં રાતાં ફૂલો આવે છે, તેથી એને 'નાગણિનું વૃક્ષ' એમ પણ કહે છે. એનું ફળ ફોડવાથી તેનો વિલક્ષણ વાસ આવે છે; તથા તેમાં બે કાળાં બી હોય છે. એની અંદરનો ગર્ભ બાળકો ખાય છે. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમા આવે છે.

૧૪૧ કુળઇ—(સં૦ સુષવી. મ૦ ફોડણી) જેઠ મહિનાની આખરે જ્યારે એકાદ વરસાદ પડે છે ત્યારે આ ભાજી રાનમાં જ્યા ત્યાં ઉગી નીકળે છે. રાતી માટીની જમીનમાં અને ડુંગરાળ પ્રદેશમા એ પુષ્કળ થાય છે. એ ભાજીના કાદા ધોળા હોઇ તે જમીનમા હોય છે. એ ભાજી કેવળ લીલોતરી જેવી છે. કુળઇની કુમળી ભાજી માત્ર ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે. એને ઝીણા ધોળા ફૂલ આવે છે. એ ભાજી સ્વાદે સારી છે. તેને બાફીને અથવા પહેલા મીઠુ લગાવી ખૂબ મસળી પાણી કાઢી નાખીને પછી વઘારે છે. **કુળઇ**:—શીતળ, સ્વાદુ, વાતકર, કફકર અને ગુરુ છે.+

૧૪૨ કુંદ (કાગડો)—સં૦ બં૦ મ૦ કુંદ. કો૦ કુંદકાગડો. ક૦ સુરાગિ. તૈ૦ મોલ્લ. હિં૦ કુંદેકા વૃક્ષ, કુંદેકા ફૂલ.

કુંદના વેલા હોય છે. એ વેલા ચંબેલીના વેલા જેવા થાય છે. એને આસો-કારતક માસમા ફૂલ આવવા માંડે છે. આ ફૂલ રાનમોગરી પ્રમાણે હોય છે. એ કાઇક લાબા હોય છે. એને ચૈત્રવૈશાખમાં ઘણો ભર આવે છે. એનો ઘણોજ વાસ આવે છે; પરંતુ તે સહેજ ઉગ્ર હોય છે.

૧૪૩ કુંવાડીઓ—સં૦ ચક્રમર્દ. મ૦ તરોટા, ટાળકા. હિં૦ પવાડ—ર, ચકવડ. બં૦ એડાંચી, ચાકુંદા, ચાટકાટા. ક૦ ટકરીકે, હુંસલગિતગચે. તૈ૦ તાંટ્યમુ, તગિરિસ. તા૦ તગરે, વિંદુ. તુ૦ તજંકુ. મલા૦ તકર. ગો૦ તેકિલો. ફા૦ સંજીસવોયા. ઈં૦ ઓવલલીન્ડ કેસ્યા. લા૦ કેસ્યાટોરા.

+ વગડાઉ લોકો આ કુળઈને "કણઝરા" ના નામથી ઓળખતા હોવાનું બેધડક રીતે જાહેર કરે છે; પરંતુ એને યોગ્ય બીજી કશી બાબતો નિઘંટમાથી મળી આવી નથી. પદેજીએ કણઝરો નિ. નં. ૧૭૩ બીજો બતાવ્યો છે. તેમજ સં૦ સુષવી એ કલોંજી જીરાનું નામ પણ દેખાય છે.

જંગલી શાકમાં કુંવાડીઓ એ જગત્પ્રસિદ્ધ છે. વરસાદ પડ્યાને પંદર દિવસ થતાંજ કુંવાડીઓ શાક કરવાના કામમા આવે છે. એ ઝાડ શુમારે કંમરપૂર ઉંચા વધે છે. એને પીળા રંગના ફૂલો આવી બારીક શીંગો આવે છે. એ શીંગોમાં મેથીના જેવાં બીઆ આવે છે. ગરીબ લોક કુંવાડીઆની ભાજી ઉપરજ કેટલાક દિવસ કાઢે છે. **કુંવાડીઓ:**—મીઠો, રુક્ષ, લઘુ, કડવો, શીતળ તથા ખારો છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાદર, કફ, કોઢ, કૃમિ, દમ, મસ્તકશૂળ, વ્રણ, મેદોરોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, અરુચિ, તાવ, મળ-મૂત્ર–સ્તંભ, મેદ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એનાં **બીજ:**—ગ્રાહક, ઉષ્ણ, તીખાં અને કફ, કોઢ, દમ, ઉધરસ, કંડૂ, વિષ, દાદર, સોજો, ગુલ્મ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે. એના પાલાની **ભાજી:**—લઘુ, પિત્તકર, ખાટી તેમજ ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, દરાજ, કોઢ, પ્રમેહ, કંડૂ, ઉધરસ તથા દમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**-(૧) **ખરજવા ઉપર:**—કુંવાડીઆના મૂળ ઘસી ચોપડવા. (૨) **કાળપુળી ઉપર:**—ધોળા કુંવાડીઆનો પાલો ૭ દિવસ ચોપડવો. (૩) **દાદર ઉપર:**—કુંવાડીઆના પાલાનો રસ લીમડાના રસમા મિશ્ર કરી ચોપડવો. (૪) **સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર:**—કુંવાડીઆના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પ્રાશન કરવાં. (૫) **પુષ્ટતાને માટે તથા અંગમાં ગરમી થઈ લોહી રહેતું નથી તે ઉપર:**—કુંવાડીઆના મૂળ લાવી ધોઇ સ્વચ્છ કરી સૂકવવા અને તેની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી રાખવી. પ્રતિદિવસ પ્રાતઃકાળે ઘી ૨ તોલા, સાકરની ભૂકી ૧ તોલો, એમા એ ચૂર્ણ ૪ માસાથી ૧ તોલાપર્યંત કાલવી ચાટવું. એના યોગથી લોહી શુદ્ધ થઈ શક્તિ પણ વધે છે. (૬) **આદાશીશી ઉપર:**—કુંવાડીઆના બી કાંજીમા વાટી લેપ કરવો. (૭) **ખરજવા ઉપર:**—કુંવાડીઆના બીઆં ૬ ભાગ, બાવચો ૪ ભાગ અને ગાજરના બી ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ માટલામા ઘાલી ગોમૂત્રમા ૮ દિવસ પલાળી રાખીને પછી ચોપડવું. એ ઔષધ સૂકાવા ન દીધુ હોય તો વર્ષભર ઉપયોગમાં આવે છે. (૮) **વસામેહ ઉપર:**—કુંવાડીઆનાં મૂળનો કાઢો પાવો. (૯) **બદ ફુટવા માટે:**—કુંવાડીઆનો પાલો બારીક વાટી તેની ગોળી કરી બદ ઉપર બેસાડવી. એ પ્રમાણે એકેક પહોરે તાજી ગોળી બેસાડવી; એટલે બદ ફુટે છે. (૧૦) **વાછરડાંને કિંવા ઢોરોને કરમ પડયા હોય તે ઉપર:**—કુંવાડીઆના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં તેટલીજ છાશ નાખવી અને ગંધક ૧ તોલો અને હિંગ ૫ તોલાપર્યંત લઇ, બંનેની ભૂકી કરી તેમાં મિશ્ર કરી પાવી. વાછરડાને આપવાનું હોય તો રસ નવટાક અને ઔષધો ચતુર્થાંશ જોઇએ. મોટાં ઢોરોને અચ્છેરથી શેરપર્યંત રસ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઔષધો જોઈએ. (૧૧) **શીતપિત્ત ઉપર:**—કુંવાડીઆના મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમા કાલવી પાવું.×

૧૪૪ કુંવાર—સં૦ કુમારી, ગૃહકન્યા. મ૦ કોરફડ. કો૦ કુંવારકાડે. હિં૦ ઘી ગુવાંર, કુંવારપઠ્ઠા. બં૦ ઘૃતકુમારી. ક૦ લોઇસર, કટાલિગિડ. તા૦ કટ્ટાલે. તૈ૦ કાલાબાડા, પિન્નગોરિંટકલવંદ, વિરજાજી-તોગે. તુ૦ નોલિસરા. મલા૦ કટ્ટાવાલા. ફા૦ દરખતેસિન્ન. અ૦ મુસબ્બર. ઇં૦ બાબેંડોઝ ઍલોઝ. લા૦ ઍલોઇ બાર્બેડેન્સ.

એળીઓ એટલે કાળોબોળ જેમાથી બને છે તે વનસ્પતિનું નામ કુંવારપાઠું છે. એ અંગ્રેજી વર્ગ-વારી પ્રમાણે 'લિલિએસી' નામના ઉદ્ભિજ્જ વર્ગમાં ભળે છે. આનું ઘૃતકુમારી નામ કેમ પડ્યું એ નિશ્ચયાત્મક જણાતુ નથી; પરંતુ એવો તર્ક થાય છે કે પ્રાચીનકાળમા કુંવારના તાજા કડકા ઘીમા તળી તે ઘી ઔષધમા વાપરતા હશે, આથી એ નામ પડેલ હશે. કુંવારના મૂળસુદ્ધાં ઉખેડી લીધેલા છોડ હવામા ટંગાડી રાખેલા હોય તે જમીન અને પાણીનો આશ્રય મળવાથી ઉગે છે અને વધે છે; તેથી તેના ગૃહકન્યા, તરુણી એ નામો પડેલા હશે. અમરાઅજરા, સુકંટકા, સ્થૂલદલા, અફલા, સુરસા, અતિપિચ્છલા આ સર્વ સંસ્કૃત નામો ખુલ્લેખુલ્લાં અન્વર્થક છે. એનાં પાટાં જાડા હોઇ તેમાં રસ-દાર ગર્ભ હોય છે, તે ઘણો કડવો હોય છે. એ પાઠું અંગારામાં શેકી, તેનો પાતળો રસ કાઢી, તેમાં થોડો ગોળ નાખી, નવા જન્મેલા તુરતના બાળકને પ્રથમ એક બે દિવસ ગળથુથી કરી પાય છે; પછી તેને માતાના દૂધનો અભ્યાસ કરાવે છે. કુંવારને કાર્તિક–માર્ગશીર્ષના અરસામા મધ્યમાંથી ડાંડા ફુટી

× કુંવાડીઆ (પવાડીઆ) નો ક્ષુપ થાય છે. પાંદડાં ગોળ અને એકેક ડાડલીમાં પાંચ પાંચ થાય છે. ફુલ પીળાં અને એના ઉપર ફળી થાય છે. એનાં બીજ, મૂળ, છાલ અને પાંદડાં વપરાય છે. એનાં બીનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે. બીજમાંનો ગર પીળો હોય છે.

ઉપર તોરા આવે છે. એ ડાડાને ગુજરાતમાં શેલરાં (શેલડા) **અને મરાઠીમા 'શેલારે'** કહે છે. એ છોલી એનું શાક અને કઢી કરે છે તે ઉત્તમ થાય છે. તેની કઢી સ્વાદિષ્ટ થાય છે. એ શેલરા પાકી જાય એટલે તેને રાવળીઆ કહે છે. તેના ઉપર લાલ રંગના ફૂલ થાય છે. આ રાવળીઆને લોકો કશા ઉપયોગમા લેતા નથી. કુમળા તોરા ઘીમા તળી ખાય છે. એ ભાજી ફરમાસી હોઈ મોઘી મળે છે. ગુજરાતી લોકો કુંવારનું અથાણું કરે છે. કુંવારના ઉપરના પાંદડા સૂકાય છે ત્યારે અંદરથી નવા પાદડા ફૂટે છે, તેથી એ વનસ્પતિ હમેશા તાજી રહે છે; એ આ વનસ્પતિમા મોટો ચમત્કાર છે. એના ડીંટાંમાથી અકૂર ફૂટી એની વૃદ્ધિ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે કુંવારના મોટા વનો હોય છે. **એળીઓ:—** (સં૦ એલીયક. મ૦ કાલાબોળ, એળ્યાબોળ. હિં૦ એલવા. તૈ૦ ભોલં. ઈ૦ સૌકોટ્રનએલોઝ. લા૦ આલોશોકોટ્રીના. ફા૦ મુસબ્બીર. યુના૦ ફેકરા. અ૦ સીબર સુકુતરે.) **એળીઆની બનાવટ અને તેનું બાહ્યસ્વરૂપ:—** બે પ્રકારનો એળીઓ બજારમા મળે છે. (૧) કુંવારનો સુકવેલો અંગરસ અથવા તેનાં પાદડા ઉકાળી તૈયાર કરેલા કાઢાનો બનાવેલ હોય છે. તેમાથી સોકોટ્રીન (સીકોતરીઓ) એળીઓ ઉત્તમ માનેલો છે. તે ઉપરથી કઠણ અને કાળાશ પડતા રંગનો હોય છે. ભાગવાથી ભાગેલ બાજુ તરફથી જોતાં તે સુંવાળો હોઇ રાળની માફક ચકચકતો હોય છે, અને સુગધવાળો હોઇ સ્વાદમાં ઘણોજ કડવો હોય છે. આ જંગબાર તરફથી મુબાઇ આવી બહાર દેશ તરફ જાય છે. (૨) જાફરાબાદી એળીઓ જાફરાબાદ સંસ્થાનમાજ તૈયાર થાય છે. તેના ગાગડા ગોળ આકારના અને ઉપર નીચે ચપટ વડી હોય છે. તેનો વપરાશ હિંદુસ્તાનમા થાય છે. ઔષધીના ઉપયોગમાટે એળીઓ વાપરવાનો હોય તો ફરીથી પાણીમાં ઉકાળી તેમાનો ગારો કાઢી તે ફરી જાડો કરવો પડે છે. એવી રીતિથી તૈયાર કરેલા શુદ્ધ એળીઆનો ઉપયોગ અંગ્રેજી રસાયનશાસ્ત્રીઓ અને ઔષધી વેચનારા કરે છે. તે તેનો કસ મેળવવાને દરરોજ તપાસ કરે છે. એળીઓ ટાઢા પાણીમા પીગળતો નથી; પરંતુ પાણી ઉનું કર્યું એટલે પીગળે છે. તેનો રસ, કેટલીક વાર રહેવા દેવાથી તેની નીચે રાળ જેવું સત્ત્વ જામે છે. તેના ઉપરનું પાણી ખાટા ગુણવાળું હોય છે. તેના ક્ષારના પાણીથી ઘેરો રતાશપડતો રંગ થાય છે. બ્રોમીનવાળું પાણી મેળવે તો ઠીકજ જર્દ પીળો સત્ત્વ પડે છે. તેજ એલોઇનનું સત્ત્વ. હલકા દારૂમા (પ્રૂફ સ્પિરિટ) એળીઓ પલળ્યા પછી જે સત્ત્વ નીચે રહે છે તે ચોવડા કરેલ મલમલમાથી દાબીને નીચોવ્યા પછી જે દ્રવ્ય રહે છે તેનેજ અંગ્રેજીમા "ઍલોઇન" કહે છે. એ સ્ફટિકરૂપ છે અને પાણીમા પીગળે છે. એનેજ પ્રકૃત વનસ્પતિમાંથી કાર્યકારી સત્ત્વ ઠરાવેલ છે. આ શુદ્ધ 'ઍલોઇન'જ ફક્ત રેચક છે. તે ઘણા નાના પ્રમાણમા (૦ાા થી ૨ ગ્રેન સુધી) કોઇ પણ અનુપાનમા (સાકર સાથે) આપવાથી પેટમાં આકડી ન થતા રેચક થાય છે. **કુંવારપાઠાના રસનો ઔષધીમાં ઉપયોગ:—**ઘણા દિવસથી કુંવારનો ગર્ભ સાકરમાં મેળવીને તાવનો દાહ શાત કરવા તાવવાળાને આપવાની પ્રથા છે. કુંવારનો તાજો રસ રેચક અને યોનિદાહ (ગર્ભાશયની શિથિલતા) કમી કરનાર છે. આખો આવીહોય તો (પિત્તના અભિષ્યંદ વિકારમા જેને અંગ્રેજીમા કેટરલ કન્ઝન ડીવાઈટીઝ કહે છે.) ફટકડીની ભૂકી કુંવારના રસમા મેળવી તેનો પાપણ ઉપર લેપ કરવાથી આખની અંતર ત્વચાનો રવરવાટ કમતી થઇ રક્ત છૂટી જાય છે. મૈસુર પ્રાતમા સ્ત્રીઓને અટકાવ આવતો ન હોય તો કેટલાક દિવસો સુધી કુવારનો રસ આપે છે. **કાર્સિઆડિ ઓર્ટા** નામના ગૃહસ્થ ઇ૦ સ૦ ૧૫૩૪ મા ગોવાના ગવર્નરના ડૉકટર હતા. તેમણે કુંવારપાઠાનો એક કલ્પ લખેલ છે. તે આ પ્રમાણે—ગર્ભના કડકા ૮ તોલા, સાદું (ઘસિયુ) મીઠું ૧ તોલો, એ દશ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તૈયાર કરેલો કાઢો ગાળી તેમાં ૨ થી ૨ાા તોલા સુધી સાકર નાખી તે પરોઢીએ આપવો. અમૃતસર અને સુરત તરફ કુંવારપાઠાના કકડા મીઠામા નાખી તેનું અથાણું કરે છે અને તે જેની ક્ષુધા (ભૂખ) મંદ પડી હોય તેને ખાવા આપે છે. જનાવરના ઔષધોમા પણ એળીઆનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. સૉકોટ્રીના કુવારનો રસ (અથવા એળીઓ) ગરમ પાણીમા મેળવી જખમ ઉપર ચોપડવાથી ત્યાંની પીડા બંધ થાય છે. સ્ત્રીઓનો યોનિરોગ, ત્વગ્રોગ, બરોળસંબંધી રોગ, નેત્રરોગ, આમદગ્ધ વ્રણ ઇત્યાદિ અનેક રોગ ઉપર કુવારનો તાજો રસ અને એળીઆનો ઉપયોગ થાય છે. એળીઆનો ઉપયોગ હાલમાં ડૉકટરી ઔષધોમા ઘણો થાય છે. પીલ એલોઝ એટ મ્હર, પીલ કોલોસીન્થ કમ્પાઉન્ડ, પીલ રીહાઇ કો૦ (કમ્પાઉન્ડ) ડીકોકસન એલોઝ કો૦, વાઇનમ્ એલોઝ, એ અંગ્રેજી ઔષધોમા એળીઓ હોય છે.

કુંવારના રસમાંથી જે "એળીઓ" એટલે 'કાળો બોળ' તૈયાર કરે છે, એ **બોળઃ**—સારક તથા રેચક છે અને તે આર્તવશુદ્ધિ કરે છે. **કુંવારઃ**—શીતળ, કડવી, મદગંધિ, રસાયન, અગ્નિદીપક, ભેદક, મધુર, પુષ્ટિકર, બલકર તથા વૃષ્ય છે; અને વિષદોષ, કફપિત્તજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા, કોઢ, ગુલ્મવાત, યકૃત, જ્વર, ગ્રંથિ, ત્વગ્દોષ (ચામડીના દોષ), વિસ્ફોટક, રક્તવિકાર, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એના **ફૂલઃ**—ગુરુ છે. તે વાત, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) વિષમજ્વર ઉપરઃ**—કુંવારનો કાદો દશ માસાપર્યંત લઇ તે કોકરવર્ણા પાણીમાં આપવો; એટલે ઉલટી થઇ કફાશયનું શોષણ થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. **(૨) બરોળ અને અપચી ઉપરઃ**—કુંવારનો રસ હળદર નાખી પાવો. **(૩) ઉધરસ ઉપરઃ**—કુંવાર અંગારામાં શેકી તેનો રસ અને અરડુસીનો રસ અથવા મધ, એમાં લીંડીપીપર અને લવંગની ભૂકી નાખી તે પાવું. **(૪) કફ અને ઉધરસ ઉપરઃ**—કુંવારનો ગર્ભ, મધ અથવા સિંધવ અને હળદર નાખી આપવો. **(૫) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપરઃ**—કુંવારનું પાડું ચીરી પાણીમાં ધોઈ તે પાણીમાં ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી અને અફીણ મેળવી તે પાણી ગાળી આંખો ઉપર ચોપડતા જવું; અથવા કુંવાર અને ચિત્રાના પાદડાં એકત્ર વાટી લેપ કરવો. **(૬) સ્તનરોગ ઉપરઃ**—કુંવારનો કાદો ઘસી તેમાં હળદરની ભૂકી નાખી સ્તન ઉપર લેપ કરવો. **(૭) વાઘ કરડયો હોય તોઃ**—કુંવારનું પાડું હળદર ઘાલી ગરમ કરી બાંધવું. **(૮) અંગમાં જામેલી ગરમી, પ્રમેહ, કડકી, હાડીઓ તાવ અને રસાયનો ઉપરઃ**—કુંવારના પાઠામાનો રસ શુમારે ચાર માસાથી એક તોલાપર્યંત લઇ તેમાં જીરાની ભૂકી ચાર ગુંજા અને મરીની ભૂકી બે ગુંજાપર્યંત નાખી તે પાવું. **(૯) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ**—કુંવારનો ગર્ભ ચોપડવો એટલે ત્વરિત દાહ શમન થાય છે; અથવા કુવારનો ગર્ભ કપડામા નાખી ગાળી લઈ, તે બલકમા મીઠાનું પાણી નાખીને પીંછાથી શરીરે ચોપડવો. **(૧૦) ક્ષત (ચાંદી) માંહેના કૃમિ મરવા માટેઃ**—કુંવારનુ મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી દિવસમા બે ત્રણ વાર ચોપડવું. **(૧૧) કુંવારનો પાકઃ**—કુંવારનો ગર્ભ પાણીમા પલાળી રાખી પછી ધોઇ વસ્ત્ર ઉપર પહોળો કરવો. પછી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો; એટલે શરીરમાંહેની ગરમી, અમ્લપિત્ત તથા કડકીનો નાશ થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. **(૧૨) કાનમાં અતિશય દાહ થતો હોય તોઃ**—કુવારનો બલક ઉપલી બાજુએ કાન ઉપર રાખવો અને વસ્ત્રગાળ કરેલું થોડું બલકનું પાણી કાનમાં પાડવું. **(૧૩) કમળી ઉપરઃ**—કુંવારના કાદાનો રસ કાઢી તેમા ઘી નાખી નસ્ય કરવું; એટલે કમળીથી આંખો પીળી થયેલી હશે તે કમળીનો નાશ થશે. **(૧૪) ભાર ઉપરઃ**—એળીઓ અને દિકામાળી એકત્ર કરી તે પાવું.

૧૪૫ કેતકીઃ—(સં૦ કેતક. ફા૦ નેઅજવાવી.) ધાપાનનાં પાદડાં જેવાજ કેતકીના પાદડા હોય છે; પરંતુ તે કરતા તે થોડા પહોળાં છે.એ પાંદડાંને છેડે કરવતી જેવા કાટા હોય છે.એ ઝાડો સર્વત્ર થાય છે. કેતકીના પાંદડાં પલાળી રાખી તેનાં દોરડા વણે છે, તે મજબૂત હોય છે. કેતકીનાં પાદડાંના મધ્ય ભાગમાથી ઉભી અને સીધી એક લાકડી નીકળે છે. એ લાકડી અબદાગિરીની દાંડી કરવાના કામમાં આવે છે. એને કોઈ "ધાયાળ" કહે છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) કંડૂ ઉપરઃ**—કેતકીના પાદડાનો રસ કાઢી શરીરે ચોળવો. એથી બળતરા થાય છે. ઘણી આગ થવા લાગે તો છાણ ચોળી ટંડા પાણીવડે સ્નાન કરવું. **(૨) મુસળ્યા રોગ ઉપરઃ**—કેતકીના કાંદાનો રસ પાવો.

૧૪૬ કેરડી (કેર, કારવી)—સં૦ કરીર. મ૦ નેપ(બ)તી. હિં૦ કરેલ. ક૦ નિષ્પતિગે, નિબટી, મરગણિગિલ. તૈ૦ કબર, કુરાક. ફા૦ કબાર. ઈં૦ કેપર. લા૦ કેપેરિસસ્વાઇનોઝા.

આ ઝાડ કોકણમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કારવી પાંચ છ હાથ ઉંચી સીધી વધે છે. એનો ઉપયોગ ટટ્ટી અને વાડમાટે થાય છે. કારવીના ફૂલમાં મકરંદ પુષ્કળ હોય છે; તે લઇને મધમાખો તેનું મધ બનાવે

* શ્રી૦ પદેજીએ મરાઠીમા વનૌ૦ ગુણા૦મા આ વનસ્પતિનું નામ જો કે કેકતી આપેલ છે; વળી તેના સમાન પાદડાંવાળી ધાપાનના વર્ણનમા એનું નામ કેતકી માન્યું છે.એથી એનું ખરૂં નામ કેકતી કે કેતકી માનવું એ સંશયાત્મક છે; તોપણ કેતકી કે જેનું બીજું નામ કેવડો છે એનાથી આ જાદી તેનીજ જાતિની છે. તેના ફુલમાં

છે.× (૧) બાળંત (સુવા) રોગ ઉપર:—કારવીના બી બકરીના મૂત્રમાં ૭ દિવસ આપવાં.

૧૪૭ કેરડો—(સં૦ કરીર. મ૦ નેબતી.) કેરડાને ખાનદેશ, મારવાડ અને ઉત્તરહિંદુસ્તાનમાં “ કરેલ ” કહે છે. એ કાંટેરી ઝાડ છે. એને પાદડા આવતા નથી. એને આખા અંગ ઉપર બોરડીના જેવા કાંટા હોય છે. એ માથોડું બે માથોડા ઉંચો વધે છે. એને રાતા ફૂલો આવે છે અને નાનાં બોર જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળોને બાફીને શાક કરે છે અને અથાણું પણ કરે છે. કોઇ કોઈ એ ફળોને છાશમાં મીઠું નાખી તેમાં ત્રણ દિવસ તેને પલાળી રાખી, સૂકવી પછી તેનું શાક કરે છે. એના પાકાં ફળોનો રંગ લાલ હોય છે. એને **પીચુ** કહે છે. ગામડામાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. **કેરડો:**—ઉષ્ણ, તૂરો, તીખો, આધ્માનકારક, રુચિકર, ભેદક તથા સ્વાદુ છે; અને કફ, વાયુ, આમ, વિષ, સોજો, વ્રણશોથ, કૃમિ, ખરજ, અરુચિ, સર્વશૂળ અને શ્વાસનો નાશક છે. **એનાં ફળ:**—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તુરાં, વિકાસી, મધુર, ગ્રાહક, મુખને સ્વચ્છ કરનારાં, હૃદ્ય તેમજ રુક્ષ છે; અને કફ, મેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—વાતકારક, તુરાં અને કફપિત્તના નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) દંતશૂળ ઉપર:**—કેરડાના મૂળ ચાવી ખાવા, એટલે શૂળ તાબડતોબ નાશ પામે છે.

૧૪૮ **કેવડાનું ઝાડ**—સં૦ કેતકી. મ૦ કેવડા. હિં૦ કેવરા-ડા, ગગનધૂલ. ક૦ બિળેકેદગે મુડીગે. તે૦ મુગલીપુવુ, ગાજંગી, કેતકી. તા૦ કેદગે. તુ૦ કેદઇ, મુદેઈ. મલા૦ કૈતા, કેતકી. ગો૦ કેદઇ, ગોડઇ. ફા૦ કરજ. અ૦ કાદી. લા૦ પેંડેનસ ઓડોરા ટિસીમસ્.

કેવડાનું ઝાડ બે માથોડા ઉંચું વધે છે. એના લાંબા લાંબા બેટા થાય છે. એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાદડાને કાંટા હોય છે. કેવડાના વનો ઘણા ઘાડાં હોય છે. એમાં ધોળી અને પીળી એવી બે જાતિ છે. ધોળી જાતિને કેવડો અને પીળી જાતિને કેતકી કહે છે. કેતકીનો ઘણો વાસ આવે છે અને તેના પાંદડા ઘણાં સુકુમાર હોય છે. શ્રાવણ માસમાં કેવડાની મોસમ હોય છે. કેતકી માઘ અને ફાગણ મહિનામાં થાય છે. ધોળા કેવડા બારમાસી થાય છે. કેવડાનાં વનોમાં સર્પ રહે છે. કર્નાટકમાં આ ઝાડનાં પાદડાંની છત્રીઓ અને ટોપ કરે છે. કેવડાનું તેલ કાઢે છે, તે ઘણું સુવાસિક હોય છે. કેવડાના પાદડામાં કરેલી કાથાગોળીઓ ઘણી સુવાસિક હોય છે. કેવડાની અંદર જે માંજર હોય છે તેનું શાક કરે છે.* **શ્વેત કેતકી:**—તીખી, મીઠી, કડવી તેમજ લઘુ છે; અને વિષ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. એનાં **ફુલ:**—લઘુ, તીખા, કડવા, કાંતિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને તે વાયુ, કફ તથા કેશની દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. તેનું **કેસર:**—કરોળીઆનું નાશક અને કિંચિત્ ઉષ્ણ છે. **એનાં ફળ:**—મીઠાં છે અને વાયુ, મેહ તથા કફનો નાશ કરે છે. **સુવર્ણ કેતકી:**—કડવી, નેત્રોને હિતાવહ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખી તથા મધુર છે અને વિષદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. એના **ફુલ:**—સુખકર, કામોદ્દીપન, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કડવા, તીખા અને નેત્રને હિતાવહ તથા સુગંધી છે. **એના ફણગા:**—અતિ ઠંડા, દેહને દઢ કરનાર, તીખા, બલકર તથા રસાયન છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ અને કેસરના ગુણ:**—શ્વેત કેતકીના ફળ અને કેસરના ગુણ જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) રક્ત પ્રદર ઉપર:**—કેવડાના મૂળ પાણીમાં ઘસી સાકર નાખી પાવા. **(૨) અપસ્માર (ગોતા) ઉપર:**—કેવડાના કણસલા ઉપરની ભૂકી અને કેતકીના ફૂલ સમભાગ લઇ એકત્ર ખાંડવા અને તે ચૂર્ણ છીંકણીની પેઠે સુંઘવું. (૩) **ઉષ્ણતાવડે કપાળ દુખે છે તે ઉપર:**—કેવડાનું પાણી અને ધોળું ચંદન ઘસી એક કાચની બાટલીમાં નાખી, તે બાટલીના મુખ ઉપર બારીક કપડું વીંટી, તે બાટલી

× નિઘંટુમાં કરંટી અને કેરડાનું વર્ણન જૂદુ દેખાતું નથી. માત્ર લોકો એકજ જાતના વૃક્ષને કેરટી કે કેરડાના નામથી ઓળખે છે; પરંતુ અહી પદેજીએ મરાઠી વનૌ૦ ગુણા૦ બીજા અને ચોથા ભાગમાં એ બે સ્થળે વર્ણન કરેલ હોવાથી તે બંને જૂદા દેખાય છે; પણ વાસ્તવિક તેમ ન હોવાથી એવું અનુમાન થાય છે કે, બીજા ભાગમાં કરેલ વર્ણન કરતાં વધુ વર્ણન કરવાને ચોથા ભાગમાં પુનઃ વર્ણન કરેલ છે. અમે શ્રી૦ પદેજીની કૃતિને નહિ બદલવાને માટે બન્ને વર્ણન એકત્ર કર્યાં નથી વળી કદાચ નાના મોટા ક્ષુપને લીધે બંને જૂદા માનીએ તોપણ મારા માનવા પ્રમાણે તો ખોટું નથીજ.

* કેવડાનો અર્ક બરોળને નુકસાનકારક છે. એનો પ્રતિનિધિ રતાંજળી ને માત્રા ૬ માસા છે. એ જંગલી ખારી જમીનમાં થાય છે.

ઉપરાઉપરી હલાવી સુંઘતાં જવું એટલે કપાળ દુખતું મટશે. (૪) **પ્રમેહ ઉપર:**—કેતકીનાં મૂળ બાળી તેનો રસ તોલા બે અને સાકર બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું. (૫) **સર્વ પ્રકારની ઉષ્ણતા ઉપર:**—કેવડાનાં પાદડાના રસમાં જીરૂં વાટી સાકર નાખી તે ૭ દિવસ સુધી પાવો. પથ્ય–છાશ અને ભાત, મીઠા વગર. (૬) **કંઠરોગ ઉપર:**—કેવડાની માંજરની બીડી કરી પીવી એટલે કંઠસર્પાદિ રોગ દૂર થાય છે. (૭) **સુસત્યા રોગ ઉપર:**—કેવડાના કાદાનો રસ પાવો.

૧૪૯ +કેસર—સં૦ કેસર. બં૦ ક૦ તા૦ મલા૦ ગો૦ કુંકમ, કેશર. હિં૦ કેસર. તે૦ કુંકમ-પુવુ. ફા૦ લરકીમાસ. અ૦ જાફરાન, કુરકુમ. ઈં૦ સેફ્રન. લા૦ ક્રૉત્તિસ્ટિગ્મેટા, ક્રોસસસેટિવસ.

કેસર નેપાળ અને ઇંગ્લાડ દેશમા થાય છે.કેસરના ઝાડ નાના હોય છે.તેના કાદા બે બે હાથના અંતરે હાર પ્રમાણે વાવે છે. તેને વાવ્યા પછી બે ત્રણ માસને અંતરે ઝાડ થઇ તેને ફૂલો આવે છે. તેને ત્રણ પાખડીઓ હોય છે તથા અંદર તંતુ હોય છે, તેજ **કેસર.** કેસરનો રંગ રાતો હોઈ તંતુ લાબા હોય તો તે ઉંચ પ્રતિનુ છે એમ જાણવું. કેસર એક વર્ષ કરતાં વધુ રહેવાથી બગડે છે. એ રંગના અને ઔષધના કામમા આવે છે. **કેસર:**–સુગંધી, કડવું,તીખું,રુચિકર, આનંદકારક, ઉષ્ણ, કાંતિકર તુરૂં તથા સ્નિગ્ધ છે; અને કંઠરોગ, વાયુ, કફ, ઉધ્વરસ, મસ્તકશૂલ, વિષ, ઉલટી, વ્રણ, વ્યંગ, કૃમિ, હેડકી, ત્રિદોષ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—બકરીના દૂધમાં કેસર શીજવી પાવું અને બકરીના દૂધમાં ભાત ખાવો. (૨) **શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો:**—મધ સાથે કેસર ખાવું. (૩) **પીનસ રોગ ઉપર:**—કેસર ઘીમા ખલ કરી નસ્ય આપવું. (૪) **આદા-શીશી ઉપર:**—કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી નાકે સુંઘવું. (૫) **મરકી ઉપર:**—લીમડાના રસમાં કેસર આપવું. (૬) **મૃત્તિકાજન્ય (માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા) પાંડુરોગ ઉપર:**—કેસર, જેઠીમધ, લીંડીપીપર અને નસોતરનો કાઢો કરી, તેના ૪ પૂટો માટીને દેવા અને તે માટી ખાવા આપવી; એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઇ વિકાર દૂર થશે. (૭) **મસ્તકરોગ ઉપર:**—કેસર અને બદામને ગાયના ઘીમા ખરલ કરી તેને નાકે સુંઘવું. (૮) **અહિશ ઉપર:**—કેસર મધમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—રાત્રે પાણીમાં કેસર ભીંજવી રાખી સવારે તેમા મધ નાખી હલાવી પીવું. (૧૦) **ખર (ધાતુ) પડે છે તે ઉપર:**—જૂના ઘીમાં કેસર ખરલ કરી ત્રણ દિવસ પીવું. (૧૧) **કૃમિ ઉપર:**—કેસર અને કપૂર દૂધમા પાવું. (૧૨) **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ અને પેટપીડ ઉપર:**—ગાયનું માખણ (તેમાનો પાણીનો અંશ કાઢી) કેસર બે માસા નાખી ૧ તોલો આપવું.

૧૫૦ કેસરી (પીગો) ચંપો (રાયચંપો)—સં૦ સુવર્ણ ચંપક. મ૦ સોનચાંપા. હિં૦ ચપા. ક૦ સંપગે. તે૦ ચંપાગીપુવુલુ, ચંપકમુ. તા૦ ચંબકં. તુ૦ સંપેડા–મારા. મલા૦ ચંપકં. ગો૦ ચંપ્પા-રૂકુ. લા૦ મિચેલિયાચંપકા.

આ ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે. તેને વાવ્યા પછી આઠ દશ વર્ષે ફૂલો આવવા લાગે છે. એ ફૂલો વર્ષમાં બે વાર, ઉનાળામા અને ચોમાસામાં આવે છે. એ ફૂલો જોવામા ઘણા સુંદર અને રંગે પીળાં હોય છે. એ ફૂલોનો વાસ ઘણો ઉગ્ર હોવાથી તે હવામા ચારે તરફ પ્રસરે છે તથા હવા ખરાબ હોય તો તેમાં મળી જઇને હવાને સારી બનાવે છે. એનું લાકડું ઘણું કણીવાળું હોય છે. **કેસરીઓ ચંપો:**—કડવો, તીખો, શીતળ, તૂરો, મધુર, વૃષ્ય, હૃદ્ય, સુગંધિ તથા શ્રમરનો નાશ કરનાર છે; અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાત, કોઢ, વિષ, કૃમિ, કંડૂ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧)**પ્રદર**

+ કાશ્મીર, ઇરાન અને બલ્ખ એ ત્રણ દેશોમાં કેસર ઉત્પન્ન થાય છે. તે પૈકી (૧) કાશ્મીરમાં થનાર કેસરના તંતુઓ બહુજ નાના નાના, બાલની સમાન ઝીણા, કાંઈક રતાશવાળા, કમળની ગંધના સમાન હોય છે. એ બધી જાતનાં કેસરોમા ઉત્તમ છે. (૨) બલ્ખ દેશનું કેસર પીળા રંગનું અને તેમા કેતકીના ફુલ જેવી સુગંધ આવે છે તથા બારીક હોય છે. એ મધ્યમ છે. અને (૩) ઇરાન દેશમા થતા કેસરની ગંધ મધ જેવો હોય છે. રંગ કાંઈક પીળો અને એના તાંતણા મોટા હોય છે એમ ભાવમિશ્રે કહ્યું છે. વળી કેટલાક કહે છે કે હાલના જમાનાના વેપારી લોકો એમા કસુંબા (કસુંબીનાં ફૂલના તંતુઓ)નો ભેળ કરે છે. કોઈક તો એમા જનાવરોનાં આંતરડાંની બારીક છાલોને સૂકવી ભેળ કરતા હોવાનું બતાવે છે. એથીજ જન લોકોએ પવિત્ર કેસર તરફ પોતાના ધાર્મિક બંધુઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું કહેવાય છે. જો એમ હોય તો વૈદકીય દૃષ્ટિથી પણ એને વધારે ચોકસ થવા જરૂરનું ધારૂં [illegible]

ઉપર:—પીળા ચંપાની છાલનો રસ પાવો અથવા છાલનો કાઢો કરી તે પાવો. (૨) **બાળકની ગરધણી (વરાધ) ઉપર:**—પાનના રસમા કેસરીઆ ચંપાના ફૂલમાંહેની કળી અને શુદ્ધ કરેલો સાજીખાર નાખી તે પાવો. (૩) **વિષમ જ્વર ઉપર:**—કેસરીઆ ચંપાનાં મૂળોનો કાઢો પાવો.

૧૫૨ કેળ—સં૦ કદલી, રંભા. મ૦ કેળ. હિં૦ કેલ-ર. ક૦ બાળી. તા૦ વાલે. તુ૦ બારે. મલા૦ વાળા તૈ૦ ચક્રકેલી, આરાટિકાયા, યારાટી. ફા૦ મોઝ. અ૦ તના. ઇં૦ પ્લેનટેઇન. લા૦ મુસાસેપિયેન્ટમ.

કેળના ઝાડો ઘણું કરી સર્વ દેશોમા થાય છે. એના મૂળોમાથી જે ફણગા ફૂટે છે તે કાઢી બીજે સ્થળે વાવે છે, એટલે તેની કેળ થાય છે. કેળોની લગભગ વીસ જાતિ છે. ગોમાતક, કર્નાટક અને વસઇ, એ પ્રાંતોમા કેળાનો પાક ઘણો થાય છે. વસઇ પ્રાંતમાના આગાશી ગામમા કેળાને સૂકવી પછી તે ચારે તરફ મોકલે છે. વગડામા વરસાદથી જે કેળો પોતાની મેળે પાકે છે, તેને 'વગડાઉ કેળ' કહે છે. કાચા કેળાનું ને કેળદોડાનું શાક થાય છે. છાલની રાખ રંગના કામમા આવે છે. સુતર રંગનારા રંગરેજ અને ખત્રી લોકો એનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. પાકેલા કેળાનું રાયતું સારૂ થાય છે. કેળના યોગે હથિયારોને પાણી ચઢાવવામા આવે છે. કેળનાં પાંદડાના દાંડાને સૂકવી બાળવાથી તેમાંથી ક્ષાર (ખાર) ઉત્પન્ન થાય છે. કોકણદેશમા ધોબી લોકો સાબુને બદલે એ ક્ષારનો ઉપયોગ કરે છે. ગામડા ગામના નિવાસી ગરીબ લોકોને મલમ એ પદાર્થ શું છે, તેની ખબર પણ નથી અને જેમને ઔષધ આપવાને વૈદ્ય પણ નથી હોતો, તે લોક કેળની અંદરના રસની મલમની પેઠે જખમ ઉપર પટ્ટી મારે છે અને તેથી તેમનો જખમ સારો થાય છે. પાકેલાં કેળાનો ખાવામા ઉપયોગ થાય છે. વગડાઉ કેળા કોઇ ખાતું નથી. તેનાં કાચા કેળાનું તથા કેળદોડાનું શાક કરે છે અને પાદડા પત્રાળી કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. ભીલ, કોળી, ઠાકરડા વગેરે ગરીબ લોકો જમીનમાથી વગડાઉ કેળના કંદ કાઢી તેને દળી લોટ કરી તેની ભાખરીઓ બનાવી ખાય છે. * **કેળ:**-શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ તથા મધુર છે; અને પિત્ત, રક્તવિકાર, યોનિદોષ, અશ્મરી તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **પાકેલાં કેળાં:**—બળકર, તુરા, મધુર, ગુરુ, શીત, વૃષ્ય, શુક્રવર્ધક તથા સંતર્પણ છે, અને માસ, કાંતિ તથા રુચિને વધારનાર, દુર્જર તથા કફકારક છે. એ તૃષા, ગ્લાનિ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મેહ, ક્ષુધા તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે; અને જેનો જઠરાગ્નિ મંદ છે એવો માણસ ખાય તો તેથી વિકાર થાય છે. **કેળદોડા:**—(ફૂલ) સ્નિગ્ધ, મધુર, તુરા, ગુરુ, ગ્રાહક, કડવા, અગ્નિદીપક, વાતનાશક તથા કિંચિત્ ઉષ્ણવીર્ય છે, અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **કદલીસાર:**—(કેળમાનો ગાભો) ગ્રાહક, અપ્રિય, ગુરુ તથા શીત છે; અને તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અતિસાર, સોમરોગ, અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. **કદલીકંદ:**—રુક્ષ, વાતલ, તુરા, ગુરુ, શીત, બલકર, મધુર અને કેશ્ય છે તથા અગ્નિમાદ્ય કરે છે; અને કર્ણશૂલ, આમ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, સોમરોગ, રજોદોષ, કૃમિ અને કોઢનો નાશ કરે છે. **કેળનું પાણી:**—શીતળ અને ગ્રાહક છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, તૃષા, કર્ણરોગ, અતિસાર, અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત, કૃચ્છ્ર, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, યોનિદોષ અને દાહનો નાશ કરે છે. **વગડાઉ કેળ:**-શીતળ, મધુર, બલવર્ધક, વીર્યવર્ધક, રુચ્ય, દુર્જર તથા જડ છે; અને તૃષા, દાહ, શોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—તુરા, મધુર અને ગુરુ છે. ઉપયોગ:-(૧) **પેટમાં વિષ ગયું હોય તો તે ઉપર:**—કેળના ગાભાનો રસ કાઢી પાવો. (૨) **હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—પાકેલા વગડાઉ કેળાનાં બી ખાવા આપવા અને દંશ ઉપર વાટી ચોપડવા. (૩) **શ્વાસ ઉપર:**—કેળાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કોરી તેમા મરીનું ચૂર્ણ રાત્રે ભરી રાખવું. પ્રાતઃકાળે તે કેળું ઘીમાં તાપ ઉપર શેકી ખાવું એટલે શ્વાસરોગ જલદી દૂર થાય છે. (૪) **સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે:**—કેળનો કાંદો કંમરે બાંધવો. પ્રસવ થયા પછી છોડી નાખવો. (૫) **હેડકી ઉપર:**—રાનકેળના પાદડાંની રાખ માસો એક અને મધ તોલો એક એકત્ર કરી પાવું. (૬) **સોજા ઉપર:**—ઘઉંની કણક અને પાકેલા કેળાં પાણીમા મેળવી ગરમ કરી સોજા ઉપર બાંધવા. (૭) **સોમલના વિષ ઉપર:**-કેળના રોપાનો રસ પાશેર પાવો. (૮) **જીભે કાતરા પડે છે તે ઉપર:**—પાકેલાં કેળા ગાયના દહીં સાથે સૂર્યોદય પહેલાં ખાવાં (૯) **કમળા ઉપર:**—પાકેલાં

* કેળનાં પાંદડાં ત્રણેક ફૂટ લાંબાં અને દોઢ બે ફૂટ પહોળાં હોય છે. એ વાયુ અને કફ ઉત્પન્ન કરનાર છે તથા એની શાંતિ મીઠું, સુંઠ અને મધ છે એનો પ્રતિનિધિ સાકર અને ગોળ છે.

કેળાં મધમાં મેળવી ખાવાં. (૧૦) ભસ્મક રોગ ઉપર:–કેળાં ઘી સાથે ખાવાં અથવા કેળના રસનું પાણી કાઢી પીવું. (૧૧) ધુપણી (પ્રદર) અને સોમરોગ એટલે મૂત્રાતિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર:—પાકેલાં કેળા, આમળાનો રસ અને સાકર બે ભાગ એકત્ર કરી પાવું. (૧૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી ઉપર:–ગાયના મૂત્રમાં કેળના કાંદાનો રસ નાખી પાવો. (૧૩) દાહ શમન થવા માટે:—કેળના અને કમળનાં પાદડાં ઉપર સૂઇ રહેવું. (૧૪) બાળકને દાંત ફૂટે છે તે વેળા-એ રોગ થાય છે તે ઉપર:—કેળદોડાની અંદરના જે બારીક ફણગા (બાળકેળ) ગરી પડે છે, તે બારીક વાટી તેનો રસ કાઢવો. તેમા થોડી જીરાની ભૂકી અને સાકર નાખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એકવાર ચાર માસાથી છ માસાપર્યંત એ ક્રમ પ્રમાણે સતત સાત રોજ આપવું; અને ફક્ત એકલો આજ રસ દશ વીસ વાર દાઢો વગેરે ઠેકાણે ચોપડવો, એટલે તાવ વગેરે જલદી શમે છે. (૧૫) શીતળા હલકા આવવા માટે:–વગડાઉ કેળનાં બીઆં ભેંસના દૂધમાં વાટી કપડ-છાણ કરી તે દૂધ પાવું. (૧૬) મૂત્રાઘાત એટલે પેશાબ બંધ થાય છે તે ઉપર:—કેળનું પાણી ૪–૫ તોલા લઇ તેમાં પાતળું ઘી બે તોલા મિશ્ર કરી પાવું. એનો એવો ચમત્કાર છે કે કેળના પાણીમા ઘીનો સંયોગ થઇ પેટમા ગયેલું ઘી મૂત્રદ્વારે ઘણું જલદી નીકળી જાય છે અને તે યોગથી દ્વાર મોકળું થાય છે તથા પેશાબ છૂટે છે પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓને તે ઘણોજ જલદી લાગુ પડે છે. (૧૭) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—પાકેલુ એક કેળું અર્ધા તોલા ઘી સાથે દરરોજ સવારે અને સાંજે ખાતા જવું. એ પ્રમાણે સતત આઠ દિવસ સેવન કરવાથી ઉપલા વિકારો શમે છે. આ ઔષધ-થી કોઇને ઠંડી આવે એવું જણાય તો એમાંજ મધના ચાર ટીપાં નાખી આ ઔષધ ખાતા જવું. (૧૮) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો:—કેળનો રસ એક શેર કાઢી ફટકડી તોલા ૧૦ અને ધોળો કાથો તોલો ૧ નાખી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ પાવું. (૧૯) પિત્તરોગ ઉપર:—પાકેલા કેળા અને ઘી ખાવું. (૨૦) ઢોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર:–કેળનું પાણી એક શેરપર્યંત કાઢી તેમાં ગેરુ એક તોલો ઘસવો અને થોડું મીઠું અને મરીની ભૂકી ૪ ચણોઠીભાર નાખી પાવું. (૨૧) કેળાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો:—એલચીદોડા ખાવા. (૨૨) કેળું જલદી પકવવા માટે:—લૂમનો દાંડો ૫—૬ આંગળ રાખી બાકીનો કાપી નાખ્યા પછી તેને ખીલાવડે કાણું પાડી તેમા એલચીની ભૂકી ભરવી; એટલે કેળાં જલદી પાકે છે. કપૂર ભરવાથી પણ કેળાં જલદીથી પાકે છે. ઘણા કેળાંમા જો થોડી એલચીદોડાની ભૂકી નાખી હોય તો તે કેળાનો નાશ થાય છે, એવો એલચીદોડામા ગુણ છે. (૨૩) ધુપણી (પ્રદર) ઉપર:—કેળનાં પાંદડાં બારીક વાટી તેની દૂધમાં ખીર કરી બે–ત્રણ દિવસ ખાવી. (૨૪) ઉલટી ઉપર:—કેળના કાંદાનો રસ મધ સાથે પાવો. (૨૫) શરીરમાં જામેલી ગરમી અને પ્રમેહ ઉપર:—કેળનો ગાભો છાયામાં સૂકવી ચૂર્ણ કરી તે સાકર અને પાણીમાં પાવું.

૧૫૨ કોકમ—સં૦ રક્તપૂરકા, વૃક્ષામ્લ. મ૦ અમસુલ. કો૦ કોકમ, રાતાંબા. હિં૦ વિષાબિલ, મહાદા. ક૦ તિતિડીક, સોલે, મરગિન, હુળીમરા. બં૦ મહાદા. રાં૦ ડાસસ્યા. ફી૦ ભ્રિડાઓ. તુ૦ પુણારપુળી. ગો૦ ભિરંડ. ઇં૦ કોકમ, બટર ટ્રી. લ૦ ગારસિનિયા પરપ્યુરીઆ.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. તે કોકણ અને કર્નાટક દેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં ફળોને 'કોકમ' કહે છે. કોકમનો રંગ રાતો અને આફાત નારંગી જેવો હોય છે. એને રાતાંબા કહે છે. રાતાંબાનો મગજ ખવાય છે અને અંદર પાણી હોય છે તે કાઢી પીએ છે. એનાં બીઆંમાથી જે તેલ નીકળે છે તે મીણના જેવું જાડું અને ધોળું થાય છે; તે ખાવાના તથા ઔષધોના કામમાં આવે છે. એને ભિરંડેલ અથવા 'કોકમનું તેલ' કહે છે. ગોમાંતક અને માલવણ પ્રાંતોમાંથી સેંકડો ખાંડી કોકમ બહાર વેચાવા જાય છે. રાતાંબા ઉપરની છાલ સૂકવી તેનાં કોકમ કરે છે. એ આમલી કરતાં પથ્ય-કારક છે. એની કઢી અને ચટણી થાય છે. મીણબત્તી કરવાના કામમાં મીણમાં કોકમનું તેલ મિશ્ર કરવાથી તે સોંઘું પડે છે. બળવામાં પણ અડચણ આવતી નથી. કાચાં ફળ:—તુરાં, રુચિકારક, ખાટાં, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, ગુરુ, કફકર તથા તીખાં છે; અને વાતોદર, વ્રણ, વાયુ તથા

અતિસારનો નાશ કરે છે. **તેનાં પાકાં ફળો:**—મધુર, રુચ્ય, ગ્રાહક, તીખાં, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તૂરા, રુક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, તરસ, આમાતિસાર, સંગ્રહણી, આમવાત, રક્તદોષ, પિત્ત, અર્શ, શૂળ, ગુલ્મ, વ્રણ, કૃમિ, હૃદ્રોગ તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે. એ વૃક્ષના ગુણો પણ ઉપર પ્રમાણેજ છે. ઉપયોગ:—(૧) **હાડ દુખનું હોય તે ઉપર:**—કોકમના ઝાડનાં પાદડા વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાધવો. (૨) **રક્તયુક્ત આમાંશ ઉપર:**—વાયુના ઉપદ્રવથી કિંવા કોઇ પણ કારણથી રક્તયુક્ત આમાશ થાય છે તે ઉપર—એની કુંપળો કેળના સૂકાં પાંદડાંમાં વીંટાળી, અંગારામા શેકી, પછી બારીક વાટી ગોળી કરવી. તે ગોળી ગાયના તાજા દૂધમા મેળવી તે દૂધ ઘણું જલદીથી પી જવું; અથવા કોકમનું તેલ ગરમ કરી તે ઠરી ગયા પહેલા પાવું. એ પ્રત્યેક વેળા બે તોલા પાવું. (૩) **શીતપિત્ત ઉપર:**—કોકમના પાણીમા જીરૂં અને ખાંડ નાખી પાશેર પાવું. (૪) **અમ્લપિત્ત અને પિત્તરોગ ઉપર:**—કોકમ, એલચી અને સાકર એની ચટણી કરી ખાવી. (૫) **ઠંડીએ હોઠ ફાટે છે તે ઉપર:**—કોકમનું તેલ ચોળવું. (૬) **હાથનાં અને પગનાં તળીઆંમાં દાહ થતો હોય તો:**—કોકમનું તેલ ચોળવું. (૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—કોકમનાં પંચાગ ત્રણ ભાગ, ભિલામાનું મગજ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ માસા ખાવું; એટલે અંદરના અને બહારના મસા નાશ પામશે. (૮) **ઘી ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો:**—કોકમનો કાઢો પાવો. (૯) **મૂળવ્યાધિથી ઘણી આગ થતી હોય તો:**—કોકમના તેલમાં સીસું ઘસી લેપ કરવો.

૧૫૩ **કોઠી**—સં૦ કપિત્થ. મ૦ કવઠ. હિ૦ કૈથ, કબીટ. બં૦ કપેતબેલ. ક૦ વેલ્લુ, બેલડા. તૈ૦ એલાંગાકાયા. તા૦ વિળામાર. મલા૦ વિળાવુ. ઈં૦ વુડએપલ. લા૦ ફેરોનિયા એલેફેન્ટિનમ્.

કોઠીનાં ઝાડ **દક્ષિણમાં** તથા **ગુજરાતમાં** ઘણા થાય છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એ વૃક્ષના ફળને કોઠું કહે છે, તે ગોળ અને કેરી જેવડું હોય છે. એ ફળના ઉપરની છાલ કઠણ હોય છે. પાકેલાં કોઠાં એકલા અથવા તેમાં ગોળ કિંવા સાકર નાખી ખાય છે. લીલા કોઠાના ગરનો સાર અને ચટણી થાય છે. પાકેલાં કોઠાનો મુરબ્બો પણ થાય છે.× **કોઠીનું ઝાડ:**—મધુર, ખાટું, તુરૂં, ગ્રાહક, શીત, વૃષ્ય અને કડવું છે; તથા પિત્ત, વાયુ અને વ્રણનો નાશ કરે છે. એના **કાચાં ફળ:**—ગ્રાહી, ઉષ્ણ, રુક્ષ, લઘુ, ખાટાં, તુરાં તથા લેખન છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા જીહ્વાની જડતા કરનાર અને રુચિકર છે. વળી વિષ, જ્વર અને કફનો નાશ કરે છે. **પાકાં કોઠાં:**—રુચિકર, ખાટા, તુરા, ગ્રાહક, મધુર, કંઠશુદ્ધિકર, શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય અને દુર્જર છે; તથા શ્વાસ, ક્ષય, રક્તરોગ, ઉલટી, વાયુ, શ્રમ, હિધ્મા, વિષ, ગ્લાનિ, તૃષા, ત્રિદોષ, ઉચકી તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **એનાં બીઆં:**—હૃદ્રોગ, મસ્તકશૂળ, વિષ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. **બીઆંનું તેલ:**—તુરૂં, ગ્રાહક તથા મીઠું છે અને પિત્ત, ઉદરનું વિષ, કફ, ઉચકી અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. એનાંફૂલ વિષનાશક અને પાંદડાં ઉલટી, અતિસાર અને હેડકીનો નાસ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પિત્ત શમન થવા માટે:**—કોઠાનો ગર સાકર નાખી ખાવો અથવા કોઠીનાં પાંદડાનો રસ દૂધમા મેળવી પાવાથી ભયંકર અને પ્રબળ થએલા પિત્તનું શમન થાય છે. (૨) **કમળા ઉપર:**—કોઠીના પાલાનો રસ ગાયનું દૂધ નાખી પાચ તોલા કાઢવો અને પ્રત્યેક દિવસ એકવાર આપવો. (૩) **પ્રદર(અથવા સ્રીઓને પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપર:**—કોઠી અને વાસનો પાલો બારીક વાટી મધમાં મેળવી આપવો. (૪) **શરીરમાંની ગરમી વગેરે નીકળી જઈધાતુપુષ્ટિ થવા માટે:**—કોઠીના પાલાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખડીસાકર નાખી આપવું. (૫) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—કોઠીનાં બીઆંનું તેલ ચોપડવું. (૬) **શરીર ઉપર પિત્તનાં ઢીંમણાં ઉઠે છે તે ઉપર:**—કોઠીનો પાલો બારીક વાટી તેનો ઢીંમણાંપર લેપ કરવો; કિંવા વાટેલો

× હિંદુસ્તાની વૈદ્ય કોઠીના ફળને ગ્રાહી માને છે અને કાચુ ફળ ઝાડો અને પેટના દરદમાં તથા પાકું ફળ મસુઢા (દાતના પારા) અને ગળાના સોજા ઉપર આપવાની ભલામણ કરે છે. મીર મહમદહુસેન કહે છે કે કોઠીનાં પાંદડાં શીતળ, અને ફળ શીતળ, પાચક તથા એક દૂર કરવાને માટે અને ગળાનો સોજો ઉતારવાને માટે તથા દાતના પારા મજબૂત કરવાને અપાય છે ફળના ગર્ભનો સરબત પીવાથી ખાવા ઉપર રુચિ થાય છે. ઝેરી જંતુના ડંખ ઉપર ફળમાંનો ગરભ અથવા છાલ બાંધે છે. કોઠીના ઝાડનો ગુંદ વાટી મધ સાથે આપવાથી ઝાડો અને મરડો દૂર થાય છે. ચરકમાં કોઠી ખાટી અને ગ્રાહી માની છે તથા પાદડાનો રસ અગ્નિદીપક અને પાચક માન્યો છે.

પાલો દહીંમા મેળવી શરીરે ચોળવો; અને પાલાનો રસ કાઢી તેમા ખડીસાકર નાખી તે પાવો, એટલે થોડીક વારમા શમન થાય છે. **(૭) શરીરમાં જામેલું રસાયન નીકળવા માટે:**—કોઠીનો પાલો, તાદલજાની ભાજીનો પાલો અને કેળદોડામાથી ગરી પડેલા ફૂલ; તે સર્વ સમભાગ લઇ, તેનો અષ્ટમાંશ કાઢો નિત્ય બે વખત એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ સુધી આપવો. બે વખત ઔષધો તાજાં જોઇએ. તેલવાળું, ખાટુ, મીઠું (લુણ), તીખું, એ પદાર્થ ખાવા નહિ અને સ્નાન પણ કરવું નહિ. પંદરમે દિવસે સર્વાંગે બકરાંની લીંડીઓ ગોમૂત્રમા વાટી તેનો ચાર ઘડી લેપ રાખવો; પછી સ્નાન કરી ભોજન કરવું. **(૮) હેડકી અને શ્વાસ ઉપર:**—કોઠાનો અંગરસ, મધ અને લીંડીપીપર સાથે આપવો. **(૯) અન્નદ્વેષ ઉપર:**—કોઠાના ગર્ભમા સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ અને સાકર મેળવી ચાટવું.

૧૫૪ કોઠીંબર—કોઠીંબર આ કારીટાની જાત છે; પરંતુ કારીટ એ ઘણુંજ કડવું હોય છે, એટલે આને મીઠું કારીટ કહીએ તો ચિંતા નહિ. એ ગુજરાતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનું શાક થાય છે અને તે સૂકવી જમણની સાથે ખાય છે. આમા પણ કડવી અને મીઠી એવી બે જાતો છે.

૧૫૫ કોઠીંબાં—સં૦ કર્કચિર્ભટી, મૃગાક્ષી. મ૦ શેંદણી. હિં૦ સંધિની. ક૦ વાલુકમેક્કે.

કોઠીંબીના વેલા પાચ છ હાથ જમીનપર ફેલાય છે. આ વેલા ઘણાક પ્રાંતોમા થાય છે. એ વેલાને ભાદરવાની આસપાસ ફળો આવે છે તેને કોઠીંબા કહે છે. એ ફળો ઉપર લીલા પીળા ચટાપટા હોય છે. જમીન સારી હોય તો આ ફળો છોલેલા નાળીએર જેવડા પણ થાય છે. એ કુણાં હોય ત્યારે કડવા હોય છે. પાકવા પછી કાઇક ખાટા લાગે છે.× એની સુકવણી અને શાક કરે છે. એની કાચરી મીઠું ચડાવી સૂકવી રાખે છે અને તે તેલમા તળી જમણની સાથે ખાય છે.

૧૫૬ કોથમીર (લીલા ધાણા)—સં૦ ધન્યાક, કુસ્તુંબરી. મ૦ કોથીંબીર, ધણે. હિં૦ ધનિયા. બં૦ ધને. ક૦ હવ્વીજ, કોતંબરીકાળુ. તૈ૦ કોથમીલું, ધણિઆલુ. તા૦ ઉત્તંબરી. તુ૦ કોતંબરી, કોતુમલ્લી. મલા૦ કોત્તમપાલરી. ફા૦ તુખ્મેકશ્નીઝ. અ૦ કજબુરા. ઇં૦ કોરીયંડર સીડ. લા૦ કોરીયંડમ્ સેટાઇવમ્.

કોથમીર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રસોઇ કરવામાં નિત્ય ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડને બી આવે છે તેને ધાણા કહે છે. ધાણા મસાલામા નાખે છે. આ પદાર્થ સ્વાદિષ્ટ, ઠંડો અને પિત્તશામક છે. ધાણા ભરડીને વાવવાથી થોડા દિવસમાં જરૂરપૂરતી કોથમીર તૈયાર થાય છે. કોથમીરની વડી ઉત્તમ થાય છે. કોથમીરની ચટણી પણ થાય છે.+ **ધાણા:**—મધુર, હૃદ્ય, તુરા, દીપન, સ્નિગ્ધ, કડવા, કિંચિત્ ઉષ્ણ, અવૃષ્ય, મૂત્રલ, લઘુ, પાચક, ગ્રાહક તેમજ રુચિકર છે; અને તૃષા, દાહ, અતિસાર, ઉધરસ, પિત્તજ્વર, ઉલટી, કફ, દમ, ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ, અને વિશેષ કરી પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ભિલામા**

× આ વેલામા ચંદ્રની અસર આપોઆપ દેખાઈ આવે છે. વરસના ૩૫૪ અથવા અધિક માસના કારણસર ૩૮૪ દિવસ થયા હોય તોપણ તે દિવાળીના ચાર દિવસો અવલ પાકીને આપોઆપ ખરી ગયા છતાં પણ ભાગ્યેજ મીઠાં હોય છે અને દિવાળીના દિવસ પછી વેલાને વળગી રહેલા પણ ભાગ્યેજ કડવાં હોય છે. કેવો દૈવી ચમત્કાર! આ વેલા અડબાઉ એટલે આપોઆપ ઉગે છે બહુધા એના ફળો મોરનાં ઈંડાં જેવડા અને તેવીજ આકૃતિના થાય છે. કોઠીબાં ઘણાં ખાધામા આવે તો મોઢું પણ પાકી જાય છે.

પાકતી આંગળી ઉપર:—કોઠીબામાં કાણું પાડી તેમાં આંગળી નાખી રાખવી. આથી તે પાકીને ત્વરિત ફુટે છે.

+ યુનાની હકીમો—ધાણાને ઔષધની માફક પેટની પીડાનો નાશ કરનાર, પેશાબ વધારે લાવનાર, પાચક અને કામોદ્દીપન કરનાર માને છે; અને બદહજમી (અજીર્ણ) માં વારવાર આપવાને ફરમાવે છે. વળી એને દરદનો નાશ કરી ઉંઘ લાવનાર, છાતીમાથી કફને કાઢનાર ને પેટની પીડાને નાશ કરનાર સમજે છે. તેઓ ધાણાનું પાણી બનાવે છે. તેનાથી આંખ ધોવાથી શીતળા નીકળેલ હોય તો આંખને ઈજા થતી અટકે છે, એમ તેઓ માને છે અને ઘણી મુદતથી આખ દુ:ખવા આવી હોય તેને આરામ થાય છે. વળી એમ પણ માને છે કે ધાણાથી કેફી પદાર્થોનો (માદક પદાર્થોનો) જુસ્સો (મદ) કમી થાય છે. જવના લોટની સાથે ધાણાને વાટી પોટીસ કરી બાધવાથી ઘણા દિવસનો સોજો ઉતરી જાય છે. ચરક સંહિતામાં ધાણાને તૃષાનિગ્રહણ અને શરદીને બંધ કર-

ઉઠી નીકળ્યો હોય તો:—કોથમીર વાટી ચોપડવી. (૨) **શરીરમાંથી શીતળાની જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે:**—શીતળા સારીરીતે મટયા પછી રાત્રે ધાણાજીરૂં ચોગણા પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી ગાળી તેમા સાકર નાખી પાવું એટલે કોઠામાંહેની ગરમી શાંત થાય છે. આ પ્રયોગ ચાર પાંચ દિવસ કરવો. (૩) **આમ થાય છે તે ઉપર:**—ધાણા અને સુંઠ એના કાઢામાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું. (૪) **અરુચિ ઉપર:**—ધાણા, એલચી અને મરી, એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે આપવું. (૫) **દાહ અને તૃષા ઉપર:**—ધાણા, અરડુસી, આમળા, કાળી દ્રાક્ષ અને પિત્તપાપડો એ સર્વ ઔષધો સાધારણ ખાંડી એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાખી તેમા પાણી નાખવું; અને તે એકજ જગ્યાએ રાખી મૂકી બીજે દિવસે પાવું. (૬) **અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, વિષમજ્વર અને અજીર્ણ ઉપર ધાણાનું ચૂર્ણ:**—ધાણા, લવંગ, નસોતર અને સુંઠ, એનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમા પાવું. (૭) **તાવ ઉપર પાચન:**—ધાણા, દેવદાર, સુંઠ, ભોરિંગણી, ડોરલી (ઉભી રિંગણી) એનો કાઢો પાવો. (૮) **પિત્તજ્વર અને અંતર્દાહ ઉપર:**—ધાણા અને ચોખા રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખવા. બીજે દિવસે તેજ પાણીમાં તે બાફી પાતળી કાંજી કરી સારી ઠંડી થયા પછી તે આપવી. (૯) **દાહ ઉપર:**—ધાણા રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઇ તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી પાવું. (૧૦) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ધાણા અને ગોખરૂનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૧૧) **નેપાળાના વિષ ઉપર:**—ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં, એ એકત્ર કરી આપવું. (૧૨) **ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:**—ધાણાનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૧ તોલો, એ ચોખાના ધોવરામણમા નાખી ખાવું; અથવા ધાણાનો કલ્ક ચોખાના ધોવરામણમા સાકર નાખી પાવો. (૧૩) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—ધાણા, દ્રાક્ષ અને બેદાણાનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) **બાળકનાં શૂળ, આમ અને અજીર્ણ ઉપર:**—ધાણા અને સુંઠ એનો કાઢો પાવો. (૧૫) **બાળકોની આંખો આવે છે તે ઉપર:**—ધાણાની પોટલી બાંધી પાણીમા પલાળી રાખી તે વારંવાર આંખો ઉપર ફેરવવી. (૧૬) **તડકાની ગરમીની લુ ન લાગવા માટે:**—ધાણા પાણીમા પલાળી મસળી તેમા સાકર નાખી તે પાણી પાવું. (૧૭) **બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:**—સાકર અને ધાણા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું પાણી વસ્ત્રગાળ કરી પાવું. (૧૮) **તૃષારોગ ઉપર:**—ધાણા પાંણીમા પલાળી રાખી પછી મસળી તે પાણીમાં મધ અને ખાંડ નાખી તે વારંવાર પાવું.

૧૫૭ કોદરા—સં૦ અ૦ કોદ્રવ. મ૦ કોદ્રુ, હરિક. હિં૦ કોદો, કોદવ. બં૦ ગો૦ ક૦ હરિક. તૈ૦ આલુવાલુ. ઇં૦ પકચુઅર્ડ પાસપેલં. લા૦ પાસપેલં સ્ક્રોબિટયુલેટ્યમ્.

સર્વ પ્રકારના ધાન્યોમાં ઘણીજ હલકી પ્રતિનું ધાન્ય કોદરા છે.આ ધાન્યને ઘણું કરી ગરીબ લોકો-સિવાય કોઇ ખાતું નથી. એમા ચાર જાતિ છે. રામેશ્વરી, શિવેશ્વરી, હરકોણી અને માંજર (મેણા કોદરા). મેણા કોદરા એ જાત ઘણીજ અપકારક છે. મેણા કોદરાનો ખાવામાં ઉપયોગ કરે તો તેથી ઉલટી, જૂલાબ એવા વિકારો થાય છે, અંધારાં આવે છે, મન ભ્રમિત થાય છે, ગ્લાનિ આવી કેફ ચઢે છે અને વખતે પ્રાણ પણ જાય છે. એવા અનેક અનર્થ થાય છે. એ જો ખાવાના ઉપયોગમાં લેવા હોય તો એક દિવસ પાણીમા પલાળી રાખવા. પછી તે સ્વચ્છ ધોઇ એક બે દિવસ તડકામાં સૂકવવા; એમ કરવા-થી તેનો દોષ મટી તે ખાવાને યોગ્ય થાય છે. કોદરાનો ભાત, ઘેંસ તથા વડા પણ કરે છે. કોદરા-ની ઉંબી કાંઇક નાચણી જેવી હોય છે. કોદરા મોટી રાઇ જેવડા હોઈ તેનો રંગ રાતો કે પીળો પણ હોય છે. કોદરા ઘણા શીતળ છે. એ અશક્ત માણસે કદિ પણ ખાવા નહિ; કેમકે તે વીર્યનાશક છે. **કોદરા:**—મધુર, શીત, ગ્રાહક, ગુરુ, કડવા, વ્રણને હિતકર તથા રુક્ષ છે; અને કફ, પિત્ત, વિષ તથા

નાર કહેલ છે સુશ્રુતમા એને સર્વજ્વરનાશક, દીપક, દાહનાશક, અરુચિનાશક અને ઉલટી બંધ કરનાર કહેલ છે.

કેટલીક વખતે તાવના ઉતારમાટે રાત્રે પલાળી રાખેલા ધાણાનું પાણી પાય છે ખરું; પણ એમ માલૂમ પડયું છે કે વખતે એ પ્રયોગથી દરદીને એકદમ શ્વાસ થઈ દેહત્યાગ પણ કરે છે; માટે દેશ, કાળ અને પ્રકૃતિનો અવશ્ય વિચાર કરવો. એની માત્રા ૯ માસાથી ૧ તોલા સુધીની છે.

મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-(૧) **અન્નદ્રવશૂળ ઉપરઃ**-કોદરાના ચોખા (કુરીઆ)ની ખીર ખાવી કિંવા કોદરાનો ભાત દહીં સાથે ખાવો.

૧૫૮ કોલિંજન—સં૦ બં૦ કુલંજન. મ૦ કોળિંજન. હિં૦ કુલિંજન. ક૦ કોળંજન. ફા૦ ખિરદાર. અ૦ ઇર્કખોલિંજાન્. ઈં૦ ગ્રેટરગેલંગાલ. લા૦ આલ્પિનિયા આફિસિનેરમ્.

કોલિંજનના ઝાડ આંબાહળદરનાં ઝાડ જેવાંજ થાય છે. એ ઝાડ આંબાહળદર કરતાં કિંચિત્ મોટાં હોય છે. એનાં પાંદડાનો વાસ મધુર હોઇ મંડળનો રંગ ધોળો અને તીખો હોય છે. ગોમાંતક અને મલબાર પ્રાંતમા એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એની ગાઠો સૂકવી રાખે છે, તેને 'કોલિંજન' કહે છે. કોલિંજનની ગાંઠોના કકડા કરી તેને અથાણામા નાખે છે. જે બીજું કોલિંજન કાંઇક તીખું લાગે છે તેને "કોષ્ટકોલિંજન" પણ કહે છે.+ **કોલિંજનઃ**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, રુચિકર, સ્વર્ય તથા હૃદ્ય છે; અને મુખ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર તેમજ મુખદોષ, કફ, ઉધરસ અને વાયુનું નાશક છે. મોટું એનાથી ઓછું ગુણવાળું છે. ઉપયોગઃ—(૧) **ઉટાંટીઆ ઉપરઃ**—એના છોગલાની કઢી કરી ખાવી અથવા તેનો રસ કાઢી પીવો. (૨) **માથું ચઢયું હોય તે ઉતરવા માટેઃ**—કોલિંજનનું બારીક ચૂર્ણ કરી તે નાકે સુંઘવું; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. (૩) **વાયુએ કરી અંગ રહી ગયું હોય તો તે ઉપરઃ**—કોલિંજનનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. (૪) **સ્વરભેદ (સ્વરભંગ) ઉપરઃ**—કોલિંજન મોઢામાં રાખી રસ ગળવો. (૫) **મોડશી (મરકી) ઉપરઃ**—કોલિંજન અને સિંધવ કોકમના તેલમા કાલવી જરા ગરમ કરી શરીરે ચોપડવું; એટલે મરકી તથા ખલ્લીશૂળ-(હાથ, પગ, પેડુ અને ખભા, એમાં થનાર શૂળ) નો નાશ થાય છે. (૬) **ઉલટી ઉપરઃ**—કોલિંજનનો એક તોલો રસ કાઢી, તેમા લીમડાનો રસ એક તોલો અને આદાનો રસ એક તોલો નાખી દોઢ તોલો સાકર નાખવી અને તે શીજવી રાખવું; એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધા તોલા પ્રમાણે બે વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવું. (૭) **બહુમૂત્રરોગ ઉપરઃ**-કોલિંજનનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી બે વખત પાવો. (૮) **બાળકોના અતિસાર ઉપરઃ**—કોલિંજન છાશમા ઘસી થોડી હિંગ નાખી કઢી કરી પાવી. (૯) **મુખદુર્ગંધી દૂર થવા માટેઃ**—કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી દાંતને ચોપડવાનો નિયમ રાખવો. (૧૦) **દંતરોગ ઉપરઃ**—કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી તેથી દાંત ઘસવા.

૧૫૯ કોશિંબ—(જંગલી આંબો)-સં૦ કોશામ્ર. મ૦ કોશિંબ. હિં૦ કોશમ. બં૦ કેઓંડાફલ. ક૦ જુરીમાચુ. લા૦ સ્લીચરાટ્રીજગા.

કોશિંબના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ડુંગરાળ પ્રદેશમા થાય છે. કોકણ પ્રાતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું ચીકણું હોય છે. એના લાકડાનો ગાભો રાતા રંગનો હોય છે. એના **બીઆંનું તેલ કાઢે છે. તે** કડવું, મધુર, બલ્ય, પથ્ય, રુચિકર, પાચક તથા સારક છે; અને કૃમિ, કોઢ, તથા વ્રણનું નાશક છે. **કોશિંબઃ**—ખાટું, ગુરુ, શોષકર, પિત્તલ, કફકર તથા કોષ્ઠશોધક છે; અને વાયુ, કોઢ, અર્શ, સોજો, પિત્તવ્રણ, રક્તપિત્ત અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળઃ**—લઘુ, અગ્નિદીપક, રુચિકર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મધુર, બલકર, હૃદ્ય તથા વૃષ્ય છે; અને કફવાતના વિનાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) **જુલાબમાટેઃ**—કોશિંબનું તેલ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૨) **ખસ, વ્રણ અને કોઢ ઉપરઃ**—કોશિંબનું તેલ ચોપડવું. (૩) **ચેળ આવતી હોય તોઃ**—કોશિંબની છાલનો રસ કાઢી તેમા સમુદ્રફળ ઘસી લેપ કરવો.

૧૬૦ કોહળું—સં૦ કુષ્માંડ. મ૦ કોહોળા, કોહળા. કો૦ દાર કોહળા. હિં૦ કુહ્મડ, કુમ્હડા, પેઠા, કોહડા. બં૦ ગાછકુમડા. ક૦ કર્ગુંબળ-લ, કગ્ગુંબળ, સિંડિગેગુંબળ. તા૦ કલ્યાનપુસિનિકાયિ. તુ૦ કારકુંબડા. મલા૦ નારેંકુપલાના. તૈ૦ પુલ્લાહા, વર્ડિકા, વલ્લેગુમાંડે. ફા૦ બુરાકુદુ. અ૦ મહદેવા.

+ કોલિંજનનાં મોટાં ઝાડ થાય છે. તે દેખાવમાં દ્રાક્ષ જેવાં લાગે છે. તેની જડને કોલિંજન કહે છે. કેટલાંક મનુષ્યો પાનની જડને અને કેટલાક કણઝરને કોલિંજન કહે છે; પણ એ એમાનું એકપણ નથી. શ્રી૦ દત્તરામ ચોબાજીએ મહાભરી વચને કોલિંજન માનેલ છે; પણ શ્રી૦ શાલીગ્રામે તે બંનેને જુદીજ માનેલ છે કોલિંજનમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે.

ઈં૦ પંપકીન. લા૦ બેનિન્કાસા સેરિફેરા. ઉડી૦ કખારૂ, પાનીકખારૂ.

કેટલાંક કોહળાં હાથ દોઢ હાથ લાંબા થાય છે. સારી જમીન હોય તો એક વેલા ઉપરથી ૫૦–૬૦ સુધી કોહળા થાય છે. કોહળાનો પાક થાય છે તે પૌષ્ટિક છે. એનું શાક અને વડાં કરે છે. કોહળું ઘણુંજ ટંડું છે. જૂના રીંગણા અને કાચા કોહળા એ ખાવા નહિ જોઈએ. કહેલ છે કે **वृन्ताकं बहुबीजानां कुष्माण्ड कोमल विषम्** અર્થાત્ ઘણા બીજવાળાં વંતાક (રીંગણાં)અને કુણાં કોહળા એ વિષરૂપ છે. કોહળાં એક વર્ષ સુધી રહી શકે છે.+

કોહળું:—વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, બસ્તિશુદ્ધિકર્તા, બળકર, અતિ મીઠું, શીતળ, ગુરુ, રુક્ષ, સારક, હૃદ્ય અને કફકર્તા છે; તથા મૂત્રાઘાત, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ, પથરી, તૃષા, અરુચિ, વાતપિત્ત, રક્તવિકાર, વાયુ અને શર્કરા (રેતી) વિકારનો નાશ કરે છે. તે **કુંણાં** હોય તો–અતિ શીતળ, દોષકર અને પિત્તહર છે. તેજ **જુનાં** હોય તો–કફકારક અને **પાકેલાં** હોય તો–કિંચિત્ શીતળ, દીપક, લઘુ, સ્વાદુ, ખારટ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, સર્વદોષનાશક અને પથ્ય છે. **તેનો ગર:**—મધુર, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય અને પિત્તનાશક છે.**ઉપયોગ:—(૧) સ્થાવર અને જંગમ સર્વ વિષ ઉપર:**—કોહળાનો રસ કાઢી પાવો અથવા કકડો ખાવા આપવો. **(૨) દારૂ અને કોદરા (ધાન) ના વિષ ઉપર ઉતાર:**--કોહળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો. **(૩) ગોતા ઉપર:**—કોહળાના ગરના રસમા જેઠીમધ ધસીને પાવું. **(૪) ઉન્માદ ઉપર:**—કોહળાના રસમા કોષ્ટકોલિંજન (મોટા કોલિંજન)નું ચૂર્ણ મધ નાખી પાવું. **(૫) માંડપુળી ઉપર:**—કોહળું છીણીને તેમા વાટેલું અગરિયુ મીઠું મસળી પછી તે ફોડા ઉપર બાંધવું (૬) **કમળા ઉપર:**—કોહળાનાં પાંદડાં વાટી તેમાં હળદરનો ભૂકો મેળવી તે દહીં સાથે સાત દિવસ આપવો. **(૭) અમ્લપિત્ત** ઉપર:--કોહળાના રસમા સાકર નાખી આપવું. **(૮) રક્તશૂળ ઉપર:**—કોહળાના ગરભના રસમાં ૨ તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. **(૯) શ્વાસ અને ઉધરસ ઉપર:**—કોહળાના મૂળનું ચૂર્ણ નવશેકા પાણીમા ખાવું. **(૧૦) શૂળ ઉપર:**- કોહળું છોલી, ફોડી તડકે સૂકવી વાસણમા ઢાંકી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે બળતું કરવું. રાખ ન થતાં કોયલા થાય ત્યાંસુધી બાળી પાણીમા ટંડા કરી ઠરી ગયા પછી ચૂર્ણ કરી બે માસા પ્રમાણે લઈને તેટલુજ સુંઠનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરી ઉના પાણી સાથે નિત્ય આપવું, એટલે અસાધ્ય શૂળનો નાશ થશે. **(૧૧) પથરી અને શર્કરા ઉપર:**—કોહળાનો રસ હિંગ અને જવખાર નાખી આપવો.

૧૬૧ કોળકંદ:—સં૦ કોલકંદ. મ૦ કોલકાંદા, સાપકાંદા. કોં૦ ધાપા, પાંચણકાંદા, કોચીંદા. હિં૦ જંગલીપ્યાજ, કોલીકાંદા. ક૦ સંપુટગેડુ, કાડએલ્લૂ લ્લિગિડ. તા૦ કટુવેલવાગાયમ્. તૈ૦ અડવિ-તેલ્લાગડ્ડા. તુ૦ બાગુદ્દી. મલા૦ કાટેના. ફા૦ બસલુલ્ફાર. ઈં૦ ઈંડિયન સ્કિવલ. લા૦ સિલાઑફ્રિ સિનેલિસ.

આબેહુબ ડુંગળીના કાંદા જેવાજ આ કંદ રાનમા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ અને અતિશય ખરજવાળા હોય છે. કુલઈની ભાજી જેવા એના પાદડાં હોય છે. એ કાંદા ડુંગરાળ જમીન-માં થાય છે.* શેદળીના કાંદા નામે એક કોળકંદ પ્રમાણેજ કાંદા થાય છે; તે મોટા હોય છે.

+ કોહળાના વેલા ઘર આગળ અને વાડામા વાવે છે. એનાં પાદડાં મોટા હોય છે. એનાં ફળો તેને લાગેલા દીંટડાસહિત રાખી મૂકીએ તો બાર માસ સુધી પણ બગડતાં નથી; પરંતુ જો દીંટડું ઉખેડી નાખવામાં આવે તો તે કહોવરાઈ બગડી જાય છે એ દીંટડુ પાણીમાં ઘસી વીંછીના ડંખ ઉપર ચોપડેથી આરામ થાય છે. એનાં કમળાં નૈયા સામી આગળી કરવાથી બગડી જઈ ખરી જાય છે અથવા તેમાં વેઢા પડી જીવ પડે છે.

* પાણકંદા અને કોળકંદા બન્નેના નામો શ્રી૦ પદેજીએ પોતાના નિઘંટમાં નં ૩૨૭ ઉપર ભેગાં લખ્યાં છે, તેથી કેટલાક વાચક તે બંનેને એકજ માનતા હશે, પરતુ વગડાઉ લોકથી તજવીજ કરતાં ચોક્કસ માલમ પડે છે કે એ બંને જુદા છે. કોળકંદના કાંદા આબેહુબ કાદા (ડુંગળી) જેવડાજ હોય છે અને તે સ્વાદમા પણ મીઠા હોય છે. એના પાદડાં ડુંગળી જેવડાજ હોય છે; પરંતુ પાણકંદાના કાંદા બહુજ મોટા આઠ દશ શેર સુધીના વજનના થાય છે. તેના પાદડા લસણનાં પાદડા જેવા થાય છે, ઉનનાં વસ્ત્ર વણતા પાણકંદાના કંદનુ પાન બનાવવું જોઈએ છીએ. એથીજ એને પાણકંદાના નામથી લોકો ઓળખે છે. બાકી તો બંનેને જંગલી ડુંગળીજ કહે છે. પાણકંદાને ભાગી એક માટલામા અર્ધાં ભરી તેપર ત્રાંબાના કંટકવેધી પત્રાં પાથરી ઉપર પણ એજ મુજબ કુટી છુંદો કરેલ પાણકંદા ભરી કપડમાટી કરી ભઠ્ઠી કરવાથી અત્યંત ફલદાયી તામ્રભસ્મ થાય છે. પાણકંદાના કંદને ટગળી આપી તેમાં હીંગળો નાખી ટગળી બંધ કરી ભઠ્ઠી કરવાથી એની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે, એમ જૈન ગ્રંથોમાં લખાયલું જણાય છે. કોળકંદ સ્વાદમાં મીઠા હોય છે અને પાણકંદા કડવા હોય છે.

એના ગુણ પણ કોળકંદા પ્રમાણેજ છે. **કોળકંદ:**—તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને વિષ, ઉલટી તથા કૃમિના નાશક છે. **ઉપયોગ:-(૧) કૃમિ ઉપર:**—કોળકંદના રસમાં થોડો લોટ મેળવી તે શેકીને ખાવો અથવા ચણાના લોટમા મેળવી તેનાં ભજીઆં કરી ખાવાં. **બીજો પ્રકાર:**—કોળકંદનો કંદ અને કળથી એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૬૨ કૌચ (કૌવચ)—સં૦ મર્કટી, સ્વયંગુપ્તા. મ૦ ખાજકુહિરી, કુહીલી. કો૦ ખાજકોલતી. હિં૦ કૌંછ, કિવાચ. બં૦ આલ્કુશી, ધુનારગુંડ, દયા, શુયાશિંબી. ક૦ નસુકુગુરી, નસુકુગુન્ની, કાદ-કંરે. તૈ૦ પિલ્લીયડગુ. તા૦ પુનેક્કાલિ. તુ૦ નાઇસોણ્ગુ. મલા૦ નાયિકરૂણા, ચોરિવલ્લિ. ગો૦ ખવ-લ્યાવાલી. ઇં૦ કૌહેજ. લા૦ મ્યુકયુના પ્રુરિયેન્સ.

કૌચના રોપા વગડામાં મૃગશીરનો વરસાદ પડવા માંડે કે લાગલા ચોતરફ ઉગે છે. પછી તેના મોટા વેલા થઈ ઝાડ ઉપર અને વાડ ઉપર ચઢે છે. કૌચના વેલાને પાદડાની બાજુએ લાંબુ ડીટું ફુટી તેને ફૂલોનો ઝુમખો આવે છે.એક ઝુમખામા વીસ પચીસ ફૂલો હોય છે. આ ફૂલોમા એક એક આગળ લાંબા અને તેટલાજ જાડા શીંગોના ગુચ્છા આવે છે દરેક ગુચ્છામા પાચથી દસશુધી શીંગો હોય છે.એ શીંગો ઉપર બા-રીક કાંટા હોય છે.એ કાંટા શરીરે લાગે તો શરીરેવિલક્ષણ આગ થઇ તે ભાગ સુજે છે.ફોલ્લો ઉઠાડવાના કામમાં એનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે. શીંગોમાંના બીઆને કૌચબીજ કહે છે. કૌચમા બે જાતિ છે. 'રેડેકૌચ' અને'મેઢાકૌચ' અથવા 'મીઠી કાચ.' એમાંથી મીઠી કૌચની શીંગો કિંચિત્ મોટી અને નાજુક હોઇ ઉપલા કાંટા નુકસાનકારક હોતા નથી. એ શીંગ ઉપરના કાંટા છરીથી છોલી નાખી તેનું શાક કરે છે. એ શાક લીલા કેળાના શાક જેવું થાય છે. **કૌચ:**—મધુર, વૃષ્ય, શીત, ધાતુવર્ધક, બલકર, ગુરુ તથા કડવી છે; અને ક્ષય, વાયુ, શીતપિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ, કફ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ***બીજ:**—ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, શીતળ, સ્વાદુ તથા ગુરુ છે; અને વાત, દુષ્ટવ્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો અડદ જેવા છે. **ઉપયોગ:-(૧) કૃમિ ઉપર**—કૌચની શીંગો ઉપરના થોડા કાંટા દૂધમા કિંવા ગોળમા નાખી તે નાના બાળકને આપવું. આ ઔષધ ઘણું આપવું નહિ. એથી કરમનો ઉપદ્રવ ત્વરિત દૂર થાય છે. આ મોટું રામબાણ ઔષધ છે. **(૨) કૌચના વિષ ઉપર:**—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું. (૩) **નાનાં બાળકોને કરમ થયા હોય તો:**—કૌચનાં મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા અથવા કૌચના કાંટા છાશમાં પાવા. **(૪) ગર્ભધારણ માટે:**—મીઠી કૌચના મૂળ અને કોઠાનો ગર દૂધમાં વાટી પાવા. **(૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે:**—કૌચબીજ તથા તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પીવું. **(૬) સોમલના વિષ ઉપર:**—ખરજવાળી કૌચની છાલ અને ધોળો કાથો એકત્ર કરી, પાણીમા વાટી થોડું થોડું પાણી પીવું. **(૭) મૂર્ચ્છા દૂર થવા માટે:**—કૌચ શરીરે ચોપડવી. **(૮) શ્વાસ ઉપર**—કૌચનાં બીઆનું ચૂર્ણ પ્રાતઃકાળે મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. **(૯) ગાંઠ, બદ અને આંજરી (બાંબલાઇ)ઉપર:**—કૌચનાં બી ઘસી દિવસમા બે ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૧૬૩ ખજૂરી—સં૦ ખર્જૂર. મ૦ ખજૂર, ખારિક. હિં૦ પીંડખજૂર, છુહારા. બં૦ સોહારા. ક૦ ખજ્જૂર, ઉત્તત્તી. તૈ૦ ખજૂરપુપુકુ. ફા૦ ખુર્માતર, ખુર્માખુશ્ક. અ૦ તમરરતબ. ઇં૦ ડેટ પામ. લા૦ ફિનિક્સ ડેક્ટિલિફેરા.

ખજૂરીનાં ઝાડ શિંદી (જંગલી ખજૂરી) જેવાં ઉચાં વધે છે. ખજૂરીનાં ઝાડ આ દેશમાં પુષ્કળ થાય છે; પરંતુ તેનાથી ખજૂર ઉત્પન્ન થતું નથી. તેઓને ખજૂર જેવાં ફળો આવે છે, પણ લોકોને પકવવાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે કિંવા અહીંની હવા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે પાકતું નથી. અરબસ્તાન અને ઇરાન દેશમાં ખજૂર પુષ્કળ પાકે છે. જે ફળો અધકચરાં સૂકવે છે તેને ખારેકા કહે છે. આરબ લોક ખજૂર ખાઈનેજ ઘણા દિવસ કાઢે છે. ખજૂર એ પાચક અને

*કૌચનાં બીજ ધાતુપુષ્ટિના કામમા સર્વોપરિ મનાય છે, પણ તે શુદ્ધ કર્યા સિવાય વપરાતાં નથી; માટે તેને દૂધમાં બાફી ઉપરની ફોતરી ઉતારી નાખવી એટલે તે શુદ્ધ થાય છે.

પૌષ્ટિક છે. ખજૂરના ઠીલાનું તેલ કાઢે છે. તે બાળવાના તથા ઔષધોના ઉપયોગમા આવે છે. એનો ખોળ ઢોરોને ખવરાવે છે. ખજૂરના ઝાડના પાંદડાંની .સાવરણીઓ વગેરે બને છે. લાકડું ધરકામના ઉપયોગમા આવે છે. ઉનાળામા લોકો ખજૂરનું સરબત કરી પીએ છે. તેમાં પાણી મેળવ્યાથી તે સમશીતોષ્ણ થાય છે. ખારેકના બી બાળકોને બાળાગોળીમા ઘસીને પાય છે. ×ખજુરઃ— વૃષ્ય, સ્વાદુ, શીત તથા ગુરુ છે; અને અગ્નિમાંદ્ય, કૃમિ, ધાતુવૃદ્ધિ, તૃપ્તિ તથા પુષ્ટિને કરનાર, હૃદ્ય, બલ્ય, દુર્જર, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર છે; તથા રક્તપિત્ત, પિત્ત, દાહ, શ્વાસ, કફ, શ્રમ, ક્ષતક્ષય, વિષ, તૃષ્ણા, શોષ અને અમ્લપિત્તનો નાશ કરે છે. સુલેમાની ખારેકઃ— ભ્રાંતિ, શ્રમ, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત, તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-(૧) રેચ થવા માટેઃ- ખજૂર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તથા ગાળીને તે પાણી પાવું એટલે રેચ થાય છે. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ--ખારેકનાં બી બારીક વાટી તેની ધૂણી આપવી. (૩) ખરજવા ઉપરઃ-- ખારેકનાં બી બાળીને તેની રાખ, કપૂર અને ઘી એ ખલ કરીને લેપ કરવો. (૪) કપાળ દુખતું હોય તો તે ઉપરઃ-ખારેકનાં બી ઘસી માથા ઉપર ચોપડવા. (૫) ઘોડાને શરદી થઇ હોય તો તે ઉપરઃ--ખારેકના બીનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં નાખી આપવું. (૬) આમવાત ઉપરઃ-પાશેર ખજૂર પલાળીને પાવું. (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે તથા પિત્તશમન થવા માટેઃ-ખારેકની અંદરનાં બીઆં કાઢી નાખી સાધારણ ખાંડી તેમા બદામ, બેદાણા, પિસ્તા, ચારોળી, સાકરની ભૂકી વગેરે મસાલો એકત્ર કરી તે સર્વેનું મિશ્રણ, રીતસર પાતળા કરેલા અને અથાય એટલા ઘીમા પલાળી રાખવું અને સતત આઠ દિવસ સારી રીતે અથાયા પછી દરરોજ સવારે બે તોલા સેવન કરવું. (૮) ટાઢીઆ તાવ ઉપરઃ-ખારેકનું બી અને અંઘાડીના મૂળને ઠંડા પાણીમાં ચંદન જેવું જાડું ઘસી ખાવાના પાનને ચાર ગુંજાભાર જેટલું ચોપડી તે પાન સોપારી, લવંગ, એલચી, કાથો વગેરે સાથે તૈયાર કરવાં; અને તાવ આવ્યા પહેલા એકેક ઘડીના અંતરે એકેકું બીડું ખાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું; એટલે ટાઢથી આવનારો તાવ જાય છે. (૯) જીર્ણજ્વર ઉપરઃ—ખારેક, સુંઠ, દ્રાક્ષ, સાકર અને ઘી, એ દૂધમા નાખી તે દૂધ કઢવીને પાવું. (૧૦) દાહ થવા લાગ્યો હોય તોઃ-નવટાક ખજૂર પાણીમા મસળી પાવું. (૧૧) ચેતના પ્રાપ્ત થવા માટેઃ—માખણ અને ખારેકો ખાતા જવું. (૧૨) ધનુર્વાત અને રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપરઃ-ખજૂરનો કલ્ક કરી તેમા એરંડાનું તેલ નાખી પાવું. (૧૩) બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાકઃ—ઉત્તમ ખજૂર છ માસાથી ૩ તોલાપર્યંત બાળકની શકિત પ્રમાણે લઇ સ્વચ્છ પાણીથી ધોઇ લુછી નાખવું; અને માહેના ઠળીઆ કાઢી થોડું દૂધ લઈ તેમાં તે કેટલોક વખત સુધી પલાળી રાખી પછી મસળી કપડાથી ગાળી તે રસ દિવસમાં ત્રણ વાર પાવો. એ ભક્ષ્ય એક મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવાલાયક છે. માત્ર દરેક વેળાએ રસ કાઢીને પાતા જવું. (૧૪) ઠંડી હવા હોય કિંવા શરદીનો વિકાર હોય ત્યારે બાળકોને આપવાનો ખોરાકઃ—સારી ખારેક લઇ ભીના લુગડાથી સ્વચ્છ લુછીને પછી તેમાંનું બી કાઢી નાખવું અને સુખડ પ્રમાણે દૂધમા ઘસીને બાળકોને ખવરાવવું; અથવા તેમાંજ બીજું દૂધ નાખી પાતળું કરી પાવું. આ ઔષધ નાનાં બાળકોને આપવું નહિ, પણ મોટાને આપવું. નાનાં બાળકોને આપવાથી પેટમા જાળું બંધાય છે અને કોઠામાં ગરમી થાય છે. (૧૫) મદ્ય (દારૂ) ઉપર ઉતારઃ—ખજૂર પલાળી મસળીને ગાળીને પાવું. (૧૬) પ્રદર ઉપરઃ—ખારેકનાં બીઆં ખાંડી ઘીમાં તળી તેમા ગોપીચંદનની ભૂકી નાખીને આપવું. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપરઃ—ખજૂર મધમાં ખાવું.

૧૬૪ ખટખટી—ખટખટીના ઝાડ બેત્રણ માથોડાં ઉંચા વધે છે. એના પાંદડાં આકારે ધામણીનાં

× ખારેક અને ખજૂરના ઠળીઆ તૃષાને રોકનાર છે, તેથી જ્યારે કસુવાવડ થયેલ સ્ત્રીને પાણી નહિ આપવા ખાસ જરૂર હોય છે, ત્યારે તેને એક પછી એક આ ઠળીઆજ માત્ર મોઢામાં રાખવા માટે આપવામાં આવે છે અતિસાર બંધ થવાને છોરી ખારેકમાથી ઠળીઓ કાઢી નાખી તેના ઠેકાણે ચણા જેવડી અફીણની કાંકરી નાખી, તે ઉપર ભીનું કપડું વીંટી ધૂમાડારહિત દેવતામા ભારી શેકાઈ રહે એટલે તેને વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી સવારસાંજ એકેક અથવા શકિત-અનુસાર આપવી.

પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં ઝીણાં હોય છે. એ ઝાડને ચાર પાંચ ફૂલોનો એક તોરો એવાં ફૂલો આવે છે. ખટખટીનાં ફળો ખાવાથી ગળચટાં લાગે છે. **ઉપયોગઃ--(૧) પુષ્ટતાને માટેઃ--** ખટખટીનાં મૂળ દૂધમા વાટી પાવાં. **(૨) આમરક્ત પડે છે તે ઉપરઃ**--ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવા. **(૩) વાતરક્ત ઉપરઃ**-રોગીએ ખટખટીનાં મૂળ હમેશાં પાસે રાખવાં, ખટખટીની લાકડી હાથમા રાખવી, સોજા ઉપર અને ગાંઠ ઉપર ખટખટીના મૂળ ઘસીને ચોપડવાં અને દરરોજ સવારસાજ ગાયના પાશેર દૂધમા ખટખટીનાં મૂળ ૩ માસા, ધોળી ગુલબાસીનો કંદ બે તોલા અને ગોમેટીનાં મૂળ ૬ માસા ઘસીને ૪૨ દિવસ સુધી પાવા એટલે વાતરક્ત દૂર થાય છે. **(૪) અતિસાર ઉપરઃ**—ખટખટીના મૂળ છાશમા વાટી પાવા.

૧૬૫ ખડબુચું (સકરટેટી)--સં૦ ષડ્ભુજા, મધુપાકા. મ૦ ખરબુજ. હિં૦ ખરબુજા. બં૦ ખરમુંજા. ક૦ ષડ્ભુજા સૌતે. ફા૦ ખુરપુજા. અ૦ બિત્તીખ. ઇ૦ મેલન. લા૦ કુકયુમિસમેલો.

કાલીંગડા જેવોજ એનો વેલો થાય છે. ખડબુચાનું ફળ ગોળ થાય છે અને તેનો બહારનો રંગ રાતો હોય છે. ખડબુચું ખાવાથી સારૂં લાગે છે. એનું શાક પણ કરે છે. જે ખડબુચાનો અંદરનો રંગ લીલો હોય છે તેને મરાઠીમા "તરટી" કહે છે. એ ખાવાથી બહુ સારી લાગે છે. ખડબુચાં વધારે ખાવામાં આવ્યાથી ગરમીનો ઉપદ્રવ થાય છે. **ઉપયોગઃ-(૧) તાપની ઝાળ લાગી હોય તોઃ**--ખડબુચાના બીઆ વાટી માથા ઉપર ચોપડવાં અને તેનો રસ શરીરે ચોપડવો.

૧૬૬ ખરશીંગી (મેઢાશીંગ)-સં૦ મેષશૃંગી, ખરશૃંગિકા. મ૦ ભેડશીંગી, ખડશીંગી. હિં૦ બં૦ મેઢાશીંગી. ક૦ ઉરિયમારા, ઉઠીમારા. તા૦ ઓડિયમાર. તૈ૦ ઓટીમાનું. મલા૦ ઓટી, ઉટી. લા૦ ડૂસઓડિના.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. કોકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એના પાંદડાં કડવા લીમડાના પાદડાં જેવા હોઇ તેનાથી લાંબાં હોય છે. એને ચપટી, હાથ પોણો હાથ લાંબી અને અગુઠા જેવડી જાડી શીંગો આવે છે. એ શીંગોને ખડશીંગો કહે છે. એનો વાસ ઉગ્ર આવે છે. આ શીંગો અને આ ઝાડનાં પંચાગ કડવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમા ઉપયોગી છે. એના લાકડાનાં મૃદગ અને તબલા સારા થાય છે. **ખરશીંગ**-કડવું, વાતનાશક અને કૃમિ, કોઢ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) નળ ફુલવા ઉપર અને પેટશૂળ ઉપરઃ**-એનો પાલો અગર છાલ કુટી તેનો રસ પાવો. **(૨) કૃમ ઉપરઃ**-અના પાદડાનો અથવા છાલનો રસ આપવો. છાલ સૂકી હોય તો કાઢો કરીને પાવો. **(૩) ખસ ઉપર**-ખરશીંગીના ઝાડની છાલનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી તે ચોપડવું.

૧૬૭ ખપાટ (*ખરટી)--સ૦ બલોત્તમા. મ૦ થેરલા ચિકણા. કો૦ ચિક્કણકડયા. હિં૦ ખિરેટી, ખરહટા, બાજવંદ. બં૦ શ્વેતવેડેલા. ક૦ બેણ્ણેગરગબેદ. ઇ૦ હાર્ટલિવ્ડાસડા. લા૦ સિડા-કાર્ડિફોલિયા.

* આ ખરેટીના વર્ણનની તપાસ કરતા કેટલાક વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ તો અમારા પ્રદેશમાં અમે જે વનસ્પતિને ખરેટીતરિકે જાણીએ છીએ તેના પાદડા કાત્રાદાર બે ખાચાવાળાં ન હ પણ શુદ્ધ મેંદીના પાંદડાં-ને ઘણા ભાગે મળતા આવે છે. એની ડાખળી ઉપર એક દોઢ ઈંચના આશરાની લંબાઈનો જાડો કાટો હોય છે; જેનો પૃષ્ઠભાગ બાવળની શૂળ જેવો નહિ, પરંતુ એનીજ સૂકી ડાખળી હોય એવો દેખાય છે. માત્ર અણીજ બાવળની શૂ ની માફક તીક્ષ્ણ હોય છે. વળી આ ઝાડને અમારા લોકો કદિ ખપાટતરીકે કહેતા હોય એમ જણાતું નથી. કદાચ બા ખરેટી અને ઉકત ખપાટ જૂદા હોય તો શું નવાઇ! વળી આને નરહરિ પંડિતના નિઘંટ-ચૂડામણિના આધારે બલોત્તમા (ઉત્તમ બલા) માની છે, તો તેને બલાચતુષ્ટયમાં માનવી અને એનાં બીજને બળ-બીજ માનવા, એ પણ અમને તો યોગ્ય લાગતુ નથી બલાચતુષ્ટય અને બળબીજસંબંધીના અમારા વિચારો બળ (બોળ) ના વર્ણનના નીચે ટીપમા જણાવીશું

નવાઈ જેવું તો એજ છે કે શ્રી. દત્તરામે અને શાલીગ્રામજીએ ખરેટીનેજ બલા માની છે; પરંતુ અમે સાફ અક્ષરે નિવેદન કરીએ છીએ કે એ તો એમની દેખીતીજ ભૂલ છે, જોકે બલાના નામમા બહુ અંતર પડયો નથી. માત્ર બલાનું બલ થયું તેથીજ તેના બીજ તે બલબીજ કહેવાયાં. જંગલીઓએ પોતાની અશુદ્ધ ભાષામાં બોળ કહ્યું છે, એથી એ વનસ્પતિજ ઇતર હોવાનું સ્વીકારવામાં મને તો વાંધો છે. હું તો બલા એ બોળ અને એનાં બીજને બળબીજ માનું છું.

ખપાટના ઝાડ બળ (બોબ)નાં ઝાડ કરતા મોટાં થાય છે. ખપાટના પાંદડાં કાત્રાદાર હોય છે અને પ્રત્યેક પાંદડાને બે ખાંચા હોય છે. એ કાઇક સહદેવીનાં પાદડા જેવાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર બારીક ગોળાકૃતિ ફળો આવે છે, તેને લોકો ખાય છે. એ ફળો કિંચિત્ તુરાં, મધુર, ધાતુશુદ્ધિકારક અને મુખ-રોગનાશક છે. એ ફળોનો રંગ નારંગી જેવો હોય છે અને તે ફળો પાકયા પછી ઝીણા રુદ્રાક્ષ જેવાં જણાય છે. ખપાટ ઘણાક પ્રાતોમાં થાય છે. ખપાટને ધોળા રંગના ફૂલો આવે છે. એનાં બીઆને "બળદાણા" કે "બળબીજ" કહે છે. એ આકારે ચેંઞ્રીના બીઆ જેવાં હોય છે. ખપાટ, સહદેવી, કાગસી અને ગંગેટી એ ચારેના સમુદાયને "બલાચતુષ્ટય" કહેછે. **બલાચતુષ્ટય:**—શીત,મધુર, બલ્ય, કાતિકારક, સ્નિગ્ધ તથા ગ્રાહી છે અને વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરે છે. ખપાટના મૂળોની છાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે સેવન કરવાથી બહુમૂત્રરોગ દૂર થાય છે. **મહાબલા (સહદેવી):**—મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક અને વાતનું લોમન કરનાર છે. **અ તબ ા (ઠાંગસી):**--દૂધસાકરમા સેવન કરવાથી પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) વિદ્રધિ, વ્રણ, ગુમડાં, બદ, પાઠું ઈત્યાદિ ઉપર:**—ખપાટના રાતા રંગના કુમળા પાદડાં બારીક વાટીને થેપલી કરી બેસાડવી; અને તે ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરી તેના ઉપર ઠંડુ પાણી નાખતા રહેવું. આ યોગથી તે ગાઠ જલદી પાકે છે અને ફુટે છે. તેમજ કોઇ પણ પ્રકારે દાહ થતો હશે કિંવા સણકા થતા હશે તો તે ત્વરિત બંધ થશે; અથવા ખપાટનો પાલો વાટી માંહે લવંગ નાખી ઉપર બાધવો. **(૨) ગરમીથી થયેલાં ચાંદાં સુકવવા માટે:**--ખપાટની છાલ અને જૂના પાંદડા એકત્ર ખાડી તેમા પાણી નાખી અષ્ટમાશ કાઢો કરવો અને તે કાઢાથી ચાંદાં ધોવાં. એથી ચાદીઓ જલદી સારી થાય છે. **(૩) ભૂતજ્વર ઉપર:**—ખપાટના મૂળ વિધિપૂર્વક ગળામા બાધવાં. **(૪) તાવ ઉપર:**—ખપાટના મૂળ પુષ્યનક્ષત્રમા હાથે બાધવા. ખપાટમૂળ અથવા સુંઠ એનો કઢો આપવો. તે શીત, કંપ અને દાહયુકત તાવનો બે ત્રણ દિવસમા નાશ કરે છે. **(૫) મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ ઉપર:**—બળદાણા, હિંગ, દૂધ, ઘી, એ સર્વ એકત્ર કરી પાવું. **(૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર**—બળદાણાના કાઢામા એરંડતેલ નાખી પાવું. **(૭) વીંછીના ડંખ ઉપર:**—ખપાટના મૂળ ઘસીને ચોપડવાં.

૧૬૮ ખરસાંણી(ડી)—સં૦ ભદ્રચૂડ, પત્રગુપ્ત. મ૦ શેર.

આ ઝાડ જંગલી છે. વાડ કરવામાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનું દૂધ ઘણું ઉષ્ણ છે. તે શરીરે લગાડવાથી ફોલ્લો ઉઠે છે. ખરસાણીના લાકડાના કોલસા ફોડવાનો દારૂ કરવાના કામમાં આવે છે. આ ઝાડનાં ચિકાડા, ચોહિરા, કાંડેહુરા અને નિવલી આદિ મરાઠી નામો છે. ઉપયોગ:—**(૧) વીછીના વિષ ઉપર:**—ખરસાણીનું દૂધ ચોપડવું. **(૨) ઉધરસ ઉપર:**—ખરસાણીનું દૂધ માખણમા રોગીના શક્તિ જોઇ એક, બે કિંવા ત્રણ માસા આપવું; તેથી ઉલટી થાય છે અને રેચ પણ થાય છે. ઉપર દહીં અને ભાત આપવાં. **(૩) ખરસાંણીના વિષ ઉપર:**—પાણીમા મધ નાખી પાવું. કાળી નગોડનો પાલો વાટી લેપ કરવો. માખણ ખાવું તથા લેપ કરવો. **(૪) આંબોઇ (પિચોટી) ખસી ાય તો:**—ડુંટીની આસપાસ ખરસાણીના દૂધનો લેપ કરવો. **(૫) ખસ ઉપર:**—ખરસાણીની સુકાઇને નીચે પડેલી ડુંખો બાળી તેલમાં ખલ કરી લેપ કરવો. **(૬) કર્ણશૂળ ઉપર:**—ખરસાંણીની ડુંખો અંગારામા શેકી રસ કાઢીને તે કાનમાં પાડવો; અથવા તે રસમાં તેટલુંજ બકરીનું ઘી ગરમ કરી નાખી તે કાનમાં પાડવું, **(૭) વિષમ જ્વર ઉપર:**—ખરસાણીની પાકેલી ડુંખો કેળનાં પાદડાંમાં વીંટી અંગારામાં શેકી તથા બાફી તેનો રસ કાઢી, તેમાં ઠીકરી છમકારી હિંગની ભૂકી નાખી તે રસ શુમારે ૪ તોલા પર્યંત આપવો. **(૮) કુરશાના વિષ ઉપર:**—ખર-સાંણીની ડુંખો અંગારામાં બાફી રસ કાઢવો અને તે તાળવા ઉપર અને દંશસ્થાને ચોળવો તથા બે આચમની પાવો પણ ખરો.

૧૬૯ ખસખસ, અફીણ—સં૦ ખાખસ. મ૦ હિં૦ ક૦ ખસ્ખસ્, બં૦ પોરતદાના. તૈ૦ તા૦ ગસગસ. તુ૦ કસકસે. મલા૦ કશકશ. ફા૦ તુખ્મેકોકનાર. અ૦ હબુલ કોકનાર. ઈ૦ પૉપીસીડસ. લા૦ પાપાવર સોમ્નિફેરમ .

અફીણના ડોડા—સં० ઉલ્લસત્ફલ. હિં० પોસ્ત, ખસખસકા ફલ. મ० અફુચે બોંડ. બં० પોસ્ત-ઢેંડિ, ખાકશી. ફા० કોકનાર. અ० અબુનાસ. ઇ० કયાપસુલ.

જે છોડમાંથી અફીણ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ખસખસનો રોપો કહે છે. ખસખસનાં ઝાડ સરાસરી ત્રણ ચાર ફુટ ઉંચા વધે છે. એને જીંડવાં આવે છે. તેને પોસ્ત અને જીંડવામાં બી થાય છે તેને ખસખસ કહે છે. ખસખસના જીંડવાને શસ્ત્રથી ચીરો પાડવાથી તેમાથી જે રસ નીકળે છે, તે સુકાય છે એટલે તેનેજ અફીણ (સં० અહિફેન) કહે છે. અફીણ એ માદક પદાર્થ છે. એની ગણના ઉપવિષોમા છે. અફીણ ઘણું ખાવામાં આવે તો પ્રાણનાશ થાય છે; પરંતુ એ રીતસર આપવાથી સારા ઉપયોગમા આવે છે. ખસખસના છોડમાંથી અફીણ થાય છે; પરંતુ ખસખસના અંગે માદકપણું નથી. ખસખસના ફળ ઉપરની ત્વચાને "પોસ્ત" કહે છે. ખસખસ એ પાષ્ટિક છે. એનો પકવાન્નોમા અને બીજા પદાર્થોમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. કુંણી હોય ત્યારે ખસખસનાં પાંદડાંની એકલી અથવા ભેગવાળી ભાજી સારી થાય છે.

અફીણનાં જીંડવામાંથી નિષ્કર્ષ, અવલેહ અને કષાય એવા ત્રણ પ્રકારના કલ્પ થાય છે. સૂકવેલા જીંડવાનો ભૂકો ૪૦ તોલા, ૧૦૦ તોલા ગાળેલા (ડીસ્ટીલ ફેડ) ઉફણી ઉઠેલા પાણીમા ૮ પહોર સુધી ભીંજવી રાખવો. પછી "પર્કોલેટર" થી બીજા વાસણમા તે પાણી ગાળી લઇ ઉકાળવું. ઉકળતાં ૫૦ તોલા પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી ઠારવું; અને તેમાં મદ્યાર્ક (ટીંચર) મેળવી તે મિશ્રણ કેટલીક વાર સુધી તેવીજ રીતે રાખી મૂકી, ફરીથી અગ્નિ ઉપર મૂકી ઘટ્ટ થતાં સુધી ઉકાળવું. આ નિષ્કર્ષથી અફીણ જેવો મલષ્ટંભ ન થતાં ઘેન આવે છે. ચૂનાની હકીમ જૂની ઉધરસના ઠણકાથી રોગી ઘણો હેરાન થતો હોય તો આ નિષ્કર્ષનો ઉપયોગ કરે છે. આ નિષ્કર્ષથી માથું દુખવું, ચક્કર આવવા વગેરે અફીણના વિકાર થતા નથી.

ખસખસનું તેલ નીકળે છે. તે ખાવાના અને બાળવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. એનો ખોળ ગાય અને ભેંસને ખાવા આપે છે. ખસખસ જેમ તાજી હોય તેમ તેમાથી તેલ વધારે નીકળે છે. બીજ સારાં હોય તો તેનો ત્રીજો ભાગ તેલ નીકળે છે. આ તેલ તડકે રાખી મૂકવાથી સફેદ, પારદર્શી અને સ્વાદહીન થાય છે. એ માથે ચોળવાથી ઘેન આવે છે અને મજ્જા પુષ્ટ થાય છે. રંગ તૈયાર કરવાને પણ આનો ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. ધોળા રંગમાં ખસખસનું તેલ મેળવવાથી સુંદર સફાઈદાર રંગ થાય છે. જે જીંડવાંમાંથી અફીણ કાઢી લીધેલું નથી હોતું, તેમાની ખસખસ કડવી અને કેફી હોય છે; તથા તેનું તેલ કાઢવાથી તેમા પણ એ દોષ આવે છે. બંગાળી ખસખસનું તેલ માળવાની ખસખસના તેલ કરતાં સારૂં હોય છે અને તેથીજ તે ખાવામાં વધારે વપરાય છે. માળવી તેલ ઘણું કરીને બાળવામાં વપરાય છે. મીણબત્તી, સાબુ વગેરે બનાવવાને પણ આ તેલનો ઉપયોગ થાય છે. યૂરોપમાં તેલના રંગ (ઑઇલ પેઇંટસ) અને વિશેષે કરીને ચિત્રકામના રંગ (આર્ટિસ્ટસ કલર્સ) બનાવવામાં અળસી અને બીજાં તેલને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ કરે છે. ખસખસનો ખોળ તાજો હોય તો ઘણો મીઠો અને ઢોરોને પુષ્ટિ આપનાર થાય છે. તે જૂનો થવાથી તેના ઉપર ફુસ જામે છે અને તે કડવી લાગે છે. તે સ્થિતિમાં ઢોરોને ખાવા આપી હોય તો કાંઇક પણ નુકસાન કરે છે. ખસખસના ખોળની રાસાયનિક રચના ગ્લાસ્ગોના પ્રૉફેસર અંડરસને આ પ્રમાણે ઠરાવેલ છઃ-સો ભાગ ખોળમાં પાણી ૬.૫૬, તેલ ૧૧.૦૪, નૈટ્રોજનસ દ્રવ્ય ૩૪.૦૩, ગુંદ અને તેના જેવો પદાર્થ ૨૩.૨૫, રાખ ૧૩.૭૦ અને બાકી કચરો ૧૧.૩૩.

ખસખસનું ઝાડ:—ગ્રાહક, બલકર, ગુરુ, વૃષ્ય, કફપ્રદ, પાકકાળે મધુર, વીર્યપ્રદ, કાંતિકારક તથા બલકર છે; અને વાત તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે **એનાં ફળ**:—રુક્ષ, ગ્રાહક અને રક્તશોધક છે. **ફળની છાલ**:-શીતળ, લઘુ, કડવી, ગ્રાહક, તુરી, વાતકારક, રુચ્ય, સપ્તધાતુશોષક પુરુષત્વ-નાશક. રુક્ષ, મદકર, અગ્નિવર્ધક અને મોહક છે. **ખસખસ**:—કફકારક, બલ્ય, વૃષ્ય, ગુરુ, મધુર, ગ્રાહક અને વાતનાશક છે. **ઉપયોગ**:-(૧) **આમાતિસાર ઉપર**:-ખસખસ દહીંમાં વાટી પાવી. (૨) **બાળ-કોને ઝાડા થાય તે ઉપર**:—ખસખસનો કંસાર અથવા થલું કરી ખવરાવવું. (૩) **સાંધા દુખે**

છે તે ઉપર:—ખસખસના (પોસદોડાના) કાઢામાં કલાક બે કલાક સાધા શેકવા. **(૪) સોજો, પેટનું ચડવું અને શરીરમાં વાયુ ભર્યો હોય તે ઉપર**:—ખસખસનાં ફૂલ અને જીંડવા પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીનો શેક કરવો. **(૫) પુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે**:—ખસખસ, બદામગીર અને ચારોળી સમભાગે લઇ બારીક વાટીને ગાયના દૂધમાં મેળવી ઉકાળી ખીર કરવી. તેમાં ઉતારતી વેળાએ બે તોલા તાજું ઘી અને તેટલીજ સાકર નાખી તે મળી જાય એટલે બે માસાપર્યંત ગળોનું સત્ત્વ નાખી સેવન કરવું. એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઔષધ શક્તિહીન બાળકોને પણ આપવાને ઘણું ઉત્તમ છે. **(૬) દારુણા** (કેશમાહેની જમીન કઠણ થઇ ઝીણી ફોડલીઓ થાય છે તે) **રોગ ઉપર**:—ખસખસ દૂધમાં વાટી માથા ઉપર લેપ કરવો. **(૭) બાળકોમાટે શક્તિવર્ધક ખોરાક**:—ખસખસ ગાયના દૂધમાં બારીક વાટીને તેમાં બીજું દૂધ અને થોડો ગોળ કિંવા સાકર નાખી ઉકાળીને રાબડી તૈયાર કરવી; અને સારી રીતે ઠંડી થયા પછી ખાંડ નાખવી. આ ખોરાક બે મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવાયોગ્ય છે અને જે બાળકને હગામણનો ઉપદ્રવ હોય તેઓને તો ઘણોજ હિતકારક છે. **(૮) અર્ધાંગવાયુ ઉપર**:—ખસખસનું તેલ કોપરાના તેલ સાથે શરીરે ચોળવું. **(૯) દારુણા નામના કપાળરોગ (ઈં. ટયુરીજ ધી સ્કૅલપ) ઉપર**:—ખસખસ દૂધમાં વાટીને લેપ કરવો.

क અફીણ:—સં૰ અહિફેન. હિં૰ બં૰ ક૰ અ-આફીમ. તૈ૰ ગાલમંકુ. ફા૰ અફયૂન, તિર્યાક. અ૰ લબનુલ, ખાસખાસ. ઇં૰ ઓપિયમ. લા૰ પેપેવેરી, સોમ્નિફેરમ.

સંસ્કૃતમાં અફીણનાં અહિફેન આદિ નામો છે તે અર્થવાળા છે. અહિફેન એટલે સર્પનું ઝેર. સર્પદંશનું જેવા પ્રકારનું પરિણામ શરીર ઉપર થાય તેવુંજ પરિણામ અફીણની વધારે માત્રા લેવાથી થાય છે. એથીજ તેને અહિફેન, નાગફેન, ભુજંગફેન આદિ નામો સંસ્કૃતમાં આપેલા છે.

અફીણની પ્રાથમિક અસર ઉત્તેજક છે અને પછીની સ્થિતિમાં તે શરીરમાંની પીડા શમન કરીને ઘેન લાવનારી છે. ટાઢીઆ તાવની કમકમાટી બંધ કરવાને તે ઉપયોગી છે. એ સ્તંભક હોવાથી અતિશય પરસેવો બંધ કરવામાં, રેચ બંધ કરવામાં અને સાધારણ કોઇ પણ પ્રકારનો સ્રાવ બંધ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. પેટની અંદરના ભાગમાં દાહ થયો હોય તો આનો ઉપયોગ થાય છે. તાવ ઘણો વધ્યો હોય તે સ્થિતિમાં અફીણનો ઉપયોગ ઘણો હિતાવહ છે. દાક્તર લોક તે કપૂરાદિક પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરીને આપે છે, તેથી તાલાવેલી શાંત થઇ ઘેન (ઉંઘ) આવે છે. પક્વાશયમાંના વ્રણ, આમ, અતિસાર, કૉલેરા વગેરે રોગમાં તેમજ અતિઆર્તવ, પીડિતાર્તવ, ગર્ભાશય પ્રદર, સ્નાયુસંકોચજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર આદિ સ્ત્રીપુરુષોના મૂત્રમાર્ગના રોગમાં અફીણ ઉત્તમ ગુણકારી છે. ધનુર્વાત અને આમવાતના વિકારોમાં પણ અફીણ સારું ચાલે છે. મસ્તકશૂળ, સંધિવાત, અભિષ્યંદ (આંખ આવવી) આદિ નેત્રરોગ ઇત્યાદિમાં અફીણનો બાહ્ય ઉપયોગ હિતાવહ છે.

અફીણનું ઝેર:—અફીણ યોગ્ય માત્રામાં આપવું ગુણકારી છે; પરંતુ તે હદ ઉપરાત આપવાથી મરણકર્તા થાય છે. ઓછામાં ઓછા બે રતી અફીણથી મનુષ્ય મરે છે. એ કડવું હોવાથી બીજાનો પ્રાણઘાત કરવાને ઉપયોગી થતું નથી. ઘણું કરીને આત્મઘાત કરનારા લોકોજ તે ખાય છે. અફીણનું ઝેર ચઢવા લાગે કે ચક્કર આવે છે, જીવ ગભરાય છે અને હળવે હળવે ભાન નહિ જેવું રહી માણસ બેશુદ્ધ થાય છે. પહેલવહેલાં તો હાક મારવાથી ઉત્તર આપે છે; પરંતુ પાછળથી બોલવું તદ્દન બંધ થાય છે. શ્વાસ મંદ પડે છે. નાડી ભરપૂર મંદ ચાલે અથવા નકામી થઇ જલદી ચાલે છે. અંગ કાંઇક તપી આવે છે. પરસેવો આવે છે. આંખો મીંચાયલી હોય છે. આંખોની મોટાઈ સંકોચાય છે (ખાડા પડે છે.) શ્વાસ બંધ પડે છે. ચહેરો ફિક્કો પડે છે. હોઠ અને હાથ કાળા દેખાય છે. ઝાડો થાય નહિ અને પેટ ફૂલે છે. મરણ પહેલા શરીર ઠંડું થાય છે. આંખના ડોળા ફાટી રહે છે અને નાડી હાથજ લાગતી નથી. રોગી સારો થવાનો હોય તો તે શુદ્ધિ ઉપર આવતો લાગે છે. તેને ઉલટી થાય છે. માથું દુઃખે છે. કદિ કદિ અફીણના ઝેરથી આંકડી, બકવા, ઉલટી, જુલાબ, ધનુર્વા (તાણ) ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

અફીણ ખાવાથી શુમારે એક કલાકે વિષારિ ચિહ્ન દેખાવા લાગે છે અને ઘણું કરીને ૨૪ કલાકમાં મનુષ્ય મરે છે. દરરોજ અફીણ ખાનારા લોકો (વ્યસની) ને તેનું ઝેર બાધ કરતું નથી; પરંતુ તેનું શરીર અશક્ત થાય છે, તેને ઝાડો સાફ થતો નથી, બરોબર ભૂખ લાગતી નથી, મન દુર્બળ થાય છે, ચહેરો વિચિત્ર દેખાય છે, ઘડપણ જલદી આવે છે અને ઘણું કરીને તે નાની ઉંમરે મરે છે. ડૉકટર લોક મોર્ફિયા નામનું અફીણનું સત્ત્વ વાપરે છે, તે પેટમાં ગએલ હોય તો અફીણ જેવાંજ લક્ષણો થાય છે. પરિણામ અફીણ કરતા જલદ અને જોરદાર હોય છે.

અફીણમાથી ચંડૂ અને માદક એ બે પીવાના માદક પદાર્થો બનાવે છે.

અફીણઃ—જારણ, મારણ, ધારણ અને સારણ એમ ચાર પ્રકારનું છે. તે વૃષ્ય, બળકર, ગ્રાહી, સાત ધાતુનો શોષ કરનાર, વાતપિત્તકર, આનંદકારક, માદક (કેફી), વીર્યસ્તંભક, કડવું અને મધુર છે; તથા સન્નિપાત, કૃમિ, કફ, પાંડુ, ક્ષય, પ્રમેહ, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા (બરોળ) અને ધાતુક્ષયનો નાશ કરે છે. જે અફીણ ધોળા રંગનું અને અન્નને પચાવનારૂં છે તેને જારણ કહે છે; અને કાળું હોય તે મૃત્યુકારક છે એટલે તેને મારણ કહે છે. જે અફીણ પીળું છે તે જરાનાશ કરનારૂં છે, માટે તેને ધારણ કહે છે અને જે ચિત્રવર્ણું હોય છે તે મળનું સારણ કરે છે માટે તેને સારણ કહે છે.

અફીણનો ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર અને કૉલેરા ઉપર:—અફીણ, જાયફળ, લવંગ, કેસર અને કપૂર આ સર્વ ઔષધો સમભાગ લઇ તેની બબ્બે રતીની ગોળીઓ કરી દરેક વખતે એકેક ગોળી ઉના પાણી સાથે આપવી. આથી ગમે તેવો આમવિકાર હશે તે સારો થશે. **(૨) સંગ્રહણી, આમાતિસાર, રક્તાતિસાર વગેરે ઉપરઃ**—અફીણ ૨ ભાગ અને જાયફળ, ટંકણખાર, અભ્રકભસ્મ, શુદ્ધ કરેલ ધતુરાના બીજ, આ દરેક એકેક ભાગ લઈ નારી (મ૦ ચાદવેલ) ના પાદડાંના રસમા ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી દરેક વખતે ૧ ગોળી મધમા આપવી. પથ્ય દહી અને ભાત ખાવાં. **(૩) દુગ્ધવટીઃ**—અફીણ અને વછનાગ બાર બાર રતી, લોહભસ્મ પાંચ રતી, અભ્રકભસ્મ ૭ રતી; એ સર્વેને દૂધમા ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ બનાવી દૂધ સાથેજ આપવી. આ ગોળી આપી હોય તો ખાવાપીવામાં દૂધ વગર બીજા પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો નહિ; અને રોગ તદ્દન સારો થયા સુધી મીઠું અને પાણી વર્જ્ય કરવા. આ દુગ્ધવટીથી સંગ્રહણી, વિષમજ્વર, અનેક પ્રકારના સોજા, અગ્નિમાદ્ય અને પાંડુરોગ નાશ થાય છે. **(૪) સર્વાતિસાર, આમાંશ અને કૉલેરા ઉપરઃ**—અફીણ, શુદ્ધ કરેલ ઝેરકોચલા અને ધોળાં મરી, એ ત્રણે સમભાગ લઈ તેને આદુના રસમાં ખરલ કરી સુંઠ અને ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી, તે ૧ ગોળી આપવી; એટલે ગમે તેવો અતિસાર, આમાશ અથવા કૉલેરા હશે તો તે તત્કાળ સારાં થશે. **(૫) બહુમૂત્રરોગ ઉપરઃ**—અફીણ અને જાયફળ દરેક ચાર ચાર ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને કસ્તુરી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે ચારે ચીજો લઇ ખરલ કરી દરેક વખતે તે એક રતીની માત્રા પ્રમાણે નાગરવેલના પાનના રસમાં આપવાથી બહુમૂત્રરોગ સારો થાય છે. **(૬) અતિસાર અને કૉલેરા ઉપરઃ**—અફીણ અને કેસર સમભાગ લઇ ખરલ કરી અર્ધા ગુંજાભારની ગોળી મધમા ખાવી. તેમજ ગુંજાભાર અફીણ બકરીના દૂધમા આપવાથી પણ કોગળીઉં અને અતિસાર દૂર થાય છે. **(૭) કોગળાઆ ઉપરઃ**—કોપરાના કકડામાં છિદ્ર કરી, તેમાં બે ગુંજાભાર અફીણ નાખી તે કકડો અંગારા ઉપર શેકવો અને ખાવા આપવો; એટલે માણસ સહસા ઝોબાઈ જશે નહિ. **(૮) સળેકમ ઉપરઃ**—કાગળમાં થોડું અફીણ ચોપડી તેની બીડી સળગાવી નાકે તેની ધૂણી સુંઘવી. **(૯) માથું દુખતું હોય તોઃ**—માથા ઉપર અફીણનો લેપ કરવો. **(૧૦) શરીરે ખરજ થતી હોય તોઃ**—તેલ, મીણ અને અફીણ એકત્ર કરી ચોપડવું. **(૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપરઃ**—અફીણ અને દાંતવણ એ બેને લોખંડના વાસણમાં લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૧૨) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તો તે ઉપરઃ**—કિંચિત્ અફીણ ખાવા આપવું. **(૧૩) સ્તંભન-માટેઃ**—અફીણ એ સ્તંભક છે; માટે એને જાયફળમાં ઘાલી તે ઉંબરાના, વડના કિંવા બાવળના ઝાડમાં છિદ્ર પાડીને તેમાં મૂકે છે અને તે છિદ્ર બંધ કરી કેટલાક દિવસ પછી તે બહાર કાઢી તેની ગોળીઓ કરી શક્તિ જોઇને તે આપે છે. સાકર સાથે પણ અફીણ ખાય છે અને ઉપર દૂધ પ્રાશન કરે છે.

તેમજ ખસખસના જીંડવાં અને સુંઠ એનો સોળમો ભાગ પાણી શેષ રહે તેવો કાઢો કરી તેમા ગોળ નાખી-ને પીએ છે. **(૧૪) પકવાતિસાર ઉપર**:–ખાપરીઆમા+ મંદ અગ્નિ ઉપર અફીણ શેકીને ખાવાથી ઘણોજ પાકેલો અતિસાર હોય તોપણ શમે છે. **(૧૫) નાનાં બાળકોને સળેકમ અને શરદી ઘણી થઈ હોય તો**:—માથા ઉપર અને નાક ઉપર અફીણનો લેપ કરવો. પેટમાં વિકૃતિ હોય તો પેટ ઉપર પણ લેપ કરવો. **(૧૬) અતિસાર ઉપરઃ**—કાદા (ડુંગળી)ના રસમા અફીણ મેળવી પાવું. **(૧૭) બદ ઉપર:**-પહેલા જળો મૂકાવી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાનો પાલો બાધવો. પછી બીજા દિવસથી અફીણના જીંડવાનો કાઢો કરી તેમાં કપડુ ભીંજવી ત્રણ ચાર દિવસ શેકવું; એટલે દુઃખ જલદી નાશ પામે છે. **(૧૮) વાળા ઉપર:**—સર્પની કાચળી અને અફીણની થેપલી કરી ઉપર બાધવી. **(૧૯) નાસુર ઉપર:**—માણસના નખ બાળી તે રાખમાં અફીણ એક વાલ મેળવી તે મિશ્રણ નાસુરમાં ભરવું. **(૨૦) આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—અફીણ લીંબુના રસમાં મેળવી તે દૂધમા નાખી ત્રણ દિવસ પાવુ. **(૨૧) અફીણ ઉપર ઉતાર:**—**(૧) રાઇનો લોટ** વગેરે ઉલટી થનારા ઔષધો આપવાં. **(૨) અરીઠાનું પાણી** કરી પાવું. અફીણના પાશેર ગોળા ઉપર અરીઠાના પાણીનાં ૫–૭ ટીપાં પાડવાથી તે ઘણુંજ નિઃસત્ત્વ થાય છે. **(૩) ત્રણ કિંવા ચાર માસા હિંગ** છાશમા અથવા પાણીમાં વાટી પાવી કિંવા એકલી હિંગ ખવડાવવી. (અફીણની દાબડીમાં હિંગનો ગાંગડો રાખવાથી અફીણ નિઃસત્ત્વ થાય છે×) **(૪) ઘીમાં ટંકણખાર અને મોરથુથુ** અથવા એકલો **ટંકણખાર** નાખી પાવો એટલે ઉલટી થઈ અફીણ નીકળી જશે. **(૫) ફટકડીનું ચૂર્ણ** અને નરમાના બીઆનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખાવાથી અફીણ ઉતરે છે.(૬)* **કાંકણીનાં** વેલાના પાદડાનો રસ પાવો. **(૭) ઉભી ભોરીંગણીનો** રસ દૂધ નાખી પાવો. **(૮) વજ અને સિંધવ** એકત્ર કરી પાવાં. **(૯)** લીંડીપીપર અને મીંઢળ આપવું. **(૧૦) ઝેડુના** (ગલગોટાના) પાલાનો રસ કાઢી પાવો. **(૧૧)** થોડું **મોરથુથુ** શેકી લીંબોળીમાં ઘાલી ચૂસવું. **(૧૨) તાંદળજાનાં મૂળીઆં** પાણીમા વાટી પાવા. **(૧૩) ઉંદકટારીનાં મૂળીઆં** પાણીમા વાટી પાવા. **(૧૪) ગળોની સળીઓનો** રસ કાઢી પાવો. **(૧૫) કિંજળીના** ઝાડનો રસ કાઢી પાવો. **(૧૬) કપાસનાં** પાંદડાનો રસ પાવો. **(૧૭)** કડવા **લીમડાનાં** પાદડાંનો અર્ક કાઢી પાવો. **(૧૮) અંબાડાનાં** પાદડાનો રસ પાવો.**(૧૯) આમલીનાં** પાદડાનો રસ પાવો. **(૨૦) સીતા-ફળીનાં** બીઆં માહેનું મગજ પાણીમા વાટી પાવું. **(૨૧) નાના બાળકને અફીણ ચઢયું હોય તે ઉપર:**—ડુંગળી ભાગી તેનો વાસ લેવરાવવો કિંવા કોરા દેશી કાગળ પાણીમા મસળી પાવા. ગર્ભિ-ણીએ અફીણનું કિંવા અફીણમિશ્રિત ઔષધનું સેવન કરવું નહિ. **(૨૨) બાળકને અફીણ ચઢે તોઃ**—ચોખા ધોઈ તે પાણી પાવું.

૧૭૦ ખાખરો—સં૦ પલાશ. મ૦ પળસ. હિં૦ ખાખર, પલાસ, ઢાક, ટેસૂ, કેસૂ, ધારા, કાકરીયા. રા૦ છીલા, કેસૂલા, ઉડિ૦ પરાશુ. તા૦ પરસન. ક૦ મુત્તલ્લુ, કેંપુમુત્તલ. બં૦ પલાશગાછ. તે૦ માતુકાચેટ્ટુ. ધ૦ ડાઉની બ્રાન્ચ બ્યુટિયા. લા૦ બ્યુટિયા ફ્રંડાઝા (રાતો), બ્યુટિયા પાર્વિ-ફ્લોરા (ધોળો).

એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. ખાખરાનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં વધતા નથી. એનું લાકડું સુતારના કામમાં આવતું નથી. એના પાદડાં અને ફૂલો ઉપયોગમા આવે છે. પાદડાંના પત્રાળાં કરે છે. ફૂલનો રંગ રાતો હોય છેઃ કવચિત્ ધોળા ફૂલનો પણ ખાખરો હોય છે. રંગને માટે ફૂલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. ખાખરાને ચપટાં રાતા રંગનાં બીજ આવે છે. તેને પલાસપાપડો કે પિત્તપાપડો (મ૦ પળસ

+ અહં મરાઠીમાં **खापरांत** છાપ્યું છે; પણ મારા ધારવા પ્રમાણે એમાં ટાઇપદોષ થયો છે, એટલે ત્યાં **खोपरांत** જોઈએ અને એનો અર્થ ખોપરા (ઠીપરા)મા એમ થવો જોઈએ.

× આ જગ્યાએ લખવું જોઈએ છીએ કે જેમ હિંગ સાથે રહેલું અફીણ એના ગુણથી રહિત થાય છે, તેમ જીરા સાથે રહેલ હિંગ પણ બરબાદ જાય છે; માટે હિંગની ગરમીનો ઉતાર જીરૂં છે સુંઠની ભૂકીથી કરીઓ સડી જાય છે અને કેરીના અજીર્ણનો રામબાણ ઉપાય સુંઠ છે.

* અહીં મરાઠી ગ્રંથમાં **कांगोणा** લખી છે અને એનો અર્થ પીલુડી થાય છે.

પાપડો) કહે છે. રંગ તથા સફેદી દેવાને માટે ખાખરાનાં મૂળનો કુચો કરે છે. ખાખરાને ગુંદ (લાખ) આવે છે, તે સ્તંભક છે. **ખાખરો:**—ઉષ્ણ, તુરો, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, સારક, કડવો, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહક તથા ભગ્નસંધાનકારક છે; અને વ્રણ, ગુલ્મ, કૃમિ, પ્લીહા, (બરોળ), સંગ્રહણી તથા અર્શ, વાયુ, કફ, યોનિરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. એ રક્ત (રાતો), પીળો, શુભ્ર, (ધોળો), અને નીલ (કાળો) એમ ફૂલના ભેદવડે ચાર પ્રકારનો થાય છે. **એનાં ફૂલ (કેસુડાં):**—સ્વાદુ, કડવા, ઉષ્ણ, તુરાં, વાતુળ, ગ્રાહક, શીતળ તથા તીખાં છે, તૃષા, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કોઢ અને મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ (પિત્તપાપડો):**—રુક્ષ, લઘુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે તીખા છે; અને કફ, વાયુ, ઉદર, કૃમિ, કોઢ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, અર્શ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળોમાંનાં બીઆં:**—સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા તીખા છે; અને કફ તથા કૃમિ (કરમ)નો નાશ કરે છે. **એનાં કુમળાં પાંદડાં:**—કૃમિ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે.⌐ ઉપયોગ:-**(૧) નાના બાળકના કૃમિ ઉપર:**—પિત્તપાપડો દૂધમાં ઘસી પાવો કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું; અથવા પિત્તપાપડો અધો કાચો શેકી મગની દાળ જેટલો ઘીમાં આપવો. **(૨) દાદર ઉપર:**—પિત્તપાપડો લીંબુના રસમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૩) વંધ્યા (વાંઝણી)ને ગર્ભ ધારણ થવા માટે:**--પિત્તપાપડાને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખ પાણી સાથે પાવાથી સ્ત્રી ગર્ભિણી થાય છે. **(૪) ગલગંડ ઉપર:**—ખાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનો કાનની બાજુપર અને કિનારી ઉપર લેપ કરવો. **(૫) અટકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થવા માટે:**-પિત્તપાપડો અને શેવતીના ફૂલ પાણીમા અથવા ઘીમાં ભક્ષણ કરવાં અને ફટકડીની પોટલી યોનિમાં રાખવી; એટલે અટકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થાય છે. **(૬) પુરુષત્વ આવવા માટે:**—ખાખરાના મૂળને ચીરી તે નીચે રીઢું માટલુ મૂકી ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે માટલામા અર્ક પડે છે. તે અર્ક ખાવાના પાનમાં ચોપડીને તે પાનમા મરેઠીનું જીંડવું એક મૂકી તે પાન ખાવું; એટલે એકજ દિવસમા પુરુષત્વ આ-

---

⌐ પલાસપાપડાનાં ફૂલ કંઈક શુક (પોપટ) ને મળતાં હોવાથી સંસ્કૃતમાં **किंशुक** એટલે 'કાંઇક પોપટ' નામ પડેલ છે; અને તેનાજ ઉપરથી કેટલીક ભાષામા એને કેસુડાં કહે છે.

ચરકમાં:--એને કફસંશમન, વ્રણશોધન અને કુષ્ઠપ્રશમન વર્ણન કરેલ છે. ચક્રદત્તમાં:—ખાખરાને ગ્રાહી રીતે લગાવવાનું લખે છે; તથા વ્યવહારમાં અન્ય ગ્રાહી પદાર્થ અને સિંધાલુણની સાથે મેળવે છે. આ પ્રયોગ આંખનાં ઝાંઝવા અને ઝાંખ પડેલ હોય તો થાય છે. મખજન અલ અદવિયામાં કહે છે કે:-પલાસના પાંદડાં ગ્રાહી, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક છે એ ફોડા, ગુમડા, સુહાસા આદિ દૂર કરવા ચોપડે છે; તથા પેટમાં વાયુના લીધે દુખાવો થતો હોય તો અને કૃમિ તથા હરસના રોગમા ખાવાની ભલામણ કરે છે. સફેદ જાતનાં ફૂલ ગ્રાહી, મૂત્રવર્ધક તથા કામ ઉત્પન્નકર્તા માનેલ છે. વળી પોટીસતરીકે બાંધવાથી સોજાને ઉતારે છે. પેશાબ અને રજોદર્શનને વધારે છે. ડા૦ એનસલી કહે છે કે મદ્રાસ ઈલાકામાં તામિલ વૈદ્ય પેટમાના ગોળ અને ચીપટ કૃમિ (કરમિયા) કાઢવાને પલાસપાપડાનુ ચૂર્ણ રા તોલાની માત્રામા દિવસમા બે વખત આપે છે. હોરટસ-મલબારીકસ નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે ખાખરાની છાલ સુંઠની સાથે મેળવીને સાપ કરડેલા પ્રાણીને અપાય છે. ડૉકટર સરવુડ કહે છે કે ખાખરાનાં બીજ (પલાસપાપડો) સુરાખારમા ઉકાળી દેશી વૈદ્ય પેશાબની થેલીમા થનારી પથરીના માટે આપે છે. હાલમાં એ ઝાડનો ગુંદ અંગ્રેજી દવાઓમા વપરાય છે. પલાસપાપડાને લીંબુના રસમાં વાટી શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી લાલ થાય છે અને ચળ મટે છે. ડૉ૦ રોકસવર કહે છે કે:-- ફૂલનો રસ ગરમીથી ઘાટો કરી તેમાં થોડી ફટકડી નાખી રંગવાથી રેવચીના રંગથી પણ વધારે ચમકદાર રંગ બને છે. વળી તે કહે છે કે સૂકાં ફૂલમાંથી કાઢેલ સત્વ તાજાં ફૂલના જેવો ઉત્તમ નહિ નીકળે. આ સત્વ ઘણા દિવસ રાખવાથી બગડી જાય છે. સુશ્રુતમા એને રક્તપિત્તનાશક તથા યોનિદોષનાશક માનેલ છે. ગુંદ એકથી બે રતીની માત્રામાં આપવાથી અતિસાર અને પીળા લોહીના ઝાડાને બંધ કરે છે બીજને વાટીને ચોપડવાથી દાદર જતી રહે છે. જો મૂત્ર મુશ્કેલીથી ઉતરતું હોય તો તે વખતે ફૂલને પાણીમાં ઉકાળી શેક કરવાથી આરામ થાય છે. આ ઝાડ ઉપરથી લાખ પણ કેટલીક વખતે મળી આવે છે. એનાં મૂળની છાલ કાઢી ઘણાંજ મજબૂત દોરડા બનાવે છે. હોળી આદિ તહેવારોમા કેસુડાનો રંગ છાંટે છે. ચરકમાં પલાસપાપડાને ગ્રાહી, પુરીષગ્રહણ (મળ જાડો કરનાર), તથા વેદનાસ્થાપનકર્તા માનેલ છે; અને સુશ્રુતમાં એને યોનિદોષહર તથા શુક્ર શુદ્ધ કરનાર (વીર્યને શોધનાર) માનેલ છે.

પિત્તપાપડાને આકડાના દૂધમાં પલાળી છાંયે સૂકવવો. આમ ૨૧ વખત કરી તેને શુદ્ધ કરી વાટી ગોળી કરી રાખેલ હોય અને તે પાણીમાં ઘસી વિંછીના ડંખ ઉપર ચોપડી હોય તો વિંછી ત્વરિત ઉતરી જાય છે.

વશે. ઉતાર ભીસંગ કરવો. **(૭) ખરજવા ઉપર:**—પિત્તપાપડો, હડતાલ અને વછનાગ એ જૂના ઘીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૮) કૃમિ ઉપર:**—ખાખરાના બી અને વાવડીંગ એ ત્રણ ત્રણ માસા લઇ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ત્રણ માસા લીંબુના રસમાં અથવા મધમાં નાખી ચાટવું. **(૯) પ્રમેહ ઉપર:**—ખાખરાના ફૂલ તોલા અઢી રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખીને સવારે તે ગાળેલા પાણીમા સુરોખાર અર્ધો તોલો અને સાકર દોઢ તોલો નાખી તે પાણી પાવું; અથવા ખાખરાનાં ફૂલનો કાઢો મધ નાખીને પાવો. **(૧૦) પગના સાંધા પકડાઈ ગયા હોય તે ઉપર:**—પલાસપાપડો મધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૧૧) બરોળના રોગ ઉપર:**—પલાસપાપડો ખરસાણીના રસમાં વાટી મરી જેવડી ગોળાઓ કરીને ખાવી; તેથી ઝાડો થશે. ઉતાર ઘી અને ભાત; અથવા ખાખરાના ફૂલ બાફી પેટ ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી બાધવાં. **(૧૨) બાળકોને ઓરી (ઝીણી ફોલ્લીઓ) થઈ આવે છે તે ઉપર:**—પિત્તપાપડો લીમડાના રસમા ઘસી ચોપડવો. **(૧૩) કૃમિ ઉપર.**—ખાખરાના બી કચરીને ભીંજવી રાખવાં અને પાણી ગાળી લઇ તેમાં મધ નાખી આપવું. **(૧૪) વાળા ઉપર:**—ખાખરાનાં ફૂલ વાટીને ગોળમાં સાત ગોળીઓ કરી રોજ એક ગોળી ખાવી. **(૧૫) મૂત્રરેચનને અાટે તથા મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ખાખરાના સૂકાયલા ફૂલ ૧૦ તોલા પર્યંત લઈ તે ધોવા; અને તેમા થોડું પાણી નાખી ઉપર ઢાકણું દઇ તે ઢાંકણામા થોડું પાણી રેડીને મંદ અગ્નિ ઉપર વરાળ આવે ત્યાંસુધી બાફવા. પછી તે ફૂલ પીલી તેમાંથી જે પાણી આવે તે શક્તિ પ્રમાણે પાશેર પર્યંત ગાળી લઇ તેમા એ માસાપર્યંત સુરોખાર નાખીને પ્રાશન કરવુ; અને બાકી જે પાણી રહે તેમા તે બાફેલા ફૂલ મેળવી પેટપર બાધવા. **(૧૬) યોનિકંદ ઉપર:**—પિત્તપાપડો કચરીને કણકમા મેળવી હથેળી જેવડી પુરી કરીને તે કંદ ઉપર બાધવી. લંગોટી રાખવી; તેથી તે માંસનો ગોળો પડી જશે અથવા ખાખરાના ખારના યોગે કરી ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પાવું. **(૧૭) અતિસાર ઉપર:**—ખાખરાનો ગુંદ ૫-૧૦ ચણોઠીભાર સાકર સાથે ખાવો. **ઉધરસ તથા મુખરોગ ઉપર:**—ખાખરાનાં પાદડાના ડીંટા સાધારણ ચાવી મોઢામાં રાખીને તેનો દ્રવ (રસ) ગળતા જવું; એટલે ઉધરસ ત્વરિત દૂર થાય છે તથા **મુખરોગ** પણ દૂર થાય છે. **(૧૯) બગાઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તે ઉપર:**—ખાખરાના અંકુરોનો રસ કાનમા નાખવો. **(૨૦) સર્પના વિષ ઉપર:**—ખાખરાના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા અને લેપ પણ કરવો. **(૨૧) મુખરોગ ઉપર:**—ખાખરાનાં પાંદડાંનું ડીંટડું ચાવી મોઢામાં રાખવું.

૧૭૧ ખાજકોલતી—સં૦ વૃશ્ચિકા, ધૂમ્રપુષ્પા. મ૦ ખાજકોલતી, વિંચુવા. હિં૦ બીછવા. બં૦ વિષાતી, વિછુટી. ક૦ ઇંગુલે, માસસાહોત્ર, મુાચંગિડ. તા૦ કાયંચોરી. તૈ૦ કલગોંદી. તુ૦ પચ્ચીરંગી. મલા૦ કોતકૂવા. ગોમ૦ ખાજરકુહ્લી. લા૦ ટ્રેજીયા ઈન્વ્હોલુક્રટા.

ખાજકોલતીના ઝાડ નાનકડા હોય છે. એ ચોમાસામા ઉગે છે. ખાજકોલતીના પાદડાં મોટાં હોય છે. એ પાદડાં શરીરે લાગવાથી અતિશય આગ થાય છે. એ પાંદડાં ઉપર બારીક ગુચ્છા આવે છે. એ પાંદડાં કાળા રંગનાં હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) કોલહા (શિયાળ) ના વિષ ઉપર:**—ખાજકોલતીના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૨) વાળા ઉપર:**—ખાજકોલતીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી વાળા ઉપર લેપ કરવો. વાળો બહાર આવવા લાગે એટલે દીવેટમા વીંટાળવો. પછી બીજે દિવસે જેટલો બહાર આવે તે ઉપર ખાજકોલતીનું મૂળ ચાર પાંચ વાર ચોપડવું. પછી તંતુ ઉપર વીંછીનો કાંટો મારવો; એટલે તુરત બધો વાળો બહાર આવશે. **(૩) દાદર ઉપર:**—ખાજકોલતીના મૂળ તુળસીના રસમાં ઘસી ચોપડવા.

૧૭૨ ખાટખટુંબા (ખારખટુંબા)—સં૦ અમ્લા, અમ્લપર્ણી, અત્યમ્લપર્ણી. મ૦ આંબટ-વેલ, કડમોડી, કડમડવેલ. હિં૦ રામચના. ક૦ હેગોલી. લા૦ વાઇટીસ પેન્ડાફાઇલા.

ચોમાસામાં આ વેલાના કંદને અંકુર ફૂટે છે. એ વેલ ધોળી હોઇ કિંચિત્ ડાંગરના કુમળા અંકુરો જેવી દેખાય છે. એનાં પાંદડા ઘણાજ જાડાં હોય છે. એની ભાજી અતિશય ખાટી હોય છે. એની ખટાશ આંબલી કરતા પણ વધારે હોય છે. એ સારક, અગ્નિદીપક અને મદને હરણ કરનાર છે.*

*ખાટખટુંબાની મોટી વેલ થાય છે. પાંદડાં એક ડાંડલીમાં પાંચ પાંચ હોય છે. ફળ ઝુમખામાં આવે છે.

૧૭૩ ખાટીલુણી-સં૦ ચાંગેરી, ક્ષુદ્રામ્લિકા, ક્ષુદ્રામ્લા. મ૦ આંબવતી, આંબટી. હિં૦ અંબાટી, અરૂલ, અમ્લિલોના. બં૦ અમરૂલ. ક૦ પુલુંબુણિસે, નિરૂગોલી. તૈ૦ પુલિચિંતા, પુલ્લાચેચલિ. તા૦ પુલિયાકિરિ, પુલિયારઇ. મલા૦ પુળિયારલ. ગો૦ તેલતુપ્પિ. લા૦ ઑકસેલિસ્ કૉર્નિકયુલાટા.

ખાટીલુણીનાં ઝાડ ભિનાશવાળી જમીનમાં ઉનાળાના દિવસોમાં ઉગે છે. આ ઝાડને આંબોલો (મ૦ અંબોતી) એવું નામ પણ આપેલું છે. આ ઝાડ જમીન સાથે વેલાની માફક ફેલાય છે. એના પાદડા આમલી પ્રમાણે ખાટા લાગે છે. આ ઝાડ ઉપર ભાલા જેવાં અણીદાર અને લાબા ફળો આવે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **અફીણ ઉપરઃ**—ખાટીલુણીનો રસ આપવો. (૨) **પિત્તથી મસ્તક ભારે થાય છે તે** ઉપરઃ—ખાટીલુણીના છોડવા બારીક વાટી, તે ગોળી ઠંડા પાણીમાં કાલવી ઉભરો આવે ત્યાસુધી ઉકાળી, તે પછી તેમાં ધોળી ડુંગળીનો રસ નાખવો. ઠંડુ થયે માથે લેપ કરવો અને એજ ઔષધ થોડું તાળવા ઉપર ચોળવું. એથી એનો તુરત ગુણ થાય છે. ચોપડેલો લેપ સૂકાતાંજ માથાનો ભાર ઉતરશે. (૩) **શીતપિત્ત (શરીર ઉપર પિત્તનાં લાલ ચાઠાં ઉઠે છે તે)** ઉપરઃ—ખાટીલુણીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા મરીનો ભૂકો અને ઉનું કરેલું ઘી નાખી શરીર ઉપર ચોપડવું. (૪) **દાહ ઉપરઃ**—ખાટીલુણીના પાલાના રસનો શરીરે લેપ કરવો.

૧૭૪ ખિલખિલા—આ ઝાડ શુમારે માથોડું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં મીઠા લીમડાનાં પાદડા જેવા હોય છે. પાદડાનો રંગ ગાઢ લીલો હોય છે. ખિલખિલાનાં ઝાડ વિશેષ કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થાય છે. કોકણમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) મહારોગ અને ભૂતબાધા ઉપર**—ખિલખિલાના પાદડાંની શરીરે ધૂણી આપવી.

૧૭૫ ખીજડો (સમડી)—સં૦ મ૦ શમી. દે૦ સંવદડ. બં૦ શાઇબાબલા. ક૦ બન્ની. તૈ૦ શમીચેટ્ટુ. નબીચેટ્ટુ, ઇં૦ સ્પંજટ્રી. લા૦ પ્રોસોપિસ સ્પાઇસજેરા. હિં૦ સમી, છોંકર, સફેદ કીકર.

ખીજડાને 'શમી' પણ કહે છે. શમીનાં ઝાડ મોટા થાય છે. શમીનાં પાંદડાં આમલીના પાદડા જેવાં હોય છે. શમી એક હવનીય દ્રવ્ય છે. વિજયાદશમીને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો પ્રચાર છે.***ખીજડોઃ**—તુરો, રુક્ષ, શીતળ, લઘુ, કડવો, તીખો તથા રેચક છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, કોઢ, અર્શ, દમ, ઉધરસ, કફ, ભ્રમ, કૃમિ, કંપ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળોઃ**-તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેધાકારક, ગુરુ, સ્વાદુ, રુક્ષ, ઉષ્ણ તથા કેશનાશક છે. **ખીજડી** (બેઠી ખીજડી. સં૦ લઘુશમી. મ૦ લઘુશમી, ખૈરી. હિં૦ છોટીસમી. ક૦ કાડવન્નિ.):—તુરી, રુક્ષ, શીત તથા લઘુ છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અર્શ, કોઢ, શ્વાસ, કફ તથા શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળોઃ**—ગુરુ, સ્વાદુ, રુક્ષ, પિત્તલ, મેધાકારક તથા ઉષ્ણ છે; અને વ્રણ, કેશ તથા કંડૂના નાશક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ખરજવા ઉપરઃ**—ખીજડાનો પાલો (પાંદડાં) ગાયના દહીંમા વાટી લેપ કરવો. (૨) **નખદંત વિષ ઉપર:**—ખીજડો, કડવો લીમડો અને વડ એની છાલ વાટી લેપ કરવો. (૩) **પ્રમેહ અને ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપરઃ**—ખીજડાના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઇ, તેમા ત્રણ માસા જીરૂ મિશ્ર કરી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઇ તેમાં કઢવી કપડાથી ગાળી લેવું. પછી તેમા ધોળાં જાસુંદીનાં ફૂલ અર્ધો તોલો ઘસી

એનાં મૂળની સાથે નાનીમોટી સંખ્યાબંધ ગાંઠો લાગેલી હોય છે. એ ગાંઠો ઘસીને ચોપડવાથી સાપના ઝેરનો સોજો ત્વરિત ઉતરી જાય છે. મંત્રની ઉજાણીની માફક શરીર ઉપર એ ગાંઠ ફેરવવાથી વીંછીનું ઝેર ડંખમાં આવે છે; અને એજ ગાઠ પાણીમાં ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી ડંખમાથી પણ ઉતરી જાય છે; એવો મહાન ચમત્કાર એ ગાંઠોમા રહેલો છે. એ ગાઠોને ખાટખટુંબાની ગોટલી કહે છે.

*ખીજડાની શીંગોને સાંઘરીઓ કહે છે. એને બાફીને એનું શાક અને કઢી કરે છે. વળી એની સૂકવણી કરી રાખી ગમે ત્યારે શાક અને કઢી કરી શકાય છે. એ ઝાડ ઉપરજ સૂકાઇ ગએલી પાકી ફળીને ખોખાં કહે છે. તેને બાળકો સ્વાદથી વીણી ખાય છે. ખીજડાનાં પાદડાનો રસ સાપના ઝેરને ઉતારવાનો એક ચમત્કારિક રામબાણ ઉપાય છે; એમ અમને એક મહાત્માનું ફરમાન છે. આશા છે કે એને કોઈ પણ અજમાવી ખાત્રી કરશે. જૂની સાંઘરીઓ બાફીને ઝીણી વાટી પુનઃ ગરમ કરી ગુમડા ઉપર બાધવાથી એને પકવી ફોડે છે.

સાકરની ભૂકી ૨ તોલાપર્યંત નાખી દરરોજ પ્રાતઃકાળે એકવાર એ પ્રમાણે સાત કિંવા ચૌદ દિવસ (ગુણ આવતા) સુધી આપવું. **(૪) ધાતુસ્થાનની ગરમી ઉપર.**—ખીજડાના કુમળા તોરા અને દેવબાવળીઆના કુમળા તોરા સમભાગ લઇ એકત્ર કરી તેમા થોડું જીરૂ નાખી બારીક વાટવુ; અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઇ તેમા મેળવી તે દૂધ ગાળી તેમા સાકરની ભૂકી ૨ તોલાપર્યંત નાખી પાવું. **(૫) મૂત્રકૃચ્છ્ ઉપરઃ**—ખીજડાના તોરા ગાયના દૂધમા વાટી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખાડ નાખી પાવું. **(૬) મૂત્રમાં ધાતુ અથવા ખર પડતું હોય તો તે ઉપરઃ**—ખીજડાના તોરાનો રસ ગાયના દૂધમા કાઢી જીરૂં અને સાકર નાખી પાવો. **(૭) ગરમી ઉપરઃ**—ખીજડાના તોરાનો અથવા પાંદડાનો રસ જીરૂં અને સાકર નાખી ૧૪ દિવસ પાવો.

૧૭૬ ખુરાસાની અજમો—સં० ખુરસાની. મ० ખુરાસનીઓવા. હિં० ખુરાસાની અજવાઇન. બં० ખુરાશાની ચોયાન. તૈ० ખુરસાણુવમુ. તા० ખોરસની ઓનામ, શિટામુદ્દી. ફા० વંજ, તુખ્મેવંજે. અ० વજરૂલબંજ, અબીદ શીકરાન. ઇં० હેનબેન. લા० હાયોસ્યામસ, નાયનર.

' ખુરાસાની અજમો ' એ પર્શિયા દેશમાહેના ખુરાસાન અને યમાન પ્રાતમા પાકે છે; તે ઉપરથી એનું એવુ નામ પાડેલું છે. એ બીજ ચપટાં અને બારીક હોય છે. એ બીજ અજમાના જેટલા તીખાં નહિ હોતા કિંચિત્ તીખાં હોય છે. એ બીજ પર્શિયામાંથી અહીં આવે છે. એનો વૈદકમાં ઘણોજ ઉપયોગ કહેલો છે.

ખુરાસાની અજમાના ઝાડ ધંતુરા, તંબાકુ ઇત્યાદિ જાતના હોઇ તીવ્ર વિષારી છે. ડૉકટર લોકોએ એના પાંદડા અને બીઆંની પરીક્ષા અને શોધ અનેક પ્રકારે કરેલી છે; અને તેમાંથી તેઓ અનેક ઔષધો બનાવે છે. ખુરાસાની અજમાના ઝાડમાંથી નિષ્કર્ષ અને મદ્યાર્ક (ટીંચર) તૈયાર કરે છે. તેમાંથી નિષ્કર્ષ કાઢવા માટે પાંદડાંનો અને ફૂલોના તોરાનો ઉપયોગ કરે છે. વર્ષાયુ રોપા કરતાં દ્વિવાર્ષિક રોપામાંથી હાયોસાયમિન નામનું સત્ત્વ વધારે નીકળે છે; એમ રસાયન શાસ્ત્રવેત્તાઓએ પ્રયોગ કરીને ઠરાવેલ છે. ખુરાસાની અજમાના રોપામાથી એક સ્ફટિકરૂપી સત્ત્વ નીકળે છે. તેને “ હાયોસાયમિન ” એ નામ આપેલ છે. તેનુંજ પૃથક્કરણ કર્યું એટલે તેમાંથી “ હાયોસીન ” નામનું ઉડી જનાર તેલ અને ખટાશ ગુણવાળું સત્ત્વ નીકળે છે. ઉડનારૂં તેલ ઘણું તીવ્ર અને પીડાશામક છે. એ ' હાયોસાયમિન ' કરતાં પાંચગણું તીવ્ર છે એટલે કાળજીથી વાપરવું જોઇએ. ખુરાસાની અજમાના પાદડા કરતા બીઆંમા ઔષધિક તીવ્રતા વધારે છે. બીજ માદક, વ્યવાયી અને પીડાશામક છે. તેના સત્ત્વમાં આ ગુણ બીઆ કરતાં વધારે પ્રમાણથી છે. વાતોન્માદ (મ० વેડ), ખંજવાયુ (લૂલાપણું), કંપવાયુ અને અપસ્માર (મૃગી) થી થએલો વાયુ, આ રોગો ઉપર હાયોસાયમિન સત્ત્વ ઘણુંજ સારૂં ચાલે છે. આ સત્ત્વ ' ગ્લિસરીન ' વગેરેના પાણી સાથે મસળી, તેમાં અલ્પ પ્રમાણથી, તેના દ્રાવણની થર નહિ આવવાને માટે 'કાર્બોલિક ' અમ્લ એ મિશ્રણમાં નાખી, મિશ્રણનાં ચાર ટીપા ડૉકટર લોકો પિચકારીથી ચામડીની અંદર નાખે છે. સત્ત્વ આપવાનું પ્રમાણ ઘણુંજ સૂક્ષ્મ છે. એક ગ્રેનના સોમા ભાગથી એક ગ્રેનના પચાસમા ભાગ સુધી આપવું. 'હાયોસાયમિન' સત્ત્વ અલ્કલીડ પ્રકૃતિનું છે. તેનો સ્ફટિક બને છે. આરંભમા આ સત્ત્વ ખુરાસાની અજમામાંથીજ કાઢતા હતા; પરંતુ હાલ “ સ્કૉપોલિયા ” જાતની વનસ્પતિમાથી પણ જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓ કાઢે છે. એ ધતુરામાં પણ છે એમ તે કહે છે.

ખુરાસાની અજમો અડધો ડ્રામ, ૧ ડ્રામ ખસખસનાં જીંડવાની છાલ, મધ અને પાણી સાથે આપવાથી શરદી વાયુ વગેરે રોગો સારા થાય છે. બીજ વાટી આપવાથી ઝોકા આવે છે. ખુરાસાની અજમાની ક્રિયા અફીણ અને ડૉકટરોનું ' બેલાડોના ' નામનું ઔષધ આ બન્નેની ક્રિયાને મધ્યવર્તી છે. ખુરાસાની અજમાના પાંદડામાથી કાઢેલ મદ્યાર્ક (ટીંચર) નો ઉપયોગ પેશાબની બળતરા કમી કરવાને આપે છે. ઉંઘ ન આવતી હોય તો તે લાવવાને માટે અને માનસિક ભ્રમ થએલ હોય તો ખુરાસાની અજમાના પાંદડાંનો અર્ક ઠીક ઉપયોગી થાય છે. આપવાની માત્રા (પ્રમાણ) એક ગ્રેનનો આઠમો ભાગ એટલે તોલાનો ૧૪૪૦ મો ભાગ છે. વાતો-

-માદ (વેડ) થએલા મનુષ્યને રાત્રિની વખતે આ સત્ત્વનો પાણીમાં દ્રાવ તૈયાર કરી તેની પિચકારી આપવી. યૂનાની હકીમો ખુરાસાની અજમાનાં બીજ પાતળા ડામર સાથે મસળી તેમા રૂ ભીંજવી દાતના શૂળ (દુખાવા) ઉપર લગાવે છે; અથવા તે એરંડાના તેલ સાથે મસળી તેમા રૂ ભીંજવી તે દાતના કોતરમા રાખે છે. એથી દુખાવો શાન્ત થાય છે. એના અર્કનું ટીપું આંખના પોપચાને ચોપડવાથી આંખો દુખતી બંધ થાય છે. આંખોની બાહુલી ફેલાવવાને તેના ઉપરજ એના અર્કનો સારો ઉપયોગ થાય છે. એના પાંદડાનો રસ અથવા અર્ક જવના લોટમા મેળવીને તેની પોટીસ બાંધવાથી શૂળ અને દાહ બંધ થાય છે. ખુરાસાની અજમાનાં બીજ ઘોડીના દૂધમાં વાટીને ભેંસના ચામડા ઉપર લેપ કરીને તે ગર્ભવતી સ્ત્રીઓના પેટ ઉપર બાંધવાથી ગર્ભ બંધ થાય છે; એવી કહેવત કાબૂલમા આજ સુધી ચાલતી આવે છે. આ ઉપરથી ખુરાસાની અજમાની તીવ્રતાની કલ્પના કરી શકાય છે. એનાથી બનનારાં ઔષધ (મદ્યાર્ક–સત્ત્વ વગેરે) તૈયાર કરવા માટે હિંદુસ્તાનના લોકો વિશેષ લક્ષ્ય આપતા નહિ હોવાથી તેની આવક યૂરોપખંડમાંથી પુષ્કળ થાય છે. **ખુરાસાની અજમો**:—તીખો, રુક્ષ, પાચક, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, માદક, ગુરુ, વાતકર અને કફનાશક છે. બીજા ગુણ અજમાના જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—ત્રણ માસા ખુરાસાની અજમો અને નવ માસા જેઠીમધ, એનો કાઢો કરી તાવ આવતા પહેલા તે પીવો.

૧૭૭ ખેર—સં૦ ખદિર. મ૦ હિ૦ ક૦ ખેર. તૈ૦ ખાસુ, ખદિરમુ. મલા૦ કરનિલિ. તું૦ કાચુ. તાં૦ વોડાલે. લા૦ એકેસિઆકેટેચ્યુ.

×ખેર અરણ્યવૃક્ષ છે. સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમા એના વન ઘણા છે. એને બારીક અને કઠિન કાંટા હોય છે. એના પાદડાં ખીજડાના પાંદડાં જેવાં હોય છે. ખેરનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. ખેરના ઝાડમાંથી કાથો ઉત્પન્ન થાય છે. એનું લાકડું માટીમા કેટલાંએક વર્ષ રહે તો પણ કહોવાતું નથી. ખેરના લાકડાની વળીઓ, સોટીઓ, તંબુની મેખો વગેરે બનાવે છે. ખેરના લાકડાનો ગાભો ઘણો કઠિન હોય છે; માટે સુતાર તથા લુહાર લોક તેમના હથિયારના હાથા કરવામાં

×ખેર ધોળો, રાતો અને દુર્ગંધ એમ ત્રણ જાતનો છે. ખેરના લાકડાનો યજ્ઞના સાહિત્યમાં સ્રુવા આદિ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. મદનપાલ નિઘંટમાં લખે છે કે:—આ ઝાડની અત્યંત રંગની લાકડી અને કાચી ફળીઓમાંથી ઉકાળીને સત્વ કાઢે છે એને કાથો કહે છે. કરીઆતાને પાણીમા ભીંજવી રાખી તે પાણીમાં ૧૦-૧૨ ગ્રેન કાથો નાખીને ઘણા દિવસના આંતરે આવનાર તાવની બિમારીમાં આપવાથી બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે. રુધિરના વિકારથી દાતના પારામાથી લોહી નીકળતું હોય તો કાથાને પારા ઉપર ચોળવો તથા ખાવા આપવો; તેથી અત્યંત ફાયદો થાય છે. ડૉ૦ એમ. રોસના કહે છે કે.—ઘણાજ દુષ્ટ નાસુર અને કોહના ડાઘા ઉપર કાથાને બારીક વાટી બીજા પદાર્થોની સાથે મલમમા મેળવી ચોળવાથી ઘા જલદી રૂઝાઈ જાય છે. ચરકમાં લખ્યું છે કે:—ખેરની છાલ કોઢની નાશક છે. તેમજ સુશ્રુતમાં તેને મેદહર, કુષ્ઠનાશક અને મેદને શોષણકર્તા માનેલ છે એ ગ્રંથોમા કાથાને સ્તંભક માનેલ છે પાદડાનો ક્વાથ કરીને આપવાથી મૂત્રસ્થાનના રોગનો નાશ થાય છે અને રુધિર શુદ્ધ થાય છે. હિંદુસ્તાની મનુષ્ય કાથાને ઠંડો, ગ્રાહી અને પાચક માને છે તથા ગળાના અંદરના રોગોમા, મોઢાની ગરમી, ફુલેલા દાતના પારા, ખાસી, ઝાડા અને શૂળના રોગોમાં ઉપયોગી માને છે. જૂના નાસુર, ફોલ્લા અને ગાઠ ઉપર, એને વાટી લેપ કરે છે. કાથાને બીજી દવાઓની સાથે મેળવીને આપવા શારંગધર, ચક્રદત્ત અને ભૈષજ્યરત્નાવલી આદિ ગ્રંથોમા ઘણા પ્રયોગો કહેલ છે મુસલમાની ગ્રંથોમાં પણ કાથામાં ઉપર કહેલ બધા ગુણો માનેલ છે. ખેરના લાકડાના જૂના ગરભમાંથી નાના નાના ટુકડા અને લાકડીના લાલ ટુકડા મળી આવે છે. એને ખેરસાર કહે છે ખેરસારનો સ્વાદ મીઠો અને કસેલો છે. દેશી દવાઓમાં એને છાતીના રોગોમાં અત્યંત કિંમતી માનેલ છે. એનાથી કફ જૂદો થઇ નીકળે છે. કાથો અને હીરાબોળ એ બેના એકત્ર કરેલ પ્રયોગને કાથબોળ કહે છે. એ પ્રસૂત થયા પછી સ્ત્રીઓને કૌવત આવવા માટે તથા સ્તનમાં દૂધ વધારવાને માટે અપાય છે.

કુસ્તી લડનાર અનેક મલ્લોમાં કાથો વાપરવાની ઘણાક વૈદ્યો અને સાધારણ મનુષ્યોની પણ પારિપાટી જોવામાં આવે છે. કોઈ પણ પ્રયોગથી અમે તેવો દુર્ઘટ અપાએલ રેચ ન વળતો હોય તો અર્ધા તોલા સુધી કાથો વાટી પાણીમાં મેળવી બેધડક રીતે આપવું. રેચ વાળવાનો આ છેલ્લામાં છેલ્લો પ્રયોગ મનાય છે. ધોળા ખેરમાથી બનાવેલ કાથાને કેવડીઓ કાથો કહે છે અને એ સર્વથી ઉત્તમ મનાય છે.

તેનો ઉપયોગ કરે છે. શેરડીનો રસ કાઢવાને મજબૂત કોલ પણ તેનોજ બનાવે છે. **ખેરમાંથી કાથો બનાવવાની રીત એવી છે કે,** જૂનો થયેલો સારો ખેર જોઈ તે કાપે છે, પછી એના ઉપરની છાલ કાઢી નાખે છે અને મધ્યના ગાભાના બારીક કકડા કરી એક વાસણમાં ભરે છે. પછી ભઠ્ઠી સળગાવી તેને ઉકાળી ઠરતું રાખવાથી વાસણમાં કાથો ઠરેલો હોય છે તેની વડીઓ કરે છે. ઇમારત વગેરે બાંધે છે ત્યારે કાથાનું પાણી કરી તે પાણી અથવા ખેરનું લીલું લાકડું છાલ સાથે બારીક કાપી, બાફી, અર્ક કાઢી તે અર્ક ચુનો કર્યો હોય તેમા નાખવાથી ચુનાને એટલી મજબૂતી આવે છે કે તોપનો ગોળો પણ તેના ઉપર એકાએક લાગુ થતો નથી. **ખેર:**--પાચક, શીત. રસકાળે કડવો, તુરો, રક્તશુદ્ધિકારક તથા દાતને હિતાવહ છે; અને કફ, પિત્ત, કૃમિ, વ્રણ, કોઢ, કંડૂ, તાવ, સોજો, ઉધરસ, મેદ, પ્રમેહ, આમ, અરુચિ, પાંડુ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ખેરનો ગુંદર:**—મધુર, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે. **ખેરનો સાર:**–વર્ણ્ય તથા વિશદ છે; અને રક્તદોષ, કફ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) ઉપદંશ (ગરમી) ઉપર:**— ખેર અને અસાણાનો કાઢો, ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો એટલે સર્વ પ્રકારનો ઉપદંશ રોગ જાય છે. **(૨) કોઢ રોગ ઉપર:**—ખેરના પંચાગ (મૂળ, પાન, ફૂલ, છાલ અને ફળ) નો કાઢો કરી રાખવો; અને તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન અને લેપ કરવો, એટલે સર્વ કોઢ દૂર થાય છે. તેમજ કોઢ ઉપર ખેરનો કાથો ઘસી ચોપડવો. **(૩) ભગંદર ઉપર:**--ખેરછાલ અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેમા ભેંસનું ઘી અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવુ. **(૪) સોમલના વિષ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં કાથો ઘસી પાવો. **(૫) બાળકોને મુબારકી રોગ થાય છે તે ઉપર:**- એ રોગના લક્ષણો એવા છે કે અજીર્ણ થઇ પેટમાં દૂષિત મળની ગાઠ થઇ પાસળીઓ ઉપડેલી લાગે છે. ગાલ ઉપર સોજાની છાયા જણાય છે, પેટ ફુલેલું જણાય છે, મૂત્ર પીળું થાય છે અને શક્તિ ક્ષીણ થઇ જાય છે. એ ઉપર ખેરની અંતરછાલ શુમારે ત્રણ માસાપર્યંત ગાયના દૂધમા ઘસી, તેમા અર્ધા અડદ જેટલું ગોરોચન ઘસી પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે એક વખત પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. **(૬) તિડીક (તણખીઆ) પ્રમેહ ઉપર:**—ખેર, બાવળ અને ખીજડો, એ ત્રણે ઝાડોના કુમળા તોરા (અંકુર) એક તોલાપર્યંત સમભાગ મિશ્ર કરી ગાયના તાજા દૂધમા વાટી શુમારે ૫ તોલાપર્યંત રસ કાઢી, તેમાં જીરાની ભૂકી ચારગુંજાભાર અને સાકરની ભૂકી અર્ધો તોલો નાખી, દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. **(૭) તોફાની થયેલો ઘોડો સારો થવા માટે:**— તેને રોજ ૫ તોલા કાથો આપવો. **(૮) માણસને થાક લાગ્યો હોય તો:**-ખેરની છાલનો રસ હિંગ નાખી પાવો. **(૯) પ્રમેહ અને ઉનવા ઉપર:**—ખેરના અંકુર ૪ પૈસાભાર અને જીરૂં ૧ પૈસાભાર લઇ વાટી ગાયના દૂધમા મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી તેમા સાકર નાખી તે આપવું. આ ઔષધ બે વખત આપવું. **(૧૦) ઉધરસ ઉપર:**—ખેરની અંતરછાલ ૪ ભાગ, બહેડાંદળ ૨ ભાગ અને લવંગ ૧ ભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું. **(૧૧) કાન પાકયો હોય તે ઉપર:**—ધોળા કાથાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી ગરમ પાણીમા કાલવવી અને તેની પીચકારી જેવી સેર કાનમાં પાડવી પછી કાન સ્વચ્છ ધોવો. **(૧૨) પિત્તવિકાર ઉપર:**—ખેરના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઇ તેમા ત્રણ માસા સુંઠ નાખી બારિક વાટી, તે ગોળી ગાયના તાજા દૂધમાં કાલવી પ્રતિદિવસે પ્રાતઃકાળે એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવી. **(૧૩) કોઢ ઉપર:**—ખેરની છાલ અને આમળાનો કાઢો, બાવચાનું ચૂર્ણ નાખી પાવો એટલે શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે.

૧૯૮ ખેરવેલ-સં૦ આરી, આરિ. મ૦ આરાટી, વેલ્યાખૈર. હિ૦ વાલ્લખદીર, મદ્દિકફન. ક૦ સીગુરિ. લા૦ એકેશિયા પિનેટા.

ખેરવેલની વેલ કાટાવાળી હોઈ તે વેલની માફક પ્રસરે છે. એનું વલ્લિખદિર એવું સંસ્કૃત અને અરાટી એવું મરાઠીમાં પણ નામ છે. ખેરનાં ઝાડ જેવાં એનાં પણ પાંદડા હોય છે. એની ફળી ચપટી લીલા રંગની અને ફૂલ તંતુવાળા બાવળના જેવા થાય છે. ખેરવેલનો વાડ કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે. **ખેરવેલ**—કડવી, તુરી, તીખી, ઉષ્ણ, રસકાળે અને પાકકાળે ખાટી તથા રક્તકોપન છે. એ વાયુ, ઉધરસ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે.

૧૭૯ ખેરેતી--(સં૦ ફલ્ગુ.) એ વૃક્ષને "ખરવત" પણ કહે છે. એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એના પાદડાં ઉપર કરવત જેવા ખરખરા કાટા હોય છે. કોકણમાં સુતાર લોક એનાં પાદડાં-ને લક્કડકામ સાફ કરવાના ઉપયોગમા લે છે, તેથી લાકડું સફાઈદાર બને છે. એના પાંદડાં અને ફળો બોખાડાનાં (કાળા ઉબરાનાં) પાદડા અને ફળ જેવા હોય છે.**ઉપયોગ:-(૧) શોફોદર ઉપર:**-ખેરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમા ૩ દિવસ પાવો અથવા છાલ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવી. **(૨) બરોળ ઉપર:**-ખેરેતીના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવાં. થએલ ઝાડાનો ઉતાર ઘી અને ભાત; અથવા ખેરેતીનાં ફળની ભૂકી નાળિયેરના અંગરસમા આપવી. **(૩) બાળકોના પેટમાંહેના ભાર ઉપર:**-ખેરેતીની છાલ, ચિત્રાના મૂળ અને અંઘેડાનાં મૂળ, ગોમૂત્રમા ઘસી પાવાં. રેચ થાય તો ઉતાર દહી અને ભાત. **(૪) ભાર ઉપર અને બરોળ ઉપર:**-ખેરેતીની છાલ,પાણીશોક અને નાળિયેરની કાચલી, એ સમભાગે ગોમૂત્રમા ઘસી દરરોજ બે વખત પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું. **(૫) ગરદન ઉપરના ભાગમાં વ્રણ થયું હોય તે ઉપર:**--ખેરેતીની છાલના રસમા કપડું ભીંજવી તેની ગડી કરી તાળવા ઉપર મૂકવી; અને ઉપર એક કપડું આખા માથા ઉપર વીંટાળી તે ઉપર તે રસ વારંવાર નાખતા રહેવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ એ ગડી સતત રાખવી અને પથ્ય પાળવું. **(૬) ભારનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:**--મહિનામાં બે વાર ખેરેતીની છાલ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવી. **(૭) ગુલ્મરોગ (ગોળા) ઉપર:**--ખેરેતીના સૂકાયલા ફળો અથવા છાલ અને નાળિયેરની કાચલી, એ પાંચ તોલા ગોમૂત્રમાં અર્ધો તોલા પ્રમાણે ઘસી તે પ્રાશન કરવું. **(૮) દંતશૂળ અને દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:**--ખેરેતી-ના દાતણવડે દાત ઘસવા એટલે ૩ દિવસમા દાંત મજબૂત થાય છે અને દુખતા બંધ થાય છે. **(૯) અટકાવ આવવા માટે:**--ખેરેતીનાં ફળોનું ચૂર્ણ નાળિયેરના અંગરસમા ૩ અથવા ૭ દિવસ આપવું.

૧૮૦ ગજકર્ણી--(મ૦ નાયટી.) ગજકર્ણીના ઝાડ નાના હોય છે. એનાં પાદડાં ભાંગરાનાં પાદડા જેવા લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર જે ફૂલ આવે છે તે શરીર ઉપર થનારાં દાદરનાં ચાઠાં જેવાં રાતા રંગનાં અને ચપટા હોય છે. ગજકર્ણીનો રસ નીકળે છે.**ગજકર્ણી:**--પાકકાળે સ્વાદુ, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, શીતજ્વર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનો કંદ પાડુરોગ, સોજો, અર્શ, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહવાયુ, પ્લીહા અને સગ્રહણીનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:--(૧). ચાઠાં ઉપર:**-- ગજકર્ણીના ઝાડનો રસ ચોપડવો. **(૨) દાદર ઉપર:**--ગજકર્ણીનો પાલો કિંવા મૂળની છાલ વાટી ચોપડવી; અથવા ગજકર્ણીનું મૂળસુદ્ધા ઝાડ, ગરમાળાનો પાલો અને પલાશ-પાપડો, એ એકત્ર વાટી ચોપડવું. **(૩) ખાલી ચઢે છે તે ઉપર:**--ગજકર્ણીના પાંદડાના રસમા નવસાર ઘસી ચોપડવો. **(૪) અંગની ખરજ દૂર થવા માટે:**--ગજકર્ણીનાં પાદડા વાટી શરીરે ચોળવાં અને થોડીવારે સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે બે ત્રણ વાર કરવું.

૧૮૧ ગરણી--સ૦ ગોકર્ણી, અપરાજિતા. મ૦ ગોકર્ણી, સુપલી, કાજળી. હિં૦ કોયલ. બં૦ અપરાજિતા, હાપરમાલી. ક૦ બિલિયગિરિકર્ણિકે, ગંટૂના, દિન્ટેના. તા૦ કાક્કનન્કોડી, કાક્કાન. મલા૦ આરલ. ફા૦ માઝીરીયન. અ૦ મજીરયુતએહિન્દી. ઈં૦ ઇન્ડીઅન મેઝેરિયન. લા૦ કલે-ટોરિયા ટરનેટિયા.

ગરણીના વેલા પ્રસિદ્ધ છે. ગરણીમા ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. ગરણીને લાબી શીંગો આવે છે. એનાં ફૂલ આકારે ગરણી જેવા હોય છે. એ ફૂલનો પૂજાના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધોળી ગરણી વધારે ગુણવાળી છે. **ધોળી ગરણી:**--તીખી, શીત, કડવી, બુદ્ધિપ્રદ, ચક્ષુષ્ય, તુરી, સારક તથા વિષનાશક છે; અને ત્રિદોષ, મસ્તકશૂળ, દાહ, કોઢ, શૂળ, આમ, પિત્તોપદ્રવ, સોજો, કૃમિ, વ્રણ, કફ, ગ્રહપીડા, શીર્ષરોગ તથા સર્વ વિષનો નાશ કરે છે. **કાળી ગરણી:**--કડવી, સ્નિગ્ધ, ત્રિદોશનાશક તથા શીતવીર્ય છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, જ્વર, દાહ, શ્રમ, પિશાચબાધા, રક્તાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિકાસ, દમ, કફ, કોઢ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળી ગરણીના જેવા છે. **ઉપયોગ:-- (૧) કોઢ ઉપર:**--ધોળી ગરણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો એટલે ધોળો કોઢ એક મહિનામાં જાય છે. **(૨) રેચ થવા માટે:**--ગરણીનાં બીઆં

ઘીમાં તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૩) **મસ્તકશૂળ ઉપર અને આદાશીશી ઉપર:**—ધોળી ગરણીનુ મૂળ પાણીમાં ઘસી તે નાકે સુંઘવું. (૪) **તણખીઆ પરમા ઉપર:**—ધોળી ગરણીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી સાત દિવસ સુધી પાવાં. (૫) **હડતાલના વિષ ઉપર:**-ધોળી ગરણીના પાદડાંનો રસ પાવો. (૬) **આદાશીશી ઉપર:**—ધોળી ગરણીના બીઆ તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો કિંવા ધોળી ગરણીનાં મૂળ કાને બાંધવા. (૭) **કફવિકાર ઉપર:**-ધોળી ગરણીના મૂળનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બે તોલાપર્યંત ગાયના તાજા દૂધમા પાવો. (૮) **શોફોદર ઉપર:**—ધોળી ગરણીનો વેલો કમરે બાધવો. (૯) **એકાંતરા જ્વર ઉપર:**—ગરણીના રસનું નસ્ય આપવું. (૧૦) **ગર્ભપાત ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા એટલે પડનારા ગર્ભનું સ્તંભન થાય છે. (૧૧) **વાળા ઉપર:**—ધોળી ગરણીના મૂળ દૂધમા વાટી લેપ કરવો. (૧૨) **યકૃત, પ્લીહા અને જલોદર ઉપર:**—ગરણીના બીઆનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા ગરમ પાણી સાથે પાવુ.

૧૮૨ **ગરમાળો**—સં૦ આરગ્વધ. મ૦ બાહાવા. હિં૦ અમલતાસ, ધનબહેડા. ક૦ હેગ્ગકે. તુ૦ કક્કે કાયિસારા. મલા૦ કટ્ટકોના. તૈ૦ રેલ્લકાયા. અ૦ ખ્યારેશંબર ફા૦ ખ્યારેચંબર. ઈં૦ પુડિંગપાઇપ ટ્રી. લા૦ કેશ્યા ફિસચુલા.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડા રતાદળીના પાંદડાં જેવાં નાના હોય છે. એને આવળનાં ફૂલો જેવા પીળા ફૂલો આવે છે. એને હાથભર લંબાઈની શીંગો આવે છે. એની અંદરનું મગજ કાળું અને ચીકાશવાળું હોય છે. તે ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે. મગજ કાઢવું હોય તો શીંગ કિંચિત્ ગરમ કરવી એટલે તે ત્વરિત નીકળે છે. ગરમાળાના ફૂલોનું શાક કરે છે. એ નાનો અને મોટા એમ બે જાતનો છે.+**ગરમાળો:**—અતિ મધુર, શીતળ, મૃદુ, રેચક, તીખો, ભેદક, ગુરુ તથા સ્રંસન છે; અને શૂળ, જ્વર, કોઢ, કંડુ, મેહ, કફ, વાયુ, ઉદાવર્ત, હૃદ્રોગ, બંધકોશ, કૃમિ, વ્રણ, કફોદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંદડાં:**—રેચક અને કફ તથા પ્રમેહનાં નાશક છે. એનાં **ફૂલો:**—સ્વાદુ, ઠંડાં, કડવા, ગ્રાહક તથા તુરાં છે. **એની શીંગો:**—પાકકાળે તીખી, મધુર, બળકર, સ્રંસનકારક, રેચક, અરુચિપ્રદ તથા કોષ્ઠશુદ્ધિકારક છે; અને કફ, પિત્ત, મલદોષ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **એની છાલ:**—પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક તથા રેચક છે અને પિત્ત તથા વાયુની નાશક છે. **લઘુ ગરમાળો:**—સારક, કડવો, તીખો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, શૂળ, ઉદરકૃમિ, મેહ, વ્રણ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **દાદર, કોઢ, દમ, ખસ તથા વિચર્ચિકાનાં ચાઠાં ઉપર:**—ગરમાળાનાં પાદડાં વાટી તેમાં કાજી નાખી તેનો લેપ કરવો; અથવા અંકુરોનો અંગરસ ચોપડવો. (૨) **ચાઠાં ઉપર:**—ગરમાળાના કુમળાં પાંદડા વાટી ઉપર ચોળવાં. (૩) **કાળપુળી (પાઠા) ઉપર:**—ગરમાળાના મૂળ છાશમાં ઘસી તેના ઉપર લેપ કરવો અને નિવતીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૪) **બાળકોને વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર અંગ ઉપર ફોડલીઓ થઈ તેમાં વાળ થાય છે તે) ઉપર:**—ગરમાળાનાં પાંદડા ગાયના દૂધમા વાટી શરીરે ચોળવા.

+ગરમાળાને ગરમાણો પણ કહે છે. એના પાંદડાં મોટાં અને કુમાસદાર હોય છે અને સામસામાં હોય છે એ ફૂલ પાંચ પાંચ પાંખડીનાં હજારીના સમાન પીળા પ્રત્યેક ડાળીની ઉપર અનેક હોય છે. એની માત્રા ૩ાા માસાથી ૧ા તોલા સુધીની છે

મખજન અલ અદવિયામાં લખે છે કે:—ઉત્તમ રેચ લાગવાને માટે ગરમાળાના ગરને થોડા બદામના તેલની સાથે મેળવવાથી છાતીનાં દરદ નાશ થાય છે. લોહીની ગરમી અત્યંત ઓછી થાય છે, એની અસર અત્યંત નાજુક હોવાથી બાળક તથા સગર્ભા સ્ત્રીઓને માટે હિતકારી છે. એકઠા થએલ પિત્તને દૂર કરવાને એને આમલીની સાથે મેળવવો. સંધિવા (સાંધામાં રહેલો વાયુ)ની પીડા દૂર કરવાને તે ઠેકાણે ચોપડવો. ૫ થી ૭ બીજ વાટી આપવાથી ઉલટી થાય છે. એની ફળ ઉપરની છાલ, કેસર, સાકર અને ગુલાબજળની સાથે વાટીને આપવાથી સ્ત્રીઓને તુરત પ્રસવ થાય છે. છાલ અને પાદડાંને તેલમાં વાટી ફોલ્લાના ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. ચરક એને કંડૂ (ખરજ) નાશક કહે છે. સુશ્રુત કફવાતપ્રશમન લખે છે અને યૂનાની વૈદ્ય પાદડાં અને ફૂલમાં ઝાડો ઉતારવાનો ગુણ રહ્યો છે એમ બતાવે છે.

(૫) શરીરપરની ખસ દૂર થવા માટે:--ગરમાળાના પાદડા છાશમા વાટી અંગે ચોળવાં અને કેટલીકવાર થયા પછી સ્નાન કરવું. **(૬) હરિદ્રા મેહ (પીળા પ્રમેહ) ઉપર:**-ગરમાળાની શીંગોની અંદરના મગજને અષ્ટમાંશ કાઢો પાવો. **(૭) કફ રોગ ઉપર:**-ગરમાળાની શીંગોની અંદરનો ગર્ભ તથા ગોળ એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ગોળી કરી ગરમ પાણીમા પાવી. **(૮) રક્તપિત્ત ઉપર:**-ગરમાળો અને આવળકંટી (આમળા) નો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો, એટલે રેચ થઇ રક્તપિત્ત બંધ થાય છે. **(૯) ગંડમાળા ઉપર:**-ગરમાળાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેનું નસ્ય આપવું કિંવા લેપ કરવો. **(૧૦) ભીલામો ઉઠયો હોય તો:**--ગરમાળાનાં પાદડાનો રસ ચોપડવો. **(૧૧) સૂક્ષ્મ રેચમાટે:**--સોનામુખી, બાળહરડાં અને ગરમાળાનો ગર્ભ એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૮૩ ગરવેલ--આ ઝાડની ઉંચાઇ શુમારે બે હાથ હોય છે. આ ઝાડ ડમરા જેવું હોય છે. એના પાદડા અને મૂળ ઘણા કડવાં હોય છે. આ ઝાડો માહુલી કિલ્લા ઉપર પુષ્કળ થાય છે. **ઉપયોગ:-(૧) કૉલેરા ઉપર:**-ગરવેલનાં મૂળ ત્રણ માસા અને મોડસ કાંદો ત્રણ માસા, એ પાણીમાં વાટી પાવું, એટલે તાબડતોબ કૉલેરાનો આજાર દૂર થાય છે.

૧૮૪ ગલકી—સં૦ હસ્તિકોશાતકી, ધોશકી. મ૦ ઘોશળે, ઘોસાળી, પારસાદોડકા. હિં૦ નેનુઆ, તોરઇ, ઘીયા તોરઇ. બં૦ ધુંધલ. ક૦ અરહીરે, તુપ્પીરી. તૈ૦ પુછાબીરકાયા. ફા૦ ખિયાર. લા૦ લ્યુફાપેટેંડ્રા.

ગલકીનો વેલો ઘણોજ વધે છે. એના ફળોને ' ગલકા ' કહે છે. એમાં બે જાત છે. માઠ અને સાતપુતી. માઠને ફકત એકજ ફૂલ અને ફળ આવે છે. *સાતપુતીને વધારે ફળફૂલ આવે છે અને તોરા આવે છે. માઠના ગલકા પોચાં હોય છે. ગલકાં એ એક તુરીઆંનીજ જાતિ છે. ગલકાનું શાક અને ભજીઆં ઘણા ઉત્તમ થાય છે. એ તુરીઆં કરતા સારા થાય છે. ઘણી ખરી ભાજીઓ કરતા એ ઘણી મીઠી લાગે છે. ગલકાંને "પારોસ" પણ કહે છે. **મોટાં ગલકાં:**-શીતળ, મધુર, વાતલ, અગ્નિદીપક, કફકર તથા પિત્તલ છે; અને દમ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **સાતપુતી:**--શીતળ, હૃદ્ય, પાકકાળે તીખી તથા કડવી છે; અને પિત્ત, વિષ, ઉધરસ, તાવ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:--(૧) બાળકની છાતીમાં દરદ થયું હોય તો ઉપર:**--ગલકું શેકી તેનો રસ એક પૈસાભાર પાવો. **(૨) સોજા ઉપર:**--ગલકીના પાંદડાંનો રસ ગોમૂત્રમાં નાખી ગરમ કરી ચોપડવો. **(૩) શોફોદર ઉપર:**--ગલકીના પાંદડાનો રસ ૨ તોલા પાવો અને પાદડાં વાટી સોજા ઉપર ચોપડવાં. **(૪) બદ, ફૂટેલાં ગુમડાં, ગરમીની ચાંદીઓ વગેરે સારાં થવા માટે અનુભવી મલમ:**--ગલકીના વેલાનાં લીલાં પાંદડાં ખાંડી તેનો અંગરસ એક શેર કાઢવો. તે રસમા ગાયનું કિંવા બકરીનું ઘણુંજ જૂનું ઘી એક શેર નાખવું અને કલઈના વાસણમાં દેવતા ઉપર શીજવવા મૂકી તેમાંનો બધો રસ બાળી નાખવો. પછી જે ઘી બાકી રહે તેમા શુદ્ધ મીણ ૫ તોલા નાખવું; તે ઓગળી ઘી સાથે એકત્ર થયા પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી એક કથરોટમા પાણી ભરી લઇ તે પાણીમાં તે ઔષધ ગાળી નાખવું; અને એક પ્રહર પછી કથરોટમાંના પાણી ઉપર ભાખરી જેવું જમી રહેલું ઔષધ લઈ પાતળા ચોગડી કપડા ઉપર મૂકી, તે ઉપર ઢાંકણ તરીકે પણ તેવુંજ પાતળું ચોગડી કપડું મૂકી હલકા હાથથી દાબવું. એ યોગથી તેમા રહેલો પાણીનો દ્રવ નીકળી જશે. પછી આ મલમ એક ડબામાં ભરી રાખવો અને જખમ ઉપર ચોપડવો, એટલે જખમ જલદીથી ભરાઇ આવે છે.

* સાતપુતી એ મરાઠી નામ છે. ઘણું કરીને ગુજરાતીમા એને ગુચ્છખડાં કહે છે. આ બધાં તુરીઆની જાતનાં છે. તુરીઆની મુખ્ય ત્રણ જાતો કહેવાય છે તુરીઆં, કડવાં તુરીઆં અને ગલકાં. તેમાં તુરીઆ સફેદ ધારવાળાં અને પીળા ફૂલનાં થાય છે, કડવાં તુરીઆં એ તુરીઆં જેવાંજ વગડામાં ઝાડ ઉપર થાય છે; અને વખતે તુરીઆંની વાડીમા તુરીઆં સાથે થઇ તેમાંજ ભળી જાય છે એનાં બીજ કાળાં હોય છે. કહે છે કે તુરીઆં ઉપરની ધારોની સંખ્યા ૧૦ અને કડવાં તુરીઆં ઉપરની ધારોની સંખ્યા ૯ હોય છે; આથી પણ એ ઓળખાય છે. ગલકાં કાળાશ પડતાં રંગનાં અને સંધ્યાકાળ પીળાં ફૂલનાં થાય છે.

૧૮૫ ગલતુરો—સં૦ શંખોદરી. મ૦ ગલતુરા, ગુલતુરા, ગુલ્પરી, શંખાસુર, ધાકટીગુલ, મોહોર. તૈ૦ સામિડીતાઘેડુ. લા૦ પોઇનસિયાના રિજાઇના, પાઇનસિયાના પલકેરીમા.

એનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એના પાદડાં વગડાઉ આવળીનાં પાંદડા જેવા હોય છે અને જે ફૂલો આવે છે તેને 'શંકરના ફૂલો' એમ પણ કહે છે. ઘણાક કાઢાઓમાં એના મૂળો ઉપયોગમાં આવે છે. એનું લાકડું ઘણુ મજબૂત હોય છે. એની ખુંટીઓ સારી થાય છે. મોટા ઝાડ ડાળામાંથી ભાગવાથી તેને પુનઃ ફણગા ફુટી તેના પુષ્કળ ફાંટા થાય છે. એની બે જાતિ છે. એક પીળાં ફૂલોની અને બીજી રાતા ફૂલોની. એ ઝાડનો વિસ્તાર સર્વ બાજુએ સરખો પ્રસરી ડાળીઓ જરા નીચે નમે છે. એની છાયા ઘટ્ટ હોય છે. એને આગળી જેવડી જાડી, ચપટી અને ચાર પાંચ આગળ લંબાઇની શીંગો આવે છે. તેમાં સાત આઠ દાણા હોય છે. એ દાણા છોકરાંઓ પ્રેમથી ખાય છે. એ દાણા ઘણાજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. આ ઝાડને કાટા હોય છે. એના બી રોપ્યા-થી કે ડાળાંથી ઝાડ થાય છે. એનાં ફૂલોમાં વાસ નથી હોતો. ફૂલોના ઝુમખા ને ઝુમખા આવે છે. ફૂલો આવવાનો વખત આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ એ મહિનામાં હોય છે. એને બાર મહિને ફૂલો આવે છે. એ ઝાડ શોભામાટે બાગમા વાવે છે. આ ઝાડ ' શકાસુરી ' ' શંકેશ્વર ' વગેરે નામે પણ ઓળખાય છે. × એ ઉષ્ણ છે અને કફ, વાયુ, શળ તથા આમવાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-**નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ**--આબાની ગોટલી ઘરોના રસમા ઘસી નાકે સુંઘવી અને ગલતુરાના પાંદડાનો રસ, અલતો અને મધ એ પીવા.

૧૮૬ ગવાર (ગુવાર)—સં૦ ગોરાણી. હિં૦ ગ્વારકી ફળી. મ૦ ગોંવારી, ગોંવારી રયાશેંગા, બાંવચ્યા. ત૦ ગોરચિકુડુ. લા૦ સોયેમોપસિસૂ, સોરેલિયા ઇન્ડીશ.

ગવારનાં ઝાડ બે ત્રણ હાથ ઉંચાં વધે છે. ગવારનાં પાદડા કુમળા હોય ત્યારે તેની ભાજી સરસ થાયછે. પાકી ગવારફળી સૂકવી તેમાંના બીઆ (ગવાર) કાઢી ઢોરને ખવરાવે છે. ગવારની શીંગો શાક માટે સૂકવી પણ રાખે છે. સગર્ભા સ્ત્રીઓએ કિંવા જે સ્ત્રીઓને બાળક સ્તનપાન કરે છે તેમણે ગવારની ભાજી ખાવી નહિ; કારણ કે તેઓના બાળકને આંકડીનો રોગ થવાની ધાસ્તી રહે છે. **ગવા-રની ફળીઓઃ**—રુક્ષ, વાતકર, મધુર, ગુરુ, સારક, કફકર, અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગઃ— (૧) દાદર ઉપરઃ**—ગવારનાં પાદડાંનો રસ અને લસણના રસનો લેપ કરવો. **(૨) નાડીવ્રણ ઉપરઃ**—ગવારનાં પાદડાના રસમાં કાકડી ભીંજવી યુકિતથી વ્રણમા ઘાલતા જવું.

૧૮૭ ગહુલા—સં૦ અમ્દય. બં૦ પ્રિઇગુ. મ૦ ગહુલા. હિં૦ ફૂલપ્રિયગુ. ક૦ નેપીલગુ ગોલ. લા૦ પૃનસમહાલિબ.

ગહુલાનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થતા નથી. એની ઉત્પત્તિ ઉત્તરહિંદુસ્તાનમા થાય છે. **ગહુલાઃ**-તુરા, કડવા, વૃષ્ય, શીતળ તથા કેશને હિતાવહ છે; અનેઉલટી, ભ્રાંતિ, દાહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તાવ, મોહ, ઘર્મ, કોઢ, મુખજાડય, તૃષા, વાતગુલ્મ, વિષ, મેદ, મેહ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં બીજઃ**-તુરા, મધુર, શીતળ, રુક્ષ, ગ્રાહક, મલસ્તંભક, બલ્ય, પિત્તનાશક, કફનાશક અને આધ્મા-નવાયુકારક છે. **સુગંધ ગહુલાઃ**—શીતળ તથા સુગંધિ છે; અને કોઢ, દાહ, તાવ તથા રક્તવિકારનો

× શ્રી દત્તરામજીએ અને ઔષધીકોશના કર્તાએ વીરતરુને ગલતુરો માન્યો છે; પરંતુ મારા મતથી એ બન્ને જૂદાંજ હોવાં જોઇએ. વીરતરુનું લક્ષણ નિઘંટમા આ પ્રમાણે બતાવે છે:—

बिल्वान्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासितारुणविलोहितपीतपुष्पः ।
स्याज्जातितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः स्यात् कंटकी विजलदेशज एष वृक्षः ॥१॥

અર્થાત્ "વેલ્લતરુ એ ધોળાં, રાતાં, કાળા, પીળાં અને રક્તવર્ણનાં ફૂલે વાળો એમ પાંચ પ્રકારનો જગત-માં વીરતરુના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એને જાઈના જેવા ફુલો અને ખીજડીના જેવાં ઝીણાં ઝીણાં પાદડાં હોય છે. વળી એ કાંટાવાળું વૃક્ષ ઉજ્જડ પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થાય છે." તેમજ મારી પાસેના નિઘંટોમાં તપાસ કરતાં વેલ્લ-તરુનાં નામોની સાથે શંખોદરી નામ પણ મળી આવતું નથી. ઔષધીકોશવાળાએ તો વેલ્લતરુને સંદેશડો પણ લખી આપ્યો છે

નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપરઃ—ગહુલા, કમળકંદ, કુમળાં ઉંબરાં એ દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું. પછી સાકર સાથે રાતી ડાગરનો ભાત ખવડાવવો. (૨) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ—ગહુલાનું ચૂર્ણ સાકરમાં ખાવું.

૧૮૮ ગહું (ઘઉં)—સં૦ ગોધૂમ. મ૦ હિં૦ ગહું. ક૦ ગોધી. તા૦ ગોદુમે. તુ૦ ગોદી. મલા૦ કોટપ. તૈ૦ ગોદૂમ, ગોધુમલુ૦ ફા૦ ગંદુમ. અ૦ હિતા. ઇ૦ વ્હીટ. લા૦ ટ્રિટિકમ વલગેરી.

સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યમા ગહું શ્રેષ્ઠ છે, એટલે તેને 'ધાન્યરાજ' એમ કહે છે. ગહું હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર પાકે છે. બીજા સર્વ ખંડોમાં પણ ગહું પાકે છે. ગહુંનો રોપો બે હાથ ઉંચો વધે છે. અવ્વલ કાળી જમીનમાં ગહુંનો પાક સારો થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ગહું પુષ્કળ પાકે છે, એટલે ત્યાંના લોકનું ખાણું ગહુંનું છે. ગહુંનું ધાન્ય બરોબર સાચવીને રાખવાથી ચાર પાચ વર્ષ-પર્યંત ટકે છે. ગહું એક ઉચ્ચ પ્રતિનું ધાન્ય હોઈ એના ખાવાના પદાર્થો માણસની પ્રકૃતિને માફક ગણવામા આવે છે. સર્વ પ્રકારના ધાન્ય કરતાં ગહુંમાં પૌષ્ટિકપણું વિશેષ છે. ગહૂંમાં રાતડા, વાજીઆ, કાઠા, બન્સી, પુનેમીઆ, દાઉદખાની, એવી ઘણીક જાતો છે.* તેમાં બન્સી ગહું ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિના છે. ગહુંની કુમળી ઉંબીઓને શેકી તેનો પોંખ કરી ખાય છે. ગહુંના જેટલા પદાર્થો બને છે તેટલા કોઇ પણ ધાન્યના બનતા નથી. ગહૂંના લોટનાં ઘેબર, જલેબી, શીરો, પુરી, કણુસાર, લાડુ, એવાં અનેક પકવાન્નો બને છે. એ પકવાન્નોમાં ઘી, ખાંડ, ગોળ કે સાકર અવશ્ય જોઇએ. પાચ છ દિવસ ગહું પલાળી રાખી તેના સત્ત્વનો એક પદાર્થ કરે છે; તેને 'બદામી હલવો' કહે છે. તે પૌષ્ટિક છે. ગહુંની થુલી કરે છે, તે પણ પૌષ્ટિક છે. તે અશક્ત માણસો-ને શક્તિ આવવા માટે આપે છે. ગહૂંનું પરાળ અને ઘાસ ઢોરને ખવરાવે છે. કાગળો ચોટાડવાને એના લોટની લાહી ઘણી સારી થાય છે. મોટા ગહું:—સ્નિગ્ધ, મધુર, શીત, ગુરુ, ધાતુ-વર્ધક, બલકર, કફકર, સારક, વર્ણ્ય, રુચ્ય, જીવન, ભગ્નસંધાનકારક, વ્રણને હિતકર, સ્થિરતાકારક તથા આમ કરનાર છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. જૂના ઘઉં કફનાશક છે. ઝીણા ગહું:—સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, કફકારક, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે. બીજા ગુણ મોટા ગહું જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) બદ ઉપર:—ગહુંની કણકનું પોટીસ સાત આઠ વાર બાંધવું એટલે બદ પાકીને ફુટશે. પછી વ્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી. કોઇ પણ પ્રકારનું ગુમડું ફાટવાને માટે આજ પોટીસ બાધવાથી તે પાકીને ફૂટે છે. (૨) કમળીના રોગ ઉપર:—ગહૂં લઇ તે ઉપર દેવતામાં લાલ કરેલી કડછી દબાવવી અને તેને જે ઘઉંનો બાફ લાગે તે આંખોમાં આંજવો. (૩) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:—ગહૂંની સેવો આધણમાં બાફી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી શુમારે અચ્છેરપર્યંત લઇ તેમાં ચોખ્ખું ઘી નવટાંકપર્યંત નાખી પાવું. આ ઔષધ પ્રસૂતિસમયની પીડા થવા લાગે કે તુરત પાવું, પછી પાવું નહિ. (૪) અસ્થિભંગ ઉપર:—કિંચિત્ શેકેલા ગહુંનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી આપવું. તે કંમર અને સાધા દુખતા હોય તો તે ઉપર ઉત્તમ છે. (૫) વાળા ઉપર:—ગહું અને સણુના બીઆંનું ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી ગોળી કરી આપવી અને ચૂનો તથા બીડ-લોણ પાણીમા વાટી લેપ કરવો. (૬) નાકમાંથી લોહી નીકળે છે તે ઉપર:—સાકર અને દૂધ નાખી ગહુનો લોટ આપવો. (૭) પ્રમેહ ઉપરઃ—નવટાંક ગહૂં રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તેમા સાકર ૧ તોલો નાખી તે સાત દિવસ આપવું.

૧૮૯ ગળજીભી—સં૦ ગોજીહ્વા. મ૦ ભુઇ-પાથરી. હિં૦ ગોભી, ગોજીઆ. બં૦ દાડીશાક. ક૦ યલુનાલગે, હક્કરિકે, એત્તિજનાલિગે. તૈ૦ યેદુનાલિકચેટ્ટુ. ફા૦ કલમરૂમી. લા૦ એલિફેન્ટોપસસ્કેબર.

એ ખડકવાળી, કાત્રાવાળી અને પડતર જમીનમાં થાય છે. એ કુમળી હોય છે ત્યારે તેને મૂળસુદ્ધાં ઉપાડી લે છે. જમીનની સાથેજ તે અડેલી હોય છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરે છે. ગળજીભીનો છોડવો જૂનો થયા પછી તેના ઉપર વેંતભર ઉંચાઇનો તોરો આવે છે. એનાં બીઆંને હિંદુસ્તાનીમાં "ગોઝબાન" કહે છે. એનું શાક પથ્યકર છે. ભેંસને ખવરાવવાથી તેનું દૂધ વધારે

*કહે છે કે કલકત્તાના સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝિયમ)માં ૧૧૯૨ પ્રકારના ઘઉં છે.

નીકળે છે. **ગળજીભી:**—તીખટ, કડવી, શીતળ તથા વ્રણરોપણ છે; અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારનાં વિષો, ઉધરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) પારા ઉપર ઉતાર:**-ગળજીભીનાં મૂળનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો. ગળજીભીનું શાક કરી ખાવું **(૨) અહિર અને આંખો આવે છે તે ઉપર:**-ગળજીભીનાં પાંદડાંના રસનું અંજન કરવું. **(૩) સર્પદંશ ઉપર:**-ગળજીભીનાં મૂળ વાટી પાવાં. **(૪) શીતજ્વર (ટાઢીઆ તાવ) ઉપર:**-ગળજીભી અને અરણીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પાવાં. **(૫) શ્વાનવિષ ઉપર:**-ગળજીભીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. **(૬) ત્વગ્દોષ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર:**-ગળજીભીનો રસ કાઢી સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો. **(૭) મૂત્રશુદ્ધિ તથા આંખોમાંની ગરમી નીકળી જવા માટે:**—ગળજીભીનો રસ પાવો.

૧૯૦ ગળી—સં૦ તા૦ તુ૦ નીલી. મ૦ નીળ–ગુળી. હિં૦ નીલ-લીલ. બં૦ નીલગચ્છી. **તૈ૦** નીલંચેટ્ટુ. મલા૦ આવારી. ઇં૦ ઇંડીગો. લા૦ ઇંડીગોફેરા, કાર્ડીફોલીઆ.

ગળીના છોડ શરપુંખાના છોડ જેવા થાય છે. પાંદડાં પણ તેવાંજ હોય છે. બંગાલ અને આસામ પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી ઘણી થાય છે. તે પ્રાંતોમાં ગળીની વાવણી કરવાનુ કામ યૂરોપિયન ખેડુતો કરે છે. ગળીના છોડમાંથી જે રંગ તૈયાર કરે છે તેને "નીલ" અથવા "ગળીનો રંગ" કહે છે.* **ગળી:**—તીખી, કડવી, કેશને હિતાવહ, ઉષ્ણ તથા સારક છે; અને વાગ, શ્લેષ્મ, ઉદર, મોહ, હદ્રોગ, ભ્રમ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, આમવાત, કફ, મદ, ઉધરસ, વિષ, ગુલ્મ, તાવ, કોઢ, કૃમિ તથા ઉદર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) તાવ ઉપર:**-ગળીના ઝાડનાં મૂળ અને હળદરનું સેવન કરવું એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. **(૨)મૂળવિષ ઉપર:**—ગળી, સિંધવ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું.

૧૯૧ ગળો—સં૦ ગડુચી, અમૃતા. મ૦ ગુંળવેલ. કો૦ ગરુડવેલ, ગરોલ. બં૦ ગુલંચ. તા૦ ક૦ અમરદવલ્લી. તૈ૦ તિપ્પતિગા. તા૦ શિંદિલકોદી. ફા૦ ગિલાઈ. હિં૦ અ૦ ગિલોય, ગુર્ચ. તુ૦ અમૃતગુર. મલા૦ ચિતામૃત. ઇં૦ હાર્ટલિવ્હડ મુન્સીડ, ગુલાચા. લા૦ ટિનોસ્પોરા કૉર્ડિફોલિયા.

ગળો એ ઘણું કરીને સર્વ રોગોમાં ઉપયોગી થનારી વનસ્પતિ છે. એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા પ્રાંતોમા સર્વત્ર થાય છે. એ બીજાં ઝાડો ઉપર ચઢનારી વેલ છે. કેટલેક ઠેકાણે એ ખડકના આશ્રયે પણ થાય છે. તેને "ખડકી ગળો" કહે છે. એ ઘણી મોટી હોય એનાં લાકડા જાડાં હોય છે. જૂની ગળોના વેલા બહુજ જાડા હોય છે. કડવા લીમડા ઉપરની ગળો સર્વ ગળોમાં ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે. કુમળા વેલાની છાલ કોમળ હોય છે અને તે ૩–૪ વર્ષની થાય એટલે ખડબચડી થાય છે. કુમળા વેલાની છાલનો રંગ લીલો હોય છે જૂની વેલની છાલનો મેલો ધોળો રંગ હોય છે અને છાલ કાઢી લીધાથી અંદરની છાલનો લીલો રંગ હોય છે. ગળોની વેલ એકસરખી હોતી નથી. તેને કાતરીઓ જેવી એક બાજુએ ગાંઠ હોય છે અને છાલ ઉપર નાની નાની ટીપકીઓ પ્રમાણે ખડબચડી ગાઠો હોય છે. આ વેલાને પાંદડાં એક એક આતરે આવે છે અને એનો આકાર પીપળાનાં પાંદડાં જેવો લાબો હોય છે; પણ તે પીપળા કરતા મોટાં હોય લાંબાં દીંટડાં ઉપર રહે છે અને એની શેડ પીપળાના પાન જેટલી લાંબી હોતી નથી. પાંદડાંને બીજી ઉપમા આપીએ તો હૃદયની આપી શકાય. આ ઉપરથી એનું 'હાર્ટ લીવ્હડ મુન્સીડ' એ ઇંગ્લીશ નામ પડેલ છે. એ પાન પીપળાના પાન જેવાં કઠણ ન હોતા કોમળ હોય છે. તેના

* ગળીની માત્રા ૨ માસાની ગણાય છે. કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષો પોતાની ગએલી જુવાની રોકી ગખ્યાનો ખાલી ડોળ દેખાડવા ગળીબાઇને ભજે છે પ્રથમ તો તેઓ પોતાને સલાહ કરવા માટે કાળદેરે કરેલી સફેદ ઝંડી (વાળ)ને વાટેલાં મેંદીનાં પાદડાં બાંધી લાલ (ભયંકર) સ્વરૂપ આપે છે અને પછી તેના ઉપર ગળીબાઈનાં વાટેલ પાંદડાની ભુકીનું આવાહન કરી પુનઃ એજ સફેદમાંથી લાલ થએલ ઝંડી (વાળ)ને આબેહુબ ભ્રમરના જેવું શ્યામ સ્વરૂપ આપે છે; પરંતુ અફસોસ કે કદાચ એનાથી મનુષ્ય ઠગાતાં હશે; પણ કાકા કાળીઆજી તો ઠગાતાજ નથી! તે તો પોતાનો દાવ આવ્યે તમાચો મારી કાળીઓ કરી જાય છે અને બુઢ્ઢા કાકા ગળીના કુંડમાં બૂડેલાજ રહે છે।

ઉપર રૂંછાં અથવા કોઇપણ પ્રકારનું ખડબચડાપણું હોતું નથી. તે સરખા હોય છે. પાંદડાંની લંબાઇ શેડથી દીંટડા સુધી ૬-૬॥ આંગળ હોઇ પહોળાઇ પણ ઘણું કરીને તેટલીજ હોય છે. નાનાં પાંદડાંની લંબાઇ પહોળાઇ ૨-૨॥ આંગળ હોય છે. કુમળા પાન તો બાર્લીના મોટા પાન જેવડાંજ હોય છે. એને આબાના મોર જેવાં ધોળાશ પડતાં પીળા રંગનાં ફૂલો પાંદડાંના દીંટડાના થડમાં આવે છે. એ નાનાં હોઈ તેમા નર અને માદા એવી બે જાતિ હોય છે. નરજાતિનાં ફૂલોનો ઘોસ હોય છે અને માદાજાતિનાં ફૂલો હમેશા એક એકજ હોય છે. ગળોને ગુચ્છાદાર લીલા રંગના ચણા જેવડાં ફળો આવે છે. તે પાકે છે ત્યારે તેનો રંગ રાતો હોય છે. ચણા ઉપરની છાલ કાઢવાથી જેમ અંદર બીજ હોય છે તેમજ ગળોને પણ હોય છે; પણ એનું છોતરૂં ચણા જેટલું કઠણ ન હોતા પાતળું હોય છે. તેમાંથી બીજ નીકળે છે. તે દ્વિદલ (બે પડવાળું) અર્ધચંદ્રાકાર હોય છે. સર્વત્ર ફળ આવે એમ નથી. તેનું મૂળ જાડું અને કંદ જેવું હોય છે. લાકડા ઉપરની છાલ સુકાઈ એટલે તેને ચીરા પડી તે અંદરના કાષ્ઠમય ભાગથી જૂદી પડે છે. લાકડું આડું કાપીએ તો તે ટુકડાના પૃષ્ઠભાગ ઉપર પાચરીના આકારના તંતુ દેખાય છે. ગળોનાં પાંદડાં પાકવાથી પીળાં થાય છે. લોકો એની કાતરીઓનોજ ઉપયોગ વિશેષ કરે છે; પરંતુ પાંદડાંનો પણ અનેક પ્રકારે સારો ઉપયોગ થઇ શકે છે. ગળોને ચોમાસાની મોસમમાં ફૂલ આવે છે; અને શિયાળા ઉનાળામાં પાદડાં કે ફળ હોતાં નથી. ગળો અનેક રોગોનો નાશ કરનાર છે. એ કડવી છે, પણ એના ગુણો ઉપરથી એને ગળો એટલે ગળી માનેલી છે. ગળોનું સત્ત્વ કાઢે છે, તે પણ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. એ સત્ત્વ ઘણું શક્તિવર્ધક છે. ઔષધોમાં ખરસાંણી વગેરે વિષારી ઝાડો ઉપરની ગળો કદિ લેવી નહિ. ગળોના ઉપર ધોળી અને અંદર લીલી છાલ હોય છે. (ગળોનાં ફાંટ અથવા હિમ કરવાના કામમાં લીલી ત્વચાનો ઉપયોગ કરે છે એમ અમારો અનુભવ છે.) તે કાઢી નાખી ઉપયોગમાં લેવાથી સારી ગુણદાયક થાય છે.

ગળોની ઉત્પત્તિસંબંધી પૌરાણિક કથા એવી છે કે, રામ-રાવણના યુદ્ધમાં રાવણનો વધ કર્યા પછી અસુરોના હાથથી જે વાનરોની સેના મરાએલી હતી, તેને ઇંદ્રે અમૃતવૃષ્ટિ કરી ફરી સજીવન કરી. તે વખતે અમૃતનાં બિંદુ તે વાનરોના શરીર ઉપરથી ઉડીને જે જે ઠેકાણે પડયાં, તે તે ઠેકાણે આ વેલ ઉત્પન્ન થઇ. આથી એનું ' અમૃતા ' એ નામ પડયું છે. **ગળો**:—તુરી, કડવી, ઉષ્ણવીર્ય, તીખી, ગ્રાહક, રસાયન, બળકર, મધુર, અગ્નિદીપક, લઘુ, હૃદ્ય અને આયુષ્યપ્રદ છે; તથા તાવ, દાહ, તૃષા, રક્તદોષ, વમિ, વાત, ભ્રમ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા ત્રિદોષ, કમળો, આમ, ઉધરસ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતરક્ત, ખરજ, મેદ, વિસર્પ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. એ ઘીની સાથે સેવન કરવાથી વાયુનો, ગોળ સાથે લેવાથી મળબંધનો, સાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો, મધ સાથે લેવાથી કફનો, એરંડતેલ સાથે લેવાથી વાયુનો અને સુંઠ સાથે સેવન કરવાથી આમવાયુનો નાશ કરે છે. **ગળોના પાલાનું શાક**:—તુરૂં, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખું, કડવું, પાકકાળે મધુર, રસાયન, અગ્નિદીપક, બલકર તથા ગ્રાહક છે; અને ત્રિદોષ, વાતરક્ત, તૃષા, દાહ, મેહ, કોઢ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. **ગળોનો કંદ**:—ઉષ્ણ તેમજ તીખો છે; અને જ્વર, સન્નિપાત, વિષ, વલીપલિત અને પિશાચબાધાનો નાશક છે. **ગળોનું સત્ત્વ**:—સ્વાદુ, પથ્ય, લઘુ, દીપન, ચક્ષુષ્ય, ધાતુવર્ધક, મેધ્ય અને વયઃસ્થાપક છે; તથા વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાંડુ,

---

ડૉ૦ એન્સ્લી કહે છે કેઃ—ગળીની જડમા ઝેર નાશ કરવાનો ગુણ છે. પાંદડાંમાં નિબંળતા નષ્ટ કરવાનો ગુણ છે. કાળજાના સોજા ઉપર ગળીનાં પાંદડાં મધની સાથે વાટીને આપે છે, મૂળને પાણીમાં ઉકાળી પથરી ઉપર આપે છે, પાંદડાંને વાટી પેડુ ઉપર ચોપડવાથી પેશાબ ખુલાસાથી આવી પેશાબનો બંધ છૂટે છે, કૉલેરાની બિમારીમાં ગળીનું ચૂર્ણ અપાય છે. વળી એ ચૂર્ણને અધરાં નાસુર ઉપર છાંટવાથી જલદી અંકુર આવે છે. કુમળી શાખાઓનો રસ મધની સાથે મેળવી નાનાં નાનાં બાળકોના મોઢામાં થનાર ગરમી દૂર થવાને કામમાં લેવાય છે. વળી મુસલમાની ગ્રંથકર્તા પાસની કે ઈપણ પ્રકારની દવા ખાવાથી મોઢામાં થએલ ગરમી નષ્ટ કરવાને આ છોડની ડાળો વગેરે [illegible] પાણીના કોગળા કરવામાં પ્રસંસા કરે છે તથા તે એ છોડવાને ધણીજ ભારે ખાંસીમાં, દૈફસાં અને ગુરદામાં થનાર વ્યાધિઓમાં, [illegible] તથા જલોદરના રોગમાં ઉપયોગી માને છે.

તીવ્રજ્વર, વમી, જીર્ણજ્વર, પિત્ત, કમળો, પ્રમેહ, અરુચિ, દમ, ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી), **અર્શ** તથા ક્ષય, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર અને સોમરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) વિષમજ્વર વગેરે સર્વ રોગો ઉપર:**—ગળોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦ ભાગ, ગોળ અને મધ સોળ સોળ ભાગ અને ઘી વીસ ભાગ લઈ એકત્ર કરવું; તથા અગ્નિબલ જોઇ ભક્ષણ કરવું અને હિતકારક તથા પરિમિત એવાં અન્ન ભક્ષણ કરવાં, એટલે કોઇ પણ વ્યાધિ થતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ કેશોની ધોળાશ, વૃદ્ધપણું, તાવ, વિષમજ્વર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી. આ ઉત્કૃષ્ટ રસાયન જરાવસ્થા દૂર કરનાર, બુદ્ધિ આપનાર, ત્રિદોષનાશક એવું હોઇ એના સેવનથી પુરુષ ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે અને દૈત્ય જેવો બલવાન થાય છે. એને કોઈ 'અમૃતરસ' પણ કહે છે. એના આગળ અન્ય વસ્તુ, રસાયણ તુચ્છ છે. **(૨) સર્પદંશ ઉપર:**—ખડક ઉપર થનારી ગળોનો કંદ લાવી દૂધમાં બાફી રાખી મૂકવો. એ સર્પના વિષ ઉપર ઠંડા પાણીમા ઘસી તેમાં અરીઠા ઘસી તે પાઈ દેવું. **(૩) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:**—ગળોનો અંગરસ કાઢી તેમાં પાષાણભેદનું ચૂર્ણ અને મધ અથવા એકલું મધ નાખી તે પાવો. **(૪) કમળી રોગ ઉપર:**—ગળોના રસમાં અથવા કાઢામાં મધ નાખી પાવું; અથવા પાંદડાંનો કલ્ક છાશમાં પાવો. **(૫) તિમિરાદિક નેત્રરોગ ઉપર:**—ગળોનો અંગરસ ૧૦ માસા લઇ એમાં મધ અને સિંધવ એકેક માસો નાખી સારૂં મર્દન કરી થોડું થોડું અંજન કરવું; એટલે તિમિર, કાચબિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને ફૂલી ઉપરના રોગ, એ સર્વ દૂર થાય છે. **(૬) આમવાત ઉપર:**—ગળો અને સુંઠનો કાઢો પાવો; કિંવા ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી પાવું. **(૭) પિત્ત રોગ ઉપર:**—ગળોનો રસ અને સાકર એકત્ર કરી તે ભક્ષણ કરવું એટલે તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે. **(૮) કફરોગ ઉપર:**—ગળોના કાઢામાં મધ નાખી તે પાવો. **(૯) અમૃતાદિ કાઢો:**—ગળો, અરડુસી તથા એરંડમૂળનો કાઢો કરી તેમા એરંડતેલ નાખી પીવાથી સર્વ અંગમાં સંચાર કરનાર વાતરક્તનો નાશ થાય છે. પ્રકાર **બીજો:**—ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપર નાખી નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. પ્રકાર **ત્રીજો:**—ગળો, સુંઠ, આમળાં, આસંધ તથા ગોખરૂનો કાઢો પાવો; તેથી કરી શૂળયુક્ત વાંતિ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે. **પ્રકાર ચોથો:**—ગળો, અરડુસી, કડવા પંડોલાં, નાગરમોથ, સાતીન, ખેર, કાળો બરૂ, કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર તથા દારૂહળદરનો કાઢો કરી પીવાથી અનેક પ્રકારના વિષો, વિસર્પ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, મસુરિકા, તાવ, શીતપિત્ત વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. પ્રકાર **પાંચમો:**—ગળો, સુંઠ, નાગરમોથ, હળદર તથા ધમાસાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી **વાતજ્વર ઉપર પાવો.** **પ્રકાર છઠો:**—ગળો અને દશ મૂળનો કાઢો પાવો, એટલે તેર પ્રકારના સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. **પ્રકાર સાતમો:**—ગળો, સુંઠ, ભારંગમૂળ તથા વ્યાઘ્રપણીંનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. આ કાઢો કાસ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **પ્રકાર આઠમો:**—ગળો, સુંઠ, કાંટાસરીઓ, બળદાણા, ઉટકટારી, પંચમૂળો તથા નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પાવો; એટલે તત્કાળ સૂતિકા (સુવા) રોગનો નાશ થાય છે. **(૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ગળોના રસમા મધ નાખી તે રસ પાવો. **(૧૧) મધુર જ્વર ઉપર:**—ગળોનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૧૨) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—ગળોનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પાવો. **(૧૩) કૃમિ ઉપર:**—ગળો અને ભેસા ગુગળ એ એરંડાનાં પાંદડાના રસમાં ઘસી પેટ ઉપર લેપ કરવો. **(૧૪) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ગળોના કાઢામાં ચતુર્થાંશ મધ કિંવા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નાખી તે પાવું; અથવા ગળોનું હિમ આપવું. **(૧૫) વાતરક્ત ઉપર:**—ગળો, ગોખરૂ અને આવળકંડી (આમળાં), એના કાઢામાં એરંડતેલ અથવા મધ ૧ તોલો નાખી તે પાવો અથવા ગળોના કાઢામાં એરંડમૂળ નાખી પાવો કિંવા એકલો કાઢો પાવો. **(૧૬) પિત્તપ્રદર ઉપર:**—ગળોનો રસ મધ નાખી પાવો. **(૧૭) સર્પના વિષ ઉપર:**—લીમડા ઉપરની ગળો લાવી પાશેર પાણીમાં વાટી પાવી એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરી જશે. **(૧૮) અમૃતાદિ કાઢો-સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:**—ગળો, ધાણા, કડવા લીમડાની છાલ, કમળનું લાકડું તથા રક્ત ચંદન (રતાંજળી),

એનો કાઢો પાવો; એટલે તે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી સર્વ પ્રકારના તાવદૂર કરે છે; અને દાહ તથા લાળ પડે છે તે, તૃષા, ઓકારી (ઉલટી), અરોચક, એ રોગો પણ દૂર થાય છે. (૧૯) **ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:**—ગળોનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૦) **શીતપિત્ત ઉપર:**—ગળોનો કાઢો પાવો. (૨૧) **હૃદયશૂળ અને વાતશૂળ ઉપર:**—ગળો અને મરીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૨૨) **અમૃતાદિ કાઢો-સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર:**—ગળો, એરંડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના, હરિતકી (હરડે), એનો કાઢો પ્રાતઃકાળે પાવો. (૨૩) **ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—ગળો, આમળા અને નાગરમોથનો કાઢો કરી પાવો. (૨૪) **જીર્ણજ્વર, કફ, પ્લીહા, કાસ અને અરુચિ ઉપર:**—ગળોના રસમા લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે રસ પાવો. (૨૫) **સર્પદંશ ઉપર:**—જેઠ મહિનામા ગળોનો કાંદો સ્વલ્પ (થોડા) પ્રયત્નથી મળે છે, તે લાવી તેના કકડા કરી દૂધમાં બાફી રાખવા. સાપ કરડે ત્યારે તે ઘસી પાવા. શુદ્ધિ રહે નહિ તો તાળવા ઉપર ઘસી ચોળવા, ઢોરને સર્પદંશ થયો હોય તો જીભ ઉપર ચોળવા એટલે વિષ ઉતરે છે. (૨૬) **ગળોનું સત્ત્વ કાઢવાની કૃતિ:**—આંબા ઉપરની અથવા લીમડા ઉપરની સારી અને જાડી ગળો લાવી તેના ચાર ચાર આંગળ લાંબા કકડા કરી પાણીવડે ધોઈ નાખવા; પછી લગાર કચરી કલાઇના વાસણમા ચાર પ્રહર પલાળી રાખવા; અને ત્યાર પછી તે હાથવડે ખૂબ મસળી અથવા રવૈથી વલોવી તે માહેના સર્વ કુચા પીલી કાઢી તે પાણી ગાળી લઇ જૂદું રાખવું. કેટલીકવારે તે માહેનું સત્ત્વ તળીએ ઠરે એટલે તે ઉપરનુ પાણી કાઢી નાખવું. પછી તે ઉપરનું નીતર્યું પાણી કાઢી નાખતા જઇ બીજું પાણી ઉમેરવું. એમ છ સાત વાર કરવું એટલે તે સત્ત્વ શુદ્ધ અને સફેદ થાય છે તથા તેનું સર્વ કડવાપણું જાય છે. એ પછી તે સૂકવી બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ લેવાનું પ્રમાણ અર્ધા માસાથી બે માસાપર્યંત છે. એ ઘણાક રોગો ઉપર ચાલે છે. એના અનુપાનો નીચે પ્રમાણે જાણવાં. ઉપયોગ:-(૧) **પ્રમેહ** ઉપર:-ગાયના પાશેર દૂધમાં બે માસા નાખી પાવું અથવા ત્રિફળા અને સાકરમા આપવું. (૨) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**-ઘી તથા સાકર સાથે કિંવા મધ અને લીંડીપીપર સાથે અથવા ગોળ અને શહાજીરાના ચૂર્ણ સાથે. (૩) **પાંડુરોગ ઉપર:**-ઘી અને મધમાં અથવા દૂધમાં. (૪) **દાહરોગ ઉપર:**—જીરૂ અને સાકર સાથે. (૫) **વાયુ ઉપર:**-ઘી સાથે આપવું. (૬) **પિત્તજ્વર અને પિત્ત ઉપર:**—સાકરમાં આપવું. (૭) **કફરોગ ઉપર:**—મધમા. (૮) **રક્તપિત્તી ઉપર:**—એરંડતેલમાં. (૯) **આમવાયુ અને ઉદરરોગ ઉપર:**-સુંઠ સાથે આપવું. (૧૦) **તાવ ઉપર:**-મધમાં. (૧૧) **શક્તિ આવવા માટે:**-ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમાં સાકર તોલાભાર નાખી તેમા માસા બે માસા સત્ત્વ નાખી પાવું. (૧૨) **ઉલટી ઉપર:**-ડાંગરની ધાણી સાથે. (૧૩) **અરુચિ ઉપર:**-દાડમની સાથે. (૧૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**-માખણમા. (૧૫) **કમળાના રોગ ઉપર:**-દ્રાક્ષ સાથે. (૧૬) **શ્વાસકાસ ઉપર:**-સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને મધ સાથે. (૧૭) **ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**-મધમાં. (૧૮) **ક્ષય ઉપર:**-ઘી, સાકર અને મધમાં. (૧૯) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**-દૂધમાં. (૨૦) **પ્રદર ઉપર:**—લોદર સાથે. (૨૧) **સર્વ મર્મસ્થાનના રોગો ઉપર:**-છાશમા. (૨૨) **સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ ઉપર:**—ઠંડા પાણીમા. (૨૩) **કુષ્ઠ (કોઢ) ઉપર:**-વગડાઉ તુલસીનાં પાંદડાંના રસમાં. (૨૪) **ગુલ્મ ઉપર:**-સુંઠની સાથે. (૨૫) **સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:**-ભેંસના તાજા ઘી સાથે. (૨૬) **વાળ કાળા થવા માટે:**-ભાંગરાના રસમાં. (૨૭) **અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—ગોરખમુંડી સાથે. (૨૮) **વલિપલિત (શરીરે કરચળીઓ પડી કેશ ધોળા થાય તે) રોગ ઉપર:**-ગળોનું સત્ત્વ બે માસા આપવું. (૨૯) **ધાતુસ્તંભન ઉપર:**-ગળોનાં પંચાગનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું.

૧૯૨ ગંગાવતી-સં૰ ગંગાપત્રી. મ૰ હિં૰ ગંગાવતી. કો૰ ભાંબરૂડ, ભાંબુરડી. ક૰ ભદ્ર ગાંધારી.

એમાં નાની અને મોટી બે જાત છે. મોટી શુમારે હાથ બે હાથ ઉંચી વધે છે. એનાં પાંદડા મોટા હોઇ તે ઉપર બારિક ગુચ્છા હોય છે. એ મળવાળી જમીનમાં થાય છે અને ગામમાં

પણ ભીનાશવાળી જગ્યામા થાય છે. નાની જાત વહેળા ઉપર અથવા પાણીના ઝરા પાસે થાય છે. એ ઝાડ ઘણાક પ્રાતમાં થાય છે એ ઝાડને પીળા રંગના બારીક ફૂલો આવે છે. એના પાદડાંનો વાસ સારો છે. ગંગાવતી ઉષ્ણ છે. એનું "વનબાવરી" એવું પણ નામ છે.+ **ગંગાવતી:**-તીખી, ઉષ્ણ વાતનાશક અને વ્રણરોપ કરનારી છે. ઉપયોગ:-(૧) **આગંતુક જખમ ઉપર:**-ગંગાવતીનાં પાંદડાં હાથ ઉપર મસળી તે જખમ ઉપર મૂકવાં, એટલે જલદી લોહી બંધ થઇ જખમ ભરાઇ આવે છે. (૨) **ચાંચડ જવા માટે:**-જ્યા ચાચડ થયા હોય ત્યાં ગંગાવતીનાં લીલા ઝાડ લાવી તે જમીન ઉપર પાથરી રાખવા, એટલે એના વાસથી ચાચડ નાસી જાય છે. (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**-ગંગાવતીનો રસ તોલો એક અને ઘી તોલો એક એકત્ર કરી પાવું. (૪) **આધાશીશી ઉપર:**-ગંગાવતીનો રસ મસ્તકે ચોળવો અને તાપમા બેસવું. એમ એક બે વાર કરવાથી આધાશીશી જલદીથી શાત થાય છે.

૧૯૩ ગંગેટી-(જીતેલી)—સં૦ નાગબલા. હિં૦ ગંગેરન, ગુલસકરી. બં૦ ગોરખચાકુલે, પાનસાડા. મ૦ તુપકડી, ચિપડ, કુતરી. ક૦ વટ્ટગર્કે. લા૦ સિડાસ્પિનોઝા.

આ ×ગંગેટીના ઝાડની ઉંચાઇ દોઢ હાથના શુમારે હોય છે. ગંગેટીના પાદડા નાના અને ખરબચડા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર બારીક ગોળાકૃતિ ફળ આવે છે. એ ફળ ઉપર કુસો (પુમ) હોય છે. એ ફળ ચાલતાં ચાલતા વસ્રે ચોટે છે. એ ફળોની ઘેંસ કરીને ભરવાડ લોકો ખેરની માફક કામળાને ચોપડે છે. ગંગેટીને સંસ્કૃતમાં "ગાંગેરૂકી" પણ કહે છે. **ગંગેટી:**-કડવી, મધુર, બલકર, વીર્યપ્રદ, વૃષ્ય, શીતળ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને પિત્ત, કફ, અતિસાર, ક્ષત, તાવ, રક્તપિત્ત

+ અહી 'વનબાવરી' ઉપરથી ગંગાવતી એ "બાનબાવળી" હોવાનો શક જાય છે; પણ કોઈ વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણ મળતું નથી. વળી શ્રી૦ ચિમનરાય વૈષ્ણવે તો તેનું સ. નામ **શાહદેવી** અને ગુ. ખપાટ આપ્યું છે; પણ એ તેમની ભૂલ છે. સહદેવી, ખપાટ અને બાણુદીં એકજ ઝાડનાં નામો હોવાનુ કોઈ પણ નિઘંટથી સિદ્ધ થતું નથી.

× ગંગેટીનું શ્રી૦ પદેજી પોતાના બૃહન્નિઘંટમા કોકણી નામ લેંચી લખી નીચે ટિપ્પણમા બતાવે છે કે:—"નાગબલાને કોકણમાં લેંચી કહે છે. લેંચીનાં ઝાડ તુપકડી (ઉક્ત નિઘંટ પ્રમાણે સહદેવી અને વનૌ૦ ગુણા૦ ભાગ ૪ થા પ્રમાણે નાગબલા એટલે ગંગેટી) નાં પાંદડા કરતાં આના પાંદડાં મોટાં હોઇ તેને બે ખાંચા હોય છે. લેંચીનાં ફુલ ગુલાબી રંગનાં હોય છે એનાં ફળ તુપકડીનાં ફળો કરતાં મોટાં હોઈ ચપટાં હોય છે. નાગબલાને ચતુઃફલા એમ કહેલ છે. તે ઉપરથી એના ફળમાં ચાર કાતરીઓ હોય એમ જણાય છે; પરંતુ એ ફળ તોડવાથી તેમાં પાંચ કાતરીઓ (ચીરીઓ) હોય છે. તુપકડી અને લેંચી આ ઝાડો કોકણ અને ગાળવામાજ થાય છે; ગામડાંઓમાં જોવામાં આવતા નથી. આ બેના પ્રતિનિધિતરીકે ઝિંઝરૂટ આપવી." આ સઘળી હકીકત ઉપરની ગંગેટીની હકીકતથી જુદી પડે છે. વળી અહીં નાગબલાને તુપકડી કહી છે અને પોતાનાજ નિઘંટમાં સહદેવીને તુપકડી કહી છે. વળી ઉપરનાં લક્ષણો પણ તેમના નિઘંટમાં સહદેવી સાથે મળે છે. સહદેવી નીચે નિઘંટની ટીપમાં લખ્યું છે કે:-"તુપકડીના ઝાડ ઝિંઝરૂટીના ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાદડાં નાનાં અને ખડબચડા હોય છે અને તેને ખાંચા હોય છે. તુપકડીના ફૂલો પીળા રંગનાં હોય છે. ઝિંઝરૂટીના ઝાડ પ્રમાણેજ આ ઝાડ ઉપર પણ બારીક ગોળ ફળ આવે છે. તે ફસો (ફાંસો) થી વ્યાપ્ત હોઇ વસ્રને ચોંટે છે. આ ફળની ઘેંસ કરી ભરવાડ લોક કામળીઓને ચોપડે છે," આ ઉપરથી જોતાં ઉપર વર્ણન કરેલ વનસ્પતિ સહદેવી નામની જોઇએ; પરંતુ સહદેવીનું વર્ણન વળી આ ગ્રંથમા જુદીજ રીતે કરેલ છે. અમારી અનુભવ-દૃષ્ટિ પ્રમાણે તો ગંગેટીના ફળોને કુસો (ફાંસો) હોતીજ નથી. એના ફળને ગંગેટા કહે છે. તે ચણા જેવડાં થાય છે. તેનો રંગ લીલો હોય છે અને તે ખવાય પણ છે. એથી એ લુગડે વળગવાની વાતજ સાબીત થતી નથી. એની સોટીઓ ઘણી લીસી હોવાથી એનાથી ૨ પીછી સાફ કરે છે. ગંગેટીના ફૂલ ધોળાં હોય છે. વળી સહદેવી તરીકે એક મહાત્માએ અમને સોનેલું બતાવ્યું છે, તે પણ ઉપરનાં બન્નેનાં લક્ષણોથી અતિરિક્ત દેખાય છે. શું જાણીએ કે આમાના નામ સાચાં કે ઓળખાણ સાચી? પરંતુ અમને એમ તો માનવાનું એમનાજ નિઘટથી કારણ મળે છે કે, મૂળ મરાઠી વનૌ૦ ગુણા૦ ભાગ ૪ મા શ્રી૦ પદેજીએ **तुपकडी (महाबला)** લખવું જોઈએ, તેને ઠેકાણે ભૂલથી **महाबला**ને બદલે **नागबला** લખ્યુ છે. જો એમ માનીએ તો તે તેમના નિઘંટ સાથે મળી રહેવાથી એ વર્ણન ગંગેટીનું નહિ પણ પીળા ફૂલની સહદેવીનું ઠરે છે અને ગંગેટી (મ૦ લેંચી)નું વર્ણન આ ગ્રંથમાં કરેલું જણાતું નથી (ઈતર ભાષાનાં ગંગેટીના નામો અમે એમનાજ નિઘંટમાંથી લીધાં છે.)

તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળીઆંની છાલનુ ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે લેવાથી મૂત્રાતિસારનો નાશ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગાંઠ, ફોલ્લો, ગુમડું વગેરે જલદી ફુટવા માટે:-** ગંગેટીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમા કાગડાની હગાર મેળવી ચોપડવી. **(૨) શસ્ત્રના ઘા પડયો હોય તે ઉપર:-**તુરત ગંગટીનો રસ તે ઉપર ચોપડવો એટલે જખમ સારો થાય છે. **(૩) હૃદ્રોગ, દમ અને ઉધરસ ઉપર:-**ગંગટીના મુળ ગાયના દૂધમા પચન કરીને તે પાવાં.

૧૯૪ **ગાજર**—સં૦ ગાર્જર, ગૃંજન. મ૦ હિં૦ ગાજર. ક૦ ગર્જરી. ફા૦ જર્દક, ગજર અ૦ જજરેબારે. ઇં૦ કયારટ રૂટ. લા૦ ડાકસ કેરોટા.

ગાજર કંદની પેઠે જમીનમાં થાય છે. એ લાણુ હોઇ તેનો રંગ રાતો હોય છે. ગાજરના છોડ હાથ સવા હાથ વધે છે. દિલ્હીની પાસે જે ગાજર થાય છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. લીલાં ગાજર રોટલી સાથે ખવાય છે અને તેનું શાક થાય છે. તેને બાફીને પણ ખાય છે. દુષ્કાળમાં ગરીબ લોક ગાજર ઉપરજ દિવસ કાઢે છે. ગાય, ભેંસ વગેરે ઢોરને ગાજર ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થઇ ઘણું દૂધ દે છે. ગાજરના બી ગર્ભપાતકારક છે. **ગાજર:-**મધુર, રુચ્ય, ગ્રાહક, કડવું, તીખું, રક્તપિત્તકારક, ઉષ્ણ, હલકુ, અગ્નિદીપન, નેત્રને વિકાર કરનાર, વિદાહી, રુક્ષ, તથા પિત્તકર છે; અને આધ્માન, શૂળ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, સંગ્રહણી, વાત, કફ, તૃષા તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. એનાં **બીજ:—** ઉષ્ણ, વૃષ્ય તથા ગર્ભપાતકારક છે. **ઉપયોગ:-(૧) ખરજવા ઉપર:-**ગાજર પીલી તેમા થોડું મીઠું નાખવું અને પાણી ન રેડતાં તેને બાફી તે ખરજવા ઉપર બાંધવું. એથી ત્વરિત ગુણ આવે છે. **(૨) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:—**ગાજરનાં બી પાણીમાં વાટી પાંચ દિવસ પાવાં.

૧૯૫ **ગાંજો (ભાંગ)**—સં૦ વિજયા. મ૦ હિં૦ ગાંજા, ભાંગ. બં૦ સિદ્ધિ, ભાંગ, ગાંજા. ક૦ ભાગ. તે૦ જનપરિતુલુ, ગાંજાઇ. બ્ર૦ બિન. ફા૦ કિન્નાવિષ, વરકુલ, ખ્યાલ, શવનવંગ. અ૦ કિન્નવકેન, જુબ્બારંક, રૂકુલ્લવંજ. લા૦ કેનાબિસ સેટિવા. ગ્રી૦ ઉદ્વિફ્રુબસ. ઇં૦ ઇન્ડિયન હેંપ.

ગાંજાના ઝાડ શુમારે ૩ હાથપર્યંત ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં ભીંડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે, તેને ગાંજો કહે છે. તે તોરા કાઢી સૂકવે છે. ગાંજાની જે ભૂકી તેને 'ભાંગ' કહે છે. એ ભાંગ વાટી લોક પીએ છે. ગાંજો પીવાથી અને ભાગ પીવાથી માણુસને નિશો ચઢે છે; તેથી કાળજું કપાઈ જાય છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે તથા તેથી માણુસને એક પ્રકારનો તોર આવી તે તોરમાં માણસ ઘણોજ ધુંધ થઇ જાય છે અને જેમ તેમ બકે છે. એ એક દુર્વ્યસન છે. એ વ્યસન જે માણસને વળગ્યું હોય તેને 'ગંજેરી' કહે છે. +**ભાંગ:—**

+વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં ભાંગ અને ભાંગનાં બીજ સિવાય એનાં બીજાં કોઈ અંગની વપરાશ થતી દેખાતી નથી. માત્ર ગાંજો કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં વપરાય છે.

આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં છ પ્રકારના રોગોની ઔષધીઓમાં એનો પ્રયોગ થાય છે. ઉદરામય પરિપાક અને રતિ-શક્તિ (વિષયશક્તિ) વધારવાને જે ઔષધીઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેમા ભાંગ વિશેષ નખાય છે. હમણાંની તપાસથી ભાંગનો એક અદ્ભુત ચમત્કાર નજરે પડયો છે. ધનુસ્તંભ રોગમા એનો ધૂમાડો પાવાથી ધીરે ધીરે આક્ષેપ ઓછો થતો જાય છે; અને રોગીને પણ વધારે દુર્બળતા થતી નથી. વારંવાર ભાંગનો ધૂમાડો પીવાથી દર્દ છુટી જાય છે.

ડૉકટર કાસ્તગિરે—ભાંગના ધૂમાડાથી છ દરદીઓને ધનુસ્તંભના દરદથી મુક્ત કર્યા હતા. સાત રતી ભાંગ તમાકુનાં સાધારણ પાંદડાં (સૂકા)માં એક નવી ચલમમાં તમાકુની માફક જમાવીને હુક્કાથી રોગીને પાઈ હતી. આક્ષેપ થવાનુ પહેલું લક્ષણ જોતાંજ રોગીને ધુમ્રપાન કરાવ્યું. ધૂમાડો પીતાંજ રોગી આક્ષેપથી મુક્ત થઈ નેત્ર બંધ કરી સામાન્ય રીતે સૂઇ ગયો. આક્ષેપ થવાનું દેખાતાજ એજ પ્રમાણે બાર બાર વખત હુક્કો પાવાથી રોગીઓ નિરોગી દેખાયા હતા

મુંબઈના ડૉકટર જી. સી. લુકસને પરિક્ષા કરી જોયું છે કે ધુમ્રપાનથી (૧) આક્ષેપ થોડીવાર સુધી રહે છે. (૨) ધીરે ધીરે આક્ષેપ ઘણી વારે થાય છે. (૩) આક્ષેપનું જોર પણ ધીરે ધીરે ઓછું થાય છે. (૪) આક્ષેપવાળો રોગી દુર્બળ થતો નથી. (૫) વારંવાર પાવાથી આક્ષેપ એકદમ નાશ પામે છે.

ડૉકટર ઓસાગનસિએ અનેક પ્રકારના રોગોમા ભાંગનો પ્રયોગ કરી પરીક્ષા કરી હતી. એમના કહેવા મુજબ ધનુસ્તંભ, જલાન્તક, વાતરસ, તડકો અને કૉલેરાના રોગોમાં આ ઔષધીએ અપાય છે. એમના પછી અંગ્રેજ

પિત્તલ ગ્રાહક, તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, લઘુ, કર્ષણકારક, અગ્નિદીપક, રુચિકર, માદક, વાણીવર્ધક તથા મોહકારક છે; અને કફ તથા વાયુની નાશક છે. **ઉપયોગઃ- (૧) સુખ ઉપરઃ-** ભાંગ પીવી. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**--ભાગ અને ઢોરના શીંગડાના મૂળની (શીંગડા માટીમાં દટાઇ રહેવાથી તેને જે અંકુર ફુટી નીકળે છે તેને શીંગડાંનાં મૂળ કહે છે.) ધુણી આપવી. **(૩) બળદ કિંવા પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપરઃ**--ભાંગ, વરીઆળી અને એલચી એકત્ર કરી, વાટી, શક્તિ પ્રમાણે પાવું, અથવા ભાંગ વાટી પાવી. **(૪) અતિસાર ઉપરઃ**—ગાજાનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા સાકરમાં આપવું. **(૫) શ્વાસ ઉપરઃ**--ગાજાની રાખ મધમા આપવી. **(૬) નિદ્રાનાશ, અતિસાર સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપરઃ**—ભાગ શેકી તેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. **(૭) ચોથીઆ તાવ ઉપરઃ**—ગોળમા ભાગ મેળવી બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તાવ આવ્યા પહેલાં ચાર ઘડી ઉપર એક ગોળી આપવી. **(૮) ભૂતજ્વર ઉપરઃ**--ભાગના ઝાડને સાયંકાળે નોતરી પ્રાતઃકાળે તેના મૂળ કાઢી મસ્તકે બાંધવા.

૧૯૬ ગુગળ--સં૦ ક૦ ગુગ્ગુલ. મ૦ ગુગ્ગળ. હિં૦ ગુગલ-ર.બં૦ ગુગ્ગુલુ. તૈ૦ માહિષાક્ષી. ફા૦ બોએજહુદાન. અ૦ મુષ્કિલેઅર્જક. ઈં૦ ઇંડિયન ડેલિયમ. લા૦ બાલસમોડેન્ડ્રોન્ રૅાકસબુર્ઘીઆઇ.

ગુગળનાં ઝાડ **મારવાડ** અને **સિંધ** દેશમા થાય છે. એ ઝાડ **સિંગાપુર બેટમાં** ઘણુા થાય છે. **ગ્રીષ્મ** ઋતુમા તાપને લીધે આ ઝાડમાથી જે **રસ** ઝરે છે, તેને 'ગુગળ' કહે છે. ધૂપ કરવાના કામમા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનો ધૂપ કરવાથી હવા **શુદ્ધ** થઈ હવામાહેના રોગકારક દ્રવ્યો નાશ પામે છે. એ એનાથી મોટો ફાયદો છે. દેવની આગળ નિત્ય ધૂપ કરવાનું કહ્યું છે, તેનું મૂળ કારણ તો આજ હોવું જોઇએ. ગુગળઃ--**મહિષાક્ષ, મહાનિલ, કુમુદ, પદ્મ** અને **હિરણ્ય** એ રીતે પાંચ પ્રકારનો છે. તે કડવો, તીખો, રસાયન, ઉષ્ણ, વિશદ, પિત્તલ, સારક, તૂરો, લઘુ, પાચક, વૃષ્ય, ભાગેલા હાડકાનું સંધાન કરનાર, સૂક્ષ્મ, સ્વર્ય, અગ્નિદીપક, ભીનો, મધુર, બલ્ય, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, પૌષ્ટિક, કાંતિકર તથા ભેદક છે; અને કફ, વાયુ, કાસ, કૃમિ, વાતોદર, શ્લેષ્મ, સોજો, અર્શ, પ્રમેહ, મેદોરોગ, વાતરક્ત, રક્તદોષ, ગ્રંથિરોગ, ગંડમાલા, વ્રણ, અપચી, પિટકા, આમ, કંડૂ કોઢ, ઉલટી, આમવાયુ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. એ નવો હોય તો ધાતુવર્ધક અને વૃષ્ય છે અને જૂનો હોય તો અતિ લેખન છે. **મહિષાક્ષ** (ભેંસા ગુગળ) અને **મહાનીલ** એ બે હાથીને ઉપયોગી; અને **કુમુદ** તથા **પદ્મ** એ ઘોડાને ઉપયોગી; અને **હિરણ્ય** એ માણસને ઉપયોગી છે. કોઇ વખત **મહિષાક્ષ** પણ માણસના ઉપયોગમા આવે છે. ગુગળ મધુર છે તેથી વાતશમન અને તૂરો છે, એટલે પિત્તનાશક તથા કડવો છે; માટે કફનાશક છે. એ પ્રકારે એ સર્વ દોષનાશક છે. **કણ**, ગુગળઃ--તીખો, ઉષ્ણ, સુરભિ તથા રસાયન છે; અને વાયુ, શૂળ, ગુલ્મ, ઉદર, આધ્માન વાયુ તથા કફનો નાશક છે. **ભૂમિજ** ગુગળઃ--એ તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાત તથા પિશાચબાધાને દૂર કરે છે. **ગુગળની શુદ્ધિઃ**—એક કલઇવાળું તપેલું લઇ તેમા ત્રિફળા અને પાણી સમભાગે નાખવું; અને તે ઉપર એક કપડું બાંધી પછી

ડૅાકટર લોકો ભાંગને ધનુસ્તંભ અને કૉલેરાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય માને છે.

આ સિવાય યૂનાની હકીમોના મત મુજબ તે પ્રમેહ અને અડકવૃદ્ધિને આરામ કરે છે. દૂધમા ભાગ વાટી **લેપ** કરવાથી હરસ મટે છે. પાણીથી સાફ ધોઇ શેકેલી ભાંગનું ચૂર્ણ મધ સાથે ખાવાથી અતિસાર, **સંગ્રહણી** અને મંદાગ્નિ દૂર થાય છે. ભાંગનો આખો છોડ વાટી તાજા ઘા ઉપર ચોપડવાથી શીઘ્ર આરામ થાય છે. એની માત્રા ૨ થી ૪ રતી છે.

ભાંગ ભસ્મ—એક માટલું લઈ પછી તે અર્ધું આકડાનાં ફૂલો અને કુમળી ટીસીઓથી ભરી, તેના ઉપર ૪૦ તોલા સુકાપંખી ભાંગ પાથરી, તેના ઉપર સુરોખાર ૪૦ તોલા પાથરી, વળી તેના ઉપર તેટલીજ સુકાપંખી ભાંગ પાથરી, બાકી રહેલ માટલું પાછું આકડાની ટીસીઓ અને ફૂલોથી ભરી, ઉપર ઢાંકણું છાંદી લઈ; અડાયાં છાણાંની ભઠ્ઠીમાં તે માટલું મૂકી સળગાવવું. એથી ભસ્મ તૈયાર થશે. તે તુલસીના પાનમાં, નાગરવેલમાં, માખણમાં કે મધમાં આપવાથી ઉધરસ, છાતીનો દુખાવો અને બીજા ભયંકર ઉદરરોગો તેમજ શૂળ પણ શાંત થાય છે. ઝાડો સાફ લાવે છે. આ ઉપાય અમને લખનારના ચુનીલાલ કવિજી તરફથી મળ્યો છે.

તે ઉપર ગુગળનું ચૂર્ણ નાખી ઉપર ઢાંકણું વાસી તે ગુગળ સીજવવો, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે.x **ઉપયોગ:— (૧) કપાળ દુખે છે તે ઉપર:**—ગુગળ પાણીમાં ઘસી તેનો કપાળ ઉપર લેપ કરવો, એટલે કપાળ દુખતું બંધ થાય છે. **(૨) બાંબલાઇ ઉપર:**—ગુગળ અને આમલીના કચુકા પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. **(૩) દાઢ દુખે છે તે ઉપર:**—ગુગળ અને હીરાબોળ ઘસી દાઢે ચોપડવો. **(૪) શરદીથી શરીરમાં સણકા થતા હોય તો:**—ગુગળ અને સુંઠ ભેગાં ઘસી લેપ કરવો અને શેકવું. **(૫) કાનખજુરો કરડયો હોય તો.:**—ગુગળની ધૂણી આપવી. **(૬) યોગરાજ ગુગળ:**—વાવડીંગ, ધાણા, હિંગ, ગજપીપર, કાળીપાટ, જીરૂં, અતિવિષ, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, સુંઠ, અજમોદ, મોરવેલ, વજ, રેણુકબીજ, કપિલો,ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, ઘોળો શરસડો તથા કડુ, એ સર્વ ઔષધોથી બમણા ત્રિફળા તથા ત્રમણો શુદ્ધ ગુગળ નાખી તેની ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી* મધમાં ખવરાવવી. એટલે તે સંગ્રહણી, વાયુ, વૃદ્ધત્વ, શુક્રાર્તવદોષ, પાડુરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, હૃદ્રોગ, ત્વગ્રોગ, શૂળ, પ્રમેહ, વ્રણ, મૂળવ્યાધિ, અરુચિ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અપસ્માર તથા રાજયક્ષ્માનો નાશ કરે છે. આ ગોળી ઘણું કરી રાસ્નાના કાઢામા આપવાનો રિવાજ છે. એ પ્રમાણે યોજવાથી આમવાત ઉપર ઘણી ગુણકારી અસર થાય છે. આ ગોળી **બોપદેવ શતકમાં** કહેલી છે. **(૭) બીજી યોગરાજ ગોળીઓ:**—સુંઠ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, મરી, શેકેલી હિંગ, અજમોદ, સરસવ, જીરૂં, શાહજીરૂં, રેણુકબીજ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાટ, વાવડીંગ, ગજપીપર, કડુ, અતિવિષ, ભારંગમૂળ, વજ, મોરવેલ તમાલપત્ર, દેવદાર, લીંડીપીપર,કોષ્ઠ, રાસ્ના, નાગરમોથ, સિંધવ, એલચી, ગોખરૂ, ત્રિફળા, ધાણા, તજ, વાળો, જવખાર તથા તલ, એ પ્રત્યેકનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણના જેટલો શુદ્ધ ગુગળ નાખી ઘીમાં મર્દન કરવું. સર્વ ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી ગોળો કરી ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી અર્ધો તોલો ભક્ષણ કરવું. આ **યોગરાજ ગુગળ** મુખ્યત્વે કરી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે. એ સેવન કરવામાં મૈથુન, ભોજન અને પાન એની પરેજી નથી. આ **યોગરાજ ગુગળ**—સંપૂર્ણ વાતરોગ,આમવાત, અપસ્માર, વાતરક્ત, કોઢ, દુષ્ટવ્રણ, અર્શરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહ, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ,કાસ,અરુચિ, પ્રમેહ,નાભિશૂળ, કૃમિ,ક્ષય,હૃદ્રોગ, શુક્રદોષ, ઉદાવર્ત અને ભગંદરનો નાશ કરે છે. આ ગુગળ ત્રણ માસાથી લઇ સાત સાત દિવસે થોડો થોડો વધારતા તોલા સુધી વધારવો. એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર રાસ્નાના કાઢામાં મેહરોગ ઉપર દારુહળદરના કાઢામાં, વાતરક્ત ઉપર ગળોના કાઢામાં, પાંડુરોગ ઉપર ગોમૂત્રમાં, મેદવૃદ્ધિ ઉપર મધમાં, કોઢ ઉપર લીમડાના કાઢામાં, શૂળ ઉપર મૂળાના કાઢામાં, ઉંદરના વિષ ઉપર પહાડમૂળના કાઢામા, ઉગ્ર નેત્રરોગ ઉપર ત્રિફળાના કાઢામાં તથા સંપૂર્ણ ઉદરરોગ ઉપર પુનર્નવા (સાટોડી) ના કાઢામાં આપવો. **(૮) કૈશોરક (કિશોર) ગુગળ:**—ગળો ૨ શેર, ગુગળ ૧ શેર અને ત્રિફળાં ૧ શેર તે ત્રણેમાં ૧૬ શેર પાણી નાખી કાઢો કરવો અને આઠ શેર બાકી રહે એટલે ગાળી પુનઃ ઉકાળવો. તે ગાઢો થવા આવે એટલે તેમાં નીચેનાં ઔષધો નાખવાં. મરી,લીંડીપીપર, વાવડીંગ, સુંઠ તથા ત્રિફળાં એ બબ્બે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવાં; અને નસોતર તથા દંતીમૂળ એ એક તોલો

x ગુગળનાં ઝાડો રેતાળ અથવા ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. પાંદડા નાનાં નાનાં લીમડાના પાંદડાં જેવાં પણ અણી વગરનાં હોય છે. ફુલ રાતા રંગના અતિશય ઝીણાં પાંચ પાંખડીવાળાં મંજરીની વચમાં થાય છે. ફળ નાના બોરના જેવડાં પણ ત્રણ ધારવાળાં થાય છે તેને ગુંગળિયા કહે છે. એ ફળો ઉદરની પીડાને દૂર કરે છે. એ ઝાડના ગુંદને ગુગળ કહે છે.ગુગળ શુદ્ધ કર્યા સિવાય વપરાતો નથી; તોપણ માટી વગરની ચોખીકાંકરી કેટલાક શૂળના દરદીઓ ગળી જાય છે. ગુગળનો ધુમાડો મોઢાને લાગે તો તેનાથી મોઢું આવી દરદીની ભયંકર દશા થાય છે. એ પ્રયોગમાં ગુગળ હિંગળોના ધુમાડાની માફકજ રસાયન છે; માટે એનો ધુમાડો મોઢાને આપતા નથી; તોપણ સાવચેતીથી તાવના દરદીને ગળા સુધી મજબૂત જાડું કપડું ઓઢાડી શરીરના ભાગને ગુગળની ધુણી આપી સુવાડે છે. એથી આખા શરીરે પ્રસ્વેદ થઇ તાવ ઉતરી જાય છે. આ ધૂણીનો પ્રયોગ રાત્રિના ૯ થી ૧૨ વાગ્યા સુધીમાંજ કરવો.

નાખવાં. ગળો ૪ તોલા બારીક કરી નાખવી.× તે સર્વ ગાઢું થાય એટલે ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી. આ **કૈશોરકગુગળ** સોજો, વ્રણ, ગુલ્મ, કોઢ, ઉદરરોગ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુ તથા પ્રમેહને દૂર કરે છે. **(૯) દ્વાત્રિંશક (બત્રીશો) ગુગળ:**—ત્રિકટુ, ત્રિફળા, નાગરમોથ, વાવડીંગ, ચવક, ચિત્રક, તજ, એલચીદોડા, પીપળીમૂળ, શેરણા× દેવદાર, ચિત્રો, પુષ્કરમૂળ, કોલિંજન, અતિવિષ, દારૂહળદર, હળદર, ગરમાળો, જીરૂ, વરિયાળી, ધમાસો, સંચળ, જવખાર, ટંકણખાર, ગજપીપર અને સિંધવ એ એક એક ભાગ, એ બધા ઔષધોના બરાબર ગુગળ લઇ રીત પ્રમાણે સિદ્ધ કરી બોર જેવડી ગોળીઓ કરી મધ સાથે કિંવા ઘી સાથે પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરવી. એટલે આમ, ઉદાવર્ત તથા અંડવૃદ્ધિ અને ગુદાના કૃમિનો નાશ થાય છે; તથા મહાજ્વરવડે પીડિત, ભૂતબાધા થયેલા; અને આનાહ, ઉન્માદ, કોઢ, પાર્શ્વશૂળ, હૃદ્રોગ, ગૃધ્રસી, હનુસ્તંભ, પક્ષાઘાત, અપતાનક, શોફ, પ્લીહા, કમળો અને અપચી એ રોગવાળા માણસને તે હિતકારક છે. ધન્વંતરિકૃત આ મોટો યોગ સર્વ રોગોનો નાશ કરનારો છે. **(૧૦) વિશ્વાદ્ય ગુગળ:**—શતાવરી, એરંડમૂળ, સુંઠ, દારૂહળદર, કોષ્ઠ, સિંધવ, રાસ્ના તથા ગળો, એ સર્વના ચૂર્ણથી બમણો શુદ્ધ ગુગળ એકત્ર કરી તેની ગોળીઓ કરી એકેક આપવી તથા પથ્ય પળાવવું; એટલે ભ્રમવાત નાશ પામે છે. **(૧૧) બીજો પ્રકાર:**—સુંઠ, પીપળીમૂળ, વાવડીંગ, દેવદાર, સિંધવ, રાસ્ના, ચિત્રક, અજમો, મરી, કોષ્ઠ તથા હરડે એ સમભાગ અને બમણો ગુગળ એકત્ર કરી તે ઘીમાં આપવું. એટલે વાયુ, મરકી, ગુલ્મ, શૂળ, કફ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થાય છે. **(૧૨) રાસ્નાદિ ગુગળ:**—રાસ્ના, ગળોનું સત્ત્વ, એરંડમૂળ, દેવદાર અને સુંઠ, એ એકેક ભાગ તથા એ બધાંની બરાબર ગુગળ લઇ એકત્ર ખરલ કરી તે ખાવું. એટલે વાયુ, શિરોરોગ, નાડીવ્રણ તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે. **(૧૩) કાંચનાર ગુગળ:**—કાચન વૃક્ષની છાલ ૪૦ તોલા; હરડાં, બેહડાં, આમળાં, એ ત્રણે આઠ આઠ તોલા; સુંઠ, મરી ને લીંડીપીપર, એ ત્રણ ઔષધ ચાર ચાર તોલા અને વાયવર્ણો ૪ તોલા; તથા ઇલાયચી, તમાલપત્ર અને તજ એકેક તોલો લેવા, પછી બધાં ઔષધો ખાંડી, ચૂર્ણ કરી, તેના સમભાગ શુદ્ધ કરેલો ગુગળ લઇ વાટી તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવી તેની ગોળીઓ ૪ માસા પ્રમાણની કરી, પ્રાતઃકાળે સુંઠના કાઢામા અથવા ખેરની અંતરછાલના કાઢામા; અથવા હરડેના કાઢામાં અગર ગરમ પાણીમાં એકેક ગોળી આપવી, તેથી કરી ભયંકર ગંડમાલા અને ગંડમાલાનો ભેદ અપચી રોગ, અર્બુદ, ફોડકીઓ, વ્રણ, ગુલ્મ તથા ભગંદર, એ રોગો દૂર થાય છે. **(૧૪) ત્રિફળાગુગળ:**—હરડાં, બહેડા, આમળા અને લીંડીપીપર એ ચાર ચાર તોલા લઇ ચૂર્ણ કરવું; પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૨૦ તોલા જેટલો લઇ ખૂબ વાટી તેમાં તે ચૂર્ણ મેળવી, ખાંડીને ગોળીઓ કરી, રોગીના જઠરાગ્નિબળનું તારતમ્ય જોઇ આપવી. તેથી કરી વિદ્રધિ, નાડીવ્રણ, ગંડમાલા, ભગંદર, સોજો, ગુલ્મ તથા મૂળવ્યાધિ એ રોગો દૂર થાય છે. **(૧૫) ગોક્ષુરાદિ ગુગળ:**—૨૮ પળ (૧૧૨ તોલા) ગોખરૂ લાવી થોડાં ખાંડી તેમા ૬ ગણું પાણી નાખી અર્ધું પાણી રહે ત્યાંસુધી તે કાઢો કઢવવો. પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ સાત પળ (૨૮ તોલા) જેટલો લઇ સારો ખાંડી અથવા વાટી તે કાઢામાં નાખી, ફરી ગોળના પાક જેવો ઘટ્ટ થાય ત્યાસુધી કઢવવો. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં તથા નાગરમોથ એ સાત ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી તે પાકમાં મેળવી તેની ગોળીઓ કરી આપવી; તેથી પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર, મૂત્રાઘાત, વાતરક્ત, વાતરોગ, ધાતુવિકાર તથા પથરી એ રોગોનો નાશ થાય છે. **(૧૬) લાક્ષાદિ ગુગળ:**—લાખ, હાડસંધિ, અરજુન સાજડ, આસંધ, નાગબલા અને ગુગળ એનું ચૂર્ણ કરવું. એ અસ્થિભંગ અને મુક્તાસ્થિને ફાયદો કરે છે,

×યદ્યપિ આ કિશોર ગુગળ શ્રી૦ પંડ્યા બોપદેવ શતકમાંથી લીધેલો જણાય છે અને તેમાં તેજ પ્રમાણે છે; પરંતુ આ કિશોર ગુગળ અમૃતસાગરના કર્તાએ વૈદ્યરહસ્યમાંથી લીધો છે. તેમાં મરીથી ગળો સુધીની આઠ ઔષધીઓના બદલે પારો ટાંક ૨॥, નસોતર ટાંક ૨॥, ગળો ટાંક ૨॥ અને દંતી ટાંક ૨॥ લઈ પારાગંધકની પ્રથમ કાજળી કરી બાકીનાં સર્વ ઔષધો બારીક વાટી કાજળી કરી ઉપરના ગુગળમાં નાખવાનું લખેલ છે. જુઓ બોરસદનું અમૃતસાગર પૃષ્ઠ ૧૨૧. વળી એ ગ્રંથમાં કિશોર ગુગળ ખાનારે ખેદ, તડકો, અગ્નિતાપ, ખટાશ, માંસ, દહીં, મૈથુન, મીઠું, તેલ અને માર્ગમાં ચાલવાનું (ખેપ) વર્જ્ય કરેલ છે.

+ અહીં અમૃતસાગરમાં શેરણીનું ગુજરાતી નામ બેંણી આપ્યું છે.

અને શરીર વજ્ર જેવું થાય છે. (૧૭) **આભાદિ ગુગળ:**–બાવળીઆનાં બી ૧ ભાગ, ત્રિફળા ૩ ભાગ તથા ત્રિકટુ ૩ ભાગ એ બધાની બરોબર ગુગળ નાખી તે ભાગેલા હાડકાને સાંધવા માટે વાપરવો. એ ઘી અને મધમા સેવન કરવા આપવો. **(૧૮) ગુલ્મ અને શૂળ ઉપર:**—શુદ્ધ ગુગળ ગોમૂત્રમા આપવો. (૧૯) **વિડંગાદ્ય ગુગળ:**--વાવડીંગ, હરડા, બહેડા,આમળાં, સુંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર એના બરોબર ગુગળ લઇ એ સર્વ ઘીમા ખરલ કરી ગોળી ખાવી; પથ્ય પાળવું; એટલે દુષ્ટ વ્રણ, નાડીવ્રણ, અપચી, મેહ તથા કોઢ એ સર્વ નાશ થાય છે. (૨૦) **ગુગ્ગુલાદિ લેપ:**--ગુગળ, ત્રિફળા, સુંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર, એ સમભાગ વાટી લેપ કરવો; તેથી દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે. **(૨૧) અમૃતાદિ ગુગળ:**--ગળો, કડવી પંડોળીના મૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળા તથા વાવડીંગ એના સમભાગ ગુગળ નાખી એકેક તોલાની ગોળી કરવી. તે દરરોજ એક એક ખાવી; તેથી વ્રણ, વાતરક્ત, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, પાડુ અને સોજાનો નાશ થાય છે. **(૨૨) પથ્યા ગુગળ:**—હરડા ૧૦૦, બહેડા ૨૦૦, આમળા ૪૦૦ અને ગુગળ ૬૪ તોલા, એ સર્વ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા રાત્રે પલાળી રાખી પ્રાતઃકાળે કઢવી અર્ધું શેષ રહે એટલે ગાળી લઈ ફરી લોખંડના વાસણમા કઢવવું, તથા ઉતાર્યા પછી તેમા વાવડીંગ, દાંતીમૂળ, ત્રિફળા, ગળો, લીંડીપીપર, નસોતર, સુંઠ તથા મરી એ દરેકનું ચૂર્ણ બે તોલા પ્રમાણે નાખવું, જેથી આ ગુગળ તૈયાર થાય છે. આ ગુગળ યથેષ્ટ ભોજન અને યથેષ્ટ આચરણ કરનારા માણસે પણ સેવન કરવું; જેથી દરેક રોગનો નાશ થશે. એ ગૃધ્રસી, નવી ખંજતા, પ્લીહા, ઉગ્ર જઠર, પંગુતા, પાકુત્વ, કંડૂ (ખરજ) કૃમિ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે. આ ગુગળ સેવન કરવાથી માણસ અપ્રતિમ સામર્થ્યવાન તથા બળમાં હાથી જેવો અને વેગમાં ઘોડા જેવો બને છે. આ પથ્યા ગુગળ આયુષ્ય, ચક્ષુર્બલ અને પુષ્ટિ આપે છે. વળી તે વિષનાશક અને વ્યાધીઓને સારો કરનાર છે; માટે વૈદ્યોએ એને સર્વ રોગોમા યોજેલો છે. **ગુગળમાં અપથ્ય:**--ખાટું, તીખું, ઘણું ખાવું, મૈથુન, શ્રમ, તડકો, મદ્ય અને ક્રોધ.

૧૯૭ ગુરમુળી--(મ० ઉમળી) ગુરમુળીનો વેલો બે અઢી વેંત પહોળો હોઈ તે સો પચાસ હાથ ઉંચો થાય છે. એ વેલો દક્ષિણ કોકણના રાનમાં થાય છે. આ વેલો ૨૫–૩૦ વર્ષપર્યંત ટકે છે. એનાં ફળોની આકૃતિ જાંબુ જેવી હોઇ કિંચિત્ લાંબી હોય છે. આ ફળો ગરીબ લોકો શેકીને કિંવા બાફીને ખાય છે. ફળ ઘણાં ખાવામા આવ્યાથી ઉપદ્રવ થાય છે.

૧૯૮ ગુલછબુ (ગુલછડી)--સં० મરંજીકા, નલિકા. હિં० મ० ગુલછડી.

ગુલછબુના ઝાડ નાના હોય છે. એના કંદ થાય છે. તેમાંથી એની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ડુંગળી જેવા પાંદડાં આવે છે. તેમાથી એક દાંડો બે અઢી હાથ લંબાઈનો ઉત્પન્ન થઈ તેને તોરા આવે છે અને તે તોરામાથી ફૂલો આવે છે. એ ફૂલો જાડી કળીના અને લાંબાં હોય છે. એનો વાસ ઘણોજ મધુર અને સુવાસિક હોય છે. **ગુલછબુ:**--તુરૂં, સ્નિગ્ધ તથા લઘુ છે; અને કોઢ તથા ગનગંડનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:--**(૧) નાના બાળકને બાર દિવસની અંદરજ રાતી ફોડકીઓ થઇ આવે છે તે ઉપર:**—ગુલછબુના મૂળ અને હળદર પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડું માખણ નાખી શરીરે ચોળવું; એટલે ફોડકીઓ જલદી શમી જાય છે. **(૨) બદ ઉપર:**--ગુલછબુનાં મૂળ ફોના રસમાં ચંદનની પેઠે ઘસી લેપ કરવો.

૧૯૯ ગુલદાવરી--(સં० શિવવલ્લભા. મ० દવણ શેવતી.) આ શેવતીના ઝાડ વેંતદોઢવેંત ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં નકસીદાર હોય છે. મધ્યમાં ઘણે ઠેકાણે કાપાની પેઠે હોય છે. એ પાદડાંનો વાસ ઘણો આવે છે. જંગલી જાતિના એટલે વાવેતર ન કરેલા ઝાડનાં પાંદડા નાનાં હોય છે; પરંતુ બાગમાં વાવેલા ઝાડના પાદડાં હથેળી જેવડા હોય છે અને એ પાંદડાંનો વાસ નાની જાતિનાં પાંદડાં કરતાં કમી હોય છે. નાનાં પાંદડાંનો વાસ ઘણોજ હોય છે. એમા પીળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે, બન્ને જાતિનાં ફૂલ રાખોડી જેવાં અથવા ગેંદા જેવા હોય છે. જંગલી જાતિનાં ફૂલો નાનાં હોય છે. એને " શેવતી " એમ પણ કહે છે, હિંદુસ્તાનીમાં એને ગુલદાવરી અને ગુલચિની કહે છે.

૨૦૦ ગુલબાશી—(સં૦ વકતા) એને 'સાયંકાળી' પણ કહે છે. એનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. પાદડા નાનાં હોઇ લાંબાં અને મૃદુ હોય છે. ગુલબાશીમાં ધોળી, પીળી તથા રાતી વગેરે અનેક રંગની જાતિ છે. આષધોમાં ધોળી ગુલબાશી વધારે ગુણાવહ છે. ગુલબાશી:—વાતહ, શીત અને ગલગંડની નાશક તથા અપકવ અર્શને શમાવનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) રતવા અને ગુમડાં ઉપર:—ગુલબાશીના પાંદડાને ઘી ચોપડી શેકી ગુમડા ઉપર બાધવાથી અંદરનું ખરાબ લોહી નીકળી જાય છે; કિંવા ગુલબાશીનો કંદ પાણીમાં ઘસી તેનો વારંવાર લેપ કરવો. (૨) પુષ્ટિ ઉપર:—ધોળી ગુલબાશીનો કંદ લાવી, જરાક પીસી, સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ઘીમાં કિંચિત્ શેકી તેમા બદામ, પિસ્તાં, ચારોળી વગેરે મસાલો નાખી, સાકરના પાકમાં મિશ્ર કરી થેપલા કરવાં. આ પાક નિત્ય તોલો-બે તોલા ખાઇ ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ પીવું, એટલે ધાતુ-સ્થાનની કડકી દૂર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે. (૩) ધાત પડે છે તે ઉપર:—ધોળી ગુલબાશીના કાંદા ગાયના દૂધમાં ઘસી ૭ દિવસ પાવા. (૪) શરીરમાંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે અને રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:—ધોળી ગુલબાશીનો કંદ ગાયના તાજા દૂધમાં ૧ તોલાપર્યંત ઘસી તેમાં સાકર ૧ તોલો અને જીરાની ભૂકી ૬ ગુંજાભાર નાખી બે વખત આપવું અને પથ્ય પાળવું, એટલે જલદી ગુણ આવે છે. (૫) નિર્લોમકરણ—ગુલ-બાશીના કાદા પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો એટલે કેશ ગરી પડે છે.

૨૦૧ ગુલાબ—ગુલાબના ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ નાના હોય છે અને એને કાંટા આવે છે. એમા ગુલાબી, પીળી, ધોળી, રાતી વગેરે જાત છે. ઉત્તમ ગુલાબનાં ઝાડ અર-બસ્તાન અને તુર્કસ્તાન દેશમાં થાય છે. ગુલાબના ફૂલોનું અત્તર અને ગુલાબજળ થાય છે. ગુલા-બનાં ફૂલોનો વાસ ઘણો સુવાસિક આવે છે. ગુલાબની કળીઓ સારક છે. ગુલાબજળ ઠંડુ છે. ફૂલોની પાખડીઓનો ગુલકંદ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) રેચ થવા માટ:—થોડી સૂકાએલી ગુલાબની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર થોડુ પાણી પીવું એટલે રેચ થાય છે, અથવા કળીઓ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારમા તે પાણી ગાળીને પીવું. બીજો પ્રકાર:—સૂકાએલી ગુલાબની કળીઓ ભાતમા બાફી તે ઘી અને સાકર નાખી ખાવો, એટલે જલદી રેચ થવા લાગે છે. એથી ગ્લાનિ વગેરે કાંઇ પણ ન થતાં રેચ પણ સાફ આવે છે. (૨) ગુલકંદ બના-વવાની રીત:—ઉંચા ગુલાબના ફૂલો લઇ પાંખડીઓ કાઢવી તે પાખડીઓથી બમણી સાકર લઇ બરણીમા કિંવા લોટામા પાખડીઓ અને સાકરના થરપર થર દેવા અને તેનું મો બંધ કરી આઠ દિવસ તાપમા ટાગી રાખવુ એટલે ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ દાહશામક, પિત્તશામક અને મળની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૩) ગુલાબનું અત્તર કાઢવાની રીત:—ઘણાં ફૂલો એક વાસણ-માં નાખી ઉકાળવાં અને તેને ઉભરો આવે એટલે તે વાસણ નીચે ઉતારી નાખવું. પછી તે ઠંડુ થયા પછી અત્તરની તોર પાણી ઉપર આવે છે તે કાઢી લઇ શીશીમાં ભરવું. એક મણ ફૂલો-માંથી ૧ તોલાભાર અત્તર પણ નીકળતું નથી; એટલે એ મોંઘું વેચાય છે. તોરની નીચે જે પાણી રહે છે તેને 'ગુલાબજળ' કહે છે. (૪) ગુલાબનું સરબત:—ગુલાબજળમાં સાકર નાખી સર-બતી પાક કરવાથી સુવાસિત સરબત થાય છે. એ સરબત ગરમીનો નાશ કરનારૂં તથા ઠંડુ હોવાથી ઉનાળાના દિવસોમા સેવન કરવા યોગ્ય છે. (૫) આંખોમાં બળતરા થતી હોય કિંવા તેજ કમી થયું હોય તો:—ગુલાબજળ આંખોમાં આંજવું. (૬) આંકડી ઉપર:—નાક, કપાળ અને આંખોએ રૂનાં પુમડાંથી ગુલાબજળ ચોપડવું. (૭) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, પિત્તવિ-કાર, ઇત્યાદિ ઉપર:—સવારે અને સાયંકાળે ગુલાબનાં તાજાં ફૂલો દર વખતે પાંચ લઈ,તે ત્રણ માસા સાકર સાથે ખાવાં અને ઉપર થોડું ગાયનું દૂધ ૧૪ દિવસ પીવું. એટલે ઉપરના સર્વ વિકારો દૂર થાય છે તથા મળશુદ્ધિ થાય છે. મૂત્રસ્થાનનો દાહ, સણકા, મૂત્રની આરક્તતા તથા પીળાપણું ઇત્યાદિ વિકા-રો ઉપર પણ આ અપ્રતિમ ઔષધ છે. (૮) ખસ, દાદર વગેરે ત્વગ્દોષ ઉપર:—ગુલાબકળી-નો રેચ આપવો એટલે સારો ફાયદો થશે. (૯) ત્વગ્દોષ ઉપર:—ગુલકંદ ખાવાથી રક્તશુદ્ધિ થઇ શરીર માહેની ગરમી નીકળી જાય છે. (૧૦) આંખો માંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે:—

સુરમાને ગુલાબજળની ૨૧ ભાવનાઓ આપી તે સુરમો આંખોમાં આંજવો. (૧૧) ત્વગ્દોષ ઉપરઃ—કપૂર, ટંકણખાર, ગંધક અને વિશેષ ધૂપ, એને ગુલાબજળમાં ખરલ કરી થેપલી કરવી અને એ થેપલી પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૨૦૨ ગુંદી—સં૦ લઘુશ્લેષ્માતક. મ૦ ગોધણી. હિં૦ ગુંદની, લભેરા. ક૦ માણાડિકેચ્ચળે-મારા, સણ્ણચળ્ળુ. તા૦ પેરિયાનારૂ-વિલિ. મલા૦ નરૂવરિ.તૈ૦ નાકકેર. લા૦ કાડિયામિકસા.

આ ઝાડ કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ કાકડગુંદાની જાતિનું વૃક્ષ છે. એ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું વધે છે. એને લાલ રંગના ફળો આવે છે. તે કાકડગુંદા (વડગુંદા) કરતા મીઠાં લાગે છે. લોકો એનાં ફળો પ્રેમથી ખાય છે. એ ફળો પૌષ્ટિક છે, એ ફળો માંહેનો રસ ગુંદરની પેઠે ઉપયોગમાં આવે છે. એનું લાકડું ચીકણું હોય સુતારી કામમાં પણ ઉપયોગી છે. **ગુંદીઃ**—વાતિકારક, મધુર, કિંચિત્ શીતળ, કૃમિનાશક અને સુવર્ણમારક છે.* ઉપયોગઃ-(૧) **દાંત દુખે છે તે ઉપરઃ**-ગુંદીની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. (૨) **પૌષ્ટિક લાડુઃ**--એનાં ફળો સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી સાકરના પાકમા લાડુ કરવા. એ પૌષ્ટિક છે અને એનું સેવન કરવાથી કંમરમાં જોર આવે છે.

૨૦૩ ગોખરૂ બોડા-સં૦ ગોક્ષુરક. મ૦ હિં૦ ગોખરૂ. ક૦ દોડુ નેગ્ગિલુ. તૈ૦ પેદ્દા પાલેરૂ. તા૦ એનેનેરિંજલ. મલા૦ કાકમુલ્લા, કત્તુનેરિલ.ફા૦ તુખ્મેખારસ્ક. અ૦ બજરૂલ્ ખસ્ક. લા૦ પેડેલિયમ્ મ્યુરેક્સ.

ગોખરૂનાં ઝાડ નાના થાય છે. એના પાદડા તલનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણીબોર જેવડાં ફળો આવે છે. તેને **'બોડા ગોખરૂ'** કહે છે. એ ફળ ઉપર ચાર બાજુએ ચાર કાટા હોય છે. ગોખરૂની બીજી એક નાની જાતિ છે; તેને "કાંટાવાળા ગોખરૂ" કહે છે. તેનું વર્ણન જૂદું (જુઓ નં. ૧૨૮) કરેલું છે. બોડા ગોખરૂ ન મળે તો તેનો ઉપયોગ પણ થાય છે. **દશ મૂળોમાં** ગોખરૂનાં મૂળ આવે છે. ગોખરૂ એ પૌષ્ટિક છે. **ગોખરૂઃ**-શીતળ, બલકારક, મધુર, બૃંહણ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન, અગ્નિદીપક તથા સ્વાદુ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, દાહ, મેહ, દમ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, અર્શ, બસ્તિવાત, ત્રિદોષ, કોઢ, શળ અને વાયુનો નાશ કરે છે. ઔષધોમાં એના પંચાંગ અને ફળો પણ આવે છે.+ ઉપયોગઃ-(૧) **પાંડુ રોગ ઉપરઃ**—ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો.(૨)**પ્રમેહ ઉપરઃ**—ગોખરૂનું ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવું. (૩)**મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણવાયુ ઉપરઃ**-ગોખરૂના ઝાડનો અથવા ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકરની ભૂકી નાખી પાવો. (૪) **પુષ્ટતા માટેઃ**—ગોખરૂની ભૂકી કરી રોજ પાશેર દૂધ, ઘી ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો; એકત્ર કરી એમાથી દરરોજ ૩ માસા પ્રમાણે આપવું. એથી શરીરમા ભરેલી ગરમીના (ચાંદીના) વિકારો નાશ પામે છે. (૫) **ઉષ્ણ પ્રમેહ,**

* ગુંદીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે. ગુંદી અને વડગુંદો (કાકડગુંદી). એ બન્નેનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં જૂદું જૂદું આપેલ છે. તે સિવાય આ નાની ગુંદીની પણ બે જાતો છે; એક વૃક્ષજાતિ અને બીજી ગુલ્મજાતિ. તે પૈકી અહીં વૃક્ષજાતિનું વર્ણન આપેલ છે. ગુલ્મજાતિની ગુંદીને વનગુંદી કહે છે. એ મનુષ્યપુર ઉંચી વધે છે ખરી; પણ એનું થડ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી. એની ડાળીઓ અને પાદડાથી તે ઢંકાઈ રહેલ હોય છે. એનું લાકડું સીધું નહિ હોતા વાંકુચુંકુ હોવાથી સુતારી કામમાં ભાગ્યેજ આવે છે. એનાં ફળ પણ લાલ રંગનાં નાની ગુદીનાં ગુંદાં જેવાંજ હોય છે. ગુણમાં અને ફળમા લાબો તફાવત મનાતો નથી.

+ આંચકીના દરદથી બાળક ભાગ્યેજ બચે છે એમ સર્વ કોઈ માને છે. મોટા મોટા વૈદ્યો પણ કેટલીક વખતે એ દરદથી નાઈલાજ થાય છે; પરંતુ તેને આ ગોખરૂ (માળવી ગોખરૂ) નંગ ૫ આમલીના સૂકા કાતરાને પલાળી કાઢેલા રસમાં ખૂબ વાટી લુગડે ગાળી તે રસ તોલા બેના આશરે પાવો. આ ઉપાય એક મહાત્માની પ્રસાદી છે.

ચકરસંહિતામાં ગોખરૂને મૂત્રવિરેચન, શુક્રદોષહર અને શોથહર માનેલ છે. સુશ્રુતસંહિતામાં શ્લેષ્મસંશમન, પિત્તહર અને મૂત્રદોષનિવારક માનેલ છે. યુનાની હકીમો ગોખરૂનાં પાદડાં અને જડનો કવાથ મૂત્ર વધારવા આપે છે અને એનાં બીજ બીજા રોગોમાં તથા જળોદર અને પ્રમેહના દરદમાં આપવા કહે છે. વળી ગોખરૂ અને તેના વૃક્ષને શીતળ, પેશાબ વધારનાર, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક પણ માને છે. બીજી સંહિતાવાળા એની છાલને અને પાંદડાંને કફઘ્ન, દીપન, ગુલ્મશૂળનાશક અને કૃમિઘ્ન કહે છે.

તણખીઆ પ્રમેહ અને મૂત્રાઘાત ઉપરઃ—ગોખરૂનાં લીલાં ઝાડ લાવી પાણીમા બોળી મૂકવાં. થોડીવાર પછી ઝાડ જરા ઉપર નીચે કરવાથી પાણી જાડું અને ચીકણું થશે. તેમા સાકરની ભૂકી અને જીરાની ભૂકી નાખી ૭ દિવસ પાવું. પથ્યઃ-ઘઉંની રોટલી, ઘી, સાકર અને તુવેરની મોળી દાળ ખાવી. (૬) **આમવાત** ઉપરઃ-ગોખરૂ અને સુંઠનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવો. તે પાચક છે તથા આમવાત અને કટિશૂળનો નાશક છે. (૭) **પ્રમેહ** ઉપરઃ—ગોખરૂનાં પાદડાંનો રસ પાશેર લઇ, તેમાં ડમરાનાં બી ૧ તોલો વાટી એકત્ર કરી પાવું. (૮) **ઇંદ્રલુપ્ત એટલે ઉંદરી ઉપરઃ**— ગોખરૂ, તલના ફૂલ, મધ તથા ઘી એ સમાન લઈ મસ્તકે લેપ કરવો. (૯) **ગર્ભશૂળ (ગર્ભપાત પછી કેટલાક દિવસે શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તે)** ઉપરઃ--ગોખરૂ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું. (૧૦) **પથરી** ઉપરઃ--ગોખરૂનું ચૂર્ણ અને મધ ઘેટીના દૂધમાં પાવું. (૧૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ગરમી** ઉપરઃ--ગોખરૂનું ચૂર્ણ કરી દૂધમા સાકર નાખી તેમાં આપવું. (૧૨) **ગોક્ષુરાદિ ઘૃત (ઘી)**:--ધાણા અને ગોખરૂનો કાઢો કિંવા કલ્ક કરી એમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. તે મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા દારુણ શુક્રદોષ ઉપર હિતકારક છે. (૧૩) **ગોક્ષુરાદિ અવલેહ**:—ગોખરૂનાં પંચાગ ૧૦૦ તોલા લઇ તે ૪૦૦ તોલા પાણીમા ઉકાળી ૧૦૦ તોલા પાણી શેષ રાખવું. પછી તેમા ૫૦ તોલા સાકર નાખી ચાસણી કરવી તથા તેમાં સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી, તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જાયફળ, અરજુનસાજડની છાલ તથા કાકડીનાં બી, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા અને વંશલોચન (વાસકપૂર) ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો. એ મૂત્રસંબંધી રોગો ઉપર ઘણો ઉત્તમ છે; પેશાબમાં લોહી પડે છે તેને તથા મૂત્રાઘાત અને મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરેના રોગીઓને એનાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૨૦૪ ગોંડાળ--સં૦ ગુંડાલા. મ૦ ગોંડાળ. હિં૦ ગોડાલ. ક૦ કડવિનભેદ, ગોંડાળ.

એ તળાવોમાં કિંવા બીજા જળાશયોમાં પાણી ઉપર થાય છે. એમા નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. ગોંડાળને ચાર પાચ પાંખડીઓ હોય છે. ગોંડાળ ઘણી જલદીથી વધે છે. વહેળામાં તે થોડાજ દિવસમા ઉગી નીકળે છે. વાવ કે કૂવામાહેનું પાણી સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમાં ગોંડાળ નાખે છે; પરંતુ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થવાથી પાણી બગડે છે; માટે એને ઘણું વધવા દેવું નહિ. ઉપર ઉપરથી કાપતા રહેવાથી પાણી સ્વચ્છ રહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:**--ગોંડાળ લાવી વાટી તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૨) **બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—ગોંડાળ પાનમાં ચાવી તેનો રસ પીવો.

૨૦૫ ગોમેટો—(સં૦ વનતુંડી) કૂવા ઉપર અને વાડો ઉપર ગોમેટોના વેલા આપોઆપ થાય છે. એ વેલા કોકણમા પુષ્કળ થાય છે. એના પાંદડા કિંચિત્ લાંબાં અને સહજ જાડા હોય છે. એને રાનપંડોળા જેવા આગળભર લાંબાં અને સોનેરી કેળા જેવાં તથા ડીંટા પાસેની બાજુએ કિંચિત્ જાડાં ફળ આવે છે. એ શાક કોકણમા પ્રસિદ્ધ છે. ગોમેટોનાં ફળ ગળચટા હોય છે. એ ફળોને કણબી વગેરે લોકો ખાય છે. **ગોમેટો:**--મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે અને દંતપીડાનાશક છે. ઉપયોગ:--(૧) **આગંતુક ગરમી ઉપર:**--ગાયનું ઘી શુમારે ત્રણ તોલાપર્યંત લઇ તેમાં ગોમેટોનાં મૂળ એક તોલાપર્યંત ઘસી તથા થોડી સાકર નાખી દિવસમા બે વખત એમ સાત દિવસ પાવું.(૨) **ઘાત પડતી હોય તો:**—ગોમેટોનાં મૂળ કુટી રસ કાઢવો. તેમાં ગાયનું તાજું દૂધ, સાકર અને જીરાની ભૂકી નાખી આપવું. એ ઔષધ બે વાર આપવું એટલે ત્રણ દિવસમા ગુણ આવે છે.(૩) **ભિલામો ઉઠયો હોય તો:**-ગોમેટોના પાદડાંનો રસ ચોપડવો. (૪) **પુષ્ટતા ઉપર:**-શેકેલી ધોળી ડુંગળી ગોમેટોનાં મૂળ, જીરૂ અને સાકર એકત્ર કરી બારીક વાટી તેમાં ઘી નાખી પાવું. આ ઔષધ બાળકોને આપવાને પણ હરકત નથી. **બીજો પ્રકાર:**--ગોમેટોનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમા ઘી અને સાકર નાખી પાવું. (૫) **પિત્ત ઉપર:**—ગોમેટોનાં ફૂલોનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમાં આપવું.

૨૦૬ ગોરખ આમલી--**(રૂખડો)** સં૦ ગોરક્ષી. મ૦ ગોરખચીંચ-ચોરીચીંચ. **હિં૦** ગોરખઇમલી ક૦ ગોરક્ષહુંણચી, માગિમાવું, બ્રહ્મામ્લિકા. તા૦ પપ્પારપ્પુલી, તોદી. અ૦ હબહબુ. લા૦ એડન્સોનિયા ડિજીટેટા.

એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. ગોરખ આમલીના ઝાડના પાંદડાં કાંઇક શીમળાનાં પાંદડા જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર વેંતભર લંબાઇનાં દૂધીના જેવાં ફળો આવે છે. એ ફળોની બહારની છાલ કઠણુ હોય છે. એ ફળમા લોટના ગોળા હોય છે. એ લોટ ઘણો ખાટો હોય છે.એનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એ લોટ પિત્તશામક, રુચિકર તથા પથ્યકારક છે. આ વૃક્ષને "ચોર આમલી" પણુ કહે છે. **ગોરખ આમલી:**--મધુર, કડવી તથા શીત છે; અને દાહ, જ્વર, પિત્ત, વમિ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) દમ ઉપર:**-ગોરખ આમલીનો લોટ ત્રણ માસા લઇ તે લીલા અથવા સૂકાયલા અંજીરમા ભરી સેવન કરવો. **(૨) અમ્લપિત્ત ઉપર:**-ગોરખ આમલી માહેના ગરનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો; અથવા ગોરખ આમલીના ગરનું સરબત કરી તેમાં જીરાની ભૂકી અને સાકરની ભૂકી નાખી પાવું. **(૩) અતિસાર અને પ્રદર ઉપર:**-ગોરખ આમલીના ગરનું સરબત કરી સાકર નાખી પાવું. **(૪) ઢોરોને મુસલ રોગ થાય છે તે ઉપર:**--ગોરખ આમલીનું મગજ પાણીમા મેળવી પાવું. **(૫) ગરમીની ચાંદીઓ, ખાંડક અને સર્વ પ્રકારના જખમો ઉપર:**--ગોરખ આમલીનાં બીઆની કાળી રાખ કરી માખણુમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવો.

૨૦૭ ગોરખમુંડી-(કલાર)--(સં૦ ગોરક્ષ મુડી. હિં૦ મુંડી.) ગોરખમુંડીમાં બે જાતિ છે.નાની અને મોટી. નાના ઝાડ શુમારે વેંતભર ઉંચાં વધે છે; મોટાં હાથભર ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર નાની સોપારી જેવડાં અફીણનાં જીંડવા સરખાં ગુલાબી રંગના ફળો આવે છે. એ ઝાડનાં પાંદડા બારીક હોઈ તે લાબા હોય છે. આ ઝાડનો વાસ ઘણો ઉગ્ર આવે છે. એ ઝાડો લીલી જમીનમાં થાય છે.* **ગોરખમુંડી:**-તુરી, ઉષ્ણુ, પાકકાળે તીક્ષ્ણુ, કડવી, મધુર, ભેદક, લઘુ, મેધાકારક, બલકર તથા રસાયન છે; અને ગડગુમડાં, ગંડમાલા, અપચી, કફ, વાયુ, પ્લીહા, મેદ, અપસ્માર, શ્લીપદ, પાંડુરોગ, પિત્ત, આમરોગ, કૃમિ, દમ, કોઢ, વિષદોષ, અતિસાર તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. **મહામુંડી:**--મધુર, કડવી, ઉષ્ણુ, રસાયન, રુચ્ય તથા સ્વર્ય છે; અને પ્રમેહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો ગોરખમુંડી જેવાજ છે. **ઉપયોગ:-(૧) કમળી ઉપર:**--ગોરખમુંડીનો અંગરસ કાઢી પાવો. **(૨) ગંડમાલા ઉપર:**-ગોરખમુંડીના મૂળ તેનાજ રસમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**-ગોરખમુંડીનો રસ કાઢી ગરમ કરી સાકર નાખી પાવો. **(૪) જખમ ઉપર:**-ગોરખમુંડીનો રસ ચોપડવો, એટલે ઘા તુરતજ સારો થાય છે. **(૫) બારીક ચાંચડ થાય છે તે જવા માટે:**--ગોરખમુંડીનું ઝાડવું લાવી ઘરમા બાંધવું; એટલે તેના ઉગ્ર વાસથી ચાચડ જતા રહે છે. **(૬) સંધિવાત ઉપર:**-ગોરખમુંડીના જીંડવા બારીક વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૭) ત્રિદોષ ગુલ્મ ઉપર:**-ગોરખમુંડીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી છાશ નાખી તે તોલાભાર પાવા. **(૮) વૈપાદિક કોઢ (જેના યોગથી હાથપગ ફાટી ચીરા પડે છે તે) ઉપર:**--ગોરખમુંડીના રસમા ઘી સિદ્ધ કરી ચોપડવું. **(૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**--ગોરખમુંડીના પંચાંગની ધૂણી આપવી.

૨૦૮ ગોરાડુ--સં૦ હિં૦ મુખાલુ. મ૦ મોહળુ, ગોરાડુ, કોનફળ,નાગરચિને. ક૦ મુડિગેણુસુ, તુનાગેણુસુ. તૈ૦ ગેણુસુભેદ. તા૦ પેરવળ્ળી. તુ૦ તુનાકરેંગુ. મલા૦ કાચિલ. લા૦ ડાયોરકોરિયા અલાટા.

ગોરાડુના વેલાના પાદડાં નાગરવેલના પાદડા જેવાં લાબાં અને અણીદાર હોય છે. એ વેલાના કંદ રતાળુ જેવા લાંબા અને રાતા રંગના હોય છે. એની ઉત્પત્તિ ગુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે.

---

* કલારને કેટલાક સ્થળે કકરૂડા, જંગલી તમાકુ અને ગગાજમની પણુ કહે છે. નાની કલારને બોડીઓ કલાર અને મોટી કલારને ફાફડીઓ કલાર કહે છે. ફાફડીઓ કલાર ઢીંચણુપૂર ઉંચો વધે છે. તેમા ગાડર (ઘેટું) જાય તો આંધળું થઈ જાય છે. એથી એને જંગલી લોકો 'ગાડર કલાર'ના નામથી પણુ ઓળખે છે.

આ સિવાય અમને એક વાઘરીએ કલાર નામનો ત્રીજો છોડ બતાવ્યો છે. તે ચાર પાંચ ફુટ ઉંચો થાય છે. છકેડની માફક એને પાંચ સાતજ સોટીઓ હોય છે. પાંદડાં લગભગ ૨૦-૩૦ હોય છે એ પાંદડાં વનતુલસી જેવડાં હોઈ તેના ઉપર ઝીણી કરકરી હોય છે. એ પહોળાઈ કરતાં લંબાઈમાં વધારે અને બહુ કુણાં હોય છે. આ કલારને ઉપરના બે કલારો સાથે કાંઈ સંબંધ દેખાતો નથી, પણુ એ છોડના રસમાં ત્રાંબાનું પાણી કરવાનો ગુણુ હોવાથી તેને અહીં જાહેરમાં આપ્યો છે.મારા ધારવા પ્રમાણે આનું નામ કલાર નજ હોય; બીજું હશે.

એનું મૂળ વાવવાથી તેમાંથી એક વર્ષમા મોટા રતાળુ જેવા કંદ થાય છે. એને કોંકણમાં "કોન-ફળ" અને "નાગરચિને" પણ કહે છે. એનું શાક ઉત્તમ થાય છે. એ શાક બટાકાની પેઠે કરવું. આ શાક પૌષ્ટિક છે. એ કંદ છોલી પાતળા કડકા કરી સૂકવી પછી તેનો લોટ કરી રાખવો. બાળકોને માટે તે તવખીર પ્રમાણે ઉપયોગી છે.x ઉપયોગ (૧) શીફોદર ઉપરઃ— ગોરાડુનો કંદ કચરી કપડામાં ઘાલી પીલવો અને જે બલક નીકળે તેમાં ઘોળી ગરણીનાં બી ઘસી તેનો સર્વાંગ લેપ કરવો, એટલે સોજો ઉતરે છે.

૨૦૯ ગોળ—આ વૃક્ષ ગોમાતક પ્રાંતમાં થાય છે. એ છાયાવૃક્ષ છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોય છે. એને વડના જેવી વડવાઇઓ ફૂટી વધે છે. એનાં પાંદડા કાંઇક જાંબુડીના પાદડા જેવાં હોય છે. વૃક્ષ શુમારે પાચસેં છસેં વર્ષપર્યંત રહે છે.

૨૧૦ ગૌરીનો ફુણો—એ નાના નાના વેલા પાણીના આશ્રયે, ભીંત ઉપર તથા કૂવા અને વાવમા પણ થાય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં હાથતળીઆની આકૃતિ જેવા હોય છે. એની દાંડી કાળી હોય છે. ઉપયોગઃ—**(૧) રતવા ઉપરઃ**—એ વેલાનાં પાદડાં વાટી લેપ કરવો એટલે રતવાને તત્કાળ આરામ થાય છે. **(૨) ખરજવા ઉપરઃ**—એ વેલો સૂકવી તેની કાળા રંગની (કાચી) રાખ કરવી. એ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી; એટલે દાહ શમન થઇ ખરજવું ચાર દિવસમા મટે છે. **(૩) ચાંદીમાં ધોળા અંકુર થઈ આવે છે તે ઉપરઃ**—આ વેલાની રાખ, કળીચુનો અને ચિત્રાના મૂળ ઘસી, અંકુરને ચુંટી કાઢી તૈયાર થએલું આ ઔષધ તરતજ તે ઉપર ચોપડવું. **(૪) પ્રદર ઉપરઃ**— આ વેલાનો રસ ગાયના દૂધમા આપવો.

૨૧૧ ગૌલણ—એ ઝાડ ઘાસની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એના પાદડાં બારીક હોય છે અને તેનું થડ સાત–આઠ આંગળ લંબાઈનું થાય છે. ઉપયોગઃ–**(૧) કંઠસર્પ ઉપરઃ**—ગૌલણ-નાં ફળ બીઆં સુદ્ધા અધકચરાં ખાંડી ચલમમાં નાખી પાવાં; અથવા ગૌલણના બીજ એકલા પાણીમાં ઘસી પાવાં.

૨૧૨ ધણુસરી—એ ઝાડ ઘણાં મોટા થાય છે. એને "ગાનસુરી" પણ કહે છે. ધણુસરીના પાંદડાં બીલામાના જેવાં લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ ઘણો આવે છે. ઉપયોગઃ–**(૧) ઘોણસ (ઘોયડા) ના અને કુરશાના વિષ ઉપરઃ**—ધણુસરીના મૂળ ઘસી તેમાં સુંઠ ઘસી પાવી; તેથી રેચ થશે અને ઉલટી પણ થશે. વિષથી શરીરમાં ગાંઠો થાય તો તેજ મૂળ ઘસી શરીર ઉપર ચોપડવું. **(૨) રેચન**—ધણુસરીનાં મૂળ ઘસી પાવા. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવાં. **(૩) ફોડકી, નખવા વગેરે ઉપરઃ**—ધણુસરીનાં મૂળ અને વાંકેરીનું બીયું પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. **(૪) ઘરો-ળી વગેરેના વિષ ઉપરઃ**—ધણુસરીની ભાજીમાં ગોમૂત્ર નાખી રસ કાઢી, તેમાં ધણસરીના મૂળ ઘસી શરીરે મર્દન કરવું. **(૫) ઢોરને ઘોયડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપરઃ**—ધણુસરીની ભાજીમાં પાણી નાખી એક શેરપર્યંત રસ કાઢવો અને તેમાં ધણુસરીનાંજ મૂળ ૧ તોલો ઘસીને પાવા. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પાવું તથા અરીઠાના પાણીમા ધણુસરીના મૂળ ઘસી સૂજેલી જગ્યાએ વાર-વાર લેપ કરવો.

૨૧૩ ધાપાન—અનનસના ઝાડ જેવાં ધાપાનનાં ઝાડ હોય છે; એનાં પાંદડાં અનનસના પાંદડાં કરતાં પહોળાં હોય છે. તેના છેડે વાંક અને કરવત જેવા કાંટા હોય છે. ધાપાનના પાંદડાં

xબીજી આવૃત્તિના પ્રકાશકે આને રતાળુના નામથી ઓળખાવી ભૂલ કરી છે. કારણ રતાળુને શ્રી૦ પદેજીએ આજ મરાઠી ગ્રંથમાં જૂદું આપ્યું છે, તેમજ નિઘંટમાં પણ બન્ને જૂદાં આપ્યાં છે, ગોરાડુની ઓળખાણ તેમણે નિઘંટમાં પણ આ પ્રમાણે આપી છે:–"ગોરાડુના વેલાનાં પાદડાં નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવા લાંબાં અને ટોંકદાર હોય છે. એ ધોળાં અને રાતાં એમ બે જાતનાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ કોંકણ, ગુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે. એનાં મૂળ વાવવાથી તેમાંથી એક વર્ષે મોટાં રતાળુ જેવડા એ કંદ થાય છે. ગોરાડુનું શાક સારૂં થાય છે એ કંદ છોલી, બારીક ચીરીઓ કરી સૂકવી પછી તેને દળી લોટ કરી રાખે છે. બાળકોને માટે તવખીર પ્રમાણેજ આનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. આ કંદ વાયુકારક, બળપ્રદ અને પૌષ્ટિક છે એમાં મુસળ, પેંઢી અને અંડી એવી ત્રણ જાતો છે." અમને શક જાય છે કે વખતે આ શાકરીઆં હશે!

પલાળી રાખી કચરી તેનું સૂતર કાઢી પછી દોરડું વણે છે. એ મજબૂત થાય છે. **ઉપયોગ:--(૧) મુસલ રોગ** (ઢોરોને અને માણસોને મરકી જેવો રોગ થાય છે તે) **ઉપર:**--ધાપાનના કાંદાનો રસ પાવો. **(૨) જખમ ઉપર:**--ધાપાનના પાદડા વાટી ચોપડવાં.

૨૧૪ ધામારી--(સં૦ અસ્થિભક્ષા) ધામારીનાં ઝાડ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ શુમારે બે હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાંનો આકાર પર્ણબીજનાં પાંદડાં જેવો થાય છે. ધામારીને તોરા આવી તેને ફળો આવે છે. તેનો આકાર લાંબો હોય છે. એ ફળોનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને પછી રાતો થઇ જાય છે. ઉપયોગ:- **(૧) ઘા રૂઝવવા માટે:**--ધામારીની ભાજીનો રસ કાઢી તે જખમ ઉપર ચોપડવો; એટલે જખમ જલદી રૂઝાઇ જાય છે. **(૨) બાળકોના રક્તાતિસાર ઉપર:**--ધામારીના પાદડાંનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી મિશ્ર કરી તે રસ પાવો. એ ઔષધ મોટા માણસને પણ આપવું.

૨૧૫ ધાસપિત્તપાપડો:--(સં૦ પર્પટક. કો૦ ખડકશેપુ, ધુઈ.) આ ઝાડ જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એના પાંદડાં બારીક હોય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને માળ જમીન ઉપર થાય છે. એ ઝાડ ઉપર બારીક જીંડવા જેવા તોરા આવે છે. એ ઝાડ પ્રસિદ્ધ છે. પિત્તપાપડા કરતાં આ ઝાડ વધારે ગુણકારી છે. ધાસપિત્તપાપડાનું શાક સારૂં થાય છે. **પિત્તપાપડો:**--શીતળ, કડવો, ગ્રાહક, વાતકારક, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે; અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, અરુચિ, દાહ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઓકારી ઉલટી), તૃષા તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનું શાક:**--સંગ્રાહી, શીતળ, વાતકારક, લઘુ, તથા કડવું છે; અને રક્તવિકાર, પિત્તજ્વર, તૃષા, કફ, ભ્રમ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-**(૧) પિત્તથી ચકરી આવે છે તે ઉપર:**--ધાસપિત્તપાપડાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી કોપરાના તેલમા કાલવી માથા ઉપર જાડો લેપ કરવો. **(૨) પિત્તજ્વર ઉપર:**--ધાસપિતપાપડાનો કાઢો પાવો. **(૩) સાધારણ તાવ ઉપર:**--ધાસપિત્તપાપડાનો કાઢો કરી તેમાં ગારગોટી (ધોળો અને ઠંડો પથ્થર) દેવતામા લાલ કરી છમકારી તે કાઢો પાવો **(૪) ઉલટી ઉપર:**--ધાસપિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૨૧૬ ધોટી--(સં૦ ગુલઘંટિકા) ધોટીને-"ધોટ" "ધોટબોર" "રાનબોર" એમ મરાઠીમાં કહે છે. ધોટીનાં ઝાડ હોય છે. એને બોરડીના જેવાં બારીક ફળ આવે છે. વૈદ્યલોક "બત્રીશી" કરીને જે ઔષધ આપે છે, તેમાં એ ફળ હોય છે. ધોંટી એ મધુર, તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા પાચક છે; અને કમળો, રક્તદોષ, સોજો, કફ, વાયુ, પિત્ત, વ્રણ, કોઢ તથા ખરજનો નાશ કરે છે.

૨૧૭ ધોટીવેલ--ધોટીવેલ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થઇ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનો ઘણો વિસ્તાર થાય છે, ધોટીવેલનાં પાંદડા મોટાં હોય છે અને તે ઉપર જાડી રેષાઓ હોય છે. એ વેલને બારીક કાંટા હોય છે. એને ચણા જેવડાં ફળના ગુચ્છા આવે છે. **ઉપયોગ:-(૧) પાડ ને રેચ થાય છે તે ઉપર:**--ધોટીવેલના લીલા અથવા સૂકાયલાં ફળો અને મેથી બારીક વાટી દહીંમાં કાલવી, તેમાં થોડી હિંગની ભૂકી નાખી તે પાવું; એટલે રેચ જલદી બંધ થાય છે.

૨૧૮ ધોણશી--(સં૦ ગોનસી. મ૦ ગોણસકાંડ)--ધોણશીના વેલા હોય છે. એ વેલાની જાડાઇ પગના અંગુઠા જેવી હોય છે અને આકારે ધોણસસર્પ જેવી હોય છે. એનાં પાદડાં આકારે પીપળાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે; પણ તેના કરતાં ચોગણાં મોટાં થાય છે. એ પાંદડાંને એક એક આગળ પહોળાઇના ખાંચા હોય છે. **ધોણશી:**--શીતળ અને ગુરુ છે; તથા શૂળ, હેડકી, જીર્ણવિષ, સર્પવિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-**(૧) ઢોરને ધોયડાનું વિષ ચઢયું હોય તો:**--ધોણશીનો રસ એક શેર પાવો. (૨) **માણસને ધોયડાનું વિષ ચઢયું હોય તો:**--ધોણશીના રસમાં ધણસરીનાં મૂળ, અરિઠા અને કાળીજીરી વાટી ગોમૂત્ર નાખી દંશ ઉપર લેપ કરવો.

૨૧૯ ધોલી (ગિલોડી)--(સં૦ તુડિકા. મ૦ તાંડલે.) ધોલીનો વેલો આઠ-દશ વર્ષ સુધી રહે છે. ધોલી બારમાસી થાય છે. ધોલીનાં ફળ બે અઢી આંગળ લાંબાં હોઇ અંગુઠા જેટલાં જાડાં હોય છે. ધોલીના બે પ્રકાર છે. કડવી અને મીઠી. કડવી ધોલી કોઇ ખાતું નથી. ધોલીની ભાજી સ્વાદે સારો હોઇ પથ્યકર છે. ધોલીમા અતિ સેવનથી જીભે જડત્વ આવે છે. **ધોલી:**--મધુર તથા

શીતળ છે. કફ અને ઉલટીને કરનારી તેમજ ક્ષય, શ્વાસ, કમળો, પિત્તશોથ, રક્તવિકાર, વિષદોષ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત તથા તાવનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળઃ**--ગુરુ, સ્વાદુ, શીતળ, લેખન, મલસ્તંભક, સ્તન્યકારક, પેટમા વાતસંચય કરનાર તથા રુચિકર છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, દમ, સોજો, બુદ્ધિ, દાહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલોઃ**--ખરજ, પિત્ત તથા કમળાનો નાશ કરે છે. **એની ભાજીઃ**--શીતળ, મધુર, ગ્રાહક, તુરી, કડવી, પાકકાળે તીખી તથા વાતુલ છે અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળઃ**--હિમ, મેહનાશક તથા ધાતુવર્ધક છે; અને હાથપગનો દાહ, ભ્રાંતિ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. **કડવી ઘોલીઃ**--વાંતિકારક છે અને રક્તવિકાર, કફ તથા પાંડુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળઃ**--ગુરુ, કડવાં, વાતિકર તથા વાયુને કોપાવનાર છે; અને સોજો, વિષ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-(૧) **કાનમાં ખગઈ વગેરે ગયું હોય તોઃ**--ઘોલીની ભાજીનો રસ અને તેલ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવું. (૨) **ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તથા ગર્ભચલન થાય તે ઉપરઃ**--ઘોલીનો વેલો અંગુઠા જેવો જાડો લઈ, ગર્ભને જે માસ ચાલતો હોય તેટલી ગાંઠો તે વેલાની લઈ, ઠંડું પાણી નાખી ખાંડવી; અને પાશેરપર્યંત રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી ત્રણ માસા તથા સાકર બે તોલા નાખી દરરોજ બે વાર પ્રમાણે રજસ્રાવ થયેલા દિવસથી ચાર દિવસ આપવું. આ ઔષધ ગર્ભધારણ થઇ ત્રણ મહિના થયા પછી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પ્રકાર થાય તો આપવું. તે પહેલાં આપવું નહિ. (૩) **કુરશાના વિષ ઉપરઃ**--ઘોલીના પાદડાંના રસમાં સમુદ્રફળ છ માસા ઘસી શુમારે નવટાંક રસ આપવો. આ રસ એકેક કલાકને અંતરે પાવો; એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. (૪) **સલ (છોડ) વધવા ઉપરઃ**--ઘોલીનાં મૂળનો રસ, દેવદાર, જીરું અને સાકરનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં ઋતુકાળે ત્રણ દિવસ આપવું.

૨૨૦ ચણકબોબા (કંકોલ)--સં૦ કંકોલ. મ૦ કંકોળ, કાપૂરચિની. હિં૦કબાબચિની, સિતલચિની. બં૦ કાકલા. ક૦ કપ્પુરચિની. તૈ૦ કવાબચિની. તા૦ વાલમિલેગુ. મલા૦ ચિનમુલગુ. ગો૦ ગંધમેનસુ. ફા૦ કબાબહ. અ૦ કબાસ, કબાવા, હબુલઉરૂસ. ઈં૦ કયુબેબપેપર. લા૦ કયુબેબાઓફિસિનેલિસ.

ચણકબોબાના વેલા હોય છે. કંકોલને 'કપુરચીની' 'રબાબચીની' પણ કહે છે. એ હિમાલય પર્વત અને ચીન દેશમાં થાય છે. ચણકબોબાનાં ફળો મરી જેવા થાય છે. ચણકબોબા એ ફળ સુગંધી અને ઘણું ઠંડું છે. એનો ઔષધમાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **ચણકબોબા**--તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, રુચિકર, હૃદ્ય, સુગંધી, લઘુ અને કફનાશક છે. એ મુખજાડય, વાતરોગ, મુખરોગ, કૃમિ, અંધત્વ, મુખદુર્ગંધ, આમ અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-(૧) **મુખરોગ ઉપરઃ**--કંકોલ અને ખડીસાકર દાઢ નીચે રાખી રસ ગળવો. (૨) **પ્રમેહ ઉપરઃ**--કંકોલનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે આપવું. (૩) **રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત, એટલે જે સન્નિપાતમાં લોહીની ઉલટી થાય છે તે ઉપરઃ**--કંકોલના ચૂર્ણનું નસ્ય આપવું. (૪) **પ્રમેહ અને આગંતુક ગરમી ઉપરઃ**--કંકોલ અર્ધો તોલો લઇ સાધારણ કુટી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો. તેમા ઉત્તમ ચંદનનું તેલ છથી બાર ટીપા સુધી નાખવું અને કાઢામાં મેળવી તે કાઢો પાવો. આ પ્રયોગથી પેસાબ સાફ થાય છે અને ચંદનનું તેલ અંદરના જખમ ઉપર બેસી બે-ચાર દિવસમાં જખમ ભરાઇ ગુણ આવે છે. આ ઔષધ દરરોજ પ્રાતઃકાળે બપોરના ભોજન પછી અને સાયંકાળે, એ પ્રમાણે સતત ૫ દિવસ લઇ, ફક્ત ઘઉંની રોટલી, ઘી અને સાકર, એજ પદાર્થ ખાવા; એટલે જલદી ગુણ આવે છે. (૫) **સંગ્રહણી ઉપરઃ**--કંકોલ ૧ તોલો, એલચીદોડા ૧ તોલો, સોનાગેરૂ ૧ તોલો, એનુ ચૂર્ણ કરી કપાસના પાંદડાના રસમાં ખરલ કરી બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે એક સવારે અને એક સાંજે એ પ્રમાણે લેતા જવી. (૬) **મુખમાધુર્ય ઉપરઃ**--કંકોલ, કપૂર અને મરી સાધારણ ચાવી દાઢમાં રાખવા અને તેથી ઉત્પન્ન થતું થુંક થુંકી નાખવું. (૭) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**--ચણકબોબાનો કાઢો કરી તેમાં પાચ ટીપા સુખડના તેલનાં નાખી તે આપવું.

૨૨૧ ચણા--સં૦ હરિમંથ, ચણક. મ૦ હરબરા. હિં૦ ચના, છોલા. બં૦ ચણક. તૈ૦ ચન-

ગાલુ, ચનાકમુલ્લુ. તુ૦ તા૦ ક૦ કડ્લે. મલા૦ કટાલા. ફા૦ નખુદ. અ૦ હુમસ. ઇં૦ ગ્રામ લા૦ સીસર એરીએટિનમ્.

અદલ ધાન્ય તથા દ્વિદલ ધાન્ય, એમ ધાન્યના બે પ્રકાર છે. જેમ અદલ ધાન્યમા 'ઘઉં' એ મુખ્ય છે, તેમ દ્વિદલ ધાન્યમાં 'ચણા' એ મુખ્ય છે. ચણાની ઉત્પત્તિ ઘણું કરી આ ખંડમાં છે. ચણા આસો મહિનામા વાવે છે; અને માઘ માસની આખરે અને ફાલ્ગુનમાં તૈયાર થાય છે. ચણાના છોડની ઉંચાઈ દોઢ વેંત હોય છે. ચણાના છોડને ચાળીસ–પચાસ પોપટા આવે છે. પોપટામા એક અગર બે દાણા હોય છે. ગુજરાત, દક્ષિણ, સિંધ, કાબૂલ તથા અરબસ્તાન એ ઠેકાણે ચણા પુષ્કળ પાકે છે. લોકો લીલા ચણાના પોપટા ફોલી ખાય છે અને તેમાના દાણા પાકે એટલે તે શેકીને ખાય છે. એને ઓળા કહે છે. ઘઉંની પેઠે ચણાના પણ પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. ચણાની દાળ કરી તેનાં બુંદી, મોતીચૂર, પૂરણપોળી, વેસણના લાડુ તથા મેસૂર એવાં અનેક તરેહનાં પકવાન્નો થાય છે. ચણા શેકી તેની ધાણી (શેકેલા ચણા) કરે છે. તેના ઉપરથી ફોતરાં કાઢી ભરડે છે એટલે તેની દાળ બને છે. એ દાળ ઘઉંના કરતાં પણ અધિક પૌષ્ટિક છે. એના લાડુ પણ થાય છે. શેકેલા ચણા શરીરને ઘણાજ હિતાવહ છે. એ પૌષ્ટિક છે અને ભૂખને માટે ઘણાજ ઉત્તમ છે. પ્રવાસમાં એ ઘણા ઉપયોગી થઇ પડે છે. એ ચણા ખાઇ રસ્તે ચાલવા છતાં જો પાણી મળે નહિ તો એના યોગથી તરસ જલદી લાગતી નથી. દર શુક્રવારે શેકેલા ચણા અવશ્ય ખાવા એવો જે નિયમ છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણાને લીધેજ છે. ચણાની વાટેલી દાળ પણ ઘણીજ પૌષ્ટિક છે. ચણાના છોડ ઉપરથી ખાર કાઢે છે, તે ઘણોજ ઉપયોગી છે. કુમળા છોડની ભાજીનું શાક કરે છે. ચણાના ખારમાં પલાળી જે બી રોપવામા આવે તે ઘણાં જલદી ઉગી નીકળે છે. **ચણા:**—વાતલ, શીત, લઘુ, રુક્ષ, તુરા, વિષ્ટંભકારક, મધુર, રુચિકર, વર્ણકર, બલકર, જ્વરનાશક તથા આધ્માનકારક છે; અને રક્તપિત્ત, કફ, રક્તદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **શેકેલા ચણા:**—ઉષ્ણ, રુચિકર, રક્તકોપન, લઘુ, બલકર, શુક્લ તથા શરીરને તેજ આપનાર છે; અને સ્વેદ, શૈત્ય, આમ, કફ, વાયુ તથા ક્લમનો નાશ કરે છે.

×**ચણાનો ક્ષાર:**—અગ્નિદીપક, રુચ્ય, ખારો, અતિ ખાટો અને દાંતને અંબાવનાર છે; તથા શૂળ, અજીર્ણ અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—**(૧) કમળા ઉપર:**—ચણાની દાળમાં બરોબર ગોળ નાખેલું પૂરણ (ગોળદાળ) ત્રણ દિવસ ખાવું. તરસ લાગે તો ગોળદાળનું પાણી પીવું. **(૨) મસ્તકવાયુ ઉપર:**—અર્ધો શેર ચણાનો લોટ અને તેટલીજ રાઇની ભૂકી ચણાના ખારમા નાખી માથા ઉપર લેપ કરવો. **(૩) પરસેવો બંધ થવા માટે:**—શેકેલા ચણા, અજમો અને વજનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. **(૪) સળેકમ ઉપર:**—રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ તાજા શેકેલા ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ. **(૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે:**—ચણાની દાળ અને સાકર પૈસાભાર રાત્રે સૂઇ રહેતી વેળાએ એક મહિના સુધી ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ. **(૬) પેટપીડ અને મરકી ઉપર:**—ચણાનો ખાર એક બે તોલા પીવો. **(૭) અરોળ ઉપર:**—ચણાનો ખાર, સિંધાલુણ અને બંગડીખાર એ એકત્ર કરી પીવું; અથવા શેકેલી હિંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કોળિંજન, જવખાર અને સિંધાલુણ, એનું ૩ માસા ચૂર્ણ ચણાના બે તોલા ખારમાં નાખી પીવું.

૨૨૨ ચણોઠી—સં૦ ગુંજા. મ૦ ગુંજ. કો૦ માડલવેલ. હિં૦ ગુન્જા, ઘુધચી, ચોટલી,

× જ્યારે ચણાના છોડ ઉગેલા હોય ત્યારે ઝાકળ પડે તે દિવસોમાં સૂર્યોદય પહેલાં ત્યાં જઈ ચણાના છોડ ઉપરનું ઠાર-ઝાકળ ઝીણા જગન્નાથીના સાફ ધોએલા કપડાથી લુછીને શીસામાં નીચોવી લેવું. આ પ્રમાણે વારંવાર કરી સૂર્યોદય પહેલાં મેળવેલાં ચણા ઉપરનાં બિંદુઓને ચણાનો ખાર કહે છે.

સૂકાયલા ચણાના છોડની ડાંખળી વગેરે પાણીમાં પલાળી લુગડાથી ગાળી લઈ લોઢાની કઢાઇમાં એ પાણી ઉકાળવાથી સફેદ રંગની ખારની ભૂકી તૈયાર થાય છે. એ પણ ચણાના ખાર તરીકે વાપરી શકાય એમ અમારો પોતાનો મત છે.

ચિરમિટી. બં૦ કુંચ. ક૦ ગુલુગુંજે, એરડુ. તૈ૦ ગુલુવિંદે. ફા૦ ચશ્મે ખરૂસ્. અ૦ હબસૂર્ખ વ સફેદ. ઈં૦ વિડ ટ્રી. લા૦ એબ્રેસ પ્રિકેટોરિયસ્.

ચણોઠીના વેલા થાય છે. એ વેલાના પાંદડા બારીક અને લાંબા હોય છે. ચણોઠીમા ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાતિ છે. ત્રણે વેલા સરખાજ હોય છે. ચણોઠી સોનાનું વજન (તોલ) કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. એ એક તોલાભારની છન્નુ (૯૬)* ચણોઠીઓ થાય છે. ચણોઠીની ગણના ઉપવિષમા છે. ×**ચણોઠી**—સ્વાદુ, કડવી, બલકર, ઉષ્ણ, તુરી, ત્વચાને હિતાવહ, કેશ્ય, રુચ્ય, શીત તથા વૃષ્ય છે; અને નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, ઇંદ્રલુપ્ત, વ્રણ, કૃમિ, રાક્ષસ, ગ્રહપીડા, કંડૂ, (ખરજ), કોઢ, કફ, તાવ, મુખરોગ, શીર્ષરોગ, વાયુ. ભ્રમ, દમ, તૃષા, મોહ તથા મદનો નાશ કરે છે. **એનાં બીજઃ**—વાંતિકારક અને શૂળનાશક છે. એનાં **પાંદડાં** વિષનાશક છે. ધોળી ચણોઠી ઘણું કરીને વશીકરણના ઉપયોગમાં લે છે. બીજા ગુણો ચણોઠી જેવાજ છે. ઉપયોગ:-(૧) **આદાશીશી** ઉપરઃ—ચણોઠીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી નસ્ય આપવું; એટલે આદાશીશી તત્કાળ દૂર થાય છે. (૨) **શીતળાથી આંખમાં ફૂલ પડ્યું હોય તે ઉપરઃ**—મોગલી એરંડાના રસમાં ધોળી ચણોઠી ઘસી અંજન કરવું. (૩) **વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે અને ધાતુ પડતી હોય તે અટકાવવા માટેઃ**—ચણોઠીનાં મૂળ દૂધમા બાફી સાકર સાથે ખાવાં. (૪) **માથે તાલ પડે તે** ઉપરઃ—ચણોઠીના મૂળ અથવા ફળ ભિલામાના રસમા ઘસી તેનો લેપ કરવો; અથવા ચણોઠી મધમા અગર ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૫) **અવાજ સાફ થવા માટેઃ**—ધોળી ચણોઠીની ભાજી ચાવી મોઢામા રાખી રસ ગળતા જવું અથવા ચાવવી. (૬) **ગરમીથી મોઢામાં ફોલ્લા વગેરે થાય તે** ઉપરઃ-ધોળી ચણોઠીની ભાજી, ચણકબાબા અને સાકર એ મોઢામાં રાખી રસ ગળના જવું અથવા મૂળ ચાવવાં. (૭) **લાલામેહ** ઉપરઃ—ધોળી ચણોઠીની ભાજી અને મેંદીની ભાજી સમભાગ લઇ તેનો રસ કાઢવો. તેમાં દુદુરલીના મૂળ ઘસી જીરૂં અને સાકર નાખી પાવું. આ ઔષધનું સાત દિવસ દરરોજ બે વખત સેવન કરવું. (૮) **રતવા** ઉપરઃ—ધોળી ચણોઠીની ભાજીનો લેપ કરવો. (૯) **પ્રમેહ** ઉપરઃ—ચણોઠીની ભાજીનો રસ કાઢી તે ગાયના પાશેર દૂધમા મેળવી પાવો.(૧૦) +**ખાલી ચઢે છે તે** ઉપરઃ—ધોળી ચણોઠીના પાદડાના રસમા જીંરાની ભૂકી નાખી પાવું. (૧૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર** ઉપરઃ—ધોળી ચણોઠીની ભાજીનો રસ સાકર અને જીરૂં નાખી પાવો. (૧૨) **તાવથી માથું દુખતું હોય તે** ઉપરઃ—ધોળી ચણોઠીનાં મૂળ સ્વચ્છ ધોઇ ઘસવાં અને કપડામાં ઘાલી તે ૭ દિવસ સુંઘવાં. (૧૩) **ગરમી (ઉપદંશ)** ઉપરઃ—લાલ ચણોઠીની ભાજીના રસમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી સાત દિવસ લેવું. (૧૪) **સિંદૂરના**

*કેટલીક જગ્યાએ આ ૯૬ રતીનો તોલો માની કંપની રૂપીઆને ત્રીસ વાલ એટલે ૯૦ રતી માને છે. આ હિસાબે ચણોઠીનું વજન સરાસરી ૨ ગ્રેન છે.

×ચક્રદત્તમાં રાતી અને ધોળી એ બે પ્રકારનીજ ચણોઠી બતાવી છે. એ ચણોઠીનાં બીજ વિષરૂપ છે, એટલે ખાવાથી ઝેરની અસર કરે છે. તે જ્ઞાનતંતુના રોગમા અપાય છે અને ચામડીના રોગ તથા નાસુર ઉપર લેપ થાય છે. ચણોઠીની જડ ઉલટી કરાવનાર છે મુસલમાન હકીમો ચણોઠીને ગરમ, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક માને છે. ડૉકટર લોકો ચણોઠીના મૂળને જેઠીમધના પ્રતિનિધિતરિકે વાપરે છે. ડૉ૦ એન્સ્લી કહે છે કે ચણોઠીનું મૂળ જેઠીમધને આબેહુબ મળતું હોય છે; અને બંગાળમ એને જેઠીમધના બદલે વેચે છે. મિ૦ મોહિદ્દીન સરીફ લખે છે કે ચણોઠીના ડાળામા પાદડાંથી પણ વધારે મીઠાશ હોય છે; અને તેમાંથી સત્ત્વ કાઢવું હોય તો નીકળી શકે છે. મિ૦ વેકર કહે છે કે ચણોઠીનું પાણી આંખમાં નાખવાથી આખની કંનજકટાઈ અથવા પડદો સૂજી તેમાંથી પરૂ નીકળવું શરૂ થાય છે. એટલા માટે આંખના રોગમાં એનો ઉપયોગ નહિ કરવો. સફેદ ચણોઠીની જડ મીઠી હોય છે. તે ખાંસીના રોગમાં બહુજ ઉપયોગી માલમ પડી છે. મિ૦ લ્યૂનન કહે છે કે પાંદડાને મધમાં વાટી સોજા ઉપર ચોપડાય છે. એજ પ્રમાણે વાટીને સાકરની સાથે ચાવવાથી ઉધરસ ઓછી થાય છે સફેદ ચણોઠી ઝેરી છે, તે ખાવાથી ઉલટી અને ઝાડો થાય છે અને કદિ મૃત્યુ પણ થાય છે. ચરકસંહિતામા ધોળી ચણોઠીને દાહશાંતિકારક અને પિત્તશામક માની છે.

+આગપૈણી અને પૈણીનો અર્થ ખરજવું થાય છે; છતાં અહીં ખાલી ચઢવી અર્થ કેમ કર્યો હશે ?

વિષ ઉપરઃ--ચણોઠીની ભાજી ૭ દિવસ ખાવી. (૧૫) શિરોરોગ ઉપરઃ--ચણોઠીનાં મૂળ ઘસી નાકે સુંઘાડવા; એટલે આખોમાં ચક્કર આવે છે તે તથા રતાંધળાપણું, આંખના પડળ, આદાશીશી અને મસ્તકશૂળનો નાશ થાય છે. (૧૬) વાયુરોગ ઉપર લેપઃ-શરીરના જે ભાગમાં વાયુનો કોપ થયો હોય તે જગા ઉપરના વાળ દેવતાથી બાળી નાખી, તે ઉપર ચણોઠી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો; તેથી કરી અપબાહુક, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી અને બીજી વાયુસંબંધી પીડા દૂર થાય છે. (૧૭) ગ્રંથિ (ગાંઠ) ઉપરઃ-રાતી ચણોઠીની દાળ, આમલીનો કચુકો અને ગેરૂ, એ ઠંડા પાણીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો અને તે સુકાયા પછી ફરી બીજો લેપ કરવો. (૧૮) ઉપદંશ (ગરમી) ઉપરઃ— ધોળી ચણોઠીના મૂળ અને ધોળી જાસુંદીના મૂળ ઘસી પાવા. ગરમીની ચાદી ઉપર પણ એનોજ લેપ કરવો. (૧૯) ઉધરસ ઉપરઃ—ધોળી ચણોઠીના મૂળ ઘસી પાવાં. (૨૦) પાંપણોમાં થનારા રોગ ઉપરઃ—ચણોઠી પાણીમા બાફી તે પાણી પાપણે ચોપડવું; એટલે પરૂ નીકળી જઇ પાપણનો દાહ અને સોજો નાશ પામે છે. (૨૧) ગંડમાળા ઉપરઃ—ચણોઠીના મૂળ અને ફળન બમણા કાઢામા એક ભાગ તેલ નાખી પચન કરાવવું. તેલ માત્ર બાકી રહે એટલે એ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી દારુણ ગંડમાળા નાશ થાય છે. (૨૨) તિમિર (અંધારાં આવવાના) રોગ ઉપરઃ— ચણોઠીનું મૂળ બકરાના મૂત્રમા ઘસી પાવું. (૨૩) માથામાં ટાલ પડે છે તે ઉપરઃ—ચણોઠી, હાથીદાતની રાખ અને રસાજન (રસવતી) નો લેપ કરવો; એટલે તે ઠેકાણે તુરત વાળ આવશે.

૨૨૩ ચંદનબટવો—(ચીલની ભાજી. સ૦ ચંડિલ.) ચંદનબટવાના ઝાડ બે હાથ ઉંચા વધે છે. એના પાદડા નાજુક હોય છે. તે નીચેની બાજુએ કાઇક રાતા અથવા ગુલાબી રંગના હોય છે. એની ભાજી જલદીથી સૂકાઈ જાય છે. ગુજરાત, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ચંદનબટવાની ભાજીનું શાક કરે છે. એ ભાજીનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાજ થાય છે. ચંદનબટવોઃ—ખારો, પાકકાળે સ્વાદુ, બલપ્રદ અને વિશેષ કરીને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઢોરના રોગ ઉપરઃ—ચંદનબટવાના લાકડાનો કોલસો ઘીમાં વાટી એકેક ઘુંટડો ૩ દિવસ પાવો.

૨૨૪ ચંદ્રુસ—ચંદ્રુસના ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા થાય છે. એ ધૂપની જાતનું વૃક્ષ છે. ચંદ્રુસના ઝાડો આફ્રિકાખંડમા ઘણાં થાય છે. એ વૃક્ષનો જે રસ નીકળે છે તેને ચંદ્રુસ કહે છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો અથવા પીળો હોય છે. ચંદ્રુસનો "વાર્નિસ" કરે છે; તેમજ એનો મલમ પણ થાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એને "સફેદ ડામર" કહે છે. ×ચંદ્રુસઃ—તીખી, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, શુક્લ, લઘુ, વૃષ્ય તથા કાંતિકારક છે; અને કંડૂ (ખરજ), તાવ, ગ્રહપીડા, કોઢ તથા દાહનો નાશ કરે છે.

૨૨૫ ચમેલી—સં૦ સુરપ્રિયા, ઉપજાતિ. હિ૦ ચમેલી. બં૦ ચામિલી. મ૦ ચમેલી, ચમેલી. ક૦ મોગરાચા ભેદ. ઈં૦ સ્પેનિશ જાસ્સીન, લા૦જેસ્સીન, ગ્રાન્ડિફ્લોરં. ફા૦ યાસમોન. અ૦ આસમન.

ચમેલીના વેલા હોય છે. એના પાંદડા જાઇ જેવા ધોળાં અને નાનાં હોય છે. એના ફૂલોનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફૂલો શ્રાવણ મહિનામાં ઘણા થાય છે. એનું તેલ નીકળે છે.*

૨૨૬ ચંપાકાટી (પીળો કચનાર, પીળો કાંચનાર)—સં૦ કોવિદાર. મ૦ કોરલા. હિં૦ પીલાકંચનાર. બં૦ પીતકાંચન. ક૦ કોચાલે. તા૦ શેમાદારે, શિવપ્પુમાંદારે. તૈ૦ દવકાંચનમુ. મલા૦ કોવિદારં. લા૦ બોહનિયા વેરિગેટા.

ચંપાકાટી આ એક રાનવૃક્ષ હોઇ તે કાચનારની જાતિનું છે. એના પાંદડાં કાચનારનાં પાંદડાં જેવાંજ હોય છે. જેઠ-આષાઢ માસને શુમારે એ ઝાડને કુમળા પાદડાં આવે છે; તે લઇ લોકો વેચે છે. એ ભાજી નિર્મલ હોઇ ખાવાને રુચિપ્રદ છે. ચંપાકાટીઃ—દીપન, તુરો, વણરોપણ, સંગ્રાહક, સારક તથા સ્વાદુ છે. ભાજીપાલામાં તે ઉત્તમ છે. તે મૂત્રકૃચ્છ્ર, ત્રિદોષ,શોષ, દાહ, કફ તથા વાયુનો

×જુઓ ઇરોસ (શેરીલોબાન) નીચેની ટીપણી.

* ચમેલીનાં ફૂલોમાં તલ રાખી મૂકી કેટલાક દિવસ પછી ઘાણી (કોલુ)માં પીલીને તેલ કાઢે છે. તેને ફૂલેલ તેલ અથવા ચમેલીનું તેલ કહે છે. એ ઉત્તમ સુગંધવાળું અને ઠંડું હોય છે.

નાશ કરે છે. એના ફૂલોનો ગુણ રક્ત કાચનાર જેવોજ છે.

૨૨૭ ચંબેલી—સ૦ જાતિ, માલતી. હિ૦ ચંબેલી. મ૦ જાઈ. ક૦ જાજિમલ્લિગે. તૈ૦ જાઇપુષ્પાલુ. તુ૦ જાજીપુ. મલા૦ પિચ્યાકં, માલતી. લા૦ જેસ્મિનમ્ ફ્લેકૂસાઇલિસ્

ચંબેલીનો વેલો મોટો વધે છે. કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા વૃક્ષો ઉપર ચઢેલા ચંબેલીના જૂના વેલા ઘણાજ મોટા હોય છે. એ વેલા ઉપરથી માણસો સહજ ઉપર ચઢી શકે એટલા તે મજબૂત હોય છે. ચંબેલીના પાદડા ધોળાં હોય છે તથા સુકુમાર અને સુવાસિક હોય છે. ચંબેલીનાં પાદડાનો રસ વ્રણશોધક છે. **ચંબેલી**-તુરી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ તથા તીખી છે; અને મુખપાક, કફ, વાયુ, મુખરોગ, દંતરોગ, મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ, વિષ, કોઢ, રક્તદોષ, વ્રણ, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **કળીઓઃ**-વ્રણ, વિસ્ફોટક, નેત્રરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **ફૂલઃ**-સુગંધિ અને મનોહર છે. તે કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) જીભને ખર આવે (કાત્રા પડે) છે તે** ઉપરઃ-ચંબેલીની ભાજીનો રસ પાવો. **(૨) દાદર અને ચાંદીઓ** ઉપરઃ-ચંબેલીના મૂળ ઘસી ચોપડવા. **(૩) જખમ** ઉપરઃ-ચંબેલીની ભાજીની થેપલી કરી જખમ ઉપર બાધવી. **(૪) કર્ણશૂળ** ઉપરઃ-તલના તેલમા ચંબેલીનાં પાદડાંનો અંગરસ નાખી તે તેલ સારૂં કઢવવું અને સર્વ રસ બાળી નાખવો. એ પ્રમાણે છ સાત પુટો દઇ તેલ તૈયાર કરી રાખવું. એ તેલ કાનમાં નાખવું એટલે તાકીદે ફાયદો થાય છે. **(૫) ઓકારી (ઉલટી)** ઉપરઃ-ચંબેલીનાં પાદડાંનો અંગરસ કાઢી તેમા મરી અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ સાકરની ભૂકી નાખી આપવું. **(૬) જીર્ણજ્વરાદિ તીવ્રજ્વરો** ઉપરઃ-દૂધમાં જાઇના (ચંબેલીના) મૂળોનો કાઢો કરી પાવો. **(૭) ઉપદંશ** ઉપરઃ--ચંબેલીની કુમળી ભાજીનો રસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને કિંચિત્ રાળ નાખી પ્રાત.કાળે સેવન કરવું; એટલે છ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. એ ઉપર ઘઉં અને ઘીનું પથ્ય કરવું. **(૮) મુખપાક** ઉપરઃ--ચંબેલીની ભાજી ચાવવી અથવા ચંબેલીની ભાજી, દારુહળદર તથા ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા; એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે.

૨૨૮ ચારોળીનું ઝાડ-સં૦ ચાર, રાજાદન. હિં૦ ચિરોજી. મા૦ ચારોળી. ક૦ મોરાંપ્પ, મોરવે, મોરટી, ચાર્વાલ. તા૦ કારપ્પારૂકકુ-પ્પુ. મલા૦ મુરળ. તૈ૦ ચારૂપપ્પુ, ચારુમામિંડી. ફા૦ બુકલેખાન્ન. અ૦ હબુસ્માના. લા૦ બુચેનેનિયાલેટીફોલિયા.

ચારોળીનું ઝાડ મોટું થાય છે. કોકણ, નાગપુર અને મલબાર પ્રાંતમા એના ઝાડ ઘણા થાય છે. એના પાદડા લાંબા હોય છે અને તે મહુડાંનાં પાંદડાં જેવડા મોટા હોય છે. તેનાં પત્રાળાં કરે છે. એની છાયા ઘણી ઠંડી છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમા આવતું નથી. એ ઝાડને નાનાં ફળો આવે છે. તેમા તુવેર જેવડા રાતા રંગના દાણા હોય છે. તેને ચારોળી કહે છે. ચારોળી મીઠાઇમાં અને પકવાન્નોમા નાખે છે. ચારોળીનું તેલ નીકળે છે. તે બદામના તેલ જેવું ઠંડું છે. ચારોળીના પાકાં ફળોનો રંગ જાંબુડો હોય છે, એ ફળો સ્વાદે મધુર લાગે છે. **ચારોળીના ઝાડનાં દળઃ**--તુરા અને રક્તરોગ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે. **ચારોળીના ઝાડની મજ્જાઃ**--મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, શીતળ, મલસ્તંભક, આમવર્ધક, દુર્જર, હૃદ્ય, શુક્લ તથા વાત-પિત્તનાશક છે. **ચારોળીઃ**--મધુર, વૃષ્ય, ખાટી, ગુરુ,સારક, મલસ્તંભક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવર્ધક, કફકારક, દુર્જર, બલકારક તથા પ્રિય છે; અને વાત, પિત્ત, દાહ, તાવ, તૃષા,ક્ષતરોગ રક્તદોષ તથા ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. **ફળ આંહેના ગોળાઃ**-મધુર તથા વૃષ્ય છે; અને દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ચારોળીનું તેલ**—મધુર, જડ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કફકારક અને પિત્ત તથા વાતનો નાશ કરનારૂં છે. **ઉપયોગ (૧) રક્તાતિસાર** ઉપરઃ--ચારોળીના ઝાડની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. **(૨) શીતપિત્ત** ઉપરઃ—ચારોળી દૂધમા વાટી શરીરે ચોપડવી.

૨૨૯ ચાંબેલ—(સં૦ મહાયમલ પત્રક) ચાબેલનાં ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમા થાય છે. એનાં પાંદડા કાચનારના પાદડા જેવા હોઇને તે માહુલીના પાંદડાં જેવડાં મોટાં થાય છે. એની પત્રાળી થાય છે. ચાબેલનું લાકડું ઇમારતના કામમા સાધારણ ઉપયોગી છે.

૨૩૦ ચિકુ--એ ઝાડ મોટા થાય છે. એને બાગમાં વાવે છે. એ ઝાડનાં પાદડા બોલસરીનાં

પાંદડાં જેવા લાંબાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર અંજીર જેવા ફળો આવે છે. એનો રંગ રાતો તપખીરીઓ હોય છે. એ ફળ મીઠા અને પુષ્ટિકારક છે. એનો સાહેબ લોકોમાં વધારે ઉપયોગ થાય છે. ઉપયોગ.—(૧) **ધાતુપુષ્ટિમાટે અને પેશાબના દુખાવા ઉપર**:—ચિકુના ફળો સાકર સાથે સેવન કરવા.

૨૩૧ ચિટમિટકો—કર્ણાટક પ્રાંતમા ચિટમિટકો નામનું એક નાનું ઝાડ થાય છે. એની ઉંચાઇ બે હાથ હોય છે. તેને ગોળ ચણીબોર (જંગલી બોર) જેવડા ફળો આવે છે. તે ખાટા હોય છે. તેનાં રાયતા અને શાક કરી ખાય છે. તે દેશના લોક એને મહાન પવિત્ર માને છે. એના ફૂલનો રંગ રાતો હોય છે. બીજા પ્રાંતોમા પણ એ ઝાડ થાય છે.

૨૩૨ ચિત્રક (ચિત્રો)--સં૦ ચિત્રક. મ૦ ચિત્રક. હિં૦ ચીત્તા, ચિતરક, ચિત્રક. બં૦ ચિતેગાછ. ક૦ ચિત્રમૂળ. તૈ૦ ચિત્રમુલમુ. તા૦ કાદિવેલ્લ. તુ૦ બોલડુ, ચિત્રમુળ. મલા૦ ટપકોટુવેલી. ફા૦ બેખબરંદા. અ૦ શિતરજ. લા૦ પ્લંબેગોઝિલે.

એ ત્રણ ચાર ફુટની ઉંચાઇવાળો નાનો છોડવો થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં બધી જગ્યાએ તે પોતાની મેળે ઉગે છે. એ ઝાડને જે ડાળીઓ ફુટે છે તેમા ડુંખળી હોય છે. એના પાંદડાંનું શાક થાય છે. એ પાદડા જાડાશ પડતાં દળદાર હોય છે. એનાં પાંદડાનો નિયમ હોતો નથી. કેટલાક ઠેકાણે તે સામસામા હોય છે. કવચિત્ એક એકના આંતરે આવે છે અને કયાક તો વેલાની માફક ત્રિદળ હોય છે. પાદડાંનું દીંટડું તદ્દન નાનું હોય છે. ચિત્રકમાં ફૂલની રાતી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. બન્નેમાં ફરક માત્ર એટલોજ કે સફેદના ફૂલો અને પાંદડાંનું દીંટડું સફેદ (ધોળું) હોય છે અને રાતાનું રાતું હોય છે. બાકી પાદડા વગેરે સરખાજ હોય છે. ચિત્રકના પત્રદંડ ઉપર ઝીણા ઝીણા રેષા હોય છે; અને તેથી દાડી કાંઇક પીળાશ પડતી દેખાય છે. એને જાઇના ફૂલ જેવા ફૂલોના ઝુમખા આવે છે. ફૂલનું દીંટડું લાંબું હોઇ તેને લંબદાર પુષ્પકોણ હોય છે. કેટલાક ગ્રંથોમા કિરમજી, ધુંસરા, કાળા અને પીળા રંગનાં ફૂલનો પણ ઉલ્લેખ દેખાય છે; પરંતુ તે જાતો મળવી મુશ્કેલ છે. ધોળા અને રાતાં ફૂલની જાતો તો સર્વત્ર મળે છે. એ બંનેમાંથી રાતા ફૂલની જાત ગુણમાં શ્રેષ્ઠ છે. કાળા ચિત્રકના એવા ગુણો લખેલા છે કે તે ખાવાથી વાળ કાળા થાય છે. ગાયને ઝાડનો વાસ આવવાથી અથવા તેનાં મૂળ દૂધમાં નાખવાથી દૂધ કાળું થાય છે. *અંગ્રેજીમાં રાતા ચિત્રકને "પ્લંબાગો રોઝિયા" કહે છે; અને અગ્રેજી ઉદ્ભિજ–શાસ્ત્રજ્ઞોએ એને "પ્લંબાજેનેશી" વર્ગમાં ગણેલ છે.

ચિત્રકની અગર ચિત્રકના મૂળની લીલી છાલ પાણીમાં ઘસીને અગર વાટીને શરીરે ચોપડવાથી ચામડી બળી જાય છે; અર્થાત્ એની અને એના મૂળની છાલમા પ્લાસ્તર પ્રમાણે દાહયુક્ત સોજો અને ફોડલો ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ છે. એ ગુણ એનામા હોવાથી એને અનલ, વહ્નિ, પાવક વગેરે એકંદર અગ્નિના પર્યાયવાચક અર્થવાળાં નામો આપેલ છે. ડૉ૦ ઓશૉનેસીએ ચિત્રકના મૂળની છાલની ભૂકી કરી તે પાણીમા કાલવીને તેમા થોડો ચોખાનો અથવા ઘઉંનો લોટ મેળવી તેની થેપલી કરી પ્લાસ્તરની માફક વાપરેલ છે. ચિત્રકના મૂળમાથી "પ્લંબાજીન" નામનો એક રાળ જેવો સત્ત્વ નીકળે છે. તે પાણીમાં પીગળે છે. ચિત્રકના મૂળની છાલ વાટી ગુમડા ઉપર ચોપડી હોય તો ગુમડું જલદી ફુટે છે. રાતા ચિત્રકના મૂળના અંગે દાહક ગુણ હોવાથી, તે ગર્ભાશયના મુખમાં પ્રવેશ કરેલ હોય તો ગર્ભપાત થાય છે. ડૉ ઉદયચંદ્ર દત્તે એનો બીજો એક મહત્ત્વનો ઉપયોગ મળ્યાનું લખેલ છે. એક વિવાહિતા સ્રીને એકાએક ગર્ભપાત થઇ ઘણોજ રક્તસ્રાવ થતાં તેને ઇસ્પીતાલમા લઇ જવામાં આવી. તે વખતે તેના બસ્તીમાં અતિશય વેદના થતી હતી. યોનિમાર્ગથી પરૂનો સ્રાવ થતો હતો અને શરીરમાં જોરદાર તાવ હતો. આ બાઇની તપાસણી કરતાં તેના યોનિમાર્ગમાંથી રાતા ચિત્રકના મૂળનો કકડો તેની આજુબાજુએ નાની સરખી

* એક ગોરજીના હસ્તાક્ષરે લખેલ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે:–"કાળો ચિત્રક એ સિદ્ધાની ઓષધ છે મહાત્માઓ એના રસમાં ચોખા રાંધી માત્ર એકજ વખતે જમે છે. આથી તેમને છ મહિના સુધી અનાજ લેવું પડતું નથી. વળી એ જડા સુવર્ણસિદ્ધિરૂપ રસાયન પ્રયોગમાં સર્વોપરિ છે."

ચેંદરડી વીંટાળેલો નજરે પડયો. ચોકસી કરતા માલમ પડયું કે ગર્ભપાત થયાપછી થનારો રક્તસ્રાવ બંધ કરવાને માટે તે મૂળ સુયાણીએ ગર્ભાશયમા પ્રવેશ કરાવેલ હતું. રાતા ચિત્રકના મૂળનું ચૂર્ણ પેટમા જવાથી જીવતા અથવા મરેલા ગર્ભનું પતન (પડવું) થાય છે; ચિત્રકનું મૂળ વધારે પ્રમાણમા આપવાથી ઝેરના જેવું પરિણામ કરે છે; એટલે એનો ઝેરી ઔષધોમા સમાવેશ થાય છે.ચિત્રક,વાવડીંગ અને નાગરમોથ આ ત્રણે ઔષધોના સમૂહને 'ત્રિમદ' એવું નામ આપેલ છે.એનો ઉપયોગ અનેક ઔષધોમાં ભૂખ લાગવાને માટે અને શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવવાને માટે તેમજ અજીર્ણ (અપચો) આદિ દૂર કરવા માટે કરાય છે. ઉપરના અનેક ઔષધોમાં આનો ઉપયોગ સાંભળ્યો છે. ડૉ૦ હૉર્સફીલ્ડ લખે છે કે જાવા બેટમાં માણસો ચિત્રકના મૂળો પ્લાસ્ટરના કામમાં વાપરે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા ગરમીના યોગથી શરીર ઉપર ફોડલા થઈ તે ફુટી ચાઠા પડે છે; તેના ઉપર અને કોઢ ઉપર ચિત્રકના મૂળોનો ઉપયોગ ઘણોજ કરે છે. એના લીલા મૂળમાથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે. તે અભિષ્યંદ નામના નેત્રરોગમાં (આંખો દુખવા આવે છે તેમા) ગુણકારી છે. સતત (ઇન્ટરમિટેન્ટ) એકાતરીઆ તાવમાં એના મૂળનો સારો ઉપયોગ થાય છે. એમાં પરસેવો લાવવાનો ગુણ છે. ડૉકટર ઓસવૉલ્ડે જાતેજ અનુભવ કરીને એના જ્વરનો નાશ કરવાના ગુણની પ્રશંસા કરેલી છે. અરબી ભાષામાં '+શિતરજ' એ નામ છે; તે '**चित्रक**' આ સંસ્કૃત શબ્દનો અપભ્રંશ થઇ બનેલ હોય એમ જણાય છે. ચિત્રકના જે ગુણો આર્યવૈદ્યકમા જોવામા આવે છે તે યુનાની વૈદોને (હકીમોને) પણ તેવાજ માન્ય છે. કફવિકાર, બરોળ, સંધિવા વગેરે રોગ ઉપર હકીમો એને ગુણકારી માને છે. એના પાચક અને ગર્ભપાત કરનારા ગુણો પણ તેમને માલમ છે. કોઢ અને ચામડીના જૂના રોગો ઉપર દૂધ અને સરકામા અથવા પાણી અને મીઠા સાથે ચિત્રકના મૂળનો લેપ ફોડા ઉઠતાં સુધી ચોપડી રાખવો. સંધિવાત વગેરે વાયુના વિકારો ઉપર ૧૫-૨૦ મિનિટ સુધી સદરહુ લેપ ચોપડી રાખવો. આ વિધિ એક યુનાની ગ્રંથમાં લખ્યો છે.

ચિત્રકઃ—પાચક, રુક્ષ, લઘુ, અગ્નિદીપક, પાકકાળે તીખો, ગ્રાહક, કડવો, ઉષ્ણ, રુચિકર, રસાયન તથા અગ્નિ જેવો પરાક્રમી છે; અને સોજો, કોઢ, અર્શ, ઉધરસ, કૃમિ, વાતોદર, કંડૂ, યકૃત, સંગ્રહણી, આમ, ક્ષય તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. એ તીખો છે એટલે કફનો, કડવો છે એટલે પિત્તનો અને ઉષ્ણ છે તેથી વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) ખસ ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળોની છાલ બારીક વાટી માખણમા કાલવી, તેનો ગોળો એક કથરોટમાં મૂકી પછી તે કથરોટ તાપમા વાકી કરી રાખવી; એટલે ઘી ઓગળી નીચે નીતરશે. તે ઘી ખસ ઉપર ચોપડવાથી ખસ જાય છે તેમજ એથી દાદર પણ જાય છે. **(૨) સ્તન, કર્ણ કિંવા બીજે ઠેકાણે સોજો આવી ગાંઠ થાય છે તે ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળ, પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૩) સર્પદંશ ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળ, કાળીવેલીના કાંદા અને ઓખાડાનાં મૂળ એ સર્વ એકત્ર ઘસી થોડા થોડા સમયના અંતરે ત્રણ વાર પાવાં; અને વિષ ચઢેલા માણસને છાણની ઉપર બેસાડી અંગ ઉપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવી, એટલે બે પ્રહરમાં વિષ ઉતરશે. એનો ઉતાર ઘી અર્ધો શેર પાવું. **(૪) ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળોનું ચૂર્ણ તેલમા પાચન કરવું; અને તે ચૂર્ણ શસ્ત્રવડે બ્રહ્મરંધ્ર ઉપર કિંચિત્ ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું. **(૫) સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળ અને દેવદાર એનો કલ્ક દૂધમાં આપવો. **(૬) બદ ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળ લીમડાના રસમાં ઘસી ચોપડવા. **(૭) ખસ ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળીઆં ખાંડી તેનો રસ નાળીએરના રસમાં નાખી તેલ કાઢવું અને ઉપર ચોપડવું. **(૮) ચિત્રકઘૃતઃ**—ચિત્રકનો કાઢો અને કલ્ક એમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી સેવન કરવાથી ગુલ્મ, સોજો, ઉદર, પ્લીહા, શૂળ, મૂળવ્યાધિ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. **(૯) પાંડુરોગ ઉપરઃ**—ચિત્રકના ચૂર્ણને આમળાંના કાઢાની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી, પછી તે ગાયના ઘીમાં રાત્રે લેતા જવું. **(૧૦) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે**

+અરબીમા **च** ન હોવાથી તેનો 'શ' તેમજ **क** અને **ग** ના બદલે 'જ' થતો હોવાથી **चतुरंग** ઉપરથી **चतरंग** થઇ "શેતરંજ" થયો છે; તેવીજ આ શબ્દની પણ ઉત્પત્તિ છે.

ઉપરઃ--ચિત્રકનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. (૧૧) મંડલ કોઢ ઉપરઃ--ચિત્રકના મૂળનો લેપ કરવો. પછી નગોડનાં બીઆનો લેપ કરવો. (૧૨) તણખીઆ પ્રમેહ ઉપરઃ--ચિત્રકનું ચૂર્ણ તલના તેલમાં આપવું; નિદ્રા આવવા માટે ગોળમાં; અજીર્ણ, સંગ્રહણી, અતિસાર એ ઉપર છાશના પાણી સાથે પાવું. (૧૩) કંડૂ (ખરજ) ઉપરઃ--ચિત્રકનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) યકૃત્ અને પ્લીહોદર ઉપરઃ--ચિત્રકનો ક્ષાર કાઢી પાવો. (ક્ષાર કાઢવાની રીતિ અઘેડાના વર્ણનમા આપેલી છે.) (૧૫) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ--ચિત્રક, ટંકણખાર, હળદર અને ગોળ સમભાગે લઈ વાટી લેપ કરવો. (૧૬) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ--ચિત્રકના મૂળની છાલ વાટી તેનો અથવા ચિત્રકના મૂળીઆના ચૂર્ણનો એક કોરા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમા રાત્રે દૂધ જમાવવું અને સવારે તે દહીં ખાવું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૭) અજીર્ણ ઉપરઃ--ચિત્રકમૂળ, સિંધાલુણ, હરડે અને લીંડીપીપર એ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી દર વખતે શુમારે ૩ થી ૬ માસાસુધી ઉના પાણી સાથે આપવું. એટલે અજીર્ણ નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૧૮) વાતવ્યાધિ ઉપરઃ—ચિત્રક, ઇન્દ્રજવ, પહાડમૂળ, કડુ, અતિવિષ અને હરડે એ જણસો સમભાગે લઇ તેનું ચૂર્ણ કરીને દરેક વખતે ૩-૪ માસા પ્રમાણે આપવું. એ વાતવ્યાધિ ઉપર ઘણું પ્રશસ્ત છે. આને સુશ્રુતે 'ષડ્ધરણ યોગ' નામ આપેલું છે.

૨૩૩ ચિમડ—સં૦ અરણ્યકુલિત્થકા મ૦ ઈવળા, રાનકુળીથ, રાનહુલગે. હિં૦ બં૦ બનેકુલથી. ક૦ કણ્ણકુટકીનબીજ. ફા૦ ચષ્મક. અ૦ ચશ્મિઝજ; તશ્મિજ. ઈં૦ ફેરલીબ્હડકેશીઆ લા૦ કેસીઆ એબ્સસ્.

ચિમડ ગુજરાતમા પ્રસિદ્ધ છે. એના ઝાડ કાસંદરા જેવા હોય છે. એનાં બી કાળાં અને ચપટા હોય છે. એ પૌષ્ટિક છે. ઉપયોગઃ-(૧) આંખો આવે છે તે ઉપરઃ-ચિમડનું મગજ વાટી તેનું અંજન કરવું.

૨૩૪ ચિભડું-સં૦ ચિર્ભટિકા. મ૦ શેંદાડ, ચિબુડ. હિં૦ ગોરખકકડી ક૦ અરમેકકે, હિરિમેકકે, દોડ્ડમેકકે, અડિકેબાળે, પચ્ચેકાંઇગિડ.તૈ૦ બુરરંગપંડુ. તા૦ તુમ્મટીકાય. તુ૦ અડકાબારે. ઇં૦ પ્યુબીસેન્ટ, કકુંબર. લા૦ કયુકયુમિસ્ પ્યુબીસેન્સ, કયુકયુમસ્ ટ્રાઇગોનસ્.

ચિભડાના વેલા કાકડીના વેલા જેવાજ હોય છે. એમાં 'ગોળ' અને 'લાંબાં' એવી બે જાત છે. પાકેલા ચીભડા ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ વાતુલ છે; પરંતુ તંબાકુ પીનારને ઘણા હિતાવહ છે. ચિભડું:-શીતળ, ગ્રાહક, ગુરુ, મધુર અનેમલસ્તંભક છે; તથા પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, દાહ, પ્રમેહ, વાયુ અને શોષનો નાશ કરે છે. તે કુમળું હોય ત્યારે વાતકર છે અને કફ,પિત્તનું નાશક છે; તથા પાકેલું પિત્તકર તથા ઉષ્ણ છે. ઉપયોગઃ-(૧) પથરી ઉપરઃ-ચિભડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પ્રાતઃકાળે એકવાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવાં.

૨૩૫ ચિરબોટ—ચિરબોટનાં ઝાડ હાથ દોઢ હાથ ઉંચાં થાય છે. એ મૃગશિર નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા માંડે એટલે વગડામાં, ડુંગરોમા, મેદાનમાં અને પહાડી જમીનમા ચારે તરફ થાય છે. કોંકણમાં એ ઘણાં થાય છે. એને નાના ફળો થાય છે. તે ખટમીઠાં લાગે છે.

૨૩૬ ચીણો-સં૦ કંગુ.મ૦ રાળા,રાળે. હિં૦ ચીના, ચેના. બં૦ ચિને. ક૦ ચીનક.ફા૦ ઉરજાન. અ૦ બારેગા. ઇં૦ મીલેટ. લા૦ પેનિકં-મિલિયેરી.

આ ધાન્ય સામો, કાંગ એ જાતિનું છે. ગામડાના ગરીબ લોકો ચીણા ઉપર નિર્વાહ કરે છે. વરીની (મોરીઆની) સળીઓ જેવી એની પણ સળીઓ થાય છે. એનાં કણસલાં નાનાં હોય છે. એ ધાન્યના ભાત વગેરે પદાર્થો કરે છે. ચીણાનો ભાત દૂધમાં સારો લાગે છે. ચીણાના ગુણ કાંગના જેવાજ છે. ઉપયોગઃ-(૧) અતિસાર ઉપરઃ—ચીણાના ચોખા શેકી તેનો લોટ કરી તે લોટ છાશમાં નાખી ખાવો.

૨૩૭ +ચિત્રો—(સં૦ ચિત્રા. મ૦ કવંડળ) ચિત્રાના વેલા થાય છે. એ વેલા ઉપર જે ફળ

+ચિત્રકનું સંસ્કૃત નામ પણ ચિત્રો છે; તેમ આ કંવડળનું પણ સંસ્કૃત નામ ચિત્રો (चित्रा) હોવાનું શ્રીમાન પદેજીએ સ્વીકારેલું જણાય છે; પરંતુ એ બે પ્રકારના ચિત્રા હોવાનું તજવીજ કરતાં જણાતું નથી;

આવે છે, તેનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે; પણ તે પાકે એટલે તેનો સુશોભિત રાતો રંગ થાય છે. એ ફળ ઘણાંજ કડવાં છે; શોભા માટે એ ફળ દેવની પાછળ બાંધી રાખે છે. ચિત્રાના ગુણ ઇંદ્રવરણા જેવા છે. ઉપયોગઃ—(૧) **કંઠસર્પ વગેરે કંઠરોગ ઉપરઃ**-ચિત્રાના ફળની છાલ દિવસ ૩ ચલમમા નાખી પાવી. (૨) **કફ પાતળો થવા માટેઃ**—ચિત્રાના ફળની છાલ ચલમમા નાખી પીવી, એથી ઉલટી થઇ કફ પાતળો થાય છે. (૩) **પાઠાં (કાળપુળી) ઉપરઃ**—ચિત્રાના મૂળ અને કડવી વૃંદાવનીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૪) **પ્રમેહ ઉપરઃ**—ચિત્રો, ત્રિફળાં અને હળદરનો કવાથ કરી મધ નાખી આપવો. (૫) **અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—લઘુ ચિત્રાના મૂળનું ચૂર્ણ એરંડતેલમા ખરલ કરી દિવસમા બે-ત્રણ વાર ચોપડવું; અને તેજ ચૂર્ણ બે માસા પ્રમાણે સવાર-સાજ ગાયના દૂધમા લેવું. આથી ત્રણ દિવસમા ગુણ આવે છે. (૬) **સ્તનરોગ ઉપરઃ**—ચિત્રાના મૂળનો લેપ કરવો. (૭) **ખસ ઉપરઃ**—સૂકાયલા ચિત્રાને બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી.

૨૩૮ ચુકો—સં૦ ચુક. મ૦ હિં૦ ચુકા. ક૦ હુલિચકોત. બં૦ ચુકાપાલડ. ફા૦ તુરશકબડા. અ૦ હુમાજબુકલે. ઇ૦ બ્લેડરડાક. લા૦ રૂમેક્સ વેસિકેરિપસ્.

ચુકાનાં ઝાડ વેંત-દોઢ વેત વધે છે. દક્ષિણમા અને ગુજરાતમા આ ભાજીનો ઘણોજ પાક થાય છે. આ ભાજીનાં પાદડા કાઇંક જાડા હોય છે. એને ઝીણા ધોળા ફૂલો આવે છે. એ ભાજી બારમાસી થાય છે. ચુકાનું શાક કરે છે. એમા ચણાની દાળ અગર બીજી કોઇ ભેળવણીથી તે શાક સારૂં થાય છે. **ચુકોઃ**- અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, રુચિકર, લઘુ, પિત્તલ, સારક, પથ્યકર, મીઠો તથા અતિ ખાટો છે; અને શૂળ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, હૃદયપીડા, બદ્ધવિટ્કતા, આમવાત, તૃષ્ણા, ઉલટી, કફ, વાત, ગુલ્મ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-(૧) **કેડ, ઉરૂ,(જંઘા) પીઠ, કરોડ, એ સંબંધી વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ, ગૃધ્રસી, ઉદાવર્ત, ખલ્લી, હનુગ્રહ વગેરે રોગો ઉપરઃ**— ચુકાના રસમા ગોળ નાખી આપવો. (૨) **ચ.ગેરી ઘૃત (ઘી) ગુદભ્રંશ ઉપરઃ**—ચુકો, બોર, દહીં, જવખાર અને સુંઠ, એના કાઢામા ઘી નાખી પચન કરવું અને તે ખાવા આપવું. (૩) **બીજો પ્રકારઃ**—લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, સુંઠ, ચિત્રક, અજમો, ધાણા, પહાડમૂળ, (કાળીપાટ) કાચી બીલી તથા દેવદારનો કલ્ક કરી ચુકાનો રસ તથા દહીં એ ઘીથી આઠગણું લઇ તેમા ઘ નાખી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, વાયુ અને ગુદારોગ ઉપર હિતકારક છે (૪) **ધંતુરાના વિષ ઉપરઃ**—ચુકાનો રસ કાઢી પાવો આ રસથી તૃષા શાંત થાય છે, ભૂખ લાગે છે અને શરીરમા ઠંડક થાય છે. (૫) **માથું અતિશય દુખે છે તે ઉપરઃ**—ચુકાનો અને કાદા (ડુંગળી) નો રસ એકત્ર કરી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો.

૨૩૯ ચેર—એ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કાંડોળીના અથવા એરંડાના પાંદડા જેવાં મોટા હોય છે. એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં આવે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **અતિસાર ઉપરઃ**—ચેરની છાલનો રસ ૨ તોલા દહીંમા મિશ્ર કરી તેમા અધો તોલો વરી (મોરીઆ)નો લોટ મેળવી તે મિશ્રણ તુરત ખાવું.

૨૪૦ ચોધરી—આ ઝાડ શુમારે હાથેક ઉંચું વધે છે. એને ચોધારી કાડવેલ જેવી ચ ર ધારાઓ હોય છે એનું શાક થાય છે. એ પાકા ઝાડનો રંગ રાતો હોય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને

એટલુંજ નહિ પણ નિઘંટમાથા પણ એવી સાબીતી મળી આવતી નથી; તોપણ શ્રીમાન પદેજીએ પોતાના 'બૃહન્નિઘંટ" ગ્રંથમાં નં ૨૧, ૨૨ વાળી બન્ને ઈન્દ્રવારૂણીનાં નામો બતાવતા તેનું કોકણી ભાષાનુ 'કંવડળ' નામ આપેલુ છે વળી અહીં આ ચિત્રાના ગુણ ઈન્દ્રવરણા જેવા હોવાનું બતાવે છે. એથી આ "લઘુ ઈન્દ્ર-વારૂણી" કે જેને લૌકિકમા "ખારી કોઠીંબી"ના નામથી ઓળખે છે અને જેનો વિશેષ વિચાર અમે આગળ ઇન્દ્ર-વરણાના વર્ણન સાથે ટીપમા આપ્યો છે; તેજ હોવાનું અમારૂં અનુમાન છે માત્ર અહીં નં. ૨૩૨ મામાં વર્ણન કરેલ ચિત્રકજ ખરો ચિત્રો છે એ નિર્વિવાદ છે; અને આ વનસ્પતિનુ નામ 'ચિત્રો' કોઇ રીતે સાબીત રહેતુ નથી. માત્ર મહેન્દ્રવારુણીનું નામ નરહરિ પંડિતે પોતાના રાજનિઘંટમા **चित्रफला** આપેલ હોવાથી શ્રીમાન્ જીએ આ કવડળનું નામ **सं० चित्रफला** ને બદલે **सं० चित्रा** આપ્યું હોય એમ લાગે છે.

ખાનદેશમા થાય છે, ઉપયોગ.—(૧) **ચોથીઆ તાવ ઉપરઃ**–ચોધારીનો કાઢો પીવો.

૨૪૧ ચોપચિની–સં૦ વ્યાધિનાશન. મ૦ હિં૦ ચોપચિની. બં૦ તોપચિની. ફા૦ અ૦ એવન. ફિ૦ ચક્કા. યુના૦ ખાસિલિયર આશસિની. ઈં૦ ચઇનારૂટ. લા૦ સ્માઇલોક્સ ચાઇના.

ચોપચિનીના વેલા ચીન, બ્રહ્મદેશ અને ગ્યારો પર્વતના પ્રદેશમાં થાય છે. ચોપચિનીના કંદનો ઔષધમા ઉપયોગ થાય છે. ગરમીના રોગ ઉપર ચોપચિની એ ઉત્તમ ઔષધ છે. ધોળી **ગુલબાસીનું** કંદ પણ ચોપચિનીના ગુણ જેવાજ ગુણવાળું છે. **ચોપચિની:**—કડવી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, ધાતુવર્ધક, બલકર, મળ અને મૂત્રનુ શોધન કરનારી, તારુણ્યદાયક, પુષ્ટિકર, વૃષ્ય, રસાયન તથા ગર્ભપ્રદ છે; અને બદ્ધવિટ્કતા, આધ્માન, ઉન્માદ, વાયુ, શૂળ, અપસ્માર, ધાતુક્ષય, અંગગ્રહ, ફિરંગોપદંશ, અગ્નિમાદ્ય, કટિગ્રહ, પક્ષાઘાત, ઉરૂસ્તંભ, ક્ષય, વ્રણ, ગંડમાળ, નેત્રરોગ, શુક્ર અને શોણિત (લોહી)ના દોષ, સર્વાંગ વાયુ, કંપવાત અને કુબ્જવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**–**(૧) શરીરમાં ભરેલી ગરમી ઉપર ચોપચિનીનું ચૂર્ણ:**—ચોપચિની ૧૬ તોલા, ખાંડ, ૪ તોલા, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલકરો, ખુરાસાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને તજ એ એકેક તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાનું ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું; એટલે ઉપદંશ રોગ, ઉપદંશના પરિણામી દોષ (ચામડીના રોગ, સંધિવાત, અસ્થિશોષ અને શૂલાદિ થાય છે તે), પ્રમેહ, ક્ષીણતા તથા ફિરંગોપદંશનો નાશ કરે છે. **(૨) ચોપચિનીનો પાકઃ**—ચોપચિની ૪૮ તોલા, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, અક્કલકરો તથા લવંગ એ એકેક તોલો અને તેમા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી એનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો સવારે અને એક તોલો સાંજે લેવો, એથી ઉપદંશ, વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગંદર, ક્ષય, કાસ, સળેકમ વગેરે રોગ દૂર થઇ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૪૨ ચોળા—સં૦ રાજમાષ, સમ્ર. મ૦ ચવળ્યા. હિં૦ ચવરા, ચોરા, વોડાલોબિયા. અ૦ ફરીકા. ઈં૦ ચાઈનીસ ડ્રોલિકોસ. લા૦ ડોલિકોસસિનેંસીસી. બં૦ વરવટી કલાય. ક૦ અલસંદે. પં૦ રૈસ.

ચોળાના વેલા હોય છે. એ વેલાને વેંતભર લંબાઈની શીંગો આવે છે. ચોળાના વેલાના ડીંટાનું અને કુમળી શીંગોનું તથા જૂની શીંગોમાહેના દાણાનું શાક કરે છે. ચોળા–એ ધાન્ય વાતુળ છે. હારચોળા કરીને એક ચોળાની જાત છે. એના છોડ અડદના જેવા થાય છે; ચોળાના જેવુજ એ ધાન્ય છે. **ચોળાઃ**—સ્વાદુ, રુક્ષ, તુરા, તર્પણ, ગુરુ તથા ગ્રાહક છે; અને વાયુ, કફ, દુગ્ધ તથા વર્ચસને વધારનાર છે; તેમજ શીતળ, પિત્તકારક, વૃષ્ય, સારક, આધ્માનકારક અને શ્રમહારક છે. ચોળા એ ધોળા, કાળા અને રાતા એવા ત્રણ પ્રકારના થાય છે તેમા મોટી શીંગોના ચોળા વધારે ગુણવાળા છે. **હારચોળાઃ**—સ્વાદુ, રુચિકારક, તુરા, મધુર, તર્પણ અને સ્તનમા દૂધ વધારનાર છે. એ તુરા છે માટે મળ, મૂત્ર અને કફને વધારતા નથી.

૨૪૩ જટામાંસી (બાલછડ)—સ૦ જટામાંસી, મ૦ બં૦ ક૦ તૈ૦ મલા૦ જટામાસી. હિં૦ છડ, તા૦ નામાત્તં, ફા૦ સુંબુલ, અ૦ સુંબુલુતીબ, ઈં૦ સ્પાઇકાનાર્ડ, નાર્ડોસ્ટેકીસ.

જટામાસી એ ઘાસના જેવી હોય છે અને એના ઝાડવા ઘણું કરીને નદીને કિનારે થાય છે. એ છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એને "જટાશંકર" પણ કહે છે.

+મખજન અલ અદવિયામા લખે છે કે:–જટામાસી પેટના વિકાર કાઢનારી, જાગૃતિ લાવનાર, પેશાબ સાફ લાવનાર અને પિત્તને કાઢનારી છે. ફેફસાંની બિમારીમા તથા જ્ઞાનતંતુઓને બળવાન કરવાને અને હિસ્ટીરીઆના રોગમાં તેને વાપરવાની ભલામણ કરે છે. વળી કહે છે કે એના પ્રયોગથી વાળ લાંબા અને કાળા થાય છે. ડા૦ એન્સલી કહે છે કે:–જટામાસીમાથી માથામા નાખવાનું તેલ કાઢે છે તથા લોહી સાફ કરવાને તે ખાવામાં પણ અપાય છે. સર વિલ્યમ ઓથ–સાગનેસી એને બાલછડની બેલેરિયન દવાના બદલામા આપવાની ભલામણ કરે છે. ચરકસંહિતામાં એને ચેતના સ્થાપન કરનાર તથા ઉન્માદ, અપસ્માર તથા વાયુના વિકાર ઉપર અકસીર દવા કહી છે. સુશ્રુતસંહિતામા એને વાતકફની હરણકર્તા, વર્ણપ્રસાદન, દુષ્ટ ખુજલીની નાશક અને પીડાશામક વર્ણવેલી છે.

૨૪૪ જવ--સં૦ યવ. મ૦ ફા૦ જવ. હિં૦ જૌવ. ક૦ જવગોધી, મુંડજ્યબે. તૈ૦ યવધાન્ય. અ૦ શઈર. ઇં૦ બીહર-પર્લ, બાર્લી. લા૦ હોડીયમ હેગ્સ.

એને મરાઠીમા 'સાતુ' અને હિંદીમા સતુવા પણ કહે છે. જવ એ ધાન્ય ધઉંનીજ એક જાત છે; પરંતુ તે સ્વાદમા અને આકૃતિમા ધઉંના કરતા કેવળ ભિન્ન છે. એ ધાન્ય ઘણુંજ નીરસ છે. તે ઘણું કરી બળદ, હાથી, ઘોડા અને બીજા જનાવરોના ખાધામા આવે છે અને કેટલાક ગરીબ લોક એની રોટલી કરી ખાય છે. મારવાડ અને ગુજરાતના ઘણા ભાગોમા એનો પાક ઘણો થાય છે. આ ધાન્યને માટે કનિષ્ઠ પ્રતિની જમીન જોઇએ. જવ સશૂક, નિ:શૂક અને હરિત્ એમ ત્રણ પ્રકારના છે તેમા **સશૂક જવ**:—વૃષ્ય, શીત, તુરા, સારક, રુક્ષ, મેધ્ય, મધુર, ત્રણમાટે હિતકર, અગ્નિવર્ધક, સ્વર્ય, વર્ણ્ય, લેખન, મૂત્રબંધકારક, ગુરુ, મૃદુ, તીખા તથા સ્થૈર્યકર છે; અને મેદ, તૃષા, પિત્ત, વાયુ, કફ, રક્તરોગ, શ્વાસ, કાસ, ચામડીના રોગ, પીનસ, કંઠરોગ, પ્રમેહ તથા ઉરૂસ્તંભનો નાશ કરે છે. એ કરતા નિઃશૂક અલ્પગુણી છે. **ઉપયોગ:—(૧) તૃષ્ણા, દાહ અને રક્તપિત્ત ઉપર**:--શેકેલા જવનો લોટ ઠંડા પાણીમાં ઘણો પાતળો નહિ તેમ ઘણો જાડા પણ નહિ, એવી રીતે કાલવી તેમા ઘી મેળવી પાવો. **(૨) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે**:—જવ, તલ અને સાકર, એ સરખે ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી મધમા ખાવાથી ગર્ભપાતનો ભય સ્ત્રીઓને રહેતો નથી. **(૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર**:—જવ બાળી તલના તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો **(૪) ધાતુપુષ્ટિ-માટે**:—જવનો એક શેર લોટ, એક શેર તાજું ઘી, એક શેર સાકર,તોલાભાર ધોળા મરી અને બે તોલા એલચીદાણા, આ સર્વની ભેગી ભૂકી કરી કલઇના વાસણમા તપાવી પુનેમની રાત્રે ઝાકળમા રાખવું, પછી રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવું અને ઉપર ગાયનું દૂધ એક ઘુટડો પીવુ **(૫) વિષુચિકા રોગ ઉપર**:—જવનું ચૂર્ણ છાશમા નાખી ઉષ્ણ કરી જવખાર નાખી પાવું. **(૬) જવ-ખાર**:—(ક્ષાર કાઢવાની રીતથી જવખાર કાઢવો) ૨ થી ૪ વાલ સુધી આપવો. એ શૂળ, ગુલ્મ, યકૃત્ અને પ્લીહા તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે. **(૭) ઉધરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર યવક્ષારાદિ ગુટિકા**:—જવખાર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, લીંડીપીપર ૨ તોલા, દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ ચીજો ૧૬ તોલા ગોળમા નાખી અર્ધા અર્ધા માસાની ગોળીઓ કરી આપવી.

૨૪૫ જળજાંબવો—સં૦ હિજ્જળ મ૦ પરળ. હિ૦ જલકનેર. ક૦ તોરગેણગિલે. લા૦ ઇલેટાઇનવર્ટિસિલેટા.

એને 'વાંજુળ' પણ કહે છે. જળજાંબવો એ લવારા જેવો અથવા ભાગરાની પેઠે ભીનાશમા થાય છે. એનું દીંટડું રાતુ હોય છે. એના પાંદડા ભાગરાના પાદડાં જેવા લાબા હોય છે જળજાંબવો એ જહારૂના જેવા ગુણવાળો, તીખો, ઉષ્ણ અને કડવો છે, તથા સોજો; મેદ, પ્રમેહ, કફ, વાયુ, ઉદરરોગ, ભૂતદોષ, કૃમિ, ગ્રહપીડા અને વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) ઢોરનું વિષ ઉતા-રવા માટે**:—જળજાંબવાના પાદડા છાશમા વાટી પાવા. **(૨) વાત ગલગંડ ઉપર**:—જળ-જાંબવો અને સરગવાના બીજ પાણીમાં વાટીને ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો. **(૩) આફરા (પેટ ફુલવા) ઉપર**:—જળજાબવો પાણીમાં વાટી પાવો.

૨૪૬ જાનવેલ—આ વેલા ચોમાસામા ઉગે છે. આ વેલાના પાદડા લાબા હોય છે અને કાટા હોય તેવા એની કોરને ખાચા હોય છે. આ વેલ બીજા ઝાડ ઉપર ચઢેલી હોય છે. ઉનાળામા પાણીના કિનારાઉપર થનારી વેલજ રહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર**:--જાનવેલ દૂધમા વાટી તેનો રસ પાવો; અને જાનવેલની રાખ તેલમા ખરલ કરી ખરજવા ઉપર ચોપડવી. **(૨) દાદર ઉપર**:—જાનવેલનો રસ ચોપડવો. **(૩) ઢોરોના ક્ષતમાં કીડા પડ્યા હોય તે ઉપર**:— જાનવેલના પાદડાની ધૂણી આપવી.

૨૪૭ જામફળ (જમરૂખ)—(સં૦ બહુબીજ. મ૦ પેરૂ.) એ ઝાડ ઘણુ કરીને સર્વ દેશમા થાય છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. એ ઝાડ બે-ત્રણ વર્ષે ફળે છે. એમાં ધોળી અને ગુલાબી એવી બે જાત છે. એ ફળ ઠંડું છે. જામફળનું રાયતુ સારૂ થાય છે. ઘણા જામફળ ખાવાથી તુરતજ તાવ આવે છે. જામફળીના જૂના લાકડાની બંદુકની કસો કરે છે. એ

લાકડું ઘણું ચીકણું અને કઠણ હોય છે. **ઉપયોગ—(૧) પેટમાં કંઇ ઉપદ્રવ થયો હોય તો:**—જામફળના ઝાડની કુમળી ભાજી વાટી પાઇ દેવી. **(૨) ભાંગનો નિશો ચઢયો હોય તો:**—જામફળ ખાવા અથવા પાદડાનો રસ પાવો. **(૩) ઠંડકને માટે સરબત**—જામફળમાંનાં બીઆં કાઢી નાખી વાટી ગોળો કરવો. તે ગુલાબના પાણીમા સાકર નાખી પાવું. **(૪) ઢોરોને હારીક લાગે તો:**—જામફળની ભાજીનો રસ અર્ધો શેર અને કેળની છાલનો રસ અર્ધો શેર એ બન્ને એકત્ર કરી પાવા

૨૪૮ જાયફળ—સં૦ જાતીફળ. મ૦ હિં૦ બં૦ ક૦ મા૦ જાયફળ. તૈ૦ જાજીકાયા. તા૦ જોડીકાયા. તુ૦ જાજીકાયી. મલા૦ જાતીકામારેં. ફા૦ જોઝબુવા. અ૦ જોઝઉત્તી, જોઝઅલતીબ. ઇં૦ નેટમેગ. લા૦ મિરિસ્ટિકાસ્ટિકમ, ઑફીસીનેલીસ–મોસ્કેટા.

(क) જાવંત્રી:—સં૦ જાયપત્રી. મ૦ જાયપત્રી, પત્રા. હિં૦ જાવિત્રી. બ૦ ક૦ જાયપત્રી. તૈ૦ જાજિપત્રી. ફા૦ બજવાર, જાવિત્રી. અ૦ વિસવાસા. ઇં૦ મેસ. લા૦ મિરિસ્ટકા ફ્રેગ્રન્સ.

આ એક મોટું ઝાડ છે. એની ૮૦ જાતો ઉદ્‌ભિજશાસ્ત્રીઓ માને છે.તે પૈકી હિંદુસ્તાનમાં અને મલય દ્વીપકલ્પમા ૩૦ દેખાય છે. એનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મલાકા બેટ કે જે એશિયાખંડની પૂર્વદિશામા છે તે અને બાડા મુલક છે; પરંતુ હાલ સુમાત્રા, સિંહલદ્વીપ, જાવા, પિનાંગ અને પાસિફીક તથા હિંદુસ્તાનના મહાસમુદ્રના બેટોમા પણ એની પુષ્કળ ઉત્પત્તિ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ શ્રીમંત લોકો આ ઝાડ બાગમા વાવે છે; પરંતુ તેમા જાયફળ ઘણા આવતા નથી. બાડા અને મલાકા બેટ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના તાબામા સને ૧૭૯૬ થી ૧૮૦૨ સુધી હતા. તે વખતે રૉકસબર્ગ સાહેબે જાયફળનાં કેટલાક ઝાડ મંગાવી કલકત્તા પાસે હાવડાના સરકારી બાગમા રોપાવ્યાં હતાં. તેને ત્યાની હવા એની માફક આવી કે સને ૧૮૦૯ માં તે ઠેકાણે ૬૬૦૦ ઝાડો થઇ તે ઉપર ફળ અને જાવંત્રી પણ ઉમદા પ્રકારનાં થયા. જાયફળના ઝાડો મુખ્ય બે પ્રકારના હોય છે. નર અને માદા. માદા જાતિના ફૂલો એકેક ટુંકી મંજરી ઉપર આવે છે; અને તે જાતનાં ઝાડ ઉપરના પાદડાં પહોળા ભાલાના આકારના સુંવાળાં હોય છે. જેના પાદડાં મોટા હોય છે તેનું ઇંગ્રેજી નામ મિરિસ્ટિકા મેક્રોફિલા છે. આનાં પાદડાં મસળવાથી કાંઇક સુવાસ આવે છે.તે ત્રણથી ૭ ઇંચ લાંબા અને ૧॥ ઇંચ પહોળા હોય છે. જાયફળને પાન એકાતરે આવે છે. તેને નાના ધોળા રંગના ઘંટના આકારના ફૂલો આવે છે. તેને પુષ્પકોશ નથી હોતો.

એ ઝાડ ઘણા સુંદર દેખાય છે. એના ફળ પાકીને તૈયાર થાય એટલે સાધારણ જામફળ જેવડા થાય છે. જાયફળ એ આ ફળમા એકેક બીજ છે. એ ફળ બે ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. તેની છાલ ચોળી, સુવાસિક અને ૧૦ ઇંચ જાડાઇની હોય છે. ફળ પાકે એટલે આ ઉપરની છાલ ફાટીને માંહેના બીને વિંટાઇ રહેલ લાલ જર્દ રંગની જાળીદાર છાલ નજરે પડે છે. તે છાલનેજ જાવંત્રી કહે છે. બીજના ઉપર જે જે ઠેકાણે જાવત્રીનો ભાગ રહેલો હોય છે, તેટલી જગ્યા ઉપર તેના નિશાન થએલ હોય છે. એ બીજના ઉપર જેમ નાળીએરના કોપરા ઉપર કાચલી હોય છે, તેમ એક પાતળું કવચ હોય છે. તે ફોડવાથી જાયફળ બહાર નીકળે છે.

જાવંત્રામા સુગંધીવાળું તેલ ૮ ટકા પ્રમાણે હોય છે. તે સિવાય એક ચીકણો રોગાન પણ હોય છે. તે ઉડી જાય તેવું તેલ વાયુના સણકા બંધ કરવાને આમડી ઉપર ચોળવાથી સારો ગુણ કરે છે; અને તેમાનું જાડું તેલ દાહ ઉત્પન્ન કરનાર બીજા પદાર્થો સાથે મસળે છે.

જે જાયફળ નગદ ચીકણા ને ભારે હોય તે ઉત્તમ છે, અને વજનમા હલકા, પોલાં અને અડવાથી બરડ હોય તે કનિષ્ઠ સમજવા. ઉત્તમ જાયફળ અહીં ઘણા થોડા આવે છે. તે ઘણાંક વિલાયત જાય છે. તેની કિંમત રતલના રૂ. ૨॥ સુધી હોય છે.

જાયફળ અર્ધું ખાવાથી તેનો કેફ ચઢે છે. અજીર્ણથી ઉનાળામાં થનાર ઝાડામા ઘી સાથે અથવા માખણમાં ૦। તોલો જાયફળની ભૂકી ખાવી. ડૉક્ટર લોકો એરોમેટિક પાઉડર નામની જે સુવાસિક ભૂકી બનાવે છે તેમાં જાવંત્રીનો અને લવંડરનો અર્ક તૈયાર કરવામાં જાવંત્રીના તેલનો ઉપયોગ કરે છે. ૧ ભાગ જાયફળનું તેલ ૯ ભાગ દારૂના અર્કમાં પચાવે એટલે અર્ક તૈયાર

થાય છે. જાયફળની પોણો તોલો ભૂકી આપવાથી ભ્રમ થાય છે અને કેટલીક વખત તો બેશુદ્ધિ થાય છે. જાયફળનો ફાંટ કૉલેરા વખતે પાવાથી તૃષાનું શમન થાય છે. બાળકોને માનું દૂધ છોડાવતી વખતે અનેક પ્રકારના વિકાર થાય છે, તેમા પણ આ ફાંટ હિતકારક છે. જાવ ત્રી ઉત્તેજક છે. સંધિવાતમા એનું તેલ ગુણકારી છે. જાયફળ અને જાવંત્રી એ પાનમા ખવાય છે. અને બાસુંદી વગેરે પકવાન્નોમા તથા પાક વગેરે ઔષધોમા પણ તે નાખે છે. જાયફળનું તેલ નીકળે છે. જાયફળ સાધારણ માદક હોઇ ઉષ્ણ, વીર્યવૃદ્ધિકર અને વાતનાશક છે. જાયફળ ઘીમા નાખી રાખવાથી ઘણાં વર્ષો સુધી જેમના તેમ રહે છે. **જાયફળઃ—**તુરૂ, તીખું, વૃષ્ય, દીપન, રસકાળે કડવું, લઘુ, ગ્રાહક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ તથા સ્વરમાટે હિતકારક છે; અને કંઠરોગ, કફ, વાયુ, મેહ, વાતાતિસાર, મળ તથા દુર્ગંધનું શામક મુખવૈરસ્યકારક છે. તથા કાળાપણું, કૃમિ, ઉધરસ, ઉલટી, દમ, પીનસ, હૃદ્રોગ તથા શોષનો નાશ કરે છે. **જાવંત્રી**—તીખી, કડવી, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ, કાંતિકારક, રુચિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને અગની જડતા, કફ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, વિષ, વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **માથું દુખતું હોય તો**ઃ—જાયફળ ગસી લેપ કરવો. (૨) **ઊંઘ ન આવતી હોય તો**ઃ—જાયફળ ઘીમાં ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવું અથવા જાયફળ ખાવા આપવું. (૩) **બાળકોને શરદીથી હગામણ થાય છે તે ઉપરઃ—**ગાયના ઘીમા જાયફળ અને સુંઠ ઘસી ચટાડવું. (૪)**સળેકમ ઉપર**.—ગાયના દૂધમા અફીણ મેળવી તેમાજ જાયફળ ચંદનની પેઠે ઘસી નાક અને મસ્તક ઉપર લેપ કરવો; અથવા જાયફળ દૂધમા ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૫) **ઉચકી અને ઉલટી** ઉપરઃ—જાયફળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી પાવુ. (૬) **વિષૂચિકા (કૉલેરા)** ઉપર—૩ માસા જાવંત્રી દૂધમાં વાટી પાવી. (૭) **તારુણ્યપિટકા (ખીલ)** ઉપરઃ—જાયફળ દૂધમા ઘસી ચોપડવું. (૮) **મોહશી (કૉલેરા)** ઉપરઃ—જાયફળનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમા ત્રણ માસાની ગોળી કરી આપવી. ગોળી અર્ધા અર્ધા કલાકને અંતરે આપવી અને ઉપર થોડું ગરમ પાણી પાવું એટલે ઝાડા બંધ થશે. (૯) **આમાતિસાર અને અતિસાર** ઉપરઃ—જાવંત્રીનું બે અઢી માસા ચૂર્ણ દહીંની પરાશમા અથવા ગાયના દહીંમા કાલવી સાત દિવસ આપવું, એટલે અસાધ્ય રોગ હશે તોપણ તે મટશે (૧૦) **પેટ ચઢે છે અને ઝાડો થતો નથી તે** ઉપરઃ—લીંબુના રસમાં જાયફળ ઘસી પાવું, એટલે ઝાડો થઈ પેટ ઉતરે છે. (૧૧) **કૉલેરા વખતે હાથ, પગ વગેરે જગ્યાપર ગોળા ચઢી આવે છે તે ઉપરઃ**—એક જાયફળ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું. તે પાશેર મીઠા તેલમા કાલવવું. પછી તે વાસણમા નાખી કઢવવું. સારૂં કઢાયા પછી નીચે ઉતારી બરાબર ઠંડુ પાડયા પછી શીશીમા ભરી બંધ કરી રાખવી. જરૂરની વેળાએ જ્યા ગોટલા ચઢતા હોય તે ભાગ ઉપર તે ચોળવું; એટલે ગોટલા તુરત બંધ થાય છે. (૧૨) **અજીર્ણ** ઉપર—જાયફળ દૂધમા ઘસી આપવુ. (૧૩) **જાતિફલાદિ ગુટિકા—મરકી** ઉપર—જાયફળ, સિંધાલુણ, શુદ્ધ હિંગળોક, કોડી ભસ્મ, સુંઠ, શુદ્ધ અફીણ, શોધેલ ધંતુરાના બી અને લીંડીપીપર એ સમભાગ લઇ લીંબુના રસમા, ધંતુરાના બીજના કાઢામા અથવા ભાગના કાઢાની ભાવના આપી રતીભારની ગોળીઓ કરી પૈસાભાર છાશ, શેકેલી હિંગ (ચણા જેવડી કાકરી) અને સિંધાલુણ એક માસો એકત્ર કરી તેમા એક ગોળી આપવી એટલે ઝાડા ઉલટી તત્કાળ બંધ થાય છે. આ ગોળી નાગરવેલના પાનમા આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. (૧૪) **જાતિફલાદિ વાંટાઃ—અતિસાર** ઉપર—જાયફળ, ખારેક અને અફીણ સમભાગ લઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી છાશમાં આપવી: એટલે ગમે તેવો જબરદસ્ત ઝાડા હોય તોપણ તે બંધ થાય છે.

૨૪૯ **જાંબ**—કેટલેક ઠેકાણે જામફળને અને કાજુના ફળને જાંબ કહે છે; પરંતુ એ ઝાડ તે કરતા જુદુ છે. જાંબની બે જાત છે. એકને "ખાટા જાંબ" અને બીજાને "મલાખી જાંબ" એમ કહે છે. ખાટા જાંબના ઝાડ ઉંચાં હોય છે. તેનાં ફૂલ રાતા હોય છે. ફળ ધોળા અને મોટાં હોય છે. તેને માગશર અને પોષ માસમા ફળ આવે છે. મલાખી જાંબનાં ઝાડ ઘણું કરીને મલાકા બેટમાંથી આવેલા હોવા જોઇએ. એ ઝાડ ઉંચા વધતા નથી. એને ધોળા ફૂલ આવે છે. એના ફળનો રંગ પીળો

હોય છે. એના અંગમાં મધુરતા હોય છે અને વાસ સારો આવે છે. જાંબ વર્ષમાં બે વાર પાકે છે.

૨૫૦ જાંબુ—સં૦ જંબુ. મ૦ જાંભૂળ. હિં૦ જામૂન. બં૦ જામ. તા૦ જંબુનાવલ. તુ૦ જંબુનેરેલુ. ક૦ નીરલ, કેંપુજંબીનેરલુ. તૈ૦ નેરેદુ. મલા૦ નેત્તુજાંબલ, નાવલ. ઈં૦ જાંબુલ ટ્રી. લા૦ જાંબોલેનમ, સિઝિજીયમ.

જાંબુડીનું ઝાડ ઘણું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં બોરસળીના પાદડા જેવા હોય છે. જાંબુડીના ઝાડને **વૈશાખ**–જેઠ માસમાં ફળ આવે છે. એનો રંગ બહારથી કાળો હોઈ અંદરથી રાતો હોય છે. રાનમા જે ઝાડ થાય છે, તેના ફળ નાનાં અને ખાટાં લાગે છે; પરંતુ બાગમાં જે ઝાડ થાય છે તેના ફળ મોટા અને મીઠાં થાય છે. બાગમાં વાવેલી જાંબુડીના ફળને " રાય જાંબુ " કહે છે. જાંબુ ગમે એટલાં ખાવામાં આવે તોપણ વિકૃતિ ન થતા શરીરને ફાયદાકારક છે. જાંબુડીની છાયા ઘણી ઠંડી અને સુખદાયક છે. જાંબુડીનું લાકડું ઘણું ચીકણું હોઈ પાણીમા કહોતું નથી. એ લાકડું ઘરકામના ઉપયોગમાં પણ આવે છે. જાંબુડીના ઝાડમા પાણી સ્વચ્છ કરવાનો મોટો ગુણ છે. તળાવમા સેવાળ વગેરે થઈ હોય તો તેમાં જાંબુડીનાં ડાળા નાખવાથી સર્વ શેવાળ મરી જઇ પાણી સ્વચ્છ થાય છે. જાંબુનો સરકો કરે છે. તે પેટમાંના ગુલ્મ, ઉદર, અતિસાર અને વિષૂચિકા ઉપર ઉપયોગમાં આવે છે.* **જાંબુડીઃ**—તુરી, ગ્રાહક, મધુર, પાચક, મલસ્તંભક રુક્ષ તથા રુચિકર છે;અને પિત્ત,તથા દાહની નાશક, ખાટી તથા કંઠને હિતાવહ છે; તેમજ કૃમિ, શ્વાસ, શોષ, અતિસાર, કાસ, રક્તદોષ, કફ તથા વ્રણનાશક છે. એના **ફળ:**—તુરાં, ખાટા, મધુર, શીતળ, રુચ્ય, રુક્ષ, ગ્રાહક, લેખન, કંઠદૂષક, મલસ્તંભક તથા વાતકારક છે;અને કફ, પિત્ત તથા આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. **રાયજાંબુડીઃ**–મધુર, ઉષ્ણ,તુરી, સ્વર્ય તથા મલસ્તંભક છે; અને શ્વાસ, શોષ, શ્રમ, મુખજાડ્ય, અતિસાર, કફ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળ:**–મધુર, રુચિકર, સ્તંભક, ગુરુ, દોષનાશક અને સ્વાદુ છે. **જલજાંબુઃ**–તુરાં, શીત, કડવાં, ગુરુ, પાકકાળે મધુર, ખાટાં, પુષ્ટિકર, ગ્રાહક, વીર્યવૃદ્ધકર તથા બલકર છે; અને શ્રમ, દાહ, અતિસાર, રક્તદોષ, કફ. પિત્ત તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ભુયજાંબુઃ**—તુરૂ, પ્રિય, મધુર, વીર્યપ્રદ, ગ્રાહક તથા પુષ્ટિકારક છે; અને કફ, હૃદ્રોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. એનાં ફળના ગુણ રાયજાંબુડીના ફળ જેવાજ છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **ગરમીથી થતી અળાઈ ઉપરઃ**—જાંબુની અંદરની બી ઘસી ચોપડવા એટલે પરસેવો થઇ અંગ સ્વચ્છ થાય છે. (૨) **રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—જાંબુડીના છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી; અથવા જાંબુડીનાં પાદડાંના રસમા મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી પાવુ. (૩) **વીંછીના દંશ ઉપરઃ**—જાંબુડીનાં પાદડાનો રસ ચોપડવો. (૪) **પિત્ત ઉપરઃ**—જાંબુડીના પાંદડાનો રસ તોલો ૧ અને ગોળ તોલો ૧, એ એકત્ર કરી તાપમા મૂકી ઉપર તોર આવે તે પીવી. (૫) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર**—જાંબુડીની અને આંબાની છાલ લઇ તેનો કાઢો કરી તેમા ૧ તોલો ધાણીનો અને ૧ તોલો જવનો લોટ નાખી ચાટવા આપવો; અથવા પાકેલા જાંબુ ખાવા આપવાં. (૬) **મધુમેહ ઉપરઃ**–જાંબુડીની છાલ અથવા જાંબુ સૂકવી બારીક કરીદરરોજ બે તોલા ખાવું;અથવા જાંબુ મળે તો ૧૫ દિવસ ખાવાં. (૭) **મુખરોગ ઉપરઃ**–જાંબુડી

* હિંદુસ્તાની વૈદ્યો જાંબુના રસને સોડવીને સિરકો બનાવે છે. એને પેટની પીડાનાશક તથા પેશાબ વધારે લાવનાર માને છે. એટલા માટે એ રસને દારૂમાં સંયુકત કરીને જૂના સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં લખેલ જાંબુનો આસવ બનાવે છે. એની છાલ બહુજ તુરી અને સ્તંભક હોવાથી બીજાં ઔષધો સાથે ઉકાળીને કોગળા કરવાની દવા તથા જખમને ધોવાના કામમાં વાપરે છે. નાનાં બાળકોને ઝાડો થતો હોય તો છાલનો તાજો રસ બકરીના દૂધ સાથે મેળવી આપે છે. મખજન અલ અદવિયામા લખેલ છે કેઃ-પિત્તના ઝાડામાં જાંબુ ખાવાથી બહુજ ફાયદો થાય છે. એજ પ્રમાણે ગળામાં સોજો હોય તોપણ આ ઉત્તમ અસર કરે છે. માથામાં ઈંદ્રલુપ્ત (ઉંદરી, ટાલ) થાય તો તેને પણ આ રસ આરામ કરે છે. એજ લખનાર કહે છે કે, મૂળ, બીજ અને પાંદડાં ઉત્તમ ગ્રાહી છે. પાકા જાંબુનો રસ કહાડીને તેનું સરબત કર્યું હોય તો તે પેટની પીડાનો નાશ કરે છે તથા ઘણા દિવસના ઝાડાને રોકે છે. ચરકગ્રંથમા જાંબુ અને એની છાલ મૂત્રસંગ્રહણ અને પુરીષરંજનીય (ઝાડાના રંગને બદલનાર) વર્ણન કરેલ છે. સુશ્રુતમા એને રક્તપિત્તહારક, દાહનાશક, યોનિદોષનાશક, વૃષ્ય અને સંગ્રાહી (સ્તંભક) વર્ણન કરેલ છે. રાયજાંબુનાં પાંદડાં પહોળાં ને ખાટાનાં સાંકડાં હોય છે.

બાવળ, ખેર, ખેરસલી એ પૈકીના કોઈપણ ઝાડની અંતરછાલનું ઠંડુ પાણી કાઢી તેના કોગળા કરવા અને એની સોટીથી દરરોજ દાતણ કરવું; એટલે કદિપણ મુખરોગ થતો નથી અને દાત પણ મજબૂત થાય છે. **(૮) અતિસાર ઉપરઃ**—જાંબુડીની છાલનો રસ પાવો. **(૯) વછનાગના વિષ ઉપરઃ**—જાંબુડીની અંતરછાલનો રસ નવટાંક કાઢી તેમા તેટલીજ પેજ (કાજી) નાખી તે આપવું. **(૧૦) પિત્તવિકાર ઉપરઃ**—જાંબુડીની છાલનો રસ દૂધમા મેળવી પાવો. એ પ્રયોગથી ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે, ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. **(૧૧) પેટમાં વાળ અગર લોઢાનો અંશ ગયો હોય તોઃ**—જાંબુ ખાવા. **(૧૨) ઉલટી ઉપરઃ**—જાંબુડીની છાલની રાખ મધમાં આપવી. **(૧૩) જાંબુનો સરકોઃ**—જાંબુનો રસ કાઢી ગાળી બાટલીમા ભરી રાખવો. જેમ જેમ તે રસ ખાટો થતો જાય, તેમ તેમ તેમા વિશેષ ગુણ આવતો જાય છે. એ અતિસાર, મરડો અને ઉદરરોગ ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે.

૨૫૧ જીયાપોતો—સં૦ મ૦ તૈ૦ ક૦ પુત્રજીવક. હિં૦ જીયાપોતા, પુતજીઆ. બં૦ પુતંજીવા. લા૦ પુત્રજીવારૉક્સ બુર્ધિઆઈ.

આ ઝાડ મોટું વધે છે. જીયાપોતાના ઝાડ કોંકણમાં તથા ઘાટ ઉપર થાય છે. એને 'પુત્રવતી' પણ કહે છે. "મેસુરમા આ ઝાડ ઘણાં થાય છે. એના બીઆંની માળાએ કરી તે સ્ત્રીઓ પુત્રપ્રાપ્તિમાટે ગળે બાધે છે. **જીયાપોતો** ઝાડઃ-કફકારક, ચક્ષુષ્ય, ગર્ભપ્રદ, હિમ, વૃષ્ય, વાતકારક, રુક્ષ, સ્વાદુ, ખારૂં, તીક્ષ્ણ, મૂત્રલ તથા મલસ્તંભક છે; અને પિત્ત, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ગંડમાળ, ગલગંડ, કાળપૂળી (પાઠું), વિષના ફોલ્લા અને કાખમાંજરી (બાંબલી) વગેરે ઉપરઃ**—જીયાપોતાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. **(૨) શ્લીપદરોગ ઉપરઃ**—જીયાપોતાના ઝાડનાં પાદડાંનો રસ શક્તિતારતમ્ય જોઈ આપવો. **(૩) દૂષી વિષ ઉપરઃ**—જીયાપોતાના ઝાડની અંતરછાલ ચાર માસા ગાયના દૂધમાં વાટી પાવી; એટલે અનેક પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલા અતિ ઉગ્ર વિષોનો નાશ થશે.

૨૫૨ જીરૂં—સં૦ જીરક. મ૦ બં૦ જીરે. હિં૦ ફા૦ જીરા. ક૦ જીરીગે. તૈ૦ જીરકં, કરી. તા૦ મલા૦ ચીરકં. તુ૦ જીરડરી. યુ૦ ખામુન. અ૦ કમુન. ઈં૦ ક્યુમીનસીડ. લા૦ ક્યુમિનંસિમિનં.

જીરાના ઝાડ અજમાના છોડ જેવા હોય છે. અજમાની પેઠેજ જીરાના છોડ ઉપર જીરૂ આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણાક પ્રાંતોમા જીરૂ ઉત્પન્ન થાય છે. જીરાનો ઉપયોગ મસાલામાં અને ઔષધોમાં ઘણો થાય છે. જીરૂં એ વાતહર, ક્ષુધા પ્રદીપ્ત કરનારૂં, રુચિકારક અને ઠંડું છે. શરીરમાની ગરમી (ઉષ્ણતા) કાઢવાને જીરૂં એ ઉત્તમ ઔષધ છે.* જીરાવિષે એક હિંદુસ્તાની કહેવત છે કેઃ—"ઠંડીકું જીરા ઔર ગરમીકું હીરા." **ધોળું જીરૂંઃ**—તીખું, ગ્રાહક, પાચક, દીપન, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, ચક્ષુને હિતાવહ, રુચિકારક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનારૂં, રુક્ષ, બલકર, સુગંધી તથા કડવું છે; અને ઉલટી, ક્ષય, આધ્માનવાયુ, કોઢ, વિષદોષ, જ્વર (તાવ), અરુચિ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **પીળું જીરૂંઃ**—દીપન, તીખું તથા ઉષ્ણ છે; અને અતિસાર, આધ્માનવાત, ગુલ્મ, સંગ્રહણી તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ- (૧) ઓઠ ઉપર તાવ ઉઠે (બરો મૂત્રે) તે ઉપરઃ**—જીરૂં પાણીમા વાટી ચોપડવું. **(૨) રતાંધળાપણા ઉપરઃ**—જીરૂ, આમળાં અને કપાસનાં પાદડાં ઠંડા પાણીમા સમભાગે વાટી ડોકો

*યુનાની હકીમોઃ—જીરાને ખુશબોદાર અને ગ્રાહી ગણે છે. એમાંથી તેઓ આંખ ધોવાનું પાણી તૈયાર કરે છે, કે જે એમના મત પ્રમાણે આખનુ તેજ વધારે છે અને છાતીના દરદમા પણ એનો ઉપયોગ કરે છે. એનાથી મૂત્ર વધારે ઉતરે છે અને પેટના કૃમિ નીકળે છે એમ તેઓ માને છે. ગર્ભસ્થાનમા સોજો આવી વધારે દરદ થતું હોય તો આ જીરાના પાણીમા સ્ત્રીઓને બેસાડવાની ભલામણ કરે છે. એજ પ્રમાણે એ જીરાને વાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી બહાર નીકળેલા અને અત્યંત દરદ કરનારા હરસ જતા રહે છે. પંજાબ પ્રાંતમા—જીરાથી પેશાબ વધારે ઉતરે અને સ્તનમાં દૂધ વધારે ઉત્પન્ન થાય એમ માને છે. ઇંગ્રેજી ઔષધોમાં—આને પાચક માનેલ છે; અને પેટમા વાગોળો, પેટ ફૂલવાની પીડા, અજીર્ણ અને આંતરડાના શૂળમા એને ઉપયોગી માને છે. ચરકસંહિતામા-જીરાને શૂળનાશક માનેલ છે. સુશ્રુતસંહિતામાં-વાતનાશક, અરુચિનાશક, દીપન, ગુલ્મઘ્ન અને આમને નષ્ટકર્તા એટલે સોજો, શૂળ અને પડતા આમને બંધ કરનાર કહે છે.

(માથા) ઉપર ૨૧ દિવસ પાટો બાંધવો. (૩) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—જીરાની ભૂકી એક પૈસાભાર પ્રાતઃકાળે અગર રાત્રે જૂના ગોળમા ૨૧ દિવસ ખાવી. (૪) **પ્રદર** (સ્ત્રીઓને ધોળું કે લાલ પાણી જવું તે) **ઉપર:**—જીરૂં અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા પાવું. (૫) **પરિણામ શૂળ ઉપર:**—જીરૂં, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં નાખી પાવું. (૬) **હરતાળના વિષ ઉપર:**—જીરૂ અને સાકર ૭ દિવસ પાવા. (૭) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—જીરૂ ગાયના દૂધમાં શીજવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે ખાવું; એટલે શરીરમાહેની કડકી નીકળી જઇ શરીરમાં શક્તિ પણ આવે છે. (૮) **મુખરોગ ઉપર:**—જીરૂં ખાંડી તેના પાણીમાં ચંદન ઘસી, તેમાં એલચીની ભૂકી અને ફટકડીની ફૂલાવેલી ભૂકી નાખી કોગળા કરવા. (૯) **ટાઢીઆ તાવ ઉપર:**—જીરૂં, કારેલીના એક તોલા રસમા પાવું અથવા રાત્રે જૂના ગોળમાં આપવું. (૧૦) **સામાન્ય જ્વર ઉપર:**—જીરાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં કાલવી ૧ તોલા વજનની ગોળી કરી સૂતી વેળાએ આપવી; એટલે પરસેવો આવી તાવ ઉતરી જાય છે. (૧૧) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—જીરૂં અને તેનો આઠમો ભાગ શાહજીરૂ ઘીમા સાધારણ શેકી બારીક ભૂકી કરવી; અને સાકર અથવા જૂના ગોળાનો પાક કરી તેમાં નાખી થેપલી અગર ગોળીઓ કરવી. આ ઔષધ રોજ બે વાર એકેક તોલો ૪૨ દિવસ આપવું. (૧૨) **ઉલટી ઉપર:**—પીતાબરના કકડામાં જીરૂં ઘાલી તેની બીડી સળગાવી નાકે પીવી.

૨૫૩ જાઇ—સં૦ યૂથિકા. મ૦ જાઇ. હિં૦ જુહી. ક૦ મલ્લિગે. તૈ૦ જાઇપુષ્પાલુ. લા૦ જેસ્મિનમ્ ઓરિકયુલેટ.

જાઇના વેલાને ત્રિદલ પાંદડા આવે છે. જાઇના ફૂલો જેવાંજ જાઇના ફૂલો સુવાસિક હોય છે. **જાઇ:**—કડવી, શીતળ, સ્વાદુ, તીખી, લઘુ, મધુર, હલ, તુરી તથા સુગંધી છે; અને વાયુ, કફને કરનારી તથા પિત્ત, દાહ, તૃષા, મૂત્રાશ્મરી, ત્વગ્દોષ, વ્રણ, દંતરોગ, મુખરોગ, શિરોરોગ, વિષ અને નવજ્વરનો નાશ કરે છે.

૨૫૪ જુવાર—સં૦ યાવનાલ. મ૦ જોંધળે, જ્વારી, શાળુ. હિં૦ જ્વાર, જુંધરી, ચોનરી. ક૦ જોળ. તૈ૦ જોન્નલુ. તા૦ ચોળં, ચોન્નલ. તુ૦ જોળા. મલા૦ ચોળં. ફા૦ જુરેમકા. અ૦ હંતારૂમિયા, ખંદરૂસ. ઇં૦ ગ્રેટમિલેટ. લા૦ હોલકસ વલગેરી.

બુંદેલખંડ, માળવા, ગુજરાત, ખાનદેશ, વરાડ, કૃષ્ણગિરિ, બાલેઘાટ, ધારવાડ અને મદ્રાસ, એ પ્રાંતોમા કેટલાક ભાગોમાં એ ધાન્ય ઘણું પાકે છે. ખરીફના પાકમા 'જુવાર' અને રબીના પાકમા 'શાળુ' એમ કહે છે. જુવાર એ ધાન્ય બળકર હોઈ શીતળ છે. જુવારના સાંઠા ત્રણ-ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. જુવારના લીલા કણસલા શેકીને ખાય છે; તેને 'પુંખ' કહે છે. તે મીઠો અને પૌષ્ટિક છે. ગામડાંઓમા એને મોટા પ્રતિષ્ઠિતપણાથી ઇષ્ટમિત્રો સાથે ખાય છે. ગામડાના લોકોને પુંખ એ એક મેવોજ છે. તેઓને પુંખ ખાવા મળે એટલે પછી રોટલાની પણ જરૂર રહે નહિ. જુવારના લીલા સાંઠા શેરડીના જેવા મીઠા લાગે છે. જુવારના લીલા સાંઠા ઢોરોને ઘણા-જ ભાવે છે. એના સુકાયલા સાંઠા ઢોરોને બીજા ઘાસ કરતા સારા છે. જુવાર આઠ–દશ વર્ષ સુધી સડયા વગર રહી શકે છે. ઘણેખરે ઠેકાણે પ્રથમ જુવારનાં કરબલાં અને કોઠીઓ ભરી રાખતા હતા; પણ હમણાં સ્વપ્નમા પણ જુવારના તેવા કોઠાર જોવામાં આવતા નથી; કારણ કે લોક એટલા કંગાલ અને ભિખારી થયેલા છે કે તેઓનું ખેતરમાહેનું ધાન્ય ઘરમાં આવે તે પહેલાંજ સરકારની અને પછી વાણીઆ લોકની ભરતી કરવી પડે છે. તેમને આપ્યા પછી બાકી થોડું ઘણું જે રહે તેમાજ પોતાનો ગુજારો કરવો પડે છે. લાખો લોકો અર્ધા ભૂખ્યા રહે છે. આ ખેડુત લોકની કેવી વિપન્નાવસ્થા થયેલી છે, કે જેમણે રાત્રિદિવસ સતત ઉદ્યોગ કરીને જે ધાન્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે, તે પણ તેઓને પેટ ભરીને ખાવા મળતુ નથી ! પહેલાંના કાળમાં લોકો પાસે ધાન્યના ભંડાર ભરપૂર ભરેલા રહેતા હોવાથી દુર્ગાદેવી જેવા બાર બાર વર્ષ સુધી સતત રહેનારા દુકાળ પડતા; તોપણ તેમા લોક નિભાવી લેતા; પરંતુ હમણાં સાધારણ દુકાળ પડે તોપણ હજારો લોકો અન્ન ન મળવાથી ભૂખના માર્યા મરણશરણ થાય છે. સુજ્ઞ અને જ્ઞાની

તથા દૂરદર્શી લોકોએ આ સ્થિતિ સુધારવા માટે કંઇક પણ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ કે જેથી કાલાંતરે દેશોન્નતિ થવામાં વિલંબ થાય નહિ. **સાધારણ જુવાર**:—શીતળ, રુક્ષ, ગુરુ ગ્રાહક, વૃષ્ય, રુચિકર, સ્વાદુ તથા મલસ્તંભક છે; અને કફ, રક્તરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ધોળી જુવાર**:—વૃષ્ય, બલપ્રદ તથા પથ્યકર છે; અને અર્શ, વ્રણ, ત્રિદોષ, ગુલ્મ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. **કમળપરૂ જુવાર**:—કફકારક, પિચ્છલ, ગુરુ, શીતળ, મધુર, વૃષ્ય, બલકર, પુષ્ટિકારક અને ત્રિદોષ-નાશક છે. ઉપયોગ-**પરસેવો આવવા માટે**:—જુવારના શેકેલા લોટનો કાઢો કરી પાવો.

૨૫૫ જેઠીમધ-સં૦ બં૦ ક૦ મધુક, જયેષ્ઠીમધુ. મ૦ જ્યેષ્ઠમધ. હિં૦ મુલહઠી. કો૦ ગોડકાષ્ટ. તૈ૦ યષ્ટીમધુકમુ. ફા૦ બેખેમેહકમધુ. અ૦ અસ્લુસ, મકસ્સર. ઇં૦ લિકરીસરૂટ. લા૦ ગ્લિસિરિઝાગ્લેબ્રા.

જેઠીમધના વેલા હિંદુસ્તાનમા ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. દક્ષિણ યુરોપમા પણ આ વનસ્પતિ થાય છે. આ વનસ્પતિ ઉગાડવાની જમીન ડુંગરાળ અને લીલોતરીવાળી જોઇએ અને હવાનું માન ઉષ્ણ જોઇએ. જેઠીમધની બીજી જાત છે. તેના ક્ષુપ હોય છે. એ ક્ષુપની ઉંચાઈ શુમારે બે હાથ હોય છે. એનાં પાંદડા કુવાડીઆનાં પાદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એને પાંચ પાચ આગળ ઉપર કાતરી હોય છે. થાણા જીલ્લામા માહુલીના ડુંગર ઉપર એ ઝાડ ઘણુંજ થાય છે. ઉનાળામા એ ઘણુજ સુકાઇ જાય છે. પાણીમાં થનારી એક જેઠીમધની જાતિ છે. તેનું સંસ્કૃત ભાષામાં "મધૂલકા" એવું નામ છે. એ વનસ્પતિના મૂળીઆને 'જેઠીમધ' કહે છે. જેઠીમધ મીઠું હોય છે. પરદેશી લોક આ વનસ્પતિનાં મૂળીઆનો અર્ક કાઢી તેની સળીઓ તૈયાર કરી અહીં મોકલે છે; અને આપણે તે સળીઓ મીઠી હોવાથી પ્રેમથી ખાઇએ છીએ; પરંતુ જેઠીમધ અહીં ઘણુંજ પાકતા છતા તેના અર્કની સળીઓ કરવામાં હજુ અહીંના લોકનું લક્ષ જતું નથી, એ મોટી શોચનીય વાત છે. **મધુવલ્લી** એ પ્રકારની (જમીનમા અને જળમાં થનારી):—વૃષ્ય, મધુર, રુચ્ય, બલ્ય, ગુરુ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, વર્ણકર, સ્વર્ય, સ્નિગ્ધ, કેશોને હિતાવહ, શુક્લ, રક્તપિત્તનાશક તથા વ્રણ-શુદ્ધિ કરનારી છે; અને સોજો, વિષ,વાતરક્ત,વ્રણ, ઉલટી,તૃષા, ગ્લાનિ,ક્ષય, રક્તદોષ,રક્તપિત્ત, પિત્ત, સદ્યોવ્રણ તથા વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. **મધુયષ્ટિ** (જેઠીમધ):—મધુર, કિંચિત્ કડવી, શીતળ, ચક્ષુષ્ય તથા રુચિકર છે; અને શોષ પિત્ત, તૃષા તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ મધુવલ્લી જેવાજ છે. ઉપયોગ—**(૧) જેઠીમધનો શીરો તૈયાર કરવાની રીત**:—જેઠીમધનું મૂળિયું ચાર પાંચ વર્ષનું થયા સિવાય અર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતું નથી. શુમારે સો પૌંડ વજનના મૂળીઆંમાંથી ૧૬ પૌંડ અર્ક નીકળે છે. જેઠીમધના મૂળ લાવી, તેના બે-ચાર આગળ લંબાઇના કકડા કરી, તે પાણીમાં નાખી સારી રીતે ધોવા. પછી તે ખાડણીમા ઉપર નીચે ખાંડવા. એ લોટ થયેલાં મૂળીઆં એક મોટા વાસણમા નાખી ૨૪ કલાક સુધી મંદ અગ્નિ ઉપર બાફવાં. પછી તે એકાદ યંત્રના દાબ નીચે મૂકી તેમાંનો સર્વ રસ કાઢી લેવો. એ બાફવાની અને રસ કાઢવાની ક્રિયા તે મૂળીઆ ઉપર બે ચાર વાર કરવી પડે છે. જે રસ નીકળે તે ગાળી પુનઃ ચૂલા ઉપર ચઢાવવો અને ઉપર ને ઉપર હલાવવો. તે રસ ઘટ્ટ થાય ત્યાસુધી હલાવવાનું ચાલુ રાખવું. પછી કથરોટ ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતારી તેની સળીઓ એક સંચામાં ઘાલી પાડવાથી શીરો તૈયાર થશે. એવી આ સળીઓ બનાવવાની અલ્પ રીત છે. આ સળી ઉધરસ ઉપર દાઢ નીચે રાખવાથી ઉધરસ શમે છે અને તૃષાનું પણ શમન થાય છે. **(૨) તૃષા (તરસ) શમન થવા માટે**:—જેઠીમધનાં મૂળ દાઢ નીચે રાખી રસ ગળતા જવું અથવા જેઠીમધનો કાઢો કરી પાવો. **(૩) આગંતુક જખમ થયો હોય તે ઉપર**:—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમા ખરલ કરી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૪) હેડકી ઉપર**:—જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમમા આપવું. **(૫) ઉલટી થવા માટે**:—જેઠીમધના કાઢામા ૩ માસા રાઇનું ચૂર્ણ નાખી પાવો; એટલે ઉલટી થઇ વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ વગેરે રોગો માટે છે. **(૬) વીર્યવૃદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત થવા માટે**:—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમા મેળવી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. **(૭) મુખમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર**:—રાત્રે સાકર અને કંકોલ દાઢ નીચે રાખવાં અને સવારે જેઠીમધનો કાઢો સાકર અને ઘી નાખી પાવો. **(૮) પિત્તપ્રકર**

ઉપરઃ—જેઠીમધ ૧ તોલો વાટી ચોખાના ધોવરામણમા કલ્ક કરી, સાકર ૪ તોલા નાખી તે કલ્ક આપવો. **(૯) બાળકોના ચામડીના રોગ ઉપર:**—ગાયનું માખણ જરા ગરમ કરી પાતળું થાય એટલે તેમા જેઠીમધનો શીરો ઘસવો; પછી તેમાંજ થોડો ધોળો કાથો નાખી ખરલ કરવો અને તે મિશ્રણ શરીર ઉપરની ચાંદીઓએ ચોપડવું. **(૧૦) ઉંષ્ણતાના કારણથી છાતીમાં કફ સૂકો થયો હોય તે ઉપર તથા ઉધરસ ઉપરઃ**—જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમા સાકર નાખી પાવો. **(૧૧) ઉરક્ષતક્ષય ઉપરઃ**—જેઠીમધ અને ચીકણામૂળ એનો કાઢો કરી તેમા લીંડીપીપર અને વંશલોચન એનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. **(૧૨) અપસ્માર ઉપરઃ**—કોહોળાના ગર્ભમાં જેઠીમધ ઘસી પાવું. **(૧૩) કફરોગ ઉપર:**—જેઠીમધનો કાઢો મધ અથવા સાકર નાખી પાવો; અથવા ગોમૂત્રમા જેઠીમધ અને બહેડા ઘસી ચાટણ કરી આપવું. **(૧૪)ત્રિદોષ ઉપર:**—આદાના અને તુળસીના રસમા જેઠીમધ ઘસી તેમા મધ નાખી તે પાવું. **(૧૫) અહિસ ઉપરઃ**—જેઠીમધ મધમા ઘસી આંખોમા અજન કરવું. **(૧૬) કફદોષથી દૂધ દૂષિત થયું હોય તે ઉપર:**—જેઠીમધ અને સિંધવ નાખી ઘી આપવું અને આસોપાલવનાં ફૂલ વાટી સ્તનને અને બાળકના હોઠોએ લેપ કરવો; એટલે બાળકને સુખથી ઉલટી થાય છે અને કફકોપ શાંત થાય છે. **(૧૭)લાપોટીઆ ઉપર:**—જેઠીમધનો શીરો સ્ત્રીના દૂધમા ઘસી લેપ કરવો. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**—જેઠીમધનું બારીક ચૂર્ણ કરી દૂધમાં કાલવી પાવું. **(૧૯) હદ્રોગ ઉપર:**—જેઠીમધ અને કડુ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. **(૨૦) કોલેરા ઉપરઃ**—જેઠીમધનો કાઢો પાવો. **(૨૧) રક્તજનિત ઉલટી (ઉલટીમાં લોહી પડતું હોય તે) ઉપર:**—જેઠીમધ અને ધોળું ચંદન દૂધમાં ઘસી પાવું. **(૨૨) સ્વરભંગ ઉપર:**—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમાં નાખી આપવું.

૨૫૬ ઝરસી—(મ૦ ઝરસ) ઝરસીના ઝાડ હરીઆળી જેવા ખેતરની જમીનમાં અને ખાડીમાં જ્યા શરદીની જગા હોય છે તે ઠેકાણે થાય છે. આ ભાજી વૈશાખ-જેઠ માસમા ઘણી થાય છે. તે જમીન ઉપર વેંતભર પથરાયેલી હોય છે. તેના ફાટા અહીં તહીં પથરાયેલા હોય છે. ઝરસીનાં પાંદડા બારીક મેદી જેવાં હોઈ તે ઘણાં કડવા હોય છે. આ ભાજી વાયુનાશક છે, માટે લોક બહુ આગ્રહથી ખાય છે. તેમાં ડુંગળી નાખી ખાય છે. બાગાયત જમીનમા થનાર ઝરસીમા કડવાપણું કિંચિત્ કમી હોય છે.

૨૫૭ ઝાડશેવાલ—ઝાડશેવાલના ઝાડ વહેળામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એની ઉચાઈ શુમારે એક હાથ હોય છે. આ ઝાડને કાદા (ડુંગળી)ના જેવા પાદડાં હોય છે, પણ તે પહોળા હોય છે. એ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમા થાય છે. એ બારે માસ મળે છે. ઉપયોગઃ—**(૧) બદ ફુટવા માટે**—ઝાડશેવાલના મૂળીઆ ચંદનની પેઠે પાણીમા ઘસી તુવેરની દાળ જેવડાં ટપકા કરવા. એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વખત ચોપડવાથી ગમે તેવી ગાઠ હોય તોપણ તે જલદી ફુટે છે. માણસને કોઇ પણ પ્રકારની ગાઠ થઈ હોય તે ઉપર તથા ઘોડા વગેરેને જે ગાઠો થાય છે તે ઉપર ચોપડવાથી બે પહોરમા કિંવા એક દિવસમા છિદ્ર કરી દર્દ મટાડવામા આ ઔષધ અતિ ઉત્તમ છે.

૨૫૮ ઝીંઝરૂટ—સં૦ બૃહન્નાગબલા, ઝિંઝિરિટા. મ૦ ઝિંઝરૂટ, ઝિંજુર્ડી. હિ૦ છિરછિટા. ક૦ જોટારે, વટવટી, કટવાણિ. લા૦ ટુંફેટાએંગ્લેટા.

એ ઝાડ ત્રણ-ચાર હાથ ઉચા વધે છે. એના પાદડા નાના હોય છે અને કાઇક એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને ગુલાબી રંગના બારીક ફળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર ચુમવડે વીંટાએલા ચપટાં ગોળાકૃતિ ફળ આવે છે. તેમા ચાર પાંખડીઓ હોય છે. એ ફળ જૂના થઈ સૂકાવા લાગે એટલે તે પાખડીઓ જૂદી જૂદી થાય છે. એ ફળ તુપકડી (જીતાવાણી) ના ફળની પેઠે કપડે ચોંટે છે. એને "લેચી" પણ કહે છે. **ઝીંઝરૂટઃ**—તુરી, તીખી, શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, સ્ત્રીઓનું દૂધ વધારનારી, રક્તાતિસારની નાશક અને તૃપ્તિકર છે. ઉપયોગ:-**(૧) ડુંટી પાસે ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપરઃ**—ઝીંઝરૂટનાં મૂળ ઘસી ડુંટી ઉપર ટપકાં કરવાં અને મૂળ કંમરે બાંધવાં. **(૨) ઉપદંશ ઉપરઃ**—ઝીંઝરૂટની ભાજી મૂઠીભર વાટી તેમાં થોડું જીરૂં અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવું અને ચાંદીઓ ઉપર આ ઝાડની ધુણી આપવી. **(૩) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—

ઝીંઝરટનાં બી, કડવું કોહોળું, જૂનો ગોળ અને હોકાનો કીટ્ટ એ સઘળું ખાંડી પાવું. (૪) **બળદની ખાંધ સૂજે છે તે ઉપરઃ**—ઝીંઝરટના મૂળની છાલ ચાવી ચોપડવી.

૨૫૯ ઝેરકોચલાનું ઝાડ—સં૦ વિષમુષ્ટિ કારસ્કાર. મ૦ હિં૦ કુચલા. કો૦ કાજરા. ક૦ કાગરકાનામારા, કાજીવાર, હેગુષ્ટી. તા૦ એટ્ટેમારં કોકોડી. તુ૦ કારેરૂમારા. તૈ૦ મુસીડી, મુષ્ટીચેટ્ટુ. મલા૦ કન્નીરામ્. લા૦ ટ્રિચનોસનકસ ન્યોમિકા. ઇં૦ ન્યોમિટ્નટ્.

સહ્યાદ્રિ પર્વતના પ્રદેશમા એ ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડના ફળો, પાદડા તથા સર્વ ભાગ વિષયુક્ત છે. એના પાદડા ઉપર કાઇ પદાર્થ ખાવાથી વિકાર થાય છે. એના ફળને "જહરકુચલ।" પણ કહે છે. આવું આ વિષારી ઝાડ નિરર્થક છે એવું કોઇ કહેશે; પરંતુ એ ઝાડ માણસને પુષ્કળ ઉપયોગી થાય એવા ગુણએમા પરમેશ્વરે મૂકેલા છે.

ઝેરકોચલાના ફળ ઇંદ્રિવરણાના આકારના, સુંવાળ, ગોળાકાર અને નારંગી રંગનાં હોય છે. એ દેખાવમા સુંદર લાગે છે, તેથી એનુ સંસ્કૃતમા 'રમ્યફલ' એવું અર્થયુક્ત નામ છે. ફળની છાલ પાતળી હોય છે અને ફોડીએ તો અંદર ધોળા-પીળા રંગનો ગરભ દેખાય છે. ગરભની અંદર બેથી પાચ સુધી બીઆં ગોળ અને બન્ને બાજુ ચપટ એકથી બે ઇંચના વ્યાસના હોય છે તેને ઝેરકોચલાં કહે છે. એ અતિશય ઝેરી હોઇ તેમા કોઇ પ્રકારનો વાસ હોતો નથી. આ ઝાડનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ બીજ અને છાલ છે. આના પાદડા પણ ઝેરી છે.

ઝેરકોચલાના બી સારાં હોય તો અતિશય કડવા લાગે છે. એ કડવાપણું એમા એક ક્ષાર ગુણવાળા સ્ટ્રિકનીન નામના સત્ત્વથી છે. સ્ટ્રિકનીન સત્ત્વનો અમલ જ્ઞાનતંતુઓપર અને મજ્જા ઉપર એટલો જલદી થાય છે કે તેનાથી હાથપગના સ્નાયુનું સ્તંભન થઇ શરીર ઉપર ધનુર્વાત જેવું પરિણામ આવે છે.

સ્ટ્રિકિનયા નામના ઝેરી સત્ત્વનો પ્રવેશ શરીરમા રક્તદ્વારા થઇને મસ્તકના તંતુને અને વંશગત મજ્જાતંતુને તીવ્ર ચેતના ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી પ્રથમ સંજ્ઞાશક્તિના સ્નાયુને આચકા આવી તેનું સ્તંભન થાય છે. ત્યારપછી હૃદયની ગતિનું સ્તંભન થઇ તેનું ચાલવું બંધ થાય છે કે જેથી મૃત્યુ થાય છે.

ઝેરકોચલાનું સત્ત્વ (સ્ટ્રિકિનયા) દારૂ અથવા દહીંની સાથે આપી મનુષ્યવધ કરેલ હોવાનું જાહેરમા આવેલ હોવાથી એની ઝેરી અસર થાય એવું એનું ઓછામા ઓછું પ્રમાણ જાણવું જરૂરતું છે. સ્ટ્રિકિનયા ઓછામા ઓછું અર્ધો ગ્રેન એટલે ા ચણોઠી ભાર આપવાથી ૨૦ મિનિટની અંદર મત્યુ થવાના ઉદાહરણો જાણવામા આવે છે; પરંતુ 'શેપકે' નામના એક જર્મન ડૉકટરે જર્મનીમાં એક રૂગ્ણાલયમા ૫ રતિ સ્ટ્રિકિનયા પેટમા ગયા છતાં મનુષ્ય બચ્યાનાં ઉદાહરણ મળી આવ્યાની હકીકત ડૉકટર વુડને આપેલી છે. ઉપરની બાબતમા એવો તર્ક થઇ શકે છે કે તે રોગીએ એવા પ્રકારના કેટલાંક ફળો ખાધાં હશે કે જેના યોગથી વિષનું પરિણામ લોહી ઉપર લાગ્યું નહિ હોય. યુરોપિયન પદ્ધતિથી ઉપચાર કરવામા ઝેરકોચલાને મદ્યાર્ક પાચથી દશ ટીપા આપવાનો વહિવટ છે.

ઝેરકોચલાનું વિષ ચડેલ હોય તો ઘણાખરા ધનુર્વાત જેવા લક્ષણો થાય છે. એનું કાર્ય કોડરજ્જુ ઉપર થાય છે. એ ખાવાથી કેટલીક મિનિટોએ અને ઘણું ઘણું તો એક બે કલાકમા ઝેર ચઢવા લાગે છે. દાંત સજ્જડ પડી જાય છે; હાથ, પગ અને આખું શરીર અક્કડ થઇ જાય છે; ધનુર્વાતના અને ઝેરકોચલાના ઝેરના લક્ષણમાં આ પ્રમાણે ફરક દેખાય છે. ધનુર્વાતમાં પ્રથમ અસ્પષ્ટ લક્ષણો દેખાઇ તે હળવે હળવે વધતા જાય છે; અને ઝેરકોચલામા તેજ લક્ષણો આરંભમાજ સ્પષ્ટ દેખાઇ જલદી વધે છે. ધનુર્વાતમા પ્રથમ જડબુ અને દાત સજ્જડ થઇ પછી શરીરના જૂદા જૂદા સ્નાયુ અક્કડ થાય છે; અને ઝેરકોચલાના ઝેરમા પ્રથમ શિરા પકડાય છે અને ત્યાર પછી દાત સજ્જડ પડવા વગેરે થાય છે. ધનુર્વાતમાં બાહ્યાયામ હળવે હળવે પાછળથી થાય છે અને ઝેરકોચલામા તે આરંભથીજ થાય છે. ધનુર્વાતમાં શરીરને ખેંચીને તે થોડું કમી થાય છે ત્યારે પણ શરીર અક્કડજ હોય છે; અને ઝેરકોચલામા રહી રહીને ખેંચે છે અને જ્યારે તાણ (ખેંચ) ન

હોય તે વખતે રોગી સારી સ્થિતિમા હોય એમ લાગે છે. ધનુર્વાતનો રોગી એક, બે અથવા તેથી વધારે દિવસ રહે છે; અને ઝેરકોચલાના વિષથી બે-ચાર કલાકમાંજ મરે છે. સાધારણ રીતે ઝેરકોચલાં ખાધા પછી પાચ મિનિટથી અર્ધા કલાકની અંદર ઝેરી લક્ષણ દેખાવા લાગે છે. કદિ કદિ દશ વીસ મિનિટની અંદરજ મૃત્યુ થાય છે. ઘણું ઘણું તો છ કલાક સુધી મનુષ્ય બચી શકે છે. ઝેરકોચલાંના બીજની ભૂકી ૧ાા માસો અથવા સ્ટ્રિકિનયા અર્ધા ઘઉંભાર જેટલું આપવાથી મનુષ્ય મરે છે. ઝેરકોચલાના બી છાલસહિત ગળવાથી વિષ ન ચઢતા તે તેવાંજ મલદ્વારથી બહાર નીકળે છે; કારણ કે તે ઉપરની છાલ પચતી નથી.

સ્ટ્રિકિનયા સત્ત્વ બનાવવાની રીત ઇંગ્રેજી બ્રિટિશ ફાર્માકોપિયા અથવા ઔષધિસંગ્રહમા આપેલી છે. તેમા ૧ આસ (૨ાા તોલા) તીવ્ર મદ્યાર્ક રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં નાખી તેમાં ચાર ગ્રેન સ્ટ્રિકિનયા પીગળાવી આપવું; અને ત્યાર પછી ગાળવાના કાગળથી (બ્લૉટીંગ પેપરથી) ગાળી લેવું. આની માત્રા ૩ થી ૧૦ ટીપા છે. શુદ્ધ કરેલા બીઆની ભૂકી ૧ થી ૫ ગ્રેન અનુપાનપરત્વે આપવી. ઓછા પ્રમાણથી એટલે એક ગ્રેનનો સોળમો ભાગ ઝેરકોચલાનું સત્ત્વ હૃદયને ઉત્તેજક અને સૂક્ષ્મવાહિનીનું સ્તંભન કરનાર છે. ઝેરકોચલાનું ઝેરી સત્ત્વ ફળથી બીઆંમા ૨ અને છાલમાં ૧ ભાગ જૂદા જૂદા પ્રમાણમા રહે છે. ફળના ગરભમા તે થોડા પ્રમાણમા રહે છે.

આર્યવૈદ્યક, આંગ્લવૈદ્યક અને હોમિયોપેથિક વગેરે પદ્ધતિ પ્રમાણે ઝેરકોચલા એ એક અમૂલ્ય ઓષધ છે. તાવ, અજીર્ણ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ, ક્ષય અને શિરોરોગ વગેરે અનેક રોગ ઉપર જૂદી જૂદી યોજના પ્રમાણે તે ગુણકારી છે. ધાતુની નિર્બળતા ઉપર તો આ એક અપૂર્વ ઔષધ છે. ઝેરકોચલાના પાંદડા, સુઠ અને સાબરશીંગ, એનો લેપ તૈયાર કરી ચોપડવાથી સંધિવાત અને પક્ષાઘાત સારા થાય છે તથા ઉદરનું ઝેર ઉતરે છે. હકીમ લોકો એકલાં ઝેરકોચલાના પાંદડા વાટી પક્ષાઘાત ઉપર લેપ કરે છે. આ કુરરી (પીળી ભમરી) ના ઝેર ઉપર ઉતાર છે.

ઝેરકોચલાંની શુદ્ધિ—આ બીઆં ઘીમા બળવા નહિ દેતાં તળીને તેના ઉપરની છાલને તથા વચ્ચેથી ચીરી માહેની જીભ હોય તેને કાઢી નાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે; અથવા બીઆં ગોમૂત્રમા શીજવી છાલ અને જીભ કાઢી નાખવી એટલે તે શુદ્ધ થાય છે.×

ઝેરકોચલાનું ઝાડ—મદકર, તુરૂ, ગ્રાહક, તીખું, કડવું, લઘુ તથા ગરમ છે; અને કોઢ, રક્તવિકાર, કંડૂ, કફ, વાતરોગ, વ્રણ, અર્શ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **એનાં લીલાં ફળઃ**—ગ્રાહક, તુરા, વાતકર, લઘુ અને શીતળ છે. **પાકેલાં ફળઃ**—વિષ, ગુરુ તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફ, વાયુ, પ્રમેહ, પિત્ત તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) જનાવરોને કંઇ વિષબાધા થઇ હોય તે ઉપરઃ**—ઝેરકોચલાના બી અગર મૂળીઆ ઘસી ચોપડવા, એટલે વિકાર દૂર થાય છે. **(૨) કૂતરાના વિષ ઉપરઃ**—ઝેરકોચલાના બીઆ ઘીમાં શેકી, તે રોજ વૃદ્ધિએ સેવન કરવાં; અથવા ઝેરકોચલાનાં બી ૧ વાલ નિત્ય ખાવાં. **(૩) શરીરમાં વાળો મચ્યો હોય**

× ઝેરકોચલા ગોમૂત્રમાં ૭ દિવસ પલાળી રાખવા. દરરોજ ગોમૂત્ર સવારસાંજ બદલવું. જ્યારે તે નરમ થાય ત્યારે તેની છાલ કાઢી નાખવાથી ઝેરકોચલાં શુદ્ધ થાય છે. આ કાઢી નાખેલી ઝેરકોચલાંની છાલ વાટી વકરેલા ખીલ વગેરેપર ચોપડવાથી તે રામબાણ આરામ કરે છે. ઝામરાને અટકાવે છે. (૨) શોધી શુદ્ધ કરેલાં છાલ વગરનાં ઝેરકોચલાં સોળગણા દૂધમાં ઉકાળી માવો કરવો. તેમાથી ઝેરકોચલા કાઢી લેવાં અને રહેલ દૂધનો માવો ઝેરી છે માટે તેને જમીનના અંદર દાટી દેવો. જો અફીણનું વ્યસન છોડાવવુ હોય તો અફીણને બદલે આ માવો અફીણના વજનથી બમણો આપી થોડે થોડે કમી કરી નાખવો; તેથી એ વ્યસન છૂટે છે. (૩) ઉપર પ્રમાણે દૂધમાં બાફેલ ઝેરકોચલાની જીભ કાઢી નાખી ઝીણા કકડા કરી નાખી ગાયના ઘીમાં તળી ખાંડી રાખવા. એ ઉલટી, વાયુ, આફરો, શૂળ અને શરદીનો નાશ કરે છે. એની માત્રા ૧ રતીથી ૪ રતી સુધી ગણાય છે. (૪) એ ઝેરકોચલાં શેર ૦ા છાણ અને પાણીના રગડામાં માસ ૩ સુધી પલાળી રાખવા. છાણ સૂકાવા ન દેતા પાણી દરરોજ જોઇતું જોઈતું નાખતા રહેવું આમ કરતા પંકી નરમ ઘેંસ જેવાં તે થઈ જાય એટલે તેની છાલ અને જીભ કાઢી નાખવાં. આ શુદ્ધ થએલાં ઝેરકોચલા સાથે સોપારી તોલો ૧, મરી તોલો ૦ાા તથા આમલીના શુદ્ધ કરેલ દચૂકા નંગ ૮ વાટી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ ઘીમાં, મધમા કે પાણીમાં વાટીને કરવી. એથી પણ અફીણનું વ્યસન છોડાવી શકાય છે. આ પ્રયોગો ખાત્રીલાયક છે.

તે ઉપર:—ઝેરકોચલાના બી ઘસી ચોપડવાં. **(૪) ઉઠાણું ઉપર:**—ઝેરકોચલાનાં બી અને સમુદ્રફળ ઘસી ચોપડવા. **(૫) શોફોદર ઉપર:**—ઝેરકોચલાના ઝાડ ઉપરની શીગોનો કાપ કાઢી વાસણમા ઘાલી કાઢો કરી આપવો. **(૬) કોળ, ઉંદર વગેરે કમી થવા માટે:**—ઝેરકોચલાના બીઆનુ ચૂર્ણ કરી તે લોટમા મસળવુ અને તે લોટ ઉદર ખાય તેવી જગાએ મૂકવો. આ લોટ ઘણો વિષારી છે. **(૭) ટાઢીઓ તાવ, સુવારોગ, અજીર્ણ, શૂળ અને મંદાગ્નિ ઉપર:**—ઝેરકોચલાના બી ભાગી જવા ન દેતા ઘીમા તળી કાઢવા, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ કર્યા પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧-૨ ગુંજા મધમા આપવું. **(૮) વાળા ઉપર:**—ઝેરકોચલાના બી અથવા ઝેરકોચલાના બી અને સોમલ પાણીમા ઘસી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. **(૯) શીતજ્વર. આમ. શૂળ અને સંગ્રહણી ઉપર:**—શુદ્ધ ઝેરકોચલા ત્રણ ભાગ અને લવંગ એક ભાગ, આદાના રસમા ખરલ કરી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી તે મધમા આપવી. **(૧૦) શૂળ ઉપર:**—ઝેરકોચલાના બીઆંનુ પાતાળયંત્રે તેલ કાઢી તે પાનમા ચોપડી આપવું.

૨૬૦ **ટાંકો**—સં૦ ચક્રવર્તિની, વાસ્તુક. મ૦ ચાકવત. હિં૦ બથુવા. બં૦ વેતુયા. રા૦ ચિલવો. ક૦ ચક્રવર્ત, ચક્રોતપલ્ય. ફા૦ મુસેલેસા. અ૦ રોકબતુલબજામેલ. ઇં૦ વ્હાઈટગુજફૂટ. લા૦ કેનોપોડિગમઑલબમ્.

આ શાક ઘણે ઠેકાણે થાય છે. આ ઝાડ શુમારે હાથભર ઉચા વધે છે. એના પાદડા ઘણા મોટા હોતા નથી. તે કોમળ હોય છે. ટાકાની ભાજી પૌષ્ટિક છે. એ ભાજીમા ચણાની દાળ અગર કાઈક ધાન્ય નાખવાથી તે ઘણી સારી લાગે છે. ટાકામાં આ એક ગુણ છે કે જે દાણા બાફવા કઠિન હોય છે, તેમા કેટલાંક ટાંકાના પાદડા નાખવાથી તે જલદી બફાય છે. **ટાંકો:**—મધુર, શીત, ખારો, રુચિકર, સારક તથા પાચક છે; અને મળમૂત્ર શુદ્ધ કરનાર, અગ્નિદીપક, લઘુ, શુક્રપદ, બલકર, હૃદ્ય તથા જ્વરનાશક છે; તેમજ ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ, પ્લીહા, રક્તવિકાર, કોઢ, પિત્ત તથા ઉદાવર્તવાયુનો નાશ કરે છે.‡ **ઉપયોગ:**—**(૧) શીતળા આવવા ઉપર:**—પ્રથમ ઉલટી થવા માટે ટાંકાનો રસ મધમાં આપવો. **(૨) દેવતાથી બળેલના દાહ ઉપર:**—ટાકાનો રસ ચોપડવાથી દાહ શાત થાય છે.

૨૬૧ **ટીંબરૂ**—સં૦ તિંદુકી. મ૦ ટેંભુરણી. હિં૦ તેંદુ. ક૦ તુંમરી, જગળમર. ફા૦ અબનુસ. ઇં૦ એબની. લા૦ ડાયોસ્પાઇરોસ, એંબ્રીઓપ્ટેરિસ.

ટીંબરૂના ઝાડ મોટાં મોટા થાય છે. એનાં પાદડા મોટાં અને લાબા હોય છે. એને બોર જેવડા ફળ આવે છે અને તે લોકો ખાય છે. એના પાદડાની તંબાકુની બીડીઓ કરે છે. એ બીડીઓ પીવાથી કાળજું ખવાઇ જાય છે. હૃદયમાં પીળો ડાઘ પડે છે, કંઠશોષ થાય છે અને કફ વધે છે. એવું છતા પણ હાલમાં એ વ્યસનનો ફેલાવો વધતોજ જાય છે. એ વ્યસન સાધારણ જણાય છે; પરંતુ એથી ઘણુંજ નુકસાન થાય છે, દ્રવ્યનો નાશ થાય છે, શક્તિ જતી રહે છે તથા આંખોનું તેજ મંદ થાય છે. આવી હાનિ થતી હોવાથી આવા દુષ્ટ અને હલકા વ્યસનથી લોકોએ દૂર રહેવું એ બહુજ સારૂ છે.* **ટીંબરૂ:**—તુરી, કડવી, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા મધુર છે; અને વાયુ તથા

‡ ટાંકાની એક ચીલ નામની બીજી જાત છે. તેને રાતો ટાકો કહે છે. વળી કણઝરાને પણ જંગલી ટાકો કહે છે.

* ટીંબરૂનાં ફળનો તાજો રસ ઉત્તરહિંદુસ્તાનમાં ઘા ઉપર ચોપડે છે; અને ગરીબ માણસો તેનાં ફળ ખાય છે. એનાં બીજને રાખી મૂકે છે. ઝાડાની બિમારીમાં એનો ગ્રાહી ગુણ હોવાથી દેશી લોકો વાપરે છે. ઇંગ્રેજી ઔષધોમાં:— ટીંબરૂને બહુજ ગ્રાહી કહેલ છે. એનું સત્ત્વ બનાવવાને માટે ફળને કચરી દાબીને તેનો રસ કાઢી તેને ઉકાળીને ઘાટો કરી લે છે. આ સત્ત્વ રતાશ પડતા ભૂરા રંગનું હોય છે અને પાણીમાં ઘણું જલદી પીગળી જાય છે. ઝાડામા અને ઘણા દિવસના શૂળમા તે ઘણું ઉપયોગી છે. જો પડી જવાથી નસ રહી ગઇ હોય અથવા ચામડી છોલાઈ હોય તો આ ફળનો લેપ કરવાથી સોજો ચડતો નથી ઉપર કહેલું સત્ત્વ દશ આનીભાર લઈ તેને સવાશેર પાણીમાં પીગળાવી એ પાણીની પીચકારી મારવાથી સ્ત્રીઓની જનનેંદ્રિયમાંથી નીકળનાર સફેદ પ્રવાહ (ધોળો પ્રદર) બંધ થાય છે. આ સત્ત્વ બનાવતી વખતે પોલાદ અથવા

વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં **ફૂળ**:—તુરાં, લેખન, ગ્રાહક, શીત, સ્વાદુ, રુક્ષ, લઘુ, મલસ્તંભક, અરુચિકારક, વાતકારક તથા કડવા છે. **પાકાં ફળ**:—ગુરુ,સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ તથા કફકર છે; અને મેહ, પિત્ત, રક્તરોગ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ટીંબરૂની છાલ**:—પિત્તરોગની નાશક છે. **ઉપયોગ**:-(૧) **જૂ મરવા માટે**:—ટીંબરૂની છાલને ગોમૂત્રમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) **દમ ઉપર**:-ટીંબરૂના ફળની છાલ સૂકવી પા તોલો ચલમમા નાખી પીવી.

૨૬૨ ડમરો—સં૦ દમનક. મ૦ દવણાં. હિં૦ દવના, દૌના. ક૦ દવના. તૈ૦ સાવિત્ર ચટ્ટુ. ફા૦ વરંજર્સાફ, સફસંતીન. અ૦ કુશસૂરમી. ઇ૦ વર્મવુડ લા૦ આર્ટિમિશિયા ઇન્ડીકા.

ડમરાના ઝાડ વેંત દોઢવેંત ઉચા વધે છે. એના પાદડા કાઇક ગાજરનાં પાદડા જેવાં હોય છે; પરંતુ ડમરાના પાદડાં કાંઇક સાકડા હોય છે. ડમરાના છોડનો વાસ ઘણો તીવ્ર આવે છે. તે વાસ દૂરથી સારો લાગે છે. એને તોરા આવે છે. તેનો પણ ઝાડ જેવો વાસ આવે છે. ડમરાનો સુગંધી પદાર્થમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે.ડમરાનાં ઝાડ ઘરની આસપાસ વાવવાથી ઘરમા સાપ આવતો નથી. +**ડમરો**:—તીખો, શીતળ, કડવો, તુરો, વૃષ્ય, હૃદ્ય તથા સુગંધી છે; અને કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ (ખરજ), દ્વિદોષ, ત્રિદોષ, વિષ, ક્લેદ, અર્શ, ભૂતબાધા, સંગ્રહણી તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:-(૧) **સર્પના વિષ ઉપર**:—ડમરાનાં મૂળ અને તેના પાદડાં ખાવાં અથવા રસ કાઢી તે પાવો. ઢોરોને પણ તે આપવાથી ગુણ આવે છે. (૨) **ગરમી ઉપર**:—ડમરા-મરવાનો રસ કાઢી તે રસ પાવો.

૨૬૩ ડાભ (ડાભડો)—સં૦ કુશ, દર્ભ. હિં૦ દાભ, દોભવડી. ક૦ વિલિયશુદ્દકુશિ, ઉહ્મા-કુશી. તૈ૦ કુશદુર્વાલુ, દુભ. તુ૦ દર્ભેપંતિ. મલા૦ અત્તુદર્ભ. લા૦ એન્ડ્રોપોગન નારડે ઇંટિસ્.

ડાભ એ એક મોળની જાતિનું ઘાસ છે. એને વેંતભર લંબાઈના તોરા આવે છે.એ તોરા મોળના તોરા કરતા મોટા હોય છે. એને દક્ષિણમાં કેટલાક લોક "ગણુ" કહે છે.એ બે અઢી હાથ ઉંચો વધે છે. એ બ્રહ્મકર્મમા ઉપયોગી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ડાભનાં ભોથાં નદીને કિનારે કંવા વહેળાને કિનારે થાય છે. **ડાભ**:—શીતળ, રુચિકર, તુરો, સ્નિગ્ધ,કફકર, શુક્રશુદ્ધિકારક તથા રજઃશોધક છે;અને કફ, રક્ત,રક્તપિત્ત,પિત્ત,દમ,તૃષા,મૂત્રકૃચ્છ્ર, બસ્તિશળ,કમળો,પ્રદર,રક્તદોષ, વિસર્પ,ઉલટી મૂર્ચ્છા તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે.**એનાં મૂળીઆં**—શીતળ, રુચિકર તથા મધુર છે; અને લોહી, તાવ, તૃષા, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:-(૧) **પ્રદર ઉપર**:—ડાભનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તે પાણીમાં જીરાની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવું. (૨) **મૂત્રશુદ્ધિ ઉપર**:— ડાભના મૂળ પાણીમા ઉકાળી પાવાં, તેથી મૂળ બંધ થયુ હોય તોપણ છૂટે છે. (૩) **વાતજ્વર ઉપર**:—ડાભના મૂળ, ચીકણીનાં મૂળ અને ગોખરૂનો કાઢો સાકર તથા મધ નાખી પાવો.

૨૬૪ ડામર—ડામરના ઝાડ મલબારના વનોમા થાય છે. એ મોટાં થાય છે. એમાથી જે રસ નીકળે છે, તેને ડામર કહે છે.× રસ કાઢવાની રીત એવી છે કે એ ઝાડની મોટી મોટી ડાળીઓ તોડી તેના નાના નાના ટુકડા કરે છે. તેને ભઠ્ઠીમાં ઘાલ્યા પછી તેમાં જે રસ હોય છે તે ઉપર આવે છે અને તે કાઢી લે છે. પછી તે ઘટ્ટ થાય છે. ડામર તારના દોરડાંને અને લક્કડકામને ચોપડવાથી

લોઢાના વાસણ કામમાં નહિ લેવાં; કેમકે રસ તેથી કાળો થઈ જાય છે. ઉત્તમ પ્રકારે બનાવેલ સત્વનો રંગ લાખના જેવો હોય છે. એના બીજમાંથી ઔષધમા લેવા લાયક તેલ નીકળે છે. કુમળાં પાદડાંનું કેટલાક દેશમાં શાક કરે છે. છાલને ઝીણી વાટી ઘા અને નાસૂર ઉપર ચોપડે છે. ચરકમાંઃ-કાચાં ફળને વાત અને પિત્તને બેસાડનાર કહે છે. સુશ્રુતમાંઃ—રક્તપિત્તનાશક, દાહનાશક, યોનિદોષનાશક, વ્રણનાશક અને સંગ્રાહી કહેલ છે. ફળમાંના રસમાથી કાઢેલું સત્વ જૂની સંગ્રહણી ઉપર ઉત્તમ અસર કરે છે.

+ મ૦ પદેજીના નિઘંટમાં આ સિવાય એક વનડમરાનાં નામ આપ્યા છે. તેને ક૦ કાદવના અને લા૦ માં આર્ટિમિશિયા સિવસિયાનાતરીકે ઓળખાવેલ છે

× અમે એક જગ્યાએ વાચ્યું છે કે-"પેટ્રોલ્યમ નામના કૂવાના કાળા ઝરણમાં ગંધક મેળવી તેનો અર્ક ખેંચે છે તેને કેરોસીન (ઘાસલેટ) તેલ કહે છે આ પેટ્રોલ્યમ થોડા દિવસ હવામા રહેવાથી ઘટ્ટ થઈ જાય છે, તેને ડામર કહે છે." ત્યારે આ બન્ને ડામરમાં ખરો કયો હશે?

તેને મજબુતી આવે છે.

૨૬૫ ડાંગર (ભાત)—સં૦ હિં૦ શાલિ. મ૦ સાળ. ક૦ ભત્ત. ઈં૦ પેડી.

જગતમા આ ધાન્યનો સર્વ વસ્તીમાં થોડોઘણો ઉપયોગ થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ઘણું કરીને ઉષ્ણ દેશમાં થાય છે. આ દેશમાં એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે. બંગાળામા ઉચ્ચ પ્રતિના ઘણા ઝીણા ચોખા પાકે છે. ઇગ્લાંડ અને યૂરોપમા બંગાળાથી સેંકડો ખાડી ચોખા જાય છે. એ છોડ ઢીંચણથી તે માથોડું પર્યંત ઉચો વધે છે. એને સર્વ પાંદડાંજ હોય છે. એનાં પાદડા પાકે એટલે એને 'પરાળ' કહે છે. એ પાદડામાથી ગોળ પોલી એક સળી નીકળે છે. તે સળીના છેવટે ડાગરની ઉંબી બાઝે છે. એમા ડાગર થાય છે. એમા જે દાણા હોય છે તેને 'ચોખા' કહે છે. ડાગરમા જેટલી જાત છે તેટલી કોઇપણ ધાન્યમા નથી. આપણા દેશમા ડાગરની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી, તેથી કરી અહીં એવી ઘણી જાત પણ થતી નથી.જે ડાગર ત્રણથી ચાર સાડાચાર મહિનામાં પાકે છે,તેને મરાઠીમા'હળવી' કહે છે; અને જે પાચથી ૭ મહિના સુધીમા પાકે છે તેને 'ગરવી' કહે છે. ગરવી ડાગર પહેલા નંબરની જમીનમા થાય છે. કમોદ, બંગાળી કમોદ, પંચસાળ, આબામોર, રાયભોગ, જીરાસાળ, કાળીસાળ, રાતીસાળ, ખેરસાળ, ચીમેણસાર, વાંકસાળ, કોથંબરી, રાજાવળ તથા ઇલાયચી ઇત્યાદિ જાતિની ડાગર ઉત્તમ થાય છે. ચોખા એ શીતળ અને શુક્રોત્પાદક અન્ન છે. ઘણા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખાજ છે. ડાગરના જૂદા જૂદા પુષ્કળ પ્રકાર છે. તેના ચોખા કરી બાફી ભાત કરે છે. ભાતનુ ઓસામણ ઘણું ઠંડુ અને પૌષ્ટિક છે. ચોખાનો લોટ કરી તેની દશમીઓ, ભાખરીઓ, પુરીઓ તથા રોટલા વગેરે પદાર્થો કરે છે. ચોખાની ખીર સારી થાય છે. ચોખાનુ ઉત્તમ પકવાન્ન કેસરી ભાત થાય છે. ચોખાના લાડુ વગેરે બીજાં પકવાન્નો પણ થાય છે. ચોખાની કણકીને પાણી કે છાશમા રાધી ઘેંસ કરે છે. નાના બાળક, રોગી તથા અશક્ત માણસોને એ ઘેંસ બહુ ઉપયોગી છે. ચોખામાં તુવેરની કે મગની દાળ નાખી તેની ખીચડી કરે છે. એ સાદા ભાત કરતા પૌષ્ટક છે. ચોખાના પુવા કરે છે તેમજ મુરમરા પણ બનાવે છે. પરાળ ઢોરને ખાવાના કામમાં આવે છે. ડાગરના તુસનો પણ ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **રાયભોગ ડાંગર:**—ધોળી, કાળી અને રાતી એવા ત્રણ પ્રકારની થાય છે. તે સ્નિગ્ધ, મધુર, અગ્નિદીપક, બલકર, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, પથ્યકારક, ત્રિદોષનાશક તથા લઘુ છે. એ એક કરતા એક ગુણથી અધિક છે. **રાતી ડાંગર:**-લઘુ, સ્નિગ્ધ, મધુર, પથ્યકારક, રુચિકારક, બલકર, વર્ણકર, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, મૂત્રલ, શુક્રલ, સ્વર્ય, હૃદ્ય તથા પુષ્ટિકારક છે;અને ત્રિદોષ, રક્તરોગ, દાહ, તૃષા, વ્રણ, વાયુ, વિષ, પિત્ત, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **ધોળા સાઠી ચોખા:**—રુચિકર, શીતળ, બલકર, પથ્ય, વીર્યવર્ધક, ગ્રાહક, દીપન તથા મીઠા છે; અને તાવ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. કાળા સાઠી ચોખા ગુણમાં અધિક છે. **હૈવ-ડાંગર:**—એ કૃષ્ણ, પાટલ, શાલીમુખ, કુકકુટાંડ અને જંતુભેદ એવા પાચ પ્રકારની છે. તે પાકકાળે મધુર, શીતળ, મલસ્તંભક તથા અભિષ્યંદકારક છે. એમાં કાળી વધારે ગુણવાળી છે. **ઉપયોગ (૧) ચોમાસામાં પગે ઓસાર થાય છે તે ઉપર:**—ડાંગરનું પરાળ બાળી પગે કાળો રંગ આવે ત્યાંસુધી ધુણી દેવી. (૨) **અષ્ટગુણમંડ જ્વર ઉપર:**—કિંચિત શેકેલા ચોખા અને મગ એ સમાન લઇ તેમા ચૌદગણું પાણી નાખી બાફવા. બફાતી વખતે તેમાં હિંગ, સિંધવ, ધાણા, સુંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર નાખી પછી તેમાંની વરાળ બહુ નીકળવા ન દેતા તે ઘેંસ ખાવી. આ મંડ, જ્વરનાશક તથા ત્રિદોષનાશક છે; અને તે લોહીને તથા ભૂખને વધારનાર, બલકર અને બસ્તિશોધક છે. (૩) **શરદગરમી ઉપર:**—બારીક ચોખા સાજે બાફી તેનું ઓસામણ કોરા માટલામા ઘાલી મો બાંધી રાત્રે ઝાકળમા મૂકી સવારે તેમા સાકર નાખીને ૭ દિવસ આપવું. (૪) **મૂત્રરેચનમાટે:**- ધોળા ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર અને સુરોખાર નાખીને પાવું. (૫) **ભાંગ ઉપર ઉતાર:**— ચોખાનું ધોવરામણ આપવું. (૬) **શોષરોગ ઉપર:**— ડાંગરની ધાણીનો કાઢો કરી પાવો. (૭) **તૃષારોગ ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમા મધ નાખી પાવું. (૮) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**— ડાગરના છોતરા (પરાળ) બાળી તેની રાખ ઘીમાં કાલવી ચોપડવી. (૯) **ભસ્મકરોગ ઉપર:**— ચોખા, ધોળું કમળ અથવા કમળાક્ષ બકરીના અથવા ભેંસના દૂધમા બાફી ઘી નાખી ખાવું. (૧૦)

આદાશીશી ઉપર:—સૂર્યોદય પહેલાં શુમારે બે મૂઠી ચોખાની ધાણી મધ સાથે ખાવી અને સૂઈ રહેવું. **(૧૧) મધુરા ઉપર:**—એક શેર પાણીમા એક તોલો ચોખાની ધાણીનો લોટ નાખી તેમાં સોનાની અંગુઠી અથવા મહોર નાખી તેનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. **(૧૨) દાહ શમન થવા માટે:**—ચોખાની ધાણી અને ખડીસાકર એકત્ર કરીને કાઢો કરી રાખવો અને વારંવાર આપવો.

૨૬૬ ડીકામાલી—સં० હિંગુફળા. મ० ડિકેમાલી. હિં० ડિકામાલી, કલ:, પતિહિંગ. બં० હિંગુવિશેષ. ક० કલહન્તિ. તૈ० ચિબલિંગ્વા, કારૂઇંગવા. ઈં० ડિકેમાલિગમ્; ગમ્મીગાર્ડિનિયા. લા० આર્ડિનિયાલ્યુસિડા, ગાર્ધિન્યાગમ્મિફેરા. અ० કનખાભ.

ડીકામાલીના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે. એ ઘણું કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમા થાય છે. કોકણમા અને બીજે ઘણેક ઠેકાણે એ ઝાડ થાય છે. એના પાદડા જામફળીના પાદડા જેવા અને આકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એને ઘીલોડા જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળ અથાણામાં નાખે છે. એ ઝાડની કુંપોમાથી શિયાળામા લીલા અને પીળા રંગનો રસ નીકળે છે. તેને "ડીકામાલી" કહે છે. જંગલી લોક એ દૂધની થેપલી કરી વેચે છે. એ રસમાં કુંપોનો પણ ભેગ કરે છે. **ડીકામાલી**—તીખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, મલબંધ, મનનો મોહ તથા આમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-**(૧) પેટપીડ ઉપર:**—એક લીંબુ ચીરી તેની એક ચીર ઉપર ડીકામાલી ભરી બીજી ચીરનો રસ તે ઉપર પાડી ડીકામાલી નાખેલી ફાડ અંગારા ઉપર મૂકી ખદખદાવવી; પછી કાઢી ચૂસી લેવી. **(૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**--ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમાં નાખી આપવું. **(૩) મરકી. થાક અને તાવ ઉપર:**--ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમા આપવું. **(૪) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડયા હોય તો:**–ચાંદીમા ડીકામાલી ભરવી. **(૫) ભાર ઉપર:**—ડીકામાલી અને કાળો બોળ (એળીઓ) પાવા. **(૬) બાળકની સસણી ઉપર:**--ડીકામાલી, રેવંચી અને કાળો બોળ (એળીઓ) ગરમ પાણીમા વાટી પેટ ઉપર ડુંટીની જગ્યા બાદ કરી બીજે સર્વ ઠેકાણે લેપ કરવો.×

૨૬૭ ડુકરકંદ--(સં० વારાહી.) ડુકરકંદના વેલા હોય છે. એ જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એની ઉત્પત્તિ ઘણું કરીને સર્વે મોટા મોટા પર્વત ઉપર પોતાની મેળે થાય છે.પાણીયાળ દેશમા પણ એ થાય છે. એના કંદમાટે બાગમાં પણ લોકો એ વેલ વાવે છે. એના પાદડા નાગરવેલના પાંદડા જેવા હોઇ તેનું દીંટડું લાબું હોય છે. પાદડા વેલીની કાતરીને સામસામા આવે છે, અને તેના ઉપર જાળી પ્રમાણે રેષાઓ હોય છે. આ વેલીને ફૂલનો ઘોશ આવે છે. એનો ઉપયોગી ભાગ કંદ છે. એ વેલાના કાંદાનો આકાર કાઈક વૃષણ જેવો અથવા ડુક્કર (સુવર)ના જેવો હોય છે; અને સુવરના અંગ ઉપર જેવા વાળ હોય છે તેવા એના ઉપર પણ કઠોર વાળ હોય છે. એ ઉપરથીજ એનું ડુકરકંદ એ નામ પડેલું છે. એ કંદ હાથ હાથ ઉંડો જમીનમાથી મળે છે, આ કંદ હરસ ઉપર સારો ગુણકારી છે.એમાં રસાયન ગુણ હોવાથી આર્યવૈદકમા આ કંદ ઘણો મહત્ત્વનો માનેલો છે. લોકોનાં અજ્ઞાન અને અનાસ્થાથી આ દુર્લભ જેવોજ થયો છે, ઘણાક માણસો ડુકરકંદ કહીને કડવા કારિંદા વાપરે છે. ડુકરકંદ એ મોટું તીવ્ર ગુણવાળું ઔષધ છે. ડુકરકંદ:--તીખો, કડવો, બલકર, પિત્તલ, રસાયન, શુક્લ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, મધુર, ઉષ્ણ, વર્ણકર, સ્વર્ય તથા આયુષ્યવર્ધક છે; અને કોઢ, મેહ, ત્રિદોષ, કફ, વાત, કૃમિ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) કાંડરાના વિષ ઉપર:**—ડુકરકંદ બે તોલા પાણીમા ઘસી પાવો. આ ઔષધ બહુ તીવ્ર છે. કાંડરાનું વિષ ન હોય તો તે સહન થતુ નથી અને ગળુ બળી જાય છે.આ ઔષધ ઉપર ઉતાર–ઘી પાવું. **(૨) એકાંતરીઆ તાવ ઉપર:**—ડુકરકંદની છાલ અથવા મૂળ પચરંગી સૂતરવડે હાથે

× બાળકને અતિસાર ઉપર પાણીમા ડીકામાલી ઘસી પાવી. ભાદરવાથી કારતક સુધીના તાવવાળાને અડધા લીંબુ ઉપર ડીકામાલી, સિંધવ અને મરી વાટીને તે ભભરાવી દેવતા ઉપર ખૂબ શેકી ચૂસાડવાથી ૩ અથવા ૭ દિવસમા તાવ જાય છે. આ ગુરૂદત્ત અને અનુભૂત છે.

ડીકામાલીનાં મોટાં ઝાડ થાય છે. ફૂલ મોળાં હોય છે અને પાંદડાં બટમોગરા જેવાં થાય છે. એનાં સંસ્કૃતમાં નાડિહિંગુ, રામઠી આદિ નામો છે, શ્રી० પદેજીએ આપેલ હિંગુફળા નામ મારી પાસેના નિઘંટોમાં મળ્યું નથી.

કિંવા ગળામાં બાંધવું.

૨૬૮ ડુંગળી (કાંદા):-સં૦ પલાંડુ. મ૦ કાંદા. હિં૦ ફા૦ પ્યાજ. બં૦ પેયાજ. ક૦ ઉળ્ળેગડ્ડે. તે૦ નિરૂળી. મલા૦ ઇરૂળી. અ૦ બસળ. ઈં૦ ઓનિયન. લા૦ એલીઅમસેપા.

ડુંગળી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રોપો હાથ-સવાહાથ ઉંચો વધે છે. તે સીધો અને તેના પાંદડા બારીક નળી જેવાં હોય છે. કાંદાને જે બી આવે છે તે કાળાં હોઈ બંદુકના દારૂ પ્રમાણે હોય છે. કાંદાના મધ્યમાં જે રેસો નીકળે છે, તેને 'નળો' કહે છે. એ કુમળો હોય ત્યારે તેનું શાક કરે છે. કાંદામાં બે જાત છે. **ધોળો** અને **રાતો.** ધોળો કાંદો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગી છે. કાંદામાં અતિ પૌષ્ટિકપણું છે;એટલામાટે એક કહેવત છે કે "કાંદો એ મર્દનો બાપો." સર્વ પ્રકારના શાકમાં ડુંગળી નાખી હોય તો તેમાં સ્વાદ આવે છે. **ધોળી ડુંગળી:**—બલકર, તીખટ, વૃષ્ય, ગુરુ, મધુર, રુચિકર, સ્નિગ્ધ, કફકર, ધાતુવર્ધક, નિદ્રાપ્રદ તથા દીપક છે; અને ક્ષય, હૃદ્રોગ, ઉલટી, અરુચિ, રક્તપિત્ત, વાત, પિત્ત, કફાર્શ, વાતાર્શ, પરસેવો, સોજો તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **લીલી ડુંગળી:**—(હરિતપલાંડુ) એના ગુણ ધોળા કાંદા પ્રમાણેજ છે. **રાતી ડુંગળી:**—(રાતો કાંદો) શીતળ, સ્નિગ્ધ, અગ્નિદીપક, ગુરુ, તીખી, મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તકર, વૃષ્ય અને બલકારક છે; તથા કફ, વાયુ, સોજો, અર્શ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **કાંદાનાં બીજ:**—વૃષ્ય છે અને દાંતમાંના કૃમ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **બાળકોની આંકડી ઉપર:**—ધોળો કાંદો ભાંગી સુંઘવા આપવો. (૨) **ઉન્માદરોગ ઉપર:**—ધોળી ડુંગળીના રસનું અંજન કરવું. (૩) **ગરમીએ કપાળ દુખે તે ઉપર:**—ડુંગળી ભાંગી સુંઘવી અને કપાળ ઉપર ચંદનમાં કપૂર ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—ડુંગળીના રસનું નસ્ય કરવું. (૫) **મહામારી (કૉલેરા) ઉપર:**—બે બે ઘડીએ કાંદાનો રસ પાતા જવું. (૬) **કૉલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:**—રાત્રે ભોજન કર્યા પછી ડુંગળીના રસમાં ચણા જેટલી હિંગ ઘસી તેમાં વરીઆળી ૧ માસો અને ધાણા ૧ માસો નાખી તે પાવો. (૭) **બાળકોને મોડશી (મરકી અથવા અપચો) અને કૃમિ થયા હોય તે ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ પાવો. (૮) **વિંછીના દંશ ઉપર:**-ડુંગળીના બે કડકા કરી ચોળવા. (૯) **ગરમીની લુખ ન લાગવા માટે:**—એક ડુંગળીને પાસે રાખવી એટલે લુખ લાગતી નથી. (૧૦) **તંબાકુ ચઢી હોય તો:**—ડુંગળીનો રસ પાવો. (૧૧) **ગરમી ઉપર:**--બાફેલી ડુંગળી, જીરૂં અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી તેમાં ગાયનું ઘી બે તોલા નાખી આપવું. (૧૨) **અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તો:**—ધોળો કાંદો બારીક ચીરી શુમારે નવટાંક અધમર્યાં મીઠા દહીંમાં મેળવવો અને તેમાં ખાંડ નાખી આપવો. (૧૩) **વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ મધ સાથે આપવો.× (૧૪) **ભમરીના દંશ ઉપર:**-ડુંગળીનો રસ ચોપડવો. (૧૫) **બાળક જલદી વધવા માટે:**—ડુંગળી અને ગોળ હમેશાં ખાવાથી બાળક જલદી ઉંચું વધે છે. (૧૬) **આમરક્તને માટે:**—ડુંગળી બારીક ચીરી ચારપાંચ વખત ધોઈ નાખવી અને તે ગઠાદાર દહીં સાથે ખાવા આપવી. (૧૮) **ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર) માટે:**—ડુંગળી કાપી ધોઈ દહીં સાથે ખાવી અને તેનોજ કાપ અથવા ડુંગળી બાફી બારીક વાટી તેમાં ઘી નાખી ગોળો કરી ડુંટી ઉપર બાંધવો. એકલી ડુંગળી ખાધાથી પણ ગરમી અટકે છે. (૧૯) **આંખે દૂધ લાગ્યું હોય તો:**—ડુંગળીના રસમાં ખડીસાકર ઘસી રાત્રે આંખમાં ઘાલવી તથા રક્તચંદન (રતાંજળી) ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવી. (૨૦) **પુરુષત્વ ગયું હોય તો:**—ધોળી ડુંગળીનો રસ, મધ, આદુનો રસ અને ઘી, એ એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ૨૧ દિવસ આપવું; જેથી પુરુષત્વ આવશે. (૨૧) **જખમે દુઃખ થતું હોય તો:**—ડુંગળી કાપી ઘીમાં તળી ગરમ ગરમ જખમ ઉપર બાંધવી. (૨૨) **વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે તથા ઉરક્ષત ક્ષય ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ ૭ માસા, ઘી ત્રણ માસા અને મધ ત્રણ માસા એકત્ર કરી દરરોજ સવાર-સાંજ બંને વખત સેવું; અને રાત્રે અર્ધો શેર ગરમ કરેલું દૂધ સાકર નાખી પીવું. એ પ્રમાણે મહિનો બે મહિના

× હરદિન પાશેર ડુંગળી પાશેર ઘીની સાથ; સેવે શ્વેત પ્રભાતમાં પુષ્ટિ પામે ધાત.
પુષ્ટિ પામે ધાત શરીર પણ પુષ્ટ થવાશે; થાય અંગ બળવાન, શુદ્ધ દિન સાત ખવાશે.
કહે પ્રાગજી એમ, દરદથી બચશે દરદી, કાંદા શ્વેત ઘી સાથ, સેવશે નર જે હરદી.

આપવું. (૨૩) **અપસ્માર ઉપર:**—ધોળી ડુંગળીનો રસ નાકે પીવો. (૨૪) **કમળા રોગ ઉપર:**—ધોળી ડુંગળી, ગોળ અને તેમાં થોડી હળદર નાખી સવારે અથવા સાંજે ઉંઘવા સમયે ખાવી. (૨૫) **સળેકમ ઉપર:**—ધોળી ડુંગળી કાપી નાકના બન્ને છિદ્રથી સુંઘવી. (૨૬) **બાળકોને ગળું પડવાનો આજાર થાય છે તે ઉપર:**—ધોળી ડુંગળી બાફી બારીક વાટી તેમા ગાયનું ઘી નાખી વડી કરી તાળવાપર મૂકી ઉપર એરંડાના કુમળા પાદડા મૂકી ૩ દિવસ બાંધવું દરરોજ સાયંકાળે ડુંગળીની થેપલી કાઢી નાખી માથું સ્વચ્છ ધોવું અને તાળવાપર ગાયનું ઘી ચોપડવુ તથા ધોળી ડુંગળીનો રસ કાઢી તેમા થોડું જીરૂં અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે પાવું. (૨૭) **ગરમીની લુખ લાગે છે તે ઉપર:**—એક ધોળી ડુંગળી બાફવી અને બીજી લીલી ડુંગળી લઇ તે બન્ને બારીક વાટી તેમાં જીરાની ભૂકી બે માસા અને ખડીસાકર બે તોલા, એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરી તે એક વખત આપવુ. (૨૮) **વેળ, બદ, ગાંઠ વગેરે પકવવા માટે:**—ડુંગળી બાફી વાટવી અને તેમા ઘી તથા હળદરની ભૂકી નાખી ગરમ કરી સહેવાય તેટલું ગરમ પોટીસ બાંધવું. આ સૌમ્ય અને ઉત્તમ પોટીસ છે. (૨૯) **આંખો આવે છે તે ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ આંખોમા નાખવો. (૩૦) **ઢોરોને શેંબારોગ** (ઢોરોના નાકમાથી લીંટ પડવા લાગે છે તે) **થાય છે તે ઉપર:**—ધોળી ડુંગળીના કાદા સાત અને ગોળ પાશેર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારે ખવરાવવું; અને ઘણા દિવસનું જૂનું કપાસિયા કાઢી નાખેલું રૂ લઇ સ્વચ્છ પહોળું કરી એક વાસણમા અગ્નિ લાવવો અને તેમાથી નીકળનારી ધૂણી તે ઢોરના શ્વાસોચ્છ્વાસે મસ્તકમા જઇ શકે એવી રીતે તે દેવતામા નાખેલું રૂ ઢોરના નાક આગળ ત્રણ દિવસ ધરવું. (૩૧) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—ડુંગળી ઝીણી ચીરી છાબડીમા સૂકવવી. પછી તેમા તલની ભૂકી ૧ માસો અને ખાંડ બે તોલા મિશ્ર કરી નિત્ય સેવન કરવું. (૩૨) **પિત્તવિકાર ઉપર:**—ધોળી ડુંગળી ઝીણી ચીરી મીઠા દહીંમા મેળવી તેમા થોડી સાકર નાખી ખાવી. (૩૩) **દાઢ દુખતી હોય તે ઉપર:**—ડુંગળીના બી ચલમમા નાખી પીવાં અથવા એકલાંજ દાઢમાં રાખવા.× (૩૪) **મૂળવ્યાધ ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ સાકર અને ઘી નાખી આપવો.

૨૬૯ ઢોર આંબો—ગોમાતક પ્રાતના રાનમા અનેક તરેહનાં ઝાડ છે. તેમા 'ઢોર આંબો' કરીને એક સાધારણ ઝાડ થાય છે. તેને માર્ગશીર્ષ મહિનાને શુમારે આંબા જેવાં ગોળ ફળ આવે છે. તેની છેવટે નાની અણી હોય છે એ ફળ પાકે એટલે ગળચટા થાય છે. કેટલાક લોક એના રાયતા કરે છે.

૨૭૦ તગર—(સં૦ પિંડિતગર. મ૦ હિં૦ તગર.) તગરના ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે. તગરના પાદડા લાંબા હોઇ તેને છેડે અણી હોય છે.એનો વિસ્તાર ઘણોજ મોટો થાય છે. તગરમા **'એકેરી ધોળી'** અને **'દુહેરી ધોળી'** એવી બે જાત છે.દુહેરી તગરના પાદડા જરા કાળા રંગનાં હોય છે. એને **'મીઠી તગર'** કહે છે. એકેરી તગરના ફૂલ પારિજાતકના ફૂલ કરતા કાંઇક મોટા હોય છે. તેને પાંચ છ પાખડીઓ હોય છે. એ ફૂલને લાબી દાંડી હોય છે. એનાં ફૂલનો માત્ર સવારે કાંઇક વાસ આવે છે, પછી આવતો નથી. તગરના ગુણ ગાઠી તગરના જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧)મસ્તકશૂળ ઉપર:**—તગરના મૂળીઆ ઘસી લેપ કરવો.

૨૭૧ તગરગંઠોડા—(સં૦ તગર.) તગરના ઝાડ હિમાલય પર્વત અને આલમોરાના પહાડ ઉપર થાય છે. એના મૂળીઆને "તગરમૂળ" કહે છે. તગર એ ઘણું સુવાસિક હોય છે. એનો ધૂપમા ઉપયોગ કરે છે. તગરમૂળનો રંગ કાંઇક છીંકણી જેવો હોય છે. સુવાસિક છીંકણી અને સુગંધી પદાર્થોમા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **તગર:**—શીતળ, પથ્યકર, કડવું, મધુર, લઘુ,

× ડુંગળીના ઝીણા કકડા કરી તે તલના તેલમા બોળવા; પછી ધુમાડારહિત દેવતાથી ભરેલી એક થાળીમાં તે કકડા નાખી ઉપર પહોળા મોઢાનું, નીચે ઝીણું છિદ્ર પાડેલું હાંડલું ઉંધું વાળવું; એટલે તે છિદ્રમાથી ડુંગળીનો ધુમાડો નીકળશે. તે હાલ્લે મોંઢું અરાડી રાખી તે ધુમાડી ચલમની માફક ચૂસીને એક પાણી ભરેલા વાસણમાં થુંકવો. આમ વારંવાર કરવાથી દાઢમાના કીડા નીકળેલા નજરે પડશે અને દુખતી દાઢ શાંત થશે. કોઈ કોઈ ડુંગળાની જગ્યાએ ભોરીંગણીનાં બીજ વાપરીને પણ એજ મુજબ પ્રયોગ કરે છે.

સ્નિગ્ધ, પાકકાળે તીખું, તુરૂં તથા વિષનાશક છે; અને નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, રક્તદોષ, ભૂતોન્માદ, અપસ્માર તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-(૧) **પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર તગરાદિ કાઢો**—તગર, આસોદ, કુંભ, શંખાહુલી, દેવદાર, કડુ, બ્રાહ્મી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગરમાળો, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.

૨૯૨ તજ-સં૦ ત્વચા બં૦ દારચિની. મ૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ તજ, દાલચીની. તા૦ કરુવા-પત્તે તુ૦ ઇજીન. મલા૦ કરુવા. ફા૦ દાર્ચિની. અ૦ સાલીખા. ઇં૦ સિનામન બાર્ક. લા૦ સિના-મેમં ઝિલાનિકમ્

સિંહલદ્વીપ (સિલોન કે લંકા), કોચીન, ચીન, સુમાત્રા, જાવા અને મલબાર વગેરે દેશમા તજનું વાવેતર ઘણા મોટા પ્રમાણમા થાય છે.એ સાધારણ ઉંચાઇનું ઝાડ છે.એ ઝાડ મલબારી તજના અથવા તમાલ વૃક્ષના ઝાડ કરતાં મોટું થાય છે એના ફળ પણ મોટા હોય છે; પરંતુ વિશેષ કરીને આની છાલ તમાલની છાલ કરતા પીળાશ પડતી અને વધારે સુગંધી હોય છે. એના પાદડા કાઇક લંબગોળ હોઇ મોટા હોય છે અને તેના ઉપર ત્રણ રેષાઓ હોય છે. પાદડા કાઇક સામ-સામા હોય છે.પાદડા તમાલપત્ર જેવા પરંતુ તેનાથી મોટા હોય છે. પાંદડા સૂકાયા પછી તેમાથી લવંગ જેવો વાસ આવે છે.ઝાડની દાડલીઓ ઉપર ધોળા રંગના ફૂલો આવે છે. તેમાથી ગુલાબના ફૂલો જેવો વાસ આવે છે ફળ કરમદા જેવા આવે છે,તેનુ તેલ કાઢે છે. ફળનો અર્ક અને અત્તર પણ બનાવે છે.આ વૃક્ષની છાલનેજ તજ કહે છે. હિંદુસ્તાની લોકો એની જાડી છાલનેતજ અને પાતળી છાલને દાલચિની કહે છે. તજની અનેક જાતો છે એમ સાંભળીએ છીએ. ચોચ, ગંધવલ્ક, હાધ્યામકત્વક્ ઇત્યાદિ તેમાથી એક જાતનુ વૃક્ષ ફક્ત સિંહલદ્વીપમા યૂરોપીઅન ઉદ્‌ભિજ્જ-વર્ણન-કર્તાઓને મળેલ છે. નિઘંટકર્તાએ એને " સિંહલી " એ નામ આપેલ છે. એ ઉપરથી સિહલદ્વીપમાનુ આ વૃક્ષ ગુણ અને જાતિમા જાદું હશે. એની છાલને ઇંગ્રેજી ભાષામા કૅશિયા બાર્ક (છાલ) કહે છે. ડૉક્ટર બર્ડવુડ કહે છે કે, આ જાત હિંદુસ્તાનમાજ મળે છે. કૅશિયાના ઝાડો પશ્ચિમ ચીન અને જાપા-નમા પણ છે. તેની છાલ મલબારી તજ કરતા જાડી હોય છે. મલબારી તજનેજ તજ કહે છે. વેપારી પાસેથી જે મળે છે તેના ગોળ વળેલા છ છ ઇંચ લંબાઇના કકડા હોય છે. કૅશિયાની છાલ ઝીણી તજ કરતા વધારે મીઠી હોય છે. ઝીણી તજમાથી અને કૅશિયાની છાલમાથી ચીનમા તેલ કાઢે છે. તે અહીં ટીનના ડબામા આવે છે. આ બન્નેની કિંમતમા જમીન-આસમાનનો ફેર હોય છે. ઝીણી તજનું તેલ ઘણુ મોઘું હોય છે. તજના જેવી પરંતુ ગુણમા જાદી એવી બીજી ત્રણ-ચાર જાત જાવા અને આબોયના બેટમા મળે છે. તેજપત્ર, તમાલધ્વજ અને નીલ-પત્ર આ તેમાનાજ છે. જાવા બેટમાથી વેપારીઓ એને સિહલદ્વીપમા લાવેલા છે, એમ વિનિયસ સાહેબનું કહેવું છે; પરંતુ રાજનિઘંટકારે આનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તે ઉપરથી આ પ્રાચીન હોઇ તેનો શોધ ડચ લોકો પહેલાજ થએલ હતો સુશ્રુતમાં એ શિરોવિરેચનમા ગણેલ છે. રાજનિઘંટ-કારે સિંહલ, રાજવલ્લભ, બહુગંધ, એ નામનાં વૃક્ષ જાદા આપી તમાલપત્ર એ એના પાદડ' છે, એમ લખેલ છે. કડવા લવગ અથવા બોજવાર એ એક ઝીણી તજના ઝાડનીજ જાત છે; અને તે ઉત્તર કાનડા પ્રાંતમા, ખંડાળાના ઘાટ ઉપર તથા ત્રાવણકોરના જંગલમા પણ થાય છે, એમ ડૉ૦ મંત્રીની શોધ છે. સિંહલદ્વીપમાની તજ ઉત્તમ છે. તેનો રંગ ફીક્કો, પીળો અને લગભગ ' વનીશન ' સોના જેવો હોઇ તે પાતળી, સુંવાળી અને ચમકદાર હોય છે. તજનું તેલ ઉત્તેજક હોઇ દંતશૂળ, પેટનું શૂળ, જીભનું અટકવું, એ વિકારો ઉપર પણ ગુણકારી છે. એ પાણીમા નાખવાથી બૂડે છે, "**जले क्षिप्त हि मज्जति**" એમ આત્રેય (હારીત) સંહિતાનુંજ વચન છે.

સિંહલદ્વીપમા તજના ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ત્યા આ ઝાડના મોટા અરણ્યો છે. તજના ઝાડ ત્રણ વર્ષના થાય એટલે તેની છાલ કાઢી તડકામાં સૂકવે છે, તેને તજ કહે છે. તેની ઝુડીઓ બાંધી વેચે છે. એ ઝાડનાં મૂળનું, તજનું અને ફળનું તેલ કાઢે છે; પરંતુ ફળનું તેલ સારૂં હોય છે. તજ મસાલામાં બહુ આવે છે. તજ વાતનાશક છે તજ નાખ્યાથી પદાર્થોમા ઘણો સ્વાદ આવે છે. **તજઃ**—તીખી. પિત્તલ. મીઠી, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, રૂક્ષ, કડવી. બસ્તિશોધક

તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉચકી, વાયુ, ઉધરસ, ખરજ, હૃદ્રોગ, આમબસ્તિરોગ, પીનસ, વિષ, શુક્ર, અર્શ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **પાતળી છાલની તજ:**—મીઠી, કડવી, સ્વાદુ, બલકર, તથા ધાતુવર્ધક છે; અને વાયુ, પિત્ત, તૃષા તથા મુખદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧)વાત-વિકાર ઉપર.**—તજનું તેલ ચોળવું. **(૨) પિત્ત થઇ ઉલટી થતી હોય તે ઉપર:**—તજનો કાઢો પાવો. **(૩) શરદીથી માથું ઘણું દુખતું હોય તે ઉપર:**—તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા તજનો અર્ક કાઢી ચોળવો. **(૪) અર્ક કાઢવાની રીત:**—એક વાડકી ઉપર કપડું બાંધી તે ઉપર તજની ભૂકી નાખવી. તે ઉપર અભ્રકના પાદડા મૂકી તે ઉપર દેવતા મૂકવો; એટલે વાડકીમા તજનો અર્ક પડે છે. **(૫) વાતગુલ્મ ઉપર:**—તજ, વરીઆળી, એરોદસ અને કચોરા, એ સમભાગે લઇ તેનો કાઢો કરી પાવો. **(૬) શૂળયુક્ત આમાતિસાર ઉપર:**—તજ દોઢ માસો, બીલાનો ગર્ભ ત્રણ માસા અને રાળ દોઢ માસો એનું ચૂર્ણ ગોળસહિત દહીંમાં આપવું; એટલે જલદી ગુણ થાય છે.

૨૭૩ તંબાકુ (તમાકુ)—સં૦ તામ્રકૂટ, ક્ષારપત્રા.મ૦ તંબાખુ. હિં૦ તમાખુ. બં૦ તમાકૂ. ફા૦ તંબાકુ. અ૦ તબાકૂ. ઇં૦ ઇન્ડિયન ટોબાકો, ટૉબેકો. લા૦ નૈકોટીના ટોબાકં.

તંબાકુમા કાળી, જરદો આદિ જાતો છે. એના ક્ષુપ સર્વ દેશમાં થાય છે. તંબાકુના ઝાડ શુમારે હાથેક ઉંચા વધે છે. એને વેંત-દોઢવેંત લંબાઇના પાદડા આવે છે. તંબાકુ કાપી લીધા પછી જે ડાડા રહે છે તેને પણ પાંદડા ફૂટી બી આવે છે. એ પછી આવેલા પાદડા નિરુપયોગી હોય છે. તંબાકુ ઘણું કરી સર્વ પ્રાંતોમા થાય છે. તંબાકુ એ એક હલકી જાતની કેફ છે; પરંતુ તેનો પ્રતિવર્ષ લાખો રૂપીઆનો ઉપયોગ થઇ સરકારને ઘણોજ ફાયદો થવા લાગ્યો છે. તંબાકુ ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે, પરંતુ માણસોએ તેનો અનેક પ્રકારે નિરર્થક ઉપયોગ કરી તેનો ખપ વધારેલો છે. કેટલાક છીંકણી કરી સુંઘે છે, કેટલાક ખાય છે અને કેટલાક ધુમ્રપાન કરે છે. પૃથ્વી ઉપર તેનો ઉપયોગ કરનારા નથી એવા થોડાજ મળશે. એ વ્યસનથી માણસોને ઘણું નુકસાન થાય છે, પણ તે ધ્યાનમા આવતુ નથી. તંબાકુ ખાવાથી મોમા દુર્ગંધ આવે છે, દાતને નુકસાન થાય છે, કફ થાય છે, આખોને નુકસાન થાય છે અને પિત્ત વધે છે.એ પ્રમાણેજ પીવાથી છાતીમા કફ ઉત્પન્ન થાય છે અને કાળજું બળી જાય છે. તંબાકુ ખાનારો કયા થૂંકશે, તેનો નિયમ નથી. એ ઉપર કહેવત છે કે "હગનારની ગાડ અને તબાકુ ખાનારનું મો એનો નિયમજ નહિ." એટલું એ અમગળ અને ગંદુ વ્યસન છતા આધુનિક કાળમા એ વ્યસનની નિરર્થક બડાઈ ચાલી રહી છે.એ વ્યસન જ્યારે બધા માણસો છોડશે, ત્યારે દેશનું ઘણું હિત થશે. **તંબાકુ**—પિત્તલ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, બસ્તિશોધક, મદકર, ભ્રામક, કડવી, દષ્ટિમાદ્યકારક, સારક, વામક, તીખી, રુચિકર તથા વાતાનુલોમન છે, અને કફ, ઉધરસ, દમ, વાયુ, કોઠાનો વાયુ, કૃમિ, દંતરોગ, શુક્રરોગ, દષ્ટિરોગ, લીખ, જૂ, વીંછીનું વિષ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જનાવરોના કીડા દૂર થવા માટે:**—તંબાકુ ઝીણી કરી ચાઠામા ભરવી. **(૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર.**—તંબાકુના પાદડાને શિલારસ ચોપડી બાધવા;કિંવા કાચકીમાનું મગજ એરંડતેલમાં ખરલ કરી તંબાકુના પાંદડા ઉપર ચોપડી તે પાદડા બાધવાં. એ યોગથી સર્વાંગે ચર ચર થઈ ઉલટી થાય છે. ઘણીજ તસ્દી પડે તો તે છોડી નાખવા અને વળી ફરીથી બાધવા. એથી કરી બે દિવસમાં અંડ ઠેકાણે આવે છે. તંબાકુના પાદડાં એકલા પણ બાધવાં. **(૩) મધમાખી વગેરેના ડંખ ઉપર:** છીંકણી કિંવા ઝીણી કરેલી તંબાકુ ચોપડવી. **(૪) પીનસ રોગ ઉપર:**—જૂની છીંકણી સુંઘવી. **(૫)આદાશીશી ઉપર:**—તંબાકુમા પાણી નાખી કપડછાણ કરી તેનાં બે ટીપાં નાકમાં પાડવાં; અને તાળવા ઉપર પણ થોડું પાણી ચોળવું. **(૬) સર્પના વિષ ઉપર:**—તંબાકુ પાણીમાં મેળવી શેર પાણી વસ્ત્રગાળ કરી રાખવું અને ઘડી ઘડીના આતરે દર વખતે સાત સાત તોલા એમ બે-ત્રણ વાર આપી ઉલટી કરાવવી. આ ઔષધ પાચ-છ વાર આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. **(૭) વિંછીના વિષ ઉપર**—તંબાકુ પીવાની ચલમમાનો કીલ ખાવાના પાનના બીડામાં થોડો ખવરાવવો. **(૮) જૂ મારવા માટે:**—તંબાકુ પાણીમાં મેળવી તે પાણી માથે

ચોપડી ઉપર પાટો બાંધવો. બે પ્રહર પછી પાટો છોડી અરીઠાનું શીણુ ચોપડી સ્નાન કરવું; એટલે બધી જૂ મરે છે.

૨૭૪ તમાલવૃક્ષ-સં૰ મ૰ તમાલપત્ર. હિં૰ તેજપાત બં૰ તેજપાતા. ક૰ પત્રક. તૈ૰ આકુપત્રી. ઇ॰ ફેલીઆમાલાબાથ્રી લા૰ સિનામોમનટમાલ. ફા૰ સાદરમ. અ૰ સાજિજ.

જેવા તજના ઝાડ હોય છે, તેજ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ થાય છે. તમાલવૃક્ષ સિંહલદ્વીપમાં ઘણાં થાય છે. એના પાદડાને 'તમાલપત્ર' કિંવા 'તેજપત્ર' કહે છે. તમાલપત્રનો મસાલામાં તેમજ ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તમાલપત્ર તસુભર પહોળાં હોય છે અને ચાર-પાચ આગળ લાબાં હોય છે. **તમાલવૃક્ષઃ**-મધુર, બલકરં, વૃષ્ય, ગુરુ, ધાતુવર્ધક તથા શીતળ છે; અને શ્રમ, દાહ, કફ, પિત્ત, શોષ તથા વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે.

૨૭૫ તરટી--(સં૰ રક્તબીજકા. મ૰ તરંટી. ક૰ રેઉંડે) તરટીના ઝાડ બે માથોડા ઉંચાં વધે છે. એના પાદડા બીડાએલા અને લાંબા હોય છે. તરટીને લાલ રંગના ફળ આવે છે. એ ઝાડને કાટા હોય છે. તરટીનાં ઝાડ સોલાપુર પ્રાંતમા પુષ્કળ થાય છે. **તરટીઃ**-મધુર,કડવી, ગુરુ, બલકર અને કફનાશક છે. **ઉપયોગ (૧) કફ ઉપરઃ**—તરટીની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૨૭૬ તરબુચ (કાળીંગાં)—સ૰ કાલિંગ મ૰ કલીંગડ, તરબુજ. હિં૰ તરબુજ. બં૰ તરમુજ. ક૰ બચ્ચંગાઇ, કાલેંગુ. તૈ૰ તરબુજ, પુંજકાયા, દારબુજી. ફા૰ હીંદવાના. અ૰ બત્તી. તુ૰ બચ્ચંગે. મલા૰ વત્તક. તા૰ કોમટ્ટી. ઇં૰ વૉટરમેલન. લા૰ વલગેરીસ સાઇટ્લસ.

તરબુચના વેલા થાય છે. એમાં બે જાત છે. એક કાળી હોઇ ગોળ અને બીજી ધોળી અને લાબી હોય છે. ધોળી જાતનાં તરબુચ જેને ' કાળીંગડાં ' કહે છે, તે મોટાં અને મીઠાં હોય છે. એના પાદડાને પાંચ ખુણા હોય છે. દરેક ખુણાની વચમા દોઢ આગળ ખાચો હોય છે. તરબુચ કોહોળા જેવડા થાય છે. તરબુચ ઠંડાં છે. કુમળા તરબુચનું શાક સારૂં થાય છે. મારવાડ, મથુરા, દ્વારકા વગેરે સ્થળે ઉત્કૃષ્ટ તરબુચ થાય છે. એને ' ટરબુજ ' પણ કહે છે.* **તરબુચઃ**-શીતળ, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર, ગુરુ, પુષ્ટિકારક, મલસ્તંભક તથા કફકર છે; અને પિત્ત, શુક્ર તથા વાતુનો નાશ કરે છે. એના પાદડા કડવાં અને રક્તવૃદ્ધિકારક છે. **ઉપયોગઃ—(૧)પુષ્ટતાને માટે**—તરબુચના બીઆ વાટી તેનો મગજ અર્ધો તોલો અને ખડીસાકર અર્ધો તોલો એકત્ર કરી ખાવું. **(૨) દાહ ઉપરઃ**—તરબુચ ખાવા. **(૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**—તરબુચના ગર્ભનું પાણી પાશેર કાઢી તેમા ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. **(૪) ઇંદ્રિયમાં ચાંદી પડે છે**

* કાળીગાના ખેતરો બહુધા નદી પાસે અને રેતાળ જમીનમા હોય છે કાળીંગામા મુખ્ય બે જાતો છે. લાલ અને ધોળી. લાલની અદરનો ગરભ રાતા રંગનો અને ઘણોજ ઠંડો તથા મીઠો હોય છે. કોઈ કોઈ તો એને, લાલ એજ નામથી પણ ઓળખે છે. બીજાનો ગરભ સફેદ હોય છે એમા ઠંડાશ એટલી બધી હોતી નથી, તોપણ તે મીઠાં અને ઠડાં હોય છે કુમળા (કુણાં) હોય ત્યાંસુધી લોકો એનુ શાક અને કઢી કરીને ખાય છે. પાકયા પછી સ્વાદને માટે ઘણાક લોકો એના ગરભને ખાય છે. એનામાં તૃષા શાંત કરવાનો ઉત્તમ ગુણ છે; તેથી મુસાફરો ખેતરોમાથી તે લઇ ખાઈ શાંત થાય છે. એ બહુ ખાવાથી મગજને શિથિલ કરી બુદ્ધિનો નાશ કરે છે એથીજ એને કેટલાક લોકો કુમતિયાં નામથી પણ ઓળખે છે. એ માથાના વાળને ઉભા ટુંકા કરે છે એના બીજને કણીઓ કહે છે. એને પણ કેટલાક મીઠું ચઢાવી શેકીને ખાય છે. એના બીજના રંગ પ્રમાણે બે ત્રણ જાતો જોવામાં આવે છે.

કાળીજાની કળીઓનું તેલ કાઢવાની રીત એવી છે કે, એને પાણી પીવાની બતકમા ભરી તેને મજબૂત બૂચ મારી, તેમા ઝીણુ કાણું પાડી, એક પિત્તળની તપેલી જમીન અંદર ઉંડો ખાડો ખોદી તેમા ઠેરાવી, તેના ઉપર તે બતક ઉધી વાળી રાખી તપેલીમા ધૂળ ન પડે તેમ ચોકસી કરી માત્ર બતકના ખુદા ઉપર છાણાનો તાપ આપવો, એટલે અંદરની કળીઓ બળી જઈ તેલ એ તપેલીમાં ઉતરશે. તપેલીના સ્થાને સાંકડા મોંનો લોટો હશે તો વધારે માફક આવશે. આ તેલ જનાવરોના ક્ષતમાં પડેલા કીડાને સત્વર નાશ કરનાર છે;-એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યને પણ એટલુંજ હિતકારક છે. નહિ રૂઝાતાં (ભર નીગળ) ગુંમડાં તાબડતોબ શાંત પડે છે ખરેખાત એ આપાગું સ્વદેશી આયડોફામ કિંવા કાર્બોનિક એસીડ છે.

તે ઉપર:—તરબુચની ચોખંડી ડગળી કાપી કાઢી, તેમાં પાશેર ખાંડ નાખી, તે ઉપર પ્રથમ કાઢેલી ડગળી પૂર્વવત્ બેસાડી તે ઝાકળમા રાખવું અને સવારે તેમાંનું પાણી પાવું; એટલે ઇંદ્રિયની ચાંદી, ફોલ્લી અને પેશાબ વખતે થતી બળતરા એ વિકારનુ શમન થાય છે.

૨૭૭ તલ—સં૦ હિં૦ તિલ. મ૦ તીળ૦ ક૦ એલુ. તૈ૦ નોબલુ. તા૦ એલ, નુણુ. ઉ૦ ઉરૂ, એન્મે. મલા૦ કારેલ્લુ. ફા૦ કુંજંદ.અ૦ સીમસીમ. ઇં૦ સિસેમ નૈજર સીડસ. લા૦ સિસેમેષંડીક.

તલનાં ઝાડ શુમારે બે હાથ ઉંચા વધે છે. એનો રોપો વેંત–દોઢવેંત ઉંચો વધે છે ત્યારે તેનાં પાંદડાની ભાજી કરે છે. તલમાથી તેલ કાઢે છે. તેનો ખોળ માણસોને અને ઢોરોને પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તલ પૌષ્ટિક છે. તલનું તેલ ખાવાનાં સર્વ તેલોમાં ઉત્તમ છે. જંગલી અડદ, જંગલી મગ અને જંગલી ચણા (રુદ્રવંતી) પ્રમાણે જંગલી તલ કરીને જંગલમાં એક ઝાડ તલના ઝાડ જેવું થાય છે. એ જંગલી ઝાડ પણ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. તલમાં કાળા અને ધોળા એવી બે જાત છે. **તલ:**—બલકર, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, અગ્નિદીપક, સ્તનમા દૂધ વધારનાર, પિત્તલ, કેશોને હિતવાહ, અલ્પમૂત્રકારક, વ્રણવિષે પથ્યકારક, ગ્રાહક, તુરા, મધુર, કડવા, પાકકાળે તીખા, સ્પર્શવડે શીત, મતિપ્રદ, દાંતોને હિતકારક, વર્ણકર તથા કફકારક છે; અને વ્રણ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **કાળા તલ:**—ગુણમાં અધિક છે. **ધોળા તલ:**—હીનગુણ છે. **રાતા** તથા **અરણ્ય તલ** ગુણોમાં હીન છે. **તલનું તેલ** વ્રણશુદ્ધિ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) મૂત્રાઘાત (મૂત્ર બંધ થવું) અને દાહ ઉપર:**—તલની સોટીઓની અથવા ખોળની રાખ ગાયના દૂધમાં મેળવી તેમાં થોડું મધ નાખી પાવું. **(૨) તારુણ્યપિટકા ઉપર લેપ:**—ગોમૂત્રમાં તલનો જૂનો ખોળ કાલવી લેપ કરવો. **(૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—તલનું તેલ ચુનાના નીતર્યા પાણી સાથે મિશ્ર કરી તેની પટ્ટી બાંધવી; અને વારંવાર તે પટ્ટી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેલના ટીપાં પાડતા જવું; એટલે તત્કાળ રોગીને સુખ જણાશે અથવા મિશ્રણનો મોરના પીંછાવડે લેપ કરવો. **(૪) અટકાવ આવવા માટે:**—તલ, ગુંદાં અને વરીઆળીનો કાઢો કરી ગોળ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો; અથવા કાળા તલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. **(૫) મુખપાકના યોગથી દાંત હાલે છે તે ઉપર:**—સિંધવ અને તલના તેલના કોગળા મોમા રાખવા. **(૬) અપસ્માર (ગોતા) ઉપર:**—તલના તેલમા ગોમ (કાનખજુરો) તળી કાઢવો; અને તે તેલ એકેક ટીપું નાકમા અને કાનમાં પાડવું એટલે માથામાહેના કીડા નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે. **(૭) આદાશીશી ઉપર:**—ગોળ અને ઘી એકત્ર કરી ખાવ; અને દૂધમા તલ અથવા તેલ અને વાવડીંગ વાટી તેનો લેપ મસ્તક ઉપર કરવો; એટલે ત્રણ દિવસમા આદાશીશી બંધ થાય છે. **(૮) કુતરાના વિષ ઉપર:**—તલનું તેલ અને ખાડેલા તલ, ગોળ અને આકડાનું દૂધ, એ સમભાગે લઇ એકત્ર કરી પાવાથી વિષ ઉતરી જાય છે. **(૯) ધંતુરાના વિષ ઉપર:**—તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. **(૧૦) પિત્તથી આખા શરીર ઉપર ફોલ્લા ઉઠે છે તે ઉપર:**—તલનું તેલ બે પસાભાર, અફીણ એક પૈસાભાર અને પાંચ રાઇના દાણા જેટલો સાબુ, એ સર્વ ગરમ કરી ફોલ્લા ઉપર ચોપડવાં; અથવા સર્પની કાચળીની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ફોલ્લા ઉપર ચોપડવી. **(૧૧) પ્રમેહ અને વીર્યપતન ઉપર:**—તલનાં પાદડા પાણીમાં પલાળી, ચોળી, તે પાણી સાકર નાખી જલદીથી પાઇ દેવું. વાર થાય તો તે પાણીનો ગડો બંધાઇ વ્યર્થ જશે. **(૧૨) ગર્ભસ્રાવ થવાની ખોડ હોય તો:**—તલ અને પદ્મકાષ્ઠ સમભાગ લઇ એકત્ર વાટી સાકરમાં આપવું. **(૧૩) રક્ત-મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા. **(૧૪) ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—તલ, જવ અને સાકરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૧૫) અશ્મરી અને શુક્રાશ્મરી** (શુક્રનો અવરોધ કરવાથી જે પથરી થાય છે તે) **ઉપર:**—તલની સોટીઓની રાખ મધમાં નાખી આપવી. **(૧૬) બાળકની રક્તસંગ્રહણી ઉપર:**—માખણમાં થોડી તલની ભુકી અને સાકર નાખી આપવું. **(૧૭) તિડીક પ્રમેહ (તણખીઆ પરમીઆ) ઉપર:**—તલનાં તાજાં ફૂલો સાંજે લાવી અર્ધાશેર પાણીમાં શુમારે ૫૦ ફૂલો પલાળી રાખવાં. સવારે તે ફૂલો સળીવડે હલાવવા; એટલે પાણીનો જાડો ખોળ થશે. પછી તેલમાંહેનાં

ફૂલો કાઢી નાખી તે ખોળ શુમારે ૪ તોલા લઇ તેમા સાકર નાખી પાવો. એ પ્રમાણે એ વખત તાજો ખોળ તૈયાર કરી સાત દિવસ પાવો. **(૧૮) તિડીક પ્રમેહ ઉપરઃ**—જંગલી તલની ભાજી સૂકવી રાખવી અને રોજ રાત્રે એક પૈસાભાર કાચના વાસણમાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમા તેજ પાણીમા તે ભાજી મસળી વસ્ત્રગાળ કરી શુમારે ચાર પૈસાભાર પાણી લઇ તેમાં જીરૂ અને સાકરની ભૂકી નાખી એક વખત એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું. **(૧૯) માંકડનો નાશ થવા માટેઃ**—તલના ઝાડ ઉપર એક જાતના જીવ હોય છે તેને 'માકળા' કહે છે. તે સુદ્ધાં ઝાડ બાંધી લાવી ઘરમાં મૂકવું, તે માકડને ખાઇ જાય છે. માણસને કંઇ ઇજા કરતા નથી. **(૨૦) રક્તગુલ્મ ઉપર તથા અટકાવ આવવા માટેઃ**—તલનો કાઢો કરી તેમાં સુઠ, મરી, લીંડીપીપર, હિંગ અને ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ નાખી તે કાઢો પાવો. **(૨૧) રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—વાટેલા કાળા તલ એક ભાગ, સાકર બે ભાગ અને બકરીનું દૂધ ચાર ભાગ, એકત્ર કરી તે પાવું. **(૨૨) મૂતરખડા (પથરી) ઉપરઃ**—તલના ફૂલનો ખાર, મધ તથા દૂધ એકત્ર કરી તે ત્રણ દિવસ પાવું. **(૨૩) વાળા ઉપરઃ**—તલનો ખોળ કાજીમાં વાટી લેપ કરવો.

૨૭૮ તવખીર વૃક્ષ—સં૦ ક૦ તવક્ષીર. મ૦ તવકીર, તવખીર. ફા૦ તબાશીર. ઇં૦ આરોરૂટ. લા૦ કકર્યુમા એંગસ્ટિફોલિયા. મલા૦ કુવા.

આ ઝાડ મલબાર પ્રાંતમા થાય છે. એ વધારેમા વધારે એક માથોડું ઉંચું વધે છે અને સાધારણ રીતે બે હાથ ઉંચું હોય છે. એના પાદડાં હળદરના પાદડાં જેવા હોય છે અને ઝાડ પણ તેવુંજ દેખાય છે; તથા તેના જેવીજ તેને મુંડીઓ થાય છે. તેને ચુંટી કાઢી પાણીમાં ધોયા પછી જરા કચરી ચાર-પાચવાર ધોઇ તાપમા સૂકવે છે. પછી તેને દળી તેની બારીક ભૂકી કરે છે. તે શુભ્ર (ધોળા) રંગની હોય છે. તેને 'તવકીર' કહે છે. એને દૂધમાં બાફી ખાય છે. એવો જે પદાર્થ કરે છે તેને 'લાપશી' કહે છે. નાનાં બાળકોને તથા રોગીને એ લાપશી આપે છે. એ પદાર્થ શીતળ અને પૌષ્ટિક છે. તવખીર પાંચ છ જાતના ઝાડના કંદમાંથી થાય છે.× મહાબળેશ્વરના ડુંગર ઉપર પણ તવખીર ઉત્પન્ન કરનારા ઝાડ થાય છે. અમેરિકા ખંડમા આ ઝાડ પ્રખ્યાત છે. અમેરિકન લોકો બાણથી કિંવા બીજા શસ્ત્રથી જખમ થયા હોય તો એ ઝાડનું દૂધ ચોપડે છે; માટે તેને "આરોરૂટ" એવું નામ આપેલું છે. ઇંગ્રેજી ભાષામા આરા એટલે "તીર" અને "રૂટ એટલે મૂળ એવો અર્થ થાય છે. લુચ્ચા માણસો તવખીરના યોગે તેલનું ઘી કરે છે. તે માત્ર આઠ દિવસજ સારૂં રહે છે. પછી તેનો તેલવાળો વાસ આવે છે. **તવખીરઃ**—મધુર, શુભ્ર, શીત, સુગંધી, બલકર, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ અને ક્ષય, પિત્તરક્ત, પિત્તદાહ, અરુચિ, ઉધરસ, દમ, તાવ, તૃષા, કમળો, પાંડુ, કોઢ, મૂત્રાશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, વ્રણ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ગરમીથી મોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપરઃ**—તવખીર ચોપડવી. **(૨) પિત્ત ઉપરઃ**—તવખીર ઘીમા નાખી ખાવી. **(૩) બાળકોને શક્તિવર્ધક ભક્ષ્યઃ**—તવખીર ઠંડા પાણીમાં અથવા ગાયના દૂધમા નાખી બાફી પાતળી રાબડી કરી તેમા થોડી સાકર નાખી પાવી. **(૪) રક્તપ્રદર** (સ્ત્રીઓને ધાત જાય છે તે) **ઉપરઃ**—તવખીર, રાળ અને ગેરૂનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું.

૨૭૯ તાડ— સં૦ બં૦ ફા૦ તાલ. મ૦ ખરતાડ, તાડવૃક્ષ. હિં૦ તાડ. ક૦ તાળીમારા. તૈ૦ તાતિ. તા૦ પનેમારં, તાળી. તુ૦ તારી. મલા૦ માલં, પના. અ૦ તાર. ગો૦ તળટમાડ઼ો ઇં૦ પાલમાયરા, પામ. લા૦ બોરેસસ્, ફ્લેબેલીફોર્મીસ.

તાડ, માડ, સોપારી, સુરમાડ, શીંદી એ સર્વ ઝાડ એકજ જાતનાં છે. એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમાં થાય છે. તાડના ઝાડ ડુંગર ઉપર અને રાનમા પોતાની મેળે ઉગે છે. એ દશ-બાર વર્ષે ફળે છે. તાડનું ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું વધે છે તેનો સોટો ૪૦-૫૦ હાથ ઉંચો અને સરળ હોય છે. એ ઝાડમાંથી તાડી કાઢે છે. એના ફળને 'તાડગોળા' કે 'તાડફળ' કહે છે. એ ગોળા ઘણા ઠંડા છે તેથી કેટલાક લોકો ગરમી થવાથી ખાય છે. તાડ-

× તવખીર, જવ, ઘઉં, ચોખા, તાલવૃક્ષ, વનગાયનું દૂધ, સિગોડાંનો આટો, એનુ પણ કરે છે. તેમાં વનગાયના દૂધની અને જવની ઉત્તમ ગણાય છે.

નું ઝાડ ઘણુંજ ઉપયોગી છે. તેની ઝાવલી ઘરનાં છાપરાપર નાખે છે. તેના પાંદડાંમાંથી છત્રીઓ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. તાડના સોટા પાણી જવાની પરનાળો કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તાડપત્રવૃક્ષ કરીને તેની એક જાત સિંહલદ્વીપમા થાય છે. એની ઉંચાઇ સવાસો હાથ હોઇ એની ઝાવલી પંદર-વીસ હાથ લાંબી હોય છે. એ એક ઝાવલીથી વીસ પચીસ માણસનું વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે. આ તાડપત્રવૃક્ષ શુમારે ૮૦ વર્ષ ટકે છે. એટલા વખતમાં તે એકજ વખત ફળે છે. એના ફળ હાથીના મસ્તક જેવડા હોઇ તેમા તાળગોળા જેવો ગીરો હોય છે. તે લોકો ખાય છે. એ વૃક્ષના પાદડાનો પુસ્તક લખવામા પ્રથમ ઉપયોગ થતો હતો. સિંહલદ્વીપ, કર્નાટક, એ દેશોમાં અદ્યાપિ તાડપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખે છે. લખવાના કામમાં લીધા પહેલા એ પાદડા દૂધ પાણીમા ઉકાળી કાઢે છે. એ પાંદડા ઉપર લોખંડના ખીલાથી લખે છે. એ પાદડા કાગળ કરતા ઘણા વર્ષો સુધી ટકે છે. વ્યંજનતાડ કરીને એક તાડની જાત છે, તેના ઝાડ દક્ષિણ અમેરિકામાં ઘણા છે. એ સાદડીઓ તથા પંખા કરવાના કામમા આવે છે. તાડગોળા કુમળા હોય ત્યારે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. જૂના તાડગોળા ખાવાથી અતિસાર થાય છે. તાડગોળાની અંદર નાળીએરની પેઠે પાણી હોય છે. તે પીવાય છે. **તાડવૃક્ષઃ**-મધુર, શીતળ, માદક, પુષ્ટિકર, શુક્લ, કફકર, બલકર, મેદકારક, વૃષ્ય તથા સારક છે; અને પિત્ત, દાહ, શોષ, વિષ, શ્રમ, કોઢ, કૃમિ, રક્તદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એના **કુમળાં ફળ**:-સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ, ગુરુ, મલાવરોધક, બલકર, શીતલ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, તૃપ્તિ-કારક, માંસલ તથા કફકર છે; અને વાયુ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, વ્રણ, દાહ, ક્ષત, પિત્ત, ક્ષય તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એના **પાકાં ફળઃ**—દુર્જર તથા મૂત્રલ છે; અને શુક્ર, પિત્ત, કફ, નેત્રાભિષ્યંદ તથા રક્તને કરનારા છે. એનું **લીલું ટોપરૂં**:-મૂત્રલ, શીતળ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા સારક છે અને વાતપિત્તનું નાશક છે. **એનું જૂનું ટોપરૂં**:—કફકર, મદકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ, મધુર, સારક અને વાતપિત્તનાશક છે. **તાડના મસ્તકમાંનું માંજરઃ**—ધાતુવર્ધક અને વાતપિત્તનું નાશક તથા બસ્તિ શુદ્ધ કરનારૂં છે. **તાડી:**—અતિ માદક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ તથા વૃષ્ય છે. તેજ ખાટી થઇ હોય તો પિત્તકર અને વાતનાશક છે. **તાડનાં મૂળ:**-પાકકાળે સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ગરમીથી પેશાબે બળતરા થાય છે તે ઉપર:**—કુમળા તાડગોળા ખાવા એટલે પેશાબ સાફ થાય છે; અથવા તાડના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી સાકર નાખી પાવા.

૨૮૦ તાંદળજો (ચોળાઇ)—સ૦ તંદુલીક. મ૦ તાદુળજા. હિ૦ ચૌરાઇ. બં૦ ક્ષુદેનટે, કાટાનટે, ગોયાલનટે, કીરેસોપ્યુ. તૈ૦ માલાકુરા. તા૦ મુલ્લુકુરઇ. મલા૦ ચિરૂચિડા. ફા૦ સપેજમાર્જ. અ૦ બુકલેયમાનીય. ઇ૦ હમેરોડાઇટ એમેરેંથ. લા૦ એમેરેંથીસ ડેન્યુઈટ ફોલિયમ.

આ ભાજી બારમાસી થાય છે. એનાં પાદડા નાના અને રોપો બે વેંતથી અધિક ઉંચો થતો નથી. આ ભાજી સ્વાદે ઘણી સારી અને પથ્યકર છે. **તાંદળજો:**—મધુર, શીતળ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, લઘુ, રુક્ષ, મૂત્રલ, પથ્યકારક તથા સારક છે; અને વિષ, પિત્ત, શ્રમ, દાહ, રક્તદોષ, ઉન્માદ, રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, ત્રિદોષ, તાવ, કફ, ઉધરસ તથા અતિસારને નાશ કરે છે. **તાંદળજાનાં પાંદડાં**:—શીત છે; તથા પિત્ત, રક્તવિકાર, વિષ તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર અને રુચિકર છે. **જળતાંદળજો:**—કંટક, રક્તપિત્તનો નાશક, કડવો અને લઘુ છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—તાંદળજાના મૂળ અને મરી ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. **(૨) સર્વ પ્રકારના પ્રદરો ઉપર:**-તાદળજાનાં મૂળ વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમાં રસાંજન× મેળવી, તેમાં મધ અને ચોખાનું ધોવરામણ ચોગણું નાખી પાવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર નાશ પામે છે. **(૩) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે:**—ઋતુકાળે તાદળજાના મૂળ ધોવરામણમાં વાટી પાવા. **(૪) વિષમજ્વર ઉપર:**—તાંદળજાનાં મૂળ માથા ઉપર બાંધવાથી વિષમજ્વર જાય છે. **(૫) આગીઆ મણીઆરના વિષ ઉપર:**—તાંદળજાના મૂળ અને મરી ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી પાવાં. (૬)

× રસાંજન એટલે દારૂહળદરનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેમાં તેટલુંજ બકરીનું દૂધ મેળવી ઉકાળી માવો કરી ખાડી ચૂર્ણ કરવું તે.

ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:—તાંદળજાના મૂળ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવાં. (૭) **વીંછીના વિષ ઉપર તથા સોમલ ઉપર ઉતાર:**—તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૮) **વછનાગના વિષ ઉપર:**—મૂળ સુદ્ધાં તાદળજાના રસમાં ગાયનું દૂધ નાખી પાવું. (૯) **અફીણના વિષ ઉપર:**—તાંદળજાનો રસ અને સાકર પાવાં. (૧૦) **ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો:**—તાદળજાનાં મૂળ, બીલીના મૂળ અને કોઠીના મૂળ ગાયના ઘીમા ઘસી પાવાં. (૧૧) **આદાશીશી ઉપર**:—તાદળજો અને જટામાસીના કલ્કમા ઘી સિદ્ધ કરી એનું નસ્ય આપવું. (૧૨) **ગયેલા કેશ આવવા માટે:**—તાંદળજાની ભાજી ભક્ષણ કરવી. (૧૩) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—તાંદળજાનો રસ ચોપડવો. (૧૪) **ઉદરરોગ ઉપર:**—તાદળજાની ભાજીનો રસ કાઢી પાવો, અથવા તાંદળજાની ભાજી નિત્ય ખાવી. (૧૫) **પારો વગેરે શરીરમાં ભરેલાં સર્વ રસાયનો નીકળી જવા માટે:**—તાંદળજાનો રસ ઘીમાં ૮ દિવસ ખાવો. (૧૬) **કૃત્રિમ વિષ ઉપર:**—ધુંવાસ અને તાંદળજાનાં મૂળ બન્ને સમાન ભાગે પાણીમાં વાટી તેમા તેથી ચોગણું ઘી નાખી, ઘીથી ચોગણું દૂધ નાખી ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી તે પાવું; એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે.

૨૮૧ **તાલીસ**—સં૦ મ૦ બં૦ હિં૦ તાલીસપત્ર. ક૦ ચરીચલી-ચંચલી-મારા. તૈ૦ તા૦ તાલીસ-પતીરી-પત્રી મલા૦ તાલેસપત્ર. ફા૦ જરનવ. અ૦ તાલીસફર. લા૦ ટેક્સસ્બેકેટા.

એની ઉત્પતિ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ ઝાડ નાના હોય છે. એના પાદડાને 'તાલીસપત્ર' કહે છે. તાલીસપત્રનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **તાલીસપત્ર:**—મધુર, કડવું, ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, સ્વર્ય, હૃદ્ય તથા અગ્નિદીપક છે; અને દમ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, ક્ષય, ગુલ્મ, અરુચિ, રક્તદોષ, ઉલટી, આમદોષ, અગ્નિમાંદ્ય, પિત્ત તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. **તાલીસાદિ ચૂર્ણ**:—તાલીસપત્ર ૧, મરી ૨, સુંઠ ૩, લીંડીપીપર ૨, વંશલોચન (વાસકપૂર) ૨, એલચીડોડા ૰ાા, તજ ૦ાા અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરી તે ૩ માસા આપવું; એટલે અરુચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, ઉલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવું, બરોળ, પાંડુ તથા સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૨૮૨ **તિપાની**—(સં૦ ત્રિપર્ણી) તિપાનીના નાના નાના વેલા થાય છે. એ વેલા વાડો ઉપર અને ઘણું કરી ભોયમગના ખેતરોમા ઘણા થાય છે. એના પાંદડાં બારીક અને આકારે ભોયમગના પાંદડા જેવા હોય છે. એ વેલાને ત્રિદલ પાદડા આવે છે. એ વેલો શ્વાસ, કાસ, વ્રણ અને વિષનો નાશક છે. **તિપાની**:—મધુર તથા શીત છે; અને દમ, ઉધરસ, વ્રણ, શીતપિત્ત તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **વ્રણ ઉપર**:—તિપાનીના પાદડા સૂકવી બાળી રાખ કરવી અને તે ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવી; એટલે ગુમડું તરતજ ભરાઇ આવે છે. આ અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ છે.

૨૮૩ **તિવર**—તિવરના ઝાડ ખાડીમા થાય છે. એ ઝાડ માથોડું-બે માથોડા ઉંચા વધે છે. એને કાંટા હોય છે, એનું લાકડું મજબૂત હોય છે. ઘણું કરીને એનો બાળવાના કામમા વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. દેવતા સળગાવવાને એની છાલ ઘણી ઉપયોગમાં આવે છે.

૨૮૪ **તુરીઆં**—સં૦ ધારાકોશાતકી. મ૦ દોડકી, શીરાળી. હિં૦ તોરઇ, ધીસોડા. બં૦ ઝીગા. ક૦ ધારવીરે. તૈ૦ બીરકાયા. તા૦ પીરકુ. તુ૦ પીરે. મલા૦ પિચ્ચક. ઇં૦ એક્યુટેંગલ્ડ કકંબર. લા૦ લ્યુફાએક્યુટેંગ્યુલા.

તુરીઆંનો વેલો ઘણોજ પ્રસરે છે. તુરીઆંને પીળા ફૂલો આવે છે. એ વેલો વાવ્યા પછી સવા મહિને ફળ આવે છે. એ ફળ હાથ હાથ લંબાઈ સુધી વધે છે. તુરીઆનું શાક થાય છે. એ આમાંશ કરનારૂં છે. **તુરીઆં**:—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, બલપ્રદ, વીર્યપ્રદ, રુચિકર, ગુરુ તથા પથ્યકર છે; અને શ્વાસ, કાસ, તાવ, કફ, પિત્ત, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, ત્રિદોષ તથા મલબંધનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:—(૧) **બદ ઉપર**:—તુરીઆંનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં; કિંવા તુરીઆની ભાજી બારીક વાટી વેળ ઉપર ચોપડવાથી ચાર પ્રહરમાં બદની ગાંઠ બેસે છે. (૨) **શરીરમાં ગરમીના આજાર મરવાથી કાખમાં કિંવા જાંગના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—તુરીઆના વેલાનાં મૂળ ગાયના માખણમાં કિંવા એરંડતેલમા ઘસી બે ત્રણવાર ચોપડવા; એટલે ચાંદીઓ મટી જાય

છે.(૩) મૂત્રખડા (પથરી) ઉપરઃ-તુરીઆંના વેલાના મૂળ ગાયના દૂધમાં અગર ઠંડા પાણીમાં ઘસી પ્રાતઃકાળે એકવાર એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પાવા.

૨૮૫ તુવરફળ—સં૦ હિં૦ બં૦ ક૦ તુંબરૂ-ફળ. મ૦ તી-ચીરફળ. કો૦ તીસળી. લા૦ ક્સાંથોક્સીલન એસ્ટિલ.

આ કાંટેરી ઝાડ ગોમાંતક અને કર્નાટક પ્રાંતમા ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ સીમળાના ઝાડ જેવાં થાય છે. એને મરાઠીમા "તીસળી" પણ કહે છે. એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને કઠિન હોય છે. તે ઘર બાંધવાના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઝાડના કાંટા હાથેળી જેવડા પહોળા હોય છે. તે લઇ સૂતર કાઢવા માટે તેની ચક્કીઓ કરે છે. કાકડી કિંવા કોહોળું છીણવાને છીણી ન હોય ત્યારે આ કાંટાવડે કામ ચલાવી લે છે. એના ફળ ચણા જેવડાં હોય છે. એ ગુણમાં ઘણાં ગરમ છે. એ કાંઈક તીખા લાગે છે. એ ફળ પાકે એટલે રાતાં થાય છે. એ ફળ સૂકાય એટલે તેના ઉપરની છાલ મસાલામાં નાખે છે. એ ફળનું તેલ પણ નીકળે છે. **તુવરફળઃ**—મધુર, કડવાં, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક, રુક્ષ, તીખું, રુચિકર, લઘુ, વિદાહી તથા લઘુ છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, શૂળ, પેટ ચડવું, કૃમિ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મસ્તકરોગ, કંઠરોગ, ઉલટી, કોઢ, પ્લીહા, શ્વાસ, અરુચિ તથા અપતંત્રક વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**— **(૧) શૂળ, પેટનું ચડવું, ગુલ્મ અને ઉદરરોગ ઉપરઃ**-તુવરફળ, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, વાવડીંગ, અજમોદ, એરંડાનાં મૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકેલી હિંગ એ સમભાગે લેવાં અને નસોતર ત્રણ ભાગ લેવા. એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અગર જવના કાઢામાં પાવું **(૨) વાયુથી અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપરઃ**—તુવરફળનું ચૂર્ણ ૧-૨ ગુંજા મધમાં આપવું. **(૩) અજીર્ણ ઉપરઃ**—તુવરફળની ભૂકી કરી ગોળમાં કાલવી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી તે ગોળી ઘીમાં આપવી. **(૪) વાતભ્રમ ઉપરઃ**- તુવરફળની ભૂકી અને મરીની ભૂકી એકત્ર કરી કોપરાના તેલમા કાલવવું અને મસ્તક તથા બન્ને આંખો ઉપર ચોળી ચોળી જીરવવું.

૨૮૬ તુવેર-(તુવર, તુર, તુરા.) સં૦ તુવરી, આઢકી. મ૦ તુર. હિં૦ અરહર, રહરી. ક૦ તોગરી. તા૦ અદગી, તુવરે. તુ૦ તોગોરી. મલા૦ આઢકા, તુવર ફા૦ શાખુલ. ઈં૦ પીજીયમપી. લા૦ કેજેનસ્ ઇન્ડિકસ્.

તુવેરની વાવણી ગુજરાત અને દક્ષિણ દેશમા ઘણી થાય છે. યૂરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા, એ ખંડામા આ ધાન્યનું નામ કોઇ જાણતુ નથી. તુવેરનાં ઝાડ બે પ્રકારનાં થાય છે. એક પ્રતિવર્ષે થનારી અને બીજી ત્રણ ચાર વર્ષ ટકનારી. પ્રતિવર્ષ થનારા ઝાડ બે અઢીજ હાથ ઉંચાં વધે છે. જે ઝાડ બે-ત્રણ વર્ષ રહે છે, તે પાચ-છ હાથ ઉંચાં વધી તેના છોડ પહેલીના કરતાં જાડા હોય છે. તુવેરમા બે જાત છે. રાતી અને ધોળી. સુરતી તુવેરની દાળ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. તુવેરની દાળનો હિંદુલોકમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તુવેરની દાળનું પૂરણ, તેના પાણીની કઢી વગેરે પદાર્થો કરે છે. એ ધાન્ય ચણાથી અર્ધું પૌષ્ટિક છે. **તુવેર સાધારણઃ**-કિંચિત્ મધુર, વાતલ, તુરી, ગુરુ, રુચિકર, ગ્રાહક, રુક્ષ, વર્ણકર તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્તજ્વર, વિષ, રક્તદોષ, ગુલ્મ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. એ ઘીમાં સેવવાથી વાયુનો તથા ત્રિદોષનો, લેપનથી કફ-પિત્તનો અને રેચનથી કફ અને મેદનો નાશ કરે છે. **તુવેરની દાળઃ**-પથ્યકર તથા કિંચિત્ વાતલ છે અને કૃમિ તેમજ ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ધોળી તુવેરઃ**-ગુરુ છે અને વાયુ, પિત્ત, અમ્લપિત્ત અને આધ્માનને કરનારી છે. તે ગ્રાહક અને પથ્યકર છે. **રાતી તુવેરઃ**-રુચિકર, બલકર, પથ્ય તથા જ્વરનાશક છે; અને પિત્ત, સંતાપાદિ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે. **કાળી તુવેરઃ**-બળકર તથા અગ્નિદીપક છે અને પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ભાંગ ઉપર ઉતારઃ**-તુવેરની દાળ વાટી પાવી. **(૨) ખસ ઉપરઃ**-તુવેરની દાળ અથવા પાંદડાં બાળી દહીંમાં ખરલ કરી ચોપડવા. **(૩) નાડીવ્રણ ઉપરઃ**-ધોળી તુવેરનાં પાદડાંનો અંગરસ પાશેર કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી ૨૧ વાર ધોએલું મેળવવું, પછી તેનો વ્રણ ઉપર લેપ કરવો; અથવા પાંદડાં બાળી તે ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. **(૪) દંતરોગ ઉપર અને દાંત મજબૂત થવા માટેઃ**-તુવેરની

સૂકાયલી ભાજી અથવા તુવેરની દાળ, કાટાસરીઆના મૂળ અને ભિલામો, એકત્ર કરી કઢઇમાં નાખી તપી ગયા પછી અંદર અંગારા નાખી કોલસા થવાજોગ ઔષધો બળે એટલે ઉપર ઢાકણું ઢાંકવું; અને અંદર મીઠું નાખી વાટી તે મસી રોજ દાતે ચોપડી દાત ઘસવા. **(૫) ભ્રમ અને મૂર્છા** ઉપરઃ—તુવેરની દાળ ઘસી તેનું અંજન કરવું. (૬) **આધાશીશી** ઉપરઃ—તુવેરનાં પાદડાં અને ધ્રોનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું. (૭) **મુખપાક** ઉપરઃ—તુવેરના પાદડાં અડધો તોલો તંબાકુની પેઠે વારંવાર ચાવી મોઢામા રાખવાં અને લાળ થુંકી નાખવી. (૮) **રક્તપિત્ત ઉપરઃ**—તુવેરના પાદડાનો રસ ૧ તોલો અને ઘી ૩ તોલા એકત્ર કરી પાવું; એટલે નાકમાથી અને મોમાથી લોહી પડતું બંધ થાય છે. (૯) **સર્પના** વિષ ઉપરઃ-તુવેરના મૂળ ચાવી ખાવા.

૨૮૭ તુલસી--સં૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ બં૦ મા૦ તા૦ મલા૦ તુલસી. મ૦ તુળસ. ફા૦ રેહાન. અ૦ ઉલસીબદરૂત. ઇં૦ વ્હાઇટબેઝીલ. લા૦ ઓસીસમ્ આલબમ્.

તુળસીનાં ઝાડ શુમારે હાથ-બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એમા કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. તુળસીને માજરો આવે છે અને તેમા તેનાં બી હોય છે. એ માજરોનો અને તુળસીદળનો દેવ-ની પૂજામા ઉપયોગ થાય છે. કાળી તુળસીના ઝાડ કાળા રંગના હોય છે. કાળી તુળસી ધોળી કરતા વધારે ગુણવાળી છે. તુળસીના ઝાડમાં અનેક **અપૂર્વ** ગુણો હોવાથી આપણા પૂર્વના **ઋષિવર્યોએ** દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી સર્વ લોકોને ઘેર તુળસીનાં ઝાડ જોઇએ એવી યોજના કરી રાખેલી છે. એ યોજના ઉપરથી તેઓનુ પૂર્ણ ડહાપણ અને દૂરદર્શીપણું વ્યક્ત થાય છે. તુળસીનું ઝાડ ઘરના આગણામા વાવવાથી આરોગ્ય વધે છે. તુળસીના ઝાડમાથી એક પ્રકારનો વાયુ ઉત્પન્ન થઇ તે આસપાસની રોગકારક હવાનો નાશ કરી હવાને ચોખ્ખી કરે છે. એવા અપૂર્વ ગુણ ઉપરથી તુળસીના ઝાડની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની પ્રદક્ષિણાઓ કરવી, એવો જે આપણા ધર્મમાં નિત્ય-નિયમ કહેલો છે; એથી કરી આપણને ઘણોજ ફાયદો છે. એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તુળસીના ઝાડ ફક્ત આપણા હિંદુસ્તાનમાજ છે. તુળસીના ઝાડ જેવી અપૂર્વ ગુણકારી અનેક વનસ્પતિ પરમાત્માએ હિંદુસ્તાન દેશમા આપણા લોકોના સુખમાટે નિર્માણ કરેલી છે. એ આપણા ઉપર ઇશ્વરની બીજા સર્વ દેશના લોકો કરતા ઘણીજ મોટી કૃપા છે; પરંતુ આ કૃપાનો અનાદર કરી પૌષ્ટિક ઔષધ જોઇએ તો લો "કૉડલીવર ઑઇલ" (મછનું તેલ), ચ્હા જોઇએ તો લો રક્તશો-ષણ કરનારી ચિનાઈ ચ્હા;× અને તે વળી હાડકાના પ્યાલામા ! આ કેટલું ખરાબ છે ? આવા આપણા લોકમાહેના જે કૃતઘ્ન, દેશ બુરાડનાર અને મહા અજ્ઞાન લોક છે; તેઓને આ વાતની કાંઇ શરમ જણાતી નથી ! ગાયના દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ આ સૃષ્ટિમા બીજો કોઇ પણ નથી; છતા તે તેઓને પાષ્ટિક જણાતું નથી કે શું ? તુળસી જેવી અનેક રોગહારક અને પૌષ્ટિક ચ્હા મોટા જથામા અને ફોકટ મળવા છતા તે તેઓએ કેમ ગ્રહણ કરવી નહિ ? એનો વિચાર કરવા માંડ્યાથી એવું જણાય છે કે તેઓની આખો ઉપર અજ્ઞાનના પડળ ચડેલાં છે. અસ્તુ. હમણા આપણો હિંદુસ્તાન દેશ

× ચ્હાનો નિષેધ કરતા એક કવિ કહે છે કેઃ-

प्रज्ञैरज्ञैस्तरुणजरठैर्ब्राह्मणैरन्त्यजातैः । पौरैर्ग्रामैर्नरपतिवरैर्निर्गृहैर्निःस्वकैश्च ॥
प्रातः साय नियमिततयाभ्यर्चिता भक्तिभावात् ।
हा हा चाहा हत कलियुगे कर्षति प्राणवित्तम् ॥ १ ॥

અર્થાત્ "અહો ! ડાહ્યા અને મૂર્ખ, જુવાન અને વૃદ્ધ (ઘરડાઓ), બ્રાહ્મણો અને તેમનાથી નીચ જાતો (ઢેડાસહિત) શહેરના રહેવાસીઓ અને ગામડીઆઓ, શ્રેષ્ઠ રાજાઓ, ઘર વગરના અને સાધન વગરના, એવા સર્વ લોકોથી નિયમિતપણે સવાર-સાંજ ભક્તિભાવથી આદર અપાતી ચ્હા આ નીચ કલિયુગમાં પ્રાણ અને દ્રવ્ય (પૈસા)ની હાનિ કરે છે." ખરૂં છે કે એ જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે અને કૉફી નિદ્રાનો નાશ કરે છે; એમ જાણતાં છતા નીચ-ઉંચ દરેક મનુષ્યો એની મોહિનીમાજ પડી ગયા છે ! એટલુંજ નહિ પરંતુ મેમાન-પરોણાઓ-ને પણ એનુંજ આતિથ્ય આપતા હોવાથી કહેવત પડી છે કેઃ-

"ચાહે જમણ તજવીઆં, આભૂષણ ઘડિયાળ; ટોપી તજાવે પાઘડી, ત્રીકમ ત્રણે ટાળે. ૧
છત્રી સર્વ હથિયારમાં, ખેસ કર્યો રૂમાલ; જાકિટ બાન્તર જગતમાં, ત્રીકમ ત્રણે ટાળ. ૨"

કાળચક્રના ફેરામા દેશ પડેલો છે; તેથી વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયજ. ત્યાં બીજો કોઇ ઉપાય **નથી. આપણા** ઘરમાંની હવા શુદ્ધ રહેવા માટે આ ઝાડો કુંડામાં વાવવા જોઇએ; **અને** તેમાથી એક બે કુડાં ઘરમાના વપરાશવાળા પ્રત્યેક ભાગમા અને ઓરડીઓમા દિવસે રાખવાંજ જોઇએ. તે કુડાં સંધ્યાકાળે ખુલ્લા ઓટલા ઉપર લાવી મૂકવા અને ત્યાંજ આખી રાત્રિ રહેવા દઇ બીજે દિવસે સવારમાં ઘરમાં લઈ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મૂકતા જવું. એમ કરવાથી પ્રકૃતિ સારી રહી અનેક વિકાર અને વાયુ વગેરેના વિકારો થતા નથી. **તુળસી સાધારણ:—**કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, સુગંધી અને રુચિકર છે; તથા વાયુ, કફ, સોજો, કૃમિ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **ધોળી અને કાળી તુળસી:**—તીખી, ગરમ, તીક્ષ્ણ, દાહકર, પિત્તકર, હૃદ્ય, તુરી, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે; અને વાયુ, શ્વાસ, કાસ, ઉચકી, કૃમિ, ઉલટી, દૌર્ગંધ્ય, કોઢ, પાર્શ્વશૂળ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તદોષ, ભૂતબાધા, શૂળ તાવ તથા ઉચકી (હેડકી)નો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-(૧)**તુળસીનો ચ્હા:—તાવ, આળસ, સુસ્તી, અરુચિ, દાહ, વાતવિકાર અને પિત્ત** ઉપર:—તુળસીના પાદડા શુમારે એક તોલો કિંવા તેથી વધારે લઈ અર્ધોશેર પાણીમા નાખી તે અર્ધું અગર ચતુર્થાંશ બાળવું અને પછી પીવું; એટલે ઉપલા સર્વ રોગો દૂર થાય છે. **બીજો પ્રકાર:—**ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી તેમા તેટલુજ દૂધ, એક કિંવા બે તોલા સાલમમિશ્રી અને એક બે એલચીદોડાનું ચૂર્ણ કરી તે નાખી તે કાઢો પાવો; એટલે ઉત્તમ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે; ગોંમા સ્વાદ આવે છે અને અનેક રોગો દૂર થાય છે. આ 'તુળસીની ચ્હા' પરદેશી નિઃસત્ત્વ અને રક્તશોષક ચ્હા કરતા ગુણોમા હજારગણી શ્રેષ્ઠ છે; **એટલા માટે તુળસીની ચ્હાજ નિત્ય પીવી એ આપણા આર્યલોકને ઘણુંજ હિતકારક છે.** (૨) **મણીઆરીના વિષ ઉપર**—કાળી તુળસીનાં પાદડાનો રસ નવટાક પાવો અથવા પાદડા ચાવી ખાવા. દાંત ચોટી જાય તો આજ રસ નાકના છિદ્રમા પાડવો અને તાળવું તથા હાથતળીએ અને પગતળીએ બે ઘડી સુધી ચોળવો. (૩) **વિષમ જ્વર ઉપર:**-કાળી તુળસીનાં પાદડાના રસમા મરીની ભૂકી નાખી તે રસ પાવો. (૪) **વાયુહારક ચુર્ણ:**- કાળી તુળસી છ ભાગ, નગોડ ચાર ભાગ, ભાગરો છ ભાગ અને વાયાવરણા એક ભાગ, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી રોજ ત્રણ માસા પ્રમાણે મધમા આપવું. (૫) **રકતાતિસાર ઉપર:**-તુળસીના બી રાત્રે પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે ચોળી પાવા. (૬) **બાળકની ઓકારી (ઉલટી) ઉપર:**—તુળસીના રસમાં મધ નાખી સવારે પાવું. (૭) **બાળકની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:**-કાળી અગર ધોળી તુળસીના બી વાટી ગાયના દૂધમા પાવા. (૮) **દાદર ઉપર:**-રાતી માટી અને તુળસીનાં પાદડાં ભેગાં વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું. (૯) **વીંછીના દંશ ઉપર:**-તુળસીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) **વાયુ ઉપર:**-તુળસીનો રસ અને આદાનો રસ મધ નાખી પાવો; અથવા તુળસીનો રસ મરીની ભૂકી અને ઘી અથવા મધ નાખી પાવો; એથી કેટલોએ બળવાન વાતરોગ હશે તે દૂર થશે. (૧૧) **રતાંધળાપણા ઉપર:**—કાળી તુળસીના પાંદડાનો રસ ૧૪ દિવસ રોજ બબ્બે ટીપા આંખમા પાડવો. (૧૨) **કૃષ્ણમધુર જ્વર ઉપર:**-કાળી તુળસી, જંગલી તુળસી અને ફુદીનો એ ત્રણેનો રસ ત્રણ કિંવા સાત દિવસ પાવો. (૧૩) **શીતપિત્ત ઉપર:**-તુળસીનો અંગરમ શરીરે ચોળવો. (૧૪) **દાદર ઉપર**ઃ-તુળસીનાં પાંદડા ચોળવાં અથવા તુળસીના પાંદડાનો રસ, ગાયનું ઘી અને ચૂનો, એ કાસાના વાસણમા ખરલ કરી તે મિશ્રણ દિવસમા બે વાર ચોળવું. (૧૫) **બાળકના શીતળા ઉપર**ઃ-તુળસીનો રસ પાવો. (૧૬) **વિષમ જ્વર ઉપર**ઃ-તુળસીદળના અઢી પાંદડાની ગોળમા ગોળી કરી ખાવી. (૧૭) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—તુળસીના રસમા અફીણ ખરલ કરી ચોપડવું. (૧૮) **આગંતુક જ્વર ઉપર**ઃ- કાળી તુળસીના પાંદડાં સુંઠ અને સાકરનો કાઢો પાવો. (૧૯) **કાન પાકે છે તે ઉપર**—કાળી તુળસીનો તથા ભાંગરાનો રસ એકત્ર કરી કાનમા પાડવો. (૨૦) **જખમમાંથી રક્ત નીકળે છે તે ઉપર**ઃ-તુળસીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૨૧) **ત્રિદોષજન્ય ઉલટી ઉપર**ઃ-તુળસીના રસમાં એલચીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૨૨) **ધનુર્વાત ઉપર**—કાળી તુળસી, લીલું લસણ અને ડુંગળીનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ માસા પાવો અને તેમાંનો થોડો રસ શરીરે પણ ચોળવો. (૨૩) **વાતશોથ (સોજા) ઉપર:**—તુળસીના રસમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી તે રસ પાવો.

૨૮૮ **તેજબલ**—(રાંતેજેવતી.) હિમાલયના પ્રદેશમાં હરદ્વાર અને ગંગોત્રીના અરણ્યોમા આ ઝાડ થાય છે. જે તેજબલ ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે, તે ઝાડની એ એક જાત છે. એ ઝાડની છાલ મરચાના જેવી તીખી હોવાથી તે દેશના લોકો મરચાને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. **તેજબલ:**—તીખું, ઉષ્ણ, કડવું, અગ્નદીપક, પાચક, અરુચિકર, કંઠને હિતકર તથા કંઠશુદ્ધિકારક છ; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, ઉધરસ, દમ, વિષ, ઉચકી, અગ્નિમાંદ્ય, અર્શ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે.

૨૮૯ **તેરણ**—(સં૦ તેરણા. મ૦ તેરડા.) તેરણ એ એક નાનું ફૂલ-ઝાડ છે. એને રાતા રંગના ફૂલો આવે છે. એ ફૂલ આ ઝાડના સર્વાંગ ઉપર હોય છે; તેથી તે ઝાડ દૂરથી ઘણુ સુશોભિત લાગે છે. આ ફૂલમા વાસ નથી. **તેરણ**.—કડવું, સ્વાદુ અને શીતળ છે; તથા ઉલટી, વ્રણ અને વિસુરતાનો નાશ કરે **છે**.

૨૯૦ **તોરણ**—(સં૦ તોદન.) તોરણનાં ઝાડ કરમદી જેવા હોય છે. એ ડુંગરાળ પ્રદેશોમા થાય છે. એ ઝાડને ફૂલના તોરા આવે છે અને નાના તથા પીળા રંગના ફળ આવે છે. એ ફળ ખાવાથી સારા લાગે છે. **તોરણ**:—ગ્રાહક, ખાટું, લઘુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક અને પિત્તલ છે. **એનાં પાકાં ફળ**:—મધુર, સ્નિગ્ધ તથા તુરા છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનારા છે. **ગાંગેરૂક** (બીજા પ્રકારનું તોરણ):—તુરૂ, ખાટું, ઉષ્ણ, ગુરુ અને રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર, સારક અને વાતનાશક છે. **પાકેલું ગાંગેરૂક તોરણ**:—રુચિકર, ગુરુ, વાતરક્તનાશક અને પિત્તશામક છે. **ઉપયોગ**:—**(૧) મુખવિકાર ઉપર**:—એનાં ફળ ખાવાં; એટલે જીભે કાતરા વગેરે થાય છે તે વિકાર દૂર થાય છે. **(૨) પ્રદર** (સ્ત્રીઓની ધાતુનું જવું તે) **ઉપર**.—તોરણના તોરા, ખાવાના પાનના દીંટાના બરોબર લઇ, તેમાં એક તોલાએ ત્રણ માસા પ્રમાણે કળીચુનો ભેગો વાટી, ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. ધોળા પ્રદર ઉપર ઠંડા પાણીમા અને રાતા પ્રદર ઉપર ઘીમા નિત્ય સવારે અને સાંજે એકેક ગોળી આપતા જવી. જે દિવસે તાવ આવે તે વેળાએ ઔષધ બંધ કરી કાંજીમાં ઘી નાખી બે દિવસ આપવુ. **(૩) કંઠસર્પ ઉપર**:—તોરણના પાદડાનો ચૂરો કરી મોંમા રાખવો અને રસ ગાળવો, એટલે કફ પડી ગળું સાફ થાય છે. **(૪) શીતળા હલકા આવવા માટે**:—તોરણના તાજાં મૂળ ભેંસના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવા. **(૫) છાશનું પુન: દહીં બનાવવાની રીત:**—ગોવાળીઆ લોક દૂધનું દહી કરી તેમા થોડું પાણી નાખી છાશ કરે છે અને માખણ કાઢી લે છે. પછી છાશમા તોરણના મૂળ ઘસી કિંચિત્ અજવાળા પાસે મૂકે છે; અને તે વાસણ ઉપર ધોએલું કપડું વીંટાળી તે ઉપર છાણાની રાખોડી નાખે છે. તે યોગથી છાશમા પાણીનો રહેલો અંશ ઉપર આવે છે. તે રાખથી આકર્ષણ થઇ નીચે રહેલી છાશ દહીંના જેવી ઘટ્ટ થાય છે. એ પ્રમાણે છાશનું દહીં થાય છે. **(૬) ચાંદી અને વ્રણ ધોવા માટે**—તોરણનો પાલો બારીક ખાંડી તેમાં પાણી નાખી કાઢો કરવો અને તેથી વ્રણ (ગુંમડું) ધોવું; એટલે રૂઝ જલદી આવે છે.

૨૯૧ **ત્રાયમાણ**—સં૦ મ૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ ત્રાયમાણ-ણા. બ૦ બલાહુસુર, બલા, બહુલા, વનભાદુલિયા. ફા૦ અરફાક. લા૦ થેલિક્ટ્રસ ફોલિયાલોઝમ્.

આ વનસ્પતિ હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાંના રાનમા થાય છે. પર્શિયા દેશમા પણ એની ઉત્પત્તિ થાય છે. **ત્રાયમાણ**--કડવું, રેચક અને તાવનાશક છે. એની સળીઓ અને ફૂલો રેશમી કપડાં રંગવાના કામમા આવે છે. **ત્રાયમાણ**:--તુરૂં, શીતળ, મધુર, સારક તથા કડવું છે; અને પિત્તરોગ, ઉલટી, તાવ, ગોળો, કફ, વિષ, શળ, ભ્રમ, રક્તરોગ, ક્ષય, ગ્લાનિ, તૃષા, હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—વિષમજ્વર ઉપર**·—ત્રાયમાણ, કડુ, ધમાસો અને ઉપલસરીનો કાઢો પાવો.

૨૯૨ **થુવેર**—**ચોધારો (થોર-ચોધારો)** સં૦ સ્નુહી, સેંહુડ. મ૦ સાબરનીવડુંગ, વઇનવિડુંગ. હિ૦ થુહર, સેહુંડ. બં૦ સીજવૃક્ષ. ક૦ કળી. મુંડુકળ. મલા૦ તીરૂકળી. તૈ૦ જેમડું ફા૦ લાદના અ૦ જકુમ્. ઇ૦ મીલ્કસ્ હેજ. લા૦ યુફ્રોરૂયા ટ્રાયગોના.

થોર ગોળ હોય છે. એના ઉપર બારીક ચોખા જેવડા લાંબા કાંટા હોય છે. એના પાદડા બે આંગળ પહોળાઇના લાંબા હોય છે. એ પાદડાનું અથાણું કરે છે. વાડ કરવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડ શુમારે માથોડું-બે માથોડા ઉંચું વધે છે. એમાંથી ધોળું દૂધ પુષ્કળ નીકળે છે. એ દૂધમાં કેટલાંક રસાયનો અને સોમલની શુદ્ધિ થાય છે. **થોર**:—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, સારક, ગુરુ તથા વાતિકર છે; અને કોઢ, ઉદર, પ્લીહા, પ્રમેહ, શૂળ, આમવાયુ, સોજો, વ્રણ, ગુલ્મ, અષ્ટિલા, આધ્માન, પાંડુ કફ, જ્વર, ઉન્માદ, વાયુ, મેદ, વીંછીનું વિષ, દુષીવિષ, અર્શ તથા અસ્મરીનો નાશ કરે છે **થોરનું દૂધ**:—ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, તીખું, સારક તથા લઘુ છે; અને કોઢવાળા ગુલ્મી તથા ઉદરરોગવાળાઓને રેચવિષે ઉત્તમ છે. એ આધ્માન વાયુ, ઉદરરોગ, વિષદોષ તથા ગુલ્મના નાશ કરે છે. **થોરનાં પાંદડાં**:—રુચિકર, તીખા તથા અગ્નિદીપન છે; અને કોઢ, અષ્ટીલા, આધ્માન, વાતશૂળ, શોથોદર અને સર્વ ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. + ઉપયોગ:—(૧) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર**:—થોરીઆનું દૂધ ચોપડવું એટલે ફોલ્લો ઉઠતો નથી. (૨) **ઢારનું શિંગડું, હાડકું વગેરે ભાંગ્યું હોય તો**:—થોરના દૂધમાં ગુણપાટની રાખ ખરલ કરી લેપ કરી પાટો બાંધવો. (૩) **નિદ્રા ન આવવાને**:—થોરના મૂળ ગોળમાં ખાવા. (૪) **કમળી ઉપર**:—થોરનું ઠીંડું શેકી તેનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ ૧ પૈસાભાર અને ઘી ૧ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું. (૫) **શરીરમાંની *ગરમી કાઢવા માટે**:—થોરીઆના કડકા કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી આધણ આવે ત્યાંસુધી કઢવવું; અને માણસને ખાટલા ઉપર સૂવાડી નીચે તે ઉકળતા પાણીનું વાસણ મૂકી અંગને બાફ આપવો અને ઉપર પીછોડી ઓઢવી; એટલે પરસેવો છૂટી અંગ છૂટું થશે. પછી શરીરે વગડાઉ છાણાંની રાખ ચોળવી. ઠંડું પાણી અને વાયરો, એથી વિશેષ સંબંધ રાખવો નહિ. ઘી અને ભાત ખાવો. એટલે શરીરમાંની ગરમી નીકળી જશે. (૬) **ભ્રમરવિષ ઉપર**:—થોર અને લીંડીપીપર વાટી લેપ કરવો. (૭) **નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કફથી બંધાઇ ગયું હોય તો**:—થોરીઓ કેળના લીલા પાદડામાં વીંટાળી અંગારામાં બાફી કાઢવો તથા સાધારણ ઠંડો થયા પછી બે ત્રણ ટીપાં રસ કાઢવો. તેમાં ૬ ટીપાં મધ મિશ્ર કરી તેનું થોડું મિશ્રણ હાથની આગળીવડે બાળકના તાળવામાં ચોપડવું; અને જીભે ચોળવું; એટલે કફ ઉપર આવી ગળું ખુલ્લું થાય છે. (૮) **બાળકોની સસણી ઉપર**:—ચોધારી થોરના પાંદડાં લાવી શેકી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં કાળો

+ કેટલાક ગ્રંથકારો કાટારો થુવર, ત્રણધારો થુવર, ચોધારો થુવર, નાગફણી થુવર, ખરસાણી થુવર અને વિલાયતી થુવર, એમ છ પ્રકારના થુવર બતાવે છે. એમાં ખરસાણી થુવરનું દૂધ ઝેરી છે. એનાથી ઝાડો અને ઉલટી થાય છે અને દાહ થઈ મૃત્યુ થાય છે. એને વાયુના રોગ ઉપર અને સાંધાના રોગો ઉપર ચોપડવાથી તત્કાળ ફાયદો થાય છે. બાકીની જાતોવાળા થુવર યકૃત્ અને બરોળની ગાંઠને ગેરવવા માટે આપે છે. ચોધારા થુવરનાં પાદડા દેવતાપર શેકી ગુમડા ઉપર બાંધવાથી ગુમડાને ફોડે છે. શેકેલા પાદડાને નીચોવી તેમાંનો રસ કાઢી તેમાં જરા સંચળ નાખી બાળકને આપવાથી રેચ થઇ બાળકની સસણી (વરાધ) તત્કાળ શાંત થાય છે; અને પેટમાં ભાર રહેલ હોય તે શાંત પડે છે. જવાન થુવરના થડને ડગળી આપી તેમાં પાતળા લુગડાની કોથળીમાં નાખેલા તીખાં (મરી) અથવા લવંગને નાખી ડગળા પાછી જેમની તેમ રાખી ઉપર માટી ખુંસવી છ માસ પછી તે કાઢી લઈ તેમાંનું એકાદ તીખું અથવા લવંગ લાકડા ઉપર ચઢાવી સળગાવી તેનો ધુમાડો બળદના નાકને આપવાથી તેની કબોડી (વળી જઇ સડતું શીંગડું) મટી જાય છે. એજ લવંગ અથવા મરીનો એક દાણો વાટી સુંઘાડવાથી મૃગી (ગોટુ) શાંત થાય છે. મૃગીરોગવાળાને વખતપર ખાવાને પણ એ એકેક લવંગ અથવા મરી આપે છે. થુવરના દૂધથી બાજરીનો લોટ ભીંજવી તેની ગોળીઓ સોપારી જેવડી કરી દેવતા ઉપર શેકી શક્તિ પ્રમાણે આપવાથી રેચ થઈ શૂળ વગેરે ઉદરરોગ શાંત થાય છે. વળી થુવરના દૂધમાં ચણાની દાળ પલાળી રાખી વાટી જંગલીબોર જેવડી ગોળી કરીને, ખાવાથી જુલાબ થઇ ઉપદંશ અને ફીરંગ રોગ દૂર થાય છે. થુવરની રાખ કરી તેમાંથી તેનો ક્ષાર કાઢી અનેક ઔષધિઓમાં નાખે છે. કાંટાળા થુવરનાં પાદડાંનું શાક કરી ખાય છે. તેનાથી ઉદરરોગ દૂર થાય છે. એની ડાંડલીઓની ભસ્માર્ક નામની ઔષધિ કરે છે. નાગફણી નામના થુવરના લાલ પાકેલા ફળ ખાવાથી શ્વાસ અને ખાંસી દૂર થાય છે.

* મરાઠી ગ્રંથમાં અહીં સર્દી લખી છે તો ગુજરાતીમાં 'ગરમી' કેમ ?

બોળ (એળીઓ) હરડે અથવા રેવંચીનો શિરો ખદખદાવી સહેવાય તેવો પેટ ઉપર લેપ કરવો, ડુંટી ઉપર લેપ કરવો નહિ. **(૯) નાસુર અને નાડીવ્રણ ઉપર:**—વ્રણનું છિદ્ર યુક્તિથી મોટું કરી, થોરનું દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની વાટ વ્રણમાં ઘાલવી. **(૧૦) સોજા ઉપર:**—થોર અંગારામા બાફી અંદરના ગરનો સોજા ઉપર લેપ કરવો. **(૧૧) કફ ઉપર:**—થોર અને ત્રણધારો થોર અંગારામાં શેકી અર્ધો તોલો રસ કાઢવો; અને તેમા ફુલાવેલો તેલીઓ ટંકણખાર બે ગુંજા તથા મધ ૫ તોલા મિશ્ર કરી ખરલ કરી ખાવો; એટલે કફ પાતળો થઇ પડે છે. **(૧૨) નળવિકાર ઉપર.**—ગોળ થોરના પાદડાને એરંડ તેલ ચોપડી શેકવા અને તેમા શહાજીરૂ, લસણ, હીંગ, મરી અને લીંડીપીપર નાખી બારીક વાટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી. **(૧૩) કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—બે વાલ થોરનું દૂધ લઇ ગોળમા ખાવું.

૨૯૩ થુવેર–ત્રણ ધારીઓ—સ૦ ત્રિધાર.મ૦ તીધારી, નીવડુંગ.હિં૦તીધારાથુહર.ક૦મૂરેણકળી.

એને ત્રણ ફાટા હોઈ દરેક ફાટા ઉપર કાટા હોય છે. એ થોરીઆના મોટા મોટા વન હોય છે. એમાથી ધોળું દૂધ ઘણુ નીકળે છે. મુંબઇ પાસે દિવાળીના તહેવારોમા એના કકડા કરી તેમા બત્તી સળગાવે છે. એના દૂધમા સોમલની શુદ્ધિ થાય છે. **થોર:**—પારદબંધક અને રંજનવિષે સિદ્ધિ આપનારો છે. બીજા ગુણ સર્વ થોરના સરખા છે. **ઉપયોગ:—(૧) સંધિવાત ઉપર:**–ત્રિધારી થોરીઆનું દૂધ લીંબોળીના તેલ સાથે મિશ્ર કરી લેપ કરવો; એટલે દરદ મટે છે અને સોજો ઉતરે છે. **(૨) સોજા, ગાંઠ વગેરે થાય છે તે ઉપર:**—ત્રિધારી થોરીઆના દૂધનો લેપ કરવો. **(૩) બાળકના દૂધરોગ ઉપર**–ત્રિધારી થોરીઓ બાફી ૩ માસા રસ કાઢવો. તેમા ધુવાસ અર્ધો માસો અને કિંચિત્ કસ્તૂરી નાખી ખરલ કરી શકિત પ્રમાણે આપવું. **(૪) બાળકના કફવિકાર ઉપર:**–ત્રિધારી થોરીઆના કકડા અંગારામા શેકી તેનો રસ કાઢવો. તેમા ફૂલાવેલા તેલીઆ ટંકણખારની ભૂકી અને મધ નાખી તેનું ચાટણ આપવું. એ મોટા માણસને પણ આપવું. ૧૦ મહિનાનુ બાળક હોય તો એક ચણોઠીભાર આપવું. **(૫) દમ ઉપર:**–આકડાનાં ફૂલ, અઘેડાના મૂળ અને ધોળી ગરણીના મૂળ, એને ત્રિધારી થોરીઆના રસના ૧૪ પુટો દઈ ભસ્મ કરી રાખવી; અને રોજ ત્રણ માસા મધમા બહેડા ઘસી તેમાથી બે ગુંજા પ્રમાણે આપવું. **(૬) દાદર ઉપર:**–ત્રિધારી થોરીઆના દૂધનો લેપ કરવો. **(૭) બદ ઉપર:**–ત્રિધારી થોરના મૂળનો રસ ચોપડી ઉપર તેજ ઝાડની માટી ચોપડવી; એટલે ૭ દિવસમા ગુણ થાય છે.

૨૯૪ દક્ષણી થુરીઓ (થોર) કંટાળો–સં૦ કંથારી, કુંભારી. મ૦ ફણીનીવડુગ હિ૦ નાગફની થુહર.ક૦ ફડીગળી. તૈ૦નાગજમડુ.તા૦ મલા૦ નાગતાળી. ઈં૦ પ્રીકલીપીયર. લા૦ ઑપ્ટિનિયાડિલેનાઇ.

એના પાદડા હાથતળીઆથી મોટાં અને એક ઉપર એક ઉગી તેનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ થુરીઆની વાડો ઘણી ઉંચી વધે છે. એનો કાટો બે આંગળ લાંબો અને ઘણોજ તીક્ષ્ણ હોય છે. એ કાટો વાગવાથી મોટો જખમ થાય છે. એ થોર ઉપર લાલ રગનાં જીંડવા આવે છે. તે સ્વાદે મીઠા હોવાથી કેટલાક તેને ખાય છે. એ જીંડવાં તોડી કપડામાં બાંધી, પીલી તેનો રસ કાઢી કાગળપર લખવાથી રાતી શાહી પ્રમાણે લખાય છે. આ થોર સર્વત્ર થાય છે. એ થુરીઆના પાદડા ખડકપર જો પડે તો ત્યાં તે ઉગે છે; એવો એમા વિલક્ષણ ગુણ છે. આ થોરની વાડોમાં સર્પની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે.* **દક્ષણી થોર**—દીપન, રુચિકર, તીખો, ઉષ્ણ તથા કડવો છે; અને રક્તદોષ, કફ, વાયુ, ગ્રંથિરોગ, સ્નાયુરોગ તથા સોજાનો નાશ કરે છે.

* દક્ષણી થુરીઆને ફાફડીઓ. ફાફડાળો અને હાથલો થુવર પણ કહે છે. એને જે કાંટા હોય છે તેની પાસે બીજી ઘણી ઝીણી ફાસો હોય છે. તે શરીરમા વાગવાથી દેખાતી નથી અને ઘણી ચળ ઉઠે છે. એ શરીરમા વાગ્યા પછી ભાગ્યેજ નીકળી શકે છે. એને જે લાલ રંગના ફળો હોય છે, તે ઉપર પણ એવીજ ફાંસોના જૂદાં જૂદા બોથાં (જૂથો) હોય છે આ ફળો ઉપરનાં ફાંસોનાં જૂથો કાઢી નાખી છાલમાંડેલો ભાગ મહાવરાથી ખાવાથી તે બરોળનો સચોટ નાશ કરે છે. બરોલના માટે આના જેવો બીજો ઉપાય ભાગ્યેજ હશે કેટલાક લોકો વાળા ઉપર આના હાથલાને કાટા કાઢી નાખી ચીરી ભડાશડવું કરી બાંધે છે;તેમજ પેટમાંનાબગાડ માટે પણ એનું બાંધણુ કરવાને એ બે ફાટા વચ્ચે આંબાહળદર,સિંધાલુણ અનેસાજીખાર નાખી ભડાશડવું કરીપેટ ઉપર બાંધેછે.

ઉપયોગઃ-(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપરઃ-દક્ષણી થુરીઆનું જીંડવું લાવી દેવતામા ગરમ કરી, ઉપલી છાલ કાઢી ખુંદી, પછી કપડામા ઘાલી પીલી, રસ કાઢી તેમા સાકર નાખી પાવો. **(૨) નાનાં બાળકોને ગળુંએ થાય છે તે ઉપરઃ**-પ્રથમ ચંદન ચોપડી પછી દક્ષણી થુરીઆના મૂળ ઘસી ચોપડવાં. **(૩) ગુડથી ઉપર**.-દક્ષણી થુરીઆના પાદડા અંગારામા શેકી સારા ગરમ થયા પછી કાઢી તેની બે ચીર કરી, તે ઉપર હળદર નાખી તે ગરમ ગરમ બાંધવી. **(૪) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**-દક્ષણી થુરીઆના સૂકાએલા પાદડાની ધુણી આપવી. **(૫) નિદ્રા આવવા માટેઃ**-થોરના મૂળ ગોળમાં સેવન કરવા. **(૬) વાતથકી ઉત્પન્ન થયેલ નારૂ (વાળા) ઉપરઃ**—દક્ષણી થુરીઆનાં મૂળ અને ગોમૂત્રના કલ્કનો લેપ કરવો.

૨૯૫ દાડમ-સં૦ દાડિમ. મ૦ ક૦ ડાળીંબ. હિં૦ અનાર. રા૦ દાડયુ, દાડિભ. ક૦ તુ૦ દાલીંબ. તૈ૦ દાલીબકાયા તા૦ માડળૈ: ફા૦ અનારસીરી, અનારતુરશ. અ૦ રૂમાનહામીજ, રૂમાનહુલુ. ઇં૦ પોમીગ્રેનેટ લા૦ પ્યુનીકાગ્રાનેટમ્.

દાડમનાં ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. અરબસ્તાનમા મસ્કત પાસે જે દાડમો પાકે છે તે ઉત્તમ હોય છે. તેમા ઘણા બી હોતા નથી. દાડમનાં ઝાડ બે અઢી માથોડાંસુધી ઊંચાં વધે છે. એ ઝાડમાં પણ બે પ્રકાર છે. એકને માત્ર ફૂલો આવે છે, એને "ગુલનાર" કહે છે; બીજાને ફૂલ અને ફળ એ બે આવે છે. દાડમનાં ફૂલો કસુંબી રંગના હોઇ તેમા થોડીક પીળી ઝળકી હોય છે. એ રંગના જેવા રંગને "દાડીમી રંગ" કહે છે. દાડમ, એ ફળ ખાવાને રુચિદાયક અને શરીરને હિતકારક છે. એના યોગથી શરીરમા હુંશિયારી આવી તૃષા (તરસ) શમે છે. આ ફળ રોગીને ખવરાવવાને પણ હરકત નથી. આ ઝાડના મૂળ, પાદડા, છાલ, ફૂલ અને ફળની છાલ, એ સર્વ, ઔષધોના ઉપયોગમાં આવે છે. દાડમના રસનો ઉત્તમ પાક થાય છે. તેને "દાડમપાક" કહે છે. દાડમનો રસ પિત્તશામક છે.***દાડમઃ**—તુરૂં, ખાટું, મધુર, તૃપ્તિકારક, સ્નિગ્ધ, દીપન, ગ્રાહી, હૃદ્ય ઉષ્ણ, રુચિકર, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, ઉધરસ, શ્રમ, મુખરોગ, કંઠરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **મીઠાં દાડમઃ**-તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, લઘુ, તુરાં, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, મેધાકર, બલપ્રદ, મધુર તથા પથ્યકર છે; અને ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, જ્વર, હૃદ્રોગ, મુખરોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. **મધુર ખાટાં (ખટમીઠાં) દાડમઃ**-રુચિકર, દીપન તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ખાટાં દાડમઃ**-પિત્તકારક તથા રક્તપિત્ત કરનારાં છે, અને વાયુનો નાશ કરે છે. **કુમળાં સૂકાએલાં દાડમઃ**-રુચિકર, હૃદ્ય અને વાયુને અનુલોમન કરનારા છે. **ઉપયોગઃ-(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપરઃ**-દાડમના ફળની છાલ ખાવા આપવી અથવા દાડમના રસનું ચાટણ કરી આપવું. **(૨) બાળકના અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપરઃ**-દાડમની છાલ ઘસી પાવી. **(૩) કૃમિ (કરમ પડે છે**

* હિંદુસ્તાની વૈદ્યઃ—દાડમના રસને કેસરની સાથે મેળવીને ઠંડા પ્રયોગોમાં આપવાની ભલામણ કરે છે. આંતરડાના રોગમાં (ઝાડાની કબજીઅત ન હોય તો) ફળની છાલ અને ફૂલ, લવંગ, તજ, ધાણા, કાળાંમરી આદિ ખુશબોદાર પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે હિંદી વૈદ્યક ગ્રંથોમાં જડની છાલ બાબત કાંઈ વર્ણન જોવામા આવતુ નથી. મુસલમાની ગ્રંથકારઃ—મીઠું, ખાટું અને ખટમીઠું એમ ત્રણ પ્રકારનાં દાડમ બતાવે છે તથા ફળની છાલ અને ફૂલને ગ્રાહી ગુણોના લીધે અનેક પ્રકારના રોગોમાં વાપરે છે તથા કહે છે કે, મૂળની છાલ એ ઝાડના બીજા સર્વ ભાગો કરતાં વધારે ગ્રાહી છે તથા પેટમાં થનાર ચપટા અને લાંબા કરમ (કૃમિ ઈ૦ ટાપેવર્મ)ના માટે બહુજ ઉત્તમ અનુભૂત દવા છે. વળી એને કૃમિરોગમાં આપવાના માટે ૫ તોલા તાજી છાલ ૨ શેર પાણીમાં નાખી, ઉકાળી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ ઠંડું થયે તેમાંથી એકેક પ્યાલો અડધી અડધી ઘડીમા જ્યાસુધી તમામ ન નીકળી જાય ત્યાસુધી પીવાને આપે છે. અનેક વાર આ ક્વાથના પીવાથી પેટમા રદ્દ થઈને નીકળી જવાની ભ્રાન્તિ થાય છે; પરંતુ થોડીવારમાંજ પેટના તમામ કૃમિ નીકળી જાય છે દાડમનાં બીજ અને બીજનો રસ પેટની પીડા નાશ કરે છે. ઝાડાના દરદમાં છાલની સાથે થોડું અફીણ નાખીને આપવાથી બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે. ડૉ૦ કર્કપેટ્રીક કહે છે કે ફળની છાલ પાચનશક્તિ વધારવાને અને ગ્રાહી તથા જૂના મરડાની આજારીમાં લવંગની સાથે ઉકાળીને આપવાથી બીજા ઉપચારો કરતાં વધારે ગુણ કરે છે. ચરકસંહિતામાં દાડિમને હલ્દી-નાશક, હૃદ્ય (રુચિ ઉત્પન્ન કરીને શરીરને ઉત્તેજન આપનાર) કહેલ છે સુશ્રુતસંહિતામા એને વાતનાશક, મૂત્રદોષનાશક (મૂત્રસ્થાનનાં દરદોનો નાશ કરનાર), તૃષાનાશક અને રુચિકારક ગણેલ છે

તે) ઉપરઃ-દાડમના ઝાડની અને મૂળની છાલનો કાઢો કરી પાવો; અથવા દાડમની છાલનો કાઢો કરી તલનું તેલ નાખી ૩ દિવસ પાવો. **(૪) ઉષ્ણ પિત્ત ઉપર દાડમનું શરબત**.-સાકરનો પાક કરી તેમા દાડમના દાણાનો રસ કાઢી નાખવો અને તુરતજ વસ્ત્રથી ગાળી નાખવું. જરૂર જણાય ત્યારે આ શરબત ૨ તોલા અને તેટલુંજ પાણી નાખી પાવું; એટલે ઉષ્ણપિત્ત જલદી શમે છે. **(૫) આંખોની ગરમી શમવા માટેઃ**-દાડમના દાણાનો રસ આંખોમાં પાડવો. **(૬) સંગ્રહણી ઉપરઃ**-લીલા દાડમ કચરી રસ કાઢવો. તેમા માયફળ, લવંગ અને સુંઠ ઘસી થોડું મધ નાખી પાવો. દાડમ ન મળે તો દાડમની છાલ ઘસી પાવી.**(૭) ગરમીને લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે તે અને રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત ઉપરઃ**-દાડમનાં ફૂલ અને ધ્રોના મૂળનો રસ કાઢી અથવા એકલા દાડમનાં ફૂલનો રસ નાકમા પાડવો અને તાળવા ઉપર ચોળવો; એટલે તુરત લોહી પડતું બંધ થશે. **(૮) છાતીમાં દુખતું હોય તે ઉપરઃ**-દાડમના દાણાના રસમા મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ એક માસો નાખી પાવું.**(૯)ઘોયડાના વિષ ઉપરઃ**-દાડમડીનાં પાદડા,તલ,હરતાલ અને ગોળ એકત્ર કરી વાટી કરડેલ ઠેકાણે ચોપડવું. **(૧૦) બોદ્દારશિંગના વિષ ઉપરઃ**-દાડમનો રસ પાવો.**(૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપરઃ**-દાડમડીના પાદડા વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૧૨) પિત્તરોગ ઉપરઃ**--પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી તે રસ પાવો.**(૧૩) શોષ અને મુખની વિરસતા ઉપરઃ**-સાકર તથા દાડમ,અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષનો કલ્ક સેવન કરવો. **(૧૪) રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—દાડમની છાલ અને ઇંદ્રજવની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૧૫) ઉપદંશ—વ્રણ ઉપરઃ**—દાડમની છાલનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. **(૧૬) ત્રિદોષોત્પન્ન ઉલટી ઉપરઃ**—મસૂર શેકી તેનો લોટ કરી દાડમના રસથી તે લોટ પલાળી તેમાં થોડું મધ નાખી તે ખાવો. **(૧૭) દાડમપાકઃ**—ધાણા, સુંઠ, નાગરમોથ, વાળો, બીલીનો ગર, આમળા, મોચરસ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોદર,ઇંદ્રજવની છાલ, જાયફળ, અતિવિષ,ખેરની છાલ,અજમોદ,ખુરાસાની અજમો,એરંડાનાં મૂળ,જીરૂં,લવંગ,લીંડીપીપર, કાકડાશીંગ,એ પૈસા પૈસાભાર લઇ ચૂર્ણ કરી દાડમમાં ભરી ઉપર કણકથી ડાટો કરી ચૂલામાં બાફી પછી ઉપરની કણક કાઢી નાખવી. પછી દાડમસુદ્ધાં તે ખરલ કરી ગોળીઓ બોર જેવડી કરવી. તે ગોળી રોજ એક એક ખવરાવવી; એટલે અતિસાર, સંગ્રહણી, મંદાગ્નિ, અરુચિ તથા શૂળનો નાશ થાય છે.

૨૯૬ દારૂડી—સં૦ પટુપર્ણી, સ્વર્ણક્ષીરી. મ૦ પીસોળા, કાંટેધોત્રા. કો૦ કર્ડઇ. હિં૦ ચોક, ભરેભંદ, સત્યાનાસી, પીસોળા. બં૦ સીયાલ કાટા, સોણખીરૂઈ. ક૦ ચિક્કણીકે. તા૦ કુટ્ટીયાત્તી. મલા૦ પોન્નમત્તં. ઇં૦ ગેંબોજ થીસલ. લા૦ આર્ગીમની મેક્સિકેના.

દારૂડીના નાના નાનાં ઝાડ હોય છે. એની ઉંચાઇ શુમારે હાથ-દોઢ હાથ હોય છે. પાદડા નાના હોય છે, પીળા ધંતુરા પ્રમાણે એના ડીંટામાથી પણ દૂધ (રસ) નીકળે છે. એનાં મૂળને "ચોકવ" કહે છે. આ વનસ્પતિ રેચક, હિમ, કડવી તથા સારક છે; અને કંડુ, વાતરક્ત, કૃમિ, પિત્ત, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર, અશ્મરી, સોજા, દાહ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. એના મૂળના પણ એવાજ ગુણ છે. ઉપયોગઃ-**(૧) રેચમાટેઃ**—દારૂડીના મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં પાવું. **(૨) ગયેલું પુરુષત્વ પાછું આવવા માટેઃ**—દારુડીની છાલ ૧ માસો અને વડનુ દૂધ ગરમ કરી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે ૧૪ દિવસ પાનમાં ખાવી. **(૩) ગુમડું ફુટવા માટેઃ**—દારૂડીનાં મૂળનો લેપ કરવો.

૨૯૭ દારૂ હળદર—સં૦ બં૦ દારુહરિદ્રા. મ૦ દારૂહળદ. હિં૦ દારૂહલદર. ક૦ મરદવર્ષણ, પોપ્પિલ્લી. તે૦ મુલુંગુ, પાસુપુ. મલા૦ નાણુમાર. ગો૦ રૂક્કા વેલી. તા૦ નુનામારં. ફા૦ દારચોબ. લા૦ બરબરીસ્ એરિસ્ટેટા, મોરંડા અંબેલ્લેટા.

દારૂહળદરના વેલા હોય છે. એ વેલા હિમાલય પર્વત ઉપર અને અફઘાનીસ્તાનમાં થાય છે. એ વેલાનું લાકડું હળદરના જેવું પીળા રંગનું હોય છે. રસાજન અથવા રસવંતી કરીને એક ઔષધ દારૂહળદરનો કાઢો કરી તેમાથી બનાવે છે. એ કાઢો અષ્ટમાંશ કરી તેમાં બકરીનું દૂધ સમભાગે નાખી બાળી સુકું કરવું એટલે રસાંજન તૈયાર થાય છે. **દારૂહળદરઃ**-તીખી, કડવી, રુક્ષ, ઉષ્ણ તથા વ્રણનાશક છે; અને પ્રમેહ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, મુખરોગ, કંડુ, વિસર્પ, ચામડીના દોષ તથા

વિષનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ હળદર જેવા છે. **રસાંજન:**-તીખું, ઉષ્ણ, રસાયન તથા કડવું છે; અને કફ, વિષ, નેત્રવિકાર તથા વ્રણદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કમળી ઉપર:**—દારૂહળદરના અંગરસમા હળદર નાખી પાવી. **(૨) પ્રદર ઉપર:**—દારૂહળદરના કાઢામા ૩ માસા શિલાજિત નાખી સાત દિવસ પાવુ **(૩) આગંતુક વ્રણ એટલે શસ્ત્રાદિકથી થયેલા વ્રણ ઉપર:**-દારૂહળદરની છાલનો કલ્ક, તલનું તેલ, કપિલો અને પ્રોનો અંગરસ એકત્ર કરી મંદાગ્નિથી કઢવી તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ચોપડવું. **(૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—દારૂહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં દોઢ-બે માસા આપવું. **(૫) ભગંદર અને નાડીવ્રણ ઉપર:**-થોરીઓ અને આકડાનું દૂધ એકત્ર કરી દારૂહળદરની દીવેટ તે દૂધમાં પલાળી છિદ્રમા ઘાલવી. **(૬) પિત્તાભિષ્યંડ એટલે આંખો આવે છે તે ઉપર:**—રસાજન દૂધમા કાલવી તેનો આખો ઉપર લેપ કરવો. **(૭) કાનમાંથી પરૂ વહેતું હોય તે ઉપર:**—રસાજન સ્ત્રીના દૂધમા ઘસી, તે મધમા નાખી કાનમા પાડવું. **(૮) વાતપિત્ત પ્રદર ઉપર:**—રસાંજન અને લાખ બકરીના દૂધમાં વાટી તે પાવુ.×

૨૯૮ દાવલા મોરસ—સં० સમુદ્રશાક. મ० મોરસ, દાવલામોરસ, ખારી શાક.

આ ભાજીનો રોપો વેંત-દોઢ વેંત લાંબો હોઈ જમીન ઉપર પથરાયલો હોય છે; અને એના દીંટડાનો રંગ લુણીની ભાજી જેવો હોઇ, પાંદડા શુમારે દોઢ આગળ લાબાં હોય છે. તે લુણીના પાદડાં કરતા ત્રગગણાં જાડા હોઈ શુમારે અર્ધા તસુ જેટલા પહોળા હોય છે. ચણાની દાળ નાખી આનું શાક કરે છે અને બારીને રાયતું થાય છે તથા ભજીઆ પણ કરે છે. આ ભાજી સમુદ્રકાઠે થાય છે એટલે તે ખારી હોય છે, તેથી એમા મીઠું રીતસર નાખવું જોઇએ.

૨૯૯ દાંતી—સં० બં० હિં० ક० દંતી. મ० દાંતી. ફા० દંદ. અ० હબુલમુલુક. લા० ક્રોટન, ટિગ્લિયમ. રા० દાત્યુણી.

દાતીનાં ઝાડ કોકણ પ્રાતમા ઘણા થાય છે. એ ઝાડ શુમારે ત્રણ-ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. એના પાંદડા કાત્રાદાર, લાબાં અને હાથતળીઆ જેવડાં હોય છે. એના ફળ આકારે ઘુઘરા (પોટળીઆ) જેવા અને તે બળદાણા જેવડા મોટા હોય છે. એ ફળમાથી નેપાળાના જેવડા બી નીકળે છે, તે રેચક છે. એનાં મૂળને "દંતીમૂળ" કહે છે. દંતીમૂળનો કાઢામાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એને "લઘુદંતી" કહે છે. **લઘુદંતી:**-ઉષ્ણ, તીખી, અગ્નિદીપક, શલ્યશોધક, સારક, તીક્ષ્ણ, પાચક, લઘુ તથા શોષક છે; અને આમદોષ, ત્વગ્દોષ, શૂળ, અર્શ, વ્રણ, અશ્મરી, કફ, ઉદર, પિત્ત, આનાહવાયુ, સોજા, ગુદાકુર, દાહ, પાંડુ, રક્તદોષ, કોઢ, ગુલ્મ, કૃમિ, ક્ષય, વાયુ, યકૃત્ તથા ખરજનો નાશ કરે છે. **નાગદંતી** (મોટી દાંતી):-સારક, ઉષ્ણ, તીખી તથા કૃમિનાશક છે; અને શૂળ, કોઢ, આમદોષ, મેદોરોગ, અશ્મરી તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ લઘુદંતી જેવાજ છે. **ઉપયોગ:-(૧) જુલાબ થવા માટે:**—દંતીમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ; અથવા લીલા દંતીમૂળ પાણીમા વાટી તેને પાણીમા મેળવી, ગાળી તે પાણી પાવું. **(૨) કફ-કાસ ઉપર:**-દંતીમૂળનું ધૂમ્રપાન કરવું.

૩૦૦ દિંડા—(સં० મંડૂકપર્ણ) આ એક જંગલી ઝાડ છે. એમાં બે જાત છે. જે ઝાડની કાઠી ઉંચી ન હોતા જમીન બરોબર હોય છે, તેને દિંડી કહે છે અને જે ઝાડની કાઠી ઉંચી હોય છે તેને "દિંડા" કહે છે. દિંડાની કાઠી ૧૬ હાથ લંબાઈની હોય છે. એ કાઠીનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને કાઠી સૂકાયા પછી કાળો થાય છે. આ ઝાડ કાઇક કારવી જેવું હોય છે. એને મૃગનક્ષત્રનો વરસાદ પડયા પછી નવા ફણગા ફૂટે છે. તે લઇ તેની જૂડીઓ બાધી વેચે છે. આ શાક ભીંડાના શાક જેવું રસદાર હોય છે. એ પૌષ્ટિક છે. દિંડામાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. **દિંડા:**-શુક્રકારક તથા સ્નિગ્ધ છે; અને રક્તવિકાર, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) ગુમડા ઉપર:**—દિંડાના કંદ બારીક વાટી તેની થેપલી વ્રણ ઉપર મૂકવી. **(૨) બદ ઉપર:**—દિંડાનાં મૂળ કેળના કિંવા કુંભાનાં પાંદડામાં વીંટી અંગારામા બાફી, પછી તેના ઉપર જે પાતળી

× આ ઉપાય બહુજ વિચારીને કરવાનો છે; કારણ કે લાખ પીવા પછી સ્ત્રીઓને સંતાન થતાં નથી, એમ અનેક દાઇઓ કહે છે.

છાલ હોય છે તે કાઢી નાખી, મૂળ બારીક વાટી જે બોળ થાય તેનો લેપ કરી તે ઉપર રૂની ગડી કરી મૂકવી. **(૩) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—દિંડાના અંકુર ૧ તોલો, આવળની છાલ અર્ધો તોલો અને ઉંબરાના પાંદડાં ઉપરનો ફોડ અર્ધો તોલો, એ ત્રણે બારીક વાટી ૫ તોલા મીઠા દહીંમાં મેળવી, ખાંડ નાખી દરરોજ બે વાર ખાવું.

૩૦૧ દીપમાળ (ગલગોટા)—સં૦ હિં૦ મ૦ ઝેંડું. ક૦ ગોવગડ્ડે. લા૦ લીઓનોટીસ, નેપેટિફોલિયા.

આ ઝાડ સીધું હોય છે. તે શુમારે માથોડું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડા કાત્રાદાર હોય છે એને હાથના કિંવા વેંતના અંતરે મૂળ પાસેથી એક ઉપર એક એવા ઝુંડ લાગે છે. તે ઝુંડ બારીક પુમથી વ્યાપ્ત હોય છે. એ ઝુંડ ઉપર બારીક રાતા રંગના ફૂલ આવે છે. ઝુંડમાં કાળા બારીક બી હોય છે. એ સર્વત્ર થાય છે. **ઉપયોગ—(૧)અતિસાર ઉપરઃ**—ઝુંડમાનાં બીઆ દૂધમા વાટી પાવાં. **(૨) માથા ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે તે ઉપરઃ**—ઝુંડને બાળી તેની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. **(૩) કંઠસર્પ ઉપરઃ**—ઝુંડ હોકામાં નાખી પીવું.

૩૦૨ દુદુરલી—દુદુરલીના વેલા હોય છે. એના પાદડાં ઘણા મોટા હોતા નથી. એ પાદડા ગળચટાં લાગે છે. એનાં મૂળ ચાવવાથી કિંવા બારીક ભૂકી કરવાથી બારીક કણ થાય છે. એને આકડાના ફૂલ જેવા ફૂલ આવે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) તંતુમેહ અને સ્વપ્નાવસ્થા વગેરે ધાતુ-વિકારો ઉપરઃ**—દુદુરલીના મૂળ અને ધોળી શેમળનું કંદ ખાંડી બારીક ભૂકી કરી ગાયના પારોશ દૂધ-માં મેળવી અંદર સાકર નાખી, એ ઔષધ દરરોજ બે વખત ૭ દિવસ આપવું. **(૨) મધુમેહ અને તણખીઆ પ્રમેહ ઉપરઃ**—દુદુરલીના મૂળોની ભૂકી કિંવા દુદુરલીના મૂળ ગાયના તાજા દૂધમા વાટી એ ઔષધ દર વખત નવટાંક પ્રમાણે દરરોજ બે વાર ચાદ દિવસ આપવું. **(૩) રતવા ઉપરઃ**—દુદુરલીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવા અને લેપ પણ કરવો.

૩૦૩ દુધી (નઇ)—સં૦ અલાબુ, ઇક્ષ્વાકુ, દુગ્ધતુંબી. મ૦ દુધ્યાભોપળા. હિં૦ મીઠી તુબી, તુંબા, કદુ, લૌઆ, રામતોરઇ, ઘીઆ. બં૦ લાઉ, ક. કદ્દુ૦ હાલગુંબળ, શિસોરે. તૈ૦ તીઆ, તુપ્પડીકાયા. ફા૦ કુદુશીરીન, કુદુએદરોજ. અ૦ યક્તિનેહલુકરા. ઈં૦ વ્હાઇટ ગુર્ડ. લા૦ કુકર્બીટ, લાજીનેરીઆ.

"એને ધોળી દુધી" પણ કહે છે. એનો વેલો ઘણો લાંબો પ્રસરે છે. એમાં લાંબી, તુબડી, ચપટી, તંબુરા જેવી ઇત્યાદિ અનેક જાત છે. દુધીનો હલવો બહુ સારો થાય છે. એની ભાજી સારી થાય છે. દુધી પાકીને જૂની થાય એટલે જે ગોળ આકૃતિની હોય છે તેના તુંબડા કરે છે. તરતા શીખ-નારાઓ એના સૂકાએલા તુબડા કમરે બાંધી તરતા શીખે છે. દુધીની એક બીજી જાત છે, તેને "મગીઆ દુધી" કહે છે. એમા ધોળી અને રાતી એવી પણ બીજી બે જાત છે. દુધી જેવુંજ તેનું શાક થાય છે અને તરવાના કામમા એનો બહુ ઉપયોગ થાય છે. **લાંબી દુધીઃ**-તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને સન્નિપાત, દંતાર્ગલ રોગ, દાંતખીલી તથા ધનુર્વાનો નાશ કરે છે. ફળના ગુણ પણ એનાજ જેવા છે. **ગોળ મોટી દુધીનો વેલોઃ**-મધુર, શીતળ, તર્પણકારક, ગુરુ, રુચિકર પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, બલપ્રદ, પિત્તનાશક અને ગર્ભપોષક છે. ફલના ગુણ પણ એના જેવાજ છે **દુધીઆ દુધીઃ**-મધુર, સ્નિગ્ધ, ગર્ભનું પોષણ કરનારી, વૃષ્ય, વાતકારક, બલકર, પૌષ્ટિક, રુચિકર શીતળ, મલસ્તંભક, રુક્ષ, ભેદક, ગુરુ, પિત્તનાશક તથા કફપ્રદ છે. **એનાં ફળઃ**-ગુરુ, રુક્ષ, શીતળ, હૃદ્ય, કફકારક, ગ્રાહક, રુચિકારક, ધાતુવર્ધક, તથા પૌષ્ટિક છે, અને કલ્ક, વિષ શ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એના વેલાની સળીઓઃ**—મધુર, વાતલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ભેદક અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગઃ-(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—દુધીઆ દુધીના પાદડાનો રસ કાઢી લેપ કરવો.

૩૦૪ દુધેલી—(સં૦ દુગ્ધિકા. મ૦ હિં૦ દુધી) દુધેલીના નાના ઝાડ પ્રથમ હાથભર ઉંચાં હોય છે. પછી તેના વેલા થાય છે. એના પાદડા ભાંગરાના પાંદડાં જેવાં પરંતુ કિંચિત્ ફિક્કા લીલા રંગના અને નાના હોય છે. એ વેલો તોડવાથી તેમાથી દૂધના જેવો ધોળો રસ નીકળે છે વેલાનો રંગ કિંચિત લાલસર ઉદારંગનો હોય છે, એને ભાંગરાના જેવાંજ ફુલ આવે છે.

ઘરની આજુબાજુએ પણ આ છોડો વાવે છે. એને લાંબી શીંગો આવે છે.× **દુધેલી:**-મધુર, વૃષ્ય, રુક્ષ, ગ્રાહક, કડવી, વાતલ, ગર્ભસ્થાપક, તીખી, ધાતુવર્ધક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ, પારદબંધક તથા મલસ્તંભક છે; અને મેહ, કફ, કોઢ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:-** દુધેલીનાં પાંદડાનો રસ ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો, તાજું ઘી ૧ તોલો, એ સર્વને ભેગું કરી સતત ચાર પાંચ દિવસ આપવું; એટલે બળતરા અને લોહી બંધ થાય છે. **(૨) મુબારકી રોગ ઉપર:-** (બાળકને દૂધ પાવાના યોગથી દૂધની ચીકાસ પેટમાં એકઠી થઇ મળની ગાઠ બાઝે છે તે ઉપર) દુધેલીનાં મૂળ ગાયના તાજા દૂધમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવા એટલે બે ત્રણ દિવસમા મલદ્વારે રોગ નીકળી જાય છે. **(૩) વિષમજ્વર ઉપર:**--દુધેલીનાં મૂળ કાનમા રાખવા એટલે નિયમિત વેળાએ આવનારો તાવ દૂર થશે. **(૪) વાછરડાંને દુધીઓ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—દુધેલીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમા ૧ તોલા સુધી ઘસી દરરોજ એક વાર, એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવાથી પેટમાંનો સર્વ ભાર નીકળી જઇ રોગ ઘણોજ હલકો થાય છે.

૩૦૫ દેવદાર—સં૦ હિં૦ ક૦ તા૦ મલા૦ તુ૦ દેવદારુ. મ૦ ફા૦ દેવદાર. ક૦ દેવ્દાર. તૈ૦ દેવદારૂચેટ્ટુ. અ૦ શજરતુલજીન, શજરતુલવફ. લા૦ સિટ્રસડેવડારા.

હિમાલય પર્વત, બ્રહ્મદેશ, બંગાળા અને પિનાંગ, એ ઠેકાણે દેવદારના ઝાડ ઘણા થાય છે. એ ઝાડને જોઇએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ઘણુજ ઉચુ વધે છે. ત્રીસ ચાળીસ વર્ષનું થાય એટલે તેને ફળ આવવા લાગે છે. આ વૃક્ષ સો-બસો વર્ષ સુધી રહે છે. જેમ જેમ એ ઝાડ જૂનું થાય છે, તેમ તેમ મજબૂત થઇ તેનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે. સાગના કરતા આ લાકડું ઘણું હલકું છે. એની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. રાજા લોકો માટે એ લાકડાની ફર્માશી, ગલબત વગેરે બનાવે છે. દેવદારનો ધૂપ કરવામાં પણ ઉપયોગ થાય છે. દેવદારના લાકડામાથી ટર્પિન-ટાઇન તેલ બને છે. **તેલીઓ દેવદાર:**—પાકકાળે તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કડવો તથા લઘુ છે; અને કફ, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મલસ્તંભ, આમદોષ, તાવ, આધ્માન, દમ, ઉધરસ, સોજો, ખરજ, હેડકી, તંદ્રા (મૂર્ચ્છા), રક્તદોષ તથા પિનસનો નાશ કરે છે. **કાષ્ઠ દેવદાર:**—ઉષ્ણ, કડવો તથા રુક્ષ છે; અને કફ, વાયુ, ભૂતબાધા તથા લેપ કરવાથી મો ઉપરના વ્યંગનો નાશ કરે છે. ***સરળ દેવદાર:**-તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ, કોષ્ઠશોધક તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ત્વગ્દોષ, વાયુ, કર્ણરોગ, વ્રણ, સોજો, કંડૂ, (ખરજ) કંઠરોગ, નેત્રરોગ, ઉધરસ, પરસેવો, રાક્ષસપીડા તથા જૂનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:- (૧) ઉરૂસ્તંભ ઉપર:**—દેવદાર વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૨) કફ ગલગંડ ઉપર:**—દેવદાર અને ચીત્રામૂળ (કવંડળ મૂળ) પાણીમા વાટી લેપ કરવો. **(૩) અપચી** (ગંડમાળનો ભેદ છે તે) **રોગ ઉપર:**—દેવદાર અને સરગવાની છાલ કાજીમા ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૪) દેવદારાદ્ય૦નો કાઢો:**- દેવદાર, વજ, કોષ્ઠ, લીંડીપીપર, સુંઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરીઆતુ, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ભોરીંગણી, ગોખરૂ, ધમાસો, ઉભી ભોરીંગણી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને શાહજીરૂ એ બધાનો કાઢો કરી તેમા સિંધવ અને હિંગ નાખી સુવાવડીને પાવો, એટલે શૂળ, કાસ, તાવ, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા, કફ, મસ્તકપીડા, બડબડ, તૃષા, દાહ, તંદ્રા, અતિસાર તથા ઉલટી; એટલા ઉપદ્રવયુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક સૂતિકારોગનો નાશ થાય છે.

× દુધલીને કોઈ દુધી પણ કહે છે. એની મુખ્ય બે જાતો છે; એક નાગલા અને બીજી છાતલા નાગલા દુધેલીનું વર્ણન આ ગ્રંથમા આગળ કરેલ છે. આ છાતલા દુધેલી પણ શ્રી૦ પદેજીના વર્ણન તરફ નજર કરતાં બે પ્રકારની ભાસે છે. જેમાંની એકનુ વર્ણન અહી શ્રી૦ પદેજીએ આપ્યું છે તે અને બીજી જેને લુણીની ભાજી અથવા ચણાનાં પાંદડાં જેવાં ઝીણાં પાદડાં આવે છે તે. તેને ઝીણા અને ઘેરા લાલ ફૂલ આવે છે, તેની ડાંડીમાથી દૂધ નીકળે છે. કોઈ તેને સમાત દુધેલી પણ કહે છે. આ દુધેલીનો છોડ ન થતાં તે જમીન ઉપર પથરાઈ દોઢ-બે ફૂટ જમીન રોકે છે. એથી એને છાતલા દુધેલી કહે છે. આ નાની જાત સ્ત્રીરોગની દવામાં દાઈઓ વધારે વાપરે છે.

* મ૦ શાલીગ્રામ આદિ નિઘંટકારોના કહેવા પ્રમાણે સરલ દેવદારના ગુંદરનેજ ચંદ્રસ, સરળધૂપ, ધૂપ વિશેષ, ઈશેશ વગેરે નામોથી ઓળખે છે; ત્યારે અહીં ત્રણ જગ્યાએ વર્ણન આપવાથી જુદાં જુદાં ત્રણ વૃક્ષો હોવાની ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરી છે. કાષ્ઠ દેવદારમાં તેલ નથી.

૩૦૬ દેવબાવળીઓ-સં૦ કિંકિરાટ, નીબબ્બુલિકા. મ૦ કંકર, કોકઇ, દેવબાભળી. હિં૦ કિંકિરાત. ગુજ૦ રામબાવળ. ફા૦ મધિલાન.

આ એક બાવળીઆની જાત છતાં બાવળીઆ જેવું મોટું ઝાડ થતું નથી. એને કાટા તથા ફૂલ પણ બાવળ જેવાંજ પીળા રંગનાં આવે છે. એ ઝાડને લાખ આવે છે. **દેવબાવળીઓ:**-તુરો, કડવો, શીતળ તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, પિત્ત, તૃષા, રક્તદોષ, દાહ, તાવ, ઉલટી, મેહ તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **હડકાયલા કુતરાના વિષ ઉપર:**-દેવબાવળીઆનાં તાજાં મૂળ ઠંડા પાણીમા એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી ઘસી તેમાં થોડું પાણી નાખી તે પાવું. એ દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવું.

૩૦૭ દ્રાક્ષ (દરાખ)-સં૦ મ૦ તે૦ દ્રાક્ષા. હિં૦ દાખ. ક૦ દ્રાક્ષે. ફા૦ અંગુર. અ૦ કીસમીસ, એનબજબીબ. ઈં૦ ગ્રેઈપ. લા૦ વ્હાઇટીસ્ વ્હીનીફેરા.

દ્રાક્ષના વેલા હોય છે. એ વેલા વાવ્યા પછી ત્રણ વર્ષે ફળે છે. દ્રાક્ષ ઘણું કરીને બધા ખંડોમા થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે. તેમા ત્રણ જાત છે. લીલી, કાળી અને ધોળી. સર્વમાં ધોળી દ્રાક્ષ ઘણી મધુર હોવાથી મોંઘી હોય છે. આ દેશમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે તે લીલી ને લીલીજ ખપી જાય છે. અરબસ્તાન, પર્શિયા અને મસ્કત, એ સ્થળોમા ઘણીજ દ્રાક્ષ પાકે છે; તેથી તેને સૂકવી બહાર ગામ ખાતે વેચવા મોકલવામા આવે છે. બેદાણા, મુનકા, ખીસમીસ એવા સૂકી દ્રાક્ષનાં નામો હોય છે. બેદાણા કિંચિત્ ધોળા હોય છે અને તેમા બી હોતા નથી. મનુકાદ્રાક્ષ કાંઈક કાળી હોય છે અને ખીસમીસ ઘણું કરી બેદાણા જેવી પરંતુ નાની હોય છે. દ્રાક્ષ ઉષ્ણ દેશમાં લોકોની ભૂખ અને તરસનું શમન કરવાને ઘણી ઉપયોગી થઇ પડે છે. દ્રાક્ષ પિત્તશામક તથા રક્તવૃદ્ધિ કરનારી છે. દ્રાક્ષના રસનો આસવ કૉલેરા ઉપર ઘણો ઉપયોગી થઇ પડે છે. દ્રાક્ષના પાંદડા જનાવરોને ખવરાવે છે અને લાકડાનો કોઈ કોઇ કાળો રંગ કરે છે. **પાકી દ્રાક્ષ:**—સ્વરને હિતકારક, મધુર, તૃપ્તિકર, પાકકાળે સ્નિગ્ધ, અતિરુચિકર, ચક્ષુષ્ય, મૂત્રલ, ગુરુ, તુરી, સારક, ખાટી, વૃષ્ય, શીતળ તથા શ્રમનાશક છે; અને પિત્ત, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી, સોજો, ભ્રમ, જ્વર, દાહ, મદાત્યય, વાતપિત્ત, કફક્ષય, કમળી, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે. **લીલી દ્રાક્ષ:**—કફકારક, ગુરુ, ખાટી, પિત્તલ, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રુચિકારક, દીપન અને વાતનાશક છે. **કુંણી (કાચી) દ્રાક્ષ:**—વિશદ, ઉષ્ણ, તીખી, પિત્તલ અને રક્તદોષકારક છે. **પાકી સુકાએલી દ્રાક્ષ:**—વૃષ્ય, સંતર્પણ, બલકર અને પૌષ્ટિક છે. **કાળી દ્રાક્ષ:**—(બીજવાળી) શીત, હૃદ્ય, વૃષ્ય, ગુરુ, વાતાનુલોમન, સ્નિગ્ધ, હર્ષપ્રદ તથા શ્રમનાશક છે; અને દાહ, મૂર્છા, દમ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, તાવ, રક્તદોષ, તૃષા, ઉલટી તથા હૃદયવ્યથાનો નાશ કરે છે. **લઘુ દ્રાક્ષ** (બેદાણા નીર્બીજ):—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, રુચિકર, ખાટી તથા રસાળ છે, અને દમ, ઉધરસ, તાવ, હૃદયવ્યથા, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, સ્વરભેદ, તૃષા, વાયુ, પિત્ત અને મુખમાહેની કડવાશનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—દ્રાક્ષ તથા બાળહરડે સમભાગે અને તેના બરોબર સાકર નાખી એક તોલા જેટલી ગોળી આપતા જવી; એટલે અમ્લપિત્ત, ગળું અને હૃદય એ સ્થળની બળતરા, તરસ, ભ્રમ, મંદાગ્નિ તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. **(૨) ધંતુરાના વિષ ઉપર:**—દૂધમાં દ્રાક્ષનો સરકો નાખી પાવો. **(૩) હડતાલ અને જંગાલના વિષ ઉપર:**—ઉલટી કરાવી પછી પાશેર દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલો નાખી તે પાવી. **(૪) ધાતુક્ષય ઉપર:**—દ્રાક્ષ,સાકર, મધ અને લીંડીપીપર આપવી. **(૫) તૃષારોગ ઉપર:**—કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો પાવો. **(૬) મૂર્છા રોગ ઉપર:**—દ્રાક્ષ અને આમળાં બાફી વાટવા તથા તે મધમા આપવાં. **(૭) સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા થઈ આવે છે તે ઉપર:**—મધમાં દ્રાક્ષ ખરલ કરી જીભે ચોપડવી. **(૮) મૂત્રરેચનને અર્થે:**—કાળી દ્રાક્ષ ચાર તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી, ગાળી નાખી તે પાણીમા થોડી જીરાની ભૂકી નાખી, એક શેર સુધી શક્તિ પ્રમાણે પ્રાશન કરવાથી મૂત્રદ્વારે ગરમી નીકળે છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે કોઇને એથી રેચ પણ થઈ આવે છે. (૯) ક્ષતકાસ ઉપર:—બીઆં કાઢેલી કાળી દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, તાજું ઘી ૧ ભાગ અને મધ ૧ ભાગ; એ

સર્વ ઔષધો એક બરણીમાં ઘાલી તે બરણી ડાંગરના ઢગલામાં ઘાલવી. પંદર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઢી તે માહેનું ઔષધ રોજ સવાર-સાંજ મળી દોઢ તોલા સુધી રોગીએ ખાવું. **(૧૦) શૂળ ઉપર:**-દ્રાક્ષ અને અરડુસીનો કાઢો પાવો. **(૧૧) જીભ, તાળવું અને ગળું, એનો શોષ શાંત થઈ મોઢામાં રુચિ આવવા માટે:**—દ્રાક્ષ અને આમળાં વાટી ઘીમાં મેળવી મુખની અંદર ચોળવાં અને એજ ઔષધની ગોળી કરી મોઢામાં રાખવી. **(૧૨) પિત્તજ્વર ઉપર:**—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાના ગોળનો કાઢો પાવો. **(૧૩) શીતળા અને ગોવરૂ, એથી બાળકોના અંગમાં ભરેલી ગરમી નીકળવા માટે:**-૮ ભાગ બેદાણા દ્રાક્ષ, ૧ ભાગ ગળોનું સત્ત્વ, ૪ ભાગ ખાંડ તથા ૧ ભાગ જીરૂં, એ પ્રમાણે ભેગું કરી નિવડેલા માટલામાં ભરી તે મિશ્રણ પલળે એટલું ગાયનું ઘી નાખી આથી રાખવું; અને રોજ સવારે અર્ધા તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. **(૧૪) માથામાંહેની ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઇ મગજ સુધરવા માટે:**—ગાયના અર્ધા શેર દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૨ તોલા નાખી ઉકાળી તે દૂધ રોજ સૂતી વેળાએ પીવું. **(૧૫) મૂત્રકૃચ્છ્ ઉપર:**—ઠંડા પાણીમાં કાળી દ્રાક્ષ પલાળી તેમાં સાકર નાખી પાવી. **(૧૬) પિત્તવિકાર ઉપર:**-કાળી દ્રાક્ષ રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમાં મસળી કુચા કાઢી નાખી તે રસમા જીરાની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવો; એટલે પિત્તજનિત દાહ વગેરે શમન થાય છે. **(૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર:**—દ્રાક્ષ મધમા ખાવી. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર:**—દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો. *

૩૦૮ ધમાસો—સં૦ બં૦ દુરાલભા, ધન્વયાસ્. મ૦ ધમાસા, કાંટે ચુબુક. હિં૦ હીંગુણા, ધમાસા. ક૦ વક્ષિદુરૂવે, નેલઇંગળ. તે૦ પિલરેગટિ, દુલગોડી. ફા૦ બાદાબર્દ. અ૦ શુકાઇ. લા૦ ફગોનિયા અરેબિકા.

ધમાસામાં બે ત્રણ પ્રકાર છે. એ ઝાડના અંગ ઉપર રીંગણીના ઝાડ જેવા શુમારે આંગળભર લંબાઇના કાટા હોય છે. એની ઉંચાઇ શુમારે એક હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં ચીમરડાયલાં તથા લાંબાં હોય છે. એ પાદડા છોડવો જૂનો થાય ત્યાંસુધી છોડ ઉપર રહે છે. કાર્તિક માસના અરસામાં સર્વ પાંદડા ખરી પડે છે અને ઝાડનો રંગ પીળો થવા લાગે છે. જવાસાને પણ ધમાસો કહે છે. એ ઝાડ ઉપર ઉનાળામાં તેના દીંટામાંથી તાપના યોગે એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે તેને ફારસી ભાષામાં "તુરંજબીન" કહે છે. એ સાકર આ દેશમા અરબસ્તાનમાથી આવે છે. એ સાકર યુનાની વૈદ્યો બાળકોને રેચ આપવાના કામમાં દૂધમાં આપે છે. **ધમાસો×:**—જવાસો શરપુખાના જેવો (મથુરામા થાય છે તે) મધુર, કડવો, બલકર, અગ્નિદીપક, સારક, શીતળ, લઘુ તથા તુરો છે; અને કફ, પિત્ત, રાતો કોઢ, વિસર્પ, મેદ, ભ્રમ, મદ, વાત-

* લિંગાર્શ ઉપર એક જૈન ગોરજીએ કરેલો ઉપચાર—રાત્રે દ્રાક્ષ શેર ૦।। પલાળી સવારે તે પાણી અને તેમાનાં બીજ કાઢી નાખી તેમા મજીઠ તોલા ૨।।, હિંમજ તોલા ૨।।, કાગદી એલચી તોલા ૨।। અને મીંઢીઆવળ તોલા ૧૦ નાખી વાટી તેની ૩૨ ગોળી કરી હરરોજ સવારે ૧ આપવી.

× આયુર્વેદ ગ્રંથોમા-જવાસાને દસ્ત ખુલાસાથી લાવનાર, મૂત્રવર્ધક અને કફનો નાશક માનેલ છે એમાથી જે સત્વ નીકળે છે તે ખાસીનો નાશ કરે છે. હિકમતમાં—આ છોડવાની પોટીશ બાધવાથી અથવા તેની ધુણી આપવાથી હરસનો નાશ થાય છે. એનો રસ નેત્રની દૃષ્ટિ નષ્ટ કરે છે. તેના ચૂર્ણનું વાયુના રોગમાં નસ્ય આપે છે. એનાં પાદડાંમાથી જે તેલ બને છે તે સંધિવા ઉપર ચોપડે છે; તથા ફૂલને વાટીને લેપ કરવાથી હરસ ખરી પડે છે. મીર મહમદ હુસેન લખે છે કે:—ખુરાસાન, મવારુનહર, કરજસ્તાન અને હમદનના મુલકમાં આ છોડને કાપી લુગડામાં બાંધી નીચોવવાથી 'તુરંજબીન' નામનો સાકરના સમાન પદાર્થ બને છે. આ પદાર્થ જવના પાણી સાથે આપવાથી દસ્ત ખુલાસે લાવે છે, પિત્તને કાઢે છે અને કફને બેસાડે છે. વળી રુધિરને શુદ્ધ કરે છે. દૂધની સાથે આપવાથી શરીરને પુષ્ટ કરે છે, અને કામદેવને વધારે છે ચક્રદત્તમાં જવાસાને મળને શુદ્ધકર્તા, મૂત્ર લાવનાર અને કફોત્સર્જક ગણેલ છે. સુશ્રુતમાં—જવાસાને ઉષ્ટ્રભક્ષિકા. (ઉંટનું ભક્ષણ) વર્ણન કરે છે; અને કફમેદહર, મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક અને ગુલ્મનાશક ગણેલ છે; તથા તેજ ગ્રંથમાં તેને 'ગિરિકર્ણિકા' નામથી લખે છે. એને વાતપિત્ત-સંશમનકર્તા કહે છે. ચરકમાં—એને સારક માનેલ છે તથા નાનાં બાળકોની ખાંસી ઉપર હરડે, લીંડીપીપર અને દ્રાક્ષના ચૂર્ણમાં મધ અને માખણ સાથે આપવાનું કહેલ છે

રક્ત, તૃષા, ઉલટી, ઉત્તરસ, દાહ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **ધમાસો રાતો:**—તીખો, કડવો, મધુર, રક્તશુદ્ધિકારક, શીત તથા ઉષ્ણ છે; અને વિસર્પ, વિષમજ્વર, તૃષા, ઉલટી, મોહ, રક્તદોષ, વાતપિત્ત, કફ, કોઢ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ઉધરસ ઉપરઃ**—ધમાસાનું અથવા તેના મૂળનું ધૂમ્રપાન કરવું. **(૨) તાળવામાં કાત્રા પડે છે તે ઉપર:**—ધમાસાના લીલા છોડ કચરી તેનો અંગરસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી સારી પેઠે કઢવી ચાટણ તૈયાર કરવું. એ ચાટણ વારંવાર ટીપું ટીપું તાળવામાં પાડતા જવું; તેથી કરી એક દિવસમા રૂઝાઇ જાય છે. **(૩) જખમ ઉપર:**—આગંતુક જખમ થયો હોય તો લીલા ધમાસાનો અંગરસ જખમ ઉપર પાડવો એટલે જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે. **(૪) હેડકી ઉપરઃ**—ધમાસાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૫) ભ્રમ, મૂર્ચ્છા વગેરે ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી તે પાવો. **(૬) પથરી અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**-ધમાસો, ડાભ અને કાસના મૂળનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી પાવો. **(૭) શીતપિત્ત, હરતાલનું વિષ તથા મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો પાવો. **(૮) અંતર્વિદ્રધિ ઉપરઃ**—ધમાસાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાખી પાવા.

૩૦૯ **ધરો (દરોઇ)**—સં० દૂર્વા. મ० હરળી. હિં० દૂબ. ક० હસુગરૂકે. તૈ० દૂર્વાલુ. તા० અરગુ. તુ० કડીકેપતી. મલા० કરૂકપુલ્લુ. ગો० જીરખાકુર. ઈં० ક્રિપિંગ સાઈનોડન. લા० સાઈનોડન્, ડેકિટલન્.

ધરો એક જાતિનું તૃણ છે. ધરોના બેટ લીલાછમ અને સુશોભિત દેખાય છે. આ તૃણની અંદર એવો એક વિલક્ષણ ગુણ છે કે કેટલીક મુદત સુધી વરસાદ ન પડે ત્યારે સર્વ વનસ્પતિ સૂકાઇ જાય તોપણ ધરોના મૂળ લીલાંજ હોય છે. દુકાળમાં ઢોરોને ચારો સમૂળગો મળતો નથી ત્યારે ધરોના મૂળ ખોદી લાવી ખવરાવે છે. ધરોનો ઉપયોગ દેવપૂજામાં પણ થાય છે. ગણપતિપૂજનમા તો ધરો અવશ્ય જોઇએ. ધરો ઘોડાને ઘણી સારી લાગે છે. **ધરો સાધારણ:**—તુરી, શીતળ, મધુર તથા તૃપ્તિકારક છે; અને પિત્ત, તૃષા, ઉલટી, દાહ, રક્તદોષ, શ્રમ, કફ, મૂર્ચ્છા, અરુચિ, વિસર્પ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **ધોળી ધરો**—મધુર, રુચિકર, તુરી, કડવી તથા શીતળ છે; અને ઉલટી, વિસર્પ, તૃષા, કફ, પિત્ત, દાહ, આમાતિસાર, રક્તપિત્ત તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **લીલી ધરોઃ**—અતિ મધુર, કડવી, શીતળ, રુચિકર, સંજીવન, તુરી તથા રક્તશોધક છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, તાવ, પિત્ત, ઉલટી, કફ, રક્તરોગ, વિસર્પ, તૃષા, દાહ તથા ચર્મદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ**—ધરોનો રસ નાકમાં પાડવો. **(૨) હેડકી ઉપર:**—ધરોના મૂળીઆનો રસ માસો ૧ અને મધ એક તોલો એકત્ર કરી પાવું. **(૩) ખરજવા ઉપર**—ધોળી ધરોના રસમાં ધોળા ચોખા વાટી લેપ કરવો **(૪) ખાલી ચઢે છે તે ઉપર:**—ધરોના મૂળ, ધોળો કાથો, ઉંબરાના પાદડા ઉપરની ફોડ અને ગોવરાના બી વાટી ચોપડવાં. **(૫) ઋતુપ્રાપ્તિમાટે:**—ધોળી ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી તે રસ ઠંડી કાજીમા સાત દિવસ પાવો; એટલે જેને ઉમરે પહોચ્યા છતા કોઇ દોષથી ઋતુ પ્રાપ્ત થતું નથી તે થશે; અને જેનો અટકાવ બંધ થયો હશે તે પણ આવશે. **(૬) મસ્તકરોગ ઉપર:**—ધરોના રસમાં ચોખા વાટી લેપ કરવો. **(૭) ઉલટી ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમા ધરો વાટી રસ કાઢવો અને તેમા સાકર નાખી તે રસ પાવો. **(૮) સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:**—ધરોનાં મૂળ સૂતરથી વીંટી હાથે બાધવા એટલે સર્વ પ્રકારનો તાવ શમી જાય છે. **(૯) આગંતુક વ્રણ ઉપર:**—ધરોના રસમા અગત્યા દારૂહળદરની છાલના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૧૦ **ધવ (ધાવડો)**—સં० ધવ. મ० ધાવડા. હિં० ધો, ધાવા. બં० ધાઉયાગાછ. ક० સિરિવરૂ. તૈ० નારિજચેટ્ટુ. લા० એનોજિસસ્ લાટિફોલિયા.

ધવના ઝાડ મોટાં મોટાં હોય છે. આ ઝાડનો રંગ ધોળાશ પડતો હોય છે. પાંદડાં નાણાનાં પાંદડાં જેવાં લાબા હોય છે. ધવને ગુંદર પુષ્કળ આવે છે. ધવનું લાકડું ઇમારતી કામમાં ઉપયોગી થાય છે. કોંકણ પ્રાંતમા એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. **ધવઃ**—એ તુરો, શીતળ, મધુર, તીખો, દીપન ને રુચિકર

છે; તથા પાંડુરોગ, પ્રમેહ, કફ, પિત્ત, અર્શ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. **એનાં ફળઃ**—ઠંડાં, સ્વાદુ, રુક્ષ, તુરાં, મલસ્તંભક ને વાતુળ છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) જખમ ભરાઈ આવવાને**—ધવની છાલ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી ઘોડાના મૂત્રમાં કાલવી જખમ ઉપર ચોપડવી.

૩૧૧ ધંતુરો—સં० ધતુર. મ० ધોતરા, ધોત્રા. હિં० બં० ધત્તૂરા. ક० બિલિય મદગુણિકે. તૈ० તેલ્લાઉમ્મિત્તે. તા० ઉમ્માતે. તુ० અંબે. મલા० અમ્માનં. ફા० જોજમાસિલ તાતુરા. અ० જોજમાસિલ. ઇં० થોર્ન ઍપલ. લૅા० ડાટુરા સ્ટ્રામોનિયમ્.

ધંતુરાના ઝાડ શુમારે બે હાથ ઉંચા વધે છે. એમાં બે જાત છે. કાળી અને ધોળી. કાળો ધંતુરો ઔષધિ છે. ધંતુરો ઘણો માદક છે. ધંતુરો પેટમાં જવાથી કેફ ચઢે છે. કાળા ધંતુરાનાં ઝાડ અને ફૂલ કાળાં હોય છે. **શ્વેતાદિ ભેદે પાંચ પ્રકારનો ધંતુરો**ઃ—કાંતિકર, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, તુરો, મધુર, કડવો, મદકારક, વાતિકર, ગુરુ તથા વર્ણકર છે, અને કોઢ, વ્રણ, કંડૂ (ખરજ), કૃમિ, જૂઓ, લીખો, શ્રમ, વિષ, પામા તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. કાળો* ધંતુરો શ્રેષ્ઠ ગુણવાળો છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) ગરફેરૂં (લાપોટિયુ) થયું હોય તો**ઃ—ધંતુરાના પાંદડાનો રસ, ચૂનો અને ગોળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. **(૨) ઉધરસ ઉપરઃ**—ધંતુરાનાં પંચાંગ (મૂળ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને છાલ) લઇ તેનું ધૂમ્રપાન કરવું. **(૩) સર્પદંશ ઉપરઃ**—કાળા ધંતુરાનાં મૂળ, કંકોડીનો કાંદો અને હાડકીનું મૂળ એકત્ર ઘસી પાવું અને અરીઠાનું અંજન કરવું. ઉતાર—ઘી પાવું. **(૪) ધંતુરાના વિષ ઉપરઃ**—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી પીવું. લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. રીંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવો. કપાસનાં બીજ અને ફળનો કાઢો પાવો. ઘી પાવું. દહીં પાવું. ઠંડા પાણીમાં તેલ પાવું. લીંબુના રસમાં ગળીના મૂળ ઘસી પાવા. **(૫) વાળા ઉપરઃ**—કાળા ધંતુરાનાં પાદડાનો રસ ૬ માસા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી પાવું. આખો દિવસ કાંઇ પણ ખાવું નહિ. સાંજે ભાત અને દહીં ખાવું. વાળાની જગ્યાએ ફોલ્લો થાય એટલે તેને ફોડી તે ઉપર ધંતુરાના ફળ બારીક વાટી તેની વડી કરી ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી. રોજ નવી વડી બેસારવી, કિંવા ધંતુરાનાં પાંદડા ૨॥ પાનમાં ખાવાં. **(૬) સોજા ઉપરઃ**—ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ અને કળીચૂનો ગરમ કરી લેપ કરવો; અથવા ધંતુરાનાં પાદડાંના રસમાં ગુગળ નાખી ગરમ કરી ચોપડવો; કિંવા કાળા ધંતુરાના મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૭) વાળા ઉપરઃ**—ધંતુરાના બી, અંબાડાની છાલ, રાળ અને મીણની ભૂકી ઘીમાં ખરલ કરી વાળા ઉપર ચોપડવી; એટલે વાળો બહાર નીકળશે. **(૮) વિંછીના વિષ ઉપર**—ધંતુરાના પાદડા હાથ ઉપર ચોળી દંશ ઉપર ચોપડવા. **(૯) ગલગંડ, બદ અને ગાંઠ ઉપરઃ**—ચોખ્ખી જમીન ઉપર વગડાઉ છાણા થાળ આકારે પાથરી અગ્નિ કરવો અને તે બધા છાણા બળી રાખ થાય એટલે તે જગ્યા ઉપરની સર્વ રાખ કાઢી નાખી તે જગ્યા ગરમ રહે ત્યાંસુધી ધોળા ધંતુરાનો રસ ઘણી ત્વરાથી તે જમીન ઉપર પાડવો. તે રસ કઢાઇ પરપોટા આવ્યા પછી તે સાધારણ ઠંડો થાય એટલે તેનો લેપ કરવો. **(૧૦) ઉન્માદ ઉપરઃ**—ધંતુરાનાં ચાર બીઆ નવટાંક ઘી સાથે આપવાં.

---

*જે ધંતુરાનો રંગ અત્યંત કાળો અને દાંડલી, ફળ, ફૂલ, પાદડા અને સર્વાંગ કાળું હોય, એ ધંતુરામાં ઝેર વધારે હોય છે; અને એના ગુણ પણ વધારે છે. ફળ સૂકાવાથી કઠોર થઈ જાય છે. એના બીજમાં ઝેર વધારે છે. એ બીજોને માત્રાથી વધારે ખાવાથી મરણ પણ થાય છે. બંગસેનાદિક ધાતુપુષ્ટિનાં ઔષધોમાં એના બીજોનો વ્યવહાર ગ્રંથોમાં લખેલ છે. એનાં બીજ પ્રમેહનાશક છે. કાલા ધતુરાના પંચાંગના ધૂણીથી ખાસી મટે છે. ધતુરાના ઝેરને દૂર કરવા માટે ધંતુરાની બીજનો નાસ લેવો, એ ઝેરને દૂર કરનાર છે; અથવા એને વાટીને પીવી તથા ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ અને ઘી મેળવીને પીવું. ”

ધંતુરાનાં બીજ ચાર પહોર સુધી ગોમૂત્રમાં પલાળી તેનાં ફોતરાં કાઢી નાખી પ્રયોગમાં લેવાં.

ધંતુરાનાં ફળોને કાણું પાડી દરેકમાં ગંધક અને મોરથુથુની ચણાની દાળ જેવડી કાંકરીઓ ભરી ડગળી આપીને જમીન ઉપર છાણું પાથરી તેમાં તે ગોઠવી, ઉપર છાણું પાથરી તે ઉપર દેવતા કરી બાફવાં. બફાયા પછી તે વાટી તલના તેલમાં શરીરે ચોપડવાથી ખસ જાય છે.

(૧૧) યોનિશૂળ ઉપરઃ—કાળા ધંતુરાના બે ત્રણ પાંદડાં બારીક વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી વસ્ત્રમાં પોટલી કરી યોનિમાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારનું યોનિશૂળ બંધ પડે છે. **(૧૨) હાથ-પગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપરઃ**—ધંતુરાનાં બીઆ અને સિંધવ પાણીમાં વાટી ગોળો કરી તેમાં ચોગણું પાણી નાખી પાણીનો ચોથો ભાગ સરસિયું નાખી પચન કરવું. તેલ શેષ રહ્યા પછી ઉતારી તે ચોપડવું. **(૧૩) ખસ ઉપરઃ**—કાળા ધંતુરાનાં બીઆંનું ચૂર્ણ કરી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું. **(૧૪) અર્ધાંગ વાયુ ઉપરઃ**-ધંતુરાનાં બીઆંનું તેલ શરીરે ચોપડવું. **(૧૫) ચોથીઓ ઇત્યાદિ સર્વ વિષમ જ્વરાદિક (તાવ) ઉપરઃ**-ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ પા તોલાથી અર્ધા તોલાપર્યંત ચાર તોલા દહીંમા તાવ આવ્યા પહેલા એક કલાક અગાઉ આપવો. **(૧૬) કર્ણસ્રાવ ઉપરઃ**—ધંતુરાની ભાજીનો રસ કાનમા પાડી તે ઉપર થોડું કંકુ નાખવું. **(૧૭) શોફોદર ઉપરઃ**—કાળા ધંતુરાનાં પાદડાનો રસ ચોપડવો, એટલે સોજો ઉતરશે. **(૧૮) નપુંસકત્વ દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટેઃ**—એક જાયફળ કોરી તેમાં અફીણ ભરવું અને તે જાયફળ કાળા ધંતુરાના જીંડવામા ઘાલી ઉપર કણુક લગાવી તેને અંગારામા બાફી, પછી ઉપરની કણુક દૂર કરી, ધંતુરાના જીંડવાં-સુદ્ધાં ખલીને તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું. એ પ્રમાણે આ ઔષધ ૨૧ દિવસ લેવું એટલે નપુંસકત્વ દૂર થશે.

૩૧૨ ધામણ-સં૦ ધન્વન્. મ૦ ધામણ. હિં૦ ધામિન્, બં૦ ધામની. ક૦ ઊદુવે.

ધામણનાં ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે. ધામણનાં પાંદડાં હાથતળીઆં જેવડાં હોઇ તે ઉપર રેષાઓ હોય છે; અને પાંદડાંનું એક અર્ધ બીજા અર્ધ કરતાં લાંબું થયેલું હોય છે. ધામણનું લાકડું ચીકણું અને ઇમારતના કામના ઉગયોગમાં આવે છે. **ધામણઃ**-તુરો, વૃષ્ય, મધુર, તીખો, બલકર, રુક્ષ, લઘુ, ધાતુવર્ધક, કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા વ્રણરોપણ છે; અને કફ, વાત, દાહ, શોષ, કંઠરોગ, રક્તરોગ, પિત્ત, કાસ તથા પીનસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળઃ**-સ્વાદુ, શીતળ તથા તુરાં છે. તે કફ અને વાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) અતિસાર ઉપરઃ**-ધામણની છાલમાં પાણી નાખી રસ કાઢી તેમાં શેકેલી વરીનો (મોરીઆનો) લોટ થોડો કાલવી પાવો.

૩૧૩ ધાવડી—સં૦ ક૦ ધાતકી. મ૦ ધાયરી. કો૦ ધાવશી. હિં૦ ધાવઈ ધાય. બં૦ ધાઇ. તૈ૦ ધાતુકી. લા૦ વુડ ફેર્ડિયા, ફ્લોરીબંડા. ઇ૦ ગ્રીસલી આટોમેન્ટોજા

ધાવડીનાં ઝાડ શુમારે માથોડું બે માથોડા ઉંચાં વધે છે. એના ફૂલ લવંગ જેવા અને રાતા રંગના હોય છે. પાદડા શેરડીના પાદડા જેવાં અને તે કરતા રંગે ઘણાં લીલાં હોય છે. ફૂલનો ઔષધમા તથા રંગના કામમા ઉપયોગ થાય છે. ધાવડીના ઝાડ કોકણમાં અને અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. ધાવડી તીખી, શીતળ, તુરી, માદક, કડવી, લઘુ તથા ગર્ભસ્થાપક છે; અને રક્તપ્રવાહિકા, પિત્ત, તૃષા, વિસર્પ, વ્રણ, કૃમિ, અતિસાર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે.* **ફૂલઃ**-સ્વાદુ તથા રુક્ષ છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) ગુમડા ઉપરઃ**-ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવું; એટલે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિસર્પ, ફાટવ્રણ, લૂતાવ્રણ અને ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ મટી જાય છે. **(૨) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપરઃ**-ધાવડીનાં ફૂલ મોચરસાં અને ઇંદ્રજવ, એ સર્વ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તે બે માસા પાણીમાં આપવું. **(૩) બાળકની દંતપીડા ઉપરઃ**-દાત આવવાની વેળાએ ધાવડીના ફૂલ, લીંડીપીપર, આમળાંનો રસ, એમાં મધ નાખી દાંતના નવેલામા ચોપડવું. **(૪) પ્રદર ઉપરઃ**-ધાવડીના ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો; અથવા ધાવડીના પાદડાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાંડ નાખી પાવો. **(૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપરઃ**-ધાવડીના પાદડાં અને સુંઠનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. **(૬) રતવા ઉપરઃ**-કાળી કાવળી-(મોટી પીલુડી) ની રાખ અને ધાવડીનાં ફૂલની રાખ મધમાં કાલવી લેપ કરવો. **(૭) મહિયારીના વિષ ઉપરઃ**-ધાવડીનાં પાદડાંનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો.

૩૧૪ ઘેંડશી-(સં૦ ઘેંડશી. મ૦ ઘેડસે) ઘેંડશી ગુજરાતમાં અને દક્ષિણમાં થાય છે. આ

* આને દત્તરામ ચોબાએ ક્ષુપજાતિની વનસ્પતિ અને મ૦ શાલિગ્રામજીએ વૃક્ષ માનેલ છે. ઉપયોગઃ—દંતરોગમાં ધાવડીનાં ફૂલ અત્યંત હિતકારી છે. ફૂલ, છાલ-માત્રા ૨ માસા.

વાર્ષિક ફળ શાક છે. ઘેંડશી ઉનાળામાં થાય છે. તેનો રંગ ધોળા કોહોળા જેવો થાય છે. આકૃતિ પપનસ જેવી ગોળ હોઈ શુમારે શેર-દોઢશેર વજનની હોય છે. એનું શાક કરે છે. **ઘેંડશી:**—એ વાતુળ, રુક્ષ, મૂત્રવર્ધક અને પથરીની નાશક છે.

૩૧૫ ધોળી–ધોળીનાં ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. ધોળીનાં પાંદડાં લીંબડીનાં જેવાં હોઈ દળવાળાં હોય છે. ધોળીનું લાકડું જાડું અને કઠિન હોય છે. એ લાકડાનો રસ સફેદ–ધોળો હોય છે. ધોળીની લાકડી હાથમાં હોય તો ભૂતબાધા થતી નથી અને અંગ ઉપર સર્પ ધસી આવતો નથી; એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પાસે રાખવી. ધોળી વેલ્ર કરીને એક ધોળીની જાત છે. એના વેલા થાય છે. એ ધોળીનાં લાકડા પણ હસ્તિદંત પ્રમાણે મજબૂત હોય છે.

૩૧૬ ધોળી પીલુડી–સં૦ કાકમાચી.× મ૦ કાવળી પાંઢરી. હિં૦ તૈ૦ શ્વેતકાળી.

પીલુડીના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં ત્રિદળ હોઈ તેને કાત્રા હોય છે. વેલાનો રંગ પ્રથમ રાતો હોઇ પછી ધોળો થાય છે. એ વેલો ઘણેક ઠેકાણે વાડ ઉપર થાય છે. **પીલુડી** રસ વખતે ઉષ્ણ, કડવી, તીખટ, રસાયન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્વર્ય, હૃદ્ય, ધાતુવર્ધક, નેત્ર્ય, રુચિકર, સારક અને લઘુ છે. તે કફ, શૂલ, અર્શ, સોજો, ત્રિદોષ, કોઢ, કંડૂ, કર્ણકીટ, અતિસાર, ઉચકી, ઉલટી, દમ, ઉધરસ, જ્વર, હૃદ્રોગ અને મેહનો નાશ કરે છે. **(૧) સુખે પ્રસવ થવા માટેઃ**–પીલુડીનાં મૂળ કેડે બાંધવાં. **(૨) પ્રદર ઉપર:**–પીલુડીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરાવણમા ધસી આપવા. **(૩) અવાજ ફુટવા માટેઃ**—પીલુડી અને ધોળા ચણોઠીનાં પાંદડાં, ઘોડાવજ અને કોષ્ઠ, એ સમભાગે લઇ સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં થોડી લીંડીપીપરની ભૂકી નાખી મધમાં કાલવી સોપારી જેવડી ગોળી કરવી. આ ગોળી મોઢામાં રાખી રસ ગળી જવો. એના યોગથી અવાજ ખુલશે. **(૪) ઉલટી ઉપર:**—પીલુડીનાં મૂળ અને હિંગ એકત્ર આપવાં. **(૫) અમ્લપિત્ત ઉપર:**--પીલુડીનાં મૂળનો કાઢો અથવા સ્વરસ લઇ, તેમા થોડી શેકેલી હિંગ નાખી આપવી. **(૬) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:**—પીલુડીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં કિંવા ગાયના તાજા દૂધમાં ધસી તેમા ખડીસાકરની ભૂકી નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. **(૭) ભૂતજ્વર ઉપર:**—પુષ્યાર્કમાં મોટી ધોળી પીલુડીના મૂળ લાવવા અને તે લાલ સૂતરે હાથે અથવા ગળે અગર તો મસ્તકે બાંધવા. **(૮) નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે:**—પીલુડીનાં મૂળ સુતરમા બાંધી પાઘડીના છેડે બાંધવા એટલે નિદ્રા આવશે.

૩૧૭ ધોળી ફુળી (શીણવી)—સં૦ પાડુફળી, ધૂસરી. મ૦ પાટડી, પાઢરફળી, પુશેરી. હિં૦ પાટલી. ક૦ મણુમંડે. લા૦ ફલુજિયા લ્યુકોપાયરમ્.

×અહીં આ પીલુડીના નામમા સંસ્કૃત નામ કાકમાચી લખ્યું છે. શાલિગ્રામના અને દત્તરામના નિઘંટ ઉપરથી જોતા એમાં પીલુડીનુંજ વર્ણન કરેલ છે, એમ એની પ્રકૃતિ તથા ગુણના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે; પરંતુ શ્રી૦ પદેજીએ પીલુડી (કાંગોણીતરીકે) જૂદી લખી છે; અને તેમાં પ્રકૃતિ તથા ગુણદોષનું વર્ણન કરેલ નથી; એથી આ બન્નેનું જૂદાપણું જાણવાનું વિશેષ સાધન મળતું નથી. માત્ર અહીં મ૦ કાવળી પાંઢરી નામ આપેલ છે; તે ઉપરથી અમે તેને ધોળી પીલુડી લખી છે ખરી; પરંતુ ધોળી પીલુડીનું વર્ણન શ્રી૦ પદેજીએ પોતાના બૃહન્નિઘંટમાં નં. ૩૬ અને તેની ટીપણીમાં આ પ્રમાણે આપ્યું છેઃ—"સં૦ કાકનાસા. મ૦ થોર શ્વેત કાવળી, થોર કાવળી. ગુ૦ કાકનાસા, શ્વેત પીલુડી, રાજગરું. હિં૦ કૌવાડોડી. બં૦ કેકેયાઠુંટી. ક૦ હિરિયકાગેદોડે. તૈ૦ બેહ્લુમસન્દિચેટ્ટુ, કાકદોંડચેટ્ટુ. લા૦ જિન્નિમાસિલવેસ્ટ્રી (ટીપણી) થોર શ્વેત કાવળી(પીલુડી)ના વેલાનો વિસ્તાર મોટો હોય છે. એનાં પાંદડા પીપરનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એના ફૂલ અંદરથી ધોળા રંગનાં હોઈ બહારથી નીલવર્ણ (કાળાશપર) હોય છે. એને પાંચ પાખડીઓ હોય છે આ વેલીનુ સર્વ અંગ દૂધાળ હોય છે. આ વેલ ઘણીજ કડવી હોય છે. એને બાર્ડી જેવાં ટોંકદાર એક દીટડાને બબ્બે ફળ આવે છે. એને ત્રણ ધારા હોય છે. કાવળ્યા (કાગડી) ની ચાંચ જેવી એ ફળની ટોંક હોય છે, એથીજ આ વેલાને કાવળી એવું (મરાઠીમા) નામ પડેલું છે. એ વેલ ઘણીજ કડવી હોવાથી એના સેવનથી અતિશય ઉલટી થઈ પિત્ત નીકળે છે. એ મોટી તીવ્ર વનસ્પતિ છે; એનો ગુંદ (ચીક) ગુમડા ઉપર ચોપડવાથી તે જલદી બેસી જાય છે." હવે અમારા સહવાસી બંધુઓ આજ વનસ્પતિને પીલુડીના નામથી ઓળખે છે.

ધોળી ફળીનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ શુમારે હાથ-દોઢ હાથ હોય છે. એ ઝાડનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એને રાઇ કરતાં મોટાં બીઆં આવે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ બીઆ ઢોરોનો ખોરાક છે. દુષ્કાળમા લોકો ધોળી ફળીનાં બીઆનો લોટ કરી ભાખરી બનાવી ખાય છે. ક્ષુદ્ર વનસ્પતિ પણ માણસને કેટલી ઉપયોગી છે, એ આ ઉપરથી સમજાય છે. **ધોળી ફળી:**— મધુર, બલકર, વૃષ્ય તથા શીતળ છે; અને મૂત્રાઘાત, પિત્તરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે.

૩૧૮ ધોળો ચંપો—(સં૦ શ્વેત ચંપક. મ૦ પાઢરા ચાંપા. હિં૦ ચંપા.) એને "ખડચંપો" પણ કહે છે. આ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એ ઝાડના પાંદડા લાંબાં હોય છે અને તેનાં ફૂલ ધોળા હોય છે. એ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. આ ઝાડ ઘણુંજ પોચું છે. એ ચંપાનો રસ એટલો ઉષ્ણ છે કે તે શરીરે લાગવાથી ફોલ્લો થાય છે. જૂના ઝાડને ક્યાક ક્યાક શીંગો આવે છે. ચંપાનાં ફૂલનું શાક પણ કરે છે. **ચંપો:**—સારક, કડવો, તીખો, તુરો તથા ઉષ્ણ છે; અને કોઢ, કંડૂ (ખરજ), વ્રણ, શૂળ, કફ, વાયુ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—વાયુના યોગે અંગ બહેરૂં થયું હોય તે ઉપર:**—ચંપાનો રસ ચોપડવો અથવા પાદડાંનો શેક કરવો. **(૨) ગુમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે:**—ચંપાના દૂધનો લેપ કરવો. **(૩) સર્પદંશ ઉપર:**—ચંપાની શીંગ ઘસી પાવી. સૂકાયેલી શીંગ પણ ચાલે. માત્ર તે દૂધમાં ઉકાળી રાખેલી હોવી જોઇએ. **(૪) રેચમાટે:**—ચંપાની છાલ કોપરા સાથે ખાવી. ઉતાર ઘી અને ભાત અથવા ચંપાની છાલનો રસ અને આદાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. **(૫) ટાઢીઆ તાવ ઉપરઃ**—ચંપાની કળીઓ ડીંટાસુદ્ધા પાનમાં મૂકી ત્રણ બીડા કરવા. તાવ આવ્યા પહેલાં એકેક ઘડીને અંતરે એક બીડું ખવરાવવું. **(૬) સર્પદંશ ઉપરઃ**—ચંપાની છાલ અને બીલીની છાલ એકત્ર ખાંડી તેનો રસ અર્ધો શેર સુધી પાવો. બીજાં ઔષધોની સહાયથી વિષો ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે. **(૭) ખસ ઉપર:**—ચંપાનું દૂધ, ચંદનનું તેલ અથવા કોપરાનું તેલ અને કપૂર એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવું. **(૮) ટાઢીઆ તાવ ઉપર:**—ચંપાનાં ફૂલના દીંટડા કાઢી નાખી તે ફૂલ બીડીમા ખાવાં અને ટાઢ ચઢ્યાની સંધિમા પણ ખાવા.

૩૧૯ ધોળો મરવો—(સં૦ મરૂબક. મ૦ મરવા.) ધોળો મરવો શુમારે વેંતભર ઉંચો વધે છે. કોઇ ઠેકાણે જરા મોટો થાય છે; પરંતુ તેને મોટો થવા દેતા નથી. એનાં પાંદડાં મેથીનાં પાંદડાં જેવા હોય છે. એ પાદડાંનો વાસ ઘણો સારો આવે છે. **મરવો:**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, હૃદ્ય, પિત્તકર, રુચિપ્રદ, રુક્ષ તથા લઘુ છે; અને કૃમિ, કોઢ, મલબદ્ધતા, પેટનું ચઢવું, શૂળ, કફ, રક્તદોષ, વિષ, જ્વર, અગ્નિમાદ્ય, ત્વગ્દોષ (ખરજ), અરુચિ, વાયુ, દમ, સોજો, હૃદ્રોગ તથા વીંછીના વિષનો નાશ કરે છે. એના શ્વેત અને કૃષ્ણ એવા બે ભેદ છે. તેમાં શ્વેત ઔષધોમા લેવાય છે. **ઉપયોગ-(૧) ગરમી ઉપરઃ**—મરવાનો રસ કાઢી પાવો.

૩૨૦ નગોડ—સં૦ મ૦ નિર્ગુંડી. કો૦ નિગડ, વણઇ. હિં૦ સમ્હાલુ, મેઉડી. બં૦ નિશિંદા. પં૦ વણા. ક૦ બિળેલેક્કી. બી-લક્કી-નેક્કી. તૈ૦ તેલ્લા, બાવિલી, તેલ્લવ. તા૦ નોકચી. તુ૦ નેક્કી. મલા૦ ઇદ્રાણુ, એન્નોચી. ફા૦ પરંગુષ્ટ. અ૦ અપ્તલુક, હબુલફ્કા. ઇં૦ ફાઇવલિવ્ડચેસ્ટ-ટ્રી લા૦ વાઇટેકસનિગંડો.

નગોડનાં ઝાડ શુમારે દોઢ-બે માથોડા ઉંચા વધે છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. નગોડમાં સાદી અને કાત્રા નગોડ એવા બે ભેદ છે. કાત્રા નગોડના ફૂલ લીલા રંગના હોય છે અને પાંદડાં કાતરેલા જેવાં હોય છે. સાદી નગોડને પીળા રંગના બારીક ફૂલ આવે છે. જે નગોડની બહારની છાલ કાળા રંગની હોય છે અને ફૂલો કાળાં આવે છે તેને "કાળી નગોડ" કહે છે. તે અધિક ગુણવાળી છે. નગોડ વાતનાશક છે. સાદી નગોડ કરતા કાત્રા નગોડ વધારે ગરમ છે. જંગલી નગોડના ઝાડને મરાઠીમા "વણઇ" કહે છે. **ધોળા ફૂલની નગોડઃ**—તીખી, કડવી, રુક્ષ, ઉષ્ણ, તુરી, સ્મૃતિપ્રદ, નેત્રોને હિતકારક, કેશોને હિતકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, મેધાકારક તથા વર્ણકર છે; અને ગુદવાત, ક્ષય, સંધિવાત, વાત, સોજો, આમ, કૃમ, કોઢ, કફ, વ્રણ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કંઠરોગ, વિષ, શૂળ,

અરુચિ, તાવ, મેદોરોગ, ગૃધ્રસીવાયુ, સળેકમ, ઉધરસ, દમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. નગોડનાં પાંદડાં લઘુ અને કૃમિનાશક છે. **કાળી નગોડઃ**—કડવી, રુક્ષ, ઉષ્ણ અને તીખી છે; તથા આધ્માન-વાયુ, પ્રદર, ઉધરસ, સોજો, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **કાત્રા નગોડ:**—પથ્યકર, વર્ણકારક અને પિત્ત, તાવ, વિષ તથા ગૃધ્રસી વાયુની નાશક છે. એનાં **પાંદડાં:**—તીખાં, અગ્નિદીપક, લઘુ અને કૃમિ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એના **ફુલઃ**—તીખાં, ઉષ્ણ તથા કડવાં છે; અને કૃમિ, કફ, વાયુ, પ્લીહા, ગુલ્મવાયુ, કોઢ, સોજો, અરુચિ તથા ખરજનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) પેટમાં વાયુનો સંચય થયો હોય તે ઉપર:**—સાદી નગોડનાં પાંદડાનો અંગરસ છ માસા, ઘી ૭ માસા અને મરીની ભૂકી ૪ ગુંજા એકત્ર કરી આપવું અથવા નગોડના કુમળા પાદડા ચાવી રસ ગળી જવો. **(૨) વારએ કરી અંગ અકડાઇ જાય છે તે ઉપર તથા સંધિવાત ઉપર:**—નગોડના પાદડા અને વાયવરણના પાદડા કિંવા સરગવાની છાલ એકઠી કચરી પોટલી બાધવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી કેટલીક વાર શેકવું. પછી તેનોજ પાટો બાધવો. **(૩) પ્લીહોદર ઉપર:**—સાદી નગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી દરરોજ સવારે એકવાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. પથ્ય દૂધભાત ખાવા. આઠમે દિવસે કાજીમાં નવટાંક ઘી નાખી પાવું. **(૪) વાયુથી પેટ ચઢવું, શરીરમાં સણકા થવા અને જડત્વ આવવું, એ ઉપર:**—કાત્રા નગોડ, ભાંગરો અને કાળી તુળસીનો રસ કાઢવો તથા સ્વચ્છ અજમો લઇ તેને એ રસની સાત, ચૌદ કિંવા એકવીસ ભાવનાઓ આપી સૂકવી રાખવો. આ અજમો દરેક વખત ૬ માસા સુધી ગરમ પાણી સાથે ગળવો, ચાવવો નહિ. **(૫) સોજો અને ગાંઠ ઉપર:**—નગોડના પાલાનો બાફ આપી તે બાધવો. **(૬) દુષ્ટ વ્રણ, નાસુર અને ભગંદર ઉપર:**—નગોડના પાંદડાનો કલ્ક અને રસ એમા તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૨૧ નરાંબા—એ ઝાડ મોટા થાય છે. એ ઝાડના પાદડા કાંઇક નાણાના પાંદડાં જેવાં થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળાકૃતિ ફળના ગુચ્છા આવે છે. નરાબાનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. રખવાળેલા જંગલમાં આ ઝાડ ઘણા હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) બદ પાકવાને માટે:**—નરાબાના કુમળાં પાદડા અર્ધો ભાગ અને જૂનાં પાંદડાં અર્ધો ભાગ લઇ એકત્ર કરી બારીક વાટવાં. પછી તેનો ગોળો કરી ગાંઠ ઉપર બાધવો; અને તેજ પાદડાંનો ૨ તોલાસુધી અંગરસ કાઢી પાવો. આ ઔષધ ગરમી છાટી કાઢનાર ઉત્તમ છે.

૩૨૨ નસોતર—સં૦ નિશોત્તર. મ૦ તેડ. હિં૦ નિશોથ, પનીલર. બં૦ તેઉડી. ક૦ બીળેતિગડે, નાગદંતી. તૈ૦ તેલ્લા, તેગડા. તા૦ ચિવડે. મલા૦ ગો૦ તીગડે. અ૦ તુરબુદ. ઇં૦ ટરબીથરૂટ. લા૦ આય પોમિયાટરપીથમ્. ફા૦ નિસોથ.

નસોતરના વેલા હોય છે. એમા ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે અને તે ફૂલ ઉપરથી થયેલી છે. આ વનસ્પતિ બહુ રેચક છે. ધોળી કરતાં કાળી અધિક તીવ્ર છે. આ વનસ્પતિના મૂળને નસોતર કહે છે. **ધોળું નસોતર:**—મધુર, રુક્ષ, તુરૂં, સ્વાદુ, રેચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું તથા વાતકારક છે; અને કફ, પિત્ત, તાવ, પ્લીહા, વ્રણ, પાંડુરોગ, શોફોદર, પિત્તોદર તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. **કાળું નસોતર:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, તથા રેચનવિષે પ્રશસ્ત છે; અને મૂર્ચ્છા, દાહ, મદ, ભ્રાંતિ, કોઢ, કંડૂ, કફ, વ્રણ, કંઠરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એ ધોળા નસોતર કરતા ઓછા ગુણવાળું છે. **રાતું નસોતર:**—મધુર, રુક્ષ, વાતકારક, તુરૂં, રસકાળે કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, રેચક, હિતકારક તથા મલસ્તંભક છે;

*નગોડના ઝાડની દરેક ડાળીમા લાંબા અને પાતળા ત્રણ ત્રણ અથવા પાચ પાચ પાદડા હોય છે, ફળ આંબાના મોરની માફક ગુચ્છાદાર અને જાંબુડીઆ રંગનાં હોય છે. નગોડના બીજને કેટલાક વૈદ્ય રેણુક બીજ કહે છે. બન્ને પ્રકારની નગોડમા ધોળી નગોડનાં પાંદડા લીમરાનાં પાંદડાંથી કાંઇક પહોળા અને કાગરાવાળાં તથા અણીદાર હોય છે. કાળી નગોડને નિગુંડી કહે છે. એનાં પાંદડાં તુવેરના પાંદડાંના સમાન અને મખમલની માફક બહુજ નરમ અને સુંવાળાં હોય છે. પુસ્તક અથવા લુગડામા રાખવાથી તેમાં જીવ (કુથો, કસારી આદિ) પડતા નથી. એની માત્રા ૨ માસાની છે આ સિવાય એમા એક વન નગોડ નામે ત્રીજી જાત પણ છે.

અને સંગ્રહણી, કફોદર, સોજો, પાડુરોગ, કૃમિ, પ્લીહા, તાવ, પિત્ત, કફ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે.×ઉપયોગ:-(૧) જૂ મરવા માટે:—ધોળું નસોતર કાંજીમાં વાટી ચોપડવું. (૨) પથરી ઉપર:-નસોતર અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૩) રેચને માટે:—નસોતરનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું; અને પિત્ત પ્રધાન હોય તો દ્રાક્ષના કાઢામા પાવું. (૪) ભસ્મકરોગ ઉપર:-દૂધમા પાવું. (૫) વિદ્રધિ રોગ એટલે ગુમડાં થાય છે તે ઉપર:- ત્રિફળાના કાઢામાં નસોતર નાખી પાવું. (૬) પિત્તગુલ્મ ઉપર:—નસોતર અને ત્રિફળાનો કાઢો પાવો.

૩૨૩ નળ—સં૦ દેવનલ. બં૦ નલ. મ૦ દેવનળ. હિં૦ નરસલ. કચ્છી૦ આચી. ક૦ ઉચ્ચગોળિવે. તૈ૦ બુંગુએડુરૂ. ઇં૦ ઇંડયન ટૅએકો. લા૦ લોબીલિયા-નીકોટીઆનીફોલીઆ.

નળના બરૂના જેવા બેટો થાય છે અને બરૂની માફકજ એની સોટીમા પોલ હોઇ ગાંઠો હોય છે. એના પાંદડા વાસના પાદડા જેવા હોય છે. એનો નળીઓ કરવામા ઉપયોગ થાય છે. **નળ:**—શીતળ, રુચ્ય, તુરી, મધુર, વીર્યવર્ધક, કડવી, દીપન તથા મૂત્રશોધક છે; અને વિસર્પ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, હૃદ્રોગ, બસ્તિશૂળ યોનિરોગ, તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અંડ ઉતરી ગયો હોય તો:—નાળીએરના અંગરસમા નળના મૂળ પૈસાભાર ઘસી પાવાં અને કાનમા જુવારની સળી દિવસ ૧૪ ઘાલી રાખવી. (૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:—નળના મૂળ, ડાભનાં મૂળ, કાસના મૂળ અને શેરડીના મૂળ એ સર્વ સમભાગે લઇ અષ્ટમાશ કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમા સાકર નાખી પાવો. (૩) કંઠસર્પ ઉપર:—નળના તોરા ચલમમા નાખી પીવા.

૩૨૪ નાઉળ—સં૦ નાકૂલી. મ૦ મુગુસકાદા. હિં૦ સ૦ નકુલકંદ. ક૦ વિષમુગરી. લા૦ રાઉઓલ્ફીઆ સરપેન્ટિના.

નાઉળના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામા ઉગે છે. એના પાદડાંને અણીઓ હોય છે. પાદડાની નીચેની બાજુએ કુસો (પુષ) હોય છે. નાઉળના પાદડાનું શાક કરે છે. એ શાક ઠંડું અને પથ્યકર છે. ગરમીવાળા માણસને એ શાક પથ્યકર છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપર:-નાઉળના પાંદડાનો રસ સાકર નાખી પાવો.(૨)આંગખો આવે છે તે ઉપર:-નાઉળના પાદડાનો અંગરસ અને લીંબુનો રસ,એ એકેક ભાગ, અફીણ અડધો ભાગ, મમીરા* પા ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો સારો ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૩) ઉપદંશ ઉપર:— નાઉળના પાદડાનો રસ દૂધ અને સાકર સાથે ૨ વખત આપવો.

૩૨૫ નાકછીંકણી—(સં૦ છિક્કીપત્રા. મ૦ ક૦ ભૂતાકેશી. ઈં૦ ઇલીઓડેન્ડ્રાનગ્લાકમ.)

×એની વેલ ત્રણધારી હોય છે. એને ચાર ચાર કાળા બીજ હોય છે. ઉપયોગમાં એના વેલાનું લાકડું લેવાય છે ધોળાની માત્રા ૨ થી ૪ા માસા, કાળાની ૧ થી ૩ માસા અને રાતા નગોડની ૩ થી ૬ માસાની ગણાય છે.

*મમીરાને સસ્કૃતમા નેત્રદા, નેત્રજનની, ચક્ષુષ્યા, નેત્રરોગહા કહે છે આ એક જડી છે. ચીનદેશમા એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એને ચીની મમીરો કહે છે. એ જમીનમાં પાણી હોય ત્યાંસુધી ઉંડો પ્રકટ થાય છે. એનાં નાનાં નાના રૂખડાં, નાની નાની ડાળીઓ અને સોટીઓવાળા ક્ષુપ થાય છે. એની જડ ઘણીજ ગાંઠાવાળી હોય છે. એ ગાઠ હળદરના જેવી હોય છે, પણ હળદરની ગાંઠથી કાંઈક નાની અને ઘણી પીળી હોય છે. કોઇ કોઈ વૈદ્ય આને વનહળદરનો ભેદ માને છે એનાં બીજ તલના જેવાં હોય છે. આ મમીરાના ગુણ હકીમતના (તીબ્બના) ગ્રંથામા ઘણાજ કહેલ છે. નેત્રરોગમાં એનો ઉપયોગ ઘણો છે. આ મમીરાનો પ્રયોગ જન્માધ્યને દૂર કરે છે. વધારે શું કહીએ? ઘણાક લોકો મમીરાના નામથી માણસોને ઠગે છે. એની પરીક્ષા એવી રીતે થાય છે કે નીલા (ગળીના)રંગના લુગડાને ઘસવાથી તે સફેદ થઇ જાય છે.

કેટલાક કહે છે કે, આ વનસ્પતિ રાત્રે દીવાની માફક પ્રકાશ આપે છે અને એથી એ રાત્રે ઓળખાય છે; પણ દિવસે ઓળખાતી નથી. ઈશ્વર જાણે આ વાત સભવિત જણાતી નથી.

એને મરાઠીમા "ભૂતાકેશી' પણ કહે છે. એના નાના નાના ઝુમખાં હોય છે. એ કોંકણમા અને બીજે સ્થળે પણ ઘણી થાય છે. **નાકછીંકણી:**—તીખી, રુચિકર, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ, તુરી તથા ઉગ્રગંધા છે; અને ત્વગ્દોષ, કફ, વાયુ, શ્વેતકુષ્ઠ, કૃમિરોગ, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, ભૂતબાધા તથા દષ્ટિરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **ચડેલું માથું ઉતારવા માટે:**—નાકછીંકણીના પાલાનો અથવા બીઆનો રસ નાકમા કિંચિત્ પાડવો,કિંવા બી સુંઘવા; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર નાકમા ઘી નાખવું. (૨) **સ્ત્રીઓના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર**-નાકછીંકણીનાં પાદડાંનું ચૂર્ણ સાકર નાખી ૭ દિવસ આપવું. તેજ પાદડા તેલમા ખરલ કરી ઋતુસમયે ત્રણ દિવસસુધી યોનિમા ગોળી કરી રાખવી. (૩) **ગુલ્મ અને રુક્ષવાત ઉપર:**—નાકછીંકણીના ઝાડનો કાઢો આપવો. (૪) **દંતશૂળ ઉપર:**—નાકછીંકણીના પાદડા વાટી દાત નીચે રાખવા.

૩૨૬ નાગકેસર—સં૦ મ૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ નાગકેસ-શ-ર. અ૦ નારમુષ્ક. લા૦ ઑક્રોકાર્પસ લૉંગીફૉલિયમ.

નાગકેસરના ઝાડ થાય છે.÷ એમા કાળી અને રાતી એવી બે જાત છે. એને લઘુ નાગકેસર કહે છે. નાગકેસર એ લવગ જેવડું હોય છે. કાળું નાગકેસર ઠંડા ગુણવાળું છે; અને એનો મસાલામા ઉપયોગ થાય છે. રાતું નાગકેસર ઉષ્ણ ગુણવાળું છે. **નાગકેસર:**—કડવું, તુરૂ, આમપાચક, કિંચિદુષ્ણ, લઘુ તથા રુક્ષ છે; અને પિત્ત, ઉલટી, કફ, ખુડવાત, રક્તરોગ, વાયુ, ખરજ, હૃદયવ્યથા, સ્વેદ, દુર્ગંધ, વિષ, તૃષા, કોઢ, વિસર્પ, બસ્તિપીડા, વાતરક્ત, કંઠરોગ અને મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **બાળકના રક્તમૂળ-વ્યાધિ ઉપર:**—નાગકેસર અને માખણ આપવું. (૨) **સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર:**—નાગકેસર છાશમા વાટી ત્રણ દિવસ ખાવું અને તે ઉપર છાશ અને ભાત ખાવો. (૩) **આમાંશ—બાળકની રક્તસંગ્રહણી ઉપર:**—નાગકેસરની ભૂકી રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી સવારે ગોળી કરી આપવી. એજ ક્રમ પ્રમાણે સાંજે પણ દિવસ સુધી ૩ આપવી. (૪) **રક્તપ્રમેહ ઉપર:**—નાગકેસર અને ચણકબોળા એ ત્રણ ત્રણ માસા લઇ અષ્ટમાશ કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો. (૫) **ગર્ભધારણમાટે:**—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમા નાખી આપવુ. (૬) **રક્તસ્રાવ ઉપર:**—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું. (૭) **પ્રદર ઉપર:**—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં પલાળી રાખવું અને રોજ સવારે અને સાંજે સોપારી જેવડી ગોળી કરી આપવી; એટલે રક્તપ્રદરનો જલદી નાશ થાય છે. (૮) **સ્વરભંગ ઉપર:**—નાગકેસર, એલચી અને સાકર, એ મોઢામા રાખવું. (૯) **અતિશય પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર:**—નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું.

૩૨૭ નાગચંપો—સં૦ મલા૦ બં૦ નાગચંપક. મ૦ નાગચાફા. હિં૦ નાગચંપા. ક૦ નાગચંપકે-સંપીગે. તા૦ નાગેશુર, નાગેપુ. તૈ૦ નાગકેસરમુ. મલા૦ નાગચંપક. તુ૦ નાગસંપે. ઇં૦ મેસ્યુઆફેરિયા. લા૦ આર્ટેબોટ્રિસઓડોરેટિસિમા.

નાગચંપાનાં ઝાડ કોંકણ અને કર્ણાટક પ્રાતમાં થાય છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના પાંદડા મોટા તથા લાકડું મજબૂત હોય છે. એને સાત-આઠ વર્ષે ફૂલ આવે છે. એના ફૂલ દેખાવે સુંદર, મધુર વાસવાળા અને મનને સંતોષ આપનારાં હોય છે. એ ફૂલ હથેળી જેવડાં હોય છે. એ ફૂલ સૂકવી રાખી મૂકે છે; ફૂલની આકૃતિ નાગની ફેણ જેવી હોય છે. માટે આ ઝાડનું નામ નાગચંપો પાડેલું છે. નાગદમની જેવું બીજું એક નાનું ઝાડ થાય છે; તેને પણ નાગચંપો કહે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે અને તે નાગની ફણીની માફક વાંકડા હોય છે. **નાગચંપો:**—વર્ણ્ય, ઉષ્ણ, તીખો, વ્રણરોપણ તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બીજી વસ્તુના

÷ મ. શાલિગ્રામજી લખે છે કે:-"ઉંડણના વૃક્ષના કેસરને અને નાગચંપાની કળીને નાગકેસર કહે છે. એની એ બે જાતો છે. તે ગોવા અને કોંકણ તરફ થાય છે." આ બન્ને વૃક્ષોનું જુદું જુદું વર્ણન આ ગ્રંથમા આપેલ છે.

હિંદુસ્તાની વધ—નાગકેસરનાં સુકાએલ ફૂલ ઘીમાં મેળવી ચોપડવાથી દુ:ખતા હરસ તથા પગનાં તળીઆમાં થનાર બળતરા દૂર થવાનું જણાવે છે; તથા વૃક્ષની છાલ અને જડને પાણીમાં ભીંજવી તે પાણી પીવાથી પાચનશક્તિ વધારે છે; અને બીજને પીલીને કાઢેલું તેલ સંધિવા ઉપર ચોપડવાનું કહે છે.

સંયોગે અગ્નિસ્તંભક છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમ જ્વર ઉપર:**—નાગચંપાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**–નાગચંપાના ફૂલની ધૂણી કરવી. **(૩) ખરજ, ખસ અને ફોલ્લા વગેરે ઉપર:**—નાગચંપાના બી કોપરેલમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૪) સસણી(વરાધ) ઉપર:**–નાગચંપાના પાદડાનો રસ પાવો. **(૫) કઠણ ગાંઠો પાકવા માટે:**—નાગચંપાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૩૨૮ નાગછત્ર—(સં૦ બં૦ નાગદંતી. હિં૦ નાગાલી. મ૦ નાગાળી, પેંવે.) એને "નાગોળી" એમ પણ મહારાષ્ટ્ર ભાષામા કહે છે. એ નાગછત્રનાં ઝાડ મોટાં એટલે શેરડી જેવડા અને આબેહુબ શેરડી જેવા દેખાય છે. પાદડાં કેળ જેવા હોય છે. કળલાવીના જેવો નાગછત્રનો કંદ હોય છે. એકાદું નાગછત્ર શેરડીના જેવું કાંઇક મીઠું લાગે છે. તે કોઈ કોઇ ખાય છે. નાગછત્ર એ તીખું, રુક્ષ, રુચિકર, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાત, કફ, પિત્ત, ગુલ્મ, શૂળ, ઉદર, યોનિદોષ, વિષ, ઉલટી, કંઠદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **(૧) કૃમિ ઉપર:**–શેરડી પ્રમાણે નાગછત્ર ચાવી તેનો રસ પાવો.

૩૨૯ નાગદમની (ઝીપટો):—સં૦ ક૦ નાગદમની. મ૦ નાગદવણ. હિં૦ નાગદૌન-દમન. બં૦ નાગદના.તા૦ માચીપત્રી ને૦ તિતાપાત. લા૦ આર્ટિમિશિયા,વલગેરિસ.તૈ૦ ઇશ્વરી ચેટુ,દરણમુ.

નાગદમનીનાં ઝાડ અનનસના ઝાડ જેવા થાય છે. નાગદમનીના પાંદડા એક વેંત જેટલી પહોળાઈના તથા રંગે ધોળા હોય છે. એ ઝાડના મધ્ય ભાગે ત્રણ હાથ લંબાઇનો એક દાંડો આવે છે અને તે ઉપર લાંબા અને ધોળા ફૂલ આવે છે. એ ફૂલમાં લસણની કળી જેવા લાંબાં બીઆ હોય છે. **નાગદમની**–ઉષ્ણ, અતિ કડવી, લઘુ, રુચિકર, કોષ્ઠશુદ્ધિકર, તીક્ષ્ણ તથા તીખી છે; અને યોનિદોષ, લૂતા તથા સર્પનું વિષ, વાયુ, કફ, ઉલટી, કૃમિ, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ, ઉદર, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, ઉધરસ, કંઠરોગ, શૂળ, ગુલ્મ, રક્તદોષ, તાવ, સર્વ પ્રકારના વિષ, આધ્માન અને ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:–(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—નાગદમનીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં; એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરી જાય છે. **(૨) વાળા ઉપર:**–નાગદમનીનાં પાંદડાં તેલ ચોપડી શેકી ૩ થી ૭ દિવસ વાળા ઉપર બાંધવાં. **(૩) દાદર ઉપર:**–નાગદમનીનાં પાંદડાંના રસમાં મીઠું નાખી ગરમીમાં મૂકી પછી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. **(૪) સ્ત્રીઓની કંમરે કનવટ થાય છે તે ઉપર:**–નાગદમનીનાં પાંદડાંને ગોળ લગાવી તે પાંદડાં કંમરે બાંધવાં. **(૫) નાના બાળકના કફવિકાર અને વરાધ ઉપર:**–નાગદમનીનાં પાંદડાં ગરમ કરી રસ કાઢી મધમાં નાખી પાવાં; એટલે ઉલટી થઈ કફવિકાર દૂર થાય છે.

૩૩૦ નાગફણી–(સં૦ સર્પિણી.) એના અંગ ઉપર સર્પના અંગ જેવા લીસોટા હોય છે. એ છોડ નાના થાય છે અને નાગની ફણી જેવો એ ઝાડના ઉપરના છેડાનો આકાર હોય છે **નાગફણી:**—વિષનાશક અને સ્તનમા દૂધ વધારનારી છે. **ઉપયોગ:–(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**–નાગફણીના પાદડાંનો રસ પાવો અથવા મૂળ ઘસી પાવાં. **(૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—નાગફણીના ઝાડના મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી આપવાં. પથ્ય મીઠું ખાવું નહિ.

૩૩૧ નાગરવેલ—સં૦ નાગવલ્લી. મ૦ નાગ-પાનવેલ. હિં૦ નાગરવેલ. ક૦ યલીબળી. તે૦ તામલપાકુ. તા૦ તાબુલી. તુ૦ બગ્યિગે. મલા૦ વેત્તિલા. ફા૦ બર્ગતંબોલ. અ૦ કાન. ઈ૦ બિટલલીફ. લા૦ પાઇપરબિટલ.

નાગરવેલના પાન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ફક્ત હિંદુસ્તાનમાજ ખાવાના પાનની ઉત્પત્તિ છે. ખાવાના પાનમા 'કાળાં પાન' અને 'ડીંટા પાન' એવી બે જાત છે. કાળાં પાન ચરચરીત અને ઘણા ગરમ છે. રેચ આપવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે. ડીંટાં પાન કે જે કપુરી કહેવાય છે, તે મૃદુ અને સૌમ્ય છે. રામટેક પાસે પાન ઘણા ઉત્તમ થાય છે. એ પાન ઘણા દિવસ રહે તોપણ સૂકાતાં નથી. લીલાં પાન કરતાં પાકેલાં પાન ખાવામા સારા તેમજ ગુણવાળા પણ વધારે છે. પાનનો પ્રચાર સર્વત્ર છે, એટલે તે વિષે વિશેષ કહેવાનું કારણ નથી. **તાંબુલ** (પાન):–એ વીર્યવૃદ્ધિકર કામોદીપક, રુચિકર અને કાંતિકર છે. તાંબુલના અતિ સેવનથી પિત્ત, દંતદૌર્બલ્ય, નેત્રરોગ, બલક્ષય અને

મુખરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભિણી અને બાળકને પાન આપવું નહિ. પાન ખાવું તે સ્નાન કર્યા પહેલાં અને જમવાની સાથે લાગલુંજ ખાવું નહિ. બે ઘડી પછી ખાવું, એટલે તે હિતકર છે. **નાગરવેલ:**—તીખી, તીક્ષ્ણ, રુચિકર, કડવી, અગ્નિદીપક, દાહકારક, કામોદ્દીપક, સારક, ઉષ્ણ, તુરી, ખારી, વિશદ, વશ્યકારક, રક્તપિત્તકારક, બલકર, લઘુ, રુક્ષ, સ્વરપ્રદ, મુખશુદ્ધિકારક, મુખને શોભાવનારી તથા સ્રંસિની છે; અને પીનસ, ઉધરસ, કફ, વાત, શ્રમ, કૃમિ, વાતરક્ત, ભ્રમ ક્લેદ તથા કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **સર્પદંશ ઉપર:**—નાગરવેલનાં મૂળ પાનમાં ઘાલી ખાવા એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. પ્રથમ પાનથી ઉલટી ન થાય તો બે ત્રણ ખાવાં એટલે ઉલટી થશે. (૨) **નળ ફુલ્યા હોય તે ઉપર:**—ખાવાનાં પાકેલાં પાન અને સરગવાની છાલનો ભેગો રસ કાઢી ૩ દિવસ પાવો. (૩) **ઝેરકોચલાના વિષ ઉપર:**–કાળી નાગરવેલનાં પાનના ડીટાંનો રસ પાશેર સુધી ૩ દિવસ પાવો. (૪) **પારો અંગે ફુટી નીકળ્યો હોય તે ઉપર:**—નાગરવેલનો, ભાગરાનો તથા તુળસીનો રસ અને બકરીનું દૂધ એ સર્વ આખા અંગે બે પહોર સુધી મર્દન કરવું; અને પછી ઠંડા પાણી વડે ૩ દિવસ સ્નાન કરવું. (૫) **કોલ્હાના (શિયાળ)ના વિષ ઉપર:**—નાગરવેલના મૂળ પાણીમા બારીક વાટી પાવાં એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે. (૬) **શરદીથી થયેલી ઉધરસ ઉપર:**—નાગરવેલની શીંગોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૩૩૨ નાગલાદુધેલી (ચમાર દુધેલી-દુધી)—સં૦ ઈંદીવરા. મ૦ ઉતરણી, ઉતરંડ. હિં૦ ઉતરણ. ક૦ કુરૂટિગે, કુટિગ, તળવાર નબળી, યુગુરૂસુ-તુબળી, હાલકોરેટિગા. તા૦ વેલિપારૂત્તિ, ઉત્તમની. તૈ૦ ગુરૂટિચેટ્ટુ, જરતુપુ. મલા૦ વેલિપારૂત્તિ. ઇં૦ હેઅરિફ્લાવર્ડસિનાનકમ્. લા૦ ડેમિ-આએકસટેંસા.

આ વેલાને "ઉતરણ" એમ પણ કહે છે. દુધેલીનો વેલો વર્ષો સુધી રહે છે. એ વાડ ઉપર કે ઝાડ ઉપર ચઢેલો હોય છે. એ વેલાની ડાળી કલમ કરી જમીનમાં ઉભી પૂરવાથી તેને મૂળો ફુટી વેલો લાગુ થાય છે. દુધેલીનો વેલો પ્રસિદ્ધ છે. જે વેલા ઉંચા થઈ ડાબી બાજુએ ફરી વૃક્ષ ઇત્યાદિ ઉપર ચઢે છે, તે વર્ષભર ટકે છે; અને જે જમણી બાજુએ ચઢે છે તે કંઇક વર્ષો સુધી ટકે છે.* આ યુક્તિ પરમેશ્વરે વેલામાં મોટી ચતુરાઇથી રાખેલી છે. એને બબ્બે ફળો આવે છે. તેનો આકાર પોપટ જેવો હોય છે. એ ફળમાં રેશમ જેવું રૂ હોય છે. **નાગલા દુધેલી:**—તીખી, શ્વેત, આંખોને હિતાવહ, લઘુ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સારક, તુરી અને વ્રણરોપણ છે તથા ઉધરસ, વ્રણ, કૃમિ, દમ, જ્વર, પિત્ત, પ્રમેહ, કફ, કુષ્ઠ, પ્રલાપ, વાયુ, તંદ્રા, દરાજ, ક્ષય, કાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, યોનિરોગ અને સૂજનો નાશ કરે છે તથા સુખે પ્રસવ કરનારી છે. એનું **શાક:**—ઉષ્ણવીર્ય અને કડવું છે. એ કૃમિ, અર્શ, કુષ્ઠ અને કફવાતનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ખારાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તીખાં, લઘુ, અગ્નિદીપક, પિત્તકોપન, વિશદ તથા વિષનાશક છે. **ઉપયોગ:-(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—દુધેલીના મૂળ અને હરડેનું ચૂર્ણ સાકર કિંવા ગોળ નાખી ગરમ પાણીમાં પાવું. એ પાચક અને રેચક છે. (૨) **કાનમાં બગાઈ ગયા ઉપર:**—દુધેલીનાં પાંદડાંનો રસ કાનમા ત્રણ દિવસ નાખવો એટલે બગાઇ મરશે.(૩) **ગુમડું વગેરે પાકી ફુટવાને માટે:**-દુધેલીના પાંદડા વાટી બાધવાં. (૪) **જળ-વાત (તળગરમી) અને કુષ્ઠ (કોઢ)** ઉપર:-દુધેલીનું દૂધ ચોપડવું. (૫) **શોફોદરના માટે:**—દુધેલીનાં પાદડાનો રસ કાનમા રેડવો. (૬) **હુક (ચસકા, શૂળ) આવે છે તેને માટે:**-દુધેલી-ના પાંદડાંનો રસ ચોળવો.

૩૩૩ નાગલી—સં૦ બહુદલ. મ૦ નાચણી. કો૦ નાગલી. હિં૦ નાચની. ક૦ તુ૦ રાગી, તાળીડેલ્લું, ચોલ. તા૦ ઇરાગી. મલા૦ કોરા, મટ્ટારી. ફા૦ નંડવા. ઇં૦ ગ્રિક, સ્પાઇકિડ એલ્યુનિન. લા૦ એલ્યુઝીને કોરકાના.

નાગલી ધાન્યનો ઉપયોગ કોંકણ, ગુજરાત વગેરે ભરતખંડના કેટલાક ભાગોમાં કનિષ્ઠ પ્રતિના લોકોમાં થાય છે. એના દાણા બારીક રાઇ જેવા હોય છે અને રંગ પણ તેવોજ હોય છે.

* દુધેલીની ડુંખળીઓમાં દૂધ હોય છે. બીજી એક એવીજ વેલ થાય છે; પરંતુ તેમાં દૂધ હોતું નથી. તેને ફૂદેલી કહે છે, ફૂદેલીનાં પાંદડાં વાટી બદ, ગુમડાં વગેરે ઉપર બાંધવાથી તે તેને સત્વર પકવી ફોડી આપે છે.

નાગલી દળી તેની ભાખરી બનાવે છે. **નાગલી:**--તુરી, કડવી, મધુર, તર્પણ, લઘુ, બળકર તથા શીતળ છે; અને પિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ--(૧) અશક્તને તથા નાના બાળકને શક્તિ આવવાને નાગલીનું સત્ત્વઃ**--નાગલી રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે કાઢી બારીક વાટવી. પછી એનું દૂધ જેવું ધોળું પાણી નીકળે છે તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી કલઇના વાસણમા બે-ચાર ઘડી રાખી મૂકવુ; એટલે તેમાનું સત્ત્વ તે વાસણની તળે જામે છે. પછી ઉપરનું પાણી નાખી દઇ જે સત્ત્વ જામેલું હોય તે કાઢી લઈ સ્વચ્છ વસ્ત્રની ચોવડી ગડી કરી તે ઉપર પાથરવું. પછી પાચ-છ ઘડીએ ચીકણી માટી જેવું ઘટ્ટ થયા પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી તાપમાં સૂકવી રાખવી, પછી જોઇએ ત્યારે તેમાની એકેક ગોળી પાણીમાં બારી ગોળ નાખી ઠંડુ થયા પછી બાળકોને થોડું થોડું ખાવા આપવું. **(૨) શીતળા હલકા આવવા માટેઃ**--નાગલી વાટી અંગ ઉપર ચોપડવી. **(૩) બાળકોને શક્તિવર્ધક ભક્ષ્ય:**--ડુંગરી નાગલી અર્ધો શેર સુધી લઈ, સારી ધોઇ, સૂકવી, પછી સારી છડી છોતરાં કાઢી નાખવા. પછી અંદરની નાગલી રોજ સવારે પૈસાભાર લઇ ગાયના દૂધમાં બારીક વાટી અને વસ્ત્રગાળ કરી દૂધમા શીજવી મલાઇ જેવું તૈયાર કરી આપવું. આ ઉત્તમ ઓષધ છ મહિના કરતા અધિક વયના બાળકની કૃશતા અને કડકી ઈત્યાદિ વિકાર શમન કરી રક્તવૃદ્ધિ કરનાર અને બલપુષ્ટિદાયક છે. **(૪) ગુડઘી ઉપરઃ**--ભેંસના છાણમા નાગલીનો અને કળથીનો લોટ કાલવી મસળી જાડો રોટલો શેકી તે સોસાય તેટલો ગરમ બાંધી ઉપર પાટો બાધવો.

૩૩૪ નાની અરણી (નરવેલ)--સં૰ તર્કારી, તેજોમંથ. મ૰ નરવેલ. હિં૰ અરની. ક૰ નરૂવલપલ્ય. તૈ૰ નેલીચેટ્ટુ. લા૰ કલેરોડેન્ડ્રન પ્લોમોઇડિસ્.

નરવેલનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડા નાનાં અને લાંબા હોય છે. એને કાત્રા હોય છે. એના પાંદડાંનો સુગંધયુક્ત વાસ આવે છે. એ ઝાડની ડાળીઓ વેલાની પેઠે પાગરે છે, એના પાંદડાની ચટણી કરે છે. કોઈ કોઇ એનાં પાંદડાંનું શાક પણ કરે છે. જેને દમનો આજાર હોય તેણે આ ભાજી નિત્ય ખાવી એ હિતકારક છે. **નરવેલ:**--એન ગુણ અરણી જેવાજ છે; પરંતુ વિશેષ કરી વાતશોફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:--(૧) રક્તપ્રદર, નાના બાળકની પેટપીડ તથા કૃમિ ઉપર:**--નરવેલનાં પાદડાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા સુધી પાવો. **(૨) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**--નરવેલની ભાજી કરી ખાવી.

૩૩૫ નારંગીનું ઝાડ--સં૰ તા૰ ક૰ નારંગ. મ૰ નારિંગ હિં૰ નારીંગ તુ૰ કીત્તલી. મલા૰ મધુરનારકં. તૈ૰ નારંગમુ. ફા૰ અ૰ નારંજ. ઈં૰ ઑરેંજ. લા૰ સાઇટ્રસ ઓરેન્ટિયમ્.

નારંગીનાં ઝાડ ઘણું કરીને સર્વ દેશોમાં થાય છે. તેની પાંચ છ જાત છે. મોઝાંબીક બેટમાંથી જે નારંગી અહીં આવે છે તે ઘણી સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક હોય છે. તેને કોઇ લોક "મોસંબી" કહે છે. ખાનદેશ, નગર, ધુળિયા અને પૂના એ સ્થળોએ જે નારંગી થાય છે તે તેવી હોતી નથી. એ ઝાડના ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. નારંગીનો રસ અને તેની છાલ પણ ઘણી ઉપયોગી છે. **નારંગ**--કફ, પિત્ત અને આમને કરનાર તથા દુર્જર, સારક, અતિ ખાટું, વાતહારક, અતિ ઉષ્ણ અને મધુર છે. તેજ ખાટું હોય તો હૃદ્ય, બલપ્રદ, વિશદ, ગુરુ, રુચિકર, સારક, ઉષ્ણ, સુગંધી તથા સ્વાદુ છે; અને આમ, કૃમિ વાયુ, શ્રમ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. કૃમિ (કરમ) અને ટાઢીઆ તાવ ઉપર નારંગીની છાલનું ઔષધ બનાવી આપવામા આવે છે. એ છાલનું તેલ કાઢે છે. ગુલાબના અત્તર કરતા આ નારંગીનું તેલ કેટલાકોને સારૂં લાગે છે. નારંગી એ પદાર્થ ખાવામાં મીઠો, દેખાવમા સુંદર, વાસમાં મધુર અને સ્પર્શ કરવાથી શીતળ લાગે છે. જુઓ ! ! ઈશ્વિર કેવા કૃપાળુ અને દયાવંત છે, તે વિચારવાનની નજરે જલદી જણાશે.

૩૩૬ નારી (કીડામારી)--સં૰ ધુમ્રપત્રા. મ૰ હિં૰ કીડામારી. ક૰ કરીગીડ. તૈ૰ ગાડીડેગાડાપારા. તા૰ અડુટિન્ના પાલાઇ. મલા૰ અડુટિન્નપાલી. ઈં૰ બ્રેકટીએટેડવર્થવર્ટ. લા૰ એરિસ્ટોલોચિયાબ્રેકટીટા.

ચોમાસામાં નારીના પુષ્કળ વેલાઓ ઉગે છે. એનાં પાદડાં આંગળભર પહોળાં અને બે

ત્રણ આંગળ લાંબા હોય છે. એ પાંદડાંને અર્ધ ચંદ્રાકૃતિ એક મોટો ખાચો હોય છે. તે કારણથી ચાંદવેલ નામ એ વેલાનું સાર્થક હોવું જોઇએ. એને કરણિયા ફૂલ આવે છે. એને મરાઠીમાં " રાજબલા " પણ કહે છે. ચાદવેલ એ ગુરુ, ઉષ્ણ, કડવી, બલકર તથા સારક છે; અને ભાગેલા હાડકાને સાધનારી, કાંતિકારક તથા ધાતુવર્ધક છે. તે વાતાર્શ, સોજો, કફ, વાતરક્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે અને મલસ્તંભક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) વાતવિકાર ઉપરઃ**—ચાદવેલની ભાજી ખાવી. **(૨) શોફોદર ઉપરઃ**—નાળનો રસ કાઢી બાટલીમા ભરી રાખવો. આ રસ એક ચમચાભાર લઇ તેમા થોડી સૂકાએલા કુકડીની હગાર નાખી તે પાવો અને લેપ પણ એનોજ કરવો; એટલે શોફોદરનો રોગી તાબડતોબ સારો થાય છે.

૩૩૭ નાલ—આ ભાજી તળાવની આસપાસ લીલોતરીમાં થાય છે. એ છોડ શુમારે એક હાથ ઉંચા થાય છે. એના પાદડાં શુમારે એક આંગળ પહોળા હોય છે, અને દીટડા પાસે તેને બે ખૂણા હોય છે. દીંટું પણ એક આગળ લાબુ હોય છે. આ ભાજી વૈશાખની આખરમા તથા જેઠ માસમા ઘણીજ મળે છે. નાલની ભાજીનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાજ વિશેષ થાય છે.

૩૩૮ નાળીએરી—સં૦ નારિકેલ. મ૦ નારળી. કો૦ માડ. હિં૦ નરીયલ ખોબ-પરા. ક૦ ટેંગિનમારા. તૈ૦ ટેંકાયા. તા૦ ટેન્નામારં. તુ૦ ટારે. મલા૦ ટેના. ફા૦ જોજહિંદી. અ૦ નારજીલ. ઇં૦ કોકોનટ પામ. લા૦ કોકોસન્યુસિફેરા.

નાળીએરીના ઝાડ ચાળીસ-પચાસ હાથ ઉંચા વધે છે. તેના છેડાએ માત્ર ઝાવળી આવે છે. નાળીએરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમા " માડ " પણ કહે છે. ગોમાતક, કર્નાટક, કલિકટ અને સહ્યાદ્રિ પાસેના પ્રદેશમા નાળીએરીના ઝાડ ઘણાં થાય છે. નાળીએરી વાવ્યા પછી સાત આઠ વર્ષે ફળે છે. નાળીએરનાં જે ઝુમખા ઝાડ ઉપર લટકે છે તેને મરાઠીમાં ' પીંડ ' કહે છે. નાળીએરીને બારમાસી ફૂલ આવે છે. અવલ પ્રતિની જમીન હોય તો દર નાળીએરીને દર વર્ષે શુમારે પાચસો નાળીએર આવે છે નાળીએરના ઝાડના સર્વ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડના સોટા, મોભ, ભારોટીઆં, વાસ, વળીઓ, દોરડા વગેરે બને છે. ટોચનો અને મૂળનો કેટલોક ભાગ બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કાચલીના કોયલા બનાવે છે. કોપરૂં ખવાય છે અને તેમાનું મીઠું અને ઠંડુ પાણી લોક પીએ છે. કોપરૂ ખાવાના તથા રસોઇના અનેક પદાર્થોમા નાખવાના કામમા આવે છે. કોપરાનું તેલ ખાવાના, દીવો બાળવાના તથા માથામા ઘાલવાના અને લાકડે ચોપડવાના કામમાં આવે છે. નાળીએરીમાથી કાથી નીકળે છે; તેના ગાદી, તકીઆ, દોરડાં, શીંકા, ધાબળી વગેરે ઘણા પદાર્થો બનાવે છે. સાબુ કરવાના કામમા પણ તેના તેલનો ઉપયોગ થાય છે. નાળીએરીનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે. નાળીએરની આખમા છિદ્ર પાડી અંદરનો ગર કાઢી નાખી તેના હોકા બનાવે છે. કાચલીનું તેલ નીકળે તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એવો આ ઝાડનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. **નાળીએરીઃ**—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, શીત, વૃષ્ય, દુર્જર, બસ્તિશોધક, બલકર, બૃહણ, કફકારક, સ્વાદુ તથા વિષ્ટંભકારક છે; અને શોષ, તૃષા, પિત્ત, વાતપિત્ત, રક્તદોષ, દાહ અને ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. **નાળીએરના તેલના ગુણઃ**—(૧) નાળીએરનાં સૂકાયેલાં કોપરાં પાણીમા નાખી તેલ કાઢે છે. આ તેલ ઠંડું હોય છે. ઠંડક આવવા માટે તેને માથે ચોળે છે. (૨) **લીલા નાળીએર**માંના કોપરાનો રસ કાઢી અગ્નિ ઉપર ઉકાળવો એટલે તેલ આવે છે; તે તેલ વાયુહારક છે. વાયુએ જકડાઈ ગયેલા અંગે આ તેલ મરીની ભૂકી નાખી ચોળવુ. (૩) **મુડેલઃ**—સારા સૂકાયેલા નાળીએરને ખાડીને તેનો ભૂકો સૂકવવો. એ સૂકાઇ સારો ખરો થયા પછી તેમાં આમલીના કચૂકાની છાલની ભૂકી બે પૈસાભાર નાખી તે કોપરાનો ભૂકો સારો મસળવો. પછી તે કોપરૂ બળવાન માણસ પાસે પીલાવવું; એટલે તેમાથી જે તેલ નીકળે તેને મુડેલ કહે છે. એ તેલ વાગેલા અંગમાંનું લોહી સાફ કરવાના કામમા અને જખમ રૂઝાઇ આવવાના કામમાં સારૂં ઉપયોગી થઈ પડે છે. (૪) **આયવેલઃ**—રાતી છાલનું નાળીએર સારૂં જૂનું અને પાકું થયેલું લેવું. તે ભાગી ટોપરાનો ભૂકો કરવો. તે ભૂકો પીલી રસ કાઢવો.

એ રસ શુમારે કાચો પાશેર લઈ એક કલાઇના વાસણમા નાખી દેવતા ઉપર ઉકાળવો; અને ઉકળે એટલે તેમા ચાર ગુંજાપર્યંત મીઠું અને બે માસા સુધી હળદરની ભૂકી નાખી બધો રસ ઉકાળવો; એટલે રસનો થયેલો પાક વાસણને તળીએ ચોટે છે અને ફક્ત તેલ માત્ર ઉપર રહે છે. એ પ્રમાણે તેલ તૈયાર થયા પછી ઉતારી લઇ બાટલીમા ભરી રાખવું. એ તાજું હોય છે ત્યારે સારૂ સુવાસિક હોય છે. કેટલાક દિવસ પછી તેનો ખોરો વાસ આવે છે; પરંતુ ગુણ કદિ પણ કમી થતો નથી. આ તેલમાં રૂના પેલ પલાળી ગરમી વગેરેની ચાદીઓ ઉપર મૂકવા. એથી જખમ પણ રૂઝાય છે. **(૫) વાળા ઉપર**:—નાળીએરને કોરી તેમા નવસારની ભૂકી રાત્રે નાખવી. સવારે તેમાનું પાણી પીવું અને કોપરૂ ખાવુ, તથા સાયંકાળપર્યંત ઉપવાસ કરવો અને રાત્રે સ્નાન કરી દહીં અને ભાત ખાવો. **(૬) ભિંગ્રામો, અસ્તરો (સળાયા) વગેરે ઉંડ તે ઉપર**:— કોપરૂં ઘસી અગર બાળી ચોપડવું. **(૭) સરડાના વિષ ઉપર**:—નાળીએરના કુમળા તોરા પાણીમા ઘસી તેમાં કોકમ નાખી ગરમ કરી ડંખ ઉપર ચોપડવું. **(૮) ઉંદરના વિષ ઉપર**.— ખોરૂ કોપરૂ મૂળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૯) હેડકી અને ઉલટી ઉપર**:—નાળીએરનું છોડું હોકામા નાખી તેની ધૂણી પીવી અથવા નાળીએરના છોડાની રાખ મધમા આપવી. **(૧૦) ખસ અને દાદર ઉપર**:—નાળીએરની કાચલીનું પાતાળયંત્રવડે તેલ પાડી તે તેલ ચોપડવુ. કાચલી સળગાવી થાળીમા પણ તેલ કાઢે છે.× **(૧૧) ખસ ઉપર**:—નાળીએરનો રસ કાઢી તેમા થોડો આમલસારો ગંધક નાખી બધો રસ ઉકાળી તેલ થાય ત્યાસુધી કઢવીને ઉતારી નાખવું. નીચે ઉતારેલા રસના જે કુચા બાકી રહે તે થોડા ખાવા અને થોડા ચોળી શરીરે ચોપડવા; તેમજ રોજ રાત્રે એ તેલ શરીરે ચોપડવું એટલે કંડૂ (ખરજ) અને ખસનો નાશ થાય છે. **(૧૨) અમ્લપિત્ત, પેટનું શૂળ અને બરોળ ઉપર**:—નાળીએરમાનું પાણી દશ શેર કાઢી મધ જેવું થતા સુધી ઉકાળવું. પછી તેમા જાયફળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને જાવંત્રી એની થોડી ભૂકી નાખી બાટલીમા ભરી રાખવું; તથા દરરોજ સવારસાજ એક તોલાથી દોઢ તોલાપર્યંત ૧૪ દિવસ પાવું. **(૧૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર**:—એક નાળીએરનો રસ કાઢી તેમા બે ભિલામા બારીક કરી નાખવા તથા બધો રસ ઉકાળવો એટલે ઉપર તેલ આવી તળે કુચા ઠરી બેસે છે, તે તેલ લઈ વાયુબદ્ધ થએલા માણસના શરીરે મર્દન કરવું અને નીચે રહેલી રાબ ખાવા આપવી. આ ઔષધ ૭ અથવા ૧૪ દિવસ ખાવાથી ગમે તેવો દુર્ધર વાયુ હશે તોપણ તેનો નાશ થશે; અથવા નાળીએરનો અંગરસ ૭ તોલા કાઢી તેમાં ત્રિફળાની ભૂકી ત્રણ માસા અને મરીની ભૂકી બે માસા અથવા એકલી મરીની ભૂકી નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે આપવું. **(૧૪) ઉરોગ્રહ અને હૃદ્રોગ ઉપર**:—લાલા નાળીએરનો પાણી નાખ્યા સિવાય રસ કાઢી તે રસ ૫ તોલા લઇ તેમાં શેકેલો હળદરનો ગાઠીઓ લસવો અને બે તોલા ઘી મિશ્ર કરી તે પાવું; અથવા નાળીએરના રસમા ભિલામાના તેલના ટીપા ૧૦ થી ૧૫ સુધી નાખી પાવા. **(૧૫) રક્તપ્રમેહ ઉપર**:—કુમળું નાળીએર લાવી તેમા છિદ્ર પાડી પાશેર પાણી તેમા રેડવું. તેમાં ફટકડીનું ચૂર્ણ ૩-૪ વાલ નાખી ઉપર બુચ બેસાડી અગાસીમા ઝાકળમા મૂકવુ. સવારે તે પાણી હલાવી પાવું. **(૧૬) શૂળ ઉપર (નારિકેલક્ષાર)**:—પાણીસુદ્ધાં આખું નાળીએર લઇ તેના મુખમા છિદ્ર પાડી તેમા મીઠું ભરી બહાર માટી ચોપડી સૂકવી છાણાના દેવતામા શેકવું. પછી બારીક ચૂર્ણ કરી લીંડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું; એટલે પરિણામશૂળ વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂળનો નાશ થાય છે. **(૧૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્ત ઉપર**:—રાતા નાળીએરનું પાણી, નિર્મળીના બી, સાકર અને એલચીદોડા એકત્ર કરી પાવું. તે મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક છે; અથવા નાળીએરનુ પાણી ગોળ તથા ધાણામા મેળવી તે પાણી પાવું. તે દાહસહિત મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે.*

× કાચલી સળગાવી થાળીમા મૂકી ઉપર પાણીથી ભરેલ થાળી ઢાકી રાખતાં, ઢાકેલી થાળી નીચે ઓસનાં બિંદુઓ જામે છે તે આ તેલમા રૂનું પુમડું બોળી દુખતી દાઢના કોતરમા ભરવાથી તે તત્કાળ મટી જાય છે.

* અજાયબ રેચઃ—લાલ ચોટલીવાળુ (મલબારી) નાળીએર લઇ,ચોટલી ઉતારી નાખી, તેની ઉપરની કાચલીની આંખવાટે તેમાનુ પાણી નહિ કાઢતાં તેમાં નેપાળાનાં બીજ (ગોળા) માય તેટલા ભરી કોપરામાં

૩૩૯ **નાણા**—આ જંગલી ઝાડ છે. એનાં પાદડાં સીતાફળીના પાંદડાં જેવડાં મોટાં હોય છે અને લાબાં થાય છે. નાણાનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમા આવે છે. કોંકણ પ્રાતમાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે.

૩૪૦ **નાંદરૂખ**—(સં૰ હિં૰ મ૰ ક૰ નંદીવૃક્ષ. લા૰ સિડ્રેલાટૂના.) નાંદરૂખીના ઝાડ મોટા વધે છે. એ ઝાડના પાદડા પીપરડીના (પીંપળનાં) પાદડા જેવા, પરંતુ તે કરતાં કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ ઝાડની છાયા ઘણી ઘટ્ટ હોય છે. એ ઝાડ છાયામાટે સડકની બે બાજુએ રોપે છે. **નાંદરૂખી**:—તીખી, કડવી, પુષ્ટિકર, શીતળ, લઘુ, વીર્યપ્રદ, મધુર, તુરી, ગ્રાહક, વૃષ્ય તથા ત્રિદોષ-નાશક છે; અને વ્રણ, કોઢ, રક્તપિત્ત, શ્વેત કોઢ, શીર્ષપીડા, કંડૂ (ખરજ), પિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) યોનિકંદ ઉપર**:-નાદરૂખીની છાલ અને પીળો લોધર, એ ખાટી આમલી સાથે પકવી લેપ કરવો. **(૨) માથે વાયુ ચઢ્યો હોય તે ઉપર**:—નાંદરૂખીનાં પાંદડા અને અંતરછાલ એકત્ર ખાંડી બાફ આપવો અને સહેવાય તેટલો ગરમ પાટો બાંધવો. **(૩) અંડવૃદ્ધિને તિડિક (તણખા) લાગતી હોય તે ઉપર**:—નાંદરૂખીના પાદડાનો રસ અને કાળી તુળસીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા તેટલુંજ ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સર્વ રસ બાળી ઘી બાકી રાખવુ. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ દઇ ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘી દિવસમાં પાચ ચાર ચોપડી જીરવવું અને જૂની ઇટ તપાવી કપડામા વીંટાળી તેના વડે શેકવું; એટલે વૃદ્ધિરોગ (અંડવૃદ્ધિ) દૂર થાય છે. **(૪) કોગળીઆ ઉપર**.—નાંદરૂખીનાં પાદડાનો રસ પાવો.

૩૪૧ **નિંબારા (મ)**—નિંબારાના ઝાડ વિશેષે કરી ઘાટ ઉપર થાય છે. એ સીધા અને ઉંચાં વધે છે. નિંબારાનું ઝાડ ઘણું મોટુ થતું નથી. કડવા લીમડાના જેવાજ એના પાદડા હોય છે. એને ફળ પણ કડવા લીમડાના જેવાજ આવે છે; પરંતુ તેવાં લાબાં હોતા નથી. એના લાકડાનો ઇમારતના કામમા ઉપયોગ થાય છે. એ લાકડું સીધું અને લાંબુ હોવાથી એના વાંસ સારા થાય છે. નિંબારાનો રસ વિષારી છે; માટે ખાવામા આવવા દેવો નહિ. **ઉપયોગઃ-(૧) ખસ ઉપરઃ**—નિંબારાની નીંબોળીઓ વાટી ચોપડવી; કિંવા લીલી નીંબોળીઓ ખાડી તેનો રસ કાઢી તેમા આમલસારા ગંધકનું ચૂર્ણ નાખી તાબાના વાસણમા ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. **(૨) પાડાના વાળમાં જૂઓ પડી હોય તે ઉપર**:—નિંબારાના ફળનો રસ કાઢી તેમા છાશ નાખી ચોપડવો.

૩૪૨ **નિર્મળી**—સં૰ કતૂક મ૰ નિવળી, નિર્મળી, ગજરા. હિં૰ નિર્મલી. બં૰ નિર્મલા. ક૰ ચિલ્લિકાયી. તા૰ મલા૰ ટેટ્ટામાંર તૈ૰ ચિલ્લિચેટ્ટુ. ગો૰ ચીલવી. ઈં૰ એનટ વુઇચ-ક્લિઅર્સ વૉટર. લા૰ ટ્રિકનોસ પોટેટરમ.

નિર્મળીના ઝાડ થાય છે. એનાં બી ચપટાં અને ગોળ હોય છે. નિર્મળીના બીઆનું ચૂર્ણ મેલા પાણીમા નાખવાથી તે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. **નિર્મળી વૃક્ષ**--તીખું, કડવું, લેખન, રુચિકર, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તુરું, શીત, વિશદ, વિકાસી, છેદન તથા મધુર છે; અને તૃષા, દાહ, વિષ, ગુલ્મ, શૂળ, કૃમિ, મેહ, નેત્રરોગ તથા પાણીમાના મેલનો નાશ કરે છે. **એનાં કુમળાં ફળ**:—ચક્ષુષ્ય, વાતકારક તથા શીત છે; અને રક્તપિત્ત, તૃષા, વિષ તથા મેહનો નાશ કરે છે. **જૂનાં ફળ**:—દુર્જર તથા રુચિકર છે અને કફ તેમજ પિત્તનાં નાશક છે. તે પાકવાથી પિત્તકારક, વાંતિકારક, તથા ઘર્મજનક છે; અને સોજો, પાડુરોગ, વિષ, અતિસ્યાય તથા કમળાનો નાશ કરે છે. **નિર્મળીનાં બીઆં**:—આંખોને હિતાવહ, તુરાં તથા ગુરુ હોઇ પાણીને સ્વચ્છ કરનારા તથા મધુર છે; અને અસ્મરી, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તૃષા, નેત્રરોગ, વિષ, પ્રમેહ તથા મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. નિર્મળીના મૂળ સંપૂર્ણ કોઢનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નેત્ર પ્રસન્ન થવા માટે**:-નિર્મળીના

કકડાથી આંખ બંધ કરી કપડમાટી કરી તેને ઉકરડાના ખાતરમાં ૧ માસ સુધી દાટી રાખવું. પછી તેને બહાર કાઢી ઉપલી કાચલી ફોડી નાખી અંદરનું કોપરું તથા પાણીસહિત નેપાળો ખૂબ વાટી બાટલીમાં ભરી રાખવુ. જરૂર પડે ત્યારે એમાનું થોડું નાભિ ઉપર ચોપડવુ એટલે રેચ લાગશે. ઠંડા પાણીથી નાભિ (ડુંટી) ધોવાથી રેચ બંધ થશે.

ફળ મધમાં ઘસી તેમા થોડું કપૂર નાખી અંજન કરવું; એટલે આંખો સ્વચ્છ થાય છે. **(૨) અંધત્વ દૂર થવા માટે:**—નિર્મળીના બીઆ, શંખ અને કાળા સર્પની કાંચળી, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું; એટલે આંધળા મનુષ્યને જલદી દેખાય છે. **(૩) ગંદું પાણી ચોખ્ખું કરવા માટે**—નિર્મળીના બીઆંનુ ચૂર્ણ કરી ગંદા પાણીમા નાખવું એટલે કેટલીક વારે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. **(૪) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—નિર્મળીનાં બીઆં મધમા ઘસી તેમા થોડું કપૂર નાખી અંજન કરવું. **(૫) અહિરા ઉપર:**—નિર્મળીનાં બીઆ અને સિંધવ ઘસી અંજન કરવું. **(૬) ઉદકમેહ આદિ પ્રમેહ ઉપર:**—નિર્મળીનાં બીઆ એક તોલો છાશમાં વાટી તેમાં મધ નાખી પાવું. **(૭) આંખોમાં ફૂલાં પડે છે તે ઉપર:**—નિર્મળીના બીઆ, શંખચૂર્ણ, સિંધવ અને સમુદ્રફળ, એનું ચૂર્ણ કરી મધમા ગોળીઓ કરી તે ઘસી અંજન કરવું.

૩૪૩ **નીપાણી**—આ ઝાડ ખરસાણી જેવા થાય છે. એની ઉંચાઇ શુમારે માથોડું હોય છે. એને ખરસાંણીના ઝાડ પ્રમાણે કાંટા ફૂટે છે અને ખરસાણી પ્રમાણેજ આ ઝાડમાંથી દૂધ નીકળે છે. આ ઝાડ ખાનદેશમા ઘણા થાય છે. નીપાણીને ગેંદા જેવા ફૂલ આવે છે અને એના બી કાદા(ડુંગળી)ના જેવા હોય છે. **ઉપયોગ:--(૧) સુવાવડીને માટે કાઢો**—નીપાણીનો કાઢો કરી હળદર નાખી પાવો; એટલે સુવાવડીના પેટમાનો રોગ નીકળી જઈ તેની પ્રકૃતિ સાફ થાય છે. **(૨) વાળા ઉપર:**—નીપાણીના બીઆ ત્રણ વર્ષના ગોળમા બે દિવસ આપવા; એટલે શરીરમાનો વાળો મરી જાય છે.

૩૪૪ **નેતર**—સં૦ વેતસ મ૦ વેત. હિં૦ બેત. ક૦ બેતા, બેડિસુ, બેસર્યભેદઉ. તા૦ પિરબુ. તુ૦ સુરોલ્બેતા. તૈ૦ પીપારૂવા, પેમુ, પેપા, વેતસમુ. ફા૦ વત. અ૦ ખલાફ. મલા૦ ચુરલ-વળી, વેત્ર. ઈં૦ કેન. લા૦ કેલેમસ રોટગ.

મલબાર, ગોકર્ણ, મહાબલેશ્વર, કોચી, મંગલોર અને રામેશ્વર, એ ઠેકાણે તથા ચીનદેશમાં નેતરના વનો છે. નેતર ૩૦-૪૦ હાથ ઉંચું વધે છે; પરંતુ તેની જાડાઇ થોડી હોયછે. આ દેશમાં ચીનથી નેતર આવે છે તે એટલું તો ચીકણું હોય છે કે પાણીમા પણ કહોતું નથી. તેના કરંડીઆ, ખુરસીઓ ઇત્યાદિ સામાન કરે છે. નેતર ઉંચું થવાથી જેમ નમે છે,તેમ માણસે ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત થવાથી પણ ઇશ્વરથી ડરીને નમવું. **નેતર:**-તુરૂ, શીત, કડુ તથા તીખું છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, દાહ, સોજો, મૂત્રવ્યાધિ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્, વિસર્પ, અતિસાર, યોનિરોગ, તૃષા, રક્તકોપ, વ્રણ, મેહ, રક્તપિત્ત, કોઢ તથા વિષનો નાશ કરે છે. એના **અંકુર:**—ખારા, લઘુ, તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **નેતરનાં પાંદડાં:**—ભેદક, તુરા, લઘુ, શીતળ, કડવા, તીખા તથા વાતનાશક છે, અને રક્તદોષ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એના **બીઆં:**—તુરા, સ્વાદુ, ખાટા, રુક્ષ તથા પિત્તલ છે: અને રક્તદોષ તેમજ કફનો નાશ કરે છે. મોટું **નેતર:**—શીતલ છે અને ભૂતબાધા, પિત્ત, આમ તથા કંપનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે. **જલનેતર**—શીતળ, કડવું, વ્રણશોધક, તુરૂં, વાતકર, ગ્રાહક તથા રુક્ષ છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ, કફ, રાક્ષસબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ-(૧) મત્સ્યવિષ ઉપર**—કાળા નેતરના કલ્કમા ઘી નાખી કલ્કી તેનો લેપ કરવો

૩૪૫ **નેપાળો**—સં૦ ક૦ બૃહદંતી, જેપાલ મ૦ જેપાળબીજ હિં૦ જમાલગોટા બં૦ જયપાલ. તા૦ મલા૦ નિર્વીલ. તૈ૦ નૈપાલવેમુ તુ૦ બ્યારીબિટુ. ફા૦ તુમ્ખેબદે. અ૦ હબુસ્સલાતીન. ઈં૦ ક્રોટન સીડસ લા૦ ક્રોટનટિગ્લિયમ્.

મોગલીએરંડાના ઝાડ થાય છે તેવાજ નેપાળાનાં ઝાડ થાય છે.મોગલી એરંડાના પાદડાકરતા એનાં પાદડા નાના હોય છે.એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમા પુષ્કળ થાય છે નેપાળો મોટો વિષારિ છે.નેપાળાને શુદ્ધ કરી અનેક ઔષધોમાં (રસાયનોમાં) નાખે છે નેપાળો તીવ્ર રેચક છે. **નેપાળો:**—સારક, કડવો, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉલટીકારક, તીખો, અતિઉષ્ણ, પિત્તકર તથા ભેદક છે; અને કફ, આમ, જંતુ તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) વીંછીના વિષ ઉપર**—નેપાળો પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૨) સર્પના વિષ ઉપર:**-નેપાળાનાં બીઆંમાના મગજને લીંબુના રસના ૨૧ પુટ

દઈ બારીક ખરલ કરી લાંબી ગોળી કરવી; અને તે ગોળી માણસની લાળમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૩) આદાશીશી** ઉપરઃ—મોટા પરોઢીએ નેપાળાના બે કિંવા ત્રણ બીઆંમાનું મગજ લઇ લીમડાના રસમાં ઘસવું અને જે બાજુનું માથું દુખતું હોય તે બાજુની આંખ પાસેથી ભમર ઉપર સળીથી ચોપડવું. થોડું ચચરશે ખરૂં; પણ તેજ દિવસે વ્યાધિ દૂર થાય છે; અથવા જે બાજુનું કપાળ દુખતું ન હોય તે બાજુના કાનમા નાખવું. આ રસ નાખવા પહેલાં કાનમાં થોડું ઘી પાડવું એટલે કાનમાં દાહ થતો નથી. આ પ્રયોગ પરોઢીએ કરી પછી થોડી ઉંઘ લેવી. **(૪) મોડશી (કોગળીઆ)** ઉપરઃ—નેપાળાના બીઆં છાશમાં ઘસી પાવા અને એનાજ મૂળ પાણીમાં ઘસી શરીરે પણ લેપ કરવો. **(૫) ગંડમાલા** ઉપરઃ—નેપાળાનાં પાદડા વાટી તેના અંગરસની થેપલી સુકવી લેપ કરવો.

૩૪૬ નેવરી—આ ઝાડ મોટાં થાય છે. નેવરીના ઝાડ કોંકણમાં વિશેષ છે. એનાં પાંદડા લાંબા હોઇ છેવટે પહોળા થતા ગયેલા હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમા આવતું નથી. એને લીંબોળી જેટલાં લાબા અને તે કરતા જરા જાડાં એવા ફળ આવે છે. એની છાલ મચ્છીમાર લોકો જાળ રંગવાના કામમા લે છે.

૩૪૭ નેવારી (નીમાળી)—સં૦ વનમાલિની. પ્ર૦ નેવારી. હિં૦ નીવારી–લી. ક૦ ગીકાડમલ્લિગે. લા૦ ઈકિસોરા પાર્વિ ફ્લોરા.

આ એક જુઇ જેવોજ વેલો છે. એ વેલાના પાદડા માત્ર જુઈ કરતા થોડાં મોટાં હોય છે. નેવારીના ફૂલ પણ જુઇના ફૂલ કરતાં જરા મોટા હોય છે. નેવારીના વેલા જંગલમાં ઘણા હોય છે. એને "વેલમોગરી" "રાનમોગરી" કહે છે. **નેવારીઃ**–તીખી, કડવી, શીતળ, સુરભિ તથા લઘુ છે; અને ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ તથા સર્વ રોગની નાશક છે. **ઉપયોગઃ–(૧) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ**–નેવારીના બીઆ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ચટાડવાં.

૩૪૮ નોળવેલ–સં૦ સર્પાક્ષી, નાકુલી. મ૦ મુંગુસવેલ. કો૦ નાવળી. હિં૦ નકુલકંદ. ક૦ વિષમુંગરી. લા૦ રાઉઅલ્ફિયા, સર્પેંટીના. તૈ૦ પદ્મપુચેટુ. ફા૦ છોટા ચાંદા.

મરાઠીમાં એને "થોર મુંગુસવેલ" પણ કહે છે. એના મૂળને "રાસ્ના" કહે છે.× **નોળવેલ**—તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; ને કૃમિ, વ્રણ, વીંછી, સર્પ તથા ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ–(૧) સર્પ, વીંછી, ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપરઃ**–નોળવેલનો રસ પાવો. **(૨) હરતાલના વિષ ઉપરઃ**—નોળવેલનો રસ સાકર નાખી પાવો. **(૩) વિષમજ્વર ઉપરઃ**–ચંદ્રગ્રહણની વખતે [નો]ળવેલને ઉખેડી તેનું મૂળિયુ કાળા સૂતરે ડાબે કાને બાધવું એટલે ઐકાહિક જ્વર જાય છે; અને બીજે દહાડે તાવ આવતો હોય તો જમણા કાને બાધવા. સ્મશાનમાં થયેલા નોળવેલનાં મૂળ રવિવારે લાવી તેને ઘીમા ઘસી લલાટ ઉપર તિલક કરવું, એટલે ઐકાહિક જ્વર તુરત જાય છે.

૩૪૯ પટોલ કટુ (કડવાં પંડોળાં)—સં૦ કટુ૦ પટોલી. મ૦ સોન—કડુ પડવળ. હિં૦ કડવે પડવળ. બં૦ પલતાલતા. ક૦ કહી પડવળ. તૈ૦ અડવી પોટલા. તા૦ કોણુપુડલૈ. તુ૦ કટુ પટલાકાયી. મલા૦ કટુ પટોલં. લા૦ ટ્રિકોસેન્થીસકકુમેરિના.

એ વેલાના પાદડા અને ફળ બહુજ કડવા છે. કાઢામા એ વેલાના પંચાગનો ઉપયોગ થાય છે. **પટોલકટુઃ**–(કડવી પંડાળી) કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, ભેદક, પાચક તથા અગ્નિદીપક છે; અને પિત્ત, કફ, કંડુ, કોઢ, રક્ત વિકાર, જ્વર, દાહ તૃષા, કોષ્ટરોગ કૃમિતથા કાસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળઃ**–તીખાં, કડવાં, પાક વખતે મીઠા, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાનુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથાસ્થાને રાખનાર તથા સારક છે; અને શ્વાસ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંદડાં** પિત્તનાશક તથા **મૂળ** અને **વેલો** કફનાશક છે; તેમજ તેનું **તેલ** કફ અને એંશી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનારૂં છે. **ઉપયોગઃ–(૧) વ્રણ (ગુમડું) ધોવા માટે કાઢોઃ**–કડુ પડવળ અને કડવા લીમડાના કાઢાથી ગુમડું ધોવું એટલે ગુમડાનું શોધન થશે. **(૨) અગ્નિદગ્ધવ્રણ ઉપરઃ**—પટોલ કટુનો કાઢો અને કલ્કથી સરસવનું તેલ **સિદ્ધ** કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણકા, સ્રાવ, દાહ અને ફોલ્લાને હઠાવી નાશ કરે છે. **(૩) સર્વજ્વર ઉપર કાઢોઃ**—પટોલ કટુ તથા સુંઠનો કાઢો અને નિકાઢો આપવો.

×નોળવેલ જંગલમાં થાય છે. એના નીચે કંદ થાય છે અને નાગરવેલ જેવાં પાંદડાં હોય છે.

શોષ જવા માટે ખડીસાકર નાખવી. શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ ત્રણ માસા સુધી નાખવું. (૪) **શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપરઃ**–પટોલ કટુના પાંદડાંનો રસ કાઢી પ્રથમ કાળજા ઉપર ચોપડવો; પછી સર્વાંગે લેપ કરવો.(૫) **ઇંદ્રલુપ્ત (ઉંદરી) ઉપરઃ**–પટોલ કટુનાં પાદડાંનો રસ ચોળવો એટલે કેશ ઉત્પન્ન થાય છે. (૬) **ઉલટી થવા માટેઃ**–પટોલ કટુ, કડવો લીમડો અને અરડુસીનાં પાદડાંનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં આપવું; એટલે ઉલટી થઇ પિત્તવિકાર દૂર થાય છે.(૭) **કૃમિ ઉપરઃ**–પટોલ કટુના પાંદડાં ૧ તોલો અને ધાણા ૧ તોલો લઇ રાત્રે પાશેર પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમા મધ નાખી તે પાણી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. (૮) **પિત્તજ્વર ઉપરઃ**–પટોલ કટુનાં મૂળનું પાણી સાકરમા આપવું, અથવા કટુ પડવળ અને જવનો કાઢો મધ નાખી આપવો. તે તીવ્ર પિત્તજ્વર, તૃષા અને દાહનો નાશ કરે છે. (૯) **ભ્રમ ઉપરઃ**—પટોલ કટુનાં પાદડાં અને સરગવાનાં પાંદડાં ખોપરાનું તેલ નાખી તળવાં અને દૂધમા એકત્ર વાટી શિજવવાં તથા તેનો સહન થાય તેટલો ગરમ પાટો માથાપર બાધવો. (૧૦) **વિષાર ઉપરઃ**—પટોલ કટુ ઘસી પાવું એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે.

૩૫૦ પત્તુર–(મ૦ પાચુંદા) આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એને બારીક કાંટા હોય છે. એનાં પાદડાં બીલાના પાંદડાના આકારનાં હોય છે. એનું લાકડું હલકું છે. એને સફેદ કેસરયુક્ત ફૂલ આવે છે. એને બારીક ફળ હોય છે. **પત્તરઃ**–તીખો, નેત્રવિકારનાશક તથા શીતોષ્ણ છે; અને પિત્ત તથા જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) જીર્ણજ્વર ઉપરઃ**—પત્તુરના પાંદડાનો રસ કાઢી સાકર નાખી પાવો. (૨) **વિષમજ્વર ઉપરઃ**—પત્તુરના લાકડાનો મણિ કરી હાથે બાંધવો.

૩૫૧ પતંગ—સં૦ રક્તકાષ્ઠ, પત્રાંગ. મ૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ પતંગ. તા૦ બારતાગી. તુ૦ ચપ્પનંગ. મલા૦ ચપ્પનં. ફા૦ અ૦ બકં. ઈં૦ સેપ્પનવુડ. લા૦ સિસાલવે નિયાસેપ્પન.

એ ઝાડ મલબાર અને બંગાળા પ્રાંતમાં થાય છે. તેના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે. એ કારણથી તે ઝાડના અંગથી ગુલાલ બને છે. રંગસિવાય એ ઝાડનો બીજો ઉપયોગ થતો નથી. પતંગનું લાકડું અને હરડેને લખવાની સાહીમાં નાખે છે. એ ઝાડ પાકું થવાને આશરે ચૌદ વર્ષો લાગે છે. **પતંગઃ**--કડવું, રુક્ષ, ખાટું, શીતળ, મધુર, તીખું, વ્રણશોધક, વર્ણકારક અને સુગંધિ છે; તથા જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, વાત, પિત્ત, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, કફ, અશ્મરી (પથરી), રક્તદોષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે.

૩૫૨ પદ્મકાષ્ઠ--સં૦ ક૦ પદ્મક. મ૦ બ૦ પદ્મકાષ્ઠ. હિં૦ પદ્માખ. તૈ૦ પદ્મપુચેકવા. લા૦ પ્રનસ પડમ્.

* પદ્મકાષ્ઠનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. ત્યાથી એ ઝાડનું લાકડુ અહીં આવે છે. **પદ્મકાષ્ઠ**—ઠંડું અને શક્તિવર્ધક છે; તેમજ તુરૂં, કડવું, શીતલ, વાતુલ તથા લઘુ છે; અને વિસર્પ, દાહ, વિસ્ફોટક, કોઢ, કફ તથા રક્તપિત્તનું નાશક હોઈ ગર્ભની સ્થિતિ કરનારૂં તથા રુચિકારક છે; અને ઉલટી, વ્રણ તથા તરસનું નાશક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) દાહ, ઉલટી, ઉબ્કા અને રક્તપિત્ત ઉપરઃ—પદ્મકાષ્ઠનો** ઉકાળો પાવો. (૨) **વિષમજ્વર ઉપરઃ**—પદ્મકાષ્ઠ અને ખીલાંનું ચૂર્ણ ઘી કિંવા મઠામાં કાલવી એકત્ર કરી આપવું.

૩૫૩ પપનસ—એ ઝાડ લીંબુડી જેવડુંજ હોય છે. એને બારમાસી ફળ આવે છે. એને ધોળા ફૂલો આવે છે. તેનો વાસ ઘણો આવે છે. એના ફળ નાનકડા કોળા જેવડા દેખાય છે. પાકેલા ફળનો રંગ પીળો હોય છે. એની અંદરનો ગર રુચિકર હોઇ તેનો રંગ રાતો હોય છે. એ ફળો ઘણાં ખાટાં હોતા નથી; તેમ ઘણા મીઠાં પણ નથી હોતા. ફળ ઉપરની ત્વચા હાથેળી જેટલી જાડી હોય છે. **ઉપયોગઃ-(૧) અરુચિ ઉપરઃ**–પપનસ છોલી તેની ચીરો કરવી અને તે ઉપર ખાંડ અને સિંધવની ભૂકી નાખી સેવન કરવું. આ પ્રયોગથી અરુચિ અને તૃષા શમે

* એનું મોટું ઝાડ કેદાર અને હિમાલય પર્વતમા ઉત્પન્ન થાય છે. એને ફળ થતાં નથી. ઔષધીમાં એનું લાકડું વપરાય છે. એ લાકડું ઘસીને પાવાથી ગર્ભ ન રહેતો હોય તો રહે છે અને ગર્ભપાત થતો હોય તો અટકે છે.

છે. (૨) શૈત્યવડે મસ્તક ચઢે છે તે ઉપરઃ—પપનસની બહારની છાલમાં જે દર્પટ તેલ હોય છે તે કાઢી માથે ચોળવું.

૩૫૪ પરવળ—(સં૦ પર્વર. મ૦ બં૦ અ૦ પરવર.) પરવળનાં ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે. પરવળનો વેલો કાંઇક ઘીલોડાં જેવો પરંતુ પાદડાં લાંબાં હોય છે. પરવળની આકૃતિ પણ ઘીલોડા જેવીજ લાંબી હોય છે. પરવળનું શાક ઘણું સરસ થાય છે. એ ઉતમ પથ્થકર છે. એ શાક ઘીમા ખાવાથી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. **પરવળઃ**—સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, હૃદ્ય, લઘુ, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વૃષ્ય છે; અને ઉધરસ, રક્તદોષ, જવર, ત્રિદોષ તથા કૃમિરોગનો નાશ કરે છે. એનો વેલો કફનાશક, પાદડા પિત્તનાશક અને મૂળ રેચક છે.

૩૫૫ પરિપાઠ—પરિપાઠનું ઝાડ કોથમીરના ઝાડ જેવું થાય છે. એની ઉંચાઇ શુમારે એક હાથ હોય છે. એના પાંદડાં બારીક અને થોડા લાબા હોય છે. આ છોડ ઉપર ધાણાના જેવાં સેંકડો બારીક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. પરિપાઠનું ઝાડ ગુણમાં ઠંડું છે. **ઉપયોગઃ**— **(૧) હાથે પગ બળતરા થતી હોય તે ઉપરઃ**—પરિપાઠનું ઝાડ કચરી તેનો અંગરસ હાથે અને પગે ચોળવો. **(૨) શરીરમાંની ગરમી અને ગોવરાનું દુઃખ નીકળવા માટેઃ**—પરિપાઠના ઝાડવાનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાખી પાવો. **(૩) કંઠસર્પ અને કંઠવિકાર ઉપરઃ**—પરિપાઠનું ઝાડવું ચલમમા નાખી તેની ધૂણી પીવી; એટલે ગળામાં જડાઇ ગયેલો કફ પાતળો થઇ કફવિકારનો નાશ થાય છે.

૩૫૬ પંડોળાં—સં૦ સ્વાદુપટોલિકા. મ૦ પડવળ. હિં૦ પરવલ. ક૦ કહ્યપડવળ, પાટલાવળી. તા૦ પડોલ. તા૦ તુ૦ પાટલાકાયી. મ૦ પટોલ. લા૦ કિંકાસાથસ અગ્વિના.

પંડોળાના વેલા ઘણાજ વધે છે. એને શુમારે બે-ત્રણ હાથ લંબાઇના ફળ આવે છે. પંડોળાંનું શાક બહુ પથ્યકર છે. તે વધારે ખાવાથી પણ વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરતું નથી. એ શાક ઘણુંજ નિરોગી છે. **પંડોળઃ**—સ્વાદુ, રુચિકર, બલકર, પથ્ય, દીપન, પાચન તથા પુષ્ટિકર છે; અને વાત, પિત્ત, તાવ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **પંડોળીનાં ફળઃ**—વૃષ્ય, રુચિકર, મધુર, સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, લઘુ, દીપક, હૃદ્ય,સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, રક્તદોષ, ત્રિદોષ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડા પિત્તનાશક, વેલો કફનાશક, અને મૂળ રેચક છે.

૩૫૭ પાષાણભેદ—સં૦ પાષાણભેદ. મ૦ હિં૦ ક૦ પાખાણભેદ. બં૦ પાથરચૂર. તૈ૦ તેલ્લાસુરૂપીંડી. ઇ૦ આયરિસ્પ. લા૦ કોલિયસ્‌એરોમેટિકમ્‌. યુ૦ પથ્થરફોડ. ફા૦ ગોશાદ. અ૦ જંતીઆના.

એને મહારાષ્ટ્રમા 'પાથરફોડ' પણ કહે છે. એ વનસ્પતિ નાની અને રીંગણી પ્રમાણે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એને બોરડી જેવા કાંટા હોય છે. એને ખડક ઉપર ઉગાડે છે અને એના મૂળ ખડક ફોડી અંદર જાય છે; એટલે એ નામ એને યથાર્થ મળેલું છે. એને રીંગણીનાં ફળ જેવડાં ફળ થાય છે. એના ફૂલ ધોળાં હોઇ તેમાં લાલ કેસર હોય છે. એનાં કુમળાં પાદડાનું શાક કરે છે. એનાં મૂળને "લકડી પાષાણભેદ" કહે છે. એ મૂળ કડવા હોય છે.* **પાષાણભેદઃ**—શીતળ, મધુર તથા કડવું છે; અને મેહ, તૃષા, દાહ,મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરી (પથરી) નો નાશ કરે છે. બીજી **વટપત્રી પાષાણભેદની** જાત છે તે શીતળ તથા મદકર છે; અને પ્રમેહ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રની નાશક, બલકર, વ્રણનાશક અને કિંચિત્‌ દીપન છે. ત્રીજી એક **શિલાવલ્ક** નામની જાત છે. તે-શીતળ તથા સ્વાદુ છે; અને પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પથરી, શૂળ, ક્ષય તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ચોથી એક **ક્ષુદ્રપાષાણભેદી** નામની જાત છે. તે-વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરીનો નાશ કરનારી છે. **ઉપયોગઃ**— **(૧)મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**—પાષાણભેદનાં મૂળ, ગરમાળાનુ મગજ, ધમાસો, બાળહરિતકી અને ગોખરૂનો કાઢો મધ નાખી પાવો; એટલે તણખીઓ તથા આગથી યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ રોગ દૂર થાય છે; અથવા પાષાણભેદનાં મૂળનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોરામણમાં પાવું, કિંવા પાષાણભેદના મૂળ શિલાજિત, લીંડી પીપર અને એલચીદોડાનું ચૂર્ણ પાણીમાં અથવા ગોળમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું.

* એને પથ્થરફોડી જડી કહે છે. આ સિવાય એક પથ્થરનીજ જાતની પથ્થરફોડી આવે છે. આ પથ્થરની અંદરથી નીકળે છે, માટેજ એનું એ નામ આપેલ છે.

(૨)પ્રમેહ ઉપર-પાષાણભેદનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. **(૩) શુક્રાશ્મરી** ઉપરઃ—લકડી-પાષાણભેદનો કાઢો પાવો. **(૪)પથરી** ઉપરઃ-પાષાણભેદના મૂળનો કાઢો, શિલાજિત અથવા સુરોખાર સાકર નાખી પાવો.**(૫) અશ્મરી (પથરી)જન્ય મૂત્રકૃચ્છ** ઉપરઃ—પાષાણભેદના મૂળનો કાઢો પાવો. **(૬) દંતકૃમિ** ઉપરઃ-પાષાણભેદના ફળનો ધુમાડો દાંતને આપવો.

૩૫૮ **પાટલા**-(મ૦ પાડળ. હિં૦ પાડરી.) પાટલામા **વેલપાટલા અને વૃક્ષપાટલા** એ બે જાતિ છે. વેલપાટલાના વેલા હોય છે અને વૃક્ષપાટલાના ઝાડ હોય છે. " **પાટલી, પાટલા, અમોઘા, મધુદૂતી, ફલેરૂહા, કૃષ્ણવૃંતા, કુબેરાક્ષી, કાલસ્થાલી, કાચસ્થાલી, અલિવલ્લભા, તામ્રપુષ્પી**, એ વેલ પાટલાનાં સંસ્કૃત નામ છે. **પાટલા, સીતા, મુષ્કક, મોક્ષક, ઘંટા**, પાટલિ, કાષ્ઠપાટલા, **એ વૃક્ષપાટલાનાં** અથવા **શ્વેતપાટલાનાં** નામ છે. વેલપાટલાના વેલા વૃક્ષ ઉપર ચઢેલા હોય છે અને એનાં પાંદડાં વાસનવેલનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે; પણ તે કરતાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને ફળનો ગુચ્છો આવે છે. જેવી વાસનવેલનાં પાંદડાંના રસની ઘટ્ટ થેપલી બને છે, તેવીજ વેલપાટલાનાં પાંદડાંના રસની પણ બને છે. પાટલાનાં ફળ ગોળ હોઇ નાનાં મોતી જેવડાં અને ધોળા હોય છે. એ વેલનાં મૂળ વાસનવેલનાં મૂળ જેવાંજ કડવા હોય છે. વૃક્ષપાટલાનાં પાદડા બકુલીના પાંદડા જેવા હોય છે. વેલપાટલાને "મોટી વાસનની" વેલ પણ કહે છે. **પાટલાઃ**-રસકાળે કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાત, સોજો, આધ્માન, ઉલટી, ઉધરસ તથા સન્નિપાતનો નાશ કરનારી છે. બીજી **સિતપાટલિકા**:- (ધોળી પાટલા) નામની જાતિ છે. તે-કડવી, જડ તથા ઉષ્ણ છે: અને વાતદોષ, ઉલટી, ઉચકી, કફ, દમ, સોજો, અરુચિ તથા તરસનો નાશ કરનારી છે. **વલ્લીપાટલાઃ**—ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, સોજો, અરુચિ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **રક્તપાટલાઃ**—(તામ્રપુષ્પી) કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અ અને કફ, વાયુ, સન્નિપાત, શ્વાસ, ઉલટી તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્ર શ્વેતપાટલા**—સ્નિગ્ધ તથા વ્રણશોધક છે; અને કફ, વિષ, કોઢ તથા નાયટાની નાશક છે. **ભૂપાટલા**—તીખી, ઉષ્ણ, બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે; અને બીજા ગુણ રક્તપાટલા જેવાજ છે. **પાટલાનાં ફૂલ**—તુરાં, સ્વાદુ તથા હૃદ્ય છે; અને કફ, રક્તદોષ, દાહ, પિત્ત તથા પિત્તાતિસારનો નાશ કરે છે **પાટલાનાં ફળઃ**-કડવા, શીતળ, ગુરુ, તુરાં તથા મધુર છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, વાયુ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ (૧) હેડકી** ઉપરઃ-પાટલાના ફળનો રસ મધમાં પાવો. **(૨) કુરશાના વિષ ઉપરઃ**-પાટલાના મૂળ ઘસી પાવા. **(૩) ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર)** ઉપરઃ-પાટલાનાં પાંદડાંના રસની થેપલી નાભિ ઉપર રાખવી; અને એજ થેપલી, માથા ઉપર ઉષ્ણતા થઇ હોય તો તાળવા ઉપર મૂકવી. **(૪) કૉલેરા અને પેટ દુખતું હોય તે ઉપરઃ**-પાટલાના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં તથા ડુંટી ઉપર લેપ કરવો; અને એ મૂળનો એક કકડો મોઢામાં રાખવો તથા તે મૂળમાથી જે દ્રવ આવે તે ગળી જવો.**(૫) શીફોદાર ઉપરઃ**-પાટલાનાં મૂળ ગાયના દૂધની છાશના પાણીમાં ઘસી બે વખત પાવાં. પથ્ય અલુણી. એજ મૂળ કંમરની આસપાસ બાંધવાં.**(૬) નાના બાળકની પેટપીડ ઉપર** પાટલાના મૂળ, કાચકાં અને અતિવિષ કિંવા વખમો પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૭)પિત્તવિકાર ઉપરઃ**-પાટલાના પાંદડાંના રસમા સુંઠનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવું. **(૮)શીત મેહ ઉપરઃ**-પાટલાના મૂળ અને ગોખરૂનો કાઢો પાવો. **(૯) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ**-પાટલાનાં પાદડાનો રસ કાઢી તેમાં સુંઠની ભૂકી ૬ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવો. **(૧૦) બાળકોને તૃષાનો આજાર થાય છે એટલે તાળવું પડે છે તે ઉપરઃ**-વેલપાટલાનાં પાંદડાં વાટી થેપલી કરી તે તાળવા ઉપર રાખવી. એ વિશેષ કરીને છોકરીના તાળવા ઉપર રાખવી. છોકરાના તાળવા ઉપર વાસનવેલ લેવાનો વધારે રિવાજ છે

૩૫૯ **પાટલી**-સં૦ ભૂપાટલી. મ૦ જુઇ પાડળ. હિં૦ પાટલી જુઇપાડર. ક૦ નેલવાદરી.

પાટલીનું ઝાડ મોટું વધે છે. એ ઝાડ ઘણુંજ દુર્લભ છે. ધારવાડ જીલ્લામાં સિરટી કરીને ગામ છે ત્યાં એક પાટલીનું ઝાડ છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી એને છ-સાત વર્ષે ફૂલ આવવા લાગે છે. એના ફૂલ ઘણાંજ સુકુમાર અને ઘણાં સુવાસિક હોય છે. એ લાખના રંગનાં

હોય છે. પાટલીને પારિજાતક જેવાં જાડાં ફૂલ આવે છે.

૩૬૦ પાઠ (કાળીપાડ)--સં૦ પાઠા, વનતિક્તિકા. હિં૦ પાઠ, પાઢ. ક૦ પાઢાં, અગરૂ-સુટી. તે૦ પાઢચેટ્ટુ. તા૦ પાડા. તુ૦ તિપલે. મલા૦ પાટકિકટણુ. લા૦ સ્ટેફાનિયા હેર્નાંડીફોલિયા. મ૦ પહાડ, પહાડમૂળ.

કાળીપાટનો વેલો હોય છે. એ એક ચંદ્રાકાર બીજજાતિની વેલ છે. એ વેલાનાં પાંદડાં ગળોના પાંદડા જેવાં અથવા કેટલેક અંશે પીપળાના પાંદડા જેવાં, કાંઇક દીર્ઘ વર્તુલ, પાતળાં અને સુંવાળાં હોઇ તે લાંબાં દીંટડા ઉપર એકાતરે આવેલા હોય છે. કાળીપાટના વેલાને બારીક પીળા ફૂલોનો જથો જૂની ડાળીઓના ખાંચામાં(સાંધા-બગલમા)થી આવે છે. એના ઉપર મરી અથવા વટાણા જેવડાં લાલ રંગના ફળો આવે છે. આ બેથી પાંચ હજાર ફૂટની ઉંચાઈ ઉપર સીમલાના પહાડમા મળે છે. બંગાળા, બિહાર, સિંગાપુર અને કોંકણ પ્રાંતમા આ વેલા પુષ્કળ થાય છે. વિશેષ કરી કાળીપાટના વેલા ડુંગરાળ પ્રદેશમા ઘણા થાય છે. ડૉકટર્સ **ડિમક** અને **ગ્રાયમેન** સાહેબે આ વેલાને **ભૂનિર્વિષી** અથવા **વેણીવેલ** નામ આપેલ છે. ગોવા પ્રાતમાં એને પારવેલ કહે છે. એ વેલાના મૂળને **પહાડમૂળ** અને **કાળીપાડ** પણ કહે છે. **પહાડમૂળ:**--તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, ભગ્નસંધાનકારક, તીક્ષ્ણ તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, દાહ, અતિસાર, શૂળ, વાત-પિત્ત, જ્વર, વિષદોષ, અજીર્ણ, ત્રિદોષ, ઉલટી, કોઢ, હૃદ્રોગ, કંડૂ, શ્વાસ, કૃમિ, ગુલ્મ, વ્રણ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:--(૧) ગલરોગ ઉપર:**--પહાડમૂળ (કાળીપાટ), અતિવિષ, દેવદાર, ઇન્દ્રજવ, કડુ અને નાગરમોથનો કાઢો મધ અથવા ગોમૂત્ર નાખી પાવો. **(૨) પીનસ** (સળેકમ જેવો રોગ થાય છે તે) **રોગ ઉપર પહાડાદિ તેલ:**—પહાડમૂળ, હળદર, દારૂહળદર, મોરવેલ, લીંડીપીપર, જાઇના પાંદડા અને દાતીનાં મૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઇ, તેનો કલ્ક કરી, તે કલ્કથી ચોગણું તલનું તેલ નાખવું; અને કલ્કનો સારો પાક થવા માટે તેલથી ચોગણું પાણી નાખી તેલ શેષ રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને તેલ ગાળી લેવું તથા નાકમાં રેડવું; એટલે મોટો પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે. **(૩) શીતજ્વર** (ટાઢીઆ તાવ) **ઉપર:**--પહાડમૂળનો કાઢો મરીની ભૂકી નાખી પાવો. **(૪) અતિસાર અને દાહ** ઉપર:--પહાડમૂળ કિંવા આંબાની અંતરછાલ દહીંમાં વાટી ખવરાવવી. **(૫) શીતમેહ ઉપર:**—પહાડમૂળ અને ગોખરૂનો કાઢો આપવો. **(૬) સોજા ઉપર:**—પહાડમૂળ ગરમ પાણીમા વાટી પાવા અને સોજા ઉપર લેપ કરવો. **(૭) પારોળડાના રોગમાં બાળકને સોજો ઉત્પન્ન થયો હોય તે ઉપર:**—પહાડમૂળ વાટી પાઈ દેવા. **(૮) વિલંબી રકતાતિસાર ઉપર**—પહાડમૂળનો કાઢો આપવો. **(૯) મૂત્રાશ્મરી** (મૂત્રાશયમાં નાની પથરી થાય છે તે) **રોગ ઉપર:**—પહાડમૂળનો કાઢો આપવાથી સારો થાય છે. **(૧૦) તરસ, અરુચિ, અપચો અને મોઢાનો સ્વાદ બગડે તે ઉપર:**-પહાડમૂળ, વીરણનો વાળો અને કાળા વાળાનો કાઢો આપવો. **(૧૧) આમાતિસાર ઉપર:**—પહાડમૂળ, ઇન્દ્રજવ, કરિયાતું, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો આપવો. **(૧૨) સંગ્રહણી ઉપર (પાઠાદિ ચુર્ણ):**—પહાડમૂળ, કુણા બીલીફળ, ચિત્રકમૂળ, ત્રિકટુ, જાંબુના બીઆની છાલ, દાડમની છાલ, ધાવડીનાં ફૂલ, કડુ, અતિવિષ, નાગરમોથ, દારુહળદર, કરિયાતુ, ઇન્દ્રજવ, એ જણસો સમભાગે લઈ એ સર્વની બરો-બર કુડાની છાલનું ચૂર્ણ મેળવી ચોખાના ધોવરામણમાં અને મધમાં આપવું. **(૧૩) પિત્ત-કફ-જ્વર ઉપર:-(પાઠા સપ્તક)**:--પહાડમૂળ, સુંઠ, કરિયાતું, નાગરમોથ, ગળો, કાળો વાળો અને સુગંધીવાળાનો કાઢો આપવો. **(૧૪) ઘા લાગેલા ઠેકાણે:**—એનાં પાંદડાં બાંધેલા હોય તો દુ-ખાવો ઓછો થાય છે. **(૧૫) સાન્દ્રમેહ** અથવા જે મૂત્રમા કફ ધાતુ (મ્યૂકસ) અથવા સફેદ ક્ષાર (ફોસ્ફાટિસ) જતો હોય તે ઉપર લીમડાની છાલ, ગોમૂત્ર અને મધ મિશ્ર કરી પહાડમૂળ-નો કાઢો આપવો.

૩૬૧ પાન અજમો—અજમાના ઘણા ભેદ છે. જે છોડ ઉપર બીઆ આવતાં નથી તેને **'પાનઅજમો'** કહે છે. એનો છોડ પથરાએલો હોય છે અને હાથ દોઢહાથ ઉંચો વધે છે. એનાં પાંદડા જાડાં હોય છે. એ પાદડાનો વાસ અજમા જેવો આવે છે. ચોમાસાની ઋતુમાં એના કાંદા વા-

વ્યાથી એ છોડ થાય છે. એનાં ઉપર ફળ કિંવા બીઆં આવતા નથી. આ પાદડાંના ભજીઆં ઘણાં સ્વાદવાળા થાય છે. **ઉપયોગઃ—(૧) કરમ ઉપરઃ**—એનાં પાંદડાંનો રસ આપવો. **(૨) ભમરીના દંશ ઉપરઃ**—એના પાંદડાં મસળી દંશસ્થાને ચોળવાં એટલે જરા ચટકો લાગ્યા જેવું થઇ વેગ જલદી બંધ થાય છે.

૩૬૨ પારસ પીપળો—સં૰ પારિસ, તૂલ. મ૰ પારસપિંપળ. હિં૰ ગજદંડ, પુરવસુ. મલા૰ અ૰ બંગરળી. તૈ૰ ગંગારબી. મલા૰ પૂવરાચું. ના૰ પૂરવસુ. ફા૰ યલાસબેલ્ય. ઇં૰ હિબિ-ક્સસ. લા૰ થિસપિસિયા પોપલનિયા.

આ એક પીંપળા જેવું ઝાડ છે. એનાં કોકણ પ્રાંતમા "અષ્ટ" "ભણેર" "ફડૅપાઇરિ" એવા નામ છે. એના પાદડા પીંપળાનાં પાંદડા જેવાં અને તે કરતા મોટા હોય છે. એને ધોળો રસ (દૂધ) આવે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એના ગુણ પીપર જેવા છે. એને ભીંડીના છોડના જેવા ફળ આવે છે. *ઉપયોગઃ—**(૧) ગુમડામાંહેના કૃમિ (જીવડા) મરવા માટેઃ**—પારસ પીંપળાનું દૂધ ચોપડવું. **(૨) મણીઆરીના** (સર્પની એક જાતિ છે તેના) **વિષ ઉપરઃ**—પારસ પીંપળાની છાલનો રસ અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી પાવો. **(૩) શ્વાસ ઉપરઃ**—પારસ પીપળાના દૂધમા મરી અને હળદર અથવા બહેડાંનું ચૂર્ણ નાખી બે ચણોઠીભારની ગોળીઓ કરી ખાવી. ગોળી ખાધા પછી કેટલીક વારે ઉલટી થઇ કફ પડે છે. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૪) કફ રોગ ઉપરઃ**—પારસ પીંપળાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બાળકને ત્રણ ટીપાપર્યંત અને મોટા મનુષ્યને આઠ ટીપા સુધી ગોળમા કાલવી આપવો; એટલે કફ પાતળો થઇ પડે છે. **(૫) આધાશીશી ઉપરઃ**—પારસ પીંપળાના ફળ પાણીમા ઘસી તેનું નસ્ય આપવું.

૩૬૩ પારિજાતક—(સં૰ મ૰ પારિજાતક. હિં૰ હારસીંગાર) એ ઝાડ ઘણુ મોટું હોતુ નથી. એને ગોળ બીઆ આવે છે. પારિજાતકના ફૂલ ઘણાંજ સુકુમાર હોય છે. એ ફૂલ ઘણા સુવાસિક છે. ઝાડ હલાવીએ એટલે એના ફૂલ નીચે ખરી પડે છે. પારિજાતકના ફૂલનો દૂરથી પવન સાથે વાસ આવે છે ત્યારે તે મનને ઘણુંજ આનંદિત કરે છે.÷ **ઉપયોગઃ—(૧) કોદરાના વિષ ઉપરઃ**—પારિજાતકનાં પાદડાંનો રસ કાઢી ઢોરને પાઈ દેવો એટલે કોદરાનુ વિષ ઉતરે છે. **(૨) ખરજવા ઉપરઃ**—પારિજાતકનાં પાદડાં અને નાચણીનો (નાગલીનો) લોટ એકત્ર વાટી ચોપડવો અને દહીંમા સોનાગેરૂ ઘસી પાવો; અથવા પારિજાતકનાં પાંદડાં દૂધમા વાટી લેપ કરવો. **(૩) ગલગંડ ઉપરઃ**—પારિજાતકનાં પાદડાં, વાસના પાદડાં અને ખેરેતીના પાંદડાને ભેગા વાટી સાત દિવસ સુધી લેપ કરવો. **(૪) ઉદકમેહ ઉપરઃ**—પારિજાતકની અંતરછાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો પાવો. **(૫) ખોડા ઉપરઃ**—પારિજાતકનાં બીઆં વાટી લેપ કરવો. **(૬) સર્પદંશ ઉપરઃ**—પારિજાતકનાં પાંદડાંનો અગર છાલનો રસ કાઢી પાવો. **(૭) દાદર ઉપરઃ**—પારિજાતકના પાલાનો રસ તે ઉપર ચોપડવો.

૩૬૪ પાલખ (ભાજી)—સં૰ મધુસૂદની. ક૰ પાલકય. હિં૰ બં૰ પાલક. મ૰ પાલખ. ફા૰ ઇસ્પનાખ. લા૰ સ્પાઇનેસિયા ઓલેરિયા. ઇં૰ સ્પાઇનેજા. અ૰ અસ્પનાખ.

આ ભાજીનો છોડ વેંતભર વધે છે. એનાં પાદડાં ઘણાં કોમળ અને પાતળાં હોય છે.

---

*પારસ પીંપળાનાં પાદડા અસ્સલ પીંપળાનાં પાદડા જેવાંજ હોય છે. માત્ર અસ્સલપીંપળાનાં પાદડા જેવી એનાં પાંદડાંને છેવટે લાંબી શેડ હોતી નથી. એને ભીંડળના જેવા ફળો હોય છે. આ ફળોની માળાઓને સાધુઓ પવિત્ર માને છે. એ ફળમા કપાસીઆ (કપાસના બીજ) જેવા, પણ રૂછા વગરનાં પાચ બી હોય છે. આ બીજ દૂધમાં બાફી ખાવાથી અથવા પારસ પીંપળાનાં મૂળ કે એના બીજ સફેદ જીરૂ અને શરપંખો સમાનભાગે લઈ બારીક વાટી ૨॥ ટાંક દૂધની સાથે લે, તો સ્ત્રીને ગર્ભ રહે અને નિશ્ચય પુત્ર થાય. આ ઉપાય સ્ત્રીઓએ ઋતુ-સમયે કરવા જોઈએ

÷આ વૃક્ષ વન અને ઉપવનોમાં થાય છે. એના ફૂલની ડાંડી કેસરી રંગની હોય છે. એ ડાંડીઓને વાટી કપડાં રંગે છે. એના ફળ ચપટાં અને નાનાં હોય છે તથા પાંદડાં ઉધા હુલી જેવાં અને ખરડ હોય છે.

પાલખનાં પાદડાંને થોડા કાત્રા હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. પાલખનું શાક સારૂં થાય છે. **પાલખ:**—કિંચિત્ તીખું, મધુર, પથ્યકર, શીતળ, રુક્ષ, ખારૂં, વાતલ, ગ્રાહક, ભેદક, તર્પણ, પિત્ત, ગુરુ, વિષ્ટંભકારક તથા સ્વાદુ છે; અને રક્તપિત્ત, કફ, મદ, શ્વાસ તથા વિષ-દોષનો નાશ કરે છે.

૩૬૫ પાંડેરવો (પારિભદ્ર)—સં૦ રક્તકેસર, પારિભદ્ર. મ૦ પાગારા. કો૦ પારિંગા. હિં૦ ફરહરદ, જલનીમ. બં૦ પાલિદામાર. ક૦ હાલીવાળ, પોગારા. તા૦ કલ્યાણમુરુક્કુ. તુ૦ પોગારેડા. મલા૦ મુળમુરાક્કા. તૈ૦ મુળમોતિચેટ્ટુ. લા૦ એરીથ્રીનાઇંડીકા.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે એમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ધોળી જાત કવચિત્ જણાય છે. એનું લાકડું હલકું હોય છે. એ ઝાડપર કાટા આવે છે માટે તેની વાડ કરે છે. એના લાકડાની સાંગડ કરી તે ઉપર તરવા શીખનારા તરતા શીખે છે. એ લાકડાના તલવારનાં મ્યાન અને બાળકને માટે રમકડા વગેરે ઘણી જણસો થાય છે. ધોળો પારિભદ્ર ગુણમા સારો છે. **પારિભદ્ર:**—તીખો, ઉષ્ણ, પથ્ય તથા અગ્નિદીપક છે; અને અરુચિ, કફ, વાત, કૃમિ, મેદ તથા શોફનો નાશ કરે છે. એના ફૂલ પિત્તરોગ અને કર્ણવ્યાધિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કમળી ઉપર:**—પારિભદ્રની છાલની ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલાભાર ચોખાના ધોવરામણમાં આપવી. **(૨) વાતરક્તાદિ રક્તદોષ અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—ધોળા પારિભદ્રની છાલનું ચૂર્ણ ગાયના માખણમાં અગર ઘી અને સાકરમા આપવું. **(૩) વીંછીના વિષ ઉપર:**—પારિભદ્રની છાલનો રસ પાવો.

૩૬૬ પાંણકાંદા—સં૦ કોલકંદ. ક૦ કોલ—પાણ—કાદા. કો૦ ધાપા, પાચણ કાંદા. હિં૦ જંગલી પ્યાજ, કોલી કાદા. ક૦ સંપુટ ગેડુ. તા૦ વાગાયમ્. તૈ૦ અડવીતેલ્લા ગડ્ડા. તા૦ વા-ગુલ્લી. મલા૦ કાટેના. ફા૦ બજલુલફાર. ઇં૦ ઇંડીયનસ્ક્વિલ. લા૦ સિલા ઓશીસિનેલિસ.

*પાણકાંદા નદીમા થાય છે. એના કંદ કાંદા જેવા થાય છે. પાણકાદાને નાગદમણીના જેવા ફૂલ આવે છે. નિફાડ આગળ ગોદાવરી નદીમા એ કાદા પુષ્કળ થાય છે. બીજે ઠેકાણે પણ નદી-ઓમાં ઘણા થાય છે. એ કાંદાની કોઇ કોઈ ભાજી (શાક) પણ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઢોરના ખાધામાં સોમલ આવ્યો હોય તે ઉપર:**—પાણકાંદાનો રસ શેરભર લઈ ઘીમાં અથવા દહીંમાં પાવો. **(૨) ગુમડું ફુટવાને તથા વાળા ઉપર:**—પાણકાદા વાટી લેપ કરવો. **(૩) વાઘ કરડયો હોય તે ઉપર:**—પાણકાંદા વાટી બાધવા.

૩૬૭ પાણકુંભા-સં૦ દ્રોણપુષ્પી. મ૦ કુંભા, ગોમા. કો૦ શેતવડ. હિં૦ ગોમા, દણહલી. બં૦ પલધયા. ક૦ તા૦ તુ૦ તુંબે. મલા૦ તુપા. તૈ૦ ગયસચેટ્ટુ. લા૦ લ્યુકાસ સિપ્પે લોટસ.

પાણકુંભા કુંભાના ઝાડ જેવુંજ હોય છે અને એના પાદડાં પણ તેજ પ્રમાણે હોય છે. પાણકુંભાને ફક્ત ફૂલજ આવે છે. ફળ આવતાં નથી. **ઉપયોગ:—(૧) ગલગંડ ઉપર:**—પાણ-કુંભાની રાખ ગોમૂત્રમાં નાખી બાફવી. પછી તે પાણી ગાળી પાવું અને કોદરાનો ભાત તથા છાશ પથ્ય કરવી.

૩૬૮ પાંદડી—સં૦ મલ્લારિષ્ટા. મ૦ હિં૦ પાચ. ક૦ પચ્ચે, પચ્ચદગિડ.

પાદડીના ઝાડ એક હાથ ઉંચાં હોય છે. એના પાદડા ઘણાં મોટા હોતા નથી, પરંતુ ફાંગળના કરતાં કિંચિત્ નાના હોય છે. એ પાદડાં કુમળાં હોય તે વેળા જરા રાતા હોય છે; પરંતુ જૂનાં થયા પછી સાવ લીલાં થાય છે. એના પાદડાનો અને તોરાનો વાસ સારો આવે છે. પાદડીનું અત્તર કાઢે છે. પાંદડીનાં પાદડા અને તોરા ઘીમા સુવાસ લાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. પાદડીના સૂકાયલાં પાદડાં શાલ, ઉંચી બનાત વગેરે મૂલ્યવાન વસ્ત્રોમા ઘાલી રાખ-વાથી તેઓને ઉધઇનો ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહેતો નથી. **પાંદડી:**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, કષાય તથા સુગંધિ છે; અને વાયુ, ગ્રહદોષ, ભૂતબાધા, ત્વગ્દોષ, વ્રણ, દાહ, તૃષ્ણા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

*કોળકંદ સંબંધમાં પૃષ્ઠ ૧૬૧ની ટીપણી જુઓ.

૩૬૯ **પિઠવણ (નાનો સમેરવો)**—સં૦ પૃષ્ટિપર્ણી. મ૦ રાનભાલ, શેવરા. હિ૦ પિઠાની, ડાવડા, દાલા ક૦ નરિયલઓને. તૈ૦ કોલાકુપન્ના. બં૦ ચાકુલે, શંકરજટા. ઔ૦ કૃષ્ટપર્ણી. લા૦ ઉરેરિયા લેગોપો ઈડીસ્.

એ ઝાડ પડતર જમીનમા ઘણા થાય છે. આ ઝાડની ઉંચાઇ શુમારે અઢી હાથજ હોય છે. એ ઝાડને પાંદડા આવે છે તે બેવડા હોય છે, એટલે ડીંટા પાસે બારીક પાદડું હોય છે અને તેની આગળ મોટું પાદડું થયેલું હોય છે. મોટા પાદડાની લંબાઇ પહોળાઇ શુમારે ચાર આગળ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચપટ તથા વાંકી નાની નાની શીંગો આવે છે. એ વનસ્પતિના મૂળ દશ મૂળમા આવે છે.

આ વનસ્પતિસબંધી લોકોને કેટલીક શંકા છે. એનો ક્ષુપજ હોઇ એના પાદડા ગોળ વેલદાર હોય છે. તે બીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોય છે. બાજુના બે પાદડા કરતા વચલું પાદડું મોટુ હોય છે. ફૂલો ધોળા અને કિંચિત્ કાળાશ પડતા હોઇ જટાયુક્ત હોય છે. મરાઠીમાં પૃષ્ટિપર્ણીને રાનભાલ, પિઠવણ અથવા ડબલા અને ગુજરાતીમા પિઠવણ કહે છે. કોકણ પ્રાંતમાં રાનભાલ નામથી જે વનસ્પતિ વપરાય છે તેનું વર્ણન ઉપર આપેલું છે. એના પાદડા છેક ભાલાના આકારનાં દુહેરી હોય છે, એટલે દીંટડા પાસે ઝીણા હોઈ તેનીજ પાછળ મોટાં પાંદડા થએલાં હોય છે. કોંકણ જીલ્લામાં પડતર જમીનમા એ ઘણી થાય છે. એ બાટુકડા હોય છે. એની ઉંચાઇ બે અઢી હાથજ હોય છે. મોટા પાદડાંની લંબાઇ પહોળાઇ શુમારે ચાર આગળ હોય છે. મ૦ મોતીલાલ શાહે પોતાના "વિદ્યાહુન્નર" નામના ગુજરાતી માસિક પુસ્તકમા આ વનસ્પતિનું વર્ણન નીચે લખ્યા પ્રમાણે કરેલ છેઃ–"આ છોડવા નદીકિનારા ઉપર ખાતરાની જગ્યામાં ઉગે છે. એના લાકડાં ૩–૪ ફુટ ઉંચા વધે છે. એના પાંદડા એક એકના આંતરે દીંટડાવાળા અને બને બાજુએ ત્રણ ઇંચ લાબા અને એક–દોઢ ઇંચ પહોળાઇનાં હોય છે. તે ઉપરની બાજુએથી જોવામા સુંદર હોઈ સુંવાળાં હોય છે અને નીચલી બાજુએ તેના ઉપર બારીક રૂંછાં હોય છે. એને ચોમાસાની આખરમા નાનાં નાનાં રાતા રંગના ફૂલોનો ઘોસ આવે છે. એની શીંગો ધોળી અને સાંધા હોય તેવી દેખાય છે. તેમાં બીજ ફીકા પીળા રંગનાં ચોળા જેવા હોય છે." અહીં આ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન આપેલ છે. તે પૈકી કોઈ પણ એનું વર્ણન એકસરખું મળતું આવતુ નથી. એમા સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી જોતા કોંકણી અને ગુજરાતી પિઠવણ ઘણા ભાગે એક જેવી છે. **પિઠવણઃ—**ફૂરસાના વિષ ઉપર એના પાદડાનો રસ ગુણકારી છે. એનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે; પરંતુ પાદડાનો પણ ઉપયોગ થાય છે. **પિઠવણઃ—**તીખું, ઉષ્ણ, કડવું, ખાટું, મધુર, લઘુ તથા વૃષ્ય છે; અને ઉંધરસ, અતિસાર, વાતરોગ, તૃષા, દાહ, ત્રિદોષ, ઉલટી, ઉન્માદ, તાવ, રક્તાતિસાર અને વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ગર્ભિણીનાં રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો, ઉધરસ, દમ અને તાવ ઉપરઃ**–પિઠવણ, બળદાણા અને અરડુસીનો રસ પાવો. **(૨) વછનાગના વિષ ઉપર ઉતારઃ**—પિઠવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. **(૩) બરોળ ઉપરઃ**—પિઠવણના મૂળીઆનો અગર પાંદડાનો રસ પાવો.

૩૭૦ **પિત્તપાપડો**—સં૦ પર્પટ. મ૦ પિત્તપાપડા. દે૦ ખડશેપુ. હિં૦ પિત્તપાપડ, દવણપાપડા. બં૦ ક્ષેતપાપડા. ક૦ પર્પાટક. તૈ૦ પાર્પાટકમુ. ફા૦ શાહતરા, ઘરમતર. અ૦ શાહતરજ, બકલતલમલીક. ઔ૦ જડપાપુડા. લા૦ ઓસોકાર્ડિયા બોસવેલિયા.

આ એક બે–ત્રણ હાથ સીધું વધનારૂં ઝાડવું છે. એના ઉપર બારીક કાટા અથવા ફાંસો આવે છે. એ ચોમાસાના આરંભમા ઉગી શિયાળાની આખરે સૂકાઇ જાય છે. એનાં પાદડા લાંબા અને સાકડા હોઇ છેવટે શેડ નીકળેલી હોય છે. એના ઉપર ધોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે ઝાડ સૂકાય એટલે તેનો રંગ કાળો થાય છે. પિત્તપાપડો પોતાની મેળે ઉગે છે. કોરોમાંડળ કિનારા ઉપર અને તેમા પણ મુખ્યત્વે કરીને નેલૂર, મછલીપટ્ટન વગેરે ભાગમાં રેતાળ જમીનમા એનું ઘણુંજ વાવેતર કરે છે. એનાં પાંદડા અને છાલ કફ કાઢવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી થાય છે. તેને સૂકવી ખાંડી તેનું ચૂર્ણ લોટમાં મેળવી તેની પુરીઓ કરી તે દમના રોગીને અને ક્ષયના

રોગીને આપવાનો રિવાજ કેટલેક ઠેકાણે છે. એનાં મૂળ લાબાં અને નારંગી રંગનાં હોય છે. તે સુતરાઉ લુગડાને ઉત્તમ પ્રકારનો પાકો રંગ આપવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એમાંથી જાંબલો અને ભૂરો નારંગી રંગ પણ તૈયાર થાય છે. હિંદુસ્તાનમા છીંટનો પાકો લાલ રંગ પિત્તપાપડાના મૂળની ઉપરની છાલમાંથી બનાવે છે. સિલોનમાથી આના મૂળ મોટા પ્રમાણમા પરદેશમાં મોકલાય છે. વાવેતર કરેલા ઝાડો કરતાં આપોઆપ જંગલમાં ઉગેલાં ઝાડ વધારે પસંદ કરાય છે. એ મૂળ નાના હોઇ તેમાથી ચોથો ભાગ રંગ નીકળે છે. સમુદ્રકિનારા ઉપરની હલકી, સૂકી અને રેતાળ જમીનમા એ ઝાડો પોતાની મેળે ઉગે છે.વાવેલાં ઝાડોનાં મૂળ બારીક એકથી બે ફૂટ લાંબા હોઈ તેની બાજુ ઉપર રેષા હોય છે. એમાથી મજીઠના રંગ જેવો લાલ રંગ મળે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાના રંગરેજ એ ઘણો વાપરે છે. એનો નમુનો મદ્રાસના પ્રદર્શનમા રાખેલો હતો. એના ઉપર પરીક્ષકોએ નીચેનો અભિપ્રાય આપેલો હતો:-"રંગ ફક્ત મૂળની છાલમાંજ હોય છે. અંદરનો ધોળો ભાગ નિરુપયોગી હોય છે. મદ્રાસ ઇલાકામાના મદુરા શહેરમાંના રંગરેજ લાલ પાઘડી આ મૂળના રંગથીજ રંગે છે. વાવેલા ઝાડો કરતાં જંગલી ઝાડના મૂળમાંથી ૩૩ ટકા વધારે રંગ નીકળે છે; અને તેનું કારણ એ છે કે જેમ વધારે વરસાદથી મૂળ કહોવાઇ જાય છે, તેમજ તે વાવેલા ઝાડને વધારે પાણી આપવાથી પણ તે બગડે છે.બે વર્ષનાં ઝાડોનાં મૂળ મળવાથી તે વધારે ગુણકારી થાય છે." અંધારી જગ્યામા રાખવાથી તે બગડે છે,એમ કહેવાય છે. મદ્રાસી રૂમાલ રંગવામા શિરડોળીના મૂળની સાથે આ મૂળનો ઉપયોગ કરે છે; અને રંગ પાકો કરવા માટે તેમાં ફટકડી નાખે છે. હિરાકસી મેળવવાથી કાળો રંગ થાય છે; અને કસુંબો (કાબરાના ફૂલ), લીંબુનો રસ અને સોડા મેળવવાથી કાચો લાલ રંગ થાય છે.

પિત્તપાપડાના બે પ્રકાર છે. તે પૈકી **ઘાસ પિત્તપાપડો** એ ઘાસ જેવો હોય છે અને તે ઉપર કણુસલા પણ હોય છે. પિત્તપાપડાના ઝાડ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે. એના પાદડાં બારીક હોય છે અને એના ઉપર બારીક ફૂલ આવે છે. **પિત્તપાપડો**:-શીતળ, કડવો, સંગ્રહી, વાતલ, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે; અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, દાહ, અરુચિ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઉલટી, તરસ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) પિત્તજ્વર ઉપર**:—પિત્તપાપડાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૨) **પિત્ત ઉપર**:-પિત્તપાપડાનાં પાદડાંનો રસ અને ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ એકત્ર કરી તેમા સાકર નાખી પાવું; અથવા પિત્તપાપડો અને સુંઠનો કાઢો પાવો. **(૩)માથું ચડતું હોય તે ઉપર**:—પિત્તપાપડાનો રસ અને કારેલીનાં પાંદડાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી માથે મર્દન કરવાથી પિત્તાંશવડે ચઢેલું માથું જલદી ઉતરે છે. **(૪) શોષરોગ ઉપર**:--પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો. **(૫) મસ્તકનો તાપ, આંખોની બળતરા અને ઉલટી ઉપર**:-પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૬) પથરી ઉપર**:--પિત્તપાપડો ૪ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી તે ગાયની છાશમા પાવો. તાજો હોય તો પિત્તપાપડાનો રસ છાશમા પાવો. **(૭) સ્તનની વૃદ્ધિ કરવી હોય તે ઉપર**:—પિત્તપાપડાનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. **(૮) પિત્તજ્વર ઉપર**:—પિત્તપાપડો, ચંદન (સુખડ), વીરણવાળો અને સુંઠ, એનો કાઢો આપવો. **(૯) દુષિતવાયુજન્ય જ્વર ઉપર**:--પિત્તપાપડો, બ્રાહ્મી અને હંસરાજનો કાઢો પાવો. આ ગોવા તરફ આપે છે.

૩૭૧ પિલુડી—સં૦ કાકમાચિકા. મ૦ કાંગો (મો) ણી. હિં૦ મકોય, કવૈયા. બં૦ કાકમાચી, ગુડકામાઇ, મદનમધુની. ક૦ કાકે. તા૦ કારે. તૈ૦ બલુસ. તુ૦ કાકેંડેલ. મલા૦ કાડનગરી. ફા૦ રોબાતરીખ. અ૦ એનવુસસાલ્વ. ઇં૦ નાઇટસેડ. લા૦ સોલેનં નાઇગ્રમ્. રાજ૦ ચિરપોટન, મકો.

આ ઝાડ ચોમાસામાં વાવે છે. એ શુમારે બે હાથ અને તેથી પણ ઉચા વધે છે. એને લાલ અને ચણોઠી જેવડાં બારીક ફળો આવે છે.* તે સ્વાદથી લોકો ખાય છે. એનાં પાંદડાંના રસવડે કાગળપર લખેલું લીલા રંગની શાહી પ્રમાણે દેખાય છે. **ઉપયોગ:-(૧) શોફોદર ઉપર**:-એનાં

*પિલુડીનાં પાંદડા આસોદનાં પાડદાની સાથે કેટલીક બાબતમાં મળતાં દેખાય છે.એને સફેદ રંગના ખંડગોળ પાંચ પાખડીવાળાં ઝીણાં ફૂલો આવે છે.પીલુના ઝાડની માફક એને ફળોના લુમખા આવે છે. એ ફળો ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ લાગે છે.

પાંદડાંનો રસ ચોપડવો એટલે શોફોદરનો સોજો ઉતરશે. **(૨) પિત્ત ઉપર:**-એના પાદડાની ભાજી-કરી ખાવી એટલે પિત્ત શમન થશે. (૩) **અફીણ ઉપર:**—પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. **(૩)કાનમાં જીવડું વગેરે ગયું હોય તો:**--પાંદડાનો રસ કાનમાં નાખવો.

૩૭૨ પિસા—એ ઝાડ મોટું થાય છે. તે મહાબળેશ્વર, માથેરાન અને બીજે ઘણે ઠેકાણે થાય છે. ઉપયોગ:-**(૧)પ્રમેહ તથા ધાતુવિકાર ઉપર:**—પિસાનાં પાદડાંની ભૂકી કરવી અને તેમા દૂધ તથા સાકર નાખી આપવી, એટલે ઉપર્યુક્ત વિકાર દૂર થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. લીલા પાંદડા હોય તો તેમ ને તેમજ ચાવી ખાવા. **(૨) પાંડરોગ ઉપર:**—પિસાના પાદડાંની ભૂકી ગરમ પાણીમા આપવી.

૩૭૩ પિસ્તાં-સં૦ નિકોચક. હિં૦ મ૦ ફા૦ પિસ્તા. બં૦ પિસ્તાગાછ. ઈં૦ પિસ્ટેશિઓનટ. લા૦ પિસ્ટેશિયાવ્હેરા. અ૦ ફિસ્તક.

પિસ્તાંનું ઝાડ મોટું થાય છે. આ ઝાડ **પર્શીઆ, બુખારા અને અફઘાનીસ્તાન,** એ દેશના જંગલની અદર ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણાના પોપટા જેવા ફળ આવે છે. એના ઉપર પાતળી ઘટ્ટ છાલ હોય છે. ફળની અંદરના ગરનો રંગ લીલો હોય છે અને તે પર લાલ ટપકા હોય છે, તેને પિસ્તા કહે છે. એનું છાલસુદ્ધા ફળ વાવવાથી તેનો રોપો થાય છે. પિસ્તા ખાવાથી મીઠા લાગે છે. એને પકવાન્નમાં તથા મિઠાઇમાં નાખે છે. એ બળકર તથા પુષ્ટિદાયક છે. એનું તેલ નીકળે છે. તે માથે ચોળવાથી પિત્તશમન થાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ રેશમને કીરમજી રંગ ચઢાવવાના કામમાં થાય છે. **પિસ્તાં:**-ગુરુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, સ્વાદુ, ધાતુવર્ધક, રક્તને સ્વચ્છ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, ભેદક, કડવા તથા સારક છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા ત્રિદોષના નાશક છે. ઉપયોગ:-**(૧) પૌષ્ટિક ક્ષીર:**—પીસ્તાં, બદામનો મગજ, ચારોળી અને ખસખસ બારીક વાટી દૂધમા નાખી ઉકાળી ખીર કરવી તથા તેમા ગાયનુ ઘી અને સાકર નાખી સેવન કરવું.

૩૭૪ પીંપર (પિંપળ)—સં૦ પ્લક્ષ, પિપ્પરી, જટી. મ૦ પિંપરી. હિં૦ પાકરી, પાખર, પાકર, પિલખન. બં૦ પાકુડ. ક૦ વસુરીમારા, જુવ્વીમારા. તૈ૦ જાતિની, ગર્દભાડે. ગો૦ કેળા. કાલજુવ્વી. મલા૦ ચુવ્વનાલ, ઇત્તિ. ઇં૦ બેવ્હડ લિવ્ડ ફિગ ટ્રી. લા૦ ફાઇકિસ વિરેન્સ.

પીંપરનું ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે. પીંપરનાં પાદડા નાદરૂખીના પાદડાં જેવા અને તે કરતા મોટા હોય છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીંપરની છાયા ઘણી ઘટ્ટ અને ઠંડી છે. છાયામાટે રસ્તાની બાજુએ આ ઝાડો વાવે છે. પીંપરને બ્રહ્મપીપળાના ફળ જેવાં ફળ આવે છે. બાળકો એ ફળને ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. પીંપરનું લાકડું ઇમારતી કામના ઉપયોગમાં આવે છે. પંચવલ્કલમાં એની છાલ લેવામા આવે છે. **પીંપર:**—તીખી, કડવી, તુરી તથા શીતળ છે; અને વ્રણ, યોનિદોષ, વિસર્પ, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, મેદોરોગ, શોષ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, પ્રલાપ, સોજો તથા રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે. લઘુ (નાની) પીંપર ગુણોમા અધિક છે. **ઉપયોગ:-(૧) ઉદાવર્ત અને વાતગુલ્મ ઉપર:**-પીંપરનો યૂષ, (૧૮ ગણું પાણી નાખી ચતુર્થાંશ શેષ રહે તે) ઘી નાખી પાવો. **(૨) ખોડા ઉપર:**--પીંપરનું દૂધ ચોપડવું.

૩૭૫ પીંપળો (બ્રહ્મ પીંપળો)-સં૦ અશ્વત્થ. મ૦ પીંપળ. હિં૦ પીંપલવૃક્ષ. ક૦ અરળીમારા. તૈ૦ રાવીચેટ્ટુ. ફા૦ દરખ્તલરજા. તા૦ આરાકમરં. તુ૦ અત્તાસામારા. મલા૦ અરાયલ. ઇ૦ પોપલરલિવ્ડફિગટ્રી. લા૦ ફાઇકિસરિલિજીયોઝા.

એ ઝાડ ભરતખંડસિવાય બીજા દેશમા થતું નથી. આ ઝાડ ગામમા, રાનમા તથા અરણ્યમા સર્વે સ્થળે થાય છે અને તે અતિશય ઉંચું વધી ઘણું ફાલે છે. કોઇ કોઈ ઠેકાણે તો એનો વિસ્તાર એટલો વધે છે કે એની છાયામાં ત્રણસો ચારસો માણસો સહેજે બેસી શકે છે. આ ઝાડ ઘણા વર્ષસુધી રહે છે. પીંપળામાં અનેક અલૌકિક ગુણો હોવાથી એ ઝાડ હિંદુ લોકોમાં ઘણું પવિત્ર મનાયલું છે.* ઘણાક પરોપકારી ગૃહસ્થો પીંપળાના ઝાડની આસપાસ ઓટલો કે પાળ બાંધે

*એનું લાકડું યજ્ઞની સમિધમા વપરાય છે. એનાં પાદડાંની ટોચની અણી બારસ પીંપળા કરતાં વધારે

છે. પીંપળાનું લાકડું બાળવાના કામમાં લેવું નહિ એવો હિંદુ લોકોમા નિયમ છે. પીંપળાને બારીક ફળ આવે છે. પીંપળાની લાખ બને છે; તે રંગમાં તથા બીજા ઘણા કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉત્તમ લાખી રંગ થાય છે. એ ઝાડને લોકો પરોપકારાર્થે છાયામાટે દેવળની આસપાસ તથા ર તા ઉપર રોપે છે. પ્રવાસમાં ચાલનાર ભારવાળા, અશક્ત, રોગી, વૃદ્ધ વગેરે માણસો ચાલવાના શ્રમથી થાકે એટલે પીંપળાની છાયાનીચે બેસી વિસામો લે છે. એની છાયા ઠંડી હોય છે. એ ઝાડના યોગે આસપાસની હવા સ્વચ્છ થઇ લોકોને ઘણું સુખ થાય છે. એ ઝાડમાં અતિશય ગુણ છે અને તે આપણા પૂર્વજો પૂર્ણપણે જાણતા હતા. **પીંપળોઃ**—મધુર, કષાય, શીત, દુર્જર, ગુરુ, રુક્ષ, વર્ણકર, યોનિશુદ્ધિકારક તથા કડવો છે; અને કફ, પિત્ત, દાહ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળઃ**—હૃદ્ય તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિષદોષ, દાહ, ઉલટી શોષ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. **લાખઃ**—કડવી, તુરી, સ્નિગ્ધ, લઘુ, બલકર, ભગ્નસંધાનકારક, વર્ણપ્રદ તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, શોષ, વિષ, રક્તવિકાર, વિષમજ્વર, ઉચકી (હેડકી), ઉધરસ, જ્વર, ઉરઃક્ષત, નાસારોગ, વિસર્પ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **ઉપદંશ એટલે ગરમીની ચાંદીઓ ઉપરઃ**-પીપળાની સુકાએલી છાલની રાખ ચાંદીઓ ઉપર નાખતા જવી એટલે ચાદી કોરી પડી મટી જાય છે. (૨) **બાળકોની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવા માટેઃ**—પીંપળાનાં પાકેલાં ફળ ખાવા આપવાં. (૩) **ઉચકી (હેડકી) અને ઉલટી ઉપરઃ**—પીંપળાની સૂકી ડાળની રાખ પાણીમા ભિંજવી કેટલીક વારે તે પાણી ગાળી પાવાથી ઉચકી અને ઉલટીનો તત્કાળ નાશ થાય છે. (૪)**ઉરૂમાં સંચય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે**:-પીંપળાની ડાળીઓનાં પાંદડાં અને કુંપો લઈ તેનો રસ કાઢી મધ નાખી પાવો. (૫) **ખસ ઉપરઃ**—પીંપળાનાં છોડીઆંની રાખ અને ચૂનો માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવાં; કિંવા છાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. (૬) **નાના બાળકના અંગ ઉપર ફોલ્લીઓ (ઓરી) થાય તે ઉપરઃ**—પીંપળાનું છોડિયું અને રોડું એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. (૭) **નાના બાળકનું મોઢું આવી મોઢામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપરઃ**—પીંપળાનાં તાજાં પાંદડાં અને છાલ બારીક વાટી તેમાં મધ મેળવી દિવસમાં ત્રણ વાર થોડું થોડું ચટાડવું. (૮) **અફીણ ઉપરઃ**—પીંપળાની છાલનો કાઢો કરી પાવો એટલે અફીણનું વિષ ઉતરે છે. (૯) **ક્ષતકાસ અને ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપરઃ**—પીંપળાની લાખનું ચૂર્ણ+ મધ અને ઘી સાથે આપવું. (૧૦) **દાહજ્વર ઉપરઃ**-પીંપળાની છાલ અને કકુ વાટી અંગે લેપ કરવો. (૧૧) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ**—પીંપળાનાં સૂકાં છોડીઆંનું ચૂર્ણ ઘીમાં કાલવી ઉપર ચોપડવું. (૧૨) **ફુટેલું બદ ભરાઈ આવવા માટેઃ**-પીંપળાનું દૂધ અને ગંધબેરજો (ચન્દ્રસ) એકત્ર કરી પટ્ટી મારવી એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૧૩) **અળતો (પોથી) કરવાની રીતઃ**—એક શેર પાણી, છ પૈસાભાર પીંપળાની લાખ, બે તોલા શુદ્ધ કરેલો ટંકણખાર, (ટંકણખારના કકડા કપડામાં બાંધી ભેંસના છાણમાં ધોળવા; પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી ધોવા એટલે તે ગાંગડો ધોળો-શુભ્ર થાય છે.) અને લોદર છ માસા, આ સર્વ એક વાસણમાં નાખી બે પહોર સુધી રાખવાં એટલે લાખનો રંગ ઉતરી અળતો તૈયાર થાય છે; કિંવા ચૂલા ઉપર બાફવો એટલે

લાબી હોય છે. એ પીંપળા અને પારસપીંપળાને ઓળખવાનું પ્રત્યક્ષ સાધન છે; એનાં ફળ (ભાણ્યાં) જંગલી બોર જેવડાં થાય છે. એ કાચાં ખવાતાં નથી, પરંતુ પાકવાથી તે મીઠાં લાગે છે; માટે બાળકો ખાય છે, પણ એ ફળોમાં કોઈ કોઈ વખતે ઝીણા જીવ હોય છે. એ ઝાડનો ઉદ્‌ભવ કાગડાએ ખાધેલા ફળમાંનાં બીજ તેની વિષ્ઠા સાથે બહાર આવે છે તેનાથી હોય છે. એથી એ ઠેકઠેકાણે બીજવૃક્ષજ ઉગે છે. કોઈ કોઈ વખતે તો તે મોટી દિવાલો ઉપર ઉગી નીકળી દિવાલોને ગેરવી નાખે છે. પરમાત્માએ આવા પૂજ્ય વૃક્ષને બહોળા પ્રમાણમાં ઉગાડવાને કેવી ડહાપણભરેલી યુક્તિ કરેલી છે!

કોઇકજ પીંપળાને વડની માફક વડવાઈ જેવા અંકુરો ફુટે છે. તેને પીપળાની વડવાઇ કહે છે. એ બાળકની આંચકી ઉપર રામબાણ ઈલાજ છે. એ પાણીમાં ઘસી પવાય છે.

+ લાખ સ્ત્રીઓને ખાવામાટે કદિ આપવી નહિ; કારણ કે એથી ગર્ભ રહેતો નથી, એમ કેટલાંક પાસેથી સાંભળ્યું છે.

તૈયાર થાય છે. આ તૈયાર થયેલા અળતામાં રૂ ભીંજવી થેપલીઓ કરી સૂકવી રાખવી. જરૂરવખતે થેપલીઓનું ખપજોગું રૂ પાણીમા પલાળી રંગ કાઢી લેવો. એના રંગથી લખે છે તેને રાતી શાહી કહે છે. અળતામા કાજળ ઘુંટી પુસ્તકો લખવા લાખી શાહી (પાકી શાહી)× કરે છે. **(૧૪) સ્તનરોગ ઉપર:**--પીંપળાની છાલ બાળી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો કકડો વારંવાર તપાવી છમકારવો. તે પાણી ગાળી સવાર-સાજ પીવા આપવું અને ઈન્દ્રવરણાના મૂળ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. **(૧૫) ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—પીંપળાની છાલ બાળી પાણીમા છમકારી ખટાઇમા વાટી છાતી ઉપર લેપ કરવો. **(૧૬) રક્તાતિસાર ઉપર:**--પીંપળાની કુમળી કુંપો, ધાણા અને સાકર સમભાગ લઇ મોઢામા રાખી દાંતોએ ચાવી તેનો રસ ગળવો **(૧૭) અટકાવ આવવા માટે:**—પીંપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમાં વાટી પાવી. **(૧૮) ક્ષય ઉપર:**—પીંપળાની લાખનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ (ઓછા કે વધુ) ભાગે લઇ તેમા પાવું. **(૧૯) ખદ ઉપર:**–પીંપળાનું દૂધ અને ગંધએરજો એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવા. **(૨૦) બાળકોને શરીરે ફોડકીઓ થાય છે તે ઉપર:**—પીંપળાની છાલ અને ઇંટ પાણીમા એકઠા ઘસી લેપ કરવો **(૨૧) નીલમેહ ઉપર:**–પીંપળાની છાલનો કાઢો પાવો. **(૨૨) ઢોરોને કંઇ જખમ થઈ કીડા પડે છે તે ઉપર:**-પીંપળાની છાલ રોટલામા નાખી ખવરાવવી. **(૨૩) હનુગ્રહ (મોઢું ઉઘડવા કિંવા બીડાવા કે નહિ તે) વાયુ ઉપર:**—પીંપળાની અંતરછાલનો પાણી નાખી રસ કાઢી તેમાં લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. **(૨૪) રક્તપિત્ત ઉપર:**-પીંપળાનાં પાદડાંનો અંગરસ ૧ ભાગ, હીરાબોળ ૬ ભાગ અને તેથી બમણું મધ એકત્ર કરી પાવું; એટલે રક્તનો પ્રવાહ કિંવા હૃદયમા સંચય થયેલા લોહીનો નાશ થાય છે. **(૨૫)પ્રદર ઉપર:**--પીંપળાની લાખ એક તોલો છાશના પાણીમા ઉકાળી સાકર નાખી પાવી. **(૨૬) દમ અને ઉધરસ ઉપર:**—પીંપળાની લાખનું ચૂર્ણ ઘીસાકરમાં આપવું.

૩૭૬ **પીલુ (જાળ, જાળું)**—સં૦ મ૦ હિં૦ પીલુ. ક૦ પીલુ. ઓગની. બં૦ પીલુગાછ. તૈ૦ ગોલગુ ચેટુ, પિન્નવરગોડ. તા. કોકુ. દે૦ ઝલ. ફા૦ દર્ખતેમિસ્વાટ. અ૦ ઇરાક. ઈં૦ મસ્ટડ ટ્રી ઑફ્ સ્ક્રિપ્ચર. લા૦ સાલ્વેડોરા પર્સિકા.

પીલુમા નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે. પીલુના ઝાડ ઝાળવાળા હોય છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં સમુદ્રકિનારે તથા ગુજરાતમાં ઘણા થાય છે. પીલુનાં પાદડા ધાવડીના પાદડાં જેવાં તથા તે કરતા મોટા અને જાડા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ફળ તોરણ પ્રમાણે આવે છે. એ પાકેલા ફળનો રંગ પ્રવાલ જેવો લાલ હોય છે. એ ફળ એકેક ખાવાથી ગળુ સૂજી જઇ ગળામાં ખરજ થાય છે; પરંતુ એકદમ ઘણા ફળ ખાવાથી કોઇપણ પ્રકારનો અપકાર થતો નથી. પીલુને કોકણ પ્રાંતમા **'સારી'** અને **'કિંકણ'** પણ કહે છે. એના ફળનું તેલ કાઢે છે; તેને **ખાંખણ** (મ૦ **" કિંકણેલ "**) કહે છે. એ તેલ વાયુ ઉપર શરીરે મસળે છે. મોટી જાતના ઝાડ કેટલાક મુસલમાન લોક પીરોની કબરો પાસે શોભામાટે વાવે છે. એની છાયા ઘણીજ ઘટ્ટ હોય છે. લઘુ **પીલુ:**—મધુર, તીખું, તુરું, ખાટું, રુચિકર, સારક, કડવું, તીક્ષ્ણ, ભેદક,દીપન,

× આજ સુધી અમદાવાદી જેવા મહાન ટકાઉ કાગળો ઉપર જે શાસ્ત્રો લખી રાખવામા આવતાં અને જે આજે ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષનાં લખાએલ પુસ્તકો જેવા ને તેવાં નજરે પડે છે; તે આવીજ શાહીથી લખતા હતા. એ શાહી બનાવવાની એક સરખી પણ થોડા ફેરફારવાળી અનેક રીતો અનેક મહાત્માઓ પાસેથી મળી આવે છે. એક જૈન ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે એક કવિત્ત લખેલું છે કે:—

લાખ ટાક બીસ મેલ સ્વાગ (ટંકણ) ટાંક પાચમેલ, નીર ટાંક દોસો લઈ હંડીમે ચડાઈએ;
જયેલો આગ દીજે ત્યોલોં ઓર ખાર સબ લીજે, લોદર ખાર વાલ વાલ પીસકે રખાઈએ;
મીંઠા તેલ દીપ જ્વાલ કાજલ સો લે ઉતાર, નિકીવિનિ પિછાનીકે એસે હિ, બનાઈએ;
ચાહક ચતુર નર લિખકે અનુપ ગ્રંથ, બાંચ બાચ બચ રિઝ રિઝ મોજ પાઇએ. ૧

*લઘુ પીલુને ખારી જાળ અને બૃહત્ પીલુને મીઠી જાળ કહે છે, એમ સંસ્કૃત નિઘંટો બતાવે છે; પરંતુ ખારી જાળના પણ સાગારગુ ઝાડ થાય છે; બલ્કે તે મીઠી જાળ કરતા કાંઈક મોટાં પણ હોય છે. ખારી જાળને કેટલાક લોક 'સણી' ના નામથી ઓળખે છે. એનાં પાદડા મીઠી જાળ કરતા કાંઈક ટુંકા અને પહોળાં હોય છે. મીઠી જાળના પાદડાં સાંકડા અને લાંબાં હોય છે. મીઠી જાળમાં એકને રાતા અને બીજીને ધોળાં ફળ

રક્તપિત્તકારક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વિદાહી છે; અને અર્શ, ગુલ્મ, કફ, વાતરક્ત, પ્લીહા, આનાહ, ઉદરરોગ, વાયુ તથા વિષબાધાનો નાશ કરે છે. **મોટું પીલુ:**—મધુર, વૃષ્ય, રુચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને વિષ, પિત્ત તથા આમનો નાશ કરે છે. **એનું તેલઃ**—લઘુ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-**(૧) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી** ઉપર:-પીલુના તાજાં પાંદડા ભક્ષણ કરવા. **(૨) વાયુહારક પાટો:**—પીલુના પાદડાં અને નગાડના પાદડા કિંવા એકલાં પાદડાં કચરી લોઢી ઉપર ગરમ કરી પોટલી બાધી થોડીવાર તેનો શેક કરવો. પછી તે પોટલીમાનાં પાદડાંનોજ પાટો બાધી ઉપર કપડાનુ વેષ્ટન દઇ ૪ પહોર રહેવા દેવો. એટલે પગ વળવા, ફાટ થવી, કંમર, પીઠ, હાથ ઇત્યાદિને વાયુવિકાર હશે તો તત્કાળ ગુણ આવશે. **કૂતરાના વિષ ઉપર:**—પીલુના પાંદડાનો રસ પાવો અગર મૂળ ઘસી પાવાં. **(૪) મોઢામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—પીલુના પાદડાનો રસ ૧ તોલો અને ગાયનું ઘી ૧॥ તોલો, એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી રોગ ત્રણ દિવસમા નાશ પામે છે. **(૫) સંધિવાત ઉપર:**—પીલુના પાંદડાનો રસ અને કડવી ગલકીનો રસ એકત્ર કરી અંગે ચોળવો અથવા ખાંખણુ ચોળવું. (૬) કંડૂ **(ખરજ), ગંડમાલા, અંડવૃદ્ધિ અને ક્ષત** ઉપરઃ—ખાખણુ તેલ ચોળવું.

૩૭૭ **પીળો ધંતુરો**—સં૦ તપિધત્તૂર, સ્વર્ણક્ષીરી. મ૦ પિવળાધોત્રા, કાંટેધોત્રા. હિં૦ પીલાધતૂરા. બં૦ પિત્તધુતુરા. ક૦ હળદીમદગુણીકે.

એને "પીળો ધંતુરો" "વિલાયતી ધંતુરો" વગેરે કહે છે. એ શુમારે હાથ-બે હાથ ઉંચો વધે છે. એના સર્વાંગે બારીક કાંટા હોય છે. એને જે બીઆ આવે છે તે બંદુકના દારૂ જેવાં કાળાં હોય છે. એ બીઆં કાગળ નાખી ઉડાડવાથી તડ તડ વાગે છે. આ ઝાડ પડતર જમીનમાં ઘણા થાય છે આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં બીઆંનું તેલ કાઢે છે. એના મૂળને દારૂડીના મૂળ પ્રમાણે 'ચોક' કહે છે. એના ગુણ દારૂડી પ્રમાણે છે. ઉપયોગઃ-**(૧) વીંછીના વિષ અને બીજા સામાન્ય વિષ** ઉપરઃ—પીળા ધંતુરાના મૂળની છાલ પાનમાં ખાવા આપવી. **(૨) ટાઢીઆ તાવ ઉપર:**-પીળા ધંતુરાના મૂળની છાલ પાનમા આપવી. **(૩) ગરમીનાં ચાઠાં અને મસા ઉપર:**—પીળા ધંતુરાની ડુંખો ચુંટવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો અગર મૂળ ઘસી ચોપડવાં. **(૪)આંખમાં ફુલાં પડે છે તે તથા સાર આવે છે તે** ઉપરઃ—પીળા ધંતુરાનો ચીક (દૂધ જેવો ચીકણો પદાર્થ) આંખોમાં આજવો. **(૫) આંખો આવી હોય તે ઉપરઃ**—પીળા ધંતુરાનાં ફૂલનો અને પાદડાનો રસ અથવા ચીક આખમાં પાડવો. **(૬) રેચ થવા માટેઃ**—પીળા ધંતુરાના મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમા આપવું. **(૭) પ્રમેહ ઉપરઃ**—પીળા ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ બે તોલા સુધી કાઢી તેમા તેટલુંજ ઘી નાખી દરરોજ એક વખત એ પ્રમાણે પાંચ દિવસ આપવું. **(૮) રક્તપિત્ત** ઉપરઃ—પીળા ધંતુરાનાં પાંદડાનો રસ ગાયના દૂધમા ૬ મહિના સુધી લેવાથી વ્યાધિ નક્કી મટે છે. **(૯) ખસ** ઉપરઃ—પીળો ધંતુરો બાળી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો.

૩૭૮ **પુંગળવેલ**—સં૦ વૃષપત્રિકા, વસ્તાત્રી. મ૦ હિં૦ બોકડી, પુંગળી. ક૦ કુરૂટીગેય ભેદ.

હોય છે-એમ એની પણ બે જાતો છે મોટા ફળવાળી બાળને સેરકી બાગ કહે છે બાળનાં બીજને ખાખણીઆ કહે છે. તેમાંથી જે ખાંખણુ નામનુ તેલ ઘાચી લોકો પીલીને કાઢે છે તે મીણબત્તીઓ બનાવવાને ઉપયોગમાં લે છે ખાત્રી લોકો પોતાના રંગસંબધીના કામમા પણ તે લે છે. એ તેલ એકાદ બે દિવસમાં ઠરી જઈ માટીના ખોર જેવું થઈ જાય છે. તેના બાગીને કકડા અથવા ભૂકો કરી શકાય છે. દેવતાના અગર સૂર્યના તાપમાં તેને રાખવામાં આવે તો તે પાછુ પ્રવાહી થઈ જાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઘોડાં ઘાસનો ચારો સારી રીતે કરી ન શકતા હોય તોઃ-એવાં દુર્બળ થતાં જતા ઘોડાને સેરકી બાગના પાંદડાંનો રસ બાજરીને આટો અને ગોળ સાથે મેળવી પીંડીઆં વાળી ખવરાવવા. (૨) પગના વ્યાઉ (ઓસાર) ઉપરઃ—વ્યાઉમા ખાંખણ તેલ ભરી ધીમો શેક કરવો. (૩) એનો પાલો ચામડી ઉપર બાંધવાથી દાહકરૂપ ધારણ કરે છે. આથી કેટલાક અનાડી લોકો સ્નાયુ (વાળા) ઉપર તેને બાંધે છે. (૪) ઢોરોના વ્રણ રૂઝાવા માટે-ખારીનાં પાંદડાં બાળી તે રાખ ઝીણી વાટી તેમાં માણસનું મૂત્ર વારંવાર ઉમેરતા જવું અને તે વારંવાર વ્રણ ઉપર ચોપડતા જવું. આ પ્રયોગ ઈંગ્રેજી આયડોફોમની ગરજ સારે છે.

પુંગળવેલનાં પાંદડાં ગુલબાસીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. તે વેલ વાડો ઉપર ઘણી થાય છે. આ વેલ પ્રસિદ્ધ છે. **પુંગળવેલઃ**—કડવી, સ્તંભન, ધાતુવર્ધક, ગર્ભોત્પત્તિકારક, લઘુ, તુરી, શીતળ, મધુર, રસકાળે અને પાકકાળે તીખી તથા વાતલ છે અને ઉધરસ તથા ગુલ્મની નાશક અને રુચિકર છે; તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ, પિત્ત, હૃદ્રોગ અને વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ–**(૧) ગુમડું ફાટવા માટેઃ**–પુંગળવેલનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં એટલે ગુમડું ત્વરિત ફાટે છે. **(૨) જાળપુળી (પાઠા જેવું ગુમડું જેમાં બળતરા વિશેષ થાય છે તે) અને કોઇ પણ પ્રકારના ગુમડા ઉપરઃ**—પુંગળવેલના પાદડા વાટી બાધવાં એટલે આગ કમી થાય છે અને ગુમડું ફાટે છે અગર બેસી જાય છે.

૩૭૯ **પુષ્કરમૂળ**—સં૦ ક૦ પુષ્કરમૂલ. હિં૦ પોહકરમૂલ. મલા૦ ચત્રાકૂવા. લા૦ કોસ્ટસ્પેસીઓસસ.

* પુષ્કરમૂળની ઉત્પત્તિ કાસ્મીર દેશમા થાય છે. પુષ્કરમૂળ એ એક કોષ્ઠનો ભેદ છે. એને **"પોખરમૂળ"** પણ કહે છે. **પુષ્કરમૂળઃ**—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ તથા ભેદક છે; અને વાયુ, કફ, જ્વર, સોજો, અરુચિ, ઉધરસ, હેડકી તથા પાંડુનો અને વિશેષ કરી પાર્શ્વશૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ–**(૧) હૃદ્રોગ, શ્વાસ, કાસ અને હેડકી ઉપરઃ**—પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. **(૨) સ્વરભંગ ઉપરઃ**—પુષ્કરમૂળ મોઢામાં રાખી રસ ગળી જવો.

---

* મુંગલી (પારસ) એરંડાના મૂળને પણ પોકરમૂળ કહે છે. શું જાણીએ કે તે આ પુષ્કરમૂળનો પ્રતિનિધિ હશે? કમળનું નામ પુષ્કર હોવાથી એની જડને પણ પુષ્કરમૂળ કહે છે.

ચક્રદત્ત અને શારંગધરમાં આ જડને સુગંધીવાળી અને જાગૃતિ આપનાર કહેલ છે. એને ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, અરુચિ અને ચામડીના રોગમાં આપવાની પ્રશંસા કરી છે. થીઓફે કસરૂખ નામના પુસ્તકમાં લખેલું છે કેઃ–મીલિપ્સ શહેરના સૂર્યમંદિરમાં ઈસ્વીસનની પૂર્વે ૨૪૩ વર્ષે સિરિયાના રાજા સેલૂકસ અને એના ભાઇ એન્ટીઓકસ એ બન્નેએ પુષ્કરમૂળનો હોમ કર્યો હતો. ડાયોસકોરાઈડિસ લખે છે કેઃ–અરબસ્તાનથી આવનારી વસ્તુઓમા પુષ્કરમૂળ સર્વથી ઉત્તમોત્તમ પ્રશંસાને યોગ્ય છે. એ સફેદ રંગની અને હલકી હોય છે અને એની મીઠી ખુશબોદાર વાસ આવે છે. તોફેતુલ મિઝામિનમાં લખે છે કેઃ–આ હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપરથી આવે છે; અને જે ઝાડમાંથી એ ઉત્પન્ન થાય છે તે થડવગરનું અને પોલાં પાંદડાંનું થાય છે. એની ત્રણ જાતો છે. એ ત્રણે ગરમ, ખુશ્ક અને પેશાબ વધારે લાવનાર, પિત્તને કાઢનાર, કાળજાના દરદને નાબૂદકર્તા, પેટના બગાડને હઠાવનાર, સર્પાદિ જંગમ વિષને ઉતારનાર, કામોદ્દીપનકર્તા, પેટમાંના કૃમિને કાઢનાર અને પેશાબની થેલીમાં થનારી પથરી પીગળાવીને કાઢી નાખનાર છે. મખજન અલ અદવિયામા લખે છે કેઃ–એ જડ કામોત્તેજક, કૌવત આપનાર, દુષ્ટ હવા ઉત્પન્ન કરનાર બિમારીઓને અત્યંત ઉપયોગી છે. દમના રોગમાં તથા સુદ્દા ખોલવાના કામમાં આવે છે. ડૉકટર ઈરવિંગ લખે છે કેઃ–રાજપૂતાનામા અફીણ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું તેની પહેલાં આને તમાકુની માફક પીતા હતા. એનો મુખ્ય ઉપયોગ ખુશબોઈ અને માલની ગાંસડીમાં જીવ ન પડવા પામે એટલા માટે કરતા હતા. મિ૰ વેડન પોવેલ કહે છે કેઃ—"પંજાબમાં આના ચૂર્ણને જૂના નાસુર ઉપર ઘાવમાં જીવ પડયા હોય તેમા અને દાંતનાં દરદો માટે વાપરે છે. એને સૂકવી ચૂર્ણ કરી ચોપડવાથી સખત છોલાએલ ચામડી ઉપર જલદી રૂઝ લાવવાના મલમ બરોબર કામ કરે છે અને સૂકવી ચૂર્ણ કરી બાલ ધોવામાં પણ વાપરે છે કૉલેરાની બિમારીમાં ૧ દ્રામ ઇલાયચી અને ૨ દ્રામ ઉપલેટને ૪ ઔંસ ગરમ પાણીમાં ભીંજવી એ પાણી એક ઔંસની માત્રાથી દરેક અડધા કલાકે આપવાથી ઉત્તમ અસર કરે છે." ડૉકટર પોર્ટર સ્મિથ કહે છે કેઃ–પુષ્કરમૂળ જલદી ખુશબોઈ જગાડનાર પદાર્થ છે અને શૂળ વગેરે દરદોમાં ઉપયોગી છે કાસ્મીરી કાપડ શાલ, ધુસા) માં કીડા ન લાગવા કાપડના વેપારીઓ એનો ઉપયોગ કરે છે. સૂકાયલી પુષ્કરમૂળની જડ ખુશબોદાર હવા ઉત્પન્ન કરવાને માટે બાળે છે ચીનના મુલકમાં આ જડને બાળવાનો અત્યંત શોખ છે. એનો ખુશબોદાર ધુમાડો ચીનાઈ લોક પોતાના ત્રિબુદ્ધિ દેવની પાસે બાળે (ધૂપકરે) છે. સર જોર્જ બર્ડવુડ કહે છે કેઃ-એનાથી સફેદ થએલા વાળ કાળા થાય છે; અને એમા પેટની પીડા મટાડવાનો, ખરાબ હવાની અસર રોકવાનો, ગ્રાહી અને ઉંઘ લાવવાનો ગુણ છે. ચરકસંહિતામાં—એને શુક્રશોધક, લેખનીય (ધાતુઓને પાતળી કરનાર), શુક્રજનક (વીર્ય ઉત્પન્નકર્તા) અને હેડકીનો નાશકર્તા કહેલ છે સુશ્રુતસંહિતામાં—એને યોનિદોષનાશક અને સ્તન્યશોધક, વર્ણપ્રસાદન (ચામડીનો રંગ સુધારનાર) તથા ચળ અને બીજા વિકાર હઠાવનાર કહેલ છે. ચક્રદત્તમા લખે છે કેઃ–હરડે, અજમો, હિંગ અને સુંઠની સાથે મેળવીને ખાસી, શ્વાસ, તાવ અને મંદ જઠરાગ્નિમાં આપે તો એ બધા રોગોનો નાશ થાય

૩૮૦ પેંડકુળી—પેંડકુળીના વેલા હોય છે. આ વેલો મોટો અને વિસ્તીર્ણ થાય છે. એનાં પાંદડાં અળઇના ઝાડ જેવાં થાય છે. તેની છાલ ઉપરથી કાળા રંગની હોય છે; પરંતુ અંદરથી રાતા રંગની હોય છે. એને રાતા રંગનો રસ આવે છે અને તેની લાખ થાય છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) ખરજવા ઉપરઃ**—પેંડકુળીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અને તેજ પાંદડાં વાટી ઉપર ચોપડવાં. **(૨) ફોલ્લા ઉપરઃ**—પેંડકુળીના વેલાની છાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી.

૩૮૧ પેંઢુર—સં૦ મહાપીડીતરુ. મ૦ પેંઢે, પેંઢૂર. હિં૦ પેરીસવૃક્ષ.ક૦ ઓંદ્વચમાડુવરનું. લા૦ રેંડિયા, રિલિજિનોસા.

પેંઢુરનાં ઝાડ કોંકણમાં થાય છે. તેને જેઠ અને આષાઢ માસમાં ફળ આવે છે. એ ફળ જમરૂખ જેવડા હોય છે અને તેનો રંગ લીલો હોય છે. તેનું શાક થાય છે. **પેંઢુરઃ**—તુરૂં, ગ્રાહક, વાતનાશક, શીતળ, બલકર, રુચિકર, મધુર તથા રુક્ષ છે; અને વિષ, ચર્મરોગ, રક્તદોષ, કફ, ત્રિદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે.

૩૮૨ પોકળો—(સં૦ બિંદુપત્રક) પોકળાની ભાજીનું ડીંટું રાતું અને માઠ જેવુંજ હોય છે; પરંતુ પાંદડાં કંઇક તાંદળજાના જેવાં હોય છે. આ ભાજીમા કિંચિત્ ખટાશ હોય છે. પોકળાની ભાજી નરમ કરવાથી સારી થાય છે; પરંતુ એને બીઆ આવે છે એટલે તે ઉપયોગમાં આવતી નથી. એનો રોપો શુમારે હાથભર ઉંચો વધે છે. **ઉપયોગઃ—અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ**—પોકળાનાં પાંદડાંનો રસ જમીન ઉપર રેડવાથી નીકળનારો ભોયરસો મેળવી તેનો લેપ કરવો.

૩૮૩ પોપૈયો (એરંડ કાકડી, ઝાડ ચીભડી)—સં૦ વાતકુંભફલ, મધુકર્કટી. મ૦ પપઇ. વ૦ એરંડીપપઇ. હિં૦ અંડકાકડી. બં૦ વાતાવિલેણુ. તે૦ બોપ્પઇ. તા૦ પપ્પાય. તુ૦ બપ્પાંગાઇ. મલા૦ પપ્પાયં. ક૦ પોપ્પલસુ. ઇં૦ પપાવ. લા૦ કારિકા પાપૈયા.

આ ઝાડ ઘણાખરા પ્રાંતોમા પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઘણું વધે ત્યારે બે-ત્રણ માથોડું ઉંચું વધે છે. તેને આડા-અવળા ફાંટા ઘણા ફૂટતા નથી. એના ફળને "એરંડ કાકડી (પોપૈયો)-જ" કહે છે. એ ફળ નારીએળની પેઠે પાદડાંની નીચે થાય છે. લીલા ફળનો રંગ બહારથી લીલો હોય છે. લીલા ફળનું શાક કરે છે. પાકેલાં ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે; પરંતુ તે ઘણા ખાવામાં આવે તો શરીરે વિકૃતિ થાય છે. એ ફળ ઘણાજ વાતુલ, જખમ રૂઝવનાર અને પ્રમેહાદિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ ઝાડનું લાકડું ઘણુંજ પોચું હોય છે. તેના પાદડાના દાડા લાબા અને પોલા હોય છે. એના પાંદડા એરંડાના પાંદડાના આકારના પણ મોટાં હોય છે. **પોપૈયોઃ**—ગ્રાહક છે અને કફ તથા વાયુને કોપાવનાર છે. **પાકેલો પોપૈયોઃ**—મધુર, જડ, રુચિકર, પિત્તનાશક અને ગુરુ છે. **ઉપયોગઃ—(૧) કીડવાત અને દાદર વગેરે રોગ ઉપરઃ**—પોપૈયાના કાચા ફળને ચપ્પુવડે ચીરીને જે રસ નીકળે તે ચોપડવો. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—પોપૈયાના કાચા ફળનો રસ મૂળવ્યાધિ ઉપર ત્રણ દિવસ ચોપડવો; એટલે મૂળ બળી જાય છે અગર ગરી પડે છે. **(૩) પ્લીહા (પેટમાં ડાબી બાજુએ બરોળ નામે ગાંઠ થાય છે તે) રોગ ઉપરઃ**—પોપૈયાના ફળનું પોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાંધવું; અને પોપૈયાનું દૂધ (રસ) ચમચો ભરી સાકર સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. **(૪) કૃમિ ઉપરઃ**—પોપૈયાનું દૂધ એક ચમચાભાર સાકર સાથે પાવું. બાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું. **(૫) તજા ગરમી ઉપરઃ**—લીલા પોપૈયાનો છુંદો તપેલામાં નાખી તેને બાઝી હાથતળીએ તથા પગતળીએ પાંચ દિવસ બાધવો.

૩૮૪ ફણસ—સં૦ પનસ. મ૦ ફણસ્ હિં૦ કટહર. બં૦ કાઠાલ. ક૦ હલસિન-મારા. તે૦ પનસકાયાં. તા૦ પલાચુ, ચિરા. તુ૦ પેલા. મલા૦ પિલાવુ. લા૦ આર્ટોકાર્પસ્ ઇન્ટેગ્રિફેલિયા. ઈં૦ ઇંડિયન જેકટ્રી.

ફણસનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ-છ વર્ષે ફળે છે. એનાં પાદડાં લીલાં અને લાંબાં હોય છે. ઘણું કરી ફણસ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુજ થાય છે. ફણસ ઉપર જાડા

કાંટા હોય છે. જો મોટું ઝાડ હોય તો શુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફળ આવે છે. આ ઝાડને જમીન-માં પણ ફળ લાગે છે. ફણસમા કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે. રસાળ ફણસનું ફળ ધોળું હોય છે. ફણસ ઘણા ઉપયોગમા આવે છે. લીલા ફણસનું શાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખવાય છે. તાંલીચેરી, મંગલોર અને ગોમંતક, એ ઠેકાણે ફણસ પાકવાના વખતે લોક સવારના પહોરમાં અનાજને બદલે ફણસનો ગર્ભજ ખાય છે. ગર્ભની અંદર બીઆં હોય છે, તે પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીલું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે અને શેકીને કે બાફીને ખાય છે. ઠળીઆ શેકતા પહેલાં તેને લગાર છિદ્ર પાડવુ; નહિ તો તે મોટા અવાજથી ફાટે છે. તેને સૂકવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે. ચોમાસામા તેને શેકીને ખાય છે. દક્ષિણ કોંકણમાં કણબી લોક ત્રણ-ચાર મહિનાપર્યંત ઘણું કરીને કેરીઓની પેઠે ફણસ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. ફણસનો વખત ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે. ફણસનો ગર્ભ સૂકવી રાખી જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફણસ ઉપરનાં ફોતરાં ઢોરને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગરભ વાટી તેની પાતળી રોટલી કે પુરી કરી ખાય છે, તેને ફણસ-પોળી કહે છે. ગર્ભની ખીર અને કઢી પણ કરે છે. એનું લાકડું પીળું અને ટકવામા સાગના જેવુંજ છે તેથી ઇમારતના કામમાં આવે છે. એના લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, ચૌરંગ, પલંગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે. ફણસની જાતનુંજ એક પાત (પાત્ર) ફણસ કરીને ઝાડ થાય છે. તેનાં પાંદડાં મોટા હોય છે અને તેનાં ફળ ખાવાના ઉપયોગમા આવતા નથી. એનું લાકડું ઘણા ઉપ-યોગમાં આવે છે. તે બીજા ફણસ કરતાં ટકાઉ છે; પરંતુ તેનો રંગ સારો હોતો નથી. તેની હોડીઓ અને દરવાજા (બારણા) કરે છે. ફણસનો ગર્ભ ખાઇ ઉપર પાન ન ખાવું; કારણ કે પાન ખાવાથી પેટ ચઢી માણસ મરે છે. **લીલું તથા જૂનું ફણસઃ**—મલાવષ્ટંભક, મધુર, બલ-કર, દોષલ, તુરૂં, ગુરુ અને વાતુળ છે. **કુમળું ફણસઃ**—મધુર, જડ, કફકર તથા મેદવર્ધક છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **પાકેલું ફણસઃ**—પાક વખતે શીતળ, દાહક, સ્નિગ્ધ, તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, રુચિકર, માંસવર્ધક, કફકર, બલકર, પૌષ્ટિક, જંતુકારક, વૃષ્ય તથા દુર્જર છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ફણસની ગોટલી:**—મધુર, વૃષ્ય, જડ અને વિષ્ટંભક છે. **ફણસનાં બીઆં:**—કડવાં, મુખશુદ્ધિકર અને ગુરુ છે એનું **પાણી:**—વૃષ્ય તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:— (૧) મોં ફાટયું હોય તે ઉપર:**—ફણસના ઉપર જે અળંબી થાય છે તેને "ફણસ અળંબી" કહે છે. તે ઘસી ચોપડવી. **(૨) શોફોદર ઉપર:**—પાકા ફણસના અંકુર અને ખરવતીની છાલ એકત્ર કચરી, પાણી નાખી, તેનો રસ પાશેર કાઢી પાવો. પથ્ય પાળવું. **(૩) બાળકના આમસંગ્રહણી ઉપર:**—કાપ્યા ફણસની તથા કાપ્યા આંબાની છાલ સમભાગ લઇ પાણી નાખી રસ કાઢવો. આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલાસુધી લઇ તેમા ચૂનાનું પાણી બે માસાપર્યંત નાખી જલદી પાઇ દેવો. **(૪) કંઠરોગ ઉપર:**—ફણસની દરેક ડાળીના છેવટને ભાગે અણીદાર કળીઓ હોય છે, તે બારીક વાટી રસ કાઢી થોડો થોડો ગળામા નાખતા રહેવું; અથવા વાટેલી કળીઓની ગોળી કરી મોમાં રાખવી. **(૫) રક્તાતિસાર અને કોગળીઆ ઉપર:**—આંબાની અને ફણસની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ચૂનાનું નિતર્યું પાણી નાખી તે પાવો. **(૬) ફણસ ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો:**—કોપરૂં ખાવું. **(૭) ફણસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચઢે છે તે ઉપર:**—કિંચિત્ ખટાશવાળાં બોર ખાવા.

૩૮૫ **ફાલસા**—સં૦ પુરુષક. મ૦ બં૦ અ૦ ફાલસા. હિં૦ ફાલસે. ક૦ બેટ્ટહા. ફા૦ પાલસા. ઈં૦ એશિયાટીક ગ્રેવિયા. લા૦ ગ્રેવિયા એશિયાટીકા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ બગીચામા વાવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એના પાકા ફળ પીપરના ફળ જેવા અને તેનો રંગ જાંબુઓ હોય છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે. એ બીઆસુદ્ધા ખાવા. ઉષ્ણકાળમા એ બીઆનું સરબત કરી પીએ છે. **ફાલસા:**—ખાટા, તુરા તથા લઘુ છે; અને કફ તથા વાયુના નાશક અને પિત્તકર છે. **લીલાં ફળ:**—પિત્તલ,

લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટા, તુરાં તથા વાતનાશક છે. **પાકાં ફળ**—મધુર, સ્વાદુ, રુચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલબદ્ધતાકારક, હૃદ્ય, ધાતુકર તથા ખાટાં છે; અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોફ તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **મૂઢગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપરઃ**—ફાલસાના મૂળનો લેપ ડુંટી, બસ્તી અને યોનિ એ ઠેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ નીકળી જાય છે. (૨) **દાહ શમન થવા માટેઃ**—ફાલસાના પાકા ફળ સાકર સાથે ખાવાં. (૩) **પિત્તવિકાર અને હૃદ્રોગ ઉપરઃ**—ફાલસાનાં પાકાં ફળનો રસ પાણીમાં મેળવી સરબત કરી તેમા થોડી સુંઠની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવું.

૩૮૬ **ફાંગળો**—(સં૰ ફણિજ્જક) એ ઝાડ તથા એનાં પાદડાં પણ રાન તુળસી જેવાં હોય છે; પરંતુ પાંદડામા કાત્રા હોતા નથી. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે. ઝાડના અંગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમા ધોળો, રાતો અને કાળો એવી ત્રણ જાત છે. **ફાંગળોઃ**—લઘુ, કડવો, રુક્ષ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપક, પિત્તલ, પાકકાળે પિત્તલ, રસકાળે તુરો, તીખો, રુચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ, વીંછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **કુચલાના વિષ ઉપરઃ**—ફાગળાનાં મૂળ ઘસી ૩ તોલાપર્યંત પાવા. પછી કમી જાસ્તી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવાઃ-માથું ચઢે તો કાળા કુડાના મૂળ ઘસી માથે અને કપાળે ઘસવા. પેટમા પીડ આવે તો તેજ મૂળ ઘસી પાવાં. ઉલટી થવા જેવુ જણાય તો ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને ૭ મરી એકત્ર કુટી ગોળી કરી ખવરાવવી. શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી. સોજા આવે તો ધંતુરાના પાદડાનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં કળથીનો લોટ નાખી સોજા ઉપર લેપ કરવો; કિંવા ઉક્ષીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવા. (૨) **ક્ષતમાંના કૃમિ મરવા માટેઃ**—ફાગળાનાં લીલાં પાંદડાં હાથપર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો અને તેજ પાંદડાની થેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી; એટલે ક્ષતમાના કૃમિ તાબડતોબ મરે છે. એ પ્રમાણે એક બે વાર ઔષધ ચોપડવું. (૩) **મૂત્રાઘાત** ઉપરઃ—ફાગળાનાં પાંદડાંનો રસ ઇંદ્રિયપર ચોપડવો અને એક ટીપુ મૂત્રદ્વાર ઉપર પાડવું. (૪) **કૃમિ ઉપરઃ**—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. (૫) **ઢોરના જખમ ઉપરઃ**—ફાંગળાના પાંદડાનો રસ ચોપડવો. (૬) **વાયુથી અંગમાં સણકા થતા હોય તે ઉપરઃ**—ફાગળાના પાંદડાના રસનો લેપ કરવો.

૩૮૭ **ફાંજી**—સં૰ જીર્ણાફંજી. મ૰ ફાંજ, ફાજી, ફાંદ, વરધારા ભેદ. હિં૰ ફાજી, કાલાવિધારા. ક૰ કિરિયમુષ્ટે. લા૰ રિવ્હિયા ઓનાટા.

ફાંજીના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે. એના પાંદડા અળુનાં પાદડા જેવાજ પરંતુ ઘણાંજ નાના હોય છે. પાંદડાનું શાક અળવીનાં પાંદડાં પ્રમાણેજ કરે છે. એ શાક સારૂં થાય છે. ફાજીનો વેલો મોટો થઇ તે એકાદા ઝાડના આશ્રયે રહે છે. તેને "ફાંદ" પણ કહે છે. **ફાંજીઃ**—શીતળ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, કડવી, તુરી, તીખી, મધુર, બલકર, કફકારક, વિષ્ટંભકારક તથા ગુરુ છે; અને વાત, પિત્ત, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, આમદોષ તથા ક્લેશનું શમન કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **કુચલાના વિષ ઉપરઃ**—ફાજીના વેલાનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી ચાર ચાર ઘડીના અંતરે પહેલા દિવસે પાવા. પછી બીજે અને ત્રીજે દિવસે બે વાર પાવા.

૩૮૮ **ફિરંગીમૂળ**—(મ૰ ફિરંગી બાભૂળ) એને "**ફિરંગી**" પણ કહે છે. એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એને ઝીણા કાટા હોય છે. એની ડાળીઓ સુરૂના ઝાડ જેવી દેખાય છે. એને બારીક શીંગો આવે છે. ફિરંગીની છાલ સુવાસિક છે. એ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) **આમવાત અને વાયુથી સણકા થાય તે ઉપરઃ**—ફિરંગીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી પાવો.

૩૮૯ **ફુગ**—(બિલાડીના ટોપ, અળંબા. સં૰ ભૂછત્ર. મ૰ અળંબે ભુઇફોડ. હિં૰ છતોના, છાતા, સાંબકી છત્રી. બં૰ કોડક છાતા, બ્યાંગેરછાતા. ક૰ આળંબિ, નાઇછત્તરિગે. કો૰ કાલિમ. ઇં૰ મસરૂમ. લા૰ ફંગાઇ. સિં૰ ખુંભા.

એ મોટી ચમત્કારિક વનસ્પતિ છે. એ વનસ્પતિની રચનાથી પરમેશ્વરનું પૂર્ણ ચાતુર્ય દેખાઇ

આવે છે. ફુગનું છત્ર ઉકરડા ઉપર સડેલા પદાર્થ ઉપર કોહેલાં છાણાં ઉપર અને કેટલેક ઠેકાણે સારી જમીનમાં પણ થાય છે. એમાં સાત-આઠ જાત છે અને તેમા પણ બે પ્રકાર છે. એક વિષારી અને બીજો સારો. વિષારી અળંબા ખાવાથી મોટું અનર્થકર પરિણામ થાય છે. કેફ ચઢે છે, પેટ ફૂલે છે, ઉલટી થાય છે અને મન ભ્રમિત થાય છે; એટલા માટે માહિતીસિવાય તે ખાવું નહિ. સારા અળંબા પણ ઉત્તમ પચે એવા પદાર્થ નથી. તે ઘણા ખાવાથી જલદી પચી શકતા નથી. ફુગમાં પ્રસિદ્ધ જાતિ નીચે પ્રમાણે છેઃ-ચુડા, ચીતળા, ગવતા, કુબળા, કુરડી, તેલંગી, ભુયફોડ અને મોગ્રાળા. ચુડા એક હાથ ઉંચા હોઇ તેના ઉપરનું છત્ર નાનું થાય છે. ચીતળા સાધારણ હોય છે. ગવતા બારીક હોય છે. કુબળા ઝીણી આગળી જેવડા હોય છે. કુરડી એથી પણ નાના હોય છે. તેલંગી સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. એના છત્રનો વ્યાસ હાથ-દોઢ હાથ હોય છે. ભુયફોડ ગોળ હોય છે. એને છત્ર હોતું નથી. એ કોસલા જેવા ફુલેલા હોય છે. મોગ્રાળાને મોગરા જેવી સહજ કળી હોય છે. ફુગનાં બીઆં ઘણાજ ઝીણાં હોય છે. ફુગની ભાજી સારી થાય છે. કેટલાક લોક અળંબાને મૂર્ખપણાથી વધવા દેતા નથી. **અળંબાઃ**-શીત, બળકર, ભેદક, મધુર, ત્રિદોષકારક, વૃષ્ય અને કફપ્રદ છે. **કાળો અળંબોઃ**-મધુર, ઉષ્ણ અને ગુરુ છે. **ધોળો અળંબોઃ**-પાક વખતે ગુરુ છે. **લાલ અળંબોઃ**-અલ્પ દોષકારક છે. ઉપયોગઃ-(૧) **નાના વાછરડાઓને ફોલ્લા થાય છે તે ઉપરઃ**-ભુયફોડ છાસમાં વાટી તેમાં બે ચણોઠીભાર હીંગ મેળવી આપવો અને ઓષધ આપતાજ તે વાછરડાની પીઠ જમીનને લગાડવી. (૨) **શીતળા અને ગોવરૂ પેટમાં ન જવા માટેઃ**-જ્યારે અળંબાની કળીઓ થાય છે, તેજ વેળા તે લાવી સૂકવી રાખવી. જ્યારે શીતળા અથવા ગોવરાનો તાવ બાળકોને આવે ત્યારે એ કળીઓ ગરમ પાણીમાં વાટી કપડે ગાળી પાવી એટલે શીતળા પેટમા નહિ ઉતરતાં શરીર ઉપર તડતડી ઉઠે છે. (૩) **ડુંટીમાં ફોલ્લી થાય છે તે ઉપરઃ**-સૂકવેલા અળંબા અને **ચોમાસામાં ઢોરોનાં** શીંગડાને માટી લાગવાથી જે પીલા ફુટે છે તે એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**-સૂકાએલો અળંબો તથા ઢોરોનાં શીંગડાના પીલા અને ભાગ એની ધુણી આપવી.

૭૯૦ **કુદિનો**-સં૰ પુદીન. મ૰ બં૰ પુદીના. હિં૰ પુદીના. ફા૰ નોઅના. અ૰ હવા. ફિરંગી૰ ઓડ રોલાવ. ઈં૰ ગ્રાઉંડમિંટ. લા૰ મેન્થાસિલ્ વેસદ્રિસ.

ફુદિનાના નાના નાના છોડ હોય છે. એ એક તુળસીનીજ જાત છે એવું કહીએ તો ચાલે. ફુદિનાનાં પાદડા કાંઇક તુળસીના પાંદડાં જેવાં, પરંતુ તે કરતા નાનાં અને ગોળ હોય છે. ફુદિનાની ચટણી કરે છે. ફુદિનો એ અજીર્ણનાશક, પાચક અને મોમાં અમી ઉત્પન્ન કરે છે. ફુદિનાનો અર્ક કાઢે છે, તે અજીર્ણ ઉપર સાકર સાથે આપે છે. ફુદિનાની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમાં ઘણી થાય છે. **કુદિનો**—સ્વાદુ, ગુરુ, રુચિકર, હૃદ્ય તથા સુખાવહ છે અને મળમૂત્રનો સ્તંભ કરે છે; તથા કફ, ઉધરસ, મદ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષૂચિકા, સંગ્રહણી, અતિસાર, જીર્ણજ્વર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-(૧) **શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર** ઉપરઃ—ફુદિનો અને આદુનો કાઢો અથવા રસ પાવો. (૨) **મધુર જ્વર** ઉપરઃ-ફુદિનો રાનતુળસી અથવા કાળીતુળસીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર ૩ માસા નાખી પાવો. (૩) **વાયુ તથા કૃમિ** ઉપરઃ-ફુદિનાનો રસ આપવો. (૪) **પીનસ** (સળેકમ જેવો રોગ થાય છે તે) રોગ ઉપરઃ-ફુદિનાનો રસ નાકમાં પાડવો. (૫) **દરાજ** ઉપરઃ—ફુદિનાનો રસ ચોપડવો. (૬) **અતિસાર, ઉધરસ અને કોગળીઆ** ઉપરઃ-ફુદિનાનો રસ પાવો. (૭) **પેટમાં શળ આવતું હોય તે** ઉપરઃ-ફુદિનાનો રસ અર્ધો તોલો અને એટલોજ આદાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ૧ માસો સિંધવ નાખી પાવો. (૮) **વિંછીના વિષ** ઉપરઃ-ફુદિનાનો રસ અગર પાદડા પાનમા ખાવા. (૯) **રુચિદાયક ચટણીઃ**-ફુદિનો, ખારેક, મરી, સિંધવ, હિંગ, કાળી દ્રાક્ષ અને જીરૂં એની ચટણી લીંબુનો રસ નાખી સેવન કરવી, એટલે અરુચિ મટી મોંમાં સારી રીતે અમી આવે છે.

૭૯૧ **કુલકેશર**-આ ઝાડ ખાનદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટા થાય છે. એનાં પાંદડાં હાદગા જેવા હોય છે. એને આવળ જેવી શીંગો આવે છે. એના ફૂલમાં લાંબુ કેશર

હોય છે. એનું લાકડું હલકું હોવાથી ઇમારતી કામમાં આવતું નથી, એના લાકડાની ઢોલકી કરે છે.

૩૯૨ બકામલીમડી–સં૦ મહાનિંબ. મ૦ બકાણુલીંબ. હિં૦ બકાઇન. બં૦ ઘોડાનીમ. ક૦ અહાબેવુ, અરબેવુ. તૈ૦ પેદાવેપા. તા૦ મલાઇવેંબુ. ફા૦ અઝાદદરખ્ત. અ૦ બાન. ફ્રિ૦ તુઝાનકુતાર્ય. લા૦ મેલિયા એઝેડેરક.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાજ અને કિંચિત્ મોટાં હોય છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. એને કડવા લીમડા જેવાજ ફળ આવે છે. બકામલીમડીનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણુંજ ઉપયોગી છે. એને કીડા લાગતા નથી. એની છાયા ઘણીજ ઉત્તમ છે. એ ઝાડ છાયામાટે રસ્તાની બાજુ ઉપર વાવે છે. ખાનદેશમાં એ ઝાડ ઘણાં હોય છે. એને "કડવો લીમડો" પણ કહે છે. **બકામલીમડી**–શીતળ, કષાય, તીખી, કડવી, તુરી, ગ્રાહક તથા વૃષ્ય છે; અને દાહ, કફ, વ્રણ, વિષમજ્વર, પિત્ત, કૃમિ હૃદયવ્યથા, સર્વ પ્રકારના કોઢ, ઉલટી, પ્રમેહ, વિષૂચિકા, ઉંદરનું વિષ, ગુલ્મ, શીતપિત્ત, કંઠરોગ, અર્શ તથા દમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**–**(૧) કૂતરાના વિષ ઉપરઃ**–બકામલીમડીના મૂળનો રસ કાઢી પીવા આપવો. **(૨) ગૃધ્રસી વાયુ ઉપરઃ**–બકામલીમડીની અંતરછાલનો અથવા મૂળનો કલ્ક કરી પાવો. **(૩) પિત્તથી આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપરઃ**—બકામલીમડીના ફળ વાટી થેપલી કરી તે આંખો ઉપર બાધવી. **(૪) ભેંસની ઝાર (ઓર) પાડવા માટેઃ**–બકામલીમડીનાં અગર વાંસનાં પાંદડાં વાટી પાવાં. **(૫) પ્રમેહ ઉપરઃ**—બકામલીમડીનાં ફળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ઘી નાખી પાવાં, એટલે તુરત પ્રમેહનો નાશ થશે.

૩૯૩ બટાટા–એનું ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરિકા છે. ત્યાંથી તેનાં બીઆં યૂરોપમાં ગયાં અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમા આવ્યાં છે. નીલગિરિ, સુરત, મહાબલેશ્વર, ખાનદેશ, પૂના, એ સ્થળે બટાટાનો પાક ઘણો થાય છે. મહાબળેશ્વરના બટાટા મોટા અને તેનો રંગ લાલ હોય છે. તે ઘણા પૌષ્ટિક છે, આજારી માણસને બટાટા બાધક છે માટે તેઓએ તે ખાવા નહિ.

૩૯૪ બદામ–સં૦ વાતાંબુફલ, વાતામ્. મ૦ બદામ. હિં૦ બં૦ બાદામ. તૈ૦ વેદમ. તા૦ નટવુડુમ. અ૦ લોજલ. ફા૦ બાદામ. ઇં૦ આમ્લંડ. લા૦ એમિગ્ડેલસ્ કમ્યુની એમેર.

એશિયા ખંડમાં મસ્કત, આરાકાન, ઇરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ ઇત્યાદિ સ્થળે બદામ ઘણી પાકે છે. હિંદુસ્તાનના બાગોમાં પણ તેની વાવણી થવા લાગી છે. બદામનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં રાતા કાયફળ જેવાં પરંતુ તેના કરતાં નાનાં હોય છે. એમાં બે જાત છે. કડવી અને મીઠી. બદામ ખાવાથી મીઠી અને પૌષ્ટિક છે. તેનું તેલ કાઢે છે. કડવી બદામ અપકારક છે; માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમા લેવી નહિ. **બદામઃ**—સારક, ઉષ્ણ, ગુરુ, અમ્લ, કફકારક, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, તુરી, શુક્લ, વાતનાશક અને ઉષ્ણવીર્ય છે. એનાં લીલાં **ફળઃ**–સારક, ગુરુ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **પાકાં ફળઃ**–ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ વાતનાશક, શુક્લ, જડ તથા કફકારક છે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ફળમાંનો ગરઃ**–મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક, વાતપિત્તનાશક અને રક્તપિત્ત થયું હોય તેને અપાયકારક છે. **ઉપયોગઃ**–**(૧) યંત્રસિવાય બદામનું તેલ કાઢવાનો પ્રકારઃ**–બદામનાં બિયાં ગરમ પાણીમાં થોડો વખત ભિંજવી રાખવાં, એટલે ઉપરનાં ફોતરાં નીકળે છે. પછી તે બીઆં ખાંડતી વેળાએ તેમાં થોડે અંશે ખડીસાકર નાખવી અને બારીક થયા પછી તે ગોળો હાથમાં લઇ પીલવો; એટલે અંદરથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાશેર બદામનું પણ તેલ નીકળે છે. એ તેલ કર્ણરોગ ઉપર કાનમાં નાખવું, એટલે કર્ણરોગ સારો થાય છે. માથે ચોળવાથી મગજ ઠંડુ અને હલકું થઈ જાય છે. **(૨) ભીલામો ઉઠે તે ઉપરઃ**–બદામ ઘસી ચોપડવી. **(૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઈ મગજ ભરાવવા માટે બદામની ખીરઃ**–બદામનાં બીઆંને ગરમ પાણીમા નાખી છોલવાં. પછી તેને બારિક વાટી દૂધમાં કાલવી તે દૂધ ઉકાળી જાડી ખીર તૈયાર થવા આવે એટલે તેમાં સાકર અને ઘી નાખવું અને ઉતારી ઠંડી થયા પછી ખાવી. **(૪) કાનખજુરાના કાંટા વાગ્યા હોય તે ઉપરઃ**–બદામનું તેલ ચોળવું. **(૫) દાંત મજબૂત થવા માટેઃ**–બદામનાં ફોતરાં બાળી

તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાંત ઘસવા. **(૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપરઃ**–બદામ અને કેસર ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું; અથવા બદામની ખીર દૂધમાં કરી ૩ દિવસ સવારે ખાવી; કિંવા બદામ અને કપૂર દૂધમા ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. **(૭) મગજ તર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટેઃ**–ગાયનું તાજું ઘી દોઢ તોલો લઇ તેમાં ગાયનું માખણ અથવા દૂધનો તાજો માવો એક તોલો મેળવી, તેમા સાકર, બદામનું મગજ, કંકોલ, મધ અને એલચીદાણા એ દરરોજ નવીન મિશ્ર કરી સવાર-સાંજ ૭ દિવસ આપવું. **(૮) મગજ તર થવા માટે:**–બદામ છોલી અંગારા ઉપર શેકવી અને સાકર સાથે ચાવી ખાવી; પછી એક કલાકે માખણ અને સાકર એકત્ર કરી ખાવું; તથા માથા ઉપર દિવસમા ત્રણ વાર બદામનું તેલ ચોળી જીરવવું.

૩૯૫ બપોરિયો—સં૦ બંધૂક. મ૦ દુપારી. હિં૦ દુપહરિયા, ગેજુનિયા. ક૦ બંદુવે. મધ્યાહ્ન-મલ્લિગે. તૈ૦ નિતિમલ્લી. લા૦ પેન્ટેપિટિસ્ફિનિસ્યા.

આ ઝાડ સાધારણ કમ્મરપૂર ઉંચાં વધે છે; પરંતુ એ કોઇ કોઈ ઠેકાણે માથોડું સુધી પણ ઉંચાં વધે છે. એનાં ફૂલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતાં ખીલે છે; માટે એને "બપોરિયો" કહે છે. એના ફૂલનો વાસ ઘણો આવતો નથી.એને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે અને તેમાં એક નાનો તંતુ હોય છે. તે ઉપર પીળો પરાગ હોય છે. એમા કાળી, ધોળી, રાતી, પીળી એવી ચાર જાત છે. તે ફળ ફૂલ ઉપરથી માત્ર ઓળખવામાં આવે છે. ઝાડમાં કાંઇ ફેરફાર હોતો નથી +**બપોરિયો:**—મનને પ્રસન્નતા આપનારો, ગ્રાહક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ગુરુ તથા કફકર છે; અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે.

૩૯૬ બરૂ—(સં૦પીરકાડક) એ નદીના કિંવા વહેળાના કિનારા ઉપર થાય છે. એને તોરા આવે છે. તેમાં એનાં બીઆં હોય છે. એમા ધોળો અને કાળો એવી બે જાત છે. આ દેશમાં ફક્ત ધોળા બરૂની ઉત્પત્તિ થાય છે. બરૂની લેખણો ઉત્તમ થાય છે. પત્રાળું કરવામાં બરૂની સળીઓ કામ આવે છે. **બરૂ:**—શીતળ, મધુર રુચિકર, તૃપ્તિકર, બલકર તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ, શોષ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે.

૩૯૭ બળ (બોળ)-સં૦ બલા. મ૦ ચિકણી, લઘુચિકણા. હિં૦ ખિરૈંટી, વરિયારા. બં૦ વેડેલા. ક૦ બેણ્ણેગરગ, કલ્લંગડલે. તા૦ માઈરમાનિક્કં. તૈ૦ મુર્પિંડી, માઇલુ માનિક્યં. તુ૦ કાડિરૂ. મલા૦ કરૂનટોટ્ટિ. ઈં૦ હૉર્ન બીમલીવ્ડ સિડા. લા૦ સિડા કાર્પિનીફોલિયા.

બોળના ઝાડો કોંકણમાં અને ગામડાઓમા પુષ્કળ થાય છે. એ ઝાડ શુમારે હાથ-દોઢ હાથ ઉંચા વધે છે. એનાં પાદડાનો તુળસીનાં પાંદડાં જેવો આકાર હોઈ તેના કરતા પહોળાં અને લંબાઇ પર હોય છે. એ ઝાડ વર્ષાઋતુમા ખેતરોમા અને વહેળા ઉપર પુષ્કળ ઉગે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો હોય છે. એને બારીક જીંડવાં હોય છે. તેમાં એનાં બીજ થાય છે. તે પૌષ્ટિક છે. એનાં પાંદડા અને બીજ ખાવાથી ચીકણા લાગે છે. એથી એનું ચીકણી એ નામ યોગ્ય છે. કેટલાક લોક એના પાદડાંનુ શાક કરે છે. **બોળના** ગુણો ખરેંટી જેવા છે.x **ઉપયોગ:-(૧) પુષ્ટતામાટેઃ**-

+બપોરિયાના ઝાડના પાદડા દીવાની જ્યોત અથવા ગાજરના આકારે નીચેથી એકદમ એક ઈંચના શુમારે પહોળાં હોય છે અને દોઢ ઈંચ શુમારે લાંબા હોય છે. તેની બધી તરફની કિનારી ઉપર કરવતના જેવા ખાંચા હોય છે. એની સોટીઓ પીલુ (જાળ)ની સોટીઓની માફક લીલા રંગની હોય છે. ફૂલનો દેખાવ દાડમના અતિશય કુમળા જીંડવાના શિરે દેખાતા ખાચાવાળા ભાગ જેવો દૂરથી ભાસે છે અને તે પાઈ જેવડાં મોટાં હોય છે.

x બળબીજના સંબંધમા અમે આગળ લખી ચૂક્યા છીએ કે એ બીજ ખરેંટીનાં નહિ પણ આ બોળનાંજ હોવા જોઈએ; કારણ કે ખરેંટીનું સંસ્કૃત નામ બલોત્તરા એટલે બળથી મોટી છે અને આ બોળ શબ્દ તો માત્ર સંસ્કૃત **બલા** ઉપરથી બલ થઈ, બળ અને બોળ થએલ છે.તેમજ બળ-બીજ એ શબ્દ પણ બળનાજ બીજ બતાવે છે; બલોત્તરાના નહિ બલા અને મહાબલા એ બન્નેને ઝીણી નજરે ન જોનાર માણસ એકબીજાને બદલે સહજે વાપરે એવો એનો દેખાવ છે. મહાબલાને 'ગાડર-કાંકસી' કહે છે; કારણ કે એનાં ફળો ઉપર ચારે બાજુએ વાળ હોળવાની કાંસકી જેવા દાંતા હોય છે; એનાં પાદડાં બોળ કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં ફળ પાકતાં સુધીમાં

બોળનાં લીલાં પાંદડાં નિત્ય સવારે ખાવાં. **(૨)પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—બોળના છોડ મૂળસુદ્ધાં ઉખાડી લાવી ધોઇ સ્વચ્છ કરી બારીક વાટી થોડું પાણી રેડી રસ કાઢવો. તે રસ વસ્ત્રગાળ કરી દરેક વખતે દશ તોલા પ્રમાણે ૨ વખત સાત દિવસ સુધી આપવો; એટલે ધાતુ-વિકાર નષ્ટ થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થશે. **(૩) જખમ રૂઝાવા માટે:**—બળનાં મૂળનો રસ જખમમાં ભરવો અને રૂનું પુંમડું (પેલ) એ રસમાં ભીંજવી જખમ ઉપર બાંધવું. એ પટ્ટીને જરા પણ સૂકાવા દેવી નહિ; ઉપરાઉપરી તે પટ્ટી ઉપર રસ નાખતા રહેવું. **(૪) ગુમડાં, વ્રણ વગેરે પાકવાને:**-બળનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં.

૩૯૮ બાજરી—સં૦ સાજક. મ૦ બાજરી. હિં૦ બજરી. ઇં૦ મિલેટ. અ૦ જાર્વસ. ફા૦ ગાર્વસા.

એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં "સજગુરા" પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ–ભુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, જાડી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે. ઠંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસની પ્રકૃતિને માફક છે. જુવારની માફક બાજરીનો પણ પોંક થાય છે. બાજરી ઢોરોને પણ ખવરાવે છે. **બાજરી:**-હૃદ્ય, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, પિત્તને કોપાવનારી, રુક્ષ, સ્ત્રીઓને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્જર છે; અને પુંસ્ત્વ તથા પુષ્ટિનો ઉતાર કરનારી છે. ઉપયોગ:-**(૧) ઘોડાની પીઠ ઉપર ભાઠાં પડે છે તે ઉપર:**-જૂના બાજરીઆં બાળી તેની રાખ કરી, અથવા કુંડાં બાળી તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાવવી.

૩૯૯ બાફળી (હીંગોત્રી)—(સં૦ હિં૦ ક૦ હિંગુપત્રી. મ૦ બાફળી. બં૦ રાંદુની)

એ ઝાડ નાનું હોય છે. બાફળીનાં બીઆં કળથી જેવડાં અને ચપટાં હોય છે. બાફળી એ વાતહારક છે. ભાજી સમારી તેમા પલાળેલી ચણાની દાળ ભેળવી મીઠુંમરચું નાખી વધારવાથી શાક સારૂ થાય છે. બાફળીના લીલાં બીઆં વાટી છાશની કઢીમાં નાખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે. બાફળીનાં બીઆંનું અથાણું ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. એ ફળનું તેલ પણ કાઢે છે. **બાફળી:**—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, રુચ્ય, પથ્ય, દીપન, પાચક, હૃદ્ય, સુગંધવાળી તથા તુરી છે; અને કફ, વાયુ, આમ, બસ્તિપીડા, મલબદ્ધતા, અર્શ, ગુલ્મ, પ્લીહા, અપચો, મેદોરોગ તથા વિષની નાશક છે. ઉપયોગ:-**(૧) બાળકોને વરાધ વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર:**-બાફળીના બીઆં દૂધમા અગર નાગરવેલીના રસમા કિંવા પાણીમા ઘસી પાવા; એટલે વરાધ, પેટમાં દુખવું આદિ રોગ સારા થાય છે. **(૨)વાયુ રોગ ઉપર:**—બાફળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૩) જંતુ ઉપર:**—બાફળીનાં બીઆં દૂધમાં પાવાં. નાના વાછરડાને છાશમા વાટી પાવાં. **(૪) ઉધરસ, અજીર્ણ અને પેટના દુખાવા ઉપર:**-બાફળીના તેલનાં શુમારે પાચ છ ટીપાં સાકરમાં પાવાં. **(૫) પેટના દુખાવા ઉપર:**—બાફળીના બીઆં અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું.

૪૦૦ બાવચી-સં૦ બાકુંચી. મ૦ બાંવચી. હિં૦ બાવચી. બં૦ સોમરાજ, હાકુચ. ક૦ બાઉચિગે. તૈ૦ નેલવયલિચે, તિપ્તોગે. તા૦ વેગી, વિટ્ટલુ. ઈ૦ એરકયુલિંટફલા કુર્સ્યા.લા૦ સોરેલિયાકોરિલિફોલિયા.

બાવચીનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમા થાય છે. એ ઝાડ શુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાદડાં સાધારણ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગનાં મરી કરતાં પણ બારીક એવાં બીઆં આવે છે. તેને "બાવચી" કહે છે. બાવચીનું તેલ કાઢે છે. સુગંધી પદાર્થોમાં તથા અંગે ચોળવાના કામમા બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે. બાવચી શરીરે ચોપડી

લગભગ હથેળી જેવડાં મોટા થઈ જાય છે. બોળનાં બીજ ગોખરૂ કરતા પણ સ્નિગ્ધ હોવાથી તે મહાન પુષ્ટિદાયક છે. વળી એ રૂખડામાં એવો એક અલૌકક ગુણ છે કે બચ્ચું જણવાને મહાન કષ્ટ પામતી ગાય, ભેંસ કે બકરીના ગળામાં એ રૂખડીનું રાંઢવું વણી પહેરાવવામાં આવે તો તેનાથી તેને જલદી પ્રસવ થાય છે. એજ ઔષધીનાં પાંદડાં સ્ત્રીઓને એવા વખતે મસળીને નાભિ ઉપર બાંધવાં જોઇએ. આ પ્રયોગ અમે કેટલાક ભરવાડોને અજમાવતા જોયા છે.

સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. ×**બાવચી:**-કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન, મધુર, રુચિપ્રદ, રુક્ષ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપન, બલકર, તુરી, લઘુ તથા મેધ્ય છે; અને કૃમિ, કોઢ, કફ, ત્વગ્દોષ, વિષ, કંડૂ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, વ્રણ, ત્રિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**-તીખાં, કડવાં, કેશ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાયુ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, કુષ્ઠ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **ખસ ઉપર:**--બાવચી અને કડવાં કારેલાં ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો. (૨) **ખસ, સોજો વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર:**-બાવચીનું તેલ ચોપડવું.

૪૦૧ બાવળ—સં૦ બબ્બુલ. મ૦ બાભૂળ. હિં૦ બબૂલ, કીકર. બં૦ બાબલા. ક૦ જાલી. તૈ૦ બાબુરમુ. તા૦ મલા૦ કરૂવેલ. ફા૦ મુગિલા. ઈં૦ એકેશિયા ટ્રી, ગમઅરેબિક. લા૦ એકેશિયા અરેબિકા. અ૦ અમુગિલા.

બાવળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એને કાંટા હોય છે. એનું લાકડું મજબૂત હોવાથી ઇમારતના કામમા આવે છે. બાવળના ઝાડને ધોળો સફેદ ગુંદર થાય છે. એ પૌષ્ટિક છે અને ઘણાં કામોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. બાવળની છાલ રંગનાં કામમાં ઉપયોગી છે. એની કુમળી શીંગોનું અથાણું કરે છે અને તેનું શાક પણ કરે છે. ગુજરાતમાં તેની શીંગો કે જેને "પરડા" કહે છે તે ઢોરોને ખવરાવે છે; તેથી દૂધ વધારે આવે છે. બાવળની લીલી સોટી દાતણના કામમાં સારી ઉપયોગી છે.* **બાવળ**--ગ્રાહક, કડવો, મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, ઉષ્ણ તથા તુરો છે; અને આમ, રક્તવિકાર, કફ, કોઢ, કૃમિ, ઉધરસ, પિત્ત, દાહ, રક્તાતિસાર, વાયુ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **એનાં પાંદડાં:**--ગ્રાહક, રુચિકર, તીખાં તથા ઉષ્ણ છે; અને ઉધરસ, અર્શ, કફ, વાયુ તથા પુંસ્ત્વનો નાશ કરે છે. **લઘુ બાવળ:**—તુરો તથા ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, દાહ, વાતરોગ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**--(૧) **મોં આવે છે તે ઉપર:**—બાવળીઆની અંતરછાલ કચરી પાણીમાં ઉકાળી તેના કોગળા કરવા. (૨) **અસ્થિભંગ ઉપર:**--બાવળીઆનાં બીઆંનું ચૂર્ણ ત્રણ દિવસ મધમા ખાવાથી અસ્થિભંગ થયેલો દૂર થઇ અસ્થિ (હાડકાં) વજ્ર જેવાં મજબુત થાય છે. (૩) **વાળા ઉપર:**—બાવળીઆનાં બીઆં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) **અતિસાર ઉપર:**--નિષ્કંટક મોટા બાવળીઆનાં પાંદડાનો અંગરસ કાઢી પાવો. એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) **ધાતુપુષ્ટિમાટે:**--એક હાથ લંબાઇનું અને તેટલીજ પહોળાઇનું એક સ્વચ્છ કપડું લેવું. પછી બાવળીઆની લીલી શીંગો (પરડા) લાવી તેને કચરી તેનો રસ કાઢી તેમાં કપડું પલાળી સૂકવવું. એ પ્રમાણે તે કપડાને ચૌદ પુટ દેવા. પછી તે કપડાના ચૌદ ભાગ કરવા અને દરરોજ એક કકડો પાશેર દૂધમાં ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી તે દૂધ પીવું; એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

×બાવચીને લોકો બાવચો, માળી બાવચો કે માળવી બાવચો કહે છે. ડૉ૦ ભાઉ દાજીએ કોઢના રોગોમાં આ બીજનો અત્યંત ઉપયોગ કરેલ છે અને એમાં તેઓ ફતેહ પામ્યા છે. કલકત્તાના દાક્તર કનૈયાલાલ દેવ તથા મુંબઇના ડૉ૦ લિસ્બો આ બીજમાથી કાઢેલ તેલને સાદા મલમની સાથે મેળવી કોઢના રોગમાં ઉપયોગ કરી કહે છે કે:—"થોડા દિવસ કોઢનાં ચાઠાં ઉપર ચોપડવાથી એનો રંગ સફેદ મટીને લાલ થયો. કોઈ કોઇને થોડું થોડું દરદ જણાય છે. કોઇ કોઈ વખતે એ ચાઠાંમાં નાની નાની ફણસો થઈ આવે છે. જો એને કોઈ પણ પ્રકારની ઈજા ન થાય તો થોડા દિવસમા સુકઇ જાય અને વચમાં કાળો ડાઘ રહે છે. ધીરે ધીરે કોઢના સંપૂર્ણ ડાઘ નીકળી જાય છે. વળી એમ પણ જોયું છે કે એ તેલ ચોપડવાથી કોઢના નવા ડાઘા શરીરમાં થતા અટક્યા છે.

* રાજનિઘંટમાં લખે છે કે બાવળની ફળીઓમાંથી કાળો રંગ નીકળે છે. એની છાલનું સત્ત્વ ગ્રાહીતરીકે વપરાય છે. ઝાડામાં આમ પડતો હોય તો એના પાંદડાં અપાય છે. ફળીઓને ખાંસીના રોગમાં આપે છે. નરમ (કુણી) ડાળીઓની છાલ ઘણા રેશાવાળી છે અને એ કાગળ બનાવી શકાય તેવી છે. એનો કવાથ ઘા ધોવાના કામમા વાપરે છે એથી જલદી અંકુર આવી ઘા ભરાય છે. બાવળના ગુંદરમાં લાલ રંગવાળો ગુંદર વધારે ગુણકારી મનાય છે એ ખાંસી અને સંનિવાયુના જેવા રોગોમાં અપાય છે તથા સાકરીઆ પ્રમેહમાં એ ખવાય છે. જે નાસુરમાંથી પીળા રંગનો પ્રવાહ નીકળતો હોય તેના માટે કુમળા બાવળનાં પાદડાંની પોટીસ અત્યંત ગુણકારી છે. ફળી પણ ઉધરસના રોગમાં ઉપયોગી છે. દેશી લોક બાવળના ગુંદરને તલની સાથે મેળવી ખાય છે.

(૬) **હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—બાવળીઆનાં પાંદડાંનાં રસમાં ગાયનું ઘી અને કસ્તૂરી નાખી ખાવા આપવું; અથવા બાવળીઆનાં પાદડાંનો રસ ૪ પૈસાભાર ૩ દિવસ પાવો. (૭) **બદ ઉપર:**—સર્પની કાચળીને બાવળનો ગુંદર ચોપડી તેની પટ્ટી બદ ઉપર લગાડવી. (૮) **પીચોટી ખસી હોય તે ઉપર:**—બાવળની કુંપો તથા નાંદરૂખીની કુંપો એકત્ર કરી વાટી દહીં સાથે પાવી. (૯) **પેટના દુખાવા અને અતિસાર ઉપર:**—બાવળીઆની છાલનો રસ દહીં સાથે પાવો. (૧૦) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—સાજે બાવળીઆનાં કુમળાં પાંદડાંનો કાઢો કરી તેમાં આંબાનો ગુંદર એક માસો નાખવો. કાઢો રાત્રે કરી રાખવો અને ૭ દિવસ સવારે પાવો. (૧૧)**રાતા પ્રદર ઉપર:**—બાવળીઆની શીંગો,કેરીઓના મરવા, મોચરસના ઝાડની છાલ અને ગુંદીનાં બીઆ એનું ચૂર્ણ દૂધમા પાવું. એટલે રક્તપ્રદરનો તુરત નાશ થાય છે. (૧૨) **કેરોસીન** (ગ્યાસલેટ) **તેલ પીવામાં આવ્યું હોય તે ઉપર:**—બાવળીઆના ગુંદરનું નવટાંક પાણી કરી પાવું તથા તે ઉપર પાશેર દૂધ પાવું; અને તેલ પેટમા જતાંજ તુરત મીઠા તેલના કોગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા; એટલે મોંમા ચાંદીઓ વગેરે થશે નહિ. (૧૩) **આંખોમાંથી પાણી વહે છે તે ઉપર:**—બાવળીઆનાં પાદડાંનો કાઢો જાડો કરી તેમા થોડું મધ નાખી અંજન કરવું. (૧૪) **મુખરોગ ઉપર:**—બાવળીઆની અને જાંબુડીની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરવા. (૧૫) **રેચમાટે:**—બાવળીઆની શીંગોનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમા માયફળનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. તે ઉપર જેટલાં પાનના બીડાં ખાય તેટલા રેચ થાય છે. (૧૬) **પ્રમેહ ઉપર:**—બાવળીઆના કુમળા અંકુર સવાર–સાંજ એક એક તોલો સાત દિવસ સાકરમાં ખાવા. (૧૭) **કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—બાવળીઆની છાલનો કાઢો કરી તે બારીક ધારથી કાનમા રેડવો. પછી બારીક વસ્ત્રથી કાનમાં કાકડી નાખી ફેરવી કાઢવો; અને ગરમ પાણીમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાખી તે પાણી થોડું કાનમાં નાખવું. (૧૮) **ઉપદંશ વ્રણ ઉપર:**—બાવળીઆનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૯) **પુષ્ટતામાટે:**—ઘઉંનો રવો અને બાવળીઆના ગુંદરનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં શેકવાં, પછી સાકરનો પાક કરી બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં. બેદાણા તથા સાલમમિશ્રી વગેરે મસાલો નાખી લાડુ કરી ખાવા. (૨૦) **આંખો આવે તે ઉપર અને આંખોની બળતરા શાંત થવા માટે:**—બાવળનાં પાંદડાં વાટી તેની થેપલી આખ ઉપર રાત્રે બાંધવી.

૪૦૨ **બાંબાં**—સં૦ જલબ્રાહ્મી. મ૦ બાબ. હિં૦ ,જલનીમ, જલબ્રાહ્મી. બં૦ બીમ્મ. ક૦ નિરૂબ્રાહ્મી, નીરઓદેલગ. તા૦ મલા૦ નિરબ્રાહ્મી. લા૦ હસ્પેસ્ટિસમોનીરા.

એ ઝાડ ભેજવાળી જમીનમાં પુષ્કળ થાય છે. એના ઝાડ જમીન ઉપર પથરાયલાં હોય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાંજ બારીક અને કડવાં હોય છે. એ બહુવર્ષાયુ છે અને એને અનેક પત્રદંડ નીકળે છે. તે ગોળ, સુંવાળા અને સાધાવાળા હોઇ પથરાયલા હોય છે. પાંદડાં સામસામાં હોય છે. તેને દીંટડું હોઇ તે પત્રદંડને લાગેલું હોય છે. પાંદડાં મૂળથી બારીક હોઇ ટોચ તરફ પહોળાં થતાં જાય છે. તે સુંવાળાં અને રસાળ હોય છે. એના ઉપર લીલા અથવા ધોળા રંગનાં ટોકરીનાં આકારનાં ફૂલો આવે છે. તેની કોર પાચ ભાગમાં વહેંચાયલી હોય છે.એના ઉપર ઇંડાના આકારના ગોળ ફળ લાગે છે. દરેકમાં બબ્બે ઘર હોય છે. તેમાં એક એક એવાં ઘણાં બીજ હોય છે. બાંબનો રંગ રાતો હોય છે. **બાંબ:**—ઉષ્ણ, સારક, કડવી, વૃષ્ય, રેચક તથા ભેદક છે; અને સોજો, પિત્ત, કફ, કોઢ, વ્રણ, ઉન્માદ, મૃગી તથા સંધિવાયુનો નાશ કરે છે. બંગાળામાં સંધિવાયુ ઉપર એનો રસ ઘીમાં આપે છે. ઉપયોગ:-(૧) **વાયુએ સાંધા દુખતા હોય તે ઉપર:**—બાંબનો રસ કિંચિત્ પાવો.

૪૦૩ **બિહી**—એ ઝાડ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા થાય છે. સતારા તથા પૂના, એ સ્થળોએ પણ કોઈક ઠેકાણે બિહીનાં ઝાડ વવાય છે. ત્યાં તેને ફળ આવે છે. બિહીનાં ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિનાં હોય છે. એ કોકમના જેવી ખટાશવાળાં હોય છે. એનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફળમાં જુવાર કરતાં મોટાં બીઆં હોય છે. તેને "મોગલી બેદાણા" કહે છે. બિહીનાં ફળનો મુરબ્બો પણ કરે છે. તે પિત્તશામક છે. ઉપયોગ:-(૧) **પ્રમેહ, પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપર:**—મોગલી બેદાણા તોલો અથવા બે તોલા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે તે પાણી ગાળી

તેમા ૨ તોલા સાકર નાખી પ્રાશન કરવું. **(૨) મુખપાક ઉપર:**--મોગલી બેદાણાના પાણીના કોગળા કરવા.

૪૦૪ બિંવલી—બિંવલીનાં ઝાડની ઉંચાઈ સાત-આઠ હાથની હોય છે. એ ઝાડ ગરમ દેશમાં થાય છે. તેનાં પાદડા હમેશાં લીલાં હોવાથી તેની આસપાસ ઠંડી હવા હોય છે. શરદ ઋતુમા આ ઝાડના પાદડા બીજા ઝાડની પેઠે ખરી પડતાં નથી. જ્યારે ઉપરની ડાળીને નવાં પાદડાં આવે છે, ત્યારે જૂના પાંદડાં પીળા થઇ ખરી પડે છે. એના ફળ વર્ષમા બે વાર આવે છે. એને દ્રાક્ષના જેવાં ફળનાં ઝુમખાં આવે છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે. એનો આકાર ઘોલી (ગિલોડી) જેવો હોય છે. તેને 'બિંવલી" કહે છે. બિંવલાની ચાર ચીરો કરી સૂકવી રાખી તેનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એના રસથી હળદરના ગાદીઆના રવા કરે છે. એના રસમાં હળદરના ગાદીઆ અને ટંકણખાર નાખી તેને ગરમીમાં રાખે છે; એટલે તેના અંગમાં તે રસ મળી તે ગાદીઓ રાતો થાય છે. પછી તેને દળે છે. કપડે શાહીનો ડાઘ પડયો હોય તો તે બિંવલીના રસવડે નીકળી જાય છે.

૪૦૫ બીજોરૂં—સં૰ બિજપૂર, માતુલુંગ. મ૰ મહાળુંગ. હિં૰ બીજોરા. બં૰ ટાવાલેબુ. ક૰ માધવલ, મહાફલગિડ. તુ૰ થાપલ. મલા૰ માદળાનારકં. તૈ૰ દવાકાયા. ફા૰ તુરંજ. અ૰ ઉતરંજ. લા૰ સાઇટ્રસએસિડા, સાઇટસ્મેડિકા. ઇ૰ સાઈટ્રસ.

બીજોરાના પાંદડા લાબાં અને મોટાં હોય છે. એ ઝાડ લીંબુની જાતનુંજ છે. એ ઝાડ ઉપર શુમારે પોણા હાથની લંબાઈના ફળ આવે છે. તે ફળના અગ્ર ભાગે નાનું બિંદુ (અણી) હોય છે. બીજોરૂ પથ્યકર, રુચિદાયક અને પિત્તશામક છે. એ ફળ જેટલાં જૂના થાય છે તેટલો તેનામાં વધારે ગુણ આવે છે અને વાસ પણ સારો આવે છે. બીજોરાનો રંગ પીળો હોય છે અને તેમાનો ગર્ભ રાતો હોય છે. તે સ્વાદમા કિંચિત્ કડવાશવાળું લાગે છે; પરંતુ અંદર ધોળું જાડું મગજ હોય છે તે મીઠું હોય છે એનો પાક કરે છે. તે અશકતોને ખાવા આપવાથી શક્તિ આવે છે. એનો ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે. એના રસનું શરબત કરે છે. મુરબ્બામાં એલચી, જાવંત્રી ઇત્યાદિ અનેક મશાલા નાખી તે ઘણા વર્ષોસુધી રાખી મૂકે છે. બીજોરૂં અનેક રોગો ઉપર કામ લાગે છે. **બીજોરાનું ફળ:**—ખાટું, તીખું, ઉષ્ણ, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, પ્રિય, દીપન, રુચિકર, સ્વાદુ તથા જીર્ભા અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે; તથા શ્વાસ, કાસ, વાયુ, કફ, તૃષા, પિત્ત, ઉચકી (હેડકી), અરુચિ અને રકતપિત્તનો નાશ કરે છે. **કુમળાં ફળ:**-પિત્તવાત, કફ અને રક્તદોષ ઉત્પન્ન કરે છે. **મધ્યમ** પ્રકારના (અર્ધાં કાચાં) બીજોરાના પણ કાચા બીજોરાં જેવાજ ગુણો છે. **પાકું બીજોરૂં:**--ઉત્તમ વર્ણકારક, હૃદ્ય, બલકર તથા પૌષ્ટિક છે; અને શૂળ, અજીર્ણ, વિબંધ, વાયુ, કફ, દમ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરુચિ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. એના **ફળની છાલ:**-કડવી, દુર્જર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ગુરુ છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **એની છાલનો રસ:**-સ્વાદુ, શીતળ, ગુરુ, ધાતુવર્ધક, સ્નિગ્ધ, કફકારક અને વાતપિત્તનાશક છે. **એની છાલનો અંદરનો ભાગ:**—શૂળ, પિત્ત, અરોચક, વાત, કમ્મરના રોગ અને ઉદર (પેટ)સંબંધી થનાર રોગનો નાશ કરે છે; તથા ભેદક છે. **બીજોરાની અંદરનું કેસર:**-દીપન, મેધ્ય, લઘુ, ગ્રાહી તથા રુચિકર છે; અને ગુલ્મ, ઉદર, શ્વાસ, કાસ, હેડકી, વાત, મદાત્યય, ઉન્માદ, શોષ, વિબંધ, અર્શ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. **કેસરનો રસ** પાર્શ્વ, બસ્તિશૂળ, કફ, અરુચિ, વાયુ, દમ, ઉધરસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **બીજોરાનાં બીઆં:**-કડવા, પથ્ય, દીપન, ગર્ભપ્રદ, દુર્જર, ગુરુ, ઉષ્ણ તથા બલકર છે; અને કફ, અર્શ, સોજો, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **બીઆંની અંદરનો મગજ:**—ગુરુ, શીત, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા બલપ્રદ છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **બીજોરાનાં મૂળ:**—અર્શ, કૃમિ, વિષૂચિકા, મલબંધ અને શૂળનો નાશ કરે છે. **બીજોરીનાં ફૂલ:**—દીપન, ગ્રાહક, શીતળ તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **મીઠું બીજોરૂં:**-શીતલ, મધુર ગુરુ, વૃષ્ય, દુર્જર તથા સ્વાદિષ્ટ છે; અને ત્રિદોષ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મલબંધ, દમ, ઉધરસ, ક્ષય તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. **વગડાઉ બીજોરૂં:**-તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રુચિકર તથા ખાટું છે; અને વાયુ, આમદોષ, કૃમિ, દમ તથા કફનો નાશ કરે છે. **વનમાં થનારી બીજોરીના ગુણ:**—ખાટી, ઉષ્ણ, તીખી, રુચિકર

તથા અમ્લદોષકર છે; અને વાત, કૃમિ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—બીજોરાની સૂકાયલી છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૨) સુખે પ્રસવ થવા ઉપર:**—બીજોરાનાં મૂળીઆ અને મહુડાની છાલ અથવા જેઠીમધનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી ત્રણ માસા મધ અને ઘીમાં આપવું; એટલે સ્ત્રીને પ્રસવ થાય છે; અથવા બીજોરીનાં મૂળ કંમરે બાધવાં. **(૩) અપસ્માર ઉપર:**—બીજોરૂં, લીંબુનો રસ અને નગોડનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ નાકમા નસ્ય કરવું; એટલે અપસ્માર જાય છે. **(૪) બાળકોની ઉલટી** (નાના બાળકો વારંવાર દૂધ ઓકે છે તે) **ઉપર:**—બીજોરાના મૂળ કિંચિત્ દૂધમા ઘસી પાવાં અને એજ મૂળનો કકડો ગળે બાધવો. **(૫) દાહ અને પિત્તશામક શરબત:**—બીજોરાના રસમાં સાકર નાખી પાક કરી રાખવો. એ પાક અને ઠંડુ પાણી એકત્ર કરી પાવું. **(૬) ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા ઉપર:**—ધોળી સાવરી (મોચરસ) ના મૂળ દૂધમા ઘસી તેમા બીજોરાના બીઆં વાટી કપડાથી ગાળવું અને રજોદર્શન થયાના દિવસથી ચાર રોજ પાવું. **(૭) હેડકી ઉપર:**—બીજોરાનો રસ મધ અને સંચળ નાખી પાવો; કિંવા બીજોરાના રસમાં સુંઠ, આમળા, લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે ચાટતા જવું. **(૮) શૂળ ઉપર:**—બીજોરાના ફળનો અથવા મૂળનો અંગરસ, મધ અને જવખાર નાખી પાવો; એટલે કુક્ષિશૂળ, હૃદયશૂળ બસ્તિશૂળ અને દારુણ વગેરે કોઠામાં વાયુ થાય છે તે રોગો દૂર થાય છે. **(૯) ઉલટી ઉપર:**—બીજોરીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમા મધ નાખી પાવું. **(૧૦) ઉલટી અને જુલાબ ઉપર:**—બીજોરીનાં મૂળ, દાડમડીનાં મૂળ અને કેસર પાણીમા વાટી પાવું. **(૧૧) કર્ણશૂળ ઉપર:**—બીજોરૂં, આમ્બો અને આદુનો રસ કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં નાખવો. **(૧૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા ઉપર:**—બીજોરીના મૂળ અને ધોળી ચણોઠીનાં મૂળ ઘીમા ઘસી પાવા. **(૧૩) હૃદ્રોગ, શુળ અને ક્ષય ઉપર**—બીજોરાનાં રસમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને માખણ નાખી તે રસ પાવો. **(૧૪) ગર્ભધારણમાટે:**—એરંડીઆ અને બીજોરાના બીઆં વાટી ઘીમા આપવા; અથવા પાકા એક બીજોરાનાં તમામ બીઆં ઋતુકાળે ખાવા આપવાં. **(૧૫) કર્ણસ્ત્રાવ ઉપર:**—બીજોરાના રસમા સાજીખારનું ચૂર્ણ નાખી તે કાનમાં પાડવું. **(૧૬) મદ્ય ઉપર ઉતાર:**—બીજોરાની અંદરનું કેસર અને દાડમના દાણ ખવરાવવા. **(૧૭) અરુચિ ઉપર:**—બીજોરાનું કેસર મધ સાથે ખાવું. **(૧૮) મુખસંબંધી કફવાતરોગ, શોષ, જડપણું અને અરુચિ ઉપર:**—બીજોરાનું કેસર, સિંધવ તથા મરી એ એકત્ર ખરલ કરી ગોળી કરી મોઢામાં રાખવી. **(૧૯) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર:—બીજોરાનો મુરબ્બો:**—બીજોરૂં છોલી તેની ચીરીઓ કરવી અને એક તપેલું પાણી ભરી તેના મોઢા ઉપર એક કપડું બાધી તે ઉપર બીજોરાની ચીરીઓ મૂકવી; અને ઢાંકણું વાસી તે તપેલું અગ્નિ ઉપર મૂકવું તથા વરાળથી શીજવવું. પછી ચીરીઓ વસ્ત્રમાં લઇ સારી રીતે પીલી અંદરનું પાણી કાઢી નાખવું; અને સાકરનો જાડો પાક કરી તેમા તે પીલેલો ભાગ નાખવો એટલે ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે. આ મુરબ્બો ઉત્તમ હોઇ ભ્રમપિત્ત-શામક છે. **(૨૦) ભ્રમપિત્ત વિકાર ઉપર બીજોરાનો પાક:**—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બીજોરૂં બાફી, તૈયાર કરેલી બીજોરાની ચીરીઓ કેટલીક વાર સૂકવી રાખ્યા પછી ઘીમાં તળવી; અને વંશલોચન ૮ ભાગ, એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૧ ભાગ, જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર ઇત્યાદિ સર્વ મસાલો સમભાગે એકત્ર કરી બધાનું ચૂર્ણ કરવું. પછી સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમા આ સર્વ ઔષધો નાખી હલાવી ભેગું થયા પછી એક કથરોટમા કાઢી પહોળું કરી તેના ચોસલા કરી રાખવાં. આ પાક રોજ સવાર-સાજ એકેક કિંવા બબ્બે તોલા ખાવો. આ ઉત્તમ ગુણદાયક છે. **(૨૧) પથરી ઉપર:**—બીજોરૂં અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવું. **(૨૨) બરોળ ઉપર:**—બીજોરાનો ગભ ૨ તોલા લઇ તેમાં સંચળ ૦॥ તોલો નાખી રોજ બે વાર ખાવું.

૪૦૬ બીલી—સં૦ બિલ્વ. મ૦ હિં૦ બેલ-વૃક્ષ. ક૦ બેલ્લવન્. તૈ૦ માંરેડુ-ચેટ્ટુ. તા૦ મલા૦ બિલ્વં. તુ૦ બેલપત્રે. અ૦ અનાર હીંદી. ઇં૦ બેલટ્રી લા૦ ઇગલમર્મેરોસ્.

બીલીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર છે. એને ત્રિદલ પાન આવે છે.

તે શિવપૂજાના કામમાં આવે છે. એ ઝાડને ગોળ કોઠાં જેવાં ફળ આવે છે. એ ફળ કાચા હોય છે ત્યારે તેનું શાક અને અથાણું કરે છે. કુમળાં બીલાંને સૂકવી રાખે છે તેને મરાઠીમા "બાળબેલ" કહે છે. પાકેલાં બીલાંનો સ્વાદ ગળચટો લાગે છે. એ પાકેલાં ફળ ગરીબ લોકો ખાય છે. કાચાં બીલાંને કાપીને કકડા કરી સૂકવી રાખે છે; તેને મરાઠીમાં બેલકાચરી કહે છે. બીલાં સૂકાય એટલે તે કોરી,તેમા અનેક પદાર્થો ભરી રાખવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. બીલીના ઝાડની છાયા ઘણીજ શીતળ તથા આરોગ્યકારક છે. બીલીના ફળની છાલ પીળો રંગ તૈયાર કરવાના કામમાં આવે છે.

***બીલીઃ**-મધુર,હૃદ્ય, તુરી, ગુરુ, રુચિકર, દીપન, ઉષ્ણુ, ગ્રાહક, રુક્ષ,કડવી, તીખી તથા પાચક છે;અને વાતાતિસાર તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **બીલીનાં કુમળાં ફળઃ**-સ્નિગ્ધ, ગુરુ, ગ્રાહક, દીપન, પાચન, કડવાં, ઉષ્ણુ તથા તુરા છે; અને શૂળ, આમવાત, સંગ્રહણી તથા કફાતિસારનો નાશ કરે છે. **એનાં જૂનાં ફળઃ**—મધુર, તુરા, જડ, તીખા, ઉષ્ણુ, સંગ્રહી, તીક્ષ્ણુ, દીપન, પાચક તથા હૃદ્ય છે; અને કફ તથા વાયુના નાશક છે. **એનાં પાકાં ફળઃ**—દાહક, મધુર, તુરાં, વિષ્ટંભકારક, કડવાં, ગ્રાહક, તીખાં, ઉષ્ણુ, દુર્જર તથા વાતલ છે અને અગ્નિમાંદ્યકારક છે. **બીલીનાં ફૂલઃ**-મધુર તથા લઘુ છે; અને ત્રિદોષ, ઉલટી, શૂળ, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં પાંદડાંઃ**-ગ્રાહક અને વાતનાશક છે. ઉપયોગઃ-(૧) **બાળકોને આમ થયો હોય તે** ઉપરઃ-બીલાની અંદરનો ગર્ભ ખવરાવવો. (૨) **ગુલ્મવાયુ, વગેરે** ઉપરઃ-કાચાં કુમળાં બીલાં અને ગોળ સતત ખાવો; એટલે ગુલ્મવાયુ, શરીરની અંદર જામેલો વાયુ અને પેટમાની શરદી દૂર થાય છે. (૩) **સર્પના દંશ** ઉપરઃ-બીલીના મૂળ, કોઠીના મૂળ અને તાંદળજાનાં મૂળનો રસ કાઢી પાવો. (૪) **કૃમિ** ઉપરઃ-બીલીના પાંદડાનો રસ પાવો. (૫) **અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા બળે છે તે** ઉપરઃ—બીલીના પાંદડાંનો રસ બે-ત્રણુ પૈસાભાર ૪-૫ વાર ગાળી આપવો. (૬) **બહેરાપણા** ઉપરઃ-ગોમૂત્રમાં બીલું વાટી તે તેલમાં નાખી તેલ કઢાવવું અને પછી તે તેલ કાનમા પાડવું. (૭) **આમસંગ્રહણી** ઉપરઃ-કાચા સૂકવેલાં બીલાં, વરિયાળી અને સુંઠનો કાઢો પાવો. (૮) **ધાતુપુષ્ટિને માટેઃ**—ગાયના દૂધમાં બીલાની છાલનો રસ જીરાની ભૂકી નાખી પાવો. (૯) **ગળામાં દુખે છે તે** ઉપરઃ-પાકલાં બીલાંનો ગર્ભ ખાવો કિંવા પાનનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો. (૧૦) **રકતાતિસાર** ઉપરઃ-કાચા સૂકાએલાં બીલાંનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવું. (૧૧) **સર્વ પ્રકારના અતિસાર** ઉપર કુમળાં બીલા અને આંબાની ગોટલીનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૧૨) **મોઢું આવ્યું હોય તે** ઉપર બીલું ભાગી પાણીમાં નાખી, કઢવી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) **અમરકત** ઉપરઃ-બીજરા ભાગી શેકવું અને તેના ગરમાં ગોળ નાખી વાટી ગરમ પાણીમાં શરબત કરી પીવા આપવું. (૧૪) **ગર્ભિણીની ઉલટી** ઉપરઃ—બીલીનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૧૫) **સર્વ પ્રકારના અતિસાર** ઉપરઃ—બીલીની અને આંબાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૬) **ઉલટી અને અતિસાર** ઉપરઃ—બીલાં અને આંબાની ગોટલીનો રસ એકત્ર કરી તેમા સાકર અને મધ નાખી તે મિશ્રણુ પાવું. (૧૭) **વિષમજ્વર** ઉપરઃ—બીલીનાં પાદડાની ગોળમા ગોળી કરી ખવરાવવી.(૧૮)**ધાતુ પડતી હોય તે** ઉપરઃ—બીલીનાં પાદડાં પાશેર પાણીમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં જીરૂં ૬ માસા અને સાકર એક તોલો નાખી તે સાત દિવસ પાવાં. (૧૯)**ગર્ભિણીની ઉલટી અને અતિસાર** ઉપરઃ-સુંઠ અને સૂકાએલા કાચાં બીલાનો કાઢો કરી તેમા જવનો લોટ નાખી ખાવા આપવો. (૨૦) **બાળકની સંગ્રહણી** ઉપરઃ—બીલાં અને સુંઠનું ચૂર્ણ

બીલીના ઝાડ મોટાં થાય છે, ડાળીઓમાં કાંટા હોય છે. પાંદડાં એક દાંડીમાં ત્રણુ ત્રણુ એમ ત્રિશૂલ આકારે હોય છે. ફૂલ ધોળાં અને સુંગંધી હોય છે. ફળ સ્વાદિષ્ટ અને બહુ બીઆવાળાં હોય છે એમાં બીયો-બીચ ગરભ હોય છે. ગ્રીષ્મઋતુના આરંભમા એનાં જૂનાં પાંદડાં ખરી પડી નવા આવે છે. એનું લાકડું બહુજ પવિત્ર મનાય છે અને તે સુખડ બરોબર ગણે છે. એના મૂળની છાલ દશ મૂળોમાં મુખ્ય ગણાય છે. એનાં પાદડાં વાટી આંખમાં આંજવાથી નેત્રરોગ મટે છે. જળમાં પકાવી અરીષ્ટ કરી પીવાથી જ્વરાદિ જાય છે. પાદડાનો અર્ક બાળકોના ઝાડા અને કફનો નાશ કરે છે ઘણી આષધીઓના અનુપાનમાં એ વપરાય છે. હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમા એ ઝાડ જોવામાં આવે છે.

ગોળમાં આપવું. (૨૧) **કોગળીઆ ઉપરઃ**-સૂકાએલા બીલાંની અંદરના ગર્ભનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ૬ માસાની ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી; એટલે જુલાબ બંધ થાય છે.(૨૨) **ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપરઃ**-બીલીની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો.(૨૩) **મેદોરોગ ઉપર.**-નાની બીલીના મૂળ,નાની અરણીના મૂળ,અરલુનાં મૂળ, સિવણના મૂળ અને પાટલાનાં મૂળ, એનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી પાવાથી આખા શરીરમા મેદ વધી જે જાડાપણું આવે છે તે દૂર થાય છે. (૨૪) **ધાતુપુષ્ટિ ઉપરઃ**—પાતાળયંત્રવડે બીલાનો અર્ક કાઢી તે પાવો. (૨૫) **અંગની દુર્ગંધી જવા માટે:**-બીલીના પાદડાંના રસનો લેપ કરવો એટલે શરીરની દુર્ગંધી દૂર થાય છે (૨૬) **સોજા, મલબદ્ધતા, મૂળવ્યાધિ, વિષૂચિકા અને કમળા ઉપર:**—બીલીના પાદડાનો રસ પાવો. (૨૭) **ચાતુર્થિક જ્વર ઉપર:**—બીલા અને મધુમાધવીનું ચૂર્ણ કરી પહેલા વેતરની અને ધોળા વાછરડાવાળી ગાયના દૂધમાં રવિવારનો તાવનો વારો હોય તે દિવસે પાવાથી ઘણા દિવસનો ચોથીઓ તાવ તાકીદે નાશ પામે છે. (૨૮) **જીર્ણ જ્વર ઉપર:**—દૂધમા બીલીના મૂળનો કાઢો કરી પાવો. (૨૯) **વિષૂચિકા (કૉલેરા) ઉપરઃ**—બીલી અને સુંઠનો કાઢો ઉલટી તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છ; તેમજ બીલી, સુંઠ તથા કાયફળનો કાઢો પણ અધિક ગુણકારી છે. (૩૦) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—બીલા, જાયફળ અને મરડાશીંગ પાણીમા ઘસી પાવી.

૪૦૭ **બીવલો (બીયો)**—સં૦ બીજક. મ૦ બિબલા. હિં૦ બિજેસાર. ક૦ કેંપિન્નહોન્ને. ઇં૦ ઇન્ડિયન કિનોટ્રી. લા૦ ટેરો કાર્પસ માર્સુપિયમ.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના પાંદડા અસાણાના પાદડા જેવા હોય છે અને તે વધારે કાળા હોય છે. એ પાદડા ઉપર અસાણાના પાદડા કરતા વધારે રેષાઓ હોય છે. એને બારિક ફળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર કુહાડાવડે ઘા કરવાથી છાલમાથી લોહીના જેવો રસ નીકળે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમા ઉપયોગી છે. એના અસાણા જેવાજ ગુણ છે અને તેના કરતા વધારે ગુણાવહ છે. **બીવલો:**—એ ત્વચાને શુદ્ધ કરનાર રસાયન છે; તથા કોઢ, વિસર્પ, મેહ, ગુદરોગ, કૃમિ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **અતિસાર, સંગ્રહણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—બીવલાનો રસ વાલ અથવા બે વાલ દૂધમા પાવો. (૨) **અતિસાર ઉપર:**—બીવલાની છાલનો રસ તાદળજાના પાણીમા મેળવી પાવો. (૩) **ધાતુપુષ્ટિને માટે**-બીવલાની છાલ અગર રસ,સાકર અને દૂધમા નાખી પાવો.(૪) **થાક ઉતરવા માટે તથા પેટમાંના ગુલ્મ રોગ ઉપર:**—બીવલાની છાલ દૂધમા વાટી પાવી. (૫) **ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઇ જાય તે ઉપર અને અસ્થિભંગ ઉપર:**-બીવલાની છાલ અગર રસ દૂધમા નાખી પાવો.

૪૦૮ **બેહેકળ (વિકળો)**—સં૦ સ્વાદુકંટક, વિકંકત. મ૦ વેહકળ. હિં૦ કંટાઇ, કિંકણી, વંજ. બં૦ વઇંચીગાછ. ક૦ હલુમાણિકા, માલેગુ. તૈ૦ કાનવૈગુચેટ્ટુ. ઑ૦ વઇચકુડી.

ડૉકટર ડીમક કહે છે કે આ ફળ પૌષ્ટિક અને રુધિરને શુદ્ધ કરનાર માલમ પડયું છે.એના સેવનથી હલકો જુલાબ થાય છે અને પેટની કબજીઆત દૂર થાય છે. છાલ અને મૂળનો કવાથ વારંવાર આવનાર તાવમાં અપાય છે. આંખ દુખવા આવી હોય તો એના પાંદડાની પોટીસ બાંધવાથી આરામ થાય છે. કાચાં ફળ હોય ત્યારે એને લઈને એની અંદરનો મગજ વાટી શૂળ ઉપર આપવાથી ઉત્તમ ગુણ કરે છે. પાકાં ફળનો ગર્ભ આમલીના રસમાં મેળવી આપવાથી ઠંડક થાય છે. વૃક્ષની છાલનો કવાથ હૃદયની ધબધબાટ બંધ કરવાના કામમા આવે છે તથા પાંદડાં શ્વાસરોગમા અપાય છે. ડૉ૦ ગ્રીન કહે છે કે, પાકા ફળના ગર્ભનો સરબત બનાવી નિત્ય સવારે પાય તો અજીર્ણ મટે; અને કાચાં ફળને ૬ કલાક ભોભરમાં શેકીને આપવાથી ઝાડો અને ઉલટી બંધ થાય છે. લોહી-બિગાડમા એનો ગર્ભ પાંચ તોલા લઈ તેમા ૫ થી ૭॥ તોલા પાણી અને થોડી સાકર તથા બરફ નાખી એથી ત્રણ વખત આપવાથી ઉત્તમ ગુણ કરે છે. મખજનમાં લખે છે કે બીલીનાં પાંદડાનો રસ ઝાડાની કબજીઆત અને તાવની બિમારીમા મધ સાથે મેળવીને અને કમળમા કાળા મરી સાથે મેળવીને આપે છે. એ બીલીનાં ફળને ગ્રાહી, પાચક અને તાવત આપનાર માને છે. વળી એના સેવનથી હરસ થાય છે; એટલા માટે સદૈવ સાકરની સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે. અધપાકાં ફળ દેવતામાં શેકી તેના ગર્ભમાં સાકર અને ગુલાબજળ મેળવી સવારે ખાધા પહેલા આપવાથી ઝાડાને બંધ કરે છે.

પં૦ કુકોયા. લા૦ સિલરટ્રસ્ મોન્ટેના.

એ કરમદી જેવું કાટાવાળું ઝાડ છે. એ માથોડું-દોઢ માથોડું ઉચું વધે છે. એને બારિક અને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એના કાટા ચાર આગળ લાબા હોય છે. **બેહેકળ:**--ખાટું, મધુર, પાકવખતે અતિ મધુર, શીતળ, લઘુ, દીપન તથા પાચન છે; અને દાહ, શોષ, વ્રણ, લૂતા, અર્શ, કફ, પિત્ત, શોફ, લોહીવિકાર અને કમળાનો નાશ કરે છે. તે અત્યંત ગરમ નથી. તે ત્રિદોષનો અને આખના ફૂલાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:--(૧) **ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:**--બેહેકળનાં પાન સવારે ચાવી ખાવા એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૪૦૯ બેહેડાં—સં૦ બિભીતક. મ૦ બેયડા. બં૦ હિં૦ બહેડા. ક૦ તારીકાયી. મલા૦ તાન્નિ. તા૦ અક્કનડં. તુ૦ દાડીમારા. ગો૦ ગોતિંગ. તૈ૦ બન્ના. ફા૦ બલેલે. અં૦ બલેલજ. લા૦ ટરમિનેલિયા બેલિરિકા. ઈં૦ માયેરોબેલન્ બેલિરિક્.

આ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળ ફળ આવે છે, તેને "બેહેડા" કહે છે. કોઈ કોઇ એ ફળને ધાટીંગ (બહેડા)ના ફળ કિંવા હેડાના ફળ કહે છે. પાકા થયેલા ફળ ગરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે ઢગલે ઢગલા થાય છે. બેહેડાના ફળની અંદર ધોળું મગજ હોય છે. તે ખાવાથી નિશો આવે છે. **+બેહેડાં:**—તીખા, કડવા, તુરા, લઘુ, સારક, પાકવખતે મધુર, ઉષ્ણ, શીતસ્પર્શ, ભેદક, રુક્ષ, ચક્ષુષ્ય તથા કેશવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ફળનો ગર્ભ:**--લઘુ, કષાય તથા માદક છે; અને તૃષા, ઉલટી, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉચકીનો નાશ કરે છે. એના જેવોજ આમળાના ફળમાના ગર્ભનો ગુણ છે. ઉપયોગ:-(૧) **પીચોટી ટળી હોય તે ઉપર:**—બેહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાક ૩ દિવસ પાવો. (૨) **શ્વાસ, કાસ ઉપર:**—બકરીના મૂત્રમા બેહેડાંની ગોળી કરી એકેક મધમા ખવરાવવી. (૩) **દાહસંબંધી પીડા ઉપર:**—બેહેડાના ફળની અંદરનું મગજ બારિક વાટી અંગે લેપ કરવાથી દાહસંબંધી પીડા દૂર થાય છે. (૪) **કફરોગ ઉપર:**—બેહેડાંનું દળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઢો કરી પાવો. (૫) **ઉધરસ ઉપર:**—બેહેડાંની છાલ મોઢામાં રાખી રસ ગળી જવો; એટલે તેજ વખતે ઉધરસ બંધ થાય છે. (૬) **કંઠસર્પ ઉપર:**—બેહેડાંના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમા વાટી તે પાણી પીવું. આ ઓષધ ઢોરોને કંઠસર્પ થાય તો તેઓને પણ પાવું. (૭) **ઢોરોને વાગી જખમ થઇ કીડા પડે છે તે ઉપર:**—બેહેડાંની છાલ ભાખરીમાં ખવરાવવી એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. (૮) **ઉધરસ ઉપર બેહેડાંનો મુરબ્બો:**—બેહેડાની અંદર પાણી રેડી અંગ બરોબર પાણી રહે ત્યાંસુધી બાફી પછી તે પાણીમા સાકર નાખી જાડો પાક તૈયાર કરવો; તથા તે પાકમા બાફેલા બેહેડા અને થોડી લીંડીપીપરની ભૂકી નાખી નીવડેલા માટલામા આ મુરબ્બો ભરી રાખવો. જેમ જેમ તે જૂનો થતો જશે તેમ તેમ તેનો વિશેષ ગુણ થશે. (૯) **ભીલામો ઉઠે છે તે ઉપર:**—બેહેડાના ફળમાનું મગજ ઘસી ચોપડવું; અગર બેહેડાના ફળમાનુ મગજ, જેઠીમધ, નાગરમોથ અને ચંદનનો લેપ કરવો.

૪૧૦ બોરડી--સં૦ બદરી. મ૦ બોર. હિં૦ બેર. બં૦ કુલ, યળચે, બોગરી. તૈ૦ રેગુચેટ્ટુ. તા૦ ઇલિંડે, કલ્લારી. તુ૦ બોગરી. મલા૦ ઇલાટા, કોલં. ફા૦ કુનાર. અ૦ સીદરનબંક. ઈં૦ જુજબ. લા૦ ઝીઝીફસ્જુજુબા.

એ ઝાડ સર્વ દેશોમાં થાય છે. એની ડાળીઓને કાટા હોય છે. બોર એ ફળ સોપારી જેવડા હોય છે. કાકણીબોર ચણીબોર ઇત્યાદિ બોરની ઘણી જાત છે. બોરડીના ઝાડ ઉપર ઉત્તમ લાખ આવે છે. બોરડીનું લાકડું હળ, ગાડા વગેરે કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. બોરડીના સૂકવી રાખેલા પાદડા ઢોરને ખવરાવવાને ઉપયોગી છે. બોરડીમાં એક નાની જાત છે; તેને મહારાષ્ટ્રમાં "બોરાટી"

+ બેહેડાનું ઝાડ જંગલ અને પર્વતોમા થાય છે. એના પાંદડા વડના પાદડાના જેવાં થાય છે. ફૂલ અત્યંત નાના હોય છે. ફળ વરણાના ફળના જેવા અને ઝુમખા હોય છે. એની છાલ વપરાય છે. માત્રા ૩ માસાની, વિકારનાશક મવનુ શરબત છે અને પ્રતિનિધિ નાની હરડે છે.

કહે છે. એનો વાડ કરવામા ઉપયોગ થાય છે. **બોરડીનું ઝાડઃ—**શીતળ, રુક્ષ તથા કડવું છે; અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળઃ—**મધુર, તુરા તથા ખાટાં છે. **પાકાં ફળઃ—**મધુર, ખાટા, ઉષ્ણ, કફકારક, પાચન, લઘુ તથા રુચિકર છે; અને અતિસાર, રક્તદોષ, શ્રમ તથા શોષનો નાશ કરે છે. **બોરડીનાં પાંદડાંનો લેપઃ—**જ્વર તથા દાહનો નાશ કરે છે. **એની છાલનો લેપ—**વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ માંહેના ગરભ** આજવાથી નેત્રરોગ શાંત થાય છે. **રાજ (મોટાં) બોરઃ—**મધુર, શીતળ, વૃષ્ય, વીર્યવૃદ્ધકર, સ્વાદુ, ગુરુ, ગ્રાહક, ક્ષેપ્મન, સ્નિગ્ધ, મલબંધક તથા આધ્માનકારક છે; અને દાહ, પિત્ત, વાયુ, શોષ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **સૂકાં બોરઃ—**ભેદક, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, તૃષા, પિત્ત તથા શ્રમના નાશક છે. કોલ્હાપુર પ્રાતમા ભોયબોરડી (ભૂબોર) નામની જાત પ્રસિદ્ધ છે. તેના ગુણઃ—મધુર, ખાટી, પથ્ય, દીપન, પાચક, કિંચિત્ રક્તપિત્તકારક તથા રુચિકર છે; અને કફ તથા વાતની નાશક છે. **લઘુબદર** (ઝીણા બોર):—મધુર તથા ખાટા અને પાકેલા હોય તો સ્નિગ્ધ, રુચિકર તથા જંતુકારક છે; અને કિંચિત્ પિત્ત, દાહ, કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે. **બોરની અંદરનું મગજઃ—**તુરૂ, મધુર, શુક્રલ, બલપ્રદ તથા વૃષ્ય છે; અને કાસ, દમ, તૃષા, વાયુ, ઉલટી, દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ.—(૧) **કેશ ખરી પડવા માંડે તો**× બોરડીના પાદડા વાટી ચોપડવા. (૨) **સ્વરભેદ ઉપરઃ—**બોરડીનાં મૂળ મોઢામા રાખવાં અથવા બોરડીનાં પાદડા શેકી તેમા સિંધવ નાખી ખાવા. (૩) **રક્તાતિસાર ઉપરઃ—**બોરડીની છાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી. (૪) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ—**બોરડીની કુમળી કુંપો અને જીરૂં એકત્ર કરી પાવું. (૫) **કંઠસર્પ ઉપરઃ—**વગડાઉ બોરડીની છાલ ઘસી બે વાર પાવી. (૬) **ભસ્મક રોગ ઉપરઃ—**બોરનાં બીઆમાની મજ્જા અથવા બોરડીની અંતરછાલ પાણીમા વાટી પાવી. (૭) **શીતળા હલકા આવવા માટેઃ—**બોરડીના પાદડાનો રસ ભેંસના દૂધમા પાવો. (૮) **રક્તાતિસાર ઉપરઃ—**બોરડીના મૂળ અને તેલનો કલ્ક સમભાગે મેળવી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમા પાવાથી રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. (૯) **રક્તક્ષય, ઉરોઘાત** (છાતીમાં દુખે છે તે) **અને ક્ષય ઉપરઃ—**બોરડી અથવા પીંપળાની ૨ તોલા લાખ પાણીમાં વાટી તે કલ્કથી ચોગણા કોહોળાના રસમા પાવો. (૧૦) **વીંછીના વિષ+ ઉપરઃ—**બોરડીના પાદડા અને ઉંબરાના પાદડાં બારીક વાટી ગોળી કરી દંશસ્થાને લગાવી પાટો બાધવો. (૧૧) **ઉલટી ઉપરઃ—**બોરનાં બીઆમાની મજ્જા, ભાતની ધાણી, વડના અંકુર અને જેઠીમધનો કાઢો, મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૧૧ **બોરસળી (વરશોલી)**—સં૦ બં૦ ક૦ બકુલ. મ૦ બકુલી. હિ૦ બો—મોરસળી. તે૦ જીર મારા. મલા૦ મકુરાએલની. તૈ૦ પાગડા. ઈં૦ સુરીનામમેડલર. લા૦ માઇમુસોપ્સએલેંજી.

આ ઝાડ હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગમા થાય છે. મરાઠીમાં કોઈ એને " ઓવારી " પણ કહે છે. એ ઝાડ મોટા થાય છે. બોરસળીના પાદડા આબાના પાંદડા જેવાં થાય છે. એના ફૂલ નાના, ધોળા અને ચક્રાકૃતિ હોઈ તેના મધ્યભાગમા છિદ્ર હોય છે. એ ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. બોરસળીના ફળ બદામ જેવડા થાય છે. તે પાકે એટલે સિંદૂર જેવાં રાતા થાય છે. એ તુરા હોવાથી કોઇ એને ખાતુ નથી. બોરસળીનાં ફૂલનો વાસ હવામા મળવાથી હવા શુદ્ધ થાય છે. એનુ અત્તર કાઢે છે. એનુ લાકડું મજબૂત હોય છે; પરંતુ તેનો ઇમારતના કામમા ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમા ઘણું ઉપયોગમા આવે છે. તે ખારા પાણીમા ઘણું ટકે છે. **બોરસળીઃ—**શીતળ, હૃદ્ય, મધુર, તુરી, હર્ષપ્રદ, મદાઢ્ય, પાકકાળે ગ્રાહક, તીખી, બલપ્રદ તથા ગુરુ છે; અને વિષદોષ, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેત કુષ્ઠ (ધોળો કોઢ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળઃ—**મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરા, શીત, વાતલ, ગ્રાહક તથા દંતહિતકારક છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ

× અહીં ' કેશ ખરી પડવા માંડે" એમ લખ્યું છે; પરંતુ એ જગ્યાએ મૂળ મરાઠીમાં **केसतुंड झाले तर** એવું વાક્ય છે; અને અમારા મતથી એનો અર્થ " રૂ તોડીકેં ગુમડું થાય તો " એવો થવો જોઈએ.

+ પલાસ પાપડા અને બોરડીના ઠળીઆનો મગજ આકડાના દૂધમા પલાળી રાખી પલાસ પાપડાનાં ફોતરાં કાઢી નાખી વાટી ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી વીંછીનો ડંખ ઉતરી જાય છે.

કરે છે. **એનાં ફૂલ:**--રુચિકારક, ક્ષીરાઢ્ય, સુગંધિ, શીતળ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, મલસંગ્રહકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. **મોટી બોરસળી (પુષ્પ)**.-અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે; અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ. મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિષ, શ્રમ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ —(૧) **અતિસાર ઉપર**:—બોરસળીના બીઆ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવા. (૨) **દાંત કઠિન થવા માટે**—બોરસળીની છાલ દાતે ચાવવી એટલે દાત મજબૂત થાય છે, અથવા બોરસળીની છાલ, ધોળા કાંટાસરીઆના મૂળ, બદામના ફોતરા અને રીંગણીને બાળી રાખ દાતે ઘસવી. (૩) **હૃદ્રોગ ઉપર:**—બોરસળીના ઝાડના ફૂલનો હાર પહેરવો, ફૂલ સુઘવા અને અંતરછાલનો કાઢો પાવો (૪) **પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—દરરોજ સવારસાજ બોરસળીના તાજાં ફૂલ ૧ તોલો લઇ તેમા ત્રણ બદામ ગોળા નાખી, ત્રણ માસા સાકર સાથે ૩ દિવસ દર વેળાએ ખાઇ એક તોલો ઠંડું પાણી પીવું. આ ઔષધના સેવનથી અકાળે હાલનારા દાત ઘણા મજબૂત થાય છે. (૫) **કોગળીઆ ઉપર:**—બોરસળીના ઝાડના બીઆ અને અળુ (અળવીનુ ફળ)માંનુ બી પાણીમાં ઘસી પાવા. (૬) **મુખરોગ અને ગળું સૂજે તે ઉપર:**-બોરસળી, આમલી અને ખેરની છાલનો કાઢો કરી રાખવો અને દિવસમા દશવીસ વખત એ કાઢાના કોગળા કરતા જવું; એટલે અનેક પ્રકારના મુખરોગ તુરંત શમન થઈ દાંત મજબૂત થાય છે; અથવા બોરસળીના બીઆમાનો ગર્ભ મોઢામા ચોળવો; એટલે મોઢામાહેની ચાદીઓ સારી થાય છે. (૭) **બાળકની ઉધરસ ઉપર**:--બોરસળીના તાજાં બે તોલા ફૂલ એક તોલા પાણીમા રાત્રે પલાળી રાખવા. બીજે દિવસે સવારમા તે પાણી ગાળી પાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ અથવા સાત દિવસ કરવુ. (૮) **દંતરોગ ઉપર**-બોરસળીના પાકા ફળમાંનો ગર્ભ દાતે ઘસવો. (૯) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**--બોરસળીના સુકાયલા ફળનુ ચૂર્ણ નાકે સુંઘવું.

૪૧૨ બોળ(હીરાબોળ)-સં० બોલવૃક્ષ. બં० ક० હિં० બોલ, ગંધરસ. મ० બોળ, રક્તાબોળ તૈ० વાલિન, ત્રોપોલમ. તા० વેલ્લ ઈપ્પોલમ. ઈં० માઇરહ.

બોળના ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડને જે રસ આવે છે તેને "બોળ" કહે છે. બોળના ઝાડ અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના પૂર્વભાગમા ઘણા થાય છે. હિંદુસ્તાનમા પણ કેટલેક ઠેકાણે બોળના ઝાડ થાય છે; બોળમા **ધોળો બોળ, કાળો બોળ** (એળિયો) અને **હીરાબોળ (રાતો બોળ)** એવા ત્રણ પ્રકાર છે. બાળંતબોળ કે ધોળોબોળ એ સુવાવડીને અને તુરતની વીઆએલી ગાય વગેરેને કાથા સાથે આપે છે. કાળા બોળનો કેટલાક ઔષધોમા ઉપયોગ થાય છે; અને રાતો બોળ એ શરીર ઉપરના જખમો ઉપર લેપ કરવાના કામમા આવે છે. કાળો બોળ કિંવા એળીઓ એ અતિશય કડવો છે. એને કડવો બોળ પણ કહે છે. **રક્તબોળ**:—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તુરો, મેધાકર, પાચન, અગ્નિદીપક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર તથા સુગંધિવાળો છે; અને રક્તદોષ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, પ્રદર (પેશાબમા ધાતનું જવું), અશ્મરી (પથરી), યોનિશૂળ, કોઢ, જ્વર (તાવ) અપસ્માર, સ્વેદ, રક્તાતિસાર, ગ્રહબાધા તથા પુરુષત્વનો નાશ કરે છે. **કાળો બોળ** (કુંવારમાથી થાય છે તે):-શીત, કડવો, ભેદક તથા રસશોધન છે; અને વાયુ, કફ,શૂળ,આધ્માન, ગુલ્મ તથા કૃમિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧)દાદર ઉપર:**-કાળો બોળ ૧ તોલો તથા કબૂતરની હગાર ૧ તોલો એનું ચૂર્ણ કરી એક શેર પાણીમા એક દિવસ રાખવું અને બીજે દિવસે ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર પીછીવડે ચોપડવું. (૨) **બરોલ ઉપર:**-કાળો બોળ બે ભાગ, મરી ૦। ભાગ, લવંગ ૦। ભાગ, ઢીકામાલી ૦॥ ભાગ અને બદામ ૦॥ ભાગ લઇ પાણીમા વાટી બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળી કરી ખવરાવવી. (૩) **બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર**:-કાળો બોળ અને ઢીકામાલી એકત્ર કરી દૂધમા પાવી; કિંવા કાળો બોળ ગોમૂત્રમા ઘસી ગરમ કરી નાભિસ્થાનસિવાય આખા પેટપર લેપ કરવો તે સુકાયા પછી પુનઃ બીજો લેપ ઉપર ને ઉપર કરવો. એથી કરી રેચ થઇ રોગ મલદ્વારે પડે છે. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવાં. (૪)**ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**-ધોળો બોળ ૦। તોલો અને જૂનો ગોળ અર્ધો તોલો એકત્ર કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી. પછી સવારે એક, બપોરે ભોજન પછી એક અને સાંજે સૂવાની વખતે એક એ પ્રમાણે ચૌદ અગર ૨૧ દિવસ ગોળીઓ ખવરાવવી.

(૫) દાઢ દુખતી હોય તો:—રક્તબોળ અને ગુગળ ઘસી દાઢે લેપ કરવો. **(૬) ઋતુ પ્રાપ્ત થવા માટે:**—રક્તબોળ અને કાળા બોળનું એક માસો ચૂર્ણ પાણીમાં નાખી પાવું. **(૭) રક્તપ્રમેહ અને પ્રદર** (પેશાબમાં ધાતુનું વારંવાર જવું) **ઉપર:**—રક્તબોળનું ૧ માસો ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાખી પાવું.

૪૧૩ બ્રહ્મદંડી (ડેડૂકંટો)*—નામો ઉટકટારી પ્રમાણે.

એનું "અધઃ પુષ્પી," એવું પણ નામ છે. એના કંદને ગુંદર આવે છે. બ્રહ્મદંડી પારદનું બંધન કરનારી છે. **બ્રહ્મદંડી**—કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, સોજા તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) ઐકાહિક વિષમજ્વર ઉપર:**—બ્રહ્મદંડીના રસનું નસ્ય આપવું. **(૨) ગંડમાલા ઉપર:**—બ્રહ્મદંડીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી પાવા તથા લેપ કરવો, એટલે ફાટેલી ગંડમાળનો નાશ થશે. (જુઓ ઉટકટારી.)

૪૧૪ બ્રાહ્મી—સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ બ્રાહ્મી. કો૦ કારીવણા, એકમાની. ક૦ ઓદેલગત. તા૦ વલ્લારી. તૈ૦ બ્રાહ્મીચેટ્ટુ. તું૦ તિમારે. મલા૦ મુત્તલ. ફા૦ જરનબા. ઇંડિયન પેનીવર્ટ. લા૦ હાઇડ્રો કોટાઇલ એશિયાટિકા.

બ્રાહ્મીનાં **'બ્રાહ્મી, કપોતવંકા, સોમવલ્લી, સરસ્વતી'** એવા નામો છે. બ્રાહ્મીનો ભેદ બ્રહ્મમંડૂકી નામે છે. તેના **"મંડૂકપર્ણી, ત્વાષ્ટ્રી, દિવ્યૌષધિ, મહૌષધિ'** એવા નામો છે. **બ્રાહ્મી:**—શીતળ, તુરી તથા કડવી છે; અને બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, આયુષ્ય તથા અગ્નિને વધારનારી, સારક, સ્વાદુ, લઘુ, કંઠશોધક, સ્મૃતિપ્રદ, રસાયન તથા હૃદ્ય છે; અને મેહ, વિષ, કોઢ, પાંડુરોગ, ઉધરસ તાવ, સોજો, કંડૂ, પ્લીહા, વાતરક્ત, પિત્ત, અરુચિ, દમ, શોષ, વાયુ, સંપૂર્ણ દોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. કારિવણા અથવા બ્રહ્મમંડૂકીના પણ એવાજ ગુણ છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) ઉન્માદ ઉપર:**—બ્રાહ્મીના રસમા કોષ્ઠ કોળિંજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી પાવું. **(૨) મળમૂત્રવડે આજારી થયેલાને:**—બ્રાહ્મીનો રસ નવટાક, આમળા બે તોલા, સાકર અર્ધો તોલો અને જીરૂં એક તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી ગાયના પાશેર દૂધમા નાખી પાવું. **(૩) દેવી (શીતળા)ના આજાર ઉપર:**—બ્રાહ્મીનો રસ મધમા પાવો.

૪૧૫ ભમરડીનો વેલો—સં૦ ભૃગાહ્વા. મ૦ ભોવરી, ભવરસાલી. હિ૦ ભમરબેલી. ક૦ ઉપ્પુ-શાકકે. લા૦ હાઇમેનોડિક્ટિયં એકસેલસમ્.

વગડામા ભમરડીના મોટા મોટા વેલા હોય છે મૃગ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા લાગે એટલે એ વેલા જ્યા ત્યા થઇ વાડ ઉપર ચારે તરફ પ્રસરેલા હોય છે. એને જાંબુડા રંગના ફૂલ આવે છે અને પાદડા કાટેકણગીના પાદડા જેવા હોય છે. ફૂલમાથી આગળ બે આગળ લંબાઇના ભીલામા જેવા તોરા આવી ઉપર સફેદ ભમરડો આવે છે. આ ભમરડો કાઢી નાખી તેના આગળ જે લીલા રંગના તોરા હોય છે તેનું શાક કરી ખવાય છે. ધોળા ભમરડામા ત્રણ કિંવા ચાર બીઆ હોય છે. એ ખાવાથી ઉપદ્રવ થાય છે; માટે તે નાખી દે છે. બાળકો તે ભમરડામા ઝીણા કાટા ભોકી તેની ચકરડી કરી રમે છે. **ભમરડીનો વેલો:**—તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, રુચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને કંઠરોગ તથા સર્વ દોષનો નાશક છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) માંકડ નિર્મૂળ કરવા માટે:**—ભમરડીના વેલાનું ટીપુ નાખ્યું કે તરતજ માકડ મરે છે અને એના વાસથી તરફડી તેનો લાગલોજ નાશ થાય છે. પલંગ વગેરેમાં માકડ થયા હોય તેને આ રસ ચોપડવો એટલે માકડનો નાશ થાય છે. **(૨) ફુરશાના વિષ ઉપર:**—ભમરડીના મૂળ માણસના મૂત્રમાં ઘસી પાવા અને દંશ ઉપર લેપ કરવો; તેથી અસાધ્ય વિષ હશે તોપણ ત્રણ દિવસમાં ઉતરી જશે. **બીજો પ્રકાર:**—ગોમૂત્રમા ભમરડીના મૂળ ઘસી પાવાં અને માણસના મૂત્રમાં ઘસી દંશ ઉપર ૭ દિવસ લેપ કરવો. **(૩) વાળા ઉપર:**—ભમરડીનાં પાંદડા વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે વાળો બહાર આવશે.

---

* અમૃતસાગરમાં પૃષ્ઠ ૩૫૩ મા ઉટકટારીનો અર્થ કાંટાસરીઓ લખ્યું છે. અહીં બ્રહ્મદંડી માની છે અને આજ ગ્રંથમાં ઉટકંટો તથા કાંટાસરીઓ બન્ને જૂદા પણ વર્ણન કરેલ છે; એથી એ ત્રણ વૃક્ષ જૂદાં માન્યાં છે. વળી કોઇ તિલકંટાને બ્રહ્મદંડી માને છે, એ તેમની ભૂલ છે. તિલકંટાને તો કેટલાક સ્થળે કંટારીના નામથી ઓળખે છે.

૪૧૬ ભારંગી—સં૦ ભાર્ગી, ભારંગી. હિં૦ ક૦ ભારંગી. મ૦ ભારંગ. બં૦ બામુનહાટી. તા૦ કંકુબારંગી. મલા૦ ચેરેટેકક. લા૦ ક્લેરાડેંડ્રૂન, સિરેટમ્.

ભારંગીનાં ઝાડ શુમારે એક માથોડું ઉંચાં હોય છે અને તેનો વિસ્તાર બે હાથ પહોળાઇનો તથા પાદડા મહુડાના પાદડાં જેવા અને તેને બે બે આંગળને અંતરે કાત્રા હોય છે. ભારંગીનાં કુમળા પાંદડાની ભાજી (શાક) કરે છે. એ પથ્ય છે. એના મોરને મરાઠીમા 'તુરે' કહે છે. તેનો રંગ રાતો, ધોળો, જાંબુડો તથા આસમાની એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. તેનું શાક પણ સુંદર થાય છે. **ભારંગી**:-તીખી, કડવી, તુરી, લઘુ, દીપન, પાચન, રુક્ષ તથા ઉષ્ણ છે; અને ઉધરસ, દમ, સોજો, વ્રણ, કૃમિ, દાહ, વાયુ, રક્તગુલ્મ, વાતજ્વર, ઉચકી, ગુલ્મ, જ્વર, વાતરક્ત, ક્ષય તથા પીનસ, કફ, વાયુ, અરુચિ, અર્શ અને રાજયક્ષ્માનો નાશ કરે છે. એના **પાંદડાં**:-તાવ, દાહ, ઉચકી (હેડકી) તથા દોષત્રયનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:-(૧) શ્વાસ ઉપર:**--ભારંગીના મૂળ અને સુંઠનો કાઢો પાવો અથવા એનું ચૂર્ણ આદાના રસમા સાકર નાખી પાવુ; એટલે ભારે શ્વાસનો પણ નાશ થશે. **(૨) ઘોણસ(સર્પની એક જાત છે તે)ના વિષ** ઉપર:--ભારંગીનાં મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. **(૩) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—ભારંગીના મૂળ પાણીમા આશરે પાશેર ઘસી પાવા અને શરીરે પણ ચોળવાં. જો તે ચઢે તો ગાયનું તાજું પાશેર દૂધ પાવું. પથ્ય કળથી, અલણી અને ભાત ૭ દિવસ. **(૪) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળ ઉપર**—ભારંગીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી લેપ કરવો. **(૫) સર્પદંશ ઉપર:**—ભારંગીનાં અને અરીઠાનાં પાંદડાનો રસ કાઢી તેમા અરીઠા ઘસી બબ્બે ઘડીના અંતરે પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત **(૬) આગંતુક મસ્તકશૂળ ઉપર**.--ભારંગીના તાજાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળવા. **(૭) કાનમાં વ્રણ થયું હોય તે ઉપર:**-ભારંગીના મૂળ ઘસી કાનમાં તેનું ટીપું પાડવું. **(૮) ગર્ભિણીના શ્વાસ કાસ ઉપર**--ભારંગીના મૂળ, સુંઠ તથા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમા અથવા મધમાં આપવું **(૯) હેડકી ઉપર**:--ભારંગીનાં મૂળનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં આપવું. **(૧૦) પ્રસૂતાના મસ્તકશૂળ ઉપર:**--ભારગીનાં મૂળ અને અનંતના મૂળ, એ બન્ને લીલાં લાવી ગરમ પાણીમાં ચંદનની પેઠે ઘસી માથે, બે આંખોએ અને ડોક ઉપર લેપ કરવો. **(૧૧) કૃમિ ઉપર:**--ભારંગીના પાદડાંની ભાજી બાફી તેનું પાણી પાવું.

૪૧૭ ભાંગરો—સં૦ માર્કવ, ભૃંગીરાજ. મ૦ માકા. હિં૦ ભાગરા-ડા. બં૦ ભીમરાજ. ક૦ ગરક, કાડીગેરગ્રુ. તૈ૦ ગુંટકલ, ગરચેટ્ટુ. તા૦ કરીશકલકન્ની. મલા૦ કુન્નન્નિ. ઔં૦ કલાકે. ગો૦ કાજલમનુ. ફા૦ જમર્દર સ૦ હજીજ. ઈં૦ ટેલિંગ ઇકલીપ્ટા. લા૦ ઇકલીપ્ટા પ્રોસ્ટ્રેટા.

ખેતરમા અને પાણીવાળી જમીનમા એના રોપા થાય છે. એ વેંત-બે વેંત લાંબા અને જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે. એને બારીક અને લાબા પાદડાં આવે છે. ભીનાશવાળી જમીન ઉપર ભાગરાનાં ઝાડ બારે માસ રહે છે. ભાગરો વાતહારક છે. કોકણમા શ્રાદ્ધપક્ષમાં એનું રાયતુ કરે છે ભાગરામા કાળો ભાગરો કરીને એક જાત છે. એને કાળા ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ કવચિતજ નજરે પડે છે. એ ગુણોમા શ્રેષ્ઠ છે. **ભાંગરો**:—આંખોને હિતાવહ, કડવો, ઉષ્ણ, કેશોને કાળાશ આપનાર, વૃદ્ધિ કરનાર, ત્વચાને હિતાવહ, રુક્ષ, તીક્ષ્ણ, દાતને હિતાવહ, મેધાકારક તથા રસાયન છે; અને કફ, સોજો. વિષ, કામોત્પત્તિ, અંડવૃદ્ધિ, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, વાયુ, ઉધરસ, દમ, કોઢ, કૃમિ, આમદોષ, પાડુ હૃદ્રોગ, ત્વગ્રોગ તથા કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે. **કાળો ભાંગરો**—ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, તીખો તથા રસાયન છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ--(૧) ઉપદંશ વ્રણની શુદ્ધિ થવા માટે:**—ભાંગરાના રસવડે અથવા ભાગરો અને જાંબુના પાદડાનો રસ એકત્ર કરી તે વડે ચુમડું ધોવું. **(૨) સૂર્યાવર્ત અને આદાશીશી ઉપર:**—ભાગરાનો રસ અને બકરીનુ દૂધ સમભાગે તડકામાં ગરમ કરી નાકમા નાખવું; અથવા ભાંગરાના રસમા મરી વાટી બે વાર લેપ કરવો. **(૩) બાળકની શરદી ઉપર**—બાળકને જન્મતાંજ કફનો દોર ગળામા થયેલો હોય છે. ગળું ધુરઘુરે છે, તે ઉપર:-ભાંગરાનો અંગરસ બે ટીપાં કાઢી તેમાં ચોગણું મધ નાખી તે મિશ્રણ આગળીવડે બાળકના તાળવામા પહોચાડતાંજ સર્વ

કફ નીકળી પડે છે; અને બાળક હુંશિયાર થાય છે. એ વિષે સૂયાણીએ સાવધાની રાખવી જોઈએ. **(૪) ધનુર્વાત** ઉપરઃ—ભાંગરાનો રસ ૧ તોલો, તુંબડીનો રસ ०। તોલો, આદાનો રસ ૨ તોલા, કાત્રે નગોડનો રસ ૧ તોલો, અગથીઆના પાદડાનો રસ ૩ તોલા, એ પ્રમાણે બધા રસ એકત્ર કરી તેમાં નાળીએરનો અંગરસ ચોગણો નાખવો; અને થોડા ચોખા નાખી ખીર કરવી; તથા ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે એ ખીર દરરોજ બે વાર આપવી. ઉતાર ઘી અને શેકેલી ડુંગળી. **(૫) કમળી** ઉપર—ભાંગરાના રસમાં મરીની ભૂકી ૬ માસા નાખી તે દહીં સાથે ૭ દિવસ પાવો. (૬) **બાળકના પેટના ભાર** ઉપરઃ-ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી ૩ દિવસ પાવું. **(૭) શરીરે પારો ફુટી નીકળે તે** ઉપર-ભાંગરાનો રસ, અગથીઆનો રસ અને સુરોખાર વાટી છાશમાં મેળવી તે છાશ ૪ તોલા પાવી; એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. **(૮) સોજા** ઉપરઃ—ભાંગરાના રસમાં મરીની ભૂકી નાખી તે રસ પાવો અને અંગે પણ ચોળવો. **(૯) મોડશી (કૉલેરા)** ઉપરઃ—ભાંગરાના રસમાં સિંધવ નાખી પાવો. મોટા માણસને અધોળ રસ પાવો. **(૧૦) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ**—વ્રણ (ગુમડું) સારૂં થવા લાગ્યા પછી તે જગાએ બે-ત્રણ વાર ભાંગરાનો અને કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડતા જવું; એટલે તે જગા ઉપર કોઢ જેવો ધોળો ડાઘ ન પડતાં મૂળ ચામડીના જેવો વર્ણ થાય છે. **(૧૧) મેદોરોગ ઉપરઃ**-દરરોજ રાત્રે સૂતી વેળાએ ભાંગરાનો અંગરસ સર્વાંગે ચોળી જીરવવો તથા ઉંઘવું. એ પ્રમાણે સતત ૭ મહિના સુધી કરવાથી અતિશય વધેલા મેદનો તથા મેદના યોગે શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે થયેલી ગાંઠોનો નાશ થાય છે. **(૧૨) મુખપાક** ઉપરઃ-ભાંગરાનાં પાદડાં અર્ધો તોલો લઈ તંબાકુની પેઠે વારંવાર ચાવી મોઢામાં રાખવાં અને થુંકતા જવું. **(૧૩) અગ્નિમાંદ્ય, વિટ્બંધ અને પાંડુરોગ ઉપરઃ**-મૂળસહિત ભાંગરો છાયામાં સૂકવી તેનું ચૂર્ણ અને એ સર્વના જેટલી સાકર એકત્ર કરી તે ચાર તોલા સુધી અનુપાન સાથે આપવું. **(૧૪) સ્વરભેદ** ઉપરઃ-ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી રસ ઉકાળી ગાળી તે પાવું.

૪૧૮ **ભીલામો**-સં० ભલ્લાતક. મ० બીબા. હિં० ભીલાવાં. મા० બં० ભેલા. તા० કેંગો-ટેમારં. તુ० તેરેમારા. મ० ચેરમરા. ક० કેરૂ, ગેરૂ, કયારૂ. તૈ० નાહ્લજીડી. ફા० બિલાંદુર. અ० હબુલકલ્બ. ઇં० માર્કીંગનટ્. લા० સેમીકાર્પસ એનેકાર્ડિયમ્.

એ ઝાડ મોટું થાય છે. એના પાદડાં કુંભાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને કાજુ જેવાં જીંડવાં આવે છે. તે ઉપર બીઆં પણ તેવાજ આવે છે. તેજ ભીલામો. ભીલામાનાં જીંડવાં પાકે એટલે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તેને સૂકવી રાખે છે. ભીલામામાથી જે બીઆં નીકળે છે તેને મરાઠી-માં "ગોડંબી" કહે છે. એ ગોડંબી પૌષ્ટિક, વાયુહારક અને દાંતને મજબૂતી આપનાર છે. ભીલામો એ આ દેશમાં મોટી ઔષધી મનાયેલી છે. વાયુના યોગે અંગ પકડાઇ જાય કિંવા કાંઇ દુખવા લાગે અગર ઠેસ લાગે તો ભીલામો બાંધે છે; તેથી સણકા તુરત નાશ પામે છે. દમણ, સુરત એ ઠેકાણે જે ખારવા લોક રહે છે તે તો કોઇ પણ રોગ થયો કે તુરતજ ભીલામો ઉપયોગમાં લે છે. ભીલામો એ ફોલ્લો ઉત્પન્ન કરનારૂં ઔષધ છે.* **ભીલામાનું ઝાડઃ**-કડવું, તીખું, તુરૂં, ઉષ્ણ,

* વૈદ્યકલ્પતરૂ માસિકમાં એક વખત છપાયુ હતુ કેઃ-"ભીલામાના ચાર કકડા કરી પારોશ ઘીમાં તળી તે ભીલામા કાઢી લઇને તે ઘીનો શીરો કરીને ખવરાવવાથી વાગવાથી થએલ અસ્થિભંગ વગેરેની પીડા નાશ થાય છે." આ ઉપાય અજમાવી ખાત્રી કરેલો છે. વળી એક બ્રાહ્મણે વાયુના દુખાવા (શરીરના ઝલાઈ જવા કે સોજા) ઉપર ભીલામાં નંગ ૧૪, તલ તોલો ૧।, કાથો તોલો ૧, રસકપુરનાં ફૂલ રતિ ૭ અને શોધેલા નેપાળાનાં બીજનાં ફાડાં (દાળ) નંગ ૭ નાખી ખૂબ ખાંડી જુનો ગોળ તોલા ૨।। માં ૧૪ ગોળી કરી દરરોજ એકેક ગોળી ગાયના દશ તોલા દહીંમા ખાવા આપી હતી. પથ્ય-છાશમા રાંધેલી બંટીની ઘેંશ અને છાશસિવાય બીજું કશું પણ ૨૮ દિવસ સુધી ખાવા આપ્યું નહોતું. નિદાન એથી મોઢું પણ આવ્યું ન હતું અને મુદતસર વ્યાધિ શાંત થયો હતો. વળી ભીલામાં નંગ ૧૪, તલ તોલો ૧।।, કાથો તોલો ૧।। એ ત્રણ ચીજોની ગોળી જુનો ગોળ તોલા ૨।। માં કરી દરેક ગોળી પાંચ તોલા તલના તેલ સાથે પરમાના દરદીને ૧૪ દિવસ સુધી ખવરાવી હતી ખોરાક સાથે પણ દરેક વખતે દશ તોલા સુધી તલનું તેલ ખાવા કહ્યું હતું.

શુક્રકર, મધુર તથા લઘુ છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ, અર્શ, ઉદર, આનાહ, મેદ, સંગ્રહણી, કોઢ, ધોળો કોઢ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, વ્રણ-વિકાર, રક્તવિકાર તથા તાવનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ (ભીલામા)**:-તુરા, ધાતુપ્રદ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, લઘુ, મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક, તીક્ષ્ણ, છેદક, ભેદક તથા મેધાકર છે; અને કફ, વ્રણ, શ્વાસ, શ્રમ, આનાહ, આધ્માન, સંગ્રહણી, મલબદ્ધતા, કૃમિ, શૂળ, ઉદર, અર્શ, કોઢ, જ્વર, શોફ, ગુલ્મ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એના ફળની છાલ**:-મધુર, સ્નિગ્ધ, રસ વખતે તીખી, લઘુ, તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ, છેદક, દીપન તથા મેધાકર છે; અને વાયુ, કોઢ, વ્રણ, ઉદર, કફ, અર્શ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, સોજો, આનાહ, જ્વર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં **બીઆં**-મધુર, બૃંહણ, વૃષ્ય, દીપન તથા તર્પણ છે; અને શોફ, અરુચિ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એના ફળનાં જીંડવાં**:-સ્વાદુ, કેશ્ય, અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે. **નદીભલ્લાતક**:-(પાણભીલામી) કડવી, તુરી, મધુર, શીત, ગ્રાહક તથા વાતકર છે; અને રક્તપિત્ત, વ્રણ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-**(૧) કૃમિ ઉપર**:--ભીલામો દહીં સાથે કિંવા આમલી સાથે ખાવો અથવા તેનાં ફળ રોજ ખાવાં. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર**:-ગાયના એક માસના જૂના ઘીમા જોઇએ એટલો ભીલામો ઘસી રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ ગુદાની અંદરના ભાગમા જાય એવી રીતે લેપ કરી દેવતાથી વૃષણોને તાપ ન લાગે એવી રીતે એક કલાક સુધી શેકવું એટલે દરેક ઝાડાને વખતે થતો રકતપ્રવાહ બીજે દિવસે બંધ થશે; અને સણકા મટી રાત્રે નિદ્રા સારી આવશે. **(૩) ભીલામો લાગવાથી ફોલ્લા ઉઠે છે તે ઉપર**:-તલ વાટી તેમા કાળી માટી નાખી અથવા માખણમાં અગર દૂધમા તલ વાટી લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, તલ, માખણ, દૂધ એકત્ર કરી લેપ કરવો; અથવા અર્જુન ઝાડની છાલ અને પાંદડા કચરી તે, અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું અથવા બહેડાંના મગજનો લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, નાગરમોથ અને કોઠીના પાદડાનો લેપ કરવો અથવા કોથમી વાટી ચોપડવી; અથવા ગોમેતીનાં પાદડાનો રસ એક-બે વાર ચોપડવો; અથવા મલઇ (દૂધની તર) ચોપડવી; અથવા ટોપરૂં અને બદામ ઘસી ચોપડવી; અથવા સરસવ, તાંદલજો અને માખણનો લેપ કરવો; અથવા તાજો ચુનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું; અથવા ગરી પડેલા કુમળાં નાળીએરના પાણીમાં ટોપરૂ ઘસી ચોપડવું; અથવા કુવાડીઆના પાનનો રસ ચોપડવો; બકરીનું દૂધ ચોપડવુ; દારૂહળદર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો; અથવા ગોપીચંદન ઘસીને ચોપડવું. **(૪) કૃમિ ઉપર**:--ભીલામાનો નાનો કકડો દૂધમાં કઢવી તે દૂધ પાવું. **(૫) કાખમાંજરી (બાંબલાઇ) ઉપર**:--ભીલામાની પુલી કરવી એટલે મટી જાય છે. **(૬) બદ ઉપર**:-ચુનો અને ભીલામો એકત્ર ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાડવી. **(૭) ગંડમાલા ઉપર**:-ભીલામો અને હીરાકસી આકડાના દૂધમા ઘસી લેપ કરવો. **(૮) પડજીભ અને ઉધ્રંસ ઉપર**:-ચોખ્ખું દૂધ પાશેર લઈ ભીલામો દીવા ઉપર ધરવો; અને તે બળવા લાગે એટલે તેમાંથી જે તેલનું ટીપું પડે તે દૂધમા પાડી તે દૂધ પ્રાશન કરવું. **(૯) અર્ધશીશી (આદ્દાશીશી) ઉપર**:--ભીલામાનું તેલ બારીક સળીપર લઇ જે બાજુનું કપાળ દુ:ખતું હોય તેથી બીજી બાજુની આખના નાકા પાસેના ખુણામાં જ્યાં રાતી જગા હોય છે તે જગા ઉપર ટીપું પાડવું; તેથી કાંઇક આંખમાં ચરચરે છે અને તેલનો અંશ જઇ પાણી બહાર આવે છે. તેમાના તેલનો અંશ બહાર અડકે નહિ; માટે આખોમા તેલ પાડતાજ બહારની બાજુએ ઘી ચોપડવું. એ પ્રમાણે સવારે ત્રણ દિવસ કરવું; એટલે આદાશીશીનો નાશ થાય છે અને પુન: કદિ થતી નથી. **(૧૦) સોજા ઉપર**:-ભીલામો ઘસી લેપ કરવો. **(૧૧) ઉઠાણું પાકવા માટે**:—સાણુમા ભીલામાનું તેલ નાખી લેપ કરવો. **(૧૨) બદ ઉપર**:—કાથો અને ગોળમા ભીલામાનું તેલ નાખી ઉપર ચોપડવું અને તે ઉપર ચુનો ઘસવો એટલે બદ બેસી જઇ મટી જાય છે. **(૧૩) કાનમાં પરૂ વહે છે તે ઉપર**:--બે ચીંચોડા જેટલું માખણ પાન ઉપર મૂકી તે ઉપર ભીલામાના તેલના ઘણાંજ ટીપાં પાડવાં; અને તે માખણ પાતળું કરી રૂવડે કાનમાં પાડવું. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાવવું. **(૧૪) જીભ કાળી થઇ જાય છે તે ઉપર**:—માખણમાં ભીલામો નાખી કઢવીને તે ઘી ચોપડવું. **(૧૫) પડજીભને માટે**:-દૂધમા ભીલામાના ફૂલ પાડી તે દૂધ પાવું. **(૧૬) તણખીઆ-પરમા (પ્રમેહ) ઉપર**:—

ગાયના તાજા દૂધમાં ભીલામો ઘસી તે દૂધ ૭ દિવસ પાવું. **(૧૭) અરોળ ઇત્યાદિ ઉપર ડામ દેવો હોય તો:**—ભીલામો મારવો અને ઉપર ઠંડું પાણી રેડવું; એટલે ભીલામો લાગી ફોલ્લો આવશે. પછી માખણ ચોપડી પાટો બાંધવો એટલે વહેવા લાગશે. **(૧૮) ઠંડીથી સણકા થતા હોય તે ઉપર:**—ભીલામાનું તેલ ચોપડી ઉપર ચુનો ચોપડવો; એટલે તે ઠેકાણાની શરદી નીકળશે અને ભીલામો પણ ઉઠશે નહિ. **(૧૯) જીહ્વાસ્તંભ, બુદ્ધિજાડ્ય અને મૂકત્વ ઉપર:**—ભીલામાનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં સાકર, ઘી અને દૂધ એકેક તોલો અને મરીની ભૂકી ત્રણ માસા નાખી તે પાવો. **(૨૦) સિંદૂર ખાવામાં આવ્યાથી ગળું બેસી જાય છે તે ઉપર:**—પાનમા ચતુર્થાંશ ભીલામો સવાર-સાજ ખાવો. **(૨૧) ખરજવા ઉપર:**—ભીલામો અને રાળ તેતેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. **(૨૨) ખોડા બન દાદર ઉપર:**—ભીલામો તેલમાં ઘસી ચોપડવો. **(૨૩) પગ ફાટે તે ઉપર:**—ભીલામો અને રાળ તેલમા કઢવી તે મલમ ચોપડવો. **(૨૪) આંખો દુખવા આવશે એવું જણાય તે વખતે કરવાનો ઉપાય.**—સોયની ટોચ ઉપર ભીલામાનુ તેલ લઇ, નાક ઉપરની આંખની બાજુના ખુણામા તેનું ટીપું પાડવું; અથવા બન્ને આંખો ઉપર ભીલામાના બારીક ફૂલ ઘાલવા; અથવા ઘીમાં ભીલામો ઘસી તેનું અંજન કરવું. આથી આંખમાંથી પાણી નીકળવાથી ભીલામો બહાર લાગે નહિ; માટે બહારના ભાગ ઉપર કિંચિત્ ઘી ચોપડવું. **(૨૫) ભાર ઉપર:**—નાભિના ઉપર ત્રણ આગળ જગા રાખી ભીલામાનું ફૂલ કાઢવું; અને ડુંટીની બન્ને બાજુએ અઢી અઢી આગળને અંતરે બે ફૂલ કરવાં. ભીલામો ઉઠવા માટે કેળનાં પાદડાને એરંડિયુ તેલ ચોપડી ઉપર બાંધવું. **(૨૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—ભીલામો અને હળદર એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો અને છાણાના દેવતાથી શેક કરવો. **(૨૭) મૂર્ચ્છા ઉપર:**—પગના તળીઆના મધ્ય ભાગમાં બળતો ભીલામો દબાવવો; એથી પણ શુદ્ધિ ન આવે તો ગળાની બંને નસો ઉપર ભીલામાનો ડામ દેવો. **(૨૮) ટાલ પડે છે તે ઉપર:**—ભીલામાના પાંદડાના રસમાં મધ નાખી તેનો લેપ કરવો. **(૨૯) સંધિવાયુ, પક્ષાઘાત વગેરે વાતવિકારો ઉપર:**—ભીલામાના ફળ (ગોડંબી), છાલ કાઢેલા ભુજેલા ચણા, કોપરૂ, ગોળ અને ઘી સમભાગે લઇ તેને એકત્ર કૂટી આશરે પાચ તોલા વજનના લાડુ કરવા; અને રોજ સવારે એકેક લાડુ ખાવો. **(૩૦) ઘાવતેલ:**—ભીલામો, લસણ, ડુંગળીની પાપડી અને અજમો, એ તેલમાં કઢવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ ચોપડવાથી શરીરમાં થયેલા આગતુક જખમ બે-ત્રણ દિવસમાજ સારા થાય છે.

સૂચના:—જેને ભીલામો માફક ન આવતો હોય તેણે તેનો ઉપયોગ કરવામા વિચાર કરવો જોઇએ.

૪૧૯ ભીંડી—સં૦ અંબષ્ઠા. મ૦ અંબાડી. હિં૦ અમ્બારી, મોઇથા. તૈ૦ પુંડિકુરા. ક૦ પુંડી, પુંડીબીજ, પુંડીયનારૂ. બં૦ માચિકા. પં૦ નુસુકડા.

ભીંડા આ દેશમાં ઘણી થાય છે. ભીંડીના ઝાડ ચાર-પાંચ હાથ ઉંચા થાય છે. એ સીધા વધે છે. કુમળા હોય ત્યારે એના પાદડાની ભાજી કરે છે. એના બીઆનું તેલ નીકળે છે. એ તેલ કસુંબ બાજ અથવા ભોયમગની સહાયથી કાઢે છે. ઝાડ સૂકાયા પછી તેને ભીંજવી રાખી તે ઉપરની છાલ કાઢી લે છે. તેની ગુણપાટ, દોરડા અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ભીંડીનું સ્વતંત્ર ખેતર કોઇ વાવતું નથી. દુકાળ વખતે ગરીબ લોકો ભીંડીના રોટલા ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. એમા એક બીજી જાતની ભીંડી થાય છે. તેને "વિલાયતી ભીંડી" કહે છે. એના ઉપર જે ફળ આવે છે તેના ઉપર રાતા રંગની છાલ હોય છે; અને તે કોકમ જેવી જરાક ખાટી હોવાથી સૂકવી રાખી ઉપયોગમાં લે છે. એ પિત્તશામક છે. ભીંડીના સળેખડાં ગંધકનું પાણી કરી તેમાં બોળે છે અને દેવતા સળગાવવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. **ભીંડી:**—તુરી, ખાટી, મધુર, અગ્નિદીપક અને કંઠને હિતાવહ છે; તથા કફ, વાયુરોગ, સળેકમ, અરુચિ અને પક્વાતિસારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) પિત્તાંશ ઉપર:**—રાતી (વિલાયતી) ભીંડીનાં ફળ પાણીમાં બાફી, તે પાણીમાં મરીની ભૂકી, હિંગ અને ગોળ નાખી તે પાણી પાવું. **(૨) માથાના ખોડા ઉપર:**—ભીંડીનાં પાંદડાંના રસમાં આમલસારો ગંધક ખરલ કરી તે ચોપડવો. **(૩) હાથને તળાગરમી થઈ હોય**

તે ઉપરઃ—ભીંડીનાં પાંદડાંમા મીઠું નાંખી તેને બાફવાં; **અને સાત દિવસ હાથ** ઉપર ગરમ બાંધવાં. **(૪) તેલથી થયેલા અજીર્ણ** ઉપરઃ—ભીંડીની ભાજીમાં ચોખા નાખી તે બાફીને ખાવી. **(૫) ઢોરોને દૂધ વધવા માટેઃ**—ભીંડી ભરડી બાફીને તેમાં તેલ, ગોળ નાખી દુઝણા ઢોરને ખવરાવવાથી દૂધ વધારે આવે છે.

૪૨૦ ભીંડા (શાક)—સં૦ ભિંડીનક, ચતુષ્ખંડ. મ૦ ભેંડી, ભેંડા. હિં૦ ભીંડી. ક૦ તુ૦ બેન્ડેકાયી. તા૦ મલા૦ બેંડા. તૈ૦ બેંડાકાયા. ફા૦ બાક્રિયા. અ૦ કુવાર. ઇં૦ એસ્કયુલેન્ટ. લા૦ હિબિસ્કયુસ્ એસ્કુલેંટસ્.

ભીંડાનો છોડ શુમારે ત્રણ હાથ ઉંચો વધે છે. એ સીધો હોય છે. એને ફૂલો આવીને દરેક ફૂલ આગળ ભીંડો આવે છે. ભીંડામાં છધારી અને અષ્ટધારી એવી બે જાત હોય છે. ભીંડો ઘણો પૌષ્ટિક છે. ભીંડાનું શાક, વડી વગેરે અનેક પદાર્થો બને છે. એ શાક ઉત્તમ હોઇ પથ્યકર છે. ભીંડાની અંદરનો ચીકણો રસ રંગમા નાખવાના કામમાં આવે છે. **ભીંડોઃ**—રસ વખતે ખાટો, ઉષ્ણ, ગ્રાહક, રુચિકર અને વૃષ્ય છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ધાતુપુષ્ટિ અને શકિત આવવા માટેઃ**—સવારે કુંળા ભીંડા ૨૦–૨૫ ખાવા. **(૨) આમવાત ઉપરઃ**—ભીંડાના મૂળ સાકરમા ખાવા.

૪૨૧ ભુઇ પાત્રા (મ૦)—એ જંગલની ભાજી માળા ઉપર, વગડામાં અને રસ્તાની બાજુએ થાય છે. એ રોપો શુમારે એક વેંત લાંબો અને તેટલોજ ઉંચો હોય છે. એના પાંદડાં ચપટાં હોઇ હાથની આંગળી જેવડા પહોળાં હોય છે અને તે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એ ભાજી જેઠ–અષાડ માસમા થાય છે. જ્યારે બીજી સારી ભાજીની અછત હોય છે ત્યારેજ માત્ર લોકો એને ખાય છે. એ ભાજી કેવળ નિર્માલ્ય છે. "**भुकेला पिकले काय आणि हिरवे काय**" (ભૂખ્યાને પાકાંએ શું અને કાચાંએ શું !) એવી એક મરાઠી કહેવત છે. તે પ્રમાણે મનુષ્યને ખરા બપોર થાય એટલે સઘળું ભાવી જાય.

૪૨૨ ભુયશિરડ—(સં૦ ભૂમિશિરડક. મ૦ કાંદાંબીની કાંદા.) ભુયશિરડનું ઝાડ ઘણુંજ નાનું હોય છે અને એને જમીનથી વેંતભર ઉંચા પાંદડાં આવે છે. એનો કાંદો વેંતભર કિંવા હાથભર લાંબો અને ધોળો હોય છે. એને દૂધ આવે છે. એ દૂધ ભીલામાની પેઠે ઉઠે છે. એને કકંદી પણ કહે છે. **ભુયશિરડઃ**—તીખું, ઉષ્ણ, દુગ્ધપ્રદ, લઘુ તથા સારક છે અને સર્વ વાતવિકારનું નાશક છે. એના કાંદામા તામ્રભસ્મ થાય છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ઢોરોની આંખોને ભૂર આવે અને ફૂલ પડે છે તે ઉપરઃ**—ભુયશિરડના દૂધનું આંખમા ટપકું પાડવું. **(૨) માણસની ઘાંટીમાં વિકાર થાય તે ઉપરઃ**—ભુયશિરડનું કંદ સૂકવી હોકાની ચલમમા તેની ધૂણી પીવી. **(૩) ગંડમાલા ઉપરઃ**—ભુયશિરડના બીઆ વાટી ચોપડવા એટલે ગંડમાલા બેસી જાય છે.

૪૨૩ ભૂતાકશીશી—(સં૦ ભૂતાંકુશ.) ભૂતાકશીશીના ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં ઘણા થાય છે. એનાં પાંદડા હરડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ રીતે ઇમારતના કામમાં આવે છે. **ભૂતાકશીશી**.—તીવ્ર ગંધવાળી, તુરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા તીખી છે; અને ભૂતબાધા, ગ્રહપીડા, કફ, વાયુ, ત્વગ્દોષ, કોઢ, કૃમિ, ત્વગ્વાત તથા ધોળા કોઢનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) માથું ચઢયું હોય તે ઉપરઃ**—ભૂતાકશીશીનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી સુંઘવા એટલે છીંકો આવી માથું દુઃખતું મટે છે.

૪૨૪ ભેંડ—આ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. આ વૃક્ષની છાયા ઠંડી હોય છે અને સદાકાળ સરખી રહે છે. એના પાંદડા સુંવાળા અને ફૂલ કાંઇક પીળાં તથા કાંઇક રાતાં એમ બે રંગના આવે છે. એનાં ફળ સોપારીના મોટા ત્રોપા જેવડાં હોય છે. એ ઝાડ ડુંગરોમાં અ વગડામા પોતાની મેળે થાય છે. એનુ લાકડું ઘણું ચીકણું અને હલકું હોય છે; એટલે તેના રથ, ગાડીઓ, શિલાછાપની ફેંપરી ઇત્યાદિ કરે છે.

૪૨૫ ભોંય આમળી—સં૦ ભૂમ્યામલકી, ભૂધાત્રી. મ૦ ભુંઇ આંવળી. હિં૦ ભુય આંબલા, જર આંબલા, ભદ્ર આંબલા, પતાલ આવરા. બં૦ ભૂઇ આંમલા. ક૦ નેલ્લનેલ્લિ, આર્દ્રનેલ્લિ, કિરિનેલ્લિ. તૈ૦ નેલાઉસિરિકે. તા૦ કિલકાયનેલ્લિ, નિલનેલ્લિ. તુ૦ નેલનેસ્લિ. મલા૦ કિલનિલ્લ. લા૦

ફાઇલેન્થસ્ નિરૂરિ, ફાઇલેન્થસ્ યુરિનેરિયા.

ભોંય આમળીનાં પાંદડાં **રીસામણીનાં** પાંદડાં જેવાં બારિક હોય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ વેંત-બે વેંત હોય છે. ચોમાસામાં એ ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડની ડાળીએ નાચણી (નાગલી ધાન) જેવડાં બારિક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એ ફળનો સ્વાદ કિંચિત્ ખાટો અને કડવો હોય છે. એ ઝાડ તાપની મોસમમાં સૂકાઇ જાય છે; માટે કાર્તિક માસના અરસામાં એ ઔષધિનો સંગ્રહ કરી રાખવો. **ભોંય આમળી**—તુરી, ખાટી, શીત, કડવી, મધુર, રુચિકર, જડ તથા ઉષ્ણ છે; અને પિત્તમેહ, મેહ, કફ, પાંડુરોગ, મૂત્રરોગ, દૃષ્ટિરોગ, તૃષા, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, ક્ષતક્ષય, દમ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **પ્રદર ઉપરઃ**—ભોંય આમળીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવા; એટલે દુઃસાધ્ય પ્રદરનો પણ નાશ થાય છે. (૨) **જીર્ણજ્વર ઉપર**—ભોંય આમળીનાં પંચાંગ વાટી પાવા. (૩) **પ્રમેહ ઉપરઃ**—ભોંય આમળી, તજ, એલચીદોડા, તમાલપત્ર અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી પાવાં; એટલે સાત દિવસમા અસાધ્ય પ્રમેહનો નાશ થશે. (૪) **કમળો, જીર્ણજ્વર અને પાંડુરોગ ઉપર**—ભોંય આમળીના મૂઠીભર પાંદડા, એરંડાનાં ત્રણ પાંદડાં, પાચ લવંગ, આમલીના ચીચોડાના કરતા પણ નાનો એક શંખ, સાત મરી, જીરૂં અને થોડાં કાકેરનાં (કાકચના) પાદડા, એ સર્વ વાટી ગોળી કરી તે દૂધમા પાવી. (૫) **પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ઉધરસ અને શૂળ ઉપરઃ**—લીંબુના રસમા રોજ મૂઠીભર દાડમડીના પાંદડાં અને મૂઠીભર ભોંય આમળીના પાદડા પલાળી રાખી સવારે મસળી લઇ, તેમા કોડીની ભસ્મ નાખી તે રસ સવાર-સાંજ ગાળી ૭ દિવસ પાવો.

૪૨૬ **ભોંયકોળું**—સ૦ વિદારીકંદ. મ૦ ભુયકોહોળા, હળકાંદા. હિં૦ દૂધવિદારી. ક૦ ક્ષીરકંદ, ગડેગેણસુ. તા૦ ફલમોગહીર. તૈ૦ ભૂચક્કડી. તુ૦ નેલકુંબડ મોટલકાંત. લા૦ બટાટાસ પેનિયકુલેટા.

ભોંયકોળામા બે જાત હોય છે. સાદું ભોંયકોળું અને દૂધ ભોંયકોળું (ક્ષીરવિદારીકંદ). દૂધ ભોંયકોળાના પાંદડા કાંઇક કાલીંગડીનાં પાદડાં જેવાં હોય છે. સાદા ભોંયકોળાના વેલાને કોકણુમાં "બેદ્રીનો વેલો" કહે છે. એના પાંદડા વાલોળનાં વેલીપાન જેવા ત્રિદલ હોય છે. એ વેલ ઘોડાને ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે; એટલા માટે એને "ઘોડવેલ" કહે છે. ક્ષીરવિદારી કંદને કોકણમા "**હળદ્યાકાંદા**" પણ કહે છે. સાદું ભોંયકોળું ઉષ્ણ છે. ભોંયકોળું પૌષ્ટિક છે અને એનો પાક શક્તિવર્ધક છે. ધોળા ભોંયકોળાના વેલાને શીંગો આવે છે. તેનું શાક થાય છે અને કંદનું પણ શાક થાય છે. એના બારિક કંદ બાલકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એ કંદનો હલવો પણ કરે છે. ધોળું કોળું અથવા દુધી ગુણોમા શ્રેષ્ઠ છે.

આ એક બહુવર્ષાયુ વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે થાય છે. વાડા અને ઝાડીમા એ પુષ્કળ વધે છે. એની બે જાતો પૈકી એક સફેદ અથવા દુધી નામના ભોંયકોળાનું સંસ્કૃતમા "**પયસ્યા**" નામ છે. સાદા ભોંયકોળાના પાદડા ત્રિદલ હોય છે. એની વેલ ઘોડા ખાય છે, માટે એનું નામ સસ્કૃતમા "વાજિપ્રિયા" આપેલ છે; અને એનોજ અર્થ કરી મરાઠીમાં ઘોડવેલ નામ ઠરાવેલ છે. હાથીના દાંતની માફક એ વેલ વધે છે; માટે તેનાં ગજેષ્ટા, ગજપ્રિયા, એ નામો પડેલાં છે. આ વેલનાં કેટલાક નામ તેના કંદના ગુણને અનુસરીને પડેલાં છે. સ્વાદુકંદા (સ્વાદવાળો કંદ), સિતા, વૃષ્યકન્દા. સ્વાદુલતા, ઇક્ષુકન્દા ઇત્યાદિ સર્વ નામ એ કંદ ઉપરથી પડેલ છે. ભોંયકોળાના કંદમા વૃષ્યત્વ અને માધુર્ય એ બે પ્રધાન ગુણ છે. ભોંયકોળાનાં પાંદડાં એકએકના આતરે,લાબાં દીંટડાના, હથેળી જેવડા અને ભાગેલ પાંચ પાંખડીઓના હોય છે. દરેક ખંડ ૩ થી ૬ ઇંચ લંબાઈના હોય છે; અને પાંદડાના મુખ્ય ભાગ પાસે ઘણોજ લાબો ભાગ પોલો હોય છે. પાંદડાં સુંવાળાં અને સળંગ કિનારીવાળાં હોય છે. એને ચોમાસામાં ફૂલો આવે છે. તે પાંદડાંના ખાંચામાંથી આવે છે અને મોટા ઝુમખાદાર, ઘેરા રાતા જાંબુડા રંગનાં હોય છે.

ભોંયકોળા (કંદ)નો બહારથી દેખાવ રાખોડી રંગનોઅથવા મેલા પીળા રંગનો હોઇ તેના ઉપર

આદુ જેવી ગાંઠો દેખાય છે. એના આડા છેદ કરવાથી તેના પૃષ્ઠભાગ ઉપર વાર્ષિક દર્શાવનાર ચકરડા દેખાઇ આવે છે. તેના પરીધથી દુગ્ધવાહિનીનું કાપેલું મુખ નજરે આવે છે; અને તેમાંથી ચીકણો દૂધ જેવો પદાર્થ નીકળે છે. એ ખાવાથી તેનો તુરાશ પડતો મીઠો સ્વાદ લાગે છે અને કેટલીકવાર સુધી જીભે રવરવાટ છૂટે છે.

ધોળું ભોંયકોળું કે દુધી:–મધુર, ખાટી, તુરી, વૃષ્ય, શુક્રોત્પાદક, પૌષ્ટિક, દુગ્ધપ્રદ, શીત, તીખી, રસાયન, બલકર, મૂત્રલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, વર્ણકારક તથા સ્વર્ય છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, પિત્તશૂળ, મૂત્રમેહ તથા દાહનો નાશ કરે છે. એના કાદાના ગુણ પણ વેલીના જેવાજ છે. **ભોંયકોળું**:—મધુર, શીતળ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક. પૌષ્ટિક, બલકર, કફકારક, દુગ્ધોત્પાદક, રસાયન, મૂત્રલ, સ્વર્ય, સ્વાદુ, રુક્ષ તથા ગર્ભપ્રદ છે; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તદોષ, દાહ તથા ઉલટીનું નાશક છે. એ સર્વ ગુણ કંદના જાણવા. **એનાં ફૂલ**:—વૃષ્ય, શીત, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકારક, વાતલ, ગુરુ તથા પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ**:—**(૧) બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે**.—એનું ચૂર્ણ દરરોજ ૧ તોલા ઘીમાં ખાવું અને ઉપર દૂધ પીવું; એટલે વૃદ્ધ પણ તરુણ જેવો થશે. **(૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર**:—ભોયકોળું અને તલ એની ભૂકી મધ અને ઘી સાથે ખાવી. **(૩) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે**:–ભોયકોળું દૂધમા વાટી તેના રસમા સાકર નાખી તે પાવો. **(૪) પ્રમેહ ઉપર**—ભોયકોળાના પાદડાંનો રસ પાશેર અને મીંઢીઆવળની ભૂકી ૬ માસા એકત્ર કરી પાવું; અથવા ભોયકોળાનો રસ પાશેર, ખડીસાકર અને જીરાની ભૂકી ખાવી. **(૫) ભસ્મક રોગ ઉપર**—ભોયકોળાનો રસ, દૂધ અને ઘી નાખી પાવો. **(૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપર**.—રાતા ભોયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમા ખરલ કરી તેમા લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી અને પીંપળીમૂળના ગંઠોડા તથા તજની સમભાગે ભૂકી મિશ્ર કરી જેટલું વજન થાય તેનો ચતુર્થાંશ સુંઠની ભૂકી અને સોળમો ભાગ લીંડીપીપરની ભૂકી નાખી, બધાં ઔષધો સમાન ખાંડ લઇ, તેમા બધા ઔષધો મેળવી ઘી નાખી એક કિંવા બે તોલાની ગોળી કરી, તે એક સવારે અને એક સૂતી વેળાએ એ પ્રમાણે ખાવી. **(૭) પુષ્ટતાને માટે પાક**:–દુધીઆ ભોયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમા તળવું અને તેમા બેદાણા, બદામનો મગજ, ચારોળી, પિસ્તાં, લવંગ, એલચી, જાયફળ, ગોખરૂ, કૌચબીજ, શતાવરી તથા મુસળી વગેરે નાખી સાકરનો પાક કરી તેની થેપલીઓ કરી રોજ ૨ અથવા ૩ તોલા પાક ખાઇ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. **(૮) મસ્તકશૂળ ઉપર**:—સાદું ભોયકોળું ઘસી માથે લેપ કરવો. **(૯) કોલેરા ઉપર**:—ધોળું ભોયકોળું ખાવુ. **(૧૦) શરીરે કળ ચડે તે ઉપર**:—ધોળા ભોમકોળાનો રસ સાકર નખી પાવો. **(૧૧) સુવાવડીને દૂધ વધવા**:—ભોયકોળાના કંદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૧૨) અશક્ત, દૂબળાં અને જેને અનાજ બરાબર પચતુ ન હોય એવાં બાળકોને**:—ભોંયકોળું, ઘઉંનો લોટ અને જવનો લોટ એ સમભાગે લઇ તેમા દૂધ, ઘી, સાકર અને મધ મેળવી ચાટણ કરીને ખવરાવતા જવુ. **(૧૩) ધાતુપુષ્ટિમાટે**:—ભોયકોળાના ચૂર્ણને તેનાજ સ્વરસની ભાવના આપી તે ઘી અને મધમા આપવું; એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. **(૧૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**:—ભોંયકોળું, ગોખરૂ, જેઠીમધ અને નાગકેસર, એ ઔષધો સમભાગ લઇ તેનો કાઢો કરી તે મધ નાખી પીવો. એજ કાઢામાં રસસિંદૂર આપવાનો પણ પરિપાઠ દેખાય છે.

૪૨૭ **ભોંયચંપો**—(સં૦ ભૂમિચંપક. મ૦ ભુઇચાંપા.) એ ઝાડ નાના હોય છે. કેળના જેવા એના રોપા હોય છે. એનો કંદ હોય છે, તેમાંથી ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ દેવકદંબના ઝાડ જેવું થાય છે. એ ઝાડ ઉનાળામા સુકાઇ જાય તો ચોમાસામાં પુનઃ ઉગી નીકળે છે. એના ફૂલ:—મધુર અને સુવાસિક હોય છે. **ભોંયચંપો**:—ઉષ્ણ તથા તીખો છે; અને સોજો તથા ગલગંડ અને વ્રણનો નાશક છે. **ઉપયોગ**:–**(૧) કર્ણમૂળ, ગંડમાળ, સ્તનરોગ અને લાપોટીઆ ઉપર**:—ભોંયચંપાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં. **(૨) ઉઠાણું અને બદ બેસવા માટે**:—ભોયચંપાના મૂળ, ગૂગળ અને મરી એકત્ર ઘસી ઉપર લેપ કરવો.

૪૨૮ ભોંયમગ (મગફળી)—(સં૦ તૈલકંદ. મ૦ ભૂંયમૂગ.) એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ભોંયમગના વેલાનાં પાદડાંનો આકાર કુવાડીઆનાં પાંદડાંના જેવો હોય છે. એને પીળાં ફૂલ આવે છે. એને જમીનમાં કંદ જેવી શીંગો આવે છે, તેને ખોદી કાઢે છે. ભોંયમગના વેલા સૂકાવા લાગે એટલે શીંગો પાકી એમ સમજવું. એની લીલી શીંગો પણ શેકીને ખાવાથી ઘણીજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. સૂકાયલા દાણાનું તેલ કાઢે છે. તે ખાવાના તથા બાળવાના ઉપયોગમા આવે છે. દાણાની ચટણી, આમટી વગેરે પદાર્થો થાય છે. દાણા શેકી તેમા ગોળ અગર સાકર નાખી તેના લાડુ કરે છે. ભોયમગ પચે તો ઘણી પૌષ્ટિક છે. **ભોંયમગના દાણા:**—પિત્તકર, વાતુળ અને ઉષ્ણ છે. **ભોંયમગની વેલ:**—ઢોરોને ખાવાને ઘણીજ ઉપયોગી છે. એ ખોળની માફક ઢોરોને પૌષ્ટિક છે. દુઝણાં ઢોરાને એનાથી પુષ્કળ દૂધ આવે છે **ઉપયોગ.**—**(૧) દાદર ઉપર:**—ભોયમગના દાણા પારિજાતકના રસમાં અથવા તે ન મળે તો પાણીમા ઘસીને ચોપડવા.

૪૨૯ **ભોરિંગણી**—સં૦ બં૦ કંટકારિકા. મ૦ રિંગણી. હિં૦ કટેરી, લઘુકટાઇ, ભટકટૈયા, રેંગની. રા૦ કટાલી. બં૦ કંટકારી. ક૦ નેલગુલ્લુ. તૈ૦ રેવટીમુલંગા, વાકુડીચેટ્ટ. તા૦ કરીમુલ્લી. તુ૦ કલ્લંટે. મલા૦ ચેરૂવાલુટિના. ઔં૦ કટમારિષ. લા૦ સોલેનમ ઝેંથોકાર્પમ.

ભોરિંગણીના ઝાડ જમીન સાથે પ્રસરે છે. એ ઝાડના સર્વ અંગ ઉપર બારિક કાટા હોય છે. ભોરિંગણીને સોપારી જેવડા ગોળ ફળ આવે છે. તેમા બી પુષ્કળ હોય છે. એમા ફૂલ ઉપરથી બે ભેદ છે. એકના ફૂલ કાળા કે ઉદા અને બીજાનાં ધોળા હોય છે.તેમા ધોળાં ફૂલની ભોરિંગણી ક્વચિત્ મળે છે. ધોળી ભોરિંગણીને "લક્ષમણા" કહે છે. **ભોરિંગણી:**—તીખી. ઉષ્ણ, દીપન, ભેદક, રુક્ષ, પાચક, લઘુ તથા સારક છે; અને દમ, ઉધરસ, કફ, પીનસ, કફવાત, જ્વર, હૃદ્રોગ, અરુચિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાર્શ્વશૂળ, આમ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ભેદક, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, રુચિકર, હૃદ્ય, પિત્તલ, કડવાં, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, શ્વાસ, કંડૂ, જ્વર, કૃમિ, મેહ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરે છે. **શ્વેત ભોરિંગણી:**—રુચિકર, તીખી, ઉષ્ણ, નેત્રને હિતકર, અગ્નિદીપક, પારદબંધક તથા ગર્ભસ્થાપક છે; અને કફનો નાશ કરનારી છે. બીજા ગુણ સરખા છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) ઉધરસ ઉપર:**—ભોરિંગણીના મૂળનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને લીંડીપીપર નાખી તે પાવો; કિંવા ભોરિંગણી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨) માથામાં ટાલ પડે છે તે ઉપર:**—ભોરંગણીનો રસ અને મધનો લેપ કરવો. **(૩) દાઢમાં કીડા થાય છે તે ઉપર:**—ભોરિંગણીના ફળ ચલમમા નાખી સુંઘવા અથવા ફળની ભૂકી અગ્નિ ઉપર નાખવી; તથા નળી લગાડી ધૂણી મોઢામાં લેવી અને કેટલીક વાર તે ધુમાડી મોઢામાં રાખી પછી મોઢું ઉઘાડવું અને લાળ પાડવી. એમ ત્રણ દિવસ કરવું; એટલે કીડા ખરે છે. **(૪) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ભોરિંગણીનો રસ ૨ તોલા અને ઉપરસાલનો રસ ૧ તોલો એકત્ર કરી તેમાં છાશ ઉપરનું પાણી ૪ તોલા નાખી પાવો; અથવા ભોરિંગણીનો અંગરસ છાશમા નાખી પાવો. **(૫) સામાન્ય જ્વર ઉપર:**—ભોરિંગણીનાં મૂળ, કરિયાતું તથા સુંઠનો કાઢો દરવેળા ત્રણ તોલાસુધી દિવસમાં ત્રણવાર પાવો; તેથી શ્રમ કિંવા કોઈ પણ કારણથી આવેલો સામાન્ય જ્વર જલદી જાય છે. **(૬) ભૂખ ન લાગે તો:**—ભોરિંગણી ઝાડસહિત વાટી તેમાં ૧ તોલો લવંગ, ૧ તોલો જાયફળ અને ૧ તોલો મધ નાખી સતત ત્રણ દિવસ ખરલ કરવું. પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ એક ગોળી પ્રમાણે ૪-૫ દિવસ આપવી. **(૭) પેટમાં કોઈ પણ આજારની ગાંઠ હોય તો તે ઉપર:**—ભોરિંગણી મૂળસહિત સૂકવવી; પછી તેની ભૂકી કરી ગરમ પાણીમાં એક પૈસાભાર પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર, એમ ૭ દિવસ આપવી. **(૮) ભાર ઉપર:**—ભોરિંગણી અને ઉભી રિંગણીનો કાઢો કરી તેમાં પાપડીઓ ખારો નાખી તે કાઢા પાવો. **(૯) શ્વાસ-કાસાદિક ઉપર:**—ભોરિંગણી, ગળો, સુંઠ અને અજમાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, અર્દિત વાયુ (મોઢું વાંકું થવું તે), સળેકમ, અરુચિ, સ્વરભંગ, શૂળ અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે. **(૧૦) કાનમાં કૃમિ (કીડા) થયા હોય તે ઉપર:**—ભોરિંગણીનાં ફળ ચીરી અંગારાપર નાખવાં અને જે ધૂણી નીકળે તેને નળી લગાડી

કાનમા ઘાલવી; જેથી કૃમિ બહાર આવે છે. **(૧૧) અજીર્ણ જ્વર ઉપરઃ**—ભોરિંગણી અને અને પિત્તપાપડાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. **(૧૨) જીર્ણજ્વર ઉપરઃ**—ભોરિંગણીના મૂળ, સુંઠ તથા ગળોનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપર નાખી પાવો. **(૧૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપરઃ**—ભોરિંગણીનો સ્વરસ મધમા આપવો. **(૧૪) શ્વાસ ઉપર**—ભોરિંગણી, જીરૂ અને આમળાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું; એટલે ઉર્ધ્વશ્વાસ, મહાશ્વાસ અને તમક શ્વાસ ક્ષણમા દૂર થશે. **(૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપરઃ**—ભોરિંગણીનો રસ ઘી નાખી પાવો.

૪૩૦ મકાઇ—સ૦ માહાયાવનાલ. મ૦ મકા. હિં૦ મક્કા, ભુટે. તૈ૦ જનપટલુ. ઈં૦ ઇન્ડિયન કોર્નમેઝ. લા૦ ઝિયામેઝ.

મકાઇ એ ડુંગરાળ પ્રદેશમા સારી થતી નથી. એના છોડ ત્રણ-ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. એ છોડ ઘણું કરીને જુવારના છોડ જેવા હોય છે. એ છોડના ગાંઠામાંથી દરેક છોડને ત્રણ સુધી કણસલા આવે છે. છોડની ટોચે તોરો આવે છે. જો એ તોરો પક્ષી ખાઇ જાય કે ભાગી નાખે તો કણસલા દાણાવગર પોલા રહે છે. મકાઇના દાણાનો રંગ પીળો હોય છે. કવચિત્ રાતા રંગના કણસલા પણ હોય છે. મકાઇના લીલા ડોડા શેકી ખાય છે, તે ઘણા સારા લાગે છે. મકાઇ એ ધાન્ય ઘણુંજ પૌષ્ટિક, ઠંડુ તથા વાતુલ છે. એ ધાન્ય વહેલું સડે છે. એનો **ઉપયોગઃ**— **(૧) ઉલટી ઉપરઃ**—મકાઇના દાણા કાઢેલા કણસલા બાળી તેની રાખ કરી તે મધમા વાલ-દોઢ વાલ આપવી; એટલે ઉલટી તુરત બંધ થાય છે.

૪૩૧ મખમલી—(સં૦ વિરજની. મ૦ મખમાલ.) મખમલીના ઝાડ શુમારે કંમરસુધી ઉંચા વધે છે. મખમલીમા પીળી, રાતી, એકેરી, ઝુમખાદાર વગેરે જાત છે. મખમલીના પાદડાં વળી ગયેલા લાબા અને કાત્રાદાર હોય છે. એના ફૂલમાં વાસ હોતો નથી. શોભાને માટે ફૂલનો માળા વગેરેમા ઉપયોગ કરે છે. મખમલીના ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમા થાય છે. **ઉપયોગઃ—(૧) આંખમાંની લાલી ઉપરઃ**—મખમલીનાં ફૂલ એક તોલો બાળી તેમા ગાયનું ઘી ૧ તોલો અને કપૂર ૧ તોલો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું. **(૨) રક્તમૂળવ્યાધિ** (કોઇ પણ કારણથી લોહી પડે છે તે) **ઉપરઃ**—એકેરી મખમલીના ફૂલ શુમારે ૪૦ લઇ, તેમાની લીલી રેષાઓ કાઢી નાખી બારિક વાટી રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલાસુધી કાઢી તેમા તેટલુંજ ગાયનુ ઘી નાખી થોડો ગરમ કરી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ ખાવા આપવું. **(૩) ગુમડામાંથી રસી વહેતી હોય તે ઉપરઃ**—મખમલીનાં પાદડાંના રસમા કડાની છાલનું ચૂર્ણ મેળવી ઉપર ચોપડવું. **(૪) માંડપુળી (બદ) ઉપર**—મખમલીનાં પાદડાં અને ધોળી કોળી (દુધી) ના પાદડાંમાં મીઠું નાખી એકત્ર વાટી ગુમડા ઉપર બાધવું.

૪૩૨ મગ—સં૦ મુદ્ગ. મ૦ હિં૦ મૂંગ. ક૦ પચ્ચે-હેસરૂ. તૈ૦ પચ્ચા પેસલુ. તા૦ પચ્ચોપાયરૂ. તુ૦ પદેંગી.મલા૦ ચેરૂપાયક.ફા૦ બુનુમાષ. અ૦ મજ. ઈં૦ ગ્રીન ગ્રેન.લા૦ ફેસી ઓલસમુંગો.

મગ હિંદુસ્તાનમા બધે પાકે છે. એ ઝાડ શુમારે હાથભર ઉંચું વધે છે. એ ઝાડની આકૃતિ, મગ, શીંગ એ સર્વ અડદના જેવાંજ હોય છે. મગની શીંગ લીલી દેખાય છે. કેટલાક મગનો રંગ કાળો, કેટલાકનો લીલો અને કેટલાકનો પીળો હોય છે. એની દાળ કરવાથી તે પીળી થાય છે. મગની ખીચડી, દાળ, મગદળ વગેરે અનેક પદાર્થો થાય છે. મગ એ શીતળ છે અને તે અડદ કરતા ઓછા વાતલ છે. **મગ.**—લઘુ, શીત, ગ્રાહક, સ્વાદુ, હલકા, કિંચિત્ વાતકારક તથા નેત્રોને હિતાવહ છે, અને કફ, પિત્ત તથા જ્વરના નાશક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) મગના લાડુઃ**—મગને શેકીને તેનો લોટ કરી તે લોટના જેટલું ઘી લઈ તે કઢઇમાં નાખી નીચે મંદાગ્નિ કરી તાવેનાથી હલાવતા જવું; અને કિંચિત્ લાલ થવા લાગે એટલે વચમા વચમા તે ઉપર દૂધ છાંટતા જવું. એમ કરતા કરતા દાણો પડે એટલે નીચે ઉતારી તેમા સાકર, બદામ, પિસ્તાં, એલચી, લવંગ અને મરીનું ચૂર્ણ નાખી લાડુ કરવા. એ શીતળ, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા વાતપિત્તનાશક છે. **(૨) ઓકારી (ઉલટી), અતિસાર, દાહ અને જ્વર ઉપરઃ**—શેકેલા મગનો કાઢો બાણી, મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૩૩ મજીઠ—સં૦ બં૦ મંજિષ્ઠા. મ૦ બં૦ ક૦ મંજીષ્ઠ. હિં૦ મજીઠ. તૈ૦ તામરવલ્લી. તા૦ માદીટ્ટી. ફા૦ રૂનાસ. અ૦ ફુબ્બહ તુસીબગ, ઉરૂકુસ્સુબ્બાગિન. ઇ૦ મેડરરૂટ, બેંગોલમેડર. લા૦ રૂબિયાકુર્ડીયાફોલિયા-મંજીસ્ટા.

મજીઠના વેલા હોય છે. એના મૂળને મજીઠ કહે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. મજીઠની ઉત્પત્તિ **માળવા, નેપાળ, અફઘાનિસ્તાન અને પર્શિયા** દેશોમા થાય છે. મજીઠનો ઉપયોગ કપડાં રંગવામા પણ થાય છે. **મજીઠ:**—તુરી. ઉષ્ણ, ગુરુ, સ્વર્ય વર્ણકારક, કડવી, મધુર તથા લઘુ છે; અને વ્રણ, મેહ, જ્વર, કફ, વિષ, નેત્રરોગ, સોજો, યોનિદોષ, શૂળ, કર્ણરોગ, વિસર્પ, કોઢ, અર્શ, રક્તાતિસાર તથા કૃમિની નાશક છે. એના **પાંદડાંનું શાક**:—સ્વાદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા દીપન છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનારૂ છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર**—મજીઠ, મધ, લોધર એ એકેક તોલો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને ધમાસાના અને સાકરના પાકમા નાખી આપવું; એટલે જ્વરાતિસાર અને રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. **(૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—મજીઠ, ધુંવાસ, હળદર અને મીઠું એનો લેપ કરવો. **(૩) વાંગ અને ફોગળીઆ ઉપર**:—મજીઠનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણ મેળવી લેપ કરવો. **(૪) મંજીષ્ટમેહ ઉપર**:-મજીઠ અને ધોળા ચંદન (સુખડ)નો કાઢો પાવો. **(૫) આર્તવદોષ ઉપર**:—મજીઠ ૨ા તોલા લઈ તેનો ફાંટ કરી પાવો. **(૬) સર્વ પ્રકારના કોઢ અને વાતરક્ત ઉપર:**—મજીઠ, ત્રિફળાં, દારૂહળદર, ગળો, કડુ, વજ અને કડવા લીમડાની છાલ એનો કાઢો ૪૨ દિવસ આપવો. **(૭) અસ્થિભંગ ઉપર**:—મજીઠ, મહુડાની છાલ અને આમલીના પાદડાં એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાધવા; અથવા મજીઠ અને જેઠીમધ લીંબુના રસમાં વાટી તેમા શતધૌત ઘૃત (સો વખત ધોએલું ઘી અને ચોખાનો લોટ નાખી લેપ કરવો.

૪૩૪ મયાળ (પોઈ, પોથી)—સં૦ ઉપોદકી. મ૦ વેળ, મયાળ, પોઇ. બં૦ પુઇશાખ. તુ૦ ક૦ વસળે. મલા૦ પાચાળા, પોદિકા. ઈં૦ મલબાર નાઇટ્શેડ. લા૦ બસેલા લ્યુસિડા. તા૦ પાચ્ચાળે. તૈ૦ પેહાવચ્ચલિ. ગો૦ વાળી.

મયાળના વેલા હોય છે. એમાં બે જાત છે. એકને નેવાળ અને બીજીને ગંગાવળી કહે છે. નેવાળના મૂળને હમેશાં પાણી મળે તો એ વેલો વર્ષપર્યંત ટકે છે અને પચાસ-સાઠ હાથ આસપાસ પ્રસરે છે. એ વેલાના ફાટા અંગુઠા જેટલા જાડા હોય છે અને પાદડા ગોળ ગુંદીનાં પાંદડા જેવાં મોટાં હોઈ રોટલી જેવાં જાડા હોય છે. એ વેલનો કકડો તોડી બીજે ઠેકાણે વાવવાથી તેના ફણગા ફૂટી તેની વેલ થાય છે. એ ભાજી ત્રણ-ચાર દિવસે વીણી લે છે. ગંગાવળી-ના પાંદડા બારિક અને ટાંકાની ભાજીનાં પાદડાં જેવા નાના અને પાતળાં હોય છે. એ બે પ્રકારની છે. એક રાતી અને બીજી ધોળી. આ વેલો વર્ષ, છ મહિના ટકે છે. એનું શાક ઘણુ શીતળ અને પિત્તશામક છે; માટે કેટલાક લોક તે ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. મયાળીને કાળાં મરી જેવડા નાના ફળ આવે છે. તેનો રંગ જાંબુડો હોય છે. માંહેનો રસ કીરમજી રંગ જેવો હોય છે. કેટલાક ગરીબ લોક રાતી શાહીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એના શાક, ભજીઆં, પતવડા વગેરે પદાર્થો બને છે. **મયાળ**:-મધુર, કડવું, તુરૂ તથા ખારૂં છે; અને મલાવષ્ટંભ,નિદ્રા તથા આળસ કર-નાર છે. વળા અરોચક કફકર, પૌષ્ટિક,પથ્યકર, શીતળ, અતિસ્નિગ્ધ, બલકર તથા કંઠને અહિતકારક છે અને વાયુ, પિત્ત, મદ તથા રક્તપિત્તનું નાશક છે. **રાનમયાળ**:—કડવી, તીખી અને રુચિકર છે. **ભોંયમયાળ**:—કડવી, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકર, વૃષ્ય, કૃમિકારક, વાતલ તથા પિત્તનાશક છે. **બાળા ઉપરની મયાળ**:—પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, રુચિકર, બલકર, અગ્નિદીપક, લઘુ અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) અર્બુદરોગ ઉપર:**—મર્મસ્થાન ઉપર અર્બુદરોગ થાય તો મયાળ કાંજી અને છાશમાં વાટી તેમાં મીઠું નાખી રાત્રે અને દિવસે લેપ કરવો.

૪૩૫ મરડાશીંગ—(સં૦ ઋદ્ધિ, વામાવર્તફલા. મ૦ મુરડશીંગી, કેવણ.) એના ઝાડ સાધારણ માથોડું ઉંચાં વધે છે. એનાં પાદડાં ઘણાં મોટાં હોતા નથી. એને અમળાઇ ગયેલી શીંગો આવે છે. એથી એને મરડાશીંગી કહે છે. **મરડાશીંગી:**-મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ તથા મેધા-

કર છે; અને કફ, તથા શુક્રને વધારનારી, પ્રાણકારક, ઐશ્વર્યકર, બલપ્રદ, રક્તશુદ્ધિકર અને ગુરુ છે; તથા કોઢ, કૃમિદોષ, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત, તૃષા, ક્ષય, પિત્ત,વાત, રક્તદોષ અને તાવનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગઃ—(૧) **નાના બાળકના પેટમાં મરડો વગેરે ન થવા માટેઃ**–બાળાગોળી સાથે મરડાશીંગી ઘસી પાવી. (૨) **કાનમાં બગાઈ ગઈ હોય તે ઉપર.**—મરડાશીંગીના મૂળ એરંડતેલમાં ઘસી ૫–૧૦ વાર કાનમા પાડવા; એટલે બગઇ મરી જઇ ફૂલી ઉપર આવે છે. (૩)**મરડો થાય તે ઉપરઃ**–મરડાશીંગીના મૂળ છાશમાં ઘસી પાવા. (૪) **ખાંડુક અને જખમ ઉપરઃ**–મરડાશીંગીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૪૩૬ **મરચી**–સં૦ મરીચ. મ૦ મિરચી. હિં૦ મિરચ. કા૦ મ્યણશિનકાઇ. ફા૦ ફિલ્ ફિલ. ઇં૦ ચિલી. લા૦ કયાપ્સિકમ્.

મરચીનાં ઝાડ કંમરપુર ઉંચા વધે છે. મરચાનો રંગ તે પાકયા પહેલા લીલો અને પાકે ત્યારે લાલ હિંગળોક જેવો થાય છે. પાકયા પછી તેને ચુંટી લઈ સૂકવે છે મરચાંમા ત્રણ–ચાર પ્રકાર છે. **લવંગી મરચાં**—નાના અને તીખા હોય છે. એ ખાવાથી તુરતજ ઇજા થાય છે. **કોલ્હાપુરી મરચાંઃ**–બારિક અને વેત–અર્ધી વેત લાબા હોય છે. **ગોમંતકી મરચાંઃ**–મોટા અને ગોળ હોય છે તથા તેની છાલ જાડી હોય છે. મરચાનો ભોજનમા રોજ ઉપયોગ થાય છે. ભોજનમા મરચું અને મીઠું ન હોય તો તે ભોજન ઘણુંજ બેસ્વાદ લાગે છે; તોપણ મરચાં બિલકુલ નહિ ખાતા તેના બદલે મરી (તીખાં)નો ઉપયોગ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા પુષ્કળ લોક કરે છે. સાધારણ રીતે હિન્દુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગમાંજ મરચાંનો અતિશય ખપ હોઇ તે ઓછો ઓછો થતા ઉત્તર તરફ તેનો ખપ બિલકુલ બંધ હોય એમ જણાય છે. લીલા મરચાની ચટણી, પંચામૃત વગેરે થાય છે. તે સિવાય તેનું અથાણું પણ કરે છે. મરચા રક્તવૃદ્ધિકર અને પાચક છે. ગરીબથી શ્રીમતસુધી સર્વને મરચાની એકસરખી જરૂર પડે છે. ગરીબ લોકોને મીઠુંમરચું અને રોટલો મળે એટલે તેઓના અંગમાં સારી શક્તિ આવી તે જોરદાર બને છે. **મરચીઃ**–પિત્તલ, વિદાહી, રુક્ષ તથા દીપક છે; અને કફ, આમ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. મરીથી એના ગુણ ઓછા છે. ઉપયોગઃ–(૧) **પેટપીડ ઉપરઃ**–મરચાનાં બીઆં ઉના પાણી સાથે ગળવાં. શરદીથી થએલ પેટપીડ (શૂળ) ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે; પણ જેને વિશેષ ગરમી હોય, રકત બગડેલું હોય તેને એ આપવું નહિ. (૨) **પટકી (કૉલેરા) ઉપરઃ**–એક ચમચાભાર મરચાંની જાડી ભૂકી અને એક ચમચાભાર મીઠું ઉના આધણ આવેલા પાણીમાં નાખીઉકાળી તે પાણી ગરમ ગરમ પ્રાશન કરવું. (૩) **માંકડનો નાશ થવા માટે**–મરચાં બાફી કાઢો કરવો અને જ્યા માકડ હોય ત્યા કોઇપણ ચીજવડે પાણી ચોપડવું એટલે ત્યાં પુનઃ માકડ થતા નથી. (૪) **હડકાયા કૂતરાના દંશ** ઉપરઃ–લાલ મરચું વાટી જખમ ઉપર ભરવું એટલે ઝેર બળી જઈ જખમ રૂઝાશે.

૪૩૭ **મરવો (ડમરો)**–સં૦ વેધી, મરવાક. મ૦ સબ્જા, મરવા. હિં૦ મરુવા. ગેંદ. તૈ૦ રુદ્રજાઇ. અ૦ અર્જેજુસ. ફા૦ મર્જેગુસ, ફિરંગી, શાહસ. ઈં૦ સ્વિટમાર્જોન્. લા૦ ઓરીગેનસ્ માર્જોરાના.

મરવાના* ઝાડ જંગલી તુલસીનાં ઝાડ જેવાં હોય છે. એની ઉચાઇ શુમારે બે–ત્રણ હાથ

*મરવાના છોડને કેટલાક લોકો ડમરો પણ કહે છે; પરંતુ એ આ ગ્રંથમા નં૦ ૨૬૨ મા વર્ણન કરેલ ડમરા કરતાં જૂદો છે. મરવાને જૈન લોકો અપાસરા પાસે અને મુસલમાન લોકો મસ્જિદમાં અવશ્ય વાવે છે એ કાળો મરવો છે; કેમકે એની ટાખળીઓમાં કાળાશ હોય છે. અહીં મ૦ પદેજી એનાં બીજને તુકમરીઆ બતાવે છે પણ એ તેમની ભૂલ છે. તુકમરીઆ એ બાવચી (આજાકાજા,ના બીજ હોવાનું સર્વ કોઈ જાણે છે. એટલું તો ખરૂ કે ઉક્ત આજાકાજાનો છોડ આ મરવાની સાથે ઘણા ભાગે મળતો આવે છે. એનાં બીજ, પાદડા, માંજર, અને તેના ઉપરની શ્યામતા એ આબેહુબ મરવાને મળતી હોય છે; પરંતુ એ છોડ વગડામા પોતાની મેળેજ ઉગે છે. એ છોડની ઉંચાઇ બે ફુટથી વધારે ભાગ્યેજ થવા પામે છે એ છોડ ભાદરવા અને આસો માસમા રસભર હોય છે. એની વાસથી મચ્છરને અણગમો થતાં તે દૂર ખસે છે. એથી લોકો એ બાવચી (આજાકાજા)ના છોડને લઈ પોતાની આજુબાજુ પવન નાખવાની માફક ફેરવે છે. ઉપવાસના દિવસે કેટલાક લોકો એના બીજ કે જેને યુનાની હકિમો તુકમરીઆં કહે છે; તે પાણીમાં કે દૂધમાં પલાળી ખાય છે કેટલાંક બાળકો પણ એ પ્રયોગ કરે છે. આ બાવચી આ ગ્રંથમાં વર્ણન કરેલ બાવચી (માળવી બાવચી)કરતા જૂદીજ છે અહીં પદેજીએ તેનું વર્ણન આપેલું જણાતું નથી.

હોય છે. પાંદડાં પણ જંગલી તુલસી જેવા હોય છે. એના પાંદડાને કાત્રા હોય છે. મુસલમાન લોક એ ઝાડનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એને તુલસીના ઝાડ જેવા મોટા તોરા આવે છે. તેમાં કાળા રંગના બીઆ હોય છે. એ બીઆને મરાઠીમા "તુકુમરાઇ" કહે છે. ડમરાના છોડના વાસથી ઘણા ભાગે સર્પ એ ઝાડ પાસે જઇ શકતો નથી. તુકુમરાઇ એ જંગલી તુલસીના બીજ કરતા વધારે ઠંડી છે. **મરવો:**-પાકકાળે સ્વાદુ, પ્રમેહનાશક, અગ્નિમાંદ્યકર અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગઃ-(૧) **સર્પના વિષ ઉપર:**-ડમરાનાં પાંદડાનો રસ ઘડી ઘડીના અંતરે બે-ત્રણ વાર પાવો. (૨) **દાહ ઉપર:**—મરવાનાં બી પલાળી રાખી તે ફુલે એટલે તેમાં ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી પાવું. (૩) **ખોડા ઉપર:**-મરવાનાં પાદડાંનો રસ અને લીમડાનો રસ એકત્ર કરી માથે ચોળવો. (૪) **વીંછીના દંશ ઉપર:**-મરવાના પાદડાનો રસ ચોપડવો. (૫) **બહેરાપણું અને વહેતા કાન ઉપરઃ**-મરવાનાં પાદડા હાથપર ચોળી તેનો રસ કાનમાં ત્રણ દિવસ પાડવો. (૬) **પીનસરોગ ઉપર:**-મરવાનો રસ એક તોલો અને કપૂર એક માસો એકત્ર ઘુટી દરરોજ સવારે અને સાંજે એનાં પાંચ પાંચ ટીપાં નાકમા નાખવા; એટલે પાણી તથા લોહી વગેરે પડવું બંધ થઇ સારૂ થાય છે. (૭) **કૃમિ ઉપર:**—મરવાનો રસ અને ફુદીનાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. (૮) **ચાંદીમાંના કીડા મરવા માટે:**-મરવો અને ધંતુરાનો રસ ક્ષત ઉપર ચોપડવો. (૯) **આગંતુક ગરમી ઉપર:**-મરવાનાં બીઆ એક તોલો ઠંડા પાણીમા રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમા ૫-૭ તોલા દૂધ અને થોડી સાકર નાખી તે સવારે અને સાંજે ૭ દિવસ પાવું. (૧૦) **પેટ દુખવા ઉપરઃ**-મરવાનો રસ સાકર સાથે પાવો. (૧૧) **બળદ કે પાડો લોહી મૂતરે છે તે ઉપર**—મરવાના બી તોલા બે અને ઓથમી જીરૂં તોલા બે, એ રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમા બીજું અર્ધો શેર પાણી નાખી શરબત કરવું. તેમા અર્ધો તોલો જીરૂ અને સાકર નાખી પાવુ. એમ નિત્ય સવારે ૫ દિવસ સુધી પાવું. (૧૨) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—મરવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો.

૪૩૮ **મરી (તીખાં)**—સં૦ બં૦ મરિચ. મ૦ મિરવેલ. હિં૦ કાલી મીરચ. ક૦ કપ્પમેણસુ. તૈ૦ મરિયાલુ. તા૦ સેવ્વિયં, મિલાગુ. તુ૦ યેકેમંચી. મલા૦ કુરૂમુલાગુ. ફા૦ ।પલપિલેઅસ્વદ. ઇં૦ બ્લેકપેપર. લા૦ પાયપરનાયગ્રમ. અ૦ ફિલફિલે અવીદ.

મરીના વેલાની વાવણી પાનના વેલાની પેઠેજ થાય છે. એ વેલા મલબાર પ્રાંતમાં અને કોકણ પ્રાંતમા થાય છે. મરીના વેલાનાં પાંદડા નાગરવેલનાં પાદડાં જેવડાં થાય છે. મરીના વેલાને ફળના ગુચ્છા આવે છે, એ ફળને મરી કહે છે. મરીમાં ધોળાં મરી અને કાળાં મરી એવા બે પ્રકાર છે. સારાં પાકા થયા પછી જે મરી કાઢે છે તેને "ધોળાં મરી" કહે છે. મરીના વેલા ઉપર જે શીંગો આવે છે તેને "**ગજ* પીપર**" કહે છે. મરીનો ઔષધોમા અને રસોઇમા તથા પાકમાં ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. એના મૂળને **ચવક** કહે છે. એની વેલ ૪૦-૫૦ વર્ષો સુધી ટકે છે. એ વેલી પાંડેરવા જેવાં ઝાડો ઉપર ચઢાવે છે. **કાળાં મરી:**—તીખા, કડવાં, ઉષ્ણ, લઘુ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, તીક્ષ્ણ, રુક્ષ, અવૃષ્ય, છેદક, શોષક તથા પિત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ, શૂળ, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **લીલાં મરીઃ**—પાકકાળે અને રસકાળે મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીખાં, ગુરુ, અપિત્તલ, અગ્નિદીપક, રોચક, સ્વાદુ તથા કડવાં છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ધોળાં મરી:**—તીખાં, ઉષ્ણ, રસાયન, અવૃષ્ય, કિંચિત્ રુક્ષ તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, વિશેષે કરી નેત્રરોગ, વિષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**-(૧) **વાયુથી અંગ જકડાઇ જતું હોય તે ઉપર લેપઃ**—મરી ઠંડા પાણીમાં બારીક વાટી વ્યથિત જગ્યાએ જાડો લેપ કરવો; અને તે ઉપર કેળનાં લીલા પાંદડાં મૂકી કપડાથી બાધવું એટલે દુઃખ નાશ પામે છે. (૨) **ખરજ ઉપરઃ**—મરી અને આમલસારો ગંધક બારીક વાટી ઘીમાં ખરલ કરી તે શરીરે ચોળવો અને તાપમા બેસી અંગ શેકવું; એટલે ખરજ-ખસ જાય છે.

* મ૦ શાલિગ્રામજી પણ કહે છે કે મરીની વેલનાં ફળને ગજપીપર કહે છે; પરંતુ અમૃતસાગરના કોશ ઉપરથી જણાય છે કે તીખાં (મરી)ની વેલનું મૂળ તે ચવક અને ચવકની છાલ તેજ ગજ પીપરના નામથી ઓળખાય છે.

(૩) **શીતપિત્ત ઉપરઃ**—ઘીમાં મરી વાટી લેપ કરવો અને ખાવું. (૪) **ઉધરસ ઉપરઃ**—અડધો માસો મરીનું ચૂર્ણ બે અથવા ત્રણ માસા મધ અને સાકરમાં આપવું. (૫) **વિષમજ્વર ઉપરઃ**—મરીનું ચૂર્ણ તુલસીરસ અને મધમાં શક્તિમુજબ આપવું. (૬) **માથું દુખે છે તે ઉપરઃ**—મરી કરંજતેલમા વાટી ચોપડવા. (૭) **પટકી (કૉલેરા) ઉપરઃ**—ગરમ પાણીમા મરીની ભૂકી નાખી પાવી; કિંવા મરી ૧૦ ગુંજા, હિંગ શેકેલી ૧૦ ગુંજા અને અફિણ ૮ ગુંજા, એકત્ર મેળવી બાર ગોળીઓ કરવી અને દરેક કલાકે એકેક ગોળી પાણી સાથે ખાવી. એ ગોળી ત્રણ કિંવા ચાર વખત કરતાં વધારે વાર લેવી નહિ. (૮) **ઉધરસ ઉપરઃ**—મરી દૂધમા ઉકાળી તે દૂધ પાવું. (૯) **હરતાલના વિષ ઉપરઃ**—મરીની ભૂકી પાણીમા મેળવી ખૂબ હલાવી તે શરીરે ચોળવું. (૧૦) **સોમલ ઉપરઃ**—નવટાંક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૧) **સળેકમ ઉપરઃ**—દૂધ ગરમ કરી તેમા મરીની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવું. (૧૨) **મૂત્રાઘાત ઉપરઃ**—ધોળાં મરી પાંચ દશ લઈ કાજળ જેવાં બારિક કરવાં પછી તે ભૂકી અડદના દાણા જેટલી લઇ પાતળા કરેલા થોડા ઘીમા કાલવવી, અને શિશ્નનું મુખ ઉપર કરી તેના દ્વાર ઉપર એક કિંવા બે ટીપાં નાખવાં. એ યોગે પેડુમા પહોચી પેશાબ જલદી સાફ થાય છે. રોગ વિશેષ હોય તો બેચાર વખત પણ ઔષધના ટીપાં નાખવાં પડે છે. ઇંદ્રિય સાફ થયા પછી કદાપિ ઇંદ્રિયમા બળતરા થતી હોય તો ફક્ત ઘી પાતળું કરી તેનાં ટીપા વારંવાર ઈંદ્રિયદ્વારે પાડી અંદરથી પાછું આવેલુ ઘી લુછી નાખી પુનઃ નવું ટીપું નાખતા રહેવું. આ ઉપાય ફક્ત પુરુષોએજ કરવો. ગરમીના આજાર-વાળા દરદીએ આ ઉપાય કરવો નહિ. (૧૩) **સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, ઉદરરોગ, બરોળ, મંદાગ્નિ અને ગોળાના રોગ ઉપરઃ**—મરી, ચિત્રો અને સંચળ એ ત્રણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી છાશમાં નાખી પાવું. (૧૪) **આદાશીશી ઉપરઃ**—મરી અને ચોખા ભાગરાના રસમા વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા નિર્ગુંડીના રસમાં મરી ઘસી નસ્ય આપવું. (૧૫) **સાધારણ સર્વ જ્વર ઉપરઃ**—મરી ૦। તોલાથી ૦॥ તોલા સુધી સાધારણ કુટી તેમા ૪૦ તોલા પાણી અને ૨ તોલા સાકર નાખી અષ્ટમાંશ કાઢા કરીને પાવો. (૧૬) **વાયુનો વિકાર કદિ પણ ન થવા માટેઃ**—મરીની ભૂકી અને લસણ બારિક વાટી ભોજનસમયે ઘી-ભાતના પ્રથમ ગ્રાસમા સતત સેવન કરનારને કદિ પણ વાયુવિકાર થતો નથી. (૧૭) **સ્વરભંગ ઉપરઃ**—ભોજન કર્યા પછી મરીની ભૂકીમા ઘી નાખીને તે પાવું.

૪૩૯ **મરેઠી**—સં૦ મહારાષ્ટ્રી. મ૦ મરાઠી. હિં૦ મરેઠી. વ૦ પિપ્પળીકાવળા. ક૦ હોમુગુલુ, અંકલખાર. ફા૦ બાણુનેગાઊ. અ૦ ઉકહોવાન. ઈં૦ પેનીરોયલ. લા૦ મેંથાપ્યુલેજીયમ્. જુ૦ પ્રા૦ અગરૂ.

એ ઝાડ શુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે. એને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો અક્કલકરાને બદલે ઉપયોગ કરે છે. અક્કલકરાની પેઠેજ એ ફૂલથી જીભે પાણી છુટે છે.* **ઉપયોગઃ**—(૧) **ઉધરસ ઉપરઃ**—એનાં જીંડવાં પાનમાં મૂકી ખાવાં. (૨) **જીભની નીચેનો ભાગ સૂજ્યો હોય તે ઉપરઃ**—મરેઠીના જીંડવાં અને મીઠું એકત્ર કરી ચોળવું; એટલે લાળ ગળી સોજો ઉતરે છે.

૪૪૦ **મર્યાદવેલ**—સં૦ મારવલ્લી. મ૦ મર્યાદવેલ. હિં૦ મરજાદવેલ. બં૦ છગલંકુરી. ઈં૦ આઇપોમિયા બિલોબા.

આ વેલ ઘણે ભાગે સમુદ્રકાંઠે થાય છે. એનાં પાંદડાં **આસુંદરાનાં** પાંદડાં જેવડાં અને જાડા તથા સીધા હોય છે. એમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ધોળી ગુણોમા અધિક છે. +**મર્યાદવેલઃ**—શીતળ, ગ્રાહક, પાકકાળે તીખી, સારક, વાતુલ, ગુરુ તથા ગર્ભને સૂકવનારી છે; અને ઉલટી, વિષૂચિકા, શૂળ તથા આમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **બદ અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠ ઉપરઃ**—મર્યાદવેલના પાંદડાં અથવા મૂળ કુટી ગાંઠ ઉપર બાંધવાં. પાદડાં ન મળે તો ફળ વાટી

---

*મરેઠી કડવી, તીક્ષ્ણ, ગરમ તથા વાતકફની પીડાનો નાશ કરનાર છે.

+મર્યાદવેલ—ઘણું કરીને અનૂપદેશ (નદીનાળાવાળા જલદ્રુપદેશ)માં થાય છે. એનાં પાંદડાં ખારી હુંણીના છોડ જેવાં બબ્બે એકત્ર અને ફૂલ રાતાં હોય છે.

બાંધવાં. (૨) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**—મર્યાદવેલના મૂળ અગર પાંદડાં વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. (૩) **ઉધરસ ઉપર:**—મર્યાદવેલનો કાઢો કરી પાવો.

૪૪૧ મસૂર–સં૦ મ૦ હિં૦ તે૦ મસૂર. ક૦ ચન્નંગી. ફા૦ બુનેસુર્ખ. અ૦ અદસ્ ઈં૦ **લેંટીલ.** લા૦ ઇરવેલેન્સ. તા૦ મિસૂર, પુરપુર. બં૦ મુસુરિ, કલાય.

મસૂર એ દ્વિદલ ધાન્ય છે. એના ઝાડ હાથ–દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. મસૂરનો રંગ બહારથી કાળો હોય છે. એની દાળનો રંગ રાતો હોય છે. મસૂર ધાન્ય વાતુલ છે. ગરીબ લોકોમા આ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. મસૂરની દાળ કરે છે. ગુજરાતમા મસૂરનો પાક પુષ્કળ થાય છે. મસૂર લાલ અને ધોળી એવી બે જાતની છે. બન્નેના ગુણ સરખાજ છે. **મસૂર:**—મધુર, શીતળ, ગ્રાહક, વાતકર, લઘુ, રુક્ષ, વર્ણકર, બલકર તથા બૃંહણ છે; અને કફ, રક્તદોષ, જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તપિત્તની નાશક છે. એના પાદડાની **ભાજી:**—કડવી અને હલકી છે. **ઉપયોગ:**–(૧) **ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:**—મસૂર શેકી લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમા તે લોટ મેળવી પાવો. (૨) **સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર:**–મસૂરની સળીઓનો ધૂપ કરવો. તે સર્વ જ્વરનો નાશક છે.

૪૪૨ મહૂડો—સં૦ મધુક. મ૦ મોહાચા વૃક્ષ. કો૦ મોહટી. હિં૦ મહુવા. બં૦ મોલ. ક૦ ઘુ૦ઇપ્પેમારા.તે૦ઇપ્પસ.તા૦ મધુકં. મલા૦ઇરૂપ્પા.ફા૦ ચકા. ઈં૦ ઇલુપાટ્રી. લા૦ બેસિયાલાટીફોલિયા.

એ ઝાડ મોટાં મોટા થાય છે. તે સર્વત્ર હોય છે; પરંતુ ગુજરાત પ્રાતમા ઘણાં થાય છે. એના પાંદડા હથેળી જેવડાં, બદામ જેવાં અને જાડા હોય છે. એ પાંદડા પત્રાળા કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. મહૂડાનું લાકડું વજનદાર અને ટકાઉ હોય છે. તે ઇમારતના કામમાં આવે છે. મહૂડાના ઝાડ ઉપર ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ મીઠાં હોવાથી તેનો ગરીબ લોકો ખાવામા ઉપયોગ કરે છે. ફળ ઓળા (ચણાના પોપટા) જેવાં આવે છે. ફળનું તેલ કાઢે છે, તેને ડોળિયું કહે છે. એ દીવો બાળવાના કામમાં આવે છે. એ તેલ ઘીમા મિશ્ર કરી કેટલાક દગલબાજ વેપારીઓ વેચે છે. તે ઘીમાં મળી જાય છે અને ઘી જેવુંજ કણીદાર દેખાય છે. એના ફૂલનો (મહૂડાનો) દારૂ કરે છે. એ દારૂ પીને લોક બોકડા જેવા મદોન્મત્ત થાય છે; તથા અનેક અનાચાર અને દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે અને આપણા ઉત્પન્નકર્તા પરમેશ્વરને વિસરી જઇ પોતેજ પોતાનો નાશ કરી નાખે છે. પરમેશ્વરે સારી અને નઠારી એવી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ નિર્માણ કરેલી છે; પરંતુ માણસે નઠારી વસ્તુનો ત્યાગ કરી સારી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું એથીજ કલ્યાણ થશે, એવો ઈશ્વરનો આંતરિક હેતુ છે. **મહૂડા:**—મધુર, શીત, વાતુલ, વીર્યવર્ધક, પાષ્ટિક, તુરા તથા કડવા છે; અને કૃમિ, પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા વ્રણનો નાશ કરનાર છે. એના **ફૂલ:**–મધુર, વૃષ્ય, હૃદ્ય, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, સ્નિગ્ધ તથા વિકાસી છે; અને પિત્ત, દાહ તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. એના **કાચાં ફળ:**–શીત, શુક્લ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, મલસ્તંભક, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને રક્તરોગ, વાયુ, પિત્ત, દમ, તૃષા, ઉધરસ, ક્ષતક્ષય તથા રાજયક્ષ્માનો નાશ કરે છે. **તેજ પાકવાથી** બળકારક છે અને પિત્ત તથા વાયુના નાશક છે. **પાણી-મહૂડા** (પાણીમાં થનારી જાત છે તે):– મધુર, વૃષ્ય, શીત, બલકર તથા રસાયન છે અને વ્રણ તથા ઉલટીનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગ:**–(૧) **અપસ્માર, ઉન્માદ, સન્નિપાત અને અપતંત્રક વાયુ ઉપર:**—મહૂડાની અંતરછાલ, લીંડીપીપર, વજ, મરી અને સિંધવ એ કોકરવરણા પાણીમા વાટી નસ્ય આપવું. (૨) **કંઠસર્પ ઉપર:**—મહૂડાના ફળમાંનાં બીઆ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૩) **ધાતુ પુષ્ટ થઇ કામોત્તેજન આવવા માટે:**—મહૂડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ દિવસમાં બે વાર સવાર–સાંજ દર વખતે ૨–૩ માસા જેટલું ગાયના ઘી અને મધ સાથે આપવું. ઉપર ગાયનું ધારોષ્ણ અથવા તપાવેલું દૂધ ઘી–સાકર સાથે પાવું. (૪) **સર્પના વિષ ઉપર:**—મહૂડાનાં ફળમાંના બીઆ પાણીમા ઘસી અંજન કરવું.

૪૪૩ મંદાર—સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ માદાર. ક૦માંદારનું.તા૦કોકકુમાંદારે. મલા૦વેળુત્તામાંદારં. લા૦ કેલોટ્રોપિસ પ્રોસિરા.

એને "આકડીઓ મંદાર" પણ કહે છે. એ મંદારના ઝાડ આકડાના ઝાડને ઘણાંજ મળતાં છે. ફક્ત ફૂલમાં અને ઝાડના રંગમાં ફેર જણાય છે. મંદારનું ઝાડ ધોળું અને ભૂરે હોય છે. એ

ઝાડ રાનમાં આપોઆપ ઉગે છે. એના ફૂલ ધોળા હોય છે. એના ઉપર ભમરા ઘણા બેસે છે. એક વર્ષની અંદર એને ફૂલ આવે છે. એનો કોયલો દારૂના કામમાં આવે છે. એનું દૂધ ઉકાળી જાડું કરવાથી તેનો ગુંદર જેવો ઉપયોગી પદાર્થ (ગટ્ટાપર્ચા) તૈયાર થાય છે. **મંદાર:**—તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, મેદ, વિષ, વાયુ, કોઢ,વ્રણ,સોજો,કંડૂ તથા વિસર્પનો નાશ કરનાર છે. **ધોળો મંદાર:**—અતિ ઉષ્ણ, કડવો તથા મલશોધક છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, કૃમિ અને અત્યંત દારુણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે.ઉપયોગઃ-(૧) **વિષમ જ્વર ઉપર:**—મંદારનાં મૂળ રવિવારે કાને બાંધવા એટલે વિષમ જ્વર જાય છે. (૨) **આમવાત, રક્તાતિસાર, ઉપદંશ અને રક્તકુષ્ઠ (કોઢ) ઉપર:**—મંદારના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દોઢ માસો દિવસમાં ત્રણ વાર સાકર સાથે આપવું. (૩) **વાતશૂળ ઉપર:**—મંદારના મૂળનુ ચૂર્ણ દૂધમા પાવું.

૪૪૪ **માંકડી**—એ લીંબુડીની જાતનું વગડાઉ ઝાડ છે. એના પાદડાં લીંબુડીના પાંદડાં જેવાંજ હોઇ તેને કાટા પણ હોય છે. એને લીંબુડી જેવાજ બારિક ફળ આવે છે. તે સોપારી જેવડાં હોય છે. એ ઝાડ રાયગઢ કિલ્લા ઉપર થાય છે. ઉપયોગ:--(૧) **વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો:**—માંકડીના સૂકાએલા પાદડા તંબાકુની પેઠે ચલમમાં નાખી ૭ દિવસ પાવાં; એટલે શરીરમાનો વાયુ નીકળી જાય છે. (૨) **વાયુ ઉપર:**—માંકડીનાં પાદડાનો રસ અગર કાઢો પાવો. (૩) **સંધિવાયુ અને સુવારોગ ઉપર:**—એકાદ ઈંટ અથવા માટી તપાવી, તે ઉપર માકડીનાં પાંદડા નાખી તેવડે અંગ શેકવું; અથવા પાદડા પાણીમા કઢવી તેવડે ૪ દિવસ સ્નાન કરવુ અને શરીરે પવન લાગવા દેવો નહિ. (૪) **ઢોરના ક્ષત ઉપર:**—માંકડીનાં પાદડા વાટી તે ક્ષત ઉપર ચોપડવા.

૪૪૫ **માચોલ (મચિયણ)**-એ ઝાડ ઘણું વધે તો એક હાથ વધે છે. એને પાદડાં થતા નથી. તેની ડાળીઓને જાડી છાલ જેવો નરમ લીલા રંગનો ગર હોય છે. માચોલ વગડાઉ ખારી જમીનમાં થાય છે; એટલે ઘણુંજ ખારૂં હોય છે. એ ભાજીના ઝાડ ધોઇ નાખી તેના ઉપરની છાલ કાઢી નાખી તેને સુધારી હીંગથી વઘારી શાક કરે છે.માચોલનું રાયતું પણ કરે છે.એમાં મુખ્યત્વે ખારાશ હોવાથી તેનું શાક કે રાયતું કરતી વેળાએ તેમા મીઠું નાખવું પડતું નથી.આ ભાજી સારી સ્વાદિષ્ટ છે.

૪૪૬ **માઠ (ડાંભો)**—સં૦ મારિષ. મ૦ માટ, પોકલ્યાચી ભાજી. બં૦ કાંટાનટે. હિં૦ મરસા. ઉડિ૦ નેઉટાશાગ. તે૦ ડુગલકુરા. લા૦ એમરેથસ ટ્રિકલર.

માઠનું શાક સર્વત્ર અને સર્વ કાળે મળે છે. એમા રાતો અને ધોળો એવા બે પ્રકાર છે. માઠની ભાજી વાવ્યા પછી ત્રણ અઠવાડીઆમા મોટી થઇ ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે. માઠની ભાજી નિર્મળ અને ખાવામા સારી લાગે છે. દીંટાના પાદડા ચુંટી કાઢી ભાજી કરે છે અને બીઆ આવ્યા પછી દીંટાની પણ ભાજી કરે છે. **ધોળો માઠ:**—મધુર, રુક્ષ, ખારો, શીતળ, ગુરુ, સારક, કફકર તથા વાતકારક છે;અને રક્તપિત્ત,મદ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરનાર છે. **રાતો માઠ:**-કિંચિત્ ગુરુ, ખારો, મધુર, સારક, કફકારક, પાકકાળે તીખો અને અલ્પ દોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે. **મિશ્રવર્ણ માઠ:**—ખારો, સ્વાદુ, અને પિત્તકર છે. **ખારો માઠ:**—ખારો, ખારો તથા મધુર છે અને દોષને કોપાવનાર છે. **પાણીમાંહેનો માઠ:**—વિશેષ કરી રક્તાર્શનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **ખાંડક (ગુમડું) જલદી ફુટવા માટે:**—માઠની ભાજીનું સૂકાએલું દીંટું બાળી તેની રાખ અને ચૂનો એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવો. (૨) **મદ્ય (દારૂ) ઉપર ઉતાર:**—રાતા માઠની દાંડીનો રસ ૪ તોલા સુધી પાવો.

૪૪૭ **માયફળ (માયાં)**—સં૦ માયાફળ. મ૦ તુરટે, માયફળ. હિં૦ માજુફળ. ક૦ માપાલપાલકાયિ. ફા૦ માજુસ. અ૦ આપસ, સમરતુલ, તુરફા. ઇં૦ ગાલનટ્. લા૦ કારકસ્, ઇન્ ફેક્ટોરિયા.

માયફળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં ફળ સાધારણ સોપારી જેવડા અને તે કરતાં બારિક પણ હોય છે. **માયફળ:**—તીખાં, ઉષ્ણ, શૈથિલ્યને સંકોચ કરનાર, પ્રશસ્ત અને વાતનાશક છે.*

*માયાનાં ઝાડો વગડામા થાય છે. આકૃતિ સરૂ જેવી હોય છે; એના ફળમાં માખીના જેવા લીલા રંગનાં જીવડા ઘુંચી જાય છે અને તે ફળમાંનો રસ કાઢી નાખી પોલાં કરી નાખે છે. એમાં એનાં બચ્ચાં રહે છે. ઈંડાની માફક એ એમાં વધે છે. પૂર્ણ થવા પછી તે તેમાંથી ઉડી જાય છે; તેથી ઘણાંખરાં માયફળ પોલાં હોય છે. નગડ હોય તો તેમાંથી મરેલ જીવડો નીકળે છે

ઉપયોગ:—(૧) નાસારોગ ઉપર:—માયફળની ભૂકી સુંઘવી. **(૨) બાળકોના રક્તસંગ્રહણીરોગ ઉપર:—**ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં માયફળ ઘસી પાવા. **(૩) બાળકોનાં અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર:—**માયફળ અને સુંઠ ઘીમાં અથવા દૂધમાં ઘસી ચાટવા આપવું. **(૪) યોનિ-સંકોચન થવા માટે:—**માયફળ અને ફૂલાવેલી ફટકડીના ચૂર્ણની પોટલી યોનિમાં રાખવા આપવી; અથવા માયફળ અને કપૂર મધમાં ખરલ કરી અંદર લેપ કરવો. **(૫) દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:—**માયફળ ૧ તોલો, ફટકડી ૧ તોલો અને ધોળો કાથો ૧ તોલો, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે દરરોજ દાંતે ઘસી લાળ ગળવા દેવી. એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર કરવું. આ ઓષધ ત્રણ કિંવા ચાર દિવસ આપવાથી ગુણપ્રદ થશે. **(૬) બાળકોના જીર્ણજ્વર ઉપર:—**બે બારિક માયફળ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખવાં; અને બીજે દિવસે સવારમાં તે માયફળ ત્રણ તોલા ગાયના દૂધમાં ઘસી ૭ દિવસ પાવાં. **(૭)આમાંશ ઉપર:—**માયફળ ગાયના માખણના નિતર્યાં પાણીમાં ઘસી ચાટણ કરવું. **(૮) લાલાસ્રાવ (લાળ પડવા) ઉપર:—**માયફળના કાઢામાં ફટકડી અને કાથાનું ચૂર્ણ નાખી તેના કોગળા કરવા.

૪૪૮ માયમૂળ (ગરમેલ)—સં૦ માયિની, માકંદી. મ૦ માઇણમૂળ. હિં૦ માયમૂલ. ક૦ માગિણી. લા૦ કોલેન્સબોર્બેન્ટસ.

એ ઝાડ નાના અજમાના જેવા થાય છે. એના પાદડા અજમાના પાદડા જેવા થાય છે. એનાં મૂળને 'માયમૂળ' કહે છે. એનાં મૂળ ખોદી લાવી તેનું અથાણું કરે છે. માયમૂળની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં ઘણી થાય છે. એ મૂળ ઔષધિ હોવાને લીધે રોગી લોકોને એનું અથાણું આપે છે. એથી અપકાર થવાનો ભય નથી. **માયમૂળનું ઝાડ:—**તીખું, કડવું, મધુર, અગ્નિદીપક, રુચિકર તથા બલકર છે; અને વાયુ, કફ, બરોળ, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહ તથા શીતજ્વરનો નાશ કરે છે. **એનાં કંદ:—**પાકકાળે મધુર અને વિકાસી છે; તથા પાંડુ, સોજો, કૃમિ, પ્લીહા, ગુલ્મ, આનાહ, ઉદર, સંગ્રહણી અને અર્શનો નાશ કરનાર છે.

૪૪૯ માલકાંગણી—સં૦ જ્યોતિષ્મતી. મ૦ માલકાંગોણી, પિંગવી, કરડકાંગોણી. હિં૦ માલકાંગૂણી. બં૦ લતાફટકી. ક૦ કેંગુએરડુ. તૈ૦ વાવંજી, બેકકુડુતોગે. તા૦ વલુ લુવઇ, અતિપરિચ્યમ્. ફા૦ કાલ. ઇ૦ સ્ટાફટ્રી. લા૦ સીલેસ્ટ્રસ પેનિકયુલેટા.

માલકાંગણીના વેલા થાય છે. એ વેલાને ચોમાસામાં બારિક ફળની મોટી મોટી લૂમ આવે છે; પરંતુ તે પાકે એટલે પીળો થાય છે અને તે ફળ સુકાઇ ફૂટે છે ત્યારે તેનો લાલ ભડક રંગ દેખાય છે. એ ફળમાનાં બીઆંનું તેલ કાઢે છે. **લઘુમાલકાંગણી:—**દીપક, મેધાકર, બુદ્ધિ-વર્ધક અને દુર્જર છે. **×માલકાંગણી:—**રસકાળે કડવી, રુક્ષ, કિંચિત્ તીખી, દાહકર, અગ્નિ-દીપક, અતિ ઉષ્ણ, મેધા, પ્રજ્ઞા તથા પુષ્ટિ કરનારી, વૃષ્ય, વાંતિકર, તીક્ષ્ણ, વર્ણકર અને તુરી છે; તથા કફ, વાત, વ્રણ, પાંડુ, વિસર્પ અને ઉદરપીડાનો નાશ કરનાર છે. **માલકાંગણીનું તેલ:—**કડવું, વાંતિકારક, અતિ ઉષ્ણ, સારક, તીક્ષ્ણ,પિત્તલ, સ્મૃતિ–બુદ્ધિ–મેધાને કરનારૂં, લેખન, રસાયણ તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, ત્રિદોષ તથા કફનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગ:—(૧) અફીણના વિષ ઉપર:—**માલકાંગણીનાં પાદડાંનો રસ પાવો. **(૨) ખસ ઉપર:—**માલકાંગણીના બીંઆનું તેલ ચોપડવું અથવા માલકાંગણીનાં બી ગોમૂત્રમાં વાટી

×માલકાંગણીનાં બીજ બુદ્ધિવર્ધક છે. અમારા એક મિત્રને ચિત્તભ્રમ વાયુ ઉપર દરરોજ એકેક તોલો દોઢેક માસ સુધી આપવાથી એનું મગજ ઠેકાણે આવ્યું હતું.

યુનાનિ હકીમો માલકાંગણીનાં બીજ ગરમ, નિદ્રાનાશક અને કામોદ્દીપક ગણે છે; અને એને સંધિવાત, લકવો, કોઢ અને બીજા શરદીથી પ્રગટ થએલ રોગોપર વાપરે છે. એ રોગોમાં પ્રથમ ૧ થી લઈને દરરોજ એકેક વધારી ૫૦ સુધી બીજ એકલાજ અથવા બીજી ગરમ ઔષધિની સાથે મેળવીને ખાવાની ભલામણ કરે છે.સુશ્રુતમાં એને વ્રણશોધક અને કુષ્ઠપ્રશમન કહેલ છે. ચરકસંહિતામાં એને શિરોવિરેચનકર્તા કહેલ છે. એનાં પાંદડાંના રસથી જીભનું જડપણું નાશ થાય છે. એના સેવનથી પેશાબ વધે છે. જળોદરના રોગમાં આપવાથી સોજો હઠે છે. એજ પ્રમાણે જુલાબ પણ થાય છે. પાંદડાંનો રસ આપવાથી સ્ત્રીઓને નષ્ટ થએલ આર્તવ ફરીથી આવે છે.

ચોપડવા. (૩) **સર્વ વાયુ ઉપર:**—માલકાંગણીનાં બીજાં, સુંઠ અને અજમો એ સમભાગે અને એથી બમણો જૂનો ગોળ, એ એકઠાં કરી ખાંડી અર્ધા તોલા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી ઘી સાથે આપવી. (૪) **અટકાવ બંધ થયો હોય તે ઉપરઃ**—માલકાંગણીનાં પાંદડાનો રસ પાવો. (૫) **રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—માલકાંગણીના બીજાં વાટી લેપ કરવો. (૬) **ઉદરરોગ ઉપરઃ**—માલકાંગણીનું તેલ દરરોજ દૂધ સાથે આપવું. (૭) **સર્પના વિષ ઉપરઃ**—માલકાંગણીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૪૫૦ **માલતી**—(સં૦ હિં૦ બં૦ મ૦ માલતી. લા૦ એકાઇટિસ્ કાર્યો ફાઇલેટા.)માલતીની વેલ થાય છે. એ વેલીના પાંદડાં લંબાઈ પડતા હોય છે. એ વાવ્યા પછી બે-અઢીજ વર્ષે એને ફૂલો આવે છે. એનો રંગ સફેદ હોય છે. એની મોસમ ઉનાળામાં હોય છે. એમાં વાસ ઘણો આવે છે. **માલતીઃ**—કફ, પિત્ત, મુખરોગ, વ્રણ, કૃમિ અને વહેતા કાનના દરદને મટાડનાર છે. એ વમનકારક છે. એના ફૂલ નેત્રને હિતકારી છે. **માલતીનાં પાંદડાં કફ અને પિત્તને કરનાર છે.**

૪૫૧ **માલેબંધ (મ)**—(સં૦ સંધિની) આ ઝાડની ઉંચાઈ એક વેંતથી એક હાથ જેવડી હોય છે. એના પાદડા એક આગળ પહોળાં હોઈ ત્રણ-ચાર આંગળ લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમા થાય છે. એ ઝાડમાં એવો ચમત્કાર છે કે એનાં પાંદડાં ઉપરથી અર્ધાંજ તોડી પુન. મેળવી દેવાથી લાગલોજ તેનો સાંધો મળી જાય છે. આ પાંદડાંમા ચીકાશ બહુ હોય છે. ઉપયોગઃ—(૧) **અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપરઃ**—તત્કાળ માલેબંધ વાટી વડી કરી જખમ ઉપર લગાવી પાટો બાધવો; એટલે ગમે તેવો દુર્ધર જખમ હોય તોપણ રક્તપ્રવાહ તુરતજ બંધ થઈ ત્રણ દિવસમાં જખમ ભરાઇ આવે છે. પાદડા સૂકા હશે તોપણ ચાલશે.

૪૫૨ **માહુલી**—(સં૦ મહાયમલપત્રક) માહુલીનો વેલો હોય છે. કંચનારના કિંવા આમળાના પાદડા જેવા એના જોડપાન હોય છે. એ પાંદડા કંચનારના કરતા ત્રણ-ચારગણાં મોટાં હોય છે. માહુલીના વેલા ઇલીચપુરના રાનમાં અને કનકેશ્વરના ડુંગરામા ઘણા થાય છે. બીજે ઠેકાણે હોવાનું સાભળવામા નથી. એનાં પાંદડાંનાં પત્રાળી ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાદડાં ઘણા દિવસના હોય તોપણ પાણી સીચવાથી પુનઃનરમ થાય છે.એ પાદડાંમાં રાખેલી વસ્તુ બગડતી નથી.

૪૫૩ **મિરજોળી**—મિરજોળીના વેલા ઝાડની જોડમા ઉત્પન્ન થાય છે. એના મૂળ ઝાડમાજ હોય છે. એના પાદડા મોટા હોય છે. એ પાંદડાનો વાસ ઘણો આવે છે. એ પાદડાં મિરવેલીના (મરીના) પાદડા જેવા હોય છે. પાદડાનું દીટું બે આંગળ લાબુ હોય છે. મિરજોળીનો રસ નાકમા નાખે તો છીંકો આવે છે. **મિરજોળીનો** રસ ઉષ્ણ હોઇ વાયુનાશક છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **બદ જલદી ફુટવા માટેઃ**—મિરજોળીના પાદડાં બારીક વાટી તેની નાની વડી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી, જેથી ગાઠ જલદી ફુટશે. પછી એજ ઓષધ ચોપડવાથી અદરનું સર્વ દર્દ તુરત નીકળી જશે. (૨) **અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપરઃ**—મિરજોળીના કુમળાં પાદડાંનો રસ કાઢવો અને જૂના પાદડાનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે રસ છાંટી જૂનાં પાદડાંનો રસ કાઢવો. પછી એ રસમા નાળીએરનો અંગરસ એક ચતુર્થાંશ મેળવી તેમા ઝીણી વાટેલી મરીની ભૂકી નાખી તે મિશ્રણ અંગે મર્દન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બે વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગરમ પાણીવડે સ્નાન કરવું; એટલે અંગમાનું કળતર નાશ પામશે. (૩) **સન્નિપાત જ્વર ઉપરઃ**—મિરજોળીના પંચાગનો કાઢો કરી લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૪) **ગુલ્મરોગ ઉપર**—મિરજોળીના મૂળ નાળીએરના રસમાં ઘસી થોડો ગોળ નાખી પાવા.

૪૫૪ **મીઠો લીમડો**—(સં૦ કૈટર્ય. મ૦ કઢીનિંબ.) આ ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. આ ઝાડ બાગમા વાવે છે. એ ઝાડને બારીક કાંટા હોય છે. એના પાંદડા સુગંધી છે. એ પાંદડાં મસાલામા નાખે છે તથા ઘી ચોપડી દેવતાની ઝાળમાં શેકી કઢીમાં નાખે છે; તેથી કઢી સુવાસિક થાય છે. **મીઠો લીમડોઃ**—શીતળ, કડવો, તિખટ, તુરટ તથા લઘુ છે; અને દાહ, અર્શ, કૃમિ, શૂળ, સંતાપ, સોજો, કોઢ, ભૂતબાધા તથા વિષનો નાશ કરનાર છે.

૪૫૫ મીઠું લીંબુ (મોસંબી)—સં૦ મધુજંબીર. મ૦ સાખરલીંબુ. હિં૦ મીઠા લીંબુ. બં૦ કમલાલેબુ. ક૦ કિત્તિલે, સક્કરેગંચી. ફા૦ લિમનેશીરી. અ૦ લીમુ નેહુલુ. ઇં૦ સ્વીટ લેમન.

આ એક લીંબુનીજ જાત છે; પરંતુ એનાં ફળ ખાટાં લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એ ફળ નારંગી જેવડું થાય છે. એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે. એ ઝાડ ઘણાંજ ઉંચાં વધી એનો વિસ્તાર પણ ઘણો મોટો થાય છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે. પાકા ફળનો રંગ રાતો હોય છે. ઉષ્ણ ઋતુમાં એ ફળ ઘણાં સારાં લાગે છે. **મીઠું લીંબુ:**—મધુર, સ્વાદવાળું, શીતળ, તર્પણ, તૃષ્ણ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, જડ, ધાતુવર્ધક અને ગ્રાહક છે; તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, ઉલટી, શોષ, વિષરોગ, રક્તરોગ, અરુચિ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર**—સુકાએલા મીઠા લીંબુની રાખ મધમા આપવી.

૪૫૬ મીંઢળનું ઝાડ—સં૦ મદન. મ૦ ગેળ, મેણફળ. હિં૦ મૈનફળ, કરહર. બં૦ મયનાકાંટા. તા૦ પુંગારે, મારૂક્કારે. તે૦ મારિંગા, વસન્ત કડિમિ ચેટ્ટુ. ક૦ મંગારે, બોનગેરે, રણ્યબોનગેરે. મલા૦ માંગાકાયી. અ૦ જોજુલકં. દક્ષિ૦ મેણુહલ. ને૦ મૈદલ. પં૦ મિંડકોલ્ઞ. ઇં૦ બુશીગાર્ડિનીઆ. લા૦ રેન્ડીઆ ડયુમેટોરમ.

આ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એને બે આગળ જેવડી લંબાઇના નાના અને મોટા કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં વડનાં પાંદડા જેવા હોય છે. એને સોપારી જેવડાં ફળ આવે છે. તે પાકે એટલે પીળાં થાય છે. એ ફળને 'મીંઢળ' કહે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુ થાય છે. એની ભૂકી કરી કોળી લોક નદીમાં નાખે છે; તેથી કરી માછલાં લુબ્ધ થઇ ત્યાંનાં ત્યાંજ રહે છે. ચોમાસાને માટે જે ધાન્ય સંગ્રહ કરી રાખવાનું હોય તેમાં લીલાં મીંઢળ નાખવાં એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી. ચાળેલી રાખમાં પારો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યમાં નાખે છે. તે કરતાં આ રીત ઉત્તમ છે. **મીંઢળ**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, મધુર,લેખન, લઘુ, રુક્ષ, વાંતિકારક, કડવું અને બસ્તિના કામવિષે ઉત્તમ તથા હિતકારક છે; અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શોથ, આનાહ, આફરો, સોજો, વિદ્રધિ, વિષ, ગુલ્મ, સળેખમ, કોઢ, અર્શ તથા તાવનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગઃ—**(૧) આગંતુક પેટના શૂળ ઉપર:**—મીંઢળ કાંજીમા ઘસી તેનો દિવસમાં નવ-દશ વખત નાભિ (ડુંટી) ઉપર લેપ કરવો. **(૨) પિત્ત પડવા માટે**—મીંઢળનો રસ બે પૈસાભાર કાઢી તેમાં મધ નાખી પાવો. સુકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે. **(૩) શીઘ્ર પ્રસુતિ થવા માટે:**—જનનેંદ્રિય (યોનિ) ને મીંઢળની ધૂણી આપવી અને કળલાવીના મૂળને દોરો બાંધી તે હાથે-પગે બાંધવા. **(૪) કફવાત** ઉપરઃ—મીંઢળનું ચૂર્ણ દૂધમા મેળવી પાવું એટલે ઉલટી થઇ કફ—વાયુની પીડા દૂર થાય છે. **(૫) આધાશીશી ઉપરઃ**—સૂર્યોદય પહેલાં મીંઢળ તથા સાકર ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. **(૬) ગડગુમડાં અને રતવા ઉપરઃ**—મીંઢળ લીમડાના રસમાં ઘસી ચોપડવું. **(૭) જૂ મારવાને માટે:**—મીંઢળનો રસ કાઢી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમાં જૂ મરે છે. **(૮) સ્તનરોગ ઉપરઃ**—મીંઢળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૯) ઉલટી થઇ કફ પડવા માટે**—મીંઢળ ૧ તોલો, સિંધવ ૦ાા તોલો અને લીંડીપીપર દોઢ માસો, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું.

૪૫૭ મીંઢી આવળ (સોનામુખી)—સં૦ ભૂમ્યાહુલી. મ૦ ભુયતરવડ. હિં૦ સોનામુખી, મુંબ ખખસા. બં૦ કાંકરોલભેદ. ક૦ નેલદાવરેગિડ. તે૦ નેલતાંગેડી, નેલપોના. તા૦ નિલાવરે. મલા૦ નિલવાક. ફા૦ અ૦ સના. ઈં૦ અલેકઝાંડ્રિયનસના. લા૦ કેશિયાઓબોવેટા.

× મીંઢીઆવળમા પાંદડાં ઉપરથી બે-ત્રણ પ્રકાર છે. એકનાં પાંદડાં કુંવાડીઆ જેવાં હોય છે અને બીજી જાતનાં લાંબાં હોય છે. લાબા પાદડાંની જાતને "સોનામુખી" કહે છે. એ ઝાડ જમીનબરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એને ચપટી શીંગો આવે છે મીંઢીઆવળ રેચક છે. **મીંઢી આવળ:**—તીખી, કડવી, અગ્નિદીપક, મૃદુ રેચક તથા દેહશોધક છે; અને આનાહ, ઉદર-

×સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં મીંઢીઆવળને કફ અને રોકાએલ પિત્તને કાઢનાર,મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર તથા સંધિવા ઉપર અત્યંત ઉપયોગી જણાવી છે.એનાથી ફોડા નાશ પામે છે,પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે તથા હરસ મટે છે.

રોગ, કરોળીઆ, ગુલ્મ, કૃમિ, આમ, સોજો, જ્વર, કોઢ, વાયુ, આમશૂળ, વિષ, દુર્ગંધ તથા ઉધ-રસનો નાશ કરનાર છે. **એનાં મૂળ:**—તુરાં, અગ્નિદીપક, વર્ણકર તથા પાકકાળે સ્વાદુ છે; અને કૃમિ, કોઢ, યકૃત્, ધાતુક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. **બંદરી સોનામુખી** (ફૂલ અને પાદડા રાતાં હોય છે તે):—તુરી, ખાટી, શીત, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને પિત્ત, ગુલ્મ, અતિસાર, શોથ, વિષ, ત્રિદોષ, કોઢ, જ્વર, શ્વાસ, આનાહ, કૃમિ, રક્તરોગ, ઉદરરોગ, તૃષા તથા દાહનો નાશ કરે છે. એનાં **ફૂલ:**—કાંતિકર અને મોહનાશક છે. એના **કુમળાં ફળ:**—તુરા, રુચિકર તથા દુર્જર છે; અને ઉલટી, કૃમિ, તૃષા, મેહ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. **બીઆં:**—મધુમેહ, રક્તાતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. **મૂળ:**—મધુર તથા ઉષ્ણ છે; અને શુક્રક્ષય, રક્તપિત્ત, શ્વાસ તથા મોહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **રેચ થવા માટે:**—મીંઢીઆવળના પાંદડા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી ગાળી ગોળ નાખી પાવાં; એટલે મૂત્રરેચ અને રેચ થઈ કોઠામાની ગરમી નીકળી જાય છે; અથવા પાંદડાંનો કાઢો કરી તે પાવો એટલે રેચ થાય છે. (૨) **કાન કળવા માંડે તે** ઉપર:–મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ એક માસો ગરમ પાણીમા પાવું. (૩) દાદર ઉપર:—મીંઢીઆવળના બીઆ અને ગરમાળાની શીંગોમાનું મગજ દહીંમા વાટી લેપ કરવો. (૪) **પરસેવો ઘણો આવતો હોય તે** ઉપર:—મીંઢીઆવળની ભૂકી અર્ધો તોલો ગાયની છાશમાં નાખી પાવી. (૫) **ગર્ભધારણને માટે:**—મીંઢીઆવળના પાંદડા સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ગોખરૂના પાંદડાના રસમાં અથવા સાકરમા ૨૧ દિવસ આપવું. (૬) **પાંડુરોગ** ઉપર:—મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ પૈસાભાર આંબાની પાકેલી કેરીના રસમાં આપવું. (૭) **સર્પદંશ** ઉપર:—કસુંબીના તેલમા મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો નાખી આપવું એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. (૮) **અતિસાર** ઉપર:—મીંઢી-આવળનું ચૂર્ણ છાશમા પાવું. (૯) **શૂળ** ઉપર:—મીંઢીઆવળનાં મૂળ ગરમ પાણીમા પાવા. (૧૦) **સ્તનરોગ (સ્તન ઉપરનાં ગુમડાં)** ઉપર:—મીંઢીઆવળના મૂળ ઘસી ચોપડવાં. (૧૧) **કષ્ટસાધ્ય ત્વગ્દોષ** ઉપર:—મીંઢીઆવળ રાત્રે ગોમૂત્રમાં ભીજવી રાખી સવારે સૂકવવી. એ પ્રમાણે તેને ૧૦ દિવસ ભાવના આપી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ૭ માસાથી ૧ તોલા સુધી ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે બે-ત્રણ રેચ થઇ રોગ સત્વર દૂર થાય છે.

૪૫૮ **મુગવેલ**—સં૦ મુદ્ગવલ્લી, અરણ્યમુદ્ગ. મ૦ મુગવેલ, મુંગણવેલ. હિં૦ મુગવની, મુગૌની. બં૦ મુગાની. ક૦ કાડહેસર. તૈ૦ કારૂપેસ્તરા. તા૦ કટ્ટુપાયારૂ. તુ૦ કટ્ટુપાડેંગી. મલા૦ કટ્ટુપાયરૂ. લા૦ ફેજિયોલસ્ ટ્રાયલોબેટસ.

આને " જંગલી " કે 'અડબાઉ મગ' પણ કહે છે. આ વેલ વૃક્ષ ઉપર ચઢેલી હોય છે. એ વેલીની જાડાઇ પગના નળા જેવડી હોય છે. આ વેલ દક્ષિણ કોકણ અને ગોવા પ્રાંતમાં ઘણી થાય છે. એ વેલીની હાથમાં પકડવાલાયક સાધારણ લાકડીઓ પણ થાય છે. એ વેલીની શીંગોમાં ચોળાની આકૃતિ જેવા બીઆ આવે છે. તેનું તેલ કાઢે છે. એનાં પાંદડા લાંબાં હોય છે. **મુગવેલ:**—શીતળ, રુક્ષ, સ્વાદુ, પુષ્ટિકર તથા નેત્રને હિતકારક છે, અને સોજો, સંગ્રહણી, તાપ, દાહ, ત્રિદોષ, ઝાડો, દમ અને વાતરક્ત વગેરે રોગો મટાડે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ખરજ (કંડૂ), ખસ ઇત્યાદિ** ઉપર:—મુગવેલના બીઆ એક દિવસ ગોમૂત્રમા પલાળી રાખી બીજે દિવસે તેમાજ બીજું ગોમૂત્ર રેડી બારીક વાટી શરીરે મર્દન કરવું. (૨) **ઉપદંશથી થએલ ચામડીનો વિકાર, ખરજ, ખોડો, ખસ ઇત્યાદિ** ઉપર:—મુગવેલનાં બીઆનું તેલ નિત્ય શરીરે ચોળવું. આ વેલીને કોઇ મરશીંગી પણ કહે છે.

૪૫૯ **મુચકંદ:**—સં૦ ક૦ હિં૦ મ૦ મુચકંદ. લા૦ પ્ટેરો સ્પરમમ્, સુબરીફોલીપમ્.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડના પાંદડાં ખાખરનાં પાદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર એક વેંત લંબાઇનું એક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે. ફૂલનો સુવાસ સાધારણ હોય છે. ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચોર આમલીના જેવાં પરંતુ તે કરતા નાનાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. **મુચકંદ:**—તીખું, કડવું તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉધરસ, કંઠદોષ, ત્વગ્દોષ, સોજો, વ્રણ, ખરજ, મસ્તકપીડા, ત્રિદોષ,

રક્તપિત્ત તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **વાયુસંબંધી મસ્તકપીડા ઉપરઃ**—ચકુંદના ફૂલ અને એરંડાનાં મૂળ કાંજીમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) **આધાશીશી ઉપરઃ**—મુચકુંદનાં ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૩) **ઢોરોના કુંદ રોગ** (ઢોર સૂકી લીંડીઓ હગે છે. દિવસે દિવસે શક્તિ ક્ષીણ થઇ સુકાઇ જાય છે અને સર્વ દાંત હાલવા લાગે છે તે) **ઉપરઃ**—મુચકુંદની છાલનો રસ કાચો અર્ધો શેર કાઢી તેમા તેટલોજ નાળીએરનો રસ નાખી તે મિશ્રણમા ૬ તોલાસુધી ગોળ નાખી દરરોજ એક વાર, એમ સાત દિવસસુધી ઔષધ પાવું. (૪) **મલદ્વાર બહાર આવે છે તે ઉપરઃ**—મુચકુંદના ફૂલની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૪૬૦ મુદ્દગર (કમરખ)—સં૦ કર્માર. મ૦ ક૦ કર્મર. હિં૦ કમરખ. બં૦ કામરંગ.

એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. મુદ્દગરના ઝાડ મોટાં થતાં નથી. એનાં પાંદડાં પાતળાં અને છાયા ઘણી ઠંડી હોય છે. આ ઝાડ સર્વ કાળ લીલું હોય છે અને તેને પુષ્કળ ફળ આવે છે. મુદ્દગરનું અથાણું અને મુરબ્બો સારો થાય છે. મુદ્દગર ગળચટાં હોય છે. મરી, જીરૂં અને મીઠું લગાડવાથી વિશેષ સ્વાદ આવે છે. કોઇ કોઇ પાકેલાં મુદ્દગર એમનાં એમ ખાય છે. તેનો રંગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજુએ રેખા હોય છે. આ ફળ પાકે છે ત્યારે સુંદર દેખાય છે. આ ફળ પિત્તનાશક છે. એને "કમક" પણ કહે છે. **મુદ્દગર લીલાંઃ**—ખાટાં, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને પિત્તકારક છે. **પાકેલાં મુદ્દગરઃ**—મધુર, ખાટા, બળકર, પુષ્ટિપ્રદ અને રુચિકારક છે.

૪૬૧ મુસળી—(સં૦ મુસલી. મ૦ મુસળકંદ. હિં૦ મુસલીકંદ.) મુસળીનાં નાના નાનાં ઝાડ ચોમાસામા વગડામાં ઉગે છે. એના પાદડા ખારેકના નાના રોપાના પાંદડાં જેવા; પરંતુ તે કરતા પાતળા અને પહોળા હોય છે. એના કંદ થાય છે. એ મોટા અને પાંચ-છ આગળ લાંબા હોય છે. એનો વર્ણ કાળો હોય છે. એ કંદ પૌષ્ટિક છે. મુસળકંદને " કાળી મુસળી" પણ કહે છે. **મુસળીઃ**—મધુર, શીતળ,વૃષ્ય,ધાતુપુષ્ટિ કરનાર,બલને આપનારી,શ્લેષ્મલ,પિત્તલ તથા જડ છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરનાર છે. કાળી મુસળી અધિક ગુણવાળી અને રાસાયનિક છે. ઉપયોગઃ—(૧) **વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિને માટેઃ**—મુસળકંદનાં ઝાડના કંદ સ્વચ્છ ધોઇ છોલી સારી પેઠે સૂકવવા અને તેની બારિક ભૂકી કરી રાખવી. પછી રોજ સવારમાં ગાયનું દૂધ ૧૪ તોલા લઇ તેમાં ઉપર કહેલી ભૂકી બે તોલાસુધી નાખી મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું; ઉકાળતાં અર્ધું રહે એટલે તેમા સાકર ૩ તોલા અને ઘી બે તોલા નાખી પાકું કરવું. પછી તેમાં જાયફળ, એલચી અને કેસરની ભૂકી નાખી, બદામ-ચારોળી નાખવા;તથા તેમાંથી અર્ધો-પાક સવારે અને અર્ધો સાંજે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી સાત કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ઘટ્ટ થઈ ધાતુવૃદ્ધ થાય છે. (૨) **ધાતુપુષ્ટિને માટેઃ**—મુસળી ચાવી ખાવી અથવા એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર નાખી ખાવું. (૩) **પથરી ઉપરઃ**—મુસળકંદ ખાવા એટલે પથરી ગળી જાય છે. (૪) **પ્રદર ઉપરઃ**—મુસળી અને જાસુંદીની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. (૫) **સંગ્રહણી ઉપરઃ**—મુસળી છાશમા કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી. પથ્ય છાશ અને ભાત ખાવાં.

૪૬૨ મુળા—સં૦ મૂલક. મ૦ મુળા. હિં૦ મુલી. ક૦ ગો૦ તા૦ તુ૦ મુલ્લંગી. તૈ૦ મુલ્લીગી, શુત્તિદુંપા. મલા૦ કનકપાલ. ફા૦ તુરબ. અ૦ બજરૂલ ફજલ. ઈં૦ રેડીશ. લા૦ રફેનસ્‌સેટીવસ.

મુળા એ એક જાતનું શાક છે. જમીન સારી હોય અને ખાતર વગેરે મહેનત સારી થાય તો એકેક મુળો પાકા બશેર વજનનો થાય છે. મુળાનાં બીઆ વાવી તેના છોડ થાય એટલે તે ઉપર શીંગો આવે છે અને તેમાં મુળાના બીઆં હોય છે. મુળાનું, તેનાં પાંદડાંનું અને તેની શીંગોનું શાક થાય છે. મુળાનું રાયતું ઘણું સારૂં થાય છે. મુળા એકલા પણ ખવાય છે. મુળો એ પાચક અને ઠંડો છે. મુળાનો રંગ ધોળો સફેદ હોય છે. મુળાના બીઆં માખણમાં નાખી વાવવાં; એટલે માખણ જેવાજ મૃદુ મુળા થાય છે અને પાક પણ પુષ્કળ આવે છે. **સાધારણ મુળાઃ**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, ગુરુ, રુચિકારક તથા પાચક છે; અને અર્શ, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, વાયુ, કફ, જ્વર, દમ, નાસારોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. **કુમળા**

મુળા:—ખારા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય, તીક્ષ્ણ, સારક, પાચક, મધુર, ગ્રાહક તથા બલકારક છે; અને મૂત્રદોષ, દમ, ઉધરસ, અર્શ, ગુલ્મ, ક્ષય, નેત્રરોગ, નાભિશૂળ, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ત્રિદોષ, હૃદ્શૂળ, આમ, ઉદાવર્ત, પીનસ તથા વ્રણનો નાશ કરનાર છે. **સ્થૂલ (જાડો) મુળો**:—ઉષ્ણ, તીખો, રુચિકર, ગ્રાહક તથા દીપક છે; અને કફ, વાત, કરમ તથા ગુલ્મનો નાશ કરનાર છે. **જૂના મુળા**:—શોષકારક તથા ઉષ્ણવીર્ય છે;અને દાહ,પિત્ત તથા રક્તકોપનો નાશ કરે છે. **પાકા મુળા**:—તીખા, ઉષ્ણ તથા અગ્નિકારક છે. ભોજન પહેલાં ખાવાથી પિત્ત તથા દાહને કોપાવે છે અને ભોજન વખતે ખાધાથી હિતકર તથા બલકારક છે. આ મુળા મીઠું ચોળી ખાવાથી અર્શ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **મુળાની શીંગો**:—કિંચિત્ ઉષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુની નાશક છે. **મુળાનાં ફૂલ**:-કફકારક તથા પિત્તકારક છે. **સૂકાએલા મુળા**:-લઘુ છે અને સોજો, વિષદોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે. ગાજર જેવા એક લાલ રંગના મુળાને મરાઠીમા "**શેંડી મુળા**" કહે છે. જેને સંસ્કૃતમા 'ગૃંજન' કહે છે અને ગુજરાતીમાં "ગાજર" કહે છે. તે તીખા, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક તથા હૃદ્ય છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે. **ગોળમુળા**:-તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઉચકી** ઉપર:—સૂકાએલા મુળાનો કાઢો પાવો. (૨) **ખોઢારશીંગના વિષ** ઉપર:—મુળા અને સુવા ખાવા. (૩) **પથરી** ઉપર:-મુળાનાં બીઆં તોલા ૪ અર્ધા શેર પાણીમાં ઉકાળી પાણી પાશેર રહે ત્યારે પાવું. (૪) **મૂળવ્યાધિ** ઉપર:—૨૦ મુળા લઈ પાન સાથે સમારી પાનની નીચે રહેલો ગોળ પૈસા જેવડો લીલો ભાગ લઇ તે સર્વનો રસ કાઢી, તેમાં ત્રણ તોલા ઘી નાખી સાત દિવસ પાવો. (૫) **નળવાયુ** ઉપર:—મુળાનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં તેટલુંજ મધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૬) **અજીર્ણ** ઉપર:—મુળાના પાતળા કાપા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી કેટલીકવાર એમ ને એમ રાખવા. પછી જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી પીલી કાઢી તે પીતા ચાવી ખાવા એટલે તુરત અજીર્ણવિકાર નાશ પામે છે. (૭) **અમ્લપિત્ત** ઉપર:—મુળો અને સાકર ભેગાં ચાવીને ખાવા. (૮) **મૂળવ્યાધિ** ઉપર:—મુળા પીલી તેનો રસ એક તોલો કાઢવો અને ગાયનું ઘી એક તોલો નાખી તે પાવું; અથવા મુળાના કાપા ઘીમાં તળી સાકર સાથે ખાવા. (૯) **કરોળીઆ** ઉપર:—મુળાનાં બીઆ અઘેડાનાં પાંદડાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) **ગંડમાલા અને ગલગંડ** ઉપર:—મુળાનાં બીઆ, સણનાં બીઆ, સરગવાનાં બીઆં, સરસવ, જવ અને અળસી, એમને છાશમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૧) **શુક્રાશ્મરી (પથરી)** ઉપર:—મુળાનાં પાંદડાંના રસમા સુરોખાર નાખી પાવો. (૧૨) **વાત કફ-જ્વર** ઉપર:-સૂકાએલા મુળાનો ×યૂષ પાવો. (૧૩) **મૂત્રાઘાત** ઉપર:—કુમળા મુળાના પાદડાના રસમાં સુરોખાર નાખી ડુંટી ઉપર લેપ કરવો.

૪૬૩ **મેંઢાશીંગી (ખરશીંગી)**—(બીજાં નામ નંબર ૧૬૬ પ્રમાણે.) એનો વેલો હોય છે. એનાં પાદડા તોડવાથી તેમાથી દૂધ નીકળે છે. એનાં ફળ ઘેટાના શીંગડાં જેવાં હોય છે. એ કાંટાવાળું હોય છે. આંખોના ઔષધોમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. મરડાશીંગ આ વનસ્પતિને આવતી નથી. એનાં ઝાડ જૂદાં હોય છે એમ જણાય છે. મેંઢાશીંગીની વેલ ખંડાળાના ઘાટ ઉપર અને બીજા ડુંગરો ઉપર ઘણીજ મળે છે. તેની છાલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. એ ઉલટીદ્વારા કફને બહાર કાઢનારી છે. એને '**ખરશીંગી**' એમ પણ કોઇક કહે છે.

૪૬૪ **મેઢાશીંગ**—(સં૦ મેષશૃંગી.) મેઢાશીંગના ઝાડને 'ખરશીંગ' પણ કહે છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે. કોકણ પ્રાંતમાં આ ઝાડ ઘણે સ્થળે થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં પણ તેથી લાંબાં હોય છે. એને ચપટી અને એક આંગળ પહોળી તથા આશરે પોણો હાથ લાંબી શીંગો આવે છે. એ ઝાડનાં પંચાંગ અને શીંગો કડવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં ઉપયોગી છે. એના લાકડાનાં મૃદંગ સારાં થાય છે. **મેઢાશીંગ**:—રસકાળે કડવી, રુક્ષ, પાકકાળે તીખી, સ્વાદુ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, ભેદક, બલકર, રસાયન તથા તુરી છે; અને દાહ, પિત્ત,

× ઔષધથી દશગણું પાણી નાખી કાઢો કરતાં ચતુર્થાંશ રહે તેને યૂષ કહે છે.

કફ, રક્તદોષ, શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણ, વિષદોષ, કૃમિ, અર્શ, શૂળ, સોજો, હૃદ્રોગ, કોઢ, રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. એનું ફૂળ:—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ અગ્નિદીપક, હૃદ્ય, રુચિકર, ખારૂં, ખાટું તથા સ્રંસન છે; અને કોઢ, મેહ, કફ, કૃમિ, ઉધરસ, વ્રણ, વિષદોષ તથા વાયુનો નાશક છે. ઉપયોગ:-(૧) **પેટનું શૂળ તથા નળ ફુલ્યા હોય તે** ઉપર:-મેંઢાશીંગનાં પાંદડાં અથવા છાલ કચરી તેનો રસ પાવો. (૨) **કૃમિ** ઉપર:-મેંઢાશીંગનાં પાંદડાં અથવા છાલનો રસ પાવો. છાલ સૂકાએલ હોય તો કાઢો કરી પાવો. (૩) **ખસ અને ખોડા ઉપર:**—મેંઢાશીંગના લાકડાનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી તે તેલ ચોપડવું.

૪૬૫ મેથી-સં૦ મેથિકા, અશ્વબલા. મ૦ બં૦ હિં૦ મેથી. ક૦ મેથક, મેથય. તે૦ મેંતુલુ. તા૦ વેંદાયામ્. મલા૦ ઉળુવા. ફા૦ તુખ્મે શમપીત. અ૦ બજરૂલ્ હુલ્બા. ઇં૦ ફેનુ ગ્રીક. લા૦ ટ્રીગો નેલ્લા, ફેનં ગ્રેસીયં.

મેથી શુમારે વેંત-દોઢ વેંત ઉંચી વધે છે. મેથીની ભાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. મેથીના જૂના છોડ ઉપર જે શીંગો આવે છે તેમાં મેથી હોય છે. મેથીની ભાજી રુચિકારક, પથ્યકારક અને શરીરને હિતાવહ છે. મેથીનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. મેથી વાતનાશક છે. **મેથીની ભાજી:**—તીખી, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તને કોપાવનારી, દીપન, લઘુ, રસકાળે કડવી, રુક્ષ, મલાવષ્ટંભક, હૃદ્ય તથા બલકર છે; અને જ્વર, અરુચિ, ઉલટી, ઉધરસ, વાતરક્ત, વાયુ, કફ, અર્શ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **વાયુથી હાથે-પગે કળતર થાય તે** ઉપર:—મેથી ઘીમાં શેકી તેનો લોટ કરવો. પછી ગોળપાપડીના લાડુ પ્રમાણે તેના લાડુ કરી દરરોજ એક લાડુ ખાવો; એટલે આઠ દિવસમાં કળતરનો નાશ થશે. (૨) **આમ ઉપર:**—મેથીની ભાજીનો રસ ૫ તોલા કાઢી તેમાં ૬ માસા સાકર નાખી તે પાવો; કિંવા મેથીનો લોટ દહીંમા કાલવી ખાવો. (૩) **બહુમૂત્ર ઉપર:**—મેથીની ભાજીનો રસ પાશેર કાઢી તેમા અર્ધા પૈસાભાર કાથો અને ૧ પૈસાભાર સાકર નાખી પાવો. (૪) **રક્તાતિસાર** ઉપર:-મેથીની ભાજીનો રસ કાળી દ્રાક્ષ નાખી પાવો. (૫) **પ્રસૂતાને દૂધ આવવા માટે:**—મેથીનો લોટ ૩ તોલા અર્ધા શેર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખવો. બીજે દિવસે સવારમાં એક વાસણ નીચે દેવતા સળગાવી તે વાસણમાં નવટાંક ઘી નાખવું. તે ઘી સારૂં તપ્યા પછી ભીંજેલો મેથીનો લોટ તેમાં નાખી શેકયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમા રાતી શેરડીનો રસ બે તોલા સુધી ૨૧ દિવસ પાવો. (૬)**તાપથી ગરમી (લુખ) લાગે છે તે** ઉપર:—મેથીની સૂકાએલી ભાજી ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખી, સારી પલળ્યા પછી મસળી તે પાણી ગાળી લેવું; અને તેમા મધ મિશ્ર કરી એક વાર પાવું.

૪૬૬ મેંદી--સં૦ મેંદિકા, યવનેષ્ટા. હિં૦ બં૦ મેંદી. તે૦ ગોરંટમ્. ફા૦ હિના. કા૦ મદરંગી. અ૦ હીન્ના, અકાન, કાફૂલયુન. ઇં૦ હેના. લા૦ લાઝોનિયા આલ્વા.

મેંદીના ઝાડ શુમારે માથોડું-દોઢ માથોડું ઉંચાં હોય છે. પાદડા બારિક હોય છે. એ પાંદડાં સ્ત્રીઓના હાથનાં આંગળા અને નખો રંગવાના કામમા આવે છે. તેને મરાઠીમાં "**ઇસબંધ**" કહે છે. બાળકોની નજર બાધવામાં એને લે છે. ઇસબંધ ઠંડું અને ગુણકારક છે. મેંદીનાં ફૂલનું અત્તર પણ થાય છે. તેને **હિના** કહે છે. **મેંદી:**—વાતિકર છે અને દાહ, કોઢ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. **એનાં બીઆં:**—શોષક તથા ગ્રાહક છે અને ગ્રહદોષ, ભૂતબાધા તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **તાપમાં અડવાણે પગે ચાલવાથી તળીઆમાં અતિશય આગ થતી હોય તે** ઉપર:—મેંદીનાં તાજાં પાંદડા પાણીમાં બારિક વાટી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી પગતળીઆને જાડો લેપ કરવો; કિંવા એ પાંદડા ચુંટી તળીએ ચોળવાં. (૨) **સર્વ પ્રકારના ઉષ્ણપ્રમેહ અને તંદુપ્રમેહ** ઉપર:—મેંદીનાં પાંદડા ઠંડા પાણીમાં બારિક વાટી, તે પાણી શુમારે પાશેર ગળી લઈ તેમાં સાકરની ભૂકી ૨ તોલા નાખી દરરોજ દિવસમાં બે વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું; અથવા મેંદીનો રસ ગાયનું દૂધ નાખી પાવો. (૩) **ઉષ્ણતાને લીધે થયેલી ગાંઠ ઉપર:**—મેંદીનાં પાંદડાં બારિક વાટી તેની થેપલી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી. (૪) **શરદ-ગરમી ઉપર:**-મેંદીનાં પાંદડાંનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ નાખી પાવો. ઉષ્ણતાનું જોર ઘણું હોય તો સાકર અને જીરૂં નાખવું. (૫) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—મેંદીનાં

બીઆં બારિક વાટી ઘીમા પલાળી રાખવાં. તેની રોજ સવાર-સાંજ સોપારી જેવડી ગોળી કરી ખાવી એટલે તુરત ગુણ આવે છે. **(૬) પ્રમેહ ઉપર**:-મેંદીનાં પાદડાનો રસ પાશેર અને ગાયનું દૂધ પાશેર એકત્ર કરી પાવું. **(૭) ખોડા ઉપર**:-મેંદીનાં પાદડા બારિક વાટી તેનો એક આંગળ જાડાઇનો ખોડા ઉપર લેપ કરવો; અને ચાર પહોર પછી તે લેપ ધોઇ તલના તેલમા નાળીએરના છોડાની રાખ કાલવી ચોપડવી.

૪૬૭ **મૈદાલકડી**—મૈદાલકડીનું ઝાડ મોટું થાય છે. એના ઝાડની છાલ રાતા રંગની હોય છે અને એ ઘણીક ઓષધિઓમા વપરાય છે. "મેદા" એ વનસ્પતિના અભાવે કોઇ કોઈ મૈદાલકડી લે છે. ઉપયોગ—**(૧) પુષ્ટતાને માટેઃ**—મૈદાલકડીનું છ માસા ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં નાખી એક માહનો ખાવું **(૨) અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપરઃ**—મૈદાલકડી બે માસા ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવી. **(૩) ઠેસ વાગેલા ભાગ ઉપરઃ**—મૈદાલકડી, સાજીખાર અને આંબાહળદરનો લેપ કરવો અને શેકવું એટલે ગંઠાઇ ગયેલું લોહી છૂટું થાય છે.

૪૬૮ **મોગરો**—સં૦ મુદ્દગર. મ૦ મોગરો. હિં૦ મોતીઆ. ક૦ ઇંદ્રવંતીગે, મલ્લીગે. તૈ૦ મલ્લે. તા૦ ઇરૂવાડી. તુ૦ મલ્લીગે. મલા૦ મલ્લિકા, નાક્ષામલ્લિ. ઈં૦ જેસ્મિન્. લા૦ જેસ્મિનમ્ સેંબૅક.

મોગરાના વેલા હોય છે. મોગરામા બે જાત છે. જે મોગરાનાં ફૂલ ઝુમખાદાર આવે છે અને પુષ્કળ પાખડીના એક ઉપર એક ચાર-પાંચ થર હોય છે; તેને "બટમોગરો" કહે છે. જે ફૂલ એકલી પાચ પાખડીના હોય છે તેને "મોગરો" કહે છે. બટમોગરાનો વેલો લાંબો વધતો નથી. જે મોગરાના ઝાડની કલમ કરે છે, તે કમ્મરપૂર ઉંચો વધે છે; પરંતુ કલમ નહિ કરેલા મોગરાનો વેલો મોટો થાય છે. મોગરાના ફૂલનો રંગ ધોળો હોય છે. એનો વાસ સારો આવે છે. એનું અત્તર નીકળે છે. **મોગરો**:-મધુર, શીત, સુગંધિ, સુખપ્રદ તથા કામવર્ધક અને પિત્તનાશક છે. **મોગરી** (સં૦ મલ્લિકા):-તીખી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ, શુક્રલ તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને મુખરોગ, કોઢ વિસ્ફોટક, કંડૂ, વિષદોષ, વ્રણ, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, હૃદ્રોગ, અરુચિ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **બટમોગરો**(સં૦ વૃત્તમલ્લિકા)—તીખો, ઉષ્ણ તથા અતિ સુગંધીવાળો છે; અને વ્રણ વાયુ, મુખરોગ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. **વનમોગરી** (સં૦ વાર્ષિકી):-શીતળ,હલ, કડવી તથા લઘુ છે; અને પિત્ત,કફ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, કૃમિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. **એના તેલના** પણ એવાજ ગુણ છે. **(૧)** ઉપયોગ:-**પીચોટી ખસી હોય તે ઉપર**:-મોગરાનાં પાદડાનો રસ ગાયના દૂધમા પાવો, ઉલટી થાય તો ઉતાર દૂધ અને ભાત. **(૨) ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપરઃ**—મોગરાના પાદડા, કુંભારના ચાકની માટી, રીસામણી, ધાવડીના ફૂલ, ગેરૂ, રસાજન અને રાળ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઇ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખવરાવવું.

૪૬૯ **મોગલી એરંડો**—(સં૦ તિક્તૈરંડ.) મોગલી એરંડાનાં ઝાડ નાનાજ હોય છે. એ શુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચા વધે છે. એનાં પાંદડા આકારે એરંડાનાં પાંદડા જેવાં પણ તે કરતાં નાના હોય છે. એને વાડો કરવાને વાવે છે. એનું લાકડું ઘણુંજ હલકું છે. એ ઝાડને ચીક ઘણો હોય છે. એના દાતણથી દાંત મજબૂત થાય છે. એના બીઆનું તેલ કાઢે છે. એના **બીઆં**:—રસકાળે અને પાકકાળે ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રેચક, વૃષ્ય, મધુર, બૃંહણ, બલપ્રદ, કફકર, પિત્તલ તથા વાતિકારક છે; અને વાયુ, દાહ, ગુલ્મ, વિષ ઉધરસ, રક્તદોષ, સોજો, ક્ષતક્ષય તથા વાતનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—**(૧) ઉલટી અને જુલાબ બંધ થવા માટે**:—મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશમા કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં શુમારે એક તોલો ઘસી પાવાં. **(૨) કૉલેરા ઉપર**:—મોગલી એરંડાનાં મૂળનો,આસુંદરાનો અને ઉક્ષીના પાંદડાનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં બકુલીનાં બીઆં ઘસી પાવાં; અથવા મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશમા વાટી તેમા હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવાં. **(૩) વીંછીના વિષ ઉપર**:—મોગલી એરંડાનું દૂધ કાઢી હાથે ચોળી ઘટ્ટ થાય એટલે ૪-૫ વાર દંશ ઉપર ચોપડવું. **(૪) ફુટેલા બદના ક્ષતો રૂઝાઇ જવા માટે**:-મોગલી એરંડાનાં બીઆંનું તેલ જેટલું જૂનું મળે તેટલું લઇ તેમાં રૂની ગડી કરી ભીંજવવી; અને તે ગડી ક્ષતો ઉપર મૂકી, તે ઉપર વારંવાર તે તેલનાં ટીપાં પાડતાં રહેવું. એ પ્રમાણે સવારે મૂકેલી ગડી સાંજે કાઢવી અને ફરી નવી મૂકવી. એ પ્રમાણે ચાલુ રાખવું એટલે વ્રણ રૂઝાઇ જશે.

(૫) ગરમીની ચાંદીઓ, વ્રણ ઇત્યાદિને રૂઝ આવવા માટેઃ—મોગલી એરંડાનો રસ લોખંડની તવી ઉપર કાઢવો અને તેમાં વાસી થુંક નાખી તે મિશ્રણમાં રસકપૂરનો ગાંગડો ઘસી લેપ કરવો; એથી બે દિવસમાંજ ગુણ આવે છે. **(૬) અંગમાં ભરેલી ગરમીથી અંગ ઉપર સૂકી ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપરઃ**-અરીઠાના પાણીવડે ચાંદીઓ ધોઇ નાખવી અને મોગલી એરંડાના ઝાડનો રાતા રંગનો રસ અને થોડું માખણ એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૭) પેટપીડ ઉપરઃ**-મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશના પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડી હિંગ નાખી નાના અને મોટા બાળકને પાવાં. **(૮) ઢોરોને હરિક લાગે તે ઉપરઃ**—મોગલી એરંડાનાં પાંદડાનો પાણી નાખી કાઢેલો રસ શક્તિ પ્રમાણે દોઢશેર સુધી પાવાથી એક પહોરમા રોગ જાય છે. **(૯) દાંતનાં પેઢાં સૂજે તે ઉપરઃ**-મોગલી એરંડાનો રાતો રસ દિવસમા બે વાર સૂજેલા પેઢાને ચોપડવો. **(૧૦) રક્તપિત્તિ, (વાતરક્ત) ભગંદર વગેરે ભારે વ્રણ ઉપર એરંડાનું તેલઃ**—મોગલી એરંડામાનો ગર્ભ કાઢી બારિક વાટવો અને પાણીમા મેળવી તે વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી પાણી બળી જાય ત્યાંસુધી કઢવવું; એટલે તેલ ઉપર આવશે. તે બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તેલમાં રૂની ગદી ભીંજવી તે વ્રણ ઉપર મૂકવી. રક્તપિત્તિ ઉપર એ તેલ અંગે ૪-૫ વાર ચોપડવું. **(૧૧) દંતરોગ ઉપરઃ**-મોગલી એરંડાની ડાળીઓનો રાતા રંગનો રસ કાઢી તે ચાર-પાંચ વાર ચોપડવો અથવા મોગલી એરંડાના લીલા લાકડાથી દાત ઘસવા, એટલે દાતના રોગ શાત થશે.

૪૭૦ મોથ—સં૦જલતૃણ, નાગરમુસ્તા. મ૦લહૂવાળા. હિં૦નાગરમોથા. ઈં૦સાઇપેરસ્‌રોટંડસ્‌.

ડાભના બેટ જેવા મોથના બેટ નદીના કિંવા વહેળાના કિનારે થાય છે. મોથની સળી હાથની આંગળી જેવડી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે. મોથના મૂળને "નાગરમોથ" કહે છે. નાગરમોથનો ઔષધોમા અતિશય ઉપયોગ થાય છે. એને સુગંધી પદાર્થોમા પણ નાખે છે. મોથની સળીઓની ચટાઇઓ થાય છે. એ જાતની નાગરમોથને 'ભદ્રમુસ્તા' અથવા 'ગાંગેય' કહે છે. બીજી નાની જાત છે, તે ઉપર ચોમાસાના વખતમાં ચૌધાર નળ આવે છે અને તે ઉપર બારિક ફૂલ આવે છે. બંને નાગરમોથ ગુણમાં સરખી છે. **ભદ્રમોથઃ**—તુરી, કડવી, શીતલ, પાચક, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, તીખી તથા ખાટી છે; અને પિત્ત, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અરુચિ તથા તૃષાનો નાશ કરનાર છે. **નાગરમોથઃ**-તીખી, તુરી તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તાતિસાર, અરુચિ, તૃષા, દાહ તથા શ્રમનો નાશ કરનાર છે. **ક્ષુદ્રમોથઃ**-તીખી, સુગંધી, મેધ્ય, કાંતિકર અને શીતલ છે; તથા કફ, પિત્ત, ઋતુદોષ, જ્વર, અતિસાર, કૃમિ, વાયુવ્રણ, દાહ, આમ, શળ, પસીનો તથા કંડુનો નાશ કરનાર છે. **જલમોથઃ**-કડવી, તીખી, તુરી, કાંતિકર, શીતલ તથા મેધ્ય છે; અને વાયુ, આધ્માનવાયુ, વિસર્પ, કંડૂ, કોઢ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) આદાશીશી ઉપરઃ**—નાની જાતની નાગરમોથનાં લીલાં પાદડાં ૩ લઇ, હાથ ઉપર ચોળી, મજબૂત ગોળી કરી જેને આદાશીશી થતી હોય તેને ભીંતને ટેકણે બેસાડી, જે ભાગમાં વ્યથા હોય તે ભાગની ભમર ઉપર જે મોટી શિરા (નસ) હોય છે તે શિરા ઉપર તે થેપલી મૂકી હાથના અંગુઠાવડે જોર દઇ લગાવવી. પછી તેને ભાત અને દહીં ખાવા આપી બે કલાક ઉંઘવાને કહેવું. એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવું. **(૨) સ્તનરોગ ઉપરઃ**—નાની મોથ તથા કડવી વૃંદાવની, એ બંને ઝાડ મૂળસાથે લાવી ચોખાના ઓસામણમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે સર્વ સ્તનરોગનો નાશ થાય છે. **(૩) હેડકી ઉપરઃ**—નાગરમોથનાં બીઆં લઇ તે આઠપટ પાણીમાં પલાળી રાખવાં. નરમ થાય એટલે કપડાથી ગાળી તેનું પાણી ચાર તોલા વારંવાર પ્રાશન કરવું. **(૪) આંખમાં ફુલાં, તિમિરરોગ અને રતાંધળાપણા ઉપરઃ**—ભદ્રમોથને બોકડાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૫) ચોથીઆ તાવ ઉપરઃ**-નાગરમોથ, પહાડમૂળ અને આમળાંનો કાઢો પાવો. **(૬) સન્નિપાત અને સંગ્રહણી ઉપરઃ**—નાગરમોથ, અતિવિષ, બીલાં અને ઈંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમાં પાવું. **(૭) કમળા ઉપરઃ**—નાગરમોથનો રસ નાકમાં નાખવો. **(૮) અપસ્માર ઉપરઃ**—નાગરમોથનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવું. **(૯) પિત્તસંબંધી ભ્રમ, જ્વર, દાહ, ઉલટી અને મંથર જ્વર એટલે મધુરા ઉપરઃ**—નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળી દ્રાક્ષનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી મધ નાખી

પાવો. (૧૦) **અપસ્માર ઉપરઃ**—નાગરમોથનાં ઉત્તર બાજુનાં મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમા એકવર્ણી ગાયના દૂધમા પાવાં. (૧૧) **કફજ્વર ઉપરઃ**—નાગરમોથ, ધમાસો તથા સુંઠનો કાઢો પાવો. (૧૨) **આમ અને શૂળયુક્ત અતિસાર ઉપરઃ**—દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ અને નાગરમોથ વીસ ભાગ એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ શેષ રહે એટલે તે પાવું. (૧૩) **કફ અને ઉધરસ ઉપરઃ**—નાગરમોથ અને લીંડીપીપરનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૧૪) **દાહ અને સન્નિપાત જ્વર ઉપરઃ**—નાગરમોથ, રતાદળી, સુંઠ, કાળો વાળો, વાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો.

૪૭૧ **મોરવેલ**—સં૦ મૂર્વા. મ૦ મોરવેલ, મુહુરશી. હિં૦ સુરણહાર, મરોરફલી. કાન્ય૦ મોરહરી. બં૦ મુર્વા, મુર્ગા, મુરહર. ક૦ સૌગવલ્લી. તૈ૦ સાગા-ષા (ચા), ગચેટ્ટુ તા૦ મરૂલ. ઈં૦ બોસ્ટ્રિહેંપ. લા૦ કિલમેઢીસ ટ્રાઇલોબા.

મોરવેલ એ વેલો છે. ચોમાસામા એ વેલો જંગલમા ઉત્પન્ન થાય છે. એના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવા પાતળા અને બે આગળ પહોળા તથા સાત આંગળ લાબા હોય છે. દરેક પાદડાં ઉપર ત્રણ રેષાઓ દેખાય છે. છેડે એ પાદડાં બારિક હોય છે. એ પાદડા તીખા હોય છે. ***મોરવેલઃ**—કડવી, તુરી, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ગુરુ, પાકકાળે તીખી તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, કોઢ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, ઉલટી, જ્વર, મુખશોષ, ભ્રમ, કંડૂ, તૃષા, હૃદ્રોગ, કફ, વાયુ તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. **એના કાંદાઃ**—કૃમિ, કૃમિકીલકરોગ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ક્ષીરમોરવેલઃ**—મધુર, તુરી, વૃષ્ય તથા બળકર છે; અને દાહ, જ્વર, તૃષા, કફ તથા પિત્તની નાશક છે. **એની ભાજીઃ**—ખારી, સ્વાદુ, રસકાળે અને પાકકાળે શીત, જડ, મલબંધકારક, વાતકર તથા રુક્ષ અને કફ-પિત્તનાશક છે. **લઘુ મોરવેલઃ**—હૃદ્ય હોઇ સંગ્રહણી, વાયુ તથા ગુલ્મની નાશક છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **ગરમીની ચાંદીઓ, કંડૂ તથા ખસ ઉપરઃ**—મોરવેલના પાંદડા વાટી લેપ કરવો. (૨) **વાયુ ઉપરઃ**—મોરવેલ વાટી લેપ કરવો; અને મોરવેલનો રસ મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૩) **નળબંધ વાયુ, શરદી, બરોળ અને વાયુના ગોળા ઉપરઃ**—મોરવેલનો રસ લસણ નાખી પાવો.

૪૭૨ **મોરશિખા**—સં૦ મયૂરશિખા, બર્હિચૂડા. મ૦ મણુયારશિખા, મોરશેંડા, મયૂરશિખા. હિં૦ મોરશિખા, લાલમુર્ગા. ક૦ મયૂરશિખે. ફા૦ અસનાને અસલાન. લા૦ સિલોસિયા ક્રિસ્ટાટા.

એ ઝાડ એક વેંતભર ઉંચાં વધે છે. એના ઉપર મોરની શિખા જેવા તોરા આવે છે. **મયૂરશિખા.** રસકાળે સ્વાદુ, વસ્યકર્મવિષે પ્રશસ્ત તથા હલકી છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, બાલગ્રહ, પિત્ત, કફ તથા અતિસારનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **પથરી ઉપરઃ**—મોરશિખાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં.

૪૭૩ **મોરસ**—મોરસના ઝાડ નાનાં હોઇ જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે. તેને બારિક ડાંગરના જેવા પાદડા હોય છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો, રાતો અને આસ્માની એવો ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. એ ભાજીનું દીંટડું ચીકણું હોવાથી તેના ઉપરનાં બારિક પાદડાં કાઢી લઇ તેનું શાક કરે છે અને દીંટડાં નાખી દે છે. એનું રાયતુ, ભાખરી, ભજીઆં વગેરે થાય છે. આ ભાજી સમુદ્રની આસપાસના કિનારા ઉપર થાય છે. એથી કાઇંક ખારી લાગે છે. મોરસના શાકમા પુષ્કળ ડુંગળી અથવા બીજા દાણા નાખવા પડે છે. મોરસનું શાક પણ સારૂં થાય છે.

૪૭૪ **મોરસકાંદો**—આ નામનાં ઝાડ માહુલી કિલ્લા ઉપર ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ એક હાથ ઉંચા વધે છે. એના પાદડા બારિક હોય છે. એના બોથામાં ડુંગળીના જેવા કંદ થાય છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **કૉલેરા અને પેટપીડ ઉપરઃ**—મોરસકાદા શુમારે ત્રણ માસા અને તેટલાંજ ગરવેલીના મૂળ પાણીમાં વાટી પાવા અથવા એમાજ કિંચિત્ શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકોચલાનાં બીઆં અને કાંચકાનાં બીઆ ઘસી પાવાં.

---

* શ્રી૦ પટેજી પોતાના નિઘંટમા મોરવેલ નીચે આપેલ ટીપણીમા લખે છે કેઃ—"મોરવેલીનાં પાંદડા પીલુ (જાળુ, જાળ)નાં પાંદડાં જેવા હોય છે. મોરવેલીના પાદડાં ત્રિદળ હોઈ એનાં પાંદડાં અને ફૂલ મીઠાં હોય છે. એ ઉપરથી આ વેલીને મધુરસા એવું નામ મળેલું છે. એના પાંદડાં જેવાં મીઠાં છે તેવાંજ તે સ્નિગ્ધ (ચિકણાં) પણ છે." મ૦ દત્તરામજી ચોબા એનું ગુજરાતી નામ સુઈબીલુડી આપી સ્વરૂપ બતાવે છે કેઃ—" આ કુંવરપાઠાના સમાન લાબાં અને મોટાં પાંદડાવાળો ક્ષુપ છે. એનો રસ મીઠો હોય છે તથા પાંદડાં ચિકણા હોય છે. ગુણ રેચક, ભારે, સ્વાદુ અને કડવી. પ્રયોગમા એની જડ અને પાંદડા લેવાં, માત્રા ૨ માસાની છે."

૪૭૫ મોહડી ઘેટ—આ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. એની અંદરની છાલ ધોળી અને તુરી લાગે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઉધરસ ઉપર:**—મોહડી ઘેટની છાલ ઘસીને પાવી અથવા છાલનો રસ ઘસીને પાવો.

૪૭૬ મ્હાંદ—આ કંદ દક્ષિણ કોંકણમા પ્રસિદ્ધ છે. ઘણાજ કંગાલ લોક એને ખાય છે. એનો વેલો નવ-દશ વર્ષ ટકી શકે છે. એના પાદડા કપાસના પાંદડાં જેવા અને કિંચિત્ લાંબાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) **સર્પના વિષ ઉપર:**—આ કાદો ખવરાવવો.

૪૭૭ રગતરોહિડો—સં૦ રક્તરોહિતક. મ૦ રક્તરો-હી-ડા. હિં૦ રોહેડા, કુટશાલ્મલી. ક૦ મૂળ મુત્તલગિડ. લા૦ ટેકોમા અંડયુ લેટા. બં૦ રોઢા.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાદડા ગુંદીનાં પાંદડા જેવા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર મરીથી મોટાં, ગોળ અને રાતા રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં વિશેષ થાય છે. **રગતરોહિડો:**—તીખો, સ્નિગ્ધ, તુરો તથા શીતલ છે; અને કૃમિ, વ્રણ, પ્લીહા, રક્તવિકાર તથા નેત્રવિકારનો નાશક છે. **સફેતરોહિડાના** ગુણ એવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) **બરોળ વગેરે ઉપર:**—રગતરોહિડો અને હરિતકીનો કલ્ક ગોમૂત્રમાં પ્રાશન કરવો; એથી પ્લીહા, મેહ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને ગુલ્મનો પણ નાશ થાય છે. (૨) **છાતીમાં દુખતું હોય અગર છાતીની અંદરનું લોહી બગડેલું હોય તે ઉપર:**—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ કરી તે તાજા ઘીમાં આપવું. (૩) **શ્વેત પ્રદર ઉપર:**—રગતરોહિડાનાં મૂળનો કલ્ક મધમા આપવો. (૪) **રોહિતારિષ્ટ:**—રગતરોહિડાની છાલ ૪૦૦ તોલા લઈ, થોડી ખાંડી તેમા ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યાસુધી કાઢો કરી, ગાળી ઠંડો થયા પછી તેમાં ગોળ ૮૦૦ તોલા નાખી અને ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, પંચકોલ (લીંડીપીપર, ચવક, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, સુંઠ) ૨૦ તોલા, ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિફળાં ૧૨ તોલા એ સર્વ તે કાઢામાં મેળવી, સારા માટલામા નાખી તેના મોઢાને બંધ કરી એક મહિનાસુધી એમ ને એમ રાખી પછી મોઢું છોડવું. આ અરિષ્ટ પીવાથી મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, પાંડુ, હૃદ્રોગ, બરોળ, ગુલ્મ, ઉદર, કોઢ, અરુચિ અને સોજા દૂર થાય છે. (૫) **માર પડવાથી બંધાઈ ગયેલા લોહી ઉપર:**—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ તાજા ઘીમાં આપવું અને પાણીમા ઘસી લેપ કરવો.

૪૭૮ રતનજોત (જાસુંદી)—સં૦ જપા. મ૦ જાસવંદ. હિં૦ ઓડહુલ, ગુડહ ક૦ દાસનલ, દાશાલ. તા૦ કેંબરતે. તૈ૦ દાસનચેટ્ટુ. તુ૦ દાસનપુ. મલા૦ ચેંપરુત્તિ. ગો૦ દાસનેપુલ. ઇં૦ શુફ્લાવર. લા૦ હિબિસ્કસરોઝા, સાઇનેંસિસ.

આ ઝાડ શુમારે માથોડું ઉંચાં વધે છે. જાસુંદીમાં ધોળી, રાતી, ભગવી એવી ઘણી (લગભગ ૧૮) જાત છે; પરંતુ ધોળી જાસુંદી અત્યંત ગુણાવહ છે. રાતી જાસુંદીનાં ફૂલનો રસ ચાકુના પાનાએ ચોપડી તેથી લીંબુ કાપવાથી અંદરથી લોહી જેવું રાતું પાણી નીકળે છે. **જાસુંદી:**—તીખી, શીતલ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિકારક, સૂર્યની આરાધના કરવાને યોગ્ય, ગર્ભવૃદ્ધિને કરનારી, ગ્રાહક, કેશ્ય તેમજ કૃમિ તથા ઉલટીને કરનારી છે; અને દાહ, અર્શ, ધાતુરોગ, પ્રમેહ, પ્રદર તથા ઇંદ્રલુપ્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—ગ્રાહક, લઘુ, કડવાં અને કેશને વધારનારાં છે. ઉપયોગ:—(૧) **વાયુના ગોળા ઉપર:**—જાસુંદીના પાંદડાંનો રસ દરરોજ નવટાક પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો. (૨) **પિત્તશમન થવા માટે:**—ધોળી જાસુંદીના પાદડાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) **ગર્ભધારણમાટે:**—ધોળી જાસુંદીના મૂળ એકવર્ણી ગાયના દૂધમા ઘસી, તેમાં બીજોરાના બીઆં બારીક વાટી નાખવાં અને તે ઋતુકાળે પાવા. (૪) **ગર્ભસ્રાવ થવાની ટેવ હોય તે ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ, કુંભારના ઘરની અને ચાકડાની માટી તથા ગોપીચંદન દૂધમાં ઘસી પાવું. (૫) **ટાલ પડે તે ઉપર:**—જાસુંદીનાં ફૂલ અગર પાંદડાં ત્યાં ચોળવાં. (૬) **પ્રદર ઉપર તથા પુષ્ટિ માટે:**—ધોળી જાસુંદીની ૪-૫ કળીઓ ઘીમાં તળી સાકર સાથે સવારે અને સંધ્યાકાળે ખાવી; અને ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ સાત દિવસ પાવું. (૭) **મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીની કળીઓ ઘીમાં તળી સાકર અને નાગકેસર નાખી, ઘીમાં ગોળી કરી બે વખત

આપવી. (૮) **ધાતુવિકાર અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ તથા ગોમેટીનાં મૂળ, એ બન્ને મૂળ સમભાગે ગાયના ઘીમા ઘસી પાવાં. (૯) **પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી અંદર થોડી સાકર નાખી સવારે અને સાંજે એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ સેવન કરવાં અને તેલવાળા, તીખા તથા ઉષ્ણ પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ ઔષધ સેવન કરવાથી પુષ્ટિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦) **ઉદકમેહ ઉપર:**—જાસુંદીના પાંદડા અથવા ફૂલ સાકર સાથે ખાવાં. (૧૧) **પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીના મૂળ, કમળકંદ, ધોળી સીમળનું કદ અથવા છાલ, એની ૬ માસા વસ્ત્રગાળ ભૂકી રોજ સવાર-સાંજ ગાયના દૂધમા સાકર નાખી આપવી. (૧૨) **બાલતોડો (રૂંતોડીઆં ગુમડાં) ન થવા માટે:**—દરરોજ જાસુંદીની ૫ કળીઓ સાકર સાથે ચૌદ દિવસ ખાવી.

૪૭૯ **રતાળુ**—સં૦ રક્તાલુ, પિંડાલુ. હિ૦ રતાળુ, પિંડાળુ, કાદુ, શકરકંદી. બં૦ લાલપિંડાલુ, ગોલઆલુ, ચુવડીઆલું. મ૦ રતાળેં, ગૌંડ રતાળેં. ક૦ કેપિનહેંડલ, વિલયહેંડલ. તૈ૦ ચિરગેડ્ડુ. તા૦ યામંસ્કોલ્લં. ઈં૦ સ્વિટ્પાટટા. લા૦ બટાટાસ્ એસ્ ક્યુલેટસ્. ફા૦ જરદાફલાહોરી.

આ કંદ ઘણે ભાગે હિંદુસ્તાનમાં સર્વ ઠેકાણે થાય છે. તેમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. રાતી જાત મીઠી છે. રતાળુની પુરીઓ, ભજીઆં, ખીર, શાક, કરંજ ઇત્યાદિ અનેક પદાર્થો બને છે. ઉપવાસના દિવસે તેનો ફલાહારમા ઉપયોગ થાય છે. રતાળુ મીઠું અને ભૂખ્યાને બલ પ્રદ છે તથા વાતુલ છે. રતાળુના વેલાનાં પાંદડાંનું શાક પણ થાય છે. શાક કરતા પહેલાં પાંદડાં પ્રથમ તવા ઉપર શેકવાં. **ધોળું રતાળુ:**—મધુર, શીત, વૃષ્ય, સંતર્પણ તથા ગુરુ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ, પ્રમેહ, દાહ તથા શોષનો નાશ કરનાર છે. **રાતું રતાળુ:**—મધુર, શીત, ખાટું, વૃષ્ય, બળકર, ગુરુ તથા પૌષ્ટિક છે; અને શ્રમ, પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગઃ—(૧) **વીંછીના દંશ ઉપર:**—રતાળુના વેલાનાં પાંદડાં વાટી દંશ ઉપર ચોપડવા; અથવા સૂકાએલું રતાળુ ઘસી ચોપડવું.

૪૮૦ **રતાંદળી**—સં૦ મ૦ તૈ૦ ક૦ રક્તચંદન. હિં૦ લાલચંદન. ફા૦ સંદલેસુર્ખ. અ૦ સંદલેઅહમર. ઈં૦ રેડ સેન્ડલ વુડ. લા૦ ટેરોકાર્પસ્સંટલેમ.

રતાંદળીનાં ઝાડ **કારવાર, મૈસુર, ત્રાવણકોર અને મલબાર** પ્રાંતમાં થાય છે. જેવાં ધોળ ચંદનના ઝાડ થાય છે તેવાંજ રક્તચંદનનાં ઝાડ પણ થાય છે. એના લાકડાનો રંગ લાલ રક્ત જેવો હોય છે. રતાંદળીના લાકડાની રમવાની ચીજો વગેરે બને છે. રતાંદળી શીતલ છે. ઔષધોમા લેપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **રક્તચંદન:**—અતિ શીતલ, કડવું, ગુરુ, વૃષ્ય તથા વર્ણકર છે; અને રક્તદોષ, પિત્ત, નેત્રરોગ, ઉલટી, ભ્રાંતિ, તૃષા, દાહ, વ્રણ, કૃમિ, વિષ, વ્યંગ, ભૂતબાધા, વાતપિત્ત, કફપિત્ત, ક્ષય, ઉધરસ તથા રાક્ષસબાધાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **હેડકી ઉપર:**—સ્ત્રીના દૂધમાં રતાંદળી ઘસી કિંચિત્ ગરમ કરી તેમા સિંધવ નાખી પાવું; કિંવા પાણીમા મેળવી તેનું નસ્ય આપવું. (૨) **અંગ ઉપર અગ્નિએ દાઝ્યા જેવા ફોલ્લા થાય તે ઉપર:**—રતાંદળી, મજીઠ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં એ સર્વને દૂધ, માખણ અગર ઠંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) **તારુણ્યપિટકા ઉપર:**—રક્તચંદન અને હળદર ભેંસના દૂધમા વાટી લેપ કરવો. (૪) **અગ્નિદગ્ધ (દાઝેલા) વ્રણ ઉપર:**—રક્તચંદન, વંશલોચન, પાંદડી, ગેરુ તથા ગળોનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવીને લેપ કરવો. (૫) **બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ થાય તે ઉપર:**—રતાંદળી અને સમુદ્રફળ પાણીમા ઘસી પાવું. (૬) **દાહરોગ ઉપર:**—સાત માસા રતાંદળી ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી ખવરાવવી. (૭) **બાળકોના અંગ ઉપર ફોલ્લીઓ નીકળે તે ઉપર:**—રતાંદળી ઘસી લેપ કરવો. (૮) **ખરજવા ઉપર:**—રતાંદળી, ગોપીચંદન અને ગેરુ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) **મધુરા તાવ ઉપર:**—રતાંદળી, વાળો, ધાણા, કાળોવાળો, પિત્ત પાપડો, નાગરમોથ અને સુંઠ એ દરેક અડધો અડધો તોલો લઇ તેનો કાઢો કરી પાવો. (૧૦) **પિત્ત, કફજ્વર, દાહ, તૃષા, અગ્નિમાંદ્ય અને ઉલટી ઉપર:**—રતાંદળી, પદ્મકાષ્ઠ, ધાણા, ગળો અને લીમડાની છાલનો (દરેક અડધા અડધા તોલાનો) કાઢો કરી પાવો.

૪૮૧ **રતનગુંજા (વાલ)**—(સં૦ મ૦ રત્નગુંજ.) આ ઝાડ લીમડાનાં ઝાડ જેવાં દેખાય

છે; પરંતુ તેનાં પાદડા કાંઇક ગોળાકાર હોય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. આ ગુંજા અથવા વાલ તોલામા ૪૦ સમાય છે. મુંબઇ તરફ સોનું રૂપુ જોખવામા એનો ઉપયોગ થાય છે.

૪૮૨ રાઇ—સ૦ રાજિકા. મ૦ મોહરી. હિં૦ રાઇ. બં૦ સારિષા. ક૦ સાસીરાઇ. તે૦ આર્ણીલુ. અ૦ ખરદલ. ઇં૦ મસ્ટર્ડ સીડસ્. લા૦ સિનાપિસ નાયગ્રા

રાઇના છોડ શુમારે હાથભર ઉંચાઈના હોય છે. એ છોડના પાદડાંનું શાક થાય છે. એ ભાજી ઉષ્ણ, પિત્તકર અને વાયુહારક છે. રાઈમા ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે રાતી કરતા ધોળી રાઇ મોટી હોય છે. રાઇના જેવાજ સરસવ થાય છે; તેથી કેટલાક વેપારીઓ રાઇમા કદિ કદિ સરસવનો ભેળ કરી દે છે. રાઇને પીળા ફૂલ આવે છે. એની શીંગો તસુ દોઢ તસુ લંબાઇની હોય છે; તેમા રાઇ હોય છે. રાઇનો ભૂકો કરી તેમા વાટેલું મીઠું અને લીંબુનો રસ નાખી ગોળા કરી રાખે છે; પછી જ્યારે ચટણી, રાઇતા અથવા શાક કરવા હોય ત્યારે તેમા તે થોડી નાખે એટલે તે સારો સ્વાદ આપે છે. રાઇનો અથાણામા અને સ્વય પાકમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. **રાતી તથા ધોળી રાઇ:**–કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, દાહકારક, તીખી, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રુક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે. અને વાયુ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કફ શૂળ, વ્રણ, કૃમિ, કંડૂ અને કોઢની નાશક છે. **કાળી રાઇ:**—ગુણ ઉપર પ્રમાણેજ છે, પણ તેથી ઘણી તીક્ષ્ણ છે. **રાઈનાં પાંદડાંનું શાક**-તીખું, ઉષ્ણ, સ્વાદવાળું, રુચિકર તથા પિત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **વિષ ઉપર વમન થવા માટે:**—એક ચમચો રાઇનો લોટ પાણીમા નાખી પાવો એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે. (૨) **વાયુએ અંગ પકડાઈ જાય તે ઉપર:**—રાઇનું પોટીસ કરી બાધવું અથવા પ્લાસ્ટર મારવું. (૩) **પેટપીડ અને અજીર્ણ ઉપર:**—રાઇનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ પાણીના ઘુંટડા સાથે પાવું. (૪) **શરદી દૂર થવા માટે:**—રાઈ મધમા મેળવી ખાવી. શરદીથી પગ વગેરે ઠંડા થઇ જાય તો રાઇનો પગ ઉપર લેપ કરવો. (૫) **કર્ણમૂળ ઉપર:**—જેતુનના *તેલમા રાઇ વાટી કર્ણમૂળ ઉપર ચોપડવી. (૬) **બરોળ અને યકૃત્ ઉપર:**—સિંધવ અને રાઇ સમભાગે એકત્ર કરી ગોમૂત્ર સાથે ૧ તોલો પાવી. (૭) **પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે ઉપર:**—રાઇનાં પાદડાનો થોડો અંગરસ મોઢું ઉંચું કરી તાળવે ચોપડવો; તેથી પિત્ત બળી જશે. (૮) **મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:**—રાઈ અને હિંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાજીમા આપવું. (૯) **અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:**—રાઇનું તેલ ચોપડવું. (૧૦) **નળવિકાર ઉપર**—ત્રણ માસા રાઇ લઈ તેમા થોડો કળીચૂનો મેળવવો અને ગરમ પાણીમા મેળવી ગળવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. (૧૧) **કાખમંજરી ×(બાંબલાઈ) ઉપર:**—રાઇ અને કાચ એકત્ર વાટી તેની લુગદી બાધવી; એટલે કાખમંજરી જલદી ફૂટશે. (૧૨) **સોજા ઉપર:**—સંચળ અને રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો.

૪૮૩ રાકોઠીબાં (રાજગરાં કોઠીબાં)–સં૦ મૃગાક્ષી. હિં૦ સંધિની મ૦ સેંદાડ, ફુટ. ક૦ વાલુકમેક્કે.

કોઠીંબાના વેલા પ્રમાણેજ રાકોઠીબાના વેલા થાય છે રાકોઠીબામા મીઠાં અને કડવા એવી બે જાત થાય છે. સાધારણ રાકોઠીબા નાળીએર જેવડાં મોટાં થાય છે. રાકોઠીબા ખાવાથી મીઠા લાગે છે. કોઇ કોઇ એના કેળાં પ્રમાણે શિખરણ કરી ખાય છે. રાકોઠીબા ઉષ્ણ હોવાને લીધે ઘણા ખાવામાં આવે તો વિકૃતિ કરે છે. **રાકોઠીંબાં:**–લઘુ, સ્વાદુ, ભેદક, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, તીખાં, પિત્તકર, કડવાં, પાક વખતે ખાટાં, ખારાં અને રુચિકર છે; તથા કફ, વાયુ, અરુચિ અને જાડ્યનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**-

---

* આ તેલ બહુધા અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. એ જેતુન (અ૦ જીતૂન) નામના ઝાડનાં બીઆમાંથી કાઢે છે. જેતુનનું ઝાડ પશ્ચિમ તરફના દેશોમા થાય છે એનો રંગ લીલો હોય છે. કહે છે કે એ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળું હોય છે. એથીજ એનાં બીઆની માળાઓ (તસ્બી) મુસલમાન લોકો ઘણી પવિત્ર માને છે જેતુનના ઠળીઆની અણીવાળી બન્ને બાજુઓ પથ્થર ઉપર ઘસી નાખવાથી તેમા આરપાર કાણું પાડી શકાય છે. હકીમ લોકો એને બીજી કક્ષામા ગરમ અને રુક્ષ માને છે. એનો પ્રતિનિધિ એરંડતેલ અને માત્રા ૧ તોલાની બતાવે છે. જેતુન:—શરીરમા ગરમી ઉત્પન્નકર્તા, મૂત્રલ, દાતના પેઢાને બળ આપનાર અને પ્રસ્વેદ લાવનાર છે. એ પથરીનો નાશ કરે છે.

× કહે છે કે "ગોળ, ગુગળ ને વાટી રાઇ, એને ગુ કરશે બાબલાઈ." આ પ્રયોગ પાણી નાખી ગરમ કરી લેપ કરવાનો છે, એનો અમે અનુભવ લીધેલો છે.

(૧)મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ—રાકોઠીબાના બીઆ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમા રતાંદળી ઘસી પાવી.

૪૮૪ રાજગરો—સં૦ મ૦ રાજગિરા. હિં૦ કલગાધાસ. ક૦ રાજગિરી. ફા૦ અંગોઝા. અ૦ હમાહમ. લા૦ એમેરેથસ્ પેનિકયુલેટસ્.

રાજગરો હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રાંતમા થાય છે. એના છોડ કમરપૂર ઉંચા વધે છે. એને ઘણાં સુંદર રાતાં મખમલ જેવાં ફૂલ આવે છે. એના બીઆને **રાજગરો** કહે છે. રાજગરાનો રંગ પીળો હોય છે. કાળા રંગનો રાજગરો પણ થાય છે. રાજગરાનો ઉપવાસને દિવસે ફળાહારને માટે ધાણી, ખીર કિંવા પુરીઓ વગેરે કરવામા ઉપયોગ કરે છે. રાજગરો એકલો કોઇ વાવતું નથી. બીજાં ધાન્યો ભેગો થોડો વાવે છે. રાજગરાનાં પાદડાનું શાક થાય છે. રાજગરાનું ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે. **રાજગરોઃ**—ગુરુ, કફકર તથા સારક છે; અને નિદ્રા તથા આલસ્યને કરનાર, પથ્ય, મલાવષ્ટંભક, શીતળ, રુચિકર તથા પિત્તનાશક છે. **મોટો રાજગરોઃ**—અતિ ગુરુ, પથ્ય, સારક, મલાવષ્ટંભક, અતિ શીતળ તથા રુચિકર છે અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ખાંડુક** (એક પ્રકારનું ગુમડું) **જલદી ફૂટવા માટેઃ**—રાજગરાનું ડીંટું ઘસી ચોપડવું

૪૮૫ રાજહંસ—આ ઝાડ નાના અને ભોય બરોબર થાય છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમા અને જૂની ભીંતો ઉપર પણ થાય છે. એનાં પાદડા બારિક અને જોડાયલાં હોય છે. એને રાતા રંગનાં બારિક ફૂલ આવે છે. એ ઝાડને બારિક શીંગો આવે છે. તેમાં તેનાં બીઆં હોય છે. **ઉપયોગઃ— (૧) નાનાં બાળકોની ઉધરસ ઉપરઃ**—રાજહંસનાં પાંદડાં ખાવાના પાનમાં ઘાલી શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવા. **(૨) હરતાલના વિષ ઉપરઃ**—રાજહંસનાં પાદડાંનો રસ કાઢી પાવો. **(૩) સ્ત્રીના દૂધવિકાર ઉપરઃ**—રાજહંસના પાદડા સૂકવી તેની ખીર ગાયના દૂધમા કરી તેમા સાકર નાખી તે પાવી. એથી નવું દૂધ આવે છે.

૪૮૬ રાતી રિંગણી—(મ૦ ખરજ વાંગે, તાંબડી રિંગણી.)આ ઝાડ ચિરબોટ જેવાં થાય છે; પરંતુ પાદડાં બારિક હોય છે. રિંગણીનું અને એનું કાંઇ મળતાપણું નથી. એને સુંદર ઇંદ્રવરણા જેવાં રાતાં ફળ આવે છે. તે ઉપર પાતળી ડુંગળીના જેવી છાલ હોઇ અંદર વંતાક જેવો ગર્ભ અને બીઆ હોય છે. કિરસ્તાન અને અંગ્રેજ લોકોમાંજ આ ભાજીનો બહુધા ખપ થાય છે.

૪૮૭ રાતી પીલુડી—સં૦ કાકાદની. મ૦ લઘુરક્ત કાવળી, કાકમારી, કુડકી. ક૦ કિરિય-કાગેદોડે. હિં૦ ગુ૦ કાકમારી, કાકફલ. લા૦ એરકલેપિયસ્ કુરાસેવિકા.

કાકમારી (રાતી પીલુડી) ના વેલાની ઉત્પત્તિ કોકણમાં થાય છે. એનાં ફળ જાંબુડીઆ રંગનાં હોઈ નાની દ્રાક્ષ જેવડા હોય છે. એ એક ડીંટડામા બે અથવા ત્રણ થાય છે. દરેક ફળ-માં ગોળ બીજ હોય છે. આ વનસ્પતિ ઘણીજ ઝેરી છે. કાકમારીના ફળના રંગમાં લુબ્ધ થઇ કાગડા તે ફળ ખાવા જાય છે; પરંતુ તેને ઝેર ચઢી તે મરે છે.એથી એ વેલાનું કાકમારી એવું નામ પડેલું છે. એનાં બીજ ઘણાં કડવાં હોઇ કૃમિનાશક છે. **રાતી પીલુડીઃ**—કડવી, ઉષ્ણ, ગરમ, દિવ્ય, રસાયની અને રુચિકર છે. એ વાતદોષનો નાશ કરનાર તથા પલિત રોગ (અકાળે કેશ ધોળા થવાનો રોગ) ને અટકાવનારી છે.

૪૮૮ રાતું કોળું—(સં૦ મહામધુફલા. મ૦ ભોંપળા તાબડા.) રાતા કોળાના વેલા ઘણાજ લાંબા વધે છે. એને પીળા ફૂલ આવે છે. વેલાને ફળ પુષ્કળ લાગે છે. એક એક કોળું આશરે પંદર શેર હોય છે. એ કોળાનો રંગ બહારથી અને અંદરથી રાતો હોય છે. આ કોળું પૌષ્ટિક છે. આને બાફીને ખાય છે. એનું શાક, હલવો, ભજીઆં વગેરે ઘણા પદાર્થ બને છે. **રાતા કોળાના વેલાઃ**—મધુર, શીતલ, રુચિકર તથા તૃપ્તિકારક છે; અને દાહ, જાડ્ય, મૂત્ર-રોગ, રક્તદોષ તથા શોષનો નાશ કરે છે. **કુમળાં ફળઃ**—અતિ મધુર, શીતલ, રુચિકર, તર્પણ, પૌષ્ટિક, વીર્યકારક તથા બલપ્રદ છે; અને શ્રમ, તથા ભ્રાંતિનો નાશ કરે છે. **પાકાં ફળઃ**—કફ કરનાર, ગુરુ તથા મધુર છે; અને રક્તવિકાર, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) પૌષ્ટિક લાડુ**—રાતા કોળાનાં બીજને છોલી કાંઇક ઘીમા શેકી સાકરના પાકમા નાખી તેના સુંદર લાડુ વાળવા એ લાડુ ખાવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે. **(૨) વીંછીના દંશ ઉપરઃ**—રાતા

કોળાનું દીંટડું ઘસી ચોપડવું. **(૩) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—કાળા કોળાનું દીંટડું ઘસી ચોપડવું.

૪૮૯ રાન (જંગલી કે વન)-તુલસી—સં૦ વૈજયતી, બર્બર. મ૦ રાન તુલસ, કાળી બાબરી, વૈજયંતી તુળશ. હિં૦ બાબરી, વન તુલસી. ક૦ કાડતુલસી. લા૦ ઓસિમમ્ કેનમ્.

જેવા તુલસીનાં ઝાડ હોય છે તેવાંજ રાનતુલસીના ઝાડ હોય છે. રાનતુલસીના પાદડા તુલસીના પાદડા કરતા મોટા હોય છે. એનો વાસ સારો આવે છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા પણ મોટા આવે છે. રાનતુલસીના બીઆ કાળા રંગના અને કિંચિત્ રાતા તથા ખસખસના જેવડા મોટા હોય છે.એ પાણીમા નાખવાથી ફૂલે છે. **રાનતુલસી:**—ઉષ્ણ, સુગંધીવાળી તથા તીખી છે; અને પિશાચબાધા, ઉલટી, વાયુ, ત્વગ્દોષ, વિષ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) રાતા આમાંશ ઉપર:**—રાનતુલસીના બીઆ ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી તેમા ખાંડ નાખી દિવસમા બે વાર પાવા **(૨) બાળકોની ઉલટી ઉપર:**—રાનતુલસીનો રસ પાવો. **(૩) કોઠામાંની ઉષ્ણતા અને મૂત્રદાહ ઉપર:**—રાનતુલસીનાં બીઆ રાત્રે ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તેમા ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અંદર હાથ નહિ ઘાલતાં લાકડીથી હલાવી પીવું. **(૪) વ્રણ ઉપર:**—રાનતુલસી અને રાનતલનાં મૂળ ગાયના દૂધમા ઘસી ૨૧ દિવસ પાવા. પથ્ય અલણી, ઘઉં અને તુવેર સિવાય કાંઇ ખાવું નહિ. **(૫) કોઠામાંની ગરમી, મૂત્રદાહ અને અતિસાર ઉપર:**—રાનતુલસીના બીઆં ૧ ભાગ, વરિયાળી ૧ ભાગ અને ઓથમી જીરૂ ૪ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તેમા સમાનભાગે સાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલો દૂધમા અથવા પાણીમા પાવું. **(૬) મૂત્રાઘાત ઉપર.**—રાત્રે ઠંડા પાણીમાં રાનતુલસીના બીઆ પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેમાં થોડી સાકર નાખી પાવાં.

૪૯૦ રાનપેટારી (જંગલી કાંગસી)—આ ઝાડ વગડાઉ છે. એની ઉંચાઈ શુમારે બે-ત્રણ માંથોડાં હોય છે. એનાં પાંદડા હથેળી જેવડા મોટા હોઇ આકારમા પેટારી (કાગસી)ના પાંદડાં જેવાંજ હોય છે. એ ઝાડની કુમળી છાલ કાગળ કરવાના ઉપયોગમા લેવા જેવી છે.

૪૯૧ રાનમોગરો—સં૦ માધવી, વાસંતી. મ૦ કુસર-રી. ગુ૦ ચિખલીઓ. હિં૦ વેલ. તા૦ કટ્ટુ મલ્લિગે. તે૦ અડવિમલ્લે. તુ૦ એડ્રૂાલી. મલા૦ કટ્ટુ મલ્લિકા. ક૦ કાડ મલ્લિગે, કાડ ઇરૂવંતિગે. લા૦ જેસ્મિનમ્ આંગુસ્ટિફોલિયમ.

× રાનમોગરાના વેલાને 'કસ્તૂરી મોગરો' ' મધુમાધવી ' એમ પણ કહે છે. એના પાંદડાં મોટા હોય છે; તથા ફૂલ ધોળાં-શુભ્ર હોઇ જાઇનાં ફૂલ કરતાં મોટા હોય છે. એ વેલી જંગલમાં ઘણી થાય છે. ફૂલનો બહાર વસંતઋતુમા હોય છે. એ ફૂલ ખીલે એટલે એનો ચારે તરફ મધુર સુવાસ આવે છે. **રાનમોગરો**—તીખો, કડવો, તુરો, મદગંધિ, મધુર, શીતલ તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, કાસ, વ્રણ, દાહ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) આંબોઈ ટળી હોય તો.**—રાનમોગરાના પાદડાના બે પૈસાભાર રસમા તેટલુંજ ઘી નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. **(૨) કફવિકારે બાળકને વાયગમન થાય તો:**—રાન મોગરાના પાદડા સાત લઇ તેમાં મરી સાત અને લસણની કળીઓ સાત, સરગવાની છાલ ૪ માસા અને રાતી હસાણીની છાલ ચાર માસા, એ સર્વ એકત્ર કરી ઠંડા પાણીમાં વાટવું અને વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલાપર્યંત રસ કાઢી શાક્ત પ્રમાણે એકવાર પાવાથી ઉલટી કિંવા રેચ થઈ વિકાર શમી જાય છે. **(૩) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:**—રાનમોગરાનું પાંદડું અર્ધું, રાતા અગથીઆનાં પાદડા ચાર અને મરીના દાણા બે વાટી તેનો રસ કાઢવો; તેમા અડદની દાળ જેટલો ફૂલાવેલો ટંકણખાર અને રસ જેટલુંજ મધ નાખી ચાટણ કરી આપવું.

× યદ્યપિ અહીં મ૦ પદેજીએ કસ્તૂરી મોગરો અને રાન મોગરો એકજ માન્યા છે; પરંતુ તેમણે પોતાના નિઘંટમાં એ બન્નેને જૂદા બતાવતાં ટીપણીમા લખ્યુ છે કે:-"કસ્તૂરી મોગરો આ એક રાન મોગરીનો (કુસરીનો) ભેદ છે. એનાં ફૂલ રાન મોગરીનાં ફૂલો કરતાં મોટાં હોઇ ગોળ હોય છે." વળી આ નિઘંટમાં તેમણે રાન મોગરાનું સંસ્કૃત નામ વાર્ષિકી કહી, કસ્તૂરી મોગરાને સં૦ કસ્તૂરી મલ્લિકા. મ૦ કસ્તૂરમોગરા. ગુ૦ કસ્તૂરી મોગરો. હિં૦ કસ્તૂરી મોતીઆ. ક૦ કસ્તૂરી મલ્લિગે. મલા૦ કંદમુ, કરના, કરૂકત્તિમુલ્લા. તે૦ કંદમુપુરી. તુ૦ બોડ્ડુમલ્લિગે. લા૦ જાસ્મિનમ્ ઝમ્બુંટમ્ એ નામો આપેલાં છે. વળી મધુમાધવીને એથી પણ જૂદી ગણી છે.

૪૯૨ રાનભીંડા—(સં૦ વનભિંડીતક. લા૦ યુરેનાકોબેટા.) એમાં બે-ત્રણ જાત છે. એકના ઝાડ માથોડું ઉંચા વધે છે અને બીજી ફક્ત જમીન ઉપરજ પ્રસરે છે. એના ઝાડ ઉંચા વધતા નથી. રાનભીંડીના ઝાડ સર્વત્ર થાય છે. એ ઝાડને જે ભીંડા આવે છે, તે કુમળા હોય ત્યારે તેનું કોઇ કોઇ શાક કરે છે; અને જૂના થયા પછી અંદરના દાણાની કઢી કરે છે. એ ઝાડ સૂકવી તે ઉપરની છાલ કાઢી પછી ખાંડી તેમાથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાડુ કરી પુષ્ટતા આવવા માટે કોઈ કોઇ ખાય છે. એ ઝાડનું સત્ત્વ પણ કોઇ કાઢે છે. એ ઝાડના મૂળ રંગના કામમા ઉપયોગી છે **ગોમાંતક. કર્નાટક, વેંગુર્લા, સાવંતવાડી** વગેરે સ્થળે એના મૂળ છુંદી તેનો રસ કાઢે છે. આ રસ ગુદરના જેવો જાડો અને ચીકણો હોય છે. **એનો રંગ કરવાની રીતઃ**—ભીંડાની બારીક ભૂકી અને રગ એમા નાખી ઘુટે છે, એ રંગને અબ્રક કહે છે. **ઉપયોગ:-(૧) ગયેલું પુરુષત્વ આવવા માટે:**—રાનભીંડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમા નાખી પાવુ **(૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—રાનભીંડાના મૂળ દૂધમા ઘસી ઘી અને સાકર નાખી પાવા; અથવા રાનભીંડાના મૂળ, લીલા ગોખરૂ અને ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ એ દરેકનો એકેક તોલો રસ કાઢી તેમા મરવાના બીઆ ત્રણ માસા નાખી વાટવા અને તેમા એક તોલો મધ અને સાકર નાખી પાવુ; એટલે ત્રણ દિવસમા પ્રમેહ મટી રક્તશુદ્ધ થાય છે અને ધાતુવિકાર નાશ પામે છે.

૪૯૩ રામફળ—એ ઝાડ ઘણાજ ઉચા વધે છે. એના પાદડા અશોકના પાદડા જેવા લાબા હોય છે એની છાયા ઠંડી હોય છે રામફળ મોટા અને તેનો રંગ રાતો હોય છે. એના બીઆ સીતાફળીના બીઆ જેવા હોય છે. એ ફળ સીતાફળ જેટલા ઠંડા નથી. એનુ લાકડુ ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. **રામફળ**—સ્વાદુ, મધુર, વાતુલ, કફકર, ખાટુ તથા ઉલટીને અહિતકારક છે; અને દાહ, પિત્ત, તૃષા, શ્રમ તથા ક્ષુધાનો નાશ કરે છે.

૪૯૪ રામબાણ (પાનબાજરિયું)—સં૦ અપર્વદંડ. મ૦ રામબાણ. હિં૦ તૈ૦ રામશર ક૦ રામસપુ, સરગોલું. લા૦ સેખેરમસર.

વહેળામા કિંવા જળાશયમા ઢીંચણભર પાણીમા પાનના ઝાડ જેવા કિંવા બાજરીના છોડ જેવા માથોડુ ઉચાઇના આ છોડ થાય છે એના પાદડા બાજરીના પાદડા જેવા થાય છે. બાજરીની માફક એને બાજરીઆ આવે છે. તેને **પાનબાજરિયું** કહે છે. અગાઉ એ પાનબાજરિયુ સૂકવી તે ઉપરનુ રૂ ચકમક સળગાવના ઉપયોગમા લેતા હતા. એ પાનબાજરિયાં તેલમા બોળી સળગાવવાથી કાકડાની પેઠે બળે છે. **મોટું પાનબાજરિયું**:—મધુર, કડવુ, ઉષ્ણ, કિંચિત્ વાતુલ, બલકર તથા વીર્યપ્રદ છે; અને કફ પિત્ત, ક્ષય, શ્રાંતિ તથા મદનો નાશ કરે છે. **લઘુ રામબાણ**-એને સં૦ " અપર્વદંડ " અને મ૦ " વાટોળા (મોળ) લવ્હા" એમ કહે છે. ઉપરના ગુણના જેવા એના થોડાક ગુણ છતાં કિંચિત્ ઉષ્ણ, રુચિકર, રસ વખતે ખાટું, તુરૂં તથા પિત્તલ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) જખમ ઉપર:**—પાનબાજરિયાની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી એટલે જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે. **(૨) ભગંદર ઉપર:**—પાનબાજરિયામાનું રૂ છિદ્રમા નિત્ય ભરતા જવું એટલે જલદી ગુણ આવે છે.

૪૯૫ રામેઠા—(સં૦ દગ્ધરુહા. મ૦ રામેઠા. ક૦ કુરૂહવૃક્ષ. લા૦ નીડીઆડીફ્યુસા.) એના પાંદડાં ત્રણ-ચાર આગળ લાબા હોય છે; પરંતુ તેટલાં પહોળા હોતા નથી. એ ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે. એને મીઠા અને ધોળા ફૂલ આવે છે. એનો રસ આખોને લાગે તો ઘણું નુકસાન થાય છે; માટે આ રસ આખોને ન લાગે તે માટે સાવચેતી રાખવી. આ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમા ઘણા થાય છે. એના લાકડાની રાખથી દાત પડે છે એમ કહેવાય છે. એ ઘણું ગરમ છે.

૪૯૬ રાયઆમળી—(ખાટી આમલી)—સં૦ લવલી. મ૦ રાયઆંવળી. કાથઆંવળા. હિં૦ હરફારેવડી. બં૦ નોપાડ-લ, લોઓપાડ. લા૦ ફિલ્યાંથસ ડિસ્ટિકસ, સાયકોડિસ્ટિકા.

આ ઝાડને " હરપરરેવડી " પણ કહે છે. આ ઝાડ સાધારણ રીતે મોટાં થાય છે. એનાં પાદડાં ગરમાળાના પાદડા જેવડાં અને લાબા હોય છે. એ ઝાડના અંગ ઉપર ફળના ગુચ્છાઓ

આવે છે. એનુ અથાણું પણ કરે છે. **રાયઆમળી:—**તુરી, ખાટી, કડવી, રુચિકર, પ્રિય, રુક્ષ, સ્વાદિષ્ટ, વાતુલ, લઘુ, વિશદ તથા સુગધિવાળી છે; અને કિંચિત્ મધુર છતા કફ, પિત્ત, વાતપિત્ત, મૂત્રાશ્મરી તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જુલાબ થવા માટે:**—રાયઆમળીની છાલના રસમા મરીની ભૂકી, પાચ લવંગ અને બીલી વાટી તે રસ પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૨) અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે ઉપર:**—રાયઆમળીનાં પાંદડાનો અથવા રાયઆમળીનો રસ કાઢી તેમાં ઘી અને મરીની ભૂકી નાખી સારી રીતે કઢવી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૩) નાડીવ્રણ ઉપર:**—રાયઆમળીની છાલનો રસ ૨ તોલા તથા આમળીની છાલનો રસ ૩ તોલા એકત્ર કરી તેમા પાંચ તોલા ગાયનું ઘી નાખી ૭ દિવસ પાવું.

૪૯૭ **રાયણ**—સં૦ રાજાદની. મ૦ ખીરણી, રાજણી. હિં૦ ખીરની. બં૦ કશીરની. ક્ષીરખેજૂર. ક૦ ખીરણીમારા. ઇં૦ ઓબરયુસલીવ્હડમાઇમુસોપ્સ લા૦ માઇમુસોપ્સે હેગઝાંડ્રા.

રાયણના ઝાડ ગુજરાત પ્રાતમા ઘણા થાય છે. એ ઝાડ મોટા થાય છે. રાયણના પાદડા બકુલીના પાંદડાં જેવડા હોય છે અને ફળ કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ જેવા હોય છે. એ ફળમા દૂધ હોય છે. તેના લીલા ફળને " રાયણ " અને સૂકવેલાને "કોકડી" કહે છે એ ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે. તે ઘણા ઉષ્ણ છે. રાયણનુ લાકડું કઠિન અને ચીકણું હોય છે; માટે રંગારી લોક રંગેલા કાપડની કુંદી કરવા માટે તેની સોટીઓ કરે છે. **રાયણ:—**મધુર, ગુરુ, તર્પણ, વૃષ્ય, સ્થૂલતાકારક, હૃદ્ય, શીતળ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, તુરી. પાકકાળે ખાટી, ધાતુવર્ધક, મલસ્તંભક, રુચિકર અને પૌષ્ટિક છે. વળી તૃષા, મૂર્ચ્છા, મદ, ભ્રાંતિ, ક્ષય, ત્રિદોષ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧)અપસ્માર ઉપર:—**રાયણના ઝાડ ઉપરની ગાઠો અંગારામા શેકી તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. **(૨) વાતપિત્ત પ્રદર અને રક્તપિત્ત ઉપર:**—રાયણ અને કોઠીનાં પાદડાં ઘીમા શેકી તેનો કલ્ક આપવો. **(૩) ઋતુપ્રાપ્તિ-માટે:—**રાયણની મીંજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં ધારણ કરવી.

૪૯૮ **રાસ્ના—**સં૦ બં૦ ક૦ તૈ૦ રાસ્ના હિં૦ રાસન, રહસની. ફા૦ રાસૂન. અ૦ જંજબિલશામી. લા૦ વેડારૉકસણુર્ધીઆઇ. ઇં૦ ટીલોફોરા આસ્થમેટિકા.

રાસ્નાની મૂળરાસ્ના, પત્રરાસ્ના અને તૃણરાસ્ના એ ત્રણ જાત છે. તેમા મૂળરાસ્ના ગુણમા શ્રેષ્ઠ છે. એને ખડકીરાસ્ના કહે છે. એ વિશેષે કરીને ગુજરાતમા અને મહારાષ્ટ્રમા મહાબળેશ્વર, માથેરાન વગેરે પર્વતો ઉપર ક્વચિત્ મળે છે. એના "દાભણા" જેવડા બારીક મૂળ હોય છે. પત્રરાસ્ના પંજાબ પ્રાતમા અને અયોધ્યા પ્રાતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બીજે સ્થળે મળતી નથી. એનું " કડવી સેના " એવું પણ નામ છે. સિંધી ભાષામા એને 'રાસન્ના' અને પંજાબીમા 'રિપરી-સન્ને' કે 'કડુબુદ્ધિ' એવા નામ છે. એ વર્ષાયુ ક્ષુપ છે. એના ઝાડો પેશાવરમા મળે છે. તે ૪-૬ ફૂટની ઉંચાઇના હોય છે. એ તારાકૃતિ ફૂલના વર્ગમાની છે; જેને ઇંગ્રેજીમા કંપાઝિટી વર્ગ કહે છે. એના પાદડાં પીલુ(જાળ)ના પાંદડા જેવા હોય છે. રૉયલ સાહેબે હિમાલય ઉપરની વનસ્પતિના વિષયનો જે ગ્રંથ લખેલ છે, તેમા તે લખે છે કે, તેમણે આ પત્રરાસ્નાના પાદડા ભૂલીને પીલુ (જાળ)નાં પાદડા સમજી ફોકનર સાહેબ તરફ મોકલ્યા હતા. પત્રરાસ્નામા સારક ગુણ છે; પરંતુ મીંઢીઆવળ કરતા કમી છે. વેપારી લોકો આ સારક ગુણને લીધે મીંઢીઆવળના પાદડાં સાથે આના પાદડાનો ભેળ કરે છે. સિંધ પ્રાંતમાં ગાધી લોકો એ વેચે છે. આ પત્રરાસ્નાની અથવા કડવા સેનાના પાદડાંની હાલમા વૉર્ડન સાહેબે રાસાયનિક પરીક્ષા કરેલી છે તે સ્વાદમા ખારાં અને સુગંધી છે. તેમા ક્ષાર, કાચુક (રબર જેવો પદાર્થ) અને એકસેન્દ્રિય ખટાઈ પણ જણાય છે. તે ખટાઇનું અદ્યાપિ રસાયનશાસ્ત્રીએ નામ આપેલ નથી અને તેની રાસાયનિક રચનાની શોધ પણ કોઇએ મેળવેલ નથી. ઉદયચંદ્ર દત્તનો એવો તર્ક છે કે રાસ્નામૂળ બે જૂદી જૂદી વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાજનિઘંટકારે રાસ્ના પંચકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; પરંતુ બીજા કોઈ પણ નિઘંટમા તેનું નામ મળી આવતું નથી. ઉપરના મૂળ, પત્ર અને તૃણ, એ ત્રણ ભેદ માત્ર પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ એક પ્રકારથી રાસ્નાપંચક પણ થઈ શકે છે. તે એ રીતે કે બે પ્રકારની

નાકુલી (નોળવેલ)નો એમાં સમાવેશ કરવો. એક નોળવેલ અને બીજી કંદ નોળવેલ એમ બે ભેદ મળી આવે છે. ડૉકટર મંત્રીએ ઉત્તર-કાનડા પ્રાંતમાં દેવમણિઘાટ ઉપર મૂળ નોળવેલના નાના રોપા મેળવ્યા છે તેને સામસામાં આવનારા પાતળાં પાંદડાં ૪-૫ ઈંચ લંબાઇનાં અને દીર્ઘકાળ આકારના હોય છે. તેનું દીંટડું નાનું અને ફૂલનો ઘોંસ છેવટે અનિયમિત મંજરી ઉપર આવેલ ધોળા રંગનો હોય છે. ફૂલનો બાહ્યકોશ છૂટો પડેલો હોતો નથી. નરકેશર પાંખડીના અંદરના ભાગને ચોટેલી રજકણનો પિંડ વીંટાએલ હોય છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ કડવાં અને તીખાં છે. તેના ઉપર કરેલા રાસાયનિક પ્રયોગ ઉપરથી તે જીર્ણજ્વર અને આમવાયુ આ બે વિકારમાં રોગીને આપવા-લાયક ઠરેલ છે. એનાં મૂળને નાની રાસ્ના કહેવાનો રિવાજ છે. આ રોચક અને અગ્નિદીપક છે, એવો દાક્તરોનો પણ અભિપ્રાય છે. કંદ નોળવેલનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાન જેવાં હોય છે. સોલાપુર જીલ્લાની આસપાસના મોગલાઈ ઇલાકામા એક નોળવેલ મળે છે. તેની વેલ તદ્દન બારીક દાભણા જેવી હોઇ તેના ઉપર પાદડા મૂળમા નથી હોતા. એક વેલીને બીજી આડી વેલી પુષ્કળ ફૂટી વેલીની એક મોટી જાળ બને છે. કંદ નાળીએરના આકારથી લઈ મોટા કોળાના આકાર જેવડા હોય છે. એક બાજુથી તેનો આકાર સર્પની ફણા પ્રમાણે હોય છે. કંદનો રંગ ધોળો હોઇ તે હાથને ખડબચડો લાગે છે. તેના ઉપર નાની નાની ખડબચડી ગાંઠો થાય છે. કંદ લાવીને ઘરમાં રાખેલ હોવાથી ત્યાંજ તેને વેલ ફૂટે છે. એ કંદને તે પ્રાંતમા 'વિષમુગરી' કહે છે અને એનો ઉપ-યોગ વિશેષ કરીને સર્પ વગેરે વિષારી જનાવરનું ઝેર ઉતારવા માટે કરે છે. ઢોરને સર્પ કરડયો હોય તો આ કંદ છુંદીને રોટલી સાથે ખવડાવે છે. આ પ્રયોગથી તેને રેચ થઇ ઝેર ઉતરે છે. મનુષ્યને સર્પ. વીછી વગેરેનો દંશ થયો હોય તો દંશની જગ્યાએ આ કંદ છુંદીને બાંધે છે. ખેડુત લોકો તો મનુષ્યને પણ ઝેર ઉતારવા માટે આ કંદ શુમારે છ માસા આપે છે. એ પ્રયોગથી ઉલટી થઈ ઝેર ઉતરે છે. આ કંદની ઉગ્ર વાસ આવે છે. આ પ્રમાણે આ બન્ને નોળવેલ રાસ્નાની જાતિ માની લઇએ તો રાસ્નાપર્યાયક સિદ્ધ થાય છે. નાકુલી, ગંધ નાકુલી, નકુલેષ્ટા, સુગંધી, સુવહ ઇત્યાદિ રાસ્નાના નામો છે, તે નોળવેલના પણ છે. સિવાય નોળવેલનાં મૂળને રાસ્ના કહેવાની પણ પરિપાટી છે.

રાસ્નાના વેલાને લઘુ નોળવેલ એમ પણ કહે છે. કવચિત્ એને નાયટી એમ કહે છે; પરંતુ નાયટીને નાની દુધી એમ પણ કહેવાતુ હોવાથી રાસ્નાને નાયટી કહેવાય નહિ રાસ્નામાં વળી ધોળી અને કાળી એવી પણ બે જાત છે. ધોળી રાસ્ના ગુજરાતમા થાય છે. એના મૂળ જાડા સોયા જેવા બારિક હોય છે રાસ્ના એ વાયુહારક છે. **રાસ્ના:**—ગુરુ, કડવી, ઉષ્ણ, પાચક તથા આમ-નાશક છે; અને વિષ, વાતરક્ત, દમ, ઉધરસ, વિષમજ્વર, સોજો, ઉચકી, કંપ, ઉદર, આમવાત, કફ, શળ, તાવ તથા સર્વ પ્રકારના વાયુરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પક્ષાઘાત, કર્ણનાદ, અર્દિત વાયુ (મોઢું વાંકું થવુ). મન્યાસ્તંભ-ડોકનું રહી જવું એ ઉપર**—રાસ્ના, એરંડ-મૂળ રોહીસ ઘાસ, આસોદ, બળદાણાના મૂળ, અડદ અને કૌચના મૂળનો કાઢો, સિંધવ અને હિંગ નાખી પાવો (૨) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—રાસ્ના, ગળો, બળદાણાનાં મૂળ, જેઠીમધ, ગોખરૂ અને એરંડમૂળનો કાઢો એરંડતેલ નાખી પાવો. (૩) **સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—રાસ્ના, કાંટા-સરીઓ, નાગરમોથ, અરડુસી, ગળો, ગોખરૂ, વજ, દેવદાર, હરિતકી, કચોરા, સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી, રિંગણી, ધાણા, આતવિષ, શતાવરી, બળદાણાનાં મૂળ, એરંડમૂળ, સુવા, સાટોડી, ચવક અને ઉભી રિંગણીનો કાઢો કરી તેમા સુંઠની ભૂકી નાખી પાવો. (૪) **આક્ષેપક, સસધાતુગત-વાત. આમવાત અને સર્વાંગવાત ઉપર:**—રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ અને એરંડમૂળનો કાઢો દિવસમા બે વાર આપવો. (૫) **સર્વ વાયુ ઉપર:**—રાસ્ના, ગોખરૂ, એરંડમૂળ, દેવદાર, સાટોડી, ગળો અને ગરમાળાનું મગજ એ સર્વના કાઢામા એક માસો સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી પાવાથી નિ:સંશય સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૬) **શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય અને શીતજ્વર ઉપર**—રાસ્ના, સુંઠ અને લીંડીપીપરનો કલ્ક કરી ગરમ પાણીમાં પાવો.

૪૯૮ **રાળ**—સં૦ ૨૦ સર્જરસ, રાલ હિં૦ રાલ. મ૦ રાળ. બં૦ ધુના. ફા૦ રાલેમગરેબી. અ૦ કિકહર ઇ૦ યલોરેઝીન. લા૦ રેઝિનાફ્લેવા. હિં૦ નારૂસ.

એ ઝાડ બંગાળા, આબુના પહાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. રાળ બે-ચાર જાતનાં ઝાડમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડમાંથી જે રસ નીકળે છે તેની રાળ થાય છે.+ **રાળનું ઝાડઃ—**તીખું, કડવું, ઉષ્ણુ, શીતલ, તુરૂં, વ્રણરોપણુ, વર્ણકારક તથા રૂક્ષ છે; અને અતિસાર, પિત્ત, રક્તદોષ, કોઢ, કફ, કંડૂ (ખરજ), વિસ્ફોટક, વાયુ, પરસેવો, વ્રણ, કૃમિ, વર્ણરોગ, વિદ્રધિ, બહેરાપણું, યોનિશળ, કર્ણશળ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **મોટું રાળનું ઝાડઃ—**રૂક્ષ, કાંતિકર, તીખું, ઉષ્ણુ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને કફ, પાંડુ, પિત્ત, કર્ણરોગ, રક્તદોષ, મેહ, કોઢ, વ્રણુ, વિષદોષ, ઉરક્ષત, કંડુ, વાત તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂળઃ—**મધુર, રુક્ષ, શીતલ, સ્તંભક, ગુરુ,તુરાં, લેખન તથા મલાવષ્ટંભક છે; અને શળ, વાયુ તથા આધ્માનને કરનાર અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, ક્ષતક્ષય તથા તૃષાનો નાશ કરનાર છે. **રાળઃ-**શીતલ, સ્નિગ્ધ, તુરી, કડવી, ગુરુ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, સ્તંભન, વ્રણરોપણુ, ભગ્નસંધાનકારક તથા મધુર છે; અને વાત, પિત્ત, ત્રિદોષ, રક્તદોષ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, વ્રણુ, શળ, સ્વેદ, જ્વર (તાવ), વિસર્પ, ગ્રહબાધા, અગ્નિદગ્ધ વ્રણુ, વિપાદિકા, વિષ, ભૂતબાધા તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. એનો ઉપયોગ મલમમાં અથવા ઉપર ચોપડવાના લેપમા પુષ્કળ થાય છે. હાડ દુખવામાં અથવા સોજો આવેલ હોય તો તેના ઉપર ગુગળ અથવા ગુજર સાથે કિંવા એકલીજ રાળ લઈ તે ઝીણી વાટી પાણીમાં શીજવવી; એટલે તે લેપના કામમા ઘણી ઉપયોગી થાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) **સંગ્રહણી ઉપરઃ—**રાળ ઘીમાં તળી નાગકેસરની સાથે ખવરાવવી. (૨) **બાળકોના અતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપરઃ—**સાકર અને માખણમા રાળ મિશ્ર કરી આપવી. (૩) **અતિસાર ઉપરઃ—**રાળનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું એટલે ઘણા દિવસનો અતિસાર પણ દૂર થાય છે. (૪) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ**-રાળ, મીણ અને માખણ એ એકત્ર કઢવી ચોપડવાં. (૫) **રકતાધિક વાતરકત ઉપરઃ—**રાળ અને ઘી કઢવી તેનો લેપ કરતા જવું. (૬) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ—**રાળ બારિક વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરવું અને તે પીંછી અથવા રૂના પુમડાવડે ચોપડવું. (૭) **કાન વહે છે તે ઉપરઃ—**ત્રણ ભાગ તલના તેલમાં ૧ ભાગ રાળની ભૂકી નાખી રાળનો રસ થઇ તેલમાં મળી જાય ત્યાંસુધી કઢવવું. આ મિશ્રણ ગાળી બાટલીમાં ભરવું અને દિવસમા ત્રણ વાર કાનમાં નાખવુ. (૮) **મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—**રાળનું ચૂર્ણ અને સરસવનું તેલ (સરસિયું) એકત્ર કરી ધૂપ દેવાથી અર્શ અને રકતસ્રાવ બંધ થાય છે.

૫૦૦ **રીસામણી—**સં૦ લજ્જાલુ. મ૦ લાજાળુ, લાજરી, સંકોચણી. હિં૦ લજ્જાવંતી, છુઇમુઈ, શર્માની, લાજવતી. બં૦ લજ્જાવતી, લાજુક. ક૦ મુદિદરેમુરટવ, ઓળ મુચ્ચક, મુટ્ટલ-મુરિકે, લજ્જાવતી. તા૦ તોટ્ટલશરંગિ. તૈ૦ મુનુગુડામારમુ. તુ૦ નાચિકેડે. મલા૦ તોટ્ટનવાતિ. લા૦ માઇમોસા સેનસિટિવા.

એ ઝાડ નાના હોય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. મોટી જાતના ઝાડને બારિક કાંટા હોય છે. રીસામણીના પાદડાં આમલીનાં પાંદડા જેવા હોય છે. એ પાંદડાંને સ્પર્શ કરવાથી તે લાગલાજ સંકોચાઈ જાય છે, એ આ ઝાડમાં મોટો ચમત્કાર છે. **રીસામણી (લજામણી)ઃ—**તીખી, શીતલ, કડવી, તુરી, સ્વાદુ તથા રુક્ષ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, યોનિદોષ, અતિસાર, સોજો, દાહ, શ્રમ, વ્રણુ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **નાની રીસામણીઃ—**તીખી, ઉષ્ણુ, પારદનિયામક અને અનેક વિજ્ઞાનકારક તથા આમદોષનાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) **ગંડમાળા, અપચી, ગલગંડ અને કમળા ઉપરઃ—**રીસામણીનો અથવા ગોરખમુંડીનો સ્વરસ ૨ થી ૮ તોલા સુધી ખાવા આપવો. (૨) **અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપરઃ—**રીસામણીનાં પાંદડાં વાટી ગરમ કરી અંડે બાધવા. (૩) **સ્ત્રીઓનુ યોનિદ્વારે અંગ બહાર પડે છે તે ઉપરઃ—**રીસામણીનાં પાંદડાંનો રસ અથવા મૂળ ઘસી હાથે ચોળી તે હાથે અંદર બેસાડવું. આ ઔષધ સૂયાણીએ કરવું. (૪) **આંખની કાળી કીકી ઉપર પડળ (પડદો) આવે છે તે ઉપરઃ—**રીસા-

+ શળનું મોટું ઝાડ થાય છે. એના ગુંદને શળ કહે છે. તે ગાયના દહીંમા અથવા સાકર સાથે ખાવાથી અતિસાર મટે છે. એના લેપથી અથવા એને પીવાથી પ્રદરરોગ જાય છે. એની માત્રા ૭ રતિની છે.

મણીના પાદડાનો રસ અને ઘોડાનું મૂત્ર સમભાગે એકત્ર કરી અંજન કરવું. **(૫) ઉટાંટીઆ ઉપર:**—રીસામણીના મૂળનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું. **(૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર**—રીસામણીના પાદડાંનો રસ દિવસમા બે ત્રણ વાર મૂળવ્યાધિ ઉપર ચોપડવો.

૫૦૧ રુદ્રાક્ષ—રુદ્રાક્ષના મોટા મોટા ઝાડ થાય છે. એના પાદડા ગંગેરી નાગરવેલના પાન જેવા હોય છે. કોકણના કેટલાક ભાગમા એ ઝાડ થાય છે. એમા નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એના ફળમાના બીજને રુદ્રાક્ષ કહે છે. રુદ્રાક્ષની માળા કરી તે ગળામાં પહેરે છે. કોઈ કોઇ એ માળા રૂપામા કે સોનામાં ગહાવે છે મ્હૈસુરમા તથા તેની આસપાસ પણ એના ઝાડ ઘણા થાય છે. **રુદ્રાક્ષ**—ખાટી,ઉષ્ણ તથા રુચિકર છે,અને વાયુ, કફ,શિર.પીડા, ભૂતબાધા તથા ગ્રહબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-**(૧) મધુરા ઉપર:**—રુદ્રાક્ષ મધમા ઘસી પાવી.

૫૦૨ રેણુકા (રેણુકબીજ)—સ૦ હિં૦ બ૦ ક૦ રેણુકા મ૦ રેણુકબીજ. લા૦ વ્યાટેકસ સ્પેસીઓસા.

આ વેલો મેવાડ પ્રાતમા થાય છે. એના બીઆને "રેણુકબીજ" કહે છે. આ વેલ નાગરવેલ જેવી હોય છે. રેણુકબીજ કકોળી જેવા અને તે કરતાં થોડા મોટા હોય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. **રેણુક:**—તીખી, શીત, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, કડવી, લઘુ, પિત્તકર, અગ્નિકર, મેધ્ય, પાચક તથા ગર્ભપાતકારક છે; અને ખુજલી, કંડૂ, તૃપા, દાહ, વિષ, કફ, વાયુ, નપુસકત્વ, દુર્બળતા તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં બીઆના પણ એવાજ ગુણો છે. **ઉપયોગઃ-(૧) ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—રેણુકબીજ તથા લીંડીપીપરનો કાઢો કરી તેમાં શેકેલી હિંગ નાખી પાવો;એટલે પાંચ પ્રકારની ઉચકી દૂર થાય છે. **(૨) પક્ષાઘાત ઉપર**—રેણુકબીજનો કાઢો પાવો. **(૩) પિત્તગુલ્મ ઉપર:**-રેણુકબીજનું ચૂર્ણ મધમા નાખી પાવું.

૫૦૩ રેવંચી—સ૦ રેચના, રૈવત્ચીની. મ૦ રેવાચીની. હિ૦ રેવંદચીની. બં૦ રેઉચીની. ચિની૦ વ્હાગ, હાગ. નેપા૦ પદમચાલ. ગઢવા૦ અરચૂ-ફૂ. અફ૦ રવાશ-ચુકિ. ફા૦ રેવન. અ૦ રાવન. ઈં૦ રૂબાર્બ. લા૦ રૈઇરેદિકસ, હ્રિયમ ઇમોડી-ઓફીસિનલ.

આ સુંદર નાનું ક્ષુપ છે. એ ચુકાના ઝાડ કરતા ઘણુંજ મોટું એટલે સરેરાશ ૫-૬ ફૂટ સુધી ઉંચાઇનું હોય છે; અને જમીનમાથી ૧ મુખ્ય અથવા વચ્ચેનું દીંટડું નીકળી તેનીબાજુએ ચારે તરફ દીટડાની શાખાઓ નીકળે છે. એના પાદડા પીંપળાના પાંદડા જેવા ગોળ અને મોટા પસરેલા હોય છે. તે ઉપરના અંગે ફિક્કા લીલા રગના અને સુંવાળા હોઈ નીચેની બાજુએ લંબદાર અને પીળા રગના હોય છે ફૂલો અવ્યવસ્થિત મંજરી ઉપર આવી લાલ રંગનાં હોય છે. રૂહીમ ઓફીસિનલ જાતિનાં ઝાડો ઉપર સફેદ રંગના ફૂલો આવે છે. રેવંચીની અનેક જાતો છે. તેમાંની ૫-૬ મુખ્ય છે. આ સર્વનુ દેશી નામ એકજ છે. રેવંચી-રૂશિયા, તુર્કસ્તાન, ચીન, તિબેટ અને કાસ્મીરથી નેપાળસુધી હિમાલય પર્વતના ૯૦૦ થી ૧૬૦૦ ફૂટ સુધી ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલી ચાર જાત હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારી છે. હ્રિયમ પોમેટમ જાતનાં રેવચીના ઝાડાનું વાવેતર ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ પહેલાથી ચીનના કન્સૂ પ્રાંતમા કુકુ-નોર સરોવરની આજુબાજુએ અને ગયા શતકથી એશિયાખંડમાના રૂશિયાના પ્રદેશમા ઘણુંજ થવા લાગ્યું છે; પરતુ તેમાથી ચિનાઇ રેવચી ઉત્પન્ન થતી નથી. ઇગ્લાડમાં એનબરી નજીક ઓડીકોડ નામના ગામમાં હ્રિયમ રાપોન્ટીકમ જાતના ઝાડનું પુષ્કળ વાવેતર થતું અને એ ઝાડમાથી બજારમા મળનારી 'એનબરી' નામની રેવચી ઉત્પન્ન થતી. એ ચાની રેવચો કરતા ઓછી કડવી હોય તેમા ચિકણાપણું અને તુરાશ જાસ્તિ હોય છે. સિવાય એના મૂળ પણ ચીની રેવંચીના મૂળ કરતા અધિક છિદ્રવાળા, વધારે નરમ અને સહજમાં ભાગી જાય તેવાં હોય છે. મુખ્યત્વે કરીને એની ભૂકી કરીને વેચવાને મોકલે છે. હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારાં ઝાડમાંથી રેવંચી કાઢવાને વેપારી લોકો યોગ્ય લક્ષ આપતા નહિ હોવાથી અને વિલાયતથી આવનારી સસ્તી મળતી હોવાથી હિંદુસ્તાનમા તેનોજ ખપ વધુ થાય છે. ચીની અથવા ઇસ્ટ ઇન્ડિયન રેવંચી મુદ્દામ મંગાવ્યા સ્તા હિંદુસ્તાનમા આવતાં નથી, એમ ડૉકટર ડિમાક લખે છે. ચોનાઇ રેવંચી કાનસા અને કેથ

પ્રાતમાંના ડુંગર ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે તથા ત્યાંથી વિલાયત જાય છે. તિબેટના અગ્નિદિશા તરફના પ્રદેશમા જે રેવંચી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો થોડોઘણો વેપાર બંગાળી લોકોમાં થાય છે. દક્ષિણ સિકિમ પ્રાતમા ત્યાના રબારી રેવંચીના મૂળ એકઠા કરે છે, પરંતુ મુસલમાન વેપારીઓ-સવાય તે કોઇ વેચાતા લેતા નથી. રેવંદચિની એ નામના નેપાળ તરફના પહાડમા રૂમેકસ નેપ્લેન્સીઝ મૂળ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બંગાળામાના ગાધીઓ પાસે વેચાતા મળે છે. એમ ડૉકટર કનૈયાલાલ દેવે પોતાના ગ્રંથમા એક ઠેકાણે લખેલું છે.

ઐતિહાસિક શોધ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે સને ૧૭૩૨ ની સાલથી રેવંચી એ વનસ્પતિની યૂરોપીઅન વૈદ્યોને માહિતી મળી. તે પહેલા ફક્ત ચીનાઇ લોકોને માહિતી હતી. કારણ એના ગુણદોષ શુમારે ૩૦૦-૩૨૫ વર્ષ પહેલા લખેલા એક ચીનાઇ ભાષામાના વૈદક ગ્રંથમાં લખેલ મળે છે. આર્ય વૈદ્યોને એ અતિ પ્રાચીન કાળથી માલૂમ છે. આત્રેયે (પુનર્વસુ મુનિએ) "ક્ષીરણી" નામથી "શોધન" ઔષધોમા તેની ગણના કરેલ હોઈ ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ પહેલાં રાજનિઘંટકારે પણ તેના ગુણદોષનું વર્ણન કરેલ છે. તે યૂરોપિયન શોધકોના વર્ણનથી મળે છે. આરંભમા રેવંચીના નામો આપેલ છે. તેમા ક્ષીરિણી, કાચનક્ષીરી, હિમદુગ્ધા ઇત્યાદિ જે નામો છે, તે ઉપરથી એ વનસ્પતિમાથી સોના જેવો પીળો રસ નીકળે છે એ ખુલ્લું થાય છે. યૂરોપિયન શોધકોએ આ પીળા રસનો ઉલ્લેખમાત્ર પણ કરેલ દેખાતો નથી; પરંતુ એ ઉપરથી એટલુંજ સમજવાનું કે રસ આપનારી જાત તેમને મળેલ નહોતી. ચીનાઇ વેપારીઓ રેવંચીના મૂળ બીજા દેશમાં મોકલતી વખત તેની ઉપરની છાલ કાઢી કકડા કરી મોકલે છે. એ વનસ્પતિ બીજાથી ઓળખાય નહિ માટેજ તેઓ એમ કરતા હોય એમ જણાય છે. કેટલાક વર્ષો પહેલાં એટલે રૂશિયાએ ચીનની સરહદથી પોતાની સરહદ મેળવ્યા પહેલા ૮-૧૦ રૂપીએ રતલના ભાવથી તે વેચાતી હતી.

પ્રૉફેસર ફ્લુકીગર અને ડૉ૦ હેનબેરિનો મત એવો દેખાય છે કે, રેવંચી જેને ઇગ્રેજીમાં રૂબાર્બ કહે છે તે વનસ્પતિની યૂરોપિયન ડૉકટરોને ગ્રીક વૈદ્યો પાસેથી માહિતી મળી. રેવંચીનાં મૂળ-કંદ પહેલાં ચિનાઇ તાર્તરી અને તિબેટથી યૂરોપમાં જતાં હતા અને તે જે નિરનિરાળા રસ્તાએ જતા હતા તે રસ્તા ઉપરથી "આયસિડોર" નામના લાટીન ગ્રંથકારે તેને નિરનિરાળાં નામો આપેલ હતા. તે આ પ્રમાણેઃ-૧ રેવદશેની (ચીની), ૨ રેવદબર્બરિકં અને ૩ રેવદતુર્કીકં. રેવદબર્બરિકંમાંથી "હેબર્બરકં" અને તેમાથી ઈંગ્રેજી રૂબાર્બ એવું અપભ્રંશ નામ પડયુ છે. ઇગ્રેજી અને રૂશિયન અધિકારીઓએ ખરી રૂબાર્બની ઉત્પત્તિ અને તેનું સ્થાન શોધી કાઢવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ ચીનના બાદશાહનો ત્યાંના અધિકારીઓને એવો સખ્ત હુકમ હતો કે કોઇએ બીજા દેશના મનુષ્યને રેવંચીના ઉત્પત્તિસ્થાન નજીક જવા દેવુ નહિ અને તે ઠેકાણે કોઇ ચોરીથી ગએલો મળી આવે તો તેનો શિરચ્છેદ કરવો.

એની ગાગડીમાથી પીળો રજ જેવો પદાર્થ, રાળ જેવો પદાર્થ અને અવશિષ્ટ પદાર્થ એવ ત્રણ પદાર્થો મળે છે. એ સિવાય 'ઇમોદીન' એ એક તેમાનો ક્રિસોફયાનિક એસીડ દ્રવ્યની પ્રકૃતિનું મળેલ છે. તે કેટલાક વખત સુધી હવામા સૂકવવાથી તેનો સ્ફટિક બને છે. રેવંચીનો ગુણ એના ઉપર આધાર રાખે છે.તે સુંદર અને સારક હોઇ સ્તંભનનું પણ કામ કરે છે. આથી યૂરોપિયન લોકો મળશુદ્ધિમાટે રૂબાર્બનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે. એના ફાંટ, નિષ્કર્ષ, અર્ક, આસવ, અવલેહ, ગુટિકા, મિશ્ર ચૂર્ણ એવા સાત કલ્પ ડૉકટર લોકો કરે છે. મિશ્ર ચૂર્ણ બે વરસના બાળકને આપવાના ઉપયોગમા આવે છે. આ ચૂર્ણમા રેવંચી, સુંઠ અને મ્યાગ્નિશિયા નાખે છે.

હિમાલયના ઉપરના ગઢવાલ જીલ્લાના ભુટિયાલોક "હ્રિયમ ઇમોડી" જાતના રેવંચીનાં મૂળ, મજીઠ અને ક્ષાર આ ત્રણના મિશ્રણથી કપડાને લાલ રંગ ચઢાવે છે. સિવાય તે લોક એન નાળ (દીંટડાં, કાતરીઓ) બાફી અથવા કુટીને મીઠું નાખી ખાય છે; તેમજ તેનો મુરબ્બો અને અથાણાં પણ કરે છે. આવી રીતે ઉપયોગમા આવવા ઉપરાંત મળની શુદ્ધિ કરે છે. ડૉકટર સર જૉર્જ વૉટે એની પરીક્ષા કરવાને લાહૌલ પ્રદેશમાં રેવંચીનાં દીંટડાં બાફીને ખાધાં તેનાથી તેમને ખૂબ જુલાબ લાગ્યો. હ્રિયમ મુરક્રોફિટયેનમ્ જાતના મૂળમા ઔષધિ ગુણુ "હ્રિયમ ઇમોડી"

જેવાજ છે. તેનો ઉપયોગ ઉનને પીળો રંગ ચઢાવવાના કામમા થાય છે. પંજાબમાં જંબુ નજીકના સિયાલકોટ મુકામે એની આગળની કૃતિ જોવામાં આવે છે. મૂળનો ભૂકો કરી બે દિવસ સુધી ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખે છે. તે પછી મિશ્રણ ઉકાળી તે ઉકળતા પાણીમા વસ્ત્ર બોળે છે, એટલે હલકો પીળો રંગ ચઢે છે. તેમાજ થોડી હળદરની ભૂકી નાખવાથી ભપકાદાર રંગ થાય છે. 'હિયમ નોબાઈલ' જાતના ઝાડનાં સૂકવેલાં પાદડાં તંબાકુને બદલે વપરાય છે. એનીજ એક નાની પેટાજાત છે, તેનો ઉપયોગ તિબેટમા તંબાકુને બદલે પુષ્કળ કરે છે. તેને તિબેટી લોક "ચુલા" કહે છે. 'હિયમ સ્પિસિફૉર્મ' જાતિનાં ઝાડો અફઘાનિસ્તાનના ઘણાક ભાગમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. જ્યારે લીલાશપર એનાં પાંદડાંની ડાંડલીઓ હોય, ત્યારે તેને 'રેવશ' કહે છે અને આસપાસ પથ્થર અને ખડીના ઢગલા કરીને તે ધોળાં થાય ત્યારે તેને 'ચુકરી' કહે છે. એના તાજા દાંડા ચૈત્ર-વૈશાખમા પેશાવર શહેરમાં આવે છે અને તે ત્યાંના લોક લીલા અથવા બાફીને ખાય છે તેમજ તે સૂકવી રાખે છે અને તેનું અથાણું પણ કરે છે. રેવંચીનાં મૂળ ઉકાળવાથી અથવા શેકવાથી તેમાનો રેચક ગુણ ઘણોજ કમી થાય છે.

આ વનસ્પતિનો ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે અને એનો મુખ્ય ગુણ રેચક છે. આ રેચક ગુણના અંગભૂત બીજા કેટલાક રોગ સારા કરવાનો ગુણ એમાં છે. શિલા ઉપર છાપવાનો મજકુર જે કાગળ ઉપર લખે છે, તે કાગળ રેવંચીનો શીરો ચોપડીનેજ પીળો કરેલો હોય છે. એ સિવાય રંગના કામમા સ્વતંત્ર રૂપથી અને બીજા રંગ સાથે મસળીને પણ આનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે.

રેવંચીનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર અને ચીન દેશમા થાય છે. ચીન અને ચીનાઇ તાર્તરી એ દેશમા રેવંચીની ઉત્પત્તિ ઘણીજ થાય છે. રેવંચીનાં ઝાડ **મલબાર, ત્રાવણકોર, ખંડાળાનો ઘાટ** અને **બોરઘાટ** એ ભાગોમાં પણ થાય છે. રેવંચીના ઝાડમાં એક પ્રકારનું પીળું રાળમય દ્રવ્ય રહે છે; તેને લોક "**રેવંચીનો શીરો**" કહે છે. એમાં રેચક ગુણ હોવાથી રેચ આપવાને માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે, તેમજ રંગમાટે પણ ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડ શુમારે ૭-સાત હાથ ઉંચું વધે છે તથા તેના ઉપર કોકમ જેવડાં ફળ આવે છે. દક્ષિણમાં કેટલેક સ્થળે તેને "**તાવીર**" કહે છે. રેવંચીનાં મૂળનો ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) **રેચમાટે:**—રેવંચીના શીરાનું માસો દોઢ-માસો ચૂર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે ગોળમા, સાકરમા અગર મધમા આપવું એટલે રેચ થશે. **ઉતાર** ઘી અને ભાત. (૨) **મૂત્રરેચન માટે:**—રેવચી, સુરોખાર, ચણકબાબા તથા એલચી, એ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસા ચૂર્ણ, પાશેર પાણી અને પાશેર દૂધ એકત્ર કરી ભાગની માફક બે વાસણમાં ઉલટાવી ઉલટાવીને પાવું. (૩) **બાળકને ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર:**—રેવંચીનુ લાકડું પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. (૪) **નાનાં બાળકોને રેચમાટે**—રેવંચી કિંવા રેવંચીનો શીરો દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. (૫) **કમળી ઉપર:**—રેવંચી દૂધમા ઘસી ૭ દિવસ પાવી.*

૫૦૪ રામફળ (કરમલ)—સં૦ ભવ. મ૦ ન્હીવ, ઓટફળ. હિં૦ રામફળ. ક૦ તીવે. ફા૦ ચકી. લા૦ ગારસાનીઆ ઝૅથૅચાઈમસ. બં૦ ચાલતે.

એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમા ઘણા થાય છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એને ગોળ ફળ આવે છે. એના પાકેલા ફળ મીઠા લાગે છે. એ ફળ ઉપર જેમ ફણસ ઉપર કાંટા હોય છે તેવા ઝીણા કાંટા હોય છે. ઉપયોગ:-(૧) **વ્રણ ધોવાને માટે કાઢો:**—રામફળની છાલ, બાવળીઆની છાલ, કિંજળીની છાલ, કુંભાની છાલ, કડવા લીમડાની છાલ અને પાંદડાં, એ સર્વ ખાંડી તેમાં પાણી નાખી અષ્ટમાંશ ઉકાળો કરવો. આ કાઢાથી માણસને અથવા જનાવરને થએલ વ્રણ ધોવાથી જલદી રૂઝ આવે છે. (૨) **ઉપદંશ (ગરમી)ના વ્રણ ઉપર:**—ઉપલા કાઢાથી દરરોજ વ્રણ સ્વચ્છ ધોઈ કપડાથી સારૂં લુછી, તે ઉપર ગાયના માખણમાં ચીકણી સોપારી અને શંખજીરૂ ઘસી

* સૂચના—રેવંચી વધારે આપવાથી ઘણીક વખતે તેનું ખરાબ પરિણામ આવેલું દેખાય છે; માટે તે ખાવા આપતી વખત ઘણી સાવધતા રાખવી. રેવંચીનો શીરો પાણીમાં ઘસી ગુમડા ઉપર બીનો સૂકો ચોપડતા જવાથી તે તુરત ફૂટે છે.

ચોપડવું; એટલે ગુમડું જલદી રૂઝાઇ જાય છે. (3) **અતિસાર ઉપર:**—રોમફળની છાલ વાટી પાવી.

૫૦૫ રોહિણી—સં૦ ક૦ હિં૦ મ૦ માસરોહિણી. બં૦ ચામારકશા. ઈં૦ રેડવુડ ટ્રી. લા૦ સોયમીડાફેબ્રી ફયુગા.

રોહિણીનાં ઝાડ **ખાનદેશ અને નાગપુર** એ પ્રાંતમા થાય છે. આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં નાંદરૂખીનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં થાય છે. એના પાંદડાં કડવા લીમડાનાં ઝાડની પેઠે ડાળીને લાગેલા હોય છે. રોહિણીને કેરી જેવડાં મોટાં ફળ આવે છે. રોહિણીનું લાકડું ઇમારતી કામના ઉપયોગમા આવે છે. એની છાલનો પાકો શિકારી કિંવા સાબરી રંગ થાય છે. જાજમો અને અંગરખાં વગેરે એ રંગવડે રંગે છે. **રોહિણી અને માંસરોહિણી:**—બળકર, રક્તપિત્તપ્રસાદન, પૌષ્ટિક, શીતલ, તુરી, કંઠશુદ્ધિકર, રુચિકર, સારક, વૃષ્ય તથા મધુર છે; અને વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કપડાંને શિકારી રંગ ચઢાવવાની કૃતિ:**—રોહિણીની છાલ લાવી તેના બારિક ટુકડા કરવા; તે ૪ દિવસ પાણીમા પલાળી રાખવી. પછી તે ઘણો વખત બાફી તે પાણી બીજા વાસણમાં કાઢી લેવું અને તેમાં કપડાં ભીંજવી સૂકવવાં. એ પ્રમાણે ચોથી વાર સાધારણ સૂકવી પછી માટીની ગાર કરી તેમાં તે કપડું એક રાત્રિભર પલાળી રાખવું. પછી તેમાથી કાઢી તે પાણીમાં ચોળી તારવી ધોઇ સૂકવવું; એટલે તે પાકા શિકારી રંગનું થાય છે.

૫૦૬ રોહિસ (ઘાસ)—સં૦ દીર્ઘરોહિષક. મ૦ રોશલ ગવત, રોશેગવત્ત. હિં૦ બડા રોહિષ. ક૦ હિરિય ગંજિણિ.

રોહિસ ઘાસના જેવુંજ છે. એ કંમરપૂર ઉંચું વધે છે. આ ઘાસનો સુવાસ આવે છે. એને બીઆ પણ આવે છે. આ ઘાસનુ તેલ કાઢે છે, તેને "રોહિસ તેલ" કહે છે. **રોહિસ:**—ઉષ્ણ તથા કડવું છે અને કફ, પિશાચબાધા, ગ્રહપીડા, ઉપદંશ, વ્રણ, વાયુ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧)વાયુએ સાંધા અગર અંગ દુખતું હોય તે ઉપર:**-રોહિસતેલ ચોળવું એટલે અંગ દુખતું મટે છે. (૨) **રસકપૂરના વિષ ઉપર:**-રોહિસ સાકર નાખી આપવું તથા અંગે ચોળવું.

૫૦૭ લઘુરોહિસ-ઘાસ (રો; રોસ)—સં૦ કતૃણ, લઘુરોહિષ (ક)-તૃણ. મ૦ રોહિસ ગવત, સુગંધ રોહિષ. હિં૦ રોહિસ, સોધિયા, ગંધેજ ઘાસ. બં૦ રામકર્પૂર. ક૦ કિરૂગંજણી, કાચી-હુલ્લુ, કડિલ્લુ. લા૦ એંડ્રોપોગન્ શિનેંથસ્.

લઘુરોહિસ એ રોહિસ ઘાસ પ્રમાણેજ હોય છે.એ ઘણું કરીને ડુંગરાળ પ્રદેશમા થાય છે. સૂર્ય-ઘાસ પ્રમાણે આ ઘાસનાં ફૂલો રૂંછાથી વ્યાપ્ત હોય છે. સૂકાયલા રોહિસ ઘાસનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે. × **રોહિસ ઘાસ:**-તીખું, કડવું, તુરું અને સુગંધી છે. એ પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કંડૂ, હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ, તાવ, શૂળ, અજીર્ણ, અરુચિ, વિષૂચિકા, બરોળ, કંઠરોગ, શસ્ત્રનું ક્ષત, વાતરક્ત અને બાલગ્રહનો નાશ કરે છે.

૫૦૮ લવંગ—સં૦ મ૦ બં૦ ક૦ લવંગ. હિં૦ લોંગ. તૈં૦ લવંગાલ. ફા૦ દરખતેમેહક. અ૦ મિખકર્કનફુલ. ઈં૦ કલોવ્ઝ. લા૦ કારૈયાફાઇલસએરો મટિકસ્.

મલાકા અને આંબોયના એ દેશોમાં આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. આ દેશમા પણ લવંગના ઝાડ રોપવામાં આવે છે; પરંતુ તેમાથી સારા લવંગ ઉત્પન્ન થતાં નથી. એ ઝાડ મોટાં

× યદ્યપિ મ૦ પદેજીએ રોહિસ ઘાસની બે જાતો વર્ણન કરી છે; પરંતુ એની ત્રણ જાતો અમારા જાણવામા આવી છે. એક માથાપુર ઉંચી વધે છે. તેને લોકો છાપરાં (પર્ણશાળ) ઉપર છાજ નાખે છે તેથી ચોમાસાનું પાણી તેમા ઉતરતું નથી. બીજી કમરપુર ઉંચી થાય છે અને ત્રીજી માત્ર નાની જાત છે. એ ખડસલા-તરીકે ઢોરોના માટે લાવેલા ઘાસમાં જોવામા આવે છે. આ ત્રીજી જાતનાં પાંદડાં વાટીને બાંધવાથી તે નહિ રૂઝાતાં ગુમડાને રૂઝવે છે. આ ખેડાણ ખેતરોમાં ચોમાસામા થાય છે. એનો પાલો સાબરસીંગ ઉપર ખૂબ વીંટાળી તેના ઉપર ખૂબ બારિક તાંબાનું પતરું ચઢાવી ભઠ્ઠીમાં બાળે છે. એ બાળેલ સાબરસીંગ સાપનું ઝેર ચુસવાના માટે પાણીમા ઘસી ડંખ ઉપર રાખવાથી તે ચોંટી જઈ ઝેર ચુસી પોતાની મેળે ખરી પડે છે. આમ વારંવાર ખરી પડેલ સાબરસીંગ ધોઇ સાફ કરી ફરી ઘસી ચોપડતા જવાથી સાપનું ઝેર નાબુદ થાય છે.

થાય છે અને આઠ નવ વર્ષે ફળે છે. મસાલામા અને સુગંધી પદાર્થોમાં લવંગનો ઉપયોગ ઘણોજ થાય છે. લવંગનું તેલ કાઢે છે. **લવંગ.**-લઘુ, કડવું, ચક્ષુષ્ય, રુચિકર, તીક્ષ્ણ, પાકકાળે મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય, વૃષ્ય તથા વિશદ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, ક્ષય, ઉધરસ, શૂળ, આનાહ વાયુ, શ્વાસ, ઉચકી, વાતિ, વિષ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, તૃષ્ણા, પીનસ, રક્તદોષ તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે.× ઉપયોગઃ—**(૧) શરદી ઉપર:**-લવંગનો કાઢો કરી પાવો. **(૨) મૂર્છા અને વાયુનો ઝટકો થાય તે ઉપરઃ**—લવંગ ઘસી અંજન કરવું. **(૩) રતાંધળાપણા ઉપર:**—લવંગ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર:**-ઠીકરૂં દેવતામા તપાવી લાલ થયા પછી બહાર કાઢી એક વાસણમાં મૂકી તે ઉપર સાત લવગ નાખવા. તે શેકાયા પછી ઠીકરા ઉપર ધોળી ગરણીના પાંદડાનો રસ નાખવો; તથા ઠીકરૂં કાઢી લઇ તે રસમાં લવંગ વાટી તે આપવાં. ગરમી થાય તો ધોળી ચણોઠીના પાન મોઢામાં રાખવા. **(૫) દાંત દુખતા હોય તે ઉપર:**—લવંગનો અર્ક રૂ ઉપર નાખી દાત ઉપર મૂકવો. **(૬) અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ અને વિસૂચિકા (કૉલેરા) ઉપર:**-લવંગનો ÷અષ્ટમાશ કાઢો કરી પાવો. **(૭) ઉધરસ ઉપર લવંગાદિ વટી:**-લવંગ,મરી,બહેડાનું દળ,એ સમાન ભાગે અને એ ત્રણેના સમાન ખેરની અંતરછાલ કિંવા ધોળો કાથો નાખી બાવળીઆની અંતરછાલના કાઢામા ત્રણ માસા વજનની ગોળીઓ કરી રોજ બે-ત્રણવાર ગોળી મોઢામા રાખવી, એટલે ઉધરસ જલદીથી દૂર થાય છે. **(૮) કાસાદિક ઉપર લવંગાદિ ચૂર્ણ:**-લવંગ, જાયફળ અને લીંડીપીપર, એ અર્ધો તોલો, મરી ૨ તોલા અને સુંઠ ૧૬ તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ કરીને ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી આપવુ; એટલે પ્રબળ ઉધરસ, જ્વર, અરુચિ, મેહ, ગુલ્મ, શ્વાસ, અગ્નિમાદ્ય અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. **(૯) વિસૂચિકામાં તરસ કિંવા બકારી** (મ૦ ઉમાસા) **થાય તે ઉપર:**-લવંગ કિંવા જાયફળ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંડું કરીને પાવું. **(૧૦) ઉધરસ, જ્વર, અરુચિ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી અને ગુલ્મ ઉપર**-લવંગ, જાયફળ, લીંડીપીપર, એ એક ભાગ, બેહેડા ૩ ભાગ, મરી ૨ ભાગ અને સુઠ ૧૬ ભાગ એનું ચૂર્ણ કરી તેના જેટલી તેમા સાકર નાખી તે ૬ માસા સુધી ખાવું.

૫૦૯ લસણ-સં૦ લશુન મ૦ લસુણ. હિં૦ લહસન. પુ૦ કાજુવા. બં૦ રસુન. ક૦ બીલિય. બેળુળી. તૈ૦ બેળુળીતેલ્લાગડ્ડા. ફા૦ સીર. અ૦ સુમ્હરકુર્દીપૂન, સુમલ હેયાર. ઇં૦ ગાર્લીકરૂટ. લ્રા૦ એલિયમ્ સેટીવમ્.

લસણના છોડ ડુંગળી (કાંદા)ના જેવાજ થાય છે. એના કંદમા આઠ-દશ કળીઓ હોય છે. એને ડુંગળી જેવા બીઆ આવતા નથી. એની કળીઓ વાવવાના કામમા આવે છે. લસણ સ્વાદને માટે બીજા પદાર્થોમા નાખે છે. એની ચટણી કરે છે તેમ કોઇ અથાણું પણ કરે છે. લસણનો ઔષધમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એમા વાયુ નાશ કરવાની શક્તિ છે. લસણમાં ધોળી તથા રાતી એવી બે જાત છે. પણ તે ગુણમાં તો ઘણે ભાગે સરખીજ છે. એક કળીનું લસણ ગુણમા વધારે

× હિંદુસ્તાનનાં વૈદ્ય.-લવંગને ગરમ, પાચક, કફનાશક અને કોપેલા આમને બેસાડનાર માને છે. એજ પ્રમાણે પેટની પીડાનાશક તથા તરસ બધ કરવાને અને ઉલટી તથા વાયુ આદિને દૂર કરવાને ઔષધતરીકે આપે છે. યુનાનિ હકીમ—લવગને ખુશ્ક અને ગરમ માને છે તથા શરીરના બહારના ભાગમાં લગાડવાથી અથવા ખાવાથી એમા વિષની અસર ઓછી કરવાની તથા માથાના દુખાવાનો નાશ કરવાની શકિત છે એમ માને છે. વળી એમ પણ માને છે કે એનુ ચૂર્ણ ખાવાથી અથવા ચોપડવાથી દાતના પારા મજબૂત થાય છે, શ્વાસ સુગંધિત નીકળે છે, કફ બેસી જાય છે તથા પાચનશકિત વધે છે અંગ્રેજી ઔષધોમાં—લવંગને ગરમ, જઠરાગ્નિકર્તા તથા પેટની પીડાનું નાશકર્તા માનેલ છે,વળી અજીર્ણ અને બીજી બિમારીઓમાં પણ બીજા પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે ગર્ભવની સ્ત્રીઓને જો ઉલટી થતી હોય તો લવગને ગરમ પાણીમા ભીંજવીને એ પાણી પીવાની ભલામણ કરે છે

યદ્યપિ યુનાનિ હકીમ લવગ ખાતાં રહેવાથી દાંતના પારા મજબૂત થવાનું બતાવે છે; પરંતુ એ પ્રયોગથી પોતાના દાતો નષ્ટ થઈ જવાનું અમારા એક મિત્રે અમને ખાસ કહ્યું હતું.

÷ અષ્ટમાશ કાઢો એટલે આઠમા ભાગનું પાણી રહે તેવો ઉકાળો.

છે. **લસણ:**-ગુરુ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, વીર્યપ્રદ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખું, રસાયન, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, પાચક, મધુર, ભગ્નસંધાનકારક, કંઠપ્રિય, પિત્તલ, રક્તકોપન, બલકર, વર્ણકર, મેધાકારક, ચક્ષુષ્ય સ્વાદુ, સારક, અગ્નિદીપક તથા કેશ્ય છે, અને અરુચિ, કફ, વાયુ, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સોજો, હેડકી, દમ, જ્વર, (તાવ), કોઢ, આમ, પીનસ શ્વિત્ર, કુષ્ટ, ગુલ્મ, શૂળ, જીર્ણજ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, મલાવષ્ટંભ, ઉધરસ, રાજયક્ષ્મા (ક્ષય) તથા કુક્ષિશૂળનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળ:**-તીખા, **પાંદડાં:**-કડવા, **દાંડો:**-તુરો, **દાંડાનો** અગ્રભાગ ખારો અને **બીઆં** મધુર છે. **લસણ:**-અતિસારી, મેહી, ગર્ભિણી, રક્તપિત્તિ, શોષી તથા ઉલટીવાળાઓને આપવુ નહિ એ ઉપર ખાટા, મદ્ય, **માસ** એ પદાર્થ હિતકારક થાય છે; તથા વ્યાયામ, દૂધ, ક્રોધ, ઘણું પાણી, તડકો અને ગોળનુ સેવન કરવાથી વિકૃતિ થાય છે. ઉપયોગ:-(૧) **કાન વહેતો હોય અને સણકા થતા હોય તે** ઉપર:-તેલમા લસણ કઢવી તે તેલ કાનમા પાડવુ. (૨) **નવા વ્રણની ગાંઠ,** ઉઠાણું, ગડું (**વિદ્રધિ**), **કાખમાંજરી વગેરે** ઉપર:-લસણ ચોળવું એટલે તે ફુટે છે; અથવા લસણ અને મરીનો લેપ કરવો કિંવા એકલા મરીનો પણ લેપ કરવો. (૩) **શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા માટે:**-લસણ, રાળ અને હિંગની ધૂણી આપવી; એથી કીડા પડયા હશે તોપણ તેનો જલદીથી નાશ થશે. (૪) **આધાશીશી ઉપર:**-લસણનો રસ નાકમા પાડવો. (૫) **બરોળ ઉપર:**-લસણ, પીંપળીમૂળ અને હરડા એકત્ર ખાંડી ખાવા અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘુટડો પીવો. (૬) **આમરક્ત અને મરડા ઉપર**-લસણ ૪ તોલા અને થોડા આકડાનાં કુમળા પાદડા એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી પાવો. (૪) **સર્વ વાયુ ઉપર:**-૪ તોલા લસણ છોલી તેમાંની મોખ કાઢીનાખી હિંગ, જીરૂ, સિંધવ, સંચળ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ એકેક માસો નાખી તેની ગોળીઓ કરી ખાવી અને તે ઉપર એરંડમૂળનો કાઢો પીવો, તેથી પક્ષાઘાત, સર્વાંગ વાયુ, ઉરુસ્તંભ, કૃમિ, શૂળ, કટિશૂળ કુક્ષિશૂળ તથા પેટમાનો વાયુ વગેરે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે. (૮)**વ્રણસંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે:**-લસણ વાટી લેપ કરવો. (૯) **કૂતરાના વિષ ઉપર:**-જખમ પાણીવડે ધોઇ પછી લસણ વાટી લેપ કરવો; તથા નવટાંક પાણીમા લસણ કઢવી અધોળ પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી પાવું અને ભોજનમા લસણ વધારે ખાવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું. (૧૦) **બાળકોના આમ અને સંગ્રહણી ઉપર:**-લસણની કળી લઇ ઉભી ચીરી તેમા ૨ તલભારથી અર્ધા અડદના દાણા જેટલું અફીણ ભરી તે કળી કિંચિત્ શેકી ખાવા આપવી. એ નિયમ પ્રમાણે દિવસમા બે વાર પ્રમાણે બે દિવસ ખવરાવવાથી રોગ મટી જઇ ગુણ આવે છે. મોટા માણસને અફીણ અડદ કરતા કિંચિત્ કમી આપવું. (૧૧) **અપસ્માર અને અર્દિત વાયુ (મોઢું વાંકું થવું તે)** ઉપર:-લસણ વાટી તલના તેલ સાથે ખવરાવવું અથવા લસણ નાખી કરેલા અડદના વડા તલના તેલમા તળી માખણમા ખાવા. (૧૨) **શરદીએ કાનમાં ધાક પડયા હોય તે** ઉપર-લસણની કળી છોલી રૂની અંદર વીંટાળી કાનમા રાખવી. (૧૩) **આમવાત** ઉપર:-લસણની કળીઓ અર્ધો તોલો ગાયના ઘીમાં તળી ભોજનસમયે પ્રથમ કોળીઆમા રોજ ખાવી. (૧૪) **અસ્થિભંગ ઉપર લશુનાદિ કલ્ક**-લસણ મધ, લાખ અને સાકરનો કલ્ક ઘી નાખી આપવો; એટલે ભાગેલા કે ઉતરી ગયેલા હાડકાનું ઘણું જલદીથી સંધાન થાય છે. (૧૫) **ઉદર-રોગ ઉપર:**-શુદ્ધ કરેલું લસણ (છોલી એક રાત્રિ છાશમાં પલાળી રાખી પછી અંદરની મોખ કાઢી નાખવી તે) એક ભાગ, સિંધવ અર્ધો ભાગ, હિંગ શેકેલી પા ભાગ અને બધાની બરોબર આદાનો રસ લઇ તેમા ખરલ કરી ચાર ગુંજા (ચણોઠી)ભાર પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તેમાથી એક અથવા બે ગોળીઓ ગાયની છાશમા અથવા આદાના રસમાં આપવી; એટલે તુરત ગુણ આવે છે અને મોટું થએલું પેટ પણ જલદીથી નાનું થઇ મળશુદ્ધિ થાય છે. (૧૬) **વાળા ઉપર:**-લસણ, ચિત્રો અને રાઇને પાણીમાં વાટી તેની થેપલી કરી વાળા ઉપર બાંધવી. (૧૭) **વિષમજ્વર અને સંપુર્ણવાતવ્યાધિ** ઉપર:--લસણના કલ્કમાં તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી સવારે સેવન કરવાથી તે વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિને હરણ કરે છે. (૧૮) **શૂળ** ઉપર:-લસણ ઘીમાં ખાવું. (૧૯) **શરીરમાંની ગરમીથી અંગ ઉપર પ્રસરનારાં લાલ ચાંદાં અને દાદર** ઉપર:-લસણ છોલી, વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ ચોળવો એટલે એ વિકાર દૂર થશે; અથવા

લસણુ અને ગવારના પાંદડાંનો રસ એકત્ર કરીને અથવા એકલા ગવારનાં પાદડાનો રસ ચોપડવો.

૫૧૦ લાણો(પલીઓ)-સં૦ રુદતી, સ્રવંતી. મ૦ રુદ્રવતી, રાનહરભરા. હિં૦ રૂદ્રવંતી, લાણા. ક૦ અલુગુણિ, અડિવેકૂલે, નોણુસુત્તલ. લા૦ ક્રેસાક્રેટિકા.

લાણુાના છોડ ચણા પ્રમાણે હોય છે, એથી એને "જંગલી ચણા" પણ કહે છે. તે ઉપરથી સંસ્કૃતમા જેને **રુદંતી** કહે છે, તેજ આ લાણો છે એમ જણાય છે; અને રુદતી શબ્દનો અપભ્રંશ થઇ રુદ્રવંતી કે રુદ્રવતી એવું એનું નામ પડયુ હોય એમ લાગે છે. ઔષધિકલ્પલતા ગ્રંથમાં રુદ્રવંતીનું વર્ણન કરતા કહેલુ છે કે:-**चणपत्रोपमैः पत्रैर्युक्तांभोबिन्दुवर्षिणी ॥ ११५ ॥ चतुर्विधा च सा ज्ञेया पीता रक्ता सितासिता ॥** આ ઉપરથી એના પાદડા ચણાના પાદડા જેવા હોય એમ જણાય છે. ઓસ પડે તેની માફક પાંદડામાથી થોડું પાણી ટપકે છે અને એમાં પીળી, રાતી, ધોળી તથા કાળી, એવી ચાર જાતો હોય એમ દેખાય છે આ ભેદ એના ફૂલના રંગ ઉપરથી પડેલા હશે. "શોલ" નિઘંટમા એનું આ પ્રમાણે વર્ણન છે:—

"**चणपत्रसमं पत्रं क्षुपं चैव तथाम्लकम् । शिशिरे जलबिन्दुयुता स्रवंतीति रुदंतिका ॥**"

(ચણાનાં પાદડા જેવા પાદડા અને છોડ પણ તેવાજ ખાટા હોય છે. શિશિરઋતુમા પાણીના બિંદુભરેલી અને સ્રવતી હોય છે તે રુદ્રવંતી છે.) નિઘંટરાજ વગેરે ગ્રંથમાં પણ એમજ કહેલ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે આ વનસ્પતિનો છોડ ઉંચો વધતો નથી, તેથી તેની ગણના ક્ષુપ એટલે સાધારણ ભૂમિની સપાટી બરોબર થનારા ઝાડોમા કરવામા કાંઇ હરકત નથી. એના પાંદડામાથી ટપકનાર ઓસ શિશિર ઋતુમાં ટપકે છે; એમ પણ એ ઉપરથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. આવા છોડ ખારી જમીનમાં ઘણાજ જોવામાં આવે છે. એના ગુણ ઘણા વર્ણન કરેલા છે, પરંતુ ઉત્પત્તિસ્થળ પ્રમાણે કમી-જાસ્તી ગુણ હોઇ શકે છે. ખારી જમીનમા થનારીમા ખારાશનો વિશેષ ભાગ હોય અને તે અંશ મીઠી જમીનમાં થનારીમા હોતો નથી એવા એમાં ભેદ દેખાય છે. ગુણ-**દોષ**:-- તીખાશનો થોડો ભાગ એમા હોય છે; તેમજ કડવાશ અને તુરાશ પણ હોય છે. સિવાય ઉષ્ણ હોઇ રસાયની છે અને કૃમિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, શ્વાસ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાથી ગર્ભાશયની શુદ્ધિ જલદી થાય છે. ઔષધિકલ્પલતામા એનો ઉપયોગ આ પ્રમાણે લખ્યો છે:—* ઉપયોગઃ--(૧) **સર્વ રોગ ઉપર**:—શુકલપક્ષમા શુભ દિવસે આ વનસ્પતિ મૂળસહિત લાવી છાયામાં સૂકવી તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી વાપરવુ. એ ચૂર્ણ લેનારાએ નિયમથી રહી વ્યાધિ મુજબ પથ્ય પાળવું જોઇએ. પ્રથમ સાદો રેચ લઈ કોઠો શુદ્ધ કરવો અને ત્યાર પછી શક્તિ પ્રમાણે આ ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ પ્રમાણથી લઇ તે સાથે એક મહિનાસુધી લેવું જેથી સર્વ રોગ મટી મનુષ્ય બળવાન થાય છે. દૂધ-ભાત જમવાનો રિવાજ રાખવો. (૨) **ગર્ભસ્થાનની શુદ્ધિ થઈ સ્ત્રીઓના રજોદોષ દૂર થવા માટે**:-એક તોલો લાણાનો પાલો, પાશેર ગાયનું દૂધ, પાશેર પાણી અને બે તોલા સફેદ સાકર એકત્ર કરી એનો કાઢો કરવો, પાણી બળી જઇ દૂધ માત્ર બાકી રહે એટલે તે ગાળી પીવાને આપવું. આ પ્રમાણે સવાર-સાંજ આપવાથી ૧૪ દિવસમા પ્રકૃતિ ઉત્તમ થાય છે. દૂધ, ઘી, ભાત વગેરે ખાવું. તેલવાળા અને ઉષ્ણ પદાર્થો ત્યાગ કરવા.

૫૧૧ લાંબડી—સં૦ ભુરંડી, શિતિવાર. મ૦ કુરડૂ, કોબડા. હિં૦ શિરિયારી, સિલવારી. બં૦ શુનિશાક, શેઓલા. ક૦ કુરડૂ. ખડકતિરા. મારુ૦ ઉકીરડા. વરા૦ કુરડૂ, તૈ૦ કુરડૂચેટ્ટૂ. લા૦ સિલોસિયા અરગેન્ટિયા.

આ ભાજી ધોળા માઠ જેવી છે; પરંતુ તે વગડાઉ ભાજી હોવાથી કોઇ વાવતું નથી.ચોમાસામા એ પોતાની મેળે ઉગે છે એની ઉંચાઈ આશરે ૨ હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં પાતળાં હોઇ એને ઘણા બી આવે છે. એના છેડા ઉપર ધોળા રંગનાં ઝુમખાં આવે છે. તેમાં એનાં બીજ હોય છે, એ બીજ ઠંડાં છે. રાતી જાતિનાં ફૂલ જે લાંબડી ઉપર આવે છે તેને મરાઠીમાં "દેવ

*ત્રાંબાનું પત્રુ ગરમ કરી તેના ઉપર લાણાનો રસ નાખવાથી રૂપેરી ઢોળ (જિલ્ટ) ચઢે છે; એમ એક હિંદી ગ્રંથમાં લખ્યું છે.

કુરડૂ" કહે છે. **લાંબડી:**—તુરી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ અને રસાયન છે; તથા મેધા અને રુચિને નાશ કરનારી, શીતળ, રુક્ષ, અગ્નિદીપક, અવિદાહિ, લઘુ, સ્વાદુ, હૃદ્ય અને વૃષ્ય છે; તથા ત્રિદોષ, તાવ, પ્રમેહ, શ્વાસ, દાહ, મેદ, કોઢ, ભ્રમ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. **દેવકુરડૂ:**—શીત અને વૃષ્ય છે તથા મૂત્રરોગ અને અશ્મરીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-(૧) **પથરી અને મૂત્રાઘાત ઉપર:**— લાંબડીનાં બી ૧ માસો અને સાકર ૧ માસો એકત્ર કરી આપવાં. મૂત્ર બંધ થયું હોય તો આ ઔષધ બે-ત્રણ વાર આપવું એટલે મૂત્ર છુટશે. (૨) **ભાંગ અને ગાંજા ઉપર ઉતારઃ**-લાંબડીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તે શક્તિ પ્રમાણે પાવું. (૩) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—છાશ સાથે લાંબડીનાં બીજ ખાંડી પાવા.

૫૧૨ લીલો ચંપો—(સં૦ હરિચ્ચંપક. મ૦ હિરવા ચાપા.) આ ઝાડ ઘણું મોટું થતુ નથી. એના પાન લાંબા અને લીલાં હોય છે. એ ઝાડને ગળો પ્રમાણે આંકડીઓ હોય છે. કોળી લોક આ કાંટાનો ઉપયોગ કરે છે. એ ઝાડ રામફળીની જાતનું છે; એને લીલા રંગનાં ફૂલ આવે છે. એની ઘણીજ સુગંધ આવે છે. ઝાડ વાવ્યા પછી ૨-૩ વર્ષે ફૂલ આવે છે. કલમથી અને બીઆંથી એના રોપા ઉગે છે.

૫૧૩ લીમડો (કડવો)-સં૦ નિંબ, પ્રભદ્ર. મ૦ કડૂનિંબ, બાળંતલીંબ. હિં૦ બં૦ નીમ. તા૦ તુ૦ ક૦ બેવું. તૈ૦ વેપ્પા. મલા૦ વેપ્પુ ગો૦ બેવારૂકુ. ફા૦ **નેનબનીમ,** દરખ્તહક. ઇં૦ નીંબ ટ્રી. લા૦ એઝાડિરેકટા ઇંડીકા.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે અને તે હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાદડા કાંગ્રાદાર હોય છે. એને ધોળા રંગના બારિક ફૂલ આવે છે. એના અનેક ગુણો ઉપરથી એ ઝાડ ભૂલોકમાંનું કલ્પતરુજ છે એમ કહેવાને કાંઇ બાધ આવતો નથી. પ્રાચીન આર્ય ઋષિવર્યોએ એના અલૌકિક ગુણોની શોધ કરી એને શ્રેષ્ઠ પદ આપેલું છે. એના સેવનથી અનેક વ્યાધિઓ નિર્મૂળ થાય છે; એટલા માટે વર્ષ **પ્રતિપદા** (ચૈત્ર સુદ ૧)+ ના દિવસે સૌએ પવિત્ર થઇને એનાં **કુમળાં પાંદડાં અને ફૂલ** મરી, હિંગ, સિંધવ, જીરૂ, અજમો, આમલી અને ગોળ, એમા ભક્ષણ કરવાં, એવો પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ એક નિયમજ ઠરાવી રાખેલો છે. એ નિયમે કરી વર્ષમા એકવાર પણ એ સર્વરોગ-પરિહારક ઝાડના પાન આપણા ખાવામાં આવે છે. એ દૂરદર્શી શાસ્ત્રકારોનો આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર છે એમ સમજવું જોઇએ. એ ઝાડનાં એકલાં પાદડાજ ખાઇ રહેનાર તેજઃપુંજ તથા શક્તિમાન એવા કેટલાક **વિરક્ત પુરુષો** કાદ કદિ આપણી નજરે પડે છે; તેથી કરી એ ઝાડના અલૌકિક ગુણ ધ્યાનમાં આવી આપણને ઘણું આશ્ચર્ય થાય છે. આ દેશમા કેટલેક ઠેકાણે **સ્ત્રીઓ પ્રસૂતા** થાય એટલે તેને પ્રથમ ત્રણ દિવસસુધી ભોજનના પહેલાં લીમડાનાં પાદડાંનો રસ આપે છે. આ યોજના ઘણીજ ઉત્તમ છે. જે સ્ત્રીઓ આ રસ મનથકી લે છે, તેને દૂધ વધારે આવી તે જલદી નિરોગી થાય છે. તેને પછી **સુવારોગ** જેવો પ્રાણહારક રોગ ઉત્પન્ન થવાની બીક રહેતી નથી; પણ જે સ્ત્રીઓ આ રસ લેવાની હા-ના કરે છે, તેઓને ઘણું કરી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. હમણાંના કાળમા એવી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થઇ મૃત્યુમુખે પડેલી સ્ત્રીઓની ઘણીજ સંખ્યા નજરે આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ પણ એજ હોય એમ જણાય છે. વિયાએલી (સુવાવડી) ગાયને પણ જો આ પાંદડા ખવડાવવામાં આવે તો તેને પણ વધારે દૂધ આવી તે નિરોગી અને સશક્ત થાય છે. એ ઝાડની છાયા શીતળ તેમજ ઘણી નિરોગી છે. ઉનાળામાં એ ઝાડની છાયાથી ઘણો આરામ મળે છે. સાર્વજનિક દેવાલયો, ધર્મશાળાઓ, રસ્તા ઇત્યાદિ ઘણેક ઠેકાણે આ ઝાડ ફક્ત છાયામાટે અને સ્વચ્છ હવામાટે વાવે છે. જેના ઘર આગળ લીમડાનું ઝાડ છે, તેના ઘરમાંની હવા સર્વકાળ નિરોગી હોય છે. તે ઘરમા રહેનાર માણસોને આ ઝાડના યોગે કરી ઘણો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. લીમડાનું ઝાડ ઘણું જૂનું થાય એટલે એના લાકડામાંથી **શુદ્ધ ચંદન** જેવો સુવાસ આવે છે. એનાં **લાકડાં** ઇમારતી કામમાં

+ મસૂરની દાળને લીમડાનાં પાદડામાં મેળવી ચૈત્ર મહિનામાં દરરોજ ખવડાવવાથી અત્યંત ઝેરી સાપનું ઝેર પણ ચઢતું નથી.

ઉત્તમ છે. એના અંગની કડવાશથી એને કીડા લાગવાનો ભય રહેતો નથી. આ ઝાડ ઘણા વર્ષો સુધી ટકી લોકોને તેનાથી સેંકડો ફાયદા થાય છે. આ ઝાડ એક વખત કાપ્યું હોય તો પુનઃ એનાં મૂળ ફૂટી એનું કેટલેક વર્ષે મોટું ઝાડ બને છે. એવી રીતે કેટલીક વાર કાપ્યા પછી પુનઃ વધેલા એવાં પુષ્કળ ઝાડ આપણી નજરે આવે છે. આ પણ એનામા એક મોટો ગુણ છે. પીંપળો અને લીમડો એ બનેની ઘણીજ મૈત્રી છે. જ્યા પીંપળો હોય છે ત્યા લીમડો પણ હોય છે: એવો સાધારણ નિયમ છે. લીમડા પ્રમાણે પીંપળાનું ઝાડ પણ ઘણું ઉપયોગી છે. વડ, પીંપળો, ઉંબરો, નાદરૂખ, બીલી, તુલસી ઇત્યાદિ ઝાડને ઘણા પવિત્ર માનેલા છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણામાટેજ માનેલા હોય એવું જણાય છે આવા ઉપયોગી ઝાડના અલૌકિક ગુણ સામું ન જોતા અને તેનો આપણા શરીરરક્ષણાર્થે ઉપયોગ ન કરતા સારાસારનાવિચારનો ત્યાગ કરી પરકીઓનું નિષિદ્ધ પાણી પવિત્ર ગંગોદક સમજી નિઃશંકપણે પીવામાં આવે છે ! આવી સ્થિતિ થએલી જ્યારે આપણી દૃષ્ટિએ આવે છે, ત્યારે ધિક્કાર છે એવા જીવવાને ! જે દયાળુ પરમેશ્વરે હિંદુસ્તાનવાસી આર્યજનોના શરીરરક્ષણાર્થે હજારો ઔષધિ અને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલી છે, તેનો ઉપયોગ અને શોધન કરતા તે પરમેશ્વરી પદાર્થનો ત્યાગ કરી પરકીઓનું પરકીય હવામાનું નિષિદ્ધ અને પરિણામે અપકારક એવુ ઔષધ પીવું એના જેવી શરમાવનારી, લજાવનારી, અત્યંત ખેદની અને દુઃખની કોઇ પણ વાત નથી ! ! ! “ ગોળ સેવનાર કરતા લીમડો સેવનાર સારો થાય છે. ” એ કહેવત પૂર્ણપણે લક્ષમા લાવો. આ નિંબવૃક્ષનું વર્ણન પ્રથમ કડવું લાગનાર પરંતુ પરિણામે નિરંતર સારૂ લાગનાર છે; એટલા માટે નક્કી વિચાર કરી તે પ્રમાણે આયુષ્યમા વર્તન રાખો; એટલે નિંબરસ પ્રમાણેજ તેનુ પરિણામ સારૂ આવશે. ખેતરના છેડા ઉપર બાવળનું ઝાડ હોય તો તે જમીનમાનો પૌષ્ટિક અંશ ખાઇ જઇ તે જમીનને કસવિનાની કરી નાખે છે; પરંતુ લીમડાના ઝાડની તેવી વાત નથી. એ ઝાડ ખેતરના છેડા (શેઢા) ઉપર હોવાથી ખેતરને કોઇ પણ પ્રકારનું નુકસાન થતુ નથી; એટલા માટે ખેડુતોએ એ ઝાડને અવશ્ય છેડા (શેઢા) ઉપર વાવવું જોઇએ. **કડવો લીમડો:**—ઠંડો, કડવો, લઘુ, ગ્રાહક, તીખો, અગ્નિમાદ્યકારક, સોજાને મટાડનાર, વ્રણશોધક, બાળકોને હિતકર તથા હૃદ્ય છે; અને કફ, વ્રણ, સોજો, કૃમિ, ઉલટી, પિત્ત, હૃદયદાહ, વાયુ, કોઢ, શ્રમ, તૃષા, અરુચિ, રક્તદોષ, ઉધરસ, તાવ અને મેહનો નાશ કરે છે. એના **કુમળાં પાંદડાં:**—ગ્રાહક તથા વાતકર છે; અને રક્તપિત્ત, કોઢ તથા નેત્રરોગનો નાશક છે. **પાકાં પાંદડાં:**—વિશેષ કરી વ્રણનાશક છે. **લીમડાની કુંપો:**—કાસ, શ્વાસ, ગુલ્મ, અર્શ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એના **કુમળાં (કાચા) ફળ:**—ભેદક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ તથા પિચ્છલ છે; અને નેત્રરોગ, કફરોગ, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એના **બીઆંમાંની મીજ:**—કુષ્ઠ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **નિંબપંચાંગ:**—પિત્ત, રક્તદોષ, કંડૂ, દાહ,

* આયુર્વેદમા—લીમડાનુ વર્ણન કરતા લખેલ છે કે—લીમડાની છાલ પાચક, કડવી અને ગ્રાહી છે પાદડા ઘઉની પોટીસ બનાવવાના કામમા લેવાથી ગાઠ બેસી જાય છે પાદડાને વાટી શીતળાના ડાઘ ઉપર લેપ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે પાદડાનો રસ પીવાથી પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે અને કમળા તથા શરીર ઉપર થનાર ગુમડાં ઉપર પણ તે અપાય છે ચક્રદત્તમા લખેલ છે કેઃ—દુર્ઘટ નાસુર ઉપર લીમડાના પાદડા અને તલ વાટી એની પોટીસ બાધવી જોઈએ લીંબોળીનો જુલાબ પેટના કૃમિને કાઢે છે લીંબોળીનુ તેલ ગાંઠવાળા ફોડા અને કોઢ ઉપર ઘણીજ સારી અસર કરે છે. ઈંગ્રેજી ઔષધોમાં લીમડાની છાલ જ્વરનાશક અને પાંદડાં ચામડીના રોગનાશક ગણેલ છે, તથા ઘા ઉપર લીમડાનાં પાદડા પાણીમા ઉકાળીને એ પાણીનો શેક કરવાનું કહેલ છે તેમ કરવાથી સોજો આવ્યા વગર જલદીથી અંકુર આવી જાય છે. કિવનાઈનને બદલે તાવના ઉપર તથા સંધિવાયુ ઉપર લીમડાની છાલને પાણીમા ભીંજવીને પાવાનુ કહે છે મેજર લોધર લખે છે કે—લીમડાના ઝાડમાથી કોઇ કોઈ સમયે પોતાની મેળે રસ (મદ) ઝરવા લાગે છે; તે જૂના ઘા ઉપર અને નાસુર ઉપર અત્યંત ગુણ કરે છે એનાં પાદડાનો કવાથ કરીને પાવાથી કાલેરાના રોગમા ફાયદો થયો હતો. પાંદડાનો રસ તરીઓ તાવ, અજીર્ણ અને સંત્રિના રોગમાં કામ આવે છે. ચરકે-લીમડાને દીપનીય અને ચળનાશક ગણેલ છે. સુશ્રુતે—એને કફવાતનાશક અને શરીરના કોઇ પણ ભાગ ઉપર સોજો આવી બળતરા થતી હોય તેને દૂર કરનાર માનેલ છે કાચા ફળો પ્રમેહના રોગમા ઉપયોગી માનેલ છે તથા તાવની ગરમી મટાડનાર માનેલ છે

વ્રણ અને કોઢનો નાશ કરે છે. **બીઆંનું તેલઃ**—કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા કડવું છે; અને કૃમિ, કોઢ, કફ, વ્રણ, વાતપિત્ત, પિત્ત, અર્શ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોફોદર, તાવ, જરા, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. કડવા લીમડાની છાલનો ઉપયોગ વૈદ્યકશાસ્ત્રમા કાઢામા અનેક ઠેકાણે આવેલો છે; પરંતુ તેનું વર્ણન અહીં નહિ કરતા જૂદા જૂદા સ્થળે ઉપયોગ કરેલો છે. **ઉપયોગઃ—(૧) વ્રણ ઉપરઃ**—કડવા લીમડાના પાંદડાં વ્રણ (ગુમડા) ઉપર મોટો ઉસ્તાદ છે. નાડીવ્રણાદિ ભયંકર વ્રણને દરરોજ લીમડાનાં પાંદડા પાણીમા સારાં ઉકાળી તે પાણીએ ધોઈ નાખવાં; એટલે તેનું શોધન થઇ રૂઝ આવે છે. **(૨) જે વ્રણ (ગુમડું) ફુટી રસી નીકળે તે મટવા માટેઃ**—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વાટી મધમાં મેળવી ચોપડતા જવું એટલે તે સારૂં થાય છે. **(૩) ખસ ઉપરઃ**—કડવા લીમડાનાં પાદડાં બાળી જૂના તેલમા અથવા કરંજેલ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવાં. **(૪) સર્પના વિષ ઉપરઃ**—કડવા લીમડાના પાંદડાં મોટું ઉસ્તાદ ઔષધ છે. **સર્પનું વિષ** ચઢયાની પરીક્ષા એવી છે કે વિષાર થએલા માણસને કડવા લીમડાના પાદડાં અથવા મીઠું અગર મરચાં ખાવા આપવા. તેને જો કડવું, ખારૂ અગર તીખું સમજવામાં આવે નહિ તો વિષ ચઢ્યું છે અથવા દંશ થયો છે એમ સમજવું. પછી તેને વિષ ઉતરતાં સુધી લીમડાનાં પાંદડાં ખાવા આપવા, કિંવા પાંદડાનો અથવા છાલનો રસ પાવો એટલે વિષ ઉતરશે. **(૫) પિત્ત પડવા માટેઃ**—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ પાણી નાખી તે પીવા આપવો એટલે ઉલટી થઇ પિત્ત પડશે. **(૬) ગરમી ઉપરઃ**—લીમડાના પાદડાનો રસ ખડીસાકર નાખી સવાર-સાંજ ૮ દિવસ પીવાથી કોઇ પણ પ્રકારની ગરમી હોય તો તે નક્કી સારી થાય છે. **(૭) મહારોગ ઉપરઃ**—કડવા લીમડાના પાદડા ઘણું સારૂં ઓષધ છે. નહાવાના પાણીમા આ પાદડાં કઢવી તે પાણીવડે સ્નાન કરવું; અને એનો અંગરસ કિંવા પાંદડાં ગાયના દૂધમા વાટી તે રસ સેવન કરવો; એટલે ૨-૩ મહિનામા રક્તપિત્તી (વાતરકત) અને દુર્ધર કુષ્ઠરોગનો નક્કી નાશ થાય છે. પથ્ય પાળવું; તેમજ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની છાયામાં સૂવાનો રિવાજ રાખવો. **(૮) દાહયુક્ત સોજા ઉપરઃ**—પાંદડા વાટી ચોપડવાં એટલે દાહ કમી થાય છે અને રક્તદોષ નહિ જેવો થાય છે. **(૯) પિત્તજ્વરમાં જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપરઃ**—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ ફીણયુક્ત કરીને શરીરે ચોળવો, તેથી બળતરા કમી થાય છે. **(૧૦) ઉના તાવ ઉપરઃ**—કડવા લીમડાની ડાંખળી, કડુ અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. **(૧૧) કમળા રોગ ઉપરઃ**—લીમડાની અંતરછાલનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને થોડું સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. **(૧૨) ખસ ઉપરઃ**—જૂના લીમડાનું સુકાએલું લાકડું પાણીમા ઘસી ચોપડવું. **(૧૩) વિષમજ્વર ઉપરઃ**—કડવા લીમડાની છાલના કાઢામાં ધાણા અને સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવો; એટલે જલદી ગુણ આવે છે. આ ઔષધ " કોયનેલ " કરતા ઘણું ઉત્તમ હોઇ ગુણોમાં પણ તે કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. **(૧૪) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપરઃ**—લીમડાની કાચી લીંબોળીઓ ખાવી. **(૧૫) ખસ ઉપરઃ**—કડવા લીમડાનાં બીઆં વાટી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે. જૂ જવા માટે પણ એ બીઆં વાટી માથે ચોપડવાં. **(૧૬) સૂવારોગ ઉપરઃ**—જૂના લીમડાની અંતરછાલ કાઢી તેના બારિક ટુકડા કરી તે હાંલ્લીમાં ઘાલવા અને ઢાંકણું દેવું. એવું ત્રણ દેગડા પાણી સારૂં આધણ આવે ત્યાંસુધી ઉકાળવું. પછી જે સ્ત્રીને સૂવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમાંનો બાફ (વરાળ) કમી થયા પછી બીજો દેગડો લાવી માથા નીચે રાખવો અને પ્રથમનો દેગડો કંમરનીચે રાખવો. માથાનીચેના દેગડાની બાફ કમી થયા પછી તે કંમર નીચે રાખવો અને કંમર નીચેનો પગ નીચે રાખી, ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક નીચે મૂકવો. તેની બાફ કમી થયા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે પરસેવાવાટે શરીરમાંથી સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ સારો થાય છે. **(૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—લીમડાનાં બીઆં તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરી તથા તેમાં થોડું ફૂલાવેલું મોરથુથુ નાખી તે મલમ મૂળને ચોપડવો; એટલે મોડ ગરી પડે છે અને કંદ પણ ગરી પડે છે. **(૧૮) સર્પનું વિષ કદિ પણ ન ચઢવા માટેઃ**—લીમડા-

નાં પાંદડા રોજ સવારે ખાવાં એટલે કદિ સર્પદંશ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કરતું નથી. **(૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—લીમડાના ૨૧ પાદડાં બારિક વાટી મગની પલાળેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમા તળી રોગીને ૨૧ દિવસ ખવરાવવું; એટલે ગુદામાના સર્વ મસા ગરી પડશે. આ ઔષધ લેનારે સમુદ્રનું મીઠું ન ખાતા સિંધવ ખાવો. **(૨૦) સ્ત્રીને પ્રસવ ન થતો હોય તો:**—લીમડાના મૂળ કમરે બાંધવાથી જલદી છૂટકો થાય છે. પ્રસૂતિ થયા પછી મૂળ છોડી નાખવા. **(૨૧) સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપર:**—લીમડાના પાદડાનો રસ પાવો. **(૨૨) અફિણના વિષ** ઉપરઃ—કડવા લીમડાના પાદડાનો યંત્રવડે અર્ક કાઢી આપવો. (૨૩) કુષ્ઠાદિક ઉપરઃ—**પંચનિંબ ચૂર્ણ:**—મૂળ, પાદડાં, ફૂલ, ફળ અને છાલ એ પાચ અંગો લઈ તેનું ૬૦ તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી લોહભસ્મ, બાળહરડા, અરણીના બીઆં, ત્રિફળાં, ભીલામો, વાવડીંગ, સાકર, આમળા, હળદર, પીંપર, મરી, સુંઠ, બાવચો, ગરમાળાની શીંગોનું મગજ અને ગોખરૂ, એ પંદર ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઇ બધાનું ચૂર્ણ કરવું; પછી તે ચૂર્ણ અને લીમડાનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને ભાગરાના રસનો એક પુટ આપવો. પછી ખેરની છાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવો અને તે સૂકવવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ એક તોલો ખેરની છાલના કાઢામા અથવા ઘીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં આપવું; તેથી કરી એક મહિનામા બધા કોઢ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ સર્વ રોગનું નાશક છે. **(૨૪) પિત્ત ઉપર:**—લીમડાની કુંખો, ધાણા, સુંઠ અને ખડીસાકરનો કાઢો આપવો. **(૨૫) યોનિશૂળ** ઉપરઃ—લીમડાની લીંબોળીઓ અને એરંડીઆ લીમડાના રસમાં વાટી ગોળી કરવી અને તે યોનિમા રાખવા આપવી કિંવા એનો યોનિએ લેપ કરવો. **(૨૬) કૃમિ ઉપર:**—લીમડાનાં પાદડાં હિંગ સાથે ખાવાં. **(૨૭) અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે ઉપર:**—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી ઘી અથવા આમળા સાથે ખાવાં અને મરીનો ભૂકો ઘીમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવો; અથવા લીમડાની અંતરછાલનો કાઢો આપવો; એટલે શીતપિત્ત, ક્ષત, કંડૂ, વિસ્ફોટક અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. **(૨૮) સ્થાવર, જંગમ સર્વ વિષ ઉપર:**—સિંધવ અને મરી સમભાગ તથા એ બન્નેના બરોબર લીંબોળીઓ લઇ તે વાટી મધ અને ઘીમાં આપવી. **(૨૯) સર્વ વ્રણ ઉપર:**—લીમડાનાં પાંદડાં, દારૂહળદર અને જેઠીમધના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ નાખી ખરલ કરી તે મલમ ચોપડતા જવું; એટલે જખમ તુરત ભરાઇ આવે છે. **(૩૦) રક્તસ્રાવ અને પ્રદર ઉપર:**—લીમડાની છાલના રસમાં જીરૂ નાખી ૭ દિવસ આપવું. **(૩૧) કમળા રોગ ઉપર**:—લીમડાનાં પાંદડા પાણીમા વાટી તેનો પાશેર રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી ગરમ ગરમ પીવા આપવો. **(૩૨) સિક્તામેહ અને ઇક્ષુમેહ ઉપર:**—લીમડાની કુંપનો કિંવા અંતરછાલનો કાઢો આપવો. **(૩૩) કોઇ પણ રોગ કદિ ન થવા માટે:**—લીમડાનાં પાદડાં એક તોલો લઇ તેમા ગુંજાભાર કપૂર અને તેટલીજ હિંગ નાખી તેની ગોળી કરવી; પછી તે ગોળી ૬ માસા ગોળમાં મેળવી દરરોજ રાત્રે ઉંઘવાની પહેલાં આપવી. ગામમાં જ્યાંસુધી કૉલેરાનો આજાર હોય ત્યાંસુધી આ ઔષધ દરેકે સેવન કરવાથી કાઇ પણ ઉપદ્રવ થશે નહિ. **(૩૪) ઉલટી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કફસંબંધી જંતુ** ઉપરઃ—લીમડાનાં પાંદડાં ઝીણું વાટી કલ્ક કરી પાવો. **(૩૫) ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઇ ઠંડક થવા તથા જુલાબ બંધ થવા માટે:**—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી શરબત કરી તેમા ખડીસાકર નાખી પાવું. **(૩૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—લીમડાની પાકેલી લીંબોળીનો રસ દરરોજ સવારે ત્રણ માસા લઇ તેમાં ૬ માસા ગોળ મેળવી તે ગોળી ૭ દિવસ ખાવા આપવી. **(૩૭) વાળા ઉપર:**—લીમડાનાં પાદડાં વાટી લેપ કરવો. **(૩૮) ઉરૂસ્તંભ ઉપર:**—લીમડાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૩૯) પ્રમેહ, ઉપદંશ, બદ, ચાઠાં ઈત્યાદિ ઉપર**:—પાશેર લીમડાની છાલ લઇ તે કાચપત્રમાં નાખી અથવા માટીના વાસણમાં ઘાલી, તેમાં આધણ આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઢાકણું દઇ રાતભર તેમજ રાખવું. બીજા દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે એક અગર બે વાર દરેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું, એટલે ઉપદંશજન્ય રોગ એક–બે અઠવાડીઆમાં સારો થાય છે. પથ્ય ઘી, સાકર અને રોટલી; બીજું વર્જ્ય. **(૪૦) નવેલા અને પેરા ઉપર:**—

લીમડાનાં પાદડા થોડું મીઠું નાખી વાટવા અને ઘીમાં શેકી તેની થેપલી કરી ઉપર બાંધવી. **(૪૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—લીમડાના પાંદડા ૪૦ તોલા; સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપર ૧૨ તોલા; ત્રિફળા ૧૨ તોલા; લવણત્રય (સિંધવ, બીડ અને કાચ) ૧૨ તોલા; બે ક્ષાર (જવખાર અને સાજીખાર) ૮ તોલા અને અજમો ૨૦ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી સવારે આપવું. **(૪૨) વિષમજ્વર ઉપર ધૂપ:**—કડવા લીમડાના પાદડા, ઘોડાવજ, કોષ્ઠ, હરડે, શિરસ, ઘી અને ગુગળનો ધૂપ વિષમજ્વરનાશક છે. **(૪૩) આગંતુક વ્રણ અને ગુમડા ઉપર:**—કઢાઇમા તેલ નાખી તેમા લીમડાના પાદડા બાળી ખરલ કરી ચોપડવા. **(૪૪) વીંછીના દંશ ઉપર:**—લીમડાનાં પાદડા અગર ફૂલ સુંઘાડવા; અથવા પાદડા ચાવી મોમાની બાફ જવા ન દેતા દંશના વિષમ ભાગમાના કાનમા તે ફુંકવું.

૫૧૪ લીંડીપીંપર (પીંપર)—સં૦ તૈ૦ પિપ્પલી. મ૦ પિંપળી. હિં૦ પીપર-લ. બં૦ પિપુલ. ક૦ ગો૦ હિપ્પલી. તા૦ મલા૦ તિપ્પિલી. તુ૦ છપ્પલી. ફા૦ પિલપિલ્દરાજ. અ૦ દાર-ફિલ્ફિલ. ઇં૦ લૉંગ પેપર. લા૦ માયપર લૉંગમ.

લીંડીપીંપરના વેલા થાય છે. આ બહુ વર્ષ સુધી ટકનારી વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ બંગાળ, નેપાળ, આસામ, મલબાર અને પશ્ચિમોત્તર પ્રાંતનો કેટલોક ભાગ એ ઠેકાણે વિશેષ થાય છે. બંગાળા અને મલબાર પ્રાંતમાં તો એનું અતિશય વાવેતર થાય છે. લીંડીપીંપરના વાવેતરમાટે રસાળ અને ચીકાશ વગરની જમીન જોઇએ. આ વેલાંનો વિસ્તાર નાની શાખાઓથી કરે છે, એટલે વેલી નીચે (મૂળ પાસે) જે નાની નાની ડાળીઓ ફૂટે છે તે કાઢી બીજી જગ્યાએ વાવે છે; એટલે ત્યાંથી આગળ સ્વતંત્ર વેલ બને છે. ચોમાસુ શરૂ થતાંજ એનુ વાવેતર કરે છે. દરેક વેલની વચમા પાંચ ફુટનું અંતર રાખે છે અને વચ્ચેની જગ્યામાં મુળા, વંતાક, જવ વગેરે વાવે છે. એક વિઘા જમીનમા સરેરાશ ૧૯૬ વેલ રહે છે. એક વિઘા જમીનમા લીંડીપીંપરનું વાવેતર કર્યું હોય તો તેમાંથી પહેલે વર્ષે બે મણ, બીજે વર્ષે ચાર મણ અને ત્રીજે વર્ષે છ મણ લીંડીપીંપર ઉત્પન્ન થાય છે. પછી દરવર્ષે તેની ઉત્પાદક શક્તિ ઓછી થતી જાય છે; એટલે તેનાં મૂળો ઉખેડી કાઢી તેની જગ્યાએ નવા મૂળો અથવા કુમળી ડાળીઓ વાવે છે. નવીન મૂળો વાવતાં જમીનને ખેડવાની અથવા બીજા કશા સંસ્કાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. થોડું ખાતર નાખ્યું એટલે બસ છે. આ વેલીને પાણી પાવું પડતું નથી. માત્ર ઉનાળામા તાપ લાગે નહિ માટે તેના મૂળ ઘાસથી ઢાકી રાખે છે. એને ઑગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર મહિનામા (ભાદરવા આસપાસ) ફૂલો આવે છે અને ફળો એટલે લીંડીપીંપર જાનેવારી (પોષ) માસમા પાકી તૈયાર થાય છે. લીંડીપીંપરના પાંદડાંનો આકાર નાગરવેલના પાદડા જેવો હોઈ તે ગોળ અને તીખાં હોય છે. વિશેષ ફરક એટલોજ હોય છે કે, લીંડીપીંપરના દીંટડા પાસે ખાચા હોય છે, તે નાગરવેલનાં પાનને હોતા નથી. ફેલાનાર શાખાઓની ઉપરનાં પાદડાં મોટા અને પહોળા હોઇ સાત દેખાઈ આવતી નસો હોય છે અને તેનું દીંટડું લાબું હોય છે. વળી ફળ લાગનાર નાની નાની ડાળીઓ ઉપરનાં પાદડા લાંબા હોય છે. તેના ઉપર પાચ શિરા હોય છે અને તેનું દીંટડું લાબું ન હોતા તે વેલીને લાગુજ હોય છે. પાંદડા બધા સુંવાળાં હોય છે. લીંડીપીંપરનાં મૂળ કાષ્ઠમય (લાકડા જેવા) હોય છે. વેલીને પુષ્કળ ફાટા ફૂટે છે. વેલ ગોળ હોઇ તેના ઉપર ઠેકઠેકાણે ઉપસેલી ગાંઠો હોય છે. લીલી લીંડીપીંપર લીલા રંગની હોય છે અને સૂકાયા પછી કાળી દેખાય છે. પીંપરનાં ફળ અને મૂળનો ઔષધોમાં ઉપયોગ થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંતમાં સુવાવડીની ઓર પાડવા માટે પીંપળીમૂળનો કાઢો આપે છે. છોટા નાગપુર પ્રાંતમાં સ્રીઓના આર્ત-વદોષયુક્ત કફવિકારમાં પીંપળીમૂળનો કાઢો આપે છે, તેમજ તાપમા તરસ છીપાવવા માટે લીલાં પીંપળીમૂળ વાપરે છે. સોજો ઉતારવા માટે તેનો લેપ કરે છે. મોંઘીરના માજી સિવિલ સર્જન ડૉકટર **થાર્નટને** સુવાવડી સ્રીઓનો રક્તસ્રાવ બંધ કરવા માટે અને તાવ ઉતરવા માટે એ આપવાથી સારો ગુણ થયાનું લખેલ છે. સુવાવડીનું ગર્ભાશય પૂર્વસ્થિતિ ઉપર લાવવા

માટે લીંડીપીપર અને પીંપળીમૂળનો ઉપયોગ કરવાનો ચાલ છે, તે ડૉકટર ભટ્ટાચાર્યે પોતાના અનુભવથી હિતાવહ ઠરાવેલ છે. છોટા નાગપુર પ્રાંતમાં ચોખામાંથી બીર નામનો એક દારૂ બનાવે છે. તેને જોસ આપવા માટે પીંપળીમૂળનો ઉપયોગ કરે છે. લીંડીપીંપરમાથી એક ઉડી જનાર તેલ, એક રાળ જેવો પદાર્થ અને પાયપરીન નામનું એક સત્ત્વ મળે છે.

લીંડીપીંપરના વેલાને જે શીંગો આવે છે તેને "પીંપરો" કહે છે. એમા જાડી અને બારિક એવા બે પ્રકાર છે. જાડીને પીંપળા અને બારિક પીંપરને "લીંડીપીંપર" કહે છે. કોંકણુમાં કેટલેક ઠેકાણે ડુંગરાળ પ્રદેશમા પીંપરના વેલા ઉત્પન્ન થાય છે. *પીંપર વાતનાશક અને ઉષ્ણ છે. પીંપરનાં મૂળને "પીંપળીમૂળ" કે "ગંઠોડા" કહે છે. તાજી લીલી પીંપરોનું અથાણું કરે છે. **લીંડીપીંપર:**--સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, તીખી, કડવી, અગ્નિદીપન, રસાયન, ભેદક, લઘુ, હૃદયને પ્રિય, પચનકારક, પિત્તકર્ત્રી તથા તીક્ષ્ણ છે; અને વાત, દમ, ઉધરસ, કફ, ક્ષય, તાવ, અરુચિ, કોઢ, ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, બરોળ, ઉદરરોગ, ત્રિદોષ, તૃષા, આમાશ, કૃમિ, અજીર્ણ, પાંડુરોગ, કમળો તથા શળની નાશક છે. એ તાજી હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, શીત કરનાર, મધુર, ગુરુ, કફકર અને પિત્તનાશક છે. **સૈંહલી પીંપર:**--તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક અને કોઠ (કોઠાને) શુદ્ધિકારક છે; તથા કૃમિ, કફ, વાત તથા શ્વાસનો નાશ કરનાર છે. **વાનર પીંપર:**— કડવી, તુરી તથા મીઠી છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, વિસ્ફોટક તથા યોનિશૂળનેઃ નાશ કરે છે. **રાન પીંપર:**--ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચિકર અને દીપન છે. એ લીલી હોય ત્યારે વધારે ગુણવાળી હોય છે. સૂકી અલ્પગુણી અને અતિ તીક્ષ્ણ છે. **પીપળી મૂળ:**-અગ્નિદીપન, રુચિકર, પિત્તલ, પાચક, રુક્ષ, ભેદક, તીક્ષ્ણ, તીખાં,ઉષ્ણ,તથા લઘુ છે; અને આમ, પ્લીહા, શળ, ગુલ્મ, ઉદર,રોગ વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, આનાહ, કૃમિ, ક્ષય, કફોદર તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) સર્વ વાતવિકાર તથા શ્વાસ કાસ ઉપર ચોસઠી પીંપર:**-પીંપરનો એક સરખો ૬૪ પહોર ખરલ કરવો એને "ચોસઠ પહોરી પીંપર" કહે છે. એ પીંપર ઘણીજ તીવ્ર થાય છે. એ ચોખાભાર જેટલી મધમા ખાવી. એથી ઘણોજ દાહ વગેરે થાય તો ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. **(૨) અપસ્માર અને વાયુગોળા ઉપર:**—(આ વાયુનો ગોળો એકાએક ઉત્પન્ન થઈ કાળજા સુધી આવે છે અને નાના ગોળા જેવડો એકજ ઠેકાણે દેખાય છે) લીંડીપીંપર બે ભાગ, મરી ત્રણ ભાગ અને સિંધવ ૧ ભાગ એની ભૂકી કરી તે છાશના પાણીમાં છ માસાસુધી આપવી. **(૩) પીંપરનું ચૂર્ણ:**—પીંપરનું ચૂર્ણ કરી તે ગોળમા ખાવુ; એટલે અરુચિ, હૃદયરોગ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, કમળો, અગ્નિમાદ્ય, પાંડુરોગ, સાધારણ મૃગી અને જીર્ણ જ્વરનો નાશ થાય છે. પીંપરનું ચૂર્ણ મધમા ખાવાથી તે મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **(૪) નિદ્રા ન આવતી હોય તે ઉપર:**—પીંપળીમૂળનુ ચૂર્ણ ગોળમા ખાવું. **(૫) શ્વાસ ઉપર:**—પીંપળીમૂળ આઠ પહોર ખરલ કરી તે ચૂર્ણ મધમા આપવું. **(૬) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—ગરમ કરેલા દૂધમાં બે માસા પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. **(૭) ઉલટી, કાસ, શ્વાસ અને હેડકી ઉપર:**— લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અને મોરનાં પિંછાની રાખ મધમાં કાલવી વારંવાર ચાટવું. **(૮) આમાતિસારમાં શૂળ થાય તે ઉપર:**—લીંડીપીંપર અને હરડેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવું; એટલે સુખ-રેચ થઈ શળ મટી જશે. **(૯) રતાંધળાપણા ઉપર**—લીંડીપીંપર ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું અને રોજ અગથીઆની ભાજી ખાવી. **(૧૦) બરોળ ઉપર:**—લીંડીપીંપર અને મધ નાખ છાશ પીવી. **(૧૧) સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:**—ગોમૂત્રની અથવા થુરીઆના દૂધની સહસ્ર ભાવનાઓ આપેલી લીંડીપીંપર ખવરાવવી અથવા વર્ધમાન પીંપર આપવી; કિંવા થુરીઆના દૂધમાં લીંડીપીંપરનો ૧ દિવસ ખરલ કરી તે શક્તિ પ્રમાણે આપવી અને તેનોજ પેટ ઉપર લેપ કરવો. **(૧૨) વર્ધમાન પીંપર:**—ગાયનું દૂધ ૪ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને લીંડીપીંપર ત્રણથી ચાર, એ સર્વ એકત્ર કરી કલાઇ કરેલા વાસણમાં કઢવી પાણી બળી જાય એટલે તેમાની લીંડીપીંપર ચાવી ઉપર દૂધ પીવું. **બીજો પ્રકાર:**—પીંપર પાંચથી ત્રેવીસ સુધી ચઢાવવી. પછી ઉતરતાં ઉતરતાં પાંચ

* ઘણાક પ્રાચીન વૈદ્યોનો મત છે કે લીંડીપીંપર કામદેવને પ્રબળ કરે છે.

સુધી આવવું; × પરંતુ દૂધમાં પાણી ન નાખતા એકલું દૂધજ અર્ધું બાળવું અને લીંડીપીંપર ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું; અથવા લીંડીપીંપર ન ખાતાં એકલું દૂધજ પીવું. દોષતારતમ્ય જોઈ યોજના કરવી; એટલે જીર્ણજ્વર, કાસ, પાંડુ, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, અગ્નિમાંદ્ય અને વાતરોગ દૂર થાય છે. (૧૩) **અન્ન ન પચતું હોય તો:**—જમ્યા પછી લાગલીજ લીંડીપીપરની ભૂકી મધમાં ખાવી. (૧૪) **ગુલ્મરોગ ઉપર:**—લીંડીપીપર અને જવખારનું ૩ માસા ચૂર્ણ આદુનો રસ તથા મધમાં આપવું. (૧૫) **વમન થવા માટે:**—લીંડીપીંપર, મીંઢળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૬) **આમશૂળ, અજીર્ણ અને સોજા ઉપર:**—લીંડીપીંપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. (૧૭) **કફરોગ ઉપર:**—લીંડીપીંપરના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ વિષમ ભાગે નાખી ખાવું. (૧૮) **અપસ્માર ઉપર:**—લીંડીપીંપર લીમડાના રસમાં ઘસી નસ્ય આપવું. (૧૯) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**-પીંપળીમૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ દર વેળા પા તોલા સાકરમાં ખાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વખત એક મહિનો આપવું. (૨૦) **બાળકના તાવ, ઉધરસ, અતિસાર અને ઉલટી ઉપર:**—લીંડીપીપર, મજીઠ, નાગરમોથ અને કાકડાશીંગીનું માસાથી બે માસા સુધી ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૧) **ઉલટી ઉપર:**—પીંપળીમૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તેટલુંજ સુંઠનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું તથા દરેક વેળા ૭ માસા મધમાં ત્રણ માસા ખરલ કરી લેવું. (૨૨) **વાત-કફજ્વર ઉપર:**—લીંડીપીંપરનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૩) **હૃદ્રોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષય ઉપર:**—૬૬ તોલા ગાયનું દૂધ મંદાગ્નિ ઉપર અર્ધું બાળી ઠંડુ થયા પછી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી બબ્બે તોલા અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો નાખી તે દૂધ પીવું. (૨૪) **બાળકોને પારોગડાં (પારિગર્ભિક) થાય** (ગર્ભિણી માતાનું દૂધ પીવાથી બાળકને ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉલટી, ઝાંપડ, અરુચિ અને ભ્રમ થાય છે, તે રોયા કરે છે અને તેનું પેટ મોટું થઈ તડતડિત દેખાય છે) **તે ઉપર:**—લીંડીપીંપરની ભૂકી મધમાં ખરલ કરી એક અડદથી ચણોઠી સુધી બાળકની શક્તિ અને ઉંમર પ્રમાણે ચટાડવું. (૨૫) **મૂર્છા ઉપર:**—લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી તેનું ચાટણ આપવું. (૨૬) **આમવાત ઉપર:**—ગાયનું દૂધ ૧ શેર લઈ તેમાં લીંડીપીંપર એક અને બીલામાં ચાર કાતરી નાખી દૂધ પાશેર રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી પાવું. (૨૭) **ઉદાવર્ત અને ગુલ્મરોગ ઉપર:**—ચાર લીંડીપીંપર લઇ ચૂર્ણ કરી તે બે તોલા પાણીમાં મેળવી તેને વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તોલો કિંવા બે તોલા ગાયનું ઘી નાખી પાવું. (૨૮) **ઉધરસ ઉપર:**—પીંપળીમૂળના ગંઠોડા, સુંઠ અને બહેડાદળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે ઉધરસ જલદી મટી જાય છે. (૨૯) **દંતરોગ ઉપર:**—લીંડીપીંપર, જીરૂં અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી દાંતનાં મૂળોમાં ઘસવું; એટલે સણકા, સોજો, દાંતનું હાલવું વગેરે વિકારો શમે છે. (૩૦) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું. (૩૧) **વાતવિકાર ઉપર:**-વીસ તોલા દૂધ ગરમ કરી અર્ધું ઉકાળ્યા પછી તેમાં પીંપળીમૂળના ગંઠોડાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ એક તોલા સુધી નાખવું તથા સારૂં ઉકળતા સુધી તે હલાવી ઉકાળવું. પછી તેમાં સાકરની ભૂકી એક તોલા સુધી મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એકવાર આપવું. (૩૨) **પરિણામ શૂળ ઉપર:**—લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૪ તોલા, ગોળ ૧૬ તોલા અને ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, એ પદાર્થો ૨૫૬ તોલા દૂધમાં પક્વ કરી તેમાંથી રોજ સવારે ૪ તોલા સુધી આપવું. (૩૩) **સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર:**—લીંડીપીંપર તથા સિંધવ પાણીમાં ઘસી તેનાં બે-ત્રણ ટીપાં નાકમાં પાડવાં એટલે તરત ગુણ આવશે. (૩૪) **વિષમજ્વર, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર:**—પંચસાર (મધ, ઘી, દૂધ, લીંડીપીંપર, ધોળી સાકર એ પાંચ) એકત્ર કરી મસળી ખવરાવવું. (૩૫) **ધાતુગત જ્વર, દમ, ઉધરસ, પાંડુ, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—મધ એક ભાગ, ઘી બે ભાગ, લીંડીપીંપર ચાર ભાગ, સાકર આઠ ભાગ, દૂધ બત્રીસ ભાગ તથા ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી,

× અમૃતસાગર ગ્રંથમાં પ્રથમ દિવસે એક અને પછી દરરોજ એક એક વધારતા જતાં પંદરમા દિવસે પંદર લઈ સોળમા દિવસથી એજ મુજબ એકેક ઓછી કરવી; એમ વર્ધમાન પીંપરનો પ્રયોગ કહ્યો છે. વળી લીંડીપીંપરની માત્રા પણ ૧ માસાની છે.

નાગકેસર) ૬ ભાગ, **એ પ્રમાણે** નાખી પચન કરી તેના મોદક કરવા અને તેમાંથી રોજ **એક** ખાવો. **(૩૬) રક્તપિત્ત ઉપર:**—લીંડીપીંપર મધમાં ચાટવી. **(૩૭) પાચક (ખારી) પીંપર:**—લીંડીપીંપર લીંબુના રસમા ભીંજવી રાખી તેમા સિંધવનું ચૂર્ણ નાખવું. બે-ચાર દિવસ ભીંજાયા પછી સૂકવી રાખી તેમાથી બે-ચાર લીંડીપીંપર દરરોજ ખાતા જવી; એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે મટી મોમાં રુચિ આવે છે અને અન્ન પાચન થાય છે. **વાળા ઉપર:**—પીંપળીમૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ખાવું. **(૩૮) અષ્ટકટ્વર તૈલ:**—લીંડીપીંપર અને સુંઠ દરેક સોળ સોળ તોલા, સરસીઉં તેલ ૪ શેર, દહીં ૪ શેર અને છાશ ૩૨ શેર એ સર્વે જણસોનું વિધિ પ્રમાણે તેલ તૈયાર કરી ચોળવાથી ગૃધ્રસી અને ગરદન ઝલાઈ જવાનો વાયુવિકાર દૂર થાય છે.

૫૧૫ લીંબુડી—સં૦ નિંબૂક. મ૦ નિંબોણી. હિં૦ નિ૦—લિંબુ. બં૦ પાતિલેબુ. ક૦ નિબે, લિંબું-હણ્ણુ. તા૦ એલુમિચ્ચે. તુ૦ લિબેડામાર. મલા૦ ચેરૂનારકં. તૈ૦ નિમ્મપંડું. ફા૦ લિમુનેતુશ. અ૦ લિમુનેહાભીજ. ઈં૦ લેમન. લા૦ લેમન એસીડમ.

લીંબુ, નારંગી, ચકોત્રા, સંતરા, મોસાબી, પપનસ, ગળ્યું લીંબુ, બીજોરૂ, વગડાઉ લીંબુ ઇત્યાદિ લીંબુનીજ જાત છે. *લીંબુડીના ઝાડ બીઆંમાંથી અથવા કલમ કર્યાથી થાય છે. આ ઝાડ બે-ત્રણ માથોડા ઉંચાં વધે છે. લીંબુડીના ઝાડ વાવ્યા પછી ત્રીજે કિંવા ચોથે વર્ષે ફળ આવે છે. લીંબુનો ઉપયોગ ઘણા કામોમા થાય છે લીંબુના રસમા ઘણાક રસાયન ઔષધો તૈયાર થાય છે. લીંબુ રુચિકર અને પાચક હોવાથી ઘણાક લોક ભોજનમા ભાત તથા શાક ઉપર નીચોવી ખાય છે; તેથી કરી તે પદાર્થમા સારો સ્વાદ આવે છે. **કાગદી લીંબુ:**—ખાટું, ઉષ્ણ, પાચક, દીપક, લઘુ, આંખોને હિતકર, અતિ રુચિકર, તીખું તથા તુરૂ છે; અને કફ, વાયુ, ઉધરસ, ઉલટી, કંઠરોગ, પિત્ત, શૂળ, ત્રિદોષ, ક્ષય, મલસ્તંભ, બદ્ધગુદોદર, વિષૂચિકા, ગુલ્મ, આમવાત તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એ પાકેલા હોય તો વધારે ગુણવાળા છે. **ઉપયોગ:-(૧) અજીર્ણ ઉપર:**—ભોજનના પહેલા લીંબુ, આદુ અને સિંધવનું સેવન કરવું; એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે તથા વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા અને આમવાતનો નાશ થાય છે. **(૨) વિષૂચિકા (કૉલેરા) નો આજાર ન થવા માટે:**—દરરોજ બે લીંબુનો રસ ભોજનમા અથવા સાકર સાથે સેવન કરવો; એટલે કૉલેરાની દહેશત રહેતી નથી. **(૩) પાચક લીંબુ:**—લીંબુ અને મીઠું થર ઉપર થર કરી માટલામા દાબી રાખવા અને તે સારા આથવાં. પછી તેમાથી એક એક લીંબુ ખાવા આપવુ; એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને મોંમાં સ્વાદ આવે છે. **(૪) કૉલેરા ઉપર:**—લીંબુના રસમા સાકર નાખી સરબતી પાક કરી રાખવો; અથવા કાદા (ડુંગળી)ના રસમા લીંબુનો રસ મેળવી તેનો સરબતી પાક કરી રાખી તેનુ સેવન કરવું. **(૫) આંખો આવે તે ઉપર:**—દાતવણ અને અફીણને લીંબુના રસમા લોખંડના તવા ઉપર ખરલ કરી આખો ઉપર લેપ કરવો, કિંવા લોખંડનો કાટ તથા દાતવણ એકત્ર કરી લીંબુની ચીર ઉપર ભભરાવી પીળા કપડામા પોટલી બાધી તે આખોપર ફેરવવી; એટલે આખોમા ચેળ આવે છે તે અને ખરજ, રતાશ વગેરે સર્વ નેત્રવિકારો દૂર થાય છે. **(૬) પિત્ત શમન થવા માટે:**—લીંબુનો રસ અને સાકરનું સેવન કરવું.

૫૧૬ લુંણીની ભાજી—સં૦ ઘોલિકા. મ૦ ઘોળ. હિં૦ બડીનોનિઆશાક, કુલ્ફા. ક૦ ગોલિ. તૈ૦ અઇલકુરા. ફા૦ ખુરફા. અ૦બકલતુલ, હુંમકા.ઈં૦ પર્સલેન. લા૦ પોર્ચ્યુલેકા કવાડ્રિફિડા.

લુંણીના છોડ મોટા થતા નથી. એના પાદડા કાઈંક ગોળ હોઇ જરા રાતા રંગના હોય છે. લુણીને ઘણા નાના જીંડવાં આવી તેમા કાળા રંગના બી હોય છે. લુંણીની બે જાત છે. એકને નાની અથવા 'જંગલી ઘોલિકા' અને બીજીને 'મોટી' અથવા 'રાજઘોલિકા' કહે છે. જંગલી ઘોલિકાના પાદડાં રંગે ઘણા રાતા અને રાજઘોલિકા કરતા નાના પરંતુ ખડબચડા હોય છે.

* લીંબુનાં ઝાડો બગીચામા થાય છે; પરતુ કોઈ કોઈ દેશમા જગલમા પણ હોય છે. સર્વ પ્રકારનાં લીંબુનાં પાદડાં ગોળ પરતુ જાતિભેદે નાના મોટા હોય છે. સર્વનાં ફૂલ ધોળા અને સુગંધવાળાં હોય છે. કાચાં ફળનો રંગ લીલો અને પાકાનો પીળાશ પડતો હોય છે.

એ ઝાડનાં ઝુંડેઝુંડ થાય છે. રાજઘોલિકાનાં પાંદડાં અને ઝાડ કાંઇક મોટાં હોય છે અને કોમળ હોય છે. ઘોલિકાની ઢીલી ભાજી કરે છે. એનો ગરીબ લોક ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એ ભાજી ઠંડી હોઇ ઘણી ખાવામાં આવે તો હગામણ, આમાંશાદિ ઉપદ્રવો થાય છે. **લુંણી:—** રુચિકર, ખારી, પિત્તલ, ખાટી, સારક, કફકર તથા ઉષ્ણ છે; અને વાયુ, ત્વગ્દોષ, ગુલ્મ, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, નેત્રરોગ, મેહ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **મોટી લુંણી:—** રુક્ષ, ખાટી, ખારી, રુચિકર, તીખી, ગુરુ, અગ્નિદીપક તથા કફનાશક છે; અને વાયુ, અર્શ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષ તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રઘોલિકા** (નાની લુંણી):-પિત્તલ, સારક, કફકર તથા તીખી છે; અને જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, કાસ, ગુલ્મ, મેહ તથા શોથનો નાશ કરનારી તથા રસાયન, વાતનાશક, ઉષ્ણ અને ખાટી છે. તેમજ નેત્રરોગાં ચર્મદોષ તથા વ્રણની નાશક છે. ઉપયોગ:-(૧) **પેશાબે ઘણી બળતરા થતી હોય તે તથા ઉનવા ઉપર:**-લુંણીની ભાજીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી તે રસ સવાર-સાંજ બે વખત પાવો; જેથી ત્રણ દિવસમાં બળતરા શાંત થાય છે.

૫૧૭ લેંડી— એ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એમાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. એનાં પાંદડાં ઉંબરાના પાદડા જેવાં હોય છે. ઉપયોગ:-(૧) **વ્રણ ઉપર:—** કાળી લેંડીની છાલનું અગર પાદડાંનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચોપડવું; એટલે વ્રણ જલદી રૂઝાઇ જાય છે.

૫૧૮ લોધર—સં૦ મ૦ લોધ્ર. મ૦ હિં૦ ક૦ લોધ—ર—પઠાણી. અ૦ મુગામ. લા૦ સિમ્પ્લોકેસરેસીમુસા.

લોધરનાં ઝાડ કોકણ, મહાબળેશ્વર, બંગાળા અને નેપાળ એ પ્રદેશમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં બકુલનાં પાંદડા જેવડા મોટાં હોય છે. લોધરનો ઉપયોગ રંગમાં તથા ઔષધમાં ઘણો થાય છે. અળતો કરે છે તેમાં લોધર નાખે છે. એમાં ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. થાણા જીલ્લામાં અજા પર્વત ઉપર ધોળા લોધરનાં ઝાડ પુષ્કળ છે.* **લોધર બે પ્રકારનો છે:—** તે તુરો, શીત, નેત્રને હિતાવહ, ગ્રાહક તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, રક્તદોષ, પિત્ત, સોજો, અતિસાર, પ્રદર, અરુચિ, વિષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:—** પાકકાળે તીખાં, તુરાં, મધુર, શીત, કડવા તથા ગ્રાહક છે; અને કફ-પિત્તનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) **પ્રદર ઉપર:—** લોધરનો કાઢો આપવો; અથવા લોધરનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં અથવા કેળના કાંદાના રસમા પાવું. (૨) **તારુણ્યપિટકા ઉપર:—** લોધર, ધાણા અને વજનો ઠંડા પાણીમાં લેપ કરવો. (૩) **દંતરોગ ઉપર:—** લોધર, સાટોડી અને ફુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી કોગળા કરવા. (૪) **જીર્ણજ્વર ઉપર:—** લોધર, ચંદન, પીંપળીમૂળ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકર, ઘી, મધ તથા દૂધમાં પાવું.

૫૧૯ વગડાઉ અજમો— (સં૦ અરણ્યાજમોદા) અજમાની વગડામાં થનારી એક જાત છે. એ છોડ આબેહુબ અજમાના છોડ જેવા હોય છે. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય

* સંસ્કૃત ગ્રંથોમાઃ—લોધરને શીતલ અને ગ્રાહી માનેલ છે. તેમજ આંતરડા, આંખ અને નાસુરના ઘામાં ઉપયોગી ગણેલ છે. દાતના પારા નરમ થઇ ગયા હોય અથવા એમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો લોધરની છાલનો ક્વાથ કરી કોગળા કરવાના કામમાં લે છે. ચક્રદત્તમા-દાંતના પારાની પીડા નાશ કરવાને લોધર, રસવતી અને નાગરમોથને મેળવી વાપરવા કહેલ છે. અમૃતસાગરમાં લોધર, જેઠીમધ, ફુલાવેલી ફટકડી અને રસવતી સમાન ભાગ લઈ પાણીમાં ઘસી આંખો ઉપર લેપ કરવાથી દુખતી આંખો સારી થાય એમ લખ્યું છે. ડૉ૦ શેકસવરો કહે છે કે કલકત્તામાં આ ઝાડની છાલ રંગરેજ લોક લાલ રંગ રંગવાના કામમાં વધારે વાપરે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં લોધર અનેક જાતના લેપ બનાવવામાં વાપરે છે અને એનાથી ભરેલું રુધિર તથા ગાંઠ પીગળી જાય છે એમ માને છે. ડૉ૦ ચાર્લસ અને કનૈયાલાલ દેવ સ્ત્રીઓની ગુહ્યેન્દ્રિયથી નીકળતા પ્રવાહના માટે આ વૃક્ષની છાલ ૨૦ ગ્રેન (બે આની ભાર) ખાંડની સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે. ચરકમાં-છાલને રક્તશુદ્ધિકારક અને સ્તંભક માનેલ છે. સુશ્રુતમા-એને મેદની નાશક, કફનાશક, યોનિદોષનાશક, સ્તંભક, વ્રણશોધક, પક્વાતિસારનાશક, રક્તપિત્તનાશક અને રક્તપ્રદરનાશક કહેલ છે.

વાયુથી અંગ ઝલાઈ ગયેલ સુવાવડી સ્ત્રીને અને બીજાઓને પણ યોગ્ય માત્રાથી દરરોજ શીરા અથવા શાકમાં નાખી ખવરાવે છે.

છે. એને ફૂલ અજમા જેવાંજ હોઈ એના ગુણ અજમાના જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર:—**વગડાઉ અજમો મધમાં ખાવો અથવા એના પંચાંગનો કાઢો કરી મધ નાખી આપવો.

૫૨૦ વગડાઉ અળવી—(સં૦ વનાલુક) એ અળવી ચોમાસામા ઉગે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ ઘણીજ ઠંડી છે. ગરીબ લોકો એનું શાક કરી ખાય છે. **વગડાઉ અળવી:—** તૃપ્તિકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. **કાળી વગડાઉ અળવી:—**રુચિકર, મુખજાડ્યનાશક અને મહાસિદ્ધિકર છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઢોરોના પગને ફૂગ લાગી હોય તે ઉપર:—**વગડાઉ અળવીના કાંદા ઘાસ સાથે ખવરાવવા. **(૨) ક્ષત ઉપર માંખ બેસી જીવડા ન પાડે તે માટે:—**ઢોરોને વગડાઉ અળવીના કંદ ખવરાવવા અને કિંચિત્ ઘસી પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેડવાથી તેમાં કીડા ઉત્પન્ન થતા નથી.

૫૨૧ વગડાઉ તુરિયું—(મ૦ રાનદોડકી) આ તુરીઆનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે. એનાં પાદડા હાથેળી જેવડાં મોટા અને સાધારણ ગોળ હોઇ અણીદાર હોય છે. વગડાઉ તુરીઆની દરેક ડુંખને બે ફળ આવે છે. એ લાબાં હોય છે. એની જાડાઇ પગના અંગુઠા જેવી હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) તંતુમેહ એટલે લાલામેહ (પ્રમેહ) ઉપર:—** વગડાઉ તુરીઆના મૂળ ચંદનની પેઠે અર્ધા તોલા સુધી ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેમા સાકર નાખી બે વખત પાવાં; અથવા વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળ, ધોળી જાસુંદીના મૂળ અને ઉપરસાલનાં મૂળ સમભાગે ગાયના દૂધમાં દોઢ તોલા સુધી ઘસી તેમા જીરૂં અને સાકરની ભૂકી નાખી બે વખત પાવાં. આ ઔષધ ૧૪ દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવું. પંદરમે દિવસે ગાયના દૂધમા અર્ધું લીંબુ નીચોવી તુરત તે દૂધ પાવું. પછી પથ્ય છોડવું. **(૨) ઢોરોને ખાંધ પડે તે ઉપર:—**સૂજેલા ભાગને થુંકીને ચોળી પછી વગડાઉ તુરીઆંનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. **(૩) કર્ણસ્રાવ ઉપર:—**વગડાઉ તુરીઆંનાં પાંદડાં અંગારામા નાખી તેને બાળી રસ કાઢી કાનમાં નાખવો; અથવા મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી તે પાણી કપડછાણ કરી કાનમાં નાખવું. **(૪) વાતવિકાર ઉપર:—**વગડાઉ તુરીઆંનાં લીલા મૂળ કૂટી દોઢ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમા અર્ધા તોલા સુધી મધ મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક તોલા સુધી પાવું. **(૫) સોજા ઉપર:—**વગડાઉ તુરીઆના મૂળ ઘસી ચોપડવાં. **(૬) નાડીવ્રણ ઉપર:—**વગડાઉ તુરીઆના મૂળ, કડવી કરમદીના મૂળ અને નાટકનાર (પાંદડા તીખા છે)-નાં મૂળ ઘસી ચોપડવા અને દૂધમાં ઘસી પાવા.

૫૨૨ વગડાઉ મરચીવેલ—(મ૦ નરકીચા કાંદા) એની એક જાતની વેલ થાય છે. એનાં પાદડાં કાળીંગડાની વેલના પાદડાં જેવા હોય છે. એને નાના મરચી જેવડા અને આકારમા કાનમાની (પોવળીની) વાળી જેવડા લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. એના કંદને **નરકીનો** કંદ પણ કહે છે. એ કંદ ઘરમાં લાવી રાખીએ ત્યારે તેને અંકુર ફુટી નીકળે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—**આ કંદ કાઇક પાણીમા ઘસી પાવો. ખાટખટુંબાની ગોટલીનો પણ એવોજ ઉપયોગ થાય છે. **(૨) કૂતરાના વિષ ઉપર:—**નરકીનો કંદ અને પાંદડા છાશમાં વાટી ૩ દિવસ આપવાથી ગુણ થાય છે. **(૩) ઢોરોને દૂધ વધવા માટે:—**આ કંદ છાશમાં કિંચિત્ ઘસી ઢોરોને આપવાથી તેને દૂધ વધારે આવવાનો સંભવ છે. આ પ્રયોગને ખાત્રીલાયક માની શકાતો નથી; કેમકે તે વધારે પેટમા જવાથી વિકાર કરવાનો પણ સંભવ છે.

૫૨૩ વગડાઉ સાટોડી (મ૦ રાન ઘેટુળી. કા૦ અડવી ગાંજણી.)—એ ઝાડ શુમારે બે-ત્રણ હાથ ઉંચું હોય છે. એના પાદડા મોગલી એરંડાના પાદડા જેવડા થાય છે. એ ઝાડનો રંગ ધોળો હોઇ એનું લાકડું ઘણુંજ હલકું હોય છે. એ બાળવાના કામમા સારાં ઉપયોગી નથી. વન સાટોડીનાં ઝાડ દક્ષિણમાં ઘણાંજ થાય છે. એ ઝાડનાં મૂળનો રંગ પણ ધોળો હોય છે. એને મરી જેવા બારિક અને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. * **ઉપયોગ:—(૧) સોજા ઉપર:—**કાઇ

* અમારા અનુમાન મુજબ ખેડુત લોકો જેને ઝેરી સાટોડીના નામથી ઓળખે છે, તેજ આ વનસ્પતિ હોવી જોઇએ.

પણ જાતનો સોજો ચઢયો હોય તો તે ઉપર આ સાટોડીનાં મૂળનો પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો; એટલે સોજો ઉતરે છે. **(૨) ઢોરના ગુમડામા કીડા પડે તે ઉપરઃ**—જંગલી સાટોડીનાં મૂળ વાટી ચોપડવાં અથવા મૂળનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું.

૫૨૪ વગડાઉ સુરણ—સં૦ અરણ્યસુરણ, વજ્રમુષ્ટિ. મ૦ કો૦ લૂત, ખાજરા-રાન-સુરણ. હિં૦ જંગલી સૂરણ. ક૦ તૈ૦ અડવી સૂરણ, ખેસૂરણ. તા૦ કટુ કવરાવે. તુ૦ કટુકેંજે. મલા૦ કટ્ટુચેના. લા૦ એમોર્ફોફેલસ્, કેંપેન્યુલેટસ્, સાપનંથેરિપસ્, સાપત્વટિકા. ગુ૦ ચિતલકંદ, ઝેરી સુરણ.

આ શાક કોંકણમા પ્રસિદ્ધ છે. મૃગનક્ષત્રનો એકાદો વરસાદ વરસ્યો એટલે સુરણના કંદ જમીનમાંથી ઉપર નીકળે છે. તે લાવી ઉપરની છાલ કાઢી નાખી અંદરનો ભાગ બારિક સમારી શાક કરે છે. જૂનું થયા પછી એ ખાવાને ઉપયોગી નથી. આ સુરણ પણ સુરણનીજ એક જાત છે; પરંતુ આ ઝાડ સુરણ કરતાં નાનાં થાય છે. એનાં પાન અને આકૃતિ સુરણના જેવીજ હોય છે. જ્યારે સુરણના કોંબ નવીન બહાર નીકળે છે, ત્યારે હાથીની સુંઢ જેવા સરળ, ધોળા અને રાતા દેખાય છે. તેના ઉપરની છાલ જાડી અને મજબૂત હોય છે. એ શાક સારૂં બાફવું જોઇએ અને તેમા માફકસર આમલી નાખવી; નહિ તો તેથી ગળામાં ખરજ થાય છે. લુતીનાં મૂળીઆં ગોળ સુરણ જેવાજ હોય છે; પરંતુ એ નાનાં હોય છે. એ ઝાડના દાંડાની ઉપરની અણીને દશ આગળ સુધી લંબાઇની, મકાઇના ડોડા જેવી એક મૂડ આવે છે. એ મૂડીને વજ્રમુષ્ટિ કહે છે. એ મૂડીને લાબા અને ખીચોખીચ દાણા હોય છે. એ પાકા થાય એટલે રાતા રંગના પ્રવાળ જેવા જણાય છે. લુતીનું શાક કર્યા પહેલા આ કંદ છોલી તેની ચીરો કરી ઘરમાં બે-ત્રણ દિવસ સુધી રાખવું; પાણી સૂકાઇ જાય એટલે તેનું શાક કરવું. એ કંદને કડવું સુરણ પણ કહે છે. એ કંદ પિત્તકારક અને કફનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) નળ કુહ્યા હોય તે ઉપર:**—રાન સુરણની ફોડ સૂકવી તેની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી અને પાશેર ગાયના દૂધમા એક તોલો સાકર અને ૬ માસા સુરણની ભૂકી નાખી તેનો માવો કરી ખાવો. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—રાન સુરણના કાંદાનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળી તેની ગોળીઓ મૂળાના રસમાં બાધવી અને બે વખત એકેક ગોળી ખાવી. **(૩) કર્ણમૂળ ઉપર:**—લુતીના કાંદા ઘસી ચોપડવા એટલે સોજો જલદી દૂર થશે.

૫૨૫ વછનાગ—સં૦ વત્સનાભ. મ૦ બચનાગ. હિં૦ બચનાગ, સિંગિયાવિષ. ક૦ વત્સનાભી. લા૦ આકોનીટમનેપલસ્. ઇં૦ એકુનાઇટ.

વછનાગનાં ઝાડ નાનાં નાના ઝાડવાં જેવા હોય છે. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં તે પુષ્કળ થાય છે. વછનાગનાં ઝાડ **ખાનદેશ અને સાતપુડા પર્વતનાં** જંગલોમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડના મૂળ બહુ વિષવાળાં છે. તેને વછનાગ કહે છે. આ ઝાડની પાસે બીજાં ઝાડ ઉગતા નથી એટલો એ વિષારી છે. વછનાગનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે. જે મૂળ વજનદાર હોય છે તે સારાં સમજવાં. વછનાગ શુદ્ધ કરી× પુષ્કળ રસાયનોમાં નાખે છે. વછનાગનો લેપ ઘણા રોગો ઉપર કરે છે. વછનાગમાં કાળો અને ધોળો અથવા લાહોરી વછનાગ, એવી બે જાત છે. લાહોરી વછનાગ મોંઘો મળે છે. **વછનાગ:**—ઉષ્ણ, સંતાપકારક, મદકારી, તીખો, કડવો, તુરો,સુખકર તથા વ્યવાયી છે; અને વાયુ, શ્લેષ્મવિકાર, કંઠરોગ, સન્નિપાત, કુષ્ઠ, વાતરક્ત, અગ્નિમાંદ્ય, કાસ, શ્વાસ, ઉદરરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, પાંડુ, વ્રણ તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કર્ણમૂળ, કંઠમાળ, ગલગંડ અને સંધિવાયુના સોજા ઉપર:**—વછનાગ લીમડાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૨) વીંછીના દંશ ઉપર:**—વછનાગનો લેપ કરવો. **(૩) કાનમાં ધાક પડવાથી થતા દુઃખ ઉપર:**—વછનાગ અને વજ સમભાગે લઇ તલના તેલમાં કઢવી કાનમાં પાડવું. **(૪) સોજા ઉપર:**—વછનાગ, સુંઠ અને સાટોડીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. **(૫) વિસર્પ અને દાદર ઉપર:**—વછનાગ,

× વછનાગને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી દોલાયંત્રથી ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી પછી તે ગાડરના દૂધનો માવો થતાં સુધી બાફી નાખવાથી શુદ્ધ થાય છે. માવો જમીનમાં દાટવો અને ગોમૂત્ર રોજ બદલી તાજું લેવું, તેમજ વછનાગના સોપારી જેવડા કકડા કરી કપડે બાંધી શકેલા શોધવા.

ઝેરકોચલાં અને મોરથુથુ દહીમાં ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. (૬) **બદ બેસી જવા માટે:—** વછનાગ અને ઝેરકોચલાનાં બીઆં એકત્ર ઘસી લેપ કરવો; અને તે ઉપર કાગળ ચોટાડી જૂની ઈંટનો કકડો તપાવી કપડામાં વીંટી સોસાય તેટલો શેક કરવો. (૭) **કાખમાંજરી** (બાંબલાઇ) **ઉપર:—**વછનાગ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૫૨૬ વજ (ઘોડાવજ *):—સં० વચા, ઉગ્રગંધા. મ० વેખંડ. હિં० બં० વચ. ક० બજિગિડ, નારૂબેર, બજે, કબણુદગડે. તૈ० વાસા, વાડાજ. તા० વશુંબુ. તુ० બાજે. મલા० વાયંપુ. ગો० વેખંડ. યુના० અકુરૂન. ફા० સોસનજર્દ, અગરતુરકી. અ० ઉદલબુજ. ઈં० સ્વીટફ્લેગરૂટ. લા० એકોરસ્કેલેમસ.

વજનાં ઝાડ પાનબાજરીઆના ઝાડ જેવાં થાય છે. એની ઉંચાઇ માથોડું હોય છે. એનાં મૂળને વજ કહે છે. એની એક ધોળી જાત **ઇરાનમાં** થાય છે. તેને **ખુરાસાની વજ** કહે છે. એના ગુણ વજના જેવાજ હોઈ વિશેષ કરી વાયુરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે **વજ:—**તીક્ષ્ણ, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, વાંતિકારક, દીપન તથા કંઠ અને મળમૂત્રની શોધક, વાણીપ્રદ તથા મેધાકારક છે; અને કફ, આમ, સોજો, વાયુ, જ્વર, અતિસાર, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, અપસ્માર, રાક્ષસપીડા, કૃમિ, શૂળ, મલસ્તંભ તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:–(૧) સળેકમ અને મસ્તકશૂળ ઉપર:—** વજનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી સુંઘાડવું. (૨) **અપસ્માર ઉપર:—**વજનુ ચૂર્ણ મધ સાથે આપવુ. પથ્ય દૂધ ભાત ખાવા; અથવા વજના કકડા કરી સાત દિવસ ઘીમા પલાળી રાખવા. પછી પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી જેવી છીંક આવે તેવોજ તેનો નાકમાં વાસ લેવો; એટલે છીંકો બંધ થાય છે. (૩) **સૂર્યાવર્ત અને આધાશીશી ઉપર:—**વજ અને લીંડીપીંપરની પોટલી કરી નાકે સુંઘવી અથવા ચૂર્ણ સુંઘવું. (૪) **ઉન્માદ ઉપર:—**વજના રસમા કોષ્ઠકોળીંજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. (૫) **કાળા ધંતુરાના વિષ ઉપર:—**દહીં, ભાત અને વજ ખાવાં. (૬) **કાન વહેતો હોય તે ઉપર:—**વજ અને કપૂર તલના તેલમા કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૭) **ગર્ભિણીના આનાહ વાયુ ઉપર:—**વજ અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવું અને તેમા હીંગ તથા સંચળ નાખી ખાવા આપવું; એટલે આનાહ વાયુનો (આફરાનો) નાશ થઇ ગર્ભિણી સુખી થાય છે (૮) **સુખે પ્રસવ થવા ઉપર:—**વજ પાણીમા વાટી તેમાં એરંડતેલ નાખી તેનો નાભિ ઉપર લેપ કરવો. (૯) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—**વજ અને કિંચિત રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૧૦) **આમાતિસાર, રક્તાતિસાર અને ઉધરસ ઉપર:—**વજ, ધાણા તથા જીરાનો કાઢો પાવો. (૧૧) **બાળકને તાળવું (ગળું) પડે તે ઉપર:—**વજ અને જાયફળ દૂધમાં કિંવા ઘીમા ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને ગાયના દૂધમાં સાબરસીંગ ઘસી પાવું. (૧૨) **બાળકને વાયગમન** (છાતીમાં કફના યોગે ડચુરા બાઝ્યા જેવું થઈ કફનો ગઠ્ઠો બંધાય છે તે યોગથી શ્વાસોચ્છ્વાસનો અવરોધ થઈ વારંવાર જીવ ગભરાય છે તે, **થાય તે ઉપર:—**બાળકના હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે ગાયના દૂધમાં વજ ઘસી ચોળી ચોળી જીરવવી. (૧૩) **વિષમજ્વર ઉપર:—**વજ, હરડે અને ઘીનો ધૂપ આપવો.

૫૨૭ વડ—સં० બં० વટ. મ० વડ. હિં० બડ–ર. ક० આદલ–ગોલીમારા. તૈ० મર્રિચેટ્ટુ. તા० અલામારમ્. તુ० ગોલિડામારા. મલા० પેરાલ. ફા० દરખ્તરેશા, વડવાઇ, એબર્ગદ. અ० જાતુ, દવાઇ, વથઆબ. ઈં० બનિયન ટ્રી. લા० ફાયકસઇંડીકસ.

એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે અને એનો વિસ્તાર અતિશય વધે છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીપળાના ઝાડની પેઠે વડનું ઝાડ દેવળ પાસે વાવી તેને પાળ કરે છે. હિંદુ

* ઘોડાવજમાં એક એવો અદ્દ્ભુત ગુણ રહેલ છે કે, ઘોડાવજના ચૂર્ણને પાણી અથવા દૂધનાં સાથે એક મહિના સુધી સેવન કરવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિમાન થાય છે તથા ચંદ્રગ્રહણના વખતે કે સૂર્યગ્રહણના વખતે એક પલ (૪ તોલા) ઘોડાવજના ચૂર્ણને દૂધની સાથે ભક્ષણ કરવાથી, એજ વખતે મનુષ્યને અત્યંત બુદ્ધિયુક્ત કરે છે. ઘોડાવજ જળાશયવાળા સ્થાને અને રેતાળ જમીનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. "ઘોડાવજ માથાને અને રૂધિરને નુકસાન કરનારી છે. એનો વિકાર નાશક વરિયાળી અને સિકંજબીન છે. માત્રા ૩ માસા છે." એમ યુનાનિ ગ્રંથકારો બતાવે છે.

લોકોમાં વડનું ઝાડ બહુ પૂજ્ય મનાએલું છે. એની છાયા નીચે હજારો માણસો બેસે એવડો એનો વિસ્તાર વધે છે. એને દરસાલ નવી વડવાઇઓ ફૂટી તે જમીનમાં જઇ તેને મૂળ ફુટે છે અને એવી રીતે વિસ્તાર વધતોજ જાય છે. એનાં પાદડાં પત્રાળાં કરવાના કામમા આવે છે. કેટલાક લોક એના દૂધનો મલમની પેઠે ઉપયોગ કરે છે.**ગુજરાતમાં નર્મદાના મુખપાસે કબીરવડ નામનું અતિશય મોટું એક વડનું વૃક્ષ છે.** તેને સાડીત્રણસો વડવાઇઓ છે અને હમેશાં નવી ફૂટતી જાય છે. તેનો પરીઘ સાડીતેરસો હાથનો છે. તેની વડવાઇઓને નાના નાના ત્રણ હજાર ડાળા ફૂટેલા છે તથા તેને હજારો ડાળા લાગેલા છે. એ વડની નીચે પાચ હજાર માણસો સહજ બેસી શકે છે. આ ઝાડને દૂરથી જોઇએ તો એકાદું મોટું અરણ્ય હોય એવો ભાસ થાય છે. વડનું લાકડું સુતારકામના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ જાતનાં મોટાં ઝાડ હજાર વર્ષ સુધી ટકે છે. **વડ:**—તુરો, મધુર, શીત, ગુરુ, ગ્રાહક, વર્ણ્ય, સ્તંભન તથા રુક્ષ છે; અને કફ, પિત્ત, યોનિદોષ, જ્વર, દાહ, તૃષા, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત, વ્રણ, શોક તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **નદીવડ:**—તુરો, મધુર, શીતલ અને ગુરુ છે; તથા પિત્ત, દાહ, તૃષા, જ્વર, શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **વટપત્રી (વટવતી)** (વડનો ભેદ):—તુરી તથા ઉષ્ણ છે;અને યોનિરોગ તથા મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે. એના **ફળ:**—મધુર, રુક્ષ, તુરાં, સ્તંભન, શીતળ; ક્ષેપન તથા વિબંધ આધ્માનવાયુને કરનારાં છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નખદંત વિષ ઉપર:**—વડ, ખીજડો અને કડવા લીંમડાની છાલ વાટી લેપ કરવો. **(૨) પ્રમેહ ઉપર:**—વડની વડવાઇઓનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો. **(૩) વીંછીનું વિષ, આગંતુક જખમ, કાખમાંજરી અને ઉંદરના દંશ ઉપર:**—વડનું દૂધ ચોપડવું. **(૪) ગર્ભધારણને માટે:**—વડ પાલોવે છે તે વેળાએ કળી જેવા અંકુર આવે છે, તેમાનાં બારિક પાદડાં વાટી બોરના જેવડી ૨૧ ગોળીઓ કરવી અને દરરોજ ત્રણ ગોળીઓ ઘીમાં ખાવી. **(૫) કૃમિ ઉપર:**—વડની વડવાઇઓના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ પાવો. **(૬) ધાતુપુષ્ટિઆટે:**—વડનું દૂધ પતાસામાં ઘાલી ખાવું. **(૭) જ્વરમાં દાહ થાય તે ઉપર:**—વડની વડવાઇઓનો રસ પાવો. **(૮) પરસેવો આવવા માટે:**—ડાગરની ધાણીનો લોટ પાણીમા પલાળી તેમા વડનાં પીળા પાંદડાં નાખી તેનો ષષ્ઠાંશ (છઠ્ઠો ભાગ) કાઢો કરી પાવો. **(૧૦) ફૂલ, ભુર ઈત્યાદિ ઉપર:**—વડના દૂધમા કપૂર વાટી અંજન કરવું. **(૧૧) અતિસાર ઉપર:**—વડની વડવાઇઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં છાશ નાખી પાવી. **(૧૨) રક્તપિત્ત ઉપર:**—વડની વડવાઇઓના કલ્કમા મધ અને સાકર નાખી આપવો.**(૧૩) મુખરોગ ઉપર:**—વડ, ઉંબરો, લીંડીપીંપર, જાંબુઓ અને નાંદરૂખીના પાદડાંનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. **(૧૪) ખરજવા અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—વડનાં પાકેલાં પાદડા બાળી તેની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૧૫) મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે ઉપર:**—વડના પાકેલા સૂકાઇ ગયેલા પાંદડા લાવી તેનો કાઢો કરી પાવો. **(૧૬) રક્તજ સ્નાયુક (રક્તજન્ય વાળા) ઉપર:**—વડ તથા આમલીની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો.

૫૨૮ વડગુંદો (મોટી ગુંદી)—સં० શ્લેષ્માતક. મ० ભોંકર, શેલવટ. હિં० લ્હિસોડા, નિસોરે. બહુવાર. ક० દોડ્ડચળ્ળુ, બોકેગિડ. તૈ० પેદ્દાનાક્કેર. ફા० સિપિસ્તાન. અ० સેફિસ્તાન, દબક. ઇં० ગ્યારોલિબ્ડ સેપિસ્ટન. લા० કાર્ડિયા ઑગસ્ટિફોલિયા, કાર્ડિયા મિક્સા.

વડગુંદાના બે ત્રણ પ્રકાર છે. આ ઝાડ ગામમા અને રાનમાં થાય છે. વડગુંદાનાં ફળ પાકે એટલે રાતા થાય છે. એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાચાં ફળનો રંગ લીલો હોય છે. ફળની અંદર ગુંદરના જેવો રસ હોય છે. એ ફળનું અથાણું કરે છે. તે પથ્યકારક છે. એનું શાક પણ થાય છે. પાકેલાં ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે. એ પૌષ્ટિક છે. એ ફળ ઘણાં ખાવાથી જંતુ (કૃમિ) અને ઉધરસ થાય છે. વડગુંદો એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનું લાકડું સુતારના ઉપયોગમાં આવતું નથી. વડગુંદાને ધોળો ગુંદર આવે છે. **વડગુંદાનું ઝાડ:**—તીખું, શીતલ, મધુર, તુરું, પાચક, કેશ્ય, સ્નિગ્ધ તથા કફકારક છે; અને કૃમિ, શૂળ, આમદોષ, રક્તવિકાર, વ્રણ, વિસ્ફોટક, પિત્ત, વિસર્પ તથા સંપૂર્ણ વિષનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, શીત, કડવાં, વાતુલ, લઘુ,

તુરાં, પિત્તશામક, મલસ્તંભક અને રુચિકર છે; તથા તે રક્તદોષ અને કફનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળ:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ, કફકર, બૃંહણ, વિષ્ટંભકારક, રુક્ષ તથા ગુરુ છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—વડગુંદાની છાલ પાણીમા ઘસી પાવી. **(૨) કૉલેરા ઉપર:**—વડગુંદાની છાલ ચણાના ક્ષારમાં ઘસી પીવી.

૫૨૯ વરધારા—સં૦ વૃદ્ધદારુ. મ૦ વરધારા. દે૦ મ્હેંસવેલ. કો૦ સાંબરવેલ. મા૦ ગાવેલ. હિં૦વિધારા.બં૦વિતારક,વૃદ્ધદારેક.ક૦કએરડુમુષ્ટ,ફિરંગી-ચક્કિ.તૈ૦ચંદ્રપુડી.લા૦રોશિયાસેંટેલોઇરીજ.

વરધારાના વેલાનો વિસ્તાર બહુ થાય છે. એના પાદડા હથેળી જેવડા મોટાં, આકારે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. ઔષધોમા એ વેલાના કકડા કરી તેનો ઉપયોગ કરે છે. વરધારાનાં પાંદડાનાં વડાં અને શાક કરે છે. **સાદો વરધારો:**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તુરો, રસાયન, મધુર, મેધાકર, સારક, દીપન, સ્વર્ય, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, બલકર, વૃષ્ય તથા લઘુ છે; અને ઉપદંશ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, આમવાત, વાતરક્ત, વાયુ, કફ તથા શોષનો નાશ કરે છે. આમાં જે મોટો વરધારો તે વિશેષ પુષ્ટિકારક છે. તેને મરાઠીમાં 'કાળી મ્હેંસવેલ' કહે છે. **ઉપયોગ:-(૧) શ્લીપદ રોગ ઉપર:**—વરધારાનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર કિંવા કાંજી સાથે ખાવું. **(૨) શુષ્ક ગર્ભવૃદ્ધિમાટે:**—વરધારો અને ધોળી જાસુંદીના ફૂલ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી સવારે ખાવાં. આ પ્રયોગ દરેક ઋતુપ્રાપ્તિ પછી ચોથે દિવસથી સાત દિવસ સુધી કરવો એટલે અવશ્ય ગુણ થાય છે.

૫૩૦ વરી (મોરીઓ)—સં૦ વરક, પ્રિયંગુ. મ૦ વરી, ધાનોર્યા. હિં૦ બરી. ક૦ પ્રિયંગુ, ટેનોગિડ. તા૦ ટિને. તૈ૦ કોર્રલુ. મલા૦ ટિના. ઇં૦ ઇટાલિયનમિલેટ. લા૦ પેનિકંઇટાલીકં.

એ ધાન્યની આકૃતિ નાચણી જેવી છે; પરંતુ રંગમા માત્ર ફેર છે. ધાનોરાના વરીનો રંગ પીળો હોય છે. વરીનું ધાન્ય સહ્યાદ્રિના પ્રદેશમાં ઘણું થાય છે. ઘણુંકરીને જ્યા નાચણી પાકે છે ત્યા વરી પાકે છે. ઉપોષણમાં એ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધાન્યનો ભાત, ધાણી, લોટ અને બીજા પ્રકાર કરી દહીં દૂધ સાથે લોક ખાય છે. ગરીબ લોક વરીની મધુર ખીચડી કરી ખાય છે. એ ઘણી પુષ્ટિકારક છે. વરીમાં પણ પાચ-છ જાત છે. **વરી:**—તુરી, મધુર અને રુક્ષ હોઈ તે વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારી છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:**—વરીના ચોખાના ધોવરામણમા ઉંદરની લીંડીઓ વાટી પાવી.

૫૩૧ વરીઆળી—સં૦ મિશ્રેયા. હિં૦ મ૦ બડીશોપ-સૌંફ. બં૦ મૌરી. ક૦ દોડ્ડસબ્બસિગે. તૈ૦ પેદજીલકુરર. તા૦ સોહીકીરે. ફા૦ બાદિઆન. ઇં૦ ફેનલસીડ. લા૦ ફેનીક્યુલમવલગેરીસ્. અ૦ એજિયાનજ, એજિયાંજ, એજયાના.

જેવા સુવાનાં ઝાડ હોય છે તેવાંજ વરીઆળીનાં ઝાડ હોય છે. એ બે હાથ ઉંચા વધે છે. એનાં પાદડાં બારિક કોથમીર જેવાં હોય છે. એ ઝાડને તોરા આવે છે. તેમાં વરીઆળીના દાણા હોય છે. એનો પાક ગુજરાત દેશમાં ઘણો થાય છે. વરીઆળી મસાલા વગેરેના ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઠંડી, આમનાશક અને રુચિદાયક છે. ગુજરાતમાં લીલી વરીઆળી એ એક મેવો મનાય છે. **વરીઆળી:**—તીખી, કડવી, સ્નિગ્ધ, લઘુ, ઉષ્ણ, મેધ્ય તથા બસ્તિકર્મ વિષે પ્રશસ્ત છે; અને કફ, વાયુ, જ્વર, શૂળ, દાહ, નેત્રરોગ, તૃષા, ઉલટી, વ્રણ, આમ તથા અતિસારની નાશક છે. **એનાં પાંદડાંની ભાજી:**-મધુર, અગ્નિદીપન, દૂધ વધારનારી, વૃષ્ય, રુચ્ય, ઉષ્ણ તથા પથ્ય છે; અને વાયુ, જ્વર, ગુલ્મ તથા શૂળની નાશક છે. × **ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર ઉપર:**-વરીઆળીનો કાઢો કરી પાવો અથવા સુંઠ તથા વરીઆળી ઘીમા તળી બારિક કુટવી અને તેની ફાકી લેવી. **(૨) મુખવિકાર ઉપર:**-વરીઆળી મોમા રાખી રસ ગળી જવો. **(૩) ઉષ્ણતાએ આવનારી ઉધરસ ઉપર:**-વરીઆળી અને સાકરનું ચૂર્ણ વારંવાર મોમાં રાખવું. **(૪) પિત્તજ્વર ઉપર:**-વરીઆળી તથા સાકરનો કાઢો પાવો.

× વરીઆળીને ચરકસંહિતામા પ્રજાસ્થાપન અને શૂળનાશક તેમજ સુશ્રુતમાં કફનાશક માની છે. હકીમ લોક વરીઆળીનાં પાંદડાને ગરમ માને છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને એનો ક્વાથ અંતર શુદ્ધ કરવાને અને એજ પ્રમાણે ગર્ભાશયની શુદ્ધિ થવાને આપે છે; તથા એને પાચક અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર માને છે.

૫૩૨ વંતાકડી (વેંગણી)—સં૦ વાર્તાકી. મ૦ વાંગી. હિં૦ બૈંગન, ભંટા, ભટોરા. બં૦ બેગુન. ક૦ બદનેકાઈ, કાચીગીડ. તા૦ કટ્ટારી. તુ૦ બદને. મલા૦ વાળુતિના. તૈ૦ બંકાઈ. ફા૦ બાદગાન. અ૦ બાદજાન. ઈં૦ બ્રિંજલ. લા૦ સોલેનમેલંજિના.

વંતાકડીના ઝાડ કંમરપૂર ઉંચાં વધે છે. વતાકડીમા બે—ચાર જાત છે. કાળી વંતાકડી, ધોળી વંતાકડી ઇત્યાદિ. વેલ વંતાકડીનાં ઝાડ પુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકે છે અને તેને વર્ષમાં ત્રણ–ચાર વાર ફળ આવે છે. વંતાકડીના છોડને કાટા હોય છે. વંતાકનું શાક સારૂં થાય છે. વંતાક એ કિંચિત્ વાતુલ છે. પાકેલા વંતાક વિકાર કરનારાં છે તેથી ખાવાં નહિ. **વંતાકડી×:**–તીખી, રુચિકર, મધુર, બલકર, પૌષ્ટિક, હૃદ્ય, ગુરુ, કડવી, ઉષ્ણ, અપિત્તલ, દીપન, ખારી તથા શુક્રલ છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, અપચો, કૃમ, પ્લીહા તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. **વંતાક:**—(ફળ) સ્વાદુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખાં, દીપન, શુક્રકારક, લઘુ, અપિત્તલ તથા ખારા છે; અને જ્વર, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **કુમળાં વંતાક:**–પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા રુચિકર છે; અને જ્વર, ત્રિદોષ, પિત્ત, કફ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **મધ્યમ કુમળાં વંતાક:**–પિત્તકર અને લઘુ છે. **પાકાં વંતાક:**—વાયુને કોપાવનારા અને લઘુ છે. **મોટાં વંતાક:**–કફકર, મૂત્રલ, શીતલ, ગુરુ, વૃષ્ય, ધાતુવર્ધક, સારક, વાતલ અને પિત્તકર છે. **ધોળાં વંતાક:**–અર્શનાશક છે. બીજા ગુણ સાધારણ વંતાક જેવાજ છે. **ભુંભરેરમાં શેકેલાં વંતાક:**–કિંચિત્ પિત્તકર, અતિ લઘુ તથા અગ્નિદીપન છે; અને કફ, મેદ, વાયુ તથા આમનાશક છે. **મીઠું લગાડી તેલમાં તળેલાં વંતાક:**–ગુરુ અને સ્નિગ્ધ છે. ઉપયોગઃ-(૧) **વાળા ઉપર:**–વંતાક શેકી તેનું દહીંમાં ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાંધવું. (૨) **ઘોડાને કુરકુરી** (પેટમા ગડબડાટ) **થાય તે ઉપર:**—કુમળાં વંતાક ખવરાવવાં કિંવા વંતાકનો રસ કાઢી પાવો. (૩) **લુતી ઉપર:**—લીલી કાજળીના ઝાડ તથા સુકાએલા વંતાક બાળી તેની રાખ કરી કોપરેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૪) **પેટમાં ભાર રહે તે ઉપર:**—વંતાક શેકી તેમા શાજીખાર નાખી પેટ ઉપર બાંધવા. (૫) **ધંતુરાના વિષ ઉપર:**—વંતાકનો રસ ૪ તોલા પાવો. (૬) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—વંતાકડીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૭) **નિદ્રા ન આવતી હોય તો:**—સાંજરે વંતાક શેકી મધમાં કાલવી ખાવાં; એટલે તુરત નિદ્રા આવશે.

૫૩૩ વસુ—સં૦ મ૦ હિં૦ વસુ. બં૦ વાસના. ક૦ ગણજીલી. તૈ૦ ગાલ્જેરૂ. તા૦ ચુવડેમૂલં. મલા૦ ચારણા, સારણા. લા૦ ટ્રીએનથેમા પેન્ટન્ડ્રા.

ગામડામાં આ વનસ્પતિને વસુના નામથીજ ઓળખે છે. કોકણ પ્રાંતમા આ વનસ્પતિ જોવામા આવતી નથી. વસુની વેલ થાય છે. આ વેલાની લંબાઈ હાથ–બે હાથ હોય છે. પાંદડાં સાટોડીનાં પાંદડાં જેવાજ હોઈ તેનાથી કાંઇક જાડાં હોય છે. વસુમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ધોળી વસુના વેલાનું સર્વાંગ ધોળું હોય છે. 'પ્રાકૃત ત્ર્યંબકી'ના કર્તા ત્ર્યંબકરાજ વૈદ્યે પુનર્નવા(સાટોડી)નેજ વસુ એમ સમજી નેત્રરોગ ઉપર આ વનસ્પતિ યોજેલી છે; પરંતુ સાટોડી અને વસુ એ તદ્દન જૂદી જાતનીજ વનસ્પતિ છે. ઘણા વૈદ્ય લોક સાટોડી અને વસુ એ બન્ને વનસ્પતિમા ફરક નહિ સમજતાં વસુનેજ સાટોડી સમજી વસુનો ઉપયોગ કરે છે. **બન્ને વસુઃ**—દીપન, તીખી, કડવી, ઉષ્ણ અને પાકકાળે શીતળ હોઇ વાતગુલ્મનો નાશ કરે છે. ધોળી વસુ એ રસાયન છે. ઉપયોગ:—(૧) **સોજા ઉપર:**–ધોળી વસુના મૂળનો કાઢો કરી આપવો અને મૂળનો સોજા ઉપર લેપ કરવો; અથવા વસુ અને સુંઠનો કલ્ક કરી તે પાવો. (૨) **ગોળો અને અરોળ ઉપરઃ**–વસુનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર અને સિંધાલુણમાં આપવું.

× વંતાકડીને રિંગણી પણ કહે છે. એના ફળને વેંગણ અથવા રિંગણાં કહે છે. એની મુખ્ય ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. આ જાત તેનાં ફળો ઉપરના રંગથી ઓળખાય છે. વળી એ દરેકમાં પણ કાંટાળી અને કાંટાવિનાની એવી બે જાત છે. કાંટાળી રિંગણીનાં ફળના ઉપરના દીંટડાને કાંટા હોય છે, તે ઝીણા અને છૂટા છૂટા હોય છે. કોઈ કોઇ રિંગણીનાં ફળ ગોળ પણ હોય છે. ઉપયોગઃ—અરોળ ઉપર:–વંતાકને અંગારામાં શેકી ખાય છે.

(૩) રોગ ન થવા અને વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે:–વસુના પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમા આપવું. **(૪) વીંછીના વિષ ઉપર:**–ધોળી વસુનાં મૂળ રવિવારે કાઢી તે ચાવી ખાવા; એટલે વીંછીનું વિષ ઉતરે છે અથવા વસુના મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **(૫) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—નિત્ય સવારે ધોળી વસુના તાજાં બે મૂળ ચાવી ખાવા અને તેના ઉપર બે પહોર સુધી કાંઇ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. **(૬) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—ધોળી વસુના મૂળ દૂધમા ખવરાવવા અથવા નાગરવેલના પાનમા નાખી ખવરાવવા. **(૭) ગોળા અને જળોદર ઉપર:**—ધોળા વસુના મૂળ સમાન સિંધાલુણ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમા ઘી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો; અથવા જલોદર ઉપર ધોળા વસુનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. **(૮) કૂતરાના ઝેર ઉપર:**—વસુનો રસ આપવો.

૫૩૪ વાઘાટી—સં૦ વ્યાઘ્રઘંટિકા, વ્યાઘ્રિ. મ૦ વાઘાટી, ગોવિંદી. હિં૦ કિંકિણી ઇં૦ થોર્નિ કેપરબુશ. લા૦ કયાપેરિજ, બેવિસ્પાયના–હોરિડા.

આ વેલો મોટો વધે છે. એના પાદડા કરમદીના પાદડા જેવા નાના હોય છે. એના ઉપર કાંટા હોય છે. ફળ ગોળ હોય છે. તેને વાઘાટી કહે છે. એનું શાક કરી ખાય છે. **વાઘાટી:**—ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા રુચિકર છે; અને કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **એના ફળ:**–ઉષ્ણ તથા કડવા છે; અને વિષૂચિકા, કફ, વાયુ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **લઘુ વાઘાટી:**–(સં૦ કટુદરી):–કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને વિષૂચિકા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:–**(૧) અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર:**—વાઘાટીના પાદડાનો પાણી નાખી ૪ પૈસાભાર રસ કાઢવો અને તેમાં ૪ માસા મરી વાટી તે પાવો. **(૨) ગડગુમડા ઉપર:**–વાઘાટીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૩) વાઘ કરડયો હોય તે ઉપર:**–વાઘાટીના પાંદડાં વાટી બાધવા. **(૪) બાળકોને લાળ પડે તે ઉપર:**–વાઘાટીના મૂળ ઘસી પાવા.

૫૩૫ વાપુંબા—સં૦ કટભી. મ૦ કિન્હઈ, કિણહી. હિં૦ કટભી, કરહી. ક૦ કરીય કિલગે. ઇં૦ કેરિસ ટ્રી. લા૦ કેરિયા આરબોરિયા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના પાંદડા કુંવાડીઆનાં પાદડા જેવા હોય છે. એ ઝાડને ચપટી શીંગો આવે છે. ઝાડનો રંગ કાઇક ધોળો હોય છે. **મોટો ધોળો વાપુંબો:**–તીખો, ઉષ્ણ, તુરો અને કડવો છે; તથા અજીર્ણ, નાડીવ્રણ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, વિષ, કૃમિ, ધોળો કોઢ, કફ, ત્રિદોષ, વ્રણ અને શિરોરોગનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂળ:**–ધાતુ અને કફને વધારનાર છે. **એનો રસ:**–ગુરુ, વૃષ્ય, બલકર અને વાતનાશક છે. **નાનો ધોળો વાપુંબો:**–ઉષ્ણ અને તીખો છે; તથા કોઢ, કફ, રક્તદોષ, મેદોરોગ, નાડીવ્રણ, વિષ, પ્રમેહ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **કાળો વાપુંબો:**–ઉષ્ણ અને તીખો છે તથા ગુલ્મ અને આધ્માન શૂળનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણ ધોળા જેવાજ છે. ઉપયોગ:—**(૧) ખરજ અને દાદર ઉપર:**—વાપુંબાનાં પાદડાં વાટી ચોપડવા.

૫૩૬ વાયવરણો (વરણો)–સં૦ બં૦ વરુણ. મ૦ વાયવર્ણા, ભાટવર્ણા. દે૦ વાયાચા વૃક્ષ. હિં૦ બરના. ક૦ મદવસલે. તૈ૦ ઉરૂમટ્ટિ, બાજિચેટ્ટુ. તા૦ મરલિંગમ્. લા૦ ક્રેટિવા રિલિજીઓસા. કેં૦ રોકસબુર્ઘિઆઇ.

એ સાધારણ ઝાડ છે. કોંકણ પ્રાતમા એનાં ઝાડ ઘણા થાય છે. એનાં પાદડા ત્રિદલ,બીલીના પાદડાં જેવા હોય છે. એ પાદડાને એરંડાના જેવું લાબું ડીંટું હોય છે. એ પાદડાનો ઉગ્ર વાસ આવે છે. વાયવરણાને વૈશાખ જેઠના શુમારે નવાં પાદડાં આવે છે;તે ઉતારી લઇ વેચવા લઈ જાય છે.એ ભાજીમાં કડવાશ ઘણી હોય છે; માટે તેમા ડુંગળી ઘણી નાખે છે. એને ધોળા રંગના ફૂલોનો ઘોસ આવે છે. એ ફૂલનું શાક પણ થાય છે. એને શમી જેવી ગાંઠો આવે છે અને ગોળ બોર જેવડા ફળ આવે છે. વાયવરણો વાતહારક છે. **વાયવરણો:**—તીખો, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, દીપન, મધુર, કડવો, તુરો, લઘુ, પિત્તલ તથા ભેદક છે; અને વિદ્રધિ, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, વાતરક્ત, કૃમિ, રક્તદોષ, શીર્ષવાત, મૂત્રાઘાત, હૃદ્રોગ તથા ઉદરશૂળનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—ગ્રાહક હોઇ પિત્ત તથા રક્તદોષના નાશક છે. **એનાં ફળ:**—સ્નિગ્ધ, સારક, ગુરુ, સ્વાદુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે મધુર છે;

અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારા છે. **ઉપયોગ:—(૧) અંગમાં વાયુ ભરાઇ ગયો હોય તે ઉપર**:—વાયવરણાના મૂળ ઘસી વાયુ ઉઠયો હોય તે જગ્યાએ ચોપડવાં. **(૨) ત્રિદોષ ગુલ્મ ઉપર**:—વાયવરણાની છાલનો કાઢો પાવો. **(૩) ગંડમાલા, અપચી અને ગલગંડ ઉપર**:—વાયવરણાની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૪) વિદ્રધિ રોગ ઉપર**.-વાયવરણાની છાલ તથા પુનર્નવા (સાટોડી) નો કાઢો પાવો; અથવા છાલ કુટી ગુમડા ઉપર બાંધવી; એથી સોજો ઉતરી ગુમડું જલદી પાકે છે અને ફાટે છે. **(૫) નીલિકા રોગ** (શરીર ઉપર કાળા ડાઘા પડે છે તે) **ઉપર**:—વાયવરણાનો રસ એકલો અથવા દહીં નાખી ચોપડવો. **(૬) પથરી, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ અને મૂત્રશર્કરા ઉપર**:—વાયવરણા, ગોખરૂં અને સુંઠનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી પાવો. **(૭) વિષમજ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઇ ભ્રમ થાય તે ઉપર**:—વાયવરણાનાં પાદડાં વાટી સાધારણ ગરમ કરી તેનો પાટો માથા ઉપર બાંધવો. **(૮) પથરી ઉપર**:—વાયવરણાનાં પાદડાં હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢી પથરીની જગ્યા ઉપર તે રોજ ચોળી જીરવવો; એટલે કેટલાક દિવસે પથરીનો નાશ થાય છે. **(૯) વાતભ્રમ ઉપર**:—વાયવરણાના પાંદડાં બારિક વાટી લેપ કરી ચોવડા વસ્ત્રથી મસ્તક ઉપર પાટો બાંધવો; એટલે જ્યાંસુધી મસ્તકમાં વાયુનો વિકાર હશે ત્યાંસુધી બળતરા થતી નથી. વાયુવિકાર બંધ થાય એટલે આગ થવા લાગે છે. તેમ થાય એટલે પાટો છોડી તે જગ્યોએ કોપરાનું તેલ ચોપડવું. **(૧૦) પથરી ઉપર**:—વાયવરણાના મૂળનો કાઢો તેના મૂળનો કલ્ક નાખી પાવો. **(૧૧) વાંગરોગ ઉપર**:—વાયવરણાના કાઢાએ મો ધોવું એટલે વાગનો નાશ થશે. **(૧૨) વાયુરોગ ઉપર**:—વાયવરણાનાં પાદડાંનો રસ કાઢી તે શક્તિ પ્રમાણે ઘી નાખી પાવો; અથવા વાયવરણાની છાલ અને પાંદડાં એકત્ર કરી ગરમ કરી તેની પોટલીવડે શેક કરવો. **(૧૩) મસ્તકમાંના વ્રણ ઉપર**:—સૂકાયલા વાયવરણાનાં પાંદડાનું ધુમ્રપાન કરી ધૂણી નાકે કાઢવી; એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવાથી નાકમાં સડેલું હાડકું હોય તે પણ સારૂં થાય છે. **(૧૪) ગંડમાલા ઉપર**:—વાયવરણા અને કંચનારની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૫૩૭ વાલોળ—સં૰ નિષ્પાવી. મ૰ ઘેવડા, વાલ પાપડી. હિં૰ સેમ, સેંબી. બં૰ બોરા, વરવટી. ક૰ ચબ્બવરિ, ગટવરિ, તદૃબરે. તૈ૰ ચિકુંડ, અનુસુલુ. તા૰ મોચ્ચેકોટે. અ૰ બિનસ. ઈં૰ બ્લૅક સિડેડ ડોલિકોસ. લા૰ ડોલિકોસ લબલબ.

વાલોળનો વેલો ઘણોજ મોટો વધે છે. એ ચાર-પાંચ વર્ષ ટકે છે. વાલોળને ત્રિદલ પાંદડાં હોય છે. તેની શીંગોનું શાક સારૂં થાય છે. અંદરના દાણાનું પણ શાક કરે છે. વાલોળમાં ચોધારી વાલોળ, વેટ વાલોળ, ગર્વી, ધોળી અને કાળી એવી અનેક જાતો છે. **વાલોળ**:—વાતકર, રુચ્ય, તુરી, મધુર, મુખને પ્રિય, કંઠશુદ્ધિકારક, ગ્રાહક તથા અગ્નિદીપક હોઇ કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **મોટી વાલોળ**:—રુચિકર, વાતલ, અગ્નિદીપક અને મુખને પ્રિય છે. **કાળી વાલોળ**:—કંઠય, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, તુરી, રસકાળે મધુર, રુચિકર અને ગ્રાહક છે. **ધોળી વાલોળ**:—વાત તથા કફને કરનાર અને વિષનાશક છે. બીજા ગુણ કાળી વાલોળ જેવા છે. પીળી વાલોળ કરતા વધારે ગુણવાળી છે. **ઉપયોગ:—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર**:—વાલોળની ભાજીનો રસ ચોપડવો. **(૨) પાઠા ઉપર**:—સાતવર્ષી વાલોળના મૂળની જમીનની અંદરની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવી અને ઉપર તેનોજ લેપ કરવો. **(૩) પગ કિંવા ઘુંટી મરડાઈ જાય છે તે ઉપર**:—વાલોળની ભાજી અને બીલાંઓ એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. **(૪) વિષમજ્વર ઉપર**:—સાતવર્ષી વાલોળનાં મૂળ કાઢી કાને બાંધવાં; એટલે વિષમજ્વર દૂર થાય છે.

૫૩૮ વાવડીંગ—સં૰ વિડંગ. મ૰ વાવડીંગ. હિં૰ વાયવિડંગ. ક૰ વાયુવિલંગ. તૈ૰ વાયુવિડંગમુ. ફા૰ રમ, બરં-ગ-જ, કાબલી. ઈં૰ એમ્બેંગ. લા૰ એમ્બેલિયારિબીસ.

વાવડીંગનાં ઝાડ માથોડું-દોઢ માથોડું ઉંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં પાંચ આંગળ લાંબાં તથા ત્રણ આંગળ પહોળાં હોય છે. વાવડીંગના ઝાડ ઉપર ફળના ગુચ્છા આવે છે. તેને વાવડીંગાં કહે

છે. વાવડીંગ એ કૃમિનાશક છે. ×**વાવડીંગ:**—તીખાં, ઉષ્ણ, લઘુ, કડવાં, દીપન તથા રુચ્ય છે; અને વાયુ, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, અરુચિ, ભ્રાંતિ, કૃમિ, શૂળ, આધ્માન, ઉદર, પ્લીહા, અજીર્ણ, દમ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, વિષદોષ, મલાવષ્ટંભ, આમ, મેદ તથા મેહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કૃમિ ઉપર:**—વાવડીંગનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો અથવા વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) **બાળક નિરોગી થવા માટે:**—એક મહિનાનું બાળક થાય ત્યાંસુધી એક વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એમ દરેક મહિને એક એક વાવડીંગ વધારી ખવરાવવું; એટલે બાળકને કદિ પણ રોગ થશે નહિ. (૩) **અરુચિ અને જ્વર ઉપર:**—વાવડીંગ અને મધની ગોળી મોંમાં રાખવી એટલે અરુચિ અને જ્વર (તાવ) અસાધ્ય હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) **ભમરી આવે તે ઉપર:**—વાવડીંગની માળા કરી કાને બાંધવી. (૫) **બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:**—વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૬) **હૃદ્રોગ ઉપર:**—વાવડીંગ અને કોળિજનનું ચૂર્ણ ૪ માસા ગોમૂત્રમાં નાખી પાવું; એટલે હૃદયમાહેના અસાધ્ય કૃમિ પડશે. (૭) **મલશુદ્ધિ થવા માટે:**—વાવડીંગ અને અજમાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પીવું; એટલે વિષ્ટંભ નાશ થશે.

૫૩૯ વાવળા—વાવળાનું ઝાડ મોટું થાય છે. એના પાદડાં લાંબા અને નાણાના પાદડા જેવા હોય છે. એ પાદડાનો વાસ ઘણો આવે છે. એ ઝાડનું લાકડું ખેરના લાકડા જેવું મજબૂત હોય છે. એ ઇમારતના કામમાં ઘણુ ઉપયોગી છે. એની છાલના લેપથી ચિત્રાની છાલના લેપની પેઠે બળતરા થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગુમડાં, વાયુની ગાંઠો, બદ વગેરે બેસી જવા માટે:**—વાવળાના પાદડાને ઘી ચોપડી તે ગરમ કરી બદ ઉપર બાંધવાં; એટલે કેટલીક વારે ફોલ્લીઓ થાય છે અને બદ, ગાંઠ વગેરે બેસી જાય છે. **(૨) વાળા ઉપર:**—વાવળાની છાલ અને ચંપાની છાલ કચરી બાંધવી; એટલે વાળો બળી જાય છે.

૫૪૦ વાસનવેલ—સં૰ વત્સાદની, પાતાલગરૂડી. મ૰ વાસનવેલ. કો૰ તાન,ભુયપાડળ. હિં૰ છિરેટા, છિરહટા. બં૰ શિલિંદા. ક૰ દગડી, દાગડબળી. તૈ૰ દૂસરતોગે. તા૰ કા-ટુક્કોદી. ફા૰ ફરીદબુટી. લૅા૰ કોકયુલસવિલોસસ. ગુજ૰ બેવડી, ઓલપ, પાતાળ તુંબડી, તાણનો વેલો.

એનો વેલો બે વર્ષ પછી ઘણોજ ઉંચો વધે છે. એ વેલાનાં પાદડાં બારિક હોય છે. એ વેલાના નાના ટોપલા સારા થાય છે. ભેંસને વાસનવેલ ખવરાવવાથી તેને પુષ્કળ દૂધ આવે છે. પાડળમૂળના

× મીર મહમદ હુસેન લખે છે કે—"વાવડીંગ ખાવાથી પેશાબનો રંગ લાલ થઈ જાય છે; એટલા માટે એને તાજા દૂધની સાથે આપવા જોઈએ." ડૅા૰ડૅાક્સવર એનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે:—"અનેક વાર વાવડીંગ કાળા મરીની સાથે મેળવી ગાંધી લોકો વેચે છે. વાવડીંગના ચૂર્ણની માત્રા નાના બાળકને એક નાની ચમચી જેટલી દિવસમાં બે વખત અને મોટા માણસને મોટો ચમચો ભરી આપવુ જોઈએ. એનો સ્વાદ ઉત્તમ, કાંઈક કસેલો અને થોડો ખુશબોદાર હોય છે. નાનાં બાળકોને પાવાના દૂધમા વાવડીંગના થોડા દાણા મેળવવાથી એના પેટમા વાયુનો કોપ થતો નથી." સુશ્રુત સંહિતામા.—વાવડીંગને શરીરમા શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાને તથા વૃદ્ધાવસ્થાની અસર ન થાય એમ કરવા માટે જેઠીમધ સાથે આપવા કહેલ છે. ચરકસંહિતામાં:-વાવડીંગને કૃમિનાશક, કોઢનાશક અને શિરોવિરેચન (નાકમાથી પાણી નીતારનાર), તેમજ ગુલ્મ, શૂળ, ખાસી અને શ્વાસનાશક કહેલ છે. હાલના લેખકો લખે છે કે.—"વાવડીંગ પેટના દર્દનાશક, પાચનશક્તિ વધારનાર, પેટમાંના કૃમિને કાઢનાર, અજીર્ણ અને ચામડીના રોગોને નાશ કરનાર છે." યુનાની હકીમ વાવડીંગને જુલાબદ્વારાએ પેટનો બગાડ કાઢનાર ગણે છે. પેટમાંના ચપટા કૃમિ કાઢવાને સૂકા વાવડીંગનાં ફળ વાટી નવ વરસની અંદરના બાળકને ૧ ચમચો અને મોટી ઉંમરના માણસને બે ચમચા માખણ અને સાકર સાથે મેળવીને આપવામાં આવે છે. ડૅાકટર રૅાયલ કહે છે કે:—એનાથી રેચ પણ લાગે છે; અને પાણીમાં મેળવી આપીએ તો પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે. વળી હરસના દરદમાં પણ એને આપવાની ઉત્તમતા બતાવે છે. સુશ્રુતમા.—આ ફળને પિત્ત વધવાથી શરીર ઉપરથી થતી નાની નાની ફોલ્લીઓનો નાશકર્તા કહેલ છે. ઇંગ્રેજી ગ્રંથકર્તાઓના મતમાં:—"એનાં મૂળ અને છાલનો સ્વાદ કડવો છે. એનો ગુણ સિંકોના (કિવનાઇન જે ઝાડમાંથી નીકળે છે તેની છાલ)ના ઝાડ જેવો છે. એ શીતળ છે. એનાં ફળ ખાંસી, શરદી અને શ્વાસના રોગમાં અત્યંત ગુણકારી ગણેલ છે. ફળના ઉપરની છાલ સાબુદાણા અને માખણની સાથે મેળવી આપવાથી ઝાડના રોગમાં અત્યંત ફાયદો કરે છે દૂધમા મેળવી પીએ તો કમળો મટે છે, તેમજ પિત્તના રોગોમાં પણ તે આપે છે. ઝાડો થતી વખતે વધારે જોર પડતું હોય અને આમ નીકળતું હોય તો લીંબુનાં રસ સાથે મેળવી તે ખાવાં."

અભાવે એનાં મૂળ લે છે. **વાસનવેલ:**--વીર્યકર, રક્તશોધક, ઉષ્ણ, બલકર તથા તીખી છે; અને તાવ, કંઠરોગ, પિત્ત તથા ઉષ્ણવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) કંઠસર્પ ઉપર:**—વાસનવેલના મૂળ વાટી પાવાં. **(૨) પાણીમાં ખડબાં બાઝવા જેવું કરવા માટે:**—કેટલાક ભેદુ, વિશેષતઃ મુસલમાન ફિરસ્તા વૈદ્યો ધાતુપુષ્ટિનું ઉત્તમ ઔષધ કહી ભોળા લોકોને આ ચમત્કાર કરી દેખાડી પૈસા કઢાવી લે છે. ઉત્તમ પુષ્ટતા આવશે એમ કહી વાસનવેલની ભૂકી નાખી પૈસા લે છે. એ ચમત્કાર કરી દેખાડવો હોય ત્યારે વાસનવેલના પાદડા સૂકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી તેની એક કપડામાં પોટલી બાંધી રાખી, એક વાડકીમાં પાણી લઇ તેમાં ચોળવી; એટલે તે પાણી જાડું થવા લાગી કેટલીક વારે ચાકુ-વડે ટુકડા કરવા જેવું ઘટ્ટ થાય છે **(૩) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—વાસનવેલનાં મૂળના કકડા કરી તેને પલાળી ચોળી પાવા, એથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે. **(૪) પેટપીડ ઉપર:**—વાસનવેલના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા, અથવા વાસનવેલનાં મૂળ, કાચકાં અને અતિવિષ પાણીમાં ઘસી પાવા. **(૫) પિત્તવિકાર ઉપર:**—વાસનવેલના પાદડાના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પાવા. **(૬) બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર:**--વાસનવેલના પાદડા વાટી થેપલી કરી તાળવા ઉપર લગાડવી. **(૭) વાળા ઉપર:**-વાસનવેલનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. **(૮) સંધિવાત અને ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય તે ઉપર:**—વાસનવેલના મૂળ બકરીના દૂધમાં ઉકાળી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે દૂધ પાવું.

૫૪૧ વાળો--સં० વાલક. મ० વાળા. હિં० વાલા, ખસ. ક० મુંડિવાળા. તૈ० વાટ્ટીવેલુ. તા० વટ્ટીવેર. તુ० મુડપાલ. લા० એન્ડ્રૅપૉગનમ્યુરિકૅટસ્. ઇં० કુસ્કુસગ્રાસ.

વાળો ઘાસના જેવો થાય છે. એના મૂળનો વાસ સારો આવે છે. એનાં ભોથા હોય છે. તે વાવ્યા પછી વર્ષે બે વર્ષે પુષ્કળ મોટો થઈ ચારે તરફ પ્રસરે છે. તે મૂળને બે વર્ષ પછી કચરો અને માટીનો અંશ બિલકુલ ન રહે એવી રીતે ધોઇને પછી તેને સૂકવે છે. વાળાની ગાંઠો બાગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વાવવાથી ઘણી શોભા આપે છે. એ ગાંઠો બહુધા વાડની આસપાસ વાવે છે. વાળો સુવાસિક હોવાને લીધે સુગંધવાળા પદાર્થો કરવામાં એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. વાળો ઘણો ઠંડો અને દાહશામક છે. વાળાની પડદા, પંખા ઇત્યાદિ ચીજો બનાવે છે. પાણીમાં સુવાસ આવવા માટે તેને પાણીમાં નાખે છે. વાળામાં કાળો, ધોળો ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકાર છે. **વાળો:**—દીપન, પાચન, શીતળ, સ્તંભન, લઘુ, કડવો, મધુર, કેશ્ય તથા રુક્ષ છે; અને જ્વર, ઉલટી, મદ, કફપિત્ત, તૃષા, રક્તવિકાર, વિષ, વિસર્પ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, અતિસાર, શ્વાસ, હૃદ્રોગ, અરુચિ, વ્રણ, લાલાસ્રાવ, રક્તપિત્ત તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. **કાળો વાળો:**—શીત, કડવો, સુગંધી, પાચન, સ્તંભન, લઘુ, મધુર તથા રુક્ષ છે; અને દાહ, શ્રમ, પિત્તજ્વર, તૃષા, રક્તદોષ, ઉલટી, પિત્ત, કફ, વિષ, દૌર્ગંધ્ય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, જ્વર, મદ, વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **પીળો વાળો:**—(સં० લામજ્જક) શીત, કડવો, મધુર, પાચક, લઘુ તથા સ્તંભન છે; અને વાયુ, પિત્ત, ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, શ્રમ, મૂર્ચ્છા, રક્તશૂળ, જ્વર, રક્તદોષ, સ્વેદ, કૃચ્છ્ર, ઉલટી, મદ, કફ, વિષ, વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) ગરમીથી અળાઇ થાય છે તે ઉપર:**—વાળો. નાગરમોથ અને ધાણાનો ઠંડા પાણીમાં લેપ કરવો. **(૨) દાહ રોગ ઉપર:**—વાળો, ગુલાબકળી, કચોરા અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં અગર દૂધમાં આપવું. **(૩) બાળકોના રક્તાતિસાર અને બીજા સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઉલટી ઉપર:**-વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવાં. **(૪) દાહ ઉપર:**—વાળો અને ચંદન વાટી શરીરે લેપ કરવો. **(૫) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**-વાળો, શેરડીનાં મૂળ, ડાભનાં મૂળ અને રતાંદળી (રક્ત ચંદન) નો કાઢો કરી પાવો. **(૬) હૃદયશૂળ ઉપર:**-વાળો અને પીંપળીમૂળનું ચૂર્ણ સમભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી બે માસા ગાયના ઘીમાં આપવું.

૫૪૨ વાંકેરી-જેવાં કાંકરનાં ઝાડ હોય છે, તેવાંજ વાંકેરીનાં કાંટાવાળાં ઝાડ હોય છે. એનાં પાંદડાં કાચકાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. વાકેરીને જાડી શીંગો આવે છે અને લાલ તોરા આવે છે. એ ઝાડના જાડા બેટ થાય છે. એવા બેટો રાયગઢ કિલ્લા ઉપર ઘણા છે. એ ઝાડનાં મૂળ પચીસથી પચાસ હાથ નીચે ખોદવાથી તેની ગાંઠો મળે છે. એ ગાંઠને વાંકેરીનું ભોથું કહે છે.

એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતના ડુંગરમા વિશેષ છે. ચોમાસામાં સંહ્યાદ્રિ પર્વતની તેડોમા તે આપો-આપ નજરે પડે છે. એ ગાઠો દૂધમા બાફી રાખવી એટલે ઘણા વર્ષ સુધી કામમા આવે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **ગરમીથી પડેલી ચાંદી અને વ્રણ ઉપર:**—વાંકેરીનું ભોથું ઘસી ઉપર ચોપડવું અને ટંડા પાણીમા અથવા દૂધમાં ઘસી ૬ માસાપર્યંત પાવું. (૨) **જખમમાંથી પરૂ બહાર પડવા માટે:**—વાકેરીનુ ભોથું ઘસી ઉપર ચોપડવું તથા થોડો શેક કરવો; એટલે પરૂ સૂકાઇ ગરી પડશે. (૩) **પાંડું, જીર્ણજ્વર, ગંડમાલા, ક્ષય, વ્રણ અને ગરમીના આજાર ઉપર:**–ગાયના દૂધમા વાકેરીનુ ભોથું ઘસી તેમા ચોખ્ખું ઘી, સાકર અને જીરાની ભૂકી નાખી ૪૨ દિવસ પાવું; એટલે સર્વ રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે. (૪) **ફાટેલી બદનું ક્ષત ભરાઇ આવવા માટે:**–વાકેરીનું ભોથું અને કપૂરભેંડીના અથવા પારસપીંપળના મૂળ ગાયના માખણની પરાશમા ઘસી લેપ કરવો. એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪–૫ વાર લેપ કરવો તથા વાકેરીનું ભોથું ગાયના તાજા દૂધમા ઘસી પાવું; એટલે ઉપદંશસંબંધી સર્વ વિકારો નાશ પામે છે. (૫) **પાઠા ઉપર:**–વાકેરીના પાંદડા બારિક વાટી થેપલી કરી બાધવી. (૬) **રક્તપિત્ત ઉપર:**–વાકેરીનું ભોથું ટંડા પાણીમા ઘસી ખાંડ નાખી સતત સેવન કરવાથી ઉલટી તથા મળદ્વારે પડનારાં રક્તપિત્ત શમન થાય છે. (૭) **સ્તનરોગ ઉપર:**–વાકેરીનું ભોથું પાણીમા ઘસી લેપ કરવો.

૫૪૩–વાંદો—સં૰ વૃક્ષાદની, વંદાક. મ૰ બાડગુળ, કામરૂખ. હિં૰ બાદા. બં૰ પરગાછા, મોહડા. ક૰ બદનીકે. તૈ૰ બાજીનીકે. લા૰ લોરેંથસ્લોગિફૉલિયમ્. અ૰ ખરકતા.

આમ્રાદિ ઝાડની ઉપર બીજા પ્રકારના વેલા જેવા આ ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણું કરી જૂના ઝાડ ઉપર થાય છે. એના પાંદડાંનો આકાર ઘણું કરીને કરમદીનાં પાદડાને મળતો છે. એનાં ફળ પીળા, ગુલાબી અથવા સિંદૂરી રંગના હોય છે. તે નાની રાયણ જેવડા થઇ તેના કરતા લાબા હોય છે. એ જે ઝાડને ચઢે છે તે ઝાડના ફળ નાશ પામે છે; એટલે જે ડાળીને તે લાગેલી હોય છે તે ડાળાને તોડી પાડે છે. એના ફળ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. તે કિંચિત્ પરપોટાવાળા હોય છે. એ શીતલ, કડવાં, તુરાં, રસકાળે મધુર, મંગળકારક, કિંચિત્ તીખાં, વૃષ્ય, રસાયન, ગ્રાહક તથા વ્રણરોપણ છે; અને કફ, ઉલટી, ગ્રહપીડા, રક્તદોષ, વિષ, વ્રણ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **કર્ણશૂળ અને કાનમાં ફોલ્લી થએલી હોય તે ઉપરઃ**—કોઇ પણ ઝાડપરના વાદાનાં પાંદડાં લાવી કેળના પાદડામા તેની પડીકી બાધી અંગારામા શેકી કાઢવી. પછી તે પાદડા-ને હાથપર ચોળી એનો રસ કાઢવો. પછી તેમાં થોડું મધ મિશ્ર કરી તે કાનમાં નાખવો. (૨) **શીતળા હલકા થવા માટે:**—સરગવાના ઝાડ ઉપરની વેલનાં મૂળ અંગારામા બાફી રસ કાઢવો. તેમાં ઉમરાના પાદડા ઉપરના ફોડનો રસ મિશ્ર કરવો અને તેમા ગોરોચન શુમારે અડદની દાળ જેટલું ઘસી મધ નાખી પાવો, એ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવે છે, તેજ દિવસે જો આપવામાં આવે તો જેટલા ટીપા આપવામા આવે તેથી અંગ ઉપર માત્ર ત્રમણા ફોલ્લા થાય છે. (૩) **ગર્ભધારણ-માટે:**–વડના ઝાડ ઉપરના વાંદાનો રસ કાઢી તે ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પાવો. (૪) **સોજા ઉપર:**–વાદાના ફૂલ અને પાંદડા વાટી ગરમ કરી બાધવા. (૫) **સાધારણ તાવ ઉપર:**–મોટા પાંદડાંના વાંદાનો રસ કાઢી પાવો. (૬) **વિષમજ્વર ઉપર:**—વિષવૃક્ષ ઉપરનો વાંદો છાશમા, ઘીમાં, કુચામા અથવા હિંગમા આપવો. (૭) **તાવ ઉપર:**—અનુરાધા કિંવા ઉત્તરાભાદ્રપદા નક્ષત્ર ઉપર આબો, કરેણ અને ખાખરા ઉપરના વાદા લઇ હાથે બાંધવાથી તાવ જાય છે. **વીંછીના વિષ ઉપર:**—વાંદો ઘસી લેપ કરવો.

૫૪૪ વાંસ—સં૰ બં૰ વંશ, વેણુ. મ૰ વેળુ, બાબુ. કો૰ કલક. હિં૰ બાસ. ક૰ બીદીરૂ, ગળા, એળે. તૈ૰ કચકઇ. તા૰ મુગિલ. તુ૰ એદરૂ. મલા૰ મુગિલ. ગોમ૰ વાસો. ઇ૰ બૅંબુ કેઇનિ. લા૰ બાંબુસાવલગેરીસ.

વાસને મરાઠીમા **બાંબુ, માણગા તથા ચિંવા** પણ કહે છે. કોકણમા વાસનાં ભોથા ઘણે ઠેકાણે છે જેમ કળકીના બેટો હોય છે તેવાજ વાંસના બેટા હોય છે. વાંસનાં પાંદડા કળકીનાં પાદડા જેવાજ પરંતુ તે કરતા લાબા અને પહોળાં હોય છે. વાસના ઝાડ કોઇ કોઇ સ્થળે પચાસ-

સાઠ હાથ ઉંચાં વધે છે. વાંસ પાતળો હોય તો તેને બાબુ કહે છે. વાસના બેટો એવા તો જબરા હોય છે કે તે ઉપર તોપના ગોળાનું પણ જોર જલદી લાગુ થતું નથી. વાસને સાઠ વર્ષે ચવર આવે છે, ત્યારે તેને કાટો ફુલ્યો એમ કહે છે. તે એવી રીતે આવે છે કે દર સોટાને શુમારે ચાર ચાર આંગળે ગુચ્છા આવે છે તથા અંદર ઘઉંના જેવા દાણા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધાન્ય પાકે એટલે વાસ સૂકાવા લાગે છે. એકાદને એ બીઆ આવવા લાગે કે વાંસનાં ભોથા ને ભોથા નાશ પામે છે. પછી નવા બેટ તૈયાર થવાને વીસ—પચીસ વર્ષ લાગે છે. જે વર્ષમા એ બીઆ આવે છે, તે વર્ષમાં ગરીબ લોક સુખી થાય છે. તે લોક એ ધાન્ય એકઠું કરી સંઘરી રાખે છે. પછી જોઇએ ત્યારે છડી દળીને તેની રોટલી, પુરી વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે. વાસની અનેક વસ્તુઓ બને છે ઘરના છાપરામા તેનું સૈઢણ ઘાલે છે. ભીંતને બદલે તેની ખપાટી જડે છે. તેની ચટાઇઓ, ટોપલા, સુપડાં, પંખા, કરંડીઆ ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. હોડીની ડોલકાઠી વાસની કરે છે. તેના છોગલાનું શાક અને અથાણું કરે છે. આ કંદ જ્યારે જમીનમાથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે તેના અંગમા એટલું બધુ જોર હોય છે કે તે એકાદા પથ્થરનીચેથી જો નીકળે તો તેને ઉથલાવી નાખે છે; કિવા તેને ફોડીને પણ બહાર નીકળે છે. વાસના પાલખીના દાડા કરે છે. ચીન દેશમાં વાસની ખુરસીઓ, કૉચ, પલંગ વગેરે નાનાપ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. ભીહામા નાખેલા કંદ વર્ષ-એ વર્ષ સુધી ટકે છે. વાસમાં જે પાણી વળે છે 'તેમાથી' વંશલોચન (વાંસકપૂર) થાય છે. **નક્કર વાંસ:**—ખાટો, તુરો, કડવો, શીતલ, સારક, સ્વાદુ, બસ્તિશોધક, છેદન તથા ભેદક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, કોઢ, સોજો, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, અર્શ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **પોલા વાંસ:**—દીપન, રુચિકારક, પાચક તથા હૃદ્ય છે; અને અજીર્ણ, શૂળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણો નક્કર વાસ જેવા છે. **કુમળા વાંસ તથા કંદ:**—તીખા, કડવા, ખાટા, તુરા, લઘુ, શીતલ તથા રુચિકર છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **વાંસનાં બીઆં:**—તુરા, મધુર, રુક્ષ, પૌષ્ટિક, વીર્યકર તથા બલકર છે; અને કફ, પિત્ત તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **વંશલોચન** (વાસકપૂર):—રુક્ષ, તુરૂં, મધુર, શીત, રક્તશુદ્ધિકર, શુભાવહ, ગ્રાહક, ધાતુ-વર્ધક, વૃષ્ય તથા બલકર છે; અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, અરુચિ, કોઢ, જ્વર, કમળો, પાડુ-રોગ, દાહ, તૃષા, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનોજ ભેદ ગંધપાલાશિકા છે. તેના એવાજ ગુણો છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમા વાસની રાખ અને સાકર નાખી પાવી. **(૨) પારો શરીરમાં રહે તો:**—વાસનાં પાદડાના ૪ પૈસાભાર રસમાં સાકર નાખી તે રસ પાવો. **(૩) રક્તજન્ય દાહ ઉપર:**—વાંસની છાલનો કાઢો ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પાવો. **(૪) સર્વ પ્રમેહ ઉપર:**—વાસકપૂર, ચણકબાબા, નાગકેસર અને એલચીના દાણા સમભાગ લઈ બારિક ખાડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી. પછી તે ભૂકી પલળે એટલુ ઉત્તમ ચંદન-નું તેલ લઈ તેમા તે ભૂકી સારી ભીંજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી. રોજ સવારે શુમારે ૪ તોલા સુધી ઠંડું પાણી લઇ તેમા એક ગોળી કાલવવી અને અર્ધો તોલો સાકરની ભૂકી નાખી તે પ્રાશન કરવી. એજ ક્રમે સાજે પણ આપવી. એ ઔષધ ખાધા પછી ૭ પહોરમા આગ થતી બંધ થાય છે અને દુસ્તર પ્રમેહનો સાત દિવસમા નાશ થાય છે. પથ્ય–ઘઉંની રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર એટલા પદાર્થ ખાવા. **(૫) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—વાસનાં પાદડાં સૂકવવાં. પછી દરેક વખતે અર્ધો તોલો પાદડાં અને ૧ તોલો ઉપરસાળના મૂળ લઇ સાધારણ ખાડી ૨૮ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાશ કાઢો તૈયાર કરવો. આ કાઢો તૈયાર થવા આવ્યો એટલે તેમાં ૧ તોલો સાકર નાખી ગાળી પાવો. **(૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપર:**—વાસનાં લીલાં અથવા સૂકા-એલા પાંદડાનો કાઢો કરી દર વખતે પાવો. પાણી પાવાને બદલે પણ આ કાઢોજ પાવો. **(૭) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:**—વંશલોચન (વાંસકપૂર) નું ચૂર્ણ મધમાં આપવું અથવા વાંસની ગાઠ પાણીમા ઘસી આપવી.

૫૪૫ વિખમોગરી:–(સં૦મ૦ હિં૦બં૦ ટીસીમાં. લા૦સિનાનચમ્ ઓડોરા ટીસીમા.) વિખ-મોગરીના વેલા હોય છે. એના પાંદડાં લાંબાં અને પહોળાં હોઇ ઘણાં કડવાં હોય છે. એને એકેરી

મોગરી જેવા ફૂલ આવે છે. એ વેલા ઉપર બારિક ફળ આવે છે. ઉપયોગ:-(૧) **સર્પ વગેરેના વિષ ઉપર:**—વિખમોગરીના પાદડાંનો રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. (૨) **શરીરે વિષ ફુટી નીકળ્યું હોય તે ઉપર:**—વિખમોગરીના મૂળ અને ઝેરકોચલાનાં બીઆ ઘસી અંગ ઉપર જ્યાં વિષ ફુટી નીકળ્યું હોય ત્યાં ચોપડવાં. (૩) **શરદી અને ગરમીએ પગ વળી જાય તે ઉપર:**—વિખમોગરીનાં પાંદડાના રસમાં મરીની ભૂકી નાખી દિવસમાં ૪-૫ વાર ગરમ લેપ કરવો.

૫૪૬ વિખરી (વનનગોડ)—સં૰ શેફાલિકા. મ૰ રાનનિર્ગુંડી. હિં૰ બનનિર્ગુંડી. ક૰ કાડલેક્કિ.

એ ઝાડ બે-ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે. એ ઝાડ ઉપર ગુચ્છાવાળા તોરાઓ ઝાડના સર્વ ભાગ ઉપર આવે છે. એ તોરાની છેવટના ભાગમાં કાંટા જેવું હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) **પગે ઓસાર થાય તે ઉપર:**—વિખરીના પાદડાંનો રસ કાઢી પગે ચોપડવો.

૫૪૭ વિંછુડા:—સં૰ નિર્વિષી મ૰ આગ્યા, બિચવા. હિં૰ બિછવાઘાસ. બં૰ બિછુટી. ફા૰ જદવાર. ક૰ નિર્વિષી. લા૰ ડેલફિનિયમ્ ડીનુડેટમ્.

એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે અને એક હાથ ઉંચું વધે છે. એના પાદડા બે આગળ પહોળા અને કાત્રાદાર હોય છે. એના કુમળા પાદડાંની ભાજી ઉત્તમ થાય છે. એનાં મૂળ એક વેંત લાંબા અને કાળા રંગના હોય છે. એનો આકાર વીંછીના જેવો હોય છે. એ ઝાડને કાઠિયાવાડના લોકો "કોબડા" કહે છે. **વિંછુડા:**—તીખા, શીત તથા વ્રણરોપણ છે, અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ તથા અનેક વિષદોષોનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **શસ્ત્રના જખમ અને વ્રણ ઉપર:**—વિંછુડાના મૂળ વાટી ચોપડવા, અથવા સૂકાયલા મૂળનું ચૂર્ણ કરી ભરવું અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ; એટલે જખમ ભરાઇ આવે છે. (૨) **બદ, મૂળવ્યાધિ અને ગંડમાલા, સર્પ, વિંછી વગેરે સર્વ પ્રકારના વિષો ઉપર:**—વિંછુડાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવા.

૫૪૮ વિષ્ણુક્રાંતા—સં૰ મ૰ બં૰ વિષ્ણુક્રાંતા. ક૰ વિષ્ણુકોક. તા૰ વિષ્ણુકાંતિ. તૈ૰ વિષ્ણુક્રાંતમુ. મલા૰ વિષ્ણુક્રીરાંતી. લા૰ ઇવોલ્વ્યુસ્હર્સટસ્.

વિષ્ણુક્રાંતાના ઝાડ વેલી જેવા જમીન બરોબર થાય છે. એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો થતો નથી. એ ઝાડ ઉપર પાદડા બારિક અને લાંબા આવે છે. વિષ્ણુક્રાંતાના ફૂલ કાળાશવાળાં રાતા રંગનાં અને બારિક હોય છે. એનીજ એક સફેદ ફૂલવાળી જાત છે. એ ઝાડ ઉપર બારિક ફળ આવે છે. ×**વિષ્ણુક્રાંતા:**--તીખી, કડવી, પાચન, શુભપ્રદ તથા બુદ્ધિ, મેધા અને સ્મૃતિને આપનારી હોઇ તુરી છે; અને વિષદોષ, વ્રણ, કૃમિ, કફ તથા વાયુરોગની નાશક છે. એના પાદડાંની

× અહીં મ૰ પદેજીએ વિષ્ણુક્રાંતાના ગુણો નહિ બતાવતાં પોતાના મરાઠી વનૌષધિ-ગુણાદર્શના ૫ મા ભાગના ૭૦ મા પૃષ્ઠે લખ્યું છે કે:-**विष्णुक्रान्ताचे गुण गोकर्णी सारखे आहेत**) વિષ્ણુક્રાન્તાના ગુણ ગરણી જેવા છે.) આથી એઓશ્રીએ વિષ્ણુક્રાન્તાને ગરણીનો ભેદ માન્યો છે; પરંતુ અહીં આપેલું લાટિન નામ "ઇવોલ્વ્યુસ હર્સટસ્" ને મ. શાલિગ્રામજીએ કાળી શંખાવળીનું નામ બતાવી વિષ્ણુક્રાંતા પણ તેનેજ માની છે આ જગ્યાએ આપણે આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથોને તપાસવાની જરૂર છે. શાલિગ્રામજીએ ગરણીનાં નામો બતાવતાં **आस्फोता गिरिकार्णिः स्याद् भूमिलग्नापराजिता ।** લખેલ છે; પરંતુ આ અર્ધ શ્લોક અમરકોશ અને ભાવપ્રકાશમાં **आस्फोता गिरिकार्णिः स्याद्विष्णुक्रांतापराजिता** એમ લખેલ છે. એથી ભાવમિશ્ર અને અમરસિંહના મતથી વિષ્ણુક્રાંતા એ ગરણીનું નામ હોય એમ સમજાય છે. મ. શાલિગ્રામજી કાળી ગરણીનાં નામો આપતાં રાજનિઘંટના શ્લોકમાં પાઠાંતર કરી લખે છે કે.-"**नीलपुष्पी महानीला स्यान्नीला गिरिकर्णिका । गवादिनी व्यक्तगन्धा विष्णुक्रांता विषाण्डिका ॥**" આમાં પણ "**नीला गिरिकर्णिका**" શબ્દથી કાળી ગરણી સ્પષ્ટ થાય છે; તો પછી આને કાળી શંખાવળીમાં લઈ જવી યોગ્ય નથી. અલબત એનું લાટિન નામ "મેલોસ્થિન્" હોવું જોઈએ. મ. દેવાશ્રયીએ આયુર્વેદ-સુધાકરના ગુજરાતી ભાષાંતરના પૃષ્ઠ ૬૩ માં **गिरिकर्णिका** નો અર્થ ધોળા ફૂલની બીબલી અને **विष्णुक्रान्ता**-નો અર્થ કાળા રંગની બીબલી લખેલ છે. એથી પણ એ શંખાવળી હોવાનો દાવો રદ જાય છે; પરંતુ વળી નવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે મ પદેજીએ ગરણી અને બીબલી એ બન્ને જૂદાં માન્યાં છે.

ભાજી:—ગુરુ છે; અને વિષ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગલશોથ ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાના મૂળીઆનો રસ પાવો એટલે ઉલટી થઇ સોજો ઉતરે છે. (૨) પરિણામશૂળ ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાના મૂળીઆનો કલ્ક કરી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવાથી ૭ દિવસમાં પરિણામશૂળનો નાશ થાય છે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાના મૂળીઆનો અંગરસ ઘી નાખી પાવો. રક્તમૂળ વ્યાધિ હોય તો પાદડાની વડી કરી ઉપર ચોટાડવી અને પછી ઉપર પાટો બાંધવો. (૪) કાળપુળી (પાઠું) અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠો ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાનાં પાદડાં અને કાંસકીના પાદડાં કાજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કમળી ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળીઆ છાશમા નાખી પાવાં.

૫૪૯ વેલતુર—સં૦ વેલ્લતર. મ૦ બે-યેલતર. હિં૦ બરવેલ. ક૦ ઓડઉ, યેડાતરી, વાડાવી, નગીડ. તા૦ વિડાત્તેર. તૈ૦ બેલુતરૂ. લા૦ ડેરમાંથસ, સિનેરિયસ્.

એને મરાઠીમાં "એલતર" પણ કહે છે. એ ઝાડ નાના હોય છે. એના ફૂલ કાળાં, ગુલાબી અને લીલા રંગના થાય છે. એ પાદડા ઘણા બારિક હોય છે. એ ઝાડ કંટકયુક્ત હોય છે.× **વેલતુર**—તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે કડવું તથા ગ્રાહક છે; અને વાયુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, સંધિશૂળ, મૂત્રાઘાત તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—વેલતુરના પાદડાં છાશમા વાટી પાવા.

૫૫૦ શણપુષ્પી—સં૦ શણપુષ્પી. મ૦ ખુળખુળા, રાનતાગ. હિં૦ શણહુલી, શણઇ, ઝુનઝુનિયા, પટસણ. બં૦ વનશણઇ, શોલોરગાછ. ક૦ ગિલુગિચ્છ. તૈ૦ શણમતુવેલ્લ, જેનપનર, રેલચેટ્ટુ. તા૦ જેનષ્પનર. અ૦ પન. ફા૦ લાદના. લા૦ ક્રોટોલેરિયાવેર્રુકોસા. ઈં૦ ફ્લાક્સ, હેમ્પ.

જેવાં શણના ઝાડ હોય છે તેવાજ શણપુષ્પીનાં ઝાડ થાય છે. એમા નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. શણપુષ્પીનાં ઝાડ માથોડું ઉંચા વધે છે, એને શણના ફળ જેવાજ ફળો આવે છે અને તે સૂકાયા પછી ખડખડ વાગે છે; માટે મરાઠીમા તેનું 'ખુળખુળા' (નાના છોકરાને રમવાનો ઘુઘરો) નામ સાર્થક છે. શણપુષ્પી એ કડવી, વાતિકર તથા રસબંધક છે; અને અપસ્માર, ભૂતબાધા, કંઠરોગ, કાસરોગ, હિક્કા તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. એને જંગલી લોક મરાઠીમાં 'ઘાટસર્પ' કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) અપસ્માર તથા ભૂતબાધા ઉપર:—શણપુષ્પીનાં ફળોનો કાઢો અથવા તેની ધૂણી આપવી. (૨) કંઠસર્પ ઉપર:—શણપુષ્પીના ફળો ચલમમા નાખી પીવાં; એટલે તાબડતોબ ગળામા ભરેલો કફ જૂદો પડી ગુણ આવે છે. પીવાની શક્તિ ન હોય તો બીજાએ પી તેના નાકમાં તથા મોમાં ધૂણી ઘાલવી. (૩) નાકમાં પીનસ કિંવા વ્રણ થયું હોય તો:—શણપુષ્પીના પાદડાનો રસ નાકમા પાડવો.

૫૫૧ શતાવરી—સં૦ મલા૦ શતાવરી. મ૦ શતાવરી, દિવસ માવળી, માવળી, અસ્વલી. ખા૦ જાવરી. કો૦ શીતાચવરી. બ૦ શતમૂલી. હિં૦ સતાવર. ક૦ બ્હત્તમુણગ્યા, શિપરી. તૈ૦ પિલ્લા પિચ્ચર, એડુમદ્દીટેંડાં. તા૦ પેનીયનાકુ. તુ૦ ઉત્તુરબુરૂ. ફા૦ ગુર્જદસ્તી. અ૦ શકાકુલમિશ્રી. ઈં૦ એસ્પેરેગસ્ રેસીમોસસ્. લા૦ એસ્પેરેગસ્ સતાવર. એ૦ એડસેંડેસ ટોમેન્ટોસસ્.

શતાવરીના છોડ વેલી જેવા હોઈ તે સાધારણ ૨-૩ ફુટ ઉંચા વધે છે. * હિંદુસ્તાનમાં એ

× વેલતુરને હિંદીમા બરવેલ કહે છે. એની ઓળખાણમાટે પૃષ્ઠ ૧૮૪ મા આપેલ ટિપણી વાંચો. વળી પંડિત દત્તરામજીએ એનું ગુજરાતી નામ "ગલતુરો" આપ્યું છે.

* આજકાલ ભાષાના અનેક ભેદોથી પોતાના દેશમાં સંખ્યાબંધ જથ્થામાં મળી આવતી વનસ્પતિનો માટે મહાન પ્રયાસ કરવાની જરૂર પડે છે; એટલાજ માટે સુજ્ઞ પુરુષોને ઉચિત છે કે આપણી આર્ય વૈદ્યવિદ્યાનો બહોળો ફેલાવો થવાને તેને લગતાં દરેક સંસ્કૃત નામો સાથે જેમ અને તેમ સાદામા સાદાં સર્વમાન્ય નામો પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એમ ન થવા પામે તો પછી શંખાવળી, સહદેવી, મહેન્દ્રવારૂણી અને ઈંદ્રાવારૂણી એ માખણી, સોનેલું, ખારી કોઠીબી અને ત્રુસદીજ હોવા છતાં એ વનસ્પતેનો અભાવ માનવો પડે એ દેખીતુજ છે. એજ પ્રમાણે કેટલાક લોકો કહે છે કે શતાવરી એ કેરડા આદિ બાંટુકડાંમાં થતી અવળકંટાના નામથી ઓળખાતીજ વનસ્પતિ છે કે જેને આમલીના જેવડાં નાના પાંદડાં, પૃથ્વી તરફ વળેલા (અવળા) કાંટા અને બે અઢી ફૂટ ઉંચો છોડ થાય છે. ખરેખાત એનાં મૂળ સંખ્યાબંધ હોય છે.

સર્વત્ર થાય છે એના પાદડા સુરૂનાં પાદડા જેવાં અથવા સવાનાં પાંદડાં જેવાં કે દોરડાં જેવા બારિક હોય છે. તે ડાળીના મૂળ પાસેથી છેડાસુધી બન્ને બાજુએ સરખા આવે છે. આ પાંદડાંમાં સમુદ્રની રેતી પ્રમાણે ખારોવાસ આવે છે. એને નાનાં સુવાસિક અને ધોળા રંગનાં ફૂલોનાં ઝુમખાં આવે છે. એ ઝાડ ઉપર બારિક કાંટા હોય છે. શતાવરીને બોર જેવા નાનાં ફળો આવે છે અને પાકયા પછી તેનો રંગ રાતો થાય છે. ઔષધમાં એના મૂળ વપરાય છે. એકેક ઝાડને સો સુધી મૂળ હોય છે અને એજ ઉપરથી એના શતમૂલી, શતપદી ઇત્યાદિ નામ પડેલાં છે. (શતાવરીનો અર્થ સોની હાર પણ થાય છે.) પાંદડાં કેશ (વાળ)ના જેવા ઘણાં ઝીણા અને પુષ્કળ હોવાથી કેશિકા, સૂક્ષ્મપત્રા અને બહુપત્રા એવા નામો પડેલા છે. સૂતરના તાંતણા એકઠા બાંધી રાખેલ હોય તેવા શતાવરીનાં મૂળના ઝુમખાં દેખાય છે. મૂળ ઉપર ફિક્કા રતાશ પડતા પીળા રંગની પાતળી છાલ હોય છે. તે કાઢી નાખતાં અંદર ધોળા રંગનો ગાભો હોય છે અને તેની વચ્ચોવચ્ચ એક કઠણ દોરો હોય છે. મૂળમાનો ગાભો ખાવાથી મીઠો લાગે છે. એનાં મૂળ લીલાં હોય છે ત્યારે છોલીને સૂકવે છે. એ મૂળને શતાવરી કહે છે. શતાવરી **ધાતુપૌષ્ટિક છે. શતાવરી:—**શીત, વૃષ્ય, મધુર, કડવી, રસાયન, સ્વાદુ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, દુગ્ધપ્રદ, બલ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, પૌષ્ટિક તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો, ગુલ્મ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **મહા શતાવરી:**–હૃદ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપન, બલ્ય, શુક્રલ, શીત, રસાયન તથા વૃષ્ય છે; અને સંગ્રહણી, અર્શ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બાકી ગુણ શતાવરી જેવા છે. **શતાવરીના અંકુર:**–કડવા, વૃષ્ય, લઘુ અને હૃદયને હિતકર હોઇ ત્રિદોષ, પિત્ત, વાતરક્ત, અર્શ, ક્ષય અને સંગ્રહણીનાશક છે. **ઉપયોગ:–(૧) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:–** શતાવરીના મૂળ દૂધમા વાટી પાવાં. એના મૂળ ભેંસને અથવા ગાયને ખવરાવવાથી તેને પણ વધારે દૂધ આવે છે. **(૨) દાહ, પિત્ત અને શૂળ ઉપર:**–શતાવરીના કાઢામા દૂધ અને ત્રણ તોલાસુધી મધ નાખી તે પાવો. **(૩) ટાઢીઆ તાવ ઉપર:**—શતાવરી અને જીરાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા સુધી નવટાંક પાણીમા નાખી પાવું. **(૪) કુખ, હૃદય અને બસ્તિનું શૂળ કિંવા પિત્તશૂળ અને સર્વ પ્રકારના શૂળ ઉપર:**–શતાવરીના રસમા મધ નાખી તે રસ પાવો. **(૫) કુતરાના વિષ અને પથરી ઉપર:**– શતાવરીના મૂળનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકત્ર કરી પીવા આપવું. **(૬) તાવ ઉપર:**–શતાવરીનાં મૂળનો રસ અને ગાયના દૂધમા જીરાની ભૂકી નાખી પાવું. **(૭) પિત્તપ્રદર ઉપર:**–શતાવરીનો રસ મધ નાખી પાવો. **(૮) પુષ્ટિને માટે અને ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:**–શતાવરીનું ચૂર્ણ નિત્ય એક તોલો ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તેમા સાકર નાખી રોજ સાંજે પાવું. **(૯) અપસ્માર ઉપર:**–દૂધમા શતાવરી એક તોલો ઘસી પાવી. **(૧૦) વાતજ્વર ઉપર:**–શતાવરી અને ગળોનો રસ ગોળ નાખી પાવો. **(૧૧) રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:**–શતાવરીના લીલાં મૂળ લાવી તેના રેસાઓ કાઢી સાધારણ ખાંડવા અને ૨૦ તોલા લઇ તેમાં પાકા આઠ શેર પાણી નાખી ઉકાળવું. પછી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યાંસુધી કાઢો કરી ગાળવો અને તેમા એક શેર સાકર નાખી સરબત જેવો જાડો પાક કરવો. પછી તેમા કેસર, જાયફળ, જાવત્રી, એલચી વગેરે મસાલો નાખી બાટલીમાં ભરી રાખવું આ પાક રોજ એકથી બે તોલા લઇ ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં નાખી બે વખત ૪૨ દિવસસુધી પીતા જવું. **(૧૨) બીજો પ્રકાર:**–શતાવરીના મૂળ, કુવાડીઆના મૂળ અને બળદાણાનાં મૂળ, એ ત્રણે મૂળ સમભાગે લઇ ખાંડવા અને ઔષધોથી ૩૨ ગણું પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ગાળી લઇ તેમાં કાઢાથી બમણી સાકર નાખી સરબત જેવો પાક કરી તેમા એલચીદાણાની થોડી ભૂકી નાખી તે રાખી મૂકવો અને ઉપરની રીત પ્રમાણે બે વખત ખાવો. **(૧૩) ત્રીજો પ્રકાર:**–ઉપલા ત્રણે ઔષધો સૂકાએલા સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા તળી તેમાં તેનાથી દોઢો માવો શેકી મસળવો અને સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમા તે મિશ્રણ તથા લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, બદામ, બેદાણા અને ગોખરૂની ભૂકી નાખી તે મિશ્રણ સરખું હલાવી એક કથરોટમા ઘી રેડી તેમાં નાખી પહોળું કરવુ અને સૂકાયા પછી ચોસલાં કરી રાખવાં. રોજ સવારે અને સાંજરે બે તોલા પાક ખાઇ ઉપર સાત સાત તોલા સુધી ગાયનુ તાજું દૂધ પીવું. આ પાક બલપ્રદ, પુષ્ટિકારક અને લોહીની શુદ્ધિ કરનારો છે. **(૧૪) રક્તાતિસાર ઉપર:**–શતાવરીના રસમાં સાકર નાખી તે પાવો અથવા ઘી

નાખી રસ ઉકાળી તે સિદ્ધ થએલું ઘી પાવું, કિંવા શતાવરીનાં મૂળ વાટી દૂધ સાથે પાવા. (૧૫) **ત્રિદોષથી થએલા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**–શતાવરીનાં મૂળનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૧૬) **અમ્લપિત્ત ઉપર શતાવરી ઘૃત:**—શતાવરીનો કલ્ક ૬૪ તોલા,ઘી ૬૪ તોલા અને ચોપટ દૂધ નાખી પચવી ઘી તૈયાર કરવું. તે અમ્લપિત્ત અને વાતપિત્તસંબંધી વિકાર,રક્તપિત્ત, તૃષા, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ તથા સંતાપનો નાશ કરે છે. **બીજો પ્રકાર:**—ચાર શેર શતાવરીના ગાભાનો કલ્ક અને એક મણ દૂધ મેળવી ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવું. પછી તેમા સાકર, મધ અને લીંડીપીંપર મેળવી સેવન કરવું. આ અમ્લપિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને વીર્યવર્ધક તેમજ બીજા પિત્તવિકારો ઉપર ઉત્કૃષ્ટ ગુણદાયક છે. (૧૭) **ફલઘૃત:**–શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, વાછડાવાળી ગાયનું દૂધ ૧૬ શેર અને મેદા, મજીઠ, જેઠીમધ, કોષ્ઠ, ત્રિફળાં, બળ, ધોળું ભોંયકોળું, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, આસંધ, અજમો, હળદર, દારુહળદર, હિંગ, કડુ, કાળું કમળ, દ્રાક્ષ, ચંદન અને રક્તચંદન, એ દરેક બબ્બે તોલા ઔષધનો કલ્ક મેળવી વાછડાવાળી ગાયના દૂધનું ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઉત્તમ પ્રકારનું વૃષ્ય, સ્ત્રીઓના યોનિરોગ ઉપર અને ઉન્માદ (હિસ્ટિરિયા) ઉપર રામબાણ અને વંધ્યત્વદોષ નિવૃત્ત કરનાર છે. (૧૮) **શતાવર્યાદિ કવાથ:**–**પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**–શતાવરી, કસેરુ, દર્ભમૂળ, ગોખરુ, ભોયકોળું, સાળીનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ અને કાસ (કાસડા) નો કાઢો ઠંડો કરી મધ અને સાકર નાખી આપવો. (૧૯) **પ્રમેહ ઉપર:**–શતાવરીનો રસ દૂધ સાથે આપવો. (૨૦) **મહાવિષ્ણુ તૈલ:**–શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, દૂધ ૧૬ શેર, પાણી ૩૨ શેર અને નાગરમોથ, આસંધ, જીવક, રાનમગ, ઋષભક, કચોરા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવંતી, જેઠીમધ, દેવદાર, પદ્મકાષ્ઠ, સિંધાલુણ, જટામાંસી, એલચી, તજ, કોષ્ઠ, વજ, રતાંજળી, મજીઠ, કસ્તૂરી, સુખડ, કેસર, સાલવણ, પિઠવણ, જંગલી અડદ, ગંઠોડા, નખલા, વરિયાળી, છડીલો અને કોડીઓ લોબાન દરેક ચાર ચાર તોલાનો કલ્ક મેળવી ૧૬ શેર તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું. એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. (૨૧) **ગુમડાં પાકવા માટે:**–શતાવરીનાં પાદડા ઘીમાં શીજવી તે ઘી ચોપડવું. (૨૨) **શીતળાનું જોર ઓછું થવા માટે:**–શતાવરીના મૂળનો કાઢો આપવો.

૫૫૨ શરપુંખા–સં૦ શરપુંખા. મ૦ ઉન્હાળી, રાનટીનીળ. હિં૦ સરફોકા. બં૦ બનનીલ. ક૦ કોગ્ગી. તૈ૦ પાપારાચેટુ. તા૦ કોલ્લુવકેલ્લપિ. ઇં૦ પરપલ ટેફ્રોસિયા. લા૦ ટેફ્રોઝીઆ, પરપ્યુરીઆ.

શરપુંખાનું ઝાડ શુમારે કંમરપુર ઉંચું થાય છે. એ ઝાડ ઘણું કરી ખડકવાળી અને કઠણ જમીનમાં થાય છે. એ ઝાડ એટલું તો કઠણ હોય છે કે મોટા મોટા પહેલવાન પણ હાથથી ખેંચી કાઢવાને સમર્થ થતા નથી. એને લાલ રંગના ફૂલ આવે છે અને એની શીંગો ચપટી હોય છે. પાદડા નાનાં હોઈ લાબા હોય છે. એ ઘણાક પ્રાંતોમા થાય છે. જ્યા એ ઝાડ ઘણા થાય છે ત્યા લોકો એ ઝાડ સૂકવી તેનો બાળવા માટે ઉપયોગ કરે છે. કવચિત્ **ધોળા** ફૂલની પણ શરપુંખા હોય છે. **ધોળી તથા લીલી શરપુંખા:**–તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, તુરી તથા લઘુ છે; અને કૃમિ, યકૃત, પ્લીહા, ગુલ્મ, વ્રણ, વિષ, ઉધરસ, દમ, અર્શ, જ્વર, રક્તદોષ, કફ, હૃદ્રોગ, વાયુ કફોદર, ગલત્કુષ્ઠ તથા વાંગનો નાશ કરે છે. ધોળી શરપુંખાના ગુણ એનાથી કંઇક અધિક છે. **કંટક શરપુંખા:**–તીખી તથા ઉષ્ણ છે અને કૃમિ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**–(૧) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**–શરપુંખાના મૂળ દહીંમા વાટી આપવા. (૨) **પ્રમેહ ઉપર:**–શરપુંખાનાં મૂળનો કાઢો કરી તેમા મરીનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૩) **ખરજવા ઉપર:**–શરપુંખાનાં બીઆનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી ચોપડવું. (આ ઘણું સરસ ઔષધ છે.) (૪) **ગંડમાળ ઉપર:**–શરપુંખાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું અને લેપ કરવો; અથવા શરપુંખાના મૂળ અને હળદર ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૫) **ઉધરસ ઉપર:**–શરપુંખાનાં મૂળ સૂકવી ચલમમાં નાખી તેની ધૂમાડી પીવી. (૬) **સર્વવ્રણ ઉપર:**–શરપુંખાનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) **ગુલ્મ ઉપર:**–શરપુંખાનો ખાર અને હરિતકીનું ચૂર્ણ એ ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ખાવું. (૮) **પ્લીહોદર ઉપર:**–શરપુંખાનાં મૂળ છાશમાં વાટી પાવાં એટલે જલદી ગુણ આવે છે. (૯) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**–શરપુંખાના મૂળનું ચૂર્ણ પાણીમા એક મહિનાસુધી આપવું.

૫૫૩ શરસડો (ખરસાંડીઓ)–સં૦ શિરીષ. મ૦ શિરશી, શિરસ. ખાન૦ ફૂલકેસર. હિં૦

શિરસ, ઝિંઝણો, શિરીષા. બં૰ શિરીષ. ક૰ શિરોષમારા, બાગેમારા. તૈ૰ શિરીષમુ, ગિરિષમુ. તા૰ બાગેમારં. તુ૰ બાગેડામારા. મલા૰ નેન્નેની. ફા૰ દરખ્તેજ કરિયા, દરખોજ કરિયા. અ૰ સુલતાનુલ્ અસજાર, હબેસુલતાનુલ્ અસજાર. લા૰ આલબિઝિયા લેબેક્, મિમોસા સિરિસા. કો૰ ઢાઢોણી.

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એના પાદડા આમલીના પાદડાં જેવા અને તે કરતા પણ મોટાં હોય છે. એને મોટી લાબી શીંગો આવે છે. તેમા ચપટાં બી હોય છે. એના ફૂલ પીળા રંગનાં હોય છે. એ વૃક્ષ સર્વત્ર થાય છે. મરાઠીમાં રાઇનું નામ પણ “ શિરસ ” છે; પરંતુ એ બન્ને નામો ભિન્ન જાણવાં. **શરસડો:**-મધુર, કડવો, શીતળ, તુરો, તીખો, વર્ણકર તથા લઘુ છે; અને વિસર્પ, સોજો, ઉધરસ, વિષ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ, પામા, ખરજ, કોઢ, વાયુ, રક્તદોષ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **સર્પદંશ ઉપર:**-શરસડાનાં ફૂલોના રસમા મરીનો સાત દિવસ ખરલ કરી સાત ભાવનાઓ આપી તેનું સેવન અને અંજન કરવાથી સર્પનું વિષ ઉતરે છે. (૨) **દેડકાના વિષ ઉપર:**—શરસડાનાં બી થુવરના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) **સર્વ વિષ ઉપર:**—શરસડાના પંચાંગ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો. (૪) **પ્રદર ઉપર:**—શરસડાની છાલનો રસ સમભાગ ગાયનું ઘી નાખી પાવો. (૫) **વિસર્પ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, સોજો અને દુષ્ટ વ્રણ એ ઉપર દશાંશ લેપ:**—શરસડો, જેઠીમધ, તગર, રતાદળી, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારુહળદર, કોષ્ઠ, વાળો, એને સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી પંચમાશ ઘી લઇ તેમાં ખરલ કરી પાણીમાં કાલવી રોગસ્થળ ઉપર લેપ કરવો. (૬) **ગરમીનાં ચાઠાં (ચાંદાં), વ્રણ ઇત્યાદિને રૂઝ આવવા માટે:**—શરસડાની છાલ, રસાજન અને હરડા, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) **સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્ચ્છા) આવે છે તે ઉપર:**-શરસડાનાં બી, લીંડીપીંપર, મરી અને સિંધવ, એ ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું; અથવા શરસડાનાં બી અને મરી સમભાગ લઈ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૮) **ચોથીઆ તાવ ઉપર:**-શરસડાનાં ફૂલ, હળદર અને દારુહળદર એકત્ર વાટી તેનો કલ્ક ઘીમા આપવો. તે કલ્ક ચોથીઆ તાવનો નાશ કરે છે. (૯) **કર્દમ વિસર્પ ઉપર:**—શરસડાની છાલનું ચૂર્ણ સો વખત ધોયેલા ઘીમાં નાખી લેપ કરવો. (૧૦) **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર:**—શરસડાના મૂળની કિંવા ફળોની પોટલી સુંઘાડવી.

૫૫૪ શવળા—(સં૰ વજ્રમુષ્ટિ) એના છોડ લૂતી (વગડાઉ સુરણ) જેવા હોય છે; પરંતુ તેમા પાદડા આવવા માટે નાની પીળા રંગની ટોટી જેવી નળી નીકળે છે તે નીચે જાડી તથા છેડે પણ જાડી હોય છે. લૂતીની ભાજી અને આ ભાજી એકજ ઠેકાણે થાય છે, તથા છાલના આચ્છાદન ઉપરથી એ બન્ને સરખાજ દેખાય છે. એ ભાજી ઘણી ખરજવાળી છે. એને ફોલવાથી હાથે ચેળ થાય છે એ ચોખાના ધોવરામણમાં બાફવી જોઇએ અને તેમા આમલી, ગોળ, ટોપરૂં વગેરે પદાર્થો નાખવા જોઇએ. તેમ ન થાય તો મોમાં આખો દિવસ ખરજ આવે છે.

૫૫૫ શહાજીરૂં-સં૰કૃષ્ણજીરક,ભેદનિકા,વર્ષકાળી. મ૰ શહાજીરે હિં૰ સ્યાહજીરા. બં૰ કાલજીરે. ક૰ શાજીરીગે. ફા૰ જીરસિયાહ.અ૰ કમન કીરમાની. ઈં૰ બ્લેકકારાવેસીડસ્.લા૰ કેરમ્ નાયગ્રમ્.

શહાજીરાની ઉત્પત્તિ લાહોર અને પશ્ચિમ હિમાલયમાં થાય છે; તેમજ રૂશિયા વગેરે યૂરોપના દેશોમાં પણ થાય છે. શહાજીરૂ એ જીરા કરતાં બારિક હોય છે. એનો ગરમ મશાલામાં ઉપયોગ કરે છે. **શહાજીરૂં:**—તીખું, ઉષ્ણ, સુગંધિ, રુચિકર, આખને હિતકર, ગ્રાહક, રુક્ષ તથા દીપક છે; અને કફ, સોજો, જીર્ણજ્વર, શિરોરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે.

૫૫૬ શંખાવલી (બાખણી)—સં૰ શંખપુષ્પી. મ૰ શંખાહુલી. હિં૰ કૌડીઆલી. બં૰ ડાન, કુની. ક૰ કડવલમર. લા૰ ઇવોલ્વ્યુલસ—ઇરેકટા (ધોળી),-આલસિનોઇડસ (લાલ),-હર્સટસ્ (કાળી).

એના ઝાડ શુમારે પોણો હાથ ઉંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં બારિક હોય છે અને ફૂલ પણ બારિક હોઈ બપોરીઆ ઝાડના જેવાં હોય છે. એ ફૂલ ધોળા-શંખ જેવા હોય છે. ફૂલ ઉપરથી એમાં ધોળી, લીલી અને ભૂરી એવી ત્રણ જાત છે. **શંખાવલી:**—શીતળ, મેધ્ય, સ્વર્ય, સિદ્ધિપ્રદ,

સારક, રસાયન, તુરી તથા કિંચિત્ ઉષ્ણ છે; અને સ્મૃતિ, કાંતિ, બળ તથા અગ્નિને વધારનારી, તીખી, આયુષ્યસ્થાપક, પાચક, લઘુ અને માંગલ્યપ્રદ હોઇ પિત્ત, વિષદોષ, અપસ્માર, ભુતબાધા, કૃમિ, કોઢ, લૂતા, ગ્રહદોષ, ત્રિદોષ અને સર્વોપદ્રવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) ઉન્માદ અને અપસ્માર ઉપરઃ**-શંખાવલીના રસમાં કોષ્ઠનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. **(૨) ઉલટી ઉપર:**—શંખાવલીનો રસ ર તોલા મધ અને મરી નાખી પાવો. **(૩) સન્નિપાતોદર ઉપરઃ**—સમૂળ શંખાવળીના રસમા સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું. તે રેચક છે.

૫૫૭ શાકર કોળું—સં૦ ડંગરી. મ૦ ડાંગર, ભાપળા. દે૦ કાશીફળ. હિં૦ સફરીકુમરા, પેઠા. ક૦ ડંગર, કુંબળકાયી. તા૦ પુશની, અનિમુલે. તુ૦ શિપેકુંબડા. મલા૦ ચક્કર કુંપલજા. ગો૦ દુધિની. તૈ૦ ગુંમડીકાયી, ફાળ બાદરંગ. ઇં૦ ધી ગૉર્ડ. લા૦ કુકુબિટા મેસિગા.

આ એક કોળાની જાત છે. શાકર કોળાના વેલા પચીસ હાથ લાંબા વધે છે. દર વેલાને ત્રીસ–ચાળીસ ફળ આવે છે. તેમાં કેટલાક ગોળ અને કેટલાંક લાંબા હોય છે. તેનો બહારનો રંગ પીળો હોય છે. એની અંદર રાતા કોળાના જેવાં ચપટા બીઆં હોય છે. તે છોલીને ખવાય છે. એ બીઆ ઘણા પાષ્ટિક છે. એના લાડુ પણ કરે છે. શાકર કોળાને પીળા ફૂલો આવે છે, તેનું તથા કુમળી ભાજીનું અને વેલાનું શાક કરે છે. શાકર કોળાના વેલા સાત–આઠ મહિના ટકે છે.

૫૫૮ શિકેકાઇ—સં૦ શ્રીવલ્લી. મ૦ હિં૦ શિકાકાઇ. ક૦ શિંગીકાઇ, શીગેયવલ્લી. તા૦ કિયાકકે. તૈ૦ ચિકાયા. તુ૦ સિગે. મલા૦ ચિકાકાઇ. લા૦ એકેશિયા કોનસિના.

એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં હોઇ એના પાંદડાં બારિક હોય છે. એને ચપટી તથા શુમારે ૭–૮ આંગળ લંબાઇની શીંગો આવે છે. તેને શિકેકાઈ કહે છે. એ અરિઠા જેવીજ મેલની શોધન કરનારી હોઇ એનો આપણા દેશમા કેશ સાફ કરવામાં સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે. શિકેકાઈ સારી ખાંડી તેને પાણીમા કઢવી પછી તે પાણી શરીરે લગાવે છે. × **શિકેકાઈઃ**—તીખી અને ખાટી છે; તથા વાયુ, કફ અને સોજાનો નાશ કરે છે. એના **ફળ**–અતિ ખાટાં, રુચિકર અને તેલના ચીકાશનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ **નિકુંજિકાઃ**—તેના પણ એવાજ ગુણ છે. **ઉપયોગઃ-(૧) કફ પાતળો થવા માટે તથા મળશુદ્ધિ અને પેટમાંનો ગુલ્મ, નાશ થવા માટેઃ**—શિકેકાઇનું પાણી કરી પાવું. **(૨) ઢોરના ખાધામાં વિષ આવે તે ઉપરઃ**–શિકેકાઇ બીઆસુદ્ધાં છાશમાં વાટી તે છાશ પાવી એટલે વિષ ઉતરે છે. **(૩) વીંછીના વિષ ઉપરઃ**—શિકેકાઇ પાનમાં ખવરાવવી.

૫૫૯ શિમળો—(સં૦ શાલ્મલી. મ૦ સાવરી. હિં૦ સેમલ. ક૦ સાવરીકંદ, બૂરૂધગડ્ડે.) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના સર્વાંગે કાટા હોય છે; માટે એને મરાઠીમાં "કાટે સાંવર" પણ કહે છે. એ બસેં—ત્રણસેં વર્ષ સુધી ટકે છે. એની બે જાત છે. એક ધોળી અને બીજી રાતી. એને કાર્તિક–માર્ગશીર્ષ મહિનામાં ફૂલ આવી ચૈત્રના શુમારે ફળ આવે છે તે લીલા હોય ત્યારેજ તોડી લઈ ફોડી સૂકવે છે અને અંદરનું રૂ કાઢી લે છે. શીમળાનું રૂ ઘણું મૃદુ હોય છે; માટે શ્રીમંત લોકો તેના

× શિકેકાઇનાં નામો મરાઠી પાચમા ભાગના પૃષ્ઠ ૮૩ મે સં૦ વિમળા, સપ્તલા. ગુ૦ સાતલા, સાથેર, ચિકારવાઈ. હિં૦ સાતલા. ફા૦ એશન. અ૦ સાતાર. લા૦ ઓરિગ્યાનમ્, વ્હલગેરિસ, એકચારિયા ક્યાન્સિનમ્ આપેલ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે મ. પદેજીએ આ વિષય લખતી વખતે સાતલા (સાથેર) અને શિકેકાઈ બન્ને એકજ માનેલ હતાં; પરંતુ એમનાજ નિઘંટમાં નં. ૧૩૬ મામાં સાથેરનાં નામ "સં૦ સાતલા. મ૦ થોરસોનુલી, પીતદુગ્ધ, સેહુડભેદ. ગુ૦ સાથેર. હિં૦ સાતલા, શુહરકા ભેદ. બં૦ સિજ વિશેષ. ક૦ હિરિયચેટ્ટુ, કનખ. ફા૦ એશન્ અ૦ સાતર. લા૦ ઓરિગેનમ્ બલગેરિસ." એમ જણાવી શિકેકાઇને જૂદી બતાવતાં નં ૪૩૬ મામાં લખે છે કેઃ–"સં૦ શ્રીવલ્લી. મ૦ શિકેકાઈ. ગુ૦ ચિકાખાઈ–સિકેકાઈ. હિં૦ શિકાકાઈ ક૦ શિંગોકાઈ, શિગેયવલ્લી. તા૦ કિયાકકે. તૈ૦ ચિકાયા. તુ૦ સિગે. મલા૦ ચિકાકાયિ. લા૦ એકેશિયા "કોનસિના." આ પ્રમાણે જોતાં પાછળથી તેમણે આ બંને વનસ્પતિઓ જૂદી માનેલી જણાય છે. અહીં વિશેષમાં મ. શાલિગ્રામજી લખે છે કેઃ–"સાતલાનો કોઈનો કાંઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય નથી. કેટલાક શિકેકાઇ કહે છે, કેટલાક અરીકા કહે છે, કેટલાક થુવરનો ભેદ કહે છે, કેટલાક પીળા દૂધનો થુવર કહે છે. એનું પીળું દૂધ હોય છે. ઘણાક પાદડા થાય છે. સાતલા શિકેકાઈથી જૂદી છે." આથી આ સાથેર અને શિકેકાઇ બન્ને જૂદાં હોવાનું ચોક્કસ થાય છે. અમે એ બેમાંના એકે છોડને દૃષ્ટિથી જોયા નથી એટલે એ બાબતમાં અમારો નિર્ણય આપવા અશક્ત છીએ; માટે એનો ઉપયોગ યોગ્ય ચોકસી કરીનેજ કરવો જોઈએ.

ગાદી—તકીઆ કરે છે.તેને પીંજવામા મહેનત પડતી નથી. એનું લાકડું ચીકણું અને કઠિન હોય છે. તે પાણીમા જલદી કહોતું નથી, તેથી તેની હોડીઓ કરે છે. શિમળાને લાલ રંગનો ગુંદર આવે છે તેને **"મોચરસ"** કહે છે. શિમળાના ફૂલનું શાક સિંધવ અને ઘીમાં વધારી ખાવાથી કષ્ટ-સાધ્ય પ્રદર, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. **શિમળાનું ઝાડ:**–શીતળ, પિચ્છલ, વૃષ્ય, બલ-કર, મધુર, ગુરુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, શુક્લ, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એની છાલનો રસ:**—ગ્રાહક, તુરો અને કફનાશક છે. બાકીના ગુણ ઝાડ જેવાજ છે. **એનાં ફૂલ:**—સ્વાદુ, કડવા, શીતળ, ગુરુ, રુક્ષ, વાતલ તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એજ પ્રમાણે ફળના ગુણો છે. એના **કાંદા:**–મધુર તથા શીતલ છે; અને મલસ્તંભ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સંતાપનો નાશ કરે છે. **કુટશાલ્મલી** (શિમળાનો ભેદ):—કડવો, તીખો, ભેદક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પ્લીહા, યકૃત્, ગુલ્મ, વિષદોષ, ભૂતબાધા, મલસ્તંભ, રક્તદોષ, મેદ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. લીલી કરતા ધોળી વધારે ગુણવાળી છે. * **મોચરસ:**—હિમ, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, તુરો, વર્ણકારક, બુદ્ધિપ્રદ, વયસ્થાપક, ગુરુ, સ્વાદુ, કફકર, ગર્ભસ્થાપક, રસાયન તથા વાતનાશક છે; અને પ્રવાહિકા, અતિ-સાર, આમપિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**–**(૧) પ્રદર ઉપર:**—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમા પાવું; અથવા શિમળાના કાટાનું ચૂર્ણ સાકર અને દૂધ નાખી પાવું. **(૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ કરી સાકરમા આપવું. **(૩) વિંછીના દંશ ઉપર:**—પુષ્ય નક્ષત્ર અને રવિવારના દિવસે પોતાની છાયા ઝાડપર ન પડે એવી રીતે શિમળાની ઉત્તર બાજુનું મૂળ લાવી રાખવું. પછી તે વીંછી જ્યાંસુધી ચઢયો હોય તે જગોથી નીચેસુધી ત્રણ વાર ફેરવવું અને થોડું ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. **(૪) ગરમીના આજાર ઉપર:**—સાધારણ ધોળા નાના શિમળા-ના મૂળ ખોદી તેના મૂળનો કંદ કાઢી સૂકવવો અને તેનું ચૂર્ણ કરવું. રોજ ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમા કંદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાખી પાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું અને પથ્ય પાળવું; એટલે ઉપદંશના સર્વ વિકારો શમે છે. **(૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે:**—મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૨૦ તોલા, એટલું એકત્ર કરી પાવું; અથવા કાંટાવાળા શિમળાના લીલા મૂળ ૪ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમા રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમા સાકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુપુષ્ટિ થઇ વીર્યસ્રાવ બંધ થાય છે. **(૬) શરીર બળ-વાન થવા માટે:**—શિમળાના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમા ખાવું. **(૭) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—શિમળાનું રૂ પાણીમા વાટી લેપ કરવો. **(૮) બરોળ ઉપર:**—શિમળાના ફૂલ બાફી રાત્રે ઠંડા થયા પછી તેમાં રાઇનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. **(૯) વીર્યપતન ઉપર:**—ધોળા શિમળા-ના નાના કાદાનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે ખાવા આપવું. **(૧૦) બદ પાકવા માટે:**—કુમળા શિમળાનો કંદ કાઢી સ્વચ્છ ધોવો અને તે ઉપરની છાલ છોલી નાખી ખાડવો; એટલે જાડો રસ આવશે તે રસ બદ ઉપર ચોપડવાથી દાહ શમન થઇ ગાઠ તુરત પાકે છે. **(૧૧) સુરામેહ ઉપર:**—શિમળાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૧૨) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**--ધોળા શિમળાનો કંદ છોલી તેના પાતળા કકડા કરી સારા સૂકવી લોટ કરી રાખવો. દરરોજ સવારે ગાયનું ઘી ૧ તોલો લઇ તેમાં એ લોટ અર્ધો તોલો અને જાયફળની ભૂકી છ માસાસુધી નાખી સવારસાંજ બે વખત આપવું. શિમળાનો કંદ ન મળે તો છાલનું ચૂર્ણ આપવું. **(૧૩) જીર્ણાતિસાર ઉપર:**–મોચરસ-નું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સાકરમાં આપવું. **(૧૪) અતિસાર ઉપર:**—શિમળાની છાલ ઘસી પાવી અથવા છાલનો રસ પાવો; કિંવા મૂળ ઘસી પાવા. **(૧૫) મૂત્રમાંથી ધાતુ કિંવા ખર જતું હોય તે ઉપર:**--ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી જીરૂં અને ખાડ નાખી રોજ બે વાર

* મોચરસને ગાધી લોકો સોપારીનાં ફૂલ કહે છે અને એથીજ એને અજ્ઞાન લોકો ફૂલસોપારીતરીકે સમજે છે; પરતુ એ તેમની ભૂલ છે. મોચરસનો દેખાવ ફૂલોના જેવા નથી છતા એને સોપારીનાં ફૂલ કહેવાં એ બિલ-કુલ અજ્ઞાન છે એ સોપારીનાં ફૂલ નથી પરતુ આ ઝાડનો ગુંદર છે.

પ્રમાણે ૧૪ દિવસ આપવી. **(૧૬) હૃદ્રોગ ઉપર:**—શિમળાની છાલ દૂધમાં બાફી એક મહિનો ખાવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બલકર તથા વાતનાશક થાય છે. જો કોઈ માણસ એક વર્ષ સુધી ખાય તો સો વર્ષ જીવે છે. **(૧૭) શીતળા ન થવા માટે:**—શિમળાનો રસ અને ધોળું ચંદન કિંવા અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ, અથવા જાઈનો રસ અને જેઠીમધ એમાંથી પ્રારંભે એક ભક્ષણ કરવાથી કદિ પણ શીતળાનો ઉપદ્રવ થશે નહિ.

૫૬૦ શિરકસિયો (સુડીઆનો વેલો)—સં૦ જીવંતી, ક્ષેમક્ષીરી. કા૦ હોણુહાલે. લા૦ ડ્રેજિયા-વોલ્યુબિલિસ. મ૦ હરણવેલ.

એમાં શીંગરોટી, રાડારૂડી અને ખરખોડી એવી ત્રણ જાતો પ્રસિદ્ધ છે. * આ વેલાનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. શિરકસિયાનાં પાદડા રતાળુના વેલા જેવાં હોય છે. એને જે ફળો (સુડીઆ) આવે છે, તેમાંથી રેશમ જેવું પુષ્કળ રૂ નીકળે છે. શિરકાસયાની ભાજી થાય છે. **શીંગરોટી અને રાડરૂડી (વાછંટી):**—શીતલ, સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, રસાયન, બલકર, ચક્ષુષ્ય, ગ્રાહક, લઘુ, ધાતુ-વર્ધક, વૃષ્ય, કફકર તથા પારદબંધક છે; અને વાયુ, ક્ષય, જ્વર, દાહ, ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**-મધુર, ધાતુવર્ધક અને ગુરુ છે. **ખરખોડી:**-નેત્રોને હિતાવહ, મધુર, બલકર, પુષ્ટિકર તથા શીતલ છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાહ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-**(૧) ધાતુપુષ્ટિને માટે:**—શિરકસિયાનાં પાંદડા વાટી દૂધમાં પાવાં. **(૨) યોનિકંદ ઉપર:**—શિરકસિયાનાં મૂળ પાણીમા વાટી લેપ કરવો.

૫૬૧ શિરદોડી (ખરશેર)—સં૦ અર્કપુષ્પા, કુટુંબિની. મ૦ પહારકુટુંબી. કો૦ શિરવલ્લી, વાકાડી, દેવભોવરી. હિં૦ દધીઆર, અંધાહુલી. ક૦ મરિજેવણીગેયભેદ. લા૦ હોલોસ્ટેમાહીડીઆઇ.

શિરદોડીને **"મોટી કાવળી"** પણ કહે છે. શિરદોડીના વેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં પીંપર-ના પાંદડા જેવા જાડા હોય છે. એનાં પાંદડા તોડવાથી વેલીમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એ વેલીને બરછી જેવા અણીદાર જોડફળ આવે છે. એ ફળમાંથી રેશમ જેવા ફૂલ ઉડે છે. તેને બાળકો ડોસી કહે છે. કુમળા ફળનું શાક થાય છે. શિરદોડીનાં ફળમા રેશમ જેવું સૂતર હોય છે. એ સૂતર વસ્ત્ર વણવા જેવું હોય છે. એની કળીઓ ખાવાથી મીઠી લાગે છે. શિરદોડીની

* આ ત્રણસિવાય એક કડવી "ખરખોડી" નામની ચોથી જાતનું પણ મ૦ પદેજીએ પોતાના નિઘંટમાં વર્ણન આપેલ છે તેઓ આ ચારે જાતનું પોતાના નિઘંટમાં આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે (૧) શીંગરોટી, સુડીઆના વેલા:—(સ૦ જીવંતી. મ૦ લઘુ હરણવેલ--દોડી. હિં૦ લઘુ જીવતી. બ૦ જીવઈ, બયાતી. ક૦ કિરિય હાલે. તા૦ તૈ૦ ચિન્નજિલ્લેદિકાયિ. લા૦ કોલોગીન ઓવલીસ.) આનાં પાંદડા આવળ જેવાં હોઈ જાડાં હોય છે. એ પાંદડાં તાણવાથીતેના તેવાજ ટુકડા થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ગામડાઓમાં થાય છે. (૨) રાડારૂડી, વાછં-ટી:—(સં૦ બૃહજ્જીવંતિકા મ૦ થોર હરણવેલ--દોડી. હિં૦ બડીજીવંતી. બં૦ બડજીવઈ. ક૦ હિરિયહાલે) એનાં ફૂલનું શાક થાય છે. એનાં પાંદડાં દીંટડાં પાસે ખાંચાવાળાં હોઈ લાંબા હોય છે. એનાં પાંદડાંનાં દીંટાંમાંથી દૂધ નીકળે છે. એના દાંડા હાથની આંગળી જેવા જાડા હોઈ બે ધારવાળા હોય છે. આ સર્વત્ર મળે છે (૩) ખર-ખોડી, મોટી ખરખોડી—(સં૦ હેમજીવંતિકા. મ૦ સોન (પિંવળી) હરણવેલ. હિં૦ પીલી (સુનહરી) જીવંતી. બં૦ સ્વર્ણજીવંતી. ક૦ હોવણદહાલે.લા૦ ડ્રેજિયાવોલ્યુબિલિસ) એના ફળમાંથી પીળું દૂધ નીકળે છે. દીંટડાને એકજ ફળ આવે છે. (૪) કડવી ખરખોડી:-(સં૦ વિષમુષ્ટી. મ૦ ભુઈદોડી, વિષદોડી, કડવી હરણદોડી. હિં૦ વિષડોડી, કરેરૂઆ. ક૦ કડસિંગે.) કડવી ખરખોડીનાં ફળ મૂઠી વળેલી હોય એવા આકારનાં હોય છે અને એ કડવાશ-વાળાં હોય છે. એથી એને વિષમુષ્ટી એ નામ મળેલું છે. કડવી ખરખોડીના વેલા ગામડાંઓમાં કાળી જમીનમાં થાય છે. એ વેલ જમીન ઉપર પથરાયેલી હોય છે અને એનો વિસ્તાર ઘણો હોતો નથી. કડવી ખરખોડીના વેલાનાં પાદડાં ધાવડીનાં પાંદડા જેવા લાંબાં હોય છે. આ વેલાને એક દીંટડાને બબ્બે એમ જોડાયેલાં ફળ આવે છે.એ ફળ આકડાનાં ફળ જેવડાં મોટાં હોઈ ગોળ હોય છે.એ ફળને ટોચા કરવાથી અંદરથી ધોળું દૂધ નીકળેછે.

અમને એક વગડાઉ માણસે પણ એની ચાર જાતોનું આ પ્રમાણે વર્ણન આપેલ છે તે કહે છે કે, એકનાં પાંદડાં આકડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે એથી એને આકડીઓ શિરકસિયો, બીજાને ભાલા જેવાં લાંબા પાંદડાં હોવાથી ભાલડીઓ શિરકસિયો, ત્રીજાને પાંદડાં ગોળ તુવર જેવાં હોવાથી પાંનેલીઓ શિરકસિયો અને ચોથાનાં પાંદડા મીઠા જાળા જેવાંજ હોય છે એને શિરકસિઓજ કહીએ છીએ. આ ચોથી જાતના શિરકસિયાનાં કુમળાં ફૂલોને લોકો ખાય છે. તેને સુડીઆ કહે છે.એનો આકાર સુડા (પોપટ)જેવો અને રંગ પણ લીલો પોપટીઓહોય છે.

અંદરનું રૂ હંડું છે. એની એક બીજી જાત છે. તેનાં ફળ એના કરતાં ચોપટ મોટા હોય છે અને વેલાનો વિસ્તાર પણ ઘણો હોય છે. શિરદોડીને કોંકણમાં **'વાંકાડી'** કહે છે. **શિરદોડી:**-શીતલ, કડવી, તીખી, પિત્તલ, રુક્ષ, ખારી તથા રુચિકર છે; અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શીતજ્વર, ભૂતબાધા, ગ્રહપીડા, મેહ, કૃમિ, કોઢ તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) લા[illegible]ડીઆ ઉપર:**—શિરદોડીનાં પાનનો રસ કાઢી ચોપડવો એટલે રોગ સારો થાય છે. **(૨) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**-શિરદોડીના મૂળ મધમાં ઘસી પાવા. **(૩) નાના બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—શિરદોડીના મૂળ ઘસી મધમા ચટાડવાં. **(૪) વિંછીના વિષ ઉપર:**-શિરદોડીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો અને થોડાં મૂળ ઘસીને પાવા. **(૫) ખસ ઉપર:**-શિરદોડીના મૂળનો કાઢો પાવો અને દૂધ ખસ ઉપર ચોપડવું; અથવા શિરદોડીના પાદડાનો રસ અર્ધો તોલો ગાયના દૂધમા પાવો. **(૬) પથરી ઉપર:**-શિરદોડી ગાયના દૂધમા વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવી; એટલે તે પોતાના સામર્થ્યવડે અશ્મરીનું વિદારણ કરી નાશ કરે છે. **(૭) સર્પ વિષ ઉપર:**-શિરદોડીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવા અગર પાંદડાંનો રસ પાવો; અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો. **(૮) છીંકો આવવાને તથા સળેકમ ઉપર:**-શિરદોડીનાં પાદડા હાથમાં મસળી સુંઘવાં એટલે છીંકો આવશે. **(૯) નાના બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર:**—શિરદોડીના કકડા કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી મહિનામા ત્રણ વાર તે પાણીવડે બાળકને નવરાવવું અને તાળવા ઉપર તેલ ચોપડવું; એટલે એ આજાર દૂર થાય છે. કોકણમાં આવી રીતે કરવાનો ઘણો રિવાજ છે. આ ઔષધથી જલદી ગુણ આવે છે. દરેક મહિનામા ત્રણ વાર એ પાણીથી નવરાવવાથી તાળવું પડવાનો ભય રહેતો નથી. **(૧૦) કરમ ઉપર:**—શિરદોડીના પાદડા લઇ ગરમ કરી પેટ ઉપર બાંધી બે પહોરસુધી રાખવા. એ પ્રમાણે બે ત્રણવાર કરવું એટલે કૃમિ પડશે. **(૧૧) આંખોમાં બળતરા બળતી હોય તે ઉપર:**-શિરદોડીનાં પાદડાંનો રસ તાળવા ઉપર ચોપડવો અને ધાવડીનાં પાંદડાંનો રસ વસ્ત્રગાળ કરી તેની પટ્ટી આંખો ઉપર મૂકવી. **(૧૨) રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર:**-રોજ શિરદોડીના પાંદડાંનો રસ માથે ચોળતા જવો. **(૧૩) ભુતજ્વર ઉપર:**-શિરદોડીનાં મૂળ કાનમા રાખવા.

૫૬૨ શિસમ-સં૦ શિંશપા. મ૦ હિં૦ શિસવ-મ. બં૦ શીશુ. ક૦ કરીયઇબ્બડી, બીટી-મારા. તા૦ તુકકં. મલા૦ વિટ્ટી. તૈ૦ જીટ્ટરેગુચેટ્ટુ. ગો૦ બીટિરટ્ટુ. અ૦ સાસમ. ઇં૦ બ્લેકવુડ, સીસૂટ્રી. લા૦ ડાલવર્જીયાલાટ્રીફોલીઆ.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. **સહ્યાદ્રિ** પર્વત ઉપર અને મલબાર પ્રાંતમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. શિસમ ચાળીસ-પચાસ વર્ષનો થયા સિવાય તેનું લાકડું મજબૂત થતું નથી. એ લાકડું મોઘું હોવાને લીધે ઘર બાંધવાના કામમા ઘણું ઉપયોગમા આવતુ નથી. એ લાકડાનો રંગ કાળો હોય છે. એ ઉપર કોતરકામ જોઇએ તેવું કરાય છે. એને કીડા લાગતા નથી. એ લાકડું સારૂં જૂનું હોય તો તેનાં પાટીઆં લોખંડ જેવા મજબૂત નીકળે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, કબાટ, પલંગ, હીંચોળા-ખાટ, ખુરશીઓ એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે. **ધોળો શિસમ:**-કડવો, શીત. વર્ણકર, બલકર તથા રુચિકર છે; અને પિત્ત, દાહ, સોજો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **કપિલ શિસમ:**-કડવો, શીતવીર્ય, વર્ણકર, બલકર, ઉષ્ણ તથા રુચિકર છે; અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, જ્વર, ઉલટી, સોજા, હેડકી, વિસર્પ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **કાળો શિસમ:**-અગ્નિદીપક, કડવો, તીખો, ઉષ્ણ તથા તુરો છે; અને કફ, વાયુ, શોફ, અતિસાર, કોઢ, મિત્રકુષ્ઠ, મેદ, કૃમિ, બસ્તીરોગ, ઉલટી, ગર્ભદોષ, ત્રિદોષ, મેહ, પીનસ, વ્રણ, રક્તદોષ તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) પ્રમેહ ઉપર:**-શિસમના પાદડાંનો રસ ચાર પૈસાભાર કાઢી જીરાની ભૂકી નાખી પાવો. **(૨) વસા-પ્રમેહ ઉપર:**—કાળા શિસમની છાલનો કાઢો પાવો.

૫૬૩ શિળીંદ:—એને મરાઠીમાં **"શિંદાળા"** પણ કહે છે. એ ઝાડ કચોરા જેવુંજ થાય છે. કચોરાને ફૂલ આવતા નથી; પરંતુ એને રાતાં મિશ્રવર્ણનાં સુવાસિક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ પૂજાના કામમા લે છે. ફૂલનો પાક શ્રાવણ માસમાં થાય છે. એના કંદ કચોરા કરતા વધારે ઉષ્ણ છે. એ સ્વાદે તીખી છે. **ઉપયોગ:-(૧) ઉધરસ ઉપર:**—શિળીંદના કાંદાનો કાઢો અગર ચૂર્ણ મધ

નાખી પાવું. (૨) **કમળી ઉપર:—**શિળીંદના કાંદા પાણીમા વાટી પાવા. (૩) **તાવ ઉપર:—** શિળીંદના કાંદાનો રસ અગર કાઢો મધ નાખી પાવો. (૪) **સર્વ પ્રકારના નેત્રવિકાર ઉપર:—** શિળીંદના કાંદા ઘીમાં ઘસી તેનું ૪–૫ દિવસ અંજન કરવું; એટલે ફૂલુ, ભૂર, વડસ વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. એ અંજન ઘણું તીક્ષ્ણ છે.

૫૬૪ શીતાફળ—સં૦ સિતાફલ. મ૦ શિતાફળ. હિં૦ સરીફા, સીતાફળ. બ૦ આતા, આથ. તૈ૦ સિતાફળ. ફા૦ કાજ. અ૦ ઈં૦ કસ્ટર્ડ એપલ. લા૦ એનેના સ્કેમોસા.

એ ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. એ શુમારે બે માથોડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડા અશોક (આસોપાલવ) ના પાંદડા જેવા લાંબા હોય છે. એને વાવ્યા પછી ચાર–પાંચ વર્ષે ફળ આવવા લાગે છે. એ ફળ મધુર અને ઠંડા છે. એની અંદરના બીઆ કાળા રંગના હોય છે. શીતાફળ પાકવાનો વખત આસો અને કાર્તિક મહિનામાં હોય છે. એ ફળ ઘણાં ઠંડા છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, એનુ મૂળ નામ "શીતફળ" હોવું જોઇએ. પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઇ શીતાફળ નામ પડયુ હોવુ જોઇએ. **શીતાફળ:–**મધુર, શીતળ, હૃદ્ય, બલકર, સ્વાદુ, કફકર, વાતલ તથા પૌષ્ટિક છે અને પિત્તશામક છે. **ઉપયોગ:–(૧) માથામાંની જૂ અને લીખો મારવા માટે:—**શીતાફળનાં બીઆં બારીક વાટી માથે ચોપડવાં; અને ઉંઘતી વેળાએ તે ઉપર ઘટ્ટ કપડું બાંધવું. એમ કરવાથી ચોટલામાની સર્વ જૂ અને લીખો મરે છે; પરંતુ તે પાણી આંખમા જવા દેવું નહિ; કારણ કે તેથી કરી આંખો ઘણી ખરાબ થાય છે. **(૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:—**શીતાફળના મૂળ ઘસી પાવા; એટલે બંધ થયેલો પેશાબ છૂટશે. **(૩) દાહ શમન થવા માટે:—**પાકેલા શીતાફળ ભાગી ઝાકળમા મૂકવા અને બીજે દિવસે સવારે ખાવા.

૫૬૫ શેતુર—સં૦ પૂર્ય, તૂત. મ૦ તૂત. હિં૦ સહતૂત, તૂત. બં૦ તૂંત–દ, પલાસપિપુલ. કો૦ તૂતીચી ફળેં. તૈ૦ કમ્પલિચેટ્ટુ. તા૦ મશુકદઇ ચેડિ. ફા૦ શાહતૂત, તૂતતુર્શ, તૂતશીરિ. અ૦ તૂત, તૂતહામીજ, તૂતશિરિ. લા૦ મોરસ ઈન્ડકા–નિગ્રા–આવા. ઇ૦ મલબેરિઝ.

આ ઝાડ **ચીન દેશમાં** ઘણા થાય છે. એ ઝાડની વાવણી આ દેશમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે થાય છે. શેતુરનાં ઝાડ ઘણાજ મોટા વધે છે. એમાં **કાળી, ધોળી** અને **રાતી** એવી ત્રણ જાત છે. કાળી અને રાતી શેતુરને ચોમાસામાં ફળ આવે છે. શેતુરનાં ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે. એ ફળ રક્તવૃદ્ધિ કરનારા છે. કાળી અને ધોળી એ બે જાતના શેતુરનાં ઝાડ રેશમના કીડાઓના જીવનને અર્થે ઉપયોગના છે. તે કીડા એનાં પાંદડા ખાઇ રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે. ચીન દેશમાં રેશમ ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે. મરાઠીમાં આ ઝાડને કેટલાક લોકો 'સૈતૂત' પણ કહે છે. **પાકાં શેતુર:–**ગુરુ, સ્વાદુ, શીતલ તથા ગ્રાહક છે; અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **કુણાં શેતુર:–**ગુરુ, સારક, ખાટા તથા ઉષ્ણ છે; અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

૫૬૬ શેમટ—આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એના પાંદડા આંબાનાં પાંદડા જેવા લાંબા હોય છે. એને આમલીના કચુકા કરતા નાનાં અને ચપટા ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—**શેમટના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા.

૫૬૭ શેરણી—સં૦ હપુષા. મ૦ શેરણી, ઝાઊ. હિં૦ હાઉબેર. બં૦ હઉષા. ક૦ હીરેહબ્બે. લા૦ થેવેટિયાનેવીફોલીઆ.

એ ઝાડ નદી કિંવા વહેળાના કિનારાપર થાય છે. એ શુમારે કંમરપૂર ઉંચા વધે છે. શેરણીના તોરા કાંઇક સુરૂના ઝાડ જેવા હોય છે. આ ઝાડના લાકડાનો રંગ **કાળો તથા રાતો** હોય છે. શેરણીના બેટા સુશોભિત દેખાય છે. મોટાં પાંદડાંની એક શેરણીની જાત કોકણમાં થાય છે. તેના પાંદડાં આના કરતાં મોટાં હોય છે, તેને મોટી શેરણી કહે છે. શેરણીની લાકડી લીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે. તેને કોઇ કોઇ હાથમાં રાખવા લે છે. * **શેરણી:—**કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, ગુરુ,

* શેરણીની ઓળખાણ આપતાં મ૦ દત્તરામજી લખે છે કે:–" આજકાલ બધા ગાંધી લોકો અને અત્તર વેચનાર હપુષા નામથી જે વસ્તુ આપે છે, તે શેરણી નથી. એ ચીનીકબાલા અથવા તીખાની ડાંખરી છે." વળી લખે છે કે:–"એનો રંગ ભુરો, સ્વાદ કડવો અને એ બાકલાની ફળીના બીજ કરતાં મોટું અને ઓરથી

દીપન તથા તુરી છે; અને સંગ્રહણી, શૂળ, ગુલ્મ, અર્શ, પિત્ત, ઉદર, કફ, આમ, અગ્નિમાંદ્ય, કૃમિ પ્રદર, મલાવષ્ટંભ તથા શૈત્યનો નાશ કરે છે. **લઘુ શેરણી:**-(સં० સ્વલ્પફલા) મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્લીહા, વિષ તથા કફની નાશક છે. બાકીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે. **ઉપયોગ:-(૧) શૂળયુકત પ્રદર ઉપર:**—શેરણીના પાદડાનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા નાખી પાવું. **(૨) બદ્ધગુદોદર ઉપર:**—મોટી શેરણી, અજમો, જીરૂ અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરવું. **(૩) પ્રમેહ ઉપર:**—શેરણીના પાન લાવી દરરોજ ૧ તોલો રસ કાઢી તેમા જીરૂ પૈસાભાર અને સાકર પૈસાભાર નાખી પાવો.

૫૬૮ શેલડી (શેરડી)—સં० ઇક્ષુ. મ० ઉસ. હિં० ગાડા, પોડા, ઈખ, ઉખ. ક० કબ્બુ. તૈ० ચિરકુ. તા० કરણુ. મલા० કરીંબુ. ફા० નેશકર. અ० કસબુસ્સુક્કર. ઇં० શુગર કેઇન. લા० સકેકરમ્ ઑફિસિનેરમ્. બં० આક, કુશિર.

શેલડી હિંદુસ્તાનમા ઘણુ કરીને સર્વ ઠેકાણે પાકે છે. શેલડી જગત્પ્રસિદ્ધ છે. એ પાચ–છ હાથ ઉંચી થાય છે. શેલડીમા ધોળી, રાતી, કાળી, ભુંખરી વગેરે અનેક જાતો છે. રાતી શેલડી-નો રસ ઘણોજ મીઠો હોય છે. શેલડીના રસમાથી સાકર, ખાડ, ગોળ, કાકબ(રસી) એવા અનેક પદાર્થો કરે છે. સાકરના અને ગોળના નાનાપ્રકારનાં પકવાન્નો બને છે. શેલડીનો કોઈ પણ ભાગ વ્યર્થ જતો નથી. મૂળના કકડા ઢોરોને ખાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. રસ કાઢી લીધા પછીના શેલડીના સાઠા બાળવાને કે ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગમાં આવે છે. શેલડી—**સમશીતોષ્ણ** છે. આજારી માણસને શેલડીના કકડા કરી ખાવા આપે છે અને અશક્તને પણ આપે છે. શેલડીનો **રસ ઠંડો** છે; પણ તે રસનો ગોળ થાય છે તે **ઉષ્ણ** (ગરમ) છે. ખાડ અને સાકર સમધાત છે. શેલડીમાં વગડાઉ શેલડી કરીને એક જાત છે. એ જાતની શેલડી ફક્ત ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. **સાધારણ શેલડી:**—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ખાધા પછી વાતકર, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, મૂત્રલ, શીત, વૃષ્ય તથા બલકર છે અને કફ, પુષ્ટિ, કૃમિ, તૃપ્તિ, આનંદ અને કાંતિને કરનારી હોઇ સારક છે; તથા વાયુ, રક્તવિકાર અને પિત્તનો નાશ કરે છે. **શેલડીનાં મૂળીઆં:**-અતિ મધુર, **મધ્યે** સાધારણ મધુર, **ટોચે અને સાંધામાં** ઓછી મધુર અને ખારી છે. **સફેદ શેલડી:**-કઠણ, જડ, અગ્નિદીપક તથા રુચિકર છે; અને કફ, મૂત્ર, આમ, પ્રમેહ, મેદ તથા બળને વધારનારી, પાક વખતે કિંચિત્ ઉષ્ણ, પાક તથા રસ વખતે મધુર, અતિ શીતલ, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, સારક તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. **ચિત્રવર્ણ શેલડી:**-અતિમધુર, શીત, કફકારક, રુક્ષ તથા રસ વખતે તૃપ્તિકારક છે અને પિત્ત, દાહ તથા શ્રમને દૂર કરે છે. **રસાળી શેલડી:**-મધુર, શીતલ, રુચિકર તથા વૃષ્ય છે; અને તેજ તથા બળને વધારનારી હોઇ પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરનારી છે. **કાળી શેલડી:**-પાક વખતે મધુર, મીઠી, પ્રિય, તીખી, રસયુક્ત, ધાતુવર્ધક, બલકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. **દાંતથી છોલી ખાધેલી શેલડી:**-સ્નિગ્ધ, રુચિકર, વૃષ્ય, શીતળ,

નાનુ એક ફળ છે" અમૃતસાગરમા મ० ત્રિભોવનદાસ લખે છે કે:-"ખેણીના ઝાડને છીણી અથવા છણીઆ કહે છે એ નદીકિનારે થાય છે. એ ઝાડ આશરે ત્રણ–ચાર હાથસુધી ઉંચુ થાય છે. એનુ લાકડુ સખત અને મૂળમાં ગાઠ સરખુ થાય છે એના લાકડાની ગામડી નિશાળોના છોકરાં કલમો કરી પાટી ઉપર ધૂળ નાખી લખે છે એ ઔષધિ દેશપ્રસિદ્ધ છે" વળી સંસ્કૃતમાં એનાં **પ્લીહહન્ત્રી, પ્લીહશત્રુ** આદિ નામો છે. એનો અર્થ બરોળનો નાશ કરનાર થાય છે. આ સઘળી હકીકત તરફ દૃષ્ટિ કરતા એ નદીમા થનારી ફરાસડી નામની વનસ્પતિ હોવાનો શક જાય છે આ ફરાસડીને સિંધી ભાષામાં લવીઉ કહે છે. એને ગાંઠો જેવા જે ફળો થાય છે તે પાકીને ખરી જવા પછી વીણી લે છે. એને પડવાસ નામથી ઓળખે છે અને રંગમા ખત્રી લોકો વાપરે છે બરોળ નાશ કરવાને એનાં મૂળનો ગોળ કરવાની આ પ્રમાણે રીત એક જૈન ગ્રંથમાં લખેલી જોવામા આવી છે:—ફરાસડીનાં મૂળ શેર પાચ, અધમણ પાણીમા ઉકાળતા શેર બે રહે એટલે તેને ગળી લઇ તેમા ગોળ શેર બે નાખી તેનો પાક કરી ચોસલા પાડવા; એ ફરાસડીનો ગોળ શક્તિ પ્રમાણે ખાવાથી બરોળ નાબૂદ થાય છે

મ० પદેજીએ પોતાના નિઘંટમા પલાશને ખીજડાની ગાઠો બતાવી છે એ ભૂલ છે. એ ગાઠો કદિ રંગમા આવતી નથી.

અવિદાહી કિંચિત્ કફકર,પ્રિય, હર્ષપ્રદ,મૂત્રશુદ્ધિકારક, કાંતિકર, બલકર, ધાતુવર્ધક તથા તૃપ્તિકર છે; અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનારી છે; તેમજ એનો પ્રભાવ ખાંડ જેવો છે. **કુમળી શેલડી**:—કફ, મેદ અને મેહને કરે છે. **જૂની શેલડી**:—મીઠી તથા કિંચિત્ તીક્ષ્ણ છે; અને વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરે છે. ઘણી **જૂની શેલડી**:—બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે; અને રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે.**શેલડીનો વિશેષ ગુણ**:—જમ્યા પહેલાં ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે, જમ્યા પછી ખાવાથી વાયુને કોપાવે છે અને જમવામા ખાવાથી જાડ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. **શેલડીનો રસ**:—(ચરકમા નીકળેલો) ગુરુ, મલસ્તંભક, ખાટો, સ્વાદુ તથા ખારો હોઈ દાહનાશક છે. નાના યંત્રમાં નીકળેલો **રસ**:—પિત્ત, શ્રમ, વાયુ અને કફને દૂર કરે છે. **પકાવેલો રસ**:—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ તથા કિંચિત્ પિત્તકર છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા આનાહવાયુનો નાશ કરનાર છે. તે જો ઘણો પાકેલો હોય તો પિત્ત, રક્તદોષ અને શોષને ઉત્પન્ન કરે છે. **શેલડીનો બાસો રસ**:—કફ, વાયુ, શૈત્ય અને જાડ્ય કરે છે. **નવો ગોળ**:—મધુર, ખારો, ગુરુ તથા ગરમ છે; અને રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર તથા રક્તદોષને અહિતકારક, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મૂત્રશોધન તથા સારક છે; અને મેદ, કૃમિ, માસ, મજ્જા, લોહી અને શુક્ર ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિદીપક, ભેદક તથા વાત, કફ અને શ્વાસનો નાશ કરે છે. **ધૌત ગોળ**:—કિંચિત્ કફકર, રક્તને હિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગ મોકલનારો અને વાતઘ્ન છે. **એક વરસનો જૂનો ગોળ**:—રુચિકર, અગ્નિદીપક, પથ્ય, મલમૂત્રશોધક, અતિ સ્વાદુ, હૃદ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન, સ્નિગ્ધ, લઘુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, સંતાપ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા શ્રમનાશક હોઇ સંયોગથી જ્વરહારક છે. **ત્રણ વરસનો જૂનો ગોળ**:—લઘુ અને સર્વ-દોષહર છે. આ અરિષ્ટાદિકમા મેળવવાને પ્રશસ્ત છે. કોઇ કહે છે કે ત્રણ યા ચાર વરસનો ગોળ ઉપયોગમાં લેવા જેવો નથી; પણ પાંચ પાંચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કેટલાક ઔષધોમા કરવા વિષે લખેલું તથા અનુભવેલું જણાય છે; માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા માગતા નથી. એટલું ખરૂં કે તેના ગુણમાં ફેરફાર થાય છે ખરો.× નવો તથા જૂનો ગોળ આદુ સાથે ખાવાથી કફનાશક, હરિતકી સાથે પિત્તનાશક અને સુંઠ સાથે વાતનાશક છે. **ખાંડ**:—મધુર, શીતળ, બલકર, વૃષ્ય, સારક, કફકર તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ક્ષય, ઉધરસ, દમ, વિષદોષ, મદ, મોહ, મૂર્ચ્છા, તૃષા, ઉલટી, રક્તદોષ, પિત્ત, અતિસાર, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, ભ્રાંતિ, બળતરા તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. એ વધારે ધોએલી હોય તો તે વધારે ગુણ કરે છે. **ખડી સાકર**:—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય, મુખપ્રિય, આંખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બલકર, સારક, ઇંદ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી તથા લઘુ છે; અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્ચ્છા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ, પિત્ત, કફ, શોષ, તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:—**(૧) કમળા ઉપર**:—શેલડી સવારમા ખાવી અથવા રાત્રે છાપરા ઉપર રાખી સવારે તે ખાવી. **(૨) મધુરા ઉપર**:—જંગલી શેલડી રોગીને ખાવા આપવી, કિંવા શેલડીનો રસ આપવો. **(૩) દાહયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ ઉપર**:—ગરમ કરેલા દૂધમા સમભાગે સાકર નાખી ઘી સાથે આપવું. **(૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**:—દૂધમા ગોળ નાખી કિંચિત્ ગરમ કરી આપવું. **(૫) હેડકી ઉપર**:—શેલડીનો રસ પાવો. **(૬) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ** (એટલે સૂર્યોદયથી મસ્તક દુઃખવા માંડી જેમ સૂર્ય ચઢે તેમ અધિક થઈ સૂર્યાસ્ત સમયે કમ થાય તે) **ઉપર**:—ગોળ એક તોલો અને ઘી અર્ધો તોલો એકત્ર કરી સવારમાં આપવું; અને કપાળે કાળા તલ દૂધમા વાટી તેનો લેપ ૩ દિવસ કરવો. **(૭) ધાતુ જતી હોય તે ઉપર**:—ખડીસાકર ૭ તોલા અને ફુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા એકત્ર

×વીસ વીસ વરસ સુધીનો જૂનો ગોળ વપરાતો અમારા જોવામાં આવ્યો છે. ગોળ જેમ જેમ જૂનો થાય તેમ તેમ વધારે વધારે ઠંડો (શીતળ) થતો જાય છે; માટે જૂનો ગોળ અને જૂની બાજરી કસુવાવડ થએલ સ્ત્રીઓને ખાવા આપે છે. કહેવત પણ ચાલે છે કે " કસુવાવડ થાય ત્યારે જૂની બાજરી ને જૂનો ગોળ શોધાય." ગોળ પાણીમા પલાળી કપડેથી ગળે છે.જેમ જેમ વધારે વખત ગાળવામાં આવે તેમ તેમ તે વધારે ઠંડો ગણાય છે; પણ તે કસુવાવડી સ્ત્રીને અપાતો નથી. સાકર કોરી ચાવી ખાવાથી ગરમ અને પાણી કરી પીવાથી ઠંડી છે.

કરી તે ચૂર્ણ રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. પથ્ય પાળવું. (૮) **કાચ અથવા કાંટો વાગ્યો હોય તે ઉપરઃ**-ગોળ ગરમ કરી જ્યાં વાગ્યું હોય ત્યાં લગાવવો. (૯) **કાનખજુરો કરડે તે ઉપરઃ**-ગોળ બાળી ઉપર લગાવવો. **(૧૦) નળને માટે:**-ભેંસનું ધારોષ્ણ દૂધ ગળ્યું થાય એટલો ગોળ નાખી ઉભા ઉભા પીવું; અને પહોરસુધી બેસવું નહિ **(૧૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**-દહીંમાં સાકર નાખી આપવું. **(૧૨) હેડકી ઉપર:**-ગોળના પાણીમાં સુંઠ ઘસી નાકમાં થોડે થોડે સુંઘવી અને પછી ઉંઘી જવું; અથવા દૂધમાં રક્તચંદન (રતાંદળી) ઘસી તેમાં કિંચિત્ મીઠું નાખી નાકે સુંઘવું. **(૧૩) તૃષા ઉપર:**-પાણીમાં સાકર નાખી પાવી. **(૧૪) ધૂમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તે ઉપરઃ**-ગોળ કિંવા સાકર આંખોમાં આંજવાથી પાણી ગળી જઇ આંખો સારી થાય છે. **(૧૫) રેચ બંધ થવા માટેઃ**-સાકર પાણીમાં ઓગાળી પાવી. **(૧૬) ગુડધી ઉપરઃ**—કાળા ગોળનો લેપ કરવો.

૫૬૯ શેવતી ગુલાબ (ગુલદાવદી)-સં૰ભદ્રતરુણી. મ૰ કાટે-ગુલાબ-શેવંતી. હિં૰ શેવતી-ગુલાબ. ક૰ ચેંબડે, મુદ્ર શેવંતીગે.

એને 'ધોળી શેવતી' 'ગુલાબ શેવતી' અને 'શેવતી ગુલાબ' પણ કહે છે એના ઝાડને ગુલાબ પ્રમાણે કાંટા હોઇ એના પાદડા પણ ગુલાબના પાદડા પ્રમાણેજ કાત્રાદાર હોય છે. એને રાખોડીના રંગ જેવા ધોળા રંગના સફેદ ફૂલ આવે છે. આ ઝાડ બગીચામાં વાવે છે. કાંટે શેવતીનો પાક તથા ગુલકંદ કરે છે. તે પિત્ત અને દાહશામક છે. **ધોળો શેવતી ગુલાબ:**-સારક, શીતળ, હૃદ્ય, શુક્રકર, લઘુ, તુરો, સ્વાદુ, સુરભિ, ગ્રાહક, વર્ણ્ય, તીખટ, કડવો, રુચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને ત્રિદોષ, મુખપાક, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહનો નાશ કરે છે. **એનાં પુષ્પ:**-શીતળ તથા વર્ણ્યકર છે; અને વાત,પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે **રાતો શેવતી ગુલાબઃ**—રક્તવિકૃતિ, વીંછીનું વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળા શેવતી ગુલાબ જેવાજ છે.

૫૭૦ શેવાળ (લીલ)-સં૰ શૈવાલ. હિં૰ સેવાર, કાઇ. બં૰ પાના. ક૰ હાબસે. તૈ૰ નાસુ. ફા૰ પસમેદરી, જામેગુક. અ૰ તુહલબ. લા૰ સેરાટાફિલમ્ સબમર્સમ્.

શેવાળની ઉત્પત્તિ પાણી ઉપર થાય છે. શેવાળ ઘણી વધે છે એટલે તે પાણીને બગાડે છે; પરંતુ થોડી શેવાળથી પાણી બગડવાની ધાસ્તી નથી. શેવાળ એ વેલની માફક પાણી ઉપર પથરાય છે. **શેવાળ:**-તુરી, કડવી, મધુર, ટંડી, સ્નિગ્ધ અને હલકી છે; તેમજ દાહ, તૃષા, રક્તપિત્ત અને તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-**(૧) ગુંમડાનો દાહ શાંત થઇ ફુટવા માટે:**-શેવાળનો પાટો બાંધી એક એક કલાકે તે બદલતા જવું એટલે ગુંમડા તુરત ફુટે છે. **(૨) નાકમાંથી વહેતું લોહી બંધ કરવા માટેઃ**-નદીના પાણીમાની શેવાળ તાળવા ઉપર બાંધવી. **(૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શેવાળ પેડુ ઉપર બાંધવી અથવા લવારની ભઠ્ઠીમાની લાગતી ફુંકના ઠેકાણાથી રાખ લઇ પાણીમાં બાંધી પેડુ ઉપર જાડો થર ચોપડવો.

૫૭૧ શ્રાવડ-એ ઝાડને મરાઠીમાં "**શ્રાવડે, અમ્છૂક, આઉલ, શિવરડોલી**" વગેરે કહે છે. એ ઝાડ ઉપર કેટલાંક પાંદડા ધોળાં અને કેટલાંક લીલા રંગના હોય છે. એના ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોઇ તેનો રંગ રાતો અને પીળો હોય છે. **ગુજરાત અને ત્રાવણકોરમાં** કપડા રંગવાના કામમાં એનો, એની છાલનો અને મૂળનો ઉપયોગ કરે છે. શ્રાવડના પાદડા સ્ત્રીઓ શ્રાવણ માસમાં મંગળાગૌરીનું પૂજન કરવાના ઉપયોગમાં લે છે. ઉપયોગઃ—**(૧) સંધિવાત ઉપર:**—શ્રાવડના પાદડાનો રસ કાઢી ચોપડવો. **(૨) કમળા ઉપર:**-શ્રાવડના ૪ પૈસાભાર રસમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો. **(૩) પાંડુ રોગ ઉપરઃ**—શ્રાવડનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં અથવા મધમાં છ માસા સુધી ઘસી ૨૧ દિવસ રોજ બે વાર પાવાં. **(૪) પ્લીહા, કાંસવી, કંઠોદર વગેરે પેટમાંના રોગો ઉપર:**-શ્રાવડનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં.

૫૭૨ સણ (શણ)-સં૰ શણ. મ૰ તાગ. હિં૰ સન. ગો૰ સોણબે. ક૰ સણબુગિડ. તા૰ ચણલ. મલા૰ શણા, ચણ્ક. તૈ૰ ગિલિગિચ્ચાં, જનાપાનારા. ઇં૰ સનહેંપલૅંટ, ફ્લાકસ

હેંપ. લા૦ ક્રેટોસેરિયાજ નસીઆ.

સણુ કોંકણ, દક્ષિણ અને ગુજરાત દેશમાં ઘણું પાકે છે એ ઝાડ ચાર-પાંચ હાથસુધી ઉંચા વધે છે. સણુના બીઆં વાવ્યા પછી તેને ચાર ઘડીમાં ફણગો ફૂટે છે. સણુની સોટીઓ કહોવરાવી તેના રેષા કાઢે છે; પછી તેના ગુણપાટ, દોરડાં ઇત્યાદિ વસ્તુએ અને કાગળ બનાવે છે. એ કાગળો રૂના કાગળ કરતા મજબૂત બને છે. સણુની સોટીઓની દિવાસળીઓ બનાવે છે. સણુના બીઆંનું તેલ ઔષધના તથા યંત્રને ચોપડવાના કામમા આવે છે. સણુ ઉંચી પ્રતિનો સાબુ કરવાના કામમાં આવે છે. ખાટલો ભરવાનું વાણુ બનાવવાના કામમા પણ તે આવે છે. એનું ઘાસ ઢોરોને ખાવાના કામમા આવે છે સણુના ઉંચી પ્રતિનાં વસ્ત્ર પણ બને છે. **સાધારણ સણુ:**—ખાટું તથા તુરૂ છે; અને મલ, આમ, ગર્ભ તથા રક્તનો પાત કરનાર, ઉલટીકારક અને ઉષ્ણ હોઈ કફ, વાયુ તથા અંગમોડનો નાશ કરે છે. એના **ફૂલ:**—પ્રદર અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **લઘુસણુ:**—તીખું, વાતિકર અને કફ તથા પિત્તનું નાશક છે. **મોટું સણુ:**—રસ વખતે કડવું, તુરૂં તથા ઉલટીકારક છે; અને કફ, વાત, અજીર્ણ, રક્તદોષ, તાવ, કંઠરોગ, હૃદ્રોગ, મુખરોગ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનુ નાશક છે. **સણુનાં બીઆં:**—શીતળ, ગ્રાહક, ગુરુ તથા બીજા ગુણ ઉપર મુજબ છે ઉપયોગ:-(૧) **ઉધરસ ઉપર:**-સણુનાં બીઆનો કાઢો કરી પાવો. (૨) **બદ, ગુમડું, વાળો ઇત્યાદિ ઉપર:**-સણુના બીઆ વાટી પોટીસ તૈયાર કરી બાધવું એટલે તે જલદી પાકે છે.

૫૭૩ સતાપા—સં૦ સર્પદંષ્ટ્રા, વિષાપહા. હિં૦ સીતાવ. અ૦ હરમલ. ફા૦ ઇસ્પંદ. ઇં૦ કોમનરૂ. લા૦ રૂટાગ્રાવ્હેોલેન્સ.

સતાપાના ઝાડ નાનાં હોઇ તે ચણાના ઝાડ જેવાં હોય છે. એના પાદડા પણ ચણાના પાદડા જેવાં હોઇ કિંચિત્ લાંબાં હોય છે. એ પાનનો દર્પટ વાસ આવે છે. એની ઉંચાઈ બે હાથ હોય છે. એ ઝાડ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે. એ બગીચામા વાવવાથી થાય છે. એનાં બીઆં ખસખસ કરતા બારિક અને કાળા હોય છે. **સતાપા:**-કડવા, ઉષ્ણ, સારક અને વાતનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—ધાણાના પાણીમાં સતાપાનો રસ નાખી તે પાણી પાવું. (૨) **નાનાં બાળકોને શરદી થાય છે તે ઉપર:**—કેળના પાનમાં સતાપાનાં પાનનું પડીકું વાળી તે પડીકું દોરે બાંધી બાળકના ગળામા બાંધવું; એથી બાળકની શરદી દૂર થશે. (૩) **બાળકની બગલો ઉડે તે ઉપર:**--સતાપાના પાંદડા દૂધમાં મેળવી તે દૂધ પાવું. (૪) **બાળકોને શરદીનો વિકાર ન થવા માટે:**—બાળાગોળી ખવરાવતી વખતે સતાપાનાં ત્રણ પાંદડાં ઘસી તે ગોળી તેમા પાવી; એટલે શરદીનો વિકાર થતો નથી. (૫) **બાળકોની ઉધરસ ઉપર:**-સતાપાના પાંદડા દૂધમાં મેળવી તે દૂધ પાવું; અને તે પાદડા કાળા કપડામાં બાંધી બાળકના ગળે બાધવાં; એટલે ગમે તેવી ઉધરસ દૂર થાય છે. (૬) **બાળકની સસણી ઉપર:**—સતાપાના પાંદડાંનો રસ અને બાવચીનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવો. (૭) **જ્વર ઉપર:**-સતાપાનાં પાંદડાંનો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ નીકળી જાય છે. (૮) **બાળકની ઉધરસ ઉપર:**-સતાપાનાં પાદડાનો રસ અને સુરપીણનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મધ અગર ગોળ નાખી તે પાવો તથા પાંદડાંનો ચોથો ભાગ કપડામાં બાંધી ગળે બાંધવો; એથી કરી દુસ્તર ઉધરસ પણ જશે.

૫૭૪ સપ્તાલુ-સપ્તાલુની ઉત્પત્તિ સર્વ ઉષ્ણ અને **સમશીતોષ્ણ** દેશમાં થાય છે. એ ફળ ઘણું ઉત્તમ હોઇ સર્વને એનાપર પ્રેમ હોય છે. આ દેશમાં એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે નથી; પરંતુ જોઇએ તેટલાં થવાને હરકત પડતી નથી. જે ફળમાંનો ગર્ભ ઘટ્ટ, ત્વચા પાતળી, જે બાજુ ઉપર હમેશાં તાપ પડે છે તેની બીજી બાજુનું અંગ રાતું ચોળ, અંગમાં ગર્ભ પુષ્કળ હોય પીળા રંગનું અને રસ વિપુલ હોય, તે ફળ ઉત્તમ જાણવું.

૫૭૫ સફરજન—આ દેશમાં એનાં બીઆં ઇરાનમાંથી આવેલાં હોવાં જોઇએ. સફરજન એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાંનો મેવો છે. આ દેશમાં ઘણાક મોટા મોટા લોકોના બાગમાં એનાં ઝાડ છે. સફરજન એ ફળ નાની નારંગી જેવડાં હોય છે. ઉપરથી તે ચપટા હોય છે. એના ઉપરની પાતળી છાલ છોલી એ ફળ ખાવામાં ઘણાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તે ઘણાં મીઠાં હોતાં નથી. એનો સ્વાદ મધુર

હોય છે. એના કકડા સાકરમા ઘાલી રાખી ખાવાથી ઘણાજ સારા લાગે છે.

૫૭૬ સમુદ્રફળ–સં૦ નિર્વિંષા.× મ૦ સમુદ્રફળ, જેવરી હીવરી. હિં૦ કૈથફલ. ક૦ સામુદ્રકરકાઇ. તૈ૦ બ્યારંગચેટ્ટુ. મલા૦ સમુદ્રપુ. લા૦ બ્યારંગટોનિયા, એક્યુટેંગ્યુલા–રેસિમોસા.

સમુદ્રફળના ઝાડ મોટાં મોટા થાય છે એના પાદડાં બદામનાં પાંદડા જેવાં હોઈ તે કરતાં થોડા નાના હોય છે. એ ઝાડ સમુદ્રકિનારા ઉપર થાય છે. એને જે ફળ આવે છે તે આકારે જાયફળ જેવડા હોય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એ ફળ ઉપર ઉભાં સરકલા હોઇ એની છાલ પાતળી હોય છે. સમુદ્રફળ અનેક રોગ ઉપર ચાલે છે. **સમુદ્રફળ**:--તીખું તથા ઉષ્ણ છે; અને ત્રિદોષ, ભૂતબાધા, દાવાનલદોષ, કફ, ભ્રમ તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. એ પાણીમા ઘસી પાવાથી કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકના કફવિકાર ઉપર:**—સમુદ્રફળ ઠંડા પાણીમા ચાર કિંવા બે ચણોઠીભાર શક્તિ પ્રમાણે ઘસી તે પાણી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાવું; તેથી કરીને તુરત ઉલટી થઇ કફ નીકળ છે. ઉતાર આપવો પડે તો ઘી આપવું. **(૨) હુક નીકળે તે (શૂળ) ઉપર:**–સમુદ્રફળ લીમડાના રસમા ઘસી ચોપડવું. **(૩) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ પડે તે તથા પેટશૂળ ઉપર:**–સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમા ઘસી પાવું. **(૪) આંખોના પડળ ઉપર:**–સમુદ્રફળ ગાયના ઘીમા ઘસી અંજન કરવું. **(૫) કમળા ઉપર:**–સમુદ્રફળ ઘસી અંજન કરવું અને તલના તેલના કોગળા કરવા. **(૬) આદાશીશી ઉપર:**–સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી નાકે પાવું. **(૭) આંખના ફૂલ ઉપર:**—સમુદ્રફળ તુરીઆના રસમા ઘસી અંજન કરવું. **(૮) ઉધરસ ઉપર:**–સમુદ્રફળ, સુંઠ તથા લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવું. **(૯) ધંતુરાના વિષ ઉપર:**–સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવું. **(૧૦) સન્નિપાત ઉપર:**–સમુદ્રફળ પાણીમા ઘસી અંજન કરવું. **(૧૧) સર્પદંશ ઉપર:**—સમુદ્રફળ લસણના રસમા ઘસી અંજન કરવું. **(૧૨) કૃમિ ઉપર:**–સમુદ્રફળ પાણીમા ઘસી પાવું.

૫૭૭ સમુદ્રશોક–સં૦ સમુદ્રશોષ. મ૦ હિં૦ સમુદ્રશોક. લા૦ અરજીરી આરપેસિઓસા.

એને સમુદ્રશોફ પણ કહે છે. સમુદ્રશોકના વેલા હોય છે. એનો વિસ્તાર મોટો થાય છે. એનાં પાદડા મોટા હોઈ તે ઉપર મોટી રેખાઓ હોય છે. પાદડા સાધારણ હથેળી જેવડા મોટાં થાય છે. એના બીઆ વીર્યસ્તંભક છે.એનાં કુમળાં પાંદડાંનું શાક થાય છે. **સમુદ્રશોક**:–ગ્રાહક, વાતુલ, અતિ પિત્તલ અને કફકર છે. **ઉપયોગ:--(૧) વાતવિકાર ઉપર:**—અળવીના પાદડાના પતરવેલીઆ પ્રમાણે આના પતરવેલીઆં કરી ઘીમા તળી ખાવા. **(૨) ગુમડાં વગેરે પાકી ફુટવા માટે:**--સમુદ્રશોકના પાંદડા લાવી ગરમ કરી ઉલટા બાધવાં. સુલટા બાંધવાથી ફુટેલ ગુમડાં (વ્રણ) રૂઝાય છે.

૫૭૮ સમેરવો—સં૦ શાલિપર્ણી. મ૦ સાલવણ, રાનગાજા, ભુઇશેવરા કોં૦ ડાવ. હિં૦ સરિવન, શાલવન. બં૦ શાલપાની. ક૦ મુરૂલુબોને, મુરેલેહોન્ને, કાડગાજી. તૈ૦ શિયાકુપના. ઓ૦ શારપાણી. લા૦ ડેસ્મોડિયમગૅંજેટિકમ્.

આ ઝાડને મરાઠીમા રાનગાજો પણ કહે છે. સમેરવાના ઝાડ જાસુંદીના ઝાડ જેવાં હોય છે. એ એક ત્રણ–ચાર ફુટ ઉંચાઇવાળો છોડવો છે. એ કોકણ, બંગાળ અને મધ્ય પ્રદેશમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. એ બારે મહિના રહે છે. ઉનાળામાં એનાં પાદડાં વગેરે જનાવરો ખાઇ જાય તોપણ તે ઝાડ સુકાતું નથી. એની દાંડલીનો ઘેરાવો શુમારે એક ઈંચ સુધી હોય છે. એનાં

×અહીં સસ્કૃત નામ નિર્વિષા લખ્યું છે; પરંતુ પદેજીના નિઘંટમા તે (અ) જદ્વારનું નામ હોવાનું જણાય છે વળી મરાઠી ગ્રથમાં આ રૂખડીનુ સં૦ નામ વિષઘ્ના તથા હિં૦ ગુ૦ નિર્વિષી નામ લખ્યું છે; પરતુ અમારા માનવા પ્રમાણે નિર્વિષી અને સમુદ્રફળ બન્ને જૂદા છે. મ૦ દત્તરામજી હિજ્જળ (ઇજળ) ના વૃક્ષને સમુદ્રફળ બતાવી આગળ લખે છે કે–"આ ત્રણ ધારવાળું મોટી ઈલાયચી જેવડું ફળ છે. તાવ નાશ કરવાને તે ક્વિનાઈનસમાન છે. એના વૃક્ષને મુંબઇ પ્રાતમાં તિવર કહે છે. × × × એ વિષઘ્ન છે." પરંતુ આ તિવર, આ ગ્રંથમાંનું તિવર અને આ સમુદ્રફળ, એ ત્રણેમાં શું અંતર છે તે જાણવાની જરૂર છે; પણ અમે તેનો જાતે અનુભવ કરેલ નથી.

પાંદડા બીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોઇ તે શુમારે બે આગળના દીટડા ઉપર આવે છે. એ પાદડાનો આકાર કાંઇક નાની અરણી જેવોજ દીર્ઘ વર્તુળ, પરંતુ તેનાથી જરા મોટા હોય છે. બીજો ભેદ એ છે કે નાની અરણીના પાદડા પીળાશ પડતાં હોય છે અને આ કાળાશ પડતા હોય છે. એ પાદડાં પારિજાતકના પાદડા જેવાં કાત્રાવાળાં પરંતુ તે કરતા લાબા અને પહોળાં હોય છે. એનું દીંટડું ચાર આગળ સુધી પીળા રંગનું હોય છે. બન્ને ત્રિદળ પાદડાની વચમાં અંતર શુમારે બે–ત્રણ ઈંચનું હોય છે. પાદડાની છેવટની બાજુ કાઇક રાબોડી રંગની હોય છે. દરેક પાંદડા નજીક પુષ્પ-કોશ પ્રમાણે કાઇક રાતો ભાગ હોઈ તેની અંદરની બાજુએ ધોળા કોંબ જેવો પદાર્થ હોય છે. એને નાનાં નાના લીલા રંગના ફૂલ બારે માસ આવે છે. એના છેડા તરફ શીંગોના તોરા લાગે છે. તેની લંબાઇ આશરે એક વેંત હોય છે. એકેક તોરામાં એકબીજાને વળગેલી બારિક બારિક અને ચપટી એવી સેંકડો શીગો આવે છે. દરેક શીંગની લંબાઈ અર્ધા ઈંચથી પોણા ઈંચસુધી અને પહોળાઈ ૧ થી ૧ાા દોરાની હોય છે. તેમા ૬ થી ૮ સુધી સાંધા હોય છે. એનો ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે. દશ મૂળમા અને લઘુ પંચમૂળમાં સમેરવાના મૂળ આવે છે. લઘુ પંચમૂળમા સમે-રવો, નાનો સમેરવો (પિઠવણ), ભોરિંગણી, ઉભીરિંગણી અને ગોખરૂના મૂળો આવે છે.

એના મૂળ જખમ જલ્દી રૂઝાઇ જવા માટે લીલા વાટીને વ્રણ ઉપર બાંધવા. એનાં મૂળ સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર અને સુવાવડીના તાવ ઉપર ગુણકારી છે. લઘુ પંચમૂળનો કાઢો ટાઢીઓ તાવ, દમ અને કફદોષથી થનાર સર્વ રોગ ઉપર આપવો યોગ્ય છે. બૃહત્પંચમૂળ એટલે બીલી, અરણી, અરલુ, સિવણ અને પાટલા એના મૂળ, એનો કાઢો તાવ અને દૂષિત હવાથી થનાર રોગ ઉપર આપવો. ઉપરના દશે મૂળ (એજ દશ મૂળ)નો કાઢો ઉપરનો ઉપર રહેનાર તાવ, છાતીના રોગ, મસ્તકરોગ અને બીજા રોગો ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. લઘુ પંચમૂળ એ પિત્ત ઉપર યોજવા અને બૃહત્ પંચમૂળએ વાયુ અને કફ ઉપર યોજવાં. **સમેરવોઃ**—રસકાળે કડવો, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, રસાયન તથા સ્વાદુ છે; અને વાયુ, વિષમજ્વર, મેહ, અર્શ, સોજો, સંતાપ, દમ, શોષ, કૃમિ, ત્રિદોષ, ઉધરસ, તાવ, ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **લઘુ પંચમૂળઃ**—સ્વાદુ, બલ-કર, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ધાતુવર્ધક, ગ્રાહક તથા કડવા છે; અને કફ, પિત્ત, વાયુ, વાતપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, અશ્મરી, ત્રિદોષ, દમ, શૂળ, અગ્નિમાદ્ય તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. **બૃહત્ પંચમૂળઃ**—કડવા, તુરા, મધુર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ તથા પાકકાળે લઘુ છે; અને મેદોવૃદ્ધિ, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **દશ મૂળઃ**—ત્રિદોષ,દમ, ઉધરસ, સુસ્તી,સોજો,જ્વર, આનાહ, વાયુ, મસ્તકપીડા, પાર્શ્વપીડા, અરુચિ, અપતંત્રકવાયુ, હેડકી, અગ્નિમાંદ્ય, શૈત્ય તથા પરસેવાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **દશમૂળાદિ કાઢો, ગુલ્મ, શૂળ, હૃદ્રોગ અને શ્વાસ ઉપરઃ**—સમેરવો (સાલવણ), પીઠવણ (પીલુડી, પોપટી), ભોરિંગણી, ઉભી ભોરિંગણી અને ગોખરૂ એ લઘુ પંચ-મૂળ; બીલી, અરણી, પાટલા, સિવણ અને અરલુ એ બૃહત્ પંચમૂળ; એ દશમૂળનો કાઢો કરી જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો. (૨) **હૃદયશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ ઉપરઃ**—દશમૂળનો કાઢો કરી પાવો. (૩) **સૂવારોગ, મોહ, ઝોબો અને સન્નિપાત ઉપર.**—દશમૂળના કાઢામા લીંડીપીંપરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૪) **મૂઢગર્ભ (આડું આવે તે) તથા મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટેઃ**—નાભિ, બસ્તિ અને ભગ એ સ્થળે સમેરવાનાં મૂળીઆંનો લેપ કરવો; એટલે ગર્ભ બહાર પડે છે. (૫) **વાતગલગંડ ઉપરઃ**—દશમૂળ વાટી લેપ કરવો. (૬) **સન્નિપતિ તથા યોનિશૂળ ઉપરઃ**—દશમૂળ, બીલાં અને ધાવડીનાં ફૂલના કાઢામાં રૂ ભીંજવી યોનિમા રાખવું. (૭) **કર્ણ-શૂળ ઉપરઃ**—બૃહત્ પંચમૂળ આઠ આગળ પ્રમાણે લઇ તે મૂળને રૂમા વીંટાળી તેલમા પલાળી દેવતાથી સળગાવવા અને તે મૂળ ઉભાં રાખી તેમાંથી જે તેલ નીચે પડે તે કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં રેડવું; એટલે કાનમાનું શૂળ તુરત દૂર થાય છે. (૮) **આદાશીશી ઉપરઃ**—સમેરવાનો કાઢો કરી નાકે પાવો. (૯) **મેદારોગ ઉપરઃ**—બૃહત્ પંચમૂળનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૧૦) **ગર્ભપાત થવા ઉપરઃ**—લઘુ પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં શીજાવેલી પેજ (ચોખાની કાંજી) ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. (૧૧) **તેલના દાઝેલા વ્રણ ઉપરઃ**—જૂનો સમેરવો લાવી તેની રાખ

કરવી અને તે પાણીમાં કાલવી ચોપડવી. **(૧૨) અર્ધાંગ વાયુ ઉપરઃ**—દશમૂળનો કાઢો હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવો. **(૧૩) ધનુર્વાત ઉપરઃ**— દશમૂળનો કાઢો પાવો અને સરસિયુ અંગે ચોળવું. **(૧૪) જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, કાસ, મસ્તકશૂળ અને સળેકમ ઉપર પંચમૂળી ક્ષારઃ**—લઘુ પંચમૂળના મૂળ લાવી થોડાં કચરી તેમા આઠગણું દૂધ અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાખી દૂધ રહે ત્યાંસુધી કઢવી પાવું. સંપૂર્ણ જીર્ણજ્વર ઉપર દૂધનું ઔષધ ઉત્તમ છે એમ જાણવુ. **(૧૫) કફ, પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, અરુચિ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગ ઉપરઃ**—સુંઠ અને દશમૂળનો કાઢો પાવો. **(૧૬) શ્વાસ, કાસ અને પાર્શ્વશૂળ ઉપરઃ**—દશમૂળનો કાઢો કરી તેમા એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાખી ખાવા આપવો. **(૧૭) પેટનું ફુલવું અને શૂળ ઉપરઃ**—દશમૂળના કાઢામા એરંડતેલ, હિંગ અને સંચળ નાખી પાવું. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાશ્મરી ઉપરઃ**—લઘુ પંચમૂળનો કાઢો પાવો. **(૧૯) વાતકુંડલિકા, વાતબસ્તિ અને અષ્ઠીલા મૂત્રરોગ વગેરે ઉપરઃ**—દશમૂળનો કાઢો શિલાજિત અને સાકર નાખી પાવો **(૨૦) વાતોદર, સોજો અને શૂળ ઉપરઃ**—એરંડતેલ દશમૂળના ચૂર્ણમા મિશ્ર કરી પાવું અથવા દશમૂળનો કાઢો ગોમૂત્ર અથવા શિલાજિત અને દૂધ નાખી પાવો. **(૨૧) આધાશીશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળ** ઉપરઃ—દશમૂળના કાઢામા ઘી અને સિંધાલુણ નાખી નસ્ય આપવું. (૨૨) ઉન્માદરોગ ઉપરઃ—દશમૂળના કાઢામા ઘી નાખી આપવું

૫૭૮ સરગવો—સં૦ શિગ્રુ. મ૦ શેવગા. હિં૦ સહજના. ક૦ નુગ્ગિય. ઇં૦ હોર્સરેડીસ્ટ્રી. લા૦ મોરિંગાપ્ટેરીગોસ્પેર્મા. તૈ૦ મુલંગા. તા૦ મોરંગ. મલા૦ મુરિના. ગોમ૦ માશિંગ.

સરગવાના ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમા આવતું નથી. એના પાદડા બારિક હોય છે. એના કુમળા પાદડાનું, ફૂલનું અને શીગોનું શાક કરે છે. સરગવો ઉષ્ણ હોઈ વાતહારક છે. વગડામા થનારી એક સરગવાની જાત છે, એને વગડાઉ સરગવો કહે છે. **સરગવોઃ**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, સારક, લઘુ, હૃદ્ય, ખારો તથા પિત્તકોપન છે; અને કફ, વાયુ, મુખજાડ્ય, વ્રણ, કૃમિ, આમ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, બરોળ, ગુલ્મ, સોજો, કંડૂ, ઉપદંશ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, ગલગંડ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. એની **શીંગોઃ**—તુરી, અગ્નિદીપક, સ્વાદુ તથા મધુર છે; અને કફ, પિત્ત, શળ, કોઢ, જ્વર, ક્ષય, શ્વાસ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એના **બીઆંઃ**—તીખા, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા અવૃષ્ય છે; અને કફ, વાયુ, સોજો, વિદ્રધિ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, વિષદોષ, ગુલ્મ, વ્રણ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એના બીઆ ઘસી નસ્ય કરવાથી મસ્તકશળ મટી જાય છે. એના **ફૂલઃ**—તીખા, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને સ્નાયુરોગ, સોજો, કૃમિ, કફ, વાયુ, વિદ્રધિ, બરોળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એના **પાંદડાંઃ**—તીખા, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપન, પાચન, પથ્ય તથા સારક છે; અને વાયુ, કૃમિ, કફ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **કાળો સરગવોઃ**—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચ્ય, અગ્નિદીપન, પાચન, ખારો, કડવો, વિદાહી, ગ્રાહક, અવૃષ્ય, પિત્તલ તથા રક્તકોપન છે; અને કફ, કૃમિ, વાયુ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, પ્લીહા, શળ, ગુલ્મ તથા વાળાનો નાશ કરે છે. **સફેદ સરગવોઃ**—તીક્ષ્ણ, રુચ્ય, અગ્નિદીપન, કડવો, સારક તથા મધુર છે; અને મુખજાડ્ય, સોજો, વાયુ તથા અંગના દુઃખાવાનો નાશ કરે છે. એના **ફૂલઃ**—શીત, સ્વર્ય, તુરા, લઘુ, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય, રક્તપિત્તપ્રસાદન તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત, વાયુ, શિરોવ્યથા તથા કૃમિના નાશક છે. **એનાં પાંદડાંઃ**—ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, શીતલ, શુક્લ, સ્નિગ્ધ તથા ગુરુ છે; અને વાત, પિત્ત, મેદ તથા કૃમિનાં નાશક છે. **રાતો સરગવોઃ**—મહાવીર્યવાન, મધુર તથા રસાયન છે; અને સોજો, આધ્માન, વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-**(૧) નેત્રરોગ ઉપરઃ**—સરગવાનાં પાદડાનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું; એટલે તિમિરાદિક સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. **(૨) સર્પદંશ ઉપરઃ**—સરગવાની છાલ, કડવા તુરીઆના ફળ અને અરિઠા એકત્ર વાટી રસ કાઢવો; અને તેમાં કાળીજીરી વાટી પાવો. **(૩) હેડકી ઉપરઃ**—સરગવાના મૂળનો કાઢો પાવો. **(૪) કાન વહેતો હોય તે ઉપરઃ**—સરગવાનાં ફૂલ સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે કાનમાં નાખવું. **(૫) વાતગુલ્મ ઉપરઃ**—સરગવાનાં પાંદડાં નારાંસમ

૧ તોલો સાકર મેળવી ૩ દિવસ પાવો. **(૬) મળમૂત્રથી બેજાર થયો હોય તે ઉપર:**—સરગવાના પાદડાનો રસ પાશેર કાઢી તેમા ૧ તોલો સિંધવ નાખી પાવો. **(૭) ગંડમાળ ઉપર:**—સરગવાના અંગનુ દૂધ, ધોળા ગુલબાશીના કાદા અને મરીનો ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૮) વાળા ઉપર:**—સરગવાની છાલ અથવા મૂળ કૂટી (ખાંડી) ઉપર બાંધવાં. **(૯) નળવાયુ ઉપર:**—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ બે પૈસાભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવુ. **(૧૦) જીભમાં કાત્રા પડે તે ઉપર:**—સરગવાના પાંદડા દરેક વખતે ચાવી તેનો રસ ગળવો; અને ખરખરી થયા પછી કુંવાર શેકી તેના ગર્ભમાં સાકર નાખી ૭ દિવસ ખાવો. **(૧૧) જલદીથી પ્રસવ થવા સારૂ:**—સરગવાનાં મૂળનો રસ પાણી નાખી ઉકાળી પગે ચોપડવો. **(૧૨) બાળકોના પેટના ભાર ઉપર:**—વગડાઉ સરગવાની છાલનો રસ એક ચમચાભાર કાઢી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ઘી નાખી ૩ દિવસ પાવો. **(૧૩) સોમલના વિષ ઉપર:**—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને અર્ધો શેર દૂધ એકત્ર કરી પાવું. **(૧૪) અરોળ ઉપર:**—સરગવાની છાલનો કાઢો કરી તેમા લીંડીપીંપર અને મરીની ભૂકી નાખીને પાવો. **(૧૫) કેડ ફાટે તે ઉપર:**—સરગવાની છાલ કચરી ગરમ કરી બાધવી. **(૧૬) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—વગડાઉ સરગવાનો કંદ લાવી તેનો રસ કાઢી પાવો; એટલે સર્વ વાયુની પીડા દૂર થાય છે; અથવા સરગવાની છાલનો પાટો બાધવો. **(૧૭) આંખો આવે તે તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:**—સરગવાના પાદડાંના રસમા મધ નાખી અંજન કરવું. **(૧૮) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:**—સરગવાના કાઢામાં હિંગનો કલ્ક નાખી પાવો. **(૧૯) ઓડા ઉપર:**—સરગવાના પાદડાનો રસ ચોપડવો. **(૨૦) વિષમજ્વર ઉપર:**—કાળા સરગવાની છાલનું ચૂર્ણ ગોળ અને ધાણામા આપવુ. **(૨૧) પથરી ઉપર:**—સરગવાનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો. **(૨૨) મસ્તકશૂળ ઉપર:**—સરગવાના પાંદડાના રસમા મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. **(૨૩) ગુંમડું બેસી જવા માટે:**—સરગવાની છાલ ઘસી ચોપડવી. **(૨૪) કફજન્ય મસ્તકશૂળ ઉપર:**—સરગવાનાં બીઆ પાણીમા ઘસી નાકમાં તેનું પાણી પાડવું.

૫૮૦ સરસવ—સં૦ સર્ષપ. મ૦ સિરસવ. હિં૦ સરસો. ક૦ બિલીય સાસવેયતપ્પલુ. અ૦ ઉર્ફે-અબીયદ. ફા૦ સર્ષફ. ઈં૦ સિનાપિસ આલ્બા. લા૦ બ્રેસિકા કેમ્પેસ્ટ્રીસ.

એ એક રાઇની જાત છે. સરસવની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમા ઘણી થાય છે. એના બીઆં રાઇનાં જેવાંજ રાતા રંગના હોઈ રાઇ કરતાં કિંચિત્ મોટા હોય છે. સરસવનું તેલ કાઢે છે. તેને સરસિયું કહે છે. એ ખાવાના અને વઘાર કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. સરસવનું તેલ અથાણામા નાખે છે. **સાધારણ રાતા સરસવ:**-તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, કિંચિત્ રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, રક્તપિત્તકર તથા પિત્તલ છે અને કફ, વાત, કંડૂ, કોઢ, શૂળ, કૃમિ, રાક્ષસપીડા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **એનાં પાનની ભાજી:**—ગુરુ, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ખાટી, પિત્તલ, સારક, તુરી તથા ખારી છે અને કફનાશક છે. **કાળા સરસવ:**-કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા દાહક છે; અને ગુલ્મ, કંડૂ, કોઢ, વ્રણ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે. **સિદ્ધાર્થ** (ધોળા સરસવ):—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ તથા રુચ્ય છે; અને વાતરક્ત, ગ્રહપીડા, અર્શ, સોજો, ત્વગ્દોષ, વિષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **સરસવનું તેલ**.—દીપન, લેખન, સ્વર્ય, તીક્ષ્ણ, કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, પિત્ત, રક્તદૂષક તથા લઘુ છે; અને વાતવિકાર, કફવિકાર, કૃમિ, કોઢ, કર્ણશૂળ, શિરોગ્રહ, કંડૂ, મેદોરોગ, અર્શ, કર્ણરોગ, કુષ્ઠરોગ, શ્વિત્ર કોઢ તથા દુષ્ટવ્રણનો નાશ કરનાર હોઇ બસ્તિકર્મ વિષે ઉત્તમ છે. ઉપયોગ:—**(૧) શ્વાસ ઉપર:**—સરસવનું તેલ ગોળમાં આપવું. **(૨) અપચી** (ગંડમાળનો ભેદ) **રોગ ઉપર:**—સરસવ, કડવા લીમડાનાં પાદડાં અને ભિલામો એ સમભાગે લઈ બાળી રાખ કરી તે બોકડાના મૂત્રમા કાલવી લેપ કરવો. **(૩) કાનમાંના કીડા દૂર થવા ઉપર:**—સરસિયું તેલ કાનમાં પાડવું; એટલે કાનમા ગયેલા કીડા મરણ પામે છે. પછી તેને યુક્તિએ બહાર કાઢવા. **(૪) કર્ણનાદ, કર્ણશૂળ અને બાધિર્ય ઉપર:**—સરસવનું તેલ (સરસિયું) કાનમા નાખતા જવું.

૫૮૧ સવા (સુવા)-સં૦ શતાહ્વા. મ૦ બાળંતશેપ. દે૦ શેપુ. હિં૦ સોયા. બં૦ શુલ્ફા. ક૦ સબ્બશીગે, સાલુક-ગિડ. તૈ૦ સદાપા, શતાકુપી. તા૦ શડાકુપ્પિ. ફા૦ તુખ્મેશ્બત. અ૦ શીત-

વ્વતબજર્લ. ઇં૦ ડિલસીડ. મલા૦ ચાતુકુપ્પા. લા૦ એનિથમગ્રેવિયોલેન્સ.

સુવાના છોડ શુમારે બે હાથ ઉંચા વધે છે. એને તોરા આવે છે. તેમા તેનાં બીઆં હોય છે, તેને સુવા કહે છે. સુવાનું શાક વાતહારક છે. જેના શરીરમાં વાયુ છે તેણે આ ભાજી રોજ ખાવી. **સુવાઃ-** કડવા, તીખા, સ્નિગ્ધ, મેધ્ય, ઉષ્ણ, દીપન તથા બસ્તિવિષે પ્રશસ્ત છે; અને વાત, કફ, દાહ, નેત્રરોગ, જ્વર, શૂળ, ઉલટી, વ્રણ, અતિસાર, આમ તથા તરસનો નાશ કરે છે. **એની ભાજીઃ-** મધુર, દુગ્ધવર્ધક, ઉષ્ણ, દીપક, બલકર તથા પથ્યકર છે અને ગુલ્મ, શૂળ, વાત તથા જ્વરનો નાશ કરે છે **વનસુવાઃ—**મધુર, કડવા, સ્નિગ્ધ, તીખા, પાચન, હૃદ્ય, સ્વાદુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, પ્લીહા, કૃમિ, નેત્રરોગ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, રક્તદોષ, અર્શ, યોનિશૂળ, મલસ્તંભ, ઉધરસ, વાંતિ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-** **(૧) વાતવિકાર ઉપરઃ—**સુવા, દેવદાર, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ આકડાના દૂધમા બારી તેનો લેપ કરવો; એટલે અસ્થિવાત, કટિવાત અને સંધિવાતનો ત્રણ દિવસમા નાશ થાય છે

૫૮૨ સહદેવી—સં૦ મહાબલા, સહદેવી, પીતપુષ્પી. મ૦ સહદેવી. કો૦ તુપકડી. હિં૦ સહદેઇ. બં૦ દંડોત્પલ. ક૦ વેલ્લદુરૂવે. તા૦ નેચટ્ટિ. મલા૦ પરિના પુવાંકુરતલા. લા૦ સિડાર્હોબીફોલિયા.

સહદેવીને મરાઠીમા "**આસોડી**" પણ કહે છે. સહદેવીના ઝાડ ચોમાસામા સર્વ સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ બે હાથ સુધી હોય છે. સહદેવીનાં પાદડા લીલા હોઇ લાંબા અને શુમારે બે આગળ પહોળા હોય છે. આ ઝાડ ઉપર નાના નાનાં પીળાશ પડતા રંગનાં ફૂલ આવે છે. રાનમા અને બીજે સ્થળે આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. આ ઝાડના પાદડાનો અને ફૂલનો સુગંધિ વાસ આવે છે. સહદેવી તાવનો નાશ કરનારી છે. એના ગુણ બળદાણા જેવાજ છે. **ઉપયોગઃ—** **(૧)વિષમજ્વર ઉપરઃ-**રવિવારે સવારે સ્નાન કરી ઝાડ ઉપર પોતાની છાયા પડવા ન દેતાં પૂર્વાભિમુખે ઉભા રહી સહદેવીનાં મૂળ ખોદી કાઢવા, તે કાળા દોરાએ રોગીના હાથે કિંવા ગળામા બાધવાં. **(૨) અંગ બહાર આવે તે ઉપરઃ—**સહદેવીના પાંદડાંનો રસ હાથ ઉપર મસળી અંગ (ગુદા અથવા યોનિ) અંદર બેસાડવું એટલે પુનઃ બહાર આવતું નથી. **(૩) મુખરોગ ઉપરઃ—**સહદેવીના મૂળનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. **(૪) પરસેવો લાવવા માટેઃ—**સહદેવીનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો. **(૫) ગંડમાળા ઉપરઃ—**સહદેવીના મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમા હાથે બાધવા. **(૬) તાવ ઉપરઃ-**સહદેવીનાં મૂળની ટોપી કરી માથે નાખવી અથવા રસ આપવો એટલે તાવ ઉતરશે. **(૭) સિધ્મ કોઢ ઉપરઃ-** અબાસાઇ (પીળા) રંગના ફૂલોવાળી સહદેવીનો રસ ચોપડવો. **(૮) ઉંઘ લાવવા માટેઃ—**સહદેવીના મૂળ માથે બાંધવા.

૫૮૩ સંત્રાં—(મ૦ સંત્રે નિંબૂ) એ ઝાડ લીંબુડી જેવડા હોય છે. એના ફળ નારંગી જેવડા હોઇ તેનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે. એ લીંબુ ખાવામા ખટમીઠા લાગે છે. એના યોગથી મોમા સ્વાદ આવે છે. એ કફ કરનાર અને ઠંડા છે.

૫૮૪ સાગ—સં૦ શાક. મ૦ સાગ, સાયા. હિં૦ સાગવન. બં૦ શેગુન. ક૦ તેગ, સાગમત્તિ. તૈ૦ તેકુ. તા૦ ટેકકુમારં. તુ૦ ટેક્કિ. ગો૦ તિક્યરૂકુ. ફા૦ ફિલગોરસ. અ૦ ફિલજોશ. ઈં૦ ઇંડિયનટીક્ટ્રી. લા૦ ટેક્ટોનાગ્રાડિસ્

સાગનું ઝાડ મોટું થાય છે. **મલબાર, ગુજરાત, બ્રહ્મદેશ** એ જગ્યાએ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એ ઝાડ પચાસ હાથ ઉચું વધે છે અને તેનો પરિઘ પણ મોટો હોય છે. આ ઝાડ ઘણું જૂનું થના સુધી તેનું લાકડું બહુ ઉપયોગી થતું નથી. પાકા સાગના લાકડાની યોગ્યતા **શિસમના** લાકડા બરોબર છે. એનાં પાદડાં મોટા હોય છે. એને ચોળવાથી લોહી જેવો રાતો રંગ નીકળે છે. સાગનુ લાકડું સર્વ પ્રકારના લાકડામાં વધારે ટકાઉ છે. એ પાણીમા કહોતુ નથી અને કડવું હોવાથી તેને કીડા લાગતા નથી. ઇમારતી અને બીજા સુતારકામની અંદર આ લાકડાનો જેટલો ખપ છે તેટલો બીજા લાકડાનો નથી. **સાગનું ઝાડઃ—**શીત, ગુરુ, ગર્ભસંધાન તથા સ્થૈર્યકર છે; અને રક્તપિત્ત, અર્શ, વાયુ, પિત્ત, અતિસાર તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળઃ**—તુરાં, કડવાં,

વિશદ, લઘુ, રુક્ષ તથા વાતકોપન છે; અને પ્રમેહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એની છાલઃ**–મધુર, રુક્ષ તથા તુરી છે અને કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ–(૧) **મૂત્રાઘાત અને પથરી ઉપરઃ**–સાગનું બી આશરે અર્ધું ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવું અને ડુંટી ઉપર તેનો લેપ કરવો. (૨) **સર્પ-દંશ ઉપરઃ**—સાગનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૩) **રતવા ઉપરઃ**—સાગનાં સૂકાં પાંદડાં અને કાંબળાના કકડા બાળી તેની રાખ કરવી અને તે તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો; અથવા સાગના લીલા પાદડાંનો રસ કાઢી ઉકાળવો તથા રાબડી જેવો જાડો થયા પછી લેપ કરવો. (૪) **આગંતુક ગરમી અને ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપરઃ**—સાગનાં બીઆં શક્તિ પ્રમાણે અને રોગનું જોર દેખાય તે પ્રમાણે એકથી ત્રણ સુધી ઠંડા પાણીમાં ચંદનની પેઠે ઘસી તેમા જીરાની અને સાકરની ભૂકી નાખી તે ચટાડવા. (૫) **ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**—પાશેર દૂધ અને તેટલુંજ પાણી એકત્ર કરી તેમા સાગનાં બીઆનું ચૂર્ણ દોઢ માસો નાખી ૭ દિવસ પાવું. (૬) **શ્લીપદ, વલ્મીક** (રાફડો) **અને મેહરોગ ઉપરઃ**—સાગની છાલનો કાઢો કરી તેમાં ગોમૂત્ર નાખી તે પાવો. **(૭) ફુરસાનો વિષાર ઉબળી લોહી વહેવા લાગે તે ઉપરઃ**—સાગના કુમળાં અંકુર બારિક વાટી પાણીમા કાલવી તે પાણી સાત તોલા સુધી પાવું; એટલે જલદી ગુણ આવે છે. (૮) **શીત-પિત્ત ઉપરઃ**—સાગના લીલાં પાંદડા પાણીમાં ઉકાળી સ્નાન કરવું. (૯) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**–ચોખાના ધોવરામણમા સાગના બીઆં એક અથવા બે ઘસી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું.

૫૮૫ સાટોડી—સં૦ પુનર્નવા. મ૦ ઘેટુળી. કો૦ ખાપરી, સાઠ. પં૦ ઇટસિટ. હિં૦ વિષખપરા. બં૦ શ્વેતપુણ્યા. ક૦ બિળેએલ્લડકિલુ, સનાડિડા. તૈ૦ તેલ્લાઅટાતામામિડી. તા૦ મુક્કિરાટે. મલા૦ તાલુતામા, તામિળામા. અ૦ હંદકુકી. ઈં૦ સ્પ્રેડિંગહોગવીડ. લા૦ બોરહાવિયાડિફ્યૂજા.

આ એક સર્વ જગ્યાએ ઉકરડા ઉપર અને વિશેષ કરીને રેતાળ જમીનમાં થનારી વેલ છે. એ ગુલબાશીની જાતની "નાયકટાજિનેશિયા" નામના ઉદ્‌ભિજ વર્ગની છે. એનાં પાંદડાં નાનાં, મોટાં, જાડા, દળદાર, આકારમાં તાદળજાની ભાજી જેવા અને ઘટ્ટ હોય છે. તેના ઉપર નાના ઘંટના આકારનાં પુષ્પકોશના ગુલાબી, રાતા અથવા સફેદ રંગનાં ફૂલો આવે છે. એમાં ધોળી, રાતી અને કાળી એવી ત્રણ જાતિ છે. તે પૈકી કાળી જાત કોઇક સ્થળેજ મળે છે. રાતીનો વિસ્તાર સર્વ ઠેકાણે મળે છે. વર્ષાઋતુમા એ વધારે મળી આવતી હોવાથી એને વર્ષાભૂ, વર્ષાભવ, પ્રાવૃષાયણી એવા નામો પણ આપેલા છે. શોફઘ્ની, સારણી એ નામ તેના શરીરમાંના અંતર-બાહ્ય સોજો નહિ જેવો કરવાના અને સારક ધર્મના દ્યોતક છે. સાટોડીનો ઔષધિભાગ મૂળમા રહેલ છે એમ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ ઠરાવેલ છે. ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૯ ની સાલમાં મિસ્ટર સ્ટીફન્સને રસાયન-પ્રયોગથી એના મૂળની પરીક્ષા કરીને તેમા એક "અલકલૉઇડ" એટલે ક્ષાર-પ્રકૃતિનું સત્ત્વ, એક શર્કરા જેવો અને એક રાળ જેવો પદાર્થ મળે છે, એમ જાહેર કરેલ છે. ક્ષાર-પ્રકૃતિનો પદાર્થ કેટલો મળે છે તેનો તેમણે ઉલ્લેખ કરેલ નથી; પરંતુ ટાર્ટ્રેટ એ રૂપથી નિરાળો કાઢેલ પદાર્થ તેમણે એક સસલાના પેટ ઉપરની ત્વચામા નાખ્યો, તે પ્રયોગમા એક દશાંશ ગ્રેન લોહીમાં પ્રવેશ થયા ઉપર દોઢ કલાકમા સસલાના મૂત્રનુ પ્રમાણ ત્રણગણું વધ્યું. એ ઉપરથી "બોઅર હાવિન" સત્ત્વ ઉત્કૃષ્ટ મૂત્રલ છે, એમ સિદ્ધ થયું. ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૨ની સાલમા રાજપૂતાનામાંની પાચભદ્રા તરફની હૉસ્પિટલ ઉપરના ડૉક્ટરે સાટોડીના સર્વાંગનો કાઢો કરી મરી સાથે પાંચ તોલા પ્રમાણે દશ રોગીને આપ્યો. તે પૈકી આઠ જણનું મૂત્ર વધ્યું અને તેનાથી અતિશય પરસેવો થયો. સિલોન મધ્યેના ડૉ૦ જયસિંહે પણ એના મૂત્રલ ગુણસંબંધી પોતાની ખાત્રી કરી છે. એના મૂત્રલ ગુણમાં વિશેષતા એ છે કે એ ઘણોજ સુખકારક મૂત્રરેચક છે. ફ્રેન્ચ લોક આટલીસ બેટમાં પરમિયા ઉપર એ આપે છે. ઉદરરોગ ઉપર એ ઉત્તમ ગુણકારી છે. મૂત્ર માર્ગે સર્વ પાણી કાઢી ઉદર ચોખ્ખું કરે છે.

દક્ષિણમાં કેટલેક ઠેકાણે સાટોડીને "**ઘેટુળી**" પણ કહે છે. એ ઝાડ જમીનબરોબર વેલા-ની પેઠે પ્રસરે છે. એમા ત્રણ જાત પૈકી ધોળી સાટોડીને ધોળા ફૂલ આવે છે અને ઝાડનાં સર્વ અંગ ધોળાં હોય છે. રાતીને રાતાં ફૂલ આવે છે. એનું શાક કરે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને ગામમાં પણ થાય છે. ધોળી વધારે ગુણવાળી છે. એને કોંકણમાં "**ખાપરી**" અને ગુજરાત-

માં "ખાપરિયો" પણ કહે છે. **ધોળી સાટોડી:**–કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, તુરી, રુચ્ય, અગ્નિદીપક, રુક્ષ, મધુર, સારક, ખારી તથા હૃદ્ય છે; અને વાયુ, કફ, સોજો, ઉધરસ, અર્શ, વ્રણ, પાડુરોગ, વિષદોષ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. આના પાંદડાંનો ગુણ ઉષ્ણવીર્ય છે. આના જેવાજ રાતી સાટોડીના પણ ગુણ છે. ઉપયોગઃ–(૧) **ફૂલ ઉતરવા માટે:**–ધોળી સાટોડીના મૂળ ઘસી અંજન કરવું. (૨) **નેત્રની કંડૂ (ખરજ) અને ગળતી આંખ ઉપર:**–ધોળી સાટોડીના મૂળ મધમાં અથવા દૂધમાં કિંવા માકા (ભાંગરા)ના રસમાં ઘસી આજવાં; એટલે કંડૂ દૂર થાય છે. મધમા ઘસી આજવાથી આખ ગળતી મટે છે. (૩) **પડળ દૂર થવા માટે:**–ધોળી સાટોડીના મૂળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) **રતાંધળાપણા ઉપર:**–ધોળી સાટોડીના મૂળ કાજીમા ઘસી ચોપડવાં. (૫) **શોફોદર અને સોજા ઉપર:**–ધોળી સાટોડીના મૂળનો કાઢો કરી પાવો અને સોજા ઉપર લેપ કરવો; અથવા સાટોડી અને સુંઠનો કલ્ક કરી પાવો. (૬) **રક્તાર્શ ઉપર:**—સાટોડીનાં મૂળ હળદરના કાઢામાં આપવા. (૭) **ગુલ્મરોગ અને પ્લીહા ઉપર:**–સાટોડીના પંચાગનું ચૂર્ણ, ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં આપવું. (૮) **કમળી** ઉપરઃ—સાટોડીના પંચાંગનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમા ખાવું અથવા કાઢો કરી કિંવા રસ કાઢી પાવો. (૯) **મસ્તકરોગ અને જ્વરરોગ ઉપર:**–સાટોડીનું પંચાગ ઘી અને મધમાં આપવું. (૧૦) **રોગ ન થવા માટે:**–સાટોડીતું પચાગ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. (૧૧) **વીંછીના વિષ** ઉપરઃ–ધોળી સાટોડીનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવાં. તે ચાવી ખાવાથી વીંછીનું વિષ ઉતરે છે અથવા સાટોડીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૧૨) **દંતરોગ** ઉપરઃ–સાટોડીના મૂળ, લોધર અને ફૂલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) **અંતર્વિદ્રધી ઉપર:**–સાટોડીના મૂળ અને વાયવરણાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**–રોજ સવારે ધોળી સાટોડીનાં તાજાં બે મૂળ ચાવી ખાવા. તે ઉપર બે પહોર સુધી કાંઇ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. (૧૫) **ચોથીઆ તાવ ઉપર:**–ધોળી સાટોડીનાં મૂળ દૂધમાં પ્રાશન કરવાં; અથવા પાનમાં ભક્ષણ કરવાં. (૧૬) **સોજા ઉપર:**–સાટોડી, દેવદાર, સુંઠ અને વાળાનો કાઢો ગાયનું મૂત્ર નાખી પ્રાશન કરવો. (૧૭) **ગુલ્મ અને જલોદર ઉપર:**–ધોળી સાટોડીના મૂળ સમભાગ સિંધવ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરવો અને તેમા ઘી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો; તથા મધ નાખી જલોદર ઉપર આપવો અથવા જલોદર ઉપર ધોળી સાટોડીના મૂળનું ચૂર્ણ મધમા ખવરાવવું. (૧૮) **આંખમાં ફૂલ પડે તે** ઉપરઃ–ધોળી સાટોડીના મૂળ રવિવારે લાવી ધૂપ દઇ કાને બાંધવાં. (૧૯) **સર્વાંગ સોજો, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા અને કફ** ઉપરઃ–સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવા પંડોળા, સુંઠ, કડુ, દારુહળદર, ગળો અને બાળહરડાનો કાઢો પાવો. (૨૦) **કુતરાના વિષ** ઉપરઃ–સાટોડીનો રસ પાવો. (૨૧) **સર્વાંગ સોજા** ઉપરઃ–કડુ, કરિયાતું અને સુંઠ મેળવીને સાટોડીનો કાઢો આપવાથી સર્વાંગ સોજો નહિ જેવો થશે. (૨૨) **પુનર્નવા તૈલઃ**–૪૦૦ તોલા સાટોડીનાં મૂળ લઇ તેનો ૧૦૨૬ તોલા પાણીમા ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમા ત્રિકટુ ત્રિફલા, કાકડાશિંગી, ધાણા, કાયફળ, કચોરા, દેવદાર, ગહુલા, કોષ્ઠ, સાટોડી, અજમો, કાળીજીરી, એલચી, પદ્મકાષ્ઠ, તજ, તમાલપત્ર, સુંઠ, રેણુકબીજ અને નાગકેસર આ પ્રત્યેક ઔષધોનો એકેક તોલો કલ્ક નાખી ૧ શેર તેલ તૈયાર કરવું. એનાથી કમળો, પાંડુરોગ, હલીમક, શ્વાસ, બરોળ, ઉદર, જીર્ણજ્વર અને મળરોગ નાશ થાય છે. (૨૩) **પુનર્નવાદિ ઘૃતઃ**–સાટોડી, ચિત્રક, દેવદાર, લીંડીપીપર, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, જવખાર અને હરડે એ દરેકનો આઠ આઠ તોલાનો કલ્ક કરી નાખી દશમૂળના ૧૨૮ તોલા કાઢામાં ૩૨ તોલા ઘી તૈયાર કરવું. એ સોજા ઉપર ઉસ્તાદ છે.

૫૮૬ સાજડ (અેન)—સ૦ રકતાર્જુન. હિં૦ અૈન. ક૦ કેંપુપત્તિ. તૈ૦ ઇર્શમદ્દી. લા૦ ટરમિનેલિયા ગ્લેબ્રા.

સાજડનાં વૃક્ષો મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં લાકડા મજબૂત હોય છે. વહાણ બનાવવામા તથા ઇમારતમા આ લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે. સાજડનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. સાજડમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. ધોળા સાજડનો રંગ ધોળો હોય છે. સાજડની કુમળી છાલ

રંગના કામમાં આવે છે; એને "સાદડા" પણ કહે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) આગંતુક જખમ ઉપરઃ**-ધોળા સાજડની છાલની થેપલી કરી તે જખમ ઉપર બાંધવી; એટલે ત્વરિત ભરાઇ આવે છે. **(૨) નાનાં વાછરડાંને** (દૂધના યોગથી પેટમાં) **રોગ થાય છે તે ઉપરઃ**-સાજડની કુમળી માંજર ખવરાવવી. **(૩) તજાગરમી ઉપરઃ**-સાજડની માંજર, બોરડીના પાદડાં અને આમળા એ એકત્ર વાટી તેનો રસ હાથ અને પગને તળીએ મર્દન કરવો. **(૪) ફોલ્લો ફુટવાને માટેઃ**-સાજડની છાલનો અને કાળી તુળસીનો રસ કાઢવો; (એને રાપ કહે છે.) એમા ચોખાના કુશકા નાખી એકત્ર કરી તે લગાડવું. **(૫) પક્ષાઘાત ઉપરઃ**-સાજડની રાખ ઉપર બાધવી એટલે તે ભાગ ઉષ્ણ થઇ તેનું જડત્વ દૂર થાય છે. **(૬) કફ ઉપરઃ**-સાજડની રાખ મધમા આપવી.

૫૮૭ સાત્વીન-સં૦ સપ્તપર્ણ. મ૦ સાતવીણ. હિં૦ છી-સતવન,સ-ઇ-તોના. બં૦ છાતીમ. ક૦ એક્ષેલેગ. લા૦ આલસ્ટોનિયા સ્કૉલેરિસ. તૈ૦ ઐડાકુલ, અરિટાકુ.

સાત્વીનનાં ઝાડ મોટા મોટાં થાય છે. એ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમા ઘણું ઉપયોગી નથી. સાત્વીનની એક ડુંખને સાત પાંદડાં હોઇ એનો આકાર શિમળાના પાંદડા જેવોજ લાંબો હોય છે. સાત્વીનની છાલ અતિશય કડવી છે. *સાત્વીનઃ—કડવી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, મદગંધી, તુરી, સ્નિગ્ધ, સારક, હૃદ્ય તથા સુગંધિ છે; અને વ્રણ, રક્તદોષ, ત્રિદોષ, કૃમિ, દમ, કોઢ, ગુલ્મ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) નળવાયુ ઉપરઃ**—સાત્વીનની

---

* સુશ્રુતસંહિતામાં-શરદીના તાવ ઉપર આ પ્રમાણે ઈલાજ કહેલ છેઃ-" સાત્વીનની છાલ, ગળો, લીમડાની અંતરછાલ, એ બબ્બે તોલા લઈ એનો કવાથ કરી આપવો. " ચામડીના રોગમાં ઘણાક ઉપચારોમાં એની છાલ નાખે છે. આ ઝાડના સંબંધમાં કેટલાક લોકોમા એવો ભ્રમ છે કે વગડામાં સર્વ વૃક્ષો વર્ષમા એક દિવસ એને માન આપવાને માટે એની પાસે આવે છે. ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૮માં મેહ્રિરીડે અને ઈ૦સ૦ ૧૬૭૪માં રમપીઅસે આ વૃક્ષનું ચિત્ર પ્રકટ કરીને દેશી વૈદ્યો એને ઔષધતરિકે વાપરે છે, એમ કહ્યું હતું. એ પછી ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૯ મા મિ૦ નેમોયાએ એના પાચનશક્તિવર્ધક અને જ્વરનાશક ગુણ પ્રકટ કર્યા. ડૉ૦ ગિવસને ઇ૦ સ૦ ૧૯૫૩ માં એના ગુણનુ વર્ણન ફાર્મેસ્યુટિકલ જર્નલમાં છપાવ્યું હતું. ઇંગ્રેજી ઔષધોમાં એને ગ્રાહી, પાચન, શક્તિવર્ધક, કૃમિનો નાશકર્તા અને તાવની નાશક માનેલ છે. મનીલાના એક ગ્રૂપ નામના વૈદ્યે એની છાલમાથી ડિએટીન નામનુ સ્ફટિક ન બંધાય (જામી ન જાય) એવું સત્વ તપાસ કરીને કાઢયું છે. અમેરિકાના ફાર્મેસ્યુટિકલ એસોસિએશનના—ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૭ના રિપોર્ટમાં લખેલ છે કેઃ-"આ વૃક્ષ લ્યુઓનના ટાપુમા ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાના રહેવાસી લોકો એને ડીટા કહે છે. તેઓ એને પાચનશક્તિવર્ધક અને જ્વરનાશક માને છે; અને વારંવાર આવનાર તથા ઘણા દિવસના આતરે અથવા શરદીની હવામા ઉત્પન્ન થનાર તાવમાં આ ઔષધ અસલથી વાપરે છે. એનું પરિણામ બહુજ સતોષકારી આવે છે." આ રિપોર્ટથી વિદ્વાન વૈદ્યોનું ધ્યાન એની તરફ ખેંચાયું હતું. હાલમાં ઉપર કહેલું સત્વ સારામાં સારા ક્વિનાઈન કરતા પણ વધુ ગુણકારી મનાય છે. ક્વિનાઈન અને ડિએટીન બન્નેનાં સત્વ સમાન માત્રાથી અપાય છે અને બન્નેનું સરખુંજ પરિણામ આવે છે. ક્વિનાઇન વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી કાનને બહેરાપણું ઉત્પન્ન કરે છે, ઉંઘ આવતી નથી. આવાં પરિણામ આ પદાર્થથી આવતાં નથી. વળી એની અસર ઘણીજ તાકીદે કદિ નિષ્ફળ ગયા વગર થાય છે. નાનાં નાનાં બાળકોને આની માત્રા ૦ાા ડ્રામ અને મોટાને ૧ ડ્રામ આખા દિવસને માટે બસ છે. આ માત્રા આપતી વખતે અવશ્ય કરીને અવસ્થા, જાત, પ્રકૃતિ આદિ વિચાર આવશ્યક છે. પોટીસના રૂપમા પણ આ દવા આપવાથી ફાયદાકારક અસર થાય છે. બનાવવાની રીત આવી છેઃ—સાત્વીનની છાલ કૉર્નફ્લોર અથવા ચૂનો એ દરેક અર્ધા અર્ધા શેરને ગરમ પાણીમાં મેળવીને ખીર જેવું કરવું અને લુગડાની ઉપર પાથરી બગલમાં હાથના સાધામાં અને ઘુંટણોની ઉપર લગાવી સારી રીતે સૂકાઈ ગયા બાદ બદલતું રહેવું. આ પ્રમાણે અસર થતાંસુધી લેપ કરવો અને સૂકવવું. લશ્કરી ઈસ્પીતાલોમાં ડિટેઇન ક્વિનાઈનના બદલામા વપરાય છે. જૂના ઝાડા અને મરડાના રોગમાં આ છાલ ઉત્તમ અસર કરે છે; અને તાવ આવ્યા પછી પેટની પાચનશક્તિ ઓછી થઈ હોય તો તેને સુધારે છે. ચરકસંહિતામાં રસ, બીજ અને છાલને વાતપિત્ત પ્રશમનકારક, કોઢનાશક, ઉદર્દનાશક અને શીતનિવારણ કહેલ છે. સુશ્રુતસંહિતામાં એને કફવાનપ્રશમન, અરુચિનાશક, ગુલ્મશૂળનાશક, આમપાચક અને ઉદર્દવાતપ્રશમન કહેલ છે. છાલ કંઈક સુગંધિત, ગરમ, ખાટી અને કડવી હોય છે; તથા ખાવાથી થોડા જુલાબ થઈ ભૂખ લાગે છે, તાવ ઉતરી જાય છે તથા સોજો અને શૂળ નાશ પામે છે. ઉપર લખેલ ડીટેઈન સત્વ વગર છાલમાંથી ઈકાયટીમીન અને ઈકાઠીનીન નામનાં બીજાં બે સત્વ નીકળે છે.

છાલ કોપરા સાથે ૭ દિવસ ખાવી અને પથ્ય પાળવું. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**-સાત્વીનની કુંપળોનો રસ સાકર નાખી પાવો. ઉતાર-ઘી અને ભાત. (૩) **સાંદ્રમેહ, જ્વર, શૂળ અને ગુલ્મ ઉપર:**-સાત્વીનની છાલનો કાઢો પાવો. (૪) **વ્રણ ભરાઈ આવવા માટે:**-સાત્વીનની છાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

૫૮૮ સાપસૂન—(નાની નોળવેલ):—સં૦ અહિગંધા, ગંધનાકુલી. મ૦ સાપ સંદ. હિં૦ ઇશરમુલ.

સાપસૂનના વેલા હોય છે. એમાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. એનાં પાદડાં નાગરવેલ જેવાં ડીંટાની પાસે પહોળાં હોય છે. કાળી સાપસૂન વધારે ગુણવાળી છે. સાપસૂન ઘણી કડવી છે. સાપસૂનની ભૂકી સર્પના મોમાં નાખવાથી તે હતવીર્ય થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) **સર્પના વિષ ઉપર:**—કાળી સાપસૂનનાં મૂળ અને અરિઠા અથવા ધોળી ચણોઠીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી તે પાણી થોડી થોડી વારે પાવું, કિંવા એકલા સાપસૂનના મૂળ ઘસી પાવા. (૨) **સર્વપ્રકારના વિષ ઉપર:**—કાળી સાપસૂનનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મરી વાટી પાવાં. પથ્ય ઘી અને ભાત. (૩) **પટકી** (કૉલેરા) **અને પેટપીડ ઉપર:**—સાપસૂનનાં મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવાં. (૪) **બાળકના કૃમિ ઉપર:**—સાપસૂનનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાતાં જવું અથવા નિત્ય બાળાગોળીમાં ઘસી પાવાં; એટલે કૃમિવિકાર થશે નહિ.

૫૮૯ સાબૂદાણા—(મ૦ સાગુ, સાગુદાણ્યાચે ઝાડ.) એ ઝાડ માડવૃક્ષની એક જાત છે. એની ઉંચાઇ ત્રીસ-ચાળીસ હાથ હોય છે. એ ઝાડ જૂનું થયા પછી કાપી તેનો વચલો ભાગ કાઢી લે છે. પછી તેને ખાંડી તેનો લોટ થાય એટલે તેને પાણીનો છમકો મારે છે. પછી તે ચાળણીમાં નાખી છણે છે, તેથી કરી તેની બારિક ગોળીઓ થાય છે તેને સાબૂદાણા કહે છે. સાબૂદાણા પાચક હોઇ પૌષ્ટિક છે. વૃદ્ધ, બાળક અને રોગીને આ દાણા ઘણા હિતકર છે.

૫૯૦ સારફળ (સાલેડ, ધુપેડો)—સં૦ શલ્લકી, શાલવૃક્ષ. મ૦ સાલાઇ. દે૦ સારફળ. હિં૦ સાલઈ, સલઇ. ક૦ તાદકુ, તદાકનાગડ, આનબ્યાલ. તૈ૦ પારંગિસાંબ્રાણિ. તા૦ કુદરુકં. મ૦ ચિતિંતિ. લા૦ બોસવેલિયા થેરફેરા.

સારફળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાં અગથીઆનાં પાદડાં જેવા થાય છે. એને ત્રિકોણ અને ચીચોડા (આબીલા) જેવડા ફળ આવે છે. એ ફળનું અથાણું સારૂં થાય છે. સારફળનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમા આવતું નથી. એ ઝાડને ગુગળ જેવો ધોળો રસ આવે છે. એ ગુગળ જેવો ધૂપ છે. એને "કુંદુરૂ"+ પણ કહે છે. આ ઝાડ **ખાનદેશમાં** રાજણઘાટ ઉપર ઘણાં થાય છે. આ ઝાડનો રંગ લીલો દેખાય છે. એના લાકડાનાં ચાટવો, ધાન ભરવાની પાલી વગેરે થાય છે. **સારફળ:**-શીતવીર્ય, પૌષ્ટિક, કડવું, મધુર, તુરૂં તથા ગ્રાહી છે; અને કોઢ, રક્તદોષ, કફ, વાયુ, પિત્ત, અર્શ, વ્રણદોષ, પકવાતિસાર તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એના **મૂળ:**-કફ, વાયુ, અર્શ, કોઢ તથા અરોચકનાં નાશક છે. એનો **ગુંદર (કુંદરૂ, શેષકુંદર):**-મધુર, કડવો, તીક્ષ્ણ, તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ત્વચાને હિતાવહ છે; અને જ્વર, પ્રસ્વેદ, કફ, મુખરોગ, વાયુ, પ્રદર, રકતવિકાર, ગ્રહપીડા, અલક્ષ્મી, રકતાતિસાર અને જંતુ એ સર્વનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **આંખો આવે તે ઉપર તથા આંખોમાંની બળતરા શાંત થવા માટે:**—સારફળનાં પાંદડાં વાટી રાત્રે આંખો ઉપર પાટો બાંધવો. **સંધિવાત વગેરે ઉપર:**—સારફળના પાદડાં વાટી તેનો પાટો બાંધવો. (૩) **પ્રદર અને રક્તાતિ-**

+ કુદુરૂનેજ શેષકુદર કહે છે; તથાપિ ઘણા ખરા લબાડ ગાંધીઓ એના બદલે બેરજો આપે છે. શેષકુંકુદરની પીળાશ પડતી ગુંદરના જેવી પણ નાની કણીઓ હોય છે. એને દેવતા ઉપર નાખી ધૂપ કરવાથી મુડદા જેવો વાસ આવે છે કુદરૂને વાટી પાણીથી ગોળી બનાવી દુખતી દાઢના કોતરમાં રાખવાથી તેમાંથી લાળ ટપકી દુખાવો જલદી શાંત થાય છે. કુંદરૂને હિં૦ કુંદરૂ, ગુદલરોસા, બં૦ કુન્દુરૂખોટી; મ૦ અવલગુંદર, સાલઈડીક; ક૦ ઈડિઓલ; ફા૦ કુન્દરૂરૂમી, ખોટી મસ્તકી, રૂમી મસ્તકી; અ૦ કુન્દરેજકર, વિસ્તજ; તૈ૦ કુન્દરૂમુ; ઇ૦ ઓલિબૅનમ્ અને લા૦ બોઝવેલિયા થરીફેરા કહે છે.

સાર ઉપરઃ—સારફળનો ગુંદર રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે મસળી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું. (૪) **રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—સારફળની છાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી.

૫૯૧ સાલમ—(સં૦ સાલીમકંદ) **તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, ઇરાન** વગેરે દેશમાં સાલમની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. **હિંદુસ્તાનમાં** પણ એ કંદની બે–ત્રણ જાત મળે છે. એ ઝાડ કાઈક નાગદમણીના અથવા હળદરના ઝાડ જેવું છે. એને નિકૃષ્ટ પ્રતિની જમીન જોઇએ. તેનાં મૂળમાંથી ફણગા ફૂટી ઝાડ થાય છે તે જૂદાં હોય છે; તથા જેમાથી સાલમ થાય છે તે જૂદાં હોય છે. એ મૂળ કાઢી લાવી ગરમ પાણીમા ધુએ છે.પછી જાડા ખાદીના કપડાથી તેના ઉપરની છાલ ચોળી નાખે છે, તેથી કરી તે ધોળી શુભ્ર દેખાય છે. પછી તાંબાના તવા ઉપર નાખી તેને દેવતાની આંચ આપે છે. **એજ સાલમ** કહેવાય છે. સાલમ ઘણીજ પૌષ્ટિક છે. ઘણાખરા તુર્ક અને આરબ લોકો એનુંજ અન્ન સેવન કરે છે. સમુદ્રમા ઘણા દિવસ રહેવાથી ખલાસી લોકોને "નાવિક રક્તપિત્તરોગ" થાય છે. તેઓને સાલમના લોટની કાંજી કરી આપવાથી તેમનો ઉપદ્રવ કમી થઇ તે નિરોગી બને છે. સાલમમા ધોળી, ચરાખ, લસણીઆ, પંજાદાર અને દૂધમૂસળી એવી પાંચ–છ જાત છે. **સાલમઃ**—ઉષ્ણવીર્ય, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક, કડવી, ગુરુ, રસાયન તથા પૌષ્ટિક છે; અને ક્ષય, પ્રમેહ, પિત્ત, રક્તદોષ, આમદોષ, કમળો તથા કુંભકમળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) પ્રમેહ, પેશાબમાં ધાતુનું જવું અને ધાતુવિકાર ઉપરઃ**—દરરોજ સવારે અને સાંજે ઘડી દિવસે સાલમ, ધોળી મુસળી અને પંજાબી મિશ્રી, એ સમભાગ લઇ ત્રણે જણસોનું ઘણું બારિક ૩ માસા ચૂર્ણ ૩ માસા સાકર સાથે દર વખતે ત્રણ તોલા દૂધમા મેળવી આપવું; એટલે ઉપલા રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. **(૨) પુષ્ટિને માટેઃ**—સાલમનો પાક કરી ખાવો, કિંવા સાલમમિશ્રીનું ચૂર્ણ કરી પાણી અને દૂધમા બાફી તેમા સાકર નાખી તે સેવન કરવું. **(૩) સંગ્રહણીરોગ ઉપરઃ**—મુસળી છાશમા કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ૧ તોલો આપવી અને પથ્યને માટે છાશ અને ભાત ખાવા આપવા. **(૪) પુષ્ટિ અને મળશુદ્ધિ થવા માટેઃ**—સાલમના ફળ (એ મોત રિંગણીનાં ફળ જેવાં હોઇ અંદરના બીઆં અતિશય કઠિન હોય છે.) ૪ તોલા, પાચશેર દૂધમા નાખી માવો કરવો; તે તેમ ને તેમજ એક રાત્રી રાખવો, પછી તે ઉપર પાણી આવે તે પહેલા દિવસે પાવું અને બીજા દિવસથી માવામાં સાકર ૪૦ તોલા અને ઘી ૪૦ તોલા નાખી તે મિશ્રણ દરરોજ બે તોલા ખાવું.

૫૯૨ સામો—સં૦ શ્યામાક. હિં૦ સાવા, સમા. ક૦ સાબિ. બં૦ શ્યામાવાસ. મ૦ સાંવા. તૈ૦ શ્યામાલુ. ફા૦ શામાખ. લા૦ પેનિકમ્ ફ્રેમેન્ટેસ્યમ્.

સામો–એ ધાન્ય ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એના રોપા ઢીંચણથી કંમર જેવડા થાય છે. સામો, આ ધાન્ય વરી (મોરીઆ) ને ઘણુંજ મળતુ છે; પરંતુ એ વરી કરતાં કિંચિત્ મોટું હોય છે. સામો કોકણમાં થતો નથી. સામામા કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. સામાનો ભાત ગરીબ લોકના ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉપયોગ ઘણું કરી હલકી પ્રતિના લોકમાં થાય છે. મંદવાડમા એના તાંદળાનો ભાત ખાવા આપે છે. **સામોઃ**—મધુર, શીતળ, શોષક, રુક્ષ, તુરો, લઘુ, વાતકર તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) અન્નદ્રવ શૂળ ઉપરઃ**—સામો અગર કોદરા અથવા કાંગ (પ્રિયંગુ) ના ચોખા નાખી કરેલી ક્ષીર હિતકારક છે.

૫૯૩ સાંધરૂખ—(સં૦ સંધિવૃક્ષ) એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડા વેંતભર લાંબાં હોઇ આકારે કડાનાં પાંદડા જેવા હોય છે. એની છાલ અસ્થિભંગ ઉપર ઘણીજ ઉત્તમ છે. એમાં જે અવલ પ્રતિનાં ઝાડ છે તેને **"લવંગી સાંધરૂખ"** કહે છે. એનો એવો ચમત્કાર છે કે એનું પાંદડું વચ્ચોવચ્ચથી ચીરી નાખ્યા પછી કેટલીક વારે જોઇએ તો તેના સાંધા મળી જઇ પૂર્વવત્ પાંદડા જેવું પાદડું થાય છે. એ ઝાડ **દક્ષિણ કોંકણમાં** કોઇ કોઇ ઠેકાણે થાય છે. આવી અત્યંત ઉપયોગી અને જેમાં વિલક્ષણ પ્રભાવ છે એવી વનૌષધિ ઇશ્વરે આ આર્યભૂમિમાં ઉત્પન્ન કરવાથી આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણું રક્ષણ કર્યું; અને પોતાનું સામર્થ્ય પરદેશી-

ને ઉત્તમ પ્રકારે દેખાડયું. તેમના વંશજોએ હમણાના કાલમાં એવી ઉપયોગી વનૌષધિનો ઉપયોગ ન કરતાં પરદેશી મોહક વસ્તુઓમાં લુબ્ધ થઇ, સર્વ જગતને આપણી નબળાઇ શામાટે બતાવવી? ઉપયોગઃ-(૧) **અસ્થિભંગ ઉપરઃ**—સાધરખની છાલ કચરી ભાગેલા હાડકા ઉપર ૩ દિવસ બાંધવી.

૫૯૪ સિંગોડાં (શિંગોડી)—સં૦ શૃંગાટક. મ૦ શિંગાડા. ક૦ શિંગાડે. હિં૦ સિંઘાડા. ફા૦ સુરંજાન. ઇં૦ વૉટરકેલટ્રોપ. લા૦ ટ્રાપાબિસ્પિનોઝા. બં૦ પાણિફલ, સિંઘાડે. તૈ૦ પરિકેગડ્ડ.

સિંગોડા તળાવના માથોડું-અર્ધું માથોડું પાણીમા થાય છે. એના વેલા લાંબા હોઇ તેને કારેલીના પાંદડાં જેવા પાંદડાં આવે છે. સિંગોડાનો આકાર મોટો ચમત્કારિક દેખાય છે. એને કાંટા જેવી ત્રણ અણીઓ આવે છે. સિંગોડાનું શાક થાય છે. એને સૂકવી લોટ કરી લાપસી, પુરીઓ, લાડુ એવા અનેક પદાર્થો કરે છે; અને તે ઉપવાસના દિવસે ખાય છે. સિંગોડા પૌષ્ટિક છે **સિંગોડાંઃ**—અતિવૃષ્ય, લઘુ, રુચિપ્રદ, મેહદાર્ઢ્યકારક, કફકર, ગ્રાહક, શુક્રલ, વાતલ, તુરાં, મધુર, ગુરુ, શીતલ, તર્પણતથા સ્વાદુ છે; અને પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મેહ, ભ્રમ, ત્રિદોષ, સોજો તથા સંતાપનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-(૧) **સ્ત્રીનો મૂઢગર્ભ વધવા અને ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપરઃ**—સિંગોડાં અને કચરાની લાપશી કરી દૂધમાં આપવી.

૫૯૫ સિવણ—સં૦ કાશ્મરી. મ૦ શિવણ. હિં૦ બં૦ ગંભારી, ખુમેર. ક૦ શિવન્નિ. તા૦ પેરૂગુમિલ. મલા૦ કુમલ. તૈ૦ સાહ્વાગુમ્મુડીચેટ્ટુ. લા૦ મિલાઇનાઆર્બોરીઆ.

સિવણના ઝાડ મોટા મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાદડા મોટાં હોઇ તે સાધારણ ગોળ હોય છે. સિવણનું લાકડું સુતારકામમાં સારૂં ઉપયોગી છે. સિવણને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે. એને જે ફળ આવે છે, તે નાના જાંબુ જેવાં હોઈ લાંબા હોય છે. એનાં મૂળ દશમૂળમા આવે છે. **સિવણઃ**—મીઠી, કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, તુરી, જડ, દીપન, પાચન, મેધાકર, ભેદક તથા હૃદ્ય છે; અને ત્રિદોષ, કફ, તરસ, શોષ, આમશૂળ, સોજો, વિષ, દાહ, જ્વર, રક્તદોષ, અર્શ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે. *એનાં **ફળઃ**—શીતળ, ગુરુ, બલકર, ધાતુવર્ધક, કેશ્ય, સ્વાદુ, ખાટા, તુરાં, રસાયન, સ્નિગ્ધ, બુદ્ધિપ્રદ, ગુરુ તથા મૂત્રલ છે; અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, આમ, વાયુ, વાતરક્ત, તૃષા, દાહ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર તથા પેશાબમાં ધાતુના જવાનો નાશ કરે છે. **ફળની અંદરનો ગર્ભઃ**—મધુર, ગ્રાહક, કડવો, શીતળ, વાતકર, તુરો, પુષ્ટિકારક તથા બલકર છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ-(૧) **ખરજવા ઉપરઃ**—સિવણની કુંપળોનો અથવા પાંદડાનો રસ નવટાંક સાકર નાખી પાવો અને ધોળા સાજડની છાલ ઘસી ૩ દિવસ ચોપડવી. (૨) **અમ્લપિત્ત** ઉપરઃ-સિવણના પાંદડાં, અઘેડાના મૂળ, મોચરસનો કંદ, એ ગાયના તાજા દૂધમા વાટી ૧૪ દિવસ પાવું. (૩) **પિત્તજ્વર ઉપરઃ**-સિવણનાં મુળનો રસ આપવો. (૪) **મૂત્રાઘાત** ઉપરઃ-સિવણનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) **રક્તપિત્ત-રોગ** ઉપરઃ-સિવણના પાકા ફળ એક કિંવા બે મધમા ખાવાં. (૬) **શીતપિત્ત** ઉપર –સિવણના સૂકા ફળ સીજવી તેનો કલ્ક દૂધમા આપવો અને પથ્ય પાળવું. (૭) **દાહ** ઉપરઃ-સિવણનાં પાદડાનો રસ અંગે ચોળવો.

૫૯૬ સુખડ-સં૦ મ૦ હિં૦ ચંદન. ક૦ શ્રીગંધમારા. તૈ૦ ચંદનમુ. તા૦ મલા૦ ચંદનમારં. ગો૦ શ્રીગંધ. યુ૦ ફા૦ સંદલ. અ૦ સંદલેઅબાયદ. ઈં૦ સેંડલવુડ. લા૦ સેંટેલમ્ આલ્બમ્.

સુખડના ઝાડ મોટા થાય છે. એ ઝાડ **મલબાર** પ્રાંતમા વિશેષ થાય છે. એના પાંદડાં કડવા લીમડાનાં પાદડાં જેવા હોઈ નાના અને સુવાળાં હોય છે. ચંદનને બારિક અને કાળા રંગના ફળ આવે છે. આ ઝાડ જૂનું થાય એટલે તે કાપી તેના કકડા કરી તે જમીનમાં દાટી રાખે છે. પછી તે કેટલાક દિવસે બહાર કાઢી તેને સાફસૂફ કરે છે. ચંદનના કકડા ઉપયોગી છે. એની પેટીઓ, કરંડીઆ, પંખા વગેરે અનેક વસ્તુઓ કરે છે. ચંદનનું જે તેલ કાઢે છે તેને ચંદની અત્તર કહે છે. એ સુવાસિક હોય છે. **ધોળું ચંદનઃ**-કડવું, તીખું, શીતળ, તુરૂં, વૃષ્ય,

* સિવણને શાલપર્ણી કે જંગલી ગાંજો પણ કહે છે.

કાંતિકારક, કામજનક, સુરભિ, રૂક્ષ, આનંદકર, લઘુ તથા હૃદયને હિતકારી છે; અને પિત્ત, ભ્રમ, ઉલટી, તાવ, કૃમિ, તૃષા, સંતાપ, મુખરોગ, દાહ, શ્રમ, શોષ, વિષ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. જે ચંદન ગાઠાવાળું, છિદ્ર પડેલું, જડ, ઉખર, શ્વેતવર્ણ, કાપવાથી દેખાતો રાતો વર્ણ, ઘસવાથી પીળુ, સ્વાદે કડવું, અતિ સુગંધ અને શીતલ હોય તે ઉત્તમ જાણવું; અને જે આમાંથી થોડાક લક્ષણોએ યુક્ત તે મધ્યમ તથા એ લક્ષણો જેમાં મૂળેજ નથી તે અધમ જાણવુ. **પીત-ચંદન-મલયાગર ચંદન**:-શીતળ, કડવું તથા કાંતિકારક છે; અને કફ, કોઢ, કંડૂ, વિપચિકા, દદ્રુ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, વિષ, પિત્ત, તૃષા, દાહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. **કુંકુમાગર-હરિચંદન** (પીળા-રાતા વર્ણનું)-કડવું તથા શીતળ છે; અને પિત્ત, શ્રમ, શોષ તથા દમનો નાશ કરે છે. એ દેવોને ભોગ્ય છે, માટે મનુષ્યોને દુર્લભ જાણવું. **બર્બર ચંદન** (ધોળા અને રાતા વર્ણનું):-શીતળ તથા કડવું છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, કોઢ, કંડૂ, વ્રણ તથા રક્તદોષનું નાશક છે. **શબર ચંદન** (કિંચિત્ પીળા વર્ણનું):-શીતળ તથા કડવું છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, શ્રમ, ફોલ્લા, ખરજ, કંડૂ, દાહ, ગજકર્ણ, લૂતા, કોઢ, તરસ તથા ગાડપણનું નાશક છે. **સુખડ** (એ ઝાડ ઉપર આપથી સૂકેલી હોય તે):—કડવી, સુગંધીવાળી તથા શીતલ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહની નાશક છે. જે ચંદન લીલા હોય તે વખતે તોડીને સૂકાવેલું તથા મલય-પર્વત ઉપર ન થએલું હોય તે સુગંધમા કમતી હોય છે.÷ ઉપયોગઃ-**(૧) દાહ શમન થવા માટેઃ**-ચંદન અને કપૂર અથવા વાળો ઘસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૨) ખસ ઉપરઃ**-ચંદની અત્તર (સુખડનું તેલ) એકલું કિંવા લીંબુના રસમા ચોપડવું. **(૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તાતિ-સારાદિ ઉપર**—ચોખાના ધોવરામણમા ચંદન ઘસી તેમા મધ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે રક્તાતિસાર, પેશાબની ગરમી, તૃષા, દાહ અને મોહનો નાશ થાય છે. **(૪) બાળકોને અળાઈ થાય તે ઉપરઃ**—ચંદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમાં લેપ કરવો; અથવા ચંદનનો લેપ કરવો. **(૫) પરૂવાળા પ્રમેહ (પરમા) ઉપરઃ**-ચંદનનો કલ્ક કરી તે પાવો. **(૬) પ્રમેહ અને પ્રદર** (પેશાબમાં પરૂ જેવું જવું તે) **ઉપર રામબાણ ઉપચારઃ**-વંશલોચન (વાસકપૂર) ૧ તોલો, એલચીદોડામાના દાણા ૧ તોલો, એ બન્ને ઔષધો બારિક ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી. પછી તે ભૂકી પલળે એટલું ઉત્તમ સુખડનું તેલ લઇ તેમાં તે ભૂકી ભીંજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી દરરોજ સવારે ૪ તોલા સુધી ઠંડુ પાણી લઇ તેમા એક ગોળી કાલવવી અને તેમા અર્ધો તોલો સાકર નાખી તે પ્રાશન કરવું. એજ પ્રમાણે સાંજે લેવું. આ ઔષધ ખાવાથી પ્રમેહની આગ છ પહોરમાં ઘણીજ ઓછી થઇ ૭ દિવસમાં પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ થાય છે. પથ્ય-ઘઉંની રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર. **(૭) આગંતુક ગરમી ઉપરઃ**-ચોખાના ધોવરામણમા ધોળું ચંદન ઘસી ખાંડ નાખી આપવું. **(૮) ઉચકી ઉપરઃ**-સ્ત્રીના દૂધમાં ચંદન ઘસી નસ્ય આપવું.

૫૯૭ સુગંધી (લીલી) ચ્હાઃ-(સં૦ હિં૦ સુગંધિતૃણ. મ૦ ગવતી ચાહ.) ગવતી (ઘાસ) ચ્હાના એટો દાભના એટ જેવા મોટા મોટા વધે છે. એને પાંદડાંની ચ્હા પણ કહે છે. બાગમાં પણ એને વાવે છે. એની ઉંચાઇ શુમારે હાથ-દોઢ હાથ હોય છે. એનું તેલ નીકળે છે, તે પણ ઔષધ છે. એ ચ્હાનાં પાંદડાં કઢીમા નાખે છે. ઉપયોગઃ—**(૧) તાવમાં પરસેવો નીકળવા માટેઃ**—એની ચ્હા કરી પાવી, એટલે પરસેવો નીકળી તાવ કમી થાય છે. **(૨) પેટપીડ**

÷ દત્તકૃત મેટરિયા મેડિકામાં ત્રણ પ્રકારનું ચંદનના લાકડાનું વર્ણન કરેલ છે. શ્રીખંડ (ધોળું ચંદન), પીત (પીળું ચંદન) અને રકત (રાતું ચંદન) એમા રાતાચંદન (રતાંજળી) નું લાકડું ગ્રાહી અને પૌષ્ટિક માનેલ છે. સોજામાં ઠડક લાવવાને તેમજ માથું દુખતું હોય તો ચંદનને ચોપડવાથી એ ધોળા ચંદનથી વધારે ઠંડક કરે છે; અને અંદર આપવાથી એનાથી ઓછો ગુણ કરે છે. શકાકલ અસ્કમનો કર્તા લખે છે કે, જો પિત્તનો ઝાડો થતો હોય તો ધોળા ચંદનનું લાકડું ઘસીને પાવું; અને ઝાડામાં લોહી આવતું હોય તો રાતું ચંદન ઘસી તેમાં મેળવવુ અને પિત્ત તથા રુધિર બન્ને જતાં હોય તો બન્ને ચંદન ઘસીને પાવાં. લોહીની ઉલટી આદિ રોગોમાં રાતા ચંદનને દૂધમાં ઘસીને અપાય છે.

ઉપરઃ—એનું તેલ પાવું. પટકી (કૉલેરા) ઉપર પણ એ ગુણાવહ છે. **(૩) શરદી, સળેકમ, શૈત્યજવર, જડત્વ અને આગંતુક જ્વર ઉપરઃ**—સુગંધી વ્હા, સુંઠ અને સાકરનો અષ્ટમાંશ કાઢો ગરમ ગરમ પાવો અને પથારીમા ગરમ કપડું ઓઢી સૂઇ રહેવું. એ યોગથી પરસેવો આવી શરીરમાંની શરદી નીકળી જઇ હુંશિયારી આવે છે. આ કાઢો ઉષ્ણ છે. સમધાત થવા માટે એમાજ દૂધ નાખી કોઇ કોઇ પીએ છે. **(૪) પરસેવો લાવવા માટે બાફઃ**—એક મોટા વાસણમા સુગંધી વ્હાની ભૂકી નાખી તે ઉપર ઢાકણું મૂકી આધણ આવે ત્યાંસુધી તે પાણી કઢવવું. પછી રોગીને ખાટલા ઉપર સૂવાડી આ પાણીનો બાફ આપવો, એટલે પરસેવો છૂટે છે. **(૫) સળેકમ ઉપરઃ**—સુગંધી વ્હા, ફુદીનો કિંવા તજ અને આદુનો કાઢો કરી તેમા ગોળ નાખી રાત્રે સૂતી વેળાએ પીવો અને ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી સૂઇ રહેવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પીવું.

૫૯૮ સુગ્રીણ—(મ૦ થોરલામાલેબંધ) એના પાદડા ઇંદ્રજવના પાદડા જેવા હોઈ જાડા હોય છે. એ પાદડા ઘણા ચીકણા હોય છે. સુગ્રીણને બાવળીઆના જેવા પીળા ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ મોટા થાય છે. એની છાલ ધોળા રંગની હોય છે; પરંતુ સૂકાયા પછી કાળા રંગની થાય છે. એની છાલના ચૂર્ણની ગુંદર જેવી ચીકણી ગોળી થાય છે. ઉપયોગઃ-**(૧) ખરજવા ઉપરઃ**—સુગ્રીણના પાદડાના રસમા જીરૂં અને સાકર નાખી પાવો અને તેજ રસ ૭ દિવસ તે ઉપર ચોળવો; અથવા સુગ્રીણની છાલ ઘસી ચોપડવી. પથ્ય-મીઠું ખાવું નહિ. **(૨) શીતળા હલકા આવવા માટેઃ**—સુગ્રીણની છાલ તાવીતમા ભરી તે ગળે બાધવી. **(૩) અસ્થિભંગ ઉપરઃ**—સુગ્રીણની છાલ લાવી બારિક ખાડવી અથવા તેમાજ ચતુર્થાંશ નાચણીનો લોટ નાખી થોડું પાણી છાંટી બાફ આપવી અને તે મિશ્રણનો હાડ દુખતા હોય કિંવા હાડકું ભાગ્યું હોય તે સ્થળે દોઢ આગળ જાડાઈનો લેપ કરવો તથા તે ઉપર ગુણપાટનું ટાટ બાધી ઘટ્ટ પાટો બાધવો તથા સાત દિવસ ગયા પછી એકવાર છોડી જોઇ વ્યથિત (દુઃખી) જગ્યાએ ઔષધનો લેપ કમી થયો હોય તો તુરત લેપ કરી ઉપર પ્રમાણે પાટો બાધવો. આ યોગથી કોઈ પણ પ્રકારનો અસ્થિભંગ થયો હશે તો જલદી ગુણ આવે છે.

૫૯૯ સુરપીણ—સં૦ સુરપર્ણ. મ૦ સુરપીણ. તા૦ ક૦ તૈ૦ મંચ-માચી-પત્રી. અ૦ અફસંતની. પં૦ ભુયમદોરન. લા૦ આર્ટેમેસેયા, ઇંડીકા. મલા૦ નિલાંપલા.

આ એક શીમળાની જાત છે. એના પાદડા શીમળાના પાદડા જેવા કાત્રાદાર હોઇ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ બે હાથ ઉંચા વધે છે. એને ધોળા અગર પીળા ફૂલ આવે છે. સુરપીણ સ્વાદે કડવી અને તીખી હોઇ પાચક પણ છે. ઉપયોગઃ-**(૧) કાન પાકયો હોય તે ઉપરઃ**-સુરપીણનાં પાદડાંનો રસ કાનમા પાડવો એટલે દુઃખબંધ થાય છે. **(૨) બાળકની હગામણ ઉપરઃ**-સુરપીણના પાદડા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવા. **(૩) બાળકની ઉધરસ, સળેકમ અને કૃમિરોગ ઉપરઃ**—સુરપીણના મૂળ મધમા પાવા, અથવા પાદડાનો રસ મધમાં પાવો. **(૪) દમ ઉપરઃ**-સુરપીણના પાદડાનો કિંવા ફૂલનો રસ પાવો. **(૫) નળવિકાર ઉપરઃ**-સુરપીણનાં લીલા પાંદડાનો રસ ૧ તોલો કાઢી તેમા થોડી મરીની ભૂકી નાખી પાવો.

૬૦૦ સુરણ—સં૦ મ૦ બ૦ સુરણ. હિં૦ જમીકંદ. તૈ૦ મચા-દોલ-કંદા. ફા૦ ઓલ. લા૦ એમોર્ફોફેલસ્ પેનિકયુલેટસ્.

સુરણ **હિંદુસ્તાનના** ઘણાક પ્રાતોમા થાય છે; પરંતુ **મલબારમાં** એનો પાક વિશેષ થાય છે આ કંદ ચૈત્ર-વૈશાખમા વાવે છે અને માગશર-પોષમા તે ખોદી કાઢે છે. કોઇ કોઇ મોટું થવા ત્રણ વરસ સુધી જમીનમા રાખે છે. એ જમીનમા રહેલું સુરણ એક મણ કે તેથી વધારે વજનનુ હોય છે સુરણની આકૃતિ ગોળ ચક્કર જેવી હોય છે. સાધારણ સુરણનું વજન મણ-પોણો મણ હોય છે. એમા બે જાત છે. એક ખુજલીવાળી અને બીજી મીઠી. ખુજલીવાળું સુરણ ખાવાથી મોં સૂજે છે અને અનેક વિકારો થાય છે; પરંતુ તે ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે. એ સુરણ પાચ-છ વર્ષ જમીનમા રહે છે. **દક્ષિણમાં સુરણની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી.** સુરણના ઝાડનો સોટો હાથના કાડા જેવડો હોઇ તે ઉપર વિસ્તીર્ણ છત્રી જેવાં

પાદડાં હોય છે. એના દાંડાનો રંગ ધોળો હોઇ તે ઉપર શુભ્ર રંગનાં ટપકાં અને ચાદાં ઠેકાણે ઠેકાણે હોય છે. **સુરણ** એ અર્શરોગનાશક છે, માટે એનું "**અર્શોઘ્ન**" એવું નામ છે. સુરણના ફૂલનું શાક સરસ થાય છે. એના કુમળા પાદડાનું પણ શાક કરી ખાય છે; અને જુનું થયા પછી વચ્ચેના દાંડાનું શાક કરી ખાય છે. સુરણનું શાક સરસ થાય છે. એ શાકને ઘીનો વઘાર કરે છે. સુરણ ઉષ્ણ અને પૌષ્ટિક છે. **મીઠું અને ધોળું સુરણ:**-રુચિકર, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, છેદક, લઘુ, રુક્ષ, તુરં, મલાવષ્ટંભક, વિશદ, પાચક તથા રક્તપિત્તકોપન છે; અને કૃમિ, ગુલ્મ, શૂળ, અર્શ, કફ, મેદ, વાયુ, અરુચિ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી તથા બરોળ-નો નાશ કરે છે. આ સુરણ હૃદ્રોગી, રક્તપિત્તી અને કુષ્ઠીને હિતકારક થતું નથી. **એના દાંડા:**-રુચ્ય, લઘુ તથા દીપન છે અને કફ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **ખાજરા અને રક્તવર્ણ સુરણ:**-તુરૂ, લઘુ, વિષ્ટંભી, રુક્ષ, વિશદ, તીખું, રુચિકર, દીપન, પાચન, પિત્તલ તથા દાહક છે; અને કૃમિ, કફ, વાયુ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, શૂળ, ગુલ્મ તથા જાડ્યનું નાશક છે. **ખારેરાન સુરણ:**-પિત્તકર, રક્તકર અને કફનાશક છે. **ઉપયોગ:-(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**-સુરણના કકડા ઘીમાં તળી ખાવા આપવા. **(૨) આમ ઉપર:**-સુરણના કાંદા સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ઘીમાં શેકી કિંવા તળી સાકર નાખી ખાવા આપવું. **(૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર-સુરણ વટક:**—સુરણ સૂકવી કરેલું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, ચિત્રા ૧૬ તોલા, સુંઠ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે છ પ્રકારના મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે.

૬૦૧ **સુરબંધ**—(સં૦ મંચપત્રી) એ ઝાડ શુમારે હાથ-દોઢ હાથ ઉંચા વધે છે. લીલી જમીનમા આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં શેવતીનાં પાદડા જેવા, પરંતુ તે કરતાં નાનાં અને પહોળા હોય છે. એ પાંદડાંને પુષ્કળ ખાંચા હોય છે. એ સુવાસિક હોઇ ઘણાજ કડવાં હોય છે. આ ઝાડને કોથમીરના જેવા ફૂલના ગુચ્છા આવે છે. એનો રંગ ગુલાબી હોય છે. એ ફૂલ કડવા હોય છે. આ ઝાડ કીરમાણી અજમાની જાતનું છે. એનાં ફૂલનો ઉપયોગ કીરમાણી અજમાની પેઠે થાય છે. એને સાષ્ટી પ્રાંતમાં "મારબેટી" કહે છે. **સુરબંધ** કડવું, ઉષ્ણ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાયુ, વિષદોષ, દમ, ઉધરસ, જ્વર, કૃમિ તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે.

૬૦૨ **સુરૂ (પીળા બેરજાનું ઝાડ)**—સં૦ સરલ. મ૦ સરળદેવદાર, શુરૂ. હિં૦ ધૂપ-સરલ. બં૦ સરલકાષ્ઠ. ક૦ સરલદેવદારુ. ઈં૦ લૉંગલીવ્હપાઇન. લા૦ પાઈનસ્‌લૉંગીફોલિયા.

આ ઝાડ બહુ સુંદર દેખાય છે. તે સીધું ઉંચું વધે છે. એનું થડ બારિક અને આખું હોય છે. એ ઝાડ નિરંતર લીલુંછમ રહે છે. શોભામાટે એ ઝાડ બાગમાં વાવે છે. આ ઝાડનું લાકડું ઘણું મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે. એ ઝાડમાથી દૂધ નીકળે છે, તેને બેરજો કહે છે. તે તંતુવાદ્યના તારને ચોપડવાને ઉપયોગી થઇ પડે છે. આ દૂધ અગ્નિ ઉપર નાખવાથી તેનો ધૂપ જેવો સુગંધ આવે છે. **સુરૂનું ઝાડ:**-મધુર, કડવું, પાકકાળે અને રસકાળે તીખું, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે; અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, રાક્ષસબાધા, કફ, વાયુ, પરસેવો, જૂ, ઉધરસ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) ગએલા કેશ આવવા માટે:**—સુરૂના પાંદડાં પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.

૬૦૩ **સૂર્યફૂલ (સૂરજમુખી)**—સં૦ આદિત્યભક્તા. મ૦ આદિતા, સૂર્યફૂલવલ્લી, ખોબર-દોડી. હિં૦ હુરહુજ, સોંચલી. તૈ૦ સૂર્યકાંતીપુ. તા૦ તુ૦ ક૦ સૂર્યકાંતી. ફા૦ ગુલેઆફતાબપરસ્ત. અ૦ અરદમૂન. ઈં૦ સનફ્લોવર, સુહેલીએંથ. લા૦ એન્યુઅસ. બં૦ હુડહુડે, બનશલતે.

સૂર્યમુખીના છોડ હરેક ઠેકાણે ઉગી શકે છે. તે આપોઆપ ઉગતા નથી, પણ ધાન્યની પેઠે તેનું વાવેતર કરવું પડે છે; અને તે વાવ્યા પછી ચાર મહિનામાં તૈયાર થાય છે. એ છોડ માથોડા કરતાં એકાદ બે હાથ ઉંચેસુધી વધે છે. તેનાં પાંદડાં કાત્રાદાર, હૃદયાકાર, જરા લાંબાં, પાતળાં અને ખરબચડાં હોય છે. એની લંબાઇ ૧૨-૧૫ આંગળ અને પહોળાઇ ૧૦-૧૨ આંગળ હોય છે. પાંદડાંનું દીંટડું લાંબું હોય છે. આ છોડ અનેક પ્રકારે મહત્ત્વનો હોવાથી તે સંબંધી

કેટલાક વર્ષોની શોધ પછી અમે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધાંત ઠરાવ્યો છે. એના બી બેડીને વાવવા કરતા જો હાથવડે વાવ્યાં હોય તો તે વધારે ફાલે છે. તે જો આશ્લેષા કે મઘા નક્ષત્રમાં વાવ્યા હોય તો વધુ સારૂં; પરંતુ આર્દ્રા નક્ષત્રમા વાવ્યાં હોય અને હસ્તનો વરસાદ જો ઓછો પડ્યો હોય તો વળી વધુ સારો પાક થાય છે. પૂર્વા-ઉત્તરા નક્ષત્રમાં વાવ્યાં હોય અને દિવાળીના અરસામા વરસાદ પડયો હોય તો વળી ઉપરના બન્ને કરતા વધુ સારો પાક ઉતરે છે એ છોડના પત્રદંડનો ઘેરાવો ૫-૬ આગળ હોય છે. તેપર લાબા લાંબા ધોળા રગના ડાડલા હોય છે. પ્રત્યેક પાદડાની બગલમાથી ફૂલ નીકળે છે. મુખ્ય દંડના મથાળે સૌથી પ્રથમ ફૂલ નીકળે છે અને તે સર્વ કરતાં મોટું હોય છે. તેના પુષ્પકોષમા ચાર પડદા હોય છે. એ ફૂલનો રંગ પીળી કણેરના ફૂલ જેવો હોય છે. તેના મધ્યભાગમા કિંજલ્ક કોષ હોય છે અને તેની વચ્ચે બીજ હોય છે. ઉત્તમ વર્ગના ઝાડને ૪૦ સુધી ફૂલ આવે છે અને તે ફૂલમા કમમા કમ ૫૦ અને વધુમા વધુ ૮૦૦ બીજ હોય છે.

આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ ઝાડ બહુજ મહત્ત્વનું છે. તેના ફૂલનું મુખ, સવારથી સાજ સુધીમા સૂર્ય જેમ જેમ ફરે છે તેમ તેમ ફરતું રહે છે. આમ હોવાથી તે ઝાડને આદિત્યભક્તા અને તેવાજ અર્થના બીજાં નામો અપાયાં છે ઈશ્વરના અનુગ્રહને માટે જેવી રીતે મનુષ્યો તેના પ્રતિ ભક્તિ દર્શાવે છે, તેવીજ રીતે સૂર્યદેવના અનુગ્રહમાટે ઉદ્‌ભિજ પણ ભક્તિ દર્શાવતાં જણાય છે. આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ વાત તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયેલી છે કે જે ઠેકાણે સૂર્યના પ્રખર કિરણો પહોચતા નથી, તે જગ્યા નિરોગી રહી શકતી નથી. આમ હોવાથીજ પાણીવાળી, ભેજવાળી, અંધીઆર અને ગાઢી ઝાડીવાળી જગ્યા તાવના ઘરરૂપજ જણાય છે આવે ઠેકાણે સૂર્યમુખીના ઝાડ વાવ્યા હોય તો રોગ દૂર થઇ બગડેલી હવા સુધરી જાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાના અને યૂરોપમાના કેટલાક ભાગો કે જે અનેક પ્રકારની ખરાબ હવાને લીધે રોગમા ઘેરાઈ રહેલા હતા, ત્યા કેટલીક શોધકબુદ્ધિના ડૉકટરોએ આ ઝાડનું વાવેતર કરાવી જોયું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ત્યાં ચાલતા રોગો દૂર થઈ તે ભાગ સારા આરોગ્યવાળા થયા. આવો ઉત્તમ ગુણ હોવાથી પ્રત્યેક જણે પોતાના ઘર સામે આ ઝાડના ૧૦-૧૫ છોડ વાવવા એ આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઘણુંજ હિતાવહ છે.

વ્યાપારી દૃષ્ટિએ જોતા તેના બીઆંનું તેલ અત્યત ઉપયોગી છે. એ તેલ ઘાસના જેવા રંગનું હોય છે. ખાવામા તે સારૂં અને પથ્યકારક છે.તેમા પુરી વગેરે પદાર્થ અમે બનાવી જોયા છે. એ તેલમા કોઇ પણ પ્રકારની દુર્ગંધિ અથવા તીવ્ર વાસ હોતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ બીજા તેલની પેઠે તે રાખી મૂકવાથી લીલું થઇ જતું નથી, તેમજ તેમાં તળેલ પદાર્થ રાખી મૂકવાથી કોઈ રીતે બગડતો નથી. વળી રંગાન બનાવવામાં તથા ચિત્રકાર્યમાટેના રંગમાં જે મોંઘું તેલ વાપરવું પડે છે, તેને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ બહુ ઉત્તમ રીતે થઇ શકે છે. આ ઝાડનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમા કરી તેમાંથી તેલ કાઢવાથી 'એક પંથ દો કાજ' ની પેઠે હાલમાં અનેક પ્રકારના ભયંકર રોગોથી વ્યાપ્ત થયેલા હિંદુસ્તાનની હવા સુધરે અને વળી તેલનો મોટો વેપાર ચાલી શકે તેમ છે; પરંતુ આપણા દુર્દૈવને લીધે આપણા લોકોનું લક્ષ આવા ઉપયોગી વિષય તરફ જેટલું જવું જોઇએ તેટલું જતું નથી, એ દુઃખની વાત છે. રશિયાના કેટલાક ભાગમાં મોટા પ્રમાણમા આનું વાવેતર કરવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ થયો હોય એમ જણાય છે.

આ છોડને વાવવાને જમીન સાધારણ રાતી અને લીલી જોઇએ. ફૂલમાના બીઆ તથા પરાળ ઢોરો પ્રેમથી ખાય છે. આ સૂર્યફૂલનાછોડને "સૂર્યકમળ" પણ કહે છે. **સૂરજમુખી ફૂલનું ઝાડ:-** તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, સંદીપન, સ્વર્ય, રસાયનોપયોગી, કડવું, તુરૂં, લઘુ, રુક્ષ તથા સારક છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, અરુચિ, તાવ, વિસ્ફોટક, કોઢ,મેહ, અશ્મરી, યોનિશૂળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાકુ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **ભૂતજ્વર ઉપર:**-સૂર્યફૂલનાં મૂળ કાનમાં રાખવાં. (૨) **પ્રસૂતિ જલદી થવા માટે:**-સૂર્યફૂલનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં. (૩) **છોકરાંના પેટના ભાર ઉપર:**—સૂર્યફૂલનો રસ દશ ટીપાં સુધી શક્તિ-અનુસાર દૂધમાં પાવો. પેઢું ફુલેલું હોય તો આંગળી

જેવડી બારિક છિદ્રની નળી લઇ તે નળીમા સૂર્યફૂલનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ભરવું અને તે નળીનું એક મોં મળદ્વારમાં ઘાલી બીજા મુખે જોરથી ફુંકવું; એટલે ઔષધ રોગ ઉપર પહોંચે છે અને રોગ નીકળી જાય છે. **(૪) વીંછીના વિષ** ઉપર:-સૂર્યફૂલનાં પાદડાનું નસ્ય આપવું અને લેપ કરવો. **(૫) જુલાબ થવા માટે:**-સૂર્યફૂલના તેલનું ડુંટી ઉપર ટપકું પાડવું અને જુલાબ બંધ થવા એ તેલ વાસાની સાટવડે ચોપડવું.

૬૦૪ સોનવેલ-(સં૦ સ્વર્ણવલ્લી) એને આકાશવેલ પણ કહે છે. સોનવેલ દાભણ જેવડી જાડી હોય છે. એ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનાં મૂળ ઝાડ ઉપરજ હોઇ તે મૂળ ક્યાં હોય છે તે સમજાતું નથી. એ વેલીને સોના જેવા પીળા રંગની બારિક દોરી હોય છે. આપણે અહીં ઘણુંકરીને એ વેલ ખરસાણીના ઝાડ ઉપર અને વાડો ઉપર હોય છે. એને આ દેશમા નાગરવેલના નામથી ઓળખે છે; પણ તેનું ખરૂ નામ તો સોનવેલજ છે. **સોનવેલ:**—દુગ્ધપ્રદ હોઇ ત્રિદોષ અને મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-**(૧) બાળકની વરાધ** ઉપર:-સોનવેલનો રસ મધમા પાવો.

૬૦૫ સોનારવેલ-આ વેલનાં પાદડા પીપળાનાં પાદડા જેવાં હોઈ એની પહોળાઇ એક વેંત અને લંબાઇ સવા વેંત હોય છે. એ વેલાની જાડાઇ હાથની આગળી જેટલી હોય છે. એનો રગ રાતો અને ઘોળો પણ હોય છે. પ્રથમ એના પાદડાનો રંગ રાતો હોઇ પછી લીલો થાય છે. એ પાદડાં જૂનાં થયા પછી તે ઉપર રાતા રંગના ચાઠાં હોય છે. ઉપયોગ:- **(૧) કૉલેરા અને સર્પાદિકના વિષ** ઉપર:-સોનારવેલનાં પાદડાનો રસ પાવો, કિંવા મૂળ પાણીમાં ઘસી આપવા કિંવા ચાવી ખવરાવવાં. **(૨) ગરમીના આજારથીશરીર ઉપર ચાંદીઓ થાય તે ઉપર:**- સોનારવેલના મૂળ સૂકવી રોજ ગાયનું દૂધ ૫ તોલા લઇ તેમાં ચંદનની પેઠે તે મૂળ ઘસી તે ઘસેલું શુમારે ૬ માસાપર્યંત દૂધમા મેળવી, તેમા સાકરની ભૂકી ૧ તોલો અને જીરાની ભૂકી બે ગુંજા-ભાર નાખી, દરરોજ એક વખત ખાવાથી કોઇ પણ પ્રકારની શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જઇ પ્રકૃતિ જરૂર સુધરે છે. આ ઔષધ ઘણુંજ ઉત્તમ છે. પથ્ય પાળવું.

૬૦૬ સોપારી- સં૦ પૂગ. મ૦ પોફળ. હિં૦ ક૦ અડિકે-મારા. તૈ૦ પોકાકાયા, ક્રમકમુ. દ્રા૦ કાંગુ. મલા૦ તા૦ કચુક્કૂ, પૂગમ્. ફા૦ ભોપીલ. અ૦ ફોફિલ. ઇં૦ બિટલનટપામ. લા૦ એરિકાકેટેચ્યુ.

એ ઝાડની ઉંચાઇ ત્રીસ-ચાળીસ હાથ હોયછે. એને તાડના જેવી ઝાવલીઓ આવે છે. સોપારી સહ્યાદ્રિ પર્વતના સર્વ પ્રદેશમા પાકે છે; પરંતુ **માંગલોર, તાલેચેરી, કોચીન,** હુબળી, ઓ-**માંતક, વર્ધન અને શ્રીવસઇ** એ ઠેકાણે પુષ્કળ થાય છે. **શ્રીવર્ધનથી** જે ઘોળી સોપારી આવે છે, તે ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ છે. સોપારીનું ઝાડ ચીકણું હોય છે. સોપારી છોલી બાફવાથી રાતી સોપારી બને છે. બાફ્યાસિવાય છોલી સૂકવેલી હોય તે ઘોળી સોપારી થાય છે; અને કુમળી સોપારી બાફવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે. સોપારી એકલી અથવા પાનમાં નાખી ખાય છે. સોપારી તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચીકણો હોય છે. તે રસ લાકડાઓને અને વહાણોને ચોપડે છે. સોપારી બાફ્યા પછી જે પાણી રહે છે તેને ઉકાળીને ગઠ્ઠો કરી રાખે છે, તેને સોપારીના ફૂલ કહે છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને માટે મસાલાની જે સોપારી બનાવે છે તેમાં તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે. અર્ધી સોપારી આવે એવી એક સોપારીની જાત છે. **સોપારી સાધારણ:**-**મોહક,** તુરી, સ્વાદુ, રુચ્ય, સારક, મધુર, ગુરુ, કિંચિત્ તીખી, પથ્ય તથા દીપન છે; અને મુખ-વૈરસ્ય, ત્રિદોષ, ઉલટી, ક્લેદ, મળ, કફ, વાયુ, પિત્ત તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે. **લીલી સોપારી:**—અભિષ્યંદી, ગુરુ, તુરી, શુદ્ધિકારક તથા સારક છે; અને દષ્ટિ તથા અગ્નિમાંદ્યકારક અને મુખમળ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. **સૂકી સોપારી:**-રુચિ-કર, પાચક, રેચક, વાતલ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ત્રિદોષ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. એ પાન-સિવાય ઘણી ખાવાથી પાંડુરોગ અને સોજો આણે છે. **પાકેલી લીલી સોપારી:**—છેદક અને ત્રિદોષનાશક છે. **સૂકી પાકેલી સોપારી:**—વાતલ, સ્નિગ્ધ અને ત્રિદોષનાશક છે. **ચિકણી**

સોપારી:—સર્વ દોષ દૂર કરે છે **તેલંગણ-આંધ્રમાં થએલી સોપારી:**—તુરી, પાક વખતે મધુર તથા કિંચિત્ ખાટી છે; અને કફ, વાયુ તથા મુખજાડયની નાશક છે. કોકણમાં **ચૌલ** પ્રાંત છે ત્યાંની **સોપારી:**—અગ્નિદીપક, પાચન, બલકર, રસાઢ્ય અને કફનાશક છે. **રોઠી** (જે મજબૂત હોય છે એવી) **સોપારી:**—તીખી, તુરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, રુચિકર તથા પિત્તલ છે; અને મલાવષ્ટંભની નાશક છે. **બલગુલી સોપારી:**—રુચિકર, પાચન તથા દીપન છે; અને ત્રિદોષ, આમ, મલાવષ્ટંભ તથા મેદની નાશક છે. **ચંદાપુરી સોપારી:**—રસ વખતે મધુર, તીખી, સ્વાદુ, તુરી, રુચિકર, અગ્નિદીપન તથા પાચન હોઇ કફ નાશક છે. **ગુહાગરી સોપારી:**-મધુર, તુરી, તીખી, પાચક, દ્રાવક, લઘુ, વિશદ તથા મલાવષ્ટંભક હોઇ આધ્માનવાયુની નાશક છે. **નેલવતી સોપારી:**—મધુર, રુચિકર, કંઠશુદ્ધિકર, લઘુ, પાચન, સારક, કાંતિકર તથા રસાલ હોઇ ત્રિદોષનાશક છે. **સોપારીના ઝાડનો ચીક:**—શીતલ, સંમોહન, ગુરુ, પાક વખતે ઉષ્ણ, ખારો, ખાટો તથા પિત્તલ હોઇ વાયુનો નાશક છે. ઉપયોગ:—**(૧) ઉલટી ઉપર**—સોપારીની વીરી (પ્રત્યેક ઝાવલી નીચે જાડા કાગળ જેવો ભાગ હોય છે તે એટલે ત્રોપાના છોડાં) ની રાખ કરી તે રેશમની અને સૂકા લીમડાની રાખમાં મેળવી તે પાણીમાં કાલવી તેમાં બીજોરાના મૂળ ઘસી પાવાં **(૨) ઢોરોના ખાણમાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય તે ઉપર:**—સોપારીના ફૂલ બારિક કરી તે લોટમાં મસળી પાણી નાખી તેનો ગોળો કરી ખવરાવવો. **(૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—સોપારીની વીરીની (ત્રોપાનાં છોડાંની) રાખ કરી પાણીમાં કાલવી તેનો બસ્તિ ઉપર લેપ કરવો. **(૪) આમવાત ઉપર:**—સારી રોઠી સોપારી લઈ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી તે સવારે વાટવી અને જૂની આમલીનો જાડો કલ્ક કરી તેમાં તે સોપારી નાખી તે ગળી જવી. પછી ઉપરાઉપરિ ગરમ પાણીના ઘુંટડા પીવા. આ યોગથી સાફ રેચ થઇ આમવાત દૂર થાય છે. **(૫) આદાશીશી ઉપર:**—અર્ધી સોપારી આવે છે તે ઘસી લેપ કરવો. **(૬) વિસર્પ અને ચાઠાં ઉપર:**—ઠંડા પાણીમાં ચીકણી સોપારીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાણી રોજ ચોપડવું અથવા ચીકણી સોપારી ઘસી ચોપડવી. **(૭) કૃમિ ઉપર:**—સોપારીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. **(૮) ખસ ઉપર:**—સૂકાએલી સોપારી ઉપરની છાલ બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. **(૯) લાપોટીઆ ઉપર:**—ચીકણી સોપારી, આમલીના કચૂકા તથા ગુગળ એ ઉના પાણીમાં ઘસી લાપોટીઆ ઉપર દિવસમાં બે-ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૬૦૭ **સોરંગી**(સં૦ સુરપુન્નાગ) આ ઝાડ ઉંડણીના જેવું હોઇ પાદડા પણ ઉંડણીના જેવાંજ હોય છે. એ ઝાડ વિશેષ કરી **કોંકણ** પ્રાંતમાંજ થાય છે. કોંકણમાં સોરંગીને "મીઠી ઉંડણ" કહે છે. સોરંગીનાં ફૂલનો ભરાવો માઘ કે ફાગણ માસમાં થાય છે. એનો વાસ ઘણો આવે છે. એ ઝાડને વાવ્યા પછી પાચ-છ વર્ષે ફૂલ આવવા માંડે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. સોરંગીને ફૂલ્યાસિવાય કળીઓ સૂકવી તે દેશાવર રંગને માટે જાય છે. એ કળીઓનો રંગ રેશમ, મલમલ વગેરે ઉંચાં કપડાં રંગવાના ઉપયોગમાં ઘણો આવે છે. સોરંગીનાં ઝાડ કડવાં છે અને એના ગુણ ઉંડણી કરતાં વધારે છે.

૬૦૮ **સોમ વલ્લી (સોમલતા)**—બધી ભાષાઓમાં સોમવલ્લી. લા૦ સારકોસ્ટેમાએવિરિટઆ. સોમવલ્લીમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એને શુકલપક્ષમાં ૧૫ પાંદડાં આવે છે અને તે કૃષ્ણપક્ષમાં ખરી પડે છે. સોમવલ્લી દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એને "અપત્રવાલ્લિકા" અને "બ્રાહ્મી" પણ કહે છે. ઋગ્વેદમાં સોમવલ્લીનું મહત્ત્વ વર્ણુંજ વર્ણવેલું છે. સોમવલ્લીના રસમાં બુદ્ધ વધારવાનો ગુણ હોઇ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતી નથી. એના ડીંટામાંથી પ્રાચીનકાળમાં એક પ્રકારનું મદ્ય તૈયાર કરતા હતા. **સોમવલ્લી:**—તીખી, શીતલ, મધુર, પાચન તથા રસાયન છે; અને પિત્ત, દાહ, તરસ, શોષ તથા ત્રિદોષની નાશક છે. લઘુ **સોમવલ્લી*** (જેને મરાઠીમાં રાનશેર કહે છે તે):—રસ, વીર્ય તેમ

* કહે છે કે સોમવલ્લીનો રસ બ્રાહ્મણસિવાય અન્ય વર્ણને કોઇ પાએ તો ઉલટી થઈ જાય છે; છતાં એનામાં કંઇ સુધારવાનો અને બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણ હોવાથી કેટલાક પીએ છે. એનાથી થએલ ઉલટીના ઉપાય

ગુણમાં ઉપર જેવા જાણવી. **ઉપયોગ** —(૧) કમળા અને યકૃત્‌વિકાર ઉપરઃ—સોમવલ્લીનું ડીંડું સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૨) **તાવ** ઉપર.-કુમળાં પાદડાના કાઢો પાવો.

૬૦૯ સ્થલકમલિની—સં૦ મ૦ હિ૦ ગ૦ સ્થલ–પદ્મિની–કમલિની. ક૦ કલુતાવરે, ઓરિલતામ-રેગિડ. તા૦ મલા૦ ઓરિએલેતામરે. તે૦ મગલલી ગમુ. ગો૦ પુરુષરત્ન. લા૦ આયોનિડયં સુફ્રટિકોસં.

પાણીમાં થનારી જળકમલિની જેવી વનમા સ્થળકમલિનીની વેલી થાય છે. **સ્થળ કમલિની**.-શીત, તીખી, કડવી, તુરી, લઘુ તથા સ્તનને દૃઢ કરનાર છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર-પથરી, શૂળ, ભૂતબાધા, અતિસાર, મેહ, ઉલટી, દાહ, મોહ, રક્તવિકાર, દમ, ઉંરસ, ગોના તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૬૧૦ હરડે—સં૦ બં૦ હરીતકી. મ૦ હિરડા. હિં૦ હરડ, હડ, હર્ર. ક૦ **અણિલેકાયી**. તે૦ કરક્કાય. તા૦ અકેનં, કુડુમારા. તુ૦ અણિલેમારા. મલા૦ કટુકકામારં. ફા૦ હલિલે. અ૦ એહલીલજ. ઈં૦ માયરોબેલન્સ. લા૦ ટરમિનેલિયા, કેબુલા.

હરડેનાં ઝાડ **કોંકણ** અને **ગુજરાત** દેશમાં ઘણા થાય છે. એ ઝાડ મોટા મોટાં થાય છે. એનાં પાદડા ધાવડીનાં પાદડા જેવાં હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. હરડે રંગના કામમાં આવે છે. જે હરડે કુમળી લઈ સૂકવે છે, તેને **બાળહરડે** કહે છે. જે હરડે કઠિન કુહાડાથી પણ ન ભાગે તેવી, જાડી, લાંબી, અણીદાર, પાણીમાં બૂડનાર તથા બે અથવા બે કરતા વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને **સુરવારી** હરડે કહે છે. તે ઉત્તમ ગુણકારી છે. સાધારણ સુરવારી હરડેને કાબુલી હરડે કહે છે. અસલ સુરવારી હરડેની જાતના ઝાડ ઘણા થોડાં હોય છે. મુંબઈમાં કેટલાક લબાડી વ્યાપારી બનાવટી સુરવારી હરડે કરીને વેચે છે. * હરડે અતિશય ઉપયોગી છે. તે નીચલા વચનથી જાણવામાં આવશેઃ—

" नास्ति यस्य गृहे माता तस्य माता हरीतकी " .

વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં હરડેની સાત જાત કહેલી છે. **વિજયા, રોહિણી**, પૂતના, અમૃતા, અભયા, **જીવંતી તથા ચેતકી.** જે તુંબડી જેવી ગોળ હોય છે તે **વિજયા;** સાધારણ ગોળ હોય છે તે **રોહિણી;** જેમાં મોટી ગોટલી હોઇ જે પાતળી હોય છે તે **પૂતના;** જેની ગોટલી બારિક હોઈ જે માંસળ હોય છે તે **અમૃતા;** જેના અંગ ઉપર ઉભી પાચ રેષા હોય તે **અભયા;** જેનો રંગ સુવર્ણ જેવો પીળો હોય છે તે **જીવંતી** તથા જેના અંગ ઉપર ત્રણ રેષાઓ હોય છે તેને **ચેતકી** કહે છે. વિજયા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે. રોહિણી વ્રણરોપક છે. પૂતના લેપના કામમાં ઉત્તમ છે. અમૃતા રેચ આપવામા ઉત્તમ છે. અભયા નેત્રરોગો ઉપર ઉત્તમ છે. જીવંતી સર્વ રોગની પરિહારક છે તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમાં ઉત્તમ છે. કાળી અને ધોળી એવી બે જાતની ચેતકી હોય છે. ધોળી ૬ આંગળ વિસ્તારની હોય છે અને કાળી એક આગળ વિસ્તારની હોય છે. કેટલીક હરડે ખાવાથી, કેટલીકનો વાસ લેવાથી, કેટલીકનો સ્પર્શ કરવાથી તથા કેટલીકનાં દર્શનથીજ રેચ થાય છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે કોઇ પણ પ્રાણી ચેતકીની છાયાનીચે સૂઈ જાય તો તેને તત્કાળ રેચ થવા લાગે છે. ચેતકીને જેટલી વાર હાથમાં પકડે તેટલીવાર સુધી નિશ્ચય રેચ થાય છે. રાજા, સુકુમાર, શક્તિક્ષીણ અને જેને ઔષધોની અરુચિ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેઓને ચેતકીનો રેચ ઘણો સુખકર અને હિત કરનારો છે. હરડેની સાત જાતમાં વિજયા મુખ્ય છે; કારણ તે સહજ મળી શકે

શરીરની ચામડી ઉપર જ્યા જ્યાં ઉડે ત્યાં ત્યા ફોલ્લા જેવા ચ.ઠા થઈ શરીરના વર્ણને બગાડે છે; એથી જળાશયમાં ગળાપૂર પાણીમાં ઉભા રહીને એનો રસ અથવા રસમિશ્ર ઔષધિનું સેવન થાય છે; જેથી ઉલટીના છાંટા શરીરને બાધ કરી શકતા નથી.

* બનાવટી હરડેની પરીક્ષા એવી છે કે, હરડેના ઉપર પાણીથી પલાળેલું ખાદીનું કપડું વીંટાળી તે નરમ થતાં સુધી રાખી મૂકવી. નરમ થયા પછી તેની સુરખી ચાર ચીરો કરી, તે ચીરો પછી જેમ હતી તેમજ ગોઠવી સૂકા કપડાથી વીંટાળી રાખી મૂકવી. જો બનાવટી હશે તો તે કકડા ચોંટી જશે, હતી તેવી અસલ સ્થિતિમાં આવી જશે; પરંતુ અસલ હશે તો કાપ્યા પછી પાછી ચોંટશેજ નહિ. આ સુરવારી હરડે દશ દશતોલાની કિંવા એથી પણ વધારે વજનની હોય છે. સુરવારી હરડે તાવવાળો મનુષ્ય થોડીવાર સુધી હાથની મૂઠીમાં રાખી રાખે, તો તેના પ્રતાપથી આખા શરીરે પરસેવો થઈ તત્કાળ તાવ ઉતરી જાય છે, એમ કેટલાકનું કહેવું છે.

છે. + **હરડે:**—રુક્ષ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, બુદ્ધિવર્ધક, મધુર, રસાયન, નેત્રોને હિતકર, આયુષ્યવર્ધક, શરીરમાંના તત્ત્વોની વૃદ્ધિ કરનાર તથા વાયુનું અનુલોમન કરનાર છે; અને શ્વાસ, કાસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોઢ, સોજો, કૃમિ, ઉદર, સ્વરભંગ, મલબદ્ધતા, વિષમજ્વર, ગુલ્મ, આધ્માન, તૃષા, ઉલટી, હેડકી, ખરજ, હૃદ્રોગ, કમળો, શૂળ, પ્લીહા, યકૃત, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા મૂત્રાઘાતનો નાશ કરનારી છે. હરડેમાં મધુર, તીખો અને તુરો રસ હોવાથી તે પિત્તનો નાશ કરે છે. તીખો, કડવો અને તુરો રસ હોવાથી કફનો નાશ કરે છે; તથા મધુર અને ખાટા રસના યોગે વાયુનો નાશ કરે છે. હરડેની મજ્જામાં મધુર રસ, શિરામાં ખાટો રસ, ડીંટામાં તીખો રસ, છાલમાં કડવો રસ તથા ગોટલીમાં કષાય (તુરો) રસ છે. હરડે ચાવી ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે; ચૂર્ણ કરી ખાવાથી રેચ થાય છે; પકવી ખાવાથી મલસ્તંભન થાય છે અને શેકીને ખાધેલી હરડે ત્રિદોષશામક છે. ભોજન સાથે હરડે ખાવામાં આવે તો બુદ્ધિ, બળ અને ઇંદ્રિયોને તેજ આપે છે; અને વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે; મળશુદ્ધિ થાય છે. જમ્યા પછી હરડે ખાય તો વાત, પિત્ત અને કફથી થયેલી પીડા દૂર થાય છે. હરડે સિંધવ સાથે ખાવાથી તે કફનો નાશ કરે છે. સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કર છે. ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુરોગનો નાશ કરે છે; તથા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. હરડે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ગોળમાં, વર્ષાઋતુમાં સિંધવમાં, શરદ્ઋતુમાં સાકર સાથે, હેમંત ઋતુમાં સુંઠ સાથે, શિશિર ઋતુમાં લીંડીપીંપર સાથે અને વસંત ઋતુમાં મધ સાથે ખાવાથી હિતકારક છે. **હરડેનો નિષેધ**-ચાલવામાં શ્રમિત થયેલ, દુર્બળ, કૃશ, જેને ઘણી તરસ લાગતી હોય, લંઘન કીધેલા, હનુસ્તંભ થયેલા, ગળુ પકડાઇ ગએલા, શોષયુક્ત, નવજ્વરી, ગર્ભિણી અને રક્ત કાઢેલા એવા માણસને હરડે આપવી નહિ. **હરડેનાં બીઆંનાં મગજ:**—ચક્ષુષ્ય તથા ગુરુ છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ત્રિફળાં** (હરડે, બહેડા અને આમળાં):—દીપન, રુચિકર, ચક્ષુને હિતાવહ, રસાયન, વયઃસ્થાપક, વૃષ્ય, સારક, લઘુ તથા બલકર છે; અને પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, કોઢ, મેહ, નેત્રરોગ, રક્તદોષ, મેદ, ક્લેદ, જ્વર તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાતરક્ત ઉપર:**—સુરવારી હરડેનું અથવા બાળ હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી આપવી. **(૨) દમ અને ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—હરીતકી અને સુંઠનો કલ્ક કરી તે ગરમ પાણીમાં પ્રાશન કરવાથી દમ અને હેડકી શાંત થાય છે. **(૩) આમ ઉપર:**—હરડે, સુંઠ તથા ગોળ સમભાગે લઇ તેમાં સમાય તેટલો લીમડાનો રસ નાખી ગોળી કરી ખાવી, અથવા બે-ત્રણ બાળ હરીતકી નવટાંક ગાયના દૂધમાં ઘસી પીવી. **(૪) કદિ કોઈ પણ રોગ ન થવા માટે:**—સાંજે સૂર્ય રહેતી વખતે બે હરડેની ભૂકી ખાઇ ઉપર ગરમ કરેલું પાશેર દૂધ પીવું. આ ઔષધ અઠવાડીઆમાં એક વખત પણ આપવું. **(૫) પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે ઉપર:**—હરડેનું દળ બે પૈસાભાર ખાંડી સાંજે ગાયની છાશમાં પલાળી રાખી સવારે તે છાશ પાવી. એ પ્રમાણે ત્રણ-ચાર અઠવાડીઆં કરવું. રેચ થાય તો ઉતાર ઘી અને ભાત આપવાં. **(૬)**

+ હરડેનું ફળ જે વખતે બહુજ નાનું જીરાના સમાન હોય છે, ત્યારે તેને હિં૦ હલેલેજીરા કહે છે. જ્યારે જવના બરાબર થાય છે, ત્યારે તેને હલેલાજવા (જવહરડે) અને જ્યારે દ્રાક્ષની બરાબર મોટી થાય છે ત્યારે હલેલી જંગી (જંગીહરડે) અથવા હલેલી હિન્દી અને જ્યારે અધીં પાકી પીળાશ આવવા લાગે ત્યારે હલેલે હિં૦ ચીની, એનાથી પણ વધારે પાકે તેને હલેલે હિં૦ અસ્ફર અને જ્યારે સંપૂર્ણ પાકી જાય ત્યારે હલેલે હિં૦ કાબુલી નામથી પ્રખ્યાત થાય છે એ છ જાતની હરડેમાં હલેલે જીરા (જીરા હરડે), હલેલે જંગી (મોટી હરડે) અને હલેલે કાબુલી (કાબુલી હરડે) એ ત્રણ જાતની સાધારણ રીતે વપરાય છે એમ મખજનમાં લખેલ છે. ડૉ૦ ડીમક કહે છે કે, હરડે ૧ ડ્રામની માત્રાથી દિવસમાં બે વખત આપવાથી ઝાડો દૂર થાય છે. ડૉ૦ સ્ટેનહાઉસ કહે છે કે હરડેમાં સેંકડે ૪૫ ટકા ટૅનિક ઍસિડ રહે છે એ સિવાય થોડો ગૅલિક ઍસિડ ભૂરો પીળા રંગનો રંગ હોય છે. ડૉ૦ વેરિંગ કહે છે કે છ નાની હરડેનો ક્વાથ કરી આપવાથી ૪-૫ ઉત્તમ જુલાબ થઇ એનાથી પેટનું શૂળ, ઉલટી અથવા કોઇ પ્રકારની ખરાબ અસર થતી નથી. એ ક્વાથમાં થોડી તજ નાખી હોય તો તે વધારે સ્વાદિષ્ટ થાય છે એટલા માટે તે ગ્રાહી ગુણોના લીધે એ જુલાબમાં ઉપયોગી થાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ માથાના બદલે પિચકારી મારવામાં એજ પ્રમાણે ઘાને ધોવામાં એનું પાણી ઉપયોગમાં આવે છે. હરડેનો ક્વાથ દુખતા હરસ અને સ્ત્રીઓની ગુહ્યેન્દ્રિયમાં વધારે સ્રાવ નીકળતો હોય તો એમાં બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે.

અમ્લપિત્ત ઉપરઃ—હરીતકી ૧ ભાગ, દ્રાક્ષ ૧ ભાગ અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળીઓ તોલાભારની કરી સવાર-સાંજ એક એક ગોળી ખવરાવવી. (૭) **આંખો આવે તે ઉપરઃ**—હરડે અને ફટકડી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૮) **પાંડુરોગ ઉપરઃ**—હરીતકીનું ચૂર્ણ ૩ માસા, મધ એક પૈસાભાર અને ઘી ૨ પૈસાભાર મેળવી પાવું; અથવા હરીતકી ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ પલાળી રાખી તેમાંથી એકેક ખાવી. (૯) **બાળકને આંકડી આવે તે ઉપરઃ**—મોટી હરડે ઘસી પેઢાંને ચોપડવી. એનાથી શમન ન થાય તો હરડે, આમળાં અને સાકરને પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૧૦) **મૂર્ચ્છા ઉપરઃ**—બાળ હરીતકીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૧૧) **પિત્તગુલ્મ ઉપરઃ**—હરીતકી અને દ્રાક્ષનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૧૨) **શ્લીપદ** (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) **રોગ ઉપરઃ**—હરીતકી એરંડતેલમાં તળી ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં આપવી. (૧૩) **બાળકને તાળવું પડે તે ઉપરઃ**—હરડે, વજ તથા કોષ્ઠનો કલ્ક કરી તેમાં મધ નાખી તે માતાના દૂધમાં આપવો એટલે ફાયદો કરે છે. (૧૪) **ઓકારી વગેરે ઉપરઃ**—હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે કફ, રક્તપિત્ત, શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૧૫) **અજીર્ણ ઉપરઃ**—સુરવારી હરડેનું દળ અને સુંઠ એ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં કાલવી પાણીમાં પાવું; એથી કરી ઘણા દિવસનું અજીર્ણ દૂર થાય છે અને ભૂખ લાગી અન્ન પાચન થાય છે. (૧૬) **બદ્ધકોષ્ઠ એટલે શૌચ (ઝાડો) સાફ ન થતો હોય તે ઉપરઃ**—બાળહરડે, મીંઢીઆવળ, વરીઆળી અને સંચળ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૧૭) **નાના બાળકને રેચ થવા ઉપરઃ**—સુરવારી હરડે ઠંડા પાણીમાં ઘસી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાણીમાં નાખી પાવું. (૧૮) **ગરમીનાં ચાંદાં, વ્રણ ઇત્યાદિ ઉપરઃ**—ત્રિફળાં (હરડાં, બહેડાં, આમળાં) લોઢાની કઢાઇમાં બાળી રાખ કરી તે રાખ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવી; એટલે વ્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૧૯) **સર્વપ્રકારના પ્રમેહ ઉપરઃ**—ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ હળદર અને સાકર નાખી આપવું. (૨૦) **શનૈર્મેહ ઉપરઃ**—ત્રિફળા અને ગળોનો કાઢો પાવો. (૨૧) **સુખ જુલાબઃ**—બાળહરડે, ડીંટું કાઢેલી ગુલાબકળી અને મીંઢીઆવળનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી રાત્રે કોકરવરણા (સહેજ ગરમ) પાણીમાં પલાળી રાખી ત્રણ માસા આપવું એટલે સવારે જુલાબ થઇ કોઠામાંની ગરમી વગેરે દૂર થાય છે. (૨૨) **અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—બાળહરડેનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં અથવા એરંડતેલમાં સવારે આપવું અગર ત્રિફળાં દૂધમાં આપવાં. (૨૩) **કાસ, શ્વાસ, ઉપરઃ**—હરડે તથા બહેડાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૪) **શૂળ ઉપરઃ**—હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળ અને ઘીમાં પાવું. (૨૫) **મેહરોગ ઉપરઃ**—ત્રિફળાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૬) **સર્વ નેત્રરોગ ઉપરઃ**—ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેનાથી નેત્ર ધોવા અથવા ત્રિફળાનું ચૂર્ણ રાત્રે મધ અને ઘીમાં આપવું; કિંવા ત્રિફળાં ઘસી મહિનામાં ચાર-પાંચ વાર અંજન કરવું; એટલે નેત્રોને કદિ પણ વિકાર થતો નથી અને દૃષ્ટિ નિર્મળ રહે છે. (૨૭) **બરોળ વગેરે ઉપરઃ**—બાળહરીતકી અને મેરગતરોહિડાનો કાઢો, લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અને જવખાર કિંવા હિંગ, બીડલોણ અને સિંધવ મેળવી પાવો; તેથી બરોળ, યકૃત તથા ગુલ્મ દૂર થાય છે. (૨૮) **વૃષણના સોજા ઉપરઃ**—ત્રિફળાંના કાઢામાં ગોમૂત્ર નાખી પાવું. (૨૯) **ભગંદર રોગ ઉપરઃ**—ત્રિફળા અને ખેરસાલનો કાઢો ભેંસનું ઘી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૩૦) **મલશુદ્ધિ થવા માટેઃ**—બાળહરીતકી એરંડતેલમાં તળી ભૂકી કરવી અને તેમાં તેટલીજ સંચળની ભૂકી મેળવી તે ગરમ પાણીમાં નાખી પાવી. (૩૧) **બાળકને આયનેર (પારોગડુ) થાય તે ઉપરઃ**—સુરવારી હરડે અને તજ ઠંડા પાણીમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવું. (૩૨) **અમ્લપિત્ત ઉપરઃ**—હરડેદળ અને ગજપીંપર સમભાગ લઈ બારિક ભૂકી કરી જેટલાં તે ઔષધો લીધેલા હોય તેટલોજ તેમાં ગોળ મેળવી મોટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી તથા રોજ સવારે-સાંજે એક એક ગોળી આપતાં જવું. એ યોગથી અગ્નિનું દીપન થઇ કફ તથા પિત્તવિકાર શમન થાય છે. (૩૩) **સંધિગત સન્નિપાત** (સાંધે સાંધે સોજો અને શૂળ, શરીરમાં વાયુની પીડા, નિરંતર અંગ પાકયા જેવું દુઃખે, અનેનિદ્રાનાશનાં લક્ષણો થાય તે) **ઉપરઃ**—ત્રિફળાંનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૩૪) **ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ-પ્રમેહાદિક વિકાર ઉપરઃ**—હરડે, બહેડાં અને આમળાં એ સર્વ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું; એને ત્રિફળાં કહે છે. એ

ત્રિફળાં ખાવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત અને કોઢ દૂર થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. આ ત્રિફળાં રસાયણી છે. ઘી અને મધમાં ત્રિફળાં મેળવી ખાવાથી સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. **(૩૫) પરસેવો ન આવવા ઉપર:**—હરીતકી પાણીમાં વાટી શરીરે ચોળવી અને સ્નાન કરવું એટલે પરસેવો વળશે નહિ. **(૩૬) સર્વ પ્રકારના મસ્તકશૂળ ઉપર:**—ત્રિફળાં, કરિયાતું, હળદર, કડવો લીમડો અને ગળોનો કાઢો કરી તેમાં પથાંશ ગોળ નાખી પાવો; એટલે ભ્રુકુટિ, આંખ, કાન, એ ઠેકાણાનું શૂળ તુરત બંધ થાય છે; તથા આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતશૂળ, રતાંધળાપણું અને નેત્રશૂળનો પણ જલદીથી નાશ થાય છે. **(૩૭) અંતક સન્નિપાત ઉપર પંચ્યાદિ કાઢો:**—હરડે, અરડુસી, ફાલસા, દેવદાર, કડુ, રાસ્ના, ગળો અને કોષ્ટકોળિંજનનો કાઢો ઉપદ્રવસહિત "અંતકજ્વરથી" પુરુષને મુક્ત કરે છે. **(૩૮) ઉધરસ આવી લોહી પડે તથા વિસર્પ શ્વાસ અને ઉલટી ઉપર:**—હરીતકીનું ચૂર્ણ તેલ, ઘી કિંવા મધમાં આપવું. **(૩૯) શીતજ્વર ઉપર:**—હરીતકી અને ઇંદ્રજવનું એક તોલો ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવાથી તુરત શીતજ્વરનો નાશ કરશે. **(૪૦) ત્રિદોષ, આમાતિસાર, આનાહ, વિબંધ અને વિષૂચિકા ઉપર:**—હરડે, સુંઠ, નાગરમોથ અને ગોળ એ સમભાગ લઈ ગોળી કરી આપવી. **(૪૧) આમવાત, અંડવૃદ્ધિ અને ગૃધ્રસી ઉપર:**—એરંડતેલમાં હરીતકી ખાવી. **(૪૨) સોજો, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદર ઉપર:**—ત્રિફળાનો કાઢો ભેંસનું ઘી નાખી પાવો. **(૪૩) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:**—હરડે, સિંધવ તથા ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. **(૪૪) અજીર્ણ, ગુલ્મ, વાત, ઉદર, ઇત્યાદિ સર્વ રોગ ઉપર:**—લીંબુના રસમા સિંધવ અને સંચળ નાખી તેમા બાળહરડે પલાળી રાખવી અને તે સુકાયા પછી સેવન કરવી. **(૪૫) ફૂલું, છારી, આંખો આવવી ઇત્યાદિ નેત્રરોગ ઉપર:**—સુરવારી હરડે અને સાકર એ પાણીમા ઘસી આંખમા આંજવા. **(૪૬) માખી—ભમરી વગેરેના દંશ ઉપર:**—રાફડાની માટી તથા ત્રિફળાંનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો.

૬૧૧ હરણસુરી—આ ઝાડ નાના અને જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે. એનાં પાદડાં કાત્રાદાર હોઇ બારિક હોય છે. આ ઝાડ હરણને ઘણા સારા લાગે છે; માટે આ ઝાડને "હરણસુરી" નામ આપેલુ છે. હરણસુરી એ પૌષ્ટિક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ધાતુક્ષય ઉપર:**—હરણસુરીના ઝાડનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે પા તોલો, પાશેર દૂધ અને બે તોલા સાકર એકત્ર કરી દરરોજ સવારમાં ૭ દિવસ સુધી પાવું. **(૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર દૂર થઇ પુષ્ટિ થવા માટે:**—હરણસુરી દૂધમાં વાટી સાકર નાખી ૧૪ દિવસ સુધી પાવી.

૬૧૨ હરમો—સં૰ તિનિસ. મ૰ તિવસ. હિં૰ તિરિચ્છ, તિનસુના. બં૰ તિલિશ. ક૰ તિનિશ. લા૰ યુજિનિયા ડાલબજિયા ઓઃઇડિસ્.

હરમાના ઝાડ મોટા થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. **હરમો** એ તુરો છે. કફ, રક્તપિત્ત, મેદ, કોઢ, પ્રમેહ, દાહ, વ્રણ, પાંડુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એને "મિણો હરમો" પણ કહે છે.

૬૧૩ હળદર—સં૰ બં૰ હરિદ્રા. મ૰ હળદ. હિં૰ હરદી. ક૰ અરષણ. તૈ૰ પાસુપુ. તા૰ મંચલ, કાચની તુ૰ મંજલડાઇ. મલા૰ મન્નલ. ફા૰ જરદચોબ. અ૰ ઉરકુસ્સુફ્ર. ઈં૰ ટરમેરિક. લા૰ કરક્યુમાલોંગા.

હળદરનાં ઝાડ કેડ સુધી વધે છે. એ કદળીના ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાન કદળી જેવાં અને તેટલાંજ પહોળા હોય છે. એને જમીનમાં આદાની પેઠેજ વાવે છે અને કાઢે છે. હળદરના ગાંઠીઆનો રંગ પીળો હોય છે. એનાં પાદડાંનો વાસ હળદરના જેવોજ આવે છે. હળદરનો રસોઇમાં શાક વગેરેમાં તથા બીજા પુષ્કળ પ્રયોગોમાં ઉપયોગ થાય છે. હળદરના યોગથી પદાર્થને સારો રંગ અને સ્વાદ આવે છે. હળદરના અંગે લોહી શુદ્ધ કરવાનો ગુણ છે. પડવાથી અથવા બીજી રીતે વાગેલા શરીરના ભાગપર હળદર ચોપડવામાં આવે છે. હળદરનું ચંદન કરવાના સ્વા કરે છે અને તેમાંથી કંકુ પણ થાય છે. એવા એના અનેક ઉપયોગ થાય છે. **હળદર:**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, દેહનો વર્ણ કરનારી, સ્ત્રીઓને પ્રિય, રુક્ષ તથા શોધન છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, કોઢ, પ્રમેહ,

કંડુ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ, સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, કૃમિ, પીનસ, અરુચિ, પિત્ત તથા અપચાનો નાશ કરે છે. * **કપૂરી હળદર**:-શીતલ, વાતલ, મધુર, કડવી, સ્વાદુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત તથા સર્વ પ્રકારની ખરજનો નાશ કરે છે. **રાન હળદર**:-તીખી, મધુર, રુચિકર, કડવી તથા આગ્નદીપક છે; અને કોઢ, વધું, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત, વિષ, ઉચકી, શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**: (૧) **ઉધરસ ઉપર**:—સૂતી વખતે હળદર શેકી તે ચાવી ખાવી. (૨) **શ્લીપદ** (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) **રોગ ઉપર**:—હળદરનું ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમૂત્રમાં મેળવી પાવાં; એટલે એક વર્ષનો શ્લીપદ હશે તોપણ તે દૂર થઇ ખસ અને કોઢનો નાશ કરે છે. (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**:— હળદર તુવેરની દાળમા બાફી છાંયડે સૂકવવી, પછી ગાયના ઘીમાં ઘસી મૂળ ઉપર લેપ કરવો; એટલે મૂળ નરમ પડી સણકા તાબડતોબ બંધ થાય છે. (૪) **સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા અહીરા ઉપર**:—ઉપલા ગાંઠીઆ પાણીમાં ઘસી દિવસમા બે વાર સૂર્યાસ્ત પહેલાં અંજન કરવું; એટલે ઝામર, ધોળાં ફૂલ અને રતાશનો નાશ થાય છે. (૫) **સ્તનરોગ ઉપર**:-હળદર અને લોધર પાણીમા ઘસી સ્તન ઉપર લેપ કરવો અથવા હળદર તથા કુંવારનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૬) **આંખનો ભાગ લાલ થઇ બળતરા થાય તે ઉપર**:—હળદર, ફટકડી અને આમલીનાં પાંદડાં સમભાગ વાટી તેની પોટલી કરવી અને ગરમ કરી તેનાથી આંખો શેકવી. પછી આંખની આસપાસ હળદર અને ફટકડીનો લેપ કરવો. (૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**:—હળદર શેકી તેની ભૂકી કુંવારના ગર્ભમા મેળવી તે ૭ દિવસ ખાવું. (૮) **બાળકના સસણીરોગ ઉપર**:—ગોમૂત્ર એક-બે વાર ગાળી તેમા હળદર નાખી તે પાવું. (૯) **સળેકમ અને ઉધરસ ઉપર**:—ગરમ કરેલા દૂધમા હળદરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૧૦) **સસણીરોગ ઉપર**:-હળદર અને ગોરોચન પાનના રસમાં પાવું. (૧૧) **સ્વરભેદ ઉપર**:—રાત્રે કઢેલા દૂધમાં ચપટી હળદર નાખી પાવું. (૧૨) **વિષમેહ ઉપર**:—હળદર અને દારુહળદરનો કાઢો પાવો. (૧૩) **મૂર્છા ઉપર**:—હળદર અને સાકર પાણીમાં નાખી પાવા. (૧૪) **પથરી ઉપર**:—કાજીમાં હળદર અને ગોળ નાખી તે પાવો. (૧૫) **કફરોગ ઉપર**:—ગોમૂત્રમા હળદર નાખી પાવી. (૧૬) **નેત્રરોગ ઉપર**:—બકરીના માખણમાં હળદરનો ગાંઠીઓ ઘસી એક સળીની અણીવડે તે અડદ જેટલું નાકની પાસેના આંખના ખુણામા નાખવું. (૧૭) **નાનાં બાળકોને કાંટા આવે (ગળું પડે) તે ઉપર**:—ઠંડા પાણીમાં હળદરનો ગાંઠીઓ ઘસી માખણ મેળવવું અને તે મિશ્રણ બંને ખુણા ઉપર અને ગળાની નીચે પીઠના હાડકા ઉપર તથા બંને કાન આગળના ગાલફોરા ઉપર ચોળવાથી કાંટા બહાર આવે છે અને વિકાર કમી થાય છે. એ રીતે દરરોજ બે વખત ૩ દિવસ કરવું. (૧૮) **વીંછીના વિષ ઉપર**:—હળદરની ભૂકી અંગારાપર નાખી દંશસ્થાને ધૂણી આપવી અને ચલમમા નાખી તમાકુ પ્રમાણે પીવી. (૧૯) **દુર્જલ જ્વર ઉપર**:—હળદર, હરડે અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૨૦) **કમળી ઉપર**:—હળદરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અને દહીં ૪ તોલા સવારે સેવન કરવું. (૨૧) **પરસામાં ખડો બંધાઈ જાય તે ઉપર**:—બકરીના મૂત્રમાં હદળર નાખી પાવી. (૨૨) **વાળા ઉપર**:—પુરુષના મૂત્રમાં હળદર વાટી લેપ કરવો.

૬૧૪ **હંસરાજ**—સં૦ હંસપાદી, હંસપદી, કીટમાતા, ત્રિપાદિકા. હિં૦ હંસપાદી. મ૦ લાલહંસરાજાળુ. બ૦ ગોયાલેલતા. ક૦ નવિલડી. તા૦ શેરૂપ્પાદી. ફા૦ પરસ્યાઉશાન. અ૦ શારૂલજીન, શારૂલઅર્દ. ઇં૦ મેડનહેઅર. લા૦ એડીએંટમલ્યુન્યુલેટમ્.

રાતી રીસામણીના ઝાડને **હંસપાદી કે હંસરાજ** કહે છે. **હંસરાજ**:-તીખું, ઉષ્ણ તથા રસાયન છે; અને વિષદોષ, ભૂતબાધા, ભ્રમ તથા અપસ્મારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:—**વીંછીના વિષ ઉપર**:—હંસરાજનાં મૂળ રવિવારે સવારે કાઢી તે મોઢામાં રાખવાં તથા કાનમાં ફુંક મારવી.

૬૧૫ **હાડસંધી**—(સં૦ સંધિની. મ૦ હાડમોડી.) એ ઝાડ વાંદાની પેઠે થાય છે. એ ખરસાંણીની પેઠે કાંડયુક્ત હોઇ લીલી હોય છે અને દૂરથી ખરસાંણીના જેવી દેખાય છે. બબ્બે આંગળ ઉપર એને ચપટી ડીરીઓ હોય છે. એનો પુષ્કળ વિસ્તાર થાય છે. કોંકણમાં એની

* મ૦ શાલિગ્રામજી કપૂરી હળદરને આંબાહળદર માને છે.

ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એને મરી જેવડાં અને રંગે મોતી જેવાં ગોળ ફળ આવે છે. એ ફળ મીઠાં લાગે છે. બાળકો એ ફળ ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એને પાદડા સમુળગા આવતા નથી. ઘામના ઝાડ ઉપરની હાડસંધી વધારે ગુણવાળી છે. **ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:**—હાડસંધી લાવી લગાર કચરી ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી, એટલે ભાગેલું હાડકું સારૂં થાય છે; અથવા હાડસંધી તથા રગતરોહિડાની છાલ કચરી હાડકા ઉપર બાંધવી. ઢોરોને પણ આજ ઉપચાર કરવો તથા તેઓને ચારામાં હાડસંધી ખવરાવવી. **(૨) વાળા ઉપર:**—હાડસંધી બારિક કચરી તેનો પાટો બાંધવો. **(૩) સંધિવાત ઉપર:**—હાડસંધી, સુઠ, મરી, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, હરડે, બહેડા, આમળા અને તજનો કાઢો પાવો; એટલે સંધિવાત તુરત દૂર થાય છે.

૬૧૬ હાડસાંખળ—(સં○ અસ્થિસંહારી. મ○ હાડસંધી, ત્રિધારી કાંડવેલ. હિં○ હાર-સિંગાર.) હાડસાંખળના "ગ્રંથિમાન, અસ્થિસંહારી, વજ્રાંગી, અસ્થિશૃંખલિકા, અસ્થિસંહારક, અસ્થિસંધાનજનની, અસ્થિસંધિ, વજ્રવલ્લરી" એવા સંસ્કૃત ભાષામાં નામો છે.

આ વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એના વેલાની જાડાઇ ચોધારી કાંડવેલ કરતા વધારે હોય છે. નિઘંટપ્રકાશકાર "ત્રિધારી કાંડવેલ એજ હાડસાંખળ" એમ કહે છે. એ વેલાનો ફાટો કુંડામાં વાવી તે વેલો ઝાડ ઉપર ચઢાવવાથી તેનો વિસ્તાર બહુ મોટો થાય છે. થાણામાં આ વેલા ઘણે ઠેકાણે વાવેલા નજરે પડે છે. આવા વિલક્ષણ પ્રભાવનો વેલો વાવવાની રીત પહેલાંના લોકમાં ઘણી હતી; પરંતુ હમણાના કાળમાં પરદેશી વિદ્યાના પ્રસારવડે એ રિવાજનો નાશ થઇ, એવી વિ-લક્ષણ વનસ્પતિને બદલે નિરર્થક વિલાયતી ઝાડની માત્ર ઉપાસના કરવામાં લોકોનું લક્ષ ઘણું વધી ગયું છે, એ કાલમાહાત્મ્યજ કહેવું જોઇએ. **હાડસાંખળ:**—લઘુ, સારક, રુક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, મધુર તથા અસ્થિસંધાનકારક છે; અને કૃમિ, અર્શ વાત તથા કફનો નાશ કરનારી છે. **ઉપ-યોગ:—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર**—હાડસાંખળ ખાંડી ત્રણ દિવસ ભાગેલા હાડકા ઉપર બાંધવી. ત્રિધારી કાંડવેલ ન મળે તો ચોધારી કાંડવેલ લેવી. ઢોરોને માટે પણ એજ ઉપાય કરવો. **(૨) સર્વ વાતરોગ ઉપર:**—હાડસાંખળની ઉપલી છાલ કાઢી તેનું ચૂર્ણ કરી અડદની દાળના લોટમાં મેળવી તલના તેલમાં તેનાં વડા કરી ખાવા; એટલે વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૬૧૭ હાશા—(સં○ વિકંટક. મ○ હાશી. હિં○ હશીઆ. ક○ મોલગુ.) એ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એનાં પાંદડા ચાર આગળ પહોળા હોઇ લાંબાં હોય છે. એને બોર જેવડા ફળ આવે છે. એ ફળને પુષ્કળ મુખો હોય છે. એ ઝાડ કોંકણમાં અને બીજે ઠેકાણે પણ પુષ્કળ થાય છે. એના મૂળમા પીળો રંગ હોય છે. તે પીળા રંગમા વસ્ત્રો રંગે છે. એને **'હશિયા' 'હશી'** પણ કહે છે. મહારાષ્ટ્રીય ભાષામા એને કોઈ **'બારતોડી'** એટલે બારમુખી કહે છે. **હાશાવૃક્ષ:**—તુરૂ તીખું, રુક્ષ, રુચિપ્રદ, અગ્નિદીપક તથા વસ્ત્રરંજન હોઇ કફનું નાશક છે. **ઉપયોગ—(૧) વ્રણ પાકવા માટે:**—હાશાના ફળનો લેપ કરવો એટલે વ્રણ પાકી ફૂટે છે. **(૨) વ્રણ બેસી જવા માટે:**—વ્રણની ગાઠ ઉપર હાશાનાં કુમળાં પાંદડાં બારિક વાટી અર્ધો આગળ જાડાઇનો લેપ કરવો; અને તે ઉપર વારંવાર ભીનું કપડું ફેરવતા જવું એટલે ગાઠ બેસે છે. **(૩) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—હાશાના મૂળ અથવા લાકડું રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં જીરૂં અને સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવું એટલે પ્રમેહ બંધ થાય છે.

૬૧૮ હિવર—સં○ અરિમેદ. મ○ હિં○ હીવર-ગંધી. ક○ કરર્થવેલુ, બ્યાલદગીડ, કરિ-જાલી. તા○ પિક્કારવેલ. મલા○ એલં○ લા○ **એકેસિયાફારનેસિયાના.**

આ એક બેરનીજ જાત છે. એનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટા થાય છે. એને કાંટા હોય છે. બેર-ના ઝાડના જેવાજ એનાં પાદડાં હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં સાધારણ રીતે ઉપયોગી થાય છે. હિવરના ઝાડની છાલ તુરી હોય છે. હિવરની છાલનો પણ કાથો કરે છે. એને "ગંધી હિવર" પણ કહે છે **હિવર:**—તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, તુરો, તીક્ષ્ણ, ખારો તથા રુક્ષ છે; અને કૃમિ, કફ, મુખરોગ, દંતરોગ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, કંડૂ, મદ, વિસર્પ, વિષ, બસ્તિરોગ, જ્વર, કોઢ, ઉન્માદ, પિશાચબાધા, વ્રણ, દાહ અને આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળ:**—કડવાં,

મધુર, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-પેટપીડ ઉપરઃ**-હિવરની છાલનો રસ પાવો.

૬૧૯ હીંગ-સં૦ બં૦ હિંગુ. મ૦ હિં૦ હીંગ. ક૦ હિંગલદ, ઇંગીન. તૈ૦ ઇંગુવા. તા૦ પેરુંગાયં. તુ૦ ઇંગુ. મલા૦ પેરુકાયં. ફા૦ દર્ખતે, અંગુઝ પાલીસ્. અ૦ હિલતી-ત-સ. ઈં૦ આસ્સાફેટિડા. લા૦ ફેરૂલાનાર્થેકસ.

હીંગના ઝાડ **હિરાત, ખોરાસન અને બલ્ખ એ પ્રાંતોમાં** થાય છે. એના પાંદડાંથી કંદને (મૂળને) ટાચા મારી જે દૂધ (રસ) કાઢવામાં આવે છે, તેને હીંગ કહે છે. ઉપર કહ્યા એ પ્રાંતોમાંથી તે **પંજાબમાં તથા મુંબઇમાં** આવે છે. હીંગનો આ દેશમાં અતિશય ખપ થાય છે. એને આપણા દેશમા "**વઘારણી**" પણ કહે છે. હીંગ એ અનેક રોગની નાશક છે. *હીંગઃ-તીખી, હૃદ્ય, ઉષ્ણ, પિત્તલ, સારક, રક્તદૂષક, કડવી, પાચક, રુચિકર, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા સ્નિગ્ધ છે; અને મલસ્તંભ, આનાહ, આધ્માન, શૂળ, ગુલ્મ, અજીર્ણ, ઉદર, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, કફ, વાયુ તથા હૃદ્રોગના નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) અજીર્ણ અને વાયુના ગોળા ઉપરઃ**-હીંગની ચણા જેવડી ગોળી કરી ગળાવવી. **(૨) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપરઃ**-ચાંદીમા હીંગ ભરવી. **(૩) અપસ્માર ઉપરઃ**-ઘી, સિંધવ અને હીંગ એકેક તોલો લઈ બાર તોલા ગોમૂત્રમાં નાખી બાફવું અને મૂત્ર બળી જાય એટલે ઘી સિદ્ધ થયું એમ સમજવું. તે ઘી રોગીની પ્રકૃતિ જોઇને પાવું. **(૪) ઉચકી** (હેડકી) **ઉપરઃ**—ધુમાડીરહિત અંગારા ઉપર હીંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધુમાડી મોમા લેવી. **(૫) અફીણ ઉપર ઉતારઃ**-હીંગ પાણીમા અથવા છાશમાં મેળવી પાવી. **(૬) પેટમાં શૂળ થતું હોય તે ઉપરઃ**—ઘોડાનાં અથવા છેટાંનાં લીંડાંનો રસ ૬ માસા કાઢી તેમા ૧ માસો હીંગ નાખી તે રસ પાવો. **(૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપરઃ**—હીંગ માસા ત્રણ, કોષ્ઠ માસા ત્રણ, વાવડીંગ માસા ત્રણ, એ સર્વ એકત્ર કરી બે તોલા ગરમ પાણીમા નાખી પાવું. **(૮) ચોથીઆ તાવ ઉપરઃ**—હીંગ અને જૂનું ઘી એકઠું કરી તાવ આવે તે વખતે નાકમાં નાખવું. **(૯) ખુપરા ઉપરઃ**—અર્ધી રતિ હીંગ દહીંમા મેળવી ખુપરા ઉપર ચોળવી. **(૧૦) અજીર્ણાદિક ઉપરઃ—હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, અજમો, સિંધવ, જીરૂ, શહાજીરૂ અને શેકેલી હીંગ એ સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું અને તે ચોગણા ઘીમા અગર ભોજનસમયે ઘી-ભાત સાથે ખાવું; એટલે અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, કૉલેરા, પાંડુ, આમ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. **(૧૧) પ્રસૂતાનાં ચક્કર અને શૂળ ઉપરઃ**—હીંગ શેકી ઘીમાં મેળવી ખવરાવવી. **(૧૨) વીંછીના વિષ ઉપરઃ**—હીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૧૩) વ્રણ સંબંધી કીડા દૂર થવા માટેઃ**—હીંગ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. **(૧૪) પટકી (કૉલેરા) ઉપરઃ**-શેકેલી હીંગ, કપૂર અને આંબાની ગોટલીમાનું મગજ સમભાગ લઇ ફુદીનાના રસમા એકત્ર ખરલ કરી ગોળીઓ વાળી સૂકવવી. એકેક કલાકને અંતરે એકેક ગોળી ચાવી ખાવી; અથવા હીંગ અર્ધો ભાગ, અફીણ ૧ ભાગ, મરચાંની વસ્ત્રગાળ ભૂકી ૧ ભાગ, એ જણસો એકત્ર કરી તેની ફુદીનાના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. ઝાડો થવાનો આરંભ થયા પછી દરેક વખતે એક એક ગોળી ઘડી ઘડીના અંતરે આપવી. પાંચની અંદર અને વર્ષના ઉપરના બાળકને દરેક વખતે અર્ધી અર્ધી ગોળી આપવી. **(૧૫) આધાશીશી ઉપરઃ**—હીંગનું પાણી કરી નાકમાં નાખવું. **(૧૬) કર્ણનાદ** (બહેરાપણું) **ઉપરઃ**—હીંગ, ચીરફળ અને સુંઠ એ સરસીઆમાં નાખી કઢવવું અને તે કાનમા પાડવું. **(૧૭) વાળા ઉપરઃ**—હીંગનું ચૂર્ણ ૪ માસા પાશેર દહીંમાં નાખી ૩ દિવસ ખાવું. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્રાદિ મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ ઉપરઃ**-હીંગ શેકેલી અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ ૧ ગુંજાભાર દૂધ-ઘીમાં ખવરાવવું. **(૧૯) શરદીવડે કાનના ધાક બેઠા** (ધાક પડી) **હોય તે ઉપરઃ**—ઉત્તમ હીંગ રૂમાં વાટી કાનમાં ઘાલી રાખવી. **(૨૦) પરિણામ શૂળ ઉપરઃ**—હીંગ, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં નાખી આપવું. **(૨૧) દાઢ દુખતી હોય તો અને દાંતમાંના કીડા ઉપરઃ**—શેકેલી હીંગ દાઢનીચે રાખવી. **(૨૨) વછનાગના**

* સંસ્કૃત વૈદ્યકગ્રંથોમાં હીંગને વાપરતાં પહેલાં શેકવાનું કહેલ છે.

વિષ ઉપરઃ—ગાયના ઘીમાં ૪ ગુંજા હીંગ ખવરાવવી.

૬૨૦ **હુરા**—(સં૦ તીક્ષ્ણદુગ્ધા) હુરાના ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ઇંદ્રજવના પાદડા જેવાં થાય છે. એ પાંદડાનાં ડીંટાં લાંબા હોઇ રાતાં હોય છે. આ ઝાડનું દૂધ બહુ તીક્ષ્ણ છે. આ ઝાડનું લાકડું ધોળા રંગનું અને નરમ હોય છે. એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. હુરાના દૂધથી આંખને ઇજા થાય છે. એ ઉપર ઉતાર–દહીંની આશ આંખ ઉપર રાખવી એટલે ઇજા થશે નહિ. ઉપયોગઃ—(૧) **સર્પદંશ ઉપરઃ**—હુરાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૭ મરી વાટી તે પાવો; કિંવા હુરાની છાલ અરિઠાના પાણીમાં ઘસી પાવી. (૨) **ઘોણસના વિષ ઉપરઃ**-હુરાનો રસ પાવો; કિંવા ગુંદની છાલ, ફળ તથા આંબાડાની છાલ સમભાગે લઇ પાણી છાંટી બારિક વાટી રસ કાઢવો અને તેમા હુરાની છાલ ઘસી શક્તિઅનુસાર અને વિષનું જોર હોય તે પ્રમાણે બે–ત્રણ વાર તે ઔષધ આપવું. (૩) **વીંછીના દંશ ઉપરઃ**-હુરાની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનું દૂધ દંશ ઉપર લગાડવું. (૪) **નળ ઉપરઃ**-હુરાની કુંપો અને વડની વડવાઇઓનાં અંકુર કેળના પાંદડાંમાં બાંધી મંદ અગ્નિમાં શેકી તેનો અંગરસ ચાવી ગળી જવો. (૫) **રેચઃ**—હુરાનું દૂધ ચણોઠીભાર ચણાના લોટમાં ઘાલી તે લોટની ગોળી કરી આપવી. ઉતાર ઘી અને ભાત તથા ઘણો રેચ થાય તો ઘી પાવું. (૬) **રતવા ઉપરઃ**—હુરાનાં લાકડાંની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમા એકત્ર કરી ચોપડવો અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો; એટલે લેપ બેસશે અને રતવા દૂર થશે. (૭) **ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—હુરાની સળીઓ તેનાજ દૂધમાં વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો.

૬૨૧ **હેદ**—સં૦ અજકર્ણ. મ૦ સાગસાહોડા, હેદી. હિં૦ સહોડા. સ૦ બં૦ શ્યાઓડા. ક૦ આપોઢમરતુ.

હેદનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. કોંકણ પ્રાંતમા એ ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડના પાદડાં મોટા હોઇ તે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. એ ઝાડનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. આ લાકડા ઉપર લાખનો રંગ ઘણો થાય છે. આ ઝાડ સાગનો એક પ્રકારનો ભેદ છે. એના પાદડાના રસથી જુલાબ થાય છે. **હેદઃ**—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ અને વાયુનાશક છે. **હેદનું ઝાડઃ**—પિત્તકારક, ઉષ્ણ, કડવું અને વાતનાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) **ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—હેદના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. પથ્ય કળથીની રાબ અને અલણી ભાત. (૨) **ઢોરના ક્ષતમાંના કીડા મારવા ઉપરઃ**—હેદના તોરા અને પાડેરવાના તોરા એકત્ર ખાડી રસ કાઢવો અને તે રસ ક્ષતમાં ભરવો; તથા કુચા રહે તે ક્ષત ઉપર બાંધવા. (૩) **ભાર, યકૃત્ અને બરોળ ઉપરઃ**-ગોળ ખાઇને તે ઉપર હેદનાં પાંદડાનો રસ પીવો અને ૩ દિવસ પગ ઉંચા કરી રાખવા. ઔષધ લાગે તો ઉતાર–નાચણીની ખીચડી કરી ખાવી કિંવા ઘી પીવું. (૪) **નળવાયુ અને શોફોદર ઉપરઃ**—હેદનાં પાદડાનો રસ ચાર પૈસાભાર લઇ મરીની ભુકી નાખી પાવો; ઉલટી થાય તો સોપારી ખવડાવવી. ઉતાર–ઘી અને ભાત. (૫) **કમળી ઉપરઃ**—હેદના અંકુરોનો રસ ગાયના દૂધમાં શક્તિઅનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલાસુધી પાવો; એથી તુરત ગુણ આવે છે. (૬) **આધાશીશી ઉપરઃ**—હેદના બોરોનો રસ નાકે સુંઘવો. (૭) **વાળા ઉપરઃ**—હેદના તોરા વાટી ચોપડવા અને બે દિવસ છોડવા નહિ.

૬૨૨ **હેળુ**—આ એક જંગલી ઝાડ છે. તે શુમારે ૨૫ હાથ ઉંચું હોઈ તેનો વિસ્તાર આઠ–દશ હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં ઇંદ્રજવના ઝાડનાં પાંદડાં કરતાં નાનાં હોય છે. એને શુમારે જામફળ જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને મરાઠીમાં “ અળવે ” કહે છે. એનું શાક પણ કરે છે. એ શાક સ્વાદે કાંઈક લીલા કેળા જેવું લાગે છે. એ ફળ ઉત્પન્ન થવાનો વખત જેઠ માસની આખરે આવે છે. ગરીબ લોક એક–બે દિવસ એ ભાજી ઉપરજ કાઢે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **વેળ, બદ, વગેરે પકવવા ઉપરઃ**—હેળુના લીલાં પાંદડાં લાવી થોડા પાણીમાં વરાળ આવે ત્યાં-

સુધી બાફવાં. પછી બારિક વાટી તેની ચપટી થેપલી કરી બદ ઉપર મૂકી તે ઉપર ઠંડા પાણીના બબ્બે ટીપાં નાખતા રહેવું. **(૨) બાળકના ઉટાંટીઆ ઉપર:**—હેળુનાં પાકાં ફળ ખવરાવવાં. **(૩) કૉલેરા ઉપર:**—હેળુનાં બીઆં મધમાં ઘસી પાવાં અથવા હેળુનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૪) દમ અને ઉધરસ ઉપર:**—હેળુનાં પાંદડાં ચલમમા નાખી પાવાં. **(૫) આંખમાંનાં ફૂલાં વગેરે જવા માટે:**—હેળુના બીઆં ઘસી અંજન કરવું.

आर्यभिषक्

अथवा हिंदुस्ताननो वैद्यराज

उत्तरार्ध

१—सुबोध वैद्यक

उपचारेण शमनमपचारेण कोपनम् ।
एवं विज्ञाय सद्वैद्यः कुर्यात्संशमनक्रियाम् ॥ (हारीत संहितायाम्)

૧—અજીર્ણ

કારણ:—ઘણું પાણી પીવું, અકાળે ભોજન કરવું, મલમૂત્રાદિકનો અવરોધ કરવો, નિદ્રાનો નિયમ ન હોવો, થોડું કિંવા ઘણું ખાવું અને અપકવ, જડ, શુષ્ક, ઠંડું, કેશ વગેરે પદાર્થ મળેલું, નજર પડેલું, અશુદ્ધ, ન ગમતું અથવા વાશી ઇત્યાદિ અન્નાદિકનું સેવન કરવું, ભૂખ લાગેલી હોય તે વેળા ન જમવું ઇત્યાદિ કારણોએ અજીર્ણ-રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં **સાધારણ લક્ષણો**:—શૂળ, પેટનું ફૂલવું, ઓડકાર, બેચેની, અનેક પ્રકારની વાયુની વેદના, જ્વર, મળ તથા વાયુનો અવષ્ટંભ વગેરે. ×**ઉપચાર**:-(૧) કોઇ પણ ઔષધ આપવા પહેલાં વમન અને રેચન આપવું, લાંઘણ કરાવવી અને હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. (૨) પાકેલા અનનસના ઝીણા ઝીણા કડકા કરી, તેમા મરી અને સિંધવની ભૂકી નાખી તે આપવું. (૩) લીંબુની ફાડ કરી તેની બન્ને ફાડોમાં સંચળ, સુંઠ અને થોડી હીંગ ભરી અંગારા ઉપર મૂકવું અને સારૂં પાકું થાય એટલે નીચે ઉતારી લગાર ઠંડું થાય એટલે ચૂસી જવું. (૪) લીંડીપીંપર, સિંધવ, બાળહરડે અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫) ચણાનો ક્ષાર છાશમા, પાણીમાં કિંવા સાકરમાં નાખી આપવો. (૬) સુંઠ ને ગોળ અથવા સુંઠ ને સાકર આપવી. (૭) ભોજન પહેલાં આદાના રસમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી તે પ્રાશન કરવું; એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; અને વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. (૮) લવંગ અને બાળહરડેનો કાઢો સિંધવ નાખી આપવો; એટલે સૂક્ષ્મ રેચ થઈ અજીર્ણનો નાશ થશે. (૯) લીંડીપીંપર અને ગોળ ખાવો.(૧૦) મૂળાના કંદના પાતળા પીતા કરી તે ઉપર

× **સમુદ્રલવણાદિ ચૂર્ણ**—સમુદ્રલવણ, સંચળ, સીંધાલુણ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડેદળ, લીંડીપીંપર, સુંઠ, હીંગ અને વાવડીંગ એ ૧૧ ચીજો બબ્બે ટાંક લઇને ચૂર્ણ કરી સાંજરે ઉના પાણી સાથે આપવાથી અજીર્ણ, ગોળો, વાતપ્રમેહ, કામળિયું, પાંડુરોગ અને નિબંળતાનો નાશ થાય છે.

મીઠું નાંખી જોરથી મસળી થોડીવાર રહેવા દેવા; પછી પુનઃ જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી નીચોવી કાઢી નાખી તે પીતા ચાવી ખાવા; એટલે અજીર્ણ તત્કાળ નાશ પામે છે. (૧૧) બાળહરડે, સિંધવ અને સુંઠનો કલ્ક કરી પાવો. (૧૨) ધાણા અને સુંઠનો કાઢો આપવો; એટલે અજીર્ણ, આમ, શૂળ અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૧૩) સિંધવ, સંચળ, જવખાર, અજમો, હરડે, લીંડીપીંપર, સુંઠ, મરી, શેકેલી હીંગ અને વાવડીંગનું ૪ માસા વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ઘીમા કરમોવી ભોજનસમયે પ્રથમ પાચ કોળીઆ સાથે ખાવુ; એટલે અજીર્ણ, વાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષૂચિકા (કૉલેરા), કમળો, પાડુ, દમ અને ઉધરસનો નાશ થાય છે. (૧૪) ચિત્રક, અજમો, સિંધવ, સુંઠ અને મરીનું ચૂર્ણ છાશમા ૭ દિવસ આપવું; એટલે અજીર્ણ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુઠ ૫ ભાગ, લીંડીપીંપર ૪ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ અને બાળહરડે ૧૬ ભાગનું ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે અજીર્ણ, આમ, ગુલ્મ તથા મલાવષ્ટંભનો નાશ થાય છે **પથ્ય**:—અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને હલકા પદાર્થ, જૂના મગ, રાતા ચોખા, ચુકો, ચાકવત, કુણો મૂળો, લસણ, જૂનું કોહોળું, શેકટો, પડવળ, વેંગણ, આમળાં, નારંગી, દાડમ, લીંબુ, મધ, માખણ, ઘી, છાશ, મીઠું, દહીં, હીંગ, આદુ, અજમો, મેથી, ધાણા, નાગરવેલનાં પાન, ઉષ્ણોદક, કડવું, તીખુ, ખાટું એવા રસ ઇત્યાદિકોનું સેવન સારૂં છે. **અપથ્ય**:—મલ-મૂત્ર-વાયુનો અવરોધ, ઘણું ખાવું, જાગરણ, મિષ્ટાન્ન, ઠંડું ધાન્ય, જાંબુ, અળવી, જડ પદાર્થ, વિરુદ્ધ અન્ન-પાન. ઇત્યાદિ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં*:—અજમો-૧, અજમોદ-૫, અનનસ-૧, આદુ-૨, ૫; કલોંજી જીરૂં-૧, કોથમીર-૬, ચિત્રક-૧૭, જાયફળ-૧૨, ઝેરકોચલા-૭, તુવરફળ-૩, પાઢ (કાળીપાડ)-૧૦, બાફળી (હીંગોત્રી)-૪, મુળા-૬, રાઇ-૩, લવંગ-૬, લીંડીપીંપર-૧૬, લીંબુડી-૧, વગડાઉ અજમો-૧, હરડે-૧૫, ૪૪; હીંગ-૧૦, (અજીર્ણ કેળાથી હોય તો) કેળ-૨૧, (ઘીથી હોય તો) કોકમ-૮, (ફણસથી હોય તો) ફણસ-૬, ૭, અને (તેલથી હોય તો) ભીંડી-૪. **મંદાગ્નિમાટે જુઓ**:— અતિવિષ-૫, આદુ-૧૩, ૧૯, ૫૩; આમલી-૧૨, કલોંજી જીરૂં-૧, કોથમીર-૬, ગાજો-૬, ઝેરકોચલા-૭, ભાંગરો-૧૩, રતાંદળી-૧૦, રાસ્ના-૬, લવંગ-૧, લીંડીપીંપર-૧૩, ૩૫. **ભૂખ લાગવાના ઉપાય જુઓ**:—આદુ-૧૫, ભોરિંગણી-૬.

૨—અમ્લપિત્ત

કારણ:—વાસી, ખાટું થઇ ગયેલું અથવા બીજા વિકારવાળું, પિત્તને કોપાવનાર, વિરુદ્ધ ગુણવાળું અથવા દાહ કરે એવું અન્ન અગર બીજા પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી પિત્ત દૂષિત થઇને સંચિત થાય છે, તેને અમ્લપિત્ત કહે છે. **લક્ષણ**:—અન્ન ન પચવું, મહેનત કર્યા સિવાય શ્રમ થવો, જીવ ચુંથાવો, કડવા, ખાટા ઓડકાર આવવા, શરીરે જડપણું આવવું, હૃદય અને કંઠમાં દાહ, અન્નદ્વેષ થવો, એ સાધારણ લક્ષણો છે. આ રોગ જૂનો થયા પછી કષ્ટસાધ્ય છે. **ઉપચાર**:— (૧) પ્રથમ વમન થવાને મીંઢળનું ૪-૫ માસા ચૂર્ણ મધમાં આપવું, પછી સૂક્ષ્મ રેચ આપવા. (૨) આમળાં અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં નસોતરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે કાઢો રેચ થવા માટે

* સુબોધ વૈદ્યકમા દરેક દરદની નીચે આપેલ વિશેષ ઉપચારો પણ વનૌષધિગુણાદર્શ પ્રકરણનીજ ખતવણી છે. મૂળ મરાઠી ગ્રંથની છેલ્લી આવૃત્તિને આધારે એ પ્રકરણમાં સુધારાવધારા થયેલા; તેમાંના ઉપચારો તેમજ કેટલાક ઉપચારો રા૦ પદેજીની હયાતીમાં નીકળેલી ગુજરાતી આવૃત્તિમાં ખતવવા રહી ગયેલા, તે આ આવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે વિશેષ ઉપચારદાખલ દરેક વ્યાધિના પ્રકરણમાં સંશોધકે ઉમેર્યા છે; અને સંશોધકે પોતે સંગ્રહ કરેલા બીજા વધુ ઉપચારો તેમજ બીજી હકીકત આમાં ટિપ્પણીદાખલ આપવામાં આવેલી છે. દરેક ઉપચાર કહેલી ઓષધિના વર્ણનમા કહેલ નંબરે જોવાથી મળી આવશે. જેમકે આ પ્રકરણમાં "અજમો ૧" એમ લખેલું હોવાથી અજમાના વર્ણનમાં અજમાના ઉપયોગનો નંબર ૧ લો જોવો. આમ સર્વત્ર સમજી લેવું. 'વનૌષધિગુણાદર્શમા'એ વાક્યને બદલે હવે પછી 'વનૌ૦મા"એ ટુંકા શબ્દ વપરાશે એ તરફ વાંચનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી છીએ.

વળી પાચમી આવૃત્તિથી વનૌષધિગુણાદર્શની ખતવણની માફક ગાવૈદ્યક અને પ્રાણીજ ઓષધિ એ બે પ્રકરણોની ખતવણી દાખલ કરી છે; તથા તે પણ ગોવૈદ્યકના બદલે "ગોવૈ૦" અને પ્રાણીજ ઓષધીના સ્થળે પ્રા૦ ઓ૦ છાપેલ છે.

આપવો. (૩) સુંઠ અને કડવા પરવળનો કાઢો આપવો. એ કફ, પિત્ત, ઉલટી, કંડૂ, જ્વર અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે; અને એ લેવાથી અન્નનું પાચન થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૪) સુંઠ એક ભાગ અને ગેરૂ બે ભાગ, એના ખાવાના પાનના રસમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધવી. દરરોજ બે ગોળીઓ સવાર–સાંજ દૂધ અને પતાસા સાથે ખાવી. (૫) દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, હરિતકી અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળીઓ બબ્બે વાલની કરી સવાર–સાંજ આપવી. (૬) જવનો કાઢો આમળાનો રસ અને મધ નાખી આપવો. (૭) કરિયાતું, નાગરમોથ, સુંઠ અને ગળોનો કાઢો આપવાથી અમ્લપિત્તનો તત્કાળ નાશ થાય છે. (૮) અરડુસી, ગળો અને ઉભીરિંગણીનો કાઢો મધ નાખી આપવાથી અમ્લપિત્ત, કફ, શ્વાસ, જ્વર અને ઓકારીનો નાશ થાય છે. (૯) લીંડીપીંપર મધમાં આપવી. (૧૦) હરડે, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખડીસાકર, ધાણા અને ધમાસાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવાથી ગળામાંની બળતરા, પિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. (૧૧) કડવા લીમડાનાં પાન અથવા આમળાનો કાઢો આપવો. (૧૨) રાત્રે ધાણા અને સુંઠનો કલ્ક આપવો. (૧૩) ચોરઆમલીનું સરબત કરી તેમાં જીરાની અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે આપવું. (૧૪) આમળાં ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૨ ભાગ લઇ, તે ભીંજાય એટલું તાજું ઘી નાખી આપવું. (૧૫) કેળના કાંદાના રસમાં આમળાનું ચૂર્ણ ૧ તોલો આપવું. (૧૬) કોકમ, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી તે ખાવી. (૧૭) **નારિકેલખંડપાકઃ**—ઝીણું વાટેલું ૧૬ તોલા કોપરૂં લઇ, તે ૪ તોલા ઘીમાં સારૂં શેકી, તેમાં સમભાગે સાકર અને ૬૪ તોલા નાળિએરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાંસુધી ઉકાળી, તેમાં ધાણા, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરૂં, શાહજીરૂં, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ ચાર ચાર માસા નાખી ઠંડું થયા પછી આ પાક સેવન કરવો; એટલે અમ્લપિત્ત, અરુચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે. આ પાક ધાતુવૃદ્ધિકારક છે. (૧૮) **આવેપત્યકર ચૂર્ણઃ**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, વાવડીંગ, એલચીદાંડા અને તમાલપત્ર, એ સર્વ સમભાગ લઇ સર્વના બરોબર લવંગ લઇ જે ચૂર્ણ થાય તેનું દુપ્પટ નસોતરનું ચૂર્ણ લઇ, સઘળા ચૂર્ણબરોબર સાકર લઇ નિવડેલા માટલામાં રાખી ભોજન પહેલા આઠ માસા પ્રમાણે ખાવું. ઉપર ઠંડું પાણી પીવું; એટલે અમ્લપિત્ત, શૂળ, હરસ, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રાશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૯) જીરૂં અને ગહુલા સમભાગ લઇ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૨૦) ચોરઆમલીનું મગજ નવ ભાગ, શેકટાનો રસ ૪ ભાગ, ભાંગરાનો રસ ૪ ભાગ, કોહાનો ગર ૮ ભાગ અને આદુનો રસ ૧૮ ભાગ, એકત્ર ખરલ કરી બોરના ઠીલા પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. નિત્ય એક ગોળી આદુનો રસ અને ખડીસાકરમાં અથવા નાળીએરના પાણીમાં આપવી. **પથ્યઃ**—ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, સાકર, કારેલાં, કંકોડાં, પડવલ, ચાકવત, જૂનું કોહોળું, કેળફૂલ, ઉષ્ણ પદાર્થ અને કફ–પિત્તહારક એવા અન્નપાન. **અપથ્યઃ**—મીઠું, તેલ, તીખું, ખાટું, તલ, કળથી, મેંઢીનું (ઘેટીનું) દૂધ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં–અંબાડો–૧, આદુ–૧૮, ૨૩; આમળા–૧૮, ૩૬; ઇડલીંબુ–૨, કરિયાતુ–૫, કોકમ–૪, ગહુલા–૨, ગોરખ આમલી–૨, દ્રાક્ષ–૧, ધોળી પિલુડી–૫, નાળીએર–૧૨, પાટલા–૯, બાવળ–૧૦, મુળા–૭, લીંડીપીંપર–૧૯, વસુ–૫, શતાવરી–૧૬, સારોડી–૧૪, સિવણ–૨, હરડે–૬, ૩૨; અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તો ડુંગળી–૧૨, બીલી–૫.

૩–અરુચિ

કારણ અને લક્ષણઃ—વાત, પિત્ત અને કફને કોપાવનાર પદાર્થોનું ભક્ષણ, શોક, ભય, ક્રોધ, અતિલોભ, મનને ચીડ ઉત્પન્ન કરનાર અન્ન, રૂપ અને ગંધથી કરી અરોચક (અરુચિ) રોગ થાય છે; એથી કરી મોઢામાં અન્ન વગેરે પદાર્થ નાખતાં તેનો રુચિ (સ્વાદ)–શું છે તે જણાતું નથી. **ઉપરઃ**–(૧) લીંડીપીંપર, ચવક, સુંઠ, પીંપળીમૂળ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી લેવાથી મોઢામાં રુચિ આવે છે, **અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્નનું પાચન થઈ મલબદ્ધતા, બરોળ, ગુલ્મ, શૂળ તથા કફોદરરોગ દૂર થાય છે. (૨) સંચળ, દ્રાક્ષ, મરી, જીરૂં, શાહજીરૂં, વરીઆળી, કોકમ અને દાડમના દાણાની ચટણી**

કરી મધ અને ગોળ નાખી ભક્ષણ કરવું. (૩) એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે અરુચિ, પિત્ત તથા કફસંબંધી રોગ દૂર થાય છે. (૪) કોકમ, ગોળ કિંવા સાકર અને એલચીદાણાની ચટણી કરી ખાવી. (૫) યવાની ખાડવ ચૂર્ણ આપવું.* (૬) ભોજન પહેલાં આદુ અને સિંધવ ભક્ષણ કરવાથી તે રુચિકર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને જીહ્વા તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૭) સાકર, સુંઠ, મરી અને કોઠની મધમા ગોળી કરી તે મોઢામાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારની અરુચિની શાન્તિ થાય છે. (૮) દાડમ ખાવાં. (૯) પાકા અનનસના ઝીણા કડકા કરી, તે ઉપર જીરૂ અને સિંધવની ભૂકી નાખી ખાવું. (૧૦) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવું.× (૧૧) અક્કલકરાનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૨) બીજોરીનું કેસર ઘી ચોપડીને મરી અને સિંધવ નાખી આપવું. **પથ્ય**—ઘઉં, મગ, તુવેર, સાઠી ચોખા, રાતી દુધી, કાકડી, કુમળા મુળા, વેંગણ, શેકટાની શીંગો, કેળાં, પડવળ, દૂધ, ઘી, લસણ, કેરી, દહીં, છાશ, કોઠું, કારેલાં, ડુંગળી, રાઈ, ચાકવત અને સવા. **અપથ્યઃ**—તરસ, ઓડકાર તથા ક્ષુધાના વેગનું ધારણ, અધિક અન્ન, રક્તમોક્ષ, ક્રોધ, લોભ, ભય, અનેક દુર્ગંધી અને વિરૂપ પદાર્થનું દર્શન.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અતિવિષ-૫, આદુ-૧૯, ૪૭, આમલી—૨૨, કોકી-૯, કોથમીર-૪, ગળો-૨૪, પપનસ-૧, પાઢ (કાળીપાટ)-૧૦, બીજોરૂં-૧૭, ૧૮, લવંગ-૧૦, વાવડીંગ-૩, સમેરવો-૧૫.

૪—અસ્થિભંગ

કોઇક નિમિત્તથી હાડકું મરડાવાયું હોય કિંવા ઠોકરાયું હોય તો પ્રથમ ઠંડું પાણી છીપી હળવે હળવે થાપડવું, પછી લાલ માટીનો લેપ કરવો. **ઉપચારઃ**—(૧) શતધૌત ઘૃત અને ચોખાનો લોટ એકત્ર કરી મસળી તે ઉપર બાંધવું. (૨) બાવળીઅની છાલનું અથવા બીઆનું ચૂર્ણ ૬ માસા કિંવા ૧ તોલા મધમાં ૩ દિવસ આપવું. (૩) સાંધરૂખની કિંવા હાડસંધીની છાલ કૂટી મરડાએલા અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૪) મજીઠ, મહૂડાની છાલ અને આમલીનાં પાન, એ સમભાગ લઇ એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાંધવું. (૫) પંચવલ્કલ (વડ, પીંપળો, નાંદરૂખ, ઉંબરો અને પીંપળ) ના કાઢાથી શેકવું. (૬) ધોળા સાજડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું; અને છાલનું ચૂર્ણ ઘીમા મેળવી તેનો ઘટ્ટ લેપ કરવો. (૭) હાડસંધી કરીને ખરસાણી જેવો વેલો થાય છે, તે લાવી ફૂટી ઉપર બાંધવો. (૮) કિંચિત્ શેકેલું ઘઉંનું ચૂર્ણ મધમા ખાવા આપવું. (૯) મજીઠ અને જેઠીમધને લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેમાં સો વખત પાણીએ ધોએલું ઘી અને ચોખાનો લોટ નાખી ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) લસણ, મધ અને પીંપળાની લાખ વાટી તેમાં ઘી અને સાકર નાખી આપવું; એટલે તરત સાંધો બેસી જાય છે. (૧૧) પ્રવાલભસ્મ મધમાં આપવી.‡ **પથ્યઃ**-ચોખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ અને શેકટો. **અપથ્યઃ**—મીઠું, તીખા, ખારા, ખાટા, ગરમ પદાર્થ, મૈથુન અને ગરમી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—અરજુન સાજડ-૩, ગહું-૪, બાવળ-૨, બીવલો-૫,

---

* અજમો, દાડમની છાલ, આમલી, સુંઠ, ખાટાં બોરની છાલ, અમલબેદ, એ દરેક એકેક તોલો, મરી અને લીંડીપીંપર અઢી અઢી તોલા, તજ, સંચળ, ધાણા અને જીરૂં એ અડધો અડધો તોલો અને સાકર ૧૬ તોલા લઈ સર્વના કરેલા ચૂર્ણને યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ કહે છે. એ ચૂર્ણ ૦। તોલા પ્રમાણે આપવાથી પાડુરોગ, બરોળ, ખાસી, અરુચિ, સંગ્રહણી, દમ, અતિસાર, ઉલટી અને કંઠના રોગો જાય. (શારંગધર મધ્યખંડ, અ૦૬).

× જુઓ પૃષ્ઠ ૨૩૪ તાલીસના વર્ણનમા.

‡ (૧) બાવળની છાલ ૧ ભાગ, ત્રિફળા ૩ ભાગ અને ગુગળ ૭ ભાગ એ એકઠા કરી ગોળીઓ કરી આપવી (૨) એક ભીલામાના સુડીથી ૪ કકડા કરી દશ તોલા ઘીમાં તળી કકડા કાઢી લઇને તે ઘીનો શીરો કરી દરરોજ સવારે તાજો તાજો ખાવો. આ પ્રયોગથી ભીલામો ફુટવાનો ડર બિલકુલ રહેતો નથી. (૩) સાબરશીંગ ઘસીને મધ જેવું ઉતારી તેમાં ગુગળ, ચોખા, એળીઓ સમાન અને કળીચુનો ગુગળથી અર્ધો નાખી ઉનો કરી લેપ કરવાથી વાગવાથી થએલ લોહીનો જમાવ વીખરાઈ જઇને આરામ થાય છે; શૂળ ઉપર પણ એ લેપ સારો છે.

મજીઠ-૭, લસણ-૧૪, સાંધ.ખ-૧, સુર્વાણુ-૩, હાડસંધિ-૧, હાડસાંખળ-૧, **(અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઇ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો)** માલેબંધ-૧, (ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમા લોહી બંધાઇ જાય તો) બીવલો-૫, **(તીરનો અગ્રભાગ કે કાંટા, કાચ વગેરે શરીરમાં પેસી ગયો હોય તો)** ઉંદરકની-**ક** ૯, **ગ** ૮, શેલડી-૮. **[પગ કે ઢીંચણ (ઘુંટી) મરડાયો હોય તો]** આવળ-૨, ઉંડણુ-૧, વાલોળ-૩, **(દુખતા હાડ ઉપર)** કોકમ-૧ (**ઠેશ વાગી પડવાથી અથવા કોઇ પણ આઘાત થઇ લોહી ગંઠાયા ઉપર**) આંબાહળદર-૨, મેંદાલકડી-૩, જુઓ ગોવૈ૦ દૂધ-૧૭.

૫—આફરો

કારણઃ—આમ કિંવા મળ પેટમાં ઘણા દિવસ સુધી ભેગો થઈ વાયુએ શુષ્ક થઈ ઝાડો બાઝે છે અને ઝાડો સાફ ઉતરતો નથી, એ વિકારને આનાહરોગ એટલે આફરો કહે છે. **લક્ષણઃ**—આમથી આનાહ થયો હોય તો તરસ, સળેકમ, માથાનો દાહ, આમાશયમાં શૂળ, જડપણું, હૃદયને પીડા, ઓડકારનો પ્રતિબંધ, કમર, પીઠ તથા મળમૂત્રનું સ્તંભન, શૂળ, મૂર્છા, મળની ઉલટી અને શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે. પક્વાશયમાં આનાહ થયો હોય તે આધ્માન અને વાતરોગાદિક લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ**—તરસે પીડિત, ક્લેશ પામેલો, ક્ષીણ, શૂળથી પીડાતો તથા મળ ઓકનાર એવા રોગીને છોડી દેવો. **ઉપચારઃ—(૧)** હીંગ ૧ ભાગ, ઘોડાવજ ૨ ભાગ, કોઠ ૫ ભાગ, સાજીખાર ૭ ભાગ અને વાવડીંગ ૯ ભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમા આપવું; એટલે આનાહ, વિષૂચિકા, હૃદ્રોગ, ગુલ્મ અને અર્ધાંગવાયુનો નાશ થાય છે. (૨) નસોતર ૨ ભાગ, લીંડીપીંપર ૪ ભાગ અને હરડે પાચ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તેના સમભાગ ગોળ નાખી ખાવું. એ દારુણ આનાહનું નાશક છે. * **પથ્યઃ**—ઘી, ભાત, અભ્યંગ, કુમળા મૂળા, બીજોરૂં. **અપથ્ય**-ઉલટી, મલમૂત્રના વેગનો અવરોધ, સર્વ પ્રકારની દાળ, જાંબુ, કાકડી, અળવી, તુરા પદાર્થ અને જડાન્ન.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—ઉંદરકની **ક**-૮, ખસખસ-૪, જળજાંબવો-૩, તુવરફળ-૧, સમેરવો-૧૭, હરડે-૪૦, (ફણસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચઢે તે ઉપર) ફણસ -૭, જાયફળ-૧૦.

૬—આમવાયુ

કારણઃ—વિરુદ્ધ આહારનું ભક્ષણ કરનાર, વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરનાર, મંદાગ્નિવાળો, આળસુ, સ્નિગ્ધ અન્ન ખાઇ લાગલીજ મહેનત કરનાર, એવા મનુષ્યનો આમ (પેટમાંના અપક્વ પદાર્થ) વાયુથી કફસ્થાને જાય છે અને ત્યાં તે કફથી દૂષિત થઇ મસ્તકે જાય છે. ત્યા કફ, વાત, પિત્ત, એમાં દુષ્ટ, અનેક વર્ણનો અને ચિકટો થઇ સ્રોતસને કંપિત કરી, વાયુ તથા કફને એક વખતે કોપાવી તે ત્રિકસંધિમાં (કેડના ભાગમા) પ્રવેશ કરી ગાત્રોને સ્તબ્ધ કરે છે તેને આમવાત કહે છે × **લક્ષણોઃ**—અંગ મરડાઇ જવું, અરુચિ, તરસ, આળસ, શરીરને જડત્વ, જ્વર,

---

* ઈંગોરાના બીજ ટાંક ૨, ખાંડ ટાંક ૨, લીંબુનો રસ ટાંક ૯ લઈ એકત્ર કરી ખરસાંણી થુહરના દૂધમાં સાત દિવસ મર્દન કરી ચણીબોર પ્રમાણે ગોળી કરી ઉના પાણી સાથે આપવાથી રેચ લાગી પેટનો રોગ નીકળી જઇને આફરો બંધ થાય છે.

× આમવાયુની ઓળખાણ આપતાં એક ગ્રંથકાર મરડા (આંકડીવાળા ઝાડા)ના વર્ણનમાં લખે છે કે, મરડામાં આમ (કાચો ઝાડો) તથા એકલું લોહી અથવા પરૂ, અથવા એ બને પેટમાં મરડો કરીને સાથે પડે અથવા એકલું લોહી, પરૂ અથવા બંને પડે છે; અને આમવાયુમાં એકલો આમ સારી રીતે અથવા મરડો કરીને પેટમાંથી પડે છે. એ બંને રોગથી ઉપરાસાપરી ઝાડા આવ્યા કરે છે અને કોઇને કઠણ મરડો થાય ત્યારે સાથે તાવ પણ આવે છે. જીભ ઉજળી થાય છે, પેડુમાં દુખાવો થાય છે, ઝાડે જતી વખતે પીડા થાય છે; અને કોઈને ઝાડામાં આમળાઇને લોહી કે પરૂનાં અથવા બંનેનાં ટીપાં પડે છે. એ રોગ થતાંવેંત જ પ્રથમ કાચું દિવેલ બેથી ત્રણ ચમચા સુંઠના ઉકાળામાં ભેળી પાવું અને એક વખત આપવાથી ફાયદો ન પડે તો એક બે

અન્ન ન પચવું, શરીરે સોજો આવવો, એ ચિહ્નો થાય છે; અને અધિક થયો હોય તો હાથ, પગ, માથું, ઘુંટી, કટીભાગ, કુલા અને સંધિમાં સોજો આવી પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુના યોગે જે ઠેકાણે આમ જાય છે તે અંગને વીંછી ચઢયા પ્રમાણે વેદના થાય છે. અગ્નિમાંદ્ય, મોઢામાંથી પાણી છૂટવું, અરુચિ, શરીરને જડત્વ, જ્વર, મુખને વિરસપણું, દાહ, અતિમૂત્ર, કુક્ષિમા કઠિનપણું, શૂળ, નિદ્રાનો વિપર્યાસ, તરસ, ઉલટી, ભ્રમ, મૂર્છા, હૃદયશૂળ, મલસ્તંભ, જડત્વ, આંતરડામા શબ્દ થવો, પેટ ફુલવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. **ઉપચાર:**—(૧) સુંઠ અને ગળોનો કાઢો રોજ લેવાથી ઘણા દિવસનો આમવાત પણ દૂર થાય છે. (૨) સુંઠ અને ગોખરૂનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવાથી આમવાત અને કટિશૂળ-પૃષ્ઠશૂળનો નાશ થાય છે. એજ પાચક અને પીડાનાશક છે. (૩) રાસ્ના, દેવદાર, ગરમાળાનો ગાળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એરંડમૂળ, પુનર્નવા (સાટોડી) અને ગળોના કાઢામાં સુંઠનો કલ્ક અથવા સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા એરંડતેલ નાખી તે આપવું. (૪) સુંઠના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું; એટલે આમવાત, કમ્મર અને કુક્ષિ, એ ઠેકાણાનું શૂળ તથા પેટનું શૂળ સારૂં થાય છે. (૫) દશમૂળના કાઢામા એરંડતેલ નાખી આપવું. (૬) એરંડમૂળના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ મેળવી ગોળો કરી તે ઉપર એરંડાના પાદડાં વીંટી ઉપર ચીકણી માટીનો લેપ કરી પુટપાક-કૃતિએ અંગારામા શેકી, રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી આપવું. (૭) લઘુ પંચમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. ૮) બૃહતપંચમૂળના કાઢામા એરંડતેલ નાખી આપવું. (૯) ગળો, સુંઠ, એરંડમૂળ અને આસગંધનો કાઢો આપવો. (૧૦) ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ આપવું. (૧૧) પાશેર ખજુર ફોલી પલાળી પી જવું. (૧૨) ચિત્રક, કડુ, પહાડમૂળ, ઇંદ્રજવ, અતિવિષ, ગળો, દેવદાર, નાગરમોથ, સુંઠ અને બાલહરીતકીનું ચૂર્ણ ઉષ્ણોદકમા આપવું. (૧૩) રાત્રે ત્રણ માસા કરિયાતામાં બે તોલા પાણી નાખી પલાળી રાખવું. સવારે વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં બે ગુંજા કપૂર, બે ગુંજા શિલાજિત અને અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે દરરોજ સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર અને સર્વ પ્રકારનો શરીરમાં જામેલો ગરમીનો રોગ ૭ દિવસમાં દૂર થઇ સારી શક્તિ આવે છે. **પથ્ય.**—રુક્ષ પદાર્થ, પરસેવો કાઢવો, લાંઘણ, સ્નેહપાન, જૂના ચોખા, જવ, કુલિત્થ, સામો, વાતકફનાશક એવા પદાર્થ, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલા,

---

દિવસના આંતરે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કાચું દિવેલ ત્રણ ચાર વખત આપવું. પછી નીચલું ઔષધ આપવું:-બાળશીનાં બીજ તોલો ૧, પાણી શેર ૦ા માં ઉકાળી તેમા સફેદ બાવળનો ગુંદર માસા ૪ નાખી તેના ત્રણ ભાગ કરી દિવસમાં ત્રણ વાર કેટલાક દિવસ સુધી પાવું. એથી પણ ગુણ ન થાય તો ફરીથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કાચા દિવેલનો જુલાબ આપી ત્યાર પછી નીચે કહેલ ઔષધ આપવું.

કળી ચુનો પથ્થરનો ૧૮ ઘઉંભાર, હીરાદખણ ૧૮ ઘઉંભાર, પાપડીઓ કાથો ૨૪ ઘઉંભાર અને અફીણ ૩ ઘઉંભાર, એ સર્વને ખાંડી બારિક કરી એનાં સરખા ભાગે ત્રણ પડીકાં કરી દિવસમાં ત્રણ વાર ફકાવવાં અને ઉપર સાબરશીંગ પાણીમા ઘસી તે પાણી ગરમ કરી જરા ઠંડુ થવા દઈ પાવું. જો આમ ઘણો પડતો હોય ને લોહી થોડું પડતું હોય તો અથવા ન પડતું હોય તો ઝીણી હીમજી હરડે એરંડ તેલમાં તળ ને તેનો ભૂકો કરી તેમાથી રૂ ૦ા ભાર લઇને તેમા તેટલીજ સાકર મેળવીને ફકાડવું; અને ઉપર પથ્થર અથવા લોઢાને તપાવીને તેનાથી પાણીને ઝામી તે પાણી પાવું. એ ઓસડથી પેટમા આમની કસર હશે તે પણ નીકળી જશે અને પછી ઝાડો એજ ઓસડથી કબજ થશે. (૧) કેરીનો ગોટલો, બીલી, ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ, સુંઠ જાંબુના ઠળીઆ, બોડી અજમો, કંતાનના બીજ અને ઇંદ્રજવ, એ સર્વ સમાનવજને લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત અર્ધો અર્ધો તોલો દહીં સાથે ૭ દિવસ સુધી ખાય તો મરડો મટે. (૨) સાકર તથા અરડુસોનું ચૂર્ણ અર્ધો અર્ધો તોલો દૂધ સાથે સવારમા પીએ તો મરડો મટે. (૩) હીમજી હરડે લઇને તેમાંથી અડધી કાચી રાખવી અને અડધી ઘીમાં તળી બન્ની એકઠી કરી તેનું ચૂર્ણ કરી ખાંડ સાથે ફાકવાથી અનેક પ્રકારના મરડા મટે. (૪) ધાવડીનાં ફૂલ, વરીઆળી, સાકર અને જાયફળ એ દરેક ૪ પૈસાભાર લઈ પાણીમાં વાટી તેની ગોળીઓ એકેક પૈસાભારની બનાવી તેમાથી ગોળી એક રોજ સવારે ખાય તો મરડો મટે. (૫) હીરાદખણ રૂ. ૧ ભાર તથા સાકર રૂ ૨ ભાર લઇ બારિક ખાંડી તેનાં સરખા ભાગે ચાર પડીકાં કરી પછી એક પડીકું ટાઢા પાણી સાથે લેવું; તેથી મરડો અને લોહી બંધ થાય છે. (૬) સુંઠ, હીમજ, વરીઆળી, ખસખસનાં છોડવાં અને ખસખસ એ સર્વ એક એક પૈસાભાર લઈ ઘીમાં તળી ફાકી કરવી.

વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતના એમ ચાર પ્રકારના [illegible]

વેંગણ, શેકટો, ગરમ પાણી, કડવા, તીખા એવા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—દહીં, ક્ષાર પદાર્થ, મચાળાં, અડદનો લોટ, વિરુદ્ધાન્ન, મલમૂત્રાદિકનો રોધ, જાગરણ, વિષમાશન, જડ અને કફકારક પદાર્થ.

વિશેષ ઉપચાર:-જુઓ વનૌષધિમાં—આદુ-૬, ૭, ૮, ૪૬; એરંડો-૧૬, ૩૭; કરિયાતું -૧, કલોંજી જીરૂ-૧, ખજુરી-૬, ગળો-૬, ગોખરૂ બેઠા-૬, બીંડા (શાક)-૨, મંદાર-૨, રાસ્ના -૩, લસણ-૧૩, લીંડીપીપર-૨૬, સુરણ-૨, સોપારી-૪, હરડે-૪૨, **(આમ ઉપર)** કાંચકી -૮, કોથમીર-૩, ઝેરકોચલા-૯, બીવલો-૧, મેથી-૨, હરડે-૩, **(આમરક્ત ઉપર)** બીલી-૧૩, લસણ-૬, **(આમાંશ ઉપર)** આદુ-૪૫, ઓથમી જીરૂ-૭, ખસખસ **ક** (અફીણ)-–૪, નાગકેશર-૩, માયફળ (માયા)-૭, **(રક્તયુત આમાંશ ઉપર)** કોકમ-૨, **(રાતા) આમાંશ ઉપર)** રાનતુલસી-૧.

૭–આંખના રોગ

કારણ:—અંગ સંતપ્ત છતા શીતોદકે કરી સ્નાન કરવું, દૂર દષ્ટિ કરી નિરંતર જોવું, યથાકાળે નિદ્રા ન કરવી, પરસેવો, ધૂળ તથા ધુમાડાનો આંખોએ સ્પર્શ થવો, ઉલટી થોભાવવી, અતિ ઉલટી, પાતળું અન્ન અને પાણીનું અતિ સેવન, મલ, મૂત્ર અને અપાન વાયુનો વેગ અટકાવવો, નિરંતર રુદન, તાપ, ક્રોધ, શિરસ્તાડન (માથાકૂટ), અતિમદ્યપાન, જે ઋતુમાં જે કરવાનું તે ન કરવું, કલેશ, અભિઘાત, અતિ મૈથુન, અશ્રુનો વેગ રોકવો, અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થોનું નિરંતર અવલોકન ઇત્યાદિ કારણોએ નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ૭૮ પ્રકારનો છે.

અભિષ્યંદ—(આંખો આવવી) નેત્રરોગને પ્રાયઃ અભિષ્યંદ કારણ છે. એ વાત, પિત્ત, કફ તથા લોહી એવા ચાર પ્રકારનો છે. **અધિમંથઃ**—અભિષ્યંદ ઉપર કંઈ ઔષધોપચાર ન કરવાથી તે વધી તેમાથી ચાર પ્રકારનો અધિમંથ રોગ આંખોમાં થાય છે. આ રોગથી આંખોને તીવ્ર વેદના થઇ અર્ધાં ડોક સુધી બહુ દુઃખ થાય છે. **શુક્ર (ફુલું):**-એ સવણ અને અવણ એવા બે પ્રકારના છે. **તિમિર (અંધારાં):**—દષ્ટિદોષના કારણથી આંખો આગળ નાનાપ્રકારના રૂપો દેખાય છે તેને તિમિર કહે છે. **કાચ (મોતિયા) બિંદુઃ**—તૃતીય પટલગત દોષને કાચ કહે છે. **લિંગનાશ:**—તેજ કાચ ચોથા પટલમાં જાય એટલે દષ્ટિનો રોધ કરે છે, તેને લિંગનાશ કહે છે. આ રોગ ઘણો વધ્યા પહેલાં આકાશમાંના ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો, વિજળી અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે. **અર્મરોગ:**-આંખમા સફેદ ભાગપર પાતળું વિસ્તીર્ણ, કાળું, શ્યામવર્ણ અને રાતું, લાલ, ધોળું, કઠિન, એવું જે માંસ વધે છે તેને "વડસ" કહે છે. **અર્જુનઃ**—(અહિર) આંખોમા ધોળા ભાગપર સસલાના લોહી જેવું એક બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને "અહિર" કહે છે. **સ્રાવ કિંવા નેત્રનાડી**—(નાસુર):—વાતાદિ દોષ અશ્રુના માર્ગે સંધિમા પ્રવેશ કરી તે પોતાના લક્ષણોએ યુક્ત એવો સ્રાવ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને નેત્રનાડી કહે છે. **અંજનાર્થ શલાકાઃ**—સીસું તપાવી તે ત્રિફળાં, ભાંગરો અને સુંઠના કાઢામાં અને ઘી, ગોમૂત્ર, મધ તથા બકરીના દૂધમાં છમકારી શુદ્ધ કરવું; અથવા ત્રિફળાંના કાઢામાં ૧૦૦ વાર તપાવી બોળવું તથા તેની શલાકા કરવી. એ શલાકા આઠ આંગળ લાંબી અને બે છેડેથી કિંચિત્ બારિક હોવી જોઇએ. તે છેડે વટાણા જેવડી જાડી હોવી જોઇએ. એ સળી એકલી આંખમા ફેરવવાથી ગુણકારી થાય છે. અંજન કરવું તે પ્રથમ ડાબી આંખમા કરી પછી જમણી આંખમાં કરવું. આંખમા ટીપું પાડવું તે કદિ પણ રાત્રે પાડવું નહિ. **અભિષ્યંદ (આંખો આવે છે તે) ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) કપૂર, હળદર, લોધ્ર, ફટકડી, કડવા લીમડાનાં બીઆં, અફીણ અને રાતા બોળનો લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેનો આંખોપર લેપ કરવો. (૨) એક રસભરિત લીંબુ લઈ તેની એક ઝીણી અને એક મોટી એવી બે ચીરો પાડવી. મોટી ચીર ઉપર લોખંડનો કાટ અને દાંતવણ એકત્ર કરી નાખવું અને એ ચીર હળદરથી પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપડામાં વીંટાળી તે પોટલી આંખ ઉપર વારંવાર ફેરવવી; એટલે કંડુ, રતાશ, ખુપરા (ખીલ) વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૩) રસાંજન, હરીતકી તથા આદાનાં પાંદડાંનો અથવા વજ, હળદર અને સુંઠનો અથવા સુંઠ અને ગેરૂનો લેપ કરવો.

(૪) અરડુસી, હરડે, કડવો લીંમડો, આમળાં, નાગરમોથ અને સૂકાએલા મૂળાનો કાઢો કરી આપવો. તે રક્તસ્રાવ તથા કફનો નાશ કરનાર છે અને આંખોને હિતકારક છે. (૫) સુરવારી હરડે અને ફટકડી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) દાતવણ અને અફીણનો લીંબુના રસમા લોખંડની તવી ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) હળદરની ભૂકી, ફટકડી અને અફીણમાં લીમડાનો રસ નાખી, તાબાની કથરોટમા એક પહોર ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૮) સિંધવ, દારુહળદર, ગેરૂ, સુરવારી હરડે અને રસાંજન, એ પાણીમાં ઘસી તેનો આંખોપર લેપ કરવો; એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) ભોયઆમલી અને સિંધવ તાબાના વાસણમાં ઠંડા પાણીમાં ખરલ કરી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો; એટલે નેત્રપીડા દૂર થાય છે. (૧૦) નીવળીના બીઆં મધમાં ઘસી તેમા થોડું કપૂર નાખી તેનુ અંજન કરવુ. (૧૧) ત્રિફળાના કાઢાનાં કોકરવરણા ટીપા આંખોમા નાખવા. (૧૨) આંખો આવે એવું જણાય એટલે તુરત બન્ને આંખો આગળ ભીલામાના બારિક ફૂલ નાખવાં. (૧૩) ચૂનો, ગોળ અને ચુલા ઉપરના ધુંવાસની બન્ને આંખો આગળ પટ્ટી લગાવવી; એટલે તુરત વિકાર દૂર થાય છે. (૧૪) પીળા ધંતુરાનો (વિલાયતી ધંતુરાનો) રસ આંખમાં નાખવો. (૧૫) દાડમડીનાં પાદડા વાટી લેપ કરવો. (૧૬) જસતનાં ફૂલ ૧ ભાગ અને ૪ ભાગ ફટકડીનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી ૨ ગુંજા લઇ, તેમા સવા તોલો પાણી નાખી દિવસમા બે વખત આંખોમા નાખવું; એટલે આવેલી આંખો, ખીલ, પીઆ અને રતાશની શાંતિ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા.–અઘેડો-૬, આદુ-૨૮, આમલી-૧૧, ઉંબરો-૫, એરંડો-૪, કદંબ-૨, કુંવાર-૫, ખસખસ ક (અફીણ)-૧૧, ગળજીભી-૨, ચિમડ-૧, ફુગળી-૨૯, દાડિમ-૧૧, દારુહળદર-૬, નાઉલ-૨, નિર્મળી-૪, પીળો ધંતુરો-૫, બકામલીમડી-૩, લીંબુડી-૫, સરગવો-૧૭, સારફળ-૧, હરડે-૧, ૪૫, **(આંખો દુખવા આવે એમ લાગે તો)** ભીલામો-૨૪.

નેત્રશૂળ ઉપર ઉપચાર—(૧) કાજી, સિંધવ, તેલ અને મોરવેલીના મૂળ એકત્ર કરી કાસાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) મીઠું, સરસિયું અને કાજી, કાસાના વાસણમાં નાખી પથ્થરના કકડાએ ઘુંટવું તથા છાણાના દેવતા ઉપર તપાવી તેમા બકરીનું દૂધ નાખવું અને લેપ કરવો; એટલે નેત્રશૂળ, સ્રાવ, સોજો, આરક્તતા (રતાશ), અભિષ્યંદ અને અધિમંથનો નાશ થાય છે. (૩) સિંધવ અને લોધ્ર એકત્ર કરી ઘીમા શેકવા અને કાજીમા વાટી ધોળા વસ્ત્રમા બાધવાં. તેનું ટીપું નેત્રમા નાખવું, એટલે કંડુ, દાહ તથા સણકાનો નાશ થાય છે. (૪) સિંધવ અને લોધ્રને શેકી, મધ અને ઘીમા વાટી તેનો લેપ અને અંજન કરવું. તે તુરત નેત્રરોગને શમાવે છે. (૫) લીમડાનો રસ લોહપાત્રમા નાખી જાડો થાય ત્યાસુધી ઘુંટવો અને તેનો લેપ કરવો. તે નેત્રરોગને શાંત કરે છે. (૬) તુળસી અને બિલીપત્રનો સમભાગ રસ અને બન્નેના બરાબર સ્ત્રીનું દૂધ, એ કાસાના વાસણમાં નાખી તેમા ગજપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી તાંબાની વાડકીથી એક પહોર ઘુંટી તેનું અંજન કરવું. **આંખોમાં ફુલ પડે× છે તે ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) ધોળી સાટોડીના મૂળ ઘીમાં ઘસી અંજન કરવુ એટલે ફૂલ ઝરી જાય છે; મધમાં ઘસી આંજવાથી આંખોને હમેશા પીઆ લાગે તે દૂર થાય છે. એજ મૂળ તલના તેલમાં ઘસી અંજન કરવાથી તિમિરનો નાશ થશે, દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી કંડુનો નાશ થાય છે, પાણીમાં ઘસી અંજન કરવાથી પડળ દૂર થાય છે અને કાંજીમાં ઘસી આંજવાથી રતાંધળાપણું મટે છે.(૨) ગાયના દહીંમાં સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. (૩) સુવર્ણમાક્ષિક મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) વડના દૂધમા કપૂર વાટી અંજન કરવું. એટલે બે મહિનાનું ફૂલ હશે તોપણ દૂર થશે. (૫) કરંજના બીઆના ચૂર્ણને ખાખરાના ફૂલના રસની અથવા કાઢાની પુષ્કળ ભાવનાઓ આપવી અને તેની લાબી લાબી ગોળીઓ કરી તેનું અંજન કરવું. એથી કરી આંખમાંની માંસવૃદ્ધિ તથા ફૂલનો નાશ થાય છે. (૬) સમુદ્રફીણ, સિંધવ, શંખ અને સરગવાનાં બીઆંની લાંબી ગોળી કરી તેનું

× હીમજ અને સાકર સમાન લઈ બકરીના દૂધની સાથે ૧૬ પહોરસુધી વાટી તેનું આંખોમાં અંજન કરવાથી ફૂલનો અને પડળનો નાશ થાય છે તથા આંખની દૃષ્ટિ વધે છે આ ઔષધનો અનવભ કરી [illegible]

અંજન કરવું; એટલે શસ્ત્રવડે કાપી કાઢવા પ્રમાણે શુક્રાદિકોનો નાશ થાય છે. (૭) ઉપરસાલનો કાઢો મધ નાખી વ્રણ-શુક્રપર આપવો. (૮) ચંદન, ગેરૂ, લાખ અને જાઈની કળીઓ વાટી તેની સળી કરી આજવી. તે વ્રણ-શુક્રનો નાશ કરે છે અને લોહીને સાફ કરે છે. (૯) કડવાં પંડોળાં, કુટકી, દારુહળદર, કડવો લીમડો, અરડુસી, ત્રિફળાં, ધમાસો, પિત્તપાપડો અને ત્રાયમાણ એ દરેક ૪ તોલા, આમલીનો રસ ૬૪ તોલા, પાણી ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, કરીઆતુ, કડો, નાગરમોથ, જેઠીમધ, ચંદન અને લીંડીપીંપરનો એકેક તોલો કલ્ક નાખી ઘી સિદ્ધ કરવું. તે શુક્રરોગ ઉપર આપવું એટલે આંખોને હિત થાય છે; અને નાક, કાન, નેત્રવર્ત્મ, નેત્રત્વચા, મુખરોગ, વ્રણ, કમળો, તાવ, વિસર્પ અને કંઠમાળનો નાશ કરે છે. (૧૦) લીંડીપીંપર, સમુદ્રફીણ અને સિંધવનું ચૂર્ણ તથા મધ કાંસાના વાસણમાં નાખી ખરલ કરવો અને તેનું આંખોમાં અંજન કરવું. (૧૧) મહુડાની અંતરછાલ અથવા બહેડાં કિંવા સિંધવ, એ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૧૨) જાઇનાં પાદડા અને જેઠીમધ ઘી ઉપર શેકી કોકરવરણા પાણીમાં કિંવા સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તેનું આખમા ટીપું નાખવું. (૧૩) આમળાં, કડવો લીમડો અને કોઠીનાં પાંદડા, જેઠીમધ, લોધ્ર, ખેરની છાલ અને તલનો કાઢો ઠંડો કરી આંખમાં નાખવો. તે અનેક પ્રકારના નેત્રરોગનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અધેડો–૭, આદુ–૩૪, આવળ–૬, ઉપરસાલ–૨, એરંડો–૧૨, કડવી દુધી (તુંબડી)–૩, કણુગ્રી–૭, કપૂર–૧૦, કાંકડ–૨, નિર્મળી–૭, પીળો ધંતુરો–૪, બાવળ–૨૦, મોથ–૪, વડ–૧૦, સમુદ્રફળ–૭, સાટોડી–૧, ૧૮; હરડે–૪૫, હેળુ–૫.

અજકાજાત (આંખના કાળા ભાગપર બકરીની સૂકાયલી લીંડી જેવું અને ઘણું દુખનારૂં, રાતું, ચીકટાં અશ્રુ વહન કરનારૂં, એવું જે વધે છે તેને "ડીમ" પણ કહે છે તે) **ઉપર:**—સિંધવ, ઘોડાની ખરીઓ અને ગોરોચન, એને ગુંદીની છાલના રસમાં ઘસી તે આંખોમાં નાખવું એટલે તે અજકાજાતનો નાશ કરે છે. **કાચબિંદુ (મોતીઆ)પર ઉપચાર:**—(૧) મરી ૧॥ માસો, લીંડીપીંપર ૦। તોલો, સમુદ્રફીણ ૦। તોલો, સિંધવ ૧॥ માસો, અને સુરમો ૨। તોલા,એ એકત્ર કરી તેનો બારિક ખરલ કરવો..એને પૂર્ણાંજન કહે છે. એ કંડૂ, કાચ, કફ તથા મળનો નાશ કરે છે. (૨) મેઢાશીંગનાં પાંદડાં, સુરમો અને શંખનું અંજન કરવું. (૩) મનશીળ, સિંધવ, હીરાકસી, શંખ, સુંઠ,મરી,લીંડીપીંપર અને રસાજન એને મધમાં ખરલ કરી ગોળી કરી તેનું મધમાં અંજન કરવું. તે કાચ, શુક્ર, વડસ અને તિમિરનો નાશ કરે છે. (૪) લોઢાના વાસણમાં ત્રિફળાંનો કાઢો ઘી નાખી રાખવો અને સાજરે ભોજન પછી પ્રાશન કરવો; એટલે એક મહિનાના આંધળાને પણ દેખાવા લાગે છે. (૫) ભાગરાનો રસ ૬૪ તોલા, તેલ ૧૬ તોલા, જેઠીમધ ૧૬ તોલા, દૂધ ૬૪ તોલા, એ સઘળું એકત્ર કરી તેલ સિદ્ધ કરવું. તે ગએલી આંખોને ફરી સારી કરે છે. **તિમિર (અંધારાં) ઉપર ઉપચાર:**–× (૧) દશમૂળોએ સિદ્ધ કરેલા ઘીમા ચોપટ દૂધ અને ત્રિફળાંનો કલ્ક નાખી તે પ્રાશન કરવું; એટલે વાતજ તિમિરનો નાશ થાય છે. (૨) ત્રિફળાં અને દશમૂળના કાઢામાં દૂધ અને એરંડતેલ નાખી રેચનાર્થ આપવું. (૩) બલદાણા, શતાવરી, ધોળું અતિવિષ, શિલાજિત અને ત્રિફળાંના કાઢામાં ઘૃત સિદ્ધ કરી આપવું. એ ઉત્તમ તિમિરનાશક છે. (૪) ઉપરસાલ, ત્રિફળાં, વાળો,મોતી, ચંદન અને પદ્મકાષ્ઠની લાંબી ગોળી કરી અંજન કરવું; એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાશ થાય છે. (૫) મરી, જેઠીમધ, વાવડીંગ અને દેવદારના કલ્કવડે નસ્ય કરવું. (૬) તામ્ર, ત્રિફળાં, શંખ, એલચીદાણા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, એ સર્વ એકત્ર વાટી તેની ગોળી કરી અંજન કરવું. (૭) સરગવાનાં પાંદડાના રસમાં મધ નાખી તે નેત્રમાં નાખવું. એથી ત્રિદોષ અને અનેક પ્રકારની નેત્રવ્યથા દૂર થાય છે. (૮) ત્રિફળાંનો કાઢો અને કલ્ક તથા દૂધ એકત્ર કરી તેમાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરી તે રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૯) ચિત્રક, ત્રિફળાં, કડવાં પંડોળાં અને જવનો કાઢો ઘી

× બહુધા મગજ ખાલી પડી જવાથી અંધારાં આવે છે, માટે ઘી અને તીખાંનું સેવન અવશ્ય કરવું. એનાથી મગજ શાંત થઇ તિમિરનો નાશ થાય છે.

નાખી રાત્રે પ્રાશનાર્થ આપવો. આ કાઢો નેત્રોને હિતાવહ છે. **પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ** (પિત્ત દુષ્ટ થઈ વધવાથી બધા પદાર્થો પીળા દેખાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રસાંજન, ઘી, મધ, તાલીસપત્ર અને સોનાગેરૂ, એને ગાયના છાણનારસમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૨) શિવણીનાં ફૂલ, જેઠીમધ, દારુહળદર, લોધ્ર અને રસાજનનું મધમાં અંજન કરવું. **કફવિદગ્ધ દૃષ્ટિ** (કફે કરી સર્વ પદાર્થ ધોળા દેખાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—ખાખરાનાં બીજ, પીપળીનાં બીઆં, બકરીની લીંડીઓના રસમાં કિંવા ગાયના છાણના રસમા ગોળી કરી અંજન કરવું. **રતાંધળા-પણા ઉપર:**—(૧) જાઈનાં અને કડવા લીમડાનાં પાદડા, હળદર, દારુહળદર અને રસવતી એ મધમાં ઘસી અંજન કરવું; અથવા એની ગાયના છાણના રસમાં ગોળી કરી તે ઘસીને આંજવું. (૨) લીંડીપીંપર ગાયના છાણના રસમાં અગર ગોમૂત્રમાં ઘસી તેનું અંજન કરવું; અને અગથીઆની ભાજી રોજ ખાવી. (૩) મરી દહીંમાં ઘસી તેનું રોજ અંજન કરવું. (૪) નદીમાના ક્ષુદ્ર શંખ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, રસાજન, મનશીળ,હળદર,દારુહળદર અને ચંદનની,ગાયના છાણના રસમાં ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું; એટલે રાત્ર્યંધ અને દિવાંધનો નાશ થાય છે. (૫) સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપર મધમા ઘસી અંજન કરવું; એટલે રતાંધળાપણાનો જલદી નાશ થશે. (૬) કરંજબીજ, કમળનો પરાગ, ચંદન, કમળ અને ગેરૂ એને ગાયના છાણના રસમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. (૭) રસાજન, મનશીળ અને દેવદાર, એ જાઇના પાદડાંના રસમાં ખરલ કરી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું. (૮) સમુદ્રફીણ અને કાલ્પીની ખડીસાકર સમભાગ લઇ કાજળ જેવું ચૂર્ણ કરી સવાર-સાંજ આંખોમા આંજવું; એટલે રતાંધળાપણું, રતાશ, અહીર અને કંડુનો નાશ થાય છે. (૯) કાળી તુળસીના પાંદડાનો રસ રોજ બે ટીપા આંખોમા નાખવો. (૧૦) નાગરમોથ બોકડાના મૂત્રમા ઘસી અંજન કરવું; એટલે શુક્ર અને તિમિરનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) રક્ત-ચંદન (રતાંજળી) અને ખારેકના બીજ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૧૨) કડવી તુંબડી બાળી તેની રાખ મધમા ખરલ કરી આંખોમાં આંજવી; એટલે રતાંધવાપણું અને ફૂલાંનો× નાશ થાય છે. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦મા:-અઘેડો-૮, કડવી દુધી (તુંબડી)-૨, કારેલી-૩, છડે-૨, તુલસી-૧૧, મોથ-૪, લવંગ-૩, લીંડીપીંપર-૯, સાટોડી-૪.

નકુલાંધ્ય દૃષ્ટિ (દૃષ્ટિદોષે કરી વ્યાપ્ત થઇ મુંગુસના પરપોટા જેવી ચમકે છે અને તે માણસ દિવસમા નાના તરેહના રૂપો જુએ છે તે) **ઉપર ઉપચાર**:-(૧) વજ, નસોતર, ચંદન, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, હળદર અને અરડુસીનો કાઢો કરી પ્રાશનાર્થ આપવો. **અર્મરોગ(વાસ) ઉપર ઉપચાર**:—(૧) મરી અને બહેડા હળદરના રસમા ખરલ કરી તેનો અર્મ ઉપર લેપ કરવો. **અર્જુન (અહિર) રોગ ઉપર ઉપચાર**:—(૧) ખડીસાકર, દહીંનું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તેનુ આંખમા ટીપું નાખવું. (૨) મધમા શંખ ઘસી અંજન કરવું. (૩) નિર્મળીનાં બીઆં અને સિંધવ કિંવા સમુદ્રફીણ અને ખડીસાકરનુ અંજન કરવુ. (૪) હળકુંડ (હળદરના મૂળનાં લાકડાં) દાળમા બાફી ને ઉપરની છાલ કાઢી છાંયડીમાં સૂકવી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું; એટલે અહિર, ધોળા ફૂલ અને રતાશનો જલદી નાશ થાય છે. (૫) અહિરનો ગાંગડો આંખ ઉપર ફેરવવો. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦ મા-કેસર-૮, ગળજીભી-૨, જેઠીમધ-૧૫, નિર્મળી-૫, હળદર-૪.

નેત્રનાડી કિંવા નાસુર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળાંનો કાઢો, મધ, ઘી કિંવા લીંડી-પીંપર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) હરીતકી ૩ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આમળાં ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે એ ફળમાના બીઆ લઇ તેની લાબી ગોળીઓ કરવી અને તેનું આંખમાં અંજન કરવું. (૩) કપાસના જીંડવા અને રસાજન, જાંબુ અથવા આંબાના કાઢામાં ઘસી, તેમાં મધ મિશ્ર કરી ને આંખમાં નાખવું. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦માં:—ઉંદરકની-૫, ખસખસ ક (અફીણ) ૧૯, ચુવેર-૯, નગોડ-૬.

×ફૂલાનો નાશ કરવાને સાબરશીંગ સાથે થોડી સુંઠ પાણીમાં ઘસી દરરોજ અંજન કરવુ. આ પ્રયોગ પશુઓને પણ હિતાવહ છે

અંજન નામિકા (અંજુલીં અથવા આજણી) ઉપર ઉપચાર:–હાથ ઉપર અંગુલી ઘસી તેણે શેકવું અને જળો મૂકાવી બાજુનું લોહી કઢાવવું. (૨) આંબાનાં પાંદડાં તોડવાથી ચીકણો રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૩) આંજણી ફુટયા પછી મનશીળ, એલચી, તગર અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) માટીના પાણીઆરા ઉપરના બેડાનીચેની માટીનો લેપ કરવો. (૫) શૌચને માટે જઇ આવ્યા પછી જે ચોખ્ખો હાથ હોય તે આંજણી ઉપર લગાવવો એટલે બેસી જાય છે. (૬) રસાજન, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, એકત્ર ઘુંટી પેંડી કરવી. તેનું અંજન કરવાથી કંડૂ અને પાક એણે કરી યુક્ત આંજણીનો નાશ થાય છે. **આંખમાંથી પાણી ગરે અને બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) હરડે, આમળા અને ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવું. (૨) ત્રિફળાં ઘસી અંજન કરવું; ત્રિફળાંનું અંજન મહિનામાં ચાર–પાંચ વખત કરવાથી નેત્રોને કદિ પણ રોગ થતો નથી અને દૃષ્ટિ સાફ રહે છે. (૩) રસાજન, રાળ, જાઈનાં ફૂલ, મનશીળ, સમુદ્રફીણ, સિંધવ અને મરી સમભાગ લઇ મધમાં ઘુંટી તેનું અંજન કરવું; એટલે આંખોનાં પોપચાંની સુજ, સ્રાવ અને કંડૂનો નાશ થાય છે તથા પાંપણોને કેશ આવે છે. **પક્ષ્મરોગ** (એટલે વાયુએ કરી આંખોની પાંપણો ઉખડી જઇ તેના વાળ વારંવાર આંખના અંદરના ભાગમાં ઘસાય છે, તે કારણથી આખમાનો ધોળો અને કાળો ભાગ સૂજે છે, તે કેશ મૂળથી ઉપડી જાય છે. એને લોકમાં "પડકેશ કે પડળ" કહે છે તે) **ઉપર:**—નેત્રને સંભાળી લોહશલાકાએ (લોઢાની ચીમટીએ) પક્ષ્મ (પાંપણો) જે અંદર વળી હોય તે કાઢી નાખવી અથવા હલકે રહી ચુંટવી; એટલે પુનઃ ઉત્પન્ન થતી નથી;* અથવા લીલી હીરાકસી લઈ તેને તુળસીના રસવડે તાંબાના વાસણમાં ૧૦ દિવસ ભાવના આપી તેનો લેપ કરવો. **ખુપરા (આંખના ખીલ) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) મોરથુથાની સળી ફેરવવી. (૨) કાડીખાર પાણીમા ઓગાળી તેનું ટીપું આંખમાં પાડવું. (૩) કુરુંદના પથ્થરપર લોઢું ઘસી તે ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરવી અને ખુપરા ઉપર આંજવી. (૪) ખડીસાકર અને જસતનાં ફૂલ, સમભાગ કાજળ પ્રમાણે વાટી રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ આંખમાં આજવા; એટલે ફૂલાં, છારી અને ખુપરાનો નાશ થાય છે. **આંખોમાં બળતરા થાય કિંવા તેજ કમી થાય તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગાયનું માખણ, એલચીદાણા, જાયપત્રી (જાવંત્રી) અને બદામ એકત્ર કરી સવારે ખાવાં. (૨) ગુલાબજળ આંખોમા નાખવું. (૩) સીસાની ભસ્મ તથા ખડીસાકર સ્ત્રીના દૂધમાં મેળવી તેનું અંજન કરવું. (૪) ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ રાત્રે ઘી અને મધ નાખી આપવું. **જસતના ફૂલની ક્રિયા:**—જસતની ભસ્મને ગાયની છાશ, ત્રિફળાનો કાઢો, ગોમૂત્ર, લીમડાનો રસ અને પુનઃ ત્રિફળાં એની સાત સાત ભાવના આપી, પછી કુંવરના રસની ભાવના આપી ગાળી રાખવી. **ધુમાડાથી આંખોને વિકાર થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:**–ગોળ કિંવા સાકર આંખમાં આંજવી. **સર્વ નેત્રરોગો** ×**ઉપર ઉપચાર:**–

* આ પ્રમાણે ખુટેલી પાપણો પાછી ઉગી નીકળતી અમે પ્રત્યક્ષ જોઈ છે.

× આંખો દુખવા આવે તેના ઉપર:–ચીમડને કપડામા બાંધી ગધેડાંના લીંડામા પકવ્યા પછી તે ઉપરનાં છોડાં કાઢી નાખી અંદરના બીંજ ખૂબ ઝીણા વાટી ઝીણે લુગડે ચાળી આંખની પાપણ ઉંચી કરી તેમાં ભરવું. આને ભરણ કહે છે. વળી કોઈ કોઈ તો આ ચીમડ ઉપર પ્રમાણે નહિ બાફતાં એમ ને એમ ફોલી અંદરનો મગજ વાપરે છે. આ ભરણ ભરીને આખો ઉપર રૂના પુમડાં પાણીમાં પલાળી બાંધે છે; એ રીતે ત્રણ દિવસ ભરણુ ભરવાથી આખો દુખતી મટે છે. (૨) કપૂર, હળદર, લોધર, ફટકડી, લીંબુના બી, અફીણ અને હીરાબોળ એ સર્વનો લીંબુના રસમાં ખરલ કરી આખો ઉપર લેપ કરવો. (૩) લોઢાનો ચુરો અને મશી, એકઠાં કરી લીંબુની ચીરી ઉપર મૂકી પીળા લુગડામા પોટલી બાંધી આંખો ઉપર ફેરવતા રહેવું; એટલે આંખોમાં કણી ફરે છે તે અને ચળ, રતાશ વગેરે સર્વ વિકાર દૂર થાય છે (૪) સાટોડી મધ સાથે ઘસીને આંજે તો આંખમાંથી પાણી ગળતું બંધ થાય. (૫) હરડે, આમળાં તથા સાકર ઘસીને અંજન કરવું અથવા ત્રિફળાં ઘસીને મહિનામાં ચાર–પાંચ વખત અંજન કરવાથી આંખોને કદિ પણ વિકાર થતો નથી તથા દ્રષ્ટિ સાફ રહે છે. (૬) મજીઠ ટાંક ૧, એળીઓ ટાંક ૧, કીંદર ટાંક ૧, મુરદારશીંગ ટાક ૧, જંગાલ ટાંક ૦ાા; એ સઘળાં એકત્ર કરી એમાંથી થોડુંક પલીતા સાથે વળગાડી તે પલીતો આંખના નાસુરમાં દરરોજ મૂકે તો તે નાસુર 'જે આંખને ખુણેથી જરદાબ, પીપ હમેશાં ગળે છે તે) જલદી મટી જાય. (૭) ખાપરીયો રૂ. ૧ ભાર, ચીનાઈ સાકર રૂ. ૧ ભાર, પુસ્તગાથી તપાશીર રૂ. ૧ ભાર અને હીમજી હરડે રૂ. ૧ ભાર લઈ ખાંડી બારીક કરી લીંબુના રસમાં દિવસ સાત સુધી

(૧) કાળાતલના કલ્કે કરી સ્નાન કરવાથી તે આંખોને હિતકારક તથા વાતનાશક થાય છે. જેઠીમધ અને આંમળાએ સ્નાન કરવાથી તે પિત્ત અને તિમિરનો નાશ કરે છે. ઘોડાવજ આદિ ઔષધોએ સ્નાન કરવાથી તે કફ તથા તિમિરનો નાશ કરે છે. દરરોજ આમળા વાટી શરીરે લગાવી સ્નાન કરવાથી દૃષ્ટિને બળ આપે છે. ત્રિફળાના કાઢાએ આંખો ધોવાથી નેત્રરોગ નાશ પામે છે.

ખરલ કરી છાયામાં સૂકવી તેમાંથી દરરોજ આખમાં આંજે તો મોતીઓ, પરવાળું અને આંખના બીજા રોગો મટે. (૮) પીપર ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરે અથવા વગર વીયાએલ ભેંસના કાનના મેલમાં કાળા મરી ઘસી અંજન કરે તો રતાંધળાપણું જાય. એ રોગવાળાએ તેલ ખાવું નહિ. (૯) આંખમાં ફુલું પડે છે તે જો આંખના વચલા કાળા ભાગ ઉપર હોય તો આખનું તેજ રહે નહિ અને જો સફેતી ઉપર હોય તો દહેશત નથી ફુલાં-નો ઈલાજ ફટકડી જેવો બીજો નથી. ફુલું થતાવેંત ઉપાય કરે તો આરામ થાય. ફુલું નરમ અને કાચું હોય ત્યારે જીરાનું પાણી હમેશા જરા જરા આખમાં નાખે તો ફુલું જતું રહે; અથવા ધોળી મુસળી સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસીને ૨૧ દિવસ સુધી આખમાં આંજે તો ફુલું કપાય; અથવા સમુદ્રફીણ, ટંકણખાર, કલાઈસફેતો, ચીમેડ, મોરથુથુ, ધોળી ચણોઠી એ સર્વ સમાનભાગે લઈ બારિક કરી લીંબુના રસમાં બે પહોર ખરલ કરી ત્રાંબાની સળીએ આંખમા અંજન કરે તો ફુલું જતું રહે અથવા પીપર મધમાં ઘસી અંજન કરેથી ફુલું જાય. (૧૦) આખના જખમ ઉપર દિવસ ૪૦ સુધી લીંબુનો રસ આખમાં આંજીને બાંધેલી રાખવાથી પીપ તથા લોહી પાકી અંદર તથા બહારથી પીપ જારી થાય. જખમ રૂઝપર આવે ત્યારે કીંદર બારિક કરીને દરરોજ જખમ ઉપર ભભરાવે તો આરામ થાય. (૧૧) આંખમાં બળતરા થતી હોય અને એનું તેજ ઓછું થતુ હોય તો દર-રોજ સવારે ગાયનું માખણ, સાકર, એલચીદાણા, જાવંત્રી તથા બદામની મીજ એકઠાં કરી ખાવાં એથી બળ-તરા મટી તેજ આવે. ગુલાબજળ આંખમાં નાખતા રહેવું. (૧૨) ગોળ અથવા રાતી ખાંડ આંખમાં આજવાથી તેમાંથી પાણી નીકળી આંખોમાં ધૂમાડાથી થએલ વિકાર દૂર થાય છે. (૧૩) ખાપરીઓ તોલા ૨, મોતી (આબદાર) નંગ ૨, પારો ટાંક ૧, સુરમો ટાંક ૨॥, એ ચારેને બારિક ખરલ કરી સુરમાની માફક આંખમાં હમેશાં આંજે તો આંખનું તેજ વધે. (૧૪) સતડવેલના ખીલ ઉપર શોધેલો એળીઓ તથા સિંધવ બારિક વાટી ઝીણે લૂગડે ચાળી પાણીમાં મેળવી રાત્રે સૂતી વખતે આંખો ઉપર બાંધવું, એમ ત્રણ દિવસ કરવાથી રોગ મટી આંખો સાફ થાય છે. (૧૫) સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ મધ સાથે અંજન કરવાથી અથવા ગેનું મૂળ મધમાં ઘસી આંજવાથી વાયુ વગેરે રોગ જઈ આંખો નિર્મળ થાય છે. (૧૬) ૭ દિવસસુધી ગાયના ગોમૂત્ર-માં પલાળી રાખેલ મોરથુથુ ગાયના ઘીમાં ઘસી આંજે તો આખનાં પડળ જાય. (૧૭ સાકર અને એલચી-દાણા સમાનભાગે ખાંડી તેમાંથી ચાર માસા ફાકી, તેટલુંજ એરંડીકે અને એરંડીના મીજ લઈ સવારે દાતણ કર્યા પછી લેવાથી માથામાહેની ગરમી મટી મગજ ઠંડો થઈ આંખમાંહેની ગરમી પણ જાય છે અને આંખો-માં તેજ આવે છે. માફક આવે તો એ વધારે વજનમાં લેવું. (૧૮) દહાડે પણ રાતના જેવું અંધારૂં દેખાયા-કરે તેના (દુરાનેશરના) ઉપર ખસખસ શેર ૬ તથા કૂવાનું મીઠું પાણી મણ ૪ માટીના વાસણમાં ઉકાળી અર્ધું પાણી રહે ત્યારપછી લૂગડે ગાળી લઈ તેમા સાકર શેર દશ નાખી ફરીથી ઉકાળવું. જ્યારે ચાસણ આવે ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડું થએથી રીઢા વાસણમા ભરી, તેમાથી એ રોગવાળાને દરરોજ સવારે આપે તો ગરમી-થી થએલ દરદ મટે. જો શરદીથી દરદ થએલ હોય તો કબાબચીની તથા અક્કલકરો સરખા વજને લઈ મધમાં ચાટવાથી તે મટે. તેલ તથા ખાટી ચીજ ખાવી નહિ. (૧૯) ભીમસેની બરાસ રૂ. ૧ ભાર, સાચાં મોતીવાળો સુરમો રૂ. ૧ ભાર, લીમડાની કુમળી ટીશીઓ રૂ. ૧ ભાર તથા કેસર રૂ. ૧ ભાર લઈ તાંબાના વાસણમાં લીમડાના ઘોકાથી દિવસ સાતસુધી ઘુંટી તેનું અંજન કરવાથી આંખની ઝાંખ અને ફુલું જાય; અથવા કેસર, મોરોચંદન, ફટકડી, બાવળનો ગુંદ, સુરમો, અફિણ અને હેમકપુર એકત્ર કરી આજવું. આ ઉપાયો અજ-માવેલા છે. (૨૦) બકરીની લીંડીની રાખ, સિંધવ, હિંગ, સાથો અને કપૂર નાગરવેલનાં પાંદડાના રસમાં આંજે તો ફુલું જાય. (૨૧) કથેરનું મૂળ ઘસી તેનો રસ પળી ૧, તેલ પળી ૧ સાથે પીવાથી ફુલ જાય. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું. (આ ઉપાય જૈન ગ્રંથમાંથી મળ્યો છે.) (૨૨) લવંગ ઘસી આંજે તો આંખની પીડા મટે. (૨૩) સાકર, અફીણ, ફટકડી તુલસીના રસમા ખરલ કરી આંજે તો આંખો દુખતી મટે. (૨૪) જાંબુનાં ફૂલ સ્ત્રીના દૂધમા ઘસી આંજવાથી અથવા અરીઠાના બીજ દહીંની આછમાં ઘસી આજવાથી અથવા ગાયના છાણના રસમાં લીંડીપીંપર ઘસી આજવાથી રતાંધળાપણું જાય. (૨૫) કારેલીનું મૂળ ઘોડાના મૂત્રમાં ઘસી આંજવાથી આંખના ખીલ, છાયા, ફુલું વગેરે જાય. (૨૬) સાકર, સમુદ્રફીણ અને સોનામુખી, મધ સાથે આંખમાં આંજે તો થોડું ફુલું જાય. (૨૭) સાકર, સમુદ્રફીણ, સાજીખાર, સિંધવ, સોનાગેરૂ, મનસીલ અને મરી. એ સર્વની સમભાગે ગોળી કરી મધમાં ઘસી આખે આંજે તો તિમિર જાય. (૨૮) સાટોડીની જડ પાણીમાં ઘસી આંજવાથી રતાંધળા-પણું જાય. આ સર્વ ઉપાયો હાથના લખેલા જૂના ગ્રંથોમાંથી સંગ્રહ કરેલા છે.

છે અને તેના કોમળા મુખરોગનાશક છે. ત્રિફળાંનું પ્રાશન કમળો અને પ્રમેહનાશક છે. ભોજન કર્યા પછી આચમન કરી એક હથેળીમા પાણી લઇ બીજા હાથે ઘસી તે પાણી આંખમાં છાંટવું; એટલે તે થોડા દિવસમાં તિમિરરોગનો નાશ કરે છે. (૨) ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો મધ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. તે સંપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૩) જેઠીમધ, ગળો અને ત્રિફળાંનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૪) જેઠીમધ, ગેરૂ, સિંધવ, દારૂહળદર અને રસાજન એ સમભાગ લઈ પાણીમા વાટી આંખોની બહાર લેપ કરવો. તે સંપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૫) ત્રિફળાં, કડવાં પંડોળા, કડવો લીમડો અને અરડુસીના કાઢામાં ઘૃત સિદ્ધ કરવું અને પ્રાશનાર્થ આપવું. તે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૬) શતાવરી ૧૨ તોલા, એલચી ૨૧ તોલા, વાવડીંગ ૮ તોલા, આમળાના બીઆં ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા, લીંડીપીંપર ૩ તોલા અને રસાંજન અર્ધો તોલો, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે કંડુ, તિમિર, અર્મરોગ કાચબિંદુ, ત્રિદોષાત્મક નેત્રપટલ અને સર્વ નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે. (૭) ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ:—ત્રિફળાં, તજ, જેઠીમધ, મહુડાનાં ફૂલ, (મહુડા) એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને મધમાં સાંજે આપવું; એટલે તિમિર, અર્બુદ, રતાશ, કંડુ, રતાંધળાપણું, દાહ, શૂળ, સણકા, પડળ, શુક્લપડળ અને કાચનો નાશ થાય છે. એ ચૂર્ણ ગરદન ઉપરના સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ એ ચૂર્ણ સેવન કરવાથી તે તરુણ થાય છે. પુરુષોએ સેવાથી સ્મૃતિ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ અને શક્તિએ યુક્ત થઇ સો વરસસુધી જીવે છે. વળી એ મૂળવ્યાધિ, ભગંદર, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, હલીમક, કિલાસકુષ્ટ (કોઢની એક જાત છે) અને પલિતનો નાશ કરે છે તથા નષ્ટાગ્નિને વધારે છે. એનાથી મુખનો વાસ કમળ જેવો, કેશ ભ્રમર જેવા કાળા અને દૃષ્ટિ ગીધના જેવી થાય છે. (૮) અરડુસી, નાગરમોથ, કડવો લીમડો અને કડવા પંડોળાનાં પાદડાં, કુટકી, ગળો, ચંદન, કડાની છાલ, ઈંદ્રજવ, દારુહળદર, ચિત્રક, સુંઠ, કરિયાતું, આમળા, હરડે, બહેડા અને જવનો કાઢો કરી સવારે પ્રાશન કરવો; એટલે તિમિર, કંડુ, પટલ, અર્બૂદ, શુક્ર, વ્રણશુક્ર, નેત્રવ્રણ, દાહ, રક્તતા, સણકા અને સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) લીંડીપીંપર, ત્રિફળાં, લાખ, લોધ્ર અને સિંધવ, એ સમભાગ લઇ ભાંગરાના રસમા ખરલ કરી ગોળી કરવી. તેનું અંજન કરવાથી અર્મરોગ, તિમિર, કાચ, કંડુ, નેત્રશુક્ર, અર્જુન વગેરે નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૧૦) નીવળીનાં બીઆ, શંખ, સિંધવ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, સાકર, સમુદ્રફીણ, રસાંજન, મધ, વાવડીંગ અને મનશીળ એ સર્વ એકત્ર કરી સ્ત્રીના દૂધમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું, એટલે તિમિર, પટલ, કાચબિંદુ, અર્મ, નેત્રશુક્ર, કંડૂ, ક્લેદ, નેત્રાર્બુદ અને મળનો નાશ થાય છે. (૧૧) ગળોનો સ્વરસ ૧ તોલો, મધ ૧ માસો અને સિંધવ ૧ માસો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું; એટલે પિત્ત, અર્મ, તિમિર, કાચબિંદુ, કંડુ, લિંગનાશ તથા શુક્લગત અને કૃષ્ણગત રોગનો નાશ થાય છે. (૧૨) લીંડીપીંપર, મીઠું, મરી, રસાજન, સુરમો, સમુદ્રફીણ, ધોળી વસુનાં મૂળ, હળદર, રક્તચંદન, મધ, મોરથુથુ, હરીતકી, મનશીલ, કડવા લીમડાનાં પાન, સાબરમીઠું, સ્ફાટિક અને શંખની ભસ્મ તથા કપૂરનું વસ્ત્રગાળ બારિક ચૂર્ણ લોઢાના વાસણમાં વાડકીથી મધ નાખી ઘુંટવું. એ **નયનશાણ નામક અંજન** તિમિર, પટલ અને ફૂલનો નિશ્ચય નાશ કરે છે. (૧૩) શંખ ૪ ભાગ, મનશીળ ૨ ભાગ, મરી ૧ ભાગ અને લીંડીપીંપર અર્ધો ભાગ, એ પ્રમાણે એકત્ર કરી તેની ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં તિમિરરોગ, કાંજીમાં અર્બૂદ રોગ, મધમાં પિચ્ચટ રોગ તથા સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી અર્જુનરોગનો નાશ કરે છે. (૧૪) **ચંદ્રોદયવર્તી**:—રસાંજન, શિલાજિત, કેશર, મનશીળ, શંખ, ધોળાં મરી અને સાકર ગાયના દૂધમાં ઘુંટી ગોળી કરવી. એ વિદેહ રાજાએ નિર્માણ કરેલી છે. આ ગોળી, પિલ્લ, કંડૂ, શુક્ર, તિમિર અને અર્બુદનો નાશ કરે છે. (૧૫) **બીજી ચંદ્રોદય વર્તી**:—હરીતકી વજ, કોષ્ટ, લીંડીપીંપર, મરી, બહેડાંનો ગર, શંખ અને મનશીળ, એ સર્વ સમભાગ એકત્ર કરી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં ઘુંટવું; અને તેની ગોળી કરવી. એ તિમિર, કંડુ, પટલ, અર્બુદ અને ત્રણ વર્ષના ફૂલનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે; વળી આધક વધેલું માંસ, રતાંધળાપણું, વડસ અને બધિરનો પણ નાશ કરે છે. **નયનામૃત**:—પારો અને સીસાની ભસ્મ સમભાગ, એ બન્નેના દુપ્પટ સુરમો અને પારાનો ચતુર્થાંશ ભીમસેની કપૂર એનો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાચ, શુક્ર, અર્મ અને અર્જુનનો

પથ્ય કરવાથી નાશ કરે છે; અને બીજા નેત્રરોગોનો પણ નાશ કરે છે. (૧૭) **શશિકલાવર્તી**:-કલખાપરી (ખાપરીઓ) શંખ, રાતોબોળ અને મોરથુથુ, એ સમભાગ લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું; તે ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ઘુંટી તેની ગોળી કરવી. તે તિમિર, કંડુ, સ્રાવ, અર્મ અને પિલ્લરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) **કુસુમિકાવર્તિ**:—તલનાં ફૂલ ૮૦, પીંપળીના ચોખા ૬૦, જાઇનાં ફૂલ ૫૦, મરી ૧૬, એ પ્રમાણે લઇ પાણીમાં બારિક વાટી ગોળી કરવી. એ ગોળી તિમિર, અર્જુન, શુક્ર અને માંસવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. (૧૯) **ચંદ્રપ્રભાવર્તી**:—હળદર, કડવા લીમડાના પાંદડાં, લીંડીપીંપર, મરી, વાવડીંગ, નાગરમોથ અને હરીતકીને બકરીના મૂત્રમાં ઘુંટી પેંડી કરી છાંયે સુકવવી. એનું પાણીમાં અંજન કરવું; એટલે તે તિમિરનો નાશ કરે છે ગોમૂત્રમાં અંજન કરવાથી પિષ્ટિકનો નાશ કરે છે; મધમાં અંજન કરવાથી પડલનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી ફૂલનો નાશ કરે છે. (૨૦) **રસકેશ્વરવટી**:—કલખાપરી, સિંધવ, મોરથુથુનાં ફૂલ, ટંકણખારનાં ફૂલ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપર, એ ઓષધો ફૂટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસમા ખરલ કરવાં; પછી ગોળીઓ કરી છાયામાં સુકવવી. એ ગોળી મધમાં ઘસી અંજન કરવું; એટલે સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨૧) સિંદૂર ૩ ભાગ, કપૂર ૩ ભાગ, મોરથુથુનાં ફૂલ ૧ ભાગ, ધોળો કાથો ૩ ભાગ, અને મુરદાડસિંગ ૧ ભાગ, ગાયના માખણમાં ખરલ કરી તે ઉપર ભીલામાના તેલના ૧૦-૧૨ ટીપાં પાડવાં. પછી તાંબાની કથરોટમાં તાંબાને વાસણે ખરલ કરી વીસ-પચીસ વખત પાણીએ ધોઈ ડબામાં ભરી રાખવું; અને નિત્ય રાત્રે આંખોમાં આંજવું; એટલે પીઆ, રતાશ, કંડુ, ગળતી, ફૂલ, કાચ, ઇત્યાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે અને દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે. (૨૨) મધ અને ઘોડાની લાળમા મરી ઘસી અંજન કરવું. તેથી કરી અતિનિદ્રાનું શમન થાય છે. (૨૩) જાઇના ફૂલ, પાન, મરી, કુટકી, વજ, સિંધવ વગેરે બોકડાના મૂત્રમાં ખરલ કરી અંજન કરવું; એટલે તંદ્રાનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—કાળાતલ-૧, નિર્મળી-૧, શિળીંદ-૪, સરગવો-૧, ૧૭; દરડે-૨૬, ૪૫; હળદર-૪, ૧૬. **આંખમાં** આગ (બળતરા) થતી હોય તે શાન્ત થવા માટે-આમળાં —૧૩, બાવળ—૨૦, શિરદોડી-૧૧, સારફળ-૧. **અંધત્વ** (આંધળાપણું) દૂર થવા માટે-નિર્મળી-૨. **આંખમાં માંસવૃદ્ધિ** થાય તે માટે—કણગ્રી-૭. **નેત્રસ્રાવ** (આંખમાંથી પાણીનું ઝરવું)-છત્રોરીઆ-૪, બાવળ-૧૩. **આંખો આરક્ત** (લાલ) કરવા માટે—ઉભી (બો) રિંગણી-૩. **આંખોમાં બળતરા** થાય કે તેજ કમી થાય તે માટે—એલચી-૪, ગુલાબ-૫, પિત્તપાપડો-૫. **આંખની લાલાશ** જવા માટે—મખમલી-૧. **આંખનાં તિમિર** (અંધારા) માટે ગળો-૫, ચણોઠી-૨૨, મોથ-૪. **ધમાસાથી** આંખોને વિકાર થાય તે માટે—શેલડી-૧૪. **આંખનો ભાગ લાલ** થઇ બળતરા થાય તો તે માટે—હળદર-૬. **રાંઝણ** (આંજણી, પાપણી) માટે—આંબો-૭. **નેત્રની ખરજ** (કંડુ) દૂર થવા માટે—સાટોડી-૨. **પડળમ.ટે**—રીસામણી-૪, સમુદ્રફળ-૪, સાટોડી-૩. **દૃષ્ટિ સ્વચ્છ** થવા માટે—આસંધ-૫. **આંખમાં છારી** વળે તે માટે—આવળ-૬. **પાંપણના** રોગમાટે —ચણોઠી-૨૦. **પાંપણ ખરે** તે માટે—કપૂર-૫.

જુઓ ગોવૈ૦ આંખો બળતી હોય તો—દૂધ-૧૧, માખણ-૨. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ **નાસુર ઉપર** અસ્થિવર્ગ-૮. **આંખોની બળતરામાટે** ઘૃતવર્ગ-૧. **આંખોમાં ખુપરો નાખતો હોય તો**—ઘૃતવર્ગ-૪. **રતાંધળા અને અ.હેર ઉપર**—સમુદ્રફીણ-૧.

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**:—ઔષધિક્રિયાના અંજનપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨, ૩, ૪, ૫.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, કુલિત્થ, લસણ, પટોળાં, તાંદળજો, કારેલાં, મધ, દૂધ, ઘી, કડવા પદાર્થ. **અપથ્ય**:—ક્રોધ, શોક, મૈથુન, તડકો, દહીં, છાશ, બાજીપાલો, કાલંગડું, અડદ, મદ્ય, તાંબુલ તથા ખારા, તીક્ષ્ણ, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૮—ઉદરરોગ

કારણ:—અગ્નિમાંદ્ય (અગ્નિમાંદ્યમાંથીજ સર્વ રોગ થાય છે; તથા ઉદરરોગ તો વિશેષ કરીને

તેનાથીજ થાય છે.) અજીર્ણ, વિરુદ્ધાહાર, મલાવરોધ ઇત્યાદિ કારણોથી ઉદરરોગ થાય છે.

લક્ષણો:-આધ્માન (વાયુ રોકાઇ રહેવો), ચાલવા માટે અસામર્થ્ય,દુર્બલતા, અગ્નિમાંદ્ય,સોજો, ગ્લાનિ, દાહ,તંદ્રા, એ સામાન્ય લક્ષણો થાય છે.

ઉદરરોગની સંખ્યા:—જૂદા જૂદા દોષે કરી વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, પ્લીહોદર, બદ્ધગુદોદર, ક્ષતોદર અને જલોદર મળી ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ થાય છે. **વાતોદર**:— વાતોદરમા હાથ, પગ, નાભિ તથા કુખ, એ ઠેકાણે સોજો, સાધા તૂટવા, ખાલી ઉધરસ, શરીર ભરડાઇ જવું, કમ્મરથી નીચે જડપણું જણાવું, મળનો સંચય થવો, ત્વચા, નખ, નેત્રાદિક કાળાંરાતાં થવા, પેટનું અકસ્માત્ મોટું ફૂલવું, નાનું થઇ જવું, પેટ ઉપર ચારે દિશાએ ઝીણી કાળી શિરાઓનું ઉપડવું, પેટ ઉપર ટકોર મારવાથી ફુલેલી પખાલ જેવો શબ્દ થાય છે. એ ઉદરમાં વાયુ ચોદિશ ફરી શૂળ કરે છે અને ગગડે છે. કોઇ **શોથોદર** કરીને ઉદરરોગનો એક જૂદો પ્રકાર માને છે, તેમાં પેટ મોટું થાય છે, સર્વાંગે મોટા સોજો ઉત્પન્ન થાય છે અને રોગી તાટ જેવો થાય છે; એ લક્ષણો થાય છે. **પિત્તોદર**:—જ્વર, મૂર્ચ્છા, દાહ, તૃષા મોઢામાં કડવાશ, ભ્રમ, અતિસાર, નખ, નેત્રોમાં પીળાશ, પેટ લીલી, પીળી, રાતી રેખાઓથી વ્યાપ્ત, પરસેવાથી ભીંજાએલી, કઢવાથી જળજળીત થાય,અંદર ધુણી નીકળ્યા જેવું જણાય, હાથને મૃદુ લાગે; જલદી પાક થાય, એટલે જળોદર નાશ પામે છે અને તેને ઘણી વ્યથા થાય, એ લક્ષણો થાય છે. **કફોદર**:-કફોદરમાં હાથપગના ડગળાં પડે છે, સ્પર્શ જણાતો નથી, સોજો આવે છે, અંગ જડ થાય, ઉંઘ આવે, ઉલટી થશે એમ જણાય, અરુચિ થાય, શ્વાસ થાય, ઉધરસ આવે, ત્વચાદિક ધોળાં થાય, પેટ નિશ્ચળ, તડતડતું, ધોળી રેખાએ વ્યાપ્ત અને મોટું થાય છે, તેની વૃદ્ધિ લાંબે વખતે થાય છે, કઠિન અને ઠંડુ લાગે છે, તેમજ જડ અને સ્થિર હોય છે. **સન્નિપાતોદર**:—દુષ્ટ ચાલની સ્ત્રીઓ જે પુરુષને નખ, કેશ, મૂત્ર, વિષ્ઠા તથા મેલ એ મેળવી અન્નપાન આપે છે; અથવા જેને શત્રુ વિષપ્રયોગ કરે છે તેને કિંવા દુષ્ટાંબુ (એમા સવિષ પાણી, મેલું, પાન કોહેલા હોય એવું પાણી) તથા દૂષીવિષ (મંદ વિષ) એનું સેવન થવાથી તે યોગે રક્ત તથા વાતાદિ દોષ જલદી કુપિત થઇ, અત્યંત ભયંકર ત્રિદોષાત્મક ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે. તે શીતકાળે કિંવા વાવંટોળ છુટે છે તે વખતે અથવા જે દિવસોમાં વર્ષાની ઝડી હોય છે તે દિવસોમાં વિશેષે કરી કોપ પામે છે તથા બળે છે; કારણુ કે તે વખતે દૂષીવિષનો કોપ હોય છે. તે રોગી નિરંતર વિષયોગે મૂર્ચ્છા પામે છે, પાંડુરવર્ણ અને કૃશ થાય છે તથા મહેનત કરવાથી શોષ લાગે છે. એને "દૂષ્યોદર" કહે છે. **પ્લીહોદર**:-વિદાહિ (વાસ કેરડા આદિ) એટલે દાહ કરનાર તથા અભિષ્યંદિ (દધ્યાદિ) સ્રોતઃસ્રાવક, એવા અન્નો નિરંતર સેવન કરનાર પુરુષનું અત્યંત દુષ્ટ થએલું લોહી તથા કફ વધી પ્લીહા (બરોળ)-ની વૃદ્ધિ કરે છે. એ ઉદરને મરાઠીમા "પાણથરી (કવલુ)" કહે છે. એ ડાબી બાજુએ વધે છે. તે અવસ્થામાં રોગી ઘણોજ ગળી જાય છે. શરીરમા ઝીણો તાવ હોય છે, અગ્નિ મંદ હોય છે તથા કફ-પિત્તોદર એમા હોય છે. બળ ક્ષીણ થઇ રોગી ધોળો જોવામાં આવે છે. પ્લીહોદર પ્રમાણેજ યકૃતઉદર પણ થાય છે. જમણી બાજુએ જે યકૃત્ એટલે કાળજું હોય છે તે દુષ્ટ એટલે રોગયુક્ત થવાથી પ્લીહોદર જેવુજ ઉદર થાય છે. તેને **યકૃતઉદર** કહે છે. **બદ્ધ ગુદોદર**:—જે પુરુષનાં આંતરડાં ઉપસેલાં એટલે મૃદુ અન્નથી (શોકાદિક) અથવા બારિક બારિક ગાંગડાએ દટાતા જાય છે, તે પુરુષનો દોષયુક્ત મળ હળવે હળવે અંદર તેની નળીમાં જેવો સાવરણીએ વાળેલો કચરો ખુણામા સંચિત થાય છે તેવો સંચિત થાય છે. તેની ગુદામાં તે મળ ગુંચાય છે, તે મોટા કષ્ટથી થોડો થોડો બહાર આવે છે. તે ઉદર, હૃદય તથા નાભિ, એમાં મોટું થાય છે. તેના તે ઉદરને બદ્ધગુદોદર કહે છે. ગુદાની ઉપર આંતરડાં બંધાયા જેવાં થાય એટલે બદ્ધગુદ થાય એવું ચરકે કહેલું છે. **ક્ષતોદર**:-કંટકાદિ શલ્ય અન્નમાં મળી પેટમાં જાય એટલે પકવાશયમાં વિલોમ (વાંકું ચુકું) જવાથી આંતરડામાં કાણાં પડે છે. તે સીધાં જાય તો કાણાં પડતાં નથી; અથવા બગાસું, અત્યશન કરવાથી આંતરડાં ફાટે છે. તે આંતરડાંમાંથી ગળેલા પાણી જેવો સ્રાવ પુનઃ ગુદાવાટે ઝરે છે, પેટ ડુંટીના ઉપર મોટું થાય છે, ટટોરા જેવું અને ભેદાતું હોય એવી

પીડાથી અત્યંત વ્યથિત થાય છે. એને "પરિસ્રાવિ ઉદર" પણ કહે છે. **જલોદર**:–સ્નેહપાન કરેલો, અનુવાસન બસ્તી લીધેલો, વમન લીધેલો, રેચ લીધેલો અથવા નિરુહ બસ્તી લીધેલો એવો પુરુષ ઠંડું પાણી પીએ તો તેની તે ઉદક વહન કરનારી સ્રોતસો તુરત દુષ્ટ થાય છે. તે પાણી અને સ્રોતસો સ્નેહે ઉપલિપ્ત થવાથી પહેલા પ્રમાણે (એટલે અન્નરસ ઉપસ્નેહન્યાયે) જલોદર (એટલે બહાર આવી ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે.) થાય છે–તે ઉપર તગતગતું દેખાય છે, મોટું થાય છે, ડુંટી પાસે ઘણું ઉંચું થાય છે, ચારે તરફ તડતડવા લાગે છે, પાણીએ પેટ સઘળું ભર્યા જેવું જણાય છે અને જેવી પાણીએ ભરેલી પખાલ ડબડબે છે, હાલે છે, ડબકડબક વાગે છે તેવું પેટ થાય છે, તેનેજ જલોદર કહે છે. **સાધ્ય લક્ષણ**:–સર્વ પ્રકારનાં ઉદર જન્મતઃ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. બળવાન પુરુષને નવીન થએલું, અંદર પાણી થએલું ન હોય તો મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ**:—જેની આંખોને અંધારી આવેલી હોય, શિશ્ન વાંકું થએલું હોય, પેટની ત્વચા ક્લેદયુક્ત અને પાતળી હોય, બળ, રક્તમાંસ અને અગ્નિ એ જેનાં ક્ષીણ થએલાં હોય તે રોગીને છોડવો; તેમજ કાંટા ફુટવા, અન્નદ્વેષ, શોષ અને અતિસારથી પીડાએલો તથા રેચ આપવા છતાં જેનું પેટ પુનઃ ભરાય છે; એવા રોગીને વૈદ્યોએ છોડવા.

ઉપચાર:—**શોથોદર ઉપર**:—(૧) સર્વ ઉદરોપર રેચ એક મુખ્ય ઔષધ છે. સૌથી પ્રથમ તે આપવું. ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમા આપવું. (૨) લીંડીપીંપર અને સુંઠ, ગોળમા આપવા. (૩) બાળ-હરડે, સુંઠ, દેવદાર, સાટોડી અને ગળોનો કાઢો ગુગળ અને ગોમૂત્ર નાખી આપવો.

સન્નિપાતોદર ઉપર:—(૧) બાળહરડે અને નગોડનાં પાદડાં ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી તેનો રસ બલાબલ જોઈ આપવો. (૨) ત્રિકટુ, જવખાર અને સિંધવ નાખી છાશ પાવી. (૩) ધુંવાસ અને તાદળજાનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી તેમા ચોગણું ઘી નાખી ઘી શેષ રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી પછી પાવું, એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે. **વિશેષ ઉપચાર** વનૌ૦ મા શંખાવલી–૩.

પ્લીહોદર–(બરોળ) ×**ઉપર**:–(૧) નગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું. (૨) રાતો રોહીડો અને હરડેનો કલ્ક ગોમૂત્રમાં અથવા ભેંસના મૂત્રમા આપવો. એટલે પ્લીહા, બરોળ અને સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. (૩) લસણ, પીંપળીમૂળ અને હરડે, એકત્ર કુટી ખાવાં અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘુંટડો પીવો.

× (૧) ડાબા હાથની છેલ્લી અને તેનાથી પહલી આગળીના વચ્ચેની નસ ખોલવી અથવા તેના ઉપર મરી જેટલો ડામ દેવો. (૨) રેવંચીનો શીરો વાલ ૬, એળીઓ વાલ ૪, હીરાબોળ વાલ ૪, શેરડીનો સરકો તોલા ૨॥, પાણી તોલા ૫, એમાથી પહેલાં ત્રણ ઓસડોને ખાડી ઝીણે લુગડે ચાળી સરકા તથા પાણીમાં મેળવીને સવારે પાવું. એમ બે–ત્રણ દિવસ પાવાથી પણ બરોળ નરમ ન પડે તો સાત દિવસ સુધી સવાર સાંજ લાગલાગટ પાવું. (૩) ચંદ્રસ ખાંડી ભૂકો કરી દરરોજ એક માસાસુધી સરકામાં મેળવી ચટાડવો. (૪) રાઈ ટાંક ૯ ગાયના મૂત્રમા મેળવીને દરરોજ સવારે પીવી. (૫) ઇંદ્રવરણા 'ત્રુસ'ા) ને ચોકડીની માફક ચીરો પાડી તે ચારે ચીરા છેડામા બેગીજ રાખી તેમા ખાડ ભરી ગરમ કરીને પછી તેમાનો રસ નીચોવી લઇ તેમાથી દરરોજ તોલા ૨॥ પીએ તો બરોળ અને ઉદરમાના અનેક વિકારો શાન્ત થાય (૬) સૂકા ત્રુસડાનો ગરભ, જાયફળ, હીંગ, અજમો, ઇંદ્રજવ અને વાવડીંગની ત્રુસડાના અંગરસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરી આપે તો રેચ લાગી પેટમાની બરોળ, ગાંઠ, ભાર વગેરે દરદોનો નાશ થાય. (૭) રાજાંબુ શેર ૧૦ માટલામા નાખી તેમા પાણી મણ ૧ નાખી એક મહિનાસુધી તે માટલું તડકે રાખવું પછી જાડી કરી સરબત તૈયાર કરવો. આ જાંબુનો સરબત બરોળ ઉપર પાણી તોલા ૧૦ માં તોલો ૫ા નાખી દિવસ પાંચસુધી પાવો. શરીર વાયુથી ઝલાઈ ગયું હોય તોપણ આજ સરબત શરીરે ચોળવું. (૮) મહુડાં શેર ૨, સાજીખાર તોલો ૧, બંગડીખાર તોલો ૧, ટંકણખાર તોલો ૧, જવખાર તોલો ૦॥, પાણી મણ ૦॥ એકઠું કરી તેમા લોઢું શેર ૭ ઉનું કરી ઠારવું. આમ ૨૫ વખત કરી (ઝામી) તે પાણી દરરોજ તોલો ૧ પાવું. (૯) કાચએળીઓ તોલો ૧, ગોળ શેર ૦॥ સાથે દરરોજ સાત દિવસસુધી આપવો (૧૦) લીંડીપીંપર, સુઠ, મરી સીંધાલુણ, સંચળ, મીઠું, નવસાર ટંકણખાર, બંગડીખાર, સાજીખાર, પાપડીઓખાર, અને જવખાર સમભાગે લઈ ઝીણાં ખાંડી બીજોરાના રસની ૨૧ ભાવના આપી છાંયે સૂકવી એની ફાકી બનાવી તે દરરોજ લેવી અથવા એ ઔષધો સાથે કુંવાર-પાઠાનો ગરભ મણ ૦॥ તથા લોઢાની સાંકળ ૧ માટલામાં નાખી ભૂ્રયંત્રથી ચુવો પાડી તે દરરોજ પાવો.

(૪) શેકટાના રસમાં સિંધવ, ચિત્રકમૂળ, લીંડીપીંપર, ખાખરાનો ક્ષાર અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૫) એળાઓ ૨ ભાગ, મરી ૦। ભાગ, લવંગ ०। ભાગ, દિકામાળી ०। ભાગ, બદામ ०।। ભાગ, એ પ્રમાણે લઇ પાણીમાં બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળાઓ કરવી અને તે આપવી. (૬) વાંસના પાન છાશમાં વાટી સિંધવ નાખી આપવા. (૭) કુંવારનો રસ હળદર નાખી આપવો. (૮) લીંડીપીંપર અને મધ નાખી છાશ પાવી. (૯) આકડાના પાન અને સિંધવ માટલા-માં, મોઢું બંધ કરી, ગજપુટ પ્રમાણે બાળવા અને તે રાખ દહીંમાં આપવી. (૧૦) શેકટાની છાલના કાઢામા લીંડીપીંપર અને મરીની ભૂકી નાખી તે આપવો. યકૃત્ ઉદર ઉપર પણ એજ ઉપાય કરવો. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦માઃ— અઘેડો ૨૭, અબઇ (આબુવો)-૧, આકડો ૩૪, આદુ–૮, એરંડા–૪૨, કંકોડી-૧૨, કુંવાર–૨, ખાખરો–૧૧, ખારેતી–૨, ૪; ગરણી–૧૨, ગળો–૨૪, ચણા–૭, ચિત્રક–૧૪, નગોડ–૩, નાળીએરી–૧૨, પિઠવણ–૩, પોપૈયો–૩, બીજોરૂ–૨૨, બોળ (હીરા-બોળ)–૨, ભીલામો -૧૭, મરી–૧૩, મોરવેલ–૩, રગત–રોહિડે–૧, રાઇ–૬, લસણ–૫, લીંડીપીંપર-૧૦, વસુ–૨, શરપુખા–૮, શિમળો–૮, શ્રાવડ–૪, સરગવો–૧૪, સાટોડી–૭, હરડે–૨૭, હેદ–૩. **યકૃતઉદર ઉપરઃ**—ગરણી–૧૨, ચિત્રક–૧૪, રાઇ–૬, સોમવલ્લી–૧, હેદ-૩.

જુઓ અનુભૂત ઔષધઃ—ઔષધિક્રિયાના રસાયન—પ્રયોગની ટીપમાં નં–૧.

બદ્ધગુદોદર• (વિડ્બંધ, ગુ૦ બંધકોશ.) **ઉપરઃ**–(૧) ખરસાણી (થોરસેરણી), અજમો, જીરૂ અને સિંધવનું ચૂર્ણ આપવું. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦માંઃ—આમલી–૨૩, આલુ–૧, ઓથમી જીરૂ–૪, બીલી–૨૬, ભાગરો–૧૩, વાવડીંગ–૭, શેરડી–૨, હરડે–૧૬.

જુઓ ગોવૈ૦ છાસ-૩.

જલોદર ઉપરx:–(૧) સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને સિંધવનું ચૂર્ણ નાખી છાશનું પાન કરવું. (૨) સિંધવ અને રાઈ સમભાગ એકત્ર કૂટી ગાયના મૂત્રમાં આપવી. (૩) ધોળા બરનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૪) દેવદાર, ખાખરાના ફૂલ, આકડાના મૂળીઆ, ગજપીપર, શેકટાની છાલ અને આસગંધ ગોમૂત્રમા વાટી પેટ ઉપર લેપ કરવો; એટલે સર્વ ઉદરરોગનો નાશ થાય છે. (૫) ૪૫ તોલા કાંદાનાં બીઆ વાટી ચૂર્ણ કરવું; અને ૫ તોલા જૂના કામળાની રાખ વસ્ત્રગાળ કરી તે દરેકમાથી છ છ માસા લઇ એકત્ર કરી, એક તોલાની પડીકી બાધવી. દરરોજ એક પડીકી પાણીમા લેતા જવી; એટલે સંચય થએલું જલોદરનૂ પાણી ઇંદ્રિયદ્વારે રોજ ઝરી જઇ રોગીને આરામ જણાશે અને ત્રણ મહિનામા રોગી સારો થશે. પેટને નસ્તર મૂકી પાણી કાઢવાથી

• (૧) સુરોખાર ०। તોલો અને જવરખાર ०। તોલો લઈ ગોમૂત્રમા વાટી પાવો. (૨) સાકર ०।। તોલો અને જવખાર ०।। તોલો લઈ ફાકવું. (૩) સુરોખાર તાદળજાના રસમા પાવો.

x કેટલાક વૈદ્યો કહે છે કે જલોદરના સઈઓધર, જકી જલોદર અને કઠોદર એવા ત્રણ ભેદ છે. (૧) સઈઓધરઃ-એ જાતના રોગથી પાણીની તરસ બહુ લાગે છે અને પેટ મોટું દેખાય છે. પેટ ઉપર હાથ મારે તો ઢોલની માફક અવાજ થાય છે. એ રોગ વાયુથી પેદા થાય છે તેના ઉપર.–(૧) લસણ મધમાં આથીને ૪૨ દિવસ ખાય તો પેટ વાથી તથા નબળાઈથી સાફ થાય છે. (૨) બકરીનું દૂધ શેર ૧ માં એરંડીયું તોલા ૩ મેળવી માસ ૪ સુધી પીએ તો પેટનો વા તમામ મટે. (૩) સાઈનો બારિક ભૂકો ગોમૂત્રમાં નાખી પીવો. (૨) જકી જલોદરઃ–એ રોગથી પેટમા જરદાબ પીપ એકઠું થાય અને પેટ પાણીની મસક માફક હાલે તથા ગાગર જેવું થાય. આ રોગને જલંધર કહે છે. તેના ઉપરઃ—આકડામાં અથવા શુવરમાં રહેનાર કાચબાને પાણી-થી ભરેલી ત્રાંબાની કુંડીમાં મૂકી ઉપર ત્રાબાની તાસક ઢાકી એક પહોર વાર સાખી પછી તે પાણી લુગડે ગાળી શીશીમાં ભરી લેવું. તે પાણી એ દરદીને પાવાથી પખાલ લગાડીને દરદ કાઢી નાખે. (૩) કઠોદરઃ—એ રોગથી પેટ ઉપર સોજો આવે તે જગા ઉપર આંગળી દાબી ઉપાડી લેતાં ખાડાની નિશાની દેખાય. એથી કાળજા ઉપર ગાંઠ બંધાય છે. તેના દુઃખથી રાતદિવસ કળ પડતી નથી. વખતે ગાંઠ પણ બંધાય છે. પણ સોજો ન ચડેલો હોય તેટલામાંજ સવેળા ઉપર લખેલા ઉપાયમાંથી એક ઉપાય કરે તો દરદ મટે છે. ગાંઠ બંધાયા પછી ઓસડથી ફાયદો થતો નથી ત્રણે જળોદર ઉપરઃ—એક હાંડલું ભરી ખરસાંણી થુવરનું દૂધ લઈ તેમાં એક મૂઠી મેંદો નાખી ખમીર (આથો) કરવું. તેમાથી માસા ૨ બારની રોટલીની માફક નાની ટીકડીઓ કરવી પછી તેને હેવતામાં પકવી તે. દરરોજ રોગીનેએકેક ટીકડી ગરમ પાણી સાથે આપે તો રોગ થઈ આરામ થાય.

કેટલાક રોગીઓને આરામ જણાય છે; પરંતુ કેટલાક રોગીને નસ્તર મૂકવાથી કાળજું જલદી સડી જઇ તેમાના ઘણા મરણ પામે છે, એટલા માટે પાણી કાઢવું તે બહુ વિચારીને કાઢવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ અસ્થિવર્ગ-૩.

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ:—ઔષવિક્રિયાના કવાથપ્રયોગની ટીપમા નં. ૭. બૃહત્પાકસંગ્રહમા પાકપ્રયોગની ટીપમા નં-૪.

સર્વ ઉદરરોગ ઉપર ઉપચાર*:—(૧) દેવદાર અને ચિત્રકનો કાઢો આપવો. (૨) ચવક અને નાગરમોથનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, શેકટો, મસૂર અને આસોદ ગોમૂત્રમા વાટી પ્રાશનાર્થ આપવુ; એટલે સર્વ ઉદર, કૃમિ અને સોજાનો જલદી નાશ થાય છે. (૪) ચવક ૧ ભાગ, ચિત્રક ૨ ભાગ, સુંઠ ૩ ભાગ અને દેવદાર ૪ ભાગ, એના કાઢામા ગોમૂત્ર અને નસોતરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૫) હરડે અને નગોડના પાન ગોમૂત્રમા વાટી તેનો રસ શક્તિ-અનુસાર આપવો; એટલે સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. (૬) ઉંટડીનું દૂધ પાવું. (૭) મીઠું, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, લીંડીપીંપર, ચિત્રકમૂળ, સુંઠ, હીંગ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ ઘી અને ભાત સાથે આપવું; એટલે વાતોદર, ગુલ્મ, અજીર્ણ, વાયુનો પ્રકોપ, સંગ્રહણી, પાંડુ, ભગંદર અને દુઝણુમસનો નાશ થાય છે. (૮) વાવડીંગ, સાજીખાર અને બાળહરડે એ સમભાગ અને એમાંના એક ઔષધનો ચતુર્થાંશ લાકડીઆ થુવરનું દૂધ એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી ખલાખલ જોઇ ગરમ પાણી સાથે આપવું. (૯) કડવી ઇંદ્રવરણીનું ફળ (કડવી કોઠીંબી કે ત્રુસડું) ભેંસના મૂત્રમા બાફી તેમાનો ગર્ભ થોડો ખાવા આપવો અને તે ઉપર મૂત્ર પાવું. (૧૦) ખોપરાની એક કરચ લઇ બન્ને દાઢે તે થોડી ચાવી ખાવી. પછી તે ઉપર એક ભિલામો ખાવો. પછી પાછો થોડો કડકો ખાઇ તે ઉપર બીજો ભિલામો ખાવો અને તે ઉપર રહેલી કડકી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી કરવું. ગરમ પાણી પીવા આપવું. આઠમે દિવસે ઉતાર—ચણાની દાળ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—આદુ-૧૨, કાસાળુ-૫, ચિત્રક-૫, તાદળજો-૧૪, તુવરફળ-૧, મરી-૧૩, માલકાંગણી-૬, લસણ-૧૫, લીંડીપીંપર-૧૧, સાટોડી-૧૯, હરડે-૪૪. **વાતોદરમાટેઃ**—સમેરવો-૨૦. **પીચોટી એટલે આંબોઇ ટળી હોય તો:**—ખરસાણી-૪, બાવળ-૮, બહેડાં-૧, મોગરો ૧, રાનમોગરો-૧. **ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડતું હોય તો:**—

* (૧) પેટમાંના ભાર ઉપરઃ-પેટમાં ભાર વળગી રહેલ હોય તો હુંટીનીચે વાઢ-કાપ જેવુ થાય, રાતદિવસ કળ ન પડે, પેટમાથી લોહી પડે. તે રોગ ઉપર ભેરડનું દૂધ પાવું; જો તેથી ન મટે તો ત્રુસડાની જટ ખાંડી બારીક કરી એક હથેળી ભરીને ફાકવી. સતાવરીની જડથી પણ એવોજ ફાયદો થાય છે; પરંતુ જો તે ભાર દહીં ખાવાથી રહેલો હોય તો લીલા ધાણા ગરમ કરીને તેનું પાણી પીવાથી અથવા રાઈ ખાંડીને ફાકવાથી આરામ થાય છે. (૨) ત્રુસડું શેર ૦॥, હીંગ શેર ૦।, હરડે શેર ૦।, અક્કલગરો શેર ૦।, પચલવણ શેર ૧।, જવખાર શેર ૦।, સાજીખાર શેર ૦। લઈ એકઠાં વાટી કાચાં પાકાં ૧૦૦ લીંબુ લઇ તેની અથાણાની માફક ચાર ચાર ચીરીઓ વળગેલી રાખીને તેમાં તે મસાલો ભરવો. પછી તે માટલામા નાખી દિવસ ૧૫ જમીનમાં રાખી દરરોજ ખવરાવવાથી સર્વ ઉદરરોગ જાય. (૩) આકડાનાં સ્વાછટાં, કાળાં મરી તથા સાજીખાર ઝીણાં વાટી લીંબુના રસમાં ગોળીઓ વાળવી. તે દરરોજ ખાવાથી નળવાયુ આદિ સર્વ ઉદરવાયુ જાય (૪) હળદર ટાંક ૧, સાજીખાર ટાંક ૧, ટંકણખાર ટાંક ૧, ફટકડી (ફુલાવેલી) ટાંક ૧, અસેળીઓ ટાંક ૨, રાઇ ટાંક ૧, બીલ્લબોલ ટાંક ૧, સીંધાલુણ ટાંક ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, અજમો ટાંક ૧, લવંગ ટાંક ૩ અને કોલીંજન ટાંક ૧ લઈ બારિક ખાંડી ગોળ ટાંક ૧૬ મા ગોળી ૧૪ કરવી. તે ગોળી ખાઈ પથ્ય પાળવાથી ફીહો, ઝીણી. વાયુ, ગોળો, માંસની ગાંઠ, વાની ગાંઠ અને પેટના તમામ રોગો જાય. (૫) બીજોરાની ગોળી:—તજ, સુંઠ, લીંડીપીંપર, મરી, પીપળીમૂળ, લવંગ, હરડેદળ, વાવડીંગ, ચિત્રક છાલ, હીંગ, બીડલવણ, સીંધાલુણ, સંચળ, જીરૂ, શાહજીરૂં, બોડી અજમો, કોકમ, અમ્લવેતસ, દાડમસાર, પુષ્કરમૂળ, ભારંગ, કાકડાસીંગ, અજમો, ટંકણખાર, ચવક, જવખાર અને વડાગરૂ મીઠું લઈ બીજોરાં નંગ ૨ ના રસ મધ્યે ગોળી જંગલીબોર જેવડી વાળવી. તે પેટના સર્વ રોગને શમાવે છે. (૬) બીડલવણ શેર ૦॥, અજમો શેર ૦॥, સિંધાલુણ શેર ૦॥, સંચળ શેર ૦॥, એ ચારે ઝીણાં વાટીને લીંબુના રસના બે પુટ આપી કંથારના થોરનું ઠેડું હાથ ૧॥ નું લાવી તેને કોરી તેમાં તે વાટેલાં ઔષધ ભરવાં. ઠેડાના મોઢામા તેમાથી નીકળેલો તેનોજ ગર્ભ હાબીને ભરવો. પછી અગ્નિમાં બાફવો. ઠંડો થયે ગર્ભસમેત વાટી ટાંક ૧ ના અંદાજે સવારસાંજ ખવરાવવાથી પેટની પીરા જાય (૭) [illegible]

કળથી-૫. **પેટમાં વાળ કે લોઢું ગયું હોય તો:**—અનનસ-૪, જાંબુ-૧૧. **નળ ફુલવા ઉપર:**—ઈંદ્રજવ-૭, એરંડો-૨૯, કાળીજીરી-૨, કુઓ-૨, ખરશીંગી-૧, નાગરવેલ-૨, મેંઢાશીંગ-૧, વગડાઉ સુરણ-૧, હુરા-૪. **પેટમાં કાંઇ પણ આજારથી ગાંઠ થઈ હોય તો:**—ભોરિંગણી-૭. **નળવા ગુમાટે:**—અરડુસો-૨, અરીઠા-૪, અળશી-૩, ઉક્ષા-૧, મુળા-૫, મોરવેલ-૩, સરગવો-૯, સાતીન-૧, હેદ-૪. **નળવિકાર ઉપર:**—અજમો-૧, કરિયાતું-૩, કાજુ-૫, ગુવેર-૧૨, રાઇ-૧૦, શેલડી-૧૦, સુરપાણ-૫. **પેટમાંની ગરમી દૂર થવા માટે:**—અંજીર-૧, ઉંદરકની-૪, ઉંદરકની ક-૭. **પેટમાં વાયુ સંચય થયો હોય તો:**—નગોડ-૧. **પેટમાં કાંઇ ઉપદ્રવ થયો હોય તો:**-જામફળ-૧. **ફેફસાંના સોજા માટે**—અળશી-૭. જુઓ ગાવૈ૦:—ગોમૂત્ર-૨, ૫. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦:—બીરબહોટી-૨. **પેટશૂળ ઉપર**—બીરબહોટી-૬.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:-ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નં-૨૮, ૩૩. ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં-૧૨. મલમપ્રયોગની ટીપમા નં-૩.

પથ્ય—કળથી, મગ, જવ, ચોખા, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલાં, શેકટો, દૂધ અને પાન. **અપથ્ય**—તળેલા પદાર્થ, ભાજીપાલો, તલ, ગરમ, દાહક અને ખારાં એવા ભોજનો અને દિવસે નિદ્રા.

૯—ઉદાવર્તરોગ

કારણ:—ક્ષુધા, તૃષા, નિદ્રા, શ્વાસ, ઉલટી, છીંક, બગાસું, ઓડકાર, નેત્રસંબંધી જલ, શુક્ર-ધાતુ, મલ, મૂત્ર, વાયુ, એ તેરના પ્રાપ્ત થએલા જે વેગ તેનો વિરોધ કરવાથી વાયુ ઊર્ધ્વ ગતિ થઇ તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે મધ્યે મલ, મૂત્ર તથા વાયુ એ ત્રણેના નિગ્રહે કરી જે ઉદાવર્ત થાય છે તે મોટું ઘોર પ્રાણસંકટ ઉત્પન્ન કરે છે.

સામાન્ય લક્ષણ:-અતિ શોષ, ગ્લાનિ, અતિ ક્ષીણતા, શળ, વિષ્ઠાયુક્ત ઉલટી, એવાં લક્ષણો જે ઉદાવર્તના હોય છે તે અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર:-જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવા. (૨) ચોગણું પાણી નાખી દૂધ પ્રાશન કરવું. (૩) ધમાસાનો સ્વરસ કિંવા કાકડીનાં બીઆં વાટી તેના પાણીમાં કેસર મિશ્ર કરી આપવું. (૪) ગોમૂત્રમા જવાસાનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૫) એલચીનું ચૂર્ણ દૂધમા પ્રાશન કરવું. (૬) આમળાનો સ્વરસ અથવા કાઢો ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવો. (૭) ગધેડીની લીંદનો રસ આપવો. (૮)

સુંઠ, હીંગ તથા પોકરમૂળ (એરંડાના મૂળ) નું સમભાગ ચૂર્ણ ઉના પાણીમા આપવાથી પેટમાનો દુખાવો મટે. (૮) કાસકીનું મૂળ સોમવારે સાંજરે નોતરી મંગળવારે કાગડા બોલ્યા પહેલાં તેના ઉપર આપણા શરીરનો પરછાયો ન પડે તેવી રીતે તેની જડનો એક હાથનો કકડો લાવી રાખવો. તે જમણા હાથે બાંધવાથી (આંબોઇ) ઠેકાણે આવે. (૯) શંખની નાભિ ૬ પૈસાભાર લઈ બાળી લીંબુ નંગ ૩૫ ના રસમાં કાલવી પથ્થરના કે કલાઈ કરેલા વાસણમાં નાખી દિવસ ૭ ઢાંકીને રાખી મેલવું. પછી તેમા લીંડીપીંપર, સુંઠ, મરી, સિંધવ સંચળ, કાચલવણ, જવખાર, એ સાતે ચીજે દરેક સાત સાત પૈસાભાર તથા આમલસારો ગંધક અને શુદ્ધ પારો બબ્બે પૈસાભાર, તૈયાર કરેલી કજળી હીંગ ૨ પૈસાભાર, વછનાગ ૧॥ પૈસાભાર (ઘીમાં કકડાવેલો લેવો એ શુદ્ધ છે), અકલગરો ૭ પૈસાભાર અને આમલીનાં છોડાંની રાખ ૭॥ પૈસાભાર લઇ સર્વને એકત્ર કરી ખૂબ વાટી પછી તેમાં ઉપર જણાવેલી લીંબુના રસમા મેળવી રાખેલી શંખભસ્મ ભેળવી ખરલમાં બે પહોર સુધી ખૂબ ઘુંટી ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળવી. એ એકેક ગોળી સવાર સાંજ આપવાથી પેટમાંના તમામ રોગ ઉધરસ, શ્વાસ, ચોરાશી વાયુ, વાગોળો, છાંણિ અને બરોળ વગેરે રોગો જાય. (૧૦) નવરસાદિ ગુટિકા:—લોહભસ્મ ૧ પૈસાભાર, મંડુર ૨, પૈસાભાર, હરડે (મોટી) ટાંક ૨, પીંપળીમૂળ ટાંક ૨, વાવડીંગ ટાંક ૨, મોથ ટાંક ૨, ચીત્રાછાલ ટાંક ૨॥ સુંઠ ટાંક ૨, લીંડીપીંપર ટાંક ૨, મરી ટાંક ૨, હરડાં ટાંક ૨, બહેડાં ટાંક ૨, આમળાં ટાંક ૨ અને સોનામુખી (ઉપધાતુ) ટાંક ૧ લઈ ખાંડી ઝીણું કરી પછી લોહભસ્મ અને મંડુર નાખી ગોળમાં સોપારી જેવડી ગોળી કરવી. પછી દોઢ શેર પાણીમાં મરી ૪ પૈસાભાર કોરા હાંડલામાં ઉકાળી ૩ પૈસાભાર પાણી રહે ત્યારે ઉતારવું. ઠંડું થએ ગોળી ચાવીને ઉપર એ મરીનો ક્વાથ પીવો. આ પ્રમાણે ૪૯ દિવસ સુધી આપવાથી પિત્તપાંડુ, પાંચે જાતનો પિત્તકમળો (પિત્ત કમળી), પાણી રસો સોજો, પીલક (પાણી લાગ્યું હોય તે,) વાતોદર, કફોદર, શોફોદર, ગોળો, તાવ અને વિષમજ્વર જાય અને પેટની વ્યાધિને શમાવે. (૧૧) બકરીનું અર્ધો શેર દૂધ લઈ તેમાં વિલાયતી એરંડિયું (કેસ્ટર ઑઇલ) તોલા ૩ નાખી પાવાથી રેચ લાગી જલોદર જાય.

સૂકાએલા મુળા, આદુ, સાટોડી, પંચમૂળ અને ગરમાળામાં ઘી સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું. (૯) તલની સાંઠીઓની રાખ અથવા ક્ષાર ૧ માસો, દૂધમાં ગોળ ૧ તોલો નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:–આદુ–૩૧, એલચી–૯, ચૂકો–૧ પીંપર–૧,લીંડીપીંપર–૨૭. મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થએલ ઉદાવર્ત માટેઃ–અરજુનસાજડ–૯, ભોરિંગણી–૧૩

જુઓ ગોવૈ૦ **મૂત્રાવરોધથી થએલ ઉદાવર્તમાટેઃ**–દૂધ–૨૩.

પથ્ય–ચોખા, દૂધ, લંઘન, પાચન ઇત્યાદિ. **અપથ્ય**–વમન અને મલમૂત્રના વેગનો રોધ, દ્વિદલ ધાન્યો, કમલકંદ, જાંબુ, કાકડી, અળવી, વાંસના કાદા, તુરા પદાર્થ અને જડ અન્ન.

૧૦—ઉધરસ

કારણ:–મોંમાં અથવા નાકમા ઘણી ધુમાડી જવાથી, અતિવ્યાયામથી, ખાટા પદાર્થ ખાવાથી, ઉતાવળે ભોજન કરવાથી અને મળમૂત્ર, વાયુ તથા છીંકોના અવરોધથી પ્રાણવાયુ દુષ્ટ થઇ ઉદાન વાયુને મળી કાસરોગ ઉત્પન્ન કરે છે.×

ઉપચાર:—(૧) આકડાના ફૂલમાંના રવાઇડા લઇ, તેના સમભાગ મિરપૂડ (મરીની ભૂકી) નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને રોજ એકેક ગોળી આપવી; એટલે કાસ શ્વાસ (દમ) દૂર થાય છે. (૨) અરડુસીનો રસ મધમાં આપવો. (૩) લવંગાદિ વટિકા આપવી. (૪) મરીચ્યાદિની ગોળી આપવી. (૫) સુંઠ, બાલહરડે અને નાગરમોથને કુટી તેમા બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને એકેક ગોળી મોઢામા રાખવી; એટલે કાસ તથા શ્વાસ દૂર થાય છે. (૬) બહેડાંની છાલ મોઢામાં રાખી તેનું પાણી ગળી જવું. (૭) હરડે અને બહેડાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) બકરીના મૂત્રમાં બહેડાંના દળની ગોળીઓ કરવી અને મધમા ગોળી આપવી;

× વાત, પિત્ત, કફ, ક્ષત અને ક્ષયના ભેદથી ઉધરસના પાચ પ્રકાર કહેલ છે. તેના ઉપર વખતસર ઉપચાર કરવામાં ન આવે તો તેમાંથી ક્ષયરોગ થાય છે. એ ઉધરસો અનુક્રમે એક એકથી વિશેષ બળવાન છે. (૧) વાતકાસથી–જડબું, છાતી, માથું, પેટ અને પાંસળામાં શૂળ ફુટે છે. મોઢું ક્ષીણ અથવા શુષ્ક થાય છે. બળ, સ્વર અને ધાતુનું તેજ કમી થાય છે. ઉધરસનો ઠાસો વારંવાર આવે છે, અવાજ કરે છે અને લુખી (ખાલી) ઉધરસ થાય છે. (૨)–પિત્તકાસથી છાતીમાં બળતરા થાય, તાવ આવે, મોઢું શુષ્ક અને કડવું લાગે છે, તરસ વારવાર અને ઘણી લાગે છે. પીળી અને તીખાશવાળી ઉલટીઓ થાય છે અને શરીરમાં અગ્નિની માફક દાહ થાય છે. (૩) કફકાસથી–મોઢું અંદરના ભાગમાં લીંપાએલું રહે છે ઉદાસી અને સુસ્તી રહે છે. માથામાં અત્યંત વેદના થાય છે. બધું શરીર કફથી ભરાય છે. અનાજ દેખી ઉબકા આવે છે. અંગ જડ (ભારે) લાગે છે. ચળ આવે છે. વારંવાર બહાર આવતા કફના ગળફા ઘટ્ટ હોય છે. એને કફકાસ કહે છે. (૪) ક્ષતકાસ–શ્વાસ ચઢી આવે એવાં કાર્યો વારંવાર કરવાથી અને લુખું ખાવાથી વાયુ હૃદયમાં જઇને ક્ષત (ચાંદું) કરી ઉધરસ ઉત્પન્ન કરે છે. એનાથી પ્રથમ લુખો ઠાસો, પછી લોહી થુંકે, કંઠ ઘણો દુખે, શૂળ ચાલે, સાંધે સાંધે પીડા થાય, તાવ, શ્વાસ, તરસ હોય, સ્વર ખોખરો થાય, કબુતરની માફક બોલ્યા કરે એ લક્ષણ ક્ષતકાસનાં છે. (૫) ક્ષયકાસ, કુપથ્ય અને વિષમાશન કરવાથી, બહુ મૈથુન કરવાથી, મળમૂત્ર રોકવાથા ઘણો શોક કરવાથી, ઘણું સૂવાથી માણસને મંદાગ્નિ થઈ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેના કોપથી ક્ષયરોગની ખાંસી પેદા થાય છે. એનાથી શરીર ક્ષીણ થઇ તાવ, દાહ અને મોહ થાય છે ત્યારે દેહ ટકતો નથી. એ રોગી સૂકા ખાસે છે, દુબળો થતો જાય શરીરનું માંસ અને લોહી સૂકાય અને પરૂ થુંકે ત્યારે અસાધ્ય જાણવો. આ પાચે ઉધરસને લોકો ખાલી ઉધરસ, ગળફા છુટે તેવી ઉધરસ અને લોહીવાળો ઉધરસ એમ ત્રણ પ્રકારની માને છે. તે ઉપરઃ–(૧) ખસખસનાં જીંડવાં રૂ. ૦॥ ભાર, સાકર તોલો ૧ અને ખસખસ તોલો ૦॥ લઈ, પાણી, શેર ૦॥માં ઉકાળી સવારસાંજ પાતા રહેવાથી ખાલી (સુકી) ઉધરસ મટે છે. આ ખાંસીવાળાને ગાયનું ઘી, માખણ, બદામનુ તેલ એવું એવું ચીકણું ખવરાવવું. બદામનું તેલ છાતી ઉપર ચોળવું. જેઠીમધના શીરાના સોપારી જેવડા કકડા કરીને મોઢામાં ચુસાડવા. (૨) જેઠીમધનો શીરો તોલા ૨, બાવળનો સફેદ ગુંદર ૨ તોલા, કડીઓ ગુંદર ૨ તોલા, ઘઉંનો નિશાસ્તો ૧ તોલો, કાળાં મરી ૦। તોલો, કેસર ૦। તોલો અને સાકર ૨ તોલા, એ સર્વને ઝીણા ખાંડી લુગડે ચાળી પાણીમાં ઘુંટી ગોળીઓ વાળવી. એમાંથી સવારથી સાંજ સુધીમાં ૫ થી ૧૫ સુધી ગોળીઓ મોઢામાં રખાવી ચુસવા દેવી કે જેથી એનો રસ ગળામાં ઉતરે અને કફ પડતી ઉધરસ મટે. એ ખાસીવાળાએ હલકો ખોરાક ખાવો. દૂધ, દહીં, ઘી, માખણ અને તુવેરની દાળ એવી એવી ચીજો ખવા નહિ આપતાં ઘીની જગ્યાએ બદામનું તેલ આપવું એ તેલ છાતીએ પણ ચોળવું ઘણું કરીને ખાવાને તો સાબુચોખાની ખીરજ આપવી. (૩)

એટલે કાસ તથા શ્વાસ જાય છે. (૯) આદુનો રસ મધમાં નાખી આપવો; તેથી કરી કાસ, શ્વાસ વગેરે દૂર થાય છે. (૧૦) રીંગણીનાં મૂળનો કાઢો કરી તેમાં લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો. (૧૧) ડોરલીનો કાઢો લીંડીપીપર અને ખડીસાકર નાખી આપવો. (૧૨) ગરમાળાનાં મૂળનું ધુમ્રપાન કરાવવું. (૧૩) બોરડીના પાંદડાં વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી તવીપર શેકી આપવાં. (૧૪) કાળા ધંતુરાના પંચાંગ સુંઘવા. (૧૫) ધમાસાનાં મૂળ સુંઘવાં. (૧૬) રીંગણી અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૧૭) બહેડાં બે ભાગ અને લીંડીપીંપર એક ભાગ, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૮) લીંડીપીંપર, પીપળીમૂળ, સુંઠ અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા:—અઘેડો-૨૨, અજમો-૬, અતિવિષ-૪, અરજુનસાજડ-૬, અરડુસી-૧, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૪, આકડો-૨, ૨૫, આદુ-૯, ૧૬, ૧૯, ૩૨, ઇંગોરીઆં-૯, ઇન્દ્રવરણા-૨, ૧૫, ઉટકટારી-૬, ઉભી (ભો) રીંગણી-૧, એલચી-૬, કાયફળ-૨, કુંવાર-૩, ૪, ખરસાંણી-૨, ખાખરો-૧૮, ખેર-૧૦, ગરમાળો-૭, ગળો-૮, ૨૪, ગંગેટી-૩, ચણોઠી-૧૯, જવ-૭, જેઠીમધ-૧૦, ૧૩, તરટી-૧, થુવેર ચોધારો-૧૧, ૧૩, દાંતી-૨, ધમાસો-૧, ધંતુરો-૨, પારસ પીંપળો-૪, પીંપળો-૨૬, પુષ્કરમૂળ-૧, ફુદીનો-૬, બાફળી (ઢીંગોત્રી)-૪, બહેડાં-૨, ૪, ૫, ૮, બીલામો-૮, ભોંય આમળી-૫, ભોરિંગણી-૧, ૯, મરી-૪, ૮, મરેઠી-૧, મર્યાદવેલ-૩, મીંઢળ-૯, મોથ-૧૩, મોહડીઘેટ-૧, રાસ્ના-૬, લવંગ-૪, ૭, ૮, ૧૦, લીંડીપીંપર-૧, ૭, ૧૭, ૨૩, ૨૮, ૩૪, ૩૫ વગડાઉ અજમો ૧, વજ (ઘોડાવજ)-૧૦, શરપુંખા-૫, શિળીંદ-૧, સણુ-૧, સમુદ્રફળ-૮, સમેરવો-૧૪, ૧૫, ૧૬, સાટોડી-૧૯, સાજડ-૬, હરડે-૨૩, હળદર-૧, ૯, ૧૫, હેળુ-૪. **ઉધરસમાં લોહી પડે તે માટે:**—હરડે-૩૮. **કફ વિકાર માટે:**—અગથીઓ-૫, અઘેડો-૧૦, અજમો-૬, અરડુસો-૩, ગરણી-૭, **ક્ષત કાસ માટે:**—આમલી-૬, એખરો-૨, દ્રાક્ષ-૯, પીંપળો-૯. **કફ જાડો થઇ છાતી ઘેરાય તે માટે:**—અરડુસી-૧૧, અરીઠાં-૩, પળશી-૭. **કફ પાતળો કરવા માટે:**—ચિત્રા-૨, શિકેકાઈ-૨. **ઉષ્ણતાથી કફ સૂકાયો હોય તો:**—જેઠીમધ-૧૦. **ઉષ્ણતાથી આવનાર ઉધરસ માટે:**—વરીઆળી—૩. **શરદીની ઉધરસ**

ઘોડીના ગળફાવાળી ઉધરસ ઉપર:-સાબરસીંગાનો રંદાવડે ઉતારેલો ભૂકો રાા તોલા અને પાણી ૦ાા શેર લઈ ઉકાળતાં ૦ાા શેર રહે એટલે તેમા સાકર તોલા ૫ અને ગુંદર તોલા રાા નાખી તે પીગળે એટલે નીચે ઉતારી ગાળી લઈ તેને કાચના શીશામાં ભરી રાખવું. તેમાથી છ્હા ભાગે દરેક વખતે દિવસમાં ત્રણવાર પાવું. અથવા મોટાં ગુંદાં પાકાં શેર ૧ લઈ તેના રસમાં સાકર શેર ૦ાા નાખી ઉકાળવું; અને ચાસણી જેવું થયે ઉતારી કાચના વાસણમાં ભરી લેવું. તેમાંથી દરરોજ ૨ તોલાના આશરે સવાર-સાજ ચટાડવું. ગુંદાં ન મળે તો ગુંદીનાં પાંદડાંનો રસ અને સાકર મેળવી હમેશાં પાવું. એ ખાસીવાળાને તાવ ન હોય તો ગાયનું દૂધ અથવા બકરીનું દૂધ પાવું. ગાયનું દૂધ, માખણ કાઢયા વગરની છાશ (ઘોળવું.) જવની કાંજી તથા જવનું પાણી પીવા આપવૂં. આ રોગીને લખવા વાંચવા કે મહેનતનું કામ કરવા દેવું નહિ. ખાંસી વગર હાંફણ હોય તો ખુંદનો કાવો વગર દૂધનો એકલી થોડી સાકર નાખી પાવો. હાંફણવાળાના પગ ઘણા ગરમ પાણીથી ઝારવા અથવા એવા પાણીમાં બોળી રાખવા. (૫) હળદર, મેથી, ઘીમાં તળેલ હીમજ, સાજીખાર અને સંચળને લાલ સાટોડીનાં મૂળના રસની ભાવના આપી તેની ૧ તોલાની ફાકી આપવાથી શૂળ અને તાવ સહિત ઉધરસ જાય છે. (૬) આકડાનાં સ્વાર્ઇડાં શેર ૨ ને માટીના વાસણમાં નાખી મોઢે કપડમટી કરી એક પહોર સુધી ધીમે આંચે બાળી રાખ કરવી; તેમાંથી પાન સાથે વાલ ૧ પ્રમાણે દિવસ ૭ આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે. (૭) આકડાના દૂધમાં સીંધાલુણના વગડાઉ બોર જેવડા કકડા કરીને નાખવા અને તેને એક દિવસ-રાત પલાળી રાખી ફરીથી તેટલુંજ દૂધ નાખી કપડમટી કરી ભસ્મ કરવી. એ પણ પાન સાથે વાલ ૧ ઉધરસ અથવા દમવાળાને આપવી. (૮) રાતી ફટકડી ત્રણપાસ કુવરમાં નાખી બહી કરી રાખ કરવી અને તે પાન સાથે ૧ રતી આપવાથી ખાંસી અને દમ મટે. (૯) અપેડાનાં બીજ, અજમો, ભોરિંગણી અને સુંઠ સમાન ભાગે લઈ હાંડલામાં નાખી કપડમાટી કરી બાળી ભસ્મ કરી તૈયાર થયે તોલો ૦ાા ફકાડવું. (૧૦) જવખાર, લીંડીપીંપર અને મરી સમાનભાગ લઇ જુના ગોળમાં બોર જેવડી ગોળી વાળી આપવી. (૧૧) આકડાનાં સ્વાર્ઇડાં શેર એક, મીઠું શેર ૦ા, લવંગ તોલા ૨, મરી તોલા ૪ લઇ ખૂબ મસળી માટીના ઠીકરામાં શેકવાં. તેનો લાલ રંગ થાય કે ઉતારી લેવું. એની ફાકી કરી તોલા ૦ા પ્રમાણે આપવી. (૧૨) આકડાના થડની માટીમાં આકડાનું દૂધ નાખી

માટે:—નાગરવેલ-૬. **કફવાત માટે:**—મીંઢળ-૪.

જુઓ ગોવૈ૦—**કફરોગ માટે:**—ગોમૂત્ર-૧. જુઓ પ્રા૦ **ઔ૦-ઉધરસ માટે** બીર બહેડી-૩, મૂત્રવર્ગ-૧. જુઓ **અનુભૂત ઔષધ:**—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણ પ્રયોગની ટીપમાં નં-૧૦.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, સામો, જવ, અડદ, મગ, કળથી, ઘી, દૂધ, ચાકવત, વેંગણ, મુળા, લસણ, ઘીલોડાં અને ગરમ પાણી. **અપથ્ય:**—દાહકારક પદાર્થ, કંદ, દુધી, ઘણું ખાવું, જડ, શીતળ, ખાટાં અને એવાં અન્નપાન.

૧૧-ઉનવા (મૂત્રકૃચ્છ્ર)

કારણ:—વ્યાયામ, તીક્ષ્ણૌષધ, રુક્ષ પદાર્થ, દરરોજ મદ્યપાન, નિરંતર ઘોડા ઉપર બેસી પ્રવાસ કરવો, જળનજદીક સંચાર કરનારા પક્ષ્યાદિકોનું માંસ અને મત્સ્ય, જમ્યા ઉપર જમવું અને કાચા પદાર્થ ઇત્યાદિના સેવનથી મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ થાય છે. આ રોગ આઠ પ્રકારનો છે. +

ચણોઠી જેવડી ગોળી વાળી ખાય તો ખાંસી જાય. (૧૩) લવંગ, કાળાંમરી, લીંડીપીંપર, જાયફળ અને સુંઠ લઇ ખાંડી તેમાંથી નિત્ય જળ સાથે ૦ા તોલો ફાકવું તથા લીમડાનાં પાંદડાં તોલો ૦ાા ખાવાં. (૧૪) સમશીસૂત્ર તોલો ૧ લઇ કુલડીમાં ફુંકી દેવું. પછી રતી ૧ નાગરવેલનાં પાન અથવા મધ સાથે આપવું. (૧૫) પાકું અને કાચું દાડિમ તોલા ૨, કાળાં મરી તોલો ૧, સિંધવ તોલો ૦ાા વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી તે મોઢામાં રાખી રસ ઉતારવાથી ઉધરસ મટે. (૧૬) પારો તોલો ૧, આમલસારો ગંધક તોલો ૧, વછનાગ તોલા ૨, મરી તોલા ૬, સુંઠ તોલા ૫, લીંડીપીપર તોલા ૨, ફુલાવેલ ટંકણખાર તોલા ૨ લઈ વાટી નાગરવેલનાં પાનના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી બાંધી મુખમાં રાખવી, એથી ભૂખ ઉઘડે અને ઉધરસ જાય, (મરી અને વછનાગ તથા પારો અને ગંધક એ બબે ચીજો જુદી વાટી સર્વ એકત્ર કરવું.) (૧૭) બીજોરાની ગોળી:—તજ, સુંઠ, લીંડીપીંપર, મરી, પીંપળીમૂળ, લવંગ, હરડે મોટી, વાવડીંગ, ચિત્રાછાલ, હીંગ, બીડલવણ, સિંધવ, સંચળ, જીરું, શાહજીરું, ખોડી અજમો, કોકમ, ગરમાળો, દાડિમસાર, પુષ્કરમૂળ, ભારંગ, કાકડાશીંગ, અજમો ટંકણખાર, ચવક, જવખાર અને મીઠું સમાન લઇ લીંબુના શેર ૧ રસમાં અને બીજોરા નંગ ૧ ના રસમાં ખરલ કરી ચણાબોર પ્રમાણે ગોળી વાળી આપવી. એનાથી કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, દમ વગેરે રોગો જાય અને ભૂખ લાગે. (૧૮) ઠાલી ઉધરસ ઉપર:—ખસખસ, વરાઆગી, બદામનાં મીજ અને કમળકાકડીનાં મીંજ એ દરેક અડધા તોલા પ્રમાણે તરબુચનો ગર્ભ તોલો ૦।, દુધીના ફળનું દૂધ તોલો ૦ાા અને સાકર તોલો ૧ લઈ બારિક વાટી તેમાંથી પાણી કાઢી લઈ ગાળવું અને એ પાણી આપવું. ઘી તોલો ૦ાા લઈ ગરમ કરી તેમાં નાખી પીવાથી ઉલટી થઈ મટી જશે.

+ ૧ સાથળ અને પેડુની સંધિમા તથા પેડુ અને ઇન્દ્રિયમાં ઘણી પીડા થાય અને થોડે થોડે વારંવાર મૂત્ર ઉતરે તે વાયુનો. ૨ પીળું, લાલ અને ઘણું ગરમ મૂત્ર ઘણા કષ્ટે ચીસો પાડીને ઉતરે તે પિત્તનો. ૩ પેડુ અને લિંગ એ બન્ને ભારે થાય અને ત્યા સોજો હોય, મૂત્રમાં ફીણ આવે અને મૂત્ર કષ્ટથી ઉતરે તે કફનો. ૪ ત્રણેના મિશ્ર ચિહ્નો દેખાય તે સન્નિપાતનો. ૫ મૂત્રને લઇ ચાલનારી નસોમાં કોઈપણ પ્રકારે ચોટ લાગવાથી વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્રના જેવાં સર્વ લક્ષણો દેખાય છે તે ચોટ લાગવાનો. ૬ ઝાડો રોકવાથી વાયુ કુપિત થઈ ને પેડુ અને પેટમાં આફરો કરે છે અને ત્યાં પીડા કરે છે તે મલાવરોધનો. ૭ પેડુમાં શૂળ ચાલી વીર્ય સહિત મહા કષ્ટથી મૂત્ર ઉતરે તે વીર્ય રોકવાનો. (કારણ વીર્યના રોકવાથી મૂત્રનો માર્ગ રોકાઈ જાય છે) ૮ પથરી અને શર્કરા એ બન્ને અંડમાં રહે છે, તેનાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે. એ પથરી પિત્તે કરીને પાચી, વાયુથી સુકી, કફથી રહિત પથરીનુ રૂપ થઈ નીકળી મૂત્રને રોકે છે. જ્યારે ઉનવાથી હૃદયમાં પીડા થાય, શરીર કંપે, કુખમા શૂળ ચાલે, મંદાગ્નિ અને મૂર્ચ્છા થાય ત્યારે તે માણસ મરી જાય. ઉપચાર:-(૧) ઉંબરાનું દૂધ સાકર સાથે પીવાથી ઉનવા મટે. (૨) જૂનું ખાતર, ઘાણી પીલવાના બળદના માર્ગની રેત, જૂની ઈંટ, અગરીયુ મીઠું, વછેરા (ઘોડા)ની લાદ, એ સર્વ છાશમા ઘોળીને પેડુ ઉપર બાંધવું. (૩) લવારની કોઢમાંના ધમણની ફુંક પાસેની રાખ પાણીમા પલાળી પેડુ ઉપર જાડો થર કરવો. (૪) આમલીનો રસ અને સાકર પાવી. (૫) એલચી, પાષાણભેદ, કપૂર, શિલાજીત, લીંડીપીંપર સાઠી ચોખા એકત્ર કરી ઉકાળી અને પાવું. એનાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે, બંધ છુટે (૬) હરડાં બહેડાં, આમળાં, કમળકાકડી અને સિંધવ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણીમાં આપવું. (૭) ઈસબગુલ, ઘી અને ખાંડ ભેળી ખાવાથી શિયાળાની મોસમમા ઉંઘમાં પેશાબ થવાનું દરદ મટે અને ગરમીના દિવસોમાં થતું હોય તો એક પૈસાભાર ધાણા ખાંડી તેમાં ખાંડ પૈસા ૪ ભાર ભેળવી ફાકે તો આરામ થાય. (૮) એલચી

સંપ્રાપ્તિ:—સ્વકારણોએ કુપિત થએલા વાતાદિ અથવા સર્વ દોષ બસ્તીમાં કોપ પામી જ્યારે મૂત્રનો માર્ગ પીડિત કરે છે, ત્યારે માણસને ઘણા કષ્ટથી મૂત્ર કરવાનું બને છે.

ઉપચાર:—(૧)ગોખરૂ, ગરમાળો, દર્ભ, કાશ, ધમાસો, આમળાં અને પાષાણભેદનો કાઢો મધ નાખીને પાવો; એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર અને કઠિન પથરીનો પણ નાશ થશે. (૨) એલચીદાણા, પાષાણભેદ, શિલાજીત, ગોખરૂ, કાકડીનાં બીઆ, સિંધવ અને કેસરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણ સાથે પાવું; એટલે જો મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ (મરવાની અણીપર) હશે તો પણ તે બચશે. (૩) દ્રાક્ષ અને ખડીસાકર એકત્ર કુટી તે દહીંના મંડ સાથે (દહીંની તર) સાથે પાવી. (૪) દૂધ ઉષ્ણ કરી ગોળ નાખી પાવું એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર, શર્કરા અને વાતરોગને દૂર કરશે. (૫) નાળીએરનું પાણી ગોળ ધાણામાં મેળવી પાવું તે દાહસાથેના મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો પણ નાશ કરશે. (૬) શતાવરીનો કાઢો મધ નાખી પાવો તે ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. (૭) પાચ માસા જવખાર સાકરમાં આપવો. (૮) ગોખરૂના કાઢામા જવખાર નાખી પાવો. (૯) આમળાંનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી આપવો. તે રક્ત,દાહ તથા શૂળથી યુક્ત એવા મૂત્રકૃચ્છ્રનો પણ નાશ કરશે. (૧૦) આમળાંના રસમાં એલચીદાણા ખાવા. (૧૧) લાંબડીનાં બીઆં છાશ સાથે આપવાં. (૧૨) ખજૂર, આમળા, લીંડીપીંપર, શિલાજીત, એલચીદાણા, જેઠીમધ, પાષાણભેદ, ચંદન, ચીભડાનાં બીઆ અને ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર તથા જેઠીમધના કાઢા સાથે પાવું; તે અંગ, લિંગ, ગુદા, વંક્ષણ, શુક્ર એ ઠેકાણાનો દાહ, શર્કરા, પથરી અને શૂળનો નાશક, બલ્ય તથા વૃષ્ય છે. (૧૩) ત્રિફળા, વાયવરણા, કંકોળ (ચણકબોબા) અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૧૪) શિલાજીત, પાષાણભેદ, લીંડીપીંપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણીમા પાવું. (૧૫) રીંગણીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૬) મૂળીઆં સુદ્ધાં ગોખરૂના ઝાડનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો; તેથી કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણવાત દૂર થાય છે. (૧૭) ઉંદરની લીંડીઓ વાટી તેનો બસ્તિ ઉપર કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો. (૧૮) ગાયના દૂધમાં કડાની છાલ વાટી પાવી, તે ભયંકર મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરશે. (૧૯) કાટેસાવરી (શિમવા) ની છાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—અળસી-૪, ૬, આમળા-૧૭, ઇંદ્રજવ-૧૦, ઉટકટારી-૨, ઉંબરો-૧૨,એલચી-૮,કંકોડી-૨,કાકડી-૮, ૧૦, કાસ-૧,કાંટીગોખરૂ-૬, કાસકી (પેટારી)-૩, કેળ-૧૨, ખીજડો-૫, ખેર-૯, ગળો-૧૦, ગોખરૂ બોડા-૩, ૧૧, ચણકબોબા-૭, ચણોઠી-૧૧, ચિકુ-૧, જેઠીમધ-૧૮, કુંગળી-૧૮, તરબુચ-૩, તાડ-૬, દ્રાક્ષ-૧૫, ૧૮, ધમાસો-૬, નાળિયેર-૧, નાળીએરી-૧૭, પાષાણભેદ-૧, પાટલા-૩, બિહી-૧, બોરડી-૪, ભોંયકોળું-૧૪, ભોરિંગણી-૧૩, રાકોડીંબા-૧, લાબડી-૩, લુંણીની ભાજી-૧, વાયવરણો-૬, વાળો-૫, શિમળો-૨, શેલડી-૪, ૧૧, શેવાળ-૩. સમેરવો-૧૮, સાગ-૫, ૯, સાતીન-૨, સુખડ-૩, હીંગ-૧૮. **કફૂ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—એલચી-૧૩, **પથરીથી થએલ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—પાષાણભેદ-૫. **ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—શતાવરી-૧૫. **દાહયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—તલ-૧, રાનતુલસી-૩, ૫. જુઓ ગો વૈ૦ દૂધ-૧૦. જુઓ અનુભૂત આષધિ:—ઔષધિક્રિયાના કવાથ પ્રયોગની ટીપણીમા નં. ૫.

પથ્ય:—સ્નાન, શીતળ, ઉબટણું, જૂનો રાતો ભાત, છાશ, દૂધ, દહીં, મગની દાળ, સાકર, જૂનું કોળું, પડોળાં, આદુ, કાકડી, ખજૂર, નાળિએર, તાંદળજો, શીતળ એવા અન્ન અને પાન. **અપથ્ય:**—મદ્ય, શ્રમ, મૈથુન, હાથી ઘોડા ઉપર બેસવું, વિષમાસન, વિરુદ્ધાસન, તાંબૂલ, મત્સ્ય

અરડૂસી, પાષાણભેદ, ધોળા એરંડાની જડ, શિલાજીત, આમલસારો ગંધક અને જવખાર એકેક પૈસાભાર લઈ ઝીણું ખાંડી દરરોજ સવારે એક પૈસાભાર ખાય તો વાયુથી થએલ મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય. (૯) હરડે મોટી, ગંધક, પાષાણભેદ, શિલાજીત, કાકડીનાં બીજ, એ એકેક માસાભાર લાવી પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર ૧ રહેથી હુંગડે ગળી તેમાં મધ પૈસા ૧ ભાર મેળવી ત્રણ દહાડા પીવાથી પિત્તનો મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય. મહી તથા બીજી હરેક ખારે ચીજ ખાવી નહિ. (૧૦) એલચી, અરડૂસી, પાષાણભેદ, ધોળા એરંડાની જડ, ચીનીકબાલા અને ગોખરૂ, એ સર્વે ત્રણ ત્રણ માસા લઈ. પાણી શેર ૪ માં ઉકાળી શેર ૧ રહે ત્યારે લુગડે ગળી તેમાં સાકર અને શિલાજીત નાખી દહાડા ચાર સુધી પીવાથી કફનો મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય.

મીઠું, તૈલપકવ પેંડ (તેલ પોરી), હીંગ, તલ, સરસવ, મૂત્રવેગ, અડદ, વાંસના કાંદા, અતિ તીક્ષ્ણ, વિદાહી, રુક્ષ અને ખાટા પદાર્થ.

૧૨–ઉલટી (વમન)

કારણ:—અતિ અજીર્ણ, અતિ ખારા તથા અતિ અપ્રિય પદાર્થોનું ભક્ષણ, અતિ ઉતાવળે ભોજન કરવું, અતિ પાતળા પદાર્થ ખાવા, અકાળે ભોજન કરવું, શ્રમ, ભય, ઉદ્વેગ અને અતિ ચીઢ ચઢે એવા પદાર્થોનું દર્શન કિંવા ભક્ષણ અને તેવા પદાર્થોની દુર્ગંધી લેવી, એ કારણોથી ઉલટી ઉત્પન્ન થાય છે.+

ઉપચાર:—(૧) આમળાનું ચૂર્ણ, ચંદન અને મધમાં આપવું. (૨) બાળહરડે, મધ, ધાણી અને આમળા, એ એકેક તોલો લઇ તેમા ૧૬ તોલા પાણી નાખી હાથવડે ચોળી તે ગાળી પાવું. (૩) સિંધવ ઘીમાં આપવો. (૪) મધપુડાનું મીણ મધમા પાવું. (૫) કાકોલીનાં મૂળ અને હીંગ એકત્ર કરી આપવાં. (૬) હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) વાવડીંગ, ત્રિફળા અને સુંઠ, એ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૮) પીંપળાના ઝાડ ઉપરનાં છોડા અંગારામા બાળી પાણીમાં છમકારી, તે પાણી ગાળી પાવું; એટલે વાંતિ અને ઉચકીનો નાશ થાય છે. (૯) બીલીની છાલ અથવા ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો, એટલે ત્રિદોષજનિત વાંતિ (ઉલટી) દૂર થાય છે. (૧૦) પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૧૧) સૂકાયેલા લીમડાની રાખોડી મધમા આપવી. (૧૨) મસૂર શેકી તેનો લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમના દાણાનું પાણી કરી તેમા તે લોટ કાલવી ભક્ષણ કરવો; એટલે ત્રિદોષજન્ય વાંતિ (ઉલટી) તુરતજ દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જૂઓ વનૌ૦ મા:—અરડુસી–૨૪, આદુ–૩૮, આમળા–૮, ૧૦, ઉપરસાલ–૫, એલચી–૧૪, કડુ–૩, કણજી–૧૧, કેળ–૨૪, કોલિંજન–૬, ઘાસપિત્તપાપડો–૪, ચંબેલી–૫, જાયફળ–૫, જાંબુ–૧૨, જીરૂં–૧૨, જેઠીમધ–૫, ધમાસો–૭, ધોળી પિલુડી–૪, નાળીએરી–૯, પટોલ (કડુ)–૬, પદ્મકાષ્ઠ–૧, પિત્તપાપડો–૫, પીંપળો–૩, બીજોરૂં–૯, બીલી–૧૬, બોરડી–૧૧, મકાઇ–૧, મગ–૨, મીઠું લીંબુ (મોસંબી)–૧, મીંઢળ–૯, મોથ–૯, રતાદળી–૧, લીંડીપીંપર–૭, ૨૧, કડવો લીમડો–૩૪, શંખાવળી–૨, સોપારી–૧, હરડે–૧૪, ૩૮. **રક્તજનિત એટલે લોહીની ઉલટી** ઉપર:—આંબો–૧૬, જેઠીમધ–૨૧. **પિત્ત થઈ ઉલટી થતી હોય તે** ઉપર:—તજ–૨. **ત્રિદોષ જનિત ઉલટી** ઉપર:—ગળો–૧૯, તુલસી–૨૧, દાડમ–૧૬, બીલી–૨૨, મસૂર–૧.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા—મોરના પીછા–૧.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, વટાણા, ઘઉં, જવ, આમળા, સાકર, કોદું, દાડમ, નાળીએર, લીંબુ

અપથ્ય:-ઉષ્ણ પદાર્થ, નદ્ય, મીઠાં ગોલાં, ડાગર, વ્યાયામ, દુષ્ટ અન્નપાન.

+ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને અણગમતી વસ્તુઓના જોવાથી એમ પાચ પ્રકાર ઉલટીના છે. તેમાં ૧ વાયુથી હોય તો:-છાતી અને પસવાડામાં પીડા, મુખશોષ હોય, મસ્તક અને નાભિ દુખે, શ્વાસ અને સ્વરભેદ હોય, ઓકવાનો અવાજ ઘણો (હચો) હોય, ઉલટીમા ફીણ હોય, રંગ બગડેલો હોય અને ઘણા વેગથી ઉલટી થાય. ૨ પિત્તથી હોય તો:-મૂર્ચ્છા, તૃષા અને મુખશોષ થાય, મસ્તક ગરમ રહે, તાળવામા અને આંખોમાં ગરમી રહે, આંખે અંધારાં તથા ફેર આવે અને ગરમ, લીલું અને લાલ રંગનું ઓકે. ૩ કફથી હોય તો:—તંદ્રા તથા મુખ ગળચટું થાય, કફ ઓકે, ઉંઘ આવે, ભોજનમા અરુચિ રહે, શરીર ભારે રહે, ચીકણી, ગળી, જાડી, શીતળ, અને કફયુક્ત ઉલટી કરે, રોમાંચ રહે. ૪ સન્નિપાતની ઉલટીમાં શૂળ, અપચો, અરુચિ, દાહ વરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ, એ સર્વે હમેશાં વધારે રહે છે; અને ખાટી, ખારી, લીલી, જાડી, ગરમ અને લાલ ઉલટી કરે છે. ૫ ચીત્રી ચરવાથી ઉતક્લેદ થઈ ઓકવા મંડી જાય છે.

ઉપચાર—ત્રિફળાં, વાવડીંગ અને સુંઠ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધ સાથે આપવું અથવા લીંબુના પાંદડાં ઉકાળી પાવા, અથવા બીજડાની છાલ અને પીંપળાનો કવાથ કરી પાવો. જો નાભિ પાસેની ચામડી નગારાની માફક થરથરતી હોય તો નાભિમાં વાયુ ભરાવાથી ઉલટી થએલ ગણી, લોબાન તોલો ૦॥ પાણીમાં નાખી તે પાણી ગાળીને પાવું.

૧૩—ઉલટીની આવશ્યકતા અને ઔષધો

કારણ:—કફ, વિષદોષ, અગ્નિમાદ્ય, હૃદ્રોગ, કુષ્ઠ (કોઢ), વાતરક્ત, ભ્રમ, કાસ, શ્વાસ, જ્વર, અતિસાર અને અરુચિ, એ રોગોમાથી એકાદો રોગ કોઇ રોગીને હોય તો તેને વમન આપવું.

વમન (ઉલટી) **થવા માટે ઉપચાર:**—(૧) કફ **પાડવાને:**—લીંડીપીંપર, મીંઢળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમા પાવું. (૨) **પિત્ત પડવાને માટે:**—પંડોળાં, અરડુસી અને કડવા લીમડાના પાનનું ચૂર્ણ કરી ઠંડા પાણીમા નાખી પાવું. (૩)**કફ—વાયુની પીડા હોય તો:**—મીંઢળના મગજનું ચૂર્ણ દૂધમા નાખી પાવું. (૩) **અજીર્ણ ઉપર:**—કોકરવરણા પાણીમા સિંધવ નાખી પાવાથી માણસને ઉલટી થઇ અજીર્ણ દૂર થાય છે. (૫) જેઠીમધનો કાઢો ૩ માસા રાઇનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ મટે છે. (૬) તોલો દોઢ તોલો રાઇનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૭) પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત આકડાનાં મૂળીઆંની છાલનું ચૂર્ણ‡ ગરમ પાણીમા આપવું. એથી કરી થોડો રેચ પણ થાય છે. એક વર્ષની અંદરના બાળકને ૨ાા થી ૪ ચણોઠીભાર સુધી આપવું. (૮) કારેલીનાં કિંવા અરડુસીનાં પાંદડાંનો રસ આપવો. (૯) ગુંજા કિંવા અર્ધા ગુંજા પ્રમાણે મોરથુથુ ફૂલાવી તે ગરમ પાણીમા લઇ, ઉપર પેટભર પાણી પી જવું, એથી ઉલટી થઇ વિષદોષ આદિ મટે છે. (૧૦) **ઉલટી બંધ થવાને:**—હલકો રેચ આપવો કિંવા મકાઇના કણસલાને દાણા સિવાય બાળી તેની રાખ અર્ધા પૈસાભાર પાણીમાં આપવી અથવા પીંપળાના છોડીઆં બાળી પાણીમા ઝામી તે પાણી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા:—બીજોરૂં–૧૦, લીંડીપીંપર–૧૫. **ઉલટી બંધ** થવા માટે:—મોગલી એરંડો–૧.

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ:**—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા નં. ૨.

૧૪—કમળો

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ પિત્તકારક પદાર્થોના સેવનથી પિત્ત, લોહી અને માસ, એ દૂષિત થઈ ચામડી, નખ અને મુખ, એ હળદર જેવાં પીળા થાય છે. મળ અને મૂત્ર રક્તવર્ણ અને પીતવર્ણ થાય છે; અને દાહ, અગ્નિમાંદ્ય, દુર્બળપણું, અરોચક ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) એરંડાનાં પાદડાંનો અથવા કુંબોનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમા ગાયનું દૂધ નાખી આપવો. (૨) ઘઉં લઇ તેમા લોખંડની કડછી અગ્નિમા લાલ કરી દાબવી અને તેનો જે રસ આવે તે આંખોમા આજવો. (૩) ગાયના દૂધમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૪) નરમાના જીંડવાનો રસ નાકમા નાખવો. (૫) દેવડાંગરના ફળનું ચૂર્ણ ચોખાભાર નાકમા સુંઘવું; એટલે નાકમાથી પીળો સ્રાવ થઈ બે પહોરે ×કમળો ઉતરશે. (૬) કડવા તુરીઆનું ચૂર્ણ ૧ ચોખા-

‡ આ ચૂર્ણ અડધો તોલો આપવાથી ઉલટી અને પાચ વાલ આપવાથી પરસેવો થાય છે; પરતુ એ જેઠ માસમાં કાઢી રાખેલું જોઈએ હડકાયા કૂતરાનો પણ એજ ઉપાય કેટલાક વૈદ્યો બતાવે છે.

× જ્યારે કમળો ઘણા દિવસનો જૂનો થાય ત્યારે તેને કુંભકમળો કહે છે. વળી જે પાંડુરોગીને વાયુ, પિત્ત વધે ત્યારે તેની ચામડી લીલી, પીળી, કાળી થઈ જાય, તથા બળ, ઉત્સાહ જતાં રહે; અને તંદ્રા, મંદાગ્નિ, સૂક્ષ્મજ્વર, દાહ, તરસ, અરુચિ, ભ્રમ, એ સર્વ થઈ આવે અને સ્ત્રીસંગ પ્યારો લાગે નહિ, અંગમાં પીડા થાય, તેને હલીમક રોગ કહે છે. આ બે કમળાના ભેદ છે કમળો એ પાંડુરોગનો ભેદ હોવાનું અમૃતસાગરમાં બતાવે છે

ઉપચાર:—(૧) કમળાના દરદીને મધની સાથે હરડાં, બહેડાં, આમળાં, એનું સમાન ભાગવાળું ચૂર્ણ તેની ઉમર જેટલા વાલના વજને આપવું. ખોરાક ઘઉંની રોટલી અને મધ, તથા મસાલા અને મીઠા વગરની મગની દાળ, આ ત્રણજ આપવાં; તેમજ એકાંતરે રાત્રે સુતી વખતે હીમજ તોલો ૦ાા અને મીઠું તોલા ૦ાા ની ફાકી ઉના પાણી સાથે ફકાવવી. (ઝાડો સાફ ન આવે તોજ) આ અમારો અનુભવેલો પ્રયોગ છે. (૨) મોથ, બેર, લીંડીપીપર, ચિત્રો, પટક્ચુરો, સુંઠ અને વાવડીંગ સમાન લઇ સઘળી વસાણાથી બમણો હુકાની કીટનો ૧૦૦ વરસનો જુનો કાટોડો તેમાં નાખી બારીક ખાંડી હમેશાં સવારે ખાવું. (૩) તાંદળજાના ૦ા શેર

ભાર નાકમા સુંઘવું. (૭) સવારમાં રાતી શેલડી ખાવી. (૮) કડવા લીમડાની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમા મધ અને કિંચિત્ સુંઠની ભૂકી નાખી આપવો. (૯) એરંડાનાં મૂળ મધમા ઘસી ચટાડવા. (૧૦) ધોળ ડુંગળી અને ગોળી એકત્ર વાટી તેમા થોડી હળદર નાખી આપવી. (૧૧) ગળોનો રસ મધમાં આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માંઃ—અઘેડો-૧૫, અરડુસી-૨, આકડો-૩, આમળા-૩૯, ઇંદ્રજવ-૬, કાળીજીરી-૩, કુકરપાડાનો વેલો-૨, કુબો-૬, કુંવાર-૧૩, કેળ-૯, કોકી-૨, ઘઉં-૨, ગળો-૪, ગોરખમુંડી-૧, ડુંગળી-૨૪, તુવેર ચોધારો-૪, દારૂહળદર-૧, પાડેરવો-૧, બીલી-૨૬, ભાગરો-૫, ભોંય આમળી-૪, મોથ-૭, રીસામણી-૧, રેવંચી-૫, લીમડો (કડવો)-૧૧, ૩૧, વિષ્ણુક્રાતા-૫, શિળીંદ-૨, શેલડી-૧, શ્રાવડ-૨, સમુદ્રફળ-૫, સાટોડી-૮, સોમવલ્લી-૧, હળદર -૨૦, હેદ-૫.

જુઓ અનુભૂત ઔષધઃ—ઔષધિક્રિયાના કવાથપ્રયોગની ટીપમા નં-૭. અને અંજનપ્રયોગની ટીપમાં-નં. ૧.

પથ્યઃ—જવ, ઘઉં, ચોખા, મગ, મસુર, તુવેર, પરવળ અને તાદળજો. **અપથ્યઃ**-ભાજીપાલો, હિંગ, પેંડ (તેલપોળી), પાન, તીખું, ખાટું અને ઉષ્ણ અન્ન.

૧૫—કરમિયા (કૃમિરોગ)

કારણઃ—ખાધેલું પચ્યું ન હોય ને બીજું ખાવું, રોજ મધુરામ્લ ખાવું, ખાવાના વખતનો નિયમ ન હોવો, દુગ્ધાદિક પીવાં, મિષ્ટાન્ન અને ગોળ, સાકર ઇત્યાદિ ભક્ષણ કરવા, વ્યાયામ ન કરવો, એ કૃમિરોગના સાધારણ કારણો જાણવાં.×

રસમાં તેટલીજ સાકર નાખી પીએ તો હળદરીઓ પિત્તનો કમળો મટે. (૪ ગેરૂ, ફટકડી, હળદર, અને આમળા ઠંડા પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૫) ત્રિફળા, અરડુસી, કરિયાતુ લીમડાની સળીઓ, કડુ અને ગળોનો ઉકાળો આપવો (૬) ધાણાની દાળ બાફી તેમા તેની બરાબર ગોળ નાખી વાટી તે પૂરણ ત્રણ દિવસ ખાવું. તરસ લાગે તો તેજ પૂરણનું ઓસામણ કહાડી મૂકેલું હોય તે પીવું બીજું કાંઈ ખાવું નહિ. (૭) કુકડવેલાને જે કકોટાં જેવા ફળ થાય છે તેને ઝીણા વાટી છીંકણી જેવા કરી બકરીના માખણમાં ભેળવી નાકેથી ખેંચાવે-સુંઘાડે તો કમળો નિશ્ચય મટે.

× પૂર્વાચાર્યોએ બાહ્ય અને આભ્યંતર એવા બે પ્રકારના કૃમિ (જીવાત) ની ૨૧ જાતો વર્ણન કરેલી છે તેમા જૂ અને લીખ એ બહારના કૃમિ કહેલા છે આભ્યંતર ૧૯ પ્રકારના કૃમિ (કરમીઆ) ઉત્પન્ન થાય છે કફમાં ઉત્પન્ન થએલ હૃદયાદ, અન્ત્રાદ, ઉદરવિષ્ટ, ચુરવ, મહાગુદ, સુગંધ અને દર્ભકુસુમ, એ સાત છે. રક્ત-(લોહી) મા ઉત્પન્ન થએલ માતર, સૌરસ, લોમવિધ્વંસ, રોમદ્વીપ, ઉદુંબર અને કેશાદ, એ છ છે વિષ્ઠામાં થએલા મકેરક, લેલીહ, મસુન, સાસુરાદ અને કકેરૂદ એ પાંચ છે. કફ રક્તમા થએલ સ્નાયુક નામનો એક છે. એ કફમાં થએલા કૃમિ, આમાશય અને હૃદય પ્રદેશની અંદર રહે છે એ ઘણા મોટા થતાં ચારે બાજુ ફરે છે. એમાંના કેટલાક ચામડાની વાધર જેવા ચપટા, કેટલાક વરસાદના અળશીઆ જેવા અને કેટલાક અનાજના અંકુરો જેવા, તો કેટલાક ઝીણા, લાબા અને ટુંકા પણ હોય છે. તેમનો રંગ રાતો અને ધોળો હોય છે આ કૃમિથી છાતીમા બેચેની, મોઢામાં ફીક, અપચો, અન્નપર અભાવો, ફેર, ઓકારી, તરસ, પેટનું ફુલવું શરીરની દુર્બળતા, સોજો, સળેખમ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. લોહીમા થએલા કૃમિ લોહિને વહેનારી શિરા (નસો)-ઓમા રહે છે. તે ઝીણા, પગવગરના ગોળ અને રાતારંગના હોય છે કેટલાક તો એટલા ઝીણા હોય છે કે તેને જોવાને માટે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની જરૂર પડે છે. કોઢ, દાદર, ખસ, ખરજ વગેરે ચામડીનાં દરદો એજ જંતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે, વિષ્ઠામા થનાર કૃમિ વિષ્ઠામાંથી બહાર આવે છે. તે મોટા થયા પછી આમાશય તરફ આવે છે ત્યારે તેવા કરમ પડેલા રોગીના ઓડકારમાંથી વિષ્ઠાની દુર્ગંધ ફેલાય છે. એ કદે જાડા, પુષ્ટ, ગોળ, બારીક, લઠ્ઠ, અને રંગે લીલા, પીળા, કાળા કે ધોળા હોય છે. આ જંતુઓ પેટમાં આડાઅવળા ફરતા થવાથી પાતળો ઝાડો, ચૂંક, પેટે, આફરો શરીર સૂકાવું, અંગ લુખું પડી પીળા રંગનું થવું, રૂંવાડાં ઉભાં થવાં મંદ જઠરાગ્નિ અને મળદ્વારમાં ચળ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

લક્ષણ:—તાવ, નિસ્તેજપણું, શૂળ, હૃદયની પીડા, ઓકારી, ભ્રમ, અન્નદ્વેષ, અતિસાર ઇત્યાદિ લક્ષણો જાણવા.

ઉપચાર:—(૧) કિરમાણી અજમો સવારે ઠંડા પાણીમાં લેવાથી કૃમિરોગ દૂર થાય છે. એજ કિરમાણી અજમાનું જે સત્ત્વ કહાડવામાં આવે છે, તેને ઇંગ્રેજી ભાષામાં "સાંટોનાઇન" કહે છે. (૨) પિત્તપાપડો અધકચરો શેકી મગની દાળ જેટલો ઘીમાં આપવો. કિંવા પિત્તપાપડો કૂટી પલાળી રાખવો અને તે પાણી ગાળી લઇ શક્તિપ્રમાણે મધ નાખી આપવું. (૩) વાવડીંગનો કાઢો ગોળી નાખી આપવો. (૪) સુંઠ, વાવડીંગ અને ભિલામાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૫) કૌચપરના કાંટા મધમાં નાખી આપવા. ઘણાજ નાના બાળકને એ આપવું નહિ. (૬) ફુદીનાનો રસ અને ડમરાનો રસ એકત્ર કરી આપવો. (૭) બીજોરાની છાલનો કાઢો આપવો. (૮) અનનસ ખાવું; એટલે કૃમિનું પાણી થશે. (૯) કાંચકીનાં પાંદડાના રસમાં આબાહળદર ઘસી પાવી. (૧૦) કાંચકી અને હીંગ શેકી તેમાં મીઠું નાખી ઘીમાં ખરલ કરી પીવું. (૧૧) વડની વડવાઇઓના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૨) એરોદસ ખાવા આપવું, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. એ ખાધાથી મીઠું લાગે છે. (૧૩) કિરમાણી અજમો ૧ તોલો, વાયવરણાની છાલ ૧ તોલો અને ખડીસાકર ૩ તોલા, એનું ચૂર્ણ મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલા સુધી, અને નાના બાળકને ૨ કિંવા ત્રણ ગુંજા સુધી આપવું. (૧૪) ઉંદરકનીના પાંદડાનો રસ ચાંગળું ભરી પાવો; કિંવા તેનાંજ સૂકાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો મધ સાથે આપવું. (૧૫) કપૂર અર્ધો રતિ અને થોડું કેસર રાત્રે આપવાં; એટલે સવારમાં કૃમિ પડે છે. (૧૬) ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ થોડી હીંગ નાખી આપવું. (૧૭) એક ચણોઠીભાર ફટકી મધમા આપવી. (૧૮) બકામ લીમડીની અથવા પાંડેરવાની અને બકામ લીમડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમા અથવા દૂધમાં આપવું. (૧૯) વાયવરણાની છાલ, એરોદસ, કિરમાણી અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને સંચળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૦) કપિલા ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) નાગરમોથ, વાવડીંગ, લીંડીપીંપર, ઉંદરકની, અરલુમૂળ, દાડમની છાલ અને બીલાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—અંકોલ-૩, અખરોડ-૫, અનનસ-૨, અરજુનસાજડ-૧૦, અળવી-૭, આદુ-૫૩, આંબાહળદર-૪, આંબો-૨, ઇંદ્રજવ-૧, ઉંદરકની-૪, ઉંદરકની ના-૧, ઉંદરકની ના-૧, એરોદસ-૧, કચૂરો-૩, ૬, કપૂર-૮, કારેલી-૧૦, કાસાળું-૧૨, કાળીજીરી-૬, કાચકી-૪, ૧૩, કિરમાણી અજમો-૧, કીડામારી-૬, કેસર-૧૧, કોલકંદ-૨, કૌચ-૧, ખરશિંગી-૨, ખાખરો-૮, ૧૩, ગળો-૧૩, ડિકામાલી-૨, દાડમ-૩, નાગછત્ર-૧, પટોલકટુ-૭, પાન અજમો-૧, પીલુ-૨, પોપૈયો-૪, ફાંગળો-૪, ફુદિનો-૩, બાફળી (હિંગોત્રી)-૩, બીજોરૂં-૧, બીલી-૪, ભારંગી-૧૧, ભિલામો-૧, ૪, મરવો-૭, મેંઢાશીંગ-૨, લીમડો (કડવો) -૧૪, ૨૧, ૨૬, વડ-૫, વાવડીંગ-૧, શિરદોડી-૧૦, સતાપા-૧, સમુદ્રફળ-૧૨, સોપારી-૭. **પિત્ત કફ સંબંધી જંતુ** એટલે કરમ હોય તો તે મારે:—લીમડો (કડવો)-૩૪.

જુઓ અનુભૂત **ઔષધ:**—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણ પ્રયોગની ટીપમાં-નં. ૧૯. ગુટિકા પ્રયો-

---

યુનાની હકીમો કહે છે કે:—પેટમાંના કરમ જેઓ દુધીનાં બી જેવા હોય છે, તેની જગા પેટમાંના મળાશયમાં છે. બીજા અળશીઆંના જેવા હોય છે, તેની જગો પેટના પકવાશયમાં હોય છે. ત્રીજી જાતના જે ઘણાજ ઝીણા હોય છે તેની જગો પિત્તાશયમાં હોય છે. એ ત્રણે જાતના જંતુઓનો નાશ કરવાને આ ઓસડ આપવું. (૧) કપીલો તોલા ૨ ઝીણો ખાંડી દહીંમાં મેળવીને ખાવો; પરંતુ એ ઓસડ ખાવાની આગલી રાત્રે ગોળ ખાવો કે જેથી તમામ કૃમિ તે ગોળને જઇ વળગે. (૨) દાડમના ઘણા જુના ઝાડની છાલ ટાંક ૪ પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર ૧ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લુગડે ગળી, તે પાણી દરરોજ સવારે પીએ તો માહામાં કરમ હોય તે મરી જાય (૩) સણનાં બી તોલો ૧ ગોમૂત્રમાં ૪ માસસુધી પીએ તો કૃમિનો નાશ થાય. મીઠાશ તથા ખ્યાજની પરહેજી રાખવી. (૪) કિરમાણી અજમો તથા ખાખરાનાં બીઆં સમાન લઈ ઝીણું ખાંડી ઘણા દિવસ સુધી ખાય તો જાતજાતના કૃમિનો નાશ થાય. (૫), મુરદારશિંગનો ભૂકો માસા ૩ તેલ સાથે ખાય તો કૃમિનો નાશ થાય.

ગની ટીપમા–નં. ૧૯.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, ઘી, તુવેર, મગ, કુમળાં વેંગણ, કોકું. **અપથ્ય:**—ગોળ, સાકર, દૂધ, કેળાં, બોર, કોળું અને તેલ.

૧૬–કાનના રોગ

કારણ:—ઠંડી, જળમાં ક્રીડા કરવી, કાન ખંજોળતાં દુખાવું, શસ્ત્રાદિકોનો મિથ્યા યોગ અને બીજા દોષ કોપાવનાર હેતુ. એ દોષોનો કોપ થઇ, કર્ણશિરામાં પ્રવેશ કરી, તેમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. આ કર્ણરોગ ૨૮ પ્રકારના છે. * કાનમાં રસાદિક નાખવા તે ભોજનના પહેલાં નાખવાં; અને તૈલાદિક અસ્તમાન પછી નાખવાં.

કર્ણશૂળ (કાનનો દુઃખાવો, કાનનું કઢાવું-કઢવું) **ઉપર:**—(૧) આદુનો રસ, મધ, સિંધવ અને સરસવનું તેલ એકત્ર કરી તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું; તે થોડું ગરમ થતાંજ કાનમાં નાખવું. (૨) લસણ, આદુ, શેકરો, વાયવરણા, મુળા અને કેળનો રસ ગરમ કરી કાનમાં નાખવો. (૩) આકડાનાં પાકેલાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકી તેનો રસ કાઢી કાનમાં નાખવો. (૪) દિંડાનાં મૂળનો કલ્ક કરી તેમાં તેલ નાખી પચન કરવુ; તે કાનમા નાખવું એટલે ત્રિદોષ–જનિત કર્ણશૂળનો નાશ થાય છે. (૫) હીંગ, સિંધવ અને સુંઠના કલ્કમા તેલ નાખી પચન કરી તે કાનમા નાખવું. (૬) ખરસાંણીની ડાંખળીને અંગારામા નાખી રસ કાઢી તે કાનમાં નાખવો. (૭) લીંબુના રસમાં કિંવા હોકામાંના પાણીમાં કોડીની ભસ્મ નાખી તે કાનમાં નાખવી. (૮) ભાંગરાનો રસ, કુંવાડીઆનાં મૂળનો રસ, લસણનો રસ, કાંદાના પાનનો રસ અને આદુનો રસ એકત્ર ગરમ કરીને કાનમાં નાખવો. (૯) સમુદ્રફીણની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કાનમા નાખી તે ઉપર લીંબુના રસનું ટીપું પાડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં–અરલુ–૧, આકડો–૧૪, ૨૦, આમલી–૧૭, આંબો–૨૦, ખરસાંણી–૬, ચંબેલી–૪, બીજોરૂં–૧૧, મીંઢીઆવળ–૨, વાંદો–૧, સમેરવો–૭, સરસવ–૪.

કર્ણસ્રાવ (કાનમાંથી પરૂ વહે છે તેના) **ઉપર:**—(૧) સિંદુર મધમા મેળવી કાનમા નાખવું. (૨) મરેલો વીંછી તેલમા કઢવી તે તેલ કાનમાં નાખવું એટલે સર્વ જાતના કર્ણરોગનો નાશ થાય છે. (૩) સુંઠ, સિંધવ, દેવદાર, હીંગ, અને ઘોડાવજના કાઢામાં તેલ નાખી, તેલ સિદ્ધ થયા પછી તે કાનમાં નાખવું; એટલે તણખા તથા સ્રાવ બંધ થાય છે. (૪) ટંકણખાર ફુલાવી કાનમાં નાખવો. (૫) બદામનું તેલ કાનમા નાખવું. (૬) ફુલાવેલી ફટકડીની પીચકારી મારવી અથવા ભૂકી કરી કાનમાં નાખવી. (૭) રાળથી ત્રમણું તેલ લઇ એકત્ર કઢવી પછી ગાળી તે કાનમાં નાખવું. (૮) કાળી તુલસીનો રસ અને ભાંગરાનો રસ દિવસમા ચાર પાચ વખત કાનમા

* કાનના ૨૮ રોગો આ પ્રમાણે છે:—૧ કર્ણશૂળ, ૨ કર્ણનાદ, ૩ બાધિર્ય; ૪ (વાંસ ફાટવા જેવા કાનમાં ધડાકા થવા) ૫ કર્ણસ્રાવ, ૬ કર્ણકંડૂ (કાનમા ચળ અથવા ખસ જેવી ફોડલીઓ થાય છે તે) ૭ કર્ણગુથ (પિત્તની ગરમીથી કાનમાંથી મળ ઘણો ઝરે તે), ૮ કર્ણપ્રતિનાહ (કર્ણગુથ પાતળો પડવાથી તે નાકમાં આવી રહે તે), ૯ કૃમિકર્ણ, ૧૦ કૃમિવિદ્રધિ (ચોટ લાગવાથી થાય છે), ૧૧ ત્રણ, ૧૨ કર્ણપાક, ૧૩ પૂતિકર્ણ (પાકેલા કાનમાથી પરૂ અને પાણી વહે તે), ૧૪ થી ૧૭ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના પ્રભાવથી થએલા અર્શ એટલે માસા, ૧૮ થી ૨૧ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના સોજા (શોથ), ૨૨ થી ૨૮ વાયુ પિત્ત, કફ, લોહી, માંસ, મેદ અને નસોના કર્ણાર્બુદ (અર્બુદ જેવી ગાંઠો થાય છે તે). ઉપચાર:—(૧) પાકું ધુવરનું પાન ઘોડાવજ સાથે ઘસી ટીપું પાડીએ તો વહેતો કાન મટે. (૨) મરી, ચામડાનું જુનું વાધર અને લીમડાની ટીશીઓ તેલમાં ઉકાળી કાનમાં ટીપું પાડવાથી દુખતો કાન મટે. (૩) પાડીના મૂત્રમા સિંધવ ઘસી કાને ભરીએ તો વહેતો કાન મટે. (૪) ઉપલેટ, આકડાનું દૂધ (અથવા પીળાં પાંદડાંને ઉનું કરી નીચોવેલું પાણી), અને સરસવનું તેલ ગરમ કરી સહેવાતું કાનમાં નાખવાથી બહેરાપણું મટે. (૫) કાનમાં બગઇ ગઇ હોય તો:–કુંવાડીઆનાં પાંદડાંનો રસ કાનમા નાખવાથી જીવતી બગઈ નીકળી પડે અને દરદ શાંત થાય. (૬) બહેરાપણાનો ઉપાય:–આકડાનાં પીળાં પાદડાંને અગ્નિ ઉપર તપાવી તેને હાથેથી મસળીને નીચોવી કાઢેલો રસ કાનમાં નાખવાથી કાનના દાહ મટે અને બહેરાપણું જાય. (૭) કાનમાં ચસકા નાખે તેના ઉપર:–સુવા તોલો ૦ાા અને બકરીની લીંડીઓ નંગ ૪ લઈ બાળકના મૂત્રમા ઉકાળી તેનો કાનમાં ધૂમાડો આપવાથી કાનના ચસકા મટે.

નાખવો. (૯) શેકટાનાં સૂકાએલાં ફૂલનું ચૂર્ણ અથવા તેલ શુદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૧૦) આકડાનાં ફૂલનો અને ભુઈઆંવળીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૧૧) મધ કાનમા નાખવું. (૧૨) બાવળીઆની છાલના કાઢાએ તથા ત્રિફળાંના કાઢાએ અથવા કાથાનું પાણી કરી તેણે કાન ધોવો. (૧૩) તલના તેલમાં લસણની કળીઓ તળી તે તેલ કાનમા નાખવું. (૧૪) બીજોરાના રસમાં સાજીખાર નાખી તે કાનમા નાખવો; એટલે સણકા અને સ્રાવ દૂર થાય છે. (૧૫) સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કાનમા નાખવું; તે સ્રાવ, વ્રણ અને સણકાનો નાશ કરે છે. (૧૬) ગોમૂત્ર મંદોષ્ણ કરી તેણે, ગરમાળાના કાઢાએ તથા તુળસીના રસે કાન ધોવો. (૧૭) રસાંજન સ્ત્રીના દૂધમા ઘસી તેમાં મધ નાખી તે કાનમાં નાખવું. (૧૮) જાઇના રસમા તેલ પચવી તે કાનમા નાખવું. (૧૯) ડમરાનો રસ કાનમા નાખવો. (૨૦) વડ, આંબો, જાંબુ, અને મહુડાનાં કુમળા પાંદડાંના કલ્કમાં તલનું તેલ ચોગણું નાખી તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૨૧) ઘોડાવજ, સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે કાનમાં નાખવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:-ઇંદ્રજવ-૯, ઉંદરકની-૩, કિંજળી-૪, દારુહળદર-૭, ધંતુરો-૧૬, બાવળ-૧૭, બીજોરૂં-૧૫, ભીલામો-૧૩, મરવો-૫, રાળ-૭, લસણ-૧, વગડાઉ તુરિયું-૩, વજ-૬, સરગવો-૪. જુઓ ગોવૈ૦ માં:—ગોમૂત્ર-૭. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં-કસ્તૂરી-૧, મધ-૧, સમુદ્રફીણ-૩. **કર્ણસ્રાવ, વ્રણ અને ચિકટો ઉપરઃ**—સમુદ્રફીણ-૩. જુઓ અનુભૂત ઔષધઃ—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં-૬.

કૃમિકર્ણ (કાનમાં કીડા પડે છે કિંવા બગઇ ઇંડું મૂકે છે તે ઉપરઃ-) (૧) સરસવનું તેલ કાનમાં નાખવું. (૨) રીંગણીનાં ફળની ધૂમાડી આપવી. (૩) નગોડ, શેકટો અથવ કલગારીના કાંદા, એ દરેકનો રસ કાનમાં નાખવો. (૪) કપૂરનું પાણી કરી કાનમાં નાખવું. (૫) ફાગળાનું મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી કાનમાં નાખવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—કલગારી-૮, ભોરિંગણી-૧૦, સરસવ-૩.

બગઇ, કીડા, કાનખજુરો વગેરે કાનમાં ગયાં હોય તે ઉપરઃ—(૧) કાંગનો, ઉતરણીનો અથવા તિલવણીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) કાસુંદરાનો અથવા શેકટાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૩) ગીસોડીનાં પાદડાંનો રસ અને તેલ કાનમા નાખવું. (૪) દીવીના નીચે ઝમેલું તેલ કિંવા મધ કિંવા એરંડતેલ કાનમાં નાખવું. (૫) તગર અને ખાખરાનાં મૂળ દાંતે ચાવી તેની લાળ કાનમાં નાખવી. તે તુરત બગઇનો નાશ કરે છે. (૬) કલગારી, કાળો ભાંગરો, સુંઠ મરી અને લીંડીપીંપરને એકત્ર કરી વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલી કાનમાં પીલવી; તેથી કાનખજુરો, કૃમિ, ખાલી વગેરેનો નાશ થાય છે. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦ માં:—અઘાડી-૨, એરંડો-૩૯, કાનફોડી-૬, કાસુંદરો-૬, ખાખરો-૧૯, ઘોલી (ગિલોડી)-૧, નાગલા દુધેલી-૨, પીલુડી-૪, મરડાશીંગ-૨. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં—મધ—૨, ૭.

કર્ણનાદ (એટલે વાયુની ગતિ શબ્દવાહિની શિરા-રેષા-માં જવાથી નોબત, મૃદંગ, શંખ ઇત્યાદિના શબ્દ જેવો શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તેને) **માટેઃ**—(૧) કાંગનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) અઘેડીના ક્ષારનું પાણી અને કલ્ક, એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૩) હીંગ, તુવરફળ અને સુંઠ સરસીયામાં નાખી કઢવી તે કાનમાં નાખવું. એ ત્રણે ઉપચારો કર્ણનાદ અને બાધિર્યનો નાશ કરશે. (૪) **હિંગ્વાદિ તેલઃ**—હિંગ, નાગરમોથ, દેવદાર, વરીઆળી, મુળાની રાખ, ભોજપત્ર, યવક્ષાર, સિંધવ, સંચળ, સોરા, સારગવો, સુંઠ, સાજીખાર, બિડલોણ, સુરમો, બીજોરૂં, કેળનો રસ અને મધુસુક્ત, (લીમડાનો રસ ૬૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને લીંડીપીંપર ૪ તોલા નાખી ઘીના વાસણમાં બંધ કરી, ડાંગરની ભરેલી કોઠીમાં ડાબી રાખવું. એક મહિનો થયા પછી કાઢવું તેને મુધુસુક્ત કહે છે.) એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરવું. તે કર્ણરોગ, કર્ણનાદ, બહેરાપણું, બાંબેરુ, મસ્તક, કાન, કાનની નળી અને કાનના શૂળનો નાશ કરે છે. આ ચરક અને સુશ્રુતને માન્ય છે. (૫) કપાસનાં જીંડવાંનો રસ રોજ કાનમાં નાખવો. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વના૦માંઃ—

અઘાડી-૪, અઘેડો-૫, મરવો-૫, રાસ્ના-૧, સરસવ-૪, હિંગ-૧૬.

બહેરાપણા (સં૰ બાધિર્ય) ઉપરઃ-(૧) ગોમૂત્રમા બીલાં વાટી તેમા પાણી, બકરીનું દૂધ અને તેલ નાખી પચવી સિદ્ધ કરવું અને તે કાનમા નાખવુ. (૨) બૃહત્પંચમૂળની સાઠીઓ લાવી, તે આઠ આંગળ પ્રમાણે કાપી તેને રૂ વિંટાળી તેલમાં પલાળી સળગાવવી; તેમાંથી જે તેલ પડે તે સુખોષ્ણ કાનમાં નાખવું. (૩) કાંજી, બિજોરાનો રસ, મધ અને ગોમૂત્રમાં કિંવા આદુનો રસ, મધ, સરગવાના કાંદાનો રસ અને કેળના કાદાનો રસ એમા; અથવા સુંઠ, ધાણા અને હિંગના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૪) નગોડ, જાઇનાં પાંદડાં, આકડો, ભાગરો, લસણ, કેળ, કપાસ, સરગવો, તુલસી, આદુ અને કારેલાના રસમાં તલનું તેલ નાખી તેમાં વછનાગ નાખવો તથા પચન કરવું. તે કાનમાં નાખવાથી બાધિર્ય, કર્ણનાદ, કૃમિ, સણકા અને પરનો નાશ થાય છે. (૫) સુંઠ, સિંધવ, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, હિંગ, ઘોડાવજ, અને લસણના કલ્કમાં તલનું તેલ નાખી તેમા આકડાનો અને ખાખરાનો રસ નાખી સિદ્ધ કરવું; તે કર્ણરોગ અને બહેરાપણાનો પણ નાશ કરે છે. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૰ માઃ—અઘાડી-૪, બીલી-૬, મરવો-૫, સરસવ-૪, હીંગ-૬. **કર્ણપાક** એટલે કાનના વ્રણ, કાન પાકવો અને કાનમા ફોલ્લા થાય તેના માટેઃ—ઉંદરકની -૩, કાનફોડી-૧, ખેર-૧૧, તુલસી-૧૯, ભારંગી-૬, વાંદો-૧, સુરપીણ-૧. **શરદીથી કાનમાં ધાક પડવા માટેઃ**—લસણ-૧૨, વછનાગ-૩, હીંગ-૧૯. **ગરમીથી કાન ઉપર સોજો આવે તે માટેઃ**—ઉંદરકની-૨. **કાનમાં અતિ દાહ** થાય તે માટેઃ—કુંવાર-૧૨.

જુઓ ગો વૈ૰ મા-**કાનમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તોઃ**—માખણ. ૫. **કાનમાં દાહ થાય તોઃ**—માખણ-૧. જુઓ પ્રા૰ ઔ૰મા—**કાનમાં સણકા વગેરે ઉપરઃ**—સમુદ્રશોષ ૨. જુઓ **અનુભૂત** પ્રયોગ-ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમા નં. ૨૩.

કર્ણમૂળઃ*—સન્નિપાત જ્વરમાં કાનના મૂળને જે સોજો આવે છે તેને 'કર્ણમૂળ' કહે છે.

* આ કર્ણમૂળનું સઘળું વર્ણન મ૰ પદેજીએ સન્નિપાતના વર્ણન નીચે ટીપણીમા આપેલ છે. એમાં તેમણે "**सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुधारणः । शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥**" આ શ્લોકનો અર્થ કરવામાં ભુલ કરી છે. કારણ અહીં **कर्णमूले** નો અર્થ કર્ણમૂળ થતો નથી, "કાનના મૂળ આગળ" એવો થાય છે. માટે કર્ણક સન્નિપાતમા કાનના મૂળપાસે (કર્ણમૂળના ઠેકાણે) જે સોજો થાય છે તેને કર્ણમૂળ કહેવાતુ નથી; પરંતુ તેને કર્ણકવા તરીકે લોકો ઓળખે છે. આવો દરદી અમે અમારી ઉમરમાં એકજ વખત જોયો છે. ઘણી મુસીબતે તે બચી ગયો છેઃ પરંતુ હજી તે સોજાની નિશાની તેને આબાદ છે. આમછે ત્યારે ખરૂ કર્ણમૂળ કયું? એ જાણવાની જરૂર દેખાશે તો અમે ચોકસ રીતે કહીએ છીએ કે કેટલાંક ગુમડાં સ્થાન ભેદે એવા ભયંકર થાય છે કે તે પાકી ફુટી પર વહાજ કરે છે અને તેની આજુબાજુની ચામડીને ખાયે જાય છે; તેની ચારે બાજુની કોરે સફેદ રંગનો સૂકાઈ ગએલા પરૂ જેવો પોપડો દેખાય છે, તેમા ગુદા અને લિંગેંદ્રિયની વચ્ચેની નસની નજીક-પાણવીની જગ્યાએ, થનાર ગુમડાને ભગંદર, બન્ને ખભા વચ્ચે પીઠ ઉપર અને કુલી કરોળ ઉપર થનાર ગુમડાને પાઠું, હૈયા વચે થનાર ગુમડાને હૈયા હોળી, સ્તન ઉપર થનાર ગુમડાને મનાડી, કાખમાં થનાર ગુમડાને બગલ બલાડી, અને માથાના વચ્ચોવચ ભાગમા થનાર ગુમડાને સુંરણ કહે છે. તેવીજ રીતે કાનના મૂળ પાસે થનાર અકઝ ગુમડાને કર્ણમૂળ કહે છે. ત્યારે હવે આ શ્રીમાન પદેજીએ આપેલ પીછાણ એ કર્ણમૂળની નથી, પણ કર્ણક વાની છે એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. અને તેથી તેમા આપેલા ઉપચાર કર્ણકવાના છે કે કર્ણમૂળના છે, એ ચોકસ વિચાર કરવા જેવું છે. અમે એ બેમાંના એક દરદની ઉપર ઉપચાર કરી અનુભવ લીધો નથી. માત્ર જૂના ગ્રંથોમાંથી મળી આવતા કર્ણમૂળના ઉપચારો નીચે આપીએ છીએ. ખરૂં જોતાં એ બધા દરદો જીવલેણ છે.

(૧) ગુમડાના પહેલા રોદામા કાળા અઘેડાનો કાન કાપીને કાઢેલા લોહીની બત્તીઓ દરરોજ નવી નવી મૂકવી; એથી તે છેક સંકડાઈ જશે. પછી ગંડમાળાના પ્રયોગમાં આપેલા ઉપચારમાંથી ઉત્તમ મલમની પટી મારવી અથવા સિંદૂરીઆ કાળા મલમની પટી મારવી. (૨) ઘોડાવજ, ઉપલેટ અને હિંગ પાણીમાં વાટી ઊનું કરી ભરવાથી દર્ણકવા જાય.

એક હકીમ કહે છે કે "કર્ણમૂળ" નામના ગુમડા ઉપર જળો મૂકાવી લોહી કઢાવવું. જો આંની આવી ચમોજ આતુર થાય તો ઘી પીવા આપવું. રાસ્ના, સુંઠ, બીજોરાનું મૂળ, દારૂહળદર અને કુંવાડીઆનો લેપ કરવો. ઉપર પોટીસ બાધી પકવવું અને તેના સુરાખમાં જુના ઘીની અથવા મલમની દીવેટ કરી દરરોજ

આ સોજો આવ્યા પછી રોગી ઘણું કરીને બચવો બહુ કઠિન છે. આવો સોજો તાવ આવવા પહેલાં કે પછી અને નહિ તો કદાચ તાવ હોય છે તે વખતે પણ આવે છે. આવો સોજો તાવની આગળ આવે તો અસાધ્ય, તાવની વખતે આવે તો કષ્ટસાધ્ય અને પાછળથી આવે તો સાધ્ય ગણવો, એવો માધવનિદાનકારનો મત છે. તેના ઉપર **ઉપચાર:**—(૧) વછનાગ લીંબુના રસમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ધંતુરાનાં બીઆં, રાઈ અને ગોળ એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૩) ઈંગોરિયાં હળદર, સિંધાલુણ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ, એ ખરલ કરીને તેનો લેપ ઉપરાઉપરી કરવો. (૪) સરગવાની છાલ અને રાઇ પાણીમા વાટીને તેનો લેપ કરવો એટલે સોજો ઉતરશે. (૫) પુષ્કરમૂળ, દાલચીની, ચિત્રક, ગોળ, કાયફળ, ઉપલેટ અને હીરાકસી,એ બધી દવા આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૬) દાતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, થુવેરીઆનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, બીલામાનાં બીઆમાનું મગજ અને હીરાકસી, એ બધું ખરલ કરીને લેપ કરવો. (૭) ચુનો અને ગોળનો ઉપરાઉપરી લેપ કરતા રહેવું. (૮) જળો લાવી વારંવાર લોહી કઢાવવું અને ઘી પાવું (૯) વજ્રમુષ્ટી એટલે વગડાઉ સુરણના કાંદા ઘસી ચોપડવા. (૧૦) રાતો રોહીડો, પીલુની છાલ, મોતીની છીપ, ઈંદ્રવરણા, નાની કારેલી, ભારંગમૂળ, મોરથુથુ, હરતાલ, શિરસ, મનસીલ, નવસાર, ગંધક, હીરાકસી, કોષ્ઠ, કડુ, પરવળ, રાતી રીસામણી, કાચકી,ગુગળ અને જવખારનો લેપ કરવો; તેથી તત્કાળ કર્ણમૂળની વેદના દૂર થાય છે. (૧૧) કલગારીનું મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦ મા:—ઈંગોરિયાં–૬, ઉંબરો–૨૩, કાળીવેલ–૧, કિંજળી–૩, રાઈ–૫, વગડાઉ સુરણ–૩, વછનાગ–૧.

પથ્ય:—ઘઉં, ચોખા, મગ, જવ, ઘી, પરવળ, સરગવો, વંતાક અને કારેલા. **અપથ્ય:**—માથા ઉપરનું સ્નાન, વ્યાયામ, કફકારક અને જડ એવા પદાર્થ.

૧૭–કોગળીઉં અથવા વિષૂચિકા

કારણ:—વિષૂચિકા એ એક અજીર્ણનો પ્રકાર છે. જે અજીર્ણની અંદર શરીરે સુઇયો ભોંકાયા જેવી વાયુની પીડા થાય છે, તે રોગને વિષૂચિકા કહે છે. જેનો આહાર પરિમિત છે અને જેને વૈદશાસ્ત્રનું પ્રમેય જણાય છે, તેને એ રોગ થતો નથી. જે અજ્ઞાની છે અને જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન નથી તથા જે ખાવાનો લાલચુ હોય છે, એવા માણસને આ રોગ આવશ્ય થાય છે. એ રોગ થવાનું મૂળ કારણ અજીર્ણ જ છે. માસાહારી લોકોને ખાવાપીવામાં નિયમિતપણું ન હોવાથી તેઓમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે. હમણાંના કાળમાં જેને "કૉલેરા" કહે છે ×તે રોગ પૂર્વે અહીં આપણા દેશમાં સમૂળગો ન હતો. શીતળાના રોગની પેઠે કૉલેરાનો રોગ પ્રકટ થવાથી હજારો

નાખતા જવી; એટલે પરૂ તમામ નીકળી જઈ માંસ ભરાય છે. એમ નહિ કરવાથી અંદર પાકી નીચે છાતીમાં ઉતરે છે અથવા કાનમાંથી વહેવા લાગે છે."

× કોગળીઆનેજ મરાઠીમાં મોસ્ચી, મોડશી આદિ નામોથી ઓળખતા હોવાનું મરાઠી સુબોધ વૈદકમાં જણાવેલું છે; પરંતુ પાલણપુર સ્ટેટ હૉસ્પિટલના મે૦ આસી૦ સર્જન સાહેબ મોરેશ્વરભાઈનું એના સંબંધમાં એમ કથનછે કે:–"મોડશી અને કૉલેરા બન્ને દરદો જૂદાં છે. કૉલેરામાં ઝાડો સફેદ રંગનો હોય છે અને એ દરદથી બહુ થોડાં બચવા પામે છે, પણ મોસ્ચી કે મોડશીના દરદીને ઝાડો કુચાપાણી જેવો અને ઘણા ભાગે પીળા રંગનો હોય છે અને એ દરદથી બહુ થોડાજ પ્રાણમુક્ત થાય છે. બન્ને દરદોની ઉત્પત્તિ તો અજીર્ણથીજ છે". વળી એક ગ્રંથમાં લખેલ છે કે:–મૂત્રનો અવરોધ, નિદ્રાનાશ, અન્ન ઉપર અભાવ, ઝાડો, ઉલટી, મોઢું લાલ, હોઠ અને નખ કાળા થવા, અતિશોષ, એ રીતે લક્ષણો થાય તેને હિંદુસ્તાનમાં 'પાનિરસ' કહે છે તેના ઉપર:—(૧) લસણ, સંચળ, જીરૂં, સિંધવ, ત્રિકટુ અને હીંગ, એનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ કરી તેમાંથી ૧ ગોળી આપવી; એથી અજીર્ણ મોસ્ચી અને અગ્નિમાંદ્ય, એ રોગ પણ મટે છે. (૨) સૂઠું લીંબુ મોઢામા રાખે તો ફાયદો થાય છે. જો એ ઉપાયથી ફાયદો ન જણાય તો તુરત જાયફળ ટાંક ૧ ખવરાવે અને સુખડ ઘસીને પેટ ઉપર ચોપડે; તેથી આરામ થાય. (આ ઉપાય કૉલેરાના દરદીને પ્રાણનાશક છે.) (૩) ષટ્કચુરો ટાઢા પાણી સાથે ખાવો. (૪) સુંઠ ટાંક ૧ અને સંચળ ટાંક ૧ ખાંડી બારીક કરી લીંબુની ચીરી ઉપર ભભરાવી, પછી તેને દેવતા ઉપર મૂકી ગરમ કરી ચૂસાડવું. (૫) મોસ્ચી સાથે શૂળ અથવા ચુંક આવતી હોય તો કાલમ તોલો ૦॥ સુંઠ તોલો ૦। અને મરી તોલો ૦। ખાંડી બારિક

લોક મરણ પામે છે. જે ઠેકાણે અતિશય ગાઢી વસ્તી અને ગંધાતા પદાર્થો હોય છે ત્યાં આ રોગ જલદી ફેલાય છે. એ ઉપરથી યૂરોપિયન વૈદ્યોનો એવો મત છે કે આ રોગનું મૂળ કારણ **અસ્વચ્છતા** છે;પરંતુ એ કેવળ તેમની ભ્રાંતિ છે.અસ્વચ્છતાજ જ્યારે એ રોગનું કારણ છે ત્યારે **ભંગી** વગેરે જે લોક હંમેશાં અસ્વચ્છતા અને દુર્ગંધમાંજ કામ કરે છે તેઓને આ રોગનો બાધ કેમ થતો નથી ? જ્યારે તેમને રોગ લાગુ પડતો નથી ત્યારે એ કારણ ઘણુંજ લુલું અને શુષ્ક છે. માત્ર એટલું ખરૂં કે દુર્ગંધ અને અસ્વચ્છતા સહાયભૂત થતાં એનો જલદી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. પરિમિત આહાર કરનારાઓને આ રોગનો ભય રાખવાનું બિલકુલ કારણ નથી.

લક્ષણ:—મૂર્છા, ઝાડો, ઉલટી, શોષ, શૂળ, ફેર ચઢવા, પગમાં ગોટલા ચઢવા, બગાસાં, દાહ, શરીરનો વર્ણ બદલાવો, કંપારી છુટવી, હૃદયમાં દુઃખ થવું અને મસ્તકશૂળ એ લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ**:—જેના દાંત, હોઠ, નખ કાળા થયા હોય, શક્તિ ઘણીજ ક્ષીણ થઇ હોય, ઉલટીએ ઘણીજ પીડા થતી હોય, નેત્ર ઉંડાં ગયાં હોય, સ્વર પણ ઘણો ઝીણો થઇ ગયો હોય, સર્વ સાંધાઓ શિથિલ થયા હોય, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત જે રોગી તે અસાધ્ય જાણવો. **વિષૂચિકાના ઉપદ્રવ**:—નિદ્રાનાશ, અંણગમો, કંપ, મૂત્રનિરોધ અને મૂર્ચ્છા, એ પાંચ ઉપદ્રવો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લીંબુ અજીર્ણનાશક છે. એટલા માટે તે સેવન કરવાથી વિષૂચિકાનો ઉપદ્રવ થતો નથી. (૨) કેસર લીંબુના રસમા પાવું. (૩) લસણ, જીરૂં, સિંધવ, સંચળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને હીંગનું ચુર્ણ લીમડાના રસમાં કાલવી ખાવું. (૪) અઘેડાના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવાં. (૫) કારેલીનો રસ તેલ સાથે પાવો. (૬) છાશમાં સાતુનું (જવનું) ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી જવખાર નાખી તે છાશ પીવા આપવી. (૭) બીલી અને સુંઠનો કાઢો કિંવા બીલી, સુંઠ અને કાયફળનો કાઢો આપવો, એટલે ઓકારી (ઉલટી) અને વિષૂચિકાનો નાશ થાય છે. **લવંગાદિ ચૂર્ણ**:—લવંગ ૮ માસા, એલચી અને જાયફળ, એ અર્ધો તોલો, અફીણ ૧ માસો, એ બધી જણસોનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો તોલો પાવું; એટલે દારુણ કૉલેરા, શૂળ, અતિસાર અને વાંતિ-(ઉલટી) નો નાશ થાય છે. (૯) વિષૂચિકા અતિ વધી હોય તો છાશ કિંવા દહીં સમભાગ પાણી નાખી પાવું. (૧૦) ચણાનો ક્ષાર ઠંડા પાણીમાં પાવો. (૧૧) તૃષા કિંવા શોષ ઉપર લવંગ કિંવા જાયફળ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંડું પાડીને પાવું. (૧૨) લીમડાના રસમા જૂની આમલી મેળવી પાવી. (૧૩) આદુનો રસ બે તોલા અને ધોળી ડુંગળી (કાંદા)નો રસ બે તોલા મિશ્ર કરી થોડું ઘી નાખી પાવો, પછી વારંવાર બે તોલા કાદા (ડુંગળી)નો રસ પાના જવું. (૧૪) ૩ માસા જાવંત્રી દૂધમાં વાટી પાવી. (૧૫) આમલી ૯ ભાગ અને ભિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી, ધોળી ડુંગળીના રસમાં મેળવી ગાળી તે રસ ૨ તોલા પાવો; એટલે ઉલટી અને ઝાડો તત્કાળ બંધ થશે અને સવિષ જંતુ પણ મરી જશે. (૧૬) હીંગ, બીડલવણ, ઘોડાવજ, સુંઠ, અજમો અને બાળહરીતકીનું

કરી તેમાં અફીણ બે ઘઉં ભાર નાખી મધ સાથે ચટાડી તે ઉપર ગરમ પાણીનો ઘુંટડો પાવો. આમ મોડશીના ઉપાય લખ્યા પછી, તે ગ્રંથમાં મરકી (કૉલેરા) માટે નંબર ૧૫ વાળો ઉપચાર જુદો આપી મોડશી અને કોગળીઆનું જુદાપણું બતાવ્યું છે. અમને ખાત્રી થઈ છે કે જાયફળ, જાવંત્રી અને અફીણ આદિ ઝાડાને રોકનાર ચીજો કૉલેરાના દરદીની ઘાતક છે. કૉલેરાને હિંદીમા હૈજા અને મરાઠીમા પટકી, તરજ કે મહામારી કહે છે. કફ,પિત્ત અને વાયુ, એ ત્રણે વિકારોમાથી ક્રમાનુસારે આમ, (વિદગ્ધ) અને વિષ્ટબ્ધ એવાં ત્રણ પ્રકારનાં અજીર્ણ થાય છે. (૧) આમાજીર્ણથી શરીરમાં જડતા આવે છે. ખા ધા અનાજનું પાણી પાછુ મોઢામાં આવે છે. ગાલ અને આંખ ઉપર સોજો આવે છે અને જેવું અન્ન ખાધું હોય તેવા અવિદગ્ધ ઓડકાર આવે છે. (૨) વિદગ્ધાજીર્ણમાં ભ્રમણા તથા તરસ લાગે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, પિત્તને લીધે ઘણી જાતનાં ઓષ-ચોષાદિક દુઃખો થાય છે, અને ખાટી વરાળો જેવા ઓડકાર આવે છે તથા પરસેવો આવે છે અને જઠર તથા છાતીમાં બળતરા થાય છે. (૩) વિષ્ટબ્ધાજીર્ણમાં પેટ ચઢે છે અને શૂળ ઉપડે છે. વાયુની ઘણી જાતની પીડા થાય છે. પવનનું અને ઝાડાનું રોકાણ થાય છે. શરીર જકડી લીધા જેવું થાય છે. વખતે દરદી બેશુદ્ધ બને છે. વળી તેને આમવાયુની કળતરની પેઠે માથામાં કોઈ નસ્તર માર્યું હોય તેવું દુઃખ થાય છે. આ ત્રણે અજીર્ણોમાંથી કોગળીયું પ્રકટે છે એમ આર્ય વૈદ્યોનો અભિપ્રાય છે.

ચૂર્ણ ૬ માસા લઇ નવટાંક છાશમાં નાખી તે પાવી. તે મૂર્છા, શૂળ, મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય, મળાવરોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧૭) મોગલી એરંડાનાં મૂળીઆં છાશમાં ઘસી, હીંગ અને સિંધવ નાખી પાવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૰ માઃ—અઘેડા–૧૪, આમલી–૨૧, આંબો–૧, ૨૭, ઈંગોરિયાં–૮, ઉંબરો–૨૧, કચુરો–૫, કપાસ–૨, કાયફળ–૭, કારેલી–૬, કિંજળી–૨, કેસર–૫, કોલિંજન–૫. ખસખસ ક (અફીણ) ૧, ૪, ૬, ૭, ગરવેલ–૧, ચણા–૬, જવ–૫, જાયફળ–૬, ૮, ૧૩, જેઠીમધ–૨૦, ઠીકામાલી–૩, ડુંગળી–૫, નાંદરૂખ–૪, નેપાળો–૪, પાટલા–૪, ફુદિનો–૬, બીલી–૨૧, ૨૬, ૨૯, બોરસલી–૫, ભાંગરો–૯, ભોંયકોળું–૯, મરચી–૨, મરી–૭, મોગલી એરંડા–૨, મોરસ કાંદો–૧, લવંગ–૬, ૯, લીંબુડી–૪, વડગુંદો–૨, સાપસન–૩, સોનારવેલ–૧, હરડે–૪૦, હીંગ–૧૪, હેળુ–૩. **કૉલેરામાં હાથે પગે ગોળા ચઢે તે માટેઃ**—જાયફળ–૧૧. **કૉલેરામાં થતી તરસ અને બકારી માટેઃ**—લવંગ–૯. **કૉલેરા કદિ ન થવા માટેઃ**—અરડુસો–૫, ડુંગળી–૬, લીંબુડી–૨. જુઓ ગોવૈ૰ માંઃ—દહીં–૧. જુઓ પ્રા૰ ઔ૰ માં—ઘોડાની લીંદ—૩.

પથ્યાપથ્યઃ—અજીર્ણમા બતાવ્યા પ્રમાણે.

૧૮ કોઢ*

કારણ અને સંપ્રાપ્તિઃ—વિરુદ્ધ પદાર્થોનું સેવન, મલમૂત્રાદિ વેગોનું સંધારણ, અતિ સ્ત્રી–સેવન, મદ્ય, માસ તથા દુષ્ટ પાણી, એનું અતિ સેવન, દહીં, મીઠું, ખાટું, અડદ, મુળા, દિવસે ઉંઘ, અતિ વ્યાયામ, અતિ સંતાપ, ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ, ચામડી, રક્ત, માંસ અને પાણી, એમને દૂષિત કરી કુષ્ઠરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. દાદર, ખસ, ખરજવાં, ઇત્યાદિ એ દુષ્ટ રોગનાજ ભેદ છે. હમણુંના કાળમાં દૂધ ઘીનો અભાવ થતો જવાથી આ દેશમાં કુષ્ઠરોગનો ઘણોજ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.

* આપણા પૂર્વાચાર્યોએ ૧ કપાળ, ૨ ઉદુંબર, ૩ મંડળ, ૪ ઋક્ષ જીહ્વ, ૫ પુંડરીક, ૬ સિધ્મ (વિભૂતિ) અને ૭ કાકણ, એ સાત મહાકુષ્ઠ; અને ૧ કુષ્ઠ, ૨ ગજચર્મ, ૩ ચર્મદલ, ૪ વિચર્ચિકા, ૫ પામા, ૬ દદ્રુ ૭ વિસ્ફોટક, ૮ વૈપાદિક, ૯ કિટિભ, ૧૦ અલસ અને ૧૧ સતારૂ, એ અગીઆર મધ્યમ કોઢ મળી અઢાર પ્રકારના કોઢ કહ્યા છે. આ સિવાય શ્વિત્રી અને કીલાસ નામના બીજા બે કોઢનું વર્ણન પણ મળી આવે છે. એજ શ્વિત્રીને આપણે ધોળો કોઢ અને કીલાસને ચીતરી તરીકે ઓળખતા હોઈએ એવું તેનાં લક્ષણો ઉપરથી સમજાય છે. ૧૮ કોઢની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧ કપાળ કોઢવાળાની ચામડી કાળી, લાલ અને ઠેકાણે ઠેકાણે ફુટેલી ઠીબડીની માફક ફાટેલી, લુખી તથા કઠોર અને સૂકી હોય અને તેમા પીડા ઘણી થાય છે. ૨ ઉદુંબર કોઢમાં ચામડીમાં બળતરા અને લાલાશ ઘણી હોય છે. કોઢની જગ્યાના વાળ કાળા થાય છે. ૩ મંડળ કોઢમાં ચામડી ધોળી તથા લાલ, સ્થિર, ઉંચી ચીકણી અને હવાએલી રહ્યા કરે છે. ૪ ઋક્ષ જીહ્વ કોઢ ચોતરફ રાતો અને વચ્ચે કાળો વેદનાયુક્ત હરિણની જીભ જેવો હોય છે. (કેટલાક લોકો આને લોહીમાં રહેલ કાળી દાદર માને છે. એ પોતાની જગ્યાએથી આજુબાજુમાં નહિ પ્રસરતા ઠેકઠેકાણે નવાં ચકામાં ઉપડે છે, એટલેજ દાદર અને તેના વચ્ચે અંતર છે.) ૫ પુંડરીક કોઢ લગાર ધોળો, કોર ઉપર રાતો અને કાંઈક ઉંચો હોય છે. ૬ સિધ્મ કોઢ બહુધા છાતી ઉપર થાય છે. તે રંગે સફેદ, લાલ, પાતળો અને વલુરવાથી શીતળાની પેઠે ઉપસી આવે છે. લોકો તેને વિભૂતિ અથવા કરોળીયાના નામથી ઓળખે છે. ૭ કાકણ કોઢ તીવ્ર વેદનાયુક્ત,વચ્ચે લાલ અને કોરે કાળો એટલે ચણોઠી જેવો હોય છે; એ સાત મહાકુષ્ઠ, મનાય છે. ૮ જેનું સ્થાન મોટું અને માછલીનાં ભીંગડાં સરખો હોય તે એક કુષ્ઠ.૯ હાથીની ચામડી જેવી જેની ચામડી હોય તે ગજચર્મ. ૧૦ શૂળ સહિત લાલ ચામડી હોય, ચળ ફુટે, ફોડલા ફુટેલા જેવા હોય અને હાથનો સ્પર્શ સહી ન શકાય તે ચર્મદલ. ૧૧ વલુર ફુટે એવી કાળા રંગની ઝરતી ફોડલીઓ હોય તે વિચર્ચિકા. (એને લોકો ખરજવું કહે છે.) ૧૨ ઝીણી અને ઘણી ફોડલીઓ હોય તેમાંથી રસી ઝરે અને વલુર ફુટે તે પામા. (એને ખસ કહે છે.) ૧૩ ઉપસેલી લાલ રંગની ફોડલીઓમાંથી ખજવાળ ફુટે તે દદ્રુ એટલે દરાજ કે દાદર. (૧૪) વિસ્ફોટકનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં જુદું છે.૧૫ હાથ પગ વગેરે ફાટી વેદના થાય તે વૈપાદિક. (એને વાઢ કહે છે.) ૧૬ ચામડીમાં સૂકા ગણુના સ્થાન માફક કાળો, કઠોર, ખરબચડો અને કઠોર સ્પર્શવાળો હોય તે કિટિભ. ૧૭ ઘણી ખજવાળ આવે અને રાતા ફોડલાથી વ્યાપ્ત હોય તે અલસ. ૧૮ લાલ રંગનો શૂળયુક્ત બળતરાવાળો અને જખમો હોય તેને સતારૂ કોઢ કહે છે. કૃષ્ણ કુષ્ઠ નામે

ઉપચાર:—(૧) જળો લગાડી વારંવાર લોહી કાઢવું. (૨) ખેરની અંતરછાલ, ત્રિફળાં, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પડવળ (પંડોળાં) ગળો, અને અરડુસીનાં પાંદડાંનો કાઢો કરી આપવો; એટલે સર્વ કુષ્ઠ (કોઢ) દૂર થાય છે. (૩) આમળાં અને ખેરની અંતરછાલનો કાઢો કરી, તેમાં બાવચીનું ચૂર્ણ ૩ માસા મેળવી પાવાથી ધોળો કોઢ દૂર થાય છે. (૪) ખેરનાં પંચાગ (મૂળ, પાંદડાં, ફૂલ, છાલ, ફળ) નો કાઢો કરી રાખવો. તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન, ઉદ્વર્તન અને લેપ કરવાથી સર્વ કોઢ દૂર થાય છે. (૫) શુદ્ધ ગંધક, પારો, મનશીળ, હરતાળ, મરી, હળદર, આંબાહળદર, સિંદુર, મોરથુથુ, કુંવાડીઆનાં બીઆં, બાવચો, જીરૂં અને કડુજીરૂં, એ તેર ઔષધનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેમા લીમડાનો રસ અને ઘી નાખી લોખંડના તાવેતાએ ૪ પહોર સુધી ઘુંટવું. પછી ચોપડવું; એટલે દદ્રૂ, પામા, કંડૂ, ઇત્યાદિ રોગ સારા થાય છે. (૬) ધોળી ગોકર્ણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો; તેથી શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે. (૭) પીળી જાઇ, હીરાકસી, વાવડીંગ, મનશીળ, ગોરોચન અને સિંધવને ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો; એટલે શ્વેત કોઢ દૂર થઇ સુખ થશે. (૮) કાકોલી, કુંવાડીઆનાં બીઆ, કોઠ અને લીંડીપીંપર, એ બોકડાના મૂત્રમા વાટી લેપ કરવો; એટલે ધોળો કોઢ દૂર થઇ સુખ થશે. (૯) લાખ, વિશેષ ધૂપ, કોઠ, કિંવા વાવડીંગ, હળદર, દારુહળદર, ધોળા સરસવ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, મુળાના બીઆ, કુંવાડીઆના બીઆ, એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું; અને કુષ્ઠ, કરોળિયા, કિટિભકુષ્ઠ તથા ખરજવા ઉપર પાણીમા અથવા બોકડાના મૂત્રમાં લેપ કરવો. (૧૦) મનશીળ, હીરાકસી અને મોરથુથુ, ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો. તે કિટિભ, વિસર્પ (રતવા) અને સર્વ કોઢનો નાશ કરે છે. (૧૧) ધંતુરાના બીઆં અને સિંધવનો પાણીમાં કલ્ક કરી, સરસવના તેલમા પચન કરી, તે તેલ વૈપાદિક કોઢ એટલે જેના યોગે હાથ, પગ, ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર ચોપડવું. (૧૨) કુંવાડીઆનાં બીઆં, આંમળા, રાળ અને થોરીઆનું દૂધ, એ કાંજીમા વાટી તેનો દદ્રૂ નામના કોઢ ઉપર લેપ કરવો. (૧૩) હિંગળોક, ગંધક, પારો, લીંડીપીંપર, વછનાગ, વાવડીંગ, હળદર ચિત્રક, મરી, હરડે, સુંઠ, નાગરમોથ, સમુદ્રફીણ, બાવચો, કુટકી, ગરમાળો અને કુંવાડીઆના બીઆ, એ પદાર્થો સમભાગ લઇ તેનો લીમડાના રસમા ખરલ કરવો. તેનો લેપ કરવાથી દદ્રૂ, ખરજ, વિસર્પ (રતવા), લૂતા, ભગંદર અને મંડળકુષ્ઠ, એ સર્વનો જલદી નાશ થાય છે. (૧૪) પારો, ગંધક અને નાગકેસર સરસવના તેલમા ખરલ કરી શરીરે ચોળવું; એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૫) કરંજના બીઆં, કોષ્ઠ અને કુવાડીઆનાં બીઆં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે કુષ્ઠ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૧૬) ધોળી કરેણુનો રસ, વાવડીંગ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, એ તેલમા નાખી કઢવી તે શરીરે ચોપડવું. (૧૭) ત્રિફળા, વાવડીંગ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમા ચાટવું; એટલે કોઢ, કૃમિ, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે. (૧૮) પારો, ગંધક, એની કજલી સરસવના તેલમા ખરલ કરી પછી ભાંગરાના

એક પામાનો ભેદ છે, તેનાથી ખસના કરતાં મોટી ફોલ્લીઓ થઈ તીવ્ર દાહ થાય છે તેને લોકો ઉંદી ખસ કહે છે.

સંગૃહીત ઉપચારો:—(૧) પહેલાં કાચા એરંડીઆ તેલનો રેચ આપી પછી તલના તેલમા ગંધક ચોપડવો; અથવા રેવંચીનો શીરો ૪ માસા, તજ ૨૦ ઘઉંભાર, સુંઠ માસો ૧, શીકાતરી એળીઓ માસા ૪, એલચી દાણા ૧૫, લીંડીપીંપર ૧ માસો, અને નહાવાનો સાબુ ૮ માસા, એ રીતે પહેલી છ ચીજો ખાંડી લુગડાથી ચાળી સાબુ સાથે ખરલ કરવી. તેની ચણા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી સૂકાયા પછી તેમાથી રોજ ૩ થી ૭ સુધી રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણી સાથે સાત દિવસ આપવી; અથવા ૧૪ દિવસ આપવી. અથવા કાચા દીવેલનો જુલાબ આપ્યા પછી સાથરો તોલો ૦॥, સાકર તોલો ०॥ અને ઉનાબ દાણા ૭ ઉકાળી તેનો કાવો દરરોજ પાવો; અને બોદારસોંગ તોલો ૧, કપૂર તોલો ૧, કલાઈસફેતો તોલો ૧, આમલસારો ગંધક તોલો ૧, પાપડીઓ કાથો તોલો ૧, અને પારો તોલો ૧ લેવો. તેમાંથી પારા વગરની ચીજો ઝીણી ખાંડી ચાળવી અને પારાને માખણમાં એકરસ થઈ જાય ત્યાં સુધી માખણ તોલા ૫ મા ઘુંટયા પછી એ વાટેલી ચીજો થોડે થોડે નાખતા જવું અને ઘુંટતા જવું. એમ તૈયાર કરેલ મલમને રાત્રે ખૂબ ચોળી સવારે ઉના અથવા ઠંડા પાણીથી નહાવું. દિવસે ચોપડવું ફાવે તો તડકે બેસી ચોપડવું. પરહેજી વાયડું, મરચું કે બીજી ગરમ ચીજ ખાવી નહિ; અથવા ગંધક, સંચળ અને બાવચાનો મલમ ઘી અથે ચોપડવો; અથવા મનસીલ ૩ તોલા લઈ વાટી ઘીમાં કકડાવી ટાઢા પાણીમાં નાખી કાઢી લઈ તે ચોપડવાથી ખસ, વિસ્ફોટક વગેરે જાય. અથવા ગંધક ૧૬

રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૯) ધોળી કણેરનાં મૂળ, કોષ્ઠ અને કરંજની છાલ, દારુહળદર અને જાઇનાં પાંદડાંનો લેપ કરવો. (૨૦) શિલાજિત, કપિલો જેઠીમધ, ફટકડી, રાળ અને મનશીલ, એ દરેક ૪ તોલા લઇ, તેનો મીઠામાં ત્રણ વાર કુષ્ઠઉપર લેપ કરવો. (૨૧) ખેરના ઝાડ નીચે ખાડો કરીને તેમાં વાસણ રાખી ખેરનું મૂળીયું છુંદી તે ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે તેનો રસ ઝમે છે; તેમાં આમળાનો રસ અને મધ નાખી આપવો. તે કોઢનો નાશ કરે છે અને રસાયન પણ છે. (૨૨) લીમડાનાં ૧૦૦ પાંદડાં, લીંબોળીઓ, આમળાં, વાવડીંગ અને બાવચીનો કલ્ક પ્રાશન કરવો. (૨૩) મોરથુથુના પાણીમાં સાત વખત માલકાંકણીનું તેલ પચન કરવું. તે શરીરે ચોપડવાથી ધોળો કોઢ જાય છે. (૨૪) **વજ્રતૈલ:**—સાતવીણ, કરંજ આકડો, જાઇ, કરેણ, થુરીઓ તથા સરસડાના ઝાડનાં મૂળીઆં, તેમજ ચિત્રક અને રાનમોગરીનાં મૂળીઆં, કરંજનાં બીઆં, હરડાં, બહેડાં, આમળા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હળદર, દારુ હળદર, શ્વેત સરસવ, વાવડીંગ અને કુંવાડીઆનો ગોમૂત્રમાં કલ્ક કરી તેમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. એ શરીરે ચોપડવાથી કોઢ, નાડીવ્રણ તથા દુષ્ટવ્રણનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:-કાસુંદરો-૭, કોશિંબ-૨, ખેર-૨, ૧૩, ગરણી-૧, અરમાળો-૧, નાગરવેલ-૪, મજીઠ-૬, લીમડો (કડવો)-૨૩, ૩૪. **રક્તકુષ્ઠ** માટેઃ-મંદાર-૨. **સિધ્મકુષ્ઠ** માટેઃ-સહદેવી-૭. **મહાકુષ્ઠ** માટેઃ-કડવી કવઠ-૪. **મંડળકોઢ** માટેઃ-ચિત્રક-૧૧.

ખરજ, ખસ, દાદર ઇત્યાદિક ઉપર ઉપચાર:—(૧) પારો, ગંધક, કાથો, મોરથુથુ, પાષાણભેદ અને મુરદારશીંગ એ સમભાગ. અને એથી ચોગણું ઘી લઇ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું; એટલે ખરજવાં, ખસ, દાદર, વિસ્ફોટક, નાયટા (ચાદાં) અને ખસ દૂર થાય છે. (૨)

સંચળ-૧, બાવચો-૩, લીંડીપીપર-૧, મોરથુથુ-૧, મનસીલ-૧ા, મોદારસીંગ-૧ ,અને સિંદૂર ૧ તોલો લઈ તલના તેલ અને મીણના બના કરેલા મલમમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવો. (કોઈ બાવચો અને મનસીલ અરધો અરધો તોલો ઓછો પણ લે છે.) અથવા આમલસારો ગંધક, મરી અને આંબાહળદર સમાન ભાગે વાટી ચોપડવું. અથવા ગંધક અને માળવી બાવચો, અગર ગંધક, મોરથુથુ, પારો, બાવચો, મરી, રાળ અને આમળાં સરખે ભાગે વાટી તલના તેલમાં ચોપડવાથી ખસ મટે છે; તેમજ સુખસ પણ મટે છે. કુંવાડીઆનાં બીજને ઝીણાં વાટી કપડાથી ચાળી તેની ઘેટીના દૂધમાં ખીર કરી ચોપડવી. આ ખસનેમાટે દાહવિનાનો અકસીર ઉપાય છે. (૨) દાદર ઉપર પહેલો ઉપાયઃ—થતી દાદરને કાથાની દોરડીથી સારી પેઠે ચોળીને પછી ગુલાબકળીના પાદડામા મીઠું નાખી ઘુંટીને તેનો રસ કાઢી દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડવો. બીજો-રાઈનાં છાલાં કાઢી દહીંમાં ઘુંટી પાતળું કરી ચોપડવું. ત્રીજો-દિવસમાં બે ત્રણ વાર કાથાની દોરડી દાદર ઉપર ઘસી ઉપર આમલસારો ગંધક ઝીણો વાટી ભભરાવવો. ચોથો-દરાજને સવાર સાંજ વિલાયતી સાબુથી ધોઈ લુગડે લુછી નાખી ઉપર ચુનાનું પાણી ચોપડવું. પાંચમો-વાસી થુંક અથવા જીભ ઉપરનો મેલ અથવા બાજરીના લીલા પાંદડાંનો રસ અથવા જુંવરી (કુતેલા)નાં પાંદડાંનો રસ દાદરને વલુરી તે ઉપર ચોપડવો. છટ્ઠો-એળીઓ દહીંમાં મેળવી ચોપડવો. સાતમો-પાણીમાં મોરથુથુ મેળવી દાદર ઉપર ચોપડવું. આઠમો-વછનાગ, ઝેરકચૂરો અને મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. નવમો-સો વાર ધોએલા ઘીમાં રસકપૂર નાખી ખરલ કરી દાદર ઉપર ચોપડવું. દશમો-આંબાનો ગુંદ તાજેજ ચોપડવો. અગીઆરમો-ફુલાવેલો ખડીઓખાર, ગંધક, લોબાન અને રાળ સરખે ભાગે લઈ વાટી ચાળીને મીઠા લીંબુના રસમાં ચોપડવું. બારમો-કાળી રીંગણી(શાકની)ના પાંદડાના ાા શેર રસમાં ફોડવાનો દારૂ ઘુંટી કાળી દાદર ઉપર ચોપડવું. " અફીણ બીજ, કુંવાડ કે નવસાગર અરુ, ખેર; નિંબુરસમેં ઘોલકેં, કરો દાદસોં બેર." (૩) કોઢ ઉપર પહેલો ઉપાયઃ-ઉમરડાના ઝાડની છાંયડે સુકવેલી છાલ શેર આઠ તથા બાવચી શેર ૨ લઇ ઝીણી ખાંડી તેની ફાકી હમેશાં ૬ પૈસાભાર ફાકવાથી અઢારે જાતનાં કોઢ અને ગલતકોઢ પણ જાય છે. પરહેજી અવશ્ય પાળવી. નહિ પાળે તો રોગ નહિ જાય. મીઠાઇ, મીઠું, હલવો, સાકર, ગોળ તથા ચીકણી વસ્તુઓ ખાવી નહિ. મોળું તથા મગ ખાવા. બીજોઃ-સરસીયું તેલ શેર ૧ અને મોરથુથુ શેર ૧ ઉકાળી ગાઢું કરી ખરલ કરી કોઢ ઉપર ચોપડવું. ત્રીજોઃ-હસ્તિની લીંડીઓ શેર ૫ નો પાતાલયંત્રે રસ કાઢી દરેક કોઢ રગડી તે ઉપર ચોપડવાથી ધોળો કોઢ જાય. ચોથોઃ-(કુષ્ઠહરણ ચૂર્ણ) લીમડાનાં પાન, આવળનાં પાન, મીંઢીઆવળ, હળદર, દારુહળદર, જીરું, ધાવડી, લીંબોળી હરડાં, બહેડાં, આમળા, એ અગીઆર ચીજો સમાન ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી ટાઢા પાણીમાં ફાકવાથી અઢારે કોઢ જાય, બહેર જાય, રક્તપિત્ત જાય અને ચંબલી (ખાલી ચઢે તે) રોગ મટે.

આમલસારો ગંધક અને મરી, એનાથી ચોગણું ઘી લઇ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેનો લેપ ત્રણ દિવસ કરવો અને લેપ કર્યા પછી કેટલીક વાર તડકામાં બેસવું. (૩) નાળીએરની કાચલી-નું તેલ પાડી લેપ કરવો; એટલે ખરજવું અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૪) ચંદનતેલ, લીંબુનો રસ તથા કપૂરનો ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૫) આમલસારો ગંધક, કપૂર, ટંકણખાર અને કિંચિત્ મીણને કોપરેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવું; એટલે ખસ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૬) મુરદારશીંગ અને ફુલાવેલી ફટકડીને એકત્ર કરી શતધૌત (સો વખત ધોએલા) ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૭) શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરીને ચોપડવું; એટલે ખરજવા, ખસ, દાદર, ખોડો, નાયટાં અને ચળનો નાશ થાય છે. (૮) પારો અને ગંધકની કજલી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કંકોલ, ગેરૂ, કોષ્ઠ, મોરથુથુ, જીરૂં અને મરી, એ દરેક તોલો તોલો; મનશીલ, ગંધક અને પારો એ ૭ ૭ તોલા; તથા ઘી ૨૦ તોલા લઇ તાંબાના વાસણમાં નાંખી ખરલ કરવો. એનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો એટલે તીવ્ર ગજકર્ણની વ્યથા પણ દૂર થશે. (૧૦) ચણોઠી, ચિત્રક, શંખભસ્મ, હળદર, ધરો, હરડે, કલગારી, થુરીઓ, સિંધવ, કુંવાર, નાગરમોથ, આકડાનું દૂધ, ધુંવાસ, પારો, બાવચો, કુંવાડીઓ, વાવડીંગ અને મરીને મધમાં ઘુંટી લેપ કરવો; એટલે કંડૂ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૧૧) ધરો, હરડે, સિંધવ, કુંવાડીઆનાં બીઆં, અજ-વલો અને કાંજી એકત્ર કરી વાટી લેપ કરવો; એટલે ત્રણ લેપથી બદ્ધમૂલ, એવાં દરદ અને કંડૂનો નાશ થાય છે. કુષ્ઠ રોગ ઉપર લગાવેલાં અથવા ચોપડેલાં ઔષધો બીજે દિવસે અરિઠાં લગાવી સાફ ધોઇ નાખવાં; અને પછી તેના ઉપર ઔષધો ચોપડવાં. (૧૨) ગંધક, ટંકણખાર, માયફળ (માયાં) અને કપૂરને મેંઢીના દૂધમાં ખરલ કરી ચોપડવાં.(૧૩) આવળના અથવા કુંવાડી-આનાં બીઆં, લસણ અને કડવા લીમડાનાં પાદડાંને તેલમાં શેકવાં. બળી જાય એટલે તેનો મલમ કરી ચોપડવાં. +

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા:—**ખરજ** માટે:—આંબાહળદર-૧, ઇંદ્રજવ-૨૨, કેતકી-૧, કોશિંબ-૩, ખસખસ (અફીણ)-૧૦, ગજકર્ણી-૪, ચિત્રક-૧૩, નાગચંપો-૩, પીલુ-૬, મરી-૨, મુગવેલ-૧, ૨, મોરવેલ-૧, વાપુંબા-૧. **ખસ માટે:**-અરડુસી-૬, આમળાં-૫, આંબાહળદર-૧, ઉંડણ-૩, કડવી કવઠ-૨, કણગ્રી-૨, કરમદી-૨, કોશિંબ-૨, ખરશીંગી-૩, ખરસાંણી-૫, ગરમાળો-૧, ૫, ગુગળ-૮, ચિત્રક-૧, ૭, ચિત્રો-૭, તુવેર-૨, ધંતુરો-૧૩, ધોળો ચંપો-૭, નાગચંપો-૩, નાળીએરી-૧૦, ૧૧, નિંબારા-૧, પીંપળો-૫, પીળો ધંતુરો-૯, બાવચી-૧, ૨, માલકાંકણી-૨, મુગવેલ-૧, ૨, મેંઢાશીંગ-૩, મોરવેલ-૧, લીમડો (કડવો)-૩, ૧૨, ૧૫, શિરદોડી-૫, સુખડ-૨, સોપારી-૮. **દાદર** માટે:—અઘાડી-૫, એરંડો-૬, કાસુંદરો-૧, ૭, ઢીકા-માલી-૨, કુંવાડીઓ-૩, ખાખરો-૨, ખાજકોલતી-૩, ગજકર્ણી-૨, ગરમાળો-૧, ગવાર-૧, ગુગળ-૮, ચંબેલી-૨, જાનવેલ-૨, તુલસી-૮, ૧૪, થુવર-ત્રણ ધારીઓ-૬, નાગદમની-૩, નાળી-એરી-૧૦, પારિજાતક-૭, પોપૈયો-૧, ફુદિનો-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૧, બીલામો—૨૨, ભોંયમગ-૧, મીંઢીઆવળ-૩, લસણ—૧૯, વછનાગ-૫, વાપુંબા-૧. **શરદીથી શરીરને ખરજ આવે** તે માટે:-ઉંદરકની ગ ૪.

જુઓ ગોવૈ૦માં **ખરજ** (ચેળ) જવા માટે:-છાણ-૪.જુઓ પ્રા૦ઔ૦ માં **દાદર માટે:**-હરિણ-શૃંગ-૪. **સડેલા કુષ્ઠ (કોઢ)** માટે:—અસ્થિવર્ગ-૪. **ખરજ (ચેળ)** જવા માટે:-ગોરોચન-૪, સમુદ્રફીણ-૪, હરિણશૃંગ-૪.

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ:-**દાદર** માટે ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં—નં-૧૨, ૧૩, ૧૯, ૨૭, ૩૪. **ખસ** માટે:—નં. ૩૦—૩૬.

ખરજવા ઉપર ઉપચાર×—(આ રોગ હાથ અને પગ ઉપર પ્રથમ ખરજયુક્ત ઉત્પન્ન

+ આ સિવાય તળગરમી (વૈપાદિક) આદિ ઉપર કેટલાક ઉપચાર મ૦ પહેલીએ ક્ષુદ્ર રોગમાં આપ્યા છે માટે તે ત્યાં લેવા

× સંગૃહિત ઉપચાર:-(૧) ભેંસના શીંગડાની સંપુટમાં ખાખ કરી આકડાનાં પીળાં પાંદડાની રાખમાં મેળવી લુગડાથી ચાળી ગાયના ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો.(૨) મનુષ્યના હાડકાં તથા શેળાના કાંટાની સંપુટથી

થય, લોહીને દૂષિત કરી ઉપર ને ઉપર પ્રસરતો જાય છે. એમાં અતિશય દાહ અને ખરજ હોય છે. એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં “ ઇસબ ” કહે છે.) (૧) ઘેટાની લીંડીઓનું પાતાળયંત્રવડે તેલ પાડી ચોપડવું. (૨) મોરથુથુ અને કળીચુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૩) ગાયના મૂત્રથી રોજ પગ ધોઇ નાખવા. (૪) ભિલામો અને રાળ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. (૫) શતધૌત ઘૃતમાં મોરથુથુ, મુરદારશીંગ અને કપીલો, એ થોડું થોડું નાખી તાબાની કથરોટમાં તાંબાના વાસણવડે ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૬) શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું; એટલે ખરજવું, ખસ, દાદર, ચાંદી, ખોડો, ફોલ્લા, ઉંદરી વગેરેનો નાશ થાય છે. (૭) ગાજર પીસી કિંચિત્ મીઠું નાખી તેને જરા બાફ આપી તે ખરજવા ઉપર બાધવું. એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવું. (૮) કુવાડીઆનાં બીઆં ૩ ભાગ, બાવચો ૨ ભાગ અને ગાજરના બીઆં ૧ ભાગ લઇ ગોમૂત્રમાં આઠ દિવસ પલાળી રાખવાં. પછી તેનો લેપ કરવો; એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. આં ઔષધમાં ઉપરા ઉપરી ગોમૂત્ર નાખી સૂકાવા ન દીધાથી વર્ષભર ટકે છે. (૯) પિત્તપાપડો, હરતાલ અને વછનાગને સમભાગે જૂના ઘીમાં ઘસી ચોપડવાં. (૧૦) મનશીળ, રસકપૂર, નેપાળો અને ગંધક એ એકેક ભાગ, ફુલાવેલું મોરથુથુ અર્ધો ભાગ તથા એ બધાં ઔષધોથી દુપ્પટ આકડાનું દૂધ અને દૂધથી બમણું માખણ લઈ કાસાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૧) વેંગણ શેકી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—અઘાડી–૫, અરલુ–૯, કપૂર–૩, કલગારી–૧૦, કાળીજીરી–૮, કુંવાડીઓ–૧, ૭, ખજૂરી–૩, ખાખરો–૭, ખીજડો–૧, ગાજર–૧, ગૌરીનો કણો–૨, જાનવેલ ૧, ધરો–૩, પારિજાતક–૨, પેંડકુંળી–૧, બીલામો–૨૧, રતાંદળી–૮, વડ–૧૪, શરપુંખો–૩, સિવણ–૧, સુરીણ–૧. જુઓ ગોવૈ૦મા—**સન્નિપાત વિસર્પ (ખરજવા) માટેઃ**–ઘી–૧૭.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં:—**સન્નિપાત વિસર્પ (ખરજવા) માટેઃ**—ઘૃતવર્ગ–૨. **ખરજવા માટેઃ**—ગધેડાની લીંદ–૨.

પથ્યઃ—જવ, ઘઉં, ચોખા, ઘી, મગ, તુવેર, મસુર, પડવળ (પંડોળાં) લસણ, ચાકવત, ગલકા, કડવા પદાર્થ. **અપથ્યઃ**—પરસેવો કાઢવો, મૈથુન, શેલડી, ગોળ, દહીં, દૂધ, ખાટા પદાર્થ, તલ, અડદ, મધ.

૧૯—કંઠમાળ, અપચી અને લાપોટીઉં

ગંડમાલાની સંપ્રાપ્તિ—નાના બોર જેવડી, મોટા બોર જેવડી અને આમળા જેવડી ગાંઠો, કાખ, બાહુમૂળ, બોચી અને ગળું એવા ઠેકાણે, કફથી મેદ દુષ્ટ થઇ જાય છે તેને ગંડમાલા (કંઠમાળ) કહે છે. તે ગંડમાલા ઘણીક ગાંઠોએ યુક્ત હોઇ ઘણાકાળે કરી હલકી પાકકશાપર જાય છે. એવું જાણવું. પૂર્વોક્ત ગંડમાલાની ગાંઠો કેટલીક પાકી ફુટી વહે છે; અને નહિ જેવી થઈ ફરી બીજી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો સંબંધ ઘણો હોય છે, એ રોગને **અપચી** કહે છે.

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિઃ—બોચી, ગળું અને હડપચી, એની સંધિના ઠેકાણે વૃષણ જેવી ગ્રંથિરૂપ સોજો થવા લાગે છે; અને તે સોજો નાનો અથવા મોટો હોય છે તેને ગલગંડ કહે છે. તે ગલગંડ વાયુ અને કફ ગળાને ઠેકાણે દુષ્ટ થવાથી થાય છે.

કરેલી ખાખ અને કેરડાના કોલસાનો ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો (૩) શેળાના કાંટાની ખાખ, કેરડાના કોલસા અને થોડું મોરથુથુ સો વાર ધોએલા ગાયના ઘીમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) કાચકાંની અંદરની મીંજો, ફુલાવેલું મોરથુથુ અને આમલસાર ગંધકને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું. એમ ચાર પાંચ દિવસ ચોપડયા પછી ઉપર હીરાદખણ અને આમડાની ખાખ ચોપડવાં. (૫) આમ્બી ગારાના પૈડામાંની મળી ઘોડાનો બાળેલો નખ અને એરડીનું તેલ મેળવી ચોપડવું. (૬) ડામર ચોપડી ઉપર પાટો બાંધી એ પાટો પંદર દિવસ સુધી છોડવો નહિ, તેમ દરદને પણ પાણીથી પલાળવું નહિ. (૭) ખાસ ગંધકની સમાન ભાગે કરેલી કાજળી તોલા ૨, મોરથુથુ તોલો ૧ અને સોનાગેરૂ તોલો ૧ વાટી ગાયના સો વખત ધોએલા ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો. કોઇ કોઈ એમાં રસકપૂર તોલો ૦॥, મનશીલ તોલો ૦।, શંખજીરૂ તોલો ૧, હિંગ તોલો ૦।, લોદર તોલો ૦॥ અને વાંસકપૂર તોલો ૧ વધારે મેળવે છે.

ઉપચાર:—(૧) આકડાના દૂધમાં હીરાકસી ઘસી લેપ કરવો. (૨) લીમડાના રસમાં વચ્છનાગ ઘસી લેપ કરવો. (૩) કડવી પાકેલી તુંબડીમાં પાણી નાખી રાખી પછી તે પાણી ૭ દિવસ સુધી પીવું. (૪) ચિત્રક, ભીલામો, હીરાકસી અને થોરનાં મૂળ આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કંચનારના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૬) વાયવરણાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો. (૭) એરંડમૂળ અને ખાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. એનાથી ગલગંડ પણ દૂર થાય છે. (૮) કડવી તુંબડીનો રસ તથા સરસિયું એકત્ર કરી દેવતાપર કઢવી રસ બળી જાય એટલે તે તેલ લઇ ચોપડવું. (૯) શરપુંખાનાં મૂળ અને હળદર ગાયના દૂધમા ઘસી લેપ કરવો. (૧૦) કડવા સરગવાની છાલ અને ઇંદ્રવરણાનાં મૂળની છાલ સમભાગ એકત્ર કૂટી તે ભૂકી હોકામાં પીવી. (૧૧) આકડાનું દૂધ, સિંધવ, સમુદ્રફળ અને ખાખરાનાં બીઆં, એ સર્વને લીમડાના રસમા ખરલ કરી ચોપડવા. (૧૨) મુળાનાં બીઆં, સરસવ, સરગવાનાં બીઆં, સણનાં બીઆ, જવ અને અળશી, એ ખાટી છાસમાં વાટી ચોપડવાં; એટલે ગંડમાલા અને ગલગંડનો નાશ થાય છે. (૧૩) ભોંયચંપાનાં મૂળ, કોચલાના બીઆ અને વછનાગ ઠંડા પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. આ લેપથી ખેંચ લાગે છે, એથી કરી ગંડમાલા, ગલગંડ કિંવા કોઇ પણ ગાઠ તુરત બેસે છે. ફુટેલી ગાઠો ભરાઈ આવવા માટે મલમની પટ્ટીઓ લગાવવી. (૧૪) ચંદન, હરડે લાખ, ઘોડાવજ અને કડુથી તેલ સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું. એટલે અપચીનો નાશ થાય છે. (૧૫) ગરમાળાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી સુંઘવા તથા તેનો લેપ પણ કરવો. (૧૬) કળથી અને મરીનો કાઢો આપવો.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં–આકડો–૧૫, ઈંદ્રવરણા–૧૪, ઉંબરો–૨૪, એરંડો–૨૪, કડવી દુધી (તુંબડી)–૪, કણઝી-૩, કપાસ–૪, કપૂરભેંડી–૬, કલગારી–૩, કળથી–૨, કંચનાર–૧, ૪, કુકરપાડાનો વેલો–૪, ગરમાળો–૯, ગોરખમુંડી–૨, ચણોઠી–૨૧, જીયાપોતો–૧, પીલુ–૬, બ્રહ્મદંડી–૨, ભારંગી–૪, ભીલામો–૭, ભુંયશિરડ–૩, મુળા–૧૦, રીસામણી–૧, વછનાગ–૧, વાયવરણો–૩, ૧૪, વાંકેરી–૩, વિંછુડા–૨, શરપુંખો–૪, સરગવો–૭, સહદેવી–૫. **અપચી** માટેઃ–કપાસ–૪, કલગારી–૨, કુંવાર–૨, દેવદાર–૩, રીસામણી–૧, વાયવરણો–૩, સરસવ–૨.

કંઠમાળા માટે જુઓ અનુભૂત ઔષધઃ—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં–નં. ૨૧.

ગલગંડ ઉપર ઉપચાર–(૧) હરતાલ ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો. (૨) ચુનો, ગોળ અને ધુંવાસ એકત્ર કરી લેપ કરવો; એથી કરી ગાલની સૂજ પણ દૂર થાય છે. (૩) ધંતુરાનાં પાંદડાં વાટી તેમાં ચુનો મેળવી તે ઉપર બાંધવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ–ઉંબરો–૬, કડવી દુધી (તુંબડી)–૧, કાકડી–૫, ખાખરો–૪, જીયાપોતો–૧, જેઠીમધ–૧૭, ધંતુરો–૧, ૯, પારિજાતક–૩, પાણકુંભા–૧, મુળા–૧૦, રીસામણી–૧, વછનાગ–૧, વાયવરણો–૩, શિરદોડી–૧, સોપારી–૯. **કફ ગલગંડ ઉપરઃ**–દેવદાર–૨. **વાતગલગંડ માટેઃ**–જળ જાંબવો–૨, સમેરવો–૫.

જુઓ પ્રા૦ **ઔ૦મા–લાપોટીઆ** માટે–સાબરસીંગ–૧. **અપચી** માટે સાબરસીંગ—૭.

પથ્ય–જુની રાતી ડાંગર, જવ, મગ પડોળાં, સરગવો, કારેલી, શેલડી; તથા રૂક્ષ, તીખા અને અગ્નિદીપક પદાર્થ. અપથ્ય–દૂધ અને શેલડીથી જે પદાર્થ થાય છે તે, મિષ્ટાન્ન, ખાટાં, મધુર, જડ અને કફકારક અન્ન.

૨૦—ગળતી (શોષરાગ)

કારણ અને લક્ષણ–ક્ષયનોજ ભેદ શોષરોગ છે. (૧) અતિ સ્ત્રીસેવનથી, (૨) શરીરના વ્રણ કિંવા આગંતુક વ્રણથી, (૩) રસ્તે ઘણું ચાલવાના શ્રમે કરી, (૪) શરીરને ઘણી મહેનત

* ધોળી ગરણીનું મૂળ, ગુંસલનું (ઈંદ્રવરણાનું) મૂળ, ઘોડાવજ, દેવદાર અને સરસવનું મૂળ એ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) મગ શેર ૦ાા આકડાના દૂધમાં દિવસ ૭ ભીજવી છાયામાં સૂકવી કઢાઈમાં ઘીમાં મલમ કરી લગાડવાથી કંઠમાળ અને હૈયાહોળી આદિ દરદો જાય.

પડવાથી, (૫) શરીર જર્જરીભૂત થવાથી, (૬) અને કોઇ પણ પ્રકારનો શોક થઈ તેનાથી થએલો, આ પ્રકારે ૭ જાતનો શોષરોગ જાણવો. રસાદિ ધાતુનું શોષણ થઈ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ શોષ કહે છે.

ઉપચાર-(૧) જેઠીમધ, આમળા, લવંગ, ખડીસાકર અને ધાણાનો કાઢો આપવો. (૨) ડાંગરની ધાણીનો કાઢો આપવો. (૩) વાવડીંગ, આમળા અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો. (૪) પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૫) કોઇ, જેઠીમધ, નીલકમળ અને વડની કુંપળોનું ચૂર્ણ કરી મધ નાખી ચાટણ કરી તે ઉપરાઉપરી ચાટતા જવું; એટલે તૃષા શાંત થશે. (૬) **આમલકાદિ ગુટિકા**-આમળા, કમળ, કોઇ, ડાંગરની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઇઓની કુંપળોનું ચૂર્ણ મધમા મેળવી ગોળી કરી મોઢામાં રાખવાથી તરસ છીપી મોઢામાં અમી રહે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ-આલુ-૩,ડાંગર-૬,દાડમ-૧૩, પિત્તપાપડો-૪, બીજોરૂં-૧૮.

પથ્યાપથ્ય-ક્ષયરોગમાં કહ્યા પ્રમાણે.

૨૧-ગાંઠ (ગ્રંથિરોગ અને અર્બુદરોગ)

ગ્રંથિરોગની સંપ્રાપ્તિ:-વાતાદિ રોગ, માંસ અને લોહી દુષ્ટ થઇ મેદ અને શિરાઓને દૂષિત કરી, ગોળ ઉંચો અને ગાંઠ જેવો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને ગ્રંથિ કહે છે.

અર્બુદ રોગની સંપ્રાપ્તિ:-શરીરના ઠેકાણે વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ લોહી અને માસને દૂષિત કરી ગોળ, સ્થિર, મંદ પીડાયુક્ત, મોટો, અંદરથી ઉંડો ગએલો, લાંબા કાળે વધનારો અને પાકનાર એવો માસનો ગોળો થઇ ઉઠે છે; તેને અર્બુદ કહે છે.

ઉપચાર:-(૧) વ્રણ (ગુમડા) ઉપર જે ઉપચાર કહેલા છે તે યોજવા. (૨) સાજીખાર, હળદર અથવા મુળાનો ખાર અને શંખચૂર્ણને પાણીમા વાટી લેપ કરવો. (૩) હળદર, લોધર, પતંગ અથવા રક્તચંદન, ધુંવાસ, ગોળ અને મનશીળને મધમાં વાટી લેપ કરવો (૪) કોઇ અને તમાલપત્ર વડના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો અને ઉપર વડનાં પાદડા બાધવાં; એટલે સાત દિવસમાં અર્બુદનો નાશ થાય છે. (૫) સરગવાનાં બીઆં, મુળાનાં બીઆં સરસવ, તુલસી અને ઇંદ્રજવને ભેંસની છાશમાં વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં-:અંકોલ-૧૬, ચણોઠી-૭, ધંતુરો-૯, મથાળ-૧.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા સાબરશીંગ-૭. જુઓ અનુભૂત ઔષધ:-ઔષધિક્રિયાના મલમ પ્રયોગની ટીપમાં-નં. ૩૫.

પથ્યાપથ્ય-ગુલ્મરોગ પ્રમાણે.

૨૨-ગાંઠીઓ વા (અંગનું અકડાઈ જવું)

કારણ:-ખારા, ખાટા, તીખા, ખારવાળા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, અપકવ, ઉબાઈ ગએલા, શુષ્ક, એવા પદાર્થોનું સેવન તથા મત્સ્યાદિકોનું માંસ અને ખોળ, મૂળા, કળથી, વાલ ઇત્યાદિ દડા ધાન્યો, શાકાદિક, શેકેલા તલ, શેલડીનો રસ, દહીં, કાંજી, છાશ, મદ્ય, વિરૂદ્ધ અન્ન, અધ્યશન ઇત્યાદિ પદાર્થોનું સેવન, ક્રોધ અને દિવસે નિદ્રા તથા રાત્રે જાગરણ, એ કારણોએ તેમજ ઘણું કરી સુકુમાર પુરૂષ અને મિથ્યા આહાર વિહાર કરનાર અને સ્થૂલ (જાડા) તથા સુખી એવા માણસનું વાતરક્ત કુપિત થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ:-હાથી, અશ્વ તથા ઉંટ ઉપર ગમન કરનાર અને વિદાહજનક અન્ન ભક્ષણ કરનાર, એવા માણસનું આખા શરિરમાંનું રક્ત દૂષિત થઇ પગમાં એકઠું થાય છે. પછી દુષ્ટ વાયુમાં મળે

છે. આ રોગમાં વાયુનું પ્રાબલ્ય છે, એટલા માટે એને વાતરક્ત કહે છે.*

પૂર્વરૂપ:—ઘણો પરસેવો આવે છે. કિંવા સમૂળગો આવતોજ નથી, શરીર કાળાશપર જણાય છે. સ્પર્શનું અજ્ઞાનપણું, ક્ષતની અંદર ઘણુાજ સણકા, આળસ, અંગ ગળી જવા જેવું થવું, શરીર ગળ્યા જેવું થવું, ઢીંચણ, કહોણી, કુલા, કમર, ખાંધ, હાથ, પગ ઇત્યાદિની સંધિમાં શૂળ, અંગનું સ્ફુરણ, સણકા, શરીરે બહેરાપણું, કંડૂ, સંધિમધ્યે શૂળ, વારંવાર દાહ થઇ મટે છે અને પુનઃ દાહ થાય છે, વર્ણ બદલાય છે અને અંગ ઉપર મંડળની ઉત્પત્તિ, એ વાતરક્તનાં પૂર્વરૂપો જાણવાં.

અસાધ્ય લક્ષણ:—ઢીંચણપર્યંત વ્યાપ્ત થએલો, સમૂહ થએલો, સ્રાવ થનાર અને બલ, માંસ કે ક્ષયાદિ ઉપદ્રવથી યુક્ત જે વાતરક્ત તે **અસાધ્ય**; અને એક વર્ષ ઉપર થએલો વાતરક્ત **કષ્ટસાધ્ય** તથા ફાટ કે ચીરા પડ્યા વગરનો **સાધ્ય** જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) ગળોના કાઢામાં શુદ્ધ કરેલું શિલાજિત નાખી તે કાઢો પાવો. (૨) **મંજિષ્ઠાદિ કાઢો:**—મજીઠ, કડો, ગળો, નાગરમોથ, વજ, સુંઠ, હળદર, દારુહળદર, અરડુસો, પિત્તપાપડો, ઉપરસાળ, અતિવિષ, ધમાસો, ઇંદ્રવરણા, વાળો, રિંગણી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પંડોળાં, ઉપલેટ, કડુ, ભારંગમૂળ, વાવડીંગ, ચિત્રો, મોરવેલ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, ભાંગરો, લીંડીપીંપર, મેંદી, પહાડમૂળ, શતાવરી, ખેર, ત્રિફળાં, કરિયાતુ, બકામ લીમડો, અસાણા, ગરમાળો, કાળુ નસોતર, બાવચો, ચંદન, વાયવરણા, કરંજ અને સાગ, એ સર્વ સમભાગ ઔષધોનો કાઢો કરી નિત્ય પાવાથી ત્વચાનો દોષ, અઢાર પ્રકારના કોઢ, વાતરક્ત (સુનબહિરિ), વિસર્પ, વિદ્રધિ અને સર્વ દોષનો જલદી નાશ થાય છે. (૩) **લઘુ મંજિષ્ઠાદિ કાઢો:**–મજીઠ, ત્રિફળાં, કડુ, વજ, દારૂહળદર, ગળો અને કડવા લીમડાની છાલનો કાઢો વાતરક્ત, ખસ, કાપાલિક કુષ્ઠ અને રક્તમંડળનો નાશક છે. (૪) અરડુસી, ગળો અને કડુનો કાઢો આપવો. (૫) ગળોના કાઢામા એરંડતેલ નાખી તે આપવો. (૬) સુરવારી હરડેનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી આપવું. (૭) મીણ, મજીઠ અને રાળના તેલવડે કિંવા રાતા બોળના તેલવડે અભ્યંગ કરવો; એટલે વાતરક્તની પીડા દૂર થશે. (૮) એરંડમૂળ, અરડુસી અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૯) ખેરનો કાઢો બે વાર આપવો. ઉપર ઘી ભાત ખાવાં તથા **નિર્વાત સ્થળ** એ **પથ્ય** કરવું; એટલે કુષ્ઠાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. (૧૦) શુદ્ધ કરેલો કલગારીનો કંદ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને મોઢાનું ચૂર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરવું. તે મધ અને ગાયના ઘીમા ૧૦ માસા આપવું; એટલે અનેક પ્રકારના રક્તવિકાર, પાદદોષ (પગ ફુટે છે તે), માથાનું દુઃખ, અસાધ્ય વાતરક્ત અને કોઢનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોરખમુંડી અને

* શરીરે દાહ, ભારેપણું, પીડા, તોડ, ચળ ચકામાં, ઢગરા ઉપર ફોડલા, સોજો એ વાતરક્તનું લક્ષણ છે. વિશેષ કરી એ રોગ પગે થાય છે. વાતરક્તનો શબ્દાર્થ એવો છે કે વાયુથી ઘેરાયેલું લોહી; તે વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ, પિત્તકફ, ત્રિદોષ અને લોહીથી એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિના કારણસર આઠ પ્રકારનો થાય છે.

રા. ત્રિભોવન મોતીચંદ શાહે એ રોગના મથાળા સાથે "નજલો" શબ્દ પોતાના શારીરિક અને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં આપ્યો છે તેમજ નજલાનું વર્ણન કરતાં એક ગ્રંથકાર લખે છે કે; " એ રોગ ઘણોખરો પુરુષનેજ થાય છે. તે ઘણું કરીને ગરમીમાંથી થાય છે. એનું જોર જુવાની કરતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં વધારે હોય છે. તેની નિશાની એ છે જે, એ રોગ પગના અંગુઠામાથી ઉત્પન્ન થઈ પગની પાટલી તથા ઘુંટણ સુજે છે અને તેમાં બહુ દરદ કરે છે. તે ઘણી મુદત થયાથી હાથના પોંચામાં તથા આંગળાંમાં દાખલ થઈ સાંધાઓ રહી જાય છે. પછી તે સાંધાઓ પોતાની મેળે ફાટી તેમાંથી પરુના ઠેકાણે સફેદ ચૂના જેવો સુકો મવાદ નીકળે છે. માટે એ રોગવાળાને જુલાબ આવે એવું ઓષધ આપવું. બીજું:—મહુડાં શેર ૧ અને સાજીખાર તોલા ૨, એ બન્નેને બારિક કરી તેમાં માખણ નાખી મલમ જેવું કરવું. પછી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો એથી આ રોગ મટે છે. એ આજારવાળાને ગંધકની ખાણવાળા ગરમ પાણીમાં નવરાવેથી તથા બેસાડવાથી ઘણો ગુણ થાય છે. એ ખાણનું પાણી સુરત જીલ્લામાં વાંસદા તથા નવસારીની હદમા ઉનાઈની જ્યાં જાત્રા ભરાય છે ત્યાંના કુંડમાં તથા વજરાબાઈમાં તથા મલબાર કોસ્તામા છે. ગુજરાતમાં ડાકોર અને ગોધરા વચ્ચે 'ટુવા' નામે સ્ટેશનથી અર્ધો માઈલ દૂર એ જાતના કુંડ છે, તથા કપડવંજ તાલુકાના એક ગામમાં પણ છે. કદાપિ ત્યાં જવાને ન બને તો તેમાંનું પાણી ઘેર મગાવી ગરમ કરી નવરાવે તે.પણ ગુણ થાય છે."

કડુનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૨) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંનો અંગરસ કિંવા તેનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી રસ કાઢવો અને તે પાવો. (૧૩) ખજૂરનો બલક કાઢી તેમાં એરંડતેલ નાખી તે આપવાથી વાતરક્ત અને ધનુર્વાત દૂર થાય છે. (૧૪) મોગલી એરંડાનાં બીઆંનું તેલ રોગ-ગ્રસ્ત એવી સર્વ જગ્યાએ દિવસમાં ચાર પાચ વાર ચોપડતા જવું. (૧૫) ધોળી ગુલબાશીનો કંદ ૧ તોલો ગાયના તાજા દૂધમાં દિવસમાં ત્રણવાર લેવો. એ ઔષધ હમેશા ૩ મહિના આપવું. (૧૬) **અમૃતાઘૃત:**—ગળો લાવી થોડી કુટી તેમાં તેનાથી ચારગણું પાણી નાખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાંસુધી કાઢો કરી તેમાં કાઢાના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી નાખવું; અને ઘીનો ચતુર્થાંશ ગળોનો કલ્ક કરી અને ઘીથી દૂધ ચોગણું તેમા નાખી ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી, પછી તે ગાળી લઇ પીવું. તેણે કરી વાતરક્ત અને કોઢ જલદી દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આમળાં-૯, ઉંબરો-૧, એરંડો-૧૪, કપૂરભેંડી-૫, કાસાળુ-૨, કોલિંજન-૩, ખજૂરી-૧૨, ખટખટી-૩, ગળો-૧૫, નગોડ-૨, પાંડેરવો-૨, મજીઠ-૬, મરી-૧, માંકડી-૧, મોગલી એરંડો-૧૦, રાળ-૧૫, હરડે-૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં ઘૃતવર્ગ-૨.

પથ્ય:—રાતા ચોખા, ઘઉં, ચણા, મગ, તુવેર, મઠ; બકરી, મેંઢી ભેંસ અને ગાયનું દૂધ, મધાળ, કાકોલી, નેતરના અંકુર, લાંબડી, ચાકવત, કારેલાં, તાંદળજો, પડવળ (પંડોળાં), આમળાં, આદુ, સુરણ, સરગવો, સાકર, દ્રાક્ષ, જૂનું કોળું, માખણ, તાજું ઘી, કડવા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—દિવસે નિદ્રા, શેક લેવો, ઉદ્યોગ, મૈથુન, અડદ, કળથી, વાલ, વટાણા તેમજ માંસ, વિરુદ્ધ ભોજન, દહીં, શેલડી, મુળા, મદ્ય, માંસ, પાન, કાંજી, તલ; તીખા, ઉષ્ણ, તુરા, ચીકટા, ખીટું, અને લોટના પદાર્થ.

૨૩—ગોથું (વાઇ)

સ્વરૂપ:—વાતાદિ દોષ દુષ્ટ થઇ આખો આગળ અંધારાં આવી સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન અને અનુભવજન્ય જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. નેત્ર અને હાથ પગ વિકલ થાય છે. હૃદયને કંપ, શરીરે પરસેવો ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. એનો કોપ કદિ દશ દિવસે, કદ પંદર દિવસે, કિંવા મહિને બે મહિને દોષસંચય થઇને થાય છે. ×**ઉપચાર**—(૧) થુરીઆનાં પાંદડાંને આકડાના દૂધમાં ૨૧ પુટો આપી સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુંઘવું; એટલે નાકમાંના કીડા ખરી પડી રોગી સારો થશે. (૨) દેવડાગરનો રસ અને થુરીઆનું દૂધ એકત્ર કરી નસ્ય આપવું. (૩) માલકાંકણી, ખુરાસાની અજમો, અક્કલગરો, જાયફળ લવંગ, એલચીદોડા, અજમો, વાવડીંગ અને નાગકેસર, એ સમભાગે લઇ ભાંગરાના રસમાં બોર જેવડી ગોળી કરી તે દરરોજ એક ગોળી પાણી સાથે આપવી; એટલે અપસ્માર, ચિત્તભ્રમ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે. (૪) અગથીઆનાં પાંદડાંના રસમા ગોમૂત્ર અને મરીની ભૂકી નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૫) વાંઝકકોડીનાં મૂળ ઘીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૬) જેઠીમધ, હીંગ, ઘોડાવજ, તગર, શરસડો

× ગોથું–વાઇ ચાર પ્રકારની છે તે પેકી ૧ કંપારો થાય, દાંત કકડાવે, મોઢે ફીણ આવે, શ્વાસ થાય, કાળું પીળું દેખે તે વાયુની; ૨ મોઢે પીળાં ફીણ આવે, શરીરની ચામડી,મોઢું અને આંખો પીળાં પડી જાય, સર્વત્ર લાલ પીળું દેખાય, તરસ લાગે, શરીર ગરમ રહે તે પિત્તની; ૩ મુખમા સફેદ ફીણ આવે, શરીરની ચામડી, આંખ અને મુખ, ધોળાં પડી જાય, ઠંડ લાગે, રોમાંચ થાય અને સર્વત્ર ધોળું જણાય તે કફની; અને ૪ ત્રણે દોષનાં લક્ષણ જણાય તે સન્નિપાતની વાઇ--મૂગી જાણવી. વળી વાયુની વાઈ ૧૨ દિવસે, પિત્તની ૧૫ દિવસે, કફની એક મહિને અને સન્નિપાતની વારંવાર અથવા અનયમિત વખતે આવે છે. ઉપચાર:—ભાદરવા માસમાં ઝીલના એટલા ઉપર દિવસ ઉગતી વખતે જે ધુંકના જેવું જામેલું દેખાય છે તેને ખડવેલો કહે છે. તેમાં મરી શેર ૦ાા એક મહિના સુધી પલાળી રાખી છાંયે સૂકવી ૨ દિવસ સુધી (૧૬ પહોર) વાટી ભૂકી કરી તેમાંથી ૨ વાલ દરરોજ અથવા દરદ આવવાના ટાઇમે ફકાવે તો ગોથું અને દમનું દરદ જાય. (૨) જવાન કુંવર કોચીને તેમાં કાથળીઆં નાખેલાં મરી અથવા લવંગ તોલા ૫ નાખી તેનાજ ડકરાથી બંધ કરી ૭ માસ રાખી મૂકવું પછી તે કાઢી લઈ દળીને એકેક સુંઘાડવું અને દરરોજ એકેક ખવરાવવાથી ગોથું જાય. આ લવંગનો બળદના નાકમાં ધુમાડો આપવાથી બળદની કંબોડી (શીંગડું સડીને વળી જઇ બાંગી જાય છે તે) મટે. (૩) અમરવેલનો રસ નાકમાં નાખવો.

અને લસણ, આ પદાર્થો બકરીના દૂધમાં અથવા મૂત્રમા ઘસી અંજન કરવું. (૭) ઘોડાવજ-નું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) નગોડના રસમાં અખોડ ઘસી તેનું નસ્ય કિંવા અંજન કરવું. (૯) રાઇ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો શરીરે લેપ કરવો. (૧૦) ધોળી કુંગળીનો રસ નાકે સુંઘવો અને અંજન કરવું. (૧૧) વગડાઉ છાણાંની રાખ આકડાના દૂધમા ભીજવી, સુકાયા પછી તપકીર પ્રમાણે સુંઘવી. (૧૨) અરીઠાં લીંબુના રસમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૩) ગંધકની ધૂણી નાકમાં લેવી. (૧૪) હાથીનું મૂત્ર બન્ને નાકનાં છિદ્રોમા નાખવું; એટલે માથામાં-ના કીડા દૂર ગરી પડી રોગી સારો થાય છે. (૧૫) ઘોડાવજ, ગળો, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, મહુડાનો ગુંદર, રુદ્રાક્ષ, સિંધવ, રીંગણીનાં ફળ, સમુદ્રફળ અને લસણ, એ સર્વ એકત્ર વાટી નાકે સુંઘવું; એટલે અપસ્માર, વાયુ, કફ, મસ્તકશૂળ, બકબક, મોહ, સન્નિપાત અને પીનસ (નાકનાં છોડ) દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અક્કલકરો-૬, અખરોડ-(નાનાં) ૨, અગથીઓ-૯, અરિઠાં ૧૦, આકડો-૭, ઉંદરકની क-૧, ઉંદરકની ग-૬, કંકોડી-૧૦, કેવડાનું ઝાડ-૨, જેઠીમધ-૧૨, ડુંગળી-૨૩, તલ-૬, બીજોરૂં-૩, મહૂડો-૧, મોથ-૮ ૧૦, રાયણ-૧, લસણ-૧૧, લીંડીપીંપર -૨, ૧૮, વજ-૨, શણપુષ્પી-૧, શતાવરી-૯, શંખાવળી-૧, હીંગ-૩, **પિત્તાપસ્માર માટે:**— કારિવણા-૩, **ચિત્તભ્રમ અપસ્માર** માટે:—કારિવણા-૯, કાસળું-૬. **ભમરી આવે તેના માટે:**- કારિવણા-૧, ઘાસ પિત્તપાપડો-૧, વાવડીંગ-૪.

જુઓ ગોવૈ૦માં-ઘી-૯. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં-મૂત્રવર્ગ-૨.

પથ્ય:—મગ, ઘઉં, ઘી, દૂધ, પંડોળા, જૂનું કહોળું, ચાકવત, દાડમ, સરગવો, દ્રાક્ષ, આમળાં, ચોખા, **અપથ્ય:**-ગરમ પદાર્થ, વિરુદ્ધાન્ન, અતિમૈથુન, મહેનત, ભાજીપાલો, ટીંડોરાં અને જડ પદાર્થો.

૨૪–ગોળો (ગુલ્મ)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—મિથ્યા આહાર તથા વિહાર,, એથી વાતાદિક દોષ કુપિત થઇ પેટમા ગ્રંથિરૂપ પાંચ પ્રકારના ગુલ્મ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાંઠો ગોટલા જેવી હોઈ ચળ અથવા અચળ અને ગોળ હોય છે; અને કદિ મોટી અને કદિ નાની હોય છે. આ રોગને ગુલ્મ કહે છે.

પૂર્વરૂપ:—ઘણા ઓડકાર, મલબદ્ધતા, અન્નઉપર અરુચિ, આંતરડા કડકડ વાગે તથા દુઃખે છે, પેટ ચડે છે અને અગ્નિમાંદ્ય, એ ગુલ્મ રોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.*

ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીંપર અને જવખારનું ચૂર્ણ આદુનો રસ અને મધમા આપવું; એટલે ગુલ્મ અને શ્વાસકાસ દૂર થાય છે. (૨) ચિત્રકમૂળ, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણ, અજમોદ, એરંડ-મૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકેલી હીંગ અને વાવડીંગ, એ દશ ઔષધો સમભાગ લેવાં અને નસોતર ૩ ભાગ, બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમા આપવું; એટલે ગુલ્મ, શૂળ, પેટનું ચડવું અને ઉદરના સર્વ રોગો દૂર થાય છે. (૩) હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. (૪) જાસુંદીનાં પાંદડાંનો રસ દરેક વખતે નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૫) આસુંદરાના પાંદડાના રસમા મરીની ભૂકી અને તલનું તેલ ૭ ટીપા નાખી ૩ દિવસ આપવું. (૬) સરગવાનાં પાદડાનો રસ પા શેર, તેમાં બે તોલા ખડીસાકર મેળવી ૩ દિવસ આપવો. આ ત્રણ ઉપચારોથી વાતગુલ્મ દૂર થાય છે. (૭) રીંગણી મૂળીઆં સહિત સૂકવવી. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમા રોજ ૧૦ માસા સુધી દિવસમાં

---

* ગોળાનો રોગ પ્રસિદ્ધ છે. એ બહુધા સ્ત્રીઓને થાય છે પરંતુ કોઇ કોઈ પુરુષને પણ એ દર્દ જોવામાં આવે છે. એ મિથ્યા આહાર-વિહારના કુપથ્યથી વાયુ, પિત્ત, કફ દુષ્ટ થઈ પુરુષ અથવા સ્ત્રીના હૈયાથી લઈ પેડુ સુધી ગોળાના આકારે એક ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે. તે વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્ત (લોહી)નો એમ પાંચ પ્રકારનો થાય છે. એના ઉપર મેંદો તથા હળદર એકઠું કરીને તેની રોટલી ચાર માસ સુધી ખાવી. અનુભૂત ઉપાય-સંચળ, મીઠું, સિંધવખાર, કાળાં મરી અને કાળી જીરી સમાનભાગે લઈ ઝીણાં વાટી લીંબુ ગંગ'ના ઉપર ખૂબ ભભરાવી; આંગળીથી દાબી તેને ગરમ કરવું. એ દવા ગરમ થઇ લીંબુના રસમાં [illegible] પછી દરદીને ચૂસાડવું આમ બબ્બે કલાકે કરવાથી ઉદરનો વાગોળો સત્વર બેસી જાય છે. આ [illegible].

બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવું; એટલે પેટમાં કોઈ પણ આજારની ગાંઠ હશે તો તે દૂર થશે. (૮) કાચકું (કાંકસ) શેકી તેનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવાથી પ્રસૂતકાળે ઉત્પન્ન થએલો વાયુનો ગોળો શમે છે. (૯) દશમૂળના કાઢામાં જવખાર અને સિંધવ નાખી આપવો; એટલે ગુલ્મ, શૂળ, હૃદ્રોગ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૧૦) શરપુંખાનો ક્ષાર અને હરડેનું ચૂર્ણ, એ બંને ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ગરમ પાણીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આદુ–૩૧, એરંડો–૪૦, કઠ–૨, ખેરેતી–૭, ગુગળ –૧૮, ચુકો–૧, તુવરફળ–૧, નાકછીંકણી–૩, પીલુ–૧, બીલી–૨, બીવલો–૪, મરી–૧૩, મિરજો-ળી–૪, લવંગ–૧૦, લીંડીપીંપર–૧૪, ૨૭, વસુ–૨, ૭, શરપુંખો–૭, શિકેકાઇ–૧, સમેરવો–૧, સારોડી–૭, ૧૭, સાતીન–૩, હરડે–૪૪.

રકતગુલ્મનાં લક્ષણ:—સ્ત્રી નવી સુવાવડી હોવાથી અથવા અપકવ ગર્ભપાત થવાથી કિંવા ઋતુકાળે અપથ્ય પદાર્થ સેવવાથી, વાયુ તેના ગર્ભાશયને ઠેકાણે લોહીને જમાવી શૂળ અને દાહથી યુક્ત એવા ગુલ્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગુલ્મ ઘણા દિવસ પિંડીભૂત હોવા છતાં અ-વયવ નહિ એવા ગર્ભ જેવાં દુખણાં કરે છે; શૂળયુક્ત હોય છે; ગર્ભનાં લક્ષણો, જેમકે આર્તવ-પ્રતિબંધ, સ્તનની ડીંટડી ઉપર કાળો વર્ણ, ઇત્યાદિથી યુક્ત હોય છે. એની ચિકિત્સા દશ મહિ-ના પછી કરવી.

રકતગુલ્મ ઉપર:—(૧) દંતીમૂળ, હીંગ, જવખાર, કડવી તુંબડીનાં બીઆં, લીંડીપીંપર અને ગોળને થુરીઆના દૂધમાં ઘસી તોલા પ્રમાણે ગોળી કરી ભક્ષણ કરવી; એટલે રકતગુલ્મનો નાશ થાય છે અને ગએલો અટકાવ પણ આવે છે. (૨) ખાખરાના ક્ષારવડે ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશન કરવું. (૩) શતાવરી, કરંજાની છાલ, દારુહળદર, ભારંગમૂળ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવું. (૪) તલનો કાઢો, ગોળ અને ઘી, એમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ નાખી પાવો; એટલે રકતગુલ્મ અને નષ્ટાર્તવનો નાશ થાય છે. (૫) ભારંગ-મૂળ, લીંડીપીંપર, કરંજાની છાલ, પીંપળીમૂળ અને દેવદારનું ચૂર્ણ, તલના કાઢા સાથે પાવું. (૬) મુંડી અને વંશલોચનનું ચૂર્ણ સાકર અને મધમાં મેળવી રકતગુલ્મ ઉપર રેચ માટે આપવું. (૭) અરીઠાના પાણીમાં કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં ઘસી આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**રકતગુલ્મ માટે:**—અરિઠા–૧૨, આકડો–૨૮, ઇંદ્ર-વરણાં–૧૭, તલ–૨૦. **વાતગુલ્મ માટે:**—અળવી–૪, આસોત્રી–૧, ઇંદ્રજવ–૨૨, કાંચકી–૫, તજ–૫, પીંપર–૧, મોરવેલ–૩, રતનજોત–૧, લીંડીપીંપર–૨, સરગવો–૫, હીંગ–૧. **પિત્તગુલ્મ માટે:**—નસોતર–૬, રેણુકા–૩, હરડે–૧૧. **કફગુલ્મ માટે:**—અજમો–૭. **ત્રિદોષગુલ્મ માટે:**—અરણી–૬, ગોરખમુંડી–૭, વાયવરણો–૨.

પથ્ય:—જૂના ચોખા, દૂધ, કળથી, દાડમ, આમળા, લીંબુ, છાશ, લસણ, કુમળો મુળો, ચાકવત, સરગવો, હિંગ અને ગરમ અન્ન. **અપથ્ય:**—અડદ, જવ, મીઠાં ફળ, વેંગણ, કહોળું, મુળા, દ્વિદલધાન્ય (કઠોળ), જડ અન્ન અને તેલવાળા પદાર્થ.

૨૫—ચાંદી—ગરમી—ટાંકી (ઉપદંશ)

કારણ:—જે સ્ત્રીઓ ઘણા પુરુષોથી સંગ કરે છે એવી સ્ત્રીઓનો સંગ થવાથી; મૈથુન પછી શિશ્ન ન ધોવાથી; રજસ્વલા, સુવાવડી અને રોગી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી; અથવા શિશ્નની જગાએ હાથ, નખ અને દાંત એનો કઠોર સ્પર્શ થવાથી આ રોગ થાય છે.•

• યદ્યપિ આ રોગને લોકો "ગરમી" ના નામથીજ ઓળખે છે; પરંતુ તેના ઉપર ઠંડા ઉપચાર કરવાથી હાડ-કાંના સાંધા જલાઈ જઈ રોગી વાયુની સખત બિમારી ભોગવે છે; માટેજ એના ઉપર ગરમ ઉપચારો કરવા. એ રોગવાળાને મૂત્રરેચ પણ અવશ્ય આપવા.

વાતોપદંશથી કાળા રંગની ફોડલીઓ થઈ પીડા થાય છે તે ફોડલીઓ ફુટે છે અને તેનું સુક્ષ્મ થાય છે. પિત્તોપદંશથી પીળા રંગની ફોડલીઓ થઈ બળતા થઈ તેમાંથી પાણી ઝરે છે. કફોપદંશથી સફેદ રંગની

લક્ષણો:—ઇંદ્રિય ઉપર અને અંદરની બાજુએ ચાંદી પડવી અને મણિનો કડે સૂજવો, બંને બાજુના જંઘાનાં મૂળોમાંના નળની મુખની નીચેની ગાંઠ સૂજી મોટી થવી, એટલે જેને બદ કહે છે તે થવું અને તે પકવદશાએ આવી ફુટયા પછી સર્વ શરીરમા લોહીનું દુર્ગંધિયુક્ત થઇ વહી જવું, ધાતુસ્થાન બગડવું તથા તે યોગે બધા શરીરમાંનું લોહી દૂષિત થઇ સર્વ શરીર ઉપર અને હાથ, પગ, અંડ તથા મુખ ઉપર નાયટાં જેવી ચાદીઓ પડી તેનું પરિણામ દુસ્તર વ્યાધિ જેવું (મહારોગ જેવું) થવું અને અતિશય દુઃખે (ગરમીએ) લિંગનાશ, કૃમિ, મૂત્રસંકોચ, મૂત્રનું ઝરવું, ગાંઠ, ઇત્યાદિ વિકાર થવા અને તણખા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપદંશથી થનારાં પરિણામ:—આ રોગ ઉપર તુરત ઉપચાર કરવા. ઉપદંશના યોગે મુખ્યત્વે કરી શરીરમાનું શુક્ર અને શોણિત (ધાતુ અને લોહી) બગડી પહેલાં સર્વ વીર્યનો નાશ થાય છે, પછી લોહી શોષણ થાય છે. સંતતિનો અભાવ થાય છે. શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી શરીર ધોળું નિસ્તેજ થાય છે. અરુચિ, અલ્પાહાર એ લક્ષણો થઈ શરીરમાં તાવનો સંચાર થાય છે, તેમજ ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે અને સર્વ હાડકાંમાંનું તેજ નષ્ટ થઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. બદ થયેલું હોય તેજ વખતે યોગ્ય ઉપચાર થઇ ન બેસી જાય અથવા ફુટી તેમાંનો દમ નીકળી જઇ તેનો ઉપશમ ન થાય, તો ગરમી શરીરમાં ભરી બધું અંગ, વૃષણ, ઇંદ્રિએ ચાદી પડી, તે ફુલવા લાગી તેમાંથી દુર્ગંધયુક્ત પરૂ અને પાચનો સ્રાવ થાય છે. તે યોગે શરીરમાનું સર્વ લોહી બળી જઈ શોષણ થાય છે, શરીરને દુર્ગંધી આવવા લાગે છે, દાંતો ઉપર મળ ચોટે છે, પેટમાં કીડાનો સંચય થાય છે, જવરોદ્ભવ થાય છે, પગે સોજો આવે છે અને તેવાંજ પરિણામ થાય છે.

ફિરંગોપદંશની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ:—ફિરંગ નામના દેશમાં એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ફિરંગી લોક આ દેશમાં આવ્યાથી એ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ રોગ જે સ્ત્રીને અથવા જે પુરુષને થયો હોય તેનો અતિ સહવાસ કરનારાં જે માણસ હોય તેમને પણ એ થાય છે. **તેના પ્રકારઃ—બાહ્યફિરંગ**—અંદરના અંગ ઉપર ફોડ અને તેને ઠેકાણે વેદના મંદ, તે ફોલ્લા ફુટવાથી વ્રણ જેવા જણાય છે. એ સુખસાધ્ય છે. **અભ્યંતર ફિરંગઃ**—એમાં શરીરની અંદર સંધિને ઠેકાણે ફોલ્લા થઇ ફુટી વ્રણ થાય છે અને તે ઘણા દિવસ રહે છે; તેથી વેદના ઘણી થાય છે. આ રોગ કષ્ટસાધ્ય જાણવો એ બંનેનાં લક્ષણે જે યુક્ત હોય છે તે બાહ્યાભ્યંતર જાણવો. ફિરંગોપદંશના સાધારણ ઉપદ્રવઃ—કૃશપણું, બલક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય, દુર્ધર વ્રણ, નાકનું ઝરવું અને હાડકું વાંકુ થવું. એ ઉપદ્રવો જાણવા.

ઉપદંશ ઉપર ઉપચાર*:—પહેલાં રેચ આપવો. (૧) વરધારા, બીલામા નંગ ૩, સુંઠ, બાળ-

મોટી ફોડલીઓ ઉઠી વહુર છુટે છે, સોજો આવે છે અને જાડું પરૂ વહે છે, સન્નિપાતોપદંશથી ઘણા પ્રકારની વેદના થાય છે અને પરૂ ઝરે છે. રક્તોપદંશથી ફોડલીઓ માસના જેવી લાલ રંગની થાય છે. એમ એ રોગ પાંચ પ્રકારનો છે.

ચાદી અને ટાંકી એ બન્નેને ઘણા ખરા વૈદ્યો એકજ માને છે; પણ તે જૂદાજ છે જે ચામડી લિંગનાં મણિછત્રપર ઢંકાએલી રહે છે, તેમાં ચાંદાં થઈ તે સુજી જાય છે તેને સોજાગ કહે છે. મણિછત્રપર પડેલાં ચાંદાં તેજ ચાંદી નામથી ઓળખાય અને તે મણિછત્રનાં ચાદાંથી જ્યારે ઇન્દ્રિયમાં આરપાર ઝીણા હાર પડી જાય તેજ ટાંકી કહેવાય. આ ત્રણે દરદ દરદીને એકબીજાથી વધારે સતાવનાર છે.

* (૧) ઇંદ્રિયને જખમ થયો હોય તો કપીલો સરસીઆ તેલમા મેળવી ચોપડવો, અથવા મેંદી સરસીઆ તેલમાં મેળવીને ચોપડવાથી રુઝ આવે છે; અથવા ચોમાસામા મનડીના ટોપ જેને ફારસીમાં સમારગો અને સિંધીમાં ખુંભો કહે છે તે ટોપ લીલો હોય છે ત્યારે સફેદ હોઈને સુકાયા પછી કાળો થએલો હોય છે, તે સમૂળ ઉખેડી લાવી તેનો ભૂકો લીલા જખમ ઉપર મૂકે તો આરામ થાય. (૨) ચાંદીના ગમે તેવાં મોટાં ચાઠાં પડયા હોય અને મોટા ફોલ્લા થયા હોય તે ઉપર હીમજી હરડે તોલા ૮, રસકપૂર તોલા ૪, દાડમનાં સૂકાં ફૂલ તોલો ૧, બોદારસીંગ, જાયફળ, એલચી, ધાણા, લવંગ અને મરી, એ સર્વે એકેક તોલો લઈ ખાંડી ઝીણું કરી ૧૦૦ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું. લીંબુનો રસ ખરલ કરતા સુકાય ત્યારે સોપારી સોપારી જેવડી મોટી ગોળીઓ વાળી તેમાંથી એકેક ગોળી સવાર સાંજ ખાય તો આરામ થાય. એ ઉપર મીઠું ખાવું નહિ, મોળું ખાવું. બીજો:—બોદારશીંગ તોલો ૧, દાડમની છાલ તોલો ૧ અને ગોળ તોલા ૨, લઇ પહેલી બે વસ્તુઓને ખાંડી ઝીણી કરી તેની ગોળી ૮, ગોળમાં વાળી પછી એકેક ગોળી સવાર સાંજ ખાય અને ઉપર ગાયનું ઘી શેર ૦। ખાય તો દિવસ ૧૪ માં આરામ થાય છે. ત્રીજો:—હીમજી હરડે ૨ તોલા, ફુલાવેલ

હરડે, આસગંધ અને ગોખરૂનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો છાશમાં નાખવું; અને તેમાં ૧ તોલો ગોળ મેળવી આપવું. (૨) કાચકીના પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી તે ૭ દિવસ આપવો. (૩) રાતી ચણોઠીનાં પાંદડાંના રસમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવો, પથ્ય ઘઉં અને તુવેરની દાળ અલુણી. (૪) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી સવારે ૭ દિવસ ખાવા આપવા પથ્ય ઉપર મુજબ. (૫) અઘેડાનાં ઝાડ મૂળસુદ્ધાં ઉપાડી લાવી પછી તેનાં મૂળ કાપી નાખવાં અને રહેલા છોડનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી પૈસાભાર નાખી ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય ઉપર મુજબ. ઉતારઃ—જાસ્વંદ (જાસુંદી) અથવા બોરનાં પાંદડાંનો રસ આપવો, એટલે આગ મટશે. (૬) ઝિંઝરૂટીનાં પાંદડાં એક મુઠી વાટી તેમાં થોડું જીરૂં અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવાં. (૭) શિવલીંગીના વેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ૪ તોલા પર્યંત મેળવી તેમાં જીરૂ અને સાકર નાખી આપવો. (૮) કડવાં પરવળ, કડવો લીમડો, હરડે, આમળાં અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો, કિંવા ખેર અને અસાણાનો કાઢો ત્રિફળાં સહિત કિંવા ગુગળ-સાથે પાવો; એટલે સર્વ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. (૯) આંબાની છાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લઇ ૧૬ તોલા બકરીના દૂધમાં નાખી ૭ દિવસ પ્રાશન કરવો. તે ઉપદંશ-વ્રણને હિતકારક થાય છે. (૧૦) જાઇના કુમળાં પાંદડાંનો સ્વરસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી બે તોલા અને કિંચિત્ રાળ નાખી તે સવારે સેવન કરવું; એટલે પાંચે પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. એ ઉપર ઘઉં અને ઘીની પથ્ય કરવી. (૧૧) આકડાના અને રિંગણીનાં મૂળની છાલ, હિંગળોક, હરતાલ અથવા ભીલામો એકત્ર કૂટી ચલમમાં નાખી હોકામાં પીવા આપવી, એટલે મોઢું આવશે. પછી રોગ સારો થયા પછી ફટકડી અથવા ખેરની છાલ અને બાવળીઆની છાલ ઇત્યાદિનો કાઢો કરી તેને લુગડાથી ગળી પાવો.

શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટેઃ—(૧) ગોખરૂ ૧ તોલો, કંકોલ ૦। તોલો અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એનો અષ્ટમાશ કાઢો આપવો. (૨) સતત એક વર્ષપર્યંત વાંકેરીનું મોથું ગાયના દૂધમાં ઘસી દરરોજ એક વખત સેવન કરવાથી, શરીર ઉપર ઉઠેલા ડાઘ અને સાધારણ ચાંદીઓ સારી રીતે સારાં થઇ શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ ક્ષય, નાડીવ્રણ ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર એ દિવ્ય ઔષધ છે. જે રોગીના શરીરપર ચાંદીઓ ઉઠતી હોય તેને આજ ઔષધ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ઉપર ચોપડવું. (૩) ઉંબરાનાં મૂળ સાધારણ જંઘા જેવડાં મોટાં હોય તે જગ્યા ખોદી મૂળ મોકળાં કરવાં. તે મૂળ નીચે એક વાસણ રાખી કરવતથી તે મૂળ વહેરવું. એ પ્રમાણે સાંજે કરવાથી ચાર પહોર રાત્રિમાં તે વાસણમાં ઉંબરાનો દ્રવ ઠરશે, તે વસ્ત્રગાળ કરી બાટલીમાં ભરી રાખવો અને રોગીની શક્તિઅનુસાર ૪ તોલા પર્યંત લઇ તેમાં જીરાની

મોરથુથુ ૧ તોલો અને સાકર ૧ તોલો લઇ ખાંડી લીંબુ ૧૦૦ના રસમાં ખરલ કરી ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ વાળી, તેમાંથી ગોળી ૧ ટાઢા પાણી સાથે ગળાવવી. બીજા દિવસે બે, અને ત્રીજા દિવસે ત્રણ લેવી એમ જ્યાં સુધી એ દવાથી ઉલટી ન થાય ત્યાં સુધી એકેક ગોળી વધારતાં જવી. જેટલી ગોળીથી ઉલટી થાય તેથી એક ગોળી ઓછીની દરરોજની માત્રા સમજવી. થએલ ઉલટી બંધ કરવાને તુરત શેકેલા ચણા ખવરાવવા. એથી ટાંકીનો આજાર તથા શરીરમાં ગમે તેવા ફોડલા કે નારૂ હોય તે મટે. જો ઉલટી થાય, તો ઉલટી રોકવા માટે શેકેલા ચણા ખાવા. ટાંકીના દરદમાં મોઢું આવે તો ઘણો ફાયદો થાય. દરદને જડમાંથી કાઢે. ચોથોઃ—લવંગ તોલો ૧, બીદાર તોલો ૧, ખરેંટીનાં પાંદડાં તોલા ૩, માણસની હાડકી તોલો ૧, એ સર્વનો પાતાળ યંત્રવડે અર્ક કઢાડી ચોપડવો. એ ઇંદ્રિયની તથા શરીરની ચાંદીને આરામ કરે છે. પાંચમોઃ-રસકપૂર તોલો ૧, લવંગ તોલો ૧, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧, સોપારી ચીકણી તોલો ૧, નાગરવેલનાં પાન ૨૫, એલચી તોલો ૧, એ સર્વેને ખરલમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી બકરીના દૂધ સાથે ગોળી ૧ ખવરાવવી. એથી હાથ, પગ, જીભ મોઢું વગેરે અંગોમાં ગરમી નહી નીકળે. છઠ્ઠો પ્રકારઃ-રૂમી મસ્તકી તોલા ૨॥ અને આવળનાં ફૂલ તોલો ૦॥ વાટીને ચ ળી ચાંદી ઉપર ભભરાવવું. સાતમો પ્રકારઃ-ચીબડાને બાળી ભભરાવે તો મટે. માણસના હાડકાંની રાખ ટાંક ૫ અને મિરચી ટાંક ૫ વાટી પાણીથી ચોપડે તો શાંતિ થાય આઠમો પ્રકારઃ—મળ, કાથો, મનુષ્યની હાડકી, કોડી, મોરથુથુ, હીરા દખણ, એ સરખે ભાગે લઇને ઘી સાથે મલમ કરી ચોપડવો.

ભૂકી અને ખડી સાકર ૧। તોલા પર્યંત નાખી સૂર્ય ઉદય થયા પછી સવારે અને સૂર્યાસ્ત થયા પહેલાં બે ઘડી દિવસ હોય તે વેળા સાંજે, એ પ્રમાણે એક અઠવાડીઉં આપવાથી સારો ગુણ આવે છે. રોગી સશક્ત અને ઉષ્ણ પ્રકૃતિનો હોય તેનેજ આ ઔષધ આપવું. એ ઔષધથી તણખીઓ પ્રમેહ પણ જાય છે. પથ્ય—રૂક્ષ ઘઉંની રોટલી, ઘી અને સાકર. (૪) ધોળા કમળનો કંદ લાવી સ્વચ્છ ધોવો અને કુટવો; એટલે તેમાંથી જે રસ નીકળે તે શક્તિઅનુસાર પાશેર પર્યંત લઈ તેમાં આસુંદરાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ અને ગાયનું દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખું કરવું. પછી જીરૂં અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૫) ચોપચીનીનું ચૂર્ણ આપવું. (૬) ચોપચીનીનો પાક આપવો.

ગરમીની ચાંદી ઉપર ઉપચાર:—(૧) કરેણનાં મૂળ વાટી તેનો શિશ્ન ઉપર લેપ કરવો; એટલે ઉપદંશ સંબંધી અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. (૨) વિલાયતી ધંતુરાનું અથવા મોગલી એરંડાનું દૂધ (રસ) ચાંદી ઉપર ચોપડવું; એટલે ચાંદી જલદી ભરાઈ આવે છે. (૩) ત્રિફળાના કાઢાએ અથવા ભાંગરાના રસે વ્રણ ધોવું. (૪) મોચરસ, ચીકણી સોપારીની રાખ, બોરડીની છાલનું ચૂર્ણ, શંખજીરૂ, એ ઔષધો ઝીણાં વાટી તેનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર લગાવી બાંધવું. (૫) ધોળો કાથો અને ચીકણી સોપારીની રાખનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર નાખવું. (૬) રસકપૂર, ધોળો કાથો, મુરદારશીંગ, શંખજીરૂં, માયફળ (માયાં) અને સોપારીના કોલસા, એ ઔષધો ઝીણાં કરી ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૭) મોહળનું મીણ, સિંદૂર અને બોડી અઘાડીનો રસ એકેક તોલો લઈ આઠ તોલા ઘીમાં કઢવી, જાડું થયા પછી ઉતારવું. એ મલમ ચોપડવાથી ગરમીની ચાદીઓ, વ્રણ, નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) સારાં થાય છે. (૮) ગોપીચંદન અને મોરથુથુ પાણીમા ખરલ કરી ચોપડવું. (૯) શંખજીરૂં લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવું; અને ગોખરૂની ભૂકીની ધુણી આપવી. (૧૦) હિંગળોક, આકડાનાં અને રીંગણીનાં મૂળની છાલ, એની ધુણી આપવી અથવા ધુમ્રપાન કરાવવું; એટલે સર્વ વ્રણ, ઉપદંશવ્રણ, પ્રમેહ અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે.×

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ માં:—**ઉપદંશ** માટેઃ—અઘેડો–૧૮, અળઈ–૩, આવળ–૫, આબો–૧૪, ઉંબરો–૧૩, કરેણ–૨, કારિંદા–૩, કાયફી–૩, ખેર–૧, ચણોઠી–૧૩, ૧૮, ચંબેલી–૭, ચોપચીની–૧, ઝિંઝરૂટ–૨, દાડમ–૧૫, નાઉળ–૩, પીંપળો–૧, બાવળ–૧૮, ભાંગરો–૧, મંદાર–૨, રતનજોત–૯, રોમફળ–૨, લીમડો (કડવો)–૩૯, વાકેરી–૧. **ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય** તે માટેઃ—વાસનવેલ–૮. **ગરમી+** માટેઃ—અજમો–૫, ઉપરસાલ–૩, કાકડી–૭, કાતરવેલ–૧, કારિવણા–૪, કાંડોળી–૪, ખીજડો–૭, ગોખરૂ મોટા–૧૧, ડમરો–૭, ડુંગળી–૧૧, ધોળો મરવો–૧, લીમડો (કડવો)–૬, વાંકેરી–૩, શિમળો–૪. **આગંતુક ગરમી** માટેઃ—ગોમેટા–૧, ચણકબોબા–૪, મરવો–૯, સાગ–૪, સુખડ–૭. **સર્વ પ્રકારની ગરમી** દૂર થવા માટેઃ—અરલુ–૭, આંબો–૧૮, કમળ–૨, કરિયાતું–૧, કાંડવેલ–૧, કેવડાનું ઝાડ–૫. **ગરમીના યોગે શરીરે ચાંઠાં થાય**

× આ પ્રયોગમાં કોઈ કોઈ રીંગણીના મૂળને બદલે ચણકબોબા વાપરવાનું કહે છે. જે પ્રયોગમાં હિંગળોક રસકપૂર વગેરે વાપરવા બતાવેલ છે, તે પ્રયોગોથી મોઢું આવી મોઢેથી અત્યંત લાળ પડે છે, રોગી બારે હેરાન થાય છે; અને જેમ જેમ લાળ પડે છે તેમ તેમ તેના શરીરમાંથી વ્યથા નીકળતી જાય છે. વખતે અનાડીના હાથથી એ પ્રયોગ થવા પામે તો દરદીનો જીવ પણ જાય છે. એથી એમાં ધુમાડો આપવાની કે ધુણી પાવાની રીત ગ્રંથકારો બતાવતા નથી. કેમકે એ પ્રયોગ ઘણો સાવચેતીથી કરવા જેવો છે; માટે ગુરૂની રૂબરૂ અનુભવ મેળવ્યા સિવાય એવા પ્રયોગો કરવા નહિ. કેટલાક હિંગળોક, ઘી અને એલચીની ધૂણી પણ આપે છે, એનો ઉતાર તાદળજાથી થાય છે. કોઈ પણ રસાયન પ્રયોગથી મોઢું આવેલું હોય તો આંબો, જાંબુ, બોરડીનાં મૂળ બાવળ, આમલી, ગુંદી અને લીંમડો, એ સાતની છાલના ઉકાળાના કોગળા કરાવવા. એ સાતમાંથી લીંમડો અર્ધ ભાગે અને બાકી સમાન ભાગે લેવાં. એકલી બોરડીમૂળની છાલના કોગળાથી પણ શાંતિ થાય છે.

+ શરીરની અંદરની આતશને પણ ગરમી કહે છે, તેમજ આ ગ્રંથમાં મૂત્રઘાતને પણ ગરમી કહેલ હોય એમ જણાય છે; પરંતુ ગરમી શબ્દથી ઉપદંશ (ચાંદી) જ સમજવું જોઈએ. ગરમી શબ્દના ઉપાયોને વનૌ૦ માંથી અહીં જુદા અનુસંધિત કર્યા છે; માટે સુજ્ઞ બંધુઓએ એ ઉપાયો વિચારીનેજ કરવા.

તે માટેઃ—અરલુ–૮, અરિઠા–૭, કડવી કવઠ–૧, કપૂર–૬, કાંટી ગોખરૂ–૪, ખપાટ–૨, ગેલફી–૪, ગોરખ આમલી–૫, પીળો ધંતુરો–૩, મુગવેલ–૨, મોગલી એરંડો–૫, મોરવેલ–૧, લસણ–૧૯, હરસડો–૬, સોનારવેલ–૨, હરડે–૧૮. ઇંદ્રિય લાલ થાય કે ઉપર ચાંદીઓ થાય તે માટેઃ—આમળાં–૩૪, તરણુચ–૪.

જુઓ અનુભૂત ઔષધઃ—ઔષધિક્રિયાની ગુટિકા પ્રયોગની ટીપણીમાં નં. ૫. રસાયનની ટીપણીમાં નં. ૧, મલમની ટીપણીમાં નં. ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૬.

બદ:—ગરમી અંદર થઇ શિશ્નની ઉપરની સંધિમાં લાંબી ગાંઠો આવે છે તેને બદ કહે છે. તેની ઉપેક્ષા થયાથી મોટા કષ્ટે અને ઘણા કાળે પાકે છે અને વેદના અતિ દુઃસહ થાય છે. **બદ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સારી ગાંઠ બંધાય તોજ તેને પુષ્કળ જળો લગાડી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, થોડું પાણી નાખી વાટી તેમાં હળદર અને ઘી નાખી, ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૨) ચુનો, દગડીપાષાણભેદ અને ભીલામો એકત્ર બાળી તેની પટી લગાવવી. (૩) લસણ, ભીલામો અને શેકટાની છાલ એકત્ર વાટી ઉપર બાંધવી. (૪) ચિત્રાનાં મૂળ લીંબુના રસમાં ઘસી ચોપડવાં. (૫) ધુપગુગળ, બોળ, વછનાગ અને ચણોઠીની દાળ પાણીમાં ઘસી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ લગાવી તે ઉપર અસાળીઓ ચોપડવો. આ ઔષધ ઘણુંજ આકર્ષણ કરનાર અને ગાંઠ વેરનાર છે. (૬) ચીકણુના ઝાડનાં લાલ વર્ણનાં કુમળાં પાંદડાં લાવી ચંદન પ્રમાણે બારિક વાટી તેનો ગોળો કરી બદપર લગાવી તે ગોળા ઉપર વારંવાર ઠંડું પાણી નાખતા રહેવું. એ ઔષધથી કેટલીએક ગરમ ગાંઠ હોય તોપણ તે તુરત પાકી સૈલ થાય છે અને તે ઉપર નરમાશ આવે છે. (૭) ગાંઠ કઠણ હોય તો તેને કાથો અને રેવંચીનો શીરો, આકડાના દૂધમા ઘસી દિવસમાં બે વખત ત્રણ દિવસ લેપ કરવો; એટલે ગાંઠ બેસે છે. (૮) ત્રિધારી થોરીઆના ઝાડનાં મૂળનો રસ ચોપડી, ઉપર તેજ ઝાડનાં મૂળ પાસેની માટી ચોપડવી; એટલે ત્રણ દિવસમા ગુણ આવે છે. (૯) સાબુ, ચુનો અને ભીલામો ઘસી લેપ કરવો; એટલે સર્વ પ્રકારની ગાંઠો બેસે છે.

પથ્ય:—વમન, રેચન, જવ, ચોખા, મગની કણકી, ઘી, કારેલાં, પરવળ, કુમળા મૂળા, કડવા અને તુરા પદાર્થ, મંથ, તલનું તેલ. **અપથ્ય:**—દિવસે નિદ્રા, મૂત્રરોધ, જડ અન્ન, મૈથુન, ગોળ, મહેનત, ખાટા પદાર્થ, તેલવાળા પદાર્થ, વાતુલ પદાર્થ.

૨૬–ચિત્તભ્રમ (ઉન્માદરોગ)

કારણ:—ભય, શોક, કામ, ઇચ્છિત સ્ત્રી અગર પુરુષ એમની પ્રાપ્તિ ન થવી, વિરુદ્ધ ભોજન, બળવાન પુરુષાદિથી મસ્તી કરવી વગેરે કારણોથી અલ્પસત્ત્વગુણી પુરુષના વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ પોતાનો નિત્યનો માર્ગ છોડી અન્ય મનોવાહિની જે નાડી, ત્યાં સુધી જઈ જ્યારે ચિત્તનો વિભ્રમ કરે છે, ત્યારે તે રોગને ઉન્માદ+ એટલે ચિત્તભ્રમ કહે છે.

+ ૧ જે ઉન્માદથી રોગી વાતચીત સહન કરી શકતો નથી, ચીડાય છે, શરીરે અડધો નગ્ન ફરે છે, ઘડીમાં ભય પામે છે, નાસે છે, શરીર ગરમ રહે છે, શીતળ છાયામાં બેસવું ગમે છે, ઠંડા પદાર્થની ઇચ્છા કરે છે અને શરીરનો રંગ પીળાશ પકડે છે તે પિત્તોન્માદ. ૨ ઉપવાસાદિક કારણોથી વધી ગએલો વાયુ, મનને ચિંતાતુર અને દુષ્ટ કરી બુદ્ધિ અને યાદશક્તિને નહિ જેવી કરી નાખે છે, એથી દરદીને કારણ વિના હસવું, પ્રસંગ વિના નાચવું, ગીત ગાવું, હસવું અને ભાષણ કરવું, હાથના ચાળા કરવા, લટકા કરવા અને રડવું વગેરે વિચિત્ર હાવભાવ પ્રગટે છે. રોગીનું શરીર ખરબચડું, પાતળું, તાંબાના રંગ જેવું થાય છે અને અનાજ પચ્યા પછી દરદ વધારે દેખાય છે તે વાતોન્માદ. ૩ જેનાથી રોગી વધારે બોલતો નથી, અનાજ ઉપર અભાવો, સ્ત્રીસંગ અને એકાંત ગમે છે, ઊંઘ ઘણી અને ઉલટી થાય છે, મોઢેથી લાળ પડે, જમ્યા પછી રોગ વધારે દાખવે અને છખ, મૂત્ર, નેત્રાદિક સફેદ હોય તે કફોન્માદ સમજવો. ૪ ત્રણેનાં મિશ્ર લક્ષણવાળો ઉન્માદ સન્નિપાતોન્માદ કહેવાય છે. એ કેવળ અસાધ્ય છે. ૫ ભય કિંવા પ્રિય વસ્તુના વિયોગથી થએલો ઉન્માદ શોકોન્માદ કહેવાય છે. એમાં દરદી ઈચ્છા પ્રમાણે બકે છે. વખતોવખત મનની ગુપ્ત વાત કહી દે છે; [illegible] જાય છે. [illegible] છે અને [illegible] મર્યા જેવો છે. આમ પાંચ પ્રકારના ઉન્માદ અહીં બતાવ્યા છે. માધવનિદાનમાં જે

લક્ષણ:—કારણ નહિ છતાં હસવું, ગાવું, નાચવું. પ્રીતિ કરવી, લજ્જા છોડવી. બુદ્ધિવિપર્યય થવો, રોવું, ઉંઘનો નાશ, એકાંતે જઈ કંઈ કહેવાથી ઉદ્વેગ કરવો, ભ્રમ, એ લક્ષણો હોય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ**:—જે રોગી મોઢું ઉપર કિંવા નીચે રાખી રહે છે, સર્વકાળ જાગૃત રહે છે અને ક્ષીણ થઇ ગયો હોય તેને અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) ગોયા (વાઇ) ઉપરના ઔષધો આપવાં. (૨) નવસાર અને ચુનો એકત્ર કરી દાબડીમાં ભરી તે સુંઘવાને આપવું. (૩) ધોળી કુંગળીના રસનું અંજન કરવું. (૪) સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હીંગ, સિંધવ, ઘોડાવજ, કડુ, સરસવ, કરંજબી, ધોળો શિરસ, એ સમભાગ લઇ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું; એટલે ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ (ઉન્મત્ત વાયુ) અને ગોયું (વાઇ) દૂર થાય છે. (૫) રોગીને બાંધી રાખવો. સર્પ ઇત્યાદિ ભયંકર જનાવરો દેખાડી બીવરાવવો અને શરીરે સરસવનું તેલ ચોપડી ગરમીમા બેસાડવો અથવા જમીનપર સુવાડવો. ગરમ પાણી તેના શરીરપર ફેંકવું; કિંવા લોહાદિક તપાવી ડામ દેવાનો ભય દેખાડવો. (૬) બ્રાહ્મી, કોળું, ઘોડાવજ અને શંખાવળીનો અંગરસ જૂદો જૂદો કાઢી તેમાં મધ અને કોષ્ઠનું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી બધા ઉન્માદરોગ દૂર થાય છે. (૭) ધંતુરાનાં પાદડાંનો રસ અથવા બીઆં ૪ અથવા ૫ ઘીમાં આપવાં. (૮) ધમાસાનો અથવા બાળહરડેનો કાઢો ઘી નાખી આપવો. (૯) દશમૂળનો કાઢો ઘી નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધિમાં:—અગથીઓ-૩, કારિવણા-૯, કુંગળી-૨, તુવેર-૫, ધંતુરો-૧૦, પટોલકડુ-૯, બીજોરું-૧૫, ૨૦, બ્રાહ્મી-૧, મહુડો-૧, મોથ-૯, વજ-૪, શંખાવળી-૧. જુઓ ગો વૈ૦ માં-ધી ૯.

પથ્ય:—ઘઉં, મગ, ચોખા, ધારોષ્ણ દૂધ, ઘી, જૂનું કોળું, પડવળ, ચાકવત, તાંદળજો, નાળિયેર, કોઠું અને ફણસ. **અપથ્ય**:—ગરમ ભોજન, મદ્ય (દારૂ), વિરુદ્ધાશન; તથા નિદ્રા, ક્ષુધા અને તૃષાનો રોધ કરવો, વ્યાયામ કરવો, કારેલાં અને ભાજીપાલો.

૨૭-જૂનો ઝાડો (સંગ્રહણી)

કારણ:—અતિસાર બંધ થવા છતાં અગ્નિ મંદ હોય છે. તેમાં વિરુદ્ધાહાર થાય તો તેથી કરી આમાશ થઇ અગ્નિનું સ્થાન દુષ્ટ થાય છે. એથી આમરૂપ મળ પડવા લાગે છે, તેને સંગ્રહણી કહે છે. અતિસાર સિવાય પણ મિથ્યા આહારાદિકે કરી સંગ્રહણી થાય છે. જે સંગ્રહણી પ્રતિદિવસ આમનો સંગ્રહ કરી વારંવાર શૂળયુક્ત ક્ષુભિત થઇ આમ છોડે છે, તેનું નામ ન્યાસ સંગ્રહણી.+

રોગીની આંખો બહુજ લાલ-ઘટ્ટ લાલ બને છે. બળ, ઇંદ્રિયો અને શરીરની કાંતિ નાશ પામે છે; અત્યંત શંક જેવો બને છે; મુખ કાળું પડી જાય છે અને બરાબર શુદ્ધિ રહેતી નથી તેને છઠો વિષોન્માદ અને સાતમો ભૂતોન્માદ બતાવ્યો છે. તેમજ ભૂતોન્માદના પણ પંદર ભેદ બતાવ્યા છે. ચરકે તેને બદલે દેવોન્માદનો ઇસારો આપ્યો છે.

ઉપચાર:-(જૈન ગ્રંથમાંથી) (૧) રાસ્ના ટાંક-૨, બ્રાહ્મી ટાંક-૯, કરિયાતું ટાંક-૨, ચવક ટાંક-૨, માલકાંગણી ટાંક-૨, લીંડીપીપર ટાંક-૨, સુંઠ ટાંક-૨, પીંપરીમૂળ ટાંક-૨, અજમો ટાંક-૨ લઇ પડીકાં ૭ વાળી એકેક પડીકું પાણી શેર ૧ મા ઉકાળી નવટાંક પાણી રહેવી ઉતારી ગાળીને પાવું. (૨) બ્રાહ્મી ઘૃત:-બ્રાહ્મીનો રસ શેર પાંચ અને ઘી શેર ૫ ગાયનું, એ બેને એકત્ર કરી બંટ કે બાવટાના ધાનની કોઠીમાં દિવસ ૭ દાબી રાખવું પછી ચુલા ઉપર તાપે ચઢાવી રસ બળી જઈ એકલું ઘી રહે ત્યારે તેને ઉતારી લઈ પછી તેમાં દેવદાર ટાંક-૨, લવંગ ટાંક-૨, કાયફળ ટાંક-૨, ભારંગ ટાંક-૨, કકડાશીંગ ટાંક-૨, ચવક ટાંક-૨, ખુરાસાની વજ ટાંક-૨, કાળીપાટ ટાંક-૨, મોથ ટાંક-૨, હરડે ટાંક-૨, બહેડાં ટાંક-૨, આમળાં ટાંક-૨, પીપળીમૂળ ટાંક-૨. શતાવરી ટાંક-૨, અક્કલકરો ટાંક-૨, કકોલ ટાંક-૨, સુંઠ ટાંક-૨, લીંડીપીંપર ટાંક-૨, મરી ટાંક-૨, ચીત્રાછાલ ટાંક-૨ અને વરધારો ટાંક-૨ લઈ ઝીણાં ખાંડી કલ્ક કરીને નાખવાં. પછી તે ઘી રોજ ખાવું. (૩) અમે તો કહીએ છીએ કે "માલવાળા થવું હોય તો માલકાંગણી ખાઓ."

+ અતિસાર થઈ મટી ગયા પછી જ્યારે રોગી ખાવાપીવાનો વિચાર રાખતો નથી, ત્યારે તેનો જઠરાગ્નિ

લક્ષણ:—આમ પડે છે તે આમને દુર્ગંધી તથા મરડો હોય છે, અને વાયુવડે કરી ક્ષણે ક્ષણે બંધ પડે છે. પિત્તના યોગે ક્ષણે ક્ષણે પડવા લાગે છે. તે કાચા આમજ પડે છે અથવા તે આમનો પાક થઇ પડે છે.

પૂર્વરૂપ:—તરસ, આળસ, શક્તિક્ષીણતા, એ લક્ષણો થાય છે. જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે તેટલા માટે મન વિદગ્ધ થાય છે, એટલે કરપલ્યા જેવું થાય છે; તેથી તે અન્નોનો પાક જલ્દી થતો નથી અને શરીરને જડપણું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) સુંઠના કલ્કમાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું. તે વાયુનું અનુલોમન કરે છે અને સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, બરોળ, ઉધરસ તથા જવરનો નાશ કરે છે. (૨) સંગ્રહણીની શાંતિને અર્થે સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી છાશ પીવી. અન્ન હળવે હળવે કમી કરવું અને **છાશ** વધારતાં જવું; એટલે સુધી કે એકલી **છાશજ** અન્નસિવાય આહાર થઇ શકે. **મૈથુન** અને **ક્રોધ** એ વર્જવાં. (૩) હીંગ, જીરૂ અને સિંધવ એણે યુક્ત કેવળ દહીં ભાગેલી છાશ આપવી; તે સંગ્રહણી, અર્શ, અતિસાર અને વાયુનો નાશ કરે છે. (૪) કુમળા બીલાના કલ્કમાં સુંઠનું ચૂર્ણ અને ગોળ નાખી આપવું અને **છાશ** તથા **ભાત** પથ્યને માટે આપવાં. (૫) અજમો, પીંપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર એલચી, નાગકેશર, સુંઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, આમલી, લીંડીપીંપર તથા વાળો, એ એકેક તોલો અને સાકર છ ભાગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી રોજ એક તોલો આપવું અને ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું; એટલે સંગ્રહણી, પિત્તસંગ્રહણી અને પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. (૬) જેને કષ્ટવડે તથા કઠિન એવો મળ થાય છે તેને ઘીમાં મીઠું નાખી પાવું. (૭) **તાલીસાદિ વટી**:–તાલીસપત્ર, ચવક, મરી, એ ચાર ચારતોલા, લીંડીપીંપર અને પીંપળીમૂળ એ આઠ આઠ તોલા, સુંઠ બાર તોલા, ચાતુર્જાત અને વાળો, એ એકેક તોલો, એ બધાંનું ચૂર્ણ તથા ચૂર્ણથી ત્રણ ઘણો ગોળ, એમા બે તોલાની ગોળી કરવી. તે ભક્ષણ કરવાથી કષ્ટતર સંગ્રહણી, ઉલટી, ઉધરસ, દમ, જ્વર, અરુચિ, સોજો, ગુલ્મ, ઉદર અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે. (૮) કાળી મુસળી છાશમા કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી અને પથ્યને માટે છાશ તથા

બિગાડ પામી સંગ્રહણી રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને સંઘરણી કે ગ્રહણી કહે છે. એનાથી તરસ, આળસ, દાહ, અપચો, શરીરનું ભારેપણું વગેરે થવા માંડી બળનો ક્ષય થાય છે, પછી જે ખાધું હોય તેનો આમ (કાચો ઝાડો) થઇને તે ગુદા વાટે પડે છે. વખતે પકવ થઈને પણ પડે છે અને વખતે તે કઠણ કે પાતળો હોય છે. ઝાડો થતાં મરડો થાય છે.

એ રોગ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને આમ, એ દોષોના કારણથી પાંચ પ્રકારનો છે. વાતાદિ દોષથી ઉત્પન્ન થએલા સંગ્રહણી રોગમાં તે તે દોષનાં લક્ષણો જેવામાં આવે છે. (હવે પછીના 'ઝાડા'ના પ્રકરણમાં આ લક્ષણ જેવાં) તે ઉપરથી ક્યા પ્રકારનો ગ્રહણી રોગ છે તે સમજાય છે. ત્રિદોષ સંગ્રહણીમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણ મિશ્ર હોય છે. આમ સંગ્રહણીમાં આંતરડાં બોલે, આળસ અને દુર્બળતા થાય, ઝાડો નરમ, જાડો, ચિકણો, ધોળો, શબ્દ સહિત કડમાં વેદના સહિત અને થોડા મરડાસહિત આમવાળો થાય, દિવસે રોગ વધે અને રાત્રે શાંતિ માલમ પડે.

સૂતેલા રોગીના પાસામાં શૂળ અને જળઘંટીયંત્ર જેવો શબ્દ થાય તેને ઘટીયંત્ર નામે અસાધ્ય સંગ્રહણી રોગ કહે છે.

યુનાનીના મતથી એ રોગ બે પ્રકારનો છે. એકને આબી અને બીજાને આતસી કહે છે. જે આબી હોય તો તરસ થોડી હોય. કદિ ઝાડો થાય અને કદિ બંધ થાય. એના ઉપર રાળ ૬ પૈસાભાર, મુસળી ખાંડ ૩ પૈસાભાર, બાવચો ૨ પૈસાભાર, સુંઠ ૩ પૈસાભાર અને કંતાનનાં બીજ ૩ પૈસાભાર લઈ ઝીણું ખાંડી બબ્બે પૈસાભાર સવાર—સાંજ ફાકે તો આબી સંગ્રહણીનો રોગ મટે. (૨) એ દરદમાં ભાંગ પીએ તો ઠીક છે. (૩) ખસખસની પોસ્ત (છોડાં) હથેળી ભરીને ફાકે તો ફાયદો થાય. (૪) આ રોગમાં અફીણ–ગુણકારક છે. જે આતસી હોય તો:—તેનું દિલ પાણી વાસ્તે તરફડે. દિલ તથા છાતીમાં બળતરા થાય. રાત દિવસ પાણીના જેવો ઝાડો થયા કરે. એ રોગને ઔષધિ ફાયદો ન કરે.

ચાહી તોલો ૧ અને પરવાળાં તોલો ૧ લઇ ચાંદીનાં કંઠકવેધી પત્રાં કરી, એ બન્નેને ગોળીવાડનાં પાંદડાંના ઝુંડામાં લપેટી કુલડીમાં કપડમાટી કરી ગજપુટ આપી ભસ્મ કરવી. એની યોગ્ય માત્રા માખણ સાથે આપવાથી દુસાધ્ય સંગ્રહણી પણ નાશ પામે છે. સંગ્રહણી ઉપર કેટલાક લોકો પાડાચોળી અથવા ગરદેગોળી નામની ગોરખનાથજીની ગોળીઓ આપે છે.

ભાત આપવાં. (૯) શંખભસ્મ અને સિંધવ સમભાગ લઇ ત્રણુ માસાપર્યંત મધમાં ચટાડવું; એટલે મોટો સંગ્રહણીરોગ પણ નાશ પામે છે. (૧૦) કંકાયન ગુટી આપવી. (૧૧) સાટોડીનાં મૂળીઆં, મરી, શરપંખો, સુંઠ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, બાળહરડે, કરંજની છાલ અને કાચાં બીલાંનો કાઢો કરી પાવો; એટલે દુઝણમસ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી, એ બધાનો નાશ થાય છે. (૧૨) અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીનાં ફૂલ, કડાની છાલ, લોદર અને પહાડમૂળનો કાઢો પાવો; એટલે સંગ્રહણી, સવ પ્રકારનો તાવ, અરોચક અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે. (૧૩) **તાલીસાદિ ચૂર્ણ**:–તાલીસપત્ર, વજ, હળદર, ત્રિકટુ, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, આંબાહળદર, બીલા, અજમોદ, કચોરાં, ચાતુર્જાત, લવંગ, ધાવડીનાં ફૂલ, અતિવિષ, જાયફળ, અજમો, પહાડમૂળ, મોચરસ, કોકમ, પંચલવણ (કાચલવણ, બીડલોણ, સિંધાલુણ, સંચળ અને મીઠું), જીરું, શહાજીરું, વાવડીંગ, અમ્લવેતસ આમલી, ત્રિફળાં, પિત્તપાપડો, જટામાંસી, આવળ, વાળો, એલચી, બ્રાહ્મી, જવાસા, ભોંયઆમળી અને કોષ્ઠ, એ સમભાગ તથા એ બધાંની બરાબર હરડે અને તે સુદ્ધાં બધાંની બરાબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ૧૫ દિવસ લેવાથી **સંગ્રહણી, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, અરુચિ, પ્લીહા, દુઝણમસા (હરસ)–દુઝતા મસા, ઝાડો, તાવ, વાયુ, સ્થૂલતા, પ્રમેહ, ગોથું, પાંડુ, ગોળો, ઉદરરોગ, કફજ વ્યાધિ, પિત્તજ વ્યાધિ, ચિત્તભ્રમ, અફેરો, વિષૂચિકા, અગ્નિમાંદ્ય અને સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. વળી તે પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ,** કાંતિ, **બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ધારણા અને વાચાને** આપનારું છે. (૧૪) મસૂરના કાઢામાં બીલાનું મગજ બાફીને આપવું. તે સંપૂર્ણ કુક્ષિરોગ, **સંગ્રહણી, પાંડુ અને કમળાનો** પણ નાશ કરે છે. (૧૫) દશમૂળ અને સુંઠનો કાઢો, સોજો તથા આમસંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. (૧૬) **ભલ્લાતકક્ષાર**:–ભીલામો, ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, સિંધાલુણ, સંચળ, મીઠું અને ધુંવાસ, એ આઠ તોલા લઈ છાણાના દેવતામાં બાળવું. તેનો ક્ષાર ઘીમાં અથવા ભોજનમાં આપવો; એટલે **હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત અને શુળનો** નાશ થાય છે. (૧૭) ચવક, ચિત્રક, બીલા અને સુંઠનું ચૂર્ણ છાશ સાથે આપવું; એટલે તે ઘણી દુષ્ટ સંગ્રહણીનો નાશ કરશે. (૧૮) સંચળ, ચિત્રો અને મરીનું ચૂર્ણ છાશ સાથે સેવન કરવું; એટલે સંગ્રહણી, ઉદર, ગુલ્મ, દુઝણમસ, અગ્નિમાંદ્ય અને બરોળનો નાશ થાય છે. (૧૯) **કપિત્થાષ્ટક ચુર્ણ**:–કોઠું ૮ ભાગ, સાકર ૮ ભાગ તથા દાડમની છાલ, આમલીની છાલ, કુમળા બીલાં, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ અને લીંડીપીંપર, એ ત્રણ ભાગ અને મરી, જીરૂં, ધાણા, પીંપળીમૂળ, વાળો, સંચળ, અજમોદ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચિત્રો, સુંઠ, એ તેર ઔષધો એક એક ભાગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું અને તે આપવું. એ ચૂર્ણ કંઠરોગ, અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:–અતિવિષ–૫, ૧૦, અરડુસો–૩, આદુ–૮, આંબો–૨૨, ઈંદ્રજવ–૧૬, ખસખસ ક (અફીણ)–૨, ગાંજો–૬, ચણકબોબા–૫, ઝેરકોચલાં–૯, દાડમ–૬, પાઢ (કાળીપાડ)–૧૨, પીલુ–૧, બીવલો–૧, મરી–૧૩, મુસળી–૫, મોથ–૬, રાળ–૧, લવંગ–૧૦, સમેરવો–૧૫, સાલમ–૩, **આમ સંગ્રહણી** માટેઃ–બીલી–૭. જુઓ ગો વૈ૦માં દૂધ–૨૧, છાશ ૨, ૬, ૭. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં છાશ વર્ગ–૧.

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**:—ઔષધિક્રિયાના કવાથપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૯.

પથ્ય:–જૂના સાઠી ચોખા, મસૂર, તુવેર અને મગની દાળ, નિઃશેષ માખણ કાઢી લીધેલી છાશ, દૂધ, માંખણ, દહીં, તલનું તેલ, મધ, ફણસ, દાડમ, કેળફૂલ, જૂનાં કેળાં, કોઠું, જાંબુ, ધોળું કોળું (દુધી), તુરા પદાર્થ. **અપથ્ય**:–ઘઉં, વટાણા, અડદ, જવ, ચોળા, મયાળ, ચાકવત, કોળું, સરગવો, કંદ, નાગરવેલના પાન, શેલડી, બોર, કેરી, કાકડી, સોપારી, ગોળ, નાળીએર, ભાજીપાલો, ખાર, દ્રાક્ષ, ખાટું, મીઠું, જડાન્ન.

૨૮–ઝાડો અથવા અતિસાર અને મરડો*

* વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, શોક અને આમ, એમ ૭ પ્રકારનો ઝાડો છે. ભયાતિસાર, રક્તાતિસાર,

કારણ:—પ્રમાણ કરતાં અધિક ખાવું, જડ પદાર્થનું સેવન કરવું, અતિ સ્નિગ્ધ, અતિ તીક્ષ્ણ અતિ રુક્ષ, અત્યંત પાતળું, એવા પદાર્થ ખાવા; વિરુદ્ધાશન, અન્ન પાચન થયા સિવાય તે ઉપર પુનઃ ભોજન કરવું, અપક્વ અન્ન ખાવું, અતિ મદ્યપાન કરવું, દુષ્ટ પાણી અથવા પ્રકૃતિને ગમે નહિ એવા પદાર્થનું ભક્ષણ કરવું, મળમૂત્રનો અવરોધ કરવો અને કૃમિનો કોપ ઇત્યાદિ કારણોએ અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે. **લક્ષણો:**—હૃદય, નાભિ, ગુદા, ઉર, કુક્ષિ એને વ્યથા થવી; હાથપગનું ગળવું, અપાનવાયુનો અને મલનો અવરોધ થવો; પેટનું ફુલવું, અન્ન સારૂં પાચન ન થવું; ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. જે અતિસારમાં આમ પડે છે તેને આમાતિસાર અને જે અતિસારમાં લોહી પડે છે તેને રક્તાતિસાર કહે છે. ઉપદ્રવ:—ઉલટી, મૂર્ચ્છા, ઉચકી, સોજો, શૂળ, દમ, ઉધરસ અને અન્ન-દ્વેષ એ ઉપદ્રવ સંપૂર્ણ થવાથી આ અતિસાર અસાધ્ય થાય છે. **આમાતિસાર ઉપર:**—કોઇ પણ અતિસાર ઉપર ઉપચાર કરવાના હોય તો પ્રથમ આમ પાકા થએલા છે કે નહિ એની ચોકસી કરી, આમ પાકા થયા હોય તો **દોષ પ્રમાણે ચિકિત્સા** કરવી. (૧) બાળહરડે અને લીંડી-પીંપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. કિંવા આમનો ઝાડો થવા માટે એરંડતેલ અથવા ઘી ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) સુંઠનું ચૂર્ણ કરી તેમાં લગારેક ઘી નાખી ગોળો કરવો અને તેને એરંડાનાં પાંદડા વીંટાળી ઉપર છાણમાટીએ લીંપી અંગારામાં બાફવું. માટી બળવા

અને મરડો પણ એ સર્વના પેટામા આવી જાય છે. ૧—ઝાડો કાંઈક લાલાશ ઉપર ઉતરે અને ઝાડામાં ફીણ મળેલું હોય તથા લુખો અને થોડો થોડો વારંવાર આમસહિત આવે, ઝાડો થતી વખતે પેડુમાં પીડા થાય તે વાયુનો. ૨—ઝાડો પીળો, લાલ, કાળો તથા દુર્ગંધિયુક્ત પાતળો થાય તથા ગુદા પાકી જાય, શરીરમાં પરસેવો આવે, તરસ લાગે, શરીરમાં દાહ તથા મૂર્છા થાય એ પિત્તનો. ૩—ઝાડો ચીકણો, સફેદ, દુર્ગંધવાળો, શીતળ, થોડી પીડાની સાથે ઉતરે તથા શરીર ભારે રહે, ભોજનમાં અરુચિ હોય તે કફનો. ૪—ભુંડના માંસ સરખો ઝાડો હોય, અનેક રંગનો હોય, નેત્રમાં તંદ્રા રહે, તરસ, મુખશોષ, ભ્રમ અને મોહ થાય તે ત્રિદોષનો. જો એવાં લક્ષણ સ્ત્રી, વૃદ્ધ કે બાળક રોગીને થાય તો તે અસાધ્ય છે. ૫—પુત્ર, મિત્ર, ધન, સ્ત્રી આદિના નાશ-થી શોક કરે આ શોક પેટના અગ્નિને મંદ કરે છે તથા શરીરની બહારનું તેજ પેટમાં જઇને રુધિરને બગાડે છે; અને ઝાડો લોહીસાથે મળીને અથવા ન મળીને ગુદાદ્વારાએ ચણોઠી જેવો નીકળે તો તેને શોકનો અતિ-સાર જાણવો; અને તે શોક દૂર થવાથી જાય છે. એવીજ રીતે કોઈ પણ પ્રકારના ભયથી થાય તેને ભયાતિસાર જાણવો. ૬—આમાતિસારથી પ્રથમ ભોજનનું અજીર્ણ થાય અને પછી ન પચે એવા ભારે પદાર્થો ખાય તો તે કોઠામાંના વાત, પિત્ત, કફ, આ ત્રણ દોષોને તથા ઝાડાને બગાડે છે. એમાં ઝાડો શૂળસંયુક્ત, દુર્ગંધ સાથે અનેક રંગનો હોય છે. વળી એક પાત્રમાં ઝાડો કરાવી જોવાથી ઝાડો જળમાં તરે અને આમ પાણીમાં બૂડે અથવા દુર્ગંધ સંયુક્ત સફેદ ચીકાશપર હોય તે પણ એનાંજ લક્ષણ છે. રક્તાતિસાર એ પિત્તાતિસારનો ભેદ છે. એમાં અત્યંત ગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી પિત્ત વધી જઇ લોહીને બગાડે છે જેથી ઝાડો રુધિર સાથે ઉતરે છે.

મરડો—અતિસારનો ભેદ મરડો છે. કુપથ્યના કરનારા પુરુષને વાયુ વધીને કફમાં મળી મરડો કરે છે. ક્ષણ ક્ષણમાં અમળાઈને થોડો અથવા ઘણો ઝાડો ઉતરે તેને મરડો કહે છે. એને કોઈ આંકડી પણ કહે છે. એ મરડો વાયુનો, પિત્તનો, કફનો અને લોહીનો એમ ચાર પ્રકારનો છે; જેમાં ઘણી પીડા થઈ ઝાડો ઉતરે તે વાયુનો; દાહ હોય તે પિત્તનો; કફસંયુક્ત ઝાડો થાય તે કફનો અને લોહી સંયુક્ત ઝાડો હોય તેને લોહી-નો મરડો કહે છે.

ઝાડા ઉપર ઉપચાર:—(૧) છાસ અને દહીં પાવાં. (૨) લીંડીપીપર તોલો ૦॥, પીપળીમૂળ તોલો ૦॥, જાવંત્રી તોલો ૧, જાયફળ તોલો ૧, લવંગ તોલો ૧, તજ તોલો ૧, અફીણ તોલો ૦॥, સર્વને વાટી ઝીણું કરી ઠળીઓ કહાડી નાખેલી ખારેકમાં ભરી ઘઉંની કણકથી લપેટી આટાનો દડો કરી, દેવતાના ભાઠામાં પકવી પછી તેમાંથી ખારેક કહાડી લેવી અને તેને ખૂબ લસોટીને પછી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એનાથી લોહીવા એટલે રક્તાતિસાર જાય. (૩) શાળ અને અમતુ છાસ દહીંમાં ખાવું. (૪) બાવળીઓ ગુંદ, ખસખસ અને સાકર ઝીણાં વાટીને ખાવાં. (૫) બોડી અજમો, મોચરસ, સુંઠ, ધાવડીનાં ફૂલ એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ઝીણાં વાટી બાયના પોળવામાં ટાંક ૨॥ ના અંદાજે આપવું. ઉપર દહીં અને લાપસી જમાડવી. (૬) કોઠી, અબ-લોઠી, ઉશીર (વાળો) અને સાકરની ફાકી આપવી. (૭) સુંઠ, હળદર, લીંડીપીંપર, દારૂહળદર, કરંજ બીજ અને બીલેરાની જડ સમાન ભાગે લઈ વાટી કાંજીના પાણી સાથે મરી જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ચોખાના ધોવરા-મણમાં આપવાથી ઝાડો મટે, વાસી પાણી સાથે આપવાથી વાસી વિકાર મટે. પાકની સુંઠ પર એજ ગોળી ૨૧ ઉષ્ણોદક સાથે આપવી.

લાગે એટલે બહાર કાઢી અંદરનું ઔષધ કાઢી લેવું; અને તે સાકર સાથે અથવા ગોળ સાથે ત્રણ માસાથી ૭ માસા પર્યંત આપવું, એટલે આમાતિસાર બંધ થઈ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૩) સુંઠ, ગોળ અને ઘીની ગોળી* કરી આપવી; તેથી કરી આમનું પાણી થઇ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૪) કુમળા ચાંભડામાં સિંધવ અને થોડીક હીંગ ભરી, એરંડાના પાંદડામાં વીંટાળી ખુંભરેટમાં શેકી તે ખાવાં તેથી આમનું પાણી થઇ આમાતિસાર બંધ થાય છે. (૫) સુંઠ, વરીઆળી અને ખસખસ, અથવા સુંઠ અને વરીઆળી ઘીમાં શેકી ઝીણી વાટવી અને તેની ફાકી લેવી. (૬) ધાણા અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૭) સુંઠ, અતિવિષ, શેકેલી હીંગ, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી તે ચોગણા પાણીમાં આપવું. (૮) બાળહરડે, અતિવિષ, સિંધવ, સંચળ, ધોડાવજ અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૯) સૂરણને સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ઘીમાં તળી આપવું. (૧૦) જાયફળ, સુંઠ, રાળ, માયફળ (માયાં) અને ખજુર, એ દરેક ૭ ૭ માસા લઇ ચૂર્ણ કરવું; અને તે ચૂર્ણના વજન જેટલી તેમાં વગડાઉ છાણાની રાખ મેળવી, ચોખાના ધોવરામણમાં દરેક વખત દોઢ માસા પ્રમાણે બે વખત આપવાથી જીર્ણાતિસાર, આમાતિસાર અને શૂળ દૂર થાય છે. (૧૧) લસણની કળીમા અ ડના દાણા જેટલું અફીણ ભરવું અને અંગારા ઉપર શેકી ખાવી, એટલે આમાતિસાર તરત દૂર થાય છે. **રક્તાતિસાર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) જાંબુ, કેરી અને આમલીનાં પાદડાનો અંગરસ કાઢી તેમા મધ, ઘી અને દૂધ નાખી લેવાથી મહાન રક્તાતિસાર મટી જાય છે. (૨) લસણ ૪ તોલા અને થોડાં આકડાના કુમળાં પાંદડાં એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આપવો. (૩) બીલું જરા ભાગી બાફવું અને તેના ગરમાં ગોળ ધાલી વાટી ગરમ પાણીમાં સરબત કરી પાવું. (૪) ડુંગળી બારિક ચીરી ચાર પાચ વખત ધોઈ નાખવી અને તે ગદાદાર ચોખ્ખા દહીં સાથે ખાવા આપવી. (૫) ગાયના માખણમાં તલની ભૂકી મિશ્ર કરી ઉંબરાનાં પાંદડાં ઉપરની ૫ ફોડ અને સાકર નાખી આપવું. (૬) કડાની છાલ, અતિવિષ, બેલકાચરી, વાળા અને નાગરમોથનો કાઢો આપવો. (૭) દાડમની છાલ અને કાચાં બીલાંનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૮) ચોખાના ધોવરામણમાં ચોખ્ખું ચંદન ઘસી તેમાં મધ અને સાકર નાખી આપવું; એટલે રક્તાતિસાર, દાહ, શોષ અને મોહ દૂર થાય છે. (૯) કાચાં બીલાંનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર, પેટશૂળ અને આમશૂળ દૂર થાય છે. (૧૦) આંબાની ગોટલી છાશમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી આપવી. (૧૧) શતાવરીનો રસ સાકર નાખી આપવો. **સર્વાતિસાર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) અફીણ અને કેસર સમભાગ ખરલ કરી અર્ધા ગુંજા (ચણોઠી) ભારના પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી મધ સાથે આપવી. (૨) લીંબુ કાપી અંદર રાઇ ભરી ગરમ કરી આપવું. (૩) કાંદાના રસમાં અફીણ મેળવી આપવું. (૪) નિષ્કંટક મોટા બાવળીઆનાં પાંદડાંનો અથવા છાલનો રસ કિંવા અરલુની છાલનો રસ અથવા કડાની છાલનો રસ, એમાનો કોઇ પણ અંગરસ લેવાથી સર્વ અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) અજમોદ, મોચરસ, સુંઠ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ ગાયના દહીમાં આપવું, એટલે અતિસાર દૂર થાય છે. (૬) વાળો, કાળોવાળો, નાગરમોથ, ધાણા, મજીઠ, કાચાં બીલાં, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૭) કુમળાં બીલાં અને આંબાની ગોટલીનો કાઢો અથવા બીલાનો ગર અને ગોટલીમાંનું મગજ, સાકર અને મધ નાખી આપવું. (૮) આબાની અંતરછાલ અથવા ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી, એટલે દાહ અને આતસાર દૂર થાય છે. (૯) જાયફળ, અફીણ અને ખારેક, સમભાગ લઇ નાગરવેલના રસમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી નવટાંક છાશમાં આપવી. (૧૦) અંકોલના મૂળની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મંત્ર નાખી આપવી એટલે દુર્ધર અતિસારનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) વડની વડવાઇઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટવી અને તેમાં છાશ નાખી તે આપવી. (૧૨) રાળ, સાકરમાં નાખી આપવી. (૧૩) પહાડમૂળ દહીંમાં વાટી આપવાં. (૧૪) અફીણ શેકી ખાવું. (૧૫) કાયફળ

* આને અવેગી કહે છે.

મધમાં ઘસી આપવું. (૧૬) સોળ તોલા કડાની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ગોળીઓ કરવી; તે પછી જાંબુડીનાં પાદડાંમાં વીંટાળી તેને સૂતરથી બાંધી ઉપર ઘઉંના લોટનો લેપ કરી તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો. પછી તે ગોળાની ઉપર છાણાં મૂકી દેવતા સળગાવી ગોળાની માટી લાલ થાય ત્યાંસુધી અગ્નિ કરવો. પછી ગોળો બહાર કાઢી પાંદડા અને માટી દૂર કરી પીલી, રસ કાઢી તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ મેળવી પાવો. આ કૃતિને પુટપાક કહે છે. (૧૭) અરલુની છાલનો પુટપાકવડે રસ કાઢી તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું. (૧૮) પાકા દાડમનો પુટપાકવડે રસ કાઢી મધ નાખી આપવો. (૧૯) જીરૂ, ભાગ, બીલીનો ગરભ અને અફીણ, એ સમભાગે લઇ દહીંના નિતર્યાં પાણીમાં ખરલ કરી વાલ બરોબર ગોળી વાળી મધમાં આપવી. (૨૦) **આર્દ્ર-કુટજાવલેહ:**—કડાના મૂળીઆંની છાલ તાજી એકતુળા (૪૦૦ તોલા) પ્રમાણમાં લાવી તેમાં પાણી એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પ્રમાણમાં નાખી ચોથો હિસ્સો પાણીનો રહે ત્યાંસુધી કાઢો કરી ગાળી, પછી લાજાળુ, ધાવડીના ફૂલ, કુમળાં બીલાં, પહાડમૂળ, મોચરસ, નાગરમોથ અને અતિવિષ, એ સાત ઔષધો પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી તે કાઢામાં નાખી હલાવી લેપ થાય એવું ઘટ્ટ કરવું. પછી આ અવલેહ પાણીમા અથવા બકરીના દૂધમાં આપવો; તેથી કરી વેદનાયુક્ત અને નીલપીતાદિક નાનાપ્રકારના વર્ણ જે અતિસારમાં હોય છે, તે અને ઘોરરૂપ એવા સંપૂર્ણ અતિસાર દૂર થાય છે; તથા સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ પ્રકારની ધુપણી (પ્રદર) થાય છે તે અને સંપૂર્ણ મૂળવ્યાધિ તથા પ્રવાહિત રોગ કરીને અતિસારનો ભેદ છે, તે બધા રોગ દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ-૧, ૧૦; અજમોદ-૩, અરલુ-૨, આદુ-૧૧, આમલી-૧૦, આંબો-૧૧, ૧૩; ઇન્દ્રજવ-૨, ૧૬, ૧૯; એખરો-૧, કરંબળ-૩, કળથી-૩, કાકડાશીંગ-૩, કાયફળ-૮, કારિંદા-૪, કાડોળી-૨, ખટખટી-૪, ખસખસ ક (અફીણ)-૪, ૬, ૧૬, ખાખરો-૧૭, ગાજો-૪, ૬; ગોરખઆમલી-૩, ચીચો-૧, ચેર-૧, જાયફળ-૯, ૧૪; જાંબુ-૮, ડુંગળી-૧૭, દીપમાળ (ગલચોટા)-૧, ધામણ-૧, પાઠ (કાળી પાડ)-૪, ફુદિનો-૬, બાવળ-૪,૯, બીજી-૧૧, ૧૫, ૧૬; બીવલો-૧, ૨; બોરસળી-૧, મગ-૨, મીંઢીઆવળ-૭, મૈદાલકડી-૮, રાળ-૩, રોમફળ-૩, વડ-૧૧, વડગુંદો-૧, વેલતુર-૧, શિમળો-૧૪, શેમટ-૧, સમેરવો-૧૫, **આમાતિસાર માટે:**—અરડુસો-૩, આદુ-૩૭, આંબો-૧, ઉંબરો-૯, ખસખસ-૧, ખસખસ ક (અફીણ)-૧, ૨, ૨૦; જાયફળ-૯, પાઠ (કાળીપાડ)-૧૧, લીંડીપીંપર-૮, વજ-૧૦, વરીઆળી-૧, હરડે-૪૦. **જ્વરાતિસાર** માટે:—ઓથમીજીરૂ-૩, ૮. **પક્વાતિસાર** માટે:—ખસખસ ક (અફીણ)-૧૪. **પિત્તાતિસાર** માટે:—અતિવિષ-૩. **રક્તાતિસાર** માટે:—અરજુનસાજડ-૧૧, અરલુ-૪, અળઇ-૫, આમળાં-૩૫, આંબો-૧૨, ૧૫,૧૬,૨૩; ઉંબરો-૧૦, ઓથમીજીરૂં-૩, કનક-૧, કારિંદા-૫, ખસખસ ક (અફીણ)-૨, ૨૦; ચારોળી-૧, જાંબુ-૨, તલ-૨૧, તુલસી-૫, દાડમ-૧૪,પાઠ (કાળી પાડ)-૭, પીંપળો-૧૬, ફણસ-૫, બીલી-૧૦, બોરડી-૩, ૮; મંદાર-૨, મેથી-૪, મેદી-૫, રતનજોત-૭, વજ-૧૦, શતાવરી-૧૪, સારફળ-૩, ૪; સુખડ-૩. **શૂળયુક્ત અતિસાર** માટે:—તજ-૬, મોથ-૧૨. **મરડા** માટે:—બળશી-૮, ગુલાબ-૬, મરડાશીંગ-૩. **જીર્ણાતિસાર** માટે:—ઓથમીજીરૂં-૧૩, શિમળો-૧૩. જુઓ ગો૦વૈ૦માં—છાશ-૨. **રક્તાતિસાર** માટે:-માખણ-૮. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં—**રક્તાતિસાર** માટે:—માખણવર્ગ-૩, સાબરસીંગ-૩. **આમાંશ** માટે:—સાબરશીંગ ૩. જુઓ **અનુભૂત ઔષધો**—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં-નં. ૫, ૧૬, ૧૭, ૨૩; તથા ચૂર્ણપ્રકરણની ટીપમાં નં.-૧, ૨, ૨૦.

પથ્ય:—ઉલટી, લાંઘણ, નિંદ્રા, જૂના ચોખા, મસૂર, તુવેર, ઘી, મધ, દહીં, તેલ, દૂધ, છાશ, માખણ, કેળફૂલ, જાંબુ, આદુ, કોઠી, બોર, દીપન અને લઘુ એવાં અન્ન તથા પેય પદાર્થ. **અપથ્ય:**—મૈથુન, મલમૂત્રાવરોધ, ઘઉં, અડદ, જવ, ચાકવત, વાલ, કેરી, દૂધી, ગોળ, ભાજીપાલો, રાતી દૂધી, જડ અને સ્નિગ્ધ ભોજન, વ્યાયામ, પાન, કાકડી, મીઠું અને ખાટા પદાર્થ.

૨૯–ઝેર (વિષ)

વિષ ત્રણ પ્રકારનું છે. **સ્થાવર, જંગમ તથા દૂષિવિષ.** મૂળાદિક વિષ તે **સ્થાવર;** સર્પાદિક વિષ તે **જંગમ;** તથા વિષનાશક ઔષધિઓનાં **હતવીર્ય** થયેલા વિષ કિંવા ગરમી વગેરેથી **શોષાઇ** ગયેલા, જે સ્વભાવમાં તથા ગુણમાં કમી છે અને જૂનાં થયેલાં એવાં **સ્થાવર-જંગમાત્મક** વિષ તે દૂષિવિષ જાણવાં. **વિષાદ** એટલે ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેની વિષ એવી સંજ્ઞા છે. **સ્થાવરવિષ:**—મૂળ, પાદડા, ફળ, ફૂલ, છાલ, નાર, ગુંદર, ધાતુ અને કંદ એવી રીતે ૧૦ પ્રકારનાં સ્થાવર વિષ છે. **જંગમ વિષ:—**દૃષ્ટિ, નિશ્વાસ, દંત, નખ, મૂત્ર,પુરીષ, શુક્ર,લાળ, **કેશ,** ચિમટા, પાદવું, ગુદા, અસ્થિ, પિત્ત, શૂક **તથા** શવ,**એવા** સોળ પ્રકારનાં જંગમ વિષ છે. **દૂષિવિષ:—** દેશ, કાળ, અન્ન અને દિવાનિદ્રા, એવડે વારંવાર દૂષિત થએલ વિષ શરીરધાતુને દુષ્ટ કરે છે; તેને દૂષિવિષ કહે છે. એ બે પ્રકારનું છે. એક **કૃત્રિમ** અને બીજું **ગરસંજ્ઞક.** સવિષ પદાર્થોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃત્રિમ વિષ; તથા નિર્વિષ દ્રવ્યોના સંયોગવી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તે **ગરસંજ્ઞક** વિષ જાણવું.

વિષ પીવામાં આવ્યું છે તે જાણવાનાં લક્ષણો:—વાતયુક્ત અને ધૂવાસ જેવો મળનો અતિસાર થાય છે તથા મોઢાવાટે ફીણની ઉલટી થાય છે, તે લક્ષણોવાળાએ વિષ પીધું છે એમ જાણવું. **સ્થાવર વિષનાં સામાન્ય લક્ષણ:—**સ્થાવર વિષથી જ્વર, હેડકી, દાત બંધાઇ જવા, ગળું અકડાઇ જવું, મોઢામાંથી ફીણનો સ્રાવ, ઉલટી, અરુચિ, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. **કંદવિષનાં લક્ષણો:—**ઉગ્રવીર્ય એવાં કંદવિષ તેર પ્રકારનાં છે. એ સર્વ દશગુણ જાણવા. જે સ્થાવર, જંગમ તથા કૃત્રિમ વિષ દશ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે, તે **તત્કાળ મરણ** પામે છે. **જંગમ વિષનાં લક્ષણો:**–જંગમ વિષના યોગથી ડોળાં આવવા, મૂર્ચ્છા, ગ્લાનિ, દાહ, અન્નનો અપાક, રોમાચ ઉભા થવાં, સોજો તથા અતિસાર એ લક્ષણો થાય છે. **વિષનાં દશ લક્ષણો:**– રુક્ષ, ઉષ્ણ, શીત, સૂક્ષ્મ, આશુકારી, વ્યવાયી, વિકાશી, વિષદ, લઘુ તથા અપાકી, એ દશ વિષના ગુણ જાણવા. **મૂળાદિ વિષનાં લક્ષણો:—મૂળોનાં** વિષવડે હાથે-પગે રેષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, બડબડે છે અને મોહ પામે છે. **પાંદડાંના** વિષવડે બગાસાં, કંપ, શ્વાસ, મોહ ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે. ફળના વિષવડે મોઢું સૂજી જાય છે. દાહ, અન્નદ્વેષ, એ લક્ષણો થાય છે. **પુષ્પના** વિષવડે ઉલટી, પેટ ચઢવું, શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે. **છાલ, નાર, ગુંદ,**એ ત્રણ પ્રકારના **વિષથી** મોઢામા દુર્ગંધી, અંગને ખડઅચડાપણું, માથું દુખવું, મોમાથી કફસ્રાવ, એ લક્ષણો થાય છે. **ક્ષીર** વિષથી મોઢામા ફીણ આવે છે, રેચ લાગે છે અને જીભ જડ થાય છે. **ધાતુના વિષથી** ઉરની અંદર દુઃખે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે તથા તાળવાનો દાહ થાય છે. **દૂષિવિષનાં લક્ષણો:**– દૂષિવિષ એ **અલ્પવીર્ય** છે. એ તત્કાળ મારક થતું નથી. દૂષિવિષવડે પીડિત થએલા માણસને ઝાડો થાય છે. તેનો રંગ (વર્ણ) બદલાય છે, મોઢામાથી વાસ આવે છે, મુખમાં સ્વાદ રહેતો નથી, તરસ લાગે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, અંધારી આવે છે, ભાગ્યા–તૂટયા શબ્દો બોલે છે, ઉલટી થાય છે અને ગાંડાનાં જેવા લક્ષણો કરે છે. દૂષિવિષવાળા માણસને કોઈ પ્રકારનું ચેન પડતું નથી. **દૂષિવિષનાં બીજાં લક્ષણો**–દૂષિવિષવડે ડોલા, બગાસા, જડપણું, અંગે શિથિલતા અને રોમાંચ ઉભાં થવા, અંગ મરડાઇ જવું, એવું પ્રથમ થઈ જ્યા પછી હર્ષ વધવો, અન્ન પાચન ન થવું, અરુચિ, અંગ ઉપર નાનાપ્રકારનાં ઢીમણાં ઉઠવાં, માસક્ષય, હાથેપગે સોજો, મૂર્ચ્છા, ઉલટી, ઝાડો, શ્વાસ, તરસ, જ્વર, ઉદરરોગ એ વગેરે વિકારો થાય છે; અને વળી એકાદ વિષથી દાહ એકાદ વિષથી ઉન્માદ, એકાદ વિષથી નપુંસકત્વ, દાહ, ખેદ, કોઢ, વિસર્પ, મોટા ફોલ્લા, એવા નાના પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના હાથમાં સર્વ મિલ્કત કિંવા અધિકાર આવે એ હેતુથી અથવા પતિ પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે એટલા માટે બાયડીઓ પોતાના પતિને વિષારી પ્રાણીનો પરસેવો, વિટાળ (લાળ), શરીર ઉપરનો ઠેકઠેકાણાનો મળ અન્નમાં મસળી તે અન્ન ખાવા આપે છે, તેથી કિંવા શત્રુ ગરવિષનો પ્રયોગ કરે છે તે યોગે કરી પુરુષ ધોળો સફેદ અને કૃશ થાય છે, તેનો

અગ્નિ મંદ થાય છે, તાવ આવે છે, મર્મસ્થાને પીડા થાય છે, પેટ ચઢે છે, હાથેપગે સોજા આવે છે; ઉદરરોગ, ગ્રહણીરોગ, રાજયક્ષ્મા, પાંડુ, ગુલ્મ, ક્ષયજન્યજ્વર, એ વ્યાધિના તથા બીજા અનેક પ્રકારના વ્યાધિના લક્ષણો થાય છે.

સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર સામાન્ય ઉપચારઃ—સિંધવ અને મરી સમભાગ તથા એ બન્નેના બરાબર લીંબોળીઓ લાવી વાટી મધ અને ઘી સાથે ખાવી; એટલે સ્થાવર જંગમ વિષોનો નાશ થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—અંકોલ-૧, અરડુસો-૮, અરિઠા-૧, આકડો-૧૦, ઇંદ્રજવ-૬, કડવા તુરિયા-૬, કડવી ગલકી-૧, કડવી દુધી (તુંબડી)-૨, નાગદમની-૧, પીળો ધંતુરો-૧, લીમડો (કડવો)-૨૮, વિંછુડા-૨, શરસડો-૩, ૫, શિરદોડિ-૭, સાપસન-૨. **પેટમાં વિષ ગયું હોય** તે માટેઃ—કેળ-૧. **વિષારની પરીક્ષાઃ**—કરમદી-૧. **વિષાર** માટેઃ—કંકોડી-૬, પટોલકટુ-૧૦. **અંગ ઉપર વિષ ફુટી નીકળવા** માટેઃ—વિષમોગરી-૨. **વિષના ફોલ્લા** માટેઃ—જીયાપોતો-૧. **દૂષિવિષ** માટેઃ—જીયાપોતો-૩. **વિષ ઉપર વમન** માટેઃ—રાઇ-૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦-માઃ—વિષબાધા દૂર થવા માટેઃ—મોરપીછા-૪.

क સ્થાવર ઝેર (વિષ) અને તેના ઉપાય

(૧) સોમલનું વિષ

લક્ષણોઃ—સોમલ પેટમા ગયા પછી અર્ધા કલાકમા કિંવા એક કલાકમા વિષયોગ પ્રાપ્ત થયાના લક્ષણો જણાય છે, ગ્લાનિ આવે છે, પેટમાં આગ થવા માંડે છે, ઉલટી થવા લાગે છે, પેટમાં અતિશય દુખવા લાગે છે, પછી જુલાબ થવા લાગે છે અને અતિશય તરસ લાગે છે. પેશાબ બરોબર નહિ થતા બે-ત્રણ ટીંપાં પડે છે, આખા શરીરે બળતરા થઇ દર્દી-ઉપર નીચે થઇ જાય છે, આંખો લાલ થએલી હોય છે અને જીભ ધોળી થઇ જાય છે.

ઉપચારઃ—(૧) ઉલટી થવાના ઉપાય યોજવા. એક અથવા બે તોલા રાઇની ભૂકી અને થોડું મીઠું, પાશેર ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાણી પીવા આપવું; એટલે ઉલટી થવા લાગે છે, સારી રીતે ઉપરાઉપરિ ઉલટી થવાને માટે ગરમ પાણી પીવા આપવું. પેટમાંની બળતરા કમી થવા માટે દૂધ કિંવા દહીં પીવા આપવું અને તે ઉલટીના યોગે પાછું કાઢી નખાવવું. (૨) ઉંટિયું જીરૂં (ઇશબગોળ) પાણીમાં વાટી ગાળી તેમાં બેદાણા, દહીં અને ગુલાબજળ મિશ્ર કરી પાવું; એટલે સોમલનું વિષ ઉતરે છે. (૩) સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને દૂધ અર્ધો શેર એ બન્ને એકઠાં કરી પાવાં. (૪) કાથાનું પાણી કરી વારંવાર પાતા જવું. (૫) તાદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૬) કડવા લીમડાના પાંદડાંનો રસ પાવો. (૭) નવટાંક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું. (૮) **ઢોરને સોમલનું વિષ ચઢયું હોય તો**—ઢોરચણોઠી (આસોદ)નાં મૂળ છાશમા વાટી તેમા શિકેકાઇનાં બે-ચાર બીઆંનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું. (૯) કેળનો પાશેર રસ પાવો. (૧૦) કાથો ગાયના દૂધમા ઘસી પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ-ઉંબરો-૪, ઓથમીજીરૂં-૧, કેળ-૭, કૌચ-૬, ખેર-૪, મરી-૧૦, લીમડો (કડવો)-૨૧, સરગવો-૧૩. જુઓ ગો૦ વૈ૦માંઃ-દૂધ-૩. પ્રા૦ ઔ૦માં—કુકડાની વીટ-૩.

(૨) તાંબાનો કાટ

લક્ષણોઃ—જે તાંબાના વાસણને કલાઇ નથી હોતી તે વાસણમાં અન્ન રાખવાથી તે કટાઇ જાય છે; અને તે અનાજ ખાવાથી જીભ સૂકી અને કર્કરી થઇ જાય છે, પેટમાં ઘણુંજ દુઃખે

* સર્વાંજન ગુટિકાઃ-સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી, ફટકડી, મોરથુથુ, હીંગ અને લસણ સમાન ભાગે લઇ લીંબુના રસમાં મર્દન કરી મરી જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી લીંબુના રસમાં અંજન કરવાથી ખરડ, સાપ, કુતરૂં અને શિયાળ આદિકના દંશનું તથા અફીણનું ઝેર ઉતરે.

છે, લોહીનો ઝાડો થાય છે અને ઉલટી થાય છે. એ ઉપર ઉલટી થવાનો ઉપાય યોજવો.×

(૩) જંગાલનું વિષ

જંગાલ એ લીલા રંગની ભૂકી છે. એમા સોમલ હોવાથી તે પેટમા ગઇ હોય તો સોમલના જેવાજ વિકારો થાય છે. **જંગાલના વિષ ઉપર:**—સોમલનાજ ઉપચાર કરવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—દ્રાક્ષ-૩.

(૪) હડતાલ અને મનશીળનું વિષ

આ બંને પદાર્થોમા સોમલ હોય છે. એનાં વિષના લક્ષણ સોમલના વિષ પ્રમાણે થાય છે. **હડતાલ, મનશીળ અને જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર:**-(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) જીરૂં અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપવાં. (૩) કોળાનો રસ આપવો. (૪) ધમાસો, રાજહંસ, પીળી જુઇ, કરીઆતુ, એમાથી એકનો કાઢો પીવા આપવો. (૫) સર્પાક્ષીનો (નોળવેલનો) રસ સાકરમાં આપવો. (૬) ધોળી ગરણીના પાદડાનો રસ પીવા આપવો. (૭) અળશીના બીઆં અને મરવાનાં બીઆને ઉકાળી મધ નાખી પાવા; એટલે ઉલટી થાય છે. ઉલટી થયા પછી દૂધ અને બેદાણાનો લુઆબ પીવા આપવા. (૮) નવટાંક દૂધમાં ૫ તોલા ઘી અને તેટલીજ સાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:—કરિયાતું-૬, ગરણી-૫, જીરૂ-૬, દ્રાક્ષ-૩, ધમાસો-૭, નોળવેલ-૨, મરી-૯, રાજહંસ-૨. જુઓ ગોવૈ૦માઃ-દૂધ-૪.

(૫) રસકપૂરનું વિષ

આ વિષથી સોમલના જેવાજ વિકારો થાય છે. વધારામા જુલાબ માત્ર થાય છે અને આજારીની જીભને ખાટાખારાનો સ્વાદ જણાય છે.*

× કોઈ રાખસે તાંબાના વાસણમા કટાઇ ગયલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા પિત્તળના વાસણમા કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અગર જંગાલ કે જે તાંબામાથી બને છે તેવી વસ્તુ ખાધામા આવી હોય, તો તેના ઝેરથી ગળામા બળતરા બળે, પેટમાં વાઢ થાય, તાવ આવે અને ઉબકા આવે છે. એવું થાય કે તરતજ તે માણસને ગળામા આગળી નાખીને અથવા ગરમ પાણી ખૂબ પાઇને ઉલટી કરાવવી; અથવા ગરમ પાણી, બદામનું તેલ, માખણ, ગાયનું ઘી, એ સર્વ એકઠું કરી વારંવાર પાવુ અને ઉલટી કરાવતા જવુ ઉલટી થયા પછી બાવળનો સફેદ ગુદર તોલા ૩ લઈ ઝીણો ખાટી ગરમ પાણી શેર ૧ મા મેળવી કલાકમા દશ-બાર વાર પાવુ. (૨) અળશીના બીજની ચહા બનાવી ટાઢી પાડી પાવી. (૩) ગાયનુ ઘી માખણ કે દૂધ છૂટથી આપવું. જે માણસના ખાવામા પારો કે હડતાલ આવી હોય તેને પણ આ તાંબાના ઝેરમાટે કહેલા ઉપચારો કરવા

*પારો, હિંગળોક અને રસકપૂર એ રસાયન કહેવાય છે કેટલાક દરદો ઉપર એ ત્રણમાના એકાદના ઉપયોગથી મોઢુ લાવી લોહીમાંનો વિકાર મોઢાની લાળવાટે બહાર કાઢવામા આવે છે એનાથી દરદીનો રોગ નાશ થાય છે ખરો; પરંતુ કેટલીક વખતે એવા ઔષધો કટ વૈદ્યના હાથથી લેવામા આવતા જ્યારે પારો અથવા પારાનો કાઈ પણ અંશ શરીરમા રહી જાય છે, ત્યારે દરદી ઘણી સખ્ત પીડા ભોગવે છે; અને રીબાઇ રીબાઈ મરણ પામે છે. આવા દરદીને એ ખાધેલો પારો નીકળી જાય તોજ આરામ થાય છે. એ પારો બહાર કાઢવા માટે લોલાડાવાળા શાહ પોપટ ઉજમશી પોતાની પાસેના ગોરજીના હાથના લખેલા એક ગ્રંથ ઉપરથી અનુભવ સાથે બતાવે છે કે.-" એવા દરદીને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી જુલાબ આપવો. પછી પેશાબના રેચમાટે દૂધ, સુરોખાર, એલચી, સોનાગેરૂ અને દગડી પાષાણભેદના જુલાબ ચાર દિવસ આપવા. જળભાગરાનો રસ પહેલા દિવસે તોલા ૫, બીજા દિવસે તોલા ૧૫ અને ત્રીજા દિવસે તોલા ૨૦ સુધી દરદીની પ્રકૃતિ અનુસાર આપવો આ ત્રીજા દિવસે દરદીને પાણીના કડાયામા તળીએ પાટલો નાખી બેસાડીને દરદીથી સહન થાય તેટલું પાણી ઊનુ કરવું. પછી તે પાણી ઠરી પણ ન જાય તેમ વધારે ગરમ પણ ન થઈ જાય તેટલી આંચ કડાયા નીચે રાખવી દરદીને પેશાબ થાય તોપણ તે પાણીમા થવા દેવો. આ પ્રમાણે રોજ રોજ ચાર દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવો અને તે પછી પાછો દરરોજ ભાંગરાનો રસ તોલા ૫ સુધી પાવો. શરીર ઉપર ચાંદા હોય તો બોરડીના મૂળની છાલ વાટી જળભાગરાના રસમાં મેળવી ચોપડવી ખોરાક હલકો બાંટીના તાદળા જેવો એક ટંક આપવો; અને જો દૂધ ઉપરજ રહે તો વધારે સારૂં."

રસકપૂર જ્યારે કાચો ખાધામાં આવે છે, ત્યારે દરદીને કોઠામાં અંગારા નાખ્યા હોય એવી બળતરા ઉઠીને તે મરણને શરણ પણ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દૂધ પીવા આપવું અને તે ઉલટીના યોગે બહાર કાઢી નખાવવું. ઉલટી થયા પછી માયાંનું અથવા આમળાંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી તે પાવું. (૨) ઘી પુષ્કળ પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ-રોહીસ (ઘાસ)-૨. જુઓ ગોવૈ૦માઃ-ઘી-૬.

(૬) કાચની ભૂકી

લક્ષણ:—કાચની ઝીણી ભુકી પેટમા જવાથી વિષયોગ પ્રમાણે વિકાર થાય છે. કાચના કકડાઓને ઘણીજ તીક્ષ્ણ ધાર હોય છે, તે પેટમાના આતરડાંમાં વાગવાથી તેને ઇજા થાય છે; ઉલટી, જુલાબ, પેટ ચઢીને દુખવું, તાવ, તરસ, દાહ, ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દહીં, દૂધ, આમલી વગેરે પાવા અને તે ઉલટી કરી કાઢી નખાવવાં. (૨) એરંડાના મૂળ પાવા. (૩) નવસાર અથવા ગોપીચંદન ઘસી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં-એરંડો-૩૨. જુઓ ગોવૈ૦માંઃ-દૂધ-૬, દહીં-૨. પ્રા૦ ઔ૦ માંઃ-ગધેડાની લીંદ-૩.

(૭) વછનાગનું વિષ

ઉપચાર:—(૧) ગાયનુ દૂધ, ઘી, માખણ અને બેદાણાનો લુઆબ (બેદાણા ઉકાળી ગાળી કાઢવા તે) એ જણસો ખવરાવવી. (૨) કપૂર પાણીમા નાખી તે પાણી પાવું. (૩) ગરમ ગરમ દૂધ પાવું. (૪) ઉંબરાની છાલનો રસ દૂધમાં નાખી ગરમ કરી પાવો. (૫) પિંઢવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. (૬) મૂળસુદ્ધા તાદળજાના રસમાં ગાયનું દૂધ નાખી તે પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ-ઉંબરો-૩, કપૂર-૪, જાંબુ-૯, તાંદળજો-૮, પિંઢવણ -૨, હીંગ-૨૨. જુઓ ગોવૈ૦મા-દૂધ-૩.

(૮) મુરદાડશિંગ (બોદારશિંગ) નું વિષ

ઉપચાર:—(૧) ઉલટી કરાવવી. (૨) જુલાબના ઔષધ આપવાં. (૩) મુળા અને સુવા ખવડાવવા. (૪) ગાયનું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૫) દાડમનો રસ પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—દાડમ-૧૦, મુળા-૨. જુઓ ગોવૈ૦મા દૂધ-૩.

(૯) સિંદૂરનું વિષ

ઉપચારઃ-(૧) અક્કલકરો અને ઘોડાવજને પાણીમા ઘસી પાવી. (૨) લીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) ચણોઠીનાં પાંદડાં ૭ દિવસ ચાવી ખાવા. (૪) ગળું બેસી ગયુ હોય તો માફક આવે તેણે પાનમાં સવાર-સાંજ ભિલામો ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—અક્કલકરો-૩, ચણોઠી-૧૪, ભીલામો-૨૦.

(૧૦) મોરથુથુનું વિષ

ઉપચાર:—(૧) ઇડલીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨) ધાણીનો મંડ (ચૌદગણું પાણી નાખી બાફી સાર કાઢી લેવાય છે તે) એલચીની છાલની રાખ અને સાકર નાખી પીવા આપવો. (૩) વમન કરાવવું. (૪) કાથાનું પાણી કરી પાવું. (૫) બિલાડાની વિષ્ઠા પાણીમાં મેળવી પાવી. (૬) દૂધમાં સાકર આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—ઇડલીંબુ-૧. જુઓ ગોવૈ૦માઃ-દૂધ-૩.

(૧૧) હિંગળોકનું વિષ

ઉપચારઃ—અર્ધો શેર આમલીને ચાર શેર પાણીમાં કઢવી, તેના ૭ દિવસ કોગળા કરાવવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦માંઃ—આમલી-૧૪.

(૧૨) પારાનું વિષ

અશુદ્ધ પારોઃ-ઉંટ-વૈદ્યો ઔષધમા નાખી આપે છે, તે અંગ ઉપર ફુટી નીકળી **તેમાંથી** કેટલાકના હાથ-પગ રહી જાય છે, શરીરપર ચાદીઓ પડે છે, સોજો અને ચળ ઉત્પન્ન થાય છે,. શરીરમા ઠેકાણે ઠેકાણે **ચમકાટ** દેખાય છે. કાળાં ચાઠા થાય છે વગેરે ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) શુદ્ધ ગંધક દૂધમા નાખી તે પીવું. (૨) નાગરવેલના પાનના રસમાં એક માસો ગંધક નાખી તે પાવો (૩) ગળજીભીના રસમા ગંધક નાખી આપવો. (૪) નાગરવેલ, ભાગરો અને તુળસીનો રસ ૬૪ તોલા એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવો અને બે પહોર પછી સ્નાન કરવું. એમ ૩ દિવસ કરવું. (૫) વાંસનાં પાંદડાંનો રસ, સાકર નાખી પાવો. (૬) કારેલીના મૂળ પાણીમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. (૭) અગથીઆનાં પાદડાંનો, રસ ભાગરાનો રસ અને સુરોખાર, એ છાશમાં વાટી તે છાશ ૪ તોલા પાવી; એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે.(૮) કાસંદ્રાનાં પાદડાનો રસ કાઢી પાવો. (૯) ગળજીભીનાં મૂળનો રસ પાવો,શરીરે ચોપડવો અને ગળજીભીની ભાજી કરી ખાવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ-**પારો શરીરમાં ફુટી નીકળ્યો હોય** તે માટેઃ—કારેલી-૪, નાગરવેલ-૪, ભાંગરો-૭. **પારા ઉપર ઉતારઃ**—કાસુંદરો-૪, ગળજીભી-૨. **પારો શરીરમાં રહે** તે માટેઃ—વાંસ-૨. **રસાયનોમાટેઃ**—કુંવાર-૮, કોઠી-૭, તાંદળજો-૧૫ **અશુદ્ધ અભ્રક-ભસ્મ ખાવાથી થનાર** વિકારમાટેઃ—આમળા-૭.

(૧૩) ગંધકનું વિષ

ઉપચાર—દૂધમા ઘી નાખી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ ગોવૈ૦મા દૂધ-૭.

(૧૪) અફીણનું વિષ

લક્ષણ:—અફીણ ઘણું ખાવામા આવવાથી માણસ બેશુદ્ધ થઈ જાય છે; શ્વાસોચ્છ્વાસ ઘણોજ સાવકાશ અને હળવો ચાલવા માંડે છે; આંખમાની કીકી સંકુચિત થઈ ઘણીજ ઝીણી સોયની અણી જેવી બારિક થાય છે; હાંક મારી ઉઠાડવા છતાં માણસ ઉઠતો નથી; એ વગેરે વિકારો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧)વમન કરાવવું. (૨) કટકડીનુ ચૂર્ણ અને કપાસીઆનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાવું.

---

* કોઇ કોઈ વખતે અફીણ ખાઈને તેનાપર તરતજ તલનુ તેલ પીધેલું હોય છે અથવા તેલના તલમાજ અફીણ ઘોળી પીધેલું હોય છે. એથી અફીણના ઝેરની ઘણી સખત અસર થાય છે. અફીણ ૮ માસાના વજને ખાવામાં આવ્યું હોય તો બહુ ઝેર ચઢે છે, તે એવું કે તેને સુસ્તી અને બેહોશી થાય, જીભ ખેંચાઈ જાય, બોલાય નહિ, હોઠ કાળા થાય, હાથે-પગે ઝંઝણી અને ગોટલા ચઢે, આખોમા ફુલા પડે, ટાઢો પરસેવો થાય, આખે દેખાય નહિ: એવી અનેક ચેષ્ટા જેવામા આવે છે. ઉપચાર—(૧) સુવા, મુળાના બીજ, મીઠુ અને મધ દરેક બબ્બે તોલા લઈ તેમા પાણી શેર ૦ાા નાખી ઉકાળતા અર્ધું રહેથી તેને ચોળી ગાળી લઈને પાવું એથી કદાપિ ઉલટી ન થાય તો કુકડાનું પીછું ગળામા ફેરવી ઉલટી કરાવવી. એ ઔષધ પાવા પછી તેના પગ ઉના પાણીથી ઘુંટણ સુધી ઝારવા અથવા ઉનના લૂગડા પગે લપેટવા (૨) મધ અને પાણી ઉકાળી તેમાં સારી હીંગ માસો ૧ બારિક વાટેલી નાખી પાય તો આરામ થાય. (૩) સર્વોત્તમ અનુભૂત ઉપાયઃ-ખાધેલા અફીણના વજનથી બમણું અરેટાનું મૂળ ખાઈ ફેકાડવું એનાથી ઝેર બિલકુલ બાધા નહિ કરતા અફીણ હજમ થઈ જાય છે (૪) ગાલીવાડનાં પાંદડાનો રસ શેર ૦ા પાવો. (૫) ખાખરાનાં મૂળની છાલનો રસ પાવો. (૬) છાશમાં ચોખા વાટીને પાવા

અફીણના વ્યસનીએ અફીણનું વ્યસન છોડી દેવું હોય તો:—અફીણ તોલા ૨, શોધેલો વછનાગ તોલો ૦ાા, જાયફળ, જાવત્રી, લીંડીપીપર, ગાજો, કેશર અને અક્કલકરો, એ છ ચીજો દરેક પા પા તોલો, એ સર્વને બારિક વાટીને નાગરવેલનાં ૫૦ પાનના રસમા એક પહોર સુધી ખૂબ ખરલ કરીને ચોળા જેવડી ગોળીઓ બનાવવી પાન ન મળે તો એજ પ્રકારે આદુના રસમાં અને તે પણ ન મળે તો પછી મધમા ગોળીઓ બાંધવી; અથવા તો શોધેલો વછનાગ, સંખીઆ સોમલ, હિંગળોક અને લીંડીપીંપર સમાનભાગે લઇ વાટી આકડાના દૂધમાં રાઇ જેવડી ગોળી બનાવવી. દરરોજ એકેક ગોળી શીરા સાથે ખવરાવવી.

(૩) હીંગ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાવું. (૪) માલકાંગણીનાં પાદડાંનો રસ પાવો. (૫) નરમાનાં પાંદડાનો રસ પાવો. (૬) અરીઠાનું પાણી કરી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦માંઃ—કપાસ-૨૧, કિંજળી-૧, ખસખસ (ક) અફીણ-૨૧, (તેમાં જૂદા જૂદા ૨૨ ઉપચારો છે), ખાટીલુંણી-૧, પિલુડી-૩, પીંપળો-૮, માલકાંગણી-૧, લીમડો (કડવો)-૨૨, હીંગ-૫.

(૧૫) નેપાળાનું વિષ

ઉપચારઃ—(૧) એલચીના દાણા દહીંમાં વાટી આપવા. (૨) ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં એકત્ર કરી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—એલચી-૩, કોથમીર-૧૧.

(૧૬) ભાંગ અને ગાંજાનું વિષ

ઉપચારઃ—(૧) દહીં કિંવા છાશ અને ભાત ખાવો. (૨) જાયફળ ખાવાં. (૩) તુવેરની દાળ વાટી ખાવી. (૪) ગાયનું દહીં સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—**ભાંગમાટેઃ**—આદુ-૩૩, આમલી-૨૦, જાયફળ-૨, ડાંગર-૫, તુંવેર-૧, લાંબડી-૨. **ગાંજામાટેઃ**—લાંબડી-૨.

(૧૭) કરેણનું વિષ

લક્ષણઃ—કરેણના સર્વ ભાગોમાં વિષ હોય છે. કરેણના વિષથી કૉલેરાના આજાર પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે.

ઉપચારઃ—(૧) માખણની પરાશ આપવી. (૨) દૂધમાં અથવા દહીંમાં સાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ ગોવૈ૦માંઃ-દૂધ-૨, દહીં-૪, માખણ-૭.

(૧૮) ઝેરકોચલાનું વિષ

ઉપચારઃ—કાળી પાનવેલીના ડીંટાનો રસ પાશેર ૩ દિવસ પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં-નાગરવેલ-૩, બાવળ-૬. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માંઃ-મધ-૧૧.

(૧૯) ધંતુરાનું વિષ

લક્ષણઃ—ધંતુરાના પાદડાં કિંવા બીઆ પેટમાં જવાથી ગળામા કોરડ પડે છે, આંખોમાંની કીકીઓ મોટી થાય છે, સ્મૃતિ નાશ થઈ માણસ બડબડ કરે છે, દીવાનો પ્રકાશ જોવામાં આવે તો કેફ વધારે ચડે છે. એ લક્ષણો થાય છે.*

ઉપચારઃ-(૧)સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી આપવું. (૨) દહીં, ભાત અને ઘોડાવજ ખાવા આપવાં. (૩) દૂધમા સાકર નાખી પાવી. (૪) તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૫) દૂધમાં દ્રાક્ષનો શિરકો નાખી તે પાવો. (૬) લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૭) ઘી પાવું. (૮) રિંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી આપવો. (૯) કપાસનાં બીઆં અને ફૂલનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—એરંડો-૧૦, કપાસ-૧૬, ચુકો-૪, તલ-૯, દ્રાક્ષ-૨, ધંતુરો-૪, વજ-૫, વંતાકડી-૫, સમુદ્રફળ-૯. જુઓ ગોવૈ૦માં.—દૂધ-૨, ઘી-૬.

(૨૦) મદ્ય (દારૂ)ની કેફ

ઉપચારઃ-(૧) ઘી અને સાકર ચાટવાં. (૨) માથાપર ઠંડુ પાણી રેડવું. (૩) કહોળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો. (૪) કોઠાનો ગર્ભ, દ્રાક્ષ, દાડમનો રસ અને દહીં, એ સમભાગ લઇ તેમાં ધાણાની ભૂકી અને સાકર નાખી તે આપવું. (૫) મધ, ખજૂર, દ્રાક્ષ, કોકમ, ફાલસા અને દાડમ એકત્ર કરી આપવું. (૬) કાકડી ખાવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—કાકડી-૩, ખજૂરી-૧૫, બીજોરૂં-૧૬, માડ-૨, વડ-૧. જુઓ ગોવૈ૦માં-ઘી-૭.

* ધંતુરાના વિષ ઉપર કપાસીઆની મીંજનો ઉકાળો આપવો.

(૨૧) મેણા-કોદ્રાનું વિષ *

ઉપચારઃ-(૧) કહોળાનો રસ ગોળ નાખી આપવો. (૨) ઠંડું દૂધ પાવું. (૩) પારિજાતકનાં પાંદડાનો રસ કાઢી ઢોરોને પાઇ દેવો.

વિ..ષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ-આગીઓ-૧, પારિજાતક-૧. જુઓ ગોવૈ૦માઃ-દૂધ-૫.

(૨૨) સોપારી લાગે તો

ઉપચારઃ—(૧) ગોળ ખાવો અથવા સાકર પાણીમાં નાખી ખાવી. (૨) ઠંડુ પાણી પીવું. (૩) નખલાનું ચૂર્ણ ચાવવા આપવું.

(૨૩) થુરીઆનું વિષ

ઉપચાર:-(૧) ઠંડા પાણીમાં સાકર નાખી પાવી. (૨) આમલીના પાંદડા વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—આમલી ૧૫.

(૨૪) કૌચનું (કુહીલીનું) વિષ

ઉપચાર:—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં.—કૌચ ૨.

(૨૫) ભીલામા ઉપર

ઉપચાર:—(૧) સરસવ, તાદળજો અને માખણનો લેપ કરવો. (૨) દારુહળદર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો. (૩) માખણ, તલ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૪) બકરીનું દૂધ અથવા કોપરેલ ચોપડવું. (૫) કોથમીર વાટી ચોપડવી. (૬) બદામ ઘસી ચોપડવી. (૭) દૂધની મલાઇ અને સાકર ચોપડવી. (૮) તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાખી, ફોલ્લો ઉઠેલી જગ્યાએ લેપ કરવો. (૯) જેઠીમધ, તલ, માખણ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૧૦) અરજુન સાજડની છાલ અને પાન વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—અરજુન સાજડ-૧, કાસુંદરો-૮, કોથમીર-૧, ગરમાળો-૧૦, ગોમેટા-૩, નાળીએરી-૬, બહેડા-૯, ભીલામો-૩. જુઓ ગોવૈ૦માંઃ-માખણ-૬.

(૨૬) ચણોઠીનું વિષ

ઉપચાર:—તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—તાદળજો-૯.

(૨૭) આકડાનું વિષ

ઉપચાર:—આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આકડો-૪, આમલી-૧૮.

(૨૮) ખરસાંણીનું વિષ

ઉપચાર:—(૧) પાણીમાં મધ નાખી પાવું. (૨) માખણ ખાવું અને લેપ કરવો. (૩) દહીં કિંવા ખાટી છાશ પાવી.

---

* જે જાર અથવા છાસટો વાવ્યા પછી ઉગી નીકળી તેના ઉપર કાચું યા પાકું કણસલુ બેઠું ન હોય (નિંઘલી ન હોય) ત્યાંસુધી તેની છેલ્લી કાત્રીની (સરાળી નીકળનાર) ગાઠમા એક ઝેરી જીવડો હોય છે. એ લીલું ઘાન મોહવશ થઇને થોડું અથવા ઘણું જ્યારે ઢોર ખાય છે, ત્યારે તેને મેણો ચઢે છે. એનાથી ઢોરને આફરો થઇ થોડી વારમા પ્રાણ જાય છે. લીલા એરંડાનાં પાદડા, એરંડાની માળો, સૂકા એરંડાના પોપટાની ફોતરી વગેરે ખાવાથી પણ એજ પરિણામ આવે છે. આ રોગ ઘોડાને થતો નથી; કારણ મેણાવાળી કાતરી ખારી હોવાથી એટલો ભાગ ઘોડું કદિ ખાતુંજ નથી.

જ્યારે ઢોરને મેણો ચઢે ત્યારે પ્રથમ તો એટલીજ સાવચેતી રાખવી કે તેને ભૂલેચૂકે પહોર ૪ સુધી કે વધારે વખત સુધી પાણી પાવું નહિ અને તેના શરીરપર પુષ્કળ પાણી રેડવું. જ્યારે ઢોર પેશાબ અને ઝાડા વારંવાર કરે ત્યારે જાણવું કે હવે તેને જલદી આરામ થશે. એ બે વાના ન થાય ત્યાસુધી તેને જોખમમાં સમજવું. આવો મેણો ઘણી ચીજોમાં રહેલો કહેવાય છે.

વિ૦ઉ. ઉપચા.૨ જુઓ વનૌ૦માં:-ખરસાંણી-૩. જુઓ ગોવૈ૦ માં:-માખણ-૬. પ્રા૦ ઔ૦-માં:-મધ-૧૦.

(૨૯) કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો

ઉપચાર:-બાવળના ગુંદનું નવટાંક પાણી કરી પાવું; પછી પાશેર દૂધ પાવું અને મીઠા તેલના કોગળા ઉપરાઉપરિ કરાવવા; એટલે મોઢામાં ફોલ્લા અને ચાદીઓ થશે નહિ.

વિશેષ ઉપચાર:-જુઓ વનૌ૦માં:-બાવળ-૧૨.

ख ઝેરી ડંખ (જંગમ વિષ) અને તેના ઉપાય

(૧) સાપનું ઝેર-સર્પવિષ

સર્પની જાતિ અને તેનાં લક્ષણો:-**ભોગી, મંડળ, રાજીલ**, એઓ અનુક્રમે વાત, પિત્ત અને કફ એવી પ્રકૃતિના છે. **દ્વયંતર** એટલે બન્નેના લક્ષણો જેમાં વિશેષ છે એવા. ઉદાહરણ-કાળા સર્પથી **મંડળ** કિંવા **ઘોણસમાં** ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, કિંવા ઘોણસાથી થએલા સર્પ, અથવા **કાળી નાગિણીની** અંદર **ઘોણસાથી** ઉત્પન્ન થએલા સર્પ. એ પ્રમાણે બીજી મિશ્ર જાતિ કલ્પવી, તે દ્વંદ્વપ્રકૃતિના સર્પ. **ભોગીનાગ** એટલે જે સર્પને ફેણ ન હોઇ રંગે કાળો હોય છે તે. **રાજીલ** એટલે જે ઉપર ચિત્રવિચિત્ર રેષાઓ હોય છે તે. **ચક્ર, નાંગર, છત્ર, સ્વસ્તિક, અંકુશ** એઓને ધારણ કરનારા તથા ફેણ કરનાર અને શીઘ્ર ગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે તેઓને **દર્વીકર** (નાગ) કહે છે. સર્પોમા અનેક જાતો છે; પરંતુ તે બધા સર્પ **વિષારી** હોતા નથી. **વિષારી** સર્પને ઉપરના જડબાની અંદરની બાજુએ એક બિલાડીના નખ જેવી એક દાંતની દાઢ હોય છે. એ દાઢ હમેશા બંધ થએલી રહે છે અને તે દાંતનો મધ્ય ભાગ પોલો હોય છે તથા અણીએ એક છિદ્ર હોય છે. દાંતની પાછળની બાજુએ તાળવામાં એક કોથળી હોય છે. તે કોથળીનું મુખ દાંતની સાથે જોડાયલું હોય છે. એ કારણથી સાપ જ્યારે દંશ કરે છે, ત્યારે એ દાંત બહાર કાઢી જોરથી માણસની નસપર દબાવે છે. તેની અણીવાળી દાઢવડે ચામડીમાં જખમ થાય છે તથા વિષની કોથળીમાંનો પાતળો પદાર્થ દાંતમાંના છિદ્રની વાટે જખમમાં પડે છે; તેથી માણસના શરીરમાં વિષ પ્રવેશ કરે છે. **ભોગી, રાજીલ, ઇ૦ સર્પોએ કરેલા દંશનાં લક્ષણો**:—કૃષ્ણ સર્પે કરેલો દંશ કાળો હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના વાતવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. **મંડળનો** દંશ **પીળો** અને સોજાયુક્ત હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના પિત્તવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. **રાજીલ** સર્પનો દંશ પરપોટાવાળો હોય છે અને તડતડતો હોય છે. તેનો સોજો સણકાસહિત હોય છે અને તે દંશથી જાડું લોહી નીકળે છે તથા સર્વ પ્રકારના **કફના** વિકારો થાય છે. **ફુરસા** (બારેલો સાપ)-એ સર્પ વેંત-દોઢ વેંત લાંબો હોઇ અંગુઠા જેટલો જાડો હોય છે. એનો રંગ કાળો જાંબુડી રંગનો હોય છે. એ બારેલા સર્પના દંશના વિકારો રાજીલના દંશ પ્રમાણેજ થાય છે. કાંડરાને (કોડિયું) ફેણ હોતી નથી. એ સર્પના જેવોજ હોય છે. એના દંશવડે આખા શરીરમાના લોહીનો કફ થાય છે અને તે કફ ગળાપર્યંત આવી ગળાને ભરી નાખે છે. ઘોણસ કરીને ચિત્રા જેવો સર્પ થાય છે, તે **લીલા** રંગનો હોય છે. એમાં આગીઓ ઘોણસ અને કુસડો ઘોણસ એવી બે જાત છે. આગીઆ ઘોણસના દંશથી સર્વાંગે અગ્નિ લગાડ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે. શરીરપર મોટી મોટી ગાંઠો થઇ આવે છે, મૂત્રસ્થાને ઘણોજ સોજો આવે છે અને વારંવાર ટીપું ટીપુ પેશાબ થાય છે. કુસડાઘોણસાના વિષથી પ્રથમ દંશસ્થાને ખરજ ઉત્પન્ન થાય છે અને ચાર પહોરમાં તે જગ્યા ખરજવા જેવી થઇ, દિવસે દિવસે તે ફેલાતુ જઇ અંગ પણ ફૂલી જાય છે. **મણીઆર** કરીને સર્પ થાય છે, તે એક વેંતથી બે વેંતપર્યંત લાંબો અને હાથના અંગુઠા જેવડો હોય છે. તેનો રંગ લીલો જાંબુડી હોય છે. **મણીઆર** સર્પમાં ત્રણ-ચાર જાત છે. એક જાતનો **મણીઆર** છે તે રાત્રે શરીરપર થઇને જાય અથવા તેની છાયા શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થવાની સંધિમાં મનુષ્ય

નિશ્ચેષ્ટ માલૂમ પડે છે. બીજી જાતનો મણીઆર થાય છે તેણે અંગ ચાટવાથી કિંવા કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર તેની લાળ પડી હોય અને તે પદાર્થ ખાવામા આવે, અથવા તે લાળ શરીરના કોઈ ભાગપર લાગવાથીજ વિષ બાધ કરે છે. એ વિષના યોગે ઉંઘ આવે છે; પરંતુ તેની છાયા બાધક થતી નથી. ત્રીજી જાતના મણીઆર સર્પનો દંશ દિવસે થાય તો રાત્રિ થયા પહેલાં અને રાત્રે થાય તો સૂર્યોદય થયા પહેલાં માણસને વિષ બાધ કરે છે.

સર્પદંશ ઓળખવાની યુક્તિ:—ખાવાનું એક **પાન દંશ** ઉપર દાબી રાખવું; એટલે **વિષાર દંશ** હશે તો પાન ઉપર દંશ જેટલોજ અને અગ્નિએ શેકવાથી પડેલા ચાઠા પ્રમાણે ડાઘ પડશે; અને એજ પાન દંશ ઉપર ચોળવાથી દંશ કાળો થશે. **વિષાર દંશ** નહિ હોય તો ઉપર કહ્યો તે પ્રકાર થશે નહિ. સર્પદંશ થયેલા માણસને **મરચાં, મીઠું** અને કડવા **લીમડાનાં પાંદડાં** ખાવા આપવાથી તે માણસ એ પદાર્થોનો સ્વાદ બિલકુલ જાણતો નથી. તેને એ પદાર્થો ઘણા મીઠા લાગે છે. એ ઉપરથી પણ સર્પદંશ થયો છે કે નહિ એ સમજાય છે. વળી **કાળી માટી** દંશ થએલા માણસને ખાવા આપવી. તે માટી જો તીખી લાગે તો **સર્પદંશ** અને મીઠી લાગે તો **ઉંદરનું** વિષ જાણવું. **કરમદીનાં મૂળીઆં** પાણીમાં ઘસી થોડાં પાઇ જોવાં. જો દંશ વિષારી હશે તો **વમન** (ઉલટી) થશે નહિ. સર્પદંશ થએલા માણસને ઔષધ આપી ઉતાર થવા સાથેજ તેને ઉપલા ત્રણ પદાર્થો ખવરાવવામાં આવે તેથી સ્વાદ સમજાય છે; એટલા માટે એ પદાર્થો ખાવા આપી, ઔષધથી ગુણ થયો કે નહિ તે અવશ્ય જોવું. સર્પ કરડે કે તુરતજ **પહેલો ઉપાય** એ કરવો કે, તત્ક્ષણ સર્પ જેટલો ચઢયો હોય તે જગ્યાથી ચાર આંગળને છેટે ઉપરની બાજુએ એક **દોરડી** અથવા કપડું લઇ જોરથી તાણી બાંધવું; તેથી વિષવડે મિશ્રિત થએલું રક્ત (લોહી) ત્યાંનું ત્યાંજ રહે છે, આખા શરીરમાં વ્યાપી જતું નથી. જખમને જરા છેદી તેમાંનું લોહી કાઢી નાખવું; એટલે માણસને વિષ ચઢવાની બહુ ભીતિ રહેતી નથી. લોહી સારી રીતે નીકળી ગયા પછી તે જગ્યા અંગારાવડે શેકી નાખવી; એટલે ત્યા લાગેલું વિષ બળી જાય છે.

અસાધ્ય લક્ષણો:-પીંપળાની નીચે,રાફડા નજીક, દેવળમાં,બાગમા, જૂના વહેળામાં. વડનીચે, સૂકાએલા ઝાડનીચે, સ્મશાનમા, ઝાડ ઉપર, એ સ્થાનોએ અને સંધ્યાકાળે, ચોકઠામાં (ચાર રસ્તા જ્યાં મળે છે ત્યા), ભરણી નક્ષત્રમાં તથા મર્મસ્થાનમા સર્પદંશ થયો હોય તો તે અસાધ્ય જાણવો. આર્દ્રા, મઘા, મૂળ, કૃત્તિકા, ભરણી, શ્રવણ, વિશાખા, પૂર્વા, ચિત્રા, એ નક્ષત્રો; પંચમી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, ચતુર્દશી, એ તિથિ; મધ્યાહ્ન, સાંજ, સવાર, મધ્યરાત્રિ, એ વખતે તથા મર્મસ્થાનમા દંશ થયો હોય તો અન્ય મનુષ્યાદિકની સહાયતા હોય તોજ મોટા કષ્ટવડે બચી શકે છે. અજીર્ણ, પિત્ત, સૂર્યના સંતાપવડે પીડા પામેલો, બાળ અને વૃદ્ધ, કૃશ થએલો, વ્રણરોગી, મેહી, કોઢવાળો, રૂક્ષ, નિર્બળ તથા સગર્ભા-ગર્ભવંતી સ્ત્રી, એઓને સર્પદંશ થવાથી તેઓ તત્કાળ મરણ પામે છે. જેના આખા અંગમાં વિષ પ્રસરી ગયુ હોય તેને કાપવાથી લોહી નીકળતું નથી, મારવાથી તેને સોળ પડતા નથી અને શરીર ઉપર ઠંડું પાણી નાખવા છતાં રોમાંચ થતાં નથી; તે રોગી સાધ્ય નથી એમ જાણવું. જેનું મુખ વાંકું થઇ જાય છે, વાળ ખરી પડે છે, નાકનો અગ્ર ભાગ વાંકો થઇ જાય છે, ગળું ભાગી જવાથી ડોક સીધી રહેતી નથી અને જે જગાએ **લાલ તથા કાળો** સોજો આવે છે, હાલતુંચાલતું નથી, એવાં લક્ષણોએ યુક્ત રોગીઓને વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવાના કામથી તજવા. જે માણસના મુખવાટે **જાડી લાળ** વહે છે અને નાક, મોઢું અને ગુદામાંથી રક્ત નીકળતુ હોય; અને જેઓને **દંશસ્થાને ચાર દાંત** લાગેલા હોય તે માણસ **અસાધ્ય** જાણવો. અત્યંત ઉન્મત્ત થએલો અને જ્વર, અતિસાર ઇત્યાદિ ઉપદ્રવોવડે વ્યાપ્ત, જેને બોલવાની શક્તિ નથી એવો અને કાળો ઠીકરા જેવો વાંકો થઈ કુલક્ષણોએ યુક્ત થએલો અને જેનો વેગ તથા ગોળો ઉછળતો નથી એવો **વિષરોગી**, કિંવા મળમૂત્રાદિના વેગરહિત એવો વિષરોગી માણસ **અસાધ્ય** જાણવો.

સર્પદંશ ઉપર ઉપચાર:×—(૧) વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં તથા લેપ

× સાપ અનેક જાતના હોય છે. તેમાં કેટલાક વિષરહિત, કેટલાક થોડા ઝેરવાળા અને કેટલાક તો એવા

કરવો, એટલે **સર્પ, ઉંદર, બિલાડી, વિંછી** ઇત્યાદિનાં વિષનો નાશ થાય છે. (૨) તાંદળજાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૩) ઘી, મધ, માખણ, લીંડીપીંપર, આદુ, મરી અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવાં. (૪) શિરસ (સરસડો) વૃક્ષનાં ફૂલના રસમા મરીને સાત ભાવનાઓ આપી તેનું સેવન અને અંજન કરવું. (૫) કરંજનાં ફળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, બીલીનાં મૂળ, હળદર, દારુહળદર, તુંબરૂનાં (તિરફળાના) ફૂલ અને બકરીના મૂત્રનું અંજન કરવું. (૬) કલગારીનો કંદ પાણીમા વાટી નસ્ય કરવું. (૭) આકડાનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પ્રાશનાર્થ આપવા. (૮) પાણીમાં ટંકણખાર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૯) ફટકડીનો ગાંગડો આખોમાં ફેરવવો અને પાણી કરી પાવું. (૧૦) અરીઠાનું પાણી કરી પાવું અને અંજન પણ કરવું. (૧૧) પારેવા (કબુતર) ની હગાર. માણસના કેશ, ગાયનું શીંગડું, મોરની પીછીનું ચાંદલું, જવ, ધાણા, તુસ, કપાસનું જીંડવું અને શિળામાળાનો ધૂપ ઘરમા કરવો;તેથી કરી સર્પ અને ઉંદર ઘરમાથી જતા રહે છે. (૧૨)ધોળી ચણોઠીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પાવા.(૧૩) સાપસૂનનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં.(૧૪) નાગદમણીના મૂળીઆં ઘસી પાવા. (૧૫) ધોળા કરેણાનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી શક્તિપ્રમાણે પાવાં. (૧૬) દેવડાગરનાં ફળ પાણીમાં વાટી પાવા. (૧૭) નાગરવેલીનાં મૂળીઆં ખાવાનાં પાનમાં ઘાલી ૨–૩ બીડાં કરી ખાવા આપવા. (૧૮) કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળીઆં પાનમાં ઘાલી ખાવાં. (૧૯) ગળો પાણીમા વાટી પાવી; એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે અથવા ગળોના કાદા અગર મૂળીઆં સર્પવિષથી મૂર્ચ્છિત થએલા માણસના તાળવા ઉપર સારીપેઠે ચોળવા એટલે વિષ ઉતરે છે. ઢોરને

ઝેરી હોય છે કે જેનો દંશ થયા પછી માત્ર અર્ધા કલાકમાંજ પ્રાણ જાય છે; માટે જેમ બને તેમ તાત્કાલિક ઉપાય લેવા જોઈએ. આ બાબતના અમને અનેક જગ્યાએથી મળી આવેલા ઉપાયો નીચે મુજબ છે:–

ઉપચાર-(૧) દંશ થતાંજ દંશની ઉપરની બાજુએ બે આંગળને છેટે દોરી એવી તાણીને બાંધવી કે તે માસમાં ખુચી જાય. (૨) આંગળીએ કરડવાથી કેટલાક માણસોએ સુરીથી તત્કાળજ આંગળી કાપી નાખવાથી બચી જવાના દાખલા મળી આવે છે. (૩) બળતા લાકડાથી કે અંગારાથી દંશ થએલા ભાગને સારી પેઠે બાળી નાખવો (૪) તે જગ્યાનું માંસ કાપી કાઢી લોહી વહેતું કરવુ કે જેથી તે વાટે ઝેર નીકળી જાય. (૫) કેટલાક માણસો દંશને ચૂસીને થુંકી નાખે છે ખરા; પરંતુ એમ કરતાં વખતે ચૂસનારનો જીવ જવાનો વખત આવી જાય છે; કારણ એજ કે,ચૂસેલું ઝેર મોઢામાં વધારે થઈ જવાથી થુંકની સાથે પેટમાં પણ જતું રહેવા સંભવ છે. (૬) સાબરશીંગનો ત્રણ તોલા ભૂકો લઈ તેને પાણીમાં ખૂબ ઉકાળી તે પાણી પાવું; અથવા તો પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી પાવુ. (૭) બીલેરાના બીજ તોલો ૧ ખોખરાં કરી ખળખળતા પાણીમાં ભીંજવી ઠંડું થયે તે ચોળી લુગડે ગળી પાવું. બીલેરાનાં બી તમામ જનાવરોના ઝેર ઉપર ઘણાં ફાયદોકર્તા છે. (૮) લસણને છુંદી ગાયના ઘીમાં મેળવી ડંખ ઉપર બાંધવું. (૯) આમલસારો ગંધક નાના બાળકના મૂત્રમાં મેળવી ડંખ ઉપર ચોપડવો તેથી ઝેર ઉતરશે. (૧૦) ઘોડાવજ, આકડાની જડ તથા સિંધવ, એ ત્રણે સમાન-વજને લઈ વાસી પાણીમા ઘસીને પાવું અને ઉપર ગાયનું પુષ્કળ દૂધ પાવું; અથવા ૫ પૈસાભાર મરી ઝીણા ખાંડી ગાયના ઘી શેર ૧ માં પાવું; અથવા ખાંડ અને ઘી પેટપૂર પાય તો ઝેર જલદી ઉતરી જાય. (૧૧) કાળો વછનાગ માસો ૧ ઘસીને ગળામા રેડે તો વછનાગના ઝેરથી સાપનું ઝેર ઉતરે; પણ કરડતી વેળા તુરત પાય તોજ ફાયદો કરે. ઝેર ફરી વળ્યા પછી આ ઇલાજ ફાયદો નહિ કરે એમાં કાળા સિવાય બીજો વછનાગ ગુણ નથી કરતો. આવા પ્રયોગો ઉપરથીજ પૂર્વાચાર્યોએ " **विषस्य विषमौषधम्** " કહેલું હોવું જોઇએ. (૧૨) મરી ગયેલા તાજા સાપના મોઢામાં સોમલ તોલો ૧ ભરી તે સાપને જાંબુ, આમલી, આંબા, બોરડી તથા પીંપરના ઝાડનાં બબ્બે શેર છોડા લઈ તે વડે અડધું માટલું ભરી પછી તે ઉપર તે સાપને ગોઠવી બાકીનાં છોડાં તે ઉપર ભરી માટલાને કપડ માટી કરી ભસ્મ કરવી. ઠંડું થયેથી કમરપૂર પાણીમાં લઇ જઈ બે જણાએ સામસામા પકડી રાખેલા લુગડામાં તે ભસ્મને નાખી પાણી સાથે મસળવી; એટલે તેમાની રાખ પાણીમાં મોવાઈ જઈ જે કણીઓ લુગડામા રહી જાય તેને સોનીની પાસે ગળાવી ઢાળકી પડાવી રાખવી. આ ઢાળકી ગરમ કરી પાણીમાં છાંટી, (છમકારી, બોળી) તે પાણી પાવાથી સાપનું ઝેર તુરત ઉતરી જાય છે; એમ જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે. (૧૩) લીમડાનાં બે તોલા પાંદડાંમાં આકડાની જડની છાલ બે તોલા વાટી પાવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે. (૧૪) કંકોડી સારી અથવા કંકોડીની જડ ટાંક ૧॥ પાણીમાં પાવાથી સાપનું ઝેર જાય. (૧૫) હીંગ ટાંક ૫ ખવરાવવાથી સાપનું ઝેર વધુ ચઢી શકતું નથી. (૧૬) ઘોડાવજની ધૂણી ઘરમાં કરવાથી સર્પ ઘરમાં ન રહે. (૧૭) કડવી તુંબડીનાં લીલાં પાંદડાં ખવરાવવાથી સાપનું ઝેર જાય.

માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો જીભ ઉપર તે ચોળવાં. (૨૦) લસણના રસમાં સમુદ્રફળ ઘસી આંજન કરવું. (૨૧) ધોળા ચંપાની અને બીલીની છાલ એકત્ર કૂટી તેનો રસ પાવો. (૨૨) એરંડાનાં પાદડાનો રસ કાઢી તેમા થોડું પાણી નાખી પાવો. (૨૩) દવણાનાં (ડમરાનાં) મૂળનો રસ પાવો. (૨૪) કડવા લીમડાનાં પાદડાં કડવાં ન લાગે ત્યાસુધી ખવરાવવાં. ઝેરની અસર હશે ત્યાંસુધી મીઠા લાગશે.

જુઓ **અનુભૂત ઔષધઃ**—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગમા નં. ૨.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —અનંત—૨, આકડો–૨૧, ઇન્દ્રવરણા–૧, ઉટકટારી–૪, ઉંદરકની ક્ષ–૨, ઉપરસાલ–૮, એરંડો–૨૨, કપાસ–૩, કપૂરભેંડી–૧, કરમદી–૪, કરેણ–૧, ૭; કલગારી–૯, કંકોડી ૫, કાયફળ–૧, કાસકી (પેટારી)–૧, કુકરપાડાનો વેલો–૧, ખાખરો–૨૦, ગળજીભી–૩, ગળો–૨, ૧૭, ૨૫, ચિત્રક–૩, ડમરો–૧, તંબાકુ–૬, તાંદળજો–૧, તુવેર–૯, ધંતુરો–૩, ધોળો અંપો–૩, ૬; નાગફણી–૧, નાગરવેલ–૧,નેપાળો–૨, નોળવેલ–૧, પારિજાતક–૬, બીલી–૩, ભારંગી–૫, મરવો–૧, મહુડો–૪, માલકાંકણી–૭, મીંઢીઆવળ–૭, મ્હાંદ–૧, લીમડો (કડવો)–૪, વિંખમોગરી–૧, વિંછુડા–૨, સરસડો–૧, સમુદ્રફળ–૧, સરગવો–૨, સાગ–૨, સાપસૂત–૧, સોનારવેલ–૧, હુરા–૧.

ફુરસાના × વિષ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) વાસનવેલના મૂળીઆ ઘસી પાવા. (૨) રાતા

×ફુરસા નામનો નાગ ઘણો નાનો હોય છે. આ નાગ પક્ષીની પેઠે ઉડીને રસ્તે ચાલતા માણસ કે પશુને કરડે છે; અને પાછો તરતજ તે ફૂદી જાય છે. જેથી ઘણી વખતે તો દરદીને શું કરડયું તેની પણ ખબર પડતી નથી. ફુરસાના કરડવા પછી દરદી બચતો નથી.

ફુરસા વગેરેની ઓળખાણ આપતાં એક મરાઠી ગ્રંથમાં લખ્યું છે કેઃ–

ફુરસા–આ પ્રાણી શુમારે એક વેંતથી લાંબુ નથી હોતું મોટામાં મોટો હાથના અંગુઠા જેવડો તે જાડો હોય છે. રંગ છેક કાળો હોઈ તેના શરીર ઉપર સફેદ વર્ણના ડાઘ હોય છે. તેના નજીક મનુષ્ય જવાથી તે મોટા અવાજથી ફુંફાડો મારે છે. શાકનો વઘાર કરતાં અવાજ થાય તેવો તેનો અવાજ થાય છે.એના દાંત બેસવાથી જે ખાડા પડે છે તે બારિક સોયો ઘોચ્યા પ્રમાણે હોઇ તેમાંથી લોહી વહેવા લાગે છે અને તે ઠેકાણે સોજો આવે છે; મસ્તક ભારે થાય છે, તેલનો દિવો જોવામા આવે અથવા કાળાં વસ્ત્ર પહેરેલી સ્ત્રીનો સ્પર્શ થવાથી ઝેરનુ જોર તેજ વખતે વધારે થઈ દરેક વાળના છિદ્રોમાંથી લોહી વહેવા લાગે છે. આમ થાય ત્યારે ઝેર ઉભર્યું એમ કહેવાય છે એમાં બે મુખ્ય જાતો છે. એક ઘણસા ફુરસા અને બીજો વાતેરો ફુરસા. વળી તે દરેકમા પણ પેટાભેદ છે તે તો જૂદા; પરંતુ તેમાં વિશેષ ફરક ન હોવાથી અમે તે મૂકી દીધા છે.

ઘણસા ફુરસા—રંગે કાળાશપર, મોઢું મોટું અને વેંત જેટલો લાંબો હોઇને પગના અંગુઠા જેટલો જાડો તથા અંગ ઉપર ઘણાં મોટાં ચાઠા ચાઠાંવાળો હોય છે. એનો દંશ થતાજ ઔષધોપચાર થાય તો મનુષ્ય દબાઈ જવાની બીક રહેતી નથી.

વાતેરો ફુરસા–એ ઘણું કરીને નાની આંગળી જેવો જાડો અને લંબાઈમાં દોઢ હાથ સુધી હોય છે તેના શરીરપર થોડા ચાઠા અને વર્ણ કાળો હોય છે. એનુ ઝેર જરા વધારે હોય છે. આ પ્રાણી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં અને કોંકણ પ્રાંતમા ઘણાં હોય છે. એનું ઝેર ૬–૭ દિવસ અને કદિ કદિ વધુ પણ રહે છે.

મણિયારી–આ જનાવરની ત્રણ જાતિ સાંભળવામાં આવે છે લંબાઇ શુમારે બે–અઢી હાથ હોઈ જાડાઈ બારિક નેતરની સોટી જેટલી, વર્ણ કાળાશપડતો અને પીઠઉપર ચાઠા હોય છે. ત્રણ પૈકીની એક જાત તો એવી ઝેરી હોય છે કે, તે જો રાત્રે શરીર ઉપર થઈને ગયેલ હોય અથવા તેની છાયા પણ શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થતા પહેલાજ મનુષ્ય મરે છે. એ જાતને કાળી મણિયાર કહે છે. હવે બીજી જાતઃ–એણે જો શરીર ચાટયું હોય અગર એની લાળ પડેલો પદાર્થ ખાવામા આવે અથવા તે લાળ કે ઝેર શરીરને લાગે તો તેથી પણ ઝેર ચઢીને ઘેન આવે છે. એની છાયા વગેરેનો બાધ નથી. ત્રીજી જાતઃ–એનો દંશ દિવસે થવાથી રાત્રી પડતા પહેલા અને રાત્રે થવાથી દિવસ ઉગતા પહેલાં મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે.

ઘણસ કે ઘોણસ–આ જનાવરમાં ઘણાજ પ્રકાર હોય છે. એનું ઝેર પ્રાણઘાતક નથી; પણ ઘણા દિવસ સુધી રહેનાર છે આ દોઢ હાથ સુધી લાંબો હોઈ વચ્ચેથી જાડો હોય છે. રંગે ભુરાશ પડતો અને શરીર ઉપર ધોળા ચાઠા ચાઠાવાળો હોય છે. એનો દંશ થતાજ અગ્નિથી દાઝ્યા પ્રમાણે બળતરા થાય છે. શરીર ઉપર ગાંઠો થાય છે; પેશાબે બળતરા થાય છે; સોજો આવે છે અને પેશાબ ટીપે ટીપે ઉતરે છે. કયારે કયારેક તો

કુંભાની છાલનો રસ, મરીની ભૂકી નાખી આપવો. ઉતાર–કાળી તુળસીનો રસ. (૩) ધાવડીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અને ઇંદ્રવરણાના મૂળ ઘસી દંશ તથા અંગ ઉપર ચોપડવાં. (૪) કાંગળાનાં અથવા ઘોટવેલીનાં મૂળ ઘસી ૩ તોલાપર્યંત પાવા. (૫) કાજીના વેલાના મૂળ ઘસી પાવાં. (૬) ખરસાંણીની કુંપો પાનમાં વીંટાળી અંગારામા બાફી કહાડવી, તેનો રસ બે પળીઓપર્યંત પીવા આપવો અને

એક મહિના સુધી એના ઝેરની અસર રહે છે. એ અસર મટતાં સુધી ઓષધ ચાલુ રાખવું જોઈએ. કુપથ્ય કરવાથી ગરમી (ઉપદંશ) પ્રમાણે વિકાર થાય છે આગિયો ઘોણસ–જરા ચપળ, વિશેષ લાંબો અને કરડવાથી બળતરા થાય છે. કાબરો ઘોણસ–ઉપર પ્રમાણેજ વિકાર થાય છે ફુંગ્યો ઘોણસ—જાડો હોય છે. ઝેરી પ્રાણીઓમ એવડો જાડો બીજો પ્રાણી નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એના શરીર ઉપર ચાઠાં હોય છે રંગ તપખીરી, જડનું મોઢું, ગમે તે જગ્યાએ કરડનાર, ઉડીને મસ્તકે પણ કરડનાર અને એકાદ માણસથી તો મારવો પણ ભારે પડે એવો છે. તેના ઉપર મોટા મોટા પથ્થર નાખીએ અગર મોટાં મોટાં લાકડાં ઘોચીએ તોપણ એને કાંઈ ઈજા થતી નથી; એવી એની ચામડી મજબૂત હોય છે શયઘોણસ—ઉપર પ્રમાણે; પરંતુ પુંછડેથી ઝીણો હોય છે આ કરડવાથી બળતરા થતી નથી, કફ વધે છે અને તે કફ ગળા સુધી આવે છે. કુસડયા ઘોણસ–આ કરડે ત્યારે દંશસ્થાન પાસેનું શરીર સડી જાય એજ તેની પરીક્ષા છે

કાંડર–એ સર્પ પ્રમાણેજ લાંબો અને જાડો હોય છે, પરતુ તે ફેણ ચઢાવતો નથી. એના દંશથી જે ખાડા પડે છે તે જ્યારે સર્પના દંશ પ્રમાણે હોય છે ત્યારે દંશ થયા પછી એક ઘડીમાં તે ભરાઈ આવે છે. તેના ઝેરથી આખા શરીરમાં લોહીનો કફ થાય છે તે કફ ગળા સુધી આવ્યા પહેલાંજ ઓષધ આપવું જોઈએ; કેમકે ગળુ ભરાય ત્યાંસુધી માણસ શુદ્ધિમાં હોય છે આ માણસનું એઠું બીજાના ખાવામાં આવે તો તેને પણ દંશ થયા પ્રમાણેજ ઝેર ચઢે છે. સર્પપ્રમાણે તે થોડો વખત દ્વેષ રાખે છે. જો રાત્રે કરડયો હોય તો દિવસ ઉગ્યા પહેલાં અને દિવસે કરડયો હોય તો સૂર્યાસ્ત પહેલાં મનુષ્ય મરણ પામે છે. આથી ઉપચાર તાબડતોબ કરવા જોઈએ.

નાનેટી–આ પ્રાણીના અંગનો રંગ રતાશ પડતો હોઇ પીઠ ઉપર કાળાં ચાઠાં હોય છે અને તે શુમારે દોઢ હાથ લાંબો હોય છે.

નાનેટા–નાનેટા એ એક સર્પના આકારનું લાંબું ઝેરી પ્રાણી છે. જે પ્રમાણે ચાબૂક હોય છે તે પ્રમાણેજ આ મોઢા આગળ કાંઇક જાડો અને છેવટે બહુજ પાતળો તથા શુમારે અઢીએક હાથ સુધી લાંબો, હાથની આંગળી જેટલો જાડો અને કાળાશ પડતા રંગનો હોય છે. આ ઝાડ ઉપર જવામાં ઘણો ચપળ હોઇ કેટલીક ઉંચાઈ સુધી ઉડીને જાય છે. કોંકણ પ્રાંતમાં તે પુષ્કળ થાય છે. બીજા દેશોમાં તે કવચિતજ હોય છે. તાળવાની જગાએ દંશ કરવામા આની વિશેષ પ્રખ્યાતિ છે.

અરેલા—આ પ્રાણી એકવામ જેટલું લાંબું અને હાથના કાંડા જેટલું અથવા તેથી પણ જાડું હોય છે. આ કોઈને કરડતું નથી, પરંતુ ઇધર ઉધર રખડે છે. માહિતગાર ન હોય તેજ એનાથી ડરે છે એને ઓળખવાનું સાધન એવું કે આ વારંવાર જીભથી પોતાના હોઠ ચાટે છે અને ચાલમાં ધીમો હોઈ સર્પના પ્રમાણે વેગવાળો નથી. એના અંગ ઉપર બંગડી પ્રમાણે બબ્બે આંગળના અંતરે લીટા હોય છે. આ જનાવરની પેઠે કોઈ પણ પ્રાણિ હોઠ ચાટતું નથી. આજ લક્ષણ ઉપરથી તેનાથી બીવાનું કે તેને મારવાનું કારણ નથી. તે મનુષ્ય તરફ બિલકુલ જતો નથી.

અજગર–જમીનની ઉપર સર્પની પ્રમાણે ચાલનાર પ્રાણીઓમાં આના જેટલું મોટું અને સુસ્ત પ્રાણી કોઈજ નથી. અજગર અતિશય મોટો અને કવચિતજ ફરતો હોય છે.આ દંશ કરતો નથી; કારણ કે એને દાંતજ નથી. જ્યારે મનુષ્ય અગર કોઇ એના મોઢામાં આવી પડે ત્યારેજ કામ કથળે છે; કારણ કે મનુષ્ય ગમે તેવડો હોય તોપણ તેને તે આખોજ ગળે છે અને પછી તે કોઈ એક ઝાડને વીંટાઈ જોર કરે છે, એટલે ખાધેલો મનુષ્ય પેટમા ગળવા માંડે છે; એવું આ પ્રાણી ભયંકર છે એક મનુષ્યને ગળતાં એને ચાર ઘડી સુધી વાર લાગે છે; અને મનુષ્ય એકવાર એના મોઢામા આવ્યા પછી છૂટી શકવો અશકય છે એના ઉપર ઉપાય એકજ છે.તે એ કે એ ગળવાની શરૂઆત કરે કે બીજો પગ પહોળો કરી છેટો રાખવો એટલે તેને એકજ પગ ગળવા મળે; અને આપણું જોર ન ફાવે તો બીજા મનુષ્યોએ શસ્ત્રવતી એને બંને બાજુથી ઉભો ચીરવો; એટલે મનુષ્ય બચી જશે. આ બીજી કોઈપણ પ્રકારની ઈજા કરતો નથી, જેથી તેનાથી બીવાનું કારણ નથી. તેનો રંગ તપખીરી તથા કાળાશ પડતો હોય છે. શરીર ઉપર કવચિત્ ટપકાં હોય છે. એનું તેલ કાઢે છે. તે હાડકાના દુખતા ભાગપર અથવા બીજે કયાંય દુખતું હોય તેના ઉપર અતિ ઉત્તમ ઓષધ છે.

ઇંગળી—એને સંસ્કૃતમાં વૃશ્ચિકટીંગ કહે છે. એ વિંછીની એક જાત છે; પરંતુ અતિશય મોટો હોઇ તેનો રંગ ઘણું કરીને કાળો હોય છે. ઘણું કરીને તે વગડામાં પથ્થર નીચેથી મળી આવે છે.

થોડો તાળવા ઉપર અને દંશસ્થાને ચોળવો. (૭) કાળા કડાનાં મૂળીઆં ઘસી પાવા. (૮) નોળવેલનો રસ પાવો. (૯) **સર્પદંશ** ઉપરના ઉપચાર કરવા. **કુરસાના વિષથી મૂત્રાવરોધ થાય તોઃ**—ખાખરાના ફૂલ બાફી ડુંટી નીચે બાધવાં. વિષ ઉકળી **રક્ત** વહેવા લાગે તો સાગના કુમળા અંકુરો લાવી તેને બારિક વાટી પાણીમા મેળવી તે પાણી ૭ તોલાપર્યંત પીવા આપવું અથવા ધાવડીના કુમળા અંકુરો અને ૭ મરી એકત્ર વાટી ગોળી કરી ખાવા આપવી. **સોજો આવે તોઃ**-ધંતુરાના પાદડાનો રસ કાઢી ગરમ કરી એનાંજ મૂળીઆં ગોમૂત્રમા ઘસી ઉપર ચોપડવાં. **ડોક ઉપર ભાર લાગે તોઃ**-કાળા કડાના મૂળીઆં ઘસી ડોક ઉપર લેપ કરવો. **પેટ દુખતું હોય તોઃ**—તેજ મૂળ ખાવાં. **શોષ લાગે તોઃ**—આમળાંની છાલ ખાવામાટે આપવી. **પેટમાં વિષનો ગોળો થાય તોઃ**—અગથીઆના ઝાડની ઉત્તર બાજુની છાલ પાણીમા ઘસી પાવી. **અંગ ઉપર વિષ ફુટે તોઃ**—કડવી કારેલીનાં પાંદડા ગરમ કરી અંગે પાટો બાધવો અથવા તેનોજ રસ અંગે ચોળવો.

કોડીઆના વિષ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) અરીઠાનું પાણી કરી વારંવાર પાવું. (૨) બે-ત્રણ ગુંજા મોરથુથુ ફુલાવી દહીંમાં આપવું.

ચિત્રા ઘોણુસા)ના વિષ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) ઘોણસીના રસમા ધણસરીના મૂળીઆ, અરીઠા અને કડવાં કારેલા વાટી, ગોમૂત્ર નાખી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૨) કુડકાના મૂળ પાણીમાં ઘસી થોડી થોડી વારે પાવા. (૩) ધણસરીનાં મૂળ અને સુંઠ ઘસી પાવી; અને ગાઠો વગેરે થઈ આવી હોય તો તે ઉપર લેપ કરવો. (૪) ભારંગમૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા. (૫) ઢોરોને ઘોણસીનો રસ શેરભાર પાવો.

મણીઆરીના વિષ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) કાળી તુળસીનો રસ પીવા આપવો, મસ્તક ઉપર પણ તે રસનો લેપ કરવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો. (૨) કાજુની છાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે પાશેરથી અધે શેરપર્યંત પાવો; અને તે ઉપર દૂર્વાનો (ધરોનો) રસ પાવો તથા તાળવા ઉપર તે રસ ચોળવો. (૩) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૪) ધાવડાના પાલાનો રસ પાવો અને માથે ચોળવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—**કુરશાના** વિષમાટેઃ-અગથીઓ-૪, અળવી-૧, ઇંદ્રજવ-૪, કાળીવેલ-૧, ખરસાણી-૮, ધણસરી-૧, ઘોલી (ગિલોડી)-૩, પાટલા-૨, ફાગળો-૧, ભમરડીનો વેલો-૨, સાગ-૭, **આગીઆ ઘણુસના** વિષમાટેઃ—અંબાડો-૨, તાદળજો-૫. **ઘોણુસ એટલે** ઘોયડા કે મંડળમાટેઃ—ધણસરી-૧, ઘોણસી (ગોનસી)-૨, દાડમ-૯, ભારંગી-૨, હુરા-૨. **કુરશા** કિંવા **ઘોણસાના** વિષથી આવેલ સોજામાટેઃ—ઉક્ષી-૪. **મણીઆરીના** વિષમાટેઃ—કાજુ-૩, તુલસી-૨, ધાવડી-૭, પારસ પીંપળો-૨. **આગિમણીઆરીના** વિષમાટેઃ-કંકોડી-૩. **સર્પનું વિષ કદિ ન ચઢવા** માટેઃ—લીમડો (કડવો)-૧૮. કાડશ એટલે **કોડીઆના** વિષમાટેઃ—કુકરકંદ-૧.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માઃ—અસ્થિ-૧૨, ગાકુળ-૨, મૂત્રવર્ગ-૩, મોરના પીછા-૨.

(૨) કૂતરાનું ઝેર-શ્વાનવિષ

હડકાયલાનાં લક્ષણોઃ—કૂતરાના કફાધિક દોષ, જ્ઞાન વહન કરનારી નાડીમાં રહી જ્ઞાનનો નાશ કરે છે તથા ધાતુક્ષોભ કરે છે. તે યોગથી મોઢામાંથી લાળ પડે છે, તે આંધળો અને બહેરો થઇ અહીં તહીં દોડે છે, તેના પગ, ખાંધ, ડોકું વગેરે લૂલા થઇ જાય છે અને ડોક નીચી નમી પડે છે.*

*ઉપાયઃ-(૧) કંકોડાનું મૂળ ઘસીને પાવું. (૨) ચેનોલીની જડ જમીનમાંથી કાઢી કાપી ઝીણા કકડા કરી છાયામા સૂકવી ખાંડી ઝીણો લોટ કરીને ઉના પાણીમાં નાખી પાવાથી વિષની બળ છાતીએથી મટે. (૩) કડવી તુંબડીનો ગરભ ટાંક ૫, મરી ટાંક ૫, હીંગળો ટાંક ૫, નેપાળાના બીજ ટાંક ૨॥, ટંકણખાર ટાંક ૨॥, એ સર્વનો ગોળ ટાંક ૧૬માં, ટાંક ત્રણ પ્રમાણે ગોળી વાળવી.તે ગોળી હડકાયાં કૂતરા કરડ્યા પછી ૭મા દિવસે આપવી. ઉપર ઉનુ પાણી પાવું ઝાડા-ઉલટી થઈ વિષ નીકળી જશે.

દંશનાં લક્ષણો:—હડકાયું કૂતરૂં કરડે એટલે મોંઢાનો ચહેરો બદલાઇ જાય છે, તેમાંથી કાળું લોહી વહે છે, તે યોગવડે છાતીમા અને મસ્તકમા દુઃખ થાય છે, તાવ આવે છે, અંગ ધ્રૂજે છે, તરસ લાગે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે; બુદ્ધિભ્રંશ, સંતાપ, શ્વાસ, કાસ, આંખોમાં પીળાશ, મૂત્રમાં કીડા, ઉન્માદ, કૂતરાના જેવું ભસવું અને બીજા માણસને કરડવા જવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. તેના ઉપાયને કાળાતિક્રમ થયા પછી, ચોમાસાના પ્રારંભમાં તે વિશેષ વિકળ થાય છે અને **અસાધ્ય** પણ થાય છે. આ પ્રકારનું કૂતરાનું વિષ કેવળ વાતપ્રધાન હોઇ સર્વ દોષમાત્રને કોપાવે છે. જે રોગી પાણીના શબ્દ, સ્પર્શ અને અવલોકનના યોગથી ભયભીત થાય છે, તેને વૈદ્યકમા "**જલસંત્રાસ**" એવું નામ આપેલું છે. એ રોગ **અસાધ્ય** જાણવો. ઉપર કહેલાં લક્ષણો ઉપરથી **દંષ્ટ્રાપ્રહાર** કરનાર શિયાળ, ખચ્ચર, ઘોડા, અસ્વલ, ચિત્તા, વાઘ, બિલાડી, ઇત્યાદિકોનાં દંશનાં લક્ષણો જાણવાં.

સવિષ અને નિર્વિષ દંશનાં લક્ષણો:—કંડૂ (ખરજ), ચટકા થવા, રંગ બદલાવો; જ્વર, ભ્રમ, દાહ, રતાશ, સણકા, સોજા, ગુમડાં પાકવાં, ગાંઠો ઉત્પન્ન થવી, ગુમડું ફાટવું, ફોલ્લા, કર્ણિકા, ઢીમણા, એ લક્ષણો સવિષ દંશનાં જાણવાં. એ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો નજરે પડે તો નિર્વિષ છે એમ જાણવું. હડકાયલું કૂતરૂ જેને કરડયુ છે એવો રોગી નિરોગી માણસને કરડે તો તેને પણ તે દંશ ઉપાધિ કરે છે.

અસાધ્ય લક્ષણો:—જે પ્રાણીનો દંશ જેને થયો છે તે, તે પ્રાણી જેવી ચેષ્ટા કરે છે; બરાડા પાડે છે; આરસી, પાણી વગેરે પદાર્થોમાં તેનું પ્રતિબિંબ વારે વારે જોઇ ખુશી થાય તે રોગી નિશ્ચય નાશ પામશે એમ જાણવું.

ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉંબરાના મૂળ અને ધંતુરાનાં ફળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૨) ઝેરકોચલાના બીઆ ઘીમા શેકી, તે દૂધમા ઘસી સેવન કરવા. ઝેરકોચલાના બીઆં ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૩) અઘેડાના મૂળ એક તોલો વાટી મધ સાથે ખાવાં; અને દંશ ઉપર કુંવારનું લાબું અને સિંધવ બાધવો, એટલે ત્રણ દિવસમાં કૂતરાના વિષનો નાશ થાય છે. (૪) ગરમાળાના પાનના રસમાં કસ્તૂરી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવી. (૫) દેવબાવળી અથવા ગરમાળીનાં તાજાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલાપર્યંત ઘસી, તેમાં થોડું થોડું પાણી નાખી સવાર સાંજ ૭ દિવસ પીવા આપવું. (૬) કૂતરં કરડે કે તુરતજ કરડેલી જગો અગ્નિવડે બાળી નાખવી, એટલે રોગીને નુકસાન થશે નહિ. (૭) શતાવરીનાં મૂળનો રસ અને ગાયનું ઘી એકત્ર કરી પ્રાશનાર્થ આપવું. (૮) ગોળ, તેલ અને આકડાના દૂધનો દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૯) તલનું તેલ, ખોળ, ગોળ, આકડાનું દૂધ, એ સમભાગ લઇ એકત્ર કરી પાવું. (૧૦) કુકડાની હગારનો લેપ કરવો. (૧૧) બકામ લીમડીનાં મૂળનો રસ કાઢી તે રસ પાવો. (૧૨) જૂનો ગોળ, કડવી દુધી, હોકાનું પાણી અને ઝીંઝરટીના બીઆં એકત્ર કૂટી ૩ દિવસ પાવા. (૧૩) કડવાં તુરીઆની અંદર કોકરવર્ણું પાણી નાખી તે પાણી પીવા આપવું. વિષનું જોર જેમ જેમ કમી થતું જશે તેમ તેમ એ ઔષધથી ઉલટી થતી જશે. (૧૪) પાકેલાં વગડાઉ કેળાંનાં બીઆં વાટી પાણીમાં મેળવી પાવાં અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૧૫) અંકોલમૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૧૬) ઘોડાનાં લીંડાં બે અને મરી અઢી તોલા પાશેર પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાઇદેવું. (૧૭) ગરમાળીનાં પાનનો રસ ચાર પૈસાભાર ત્રણ દિવસ સુધી આપવો. (૧૮) સાટોડીનો રસ આપવો. (૧૯) રિંગણીનો રસ ઘી નાખી આપવો. (૨૦) ગળજીભીનો કાઢો ઘી નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ-૧૫, અઘેડો-૩, આકડો-૮, ઇંગોરિયાં-૭, કાળો ઉમરડો-૧, ગળજીભી-૫, ઝિંઝરટ-૩, ઝેરકોચલાં-૨, તલ-૮, પીલુ-૩, બકામલીમડી-૧, ભોરિંગણી-૧૫, મરચી-૪, લસણ-૯, વગડાઉ મરચીવેલ-૨, વસુ-૮, શતાવરી-૫, સાટોડી-૨૦. **હડકાયા** કૂતરાના વિષમાટે:—કડવાં તુરીઆં-૨, કેળ-૨, દેવબાવળીઓ-૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦-માં:—અસ્થિવર્ગ-૫, કુકડાની વીષ્ઠા-૨.

(૩) લૂતા (કાંતરણુ) વિષ

લક્ષણો:—લૂતાએ દંશ કરવાથી તે જગા સડે છે અને તેમાંથી રકત વહે છે; તથા **જ્વર**, દાહ, અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, નાના પ્રકારના ફોડા, મોટા ગચીઓ અને મોટો મૃદુ, રાતો, લીલો, નીલ અને ચંચળ એવો સોજો આવે છે. **દૂષિવિષ દંશલક્ષણો**—દંશનો મધ્યભાગ કાળો, રાતો, બળેલા જેવો, ઉપર ઉપસેલો, વારંવાર પાકનારો અને પરૂ વહેનારો હોય છે; તેથી કરી અંગ ઉપર ઢીમણા અને તાવ આવે છે. **પ્રાણહર લક્ષણ**:—સર્પના મળમૂત્રમાથી કિંવા મરી ગએલો સર્પ સડી કોહી જાય છે તેમાંથી દૂષવિષવાળા કીડા થાય છે, તે પ્રાણનાશનું કારણ છે. તેનો દંશ સૂજે છે અને તે ધોળો, કાળો, રાતો અને પીળો થાય છે. તે ઉપર **પરૂ** આવે છે અને રોગીને તાવ આવે છે. દાહ થઇ ઉચકી (હેડકી) થાય છે અને કપાળે શૂળ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) હળદર, દારૂહળદર, મજીઠ, પતંગ અને નાગકેસરને ઠંડા પાણીમાં વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો. તે તત્કાળ લૂતાવિષનો નાશ કરે છે. (૨) કાળી અને ધોળી ગરણી, ગુંદી, કાળીપાટ, રાતી અને શ્વેત સાટોડી, કોઠ અને સરસડાના ઝાડનાં બીઆંને વાટી લેપ કરવો. (૩) કાળી તુળસીનાં પાંદડાના રસમાં ધોળી ચણોઠી અને ધોળી ગરણીના મૂળ ઘસીને પાવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—આગીઓ-૩, વંતાકડી-૩.

(૪) ઉંદરનું વિષ

લક્ષણો:—વિષવાળો ઉંદર કરડયો હોય તો તેના દંશમાંથી લોહી વહે છે તે ધોળું હોય છે; અને શરીર ઉપર ગચીઆં થાય છે તથા તાવ, **અરુચિ** અને અંગે દાહ, એ લક્ષણો થાય છે. **પ્રાણહર લક્ષણ:**—મૂર્છા આવે છે, ઉંદરના અંગ જેવો સોજો આવે છે, રંગ બદલાય છે, કલેદ, બહેરાપણું, જ્વર, માથાને જડત્વ અને મુખમાંથી લાળ તથા લોહીની ઉલટી, એવા લક્ષણો થાય ત્યારે **પ્રાણહર** ઉંદરનો દંશ જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) ધુંવાસ, મજીઠ, હળદર અને સિંધવ, એ જણસો વાટી લેપ કરવો. (૨) ધોળી ગલકીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૩) સાપની કાંચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી અને પથ્ય પાળવું. (૪) ચિત્રકનાં મૂળીઆનું ચૂર્ણ તેલમાં પચન કરવું અને શસ્ત્રવડે **બ્રહ્મરંધ્ર** (તાળવા) ઉપર ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું, એટલે ઉંદરનું વિષ નાશ પામે છે. (૫) આમલી ૪ તોલા, ધુંવાસ બે તોલા, એ જૂના ઘીમા ખરલ કરીને ૭ દિવસ ખાવું. (૬) પારો, ગંધક, કપૂર, ધુંવાસ અને સરસડો, એ સર્વ પદાર્થો આકડાના દૂધમા વાટી લેપ કરવો; એટલે તે સર્વ વિષોનો નાશ કરે છે. તેમાં વિશેષે ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. (૭) સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા સાકર અને મધમા આપવું. (૮) ઉંદરકનીના પાદડાંનો અંગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલાપર્યંત પાવો અને અંગે પણ ચોળવો; અથવા ઉંદરકનીના કાંદા ગાયના દૂધમા વાટી તે ૭ દિવસ પાવા. (૯) અઘેડાના કુમળા તોરાઓનો રસ કાઢી મધમાં ૭ દિવસ પાવો, અથવા અઘેડાનાં બીઆ મધમાં ખાવા આપવા. (૧૦) હેદના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવા. (૧૧) ભારંગમૂળ પાણીમા ઘસી પાશેરપર્યંત પાવાં અને શરીરે ચોળવાં. તે ચઢે તો તાજું ગાયનું દૂધ પાવું. (૧૨) કડવાં તુરીઆંનો લેપ કરવો. (૧૩) ખોરૂં કોપરૂ મૂળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૪) તુલસીના રસમાં અફીણ ખરલ કરી શરીરે તથા દંશ ઉપર ચોળવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અઘેડો-૨, આમલી-૯, ઉંદરકની **ના**-૭, **કણુઝી-૧**, કોઠી-૫, ચિત્રક-૪, નાગફણી-૨, નાળીએરી-૮, નેળવેલ-૧, ભારંગી-૩, મજીઠ-૨, રાતું કોળું-૩, વડ-૩, હુરા-૭, હેદ-૧. **ખડક ઉપરના કોળ એટલે ઘુસમાટે:**—અળઇ-૨. **કોળ, ઉંદર વગેરે કમી** થવા માટે:-ઝેરકોચલાં-૬. જુઓ—પ્રા૦**ઔ**૦માં-અસ્થિવર્ગ-૧૧, દૂધ-૧, **સર્પની** કાંચળી-૫ **ધોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંડો થાય છે તે માટે:**-ગધેડાની લીંદ-૧.

(૫) ભમરી અને માખીનું વિષ

ભમરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:–મરી, સુંઠ અને સંચળને પાનના રસમા વાટી લેપ કરવો. **માખી, વનમાખી, મધમાખી અને ભમરી** એ સર્વના દંશ ઉપર રાફડાની કાળી માટી અને ત્રિફળાંનો ગોમૂત્રમા લેપ કરવો. **સર્વ કીડાના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—થોડાવજ, મરી, સુંઠ, લીંડીપીંપર, હીંગ, વાવડીંગ, સિંધવ, ગજપીંપળી, કાળીપાટ, અતિવિષ, એ સર્વ ઔષધોનો કાઢો કરી પાવો. **મક્ષિકા-પિટકા (માખીના દંશની ફોડકી) ઉપર ઉપચાર:**–અરીઠા, લઘુરાળનું ઝાડ, ગળજીભી, હંસપદી, હળદર, દારુહળદર અને ગેરૂનો લેપ માખીના દંશસંબંધી પિટકાનો નાશ કરે છે. **ભ્રમરવિષ ઉપર ઉપચાર:**–(૧) સુંઠ, કબુતરની વિષ્ઠા, હરતાલ અને સિંધવને બીજોરાના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) ભેંસનું માખણ ચોપડવું. (૩) થુરીઓ અને લીંડી-પીંપર વાટી લેપ કરવો. **વિષ ઉપરનું વમન:**–કડવી ગલકીનો કાઢો મધ અને ઘી નાખી પાવો; અથવા કડવી દુધીનાં મૂળ કિંવા પાન પાણીમાં વાટી પાવા; એટલે વિષ નાશ પામે છે. **ઝેર ઉપર લેપ:**—શરસડાનાં મૂળ, છાલ, પાદડાં, ફૂલ અને બીજ, એ પંચાંગ લઇ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે અત્યંત વિષનાશક છે. **પરિષેક:**–પ્રત્યેક જાતિનાં વિષ અત્યંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે; એટલા માટે તે સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉપર ઠંડા પાણીનો અભિષેક કરવો. વિષની અંદર તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતા છે, એટલે તે પિત્તને કોપાવે છે; માટે પ્રથમ વામક ઔષધો આપી પછી અંગપર પાણી રેડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:–**મધમાખીના** વિષમાટે:–કાળીજીરી–૧, તંબાકુ–૩. **માખીના ઝેરમાટે:**–હરડે–૪૬. **ભમરીના દંશમાટે:**–ડુંગળી–૧૪, થુવર–૬, પાન અજમો–૨, હરડે–૪૬.

(૬) નખ-દંત-વિષ

નખ-દંત-વિષ ઉપર ઉપચાર:—કડવો લીમડો, ખીજડી અને વડની વડવાઇઓના કલ્કમાં ગરમ પાણી નાખી તેનો દંશ ઉપર લેપ કરવો, એટલે નખ તથા દાતના વિષનો સંપૂર્ણ નાશ થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં–ઈંદ્રવરણા–૧૧, ખીજડો–૨.

(૭) સરડા (કાકીંડા,કાચિંડા)નું વિષ

લક્ષણ:–સરડો કરડયો હોય તો શરીરનો રંગ લીલો, કાળો, ઉદો અથવા અનેક પ્રકારનો થાય છે; અને તે રોગીને ભ્રાન્તિ, અતિસાર વગેરે થાય છે.

ઉપચાર:–(૧) આકડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમા વાટી પાવા. નાળીએરીનો કુમળો ગર્ભ પાણીમાં ઘસી તેમા કોકમ નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં–નાળીએરી–૭.

(૮) વીંછીનું વિષ

ઉત્પત્તિ:–**સર્પની વિષ્ઠા, મૂત્ર અને મળ,** ઉકરડા ઉપર અથવા બીજે ઠેકાણે પડી **કોહી** જવાથી, તેમાંથી (વૃશ્ચિક) **વીંછી, કાળી વીંછણ** ઇત્યાદિ ઝેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણ:—વીંછી કરડવાથી તે જગ્યાએ પહેલા અગ્નિ અડકાડયા પ્રમાણે આગ થાય છે; પછી તે પીડા ઊર્ધ્વ ગતિએ શરીરમા ભેદ કરે છે. પછી દંશસ્થાન પાસે આવી ચચરે છે.

અસાધ્ય લક્ષણ:–હૃદય, ગુહ્યેન્દ્રિય (શિશ્નાદિ), નાક અને જીભની જગ્યાએ વીંછી કરડવાથી તથા માસ ગળી જઈ અત્યંત વેદના થવાથી માણસ મરણ પામે છે.

ઉપચાર*:–(૧) કપાસનાં પાન અને રાઇ વાટી તેનો, કિંવા વછનાગનો લેપ કરવો. (૨) ધોળી વસુ કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિવારે કાઢવાં. એને ચાવવાથી અથવા લેપ કરવાથી વીંછીનું

*(૧) દંશ ઉપર માખણ મસળવું. (૨) લસણ મસળવું. (૩) ધોળા આકડાની જડ વીંછી કરડે તેજ વખતે બન્ને કાનમાં ખોસવી.

વિષ ઉતરી જાય છે. (૩) નેપાળો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે. (૪) નવસાર અને હડતાલ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે. (૫) મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું અને શેકવું. (૬) થોડા અરીઠા ગોળમા ખાવા અથવા અરીઠાનું ધૂમ્રપાન કરવું. (૭) હીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૮) તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૯) ખરસાંણીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) કડવા લીમડાનાં પાન ચાવી, બાફ જવા ન દેતા, દંશના વિષમ ભાગના કાનમાં ફુંક મારવી, અથવા કડવા લીમડાનાં પાનનું ધૂમ્રપાન કરાવવું. (૧૧) હળદરની ભૂકી અને મોરપીંછની ટીલડી ચલમમાં નાખી પીવાં. તે ધૂણી ગળી જવી અને દંશસ્થાને પણ ધૂણી દેવી. (૧૨) આમલીનો કચુકો શેકી ઉપલી છાલ કાઢી નાખવી અને દંશના ઠેકાણે તે જોરથી દબાવવો. (૧૩) પાણીમાં ફટકડીની ભૂકી નાખી તે પાણી આંખોમાં નાખવું. (૧૪) ધોળા શિમળાના મૂળે પાણીમાં પલાળી રાખી વીંછી ચઢવા માડયો હોય તે ઠેકાણેથી એક આગળના અંતરપર પકડી તે વીંછી ચઢેલા ઠેકાણાપર્યંત વારંવાર ફેરવતા જવું; એટલે વીંછીનો વેગ મૂળ સાથે તુરતજ નીચે ઉતરે છે; અને ચઢેલા ઠેકાણેના એક આગળના અંતરે એ મૂળ પકડવું. એટલે વેદના કમી થતી જાય છે. વેદના કમી ન થાય તો મૂળીઉં ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૧૫) ધંતુરાનાં પાદડાં હાથમા મસળી દંશ ઉપર તેનો રસ ચોપડવો. (૧૬) અઘેડાનાં મૂળીઆં ચાવી ખાવાં અને દંશ ઉપર લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૰માં:—અઘેડો–૧, અરડુશી–૧૪, અરિઠા–૨, આકડો–૧૮, આમલી–૫, ઉટકટારી–૪, ઉંબરો–૨૦, એરંડો–૧૯, એલચી–૨, કપાસ–૧૦, કપૂર–૧, કરેણ–૧, કંકોડી–૭, કાનફોડી–૪, કાંટાસરીઓ–૧૧, ખપાટ–૭, ખરસાણી–૧, જાંબુ–૩, ડુંગળી–૮, તંબાકુ–૭, તાદળજો–૭, તુલસી–૯, ૧૭; ધંતુરો–૮, નેપાળો–૧, નાળવેલ–૧, પાંડરવો–૩, પીળો ધંતુરો–૧, બોરડી–૧૦, મરવો–૪, મોગલી એરંડો–૩, રતાળુ–૧, રાતુંકહોળું–૨, લીમડો (કડવો)–૪૪, વછનાગ–૨, વડ–૩, વસુ–૪, વાલોળ–૧, વાંદો–૮, વિંછુડા–૨, શિકેકાઇ–૩, શિમળો–૩, શિરદોડી–૪, સાટોડી–૧૧, સૂર્યફૂલ–૪, હળદર–૧૮, હંસરાજ–૧, હીંગ–૧૨, હુરા–૩. જુઓ પ્રા૰ ઔ૰માં મધ–૩.

(૯) કાળી વીંછણનું વિષ

લક્ષણ:—કાળી વીંછણ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાચ (રુંવાડા ઉભા) થાય છે, શિશ્ન ફૂલી જાય છે, ઘણીજ વેદના થાય છે અને સર્વાંગ ઉપર હિમ પડયા જેવું જણાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો અથવા કપાસના પાદડા, વછનાગ અને રાઇ વાટી લેપ કરવો. (૨) વગડાઉ હુરાનો રસ ચોપડવો.

(૧૦) દેડકાનું વિષ

લક્ષણ:—દેડકું કરડવાથી તેનો એક દાત બેસી જાય છે; તે સ્થળે **પીળો** સોજો આવે છે; સણકા, તૃષા, ઉલટી અને નિદ્રા, એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—શરસડાના ઝાડનાં બીઆં થુરીઆના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૰માં:—શરસડો–૨.

(૧૧) માછલાનું વિષ

લક્ષણ:—વિષયુક્ત માછલું કરડવાથી દાહ, સોજો અને શૂળ, એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળા બરૂના કલ્કમાં ઘી નાખી કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) મોરની પીંછીની ધૂણી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૰માં:—નેતર–૧. જુઓ પ્રા૰ઔ૰માં મોરપીછાં–૩.

(૧૨) ગરોળીનું વિષ

લક્ષણ:—દાહ થાય છે, સોજો આવે છે, સોયો ભોંકાયા જેવું થાય છે, પરસેવો વળે છે અને શરીરપર રાતા રંગની ફોડકીઓ થાય છે.

ઉપચાર:—કંકોડીના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—કપાસ-૭, કંકોડી-૧, ધણુસરી-૪.

(૧૩) કાનખજુરાનું વિષ

લક્ષણ:—કાનખજુરો કરડવાથી દંશની જગાએ પરસેવો આવે છે, શૂળ થાય છે અને આગ બળે છે.

ઉપચાર:—(૧) બળેલા તેલને ઠંડું કરી તેનો લેપ કરવો કિંવા દારુહળદર, હળદર અને મનશીળનો લેપ કરવો. (૨) ગુગળની ધૂણી આપવી. (૩) કાળું ખજૂર તેલમા ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) ગોળ બાળો લગાવવો. (૫) બદામનું તેલ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—કાળી ખજૂરી-૩, ગુગળ-૫, બદામ-૪, શેરડી-૯.

(૧૪) મશક (ડાંસ)નું વિષ

દંશલક્ષણો:—સોજો આવે છે, કંડૂ છૂટે છે અને થોડી પીડા થાય છે. ડુંગરોપર વિષારી ડાંસ હોય છે, તે ડાસના દંશનો ક્ષત **અસાધ્ય** કીડાના ક્ષત પ્રમાણેજ **અસાધ્ય** હોય છે. **સવિષ મક્ષિકાદંશનાં લક્ષણો:**—સવિષ માખી કરડવાથી તે ઠેકાણે કાળું ઢીમણું થાય છે અને તે લાગલું વધવા માંડે છે તથા તે જગ્યાએ આગ થાય છે. તેના યોગથી મૂર્ચ્છા અને જ્વર આવે છે. આ માખોમા **સ્થાવિક** નામની જે માખ થાય છે તે પ્રાણ લેનારી છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં.—**ચાંચડ** જવા માટેઃ—ગંગાવતી-૨, ગોરખમુંડી-૫. **માંકણ** અથવા **માંકડ** નાશ થવા માટેઃ—તલ-૧૯, ભમરડીનો વેલો-૧, મરચી-૩. **કૃત્રિમ** વિષ-માટેઃ—તાંદળજો-૧૬. **કોલ્હા એટલે શિયાળના** ઝેરમાટેઃ—ખાજકોલતી-૧, નાગરવેલ-૫. **જૂ મરવા** માટેઃ—કાળીવેલ-૩, ટીંબરૂ-૧, તંબાકુ-૮, નસોતર-૧, મીંઢળ-૭, સીતાફળ-૧. **વાઘ** કરડયો હોય તે માટેઃ—અરણી-૩, આવળ-૪, કુંવાર-૭, પાણકાંદા-૩, વાઘાટી-૩. **તમાકુ લાગી** હોય તે માટેઃ—ડુંગળી-૧૦. **માટી,** ગેરૂ ઇ૦ના વિષમાટેઃ—જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં-ગધેડાની લીદ-૩.

(૧૫) વિષોપસંહાર

ચતુષ્પાદાદિકોનાં સાધારણ વિષલક્ષણ—વ્યાઘ્રાદિક ચતુષ્પાદ જનાવરો અને માણસ, વાનરાદિ દ્વિપાદ એઓના નખોનું અને દાતોનુ વિષ સૂજે છે, વધે છે અને તાવ આવે છે.

વિષ ઉતરી ગયાનાં લક્ષણો:—જે પુરુષના વાતાદિકદોષ નિર્મળ થયા હોય છે, રક્તાદિ ધાતુ આરોગ્યાવસ્થામાં જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે થાય છે, અન્ન ઉપર ઇચ્છા થાય છે, મળ સાફ થાય છે, શરીરની કાંતિ, ઇન્દ્રિયો, મન, ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર સારો થાય છે, તે રોગીનું વિષ ઉતરી ગયું છે એમ સમજવું.

વિષ ઉપર પથ્ય:—રિંગણાં શાકનાં, કળથી, ચુકા, આમળા, શાકભાજી, તાંદળજો, કાલશાક, લસણ, દાડમ, સિંધવ, એ વિષાર્તને પથ્યકારક છે. **અપથ્ય:**—સાઠી ચોખા, કોદરા, ચીણો, મગ, વટાણા, તેલ, ઘી, એ કોઇ દિવસ ભોજનમા આપવા નહિ; વિરુદ્ધાન્ન, ખાવા ઉપર તરતજ ખાવું. ક્રોધ, ક્ષુધા, ભય, આયાસ, મૈથુન, દિવસે નિદ્રા, એ પદાર્થો વિષાર્ત થએલાએ છોડવા.

૩૦–તરસ (તૃષારોગ)

કારણ:—ભય, શ્રમ, બલહાનિ,એણે કરી;અને તીખા, ખાટા પદાર્થોના યોગે,કિંવા ક્રોધપવસાદિકે કરી વાયુસહવર્તમાન જે પિત્ત, તે કુપિત થઇ તાલુસ્થાનપ્રતિ જઈ તૃષાને ઉત્પન્ન કરે છે.

લક્ષણ:—મનુષ્યને ઘણી વખત પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે તથા પાણી પીતાં છતાં પણ તરસ છીપતી નથી અને પુનઃ ઇચ્છા થાય છે; તેને **તૃષા** કહે છે.*

* ૧ વાતની, ૨ પિત્તની, ૩ કફની, ૪ ક્ષત (વાગવાગની), ૫ ક્ષય (રસ ધાતુનો ક્ષય થયા)ની, ૬ આમની (આમ નામે ચીકણો પદાર્થ વધવાથી થનારી) અને ૭ ભોજનની (ચીકણું, ખારૂં, ખાટું, ભારે અન્ન ખાવાથી થનારી), એમ તરસ સાત પ્રકારની છે. તેના ઉપર ઉશીર, વાળો, જેઠીમધ, વડવાઈ,અને વરુણા મૂળ, એનો કવાથ દરરોજ ઢાંકી નાખી પીવાથી તરસ મટે છે.

ઉપચાર:—(૧) આમળાં, કમળ, કોષ્ઠ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઈઓની ટુંખોનુ ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી ગોળીઓ કરી મોઢામાં રાખવાથી તૃષા ઘણી લાગે છે તે અને ગળું સૂકાવું એ બને દૂર થાય છે. (૨) **શ્રીખંડ**—પૂર્વ દિવસે જમાવેલું સુંદર ચકતાવાળું દહીં ૨ શેર, ધોળી શુભ્ર ખડાસાકર ૧ શેર, ઘી ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૨ તોલા, એલચીદાણા ૨ તોલા, એટલા પદાર્થ બારિક કરી સ્વચ્છ કપડામા નાખી કપૂરના ચૂર્ણે કરી સુગંધિત એવા પાત્રમા છણવા, એને શ્રીખંડ કહે છે. એ સેવન કરવાથી તૃષા દૂર થાય છે. (૩) સોનું, રૂપુ, લોઢું, તપાવી પાણીમા બોળી તે પાણી પીવા આપવું. (૪) પાણીમા સાકર કિંવા મધ નાખી આપવું. (૫) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી આપવો. (૬) ચોખાનું ધોવરામણ મધ નાખી આપવું. (૭) ઠંડું પાણી અને મધ એકત્ર કરી શેરભર પાવુ. ઉલટી થશે, પછી તૃષા અને દાહ શમશે. (૮) ઘી અને દૂધ એકત્ર કરી પાવુ. (૯) નાનાપ્રકારના શરબતો પાવાં. (૧૦) જવ શેકી લોટ કરી ઠંડા પાણીમા–ઘણુ પાતળું નહિ અને ઘણુ જાડું નહિ એવી રીતે તે–મેળવી તેમા ઘી મેળવી પાવાથી તૃષા, દાહ તથા રક્તપિત્ત દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—અતિવિષ–૬, કોથમીર–૫, ૧૮, જવ–૧, જેઠીમધ–૨, ડાંગર–૭, દ્રાક્ષ–૫, પાઢ (કાળીપાડ)–૧૦, રતાંદળી–૧૦, શેલડી–૧૩. **ગરમીથી તરસ** લાગે તો તે માટે.—ઓથમીજીરૂ–૨. જુઓ ગોવૈ૦મા દહીં–૩, ૬, ઘી–૧૪. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં–મધ–૯.

પથ્ય—કોદરા, પાન, ધાણીનો લોટ, શેકેલા મગ અને ચણા, કેળદોડા, કોઠ, બોર, આમલી કહોળું, મધાળ, કંકોડા, આમળા,જંગલી લીંબુ, કરમદા, બીજોરૂ, ગાયનુ દૂધ, કડવા અને મીઠા પદાર્થ, ચંદનનું પાણી. **અપથ્ય**.–પરસેવો કાઢવો, અંજન, તૈલાભ્યંગ, ધુમ્રપાન, વ્યાયામ, નસ્ય, ગરમી લેવી, દંતકાષ્ઠ, જડાન્ન, આમ્લ, લવણ, તુરા અને અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થ, ત્રિકટુ

૬૧–તાવ અથવા જ્વર

કારણ–મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા વિહારથી દુષ્ટ થએલા વાતાદિ દોષ આમાશયનો આશ્રય કરી, કોષ્ઠાગ્નિને બહાર કાઢી રસધાતુને મળી જ્વર (તાવ) ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ્વરના અનેક ભેદો વર્ણવેલા છે.

જ્વરનું પૂર્વરૂપ:—બગાસા, અંગનું દુખવું, ચિત્તનું અવ્યવસ્થિતપણું, નેત્રનો દાહ, જડતા, અરુચિ, શરીર ઉપર રોમાંચ થવા, આંખો આગળ અંધારા, હાથપગ ઠંડા, ચિત્તને આનંદ ન હોવો; શીત, વાયુ તથા ગરમી, એ વિષયોમા વારવાર ઇચ્છા તથા વારંવાર દ્વેષ, અન્ન ન પચવું, બળ, શરીર અને કાંતિની હાનિ તથા વાયુનું પ્રાધાન્ય હોવાથી બગાસા વધારે આવે છે, પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય તો આંખોમા ઘણો દાહ થાય છે. કફનું પ્રાબલ્ય હોય તો અન્ન ઉપર અરુચિ હોય છે. દ્વિદોષોનો કોપ હોય તો બંને લક્ષણો થાય છે. ત્રિદોષનો કોપ થવાથી સર્વ લક્ષણો થાય છે.

વાતજ્વર લક્ષણ:—શરીરને કંપ, કંઠ અને હોઠ શુષ્ક થવા,મલાવરોધ, છિંકો ન આવવી, માથું, પેટ, કમ્મર, આંખો અને અંગ દુખવા, ઉંઘ ન આવવી, તાવ કોઇ વખત ઘણો અને કોઇ વખત થોડો થવો, અરુચિ, બગાસા આવવાં, પેટ ચઢવું, અજીર્ણ, ભ્રમ, મોહ અને શૂળ થવું, શરીર ઉપર રોમાચ થવા, આંખો ઉપર આળસ, ખાલી ઉધરસ, દાંત કડકડવા, વગેરે લક્ષણો થાય છે. **પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો**:–શરીર પીતવર્ણ, સર્વ શરીરનો દાહ, તૃષા, મૂર્છા, અલ્પ નિદ્રા, મોઢું કડવું, ઉલટી, ચકરી, બડબડવું, અતિસાર, જ્વરનો વેગ તીવ્ર, કંઠ, હોઠ, મુખ અને નાક ઉપર ફોલ્લા, કેફ કર્યા જેવું થવું, ઠંડા પદાર્થો ઉપર ઇચ્છા, મળ, મૂત્ર, નેત્ર તથા ત્વચાએ પીતવર્ણ, એ લક્ષણો પિત્તજ્વરમા થાય છે. **કફજ્વરનાં લક્ષણો**:—શરીરે જડપણું, ખાલી ઉબકા (બકારી) મોઢુ મીઠું, સળેકમ, અરુચિ, ઉધરસ, આળસ, તૃપ્તિ, અંગ ઠંડું; મળ, મૂત્ર તથા નેત્ર શુભ્રવર્ણ: સ્વરભંગ, ઉચકી, શબ્દ જડ, નાકમાંથી પાણી વહેવું, માથું દુખવું, ઉંઘ ઘણી આવવી: શરીરપર રોમાચ, ધાપ, ડોકીપર દુઃખ અને ચહેરાપર ફિક્કાશ, એ લક્ષણો થાય છે.

વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણો:—તરસ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનાશ, મસ્તકશૂળ, ગળું અને મુખનો શોષ, રોમાંચ, અરુચિ, અકસ્માત્ અંધારામાં પડવા જેવું ભાસવું, સાધાને ઠેકાણે વેદના તથા બગાસા, એ લક્ષણો થાય છે. **વાતકફજ્વરનાં લક્ષણો:**—શરીર ભીને કપડે વિંટા-ળ્યા જેવું ભાસવું, સાંધામાં ફાટ, ઉંઘ ઘણી આવવી, શરીર જડ, માથાપર ભાર, સળેકમ, ઉધરસ, કિંચિત્ પરસેવો આવવો, શરીરનો દાહ અને જ્વરનો વેગ મધ્યમ, એ લક્ષણો થાય છે. **કફપિત્તજ્વરનાં લક્ષણો:**-મોઢું કડવું અને ચીકણું, ઉંઘ, મોહ, ઉધરસ, અરુચિ, તરસ, વારંવાર દાહ થવો અને વારં-વાર ટંડી આવવી, એ લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વર** (ટાઢીઓ તાવ) **નાં કારણો અને લક્ષણો**:-તાવે તરતજ છોડેલા માણસને અપથ્ય સેવન થવાથી તેનો દોષ પુનઃ થોડો કુપિત થઇ રસરક્તાદિ ધાતુમાંની કોઇ ધાતુ સાથે મળી વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે અથવા પહેલાથી પણ વિષમજ્વર થાય છે. એમાં તાવ આવવાના વખતનો નિયમ નથી. કોઇ વખત ટાઢી સાથે મોટા વેગથી આવે છે, કોઈ વખત શરીરને દાહ થઈ મોટા વેગથી આવે છે. એવાં લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વરનાં નામ અને સંખ્યા:**—સંતત, (હમેશનો) સતત (આકરો), અન્યેદ્યુ, (એક દિવસે ન આવ્યો હોય તેના બીજા દિવસે આવનાર, એકાંતરીઓ) તૃતીયક, (દ્યાહિક બે દિવસ નહિ આવી ત્રીજા દિવસે આવનાર, તરિયો) તથા ચાતુર્થિક (ત્રણ દિવસ નહિ આવતાં ચોથા દિવસે આવનાર, ચોથીઓ); એવા પાંચ પ્રકારના વિષમજ્વર છે. **મધુરા જ્વરનાં લક્ષણ:**—જ્વર, દાહ, મોહ, ભ્રમ, અતિસાર, ઉલટી, તૃષા, નિદ્રાનાશ, મોઢાપર રાતડ (રતાશ), તાળવું અને જીહ્વામાં શોષ, ટાલ ઉપર ધોળી રેષાઓ જેવા પળીઆં આવવાં, આંખો ઉપર ઉંઘ, દાંત અને હોઠ શ્યામવર્ણ અને તાવ આવ્યાથી સાત દિવસ પછી તે પળીઆં આવવા માંડી ૨૧ દિવસ-પર્યંતમાં પળીઆં પૂરાં થાય છે. મધુરાનો 'કૃષ્ણમધુરો' કરીને એક ભેદ છે, તેમાં રોગીના દાંત, હોઠ, જીભ, કંઠ, મોઢું અને નાક, એ સર્વ કૃષ્ણવર્ણ થાય છે. **આગંતુકજ્વર:**—શસ્ત્ર, માટીનું ઢેપું, મુક્કી, લાકડી ઇત્યાદિકે કરી મારવાથી કિંવા શ્યેનાદિ યોગ કરવાથી અથવા ઉલટસુલટ મંત્રોએ લોખંડની સુચીએ સરસવાદિકનો હોમ કરવાથી કિંવા કામાદિક અને ભૂતાદિકનો ઉપ-દ્રવ થવાથી, એકાદિ ઉગ્ર ઓષધીના વાસથી; અથવા બ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ પુરુષ, એમના શાપથી આગંતુક જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે; તે આગળ જણાવેલા જે જે દોષ કુપિત થાય તે તે લક્ષણો ઉપરથી જાણવો. **વિષજન્ય આગંતુક જ્વર:**—સ્થાવર, જંગમ વિષ ભક્ષણ કરવાથી જે જ્વર આવે છે તેમા મોઢું શ્યામવર્ણ થાય છે તથા અતિસાર, અન્નદ્વેષ, તરસ, સોયા વાગ્યા પ્રમાણે પીડા અને મૂર્ચ્છા, એ લક્ષણો થાય છે. **કામજ્વર:**—કામજ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરુષને અથવા પુરુષની સ્ત્રીને પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર આવે છે, તેથી કરી ચિત્તભ્રંશ, ઉંઘ, આળસ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન થવી, હૃદયમાં પીડા, એ લક્ષણો થાય છે અને તે પુરુષનું અથવા સ્ત્રીનું શરીર સુકાતું જાય છે. **ભય, શોક તથા કોપથી થએલો તાવ:**—ભયથી ઉત્પન્ન થએલા તાવમા બડબડ ઘણી હોય છે. શોકથી થએલા તાવમાં પણ બડબડ હોય છે. કોપથી થએલા તાવમાં કંપારો છૂટે છે; **ભૂતાભિષંગ જ્વર** (ભૂતજ્વર ભૂતાવેશ જ્વર):—ભૂતબાધાએ જ્વર આવે ત્યારે ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થાય છે. હસવું, રડવું તથા કંપવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. **દુર્જલજનિત જ્વર:**—પ્રવાસમા અનેક ઠેકાણાનાં પાણી પીવામા આવે છે; તે પ્રકૃતિને સમાન નહિ હોવાથી જે જ્વર આવે છે તે. **સપ્તધાતુગત જ્વરોનાં નામ:**—રસગત, રક્તગત, માંસગત, મેદોગત, અસ્થિગત, મજ્જાગત અને શુક્રગત જ્વર. **રસગત જ્વર:**—જડપણું, હૃદયસ્થ દોષ ઉલટીથી પડશે એવું જણાવું, ગ્લાનિ, ઉલટી, અન્નદ્વેષ તથા દૈન્ય એટલે મનને ખેદ વગેરે લક્ષણો થાય છે. **રક્તગત જ્વર:**—રક્તના ઓડકાર, દાહ, મોહ, ઉલટી, ભય, બડબડ, શરીરપર ગાંઠ, કિંવા ફોલ્લા અને તૃષા, એ લક્ષણો થાય છે. **માંસગત જ્વર:**—પેટનું સૂકાવું, તરસ, મળમૂત્રનો વિસર્ગ થવો, તલખી, અંતર્દાહ, હાથપગ તૂટવા અને ગ્લાનિ એ લક્ષણો થાય છે. **મેદોગત જ્વર:**—અત્યંત પરસેવો થવો, તરસ, મૂર્ચ્છા, બડબડ, ઉલટી, શરીરે દુર્ગંધિ, અન્ન ઉપર અરુચિ, ગ્લાનિ અને વેદના સહન ન થવી, એ લક્ષણો થાય છે. **અસ્થિગત જ્વર:**—

હાડકાં તૂટયાં જેવાં, સુંથારો, શ્વાસ, રેચ, ઉલટી, હાથપગ તૂટવા, એ લક્ષણો થાય છે. **મજ્જાગત જ્વર:**—અંધારામાં રેષાઓ પ્રમાણે ભાસવું, ઉચકી, ઉધરસ, ઠંડી આવવી, ઉલટી, અંતર્દાહ, મહાશ્વાસ અને મર્મચ્છેદ (હૃદયભેદ), એ લક્ષણો થાય છે. **શુક્રગત જ્વર:**—રસાદિ ધાતુગત જ્વરો પૈકી શુક્રસ્થાને જ્વર જવાથી રોગી મરણ પામે છે. એ જ્વરમાં શિશ્નને તાટપણું હોય છે, શુક્રનો સ્રાવ વિશેષ થાય છે અને બીજા રકતાદિ પદાર્થનો પણ થોડો થોડો સ્રાવ થાય છે. **પ્રાકૃત તથા વૈકૃત જ્વર:**—વર્ષા ઋતુ, શરદ ઋતુ અને વસંત ઋતુ,એમા વાતાદિકોએ ક્રમે કરી જે જ્વર આવે છે તે પ્રાકૃત જ્વર; એટલે વર્ષાકાળે વાતજ્વર, શરત્કાળે પિત્તજ્વર અને વસંતકાળે કફજ્વર. એ સિવાય જે બીજા જ્વર થાય છે તે વૈકૃત જ્વર. જેમકે વર્ષાકાળે પૈત્તિક, શરત્કાળે શ્લૈષ્મિક અને વસંતકાળે વાતિક, આ વૈકૃત જ્વર દુ:સાધ્ય છે. જ્વરમા ઋતુ અને દોષ એ તુલ્ય હોય છે. પ્રમેહમાં દૂષ્યો તુલ્ય (જેથી વિકાર થાય છે તે સમ) હોય તથા રકત ગુલ્મ જૂના હોય, એ સુખસાધ્યનાં લક્ષણ છે. **જીર્ણ જ્વરનાં** (જૂનો તાવ, મડીઓ તાવ, હાડજ્વર, હાડકજ્વર તાવ) **કારણ અને લક્ષણ:**—પૂર્વે મોટો તાવ આવવાથી તે તાવના ત્રણ અંશ ઔષધીઓથી ગએલા અને એક અંશ તેમનો તેમજ શરીરમાં રહે તો તે આગળ હાડમા પ્રવેશ કરે છે; અને તેની ઉપેક્ષા કરવાથી તેનું પરિણામ પાંડુ અને ક્ષય, એ થાય છે. એ જીર્ણ જ્વરમા ઉત્તરોત્તર મંદ ગતિએ આહાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે. અન્ન પાચન થતું નથી, અરોળ ઉત્પન્ન થાય છે, મળ-શુદ્ધિ સાફ થતી નથી, હાડકાંમાં ધગારો રહે છે અને મુખમાં પાણી છૂટે છે. એ લક્ષણો થાય છે. **અજીર્ણ જ્વર:**—પૂર્વ દિવસે ચણા, તુરા પદાર્થ, વાલ, પાવટાધાન, સ્નિગ્ધ ધાન્ય, શાક, ફળ, કંદ, એના અતિ ભક્ષણથી અને ભોજન કરવા છતાં લાગલુંજ અતિ ભોજન કરવાથી, જડ અન્ન ખાવાથી તથા અતિ મદ્યપાન કરવાથી અજીર્ણ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. આ તાવમા ઓડકાર, ઉલટી, ભ્રમ, મસ્તકમા પીડા, ટટી, બરડો, ગુદા તથા પેટ દુખે છે; અને અન્ન ઉપર અરુચિ, શોષ, મોહ તથા હેડકી, એ લક્ષણો થાય છે. **ઉથલેલા તાવ:**—તાવ જતો રહ્યા પછી અપથ્યથી પુન: જ્વર આવી ત્રાસ આપવા લાગે છે તે. **જ્વરના દશ ઉપદ્રવ થાય છે તે:**—શ્વાસ, મૂર્ચ્છા, અરુચિ, તૃષા, ઉલટી, અતિસાર, મલબદ્ધતા, હેડકી, ઉધરસ, શરીરને દાહ, એ દશ જ્વરના ઉપદ્રવ છે. ચિકિત્સા કરવા માટે **આમ, પચ્યમાન** તથા **નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો:**—લાળનો સ્રાવ, ઉલટી થાય એવું જણાવું, છાતીમા જડતા જણાય, અરુચિ, ઉંઘ, આળસ, અન્ન પાચન ન થવું, મોઢું ફીકું, શરીરે જડપણું, ભૂખ ન લાગવી, વારંવાર પેશાબ થવો, શરીર તાટ જેવું થઇ જવું, શરીરમા તાવ પુષ્કળ હોવો, એ અપકવ જ્વરોનાં લક્ષણો જાણવા. એ તાવ ઉપર ઔષધ આપવું નહિ. અપકવ જ્વરમા ઔષધ આપવાથી તાવ વધે છે. શોધન કિંવા શમન ઔષધ આપવું તો વિષમ જ્વર ઉપર આપવું. **પકવ જ્વર કિંવા નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો:**-ભૂખ લાગવી, શરીર કૃશ થવું, મંદ જ્વર, અધોવાયુની પ્રવૃત્તિ થવી અને મનને ઉત્સાહ જણાવો, એ નિરામ જ્વરના લક્ષણો છે. **સાધ્ય જ્વર:**—બળવાન પુરુષને દોષ અલ્પ હોઈ જે શ્વાસાદિ ઉપદ્રવરહિત જ્વર આવે છે તે સાધ્ય જાણવો. **અસાધ્ય જ્વર:**—જે જ્વર ઘણાજ પ્રબળ કારણો-એ થએલો અને જેમાં લક્ષણો ઘણા હોય છે, તે જ્વર પ્રાણાંત કરનારો થાય છે; તથા જે જ્વર ઉત્પન્ન થતાંજ એકાદી ચક્ષુરાદિ ઇંદ્રિયની શકિત નષ્ટ (એટલે આંધળો, બહેરો વગેરે) કરે છે, તે અસાધ્ય જાણવો. ક્ષીણ અને સોજો આવેલા પુરુષનો જ્વર અસાધ્ય છે. ધાતુમાં રહેલો, અંદર વેગવાળો અને ઘણા દિવસ રહેનારો તથા જે બળવાન અને જેના યોગે વાળોમાં ભંગ પડે છે, તે પણ અસાધ્ય જાણવો. અંતર્દાહ, તરસ, એ દોષોએ અત્યંત તાટ જેવું દેખાવું, શ્વાસ, ઉધરસ-ની ઉત્પત્તિ, એ લક્ષણોએ ગંભીર જ્વર જાણવો. જેનો તાવ મૂળથી વિષમ થએલો છે તે; જેનો તાવ ઘણા દિવસનો છે તે તથા ક્ષીણ અને અત્યંત રુક્ષ પુરુષનો ગંભીર જ્વર મૃત્યુપ્રદ હોય છે. જે જ્વરમા બેસાવધ થઈ મોહ પામે છે તથા જે સર્વદા પાથરણાપર પડી રહે છે, એટલે જેનાથી ઉઠાતુ નથી, બહારથી ટાઢ વાય અને અંદરથી દાહ થાય, એવા પ્રકારના તાવે રોગી મરે છે. જેના શરીરપર રોમાંચ થયાં કરે છે, આંખો લાલ થાય છે, હૃદયમાં એકાદી ગાંઠ થાય

જેવી પીડા થાય અને કેવળ મોઢાથીજ શ્વાસ કાઢે છે, એવા પુરુષને તાવ મારે છે. હેડકી, શ્વાસ, તૃષા, એથી વ્યાધિત થએલો, મોહ પામેલો, આંખો અહીંતહીં ફેરવનારો, નિરંતર શ્વાસે પીડાનારો, એવા માણસને જ્વર મારે છે. જેની ઈંદ્રિયોની શક્તિ નાશ થયેલી છે, કિંવા શરીરકાંતિ નિસ્તેજ થએલી છે તથા ઇંદ્રિયો નષ્ટ થએલી છે, જે કૃશ અને અન્નદ્રેષથી ઘણોજ પીડાએલો તથા ગંભીર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત થએલો, એવા તાવવાળા પુરુષને વૈદ્યોએ છોડવો. જે સ્વપ્નમાં પ્રેતો સાથે મદ્ય પીએ છે, કિંવા જેને કૂતરા ખેંચી લે છે, તેને ભયંકર તાવ આવી મારે છે. જેને પૂર્વે પણ મોટો જ્વર આવે છે, ખાલી ઉધરસ હોય છે તથા બલમાંસથી નષ્ટ થાય છે, તે પ્રેતસમાન જાણવો. જેને અપરાહ્ણે જ્વર આવી કફ તથા ઉધરસ ઘણી હોય છે અને બળ તથા માંસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો જાણવો. અકસ્માત્ જ્વરનો દાહ, તૃષા, મૂર્ચ્છા તથા બલક્ષય, સાંધા ઢીલા પડવા, એ લક્ષણો આસન્નમરણનાં થાય. મળસ્કે જેના મોઢાપરથી ઘણો પરસેવો નીકળે છે અને જ્વરે વ્યાપ્ત હોય છે, તેનું બચવું ભાગ્યેજ થાય છે. જેના કપાળપર ઠંડોગાર જેવો પરસેવો આવે છે, ટાઢ ઘણી લાગે છે, શરીર ભીંજવેલું રહે છે તથા ગળાપરનો પરસેવો ઉરઃસ્થાનપર આવતો નથી, તે માણસ યમના ઘેર જલદી જાય છે. જેને ભિંજાય એવો પરસેવો ચારે તરફ સર્વાંગે આવે છે અને શરીર ઠંડુ થાય છે ત્યારે તત્ક્ષણ તે રોગીનું મરણ થશે એમ જાણવું. **જ્વરમુક્તિનું પૂર્વરૂપ:**—દાહ, પરસેવો, દમ, તરસ, ભ્રમ, કંપારો, મળ પાતળો થવો, બેશુદ્ધિ, ચુંથ, શરીરે અત્યંત દુર્ગંધી, એ લક્ષણો તાવ છોડવાથી થાય છે. એ ઉપર કોઈ એવી શંકા કરશે કે દોષક્ષય થયા સિવાય વ્યાધિ કેમ જશે? તથા દોષક્ષય થયો તો એવાં દાહાદિ લક્ષણો કેમ કરશે? તે ઉપર એવું સમાધાન છે કે, કોઇ એકનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે ક્ષીણ હોતા પણ વિનાશકાળે પોતાની શક્તિ દાખવવી. ઉદાહરણ—દીવામાંનું તેલ બળી જવા લાગે એટલે તેની જોત પહેલાં કરતાં ચાર પાંચ વખત મોટી થઇ પછી તે ઓલવાય છે. આ વાત સર્વના જોવામા છેજ; અથવા દોષોએ પીડેલો ધાતુનો દોષ ગયા પછી ક્ષોભ થઇ દાહાદિક લક્ષણો થાય છે એમ જાણવું. **જ્વરમુક્તિનું લક્ષણ:**—પરસેવો આવવો, શરીરને હલકાપણું, ગરદને ખંજવાળ, મુખપાક એટલે મોઢું આવવું (જેને ખરો મૂતર્યો કહીએ છીએ તે), છિંકો આવવી તથા અન્ન ઉપર વાંચ્છના થવી, એ લક્ષણો થયાં એટલે તાવ જવા માંડયો એમ સમજવું. **તાવ આવતાંજ પ્રથમ શું કરવું?**—તાવવાળાએ પહેલાં લાંઘણ કરવી અને ભૂખ લાગે ત્યારેજ અન્ન ખાવું; પરંતુ વાતજ્વરી, ક્ષયી, ક્ષુધિત, ગર્ભિણી, દુર્બળ, બાળક, તૃષિત, ઉચ્છવાસી એવા માણસોએ લાંઘણ કરવી નહિ. મગ, મસુર, ચણા, કળથી, મઠ, એ પાંચ ધાન્યોનો યૂષ કિંવા મંડ (કાઢો) કરી આપવો, અથવા ચોખાનું કિંવા ઘઉંનું થુલું (કંસાર) આપવું. **તાવપર પાચન:**—સુંઠ, દેવદાર, ધાણા, રિંગણી તથા ડોરલી, એ પાંચ ઔષધનો કાઢો કરી જ્વર આવ્યા પછી બે ત્રણ દિવસ આપવો; એટલે આમજ્વરનું પાચન (અપકવ જ્વર હોય તે પકવ) થાય છે.

વાતજ્વર ઉપર ઉપચાર*—(૧) ગળો, સુંઠ અને પીંપળીમૂળનો કાઢો નિકાઢો તૈયાર કરી

* તાવ ઉપર અમે સંગ્રહ કરેલા કેટલાક ઉપચારો અહીં આપીએ છીએ. (૧) જ્યારે તાવ આવવાનો વખત થાય તે વખતે લીમડાની લીલી સળીઓની છેલ્લી ગાઠો નંગ ૨૧, તીખાં નં ૨૧ અને એ બન્નેના વજન જેટલો અજમો પાણીમાં વાટી ગરમ કરી ચાટણા જેવો થએથી ચટાડવું. આ ઉપાય અજમાવેલો છે. (૨) એકાંતરીઆ તાવવાળાને કાળી તુલસીનાં પાંદડાં નંગ ૨॥ ની ગોળમાં ગોળી કરી આવતા તાવે આપવાથી બીજે હપતે તાવ નહિ આવે. આ પણ અનુભૂત ઉપાય છે. (૩) ભૈરવી ગોળી:—દૂધમાં શોધેલો વછનાગ તથા મરીને ઝીણાં વાટી કુંવારના રસમાં મગ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી હરડેમાં ખાવાથી તાવ જાય અને આદુના રસમાં ખાય તો વાયુ જાય. (૪) કરિયાતાનાં સૂકાં પાંદડાં તોલો ૦। રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે લુગડાથી ગાળીને તે પાવું. (૫) જૂનું ઘી અને જૂની હીંગ એકત્ર કરી તાવ આવવા વખતે આપવાથી ચોથીઓ તાવ જાય. (૬) મોરથુથુ તોલા ૨, ભોંયદુધેલીનો રસ શેર ०॥ કુલડીમાં નાખી નીચે અગ્નિ કરવો. તે પાણી બળી ગયા પછી મોરથુથુ પાકો થશે. તેને ડબીમાં ભરી લેવો. પછી તેને દહીં તોલો ०। અને સાકર તોલો અર્ધો સાથે રોજ એક વાલ ૭ દિવસ સુધી આપવાથી તાવ જાય. (૭) તમાકુ શેર ०। લઈ આકડાના દૂધમાં પલાળી

તેમા મધ નાખી તાવના સાતમા દિવસથી ત્રણ દિવસ, સવાર-સાંજ આપતા જવું; એટલે જ્વરનું પચન થાય છે. (૨) ધમાસો, સુંઠ, નાગરમોથ અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૩) નિદ્રા ન આવતી હોય તો પીંપળીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું કિંવા કાકોલીના મૂળીઆં હાથે બાધવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:-ઈંદ્રજવ-૧૭, પિત્તપાપડો-૯, શતાવરી-૧૦.

પિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:-(૧) કાયફળ, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, કડુ તથા નાગરમોથનો કાઢો દશ દિવસ પછી, જ્વર પાચનાર્થ ત્રણ દિવસ આપવો. (૨) પિત્તપાપડો, વાળો, રક્તચંદન, ધાણા તથા સુંઠનો અથવા એકલા પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૩) ઉંબરાના મૂળનું સ્રવેલું પાણી સાકર નાખી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—ઉપરસાલ-૭, ઉંબરો-૧૧, કમળ-૫, કોથમીર-૮, ઘાસ પિત્તપાપડો-૨, દ્રાક્ષ-૧૨, પટોલ કડુ-૮, પિત્તપાપડો-૧, ૮; રતાંદળી-૧૦, લીમડો (કડવો)-૧, વરીઆળી-૪, સિવણ-૩. જુઓ અનુભૂત ઔષધઃ—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં-૩.

કફજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) નાગરમોથ, સુંઠ, ધમાસો તથા અરડુસીનો કાઢો બાર દિવસ પછી પાચનાર્થે આપવો. આ કાઢો તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. (૨) નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ, ભારંગમૂળ અને અરડુસીનાં પાદડાનો કાઢો આપવો. (૩) ત્રિકટુ-(સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર)નું ચૂર્ણ આદુનો રસ અને મધ સાથે આપવું. તે ઉધરસ, શ્વાસ, ઉલટી,

---

છાંયડે સૂકવી કુલડીમાં કપડછાણ કરી ૫૦ છાણાંથી ફુકી દઇ તે ખાખ નાગરવેલના પાનમા મોટા માણસને બે વાલ અને નાના માણસને ૧ વાલ આપવાથી તાવ, ચાંદી વગેરે રોગો જાય. (૮) મીંઢીઆવળ તથા કરિયાતું અઢેક તોલો લઇ ઉકાળી શેર ૦। રહે એટલે પાવું. એમ બે દિવસ સવાર-સાંજ પાવું. પછી કરિયાતું તથા ધાણાનો ક્વાથ સાકર નાખી પાવાથી ભૂખ પણ લાગશે. (૯) રામબાણ દવાઃ-આકડાની ટીશીઓ ૭, ભાગ તોલો ૦॥, લીમડાની ટીશી ૭, અફીણ જૂનું તોલો ૦॥, મરી તોલો ૦॥ સર્વેને વાટી ચણી બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. નિત્ય ૧ ગોળી ખાવાથી એકાતરો તાવ જાય, ખટાશ ખાવી નહિ. (૧૦) ધતુરાનાં બીજ તથા મરી સરખા વજને લઈ મરી જેવડી ગોળીઓ બાધી દિવસ ૩ આપવાથી ટાઢીઓ તાવ જાય. (૧૧) આકડાના ફૂલનાં રવાઇટાં ટાંક ૭ ની ગોળમાં ગોળીઓ કરી રાખી તે તાવવાળાને આપવાથી તાવ જાય. (૧૨) જ્વરારિ-રસઃ-પારો ટાંક ૩ અને આમલસાર ગંધક ટાંક ૨ ની કાજળી કરી તેમાં હરતાલ ટાક ૩, લીંડીપીપર ટાંક ૩ નાખી તેને પાંચ પહોર સુધી ખરલ કર્યા પછી તેની પડીકીઓ કરી કરિયાતાની જડ, ભારંગ તથા હરડેને પાણીમાં ઘસી તેની સાથે આપવાથી જ્વર અને પાચે જાતના પાડુ જાય. દૂધ ખાવું નહિ. (૧૩) કાકજંઘા વાટી લૂગડે ચાળી તાવની વખતે ખવરાવવાથી તાવ જાય. (૧૪) સંખીઓ સોમલ ચોખામા ઘાલી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી પહોર બે સુધી બાફવો. એ ઔષધ ચોખા ૨ ભાર ખવરાવવી; ઉપર શીરો અને દૂધ ખવરાવવું તો સર્વજ્વર જાય. (૧૫) બાર વરસ સુધીના જૂના તાવ માટેઃ-કડુ, કરિયાતું, પીપળીમૂળ, હળદર, એ દરેક ત્રણ ત્રણ ટાંક, મીંઢીઆવળ ૧ ટાંક, હિમજીહરડે ટાક ૫, આંબાહળદર શેર ૦।, સંચળ ટાક ૩, આવળની છાલ ટાંક ૩, કાંકચ નંગ ૪, ડીકામાળી ટાક ૩, એ સર્વેને વાટી તેમાથી સૂતી વખતે ટાક ૧ ની ફાકી કરી એ ઉપર ઠંડુ પાણી પાવું. એથી પાચન થઇને એક વખત ઝાડો ઉતરે છે તથા તાવ જાય છે. ઉંનું પાણી પાવાથી થોડો રેચ લાગીને બાર નીકળી જશે અને તાવ જશે તથા નળબંધ વાયુ, પાણીવિકાર, પિત્તપાંડુ, ફીહો અને બરોળ પણ મટે. (૧૬) તાવ ગયા પછી મંદાગ્નિ તથા નબળાઈને માટે કરિયાતાની પાદડી તોલો ૧, ધાણા તોલો ૧ અને સાકર તોલો ૧ લઈ ઉકાળીને એ પાણી ગળીને સવારસાજ પીએ તો શક્તિ આવે અને ભૂખ લાગે. તાવ-વાળાએ કોઈ પણ જાતનો શરબત પીવો નહિ અને ખોરાક પાચન થઇ શકે તેવો હલકો આપવો. (૧૭) મનસીલ તોલો ૧, આમલસાર ગંધક તોલો ૧ અને કળીચુનો તોલો ૧, એ ત્રણને બારિક કરી એક કુલડીમાં નાખી મોઢું બંધ કરી કપડમાટી કરી છાણાં ૫૦ ની ભઠ્ઠીમાં વચ્ચે મૂકી પકવવું. ભઠ્ઠી ઠંડી પડ્યા પછી કુલડી ખોલી તેમાની બાબ કાઢી ખરલ કરી રાખી મૂકવી. તેમાંથ ૨ ચોખાભાર બરફી સાથે અગર સાકરના શીરામાં આપવી. તો દરેક જાતના તાવ જાય. જો તે માણસ કૌવતવાળો હોય તો એ દવા જીભ ઉપર મૂકીને, સાકર તોલા ૨ થી ૩ સુધી ટાઢા પાણીમાં ઓગાળી સરબત કરી તે સરબતવડે દવા ગળે ઉતારી જવી, જેથી જલદીથી તાવ ઉતરી જશે. આ દવાની માત્રા આદમીના કૂવત પ્રમાણે લેવી. આ ઔષધ નાના બાળકને તથા સ્ત્રીઓને આપવું નહિ. એના ઉપર તેલ, મરચાં, હીંગ, આમલી વગેરે ચીજો ખાવી ન હ.

અરુચિ, શરદી, વાયુ અને કફજ્વરનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—અઘેડો-૨૩, અરડુસી-૧૩, ૨૧; મોથ-૧૧, રતાંદળી-૧૦.

વાતપિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કરીઆતું તથા સુંઠનો કાઢો આપવો. (૨) મનુકા (દ્રાક્ષ), કરીઆતું, ગળો, અરડુસી તથા ષટ્કચૂરાંનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—ડાભ-૩, ધાવડી-૫.

વાતકફજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી, સુંઠ, ગળો અને એરંડમૂળનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, અજમો અને ગળોનો કાઢો લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કફ, વાતજ્વર, શ્વાસ, શૂળ, સળેકમ તથા ઉધરસનો નાશ થાય છે. પરસેવો અતિશય આવતો હોય તો કળથી શેકી, તેનો લોટ શરીરે લગાડવો એટલે પરસેવો બંધ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—મુળા-૧૨, લીંડીપીંપર-૨૨.

કફપિત્ત જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી, ગળો, સુંઠ, કરીઆતું, પુષ્કરમૂળ અથવા કોષ્ઠનો કાઢો આપવો. તે સર્વ જ્વરોને તત્કાળ દૂર કરે છે. (૨) અરડુસીનાં પાંદડાંનો ફૂલસહિત રસ કાઢી, તેમા સાકર અને મધ નાખી આપવો; એટલે કફ, પિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો દૂર થાય છે. આ કાઢો સાકર નાખ્યા વિનાનો આપવાથી શ્વાસ અને ઉધરસ જાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—અરડુસી-૨, કડુ-૪, કારેલી-૨, પાઢ (કાળીપાટ)-૧૩.

વિષમજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) મીંઢીઆવળ, બાળ હરડે, કાળી દ્રાક્ષ અને જીરાનો કાઢો, વિષમજ્વરને પાચનાર્થ આપવો. (૨) કુંવારના કાંદા ૧૦ માસા સુધી લઈ તે કોકરવરણા પાણીમાં આપવા; એટલે ઉલટી થઇ કફાશયનું શોધન થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. (૩) **નિંબાદિ ચૂર્ણ:**—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં ૪ તોલા; સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપર ૧૨ તોલા, જવખાર તથા સાજીખાર એ આઠ તોલા અને અજમો ૨૦ તોલા એનું ચૂર્ણ કરવું. તે ઐકાહિક (આતરિયો), દ્વ્યાહિક (તરિયો), ત્ર્યાહિક, ચાતુર્થિક, (ચોથીઓ) અને સતતજ્વરવાળાને આપવો. (૪) અગથીઆનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી નાકમાં નાખવો; એટલે ચાતુર્થિકજ્વર અને આદાશીશી દૂર થાય છે. (૫) રવિવારે સહદેવીના મૂળ રોગીના હાથે અથવા ગળે બાંધવાં. (૬) ધોળાં કરેણનાં મૂળીઆં રવિવારે કાને બાંધવાં. (૭) ધોળો મંદાર, ધોળી ગરણી અને સહદેવીનાં મૂળનો રસ કાઢીને બે તોલા સુધી આપવો. (૮) ધોળા ચંપાની કળીઓ ડીંટાં-સુદ્ધાં નાખી ત્રણ પાનબીડીઓ કરી તાવ આવતા પહેલાં એક એક ઘડીના અવકાશે પાનનું બીડું ખાવું. (૯) જૂના ટાટની રાખ મધમાં અગર ઘીમાં આપવી. (૧૦) ચીકણમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૧૧) બાળહરડે અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ ગોળમા આપવું. (૧૨) પટોલ, ઇંદ્ર-જવ, દેવદાર, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ગળો અને અરડુસીનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે નવજ્વરાદિક સર્વ જ્વર દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—અરડુસો-૩, કચૂરો-૧, કડુ-૨, કપૂરીમધુરી-૨, કર-મદી-૫, કરેણ-૩, કાંસકી (પેટારી)-૫, કુઓ-૧, કુંવાર-૧, કેસરીચંપો-૩, કોથમીર-૬, ખરસાણી-૭, ખુરાસાની અજમો-૧, ગરણી-૯, ગળો-૧, તાંદળજો-૪, તુલસી-૩, ૧૬; ત્રાયમાણ-૧, દુધેલી-૩, ધંતુરો-૧૫, નાગચંપો-૧, નાગલાદુધેલ -૧, નોળવેલ-૩, પતુર-૨, પદ્મકાષ્ઠ-૨, ફુદીનો-૧, બીલી-૧૭, બ્રહ્મદંડી-૧, મરી-૫, મંદાર-૧, લસણ-૧૭, લીમડો (કડવો)-૧૩, ૪૧, ૪૨; લીંડીપીંપર-૩૪, વજ-૧૩, વાલોળ-૪, વાંદો-૬, સરગવો-૨૦, સહદેવી-૧. **વિષમજ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ભ્રમ થાય** તો તે માટેઃ—વાયવરણો-૭.

મધુરા (મંથરો કે મોતીઝરો) જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળી દ્રાક્ષનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨) વડનાં પાકાં પાંદડાં અને બાજરી-ના લોટનો કાઢો કરી આપવો. (૩) ફુદિનો, રાનતુલસી અને કાળી તુલસીનો અંગરસ કાઢી

તેમાં ખડીસાકર નાખી તે ત્રણ કિંવા સાત દિવસ આપવો. (૪) ગરદન અને ગળા ઉપર ફોલ્લા આવે છે, તેના પ્રતીકારમાટે મોતીનો હાર ગળામા નાખવો. આ ઉપચાર અમોએ અહીં કહ્યો છે ખરો પરંતુ મોતીને બદલ છીપો પણ મળવાની હમણાં મારામાર છે; એટલી પરદેશીઓએ આપણા હિંદુસ્તાનમાંની સંપત્તિ લૂંટી અને ધોઇ લીધી !! (૫) અજમોદનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૬) અરડુસી, દ્રાક્ષ અને હરડેનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવાથી રક્તપિત્ત, જ્વર, દમ, ઉધરસ અને મંથરજ્વરને દબાવે છે. (૭) જંગલી શેરડીનો રસ આપવો. (૮) નાગરમોથ, રાનતુલસી, પિત્તપાપડો અને સુંઠનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:–અજમોદ–૧, કપૂરીમધુરી–૨, કુકરપાડાનો વેલો–૫, ગળો–૧૧, ડાંગર–૧૧, તુલસી–૨, ફુદિનો–૨, મોથ–૧, રતાંદળી–૧, રુદ્રાક્ષ–૧, વડ–૯, શેલડી–૨.

જીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કડુ, કરીઆતુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો સતત સેવન કરવાથી અસાધ્ય જ્વર પણ દૂર થાય છે. (૨) કાયફળ, નાગરમોથ, કડુ, કચોરા, કાકડાશીંગી, પુષ્કરમૂળ અથવા કોષ્ઠનું ચૂર્ણ મધમાં અથવા આદુના રસમાં આપવું. તે જીર્ણજ્વર, ઉધરસ, દમ, અરુચિ, વાયુ, શૂળ, ઉલટી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૩) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) મધમાં લીંડીપીંપર આપવી એટલે તે મેદ, શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને બરોળનો નાશ કરે છે. (૫) સાકર, ઘી, સુંઠ, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ, એ સર્વ ઔષધો ગાયના દૂધમાં નાખી ઉકાળી આપવાં. એથી સંપૂર્ણ જ્વર દૂર થાય છે અને શક્તિ આવે છે. (૬) ગળોનું સત્ત્વ, ઘી–સાકર સાથે કિંવા મધ–સાકર સાથે આપવું. (૭) જીરાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમા આપવું. (૮) જીર્ણ જ્વર ઉપર દુગ્ધપાન અમૃતસમાન છે. ગાયના દૂધમા લીંડીપીંપર ૫–૭ નાખી, તે દૂધ ગરમ કરી ૨૧ દિવસ આપવું. (૯) એલચીદાણા, બીલા, પુનર્નવા (વસુ), દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાંસુધી કઢવી પ્રાશન કરવું; એટલે તે સર્વ જ્વરનો પરિહાર કરે છે. (૧૦) તુલસીનો રસ મરીની ભૂકી અને મધ નાખી આપવો. (૧૧) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંઠના કાઢામાં લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું એટલે શ્વાસ, શૂળ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય, જીર્ણ જ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. જુઓ **અનુભૂત ઔષધ:**—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નં. ૧૧.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અજમોદ–૮, અરજુનસાજડ–૭, અરણી–૫, આદુ–૧૭, ઇંદ્રજવ–૮, ૧૬; એલચી–૧૨, કચૂરો–૧, કરીઆતું–૧, ખજૂરી–૯, ગળો–૧૪, ૨૪; ચંબેલી–૬, જીરૂં–૩, ૭, ૧૧;પત્તુર–૧, બીલી–૨૮, ભોંય આમળી–૨, ૪, ૫; ભોરિંગણી–૧૨, લોધર–૪, વાસનવેલ–૩, વાંકેરી–૩, સમેરવો–૧૪. જુઓ ગો. વૈ૦માં–દૂધ–૯.

ભૂતાવેશ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) તુલસીના આઠ પાન લઇ તેના રસમા થોડી ત્રિકટુની ભૂકી નાખી તે રસ નાકમાં સુંઘાડવો. (૨) ગંધક અને આમળાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ખપાટ–૩, ખિલખિલા–૧, ગાંજો–૮, ધોળી પીલુડી–૮, શિરદોડી–૧૩, સૂર્યફૂલ–૧.

વિષજન્ય આગંતુક જ્વર ઉપર ઉપચાર:—પિત્તશામક અને વિષ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

કામજ્વર ઉપર ઉપચાર:—સુસ્વરૂપ, શૃંગારિત, સુગંધચર્ચિત, રસિક, કામવડે રસરસેલી અને શૃંગારિક ભાષણ કરનારી એવી તરુણ સ્ત્રીઓનું આલિંગન, સંભાષણ, સ્પર્શાદિ કરવાથી કામજ્વર શાંત થાય છે. નિર્મળ સ્થળો, કમળો, સુગંધિત ફૂલ ઉપરનો આવેલો વાયુ, જલક્રીડા, સુંદર બાગમાં ફરવું, સુસ્વરૂપ સ્ત્રીઓનો સમાગમ, એ ઉપચારોએ કામજ્વર જાય છે. કામજ્વરિત પુરુષે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. **દુર્જલજનિત જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કડવાં પંડોળાં, નાગરમોથ, ગળો, અરડુસી, સુંઠ, ધાણા, કરીઆતું અને કડુનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨) સુંઠ અને જવખારનું અથવા હળદર અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૩) બાળહરડે, કડવા લીમડાનાં પાન, લીંડીપીંપર, સિંધવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આદુ–૫૦, હળદર–૧૯.

સમધાતુગત જ્વર ઉપર ઉપચાર:—ગળોનું સત્ત્વ, આમળાં, જીરૂં, લીંડીપીંપર, ચિત્રકમૂળ, કૌવચબીજ તથા હરડેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં અથવા એક વર્ષના જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી તે ગાયના દૂધમાં આપવી.

અજીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૨) નાગરમોથ તથા સુંઠનો કાઢો આપવો. (૩) કરીઆતું, ગળો, સુંઠ, મોથ તથા લીંડીપીંપરનો કાઢો આપવો. (૪) અજમોદ, હરડે, કચૂરા તથા સંચળનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) આમળાં, ચિત્રક, બાળહરડે, લીંડીપીંપર તથા સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે અને મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રુચિ આવે છે કફ દૂર થાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ અન્ન પાચન થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ભોરિંગણી–૧૧.

ઉલટેલા (ઉથલો ખાઈ આવેલા) તાવ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રોગી બલિષ્ઠ હોય તો લાંઘણ કરવી. કડુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૨) કડુ, પીંપળીમૂળ, નાગરમોથ, બાળહરડે અને ગરમાળાની શીંગોમાના મગજનો કાઢો આપવો. (૩) કડુ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો ૩ દિવસ આપવો.

સર્વ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળો, પીંપળીમૂળ, લીંડીપીંપર, હરડે, લવંગ, કડવા લીમડાની છાલ, શ્વેતચંદન, સુંઠ, કડુ અને કરીઆતાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું. (૨) આમળાં, ચિત્રક, બાળહરડે અને લીંડીપીંપરનો કાઢો આપવો; અથવા એ ચાર જણસોમાં સિંધવ નાખી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. (૩) સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું. (૪) પટોલ, સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) કરીઆતું, સુંઠ અને ડીકામાલીનો કાઢો એકીવારે કરી રાખવો; અને રોજ સવારે, ત્રીજા પહોરે અને સાજે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે સાધારણ પ્રકારના સર્વ આગંતુક જ્વર અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે. (૬) ગોરોચન, મરી, રાસ્ના, કોષ્ઠ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) ધમાસો, વાળો, નાગરમોથ, સુંઠ અને કડુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. (૮) ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગી, ચવક, તાલિસપત્ર, મરી અને પીંપળીમૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા, સુંઠ ૨૪ તોલા અને લીંડીપીંપર, ચાતુર્જાત, વાળો તથા સાકર ચાર ચાર તોલા; એ સર્વ ચૂર્ણો એકત્ર કરવા. એ ભારંગાદિ ચૂર્ણ આઠ પ્રકારના જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, સોજો, ઉદરરોગ, પેટનું ચઢવું તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અતિવિષ–૫, અરડુસી–૨૨, ૨૪; આગિયો–૨, આમળાં–૨, ઈંદ્રજવ–૨૨, ઉંદરકની **ન**–૨, એલચી–૧૨, ઓથમીજીરૂં–૩, કરિયાતું–૨, કાળીજીરી–૧૧, કાંચકી–૭, ૧૨; ગળી–૧, ગળો–૧૮, ઘાસપિત્તપાપડો–૩, જીરૂં–૧૦, ડીકામાળી–૩, ધરો–૮, પટોલકડુ–૩, ૪; પાટલા–૪, પુદિનો—૧, ભોરિંગણી–૫, મગ–૨, મરી–૧૫, મસૂર—૨, મોથ–૯, લવંગ–૧૦, લીંડીપીંપર–૨૩, વાવડીંગ–૩, વાદો–૫, ૭; શતાવરી–૬, શીલીંદ–૩, સતાપા–૭, સમેરવો–૧૫, સહદેવી–૬, સાટોડી–૯, સાત્વીન–૩, સોમવલ્લી–૨. **દાહજ્વરમાટે:**—અંકોલ–૧૩, વડ-૭. **ચોથીઆ તાવ માટે:**—અગથીઓ–૧, અઘેડો ૧૧, ૨૪; કુબો–૫, ખપાટ–૪, ગળો–૨૩, ગાંજો–૭, ચોધારી–૧, ધંતુરો–૧૫, બીલી–૧૭, મોથ–૫, વસુ–૬, શરસડો–૮, સાટોડી–૧૫, હીંગ–૮. **આગંતુક જ્વર** માટે:—કપાસ–૨૦, તુલસી–૧૮, સુગંધી (લીલી) ચ્હા–૩. **રાત્રિના એટલે લેસોઢિયા તાવ** માટે:–કુકરપાડાનો વેલો–૭. **અષ્ટગુણ મંડજ્વર** માટે:—ડાંગર–૨. **શીતજ્વર** માટે:–**અરણી**–૨, આકડો–૧૩, કાકડી–૧૧, કાનફોડી–૩, કીડામારી–૫, ખજૂરી–૮, ગળજીભી–૪, જીરૂં–૯, ઝેરકોચલાં–૭, ૯; ઘોળોચંપો–૫, ૮; પટોલકડુ–૪, પાઢ (કાળીપાડ)–૩, પીળો ધંતુરો–૨, પુદિનો–૧, રાસ્ના–૬, શતાવરી–૩, સુગંધી (લીલી) ચ્હા–૩, હરડે–૨૯. **ઉષ્ણ એટલે ઉના જ્વર** માટે:–આંબો–૧૦, લીમડો (કડવો)–૧૦. **હાડીઓ એટલે હાડજ્વર કે હાડકસર** માટે:–કુંવાર–૮.

ધાતુગત જ્વર માટેઃ—લીંડીપીંપર–૩૫. **તાવથી ઘણો પરસેવો થાય એટલે સેદીઆ** માટેઃ–અગરૂ–૪, આંબો–૫, કળથી–૪, ખસખસ ક (અફીણ)–૧૨, ચણા–૩, નાગકેસર–૯, મીંઢીઆવળ–૪. **તાવ ઉપર પાચન** માટેઃ–કોથમીર–૭. **તાવમાં શોષ પડે** તે માટેઃ—આમળાં–૧૫. **તાવમાં અરુચિ** માટેઃ–આમળાં–૧૬. **તાવમાં માથાના દુખાવા** માટેઃ—આશેત્રી–૬, ચણોઠી–૧૨. **તાવથી અતિશય બળતરા થાય** તે માટેઃ—એરંડો–૪૧, **તાવથી શરીર ઉપર કંડૂ એટલે ખરજ** આવે તે માટે.–કપાસ–૮. **પરસેવો આવવા** માટેઃ–વડ–૮, સહદેવી–૪, સુગંધી (લીલી) ચ્હા–૧, ૪. **હોઠ ઉપર તાવનું ઉઠવું** એટલે બરો મૂતરે તે માટે જીરૂ–૧. **શરદી** માટેઃ—અગથીઓ–૧, અજમોદ–૮, મોરવેલ–૩, રાઇ–૪, લવંગ–૧, સુગંધી (લીલી)ચ્હા–૩. **શરદ ગરમી**–માટેઃ—ડાંગર–૩, મેંદી–૪. **ભુખ લાગે તે** માટેઃ—ઇન્દ્રજવ–૧૮, કાયફળ–૩ ખડબુચું–૧, ગાજો–૧, ડુંગળી–૨, મેથી–૬. **ભુખ ન લાગવા** માટેઃ–કોથમીર–૧૬, ડુંગળી–૯. **પરસેવો લાવવાને** માટેઃ– હરડે–૩૫. **ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઇ ઠંડી આવવા** માટે—લીમડો (કડવો)–૩૫.

જુઓ અનુભૂત ઔષધોઃ—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં **તાવ ઉતરી ગયા પછીની નબળાઈ ઉપરઃ**—નં–૮. **તાવ ઉપર** ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં–૪. ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં–૭, ૮. ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં–૪–૧૧. **ચોરિયા તાવ ઉપરઃ**—ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં–૩. મલમ પ્રયોગની ટીપમાં નં–૩૧. **ચોથીઆ તાવ ઉપરઃ**—ચૂર્ણ પ્રયોગની ટીપમા નં–૧૭. **ટાઢીઆ તાવ** ઉપરઃ—ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં.૧૭.

પથ્યઃ—તાંદળજો, ચાકવત, કુમળા મુળા, પિત્તપાપડો, પડવળ, વાયવરણા, ગળો, કાલશાક, મોહ, ગળજીભી, ચુકો, વેંગણ, કંચુકશાક, તુરીઆં, પંડોળાં, કંકોડા, એક વર્ષના જૂના ચોખા. **અપથ્યઃ**—વિરુદ્ધ અન્ન, વિદાહી અને જડ પદાર્થ, ક્ષાર, ખટાશ, ભાજીપાલો, પાદડાં, કાલીંગડું, ફણસ, નવું ધાન્ય, લોટનો પદાર્થ અને પૌષ્ટિક પદાર્થ છોડવા; તેમજ મહેનત, સ્ત્રીસંગ, સ્નાન, ક્રીડા ઇત્યાદિ જ્વરયુક્ત રોગીએ શક્ત આવ્યા સિવાય કરવું નહિ. ભારે પદાર્થ ખાવા નહિ.

સન્નિપાત જ્વર અથવા મુંઝારો×

કારણઃ—ખાટા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વિદાહી, તીખા, મધુર, અતિ રુક્ષ અને જડ પદાર્થનું આકંઠ ભોજન, મદ્ય, તડકો, શેક લેવો, કામ, ક્રોધ, માંસભક્ષણ, શીત પદાર્થનું સેવન, શોક, શ્રમ-ચિંતા, પિશાચબાધા, અતિ સ્ત્રીસંગ, એ કારણે ઘણું કરીને ચૈત્ર, વૈશાખ, આશ્વિન, કાર્તિક,

× કર્ણક સન્નિપાતમા કાનના મૂળ પાસે જે સોજો આવે છે તેને કર્ણમૂળતરિકે માની શ્રીમાન પટ્ટેજીએ અહીં ટીપમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તે વાત કર્ણમૂળતરીકે કાનના રોગોમાં આ આવૃત્તિમા નાખેલી છે માટે ત્યા જોવું.

સન્નિપાતની ૫૨ જાતોમાં ૧૩ મુખ્ય છે, એમ અમૃતસાગરમા લખ્યું છે. યદ્યપિ સન્નિપાત ત્રણે દોષોના એકત્ર થવાથી થાય છે, તોપણ ઘણી વખતે તેમાં વાતાધિક્ય કે પિત્તાધિક્ય પણ જોવામાં આવે છે. તેનો ઈલાજ એ છે કેઃ-(૧) ટંકણખાર ટાંક ૨, મરી ટાંક ૨, લીંડીપીપર ટાંક ૩, અક્કલકરો ટાક ૨, પારાથી બમણો ગંધક લઇ વાટેલી કજ્જલી ટાક ૬, ચિત્રાની છાલ ટાંક ૧, સુઠ ટાક ૨ અને ચીનીકબાબા ટાંક ૨, એ સર્વને ખાંડી લૂગડે ચાળી ભાંગરાના રસમા પહોર ચાર સુધી ખરલ કરી, તેની ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી છાંયામા સૂકવી લેવી એ ગોળી સન્નિપાતના ન બચે એવા દરદીને ગોળી ૧ ખવરાવી જોવી. જો ગળામા તે ગોળી ઉતરે તો આરામ થાય. (૨) સોનાનો વરખ ૧, લીંડીપીંપર ટાંક ૧, કાળાં મરી ટાક ૧, નાગરવેલનાં પાંદડાં નંગ ૪, એ સર્વે કુદિનાના રસ સાથે ઘુંટી લૂગડે ગળી તેમાં સોનાનો વરખ મેળવી ચોળી નાખી સવારસાંજ પાવાથી આરામ થાય. (૩) જો વાયુથી સન્નિપાત હોય તો ગધેડીનું દૂધ શેર ૦। થી ૦॥ સુધી લૂગડે ગાળી થોડે થોડે પાઈ દેવું, અથવા ગળોડીનાં લીંડાં નંગ ૪, સુવા તોલા ૫, તજ તોલો ૧, સંચળ તોલો ૧, એ સર્વને ઉકાળી લૂગડે ગળી તેમાં હિંગ નાખી પાવું. (૪) કફાધિક્ય હોય તો કફના ઉપાયો પણ યોજવા.

કેટલાક સન્નિપાતમાં આંખોનો રંગ લાલ કે પીળો હોય છે. લાલ આંખવાળો ભાગ્યેજ બચે છે, સન્નિપાતના દરદીને માટે ઘી સેવન કરતાં પણ વધારે ઝેરી છે.

ભાદ્રપદ, એ મહિનાઓમાં સન્નિપાતનો પ્રકોપ થાય છે. સન્નિપાત જ્વર એટલે ત્રિદોષ જ્વર. આ કેવળ મૃત્યુજ છે.× સન્નિપાતને જે વૈદ્ય મટાડે છે, તેને મૃત્યુંજય એટલે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરજ સમજવો જોઇએ. તેને રોગી ઉપકારાર્થે સર્વસ્વ દાન કરે તોપણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ કંઇ નિમિત્તે પ્રક્ષુબ્ધ થવાથી જે જ્વર આવે છે, તે સન્નિપાત જ્વર. એ કષ્ટસાધ્ય છે; કારણ ત્રણેનો પ્રકોપ છે. એકના ઉપશમનાર્થે ઔષધ આપે તો બીજા અધિક થાય છે.

સન્નિપાતજ્વરનું લક્ષણ:—ક્ષણમાં દાહ અને ક્ષણમાં ટંડ; હાડ, સંધિ અને મસ્તક એ ઠેકાણે શૂળ; આંખોમાં પાણી આવવું અને તે ડોવાયલું, લાલ અને આંખ ફાટેલી હોય છે; કાનમાં શબ્દ થાય છે અને શૂળ થાય છે; ગળામા ડાંગરનું ફોતરું ભરાઇ રહે તેમ દુખે; ડોલાં મોટ, બડબડ, ઉધરસ, શ્વાસ, અરુચિ, ભ્રમ અને જીભ કેટલીક બળેલા જેવી અને સાગનાં પાંદડાં જેવી ખરખરી; અત્યંત શરીર ગળવું, રક્તપિત્તમિશ્રિત એવા કફના ઓડકાર આવવા અને માથાનું ડોલવું, તરસ, ઉંઘ ન આવવી, ઉરમા દુખવું, પરસેવો, મૂત્ર, ઘણીવારે અને થોડાં થાય છે; ગાત્રો અત્યંત કૃશ થતાં જાય છે; નિરંતર ગળું ઘુરઘુર વાગે છે; મધમાખ ચાવવા સરખી ગંધ આવે છે; કાળાં અને રાતાં ચકંદળા ઉઠે છે અને વાચા તોતડી થાય છે; કાન, નાક, મોઢું, એ ઠેકાણે ફોલ્લા થાય છે અને પેટ જડ થાય છે, કાળે કરી વાત, પિત્ત, અને કફનો પાક થાય છે. એ સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણો જાણવાં. સન્નિપાત જ્વરના તેર પ્રકાર છે અને તે જૂદા જૂદા પ્રકારના વર્ણવેલા છે.

સન્નિપાતનાં નામો:—સંધિક, અંતક, રૂગ્દાહ, ચિત્તવિભ્રમ, શીતાંગ, તંદ્રિક, કંઠકુબ્જ; કર્ણક, ભુગ્નનેત્ર, રક્તષ્ઠીવી, પ્રલાપક, જીહ્વક અને અભિન્યાસ.

તેમની દિનમર્યાદ:—સંધિકને-૭, અંતકને-૧૦, રૂગ્દાહને-૨૦, ચિત્તવિભ્રમને-૨૪, શીતાંગને-૧૫, તંદ્રિકને-૨૫, કંઠકુબ્જને-૧૩, કર્ણકને-૯૦ (ત્રણ મહિના), ભુગ્નનેત્રને-૮૦, રક્તષ્ઠીવીને-૧૦, પ્રલાપકને-૧૪, જીહ્વકને-૧૬ અને અભિન્યાસને-૧૬ દિવસ. આયુષ્યની પરમાવધિ કહેલી છે; પરંતુ રોગી તત્ક્ષણે મરે છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર:—સંધિક, તંદ્રિક, કર્ણક, કંઠકુબ્જ, જીહ્વક, ચિત્તવિભ્રમ, એ છ સાધ્ય, બાકીના રહેલા સાત તે મારક છે. **સન્નિપાતનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો:-સંધિક:**-જેના પૂર્વરૂપમાં શૂળ, શોષ, વાયુની ઘણી વેદના, શ્લેષ્મોદ્રેક, સંતાપ, બલહાનિ અને જાગરણ એ લક્ષણો થાય છે, તેને સંધિક સન્નિપાત જાણવો. **અંતક:**-દાહ કરે છે, સંતાપને વધારે છે, મોહ કરે છે, શિર કંપાવે છે, હેડકી કરે છે તથા ઉધરસ વધારે છે; સન્નિપાત વેતમાથી છુટેલો એવો આ અંતક સન્નિપાત જાણવો. **રૂગ્દાહ:**-બડબડ, સંતાપ, ઘણો મોહ, મંદત્વ, અનાયાસે શ્રમ, ચકરી એ વેદનાએ યુક્ત, કંઠ, ગરદન, હડપચી, એ ઠેકાણે વેદના, નિરંતર તૃષા લાગવી, શ્વાસ, કાસ તથા ઉચકી એ લક્ષણોએ વ્યાપ્ત એવો આ રૂગ્દાહ કષ્ટસાધ્ય છે. આ સન્નિપાત મારે છે. **ચિત્તવિભ્રમ:**—કોઇ પણ પ્રકારે શરીરે પીડા થતી હોય એવો ભ્રમ, ધંતુરો ખાવા જેવી અવસ્થા, સંતાપ, મોહ, વિકળપણું, આંખો વ્યાકુલ થવી, હસવું, ગાવું, નાચવું તથા બડબડ કરવું, એ લક્ષણો થાય છે. આ સન્નિપાતને કોઈ અસાધ્ય કહે છે. **શીતાંગ**-શરીર બરફ જેવું ટંડું, કંપ, શ્વાસ, હેડકી, સંપૂર્ણ અંગ ઢીલું થવું, સ્વર બેસી જવો, અભ્યંતરે ઉગ્ર સંતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સંતાપ, ઉધરસ, ઉલટી, અતિસાર, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને શીતગાત્ર કહેવો; એ પ્રાણનો તુરત નાશ કરે છે. **તંદ્રિક:**-તંદ્રિક સન્નિપાતમાં ઉંઘ ઘણી હોય છે. શૂળ, કફ, જ્વર, તરસ, એથી રોગી ઘણો પીડિત થાય છે; જીભ શ્યામવર્ણ, જાડી, કઠિન તથા કાંટાવાળી હોય છે; અને અતિસાર, શ્વાસ, ગ્લાનિ, તલખી, કર્ણશૂળ, ગળામાં જડત્વ તથા રાતદિવસ ઉંઘ એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. **કંઠકુબ્જ:**-કપાળ દુઃખવું, ગળું દુખવું, દાહ, બેસાવધપણું, કંપ, જ્વર, રક્તવાતસંબંધી પીડા, હડપચી જખડવી, સંતાપ, બડબડ તથા મૂર્છા, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને કંઠકુબ્જ કહેવો. આ કષ્ટસાધ્ય છે. **કર્ણક:**-બડબડ, બહેરાપણું, ગળું પકડવું, શરીરમાં દુખાવો, શ્વાસ,

× सन्निपातस्य कालस्य कश्चिद्भेदो न विद्यते ।
चिकित्सको जयेद्यस्तं तस्योत्कोऽस्ति प्रतापवान् ॥ १ ॥

ઉધરસ, લાળ ગળવી, જ્વર, સંતાપ, કાન અને ગાલ, એ ઠેકાણે પીડા, એ લક્ષણોએ યુક્ત તેને કર્ણક કહે છે. એ કષ્ટસાધ્ય છે. **ભુગ્નનેત્ર:**–તાવ, બલક્ષય, સ્મૃતિનાશ, વક્રદષ્ટિ, બેસાવધપણું, બડબડ, **ભ્રમ,** કંપ તથા સોજો, એ લક્ષણો ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાતમા થાય છે.આ રોગી જલદી મરે છે.**રક્તષ્ઠીવી:–રક્તની** ઉલટી, જ્વર, ઉલટી, તૃષા, મૂર્ચ્છા,શૂળ, અતિસાર, હેડકી,પેટ ચઢવું, ચક્રના ભ્રમણ જેવું ભ્રમવુ,તલખી, શ્વાસ,સંજ્ઞાનાશ,જીભ કાળી કિંવા લાલ હોય છે અને તેનાપર મંડલો ઉઠે છે, એ લક્ષણોએ યુક્ત જે સન્નિપાત તેને રક્તષ્ઠીવી જાણવો. એ પ્રાણનો નાશક છે. **પ્રલાપક:**–કંપ, બડબડ, સંતાપ, કપાળ દુખવું, પ્રૌઢ વાતો કહેવી તથા રોગી સ્વચ્છપણાવિષે આસક્ત, બીજાની કાળજી કરનાર, બુદ્ધિ નાશ થએલો, વિકળ અને પુષ્કળ બડબડ કરનાર એવો આ પ્રલાપક સન્નિપાત રોગી યમસદને જાય છે. **જીહ્વક:**–ઉધરસ, દમ, સંતાપ તથા વિહ્વળ, કઠિન અને કાંટાએ વ્યાપ્ત થયેલી જીહ્વા, બહેરાપણું, મુંગાપણું તથા બલહાનિ એ લક્ષણોએ યુક્ત એવો જીહ્વક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે. **અભિન્યાસ:**– ત્રિદોષના કોપે મોઢાપર ચળકાટ મારવી, નિદ્રા, વિકળપણું, નિશ્ચેષ્ટ પડવું, મોટા પ્રયાસે એકાદો શબ્દ બોલવો, બલનાશ, શ્વાસાદિકોનો અવરોધ, એ લક્ષણો અભિન્યાસ સન્નિપાતમા થાય છે. આ રોગ કેવળ ભયંકર મૃત્યુતુલ્ય છે. **હારિદ્રક:**–દેહ, નખ, નેત્ર, હાથ, પગ, એ હળદર ચોપડયા જેવા પીળા હોય, જ્વર, થુંક તથા ઉધરસ, એ લક્ષણોએ હારિદ્રક સન્નિપાત ઓળખવો. આ જ્વરરૂપી કાળજ છે. એ વૈદ્યોને સાધ્ય થતોજ નથી. આ "હારિદ્રક" ત્રયોદશ સન્નિપાતસિવાયનો છે. એ વિરલ જોવામા આવે છે. સન્નિપાત થયા પછી તત્કાળ ત્રણ, પાચ, સાત, દશ તથા બાર કે એકવીસ દિવસ થઈ જાય, એટલે શુદ્ધ થઇ સન્નિપાત રોગી જાગે છે.

ત્રિદોષ જ્વરની સાધારણ મર્યાદા:–ત્રિદોષ થયેલા દિવસથી ૭ કિંવા ૧૪ તથા ૯ કિંવા ૧૮ તેમજ ૧૧ કિંવા ૨૨ દિવસપર્યંત એ ત્રિદોષની મર્યાદા જાણવી. એ પછી જ્વર જાય છે કિંવા મૃત્યુ આવે છે. ૭, ૯ કિંવા ૧૧, એ મર્યાદા વાતાધિક, પિત્તાધિક તથા કફાધિક સન્નિપાતની અનુક્રમે જાણવી. પિત્ત, કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિએ ક્રમે કરી દશ દિવસે, બાર દિવસે તથા સાત દિવસે ત્રિદોષજન્ય ધાતુપાક થવાથી મારે છે તથા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે.

ધાતુપાકનાં લક્ષણો:–નિદ્રાનાશ, હૃદય ટાટ જેવું થવું, મૂત્ર તથા ઝાડાનો અવષ્ટંભ, શરીરને જડપણું, અન્નદ્વેષ, અસ્વસ્થપણું તથા બળનો નાશ, એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે. ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગોની વૃદ્ધિ તથા બળની હાનિ થઇ શુક્રાદિ ધાતુસહિત મૂત્રાદિકોને જે પાક થવો તેને ધાતુપાક કહે છે. **મળપાકનાં લક્ષણ:**—દોષોનો સ્વભાવ બદલાવો તથા હલકો થવો. ઇંદ્રિયોની નિર્બળતા, એ મળપાકનાં લક્ષણો જાણવા. ધાતુપાક તથા મળપાક થવો એ કેવળ દૈવ ઉપર છે. આ વિષયમાં બીજો કંઈ હેતુ દેખાતો નથી. **સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણો:**— મળાદિક અને પિત્તાદિક દોષ બદ્ધ થવાથી અને અગ્નિ શાંત થવાથી સન્નિપાત જ્વર અસાધ્ય થાય છે; તથા એથી ઉલટું એટલે દોષપ્રવૃત્તિ હોઇ અગ્નિ લગારેક પ્રદીપ્ત થઇ, સર્વના લક્ષણો થોડાં થોડા થવાથી સન્નિપાત જ્વર કષ્ટસાધ્ય થાય છે.

સંધિક સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, સુંઠ, ગળો, કાંટાસરીઓ, નાગરમોથ, શતાવરી, હરડે, દેવદાર, કડુ, કચૂરા, અરડુસી, એરંડમૂળ અને દશમૂળનો કાઢો, સંધિક સન્નિપાત, મન્યાસ્તંભ, અંત્રવૃદ્ધિ, સર્વ પ્રકારના જ્વર, ફોડલી, કમ્મર અને સંધિનું શૂળ તથા સર્વાંગમાંના સણકાનો નાશ કરે છે. (૨) દેવદાર, કચૂરા, ગળો, રાસ્ના અને સુંઠનો કાઢો ગુગળ નાખી આપવો; એટલે સંધિક સન્નિપાત અને વાયુનો નાશ થાય છે. (૩) ઘોડાવજ, ધમાસો, ગળો, ભારંગમૂળ, કાંટાસરીઓ, દેવદાર, નાગરમોથ, સુંઠ, વરધારો, રાસ્ના, ગુગળ, અશ્વગંધ, એરંડમૂળ અને શતાવરીનો કાઢો આપવાથી સંધિક સન્નિપાત, જડતા, ગ્લાનિ, ચકરી અને પક્ષઘાત મટે છે. (૪) ગળો, એરંડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના અને હરડેનો કાઢો સવારે આપવાથી સર્વ વાતરોગનો નાશ થાય છે. (૫) નગોડ, ગુગળ, રાઇ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને રાળનો ધૂપ સંધિક સન્નિપાતનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા:—હરડે–૩૩.

અંતક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાચણીનો લોટ લસણના રસમાં મેળવી, તે ભાખરી તેલમાં કિંવા ઘીમાં અથવા એરંડતેલમા શેકી, તે ગરમ ગરમ મસ્તકઉપર બાંધવી. (૨) હરડે, અરડુસી, ફાલસા, રાસ્ના, દેવદાર, ગળો, કડુ અને કોઇનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—હરડ–૩૭.

રૂગ્દાહ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાગરમોથ, રક્તચંદન, સુંઠ, વાળો, કાળોવાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો. (૨) હરડે, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કડુ, ગરમાળાનું મગજ અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો. (૩) નાગરમોથ, કડુ, ત્રિફળાં, ચીકણુ, કડવો લીમડો, કડવું તુરીઉં, દશમૂળ અને કરંઆતાનો કાઢો સકલ વાતવ્યાધિ અને રૂગ્દાહ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. (૪) કૃષ્ણાગરૂ, કપૂર, સાલઇ (કુંદરનું ઝાડ), નખલા, તગર, વાળો, ચંદન અને રાળનો ધુપ આપવો. (૫) બોરડીના પાંદડાં દહીંમા મેળવી શરીરે લેપ કરવો અથવા કપૂર, ચંદન અને લીમડાનાં પાંદડાંને છાશમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; એટલે દાહ શમે છે. (૬) દાહ અને ઉલટીએ કરી કૃશ થએલો, અન્ન ભાવે નહિ અને તૃષાર્ત એવા રોગીને ધાણીનો લોટ, સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૭) સુરૂપ અને પીનસ્તની, વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનું આલિંગન કરાવવું એટલે રૂગ્દાહ શમે છે. મૈથુન વર્જ્ય. (૮) હરડેનું ચૂર્ણ ઘી અથવા મધમાં આપવું, એટલે દાહ, જ્વર, કાસ, રક્તપિત્ત, વિસર્પ, શ્વાસ અને ઉલકીનો નાશ થાય છે.

ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત (ગેલીઓ મુંઝારો) ઉપર:—(૧) મહૂડાની છાલ, નખલા, શેમળાની છાલ, લીંડીપાંપર, અરજુન સાજડની છાલ, હરડે, મોરમાસી, અગરૂ અને રક્તચંદનનો કાઢો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમોથ, આમળાં, ગળો, હરડે, ગરમાળાનો મગજ, કરીઆતું, પિત્તપાપડો અને કડવા પંડોળાંનો કાઢો આપવો. (૩) બ્રાહ્મી, દ્રાક્ષ, કડવાં પંડોળાં, વાળો, હરડે, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનું મગજ, કડુ અને શંખાવળીનો કાઢો ચિત્તભ્રમ શમાવે છે. (૪) હરડે, પિત્તપાપડો, કાળી દ્રાક્ષ, શંખાવળી, નાગરમોથ, દેવદાર, ગરમાળાનું મગજ અને બ્રાહ્મીનો કાઢો આપવો. (૫) લીંડીપીંપર, મરી, સિંધવ, ઘોડાવજ, કરંજાનાં બીઆં, હળદર, આમળાં, હરડે, બહેડાં, રાઇ, સુંઠ અને હીંગના ચૂર્ણને બકરાના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરી રાખવી. એનું આખોમા અંજન કરવાથી ચેતન આપે છે; અને ચિત્તભ્રમ, ગેલું, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે. (૬) અગથીઆનાં પાંદડાંનો રસ, ગોળ, સુંઠ અને લીંડીપીંપર નાખી આપવો. (૭) મોરમાંસી, જેઠીમધ, ચંદન, દેવદાર, મધ, નખલા, પિત્તપાપડો, અગરૂ, પીળો (સુગંધ) વાળો અને એલચીદાણાનો ધૂપ, ચિત્તભ્રમ, સન્નિપાત અને ગ્રહદોષનો નાશક, લક્ષ્મીપ્રદ અને કાંતિપ્રદ છે. **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:—**(૧) આકડાનાં મૂળ, જીરૂં, ત્રિકટુ, ભારંગમૂળ, રિંગણી, કાકડાશીંગી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો ગોમૂત્રમા સિદ્ધ કરી આપવો અગર પાણીમાં સિદ્ધ કરી ગોમૂત્રમા નાખી આપવો. (૨) બીજોરૂં, કરીઆતું, પીંપળીમૂળ, દેવદાર, દશમૂળ, અજમોદ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૩) કંકોડીના કાંદા, પિત્તપાપડો, કળથી, લીંડીપીંપર, ઘોડાવજ, કાયફળ, શહાજીરૂં, કરીઆતું, ચિત્રક, કડવી દુધી અને હરડે, એનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવાથી શીતાંગ માત્ર સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

તાંદ્રિક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ભારંગમૂળ, ગળો, નાગરમોથ, રિંગણી, હરડે, પુષ્કરમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૨) ગળો, કડવાં પંડોળાં, અરડુસી અને ત્રિકટુનો કાઢો આપવો. (૩) લીંડીપીંપર, મનશીળ અને હડતાલનું અંજન કરવું. (૪) ગળો અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢો ત્રિકટુનું ચૂર્ણ નાખી આપવો.

કંઠકુબ્જ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ત્રિકટુ, ઈંદ્રજવ, કડુ, ત્રિફળાં, દારુહળદર અને હળદરનો કાઢો આપવો. (૨) લીંડીપીંપર અને અઘેડાનો રસ, કિંવા ત્રિકટુ અને કડવી દુધીનાં બીઆં પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૩) કરીઆતું, કડુ, લીંડીપીંપર, ઈંદ્રજવ, રીંગણી, કચૂરા, બહેડાં, દેવદાર, હરડે, મરી, કાયફળ, નાગરમોથ, અતિવિષ, આમળાં, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, કાકડાશીંગી, અરડુસી અને સુંઠનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અધેડા-૨૧.

કર્ણક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) રાસ્ના, આસગંધ, નાગરમોથ, રીંગણી, ભારંગમૂળ, ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, કાકડાશીંગી અને હરડેનો કાઢો આપવો.(૨) દશમૂળ, કડુ, લીંડીપીંપર, મરી, ત્રિફળાં, સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) ગરમ પાણીમાં મરી, લીંડીપીંપર અને સિંધવ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું.

ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાત ઉપર:—(૧) દારુહળદર, નાગરમોથ, કડવા પંડોળા, કડુ, હળદર, કડવો લીમડો અને ત્રિફળાંનો કાઢો આપવો. (૨) લીંડીપીંપર, કડવા પંડોળા, નાગરમોથ, કડુ, રીંગણી, કડવો લીમડો અને દેવદારનો કાઢો, પિત્તજ્વર અને ઉગ્ર સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) કરીઆતું, લીંડીપીંપર, ઘોડાવજ, મરી, લસણ અને રાઇનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું તથા સિંધવ અને લીંડીપીંપરનું અંજન કરવું.

રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત ઉપર:—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાસો, અરડુસી અને સુગંધ રોહિસ ઘાસનો કાઢો સાકર નાખી આપવો તથા ત્રિફળાના કાઢાનું નસ્ય આપવું. (૨) નાગરમોથ, પદ્મકાષ્ઠ, પિત્તપાપડો, ચંદન, જાઇ, શતાવરી, જેઠીમધ, મધ, કડવો લીમડો, વાળો, ચિત્રક અને રક્તચંદન (રતાંદળી) નો કાઢો આપવો. (૩) દૂર્વાના રસનું, કાંદા (ડુંગળી) ના રસનું કિંવા દાડમના રસનું નસ્ય આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:-ચણકબોબા-૩.

પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાગરમોથ, વાળો, દશમૂળ, સુંઠ, પિત્તપાપડો, રક્તચંદન, ધાવડીની છાલ અને અરડુસીનો કાઢો આપવો. (૨) તગર, આસગંધ, કુંભાની છાલ, શંખાવળી, દેવદાર, બ્રાહ્મી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગરમાળો, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—તગરગંઠોડાં-૧.

જીહ્વક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ઘોડાવજ, રીંગણી, ધમાસો, રાસ્ના, ગળો, સુંઠ, કડુ, કાકડાશીંગી, પુષ્કરમૂળ, બ્રાહ્મી, ભારંગમૂળ, કરીઆતું, અરડુસી અને કચૂરાનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગી, કચૂરા, ધમાસો, અરડુસી, નાગરમોથ, બ્રાહ્મી, ઘોડાવજ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, કડવો લીમડો, બહેડા, હરડે, કડવાં પંડોળા, હળદર, દારુહળદર, સુંઠ, રીંગણી, પુષ્કરમૂળ, નાગરમોથ, ગળો અને અરડુસીનો કાઢો આપવો.

અભિન્યાસ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) રીંગણી, ડોરલી, ગળો, દ્રાક્ષ, જીરૂં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, કાકડાશીંગી અને વાવડીંગનો કાઢો કરી, તે કાઢાને ચોખ્ખા ઘીમાં શેકી તેની રાબડી કરવી અને તે ગરમ ગરમ પાવી; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ હેડકી, અભિન્યાસ સન્નિપાત તથા વાયુ અને મળમૂત્રનો અવરોધ દૂર થાય છે. (૨) કડવાં ઇંદ્રાવન, ત્રિફળાં, કડુ અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો જવખાર નાખી આપવો. તે રેચક અને સર્વજ્વરનાશક છે. (૩) રીંગણી, ધમાસો, કચૂરાં, કાકડાશીંગી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો આપવો;એટલે કફ, પેટનું દુખવું અને અભિન્યાસ સન્નિપાત દૂર થાય છે. (૪) કાકડાશીંગી, ભારંગમૂળ, હરડે, જીરૂં, લીંડીપીંપર, કરીઆતું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, ઘોડાવજ, કોષ્ઠ, ધમાસો, કાયફળ, સુંઠ, નાગરમોથ, ધાણા, કડુ, ઇન્દ્રજવ, પહાડમૂળ, રેણુકબીજ, ગજપીંપળી, અધેડા, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, કડવું ઇન્દ્રવરણું, ગરમાળાનું મગજ, કડવો લીમડો, કચૂરા, બાવચાનાં બીઆ, વાવડીંગ, હળદર, દારુહળદર, અજમો અને કિરમાણી અજમાનો કાઢો કરી, તેમાં હીંગ અને આદુનો રસ નાખી તે લેવાથી તેર પ્રકારના સન્નિપાત, ઘેન (ઝોકાં ખાવાં), મોહ, કર્ણમૂળ, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને જ્વરના ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે.

તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાત ઉપર પહેલાં કફનાશક ઔષધ આપવાં. પછી પિત્ત શમાવવાં. દેવદાર, કાયફળ, ત્રિફળાં, રતાંદળી, ફાલસા, કડુ, પદ્મકાષ્ઠ અને વાળાનો કાઢો આપવો. તે ત્રિદોષ, દાહ અને તૃષાને શમાવે છે અને દીર્ઘકાળના તાવને કેવળ અમૃતોપમ

થાય છે. (૨) મધ, ઘી અને દ્રાક્ષ એકત્ર ખરલ કરી તેનો જીભે લેપ કરવો; એટલે જીભ સારી મૃદુ થાય છે. (૩) સિંધવ અને ત્રિકટુની આદાના રસમા ગોળીઓ કરી મોઢામાં રાખવી, એટલે ગળામાં દબાએલો કફ બહાર પડી જઇ શરીરને હલકાપણું આવે છે; અને જ્વર, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ, ગલરોગ તથા મોઢામાંથી પાણી છૂટવું એ વ્યાધિ દૂર થાય છે. (૪) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ, ધમાસો અને અજમોદનું ચૂર્ણ મધમા આપવું; જેથી દારુણ સન્નિપાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને કંઠરોગ મટે છે. (૫) સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) ધાણીનો લોટ સિંધવ નાખી આપવો. તે જો નિર્વિઘ્નપણે પચે તો રોગી નિશ્ચય બચશે. એકલો ધાણીનો લોટ ઠંડો છે, માટે સન્નિપાત ઉપર કોઇ દિવસ આપવો નહિ તેમજ ઠંડું પાણી પણ આપવું નહિ. (૭) કરીઆતુ, કડુ, કોષ્ઠ, અજમો, ઇંદ્રજવ અને કચૂરાંનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું અને સંધિના ઠેકાણે વિશેષ ચોળવું, એટલે કફથી થએલો કંઠાવરોધ અને સન્નિપાત જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) ધમાસો, ગોખરૂ અને રીંગણીના કાઢામા સિદ્ધ કરેલો આહાર આપવો; તેથી કરી દોષ-શાંતિ થાય છે તથા બલ અને અગ્નિ વધે છે. ત્રિદોષયુક્ત રોગીને તે હિતકારક છે. (૯) શરસડાની છાલ, લીંડીપીંપર, મરી અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં ઘસી અજન કરવું, અથવા મનશીલ અને ઘોડાવજનુ લસણના રસમા અંજન કરવું. (૧૦) કાયફળ, નાગરમોથ, ઘોડાવજ, પહાડમૂળ, પુષ્કર-મૂળ, જીરૂ, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હરડે, કાકડાશીંગી, લીંડીપીંપર, કરીઆતું, સુંઠ, ભારગમૂળ, ઇંદ્ર-જવ, કડુ, કચૂરા, રોહીસઘાસ અને ધાણાનો કાઢો કરી તેમા હીંગ અને આદુનો રસ નાખી તે આપવો; એટલે કર્ણમૂળ, ગરદન અને ગળાસંબંધી સોજો, કફવાતજ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, હનુમહ, ગલગંડ, ગંડમાલા, કફથી થએલો સ્વરભેદ, મસ્તકની જડતા, બહેરાપણું, કફ અને મેદની વૃદ્ધિ, દશ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાત, અભિન્યાસ તથા સંજ્ઞાનાશ મટે છે. (૧૧) કચૂરાં, પુષ્કર-મૂળ, રીંગણી, કાકડાશીંગી, ધમાસો, ઇંદ્રજવ, કડવા પંડોળાં અને કડુનો કાઢો આપવો. તે સન્નિપાતજ્વર, દમ, ઉધરસ, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, મુખશોષ, તરસ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧૨) ભારંગમૂળ, કરીઆતું, કડવો લીમડો, નાગરમોથ, કડુ, ઘોડાવજ, ત્રિકટુ, અરડુસી, કડવાં ઇંદ્રવરણાં, રાસ્ના, ધમાસો, કડવાં પંડોળાં, દેવદાર, પહાડમૂળ, કુચલાં, બ્રાહ્મી, દારુહળદર, ગળો, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણ, રીંગણી, ડોરલી, ઇંદ્રજવ, ત્રિફળાં અને કચૂરાંનો કાઢો કરવો. એનું નામ બત્રીસો કાઢો. એ તેર પ્રકારનો સન્નિપાત, શૂળ, ઉધરસ, હેડકી, દમ, પેટ ચઢવું, ઉરૂસ્તંભ, અંત્રવૃદ્ધિ, ગલરોગ, અરુચિ અને સંધિગ્રહનો, સિંહ જેમ હાથીઓની પંક્તિનો નાશ કરે છે તે પ્રમાણે નાશ કરે છે. (૧૩) કરીઆતું, દેવદાર, દશમૂળ, સુંઠ, નાગરમોથ, કડુ, ઈંદ્રજવ, ધાણા અને ગજપીંપળીનો કાઢો કરી આપવો. આ અષ્ટાદશાંગ કાઢો, ઘેન (ઝોકાં ખાવાં), બડબડ, ઉધરસ, અરુચિ, દાહ, મોહ, દમ, એણે યુક્ત સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. આ કાઢો મૃત્યુતુલ્ય જ્વરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ અને લીંડીપીંપરનો કિંવા એકલાં દશમૂળ અને ગળોનો કાઢો આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ, દેવદાર, કચૂરાં, પિત્તપાપડો, રીંગણી, કડુ, કરીઆતું, નાગરમોથ, અને ધમાસાનો કાઢો લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો; એટલે તે સન્નિપાત, જીર્ણજ્વર અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૧૬) આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, કરીઆતું, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, ઘોડાવજ, અરણી, સર-ગવો, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, અતિવિષ તથા ભાગરાનો કાઢો આપવો. આ અર્કાદિ કાઢો તીવ્ર એવા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત, વાયુએ દાત ચોટી જાય છે તે તથા શરીરમાંથી ઠંડી, શ્વાસ, ઉધ-રસ અને સૂવારોગનો નાશ કરે છે. (૧૭) દેવદાર, સુંઠ, કરીઆતું, ધાણા, કડુ, ઇંદ્રજવ, ગજ-પીંપળી, દશમૂળ અને નાગરમોથ એ અઢાર ઔષધોનો કાઢો આપવો. આ દેવદાર્વાદિ કાઢો અત્યંત કઠિન, મૃત્યુ જેવો, સન્નિપાત, જ્વર, ઉધરસ, હૃદયશૂળ, પાર્શ્વપીડા, દમ, હેડકી તથા ઉલટી-નો નાશ કરે છે. (૧૮) પીંપળીમૂળ, ઇંદ્રજવ, ગુગળ, વાવડીંગ, ભારંગમૂળ, ભાંગરો, ચિત્રક, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના, હરડે, રીંગણી, ડોરલી, અજમો, નગોડ, કરીઆતું, ચવક અને પહાડ-

ચઢવું, વિદ્રાધ, કફવાત, વાતરોગ અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—અરડુસી-૧૮, કચૂરો-૧, જેઠીમધ-૧૪, મહૂડો-૧, મિરજોળી-૩, મોથ-૬, ૧૪, સમુદ્રફળ-૧૦, સમેરવો-૩, ૬. **સન્નિપાત** જ્વરમાં **જીભે કાતરા** થાય છે તે માટેઃ—દ્રાક્ષ-૭. **સન્નિપાત** જ્વરમા મૂર્ચ્છા એટલે તંદ્રા થાય છે તે માટેઃ—આદુ-૪૯, શરસડો-૭.

જુઓ જાંગ૦માઃ—શરીરમાના ઝીણા તાવ ઉપરઃ—માખણ-૩. જુઓ પ્રા૦ઓ૦ઃ—**ચાતુર્થિક જ્વર** માટે.—કાતણીનું ઘર-૫. **જ્વરમાં શોષ પડે તો:**—કસ્તૂરી-૪. **મધુરા ઉપરઃ**—ગધેડાની લીંદ-૪, ભેસનું છાણ-૨. **સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્ચ્છા) થાય તે:**—કસ્તૂરી-૩. **શીતાંગ સન્નિપાત** ઉપરઃ—કસ્તૂરી-૫. **વિષમજ્વરાદિ** ઉપરઃ—સર્પની કાચળી-૬.

૩૨–દમ (શ્વાસરોગ)

કારણ:—જે કારણો કાસરોગ ઉત્પન્ન થવાના કહેલાં છે તેજ કારણો શ્વાસરોગનાં પણ જાણવાં.

પૂર્વરૂપ:—હૃદયને પીડા, શૂળ, પેટ ચઢવું, પેટ તણાઈ જવા જેવું થવું, મોઢું, લમણાં તથા ગરદન, એ ઠેકાણે સોયો ભોંકાયા જેવી પીડા, એ શ્વાસરોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.*

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ કફયુક્ત થઇ પ્રાણાન્નોદક વહન કરનાર સ્રોતસોના માર્ગનો રોધ કરી ચારે તરફ જાય છે ત્યારે તે શ્વાસને કોપાવી ઉત્પન્ન કરે છે. **મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વ, છિન્ન, તમક** અને **ક્ષુદ્ર**, એ ભેદોએ **શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો** છે.+

---

* ઘણું કરીને ઉધરસ, દમ અને ક્ષય આ ત્રણે એકબીજાની નજીકનાં દરદો હોઇ ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી વધારે બળવાન છે. એમના ઉપરના ઉપચારો પણ ઘણે ભાગે મળતાજ છે, તોપણ એમાં ચોક્કસ જૂદાપણું છે.

ઉધરસના દરદમાં શ્વાસ ચઢવાનો બનાવ ક્વચિતજ નજરે પડે છે; પરંતુ દમ અને ક્ષયનું પૂર્વરૂપજ ઉધરસ છે. ઉધરસ જૂની થવાથી આ બે રોગનો જન્મ થાય છે. ઉધરસ જૂની થવા પછી તે પોતાનાજ સ્વરૂપમાં ઉત્તરોત્તર વધારો કરી ફેફસાંને સડાવવાનું શરૂ કરે છે ત્યારેજ તે ક્ષય કહેવાય છે. ક્ષયરોગથી ફેફસાંમાં જખમ પેદા થઇ તેથી ખાંસી વધારે થાય છે. ખાસીની સાથે કફ અને પરૂ બહાર નીકળે છે. જીવ ગભરાય છે, નાડી ઘણી જાડી અને સખ્ત કૂદે છે, થુંકની જગ્યાએ લોહી અને પરૂ બહાર આવે છે. એ રોગ થતાવેંતજ ગધેડીનું દૂધ આપવું જોઇએ; કેમકે રોગ જૂનો થયા પછી મટવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. લોકો એવું વધારેમાં વધારે આયુષ્ય ૧૦૦૦ દિવસનું માને છે; પણ એવો કશો મેળ નથી. આ રોગ થતાં વેંત સોનાની ખાખ અથવા વરખ અન્નમાં આપવાથી ઘણાકોને આરામ થાય છે. કપૂરના રસથી પણ ફાયદો થાય છે.

દમના દરદીને પ્રથમ તો ઉધરસમાથી બોલતાંચાલતાં હાંફણ શરૂ થઈ દમ ચઢે છે. એનો જેમ જેમ વધારો થતો જાય છે, તેમ તેમ શરીર નિર્બળ થતુ જાય છે, ચાલવાથી અને બોલવાથી શ્વાસ ભરાઇ આવે છે અને શ્વાસ જોરથી ચઢી આવે ત્યારે જીવ નીકળી જાય એવી ગભરામણ થઈ આવે છે; છતા ક્ષયના રોગી કરતા ઘણું વધારે આયુષ્ય દમનો રોગી ભોગવી શકે છે.

\+ દમના પાંચ પ્રકારઃ—(૧) ક્ષુદ્રશ્વાસ-એમાં ઉપર બતાવેલી સ્થિતિ હોય છે. એમાં દરદી છૂટથી હરી ફરી શકે છે. એમા બીજા પ્રકારના શ્વાસો જેવી એની પીડા થતી નથી, તેમ તે ઈંદ્રિયોને પણ કોઈ જાતની વ્યથા આપતો નથી. જ્યારે તે એકદમ વધી જાય છે, ત્યારે તેની જાતિ બદલાઈને છિન્ન, ઊર્ધ્વ અને મહાશ્વાસ નામ ધારણ કરે છે. (૨) છિન્નશ્વાસવાળો રોગી રહી રહીને તેનામાં જેટલી શક્તિ હોય તેટલી શક્તિથી શ્વાસ લે છે અને મૂકે છે; અથવા દુઃખ પામી શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતો મૂકતો નથી, હૃદયની પીડાથી ગભરાય છે, પેટ ચઢે છે, પરસેવાના રેલા ચાલે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, ટગર ટગર જોઈ આંખો ચારે તરફ ફેરવે છે, મનને ઉદ્વેગ, મોઢું સૂકું, શરીરનો રંગ બદલાતો અને શરીરના સાંધાઓ છૂટી જઈ શિથિલ થાય છે. આવો છિન્નશ્વાસનો રોગી ભાગ્યે જ રોગમુક્ત થાય છે. (૩) ઊર્ધ્વશ્વાસનો રોગી શ્વાસને જલદીથી નીચે ઉતારી શકતો નથી તેનું મુખ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાના અન્ય માર્ગો કફથી લેપાય છે. કોપાયમાન વાયુથી તે રિબાય છે, નેત્ર ઉચાં ચઢાવી ચંચળ દૃષ્ટિથી તે અહીં તહીં જોયા કરે છે, મૂર્ચ્છા અને વેદનાથી તે ગભરાયલો રહે છે; મોઢું સૂકાય છે અને અત્યંત બેચેની રહે છે. (૪) મહાશ્વાસના રોગીનો વાયુ ઉપર ચઢી આવવાથી તે દુઃખ પામી તેનો શ્વાસ કષ્ટથી અને શબ્દયુક્ત ચાલે છે; ખીજવાયલા કે વજરઆંકેલા સાંઢની માફક તે રોગી રાતદિવસ શ્વાસથી

ઉપચાર:—(૧) **શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:**—કાકડાશીંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ત્રિફળાં, રીંગણી, ભારંગમૂળ, પોખરમૂળ, જટામાંસી, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, કાચલવણ અને મીઠાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે ખાવું; એટલે તે હેડકી, શ્વાસ, ઊર્ધ્વવાત, ઉધરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. (૨) સુંઠ ૬ ભાગ, લીંડીપીંપર ૫ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, નાગરવેલના પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાખી ખાવાથી હરસ, અગ્નિમાદ્ય, ઉધરસ, અરુચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૩) કૌવચનાં બીઆં-નું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૪) ભારંગમૂળ અને સુંઠનું ચૂર્ણ આદુના રસમા આપવું; એટલે કઠિન શ્વાસનો પણ નાશ થાય છે. (૫) **વાવડીંગાદિ ચૂર્ણ:**—વાવડીંગ, તજ, લીંડીપીંપર, એલચી, એ એક એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને સુંઠ ૧૬ તોલા એ સર્વેના સમાન સાકર નાખી ૧ તોલો આપવું. તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, બરોળ અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. (૬) બહેડા મોઢામા રાખવા એટલે ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૭) અરડુસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કઢવી તેમાં ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે પાવું. (૮) રીંગણી, જીરૂં અને આમળાં-નું ચૂર્ણ મધમા આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ ક્ષણમા નાશ થાય છે. (૯) આદુનો સ્વરસ મધ નાખી પ્રાશન કરવો, એટલે શ્વાસ, કાસ, સળેકમ અને કફ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૦)

રીબાય છે; તેના જ્ઞાન શકિત અને માનસિક શકિતઓ નષ્ટ થાય છે; મોઢું અને આંખ બાસ મારે છે; મળમૂત્ર કબજ થાય છે; તે પરાણે બોલે તોપણ શબ્દ સ્પષ્ટ સંભળાતો નથી અને દૂરથીજ તેનો શ્વાસ વર્તાય છે આવી દશાવાળો રોગી થોડીવાર પણ જીવી શકતો નથી. (૫) તમકશ્વાસ કષ્ટસાધ્ય છે. જે સમયે વાયુ ડોક અને મસ્તકને જકડી લઈ કફને ખેંચી ઉપર ઓતસો સુધી પહોચે છે, ત્યારે તે કફ રૂંધાવાથી સળેખમ અને ગળામાં 'ઘર ઘર' શબ્દ ઉત્પન્ન કરે છે અને ઘણા તીવ્ર વેગવાળો તથા પીડાકારક શ્વાસ પેદા કરે છે. શ્વાસના વેગથી તથા ઉધરસ ખાતા ખાતાં પણ રોગી વારંવાર બેભાન થાય છે અને ત્રાસ પામે છે, ગળામાં ચેળ છૂટે છે અને બળફો પરાણે કાઢી શકે છે; ઈત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:-(૧) એળીઓ મધ સાથે ખાવો. (૨) સુતી વખતે ભાવે તેટલી સાકર ખાઈ ઉપર પાણી પીધા વિના સુઈ રહેવું. (૩) મોથ, ખેર મરી, લીંડીપીંપર, વાવડીંગ, ચિત્રાછાલ અને સુંઠ સમાનભાગે ખાંડી દરરોજ એકેક પૈસાભાર ફાકવાથી શ્વાસ, પાંડુરોગ, કમળો, શૂળ અને વાયુગોળો મટે. (૪) સાકર, વંશલોચન, લીંડી-પીંપર, એલચી અને તજ એ અનુક્રમે એક એકથી અડધા પ્રમાણમાં એકંદર ૩૧ તોલા લઈ ઝીણું ખાંડવું. તેને શીતોપલાદિ ચૂર્ણ કહે છે. એ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં દરરોજ સવારસાંજ બબ્બે માસા આપવાથી ક્ષય, ઉધરસ, દમ, મંદાગ્નિ, અરુચિ, વા શૂળ, તાવ અને સળેખમ, રક્તપિત્ત તથા હાથપગની બળતરા વગેરે રોગો મટે છે. (૫) લીંડીપીંપર, ધોળાં મરી, હરડેદળ, જીરૂ, સિંધવ, સંચળ, જવખાર અને ચિત્રો એ સર્વ સમાન-ભાગે લઈ ખાંડી ઝીણું કરી દરરોજ ફાકે તો શ્વાસ મટે. (૬) કારેલાંના ॥ શેર રસમાં સિંધવ ૦॥ પૈસાભાર સિંધવ નાખી દરરોજ પીએ તો શ્વાસ અને ઉધરસ મટે. (૭) કાળાં મરી શેર ૦ આકડાના દૂધમાં સૂકવીને ખાવાં. (૮) દમ અને ક્ષયવાળાને ગાયના દશ તોલા દહીંમા થોડું મીઠળ નાખી પાવાથી ઉલટી થઈ કોથળી નીકળે. ઉતારમા સાકર અથવા કાથો પાવો. (૯) રાતી ફટકડી ત્રણધારા થુવરમાં નાખી ભઠ્ઠી કરી ખાખ બનાવીને તેમાંથી ૧ રતી પ્રમાણે પાનમાં આપવી. એજ ખાખ માખણમાં આપવાથી ઉલટી મટે અને વડના દૂધમાં આપવાથી મરદાઈ આવે છે (૧૦) કુકડવેલાનાં કકોડાં જેવાં ફળ થાય છે. તે ફળની ભૂકીની એરંડાના પાણી સાથે ફાકી લેવાથી ઉલટી થઈ દમની કોથળી કાઢી નાખે. (૧૧) ભાદરવાના ખડવલામાં શેર ૦॥ પલાળી ૧ માસ રાખી મૂકેલાં મરીને છાયામા સુકવી બે દિવસ સુધી ખરલ કરી ભૂકી કરવી. તે ભૂકી વાલ ૧ ફકાવે તો દમ અને ગોથું મટે. (૧૨) થડમાંથી કાપી આણેલી ભોરિંગણી, અજમો શેર ૦ અને સંચળ શેર ૦ હાંડલામાં નાખી કપડમાટી કરી ગજપુટમાં ભસ્મ કરવી. એ ખાખ પહેલે દિવસે તોલો ૦॥, બીજા દિવસે તોલો ૦॥।, ત્રીજે દિવસે તોલો ૧ અને પછી દરરોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકવાથી દમ તથા ઉધરસ જાય. (૧૩) શ્રીફળના ગોળામાં ટંકણખાર તોલા ૫ તથા ધંતુરાનાં બીજ તોલો ૧ ભરી, કપડમાટી કરી ખાખ બનાવીને તે દરરોજ ૧ વાલ આપવી. (૧૪) હરડે, સુંઠ, મોથ, લીંડીપીંપર, દેવદાર, ભારંગ અને સિધવ, એ આઠ ચીજોને સમાન-ભાગે લઈ મધમાં અવલેહ કરી અથવા કાઢો કરીને આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે. (૧૫) શ્વાસકાસ વિધિ:—સુંઠ, લીંડીપીંપર, ફુલાવેલ ટંકણખાર, વછનાગ, એ બબ્બે ટાંક લઈ ઝીણાં વાટી રતી ૧ પ્રમાણે પાનમાં લેવાથી શ્વાસ, કફ અને દમ મટે. (૧૬) ઈંટોનો ઈંટવા પાકતાં ઉપર ધૂમાડાની સાથે ફુટી નીકળેલો ધોળા રંગનો ખાર, કાથો નાખેલા પાનની સાથે વાલ ૪ પ્રમાણે ખાવાથી દિવસ ૮માં દમ અને ઉધરસ જાય.

બહેડાનું દળ બકરીના મૂત્રમા પચન કરી પછી તેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું; એટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ, હરડે, નાગરમોથ, કાકડાશીંગી અને ધમાસાનો લેહ મધ અને ઘી નાખી કરવો. તે ખાવાથી ઘણો ભયંકર શ્વાસ પણ દૂર થાય છે. (૧૨) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી શ્વાસ અને પાર્શ્વશૂળ નાશ પામે છે. (૧૩) ગોળ અને સરસવનું તેલ ખાવું. (૧૪) કાકડાશીંગ, સુંઠ, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, એરંડમૂળ, કચોરૂ અને મરીનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી; ગળો, અરડુસી અને પંચમૂળનો કાઢો કરી, કાઢામા ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પ્રાશન કરવાથી, મોટો ઘોરરૂપ શ્વાસ ત્રણ દિવસમા નાશ પામે છે. (૧૫) સુંઠ અને ભારંગમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૬) કહોળાનાં મૂળનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમાં પ્રાશન કરવું. (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, લીંડીપીંપર, રાસ્ના, સુંઠ અને ગોળનું ચૂર્ણ સરસવના તેલમા ચાટવાથી પ્રાણનાશક એવો શ્વાસ અને ઉધરસ પણ નાશ પામશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંઠના કાઢામા લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શૂળ, અગ્નિમાદ્ય જીર્ણજ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. (૧૯) કળથી, અરડુસી, સુંઠ, રીંગણી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૨૦) અરડુસી, હળદર, લીંડીપીંપર, ગળો, ભારંગમૂળ, નાગરમોથ. સુંઠ અને રીંગણીનો કાઢો મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, લીંડીપીંપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ બીજોરાના રસમા આપવું. (૨૨) **વાસાઘવલેહ:**—અરડુસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઈ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમા હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાખી પુનઃ પચન કરવું. જાડું થાય એટલે ઉતારી ઠંડું થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, લીંડીપીંપર ૨ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તેમાથી બે તોલા દરરોજ લેતા જવુ; એટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, સળેકમ, હૃદ્રોગ, કૃશતા, વિદ્રધિ, ઉરઃક્ષત અને લોહીની ઉલટીનો નાશ થાય છે. (૨૩) **લવંગાદિ વટી:**—લવંગ, મરી અને ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ સમભાગ અને એ ત્રણેના સમાન ખેરસાર એકત્ર કરી બાવળીઆની છાલના કાઢામા ગોળી કરવી.× તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે. (૨૪) ત્રિફળાં અને ફુલાવેલા તેલીઆ ટંકણખારનું (ખડીઓખાર) ચૂર્ણ સમભાગ લઇ એકત્ર કરી, તેને ખાવાના પાનના રસમા ઘુંટી મરી જેવડી ગોળી કરવી અને તે આપવી. (૨૫) બે વાલ થુરીઆનું દૂધ લઇ ગોળમા ખાવું, એટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૨૬) આકડાના ફૂલમાંની ફળીઓ લઇ તેના સમભાગ મરીની ભૂકી નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી આપવી; એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૨૭) કોઇ, સિંધવ, નાગરમોથ, જીરૂં, શહાજીરૂં, જવખાર, સાજીખાર, ચિત્રાના મૂળ, અજમોદ, અજમો અને હરડે તથા એ બધાથી બમણો જૂનો ગોળ લઇ એનો અવલેહ કરી મધ નાખી આપવો; તેથી શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાદ્ય, કમળો, પાડુ, ગુલ્મ, હેડકી, રાજયક્ષ્મા, જ્વર, હરસ, અરોળ, ઉર્ધ્વવાત અને આનાહવાયુનો નાશ થાય છે. (૨૮) સુંઠ, બાળહરડે, નાગરમોથ, એ ઔષધો કૂટી તેમા બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને મોઢામાં રાખવી; તેથી શ્વાસ, કાસ એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૯) અરડુસીનો કાઢો, સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૩૦) કેળાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કાઢી, તેમાં મરીનુ ચૂર્ણ ભરી રાત્રિએ રાખી મૂકવું અને સવારે મંદાગ્નિ ઉપર શેકી તે ખાવું; એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૩૧) બે પૈસાભાર ગરમ પાણીમા ચોખ્ખું ઘી, મધ, સાકર અને થોડો સિંધવ નાખી પાવું. એ પ્રમાણે બેચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઇ પડે છે અને શ્વાસ, કાસ એ રોગો દૂર થાય છે. (૩૨) ધમાસો, કાળો ધંતુરો, તમાકુ અને અજમો, એ સમભાગ લઈ એનું ચૂર્ણ સાધારણ કૂટી હોકામા નાખી પાવું અને ધૂણી ગળી જવી. આ યોગવડે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૩૩) પાશેર દૂધમાં ૭ માસા સમુદ્રફળ અને તેટલાજ ધોળી ગરણીનાં મૂળ ઘસીને પાવાં. એક ઉલટી કિંવા રેચ થઇ શ્વાસ ત્વરિત છૂટો થાય છે. (૩૪) અરડુસીનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમા અઘેડાનાં મૂળની રાખ ૪ માસા અને

× લોલિંબરાજે તો આ ગોળી માત્ર લવંગ, મરી અને બહેડાંની છાલ લઈ, એ ત્રણેની બરાબર ખેરસાર નાખી બાવળની છાલના ઉકાળામા બાંધવા કહેલ છે.

મધ બે તોલા એકત્ર ઘુંટી ચાટણ કરી રાખી, તે દિવસમા ૨–૩ વાર આપવું. (૩૫) આકડાનાં ફૂલ, અઘેડાના અને ગરણીનાં મૂળ, એની ત્રિધારી થુરીઓ અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢી, તે રસના ૧૪ પુટ આપી ભસ્મ કરવી; અને નિત્ય ત્રણ માસા મધમાં બહેડાં ઘસી તેમાંથી બે ગુંજા પ્રમાણે આપવું. (૩૬) આકડાનાં કુમળા તોરા અને ફૂલ એકત્ર વાટી ગોળમાં સારો પાક કરવો. નિત્ય સવારે સોપારી જેટલો આ પાક સતત સેવન કરવો. (૩૭) લીંડીપીંપર ૬૪ પહોર ખરલ કરી તેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અતિવિષ–૪, અંજીર–૩, અરડુસી–૧, ૫, ૧૦, ૧૨, ૨૨, ૨૪, આકડો–૨, ૨૫, ૩૫, આદુ–૯, ૧૯, આમળા–૮, એરંડો–૨૧, કાયફળ–૪, કાસુંદરો–૨, કેળ–૩, કોથમીર–૬, કૌચ–૮, ગરમાળો–૧, ગંગેટી–૩, ગાંજો–૫, ગોરખ આમલી–૧, જવ–૭, ટીમરૂ–૨, થુવેર–૧૩, થુવેર (ત્રણ ધારિયો)–૫, પારસપીંપળો–૩, પીંપળો–૨૬, પુષ્કરમૂળ–૧, બહેડાં –૨, ભારંગી–૧, ભોરિંગણી–૧૪, રાસ્ના–૬, લીંડીપીંપર–૧, ૫, ૭, ૩૪, ૩૫, સમેરવો–૧, ૧૪, ૧૬, સરસવ–૧, સુરપીણ–૪, હરડે–૨, ૨૩, ૩૮, હેગુ–૪. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—પેદુ બઝાર–૧, બીરબહોટી–૩, સાબરસીંગ–૭.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં:–નં. ૧. ૯.

પથ્ય:—જૂના સાઠી ચોખા, કળથી, ઘઉં, જવ, દૂધ, પંડોળા, વંતાક, લસણ, તાંદળજો, કુરીઆ, અને ગરમ પાણી. **અપથ્ય:**—લોહી કાઢવું, બકરીનું દૂધ, ઘી, કંદ, રાઇ, રુક્ષ અને જડ અન્નપાન.

૩૩–નાકના રોગો

કારણ:—ધોકો, વાયુ, અતિ ભાષણ, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, નિર્વાતિક અને .ઉંચાં એવાં ઉપધાન, દુષ્ટ ઉદકનું પ્રાશન, જલક્રીડા, ઉલટી અને રડવાનો નિગ્રહ તથા વાતપ્રધાન દોષોનો કોપ થઇ, તે નાસારોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એ નાસિકારોગ ૩૪ પ્રકારના છે.+

+નાકના ૩૪ રોગો આ પ્રમાણે છે. ૧ પીનસ, ૨ પૂતિનાસ, ૩ પૂયરક્ત, ૪ ક્ષવથુ, (વારંવાર છીંકોનું આવવું તે), ૫ ભ્રંશથુ, (છીંકો નહિ આવવી), ૬ દીપ્ત, (નાકનું બળવુ), ૭ પ્રતિનાહ, ૮ નાસાસ્રાવ, ૯ નાસાશોષ, ૧૦ નાસાપાક, ૧૧–૧૫ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્તજ; એમ પાચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાય, એ પંદર પૈકી ન. ૧, ૨, ૩, ૯ અને ૧૦ મામા બતાવેલ પાંચ રોગોનું નિદાન આગળ આપ્યું છે. ૪, ૫ અને ૬ નું શબ્દાર્થથી સિદ્ધ છે ૭ પ્રતિનાહમાં કફ શ્વાસ લેવાના માર્ગને રૂંધે છે. નાકના સ્વરની ગતિ સરળ રહેવી નથી ૮ નાસાસ્રાવમા નાકમાંથી કઠણ અને પીળો અથવા ધોળો પાતળો સ્રાવ વહે છે. ૧૧–૧૫ પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાયને સળેખમ કહે છે. તે મળમૂત્રાદિકની ગતિ રોકવાથી, અજીર્ણથી, ધૂળ જવાથી, બોલ બોલ કરી માથાકૂટ કરવાથી, ગુસ્સે થવાથી, ઋતુના ફેરફારથી, માથું દુખવાથી, જાગરણ કરવાથી, દિવસે ઉંઘવાથી, નવા (કાચા) પાણીથી, ટાઢ લાગવાથી, ઝાકળથી ઈત્યાદિ કારણોથી મસ્તકમા ઘટ રીતે સંચય થઇ રહેલો કફ કુપિત વાયુને લીધે નાકવાટે ગળવા માંડે છે. હવે બાકી રહેલા ૧૯ પૈકી ૭ પ્રકારના અર્બુદ, ચાર પ્રકારના સોજા, ચાર પ્રકારના અર્શ અને ચાર પ્રકારનાં રક્તપિત્ત, નાકમાં પણ થાય છે. તેનું નિદાન તે તે રોગ પ્રમાણે જાણવું. વળી કોઈ કાઇના મતથી પીનસના રોગને નાકનું છોડ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) આ કીંદરૂ, અફીણ, મજીઠ અને કરોળીઆનાં પડ, એ ચારે ચીજો સરખા ભાગે લઈ ઝીણી ખાંડી તેની દીવેટ કરી નાકમાં રાખે તો કોઈ પણ પ્રકારથી નાસકોરી છૂટી હોય તે બંધ થાય. (૨) નાક બંધાય તો ગધેડાના પેશાબમાં કલોંજી મેળવી હમેશાં નાકમાં મૂકવું. બદામનો રસ અથવા પુરૂષનો પેશાબ નાકમાં મૂકવાથી પણ ફાયદો થાય છે. (૩) સળેખમ ગરમીથી (પિત્તથી) થયું હોય તો કફ પાતળો અને ગરમ નીકળે છે. જો જાડો અને પરાણે નીકળતો હોય તો શરદીથી થયેલું જાણવું. એના ઉપર ખસખસનાં જીંડવાં ૨ પૈસાભાર, સુંઠ ૧ પૈસાભાર અને ધાવડીનાં ફૂલ ૧ પૈસાભાર; ત્રણેને પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી છઠ્ઠો ભાગ રહેવી ઉતારી ગળી લઈ સૂતી વખતે રાત્રે ત્રણ દિવસ સુધી હરરોજ પીવાથી મટે; અથવા એળીઓ અને લવંગ સમાન લઈ મોઢામાં રાખે તો શરદીથી થએલ સળેખમ મટે; અથવા સરસીઆં તેલ અગર કલોંજી ઘઈ કેટલાક દિવસ સુંઘવું. વળી સળેખમ ઉપર દૂધ ગરમ કરી તેમાં સાકર સાથે મરીનો ભૂકો અથવા જાયફળ નાખી આપવું

પૂતિનાસ:—ગળું અને તાળવું એમાં દુષ્ટ થએલા દોષોમાં વાયુ મિશ્રિત થઇ નાક અને મોઢું એ માર્ગે દુર્ગંધયુક્ત શ્લેષ્મ બહાર નીકળે છે, તેને **પૂતિનાસ** કહે છે. **નાસાપાક:**—નાસિકાશ્રિત પિત્ત દુષ્ટ થઇ નાકમાં વ્રણ (ગુમડું) ઉત્પન્ન કરે છે તથા નાક અંદર પાકે છે, ગંધયુક્ત લીંટ વહે છે, તેને **નાસાપાક** કહે છે. **પૂયરક્ત:**—મસ્તકમાં વાતાદિ દોષ પોતપોતાના કારણે કુપિત થવાથી અથવા તે ઠેકાણે કાષ્ઠાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, નાકમાંથી પરૂએ યુક્ત રક્ત વહે છે તેને **પૂયરક્ત** કહે છે. **પીનસ:**—કફવાતના કોપે કરી માણસનું નાક સૂકાયા જેવું થઇ ફરી ફરી નિતરે છે. વળી બંધ થાય છે. સુગંધ દુર્ગંધનું જ્ઞાન રહેતું નથી, ધૂમાડા જેવો શ્વાસોચ્છ્વાસ નીકળે છે અને સળેખમના લક્ષણે કરી યુક્ત હોય છે; એ રોગને **પીનસ** રોગ કહે છે. **નાસાપરિશોષ:**—નાકનું દ્વાર વાયુએ અત્યંત તપી સૂકાવાથી માણસ મોટા કષ્ટે નીચે-ઉપર શ્વાસ નાખે છે, તેને નાસાપરિશોષ કહે છે.

પીનસરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કોઇ પણ પીનસ થવાથી દહીંમાં મરીની ભૂકી અને ગોળ નાખી ભક્ષણ કરવું, એટલે દુર્નિવાર પીનસનો નાશ થાય છે. **પથ્ય:**—ઘીયુક્ત ઘઉંનું અન્ન. (૨) મરીની ભૂકી અને ઘઉંનું અન્ન ખાઈ ઉંઘતી વેળાએ ઠંડું પાણી પીવું, એટલે પીનસ દૂર થાય છે. (૩) કેસર ઘીમાં ખરલ કરી નસ્ય કરવું; એટલે પીનસ અને આદાશીશી વગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. (૪) જૂની છીંકણી સુંઘવી. (૫) **પાઠાદિ તૈલ:**—પહાડમૂળ (કાળીપાડ), હળદર, દારુહળદર, મોરવેલ, લીંડીપીંપર, જાઇનાં પાદડાં, દાતીના મૂળ, એ સાત ઔષધો સમભાગ લઇ તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ચોપટ તલનું તેલ લઇ તેમાં તે કલ્કનો પાક સારો થવા માટે તેલથી ચોપટ પાણી નાખી, તેલ શેષ રહે ત્યાસુધી પાક કરી તેલ ગાળીને આપવું. તે તેલ નાકે સુંઘવું; તેથી કરી મોટો દુર્ધર પીનસરોગ પણ દૂર થાય છે. (૬) જાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ધમાસો અને વરીઆળીનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ, આદુના રસમા આપવુ; એટલે પીનસ, સ્વરભંગ, તમકશ્વાસ, હલીમક, સન્નિપાત, કફ, વાત, ઉધરસ અને દમનો નાશ થાય છે. એરંડતેલ વારંવાર નાકે સુંઘવું. **પૂતિનાસ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) **વ્યાઘ્રી તૈલ:**—રિંગણી, દંતીમૂળ, વજ, સરગવાની છાલ, તુલસીનાં પાંદડા, રાસ્ના, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને સિંધવ સમભાગ લઇ કલ્ક કરી પાઠાદિ તેલ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી નાકે સુંઘવું. (૨) **શિગ્રુ તૈલ:**—સરગવાની છાલ, રીંગણી, તજ, બળબીજ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને બીલીના પાદડાના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી (તેલમાં કાકડો પલાળી સળગાવવો, તડતડે નહિ તો તેલ સિદ્ધ થયું સમજવું.) નાકે સુઘવું. **નાસાપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રાળ, અરજુન સાજડ, ઉંબરો અને વડાની છાલનો કાઢો કરી નાસાપાકને ધોવો અને એના કાઢા અને કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી નાકે સુંઘવું. **પૂયરક્ત ઉપર ઉપચાર:**—ભાંગરો, લવંગ, જેઠીમધ, કોષ્ઠ અને સુંઠના કાઢામા ઘી સિદ્ધ કરી તેનું નસ્ય કરવું, એટલે તે અસ્થિગત રોગ અને પીનસનો નાશ થઈ બીજા શિરોગત રોગો પણ મટશે. **નાસાપરિશોષ ઉપર ઉપચાર:**—સાકર નાખી દૂધ પ્રાશન કરવું. **નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઠંડા પાણીમા કપડું પલાળી તે તાળવાપર મૂકવું. (૨) દાડમના ફૂલનો અથવા આંબાની ગોટલીનો, ડુંગળીનો કે ધરોનો રસ, એમાનો એક રસ નાકમાં નાખવો. (૩) ઘીમાં આમળાં શેકી વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો. (૪) કુંભારના ચાકડા ઉપરની માટી લાવી પાણીમાં કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો. **સળેકમ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઉંઘતી વેળાએ તાજા શેકેલા વટાણા કે ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ. (૨) આમળા, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમા આપવું. (૩) અફીણ ઘસી નાકપર લેપ કરવો. (૪) સુંઠ, તજ અને મરીનો કાઢો કરી ખડીસાકર નાખી ઉંઘતી વેળાએ આપવો. (૫) વાકાંડી (ખરણેર) કિંવા નાક-છીંકણીનાં

અથવા શેકેલા ચણા સૂતી વખતે ખવરાવવા; ઉપર પાણી ન પાવું. (૪) મીંઢળ તથા મધ સુંઘવાથી મુશ્કીલ લોહી નીકળી નાકનું નાસુર મટે. (૫) અરડુસીનો રસ મધ સાથે પાવાથી નાકમાંથી વહેતું લોહી મટે. (૬) ખેતરની માટી અથવા ચાકડાની માટી અગર નદીની સેવાળ મગજ (તાળવા) ઉપર મૂકે તો નાકમાંથી પડતું લોહી અટકે. (૭) કોડી બાળી રાખ કરી ઝીણી વાટી લીંબુના રસમાં મલમ કરી ચોપડવાથી નાસુર મટે છે.

પાંદડાં સુંઘાડવા. (૬) નવસાર અને ચૂનો હાથપર ચોળી સુંઘવો, એટલે સળેકમ અને મસ્તકશૂળ દૂર થાય છે. (૭) કડવા તુરીઆની ભૂકી સુંઘાડવી. (૮) આકડાના દૂધમાં રાખ પલાળી તે સૂકવી નાકે સુંઘવી, એટલે છીંકો આવી માથું હલકું થાય છે. (૯) જાયફળ દૂધમાં ઘસી કિંચિત્ ઉષ્ણ કરી માથે લેપ કરવો. (૧૦) સુંઠ અને તજનો લેપ માથે કરવો. (૧૧) લીલી ચ્હા, આદુ અને તજને કઢવી તેનો ચ્હા પાવો. (૧૨) ઘી, તેલ એણે યુક્ત જવનો ધૂમાડો પ્રાશન કરવો. તે સળેકમ, ઉધરસ અને હેડકીનો નાશ કરે છે. (૧૩) વજનું કિંવા અજમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી સુંઘવું. (૧૪) ઝેરકોચલું, ભોંયઆમળાં, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવું. તે મહા ઘોર સળેકમનો અને પીઠ, હૃદય તથા બસ્તિ, એ ઠેકાણેના શૂળનો પણ નાશ કરે છે. (૧૫) અરણીનાં પાંદડાંનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી, તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી સંપૂર્ણ પ્રતિશ્યાય ઉપર ભક્ષણાર્થે આપવો. આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**નાસારોગ** માટે:—અડદ–૮, આદુ–૨૧, માયફળ (માયાં)–૧. **નાસાર્શ** માટે:—અઘેડો–૨૫. **સળેકમ** માટે:—અજમો–૩, આદુ–૧૯, ૨૨, ખસખસ ક (અફીણ)–૮, ચણા–૪, જાયફળ–૪, ડુંગળી–૨૫, મરી–૧૧, વજ–૧, શિરદોડી–૮, સમેરવો–૧૪, સુગંધી (લીલી) ચ્હા–૩, ૫, હળદર–૯. **નાકના વ્રણ** માટે:—શણપુષ્પી–૩. **છીંકો લાવવા** માટે:—શિરદોડી–૮. **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે** માટે:—આમળાં–૧૯, ૨૯, આંબો–૯, કપાસ–૧૩, ગલતુરો–૧, ગહું–૬, ચિત્રક–૧૦, ડુંગળી–૪, ધરો–૧, શેવાળ–૨. **ગરમીના લીધે નાકમાંથી લોહી પડે તે** માટે:—દાડમ–૭. **પીનસ એટલે નાકના છોડ** માટે:—એરંડો–૨૭, કેસર–૩, તંબાકુ–૪, પાઢ (કાળીપાડ)–૨, પુદિનો–૪, મરવો–૬, શણપુષ્પી–૩. જુઓ ગોવૈ૦માં:—**સળેકમ** માટે:—દૂધ–૧૮. **નાકમાંથી લોહી પડે તે** ઉપર:—ઘી–૨. પ્રા૦ઔ૦માં:—**પીનસ** માટે:—અસ્થિવર્ગ–૨. જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**:—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં **નાસુર** માટે:—નં. ૨૨.

૩૪–નામર્દાઈ રોગ અને ધાતુપુષ્ટીનાં ઔષધો*

વાજીકરણ અને ધાતુપુષ્ટિનાં ઔષધો:—જે ઔષધો ધાતુને વધારી પુરુષોને સ્ત્રીઓવિષે તથા

* સુશ્રુતાદિકે વર્ણન કરેલા આસેક્ય (મુખયોનિ), સાગંધિક (નાસ્તયોનિ), કુંભિક, ઈર્ષ્યક અને મહાષંઢ, એ પાંચ પ્રકારના ષઢત્વ તરફ દૃષ્ટિ ન કરીએ તો પુરુષોને ધાતુસંબંધી ત્રણ પ્રકારના રોગો જોવામાં આવે છે. ૧ ધાતુનું પાતળું પડવું, સ્વપ્નમા, પેશાબમા કે લુગડામાં ઇત્યાદિ રીતે ધાતુનું જવું. તેના માટે ધાતુપુષ્ટની દવાઓ આપવી જોઈએ. ૨ પુરુષને સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા થાય, પરંતુ શિશ્નમાં જાગૃતિ ન આવે અને કદાચ આવે તોપણ વીર્ય છૂટેજ નહિ, આવી અનેક ચેષ્ટા નજરે આવે છે. આના માટે પુરુષત્વ લાવવાના ઉપાય કરવા જોઈએ. ૩ કામક્રિયા થઈ શકે, પરંતુ સ્ત્રીને રજ દ્રાવણ થયા પહેલાં પુરુષનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ જાય તો તેથી સ્ત્રીનો મદ શાંત થાય નહિ; તેમ સંતાનપ્રાપ્તિનો એવો નિયમ છે કે પુરુષથી પ્રથમ સ્ત્રીરજ દ્રવીભૂત થવું જોઈએ માટે તેમ ન થવાથી સંતાનપ્રાપ્તિમાં પણ ખામીજ રહે. તેના માટે સ્તંભન ઉપચારોની જરૂર બતાવી શ્રીમાન પદેજીએ નામરદાઇ ઉપરના ઉપચારો ત્રણ ભાગમા વહેંચી નાખ્યા છે.

ઉપચાર:—(૧) અક્કલકરો, મોચરસ, કાળી મુસળી, ધોળી મુસળી, જંગલી બહુફળી, ઇંદ્રજવ, મીઠાં ગોખરૂ, ગળોનું સત્વ, સૂકાં વડગુંદાં, શેકેલાં કૌચ, ઉટંગણ, બળબીજ, એખરો, ચણકબાબા અને બાવચી એ સર્વે વસાણાં બરાબર વજને લઈ ઝીણાં ખાંડી તે વસાણાંથી બમણી ખાંડ ભેળી, એ ઓસડ હથેળી ૧ ભરીને સવારે ખાય તો નબળાઈ જાય અને મરદાઈ ઘણી આવે. (૨) મુસળીકંદની મીજ તથા કાળા તલ સરખે વજને લઈ બારિક ખાંડી ગોળમાં બબ્બે ટાંકની ગોળીઓ કરી એકેક ગોળી સવાર-સાંજ ખાઈ, ઉપર ગાયનું દૂધ શેર ૦।। પીએ તો મર્દાઈ આવે. (૩) સુંઠ ટાંક ૧, શેહેરી લોબાન ટાંક ૧ તથા સાકર ટાંક ૧, એ પ્રમાણે દરરોજ ખાય તો મર્દાઈ આવે અને કમ્મર દુખતી બંધ થાય તથા પગતોડ બંધ થાય. (૪) લવંગ ટાંક ૫, લીંડીપીંપર ટાંક ૫, અક્કલકરો ટાંક ૫ અને ઉપલેટ ટાંક ૫ લઈ, જો વીર્ય બળતું હોય તો તેમાં ભાંગ ટાંક ૫ ભેળી, ખાંડી, બારિક કરી મધ શેર ૦।। માં મેળવી દિવસ ૭ ખાય તો ગયેલી મરદાઈ આવે. (૫) જાયફળ ટાંક ૨, જાવંત્રી ટાંક ૨, લવંગ ટાંક ૨।।, મસ્તકી ટાંક ૧।।, કેસર ટાંક ૧।।, સૂકું કોપરું ટાંક ૨૪, અને તજ ટાંક ૨।। લઈ

સ્ત્રીઓને પુરુષોવિષે હર્ષ આપે છે તે વાજીકરણ ઔષધો જાણવાં. **ધાતુપુષ્ટિનાં ઔષધો**—(૧) ધોળા ભોયકહોળા (ક્ષીરવિદારી)નું ચૂર્ણ કરી, તે ઘી અને સાકરમાં ખાવા આપવું અને ઉપર સાકર નાખી દૂધ પાવું; એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે. (૨) તાલીમખાનું અને કૌચબીજનું ચૂર્ણ સાથેખાવા આપવું અને ઉપર ધારોષ્ણ (તુરત દોહેલું) દૂધ પાવું. (૩) મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર અને દૂધ પાકો પાશેર, (૨૦ તોલા) એકત્ર કરી આપવું. (૪)

ખારી ખારિક કરી મધ શેર ૧ા અને સાકર શેર ૧ ની ચાસણી કરી તેમા તે નાખી એકરસ કરી તેમાંથી સવાર–સાંજ દરરોજ ટાંક ૨ પ્રમાણે ખાય તો કુવત વધે. (૬) શતી ફટકડી ત્રણધારા થુવરમા નાખી ભઠ્ઠી કરી ખાખ કરવી. એ ખાખ વડના દૂધમાં ખાય તો મરદાઈ આવે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ તોલો ૧, સુંઠ તોલો ૧ તથા ખસખસ તોલો ૧ લઈ પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર ૧ રહે ઉતારી, સ્ત્રીસંગની પૂર્વે એક પહોર પહેલાં એક તોલો પીવાથી તાકાત ઘણી આવે. (૮) ધોળા તલનું તેલ શેર ૨ા, ચોખ્ખુ મધ શેર ૨ા છોરી ખારેક શેર ૨ા, કેસર તોલો ૦ા, જાવંત્રી તોલો ૦ા, જાયફળ તોલો ૦ા, એ ચીજોને ઘીવાળા ચીઢા માટીના વાસણમાં ભરી ઢાંકણુ ઢાંકી ઘઉંના લોટથી મીણકપડ કરી રાંધવાના ચૂલામાં સાધારણ ઉંડું ખોદી જમીનમાં દાટવું. તે ઉપર રાખ તસુ ૫ રાખવી. ઉપર દેવતા કરી રાંધણું રાંધતા જવું. આમ દરરોજ ૪૦ દિવસ કર્યા પછી બહાર કાઢી દરરોજ ૩ તોલા પ્રમાણે ૪૦ દિવસ ખાવું. બે માસ સ્ત્રીસંગ ન કરવો. આને આયો કહે છે. (૯) ભાંગ તોલો ૧, જાવંત્રી તોલો ૧ તથા ધંતુરાના મૂળ વાલ ૪ ની તુવેરની દાળ જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ખાઈ ઉપર દૂધ શેર ૦ા પીવું. આથી ૪ ઘડીમાં કામદેવ જાગે. (૧૦) ગોખરૂ તોલો ૨ા, એખરો તોલા ૨, આસન તોલા ૨, શતાવરી તોલા ૨, ધોળી મુસળી તોલા ૨, જેઠીમધ તોલા ૨, ખરેંટીનાં બીજ તોલા ૨, ગગેટીની છાલ તોલા ૨ અને વિદારી કંદ તોલા ૨ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી સાકર સાથે દરરોજ સાંજે દૂધમાં ઉકાળી પાવું. (૧૧) શતાવરી તોલા ૨, ગોખરૂ તોલો ૧, કૌચબીજ તોલા ૨, તાલીમખાનાં તોલા ૨, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સાકર શેર ૦ા નાખવી. એમાંથી યોગ્ય માત્રથી ગાયના દૂધ સાથે પાવું. (૧૨) ધતુરાના બીજ ટાંક ૧, મરી ટાંક ૧, મસ્તકી ટાંક ૧, ભાંગ ટાંક ૧, સર્વની ગોળી મરી પ્રમાણે કરીને ગોળી ૧ સવાર–સાંજ ખાવી. ખટાશ ખાવી નહિ. (૧૩) ધાતુ જતી હોય તોઃ—સમુદ્રફીણને વાટી લીંબુના અડધા ફાડીઆમાં ભરી, દેવતા ઉપર તપાવી ૩ દિવસ સુસાડવું, અથવા દૂધેલી તોલો ૦ા લઈ સાકર તોલા ૦ા સાથે આપવી. અમતુંજરૂં તોલો ૦ા દરરોજ ખાવાથી ધાતુ બંધ થાય અથવા ભોંયબહુફળી તોલો ૦ા દરરોજ ખાવાથી ધાતુ બંધ થાય. (૧૪) ધંતુરાનાં બીજ શેર ૧, તેલ શેર ૦ા માં ભીંજવી પાતાળયંત્રે તેલ કાઢી શરીરે મર્દન કરવાથી નામર્દપણું મટે. (૧૫) ધંતુરાનાં પાકાં જીંડવા ૭, ગાય દોહતી વખતે વાસણમા મૂકી ઉપર ગાય દોહવી પછી તે જીંડવાંસહિત દૂધ ઉનું કરી રીત પ્રમાણે મેળવી દહીં કરવું. તે દહીં વલોવી ઘી કરી તે ઘીનો પગે લેપ કરવાથી સ્તંભન થાય. (૧૬) ખેરી ગુંદ ૧૫ પૈસાભાર, મેંદાલકડી ૩ પૈસાભાર, શતી બુરાની (બંગાળી) ખાંડ ૧૫ પૈસાભાર; એનો ઘીમાં અવલેહ કરી ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૧૭) આસોદ, ગોખરૂ, બન્ને મુસળી, સમુદ્રશોક, ખાખરાનો ગુંદ, એખરો અને માલકાંગણી સમાનભાગે લઈ બમણી ચીનાઈ ખાંડસાથે વાસી પાણીમા ફાકવી અથવા દૂધમાં લેવું. એથી ધાતુ જતી હોય તે અટકે છે. (૧૮) મર્દાઈનો ઉપાયઃ—અક્કલકરો ટાંક ૨, આસંધ ટાંક ૦ા, અને શોધેલો વછનાગ ટાંક ૨, લઈ ઝીણું વાટી, કાળા ધંતુરાના ડોડા (જીંડવા)માં ભરી ગાય અથવા બકરીના દૂધમાં નાખી દિવસ ૭ રાખી ડોડાસમેત ખૂબ વાટવું. પછી શિશ્નનું ફૂલ બચાવીને ડાંડી ઉપર લેપ કરવાથી ઇંદ્રિય દૃઢ થાય, ભાગી નસો સંધાય, ગએલ પુરુષાર્થ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય અને વીર્યસ્તંભન થાય. (આ પ્રયોગ જૈન ગ્રંથમાથી મળી આવ્યો છે. એ હાથરસથી થએલ નબળાઇને માટે હોવા જોઈએ.) (૧૯) શીમળાનાં ફૂલ અને સાટોડીની જડ ગાયના દૂધમા ઘસી આપવાથી નપુંસકપણું જાય. (૨૦) એખરાનાં બીજ ટાંક ૩, હળદર ટાંક ૧, પારો ટાંક ૩, એ આઠ ભાગ એખસનાં પાંદડાંના રસથી ૪ પહોર મર્દન કરી ગોળી કરી, ગોળી મોઢામાંજ રાખવાથી સ્તંભન થાય છે. (૨૧) ધંતુરાનાં બીજ શેર ૦ા તથા ધોળી કનેરની જડ શેર ૦ા લઈ છાયામા સૂકવી તેનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢવું. તે તેલ રતિ ૧ અથવા ૨ ખવરાવી ઉપર પાન મિઠાઈ ખવરાવવાથી સ્તંભન થાય. (૨૨) મર્દાઇમાટેઃ—જૂની કૌવચનું મૂળ લાવી દરરોજ તોલો ૧ પાણીમાં પલાળી રાખીને તેમાં સાકર તોલા ૨ નાખી પાવું. આમ ૭ દિવસ કરવું અને ૧૪ દિવસ ખાટું–ખારૂં ખાવું નહિ. આથી કામ ઘણો વ્યાપે. (૨૩) પુષ્ટિઃ–મજીઠ ૧ પૈસાભાર, બળબીજ ૧ પૈસાભાર, એખરો ૧ પૈસાભાર અને સાકર ૩ પૈસાભાર, લઈ ઝીણું ખાંડી તેમાથી ટાંક ૨ ની ફાકી લઈને ઉપર ગાયનું ધારોષ્ણ દૂધ શેર ૦ા પીવાથી ધાતુ જતી અટકે તથા પ્રમેહ મટે. (૨૪) નપુંસકપણાનો ઉપાયઃ—ચિત્રક શેર ૧, આસંધ શેર ૧, ઘઉં છડેલા શેર ૧, શેકેલા તલ શેર ૧ છડેલા અડદ શેર ૧, એ સર્વને દળી આટો કરી ઘી શેર ૨ અને ગોળ શેર ૨ માં મેળવી લાડુ શેર ૦ા ના કરી

ગાયના ગરમ દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી તે પાવું. આના જેવો **પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક** પ્રયોગ બીજો નથી. (૫) મોચરસના ઝાડનાં તાજાં મૂળ ૪ તોલા કચરી ગાયના પાશેર દૂધમા રાત્રે પલાળી રાખી, સવારે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી સાત દિવસ પીવાથી ધાતુપુષ્ટિ થઇ **વીર્યસ્રાવ** બંધ થાય છે. (૬) સાલમમિશ્રી, ધોળી મુસળી, કાળી મુસળી, ગોખરૂ, તાલિમખાનું, બળબીજ અથવા બળદાણાનાં પાંદડાં અને ખારેકના મગજનું ૬ માસા ચૂર્ણ, ૧ તોલો સાકર અને પાશેર દૂધમા પાવુ; એટલે ધાતુપુષ્ટિ થઇ સ્વપ્નાવસ્થામાં થતો વીર્યસ્રાવ બંધ થાય છે. (૭) ઉટકટારીનાં મૂળની છાલ સૂકવી ખાડી રાખવી. રાત્રે મોગલી બેદાણા ૧ તોલો અને સાકર બે તોલા મળી પાશેર પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે તેનો કલ્ક વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમા તે છાલનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી પાવુ; એટલે **વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા** થઇ ઘણા દિવસોનો **પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર** અને મૂત્ર સાથે ધાતુ જતી હશે તો તે બંધ થશે. (૮) આમળાં અને ગોખરૂનું ૩ માસા ચૂર્ણ, ગળોનું સત્ત્વ ૧ માસો, એ ૨ તોલા ઘી અને ૨ તોલા સાકરમાં મેળવી આપવું; એટલે ઉત્તમ પ્રકારની **ધાતુપુષ્ટિ** થશે અને **ધોળા** વાળ **કાળા** પણ થશે. (૯) સફેદ મુસળી, સાલમમિશ્રી, કૌચબીજ, ગોખરૂ, શતાવરી અને આમળાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગાયનું પાશેર દૂધ અને ૧ તોલા ઘીમાં પાવું. (૧૦) અડદનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું દૂધ અને ગાયનું ઘી તથા સાકર નાખી પાવો. (૧૧) શતાવરી, બળદાણા, કૌચબીજ, તાલીમખાનું, ગોખરૂ, તલ અને અડદનું ચૂર્ણ ઉકાળેલા ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી પાવું. (૧૨) જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવું. ઉપર દૂધ પાવું. (૧૩) ભોયકોળાના ચૂર્ણને તેના અંગરસની સાત ભાવનાઓ આપી તે ચૂર્ણ ઘી અને મધમા આપવું. (૧૪) ઉટકટારી, ગોખરૂ અને કૌચબીજનો દૂધમાં પાક કરી પાવો. (૧૫) ઉટકટારીનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી પકવ કરી તેમાં સાકર નાખી પાવું; એટલે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષત્વ આવે છે. (૧૬) તાલીમખાનું, મુસળી, ગોખરૂ અને સાકર એ ગાયના દૂધમાં આપવું. (૧૭) ઓથમીજીરૂં ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૧ ભાગ અને સાકર ૩ ભાગ, એ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખાવા આપવું; કિંવા એની ફાકી મારી ઉપર ગાયનું થોડું દૂધ પાવું. (૧૮) માલકાંકણી, સાકર અને એલચીદાણા સમભાગ લઇ એકત્ર કૂટી પછી તેમાંથી ૪ માસા ભૂકી લઇ, ચાર માસા એરંડબીજમાં વાટી સવારે દાતણ કર્યા પછી ખાવું. પ્રકૃતિનું પ્રમાણ જોઇ વજન અધિક વધારવું. એ લેવાથી મસ્તકની અને આંખોમાંની ગરમી જઈ આંખોનું તેજ વધે છે. (૧૯) બદામ ૧ ભાગ, એરંડબીજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણા ૧ ભાગ લઇ એકત્ર ખાંડી, તેમાં ૪ ભાગ સાકર તથા ૪ ભાગ ગાયનું ચોખ્ખું ઘી નાખી તે સારૂં એકત્ર મેળવી, રાત્રે પૂર્ણિમાના પ્રકાશમાં રાખી સવારે લાવવું. રોજ સવારે ૪ માસા કિંવા ૬ માસા ખાવું. એથી મગજમાંની ગરમી જઇ નેત્રવિકાર દૂર થઈ તેજ આવે છે. (૨૦) જવનો લોટ, ચોખ્ખું ઘી અને સાકર, એ દરેક શેર શેર અને ધોળાં મરી એક તોલો તથા એલચીદાણાની ભૂકી ૨ તોલા, એ બધાં ઓષધો એકત્ર કરી સારી રીતે મેળવી એકરૂપ થાય એટલે કલાઈ દીધેલા વાસણમાં તપાવી પૂર્ણિમાની રાત્રિએ પ્રકાશમાં મૂકી સવારે લેવું. રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવા આપવું. ઉપર ગાયના દૂધનો એક ઘુંટડો પાવો. (૨૧) આસોંદપાક, કુષ્માંડપાક, ગોખરૂપાક, સાલમમિશ્રીપાક અને ભોંયકોળાપાક ખાવા આપવા. (૨૨) ડુંગળીનો રસ અને મધ એકત્ર કરી સેવન કરવું. (૨૩) ઘી અને મધમાં આસોંદનું ચૂર્ણ ખવરાવવું. (૨૪) ચણોઠીનાં મૂળ મધમાં બારી સાકરમાં ખાવા આપવાં. (૨૫) આમળાંનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું. ઘી અને મધ વિષમ ભાગે એકત્ર કરી પાવું. (૨૬) ધોળી સાંવરીના (મોચરસના ઝાડના) નાના છોડવાનો કંદ સૂકવી બારિક ભૂકી કરવી તથા દરરોજ સવારે અર્ધો

દરરોજ ખાવાથી સ્ત્રી તથા પુરૂષને બળ વધે. (૨૫) તલ શેર ૪ તથા ખજૂર શેર ૪ ને ખાંડી થેપલાં-વડાં કરી ઘીમાં તળી તે ટાંક ૯, દૂધ શેર ૧ માં ચોળી રાત્રે પીવાથી વીર્ય સબળ થાય. (૨૬) બકનું કુષ્ય ટાંક ૨ ચીનાઈ ખાંડમાં ખવરાવવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૨૭) જાયફળ ૨ પૈસાભાર, મોચરસ ૩ પૈસાભાર અને જૂનો ગોળ ૬ પૈસાભાર, એની ગોળી ૨૧ કરી, દિવસ ૨૧ ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૨૮) લીંડીપીપર ૧ ભાગ, પીપળીમૂળ ૧ ભાગ અને તુલસીનાં બીજ ૨ ભાગ લઈ ૧૬ પહોર સતત ખરલ કરી યોગ્ય માત્રા આપી ઉપર દૂધ પાવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય.

તોલો ભૂકી ઘીમાં ગાયના દૂધમાં સીજવી તેમાં સાકર, બેદાણા અને બદામ નાખી નિત્ય સવારે એક વાર સેવન કરવાથી, અનેક પ્રકારના ધાતુસંબંધી રોગ શમી જઇ મગજ તર થાય છે અને **સ્મરણશક્તિ** વધે છે. (૨૭) ધોળી ગુલબાશીના કાંદા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી ૮ દિવસ આપવા. (૨૮) કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે આપવું. (૨૯) આસોંધ અને વરધારાનું ચૂર્ણ દરરોજ અર્ધો તોલો, ગાયના અર્ધો શેર દૂધમાં ઘી અને સાકર સાથે આપવું; એટલે **વીર્યવૃદ્ધિ** ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. (૩૦) મહૂડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ સવારસાંજ દર વખતે ૨–૩ માસા પ્રમાણે ગાયના ઘી અને મધમાં આપી, ઉપર પાશેર ગાયનું ગરમ દૂધ, ઘી અને સાકર સાથે પાવું. એથી કરી **કામોત્પત્તિ** ઘણીજ સરસ થાય છે. (૩૧) સફેદ મુસળી, ગળોનું સત્ત્વ, કૌચબીજ, ગોખરૂ, ધોળી સાંવરીનો કંદ, મૂળ કિંવા છાલ, સાકર અને આમળાં, આ ઔષધોનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી, તેમાંથી અર્ધા તોલાપર્યંત ગાયના ધારોષ્ણ કિંવા ગરમ કરેલા દૂધમા ઘી નાખી આપવું; એટલે ધાતુની **વૃદ્ધિ** થઇ કામોદ્દીપન થાય છે અને **ષંઢત્વ** પણ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી **કમ્મરમાં** ઉત્તમ પ્રકારનું બળ આવે છે. (૩૩) આમળાંના ચૂર્ણને આમળાંના રસના ૨૧ પુટો દઇ **છાયાશુષ્ક** કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપી, ઉપર દૂધ પાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ કામોત્તેજન થાય છે. (૩૪) બળદાણાનું ઝાડ મૂળસુદ્ધા લાવી, ધોઇ, પાણી નાખી, કચરી, રસ કાઢવો; તે વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી દરરોજ કાચા પાશેર પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો; એટલે **વીર્યપતન** બંધ થાય છે. (૩૫) ગોખરૂ, વરીઆળી અને સાકરનો કાઢો કરી બે વખત આપવો, એટલે ૭ દિવસમાં વીર્યપતન બંધ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**ધાતુપુષ્ટિમાટે:**—અસાળીઓ–૬, આમળા–૪૦, એખરો–૩, એલચી–૩, ઓથમીજીરૂં–૬, કોઠી–૪, કૌચ–૫, ખજૂરી–૭, ચણા–૫, ચીકુ–૧, જવ–૪, બાવળ–૫, બીલી–૮, ૨૪, બેહેકળ–૧, ભીંડા (શાક)–૧, ભોંયકોહળું–૧૩, મહૂડો–૩, મુસળી–૧, ૨, વડ–૬, શિમળો–૫, શિરકસિયો–૧. **પુષ્ટતા એટલે પુષ્ટિ** માટે:—અડદ–૭, અંજીર–૨, ઉટકટારી–૫, એખરો–૬, કુંવાડીઓ–૫, ખટખટી–૧, ખસખસ–૫, ગુલબાશી–૨, ગોખરૂ બોડા–૪, ગોમેટો–૪, તરબુચ–૧, બળ (બોળ)–૧, બાવળ–૧૯, બીવલો–૩, ભોંયકોળું–૭, મુસળી–૧, મૈદાલકડી–૧, રતનજોત–૬, રાતું કોહળું–૨, શતાવરી–૮, સાલમ–૨, ૪, હરણસુરી–૨. **ધાતુ જતી હોય** તેના માટે:—અડદ–૬, આદુ–૫૨, આશેત્રી–૫, કપાસ–૧૨, કમળ–૨, કંકોડી–૨, કેસર–૧૦, ગુલબાશી–૩, ગોમેટો–૨, ચણોઠી–૩, ખીલી–૧૮, શિમળો–૯, શેલડી–૪, ૭. **પેશાબમાં ધાતુ જાય** તેના માટે:—ખીજડો–૬, શિમળો–૧૫, સાલમ–૧. **ધાતુક્ષય માટે:**—આસંધ–૧૧, દ્રાક્ષ–૪, લીંડીપીંપર–૩૫, હરણસુરી–૧. **ધાતુસ્થળની** કટકી માટે:—કાંટીગોખરૂ–૫, કુંવાર–૮, ખીજડો–૪, ધોળી પીલુડી–૬, સાગ–૪. **ધાતુસ્થળની ઉષ્ણતામાટે:**—સાગ–૫. **વીર્યવૃદ્ધિમાટે:**—આદુ–૨૭, આમળા–૨૬, આસંધ–૧, ૧૦, ઉટકટારી–૨, ચણોઠી–૩, જેઠીમધ–૬, ડુંગળી–૧૩, ૨૨, શતાવરી–૮. **ધાતુવિકારમાટે:**—આસંધ–૯, કાટીગોખરૂ–૫, કાડોળી–૩, કેળ–૧૭, ગુલાબ–૭, પાડેરવો–૨, પિસા–૧, બળ (બોળ)–૨, બીવલો–૧, બોરસળી–૪, રતનજોત–૮, ૯, ૧૧, રાન ભીંડા–૨, સાલમ–૧, હરણસુરી–૨. **સ્વપ્નાવસ્થા વગેરેના ધાતુવિકારો** માટે:—દુદરલી–૧. **મગજ તર થઈ ધાતુપુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા** માટે:—બદામ—૩, ૭, ૮. **બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા** માટે:—ભોંયકોહળું–૧. **વીર્યસ્રાવ એટલે પતન** માટે:—ઉંદરકની–ના ૩. કાંટાસરીઓ–૨, તલ–૧૧.

જુઓ ગૌ વૈ૦માં:—**ધાતુપુષ્ટિ માટે:**—દુધી ૮, ૧૨. **વીર્યસ્રાવ અને ધાતુક્ષીણતા** ઉપર:—દૂધ–૩. **બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ** માટે:—દૂધ–૮.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—**પુરુષત્વ કમી થયું હોય તો:**—કસ્તૂરી–૭, ગાંડૂળ–૩. **પુષ્ટતા, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ** માટે:—કસ્તૂરી–૮. **ધાતુવૃદ્ધિ** માટે:—સાબરસીંગ—૬.

પુરુષત્વ આવવાના ઉપાયો:—(૧) ધોળી ડુંગળીના રસમાં અજમો પલાળી તે દરરોજ ઘી ૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલામાં ૨૧ દિવસ ખવા આપવો, એટલે પુરુષત્વ આવશે. (૨) ખાખરાનાં મૂળ ચીરી રોઢા માટલામાં નાખી ઉપર અગ્નિ સળગાવવો; એટલે માટલામાં અર્ક

પડશે. તે અર્ક ખાવાના પાનને ચોપડી તે પાનમાં મરાઠીનું જીંડવું ઘાલી ખાવા આપવું; એટલે એકજ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. ઉતાર આસંગ. (૩) કાળા ધંતુરાના મૂળ બશેર, માલકાંગણીનાં બીઆં બશેર, બ્રહ્મદંડીનાં મૂળ બશેર, એમનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી, માસો કે અર્ધો માસો પાનમાં ૭, ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ ખાવા આપવું. (૪) પથરાએલાં મોટાં પાંદડાવાળી દારૂડીની છાલ ૧ માસો અને વડનું દૂધ ઉકાળી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી પાનમાં ખાવા આપવી. પાનમાં લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી વગેરે મૂકી સવારસાંજ આપવું; એટલે સાત અથવા ચૌદ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. (૫) વગડાઉ ભેંડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમાં પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:--**શિથિલત્વ દૂર થવા અને પુરુષત્વ આવવા** માટે:--ઉંદરકની ક્ર-૧૦, ખાખરો-૬, ડુંગળી-૨૦, દારૂડી-૨, ધંતુરો-૧૮, રાનભીંડી-૧. **શાક્ત આવવા** માટે:--ખસખસ-૫, નાગલી-૧, ભીંડા (શાક)-૧. **શરીર બળવાન થવા** માટે:—શિંબજો-૬. **શરીરની કાંતિ સારી થવા** માટે:—આમળાં-૨૫, ૨૮. **કદિ કોઇ પણ રોગ ન થવા** માટે:—વસુ-૩, સાટોડી—૧૦, હરડે-૪. **જરા** એટલે વૃદ્ધપણું **ન આવવા** માટે:—આમળાં ૧૨, ૨૭, આસંધ-૩, વસુ-૩. **સર્વ રોગ દૂર થવા** માટે:— આસંધ-૬, લાણો-૧.

સ્તંભન ઔષધો:—(૧) લવંગ, જાવંત્રી, તજ, અફીણ, અક્કલકરો અને સમુદ્રશોકનાં બીઆં, એ સર્વ ચૂર્ણો બરાબર લઇ, તે બધા જેટલી સાકરની ભૂકી નાખી, મધમાં ખરલ કરવો તથા એક વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી સાજના ચાર વાગતાં એક ગોળી પાણીના અથવા દૂધના ઘુંટડામા ગળવી તથા એક કલાક પછી ગાયનું ધારોષ્ણ દૂધ પીવું અને મૈથુન પહેલાં કસુંબીના તેલમાં આકડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ ખરલ કરી, તેનો પગતળીઆમા લેપ કરવો; એટલે વીર્યનું પતન થતું નથી. ઉતાર લીંબુ ચૂસવું. (૨) કસ્તૂરી, કેસર, જાયફળ, લવંગ, અફીણ, ભાગ, સુંઠ અને એલચીદાણાની વરુઆગાળ ભૂકી એકત્ર કરી વાલ વાલ સવારસાંજ મધમાં આપવું તથા ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પાવું. (૩) કૌચબીજ, શતાવરી, ગોખરૂ, ગંગેટી, બળદાણા અને તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ તાજા દૂધમાં રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૪) જાયફળ, ખુરાસાની અજમો, અજમોદ અને અફીણ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણસમાન ત્રણ વર્ષનો જૂનો ગોળ મેળવી, અર્ધા અર્ધા વાલની ગોળીઓ કરી, તે સાંજે ખાવા આપવી. ઉતાર લીંબુ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦માં:—આસંધ-૧૦, ખસખસ ક્ર-અફીણ-૧૩.

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૧. મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૩૨. બૃહત્પાકના પાકપ્રયોગની ટીપમાં નં-૨.

૩૫—પથરી (અશ્મરી)

કારણ:—વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રથકી પથરીનો રોગ થાય છે; તોપણ તે ઘણું કરી કફાશ્રિત હોય છે. એની સારી ચિકિત્સા ન મળે તો તે પ્રાણ હરણ કરે છે.×

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ બસ્તિમાંનું શુક્રયુક્ત કિંવા પિત્તયુક્ત મૂત્ર અથવા કફ એને શોષે છે, ત્યારે અશ્મરી થાય છે. જેમ ગાયના પિત્તમાં ગોરોચન એકઠું થાય છે, તેમ બસ્તીમાં શુક્રાદિક એકઠું થઇ ગઠ્ઠો બંધાય છે.

× વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રની એમ ચાર પ્રકારની પથરી છે. વળી જેમાં નાના નાના કકડા હોય તે શર્કરા અને જેમાં રેત હોય તેને સિકતા કહે છે. એ બે પણ પથરીનાજ ભેદ છે.

ઉપચાર:—હરડાં, બહેડાં, પાષાણભેદ, ધમાસો, ધાણા, ગોખરૂ અને કાકડીનાં બી સમાનભાગે લઇ જરા ખોખરાં કરી, પાણીમાં ઉકાળી એ પાણી હમેશાં સવારે પીએ તો પથરીનો ભૂકો થઇ ઝરી જાય અને આરામ થાય. એ ઉપર મુળા ખાવાથી પણ ફાયદો થાય છે. (૨) ટંકણખાર ઝીણો કરી ટાઢા પાણી સાથે ખાય તો રાખની માફક પથરીના ચૂરેચૂરા થઇ જાય. આ રોગીને દૂધ, ગોળ, મિઠાઈ, ઘી એવી ભારે ચીજો ખાવા આપવી નહિ. (૩) તલસરાની રાખ તોલો ૧ મધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી જાય. (૪) બીજોરાનું મૂળ વાટી ભૂકો કરી વાસી પાણીમાં આપવાથી પથરી જાય. (૫) તેલીઓ દેવદાર, સંચળ, તલ, તલસરાની રાખ, એ સર્વ મધ અને દૂધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી મટે.

પૂર્વરૂપ:—સર્વ અશ્મરી અનેક દોષાશ્રિત છે. બસ્તિ ફુલવી, બસ્તિની આસપાસ અત્યંત પીડા થવી, મૂત્રની ગંધ બોકડાના મૂત્રની ગંધ જેવી આવવી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર તથા અરુચિ, એ અશ્મરીનું પૂર્વરૂપ છે.

સામાન્ય લક્ષણો:—નાભિ, શિવણ તથા બસ્તિ (ઈંદ્રિ) ના આગળ શૂળ થાય છે. અશ્મરીના યોગે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય એટલે મૂત્રની ધાર ફાટે છે. અશ્મરી મૂત્રમાર્ગથકી પેલી તરફ જાય એટલે મૂતરવાને ઇજા થતી નથી તથા મૂત્ર સ્વચ્છ ગોમેદ (પાણી) જેવું થાય છે. અશ્મરીના યોગે બસ્તિમાં ક્ષત થવાથી રક્તમિશ્રિત મૂત્ર થાય છે; અને મૂતરતાં જોર કરેતો ઘણો કલેશ અને પીડા થાય છે. ત્રિદોષજ અશ્મરી બહુધા બાળકોનેજ થાય છે. શુક્રાશ્મરી માત્ર મોટા માણસનેજ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કડાની છાલ દહીંમાં ઘસી આપવી. (૨) ધોળો એરંડો, બેઠી ભોંયરિંગણી, ઉભી ભોંયરિંગણી, ગોખરૂ અને કાળી શેલડીનાં મૂળ દહીંમાં વાટી પાવાં. (૩) શિલાજિત મધમાં આપવું. (૪) ગોખરૂના કાઢામાં જવખાર નાખી આપવો. (૫) હીંગ, એલચીદાણા, દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવાથી મૂત્રરોગ તથા શુક્રરોગનો નાશ થાય છે. (૬) આદુ, જવખાર, હરડે, દારુહળદર અને કાળો સરગવો, એ બકરીના દૂધમાં વાટી પાવાં, એટલે મૂત્રાશ્મરી ફુટી જાય છે. (૭) તલ, અઘેડો, કારેલી, જવની સળીઓ, ખાખરાનું લાકડું, એ સર્વ સમભાગ લઇ માટલામાં નાખી પુટ દઇ બાળવા; પછી તેની ચાર માસા રાખ લઇ બકરીના મૂત્રમા ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ ખાવાથી અશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૮) ગોખરૂનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેંઢીના દૂધમાં નાખી સાત દિવસ પાવું. (૯) જૂના ઘીમા કેસર નાખી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવાથી શર્કરાનો નાશ થાય છે. (૧૦) તલના ફૂલનો ક્ષાર, મધ અને દૂધને એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ પાવું, અથવા સિંધવ અને બીજોરાનું સેવન કરાવવું. (૧૧) ચિભડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં. તે ઔષધ ત્રણ દિવસમાં અશ્મરીનો નાશ કરશે. (૧૨) અર્કપુષ્પી એટલે જેને શિરદોડી કહે છે, એનાં મૂળ ગાયના દૂધમા વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવા, એટલે દાહયુક્ત તીવ્ર અશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૩) શતાવરીનાં મૂળનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો, એટલે ઘણા દિવસની અશ્મરીનો પણ નાશ થશે. (૧૪) વાયવરણાની છાલ, સુંઠ, ગોખરૂ, જવખાર અને ગોળનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તે કાઢો પાવો. તે મૂત્રાશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાતનો નાશ કરે છે. (૧૫) વાયવરણાની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૧૬) સરગવાનાં મૂળનો કાઢો તીખો, ઉષ્ણ અને અશ્મરીનો નાશ કરનાર છે; અથવા ગંઠોડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. દૂધ ભાત ખાવાં. (૧૭) તુષોદક (જવની કાંજી) મા હળદર અને ગોળ નાખી પ્રાશન કરવું. (૧૮) મેંઢીનું દૂધ મધમાં મેળવી પાવું. (૧૯) નસોતર અને ઇંદ્રજવ, એ બન્નેનું ચૂર્ણ દૂધમા કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૨૦) કળથીનો કાઢો ૮ તોલા, શરપુંખાનું ચૂર્ણ અને સિંધવ બે માસા નાખી આપવો. (૨૧) કોહળાનો રસ, હિંગ અને જવખાર, એ એકત્ર કરી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અક્કલકરો–૫, અરલુ–૬, ૧૦, ઇંદ્રજવ–૩, ૨૦, ઉંદરકની–ગ ૩, ઉંબરો–૧૧, કડવી ગલકી–૨, કળથી–૭, કાકડી–૪, કાસ–૧, કાંટી ગોખરૂ–૭, ગોખરૂ મોડા–૧૦, ચિભડું–૧, તલ–૧૫, ૨૨, તુરીઆ–૩, દ્રાક્ષ–૧૮, ધમાસો–૬, નસોતર–૨, પાષાણભેદ–૪, પાઢ (કાળીપાડ)–૯, પિત્તપાપડો–૬, બીજોરૂં–૨૧, મુસળી–૩, મુળા–૩, મોરશિખા–૧, લાંબડી–૧, વાયવરણો–૬, ૧૦, શતાવરી–૫, શિરદોડી–૬, સમેરવો–૧૮, સરગવો–૨૧, સાગ–૧ હળદર–૧૪. **શુક્રાશ્મરી** માટે:—તલ–૫, પાષાણભેદ–૩, મૂળા–૧૧. **મૂત્રશર્કરા** માટે:—અઘેડો–૨૯, વાયવરણો–૬.

જુઓ ગોવૈ૦માં:—**શર્કરા** માટે:—દૂધ—૧૦. પ્રા૦ઔ૦માં:—**પથરી** માટે:—કબુતરની હગાર–૩.

પથ્ય:—જવ, કળથી, જૂના ચોખા, જૂનું કોહળું, આદુ, વાંસનો કાઢો.

અપથ્ય:—મૂત્ર, મળ અને શુક્રનો અવરોધ તથા વિષ્ટંભકારક જડ એવાં અન્નપાન તથા વિરુદ્ધાન્ન.

૩૬—પરમિયો અથવા પ્રમેહ

કારણ:—એક ઠેકાણે નિશ્ચેષ્ટ બેસવું, નિદ્રા, દધિભક્ષણ, ગામમાંના અને પાણીમાંના અનુપ માંસના રસ અને દૂધ, નવું અન્ન, નવોદકનું સેવન, ગોળ વગેરેના પદાર્થ અને કફકારક પદાર્થ, એ પ્રમેહ થવાનુ કારણ જાણવું.

સામાન્ય લક્ષણો:—મૂત્ર ઘણું હોઇ ડોળાયલા જેવું હોય છે. મૂત્રના વર્ણભેદથી પ્રમેહના ૨૦ ભેદ* કલ્પેલા છે. વ્યવહારમા પેશાબની વખતે જે પ્રમેહમાં અતિશય આગ થાય છે તેને **તણખીઓ (મ૦ તિડક) પ્રમેહ** કહે છે પેશાબના વખતે આગ થતી નથી તેને **ઠંડો (મ૦ હિં૦ શીત) પ્રમેહ** કહે છે. પેશાબના આરંભે તંતુ કિંવા ગોળી પડે છે અને તે સળીથી ઉંચકીએ તો હાથ–બે હાથ લંબાઇનો તાર થાય છે, તેને **તંતુમેહ, તારમેહ** કિંવા **લાલામેહ** કહે છે. જે પ્રમેહમા ધાત પડે છે તેને **ધાતુપ્રમેહ** કહે છે. જેમા પરૂ પડે છે તેને **પુપ્રમેહ** કહે છે. કંઇક તુરો અને મધુર એવો જે પ્રમેહ પેશાબ સાથે પડે છે તેને **મધુમેહ** કહે છે. મધુમેહી પુરુષ જે ઠેકાણે પેશાબ કરે છે, તે ઠેકાણે ધાત જમે છે. અહીંઆં પ્રમેહરોગનો ઘણોજ પ્રાદુર્ભાવ થએલો છે. પ્રમેહનો રોગ પુરુષોનેજ થાય છે. સ્ત્રીઓને પ્રતિમાસે રજઃપ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી કરી શરીરસંબંધી સર્વ દોષો શુદ્ધ થાય છે; એટલે સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી.

તણખીઆ પ્રમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધોળી ગોકર્ણી (ગરણી) ના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી આપવાં. (૨) ગાયના ચોખ્ખા દૂધમા ભીલામો ઘસી પાવો. (૩) આમળાંના ઝાડની છાલનો રસ બે તોલાપર્યંત કાઢી તેમા કિંચિત્ હળદર અને મધ નાખી તે આપવો. (૪) ઉમરાનો દ્રવ દર વખતે બે તોલા લઇ તેમા કિંચિત્ જીરાનું ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી, તે બે વખત આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—કમળ–૩, ખેર–૬, ગરણી–૪, ગોખરૂ બેઠા–૫, ચિત્રક–૧૨, તલ–૧૭, ૧૮, દુદરલી–૨, ભીલામો ૧૬.

મધુમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાંબુડીની છાલ નિત્ય ૨ તોલાપર્યંત ખાવી, કિંવા પાકાં જાંબુ અથવા જાંબુડાંની ભૂકી ખાવી. (૨) કડાનાં મૂળ ઉપરની છાલ, અસાણાની છાલ, નાગરમોથ અને ત્રિફળાંનો કાઢો કરી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:—અળઇ–૪, જાંબુ–૬, દુદરલી–૨.

બહુમૂત્ર ઉપર ઉપચાર:—ત્રિફળાં, વાંસનાં પાંદડા, નાગરમોથ અને પહાડમૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે તે તુરત બહુમૂત્રનો નાશ કરશે. (૩) આદુનો રસ, ખડીસાકર નાખી બે વખત

---

* મૂત્રના જૂદા જૂદા રૂપ ઉપરથી પરમિયાના વીસ ભેદ કર્યા છે. તેમાં ૧ ઉદક, ૨ ઇક્ષુ, ૩ સાન્દ્ર, ૪ સુરા, ૫ પિષ્ટ, ૬ શુક્ર, ૭ સિકતા, ૮ શીત, ૯ શનૈઃ ૧૦ લાલા, એ દશ પ્રમેહો કફથી થાય છે અને તે સાધ્ય છે. ૧૧ ક્ષાર, ૧૨ નીલ, ૧૩ કાળો, ૧૪ હારિદ્ર, ૧૫ મંજિષ્ઠ, ૧૬ રક્ત, એ પિત્તથી થનારા છ પ્રમેહો કષ્ટસાધ્ય છે; અને ૧૭ વસા, ૧૮ મજ્જાન્ન, ૧૯ સાર તથા ૨૦ હસ્તી, એ ચાર વાયુથી થનારા અસાધ્ય પ્રમેહો છે. તેના ઉપદ્રવો ઉપરથી તેને ઓળખવા.

અપચો, અરૂચિ, બકારી, ઉંઘ, ખાસી, સળેકમ ઇત્યાદિ કફના; પેડુ અને લિંગમાં તોડ, અંડકોશમાં ફાટ, તાવ, દાહ, તરસ, મૂર્છા, ભાગો ઝાડો ઇત્યાદિ પિત્તના; તથા ઉદાવર્ત, કંપ, હૃદ્ગ્રહ, શૂળ, નિદ્રાનાશ, શોષ, ખાંસી ,ત્યાદિ વાયુના ઉપદ્રવો છે.

આત્રેયના મત પ્રમાણે ૧ પૂય, ૨ તક્ર, ૩ પિટકા, ૪ શર્કરા, ૫ ઘૃત અને ૬ અતિમૂત્ર, એમ છ પ્રમેહો બીજા પણ છે. તે મેળવતાં કુલ ૨૬ ભેદ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) પેશાબ ઘણો થતો હોય તો કાળા તલ ૬ પૈસાભાર સવારના પહોરમાં હમેશાં ખાય તો હમેશાં પેશાબ ટપકતો હોય અથવા થોભતો નહિ હોય તેને આરામ થાય. (૨) મારેલું લોઢું તથા સુંઠ બરાબર વજને લઈ ખાંડી ઝીણું કરી તેથી બમણી તેમાં સાકર મેળવી દરરોજ સવારે નયણાં ફાકે તો પેશાબ ગળતો

આપતા જવું. (૪) વાંસનાં સુકાયલાં પાંદડાંનો કાઢો બે વખત આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અજમો-૪, અનનસ-૩, આદુ-૪૦, આમળાં-૨૧, કોલિંજન-૭, ખસખસ ક (અફીણ)-૫, ભોંયકોહળું-૬, મેથી-૩, વાંસ-૬.

સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળોનો અંગરસ મધમાં આપવો. (૨) ત્રિફળાં, દેવદાર, દારુહળદર અને નાગરમોથનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૩) ખાખરાનાં ફૂલનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૪) વડના અંકુરનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) વાવડીંગ, હળદર, જેઠીમધ, સુંઠ અને ગોખરૂનો કાઢો મધમા આપવો. તે દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ કરશે. (૬) ભોયઆમળી, તજ,

---

હોય અથવા ઘણો થતો હોય કે થોભતો ન હોય તે મટે. (૩) સુવા શેર ૧, મેંદો શેર ૦ાા, ગુંદ શેર ૦ાા, રાતી ખાંડ શેર ૧ાા અને ઘી શેર ૦ાાા. એ સર્વે વસાણાં ખાંડીને એના લાડુ બનાવવા. તેમાથી સવારસાંજ એકેક ખાય તો પેશાબ ગળતો હોય તે મટીને ધાતુ વધે. (૪) ગવારનો આટો શેર ૧ અને સાકર શેર ૦ાા, ખાંડી ઝીણું કરી ગાયના ઘી સાથે સવાર-સાંજ દિવસ ૧૦ સુધી ખાય તો આરામ થાય. (૫) પાકી ઇટ ઘણી જૂની હોય તેને ખાંડી ઝીણી કરી સવારે ટાઢા પાણી સાથે ફાકે તો પરમો મટે. (૬) સરવાળા નામનું ઘાસ જેને ડખરા કહે છે અને છોકરા જેને કૂતરા કહે છે, તે લુગડા ઉપર ચોટાડવાથી ચોટી જાય છે, તે જડ સુદ્ધાં ઉખેડી લાવીને છાયામાં સૂકવી ખાડી તેની બરાબર ખાંડ ભેળવી સવારસાંજ એકેક હથેળી ભરીને ખાય તો ભાત ભાતના પરમીઆ મટે. (૭) ધોળો ગુંદર શેર ૦ા, શીંગોડાં શેર ૦ા, બુરા ખાંડ શેર ૦ાા, મેદો શેર ૦ાા, એ બધાં વસાણાં એકઠાં કરી એક કાચના વાસણમાં ભરી તેમાં ઘી શેર ૦ા તથા તેટલું દૂધ ભેળવીને તેમાંથી ૫ પસાભાર દરરોજ સવારે કેટલાક હફતા સુધી પીએ તો ભાત ભાતના પરમીઆ મટે અને મર્દાઈ વધે. (૮) કેવડાની જડનો રસ શેર ૦ા માં ૫ પૈસાભાર સાકર નાખી પીએ તો આરામ થાય. (૯) આમળાંનો ઉકાળો બે માસા હળદર તથા મધ નાખી આપવો. (૧૦) ગળોનો રસ મધ નાખી આપવો. (૧૧) છુહારી ખારેકો દૂધમાં બાફી તેમાથી ઠળીઓ ખેંચી કાઢી તેની જગાએ લોબાન અને ભેસાગુગળ સમાનભાગે લઇ વાટીને ભરવો. તે દરેક જૂદી જૂદી ખારેક ઉપર ઘઉંના લોટની કણક ચઢાવી અંગારા ઉપર શેકી, પછી તે ખારેકો અંદરના ઔષધસહિત કાઢી લઈ વાટીને ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ એક એક આપવી. અંગારામાં શેકતાં તે ખારેકમાંથી ગુગળનો ધૂમાડો બહાર નીકળવો નહિ જોઈએ; એટલે કે અગારાની બરસાળમાં ભારી રાખીને શેકવું. (૧૨) ગળોનું સત્વ તોલો ૦ાા, પિત્તપાપડો તોલો ૧, આમળાં તોલો ૧, બહેડા તોલો ૧, હરડા તોલો ૧ અને ઘરો વાલ ૨ લઇ ૧ાા શેર પાણીમાં ઉકાળી પાંચ તોલા રહેથી તેમાં તોલો ૧ મધ નાખી પાવું. (૧૩) કાંસકીનાં પાદડાં તથા ચણકબોબા વાટી પાણીમાં પાવાં. (૧૪) દાડમ અને જાબુનાં પાદડાંનો સરબત કાઢી પાવો. (૧૫) વડનુ દૂધ પતાસાં ૪ ભરી દિવસ ૭ આપવુ. (૧૬) ફટકડી તોલો ૧, ઈલાયચી તોલો ૧, સાકર તોલા ૨ ના પડીકાં ૩ કરી આપવા (૧૭) શખાવળી, સાકર, ધાણા અથવા વરીઆળી ત્રણે વાટી રાત્રે હવામા રાખી સવારે ઘુંટીને પાવું. (૧૮) સુરોખાર ટાંક ૧, એલચી ટાક ૧, લીંડીપીંપર ટાંક ૧, પાષાણભેદ ટાક ૧, ગોળ ટાંક ૪ માં ગોળી વાળી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવી. (૧૯) એખરો ૧ પૈસાભાર, બળબીજ ૧ પૈસાભાર, પાષાણભેદ ૧ પૈસાભાર, તવખીર ૧ પૈસાભાર અને સાકર ૪ પૈસાભાર, એની ફાકી બકરીના દૂધમાં લેવી. (૨૦) ગાયના ૧૦ તોલા દૂધમાં અર્ધા લીંબુનો રસ નાખી પાવાથી તણખીઓ પરમીઓ મટે (૨૧) કુંવારની જડ જાડી હોય તે દેવતામાં શેકી તેને છોલી નાખી તેના ગરભના જેટલી સાકર નાખી દરરોજ ટાંક ૨ાા લેવાથી પ્રમેહ જાય. (૨૨) વછનાગ ટાક ૧, ધંતુરાનાં બીજ ટાક ૧, ખુરાસાની અજમો ટાંક ૧, ભાંગ ટાંક ૧, ચણકબોબા ટાક ૧, જાયફળ ટાંક ૧, ગહુંલા ટાક ૧, મુસળી ટાક ૧, લઇ પોસ્તના પાણીથી ગોળી વાલ ૧ પ્રમાણે વાળી દરરોજ એક એક આપવી. (૨૩) હરડેદળ ટાંક ૨, આમળા ટાંક ૨, બહેડાં ટાક ૨, વાટી શેરડીના રસના ૭ પુટ આપી તડકે સૂકવવાં. તે ચૂર્ણ ટાંક ૨, સાકર ટાક ૨ મા મધ નાખી ચટાડવું. ઉપર દૂધ શેર ૦ાાા પાવું, આથી પ્રમેહ મટી વીર્ય વધે. (૨૪) હરડા, બહેડાં, આમળા, લોહચૂર્ણ, શિલાજિત, મોટી હરડે, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી મધમા અવલેહ કરી ૭ દિવસ ખવરાવવું, અલુણું ખવરાવવું. (૨૫) મુસળી ટાંક ૪, ચણોઠીનુ મૂળ ટાંક ૪ વાટી, ફાકી કરી ઉપર દૂધ પીવાથી ધાતુપ્રમેહ જાય. (૨૬) રાસ્ના ટાક ૫, લીંડીપીંપર ટાક ૧ અને સાકર ટાંક ૭ ભેગાં વાટી ત્રણ દિવસ ખવરાવવાથી સાન્દ્ર પ્રમેહ જાય. કેસુડા પલાળી પાણીમાં બગાળી સાકર નાખી પાઈએ તો પ્રમેહપીડા જાય. (૨૭) ધતુરાનાં બીજ બંગ, મારેલ પારો, હિંગળોક, આમલસાર ગંધક, એની પાનના રસમાં ગોળી વાળી આપવાથી સર્વ પ્રમેહ જાય. (૨૮) સાકર અને જવખાર ગાયની છાશમા ફકાવવાથી ઉનવા (મૂત્રકૃચ્છ્ર) જાય. (૨૯) કસુંબો ગાયના દૂધમાં સાકર સાથે આપવાથી પ્રમેહ જાય. (૩૦) ડમરાનો રસ તોલો ૧ાા, સાકર તોલો ૦ાા નાખી પીવાથી રગતીઓ (રકત) પ્રમેહ મટે. (૩૧) દાડમના બીજનો રસ સાકર તોલો ૧ નાખી પીવાથી રકતપ્રમેહ તથા તણખીઓ પ્રમેહ જાય.

એલચીદાણા, તમાલપત્ર, ચણકબાબા અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી ખાવાં; એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે. (૭) નિર્મળીના બીઆ એકેક તોલો છાશમા વાટી પાવાં. (૮) બકામલીમડીની લીંબોળીઓ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી ઘી નાખી ખાવી, એટલે પ્રમેહનો ત્વરિત નાશ થશે. (૯) બાવળના અથવા ખીજડીના કુમળાં પાદડા અને થોડું જીરૂં બારિક વાટી ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં મેળવી, તેમા ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી સવારસાંજ આપવું. (૧૦) ચણકબાબા ૧ તોલો લઈ કાઢો કરી તેમા ચંદનના તેલના ચાર ટીપા નાખી તે આપવો. (૧૧) વંશલોચન ૧ તોલો, એલચીદાણા ૧ તોલો, ચણકબાબા ૧ તોલો, ધોળો કાથો ૧ તોલો અને માયફળ ૧ તોલો લઇ, તેનું ચૂર્ણ કરી તેનુ ચૂર્ણ પલળે એટલું તેમા સુખડનું તેલ નાખી નાની બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી તે ગોળી સવારસાજ ૪ તોલા ઠંડા પાણીમા મેળવી તેમાં ખડીસાકર અર્ધો તોલો નાખી તે પાણી પાવું. એ ઔષધથી પ્રદર પણ જાય છે. (૧૨) ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હળદરનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, એ સઘળું મધમા આપવું, એટલે સાત દિવસમાં દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ થાય છે. (૧૩) નવટાંક ઘઉ રાત્રે પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, તે પાણીમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવું. **પ્રમેહપિટકા:**—પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ ફોડકી થાય છે. તે સર્વ સંધિના ઠેકાણે થાય છે. તૃષ્ણા, શ્વાસ, માંસનો સંકોચ, પ્રમેહ, હેડકી, મદ, વિસર્પ, મર્મસંરોધ (મર્મસ્થાનની પીડા) એ પિટકાના ઉપદ્રવ જાણવા. **પ્રમેહપિટકા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઉંબરાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨) બાવચો વાટી લેપ કરવો. (૩) વ્રણ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી.

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધઃ—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૭. કવાથપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૩.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—**સર્વ પ્રમેહ** માટેઃ—અંકોલ-૧૩, અરલુ-૫, અળશી-૬, આમળા-૧૧, ૨૨, આશેત્રી-૨, ઉટકટારી-૨, ઉંબરો-૧, એખરો-૪, ઓથમીજીરૂં-૩, કાંકડ-૩, કાંડોળી-૩, ૪, કુંવાર-૮, કેવડાનું ઝાડ-૪, કેળ-૧૫, ખાખરો-૯, ખીજડો-૩, ખેર-૯, ગહું-૭, ગળો-૩, ગોખરૂ બોડા-૨, ૭, ચણકબાબા-૨, ૪, ચણોઠી-૯. ચિત્રક (ચિત્રો)-૪, તલ-૧૧, નિર્મળી-૬, પાષાણભેદ-૨, પિસા-૧, પીળો ધંતુરો-૭, બકામ લીમડી-૫, બળ (બોળ)-૨, બાવળ-૧૬, બિહી-૧, ભોંયઆમળા-૩, ભોયકોળું-૪, મેંદી-૬, મેદાલકડી-૨, રતનજોત-૯, રાનભીંડા-૨, લવંગ-૩૦, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૩૯, વડ-૨, વાસ-૪, શતાવરી-૧૯, શરપુંખો-૨, શિરદોડી-૨, શિસમ-૧, શેરણી-૩, સુખડ-૬, હરડે-૧૯, ૩૪, ૪૨, હરણસુરી-૨, હાશા-૩. **ઠંડા એટલે શીત પ્રમેહ** માટેઃ—આમલી-૨, કમળ-૩, પાટલા-૮, પાઢ (કાળીપાડ)-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૪, રતનજોત-૮, વાંસ-૫, શિમળો-૧૨. **તંતુ કે લાલાપ્રમેહ** માટેઃ—કાંટી ગોખરૂ-૫, ચણોઠી-૭, દુદરલી-૧, મેંદી-૨, વગડાઉ તુરિયું-૧. **ધાતુપ્રમેહ** માટેઃ—કાયફળ-૫. **પૂયપ્રમેહ** માટેઃ—કપૂરી મધુરી-૧, સુખડ-૫. **વસામેહ** માટેઃ—અરણી-૭, કુંવાડીઓ-૮, શિસમ-૨. **રક્તમેહ** માટેઃ—એલચી-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૭. **વિષમેહ**:માટેઃ—હળદર-૧૨ **શનૈર્મેહ** માટેઃ—હરડે-૨૦. **સાન્દ્રમેહ** માટેઃ—સાતવીન-૩. **નીલમેહ** માટેઃ—પીંપળો-૨૧. **ઇક્ષુ અને સિક્તામેહ** માટેઃ—લીમડો (કડવો)-૩. **સુરામેહ** માટેઃ—શિમળો-૧૧. **હરિદ્રામેહ** માટેઃ—ગરમાળો-૬. **ઉષ્ણમેહ** માટેઃ—ગોખરૂ-૫, મેંદી-૨. **ઉદકમેહ** માટેઃ—નિર્મળી-૬, પારિજાતક-૪, રતનજોત-૧૦. **મંજિષ્ઠમેહ** માટેઃ—મજીઠ-૪. **તરતના પ્રમેહ** માટેઃ—આંબો-૮.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માંઃ—ઉંદરની લીંડીઓ-૩. **તણખીઆ પરમા** માટેઃ—ભેંસનું છાણ-૩.

પથ્ય:—ચોખા, જવ, સામો, મઠ, ઘઉ, કળથી, મગ, તુવર અને ચણાની દાળ, સરગવો, પંડોળાં, લસણ. **અપથ્ય**:—મૂત્રવેગનો અવરોધ, ધૂમ્રપાન, દિવસે ઉંઘવું, મૈથુન, વાલ, મિષ્ટાન્ન, તેલ, છાશ, ગળપણ, દુધી, કોહળું, શેલડી, ખાટા અને ખારા પદાર્થ.

૩૭–પાંડુ

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—અતિ મૈથુન, અત્યમ્લ પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળા પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિ મદ્યપાન, મૃત્તિકાભક્ષણ, દિવસે ઉંઘવું, અત્યંત તીખા પદાર્થ, દૂધ, અડદ, મિષ્ટાન્ન, તલ, માછલાનું અતિ ભક્ષણ, એ પદાર્થો સેવન કરનારાઓનું લોહી દોષોએ કરી દુષ્ટ થઇ શરીરની ત્વચા પાંડુવર્ણ થાય છે. એ રોગને પાંડુરોગ કહે છે. વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને મૃત્તિકા-ભક્ષણજન્ય, એમ પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ થાય છે.

પૂર્વરૂપ:—ચામડી ફાટવી, મોંને ચીકાશ, શરીર ગળવું, મૃત્તિકા-ભક્ષણ, નેત્ર અને ગાલોએ સોજા, મળમૂત્રનું પીળાપણું, અન્નનું પાચન ન થવું, એ લક્ષણો પાંડુરોગ થવા પહેલાં માણસને થાય છે.

વાતપાંડુ:—ચામડી, મૂત્ર, આંખો ઇત્યાદિને રુક્ષતા, કાળાપણું, કંપ, સોય ભોકવા જેવી પીડા, પેટનું ફુલવું, ભ્રમ ઇત્યાદિ થાય છે. **પિત્તપાંડુ:**–મૂત્ર, વિષ્ઠા અને આંખો પીળા થાય છે; દાહ, તૃષા અને જ્વરે પીડિત હોય છે. મળ પાતળો થાય છે અને શરીરકાંતિ અત્યંત પીળી થાય છે. **કફ પાંડુ:**–મુખમાંથી કફનો સ્રાવ, સોજો, ડોળાં, આળસ, શરીરે ભાર, ત્વચા, આંખો અને મોઢે શ્વેતત્વ, એ પ્રમાણે થાય છે. **સન્નિપાત પાંડુ:**–ઉપર કહેલાં ત્રણ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. **મૃત્તિકાભક્ષણ-જન્ય પાંડુ:**—માટી ખાવાની જેને ટેવ પડેલી છે, તેના વાતાદિકો પૈકી એકાદો દોષ કુપિત થાય છે. માટી તુરા રસની હોય તો વાયુ કુપિત થાય છે, ખારી હોય તો પિત્ત કોપે છે, મીઠી હોય તો કફ કુપિત થાય છે. તે માટી પેટમાં ગયા પછી રસાદિક ધાતુને રુક્ષ કરે છે અને રૌક્ષ્ય ગુણ પ્રબળ થયો એટલે જે અન્ન ખાવામાં આવે તે રુક્ષ થઇ જાય છે. તે માટી કોષ્ઠાદિકોના અગ્નિએ પચન થયા સિવાય રસ વહન કરનાર માર્ગમાં જામે છે અને તેનો રોધ કરે છે; તેથી કરી ઇંદ્રિયોનું બળ એટલે સ્વવિષયગ્રહણશક્તિ નષ્ટ થાય છે. શરીરની દીપ્તિ, શક્તિ અને ઓજ એટલે સર્વ ધાતુનો સાર (હૃદયમાં હોય છે તે) એને ક્ષીણ કરી પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં બળ, અગ્નિ અને વર્ણનો નાશ થાય છે. **વિશેષ લક્ષણ:**—નેત્ર, ગાલ, ભ્રકુટિ, પગ, નાભિ, શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો, કોઠામાં કૃમિ અને રક્તકફમિશ્રિત રંગ, એ લક્ષણો થાય છે. આ પ્રકારને કોઇ "કૃમિપાંડુ" પણ કહે છે. **અસાધ્ય લક્ષણો:**—ઘણા દિવસનો પાંડુરોગ ઘણો કાળ થવાથી જડ થાય એટલે સાધ્ય થતો નથી. બધા શરીરે સોજો આવેલો હોઇ જે રોગી સર્વ પદાર્થ પીળા જુએ છે તે, જે માણસનો બંધાયલો થોડો મળ લીલા રંગનો કફમિશ્રિત પડે તે, જે પુરુષ દીન એટલે દુઃખી થાય છે અને ધોળો પુણી જેવો થાય છે તથા ઉલટી, મૂર્ચ્છા અને તૃષાની પીડા પામે છે તે, રક્તક્ષયથકી જે પાંડુરોગી ધોળો થાય છે તે, જેના દાંત, નખ, આંખો પીળાં થએલાં છે તે, જે પાડુરવર્ણના પદાર્થસમૂહ જુએ છે તે અને હાથ, પગ, ડોક એ ઠેકાણે સોજા, મધ્યદેહ જેનો શુષ્ક થયો છે તે અસાધ્ય છે. એથી ઉલટો સાધ્ય જાણવો. મધ્યદેહને સોજા; હાથ, પગ અને ડોક, એ શુષ્ક થએલાં; ગુદા અને શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો; મૃતઃપ્રાય થએલો તેમજ અતિસાર અને તાવે કરી પીડાએલો રોગી વૈદ્યોએ છોડવો. **પાંડુરોગમાં કમળો થાય છે:**—જે પાંડુરોગી અત્યંત પીળાં દ્રવ્યો સેવન કરે છે; તેનાં પિત્ત રક્તમાંસને બાળી દુષ્ટ કરી કમળારૂપ રોગ કરવાને સમર્થ થાય છે; તેની આંખો અત્યંત પીળી થાય છે; ઇંદ્રિયોની શક્તિ નષ્ટ થાય છે; ત્વચા, નખ, મુખ, એ અત્યંત પીળાં થાય છે; મૂત્ર, પુરીષ લાલ અને પીળાં થાય છે; તે પુરુષ ચોમાસામાંના દેડકા જેવો પીળો થાય છે. દાહ, અન્ન ન પચવું, દુર્બલતા, અંગગ્લાનિ અને અન્નદ્વેષે તે રોગી પીડિત થાય છે. જેમાં પિત્તપ્રબળ એવો કમળો એક કોષ્ઠાશ્રય તથા બીજી શાખા–(રક્તાદિ ધાતુ)–શ્રિત હોય છે. જેવો રાજયક્ષ્મા સ્વતંત્ર હોય છે તેમ એ સ્વતંત્ર હોય છે. એનીજ બીજી અવસ્થા **કુંભકમળો:**—કાળાંતરે જડ થએલો જે કુંભકમળો તે કષ્ટસાધ્ય થાય છે. કુંભ એટલે કોષ્ઠ, તદ્ગત જે કમળો તે કુંભકમળો. **પાંડુરોગમાં હલીમક રોગ થાય છે:**—જે વખતે પાંડુરોગનો વર્ણ લીલો, નીલ કિંવા પીળો થાય છે અને બળ તથા ઉત્સાહનો નાશ, ઉંઘ, અગ્નિમાંદ્ય, ઝીણો તાવ, સ્ત્રીઓની

ઇચ્છાનો અભાવ, અંગ મરડાઇ આવવું, દાહ, તૃષ્ણા, અન્નદ્વેષ, ભ્રમ, એ ઉપદ્રવ થાય છે ત્યારે વાતપિત્તથકી રોગીને હલીમક રોગ થયો છે એમ જાણવું.

ઉપચારઃ—(૧) લોઢાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવું; એટલે પાંડુરોગ, ક્ષય અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે. (૨) દશમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો; એટલે કફયુક્ત પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, અરુચિ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૩) ત્રિફળાં, ગળો, અરડુસી, કડુ, કરીઆતુ અને કડવા લીમડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો; એટલે પાડુરોગ અને કમળો નાશ થાય છે. (૪) સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં, સુંઠ, કડુ, ગળો, દારુહળદર અને હરડેનો કાઢો—સર્વાંગના સોજા, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા, મુખમાં હમેશા ગફખા આવવા અને કફરોગનો નાશ કરે છે. (૫) અરડુસી, ગળો, કડવો લીમડો, કરીઆતુ અને કડુનો કાઢો મધ અને ઘી નાખી આપવો; એટલે કમળો, પાડુ, રક્તપિત્ત, હલીમક અને કફાદિક વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૬) શિલાજિત, મધ, વાવડીંગ, હરડે અને સાકરનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું; એટલે પંદર દિવસમા દેહ બળવાન થાય છે. (૭) ચિત્રકચૂર્ણને આમળાં-ના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી; પછી તે ગાયના ઘીમા રાત્રે લેવું. (૮) દેવદારનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમા કિંવા પાણીમાં ચાર માસા લેતા જવું, એટલે એક મહિનાની અંદર પાડુરોગનો નાશ થશે. (૯) હરડે ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ ભીજવી રાખવી અને તેમાંથી એકેક ભક્ષણ કરવી. (૧૦) મૂળસહિત કાસા લઇણુ તેનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું. (૧૧) માટીને નાગકેસર, જેઠીમધ, લીંડીપીંપર અને નસોતરનો કાઢો કરી તેની ભાવના આપવી; પછી તે ભાવના આપેલી માટી ખાવા આપવી, એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઈ વિકાર દૂર થાય છે. (૧૨) હરડેનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૩) ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૪) ગળોનું સત્ત્વ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૫) હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ ચારગણા ઘીમાં પ્રથમ ગ્રાસમાં ભોજનની અંદર આપવું; એટલે અગ્નિ વધે છે. (૧૬) પ્રવાળ ભસ્મ દૂધસાકરમાં આપવી. (૧૭) સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ચિત્રક-મૂળ અને બાળહરડેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી અને તે પાણીમાં આપવી; એટલે પાડુરોગ અને હરસનો નાશ થાય છે. (૧૮) વાંકેરીનું મોથું ઠંડા પાણીમાં અગર દૂધમાં ઘસી દરેક બે વખત પ્રમાણે સતત ત્રણ મહિના આપવું. એટલે પાંડુરોગ, જીર્ણજ્વર, નાડીવ્રણ, ભગંદર, ગંડમાળ, જામેલી ગરમી વગેરે અનેક રોગોનો નાશ થાય છે.

જુઓ અનુભૂત ઔષધઃ—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૩.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા.–આમલી–૩, ઇંદ્રજવ–૧૬, ઉક્ષી–૩, કાસાળું–૭, કુકરપાડા-નો વેલો–૮, ગોખરૂ ઓડા–૧, ચિત્રક–૯, પિસા–૨, ભાગરો–૧૩, ભોંય આમળી–૪, ૫, મીંઢી-આવળ–૬, લીંડીપીંપર–૩૫, વાંકેરી–૩, શ્રાવડ–૩, સમેરવો–૧૫, સાટોડી–૧૯, હરડે–૮. મૃત્તિકા-જન્ય પાંડુરોગ માટેઃ—કેસર–૬.

જુઓ ગોવૈ૦માંઃ—દૂધ–૨૧, ગોમૂત્ર–૬. પ્રા૦ઔ૦માંઃ–મૂત્રવર્ગ–૧.

પથ્યઃ—જૂના જવ, ઘઉં, ભાત, મગ, તુવર અને મસૂરની દાળ, પરવળ, જૂનાં કોહળાં, જૂનાં કેળાં, ગળો, કાળી શેરડી, તાંદળજો, પુનર્નવા, વંતાક, ડુંગળી, લસણ, પાકી કેરીઓ, ઘીલોડાં આમળાં, છાશ, ઘી, તેલ, જવ અને ઘઉંની કાંજી, માખણ, હળદર, તુરા પદાર્થ અને કેસર. **અપથ્યઃ**—રક્તસ્રાવ, ધૂમ્રપાન, ઉલટી, મળમૂત્રાદિકોના વેગનું ધારણ, પરસેવો, મૈથુન, શીંગો અને પાનની ભાજી, હિંગ, અડદ, પેંડ, તાંબુલ, સરસવ, મદ્ય, ખાટા પદાર્થ, વિરુદ્ધાન્ન, જડ અને વિદાહી અન્ન.

૩૮—બળતરા (દાહરોગ)

કારણ અને લક્ષણઃ—અતિ ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, પિત્તકારક પદાર્થોનું ભક્ષણ, મર્માભિઘાત, મહા શસ્ત્રાદિકોનો પ્રહાર, એ કારણવડે આ રોગ થાય છે. શરીર શુષ્ક અને તપ્ત થવું, નેત્ર આરક્ત

કિંવા પીતવર્ણ એ દાહરોગનાં લક્ષણો જાણવાં.*

ઉપચાર:—(૧) ધાણા અથવા ધાણા અને વરીઆળી અધકચરી કૂટી રાત્રે ૨૪ તોલા પાણી-માં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઇ તેમાં ખડીસાકર ૪ તોલા નાખી પાવી. (૨) સો વખત ધોએલું ઘી શરીરે ચોપડવું. (૩) અરિઠાનું ફીણ કિંવા કડવા લીમડાના પાદડા વાટી તેનું ફીણ શરીરે ચોળવું. (૪) ચંદનાદિ ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું એટલે દાહ, પિત્ત અને ઉનવા દૂર થાય છે. (૫) ડાગરની ધાણી અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી તે વારંવાર આપતા જવું. (૬) ખજૂરનું સરબત કરી આપવું. (૭) ગળોનું સત્ત્વ છરૂં અને ખડીસાકરમા આપવું. ગોવરૂ અને શીતળાના રોગના દાહ ઉપર પણ એ આપવું. (૮) ચોખાના ધોવરામણમાં રક્તચંદન (રતાંદળી) ઘસી તેમાં થોડી ખડીસાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અગરૂ-૨, આમ્બો-૧૧, ઉંબરો-૨૬, કમળ-૪, કંચનાર-૩, કેળ-૧૩, કોકમ-૬, કોથમીર-૫, ૮, ૯, ખજૂરી-૧૦, ખાટીલુણી-૪, જવ-૧, ડાંગર-૧૨, તરણુચ-૨, પદ્મકાષ્ઠ-૧, પાઢ (કાળીપાડ)-૪, ફાલસા-૨, બીજોરૂ-૫, બહેડાં-૩, મગ-૨, મરવો-૨, મોથ-૯, ૧૪, રતાંદળી-૧, ૧૦, વાળો-૨, ૪, શતાવરી-૨, સીતાફળ-૩, સિવણ-૭, સુખડ-૧. **રક્તજન્યદાહ** માટે:—વાસ-૩.

જુઓ ગોવૈ૦માં:—છાશ-૧, ઘી-૧૫. **હાથપગમાં થતા દાહ** માટે:—ઘી-૪. **તાવ વગેરે કારણોથી અતિ બળતરા થાય તો:**—ઘી-૫.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:-ઘૃતવર્ગ-૨. **હાથપગમાં થતા દાહ** માટે:--ઘૃતવર્ગ-૧.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, મસૂર, ચણા, જવ, સાકર, ઘી, દૂધ, માખણ, કાકડી, કોહળું, દાડમ, પંડોળાં, મીઠા રસ. **અપથ્ય:**-રસ્તે ચાલવું, ખારા અને પિત્તકર એવા પદાર્થ, ગરમી લેવી, છાશ, પાન, હીંગ, મૈથુન, કડવા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૩૯—બાલરોગ

કારણ:—માતાનું જડાન્નાદિ ભક્ષણ, વિષમાશન અને દોષકારક અન્નભક્ષણને લીધે દેહમા પ્રકોપ થઇ શરીર ઉપરનું દૂધ વિકૃત થાય છે, તે કારણોએ બાળકને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ માતપિતાના ઉત્પત્તિસ્થાનો વ્યથિત હોય, બાળકોનો અનિયમિત આહાર, ઘણીજ વખત ઉઘાડવું, ઘણીજ વખત પાણી પાવું, ગરમીમા બહાર લઇ જવું, દુગ્ધાદિ પદાર્થ ઉઘાડા રાખવા-થી વિકૃત થએલાં એવાં પેય પાવા, વગેરે કારણોએ બાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. દૂધ પીનારાં, દૂધ અને અન્ન ખાનારા અને કેવળ અન્ન ખાનારાં, એવાં ત્રણ પ્રકારના બાળકો હોય છે. તે અન્ન અને દૂધ દુષ્ટ ન હોય તો બાળક નિરોગી હોય છે. દંતોદ્ભવ એ સર્વ બાલરોગોનું કારણ છે; પરંતુ તેના ઠેકાણે વિશેષ કરી જ્વર, વિડ્ભેદ (ઝાડો, હગામણ), કૃશત્વ, ઉલટી, કપાળ દુખવું, અભિષ્યંદ, શોથ અને વિસર્પ એ ઉપદ્રવ થાય છે.

બાળકોની અંતર્ગત વેદના જાણવાનો ઉપાય:—બાળકના રડવા ઉપરથી તેની કમીજાસ્તી પીડા સમજવી. તે બાળક વારંવાર જે ઠેકાણે હાથ હલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યાં આપણને હાથ અડકાડવા દે નહિ તે ઠેકાણે તેને કંઇ પણ દુ:ખ છે એવું સમજવું. આંખો મીચાવા ઉપરથી મસ્તક દુખે છે, એવું સમજવું. મલાવરોધ, ઉલટી, સ્તન ચાટવા અને પેટમાં ગડગડવું, પેટનું ચઢવુ અને પેટનું ઉંચુ થવું, એ લક્ષણોએ તેના ગળામાં પીડા છે એમ સમજવું. મળમૂત્ર બંધ થવું, ડચકણાં તથા ચારે તરફ જોવું, એ લક્ષણોએ તેની બસ્તીમા તથા ગુહ્ય સ્થાને પીડા થાય છે એમ સમજવું. વૈદ્યોએ તેની સ્રોતસો (નાક, મુખ, કાન વગેરે દ્વારો), હાથ, પગ વગેરે અવયવ

* અગ્નિવડે દાઝવાથી, સૂર્યના તાપમા ફરવાથી, ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી કે પિત્તના પ્રકોપ વગેરેથી અંતર્દાહ (શરીર અંદરની બળતરા) અને બહિર્દાહ (બહાર અગન બળે તે) કે કેવળ દાહ નામે બે દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ૧ રક્તપિત્તદાહ, ૨ રક્તદાહ, ૩ પિત્તદાહ, ૪ તૃષ્ણાદાહ, ૫ રક્તપૂર્ણોદરદાહ, ૬ ધાતુક્ષયદાહ, ૭ મર્મ-ઘાતદાહ, આ સાતે પ્રકાર અને તેમનાં લક્ષણો નામ ઉપરથીજ સમજાય તેવાં છે

તથા સાધા વારંવાર જોવા. **બાળકને ઔષધ આપવાનું પ્રમાણ:**—બાળક ઉત્પન્ન થાય એટલે તેને લીંવડીંગના ફળ જેટલું અથવા ગુંજાના પ્રમાણમા ઔષધ આપવું; તેમજ બાળક મોટું થતું જાય તેમ વધારતા જવું. એકેક માસો વધારતાં જવું. **કુકુણક** (બાળખુપર્યા):—આ રોગ દૂધના દોષે કરી થાય છે. તેના યેગે બાળકની આંખો દુખે છે અને પીઆ લાગે છે. તે આંખોને ખૂબ લાગે એટલે બાળક કપાળ, નાક તથા આંખો ચોળે છે અને તેનાથી ગરમીમા જોવાતું નથી કે આંખો ઉઘડતી નથી. **પારિગર્ભિક (પરિભવ, પારેગડું.** મ૦ અવથણે, આયનેર):—ગર્ભિણી માતાનું દૂધ બાળકને પાવાથી તેને ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉલટી, ઝાપડ, અરુચિ તથા ભ્રમ થાય છે; તે રોતું થાય છે અને તેનું પેટ મોટું થઇ તગતગતું દેખાય છે. આ રોગને પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ કહે છે. એ ઉપર અગ્નિદીપન ઔષધ આપવાં. **તાલુકંટક** (તાળવું પડવું, ગળું પડવું, મ૦ ટાળુ, તાન.):–તાળવાના માસમાં કફ કુપિત થઇ તાલુકંટક રોગ થાય છે, તેથી કરી તાળુને ખાડો પડે છે અને તાળવું નીચે લટકે છે, બાળક થાન લેતું નથી, મહાકષ્ટે ધાવે છે, પાતળો મળ થાય છે, તૃષા લાગે છે, આંખો, ગળું અને મોઢું દુખે છે, ગળું ચોખ્ખું રહેતું નથી તથા જે દૂધ પીએ તે ઓકી કાઢે છે. **મહાપદ્મ વિસર્પ** (રતવા—મ૦ ધાવરેં, રક્તબાઉિ, ઓનેરક્ત)—બાળકના ગળાને કિંવા બસ્તીને ધાવરૂ થાય છે, તેથી કરી બાળક જાગતું નથી. તે ધાવરૂ રાતા કમળનાં પાદડાં પ્રમાણે લાલ હોય છે. આ મહાપદ્મરોગ ત્રિદોષજ છે. એ આંખો ઉપર ઉત્પન્ન થઇ ઉરપર્યંત આવે છે, અથવા હૃદય ઉપર થઇ ગુદાપર્યંત જાય છે. **સસણી** (**વરાધ, ગધેડી, ભુંડી.** મ૦ સુસી, ઉડતેં).— નાના બાળકની પ્રકૃતિ કફપ્રધાન હોય છે, તે કારણ-થી તેને પ્રાયઃ કફાશ્રયના રોગ થાય છે. કફકારક પદાર્થ સેવન કરવાથી આ રોગ થાય છે. પેટમાં કફનું જાળું થઇ તે વાયુની નૈસર્ગિક ગતિનો અવરોધ કરે છે અને તે ઉપર ચઢતું ચઢતું કાળજાએ વ્યાપી આગળ કંઠાવરોધ થાય છે. પેટ એકસરખું ઉડતું હોય છે. એ સસણી જેવો અતિ સત્વર વર્ધિષ્ણુ એવો પ્રાણઘાતક બીજો રોગ નથી. **આંકડી** (આચકી, તાણ):—માતાએ ઉષ્ણ અને વાતુલ પદાર્થો સેવન કરવાથી તેનું દૂધ દૂષિત થાય છે. તે બાળકે પ્રાશન કરવાથી તેના મેંદુ તપ્ત થઇ પ્રાણવાહક તંતુ (મજ્જાતંતુ) ક્ષુબ્ધ થાય છે; તેથી હસ્તપાદાદ્યવયવ થરથર થઇ આંખો સૂકાઈ જાય છે, હાથપગને વારંવાર આચકા આવે છે, શુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે અને સ્તનપાનાદિક વ્યાપાર બંધ થાય છે. આકડી એ મોટો ભયકર અને પ્રાણનાશક રોગ છે. આ રોગમા અપસ્મારના સર્વ લક્ષણો થાય છે. આ રોગવાળા છોકરા નભાવવાં ભારે કઠિન હોય છે. જે બાળકના મસ્તકમા ઉષ્ણતા ઘણી હોય છે, તેને પ્રાયઃ આકડીનો રોગ થાય છે. **ભાર:**—આ રોગ દૂધની મલાઈ કિંવા એવા પ્રકારના પદાર્થોનું સેવન થવાથી પેટમા મલાઈ જેવો કિંવા દેડકા જેવો આકાર થઇ આતરડા-મા ચિટકાઇ રહે છે. પછી ઉત્તરોત્તર તે ઉપર મલાઇ જેવા પુટ ચઢી ચઢી તે વધતો જાય છે. પછી તેનો આકાર ડબ્બા જેવો જામે છે. તેને નીચે કિંવા બાજુએ અથવા ઉપર છિદ્ર હોય છે, તે તેનું મુખ. તેમાં જે ઊર્ધ્વમુખ હોય તે સાધ્ય, બાજુએ મુખ હોય છે તે કષ્ટસાધ્ય તથા અધોમુખ હોય છે તે બહુધા અસાધ્ય. આ રોગ છ મહિનાની ઉપરના બાળકને થાય છે. **કવલુ** (બરોળ):—આ રોગ પાનથરી જેવો પેટમાં ડાબી બાજુએથી ઠીકરાના કકડા જેવો થાય છે. **ઉત્ફુલ્લિકા**—જેમા પેટ ફૂલે છે અને દમ, સોજો એણે યુક્ત એવી બાળકની જમણી કુખમા ઉત્ફુલ્લિકા થાય છે.

બાળખુપરા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળાં, લોધર, સાટોડી, આદુ, રીંગણી અને ઉભી ભો-રિંગણી એ વાટી કઢવી તે કલ્કનો સુખોષ્ણ લેપ કરવો. (૨) જસતના ફૂલ આંખોમા આજવા. (૩) કુરૂંદના પથ્થર ઉપર લોખંડ ઘસી તે ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરી ખુપરાપર નાખવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:—હીંગ-૯.

પારિગર્ભિક ઉપર ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીંપર મધમાં નાખી ચાટવા આપવી. બાળક પોતાની મેળે ચાટી ન શકે તેમ હોય તો તેની માતાએ ચટાડવું. (૨) સુરવારી હરડે અને તજ ઠંડા પાણીમાં ઘસી આપવી. (૩) અજમો, બોડીઅજમો, જીરું, શહાજીરું અને સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.(૪) પ્રવાળભસ્મ ગુલકંદમાં અથવા મધ અને ઘીમાં આપવી. (૫) મરી પાણીમાં ઉકાળી

તેમાં સાકર નાખી તે પાણી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—પાઢ (કાળીપાડ)–૭, લીંડીપીંપર–૨૪, હરડે–૩૧. પ્રા૦ આ૦માં:—દૂધ–૪.

તાળવું (ગળું) પડે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરડે, વજ અને ઉપલેટનો કલ્ક કરી મધ નાખી તે માતાના દૂધમા પાવું. (૨) સાબરશીંગ ગાયના દૂધમા કિંવા ઘીમા ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો; અને ગાયના દૂધમાં સાબરશીંગ ઘસી પાવું. (૩) વજ અને જાયફળ દૂધમા અગર ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો તથા સાબરશીંગ ઘસી પાવું. (૪) વાસનવેલ અગર પડળીના વેલાનાં પાંદડાં બારિક વાટી પેંડી કરી તે તાળવા ઉપર લગાવવી. (૫) કડવા કારેલા અને આંબાહળદરનું ચૂર્ણ માખણમાં મેળવી તેની પીંડી તાળવા ઉપર લગાવવી અને ઉપર એરંડાના પાદડા ૩ દિવસ બાંધવાં. (૬) કારીવણાના પાદડાંનો અથવા ડુંગળીનો રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખડી-સાકર નાખી તે પાવો. (૭) ડુંગળી શેકી વાટી તેનો લેપ કરવો અને સાંજે તે કાઢી તાળવા ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૮) જવખાર અને મધ આગળીપર લઈ તાળવા ઉપર ચોળવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:—એરંડો–૭, કદંબ–૧, કારિવણા–૮, ડુંગળી–૨૬, પાટલા–૧૦, વજ–૧૧, વાસનવેલ–૬, શિરદોડી–૯, હરડે–૧૩, હળદર–૧૭. પ્રા૦ ઔ૦મા–સાબરશીંગ–૪.

ધાવરાં (રતવા) ઉપર ઉપચાર:–(૧) રાતી કરેણના ફૂલ તથા ચોખા અને તેના સમભાગ વજ લઇ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે વાસણ ઝાકળમા ઉઘાડું રાખવું સવારે વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) ધોળી ચણોઠીનાં પાદડા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) ગુલાબનુ મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) સાગના પાદડાં અને કામળાના કકડાની રાખ કરી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૫) ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:—કરેણ–૫, કાળીવેલ–૧, ગુલબાશી–૧, ગૌરીનો ફણો–૧, ચણોઠી–૮, દુદરલી–૩, ધાવડી–૬, મીંઢળ–૬, સાગ–૪, હુરા–૬.

સસણી× (વરાધ, ગરધણી) ઉપર ઉપચાર:—(૧) સુરવારી હરડે, બહેડા અને જેઠી-મધ, એ ઉષ્ણોદકમા ઘસી તેમા લગાર સિંધવ અને મધ નાખી તે ચટાડવું. (૨) નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરંડતેલ ચોપડી તે પેટ ઉપર મૂકી પેટ શેકવું. (૩) બાળગોળીમાં ચણાની દાળ કરતા પણ કમી પાપડખાર અથવા સાજીખાર નાખી તેમાં થોડું બાળકની માતાનું દૂધ નાખી તે પાઇ દેવુ, તેથી ઉલટી થશે. (૪) ગોરોચન અને હળદર નાગરવેલના પાનના રસમા આપવી. (૫) પાન સાથે કાળીજીરી અને હળદર નાખી રસ કાઢી આપવો. (૬) કારેલીના પાનનો રસ કાઢી તેમા હળદર નાખી તે રસ પાવો. (૭) બાવળીના બીઆ નાગરવેલના પાનના રસમાં, દૂધમા અગર પાણીમા ઘસી પાઈ દેવા. (૮) સતાપાના પાનનો રસ મધ નાખી આપવો. (૯) ગોમૂત્ર એક-બે વખત ગાળી હળદર નાખી પાઇ દેવું. (૧૦) ડીકામાલી, રેવચીનો શીરો અને એળીઓ ગરમ પાણીમા વાટી ડુંટી છોડી પેટ ઉપર લેપ કરવો.

જુઓ ગોવૈ૦મા:—ગોમૂત્ર–૪. પ્રા૦ઔ૦મા —બીર બહોટી ૩, સસલાનુ લોહી–૧.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—એરંડો–૧૭, કાળીજીરી–૪, કેસરીચંપો–૨, ડીકામાલી–૬, થુવેર–૮. નાગકેસર–૪, નાગદમની–૫, બાફળી (હાંગોત્રી)–૧, સતાપા–૬, સોનવેલ–૧, હળદર–૮, ૧૦.

આંકડી* (આંચકી, તાણ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધોળી ડુંગળી લગારેક ચીરી, નાકમાં ધરી,

× આ દરદ બહુધા બાળકને પેટમા બાર રહેવાથી થાય છે. એથી કાળજા પાસે દબાઓ ભરાઈ રહેલો હાથથી તપાસતા જણાઈ આવે છે, તેમ તે થયા પછી બાળકને ઝાડાની કબજીઅત રહે છે, માટે એમાં બનતી સાવ-ચેતીથી તાકીદે ઝાડા ઉતરે તેવા ઉપાય લેવા. કેટલાક વૈદ્યો ત્રિફળાનો ઉકાળો પણ અપાવે છે.

* કેટલીક જગ્યાએ જે અતિસારનો ભેદ મરડો છે, તેને પણ આંકડી કહે છે કે જેમા દરદી ફરાગત જતાં મહાન કષ્ટ ભોગવવા છતાં ઝાડો ઉતરતો નથી પરંતુ આ જગ્યાએ આકડી શબ્દનો એ અર્થ થતો નથી. જ્યાં મરડાને આકડી બોલવાનો રિવાજ છે, એવી જગ્યાએ આ દરદને આચકી કહે છે. આ દરદથી બાળક બચવું

રાખવી અને સુંઘાડવી. (૨) તાળવાસવાય સર્વ મસ્તકે, નાક આગળ અને કપાળ ઉપર તથા આંખો ઉપર ગુલાબજળ ચોપડવું. (૩) સુરવારી હરડે ઠંડા પાણીમા ઘસી હૈયાને, જીભનીચે અને લગારેક જીભને પણ ચોપડવું. એટલાથી ઉપશમ ન થાય તો હરડે, આમળા તથા ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવું; તથા ડુંગળીનો ઉપાય આસ્તે આસ્તે ચાલુ રાખવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ડુંગળી–૧, મરડાશીંગ–૧, હરડે–૯.

ભાર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કડુ દાવન ભેંસના મૂત્રમા બાફી તે મૂત્રસુદ્ધાં ખરલ કરી, પછી તે વાલભાર લઇ એક ચણોઠીભાર પાપડીઓખાર અથવા સંચળની ભૂકી સાથે મધમાં આપવું. (૨) ગોમૂત્રમા સાકર તથા મીઠું સમભાગ નાખી તે પાવું. (૩) એળીઓ અને ડિકામાળી એકત્ર કરી પાવી. (૪) કબુતરની અથવા પારેવાની હગાર મધમાં ચટાડવી. (૫) તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોટું વંતાક કલાઇવાળા વાસણમા બાફી તેનો ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી તેમાંથી બે વાલ લઈ ગોળના પાણીમા પાવુ. (૬) બેઠી ભોરિંગણી અને ઉભી ભોરિંગણીના કાઢામા તોલાભાર પાપડખાર ખરલ કરી બેએક આંગળી ચટાડવું. (૭) કડવી પંડોળીનાં મૂળ ગધેડીના દૂધમાં ઘસી મધ્ય રાત્રે પાવા. (૮) જંગલી શેલડીનો રસ થોડા દૂધમાં પાવો. (૯) સુય કમળના ફૂલનો રસ દશ ટીપા શક્તિઅનુસાર દૂધમાં આપવા. (૧૦) ખોરેતીની છાલ, પાણીશોફ અને નાળીએરની કાચલી ગોમૂત્રમા ઘસી દરરોજ બે વખત શક્તિ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવી (૧૧) ખોરેતીની છાલ, ચિત્રકના મૂળ અને અઘેડાના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી આપવા. રેચ થયે ઉતાર દહીં અને ભાત.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઇન્દ્રવરણા–૪, ૧૩, કારેલી–૯, કાંચકી–૧૧, કુંવાર–૧૪, ખોરેતી–૩, ૪, ૬, ડીકામાલી–૫, બોળ (હીરાબોળ)–૩, ભાંગરો–૬, ભીલામો–૨૫, ભોરિંગણી–૮, વંતાકડી–૪, સરગવો–૧૨, સૂર્યફૂલ–૩, હેદ–૩.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—અસ્થિવર્ગ–૯, કબુતરની હગાર–૪, બીરબહોટી–૧, ૨.

કવલુ (બરોળ) ઉપર ઉપચાર:—ભાર ઉપરના ઉપચાર કરવા.

ઉત્ફુલ્લિકા રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જળો લગાડી રક્ત કઢાવવું અને કંકોડી, સુંઠ, નાગરમોથ, ચણકબાબા તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ માતાને પાવું; એટલે દુગ્ધદોષનું નિવારણ થાય છે. (૨) પેટ શેકવું અને બીલીના મૂળ, નાગરમોથ, પહાડમૂળ, ત્રિફળાં, બેઠી ભોરિંગણી તથા ઉભી ભોરીંગણીનો કાઢો ગોળ નાખી પાઈ દેવો.

દંતોદ્ભવ (દાંત આવવા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) દાંત આવવાની વખતે ધાવડીનાં ફૂલ, લીંડીપીંપર અને આમળાંના રસમાં મધ નાખી દાંતના માંસવાળા ભાગને ચોળવું; એટલે બાળકને દંતપીડા થતી નથી. (૨) દાંતની પીડા ઘણી થઇ હોય તો ધોળી નાગોડનાં પૂર્વબાજુના મૂળ લાવી ગળામા બાંધવાં; એટલે દાંતસંબંધી ઉપદ્રવ અને કુરંડ એટલે એક અંડ ઉતરે છે તેનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:–કેળ–૧૪, ધાવડી–૩.

બાળકના તાવ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પદ્મકાષ્ઠ, કડવો લીમડો, ધાણા, ગળો અને રક્તચંદનનો કાઢો બાળકને તથા તેની માતાને આપવો, એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. (૨) જેઠીમધ, વંશલોચન, ધાણી અને રસાંજનનો લેહ બાળકોને આપવો, તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, વાળો, કાળો વાળો અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો; તે દાહ, ઉલટી તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) ભદ્રમોથ, હરડે, કડવો લીમડો, કડવા પડોળાં અને જેઠીમધનો મંદોષ્ણ કાઢો આપવો; તે બાળકના નિઃશેષ જ્વરનો નાશ કરે છે.

ઘણુ મુશ્કેલ હોય છે. એ દરદ શરૂ થયા અગાઉ કોઈ બાળકને ઉલટી થતી માલુમ પડે છે આ ઉલટી બંધ કરવી નહિ જોઈએ; કેમકે એને ગરમ દવાઓથી બંધ કરવાની સાથેજ આ દરદ દેખાઈ આવે છે અને પછી નિરૂપાય થવાનો વખત આવે છે. માટે આ ઉલટી થતાજ બાળકને ઉપરાઉપરિ પાટીના ટંકણખાર ફુલાવી વાલ વાલના શુમારે અથવા યોગ્ય માત્રાથી માતાના ધાવણમા અગર પાણીમાં આપતા રહેવું, એવો ઉલટીમાં ચીકણા તાંતા નીકળી જશે અને આ આંચકીનું દરદ થઇ આવવાની ધાસ્તી રહેશે નહિ.

આંચકીવાળા બાળકને "માળવી ગોખરૂ ૫ અને સુકી આમલી (આમલીનાં ફગ) પાણીમાં એકઠાં વાટી લુગડાથી ગાળી બે તોલા પાણી પાવું." આ ઉપાય અજમાવી ખાત્રી કરેલો છે.

(૫) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમા લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; તે મોહ, ઘેન તથા સન્નિપાત-જ્વરનો નાશ કરે છે. (૬) નાગરમોથ, રક્તચંદન, અરડુસી, સુંઠ, જેઠીમધ અને ગળોનો કાઢો પિત્ત, તૃષા, દાહ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૭) અરડુસી, પિત્તપાપડો, વાળો, કડવો લીમડો તથા કરિયાતાનો કાઢો આપવો; તે ઉલટી, દમ, ઉધરસ, પિત્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૮) લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે જ્વર, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:-અતિવિષ-૧, ૨, એરોદ્સ-૨, કાકડાશીંગી-૧, લીંડી-પીંપર-૨૦. **જીર્ણજ્વર** માટે-માયફળ (માયાં)-૬.

બાળકના અતિસાર (ઝાડો, હુગામણ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીંપર, મજીઠ, કાકડાશીંગી અને નાગરમોથનું ચૂર્ણ મધમા આપવું; એટલે જ્વર, ઉધરસ, ઉલટી અને અતિસાર-નો નાશ થાય છે. (૨) દાડમપાક આપવો. (૩) કડાનાં મૂળના ઉપરની છાલ છાશમા વાટી હીંગ નાખી આપવી. (૪) કડાપાક આપવો; એટલે સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૫) ધાણી, સિંધવ તથા આંબાની ગોટલીનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે ઉલટી અને અતિસાર-નો નાશ કરે છે. (૬) લીંડીપીંપર, રસાંજન અને આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. (૭) ધાવડીના ફૂલ, બીલાં, ધાણા, લોધર, ઈંદ્રજવ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું; તે જ્વર અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૮) લોધર, લીંડીપીંપર અને વાળાનું ચૂર્ણ આપવું. (૯) વાવડીંગ, અજમોદ અને લીંડીપીંપરના તાંદુળનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આમાતિસાર ઉપર આપવું. (૧૦) વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું; એટલે રક્તાતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. ૪૨

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:—અતિવિષ-૮, આમળા-૩૭, ઈંદ્રજવ-૧૨, કપાસ-૧૭, કારિવણા-૭, કોલજન-૮, તુલસી-૭, દાડમ-૨, માયફળ (માયાં)-૩, રાળ-૨, લીંડીપીંપર-૨૦, વાળો-૩, સુરપીણ-૨. **શરદીની હુગામણ** માટે:—જાયફળ-૩. **રક્તાતિસાર એટલે લોહીવા** માટે:—ધાવડી-૨, રાળ-૨, વાળો-૩. **આમાતિસાર** માટે:—અતિવિષ-૭.

બાળકોને આપવાના સૂક્ષ્મ રેચ:—(૧) સોનામુખીનો (મીંઢીઆવળનો) કાઢો ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવો. (૨) સુરવારી હરડે ગરમ પાણીમા ઘસી પાવી (૩) રેવંચીનો શિરો ચણોઠી-ભાર અથવા બે ચણોઠીભાર મધમા અથવા ગોળમા આપવો. (૪) ગુલાબકળી, બાળહરડે અને સોનામુખીનો કાઢો આપવો. (૫) એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમા ખરલ કરી ગુદા અને નાભિ ઉપર લેપ કરવો.

બાળકના ઝાડા અને પેશાબના બંધ ઉપર:— ઉંદરની લીંડીઓ-૧.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:-એરંડો-૩૧, રેવંચી-૪, હરડે-૧૭. જુઓ પ્રા૦ઔ૦મા:-ઉંદરની લીંડીઓ-૪.

બાળકોની સંગ્રહણી ઉપર ઉપચાર:—(૧) અજમો, જીરૂં, મરી, લીંડીપીંપર, ઇંદ્રજવ અને સુંઠનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૨) લીંડીપીંપર, ભાગ તથા સુંઠનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૩) લીંડીપીંપર, સુંઠ, બીલાં, નાગરમોથ તથા અજમાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવુ. (૪) સુંઠ અને બીલાનું ચૂર્ણ ગોળમા આપવું. એથી ત્રિદોષ સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૫) નાગરમોથ, અતિવિષ, બીલાં અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમા આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌમા:-દાડમ-૨, બીલી-૨૦, માયફળ (માયા)-૩, લસણ-૧૦. **આમસંગ્રહણી** માટે:-આદુ-૨૫, ફણસ-૩. **રક્ત સંગ્રહણી** માટે:—આમલી-૧૯, ઓથમીજીરૂં-૫,

* ગગેટીના જટ, ખારેકનો ઠળીઓ અને અતિવિષ અથવા સુંઠ સમાનભાગે ઘસી પાવાથી બાળકનો અતિસાર જાય

લવંગ નંગ ૭ અને શેકેલા મોટા ચણાના ફોતરાં ટાંક ૨ ને ઝીણાં વાટીને નદીની છીપ ૫ લાવી ચૂલા-માં બાળી મજી પાણીમા ઉકાળવી. તે પાણીમાં પલીકી ૧ બાળકને આપવાથી બાળક દૂધ ઓકતું હોય તો શાંત થાય

૫, તલ–૧૬, નાગકેસર–૩, માયફળ (માયાં)–૨.

બાળકોના શ્વાસ, કાસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધાણા અને ખડીસાકર ચોખાના ધોવરામણમાં આપવા. (૨) ધમાસો, લીંડીપીંપર, દ્રાક્ષ અને હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) લીંડીપીંપર, ધમાસો, દ્રાક્ષ, કાકડાશીંગી અને કુંવાડીઆનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. એ શ્વાસ, કાસ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) કાકડાશીંગી, નાગરમોથ તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે ઉધરસ, જ્વર અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૫) વંશલોચનનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, ઉલટી અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે. (૭) ધોળી અરડુસીનાં પાંદડાં ચોખ્ખા કપડામાં વીંટાળી શેકી રસ કાઢવો; અને તેમાં મધ, લીંડીપીંપર તથા તેલીઆ ટંકણખારની ફુલાવેલી ભૂકી નાખી ચાટણ આપવું. (૮) અરડુસી, સુંઠ, રીંગણી અને ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**ઉધરસ** માટે:—અતિવિષ–૧, એરોદસ–૨, કાકડાશીંગી–૧, ૨, કાંટાસરીઓ–૧, કોથમીર–૧૭, ગોંડાળ–૨, દક્ષણી સુરીઓ–૧, દાડમ–૧, બોરસલી–૭, રાજહંસ–૧, લીંડીપીંપર–૨૦, વાવડીંગ–૫, વાળો–૩, વાંસ–૭, શિરદોડી–૩, સતાપા–૫, ૮, સુરપીણુ–૩. **શ્વાસ એટલે દમ** માટે:—અતિવિષ–૧, કોથમીર–૧૭, વાવડીંગ–૫, વાળો–૩, વાંસ–૭.

હેડકી ઉપર ઉપચાર:—(૧) સોનાગેરૂનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) લીંડીપીંપર અને રેણુંકબીજના કાઢામાં હીંગ અને મધ નાખી આપવું. (૩) કડુનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે હેડકી અને ઘણા દિવસની ઉલટીનો પણ નાશ કરે છે. **ઉલટી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) પીંપળાની છાલની રાખ પાણીમાં નાખી તે પાવી. (૩) આંબાની ગોટલી, ધાણી અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. દૂધ પી ઉલટી કરનારા બાળકને પીંપર, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ, એ પંચકોલનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) મહાળુંગ (બીજોરા)નાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૫) બાળ આંબો, જેઠીમધ અને લીંડીપીંપર મધમાં ઘસી ચાટણ આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અજવલો–૨, અતિવિષ–૧. ૨, કાકડાશીંગી–૧, તુલસી–૬, ૭, બીજોરૂ–૪, રાનતુલસી–૨, લીંડીપીંપર–૧૦, વાળો–૩.

તૃષા (તરસ) ઉપર ઉપચાર:—લીંડીપીંપર, જેઠીમધ અને આંબાનાં પાદડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો. **આનાહવાયુ (આફરો) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સિંધવ, સુંઠ, એલચી અને ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું; તે આનાહ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે, **રડતા બાળકને માટે:**—ત્રિફળાં અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. **બાળકની ક્ષીણતા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ભોંયકોહળું, ઘઉં અને જવનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ઘી નાખી આપવું અને પછીથી લાગલુંજ સાકર અને મધ નાંખી દૂધ આપવું. (૨) ઉંબરફળ (ઉંબરા)નું ચૂર્ણ ઉપલેટ અને વજનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું; કિંવા કાંકોલી, શંખાવળી તથા ઉંબરાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવું; અથવા અર્કપુષ્પી (સૂરજમુખી)ને ઉંબરાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું કિંવા ઉંબરાનું ચૂર્ણ કાયફળ અને ધોળી ધરોનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. એ ચાર પ્રાશ્ય બાળકનાં દેહ, બળ તથા પુષ્ટિને વધારે છે. (૩) આસગંધનો કલ્ક એક ભાગ તથા દૂધ આઠ ભાગ, એમાં ઘી નાખી પચન કરી તે બાળકને આપવું, એટલે પુષ્ટિ કરે છે તથા બળને વધારે છે. **સોજા ઉપર ઉપચાર:**—નાગરમોથ અને કોળાનાં બીઆં, દેવદાર અને ઇંદ્રજવના પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) સાટોડીના મૂળ વાટી લેપ કરવો. (૩) ડુંટીને સોજો આવ્યો હોય તો માટીનું ઢેફું તપાવી તે ઉપર દૂધ નાખવું અને ગરમ હોય તેનાવડે નાભિ-પર શેક કરવો. **નાભિપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) હળદર, લોધર, ગહુલા અને જેઠીમધના કાઢામાં તેલ સિદ્ધ કરી તે ઉપર ચોપડવું અને એનુંજ ચૂર્ણ કરી તે ઉપર નાખવું. (૨) બકરીની લીંડીઓ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) તજ તથા ચંદન અથવા ક્ષીરવૃક્ષનું ચૂર્ણ ઉપર નાખવું.

ગુદાપાક ઉપર ઉપચાર:—(૧) પિત્તનાશક ક્રિયા કરવી. બાળકોને વિશેષે કરી પ્રાશન અને લેપન એ વિષયમાં રસાંજન હિતકારક છે. (૨) શંખ, જેઠીમધ અને રસાંજનનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. **ક્ષત, ફોલ્લા ઇત્યાદિ ઉપર ઉપચાર:—**કડવા પંડોળાં, ત્રિફળાં, કડવા લીમડાની છાલ અને હળદરનો કાઢો આપવો; એટલે ક્ષત, ફોલ્લા અને જ્વર શાંત થાય છે. (૩) પીંપળાની છાલ, રક્તચંદન (રતાંદળી) અથવા રેવંચીનું લાકડું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **ખસ ઉપર ઉપચાર:—** (૧) ધુમાસ, હળદર, ઉપલેટ, રાઇ અને ઇંદ્રજવ, એ છાશમાં વાટી લેપ કરવો; તે કરોળીઆ, ખસ અથવા ખરજ અને કોઢનો નાશ કરે છે. (૨) ગંધક અને કપૂર કોપરેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) રેચ આપવો. **મુખપાક ઉપર ઉપચાર:—**(૧) જાઇના પાદડાં, દૂધ, દ્રાક્ષ, પહાડમૂળ અને ત્રિફળાના કાઢાએ ગલફેરાં ભરવા. (૨) પીંપળાની છાલ અને પાંદડાના ચૂર્ણનો લેપ કરવો. (૩) તપખીર લગાડવી. **ખરજવા ઉપર ઉપચાર:—**(૧) ખીજડીનાં પાંદડા ગાયના દહીંમા વાટી લેપ કરવો. (૨) ચોખાના દાણા ધરોના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) કપીલો અગર સોનાગેરૂ દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું. **માથા ઉપર ફોલ્લીઓ થઇ આવે છે તે ઉપર ઉપચાર:—**(૧) ચંદન અને અગર ગુલાબજળમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) ગોપીચંદનનો લેપ કરવો. (૩) સોનાગેરૂ, રક્તચંદન (રતાંદળી) અને ગુલેઅરમાનીનો ઠંડા પાણીમા અથવા ગુલાબજળમાં વાટી લેપ કરવો. એનાથી ખરજવું પણ જાય છે. **અળાઇઓ ઉપર ઉપચાર:—** (૧) ચંદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમાં લેપ કરવો. (૨) આમળા, ધાણા, વાળો અને નાગરમોથનો લેપ કરવો. (૩) ચણાનો લોટ ઠંડા પાણીમાં મેળવી ચોપડવો અને સૂકાયા પછી સ્નાન કરવું. **પેટદુખી(પીડ) ઉપર ઉપચાર:—**(૧) એક લીંબુ ચીરી તેની એક ફાડ ઉપર ડીકામાલી ભરી, બીજી ફાડનો રસ તે ઉપર નીચોવી, ડીકામાલી ભરેલી ફાડ અંગારાપર રાખી ખદખદાવવી; પછી કાઢી લઇ ચૂસાડવી એટલે પીડ બંધ થાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને કોઠો શુદ્ધ થાય છે. **બાળકને કોગળા:—**પાનમાં ચમચાભાર અજમો, અર્ધી મૂઠી વરીઆળી, થોડી હરડે અને થોડો સંચળ નાખી પાન સારી પેઠે ચાવી, સર્વે જણસોનું એકરૂપ થયા પછી તે રસ હથેળીમાં કાઢી બે-ત્રણ ચાંગળાં પાવો. આ કોગળા આઠદશ દિવસે આપવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે કફવાતજન્ય વગેરે વિકાર થઈ શકતા નથી. **મૂત્રકૃચ્છ (ઉનવા) ઉપર ઉપચાર:—**લીંડીપીંપર, સુંઠ, મરી, એલચીદાણા અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી તેનો સાકરના પાકમાં લેહ કરી આપવો. **ગંડમાળ (કંઠમાળ) ઉપર ઉપચાર:—**(૧) વછનાગનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો. (૨) વગડાઉ કપાસનાં મૂળ ચોખામાં મેળવી તેનો લોટ કરી રોટલી કરી ખાવી. **અપસ્માર (ગોથું) અને ઉન્માદ (ચિત્તભ્રમ) ઉપર ઉપચાર:—**(૧) શિરસ વૃક્ષ અને કરંજનાં બીઆં ઘસી આંખોમાં આંજવાં; એટલે ઉન્માદ, અપસ્માર અને અપતંત્રકનો નાશ થાય છે. (૨)કોળાના રસમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ નાખી તે સાત દિવસ પ્રાશન કરવું. (૩) ગાયનું ઘી, દૂધ, દહીં અને છાણના રસમા ઘી સિદ્ધ કરી આપવું; એટલે અપસ્માર, ઉન્માદ અને ચાતુર્થિક જ્વરનો પણ નાશ થાય છે. **મૂર્ચ્છા (બેશુદ્ધિ) ઉપર ઉપચાર:—**(૧) બીલાનો ગર, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, ચંદન અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૨) દ્રાક્ષ અને આમળા બાફીને વાટવા તથા મધમા આપવા; એટલે સંપૂર્ણ દોષથી થએલી જ્વરયુક્ત મૂર્ચ્છા પણ દૂર થાય છે. (૩) ધમાસાનો કાઢો ગાયનું ઘી નાખી પાવો. **દાહ ઉપર ઉપચાર:—**(૧) પદ્મકાષ્ઠ, ચંદન અને વાળાનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું. (૨) કપૂર, ચંદન, વાળો અને કાયફળનું ચૂર્ણ શરીરે લગાવી પછી પલ્લવ (પાદડા)ના બીછાના ઉપર ઉંઘાડવું. **શીતળા ઉપર ઉપચાર:—**(૧) ગધેડીનું દૂધ પાવું કિંવા તુલસીનાં પાદડાંનું ભક્ષણ કરાવવું. (૨) રક્તચંદન, અરડુસી, નાગરમોથ, ગળો અને દ્રાક્ષનો કાઢો ઠંડો કરી આપવો. (૩) કડવા લીમડાની છાલનો હિમ કરી આપવો. તેથી અંતર્દાહક જ્વર, જીર્ણજ્વર, શીતળાના યોગે શરીરમાં ભરેલી કડકી (ગરમી) દૂર થાય છે. **બાળકો માટી ખાઇ રોગી થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:—** માટીના બદલે સોનાગેરૂ ખાવા આપવો, એટલે રેચ થઈ માટી ખાવાથી થએલા વિકાર દૂર થાય છે. **બાળઘુંટી:—**સુરવારી હરડે, બહેડાં, અતિવિષ, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવનો એક દાણો, વાવડીંગના

ત્રણ દાણા, અક્કલકરો, જેઠીમધ, એ ઔષધો અર્ધી મૂઠી વરીઆળી અને સુવા ચમચા-ભાર, એ સર્વ લઇ અધકચરાં કૂટી પાણીમાં ઉપલી જણસો ઘસી તેમાં થોડો સિંધવ અને મધ નાખી તે ચાંગળાભર પાઇ દેવું. એ પ્રમાણે બાળક એક મહિનાનું થયા પછી નિત્ય ચાલુ રાખવું. બાળક ૭ મહિનાનું થયા પછી ઘુંટડો બે-અઢી ચાંગળાંપર્યંત વધારવો. નાન બાળકને ખારેક ઘસી પાવી નહિ; કારણ કે તેથી પેટમા જાળું બંધાય છે અને કોઠામાં ગરમી થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—**ઉટાંટીઆ** માટેઃ—ઉટકટારી-૧, કોલિજન-૧, શીસામણી-૫, હેળુ-૨. **બાળકને કાંટા આવે છે તે** માટેઃ—કાળીજીરી-૧૦. **આમ** માટેઃ—કોથમીર-૧૪, ખસખસ-૨, બીલી-૧, લસણ-૧૦. **અજીર્ણ** માટેઃ—કોથમીર-૧૪. **પેટપીડ એટલે પેટમાંના દુખાવા** માટેઃ—આશા-૧, કોથમીર-૧૪, નાની અરણી-૧, પાટલા-૬, સમુદ્રફળ-૩. **કૃમિ એટલે કરમિયા** માટેઃ—આશા-૧, એરંડો-૧૮, કપૂર-૮. ખાખરો-૧૧, કુંગળી-૭, નાની અરણી-૧, સાપસન-૪, સુરપીણુ-૩. **શક્તિવર્ધન એટલે શક્તિ આવવા** માટેઃ—આસંધ-૪, ખજૂરી-૧૩, ખસખસ-૭, તવખીર વૃક્ષ-૩, નાગલી-૧, ૩. **અશક્ત, દુબળા અને અનાજ નહિ પચે તેવા બાળક** માટેઃ—ભોંયકોળું-૧૨. **સળેખમ** માટેઃ—કાંટાસરીઓ-૧, ખસખસ-ક (અફીણ)-૧૫, સુરપીણુ-૩. **શરદી** માટેઃ—અગથીઓ-૮, ખસખસ-ક (અફીણ)-૧૫, ભાંગરો-૧૩, સતાપા-૨, ૪. **કફવિકાર** માટેઃ—અરડુસી-૯, કુમો-૪, થુવેર ત્રણધારીઓ-૪, નાગદમની-૫, રાનમોગરો-૩, સમુદ્રફળ-૧. **કફવિકારે વાયગમન** માટેઃ—રાનમોગરો-૨, વજ-૧૨. **ઓડકશી** માટેઃ—આવળ-૩, ઇંદ્રજવ-૧૩, કુંગળી-૭. **છાતીના દરદ** માટેઃ—ગલકી-૧. **વાંગ** માટેઃ—આંબાહળદર-૫, ગરમાળો-૪, મજીઠ-૩, વાયવરણો-૧૧, **વિદ્રધિ એટલે ગળુંબે** થાય છે તે માટેઃ—દક્ષણી થુરીઓ-૨. **ઠંડી હવા હોય કે બાળકને શરદીવિકાર હોય** ત્યારે તેને આપવાનો ખોરાકઃ—ખજૂરી-૧૪. **હૃદયરોગ** માટેઃ—થુવેર ત્રણધારીઓ-૩. **મુબારકી** માટેઃ—કાંડોળી-૧, એર-૫, દુધેલી-૨. **આંખ દુખવા આવી હોય તે** માટેઃ—કોથમીર-૧૫. **શીતળા અને ઓરી** માટેઃ—ઉંબરો-૧૪, કાંટી ગોખરૂ-૫, ખાખરો-૧૨, તુલસી-૧૫, દ્રાક્ષ-૧૩, પીંપળો-૬. **ડુંટીઉં આવે** તે માટેઃ—ઉક્ષી-૬. **મળ સાફ થવા** માટેઃ—કીડામારી-૪. **નાના બાળકને માથામાં ગરમીથી ફોડલીઓ** થાય છે તે માટેઃ—કડવી કવઠ-૩, **પેટ ચડે** તે માટેઃ—કારેલી-૫. **બાળક જલદી વધવા** માટેઃ—કુંગળી-૧૫. **બાળકને જન્મથી બાર દિવસ અંદર રાતી ફોડલીઓ થાય** છે તે માટેઃ— ગુલછળ (ગુલછડી)-૧. **ગરમીથી થતી ગાંડો** માટેઃ-કારિવણા-૫. **બાળકને શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા** માટેઃ—કારિવણા-૨. **પેટમાં લોહીની ગાંઠ બને છે** તે માટેઃ—કાચકી-૯, રતાદળી-૫, સમુદ્રફળ-૩. **નવા બાળકનું ગળું કફથી બંધાઇ જાય** તે માટેઃ—થુવેર-ચોધારો-૭. **રક્તમૂળ વ્યાધિ** માટેઃ—નાગકેસર-૧. **બાળકની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવા** માટેઃ—પીંપળો-૨. **મોઢું આવી ચાંદીઓ પડે** છે તે માટેઃ—પીંપળો-૭. **ચામડીના રોગ** માટેઃ—જેઠીમધ-૯. **બાળકના શરીરે ફોડલીઓ થાય છે તે** માટેઃ—પીંપળો-૨૦, રતાંદળી-૭, રેવંચી-૩. **બાળકને લાળ પડે તે** માટેઃ—માયફળ (માયાં)-૮, વાવાટી-૪. **બાળક નિરોગી થવા** માટેઃ—વાવડીંગ-૨. **બાળકની બગલ ઉઠે તે** માટેઃ—સતાપા-૩. **બાળકને અળઇ થાય તે** માટેઃ—સુખડ-૪.

જુઓ ગોવૈ૦માંઃ—**છોકરાંઓની છાતીમાં કફનો ગડ્ડો બાઝે તે** માટેઃ—ઘી-૧૨. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માંઃ—**ઉલટી, વરાધ વગેરે બાળકના રોગો** માટેઃ—ગોરોચન-૧. **બાળકને શીતળા હલકા આવવા** માટેઃ—ગોરોચન-૩. **કફ, ઉધરસ, શ્વાસ, અશક્તિ વગેરે બાળરોગ** માટેઃ—દૂધ-૨.

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ-ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં.૧૬ અને ગુટિકા-પ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૫, ૧૬.**

૪૦—બેશુદ્ધિ (મૂર્છારોગ)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—ક્ષીણ થએલા, પુષ્કળ દોષસંચય થએલા, વિરુદ્ધ આહાર સેવન કરનારા, એવા પુરુષે મળમૂત્રાદિ વેગ ધારણ કરવાથી, અભિઘાતથી અથવા જે પુરુષનો સત્ત્વગુણ ક્ષીણ થયો હોય એવા પુરુષના બહારના અને અંદરના મનોવહ સ્રોતસોમાં જ્યારે દોષ પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે મનુષ્યને મૂર્છા આવે છે; એટલે સંજ્ઞા વહન કરનાર નાડી વાતાદિકોએ આવૃત થવાથી, સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ કરનારૂં એવું અજ્ઞાન અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું એટલે મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ પડે છે. આ રોગને **મોહ** કિંવા **મૂર્છા કહે** છે. મૂર્છામાં **પિત્ત** એ વ્યાપક હોય છે.×

પૂર્વરૂપ:—હૃદયમાં પીડા, બગાસાં, ગ્લાનિ, ભ્રાંતિ, એ થાય છે. **મૂર્છા, ભ્રમ,** તંદ્રા અને **નિદ્રા,** એના **ભેદ:—મૂર્છામાં પિત્ત** અને **તમોગુણ** અધિક હોય છે. **રજોગુણ, પિત્ત** અને **વાયુથી ભ્રમ** થાય છે. **તમોગુણ, વાયુ અને કફથી તંદ્રા તથા તમોગુણથી નિદ્રા** ઉત્પન્ન થાય છે. મૂર્છાદિ કરતાં **સંન્યાસ** જૂદો છે. તે દોષોનો વેગ જવાથી મદ મૂર્છાદિક પોતે પોતાની મેળે શાંત થાય છે; પરંતુ **સંન્યાસ** પોતે પોતાની મેળે શાંત થતો નથી. **સંન્યાસે** પીડાએલો મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ થઈ મરી ગયા જેવો પડે છે. તેને સોયો ભોંકવી, કૌવચ લગાડવી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમાં આવે છે.

ઉપચાર:—(૧) શરીરપર પાણી છાંટવું, સ્નાન કરાવવું, રત્નો તથા રત્નોનો હાર અને ઠંડા લેપનું ધારણ, વિંઝણાથી નાખેલો વાયરો, સુગંધ અને શીત એવા પાંદડાં, એ ઉપચારોએ મૂર્છા દૂર થાય છે. (૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાખી આપવો; એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે. (૩) પંચમૂળનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો; અને જે જ્વરનાશક કષાય તે પણ દોષ જોઇ આપવો. (૪) રીંગણી, ગળો, પીંપળીમૂળ, સુંઠ અને વાયવરણાનો કાઢો આપવો. (૫) કાળી દ્રાક્ષ, સાકર, દાડમની છાલ, લાજાળુ તથા રાતાં, લીલાં અને ધોળાં કમળનો કાઢો આપવો. (૬) બોરના ઠીલામાંનું મગજ, લીંડીપીંપર, વાળો અને નાગકેસર પાણીમાં વાટી પાવાં અથવા મધમાં લીંડીપીંપર ખાવી. (૭) રાત્રે મધમા ત્રિફળા આપવાં અને સવારે આદુ અને ગોળ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ આપવું. (૮) નાળીએરના પાણીમા જવનો લોટ અને સાકર નાખી પાવું. એટલે હૃદયમાંનો કફ, તૃષ્ણા, મૂર્છા અને ભ્રમ, એ જો ભયંકર હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૯) લસણ, મનશીલ અને વજનું અંજન કરવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરીઠા-૧૧, આદુ-૩, આમળાં-૩૨, ઉંદરકની-૪, કૌચ-૭, તુવેર-૫, દ્રાક્ષ-૬, ધમાસો-૫, ભીલામો-૨૭, લવંગ-૨, લીંડીપીંપર-૨૫, હરડે-૧૦, હળદર-૧૩.

પથ્ય:—રેચન, ઉલટી, લાંઘણ, મૃદુ, કડવો રસ, ધાણીનો મંડ, જૂના જવ, રાતી ડાંગર, મગ અને વટાણાની દાળ, દૂધ, સાકર, જૂનું કોળું, પંડોળા, દાડમ, નાળીએર અને તાંદળજો.

અપથ્ય:—તાંબુલ, ભાજીપાલો, દાંત ઘસવા, ગરમી લેવી, વિરુદ્ધ ભક્ષણ, પ્રાશન, મૈથુન, તીખા પદાર્થ, મળમૂત્રનો રોધ અને છાશ.

૪૧—ભગંદર રોગ

કારણ:—મૂળ વ્યાધિનું પરિણામ, ગરમી ભરેલી છતાં તેના ઉપશમાર્થે અતિ દુઃસહ ઔષધો વવથી, તીખા પદાર્થોના અતિ ભક્ષણથી અને અતિ જાગવાથી ભગંદર રોગ થાય છે.

લક્ષણો:—ગુદાથી બે આંગળ ઉપર, વૃષણથી બે આંગળ નીચે, પીડા કરનારી એવી ફોલ્લી

× વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, રુધિર, વિષ અને દારૂની એમ સાત પ્રકારની મૂર્છા છે. મૂર્છાવાળાને (૧) દ્રાક્ષ, ગળો, સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, પીંપળીમૂળ, એનો ઉકાળો કરી તેમાં લીંડીપીંપર અને મધ નાખી આપવો. (૨) ધમાસાનો ઉકાળો ઘી નાખી આપવો. (૩) નવસાર અને ચૂનો એકત્ર કરી એક શીશામાં ભરી તેનું મોઢું બંધ કરી રાખવું. જરૂર પડેથી તે શીશાનું મોઢું ઉઘાડી તેની વાસ સુંઘાડવી. (૪) વછનાગ ૨ પૈસાભાર, લીંડીપીંપર ૦ા પૈસાભાર અને સોનાગેરૂ ૧ાા પૈસાભાર લઇ, વાટી રતિ ૧ થી ૧ાા ની માત્રા આપવાથી સસ્તી મટે અને વાયુની મૂર્છા જાય.

ઉત્પન્ન થઇ ફૂટી; ગુદા, બસ્તિ અને ભગનું વિદારણ કરે છે તેને ભગંદર કહે છે. કમરના કપાલાસ્થિને ટોંચની લાગે, આગ થાય, કંડૂ છૂટે, સણકા લાગે, એ લક્ષણો ભગંદર થવાનું હોય ત્યારે થાય છે.×

ઉપચાર:—(૧) સોનાની સળી તપાવી છિદ્ર મોટું કરવું; પછી અગ્નિવ્રણ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) ખેર, હરડે, બહેડા અને આમળાંનો કાઢો ભેંસનું ઘી અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૩) ચિત્રક, આકડો, નસોતર, પહાડમૂળ, બાવચી, કરેણ, થુવેર, ઘોડાવજ, કલગારી, હરતાળ, સાજીખાર અને માલકાગણી, એ ઔષધો નાખી તેલ કઢવવું; એને **સ્પંદન** તેલ કહે છે. તે ભગંદર ઉપર ચોપડવું. એ શોધન, રોપણ અને વ્રણઘ્ન છે. (૪) હળદર, આકડાનું દૂધ, સિંધવ, ચિત્રક, શરપુંખો, મજીઠ અને કડુમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ ભગંદરનાશક છે. એને **નિશાદિ** તેલ કહે છે. (૫) **કરવીર તેલ:**—ધોળી કરેણના મૂળ, હળદર, દાંતીમૂળ, કલગારી, મીઠું, ચિત્રક, બીજોરાનો રસ તથા આકડાનું દૂધ નાખી તેલ પચન કરી ભગંદર ઉપર ચોપડવું. (૬) ઉપલેટ, નસોતર, તલ, દાંતીમૂળ, લીંડીપીંપર, સિંધવ, મધ, હળદર, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને મોરથુથુનો લેપ કરવો. (૭) ધોળો અજવલો, ઇંટ, સુંઠ, ગળો અને સાટોડીનો લેપ કરવો. (૮) તલ, નસોતર, મોટી દાંતી, ઘી તથા સિંધવનો મધ નાખી લેપ કરવો. (૯) તલ, હરડે, લોધર, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, હળદર, વજ, ઉપલેટ અને ધુંવાસનો લેપ કરવો, તે ભગંદર, નાડીવ્રણ, ઉપદંશવ્રણ અને દુષ્ટવ્રણનો શોધક તથા રોપણ છે. (૧૦) પાણકણસા (પાનબાજરીઉં) ઉપરની કુસો રંધ્રમાં ભરવી, એટલે જખમ ભરાઇ આવે છે. (૧૧) મોગલી એરંડાના તેલમાં ૩ બીજવી વ્રણ ઉપર લગાડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—કપૂરભેંડી–૩, ખેર–૩, દારુહળદર–૫, નગોડ–૬, મોગલી એરંડો–૧૦, રામબાણ–૨, હરડે–૨૯, ૪૨. પ્રા૦ ઔ૦માઃ—અસ્થિવર્ગ—૧, ૭, ૧૦.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, પંડોળાં, સરગવો, સર્વ કડવા પદાર્થ, ઘી, દૂધ. **અપથ્ય:**—વ્યાયામ, મૈથુન, વાહન ઉપર બેસવું અને જડાન્ન. તે એક વર્ષ સુધી વર્જ્ય કરવાં.

૪૨–ભસ્મક રોગ

જઠરાગ્નિના પ્રકાર:—જઠરાગ્નિના વિકાર ચાર પ્રકારના છે. વાતદોષે કરી +વિષમાગ્નિ,

---

×ભગંદર રોગ પાંચ પ્રકારનો છે. તેમાં ૧ શતપોનિ–એ વાયુથી થાય છે. એમાં થએલી ફોડલીનો તાત્કાલિક ઉપાય ન કરવાથી તે પાકીને પીડા કરી છિદ્ર પડતાં તેમાંથી પરૂ સાથે મળમૂત્ર અને વીર્ય પણ નીકળે છે. ૨ ઉષ્ટ્રગ્રીવ–એ પિત્તથી થાય છે. તેમજ એ ગુદાની ચારે તરફ બબ્બે આંગળ ફરતી ચામડીમાં લાલ ફોડલી થઈ તત્કાળ પાકી જાય છે, તેમાંથી ગરમ પરૂ વહે છે અને તે ઉંટની ગરદનની માફક ઉંચી હોય છે. ૩ પરિસ્રાવી–એ કફથી થાય છે, તેમાં ચેળ ઘણી, પરૂ જાડું, પીડા થોડી અને ફોડલી ધોળી હોય છે અને તે હમેશાં વહ્યા કરે છે. ૪ શંબુકાવર્ત–એ સન્નિપાતથી થાય છે, તેમાં ઘણા પ્રકારની પીડા, ઘણા પ્રકારના રંગ હોય, વહ્યા કરે અને એ ફોડલી કાળી દ્રાક્ષ જેવી હોય છે તથા એનો આકાર શંખની નાભિ જેવો હોય છે. ૫ ઉન્માર્ગિ–ભગંદર એ શસ્ત્રાદિકની ચોટથી થાય છે. એ ચેપી હોય છે

ઉપાયઃ—(૧) લોહી કઢાવવું. (૨) સોનાના જાડા વાળાથી ડામ આપી છિદ્ર કરી તેમાં દારૂહળદરની દીવેટ થોર અને આકડાના એકઠા કરેલા દૂધમાં બોળી તે એ છિદ્રમાં નાખવી. (૩) બાળેલા માણસનાં હાડકાં શેર ૦૧ ઝીણાં વાટી, લુગડે ચાળી ઉંબરાના ઝાડના મૂળમાંથી કાઢેલા રસમાં નાખી મલમ કરી રૂનાં પેલ મૂકી પાટો બાંધવો. (૪) તલનું તેલ ટાંક ૬ કઢાઈમાં કકડાવી નીચે ઉતારી તેમાં ખાપરીઓ ટાંક ૫ અને મીણ ટાંક ૧૪ નાખી ઠરવા દઇ એ મલમ જરા હલાવી ચોપડે તો ધારાં, ચાંદી અને ભગંદર જાય. (૫) જાસુંદનાં ફૂલ, વડનાં પાંદડાં, ગળો, સુંઠ અને સિંધવનો છાસથી લેપ કરવો. (૬) દાંત, અસણી અને હળદરનો લેપ કરવો. (૭) વેલ નામનો વેલો થાય છે તેનાં પાંદડાં ૭ પુષ્યાર્કયોગે આમંત્રીને લાવી વાટી, તે ચેપલી ભગંદરે બાંધે તો જેમ ચેપલી સૂકાય તેમ ભગંદર પણ સૂકાતું જાય. (૮) જુવાર તોલા ૫, સિંદૂર તોલા ૩ એકત્ર કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી ભસ્મ કરી, એ ભસ્મ ચોપડી ઉપર એરંડાનું પાંદડું બાંધવાથી ભગંદર જાય.

+વિષમાગ્નિમાં પેટ ભરેલું જ માલુમ પડે છે. તીક્ષ્ણાગ્નિમાં ભૂખ ઘણી લાગે છે અને ખોરાક વધી જાય છે. મંદાગ્નિમાં ખોરાક ઉપર અરુચિ થાય છે અને ભસ્મકાગ્નિથી ખાધેલું હજમ થઇ જાય છે; પણ શરીરના ધાતુઓને તેથી પોષણ મળતું નથી.

પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ, કફદોષે કરી મંદાગ્નિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્મકાગ્નિ, એનેજ તીક્ષ્ણાગ્નિ પણ કહે છે. ભૂખ ઘણી લાગે છે એટલે વારંવાર અન્ન ભક્ષણ કરે છે અને તે પચન થાય છે; પરંતુ શરીરને લાગે નહિ અને શરીર કૃશ થાય તેને ભસ્મકાગ્નિ જાણવો.

ભસ્મક રોગનાં કારણો:—ગાંજો, હીંગ, રાઇ, ગંધક, ઇત્યાદિ અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અને તામ્રભસ્મનું અતિ સેવન; અને કાકમાંસ તથા મ ર્જારમાસના ભક્ષણથી પિત્ત અતિ કુપિત થાય છે, તેણે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ થાય છે. ગમે તેટલું ખાવા છતાં તે ખાધેલું પચન ન થતાં ભસ્મ થઇ જાય અને અગ્નિ દરરોજ પ્રદીપ્ત હોય છે, તેજ **ભસ્મક રોગ** તે વાત, પિત્ત અને કફ એ ક્રમે કરી વૃદ્ધ, અતિ વૃદ્ધ અને ક્ષીણ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. **ઉપચાર:**—(૧) ભેંસનું દહીં, દૂધ અને ઘીનું સેવન કરાવવું. (૨) વારવાર ખીર ખવરાવવી. (૩) કાળું અથવા ધોળું નસોતર નાખી ઉકાળેલું દૂધ રેચનાર્થે આપવું. (૪) બોરના ઠીલાના અંદરનું મગજ પાણીમા વાટી પાવું. (૫) સ્ત્રીના દૂધમાં ઉંબરાની છાલ વાટી પાવી. (૫) ધોળા ચોખા, ધોળા કમળ અને બકરીના દૂધની ખીર કરી ઘી નાખી ૧૨ દિવસ ખાવી. (૭) ત્રિફળાં, નાગરમોથ, વાવડીંગ, લીંડીપીંપર, સાકર અને ધોળા અઘેડાનાં બીઆંએ કરેલો લેહ આપવો. (૮) અઘેડાના બીઆં છડીને સ્વચ્છ કરી તેની દૂધમાં ખીર કરી ખાવી. (૯) ૪૮ દિવસપર્યંત સવારે ૨૪ તોલા પાકેલાં કેળાં ઘીમા ખાવાં; એટલે તે અગ્નિની સંપૂર્ણ તીવ્રતા અને ભસ્મક રોગનો નાશ કરે છે. (૧૦) ભોંયકોળાનો રસ દૂધ અને ઘી નાખી આપવો. (૧૧) કેળનું પાણી પાવું. (૧૨) ઉંબરાનાં મૂળીઆંનું પાણી પાવું; એથી કરી રક્તવિકાર, અંગમા જામેલી ગરમી અને કડકી, એ વિકાર પણ દૂર થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આમલી–૧૩, ઉંબરો–૧૭, એરંડો–૨૦, કેળ–૧૦, ડાંગર–૯, નસોતર–૪, બોરડી–૬, ભોંયકોળું–૫.

પથ્યાપથ્ય:—અજીર્ણ પ્રમાણે.

૪૩–ભારે શરીર (મેદરોગ)

કારણ:—કફકારક પદાર્થ, મધુર અન્ન, મધુર રસ, સ્નિગ્ધ અન્ન એટલે ઘૃતપકવ, ખીચડી વગેરેનું સેવન કરવાથી મેદ વધે છે.

લક્ષણો:—મેદ વધવાથી અન્ય ધાતુ જે અસ્થિ વગેરે તેનું પોષણ થતું નથી તથા મેદ વધવાથી માણસ સર્વ કાર્યને વિષે અશક્ત થાય છે. તૃષા, અલ્પ શ્વાસ, મોહ, નિદ્રા, શ્વાસાવરોધ, નિદ્રા વખતે ઘણું ઘોરવું, શરીરને વિષે ગ્લાનિ, છીંકો, દુર્ગંધી, પરસેવો, થોડા પ્રમાણમાં વ્યાયામ, અલ્પ મૈથુન ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે અને તેના ઉદરની પ્રાયઃ વૃદ્ધિ થાય છે. વાયુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી આહારને શોષે છે; તેથી ભક્ષણ કરેલું અન્ન જલદીથી પચી જઇ બીજા આહારની ઇચ્છા કરે છે. કદાપિ જમવાનો વખત ચૂકી જાય તો મોટો ઘોર વિકાર થઇ પ્રમેહ, પિટકા, જ્વર, ભગંદર, એમાથી એકાદો રોગ થાય છે તથા એ અગ્નિ અને વાયુએ ઉપદ્રવ કરેલા મેદો–રોગીનુ શરીર બાળે છે.

ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળાંના કાઢામાં એક તોલો મધ નાખી તે પાવો. (૨) સવારે ઠંડું અને સ્વચ્છ પાણી ૪ તોલાં લઇ મધ નાખી પાવું, અથવા ગરમ પાણી ઠંડું કરી મધ નાખી પાવું; એટલે શરીર કૃશ થાય છે. (૩) ચવક, જીરૂ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હીંગ, સંચળ અને ચિત્રાનું ચૂર્ણ મધમા ખાવું; તે મેદનું નાશક અને અગ્નિદીપક છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:—બીલી–૨૩, ભાંગરો–૧૧, સમેરવો–૯, સાગ–૬, સાટોડી–૧૯, હરડે–૨૫. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—મધ–૪.

પથ્ય:—ચિંતા, શ્રમ, જાગરણ, મૈથુન, વ્યાયામ, ચોખા, જવ, ચણા, મસુર, કળથી, મગ, તુવેર, તીખું, છાશ, તેલ, ભાજીપાલો. **અપથ્ય:**—ઘઉં, શેલડી, અડદ, દિવસે ઉંઘવું, સુગંધી પદાર્થ, મધુરાન્ન, વમન.

૪૪—માથાના રોગ

કારણ:—ધૂણી, તાપ, તુષાર, જળક્રીડા, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, ઉંચી જગાનો પૂર્વ દિશાનો વાયરો, વાયુનો નિગ્રહ, રડવું, અતિ જળ કિંવા મદ્યનું પ્રાશન, કૃમિ, મળ–મૂત્રના વેગનો અટકાવ, દોડવુ, કૂદવું, એકી નજરે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કરવું, દુષ્ટ ગંધ, દુષ્ટ અન્ન અને ઘાંટો પાડી ભાષણ કરવું, એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. વાત, પિત્ત અને કફે કરી, સન્નિપાતવડે, રક્તવડે, ક્ષયવડે, કૃમિવડે, સૂર્યાવર્ત, અનંતવાત, અર્ધાવભેદક, શંખક, એમ અગીઆર પ્રકારના શિરોરોગ (મસ્તકશૂળ) થાય છે.

કૃમિજરોગ:—માથામા ભાલા મારવા જેવી પીડા થાય છે અને માથામાનું મગજ કીડા ખાય છે એવું જણાય છે. નાકમાંથી પરૂ, લોહી અને કીડા પડે છે, તેને **કૃમિજ શિરોરોગ** કહે છે. આ મોટો ભયંકર રોગ છે. **સૂર્યાવર્ત:—**સૂર્યોદય સાથેજ કપાળ દુખવાનો હળવે હળવે આરંભ થઇ જેમ જેમ સૂર્ય ચઢે છે તેમ તેમ તે શૂળ આંખો અને ભમરોમાં અધિક થવા માંડે છે; તથા સૂર્ય નમ્યા પછી ઓછું થવા માંડી, સૂર્ય આથમ્યા પછી સમૂળગું બંધ થાય છે. શીત કિંવા ઉષ્ણ ઉપચારોવડે માણસને સુખ થાય છે. એ વિકારને **સૂર્યાવત** કહે છે. **અનંતવાત:—** ત્રણે દોષ દૃષ્ટ થઈ ગળાની પાછલી શિરાને પકડી, આખો અને ભમરોને ઠેકાણે રહી અત્યંત તીવ્ર વેદના કરે છે અને કાનના આગળના ભાગપર કંપ થાય છે, હનવટી પકડાઈ જાય છે, નેત્રરોગ થાય છે. આ ત્રિદોષજન્ય મસ્તકરોગને **નંદવાયુ** એમ પણ કહે છે. **અર્ધાવભેદક (આદાશી, આદાશીશી):—**રુક્ષાન્ન, અતિ ભક્ષણ, અધ્યયન, પૂર્વ દિશા ભણીનો પવન, દવ, મૈથુન-વેગધારણ, આયાસ, વ્યાયામ, એ કારણોએ કુપિત થએલો કેવળ વાયુ કિંવા કફયુક્ત વાયુ, અર્ધું મસ્તક પકડી ગળાની શિરા (નસ), ભમરો, આખ કાન, ડોળા, કપાળ સર્વ એક બાજુભણીનાં પકડી કુહાડીવતે ઘા માર્યા જેવી વેદના કરે છે, તેને **અર્ધાવભેદક (આદાશીશી)** કહે છે. આ રોગ ઘણો વધવાથી તે બાજુની આખ જાય છે, કિંવા કાન પણ બહેરો થાય છે. **શંખક:—** દુષ્ટ થએલા પિત્ત, રક્ત તથા વાયુ ઘણો વધી આંખો ઉપર ભયંકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી ઘણાજ સણકા આવે છે, બળતરા બહુ બળે છે, તેનાથી તે ભાગ ઘણો રાતો થાય છે, તે વિષવેગ પ્રમાણે વધી ગળા સુધી જઇ ત્વરિત તેનો રોધ કરે છે. આ શંખક રોગવડે ત્રણ દિવસમા પ્રાણ નાશથાય છે.

વાતજ શિરોરોગ+ ઉપર ઉપચાર:— (૧) કોષ્ટ, એરંડાનાં મૂળ અને સુંઠ એ છાશમા વાટી ગરમ કરી માથે લેપ કરવો. (૨) મુચકુંદનાં ફૂલનો લેપ કરવો. (૩) સુંઠ અથવા તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) નવસાર અને ચૂનો શીશીમાં નાખી તે શીશી

+ માથાના રોગોમાટે સગ્રહીત ઉપચારો.—(૧) ઘોડાવજ, મરી, લીંડીપીપર અને સુંઠ પાણીમાં ઘસી લુગડે ગાળી નાકમાં સુંઘે તો આદાશીશી મટે અને વાયુની હોય તો શતાવરીના તેલથી મટે. (૨) સુંઠ માસા રાા અને કેસર માસા રાા ઝીણું વાટી ગાયના દાા પૈસાભાર ઘીમાં મેળવી નાકમાં સુંઘવાથી માથાના અનેક જાતના રોગ મટે. (૩) જો વાથી માથું દુખતું હોય તો એરંડાની જડ છાંયે સૂકવી પાણીમાં ઘસી કપાળે અને પગના તળીએ ચોપડવું. ગરમીથી અને પિત્તથી દુખતું હોય તો સુખડ પાણીમા ઘસીને અગર ગાંજાનાં બીઆં પાણીમાં વાટીને કપાળે ચોપડવાં મરી ઘસીને ચોપડવાથી પણ ફાયદો થાય છે અથવા ચિત્રાછાલ ઘસીને ચોપડવી. (૪) નગોડનાં પાદડાં અને ચોખ્ખી હીંગ બે ચણા ભાર વાટી પોટલી કરી નાકમાં ટીપાં પાડે તો આદાશીશી જાય (૫) અરીઠાની છાલ, ધોળા મરી, કળીચૂનો, સુંઠ તથા નવસાર ઝીણાં વાટી છીંકણી કરી સુંઘવાથી ઝામરવાયુ જાય (૬) જરાબડો નામનું ઘાસ થાય છે તેનો રસ કાઢી નાકમાં ટીપાં પાડવાથી જીવડો નીકળી ઝામરવાયુ મટે. (૭) નાળીએરના ગોળામા ખાંડેલી સુંઠ ભરી આંટામા લપેટી અગ્નિમાં પકવી, ખાંડી, ગોળ-ઘી મેળવી ખવરાવવાથી ઝામરવાયુ જાય. (૮) ધાણા, જીરૂં અને સાકર સમાનભાગે વાટી વાસી પાણીમાં ફાકી આપવાથી પિત્તથી માથું દુખતું મટે. (૯) લીંડીપીપર, મરી, લોધર, સાકર અને મનશીલ પાણીમાં વાટી નાસ આપવાથી આદાશીશી જાય. (૧૦) ગોળના પાણીમાં સુંઠ ઘસીને નાકમાં ટીપાં ૩ પાડવાથી આદાશીશી મટે. (૧૧) ઉંઘ લાવવાનો ઉપાય:—જીરાની પોટલી ખાદીના મજબૂત લુગડામાં બાંધી રોગીને ગંધ લેવરાવવાથી ઉંઘ

સુંઘવા આપવી. **પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—**(૧) સાકર, દૂધ અને પાણી મસ્તક ઉપર સિંચન કરવું અથવા ઠંડા પાણીની ઘડી મૂકવી. (૨) ગાયનુ ઘી ચોળવું અથવા શતધૌત ઘીનો લેપ કરવો. (૩) ચંદન, વાળો, કમળ, જેઠીમધ, ચિકેણમૂળ, શુરીઆનાં મૂળ, એ જણસોને દૂધમા વાટી લેપ કરવો. **કફજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—**(૧) ચંદનનો લેપ કરવો. (૨) રેણુકબીજ, તગર, શિલાજિત, નાગરમોથ, એલચી કૃષ્ણાગર, દેવદાર, જટામાંસી અને એરંડાનાં મૂળનો મંદોષ્ણ લેપ કરવો. (૩) સુંઠ, કોષ્ટ, કુવાડીઆના મૂળ, દેવદાર અને ભેંસાગુગળને ગોમૂત્રમા વાટી ગરમ કરી સુખોષ્ણ લેપ કરવો. **સન્નિપાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—** (૧) મીંઢળ, નિસવણીના બીઆ, નાકછિંકણીનાં પાદડા, એ સમભાગ; વડના બીઆ અને છાલનું ચૂર્ણ અર્ધો ભાગ લઇ તેનું બારિક તપખીર જેવું ચૂર્ણ કરી સુંઘવાને આપવું; એટલે તત્કાળ મસ્તકશૂળ, પ્રલાપ, ઘેન, કફ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. **રક્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—** (૧) શતધૌત ઘૃત માથાપર ચોળવું. (૨) સુંઠના કલ્કમા દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું, તે અનેક દોષોથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. (૩) કમળ અને રાસ્ના વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉંબરાના પાકેલા ફળ લઈ ઘીમાં સાકર નાખી તે સાથે પચાવવા; તેમાં એલચી અને મરી નાખી ભક્ષણને માટે આપવાં એટલે રક્તસ્રાવની શાંતિ થાય છે. (૫) રીંગણીના ફળનો રસ કાઢી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો, તે મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. **કૃમિજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—**(૧) સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, કરંજની છાલ અને સરગવાની છાલ, એ સર્વેને બકરીના મૂત્રમા વાટી તેનું નસ્ય આપવું. (૨) વાવડીંગ, સાજીખાર, દંતીમૂળ અને હીંગને ગોમૂત્રમા વાટી તે કલ્કમા સરસવનું તેલ નાખી પચન કરી તેનું નસ્ય કરવું. (૩) કાટાસરીઆના પાંદડાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી નાકમા પાડવા. (૪) રીંગણીના ફળની બીડી કરી નાકમાંથી ધૂમાડી કાઢવી અને બે-ત્રણ દિવસ થયા પછી કુકરપાડાનું ચૂર્ણ નાકે સુંઘવું, એટલે બધા કૃમિ પડશે. (૫) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને મરી વાટી તે રસ નાકમા નાખવો. **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—**(૧) ગોળ નાખી ઘી પાવું અને તલ દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસમા સૂર્યાવર્ત રોગને શાંત કરે છે. (૨) દૂધ તથા ઘીનું ભક્ષણ

આવે અથવા કસ્તૂરી ઘોડાની લાદમા આખે આજે તો નિદ્રા આવે અગર શેકેલી ભાગ વાલ ૨ાા, લીંડીપીંપર ટાંક ૧ અને ગોળ ટાંક ૧ લઈ તેની ૩ ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ ખવરાવવાથી ઉંઘ આવે (૧૨) માથાના વાળ કાળા કરવાનો કલપ—શેલડીનો રસ શેર ૧૦, મોટી હરડે ૨૫, કાળો ભાગરો ટાંક ૧૫, કમળની જડ ટાંક ૨૨, દાડમની જડ ટાંક ૩૭, એ સર્વે ભેગુ કૂટી લોઢાના વાસણમા નાખી ઢાકીને પૃથ્વીમા માસ ૧ દાટી રાખવું. પછી બહાર કાઢી માથે ચોપડી મોઢામા ચોખા રાખવાથી ચોખા કાળા રંગના થઈ જાય છે. જો એમ ન થાય તો ભૂમમાં ફરી ૧૫ દિવસ વધારે દાટી રાખવુ. એમ જ્યારે મોઢામાના ચોખા કાળા રંગના થઈ જાય ત્યારે કલપ પાકો થયો જાણવો. એ એકવાર બાલ ઉપર ચોપડવાથી છ માસનો અને બે વાર ચોપડવાથી એક વર્ષનો કલપ થાય છે; અથવા બહેડા શેર ૦ા પાણીમાં દિવસ ત્રણ ચીનાઈ માટીના વાસણમા પલાળી રાખવા પછી હિમજી હરડે શેર ૦ા તલના તેલ તોલા ૫ મા તળી, દિવસ ૩ સુધી રાખમાં રાખી પછી કોરી કરવી. પછી તેને હીરાકસી માસા ૩, મોરથુથુ માસા ૩ તથા સિંધવ માસા ૩ નાખી લોઢાની તાવડીમા બહેડાના પાણીથી વાટવી આ મિશ્રણ દિવસ ૩ ચોપડવાથી કેશ કાળા થાય છે (૧૩) ફરાંમોશી નામનું દરદ વાયુથી માથામાં થાય છે તેથી માણસોની સ્મરણશક્તિ ઓછી થાય છે તથા ગફલત થાય છે, તે ઉપર:—મોથ ટાંક ૩ાા, બાલછડ (છડીલો) ટાંક ૩ાા, સુંઠ ટાંક ૩ાા, ખેર ટાંક ૧૦, એ સર્વનો ભૂકો કરી મધ શેર ૫ મા મેળવી માટીના ઘીવાળા રીઢા વાસણમાં ઘાલી, દિવસ ૪૦ સુધી જવની કોઠીમા અને તે ન હોય તો ઘોડાની લાદ જે જગાએ નાખતા હોય તેની નીચે તે વાસણ દાટવું. ૪૦ દિવસ પૂરા થયે ત્યાંથી તે વાસણ કાઢી લઇ દરદીને કૌવત પ્રમાણે તેમાંથી દરરોજ સવારે ચાર માસસુધી ખવરાવવું. એનાથી યાદદાસ્ત ઘણી વધે છે. (૧૪) ઓથારથી માણસને ઉંઘમા એવુ માલમ પડે કે મારે માથે ભારે બોજો પડ્યો છે, તેને દમ બંધાય (ગુંગળાય), મોઢે બોલાય નહિ, દમ લેવાય નહિ, દમ બંધ થાય તો જીવ નીકળી જાય. એના રોગીને બંસલીક રગ મૂકાવે. એ રગ નાની આગળી પ્રમાણે હોય છે. ત્યાર પછી તેને મીંઢળ ટાંક ૧ મધ સાથે આપે તેથી છાતી ઉપરનો કફ બહાર નીકળે. ત્યાર પછી પેટના બલગમ માટે નસોતર ટાંક ૬ આપે. પછી હફતા બે સુધી મસ્તકી ટાંક ૧ ખાય તો ઓથારનો રોગ મટે. જેને ઓથાર હમેશા થતો હોય તેણે તેલ, અડદ, લસણ, બાજરી તથા બાકળા (રાંધેલું આખુ કઠોળ) ખાવા નહિ.

અને નસ્ય કરાવવું તથા તેનોજ રેચ આપવો. (૩) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને સિંધવ નાખી તેનું નસ્ય કરવું. તે આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. (૪) ઉપર-સાલ, નીલકમળ, કોષ્ઠ, વજ, લીંડીપીંપર અને જેઠીમધને કાંજીમા વાટી તેમા ઘી અને તેલ નાખી તેનો **સૂર્યાવર્ત** અને **આદાશીશી** ઉપર લેપ કરવો. (૫) ભાગરાના રસમાં સમભાગ બકરીનું દૂધ નાખી સૂર્યનાં કિરણોમાં તપાવવું અને તેનું નસ્ય કરવું. (૬) સરસડાના ઝાડનાં મૂળ કિંવા ફળોની અથવા જવ અને લીંડીપીંપરની પોટલી સુંઘવાને આપવી. (૭) ચણોઠીનું મૂળ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું, એટલે સૂર્યાવર્ત, રતાંધળાપણું, નેત્રમાં પડળ આવે છે તે અને મસ્તકશૂળ, એ રોગો દૂર થાય છે. **અનંતવાત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—**(૧) **સૂર્યાવર્તનાશક** વિધિ કરવી. (૨) મધ, દહીં ઉપરની તર, ઘેબર, ઘી, પૂરી વગેરે વાતપિત્તનાશક આહાર આપવો. (૩) અનંતના ઝાડની ઉત્તર દિશાભણીની મૂળાડી કાઢી ઠંડા પાણીમા ચંદન પ્રમાણે ઘસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો; અને તાળવા ઉપર ચોળતા રહેવું તથા મૂળનો એક કકડો વાળે બાંધી રાખવો અને શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમાં મૂળીઉં ઘસી પાવું. (૪) કાળા કાસાળુના કાંદા પીસી તેની પોટલી તવીપર ગરમ કરી તેનો મસ્તકે શેક કરવો; પછી કેટલીક વારે તેજ પોટલીમાના કાંદા ગરમ કરી તેનો મસ્તકે પાટો બાધવો. (૫) અરીઠા હાથમાં ચોળી તેના ફીણનું અંજન કરવું. વાયુ ઉતરી ગયા પછી આંખોમાં માખણ આંજવું. આ અંજનથી મહાન સર્પનું પણ વિષ ઉતરે છે. (૬) બંટીના તાંદળાનો ભાત કરી ખાવા આપવો. એ ભાત વિષમજ્વર અને વિષ ચઢેલા માણસને પણ હિતકર છે. **આદાશીશી ઉપર ઉપચાર:—**(૧) બકરીના દૂધમાં અથવા પાણીમાં સુંઠ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું; તે **મસ્તકશૂળનો** નાશ કરે છે. (૨) સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૩) લીંડીપીંપર અને સિંધવનું ચૂર્ણ તેલમાં કિંવા ઘીમાં પાચન કરવું અને નસ્ય આપવું અથવા પાણીમાં ઘસી નસ્ય આપવું. (૪) કોષ્ઠ, એરંડમૂળ અને કુવાડીઆનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૫) અગથીઆના પાંદડાંનો કિંવા ફૂલનો રસ, જે ભાગનું કપાળ દુખતું હોય તેના બીજા ભાગના નાકમાં પ્રથમ બે ટીપાં વધારે નાખી પછી બીજા નાકમાં નાખવાં; એના યોગથી **ચાતુર્થિક જ્વરનો** પણ નાશ થાય છે. (૬) કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું, તે તત્ક્ષણ આદાશીશીનો નાશ કરે છે. (૭) રીંગણી તથા જટામાંસીના કલ્કમા ઘી નાખી પચન કરવું. તેનું નસ્ય આપવાની સાથેજ આદાશીશીનો નાશ થાય છે. (૮) સહેવાતુ હોય તેણે ભીલામાનું તેલ બારિક સળી ઉપર લઇ, જે બાજુનું કપાળ દુખતું હોય તેની બીજી બાજુના ડોળાની પાસે જ્યા રાતી જગ્યા હોય છે તે જગ્યા ઉપર તે ચોપડવું. આ યોગવડે **દુ:સહ** આદાશીશી પણ દૂર થાય છે. (૯) તુવેરનાં પાંદડા અને ધરોનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું, તે તુરત આદાશીશીનો નાશ કરે છે. (૧૦) વાવડીંગ અને કાળા તલ સમભાગે લઇ વાટી તેનો લેપ કરવો અને નસ્ય આપવું. (૧૧) મરી અને ચોખા ભાંગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) ગરણીનાં ફળ કિંવા મૂળ પાણીમા વાટી તેનું નસ્ય કરવું કિંવા મૂળ કાને બાંધવા. (૧૩) દૂધ કિંવા નાળીએરનું પાણી સાકર નાખી પાવું કિંવા ઠંડુ પાણી પાવું અથવા ઘીનું નસ્ય આપવું. (૧૪) ખડીસાકર અને મીંઢળ ગાયના દૂધમાં ઘસી સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાં તેનું નસ્ય આપવું. (૧૫) કરંજાનાં બીઆં ઘસી તેમા ગોળ નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૬) રાસ્ના, સુંઠ, વાવડીંગ, એરંડાનાં મૂળ, ત્રિફળાં, દશમૂળ અને હરડેનો કાઢો આપવો. તે વાતરોગ, આદાશીશી, આઢયવાયુ, અર્દિતવાયુ, ખંજવાયુ, નેત્રરોગ, મસ્તકશૂળ, જ્વર અને અપસ્મારનો નાશ કરે છે. (૧૭) કુકરપાડાની ભૂકી નાકે સુંઘવી; એટલે શ્લેષ્માદિક ભાગ નીકળી જઇ આદાશીશી દૂર થાય છે. (૧૮) મોટા પરોઢીએ બે કિંવા ત્રણ નેપાળાનાં બીઆંમંનુ મગજ લઇ, લીંબુના રસમાં ઘસી, જે બાજુનું મસ્તક દુખતું હોય તે બાજુની આંખની ભમર ઉપર સળીવડે ચોપડવું એટલે આદાશીશી જલદીથી દૂર થાય છે. (૧૯) નગોડના રસમાં મરી ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૨૦) આમળાનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે ખાવા આપવું. (૨૧) દૂધનો માવો સાકરમાં ખાવો. (૨૨) આદુ અને ગોળ એકત્ર કૂટી ગોળી કરી તેનો રસ નાકમાં પાડવો. (૨૩) સવાર–

સાંજ ગાયનું ચોખ્ખું તાજું દૂધ નાકમાં નાખવું, એટલે સાત દિવસમાં આદાશીશી દૂર થાય છે. (૨૪) સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૨૫) નાક છીંકણીનું ચૂર્ણ પ્રથમ વિષમ બાજુના નસકોરામાં સુંઘી પછી બીજા નસકોરામાં સુંઘવું. (૨૬) અરીઠા ઘીમાં ઘસી નસ્ય કરવું (૨૭) દૂધમાં બદામની ખીર કરી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૰માંઃ—અગથીઓ-૨, આકડો-૬, આદુ-૨૯, આસંધ-૧૮, કડવાં તુરીઆં-૪, કણગ્રી-૮, કુઓ-૮, કેસર-૪, ગરણી-૩, ૬, ગંગાવતી-૪, ચણોઠી-૧, ડાંગર-૧૦, તંબાકુ-૫, તલ-૭, તાદળજો-૧૧, તુવેર-૬, નેપાળો-૩, ફુદિનો-૮, ભાંગરો-૨, ભીલામો-૯, મરી-૧૪, મીંઢળ-૫, મુચકંદ-૨, મોથ-૧, લસણ-૪, લીંડીપીંપર-૩૩, વજ-૩, સમુદ્રફળ-૬, સમેરવો-૮, સોપારી-૫, હીંગ-૧૫, હેદ-૬. જુઓ ગોવૈ૰માઃ-દૂધ-૧, ઘી-૧.

શંખક શિરોરોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) કેસર અને સાકર સમભાગ અને બન્નેના સમાન ઘી અને ઘીથી ચોગણું પાણી નાખી ઘી શેષ રહે તે પર્યંત તે સર્વેનું પચન કરવું અને પછી તે ઘીનું નસ્ય આપવું; એટલે શંખક, મસ્તક અને નેત્રની જગ્યાનું શૂળ નાશ પામે છે. (૨) ઠંડું પાણી મગજપર સિંચતા જવું. (૩) દારુહળદર, મજીઠ, કડવો લીમડો અને પદ્મકાષ્ઠનો લેપ કરવો. (૪) ચીકણા, નીલાં કમળ, ધરો, કાળા તલ અને સાટોડીનો લેપ કરવો. તે શંખક, અનંતવાત અને સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૫) કરંજ અને સરગવાનાં બીઆ, તમાલપત્ર, સરસડો અને તજનું નસ્ય આપવું, તે સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૬) ગોળ, આદુનો રસ, લીંડીપીંપર અને સિંધવ પાણીમા ઘસી તેનું નસ્ય આપવું; એટલે **ભુજસ્તંભાદિક રોગ અને સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ** દૂર થાય છે. (૭) સાકર તથા કેસર ઘીમા તળી તેનું નસ્ય આપવું; તેથી વાયુ અને રક્તથી ભમરો, આંખ, કાન, ડોળા એ ઠેકાણાનું શૂળ, અર્ધમસ્તકશૂળ અને સૂર્યાવર્ત, એ રોગો દૂર થાય છે. (૮) દેવદાર, તગર, કોષ્ઠ, વાળો અને સુંઠ, એ કાંજીમા વાટી તેમાં તેલ નાખી લેપ કરવો, એટલે મસ્તકશૂળનો નાશ થાય છે. (૯) શરપુંખો અને નવસાર એકત્ર ખરલ કરી સુંઘવામાટે આપવા, એટલે મસ્તકની વાયુ-સંબંધી પીડાનો નાશ થાય છે. (૧૦) સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, પુષ્કરમૂળ, હળદર, રાસ્ના, દેવદાર અને વજનો કાઢો નાકવડે પ્રાશન કરવો, તે મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોળ અને સુંઠના કલ્કનું નસ્ય આપવું, તે મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે અને સુંઠના કલ્કમા દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું, તે અનેક પ્રકારના દોષવડે થએલી મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. (૧૨) એરંડમૂળ, તગર, શતાવરી, જીવંતી, રાસ્ના, સિંધવ, ભાંગરો, વાવડીંગ, જેઠીમધ, સુંઠ, કાળા તલનું તેલ અને બકરીનું દૂધ, એ સઘળું એકત્ર કરી તેમાં ભાંગરાનો રસ નાખી પચન કરવું. આ સિદ્ધ થએલા તેલના ૭ ટીપાં નાકમા નાખવા; તે બધા પ્રકારના મસ્તકવિકાર દૂર કરશે, ગરી ગએલા કેશ અને હાલનારા દાતને દૃઢ કરશે તથા ગરુડના જેવી દૃષ્ટિ કરી બાહુઓમા અધિક બળ આપશે. (૧૩) ત્રિફળા, કરીઆતુ, હળદર. કડવો લીમડો અને ગળોનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો; તે ભ્રકુટિ, આંખ અને કાન, એ ઠેકાણાનું શૂળ, આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતશૂળ, રતાંધળાપણું, પડળ અને નેત્રપીડાનો નાશ કરશે. (૧૪) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંના રસમા મરી નાખી નસ્ય આપવું, તેથી મસ્તકશૂળ અને અપસ્મારના રોગો દૂર થાય છે અને કૃમિ પણ પડે છે. **ક્ષયજ શિરોરોગ** (મસ્તકમાંના મેંદુ શુષ્ક થઈ ભયંકર મસ્તકશૂળ થાય છે તે) **ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) ગોળ, ઘી અને પૂરીઓ ખાવા આપવી અને દૂધ તથા ઘીનું નસ્ય આપવુ અને પાવું. (૨) દૂધમાં બદામ વાટી ખીર કરી ચોખ્ખું ઘી અને સાકર નાખી ખાવી તથા માથાપર બદામનું તેલ ચોપડતાં જવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૰માંઃ—**મસ્તકરોગ** માટેઃ—અઘેડો-૧૩, અરીઠા-૫, ઉંદરકની-क-૧, ग-૫. એરંડો-૩૪, કરેણ-૬, કેશર-૭, ચણોઠી-૧૫, બદામ-૬, સાટોડી-૯. **મસ્તકવાયુ** માટે—આકડો-૫, ચણા-૨. **મસ્તકશૂળ** એટલે મસ્તકસંબંધી પીડા—માથાનું દુખવું, એના માટે—અગથીઓ-૧, અજમો-૩, અનંત-૪. આમળાં-૩૦, ઉંદરકની-क-૩, ઉપરસાલ-૯, કઠ-૧, કપાસ-૧૮, કાયફળ-૯, ખાટીલુણી-૨, ગરણી-૩, ચુકો-૫, જાયફળ-૧, તગર-૧, બદામ-૬, બોરસળી-૯, ભોયકોળુ-૮, મરી-૬, મર્યાદવેલ-૨, વજ-૧, સમેરવો-૧૪, સરગવો-૨૨, ૨૪

હરડે-૩૬. **માથું ચઢેલું ઉતરવા માટેઃ**—આકડો-૭, કોલિંજન-૨, ખજૂરી-૪, ખસખસ-क-(અફીણ)-૯, ગુગળ-૧, નાકછીંકણી-૧, પિત્તપાપડો-૩, ભૂતાકશીશી-૧. **શૈત્યથી મસ્તક ચઢયું હોય તે માટેઃ**—પપનસ-૨. **શરદીથી માથું દુઃખતું હોય તો તે માટેઃ**—તજ-૩. **ઉષ્ણુતાથી કપાળ દુખે તે માટેઃ**—કેવડાનું ઝાડ-૩, ડુંગળી-૩. **માથે વાયુ ચઢયો હોય તો તે માટેઃ**—નાંદરૂખ-૨. **વાતજ મસ્તકશૂળ માટેઃ**—કંકોડી-૧૧, મુચકંદ-૧. **મસ્તકના તાપ માટેઃ**—પિત્તપાપડો-૫. **રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ માટેઃ**—શિરદોડી-૧૨. **માથામાં દારુણ રોગ થાય તે માટેઃ**—આંબો-૨૧. **મગજમાંથી ગરમી દૂર થવા માટેઃ**—ઉંદરકની-૧. **માથામાંથી ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઇ મગજ સુધરવા માટે.**—દ્રાક્ષ-૧૪. **મગજ સાફ થવા માટેઃ**—ઉંદરકની-क-૪. **મગજ શાંત થવા માટેઃ**—કપાસ-૧૮. **મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી ટપકતું હોય તે માટેઃ**—ઉંબરો-૨૫. **આગંતુક મસ્તકશૂળ માટેઃ**—ભારંગી-૬. **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ માટેઃ**—ભાગરો-૨, વજ-૩, શરસડો-૧૦, શેલડી-૬. જુઓ ગોવૈ૦માંઃ—**રક્તજ પિત્તજ શિરોરોગ માટે.**—દૂધ-૧૯, ઘી-૧૧. **માથાના દુખાવા ઉપરઃ**—દૂધ-૨૫. **સૂર્યાવર્ત માટેઃ**—દહીં-૫.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માઃ—**માથાના દુખાવા માટેઃ**—સાબરશીંગ-૨. **શિરોભ્રમણ માટેઃ**—ધૃતવર્ગ-૧. **કેશ આવવા માટેઃ**—હસ્તિદંત-૧. જુઓ અનુભૂત ઔષધ ઔષધક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાઃ-નં-૧૪, ૩૨. મલમપ્રયોગની ટીપમા નં-૮.

પથ્યઃ—ઘી, દૂધ, ચોખા, પટોળ, સરગવો, ચાકવત, કારેલા, કેરી, દાડમ વેર, ઘઉં, મગ.
અપથ્યઃ—મળમૂત્રનો અવરોધ, દુષ્ટ પાણી, વિરુદ્ધાન્ન, દિવસે નિદ્રા.

૪૫–મૂત્રબંધ (મૂત્રાઘાત)

કારણઃ—મૂત્રપુરીષાદિના વેગોના વિઘાતનેલીધે વાતાદિ દોષ કુપિત થવાથી વાતકુંડલિકાદિક ત્રયોદશ પ્રકારના મૂત્રાઘાત થાય છે. **મૂત્રકૃચ્છ્ર** અને મૂત્રાઘાત, એ ઉભયનો ભેદ એટલોજ કે, મૂત્રકૃચ્છ્રને ઠેકાણે કલેશ અધિક હોય છે અને મૂત્રાઘાતને ઠેકાણે નિબંધ હોઇ ક્લેશ અલ્પ હોય છે. +

+ મૂત્ર, વીર્ય, ઝાડો વગેરે રોકવાથી કોપાયમાન થએલા વાતાદિક દોષથી તેર પ્રકારનો મૂત્રાઘાત રોગ થાય છે. ૧–મળદ્વારનો કુપિત થએલો વાયુ વેદનાયુક્ત થઈ મૂત્રને રોકી સ્વાભાવિક ગતિમાં વિરુદ્ધ બની ઘુમતો ફરે છે; તેથી મૂત્ર પરાણે થોડું થોડું થાય અને તણુખા નાખે, તેને વાતકુંડલા કહે છે. ૨–શિશ્નના છિદ્ર અને મળદ્વારને ફૂલાવી તેના માર્ગને રોકી કઠણ, ઉંચી અને ચંચળ ગાંઠ કરે છે; તેથી મૂત્ર રોકાઈ તીવ્ર વેદના થાય છે તેને અષ્ટીલા કહે છે. ૩–મૂત્રની હાજત થયા છતાં મૂત્ર નહિ કરવાથી પેડુનો વાયુ પેડુનું મોઢું બંધ કરી મૂત્રને રોકે છે, તેને વાતબસ્તિ કહે છે. ૪–મૂત્રની હાજતને પરાણે રોકવાથી તે જલદી ન થતાં ધીરે ધીરે થાય છે તેને મૂત્રાતીત કહે છે. ૫–મૂત્રનો વેગ દાબી રાખવાથી અપાનવાયુ કુપિત થઈ પેડુને ચઢાવે છે અને નાભિની નીચે આધ્માન ઉત્પન્ન કરી તેમાં વેદના કરે છે, તેને મૂત્રજઠર કહે છે. ૬–મૂત્ર મળદ્વારમાં આવી એકદમ અટકી પડે છે તેને પરાણે ગતિ આપવા જતાં વાયુથી શિશ્નનું છિદ્ર ફાટી જઈ ધીરે ધીરે થોડું થોડું રક્તમિશ્રિત મૂત્ર ઉતરે છે અને તેની સાથે તણુખા લાગે તેને મૂત્રોત્સંગ કહે છે. ૭–રુક્ષ શરીરવાળા પુરુષના શરીરમાંનો અપાનવાયુ મૂત્રનો ક્ષય કરે છે તેને મૂત્રક્ષય કહે છે. ૮–પેડુની વચ્ચે ગોળ અને સ્થિર નાની વાયુની ગાંઠ એકએક થાય છે તેને મૂત્રગ્રંથિ કહે છે. ૯–મૂત્રની પહેલાં અને મૂત્રની પછી ઝાડાયા છાણાની રાખના પાણી જેવું પ્રવાહી નીકળે તેને મૂત્રશુક્ર કહે છે. ૧૦–હળદરના જેવું અથવા લોહીસહિત બહુકષ્ટે મૂત્ર ઉતરે તેને ઉષ્ણવાત કહે છે. ૧૧–મૂત્ર અત્યંત કષ્ટે પીળું કે લાલ, ધોળું, ઘણું જાડું, ગરમ, ગોરૂં, શંખ જેવું, ચૂનાની રાખ જેવું થોડું ઉતરે અને શરીર સૂકાઇ જાય તેને મૂત્રસાદ કહે છે. ૧૨–જે મૂત્ર મળસહિત ઉતરે અને જેના મૂત્રમાં મળ જેવી વાસ આવે, ઘણા કષ્ટે મૂત્ર ઉતરે તેને વિડ્વિઘાત કહે છે. ૧૩–પેડુમાં થએલ ગોળ ગાંઠ મોટી થઈ હાલે નહિ, પીડા કરે, શૂળ ચાલે, ગર્ભ માફક રહે–ફરકે, હાથથી તેને દાબે તો મૂત્રનું બુંદ ઉતરે, પીડા બહુ થાય તો ધાર છૂટે; તેને બસ્તિકુંડળ કહે છે.

સંગૃહીત ઉપચારઃ—(૧) ઇંદ્રવરણાની જડ ૧ પૈસાભાર આપે તો ત્રણ કલાકમાં મૂત્ર અને ઝાડો બન્ને છૂટે. (૨) ગુંદાનાં બીઆં, ગોખરૂ, કપાસ અને કાકડીનાં બીઆં તોલા ૨ લઇ ખોખરાં કરી, પાણી ૬ શેર માંધે ઉકાળી ૧ શેર રહે ત્યારે તેમાં સાકરની ચાસણી નાખીને પાય તો પહોર ૧ પછી મૂત્ર છૂટે. નાભિની

ઉપચાર:—મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રાશ્મરી ઉપર જે ઔષધો કહેલાં છે, તે દેશ અને કાળ જોઇ સર્વ મૂત્રાઘાત ઉપર યોજવાં. (૧) સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ત્રિફળાં, એ સમભાગ અને સર્વેના સમભાગ શુદ્ધ ગુગળ લઈ તેની ગોખરૂના કાઢામાં ગોળી કરવી. એ ગોળી ખાવા છતાં કોઇ પણ પ્રકારના ખાવાપીવાનો પ્રતિબંધ નથી. એ પ્રમેહ, વાતરોગ, વાતરક્ત, મૂત્રાઘાત,મૂત્રદોષ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૨) ગરમ કરી ઠંડું કરેલું દૂધ, જટામાંસી, ચંદન, ચોખાનું ધોવરામણ અને સાકર એકત્ર કરી પીવાથી રક્તસહિત ઉષ્ણવાતનો નાશ થાય છે. (૩) ધમાસો કિંવા અરડુસીનો કાઢો આપવો. (૪) દશમૂળનો કાઢો શિલાજિત અને સાકર નાખી આપવો. (૫) ગોખરૂનો કાઢો શિલાજિત અને ગુગળ નાખી આપવો. (૬) વાયવરણા, ગોખરૂ અને સુંઠનો કાઢો ગોળ તથા જવખાર નાખી આપવો; એટલે તે પથરી, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રશર્કરાનો નાશ કરે છે. (૭) તાડના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેમાં સાકર નાખી આપવાં. (૮) કેસર રાત્રિએ પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાખી હલાવી પાવું. (૯) શુદ્ધ શિલાજિત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવું. (૧૦) કાકડીનાં બીઆં, સિંધવ અને ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવું. (૧૧) કાળો વાળો, તમાલપત્ર, ઉપલેટ, આમળા, વાળો, ધોળી મુસળી, એલચીદાણા, રેણુકબીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળમાંનું કેસર, કપૂર, ચંદન, રક્તચંદન, ત્રિકટુ, પીંપળામૂળ, આસગંધ, શતાવરી, ગોખરૂ, કાકડાશીંગી, જાઈ, કંકોળ અને ડાંગરની ધાણી સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવુ અને એક ભાગ ચૂર્ણ, બે ભાગ ઘી અને સાકર એ પ્રમાણે ખાવું; અથવા ખડીસાકર અને મધની સાથે સવા સેવન કરવાથી તે ક્ષય, રક્તપિત્ત, પાદદાહ, અસૃગ્દર, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તસ્રાવ વગેરે એંશી પ્રકારના વાયુ અને વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરશે. (૧૨) એલચી, પાષાણભેદ, લીંડીપીંપર, શિલાજિત, એ સર્વ એકત્ર કરી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ-૧૪, અરડુસી–૨૩, આકડો-૨૩, આવળ–૭, કપૂર-૧૧, કાકડી-૧, કારેલી-૮, કેસર-૯, કેળ-૧૬, કોથમીર-૧૦, ખાખરો-૧૫, ગોખરૂ બેઠા–૫, ગોડાળ-૧, તલ-૧, ધમાસો–૭, નળ-૨, નાળિયેર-૧, નેવારી-૧, ફાગળો-૩, બિહી-૧, ભોરિંગણી-૪, મરી-૧૨, મુળા-૧૩, રાનતુલસી-૬, લાંબડી-૧, વાયવરણો-૬, વાંસ-૧, સીતાફળ-૨, સાગ-૧, સિવણ-૪, સોપારી-૩. **મળમૂત્રવડે આજારી થએલાને માટેઃ**—સરગવો—૬. **મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે** માટેઃ-વડ-૧૫. **મૂત્રશુદ્ધિ** માટેઃ—ગળજીભી-૭, ડાભ-૨. **લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે માટે:**—બળશી-૯.

પથ્ય:—રાતી ડાંગર, છાશ, દૂધ, દહીં, જૂનું કોળું, પંડોળાં, ચીભડા, ખજૂર, નાળીએર, અને તાડફળ. **અપથ્ય:**—વિરુદ્ધાન્ન, માર્ગ ચાલવો, રુક્ષ, વિદાહી, વિષ્ટંભી એવા પદાર્થ, મૈથુન, મૂત્રાદિકોનો વેગ ધારણ કરવો, વાંસના અંકુર અને વમન.

૪૬—મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો*

જેને ગરમી, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત વગેરે રોગ થએલા છે તેને મૂત્રરેચન આપવું. **મૂત્રરેચનમાં**

નીચે ગાઠ બંધાઈ હોય તો મોતની નિશાની છે. (૩) ઇંદ્રિના છેદમાં કપૂર મૂકે તો ઘડી ૧ માં મૂત્ર છૂટે. વળી એજ પ્રમાણે સુરોખાર પણ મૂકાય છે. (૪) કળથી ઉકાળી પાય તો આરામ થાય. (૫) સાકર ૦। શેર અને કેળનો રસ ૦। શેર મેળવી પાય તો મૂત્ર છૂટે. (૬) મૂત્રબંધમાં પથરી ઉપર કહેલા ઉપચાર કરવા. (૭) લવારની કોઢમાથી ધમણની ફુંક લાગે તે ઠેકાણાની રાખ લઈ પાણીમાં મેળવી પેડુ ઉપર જાડો લેપ કરવો. (૮) શિરકસિયા (સૂડીઆના વેલા) ની ગોટલી પાવી. (૯) પેડુ ઉપર નદીની શેવાળ બાંધવી. (૧૦) સુંદી, બાવળ અને રાબોરડીના પાંદડાં રાત્રે પાણીમાં નાખી ઝાકળમાં રાખી, સવારે વાટી ગાળીને તે પાણી પાવું. (૧૧) સુરોખાર તોલો ૦। અને જવખાર તોલો ૦। ગોમૂત્રમાં વાટી પાવાં. (૧૨) સાકર અને જવખાર અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ ફાકવાં. (૧૩) સુરોખાર તાદળજાના રસમા પાવો. (૧૪) સાંભરલુણ બાળકના પેશાબમાં વાટી નાભિમાં ભરવું. (૧૫) બાળકના પેશાબમાં બકરીની લીંડી પલાળી ગરમ કરી પેડુ ઉપર બાંધવું.

* રાખજીરૂ, જીરૂં અને સુરોખાર દૂધમાં નાખી પાણી મેળવી પાવું. (૨) સોનાગેરૂ ૦। તોલો, સુરોખાર ૧ તોલો, ઈલાયચી ૦। તોલો, મજિઠ ૦। તોલો, દૂધ ૨ શેર અને પાણી ૪ શેર નાખી એકત્ર કરી પાવું.

આપવાનાં ઔષધો:—(૧) સુરોખાર, ચણકબોબા, એલચીદાણા અને રેવંચી, એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ, પાશેર દૂધ અને પાશેર પાણી એકત્ર કરી તેમાં આપવું. (૨) સોનામુખી (મીંઢીઆવળ) ૨ તોલા રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવી. એથી કરી રેચ પણ થાય છે. (૩) ગાયનું દૂધ ઉકળતું રાખી તેમાં લીંબોળીઓ પીલવી અને તેમા સાકર નાખી ૭ ફેરા ગાળી, તે પાણી સાતવાર ઉલટાપાલટી કરી પાવું. (૪) એક શેર દૂધમા એક શેર પાણી મિશ્ર કરી તેમા ૨ માસા સુરોખાર અને ૬ માસા સોનાગેરૂ નાખી તે હલાવી ઉભા રહી પેટભર પીવું અને ફરતા રહેવું; એટલે મૂત્રરેચ થાય છે. (૫) દૂધ બશેરસુધી લઈ કલાઇના વાસણમાં સારૂં ગરમ થાય પછી તેમાં ફટકડીની ભૂકી ૨ માસાપર્યંત નાખવી એટલે તે દૂધ ફાટી જાય છે. પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી ગાળી લઇ તેમાં એલચીદાણાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી તે ઠંડું થયા પછી પ્રાશન કરવું. (૬) ખાખરાના સૂકાએલા ફૂલ શુમારે ૧૦ તોલાપર્યંત લઇ તે ધોઇ તેમાં પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણું દઇ મંદાગ્નિ ઉપર વરાળ થાય ત્યાંસુધી બાફવાં. પછી તે પીલી તેનું પાણી પાશેર સુધી લઇ તેમા ૨ માસા સુરોખાર નાખી તે પાવું અને બાકી રહેલા પાણીમાં તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેટપર બાંધવાં. (૭) કાળી દ્રાક્ષ ૪ તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે મસળી, તેનું પાણી ગાળી લેવું અને તે પાણીમા થોડી જીરાની ભૂકી નાખી શક્તિ પ્રમાણે એક શેરપર્યંત પ્રાશન કરવું, એટલે મૂત્રદ્વારે શરીરમાંની ગરમી નીકળી જાય છે; એથી કોઇને રેચ પણ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—કાકડી-૯, ખાખરો-૧૫, ડાંગર-૪, દ્રાક્ષ-૮, રેવંચી-૨.

પથ્ય:—ચોખા, દૂધ, ઘી, તુવેરની દાળ, સાકર, ઘઉં. **અપથ્ય:**—ગોળ, તીખા, ખાટા, તેલકટ, વાયુ કરે એવા પદાર્થ.

૪૭—મોઢાના રોગ (મુખરોગ)

કારણ:—જળચર પ્રાણીનું માંસ, દૂધ, દહીં, અડદ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી કુપિત થએલા કફાદિક દોષો મુખમા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ દાત ન ઘસવા, ધુમ્રપાન એ કારણોથી પણ આ રોગ થાય છે.

મુખરોગની સંખ્યા:—દંતરોગ-૮, ઓષ્ટરોગ-૮, દંતમૂળરોગ-૧૫, તાળવાના રોગ-૯, જીભના રોગ-૫, કંઠરોગ-૧૭ તથા સર્વસર રોગ ૩ મળી કુલ ૬૫ પ્રકારના મુખરોગ છે.*

+ ૧. દાતમાં કાળા છિદ્ર પડી જઈ નિમિત્ત વગર પીડા થાય તે કૃમિદંત. ૨ દાંતની નસોમાં પીડા થાય તે દાલન. ૩ ટાઢું, ઉનું, ખાટું, પવન વગેરે સહન ન થાય તે દંતહર્ષ. ૪ ધીમે ધીમે વાયુ દાંતને મોટા અને બેડોળ કરે તે કરાલ ૫ દાતનો મેલ કઠણ થઈ જાય છે તે દંતશર્કરા ૬ દાંત કાળો પડી જાય તે શ્યામદંત. ૭ મોઢું વાકું અને દાંત ભાગી જાય તે ભંજનક. ૮ દંતશર્કરા વધીને ગાલને નડે તે કપાલિકા. એ દાંતના આઠ રોગો છે. વાત-૧, પિત્ત-૨, કફ-૩, સન્નિપાત-૪, લોહીનો-૫, માંસનો-૬, મેદનો-૭ અને ચોટ લાગવાનો એમ આઠ ઓષ્ઠ (હોઠ) ના રોગો છે.

૧. કારણવિના અકસ્માત્ પારામાથી દુર્ગંધયુક્ત લોહી પડે તે શિતાદ ૨. કફલોહીના કોપથી બે ત્રણ પારામા ઘણો સોજો થાય તે દંતપુટપુટ. ૩ પારાને સોજો થઈ પીડા થાય, લાળ પડે અને ચળ આવે તે સૌષિર. ૪. પારામાં દાંત હાલવા લાગે અને તાળવું બેસી જાય કે છિદ્ર પડે તે મહાસૌષિર. ૫. પારામાંથી પરૂસહિત લોહી નીકળી દાત હાલે તે દંતવેષ્ટ. ૬. પારા વિખરાઇ ગયા છતાં લોહી ન નીકળે તે પરિદર. ૭ પારામાં બળતરા થઇ દાંત હાલવા લાગે, આપથ ઘસતાં લોહી નીકળે અને પીડા થાય તે ઉપકુશ. ૮. ચોટ લાગવા કે ઘસાવાથી સોજો ચઢી દાંત હાલી પીડા કરે તે વૈદર્ભ. ૯. પારામાં બીજા કરતાં એક દંત વધારે વધે તે ખલીવર્દ્ધન. ૧૦. નીચેની દાઢના અંતમાં સોજો હોય, લાળ પડે અને પીડા થાય તે અધિમાંસ. આ દશ સિવાય પારાની નસોમાં વાયુ, પિત્ત, કફ તથા સન્નિપાતથી અને ચોટ લાગવાથી એમ પાંચ પ્રકારે નસોના રોગો થાય છે; તે મળી પંદર પારાના રોગો છે. વળી દાંતના પારામાથી પરૂસહિત લોહી નીકળે, ઘણો સોજો હોય અને તેમાં દાહ તથા પીડા હોય તે દંતવિદ્રધિ કહેવાય છે. દાંતના મૂળનેજ દાંતના 'પારા' કહે છે.

વાત ૧, પિત્ત ૨, કફ ૩, અલાસ ૪, ઉપજીહ્વ ૫, એમ પાંચ જીભના રોગો છે.

દંતરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સુંઠ અને ધોળા શરસડાના કિંવા ત્રિફળાંના કાઢાએ ગલફોરા ભરવા; એટલે અવાળુમાંથી લોહી નીકળે છે, માંસ ભરેલું કાઢી નાખે છે અને અવાળુ પાકે છે તેને મટાડે છે. (૨) લોધર, પતંગ, જેઠીમધ અને લાખનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ નાખી તેનો કોગળો કરવો; એટલે દાતમાંથી લોહી અને પરૂ વહે છે તે બંધ થઈ હાલનારા દાંત ઘટ્ટ થાય છે. (૩) કાટાસરીઆ-(વજ્રદંતી) નો રસ* અને મધ દાતે ઘસવું; એટલે રક્તવિકાર બંધ થાય છે. (૪) તુવેરની દાળ, ભીલામો અને કાંટાસરીઆનાં મૂળીઆંને માટલામાં નાખી રાખ કરી દાંતે લગાડતા રહેવાથી દંતરોગ દૂર થાય છે. (૫) લોહચૂર, એલચીદાણા, હિરાકસી અને માયફળનું ચૂર્ણ કરી રોજ દાંતે ઘસવું. એથી કરી સર્વ દંતરોગ શમે છે. (૬) મોગલી એરંડાના તાજા દાતણે દાત ઘસવા અને તેનો રસ દાતે ચોપડવો. (૭) જીરૂં, મીઠું, હરડે અને શિમળાના કાટાના ચૂર્ણવડે દાંત ઘસવા; એટલે દંતમૂળના ક્ષતો, ચીરા પડે છે તે, સણકા, રક્તસ્ત્રાવ, દાત હાલવા અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૮) લીંડીપીંપર, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ દંતમૂળને ઘસવું. (૯) ફટકડીની ભૂકી મધ

ગલસુંડી ૧, તુડકેસરી ૨, ધ્રુવ ૩, કચ્છપ ૪, તાલુઅર્બુદ ૫, માંસસંઘાત ૬, તાલુપુટપુટ ૭, તાલુશોષ ૮ અને તાલુપાક ૯, એ નવ તાળવાના રોગો છે

વાતવિદ્રધિ ૧, પિત્તવિદ્રધિ ૨, કફવિદ્રધિ ૩, ત્રિદોષવિદ્રધિ ૪, રક્તવિદ્રધિ ૫, કંઠસાલુક ૬, અધિજીહ્વ ૭, વલય ૮, બલાસ ૯, એકવૃંદ અને વંદ ૧૦, શતઘ્ની ૧૧, ગિલાયુ ૧૨, ગલવિદ્રાધ ૧૩, ગલૌઘ ૧૪, સ્વરઘ્ન ૧૫, માંસતાન ૧૬, વિદારી ૧૭, એ ગળાના રોગો છે.

૧ મુખમાં સર્વત્ર ફોડલા થઈ ઘણી પીડા થાય તે વાયુનો, ૨ લાલ કે પીળા ફોડલા થાય, દાહ હોય તે પિત્તનો, ૩ પીડાવિના પણ ચેળયુક્ત ધોળા ફોડલા હોય તે કફનો; એમ ત્રણ પ્રકારના સર્વસર રોગ છે, તેનેજ મુખપાક કહે છે. વળી જે હોઠમાં તથા પારામાં લોહીના કોપથી અથવા ત્રિદોષથી થએલા ફોલ્લા હોય, તે સન્નિપાતનો અસાધ્ય મુખપાક રોગ કહેવાય છે.

સંગૃહીત ઉપચાર:—(૧) દાંતની જડમાં કીડા થયા હોય તો હિંગનો ગાંગડો ગરમ કરી દાતનીચે રાખે તો કીડા મરી જાય. (૨) ફટકડીનો ઝીણો ભૂકો કરી તેમા થોડું મીઠું નાખી, પછી એક રૂનું પુમડુ પાણીમાં પલાળી તે ઉપર ભભરાવી તે દાઢ ઉપર મૂકવાથી દાઢ દુખતી મટે. (૩) મુખપાક ઉપર કસ્તૂરી, વાંસકપુર, નિસાસતો (ઘઉંનો બનાવે છે), એ ત્રણે બરાબર લઈ ખાંડી બારિક કરી મોઢામાં ભભરાવે અને લાળ નીતરવા દે તો મટે: અથવા સરકો અને ગુલાબના કોગળા કરાવવા, અગર હિમજ મોઢામા રાખવી અથવા જીરૂં ખાંડી તેના પાણીમાં રતાંજળી ઘસી તેમાં એલચીનો ભૂકો અને ફુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા, અથવા બાવળ તથા જાબુડીની અંતરછાલનો ઉકાળો કરી તેમા ફુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા, અથવા ચોખાના ઓસામણમા વાટેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા. (૪) મોઢું ગંધાતુ હોય તો કસ્તૂરી, અગર અને લવંગ એ ત્રણેને બારિક ખાંડી કેટલાક દિવસ સુધી દાત ઉપર ઘસવું. (૫) ગળામા કાકડી થાય તે એવી રીતે કે ગળામાં થુંક ન ઉતરે; એ રોગ પિત્ત, લોહીવિકાર કે વાયુથી થાય છે. ગળામાં ઘણું દુખે તો એ રોગ લોહિવિકારથી જાણવો. તેના ઉપર:—બેઉ હાથની કેફાલ રંગનું લોહી કઢાવવું. વાયુની કે પિત્તની હોય તો મોઢામાંથી ફીણ નીકળે અને દુખે નહિ; ત્યારે અંજીર ઉકાળી તેનુ પાણી એક અઠવાડીઆ સુધી રાતદહાડો પીએ તો મટે. પાણીને બદલે પણ એજ પાણી પીએ તો વધારે ફાયદો થાય (૬) બલગમ ગંધાતી હોય તો લસણ મધ સાથે ખાવું. (૭) રાતી અરડુસી ૧ તોલો ૦। શેર મધમાં નાખી એકઠું કરી સવારે પીએ તો મોઢામાથી લોહી પડતુ હોય તે મટે. (૮) આકડાનું દૂધ ०। શેર કુલડીમાં ભરી મીણકપડ કરી છાણાં ૫ શેર માં ભઠ્ઠી કરી ખાખ કરવી; એ ખાખ દાંતે ઘસવાથી દાત હાલતા હોય તો મજબૂત થાય અથવા માયાં અને ફટકડી ઘસવી. (૯) ખડીઓખાર ફુલાવી મધમાં ચટાડવાથી મુખપાક મટે. (૧૦) ફટકડી ૧ તોલો, કાળાં મરી ૧ તોલો અને સોપારી કાળી ૪ તોલા, એમની ભસ્મનુ ચૂર્ણ દાતે ઘસવું અથવા ઇલાયચી ટાંક ૧,કાથો ટાંક ૧,ફુલાવેલી ફટકડી ટાંક ૧,અને હીરાકસી ટાંક ૧,સવારમાં દાંતે ઘસવાથી દાંત દુખતા મટે. (૧૧) મોરથુથુ ફૂલાવી જ્યારે સફેદ થાય, ત્યારે તેમા સોનાગેરૂ નાખી મોઢામાં રાખે તો મોઢાનાં ચાદાં મટે. (૧૨) દંતમંજન:—માયાં ૯ ભાગ, લોહચુર ૧૦ ભાગ, હીરાકસી ૨ ભાગ, ફટકડી ૨ ભાગ, સોનાગેરૂ ૨ ભાગ, હીમજ ૨ ભાગ, કાથો ૨ ભાગ, સુરમો ૨ ભાગ અને મોરથુથુ ફૂલાવેલો ૨ ભાગ, સર્વને લઈ ઝીણા વાટી દાતે ઘસવાથી દાંત મજબૂત થાય. (૧૩) પડજીભી ઉપર:—એલચી, જાવંત્રી, સિંધવ, જાયફળ, ધુવાસ, એ સમાન ભાગે લઇ પાણીમાં ગોળી કરી મોઢામાં રાખવું.

* અહીં મ૦ કોરાંટાનો અર્થ અરણી કરેલો એ ખોટો છે, એનો ખરો અર્થ તો કાંટાસરીઓજ થાય છે કે જેને વજ્રદંતી પણ કહે છે.

અને ઘીમાં કાલવી ચોપડવી; એટલે રક્ત બંધ થાય છે અને મુખપાક દૂર થાય છે. (૧૦) જાઈનાં પાંદડાં, મીંઢળ, ગોખરૂ, બહેડાં, મજીઠ, લોધર, ખેરની છાલ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં તેલ નાખી પચન કરવું અને તે લગાવવું. તે દંતનાડીનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળો પાણીમાં વાટી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી કઢવવી; તેનાવડે દાત ઘસવા એટલે હાલનારા દાત ઘટ્ટ થાય છે. (૧૨) જાઈનાં પાંદડા, સાટોડી, ગજપીંપળી, કાંટાસરીઓ અને ઘોડાવજ, સુંઠ, અજમો, હરડે અને તલનું ચૂર્ણ મોઢામાં રાખવાથી દુર્ગંધ, દાતના સણુકા, દાંત હાલવા, વ્રણ, સોજો, કંડૂ અને કૃમિનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—ઉપરસાલ–૬, કાયફળ–૧૧, કોલિંજન–૧૦, તુવેર–૪, બોરસળી–૮, મોગલી એરંડા–૧૧, લીંડીપીંપર–૨૯, લોધર–૩, સાટોડી–૧૨.

દંતકૃમિ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) કપૂર અથવા શેકેલી હીંગ દાઢની નીચે રાખવી. (૨) કાંટાસરીઆનાં પાદડાં અથવા મૂળીઆં ચાવવા. (૩) અક્કલકરો દાઢમાં રાખવો એટલે દંતશળ બંધ થાય છે. (૪) સુંઠ ૧ ભાગ અને ફુલાવેલી ફટકડી ૨ ભાગ લઇ એકત્ર કરી તે ૨–૩ વખત ચોપડવી; એટલે દંતશળ તુરત બંધ થઈ જાય છે. (૫) રીંગણીનાં સૂકાયલા ફળ અંગારાપર નાખી તે ઉપર નળીવાળું ઢાકણુ મૂકી નળીવડે મોઢામાં ધૂણી આપવી એટલે કૃમિ દૂર થાય છે. કાનમા પણ આ ધૂણી આપવાથી કર્ણકૃમિ દૂર થાય છે. (૬) લીલી નગોડ, બોડી અઘાડી અને કડવી તુમડી, એ દરેકનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કરી દાતમા રાખવું; એટલે કૃમિને પાડી નાખે છે. (૭) ધોળી ઉપરસાલનાં પાંદડા વાટી ગોળી કરી દાતમા રાખવી, એટલે કૃમિ પડી દાત ઘટ્ટ થાય છે. (૮) હિરાકસી, હીંગ, ફટકડી અને દેવદાર પાણીમાં વાટી ગોળી કરી દાંતમા રાખવી; એટલે કૃમિજ દંતશળનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—ઇન્દ્રવરણાં–૩, ઉંદરકની–ક–૪, કડવા તુરીઆં–૩, કપૂર–૯, કાટાસરીઓ–૮, પાષાણભેદ–૬, ભોરિંગણી–૩, હીંગ–૨૧.

દાંત બળવાન થવા માટે ઉપચારઃ—(૧) બકુલી (બોરસલી)ની અંતરછાલ રોજ ચાવવી, એટલે દાંત ઘટ્ટ થાય છે. (૨) બદામનાં છોડીઆં બાળી તેણે દાત ઘસવા. (૩) નાગરમોથ, હરડે, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, વાવડીંગ અને કડવા લીમડાનાં પાદડા એ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી છાયામાં સૂકવી, તે રાત્રે મોઢામાં રાખી ઉંઘવું, એટલે દાંત વજ્રતુલ્ય ઘટ્ટ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—**દંતશૂળ** માટેઃ–અઘેડો–૪, આદુ–૪૮, કપૂર–૯, કેરડો–૧, ખેરેતી–૮, નાકછીંકણી–૪. **દાંત દુખતા હોય** તે માટેઃ–અક્કલકરો–૧, ગુંદી–૧, લવંગ–૫. **દાંતનાં પેઢાં દુખતાં હોય તે** માટેઃ–મોગલી એરંડો–૯. **દાંત કઠણ એટલે મજબૂત થવાં** માટેઃ–તુવેર–૪, ઃબદામ–૫, બોરસળી–૨. **દાંત હાલતા હોય** તે માટેઃ–ખેરેતી–૮, માયફળ (માયાં)–૫. **દાંતમાંથી લોહી આવે તે** માટેઃ–કાટાસરીઓ–૭. **દુખતી દાઢ હોય તે** માટેઃ–કાંટાસરીઓ–૪, ગુગળ–૩, ડુંગળી–૩૩, બોળ (હીરાબોળ)–૫, હીંગ–૨૧.

જુઓ અનુભૂત ઔષધઃ–ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાંઃ–નં–૭, ૮.

કંઠ (ગળાના) રોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) જવખાર, તેજબળ, પહાડમૂળ, રસાંજન, દારુહળદર અને લીંડીપીંપરના ચૂર્ણની મધમાં ગોળી કરી મોઢામા રાખવી. (૨) દારુહળદર, તજ, કડવો લીમડો, રસાંજન અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો કિંવા હરીતકીનો કાઢો મધ નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—કેવડાનું ઝાડ–૬, પાઢ (કાળીપાડ)–૧, ફણુસ–૪, શણપુષ્પી–૨, સમેરવો–૧૫.

જુઓ અનુભૂત ઔષધઃ—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાંઃ–નં. ૩૭.

કંઠસર્પઃ—ગળામાં કફને લીધે ઉંચી, લાંબી એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે, અન્નપાણી જતું નથી, બોલવું ભારે કઠિન પડે છે અને કફનો અતિશય પ્રકોપ થઇ પ્રાણાંતક સ્થિતિ થાય છે. એને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં **"વલય–કંઠરોગ"** અને મ૦ 'ઘાંટસર્પ' એવાં નામો આપેલાં છે. **એ ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) વગડાઉ બોરડીની છાલ ૧ તોલો વાટી પીવા આપવી.

(૨) વાસનવેલીના મૂળ વાટી પાવાં. (૩) મહૂડાના ફળમાંનાં બીઆં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૪) બહેડાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પાવું. (૫) ઇંદ્રવરણા, શિસમના લાકડાનો વહેર કિંવા કડવું તુરીઉ હોકામાં નાખી પીવું. (૬) કરેળીઆનું ઘર અને મલીઆગરુનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી ચલમમાં નાખી પીવું. (૭) કેવડાનાં કણુસમાંનું ફૂલ ચલમમા નાખી પીવું. (૮) તોરણીના પાંદડા ચોળી મોઢામા ભરી રાખવા અને ચાવીને થોડો રસ ગળામા જવા દેવો, એટલે કફ પડી ગળુ મોકળું થાય છે. (૯) ખુળખુળાનું ફળ ચલમમાં નાખી પીવું. (૧૦) ખુળખુળા, શરસડાની શીંગોની છાલ અને પરિપાઠ (ધાણાના ઝાડ જેવુ ઝાડ થાય છે), એ ચલમમા નાખી પીવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—**ગળામાં અને જીભ પાસે સૂજી આવ્યું હોય તે** માટેઃ—અંજીર-૪. **પડજીભ** એટલે ગળામાંના સોજામાટેઃ—આમલી-૪, કાસાળું-૯, બીલામો-૮, ૧૫. **ગળશોથ** માટેઃ—ઓરસળી-૬, વિષ્ણુક્રાન્તા-૧. **પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે** માટેઃ-રાઇ-૭. **કંઠવિકાર** માટેઃ—પરિપાઠ-૩. **કંઠસર્પ** માટેઃ—આકડો-૩૬, કડવા તુરીઆં-૭, ગૌલણ-૧, તોરણ-૩, દીપમાળ (ગલગોટા)-૩, નળ-૩, પરિપાઠ-૩, બહેડાં-૬, બોરડી-૫, મહૂડો-૨, વાસનવેલ-૧. **ગળામાં દુખે તે** માટેઃ—બીલી-૯. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માઃ-કાંતણીનું ઘર-૬.

મુખપાક (મોઢામા ચાંદીઓ પડે તે) **ઉપર ઉપચારઃ—**(૧) પંચવલ્કલો અથવા બાવળની છાલ કિંવા ત્રિફળાના કાઢાના કોગળા કરવા. (૨) ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોગળા કરવા. (૩) જાઇના પાદડા રોજ ચાવવા. (૪) ચણકબાબા અને ખડીસાકર દાઢની નીચે રાખી રસ ગળી જવો. (૫) ફુલાવેલી ફટકડી અને એલચીદાણાની ભૂકી મોઢામા નાખી લાળ ગળવી. (૬) અક્કલકરાની ભૂકી મોઢામા જીભવતે ફેરવવી. (૭) ધોળી ચણોઠીના પાદડા ચાવવા. (૮) અરડુસીના રસમાં મધ નાખી તેમા ઉપરસાળના મૂળ ઘસી તેનો મોઢામા લેપ કરવો. (૯) શંખજીરૂં માખણમાં કાલવી તેનો મોઢામા લેપ કરવો. (૧૦) ભાંગરાના અથવા તુવેરના પાદડા ચાવી લાળ પાડવી, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૧૧) લીંડીપીંપર, મરી, ઉપલેટ અને ઇંદ્રજવનું ત્રણ દિવસ ચર્વણ કરવું, એટલે મુખપાક તથા દુર્ગંધની શાંતિ થાય છે તલ ખાવા અથવા તલના તેલના કોગળા કરવા. (૧૨) ખેરની છાલ ૪૦૦ તોલા લઇ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા અષ્ટમાશ કાઢો કરી ગાળીને આપવો; તેમા જાયફળ, કપૂર, ચીકણી સોપારી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, કસ્તૂરી, એ એકેક તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તે કાઢામા મેળવવું, તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે મોઢામા રાખવાથી સર્વ મુખપાકરોગ, જિહ્વારોગ, ઓષ્ઠરોગ, દંતરોગ, ગલરોગ અને તાલુરોગનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—**મુખરોગ** માટેઃ—અરડુસી-૨૦, અજાઇ-૨, એલચી-૧૦, કદંબ-૩, ખાખરો-૧૮. ૨૧, ચણકબાબા-૧, જાંબુ-૭, જીરૂં-૮, દાડમ-૧૩, બાવળ-૧૪, વડ-૧૩, સહદેવી-૩. **મુખપાક** માટે —અરડુસો-૯, અરલુ-૧૨, કારિંદા-૧, કાળીખજૂરી-૨, કાટાસરીઓ-૫, ચંબેલી-૮, તલ-૫, તુવેર-૭, બાવળ-૧, બિદી-૨, બીલી-૧૨, ખોરસળી-૬, ભાંગરો-૧૨. **મુખવિકાર** માટેઃ—તોરણ-૧, વરીઆળી-૨. **લાલાસ્રાવ એટલે લાળ પડવા** માટેઃ-માયફળ (માયા)-૮. **મુખમાધુર્ય** માટેઃ-અક્કલકરો-૭, ચણકબાબા-૬. **મોઢાપરની કાળાશ દૂર થવા** માટેઃ-આકડો-૧૯. **મોઢું ફાટયું હોય** તે માટેઃ-ફણસ-૧. **મુખદુર્ગંધ દૂર થવા** માટેઃ-કોલિંજન-૯. **મોઢામાં ચાંદીઓ પડે છે તે** માટેઃ-જેઠીમધ-૭, પીલુ-૪. **ગરમીથી મોઢામાં ફોડલીઓ થાય** તે માટેઃ-ચણોઠી-૬, તવખીરવૃક્ષ-૧. **મુખસંબંધી કફવાત રોગ દૂર થવા** માટેઃ-બીજોરૂ-૧૮. **હોઠમાં ચીરા પડે** તે માટે-એરંડો-૩૬, કોકમ-૫. **જીભ શુદ્ધ થવા** માટેઃ-અક્કલકરો-૨, ૭. **જીભે કાતરા** પડે તે માટેઃ-કાંચકી-૧૦, કેળ-૮, ચંબેલી-૧, સરગવો-૧૦. **જીભ ઉપર બુખાર એટલે છારી આવે તે** માટેઃ-કચૂરો-૨. **તાવના યોગે જીભ બળતી હોય તો** તે માટેઃ-કાળી ખજૂરી-૨. **જીભ, ગળું અને તાળવાનો શોષ શાંત થઈ મોઢામાં રુચિ આવવા** માટેઃ-દ્રાક્ષ-૧૧. **જીભ કાળી થાય છે તે** માટેઃ-બીલામો-૧૪. **જીભનીચેનો ભાગ સૂજ્યો**

હોય તો તે માટેઃ-મરેઠી-૨. **ગરમીથી જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો** તે માટેઃ-ઉંબરો-૧૫. **તાળવાના** ૧ગ-ફાત્રા **પડે** છે તે માટેઃ-ધમાસો-૨.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માઃ—**મુખરોગ** માટેઃ—મધ-૫.

પથ્યઃ—ચોખા, જવ, મગ, કળથી, કારેલા, પંડોળા, કુમળા મુળા, પાન, તીખા અને કડવા રસ. **અપથ્યઃ**-ખાટું દહીં, દૂધ, ગોળ, અડદ, રુક્ષાન્ન, કઠિનાન્ન, જડ અને પૌષ્ટિક અન્ન, દિવસે નિદ્રા.

૪૮–રગતપિત્ત (રક્તપિત્ત)

કારણ અને સ્વરૂપઃ—તાપ, અગ્નિનો શેક, પરિશ્રમ, શોક, મુસાફરી કરવી, મૈથુન ઇત્યાદિકોના અતિ સેવનને લીધે તેમજ તીક્ષ્ણ. ઉષ્ણ, ખારા તથા ખાટા, એ પદાર્થોના અતિ સેવનને લીધે પિત્તનો ક્ષોભ થઇ તે રક્તને કોપાવે છે; પછી મુખવાટે અને ગુદાવાટે રક્ત પડવા લાગે છે, એને રક્તપિત્ત × કહે છે.

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવઃ—અન્ન પચન ન થવું, ઉલટી, તૃષા, શ્વાસ, ઉધરસ, બલહાનિ, પાંડુરતા, ભોજન કરવા છતા પણ દાહ, ભ્રમ, માથાનું દુખવું, અતિસાર, ક્ષુધાનાશ ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. મુખવાટે લોહી પડે છે તે **સાધ્ય**; ગુદાવાટે પડે છે તે **કષ્ટસાધ્ય**; મુખવાટે અને ગુદાવાટે બન્ને ઠેકાણેથી પડે છે તે અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચારઃ—(૧) અરડુસીનો રસ અને મધ સમભાગ કરી આપવા. (૨) બકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર નાખી તે દૂધ આપવું. (૩) અરડુસી, મનુકા દ્રાક્ષ અને બાળહરીતકીનો કાઢો આપવો. (૪) ગાયના દૂધમા પાચગણું પાણી કઢવવું. પાણી બળી જાય એટલે તે દૂધ પીવું. (૫) આમળાંનો અથવા હરીતકીનો મુરબ્બો આપવો. (૬) આમળાંનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘી એકત્ર કરી આપવું; અથવા આમળાં ઘીમાં શેકી તાળવા ઉપર તેની થેપલી કરી મૂકવી. (૭) જેઠીમધ, ધાણા, રતાંદળી, અરડુસી અને વાળાનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો, એટલે શોષ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) શંખજીરું, ઘી અને સાકર એકત્ર કરી આપવું. (૯) દૂધની મલાઇ આપવી. (૧૦) દ્રાક્ષ, બેદાણા અને ધાણાનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૧૧) ઉંબરાના પાકેલાં ફળ ગોળમાં કિંવા મધમાં ખાવા આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—અડદ-૩, અરજુન સાજડ-૭, અરડુસી-૧,૨,૩,૧૦,૧૯, ૨૨; આમળા-૩૩, ઉંબરો-૨, કેસર-૧, કોથમીર-૧૩, ગરમાળો-૮, જવ-૧, તુવેર-૮, દ્રાક્ષ-૧૭, નાળીએરી-૧૭, પદ્મકાષ્ઠ-૧, પીંપળો-૨૪, પીળો ધંતુરો-૮, બીવલો-૧, રાયણ-૨, લીંડીપીંપર-૩૬,વડ-૧૨,વાંકેરી-૬,સિવણ-૫. જુઓ ગોવૈ૦માઃ—દૂધ-૧૬. **પિત્ત મસ્તકે ચઢી ગયું હોય તોઃ**—ઘી-૩. **પ્રવાહિક અને રક્તપિત્તાદિક માટેઃ**—દૂધ ૨૦. પ્રા૦ ઔ૦માંઃ—**રક્તપિત્ત** માટેઃ—મધ-૮.

પથ્યઃ—જુના સાઠી ચોખા, કોદરા, રાઇ, દેવડાંગર, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, મઠ, તુરા પદાર્થ, દૂધ, ઘી, ફણસ, કેળું, તાંદળજો, પંડોળાં, જૂનું કોળું, દુધી, કાળીંગડું, શેલડી તથા સાકર. **અપથ્યઃ**—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તાપ વેઠવો, મલમૂત્રના વેગનો અટકાવ, ઘોડા ઉપર બેસવું, બફારો, ધુમ્રપાન, મૈથુન, કળથી, ગોળ, તલ, અડદ, દહીં, ખારા પદાર્થ, તાંબુલ, લસણ, કઠોળ, ધાન્ય, વિરુદ્ધાશન, કડવા અને ખાટા પદાર્થ, મીઠું.

૪૯–રતવા (વિસર્પ)

કારણઃ—ખારું, ખાટું, કડવું, ઉષ્ણ અને લીલાં શાક વગેરે પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી વાતાદિ-

---

× રગતપિત્તનું દરદ ઘણુંજ ખરાબ છે. એનાથી હાથપગ ફાટી લોહી નીકળે છે, નખ કાળા થઇ ખરી પડે છે અને કોઈ કોઇ માણસના શરીર ઉપર રૂપીઆ જેવડાં ચકરડાંની માફક ચાંદાં પડે છે. તેના ઉપરઃ-(૧) સાપની કાંચળી માસા ૨ ખજૂર સાથે ખાય તો જલદી આરામ થાય. (૨) રગતપિત્તનાં ચાંદા તથા પગની પાટલીનીચે તળીઆમા નાસૂર પડે છે તેના ઉપરઃ-હળદર માસા ૧૦, પારો માસા ૫, ગાયનું ઘી માસા ૩૦, એ સર્વેને ચાર પહોર સુધી સારી પેઠે ખરલ કરી પછી વિલાયતી રેસાને ચોપડી. ચાંદાં તથા નાસૂર ઉપર મૂકી, ઉપર કાળા મલમની પટી મૂકવી.

દોષ કુપિત થઈ સાત પ્રકારના + વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે; માટે તેને વિસર્પ કહે છે. એને મરાઠીમાં "ધાવરે" કહે છે.

અગ્નિવિસર્પ:—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થએલો વિસર્પરોગ-જ્વર, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, અતિસાર, તૃષા, ઘેન, હાડ ફુટવાં, અગ્નિમાંદ્ય, અંધારાં, ભ્રમ ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. એનાથી આખું શરીર અંગારા સળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે, તે ઠેકાણે કોલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાતો રંગ થઇ ત્વરિત સોજો આવે છે. અગ્નિથી દઝાયા પ્રમાણે ઉપર ફોલ્લા થાય છે. તેની શીઘ્ર ગતિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદયસુધી પહોંચી જઇ અત્યંત બળવાન થાય છે. એ શરીરે વ્યથા કરે છે, સંજ્ઞા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શ્વાસ વધારે છે અને ઉચકી (હેડકી) ઉત્પન્ન કરે છે. એવા અસ્વસ્થપણાના કારણથી પથારી ઉપર સુવાથી કિંવા બેસી રહેવાથી પણ સુખ થતું નથી; હાલચાલ કરવાથી કલેશ થાય છે; મનને અને દેહને કલેશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુર્બોધ નિદ્રા તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રોગને અગ્નિ-વિસર્પ (આગીઓ રોગ) કહે છે.

ગ્રંથિવિસર્પ:—સ્વકારણે કોપેલા કફવડે વાયુનો રોધ થઇ, તે કફનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ સુધી લાવી દુષ્ટ કરી લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, રાતી, ગાંઠોની માળા કરે છે. તે ગાંઠોમા સણકા ઘણા થાય છે; ઘણો કડક તાવ આવે છે; શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મોઢામાં સૂકાપણું, ઉચકી (હેડકી), ઉલટી, ભ્રાંતિ, વર્ણ બદલાવો, મૂર્ચ્છા, અંગ ભાગી જવું, અગ્નિમાંદ્ય, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગને ગ્રંથિવિસર્પ રોગ કહે છે. આ રોગ કફ-વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષતજવિસર્પ:—બાહ્ય કારણોએ ક્ષત (ચાંદી) થઇ તેથી વાયુ કુપિત થઇ, તે રક્તસહિત પિત્તને વ્રણમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ઉપર જારના દાણા જેવી ફોલ્લીઓ થાય છે, સોજો આવે છે, તાવ આવે છે, સણકા થાય છે તથા દાહ થાય છે. તેનું લોહી કાળું હોય છે.

ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર વારંવાર શતધૌત ઘૃતનો લેપ કરવો. (૨) શરસડાનાં ફૂલ અથવા છાલ કિંવા મૂળ, જેઠીમધ, તગર, ચંદન, એલચી, જટામાસી, હળદર, દારુહળદર, કોષ્ઠ તથા વાળો, એ દશ ઔષધોનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાખી તેનો લેપ કરવો. તે વિસર્પ, કોઢ, વ્રણ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. (૩) જટામાસી, રાઇ, લોધર, જેઠીમધ, રેણુકબીજ, મોરવેલ, લીલાં કમળ અને શરસડાનાં ફૂલનો લેપ કરવો. તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે. (૪) વડ, ઉંબરો, પીંપળો, પીંપળી અને વેતસ (નેતર) એ પાંચેની છાલનો કલ્ક કરી તેમા શતધૌત ઘી નાખી લેપ કરવો, તે દાહયુક્ત વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૫) વડની વડવાઇઓ, ચણોઠી, કેળનો ડોડો, એનો શતધૌત ઘૃતયુક્ત લેપ કરવો; એટલે તે ગ્રંથિવિસર્પનો નાશ કરે છે. (૬) શરસડાનાં ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ શતધૌત ઘીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો; એટલે કર્દમ વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૭) કરંજ અને સાતવિણની છાલ, કળગારી, થુરીઓ અને આકડાનું દૂધ, ચિત્રો, ભાંગરો, હળદર અને વચ્છનાગનો કલ્ક તથા ગોમૂત્રમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. તે ઘી, વિસ્ફોટક, વિસર્પ તથા વિચર્ચિકાનો નાશ કરે છે. (૮) પટોલ, અરડુસી, કરિયાતું, કડવો લીમડો, કડુ, હરડે, બહેડાં, આમળા અને ચંદનનો કાઢો ગુગળ નાખી આપવો. તે સંપૂર્ણ દોષોથી ઉત્પન્ન થએલો ઉગ્ર વિસર્પ, ઉલટી, દાહ, જ્વર, સોજો, ખરજ, વિસ્ફોટક, ભ્રાંતિ તથા તરસનો નાશ કરે છે. (૯) ધમાસો, પિત્તપાપડો, ગળો અને સુંઠને રાત્રે પલાળી રાખી વાટી કલ્ક કરી આપવો. તે તૃષ્ણા અને વિસર્પની શાંતિ કરે છે. (૧૦) એરંડો, કડવી દુધી, કડવો લીમડો, કુંવાડીઆનાં બીઆં, બાવચો અને અંકોલનાં બીઆં એ સમભાગ લઈ પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી ચોળવું; તેથી વિસર્પા-દિકનો નાશ થાય છે. (૧૧) ચણોઠીનાં પાંદડાંના રસનો લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—એરંડો-૬, કિંજળી-૫, વચ્છનાગ-૫, શરસડો-૫, સોપારી-૬, હરડે-૩૮. **કર્દમ વિસર્પ** માટે:—શરસડો-૯.

પથ્ય:—ઘઉં, સાઠી ચોખા, મગ, મસુર, ચણા, તુવેર, કારેલાં, પટોલ, દ્રાક્ષ. **અપથ્ય:**—જડાન્ન, જડપાન, લસણ, કળથી, તલ, અડદ, મીઠું, ખાટા પદાર્થ, તીખું, મદ્ય.

+ વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, પિત્તકફ, કફવાત અને સન્નિપાત એ સાત.

૫૦–રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો*

જીર્ણજ્વર, વચ્છનાગાદિ વિષદોષ, વાતરક્ત, ભગંદર, હરસરોગ, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, હૃદ્રોગ, પ્રમેહ, ગુલ્મ, ઉલટી, બરોળ, વિષૂચિકા, કોઢ, ઉપદંશ, કૃમિ, વાતરોગ, શૂળ, મૂત્રાઘાત એટલામાંથી એકાદા રોગે કરી વ્યાપ્ત જે માણસ તે રેચ આપવાને યોગ્ય છે એમ જાણવું. **અશક્ત, નાનું બાળક અને ગર્ભિણીને** રેચ આપવો નહિ. **રેચ આપવાનાં ઔષધો:**—જેનો કોઠો મૃદુ છે તેને ત્રિફળાંના કાઢામા કિંવા સુંઠના કાઢામાં ૧ તોલો એરંડતેલ આપવું કિંવા બાળહરીતકી અને સોનામુખી (મીંઢીઆવળ)નું ૬ માસા ચૂર્ણ થોડો ગોળ નાખી ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) જેનો કોઠો મધ્યમ છે તેને નસોતર અને સાકર, એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં તોલાએ ૪ વાલ, એ પ્રમાણથી લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મેળવી તે ચૂર્ણ શક્તિપ્રમાણે ૬ માસા સુધી આપવું. (૩) ઉપલા ચૂર્ણ પ્રમાણેજ દંતીમૂળનું ચૂર્ણ પણ આપવું. (૪) રેવંચીનો શીરો શક્તિપ્રમાણે ૧ માસા સુધી સાકરમાં આપવો. (૫) જેનો **કોઠો કઠોર** છે, તેને દારુડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલાપર્યંત ગરમ પાણીમાં સાકર નાખી આપવું. (૬) **સર્વસાધારણ રેચકો:**—ગરમાળાનું મગજ પાણીમાં કાઢી શક્તિપ્રમાણે તે પાણી પાવું. (૭) સુરવારી હરડે, બહેડાં અને આમળાંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું અથવા એનો કાઢો આપવો, એટલે રેચ થાય છે. (૮) **સુખેથી ઝાડો થવા માટે અભયાદિ મોદક:**—હરીતકી, મરી, સુંઠ, વાવડીંગ, આમળાં, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ, એ દશ ઔષધો સમભાગ; દાંતીનાં મૂળ ત્રણ ભાગ, નસોતર આઠ ભાગ અને સાકર ૭ ભાગ, એ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી મધમાં ૧૦ માસા વજનની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સવારે ખાઇ ઉપર થોડું ઠંડું પાણી પીવું. જ્યાંસુધી ઝાડો થાય ત્યાંસુધી ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ. નિયમિત વર્તન કરવું; તેથી કરી વિષમજ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ભગંદર, કોઢ, ગુલ્મ, અર્શ (હરસ), ગલગંડ, ભ્રમ, ઉદર, વિદાહ, બરોળ, પ્રમેહ, રાજયક્ષ્મા, નેત્રરોગ, વાતરોગ, પેટ ચઢવું, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરીરોગ; અને પાર્શ્વ, પીઠ, કમર તથા ઉદર એ ઠેકાણે જે પીડા થાય છે તે સર્વ રોગ દૂર થાય છે. આ **અભયાદિ મોદક** નિરંતર સેવન કરવાથી ધોળા કેશ કાળા થાય છે અને આ મોદક ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે એમ જાણવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અખરોડ–૬, અબઇ (આણુવો)–૨, અસાળીઓ–૨, આમળાં–૨૩, આલુ–૨, એરંડો–૮, કોશિંબ–૧, ખજૂરી–૧, ૧૭, ગરણી–૨, ગુલાબ–૧, ધણસરી–૨, દારૂડી–૧, દાંતી–૧, ધોળોચંપો–૪, નસોતર–૩, પીળો ધંતુરો–૬, બાવળ–૧૫, બીજોરૂં–૧૦, મીંઢીઆવળ–૧, રાયઆમળી–૧, રેવંચી–૧, સૂર્યફૂલ–૫, હરડે–૨૧, ૩૦, હુરા–૫. **સુખ એટલે સૂક્ષ્મ રેચ માટે:**—ગરમાળો–૧૧.

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ:**—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં—નં. ૯, ૩૦. ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં–નં. ૨, ૧૭, ૨૨, ૨૪ અને રસાયનપ્રયોગની ટીપમાં–નં. ૨.

રેચ બંધ થવા માટે ઉપચાર:—(૧) ખડીસાકર પાણીમાં ઓગાળી પાવી. (૨) ઠંડે પાણીએ નાહવું. (૩) ચોખાના ધોવરામણમા મધ મેળવી હલકી ઉલટી કરાવવી. (૪) આંબાની છાલ ગાયના દહીંમાં વાટી નાભિ ઉપર લેપ કરવો. (૫) બકરીનું દૂધ પાવું. (૬) દાડમ વગેરે શીતળ પદાર્થોનું સેવન કરવું. (૭) ઘી અને ભાત કિંવા દહીં અને ભાત ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—મોગલી એરંડો–૧, લીમડો (કડવો)–૩૫, શેલડી–૧૫.

---

* સંગૃહીત ઉપચારો:—અડધા મણ ગોમૂત્રમાં લીંડીપીંપર તોલા ૫ નાખી કપડમાટી કરી ચૂલા ઉપર મૂકી મૂત્ર બળી જતાં સુધી તેને ઉકાળવું; પછી થુવરના લીલા ડાંડાને કાચી તેની અંદર ઝેરકોચલાં ૧ તોલો, ખુરાસાની અજમો ૧ તોલો, સિંધવ ૧ તોલો, એ ત્રણે ભરી મીણકપડ કરી ભરસાળમાં શેકવું. તે શુદ્ધ થયે ખરલ કરી તેમાં ઉપરની ગોમૂત્રવાળી પીપર નાખી આદાના રસથી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી દિવસમાં ત્રણ આપવી. ઘી, સાકર, રોટલીવગર બીજું ખાવું નહિ. આથી ઉદરના રોગ મટે. પૂંઠનો બંધ છૂટે. (૨) બાજરીનો આટો થુવરના દૂધમાં અથવા આકડાના દૂધમાં અગર ખરસાંણીના દૂધમાં પલાળી તેનો ઠઠેરો

૫૧—વધરાવળ* (અંતરગળ)

કારણ:—વાયુને કુપિત કરનારા એવા જે આહાર તેણે કરી શીતોદકમાં ડૂબકી મારીને સ્નાન કરવાથી, મૂત્રાદિકનો પ્રાપ્ત થએલો વેગ અટકાવ્યાથી, શરીરપર ઘણો ભાર લેવાથી, ઘણો માર્ગ ચાલવાથી, ચઢ ઉતર કરવાથી, અવઘડ જગાની સિરાને ઉપદ્રવ થઈ તે સરી જવાથી અને બળવાનની સાથે અંગયુદ્ધ કરવાથી તથા અતિ સ્ત્રીસંગ ઇત્યાદિ કારણોએ આ રોગ થાય છે. જે પ્રદેશમા પાણી સારૂં ન હોઈ હવા ખરાબ અને નબળી ાય છે, તે પ્રદેશમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ ઘણો થાય છે.

(જાડી થેપલી) કરી પકવવો, તેને વાટા પાણીમાં પાવાથી જુલાબ લાગે. (૩) મીંઢીઆવળ ટાંક ૮, હળદર ટાંક ૮, કરીઆતું ટાંક ૮, ગરમાળો ટાંક ૮, કાળી દ્રાક્ષ ટાક ૧૦, લીંડીપીંપર ટાંક ૫, મોથ ટાંક ૫, કડુ ટાંક ૫, પિત્તપાપડો ટાંક ૫, વાવડીંગ ટાંક ૨, સિંધવ ટાંક ૨, ખીરમાણી અજમો ટાંક ૨, ને વાટી પડીકા કરી દિન ૧૦ સુધી આપવાથી મળશુદ્ધિ થઇને સર્વ રોગ જાય.

રેચ બંધ થવા માટે કાથો પાણીમાં આપવો એ સર્વોપરિ છે.

* વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, રક્ત, મૂત્ર અને આંતરડાંની, એમ સાત પ્રકારની વધરાવળ કહેલ છે. એક ગ્રંથકાર લખે છે કે:—" અંતરગળની ચાર જાતિ છે. (૧) કોઇને આંતરડું ગોળીમાં ઉતરે છે. (૨) કોઇને પવન ગોળીમાં ઉતરે છે. (૩) કોઇને રસ એટલે નઠારો મવાદ ગોળીમાં ઉતરે છે. (૪) કોઇને પાણી ગોળીમાં ઉતરે છે. એ ચારમાંથી કોઇ પણ દરદ થવાથી પેટની અંદરનો પડદો ફાટે છે, તેથી રોદાનુ શર પડદામાથી બહાર નીકળે છે, એટલે અંડ દરરોજ મોટા થાય છે અને તેમાં રસ ઘણો ઉતરતો જાય છે. જો પડ ા ઘણો ફાટે તો તેને આરામ થતો નથી. પડદો થોડો ફાટયો હોય તો લોઢાનો હલકો બનાવી તે રોદાના શરપર રાખવો અથવા લોઢાનુ જંતર રાખવું, તેથી અંડ મોટા થતા બંધ પડે છે. જો જોર આવે તો પડદો ફાટે તેથી અંડમાં દુ:ખ ઘણું થાય તો તે મટવાનો ઈલાજ—

(૧) હાથના અંગુઠાની નીચે એક જાડી મોટી રગ છે તે રગ ઉપર લોઢાનો ડામ દે તો અંડવૃદ્ધિ મટે; પરંતુ ડાબી બાજુનો અંડ વધતો હોય તો જમણા હાથની રગે ડામ દેવો. જમણો વધતો હોય તો ડાબા હાથે ડામ દેવો, તેથી ફાયદો થાય. (કોઇ કોઇ આજ પ્રમાણે પગની અંદરની બાજુએ પગના કાંડામાં એડીથી ઉંચા ઢુંચા (વેઢા) થી ચાર આંગળ ઉપર સોયાવડે આડો ડામ પણ દે છે) (૨) ફિંદર તો. ાા તથા ખાંડ તો. ૧ હમેશાં ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો ફાયદો થાય. (૩) સુવા તોલા ૩, મેથી તોલા ૪ ને કૂવાના મીઠા પાણી ૮ શેરમાં ઉકાળી તેનુ ૧ શેર રહે ત્યારે લૂગડે ગાળીને તેમા મધ અથવા બકરીનું ઘી કે ગાયનું ઘી તોલા ૫ નાખીને આઠ દિવસ અથવા વધારે દિવસ સુધી સવારે ઉભે ઉભે પીએ તો નવો થતો અતરગળ મટે; જૂનો અંતરગળ ન મટે.

આંતરડું ગોળીમા ઉતરે ત્યારે ગોળી કઠણ થાય ને એવું જણાય કે, જાણે એક પથ્થર ગોળી સાથે ટાગેલો છે. એ રોગવાળો પોતે ચતો સૂઈ જઇ પોતાના હાથે ધીમે ધીમે ગોળીને દાબી આંતરડાને પાછું ઉપર ચઢાવે તો ચઢી જાય છે. ચઢી જતી વેળા કડ કડ બોલે છે. કદાપિ એ રીતે ધીમે દાબ્યાથી ઉપર ન ચઢે તો ગોળી ઉપર તથા પેડૂ ઉપર ગરમ પાણી રેડવું અથવા ગરમ પાણીમાં બેસવું; અને સુવા બાફી વાટી તેનો લેપ ગોળી ઉપર બાંધવો કે જેથી ગોળી નરમ થાય. પછી ધીમેથી ગોળીને દાબ્યેથી આતરડું ચઢી જાય છે ચઢી ગયા પછી નીચલા ઔષધની પટ્ટી મારવી કે ફરી ઉતરી ન શકે.

મસ્તકી, હીરાદખણ, શીકાતરી, એળીઓ અને હીરાબોળ એ સરખા વજને લઈ બારિક ખ ડી મધની ચાસણી કરી તેમાં મેળવી ગોળી ઉપર રહે એવડું લૂગડું લઇને, તે ઉપર મલમની પેઠે તે દવા ચોપડી, પછી અંડ ઉપરના વાળ કાઢી નાખી તે પટ્ટી ગોળી ઉપર ચોટાડવી અને ઉપર લગોટ વાળવો. દરદીએ દિવસ ત્રણ સુધી ચતા સૂઈ રહેવું; હાલવું-ચાલવું નહિ. ત્રણ દિવસ પછી ચાલવું હોય તો ધીમે ધીમે ચાલવું. ઘાંટો કાઢીને બોલવું નહિ તેમ ઉધરસ પણ ખાવી નહિ. બન્ને તરફની ગોળી મોટી થતી હોય તો બે તરફ જંતર બાંધેલું રાખવું અને સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. આ દરદીને નીચે લખ્યા મુજબનો જીરાપાક જાતુ ખાવાને આપવો. સફેદ જીરૂ ૫ તોલા લઈને શેલડીના રસમાં ૮ પહોર પલાળી રાખી છાંયડે સૂકવી ખાંડી બારિક કરવું; પછી ચીણી ખાંડેલી સુઠ તોલા રાા તેમાં મેળવી મધની ચાસણીમાં નાખી પાક કરી રાખવો. તેમાથી તોલો ાા સવાર-સાંજ ખવરાવવો. હમેશાં ખાટા ઓડકાર આવતા હોય અને પેટ દુખ્યા કરતું હોય તેને એ જીરાપાક ઘણો ગુણકારી છે.

પવન ગોળીમાં ઉતર્યો હોય તો તે ગોળી દાબ્યાથી તરત પાછો ઉપર ચઢી જાય છે. ચઢતી વેળા કડકડ બોલે છે.

સંપ્રાપ્તિ:–વાયુ કંઇ કારણે કુપિત થઇ સોજો, શૂળ એને ઉત્પન્ન કરતો છતાં અધોભાગી થઇ અંડસંધિના દ્વારે વૃષણ સુધી જઇ, વૃષણવાહિની શિરાને દૂષિત કરી, વૃષણમાંની ગોળીઓ અને કોશ–એટલે તે ઉપરની ચામડીની વૃદ્ધિ કરે છે; તે રોગને વૃદ્ધિ એમ કહે છે. અંત્રવૃદ્ધિ (આંતરગાંઠ) વગેરે આ રોગનાંજ નામ છે. **ઉપચાર:**—(૧) પગના અંગુઠાને ચપટ બેસે એવી વીંટીઓ પહેરવી. (૨) વૃષણ ઉપર એરંડતેલ નિત્ય ચોપડવું. (૩) એરંડતેલમા બાળહરડેનું ચૂર્ણ આપવું. (૪) દૂધ અને એરંડતેલ એકત્ર કરી એક મહિના સુધી આપવું. (૫) દારુહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં દોઢ–બે માસા આપવું. (૬) રાસ્ના, ગળો, બળ (ખોળ), જેઠીમધ, ગોખરૂ અને એરંડ-મૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૭) લઘુ ઇંદ્રવરણા (ખારી કોઠીંબી) નાં મૂળનું ચૂર્ણ કરી એરંડતેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું અને તે ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં આપવું; એટલે ત્રણ દિવસમાં રોગી સારો થાય છે. (૮) ઘોડાવજ અને રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૯) તંબાકુનાં પાંદડાં એકલાં કિંવા શિલારસ ચોપડી બાંધવાં. ઘણી ખરજ થાય તો છોડી નાખવાં. (૧૦) ઉંડણીના ઝાડની અંતરછાલ બારિક કૂટી વધેલા ભાગપર બાધી સતત ત્રણ દિવસ પાટો રાખવો; એટલે ગુણ જણાય છે. પછી નક્કી ગુણ આવતાંસુધી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાધવો. (૧૧) ઉંચી છીંકણી અને કળીનો નવો ચૂનો એકત્ર કરી અગર ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો અને સહેવાય તેટલો શેક કરવો, એટલે ઉલટી થઇ શિરામાંથી પાણી પડશે. પછી ઉંડણીની અંતરછાલનું ચૂર્ણ લગાવી સતત ત્રણ દિવસ પાટો બાધવો. (૧૨) ભીલામો અને હળદરનો ગાંઠીઓ એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો અને છાણાના દેવતાએ શેકવું. (૧૩) વેંગણીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૧૪) ત્રિફળા (હરડે, બહેડાં, આમળાં) દૂધમાં આપવાં. (૧૫) નાંદરૂખીનાં અને કાળી તુલસીના પાદડાંનો રસ કાઢી તે રસમા તેટલુંજ ઘી નાખવું અને અગ્નિપર મૂકી સર્વ રસ બાળી ઘી શેષ રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટો આપી ઘી તૈયાર કરવું. આ ઘી દિવસમા ચાર પાંચ વખત ચોળી જીરવવું; અને જૂની ઇંટ, કાળો પથ્થર અગર નળીઉં તપાવી કપડામા વીંટાળી સહેવાય તેટલો શેક કરવો. આ ઉપાયથી વૃદ્ધિમાનું દુઃખ તરત બંધ થાય છે. (૧૬) લાજાળુનાં પાદડાં વાટી ગરમ કરી બાધવાં. (૧૭) ગાયના ઘીમા સિંધવ નાખી વૃષણપર વારંવાર લેપ કરવો. (૧૮) ભીલામાના ઝાડનાં પાંદડાં થોડાક ચુંટી તેમા થોડી હળદર નાખી ગરમ કરી વૃષણ ઉપર ૭ દિવસ બાંધવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરણી–૪, આંબો–૨૪, ઇંદ્રવરણા–૯, ઉંડણ–૫, એરંડો–૧૩, કણઝી–૩, કાનફોડી–૭, ખપાટ–૬, ચિત્રો–૫, તંબાકુ–૨, દારુહળદર–૪, નળ—૧, નાદરૂખ–૩, પીલુ–૬, ભારંગી–૪, ભીલામો–૨૬, રાસ્ના–૨, રીસામણી–૨, વજ–૯, વંતાકડી–૬, વાઘાટી–૧, શરપુંખો–૯, હરડે–૨૨, ૪૧. **વૃષણના સોજામાટે:**–હરડે–૨૮. **વૃષણવાયુ માટે:**–

એ આજારવાળાએ મજબૂત કચ્છો (લંગોટ) ભીડી રાખવો અને ઉપર જે જે પરહેજીઓ કરવા કહી છે તે સઘળી આ આજારવાળાએ પણ કરવી જોઇએ તથા તેમા કહેલો જીરાપાક પણ ખાવો જોઇએ.

જેને રસ એટલે નઠારો મવાદ ગોળીમા ઉતર્યો હોય તેની ગોળી કઠણ થાય અને ગોળીની આસપાસ એક માસના લોચા જેવું વળગેલુ રહે તે રોજ રોજ વધતુ જાય. તેણે પણ મજબૂત કચ્છો ભીડી રાખીને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બધી વાતની સાવધાની રાખવી. જુલાબ લઈ કોઠાને સાફ રાખવો. (૧) ઇંદ્રવરણાની જડ અથવા રેવંચી-ની ખટાઇનો જુલાબ રાતે સૂતી વેળાએ ગરમ પાણી સાથે લેવો. (૨) શિલારસને તમાકુનાં પાંદડા ઉપર ચોપડી જરા ગરમ કરી તે પાદડું ગોળી ઉપર મૂકી કચ્છો ભીડવો.

પાણી ગોળીમા ભરાય છે, તેમાં ગોળી દાબવાથી કડકડ અવાજ થતો નથી અને મૂત્ર થોડી થોડીવારે આવ્યા કરે છે. આ દરદવાળાએ પાણી થોડું પીવુ જોઈએ. એના ઉપર મોથ, જવનો આટો તથા ગાયનું છાણ એ ત્રણે મેળવી અંડ ઉપર ચોપડવું. અંડમા પાણી ઘણું ભર્યું હોય અને અંડ મોટા થતા હોય ત્યારે હોશિયાર દાક્તર પાસે અંડ ચીરાવી પાણી કઢાવવું જોઇએ. પછી આતસી અથવા ડામની દવા પીચકારી ભરી પેલા ચીરેલા છેદમાં પીચકારી મારી દવાનો ડામ મૂકવો. ન મૂકે તો થોડી મુદતમાં પાણી પાછું અંડમાં ભરાયા વિના રહે નહિ.

એક હાથની લખેલી ચોપડીમાં લખ્યું છે કે:–" (૧) કાંકચનાં બીજ વાલ ૩, ઇંદ્રજવ વાલ ૩, કડુ તોલો ૧॥ એને દૂધ તોલા ૨૪ માં ઉકાળી તોલા ૪ રહેથી ઉતારી ગાળી લઇને પીવું. એમ બે–ત્રણ અઠવાડીઆ કર-વાથી વધરાવળ જાય. (૨) રાતી અઘેડીનું મૂળ લાવી વિધિપૂર્વક કેડે બાધવાથી વધરાવળ જાય. (૩) ધઉંનો લોટ ચકવી અંદરનો ગરભ ગાડરના દૂધમાં ચોળી ઉનું કરી લેપ કરવાથી વધરાવળ જાય."

આદુ-૧૦. પ્રા૦ઔ૦માંઃ-સાબરશીંગ-૭.

પથ્યઃ—ચોખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ, શેકટો. **અપથ્યઃ**—દહીં, અડદ, ખરાબ અન્ન, ઘણું જમવું, ઉપવાસ, જડ અન્ન, વેગનો અવરોધ, મિષ્ટાન્ન અને મૈથુન.

૫૨—વાયુના રોગ

કારણઃ—રુક્ષ, શીત, અલ્પપ્રમાણ તથા લઘુ એવાં અન્ન ભક્ષણ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અત્યંત જાગરણ કરવાથી, વિષમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (કફ, પિત્ત, મળ, મૂત્ર ઇત્યાદિ) તથા રક્તનો સ્રાવ કરવાથી, એકાદો ખાડો વગેરે ફલંગ મારી ઓળંગવાથી, નદી વગેરેમાં તરવાથી, અત્યંત માર્ગક્રમ કરવાથી, અત્યંત આયાસ કરવાથી, અત્યંત વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરવાથી, રસરક્તાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી, ઘણી ચિંતાથી, શોક વગેરે કારણોથી, કૃશત્વ આવવાથી, મળમૂત્રાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, હાથી, ઉંટ, ઘોડા ઇત્યાદિ શીઘ્ર વાહન ઉપર બેસવાથી, કુપિત થએલો બળવાન વાયુ નકામો સ્રોતસોમાં ભરાઇ સર્વાંગમાં કિંવા એકાંગ વ્યાપનારા અનેક તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે.

પૂર્વરૂપઃ—ઉપર કહેલા વાતવ્યાધિનું જે અસ્પષ્ટ લક્ષણ, તેનેજ પૂર્વરૂપ કહે છે. તે જ્વરાદિક પ્રમાણે વિશિષ્ટ નથી તથા જે રૂપે વ્યક્ત થાય છે. એટલે દોષાદિ ભેદે કરી સ્પષ્ટ દેખાવામાં આવે છે, તેજ તેનું લક્ષણ જાણવું. અપાન એટલે વાયુના ચંચલત્વથી સ્તંભ, સંકોચ, કંપાદિકનો કદાપિ અભાવ થાય છે; તથા શરીરની લઘુતા વાયુએ શોષણ કરવાથી અથવા અપાય લઘુતા એટલે સર્વ વાતવિકારોનો અપાય એટલે કે અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની લઘુતા એટલે અલ્પત્વે કરી સ્થિતિ, નિઃશેષ નિવૃત્તિ થતી નથી. **નાના પ્રકારના વ્યાધિ કરે છે એવું કહ્યું તે વ્યાધિઃ**-સંધિનો સંકોચ તથા સ્તંભ, અસ્થિનો તથા સંધિનો ભંગ એટલે હાડકું ભાગ્યા જેવી પીડા, રોમાંચ, અસંબદ્ધ ભાષણ, હાથ, પગ તથા મસ્તક સ્તબ્ધ થવું એટલે ડોક હાલતી-ચાલતી રહી જવી, ખંજત્વ, પાંગળાપણું, કુબડાપણું, અંગે સોજો, નિદ્રાનાશ, ગર્ભધારણ ન થવો; શુક્ર તથા રજ (સ્ત્રીનો આર્તવ) નો નાશ, કંપ, અંગનો સોજો, મસ્તક, નાસિકા, આંખો, જત્રુ તથા ગરદન, એનું અંદર જવું કિંવા વાકુ થઇ જવું, ભેદવત્પીડા, સોયો ભોંકયા પ્રમાણે પીડા, શૂળ, આક્ષેપ, મોહ, શ્રમ, કુપિત થએલો વાયુ, એ પ્રમાણે લક્ષણો કરે છે, તે હેતુ તથા સ્થાનના ભેદવડે વિશિષ્ટ રોગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે. જેમકે કફથી આવૃત થાય એટલે મન્યાસ્તંભ કરનારો થાય છે. પક્વાશયમાં હોય એટલે આંત્રકુજનાદિ કરે છે. વાયુરોગ ૮૦ પ્રકારનો છે. તેના નામ અને લક્ષણ આગળ આપેલા છે.

૧ **આક્ષેપકઃ**—વાયુ કોપ કરી આખા શરીરમાં પ્રસરી હાથીપર બેસવાથી જેમ માણસનું શરીર ડોલે છે, તેમ વારંવાર શરીરને જે વાયુ ડોલાવે છે તે.

૨ **હનુસ્તંભઃ**—વાયુ કોપ કરી હનુવટી (દાઢી) નો સ્તંભ કરે છે અને મોઢું ફેરવી પકડી રાખે છે અથવા મોઢું વાકા જેવું કરે છે તે.

૩ **ઉરૂસ્તંભઃ**—વાયુ, કફ તથા મેદમાં મળી પગની ઘુંટીઓમા પ્રસરી, ઘુંટીઓ જડ કરી સજ્જડ પકડી રાખે છે; તેથી કરી ઘુંટીઓ અચેતન થઈ ચાલવાનું સામર્થ્ય રહેતું નથી તે.

૪ **શિરોગ્રાહઃ**—જે વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ, મસ્તકને પકડનાર જે રેષાઓ તેને નિસ્તેજ કરી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે તે. આ વાયુ અસાધ્ય છે.

૫ **બાહ્યાયામઃ**—જે વાયુ માણસને પીઠ આગળથી ધનુષ્ય જેવો વાળી દે છે તે.

૬ **અભ્યંતરાયામઃ**—જે વાયુ ઉર પાસેથી માણસને ધનુષ્યની પેઠે વાળી દે છે તે.

૭ **પાર્શ્વશૂળઃ**—જે વાયુ કોઇને ઠેકાણે કોપ કરી પાસામાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૮ **કટિગ્રહઃ**—જે વાયુ કમરનો સ્તંભ કરે છે તે.

૯ **દંડાપતાનકઃ**—જે વાયુ દંડની માફક ગાત્રોનો સ્તંભ કરે છે તે.

૧૦ **ખલ્લીઃ**—જે વાયુ પગ, પેટ, પેઢુ, કુલા, ઘુંટીઓ અને હાથ એ ઠેકાણે ક્રમે કરી પ્રસરી શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે. **ખલ્લી એટલે ખાલી.**

૧૧ જિહ્વાસ્તંભ:—જે વાયુ શબ્દવાહિની શિરા સુધી જઇ જીભનો સ્તંભ કરે છે તેથી કરી અન્નપાણી મોટા કષ્ટ ગળામાં ઉતરે છે અને બોલાતું નથી તે.

૧૨ અર્દિત:—જે માણસ ઉંચા પદાર્થોને હસ્તાદિકવડે પકડી લે છે, ઘણા કઠિન પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, ઘણું હસે છે, અંગ ઉપર ઘણો ભાર ઉચકે છે અને વિષમ શયન કરે છે એટલે ઉંઘમા માણસનું ગળું, માથું અથવા શરીર વાકું, ચુકું, નીચું રહી જાય; ઇત્યાદિ કારણે વાયુ કોપ કરી મસ્તક, નાક, ઓષ્ઠ, ગાલ, લલાટ અને આંખોની સંધિમાં મોઢું વાંકું ફેરવી નાખે છે; તેથી કરી ગળું પણ વાકું થાય છે, મસ્તક કંપે છે, મોઢામાંથી શબ્દ નીકળી શકતો નથી, ભમરો અને આંખો વાકી થાય છે તે.

૧૩ પક્ષઘાત:—વાયુ અર્ધા અંગમા જઈ શિરા (રેષા) અને સ્નાયુનું શોષણ કરી, સંધિના બંધનો શિથિલ કરતો અર્ધું અંગ ચેતનરહિત કરે છે તે. તેને **અર્ધાંગવાયુ** પણ કહે છે.

૧૪ ક્રોષ્ઠુશીર્ષ:—વાયુ રક્તાશ્રિત થઇ ફૂલાઓમા પ્રસરી, સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી કરી તે સોજાથી ફૂલાએ પાડાના મસ્તક જેવા મોટા થાય છે તથા એની અંદર વેદના ઘણી થાય છે તે.

૧૫ મન્યાસ્તંભ:—જે વાયુ કફાશ્રિત થઇ ગળું સ્તંભ જેવું સ્તબ્ધ કરે છે, તેથી કરી ગળું અહીં-તહીં ફેરવાતું નથી તે.

૧૬ પંગુ વાયુ:—વાયુ કમરમાં પ્રસરી ઘુંટીઓની મોટી શિરા સુધી જઇ માણસના બન્ને પગ લૂલા કરે છે તે.

૧૭ કલાયખંજ:—જે વાયુવડે માણસ ચાલતી વેળાએ શરીરે કંપે છે તથા ચાલતાં ચાલતાં પગ વાકાચુંકા કરી ચાલે છે તે.

૧૮ તની:—જે વાયુવડે પક્વાશય અને મૂત્રાશયને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઇ ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૧૯ પ્રતિતૂની:—જે વાયુના યોગે ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ પક્વાશય અને મૂત્રાશયનાં સ્થળોએ બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૨૦ ખંજ:—જે વાયુ પંગુ વાયુના લક્ષણે યુક્ત થઇ માણસનો પગ લૂલો કરે છે તે.

૨૧ પાદહર્ષ:—જે વાયુ કફાશ્રિતે કરી પગોમાં ઝઝણી કરે છે તે.

૨૨ ગૃધ્રસી:—જે વાયુ પીઠ, કમર, ઘુંટીઓ, ફૂલા, પેઢુ અને પગ,એ સ્થળોએ અનુક્રમે પ્રવેશ કરી, આ સ્થાનમાથી આ સ્થાનમાં એમ વારંવાર થોડો થોડો ફરતો છતાં સ્તંભશૂળ અને ક્લેશ કરે છે તે.

૨૩ વિશ્વાચી:—જે વાયુ હાથને ઠેકાણે હાથેલી પાસેની જે આંગળી તે ઉપરની મોટી શિરા-સુધી પ્રવેશ કરી, બાહુપર્યંત તે શિરામા વ્યાપી વાયુના કર્મનો ક્ષય એટલે હાથ ઉંચો થતો નથી, વગેરે કરે છે તે.

૨૪ અપબાહુક:—જે વાયુ બાહુમાં જઇ બાહુસંબંધી નસોનું આકર્ષણ કરી, બાહુને સ્તંભ કરે છે એટલે બાહુને જોરથી પકડી રાખે છે તે.

૨૫ અપતાનક:—જે વાયુ હૃદયમાં જઇ દૃષ્ટિનો સ્તંભ કરી જ્ઞાન નષ્ટ કરે છે અને કંઠ-માંથી વિલક્ષણ શબ્દ થાય છે; તથા તે વાયુ હૃદયમાંથી નીકળવાથી માણસ સાવધ થાય છે અને ફરી હૃદયમાં જવાથી પુનઃ માણસ મોહ પામે છે તે.

૨૬ વ્રણાયામ:—જે વાયુ અભિઘાત નિમિત્તે કરી ઉત્પન્ન થએલા વ્રણમાં પ્રસરી તેથી પીડા કરે છે તે.

૨૭ વાતકંટક:—માણસનો પગ ચાલતાં ચાલતાં ઉંચો-નીચો અથવા વાંકો-ચૂકો પડવાથી અથવા ચાલવાનો શ્રમ થવાથી જે વાયુ પગોની ઘુંટીમાં જઇ વેદના કરે છે તે.

૨૮ અપતંત્રક:—જે વાયુ ઊર્ધ્વગતિ થઇ હૃદય, મસ્તક, શંખ તથા ગાત્રોને પીડિત કરી, ધનુષ્યની પેઠે શરીરને નમાવે છે અને તેથી કરી દૃષ્ટિ સ્તબ્ધ થાય છે, મોહ થાય છે અને માણસ કપોત પક્ષી જેવો શબ્દ કરે છે તે.

૨૯ અંગભેદ:—જે વાયુ સર્વ અંગને પીડા કરે છે તે.

૩૦ અંગશોષ:—જે વાયુ આખા શરીરનું શોષણ કરે છે તે.

૩૧ મિણમિણ:—જે વાયુવડે માણસ નાકમાં (ગુંગણું) બોલે છે તે.

૩૨ કલ્લતા:—જે વાયુવડે કરી કંઠમાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળતો નથી તે.

૩૩ અષ્ઠીલિકા:—જે વાયુએ કરી ડુંટીના નીચલા ભાગમાં પાષાણ જેવી હોઇ ઉંચી, ગોળ અને સંચાર કરનાર અથવા સ્થિર અને ઘન એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે અને મળ, મૂત્ર તથા વાયુનો નિરોધ કરે છે અને સ્થળોએ વેદના મંદ હોય છે તે.

૩૪ પ્રત્યષ્ઠીલા:—જે અષ્ઠીલિકા વાયુની ગાંઠ વાંકી, તિરકસ લાંબી હોઇ તેમાં વેદના ઘણી હોય છે અને મળમૂત્ર તથા વાયુનો નિરોધ પણ થાય છે તે.

૩૫ વામનત્વ:—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ ગર્ભમા મળી ગર્ભને વિકૃતિ કરે છે તેથી બાળક નાનું ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૩૬ કુબ્જત્વ:—શિરાગત વાયુ દુષ્ટ થઇ તેમાંથી પીઠે અથવા છાતીએ (ખુંધ) આવે છે તે.

૩૭ અંગપીઠ:—જે વાયુએ કરી સર્વાંગે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૩૮ અંગશૂળ:—જે વાયુ સર્વાંગે શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૩૯ સંકોચ:—જે વાયુએ કરી સર્વાંગનો સંકોચ થાય છે એટલે શિરાદિક શુષ્ક થાય છે તે.

૪૦ સ્તંભ:—જે વાયુએ કરી શરીર સ્તબ્ધ થાય છે તે.

૪૧ રુક્ષ:—જે વાયુ શરીર નિસ્તેજ કરે છે તે.

૪૨ અંગભંગ:—જે વાયુથી અંગમા સણકા થાય છે તે.

૪૩ અંગવિભ્રંશ:—જે વાયુવડે શરીરનો એકાદો અવયવ કાષ્ઠ જેવો ચેતનરહિત થાય છે તે.

૪૪ વિડ્ગ્રહ:—જે વાયુએ કરી મળ સાફ થતો નથી તે.

૪૫ બદ્ધવિટ્કતા:—પકવાશયમાં વાયુ કુપિત થઇ મળને જાડો કરે છે તે.

૪૬ મૂકત્વ:—જે વાયુએ કરી કંઠમાંથી શબ્દાક્ષર મૂળેજ નીકળતો નથી (મુંગો) તે.

૪૭ અતિજૃંભ:—જે વાયુ દુષ્ટ થઇ તે વિકારથી બગાસાં આવે છે તે.

૪૮ અત્યુદ્ગાર:—આમાશય મધ્યે વાયુ કુપિત થવાથી ઓડકાર ઘણા આવે છે તે.

૪૯ આંત્રકૂજન:—જે વાયુ પકવાશયમા રહી આતરડામા જઈ શબ્દ કરે છે તે.

૫૦ વાતપ્રવૃત્તિ:—જે વાયુ ગુદામાર્ગે ઘણોજ નીકળે છે તે.

૫૧ સ્ફુરણ:—જે વાયુથી અંગ ફરકયા કરે છે તે.

૫૨ શિરાપૂરણ:—જે વાયુ શિરાગત થઇ નસોને ફૂલાવે છે તે.

૫૩ કંપ:—જે વાયુ આખા શરીરને કંપાવ્યા કરે છે તે.

૫૪ કાર્શ્ય:—જે વાયુ આખા શરીરને કૃશ કરે છે તે.

૫૫ શ્તાવતા:—જે વાયુથી શરીરનો વર્ણ કાળો થાય છે તે.

૫૬ પ્રલાપઃ—જે વાયુના યોગે કરી માણસ અસંબદ્ધ ભાષણ કરે છે તે.

૫૭ ક્ષિપ્ર મૂત્રતા:—જે વાયુથી માણસને પેશાબ ઘણો અને વારંવાર થાય છે તે.

૫૮ નિદ્રાનાશ:—જે વાયુ પ્રકટવાથી ઉંઘ આવતી નથી તે.

૫૯ સ્વેદનાશ:—જે વાયુથી શરીરને પરસેવો આવતો નથી તે.

૬૦ દુર્બલત્વ:—જે વાયુના યોગે માણસ દુર્બળ એટલે શક્તિહીન થાય છે તે.

૬૧ બલક્ષય:—જે વાયુના યોગે માણસ ઘણોજ શકિતહીન થાય છે તે.

૬૨ શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુગત થઇ ધાતુને ઘણીજ પાતળી કરી નાખે છે તે.

૬૩ શુક્રકાર્શ્ય:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને કિંચિત્ ક્ષીણ કરે છે તે.

૬૪ શુક્રનાશ:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને ઘણીજ ક્ષીણ કરે છે તે.

૬૫ અનવસ્થિતચિત્તત્વ:—જે વાયુના યોગે ચિત્ત સ્વસ્થ રહેતું નથી તે.

૬૬ કાઠિન્ય:—જે વાયુથી શરીર કઠિન થાય છે તે.

૬૭ વિરસાસ્યતા:—જે વાયુના યોગથી મુખમાંનો સ્વાદ જતો રહે છે તે.

૬૮ કષાયવકત્રતા:—જે વાયુથી મોઢું તુરૂં થાય છે તે.

૬૯ આધ્માન:—જે વાયુ પકવાશયમાં રહી ધમણના જેવું પેટ ફુલાવી ગડગડ શબ્દ કરી પીડા કરે છે તે.

૭૦ પ્રત્યાધ્માન:—જે વાયુ આમાશયમાં જઇ કફને મળી પેટ ફુલાવી પીડા કરે છે તે.

૭૧ શીતતા:—જે વાયુના યોગે શરીર ઠંડુ થઇ જાય છે તે. (શીતાંગ)

૭૨ રોમહર્ષ:—જે વાયુ ત્વચાગત થઇ શરીરની અંદર રોમાચ કરે છે તે.

૭૩ ભીરુત્વ:—જે વાયુના યોગે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૭૪ ભેદવાયુ:—જે વાયુના યોગે સોય ભોકાવા જેવી પીડા થાય છે તે.

૭૫ કંડૂ:—જે વાયુ શરીરે ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૭૬ રસાજ્ઞતા:—જે વાયુથી રસાદિ પદાર્થોનો સ્વાદ સમજવામાં આવતો નથી તે.

૭૭ શબ્દાજ્ઞતા:—જે વાયુથી કાને શબ્દ સંભળાય નહિ તે.

૭૮ પ્રસુપ્તિ:—જે વાયુથી ચામડીપર સ્પર્શ કરવા છતા સમજાતું નથી તે.

૭૯ ગંધાજ્ઞત્વ:—જે વાયુના યોગે સુગંધ કે દુર્ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી તે.

૮૦ દૃષ્ટિક્ષય:—જે વાયુના યોગે દૃષ્ટિનો નાશ થાય છે તે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર:—હનુસ્તંભ, અર્દિત, આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, અપતાનક એ વાત-વ્યાધિ ઘણા દિવસોએ મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે અથવા કદિ સાધ્ય થતા પણ નથીજ; પરંતુ બળવાન પુરુષને એ વ્યાધિ નવો થએલો હોઇ ઉપદ્રવરહિત હોય તો તે સાધ્ય જાણવો; એટલે ચિકિત્સા કરવી.

અસાધ્ય લક્ષણ:—જે પક્ષાઘાતાદિક વાયુની અંદર વિસર્પ, દાહ, શળ, મૂર્છા, અરુચિ, અગ્નિમાંદ્ય એ ઉપદ્રવથી માણસનું બળ અને માસ ક્ષીણ થાય છે તે વાયુ અસાધ્ય જાણવો. જે વાતરોગોમા સોજો, ચામડીને સ્પર્શ ન સમજાય, નાના પ્રકારની પીડા, શરીરની વક્રતા, કંપ, પેટ ચઢવું, એ લક્ષણો થાય છે તે અસાધ્ય જાણવા.

વાતરોગ ઉપર +ઉપચાર:—(૧) પીળો કાંટાસરીઓ, દેવદાર અને સુંઠનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો, એટલે વાયુથી શરીર અકડાઇ ગએલું હશે તે સારૂં થઇ જોઇએ તેવી રીતે ચાલશે. (૨) મહારાસ્નાદિ કાઢો:—રાસ્ના, એરંડમૂળ, ગળો, વજ, પીળો કાંટાસરીઓ, ચવક, કરિયાતું, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો, રાતો ધમાસો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડીંગ, કાકડાશીંગી, સુંઠ, બળ (બોળ)નાં મૂળ, મોરવેલ, કડુ, મજીઠ, કાળું અને ધોળું અતિવિષ, કચૂરાં, ત્રિફળાં, લીંડીપીંપર, જવખાર, રક્તચંદન (રતાંજળી), ગરમાળાની શીંગોનું મગજ, કાયફળ, કડાના મૂળની છાલ, રાતી સાટોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ તેનો અષ્ટમાંશ

+ સંધિવાયુ ઉપર:-એને સાંધિયો વા, સંગ વા તથા ગંઠીઓ વા પણ કહે છે. તે માણસના શરીરના સાંધાઓમાં થાય છે તેથી તે દુખે છે અને કોઈ કોઇને સાંધાઓમાં સોજો પણ હોય છે; તેમ તે કોઈને આંટો પણ ઘાલે છે. એ રોગ બે જાતનો થાય છે. એકમા તાવ આવે છે અને રાતદિવસ દુખાવો થાય છે. એ જાતના સંધિવાયુ ઉપર ઓષધ અસર કરી શકે છે. બીજી જાતનો સંધિવાયુ તાવવગરનો હોય છે. એમાં દહાડે દરદ થોડું થાય છે અને રાત્રે વધારે થાય છે તથા તાવ મુદ્દલ આવતો નથી. એ જાતના સંધિવાયુ ઉપર ઓષધ લાગુ થવું કઠિન છે. તાવવાળા સંધિવા ઉપર ઉપચાર:-(૧) જો લાલ સોજો હોય તો તે દરદીની ફસ ખોલાવવી અને લોહી કમી કરાવવું એથી આરામ થાય છે. (૨) જો વ્યાધિ વાથી હોય તો લીંડીપીંપર ટાંક ૧, દેવદાર ટાંક ૧, એ બન્ને ખાય અને દેવદારનું તેલ ચોળે તો આરામ થાય.

વગર તાવવાળા સંધિવાનો ઇલાજ:—શીકાતરી એળીઓ તોલો ૧ અને રેવંચીની ખટાઈ તોલા ૨, એકઠાં કરી ખાંડી ઝીણા કરી રાત્રે સૂતી વેળા અથવા સવારે તોલો ૦ાા ગરમ પાણી સાથે ફાકવું; અથવા તેની ગોળીઓ વાળીને એટલાજ પ્રમાણમાં ગળવી, એથી હલકો જુલાબ લાગશે. એ રોગવાળાને ગરમ પાણીમાં છાતી સુધી બેસાડવો. ગંધકની ખાણના પાણીમાં એટલે કુદરતી ઉના પાણીના કુંડમાં બેસી નહાય તો ઘણો ફાયદો થાય.

ધંતુરાનાં બીઆંનું ચૂર્ણ કરી પારોર ગુગળમાં આપો દિવસ મર્દન કરી ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી

કાઢો કરવો. આ કાઢો **સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, શ્વાસ,** કાસ, **પરસેવો, શૈત્ય, અતિ તંદ્રા, શૂળ, તૂની, પ્રતિતૂની, ગલરોગ, સર્વ અંગોની અંદર સણકા,** કંપવાત, **ખલ્લીવાત, વિશ્વાચી,** [*]**શ્લીપદ, આમવાત,** સંપૂર્ણ સુવારોગ, સુપ્તિવાત, ઊરુસ્તંભ, અપતાનક, દુખાવો, **ક્લીબવાત,** આક્ષેપક, કુબ્જવાત, સોજો, આટોપ, અપતંત્ર, **અર્દિત, ખુડવાત (વાતકંટક), હનુગ્રહ, ગૃધ્રસી, પાદશૂળ અને** વાતશ્લેષ્મ વ્યાધિનો નાશ કરે છે (૩) **બીજો પ્રકાર:**—રાસ્ના ૨ ભાગ, ધમાસો ૧ ભાગ, બળદાણા, એરંડમૂળ, દેવદાર, કચોરૂં, વજ, અરડુસી, સુંઠ, હરીતકી, ચવક, નાગરમોથ, સાટોડી, ગળો, વરધરા, સુવા, ગોખરૂ, આસગંધ, અતિવિષ, ગરમાળો, શતાવરી, લીંડીપીંપર, કાંટાસરીઓ, ધાણા, રીંગણી અને ઉભીરીંગણી એ સમભાગ નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી અંદર સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અથવા યોગરાજ ગુગળ, અજમોદ કિંવા એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે **સર્વાંગવાત, કુબ્જવાત, પક્ષાઘાત, અપબાહુક, ગૃધ્રસી, આમવાત, શ્લીપદ, અપતાનક, અંત્રવૃદ્ધિ, આધ્માન, જંઘાવાત, જાનુવાત, અર્દિત, શુક્રદોષ, મેઢ્રવાત, વંધ્યાના યોનિરોગ,** એટલા રોગનો આ કાઢો નાશ કરે છે. આ કાઢો **ગર્ભધારક** છે. (૪) ખરેંટીના મૂળ અને સુંઠનો કાઢો લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, જેથી **શીતવાત, કંપવાત અને દાહનો** બે દિવસમાં નાશ થાય છે. (૫) પંચમૂળનો અથવા દશમૂળનો કાઢો **મન્યાસ્તંભ** વાયુ ઉપર આપવો. (૬) આસગંધ, ચિકણુ, મોટી ચિકણુ, લઘુ ચિકણુ, બોર, લઘુ બોર, રાસ્ના એ ચીજોનો કાઢો પાવો. તે **વાતનાશક** છે. (૭) ભીલામાના ટુકડા દોઢ તોલો અને ૧૬ તોલા પાણીનો કાઢો **ચતુર્થાંશ** શેષ રહે એટલે ઉતારી તેમા સાકર અર્ધો તોલો, ઘી ૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૪ તોલા નાખી પાવું; એટલે **સર્વ વાયુનો** નાશ થાય છે. એ કાઢાનું **સમીરદાવાનળ** એવું નામ છે. (૮) કડવી ઇંદ્રવરણી અથવા કવંડળીનાં મૂળ, લીંડીપીંપર અને ગોળ એકત્ર કરી ૧ તોલાભાર ભક્ષણ કરવાં; એટલે **સંધિવાત નામે** વાયુનો નાશ થાય છે. (૯) દશમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો અથવા એનુંજ નસ્ય કરવું એટલે **ધનુર્વાતનો** નાશ થાય છે. (૧૦) એરંડમૂળ, બીલીના મૂળ, રીંગણી, ઉભી રીંગણી, સંચળ, મરી, સુંઠ, લીંડીપીંપર, હીંગ, બીજોરાનાં મૂળ અને સિંધવનો કાઢો આપવો; એટલે **ધનુર્વાતનો** (તાણનો) નાશ થાય છે. (૧૧) અડદ, કૌવચના મૂળ, એરંડમૂળ અને બળ (બોળ)નાં મૂળ, એ સર્વનો કાઢો હીંગ અને સિંધવ એકેક માસો નાખી આપવો; એટલે **પક્ષાઘાતનો** નાશ થાય છે. (૧૨) અડદ, બળ (બોળ)નાં મૂળ, કૌવચના મૂળ, લઘુરોહિસ ઘાસ, રાસ્ના, આસગંધ અને એરંડનો કાઢો, હીંગ અને સિંધવ નાખી સવારે આપવો. તે **પક્ષાઘાત, મન્યાસ્તંભ, કર્ણનાદ** અને **અર્દિતવાયુનો** ૭ દિવસમા નાશ કરે છે. (૧૩) રાળનું ચૂર્ણ કરી તેનું નલિકાયંત્રવડે તેલ કાઢવું અને અંગે મર્દન કરવું; એટલે **પક્ષાઘાત** વાયુનો નાશ થાય છે. (૧૪) કડવા ધોળા કોળાના બીઆં વાટી તેનો કિંવા કડવા લીમડાના બીઆના તેલનો લેપ કરવો; એટલે **પક્ષવાયુનો** નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા, ૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવું. પછી લસણ છોલી વાટી ૨૮ તોલા તેમાં નાખવું અને અગ્નિબળ જોઇ તે આપવું; એટલે **પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, કટિભંગ, બાહુપીડા** અને **વાતરોગનો** નાશ થાય છે. (૧૬) અડદનો લોટ કિંવા

દિવસ ૧૪ અથવા ૨૧ માં સંધિવાને મટાડે છે.

ધનુર્વા ઉપર:–કાળી તુલસી, ડુંગળી, આદુ તથા લસણનો રસ ભેળો કરી ત્રણ માસા પીવા આપવો અને બાકી રહેલો રસ અંગે ચોળવો. ધનુર્વા બે જાતનો થાય છે. તે બન્નેનું સ્થાન મગજમાં હોય છે. એક માદા અને બીજો નર છે. જે માદા છે તે પુરૂક છે. એ દરદથી આદમીનું શરીર કમાનની પેઠે પેચશ ખાય છે, તમામ રગો ખેંચાય છે અને કમ્મર, પીઠ તથા બાંધ તૂટે છે. એને કોઈ ધનકવા પણ કહે છે.

લકવો:–જેને લોકો પક્ષાઘાત કે અર્ધાંગ વાયુ અથવા વાણ ફરી ગયું એમ પણ કહે છે, તેનાં લક્ષણ એ છે કે:–એકજ તરફનો હાથ અથવા હાથ, પગ અને અધું અંગ રહી જાય છે અને લૂલું થઈ જાય છે. કોઈનું મોઢું પણ બંધ થઈ જાય છે ને બોલાતુ નથી; અને કોઇને એકલું ડાચુંજ ફરી જાય છે. એકલું ડાચું ફરવાના રોગને લકવો કહે છે. એ લકવો અને અર્ધાંગ બે પ્રકારનો થાય છે. એક તો હવામાં ખુલ્લું સૂવાથી અથવા ઓઢાથી

વડાં માખણ સાથે ખાઈ દશમૂળનો કાઢો પીવો. (૧૭) લસણનો કલ્ક તલનું તેલ મેળવી પાવો. (૧૮) ત્રિફળાં, કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ, અરડુસી અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢો કરી તેમાં ગુગળ નાખી તે કાઢો આપવો. એ ત્રણે **અર્દિતવાયુનો** નાશ કરે છે. (૧૯) ચાર તોલા કિંવા બે તોલા લસણના રસમાં હીંગ, જીરૂં, સિંધવ, સંચળ અને ત્રિકટુ, એ દરેક એકેક માસો લઇ ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી યથાશક્તિ ભક્ષણ કરવું. એનું અનુપાન એરંડમૂળનો કાઢો. ઉપરનું ઔષધ પ્રાતઃકાળે દરરોજ એક મહિનો સેવન કરવાથી **સામાન્ય વાતરોગ, અર્દિત, અપતંત્રક, એકાંગવાત, સર્વાંગવાત, ઉરૂસ્તંભ, ગૃધ્રસી,** શૂળ, દ્વંદ્વરોગ, કૃમિ, કટિરોગ, પૃષ્ઠરોગ અને **પેટની અંદરના** વાયુનો નાશ થશે (૨૦) **હનુગ્રહ, હનુસ્તંભ** અને **માન (ગળુ)** નો **સ્તંભ** તથા **અર્દિતવાયુ,** એ ઉપર દશમૂળ અને લીંડીપીંપરનો કાઢો આપવો; કિંવા પીપળાના રસમાં લીંડીપીંપર નાખી તે રસ આપવો. (૨૧) લસણ ફોલી તેની કળીઓ તલના તેલમાં વાટી સિંધવ નાખી તે લસણ ખાવું; એટલે **હનુસ્તંભ** દૂર થાય છે. (૨૨) એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં નાખી એક મહિનાપર્યંત સેવન કરવું; એટલે તે **ગૃધ્રસી** અને **ઉરૂસ્તંભનો** નાશ કરશે. (૨૩) તેલ કિંવા ઘીમાં આદુ અને વગડાઉ લીંબુનો રસ પાવો કિંવા ખાટી આમલી અને ગોળ એકત્ર કરી પાવો; એટલે ઘુંટણ, પીઠ અને હાડ એ ઠેકાણાનું શૂળ, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત અને ગૃધ્રસી વાયુનો નાશ થશે. (૨૪) એરંડીઆ છોલી કૂટી તેની દૂધમાં લાપસી બાફી સેવન કરવાથી **કમરનું શૂળ** અને **ગૃધ્રસીનો** નાશ થશે. (૨૫) બકામલીમડીનાં મૂળનો અથવા છાલનો કલ્ક કરી આપવો, એટલે **ગૃધ્રસીનો** નાશ થશે. (૨૬) અરડુસી, દંતીમૂળ અને ગરમાળાનો કાઢો એરંડીઉ મિશ્ર કરી પાવો; એટલે જેનું **ચાલવું બંધ થયું હોય, સ્પર્શ જણાતો નહિ હોય** એવો **ગૃધ્રસી વાયુનો રોગી** શીઘ્ર ગમન કરનારો થશે. (૨૭) **મંદાગ્નિ ઉપર** કરેલો કાળી નિર્ગુંડીનાં પાંદડાંનો કાઢો પાવો; એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે. (૨૮) આસગંધ અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું; એટલે **કટિશૂળનો** નાશ થશે. (૨૯) ગળો અને ત્રિફળાંના કાઢામાં ગુગળ નાખી તે પાવો; અથવા ૪ તોલા દૂધમાં ૧ તોલો એરંડતેલ અથવા વરધારાનું ચૂર્ણ સેવન કરવું; એટલે **ક્રોષ્ટુશીર્ષનો** નાશ થાય છે. (૩૦) દૂધ, તેલ, ઘી, કિંવા સાઠીચોખાના ભાત સાથે બે બે તોલા લસણ ચઢવી; એ પ્રમાણે સાત દિવસ ભક્ષણ કરવાથી વાયુથી થએલો **વ્યાધિ, વિષમજ્વર, શૂળ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, પ્લીહા** અને **હાથ, પાસુ, તથા મસ્તકની** અંદરનું **શૂળ** અને **શુક્રદોષનો** નાશ થાય છે. (૩૧) સુંઠ, એરંડમૂળ, દેવદાર, કાટાસરીઓ અને ગળોનો કાઢો પીવાથી **અસ્થિગત** અને **સંધિગત** વાયુનો નાશ થાય છે. (૩૨) અસાળીઓ, ખસખસ, ખારેક, મેથી, તલ, સુવા, વરીઆળી, ગોડંબી, બદામ, ગુંદર અને ચારોળી એ દરેક ૪ તોલા, ગોળ અને ઘી એ દરેક ૩૨ તોલા લઇ એના બબ્બે તોલાના લાડુ કરવા. તેમાંથી સવારે એક ભક્ષણ કરવો. તે **કટિવાયુનો** નાશ કરે છે અને ધાતુનું સ્તંભન તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. (૩૩) પીંપળીમૂળ દૂધમાં વાટી તેમાં અરડુસીનો રસ નાખી આપવો; એટલે ઊર્ધ્વવાત (ઘણા ઓડકાર આવવા) નાશ પામે છે. (૩૪) **લઘુરાસ્નાદિ કાઢો:**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, દેવદાર, વજ, સુંઠ, ધમાસો, હરડે, અતિવિષ, નાગરમોથ, શતાવરી અને અરડુસીનો કાઢો પ્રાશનાર્થ આપવો; એટલે **ઉધરસ, આમવાત, શ્લેષ્મવાત, સંધિવાત** અને **મજ્જા અસ્થિ** અને **સ્નાયુનો વાયુ** તથા **સર્વાંગ વાયુ,** એ નક્કી નાશ પામે છે. (૩૫) **આભાદિ ચૂર્ણ:**—બાવળનાં બીઆં, રાસ્ના, ગળો, શતાવરી, મહાશતાવરી, સુંઠ, વરીઆળી, આસગંધ, શેરણી, વરધારા, અજમો અને અજમોદ એ સર્વ સમભાગ

અને નઠારો વાયુ શરીરને લાગવાથી થાય છે. એ રોગવાળાનો ઝાડો કબજ હોય છે અને બીજી જાતનો અર્ધાંગ મગજમાંથી રસવિકારના ઉપદ્રવથી થાય છે. એ બન્ને જાતના રોગના ઉપાય એકજ રીતના છે તેઃ— રેવંચીનો શીરો માસા ૪, તજનો ભૂકો માસા ૪, શીકાતરી ઓળીઓ માસા ૪ અને વિલાયતી સાબુ માસા ૮, એ સર્વેને ખાંડી કપડછાણ કરી તેમાંથી ૬૦ ગોળીઓ વાળવી. પછી દરરોજ ૨ થી ૭ સુધી રાત્રે સુતી વેળા ગળાવવી. કદાપિ એટલાથી ઝાડો સાફ ન આવે તો વધારે ગળાવવી. તેથી ઝાડો સાફ આવી ફાયદો થાય છે. વળી નીચલાં ઓષધો શરીર ઉપર ચોપડવાં. રાઈ ભાલાં કાઢેલી તોલા ૨ાા, તલનું તેલ તોલા ૧૦ અને ટરપેન્ટાઇન તેલ તોલા ૨ાા એ બન્નેને મેળવી જે હાથ કે પગ રહી ગયો હોય તે ઉપર દિવસમાં બે-ત્રણવાર ચોળ

લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી યૂષ, છાશ, ગરમ પાણી, ઘી અને દહીંના કુચા એમાંના એક **અનુપાનમાં** ૨ તોલા પ્રમાણે ખાવું; એટલે **અસ્થિ, સ્નાયુ, મજ્જા અને કમરનો વાયુ, ગૃધ્રસી, મન્યાસ્તંભ, હનુગ્રહ** અને **કોષ્ઠગત રોગનો** નાશ થશે. એ ચૂર્ણ **સર્વવ્યાધિનાશક** છે. (૩૬) **અજમોદાદિ** ચૂર્ણ આપવું. (૩૭) **અજમોદાદિ ગોળી:**—અજમો, લીંડીપીંપર, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ એ દરેક એકેક ભાગ, હરડે ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારા ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૭ ભાગ એ પ્રમાણે ઔષધોનાં ચૂર્ણો લઇ ગોળના પાકમાં ગોળીઓ બનાવવી. તે ગરમ પાણીમાં ખાવી; એટલે **સંધિવાત, આમવાત, સંપૂર્ણવાત, આઢ્યવાત, હનુસ્તંભ, શિરોવાત, અપતાનકવાત** અને **ભ્રૂકુટી, આંખ, કાન, નાક** અને **જીભનો સ્તંભ, પંગુવાત, સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, અર્દિત, પાદહર્ષ** અને **પક્ષાઘાતનો** નાશ થાય છે. (૩૮) **મરીનું** ચૂર્ણ, ઘી તથા તુળસીના રસને **લઘુ મૃગાંક** કહે છે. એ **સંપૂર્ણ વાતરોગનો** નાશ કરે છે. (૩૯) **લસણપાક:**—લસણની કળીઓ છોલી ૬૪ તોલા લઇ ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી લઇ તેમા તે લસણ બાફવું. તેનો સારો પાક થઇ મધુવર્ણ થાય એટલે તેમા ૧૨૮ તોલા સાકર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ચવક, ચિત્રકમૂળ, હળદર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, વાવડીંગ, દારુહળદર, શેરણી, વરધારા, પુષ્કરમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી, ગોખરૂ, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, શતાવરી, કચોરૂ, આસગંધ અને કૌચના બીજ, એ દરેકનાં તોલા તોલા પ્રમાણે ચૂર્ણો લઇ તેમાં નાખી તૈયાર કરવો. આ **લસણપાક** અગ્નિ અને બળ જોઇ સેવન કરવો એટલે સંપૂર્ણ **વાતરોગ, શૂળ, અપસ્માર, ઉરઃક્ષત, ઉદરરોગ, ઉલટી, બરોળ, ગોળો, અંડવૃદ્ધિ, *કૃમિ, મળબંધ, આનાહવાત, સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, બલક્ષય, હેડકી, દમ, ઉરુસ્તંભ, અપતંત્રકવાયુ, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાયુ, કુબ્જવાયુ, હનુગ્રહ, શિરોગ્રહ, વિશ્વાચી, ખલ્લી, ગૃધ્રસી, પંગુ, સંધિવાત, બધિરપણું** અને **સંપૂર્ણશૂળ** એ સર્વે રોગોનો આ **લસણપાક** અતિ ત્વરાથી નાશ કરે છે. વળી આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપે **હાથીનો સિંહની** પેઠે નાશ કરે છે તથા **કફવ્યાધિને** શાંત કરીને બળ અને પુષ્ટિ આપે છે. (૪૦) **વાતવ્યાધિ ઉપર:**—નિર્ગુંડીનાં પાદડાની થેપલી બાંધવી. (૪૧) ઇંદ્રજવ ચિત્રો અને સુંઠનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. તે સંપૂર્ણ **વાતવિકારોનો** નાશ કરે છે. (૪૨) દશમૂળના કાઢામા કિંવા કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરી તે અંગે ચોપડવું; એટલે અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૪૩) માલકાગણી, ચંદ્રસર (વગડાઉ મેથી), કલોંજી જીરૂં, અજમો, મેથી, અને તલનુ ચૂર્ણ કરી તેનું યંત્રમાં તેલ કાઢવું અને અંગે ચોપડવું; એટલે સર્વ પ્રકારના **વાતવ્યાધિનો** નાશ થાય છે. (૪૪) **નારાયણ તેલ:**—શતાવરીના મૂળનો રસ, તેલ અને દૂધ એ દરેક ૬૪ તોલા અને વાયવરણા, અરલુ, દેવદાર, શિલાજિત, જટામાંસી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલ વગેરેમા નાખી તેલ **સિદ્ધ** કરવું. એ **સિદ્ધ** થએલા તેલને **નારાયણ** તૈલ કહે છે. એ અનેક પ્રકારના **વાતવ્યાધિ** ઉપર **અભ્યંગાર્થે** (મર્દન કરવાઅર્થે) યોજવાથી ઘણુંજ હિતકારક અને ગુણાવહ થાય છે. (૪૫) આકડાના દૂધનો જાડો લેપ કરી તે ઉપર રાઈની ઝીણી ભૂકી લગાવી પાટો બાંધવાથી **ચમક થવો, અંગ પકડાઇ જવું** વગેરે **વાતવિકારો** દૂર થાય છે. (૪૬) વાયાવરણાના પાદડા બારિક વાટી લેપ કરવો અને ઉપર કેળનાં પાદડા બાંધવાં; એટલે **ઢીંચણ, સાંધા** વગેરે અકડાઇ ગએલા હોય તે છૂટે છે અને **ચમક** તથા **બળતરા** પણ બંધ થાય છે. (૪૭) વિશેષ ધૂપ અને ગુગળ એકત્ર વાટી પાણીમા કાલવી ગરમ કરી

જોરથી મસળવું કેટલાક કહે છે કે એ રોજ થતાંની સાથેજ તેને શક્તિ ઉપરાત તલનું તેલ પાતા રહેવું જોઈએ; જેથી બીજી દવાની જરૂર પડતી નથી.

કંપવા ઉપર—પીંપળાની વડવાઈ વાલ ૪, શંખનો કીડો વાલ ૧, એ દિવસમાં બે વખત પાવું.

કેડ દુખે તે ઉપર:—(૧) ખજૂર ટાંક ૬ અને ઘી ટાંક ૬ એકઠું કરી ખાય તો કેડમાનો વાયુ જાય. (૨) હાડાફળી કે જેની ફળીઓ લવંગના જેવી થાય છે તે દરરોજ દિવસ ૭ સુધી ખવાથી કેડનો દુખાવો મટે. (૩) એરંડના બીજની ખીર ગાયના દૂધમા રાધીને ઘી અને ખાંડ નાખી આપવી પ્રથમ ટાક ૪ ના પ્રમાણથી આપવી. પછી થોડે થોડે ચઢતા દરરોજ શેર ૦ા સુધી આપવી; તેથી કેડનું દુ:ખ ટળે.

કાળો રસ સર્વ વાયુ ઉપર—પારો ટાક ૩ અને આમલસાર ગંધક ટાક ૩ ની કાજળી, વછનાગ ટાક ૩ અને

લેપ કરવો અને તે ઉપર અસાળીઓ ચોટાડવો; એટલે તેના લેપવડે **અનેક પ્રકારની વાતવેદના** અને સોજો, એ રોગો ત્વરિત દૂર થાય છે. (૪૮) બાવળીઆની અને સરગવાની છાલ બારિક કૂટી અંગનો જે ભાગ વાયુથી અકડાઇ ગયો હોય તે જગાએ તેની થેપલી બાંધવી. એમ બે–ત્રણવાર પાટો બાંધવાથી ગુણ આવે છે. (૪૯) **માષતૈલ:**–અડદ ૬૪ તોલા લઈ ળતે ૨૫૬ તોલા પાણી બાફવા. ચતુર્થાંશ શેષ રહે એટલે તેમા તલનું તેલ ૬૪ તોલા અને જીવનીય ગણના આઠ ઔષધો (ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ, મેદ, મહામેદ, કાકોલી, ક્ષીર કાકોલી, વગડાઉ મગ, વગડાઉ અડદ), વરીઆળી, સિંધવ, રાસ્ના, કૌવચના બીઆં, જેઠીમધ, બળદાણા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને ગોખરૂ, એ પ્રત્યેક ચીજો તોલો તોલો લઈ તેનો કલ્ક કરી તેવડે તૈલ **સિદ્ધ** કરવું, તે તૈલ **પક્ષાઘાત, અર્દિતવાયુ, કર્ણશૂળ, બાધિર્ય, (બહેરાપણું) તિમિરરોગ, સન્નિપાતજ રોગ, હસ્તકંપ, શિરઃકંપ, બાહુશોષ, અપબાહુક** અને **કલાયખંજ**, એ રોગો ઉપર પીવું અથવા શરીરે લગાડવું. **બસ્તિકર્મ** એ વિષયમાં પણ યોજવુ. એ માષતૈલ **ઊર્ધ્વજત્રુગત રોગ** નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે. (૫૦) **લઘુમાષતૈલ:**– અડદ, સિંધવ, બળ (બોળ)ના મૂળ, દશમૂળ, હીંગ, વજ, શતાવરી અને સુંઠ, એ પદાર્થો લઇ તૈલ **સિદ્ધ** કરવું. તે સર્વ **વાતનાશક** છે. (૫૧) **કલ્યાણકાવલેહ:**–હળદર, ઘોડાવજ, ઉપલેટ, લીંડીપીંપર, સુંઠ, જીરૂ, અજમોદ, જેઠીમધ અને ઘીનો **લેહ**(ચાટણ)એક દિવસ સેવન કરવાથી તે **બહેરાપણું, તોતડાપણું** અને **બોબડાપણાનો** નાશ કરી **નોબત** જેવો ગંભીર અથવા **કોકિલ** જેવો મંજુલ શબ્દ કરે છે. (૫૨) આદુનો રસ ૧ ભાગ, સરગવાનો રસ ૧ ભાગ, બકરીનું દૂધ ૧ શેર, પાણી ૪ શેર, એ સર્વ એકત્ર કરી તેલ એક શેર નાખી કઢવવુ. પાણી બળી જઇ તેલ શેષ રહે એટલે ગાળી નાખવું. એ તેલ વાયુના દરદ ઉપર ઘણુંજ ગુણકારક છે. (૫૩) પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, લીંડીપીંપર, સુંઠ, રાસ્ના અને સિંધાલુણનો કલ્ક કરી અડદના કાઢામા તેનું તેલ સિદ્ધ કરી શરીરને ચોળવું, એટલે **પક્ષાઘાતનો** નાશ થાય છે.

મરી ટાંક ૬ ની કાજળી, અક્કલકરો ટાંક ૬, ટંકણખાર ટાંક ૫, સુંઠ ટાંક ૬, ધતુરાના બીઆં ટાંક ૩, લીંડીપીપર ટાંક ૧૦, જાયફળ ટાંક ૩ અને લવંગ ટાંક ૩ લઈ ૨૪ પહોર સુધી આદાના રસની ભાવના આપતા જઈ ખરલ કરવું. પછી તેની ગોળીઓ વાલ ૧ પ્રમાણે વાળવી. એ ગોળી ૮૪ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ, કફ, સુસ્તી મંદાગ્નિ, ધાતુક્ષય, અઢારે પ્રમેહ અને નિર્બળતા, એ રોગોનો નાશ કરે છે.

ચોરાશી વાયુ ઉપર ગોળી:–આમલસારો ગંધક ટાંક ૧ અને પારો ટાંક ૧ ની કાજળી, વછનાગ ટાંક ૧ અને મરી ટાંક ૧ ની કાજળી, રાયવાગી લવગ ટાંક ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, ફુલાવેલો ટંકણખાર ટાંક ૧, જાવંત્રી ટાંક ૧, અક્કલકરો ટાંક ૧ એ સર્વને ઝીણા વાટી નાગરવેલના પાનના રસના તથા આદાના રસના ત્રણ ત્રણ પુટો આપવા. પછી તેની ગોળીઓ ચણા જેવડી વાળવી તે નાગરવેલના કાથા–ચૂનાસહિત બે પાનમાં ગોળી બે મૂકી ચવરાવવી. એથી ૮૪ પ્રકારનો વાયુ, સંધિવા, ચિત્તભ્રમ અને સુવારોગ જાય, ક્ષુધા લાગે, ધાતુ પુષ્ટ થઈ નિર્બળતા જાય.

સર્વ વાયુ ઉપર:–(૧) લીંડીપીંપર, અજમોદ, જીરૂ, શાહજીરૂ, સિંધવ, વાવડીગ, આગરીઉં મીઠું, સંચળ, જવખાર, ચિત્રકછાલ, ગજપીંપર, પીપળીમૂળ, અજમો, સુંઠ અને હીંગ સમાનભાગે લઈ લીંબુના રસમાં વાટી ગોળી ૧ા પૈસાભારની વાળી તે વાયુ ઉપર ખાવી. (૨) સુંઠ ટાંક ૬, હીંગ ટાંક ૪, સંચળ ટાંક ૬, ખુરાસાની વજ ટાંક ૬ અને લવગ ટાંક ૦ાનું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી વાયુમાત્ર જાય અને મરડો પણ બંધ થાય.

વાતવિધ્વંસક તેલ:–કંટાળો થુવેર, ધંતુરો, આકડો, કરેણ, કડવો લીમડો, સરસવ, કાળો ભાંગરો, એરંડો, અરણી, રીંગણી, ભોરિંગણી ખાખરો, સંદેશરી, કારેલી, નગોડ, ઘોડાવજ, એ ઔષધોનાં લીલાં પાદડાં લાવી દરેકનો રસ એકેક શેર કાઢવો; તથા લોદર, માલકાંગણી, આસોદ, એ ઔષધોનો જૂદો જૂદો કરેલો કાઢો એકેક શેર લેવો. એ બધાંની બરાબર ગાડરનું દૂધ અને થોડો કુંવારનો ફુકાબ તથા તલીઉં તેલ શેર ૩ લેવું. લીલા સરસવ ન મળે તો સરસવનું તેલ શેર ૧ લેવું. એ સઘળું એકત્ર કરીને કઢાઈમાં નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ તૈયાર થએ જાડા લૂગડાથી ગાળી લઈ તેમા કપૂર તથા કસ્તૂરી નાખવી. આ તેલ હરેક જાતના વાના દુખાવા ઉપર શરીરે ચોળવુ તેમજ સોજા ઉપર ચોળી ઉપર શેક કરવો. એ તેલ કાનમાં નાખવાથી તે વહેતો હોય અથવા વાયુથી દુખતો હોય તોપણ રામબાણ જેવી અસર કરે છે.

નખતેલ (ટરપેન્ટાઈન), દેવદારનું તેલ, એરંડીઉં, અળશીનું તેલ, સરસીઉં અને મીઠું તેલ, એ સઘળી જાતનાં તેલથી વાયુ મટે છે. કેરોસીન તેલમાં વાટેલી રાઈ મેળવી શરીરે સારી પેઠે ચોળી તડકો સેવવાથી પણ આબાદ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ-**વાયુ, સર્વાંગવાયુ અને વાતવિકાર** માટેઃ-**અજમોદ**-૪, ૭, **અરજુન સાજડ-૧૨, અરડુસો**-૬, **આકડો-૨૭, ૨૯, ૩૧,** આસંધ-૧૪, ૧૭, **ઇંદ્રજવ**-૨૨, કઠ-૪, કાસાળું-૧૧, કાળીજીરી-૭, કાંટાસરાંઓ-૯, કાંડોળી-૫, ગળો-૨૨, ગોરખમુંડી-૩, ચણોઠી-૧૬, ચિત્રક-૧૮, તજ-૧, તુલસી-૪, ૧૦, નારી (કીડામારી)-૧, નાળીએરી-૧૩, પીલુ-૨, પુદિનો-૩, બાફળી (હિંગોત્રી)-૨, માંકડી-૨, માલકાંગણી-૩, મોરવેલ-૩, રાઇ-૨, રાસ્ના-૩, ૪, ૫, લસણ-૭, ૧૭, લીંડીપીંપર-૧, ૩૧, વગડાઉ અજમો-૧, વાયવરણો-૧, ૧૨, સમુદ્રશોક-૧, સરગવો-૧૬, સવા-૧, હરડે-૪૪, હાડસાખળ-૨. **આક્ષેપક અને સપ્તધાતુગતવાયુ** માટેઃ-રાસ્ના-૪. **હનુસ્તંભ** એટલે **મોઢું રહી** ગયુ હોય તે તથા **હનુગ્રહ** માટે—આદુ-૩૧, ચુકો-૧, પીંપળો-૨૩. **ઉરૂગ્રહ** અને **ઉરૂસ્તંભ** માટેઃ—આકડો-૩૨, આસંધ-૧૬, એરંડો-૩૦, કણઝી-૧૦, દેવદાર-૧, નાળીએરી-૧૪, લીમડો (કડવો)-૩૮. **પૃષ્ઠ, ઉરૂ, ત્રિક એટલે બરડો, કટીમાંના વાયુ** માટેઃ—આદુ-૩૧, ચુકો-૧, **ખલ્લી એટલે ખાલી, મોહરી** માટેઃ-કણઝી-૪, કપૂર-૭, ગજકર્ણી-૩, ચણોઠી-૧૦, ચુકો-૧, ધરો-૪. **જીહ્વાસ્તંભ, બુદ્ધિજાડ્ય અને મૂકત્વ,** એ માટેઃ—ભીલામો-૧૯. **અર્દિત-વાયુ** માટેઃ—રાસ્ના-૧, લસણ-૧૧. **પક્ષાઘાત એટલે લકવો કે અર્ધાંગ વાયુ** માટે.-અરણી-૯, આદુ-૩૫, ખસખસ-૮, ધંતુરો-૧૪, ભીલામો-૨૯, રાઈ-૯, રાસ્ના-૧, રેણુકા-૨, સમેરવો-૧૨, સાજડ-૫. **મન્યાસ્તંભ** માટેઃ—રાસ્ના-૧. **પગ વળે** છે તે માટેઃ—કરંબળ-૨. **ગુડધી એટલે ઢીંચણના સોજા** માટેઃ-આકડો-૧૬, કાકડી-૨, દક્ષણી થુરીઓ-૩, નાગલી-૪, શેલડી-૧૬. **ઘુંટણ રહી જવા** માટેઃ—આકડો-૧૧, ભુયશીરડ-૨. **ગૃધ્રસી વાયુ** માટેઃ—અસાળીઓ-૪, આદુ-૩૧, એરંડો-૧૬, ૩૦, ચુકો-૧, બકામલીમડી-૨, હરડે-૪૧. **અપતંત્રક વાયુ** માટેઃ—મહૂડો-૧. **ધનુર્વાત એટલે તાણ આવે છે તે** માટે.—અરડુસો-૧૦, ખજૂરી-૧૨, તુળસી-૨૨, ભાંગરો-૪, સમેરવો ૧૩. **સંધિવાયુ** માટેઃ—અરણી-૯, ઇંદ્રવરણા-૮, એરંડો-૧૧, કાસાળું-૩, ગોરખમુંડી-૬, થુવેર ત્રણધારીઓ-૧, નગોડ-૨, પીલુ-૫, બાબ-૧, ભીલામો-૨૯, માકડી-૩, વછનાગ-૧, વાસનવેલ-૮, શ્રાવડ-૧, સારફળ-૨, હાડસંધી-૩. **વાયુથી અગર શરદીથી સણકા આવે તે** માટેઃ-આકડો-૧, ગુગળ-૪, ફાંગળો-૬, ભીલામો-૧૮. **વાયુથી હાથે પગે કળતર થાય** તે માટેઃ—પરિપાઠ-૧, મેથી-૧. **કટિશૂળ એટલે કેડના ફાટવા** માટેઃ-અસાળીઓ-૪, એરંડો-૩૮, સરગવો-૧૫. **શરીર વાંકું થાય** તે માટેઃ—ઉંદરકની-**ક**-૧, **ग**-૬. **પેટમાંના વાયુ** માટે — એરંડો-૧૫, ખસખસ-૪. **વાયુએ અતિશય જોર માર્યું હોય** તે માટેઃ—કુબો-૩. **દુખતા ભાગની વેદના શમન થવા અને દુખતા ભાગ** માટેઃ—કપૂર-૧૨, કાનફોડી-૫, ખસ-

---

અસર થાય છે; પરંતુ કસુબીનું (કાબરાનુ) તેલ ઠંડું હોવાથી તે મસળે તો શરદી પેદા કરે છે

ગુગળપાક—પ્રથમ છુહારી ખારેકો શેર ૦ાા લઇ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખીને સવારે તે ખારેકોને ભાગ્યા વગર ઝીણી સાણસી કે ચીપીઆવડે તેમાંથી ઠળીઆ ખેંચી કાઢવા. પછી તેમાથી સારી જોઇને ૭ ખારેક લઈ તેમાં સમાય તેટલો શુદ્ધ ગુગળ ભરી તેને બીજી ખારેકના કકડાની બધબેસતી ડગળી બેસાડી તેના દરેકના ઉપર ઘઉંનો લોટ જૂદો જૂદો ચઢાવવો ત્યાર પછી અકજ બાખડી ભેંસનું દૂધ શેર ૫ થી ૮ સુધી હોય તેટલું લઈ કઢાઇમા નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી ગરમ થયા પછી ઉપરની લોટ ચઢાવેલી ૭ ખારેકો એક પછી એક એમ છૂટી છૂટી એકી વખતે નાખવી. ત્યાર પછી તે ખારેક દાઝે નહિ તે રીતે ધીમે ધીમે હલાવતા રહીને માવો કરી નાખવો. માવો કરતાં જો ખારેક ફુટીને તેમાંના ગુગળનો કસ દૂધને લાગશે તો દૂધ બગડી જશે અને એ બધું નકામુ જશે, માટે તેમ નહિ થવા બાબતની ખાસ કાળજી રાખવી. તે માવો તયાર થયા પછી ખેરીગુંદ શેર ૧ (પણ સ્ત્રીઓમાટે હોય તો બાવળીઆનો ગુંદર લેવો), સુંઠ શેર ૦ાા, પીંપળીમૂળ તોલા ૫, લીંડીપીંપર તોલા ૨ાા, જાયફળ નંગ ૧, તીખાં તોલા ૨ાા, તજ તોલા ૨ાા, જાવંત્રી તોલો ૦ાા, અક્કલકરો તોલો ૦ાા, ધોળીમુસળી તોલા ૫, (સ્ત્રીઓ માટે હોય તો કાળીમુસળી લેવી) પંજાબી સાલમ તોલા ૫, ચોપચીની શેર ૦ા, (સ્ત્રીઓમાટે હોય તો આ બે ચીજો ન નાખવી) લોધ્ર તોલા ૨ાા, એ સઘળી ચીજો ખાડી માવા અને ખારેકને જૂદી જૂદી કૂંદી નાખી તેમાં ભેળવી તેમાં સાકર શેર ૨ ખાંડેલી નાખવી. પછી ગોળ શેર ૨ અને ઘી શેર ૩ મેળવી, તેમાં તે નાખીને લાડુ શેર ૦ા થી ૦ાા સુધીના વજને બાંધી દરરોજ એકેક ખાવો. પરહેજી—ખાય તેનાથી બમણા દિવસ સુધી ખાટું, ખારૂં, તેલ, મરચું તથા ચચરકાં આવે તેવી ચીજો તજવી. ગરમ વસ્તુ વિચારીને ખાવી. આ પાક શિયાળામા ઉપયોગી છે એ વાયુનાં તમામ દરદો નાબુદ કરી ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે.

ખસ-૩. **પગના સાંધા પકડાઇ ગયા હોય તે માટે**:—ખાખરો-૧૦. **વાયુના યોગે અંગ બહેરૂં થયું હોય તે માટે**:—ધોળો ચંપો-૧. **કળતર થાય તે માટે**:—તુવરૂફળ-૨. **અંગમાં કળ લાગે તે માટે**:—મિરજોળી-૨. **તિડક એટલે દુ:ખ માટે**:—અળવી-૩. **કંપવા માટે**:—કરિયાતું-૪. **વાયુનો વિકાર કદિ ન થવા માટે**:—કળથી-૧, મરી-૧૬. **વાયુબદ્ધ શરીર હોય તે માટે**:—અગથીઓ-૭.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦મા:—**અર્ધાંગ, અર્દિત, પક્ષઘાત અને બીજા વાયુ માટે**:—બીરબહોટી-૫. **સંધિવાયુ માટે**:—વાઘની ચરબી-૨. **વાયુથી અંગે સણકા નાખે તે માટે**:—સાબરશીંગ—૧.

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નળબંધ વાયુ ઉપર નં. ૧૮. ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં શૂન્યવાયુ ઉપર નં. ૧. સંધિવા ઉપર નં. ૬.

પથ્ય:—દૂધ, ઘી, તેલ, મીઠા રસ, નવા તલ, ઘઉં, અડદ, એક વર્ષના જૂના સાઠી ચોખા, કળથીનું કઢણ, પંડોળાં, સરગવો, લસણ, દાડમ, કેરી, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ એવા ભક્ષ્ય પદાર્થ. **અપથ્ય:**–ચિંતા, જાગરણ, મળમૂત્રનો અવરોધ, વમન, શ્રમ, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા, બંટી, કોદરા, સામો, રાજાંબુ, કાગ, ચોળા, મગ, જાંબુ, સોપારી, વાલ, તાડફળ, કારેલાં, ઠંડુ ધાન્ય, પત્રશાક, ઉંબરાં, ઠંડું પાણી, વિરુદ્ધાન્ન, ક્ષાર, શુષ્ક માંસ, રક્તસ્રાવ, તુરા, કડવા અને તીખા રસ, મૈથુન, વાહનપર ફરવું.

૫૩–વાઈ

જુઓ ગેશું પૃષ્ઠ ૪૩૭.

૫૪–વાળો*

વાળાની ઉત્પત્તિનું કારણ:–જેમાં ઘણું જીવતું પાણી નથી હોતું, જેનો પ્રવાહ નથી અને જેમાં કપડા વગેરે ધોવાતાં જાય છે, એવા જે નાનાં તળાવ અથવા વહેળાનું અને ગંદકીવાળું પાણી પીવાથી અથવા તે વાપરવાથી શરીરમા વાળો ઉત્પન્ન થાય છે. વાળાના યોગે સોજો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ફુટે છે અને તેમાંથી સૂતર જેવો લાંબો અને ધોળો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પેલા ક્ષતથી હળવે હળવે બહાર નીકળે છે અને તે તૂટવાથી વધારે કોપ પામે છે. પુનઃ સ્થાનાંતરે ઉત્પન્ન થાય છે અને બહાર નીકળવાથી સોજાની શાંતિ થાય છે. આ રોગને સ્નાયુક (વાળો) કહે છે. વાળો હાથના કિંવા પગના ધક્કાએ દુખાવાથી કિંવા તૂટવાથી અંગ બગડે છે કિંવા વાંકું કરે છે. વાળો શરીરમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે પહેલા કોઇ કોઇના અંગ ઉપર પિત્ત જેવી લાલ ફોલ્લી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી કરી શરીરમા ઘણી આગ થાય છે. એને શીળસ (શીતપિત્ત) પણ કહે છે.

સ્નાયુકનું રૂપ:—વાતાધિક વાળો કાળો અને રુક્ષ હોય છે; તેમા સણકા આવે છે. પિત્તે કરી લીલો અને પીતવર્ણ હોઇ દાહયુક્ત હોય છે. કફે કરી જાડો, મોટો, જડ એવો હોય છે. દ્વિદોષે ઉત્પન્ન થાય છે તે બે દોષોનાં લક્ષણોએ યુકત હોય છે. લોહીથી થાય છે તે આરકતવર્ણ હોય છે. તેમાં દાહ ઘણો થાય છે તથા ત્રિદોષથકી થાય છે તે ત્રણે દોષોના લક્ષણોએ યુકત હોય છે. વાળા ઉપર વિસર્પ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

---

* જ્યારે શરીરમાથી વાળો નીકળવાનો હોય છે, ત્યારે પ્રથમ જ્યાં વાળાનું ગુંચળું હોય તે ઠેકાણે નાની ચાંઠ દેખાય છે; પછી બે–ત્રણ દિવસમાં તેને આખા શરીરે શીળસ થઇ આવી વાળાની જગ્યાએ દેવતાથી દાઝયા હોય એવા દેખાવની નાની ફોડલી થાય છે. એ ફુટયા પછી તેમાંથી વાળો નીકળે છે. એ સંપૂર્ણ નીકળી જાય તો તો ઠીક; પરંતુ જો તે સંપૂર્ણ નીકળી ગયા પહેલાંજ તૂટી જાય છે તો તે અંદરથી પીડા વધારી બીલાં (ગાંઠો) ઉત્પન્ન કરે છે, જે લાંબી મુદત સુધી રૂઝાતાં નથી. એ બીલાંની બીમારીથી કેટલાકના શરીરે ખોડ પણ આવે છે અને કેટલાક મૃત્યુવશ પણ થાય છે; માટે વાળાના દરદમાં જેમ બને તેમ તાત્કાલિક ઉપાય લેવા જોઇએ.

ઉપચાર:—(૧) વાતજ વાળા ઉપર:—દક્ષણી થોરનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) **પિત્તજ વાળા ઉપર:—**વડ, ઉંબરો, પીંપળો, નાંદરૂખ અને વાંસની છાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો. (૩) **કફજ વાળા ઉપર:—**કંચનારની છાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો. (૪) **દ્વંદ્વજ** (જે દ્વિદોષથી ઉત્પન્ન થાય છે તે) **વાળા ઉપર:—**પૂર્વે કહેલાંમાથી બે ઔષધોનો લેપ કરવો અને **ત્રિદોષજ** ઉપર એ ત્રણે ઔષધોનો લેપ કરવો. (૫) **રક્તજ વાળા ઉપર:—**વડ અને આમલીની છાલનો લેપ કરવો. (૬) કોષ્ઠ, હીંગ, સુંઠ તથા સરગવાનું ચૂર્ણ વાટી પાવું અને લેપ પણ એનોજ કરવો. (૭) સરગવાનાં મૂળ અને બીઆં વાટી, સિંધવ અને કાંજીસહિત એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો; અથવા લસણ, ચિત્રક અને રાઇનો લેપ કરવો; તેથી સ્નાયુકપિંડિકા એટલે શિરાગત વાળો ઇત્યાદિ શાંત થાય છે. (૮) બાવળીનાં બીઆ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૯) ચૂનો અને બીડલોણ પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) તાણ (વાસનવેલી)નાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૧) છાશમા કિંવા તેલમાં આસગંધનો અથવા ધોળી ગરણીનો કિંવા સરગવાનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૧૨) પુરુષના મૂત્રમાં હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૩) ઉભી રિંગણીનાં મૂળ પુરુષના મૂત્રમાં કિંવા પીંપળાનાં પાંદડામા વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો. (૧૪) ગળોના રસમાં ટંકણખાર પાવો. (૧૫) શણનાં બીઆં અને ઘઉંનો લોટ એકત્ર કરી ઘીમા તળી ગોળ સાથે ત્રણ દિવસ ખાવો. (૧૬) નગોડના પાદડાનો રસ ૨ તોલા, તેમા ગાયનું ઘી ૨ તોલા નાખી તે ૭ દિવસ આપવો. (૧૭) હીંગ અને ટંકણખાર, એ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા લઇ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ સવાર-સાજ આપવું; એટલે નક્કીપણે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ થશે. (૧૮) અતિવિષ, નાગરમોથ, લીંડીપીંપર, ભારંગમૂળ અને બહેડાંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૯) પારેવાની હગાર મધમાં મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી. તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે. (૨૦) વંતાક શેકી દહીંમાં ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાધવું. (૨૧) ધંતુરાનાં પાદડાનો રસ ૨ તોલા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું. એથી કેફ આવશે. તેનો બીજે દિવસે ઉતાર દહીં ભાત આપવો. (૨૨) આકડાના અથવા ખરસાણીના દૂધનો લેપ કરવો. (૨૩) ધંતુરાના પાદડા ૨॥ ખાવાના પાનમાં આપવાં. (૨૪) પાપડીઆ ખારાનું ચૂણ ૩ માસા નવટાક દહીમા નાખી દિવસમાં ત્રણ-ચાર વખત આપવું. દિવસે ભોજન વર્જ્ય, રાત્રે ભોજન કરવું. આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨૫) એક નાળીએર કોચી તેના છિદ્રમાં નવસારની ભૂકી ૩ માસાથી

ઉપાય:-(૧) શીળસ દેખા દે તેજ વખતે દરદીને ઘી શેર ૦। મા મરી તોલા ૪ નાખી પાઈ દઈ ખૂબ ઓઢાડી સૂવાડી રાખવો. એથી વખતે ઉલટી થઈ દવા નીકળી જશે તોતેની અડચણ નહિ; પણ તેને આખા શરીરે પરસેવો વળશે એટલે તમામ વાળા બળી જઈ આખી ઉંમરમાં તેને ફરીથી એ દરદ થશે નહિ. (૨) વાળો નીકળ્યા પછી પણ પહેલોજ ઉપાય સર્વોપરી છે, અથવા તે વાળાને ત્રાબાના પતરા ઉપર રાખી વીંછીનો ડંખ લગાડવો એટલે વાળો તુરતજ નીકળી જશે. (૩) બીલીપત્ર ૧૦, ધંતુરાનુ પાદડું ૦॥ અને ફટકડી છ આનીભાર લઇ, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સુધી ગાયના દહીંમાં આપવું. (૪) શીકોતરી એળીઓ ધાણાની ભાજીના રસમાં અથવા ગળીનાં પાદડાના રસમાં ઘસી ગરમ કરી વાળો નીકળ્યા અગાઉના ફોલ્લા ઉપર ચોપડવો; અથવા ગુલાબનું તેલ તે જગોએ મસળી તે પછી ઈસબગોળનાં બીઆં સરકામાં કે ગુલાબમા ઘસી ચોપડવા; અથવા ઈસબગોળનાં બીજ દૂધમા કે ગુલાબમા મેળવીને ચોપડવાં. (૫) શીકોતરી એળીઓ, ગળીના પાદડાના પાણીમાં ઘોળીને પાય તો વાળાનો રોગ જડમૂળથી જાય અને ફરીથી થાય નહિ; પણ તે એવી રીતે કરવું કે પહેલે દિવસે શીકોતરી એળીઓ માસા ૨ લઈ રાત્રે ગળીનાં પાંદડાના રસમા ભીંજવી મૂકવો. તે સવારે ઘોળી ગાળી પાઈ દેવો. વળી એજ રીતે બીજે દિવસે માસા ૪ અને ત્રીજે દિવસે તોલો૦॥ એળીઓ લેવો અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કાસનીના પાંદડાના રસમાં પાવો; એથી આરામ થાય છે. (૬) હરડે પાક:-મોટી હરડેનું દળ, બહેડાંની છાલ અને આમળાની છાલ, સુક, ભુંગળીઆ નસોતર, એ સર્વેને બરાબર વજને લઈ ખાંડી ઝીણે લૂગડે ચાળી મધ અથવા સાકરના શીરામા મેળવી પાક કરી રાખવો. તેમાંથી દિવસ ૨૦ સુધી લાગટ માસા ૮ના પ્રમાણથી સવારે ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી વાળાનો રોગ જઈને કદિ થશે નહિ. (૭) હમેશા હીગ ખાનારને વાળો નીકળતો નથી. (૮) કુકડવેલાના દોડા વાટી ઝીણા કરી પીંડી બાંધવી. (૯) કારેલી વાટીને બાધવી (૧૦) ઇંગોરાની જડ બાફી છાશમાં વાટી વડી કરી તે બાધવી અને દિવસ ૩ સુધી પાટો છોડવો નહિ. પછી છાડએ ત્યારે તે વાળો નીકળી પડે અથવા બળી જાય પણ પીડા ન કરે.

૬ માસા સુધી ભરવી અને છિદ્ર બંધ કરી નાખવું. બીજે દિવસે સવારે તેમાંનું બધું પાણી પાવું અને ટોપરૂં ખાવા આપવું. સાંજસુધી પાણી ન પીતાં ઉપોષિત રહેવું. સૂર્યાસ્ત પછી શરીરે છાણુ ચોપડી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું. પછી દહીં સાથે ભાત ખાવો; એટલે અંગમાંના સર્વ વાળા મરી જાય છે. (૨૬) વાળાના ફોલ્લા ઉપર:—કલગારીનો કાંદો ઘસી તેનાં ઝીણા ટપકાં કરવાં; એટલે ફોલ્લા ફુટે છે. પછી તેના છિદ્ર ઉપર સળીવડે ઉપલાજ ઔષધનું એક ટપકું નાખવું. (૨૭) કૂકડાની હગાર, કબુતરની હગાર અને હીંગ, એ ત્રણે સમભાગ લઈ થેપલી કરી તે વાળા ઉપર મૂકી પાટો બાંધવો. (૨૮) પાનમાં અથવા ગોળમાં કરોળીઆનું ઘર અથવા સર્પની કાંચળી એક, બે કે ત્રણ દિવસ ખાવી. (૨૯) ઝેરકચોલાનાં બીઆ અથવા તેની સાથે સોમલનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૩૦) સરગવાની છાલ કૂટી બાંધવી. (૩૧) શણનાં બીઆં વાટી ગરમ કરી સહેવાય એટલાં ગરમ ગરમ વાળા ઉપર બાંધવાં. (૩૨) સાબણ (સર્વ ક્ષાર) અને કાંદાની કળીઓ ઘીમાં તળી વાળા ઉપર બાંધવી. (૩૩) રીંગણીનાં મૂળ અને હીંગને વાટી તેની પેંડી કરી ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૩૪) વાળો ફુટયા પછી અરીઠા અને ધોળો કાથો સમભાગ લઇ પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો અગર નાગરવેલનાં ચાર પાંચ પાનને ચોપડી તે પાન એક ઉપર એક એવી રીતે વાળા ઉપર મૂકી બાંધવાં અને ત્રણ દિવસ છોડવાં નહિ; એટલે વાળો મરી જાય છે. (૩૫) લસણ, ચિત્રક અને રાઇને પાણીમા વાટી તેની પેંડી કરી વાળા ઉપર બાંધવી. (૩૬) નવસારની ભૂકી અર્ધો તોલો ઘી અને ભાતમા ખાવી. (૩૭) ૬ ગુંજ હીંગ અગ્નિપર શેકી દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવા આપવી. (૩૮) ૩ માસા ફુલાવેલી ફટકડી ગોળમાં મેળવી ૩ દિવસ આપવી; એટલે શરીરમાના સર્વ વાળા બળી જાય છે અને પુનઃ જન્મભર વાળો થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. (૩૯) વાળો તુટે એટલે તે ઉપર રામેહાનાં તાજાં પાંદડાં વાટી બાધવાં; એટલે વાળો ચાર પહોરમાં મરી બહાર આવે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:–અડદ–૫, અરડુસો–૪, અરિઠા–૯, આકડો–૨૬, આસંધ–૧૯, ઈંગોરિયા–૧, ઉભીરિંગણી–૪, કપૂર–૧૩, કલગારી–૧, ખસખસ–ક–(અફીણ)–૧૮, ખાખરો–૧૪, ખાજકોલતી–૨, ગરણી–૧૧, ગહું–૫, ઝેરકોચલાં–૮, તલ–૨૩, ધંતુરો–૫, ૭, નાગદમની–૨, નાળીએરી–૫, નીપાણી–૨, પાણકાંદા–૨, બાવળ–૩, ભમરડીનો વેલો–૩, લસણ–૧૬, લીમડો (કડવો)–૩૭, લીંડીપીંપર–૩૮, વંતાકડી–૧, વાવળા–૨, વાસનવેલ–૭, સણ–૨, સરગવો–૮, હળદર–૨૨, હાડસંધી–૨, હીંગ–૧૭, હેદ–૭. **વાયુથી ઉત્પન્ન થએલ વાળા** માટેઃ–દક્ષણી થુરીઓ–૬. **કફથી થએલ** વાળા માટેઃ–કંચનાર–૨. **રક્તજ** વાળા માટેઃ–વડ–૧૬. **શરીરમાં વાળો** **ઘણા હોય** તે માટેઃ–ઝેરકોચલા–૩.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦મા.–કસ્તૂરી–૨, કબુતરની હગાર–૨, કાંતણીનું ઘર–૧, ગાડુળ–૧.

૫૫–વિદ્રધિ રોગ*(ગડાં ગુમડાં)

કારણો અને લક્ષણો:—પોતપોતાના દોષે કરી વ તાદિ દોષ કુપિત થઇ ત્વચા, રક્ત, માંસ, અને મેદને દૂષિત કરી અસ્થિ એટલે હાડકાસુધી જઈ, હળવે હળવે મોટાં ઘોર અને જેનાં મૂળ ઘણાં ઉંડાં અને ઉત્પત્તિકાળથીજ પીડાયુકત અને ગોળ અથવા લાંબા એવા ગ્રંથિમય શોથ (સોજા) ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને **વિદ્રધિ** કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) વડ, ઉંબરો, પીંપળો, પીંપર તથા બરૂ, એ પંચવલ્કલની છાલ સરગવાના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) હીરાકસી, સિંધવ, શિલાજિત અને હિંગના ચૂર્ણવડે મિશ્રિત વાયવરણાનો કાઢો અંદરથી અપકવ અને મોટા શોથયુક્ત એવા વિદ્રધિનો નાશ કરે છે. (૩) શ્વેત

* વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, અને અભિઘાતથી થએલા તથા રકતજ અને અંતવિદ્રધિ,એમ વિદ્રધિના ૭ પ્રકાર છે. વિદ્રધિ ઘણું કરીને મળદ્વાર, ઇન્દ્રિયનું મુખ, નાભિ, કુખ, આડસંધિ, કુક્ષિપિંડ, તલ્લી(બરોળનું સ્થાન), કલેજું, હૃદય, પિપાસાસ્થાન, એ જગાપર થાય છે. મુઠી જેટલો લાગે ત્યાંસુધી તે ગુલ્મ જેવો લાગે છે; પણ તેથી મોટો થાય એટલે તેને વિદ્રધિ જાણી તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ગુલ્મ કોઠામાં થાય છે અને વિદ્રધિ માંસ તથા લોહીમાં થાય છે અને તેથી વિદ્રધિ પાકે છે પણ ગુલ્મ પાકતો નથી.

સાટોડી અને વાયવરણાનાં મૂળનો કાઢો આપવો. (૪) ધમાસાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાખી તે પાવાં. (૫) હરડે, સિંધવ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૬) સરગવાનો ગુંદર, હીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરતા જવું. (૭) સરગવાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મધ નાખી તે આપવું અને તેજ રસમાં વછનાગનું ચૂર્ણ નાખી લેપ કરવો; એટલે અંતર્વિદ્રધિનો નાશ થશે. (૮) **વિદ્રધિ પાકવા માટે:—**અળસી, ઘઉં, મગ, જવ, શણ એમાંથી એકનો લોટ બાફી તેની પોટીસ બાંધવી. એટલે ક્ષણમાત્રમાં અપકવ વિદ્રધિ પકવ થાય છે. (૯) ચિકણનાં પાંદડા વાટી ઉપર બાંધવા; એટલે વિદ્રધિ પાકીને ફુટશે. (૧૦) મોરથુથુ અને ટંકણખાર ઘસી લેપ કરવો; એટલે પાકો થયેલો સોજો ફુટશે. (૧૧) પુંગળવેલનાં પાંદડા વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે પાકો થએલો સોજો ક્ષણવારમા ઉતરશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—એરંડો-૫, કાળો ઉમરડો-૪, ખપાટ-૧, દિંડા-૧, ધાવડી-૧, નસોતર-૫, લસણ-૨, વાયવરણા-૪. **અંતર્વિદ્રધિ** માટે:-સરગવો-૧૮, સાટોડી-૧૩, હરડે-૪૩.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—મીણ-૩. **ગુમડું ફોડવા માટે:**—હરિણશૃંગ-૨.

પથ્ય:—સામો, ચોખા, કળથી, લસણ, વાલ, કારેલાં, ઘી, તેલ, મગ, પંડોળા, તપાવી ઠંડું કરેલું પાણી. **અપથ્ય:—**સૂકાએલું શાક, ગોળ, દહીં, ખીચડી, ખાટું, ધાણી, ઘણું ખાવું, દાહક પદાર્થ, મૈથુન.

૫૯–વિસ્ફોટક રોગ×(ફોલ્લા)

કારણ:—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (રાઇ વગેરે), ઉષ્ણ, વિદાહી, રુક્ષ અને ક્ષાર એવા રસ સેવન કર્યાથી અને અજીર્ણ, અધિક ભોજન, ઉનું, ઋતુદોષ એટલે શીતોષ્ણાતિયોગ, અને ઋતુ-વિપર્યાય (ઋતુનું બદલાવું), ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિદોષ કુપિત થઇ, ત્વચાનો આશ્રય કરી રક્ત, માંસ તથા અસ્થિ, એમને દૂષિત કરી ભયંકર વિસ્ફોટક (ફોલ્લા) ઉત્પન્ન કરે છે. તે રોગ થયા પહેલાં જોરાવર તાવ આવે છે. **સન્નિપાતજ** અને **રક્તજ** વિસ્ફોટક સેંકડો અનુભવી ઔષધો કરે તોપણ **સાધ્ય** થતા નથી.

સ્વરૂપ:—રક્તપિત્તથી થએલા એવા અગ્નિએ દઝાએલા જેવા ફોલ્લાઓ શરીરપર કોઇ કોઇ ઠેકાણે કિંવા આખા શરીરે પણ થઇ આવે છે અને તે કારણથી તાવ આવે છે તેને વિસ્ફોટક કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) કરીઆતું, કડવો લીમડો, જેઠીમધ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, પટોલ, અરડુસી, વાળો, ત્રિફળાં અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો અને પથ્ય પાળવું. એટલે **દ્વંદ્વજ, ત્રિદોષજ અને રક્તજ** એવા વિસ્ફોટકનો નાશ થાય છે. (૨) ગળો, અરડુસી, પટોળ, નાગરમોથ, સાતવીણ, ખેરની છાલ, કાળાગરુ, નેતરની ટીશીઓ, કડવા લીમડાનાં પાદડાં, હળદર અને દારુહળદરનો કાઢો વિસર્પ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, મસૂરિકા અને પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) પટોલ, ગળો, કરીઆતું, અરડુસી, કડવો લીમડો, પિત્તપાપડો, ખેરની છાલ અને નાગરમોથનો કાઢો વિસ્ફોટક-જ્વર-નાશનાર્થ આપવો. (૪) ધરો, વજ, ઉંબરો, જાંબુઓ, અરજુનસાજડ, સાતવીણ અને

× જેને પ્રથમ ચાંદી અથવા પરમીઓ થયો હોય અને તેની અસર શરીરમાં રહી ગઈ હોય, બરાબર ઓસડ થઇ શક્યું ન હોય, તેથી તમામ શરીરનું લોહી બગડી જવાથી આ વિસ્ફોટકનો આજાર થાય છે.

ઉપાય:-(૧) રસકપૂર તોલા ૪ લઇ આઠ પહોર સુધી ખરલ કરવો; પછી ગાયનું ઘી ૧૦૮ વાર ધોઈ તેમાં નાખી મેળવી તમામ શરીર ઉપર ચોપડવું; તેથી તમામ રોગ બન્ને જાતના મટી જશે; પણ એ ઓસડ ચોપડ્યા પછી સાત દિવસ સુધી પાણી શરીરને બહારથી અડવા દેવું નહિ. (૨) મનશીલ તોલા ૨ ખરલ કરી માખણમાં મેળવી ચોપડવો. તેલ, મરચા તથા હરેક ગરમ ચીજ ખાવાની મનાઈ કરવી. (૩) વિસ્ફોટક ઉપર પ્રથમ રેચ આપવો એરંડીઉં ઘીમા આપવું. કરીઆતું, કડુ, જેઠીમધ, વાળો, પિત્તપાપડો, અરડુસી, મોથ, ત્રિફળાં અને કડાની છાલનો ઉકાળો આપવો. (૪) સુખડ, નાગકેસર, તાંદળજો, સારસની છાલ અને જાઈનાં પાંદડાં એ ઓસડો વાટી લેપ કરવો. (૫) શરપુંખો અને ભોંડી અત્રેડી સમાનભાગે લઈ વાટીને પીવાથી વિસ્ફોટક જાય. (૬) આકડા-ની જડની છાલ, બોરડીની જડની છાલ, લીમડાની અંતરછાલ, બાવળની છાલ અને હિંગળો ટાંક ૦॥ લઈ ગળીએલ

પીંપળાનો કાઢો બાળી, તેમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી મર્દન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, દાહ, પાક, વિસ્ફોટક અને શોથનો નાશ થાય છે. (૫) કડવા લીમડાની છાલ, ખેરની અંતરછાલ, ગળો અને ઇંદ્રજવનો કાઢો મધ નાખી પાવો, તે વિસ્ફોટક અને તાવનો નાશ કરે છે. (૬) કરીઆતું, અરડુસી, કડુ, પટોલ, ત્રિફળાં, ચંદન અને કડવા લીમડાનો કાઢો, વિસર્પ, દાહ, જ્વર, સોજો, કંડૂ, વિસ્ફોટક, ભ્રાંતિ, તરસ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૭) ચંદન, નાગકેસર, શરસડાની છાલ, જાઇનાં પાંદડાં, એને તાંદળજાના રસમા વાટી લેપ કરવો. તે દાહનો નાશ કરે છે. (૮) બોરડીના અને બાવળી-આનાં કુમળાં પાદડાં પાણીમાં વાટી જીરૂં અને સાકર નાખી ખવરાવવાં; એટલે વિસ્ફોટક અને દાહનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—કિંજળી-૫, શરસડો-૫. જુઓ **અનુભૂત ઔષધઃ**—આષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં-નં. ૧૨, ૧૩, ૩૧.

પથ્યઃ—ભાત, જવ, મગ, તુવેર અને મસુરના કાઢામાં સુંઠ નાખી તે, લાંબડી, નેતરના અંકુર, તાંદળજો, પટળ, શતાવરી, પિત્તપાપડો, વટાણા, કારેલાં, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, બીલીનાં પાદડાં તથા કડવા એવા યૂષનું ભોજન કરાવવું. **અપથ્યઃ**—તલ, અડદ, કળથી, મીઠું, ખાટા, તીખા, દાહકારક, રુક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થ.

૫૭—વ્રણરોગ (જખમ અને ગુમડાં)

કારણઃ—વ્રણ બે પ્રકારનાં છે. શરીરજ અને આગંતુક. પહેલો રોગ શરીરદોષે થાય છે અને બીજો શસ્ત્રાદિકનો ઘા લાગવાથી થાય છે. વાતાદિ દોષ પોતપોતાને કારણે કરી કુપિત થઇ ત્વચા, રક્ત, માંસ, મેદ એઓને દૂષિત કરી વ્રણને ઉત્પન્ન કરે છે. **નાડીવ્રણઃ**—જે માણસ પાકેલું ગુમડું અપક્વ છે એમ ધારી ફોડતો નથી, કિંવા પુષ્કળ પરૂ થયેલા વ્રણની ઉપેક્ષા કરે છે તેનું તે પરૂ (પાચ-લોહી), ત્વચા, માંસ, નાડી ઇત્યાદિનું વિદારણ કરી માર્ગ પાડે છે અને અંદર લાંબુ ઘર કરે છે તથા તે પરૂ નાડી જેવું વહે છે, એટલા માટે તેને નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) અથવા **નાસુર** કહે છે.

ઉપચાર+:—ગુમડાને પહેલાં **વિમ્લાપન** (પાકવું) ક્રિયા કરવી, પછી **અવસેચન** (રક્ત

લુગડામાં મૂકી હોકામાં પાવું; તેથી મોઢું આવી વિસ્ફોટક જાય. ઉતાર ગોરડીનાં મૂળના કોગળા કરાવવા. મોઢું લેવરાવવાથી ઘણાઓ બહુ દુઃખી થઈ માર્યા પણ જાય છે; માટે બહુ અનુભવીની પાસેજ લેવરાવવું અને છેક છેવટના ઉપાયતરીકેના ઉપાયેજ લેવરાવવું.

+ સંગૃહીત ઉપચારઃ-(૧)મીણ, રાળ, કપીલો, બોદાર, હીરાદખણ, આમળાં, સિંદૂર, માયાં, એ સર્વનો રીતસર મલમ બનાવી વ્રણ ઉપર ચોપડવો. (૨) સરસિયું તેલ તોલા ૪, મીણ તોલા ૫, કપીલો તોલો ૧, બેરજો તોલો ૧, સિંદૂર ટાંક ૨, સુરોખાર ટાંક ૨, મુરદારશીંગ ટાંક ૨, લઇ પિત્તળના વાસણમાં મધુરી આંચે પકવી ફીણીને વ્રણ ઉપર ચોપડવું. (૩) હીરાકસી, ચૂનો, સાજીખાર, સિંદૂર, કડુ, સુરોખાર, શેકેલો મોરથુથુ, મરી એ બધાંને સમાનભાગે લઈ વાટી તેલ શેર ૦। અને મીણ તોલા ૨ના મલમમાં મેળવી વ્રણ ઉપર ચોપડવું. (૪) હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ધાણા અને સુખડ એ પાંચ ચીજોને માટીના વાસણમા નાખી તેને મીઠા કૂવાના પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણી ગુમડાં થયાં હોય તેને પીવાના પાણીને બદલે પાયા કરવાથી ગુણ થાય છે. પછી ૬ માસ સુધી તેલ, મરચાં, ઘઉં તથા કોઈ પણ ગરમ ચીજો ખાવી નહિ.

અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ-કોઈ માણસ દેવતાથી, ગરમ પાણીથી કે ઘી, તેલ અથવા બીજી હરેક ગરમ વસ્તુ શરીર ઉપર પડવાથી દાઝે તો તેજ વેળા તે માણસને તલનું અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું. કેટલાક છાશ કે દહીં ચોપડાવે છે, પરંતુ એ તાત્કાલિક ઠંડક આપી પાછળથી દાઝેલ જગાએ ફોલ્લા ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) કળીચૂનો પાણી-માં પલાળી તે ઉપરનું નીતર્યું પાણી કાઢી નાખી, વળી ફરીથી બીજું રેડી પલાળવો. એ રીતે સાતવાર તે ચૂના-નું પાણી બદલવું. પછી તે ધોએલો ચુનો કાઢી સૂકવી લુગડાવડે ચાળીને તેમાંથી થોડો ચૂનો લઇ તલનાં કે કોપરા-ના તેલમાં અથવા અળસીના તેલમાં કે ગાયના ધોએલા ઘીમાં મેળવી નરમ મલમ જેવો કરી તે મલમ દાઝેલી જગાએ કુકડાના પીંછાવડે ચોપડવો; અથવા જૂના રૂના પેલ ઉપર એ મલમ ચોપડી તે પેલ દાઝેલી જગાએ બાંધવો. દાઝેલી જગાએ વ્રણ થાય તો ઠંડા પાણીથી સાફ ધોઈ ઝીણા લુગડાથી ઉપરનું પાણી

કાઢવું), **ઉપનાહ** (થેપલી બાંધવી), **પાટન** (ફોડવું), **શોધન, રોપણ** (ભરાવવું) અને સાતમો ઉપાય **વિકૃતિનો** નાશ કરવો; એવા સાત ઉપચાર અનુક્રમે કરવા. **વિમ્લાપન:**—અભ્યંગ કરી તે જગા કપડું તપાવી તેણે શેકવી અને અંગુઠાવડે તેલ ચોપડી ચોળતાં જવું. **રક્તાવસેચન:**—જ્યારે વ્રણને ઘણોજ સોજો તથા સણકાના વિકારો હોય ત્યારે પ્રથમ લોહી કઢાવવું. પ્રથમ રક્તને વિકાર થાય છે, તે રક્ત કાઢવાથી તે સંબંધી વિકાર શાંત થાય છે; એટલા માટે સંપૂર્ણ ક્રિયા કરતાં રક્ત કાઢવું એ ક્રિયા સારી છે. **ઉપનાહ:**—અળશી, જવ, ઘઉં, શણ, એ પૈકી એકના લોટમાં થોડું તેલ કિંવા ઘી નાખી ખદખદાવી, તેની થેપલી કરી તે ગરમ ગરમ સોજાપર બાંધવી; એટલે સોજો નાશ પામે છે. **પાટન** (ફોડવું):—વ્રણના મુખમાં પરૂ થાય અથવા બાજુના ઠેકાણે પરૂ થએલું માલૂમ પડે અથવા વ્યાધિ પ્રસરવા લાગે કે તે ગુમડું ફોડવું. (૧) કરંજ, ચિત્રક અને દાતીનાં મૂળીઆંનો કિંવા પારેવાની હગારનો લેપ કરવો એટલે ગુમડાનો સોજો ફુટે છે. (૨) જવખાર, સાજીખાર, ટંકણખાર ઇત્યાદિ ક્ષારનો લેપ કરવો, એટલે ગુમડું ફાટે છે. (૩) પીસોળાનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૪) શણ, મુળા, સરગવાના બીઆં, તલ, સરસવ, જવ અને અળસીને એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો. તે વ્રણશોથને ફોડનાર છે. (૫) દંતીમૂળ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, થોરનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, ભિલામાનું ચૂર્ણ, હિરાકસી અને સિંધવનો લેપ કરવો. (૬) હસ્તીદંત પાણીમાં ઘસી સોજાના મોઢાપર એક બિંદુ મૂકવું એટલે ઘણા કઠિન સોજાને પકવીને ફોડે છે. (૭) જવ અગર ઘઉંના લોટમાં ક્ષાર નાખી લેપ કરવો, કિંવા હળદરની રાખ અને ચૂનો અથવા બકરીની લીંડીઓની રાખનો ક્ષાર અને વડાગરૂ મીઠું એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. તે ગુમડું ફોડવાવિષે ઉત્તમ છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—આસંધ-૧૩, દારુડી-૩, નાગલા દુધેલી-૩, પાણુકાદા-૨, પુગળવેલ-૧, માઢ-૧, રાજગરો-૧, શેવાળ-૧, સમુદ્રશોક-૨. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—કબુતરની હગાર-૧, કુકડાની વીઠ-૧.

શોધન:—(૧) તલ, સિંધવ, જેઠીમધ, કડવા લીમડાના પાંદડા, હળદર તથા નસોતરનું ચૂર્ણ મધમા ઘુટી તેવડે લેપ કરવો; તે વ્રણનું શોધન કરનાર છે. (૨) તલનો કલ્ક, મીઠું, હળદર, દારુહળદર, નસોતર, ઘી, જેઠીમધ તથા કડવા લીમડાના પાદડાંનો લેપ વ્રણને શુદ્ધ કરે છે. (૩) કડવો લીમડો અને ખોરડાંનાં પાદડા વાટી લેપ કરવો; કિંવા લીમડાના પાંદડા અને તલના કલ્કનો મધમાં લેપ કરવો; અથવા લીમડાનાં પાંદડા, તલ, દંતીમૂળ, નસોતર, સિંધવ તથા મધનો લેપ કરવો. (૪) હરડે, નસોતર, દંતી, કલગારી, મધ, સિધવ, કારેલીનાં પાંદડાં, ધંતુરાનાં પાદડાં, બાવ પાંદડા તથા અજવલાનો પૃથક્ પૃથક્ લેપ કરવાથી તે ગભીર વ્રણનું પણ **શોધન** કરે છે. (૫) કડવા લીમડાના પાદડા અને મધનો લેપ વ્રણનું શોધન કરે છે; કિંવા એકલા ઉપરસાલના મૂળ વાટી લેપ કરવો એટલે વ્રણની શુદ્ધિ થાય છે. (૬) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, ઘી, મધ, દારુહળદર અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો અથવા તેની બત્તી કરી ઘાલવી એટલે તે શોધન કરી ભરી લાવે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌમાં:—કાયફળ-૧૦.

રોપણ:—(૧) વડ, ઉંબરો, પીંપળો, કદંબ, પીંપર, નેતર, કરેણ, કપાસ તથા કકુના કાઢાવડે વ્રણ ધોવું એટલે વ્રણ જલદી રુઝાઇ આવે છે. (૨) સાતવીણની છાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. તે દુષ્ટ વ્રણનો શામક છે. (૩) શરપુખાના મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચોપડવું. તે સર્વ વ્રણોને ભરી લાવે છે. (૪) પંચવલ્કનું ચૂર્ણ, છીપનો ચૂનો, ધાવડીનાં ફૂલ અને લોધરનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. (૫) તલના કલ્કનો લેપ કરવો. (૬) તલ તથા જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. (૭) કડવો લીમડો અને કડવા પંડોળાના કાઢાવડે અથવા આસુંદરાના કાઢાવડે વ્રણ ધોવું; એટલે જલદી ભરાઈ આવે છે.

ખેંચી લેવું પછી ઉપરનો મલમ ચોપડવો. એ મલમમા સારી ઉંચી જાતની ગળી નાખવાથી તે ઘણી સારી અસર કરે છે. (૪) જૂની મુંજની દોરી બાળી તે તલના તેલમાં અગર ધોએલા ઘીમાં મેળવી ચોપડવું.

વ્રણમાંના કીડા નીકળી જવા માટે ઉપચાર:—(૧) કરંજ, કડવો લીમડો તથા નગોડનો રસ વ્રણમાંના કૃમિનો નાશ કરે છે. (૨) લસણ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લીમડાનાં પાંદડાં, વજ, હીંગ, ઘી, મીઠું અને સિંધવનો ધૂપ ગુમડાને આપવો; એટલે તે કૃમિ, રાંક્ષસવ્રણ તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. (૪) ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ વ્રણ ઉપર ચોળવો અને તેનાંજ પાંદડાંની થેપલી કરી વ્રણ ઉપર લગાવવી. (૫) કપૂરના પાણીવડે વ્રણ ધોવું. (૬) કડવો લીમડો, ગરમાળો, જાઇ, આકડો, સાતવીણ, ધોળી કરેણ તથા ગોમૂત્રવડે વ્રણ ધોવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કણજી-૬, કરમદી-૩, કુંવાર-૧૦, પારસપીંપળો-૧, ફાંગળો-૨, મરવો-૮, લસણ-૮, વગડાઉ અળવી-૨, હીંગ-૧૩.

અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શિરગોળા (દૂધીઓ પાષાણ) શેકી બારિક વાટી તેલમા ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવો. (૨) જવ અથવા જવની સળીઓ બાળી તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) ડાંગરના કુશકાની રાખ ઘીમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) કુંવારનો ગર્ભ અથવા મધ ચોપડવું એટલે આગ શાંત થાય છે. (૫) તેલમાં ચતુર્થાંશ ચૂનાનું નીતર્યું પાણી નાખી હલાવવું એટલે મલમ જેવું થશે, તે મોરના પીછાવડે વ્રણ ઉપર ચોપડવું. (૬) શંખજીરૂં માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવું એટલે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિસર્પ, કીટવ્રણ, સણુકા, લૂતાવ્રણ, ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ, એ જલદી સારાં થાય છે. (૮) કડવા પંડોળાંનો કાઢો તથા કલ્કમાં સરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણુકા, સ્રાવ, દાહ તથા ફોડને હઠાવી નાશ કરે છે. (૯) ગાયનું ઘી ચોપડવું.* (૧૦) શિમળાનું રૂ વાટી તેનો પાણીમા લેપ કરવો. (૧૧) ત્રિફળા અને રેશમની રાખ તેલમાં ચોપડવી. (૧૨) મીણ, જેઠીમધ, લોધર, રાળ, મોરવેલ, ચંદન અને મજીઠના કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૧૩) પીંપળાની સૂકાએલી છાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ચોપડવું. (૧૪) કેશ બાળી તેની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) રાળ બારિક વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરી પીછાવડે કે રૂવડે ચોપડવું. (૧૬) ગુંદીની છાલ, ત્રિફળાં અને દારુહળદરના કાઢામાં ગોરોચન નાખી તેણે કરી આંખો ધોવી. પછી આંખોને ગાયનું ઘી અથવા માખણ ચોપડવું; એટલે આંખો બળતી હશે તે તથા થુવેર અને આકડાના દૂધવડે આંખ બગડેલી હોય તો સારી થાય છે. (૧૭) રસકપૂર તથા ધોળો કાથો એકેક ભાગ અને અર્ધો ભાગ સિંદૂર, એ ત્રણ જણસોનો એકત્ર ખરલ કરી તેથી ચોગણું ઘી લઇ તેને ૨૧ વાર પાણીવડે ધોવું અને તે કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ખરલ કરેલું ઔષધ નાખી કાંસાની વાડકીવડે સારો ખરલ કરવો અને તે મલમ દાઝેલા ભાગપર ચોપડવો. એ મલમથી આગંતુક વ્રણ, ઉપદંશ વ્રણ, કર્ણ સંબંધી વ્રણ અને ખરજવા એ રોગ પણ સારા થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અળશી-૩, ઉક્ષી-૫, કાયફળ-૬, કુંવાર-૯, જવ-૩, ટાંકો-૨, ડાંગર-૮, તલ-૩, તાંદળજો-૧૩, થુવેર-૧, પટોલ કટુ-૨, પીંપળો-૧૧, પોકળો-૧, ભાંગરો-૧૦, મરવો-૧૨, રતાંદળી-૪, રાળ-૪, ૬, શિમળો-૭. **તેલથી દાઝેલ** માટે:—સમેરવો-૧૧.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:— ઘૃતવર્ગ—૧, મધ—૬.

આગંતુક વ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આગંતુકવ્રણ ઉપર જેઠીમધનું ચૂર્ણ અને ઘીનો કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો તથા શક્તિ અનુસાર કિંચિત્ પિત્તકારક, રક્તશોધક ઉષ્ણ એવા પદાર્થો અને ઘી તથા મધ રાત્રે સેવન કરવાં. (૨) છિન્ન, ભિન્ન તથા વિદ્ધ, એ પ્રકારના વ્રણને પ્રથમ રેશમવડે બાંધવું તથા રોગી વારંવાર જેમ દુઃખ પામે નહિ તેમ ઉપચાર કરવા. (૩) **જાત્યાદિ તેલ:**—જાઇ, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં અને કરંજનાં પાંદડાં, મીણ, જેઠીમધ, ઉપલેટ, હળદર, દારુહળદર, કડુ, મજીઠ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર, હરડે, નીલકમળ, મોરથુથુ, ઉપરસાળ તથા કરંજનાં બીઆં સમભાગ લઇ તેના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ વિષવ્રણ, સંપૂર્ણ સ્ફોટ, ખસ, કંડૂ, વિસર્પ, કૃમિનો

* આમળીનાં કરેઠ ઉપર બીજાં ઓષધોની સાથે અથવા તો એકલુંજ ઘી વાપરવાનું હોય ત્યારે તેને ૧૦૮ વખત ધોયાં સિવાય વાપરવું નહિ.

દંશ, શસ્ત્રપ્રહાર, દગ્ધ, વિદ્ધ એવા ક્ષતો; તથા નખ-દંતથી થએલા ક્ષતો; માંસનું ઘર્ષણ ઇત્યાદિ ઉપર ભરાઇ આવવા વિષે હિતકારક છે. (૪) ધરોના રસમા કિંવા અરલુના રસમાં કિંવા દારૂહળદરની છાલના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. તે વ્રણ ભરાઇ આવવા વિષે ઉત્તમ છે. (૫) મોગલી એરંડાનાં બીઆના તેલમા રૂ ભીંજવી,તે વ્રણ ઉપર બેસાડતા જવું. એણે કરી સર્વ પ્રકારનાં વ્રણ ભરાઇ આવે છે. (૬) રાળ, મીણ, તલનું તેલ, એ સમભાગ લઇ તેમાં થોડું સિંદૂર નાખી સર્વનો એક મેળાપ થાય ત્યા સુધી કઢવવું અને એ મલમની પટ્ટી લગાવવી. (૭) **ઢોરનું શીંગડું ભાગી ગયું હોય તે ઉપર:**—તેલ, સિંદૂર, માણસના વાળ, એ સર્વ એકત્ર કચરી બાંધવાં અથવા થોરના ૧ શેર દૂધમાં ૪ તોલા સિંદૂર નાખી શીંગડાને તેમા બોળવું અને ઉપર કપડું લપેટવું. (૮) વિંછુડા કરીને એક નાની વનસ્પતિ છે તે વાટી ચોપડવી કિંવા તેનું ચૂર્ણ ચોપડવું; એટલે જખમ તુરત સારો થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરલુ-૩, કપૂરભેંડી-૨, ગંગાવતી-૧, જેઠીમધ-૩, દારુહળદર-૩, ધમાસો-૩, ધરો-૯, પાઢ (કાળીપાડ)-૧૪, ભીલામો-૩૦, લીમડો (કડવો)-૪૩, વડ-૩, વિંછુડા-૧, સાજડ-૧.

નાડીવ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાઇ, આકડો, ગરમાળો, કરંજ, દંતીમૂળ, સિંધવ, સંચળ, જવખાર એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી તે નાડીવ્રણમા ઘાલવી; અથવા થોરનું દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી ઘાલવી; તેથી કરી નાડીવ્રણ સારૂં થાય છે. (૨) મૂળ અને પાદડાસુદ્ધાં નગોડનું ઝાડ કૂટી તેનો રસ કાઢી તેના બરોબર તેલ લઇ એકત્ર કઢવી, તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૩) ગરમાળા, હળદર અને બોરડીની છાલનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ અને ઘી નાખી તેમાં સૂતરની દીવેટ ભીંજવી તે વ્રણમાં ઘાલવી. (૪) ગુગળ, ત્રિફળાં, સુંઠ, મરી, થીંડીપીંપર, એ સમભાગ વાટી એનો લેપ કરવો. તે દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. (૫) **શલ્યજ નાડીવ્રણ ઉપર:**—તલ, મજીઠ, મધ તથા ઘીનો વારંવાર લેપ કરવો. (૬) રસાંજન, દારૂહળદર, હળદર, મજીઠ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, નસોતર, માલકાંગણી અને દંતીમૂળના ચૂર્ણનો લેપ કરવો. **ભગંદર** ઉપર પણ આ ઉપાય યોજવો. (૭) ત્રિફળાં, વાવડીંગ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું; એટલે નાડીવ્રણ, ભગંદર, કોઢ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—ગવાર-૨, તુવેર-૩, થુવેર-૯, રાયઆમળી-૩, હરડે-૪૨.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—અસ્થિવર્ગ ૧, ૪, ઘૃતવર્ગ-૩, વાઘની ચરબી-૧.

સર્વ પ્રકારના વ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) **પારદાદિ મલહર ઘૃત:**—પારો અને ગંધકની કાજળી, એ કાજળી બરાબર મુડદાડશીંગ અને એ બધાના બરાબર કપીલો, કિંચિત્ મોરથુથુ (ફુલાવેલું), એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં ચારગણું જૂનું ઘી નાખી ખરલ કરવો; અને એ મલમ રૂની ગડી ઉપર નાખી ચોપડવું એટલે સંપૂર્ણ વ્રણ અને નાડીવ્રણનો નાશ થાય છે. જે વ્રણ સેંકડો ઔષધોએ શાંત થતાં નથી, તે એના યોગવડે અલ્પ કાળમાં સારાં થાય છે. (૨) પારો, ગંધકની કાજળી, સિંદૂર, રાળ, કપિલો, મુરદાડશીંગી, મોરથુથુ અને કાથો, એ સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તેમા ચોગણું ઘી નાખી તેનો ખરલ કરવો; અને તે રૂની ગડી ઉપર ચોપડી તે વ્રણ ઉપર લગાવવી; એટલે સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ થાય છે. (૩) ચિકાશ, પાક, સ્રાવ અને ગંધે યુક્ત તથા મોટું તેમજ સણકા તથા સોજાએ વ્યાપ્ત જે વ્રણ તેનો નાશ થવા માટે ત્રિફળાના કાઢામાં ૩ માસા શુદ્ધ ગુગળ નાખી આપતાં જવું; અથવા ત્રિફળાના ચૂર્ણસમાન ગુગળ લઈ તેની ગોળીઓ કરી તેમાથી એકેક આપવી; એટલે તે મલબદ્ધતાનો નાશ કરે છે અને વ્રણને શુદ્ધ કરી રૂઝવી નાખે છે. (૪) **જાત્યાદિ ઘૃત:**—જાઇના પાદડાં, કડવાં પડોળાંનાં પાંદડાં અથવા ફળ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, કડુ, દારુહળદર, ઉપરસાળ, મજીઠ, કાળો વાળો, સિંધવ, મોરથુથુ, જેઠીમધ અને કરંજનાં બીઆંના કાઢામાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું અને તેમાં રૂ ભીંજવી તેનો લેપ કરવો; એટલે તે ઝીણા મોઢાનું, મર્મ ઉપરનું, વહેનારૂં, અંદર ઘર કરનારૂં તથા પીડા કરનારૂં, હરકોઈ વ્રણ હોય તેને શુદ્ધ કરે છે અને ભરી લાવે છે. એ ઘૃત સિદ્ધ કરતી વેળાએ તેમાં મીણ નાખવું એવો પણ પાઠ છે. (૫) **સ્વર્જિકાદિ**

ઘૃત:— સાજીખાર, જવખાર, કપિલો, રેણુકબીજ, ટંકણખાર, ધોળોકાથો, મોરથુથુ, એ સર્વનું **ચૂર્ણ** એકત્ર કરી ગાયના ઘીમા એક પહોર સુધી ખરલ કરવું. આ સ્વર્જિકાદિ ઘૃત સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ કરે છે, વ્રણને ભરી લાવે છે તથા કૃમિ અને કંડૂનો નાશ કરી ચામડીનો રંગ સારો કરે છે. (૬) **સિંદૂરનો કાળો મલમ**—સિંદૂર ૧૨ તોલા, મીણ ૦ાા તોલો અને તલનું તેલ નવ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ મીણ અને તેલ એક વાસણમા નાખી દેવતા સળગાવી ચૂલા ઉપર મૂકવું. અગ્નિ મંદ સળગાવવો. મીણ ઓગળ્યા પછી તેમાં થોડું થોડું સિંદૂર નાખી લાકડીવડે હલાવતા જવું એટલે સિંદૂર કાળું થવા માંડે છે. ત્રણ ચાર ઉભરા આવ્યા પછી આંગળીવડે તપાસવું. ગોળી થવા જેવું થાય કે તુરત નીચે ઉતારવું. પછી આ તૈયાર થએલા મલમની પટ્ટી વ્રણ ઉપર લગાડવી. (૭) તીપાનીના વેલાનાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૮) કાંગ (બોઠી અઘાડી) નાં પાદડાં બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૯) ગુમડાને ઘીનો લેપ કરી તે ઉપર આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ ચોપડવું. (૧૦) મીણ ૧ તોલો, સિંદૂર ૧ તોલો, કાંગનો રસ ૪ તોલા અને ઘી ૪ તોલા લઇ પકવ કરી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવુ અને મલમની પટ્ટી લગાવવી; એટલે ઉપદંશવ્રણ, નાડીવ્રણ, (હાડવ્રણ) અને સર્વ પ્રકારનાં વ્રણ જલદીથી સારાં થાય છે. (૧૧) સિંદૂર ૬ તોલા, ગેરૂ ૧ તોલો, મુડદાડશીંગ ૧ તોલો, મોરથુથુ ૦ાા તોલો અને મીણ ૧ તોલો લેવાં. પ્રથમ તલનું તેલ ૬ તોલા લઇ તેમા મીણ નાખવું તથા અગ્નિ ઉપર તે મૂકી પાતળું થાય એટલે તેમાં સિંદૂર નાખવું અને મંદાગ્નિ ઉપર રાખી ઉભરા આવવા દેવા. ચીકટું થાય એટલે બાકીનાં ઔષધો અંદર નાખવાં. એ મલમની પટ્ટી લગાવવાથી વ્રણ, સદ્યોવ્રણ, નાડીવ્રણ, ગડું, ખાંડુક, બદ, એ સર્વ સારા થાય છે. (૧૨) વાંકેરીની સોટી દૂધમાં ઘસી તે પીવું. પથ્ય અલુણી કરવી એટલે નાડીવ્રણ, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ, જીર્ણજ્વર, પાંડુ, ક્ષય, ગંડમાળ, ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૩) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, ઘોડાવજ, હીંગ, ઘી, મીઠું અને સિંધવની ધૂણી આપવી; એટલે કૃમિ, કંડૂ અને વ્રણનો નાશ થાય છે. (૧૪) મનશીળ, ગુગળ, સરસવ, દેવદાર, પુષ્કરમૂળ, કલગારી, રાળ, અને ઘીની ધૂણી આપવી; એટલે અર્શ, ભગંદર, પીનસ અને દુર્ગંધીયુક્ત વ્રણનો નાશ થાય છે. (૧૫) વડની છાલ, પીંપર, અંબાડા, નેતર અથવા જળજાંબવો, બોરડીની છાલ, નાદરૂખ, જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો લોધર, ઉબરો, પીંપળાની છાલ, મહૂડાની છાલ, પારસ પીંપળો, સાળી (ધુપેડો), અરલુ, નાના જાંબુ, મોટાં જાંબુ, કેરી, બાળહરડે, કદંબની છાલ, આસુંદરો, ભિલામો, એ ૨૩ ઔષધોમાંથી જે મળે તે મેળવી, તેનો કાઢો કરી પાવાથી મળનો અવષ્ટંભ કરનાર વાયુ દૂર થઇ **વ્રણરોગ** અને **અસ્થિભંગ** દૂર થાય છે; અને **યોનિદોષ, દાહ, મેહરોગ** તથા **વિષદોષનો** પણ નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ-૫, અઘાડી-૧, ઇસેસ-૧, ઉપરસાલ-૪, ઉક્ષી-૨, કપૂર ભેંડી-૪, કલગારી-૩, કાંકડ-૧, કોશિંબ-૨, ખપાટ-૧, ગલકી-૪, ગોરખ આમલી-૫, ગોરખમુંડી-૪, (ગૌરીનો ફણો) ગંગેટી-૧, ઘાપાન-૨, ચંબેલી-૩, ડુંગળી-૨૧, તિપાની-૧, તોરણ-૬, નગોડ-૬, પુંગળવેલ-૨, મીંઢળ-૬, મોગલી એરંડો-૧૦, રાનતુલસી-૪, રામબાણ-૧, લીમડો (કડવો)-૧, ૨૯, ૪૩, લેંડી-૧, વાકેરી-૧, ૨, ૩, વિંછુડા-૧, શરપુંખા-૬, શરસડો-૫, સણ-૨, સરગવો-૨૩, હરડે-૧૮. **વ્રણ બેસી જવા માટે**:—હાશા-૨. **વ્રણ રૂઝવવા માટે**:—બળ (બોળ)-૩, લીમડો (કડવો)-૨, શરસડો-૬. **વ્રણ ભરાઇ આવવા માટે**:—અઘેડો-૩૦, અરજુનસાજડ-૨, કપાસ-૯, ધવ-૧, સાત્વીન-૪, હાશા-૧. **જખમમાંથી રક્તસ્રાવ થાય તે માટે**:—તુલસી-૨૦. **ગુમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે**:—ધોળો ચંપો-૨. **નવીન વ્રણની ગાંઠ માટે**:—લસણ-૨. **વ્રણ ધોવા માટે** કાઢો:—પટોલ કડુ-૧. **જખમ** રૂઝવવા માટે:—ગંગેટી-૨, ધામારી-૧, મખમલી-૩, મરડાશીંગ-૪, રામબાણ-૧. **ગરદનના ભાગ ઉપર થએલ વ્રણ માટે**:—ખેરેતી-૫. **માર પડવાથી બંધાએલ લોહી** માટે:—રગતરોહીડો-૫. **ગુમડું કઠણ હોય તો તે પાકવા માટે**:—બળશી-૨, નાગચંપો-૫, બળ (બોળ)-૪, શતાવરી-૨૧. **મસ્તકમાંહેના વ્રણ માટે**:—વાયવરણો-૧૩.

જુઓ ગોવૈ૦માં:—છાણની રાખ-૨. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—ઘૃતવર્ગ-૩. **દુષ્ટવ્રણ** માટે:—

અસ્થિવર્ગ-૧૦. **જખમ** ઉપર.—સાબરશીંગ-૧.

પથ્ય:—જૂના ચોખા, જવ, ઘી, મસૂર, તુવેર, પંડોળાં, કારેલા, ઘઉં, તાદળજો, **ચીલ**, સિંધવ, મીઠા, કડવા, તુરા એવા પદાર્થો અને તપાવી ઠંડું કરેલું પાણી. **અપથ્ય:**—નવું ધાન્ય, તલ, વટાણા, અડદ, કળથી, ખીચડી, ઠંડુ પાણી, દૂધ, શેલડી, ગોળ, ભાજીપાલો, તીખા, ખાટા, ખારા, ઠંડા પદાર્થ, મૈથુન, શ્રમ, દિવસે નિદ્રા, તાબુલ.

૫૮–શીળસ* (પિત્તનું ઉપડવું)

કારણ અને લક્ષણ:—શીતળ વાયુના સંપર્કે કરી કફ અને વાયુ દુષ્ટ થઇ પિત્તને મળી અભ્યંતરમા રક્તાદિ ધાતુને ઠેકાણે અને બહાર ચામડીમાં મધમાખીના દંશથી જેવું ઢીમણું થાય છે, તેવાં ઢીંમણાં થાય છે, તેમાંથી ખરજ, પીડા અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) સિંધવ ઘીમાં વાટી ચોપડવો. (૨) ત્રિફળાંનું ૬ માસા ચૂર્ણ એક તોલા મધમા આપવું. (૩) મરીની ભૂકી ઘીમા મેળવી શરીરે ચોળવી. (૪) નગોડનાં પાદડાનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી એક તોલો નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૫) કોઠીના પાંદડાં બારિક વાટી તેનો લેપ કરવો અને કોઠીનાં પાદડાંનો રસ દૂધમા પાવો. (૬) શિવણીના સૂકાં ફળ બાફી તે વાટી તેનો કલ્ક દૂધમા આપવો અને પથ્ય પળાવવું. (૭) ગળો, હળદર, કડવો લીમડો અને ધમાસો, એ દરેકનો કાઢો શીતપિત્ત ઉપર આપવો; તે પ્રાણનું સંરક્ષણ કરે છે. (૮) ગોળ તથા અજમો એકત્ર કરી સાત દિવસ આપવું. (૯) કુંવાડીઆનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં પ્રાશનાર્થ આપવું. (૧૦) તુલસીનો રસ શરીરે ચોળવો. (૧૧) કડવા લીમડાના પાદડાં વાટી ઘીસાથે કિંવા આમળા સાથે ખાવાં; તેથી વિસ્ફોટક, કોઢ, ક્ષત, શીતપિત્ત, કંડૂ અને રક્તપિત્ત નાશ પામે છે. (૧૨) ગલકીનાં પાદડાનોર સ ઘીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો. (૧૩) ગરમાળીના મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવા એટલે કંડૂ અને શીતપિત્ત ત્રણ દિવસમાં દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**શીતપિત્ત** માટે:—અજમો-૨, અરણી-૮, આમળાં-૨૪, કુંવાડીઓ-૧૧, કોકમ-૩, ખાટીલુણી-૩, ગળો-૨૦, ચારોળી-૨, તુલસી-૧૩, ધમાસો-૭, મરી-૩, રાયઆમળી-૨, લીમડો (કડવો)-૨૭, સાગ-૮, સિવણ-૬. ×**પિત્ત** માટે:—અઘેડો-૯, અરજુનસાજડ-૪, ૬, અળવી-૫, આમલી-૨૨, ૨૩, આમળા-૩, ૧૪, એરંડો-૩૩, કાટાસરીઓ-૩, કેળ-૧૯, કોકમ-૪, ગળો-૭, ગોમેટો-૫, જાંબુ-૪, તવખીરવૃક્ષ-૨, દાડમ-૧૨, પિત્તપાપડો-૨, પિલુડી-૨, બીજોરૂં-૫, લીમડો (કડવો)-૨૪, શતાવરી-૨. **પિત્તવિકાર** માટે:—આદુ-૩૯, ૪૧, આમળાં-૩૮, કારેલી-૧

* કરોળીઆની જાળ પેટમાં જવાથી પણ શીળસ થાય છે એ વ્યાધિ મટે છે અને પાછો થઈ આવે છે. થોડો દેશી ચૂનો થોડીવાર સુધી પલાળી રાખી તેના ઉપરથી પાણીની આછ ઉતારી લઈ તે આછ આશરે તોલા ૫ દરરોજ પાવાથી આ દરદ મટે છે આ ઉપચારનો અમે અનુભવ લીધેલો છે કેટલાક વૈદ્યો આવા દરદીને રેચ આપે છે; પણ એથી ઉલટી ખરાબી થાય છે.

×પિત્તના જૂદા જૂદા વિકારો ઉપર વનૌષધિના પ્રકરણમાંથી ઉપચારો મળી આવે છે; પરંતુ પિત્તના તે તે વિકારો-વિષેની માહિતિ આ ગ્રંથમાં નહિ આપેલી હોવાથી નીચે આપી છે—

મહર્ષિ ચરકાચાર્યે પિત્તના ૪૦ વિકાર આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે:—૧ જુવાનીમાં ધોળા વાળ થવા, ૨ લાલ આંખો રહે, ૩ મૂત્ર લાલ રહે, ૪ આખો પીળી રહે, ૫ મૂત્ર પીળું ઉતરે, ૬ ઝાડો પીળો રહે, ૭ નખ પીળા રહે, ૮ શરીર પીળું રહે, ૯ અંધારા આવ્યા કરે, ૧૦ દાંત પીળા રહે, ૧૧ સર્વત્ર પીળું દેખ્યા કરે, ૧૨ ઉંઘ થોડી આવે, ૧૩ મોઢું સૂકાય, ૧૪ મુખમા દુર્ગંધી આવે, ૧૫ મુખ તીખું રહે, ૧૬ ગરમ શ્વાસ નીકળે, ૧૭ મોઢું ખાટું રહે, ૧૮ ઓડકારમાં ધૂમાડા નીકળે, ૧૯ ચકરી આવે, ૨૦ ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઈ જાય, ૨૧ ક્રોધ ઘણો આવે, ૨૨ દાહ રહે, ૨૩ અતિસાર રહ્યા કરે, ૨૪ ગરમી ગમે નહિ અને શીતળતા ગમે, ૨૫ કોઈ પણ વસ્તુની તૃપ્તિ થાય નહિ, ૨૬ સર્વ વસ્તુમાં અપ્રીતિ રહે, ૨૭ ભોજન કર્યા પછી બળતરા થાય, ૨૮ ભૂખ ઘણી લાગે, ૨૯ નસકોરી આદિક ફુટે, ૩૦ ઝાડો પાતળો હોય, ૩૧ ઝાડો ગરમ ઉતરે, ૩૨ મૂત્ર ગરમ ઉતરે, ૩૩ કનવા હોય, ૩૪ વીર્યની અલ્પતા હોય, ૩૫ શરીર ગરમ રહે, ૩૬ પસીનો ઘણો આવે, ૩૭ પસીનામાં દુર્ગંધ આવે, ૩૮ હાથ-પગમા રોગ બહુ હોય, ૩૯ શરીરમાં હાટકળતર થાય, ૪૦ ફોડલા ફોડલીઓ ઘણી થાય.

કાસાળું–૬, ખેર–૧૨, ગળો–૭, જાંબુ–૧૦, ડુંગળી–૩૨, દ્રાક્ષ–૧૬, પાટલા–૭, ફાલસા–૩, બીજોરૂ–૧૯, ૨૦, વાસનવેલ–૫. **ભ્રમયુક્ત પિત્ત** માટેઃ—આદુ–૪૨, ૪૩, કાંટી ગોખરૂ–૧. **પિત્ત પાડવા** માટે.—કણઝી–૫, કાળી ખજૂરી–૨, મીંઢળ–૨, લીમડો (કડવો)–૫. **પિત્ત શમન થવા** માટે કોઠી–૧, રતનજોત–૨, લીંબુડી–૬. **પિત્તથી શરીરે ઉઠેલા ફોડલા** માટેઃ-કાઠી–૬, તલ–૧૦. **પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે** માટેઃ—હરડે–૫. જુઓ ગોવૈ૦માંઃ—**પિત્તવિકાર** માટેઃ—દૂધ–૧૩.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, કળથી, કારેલાં, દાડમ, ગરમ પાણી, કફ, પિત્તહારક પદાર્થ.

અપથ્ય:—સ્નાન, ગરમી (તાપ), ખાટું તથા જડાન્ન.

૫૯–શીતળા અને ગોવરૂ*

કારણ:—તીખું, ખાટું, ખારૂં, ઠંડું અને ઉબાઇ ગયેલું અન્ન તથા વિષાદિકોએ દુષ્ટ થએલું અન્ન સેવન કરવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ, દુષ્ટ થએલા રક્ત (લોહી)માં મળી, શરીરને ઠેકાણે મસૂર જેવી અને અડદ જેવી ફોડકીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને મસૂરિકા કિંવા શીતળા કહે છે. એ રોગમા તાવ, કંડુ, અંગ ફુટવુ, ભ્રમ, ચામડીના ઠેકાણે સોજો, એ લક્ષણો થાય છે. જેમ શીતળા આવે છે, તેમ ગોવરૂ એટલે ઓરી પણ આવે છે. ગોવરૂ એ ફક્ત બાળકનેજ આવે છે. શીતળા મોટા માણસને પણ આવે છે. શીતળાના રોગોમાં સ્વચ્છતા વધારે રાખવી.

ઉપચાર:—(૧) કડવાં પંડોળાં, કડવો લીમડો, કડુ, નાગરમોથ અને અરડુસીનો કાઢો આપવો; એટલે અપકવ શીતળા હશે તો પાકા થઇ તેનું શોધન થાય છે. (૨) બોરડીનાં પાદડાંનો રસ ભેંસના દૂધમાં આપવો. (૩) ગોરોચન ભેંસનું ઘી અથવા ભેંસના દૂધમાં શક્તિપ્રમાણે ૩ દિવસ આપવું; અથવા ગધેડીનું દૂધ પાવું એટલે શીતળા સારા નીકળે છે. (૪) રાળ, હીંગ અને લસણની ધુણી આપવી; એટલે ક્ષતમાં કીડા પડતા નથી. (૫) ગોવરૂ અને શીતળાનો બાળકના શરીરે દાહ ઉઠે છે, તે નીકળી જવા માટે ગુલકંદ આપવો;ગોવરૂનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમા આપવું; ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં ઘી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું; ગાયના માખણમા જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું. (૬) ગોરાનું પાણી અથવા પોઇસરના પાન ઉપરનું પાણી આપવું. (૭) શીતળા-માના ફોલ્લા ફુટી દાહ થાય છે તેના ઉપર છાણાની રાખ, વટાણા અને રાતા રાયડાનું ચૂર્ણ લગાવવું; એટલે સૂકાય છે. (૮) કડવાં પંડોળાં, ગળો, નાગરમોથ, અરડુસી, ધમાસો, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, કડુ અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. આ કાઢો આમમસૂરિકાને શમાવે છે અને પાક થયો હોય તો તેનું શોધન કરે છે. તેમજ દાહ, જ્વર, વિસર્પ, વ્રણ અને પિત્તવ્રણ ઉપર પણ આપવો. શીતળાનો તાવ શાંત કરવા માટે આના જેવું બીજું ઉત્તમ ઔષધ નથી. (૯) આંખોમાં શીતળા આવવાથી કાસડાના બીઆં અને જેઠીમધના કાઢાએ આંખો ધોવી. (૧૦) કડવા લીમડાનાં પાદડાના કાઢાથી શીતળાનાં વ્રણ ધોવાં. (૧૧) વડ, ઉંબરો, પીંપળી, પીંપર અને નાદરૂખીનું ચૂર્ણ, વહેનાર શીતળા ઉપર નાખવું, કિંવા છાણાની રાખ અથવા છાણાનું ચૂર્ણ નાખવું. (૧૨) ચાકવત (ચીલ) નો અથવા બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૩) શીતળાએ આંખમાં ફૂલ પડયું હોય તોઃ–મોગલી એરંડાના રસમા ઘોળી ચણોઠી ઘસી અંજન કરવું. (૧૪) આમલીના કચુકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ સમભાગે ઠંડા પાણીમાં કિંવા અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ અથવા ચંબેલીનો રસ અને જેઠીમધ, એમાંનું એક ઔષધ શીતળાની વાત ગામમાં આવતાંજ આરંભે ત્રણ કિંવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવું; એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા કોઇ દિવસ આવતા નથી.

* શીતળાના ફોલ્લા મસૂરની દાળ જેવડા થાય છે કોઇ કોઈને એથી નાના અથવા મોટા પણ થાય છે. એ નાનાં છોકરાંથી માંડી ૮૦ વરસના ડોસાને પણ આખી ઉંમરમા એકાદ સમય થાય છેજ. તેને માતા પણ કહે છે. માતાનો ભેદ ઓરી અને અછબડા છે. ઓરીના દાણા અળઈ જેવા પણ સફેદ રંગના હોય છે. અછબડા પણ તેનેજ મળતા પરંતુ કાંઇક તફાવતવાળા હોય છે. આ બે દરદો બહુધા ૧૬ વર્ષની ઉંમર થયા પહેલાંજ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—**શીતળા** માટેઃ–કારિવણા–૧૦, ટાંકો–૧, બ્રાહ્મી–૩, શતાવરી–૨૨. **શીતળા એટલે માતા હલકાં આવવા** માટેઃ—ઉંબરો–૧૮, કેળ–૧૫, તોરણુ–૪, નાગલી–૨, બોરડી–૭, વાદો–૨. સુગ્રીણુ–૨. **શીતળા કદિ પણ ન થવા માટેઃ**—શિમળો–૧૭. **શરીરમાંથી શીતળાની ગરમી નીકળી જવા માટેઃ**—કોથમીર–૨. **શીતળાનો આજાર ન આવવા** માટે.—અરડુસી–૧૫, આમલી–૮. **શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા** માટેઃ—લસણુ–૩. **શીતળાથી આંખોમાં ફૂલ પડ્યું હોય તે** માટેઃ—ચણોઠી–૨. **શીતળા અને ગોવરૂં પેટમાં ન જવા** માટેઃ—પુગ–૨. **શીતળા અને ગોવરૂથી શરીર ઉપર કાંટા ન ઉઠે તે** માટેઃ—આંબા-હળદર–૩. **શરીરમાંથી ગરમી અને ગોવરાનું દુઃખ નીકળી** જવા માટેઃ—પરિપાઠ–૨.

જુઓ ગોવૈ૦માંઃ—**શીતળા ફુટી નીકળેલા ફોલ્લા** માટેઃ—છાણાંની રાખ–૧. **શીતળાના તાવ** માટેઃ—દૂધ–૧૪, માખણુ–૪.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માંઃ—**શીતળા થોડા આવવા** માટેઃ—વાઘની ચરબી–૨. **શીતળાથી આંખમાં ફૂલ પડે તે** ઉપરઃ—ગધેડાનો દાંત–૧.

પથ્યઃ—ચોખા, ચણા, મગ, મસૂર, જવ, પંડોળાં, કારેલાં, સરગવો, દાડમ, ધાતુવર્ધક અન્નપાન, શેલડી અને ઘી. **અપથ્યઃ**—ગરમ, તીખું, ખાટું, શ્રમ, હવા.

૬૦—શૂળરોગ

કારણઃ—ઉદરમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હૃદય, કુક્ષિ, પીઠ, પાસળી, ધુંટી અને પેટની જગાએ શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે.

શૂળના પ્રકારઃ—પૃથક્ દોષોવડે ત્રણ, સન્નિપાતવડે એક, આમવડે એક તથા દ્વંદ્વજવડે ત્રણ મળી આઠ પ્રકારનાં શૂળ થાય છે. આ બધા શૂળની અંદર ઘણું કરી વાયુ પ્રબળ હોય છે. શૂળના **પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવ શૂળ** એવા બીજા પણ ભેદ છે.*

શૂળના ઉપદ્રવઃ—વેદના, તૃષા, મૂર્ચ્છા, મલબદ્ધતા, કફ, શ્વાસ, હેડકી એ ઉપદ્રવો થાય છે.

ઉપચારઃ—(૧) દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ, હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો; એટલે પેટનું ચઢવું અને શૂળનો નાશ થાયછે. (૨) સુંઠ અને એરંડમૂળના કાઢામા હીંગ અને સંચળ નાખી

* લૌકિકમા શૂળ બે પ્રકારનાં મનાય છે, હુક અને ચૂંક. જેથી પેટના ભાગસિવાય બીજી જગાએ સોયો ઘોચ્યા જેવી પીડા થાય છે, તેને શૂળ અથવા હુક કહે છે; અને જ્યારે પેટના ભાગમાજ એવી પીડા થાય છે ત્યારે તેને ચૂંક કહે છે. એ ચૂંકનેજ આ ગ્રંથમાં પેટપીડના નામથી ઓળખાવેલ છે

શૂળના રોગમાં ઘણે ભાગે ઝાડો કબજ હોય છે, માટે પ્રથમ તેનો ખુલાસો કરાવવો. શૂળ જ્યારે વાયુ અને કફના જોરથી થાય છે ત્યારે તેની સાથે ઉધરસ પણ ઉપડી આવે છે. આવા પ્રસગે પ્રથમ ઉધરસને શાંત પાડવી.

સંગૃહીત ઉપચારઃ-(૧) સુંઠ તોલો ૦ાા, સંચળ તોલો ૦૧, સિંધવ તોલા ૨, મરી તોલો ૦ાા અને લીંડીપીંપર તોલો ૦ાા લઈ ખાંડી એના બે ભાગ કરી તેમાંથી એક ભાગ મધમા મેળવી ચટાડવો અને ઉપર ગરમ પાણી અથવા ફુદિનાનો રસ પાવો; એથી શૂળ મટે છે. (૨) ચુંક ઉપરઃ–હીરાહીંગ ટાંક ૧, સુંઠ ટાક ૪, બોડી અજમો ટાંક ૨ અને સંચળ ટાંક ૨, ખાંડી વાસી પાણી સાથે ફાકી આપવી; અથવા પીંપળીમૂળ, ઇંદ્રજવ, કાળીજીરી, મરી અને ઘોડાવજ, એ સર્વે એકેક પૈસાભાર લઈ ખાંડી ફાકી કરવી. તે મધ સાથે ચટાડવું અથવા સુંઠ, સંચળ, હીંગ અને અજમો સમાનભાગે લઈ ખાંડી ગોળમાં ગોળી કરી ખાવી; અથવા કળથીના ઉકાળામાં સુઠ, હીગ અને વડાગરૂ મીઠું, એનું ચૂર્ણ નાખી તે ઉકાળો પીવો. (૩) એરંડાનાં પાંદડાનો રસ વાલ ૩, જવખાર વાલ ૧ અને હીંગ વાલ ૧ મેળવી આપવાં. (૪) હરિણનું શીંગડું બાળી ગાયના દૂધમાં પાવાથી સર્વાંગશૂળ જાય. (૫) બીજોરાનો રસ ટાક ૪ અને સિંધવ ટાંક ૨ પાવાથી છાતીનું શૂળ જાય. (૬) સુંઠ, સિંધવ અને હીંગ વાટી પાણી સાથે આપવું અથવા ગળોનો રસ ટાંક ૪, મરી ટાંક ૧ નો ભૂકો નાખી પાવાથી છાતીનું શૂળ જાય. (૭) પાણીમા પલાળી રાખવાથી નરમ થએલી એક ખારેક લઈ તેમાથી તેને ભાગ્યા તોડયા વિના અંદરનુ બીજ (ખખી) કાઢી નાખી, તેમા સાબરસીંગ ઉપરથી ચપ્પુવડે ઉતારેલી ઝીણી છાલ ભરી ભીનું કપડું વીંટી અગ્નિની ભોભરમાં શેકી દસીએ તે ખારેક ખાવી.

પાવો; એટલે તત્કાળ શૂળનો નાશ થાય છે. (૩) સંચળ, ગરમાળો, બીડલોણ, સિંધવ, અતિવિષ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ બીજોરાના રસમા આપવું એટલે ગુલ્મ અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૪) એરંડમૂળ, ધાણા, બીડલોણ, બળશી, હરડે અને હીંગનું ચૂર્ણ પાણીમાં આપવું; એટલે શૂળ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. (૫) પંચલવણ (બીડલોણ, કાચલવણ, સિંધાલૂણ, સંચળ અને મીઠું) સમભાગ લઇ આદાના રસમાં પંદર દિવસ પચન કરવું. પછી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે વાતશૂળ ઉપર આપવી. (૬) હીંગ, તેલ અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં પચન કરી તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. તે વેદનાયુક્ત શૂળનો નાશ કરે છે. (૭) રીંગણી, ગોખરૂ, એરંડમૂળ, કુશ, કાસ અને શેરડીનાં મૂળનો કાઢો પાવો. (૮) ત્રિફળા અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો; તેથી કરી દાહ, પિત્તશૂળ અને પ્રદર દૂર થાય છે. (૯) બીજોરાના રસમાં ગોળ નાખી પાવો; તે કફશૂળ, હૃદ્રોગ, વાતશૂળ અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે. (૧૦) કાયફળ, પોખરમૂળ, કાકડાશીંગ, નાગરમોથ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને કચોરનું ચૂર્ણ આદુનો રસ કિંવા મધમાં આપવું; એટલે શૂળ, વાયુ, ઉલટી, કાસ, શ્વાસ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) ચિત્રક, પીંપળીમૂળ, એરંડમૂળ, સુંઠ અને ધાણાનો કાઢો, હીંગ, સિંધવ અને બીડલોણ નાખી આપવો. (૧૨) રાઇ અને ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું. એ સર્વ રોગનું નાશક છે. (૧૩) અજમો, સિંધવ, હરડે અને સુંઠનું ચૂર્ણ આપવું. તે મંદાગ્નિ અને શૂળનો નાશ કરે છે. (૧૪) શતાવરીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૫) એલચી, હીંગ, જવખાર અને સિંધવનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો. તે કમ્મર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ, મસ્તક અને કર્ણ, એ ઠેકાણેના શૂળનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે. (૧૬) સુંઠના કાઢામાં એરંડતેલ, હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો. (૧૭) બહેડાં ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ અને કાચકાનો મગજ ૩ ભાગ એનું ચૂર્ણ એરંડતેલમા ઘુંટી આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના શૂળનો નાશ થશે. (૧૮) **નારાયણ ચૂર્ણ** આપવું. (૧૯) **ક્ષારયોગે** ખાખરાનાં મૂળ, આસુંદરાની છાલ, ધાવડીની છાલ, અઘેડો, કેળનો ડોડો, તલ, હરણદોડી, ધંતુરો, હળદર, કોહળાનો વેલો, અરડુસી અને સુરણ એકત્ર કરી માટલામાં ઘાલી જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં છાણાં મૂકી રાખ કરવી. તે રાખ પાણીમાં મેળવી, પાણી ગાળી તે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે હરસ, આનાહવાયુ, મલબંધ, ગુલ્મ, કફસંબંધી રોગ, કમળો, વિદ્રધિ, હૃદયશૂળ, પાંડુ, સંગ્રહણી, સોજો, શૂળ, સળેકમ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉદરરોગ, પીનસ, પ્લીહા અને પ્રમેહ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે. જડ પથ્થર જેવું ભક્ષણ કર્યું હોય તથાપિ આ ક્ષાર ભસ્મ કરી નાખે છે. (૨૦) સુંઠ, સાજીખાર અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; તે ક્ષણમાં સંપૂર્ણ શૂળનો નાશ કરે છે. (૨૧) સંચળ, હીંગ અને સુંઠનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી ગરમ પાણીમાં આપવું. તે કફ-વાતથી હૃદય, કુખ, પીઠ અને પેટમાં થએલું શૂળ તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે. મળબંધ ઉપર જવના કાઢામાં આપવું. (૨૨) **ચિત્રકાદિ વટી:**—ચિત્રકમૂળ, મીઠું, પહાડમૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, કાચલવણ, સિંધવ, બીડલોણ, સંચળ, જીરૂં, ધાણા, જટામાંસી, પીંપળીમૂળ અને અજમો સમભાગ લઇ તેનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. તે એકત્ર કરી તેને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળી કરવી; તે હૃદયશૂળ, પાર્શ્વશૂળ, આમશૂળ, અરુચિ અને ૮૦ પ્રકારના વાયુના વ્યાધિ, એ સર્વનો તુરત નાશ કરે છે. (૨૩) સુંઠ, તલ અને ગોળનો કલ્ક દૂધમાં કરી પાવો. એટલે પરિણામશૂળ, અને આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨૪) ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. એ અત્યંત દુઃસહ શૂળનો નાશ કરે છે. (૨૫) એરંડમૂળ, ચિત્રો, નાનો શંખ, સાટોડી,અને ગોખરૂ, એ સમભાગ લઇ પુટમાં બાળી તેની ભસ્મ કરી પાણી સાથે પાવી. (૨૬) પાણી ભરેલું નાળીએર લઇ તેના મુખપર કાણું પાડી તેમાં મીઠું ભરી બહાર માટી ચોપડી સૂકવી છાણાંના દેવતામાં બાળવું. પછી બારિક ચૂર્ણ કરી લીંડીપીંપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિપ્રમાણે ખાવું; એટલે પરિણામશૂળનો તથા વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થએલા શૂળનો નાશ થાય છે. (૨૭) ક્ષુદ્ર શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી. તે તુરત પંક્તિશૂળનો નાશ કરે છે. (૨૮) મીંઢીઆવળનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં પાવાં. (૨૯) મીંઢળ અને કડુ પાણીમાં વાટી કિંચિત ગરમ કરી ડુંટી ઉપર

લેપ કરવો. (૩૦) એકલી કાંકચ ત્રણસેં શૂળનો નાશ કરે છે, તો પછી તેમાં સિંધવ, લસણ, અને હીંગનું ચૂર્ણ મળવાથી તે શૂળનો નાશ કરે એમાં શું સંશય! (૩૧) અડદના વડા સિંધવયુક્ત, મૃદુ, તૈલપકવ એવા ઘી સાથે ખાવાં; એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે. (૩૨) ઘોડીની લાદ પીલી તેનો રસ કાઢી તેમાં હીંગ નાખી તે રસ પાવો; કિંવા કળથીના કાઢામાં હીંગ, સુંઠ અને બીડલોણનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે મહાન શૂળનો નાશ થાય છે. (૩૩) સામો, કોદરા અને કાગના તાદળાની ખીર કરી ખાવી. તે અન્નદ્રવશૂળ ઉપર હિતકારક છે. (૩૪) ઘઉંના લોટનો ગોળ અથવા સાકરનો શીરો દૂધ સાથે ૪૮ દિવસ ખાવો; એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે. (૩૫) વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળનો કલ્ક સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવો; એટલે પરિણામશૂળ દૂર થાય છે. (૩૬) શંખભસ્મ અથવા આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણી સાથે પાવી. (૩૭) બીલી, એરંડો અને ચિત્રકના મૂળ, સુંઠ, હીંગ, સિંધવ, એ સર્વનું ચૂર્ણ આપવાથી તત્કાળ શૂળનો નાશ કરે છે

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધઃ—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૮. મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૭.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—**શૂળ એટલે હુક** માટેઃ—અજમોદ–૫, આદુ–૭, ૩૧, ૫૧, આમલી–૭, આશેત્રી–૧, ઇગોરિયાં–૫, ઇંદ્રવરણાં–૭, એરંડો–૧, એલચી–૧૧, કલોંજી જીરૂં–૧, કળથી–૬, કુબો–૨, ગુગળ–૧૮, ઝેરકોચલાં–૭, તુવરૂફળ–૧, દ્રાક્ષ–૧૦, નાગલા દુધેલી–૬, નાળીએર–૧૬, બીજોરૂં–૮, ૧૩, ભોંયઆમળી–૫, મીંઢીઆવળ–૯, લસણુ–૧૮, શતાવરી–૨, ૪, સમુદ્રફળ–૨, સમેરવો–૧, ૧૭, ૨૦, સાત્વીન–૩, હરડે–૨૪. **પેટપીડ એટલે પેટમાં દુખાવો કે પેટના શૂળ માટે**ઃ—અઘેડો–૧૯, અજમો–૧, અજમોદ–૨, અજવલા–૧, ઉપરસાલ–૧૦, કપૂરવેલ–૧, કરિયાતું–૩, કારિંદા–૪, કાળીખજૂરી–૪, કાંચકી–૧, કીડામારી–૩, ખરશીંગી–૧, ચણા–૬, ચુકો–૧, ઝેરકોચલાં–૯, ૧૦, ડીકામાળી–૧, નાળીએરી–૧૨, પાટલા–૪, ફુદિનો–૭, બાફળી (હીંગોત્રી)–૪, ૫, બાવળ–૯, મરચી–૧, મરવો–૧૦, મેંઢાશીંગ–૧, મોગલી એરંડો–૭, મોરસકાંદો–૧, રાઇ–૩, વાસનવેલ–૪, સુગંધી (લીલી) ચ્હા–૨, હિવર–૧, **હીંગ**–૬, ૭. **આગંતુક પેટશૂળ** માટેઃ—મીંઢળ–૧. **ઉદરપાણીથી થએલ શૂળ** માટેઃ—આદુ–૧૯. **વાતશૂળ** માટેઃ—આદુ–૩૬, ઇંદ્રજવ–૧૪, ગળો–૨૧, મંદાર–૩. **પિત્તશૂળ** માટેઃ—આમળાં–૩૧, શતાવરી–૪. **આમશૂળ** માટે—લીંડીપીંપર–૧૬. **પરિણામશૂળ** માટેઃ–આદુ–૨૪, ઇંદ્રજવ–૧૧, જીરૂં–૫, લીંડીપીંપર–૩૨, વિષ્ણુક્રાન્તા–૨, હીંગ–૨૦. **અન્નદ્રવશૂળ** માટેઃ–કાગ–૧, કોદરા–૧, સામો–૧. **હૃદયશૂળ** માટે–ગળો–૨૧, વાળો–૬, શતાવરી–૪, સમેરવો–૨. **કુક્ષિશૂળ** માટે–એરંડો–૨, શતાવરી–૪, **પાર્શ્વશૂળ** માટેઃ–સમેરવો–૧૬. **પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ** માટેઃ–આસંધ–૨૦, સમેરવો–૨.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માંઃ—**શૂળ** માટેઃ—ઘોડાની લીંદ–૧. **વાતશૂળ** માટેઃ—સાબરશીંગ–૫. **કટિગ્રહ સંધિશૂળ અને હૃદયશૂળ** માટેઃ—હરિણશૃંગ–૧.

પથ્યઃ—એક વર્ષના જૂના ચોખા, તપાવેલું દૂધ, પટોલ, સરગવો, કારેલા, મીઠું, સુવા, લસણ, કળથી અને કેરી. **અપથ્યઃ**—વિરુદ્ધ અન્નપાન, જાગરણ, વિષમાશન, રુક્ષ, કડવા, તુરા, ઠંડા, ગુરુ એવા પદાર્થોનું સેવન, ઉદ્વેગ, મૈથુન, મધ, દ્વિદલ ધાન્ય (તુવેર, વટાણા ઇત્યાદિ), તીખા પદાર્થ, શોક અને ક્રોધ.

૬૧-સોજો

કારણઃ—વમન, વિરેચનાદિ શોધન, જ્વરાદિ રોગ તથા ઉપવાસથી કૃશ અને દુર્બલ થએલા માણસને ખાટા, ખારા, તીખા, ઉષ્ણ તથા જડ એવા પદાર્થોનું સેવન, દહીં, અપક્વ અન્ન, મૃત્તિકા, ભાજી, સમુદ્રમાંના મચ્છ, વિષવડે દૂષિત થએલા અન્નનું સેવન, મૂળવ્યાધિ, અવ્યાયામ, શોધન કરવા યોગ્ય દોષો થાય તોપણ તેનું શોધન નહિ કરવું, હૃદયાદિ મર્મસ્થાનને દોષોએ કરેલો ઉપઘાત, આમ, ગર્ભપતનાદિ ખરાબ પ્રસૂતિ, વમનાદિ પંચકર્મનો મિથ્યાયોગ, એ સર્વે

દોષો સોજાનાં કારણો છે. +

લક્ષણ:—અંગે જડપણું, ચિત્ત સ્વસ્થ ન હોવું, સોજો, દાહ, શિરા બારિક થવી, રોમાંચ ઉભા થવાં તથા અંગનો રંગ બદલવો એ સોજાનાં **સામાન્ય** લક્ષણો છે.

ઉપચાર:—(૧) સાટોડી, દારુહળદર, હળદર, સુંઠ, બાળકરડે, ગળો, ચિત્રો, ભારંગમૂળ અને દેવદારનો કાઢો સર્વાંગનો સોજો દૂર કરે છે. (૨) વછનાગ, સુંઠ અને સાટોડીના મૂળને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) ગલકીના પાંદડાનો રસ ગોમૂત્રમા નાખી ગરમ કરી ચોપડવો. (૪) કાચકી, આકડો અને એરંડાનાં પાદડાંને વાટી ગરમ કરી સોજા ઉપર લેપ કરવો; એટલે ત્રણ દિવસમાં સોજા ઉતરે છે. (૫) આદુનો રસ કિંવા સુંઠનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો તથા તે પચી ગયા પછી ત્રિફળાનો કાઢો શિલાજિત નાખી પાવો; એટલે ત્રિદોષજ સોજાનો નાશ થશે. (૬) સંચળ અને રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૭) કાળી નગોડ, ચિત્રો, સુંઠ, નાગરમોથ, જીરૂં, રીંગણી, કાળીપાટ, હળદર, લીંડીપીંપર, ગજપીંપળી અને જટામાસીનું ચૂર્ણ મંદોષ્ણ પાણીમાં મેળવી આપવું. આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. (૮) ગોળ, લીંડીપીંપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ સોજો, આમાજીર્ણ અને શૂળનું નાશક તથા બસ્તિશોધક છે. (૯) ત્રિફળાંનો કાઢો ભેંસનું ઘી નાખી પાવો; એટલે સોજો, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે. (૧૦) અરડુસી, ભોંયરિંગણી તથા ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે દુર્ધર સોજો, શ્વાસ, કાસ, તાવ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે. (૧૧) સાટોડી, ચિત્રો, નગોડ, ગુગળ, એરંડાનાં પાદડા અને કાટાસરીઓ પાણીમા નાખી ઉકાળવું અને તેની વરાળની બાફ આપવી. (૧૨) ઠીકરાનો કકડો તપાવી તે ઉપર ગોમૂત્ર અને કારેલું તથા આંબાહળદરની ભુકી નાખી તેની ધૂણી સોજાને આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—અંકોલ–૧૧, **અગથીઓ**–૬, અરડુસી–૨૪, અરણી–૧, ૯, આકડો–૯, ૨૭, ૩૦, **આદુ**–૩૦, **આવળ**–૨, આશેત્રી–૯, આસંધ–૧૩, ઉંદરકની–ક–૬, ઉંબરો–૮, કડવી ગલકી–૨, કારિવણા–૬, કાસુંદરો–૩, કાળો ઉમરડો–૫, કાંચકી–૨, કાંટાસરીઓ–૧૦, કીડામારી–૭, કુબો–૭, કેળ–૬, ખસખસ–૪, ગલકી–૨, થુવેર–૧૦, થુવેર ત્રણ ધારીઓ–૨, ધંતુરો–૬, નગોડ–૫, પાઢ (કાળીપાડ)–૬, બાવચી–૨, બીલી–૨૬, ભાંગરો–૮, **ભીલામો**–૧૦, રાઇ–૧૨, લીંડીપીંપર–૧૬, વગડાઉ સાટોડી–૧, વછનાગ–૪, વસુ–૧, વાંદો–૪, **શરસડો**–૫, સમેરવો–૧૫, ૨૦; સાટોડી–૫, ૧૬, ૧૯, ૨૧; હરડે–૪૨. **વાયુથી શરીર સૂજે તે** માટેઃ—અંકોલ–૭. **વાયુથી આવેલ સોજા** માટેઃ—અખરોડ–૩, તુલસી–૨૩. **દાહયુકત સોજા** માટેઃ—લીમડો (કડવો)–૮. **સર્વાંગ સોજા** માટેઃ—ઉંદરકની–ક–૨.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માઃ—બીરબહોટી–૭, સાબરશીંગ–૧.

+ વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ અને કફપિત્ત, સન્નિપાતનો, વાગવાનો અને ઝેરનો, એમ સોજો નવ પ્રકારનો ગણાય છે.

સંગૃહીત ઉપચારઃ—(૧) એરંડાની જડ, ઇંદ્રજવ, સુંઠ, લીંડીપીંપર, સાજીખાર, જવખાર, હળદર, દેવદાર, એ સમાનભાગે લેવું. એ સર્વનો ત્રીજો ભાગ મંડૂર અથવા લવારની કોઢનો કટોડો લઈ ખાંડી લુગડે ચાળી તેની ફાકી સવારે ટાંક ૧ની લેવી; તેથી અનેક જાતના સોજા, પિંડરોગ તથા દમ, એ મટે. એ ઔષધ એક માસ સુધી લાગટ ફાકવું. ખટાઇ, બાદીની શરદી કરે એવી ચીજ, તમામ મિઠાઇ, મઠ તથા મીઠી ચીજની પરેજી રાખવી. (૨) એરંડીઉં સોજા ઉપર મસળે તો વાયુનો સોજો જાય; પણ ગરમીનો હોય તો વધારે થાય. (૩) નવો વાંસ, સિંધવ અને હળદર, એ સર્વને ઘસી સોજા ઉપર ચોપડે તો આરામ થાય. (૪) સોજો લાલ રંગનો હોય તો લોહીથી થયો છે, એમ જાણવું. સોજામાં બળતરા થતી હોય તો જળો મૂકાવી લોહી કમી કરાવવું અને નીચલો મલમ ચોપડવો. મહુડાં શેર ૦।, હળદર ૨ પૈસાભાર, સાજીખાર ૨ પૈસાભાર, નીમક ૧ પૈસાભાર, એ સર્વને મીઠા તેલમાં ઘુંટી મલમ કરવો અને તે દરદ ઉપર ચોપડવો અથવા સોજાવાળા ભાગ ઉપર તેની પટી મારવી; તેથી લોહીવિકારનું દરદ મટી જશે. લાગટ ૧૦–૧૫ દિવસ સુધી એ ઉપાય કરવાથી જલદી આરામ થાય; પણ લોહીવિકારનું દરદ ન હોય તો લોહી કઢાવવું નહિ. જો કઢાવે તો નુકસાન થાય. સોજા ઉપર કુંવારનો ગરભ મસળે તો સોજો ઉતરે. (૫) એરંડાનું મૂળ, હિમજ, સિંધવ અને ગુંસડાનું મૂળ સમાનભાગે તોલો ૦॥ લઈ પાણી સાથે ફકાડવાથી હાથ પગનો સોજો ઉતરે. પથ્ય—ચણાનો રોટલો, શેકેલા ચણા.

પથ્ય:—રેચન, ઉષ્ણોદકનો શેક, જૂના ચોખા, કળથી, જવ, મગ, કારેલાં, લસણ, ગાજર, પડવળ, દૂધ, કડવા, તીખા, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે એવા પદાર્થ અને ઉનું પાણી. **અપથ્ય:**—નવું અન્ન, સુકાયલું શાક, ગોળ, આટો, દહીં, ખીચડી, ખાટા, દાઝેલા તથા દાહક પદાર્થ અને મૈથુન.

૨૬-સ્ત્રીઓના રોગ

(૧) પ્રદર* (ધૂપણી, વાંધું, લોહીવા, રક્તસ્રાવ)

કારણ:—વિરુદ્ધ ભક્ષણ, મદ્ય, અધ્યશન, વિરુદ્ધાહાર, અજીર્ણ, ગર્ભપાત, અતિ મૈથુન, ઘણું ચાલવું, અતિશોક, ઘણા ઉપવાસ કરવા, જડ ભાર ખેંચવાથી, કાષ્ઠાદિકના પ્રહારવડે, દિવસે સૂઈ રહેવાથી, એ સર્વ કારણોથી કફ, પિત્ત, વાયુ અને સન્નિપાત એ ચાર ભેદોએ **પ્રદરરોગ** (પેશાબમા ધાતુનું જવું) થાય છે.

પ્રદરનો ઉપદ્રવ:—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમા અંગ મરડાઇ જાય છે અને હાથપગ તોડાય છે તે પ્રદર અતિ વધવાથી શક્તિ કમી થાય છે, ચકરી આવે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, તૃષા લાગે છે, દાહ થાય છે, રોગી સ્ત્રી બડબડ કરે છે અને અંગ ધોળું સફેદ થાય છે, આખે છારી વળે છે તથા **વાતજરોગ** આક્ષેપકાદિ લાગે છે. **કફજ પ્રદર:**—ખાટો, ઘટ્ટ, પરપોટાવાળો, કિંચિત્ ધોળો ચોખાના ધોવરામણ જેવો સ્રાવ થાય છે એને **શ્વેતપ્રદર** કહે છે. **પિત્તજ પ્રદર:**—કિંચિત્ પીળો, નીલ, કાળો, રાતો અને કાઢા જેવો પ્રદર વહે છે; તેમાં દાહ, ચચરવું, ઇત્યાદિ પિત્તની પીડા થાય છે; અને તે પ્રદરનો વેગ ઘણો હોય છે. **વાતજ પ્રદર:**—રુક્ષ, રાતો, ફીણવાળો, થોડો થોડો, માંસ ધોએલા પાણી જેવો પ્રદર વહે છે અને તેમા વાયુની પીડા થાય છે. **ત્રિદોષજ પ્રદર:**—જે પ્રદર મધ, ઘી, હરતાલ અને મજ્જાના રંગ જેવો અને દુર્ગંધીયુક્ત હોય છે તે **ત્રિદોષજ** જાણવો; એ **અસાધ્ય** છે. લોકો આ રોગના શ્વેત પ્રદર અને રક્ત પ્રદર એવા બે પ્રકાર માને છે.

શ્વેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉંબરાના ફળનો રસ કાઢી મધમા પાવો; એટલે ધોળો અને રાતો પ્રદર દૂર થાય છે. પથ્ય દૂધ અને ભાત. (૨) બોડી અઘાડીના મૂળનો રસ, લોધર અને મધ નાખી આપવો. (૩) અરડુસીના પાદડાંનો કિંવા ગળોનો રસ મધમા આપવો. (૪) રગતરોહીડાના મૂળનો કલ્ક મધમા આપવો. (૫) કપાસના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા બે વખત ઘસી પાવાં અથવા ફળ કે મૂળ આપવાં. (૬) આમળાંનો રસ કિંવા ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૭) દરરોજ સવારે અને રાત્રે ઉંઘવાની વખતે ગાયના ૧૪ તોલા દૂધમા ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંઠ નાખી કઢવી, પાણી બાળી ફક્ત દૂધ શેષ રાખવું અને તેમા ખડીસાકર નાખી પાવું. (૮) ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા આપવું. (૯) કાકડીના બીઆમાંનું મગજ ૧ તોલો અને ધોળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો બારિક વાટી તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી તે સાત દિવસ આપવું. (૧૦) અડદનો લોટ, જેઠીમધનું ચૂર્ણ, ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ, મધ, સાકર અને ગાયનું દૂધ, એ એકત્ર કરી આપવાં. (૧૧) આમળાંના બી પાણીમા વાટી, તેમા સાકર અને મધ નાખી ૩ દિવસ આપવું. (૧૨) નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ આપવું અને છાશ-ભાત ખાવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અઘાડી-૭, અબોલી-૧, અરડુસી-૮, આદુ-૨૬, આમળા-૧, ૩૧, કાકડી-૬, રગતરોહીડો-૩. **કફપ્રદર** માટે:—કાળો ઉમરડો-૩.

રક્તપ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) અશોકની છાલનો કાઢો દૂધ અને પાણી મેળવી દુગ્ધાવશેષ કરી ઠંડો થયા પછી પાવો. તે **તીવ્ર રક્ત પ્રદરનો** નાશ કરે છે. (૨) **શુદ્ધ સ્થાન ઉપરની** વાઘાટી-ના ઉત્તર દિશાભણીનાં મૂળ ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્રમા કાઢી લેવા અને તે કમ્મરે બાંધવાં. (૩) કેવડાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી સાકર નાખી આપવા. (૪) તવખીર, રાળ અને ગેરૂનું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું. (૫) નાગકેસરની ભૂકી ઘીમાં પલાળી રાખી સોપારી જેવડી ગોળી કરી બે

* ગોરખ આમલી નંગ ૧ આખી લઈ તેના ગર્ભનો આટો તથા સાકર શેર ૦॥ અને કાગદી એલચી ૨ પૈસા-ભાર એકત્ર કરી દિવસ ૧૪ પાણીમાં આપવાથી મહાપ્રદર જાય, આ ઉપાય જૈન ગ્રંથમાં છે.

વખત આપવી. (૬) બાવળની શીંગો, બાળકેરી, મોચરસના ઝાડની છાલ અને ગુંદીનાં બીઆંનું ચૂર્ણ, એ એકત્ર કરી દૂધમાં આપવું. (૭) ઉંદરની લીંડીઓ બલાબલ જોઇ દૂધમાં મેળવી ૨-૩ દિવસ આપવી. (૮) બેરી ગુંદ રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે સાકર નાખી આપવો; એટલે રક્તપ્રદર અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. (૯) જૂની ઈંટનું ચૂર્ણ ૬ માસા, માયફળ ૩ માસા અને ગાયનું ઘી એક તોલો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. (૧૦) ખપાટના પાદડાનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમાં નાગકેસરનું ચૂર્ણ ૨ માસા નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૧) કેસર, એલચી, જાયફળ, વંશલોચન, નાગકેસર અને શંખજીરૂં, એ સર્વનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ, ૨ માસા મધ, ૬ માસા ગાયનું ઘી અને ૩ માસા સાકરમાં સેવન કરવું; એટલે **રક્તપ્રદર, રક્તપ્રમેહ, રક્તાર્શ,** એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ બે વખત લઈ ઉપર ગાયનું તપાવેલું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૧૨) પાકેલું કેળું એક અર્ધા તોલા ઘીમાં દરરોજ સવાર-સાંજ ખાવું. એ ખાવાથી કોઇને ટાઢું પડે તો તુરતજ કેળાની અંદર મધ નાખી લેવું; એટલે **રક્તપ્રદર** અને **ધાતુવિકાર** દૂર થાય છે. સાખરૂંડનાં (પડવાસના) ફળ તલના તેલમાં ૩ માસા આપવાં, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રદરોનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આસોપાલવ-૧, એલચી-૫, કાળો ઉમરડો-૩, કેવડાનું ઝાડ-૧, તવખીર વૃક્ષ-૪, નાગકેસર-૪, ૬, નાની અરણી-૧, બાવળ-૧૧, કડવો લીમડો-૩૦. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—મીણ-૪.

સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર:—(૧) નવા થએલા પ્રદર ઉપર એરંડતેલનો રેચ આપવો અને દરરોજ સુઇ રહેતી વેળાએ ગાયના ગરમ કરેલા દૂધમાં ખાંડ અને થોડી સુંઠની ભૂકી નાખી તે પાવું. (૨) ડાભનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ત્રણ દિવસ પાવાં. (૩) ત્રિફળા, સુંઠ, દારુહળદર અને લોધરનો કાઢો મધ અને લોધરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; તે ત્રિદોષજ પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૪) ઉમરાના ફળનું ચૂર્ણ કરી, તેમાં સાકર અને મધ નાખી મોદક કરી તે આપવા. (૫) દારુહળદર, રસાજન, અરડુસી, નાગરમોથ, કરીઆતુ, બેલકાચરી (સૂકા બીલા) અને ભીલામાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૬) ભોંયઆમળીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ત્રણ દિવસ પાવાં; એટલે તે દુઃસાધ્ય પ્રદરની શાંતિ કરે છે. (૭) ધાવડીના ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો અથવા પાનનો રસ સાકરમાં પાવો. (૮) ત્રિફળા, દેવદાર, વજ, અરડુસી, ધરો, પીઠવણ અને બળદાણાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૯)કાંટાસરીઆના મૂળ, મહૂડાની છાલ, ધોળું ચંદન અને જેઠીમધ, એ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૧૦) કોઠી અને વાસના પાદડા વાટી તે કલ્ક મધ નાખી આપવો. (૧૧) તાદળજાના મૂળીઆં અથવા અશોકની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં મધ અને રસાજન નાખી તે આપવું. (૧૨) ઉંદરની લીંડીઓ, ધાવડીના ફૂલ અને હીરાબોળ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે એક તોલો આપવું; એટલે સાત દિવસમાં સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે. (૧૩) શેરણીનાં પાદડાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું, એટલે શૂળયુક્ત પ્રદર દૂર થશે. (૧૪) દારુહળદર, ભીલામો, લાજાળુ, તલના ફૂલ અને રસાંજનનો કાઢો આપવો. (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૧૬) દારુહળદરના કાઢામાં ૩ માસા શિલાજિત નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૭) ખારેકો ભાગી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂકી નાખી તે આપવી. (૧૮) જાસુદીના ફૂલની કળીઓ, સવાર-સાંજ ચાર-પાંચ લઈ ૬ માસા ખડીસાકરમાં આપવી અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ સાકર નાખી પાવું; એટલે **પ્રદર** અને **ધાતુવિકાર** દૂર થઇ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૯) આસોદનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી બે વખત આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઇ શક્તિ આવે છે. (૨૦) જાસુંદીનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી સાકર નાખી સવાર-સાંજ બે વખત આપવાં; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તાર્શ એ રોગો દૂર થઇ પુષ્ટિ આવે છે. (૨૧) ગુલાબના તાજાં ફૂલ સવાર-સાંજ ૫ લઇ સાકર સાથે ખાઇ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, મૂત્રવિકાર, પિત્ત અને રક્તાર્શ, એ દૂર થઇ ઝાડો સાફ થાય છે. (૨૨) બકુલના (બોરસલીના) ઝાડના તાજાં ફૂલ એક તોલો લઇ તેમાં ત્રણ ચાર બદામ નાખી સાકર સાથે તે બે વખત ખાવા આપવાં અને તે ઉપર ઠંડું પાણી ૧

તોલો પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૩) સવાર-સાંજ સાલમમિશ્રી, સફેદ મુસળી અને પંજાબીમિશ્રી (પંજાબી સાલમ) નું સમભાગ ચૂર્ણ ૩ માસા લઇ દૂધમાં સાકર નાખી આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૪) ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ, કમળકંદ, ધોળી શેમળનો કંદ અથવા છાલ, એની ૭ માસા વસ્ત્રગાળ ભૂકી નિત્ય સવાર-સાંજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી આપવી; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકારનો નાશ થાય છે. (૨૫) કુલડીમા ૪ ભાગ ગોપીચંદન અને ૧ ભાગ ફટકડી નાખી તેની ભસ્મ કરવી. તે ચણોઠીભાર જેટલી ચોખાના ધોવરામણમાં મધ અગર સાકર નાખી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:—અજવલા-૩, આસંધ-૯, આસોપાલવ-૨, આંબો-૪, ૨૫, કપાસ-૧, કાટીગોખરૂ-૫, કાંડોળી-૪, કાસકી-૪, કેસરીચંપો-૧, કેળ-૧૧, ૧૭, ૨૩, કોડી-૩, ખજૂરી-૧૬, ગુલાબ-૭, ગોરખઆમલી-૩, ગૌરીનો ફણો-૪, જીરૂ-૪, ડાભ-૧, તાંદળજો-૨, તોરણ-૨, દારુહળદર-૨, ધાવડી-૪, ધોળી પીલુડી-૨, નાગકેસર-૭, પીંપળો-૨૫, બિલી-૧, બીવલો-૧, બોરસળી-૪, બોળ (હીરાબોળ)-૭, ભોયઆમળી-૧, મુસળી-૪, રતનજોત-૬, ૯, ૧૧, લીમડો (કડવો)-૩૦, લોધર-૨, વરી (બોરીઓ)-૧, શરસડો-૪, શિમળો-૧, સારફળ-૩, સાલમ-૧, સુખડ-૬. **પિત્તપ્રદર** માટે:—અરડુસી-૭, જેઠીમધ-૮, શતાવરી-૭. **વાતપ્રદર** માટે:—ગળો-૧૬. **વાતપિત્ત પ્રદર** માટે:—દારુહળદર-૮, રાયણ-૨. **શૂળયુક્ત પ્રદર** માટે:—શેરણી-૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦મા:-ઉંદરની લીંડીઓ-૨.

પથ્ય:—જૂના ચોખા, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, દૂધ, ઘી, તાંદળજો, પંડોળાં, દૂધી અને ટંડું પાણી. **અપથ્ય:**—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તડકો, મૈથુન, કળથી, રીંગણાં, ગોળ, તલ, અડદ, દહીં, ક્ષાર પદાર્થ, તાંબુલ, કઠોળ (દ્વિદલ ધાન્ય), ખાટા પદાર્થ અને મીઠું.

(૨) સોમરોગ (જળપ્રદર)

કારણ:—સ્ત્રીઓને મૈથુનનો અતિ પ્રસંગ, શોક, શ્રમ, અતિસાર કિંવા વિષદોષે કરી સંપૂર્ણ શરીરમાનું ઉદક ક્ષોભ પામી, તે મૂત્રમાર્ગ સુધી આવી મૂત્રદ્વારે સ્રવે છે. **શ્વેત પ્રદર** જેવોજ આ એક પ્રકારનો રોગ છે.

લક્ષણ અને નિરુક્તિ:—તે વખતે તેના વેગનું ધારણ ન થવાથી કાંઇ પણ સુખ જણાતું નથી અને તેનું મસ્તક શિથિલ થાય છે; મોઢું અને તાળવું સૂકાય છે; મૂર્છા, બડબડ તથા શરીરની ચામડીને અતિ રુક્ષતા આવે છે અને ભોજન કે પ્રાશનીય પદાર્થોએ કરી તેની તૃપ્તિ થતી નથી. ઉદકો શરીરનું ધારણ કરે છે; એટલે તે ઉદકને પણ **સોમ** સંજ્ઞા આપેલી છે, તે **સોમનો** ક્ષય થાય છે, એટલા માટે એ વ્યાધિને **સોમરોગ** કહે છે. **મૂત્રાતિસાર**—તે ઉદકરૂપ સોમનો ક્ષય થાય છે તેથી દેહને નિશ્ચેષ્ટતા આવે છે. તે સોમરોગ જે વખતે વેદનાયુક્ત સ્રવે છે તથા સોમલક્ષણો થઇ ઘણા દિવસ જાય છે અને તે કાંજી જેવો વારવાર મૂત્રમાર્ગે સ્રવે છે, ત્યારે તેને મૂત્રાતિસાર કહે છે. આ રોગ બળનો નાશ કરે છે. **સોમલક્ષણ:**—ઘણોજ સ્વચ્છ, ઠંડો, ગંધ તથા વેદનાથી રહિત, ધોળો એવો અતિસ્રાવ થાય છે, તેમા તે સ્ત્રી અતિ દુર્બળ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળી મુસળી, ખારેકો, જેઠીમધ તથા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમા આપવું. (૨) કુવાડીઆના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી સવારે પ્રાશન કરવાં. (૩) પાકેલા કેળા અને આમળાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:— કુંવાડીઓ-૪, નાગકેસર-૨.

રજોદોષ:—કેટલીક સ્ત્રીઓને એવો રોગ હોય છે કે દરેક મહિનામા બે વાર રજસ્વલા થાય છે; અને રજસ્વલા થયા પછી આઠ આઠ દિવસપર્યંત નિત્ય સ્રાવ થતો રહે છે; તે કારણથી ક્ષીણતા, ગ્લાનિ, હાથપગનો દાહ, એ વિકારો થાય છે.

શુદ્ધાર્તવનાં લક્ષણો:—જે આર્તવ (અટકાવ) પરપોટાવાળો નથી હોતો, જેની અંદર દાહ, શૂળ ઇત્યાદિ હોતાં નથી, જે મહિનામાં પાંચ દિવસ સુધી નિયમ પ્રમાણે હોય છે, ઘણો વધારે તેમ ઘણો થોડો પણ નહિ, મધ્યમ સ્રવે છે, તે શુદ્ધ એમ સમજવું; તથા જે સસલાના

લોહી જેવો કિંવા અળતા જેવો લાલ હોય છે અને જેમા વસ્ત્ર પલાળી ધોઇ નાખવાથી ડાઘ રહેતો નથી તે આર્તવ શુદ્ધ સમજવો.

ઉપચાર:–(૧) કાંડવેલ અંગારામા શેકી ૨ તોલાપર્યંત રસ કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી, ગોપીચંદનની ભૂકી ૧ તોલો અને સાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી તે પાવો. (૨) શંખજીરૂં અને પાષાણભેદનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કાંડવેલ–૨.

(૩) યોનિરોગ*

યોનિશૂળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, આસોદ, અરડુસી, એ ત્રીજો નાખી દૂધ સિદ્ધ કરવું અને તે પાવું. (૨) ગળો, ત્રિફળા અને દંતીમૂળના કાઢાવડે યોનિને શેક કરવો. (૩) તગર, રીંગણી, કોષ્ઠ, સિંધવ, દેવદાર એ પદાર્થોના કાઢામાં તેલ સિદ્ધ કરી તેમાં રૂ ભીંજવી યોનિમાં ધારણ કરવું. (૪) રૂ લઇ ઘીમાં બોળી તે ઉપર ચંદનનું પાણી સીંચી યોનિમાં ધારણ કરવું. (૫) જૂની ઈંટની અથવા મીઠાની ભૂકીની પોટલીવડે શેક કરવો. (૬) સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવા આપવું. (૭) બીલીનાં પાદડા અથવા કાચરી, કલોંજી જીરૂં, અરડુસી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, એ ઔષધો વાટી ગરમ પાણીમાં મેળવી ગાળી તે પાવું. (૮) સુંઠની ભૂકી એરંડતેલમા કાલવી અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) સિંધાલુણ, અફીણ, હીરાબોળ અને આંબાહળદર, એ ઔષધો કુટી પાણીમાં વાટી ગોળી કરી તે યોનિમા રાખવી. (૧૦) કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળ મેંઢીના ઘીમા કિંવા દૂધમા ઘસી અંદર લેપ કરવો. (૧૧) કાળા ધંતુરાનાં બે–ત્રણ પાંદડાં બારિક વાટી સિંધવ અને ઘી નાખી પોટલી કરી તે યોનિમાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારનું શૂળ બંધ થઇ જાય છે. (૧૨) બીડલોણ, બાવચી, અરડુસીના મૂળ, લીંડીપીંપર, વજ, મરી, પીંપળીમૂળ અને સુંઠનો કલ્ક કરી કોકરવર્ણો પાણીમાં આપવો. (૧૩) કલગારી, અઘેડો કિંવા ઇંદ્રવરણાનાં મૂળ યોનિમાં ધારણ કરવાં; એટલે યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આદુ–૪, ઇંદ્રવરણા–૧૨, એરંડો–૨૮, કલગારી–૭, ધંતુરો–૧૧, લીમડો (કડવો)–૨૫, સમેરવો–૬.

યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વડ, પીપળો, ઉંબરો, પીંપળી, વાંસ, પારસપીંપળો, મહૂડો, અંબાડા, નાદરૂખ, કદંબ, અરજુનવૃક્ષ અને બોરડીની છાલ, જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો અને પીળો લોધર, ધ્રુપેડો, અરલુ, નાના જાંબુ, મોટાં જાંબુ, કેરી, બાળહરડે અને અસાણા, એમાથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો; એટલે **યોનિરોગ, વ્રણ, અસ્થિભંગ, દાહ, મેદોરોગ, પ્રમેહ અને વિષદોષ** દૂર થાય છે. (૨) સિવણ, ત્રિફળા, દ્રાક્ષ, કાસુંદરો, આંબાહળદર, હળદર, ગળો, કાટાસરીઆનાં મૂળ, શતાવરી, સાટોડી, ફાલસા, એ ઔષધો તોલો તોલો લઇ એ બધાંથી સોળગણું પાણી નાખવું. અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે એટલે તેમાં શેરભર ઘી નાખી **ઘૃત સિદ્ધ** કરવું. તે નિત્ય ભક્ષણ કરવાથી યોનિસંબંધી સર્વરોગ દૂર થાય છે તથા ગર્ભ રહે છે. (૩) લીંડીપીંપર, મરી, શતાવરી, અડદ, કોષ્ઠ અને સિંધવની આંગળી જેવી જાડી દીવેટ કરી યોનિમાં રાખવી. (૪) ગળો, ત્રિફળાં અને દંતીમૂળનો કાઢો કરી તેનાથી યોનિ ધોવી એટલે કંડૂની શાંતિ થાય છે. (૫) **યોનિસ્રાવ ઉપર:**—મગના ફૂલ, કાથો, હરડે, જાયફળ, પહાડમૂળ તથા સોપારીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોનિમાં રાખવું; એટલે તે ઘટ્ટ થઈ તેમાંથી પાણી વહેશે

* કેટલાક ગ્રંથોમાં યોનિરોગ ૨૦ પ્રકારના બતાવેલ છે, તે આ પ્રમાણે:—૧. રજસ્વલા થતાં ઘણા કષ્ટથી ફીણુસહિત લોહી છોડે તે ઉદાવર્તયોનિ. ૨. રજસ્વલા ન થાય તે વંધ્યા અથવા વાંઝણી યોનિ. ૩. યોનિમાં હમેશ પીડા રહે તે વિપ્લુતાયોનિ, ૪. યોનિ કઠોર હોય અને યોનિમાં શૂળ ચાલે તે વાતલા. ૫. યોનિમાં બળતરા રહે અને લોહી નીકળ્યા કરે તે લોહિતક્ષયા. ૬. યોનિ ટપકયા કરે અને ફુલેલ રહે તે દુ:પ્રસ્રવિની. ૭. યોનિમાંથી પવનયુક્ત લોહીની સાથે વીર્ય નીકળે તે વામિની. ૮. ગર્ભ રહે અને નીકળી જાય તે પુત્રઘ્ની. ૯. જે યોનિમાં બળતરા ઘણી રહે, પાકી જાય તથા શરીરમાં તાવ રહે તે પિત્તલા. ૧૦. જેને પુરૂષના સંગથી–મૈથુનથી સંતોષ ન થાય તે અત્યાનંદા. ૧૧. જે યોનિ કર્ણફૂલના આકારે હોય અને તેમાંથી કફ લોહી નીકળે તે કર્ણયોનિ.

નહિ. (૬) આમળાનો રસ સાકર નાખી આપવો એટલે યોનિદાહ શાંત થશે. **નષ્ટાર્તવ:**—કોઇ કોઇ વખતે આ રોગને લીધે તરુણ અવસ્થામાં તેમજ પાકી ઉમરે પણ સ્ત્રીને અટકાવ આવતો નથી, ફરી અતિશય ક્ષીણતા પ્રાપ્ત થઇ કદિ પ્રાણનો પણ નાશ થાય છે. **રજોદર્શન ઉપાય:**-(૧) કાળા તલના કાઢામા ગોળ નાખી ઠંડો કરી પાવો. (૨) તલ, વડગુંદાં અને વરીઆળીનો કાઢો ઠંડો કરી ગોળ નાખી પાવો. (૩) ધોળી ધરોના રસમા દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વીંટી, તે રસ વાસી પેજમાં આપવો. (૪) કડવી દુધીનાં બીઆં, દંતીબીજ, લીંડીપીંપર, ગોળ, મીંઢળ, દારૂ કરવા માટે તૈયાર કરે છે તે કિણ્વ, યવક્ષાર અને થુરીઆનું દૂધ એકત્ર કરી તેમા દીવેટ તૈયાર કરી તે યોનિમા ધારણ કરવી; એટલે રજને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫) કાંજી, તેલ, અડદ, દહીંમાં પાણી નાખ્યા સિવાય કરેલી છાશ અને દહીંનું સેવન કરવું; તથા માલકાગણીના પાદડાં વાટી તે તથા રાઇ, ઘોડાવજ, અસાણાનું ચૂર્ણ દૂધ સાથે ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) પીંપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમા ઘસી તે પાવી. (૭) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ યોનિમા રાખવા અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં ફળ માખણમાં ખાવા. (૮) તલના કાઢામા સુંઠ, મરી, લીડીપીંપર, હીંગ અને ભારંગમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાખી તે આપવો, એટલે અટકાવ આવશે અને રક્તગુલ્મ પણ દૂર થશે. (૯) ભારંગમૂળ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપરનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો. (૧૦) રાયણનાં બીઆંમાનું મગજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં રાખવી. (૧૧) ગાજરના બીઆ પાણીમાં વાટી પાંચ-સાત દિવસ આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**યોનિદાહ** માટે:—આમળા-૨૦. પુષ્પાવરોધ એટલે **ઋતુપ્રાપ્તિ** માટે:—અઘેડો-૧૬, ઇંદ્રવરણા-૫, કલગારી-૭, ખેરેતી-૯, ગાજર-૨, તલ-૪,૨૦, ધરો-૫, પીંપળો-૧૭, માલકાંગણી-૪. **નષ્ટપુષ્પ** એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અથવ બરાબર થતો હોય તે માટે:—કપાસ-૧૪, નાકછીંકણી-૨. **પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ કે આર્તવદોષ** થવા માટે:-ખાખરો-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૬, મજીઠ-૫, રાયણ-૩. **સ્ત્રીઓની કેડે કળતર થાય** તે માટે:-નાગદમની-૪. જુઓ **રસવૈદ્યમાં:**—ફટકડી-૮-**અ**

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ:**-ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગમા નં. ૧૨. મલમપ્રયોગમાં નં.-૨૦, ૨૪.

(૪) યોનિકંદ (અંગ યોનિથી બહાર આવવું)

દિવસે ઉંઘવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, યોનિમાં નખ દાંતવડે ક્ષત થવાથી, વાતાદિદોષ કુપિત થઇ પરૂ અને રક્તના રંગ જેવા રંગનો, અંગુઠા જેવડો ગોળ એવો માંસનો ગોળો યોનિમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને યોનિકંદ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) ગેરૂ, આંબાની ગોટલીની અંદરનું મગજ, હળદર, સુરમો અને માયાંનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી યોનિમા ધારણ કરવું તથા ત્રિફળાંના કાઢામા મધ નાખી સેવન કરવું. (૨) ગળો, ત્રિફળા અને દંતીમૂળના કાઢામાં લીંડીપીંપર, મરી, અડદ, શતાવરી, કોઠ અને સિંધવ વાટી તેની આંગળી જેવડી દીવેટ કરી યોનિમા રાખવી; એટલે તે યોનિમાંનું દર્દ કાઢી યોનિ સ્વચ્છ કરશે. (૩) નાંદરૂખી અને પીળા લોધરને કૂટી આમલી સાથે પક્વ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) પિત્તપાપડો કૂટી

---

૧૨. જે યોનિમાં વીર્ય ન ટકે એટલે પુરુષના પહેલાં દ્રવિત થાય તે અતિચરણા. ૧૩. અને પુરુષની પછી દ્રવિત થાય તે ચરણા યોનિ કહેવાય છે. યોનિના આ દોષ સંતાનપ્રાપ્તિમાં બાધક છે. જે સ્ત્રીના સ્તન અત્યંત નાનાં હોય તે અસ્તનીયોનિ. ૧૫. જે યોનિ ખંડિત હોય અને મથુન કરતા કાંઇક નીચે લટકી આવે તે ખંડિતા. ૧૬ જે યોનિનું છિદ્ર સૂક્ષ્મ હોય તે અંડની. ૧૭. જે યોનિનું મુખ મોટું હોય તે મહાવિવૃતા. ૧૮. અને સોય સરખું ઝીણું છિદ્ર હોય તે સૂચિવક્ત્રા. ૧૯. વાતલા, પિત્તલા, શ્લેષ્મલા વગેરેના દોષોના કોપનાં સર્વ લક્ષણ થાય તે સન્નિપાતિકા યોનિ. ૨૦ અને જે સ્ત્રીને શ્રોત્રમ પ્રાપ્ત થતાં કે મૈથુનસમયમાં ઘણી પીડા થાય તેને પરિપ્લુતા યોનિ કહેલ છે. એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને મિથ્યા આહારવિહારે કરીને વાયુ, પિત્ત, કફ દુષ્ટ થઇ સ્ત્રીઓની યોનિમાં વીસ પ્રકારના રોગો ઉપજાવે છે.

ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:-(૧) સરસવ ફૂલ અને સરસવ દાણા બળેલ તેલમાં કાલવી પાવાથી ઋતુ આવે. (૨) કાળું તેલ પાણીમાં ઉકાળી દિવસ ૩ પાવાથી ઋતુ આવે. આ બે પ્રયોગ જૈનગ્રંથોમાંથી મળ્યા છે.

કણકમાં મેળવી, હાથેળી જેવડી પુરી કરી તે ગેળા ઉપર બાંધવી. (૫) કડવા લીમડાનાં બીઆં તેલમાં તળી તેમાજ ખરલ કરવાં; તથા તેમાં થોડી મોરથુથાની ફુલાવેલી ભૂકી નાખી તે મલમ કંદ ઉપર ચોપડવું; એટલે કંદ ગરી પડે છે. આ ઔષધ મૂળવ્યાધિના મસા ઉપર પણ ચોપડવું; એટલે તેનો પણ નાશ થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—ખાખરો-૧૬, નાંદરૂખ-૧, રીસામણી-૩, શિરકસિયો-૨, સહદેવી-૨.

(૫) ગર્ભિણીરોગ

ગર્ભધારણ થએલી સ્ત્રીનાં લક્ષણો:— ગર્ભધારણ થવાની સાથેજ સ્ત્રીને તૃપ્તિ અને આનંદ જણાય છે. ડુંટીપર ઠંડું પાણી રેડવું; જો તેને તાવ આવ્યા જેવું જણાય તો ગર્ભ ધારણ થયો છે એમ સમજવું. રહેતે રહેતે તેના અંગે જડપણું આવે છે, સૂર્યના કિરણ જોતાં ત્રાસ આવે છે, આળસ આવે છે, મુખમા મોળાશ છૂટે છે, કોઈપણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ થાય છે, અન્ન પચન થતુ નથી, હૃદય ધડકવા લાગે છે, ગ્લાનિ અને અંગ ઉપર પ્રસ્વેદ આવે છે, એ લક્ષણો સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે. ગર્ભિણીના શરીર ઉપર સફેદાઇ આવવા માંડે છે અને તેના સ્તનનો અગ્ર ભાગ કાળાશ પકડતો જાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પોતાનો ખોરાક સાત્વિક રાખવો, ઘણી મહેનત કરવી નહિ તેમ ઘણુંજ બેસી રહેવું પણ નહિ. શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવું, એટલે પ્રસૂતિસમયે વધારે પીડા થશે નહિ. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ છ મહિના થયા પછી **પુરુષસહવાસ અને પ્રવાસ** કરવો નહિ તથા પાન ખાવાં નહિ.

ગર્ભિણીના હૃદયમાં બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) આમળાં અને દ્રાક્ષનું ચૂર્ણ ખડીસાકર સાથે આપવું. (૨) ગાયના દૂધમાં ખડીસાકર નાખી તેમાં ગળોનું સત્ત્વ અથવા પ્રવાલ આપવી. **જ્વર ઉપર:—**(૧)ચંદન, ઉપરસાળ, લોધર અને દ્રાક્ષનો કાઢો સાકર નાખી ગર્ભિણીના તાવ ઉપર આપવો. (૨) દુધી, ઉપરસાળ, પહાડમૂળ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો ઠંડો કરી પાવો. (૩) મહૂડાની છાલ, ચંદન, વાળો, ઉપરસાળ, જેઠીમધ અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો મધ નાખી આપવો. **પિત્તજ્વર ઉપર:—** દ્રાક્ષ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, સાલવણ, ચંદન, જેઠીમધ, દુધી, ઉપરસાળ અને આમળાંનો કાઢો કરી પાવો. **વિષમજ્વર ઉપર:—**સુંઠ બકરીના દૂધમાં વાટી પાવી. **જ્વરાતિસાર ઉપર:**-મજીઠ, જેઠીમધ અને લોધરનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં નાખી આપવું; એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાહિકા તથા રક્તાતિસારનો નાશ થાય છે. **સાધારણ અતિસાર ઉપર:—**(૧) આંબાની ગોટલી શેકી ખાવા આપવી. (૨) બાળબીલા, જાયફળ અને મરડાશીંગને પાણીમા ઘસી આપવા. (૩) ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ અને ઈંદ્રજવ, એ સર્વ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા પાણીમા આપવું. (૪) પાકેલાં ઉંબરા મધમાં આપવા અથવા પાકેલાં જાંબુ આપવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—આંબો-૩, ઉંબરો-૧૬, જાંબુ-૫, ધાવડી-૨, બીલી-૧૯, ૩૦, મજીઠ-૧.

સંગ્રહણી ઉપર:—આંબો અને જાંબુઆની છાલના કાઢામા ડાંગરની ધાણી તથા જવનું ચૂર્ણ નાખી ચાટવાને આપવું. **શ્વાસકાસ ઉપર:—**(૧) પિઠવણ, બળદાણા અને અરડુસીનો રસ પ્રાશન કરવો; એટલે શ્વાસ કાસ, રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૨) ભારંગમૂળ, સુંઠ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—પિઠવણ-૧, ભારંગી-૮.

ઉલટી ઉપર:—(૧) ધાણાનો કલ્ક અથવા કોથમીરનો રસ ચોખાના ધોવરામણમાં પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) બીલાંની અંદરનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું. (૩) તરવડાનાં (આવળનાં) ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના ૮ તોલા દૂધમાં વાટી તેમાં ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—આવળ-૧, કોથમીર-૧૨, બીલી-૧૪, ૧૯.

વાયુ ઉપર:—બીલાં, કુંવાડીઓ કિંવા પહાડમૂળ તથા સુંઠ નાખી કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી આપવો. **ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:—**(૧) ચંદન, જેઠીમધ, વાળો, નાગકેસર, તલ, મેઢાશિંગી,

મજીઠ, આકડાનાં મૂળ અને સાટોડીનો લેપ સોજાનો નાશ કરે છે. તેમાં ગર્ભિણીના સોજાનો વિશેષ કરી નાશ કરે છે. (૨) શહાજીરૂં, ધોળું જીરૂં અને કડુ, એ વસ્તુઓનો કાઢો ગર્ભિણીના સોજાનો નાશ કરે છે. (૩) આસોદનાં તાજાં મૂળ ગોમૂત્રમાં અગર પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) ધોળી સાટોડાનાં (વસુનાં) મૂળીઆં ઘસી લેપ કરવો; અને એનોજ કાઢો કરી પીવા માટે આપવો. **ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:**—અજમોદ, સુંઠ, લીંડીપીંપર અને જીરાનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, તે ગોળ અને મધમાં આપવું. **ગર્ભિણીના શૂળ ઉપર:**—(૧) દાભ, કાસ (કાહ), એરંડો અને ગોખરૂના મૂળ લઇ તેનો દૂધમાં કાઢો કરી સાકર નાખી આપવો. (૨) ગોખરૂ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું. (૩) કચરા, શિંગોડાં, પદ્મકાષ્ઠ, નીલકમળ, વગડાઉ મગ અને જેઠીમધનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. ભાત અને દૂધ ખવડાવવું એટલે ગર્ભિણીનું શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:-કેસર-૧૨, ગોખરૂ બેડા-૯.

ગર્ભિણીના પ્રદર (ધૂપણી) ઉપર:—(૧) કુંભારના ઘરની માટી, મોગરીના પાંદડા, લાજાળુ, ધાવડીના ફૂલનું ગેરૂ, રસાંજન અને રાળ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૨) વાળો, અતિવિષ, નાગરમોથ, મોચરસ અને ઇંદ્રજવનો કાઢો ગર્ભનું ચલન, પ્રદર અને શૂળ ઉપર આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઉપરસાલ-૧, કાંટીગોખરૂ-૨, કેસર-૧૨, ખીજડો-૩, ગહુલા-૧, તલ-૧૪, તાદળજો-૬, મોગરો-૨, શિંગોડા-૧.

ગર્ભિણીના આનાહ (મળમૂત્રબદ્ધ રોગ)વાયુ ઉપર:—વજ અને લસણ નાખી દૂધ ગરમ કરવું. તેમાં હીંગ અને સંચળ નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવું એટલે સુખી થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:-વજ-૭.

ગર્ભિણીનું મૂત્ર બંધ થાય તે ઉપર:—(૧) સાળી (ચોખા), શેલડી, ડાભ, કાસ અને શરતૃણ, એ તૃણ-પંચમૂળનો નાખી દૂધ કઢવવું અને તે પ્રાશન કરવું; એટલે મૂત્રબંધ, તૃષા, દાહ અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨) ખાખરાના ફૂલ બાફી પેઢુપર બાંધવાં. (૩) સુરોખાર પાણીમા વાટી ડુંટીપર લેપ કરવો. **ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—(૧) વાળો, કમળ, રતાંદળી અને ક્ષીરવૃક્ષપંચક (વડ, ઉબરો, પીંપળો, પીંપળી, જાંબુઓ)ની છાલ, એ ઔષધો પાણીમા કૂટી ઘી નાખી તેમાં ફટકડી પલાળી યોનિમાં રાખવી અને ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૨) **શતધૌત ઘૃત** શરીરે ચોળવું. (૩) ખડીસાકર, મધ, નીલ કમળ, રાતું કમળ અને નાગકેસરનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને મધ નાખી આપવો. (૪) શીંગોડા અને કચરાની દૂધમાં લાપસી કરી ખવરાવવી. (૫) ગહુલા, કમળકંદ અને કુંમળા ઉબરાને દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું. (૬) તાદળજાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી આપવાં. (૭) સાકર, તલ, જવ અથવા પદ્મકાષ્ઠનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) ધાણા, નાગરમોથ, કાળો વાળો, ધોળો વાળો, લાજાળુ, ગળો, વાવડીંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો; એટલે રક્તસ્રાવ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) કણુતરની હગાર નાગરવેલીના રસમા અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં નાખી પાવી (૧૦) નીલ કમળ, રાતા કમળ, કહ્લાર, કુમુદ (પોયણી), શ્વેત કમળ, મહૂડાનાં ફૂલ, એ ઉત્પલાદિ ગણનો કાઢો કરી આપવો; એટલે રક્તસ્રાવ, દાહ, તૃષા, હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત, મૂર્ચ્છા, ઉલટી અને અરુચિનો નાશ થાય છે. **ગર્ભિણી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો:**-આમળાંનાં બીજ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તે ધોવરામણ પાશેર સુધી પાવું. **ગર્ભિણીના સ્તને ક્ષત અને દાહ થાય તે ઉપર:**—(૧) કુંવારના મૂળ, હળદર, માયફળ અને ફટકડીને પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) ફટકડીના પાણીવડે સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી અને કરોળીઆનું પડ ઘસી લેપ કરવો, એટલે દાહનું શમન થાય છે. **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:**—આસોદનાં મૂળનો કાઢો કરી આપવો; એથી ગર્ભિણી પુષ્ટ થઈ બાળક સુદૃઢ જન્મે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—કાળીજીરી-૫. **સગર્ભાને પહેલે મહિને ઉલટી અને ચક્કર આવે તે માટે:**—આળશી-૯. **ગર્ભિણીના વિષમજ્વર**

માટેઃ—આદુ-૧૪. **ગર્ભિણીના તાવ અને ક્રમળા** માટેઃ—પિઠવણ-૧. **ગર્ભિણીને વાયુના ઉપદ્રવ ન થવા અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા** માટેઃ—એરંડા-૪૩. **ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા** માટેઃ—અજમોદ-૬. **ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તે** માટેઃ—ધોળી (ખિલોડી)-૨. **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગઃ**—આસંધ-૨. **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ** માટેઃ—જુઓ ગોવૈ૦માંઃ—ઘી-૮. પ્રા૦ઔ૦માંઃ—ઘૃતવર્ગ-૨.

(૬) ગર્ભચલન

સ્ત્રીના પેટમા ગર્ભ ચલન પામે છે, તે યોગે કરી તેની કમ્મર, પીઠ, પેડુ દુખવા લાગે છે; પેટમાં દુખે છે અને તેથી કરી સ્વસ્થ ન રહી તે માંદી પડે છે તથા કોઈ વખતે બેશુદ્ધ થઈ પડે છે. ગર્ભચલનનો આવો પ્રકાર, ગર્ભિણીએ શક્તિ કરતાં ઘણું કામ કરવાથી કિંવા ગર્ભાશયમાં ઉષ્ણતા પ્રબળ થવાથી અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વર્જ્ય કહેલી છે તે કરવાથી થાય છે.

ઉપચારઃ—પ્રથમ માસમાં ગર્ભનું ચલન થાય તોઃ—(૧) દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચંદન અને રતાંદળી ગાયના દૂધમા વાટી તેમાં ઘી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે. (૨) નીલ કમળ, વાળો, શિંગોડાં અને કચરાને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમા મેળવી પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાંતિ થાય છે. **બીજા માસમાંઃ**—ગર્ભ ચલન થવા લાગે તો કમળના તંતુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમા પાવું. શૂળ થતું હોય તો તગર, કમળ, બીલું અને કપૂરને બકરીના દૂધમા વાટી દૂધમાં કાલવી પાવું. **ત્રીજા માસમાંઃ**—નાગકેસર વાટી દૂધમા મેળવી સાકર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું; અને શૂળ હોય તો પદ્મકાષ્ઠ, ચંદન, વાળો અને કમળની ડાંડીને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાંતિ થાય છે. **ચોથા માસમાંઃ**—ચલન, તૃષા, શૂળ, દાહ તથા જ્વર હોય તો કેળના કાંદા, લીલાં કમળ અને વાળો વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થ આપવાં. **પાંચમા માસમાંઃ**—દાડમના પાંદડા તથા ચંદન વાટી તેમા દૂધ અને દહીં નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું; અને નીલકમળ, કમળમાંનું કેસર, બોરડીના પાંદડા, નાગકેસર તથા પદ્મકાષ્ઠને પાણીમા વાટી દૂધમા પીવા માટે આપવું; એટલે ગર્ભ સ્થિર થઇ શૂળની શાંતિ થાય છે. **છઠ્ઠા માસમાંઃ**—ગેરૂ, ગાયનાં છાણાંની રાખ, લીંડીપીંપર અને ગોપીચંદનનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં દૂધ, સાકર અને ચંદન નાખી આપવો. **સાતમા માસમાંઃ**—વાળો, ગોખરૂ, નાગરમોથ, લાજાળુકંદ, નાગકેસર અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. **આઠમા માસમાંઃ**—લોધર અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **નવમા માસમાંઃ**—પ્રસૂતિ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦માંઃ-ધોળી-૨.

(૭) ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત*

ચોથા માસ સુધી ગર્ભ પાતળો હોય છે, એટલે વહન થવા લાગે છે તેને સ્રાવ કહે છે. તે પછી પાંચમા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિનાપર્યંત કઠિન થઈ દેહરૂપ થવા માંડે છે. તે પડે તો તેને ગર્ભપાત કહે છે. સાતમા મહિનાથી પ્રસૂતિ થાય છે.

ગર્ભસ્રાવ અને પાતનાં લક્ષણોઃ—ભય, અભિઘાત, વિષમાશન, ઉંચેથી નીચે પડવું, અતિશય ચઢ-ઉતર કરવું, ક્રોધ કરવો, અત્યાનંદ જણાવવો, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, ભાર ઉંચકવો, અતિશય શ્રમ કરવો, તીવ્ર રેચન, ઇત્યાદિ કારણોએ સ્રાવ અથવા પાત થાય છે. ગર્ભસ્રાવ થવા લાગે એટલે દાહ, પાર્શ્વ (પાસું) અને પીઠમાં શૂળ; પ્રદર, આનાહ (આફરો) તથા મૂત્રબંધ, એ ઉપદ્રવો થાય છે. **ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભકોષ્ઠશુદ્ધિ કરવા તથા દુઃખ વિસારે પડવા માટે ઉપચારઃ**—(૧) બેઠી ભોરિંગણી, ઉભી રીંગણી, સાલવણ, પીઠવણ તથા ગોખરૂનો કાઢો કરી તેમાં બાફેલી પેજ ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. (૨) કળથી બાફી તેનું કલ્ક પીવા આપવું. **પહેલા માસમાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તોઃ**—જેઠીમધ, સાગનાં બીઆં, શતાવરી અને

*ઉટકટારીની જડ સ્ત્રીની કેડે બાંધે તો છોરૂં ખસે નહિ, એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં લખી ઉપરે તેમાં લખ્યું છે કે આ અનુભૂત છે.

દેવદાર એ ઔષધો દરેક તોલો તોલો લઇ ઠંડા પાણીમાં વાટી ૪ તોલા દૂધમાં નાખી પ્રાશન કરવાં. **બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—આસંદરાની છાલ, કાળા તલ, તામ્રવલ્લી (ચિત્રકૂટ ઉપર મળશે. ન મળે તો મજીઠ લેવી.) અને શતાવરીનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **ત્રીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—ગળો, શતાવરી, ગહુલા અને ઉપરસાળનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **ચોથા માસમાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—ધમાસો, ઉપરસાળ, રાસ્ના, કમળનું દીંટું અને જેઠીમધનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **પાંચમા માસમાં ગર્ભ પડતો હોય તો:**—ભોરિંગણી, ઉભી રીંગણી, શિવણ, ક્ષીરવૃક્ષોની (વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીંપળી, જાબુઓ) છાલ, કાકડાશીંગ અને તજનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ ઘૃતયુક્ત કરી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. **છઠ્ઠા મહિનામાં:**—પિઠવણ, બળદાણા, સરગવો, ગોખરૂ અને સિવણનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **સાતમા મહિનામાં:**—શીંગોડાં, કમળતંતુ, દ્રાક્ષ, કચરા અને જેઠીમધના ચૂર્ણની દૂધ અને સાકર નાખી લાપસી કરી આપવી. **આઠમા મહિનામાં:**—કોઠીનાં મૂળ, બીલા, ઉભી રીંગણીનાં મૂળ, પટોલ, શેલડીના મૂળ અને રીંગણનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પુનઃ ઉકાળી તે દૂધ પાવું. * **નવમા મહિનામાં:**—જેઠીમધ, ધમાસો, શતાવરી અને ઉપરસાળનો કાઢો દૂધ નાખી દુગ્ધશેષ રાખી પાવો. **દશમા મહિનામાં:**—સુંઠનો, શતાવરીનો અથવા સુંઠ, જેઠીમધ અને દેવદારનો દુગ્ધશેષ કાઢો કરી પાવો. **અગીઆરમા મહિનામાં:**—રાયણની છાલ, નીલકમળ, લાજાળુના કાઢા અને આવળકંટી (આમળાં)ને દૂધમાં વાટી પાવા; એટલે અગીઆરમા માસમા શૂળની શાંતિ થાય છે. **બારમા મહિનામાં:**—ધોળી ભોયકોળી, આસોદ, શતાવરી અને કમળના તંતુને વાટી બારમા માસમા શૂળની શાંતિને માટે આપવું; એટલે ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે અને તીવ્ર શૂળ શાંત થાય છે. **ગર્ભપાત ઉપર:**—(૧) લાજાળુ, ધાવડીનાં ફૂલ, નીલકમળ, જેઠીમધ અને લોધરનો કાઢો સ્ત્રીએ પાણીમાં બેસી પીવો; એટલે ગર્ભપાતનું નિવારણ થાય છે. (૨) કુંભારના હાથની નિરપણ માટી બકરીના દૂધમાં મેળવી મધ નાખી આપવી; કિંવા ધોળી ગરણીના મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) સાકર, કમળના તંતુ તથા તલ, એ સમભાગ લઇ વાટી મધમાં ભક્ષણાર્થે આપવાં. (૪) અતિબળાનાં મૂળ કુમારિકાએ કાતેલા સૂત્રમાં વીંટી કમ્મરે બાધવાં. (૫) કસ્તૂરી ૧ ગુંજાભાર, જાવંત્રી ૩ ગુંજા, જાયફળ ૨ ગુંજા અને પીપળાના બીજ ૬ ગુંજા પ્રમાણે લઇ ગોળી કરી દર મહિને એક આપતા જવી. એ પ્રમાણે સાત મહિના કરવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—**ગર્ભસ્રાવની** ખોડ માટેઃ—તલ-૧૨. **ગર્ભપાત થતો સ્તંભન કરવા** માટેઃ—જવ-૨, તાંદળજો-૩. **ગર્ભપાત થવા ઉપર** ઉપચારઃ-કાસકી (પેટારી)-૨, ગરણી-૧૦, સમેરવો-૧૦. **બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો**-આશેત્રી-૭.

(૮) ગર્ભજ રોગ

શારંગધર વૈદ્યક ગ્રંથમા **ગર્ભજ** રોગ આઠ પ્રકારના કહેલા છે. તેમનાં **નામો:—ઉપવિષ્ટક, નાગોદર, મક્કલ, મૂઢગર્ભ, વિષ્ટંભ, ગૂઢગર્ભ, જરાયુદોષ તથા ગર્ભપાત.**

ઉપવિષ્ટકઃ—ગર્ભિણીએ અત્યંત વિદાહી પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી રક્તસ્રાવ ઘણો થાય છે. તે કારણથી તે ગર્ભ આગળ વધે નહિ એવો થાય છે અને તેને હાલચાલ માત્ર હોય છે; એવા ગર્ભને ઉપવિષ્ટક કહે છે. આ એક સલનો (છોડનો) ભેદ છે. **નાગોદર**—સયોગકાળે વાયુના યોગે કરી ગર્ભનો આકાર સર્પ જેવો થાય છે; તેને **નાગોદર** કહે છે. **મક્કલ:**—આ રોગનો પ્રકાર વાયુગોળા જેવો હોય છે. **મૂઢગર્ભ:**—કુંઠિત ગતિ જેવો વાયુ ગર્ભને આડો કરે છે અને યોનિ તથા પેટમા શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તથા મૂત્રાવરોધ કરે છે. **વિષ્ટંભ** (છોડ):—ગર્ભિણીએ અકાલે ભોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કુપિત થઇ ગર્ભને શુષ્ક કરે છે; તેથી કરી તેનું ચલનવલન અને વૃદ્ધિ બંધ પડવા માંડે છે તથા કાળે કરી તેને વાયુની પીડા થઇ છોડ થાય છે. **મૂઢગર્ભ, ગર્ભ ઝરવો, અસાધ્ય મૂઢગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભિણીનાં લક્ષણો:**—

*નવથી બાર માસ તક પ્રસૂતિ થવાના ઉત્તમ મહિના છે. નવ મહિના પછી પ્રસૂતિ ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભિણીનું રક્ષણ થવા માટે આ યોગ આગળ કહેલા છે.

જેની ગરદનનો મેર તૂટવા જેવો થઇ ગરદન બરોબર રહેતી નથી અને અંગ ઢીલું થઇ જાય છે, લાજ રહેતી નથી, જેની કુખો ઉપર કાળી લીલી એવી શિરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગર્ભિણી અને ગર્ભ એક માસમાં મરે છે એમ જાણવું. **પેટમાં ગર્ભ મરી ગયાનાં લક્ષણો:—**ગર્ભની હાલચાલ બંધ પડે છે, પ્રસવવેદના બંધ થાય છે, અંગ કાળું અગર લીલું થાય છે તથા શ્વાસોચ્છ્વાસસાથે દુર્ગંધ આવે છે; અને અંદર બાળક મરી જઇ ફૂલવાથી પેટ ફૂલી જાય છે. માતાનાં માનસિક અને આગંતુક દુઃખના કારણોએ કિંવા વ્યાધિએ કુખમાં ગર્ભ મરે છે. **ગર્ભિણીનાં બીજાં અસાધ્ય લક્ષણો:—**વાયુના યોગે યોનિનો સંકોચ થવો, કુખમાં ગર્ભ અડકી રહેવો, મક્કલશળ, આક્ષેપક, કાસ-શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઢગર્ભ, એ થાય એટલે તે ગર્ભિણી બચતી નથી. **યોનિસંવરણ વ્યાધિ:—**વાતકારક ખાનપાન, મૈથુન અને જાગરણનું અતિ સેવન કરનારી ગર્ભિણીના યોનિમાર્ગમાં વાયુ કોપે છે તથા યોનિદ્વારને બંધ કરે છે. માર્ગ બંધ થયા પછી યોનિગત વાયુ ગર્ભાશય-દ્વાર રોકે છે અને ગર્ભાશયને પીડા કરે છે; તેથી ગર્ભનું મોઢું, નાક બંધ થઈ શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ થઇ ગર્ભ નાશ પામે છે. આ કાળ જેવો વાયુ મારનારો છે. એ ઉપર ચિકિત્સાનો આરંભ કરવો નહિ.

સુખે પ્રસવ થવા માટે ઉપચારો:—(૧) સર્પની કાચળી કિંવા તગર અથવા માથાના કેશની ધૂણી યોનિને આપવી. (૨) કલગારીના મૂળ સૂતરમા બાધી તે હાથે-પગે બાંધવાં. (૩) સૂર્યવલ્લી, આકડો કિંવા કડવા વૃંદાવનનાં મૂળ ધારણ કરવાં. (૪) લીંડીપીંપર અને વજ પાણીમાં વાટી તેમા એરંડતેલ નાખી, તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો; એટલે અનેક પ્રમાદોવડે ઘણી પીડા પામેલી સ્ત્રીને સુખેથી પ્રસવ થાય છે. (૫) બીજોરાનાં મૂળ અને જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઘીમા નાખી પાવું અથવા બીજોરાનાં મૂળ કમ્મરે બાંધવાં. (૬) શેલડીની ઉત્તર બાજુના મૂળ લઇ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લઇ તે સ્ત્રીના શરીર જેટલા લાબા સૂતરવડે બાંધી કમ્મરે બાંધવા. (૮) ધોળો અઘેડો અથવા કડવો લીમડો કિંવા બોડીઅઘાડીનાં મૂળ કમ્મરે બાધવાં. (૯) ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવા; પ્રસવ થતાંની સાથે છોડી નાખવાં. (૧૦) કેળના કાંદાનાં ફોતરાં નાભિ નીચે બાંધવાં. (૧૧) ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર (વીસ તોલા) લઇ તેમાં ગાયનું છાણ એક તોલાથી બે તોલાપર્યંત મેળવવું અને વસ્ત્રગાળ કરી તે આપવું; એટલે ત્વરિત છૂટકો થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—અરડુસી-૪, ઉટકટારી-૩, એરંડો-૨૫, કલગારી-૪, કેળ-૪, ધોળી પીલુડી-૧, બીજોરૂ-૨, વજ-૮. **જલદી પ્રસવ ન થતો હોય તો** તે માટેઃ—અઘેડો-૨૦, આકડો-૨૨, આશેત્રી-૩, ઇંદ્રવરણા-૧૬, કાસુંદરો-૫, ગહું-૩, બીજોરૂં-૧૨, મીંઢળ-૩, લીમડો (કડવો)-૨૦, સરગવો-૧૧, સૂર્યફૂલ-૨. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માઃ—**સુખપ્રસૂતિ** માટેઃ-કેશ-૨. **શીઘ્ર પ્રસૂતિ** માટેઃ-સર્પની કાંચળી-૨.

છોડ વધારવા+ માટેઃ—(૧) ધાણા, નાગરમોથ, વાળો, લાજાળુ, ગળો, વાવડીંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢો આપવો. (૨) વરધારા અને ધોળી જાસુંદીનાં ફૂલ ગાયના દૂધમા વાટી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે સવારે પાવા. (૩) આમળાંનાં બીઆં, આંબાહળદર અને કોઠીનાં પાદડાં ગાયના ઘીમા વાટી સાત દિવસ આપવા. (૪) શિંગોડાં અને કચરાની લાપશી દૂધમાં કરી ખાવી. (૫) ગહુલા, કમળકંદ અને ઉંબરાનાં કુંણા ફળ દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—ધોલી (ગિલોડી)-૪, પિત્તપાપડો-૭, વરધારો-૨.

મૂઢગર્ભ ઉપર:—(૧) ફાલસાનાં મૂળનો અથવા સાલવણીનાં મૂળનો લેપ, નાભિ, બસ્તિ અને ભગને ઠેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ સારો થાય છે. (૨) મોરવેલ, વજ, આસોદ, મજીઠ, નીલી (ગળી) અને બોરડીનાં મૂળનો ચતુર્થાંશ કાઢો ૧ તોલો ગોળ નાખી પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—ફાલસા-૧, સમેરવો-૪, શિંગોડાં-૧.

મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:—(૧) દોઢ પાશેર પાણીમાં પાંચ તોલા ગાયનું છાણ મેળવી

+આસોદ ટાંક ૧૮, સુંઠ ટાંક ૧૮, ગોખરૂ ટાંક ૧૮ અને ખાંડ શેર ૧ લઈ તેમાંથી દરરોજ ટાંક ૫ ઘીમાં લેવાથી છોડ વધે.

ગાળી તે પાવું. (૨) રાઇ અને હીંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંજીમાં નાખી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦માઃ—ફાલસા-૧, રાઈ-૮. જુઓ ગો૦વૈ૦માંઃ—છાણ-૧.

ગર્ભપાતકારક ઔષધોઃ—(૧) ગાજરનાં બીઆં, કલગારી, નગોડ, ચિત્રાના મૂળ, દેવ-ડાગરના ફળ, કડવંચીનો કંદ, હીંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ, એ ગર્ભપાતકારક ઔષધો છે. (૨) ગાજરનાં બીઆં, કાળા તલ અને કલૌંજી જીરૂ ગોળમાં ખાવાથી ગર્ભ પતન પામે છે. **પ્રસૂતા સ્ત્રીની ઓર પડતી ન હોય તોઃ**—(૧) ઓર નહિ પડવાથી શૂળ, પેટનું ચઢવુ અને અગ્નિમાંદ્ય, એ ઉપદ્રવો થાય છે. ઓર પડવાને માટે આંગળીએ કેશ વીંટાળી તે વડે તેનો કંઠ ઘસવો તથા સર્પની કાંચળી, કડવી દુધી, નાગરમોથ તથા શરસડાનું ચૂર્ણ રાઇના તેલમા ભિંજવી તેની ધુણી યોનિને આપવી. (૨) કલગારીના કંદનો કલ્ક કરી તે હાથ-પગને ઘસવો તથા લેપ કરવો; એટલે ઓર પડે છે. **યોનિ ક્ષતરહિત થવા માટેઃ**—કડવી દુધીનાં અથવા ધોળા કોળાના પાદડાં અને લોધર, એ સમભાગ લઇ બારિક વાટવું અને તેનો લેપ યોનિએ કરવો.

ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા માટેઃ-વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—બીજોરૂં-૬, લાણો-૨.

યોનિ ધટ્ટ અને સંકુચિત થવા માટેઃ—(૧) પિત્તપાપડો અને ઉંબરાના ફળ વાટી તલના તેલમાં મેળવી તેનો યોનિમાં લેપ કરવો. (૨) માયફળનું ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડી એકત્ર કરી બારિક વસ્ત્રમા પોટલી બાંધી અંદર રાખવી. (૩) માયા અને કપૂર મધમાં ખરલ કરી અંદર લેપ કરવો. (૪) તાલીમખાનાના કાઢામાં તેનુંજ ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—એખરો-૫, કડવી દુધી(તુંબડી)-૬, માયફળ (માયાં)-૪.

નિર્લોમકરણ ઉપચારઃ—(હડતાળ ૧ ભાગ, રાળ ૨ ભાગ તથા ચૂનો ૪ ભાગ એમાં પાણી નાખી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) હરતાળ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૬ ભાગ અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ લઇ એકત્ર કરી ચોળવું. (૩) ગુલબાશીના કાંદા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો, એટલે કેશ ગરી પડે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—ગુલબાશી-૫. **અનંત એટલે નંદવાયુ** માટેઃ—અનંત-૧, અરિઠા-૬, કાસાળું-૧૦.

મક્કલશૂળઃ—બાળક પૃથ્વી ઉપર પડ્યા પછી, યોનિને રગડી, અંદર વાયુ પ્રવેશ કરે નહિ એવી રીતે તેનું સંરક્ષણ કરવું;નહિ તો યોનિગત વાયુ કોપી સ્રાવ થતા રક્તને અટકાવે છે; અને સુવા-વડીને હૃદય, મસ્તક તથા બસ્તીમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને **મક્કલશૂળ** કહે છે. **મક્કલશૂળ ઉપરઃ**—(૧) જવખારનું ચૂર્ણ કરી તે કોકરવર્ણા પાણીમા અથવા ઘી સાથે આપવું. (૨) **પિપલ્યાદિગણઃ**—લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, મરી, ગજપીંપર, સુંઠ, ચિત્રો, ચવક, રેણુકબીજ, તજ, અજમોદ, શરસડો, હીંગ, ભારંગમૂળ, કાળીપાટ, ઇંદ્રજવ, જીરૂં, બકામલીમડી, મોરવેલ, અતિવિષ, કુટકી (કડુ) અને વાવડીંગ, આ પિપલ્યાદિગણ કફ, વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ અને જવરનો નાશ કરે છે. આ ગણ દીપન, પાચન એવો છે. એનો કાઢો કરી તેમાં મીઠું નાખી પ્રાશન કરવાથી મક્કલશૂળ, ગુલ્મ અને કફવાતનો નાશ થાય છે. (૩) સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નગકેસરા અને ધાણાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળ સાથે ખાવા આપવું. (૪) હીંગ શેકી ઘીમાં કાલવી ખાવી. **સુવાવડીને પથ્યઃ**—પ્રસૂતા સ્ત્રીએ યુક્ત એવો આહારવિહાર કરવો તથા વ્યાયામ, મૈથુન, ક્રોધ અને ઠંડા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. પ્રસૂતા સ્ત્રીના અપથ્યકારક આહારોએ કરી **કષ્ટસાધ્ય** કિંવા **અસાધ્ય** વ્યાધિ થાય છે; એટલા માટે પથ્ય અવશ્ય કરવું.

ગર્ભધારણ ઉપાય*:—ગર્ભધારણના ઉપચાર કર્યા પહેલા શરીરમાંના બીજા વ્યાધ કાઢી નાખવાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા. શિવલિંગીના ફળ ચોથા દિવસે ભક્ષણ કરવાં. નાગકેસરનું ચૂર્ણ

* સંગૃહીત ઉપાયઃ-કોષ્ઠ (ઉપલેટ) મૂળ ટાંક ૧, વરધારો ટાંક ૨, નાગકેસર ટાંક ૨, જીરૂં ટાંક ૨, તમાલપત્ર ટાંક ૨, એલચી ટાંક ૨, એ ઔષધો ભેળાં કરી તેમાં શિવલીંગીનું બીજ ૧ નાખી ફાકીકાં

ઘીમાં આપવું. **ગર્ભધારણ કરનારા ઉપચાર:**—(૧) એરંડાનાં તથા બીજોરાંનાં બીઆં વાટી ઘી સાથે પ્રાશનાર્થ આપવાં. (૨) લક્ષ્મણામૂળ (ધોળી રીંગણીનાં મૂળ) ગળામાં બાંધવાં તથા તે ઘીમાં અગર દૂધમાં ઘસી નાકે પાવાં; એટલે **અત્યંત વીર્યવાન પુત્ર** ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા લક્ષ્મણાના મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમાં કાઢી, તે **કુમારિકાના** હાથવડે દૂધમા વટાવી ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવા. (૩) તલનું તેલ, દૂધ, કાકડી, દહીં, ઘી, એ પદાર્થો એકત્ર કરી, હાથવડે મસળી એમાં લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું. (૪) એક આખા બીજોરાના બધાં બીઆ દૂધમાં વાટી ઋતુમતી સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવાં; એટલે **પુત્રપ્રાપ્તિ** થાય છે. (૫) આસોદનો કાઢો નાખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમાં ઘી નાખી તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવું. (૬) કાટાસરીઆનાં મૂળ, ધાવડીના ફૂલ, વડની વડવાઇઓ તથા નીલકમળ, એ વાટી દૂધમા પ્રાશનાર્થ આપવું. (૭) પારસપીંપળો અને જીરાનું ચૂર્ણ ખાઇ પથ્ય કરવું; એટલે પુત્રોત્પત્તિ ખચિત થાય છે. (૮) કૌચનાં મૂળ તથા કોહાનો ગર્ભ એ પદાર્થો દૂધમા પાવા અથવા શિવલિંગીનાં બીઆંથી **પુત્ર** ઉત્પન્ન થાય છે; કન્યા ઉત્પન્ન થતી નથી. (૯) ખાખરાના બીઆંની રાખ કરી તે પાણીમા પીવા માટે આપવી. (૧૦) અજમો, રીંગણી, લીંડીપીંપર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ ગાયના ઘીમા આપવું. (૧૧) કેળું ૧, કપૂર ૧ તોલો અને વંશલોચન (વાસકપૂર) ૧ તોલો, એ ઔષધો કેળના પાદડામા વીંટાળી આગલે દિવસે સાંજે તુલસીના ઝાડનીચે પૂરી રાખવાં. બીજે દિવસે સાંજે કાઢી ખરલ કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી. ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસપર્યંત રોજ એકેક ખાવી તથા સભોગ કરવો, એટલે ગર્ભ રહેશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:—આસંધ–૮, કાંટાસરીઓ–૬, કૌચ–૪, ખાખરો–૩, નાગકેસર–૫, બીજોરૂં–૧૪, મીંઢીઆવળ–૫, રતનજોત–૩, વડ–૪, વાંદો–૩.

ગર્ભધારણને માટે ઔષધોપચાર કરનારને અગત્યની સૂચના:—કોઇએ કંઇ ઔષધ કહેતાજ કોઇ સુજ્ઞ સુમાણુસ પાસે શોધ કરાવ્યા સિવાય તે કદિ પણ લેવું નહિ; કારણ કે કોઇ એકાદા દુષ્ટ હેતુએ કિંવા અજ્ઞાનમાં અથવા પ્રકૃતિનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં ન લાવતાં તરતજ ઔષધ બતાવે છે; અને તેથી કરી કોઇ વખતે જીવનું નુકસાન થાય છે; એટલા માટે તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ કિંવા પૌષ્ટિક છતાં પણ શરીરપ્રકૃતિ વાતાદિ દોષે કરી વિશેષ દૂષિત થએલી હોય તો એમ ને એમ આવા ઔષધો લેવા નહિ.નીચેનાં ઔષધો **ગર્ભનિવારક** છે એવી શોધ છે.(૧) લીંડીપીંપર, વાવડીંગ તથા ટંકણખારનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમા ઋતુકાળે જે સ્ત્રી પ્રાશન કરશે તેને કદિપણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૨) જે રજસ્વલા સ્ત્રી જાસુંદીનાં ફૂલ કાંજીમા વાટી પ્રાશન કરી ઉપર ૪ તોલા જૂનો ગોળ ખાશે તેને ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૩) જે સ્ત્રી સિંધવનો ટુકડો તેલમાં બોળી યોનિમાં ધારણ કરી,પછી પુરુષની સાથે રમશે તો તેને કદિ પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૪) તાંદળજાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઋતુસ્નાતા સ્ત્રી ત્રણ દિવસમાં પ્રાશન કરશે તો તે વાઝણી થશે આવાં ઔષધો યોગ્ય ખબરદારી રાખી ઉપયોગમાં લેવાં.

(૯) સૂતિકારોગ (સુવારોગ)

લક્ષણ અને કારણ:—અંગ મરડાઈ જવું, જ્વર, કંપારી, તૃષા, અંગે જડપણું, સોજો, શૂળ તથા રેચ, એ લક્ષણો થવાથી સુતિકા રોગ થયો છે એમ જાણવું. સુવાવડીને સમજ્યા વિનાના ઉપચારોએ કિંવા દોષજન્ય અન્નપાન સેવન કરવાથી અથવા વિષમાશન, અજીર્ણ ભોજનાદિકે

---

૭ કરવાં. પછી એક પડીકું માખણમાં લઈ ઉપર દૂધ પીવું અને શીરો કરી જમવો. (૨) પતંજરાની જડ યોનિમાં રાખે અથવા મોઢામાં ફેરવી સાફ કરેલી સાકર રાખે તો સંતાન થાય. (૩) કોઠીનું મૂળ, વરધારો, નાગકેસર, તમાલપત્ર, સાકર અને એલચી એ સર્વને વાટી ભુકો કરી ઘી તોલા ૨ સાથે ચટાડવું; તેથી સંતાન થાય. (૪) પારસપીંપળાનાં બીજ, એરંડાનાં મીંજ, સફેદ સાકર, પટોલ, સુખડ અને કેસરની ગોળી કરી દિવસ ૩ આપવાથી સંતાન થાય. (૫) ધોળા આકડાનું મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવું. (૬) એખરાનાં બીજનો લેપ લિંગે કરી સંયોગ કરે તો સંતાન થાય. (૭) ભાંગ ૧ ભાગ તથા માયાં ૪ ભાગ ઝીણાં વાટી તેમાંથી થોડી ભૂકી યોનિમાં નાખી સંયોગ કરે તો નિશ્ચય ગર્ભ રહે.

કરી જે રોગ થાય છે તે આ પ્રમાણે:—જ્વર, રેચ (ઝાડો), સોજો, શૂળ, પેટનું ચઢવું તથા અશક્તિ અને કફવાતજન્ય રોગો થકી ઉત્પન્ન થનાર તંદ્રા, અન્નદ્વેષ તથા મોઢામા પાણી છૂટવું ઇત્યાદિ વિકાર, અશક્તિ અને અગ્નિમાંદ્ય હોવાના કારણને લીધે કષ્ટસાધ્ય થાય છે; તે સર્વ જ્વરાદિ રોગને સૂતિકા રોગ કહે છે. એ પૈકી એકાદો રોગ પ્રધાન થઇ બાકીના ઉપદ્રવરૂપે હોય છે. સૂતિકારોગ મટે નહિ તો તે અગીઆર માસમા રોગીને મારે છે.

સૂતિકા રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વાતનાશક ક્રિયા કરવી. પાટા બાધવો. (૨) દશમૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો.(૩) **અમૃતાદિ કાઢો:**—ગળો,સુંઠ, કોરાંટા, ચાંદવેલ (નારી),ઉત્કટારી, પંચમૂળ અને નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ઠડો થયા પછી મધ નાખી પાવો. (૪) **દેવદાર્વાદિ કાઢો:**—દેવદાર, વજ, કોષ્ઠ, લીંડીપીંપર, સુંઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરીઆતું, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજ-પીંપર, રીંગણી, ગોખરૂ, ધમાસો, ભોરિંગણી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને શહાજીરાનો કાઢો કરી તેમા સિંધવ અને હીંગ નાખી સુવાવડીને પાવો; એટલે શૂળ, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા, કંપ, મસ્તકપીડા, બડબડ, તૃષા, તંદ્રા, અતિસાર, ઉલટી એટલા ઉપદ્રવોએ યુક્ત અને **ત્રિદોષાત્મક** એવા **સૂતિકા** રોગનો નાશ થશે. (૫) કોરાંટા, કળથી, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર તથા નેતરનો કાઢો હીંગ અને મીઠું નાખી આપવો; એટલે સૂતિકાનાં શૂળ અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૬) પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં લોખંડ તપાવી છમકારી તે કાઢો પાવો. (૭) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૮) આકડાના મૂળ, ધમાસો, દેવદાર, કરીઆતું, રાસ્ના, નગોડનાં પાંદડાં, વજ, નાની અરણીનાં મૂળ, સરગવાની છાલ, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, જીરૂં, ચવક, સુંઠ, અતિવિષ અને ભાગરાનો કાઢો પાવો; તેથી કરી સન્નિપાત, ધનુર્વાતાદિ વાતરોગ, દાતખીલી (દાંત બીડાઇ જવા), અંગમાંનું શૈત્ય, શ્વાસ, કાસ, સુવારોગ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૯) **બાફ આપવાનો:**—જૂના લીમડાની અંતરછાલ કાઢી લાવવી. તેના બારિક ટુકડા કરી તે પાણીના માટલામાં નાખવા અને ઉપર ઢાંકણું બેસાડવું. એવું ત્રણ માટલા પાણી આધણ આવે ત્યાંસુધી ગરમ કરવું. પછી જે સ્ત્રીને સુવારોગ થએલો છે તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી, પ્રથમ એક માટલું લાવી તેના મસ્તકની નીચે રાખવું. તેમાંથી વરાળ કમતી થયા પછી બીજું માટલું લાવી તે માથાનીચે મૂકવું; અને પ્રથમનું માટલું કમ્મરનીચે મૂકવું. પછી ચૂલા ઉપરનું ત્રીજું માટલું મસ્તકનીચે મૂકવું, માથા-તળેનુ પ્રથમ કમ્મર નીચે અને કમ્મર નીચેનું પગ નીચે મૂકવું. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે શરીરમાંથી પરસેવાના રૂપે સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે. (૧૦) દશમૂળ કૂટી તેમા પાણી નાખી એક રાત્રિ પલાળી રાખવાં. પછી બીજે દિવસે નલિકાયંત્રવડે એનો અર્ક કાઢી હમેશા બે વખત બે તોલાપર્યંત સેવન કરવો. (૧૧) **પંચજીરક પાક:**—જીરૂં, શહાજીરૂ, વરીઆળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સુંઠ,લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, હપુષા (શેરણી), કોળાનું ચૂર્ણ, ઉપલેટ અને અરલુ, એ દરેક ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, મધ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૧૬ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે સુવારોગ, યોનિરોગ, જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાડુરોગ, કૃશતા અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) **સૌભાગ્ય સુંઠ:**—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, શતાવરી, જીરૂં, સુંઠ, મરી, લીંડી-પીંપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરીઆળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ૪ તોલા નાખી પાક પચન કરવો; લેહ જેવો થાય એટલે સિદ્ધ થયો એમ સમજવું. તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને પછી તે અગ્નિ અને બળ જોઈ પ્રકૃતિ પ્રમાણે આપવો. આ પાક સુવાવડીને આપવાથી બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિ આપે છે અને વલિપલિતનો નાશ કરે છે; તથા તે વયસ્થાપક, હૃદ્ય, મંદાગ્નિ મટાડનાર અને આમવાત, મક્કલશૂળ તથા સુવારોગનો નાશ કરે છે. (૧૩) **મહારાસ્નાદિ કાઢો:**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, ગળો, વજ, પીળો કોરાંટો, ચવક, કૌચબીજ, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડીંગ, કાકડાશીંગી, સુદ, બળદાણાનાં મૂળ, મોરવેલ, કડુ, મજીઠ, કાળું અને ધોળું અતિવિષ, કચોરાં, ત્રિફળા, લીંડીપીંપર, જવખાર, રતાંદળી, ગરમાળો, સાયાં, કડુ, સારોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ

સમભાગ લઈ એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે સૂતિકા રોગ, ૮૦ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શૈત્ય, અતિતંદ્રા, શૂળ, ગલરોગ, બધા અંગમાં થતા સણકા, કંપ, શ્લીપદ, આમવાત, નપુંસકત્વ અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૧૪) કોરાંટાનો કાઢો લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો અથવા કોરાંટાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:–**સુવાવડીના** કાઢા માટે:—નીપાણી–૧. **સુવારોગ** માટે:–અતિવિષ–૯, અરડૂસો ૧, કચૂરો–૧, કાંચકી–૧, કાંટાસરીઓ–૧૨, કેરડી–૧, માકડી–૩, લીમડો (કડવો)–૧૬, સમેરવો–૩. **પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ** માટે:—અનંત–૩, ભારંગી–૧૦. **સુવાવડીના રક્તસ્રાવ** માટે:—તલ–૧૪, તાંદળજો–૬. **પ્રસૂતાના ચક્કર એટલે ફેર અને શૂળ** માટે:—હીંગ–૧૧.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—કાતણીનું ઘર–૪.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:–બૃહત્પાકસંગ્રહના પાકપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧.

(૧૦) સ્તનરોગ

કારણ:—વાતાદિ દુષ્ટ દોષ, ગર્ભિણી અથવા પ્રસૂતા સ્ત્રીને દૂધથી ભરેલાં અથવા ખાલી સ્તનો સુધી આવી, તે ઠેકાણાના માંસને અને રક્તને દૂષિત કરી સ્તનરોગ–કફ, વાત, પિત્ત, સન્નિપાત અને આગંતુક એવા પાંચ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પાંચેના લક્ષણો રક્તવિદ્રધિ-સિવાય બાહ્ય વિદ્રાધના સરખા હોય છે; એટલે સ્તનના ઉપર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તે વેદના, દાહ, ખરજ ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે તથા વિદ્રધિસરખી વેદના થઇ પાકી ફુટે છે; અથવા હલકો સોજો હોય ને ઉપચાર કરે તો પાક્યા સિવાય બેસી જાય છે.

સ્તનરોગ ઉપર * ઉપચાર:—સ્તનને સોજો વગેરે આવવાથી વિદ્રધિ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. (૧) જળો લગાડી રક્ત કાઢવું અને પાટો બાંધવો. (૨) કવંઠળ અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૩) નરમાના છોડનાં મૂળ તથા દુધીઉં કોળું (દુધી) કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) હળદર તથા લોધરના કલ્કનો લેપ કરવો. (૫) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, કુંવારનાં મૂળ અને હળદર, એ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) સમુદ્રશોકનાં પાંદડાં ગરમ કરી બાંધવાં. (૭) વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૮) પીંપળાની છાલ શેકી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો ટુકડો વારંવાર તપાવી છમકારવો તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સાંજે પીવા આપવું. (૯) એરંડમૂળ, બીજોરાના મૂળ, ગોખરૂ, રીંગણી, ભોતરીંગણી અથવા ઉભી રીંગણી, લકડી પાષાણભેદ અને બીલીનાં મૂળ; આ સાત ઔષધોનાં મૂળનો કાઢો કરી એરંડીઉં અને શેકેલી હીંગ, સિંધવ અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો, એટલે સ્તનરોગ તથા કમ્મર, ખાંધ, શિશ્ન, છાતી, એ ઠેકાણે જે વાયુસંબંધી પીડા થાય છે તે દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઇંગોરીઆ–૩, ઇંદ્રવરણા–૬, કપાસ–૬, કંકોડી–૪, કાળીવેલ–૧, કુંવાર–૬, ચિત્રા–૬, પીંપળો–૧૪, મીંઢળ–૮, મીંઢીઆવળ–૧૦, મોથ–૨, વાકેરી–૭, હળદર–૫.

સ્તન્ય (**દૂધના**) **રોગ:**–જડ અને દુષ્ટ એવાં પ્રકારના અન્નોએ દુષ્ટ થઇ માતાનું અથવા ઉપમાતાનું દૂધ માફક આવતું ન હોવાથી બાળકને નાના પ્રકારના રોગો થાય છે. **વાતાદિકોએ દૂષિત દૂધનાં લક્ષણો:**–જે દૂધ તુરૂં અને પાણી ઉપર તરનારૂં હોય છે તે વાતદૂષિત જાણવું. જે તીખું, ખાટું તથા ખારૂં હોઈ જેના ઉપર પીળી રેષાઓ દેખાય છે તે પિત્તદૂષિત સમજવું. જે દૂધ ઘટ્ટ અને પરપોટાવાળું હોઇ પાણીમાં નાખવાથી તળીએ બેસે છે તે કફદૂષિત જાણવું. બન્ને દોષના લક્ષણો જેમાં દેખાય તે બન્ને દોષથી દૂષિત જાણવું તથા જેમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો હોય છે તે ત્રિદોષદુષ્ટ જાણવું. **શુદ્ધ દૂધનાં લક્ષણો:**–જે દૂધ પાણીમાં નાખવાથી તેમાં મળી જાય અને ધોળું તથા મધુર હોઇ બેરંગી નથી હોતું તે શુદ્ધ દૂધ સમજવું. **દુગ્ધશોધક કાઢો:**–પહાડમૂળ, મોરવેલ, કરીઆતું, દેવદાર, સુંઠ, ઇંદ્રજવ, ઉપલસરી, તગર તથા કડુનો કાઢો આપવો.

*ઇંદ્રવરણાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવાથી સ્તનપીડા મટે.

તે સ્તન્યશોધન કરનારો છે. ઉપલા કાઢામાં તગર જેટલી ગળો નાખી તે પીવાથી સ્તનમાં દૂધ વધારે આવે છે. **સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:—**(૧) ભોંયકોળા (વિદારી કંદ અથવા ક્ષીરવિદારી કંદ) નો રસ દૂધમાં સાકર નાખી પાવો. (૨) શતાવરીના મૂળ દૂધમા વાટી પાવાં. (૩) મંદોષ્ણ દૂધમા લીંડીપીંપર નાખી તે દૂધ પાવું. (૪) નરમો તથા શેલડી અથવા પિત્તપાપડાના મૂળ કાંજીમાં વાટી પાવા. (૫) આસોદ, ભોયકોળું અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમા ગાયનું ઘી નાખી પાવો. (૬) ગળોના મૂળનો કાઢો દૂધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો. (૭) દૂધમા અસાળીઆની ખીર કરવી; તેમાં થોડું ઘી અને સાકરની ભૂકી નાખી દરરોજ સવારે એક વખત, એ પ્રમાણે ચાદ કિંવા ૨૧ દિવસપર્યંત ખાવા આપવી. (૮)×મેથીની અથવા અળવીની ભાજી ખાવી. (૯) સૂઈ રહેતી વેળાએ પાનમા અર્ધી મુઠી સુવા ખાવાનો મહાવરો રાખવો અને સવારે પણ ખાવા એટલે દૂધ નિર્વિકાર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અખરોડ-૪, અળવી-૬, આસંધ-૧૨, કપાસ-૫, ગળો-૧૨, નાની અરણી-૨, ભોંયકોળું-૩, ૧૧, મેથી-૫, લીંડીપીંપર-૬, શતાવરી-૧. **સ્તનમાં દૂધ કફદોષથી દૂષિત થયું હોય** તે માટે:—જેઠીમધ-૧૬. **સ્ત્રીઓના દૂધવિકાર** માટે:—રાજહંસ-૩.

સ્તનવર્ધન:—(૧) શિવણીનો રસ અને કલ્કમા તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ રૂના પોલ ઉપર સીંચી તે પોલ સ્તન ઉપર બાંધવું, એટલે બેસી ગએલા સ્તન ઉપર તરી આવે છે તથા હાથીના ગંડસ્થળ જેવા ઉંચાઈમાં જણાય છે. (૨) નાગબલાના મૂળ પાણીમા વાટી સ્તનને ચોળવાં; એટલે સ્તન કઠિન, પુષ્ટ અને ઉંચા થાય છે. (૩) કમળાક્ષ (કમળકાકડી) વાટી, તે દૂધ અને સાકરસાથે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે સ્ત્રીઓના સ્તન એક મહિનામાં ઘટ્ટ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—બીરબહોટી-૮.

પથ્ય:—રક્તપિત્ત ઉપર જે પથ્ય કિંવા અપથ્ય કહેલું છે, તે પ્રદર ઉપર પણ રાખવું. વાતવ્યાધિ ઉપર જે પથ્ય કહેલું છે તે; અને સાઠીચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, ઘી, દૂધ, મધ, સાકર, ફણસ, કેળાં, આમળાં, દ્રાક્ષ, અમ્લ (ખાટા), મીઠા, શીતળ એવા પદાર્થ; કસ્તૂરી, ચંદન, કપૂર, પ્રિય એવાં અન્નપાન. **અપથ્ય:—**શોક, ઉલટી, વાસી અન્ન, વિષમાશન, અતિમૈથુન, ક્ષાર પદાર્થ, આયાસ, ભાર ઉંચકવો, તીખા, ખાટા, કડવા, તુરા અને વાતુલ પદાર્થો ગર્ભિણીએ વર્જ્ય કરવા; કારણ વાતુલ પદાર્થ ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ જડ, ખુંધો થાય છે. પિત્તલ પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભનું માથું વાળરહિત થાય છે અને તે પીળા વર્ણનો થાય છે; તથા કફકારક પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ શ્વેતકુષ્ઠી અને પાંડુરોગી થાય છે.

૬૩-સ્વરભેદ

કારણ:—અતિશય ખારા પદાર્થ ખાવું, મોટા સ્વરથી ગાયન કરવું, સિંદૂર ખાવું, કપૂર ખાવું, કંઠ ઉપર લાકડી આદિનો પ્રહાર થવો, ઝેર ખાવું ઇત્યાદિ કારણોથી કંઠના સ્વરનો ભેદ થાય છે. **ઉપચાર:—**(૧) ગાયના દૂધમાં આમળાંનું ચૂર્ણ આપવું. (૨) જમ્યા ઉપર ઘીમાં મરી નાખી પીવા આપવું. (૩) લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, મરી અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૪) ત્રિફળાં, ત્રિકટુ અને જવખારનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) કોલિંજન અથવા પુષ્કરમૂળ કિંવા બોરડીનું મૂળ મોઢામાં રાખી રસ ગળે ઉતરવા દેવો. (૬) બોરડીનાં પાદડાં શેકી વાટી તેમાં સિંધાલુણ નાખી આપવાં. (૭) જેઠીમધ, આમળા અને સાકરનો કાઢો આપવો. (૮) ગાયના ગરમ દૂધમા સાકર અને મરીની ભૂકી નાખી તે પાવું.*

×કેટલીક સ્ત્રીઓ અને દાઈઓ એમ માને છે કે, સુવાવડમાં મેથી દૂધને સૂકવી નાખે છે.

*જાવત્રી, લીંડીપીંપર, લાજાળુ, બીજોરૂ, એલચી, મધ, લવંગ અને અક્કલકરો સમાનભાગે ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી સ્વર ઉઘડે. (૨) સિંધવ, વજ, બાવચી, બ્રામી, બીંગડો, હળદર, મરી અને લીંડીપીંપર બરાબર વજને લઈ ખાંડી મધ સાથે કેટલાક દહાડા ચટાડે તો આરામ થાય. (૩) એક હિંદી કવિ કહી ગયો છે કે "હર કોલિંજન લાઇચી, રાઈ પીંપર પાન; ખટ મિલાઈ ગોળી કરેં, કંઠ કોકિલસમાન."

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—આમળા-૬, આંબો-૨૬, કારિવણા-૧૨, કેલિંજન-૪, જેઠીમધ-૨૨, નાગકેસર-૮, પુષ્કરમૂળ-૨, બોરડી-૨, ભાંગરો-૧૪, મરી-૧૭, હળદર-૧૧. **ગળાનો અવાજ ખુલવા માટે અને સાફ થવા** માટેઃ—ચણોઠી-૫, ધોળી પિલુડી-૩.

૬૪—સંગ્રહણી

જુઓ જુનો ઝાડો-પૃષ્ઠ ૪૪૪

૬૫—હરસ-મસા

કારણ:—વાતાદિ દોષ ત્વચા, માંસ તથા મેદને અને તે ઠેકાણાના રક્તને દૂષિત કરી, ગુદાસ્થાને નાના પ્રકારની આકૃતિના માંસના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે. તે અંકુરને અર્શ (મૂળવ્યાધિ) કહે છે. અર્શના બે ભેદ છે. એક સહજ એટલે દેહની સાથે ઉત્પન્ન થનાર; બીજો ઉત્તરજન્મ, એટલે જન્મ થયા પછી મિથ્યા આહારવિહારાદિકે કરી વાતાદિક કુપિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે. વળી શુષ્ક અને આર્દ્ર એવા પણ બે પ્રકાર છે. ગુદાદ્વારની બહાર હોનાર રક્તસ્રાવ-રહિત જે અર્શ તે શુષ્ક; એને લોકો "મૂળવ્યાધિ" કહે છે. બીજા ગુદાદ્વારની અંદરની બાજુએ થનારા અથવા લોહી ટપકાવનાર હરસ તે આર્દ્ર; એને લોકો 'દૂઝણુ મસ' અથવા 'રક્તમૂળ-વ્યાધિ' કહે છે. દૂઝતા મસ ગુદાદ્વારની અંદરની બાજુએ ઇંચ દોઢ ઇંચ ઉપર હોવાથી દેખાતા નથી; પરંતુ શૌચની વખતે કોથળીએ તે કદિ કદિ બહાર પડે છે ત્યારે માત્ર દૃષ્ટિએ પડે છે. રક્ત-સ્રાવરહિત અર્શ ગુદાની બહારની બાજુએ હોય તે જાડા અને કઠિન હોય છે. તે લગારેક ચામખીલ જેવાજ હોય છે. **પૂર્વરૂપ:**—સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, અન્ન ન પચવું, ફૂલાનું દુઃખવું, અલ્પપુરીષત્વ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગની પીડા, ઉદરરોગની આશંકા, રક્તનાશ, બલહાનિ, પેટમાં ગડબડ શબ્દ, ઓડકાર, એ પૂર્વરૂપના લક્ષણો જાણવા. ×**ઉપચાર:**—(૧) ગંગાવતીનો રસ એક તોલો અને ઘી એક તોલો એકત્ર કરી આપવું. (૨) મૂળાનો કંદ પીલી તેનું પાણી ૨ તોલા કાઢવું અને તેમા ગાયનું ઘી ૧ તોલો નાખી આપવું. (૩) શરપુંખાનાં મૂળ દહીમાં આપવાં. (૪) હરડે, સુંઠ અને ચિત્રકના કાઢામાં તજ અને જવખારનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) હરડે, મરી, વાવડીંગ, અજમો, ચિત્રક અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૬) અરલુ, ચિત્રકમૂળ, ઇંદ્રજવ, કરંજ, સિંધવ અને સુંઠનું ચૂર્ણ સાત દિવસપર્યંત પ્રાશન કરવાથી ગુદામાના અર્શ ગરી પડે છે. (૭) કડવા લીમડાનાં ૨૧ પાદડા બારિક વાટી ચોખ્ખા મગની વાટેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમાં શેકી તે ૨૧ દિવસ ખાવું; એટલે સર્વ અર્શ ગરી પડે છે. મીઠું ખાવું નહિ. સિંધવ થોડો ખાવો. (૮) બાળહરડે, તલ અને ભિલામાના ચૂર્ણમા ફુપટ ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી. તે અનુપાન જોઇ આપવી; એટલે મૂળવ્યાધિ, જ્વર, કુષ્ઠ, કાસ, શ્વાસ અને પથરી વગેરે

× આંબાહળદર અને ફટકડીની થેપલી કરી બાંધવાથી મસા ખરી પડે. (૨) કેરડાના મૂળની છાલ તોલા ૫ દોઢ શેર પાણીમાં ઉકાળી તે પાંચ તોલા રહે ત્યારે ગળીને દિવસ ૩ પાવું. (૩) કુકડવેલનાં પંચાંગનો ધુમાડો આપવો. (૪) લીંબોળીની મીંજ તથા એળીઓ લઈ પાણીમાં ચણોઠી જેવડી ગોળી કરી આપવાથી લોહી બંધ થશે. એ ગોળી રસવતીના પાણી સાથે વાળવી. (૫) ભોરિંગણીનાં પાદડાં છાયામાં સૂકવી સૂકામાં મેળવી ચલમમાં પાવાથી મસા મટે. (૬) ઇંદ્રજવ, માલકાંગણી તથા કાળીજીરી વાટી દરરોજ ફાકી કરવાથી ગુદામાના દુઝતા મસ મટે. (૭) માણસનાં હાડકા ૧ તોલો, શોધેલો મોરથુથુ ૧ તોલો અને દાલચીકના ૦ાા તોલો લઈ ૫ તોલા ધોએલા ઘીમાં મલમ કરી મસા ઉપર ચોપડવાથી મસા ખરી પડે; આ અનુભૂત છે. (૮) હરસ ઉપર હળી કાંગસીના પાંદડાને ખાડી તેમા થોડું પાણી નાખી ખૂબ ખાંડી તેમાંથી કપડે ગાળી કાઢેલો રસ તોલા ૫ લઈ તેમાં માફકસર સાકર,પતાસા અથવા ખાંડ એ ત્રણમાંથી એક વસ્તુ નાખી તે પાવો.(૯)હરસ ઉપર બે વરસનો જૂનો કપાસ વાડમાં ઉગેલો હોય તેના મૂળને પાણી સાથે પથ્થર ઉપરઘસી તૈયાર કરેલો રસ માફક-સર પાવો. (૧૦) હિંમજ તોલા ૫ લઈ કાચા એરંડીઆ તેલમાં તળી તેને ખૂબ ઝીણી ખાંડી ચૂર્ણ કરી દરરોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે ફાકવી. આ દવા રેચક હોવાથી તે ઉદરસબંધીનાં બીજાં ઘણાં દરદોને હઠાવે છે, ઉદરમાં જામી રહેલા સૂકા મળને પીગળાવી ઝાડાવાટે બહાર કાઢે છે અને હરસનો નિઃસંદેહ નાશ કરે છે.

રોગો દૂર થાય છે. (૯) મલાવષ્ટંભ થયો હોય તો અજમો અને બીડખારયુક્ત છાશ પીવાથી ગુદામાનો રોગ દૂર થાય છે. તે કદિ ઉત્પન્ન થતો નથી. છાશ પીવાથી વાહિનીમાનું લોહી શુદ્ધ થઇ રસ, બલ, પુષ્ટિ અને વર્ણ સારો થાય છે અને આનંદ પણ થાય છે; તથા વાત અને કફના સેંકડો વિકારો નાશ પામે છે. (૧૦) સુરણ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેના સમાન ગોળ લઇ ગોળીઓ કરી આપવી. (૧૧) સુરણના તેલ અને કંદને માટીનો લેપ કરી પુટપાક રીતે અગ્નિમા શેકી તેમા તલનું સિંધવ નાખી ખાવું. (૧૨) સિંધવ,ઇંદ્રજવ,કરંજ અને કડવા લીમડાની છાલ, એ ઔષધો વાટી આપવાં. (૧૩)વરધારો, ભીલામો અને સુંઠ,એ ત્રણ ઔષધો સમાન લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને ખાવી. (૧૪) લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ છાશમા આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—અખરોડ-૧,૫, અરણુ-૧૧, આકડો-૧૨, આદુ-૨૦, આબો-૧૭, ઉંડણુ-૬, ઉંબરો-૨૨, કડવા તુરીઆ-૫, કનક-૧, કપાસ-૧૯, કરેણ઼ા-૪, કારિંદા-૨, કુકરપાડાનો વેલો-૩, ૬, કોકમ-૭, ૯, ખજૂરી-૨, ગળી-૨, ગંગાવતી-૩, ગાજો-૨, ગોરખમુંડી-૯, ચિત્રક-૧૫, ૧૬, ડુંગળી-૩૧,૩૪, દક્ષણી થુરીઓ-૪, દિંડા-૩, દુધી-૧, દુધેલી-૧, નાગચંપો-૨, પીલુ-૧, પીળો ધંતુરો-૩, પોપૈયો-૨, પુગ-૪ બીલી-૨૬, ભીલામો-૨, ભોંયકોળુ-૨, મરી-૧૩, મુળા-૪, ૮, રતનજોત-૭, રાળ-૮, રીસામણી-૬, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૧૭,૧૯, ૩૬, લીંડીપીપર-૩૦, વગડાઉ સુરણ-૨, વડ-૧૪, વિંછુડા-૨, વિષ્ણુક્રાન્તા-૩, શરપુંખો-૧, સુરણ-૧,૩, હળદર-૩,૭. જુઓ ગોવૈ૦માઃ—માખણ-૯,છાશ-૨,૫. જુઓ પ્રા૦ઔ૦-માઃ—બીરબહોટી-૪, હરિણશૃંગ-૩.

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધઃ-ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નં. ૫, ૨૧, ૨૨,૨૩, ૨૪, ૨૫. ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા નં. ૧૦. રસાયનપ્રયોગની ટીપમા નં. ૧. મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૫. ૬. પાકની ટીપમાં નં. ૩૩.

રક્તાર્શ (દૂઝતામસ) ઉપર ઉપચારઃ—(૧) અઘેડાના બીઆંનો કલ્ક કરી તે ચોખાના ધોવરામણમા પાવો. (૨) તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા. (૩) નાગકેસર વાટી માખણ અને ખડીસાકરમાં મેળવી આપવું. (૪) એકેરી મખમલીના શુમારે ૪૦ ફૂલ લાવી ફૂલના નીચેની લીલી રજ કાઢી નાખી વાટીને રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલો અને તેમા તેટલુંજ ગાયનું ઘી નાખી થોડું ગરમ કરી તે આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લીધા પછી સર્વ પ્રકારનો રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. (૫ વિષ્ણુક્રાતાનાં પાદડાં વાટી તેની વડી ગુદા ઉપર બાધવી. (૬) તાજું માખણ ખાવું. (૭) ઇસબગોળ (ઓથમી જીરૂ) રાત્રે પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે હાથે ચોળી તે ગાળી લઇ તેમા ખડીસાકર નાખી પાવું. સર્વ પ્રકારના રક્તસ્રાવ, જ્વર અને દાહ એથી શમી જાય છે. (૮) ઘી તોલા ૪ લઇ તેટલાજ ગરમ પાણી સાથે પાવુ. (૯) ગાયનું માખણ ૮ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને ખડીસાકર ૨ તોલા, એકત્ર કઢવી ઘી સિદ્ધ કરી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—અઘેડો-૧૨, આમલી-૧, આબો-૪, એલચી-૫, ઓથમી જીરૂ-૩, કંકોડી-૯, કારેલી-૭, ગુલાબ-૭,તલ-૧૩, મખમલી-૨, માલકાંગણી-૫, રતનજોત-૯, સાટોડી-૬. **ગુદામાં હરસના મસા સૂજી ત્રાસ આપતા હોય** તે માટેઃ—અળશી-૫. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માંઃ—માખણ-૨.

લેપ અને ધૂણીઃ—(૧) કડવા લીમડાના બીઆ તેલમા તળી તેમાજ ખરલ કરવાં અને તેમા થોડી મોરથુથાની ભૂકી નાખી તે મલમ અર્શને ચોપડવું; તેથી બળતરા થશે. (૨) સિંધવ અને દેવદાગરના (બ ટીના) બીઆ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) શંખજીરૂ, કલાઇસફેતો, સોનાગેરૂ, ફટકડીની લાહી, મરડાશીંગ, મીણ અને હળદર, એ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) સુરોખાર અને રસકપૂરનો માખણમા લેપ કરવો. (૫) મોરથુથુ લાવી લીંબુના રસમાં ઘસી તેમાં માખણ મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૬) ભિલામાના તોઠાનો લેપ કરવો. (૭) સરગવાનાં મૂળના રસમા સોમલ ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૮) તુવેરના અને કારંજાના રસમાં હરતાલ

ઘસી લેપ કરવો. (૯) મનુષ્યકેશ, સર્પની કાચળી, વાવડીંગ, આકડાના મૂળ, ખીજડીનાં પાંદડાં, જૂનાં શીંગડાને ઉગેલા અંકુર અને હીંગની ધૂણી આપવી. (૧૦) શિળાનું ચૂર્ણ, શિરસ અને તેલ એકત્ર કરી ધૂણી આપવી. (૧૧) ખારેકના બીઆં ઝીણા કરી તેની ધૂણી આપવી. (૧૨) કડવા તુરીઆંનાં બીઆં અને આમલીની છાલની ધૂણી આપવી. (૧૩) શ્વેત કરેણ અને જટામાસીનો લેપ કરવો. (૧૪) વાનરની વિષ્ઠા, અજમાંના ફૂલ અને કળીચૂનાની ધૂણી ૭ દિવસ આપવી; એથી અર્શ ગરી પડે છે. (૧૫) પોપૈયાના કાચા ફળનો ચીકણો રસ મસાને ૩ દિવસ ચોપડવાથી મસા ગરી પડે છે.

પથ્ય:—સાઠી ચોખા, મગ, કળથી, સુવા, તુવેર, ચાકવત, ચીલ, ઘીલોડા, કોળું, પરવળ, કારેલાં, સુરણ, રાઈ, છાશ, ઘી, કુમળો મુળો અને કુમળા વેંગણ. **અપથ્ય:—**ચણા, મઠ, મસૂર, પાવટા, ચોળી, શેલડી, કેળ, ફણસનો ગર અને શાક, જડ પદાર્થ, સામો, દૂધ અને ગોળ.

સૂચના:—જેને ભીલામો ઉપડતો હોય તેણે ભીલામાના ઉપાય કરવા નહિ. બીજાઓએ કરવા.

૬૬—હાથીપગો (શ્લીપદ)

સંપ્રાપ્તિ:—જે રોગ સોજાવાળો હોઇ હાડસંધિના ઠેકાણે પીડા કરી ક્રમે કરી માણસના પગોમા ઉતરે છે, તે રોગને "શ્લીપદ" કહે છે. કોઇ (મ૦) વારળ પણ કહે છે. જે દેશમા સર્વ કાળ ઘણું પાણી એકઠું થઇ રહે છે તે દેશમાં અને જે દેશમા બધી ઋતુઓમા ઠંડીજ હોય છે તે દેશમા ઘણું કરીને આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લોહી કઢાવવું. (૨) ધંતુરો, એરંડમૂળ, નગોડ, સાટોડી, સરગવો અને સરસવનો લેપ, ઘણા વખત ઉપરનો શ્લીપદ હશે તો તેનો પણ નાશ કરશે. (૩) વરધારાનું ચૂર્ણ, કાંજી કિંવા ગોમૂત્ર સાથે લેવાથી મોટા કષ્ટસાધ્ય શ્લીપદ વર્ષ ઉપરનો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ખાખરાનાં મૂળનો અંગરસ અને ધોળા સરસવનું તેલ, બન્ને સમાન લઈ પાવા. (૫) ધોળા એરંડાના તેલવડે હરડે તળી ગોમૂત્ર સાથે ૭ દિવસ ખાવી; એટલે શ્લીપદનો નાશ થાય છે. (૬) સાગની છાલનો કાઢો કરી ગોમૂત્ર નાખી આપવો. એટલે **શ્લીપદ** અને **મેહરોગ** દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં.–આકડો–૧૭, જીયાપોતો–૨, વરધારા–૧, સાગ–૬, હરડે–૧૨, હળદર–૨.

પથ્ય:—ચોખા, જવ, કળથી, લસણ, પંડોળાં, સરગવો, કારેલા, કડવા, તીખા અને અગ્નિદીપન કરનાર પદાર્થ. **અપથ્ય:—**વિષાન્ન, ગોળ નાખી જે દૂધના પદાર્થ કર્યા હોય તે, મીઠા, ખાટા પદાર્થ, જડ અને કફકારક પદાર્થ.

૬૭—હેડકી* (ઉચકી)

કારણ:—જડ અને મલબદ્ધ કરનારા પદાર્થોનું સેવન, ઠંડું પાણી પીવું, ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું, ઠંડું અન્ન ખાવું, ધૂમાડી અને ધૂળ નાકમાં જવી, ગરમી અને વાયુનું અતિ સેવન, ઉપોષણ કરવું ઇત્યાદિ કારણોથી આ રોગ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અને મોરનાં પીંછાંની ભસ્મ મધમાં કાલવી વારંવાર ચટાડવાં; એટલે ઉચકી અને ઉલટીનો તુરત નાશ થાય છે. (૨) જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

---

* હેડકી ઘણું ખાવાથી થએલી તે અન્નજા, ૨ બે–ત્રણ હેડકી સાથે આવે છે તે યમલા, ૩ ધીમે ધીમે આવે છે તે ક્ષુદ્રિકા, ૪ નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થતી ઘોર અવાજવાળી હોય તે ગંભીરા અને ૫ આખા શરીરને કંપાવે તે મહતી, એમ પાંચ પ્રકારની છે.

ઉપાય:–(૧) અજમાની સુખડી (માતર) કરીને ખવરાવવી. એ હેડકીને સત્વર અટકાવનાર અનુભૂત ઉપાય છે.(૨)બકરીના દૂધમાં સુંઠ નાખી પકવી તે બન્ને ખાવાં.(૩)લવંગ ટાંક ૧,અક્કલકરો ટાંક ૧,લીંડીપીંપર ટાંક ૧,સુંઠ ટાંક ૧ અને સિંધવ ટાંક ૧, લઇ કુંવારના ગર્ભ સાથે ખરલ કરવું. તેની વડબોર જેવડી ગોળીઓ કરી આપવી. (૪) સરગવાનું મૂળ ગાયની છાશમાં ઘસી હીંગ નાખી પાવાથી હેડકી મટે.

(૩) નગોડનાં બીઆં અને લીંડીપીંપરના કાઢામાં શેકેલી હીંગ એક માસાભાર નાખી તે આપવું. (૪) અલીત્યનુ નસ્ય આપવું. (૫) બીજોરાના રસમાં મધ અને સંચળ નાખી આપવું.(૬) ધમાસાના કાઢામાં મધ નાખી આપવુ. (૭) સોનાના વરખ માખણમાં આપવા. (૮) નાગરમોથનાં બીઆ લઇ તે આઠગણા પાણીમાં ભિંજવી રાખવાં; અને મૃદુ થાય એટલે વસ્ત્રથી ગાળી તેનું પાણી ૪ તોલા પ્રાશન કરવું. (૯) આમળાં, લીંડીપીંપર અને સુંઠનો કાઢો સાકર નાખી લેવાથી પ્રાણનો નાશ કરનારી ઉચકીનો નાશ થાય છે. (૧૦) કોઠીનો કિંવા આમળાંનો અંગરસ મધ અને લીંડીપીંપરસહિત લેવાથી તે હેડકી અને શ્વાસને નિવારણ કરે છે. (૧૧) ધૂણીવગરના અંગારા ઉપર હીંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધૂણી પ્રાશન કરવી. (૧૨) કઢેલું દૂધ અથવા શેલડીનો રસ પાવો. (૧૩) ઉધરસ ઉપરના અને ક્ષય ઉપરના સર્વ ઉપચાર વાત, ઉધરસ, ઉચકી તથા શ્વાસ ઉપર યોજવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—અડદ-૪, અસાળીઓ-૫, કડુ-૩, કાસુંદરો-૨, કેળ-૫, કોઠી-૮, જાયફળ-૫, જેઠીમધ-૪, ધમાસો-૪, ધરો-૨, નાળીએરી-૯, પાટલા-૧, પીંપળો-૩, ૧૫, પુષ્કરમૂળ-૧, બીજોરૂ-૭, ભારંગ-૯, મુળા-૧, મોથ-૩, રતાંદળી-૧,રેણુકા-૧, લીંડીપીંપર-૭, શેલડી-૫, ૧૨, સરગવો-૩, સુખડ-૮, હરડે-૨, હીંગ-૪. જુઓ ગો વૈ૦માઃ—દૂધ-૧૨, ઘી-૧૬. પ્રા૦ઔ૦માંઃ—ઘોડાની લીંદ-૨, મોરનાં પીછા-૧.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ.—ઔષધિક્રિયાના કવાથપ્રયોગની ટીપમા નં. ૧૦. મલમપ્રયોગની ટીપમા-નં. ૨.

પથ્યઃ—ઘઉં, કળથી, ચોખા, જવ, લસણ, પરવળ અને મુળા. **અપથ્યઃ**-વાલ, અડદ, ઘેટીનુ દૂધ, પેંઢ, ખાટા પદાર્થ અને દુધી.

૬૮—હૃદયના રોગ અથવા હૃદ્રોગ

કારણઃ—અતિ ઉષ્ણ, ખાટા, તુરા, કડવા પદાર્થોના અતિસેવને કરીને તથા શ્રમ, અભિઘાત, અધ્યશન, મૈથુન, મળમૂત્રાદિ વેગોનું ધારણ, ચિંતા ઇત્યાદિ કારણોથી હૃદ્રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

સંપ્રાપ્તિઃ—વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ રસ ધાતુને કુપિત કરી, તે હૃદયને ઠેકાણે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, એ વ્યાધિને હૃદ્રોગ કહે છે.

ઉપચારઃ—(૧) નસોતર, કચોરા, બળદાણા, રાસ્ના, સુઠ, હરડે અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પાવું. (૨) વાવડીંગ અને ઉપલેટનું ચૂર્ણ વાવડીંગના કાઢામા આપવું; એથી હૃદયમાના અસાધ્ય કૃમિ પણ પડશે. (૩) ગાયનું દૂધ ૯૬ તોલા લઇ મદાગ્નિ સળગાવી અર્ધું બળી જાય ત્યાસુધી ઉકાળવું; અને ઠંડું થયા પછી સાકર, મધ, ઘી, એ બબ્બે તોલા અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો નાખી પાવું; તેથી કરી સર્વ પ્રકારના દોષોથી થએલો હૃદ્રોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૪) દશમૂળનો કાઢો જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો; તેથી કરી હૃદ્રોગ, ગુલ્મ, શૂળ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે. (૫) એરંડમૂળ ૮ તોલા આઠગણા પાણીમા કઢવી, તે કાઢો જવખાર સાથે પાવો; એટલે હૃદય, કુક્ષિ અને કમ્મરના ઠેકાણાનું શૂળ દૂર થાય છે. (૬) સુંઠનો ગરમ કાઢો પ્રાશન કરવો. તે અગ્નિવર્ધક છે અને દમ, ઉધરસ, વાયુ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. (૭) સહદેવી અથવા તુપકડી (ગંગેટી)નાં મૂળ ગાયના દૂધમા પચન કરવા; અને તે દૂધ પાવું. તે હૃદ્રોગ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૮) શિમળાની છાલ દૂધમા બાફી એક મહિનો આપવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ બળકારક અને વાતનાશક છે. એજ એક વર્ષપર્યંત લાગલાગટ સેવન કરનાર સો વર્ષપર્યંત કોઇ પણ રોગનો ભોગ થતો નથી. (૯) પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ અને ઉચકી (હેડકી)નો જલદીથી નાશ થાય છે. (૧૦) ઘી, મધ કે ગોળનું પાણી, એમાંથી એક સાથે અરજુનવૃક્ષની છાલનુ ચૂર્ણ જે પીશે તે હૃદ્રોગ, જીર્ણજ્વર અને રક્તપિત્તને જીતી ચિરંજીવી થશે. (૧૧) કડુ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવું. તે જીર્ણજ્વર, રક્તપિત્ત અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે.

(૧૨) હરડે, વજ, રાસ્ના, લીંડીપીંપર, સુંઠ, નાગરમોથ અને પોખરમૂળનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) ઘઉં અને અરજુન સાજડનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાખી બાફવું અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું; એટલે શૂળ, હૃદ્રોગ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—અરજુન સાજડ–૪, ૫, ૭, ૮, ૧૩, આદુ–૧૯, એરંડો–૩૮, ગંગેટી–૩, જેઠીમધ–૧૯, નાળીએરી–૧૪, પુષ્કરમૂળ–૧, ફાલસા–૩, બીજોરૂં–૧૩, બોરસળી–૩, લીંડીપીંપર–૨૩, ૩૪, વાવડીંગ–૬, શિમળો–૧૬, સમેરવો–૧, ૧૫. **ઉરમાં સંચય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા** માટેઃ—પીંપળો–૪. **ઉરોઘાત એટલે છાતી દુખે તે** માટેઃ—દાડમ–૮, બોરડી–૯. **છાતીમાં દુખતું હોય કે લોહી બગડેલું હોય તે** માટેઃ—રગતરોહિડો–૨. જુઓ ગોવૈ૦માઃ–દૂધ–૧૫. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માઃ—હરિણશૃંગ–૧.

પથ્યઃ—ઘણાજ જૂના રાતા ચોખા, પંડોળાં, કેળાં, જૂનું કોળું, કેરી, દાડમ, ગરમાળો, જૂનો ગોળ, લસણ, ધાણા, મધ, પાન વગેરે. **અપથ્યઃ**—તૃષા, ઉલટી, મૂત્ર, વાયુ, ઉધરસ અને ઓડકાર, શ્રમ, શ્વાસ, મળ અને રુદનના વેગનું ધારણ. મેંઢીનું દૂધ, તુરો, ખારો રસ અને રક્તમોક્ષ.

૯૯—ક્ષયરોગ

કારણઃ—અતિ મૈથુન, અતિ માર્ગ ચાલવો, અતિ શ્રમ કરવો, વ્રણ, શોક, જ્વર, વિષમાશન (અકાળે થોડું કિંવા ઘણું ખાવું), મળમૂત્રાદિ વેગોનો અવરોધ, એથી કરી કફ, વાત અને પિત્ત કુપિત થઇ તે રસાદિ ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે. તે ત્રદોષમા કફનું આધિકય હોય છે.

સંપ્રાપ્તિઃ—કફપ્રધાન, વાતાદિ દોષોએ રસવાહિની શિરાઓ રૂંધાઇ ગયાથી, બધો રસ એક ઠેકાણે સૂકાય છે. પછી અનુક્રમે રસ, રક્ત, માસ, ઇત્યાદિ સપ્તધાતુ ક્ષીણ થાય છે, આ અનુલોમ ક્ષય જાણવો. અતિ મૈથુન કરનાર પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કોપ થાય છે તથા તત્સમીપસ્થ મજ્જાદિ સર્વ ધાતુઓ ઉલટા ક્રમે ક્ષીણ થાય છે, તે કારણથી માણસ શુષ્ક થાય છે. આ રોગને "**રાજયક્ષ્મા**" પણ કહે છે.

પૂર્વરૂપઃ—શ્વાસ, અંગગ્લાનિ, તાલુશોષ, કફનો સ્રાવ, ઉલટી, અગ્નિમાંદ્ય, સળેકમ, ઉધરસ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલા થાય છે. રોગીની આંખોને ધોળાપણું, કોઇને માંસભક્ષણની ઇચ્છા, સ્ત્રીસહવર્તમાન ક્રીડાની ઇચ્છા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

લક્ષણઃ—ખભા અને પડખાંને ઠેકાણે દુઃખ, હાથે પગે આગ, સર્વાંગે જ્વર, એ લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણોઃ**—ઉધરસ, અતિસાર, પાર્શ્વશૂળ, સ્વરભેદ, અરુચિ, જ્વર, એ છ લક્ષણો જેમાં છે તે અસાધ્ય જાણવો. રક્તસ્રાવ, ઉધરસ, જ્વર, એ ત્રણજ લક્ષણો જેમાં છે અને જેના બળ તથા માસનો ક્ષય થએલો છે તે પણ અસાધ્ય જાણવો. જે રોગીનાં નેત્ર શુક્લવર્ણ, અન્નદ્વેષ કરનાર, ઊર્ધ્વશ્વાસી અને કષ્ટવડે ઘણું મૂતરનાર એવા રોગીને ક્ષયરોગ મારે છે. ક્ષય ઉત્પન્ન થએલા રોગીનું એક **હજાર** દિવસની અંદર મૃત્યુ થાય છે. **સાધ્ય લક્ષણોઃ**—જે રોગીને તાવ ન હોતાં બળવાન હોય, ચિકિત્સા સહન કરનાર, વિચારવાન અને એનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ કૃશ ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા.

ક્ષયરોગ ઉપર •ઉપચારઃ–(૧) બકરીનું દૂધ, ઘી અને સાકર, એ સેવન કરવાં. (૨) માખણ, સાકર અને મધમાં એક ચણોઠીભાર સોનાના વરખ સેવન કરવાથી ક્ષયનો નિશ્ચય નાશ થાય છે. (૩) સીતોપલાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) લવંગાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૫) અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૬) **એલાદિ ચૂર્ણઃ**—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને લવંગનો એક ભાગ, ખારેક બે ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, સાકર, લીંડીપીંપરના ચાર ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી

• સંગૃહીત ઉપચારઃ–ક્ષય અથવા દમવાળાને દહીં શેર ૦ા માં થોડું મીંઢળ નાખી પાય તો ઉલટી થઈ કફથળી નીકળે. વારણ–સાકર.

ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) **દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ**:—કાળી દ્રાક્ષ, ડાંગરની કણકી, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વંશલોચન, વાળો, આમળાં, નાગરમોથ, ચંદન, તગર, ચણકબાબા, જાયફળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લીંડીપીંપર અને ધાણા, એ સમભાગ અને સર્વેના બરોબર સાકર નાખી, એ ચૂર્ણ સવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તદાહ, મૂર્ચ્છા, ઉલટી અને અરુચિને શમાવે છે તથા શરીરને કાંતિવાન કરે છે; અને પાડુ, કમળો, રક્તપિત્ત, ઉદર, દાહ, અરુચિ, રાજયક્ષ્મા, રક્તમેહ, યોનિદોષ, રક્તાર્શ, અંત્રવૃદ્ધિ અને વિદ્રધિનો નાશ કરે છે. આ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણોમા અતિ ઉત્તમ છે. (૮) જવ અને ઘઉંનું ચૂર્ણ દૂધમાં બાફી તેમા ઘી, મધ અને સાકર નાખી આપવું. (૯) **કર્પૂરાદિ ચૂર્ણ**:—ભીમસેની કપૂર, તજ, ચણકબાબા, જાયફળ અને જાવંત્રી, એ સમભાગ અને લવંગ ૧ ભાગ, જટામાંસી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લીંડીપીંપર ૪ ભાગ અને સુંઠ ૫ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી તે ચૂર્ણ આપવું, તે હિતાવહ છે. એ દાહ, ક્ષય, કાસ, વૈવર્ણ્ય, પીનસ, દમ, ઉલટી અને કંઠરોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવું. (૧૦) લીંડીપીંપર, દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને સરસવના તેલનો લેહ આપવો. (૧૧) મધ, આસોંદ, લીંડીપીંપર અને સાકરનો લેહ આપવો. (૧૨) અરડુસીના પાદડાં, અશ્વગંધ, શરસડાનાં મૂળ અને સાટોડીનો કાઢો આપવો. (૧૩) અર્જુન સાજડની છાલ, સુંઠ, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળ, આમળાં અને એરંડાનું ચૂર્ણ ઘી અને મધ નાખી આપવું. તે ક્ષય અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧૪) આસોંદ, ગળો, શતાવરી, દશમૂળ, બળદાણા, ગંગેટી, પુષ્કરમૂળ અને અતિબલાનું ચૂર્ણ આપવું અને પથ્યને માટે દુગ્ધાદિક આપવું. (૧૫) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૬) સાકર, મધ તથા માખણ આપવું; કિંવા દૂધ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી આપવું એટલે પુષ્ટિ આવે છે. (૧૭) પત્રીની સાકર, લીંડીપીંપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેઠીમધ, કાગદી એલચી, લવંગ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે તે શ્રમ, દાહ, મસ્તકશૂળ તથા ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) પુટપાકકૃતિએ અરડુસીનાં પાંદડાનો રસ કાઢી તે મધમાં આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, શ્વાસ અને ક્ષય દૂર થાય છે. (૧૯) કોળાના ગરનો રસ લઈ તેમાં બે તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે. (૨૦) દશમૂળ, બળદાણા, રાસ્ના, પોખરમૂળ, દેવદાર અને નાગરમોથનો કાઢો પાવો; એટલે કુક્ષિ, ખાધ અને ડોકના ઠેકાણાનું શૂળ, ઉરઃક્ષત, ઉધરસ તથા શ્વાસ શાંત થાય છે. (૨૧) બળદાણા, ભોંયકોળું, સિવણ, કાટેશેવતી અને સાટોડીને વાટી દૂધ તથા મધ સાથે પાવું; એટલે ઉરઃક્ષત ક્ષયનો નાશ કરશે. (૨૨) **એલાદિ** ગુટિકા આપવી. (૨૩) ઉરઃક્ષતક્ષયી માણસને દૂધ અને મધમાં ધાણી ભક્ષણ કરવા આપવી. તે પચી ગયા પછી સાકર નાખી દૂધ પાવું. (૨૪) **ક્ષયથી ઉલટી થાય તે ઉપર**:—લાખનું સારૂં બારિક ચૂર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવું. (૨૫) **ઇક્ષ્વાદિ મોદક**:—ચણોઠીનાં મૂળ, શેલડીનો રસ, મધ અને વંશલોચન એ દરેક ૬૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા કૌચબીજ, મરી, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઇ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી રવૈયાથી મથન કરી, તેના ચાર તોલાના મોદક કરી ભરી રાખવા, તેમાથી બે વેળા અથવા એક વખત તે મોદક અગ્નિબળ જોઈ આપવા. એ ઉપર પથ્ય સારી રીતે પાળવું, જિતેંદ્રિય રહેવું અને બ્રહ્મચર્ય પાળવું; એટલે તે મોદક સંગ્રહણી અને એકાદશ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે. એ વૃદ્ધ, વ્યાકુલ અને ધાતુક્ષીણ થએલાને વાજીકરણ છે અને વાઝણીને પુત્ર આપે છે તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મદ્ય અને ભારથી શ્રમિત થએલા પુરુષોના બળને વધારે છે; અને હૃદ્રોગ, પ્લીહા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અપતંત્રક, અપસ્માર, વિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. આ રસાયન છે. (૨૬) દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીંડીપીંપર કિંવા આસોંદ, સાકર, મધ, ઘી અને લીંડીપીંપર એકત્ર કરી તે આપવું; એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે. (૨૭) મુસળીનું ચૂર્ણ ધીમા તળવું તથા તેમાં કૌચબીજ, ગોખરૂ અને શતાવરીનું સમભાગ ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું; અને એ બધા જેટલી સાકરની ભૂકી અને બકરીનું ઘી નાખી સવા તોલા પ્રમાણના લાડુ કરી રાખવા. નિત્ય સવારે એક લાડુ ખાવા આપવો અને ઉપર પાંચ તોલા બકરીનું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૨૮) **અગસ્ત્ય હરીતકી**:—જવ એક આઢક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વજને લઇ ખાંડી તેમાં પાણી ચોપટ નાખી,

ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાંસુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાંથી જવ કાઢી નાખી રાખવું; પછી દશમૂળનાં ઔષધો ૧૦ થઇને ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પીંપળીમૂળ, અઘેડો, કચોરા, કૌચબીજ, શંખપુષ્પી, ભારંગછાલ, ગજપીંપર, બળદાણા અને પુષ્કરમૂળ, એ દશ ઔષધો આઠ આઠ તોલા પ્રમાણે લઇ થોડાં થોડાં ખાંડી તેમાં પાણી પાચ આઢક (૧૨૮૦ તોલા) નાખી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાંસુધી કાઢો કરી ગાળી તે જવના કાઢામાં મેળવી, તેમા મોટા હરડા ૧૦૦ નાખી ઘી અને તલનું તેલ બત્રીસ બત્રીસ તોલા અને ગોળ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા) તે કાઢામા નાખી લચકો થાય ત્યાંસુધી પાક કરી, ઠંડું થયા પછી લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અને મધ એ સોળ સોળ તોલા પ્રમાણે લઇ પાકમાં મેળવવું. આ અવલેહમાંથી રોગીએ દરરોજ ૨ હરડા લેહ સાથે ખાવા; તેથી કરી ક્ષય, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, ઉચકી (હેડકી), મૂળવ્યાધિ, અરોચક, પીનસ અને સંગ્રહણી, એ રોગો દૂર થાય છે. શરીરે કરચળીઓ પડે તે જતી રહે છે, કેશ ધોળા હોય છે તે કાળા થાય છે તથા બળ અને કાંતિ આવે છે. આ અવલેહ રસાયન છે; એથી કરી સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે. આ અવલેહ **અગસ્ત્ય** ઋષિએ કહેલો છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—અરજુનસાજડ–૬, અરડુસી–૧૦, ૧૭, ઇંદ્રજવ–૨૨, કાંચકી–૧,જવ–૭, થુવેર–ચોધારો–૧૩, પીંપળો–૧૮, બીજોરૂં–૧૩, લીંડીપીંપર–૨૩,૩૪, વાકેરી–૩. **કફક્ષય** માટેઃ—અરડુસી–૧. **ઉરઃક્ષત ક્ષય** માટેઃ–જેઠીમધ–૧૧, ડુંગળી–૨૨, પીંપળો–૯. **રક્તક્ષય** માટેઃ--બોરડી–૬. જુઓ ગોવૈ૦માઃ—દૂધ–૧, માખણ–૧. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માંઃ—મૂત્રવર્ગ–૧, સાબરશીંગ–૭.

પથ્યઃ—ઘઉં, મગ,ચણા, બંટી, માખણ, દૂધ, ઘી, કેળાં, ફણસ, કેરી, આમળાં, નાળીએર, સરગવો, તાજી દ્રાક્ષ, સાકર, શરીરે સુગંધી તેલનું અભ્યંગ, ઉત્તમ, સુંદર અને મનોરમ્ય એવાં સ્થાનો અને ગૃહોમા નિવાસ, માલાધારણ, ગાવું, કથા અને પુરાણનું શ્રવણ, મૃદુ અને શીત પવન, નાચ, ચાદરણી, વીણાવાદન, સ્ત્રીનું દર્શન અને સુવર્ણ, મોતી તથા રત્નના અલંકારનું ધારણ. **અપથ્યઃ**—વિરેચન, મળમૂત્રાદિના વેગનું ધારણ, શ્રમ, સ્વેદન, અંજન, જાગરણ, સાહસકર્મ, રુક્ષપાન, રુક્ષાન્ન, વિષમાશન, પાન, કાલીંગડું, લસણ,હીંગ,ખાટા,તીખા, તુરા અને કડવા રસ, ભાજીપાલો, ક્ષાર, વિરુદ્ધાશન, અધ્યશન, ધોલા કે ટીંડોરાં, કંકોડાં, દાહકારક પદાર્થ, રાતી અને શ્વેત સારોડી.

૭૦-ક્ષુદ્રરોગ—ફોલ્લા, ફોલ્લીઓ વગેરે

શારંગધર ગ્રંથમાં ક્ષુદ્રરોગ સાઠ પ્રકારનો કહેલો છે. તે પૈકી જરૂર જણાય તેટલાનુંજ અહીં વર્ણન કરેલું છે. ×**વલ્મીક** (રાફડો)ઃ—ગળું, ખાંધ, હાથ, પગ અને સાંધાને ઠેકાણે ત્રણે દોષોથી રાફડા (મ૦ વારૂળ) જેવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોટી

× સંગ્રહીત ઉપચારઃ–(૧) લોઢાના વાસણમા લીંબુના રસથી હિંમજ ઘસી ચોપડવાથી દાહારસી તથા ચાંદી માટે. (૨) મહૂડા શેર ૦ા,હળદર ૨ પૈસાભાર અને મીઠું ૧ પૈસાભાર,ત્રણેનો તલીઆ તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી લોહીવિકાર માટે. (૩) ચીણીઓ કપૂર ટાંક ૧, ફુલાવેલો ટંકણખાર ટાક ૧ અને સોપારી ૧, એ ત્રણેને લીંબુના રસમાં ઘસી ૧૪ દિવસ ચોપડવાથી કરોળાઆ માટે. (૪) મીણ તોલો ૧, રાળ તોલો ૦ાા, કાથો તોલો ૦ાા,મરી તોલો ૦ાા,સિંદૂર તોલો ૦ાા,બરાસ તોલો ૦ા,મોરથુથુ તોલો ૦ાા લઈ ઘી શેર ૦ામા મલમ કરી ચોપડવાથી તળગરમી જાય. (૫) રાળ, કાથો અને મરી એકેક તોલો, સિંદૂર તોલો ૦ાા, મીણ તોલા ૨ અને ઘી તોલા ૧૦ માં મલમ કરી ચોપડવાથી તળગરમી જાય. (૬) કડુ. કરિયાતું, ઇંદ્રજવ, ત્રિફળાં, લીમડાની છાલ, પિત્તપાપડો, ઉસબો, ગળો, સુંઠ, લીંડીપીંપર, મરી અને કાળીજીરી ઉકાળી પાવાથી લોહીવિકાર માટે. (૭) ત્રુંસડું લઇ બે ફાડો કરી ગર્ભ કાઢી, વડાગરૂં મીઠું તે પર ભભરાવી તેને ગરમ કરી,દરદ ઉપર મૂકી ઉપર તેનીજ છાલ મૂકી પાટો બાંધવો. તે ત્રીજા દિવસે છોડવાથી ફોડીઆ નગરૂં જાય. (૮) આમલસાર ગંધક ટાંક ૧, મોરથુથુ ટાંક ૧, લોવર ટાંક ૧, લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવાથી ફોળીઆ જાય. (૯) મલમઃ– પારો માસા ૫ અને આમલસાર ગંધક માસા ૫ તથા ગંધક ઉંટીઓ માસા ૫ લઈ તેની કાજળી કરવી. પછી મરી માસા ૫, કપીલો માસા ૫, રાળ માસા ૫, કાથો માસા ૫, ફુલાવેલો મોરથુથુ માસા ૫, મેંદી માસા ૫, માલકાંગણી માસા ૫, મીણ ૩

થાય છે, તેને પુષ્કળ છિદ્રો પડે છે, તેમાંથી સ્રાવ થાય છે, શૂળો ફૂટે છે અને તેનું મુખ ઉપર ઉપસી આવેલું હોઈ વિસર્પ પ્રમાણે પ્રસરે છે. **કક્ષા** (કાખમાંજરી, બાંબલાઇ):–બાહુ, કાખ, ખાંધ અને બરડાની જગાએ પિત્તકોપથી થએલી કાળા ફોલ્લાએ વ્યાપ્ત અને વેદનાયુક્ત ગ્રંથિ થાય છે. **અગ્નિરોહિણી** (રસોળી):—કાખની આજુબાજુએ માંસ ફાડનારાં જે ગુમડાં થાય છે તેના યોગે અંતર્દાહ અને તાવ આવે છે; અને તે અંગારા જેવાં લાલ થાય છે; તેમાં વાયુ અધિક હોય તો સાત દિવસે, પિત્તાધિક્ય હોય તો બાર દિવસે અને કફાધિક્ય હોય તો પંદર દિવસે રોગી મરે છે. એ ત્રિદોષજ અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે. **પાદદાહી** (તળાગરમી, બ્યાઉ ફાટવા):—જે માણસ સ્વભાવતઃ ઘણું ફરે છે, તેના પગો ફુટી વાયુના યોગે અત્યંત બળતરા થાય છે, તળીઆમા ભગ પડે છે, ખાલ નીકળી જાય છે અને હાથેપગે દાહ થાય છે; તેને પાદદાહી અને મરાઠીમાં જળવાત કહે છે. એ હાથને પણ થાય છે. **ઓસાર:**—કહોવાણનો કચરો પગની આંગળીઓમાં ભરાવાથી તે આંગળીઓની વચલી જગામાં ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, બળતરા થાય છે, ચામડી સૂજી જાય છે અને બળતરા થઇ સણકા આવે છે એને ઓસાર કહે છે. **દારુણા:**—કફવાયુના યોગે કેશની જમીન અતિ કઠિન થઈ ચેળ આવે છે, ચરચર થાય છે અને ઝીણી ફોડકીઓ થઇ પાકે છે તેને દારુણક કિંવા દારુણા કહે છે. **વ્યંગ** (વાંગ):—શ્રમ તથા ક્રોધવડે કોપેલો વાયુ પિત્ત સાથે મળી મુખ ઉપર આવે છે તથા એક મંડળ ઉત્પન્ન કરે છે. તે દુખતું નથી અને પાતળું તથા શ્યામવર્ણ હોય છે તેને વ્યંગ કિંવા વાંગ કહે છે. **ગુદભ્રંશ** (આમળ, ખુલું, મ૦ આગેરૂ):—રુક્ષ તથા અશક્ત પુરુષોની ગુદા કથલવાથી કિંવા અતિસારના યોગથી બહાર આવે છે તેને ગુદભ્રંશ કહે છે. **સૂકરદંષ્ટ્ર:**—દાહયુક્ત, કોરો લાલ, જેની ચામડી પાકેલી, તીવ્ર વેદનાયુક્ત, કંડૂયુક્ત અને જ્વર કરનાર એવો સોજો કિંવા વ્રણ થાય છે તેને સૂકરદંષ્ટ્ર (ડુકરદાઢ) કહે છે.

વલ્મીક (રાફડા) **ઉપર ઉપચાર:**–મનશીળ, ભીલામો, કાગદી એલચી, અગરૂ ચંદન અને જાઈના પાંદડાનો કલ્ક કરી તેમાં કડવા લીમડાની લીંબોળીઓનું તેલ પચન કરવું. તે બહુજ છિદ્રોના અનેક વ્રણયુક્ત વલ્મીકનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:–સાગ ૬.

કક્ષા (કાખમાજરી) **ઉપર:**—(૧) વડના દૂધનો કિંવા વછનાગનો વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ગુમડું ફાટવાને માટે પુગળવેલીના પાદડાં વાટી બાધવાં અથવા રાઇ અને કાચ એકત્ર વાટી પાટો બાધવો. (૩) ધોળી કલગારીનો કંદ ઘસી ચોપડવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—કલગારી–૧, કૌચ–૯, ગુગળ–૨, ભીલામો–૫, રાઇ–૧૧, લસણ–૨, વછનાગ–૭, વડ–૩.

કાળપુળી (પાઠા) **ઉપર:**–(૧) કુંવાડીઆના પાંદડા વાટી સાત દિવસ બાધવા. (૨) ઈંદ્રવરણી અને કડવી (લઘુ) ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ ટંડા પાણીમા ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૩) વગડાઉ સરગવાના મૂળ, તાનવડીનાં (પાતાળ તુંબડીના) મૂળ, ઇદંડીના મૂળ અને કલગારીના કાંદાને પાણીમાં એકત્ર ઘસી અથવા ફક્ત કલગારીનો કાંદો ઘસી લેપ કરવો. (૪) ઝાડ ઉપરના કાસાળુના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય અલણી. (૫) ગરમાળાનું મૂળ છાશમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો અને તિવતીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૬) સાતવર્ષી ધાવડીનાં મૂળની ભૂમિમાંની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમા ઘસી પાવી અને તેના ઉપર લેપ કરવો. (૭) પુત્રજીવ (જીયાપોતા) ઝાડની અંતરછાલ પાણીમા ઘસી ચોપડવી; એટલે કાળપુળી (પાઠું), વિષના ફોલ્લા, ગંડમાળ, ગલગંડ અને કાખમાજરીનો નાશ થાય છે. (૮) વિષ્ણુક્રાંતા તથા પેટારી, એ બંને કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે

પૈસાભાર અનેગાયનું ઘી ૩ પૈસાભારલઈ પ્રથમ ઘી ગરમ કરીતેમાં ભીણુ નાખી,પછી બાકીની સર્વ ચીજો ઝીણી વાટેલી નાખી ગરમ કરતાં ઉભરા બે આવેથી ઉતારી પછી આંગળીથી ચાંદાં ઉપર ચોપડવાથી નાસુર, ચાંદાં, ક્રીડીઆ નગરૂં (પગની એડીની નીચે કીડીના દર જેવું થાય છે તે દર્દ), પાઠું વગેરે જાય. (૧૦) શરીર ઉપરના કરોળીઆમાટે–કોરવાડીઓ નામની વેલ થાય છે. જેનાં પાંદડાં લીમડા જેવાં પણ નાનાં હોય છે. તેને શીંગોડા જેવા ત્રણ ખૂણાવાળા પોપટામાં કાળા રંગના ત્રણત્રણ દાણા થાય છે.તે દાણાની માળા કરી દોરામાં પરોવી ગળામાં પહેરવી.

તે કાળપુળી, સર્વ પ્રકારની ગાંઠો અને ગુમડાનો નાશ કરશે. આ ઔષધ કાળપુળીનો નાશ કરવા માટે મોટું સમર્થ ઔષધ છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ માઃ—ઇંદ્રવરણા-૧૮, કલગારી-૩, કાસાળુ-૧, કુંવાડીઓ-૨, ખપાટ-૧, ગરમાળો-૩, ચિત્રો-૩, જીયાપોતો-૧,વાલોળ-૨, વાંકેરી-૫, વિષ્ણુક્રાંતા-૪.

કાળપુળી જેવુંજ બીજા પ્રકારનું મોટું ભયંકર ગુમડું થાય છે. તેના લોકોમાં ચાલતાં નામો લક્ષણો અને ઉપચારો નીચે આપેલાં છે. **જાળપુળીઃ**—જે ગુમડાંમાંથી અગ્નિથી દાઝ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે તે. **ચારપુળીઃ**—જે ગુમડાથી ચાળણી પ્રમાણે છિદ્રો પડતા જાય છે અને કેટલાએક ઉપચારો કર્યા છતાં તે પોતાનો ક્રમ ન છોડતા ઉપર ને ઉપર છિદ્રો પાડતું જાય છે તે. **ઢંઢપુળીઃ**-ઉપર પ્રમાણે વિકાર થઇ શરીરના ભાગ ઉપર નખ જેવી કઠિન ચામડી વધારતું જાય છે તે. **પાઠુઃ**-આ કાળપુળીનો પ્રકાર હોઈએ બહુધા પીઠ ઉપર જે ઠેકાણે દૃષ્ટિ પહોંચતી નથી એવા કરોડના ભાગપર થાય છે. **ઉપચારઃ**-(૧) કડવા લીમડાના પાંદડા પાણીમાં વાટી ગુમડા ઉપર વારંવાર બાંધતા રહેવું; એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) કાળપુળી ઉપર કહેલા ઉપચારો સર્વ પ્રકારના ગુમડાં ઉપર કરવા. (૩) વાંકેરીની જડ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવી અને ગુમડાં ઉપર લેપ કરવો; કિંવા વાંકેરીના પાંદડાં પાણી નાખ્યા સિવાય વાટી ઉપર બાંધવાં. (૪) ત્રિધારી કાડવેલનો રસ કાઢી તેમાં વાકેરીની જડ અને શંખજીરૂ ઘસી તેનો ચાળપુળી ઉપર વારંવાર લેપ કરવો.

માંડપુળી (બદ) એટલે સાથળ ઉપર ભયંકર ફોડલી થાય છે તે **ઉપરઃ**—(૧) મર્યાદવેલીનો કંદ અથવા ફળ વાટી ચોપડવું. (૨) કોહળું શેકી તેમા મીઠું નાખી તે બાંધવું. (૩) મખમલીનાં પાંદડા અને દુધીના પાદડાં મીઠું નાખી વાટી બાધવાં. **પથ્ય** અલુણી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—આકડો-૨૪, ઉબરો-૭, કલગારી-૩, કાકડી-૨, કૌચ-૯, ખપાટ-૧, ખસખસ-ક (અફીણ)-૧૭, ગલફી-૪, ગહું-૧, ગુલછબુ-૨, ચિત્રક-૬, તુંરીઆં-૧, થુવેર ત્રણધારીઓ-૭,દિંડા-૨,નરાબા-૧, પીંપળો-૧૯, બાવળ-૭, ભીલામો-૬, ૧૨, મખમલી-૪, મર્યાદવેલ-૧, લીમડો (કડવો)-૩૯, વછનાગ-૬, વાવળા-૧, વિંછુડા-૨, સણુ-૨. **બદ પાકવા** માટેઃ—અળસી-૨, કાળો ઉમરડો-૪, ડુંગળી-૨૮, શિમળો-૧૦, હેળુ-૧. **બદ ફુટવા** માટેઃ—કાજુ-૪, કાસાળું-૪, કુંવાડીઓ-૯, ઝાડ શેવાલ-૧, મિરજોળી-૧. **બદ રૂઝાવા** માટેઃ-પીંપળો-૧૨, મોગલી એરંડો-૪, વાકેરી-૪.

જાળવાત (તજાગરમી, હાથપગનું ફાટવું) **ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) ગાયના ઘીનું હમેશાં મર્દન કરવું એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) આમળાનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી પકવ કરી તે સેવન કરવું; એટલે પિત્ત અને તજાગરમીનો નાશ થશે. (૩) એનના (અરજુન સાજડના) અંકુર બોરડીનાં પાદડા અને આમળાને વાટી તેનો રસ હાથમાં અને પગતળીએ મર્દન કરવો. (૪) લીલા પોપૈયા લાવી પીસી તે પીસેલા પોપૈયા પતરાળામાં વીંટી તે પાણીથી ભરેલા ઢાંકણુ દીધેલા વાસણમાં મૂકી, મંદાગ્નિવડે બાફ દઇ તે પીસેલા બફાએલા પોપૈયા હાથતળીઆમાં અને પગતળીઆમાં બાંધવા. આ પ્રમાણે ચાર-પાચ વખત કરવું; એટલે એ વિકાર નાશ પામે છે. (૫) મીંઢળ, સિંધવ, ઘી, ગુગળ, ગેરૂ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમા અને ઘીમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો.(૬) મધ,મીણ, સિંધવ, ગોળ, ગુગળ, રાળ તથા ગેરૂને એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) મોટાં માયફળ, શરસડો, કડવો લીમડો, મોચરસ, રાતું કોળું, કાકડી, રાખનું પાણી,તેલ અને મીઠું એકત્ર કરી પચન કરી તે ચોપડવું; એટલે તજાગરમીનો ત્વરિત નાશ થાય છે. (૮) છીપો બાળી તેની ભસ્મ કરી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કડવી દુધી ચીરી કોરી તેમાં કડવા લીમડાના પાંદડાં અને તેલ નાખી કઢવી તે તેલ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ માંઃ—નાગલાદુધેલી-૪, પોપૈયો-૫, ભીંડી-૩, સાજડ-૩.

ઓસાર ઉપરઃ—(૧) ડાંગરના કુસકા બાળી પગને કાળો રંગ જણાઇ આવે ત્યાંસુધી ધૂણી કરવી. (૨) કરંજનાં બીઆં, હળદર, હિરાકસી, પદ્મકાષ્ઠ, મધ ગોરોચન અને હરતાલનો લેપ કરવો તે હિતકારક છે. (૩) ધોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભૂકી ઉપર ચોપડવી. (૪) વૃક્ષ

પડવરીનાં પાદડાંનો રસ ચોપડવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ માં:—કાજૂ-૧,ગોરખમુંડી-૮, ડાંગર-૧, ધંતુરો-૧૨, ભીલામો-૨૩, વિખરી-૧.

દારુણક ઉપર:—(૧) દૂધમાં ખસખસ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) રીંગણીના રસમાં કિંવા જાસુદીના ફૂલના રસમા સમભાગ તેલ નાખી* પચન કરી તે તેલનો લેપ કરવો. (૩) આંબાની ગોટલીનું અથવા હરડેનુ ચૂર્ણ સમભાગ દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) **ભંગરાજ તૈલ:**—ભાંગરાનો રસ, લોહકાટ, ત્રિફળા અને ઉપરસાળના કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો; એટલે દારુણક, અકાળે વાળ ધોળા થાય છે તે-પલિતરોગ, કંડૂ અને ઈંદ્રલુપ્તનો નાશ થાય છે. (૫) ભાંગરાનો રસ અને ચણોઠીના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું; તે કંડૂ, દારુણક, કુષ્ઠ અને મસ્તક-વ્યાધિનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:-ખસખસ-૬, ૯.

વ્યંગરોગ ઉપર:—(૧) વડની વડવાઇઓ અને મસૂરનો કિંવા મધમાં મજીઠ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨) અરજુન સાજડની છાલ, મજીઠ, અરડુસી અને મધનો લેપ કરવો. (૩) વાયવરણા-ના કાઢાથી મોઢું ધોવું એટલે વ્યંગરોગનો નાશ થશે. (૪) જાયફળનો લેપ કરવો. (૫) મસુરા દૂધમા અને તેમા ઘી નાખી તેનો સાત દિવસ લેપ કરવો; એટલે મોઢું કમલપત્ર જેવું થાય છે. **તારુણ્યપિટકા એટલે મર્મસ્થાનના ગુમડા (ખીલ) ઉપર:**—(૧) બીજોરાનાં મૂળ, ઘી, મન-શીળ અને ગાયના છાણના રસનો લેપ કરવો. તે મુખનો ઉત્તમ વર્ણ કરે છે; અને તારુણ્યપિટકા, વાગ તથા કાળાપણાનો નાશ કરે છે.(૨) જાયફળ, ચંદન અને મરી એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લોધર, ધાણા અને વજમો કિંવા ગોરોચન અને મરીનો લેપ કરવો. (૪) અરજુનવૃક્ષની છાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) મજીઠ મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) મોચરસના ઝાડના (શિમળાના) કાટા દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:-અરજુનસાજડ-૧૪, ઉગોરીઆં-૨, જાયફળ-૭, તલ-૨, રતાંદળી-૩, લોધર-૨.

ગુદભ્રંશ (આમળ)*ઉપર:—(૧) કમલિનીના કુમળાં પાંદડાં શર્કરાયુક્ત ભક્ષણ કરવા. (૨) ચુકો, બોર, દહીં, કેરી, સુંઠ તથા ક્ષાર, એમા ઘી સિદ્ધ કરવું અને લેપ કરવો; એટલે ગુદભ્રંશ-નો નાશ થશે. (૩) કોકમ, ચિત્રો, ચુકો, બીલાં, પહાડમૂળ અને જવખારને છાશમા વાટી પ્રાશન કરવાં. (૪) ગાયનું છાણ ગરમ કરી તેવડે શેક કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:-કમળ-૧, ચુકો-૨, મુચકંદ-૪, સહદેવી-૨.

સૂકરદંષ્ટ્ર ઉપર:—(૧) ભાંગરાનાં મૂળ અને હળદરના કલ્કનો લેપ કરવો. (૨) રાતાં કમળનાં મૂળનો કલ્ક ગાયના ઘીમા પ્રાશન કરવો. તે, નિયમવડે સૂકરદંષ્ટ્રથી ઘોર તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પણ નાશ કરે છે. (૩) હળદર અને ભાગરાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; તેથી કરી વિસર્પ અને સૂકરદંષ્ટ્રનો નાશ થાય છે. **ઇંદ્રલુપ્ત એટલે માથા ઉપર ટાલ પાસે જે રોગ થાય છે તે (ઉંદરી, ટાલ) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રિંગણીનો સ્વરસ કિંવા ચણોઠીનાં મૂળ અથવા ફળનો કિંવા ભિલામાના રસનો મધમાં લેપ કરવો. (૨) હાથીદાત શેકી તેની ભૂકી બકરીનું દૂધ અને રસાંજન એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) કડવી પંડોળીના પાદડાંનો રસ ચોળવો. (૪) ગોખરુ, તલના ફૂલ, મધ અને ઘી, એ પદાર્થો સમાન લઈ મસ્તકે લેપ કરવો. (૫) જાઈ, કરંજ, વાયવરણા અને કરેણના રસમા તેલ નાખી પચન કરવું અને તે તેલ ચોપડવું. (૬) રાતી જાસુંદીના ફૂલ અથવા પાદડાં ચોળવા. (૭) મોટાં કમળ, જેઠીમધ, લીંડીપીંપર, ચંદન અને નાનાં કમળ એકેક ભાગ, તેલ ૧૬ ભાગ, આમળાંનો રસ ૩૨ ભાગ કઢવી તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું;

* (૧) ખેરી ગુંદર અને મમનું પીઠું ઘી નાખી આપવાથી આમળ ન નીકળે. (૨) કલાઈ સફેતો અને માયાં ઝીણાં વાટી આમળ માથે ભભરાવી લુગડાના ડુચાથી અથવા જૂના ખાસડાથી હળવે હળવે દાબી આમળને બેસાડવી. આમ માસ ૬ સુધી કરે તો ૪૦ વર્ષનું જૂનું દરદ પણ મટે.

એટલે સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગ અને વાગ વગેરે દૂર થશે. તાંદળજાનું શાક ભક્ષણ કરવું. (૮) નેપાળો પાણીમા ઘસી ચોપડવો. (૯) પોપૈયાનું દૂધ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા–ગોખરૂ બેઠા–૮, ચણોઠી–૪, ૨૩, તાદળજો–**૧૨**, પટોલ કડુ–૫, બોરડાં–૧, ભીલામો–૨૮, ભોરિંગણી–૨, રતનજોત–૫, સુરૂ–૧.

નખોરીઆ (એટલે **નવેલો** એ રોગ નખ અને આંગળીવચ્ચે થવાથી નખ ઉપર બાજુએ ઉપસી આવે છે તે) અને **પેરૂ ઉપર:**—(૧) છિપનો ચૂનો અને સિંદૂર માખણમા ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. (૨) શસ્ત્રવડે યથાયોગ્ય કાપી વ્રણોકત ચિકિત્સા કરવી. (૩) શિવણીનાં કુમળા સાત પાદડા લઇ આંગળીએ બાંધવાં. (૪) નખની બાજુએ ટંકણખારનું ચૂર્ણ ભરવું; એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૫) કઢાએલા ભીણની લુગદી નખ ઉપર બાધવી. (૬) કડવા લીમડાના પાદડા મીઠું નાખી વાટી ઘીમાં શેકી તેનો પાટો બાધવો. (૭) રેવંચીનો શીરો ઘસી ચોપડવો એટલે સોજો ઉતરશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ–લીમડો (કડવો)–૪૦.

અરૂંષિકા એટલે ખોડા ×ઉપર:—જૂની પેડ અને કુકડાની હગારને ગોમૂત્રમા ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે ખોડો ત્વરિત જશે. (૨) લીંબુનો રસ ઉપર ચોળવો અને ઘોડાના મૂત્રમા અથવા લીંદના રસમા સિંધવ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૩) ખેર, કડવો લીમડો, કડો અને જાંબુઆના ઝાડની છાલ વાટી, ગોમૂત્ર અને સિંધવમા મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૪) હળદર, દારુહળદર, કરિયાતું, ત્રિફળા, કડવો લીમડો તથા ચંદનના કાઢામા કિંવા કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) ભિલામો તેલમા ઘસી ચોપડવો. (૬) બોડી અઘેડીના ઝાડની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૭) મેંદી વાટી તેનો એક આંગળ જાડો લેપ કરી ચાર પહોર પછી તે ધોઈ તે ઉપર તલના તેલમાં નાળીએરનાં છોડાંની રાખ મેળવી તે ચોપડવી.(૮) શંખજીરૂં, ચીકણી સોપારી અને ધોળા કાથાનું ચૂર્ણ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૯) ગજકર્ણીનાં કિંવા ગરમાળાનાં પાદડા વાટી ઉપર ચોળવાં. (૧૦) ગેરૂ અને કાળી તુલસીનાં પાંદડાં એકત્ર વાટી ચોળવાં. (૧૧) કળીચૂનો અને હરતાલ પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) તલના પાદડાંની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને એજ રાખ સૂકી ખરજ ઉપર લીંબુના રસમાં ચોપડવી. (૧૩) લીંબુ અને મરવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૧૪) ગોળને તવા ઉપર બાળી તેની રાખ માખણમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) મોરથુથુ પાણીમાં કાલવી તેમા તેલ કઢવી તે ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:–ઇંદ્રજવ–૫. ઉંડણ–૪, કઠ–૩, કડવી કવઠ–૨, કણઝી–૯, કાળીવેલ–૧, પીંપર–૨, ભીલામો–૨૨, ભીંડી–૨, મરવો–૩, મુગવેલ–૨, મેંઢાશીંગ–૨, મેંદી–૭, સરગવો–૧૯.

પલિતરોગ (અકાળે કેશ ધોળા થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) લોહચૂર્ણ, ભાગરો, ત્રિફળાં અને કાળી માટીને શેલડીના રસમા વાટી એક મહિનો લેપ કરવો; એટલે કેશ કાળા થાય છે. (૨) આમળાં ૮ તોલા, બહેડાં ૪ તોલા, હરડાં ૮ તોલા, આબાની ગોટલીમાનું મગજ ૨૦ તોલા અને લોહચૂર્ણ ૧ તોલો એકત્ર વાટી તે કલ્ક લોહપાત્રમા મૂકવો અને રાત્રે તેનો લેપ કરવો. (૩) કડવા લીંમડાનાં બીઆંનું તેલ કાઢી તે વાળને ચોપડવું, નસ્ય આપવું તથા દૂધ અને ભાત જમવો; એટલે એક મહિનામા બધા કેશ કાળા થાય છે. (૪) શિવણીના મૂળ, કાંટાસરીઆનાં ફૂલ, કેતકીના મૂળ, લોહચૂર્ણ, ભાંગરો, એને ત્રિફળાના કાઢામાં તેલ નાખી પાચન કરવું, તે એક મહિનો જમીનમા પૂરી રાખવું પછી લેપ કરવો; એટલે ધોળા થએલા કેશ કાળા ભ્રમર જેવા થશે.

અહિપૂતન એટલે બાળકની ગુદા પાકે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) પહેલાં માતાના દૂધનું શોધન કરવું; પછી ખેર અને ત્રિફળાંના કાઢાવડે વ્રણ ધોવું. (૨) શંખ, સુરમો અને જેઠીમધનો લેપ કરવો.(૩) કડવા પંડોળાના પાંદડાં, ત્રિફળાં અને રસાંજનના કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે

× કપીલો ૧ પૈસાભાર, સિંધવ ૧ પૈસાભાર, સાબુ ૧ પૈસાભાર લઈ ઝીણું વાટી, ૪ પૈસાભાર ઉના કરેલા ઘીમાં નાખી પહોર એક સુધી ખૂબ ઘુંટી મલમ કરી માથા ઉપર ચોપડવાથી ખોડો, દાદર વગેરે માથાનાં દરદ જાય.

કષ્ટસાધ્ય રોગ પણ દૂર થાય છે. **ટાંચરૂસ** (એડીના સોજા) **ઉપર:**—ભેંસનુ છાણુ ઉનું કરી બાંધતા જવુ. **હાથના પાસાને સોજો આવે છે તે ઉપર:**—(૧) અરણીના પાંદડામાં મીઠું નાખી વાટી પાટો બાધવો. (૨) કુંવારના પાંદડાને હળદર નાખી ગરમ કરી બાંધવાં. (૩) આકડાના દૂધમા કણક મેળવી પોટીસ બાધવી. (૪) ઝેરકોચલાનાં બીઆ ઘસી ચોપડવા. ***ફૂલાઓ ઉપર મોટો સોજો આવે છે તે ઉપર:**—(૧) ફણી થુરીઆનાં પાદડા અંગારામાં શેકી તે ઉપર હળદર નાખી ગરમ ગરમ બાધવા. (૨) અરણીના પાદડા તથા સોમલને થુંકમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે હાથનો સોજો પણ જાય છે. (૩) કાળા ગોળનો લેપ કરવો. (૪) આકડાનું દૂધ ચોપડવું. (૫) મોટી કાકડીની જાડી છાલ બે-ત્રણ દિવસ બાધવી. (૬) ભેંસના છાણમાં નાચણી (નાગણી) અને કળથીનો લોટ મેળવી જાડો રોટલો કરી શેકી ગરમ કરી બાધવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:-આકડો-૧૬, કાકડી-૨, દક્ષણી થુરીઓ-૩, નાગલી-૪, શેલડી-૧૬.

શોફોદર:—આ રોગમા સોજાનું પ્રાધાન્ય છે. નાના બાળકને પણ આ રોગ થાય છે. પ્રથમ હાથે અને પગે સોજો આવી મોઢાપર્યંત જાય છે, કિંવા મુખે પ્રથમ સોજો આવી હાથપગ-પર્યંત જાય છે. એવા એના બે પ્રકાર છે. આ રોગમા આખા શરીરે સોજો આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે. રોગીના સોજામા બળતરા હોઇ ગળફા પડે છે, તે રોગી અસાધ્ય જાણવો. બાળકોને આ રોગ થવાથી તેમાથી તે બચવું કઠિન છે. **ઉપચાર:**-(૧) આસોદરો, ગંગાવતી, કારેલી અને ભાંગરાના પાંદડાંનો રસ એકત્ર કાઢી તેમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી તે ૩ દિવસ પાવો; કિંવા આસોદરો, કારેલી અને ભાંગરાના રસમાં રાફડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. ઔષધ લાગે તો ઉતાર ઘી અને ભાત. (૨) ધોળી વસુનો કાઢો સાત દિવસ આપવો; કિંવા વસુનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૩) ગલકીના પાંદડાનો રસ ૨ તોલા ઘીમાં પાવો અને પાંદડા સોજા ઉપર વાટી ચોપ-ડવા. (૪) ગોરાકુનો કંદ કચરી મજબૂત કપડામાં ઘાલી જોરથી પીલવું. તેનો જે રસ આવે તેમાં ધોળી ગરણીના મૂળ ઘસી તેનો લેપ સર્વાંગે કરવો. આ યોગથી સોજો ઉતરી જાય છે. (૫) રાફડા ઉપરના કડાના મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી દરરોજ બે વખત પાવા. (૬) રોગીની કમ્મરે ધોળી ગરણીનો વેલો બાધવો. (૭) ખેરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમાં ત્રણ દિવસ આપવો. (૮) ઝેરકોચલાના ઝાડ ઉપરની શીંગોની ડાળ કાઢી કળથીમાં નાખી કાઢો કરી પાવો. (૯) પાડળીના મૂળ ગાયની છાશના નીતર્યા પાણીમા ઘસી બે વખત આપવા. પથ્ય:-કળથીનું કઢણ અને મીઠા વગરનો ભાત. એજ વેલ કમ્મરે બાધવી. (૧૦) કાળા ઉમરડાના ફળના ૪ પૈસાભાર રસમા જીરાની ભૂકી નાખી તે આપવો અને ડુંટી ઉપર ચોપડવો. (૧૧) નગોડના પાંદડાનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમા લીંડીપીપરની ભૂકી અને પૈસાભાર મધ નાખી તે પાવો. (૧૨) ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા અથવા ગાયના મૂત્રમા આપવું. (૧૩) સાટોડી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પંડોળા, સુંઠ, કડુ, દારુહળદર, ગળો અને બાળહરડેનો કાઢો આપવો; એટલે સર્વાંગસૂજ, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા અને કફનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આકડો-૩૩, આશેત્રી-૪, ૮, ઇદ્રજવ-૧૮, કરમદી-૬, કાનફોડી-૮, કાળો ઉમરડો-૨, ખેરેતી-૧, ગરણી-૮, ગલકી-૩, ગોરાકુ-૧, ઝેરકોચલાં-૫, ધતુરો-૧૭, નાગલાદુધેલી-૫, નારી (કીડામારી)-૨, પાટલા-૫, પિલુડી-૧, ફણુસ-૨, સાટોડી-૫, હેદ-૪.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં **કીડીઆ નગરૂં** માટે નં. ૧૮. ગુમડા માટે ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નં. ૨૯. મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧, ૪, ૨૫, ૨૯, ૩૩, ૩૬. **વાસી વિકારથી શરીર ઉપરનાં ચાંદાં** માટે:—ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૬.

પરચુરણ ઉપચાર:-જુઓ વના૦મા:—**ત્વચા (ચામડી)ના રોગો માટે:**—અંકોલ-૬, અમરૂ-૧, આસંધ-૭, ગળજીભી-૬, ગુલાબ-૮, ૯, ૧૧, મીંઢીઆવળ-૧૧. **શરીરની દુર્ગંધી**

* અહીં ગુડધીનો અર્થ ફૂલાઓ કર્યો છે પણ મતલબસંગ્રહમાં એનો અર્થ ઘુંટણ બતાવ્યો છે.

જવા માટેઃ—મીલી–૨૫. **વલ્મીક** માટેઃ—અગરૂ–૩. **નીલિકા (શરીર ઉપરના કાળા ડાઘ)** માટેઃ—વાયવરણો–૪. **કરોળીઆ** માટેઃ—અઘેડો–૧૭, મજીઠ–૩,મુળા–૯. **તાપમાં ફરી આવવાથી પગે બળતરા થાય તે** માટેઃ—અરિઠા–૮, મેંદી–૧. **કોઇ પણ પ્રકારની ગાંઠ** માટેઃ—અળઇ–૧, આકડો–૨૪, કૌચ–૯, ચિત્રક–૨, મર્યાદવેલ–૧. **જાળપુળી** માટેઃ—પુંગળવેલ–૨. **બાલતોડો (રૂંતોડીઉં ગુમડું) ન થવા** માટેઃ—રતનજોત–૧૨. **કીટીભ** માટેઃ—કાસુંદરો–૭. **અળાઈ** માટેઃ—જાંબુ–૧. **માથા ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે** તે માટેઃ—દીપમાળ (ગલગોટા)–૨. **ગલગ્રંથી** માટેઃ—આસંધ–૧૩. **ગાંઠ કે ફોલ્લાના દાહ** માટેઃ—ઇંદ્રવરણાં–૧૦. **ફોલ્લા** માટેઃ—ગંગેટી–૧, નાગચંપો–૩, પેંડકુળી–૨. **ફોલ્લા ફુટવા** માટેઃ—અળવી–૮, સાજડ–૪. **ડુંટીએ ગાંઠ થાય છે** તે માટેઃ—ઝીંઝરૂટ–૧, ફુગ–૩. **વિચર્ચિકા (ચટ્ટાં, ચાઠાં)** માટેઃ—અઘાડી–૫, ગજકર્ણી–૧,ગરમાળો–૧, ૨, ચંબેલી–૨, લીમડો (કડવો)–૩૯, સોપારી–૬. **અગ્નિએ દાઝયા જેવા ફોડલા થાય** તે માટેઃ—રતાંદળી–૨. **શરીરમાં ગરમીનો આજાર મરવાથી કાખમાં કે જાંઘના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે તે** માટેઃ—તુરીઆ–૨. **રક્તશુદ્ધિ** માટેઃ—ગળજીભી–૬, ગુલબાશી–૪, શતાવરી–૧૧, ૧૨, ૧૩. **શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો તે** માટેઃ—કેસર–૨. **શરીરે ઘણી આગ બળતી હોય** તો તે માટેઃ—અગરૂ–૭. **નિદ્રા આવવા** માટેઃ—અઘાડી–૬, વંતાકડી–૭. **ચેતનાપ્રાપ્તિ** માટેઃ—ખજૂરી–૧૧. **મુસળરોગ માટેઃ**—કેતકી–૨, કેવડાનું ઝાડ–૭, ધાપાન–૧. **ઉંઘ ન આવતી હોય તો** તે માટેઃ—અળશી–૧, એરંડો–૨૩, ગાંજો–૬, જાયફળ–૨, દક્ષણી થુરીઓ–૫, ધોળી પીલુડી–૮, લીંડીપીંપર–૪, સહદેવી–૮. **નિદ્રા ન આવવા** માટેઃ—થુવેર–૩. **વાતભ્રમ** માટેઃ—આદુ–૪૪, તુવરૂફળ–૪, વાયવરણો–૯. **ઠંડીને લીધે પગ ચોટી જાય** તે માટેઃ—આંબો–૬. **શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા** માટેઃ—ગુલબાશી–૪, થુવેર–૫. **ઉઠાણું (અફુટ ગુમડા)** માટેઃ—ઉંડણુ–૨, કંકોડી–૮, ઝેરકોચલાં–૪, ભીલામો–૧૧, લસણુ–૨. **શરીરમાં થએલી ગરમી** માટેઃ—ઉપરસાલ–૧, એરંડો–૯, કાંટીગોખરૂ–૩. **મૂત્રદોષ અને શુક્રરોગ** માટેઃ—એલચી–૧, ખપાટ–૫. **સીણુ (થાક) ઉતારવા** માટેઃ—કચૂરો–૪, કાડોળી–૫, ખેર–૮, બીવલો–૪. **ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય** તે માટેઃ—કરંબળ–૧. **અંગમાં ગરમી થઈ લોહી રહેતું નથી** તે માટેઃ—કુંવાડીઓ–૫. **અંગમાં જામેલી ગરમી** માટેઃ—કુંવાર–૮, કેળ–૨૫. **ઉષ્ણુપિત્ત** માટેઃ—દાડમ–૪. **જડત્વ (જડપણુ)** માટેઃ—બીજોરૂ–૧૮. **મળમૂત્રવડે આજારી** માટેઃ—બ્રાહ્મી–૨. **પિત્તાંશ** માટેઃ—ભીંડી–૧. **ઉષ્ણુતાના લીધે થએલી** ગાંઠ માટેઃ—મેંદી–૩. **કોઇ પણ રોગ કદિ ન થવા** માટેઃ—લીમડો (કડવો)–૩૩. **શરદી અને ગરમીથી** પગ **વળી જાય** તે માટેઃ—વિખમોગરી–૩. **પરસામાં ખડો બંધાઇ જાય** તે માટેઃ—હળદર–૨૧. **અસ્રો (સજાયો)** ઉઠે તે માટેઃ—નાળીએરી–૬.

જુઓ ગો વૈ૦માંઃ—**મહેનત અને થાક** માટેઃ—દૂધ–૨૪. **દાઝેલા શરીર** ઉપરઃ—ઘી–૧૦. **શરીરમાં ગરમીથી લોહી બગડવા** ઉપરઃ—ઘી–૧૩. **તજાગરમી** માટેઃ—ઘી–૧૮. **ગુદભ્રંશ (આમળ)** માટેઃ—છાણુ–૨. **પરસેવો નહિ થવા** માટેઃ—છાણુ–૩.

જુઓ પ્રા૦ આ૦માંઃ—**કરોળીઓ શરીર ઉપર મસળવાથી ઉઠેલા ફોડલા માટેઃ**—ઉંદરની લીંડીઓ–૫. **ચામખીલ (મસ) થયા હોય** તોઃ—ઘોડાનો વાળ–૧, સર્પની કાંચળી–૪. **નવેલા (નખ ઉપડવા)** માટેઃ—ભેંસનું છાણુ–૧, મીણુ–૧. **તજાગરમી (પગ ફાટવા)** માટેઃ—મીણુ–૨. **અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે** તે માટેઃ—સર્પની કાંચળી–૧. **બદ** માટેઃ—સર્પની કાંચળી–૩. **ઘણા દિવસની નિદ્રાનાશ** માટેઃ—કસ્તૂરી–૯.

૨-गोवैद्यक

गावः कामदुधा मताः

સુજ્ઞ વાચક આપ જાણો છે કે સૃષ્ટિમાં ગોચર અને અગોચર એ વસ્તુ છે; અને તેમાં (ગો) પૃથ્વી ગોચર અને (ગો) વાણી અગોચર છે;તેજ ગુણો ગોમાતા (ગાય) ધારણ કરે છે.જેવો સૃષ્ટિનો વિષય માયાવેષથકી અસત્ય અને બીજા વેષથકી સત્ય લાગે છે, તેવોજ વાણી એ ભાવથી અસત્ય-કુત્સિત અને પ્રાચીન આર્યજનસંશોધિત વિષયોથકી આધારભૂત પરમશક્તિનું ભાન કરાવે છે. જેમ આકાશ ઉપરથી વાણીનો બોધ થતો નથી તેમજ ગોમાતા પણ એકલા રૂપથી દુર્બોધ છે; પરંતુ એજ અગોચર વાણી સ્વર્ગમોક્ષાદિ સુખોને આપનારી થાય છે; તેવીજ રીતે સંપૂર્ણ સદ્ગુણ-મંડિત ગોમાતા પણ અત્યંત સુખદાતા છે. તેથીજ પ્રાચીન દેવ-ઋષિઓએ તેનું પૂજન કરી આપણને તે પ્રથાએ ચાલવા આજ્ઞા કરી છે અને એનાથીજ આપણું કલ્યાણ, લાભ, વ્યવહાર અને આપણાં દરેક કૃત્યોના કારણરૂપ મસ્તકમાંનો મેંદુ વૃદ્ધિંગત થશે.

દૂધ જેવો પૌષ્ટિક અને અત્યંત ગુણવાળો એવો બીજો પદાર્થ નથી. દૂધ એ મૃત્યુલોકનું અમૃત છે. સર્વ દૂધમાં પોતાની માનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે અને માનું દૂધ છૂટયું, ત્યાંથી ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવું બીજું કોઇ પણ દૂધ મળનાર નથી. માણસને બાળકથી તે વૃદ્ધપણાસુધી હમેશ ગાયના દૂધની અત્યંત જરૂર છે. માણસની શક્તિ અને બળ વધારનાર ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવો બીજો કોઈ પદાર્થ ત્રિભુવનમાં મળનાર નથી. ગોમાસ-ભક્ષક લોક આ દેશમાં આવ્યાથી આ દેશમા ગાયનો ઘણોજ સંહાર થઇ રહ્યો છે; તેથી તેનો વધારો ઓછો થયો અને જ્યાં ત્યાં ગાયનું દૂધ નહિ મળવાથી લોકોમાં બળ અને શક્તિ કમી થયા તથા તેથી સાહજિક રીતે હતવીર્યપણું પ્રાપ્ત થયુ; તેમજ જમીનનું ઉત્તમ ખાતર જે તેનું છાણ, તે ભરપૂર મળવાનું સાધન કમી થવાથી, જમીનની અંદર ધાન્ય થોડું અને હલકા કસનું ઉત્પન્ન થવા માંડયું; તેથી લોકોની શક્તિનું માન કમી થઇ આયુષ્યનું માન પણ કમી થયુ. પહેલાના વખતમાં ધન, ધાન્ય અને દૂધ-ઘીની વિશેષતા હોવાથી, અહીંના લોકોને બીજા દેશમાના લોકો આગળ જવાનો પ્રસંગ કોઇ દિવસ આવેલો નહિ; પરંતુ હમણાના કાળમા તે સર્વ વાતની અત્યંત ન્યૂનતા થવાથી પરદેશના લોકપાસે જવાની (માગવાની) હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે ! આ દેશમા હમણાં જે હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, તેનું મુખ્ય કારણ ગાયનો હમેશ થઈ રહેલો સંહાર એજ છે. એટલા માટે ખરા દેશહિતચિંતકોએ ગાયનો સંહાર કમી થાય એવા કામમા નિત્ય કાયા વા મન વડે કરી મંડવું; એટલે આ દેશનો ઉદયકાળ આવશે. જો હાલ છે એવીજ સ્થિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશને કદિ પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી. અસ્તુ. (વિચારી જનોમાટે આટલું બસ ધારી આપણા મૂળ વિષય તરફ વળીએ.)

ગાયનું દૂધઃ—સ્વાદવાળું, રુચિકર, સ્નિગ્ધ, બળકર, અતિ પથ્ય, કાંતિકારક; બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, કફ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, વીર્ય અને શુક્રને વધારનાર; વયસ્થાપક, હૃદ્ય, રસાયન, ગુરુ, પુંસ્ત્વપ્રદ, મીઠું; અને વાત, પિત્ત, વિષ, વાતરક્ત, દાહ, રક્તપિત્ત, અતિસાર, ઉદાવર્ત, ભ્રમ, કાસ, મદ, શ્વાસ, મનોવ્યથા, જીર્ણજ્વર, હૃદ્રોગ, પિપાસા, ઉદર, અપસ્માર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રવાહિકા, પાંડુ, શૂળ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, અતિશ્રમ, વિષમાગ્નિ, ગર્ભપાત, યોનિરોગ, નેત્રરોગ અને

વાતરોગનો નાશ કરે છે. કાળી, લાલ અને ચિત્ર વર્ણની ગાયનું દૂધ વિશેષે કરી વાતનાશક છે. પીળી ગાયનું દૂધ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. શ્વેત (ધોળી) ગાયનું દૂધ વિશેષે કરી કફ કરનાર છે. મરી ગએલા વાછરડાની અને બાળક વાછરડાની માનું દૂધ ત્રણે દોષ (વાત, પિત્ત, કફ) નો નાશ કરનાર છે. બાખડી ગાયનું દૂધ જાડું, બળ વધારનાર, તર્પણ, કફવર્ધક અને ત્રણે દોષનો નાશ કરનાર છે. ખોળ, ખાણુ ખાનારી ગાયનું દૂધ કફ કરનાર છે; અને કડબ, ઘાસ, પરાળ ઇત્યાદિ ખાનારી ગાયનું દૂધ સર્વ રોગો ઉપર હિતકર છે. જુવાન ગાયનું દૂધ મધુર, રસાયન અને ત્રિદોષનાશક છે. ઘરડી ગાયનું દૂધ દુર્બળ છે અને ગાભણી ગાયનું ત્રણ મહિના ઉપરાતનું દૂધ, પિત્તકારક, ખારાશ પડતુ, મધુર અને શોષ કરનાર છે. પહેલી વાર વિયાએલી ગાયનું દૂધ નિઃસાર (સારવિનાનું) અને ગુણહીન છે. નવી વિયાએલી ગાયનું દૂધ લુખું, દાહકારક, રક્તદોષકારક અને પિત્તવાળું છે. વિયાએ ઘણા દિવસ થઇ ગએલા હોય એવી ગાયનું દૂધ મધુર, દાહકારક અને ખાટું છે. ધારોષ્ણ—તરતનું દોહેલું દૂધ વૃષ્ય, ધાતુ વધારનાર, નિદ્રાકારક, કાંતિકર, પથ્ય, સ્વાદવાળું, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, અમૃત જેવું અને સર્વ રોગ દૂર કરનાર છે. ઠંડું દૂધ (કાઢ્યાને એક પહોર થએલું) ત્રિદોષકારક છે. ગરમ કરી ઠંડું પાડેલું દૂધ પિત્તનાશક છે. ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી કફનો નાશ થાય છે અને ઊનું કર્યા વગરનું ઠંડું દૂધ બળવૃદ્ધિકર, વૃષ્ય, દોષકર, અપાચક અને મલસ્તંભક છે. સવારમાં ગાયનું દૂધ સાકર નાખી પીએ તો તે હિતકારક છે. દૂધની મલાઇ (તર) શીતળ, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, બળકર, શુક્રવાળી, તર્પણ, રુચિકર, કફવર્ધક અને ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તપિત્ત, દાહ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. **ગાયના દૂધનો ઔષધિમાં ઉપયોગઃ**—(૧) **આધાશીશી ઉપરઃ**—ગાયના દૂધનો માવો ખાવો અથવા ગાયના દૂધની ખીર બદામ સાથે કરી તેમા સાકર નાખી ખાવા આપવી. (૨) **ધંતુરા અથવા કરેણના વિષ ઉપરઃ**—પાશેર દૂધમાં સાકર એક તોલો નાખી પાવું. (૩) **સોમલ**, મોરથુથુ, વછનાગ, મુરદારશીંગ ઇત્યાદિના વિષ ઉપર ઉલટી થાય ત્યાંસુધી દૂધ પાવું અથવા દૂધમાં સાકર નાખી તે પાવું. (૪) **મનશીળના વિષ ઉપરઃ**—દૂધમા મધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૫) **કોદરાના વિષ ઉપરઃ**—ઠંડું દૂધ પાવું. (૬) **કાચની** ભૂકી અન્નની સાથે ખાધામાં આવી હોય તો તે ઉપરઃ—દૂધ પાવું. (૭) **ગંધકના વિષ ઉપરઃ**—દૂધમાં ઘી નાખી પાવું. (૮) **પુષ્ટિ, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટેઃ**—ગરમ કરેલા દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી પાવું. આના જેવો પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ બીજો નથી. (૯) **જીર્ણજ્વર ઉપરઃ**—દૂધમા ગાયનું ઘી, સુંઠ, ખારેક અને કાળીદ્રાક્ષ નાખી તે દેવતાથી ઉકાળી પાવું. (૧૦) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને શર્કરા ઉપરઃ**—દૂધમાં ગોળ અથવા ઘી–સાકર નાખી તે કાંઇક ગરમ કરી પાવું અથવા ગરમ કરેલું દૂધ ઘીસહિત બરોબર સાકર નાખી પાવું. (૧૧) **આંખો બળતી હોય તે ઉપરઃ**—ગાયના દૂધમાં રૂનું પેલ કરી, ઉપર ફટકડીની ભૂકી નાખી આંખો ઉપર બાંધવી. (૧૨) **પુષ્ટિ આવવાને માટેઃ**—ગાયનું દૂધ, ઘી અને મધ એ એકઠું કરી પાવું. (૧૩) **પિત્તવિકાર ઉપરઃ**—સાત તોલા દૂધ લઇ, તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુંઠ ઉકાળી માવો કરી સાકર નાખી, ગોળી કરી તે દર રાત્રે સૂતી વેળાએ ખાવા આપવું, ઉપર પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ એ ઔષધ આપવું. (૧૪) **શીતળા અથવા શીળી આવવાથી છોકરાંના** શરીરમાં આવતા તાવ ઉપરઃ—તુરતનું દોહેલું દૂધ અને ઘી એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૧૫) **છાતી અથવા હૃદયરોગ ઉપરઃ**—દૂધમાં ભીલામાનું તેલ ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં સુધી નાખીને પાવું. (૧૬) **રક્તપિત્ત ઉપરઃ**—દૂધમાં પાંચગણું પાણી નાખી તે સારી પેઠે ઉકાળવું અને પાણી બળી જાય એટલે દૂધ પાવું. (૧૭) **હાડકું ભાગ્યું હોય તે ઉપરઃ**—સવારમાં બાખડી ગાયનું દૂધ સાકર નાખી ગરમ કરવું. તેમાં ઘી અને લાખની ભૂકી નાખી ઠંડું થયા પછી પાવું; એટલે અસ્થિભંગનો નાશ થશે. **બીજો પ્રકારઃ**—લાખ, ઘઉં અને અરજુનસાજડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં ઘી નાખી તે છૂટા પડેલા સાંધા અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર હાડ સંધાવા આપવું. (૧૮) **સળેકમ ઉપરઃ**—ગાયનું દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર અને મરીની ભૂકી નાખી પાવું. (૧૯) **માથાના રક્તજ અને પિત્તજ રોગ ઉપરઃ**—રૂની જાડી ગેપલી કરી તે

ગાયના દૂધમા પલાળી માથા ઉપર રાખવી.તે ઉપર પાટો બાંધી રાખવો અને વારંવાર દૂધ રેડતા **રહેવું**. આ પ્રમાણે સવારથી સાંજસુધી રાખી સાંજે માથું ધોઇ નાખી માખણ ચોળવું. એ પ્રમાણે બે-ત્રણ દિવસ કરવું. (૨૦) **પ્રવાહિક અને રક્તપિત્તાદિક ઉપર:**—અર્ધું પાણી અને અર્ધું દૂધ એકઠું કરી, દૂધ એકલું રહે ત્યાસુધી ઉકાળવું. તે પેટની અંદર વાયુ રહેલો હોય ત્યારે **શૂળ**, પ્રવાહિકા, રક્તપિત્ત, તરસ વગેરે રોગો ઉપર પાવું. જેવુ અમૃત તેવુંજ એ દૂધ છે. **એ સર્વ** રક્તવિકારના રોગ ઉપર ઉપયોગમા લેવું. (૨૧) **પાંડુરોગ, ક્ષય અને સંગ્રહણી ઉપર:**—લોઢાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવું; એટલે એ રોગ દૂર **થશે**. (૨૨) **હેડકી ઉપર:**—ઉકાળેલું દૂધ પાવું. (૨૩) **મૂત્રાવરોધથી થયેલા** ઉદાવર્ત **વાયુ ઉપર:**—દૂધપાણી એકઠું કરી પાવું. (૨૪) મહેનત કરી આવેલા થાકી ગએલા માણસને ગરમ **કરેલું** દૂધ પાવું; એટલે થાક ઉતરી જઇ હુંશિયારી આવે છે. થાકી ગએલામાટે આ અપ્રતિમ ઔષધ છે. (૨૫) **માથું દુખતું હોય** તેપર:—ગાયના દૂધમા સુંઠ ઘસી માથા ઉપર તેનો લેપ કરવો **અને** ઉપર રૂ લગાવવું.

ગાયનું દહીં:—સ્વાદુ, બળ વધારનાર, રુચિકારક, તેજસ્વી, દીપન, પૌષ્ટિક, મીઠું, ગ્રાહક, ઠંડું અને વાતાર્શનું નાશક છે. દહીં મંદ, સ્વાદુ, સ્વાદ્વમ્લ, ખાટું અને અતિ ખાટું એમ પાંચ પ્રકારનું છે. **મંદ દહીં:**—એ જાડું, સ્વાદે દૂધ જેવું, મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનાર, સારક, દાહક અને ત્રિદોષકારક છે. **સ્વાદુ દહીં:**—જાડું, મીઠું, વૃષ્ય, પાકકાળે મધુર, અભિષ્યંદકારક, મેદ, વાયુ અને કફનો નાશ કરનાર, લોહીને સ્વચ્છ કરનાર તથા પિત્તને શમાવનાર છે.**સ્વાદ્વમ્લ દહીં:**—જાડું, મીઠું, કિંચિત્ ખાટું અને તુરૂં છે. બીજા ગુણ સ્વાદુ દહીં જેવાજ છે. **ખાટું દહીં**:—લોહી, પિત્ત, કફને કરનાર અને દીપન છે. **અતિ ખાટું દહીં** દીપન, ગળામાં દાહ કરનાર, શરીર ઉપર રૂવાં ઉભાં કરનાર, રક્તપિત્ત કરનાર અને દાંતને ખટાવનાર છે. **તપાવેલા દૂધનું દહીં:**—શીતળ, લઘુ, વિષ્ટંભકારક, વાતલ, ગ્રાહક, દીપન, મધુર, રુચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે. **તપાવી મલાઈ કાઢી લીધેલા દૂધનું દહીં:**—ઠંડું, લઘુ, વિષ્ઠંભકારક, વાતલ, ગ્રાહક, દીપન, મધુર રુચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે. **સાકરમિશ્રિત દહીં:**—ખાવાથી પિત્ત, દાહ, તૃષા અને રક્તદોષનો નાશ થાય છે. **ગોળમિશ્રિત દહીં:**—તર્પણ, ધાતુવર્ધક, ગુરુ અને વાનો નાશ કરનાર છે. **દહીંનું નીચોવેલ પાણી:**—બળ વધારનાર, તુરૂં, પિત્તકારક, સારક, ગરમ, રુચિકર, ખાટું, લઘુ, સ્રોતઃશોધક અને પ્લીહોદર, તૃષા, કફાર્શ, વાયુ, વિષ્ટંભ, પાડુરોગ, શૂળ અને શ્વાસનું નાશક છે. **દહીં ઉપરનો તોર (તર):**—સારક, ગુરુ અને રક્તપિત્ત, કફ તથા વીર્યને વધારનાર અને જઠરાગ્નિ **મંદ** કરનાર વાતનાશક એવી છે. બીજા ગુણ દહીં જેવા છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કોગળીઆ ઉપર:**—ગાયનું દહીં અથવા છાશ સરખે ભાગે પાણી નાખી પાવું; એટલે અતિ વધી ગએલા કોગળીઆથી જીવનું રક્ષણ થશે. (૨) **કાચની ભૂકી અનાજ સાથે ખાવામાં આવી હોય તે ઉપર:**—ગાયનું દહીં પાવું. (૩)**તૃષ્ણારોગ ઉપર:**—જૂની ઇંટ સ્વચ્છ ધોઇ, અગ્નિમાં નાખી લાલચોળ થાય ત્યાસુધી તપાવી ગાયના દહીંમાં નાખવી અને તે દહીં થોડું થોડું પાવું. (૪) **કરેણના વિષ ઉપર:**—ગાયના દહીંમાં સાકર નાખી પાવું. (૫) **સૂર્યાવર્તરોગ ઉપર:**—સૂર્યોદય થયા પહેલાં દહીં **અને** ભાત ૩ દિવસ જમવા આપવો. (૬) **તૃષ્ણા (તરસ) રોગ ઉપર:**—ગાયનું મધુર દહીં ૧૨૮ ભાગ, સાકર ૬૪ ભાગ, ઘી ૫ ભાગ, મધ ૩ ભાગ, મરીનો ભૂકો ૨ ભાગ, સુંઠની ભૂકી ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કાલવી કલાઇના વાસણમાં રાખી તેમાંથી થોડું થોડું પાવું. **બીજો પ્રકાર:**—પ્રથમ દહીં વસ્ત્રમાં ગાળી પછી તેમાં સાકર આદિ સર્વ મશાલા નાખી ઘોળી રાખવું. એને **શ્રીખંડ** કહે છે. તે તૃષા, દાહ અને પિત્તશામક હોઇ મધુર છે.

ગાયનું માખણ:—શીતળ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, કાંતિ વધારનાર, ગ્રાહક, બલપ્રદ, બાળક **અને** વૃદ્ધને માટે જડ, રુચિકર, મધુર, સુખકારક, આંખનું તેજ વધારનાર, પુષ્ટિકારક અને વાત, **પિત્ત**, કફ, અર્શ, ક્ષય, રક્તવિકાર, અર્દિતવાયુ, સર્વાંગશૂળ, થાક અને ઉધરસનો નાશ કરે છે.**ઠંડું માખણ:**—બળ વધારનાર, વીર્યકારક, ગુરુ, કફકર, મેદોવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુ વધારનાર, **આપ્રધ**,

અનભિષ્યંદિ,તથા બે-ત્રણ દિવસનું હોય તો ખારૂં, તીખું,ખાટું; અને વાંતિ, અર્શ, કોઢ, એ દોષ-સિવાય નેત્રરોગ અને બીજા સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગ:—(૧) ક્ષય ,મટી શક્તિ આવવા માટ:**—ગાયનું માખણ, ખડીસાકર, મધ અને સોનાના વરખ, એકઠું કરી ખાવા આપવું. (૨) **આંખોએ દાહ થતો હોય તે ઉપર:**—ગાયનું માખણ આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) **શરીરમાંના ઝીણા તાવ ઉપર:**—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર ખાવા આપવા. (૪) **શીતળા અથવા શીળીના યોગથી થએલા છોકરાંના ઝીણાં તાવ ઉપર:**—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર એકઠું કરી તેમા જીરાની ભૂકી નાખી, નાની સોપારી જેવડી ગોળી કરી હમેશાં સવારમાં આપવી. (૫) **કાનમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો:**—ગાયનું માખણ થોડું ગરમ કરી કાનમાં નાખવું. (૬) **ખરસાંણી, ભીલામો ઇત્યાદિ** ઉડયાં હોય અથવા આંખમા પડયાં હોય તો ગાયનું માખણ ચોપડવું. ખરસાણી ભૂલથી કદિ ખાવામાં આવ્યાથી શરીરમાં દાહ થાય તો ગાયનું માખણ પુષ્કળ ખાવા આપવું. (૭) **કરેણના વિષ ઉપર:**—ગાયનું માખણ થોડું ઉનું કરી આપવું. (૮) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—ગાયના દુધનું માખણ કાઢી તેમાં મધ અને ખડીસાકર નાખી પાવું. (૯) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ગાયનું માખણ અને તલ ખાવા આપવાં; એટલે દાતને મજબૂતી આવી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થશે.

ગાયની છાશ.—જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, ત્રિદોષ તથા અર્શની નાશક છે. **સાધારણ છાશ:**-સ્વાદુ, ગ્રાહી, ખાટી, તુરી, લઘુ, ગરમ, પાકવખતે મધુર, તીખી, લુખી, અવૃષ્ય, બળપ્રદ, તૃપ્તિ-કર, હૃદ્ય, વિકાસી, રુચ્ય, શરીરને કૃશ કરનાર; અને કમળો, મેહ, મેદ, અર્શ, પાંડુ, સંગ્રહણી, મલસ્તંભ, મૂત્રસ્તંભ,અતિસાર,અરુચિ, ભગંદર, ઉદર, પ્લીહા, ગુલ્મ, સોજો, કફ, કોઢ, કૃમિ, પરસેવો, ઘીનું અજીર્ણ, વાયુ, ત્રિદોષ, વિષમજ્વર અને શૂળનો નાશ કરે છે. છાશ મધુરપાકી છે એટલે પિત્તનો કોપ કરતી નથી. લુખી, ગરમ (ઉષ્ણ) અને તુરી છે, એટલે કફનો નાશ કરે છે. ખાટી અને મધુર છે માટે વાનો નાશ કરે છે.**મધુર (મીઠી) છાશ** કફ કરનાર અને વાતપિત્તનાશક છે.**ખાટી છાશ** રક્તપિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરેછે.**ખાટી છાશ મીઠા સાથે** પાઇ હોય તો વાનો નાશ કરે છે.**મીઠી (મધુર)છાશ** સાકર સાથે પાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે.મીઠું અને સુંઠ, મરી,લીંડીપીંપરની સાથે મેળવી પાવાથી તે રુક્ષ અને કફનાશક છે. પેટમાં વાયુ હોય તે ઉપર લીંડીપીંપર અને મીઠું નાખી આપવી. પિત્ત થએલાને સાકર અને મરી સાથે આપવી. **કફોદર ઉપર:**—ત્રિકટુ, અજમો, જીરૂં અને સિંધવ નાખી આપવી. ત્રિકટુ, મીઠું (સિંધવ), જવખાર વગેરે નાખી તે છાશ સન્નિપાતોદર ઉપર આપવી. ક્ષય, દૌર્બલ્ય, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, દાહ, તૃષા અને રક્તપિત્ત ઉપર છાશ આપવી નહિ. **માખણવાળી છાશ** ઉંઘ અને અંગની જડતા કરનાર તથા જડ છે. **માખણ કાઢી લીધેલી છાશ** લઘુ (હલકી) અને પથ્યકર છે. **ઘોળવું** (પાણી નાખી હલાવેલું દહીં-મઠો) ઉષ્ણ અને ત્રિદોશનાશક છે. (૧) **દાહ (બળતરા) ઉપર:**—ગાયની છાશથી કપડું ભીંજવી તે વસ્ત્રથી રોગીને સ્પર્શ કરતા રહેવું; એટલે દાહનો નાશ થશે. (૨) **સંગ્રહણી, અતિસાર અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ગાયની છાશ પાવી; તેથી શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થઇ રસ, બળ, પુષ્ટિ અને વર્ણ (રંગ) સરસ થાય છે, આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને વાત તથા કફના સેંકડો રોગોનો નાશ થાય છે. (૩) **મલાવષ્ટંભ (બદ્ધકોષ્ઠ) થાય તો:**—અજમો અને બિડલોણ નાખી ગાયની છાશ પાવી. (૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ચિત્રાની છાલ વાટી તેના રસને એક વાસણમાં નાખવો અને તેમાં ગાયનું દહીં અથવા છાશ નાખી પાવું. (૫) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને બીડલોણ નાખી ગાયની છાશ પાવી. (૬) **સંગ્રહણી ઉપર:**—ગાયની છાશમાં એક તોલો ધોળી મુસળી વાટી પાવી અને પથ્ય છાશ તથા ભાતનું રાખવું. (૭) **બીજો પ્રકાર:**—ગાયની છાશમાં સુંઠ અને લીંડીપીંપરની ભૂકી નાખી પાવી. સંગ્રહણી રોગને માટે છાશ દીપન, ગ્રાહક અને લઘુ છે. (૮) મગફળી ખાધા પછી છાશ પાવી; એટલે નડશે નહિ; તેમજ તેથી થનાર અજીર્ણને માટે પણ છાશ ફાયદો કરનાર છે.

ગાયનું ઘી:—રસ વખતે અને પાક વખતે સ્વાદુ, શીત, ગુરુ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્તકારક, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, રસાયન, રુચ્ય, નેત્ર્ય, કાંતિકારક, વૃષ્ય અને મેધા, લાવણ્ય, તેજ તથા બળને

આપવાવાળું, વયસ્થાપક, બુદ્ધિપ્રદ, શુક્લ, સ્વર્ય, હૃદ્ય, મનુષ્યને હિત કરનાર અને બાલ, વૃદ્ધ, ક્ષતક્ષીણ એમને જડ; અને અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, શસ્ત્રક્ષત, વાત, પિત્ત, કફ, ભ્રમ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એ નિરામજ્વરને હિતકારક અને આમજ્વરવાળાને વિષસમાન છે. **માખણવાળું ઘી:**—તૃપ્તિકારક, દુર્બળ માણસને હિતકારક, ભોજનમા સ્વાદવાળું; નેત્ર, પાડુ અને કમળા ઉપર પ્રશસ્ત છે. કૉલેરા, અગ્નિમાંદ્ય, બાલ, વૃદ્ધ, ક્ષયરોગ, આમવ્યાધિ, કફરોગ, મદાત્યય, બદ્ધકોષ્ઠ અને તાવમાં થોડુંજ આપવું. **જૂનું ઘી:**—તીક્ષ્ણ, સારક, ખાટું, લઘુ, તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, રંગ કરનાર, છેદક, લેખન, સાંભળવાની શક્તિને વધારનાર, અગ્નિદીપક, ઘ્રાણસંશોધક, વ્રણ રૂઝાવનાર (સાધનાર) અને ગુલ્મ, યોનિરોગ, મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, સોજો, અપસ્માર, મદ, મૂર્છા, જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, સળેકમ, કોઢ, ઉન્માદ, કૃમિ, વિષ, અલક્ષ્મી અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એ યોનિકર્મ અને નસ્ય વિષયમા પ્રશસ્ત છે. આ ઘી દશ વર્ષસુધીનું જૂનું સમજવું. દશ વર્ષ ઉપરાંત જૂનું થયેલું તે સો, હજાર વર્ષ સુધીનું **કૌંભ** નામનું જાણવું. અગીઆરસેં વર્ષ ઉપરનું તે **મહાઘૃત** જાણવું. એ જેમ જૂનું હશે તેમ ગુણમાં વધારે હશે એમ જાણવું.* **શતધૌત ઘૃત** (સો વાર ધોએલું ઘી) દાહ, મોહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ દૂધ જેવા. માખણ, દહીં, ઘી ઇત્યાદિક ગાયના ઘણાં ઉત્તમ છે અને બકરીનાં ઘણાજ નિંદ્ય છે. ઉપયોગઃ—(૧) **આદાશીશી ઉપર:**—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી સવાર–સાજ નાકમા નાખવું; એટલે સાત દિવસમા આદાશીશી તદ્દન દૂર થઇ જશે. (૨) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તેના ઉપર:**—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી નાકમાં નાખવું. (૩) **પિત્ત મસ્તકે ચઢી ગયાં હોય તો** ગાયનું ચોખ્ખું ઘી માથે ચોળવું; એટલે ચઢેલુ માથું તત્કાળ ઉતરી જશે. (૪) **હાથ–પગમાં દાહ** (બળતરા) **થતો હોય તો:**—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી ચોળવું. (૫) **તાવ વગેરે કારણથી શરીરે અતિશય બળતરા થતી હોય ત્યારે:**—ગાયનું સો વાર અથવા હજાર વાર ધોયેલું ઘી શરીરે ચોળવું. (૬) **ધંતુરાના અથવા રસકપૂરના વિષ ઉપર:**—ગાયનું ઘી પુષ્કળ પાવું. (૭) **દારૂ ઉતારવાને માટે:**—ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને સાકર ૨ તોલા એકઠાં કરી પાવાં. (૮) **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ** ઉપરઃ—ગાયનું શતધૌત ઘી શરીરે ચોળવું. (૯) **ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ અને અપસ્માર** ઉપરઃ—ગાયનું ઘી, દહીં, દૂધ અને છાણનો રસ, એમાં ઘી સિદ્ધ કરી પાવું. (૧૦) **દાઝેલા શરીર** ઉપરઃ—ગાયનું ધોયેલુ ઘી ચોળવું. (૧૧) **આંખના દરદ** ઉપરઃ—ગાયનું દૂધ અને ઘી એકઠું કરી અંજન કરવું; એટલે આંખમા રાતો રંગ દેખાય છે તે રોગ જતો રહે. (૧૨) **છોકરાંઓની છાતીમાં કફનો ગઠ્ઠો બંધાઇ ગયો હોય તે** ઉપર:—ગાયનું ઘી છાતી ઉપર ચોળી સારૂ મર્દન કરવું. (૧૩) **શરીરમાં ગરમી** થવાથી લોહી ખરાબ થઇ શરીર ઉપર તાંબા જેવા રંગનાં ચાઠા થઇ પછી તે કાળાં થઇ, તેની ગાઠો બની શરીર ઉપર ફૂટી નીકળે છે તે ઉપરઃ—પહેલાં જળો મૂકાવી લોહી કઢાવવું. પછી પિત્તળની કથરોટમા ગાયનું ઘી તોલા ૧૦ અથવા અર્ધું ગાયનું અને અર્ધું બકરીનું લઈ, તેમાં પાણી નાખી હાથથી ખૂબ ફીણવું અને પાણી કાઢી બીજું પાણી નાખવું. એ પ્રમાણે સો વાર પાણીથી ધોઇ, તેમા ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી અઢી તોલા નાખી, ઘુંટીને તે મિશ્રણ માટીના વાસણમાં ભરી રાખવું. એ નિત્ય સૂતી વખતે ચાઠાં થયેલી સર્વ જગાએ ચોળ્યાથી જામી ગયેલી શરીરમાંની ગરમી ઓછી થઈ, કેટલાક દિવસોમાં શરીરમાંથી બળતરા મટી જઇ લોહી શુદ્ધ થાય છે અને આ દુષ્ટ રોગ નહિ જેવો થાય છે. (૧૪) **તૃષ્ણારોગ ઉપર**ઃ—ગાયનું ઘી અને દૂધ એકઠું કરી પાવું. (૧૫) **દાહ (બળતરા) રોગ ઉપર:**—ગાયનું સો અથવા હજાર વાર ધોયેલું ઘી શરીરે ચોળવું. (૧૬) **હેડકી ઉપર:**—ગાયનું કોકરવર્ણું ઘી પાવું. (૧૭) **સન્નિપાત વિસર્પ ઉપર:**—ગાયના શતધૌત ઘીનો વારંવાર લેપ કરવો. (૧૮) **તજાગરમી ઉપર:**—ગાયના ઘીમા છીપની ભસ્મ નાખી તેનો ખરલ કરી લેપ કરવો.

ગોમૂત્ર:—તુરૂં, કડવું, તીખું, લઘુ, ખારૂં, ગરમ, તીક્ષ્ણ, પાચન, અગ્નિદીપન, ભેદક, પિત્તલ,

* યાદ રાખવું કે, ગુમડાં આદિ ચામડીની ઉપરના દરદોમાટે ચોપડવાને ધોયા વગરનું ઘી ઝેરસમાન છે; માટે તે કદિ ચોપડવું નહિ; તેમજ ધોયેલું ઘી ખાવામાં ઝેરનુંજ કામ કરતું હોવાથી તે ભૂલેચૂકે ખાવું નહિ.

મેધાકારક, કિંચિત્ મધુર, સારક, લેખન, બુદ્ધિપ્રદ; અને કફ, વાયુ, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, ઉદર, પાંડુ, કિલાસ (ગલત)-કુષ્ઠ, શૂળ, અર્શ, કંડૂ, દમ, આમ, ભ્રમ, જ્વર, આનાહ વાયુ, ઉધરસ, મલસ્તંભ, સોજો, મુખરોગ, નેત્રરોગ, ત્વચારોગ, સ્ત્રીઓના અતિસાર અને મૂત્રરોધ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. સર્વ મૂત્રોમાં આ મૂત્ર ગુણમા અધિક છે. (૧) **કફરોગ ઉપર:**—એકલું ગોમૂત્ર પાવું. (૨) **રેચ થવા** માટેઃ—ગોમૂત્ર જેટલી વાર કપડામા ગાળી પાવામા આવે તેટલા રેચ થાય છે. (૩) **ઉદરરોગ અને ભાર ઉપર:**—ગોમૂત્રમાં સાકર અને મીઠું સમભાગ ઝીણું વાટી નાખી તે પાવું; અથવા ગોમૂત્રમા સિંધવ અને રાઇની ભૂકી નાખી તે આપવું. (૪) **વરાધ ઉપર:**—ગોમૂત્ર એક-બે વખત ગાળી તેમાં હળદર નાખી પાવું. (૫) **ઉદરરોગ અને છોકરાંના પેટમાંના ડબ્બા (ભાર) ઉપર:**—ગાયનું મૂત્ર ૪ તોલા લઇ, તેમા નાળીએરની કાચલી ૧ પૈસાભાર અને ખરવતીનાં (ખેરેતીના) સૂકાં પાંદડા એક પૈસાભાર ઘસી પાવા. એથી પેટમાંના સર્વ રોગો જૂદા પડી મલદ્વારે તેનો નિકાલ થાય છે. છોકરાંઓને આ ઔષધ અષ્ટમાંશ અથવા ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં આપવું. (૬) **પાંડુરોગ ઉપર:**—હમેશાં સવારમા શક્તિ અનુસાર ગાયનું મૂત્ર વસ્ત્રમાંથી ગાળી રોગના કમી-જાસ્તી જોર પ્રમાણે ૨૧ અથવા ૪૨ દિવસ સેવન કરવું. (૭) **કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—ગોમૂત્ર થોડું ગરમ કરી તેવડે કાન ધોવો.

ગાયનું છાણ:—દુર્ગંધનાશક, શોધક, સારક, શોષક, બીજવર્ધક, પોષક, રસવાન, કાંતિકર અને લેપને માટે સ્નિગ્ધ, મળ વગેરે કાઢનાર છે. (૧) **મરેલ ગર્ભ બહાર પાડવો હોય તેને** માટેઃ—ગાયના છાણનો રસ સાત તોલા કાઢી તે ગાયના દૂધમાં પાવો. (૨) **ગુદભ્રંશ (આમળ) ઉપર**:—ગાયનું છાણ ઉનું કરી તેનાથી શેક કરવો. (૩) **પરસેવો નહિ થવા** માટેઃ—ગાયનું સૂકાએલું છાણ અને મીઠાનું જૂનું વાસણ, એ બેનો ભૂકો કરી શરીરે ચોપડવો. (૪) **ખરજ (ચેળ) જવા માટેઃ**—છાણ શરીરે ચોળી ઉના પાણીથી સ્નાન કરવું.

છાણની રાખ:—શોષક, વ્રણરોપણ કરવાવાળી, રોચક, દુર્ગંધનાશક, ધાન્યવર્ધક, કૃમિ-કીટઘ્ન, શોષક અને શીતનિવારક છે. (૧) **શીતળા ફુટી નીકળેલા ફોલ્લા ઉપર**:—રાખને કપડાથી ચાળી તે ભરવી. આજ ઉપાય એ ઉપર મુખ્યત્વે કરી શ્રેષ્ઠ છે. (૨) **સાધારણ વ્રણ ઉપર:**-ઘીમા રાખ ભેળવી ચોપડવી. (૩) **ધાન્ય રાખમાં ભરી રાખવાથી** ધુંડ, કિલ્લાં વગેરે પડતાં નથી.

३–प्राणिज औषधि

इत्यत्र यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।
तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥

૧-અસ્થિ (હાડકાં)

(૧) **નાડીવ્રણ અને ભગંદર ઉપરઃ**—તરસનાં હાડકા પાણીમાં ઘસી પાવા અને લેપ કરવો. (૨) **પીનસરોગ ઉપરઃ**–તરસનું હાડકું પાણીમાં ઘસી નાકમાં નાખવું. (૩) **જલોદર ઉપરઃ**—માણસની (કપાળ) ખોપરી પાણીમાં ઘસી પાવી; એટલે સોજો જલદી ઉતરે છે. (૪) **હાડવ્રણ અને સડેલા કુષ્ઠ (કોઢ) ઉપરઃ**—માણસનાં હાડકાં બારિક વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તે ચાંદીઓપર ચોપડવું; એટલે ક્ષત જલદી ભરાઇ આવે છે. (૫) **હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપરઃ**–કૂતરાનો અથવા વાઘનો સુળોદાત અને કપાળની ખોપરીનું હાડકું પાણીમાં ઘસી આપવું. (૬) **ઢોરના ગળામાં હાડકું અટક્યું હોય તોઃ**—તરસના નાકનું હાડકું પાણીમાં ઘસી તે પાણી પાવું. (૭) **ભગંદર ઉપરઃ**—ત્રિફળાંના કાઢામાં બિલાડીનું હાડકું ઘસી લેપ કરવો. (૮) **નાસુર ઉપરઃ**—ખવલ્યા બિલાડીનું હાડકું, કાચબાની ખોપરી અને તરસનું હાડકું ઘસી ચોપડવું. (૯) **બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપરઃ**—કાચબાના કંપાળનું હાડકું ઘસી પાવું. (૧૦) **ભગંદર અને દુષ્ટ વ્રણ ઉપર**—બિલાડીના અને કૂતરાના હાડકાની ભસ્મ કરી ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૧) **ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—ખવલ્યા બિલાડીનું હાડકું ઘસી ચોપડવું. (૧૨) **સર્પના વિષ ઉપર**—ગરુડપક્ષીનો પગ પાણીમા ઘસી આપવો.

૨–ઉંદરની લીંડીઓ

(૧) **બાળકની ઇંદ્રિ અને ઝાડો બંધ થયો હોય તોઃ**—ઉંદરની લીંડી પાણીમાં કાલવી ડુંટી અને પેઢુ ઉપર લેપ કરવો. (૨) **પ્રદર ઉપરઃ**—ઉંદરની લીંડીઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવી. (૩) **પ્રમેહ ઉપરઃ**—ઉંદરની ૨–૪ લીંડીઓ દૂધમાં આપવી. (૪) **નાના બાળકને રેચ થવા માટેઃ**—ઉંદરની લીંડીઓ અને એરંડાનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમા ખરલ કરી તેનો ગુદા ઉપર અને ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૫) **કરોળીઓ શરીરપર મસળવાથી ઝીણી ઝીણી ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર તથા ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—ઉંદરની લીંડીઓ ઘસી ચોપડવી.

૩-કસ્તૂરી

કસ્તૂરીની ઉત્પત્તિ નેપાળ દેશમાં થાય છે. કસ્તૂરી હરિણની તથા જવાદી બિલાડાની ડુંટીમાથી નીકળે છે. બિલાડાથી થનાર કસ્તૂરીને જવાદી કસ્તૂરી કહે છે. એ મૃગકસ્તૂરી કરતાં હલકી ગણાય છે. તે સુવાસિક તથા થોડી ઉત્પન્ન થવાથી મોંઘી મળે છે. શુદ્ધ કસ્તૂરી સુંઘવાથી નાકમાંથી લોહી પડે છે. **કસ્તૂરીઃ**—ચક્ષુષ્ય, તીખી, કડવી, સુગંધી, ઉષ્ણ, શુક્રપ્રદ, ગુરુ, વૃષ્ય, ક્ષાર અને રસાયન છે. તે કિલાસકુષ્ઠ, મુખરોગ, કફ, દુર્ગંધ, અલક્ષ્મી, મળ, વાયુ, તૃષા, ઉલટી, શોષ અને વિષનો નાશ કરે છે. જે કામરૂ દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી કાળા રંગની તે ઉત્તમ અને નેપાળમાં

થનારી તામ્રવર્ણ તે મધ્યમ અને કાશ્મીરમાં થનારી કપીશ વર્ણની તે કનિષ્ઠ જાણવી. **લતા કસ્તૂરી:**—સ્વાદુ, વૃષ્ય, શીતળ, લઘુ, નેત્રને હિતકારક, કડવી, છેદક, તીક્ષ્ણ અને બસ્તિશુદ્ધિ કરનારી છે; તથા બસ્તિરોગ, કફ, તૃષા, મુખરોગ, લાલાસ્રાવ, ઉલટી, વાયુ, દુર્ગંધ, મેદ અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. એ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે. **જવાદી કસ્તૂરી:**—ચક્ષુષ્ય, ઉષ્ણ, સુખાવહ, સુગંધી, સ્નિગ્ધ, વાયુ ઉપર પ્રશસ્ત, પુષ્ટિકર અને શુક્રવૃદ્ધિકારક છે; તથા કંડૂ, કિટિભકુષ્ઠ, પરસેવો, દુર્ગંધ, વિષ, કંઠરોગ અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**-(૧) **કાન વહે છે તે ઉપર:**-થોડી કસ્તૂરી કપાસમાં વીંટાળી કાનમાં રાખવી. (૨) **વાળા ઉપર:**—૧ ગુંજાથી ૨ ગુંજા સુધી કસ્તૂરી ઘીમાં નાખી પ્રાશન કરવી; એટલે વધેલો વાળો હશે તો તે પણ સારો થશે. (૩) **સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા) આવે છે તે ઉપર:**—કસ્તૂરી અને મરી, એ ઘોડાની લાળમાં ઘસી મધ નાખી આપવાં. (૪) **જ્વરમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:**—પાણીમાં કસ્તૂરી નાખી આપવી. (૫) **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:**—કસ્તૂરી આપવી.(૬) **કસ્તૂર્યાદિ ગુટિકા:**-કસ્તૂરી અને શુદ્ધ કપૂર એક તોલો, લવંગ ૨ તોલા, મરી, લીંડીપીંપર, બહેડાં અને કેલિંજન, એ અર્ધો તોલો તથા દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ સર્વ કાથાના પાણીમા ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ મોઢામાં રાખવાથી કફ દૂર થાય છે. એના સેવનથી શ્વાસનું નિવારણ થાય છે. (૭) **પુરુષત્વ કમી થયું હોય તો:**—કસ્તૂરીનું સેવન કરવું. (૮) **વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:**—ત્રણ ભાર સુવર્ણભસ્મ અને એક ભાર કસ્તૂરીને એકત્ર કરી તેનું ૧ થી ૨ ગુંજાપર્યંત ચૂર્ણ, મધ સાકર અને ઘી સાથે સેવન કરવું; એથી શરીરમાં પ્રફુલ્લિતપણું આવી કમ્મરનું દુખવું વગેરે આજાર પણ દૂર થાય છે. પુષ્કળ અમીર લોક એનું નિત્ય સેવન કરે છે. (૯) **ઘણા દિવસનો નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે:**—સ્ત્રીના અથવા ગાયના દૂધમાં કસ્તૂરી વાટી અંજન કરવું.

૪—*કબૂતરની હગાર

(૧) **પાકેલું ગુમડું ફૂટવા માટે:**—કબૂતરની હગાર લાવી લેપ કરવો. (૨) **વાળા ઉપર:**—૨ થી ૩ માસા સુધી કબૂતરની હગાર મધમાં મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી; તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે. (૩) **પથરી ઉપર:**—કબૂતરની હગાર અને કાકડીનાં બીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં; એટલે પથરી ઝરી પડશે. (૪) **ભાર ઉપર:**—કબૂતરની હગાર મધમા આપવી.

૫—કાંતણી (કરોળીઆ)નું ઘર

(૧) **વાળા ઉપર:**—કાતણીનું ઘર બારિક કરી શક્તિ અનુસાર પાનમાં અથવા ગોળમાં ખાવા આપવું. સાંજપર્યંત કંઇ ખાવું નહિ. સાંજે જમવું. **પથ્ય:**—અલુણી ત્રણ દિવસ. (૨) **આગંતુક જખમો ઉપર:**—કાતણીનું ઘર લગાવવું. (૩) **ઢોરોને કાંઈ વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર રોટલીમાં આપવું; એટલે ચાર-પાચ દિવસમાં કીડા નાશ થઇ જખમ ભરાઇ આવે છે. (૪) **બાળંતરોગ (સુવારોગ) ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર બારિક કરી તેને ગોળમાં કૂટી ગોળી કરી સાત દિવસ આપવી. પથ્ય પાળવું. (૫) **ચાતુર્થિક જ્વર ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર ગોળમાં મેળવી આપવું. (૬) **કંઠસર્પ ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર અને અગરચંદન, એ સમભાગ લઇ બારિક કરી ચલમમાં નાખી પાવું.

૬—કુકડીની વિષ્ઠા (હગાર)

(૧) **પાકેલું ગુમડું ફુટવા માટે:**—કુકડીની અથવા કબૂતરની વિષ્ઠાનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. (૨) **હડકાયા કુતરાના વિષ ઉપર:**—કુકડીની વિષ્ઠાનો લેપ કરવો. (૩) **સોમલના વિષ ઉપર:**—કુકડીની હગાર પાણીમાં મેળવી પાવી; એટલે ઉલટી થઇ વિષ નીકળી પડશે.

*પારેવું અને કબૂતર એ એકજ જાતિનાં છે; સબબ બેમાંથી ગમે તેની વિષ્ઠા લેવી.

૭—કેશ

(૧) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**-કેશ બાળી તેલમાં ખરલ કરી મલમ કરી ચોપડવું. (૨) **સુખપ્રસૂતિને માટે:**—જનનેંદ્રિયને કેશની ધૂણી આપવી.

૮—ગાંડૂળ (સં૦ ભૂનાગ, ગુ૦ અળસીઆં)

ચોમાસામાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એનો રંગ તાંબા પ્રમાણે લાલ હોઇ એ વેંતભર લાંબાં હોય છે. એના રંગમાં તાંબુ હોવાથી એનો રંગ લાલ હોય છે. ભૂનાગ એટલે ગાંડૂળ—આ અનેક વિજ્ઞાનકારક છે. પારાની ખાખ કરવાના કારણ વિષયમા એનું સત્ત્વ કહેલું છે. એના સત્ત્વથી જરા-વ્યાધિ દૂર થાય છે. એ સ્વર્ણાદિ ખનીજ ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. તેમાંનું સુવર્ણ-ખાણમાંનું દુર્લભ છે. **ભૂનાગ સત્ત્વ:**—ગાંડૂળ, હળદર, ગોળ, ગુગળ, લાખ, લોંકર, મરચ્છ, પેંડ અને ટંકણખાર, એકત્ર કરી ખરલ કરવો અને કુલડીમા ઘાલી દેવતાપર ફુંકવું; એટલે તાંબા જેવું સત્ત્વ નીકળે છે. એ શીત છે અને સંપૂર્ણ કુષ્ઠ, વ્રણ અને સ્થાવર-જંગમ વિષનો નાશ કરે છે. એનો પારામાં યોગ કરવાથી પારો અગ્નિમા સ્થિર થાય છે. એના સત્ત્વની રવિવારે વીંટી કરી તે પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવાને આપવું; એટલે તત્કાળ વિષ નાશ થાય છે. દુઃખી થતી સુવાવડીનો છૂટકો જલદી થાય છે, તેમજ પાણીમાં વીંટી ધોઈ, આગળ લખેલા મંત્રે તે પાણી મંત્રી આપવાથી મોટું શૂળ, ત્રિદોષની પીડા, ભૂતબાધા અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી જલદી પ્રસૂતા થાય છે. ગુમડાને ભરી કાઢે છે અને નેત્રરોગને માટે નેત્રમા નાખવાથી હિત થાય છે, એવું ભાલુકીએ કહેલું છે. **મંત્ર:—"रामवत्सलोमसेनानी मुद्रितेति तथाक्षरम्। हिमालयोत्तरे पार्श्वे रक्तकर्णश्च महद्रुमः। तत्र शूल समुत्पन्नं तत्रैव विलयं गतम्॥"** એ વીંટી તેલમાં નાખી તે કઢવું; પછી તે તેલ જ્યાં શૂળ કિંવા પીડા થતી હોય ત્યા ચોપડવું; એટલે તત્કાળ પીડા દૂર થાય છે. **ઉપયોગ:**—**વાળા ઉપર:**—ગાંડૂળ સૂકવી રાખી દરરોજ શુમારે એક વાલભાર ગોળમાં ગોળી કરી તે આપવી. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસપર્યંત લઇ, પથ્ય અલુણી કરવી; એટલે શરીરમાંના સર્વ વાળા બળી જાય છે. (૨) **સર્પના વિષ ઉપર:**—ગાડૂળ અને કાળા મરી એ પાણીમાં વાટી આપવાં; એટલે તત્કાળ વિષ દૂર થાય છે. (૩) **પુરુષત્વ આવવા માટે:**—બશેર ગાંડૂળ લાવી છાશમાં ધોઈ, પછી તે શેકી નલિકાયંત્રે અર્ક કાઢવો; આ પાનના બીડામા બિંદુમાત્ર ચોપડી ૩ દિવસ ખાવા આપવો.

૯—ગધેડાની લીંદ

(૧) **ધોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર:**—ગાંઠ શસ્ત્રે ફોડી, તે ઉપર ગધેડાની લીંદ ૮ દિવસ બાધવી. (૨) **ખરજવા ઉપર:**—ગધેડાની લીંદનો પાતાળયંત્રવડે અર્ક કાઢી તે ખરજવા ઉપર ચોપડવો. (૩) **કાચ, માટી અને ગેરુ ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર:**—ગધેડાની લીંદનું પાણી પાવું. (૪) **મધુરા ઉપર:**—ગધેડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પીવા આપવું.

૧૦—ગધેડાનો દાંત

ઉપયોગ:—(૧) **શીતળાથી આંખમાં ફુલું પડયું હોય તો:**—ગધેડાનો દાંત ઘસી અંજન કરવું. *

* હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં એજ પ્રમાણે એજ દરદ ઉપર બિલાડીનું હાડકું અથવા બળદનું શીંગડું ઘસી આંજવાનું લખેલ છે.

૧૧—ગોરોચન

ગાયના અથવા બળદના પિત્તાશયમાં એક જાતનો જાયફળ જેવડો ગાંગડો ઉત્પન્ન થાય છે;+ તેને "ગોરોચન" કહે છે. **ગોરોચન:**—અતિ શીત, રુચિકર, મંગળદાયક, વશકર, કાંતિકારક, વૃષ્ય, કડવું; અને પિશાચબાધા, ગ્રહપીડા, વિષદોષ, કુષ્ઠ, કૃમિ, ઉન્માદ, ગર્ભસ્રાવ, ક્ષત, રક્તવિકાર અને નેત્રરોગનો નાશ કરનાર છે. (૧) **ઉલટી, વરાધ (બારામી) વગેરે બાળકોના અનેક રોગો ઉપર:**—ગોરોચન અને હળદર, એ બન્ને ખાવાના પાનના રસમાં આપવાં. (૨) **મધુરા ઉપર:**—મધુરો થએલા માણસને બીજા દિવસે ફક્ત એક વખત બે તોલા ભેંસના દૂધમાં અડદ જેટલું ગોરોચન મેળવી આપવું. આ યોગથી મધુરો પેટમાં ન પડતાં બહાર પડે છે. (૩) **બાળકોને શીતળા હલકા આવવા માટે:**—ગોરોચન ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવું; એટલે શીતળા અંગ ઉપર તત્કાળ ઉઠે છે. (૪) **ખરજ ઉપર:**—ગોરોચન અને ચંદન ઘસી લેપ કરવો.

૧૨—ઘૃતવર્ગ

સર્વ ઘીમાં ગાયનું ઘી શ્રેષ્ઠ છે. સર્વ ઔષધોમા તાજા ઘીની યોજના કરવી. ઘીના સેવનથી માણસના અંગમાં ધાતુની વૃદ્ધિ થઇ શક્તિ વધે છે;* અને મગજ શાંત રહે છે. ઘીના સેવનથી શરીરમાની અશક્તિ અને ગરમી દૂર થાય છે તથા લોહી શુદ્ધ થાય છે. અતિશય શારીરિક શ્રમ કરનારાઓને ઘીનું સેવન તો અત્યંત હિતકારક છે. હાલના વખતમાં દુર્દૈવથી દૂધ-ઘીની અછત થવાથી ચરબી જેવા નિષિદ્ધ પદાર્થની ઘીમા ભેળસેળ થવા લાગી છે! એ ભેળસેળનું ઘી સેવન કરવાથી અનેક વિકાર થવાનો સંભવ છે. એટલા માટે સર્વેએ અવશ્ય સાવચેતી રાખવી. ઘી-સંબંધે વિસ્તાર "ગોવૈદ્યક" ભાગમાં કહેલો છે તે જુઓ. **બકરીનું ઘી:**—ચક્ષુષ્ય, દીપન, બળવર્ધક, વૃષ્ય, પાક વખતે તીખું અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, અર્શ અને રાજ્યક્ષ્માનો નાશ કરનાર છે. **ઘેંટીનું ઘી:**—તિખટ તથા ગરમ છે; અને કફ, વાત, યોનિદોષ, પિત્ત અને શોષનું નાશક છે. **ભેંસનું ઘી:**—સૌખ્યદ, વર્ણકારક, હૃદ્ય, કાંતિકર, રુચ્ય, કફકર, મીઠું, શીતળ, વિષ્ટંભકારક, બલપ્રદ, ધૈર્ય આપનારૂં તથા ગુરુ છે; અને અર્શ, સંગ્રહણી, વાત, રક્તપિત્ત, ભ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **હાથણીનું ઘી:**—કડવું, લઘુ, તુરૂં તથા અગ્નિદીપક છે; અને કુષ્ઠ, કૃમિનું નાશક તથા મળ અને મૂત્રનું સ્તંભક, કફનાશક, પિત્તકારક અને વિષ તથા રક્તવિકારનું નાશક છે. **ઘોડીનું ઘી:**—કિંચિત્ મધુર, અગ્નિદીપક, તુરૂં, તીખું, મળમૂત્રરોધક, કિંચિત વાતલ, ઉષ્ણ, પાકકાળે લઘુ તથા તુરૂં છે અને કફ તથા મૂર્છાનું નાશક છે. **ઉંટડીનું ઘી:**—અગ્નિદીપક, ખારૂં, પાકવખતે તીખું અને વિષ, અર્શ, કૃમિ, સોજો, વાયુ, કફ, કોઢ, ગુલ્મ, ઉન્માદ, મોહ, મૂર્છા, અપસ્માર અને બડબડનો નાશ કરે છે. **ગધેડીનું ઘી:**—બળકર, બુદ્ધિપ્રદ, વામક (ઉલટી કરનાર), અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, પાકકાળે લઘુ, તુરૂં અને ગ્લાનિકારક છે. એ મૂત્રદોષ અને કફનો નાશ કરે છે. **શીધૃત:**—રુચિપ્રદ, નેત્ર, પાક વખતે લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, હાથ-પગનો દાહ, શિરોભ્રમણ અને આંખોમાંની બળતરા ઉપર:**—ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૨) **ગર્ભિણીનો રક્તસ્રાવ, દાહયુક્ત વાતરક્ત, સન્નિપાતજ વિસર્પ અને દાહરોગ ઉપર:**—ગાયનું શતધાત અથવા સહસ્રધૌત ઘી ચોળવું; એથી કરી તાવથી થએલો દાહ પણ શાંત થાય છે. ઘી જૂનું હોય તો ઘણું ઉત્તમ. (૩) **વ્રણ તથા નાડીવ્રણ ઉપર:**—જૂના ઘીનો લેપ કરવો. (૪) **આંખમાં ઝુપરો નાખતો હોય** તો શીધૃત આંજવું.

+ એ પિત્તાશયમાં નાળીએર લેવડા એક ગોળામાં પીળા રંગના પાણી સાથે એવી નાની મોટી દસ બાર ગાંઠો મળી આવે છે.

* અમને ખાસ અનુભવથી જણાયું છે કે, ધાતુના દર્દીએ સ્ત્રીસંગ કર્યા પછી શ્વાસ શાંત પડયા પહેલાં પાંચ તોલા ગાયનું તાજું ઘી પી જવું; એથી ધાતુની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે. સાજા મનુષ્યે કસરત કર્યા પછી એ પ્રમાણે ઘી લેવું. એ દૂધ પીવાની બરાબર અત્યંત શ્રેયસ્કારક છે.

૧૩-ઘોડાની લીંદ

ઉપયોગ:-(૧) **શૂળ ઉપર:**—ઘોડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી, તે પાણી ગાળી લઇ તેમાં થોડી શેકેલી હીંગનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું; એટલે કઠિન શૂળ પણ ત્વરિત શમશે. **બીજો પ્રકાર:**-ઘોડાની લીંદનો અર્ક કાઢી આપવો. (૨) **ઉચકી ઉપર:**—ઘોડાની સૂકાએલી લીંદની ધૂણી આપવી; એટલે કઠિન એવી ઉચકીનો નાશ થશે. (૩) **ફોગળીઆ ઉપર:**—ઘોડાની લીંદ છાશના પાણીમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી અજમો ૭ માસાપર્યંત નાખી પુનઃ વસ્ત્રગાળ કરી છમકારી પાવું.

૧૪--ઘોડાનો વાળ

ઉપયોગ:--(૧) **ચામખીલ (મસ) થાય છે તે ઉપર:**—ઘોડાના વાળથી તેને બાંધવો એટલે ખરી પડે છે.

૧૫—છાશ

આ સંબંધે ગોવૈદ્યક ભાગમાં માહિતી છેજ. તે સિવાયનો બાકીનો ભાગ અહીં લખ્યો છે. **ભેંસની છાશ:**—કફકર, સાંદ્ર, શોફકારક તથા ગુરુ છે; અને ગુલ્મ, અતિસાર, પ્લીહા, અર્શ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, વિષમજ્વર અને મૂત્રરોગની નાશક છે. **બકરીની છાશ:**—લઘુ તેમજ સ્નિગ્ધ છે અને દાહ, ગુલ્મ, અર્શ, ત્રિદોષ, સોજો, સંગ્રહણી અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **સંગ્રહણી ઉપર:**—ગાયની છાશમાં સુંઠ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

૧૬—દહીં

ગાયના દહીંસંબંધી વિચાર ગોવૈદ્યક ભાગમા છે; બીજી માહીતી અહીં અપાય છે. **ભેંસનું દહીં:**—રક્તપિત્ત-પ્રસાદન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મધુર, શોધક, કફકારક, ગુરુ, અભિષ્યંદિ, બલકર તથા શુક્રકારક છે; અને પિત્ત, વાત તથા શ્રમનું નાશક છે. **બકરીનું દહીં:**—દીપન, પાચન, લઘુ, રુચિકર, ગરમ તથા ગ્રાહક છે અને નેત્રરોગ, ક્ષય, અર્શ. કાર્શ્ય, ત્રિદોષ, શ્વાસ, કાસ અને વાયુનું નાશક છે. **હાથણીનું દહીં:**—તુરૂં, કાંતિકારક, રુચિકર, પાકવખતે તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, બળપ્રદ તથા વીર્યવર્ધક છે; અને પરિણામશૂળ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઘોડીનું દહીં:**—મધુર, તુરૂં, કિંચિત્ વાતકર, રુચિકર, આંખોને હિતાવહ તથા દીપન છે; અને કફ, મૂર્ચ્છા, નેત્રરોગ, કોઢ, મૂળવ્યાધિ, પેટમાંના કૃમિ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. **ગધેડીનું દહીં:**—રુક્ષ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચક, મધુર, ખાટું, રુચિકર અને વાતનાશક છે. **ઉંટડીનું દહીં:**—તીખું, ખારૂં, ભેદક, રસ-વખતે મધુર તથા ખાટું છે અને વાતાર્શ, કૃમિ, કુષ્ઠ, શૂળ અને ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. **સ્ત્રીનું દહીં:**—બળકર, તર્પણ, જડ, પાકવખતે મધુર, ખાટું, આંખોને હિતકારક, તુરૂં, પાકકાળે લઘુ, રુક્ષ, ઉષ્ણ તથા કફનાશક છે; અને પરિણામશૂળ, મલસ્તંભ, ત્રિદોષ અને મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે.

૧૭--દૂધ.

દૂધ જેવો પૌષ્ટિક, શક્તિવર્ધક અને આયુષ્યવર્ધક એવો બીજો પદાર્થ નથી. બધી જાતનાં દૂધોમાં ગાયનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે. ગાયના દૂધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અવગુણ નથી. એ બાળકથી વૃદ્ધ-સુધી સર્વને અત્યંત હિતકારી છે. આગળના વખતમાં દૂઝણી ગાયોનો અત્યંત જથ્થો હતો; તેથી કરી લોકો શક્તિવાન, નિરોગી અને શૂરવીર હતા. હાલના વખતમાં દૂઝણી ગાયોની દિવસે દિવસે અછત થતી જાય છે. દુષ્કાળને લીધે ઢોરની અછત થઇ જમીનમાં તેનાથી મળનારૂં ખાતર કમી મળવા લાગવાથી ધાન્યની ઉત્પત્તિ પણ ઘટવા લાગી છે; અને જે ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ ઓછા કસવાળું હોય છે; જેથી તે ખાનારને યોગ્ય તુષ્ટિપુષ્ટિ આપી શકતું નથી. એટલાજ માટે સઘળાએ ગાયનું રક્ષણ થાય એવો યત્ન મન, વાચા અને કાયાએ કરવો ઘટે છે. નીચે જે દૂધ-

સંબંધી લખવામાં આવ્યું છે, તે સિવાય બીજી માહિતી આ ગ્રંથના ગોવૈદ્યક પ્રકરણમાંથી મળી આવશે. **ભેંસનું દૂધ:**—મધુર, પાષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, બળકર, ગુરુ તથા વૃષ્ય છે; અને શુક્ર, નિદ્રા, કફ, આળસ તથા રુચિને કરનારૂં અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા જઠરાગ્નિનું નાશક અને મંદાગ્નિને અપથ્ય છે. એ તીવ્રાગ્નિવાળા પુરુષોને તપાવી પાવાથી બળ, પુષ્ટિ અને સર્વ ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે. **બકરીનું દૂધ:**—તુરૂં, મધુર, ગ્રાહક, લઘુ તથા શીતળ છે અને જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, સર્વવ્યાધિ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. **મેંઢીનું દૂધ:**—મધુર, ગરમ, સ્નિગ્ધ, કેશ્ય, પુષ્ટિકર, ગુરુ, વાતનાશક, કફકર અને મેદોવર્ધક છે. **હાથણીનું દૂધ:**—મધુર, અગ્નિને મંદ કરનાર, શીતળ, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, વીર્યવર્ધક, મેદોવર્ધક, સ્નિગ્ધ, તુરૂં, બળકર, કફકર, તૃપ્તિકર અને પિત્તનાશક છે. **ઘોડીનું દૂધ:**—ખારૂ, અગ્નિદીપક, રુક્ષ, ઉષ્ણ, કાંતિકર, દેહસ્થૈર્યકર, લઘુ, બળકર, ખાટું તથા સારક છે; અને સંધિવાત, ત્રિદોષ, ઉદરવાયુ, કુષ્ઠ અને દમનો નાશ કરે છે. **ગધેડીનું દૂધ:**—મધુર, બળકર, રુક્ષ, ખાટું, હીન, બુદ્ધિમાંદ્યકારક, પથ્ય, રુચિપ્રદ તથા ખારૂં છે; અને કફ, વાયુ, બાળરોગ, કાસ અને દમનો નાશ કરે છે. **ઉંટડીનું દૂધ:**—મધુર, બળકર, રુક્ષ, શોધક, કિંચિત્ ખારૂં, દીપન, ભેદક, સારક, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે; અને સોજો, કફ, કુષ્ઠ, આનાહવાયુ, પ્રમેહ, નળવાત, કૃમિ, ગુલ્મ, કાસ, અર્શ, ઉદર તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **માનુષ્ય દુગ્ધ:**—મધુર, શીતળ, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તુરૂં, પથ્યકર, દીપન, પાચક, ધાતુવર્ધક, રુચિકર, જીવન અને સ્નેહન છે. એ રક્તપિત્ત ઉપર નસ્યમાટે અને નેત્રશૂળ ઉપર આંખોમાં નાખવા માટે ઉત્તમ ઔષધ છે; અને નેત્રરોગ, અભિઘાત, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઉદરરોગ ઉપર:**—ઉંટડીનું દૂધ પાવું. (૨) **કફ, ઉધરસ, શ્વાસ અને અશક્તિતા વગેરે બાળરોગો ઉપર:**—ગધેડીનું દૂધ પાવું. (૩) **વીર્યસ્રાવ, ધાતુક્ષીણતા વગેરે ઉપર:**—દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે આપવું. (૪) **નાનાં બાળકોને પાલુડો લાગે છે તે ઉપર:**—કૂતરીનું દૂધ સ્ત્રીના દૂધમાં મિશ્ર કરી આપવું.

૧૮—પેદ્રુબાજાર

પેદ્રુબાજાર:—બકરીના પેટમાં એક જાતનો ગાંગડો ઉત્પન્ન થાય તેને "પેદ્રુબાજાર" કહે છે.× **પેદ્રુબાજાર:**—ધાતુવર્ધક છે અને સંપૂર્ણ મેહ, વિષ, કફ, પિત્તરોગ, નેત્રરોગ, મેદોરોગ તથા વાતશૂળનો નાશ કરે છે. એ કસ્તૂરી, કેસર, ઘી, આદુનો રસ કિંવા યથોક્ત અનુપાનમાં અથવા લીંડીપીંપર, જાયફળ અને મધમાં ભક્ષણ કરવાથી ઘરડો માણસ તરુણ પુરુષ જેવો થશે. **શ્વાસ ઉપર:**—૧ ગુંજ પેદ્રુબાજાર મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવો.

૧૯—બીરબહોટી (ગોકળગાય)

મૃગ નક્ષત્રમાં રાતા રંગના ઝીણા કીડા ઉત્પન્ન થાય છે; તેઓને ઉર્દુ ભાષામાં **બીરબહોટી** કહે છે. ચોમાસામાં આ કીડાઓની હારોની હારો લાગેલી હોય છે. વૈદુ વગેરે લોકો એ કીડાને એકઠા કરી વેચે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ભાર** ઉપર:—કાળી તુલસીનાં પાદડાંનો અંગરસ ૪ માસા અને મધ ૪ માસા એકત્ર કરી, તેમાં બીરબહોટી એક અથવા બે બારિક ઘસી ચાટણ તૈયાર કરી, એ સર્વ ચાટણ પ્રથમારંભે એકદમ ચટાડવું. એ પ્રમાણે ૩-૫-૭ દિવસ આપવું; પરંતુ જેમ જેમ રોગનું જોર કમી થતું જાય તેમ તેમ ઔષધનું પ્રમાણ પણ કમી કરતાં જવું. એનાથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ સમજાય છે. (૨) **સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, ડબ્બા (ભાર) અને નાના બાળકના પેટમાંના સર્વ રોગો ઉપર:**—કાળી તુલસીનાં પાંદડાંનો રસ અને ભાંગરાનો અંગરસ ૧ તોલાપર્યંત લઇ, તેમાં બે પર્યંત બીરબહોટી ઘસી તથા અર્ધી રતિ ગોરોચન ઘસી મધ નાખી આપવું. બાળકને અર્ધી બીરબહોટી આપવી. (૩) **દમ, ઉધરસ અને વરાધ ઉપર:**—

×જેમ બકરીના પેટમાંથી "પેદ્રુબાજાર" અને ગાયના પિત્તાશયમાંથી "ગોરોચન" નીકળે છે, તેમ ઉંદરના ઉદરમાંથી "હજરત હાઉ" મળી આવે છે. એને કોલેરા ઉપર વાપરવાનું ચૂનાની ગ્રંથકારો બતાવે છે.

ખીરબહોટી પાનમા આપવી. (૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—ખીરબહોટી અને ધોળા કાથાની રાખનો મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) **અર્ધાંગ, પક્ષાઘાત, આર્દિત અને બીજા વાયુ ઉપરઃ**—ખીરબહોટી પાનમાં આપવી. (૬) **પેટશૂળ ઉપરઃ**—જાયફળ અને ખીરબહોટીનું ૧ વાલ ચૂર્ણ આપવું. (૭) **સોજા ઉપરઃ**—ખીરબહોટી મીણમાં મેળવી લેપ કરવો. (૮) **બેસી ગએલા સ્તન કઠિન થઈ ઉપર આવવા માટેઃ**—ખીરબહોટી દૂધમાં વાટી સ્તન ઉપર લેપ કરવો.

૨૦—ભેંસનું છાણ

ઉપયોગઃ—(૧) **નવેલો—નખ ઉખડયો હોય તોઃ**—ભેંસનું તાજું છાણ ગરમ કરી બાંધવું. (૨) **અધુરા ઉપરઃ**—ભેંસનું છાણ પાણીમાં મેળવી ઢીંચણપર્યંત અને જંઘાપર્યંત પગે ચોળી ધોઈ નાખવું. (૩) **તણખીઆ પ્રમેહ ઉપરઃ**—ભેંસનું છાણ પાણીમાં ગાળી લઈ તેમાં સાકર નાખી તે પાવું. **ગાયના** છાણસંબંધી ગોવૈદ્યકમા જુઓ.

૨૧—મધ

સામાન્ય મધઃ—શીત, લઘુ, સ્વાદુ, રુક્ષ, ગ્રાહક, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિદીપક, વ્રણશોધક, નાડીની શુદ્ધિ કરનારૂં, સૂક્ષ્મ, રોપણ, મૃદુ, વર્ણકારક, મેધાકર, વિશદ, વૃષ્ય, રુચિકારક, આનંદકારક અને તુરૂં છે; તથા સહેજ વાતકર, કોઢ, અર્શ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, કફ, મેહ, કૃમિ, મદ, ગ્લાનિ, તૃષ્ણા, ઉલટી, અતિસાર, દાહ, ક્ષતક્ષય, મેદ, ક્ષય, હેડકી, ત્રિદોષ, આધ્માનવાયુ, વિષ તથા મલબંધનો નાશ કરે છે. **સર્વ જાતિનું મધઃ**—વ્રણરોપણ, શોધક અને અસ્થિને સાધનાર છે. મધ તપાવવાથી કિંવા ઉષ્ણ કાળમાં ઉષ્ણ પદાર્થોમાં ભક્ષણ કરવાથી વિષ જેવું દુઃખ કરે છે. ઔષધોમાં જૂનું મધ આપવું. જેમ જેમ જૂનું થતું જાય તેમ તેમ તે ગુણકારી છે. ઘી અને મધ સરખે ભાગે લેવા નહિ. એમ લેવાથી તે વિષસમાન થાય છે. રંગે ગાયના ઘી જેવું, રુચિકર, સુગંધી એવું મધ ઉત્તમ જાણવું. ઉપયોગઃ—(૧) **કાન વહે છે તેને માટેઃ**—આડોએ ઝીણી માખોનું મધ બેસે છે તેનું મધ કાનમાં નાખવું. (૨) **કાનમાં બગાઇ વગેરે ગઇ હોય તે ઉપરઃ**—કાનમા મધ નાખવું. (૩) **વીંછીના વિષ ઉપરઃ**—દંશ ઉપર મધ ચોપડવું. (૪) **મેદોરોગ ઉપરઃ**—સવારે ગરમ પાણી ૪ તોલા લઇ તેમાં ૨ તોલા મધ નાખી તે પાવું. (૫) **મુખરોગ ઉપરઃ**—મધનો ગંડૂષ (મોઢામા મધ લઇ તે કેટલીકવાર રાખી કોગળો કરી નાખવો) ધારણ કરવો; એટલે મોઢામાનાં વ્રણ, ચાદી તથા દાહ, તૃષા વગેરે રોગ દૂર થઇ મુખને સ્વચ્છતા આવે છે; અથવા મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેના કોગળા કરવા. (૬) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ**—પોવ્યા મહૂડાનું મધ પીછાએ ચોપડવું. (૭) **કાનખજુરો કાનમાં ગયો હોય તોઃ**—મધ અને તેલ કાનમાં નાખવું. (૮) **રક્તપિત્ત ઉપરઃ**—મધ અને સાકર એ બકરીના દૂધમાં પાવું. (૯) **તૃષ્ણારોગ ઉપરઃ**—પાણીમાં સાકર અથવા મધ નાખી તે પાવું. ટંડું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તે શેરભર પાવું; ઉલટી થશે એટલે તૃષ્ણા અને દાહ શમશે. (૧૦) **ખરસાંણીના વિષ ઉપરઃ**—પાણીમાં મધ નાખી પાવું. (૧૧) **ઝેરકોચલાના વિષ ઉપરઃ**—મધ, ઘી અને સાકર ખાવા આપવા.

૨૨—માખણ

ભેંસનું માખણઃ—તુરૂં, વાતુલ, ગુરુ, કફકર, મેદોવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, મધુર, શીત, બળકર, દાહકારક તથા ગ્રાહક છે; અને શ્રમ તથા પિત્તનું નાશક છે. એજ તાજું હોય તો ધાતુવર્ધક, બાળ તથા વૃદ્ધને હિતકારક અને બળકર છે. **બકરીનું માખણઃ**—મધુર, તુરૂં, લઘુ, આંખોને હિતકારક, દીપન, બલકર તથા હિતકર છે અને ક્ષય, ઉધરસ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શૂળ, નેત્રરોગ, જ્વર, પાંડુરોગ અને શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **કાનનો દાહ થાય છે તે ઉપરઃ**—માખણ કિંચિત્ દેવતા ઉપર પીગળાવી કાનમાં નાખવું. (૨) **રક્તમૂળ**

વ્યાધિ ઉપર:—માખણ અને તલ ખાવા આપવાં અથવા માખણ, નાગકેસર અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં. (૩) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—માખણ, મધ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં.

૨૩—મૂત્રવર્ગ

મૂત્રવર્ગમા ગોમૂત્ર મુખ્ય છે. ઔષધોમા એ સર્વ મૂત્રોના અભાવે આપવું. ગોમૂત્રમાં રેચક ગુણ ઘણો ઉત્તમ છે. પુષ્કળ તેલો અને ઘી સિદ્ધ કરવાના કામમાં ગોમૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે. નસ્યનેમાટે ઉંટનુ મૂત્ર આપવું; પ્રાશનાર્થ ગાયનું પ્રશસ્ત; અને ગધેડાં, ઘોડાં, બકરાં તથા ભેંસોનું મૂત્ર તેલમા ઉકાળી લેપ કરવાથી દદ્રુ, કંડૂ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. **ભેંસનું મૂત્ર:**—તુરૂ, કડવું, ખારૂં, પિત્તકર, ઉષ્ણ તથા તીખું છે; અને શૂળ, અર્શ, ઉદર, કુષ્ઠ, મેહ, વિષૂચિકા, સોજો, આનાહ, પાડુરોગ, ગુલ્મ તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. **બકરીનું મૂત્ર:**—તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, કડવું, રુક્ષ, સ્વાદુ, તુરૂં, તીક્ષ્ણ, પથ્યકર તથા વાતુલ છે; અને દમ, ઉધરસ, સોજો, કમળો, ઉદર, પાંડુ, કફ, ગુલ્મ, પ્લીહા, નાડીવ્રણ, વિષ અને કર્ણશૂળનો નાશ કરે છે. **હાથણીનું મૂત્ર:**—ખારૂં, કડવું, ભેદક, પિત્તલ, તુરૂં, તીક્ષ્ણ, સારક, તીખું તથા વિદારણ છે; અને શૂળ, હેડકી, દમ, વાયુ, કિલાસકુષ્ઠ, કંડૂ, મંડળકુષ્ઠ, કૃમિ, અર્શ, વિષ, ગુલ્મ અને કફનો નાશ કરે છે. **ઘોડીનું મૂત્ર:**—ઉષ્ણવીર્ય, ખારૂં, તીખું, રુક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તલ છે; અને કુષ્ઠ, ઉન્માદ, કૃમિ, મોહ, કફ, વાયુ, દદ્રુ, શૂળ, વિષ, કિલાસકુષ્ઠ અને મોહનો નાશ કરે છે. **ગધેડાનું મૂત્ર:**—અગ્નિદીપક, કડવું, ખારૂં, તીખું તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, સંગ્રહણી, કૃમિ, ભૂતબાધા, કંપ, ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમનો નાશ કરે છે. **ઉંટનું મૂત્ર:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન, પિત્તલ, ખારૂં, તીક્ષ્ણ તથા બળકર છે; અને કોઢ, અર્શ, ઉદર, કૃમિ, ઉન્માદ, વાતરોગ તથા મનોવ્યાધિનો નાશ કરે છે. **નરમૂત્ર:**—રેચક, ખારૂં, ઉષ્ણ, રસાયન, કડવું તથા રુક્ષ છે; અને વિષ, આમ, કૃમિ, રક્તદોષ, વ્રણ, ભૂતબાધા, ત્વગ્દોષ, વાયુ, મોહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **કફ, ક્ષય અને પાંડરોગ ઉપર:**—જૂના લોહકાટને ગરમાળાના અગર બહેડાના લાકડાના કોલસામાં તપાવી, ગોમૂત્રમાં ૧૦૦ વાર ભીજવી, પછી તેનો ખરલ કરી તેમાંથી ૧ વાલ ચૂર્ણ મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવું. એ ચૂર્ણને "મંડૂર" કહે છે. (૨) **અપસ્માર ઉપર:**—માંકડના રક્તમાં ચિંથરૂં ભીંજવી સૂકવી, તે ગધેડીના મૂત્રમાં ભીંજવી તેનુ ત્રણ દિવસ નસ્ય આપવું; એટલે ફેફરૂં દૂર થાય છે. (૩) **વિષારી સર્પના દંશ** ઉપર:—માણસનું મૂત્ર પાવું એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરશે.

૨૪—મીણ

મીણ:—પિચ્છલ (ચિકટુ), સ્વાદુ, તીખું, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, અસ્થિસંધાનકારક તથા વ્રણને હિતકર છે; અને વાયુ, કોઢ, વિસર્પ, રક્તદોષ, વાતરક્ત, ભૂતદોષ અને લેપ કરવાથી ચામડી ફાટે છે તેનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **નવેલા ઉપર:**—તપાવેલા મીણની લુગદી નખપર બેસાડવી અને પાટો બાંધવો; તેથી ચાર–પાંચ દિવસમા ગુણ આવે છે. (૨) **પગ ફાટે છે તે ઉપર:**—તપાવેલું મીણ ચોપડવું. (૩) **ગુમડા ઉપર:**—ઘીમા મીણ તપાવી તે ચોપડવું. (૪) **રક્તપ્રદર ઉપર:**—મીણમાં ઇટનું ચૂર્ણ ખરલ કરી ચોપડવું.

૨૫—મોરનાં પીછાં

ઉપયોગ:—(૧) **હેડકી અને ઉલટી ઉપર:**—મોરનાં પીછાંની રાખ અને લીંડીપીંપર, એ મધમાં આપવાં. (૨) **સર્પદંશ ઉપર:**—મોરનાં પીછાં તંબાકુ સાથે ચલમમાં નાખી પાવાં; એટલે વિષ ઉતરશે. (૩) **આછલાના વિષ ઉપર:**—મોરનાં પીછાંની ધૂણી આપવી. (૪) **વિષબાધા દૂર થવા માટે:**—જે પ્રમાણે ગાંઠુળમાંથી તામ્રસત્વ નીકળે છે, તેજ ક્રિયાથી મયૂરપિચ્છમાંથી તામ્રસત્વ નીકળે છે. એ તામ્રસત્વની ગોટી કરી તે પાણીમાં બોળી તે પાણી આપવું; એટલે વિષબાધા દૂર થશે.

૨૬—વાઘની ચરબી

ઉપયોગ:—(૧) **હાડવ્રણ ઉપર:**—બે-ત્રણ દિવસ વાઘની ચરબી ઉપર લગાવવી. (૨) **શીતળા થોડા આવવા માટે:**—વાઘનો સૂકો દાંત પાણીમા ઘસી એક વખત આપવો. (૩) **સંધિવાયુ ઉપર:**—વાઘની ચરબી રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ શરીરે ચોળવી.

૨૭—સમુદ્રફીણ

સમુદ્રફીણ એ એક જાતિના માછલાના પેટમાનું હાડપિંજર છે. એ સફેદ રંગનું હોઇ એ ઉપર ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો હોય છે. એ બસરેથી અહીં આવે છે. **સમુદ્રફીણ:**—રુચિકર, તુરૂં, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, શીતળ, પટલાદિ દોષનાશક, સારક તથા વિષઘ્ન છે; અને કર્ણશૂળ, કફ, કંઠરોગ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ સમુદ્રફીણ અંગભંગ કરે છે;એટલા માટે તેનું શોધન કરવું. **શોધન:**—સમુદ્રફીણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧)રતાંધળો અને અહિર ઉપર:**—સમુદ્રફીણ અને ખડીસાકરની ભૂકી સવાર-સાંજ આંખોમાં નાખવી; એટલે અહિર, રતાંધળો, રતાશ, ગળ,કંડૂ વગેરે વિકાર ત્વરિત દૂર થાય છે. **કાનમાંના સણકા વગેરે ઉપર:**—સમુદ્રફીણની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કાનમા નાખવી તથા તે ઉપર લીંબુનો રસ નાખવો. (૩) **કર્ણસ્રાવ, વ્રણ અને ચિકટા ઉપર:**—સમુ ફીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું. (૪) **કંડૂ ઉપર:**—સમુદ્રફીણ વાટી ચોપડવું.

૨૮—સર્પની કાંચળી

જેને ફેણ છે, એવા સર્પની કાંચળી ગુણકારી છે. સર્પની કાચળી પુસ્તકમા રાખવાથી તેને ઉધઇ લાગતી નથી. **ઉપયોગ:—(૧)અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર:**—સર્પની કાંચળી બાળી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૨) **શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:**—સર્પની કાંચળી બાળી તેની ધૂણી આપવી. (૩) **બદ ઉપર:**—સર્પની કાંચળી અને અફીણની વડી કરી ઉપર બાંધવી; અથવા સર્પની કાંચળી બારિક કરી ગોળમાં ત્રણ દિવસ ભક્ષણ કરવી. (૪) **ચામખીલ (મસ) ઉપર:**—સર્પની કાંચળી પાણીમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—સર્પની કાંચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી. (૬) **વિષમ જ્વરાદિકો ઉપર:**—સર્પની કાંચળી, શિરસ, હીંગ અને કડવા લીમડાના પાંદડાં, એનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી તેનો ધુપ આપવો. એ રાક્ષસ અને ડાકિની એમનો પ્રતિબંધ કરી વિષમ જ્વરનો નાશ કરશે.

૨૯—સસલાંનું લોહી

ઉપયોગ:—(૧) **સુસી (વરાધ) ઉપર:**—સસલાના લોહીમાં કપડું ભિંજવી રાખવું અને તે કપડું દૂધમા મસળી તે દૂધ સુસી થએલા બાળકને પાવું.

૩૦—સાબરશીંગ

ઉપયોગ:—(૧) **સોજો, જખમ, લાપોટીઉં અને વાયુએ અંગમાં સણકા આવે છે તે ઉપર:**—સાબરશીંગ ઘસી લેપ કરવો. (૨) **માથું દુખતું હોય તે ઉપર:**—દૂધમાં સાબરશીંગ ઘસી લેપ કરવો. (૩) **રક્તાતિસાર અને આમાંશ ઉપર:**—સાબરશીંગ ઘીમાં ઘસી આપવું. (૪) **બાળકને ગળું પડે તે ઉપર:**—સાબરશીંગ ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને તે ઉપર મીઠા એરંડાનાં પાંદડા લગાવવા; તેમજ ગાયના દૂધમાં સાબરશીંગ ઘસી પાવું. (૫) **વાતશૂળ ઉપર:**—સાબરશીંગની અર્ધો માસો ભસ્મ ૧ તોલા ઘીમાં આપવી. (૬) **ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:**—સાબરશીંગની ભસ્મ દૂધમાં આપવી; એટલે ધાતુવૃદ્ધિ થઈ ધાતુસ્થાનની કડકી નીકળી જાય છે. (૭) **ઉંધરસ, દમ, ક્ષય, ગ્રંથિ, અપચી અને અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—૧ વાલ સાબરશીંગની ભસ્મ મધમાં આપવી. (૮) **સાબરશીંગની ભસ્મ કરવાની કૃતિ:**—સીતાફળીનાં પાંદડાં બારિક ચંદન

પ્રમાણે વાટી તેનો લાંબો ગોળો કરી, તેમાં સાબરશીંગનો કકડો મધ્ય ભાગે રાખવો તથા તેને વગડાઉ છાણાના પુટ આપવા એટલે તેની ભસ્મ થશે. એજ રીતે કપાસમાં સાબરશીંગ નાખી પુટ આપવાથી ભસ્મ થશે. *

૩૧—હરિણશૃંગ

ઉપયોગઃ—હૃદ્રોગ, કટિગ્રહ, સંધિશૂળ અને હૃદયશૂળ ઉપરઃ—હરિણના શીંગડાના કકડા કરી કોડીઆમાં નાખી, છાણાંનો અગ્નિ કરી ભસ્મ કરવી. તે ભસ્મ અર્ધો માસો ગાયના ઘીમા આપવી.

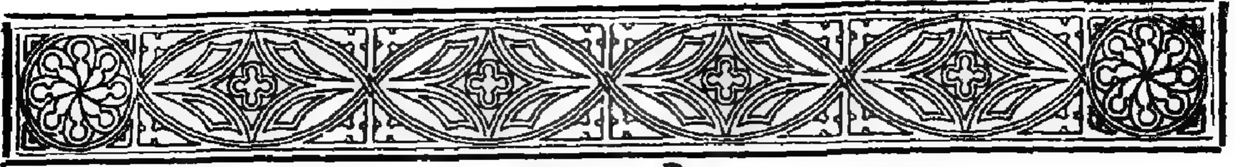
૩૨—હસ્તિદંત

ઉપયોગ—(૧) કેશ આવવા માટેઃ—હાથીદાંતનો વ્હેર દારુહળદરના રસમાં ખરલ કરી ભાવના આપવી અને તે ઉપર ચોપડવી. (૨) ગુમડું ફુટવા માટેઃ—હાથીદાંત ઘસી ગુમડાના મોઢાપર એક બિંદુ કરવું. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—હાથીદાંતની ધૂણી આપવી.(૪)ખરજ, ગજકર્ણ વગેરે ઉપરઃ—હાથીદાંતનો વ્હેર બાળી તે રાખનો ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) દંતવર્તીઃ—હાથીદાત, કુક્કરના દાંત, ઉંટના દાંત, બળદના દાંત, બોકડાના દાંત, ગધેડાના દાંત, શંખ, મોતી અને સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ખરલ કરી સળી જેવડી લાંબી ગોળી કરવી; એ પાણીમાં ઘસી આંખમાં અંજન કરવું; એટલે આંખમાનું ફૂલ ઘણુંજ જલદી દૂર થાય છે. આ પ્રયોગ ફૂલ દૂર થવા માટે ઘણોજ ઉત્તમ છે.

* સાબરશીંગને પ્રથમ આકડાના દૂધમા, પછી કુંવરના રસમાં,પછી અરણીમાં, ખારીજળના રસમાં, અફીણમાં, ગાયના છાણના રસમાં અને બોરડીનાં પાંદડાના રસમાં, એમ ૭ સૂક્ષ્મ પુટ આપી છેવટે આઠમો શુવરના દૂધમાં ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમોત્તમ સાબરશીંગ–ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ કફથી થએલ દરેક ઉદરરોગનું નિકંદન કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ એ તાવનો પણ કટ્ટો શત્રુ છે.

સાબરશીંગના નાના નાના કકડાને તલની સાથે સંપુટમા નાખી કપડમાટી કરીને અથવા સાબરશીંગ ઉપર દારૂડીનાં બીજ અથવા અડદની મોગર દાળનો લોટ ચોપડી કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી અડધા મણ છાણમાં બહ્રી (ગજપુટ) કરે તો મરે એમ હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે. વળી લખનૌના એક ચુનીલાલ (ઉર્ફે કવિજી) નામના વૈદ્યના એક સાગ્રીતનું કહેવું છે કે, તેઓ સાબરશીંગનાઝીણા બોર જેવડા કકડા કરી સાદી રીતે બાળી તે રાખને તેના બરોબર ગાયના દહીંમાં ખૂબ ઘુંટી ચેપડીઓ કરી મોટાં છાણાં ૪૦ માં બાળી ખાખ કરતા હતા.

૪—રસવૈદ્ય

૧—અભ્રક

ધોળો, રાતો, પીળો અને કાળો, એમ ચાર પ્રકારના અભ્રક છે. ઔષધોમાં ધોળો અને કાળો વપરાય છે. કાળો અભ્રક ગુણોએ શ્રેષ્ઠ છે. **શોધન**–(૧) **કાળો અભ્રક**:–અગ્નિ ઉપર તપાવી ગાયનું દૂધ, ત્રિફળાનો ઉકાળો, કાંજી અને ગાયના મૂત્રમા સાતવાર બોળવો એટલે શુદ્ધ થશે. (૨) અભ્રક દેવતા ઉપર તપાવી બોરડીના કાઢામા બોળવો અને હાથથી મસળવો તથા ઉપરનું પાણી કાઢી નાખી સુકો કરી આપવો. તે ધાન્યાભ્રક કરતાં સારો થશે. **ધાન્યાભ્રક કરવાની રીત**:—અભ્રકને તેના ચોથા ભાગ ડાંગરમાં મેળવી કામળામાં બાંધી ત્રણ દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવો અને હાથથી પુષ્કળ મસળવો; પછી પાણીમાં પડયો હોય તે અભ્રક યુક્તિથી બહાર કાઢી સૂકવી આપવો. **અભ્રક**:—તુરો, મધુર, ઠંડો, આયુષ્ય આપનાર અને ધાતુવર્ધક છે; તથા ક્ષય, ત્રિદોષ, ગુમડાં, પ્રમેહ, કોઢ, બરોળ, ઉદર, ગાઠ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે. **મારણ**:—(૧) ધાન્યાભ્રક ૧ ભાગ અને ટંકણખાર ૨ ભાગ એકત્ર કરી, ખરલ કરી અંધમૂષા યંત્રમા ઘાલી તીવ્રાગ્નિએ પચન કરવું. પછી દૂધમાં ખરલ કરી પુટ આપવો; એટલે ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર થશે. એ ભસ્મ સ્વભાવે શીતળ છે તેથી બધા રોગો ઉપર યોજવી. (૨) ધાન્યાભ્રક કાસુંદરાના રસમાં મસળી પુટ આપવો. એ પ્રમાણે દશ પુટ આપવા; એટલે તેની ભસ્મ થશે. (૩) ધાન્યાભ્રક લઈ આકડાના દૂધ (રસ) માં એક પહોર સુધી ખરલ કરી, ગોળ ચક્રાકાર વડી કરી તેની આસપાસ આકડાનાં પાન વીંટાળી માટીના કોડીઆના સંપુટમા ઘાલી વગડાઉ છાણાનો ગજપુટ અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે આકડાના દૂધમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી સાત ગજપુટો કરવા. પછી વડની વડવાઇઓનો ઉકાળો કરી તેમા અભ્રક એકેક દિવસ ખરલ કરી ત્રણ ગજપુટો કરવા; એટલે અભ્રકની ભસ્મ સારી થશે. એ ભસ્મથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે, અલ્પમૃત્યુ દૂર થાય છે, ધોળા વાળના કાળા વાળ થાય છે અને જેવું જેવું અનુપાન આપે તેવો તેનો ગુણ થાય છે. (૪) ધાન્યાભ્રક અને નાગબલા, ભદ્રમોથ, વડનું દૂધ અથવા વડવાઇઓનો રસ, હળદરનું પાણી, મજીઠનો કાઢો, આ બધાં ઔષધોની અનુક્રમે ભાવના આપવી અને પ્રત્યેક ભાવનાને સારા પુટ દેવા; એટલે અરુણવર્ણ ભસ્મ થશે. શતપુટી અને સહસ્ત્રપુટી* અભ્રક કરવો હોય તો કુંવારના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવા; એટલે રંગદાર ભસ્મ થશે.

---

* અભ્રક ભસ્મ શતપુટી અને સહસ્રપુટી વગેરે થાય છે; પરંતુ કહેલું છે કે **दशादिस्तुशतांतः स्यात् पुटो वै व्याधिनाशने । शतादिस्तु सहस्रांत पुटो देतः रसायने ॥ १ ॥** (અર્થાત્ રોગનો નાશ કરવાને દશથી સો સુધીના પુટો આપવા જોઇએ; અને સોથી લઈ હજાર સુધી પુટ રસાયનને માટે છે.) વળી એમાં પણ હજારપુટમાં તો રસની ભાવનામાત્રનેજ પુટ કહેલ છે. એમાં મર્દન નહિ કરવું એમ વૈદ્યો કહે છે; પરંતુ શતપુટીમાં મર્દન અવશ્ય કરવું. **દશપુટી અભ્રક ભસ્મ**:—નાગરમોથના રસમાં અગર તાંદળજાના રસમાં દશ દશ પુટ આપવાથી થાય છે. **વીસપુટી અભ્રક ભસ્મ**:–વડવાઈની છાલનો કાઢો, પાનનો રસ, અરડુસી, મત્સ્યાક્ષી (રતવેલીઓ), ધોળી કનેર, લાલ સાટોડી અને વડનું દૂધ, એ પ્રત્યેક વનસ્પતિઓમા પુટ આપી અગ્નિ આપવો. આમ ૨૦ પુટ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ રંગની થાય છે. **એકતાળીસપુટી ભસ્મ**:–ધાન્યાભ્રકને ૩ દિવસ મોથના કાઢામા મર્દન કરવો. પછી સાટોડીનો રસ, કાસુંદરાનો રસ, નાગરવેલનાં પાંદડાનો રસ અને સુરોખાર એમાં જુદા જુદા ત્રણ ત્રણ પુટ આપવા. ત્યાર પછી વડની વડવાઈના રસમાં ત્રણ પુટ આપી થુવરના દૂધમાં, ગોખરુના કઢામા, કૌવચના રસમાં, કદલીકંદ (કેળકાંદા)ના રસમાં, એખરાના રસમાં ત્રણ ત્રણ પુટ અને ગાયના દૂધમાં આઠ પુટ દેવા. ત્યારપછી દહીં, માખણ, મધ, ઘી

મૃત ને અમૃતીકરણ:—અભ્રકભસ્મના બરાબર ગાયનું ઘી મેળવી લોઢાના વાસણમાં પચન કરાવવું. ઘી પચી જાય એટલે તે ભસ્મ બધાં કામોમાં યોજવી. જે અભ્રક ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર અને કાજળ જેવી બારિક થાય તે મૃત જાણવી. તેજ જો સચંદ્ર ધોળી× અને ચળકતી રહી તો વિષ પ્રમાણે મૃત્યુ, વ્યાધિ અને રોગને પેદા કરે છે. **અભ્રકસત્ત્વપાતન:**—અભ્રકની ભૂકી એક દિવસ કાંજીમાં અને એક દિવસ સુરણના રસમાં રાખવી. પછી કેળના કાંદાના રસની ભાવના આપવી અને ચોથો ભાગ ટંકણખાર ક્ષુદ્ર મત્સ્યમાં મેળવી, ભેંસના છાણમાં મૂઠીઆં કરી સૂકવી વાસણમા નાખી ખૂબ અગ્નિ કરવો; એટલે અભ્રકનું સત્ત્વ પડશે. તે સર્વ ગોળો કરી મિત્રપંચક (ઘી, મધ, ગુગળ, ગુંજા અને ટંકણખાર) મેળવી કુલડીમાં ઘાલી અગ્નિ કરવો; એટલે તેની કાંસા જેવી લગડી થશે. તે પારાને બાળવાને યોગ્ય છે અને સર્વ લોહ કરતાં ગુણોથી આધક છે. **અભ્રકસત્ત્વગુણ:**—શીત, ત્રિદોષનાશક, રસાયન, પુરુષત્વ લાવનાર અને વયસ્થાપક છે. આ અભ્રકસત્ત્વ જેવાં બીજાં ઓષધો ભૂમંડળમાં નથી. **અભ્રક દ્રાવણ:**—અભ્રક દ્રાવણ ભાગ્યોદયવિના કોઈ દિવસ સિદ્ધ થતું નથી, એમ શાસ્ત્રમા કહેલું છે. કોઇ ઠેકાણે ભાગ્યયોગે સિદ્ધ થયું હશે પણ જણાયું નથી. (૧) ધાન્યાભ્રક લઇ અગથીઆનાં પાંદડાંના રસમા મર્દન કરવો. પછી સુરણની અંદર ઘાલી માટીનો લેપ કરી ગોષ્ઠ (જાનવરોના વાડા) માં હાથભર ઉંડું એક મહિના સુધી પૂરી રાખવું. પછી કાઢવાથી પારા જેવું પાતળું થશે. **અભ્રકભસ્મનાં અનુપાન:**—(૧) અભ્રકભસ્મ ૧ ગુંજાથી ૪ ગુંજા સુધી મધ અને લીંડીપીંપર સાથે આપવી; એટલે પ્રમેહ, શ્વાસ, વિષરોગ, કોઢ, વાયુ, પિત્ત, કફ, કફક્ષય,

---

(ચિનાઈ) સાકર, એ દરેકનો એક એક પુટ આપવો. (પ્રમથ ૧ દિવસ ઓષધીમાં ઘુંટી રાત્રે આંચ આપે, વળી સવારે કાઢી ફરી તેમાં ઘુંટી રાત્રે આચ આપે, એ પ્રમાણે દરેક પુટો અપાય છે.) એ પ્રમાણે એ સર્વ ઓષધિઓના પુટ આપવાથી અભ્રકની દિવ્ય ભસ્મ થાય છે. એ સર્વ રોગનો નાશ કરનારી છે. સર્વ પ્રયોગોમાં નાખવા યોગ્ય છે. વળી સ્ત્રીઓના મદને હરણ કરનારી, મૃત્યુને જીતનાર, વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર અને આયુષ્યને વધારનાર છે. એને ખાવાથી સંતાનની વૃદ્ધિ થાય છે. **સાઠપુટી અભ્રક ભસ્મ:**—ધાન્યાભ્રકમાં હરતાલ, આમળાંનો રસ અને ખડીઓખાર મેળવી ઘુંટી ટીકડી બનાવી અગ્નિ આપે. આ પ્રમાણે ૬૦ વખત અગ્નિ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ ક્ષયાદિક સર્વે રોગનો નાશ કરે છે. **શતપુટી અભ્રક ભસ્મ:**—વડ, થુવેર અને આકડાનું દૂધ, કુંવાર પાઠાનો રસ, નાગરમોથ, મનુષ્યનું મૂત્ર, વડવાઇનો રસ અને બકરીનું લોહી, આ દરેકમાં કાળા ધાન્યાભ્રકને ઘુંટી ૧૦૦ પુટ આપવાથી પોખરાજમણિના જેવી ભસ્મ થાય છે. **સહસ્રપુટી અભ્રક ભસ્મ:**—વજ્રાભ્રકને ખરલમાં નાખી વાટી પછી અગ્નિમાં તપાવી ગાયના દૂધમાં નાખવી (છાંટવી). પછી લોઢાના વાસણમાં ઘી નાખી તેમાં એ અભ્રક નાખી તે મંદાગ્નિથી પચાવે. પછી ધાનથી અડધો અભ્રક લઈ બન્નેને કામળીના લૂગડાની કોથળીમાં નાખી ભીંજવે. પછી એક મોટી કથરોટમાં એ અભ્રકને નાખીને કોથળીને ખૂબ મસળે. બે પહોર પછીથી સઘળો અભ્રક નીકળી પાણીમાં આવી જાય ત્યારે પાણીને નીતારી અભ્રકને કાઢી લે, ત્યારે ધાન્યાભ્રક શુદ્ધ થાય છે. પછી એને ખરલમાં નાખી ૧ આકડો, ૨ વડ, ૩ થુવેર, એ ત્રણેનું દૂધ, ૪ કુંવાર પાઠાનો રસ, ૫ એરંડાનાં મૂળનો રસ, ૬ કડુ, ૭ મોથ, ૮ ગળો, ૯ ભાંગ, ૧૦ ગોખરૂ, ૧૧ રિંગણી, ૧૨ સાલવણ, ૧૩ પિઠવણ, ૧૪ ધોળા સરસવ, ૧૫ ખરમંજરી (અઘેડો), ૧૬ વડવાઈ, ૧૭ બકરાનું લોહી, ૧૮ બોરડી, ૧૯ અરણી, ૨૦ ચિત્રક, ૨૧ ટીંબરૂ, ૨૨ હરડે, ૨૩ પડોળનો રસ, ૨૪ ગોમૂત્ર, ૨૫ આમળાં, ૨૬ બહેડાં, ૨૭ જલકુંભી, ૨૮ તાલિસપત્ર, ૨૯ મુસલી, ૩૦ અરડુસી, ૩૧ આસગંધ, ૩૨ અગથીઆનો રસ, ૩૩ ભાંગરો, ૩૪ કેળાંનો રસ, ૩૫ સાત્વીન, ૩૬ ધંતુરો, ૩૭ લોધર, ૩૮ દેવદાર, ૩૯ તુલસી, ૪૦ બન્ને ધરો, ૪૧ કાસુંદરો, ૪૨ મરી, ૪૩ દાડિમદાણાનો રસ, ૪૪ પીલુડી, ૪૫ શંખાવળી, ૪૬ બાવછડ, ૪૭ નાગરવેલનાં પાંદડાંનો રસ, ૪૮ સુંઠ,૪૯ બ્રાહ્મી, ૫૦ ત્રુંસડાં, ૫૧ ભારંગ; ૫૨ કુકડવેલ, ૫૩ કાથો, ૫૪ શિવલિંગી, ૫૫ કડુવલ્લી, ૫૬ પલાશનો રસ, ૫૭ કડવાં તુરીઆં, ૫૮ ઉંદરકની, ૫૯ જવાસા, ૬૦ મત્સ્યાક્ષી, ૬૧ કલોંજી જીરૂં, ૬૨ તેલપર્ણી, ૬૩ ઘી, ૬૪ દૂધ, ૬૫ મધ, (કોઇ કોઇ એમાં પંચાંગુલનો રસ, ટુંટક, ગોળ, ખડીઓખાર, માલતી, સાલવણ, નાગબલા, અતિબલા, મહાબલા, શતાવરી, કોચની જડનો રસ, ગાજર, ગજરડુંગળી લસણ, ઉટંકણ, અમરવેલ, હિલમોચકા, બુદ્ધિ, પાતાળ ગરૂડી, જટામાંસી, દહીં, ખાંડ, એટલી ચીજો વધારે લેવાનું બતાવે છે.) એ દવાઓના રસમાંથી એકેકમાં દિવસે ઘુંટી, સૂર્યના તાપે સુકવી રાત્રે અડાયાં છાણાંમાં ફુંકવી. એ પ્રમાણે દરેકમાં સોળ વખત ફુંકવાથી સહસ્રપુટી અભ્રક ભસ્મ થાય છે.

×કાળા રંગની અભ્રક ભસ્મને સફેદ રંગની કરવી હોય તો જાંબુની અંતરછાલમા તેને ખૂબ ઘુંટી સંપુટમાં કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો.

ક્ષતક્ષય, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, ભ્રમ, કમળો, ગુલ્મ વગેરે રોગ દૂર થાય છે. (૨) વાવડીંગ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપરના ચૂર્ણમા વાલભર આપવી; એટલે ક્ષય, પાંડુ, સંગ્રહણી, શૂળ, આમ, કોઢ, શ્વાસ, પ્રમેહ, કાસ, મંદાગ્નિ અને ઉદરસંબંધી વ્યથા એ રોગો દૂર થાય છે, બુદ્ધિ સારી થાય છે અને શુક્રધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે. (૩) વીસ પ્રકારના પ્રમેહને સારૂ મધ, લીંડીપીંપર અને શિલાજિતમાં આપવી. (૪) ક્ષયરોગમા સોનાના વરખસાથે આપવી. (૫) ધાતુવૃદ્ધિને માટે સોનાના અને રૂપાના વરખસાથે અથવા ભસ્મસાથે આપવી. (૬) રક્તપિત્તનેસારૂ હરડે, ગોળ અથવા એલચીદાણા અને સાકરની સાથે આપવી. (૭) ક્ષય, પાંડુ, મૂળવ્યાધિ, એમા ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, ચાતુર્જાત, સાકર અને મધની સાથે આપવી. (૮) પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, એમા એલચીદાણા, ગોખરૂ, ભોંયઆમલી, ખડીસાકર અને ગાયના દૂધની સાથે આપવી. (૯) પ્રમેહમા ગળોનું સત્ત્વ અને ખડીસાકર સાથે આપવી. (૧૦) જીર્ણજ્વરને માટે મધ અને લીંડીપીંપરમા આપવી. (૧૧) નેત્ર-રોગ અને ધાતુપુષ્ટિને સારૂ ત્રિફળાના ચૂર્ણ સાથે મધમા આપવી. (૧૨) ગુમડાને માટે મોર-વેલના સત્ત્વસાથે ત્રિકટુના ચૂર્ણમા આપવી. (૧૩) બળવૃદ્ધિનેમાટે ગાયનું દૂધ અને ભોંયકોળામાં આપવી. (૧૪) મૂળવ્યાધિનેમાટે ભીલામાસાથે આપવી. (૧૫) વાયુરોગનેમાટે સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ અને આસગંધના ચૂર્ણસાથે મધમાં આપવી. (૧૬) કફરોગને માટે કાયફળ, લીંડી-પીંપર અને મધમાં આપવી. (૧૭) જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવામાટે તથા મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂતરખડામા સર્વ ક્ષારોસાથે આપવી. (૧૮) ધાતુસ્તંભનનેમાટે ભાંગમા આપવી. (૧૯) ધાતુ-વૃદ્ધિનેમાટે લવંગ તથા મધમાં આપવી. (૨૦) પિત્તરોગનેમાટે ગાયના ઘીસાથે સાકરમા આપવી. બાકીના રોગોના માટે કહેલા અનુપાનો મુજબ આપવી.*

૨—અંબર

અંબર એ એક ખનીજ પદાર્થ છે. એના ગાંગડા થાય છે. એ પૃથ્વીની ફાટોમાંથી અથવા સમુદ્રમાં તરતું અગર સમુદ્રકિનારા ઉપર ઘણે ઠેકાણે મળે છે. એ વિશેષે કરી બાલ્ટિક સમુદ્ર, પર્શીઅન સમુદ્ર ઇત્યાદિના કિનારા ઉપર અને પોલાંડ, જર્મની, સ્વીડન, સિસલી, પ્રશિયા ઇત્યાદિ દેશોની જમીનમા મળે છે. અંબર પીળું, કાળું અને ધોળું તથા તે ઉપર ટપકા હોઇને ગોળ અરગજા જેવું પીળા રંગનું હોય છે. પીળું અંબર શ્રેષ્ઠ છે. કાળુ સર્વથી ઓછી કિંમતનું છે. ખરૂં અંબર મોઘું વેચાય છે, એટલે કેટલાક લોક બનાવટી પણ કરે છે. જે ખરૂ અંબર છે તેના બે ગાંગડા લઈ એક ઉપર એક ઘસવાથી, તે ગરમ થતાંજ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને લોહચુંબક જેવું આકર્ષણ કરે છે. દાંતનીચે ચાવવાથી થોડો અવાજ થાય છે પણ પીગળતું નથી; માત્ર નરમ થાય છે અને તેમાં થોડી ચીકાશ આવે છે. અંબરને દેવતામા નાખવાથી તેના ધૂમાડાની સુગંધી સારી આવે છે. અંબર સુગંધી પદાર્થમાં નખાય છે. **અંબરઃ**—ધાતુવર્ધક, તૃપ્તિકર, પુષ્ટિકારક, કામોત્તેજક, ઇંદ્રિયોને શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમના વિષયમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિવર્ધક, કોઠામાંની શરદી અને ગરમીની ઇજા દૂર કરનાર, યુવાન તથા ઘરડાને હિતકારક છે. **ઉપયોગ:—**(૧) **કંપવાયુ ઉપરઃ—**૧ ચણોઠીભાર અંબર મધની સાથે આપવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવાથી કંપવાયુ દૂર થાય છે; તેમજ તેથી કોઠામાનો અને સાંધામાનો રોગ પણ દૂર થાય છે. (૨) **સ્થાવર જંગમ વિષ ઉપર:—**અંબર પાણીની સાથે આપવું. (૩) **વિષૂચિકા (કૉલેરા) ઉપર:—** અંબરની ધૂણી આપવી તથા અંબર અને કસ્તૂરી થોડી ખાવામાટે પણ આપવી. **ક્ષીણતા ઉપરઃ**—ઘી અને સાકર સાથે અંબરનું સેવન કરવું; એટલે ક્ષીણતા દૂર થઈ શરીર ઉપર તેજ આવે છે અને મગજ શાંત થાય છે.

* અશુદ્ધ (શોધ્યા વગર), અસિદ્ધ (ચંદ્રિકા રહેલા કાચા), અભ્રકની ભસ્મ મનુષ્યના શરીરમાં અનેક પ્રકાર-ની પીડા કરે છે. એ કોઢ, ક્ષય, પાંડુરોગ, સોજો, હૃદય અને પસવાડામા પીડા અને ભારે સંતાપ આપનાર છે. અભ્રકના વિકારની શાંતિ ત્રણ દિવસ આમળાં પાણીમાં વાટી પીવાથી થાય છે એમ કહેલું છે.

૩—કપીલો

કપીલો એ રંગે તામ્રવર્ણ હોઇ ઇટના ભૂકા જેવો હોય છે. એ સુરત પાસે ઉત્પન્ન થાય છે. **કપીલો:**—રેચક, તિખટ અને ઉષ્ણ છે; વ્રણ, કફ, ઉંવરસ, જંતુ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **રેચ થવા માટે તથા પિત્તગુલ્મ ઉપર:**—મધમા કપીલો ખરલ કરી આપવો એટલે રેચ થાય છે અને પિત્તગુલ્મ નિર્બળ થાય છે. (૨) **કૃમિ ઉપર:**—કપીલાચૂર્ણ અર્ધો તોલો ગોળ સાથે ખાવા આપવું એટલે સપૂર્ણ કૃમિનો નાશ થશે.

૪—કલઈ (કથીર)

શોધન—કલઈ પાતળી કરી નગોડના રસમા હળદરનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં રેડવી. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત રેડવું એટલે શુદ્ધ થશે. કલઇ શરીરપર ઉઠી આવે છે માટે સાવચેતી રાખવી. **મારણ:**—(૧) શુદ્ધ કરેલી કલઇ કઢાઇમા ઘાલી ચૂલા ઉપર મૂકવી અને નીચે દેવતા કરવો. કલઇ પાતળી થયા પછી તેમાં ચોથો ભાગ અઘેડીનું ચૂર્ણ નાખી આંબાના લાકડાથી જ્યાંસુધી ભસ્મ થાય ત્યાંસુધી ઘુંટવુ. ચૂર્ણ વારંવાર થોડું થોડુ નાખતા જવું. જ્યાસુધી કલઇની ભસ્મ થાય ત્યાંસુધી અઘેડીનું ચૂર્ણ નાખતા જવું. પછી તે ભસ્મ એકત્ર કરી ઉપર કોડીઆનું સારૂં ઢાંકણુ કરી લાલ થાય ત્યાંસુધી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો અને ઠંડું થયા પછી કાઢી લેવું. (૨) અજમાનું ચૂર્ણ, શિલાજિત, અઘેડીની ભસ્મ અથવા આમલીના કચુકાનું ચૂર્ણ, એ પ્રત્યેક કલઇને મારવાના પદાર્થ છે; એટલે એમાંના એકથીજ ઉપરની રીત પ્રમાણે કલઇ કઢાઇમા નાખી પાતળી થયા પછી તેમાં એકનું થોડે થોડે ચૂર્ણ નાખતા જવાથી કલઇભસ્મ થશે. પછી પૂર્વોક્ત કલઇભસ્મ લઈ શુદ્ધ હરતાલ સમાન અથવા ચતુર્થાંશ અગર અષ્ટમાંશ તેમાં મેળવી, લીંબુના અથવા કુંવારના રસમાં પહોર–બે પહોર ખરલ કરી તેનો ગોળો બાંધવો. તે કોડીઆના સંપુટમાં પીંપળાની છાલમા રાખી ઉપર ગજપુટ દેવતા કરવો. આ પ્રમાણે સાત વખત પુટો આપવા, એટલે સર્વોત્તમ ખડી જેવી બંગભસ્મ થશે. એ સર્વ કાર્યો કરે છે. એથી વૈદ્યોનું જીવન થશે.બીજા પુટોને તાલક દેવી નહિ;ફક્ત કુંવારના તાજા રસમા ઘુંટવી અને વારંવાર પુટ આપવા. (૩) કલઇ શુદ્ધ કરી તેના સારા પાતળાં પતરા કરવાં અને ઔષધિસહિત તે ૩૨ તોલા પતરા યંત્ર ઉપર રાખવા. તે ઔષધિ–બકરીની લીંડીઓ ૪ શેર અને હળદર ૪ શેર, એ બધાંનું એકત્ર ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી વાસણમા થોડો ચૂર્ણનો થર કરી તે ઉપર કલઇના પતરાં,તે ઉપર ચૂર્ણ,તે ઉપર પતરા તે ઉપર ચૂર્ણ નાખી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો. સારૂં ઠંડું થયા પછી કાઢી લઇ વાલ અથવા અર્ધો વાલ દેહનું બળ જોઈ આપવી. એ યથાયોગ્ય અનુપાનોમાં આપવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. (૪) કલઇ ઠીકરાના વાસણમા ઘાલી ચૂલા ઉપર પાતળી કરી ખીજડાના લાકડાથી ઘુંટવી એટલે ભસ્મ થશે. (૫) હળદરનું ચૂર્ણ કરી તે નીચેના કોડીઆમા ઘાલી તે ઉપર કલઈના પતરા મૂકી ઉપર બાકીનું ચૂર્ણ નાખી કપડમાટી કરી અગ્નિ કરવો એટલે કલઈની ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ લઈ ભસ્મથી ચોથે ભાગે સુરોખાર મેળવી કોડીઆના સંપુટમાં ઘાલી એક ઘટિકા મંદ અગ્નિ કરવો અને ઠંડું થયા પછી ધોળા શંખ અથવા કુંદ પુષ્પ જેવી ભસ્મ લેવી અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવી. (૬) ટાટનો કકડો લઈ તે ઉપર તલ અને આમલીની છાલ એકત્ર મેળવી તે ચૂર્ણ તે ટાટ ઉપર અર્ધો આગળ પાથરી, તે ઉપર કલાઇનાં પતરાં ઝીણાં કરેલા નાખી તે ઉપર ફરીથી ચૂર્ણ નાખવું; અને તે ઉપર ફરી કકડો મેલવો, વળી ચૂર્ણ નાખવું. આ પ્રમાણે સર્વ મૂકી બાંધી માટીનો લેપ કરી ગજપુટ કરવો. ઠંડું થયા પછી યુક્તિઓ કાઢી લેવી. તે જેવી ભાતની ધાણી થાય છે, એ પ્રમાણે હોઇ ચોળવાથી બારિક થશે અને સર્વ કાર્ય કરશે. આ પૂર્વોક્ત ભસ્મને પ્રાચીન વૈદ્યોએ તાલદાનની ઉપેક્ષા કરી છે. (૭) શુદ્ધ કરેલી કલઇનો દશમો ભાગ પારો લઇ તેમાં ખરલ કરી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરવો; અને ઠીકરામાં ઘાલી પાતળી કરી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરી દાડમના સોટાથી ઘુંટવું એટલે ભસ્મ થશે. (૮) હરતાલ ખાખરાનાં પાંદડાંમાં ખરલ કરી તેનો કલઇનાં પતરાંને લેપ કરવો અને ગજપુટ કરવો;

એટલે ભસ્મ થશે. (૯) કલઇના પાતળા પતરાં કરી તે દૂધમાં અથવા ભાંગમાં થર ઉપર થર દઇને છાણાનો પુટ આપવો; એટલે ભસ્મ થશે.x **બંગ** (કલઇ) **ભસ્મના** ગુણઃ—શુદ્ધ તૈયાર કરેલી બંગભસ્મ બળકર, દીપન, પાચન, રુચિકર, બુદ્ધિપ્રદ, શીતળ, કાંતિકારક, જરાનાશક, નીરોગતાકારક, ધાતુને સ્થિર કરનાર અને ક્ષય તથા સંપૂર્ણ પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે. બંગ ભક્ષણ કરનાર પુરુષોને સ્વપ્નમા પણ શુક્રક્ષય થનાર નથી. એ નિત્ય ૧ અગર ૨ ગુંજા આપવી. **બંગનાં અનુપાનો:**—(૧) મુખગંધમાટે કપૂરસાથે. (૨) પુષ્ટિને માટે જાયફળમા અથવા દૂધમાં. (૩) પ્રમેહને માટે તુલસીના પાદડાં સાથે અથવા મધ અને ખડીસાકરમા. (૪) પાંડુરોગને માટે ઘીમા. (૫) ગુલ્મરોગ માટે ફુલાવેલા ટંકણખારમા. (૬) રક્તપિત્ત અને ઊર્ધ્વ શ્વાસને માટે હળદરમાં. (૭) બળવૃદ્ધને માટે મધમા. (૮) પિત્તને માટે સાકરમા. (૯) વીર્યસ્તંભનને માટે નાગરવેલના પાનમા અથવા ભાગમા અગર કસ્તૂરીમાં. (૧૦) અગ્નિમાદ્યને માટે લીંડીપીંપરમા. (૧૧) દુર્ગંધિને માટે ચંપાના ફૂલના રસમા. (૧૨) દાહ થયો હોય તો લીંબુના રસમાં. (૧૩) ચર્મપક્ષ એટલે પાપણોના રોગને સારૂ ખેરની છાલના ઉકાળામાં. (૧૪) અજીર્ણને માટે આમળા સાથે અથવા સોપારીમા. (૧૫) અસ્થિગત જ્વરને માટે માખણમાં. (૧૬) વાયુને માટે લસણમાં. (૧૭) કોઢને માટે સમુદ્રફળમાં અથવા નગોડના રસમા. (૧૮) ષંઢત્વ નાશ થવાને માટે અઘેડીના મૂળમા. (૧૯) લિંગવૃદ્ધને માટે લવંગ અને સમુદ્રફળ અગર નાગરવેલીના રસમા ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૨૦) મોહનીને માટે ગોરોચન અને લવંગમા તિલક કરવું. (૨૧) મસ્તકરોગને માટે એરંડાના મૂળ ઘસી તેમા બંગ નાખી લેપ કરવો. (૨૨) બરોળ રોગને માટે ટંકણખારમાં. (૨૩) વાયુને માટે અજમો અથવા આસંધમા. (૨૪) જળોદરનેમાટે બકરીના દૂધમાં. (૨૫) અર્શ ઉપર કાથામાં અથવા ગધેડીના દૂધમા. (૨૬) મસ્તકરોગ ઉપર અઘેડીમા. (૨૭) ધાતુવિકૃતિ ઉપર જાયફળ, જાવંત્રી અને લવંગમાં. (૨૮) કમ્મરની વ્યથાનેમાટે જાયફળ અને અષ્ટગંધમા. (૨૯) નાડીવ્રણને માટે નાગરવેલીસાથે. (૩૦) પેટમા પીડ આવતી હોય તો હરડેસાથે. (૩૧) વાતગુલ્મનેમાટે છાશ સાથે. (૩૨) ફેફરૂં (ગોતું) આવે છે તેમા લસણના તેલમાં નસ્ય કરવું. (૩૩) શ્વાસને માટે જાયફળ, લવંગ અને મધમાં. (૩૪) શરીર બળવાન થવામાટે તુલસીના રસમા.

૫—કાચલવણ (બંગડીખાર)

કાચલવણ કાચની ભઠ્ઠીમા ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. **કાચલવણ:**—પિત્તકારક, કિંચિત્ ખારૂ, રુક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા દાહકારક છે અને શૂળ, ગુલ્મ, કફ, વાયુ તથા પિત્તનું નાશક છે. **ઉપયોગ:—અજીર્ણ ઉપર:**—કાચલવણનું માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું.

૬—કાડીખાર

કાડીખારને અંગ્રેજીમા "નૈટ્રેટ ઑફ્ સીલ્વર" અને "લ્યુનર કાસ્ટિક" કહે છે. એ રૂપામાંથી બનાવાય છે. કાડીખારની પેન્સીલ જેવી ધોળી લાકડી હોય છે. કાડીખાર ગરમ પાણીમા પીગળે છે. એ ચામડીને લાગવાથી કાળા ડાઘ પડે છે અને ફોલ્લો ઉઠે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખોનો દાહ, આંખો દુખવા આવે તે ઉપર અને ખટકા ઉપર:**—કાડીખાર ગરમ પાણીમા પીગળાવી તેનું ટીપું પીંછીવતી આખમાં નાખવું. (૨) **ગરમીનાં ચઠ્ઠાંઓ(ચાઠાં)ઉપર:**—ચાદી થતાંજ તે ઉપર કાડીખાર ચોપડવો એટલે ચઠ્ઠા પ્રસરતાં નથી અને તે ઉપરનું વિષ બળી જાય છે. (૩) **શરીર-**

x રસગ્રંથોમા લખ્યું છે કે, અશુદ્ધ કલઈ અથવા સીસાથી આક્ષેપક, કંપવાત, કિલાસ કુષ્ઠ, ગુલ્મ (ગોળો), કોઢ, શૂળ, વાત, શોથ, પાંડુ, પ્રમેહ તથા ભગંદર, એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; તેમજ તે વિષતુલ્ય છે. રક્તવિકારના સર્વરોગ, ક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ, તાવ, પ્રમેહ, પથરી, વિદ્રધિ અને અંડવૃદ્ધિ ઇત્યાદિ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી મંદાગ્નિ, પાંડુરોગ અને નિર્બળપણું પણ પ્રકટ કરે છે. એના દોષની શાંતિમાટે કાકડાશીંગ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવી.

આંનો સોજો, અવાળુ અને મસ (ચામખીલ) ઉપરઃ—કાડીખાર ચોપડવો. (૪) એક વર્ષની અંદરના આંખમાંના ફૂલ ઉપરઃ—મૃગનક્ષત્રનું અથવા હસ્તનક્ષત્રનું પાણી લઇ બાટલીમાં રાખી તેમાં ૧૮ તોલાએ ૧ ગુંજ કાડીખાર નાખી તેને મજબૂત બાંધી રાખવું. ૧૦–૧૨ દિવસ થયા પછી તે પાણી પીછાથી આખમાં નાખવું નાખતી વેળાએ હલાવવું જોઇએ.

૭–કાંતીલોઢું (કાંતલોહ)

કાતીલોઢું એ લોહચુંબકમાથી થાય છે. એમા ભ્રામર અને ચુંબક એવા પ્રકાર છે. કાંતીલોઢું મળવું કઠિન છે. એ સર્વ લોઢામાં શ્રેષ્ઠ છે. કાંતીલોઢુંઃ—કાતીલોઢાના વાસણમા પાણી ભરી તેમાં તેલનું ટપકું નાખવાથી પ્રસરતુ નથી અને પાણીને હીંગનો વાસ આવે છે તથા લીંબુનો રસ કાંતીલોઢાના વાસણમા નાખવાથી કડવો થાય છે અને વાસણમા દૂધ ગરમ કરવાથી ઉભરા આવી બહાર નીકળી જતુ નથી; ઉંચું વધે છે. કાતીલોઢાનું વાસણ તપાવી તેમા પાણીમાં પલાળેલા ચણા નાખવાથી છાલ બળે છે, તેને કાતીલોઢું કહે છે. મારણઃ—કાંતીલોઢાનું મારણ પોલાદના મારણ પ્રમાણે કરવું. એની ભસ્મ પોલાદની ભસ્મ કરતા સોગણી વધારે ગુણવાળી છે.

૮–કાંસુ

કાંસુ એ મિશ્ર ધાતુ છે. આઠ ભાગ તાણુ અને બે ભાગ કલઇ,એમ બે ધાતુ રસ કરી એકત્ર કરવાથી કાસુ થાય છે. તેનાં ભોજનપાત્ર શુભકારક છે. કાસુ બે પ્રકારનું છે. એક પુષ્પક અને બીજું તૈલક. તેમાં પુષ્પક ધોળું હોય છે અને તલક કફ કરે છે. પહેલું રોગશાંતિમાટે આપવું. ધોળું ચકચકિત, મૃદુલ, શબ્દ થનાર, સ્નિગ્ધ, નિર્મળ, ધનાગી અને સરળ, એવું કાંસુ ઉત્તમ જાણવું. શોધનઃ—(૧) કાંસાનાં પતરા કરી તપાવી તે તેલ, ગાયનું મૂત્ર, કાજી અને કળથીના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વખત પલાળવા એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાસાનાં પાતળાં પતરાં કરી ગોમૂત્રમાં પહોરભર બાફતાં કિંવા અમ્લદ્રવ્યમાં (ખાટા પદાર્થોમાં) બાફવાં; એટલે કાંસુ શુદ્ધ થાય છે. મારણઃ—કાસુ અને પિત્તળનું મારણ તાંબા જેવુંજ કરવું. તાંબું, પિત્તળ અને કાંસાના મારણવિષેઃ—(૧) સમાનભાગ ગંધક લઇ તે આકડો, વડ, ગાયનું દૂધ અને નગોડના રસમા જૂદું જૂદું મર્દન કરી પતરાંને લેપ કરી જૂદા જૂદા બે ગજપુટ દેવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) કાંસુ કિવા પિત્તળના સમભાગ ગંધક લઈ આકડાના દૂધમા ખરલ કરવો અને સારાં શુદ્ધ કરેલાં પતરાં લઇ તેને તે ગંધકવડે લેપ કરવો અને સૂકવી કોઢીઆમાં ઘાલી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટે કાસાની અને પિત્તળની ભસ્મ થાય છે. કાંસ્યભસ્મના ગુણઃ—તે તુરી, કડવી, ઉષ્ણ, લેખન, સ્વચ્છ, સારક, જડ, નેત્રને હિતાવહ તથા રુક્ષ છે અને કફ તથા પિત્તની નાશક છે.*

૯–કોડી

કોડી અરબીસમુદ્રમા અને લખદ્વીપ તથા માલદ્વીપ એ બેટા પાસે જડે છે. ધોળી,રાતી અને પીળી એવી ત્રણ પ્રકારની કોડી છે; તેમાં પીળી તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે, રાતી ઠંડી અને ગુમડાને હિતકારક છે અને જે ઉપર ધોળાં ઘણા બિંદુ અને રેખા હોય છે, તે બાળગ્રહનાશક અને નાના પ્રકારનાં કૌતકોને ઉપયોગી છે. જે રંગે પીળી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી, તે રસયોગને ઠેકાણે આપવી. તે વજને દોઢ તોલો હોય તે ઉત્તમ, તોલાભાર તે મધ્યમ અને પોણો તોલો કનિષ્ઠ જાણવી. કોઇના મતમાં જે પીળી કોડી, પીઠ ઉપર ગાંઠાવાળી, લાંબી, વજને ૭ માસા હોય તે ઉત્તમ, ચાર માસા હોય તે મધ્યમ અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિષ્ઠ જાણવી. કોડીઃ—તિખટ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, કટુ તથા શીત છે અને કર્ણશૂળ, વ્રણ, નેત્રરોગ, સંગ્રહણી, ગુલ્મશૂળ, પરિણામશૂળ, ક્ષય, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. શોધનઃ—કોડી કાંજીમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે; અથવા એક

* કાંસુ, પિત્તળ આદિ મિશ્ર ધાતુઓમાં દોષો તે તે ધાતુઓના મિશ્ર હોય છે; માટે તેઓની શાંતિ પણ એજ મુજબ મિશ્ર યોજવી જોઈએ.

રાત્રિ છાશમાં અથવા લીંબુના રસમાં પલાળી રાખે એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણઃ**—(૧) કોડી કોલસાના દેવતામા સારી ફૂલે ત્યાંસુધી તપાવી ઠંડી થાય એટલે બારિક ખરલ કરી ઔષધ અર્થે યોજવી. (૨) કોડી ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી અને તે એક કાચ કે માટીના વાસણમાં ભરી, સર્વ ભૂકી પલાળી એક આંગળ ઉપર રહે એટલે લીંબુનો રસ રેડવો અને તડકામાં મૂકવું. એ પ્રમાણે નિત્ય લીંબુનો રસ ઘાલી ૭ પુટ આપવા. આઠમે દિવસે તેનો બે પહોર સુધી ખરલ કરી તડકે સૂકવી રાખવું અને ઉપયોગમા લેવું. એ બે ગુંજાથી એક માસાસુધી આપવી. એ સર્વ રોગો ઉપર અનુપાનપરત્વે આપવી. (૩) કોડી દેવતામાં લાલ થયા પછી લીંબુ અથવા કુંવારના રસમા ચૂનાની કળી પ્રમાણે પલાળવી. પછી તેને સૂકવી ખરલ કરી રાખવી. **ઉપયોગઃ**—(૧) **કાન વહેતો (પરૂ નીકળતું) હોય તે ઉપરઃ**—કોડીની ભસ્મ લીંબુના રસમા અથવા હુક્કાના પાણીમાં કાનમાં પાડવી અથવા અડધી કોડીની ભસ્મ કાનમા નાખી ઉપર લીંબુનોરસ રેડવો. (૨) **અપસ્માર ઉપરઃ**—કાંદાની ચીરી (ડુંગળીની ફાડ) ઉપર કોડીની ભસ્મ નાખી તેની પોટલી કરવી અને તે વારંવાર સુંઘવી. (૩) **ક્ષય ઉપરઃ**—કોડીની ભસ્મ ૨ ગુંજાભાર, સાકર ૧ તોલો, મધ એક તોલો અને માખણ એક તોલામાં આપવી. (૪) **ધાતુવિકાર ઉપરઃ**—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકરસાથે આપવી. (૫) **શૂળ ઉપરઃ**—કોડીની ભસ્મ ઉના પાણીમાં અથવા સાકરમાં આપવી. (૬) **શ્વાસ, કાસ અને જ્વર ઉપરઃ**—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકરમાં આપવી. (૭) **પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપરઃ**—કોડીની ભસ્મ ઘી અગર ગાયનું દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૮) **દાદર, કંડૂ, ખસ અને ચઠ્ઠા ઉપર.**—તલનું તેલ નવટાંક, કોડી ભસ્મ ૧ તોલો અને ગેરૂ ૦॥ તોલો એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો.×

૧૦—ખડી

ખડી ધોળી અને મલિન, એ ભેદવડે બે પ્રકારની છે. તેમા મલિન ખડી કઠિન હોય છે તથા ગૌર ખડી મૃદુ પાષાણ જેવી, ઘણી શુભ્ર અને જડ, તે સારી હોય છે. **ખડીઃ**—દાહ, રક્તવિકાર, વિષ, શોષ, કફ અને નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે; તથા ઠંડી, મધુર, લેખન તથા બાળકોને હિતાવહ છે. **પાષાણ ખડીઃ**—વ્રણ, પિત્ત અને રક્તવિકારની નાશક હોઇ શીત અને લેપાદિકોમા ગુણકારક તથા ભક્ષણ કરવાથી માટી જેવી લાગે છે.

૧૧—ખાપરીયું

ખાપરીયું જસતમાંથી થાય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. **શોધનઃ**—ખાપરીયું મનુષ્યના મૂત્રમા, ઘોડાના મૂત્રમા કિંવા ગોમૂત્રમા દોલાયંત્રવડે સાત દિવસ પચન કરાવવું એટલે શુદ્ધ થશે. **ખાપરીયુંઃ**—સપૂર્ણ મોહનાશક છે તથા કફ, પિત્ત, નેત્રરોગ અને ક્ષયનો નાશ કરે છે; તથા લોઢું અને પારાને રંગે છે. **લઘુ માલિની વસંતઃ**—ખાપરીયું બે ભાગ અને મરી એક ભાગ એકત્ર કરી તેનો ગાયના માખણમા ખરલ કરવો. પછી તેને તેમાનું માખણ ન દેખાય ત્યાંસુધી લીંબુના રસની ભાવના આપવી. આ વસંત તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવું. આ જીર્ણજ્વર, ધાતુગતજ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીથી થએલા વિકાર, મોટો પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શસંબંધી લોહી, વિષમજ્વર, નેત્રરોગ અને સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. અરણીના ફૂલમાં ગર્ભિણીને આપવાથી સંપૂર્ણ જ્વરનો નાશ કરી ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે. એમાં પથ્ય દૂધ અને ભાત.

૧૨—ગેરૂ

ગેરૂને "સોનકાવ અથવા સોનાગેરૂ" પણ કહે છે. **શોધનઃ**—ગેરૂ ગાયના દૂધમાં ખલવાથી શુદ્ધ થાય છે કિંવા કિંચિત્ ઘી નાખી શેકવાથી શુદ્ધ થાય છે. **ગેરૂઃ**—રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર, કફ,

×કેટલાક કોડીને હવામાજ (ખુલ્લી) બાળે છે; પરંતુ ખાવાના માટે તો તે કાચી રહે છે; માટે તે શોધીને સંપુટમાં બાળવી. વળી આકડાના દૂધમા તે સર્વોપરિ થાય છે.

ઉચકી તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે; અને ચક્ષુષ્ય તથા બલ્ય છે. **ઉપયોગઃ–(૧) ઉચકી ઉપરઃ**– ગેરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) **બાળક માટી ખાય છે તેનેમાટેઃ**—બાળકને ગેરૂ ખાવા આપવો એટલે વધેલું પેટ ઉતરી જઇ બાળક સશક્ત થાય છે.

૧૩—ગોપીચંદન

ગોપીચંદનને "સોરઠી માટી" પણ કહે છે. ગોપીચંદનની ઉત્પત્તિ સૌરાષ્ટ્ર દેશ (કાઠીઆવાડ)–માં થાય છે.× એ એક જાતની માટી છે. ગોપીચંદનનો રંગ ધોળો હોય છે. **ગોપીચંદનઃ**—દાહ, ક્ષત, રક્તવિકાર, પિત્ત, કફ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ફટકડી જેવા છે. **ઉપયોગઃ**– (૧) **હીરાકસીના વિષ ઉપર અને અન્નમાં કાચની ભૂકી ગઈ હોય તે ઉપરઃ**—ગોપીચંદન ઘસી પાવું. (૨) **ગરમીની ચાંદીઓ ઉપરઃ**—ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું. (૩) **બાળકોના માથા ઉપર પરૂ આવે છે તે ઉપરઃ**–ગોપીચંદન ઘસી લેપ કરવો. (૪) **પ્રદર ઉપરઃ**–ગોપીચંદન ૧ તોલો અને ફટકડી ત્રણ માસા એકત્ર ખરલ કરી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવા. પછી તે એક ગુંજ (ચણોઠીભાર) પ્રમાણે સાકરમાં આપવું. (૫) **ખરજવા અને રતવા ઉપરઃ**—ગોપીચંદન ઘસી લગાડવું. (૬) **મુખરોગ ઉપરઃ**—ગોપીચંદન દૂધમા ઘસી ચોપડવું.

૧૪—ગંધક

ગંધક—રાતો, પીળો, ધોળો તથા કાળો, એમ ચાર પ્રકારના છે. તેમાં રાતો સ્વર્ણક્રિયામાં, પીળો રસાયનવિષે ઉત્તમ, ધોળો લેપમા કિંવા લોહ મારવામાટે આપવો. કાળો ગંધક દુર્લભ છે; તે જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. **ઔષધોમા આમલસારો ગંધક લેવો. શોધનઃ**— દૂધના વાસણપર કપડું બાંધી તે ઉપર ગંધક પાથરી, ગંધકને ના અડે એવા વાસણને ઢાંકી તે ઉપર અગ્નિ કરવો, એટલે ગંધક પાતળો થઇ દૂધમાં પડશે તે શુદ્ધ જાણવો. (૨) લોઢાની કઢઈમાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર પાતળું કરવું. પછી તેના સમાન ગંધક ઝીણો કરી તેમાં નાખવો. ગંધક પાતળો થયા પછી વસ્ત્ર ઉપર ગાળવો. તે એવી રીતે કે વસ્ત્રમાનો બધો ગંધક દૂધમાં પડે. તે ઠંડો થયા પછી કાઢી ધોવો અને સૂકવવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત જૂદા જૂદા દૂધમાં શોધવો; એટલે ભક્ષણ કરવાને તથા યોગમા યોજવાને શુદ્ધ થાય છે. **ગંધકઃ**—રસાયન, મધુર તથા પાકકાળે કડવો છે; અને ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, પાચક, આમનો શોષક તથા પાડનાર, પારદને વીર્ય આપનારો હોઇ તેનું સત્ત્વ પારદબંધક છે; અને કંડૂ, કુષ્ઠ, વિસર્પ, ખસ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ગંધકનાં અનુપાનોઃ**—ચાર માસા શુદ્ધ ગંધક દૂધમા સેવન કરવાથી કફવિકાર, વાતવિકાર, પિત્ત, વિષ, કમળો અને કોઢનો નાશ થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ કરી નેત્રરોગને દૂર કરે છે. આ ત્રિફળા, ઘી અને ભાંગરાના રસમાં આપવાથી નેત્ર સારાં થાય છે. રોગનાશ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ચાર માસા ગંધક અને દૂધ એક મહિનો લેવાથી શૌર્ય અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને છ મહિના લેવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ થાય છે તથા દિવ્ય દૃષ્ટિ થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે. **ગંધકઃ**—કેળામાં ત્વગ્દોષનાશક છે. ચિત્રકમાં બળદાયક છે. ક્ષયકાસ ઉપર અરડુસીના કાઢામાં અને મંદાગ્નિ ઉપર તથા સંપૂર્ણ ઊર્ધ્વવિકારો ઉપર ત્રિફળાંના કાઢામાં આપવો. **ઉપયોગઃ–(૧) ખસ ઉપરઃ**—ગંધક કોળામાં અથવા કેળામાં ખાવા આપવો એટલે સર્વ ખસ બહાર પડે છે. વળી સાંજે ભેંસનું છાણ શરીરે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. **બીજો પ્રકારઃ**—(૨) શુદ્ધ ગંધક ઘીમાં અથવા છાશમાં આપવો. (૩) **રક્તવિકાર ઉપરઃ**—શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં આપવો. (૪) **કરોળીઆ રોગ ઉપરઃ**—ગંધક અને જવખાર સરસીઆમાં મેળવી લેપ કરવો. (૫) **અપસ્માર ઉપરઃ**—ગંધકની

×કાઠિયાવાડમાંના ગોપી તળાવની માટીને ગોપીચંદન કહે છે. ગોપીચંદન એ નામ પણ એજ તળાવના નામ ઉપરથી પડેલું હોવાનું સિદ્ધ છે. ગોપી તળાવ ભાગવતના દશમસ્કંધમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી ચિત્રકૂટ અને પ્રયાગરાજના લોકો પણ ગંગાજીના આરામાંથી સારી સારી માટીની કાંકરીઓ વીણી કાઢી તેને ગોપીચંદન કહે છે.

ધૂણી નાકમા આપવી. (૬) **કંડૂ અને ગજકર્ણ** (દાદર) **ઉપર**:—ગંધક, ટંકણખાર, કપૂર, માયફળ (માયાં) અને મધપુડાનું મીણ, એ સર્વ કોપરેલમા ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) **ભૂતજ્વર ઉપરઃ**—શુદ્ધ ગંધક અને આમળાંનું ચૂર્ણ ૧૦ માસા આપવું અથવા ગંધક અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું. (૮) **પ્રમેહ અને પિટકા ઉપરઃ**—શુદ્ધ ગંધક ગોળ સાથે ખાવા આપવો અને તે ઉપર દૂધ પાવું. (૯) **કુષ્ઠ, ખરજ અને ખસ ઉપર**:—ગંધક ગરમાળાના મૂળના રસમાં ઘુંટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) **ગંધક રસાયનઃ**—૪ તોલા ગંધક અને ૨ તોલા પારાની કજલી કરી કુંવારના રસમા એક દિવસ ખરલ કરવો અને કુલડીમાં નાખી સંધિલેપ કરી અગ્નિની આંચ કરવી તથા શીત થયા પછી કાઢી લેવું; તે એક મહિનો મધ અને ઘીમાં લેવાથી જરા, વ્યાધિ અને દારિદ્રનો નાશ કરે છે. (૧૧) **બીજો પ્રકારઃ**—ગંધક અને મરી સમભાગ અને ત્રિફળા ૭ ભાગ લઇ ગરમાળાના મૂળના રસમાં મર્દન કરવો અને તે આપવો; એટલે સંપૂર્ણ રોગ નાશ કરે છે. ગંધક ખાનારે ખારૂં, ખાટું, ભાજી, દ્વિદલધાન્ય (કઠોળ), સ્ત્રીગમન અને ઘોડા વગેરે ઉપર આરોહણ કિંવા પગે ચાલવાનું વર્જવું.

૧૫--ચૂનો

ચૂનો મુખ્યત્વે કરી બે પ્રકારનો છે. એક ખડીનો ચૂનો અને બીજો છીપનો ચૂનો. તેને ભઠ્ઠીમા પકવે એટલે તેનો ચૂનો થાય છે. ઉપયોગ-(૧) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપરઃ**—ચૂનાનું નીતર્યું પાણી નાના ચમચાભર દૂધમાં આપવું. (૨) **વ્રણ અને બદ બેસાડવામાટે તથા કર્ણમૂળ અને લાપોટીઆ ઉપરઃ**—કળીચૂનો, ગોળ અને ધુંવાસનો લેપ કરવો અને ઉપર પાતળો કાગળ કિંવા રૂ ચોટાડવું. (૩) **આંખો દુખતી હોય તોઃ**—મસ્તક અને આંખોપર ઉપર કહેલ લેપ કરવો. (૪) **અજીર્ણ ઉપરઃ**—ચૂનાની વાલ જેટલી ગોળી ખાવા આપવી. (૫) **કમળા ઉપરઃ**—કળીનો બીંજવેલો ચૂનો ચણા જેટલો ચાર તોલા દહીંમાં કાલવી ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય દહીં-ભાત. (૬) **ભીલામો ઉઠે છે તેને માટેઃ**—નવો ચૂનો અને દહીં એકત્ર કરી ચોપડવું. (૭) **અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—કળીનો બીંજવેલો ચૂનો ૧ તોલો લઇ તેમાં બે તોલાપર્યંત ઉંચી તપખીર કાલવવી. ઘટ્ટ થાય તો થોડું ચૂનાનું પાણી નાખી મિશ્રણ જેવું તૈયાર કરવું અને વધેલા અંડને તેનો લેપ કરી મંદ અગ્નિનો સહેવાય તેટલો શેક આપતા રહેવું; એટલે કેટલીક વારે મસ્તક જડ થયા જેવું જણાઇ ઉલટી થાય છે અને માથાનું પાણી ઉલટીએજ પડે છે. એ પ્રમાણે બે-ત્રણ દિવસ કરવાથી ગુણ આવે છે. જેને તંબાકુ લાગવાથી ઘણીજ ચકરી આવતી હોય તેને કાંદો (ડુંગળી) સુંઘાડવો તથા ખાવા આપવો. (૮) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ**—તલના તેલમા કળીના ચૂના ઉપરનું નીતર્યું પાણી ૭ ભાગ મિશ્ર કરી શુમારે ૧ ઘડી સુધી સળીથી હલાવતાં રહેવું; એટલે જાડો મલમ થશે. તે મોરના પીછાવડે ઘણા હલકા હાથથી બે-ત્રણ વખત ચોપડવું; એથી કરી દાહનું શમન થઇ ત્વચાને ઠેકાણે કઠિનપણું આવે છે અને જલદી ગુણ આવે છે (૯) **કરોળીઆની જાળ પેટમાં જવાથી થએલ શીળસ ઉપરઃ**—ચૂનાની આછ ૫ તોલા પીવી. (૧૦) **ચામડી ઉપરના મસા ઉપરઃ**—મસાને ચામડીના લાગમાથી ઘોડાના બાલવડે મજબૂત બાંધી રાખવો; એટલે પાચ-સાત દિવસમાં તે નિર્જીવ થાય છે. તેને કાપી નાખી તેના ઉપર સૂકા કળીચૂનાનો ભૂકો ભભરાવતા જવું એટલે તેનો નાશ થશે.

૧૬--છીપ

છીપની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં અને નદીમાં થાય છે. છીપો પકવી તેનો ચૂનો કરે છે. જે છીપને પાછળની બાજુએ રેખા હોય છે તેને છીપલી કહે છે. એ છીપલી પણ સમુદ્રમાં થાય છે. **છીપઃ**—તીખી, સ્નિગ્ધ, દીપન, પાચક, રુચિકર તથા બલપ્રદ અને આંખોને હિતાવહ છે. તથા ગુલ્મ, વિષદોષ અને શૂળની નાશક છે. **શુદ્ધિ અને મારણઃ**—શંખ પ્રમાણે. ઉપયોગઃ-(૧) **અજગલ્લિકા એટલે નાનાં બાળકોના શરીરપર બારિક મગ જેવી ફોલ્લીઓ ઉઠે છે તે ઉપરઃ**—છીપ અને ફટ-

કડી ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વિસર્પ, વિસ્ફોટક અને શ્લીપદ ઉપર:**—છીપો ૨ા તોલાભાર બાળી ચૂનો કરી કપાસના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) **નવેલો** (આંગળી અને નખવચ્ચે થાય છે તે) **અને પેશ ઉપર:**—છીપનો ચૂનો અને સિંદૂર માખણમાં ખરલ કરી તેની પટી બેસાડવી. (૪) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—સમુદ્રછીપ પકાવી ચૂનો કરવો અને તે ચૂનો ખાવાના પાનમાં ચોપડી રોગીએ ચાવી તેનો રસ લઇ તે સર્વ સાધાઓને અને વિષ જે સ્થળે ફુટેલું હોય તે સ્થળે ચોળતાં રહેવું. (૫) **સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:**—સમુદ્રછીપો છાણાના દેવતામાં પકાવવી; એટલે ચૂનો થાય છે. તે ચૂનો, સિંધવ અને જવખાર ગાયના દહીંમા આપવાં અથવા શક્તિપ્રમાણે ચૂનો દૂધસાથે પાવો.

૧૭--જવખાર

જવના નવાં તાજાં પંચાગ બાળી તેનાથી આ ક્ષાર ઉત્પન્ન કરે છે. એની પાતળી પત્રીઓ હોય છે, એનો રંગ ધોળો હોય છે. **જવખાર:**—સારક, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, શૂળ, અશ્મરી, વાતરોગ, કંઠરોગ, આમશૂળ, યકૃત્, પ્લીહા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, શ્વાસ, અર્શ, આનાહવાયુ, હૃદ્રોગ, આમ, પાંડુ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **સુંવાવડીને મક્કલ શૂળ થાય છે તેનેમાટે:**—જવખાર ગાયના ઘીમાં અથવા ઉષ્ણોદકમાં આપવો. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી અને વીર્ય પડે છે તે ઉપર:**—છાશમાં જવખાર નાખી આપવો. (૩) **બાળકને ગળું (તાળવું) પડે છે તે ઉપર:**—જવખાર અને મધ આગળી ઉપર લઇ તેનો લેપ કરવો. (૪) **ઉદાવર્ત રોગ ઉપર:**—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવાં. (૫) **ગુલ્મ ઉપર:**—જવખાર ૩ માસા અને ગોળ ૩ માસાની ગોળી આપવી. (૬) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—જવખાર પાંચ માસા લઇ સાકરમાં ખાવા આપવો; અથવા એક માસો જવખાર, કોળાનો રસ ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો એકત્ર કરી આપવું. (૭) **દમ અને ઉધરસ ઉપર:**—જવખાર મધમાં આપવો. (૮) **કટિશૂળ, હૃદયશૂળ, કુક્ષિશૂળ અને બસ્તિશૂળ ઉપર:**—જવખાર, હીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી એરંડતેલમાં નાખી આપવું. (૯) **મૂત્રાવરોધ ઉપર:**—જવખાર દોઢ માસો ચોખાના ધોવરામણમા આપવો.

૧૮—જસત

શોધન:—જસત પાતળું કરી દૂધમા ઉકાળવું. એ પ્રમાણે ૨૧ વખત કરવું; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **જસતભસ્મ:**—જસત કલેડામાં નાખી રસ કરવો અને લીમડાના લાકડાવડે ઘુંટવું. નીચે તીવ્રાગ્નિ લગાડવો એટલે ભસ્મ થાય છે. * તે લઇ તેને ત્રિસંધી, કુંવાર, ત્રિફળાં અને ભાંગરો એ પ્રત્યેકની બત્રીસ બત્રીસ ભાવનાઓ આપવી; તથા પ્રત્યેક ભાવનાને અગ્નિપુટ આપવા. પછી તેને ઉપર કહેલી ઔષધીનો એક પુટ આપવો; તથા એક પંચામૃત પુટ આપવો. ઠંડું થયા પછી કાઢી ખરલ કરી વાસણમાં ભરી રાખવું અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનવડે બે ગુંજા આપવું. જસતની

* જસતના કકડા કરી એકમાટીના પાત્રમાં રાખી તેની નીચે કોલસા રાખી ધમણથી ફુંકતા જવું અને ઉપરથી કુંવારપાઠાના મૂળથી હલાવતા જવું; એટલે જસતની ભસ્મ તૈયાર થાય છે. તોલમાં પણ બરાબર ઉતરે છે. અશુદ્ધ જસતના વિકાર કલઈના જેવા છે; અને તેની શાંતિ હિમજનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવાથી થાય છે. જસત પાકી કુલડીમાં મૂકી અગ્નિ આપી ગાળવુ ગાળ્યા પછી તેમાં દશમો ભાગ મનશીલ નાખી કુંવારના પાઠાના રસનો પુટ આપવો. પછી કાળા ભાંગરાના ૭ પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે તે શુદ્ધ રાતી થાય છે. તેની ગોળી રતિ ૪ના પ્રમાણની જાયફળ સાથે આપવી. તેના ગુણ:—ગોળી એક સવારે અને એક સાંજે આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય, બળવાન થાય, મહાકામી થાય, ભોગી થાય; કાસ, શ્વાસ હરે; હરસ રોગ જાય; ૧૮ પ્રકારના પ્રમેહ, દાહ, જ્વર અને ઉદરરોગ જાય; વીર્યસ્તંભન થાય; તેમજ મસ્તકરોગ, વાતપિત્ત, સન્નિપાત, રોમાંચ, પ્રસ્વેદદોષ, મૂત્રરોગ, સંગ્રહણી, પાર્શ્વશૂળ, પીનસ, કટિરોગ, બાળકના સર્વ રોગ, વિષમ જલંદર, કફ, કમળો, ફિરંગરોગ, શોફોદર, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ (અંજન કરવાર્થા) આદિ સર્વ રોગો જાય. તેજ જસત કાજળતરીકે સ્ત્રીઓના દૂધમાં આંજે તો નેત્રરોગ જાય;તથા થુંકમાં આંજે તો ધુધળવાત જાય. આંખ ઉઘડતી ન હોય તો ઉઘડે અને ચંદ્રસમાન જ્યોત થાય એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં લખેલું છે.

ભસ્મ ગાયના જૂના ઘીમાં આપવાથી આંખોને હિતાવહ અને તાંબુલ, સાથે આપવાથી પ્રમેહનાશક; અરણી (જયંતી)માં આપવાથી અગ્નિવર્ધક; તથા તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં આપવાથી ત્રિદોષનાશક છે. **જસતનાં ફૂલ:**—જસત કડાઈમાં નાખી લોખંડની કડછીથી ઘુંટવું; એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. તેને જસતનાં ફૂલ કહે છે. **જસતભસ્મ:**—તુરી, કડવી તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, પ્રમેહ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે, તેમજ આંખોને હિતકારક છે. ઉપયોગ:—(૧) **આંખો ઉપર છારી આવે છે તેને માટે:**—જસતનાં ફૂલ અને ખડીસાકરનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ આંખમાં આંજવી, કિંવા ૧ ભાગ ફટકડી અને તેનો ચોથો હિસ્સો જસતના ફૂલનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી ૨ ગુંજા લઈ તેમા ૧૧ તોલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત પીછાવડે આખમા નાખવું; એટલે આવેલી આંખો, ગળ, પિયા અને લાલીની શાંતિ થાય છે. (૨) **ખુપરા (ખીલ), છારી આવેલી આંખો વગેરે નેત્રરોગ ઉપર:**—જસતના ફૂલ, સાકર, કાથો તથા ફટકડી, એ સમભાગ અને અષ્ટમાંશ મોરથુથુનો ખરલ કરી દિવસે અને રાત્રે આખમા આંજવું.

૧૯—(પાટીઓ) ટંકણખાર

કેટલાક તળાવોમા આ ક્ષાર પાણી સૂકાઇ ગયા પછી એકઠો થયેલો મળે છે. એને "સ્વાહાગી" પણ કહે છે. **શોધન:**—ટંકણખાર ગાયના છાણમાં રાખી પછી ધોઇ નાખવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે; કિંવા ટંકણખાર ફુલાવવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ટંકણખાર:**—અગ્નિકારક, સોનારૂપાને શુદ્ધ કરનાર, સારક તથા વિષદોષ, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) **કર્ણશૂળ ઉપર:**—ટંકણખાર ફુલાવી તે કાનમા નાખવો. (૨) **પાપણી ઝડેલી હોય તો:**—ટંકણખાર લીંબુના રસમા ઘસી પાપણી ઝડેલી જગ્યાએ લગાવવો. (૩) **ધાત જતી હોય તે ઉપર:**—ફુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા અને સાકર ૭ તોલા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ એક તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. (૪) **બહુમૂત્ર ઉપર:**—ફુલાવેલો ટંકણખાર નવટાંક પાણીમા નાખી આપવો. (૫) **કૉલેરા અને ઉલટી ઉપર:**—દૂધમા ફુલાવેલો ટંકણખાર નાખી આપવો (૬) **ચાતુર્થ્યાદિ સર્વ વિષમજ્વરો ઉપર:**—ફુલાવેલો ટંકણખાર બે ગુંજા પાનમાં આપવો; એટલે તેનો રસ જેમ જેમ પેટમા જાય છે, તેમ તેમ જ્વર તત્કાળ નીકળી જાય છે. (૭) **જીભને ખર પડે કિંવા પેઢુમાં ક્ષત પડે તો તે માટે:**—ફુલાવેલો ટંકણખાર મધમાં કાલવી લગાવવો. (૮) **નખસંબંધી-માંસ ઠોકરાવાથી તે દુખતું હોય તે અને નવેલો ઉપર:**—નખની બાજુએ ટંકણખારનું ચૂર્ણ પાણીમા ચોપડવું. (૯) **સોમલ, વછનાગ, કૃત્રિમ વિષો અને સર્પના વિષ ઉપર:**—ઘીમા ફૂલાવેલ ટંકણખારની ભૂકી ૨ માસા નાખી આપવી. ઝાઝું વિષ પેટમાં ગયું હોય તો તે પ્રમાણે વધારે ટંકણખાર ઘીમા નાખી આપવો. (૧૦) **ડુંટીમાં ફોલ્લી થઇ આવી હોય તો:**—ટંકણખાર અને મોરથુથાને ફુલાવી મધમા ખરલ કરી ફોલ્લી ઉપર ચોપડવું. (૧૧) **બાળા ઉપર:**—ગળોના રસમા ફુલાવેલો ટંકણખાર નાખી પાવો અથવા હીંગ અને ટંકણખાર એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા લઇ ચૂર્ણ કરી તે સાત દિવસ સવારસાજ આપવું. (૧૨) **ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ટંકણખાર અને ગંધક ઘસી ચોપડવો. (૧૩) **મોઢું આવ્યું હોય તો:**—ફુલાવેલો ટંકણખાર પાણીમાં નાખી કોગળા કરવા. (૧૪) **ધોળી આખ કરડે તો:**—ટંકણખાર ભેંસના માખણમાં કઢવી ચોપડવો.

૨૦—(તેલીઓ-ખડીઓ) ટંકણખાર (ફુલાવેલો)*

ઉપયોગ:-(૧) **દમ અને ઉધરસ ઉપર:**—ટંકણખાર ૧ માસો આદુનો રસ અને ખડીસાકરમા આપવો. (૨) **ઉલટી ઉપર:**—ટંકણખાર દૂધમાં કિંવા મધમાં આપવો. (૩) **પ્રદર, ગરમી**

* ખડીઓખાર બહુધા સોની લોકો સોનું અને રૂપું ગાળવા વગેરેના કામમા લે છે. ઔષધિ તરીકે પણ એ વપરાય છે પાટીઆ ટંકણખારના પ્રતિનિધિ તરીકે એને ફૂલાવીને લેવાય છે; કારણ એ ફટકડીની બનાવટનો હોવાથી વખતે તેમાં ફટકડીની કોઇ કણી કાચી ઘણી વખતે મળી આવે છે પાટીઓ ટંકણખાર ફૂલાવી આંચકીવાળાં બાળકોને

અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ખડીસાકર ૩ માસા અને ટંકણખાર ૧ માસો એકત્ર વાટી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાખી, પછી તેમા લીંબુનો રસ નાખી તે પ્રાશન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું.

૨૧–તાંબુ

શોધન:—ઉલટી, ભ્રાંતિ, ગ્લાનિ, દાહ, શૂળ, કંડુ, રેચ અને વીર્યનાશ એ તાંબાના આઠ દોષ છે; એટલા માટે એવું શોધન કરવું જોઇએ. **શોધન:**—(૧) ગોમૂત્રમાં આમલી અને મીઠું નાખી તેમા તાબાનાં પતરાં આગ્ન ઉપર પહોરપર્યંત શીજવવાં; એટલે તાંબુ સારૂં શુદ્ધ થાય છે. (૨) તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર અને કુલિત્થના કાઢામા શુદ્ધ કરેલું તાંબું લઇ, તેના આઠ દોષ જવામાટે પ્રાજ્ઞ પુરુષોએ વિશેષ શોધન કહેલું છે. તે એવી રીતે કે થુરીઓ, આકડાનું દૂધ અને મીઠું, એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી તે કલ્કવડે તાબાના પતરાંને લેપ કરવો તથા અગ્નિ ઉપર તપાવી નગોડના રસમાં ત્રણ વાર બૂડાડવું, એટલે તાંબાની શુદ્ધિ થાય છે. **મારણ:**—(૧) નાના નાનાં અને તે ઘણા પાતળાં એવાં તાબાના પતરા કરી તેમને લીંબુના રસમાં નાખી ત્રણ દિવસપર્યંત હલકો હલકો અગ્નિ કરી પચવવાં, પછી તે પતરા કાઢી તેનો ચતુર્થાંશ પારો લઇ, બંને ખલમા નાખી લીંબુના રસમાં એક પ્રહરપર્યંત ખરલ કરી, તે પતરાં ખલમાથી કાઢી, તેથી દુપ્પટ ગંધક લઇ તે ગંધક લીંબુના રસમા ઘુંટી, તેનો તે પતરાંને લેપ કરી એક ગોળો કરવો; પછી મીનાક્ષી અથવા આમલી અગર સાટોડી, એમાંથી એક વનસ્પતિ લઇ વાટી તે ગોળાની આસપાસ એક આંગળ જાડો લેપ કરી માટલામા તે ગોળો મૂકી તે ઉપર માટીનું કોડીઉ ઉંધું મૂકી, તે ઉપર રેતી માટલાના મોઢાપર્યંત નાખી, પછી રાખ અને મીઠું પાણીમા મેળવી, તેની માટલાના મોઢાને મુદ્રા કરી, તે માટલું ચૂલા ઉપર મૂકી ક્રમે કરી હલકો, મધ્યમ, અને મોટો એ પ્રમાણે ચાર પ્રહર અગ્નિ કરી ઠંડો થયા પછી તે ગોળો બહાર કાઢી, સુરણના રસમા એક દિવસપર્યંત ખરલ કરી તેનો ગોળો કરી તેનાથી અર્ધો ગંધક લઇ ઘીમા વાટી, તેનો તે ગોળાને લેપ કરી માટીનાં બે કોડીઆં લાવી, એકમાં તે ગોળો મૂકી તે ઉપર બીજું ઉંધું ઢાંકી કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાનો ગજપુટ આપવો. ઠંડુ થયા પછી તે શરાવસંપુટ કાઢી, તેમાથી તામ્રભસ્મ કાઢી લેવી. આ ભસ્મ ઘણો સારો ગુણ આપનારી છે. એનાથી ઉલટી, ભ્રાંતિ, ગ્લાનિ અને મૂર્ચ્છા એ કોઇ દિવસ પણ થતાં નથી. (૨) પારો ૦।। ભાગ અને ગંધક ૨ ભાગ લઇ દુધીના રસમાં ખરલ કરી તાબાનાં શુદ્ધ કરેલાં પતરા ૧ ભાગ લઇ તેને લેપ કરવો તથા ગજપુટ આપવો; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૩) શુદ્ધ કરેલો તાબાનો ચૂરો લઇ સમાનભાગ પારામાં, જંબીરરસમાં મર્દન કરવો; પછી બંનેના સમભાગ ગંધકમાં ખરલ કરવો તથા એક ગજપુટ આપવો; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, હરતાલ ૦। ભાગ અને મનશીળ અષ્ટમાંશ, એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી બારિક કજલી કરવી. તે કજલીએ તામ્રપત્ર ૧ ભાગ લઇ તેનો તે કજ્જલીના પર્યાયે લેપ કરવો તથા તેને વાલુકાયંત્રમાં ચાર પહોર પચન કરવું; ઠંડું થયા પછી કાઢી લેવું. આ તામ્ર દરરોજ બે વાલ, જે જે રોગો ઉપરના અનુપાનમા આપે, તે તે રોગોનો નાશ કરે છે તથા પરિણામશૂળ, ઉદરશૂળ, પાકુ, જ્વર, ગુલ્મ, પ્લીહા, ક્ષય, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, કાસ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે, એને **સોમનાથી તામ્ર** કહે છે.

આંચકી જણાઈ આવ્યા પહેલા ઉલટીની શરૂઆતમા ધાવણસાથે કે પાણીમાં દર કલાકે કલાકે આપવાથી સારો ગુણ થાય છે. ઉલટી એકદમ અટકાવ્યા સિવાય ઉલટીસાથે કે આંચકીના મૂળરૂપ હૃદયની ચીકણી ળળ કાઢી નાખી આંચકીનો અંશ પણ હૃદયમાં રહેવા દેતો નથી. આ પ્રયોગ અમે જાતે અજમાવી ખાત્રી કરેલો છે

આગંતુક કારણોથી જ્યારે જ્યારે શરીર ઉપરની ચામડી એકાએક ચીરાઈ તેમાંથી લોહી નીકળતું હોય છે, ત્યારે ખડીઆખારને ફુલાવ્યા વગર ઝીણો વાટી તેના ઉપર ભભરાવી દેવતાથી શેકતા જવું. જ્યારે લોહી તે ખાર ઉપર ટપકી આવે ત્યારે ફરી એજ ખડીઆખારની ભૂકી ભભરાવી ઉપર શેક ચાલુ રાખવો. આમ લોહી બંધ થતાં સુધી શેક કરવાથી એ જલદી રૂઝાઈ જાય છે, તેમજ પાકીને પરૂ થવાની બિલકુલ ધાસ્તી રહેતી નથી. આ ઉપાય પણ અનુભવેલો છે.

તામ્રભસ્મપરીક્ષા:—તામ્ર રંગે મોરના કંઠ જેવી દેખાય છે અને તેનું ચૂર્ણ સહજ થાય છે; તથા પારાનો યોગ હોવાથી ચકચકિત દેખાય છે. તામ્રભસ્મ દહીંમાં નાખવા છતાં રંગ કાયમ રહે તો તે પાકી છે એમ સમજવું. **તામ્રગુણ:—**શુદ્ધ રીતિએ કરેલી તામ્ર કોઢ, પ્લીહા, જ્વર, વાયુ, કફ, શ્વાસ, કાસ, મૂર્ચ્છા, શૂળ, કૃમિ, ઉલટી, પાંડુ, મેહ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, ગુલ્મ, ક્ષય, ભ્રમ, મસ્તકવ્યાધિ અને મોહનો નાશ કરે છે તથા અગ્નિને વધારે છે. **અશુદ્ધ તામ્ર:—**સંપૂર્ણ ધાતુનો શોષ, નાના પ્રકારના રોગ, કાંતિનાશ અને કુષ્ઠ, વિષ, જ્વર, ઉલટી, રેચ, સંતાપ તથા અનેક વ્યાધિને સહાય કરે છે અને પ્રાણનાશ કરે છે.*

ત્રિવિધ તામ્રગુણ:—મોરથુથુ કડવા કરંજના તેલમા એક દિવસ રાખી તેનો ચતુર્થાંશ ટંકણખાર લઇ કુલડીમા ઘાલી ભુંગળીથી ફુંકવું કિંવા માણસના કાળા કેશ મેળવી ફુકવું; એટલે રક્ત જેવું લાલ તાંબુ નીકળે છે. એજ પ્રમાણે ગાડૂલ (અળસીઆ) નું સત્ત્વ પણ નીકળે છે. મોરથુથુ કિંવા તાંબુ એના સત્ત્વની રવિવારે વીંટી કરવી તથા તે પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવા આપવું; એટલે તત્કાળ વિષનાશ થાય છે અને દુઃખી થતી ગર્ભિણીનો પણ જલદી છૂટકો થાય છે. તેમજ હાથ ધોઇ હાથનો સ્નેહ (મેલ) **रामवत्सोमसेनानी मुद्रितेतितथाक्षरम्, हिमालयोत्तरेपार्श्वे स्वकर्णश्च मरुद्रुमः॥ तत्रशूलं समुत्पन्नं तत्रैव विलयं गतम्॥** એ મંત્રવડે મંત્રવાથી મોટું શૂળ, ત્રિદોષની પીડા, ભૂતબાધા અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી સદ્યઃ પ્રસૂત થાય છે; વ્રણને ભરી કાઢે છે અને નેત્રમા નાખવાથી હિત થાય છે, એવું પૂર્વે ભાલુકિએ કહેલું છે.

મયૂરપિચ્છાદિથી તામ્રોત્પત્તિ:—મોરના પીછાં લઇ બકરીના ઘીમા શેકવા: તથા ગોળ, ગુગળ, માછલું, ઉન, ટંકણખાર, સાજીખાર, મધ, ચણોઠી, લીંડીપીંપર, લાખ અને ઘી, એકત્ર મેળવી અંધમૂષા યંત્રમાં ઘાલી ફુંકવું; એટલે મયૂરપિચ્છ અને અળસીઆનું તામ્ર થાય છે; તેમજ નાનું અળસીઉ લઈ ગોમયમા પિંડ કરી કુલડીમાં ઘાલી ફુંકવાથી તાંબું ઉત્પન્ન થાય છે. **ભૂનાગ અને મયૂરપિચ્છનાં સત્ત્વોનો ગુણ**—શીત, સંપૂર્ણ કોઢ, વ્રણ તથા સ્થાવર-જંગમ વિષનો નાશ કરે છે; અને પારાનો યોગ કરવાથી તે અગ્નિમા સ્થિર રહે છે. **તામ્રભસ્મનાં અનુપાનો:—** નિત્ય એક ચણોઠીભાર તામ્રભસ્મ આપવી. (૧) શ્વાસકાસને માટે મધ અને લીંડીપીંપરમાં. (૨) પિત્ત ઉપર સાકરમા. (૩) વિષમજ્વર ઉપર મરી અને તુલસીના રસમા. (૪) વાતગુલ્મ ઉપર હીંગમા. (૫) ઉદરરોગ ઉપર ગુગળમા સાત દિવસ આપવી. (૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર હળદર અને મધમાં. (૭) પથરી ઉપર જવખારમાં. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર મરી અને લવંગનું ચૂર્ણ નાખી સુરણના રસમાં. (૯) સંગ્રહણી અને વાતપ્રમેહ ઉપર ગળોનું સત્ત્વ, અજમો, સાકર અને મધમાં. (૧૦) પુષ્ટતામાટે મધ, સાકર અને ઘીમા આપવી. એ ઉપર **પથ્ય:—**ખાટા અને તેલકટ પદાર્થો વર્જ્ય કરવા.

૨૨—દગડી પાષાણભેદ

આ એક પથ્થરની જાત છે એ જીભને લગાડવાથી ચિકટાય છે. એમાં ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. **પાષાણભેદ**—હિમ, સ્વાદુ તથા ઉષ્ણ છે; અને પ્રમેહ, મૂત્રરોધ, અશ્મરી, શૂળ, પિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગ:**—(૧) પ્રદર **અને પ્રમેહ ઉપર:**—૩ માસા પાષાણભેદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) **ગરમીએ શિશ્ન સૂજ્યું હોય તો:**—પાષાણભેદ, મનશીળ અને થોડુ મોરથુથુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) **કમરદુખી, અસ્થિભંગ, ઉધરસ, વ્રણ અને**

* અશુદ્ધ અથવા અપક્વ તામ્રભસ્મ ખાવાથી ઉલટી, રેચ, સંતાપ, ભ્રમ, મૂર્છા, પ્રમેહ આદિ રોગો અને બળ, વીર્ય તથા આયુષ્યનો નાશ થાય છે. તંત્રાંતરમાં અને રસાર્ણવમાં કહ્યું છે કે, વિષ એ વિષ નથી; પરંતુ તામ્ર એજ વિષ છે, કારણ કે વિષમાં એકજ દોષ છે; પરંતુ તાંબામાં ભ્રમ, ઉલટી, રેચ, પરસેવો, મોળ, મૂર્છા, દાહ અને અરુચિ, એ આઠ દોષ રહેલા છે. તામ્રભસ્મના દોષની શાંતિ મુનિવ્રીહિ (પાણીમાં પોતાની મેળે ઉગનારી એક જાતની ડાંગર છે તે) અથવા ધાણા સાકરયુક્ત પાણી સાથે ત્રણ દિવસ પીવાથી થાય છે.

ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:—પાષાણભેદ ગાયના દૂધમાં આપવો. (૪) **બદ ઉપર:**—ભિલામો અને પાષાણભેદનો લેપ કરવો. (૫) **પ્રદર ઉપર:**—પાષાણભેદ અને શંખજીરાનું ચૂર્ણ ઘી-સાકરમાં આપવું.

૨૩—ધૂંવાસ

ચૂલા ઉપર ધુમાડાથી જે કાજળ એકઠું થાય છે તેને "ધૂંવાસ" કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) **લાપોટીઉં, સોજો ઈત્યાદિ ઉપર:**—ધૂંવાસ, ગોળ અને ચૂનો ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) **આંખો આવે છે તેનેમાટે:**—ધૂંવાસ, ગોળ અને ચૂનાની લમણા ઉપર બે પટી લગાવવી. (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—ધૂંવાસ દહીંમા અથવા ઘીમા ખરલ કરી મસાને લેપ કરવો અને તેના ઉપર વગડાઉ છાણાનો શેક કરવો.

૨૪—નવસાગર (નવસાર)

નવસાગરની ક્ષારમાં ગણના છે. એ માણસની વિષ્ટાથી અને મૂત્રથી તયાર થાય છે; તેમજ અન્ય પ્રકારે પણ તૈયાર થાય છે. એ ધોળો સફેદ હોઇ રેષામય છે. એ સ્વાદે ખારો હોય છે. **નવસાગર:**—અતિ ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ, સારક અને નેત્રોને હિતાવહ છે; તથા ગુલ્મ, ઉદર, વિષ્ટંભ, શૂળ, શોષ, માસાજીર્ણ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **મૂર્છા, મસ્તકશૂળ, સળેકમ, ઉન્માદ અને વીંછીના વિષ ઉપર:**—નવસાગર અને કળીચૂનો એક શીશીમાં ભરી તેનું મોઢું બંધ કરી રાખવું અને જરૂર પડે ત્યારે તે શીશીનું મોઢું ઉઘાડી સુંઘાડવી; એટલે ઉપલા દોષ નાશ થશે. (૨) **હિરાકસીના વિષ ઉપર અને કાચની ભૂકી અન્નમાં ગઇ હોય તો તે ઉપર:**—નવસાગર ઘસી પાવો. (૩) **વાળા ઉપર:**—નવસાગરની ભૂકી કરી તે અર્ધો ટાંક ઘીમા નાખી પાવી. (૪) **અપસ્માર ઉપર:**—નવસાગર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું. (૫) **યકૃત્ અને બરોળ ઉપર:**—માસો અગર બે માસા નવસાગર, ૪ તોલા ઠંડા પાણીમા ઓગાળી તે પાણી પાવું; એટલે એ રોગ ત્વરિત દૂર થાય છે. (૬) **શૂળ ઉપર:**—નવસાગર ગોળમાં આપવો. (૭) **કાચ, માટી, ગેરૂ, ઇત્યાદિના વિષ ઉપર:**—નવસાગરનું ભક્ષણ કરવું.

૨૫—પરવાળાં

સમુદ્રમા રહેનારા એક જાતિના કીડા હોય છે. તે સમુદ્રના તળીઆથી ઉંચીર કાઢી પ્રવાળના ખડક બનાવે છે. એ ખડક વેલાપ્રમાણે હોય છે; એટલે તેને પરવાળાંના વેલા પણ કહે છે. પરવાળાનો રંગ લાલ હોય છે. જે પાકેલા ગિલોડા જેવા લાલ, ગોળ, લાંબા, સરળ, સ્નિગ્ધ અને અવ્રણ, મોટા એવાં પરવાળા હોય છે તે સારા. જે રંગે પિત્તળ જેવાં, પોલાં, બારિક, સછિદ્ર, રૂક્ષ, કાળાં, નાનાં તથા ધોળા હોય છે તે ખરાબ; તે લેવાં નહિ. **પ્રવાલ:**—મધુર, ખાટાં, વીર્યપ્રદ, કાંતિકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, રુચિકર, પૌષ્ટિક, પાચક, સારક, નેત્ર્ય, ધાતુવર્ધક તથા ક્ષયનાશક છે; અને વાયુ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, તાવ, પ્રમેહ, દમ, વિષ, રક્તપિત્ત તથા ભૂતોન્માદનો નાશ કરે છે. **પ્રવાલનું શોધન:**—(૧) મણિ, મોતી અને પરવાળા, એ જયંતીના (અરણીના) રસમા દોલાયંત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પરવાળા લીંબુના રસમાં ૧ પહોર ભીંજવી રાખવાં અથવા (૩) દૂધમાં ૧ પહોર દોલાયંત્રવડે પચન કરવાં અગર (૪) ત્રિફળાંના કાઢામાં બાફવાથી શુદ્ધ થાય છે. **પ્રવાલનું મારણ:**—(૧) કુંવાર, તાંદળજો અને સ્ત્રીના દૂધમાં પરવાળાં તપાવી બોળવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસે કરી સાત સાત ભાવના આપવી એટલે ભસ્મ થાય છે. આ પ્રમાણેજ સૂર્યકાંતમણિ અને મોતીની ભસ્મ થાય છે. (૨) પરવાળાંનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેને લીંબુના રસમાં ઘુંટી વાસણમાં સૂકવવું. આ પ્રમાણે લીંબુના રસની ત્રણ કિંવા સાત અને ગુલાબજળની સાત ભાવનાઓ આપવી; એટલે પરવાળાંની ભસ્મ થાય છે. (૩) પરવાળાંના ચૂર્ણને લીંબુના રસના સાત, કુંવારપાઠાના સાત અને ગુલાબજળના સાત એ પ્રમાણે સૂર્યપુટો આપવાથી

ભસ્મ થાય છે. (૪) પરવાળાંના ચૂર્ણને ગુલાબજળના ૨૭ પુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે.* એને લેવાનું પ્રમાણ ૨ ગુંજા છે. **પ્રવાલભસ્મનાં અનુપાનોઃ**—(૧) **જીર્ણજ્વર, કાસ, શ્વાસ, હેડકી તથા કોષ્ઠગત વાયુ** વગેરે રોગોમાં મધ અને હરડેમાં આપવી. (૨) **તાવ ઉપરઃ**—કરિયાતું, કડુ અને હરડેમાં આપવી. (૩) **પિત્ત ઉપરઃ**—દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૪) **ધાતુક્ષય ઉપરઃ**—પાકેલા કેળામાં. (૫) **કૃશતા ઉપરઃ**—પાનમાં. (૬) **તણખીઆ પ્રમેહ ઉપરઃ**—ચોખાના ધોવરામણ અને સાકરમા અથવા ત્રિફળાં અને મધમા. (૭) **ધાતુપુષ્ટિને** માટે ઘી-સાકરમા. (૮) **પ્રદર ઉપરઃ**—ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમા. (૯) **વાયુ ઉપરઃ**—તુલસીનો રસ તથા મધ અને સાકરમા. (૧૦) **પિત્તકાસ ઉપરઃ**—આદુનો રસ અને સાકરમા. (૧૧) **રતાંધળા ઉપરઃ**—ઉંદરની લીંડીઓ તુલસીના રસમા ઘસી તેમા ભસ્મ નાખી અંજન કરવું. (૧૨) **અસ્થિભંગ** અને **સંધિભંગ** ઉપર પ્રવાલભસ્મ મધમા આપવી. (૧૩) **પિત્તરોગ** અને **ભ્રમ ઉપરઃ**—આમળાના મુરબ્બામાં ઘી અને સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૪) **ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપરઃ**—ઘી અને મધમા. (૧૫) **કફ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**—ચોખાના ધોવરામણમાં. (૧૬) **ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપરઃ**—તાંદળજાના રસમા. (૧૭) **ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપરઃ**—ગાયના દૂધમા સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૮) **દાહ ઉપરઃ**—વંશલોચન અને સાકરમાં. (૧૯) **ઉષ્ણતા, દાહ** અને **ઇંદ્રિયની બળતરા ઉપરઃ**—ચોખાના ધોવરામણમાં મધ અને સાકર નાખી આપવી. (૨૦) **આંખોમાંની ગરમી** અને **શરીર ઉપરની સૂકી ખસ ઉપરઃ**—ઘી અને સાકરમા અથવા ધારોષ્ણ દૂધમાં સાકર નાખી આપવી. (૨૧) **મસ્તકશૂળ ઉપરઃ**—બદામની ખીરમાં આપવી. **ખીર કરવાનો પ્રકારઃ**—બદામ દશ-બાર લઇ તે ગરમ પાણીમા પલાળી રાખી ઉપરના ફોતરાં કાઢી વાટવાં અને પાશેર ગાયનું દૂધ લઈ તેમાં બે તોલા સાકર નાખવી; તથા તેમા વાલભર પ્રવાલભસ્મ નાખી આપવી; એટલે મસ્તકશૂળ, પિત્તવિકાર અને નેત્રસંબંધી રોગ દૂર થઈ આંખોને ઠંડક આવે છે અને શક્તિ વધે છે. (૨૨) **પિત્તોદ્‌ભવ પાંડુ ઉપરઃ**—પ્રવાલભસ્મ ઘી-સાકરમાં આપવી. **પથ્યઃ**—સંપૂર્ણ પિત્તકારક પદાર્થ વર્જ્ય.

૨૬—પાણીશોક

એ એક પથ્થરની જાત છે. એનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એનાથી જીભને પાણી વાળે છે. **વ્રણમાં પાણી આવતું હોય તો** પાણીશોક લગાડવો.

૨૭—પાપડીઓ ખારો (સંચોરો)

પાપડખારની ઉત્પત્તિ સિંધ અને કચ્છ દેશમાં થાય છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. **પાપડખારઃ**—એ ગુણોમા જવખાર જેવો છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **વાળા ઉપરઃ**—પાપડખારનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નવટાંક દહીંમા આપવું. એ પ્રમાણે દિવસમા ત્રણ-ચાર વખત આપવું. દિવસે ભોજન કરવું નહિ; રાત્રે ભોજન કરવું. એ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨) **બાળકોની સસણી ઉપરઃ**—ગોળમાં ચણાની દાળ કરતા પણ કમી પાપડખાર નાખી તેમાં લગારેક અંગદૂધ નાખી પાવું; તેથી ઉલટી થશે. આ ઔષધ બે-ત્રણ મહિનાના બાળકને આપવું નહિ. (૩) **ભાર ઉપરઃ**—એક તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોટું વેંગણ, એને કલઇવાળા વાસણમા બાળી તેનો ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી તેમાથી બે વાલ લઈ ગોળના પાણીમાં પાવું. (૪) **પેટદુખી-પીડ ઉપરઃ**—લીંબુના રસમા પાપડખાર, વાલ કિંવા બે વાલ નાખી આપવો. (૫) **ગંડમાળ અને ખરજવા ઉપરઃ**—પાપડખાર અને કળીચૂનો એકત્ર ઘસી લેપ કરવો; એથી કરી નવીન થયેલો વિકાર જલદી દૂર થાય છે. (૬) **ગુડધી ઉપરઃ**—પાપડખાર અને કળીચૂનો એકત્ર કરી સોપારી જેટલી ચાર ગોળીઓ

*પરવાળા ૪ તોલા લઈ આકડાના દૂધના ૭ સૂર્યપૂટ આપી કોરી કુલડીમાં કપડમટી કરી અડાયાં છાણાંથી ગજપુટમાં અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે; એમ એક જૈનગ્રંથમાં લખ્યું છે.

કરી, તે ગુડધીની ચાર આંખો ઉપર બાંધી, તે ઉપર એક કલાકપર્યંત પાણી ટીપું ટીપું નાખવું. તે પછી તે કાઢી એરંડાના પાંદડાંને એરંડતેલ ચોપડી બાધવું.

૨૮—પારો

પારો ખાણમાંથી નીકળે છે. પારામાં કલાઇ, સીસું, મળ, અગ્નિ, ચાંચલ્ય અને વિષ, એ અસહ્ય દોષ સ્વાભાવિકજ રહે છે. તેમા જાડાઈ, અંગ ઉપર ગડાં (ગુમડા) એ સીસાનો, કોઢ કલઇનો, રજ મળનો, દાહ અગ્નિનો, નાશ અને વિષ એ ચાચલ્યનો તથા મરણ વિષનો, એવા દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. પારામાં એ અસહ્ય દોષ છે. એટલામાટે તેનું શોધન અવશ્ય કરવું જોઇએ; તેમજ પારામા ઔપાધિક સપ્ત કંચુક (કાંચળી) છે. **શોધન:**—પારાની શુદ્ધિ કરવાને મુખ્ય આઠ સંસ્કાર કહેલા છે તે:—**સ્વેદન, મર્દન, મૂર્ચ્છન, ઉત્થાપન, પાતન, બોધન, નિયમન, સંદીપન:**—અનેક જાતિનાં ધાન્યો લઇ છડી ફોતરાં કાઢી પાણીમાં નાખી માટીના વાસણમાં ભરી, ખાટાં થતાંપર્યંત રાખવાં તથા ખાટા થયેલા પદાર્થમા તાંદળજો, મુંડી, વિષ્ણુક્રાંતા, સાટોડી, મત્સ્યાક્ષી, મોટી મુંગસવેલ (સર્પાક્ષી), મહાબલા, શતાવરી, ત્રિફળા, ગરણી, હંસપદી અને ચિત્રક, એમાથી જે મળી આવે તે વનસ્પતિનું પંચાંગ ચૂર્ણ કરી તે ધાન્યામ્લમાં નાખવું.એ ધાન્યામ્લ પારાની સ્વેદનાદિ ક્રિયાઓને ઠેકાણે યોજવું અથવા એના અભાવે અત્યંત ખાટી કાંજી યોજવી. **પારદ સ્વેદન:**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, રાઇ, મીઠું, હળદર, ત્રિફળા, આદુ, બળદાણા, ગંગેટી, તાદળજો, સાટોડી, મરડાશીંગ, ચિત્રક અને નવસાગર, એ સર્વ પદાર્થો પારાના ષોડશાંશ કિંવા યથાલાભ લઇ ધાન્યામ્લમાં વાટવા તથા કલ્કવડે વસ્ત્ર ઉપર આંગળભર જાડો લેપ કરવો. પછી તેમાં પારો બાંધી ધાન્યામ્લમાં દોલાયંત્ર કરી એક દિવસ બાફવો; એટલે સ્વેદિત થાય છે. **મર્દન:**—લાલ ઇંટનું ચૂર્ણ, હળદર, ધૂંવાસ, કામળાની રાખ અને લીંબુના રસમાં પારો ત્રણ દિવસ મર્દન કરવો; એટલે નિર્મળ થાય છે. તે વસ્ત્રમાં બાધી કાંજીવડે ધોઇ નાખવો. **મૂર્ચ્છન:**—પારાના મળનો કુંવાર નાશ કરે છે તથા ત્રિફળાં દાહનો નાશ કરે છે. ચિત્રકનાં મૂળ વિષનો નાશ કરે છે એટલા માટે પ્રયત્નવડે મિશ્રિત પારો, એકેકના રસમા સાત સાત વખત મર્દન કરવો; એટલે મૂર્ચ્છિત પારો દોષરહિત છે. **કંચુકનિર્મોક:**—કુંવાર, ચિત્રક, રાતી રાઇ, રીંગણી અને ત્રિફળાંનો કાઢો કરી, તેમાં ત્રણ દિવસ પારો મર્દન કરવો; એટલે સપ્તકંચુકોથી મુક્ત થાય છે. **ઉત્થાપન:**—પારો લીંબુના રસમાં નાખી ગરમીમા રાખી ઘુંટવો તથા સૂકાયા પછી ડમરૂયંત્રમાં ઊર્ધ્વપાતન કરવું. **ઊર્ધ્વપાતન:**—ત્રણ ભાગ પારો અને એક ભાગ રાઈનું ચૂર્ણ, એ કિંચિત્ લીંબુના રસમાં નાખી ગોળો થાય ત્યાસુધી ઘુંટવું; તથા ડમરૂયંત્રમા ચાર પહોર મધ્યમાગ્નિ આપવો અને યુક્તિએ ઉપરના વાસણને લાગેલો પારો કાઢી લેવો. **અધ:પાતન:**—પારો, ત્રિફળાં, ચિત્રક, સરગવો, મીઠું અને રાઇ, એ સર્વ એકત્ર કરી ખરલ કરવો. પારો તેમાં મળી ગયા પછી ડમરૂયંત્રના બે પાત્રો લઇ ઉપરના પાત્રને લેપ કરવો. નીચેના વાસણમા પાણી નાખવું તથા સંધિલેપ કરી જમીનમાં પૂરવું અને ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે પારો નીચેના પાણીવાળા વાસણમાં એકઠો થાય છે. **તિર્યક્પાતન:**—બે સોરકુલા (ઘડોઆ) જેવી માટલી લઈ, એકમા પારો અને એકમા પાણી નાખી અંતરપટ કરી જોડી દેવાં તથા સંધિલેપ કરી, પારો જેમાં નાખેલો છે એ માટલાને ચૂલા ઉપર આડું યુક્તિએ રાખી તે નીચે અગ્નિ કરવો; એટલે પારો પાણીમાં પ્રવેશ કરે છે. **બોધન:**—પૂર્વોક્ત પ્રકારોએ શોધિત પારો ષંઢ થાય છે; વાસ્તે તેની શક્તિ વધારવા માટે ભૂર્જપત્ર, સિંધવ તથા પાણીમાં પચન કરવો. **નિયમન:**—મોટી મુંગસવેલ (સર્પાક્ષી), આમલી, વાંઝણી કંકોડી, ભાંગરો, નાગરમોથ અને ધંતુરાના રસમાં કિંવા કાઢામાં એક દિવસ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવાથી નિયમવડે સ્થિર થાય છે. **સંદીપન:**—હિરાકસી અને પંચલવણ લઇ તે ઉપર વારંવાર લીંબુનો રસ નાખવો; પછી સિંધવના ગાંગડાને કોરી તેમાં સિંધવયુક્ત પારો નાખી તે ઉપર પૂર્વોક્ત સિંધવ અને લીંબુ લગાવી, તે ઉપર આઠ આંગળ માટી ચોપડવી.

પછી રાઇ, મરી, સરગવો અને કડવા સરગવાના બીઆં તથા ટંકણખારને એકત્ર વાટી કાંજીમાં મેળવી તે કાંજીમાં દોલાયંત્રવડે ત્રણ દિવસ પચન કરવો; એટલે તે પારાના જારણ સંસ્કારમાં દીપન થાય છે. **અનુવાસન:**—દીપન કરેલો પારો મૃત્પાત્ર કિંવા પથ્થરના પાત્રમા લીંબુના રસમાં નાખી એક દિવસ ગરમીમાં રાખવો. **મુખોત્પત્તિઃ**—(૧) વગડાઉ થુરીઆમાં ત્રણ દિવસ પારો નાખી રાખવો, એટલે તેને મુખ થાય છે. તે ગંધક, સુવર્ણ અને અભ્રકસત્ત્વને ક્ષણમાં ભક્ષણ કરે છે. (૨) આકડો, થોર, ધંતુરો, કળલાવી, કરેણ, ચણોઠી અને અફીણ, એ સાત ઉપવિષો-માથી એકેકને લઇને પારામા સાત દિવસ ખરલ કરી પારો ધોવો. પછી બીજા સાથે ૭ દિવસ ખરલ કરી ધોવો. એવી રીતે જૂદો જૂદો બધાઓ સાથે ધોવો. તેથી કરી પારાને પક્ષચ્છેદન થાય છે; એટલે તે ઉડી જતો નથી અને તેને મુખ ફુટી તે સ્વર્ણાદિ ધાતુનો ગ્રાસ કરે છે. (૩) બીર-બહોટી (ગોકળગાય) લાવી તેમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ મેળવી પારાનો ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો; એટલે પારાને મુખ ફુટે છે. **જારણ:**—પારાની શક્તિ વધવા માટે ગંધકાદિ પદાર્થ પારામાં પચા-વવા એ ક્રિયાને જારણ કહે છે. ષડ્ગુણ-ગંધક-જારણસિવાય આ પારો રોગહરણ કરવા સમર્થ થતો નથી. જો પારાથી મોટા ફળની ઇચ્છા કરવી હોય તો સુવર્ણ અને ગંધકજારણસિવાય અભ્રકસત્ત્વ જારણ કરવું નહિ. પારો સમાન ભાગ ગંધકજારણ કરવાથી, ગુણોએ શુદ્ધ કરતાં સોગણો વધારે થાય છે. દ્વિગુણ ગંધકજારણવડે સંપૂર્ણ જાડયનો નાશ કરે છે. ચતુર્ગુણ ગંધક-જારણવડે વલીપલિત (વાળ ધોળા થઈ જવા)નો નાશ કરે છે. પંચગુણ ગંધકજારણથી ક્ષયનો નાશ કરે છે. ષડ્ગુણ ગંધકજારણે સંપૂર્ણ રોગહારક થાય છે. પારો ષડ્ગુણગંધકજારણ કરતાં, અભ્રકસત્ત્વ સમભાગ જીર્ણ કરવાથી શતગુણ અધિક થાય છે; તથા સ્વર્ણમાક્ષિક કલખાપરી (ખાપરીઉ) ઇત્યાદિકોએ જીર્ણ કરવાથી ગુણપ્રદ થાય છે; અને સુવર્ણ જીર્ણ કરવાથી એક હજાર ગુણ આપનારો થાય છે તથા હીરકાદિ જીર્ણ પારાનો ગુણ સ્વતઃ શિવજ જાણે છે. **સિંદૂરાદિ જારણ:**—પારો તથા પારાથી છગણો ગંધક, એ બન્ને એકત્ર ખરલ કરી વાલુકાયંત્રમા શીશીમાં નાખી હળવે હળવે પચન કરી જેમ ગંધક બળી જાય એવી રીતે વારંવાર ષડ્ગુણ ગંધકજારણ કરવો; એટલે સિંદૂરાદિક જેવો પારો થાય છે. **ષડ્ગુણ ગંધક જારણ:**—*માટીના કુંડામા પાણી નાખી તેમાં કોડીઉં મૂકવું; તથા આખા કુંડા ઉપર ઢાંકણું મૂકવા માટે તે કુંડાને મેખલા જોઇએ. તે મેખલાનો (કટિબંધની) મધ્યભાગ લીંપી કોડીઆમાં પારો નાખી તે ઉપર ગંધક નાખવો. ઉપર ઢાંકણ દઇ ચાર વગડાઉ છાણાંનો અગ્નિ કરવો. (આ યંત્રને કચ્છપ યંત્ર કહે છે.) આ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ ષડ્ગુણ ગંધક જારણ થાય એટલે પારો તીક્ષ્ણ આગ્ન જેવો થાય છે તથા સર્વ કાર્ય કરે છે. **વડવાનલ બીડ:**—શંખનું ચૂર્ણ આકડાના દૂધમાં નાખી ત્રણ દિવસ ગરમીમા રાખવુ; તેમજ લીંબુના રસમા ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું અને એક દિવસ ધૂંવાસમા (ચૂલા ઉપરના ધૂમાડામા) નાખી ગરમીમા રાખવું; તથા સંચળ અને બકરીનું મૂત્ર એની ચાર પહોર ભાવના આપવી; તેમજ અંતર્જિહ્વારહિત નેપાળો અને સરગવાનાં મૂળના રસની એક ભાવના આપવી તથા ટંકણખાર અને ચણોઠીની એક દિવસ ભાવના આપવી. પછી સરગવાનાં મૂળના રસમાં એક દિવસ ભાવના આપવી. પછી સંપૂર્ણ સમભાગ લઇ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું તથા સારી શીશીમાં રાખી મૂકવું; એનું નામ વૈશ્વાનર બીડ. વૈશ્વાનર બીડમા તપ્ત ખલમધ્યે પારો ઘુંટવાથી સુવર્ણાદિ સર્વ લોહનો ક્ષણમાં ગ્રાસ કરે છે. જમીનપર ખાડો ખોદી તેમા બકરીની લીંડીઓ નાખી અગ્નિ કરી તે ઉપર ખલ મૂકી અંદર ઔષધ નાખી ખરલ કરે છે; તેને તપ્તખલ કહે છે. **હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવાની કૃતિ:**—લીંબુના રસમા હિંગળોક એક પહોર ખરલ કરી ડમરુયંત્રમાં નાખી નીચે ચાર પહોર

* એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં ગંધકનુ જારણ આ પ્રમાણે લખ્યું છે:–આમલસાર ગંધક ૩ પૈસાભાર ખરલ કરી ભાગરાના રસથી ૭, ચણાના ખારથી ૭ અને આકડાના દૂધથી દિવસ ૭ ખરલ કરવું. પછી લીંબુના રસથી અને ચૂકાના રસથી જૂદું જૂદું ખરલ કરી ઘીમાં ખૂબ શેકવું; નિર્ધૂમ કરી ઉતારીને ૨ થી ૪ રતિ દરરોજ પાનમાં ખાવાથી ૮૪ વાયુ જાય, મૂતાવસ્થા જાય અને મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય.

અગ્નિ કરવો; એટલે પારો ઉપર જઇ ચોંટે છે, તે શુદ્ધ જાણવો. તેને સંપૂર્ણ કામમાં યોજવો. **પારદબંધન:**—(૧) પારો, કેળના કાંદાનો રસ, આકડો, થોર, બકામલીમડી, કંચુકશાક, નાગરમોથ, ગોમૂત્ર, સ્ત્રીનું દૂધ, મત્સ્યાક્ષી અને કાકમાચીના (પીલુડીના) દૂધમાં અને રસમાં ઘુંટવાથી પુનઃ ઉઠતો નથી. **ખેચરી ગુટી:**—ત્રણ ટાંક (પૈસાભાર) શુદ્ધ પારો લઈ કાળા ધંતુરાનાં બીઆંના ૮ તોલા તેલમાં સાત દિવસ ખરલ કરવો; કે જ્યાંસુધી તેનું જલૌકારૂપ થશે. :પછી અડદના લોટમાં તેની દીવેટ કરી સારી સુતળીએ બાધી તડકામાં સૂકવવી; અને (રાવણના મતે) સરસીઉં તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી તથા ઉતારી શીતળ જગ્યાએ મૂકવી. ઠંડી થયા પછી તે કાઢી લેવી. તે દૂધથી ભરેલા વાસણમાં નાખવી. જયારે સંપૂર્ણ દૂધ સૂકાઇ ગુટિકા રહે ત્યારે તે લઈ વાગોળ પશુના મુખમાં ઘાલવી. એથી તેના અંગને આગ થઈ તે મરે છે; અને આ ગુટિકા જે મુખમાં રાખશે તેને કામ વ્યાકુળ કરશે; તેના દેહ ઉપર સ્થિતિ રહેવાની નહિ. જો એ ગુટિકા પેટમાં ઉતરશે તો તે મરશે. તે ગોળી મોઢામા એક પહોર રાખવાથી સો યોજન જવાની શક્તિ આવે છે; અને સો સ્ત્રીઓથી ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે. એ વીર્યસ્તંભન કરનારી છે. આ ગોળી મોઢામા એક પહોર રાખવાથી મુખરોગ તથા બીજા-મુખ અને દાતને ઉપદ્રવ કરનાર-રોગ અને જીહ્વા, તાલુ, કંઠરોગ, ઉપજીહ્વા, અધિજીહ્વા, હૃદ્રોગ અને પીનસ ઇત્યાદિનો નાશ કરે છે. **અન્ય ગુટિકા:**—પારો ધંતુરાના તેલમાં સાત દિવસ મર્દન કરવો એટલે વિષનાશ થાય છે; પછી ગંધક ત્રણ ભાગ લઈ ધંતુરાના તેલમાં ખરલ કરી તેની કુલડી કરવી; તેમાં પારો નાખી મોઢું બંધ કરવું. પછી સાત કપડમાટી કરી તે ગોળો સૂકવવો. પુનઃ મૃત્તિકાપટવડે સાત વખત વીંટાળી ઉપરથી છાણે લીપી તે ગોળાની પૂજા કરવી તથા ત્રણ હાથ ખાડો કરી તેમાં છાણાં નાખી તેમાં ગોળો મૂકી પુટ આપવો. ઠંડો થયા પછી કાઢવો તથા તેમાંની કૌતુક દેખાડનારી ગુટિકા લેવી. તે રોગીના મોઢામાં રાખવા આપવાથી શોકનો નાશ થાય છે તથા સુખ થાય છે. જ્યાંસુધી મોઢામાં ગુટિકા હોય છે ત્યાંસુધી વીર્યપાત થતો નથી. **અન્ય પારદબંધન:**—પારો બાંધવાવિષે ઔષધીનું વીર્ય અચિંત્ય છે, એટલે ક્રિયા, મંત્ર અને વિધાન, એણે સબીજ પારો બંધાય છે. તે ક્ષુપ, શાખી, ગુલ્મ, લતા, વૃક્ષ તથા પ્રસર, એવા છ પ્રકારનો છે. કાકચંડેશ્વર ગ્રંથમા પારદબંધક ૬૪ વલ્લી કહેલી છે. તે આ પ્રમાણેઃ—૧ જે વલ્લી ધોળા અને રાતા કંદોની મળી.બે પ્રકારની છે, જેને શુક્લપક્ષમાં પંદર પાંદડા આવે છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં તે ગરી પડે છે, તેને **સોમવલ્લી** કહે છે. તે પૂર્ણિમાને દિવસે પારો બાંધવામાટે કિંવા રસાયનમાટે લેવી. ૨ જલપદ્મિની જેવી વનમા થનારી **સ્થલપદ્મિની.** ૩ જેનું અંગ મંડળોએ ચિત્રિત હોય છે અને જે અજગર જેવી દેખાય છે તથા જે રસભરી હોઇ જેને પાંદડા થોડાં હોય છે તે **અજગરી.** ૪ જે વેલ ઘણુસા જેવી રસભરી હોઇ અલ્પ પાંદડાંની હોય તેને **ઘણુસ કાંડું (ઘોનશી)** કહે છે; તે પારો બંધન કરનારી છે. ૫ જેનો આકાર કુક્કરના જેવો હોય છે અને પારાને બાંધે છે, તે **ત્રિજટા.** ૬ **ઈશ્વરી** કિંવા **શિવલિંગીનો** રંગ લાલ છે અને એ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે.* ૭ **ભૂતકેશીનાં** પાંદડાં લીમડા જેવાં હોય છે. ૮ જેનાં મૂળ કાળાં હોઇ જેને ચીક ઘણો હોય તે **કૃષ્ણવલ્લી,** તે પારાને બંધન કરે છે. ૯ જેના નીચેની જમીન હમેશાં ભીંજાયલી રહે છે તેને **રૂદંતી અને સ્રવંતી (લાણો)** કહે છે. ૧૦ જેનાં પાંદડા થોર જેવાં હોઇ ચીકવાળાં હોય છે અને જે વાનરોને પ્રિય હોઇ ક્યાંઇ ક્યાંઇ પથ્થરનીચે હોય છે, તેને **સર્વશા** કહે છે. ૧૧ જેના કંદ ઉપર કેશ હોઇ વેલાને પાંદડાં આવે છે, તેને **વારાહી** કિંવા **કુક્કરકંદ** કહે છે. ૧૨ જેને ચીક હોઇ વેલો હોય છે અને જેનાં પાંદડાં અશ્વત્થ (પીંપળા) જેવાં હોય છે તેને **અશ્વત્થપત્રી** કહે છે. ૧૩ જે ખાટી હોઇ ઘણી પચરાતી નથી તેને **અમ્લપત્રી** કહે છે. ૧૪ જેનાં પાંદડાંને ગંધ હોઇ ચીક આવે છે તેને **ચકોરનાસા** કહે છે. ૧૫. જે વેલો હોઇ પાંદડાં અશોકવૃક્ષ (આસોપાલવ)જેવાં હોય છે

---

* શિવલિંગીની વેલ સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાંદડાં એરંડાની માફક ખાંચાવાળાં હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળો આવે છે. એના ઉપર ધોળા રંગની રેષા હોય છે. એ ફળ પાક્યા પછી લાલ થાય છે. એ ફળમાંનાં બીજની બન્ને બાજુએ મહાદેવની લિંગસહિત જલાધારી જેવો આકાર હોય છે. એ બીજ ઘણાંજ ઉપદ્રીકારક છે.

અને ચીકવાળાં હોય છે તેને **અશોકનામ્ની** કહે છે. ૧૬ જેના પાંદડાં ઉંડણ જેવાં હોઇ સુગંધીમય હોય છે અને જેને ચીક આવે છે તે **પુન્નાગપત્રિકા.** ૧૭ જે સર્પ જેવી અને સચીક હોઇ વૃક્ષ ઉપર થાય છે અને જેની પાસે બહુજ સર્પ રહે છે, તેને **નાગિની** કહે છે. ૧૮ છત્રાકાર, સચીક અને જેનાં મૂળને એકજ કંદ હોય છે, એવી જે વેલ તેને **ક્ષેત્રી** કહે છે. તે પારો બાંધવાવિષે મહા પ્રબળ છે. ૧૯ જેનો રસ પીળો, જે ઘણી ઉચી ન હોઇ ગુલ્મ જાતની અને જેનાં પાંદડા નાંદરૂખી જેવાં હોય છે, તેને **સંવીર** કહે છે. તેનાં મૂળ, રસ, ફળ, એણે કરી પારાને ક્ષણમાં બંધન કરે છે. ૨૦ જેનાં પાંદડાં વાળક જેવાં હોઇ રસ પીળો અને જે કોમળ હોય છે, તે **દેવી-લતા.** એનાં પાંદડાં પારદબંધન કરવામાં **મહૌષધિ** છે. ૨૧ જેનાં પાદડાં થોરના જેવાં હોઇ રસવાળાં હોય છે, તેને **વજ્રવલ્લી** કહે છે. ૨૨ રાતો અને કાળો એવો બે જાતનો ચિત્રો છે. તેમાંનો કાળો ચિત્રો ગુપ્ત છે; એ દૂધમા નાખ્યો હોય તો તે દૂધને કૃષ્ણવર્ણ કરે છે. એ બે જાતના ચિત્રક પારો બાંધવાના વિષયમાં સમર્થ છે. ૨૩ જે ડુંગર ઉપર થાય છે અને જેનાં ફૂલ કાળા રંગનાં હોઇ શોભિતાં નથી હોતાં અને તે ઉપર થોડાં ફળ પણ આવે છે, તે **કાલપર્ણી**. ૨૪ જેનાં પાંદડાં ખાખરા જેવાં હોઇ કાંદામાંથી પીળો રસ નીકળે છે તે **પાલાશતિલકા.** ૨૫ જે નીલા કમળ જેવી હોઈ પર્વતપર થાય છે તે **નીલોત્પલી.** ૨૬ જેનાં પાદડાં લીલાં હોઈ રસ પીળો હોય છે અને જેનો કંદ કુમારી કંદ જેવો હોય છે તેને **રજની** કહે છે. ૨૭ જેનાં પાંદડાં કળથી જેવાં અને ફૂલ ધોળાં તથા કંદને ગુંદ આવે છે, તે **સિંહિકા.** ૨૮ જે વેલીને ચાર પાંદડાં હોય છે અને જેનો ગુંદ સ્નેહયુક્ત હોય છે તથા જેનો કંદ આકારે હાથીદાંત જેવો હોય છે અને જાસુંદીના જેવાં ફૂલ આવે છે, અને જે પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે તથા જેના કાંદામાંથી દૂધ આવે છે અને જેનાં પાંદડાં ગાયના કાન જેવાં હોય છે તે **ગોશ્રાંગી.** ૨૯ જેને ત્રણ ફળ આવે છે અને રાતાં ટપકાં હોય છે તથા જેનાં પાંદડાં લીલાં હોઇ રસ રાતો નીકળે છે, તેને **ખદિરપત્રી** એમ કહે છે. ૩૦ જે તૃણનાં મૂળ રાત્રે ચળકે છે અને તેથી કરી પર્વત સળગેલા જેવો જણાય છે તે **તૃણો** પારદબંધક છે.* ૩૧ જે પથરાએલી વેલ હોઇ લાલ હોય છે તેને **રક્તવલ્લી** કહે છે. ૩૨. જેના કંદને ગુંદ આવે છે તે **બ્રહ્મદંડી,** એ પારદબંધન કરવાને શ્રેષ્ઠ છે. ૩૩ જેને પાંદડાં ન હોઈ મધ જેવો વાસ આવે છે તે **મધુતૃષ્ણા.** ૩૪ જેનો કંદ કમળકંદ જેવો અને રસવાળો, તે **પદ્મકંદા.** ૩૫ જે રસસહિત હોઇ કાષ્ઠ પીળા તથા ફૂલ પણ પીળાં તે **હેમદંડી.** ૩૬ જે લાલ વેલ હોઇ પાદડાં આમલીનાં પાદડાં જેવા તે **વિજયા.** ૩૭ જે ધોળી અને પથરાએલી તથા રસસહિત અને આઢકી (તુંવેર)નાં પાદડાં જેવાં જેનાં પાદડા હોય છે તે **અજયા.** ૩૮ પાંદડાં જેના ત્રિકોણાકૃતિ હોઇ ચિત્રવર્ણ હોય છે અને જે વેલ છે તથા જેનો રસ તીખો અને કડવો હોય છે, તે **જયા.** ૩૯ જેને ચંદન જેવી સુગંધ આવી પાંદડાં મોરના ગળાના રંગ જેવા હોય છે તેને **નલી** કહે છે. ૪૦ જે રસવાળી હોઇ જેનાં મૂળ કડવાં અને માખણ જેવા ગંધવાળી તથા જેનાં ફૂલ આરક્ત હોય છે, તે **શ્રી.** એ ત્રિલોહમાં વેષ્ટન કરી મુખમાં રાખવી. ૪૧ જે વેલ રસસહિત હોય છે તથા જેનાં પાદડાં સરગવાના પાંદડાં જેવાં હોય છે, તે **કીટમારી (કીડામાર).** ૪૨ વૃક્ષ ઉપર ચઢનારી, રસવાળી હોઇ ધોળી દુધી જેવી હોય છે, તે **તુંબિકા.** ૪૩ જે રસવાળી હોઇ ભૂમિગર્ભ જેવી હોય છે, તેને **કટુતુંબી** કહે છે. ૪૪ **મયૂરશિખા,** એ પારાને બંધન કરનારી છે. ૪૫ જેનાં મુળા જેવાં પાંદડાં અને રંગ પીળો હોઇ રસ લાલ નીકળે છે અને ફૂલ પીળા હોય છે, તે **હેમલતા.** ૪૬ જેનાં પાદડાં ધોળા એરંડા જેવાં હોય છે અને ફૂલ તુંબડી (તુંબિકા) જેવાં હોય છે તે **અસુરી.** ૪૭ જે વેલ હોઇ પાંદડાં સાતવીણનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, તે **સપ્તપર્ણી**. ૪૮ જેનાં પાદડાં તલવાર જેવા હોઇ જે રસયુક્ત હોય તે **ગોમારી.** ૪૯. **પીતક્ષીરા,** એ દિવ્ય હોઇ પારાને બંધન કરે છે. ૫૦. જે વેલ ત્રિદળ હોય છે, તે **વ્યાઘ્રપાદલતા.** ૫૧. જે કોથમી જેવી હોઈ ત્રિદળ હોય છે અને ફૂલ પીળા આવે છે, તે **ધનુર્વલ્લી.** ૫૨. જે ઘણી ન પ્રસરનારી, મહાવીર્યવાન, દિવ્ય ઔષધી છે તેને **ત્રિશૂળી** કહે છે. ૫૩ જે વેલો હોઇ, જેને પાંદડા ત્રણ ત્રણ તથા લાલ હોય,

* મંમિરાના સંબંધમાં પણ લોકો આવીજ પીછાણ બતાવે છે. શું તે આજ વનસ્પતિ હશે કે બીજી ?

છે, તે **ત્રિદંડી.** ૫૪ જે રસ આપનારી હોઈ જેને ફૂલ પીળા આવે છે તથા આકાર શીંગો જેવો, તે **શૂંગા** જાણવી. ૫૫ જે રસવાળી હોઇ જેને મરી જેવા કાંટા આવે છે તથા જેનાં મૂળમાં કંદ હોય છે, તે **વજ્રનાભવલ્લી.** ૫૬ જે અંગે ધોળી હોઈ પાંદડાં લાલ હોય છે, તે દિવ્ય ઔષધી છે, તેને **મહાવલ્લી** કહે છે. ૫૭ જેના પાંદડાં અને ફૂલ કરેણના જેવાં તથા કંદ લાલ હોય છે, તે **રક્તકંદવતી.** ૫૮ જેનો રસ પેજ જેવો હોઇ કાંદો મસ્તક ઉપર પીળો હોય છે અને જેનો રસ ઘણો અને લાલ હોય છે તથા પાંદડાં બિલી જેવા હોય છે, તે **બિલ્વદલા.** ૫૯ જે બિલ્વદલ જેવી હોઈ પારદબંધન કરનારી છે, તેને **રોહિણી** કહે છે. ૬૦ જે વેલ હોઇ રસવાળી હોય છે અને જેના પાંદડાં રાત્રે સતેજ દેખાય છે, તે **બિલ્વંતકી.** ૬૧. જેનો રસ અને ડાળી ગોરોચન જેવી હોય છે તેને **ગોરોચના** કહે છે. ૬૨ જે નાની હોઇ કાંદા અને ફૂલયુક્ત વેલ છે, તેને **કંદપત્રિકા** કહે છે. ૬૩. જે નાની હોઇ જેનાં પાંદડા ડીંટાસિવાય ત્રિકટાં હોય છે, તે **વિશલ્યા.** ૬૪ જેને થોડો અને જલદ રસ આવે છે અને જે પર્વત ઉપર થાય છે, તે **કંદક્ષીરા.** આ ચોસઠ ઔષધિ, જેની દેવ પણ પૂજા કરે છે, તે શુભ દિવસે, શુભ નક્ષત્ર ઉપર, બલિ–પૂજા ઇત્યાદિ કરી, ક્ષેત્રને રક્ષાબંધન આપી, અઘોરાસ્ત્ર કિંવા શક્તિબીજ અથવા અઘોર મંત્રનો જપ કરી કાઢી લેવી. મુનિએ જે સહસ્ર ઔષધી કહેલી છે તે સમજવું ઘણું કઠિન છે. તે પારદબંધક વનસ્પતિતત્ત્વવેત્તા પાસેજ હોય છે. **પારદભસ્મ, રસસિંદૂરઃ**—પારો દુધીના રસમાં એક દિવસ સરખો ઘુંટવો; પછી પીલુડીના રસમાં ઘુંટવો એટલે તેનો દોષ જાય છે. તે પારો ૧૦ ટાંક, ગંધક ૧૦ ટાંક તથા નવસાગર ૨ાા ટાંક, એ પ્રમાણે લઇ કજલી કરી કાચની કુપીમાં ઘાલી કપડમાટી કરવી તથા તેનું મુખ બંધ કરવું. પછી વાલુકાયંત્રમાં આઠ પહોર પારાને પચન કરવો. એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ તરુણ સૂર્ય જેવું અરુણવર્ણ, અવાળ જેવા રંગનું, સંપૂર્ણ કાર્યકારી, માણસોને અત્યંત દુર્લભ એવું સિંદૂર લેવું. તે ૫ ગુંજા મરીમાં આપવું; એટલે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા કામને પ્રદીપ્ત કરે છે. એ સંયોગવડે જ્વરાદિ સર્વ રોગનો નાશ થાય છે તથા એ જે જે રોગો ઉપર યોજવામાં આવે તેનો આ રસરાજ નાશ કરે છે. **ષડ્ગુણ ગંધક–જીર્ણ સિંદૂરઃ**—હિંગળોકમાંનો પારો ૧ ભાગ તથા ગંધક ૬ ભાગ લઈ કજલી કરવી તથા કુંવારના રસમાં મર્દન કરવી. સૂકાયા પછી કાચની શીશીમાં ભરી તેને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી સાત અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો. ઠંડું થયા પછી એ કાઢી લેવું. આ રસસિંદૂર ૧ વાલ મધમા આપવું; એટલે સ્તંભન, દંડવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ, તેજ, પુંસ્ત્વ અને પુષ્ટિ આપે છે; અને માતેલા હાથી પ્રમાણે જોર આપે છે; તથા ષંઢત્વ, વંધ્યત્વ અને સંન્યાસ ઈત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે. એને ભક્ષણ કરનાર એક દિવસમાં ૧૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે ગમન કરે છે તથા મનને આનંદ આપે છે. એ પાંચસો–છસો વ્યાધિનો નાશ કરે છે. આ ષડ્ગુણ ગંધક–જીર્ણ સિંદૂર વિશ્વામિત્રે ઉત્પન્ન કર્યું છે. **રસસિંદૂરઃ**—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા તથા નવસાગર અર્ધો તોલો, એની કજલી કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવી તથા કાચની શીશીમાં નાખી તે શીશીને સાત ફેરા કપડમાટી કરવી. સૂકાયા પછી તે છિદ્રસહિત આકંઠ પૂરી રાખવી; તથા ઇષ્ટદેવતા અને પાંચ કુમારીની પૂજા કરી ચૂલા ઉપર રાખી આઠ પહોર અગ્નિ કરવો. ઠંડુ થયા પછી હિંગલોક જેવું, દેવદૈત્યોને દુર્લભ એવું રસસિંદૂર કાઢી લેવું તથા રોગનાશનાર્થ રોગોક્ત અનુપાનોમાં, વાલ કિંવા બે વાલ મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવું. જે રતિકાળે સ્ત્રીઓને કૌતુક દેખાડનારૂં, વીર્યબંધક અને સ્ત્રીઓના મદનું નાશક છે, એ અગ્નિમાંદ્ય, યક્ષ્મા, ક્ષય, પાંડુ, શોક, ઉદર, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શૂળ, પ્લીહા, જ્વર, દુષ્ટવ્રણ, અર્શ, સંગ્રહણી, ભગંદર, ઉલટી તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.× **બીજા પારદયોગઃ**—(૧) કાળા ઉંબરાના દૂધમાં હીંગ નાખી, વાટી તેની બે

× પારાની ગોળીઃ—પારાને ધોળા શરપુંખાનાં પાંદડાંના રસમાં ચાર પહોર ખરલ કરીને અમે તેની ગોળી બાંધી હતી. વળી એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં લખ્યું છે કેઃ–"ઉભો ગોખરૂ કે જેનાં પાંદડાંની કોર ઉપર કરકરી હોય છે, તે ગોખરૂને કાંટા ત્રણ હોય અને લાંબી ડાળી હોય તે ગોખરૂનો છોડ લાવી, પારો તોલો ૦ાા તેટલાજ વજનના તે ગોખરૂના રસમાં પહોર એક સુધી મર્દન કરવાથી માખણ જેવું થઇને તેની ગોળી થાય છે. એ ગોળીની

કુલડીઓ કરી તે એક કુલડીમાં ઉબરાના દૂધમા વાટેલ પારો નાખી, તે ઉપર બીજી હીંગની કુલડી ઉંધી ગોઠવી, બરાબર રીતે સાધો મેળવી ગોળો કરી, માટીના શરાવસંપુટમા નાખી તે ઉપર કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાનો હલકો અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૨) નાગરવેલના પાનમાં પારાને ખરલ કરી કંકોડીના કાદા લાવી એક નાનું અને બીજું મોટું એવાં બે ચકતા કાપી, તે મોટા ચકતાને કોરી તેમાં પારો ઘાલી તે ઉપર તે કાદાનો ચૂરો બેસાડી તે ઉપર બીજી ચકતી મૂકી સાધો મેળવી કપડમાટી કરી, તેને માટીના શરાવસંપુટમા મૂકી કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાનો હલકો અગ્નિ કરવો; તેથી કરી પારાની ભસ્મ થાય છે. (૩) પારો અને ગંધક અંકોલના મૂળના રસમા ખરલ કરવા તથા સાજે મોઢું બંધ કરી ભૂધરયંત્રમા પચન કરવું; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો અને અભ્રક બન્ને બે પહોર વડના દૂધમા મર્દન કરવા અને વડનાજ લાકડાંનો અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૫) પારો ૧ તોલો અને ગંધક બે તોલા લઇ, લોખંડની કડાઇમા નાખી ચૂલા ઉપર કડાઇ મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો અને વડના તાજા સોટાએ ઘુંટવો; એટલે થોડીક વારમાં ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ ૨ ગુંજા આપવી એટલે વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) ધોળા અઘેડાનાં બીઆ અને એરંડાનું ચૂર્ણ કરી, તે માટીની કુલડીમાં પારાની ઉપર અને નીચે નાખી સંધિલેપ કરી પુટ દેવો; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૭) પારો કાંટાસરીઆના રસમાં નાખી ગરમીમા મર્દન કરવો; એટલે મૃત થાય છે. તે સર્વ કર્મોમા યોજવો. (૮) તુષના અગ્નિ ઉપર બકરીના મૂત્રવડે ભરેલું માટીનું વાસણ મૂકી, તેમા પારો નાખવો અને શુષ્ક કરવો; પછી ખેરના લાકડાનો અગ્નિ સળગાવી ખેરના લાકડાના દાંડાવડે ઘુંટવો; એટલે તે ક્ષારની ભસ્મ થાય છે; તે સર્વ યોગમા યોજવી. (૯) રીંગણી, કાવળી અને કાળા ધંતુરાના રસમા પારો એક દિવસ ખરલ કરી માટલામા ભરવો. તે ઉપર મીઠું નાખવું અને તે ઉપર બીજું માટલું ઉંધું મૂકી સંધિલેપ કરવો તથા તે ઉપર જલપટ ધરવો; અને તેની નીચે દીપ્તાગ્નિ કરવો; એટલે ઉપરના વાસણમાં ભસ્મ જામશે તે કાઢી લેવી. (૧૦) પારો કલેડામા નાખી તેને દીપ્તાગ્નિ આપવો અને આકડાનાં પાંદડાના રસનો વારંવાર ચૂવો આપવો; એટલે ત્રણ પહોરમાં ભસ્મ થશે. (૧૧) પારો ચિભડાના રસમાં ખરલ કરી, ઊર્ધ્વ પાતન કરવું; એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. (૧૨) પારામાં ફટકડી, સિંધવ, અઘેડાના મૂળ, એ પદાર્થ ક્રમવૃદ્ધિએ લઇ, ચતુર્થાંશ કાંજી નાખી ઘુંટવો; એટલે બદ્ધ થાય છે. પછી ડમરૂયંત્રમા ચૂલા ઉપર મૂકી અહોરાત્ર હલકો અગ્નિ આપવો; એટલે ઉપરના વાસણમાં કપૂરના જેવી ભસ્મ જામે છે; તે લઇ સર્વ રોગ ઉપર આપવી. એ વાજીકરણ યોગોમાં સંપૂર્ણ કાર્ય કરે છે તથા કાતિ અને પુષ્ટિ આપે છે. એનું નિરંતર સેવન કરવું. આ સિદ્ધ-મુખરસ, એના કરતાં બીજું રસાયન ઉત્તમ નથી. (૧૩) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, વછનાગ ચતુર્થાંશ અને ગંધક અષ્ટમાશ લઇ એકત્ર કરી લીંબુના રસમા ખરલ કરવો. સૂકાયા પછી થોરના રસમાં ત્રણ પુટ આપવા; પછી આકડાના પુટો જ્યાંસુધી ઘટ્ટ થાય ત્યાસુધી આપવા; તથા થાળીમાં મીઠું ભરી તેમા તે પારાનો ગોળો મૂકી ઉપર મોઢાપર્યંત મીઠું ભરવું; અને ઉપર બીજી થાળી ઉંધી ઢાકી સંધિલેપ કરી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો. ઠંડું થયા પછી શુક્ર જેવી ધોળી, ઉપરની થાળીમા ચોટેલી ભસ્મ કાઢી લેવી. એ યોગવાહી છે; તે સર્વ રોગો ઉપર આપવી. (૧૪) લોઢાના વાસણમા પારો અને અર્ધો ગંધક નાખી આઠ પહોર અગ્નિ આપવો; તથા તે ઉપર વારંવાર થોર અને આકડાનું દૂધ નાખતા જવું તથા ખેરના લાકડાવડે ઘુંટતા જવું; એટલે ભસ્મ થાય છે. તે એક ગુંજાભાર રોગોક્ત અનુપાનોમાં આપવી. એ ભસ્મ રસાયન હોઇ કાંતિ, પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય અને અગ્નિને વધારે છે. (૧૫) **ચંદ્રાયુધ રસઃ**—પારો, ગંધક અને સિંધવ, એ સમાનભાગે લઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો અને તેને નાગરવેલીના પાંદડાંનું વેષ્ટન કરવું; તથા ઊર્ધ્વપાતનયંત્રમા મૂકી એક દિવસ અગ્નિ આપવો. પછી ઉપરના વાસણ-

---

ભસ્મ કરવી હોય તો વગડાઉ છાણાંની રાખમાં તુલસીનો રસ નાખી ખૂબ મર્દન કરી તેની મુસ કરવી. તે મુસમા તુલસીપત્ર રા મૂકી તેમાં તૈયાર થએલો માખણીઓ પારો મૂકી થોડાશી આંચ આપવાથી શુદ્ધ ખાખ થશે. આ કિમીઆગરનું જીવન છે.”

માંનો પારો લઇ, ત્રણ ગુંજા પાનના બીડામાં એક મહિનો સેવન કરવો; એટલે સોપદ્રવ ક્ષયનો નાશ થાય છે. એમાં પથ્ય મૃગાંક પ્રમાણે પાળવું. (૧૬) ગંધક, ધુંવાસ અને પારાને નગોડ તથા કુંવારના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવો; એટલે કાળી ભસ્મ થાય છે. એ દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે. (૧૭) ગંધક અને પારો સમભાગ લઇ કુક્કરકંદના રસમાં મર્દન કરી પુટ આપવો; એટલે પારાની પીતવર્ણ ભસ્મ થાય છે. તે વલીપલિતનો (અકાળે ધોળા વાળ થવાનો) નાશ કરે છે. (૧૮) પારો ૧ ભાગ અને કલાઇ ૨ ભાગ, ઠીબમાં નાખી લીમડાના સોટાએ વારંવાર ઘુંટવો. અગ્નિ ૧૨ પહોર આપવો; એટલે પારાની પીળી ભસ્મ થાય છે. તે રોગો ઉપર અનુપાન જોઇ આપવી. **પારદભસ્મનાં અનુપાનો:**—શક્તિપ્રમાણે એ ભસ્મ ૧ ગુંજાથી ૪ ગુંજાપર્યંત આપવી. (૧) **પિત્ત ઉપર:**—આમળાંનું ચૂર્ણ અને સાકરમા. (૨) **વાયુ ઉપર:**—લીંડીપીંપરમા. (૩) **કફ ઉપર:**—આદાના રસમાં. (૪) **તાવ ઉપર:**—લીમડાના રસમાં. (૫) **રક્તવિકાર ઉપર:**—મધમાં. (૬) **રુધિરસ્રાવ, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપર:**—તાદળજાના રસમાં આપવી. (૭) **કાસ, શ્વાસ અને શૂળ ઉપર:**—લીંડીપીંપર, સુંઠ, મરી અને ભારંગમૂળનાં ચૂર્ણ તથા મધ સાથે. (૮) **રક્તવિકાર ઉપર:**—હળદર અને સાકરમા. (૯) **કમળો, પાંડુરોગ અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—ત્રિકટુ, ત્રિફળાં અને અરડુસીમા. (૧૦) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શિલાજિત, એલચી અને સાકરમાં. (૧૧) **ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:**—લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, હિંગળોક, અક્કલકરો, લીંડીપીંપર અને ભાંગમાં. (૧૨) **સર્વજ્વરો ઉપર:**—સિંધવ, લવંગ, કરીઆતું અને હરડેના ચૂર્ણમાં. (૧૩) **રેચ થવા માટે:**—સિંધવ, ત્રિફળાં, કેસર અને હિંગળોકના ચૂર્ણમા. (૧૪) **ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:**—તાંબુલમાં કિંવા ભોંયકોળામાં. (૧૫) **ઉલટીનાશનાર્થે:**—ભાંગ અને અજમામા. (૧૬) **ઉદરરોગ ઉપર:**—સિંધવ, હળદર, ભાંગ અને અજમાના ચૂર્ણસાથે. (૧૭) **કૃમિ ઉપર:**—ચાર વાલ ખાખરાનાં બીઆ અને બમણા ગોળમાં. (૧૮) **સર્વ અતિસારો ઉપર:**—અફીણ, લવંગ, હિંગળોક અને ભાંગમાં. (૧૯) **અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—સિંધવ અને અજમામાં. (૨૦) **પુષ્ટતાને માટે:**—ગળોના સત્ત્વમાં આપવી. **પથ્ય:**—પારો ભક્ષણ કરનારે પાન અને સ્ત્રી વર્જવાં. ૨૧ દિવસ પારો ભક્ષણ કરવાથી માણસ કામાંધ થાય છે અને સ્ત્રીસંગ કરવાથી જીવવા વિષે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે; એટલામાટે સ્ત્રીસાથે ભાષણમાત્ર કરવું; પરંતુ મૈથુન કરવું નહિ. પારો ભક્ષણ કરનારે પાનભક્ષણ, નિદ્રા, જાગરણ માર્ગ ચાલવો, કોપ, હર્ષ, દુઃખ અને કોઇ પણ પદાર્થની ઇચ્છા, એ સર્વ અતિશય કરવું નહિ. **પારો ભક્ષણ કરનારે:**—સિંધવ, ઘી, ધાણા, જીરૂં, આદુ, તાદળજો, વેંગણ, પંડોળા, ધાણીના પદાર્થ, ઘઉ, જૂની ડાંગરનો ભાત, ગાયનું દૂધ, ઘી, દહીં, નદીનું કોરા વાસણમાં ભરી રાખેલું તથા તડકામા અને ચાદરણામાં રાખેલું પાણી, મગની દાળ, અભ્યંગ, સુગંધ, માળા, શાલ, નારાયણાદિ તૈલ, મસ્તક ઉપર ઠંડા પાણીનું સિંચન અને તરસ લાગવાથી સાકર નાખી નાળીએરનું પાણી કિંવા મગની દાળ, દ્રાક્ષ, દાડમ તથા ખજૂરનું પાણી પીવું; એટલે હિત થાય છે. **પારો ભક્ષણ કરનારને વર્જ્ય:**—કોળું, કાકડી, કારેલાં, કાળીગડાં, દેવડાગર, કેળા,. કળથી, અળશીનું તેલ, તલ, અડદ, મસૂર, છાશભાત, કડવા, ખાટા અને તીખા પદાર્થ, મીઠું, પિત્તકારક પદાર્થ, પીળા પદાર્થ અને બોર, નાળીએર, કેરીઓ, જવખાર, સુંઠ, સરગવો, ભાંગસેવન, રાઇ અને વાતુલપદાર્થ, એ વર્જવા. **પારદાદિ લેપ:**—(૧) **ખસ ઉપર:**—પારો, ગંધક અને ધંતુરાના બીઆંને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવા. (૨) **સર્વ વ્રણો ઉપર પારદાદિ મલમ:**—પારો અને ગંધકની કજલી ૧ ભાગ, મુરદાડશીંગ ૧ ભાગ અને કપીલો ૨ ભાગ તથા કિંચિત્ શેકેલું મોરથુથુ, એ એકત્ર કરી તેમાં ચોપટ જૂનું ઘી નાખી તે મલમ રૂના પેલ ઉપર નાખી વ્રણ ઉપર બેસાડવું; એટલે અંદરના જખમ સ્વચ્છ કરે છે અને સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ કરે છે. (૩) **પારદાદિ લેપ:**—પારો, ગંધક, હરતાળ, હિંગળોક અને મનશીળ, એ દરેક એકેક તોલો અને મુરદાડશીંગ તથા શંખજીરૂં એ બબ્બે તોલા, એની બારિક કજલી કરી તે તુલસીના રસમાં ખરલ કરવી; અને તેની ગોળી કરી તે ગરમી ઉપર ગાયના ઘીમાં ઘસી ચોપડવી, એટલે તીવ્ર વ્રણને ભરી લાવે છે. **અશુદ્ધ પારો ભક્ષણ કરવાથી અનેક વિકાર થાય છે તે ઉપર:**—(૧) કારેલીનાં મૂળ ઘસી પ્રાશન કરાવવાં. (૨) શુદ્ધ કરેલો ગંધક પાનના બીડામાં સેવન

કરાવવો. (૩) દ્રાક્ષ, કોળાના કકડા, તુલસી, એલચી, લવંગ, ઝીણી તજ અને નાગકેસર, એમના સમાન ગંધક લઇ તેઓને બે પહોર સર્વ ગાત્રોએ મર્દન કરી, ઠંડા પાણીવડે સ્નાન કરવા આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી પારાના દોષ શાંત થાય છે. (૪) નાગરવેલીનો રસ, ભાંગરાનો રસ, તુલસીનો રસ અને બકરીનું દૂધ, એ દરેક પદાર્થ શેર શેર એકત્ર કરી સર્વ અંગે મર્દન કરાવવું તથા ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરાવવું, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરાવવું. (૫) અગથીઓ, ભાંગરાનો રસ અને સોરો એ છાશમા નાખી તે છાશ પાવાથી પારાવડે થએલો અંતર્દાહ નાશ પામે છે; તથા પારો મૂત્રમાર્ગે બહાર નીકળી જાય છે. **રસાયન શરીરમાં ઉછર્યું હોય તેના ઉપર:—** શરપુંખો, દેવડાંગરી, પરળ (ઝાડ)નાં બીઆ અને પીલુડી, એમાંથી એકનો કાઢો પાવો.×

૨૯—પિત્તળ

પિત્તળ એ મિશ્રધાતુ છે. એ તાંબુ અને જસતના મિશ્રણથી થાય છે. પિત્તળ બે પ્રકારનું છે. રાજરીતિ અને બીજું કાળતુંડી. પિત્તળ તપાવી કાંજીમાં બોળવું; એટલે રાતું થાય છે. તેને રાજરીતિ–સોના પિત્તળ કહે છે; તથા કાળું થાય છે તેને કાળતુંડી કહે છે; એ કદિ પણ ઔષધ-માટે લેવું નહિ. **શોધન:—**(૧) પિત્તળના પતરા કરી તપાવવાં; તથા તેલ, છાશ, કાંજી, ગોમૂત્ર અને કળથીના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વાર બુડાડવા; એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પિત્તળનાં પાતળાં પતરાં કરી તપાવી નિર્ગુંડીના રસમા બાળહરડેનું ચૂર્ણ નાખી તેમા અથવા ખાટા દ્રવમાં બાફવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:—**પિત્તળ અને કાસાનુ મારણ તાંબા જેવું કરવું. (૧) પિત્તળનાં પતરાં પાતળા અને શુદ્ધ લઇ તેના સમાન ગંધક આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી, તે પતરાને લેપ કરવો તથા કોઢીઆમા ઘાલી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટવડે પિત્તળની ભસ્મ થાય છે. **પિત્તળ ભસ્મના ગુણ:—**પિત્તળની ભસ્મ સંપૂર્ણ મેહ, વાયુ, અર્શ, સંગ્રહણી, કફ, પાંડુરોગ, શ્વાસ, ઉંધ-રસ, કમળો અને શૂળનો નાશ કરે છે.

૩૦—પોલાદ (ગજવેલ)

લોખંડના કરતા પોલાદ સોગણું વધારે ગુણકારી છે. લોખંડમાં ઘણા દોષ છે; માટે તે રસા-યનક્રિયામા લેવું નહિ. **શોધન:—**ચોસઠ તોલા ત્રિફળાં લઈ આઠગણું પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો; તથા વીસ તોલા લોઢાનાં પતરા લઇ તપાવી સાતવાર તે કાઢામાં બોળી કાઢવા એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:—**સંપૂર્ણ લોહને પારદ (પારાની) ભસ્મના યોગવડે કરેલું મારણ ઉત્તમ; મૂલિકા, વનસ્પતિ ઇત્યાદિકોએ મધ્યમ. તથા ગંધકાદિ ક્ષારવડે કનિષ્ઠ માનેલું છે. (૧) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ અને લોહચૂર્ણ ૩ ભાગ, એકત્ર કરી બે પહોર કુંવારના રસમા ખરલ કરવો. પછી તેનો ગોળો કરી એરંડાના પાંદડામાં ગોળો વીંટવો; તથા સૂતળીવડે બાંધી તાંબાના ડબામાં મૂકી ઉપર ઢાકણું લગાવી મૃત્તિકાવડે સંધિલેપ કરી સૂકવી, તે ડાંગરના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ પૂરી રાખવો. ચોથે દિવસે કાઢી ખરલ કરી કપડા ઉપર ગાળી લેવું. આ વસ્ત્ર ઉપર ગાળેલું લોહ, જળ ઉપર હંસની માફક તરે છે. આ લોહભસ્મને **સોમામૃતલોહભસ્મ** કહે છે. (૨) પોલાદનું ચૂર્ણ, પારો અને ગંધક, એ પદાર્થો કુંવારના રસમાં ખરલ કરવા અને કાંસાના વાસણમાં તાપમાં મૂકવા એટલે પોલાદની ભસ્મ થશે. (૩) પોલાદનું ચૂર્ણ અઘેડીનાં પાંદડાંમાં નાખી તે ઉપર જાંબુનાં પાદડાનો રસ નાખવો અને ગરમીમાં રાખવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું; એટલે ભસ્મ બને છે. (૪) દાડમનાં પાદડાંનો રસ કાઢી તેમાં લોઢાનું ચૂર્ણ નાખી ગરમીમાં (તાપમા) સાત દિવસ નાખવું. દરરોજ રસ નવો નાખવો. આઠમા દિવસે તેજ રસમાં ખરલ કરી બબ્બે ગજપુટો આપવા. આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહભસ્મ શુદ્ધ, પાણી ઉપર તરનારી થાય છે: એ ભસ્મ સંપૂર્ણ રોગમાં યોજવી. (૫) ગાયના દહીંમાં પોલાદનું ચૂર્ણ નાખી તે દહીં સુકાઇ જાય ત્યાંસુધી તેમજ રાખી

×પારાના દોષના શાંતિને માટે મુળાના જેવો બીજો ઉપાય ભાગ્યેજ હશે. ચોપડવામાં મુળાનો રસ, ખાવામાં મુળાના પાદડાં અને ઔષધતરીકે પણ મુળાનાં પાંદડાંને સૂકવી તેનું ચૂર્ણ આપવું.

પછી ધોઇ તે ચૂર્ણ કાઢી લેવું; તથા તેને ત્રિફળાંના કાઢામાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ૩ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી ભસ્મ થશે.* **લોહભસ્મના ગુણઃ**—લોહામૃત રંગે કાજળ જેવું અને પારદયુક્ત એવું જો ભક્ષણ કર્યું તો તે ભક્ષણ કરનારના દેહમાં પણ રોગ થવાનો નહિ તથા ગયેલું વીર્ય પુનઃ આવશે. **લોહભસ્મઃ**—જંતુવિકાર, પાંડુરોગ, વાયુ, ક્ષીણતા, પિત્તવ્યાધિ, સ્થૂલતા, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, સોજો, પ્રમેહ, ગુલ્મ, બરોળ, વિષ, આમવાત, કુષ્ઠ, વલિપલિતરોગ, વાતરક્ત, જરા, મૈરણ, કમળો, ક્ષય અને પાંડુરોગથકી પાંડુર થએલો દેહનો વર્ણ, એમનો નાશ કરે છે. એ બળકર, સ્ત્રીપ્રસંગને વિષે હિત કરનાર, સુખકારક, રસાયન, મૃત્યુહર, દૃષ્ટિ અને કાંતિને સારી કરનારી એવી છે. **લોહભસ્મનાં અનુપાનોઃ**—લોહભસ્મ ૧ અથવા બે ગુંજા નિત્ય સેવન કરવી. (૧) **શૂળ ઉપરઃ**—હીંગ તથા ઘીમાં આપવી. (૨) **જીર્ણજ્વર** ઉપરઃ—મધ અને લીંડીપીંપરમાં. (૩) **વાયુ** ઉપરઃ—લસણ અને ઘીમાં. (૪) **શ્વાસ ઉપરઃ**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને મધમાં. (૫) **ઠંડક ઉપરઃ**—મરી અને ખાવાના પાનમાં. (૬) **પ્રમેહ ઉપરઃ**—ત્રિફળાં અને ખડીસાકરમા. (૭) **ત્રિદોષ** ઉપરઃ—આદાનો રસ અને મધમાં. (૮) **વાતજ્વર** ઉપરઃ—ઘીમા. (૯) **પિત્તજ્વર** ઉપરઃ—મધમાં. (૧૦) **કફપિત્ત** ઉપરઃ—આદાના રસમા. (૧૧) **એંશી** પ્રકારના વાયુ **ઉપરઃ**—નગોડના રસમાં. (૧૨) **વાત ઉપરઃ**—સુંઠમાં. (૧૩) **પિત્ત** ઉપરઃ—સાકરમાં. (૧૪) **કફ ઉપરઃ**—મધ અને લીંડીપીંપરમાં. (૧૫) **સંધિરોગ ઉપરઃ**—તજ, એલચી અને તમાલપત્રમાં. (૧૬) **પ્રમેહ અને વલિપલિત** ઉપરઃ—ત્રિફળાંમા. (૧૭) **રક્તપિત્ત** ઉપરઃ—ખડીસાકર અને ચાતુર્જાતમા, (૧૮) **બળવૃદ્ધિ** ઉપરઃ—સાટોડી અને ગાયના દૂધમા. (૧૯) **પાંડુરોગ** ઉપરઃ—સાટોડીના રસમાં. (૨૦) **વીસ પ્રમેહ ઉપરઃ**—હળદર, લીંડીપીંપર અને મધમા. (૨૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર** ઉપરઃ—શિલાજિતમાં. (૨૨) **પંચકાસ ઉપરઃ**—અરડુસી, લીંડીપીંપર, દ્રાક્ષ અને મધમાં. (૨૩) **અગ્નિમાંદ્ય ઉપરઃ**—તાંબુલમાં. (૨૪) **સર્વ રોગ ઉપરઃ**—ત્રિફળાં અને મધમાં. (૨૫) **યથોક્ત ગુણ** ઉપરઃ—બાળહરડે અને સાકરમાં આપવી. આ લોહભસ્મના ગુણ વધારે શું કહેવા? પરંતુ જે મૃત રૂપાના ગુણ તે આ કાંતભસ્મમાં છે. જ્યારે કાંતભસ્મ ન મળે ત્યારે રૂપાની ભસ્મ આપવી. **પથ્યાપથ્યઃ**—કોળું, તલનું તેલ, અડદ, રાઇ, મધ, ખાટા પદાર્થ, મત્સ્ય, જીવશાક, કળથી, કારેલાં, વ્યાયામ તથા તીખા પદાર્થ, એ વર્જવાં. **અશુદ્ધ લોહદોષઃ**—અશુદ્ધ લોહ ષંઢત્વ, કુષ્ઠ, મૃત્યુ, હૃદ્રોગ, શૂળ, અશ્મરી, નાના પ્રકારના રોગ, હલ્લાસ કરનારૂં, જીવહારી, મદકર, દેહને વિષે અશુદ્ધપણું, મસ્તકને અશક્તપણું અને હૃદયને વિષે દારુણ વ્યથાને ઉત્પન્ન કરે છે. પારાસિવાય કિંવા અભ્રકસિવાય લોહનું શરીરમાં એકત્વ થતું નથી; કિંવા લોહનું દેહને વિષે બંધન થતું નથી; માટે લોહને પારો અને અભ્રકના સંસ્કાર કરવા. જે વૈદ્ય પારાસિવાય લોઢાની ભસ્મ કરે છે, તે લોહભસ્મથી રોગીના ઉદરમાં કીટ ઉત્પન્ન થાય છે. એમા સંશય નથી. **લોહજદોષચિકિત્સાઃ**—શરીરમા લોહભસ્મથી વિકાર થયો હોય તો, અગથીઆના રસમાં વાવડીંગ વાટી અગથીઆના રસમાંજ ભક્ષણ કરવાં અને તડકામાં ઘણીવાર રહેવું એટલે લોહભસ્મના દોષને પાતળો કરે છે. અભ્રકભસ્મ, વાવડીંગના ચૂર્ણમાં અથવા વાવડીંગના સ્વરસમાં લેવાથી, લોહભસ્મના અજીર્ણથી થએલા શૂળનો ત્વરિત નાશ થાય છે. જો લોહભસ્મથી કૃમિ થાય તો ગરમાળાનું મગજ રેચમાટે આપવું; એટલે કૃમિનો નાશ થશે. રેચ વધારે થવા લાગે તો દૂધ પાવું તથા ઔષધ છોડવું. **લોહભસ્મપરીક્ષાઃ**—સંપૂર્ણ લોહભસ્મ લઇ મિત્રપંચકમાં ફુલાવવી તથા નિરુત્થ અને વારિત એવી થાય ત્યારે તે કાઢી લેવી. મધ, ઘી, મૃતલોહ અને રૂપું, એ પદાર્થો એકત્ર કરી

---

* એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં લખેલ છે કે:—"શુદ્ધગજવેલને અતરડેથી ઘસી ભૂકી કરી ઠીકરામાં નાખી અગ્નિ આપવો. પછી ભાંગરાનાં પાંદડાંનો રસ, આકડાનાં પાંદડાંનો રસ, થોરના દૂધનો રસ, એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ, લીંબુનો રસ અને કુંવારપાઠાનો રસ, એ ૬ વસ્તુના જુદા જુદા પુટ આપવા. ઉપર બળે તે કાઢી નાખવું. સિંદૂરવર્ણ થાય ત્યારે શુદ્ધ થાય. તેની જાયફળ, લવંગ અને આદાના રસથી અથવા એખરાના રસથી ગોળી ૪ રતિ પ્રમાણની વાળવી. તેના ગુણઃ—બળ, કાંતિ અને વીર્યવૃદ્ધિ થાય. કાસ, શ્વાસ, શ્લેષ્મ (કફ), ઉદરરોગ અને પ્રમેહ, કટિવાયુ, સંધિવાયુ, વાતશ્રમ, પિત્ત અને અગીઆર પ્રકારના તાવ મટે, ક્ષુધા ઉપજે અને વીર્યસ્તંભન થાય.

કઢાઈમાં નાખી ઉકાળવાથી રૂપું જેટલું નાખ્યું હોય તેટલુંજ નીકળે તો લોહ મૃત થયું એમ સમજવું; નહિ તો પુનઃ મારણ કરવું. **લોહદ્રાવણ:**—(૧) લીંબુના રસમાં હિંગળોક નાખી લોહ તપાવી તેમાં ઝબોળવું. આ પ્રમાણે કરવાથી લોહનું દ્રાવણ થાય છે. (૨) દેવદાલીની રાખ પુરુષના મૂત્રમાં ૨૧ વાર ગાળવી તથા તેનો ક્ષાર કાઢી, કાંતીલોઢું તપાવી તે ઉપર તે ખાર નાખવાથી લોહને પાતળું કરે છે. (૩) ગંધકને દેવદાલીના રસની ૭ ભાવનાઓ આપવી; તે ગંધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ પારા જેવું પાતળું થાય છે. (૪) તીખા લોઢાનો દર્પ લઇ આમળાંના રસમાં સાત દિવસ ભીંજવી રાખી તડકામાં રાખવો; તેમજ ક્ષીરકંદાના રસવડે ભીંજવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવો; પછી કુલડીમાં ઘાલી દેવતામાં તે કુલડી ગોઠવી ગાળવાથી, ઘણા દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (૫) એક ટાંક લોહનું ચૂર્ણ ફણસના દ્રવમાં અને સાત દિવસ તાપમાં રાખવું; પછી ખાટા પદાર્થોમાં મર્દન કરવું અને કુલડીમાં ઘાલી રસ કરવો; એટલે લખવાજોગ પાતળું દ્રવરૂપ રહે છે એમાં સંશય નથી. **સપ્તધાતુભસ્મપરીક્ષા:**—સંપૂર્ણ મૃત ભસ્મને મિત્રપંચકમાં તપાવી, જ્યારે ધાતુ ઉત્પન્ન થાય નહિ તથા પાણીપર તરે તો તે સેવન કરવી. **મિત્રપંચક:**—ગોળ, ગુગળ, ચણોઠી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર, એ પદાર્થો મૃત ધાતુના જીવનરૂપે છે. **નિરુત્થાન:**—તૈયાર થએલી ભસ્મ અને ગંધક સમાન લઈ કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સર્વ લોહનું નિરુત્થાન કરવું. **અપક્વધાતુમારણ:**—ઘોડાના નખ, હસ્તિદંત, ભેંસનાં શીંગડાનું મૂળ, બકરી અને સસલાના નખ, મેંઢાનું શીંગડું, મધ, ઘી, ગોળ, ચણોઠી, ટંકણખાર, તેલ અને મીઠું, એ સર્વ પદાર્થો સમભાગ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં સર્વ લોહમારણ કરવું. **ભસ્મવર્ણ:**—સુવર્ણભસ્મનો તથા પિત્તળભસ્મનો વર્ણ કબૂતરના કંઠના રંગ જેવો, અથવા પીળી કોડીના રંગ જેવો, તાંબાની ભસ્મનો વર્ણ મોરના કંઠ જેવો નીલવર્ણ, રૂપાની અને કલઈની ભસ્મો સફેદ; સીસાની ભસ્મ કાળા સર્પના વર્ણની અને તીખા લોહની ભસ્મ કાજળ જેવી કાળી થઇ એટલે શુદ્ધ થઇ એમ સમજવું. એણે કરી વાંતિ, ભ્રાંતિ થતી નથી. એ સમજીને જે કરે છે, તેના બરોબર કોઇથી પણ થવાવાનું નથી. **ભસ્મસેવનપ્રમાણ**—સોનું, રૂપું અને તાંબુ ૧ ચણોઠીભાર તથા તીખું લોહ, કલઇ, સીસું અને પિત્તળ, એ દોઢ વાલ આપવી. એ ભસ્મ સાથે લીંડીપીંપર અને મધ શરદ અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં યોજવું.

૩૧--ફટકડી

ફટકડી એ સોરઠ દેશના અરણ્યમાંની મૃત્તિકા છે. એ વસ્ત્રાદિકોને લગાવવાથી લાલ ડાગ પડે છે. એ પારદબંધક છે. ઔષધોમાં એને ફુલાવી લેવી. **ફટકડી:**—તીખી, કડવી, તુરી, ઉષ્ણ, ખારી, લેખન, ખાટી, ગ્રાહક, આંખોને હિતાવહ, પારદબંધક, કેશ્ય, કંઠ્ય, વ્રણનાશક તથા યોનિસંકોચનકારક છે; અને વિષૂચિકા, ધોળો કોઢ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષકુષ્ઠ, પિત્ત, ઉલટી, વિસર્પ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મુખરોગ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોગળા કરવા. (૨) **કાનમાંથી પરૂ વહે છે તેને માટે:**—ફુલાવેલી ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી અથવા ફુલાવેલી ફટકડીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી નાખવું. (૩) **સર્પના વિષ ઉપર:**—ફટકડીનો ગાંગડો આંખમાં ફેરવવો અથવા અર્ધો તોલો ફટકડી પાણીમાં વાટી આપવી. (૪) **ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:**—ફટકડી ફુલાવી ચાંદીઓ ઉપર ચોપડવી. (૫) **બીજી રીત:**—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં ઓગાળી તેમાં કાથો નાખી પિચકારી મારવી. (૬) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—ફટકડીના પાણીની પટ્ટી લગાવવી. (૭) **વીંછી ચઢતો બંધ થવા માટે:**—ફટકડીનો ગાંગડો દીવા ઉપર તપાવી રસ થવા લાગે એટલે લાગલોજ જ્યાં ચઢતો હોય ત્યાં રસ પાડવો; એટલે ત્વરિત વેગ શમે છે. (૮) **ગર્ભિણીના સ્તનની ડીંટડીએ દાહ થતો હોય તો:**—ફટકડીનું પાણી કરી તે પાણીએ સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી. (૯) **યોનિદાહ ઉપર:**—ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી. (૧૦) **આંખોમાંથી પાણી ગળે છે અને પીઆ આવે છે તે ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડીની બે ગુંજાભાર વસ્ત્રગાળ ભૂકી, સવા તોલો પાણીમાં નાખી, તે સવાર-સાંજ

પીંછાવડે આંખમાં આંજવી. (૧૧) **દાંતમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય અને દાઢ દુખતી હોય તેના ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી, મધ અને ઘીમાં કાલવી દાંતનાં મૂળમાં દિવસમાં બે-ત્રણ વાર લગાવવી. (૧૨) **પ્રમેહ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી ૧ ચણોઠીભાર લઇ ૨॥ તોલા ત્રિફળાંના કાઢાના પાણીમાં ઓગાળી તેની પિચકારી મારવી. (૧૩) **વાળા ઉપર:**—નાળીએરના અર્ધોશેર પાણીમાં ફુલાવેલી ફટકડી ૧ માસો નાખી આપવી; અથવા ફુલાવેલી ફટકડી ગોળમાં આપવી. (૧૪) **કફ, ક્ષય, કાસ અને શ્વાસ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી મધમાં આપવી. (૧૫) **અફીણ ઉપર:**—ફટકડી અને સરકો એકત્ર કરી વાટી આપવો. (૧૬) **પ્રમેહ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી, પ્રકૃતિનું માન જોઇ યોગ્ય પ્રમાણથી દૂધમા ખડીસાકર નાખી આપવી; એથી ઉલટી થશે.

૩૨—બીડ(લો)લુણ

બીડલુણ:—લઘુ, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, વાતાનુલોમન, રુક્ષ તથા વ્યવાયી છે; અને શૂળ, વાયુ, મેહ, ગુલ્મ, અજીર્ણ, મલાવષ્ટંભ, આનાહ વાયુ, હૃદ્રોગ, જડતા, કફ અને દર્દનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **અજીર્ણ, શૂળ તથા વાયુ ઉપર:**—બીડલુણ લીંબુના રસમાં આપવું. (૨) **વાળા ઉપર:**—ચૂનો અને બીડલુણ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૩૩—મનશીલ

મનશીલ એ હરતાળનો ભેદ છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. **મનશીલ:**—ગુરુ, વર્ણકારક, સારક, ઉષ્ણ, લેખન, તીખું, કડવું અને સ્નિગ્ધ છે; તથા વિષ, શ્વાસ, ઉધરસ, ભૂતબાધા અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **અશુદ્ધ મનશીલ:**—બળનાશક, મળબંધક; તથા મૂત્રરોગ, શર્કરા અને મૂત્રકૃચ્છ્રને ઉત્પન્ન કરનાર છે. **શુદ્ધિ:**—(૧) મનશીલ હળદરના કાઢામાં દોલાયંત્રવડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨) મનશીલને અગથીઆનાં પાંદડાંની સાત ભાવના આપવી; અથવા આદાના રસની સાત ભાવના આપવી એટલે શુદ્ધ થાય છે.× ઉપયોગ:—(૧) **ખસ, દાદર, ચાઠાં ઇત્યાદિ સર્વ કુષ્ઠવિકારો ઉપર:**—મનશીલ, હીરાકસી અને મોરથુથુ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) **સન્નિપાત ઉપર અંજન:**—મનશીલ અને ઘોડાવજને લસણના રસમાં અથવા મનશીલને ઘોડાની લાળમાં ઘસી અંજન કરવું; એટલે અંધારાં દૂર થાય છે. (૩) **ઉધરસ ઉપર:**—મનશીલ, મરી, જટામાસી, નાગરમોથ અને હિંગણબેટ, એ ઓષધોમા ગોળ મિશ્ર કરી, તેને ચલમમાં નાખી તેની સુખોષ્ણ ધૂમાડી પાવી; એટલે દોષજ, દ્વંદ્વજ, સન્નિપાતજ અને સેંકડો ઔષધોવડે સારી નહિ થનારી ઉધરસ આ ઔષધના ધૂમ્રપાનવડે શાંત થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—ઓરડીનાં પાંદડાંને મનશીલ ઘસી ચોપડવું અને તે પાદડાને ચલમમ અથવા હોકામાં નાખી પાવાં; એટલે સર્વ શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે.

× એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં મનશીલનું મારણ વગેરે આ પ્રમાણે છે:—મનશીલ તોલો ०॥ અથવા ૧ લઈને તેને ૭ વખત ગોમૂત્રમાં શોધવું. પછી તેને ભાંગરાના રસના પુટ ૭, આદાના રસના ૭, છાશના ૭ અને કુંવારના ૭, આકડાના દૂધના ૭, ત્રિફળાંના રસ અથવા ઉકાળાના ૭, દહીંના ૭, વનકુકડાના રસના ૭ અને કેળના રસના ૭ પુટ આપવા. પછી તેને વાટવું. બહુજ રાતું થાય એ પછી એમાં લવંગ, જાયફળ અને જાવંત્રી મેળવી સર્વને ખરલ કરીને નાગરવેલના પાનના રસમાં રતિ ૧ અથવા ૨ પ્રમાણે ગોળી કરવી અને સવાર-સાંજ એકેક ખવરાવવી. તેના ગુણ:-રાતો ગોર વર્ણ થાય, બળવંત થાય, તેજસ્વી થાય, મહાકામી થાય, પુષ્ટ થાય, નેત્ર તેજસ્વી થાય, બળવીર્ય દિન દિન વૃદ્ધિ પામે, સ્ત્રીસંગમાં બહુ સમય સુધી તૃપ્તિ ન થાય, કાસ, શ્વાસ, નિર્બળતા, શીતાંગ, ઉદરરોગ, ફિયો, ગોળો, શૂળ, ચિત્તભ્રમ, કફ, અરુચિ, શૂળ, ધોળો કોઢ, બહેરજ્વર, નાકરોગ, પીનસ, પથરી, રક્તપિત્ત, સંધિરોગ, નિદ્રા ઘણી આવવી, શીતળતા, કંઠશોષ, આફરો, ઉદરના સર્વ વિકાર, વાત, પિત્ત, કફ, અને ઝાપરના વિકાર જાય, કાયા કલ્પ થાય, રતાંધળાપણું જાય, બાળક મોટો થાય, મહા જોરાવર થાય, ભૂખ ઘણી લાગે, ધોળા વાળ કાળા થાય.

૩૪—મીઠું

મીઠું એ સમુદ્રના પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા હમેશના ભોજનમા આવનાર આ એક પદાર્થ છે. મીઠાસિવાય માણસને ક્ષણવાર પણ ચાલે નહિ. મીઠું ન મળે તો અશક્તિ થાય. મીઠાથી સર્વ પદાર્થમાં સ્વાદ આવે છે. **મીઠું**:-રુચિપ્રદ, હલકું, અગ્નિદીપક, વાળને ધોળા કરનાર, ભેદક, અવિદાહક, કફકર, પાકકાળે મધુર, તીખું, કડવું, ગુરુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તલ, ખારટ, સ્નિગ્ધ, શૂળનાશક, વાતનાશક અને સ્વાદુ છે. ઉપયોગઃ—(૧) **ઉલટી થઇ કફ અને પિત્ત પડવા માટેઃ**—૧૦ તોલા ગરમ પાણીમા મીઠું નાખી આપવું. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૨) **અરોળ અને કૉલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટેઃ**—જમવામાં મીઠું વધારે ખાવા આપવું. (૩) **અવાળુ સૂજ્યા હોય તોઃ**—મીઠાના ગાંગડાવડે સૂજેલા અવાળુ ફોડી પછી ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી ચોળવી. (૪) **સોપારી લાગી હોય તોઃ**—ઠંડું પાણી પાઇ મીઠાનો ગાગડો મુખમાં રાખવા આપવો. (૫) **વિષમજ્વર ઉપરઃ**—ઉના પાણીમાં મીઠું ઉકાળી આપવું. (૬) **વાળા ઉપરઃ**—ત્રણ તોલા મીઠું આટામાં નાખી તેની એક થેપલી શેકી તે સાંજરે ખાવી અને આખી રાત જાગવું; એટલે વાળો બળી જાય છે.

૩૫—મુરદારશીંગ

મુરદારશીંગ હિમાલય પર્વતના પ્રદેશ પાસેના ટેકરાઓમાં, આબુના પહાડમા અને ગુજરાત પ્રાંતમા ઉત્પન્ન થાય છે. એ બે પ્રકારની છે. એક નાલિકાખ્ય અને બીજી રેણુકા. તેમાં જે પીળી, જડ, ચિકણી, તે શ્રેષ્ઠ; તથા શ્યામ, પિત્ત, લઘુ, જેમાનું સત્ત્વ નીકળી ગએલું તે રેણુકા. **મુરદારશીંગ** વંગની ઉપધાતુ **છે. મુરદારશીંગઃ**—સારક, ઉષ્ણ, કડવી, કાંતિકર, ભેદક, વ્રણરોપણ; અને ઉલટી, મળ, મૂત્ર તથા પ્રમેહને કરનાર છે; તથા કફ, વાયુ, વ્રણ, શૂળ, ઉદર, કૃમિ, સોજો, આધ્માનવાલુ, ગુલ્મ, આનાહ, સોજાથકી આવેલો તાવ તથા ઉદાવર્તનો નાશ કરે છે. **શોધનઃ**—મુરદારશીંગને સુંઠના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **ગરમીની ચાંદીઓ ઉપરઃ**—મુરદારશીંગ અર્ધો તોલો અને રાળ ૨ તોલા, એનો ઘીમાં મલમ કરી લેપ કરવો; એટલે વ્રણ જલદી ભરાઇ આવે છે; અથવા એનું અતિશય બારિક ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવું, કિંવા એ ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) **મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—મુરદારશીંગ માખણમાં ખરલ કરી મસાને ચોપડવી અને શેકવું. (૩) **પ્રમેહ અને ઉપદંશ ઉપરઃ**—શુદ્ધ મુરદારશીંગ અર્ધો માસો પાનમાં આપવી.

૩૬—મુલતાની માટી

એ પંજાબમા ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ પીળો હોય છે. એ રંગના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **બાળકની ડુંટી સૂજી આવી હોય તોઃ**—મુલતાની માટીનો કકડો અગ્નિમાં તપાવી લાલ કરી બહાર કાઢવો અને તે ઉપર ગાયનું દૂધ નાખવું; એટલે તે કકડામાંથી વરાળ નીકળે છે; તે વરાળવડે ડુંટીને શેક આપવો. એમ દિવસમાં બે વાર કરવું. (૨) **ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તે ઉપરઃ**—મુલતાની માટી ૧ તોલામાં ૬ તોલા પાણી નાખી, રાત્રે કાચના વાસણમાં પલાળી રાખવી. પ્રાતઃકાળે તે માટી તેજ પાણીમાં સારી મેળવી કપડાથી ગાળવી. પછી તેમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી આપવી. (૩) **કોરી ખસ ઉપરઃ**—મુલતાની માટી દહીંમાં અથવા ખોપરાના તેલમાં ખરલ કરી લગાવવી.

૩૭—મોતી

મોતીની ઉત્પત્તિ છીપ, શંખ, હાથી, ડુક્કર, સર્પ, વાંસ, દેડકો અને કાચબામાંથી થાય છે એવું કહેલું છે. જે મોતી ફિક્કાં, વ્યંગ, છીપને લાગેલાં, આરક્તવર્ણું, મત્સ્યાક્ષવડે ચિહ્નિત,

રુક્ષ, ઉખર એવાં હોય છે, તે બુદ્ધિમંતે ધારણ કરવાં નહિ; તે દોષકારક છે. જે મોતી નક્ષત્ર જેવા ગોળ, સ્નિગ્ધ, સ્થૂળ, નિર્મળ અને જડ હોય છે તે મોતી મહામૂલ્યવાન સિદ્ધિસાધક છે. **મોતી**:—મધુર, વૃષ્ય તથા શીત છે; અને વીર્ય, બળ તથા પુષ્ટિ અને આયુષ્યને આપનારાં અને નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, કાસ, શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય તથા દાહનો નાશ કરે છે. **શોધનઃ**—મણિ, મોતી અને પરવાળાં એ જયંતીના (અરણીના) રસમા દોલાયંત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **બીજો પ્રકારઃ**—મોતી અમ્લવર્ગમાં, કાંજી, લીંબુનો રસ, ગોમૂત્ર તથા દૂધમાં શોધવાં. **મારણઃ**—(૧) કુંવાર, તાંદળજો અને સ્ત્રીના દૂધમાં મોતી તપાવી ડૂબાડવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસવડે સાત સાત વખત સેવન કરવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) **માક્ષિકના મારણ પ્રમાણેઃ**—મોતી અને પરવાળાનું મારણ કરવું. એ અર્ધગુંજ પ્રમાણે આપવું. **અનુપાનોઃ**-(૧) **પિત્ત અને પુષ્ટતા ઉપરઃ**—દૂધ અને ખડીસાકરમાં. (૨) **ઉરઃક્ષતક્ષય અને નેત્રરોગ ઉપરઃ**—ઘી અને મધમાં આપવાં.

૩૮—મોતીની છીપ

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ પાસેના સમુદ્રમાં અને ઇરાની અખાતમાં મોતીની છીપો ઘણી મળે છે. એ છીપો પાણીમાં બૂડનાર લોક સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી બહાર કાઢે છે. એ છીપોમાંથી મોતી નીકળે છે. **મોતીની છીપઃ**-કડવી, સ્નિગ્ધ, રુચ્ય, મધુર અને દીપન છે; તથા શ્વાસ, હૃદ્રોગ અને શૂળનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધિઃ**—મોતીની છીપ છાશમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણઃ**—મોતીની છીપ કોલસાના દેવતામાં સારી ફુલાવી ઠંડી થયા પછી ખરલ કરી રાખવી. મોતીની ભસ્મના અભાવે આ ભસ્મ આપવી. એના ગુણ પણ તે પ્રમાણેજ પણ તેનાથી ઓછા છે.

૩૯—મોરથુથુ

મોરથુથુ તાંબાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એની વિષમાં ગણના છે. **શોધનઃ**—(૧) મોરથુથાના સમભાગ બિલાડાની વિષ્ઠા લઇ તેમાં મધ અને ટંકણખાર નાખી ખરલ કરી તેને કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી હલકો પુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) મોરથુથુ ખાટા પદાર્થોમાં નાખી તેલવડે સિંચન કરવું તથા તે ઘોડાના મૂત્રમાં દોલાયંત્રવડે એક દિવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે.* **મારણઃ**—ગંધક, ટંકણખાર તથા ચુકાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં મોરથુથુ ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં ઘાલી બે કિંવા ત્રણ નાના પુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. **મોરથુથાનું સત્વઃ**—મોરથુથુ અને ટંકણખારને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં નાખી ભુંગળીવડે સળગાવવું; એટલે તામ્રરૂપ સત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. **મોરથુથુઃ**—તીખું, ખારૂં, વિશદ, લઘુ, લેખન, રેચક અને ચક્ષુષ્ય છે; તથા કંડુ, કૃમિ અને વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **વિદ્રધિ, ગુમડાં ઇત્યાદિ પકવવા માટેઃ**—મોરથુથુ અને સાબુ ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વિંછીના વિષ ઉપરઃ**—મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું. (૩) **આંખમાંના ખિલ ઉપરઃ**—આંખમાં મોરથુથુની સળી ફેરવવી. (૪) **વમન થવા માટેઃ**—મોરથુથુ ફૂલાવી તે ચોખા જેટલું મધમાં આપવું અને ઉપર ગરમ પાણી પુષ્કળ પાવું. (૫) **અમ્લપિત્તને માટેઃ**—મોરથુથુ ફુલાવી ચોખાભાર મધમાં આપવું. (૬) **ખરજવા ઉપરઃ**—મોરથુથુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો અથવા મોરથુથુ અને કળીચૂનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. મોરથુથુ વધારે ઉઠે તો ધોળો કાથો પાણીમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૭) **કાંડરાના વિષ ઉપરઃ**—મોરથુથુ બે કિંવા ત્રણ ગુંજાપર્યંત લોખંડની તવી ઉપર સાધારણ શેકી દહીંમાં કાલવી આપવું; એટલે ઉલટી થઈ કાંડરાના વિષથી છાતીમાં બાઝેલો કફનો ગઠ્ઠો પડે છે. વિશેષ ઉલટી કિંવા રેચ થવા લાગે તો ઉતાર કાથાની ભૂકી પાણીમાં મેળવી તે પાણી થોડું થોડું

* મોરથુથુને તેના જેટલાજ દૂધમાં દિવસ ૫ પલાળી રાખી લોઢાની કઢાઈમાં ઘીમાં બાળવું અને ધીરે ઉડાવવાથી એની ભસ્મ થાય છે.

પાવું. (૮) **ગરમીના ચાંદીઓ માટે:**—ચાંદીઓ થતાંજ તે ઉપર મોરથુથુ અને ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવા. (૯) **અફીણના વિષ ઉપર:**—ફુલાવેલું મોરથુથુ અને ફુલાવેલો ટંકણખાર, એ બન્ને ઘીમા આપવાં.

૪૦—રસકપૂર*

શુદ્ધિ:—પારો, ફટકડી અને હીરાકસી, એ સમભાગ તથા વીશાશ નવસાગર ખલમાં નાખી ખરલ કરવો અને કુંવારના રસની ભાવના આપવી. પછી ડમરૂયંત્રમાં ક્રમપ્રમાણે મોટા અગ્નિ સળગાવી પચન કરવું, એટલે શુદ્ધ રસકપૂર થાય છે. બજારમાંના અશુદ્ધ રસકપૂરની વિષમા ગણના છે. એક તોલો અશુદ્ધ રસકપૂરને એક શેર ગાયનું ઘી નાખી પચન કરવું; પછી કાઢી ખરલ કરી રાખવું; એ એક કિંવા બે ગુંજા નવા ગોળમાં આપવું. અનુપાન યોગ્ય આપવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે. **પથ્ય:**—દૂધ, ભાત અને તાણુલ. **શુદ્ધ રસકપૂર:**—એ ફિરંગોપદંશરૂપ હાથીને સિંહ જેવું, સંપૂર્ણ કુષ્ઠોને પ્રલયના અગ્નિ પ્રમાણે તથા સંપૂર્ણ વ્રણનાશક હોઇ કામોત્પત્તિકર; સુવર્ણ જેવી કાંતિ, બળ, અગ્નિ અને તેજને કરનાર તથા સંપૂર્ણ રોગોને હરણ કરનાર છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ખરજવાં, વિસર્પ, ચાઠાં, ખસ ઇત્યાદિ ઉપર:**—શતધૌત ઘીમાં રસ કપૂર ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, ગરમીની ચાંદી, શસ્ત્રના જખમ, ખરજવાં વગેરે રોગો ઉપર:**—રસકપૂર અને કાથો એકેક ભાગ, સિંદૂર અર્ધો ભાગ અને સર્વનાથી ચોગણું ગાયનું ઘી નાખી કાસાની થાળીમાં કાંસાની વાડકીવડે બે પહોર ખરલ કરી, તે મલમને ૨૧ વાર પાણીએ ધોઇ તે ચોપડવું. (૩) **ખરજવાં અને ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:**—રસકપૂર મોગલી એરંડાના દૂધમાં ખરલ કરી આપવું. (૪) **મૂળવ્યાધિને માટે:**—રસકપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું અને બોરડીના અંગારાવડે શેકવું. (૫) **ઉપદંશ ઉપર:**—શુદ્ધ રસકપૂર, કેસર, સાકર, ચંદન, લવંગ અને જાવંત્રી, એ સમભાગ લઈ ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ સવાર-સાંજ બન્ને વખત રાતદિવસ આપવી, એટલે ઉપદંશવિકાર દૂર થાય છે.

૪૧—રૂપું

શોધન:—(૧) સીસું દઇ શોધેલા રૂપાનાં કંટકવેધી પતરા કરવાં અને તે આમલી અને દ્રાક્ષના રસમા જૂદાં જૂદાં શોધવાં; એટલે ઉત્તમ પ્રકારનાં શુદ્ધ થાય છે. (૨) રૂપાના પાતળાં પતરાં કરી તે અગ્નિમાં તપાવી અગથીઆના રસમા બોળવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—(૧) રૂપાનાં ઘણાં પાતળા પતરા કરી, તેના સમભાગ પારો અને ગંધક, એ બન્નેના સમભાગે હરતાલ, એ સર્વ એકત્ર કરી કુંવારના રસમાં ખરલ કરવો; તથા તે કલ્કવડે લેપ કરવો અને કોડીઆના સંપુટમા મૂકી તેને છાણાંના દેવતાનો ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટ આપવાથી તે રૂપાની ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિક તથા હિંગળોકનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉપર મૂકી વચમાં રૂપાનાં પતરાં મૂકવા તથા ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે-ત્રણ ગજપુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૩) રૂપાનાં પતરા ગરમ કરી દુધીના રસમા સાત વાર બુડાડવાં. પછી દુધીની લુગદીમા મૂકી ૪ છાણાનો અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે સાત વાર કરવું. દુધીના રસમાં તેનો ખરલ કરી

---

* રસકપૂર ઉડે ત્યારે એ ભયંકર દશા કરનારૂ છે, માટે એ દવા દેખાદેખીથી વાપરવા જેવી નથી. અશુદ્ધ રસકપૂરથી કોઢ, સંધિવાત અને કફાદિક રોગ થાય છે: તેમજ પ્રબળ દાહ ઉત્પન્ન કરી મૃત્યુ કરે છે. એની શાંતિ:—ભેંસના છાણનું પાણી સાકર સાથે આપવું અથવા ધાણાને પાણી સાથે વાટી સાકર નાખી પાય તો રસકપૂરના વિકારથી મુક્ત થાય છે.

એક તોલો રસકપૂર તથા લવંગની નીચેની ડાંડી કાપી નાખેલાં ઉપલાં ફૂલ તેની ઉપરના પોચા ભાર-સહિત લેવા. પછી તેને કાળી બકરીના દૂધમાં ૮૪ પહોર સુધી ખરલ કરી, ડમરૂયંત્રમાં નાખી બોરડીના મંદ અને મધ્ય અગ્નિથી ૪ પહોર સુધી પકવવુ. ડમરૂયંત્ર ઉપર માટીની પાળ બાંધી માંહી પાણી રાખવું; એટલે ઉપરની હાંડલીમા રસકપૂરની ભસ્મ ચોટશે. એને રસકપૂરનાં ફૂલ કહે છે.

૨ લઘુ પુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) ૧ તોલો રૂપાનાં પતરાં લઇ તે એક છાણા ઉપર મૂકવા અને તે પતરાંના નીચે ઉપર ૬ તોલા અજમો નાખવો. પછી બીજું છાણું ઉપર બેસાડી તેનું મોઢું છાણવડે બંધ કરી લેવું અને તે છાણુ સૂકાયા પછી તેને અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે ૧૨ પુટો આપવા; એટલે રૂપાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. **રૂપું***:—તુરૂં, મીઠું, અગ્નિદીપક, વીર્યકર, મેધ્ય, આયુષ્ય વધારનારૂં, પુષ્ટિકર તથા બળકર છે; અને પાંડુ તથા ક્ષયનું નાશક, કાંતિકારક અને વૃદ્ધોને તરુણ કરનારૂં, મંગળદાયક, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ, પુષ્ટિકર, શ્રેષ્ઠ; દેહ, અગ્નિ તથા બળને આપનારૂં છે. **રૂપાની ભસ્મનાં અનુપાનો**×:—એ ૧ ગુંજાભાર આપવું. (૧) **દાહ થતો હોય તો**:—સાકરમાં આપવું. (૨) **વાત અને પિત્ત ઉપર**:—ત્રિફળામાં. (૩) **પ્રમેહ ઉપર**:—તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં. (૪) **પિત્તવિકારોમાં**:—આમળાંના મુરબ્બામાં આપવું. (૫) શતાવરીમા લીધાથી **બળ, વીર્ય વધશે અને ભૂખ સારી લાગશે.** (૬) એલચીદાણા, સાકર અને ઘીમાં આપવાથી **ઉન્માદ, શિરોરોગ, પ્રમેહ, જ્વર, પિત્ત અને ગરમીના સર્વ રોગ** દૂર થઇ **પુષ્ટતા** પ્રાપ્ત થશે.

૪૨—રૌપ્યમાક્ષિક (રૂપામુખી)

રૌપ્યમાક્ષિક એ રૂપાપ્રમાણે ધોળું દેખાય છે, એમાં કેટલાક ગુણ રૂપાના જેવા છે. એ રૂપાના અભાવે લેવું. એ કસોટી ઉપર ઘસવાથી કસવડે રૂપા જેવું લાગે છે. જડ, સ્નિગ્ધ અને ધોળું રૌપ્યમાક્ષિક તે શુદ્ધ જાણવું. **રૌપ્યમાક્ષિક**:—રૂપા જેવું, સોના જેવું અને તેજસ્વી, એ શોધવાથી અતિ ગુણ આપનારૂં તથા સેવન કરવાથી પ્રમેહ, કુષ્ઠ, કૃમિ, સોજો, પાંડુ, અપસ્માર અને અશ્મરીનો નાશ કરે છે. સુવર્ણમાક્ષિક જેવાજ રૌપ્યમાક્ષિકના ગુણ જાણવા. **શોધન અને મારણ**:—માક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કંકોડી, મેઢાશીંગી અને જંબીરી લીંબુ, એ ત્રણના રસમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી તપાવવાથી રાપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે. એનું મારણ ગેરૂ પ્રમાણે જાણવું.

૪૩—લુણારખાર

“ લુણાર ” કરીને બીરાર પ્રાંતમાં એક સરોવર છે; ત્યાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. **લુણારખાર**:—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તકર છે; અને વાત, ગુલ્મ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૪૪-લોહકીટ (કાટોડો)

જે કીટ થોડો રંગદાર, જડ, સ્નિગ્ધ હોય તે મુંડ લોઢાનો; જે કાજળ જેવો કાળો, જડ અને જેને છિદ્ર નથી તે તીખા લોઢાનો તથા જે પીળો, જડ, જે ઉપર ચારણી જેવાં છિદ્રો ન હોય અને જે ફોડવાથી કાંઇક રૂપા જેવો દેખાય છે તે કાલી લોઢાનો કીટ જાણવો. લોહકીટથી

---

* હાડસાંખળના રસમાં તપાવીને ગાળેલી ચાંદી તોલો ૧ઠારવી. એમ સાતવાર શોધીને પછી હાડસાંખળને વાટી કુલડીમાં નાખી વચ્ચે ચાંદીનું પતરૂં મૂકી મીણકપડ કરી છાણાં મણ૦ા ની ભઠ્ઠીમા આપવાથી ભસ્મ થાય છે એમ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં છે; અથવા શોધેલી ચાંદીનું પતરૂં તોલો ૧ લઈ તેના ઉપર નેપાળાનાં બીજ શેર ૦ા (દશ તોલા) વાટી ચોપડીને ગોળ લુગદી કરી સંપુટમાં ગજપુટ આપવાથી પણ ભસ્મ થાય છે; તેમજ દાડમના રસમાં પણ ભસ્મ થાય છે.

મધસહિત સાકરને ત્રણ દિવસ ખાવાથી ચાંદીના દોષથી મુક્ત થવાય છે.

× શોધેલી ચાંદીના એક તોલાભાર પતરાંનો અતરડાવડે ઘસી ઝીણો ગર કરી તેને દાડમના બીજના રસમાં ૧૬ પહોર સુધી સારી રીતે ખરલ કરી જ્યારે ચાંદીની કરચો નજરે ન આવે અને એકરસ દેખાય ત્યારે તેને શરાવસંપુટમાં કપડમાટી કરી, જંગલી (અડાયાં) છાણાંમાં ગજપુટ આપવાથી સર્વોત્તમ ભસ્મ સિદ્ધ થાય છે. એની માત્રા ૧ રતિ માખણ સાથે આપવી. પરેજી બાર માસ સુધી મધ અને કેરી અથવા તેનાથી બનેલા કોઈ પણ પદાર્થ બિલકુલ ખાવા નહિ. આ પ્રયોગ એક માણસે અમારા રૂબરૂ કરી બતાવેલો અનુભૂત છે.

મંડૂર થાય છે. આચ્છદ, જડ, સ્નિગ્ધ ધટ્ટ, સો વર્ષ ઉપર થએલો, ઘણા દિવસ ખુલ્લો રહી ઝાકળ પડેલ હોય તે જગ્યાનો કીટ લેવો. સો વર્ષ ઉપર થએલો કીટ ઉત્તમ, એંશી વર્ષનો મધ્યમ, સાઠ વર્ષનો કનિષ્ઠ તથા એ કરતા કમી વર્ષનો તે વિષ જેવો જાણવો. * **મંડૂર કરવાનો પ્રકાર:**—બહેડાના લાકડાના કોલસા કરી તેમાં જૂના લોઢાનો કીટ નાખી ભુંગળીવડે ફુંકી લાલ થયા પછી તે કીટ ગોમૂત્રમાં ઝબોળવો. આ પ્રમાણે સાત વાર તપાવી ગોમૂત્રમા ઝબોળી પછી તે કીટનું બારિક ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમા ખરલ કરી શરાવસંપુટમાં ઘાલી 'અથવા ચૂર્ણનાથી બમણો ત્રિફળાંનો કાઢો કરી માટલામાં નાખી તેમા ચૂર્ણ નાખી સારી રીતે ઢાંકી માટલાના મોઢાપર કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાનોજ ગજપુટ અગ્નિ કરવો. ઠંડું થયા પછી તે માટલું બહાર કાઢી તેમાંથી તે કીટનો શુદ્ધ મંડૂર થાય છે તે કાઢી લેવો. **બીજો પ્રકાર:**—શુદ્ધ કરેલા લોહકીટને ત્રિફળાંના કાઢાના પુટો ૨૧, ગોમૂત્રના પુટો ૨૧, કુંવારના રસના પુટો ૨૧ અને પંચામૃતના પુટો ૨૧, કુલ ૮૪ પુટો આપવાથી મંડૂર સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. **મંડૂર:**—તુરો તથા શીતળ છે; અને પાંડુ, સોજો, હલીમક, કમળો અને કુંભકમળાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કમળો અને પાંડુરોગ ઉપર:**—ચાર ગુંજાથી ૬ ગુંજાસુધી મંડૂર ગોમૂત્રમા કિંવા મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવો. (૨) **સોજા ઉપર:**—મંડૂર સાટોડીના કાઢામા આપવો. (૩) **સંગ્રહણી ઉપર:**—મંડૂર છાશમાં મરીની ભૂકી નાખી તેમાં આપવો. (૪) **શક્તિ આવવામાટે:**—મડૂંર ઘી અને સાકરમાં આપવો. (૫) **કૃમિ ઉપર:**—મંડૂર મધ અને વાવડીંગની ભૂકીમાં આપવો. (૬) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—મંડૂર મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવો. (૭) **પાંડુરોગ ઉપર:**—મંડૂર છાશમાં આપવો. (૮) **શૂળ ઉપર:**—મંડૂર ગોમૂત્રમા શિજવી તેમાં ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ નાખી, તે મધ અને ઘીમાં આપવો.

૪૫—લોહચુંબક

લોહચુંબક એ એક પથ્થરની જાત છે. લોહચુંબક લોઢાનું આકર્ષણ કરે છે. એમાં કાંતીલોહપાષાણનો ચુંબક અને ભ્રામક, એવા બે ભેદ છે. **લોહચુંબક:**—લેખન, શીતળ તથા લોઢાને આકર્ષણ કરનાર છે; અને મેદ, વિષ, જરા, કંડૂ, ક્ષીણતા, મોહ તથા મૂર્છાનો નાશ કરે છે. **શોધન:**—લોહચુંબક સરગવાનો રસ અને ખાટા પદાર્થમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને પારાની ક્રિયામાં ઉપયોગી થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) પથરી ઉપર:**—લોહચુંબકનો ગાગડો ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી ત્રણ માસા આપવો એટલે પથરી ગળી જાય છે.

૪૬—શિરગોળ

શિરગોળ એ સફેદ રંગનો અને કાચ પ્રમાણે ચળકનારો પાષાણ છે. જમીનમાં શિરગોળના થર ને થર થાય છે. શિરગોળ ફૂટી તેની (કસોટી) રંગોળી કરે છે. **શિરગોળ:**—કિંચિદુષ્ણ તથા રુચિકર છે; અને હદ્રોગ, જ્વર, શળ, ઉધરસ, આધ્માન અને પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અગ્નિદગ્ધવ્રણઉપર:**—શિરગોળ પકાવી બારિક કરવો; પછી તેમા તેલ નાખી ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૨) **પ્રદર ઉપર:**—શિરગોળ પકાવી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો. (૩) **ઉલટી તથા દાહ ઉપર:**—નાળીએરનું પાણી અને પતાસામાં શિરગોળ પકાવી આપવો. (૪) **પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:**—શિરગોળ પાણીમાં ઘસી આપવો.

૪૭—શિલાજિત

પર્વત ઉપર મોટી મોટી શિલાઓ હોય છે, તે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તાપવડે ઘણી તપી રસ ઝરી

* લુહારની કોઢમાં લોઢું વારંવાર તપાવવાથી તે જગાએ બળેલા લોઢાનો જે ગઠ્ઠો બંધાય છે તેને લોહકીટ અથવા કાટોડો કહે છે. કચ્છ તાલુકામાં એક પુરાતનીય ઉજ્જડ થએલ ગામનું ખંડેર છે ત્યાંથી આ ઘણા જૂના મળી આવે છે. અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમાં પણ આવો લોહકીટ અથવા મંડૂર મળે છે એમ સાંભળ્યું છે.

એકઠો થાય છે તેને શિલાજિત કહે છે. શિલાજિત બે પ્રકારનું છે. એક પર્વતોત્પન્ન તથા બીજું ખારી ભૂમિમાં માટી અને પાણીના સંયોગથી થાય છે તે. શિલાજિત સૌવર્ણ, રાજત, તામ્ર તથા આયસ; એ ભેદવડે ચાર પ્રકારનું છે; તે પીત અને શ્વેત ઇત્યાદિ ભેદવડે ઓળખવું. સૌવર્ણ શિલાજિત જાસુંદીના ફૂલ જેવું લાલ હોય છે; તે મધુર, કડવું, શીતળ તથા પાકવખતે તીખું હોય છે. રૌપ્ય શિલાજિત ધોળું, ઠંડું, તીખું તથા પાકવખતે મીઠું હોય છે; તામ્ર શિલાજિત રંગે મોરના કંઠ જેવું તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય છે; તથા* લોહ શિલાજિત રંગે ગરધણની પાંખ જેવું, કડવું, ખારૂં, પાકવખતે તીખું અને ઠંડું હોય છે, તે શ્રેષ્ઠ છે. સૌવર્ણ શિલાજિત વાયુ અને પિત્ત ઉપર, રૌપ્ય શિલાજિત કફ અને પિત્ત ઉપર, તામ્ર શિલાજિત કફરોગ ઉપર અને લોહ શિલાજિત ત્રિદોષ ઉપર આપવું. **શોધન:—**શિલાજિતમા અનેક તરેહના મેલ મળેલા હોય છે, એટલા માટે શોધન કરવું, **શોધન:—**(૧) લોહ શિલાજિત લાવી બહારનો મળ જવામાટે કેવળ પાણીએ ધોવું. (૨) લોહપાત્રમાં કડવો લીમડો, ગળો અને ઘીની ભાવના આપવી. (૩) શિલાજિત ગાયના દૂધમાં, ત્રિફળાંના કાઢામાં અને ભાંગરાના રસમા જૂદું જૂદું એકેક દિવસ ખરલ કરી ગરમીમાં રાખી કોરૂં કરવું; એટલે શુદ્ધ થાય છે. જે શિલાજિત દેવતા ઉપર નાખવાથી ધૂણી આવતી નથી, પાકકાળે લિંગાકાર થાય છે, સળીવડે પાણીમાં નાખવાથી તંતુ જેવું, તળીઆપર્યંત ગળતું રહે છે અને ગોમૂત્રના જેવો ગંધ આવે છે, તે શુદ્ધ જાણવું. એ અનુપાનપરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવું. **શિલાજિત:—**તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું, રસાયન, છેદિ, એવું છે; તથા કંપ, પ્રમેહ, અશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુ, અર્શ, પાંડુરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ, સોજો, કોઢ, ઉદર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **સોરક શિલાજિત:—**શ્વેતવર્ણ કિંવા અગ્નિવર્ણ હોય છે. તે મૂત્રરોગવિષે હિતકારક છે. **ધોળું શિલાજિત:—**મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, પ્રમેહ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. એલચીના પાણીમાં મેળવે એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. **ઉપયોગ:—મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પ્રમેહ અને ક્ષય ઉપર:—**એક માસો શિલાજિત એલચી અને લીંડીપીંપરમાં ભક્ષણ કરાવવું. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—**શિલાજિત એક ચણોઠીભાર ચાર તોલા ઠંડા પાણીમાં ઓગાળી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી આપવું; અથવા શિલાજિત, લાકડપાષાણભેદ, લીંડીપીંપર, અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણી સાથે અથવા ચોખાના ધોવરામણ સાથે કિંવા ગોળ સાથે ખાવા આપવું; એટલે જો મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ (મોતપથારીએ) હશે તોપણ બચશે. (૩) **કુંભકમળા ઉપર:—**શિલાજિત ગોમૂત્રમાં પાવું. (૪) **મૂત્રાઘાત વગેરે મૂત્રરોગ ઉપર:—**શુદ્ધ શિલાજિત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવા આપવું. (૫) **અશ્મરી (પથરી)** અને **અશ્મરીયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—**શિલાજિત મધમાં આપવું. (૬) **પ્રમેહ** અને **પ્રદર ઉપર:—**શિલાજિત મધમાં અથવા દૂધ-સાકરમાં આપવું.

૪૮—શંખ

શંખની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં થાય છે. નદીમા અથવા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થનારા જે ખારિક શંખ તેને ક્ષુદ્ર શંખ અથવા શંખલા કહે છે. શંખ દક્ષિણાવર્ત્ત અને વામાવર્ત્ત, એ ભેદવડે બે પ્રકારના છે. દક્ષિણાવર્ત્ત શંખ પુણ્યયોગે મળે છે. તે જેને ઘેર હોય ત્યાં લક્ષ્મી વાસ કરે છે. તે ત્રિદોષશામક, શુદ્ધ અને નવનિધિમાંનો એક નિધિ છે; તથા ગ્રહ અને અલક્ષ્મીની પીડા, ક્ષય, વિષ, કૃશતા અને નેત્રરોગનો નાશ કરવામાટે સમર્થ છે. જે શંખ ધોળા ચંદ્રકાંતજેવો તે ઉત્તમ જાણવો. અશુદ્ધ શંખ ગુણકારી થતો નથી. શુદ્ધ કરી લેવાથી ગુણ કરે છે. **શંખ:—**પૌષ્ટિક, બળકર, તીખો, ખારો, શીત, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય અને વર્ણ્ય છે; તથા શૂળ, ગુલ્મ, સંગ્રહણી, રેચ, આંખોનું ફૂલ અને ફોડકીઓનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રશંખ:—**શીત, ગ્રાહી, દીપન અને પાચન છે; તથા નેત્રરોગ, ફોલ્લા અને શીતજ્વરનો નાશક છે. **શોધન:—**શંખ આમ્લવર્ગ અને કાંજીમાં દોલાયંત્રવડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે; અથવા છાશમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ક્ષુદ્રશંખનું શોધન શંખ પ્રમાણે કરવું; અને**

મારણ છીપ પ્રમાણે કરવું (૯) *મારણ:—શંખના કકડા કોલસાના દેવતામાં લાલ થાય ત્યાંસુધી તપાવી લીંબુના રસમાં ઝબોળવા તથા બારિક ખરલ કરી રાખવા. ઉપયોગ:—(૧) શૂળ ઉપર:—અર્ધો તોલો ઘી અને એક ચણોઠીભાર શેકેલી હીંગમાં બે ગુંજા શંખભસ્મ આપવી. (૨) અજીર્ણ ઉપર:— શંખભસ્મ લીંબુના રસમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૩) ઉદરરસ ઉપર:—એક ગુંજાભર શંખભસ્મ પાનમા આપવી. (૪) આમાતિસાર ઉપર:—જાયફળનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો, ઘી અર્ધો તોલો, એમાં બે ગુંજાભાર શંખભસ્મ આપવી. (૫) અહીશ ઉપર:—શંખ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) ત્રિદોષશૂળ ઉપર:—શંખભસ્મ, સિંધવ, હીંગ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું. (૭) પરિણામશૂળ ઉપર:—શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી.(૭) પ્લીહોદર ઉપર:—સારાં પાકેલા લીંબુના રસમાં શંખભસ્મ ૯—૧૦ માસા નાખી તે પાવી, એટલે કાચબા જેવી વધેલી પ્લીહાનો પણ જરૂર નાશ થશે. (૯) સન્નિપાતસંગ્રહણી ઉપર:— શંખભસ્મ અને સિંધવ ત્રણ માસાપર્યંત મધમાં આપવું; એટલે કઠિન સંગ્રહણીનો પણ નાશ થશે.

૪૯—શંખજીરૂં

શંખજીરૂં એ એક પથ્થરની જાત હોઇ એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ અતિશય મૃદુ હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) ક્ષત–કાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર:—શંખજીરાની ભૂકી ઘી અને સાકરમા આપવી. (૨) ઉપદંશાદિ સર્વ વ્રણ ઉપર:—ગરમીવડે અંગ ઉપર લાલ અને પ્રસરનારાં ચાંદાં થાય છે તે ઉપર શંખજીરૂં ઘી કે માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૩) ઘાયાળ વ્રણ ઉપર:—શંખજીરૂં અને પાષાણભેદ ઘીમાં અથવા માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) ગુમડું, જખમ, ભગંદર અને ખદ ઉપર મલમ:—શંખજીરૂં ૨ તોલા, ગેરુ ૧ તોલો, રાળ ૧ તોલો, મુરદારશીંગ ૧ તોલો, મીણ ૩ તોલા અને ઘી ૫ તોલા લઇ પહેલાં મીણ અને ઘી કઢવી પછી તેમાં બાકીનાં ઔષધો નાખી વ્રણને પાણીથી ધોઇ નાખી, તેનાપર પટ્ટી બેસાડવી. (૫) ખોડા ઉપર:—શંખજીરૂં, ચીકણી સોપારી અને ધોળા કાથાની ભૂકી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૬) કર્ણસ્રાવ ઉપર તથા કાનમાં દાહ થતો હોય તે ઉપર:—શંખજીરૂં તથા ધોળા કાથાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી માખણની પરાશમા નાખી તે કાનમાં નાખવું. (૭) મુખરોગ ઉપર:—શંખજીરાનું ચૂર્ણ માખણમાં કાલવી મોઢામાં ચોપડવાથી મુખરોગ સારો થાય છે; અથવા શંખજીરૂં અને ગેરૂનું ચૂર્ણ ચોળવું. (૮) ઓસાર ઉપર:—ધોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભૂકી વારંવાર ઘસવી. (૯) અટકાવ ઘણો પડતો હોય તે ઉપર:—શંખજીરૂં અને પાષાણભેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૫૦—સાજીખાર

એ પંજાબમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ કાળાશપર હોય છે. સાજીખાર:—તીખો, ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ છે; અને ગુલ્મ, શૂળ, વાયુ, કફ, કૃમિ, આધ્માન વાયુ તથા પેટમાંના વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકોના પેટમાંના વરાધ વગેરે રોગ ઉપર:—સાજીખારનું ચૂર્ણ ગોળમા આપવું. (૨) પેટમાંના વાયુ અને શૂળ ઉપર:—સાજીખાર, સંચળ અને મધ એકત્ર કરી તેમાં હીંગ નાખી તે આપવું. (૩) ગુમડું ફુટવાને:—સાજીખાર અને જવખારનું એક બિંદુ ગુમડાના મોઢાપર મૂકવું; એટલે ગુમડું ફુટશે. (૪) પેટશૂળ ઉપર:—સાજીખાર એક માસો ઠંડા પાણીમાં આપવો. (૫) અજીર્ણ ઉપર:—સાજીખાર અને સંચળ આપવો.

* એક મહાત્મા શંખના નાના કકડા કરી તેને આકડાનું દૂધ, કુંવારપાઠાનો ગર્ભ, ત્રફળા(?), મધ, અફીણનો કસુંબો, ગાયનું દૂધ અને ખાખરાનાં પાંદડાંના સૂક્ષ્મઅગ્નિથી જૂદા જૂદા સાત પુટ આપી, આઠમો થુવરના દૂધમાં ગજપુટ આપી શંખભસ્મ કરતા હતા.

૫૧—સીસું

શોધનઃ—(૧) સીસું અગ્નિ ઉપર પાતળું (રસ) કરી છિદ્રવાળા માટલામાં આકડાનું દૂધ નાખી તેમાં નાખવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત સીસાનો રસ કરી આકડાના દૂધમાં નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. એ તપાવી આકડાના દૂધમાં નાખતાં, સીસું અંગ ઉપર ઉડી આવવાની ધાસ્તી હોય છે; માટે સાવચેતી રાખવી. (૨) લોઢાના વાસણમાં સીસું પાતળું કરી ત્રિફળાના કાઢામાં કિંવા કુંવારના રસમાં અથવા હાથીના મૂત્રમાં સાત વાર ગાળવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણઃ**—(૧) સીસામાં શુદ્ધ મનશીલ મેળવી મજબૂત કઢાઈમા નાખી નીચે દેવતા કરવો અને થોડે થોડે દેવતા વધારતા જવું; તથા અરડુસીના દાંડાવડે ઘુંટવું એટલે ભસ્મ થવા લાગે છે. સારી ભસ્મ થાય ત્યાંસુધી સારી રીતે દેવતા કરવો, કે જેથી સર્વ સીસાની ભસ્મ થશે. (૨) સીસું તથા અગથીઆની છાલ એક જગ્યાએ કૂટી સીસાનાં પતરાં કરવાં તથા તે કલેડામાં નાખી પાતળાં કરી અરડુસીના લાકડાવડે ઘુંટવું. બધા સીસાની ભસ્મ થાય એટલે એકત્ર જમાવી પુનઃ લાલ અગ્નિ જેવું તપાવવું. પછી કલેડામાંથી કાઢી અષ્ટમાંશ મનશીલ મેળવી, અરડુસીના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત પુટો આપવા એટલે સીસાની સિંદૂર જેવી ભસ્મ થાય છે. (૩) સીસું અને મનશીલનું ચૂર્ણ અરડુસીના રસમા ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપવાથીજ સીસાની ભસ્મ સારી થાય છે. (૪) સીસું કડાઈમાં નાખી તેનું પાણી કરી કેવડાના સોટાવડે આખો દિવસ નિરંતર ઘુંટતા રહેવું; એટલે લાલ ભસ્મ થાય છે. એ નિત્ય ૧ અથવા ૨ ગુંજ પ્રમાણે આપવી. (૫) સીસાના સમાન સુરોખાર લઇ સીસાને કડાઇમાં નાખી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો અને સીસા ઉપર થોડો થોડો સુરોખાર નાખી લોઢાની સળીવડે ઘુંટવું. બધા સુરોખારનું ચૂર્ણ થઇ રહ્યા પછી કડાઇમાં ભસ્મ કાઢી વાટી રાખવી. (૬) પાશેરપર્યંત સીસું કડાઇમાં નાખી તીવ્રાગ્નિ કરવો અને કડાઈમાં કુંવારનો ગર્ભ નાખતા જવું. એ પ્રમાણે ૨ મણ ગર્ભ બળી જાય ત્યાંસુધી અગ્નિ કરવો. એટલે સીસાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. **કલઇ, જસત અને સીસાની ભસ્મઃ**—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઇ કડાઇમાં નાખી રસ કરી તેને ગાયના, ઘીમાં છમકારવું પછી માટીના પાત્રમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી રસ કરવો અને તેમાં ત્રણ અધોળ પોસ્ત (ખસખસનાં જીંડવાં) નું ચૂર્ણ કરી તે વારંવાર નાખતા જવું. બધાની ભસ્મ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાટા દહીંમાં ખરલ કરી તેની થેપલી કરવી અને તે કલેડામાં મૂકી તીવ્રાગ્નિ કરવો તેને સારો વસંતી રંગ આવે એટલે નીચે ઉતારી લેવી. તે ભસ્મ ધાતુક્ષય ઉપર ૧ ગુંજાભાર આપવી.× **નાગભસ્મના ગુણઃ**—સીસાની ભસ્મ સો હાથીનું બળ આપે છે, વ્યાધિનાશ કરે છે તથા જીંદગી વધારે છે; અને ક્ષય, વાયુ, ગુલ્મ, પાંડુ, કૃમિ, કફ, શૂળ, પ્રમેહ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, ગુદરોગ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે તથા કામ વધારે છે. **નાગભસ્મનાં અનુપાનોઃ**-(૧) **કફ, વાયુ અને જલોદર ઉપરઃ**—અજમો, લીંડીપીંપર અને મધમાં. (૨) **ઉપદંશ ઉપરઃ**—શીતળચીની અને એલચીમાં. (૩) **ધાતુક્ષીણતા ઉપરઃ**—માખણ અને ખડીસાકરમાં. (૪) **પ્રદર ઉપરઃ**—વંશલોચન, જીરૂં, એલચી અને ખડીસાકરમાં. બાકીના સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન યોજી આપવી.

૫૨—સુરમો

સુરમો શ્વેત તથા કૃષ્ણ (કાળો) એ ભેદવડે બે પ્રકારનો છે. એમાં કાળો તે શ્વેતાંજન તથા શ્વેત તે સૌવીરાંજન, તે શ્રેષ્ઠ છે. **સુરમોઃ**—મૃદુ, મીઠો, ચક્ષુને હિતાવહ, તુરો, લેખન, સ્નિગ્ધ,

× એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં લખેલ છે કેઃ–"સીસું ઠીકરીમાં ગાળી મંદ મંદ અગ્નિ આપવો, કુંવારના રસથી મર્દન કરવો, ઉપર હળદર ભભરાવવી અને તે પછી પાતાળ ગરૂડીનો રસ, રતનજોતનો રસ, ગોરખમુંડીનો રસ, આમળાંનો રસ, એ પાંચના જૂદા જૂદા પુટ આપવા; અને રાતો વર્ણ થાય ત્યારે રતિ ૩ પ્રમાણે ભેંસના દૂધમાં ગોળી બાંધવી. એકેક ગોળી સવાર સાંજ આપવાથી યૌવનવાળો, બળવાન, ભોગી, વીર્ય, રૂપ-કાંતિ પ્રકટ થઈ રાજરોગ, ઊર્ધ્વવાત, અધોવાત, પ્રસૂતવાત, કટિરોગ, મસ્તકરોગ, પ્રમેહ, જ્વર, હસ્તરોગ, ફુક, ચાંદો, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને સંગ્રહણી રોગ જાય છે અને ઘણો કામી થાય.

ગ્રાહી તથા શીત છે; અને પિત્ત, કફ, ઉલટી, વિષ, હેડકી, ક્ષય તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. શુદ્ધિઃ—ત્રિફળાના કાઢામાં કિંવા ભાંગરાના રસમાં પચન કરવો; એટલે સુરમો શુદ્ધ થાય છે. (૨) સુરમાનું ચૂર્ણ કરી જંબીર (ખાટા) લીંબુના રસમાં ખરલ કરી એક દિવસ તાપમા રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે ગેરુ, હીરાકસી, ટંકણખાર, કોડી, શંખ, ફટકડી અને મુરદારશીંગની શુદ્ધિ કરવી. **સર્વ નેત્રરોગો ઉપર સૌવીરાંજન ચૂર્ણ**.—સુરમો અગ્નિ ઉપર તપાવી, ઉપર ત્રિફળાના કાઢાનું પ્રોક્ષણ કરી સુરમો ઠંડો કરવો. આ પ્રમાણે સાતવાર સુરમો તપાવી, સાતવાર તે કાઢાનો છમકો મારી ઠંડો કરવો. એજ રીતે તે સુરમા ઉપર સ્ત્રીના દૂધના સાતવાર છમકા મારવા; પછી એજ પ્રમાણે વારંવાર ગોમૂત્રના છમકા મારવા; ત્યારપછી ફરીથી પાચવાર સ્ત્રીના દૂધના છમકા મારી, પછી તેનું કાસાના ખરલમાં કાંસાના ઘુંટણાથી ઘુંટી બારિક ચૂર્ણ કરી આખમા અંજન કરવું. તે અંજન આખોને ઘણું હિતકારક છે; તેથી સર્વ નેત્રવિકાર દૂર થાય છે. **બીજો પ્રકારઃ**—સુરમાને ત્રિફળાંના કાઢાની અથવા કેળના પાણીની ૨૭ દિવસ ૨૭ ભાવનાઓ આપવી. તેનું અંજન કરવું એટલે તે નેત્રોને ઘણો હિતાવહ થાય છે.

૫૩—સુરોખાર*

જે માટીમા લુણો (એક પ્રકારનો ખાર) ઘણો હોય છે એવી માટીમાથી સુરોખાર (સોરો) તૈયાર કરે છે. દારૂના કામમા સુરોખારનો ઘણો ખપ થાય છે. **શુદ્ધિઃ**—કાળાશવાળો સુરોખાર ગરમ પાણીમા ગાળી નાખવો અને તે તેમજ ઘણીક વારસુધી રાખવો; એટલે તેના ગાગડા થાય છે તે કાઢી લેવા. **સુરોખારઃ**—તીક્ષ્ણ, અતિ ઉષ્ણ, રેચક, તીખો, કડવો, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ, ખારો, લઘુ, દાહક, શોષક, ગ્રાહક, વાતનાશક તથા પિત્તકારક છે; અને પ્લીહા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, નેત્રરોગ, વાતરક્ત, કુંભકમળો, દમ, નાસાપાક, પિટકા, મોઢાનું દુખવું, શૂળ અને આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**—મુળાનાં પાંદડાંના રસમાં સુરોખાર નાખી આપવો. (૨) **મૂત્ર છૂટે છે તે ઉપરઃ**—લીંબુ કાપી તે ઉપર સુરોખાર નાખી તે પેઢુ ઉપર ચોળવું અથવા સુરોખાર ગરમ પાણીમાં આપવો. (૩) **શરીરમાંની ગરમી** ઉપરઃ—સુરોખાર છાશમાં આપવો. (૪) **વાળા ઉપરઃ**—ત્રણ માસા સુરોખાર છાશમાં નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૫) **દમ ઉપરઃ**—૧૦ તોલા સુરોખાર લઇ તે ૮૦ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખવો પછી તેમા જુન્નરી અગર અમદાવાદી કાગળ બે ત્રણ મિનિટપર્યંત બહાર કાઢી ગરમીમાં સૂકવવો. એ કાગળની બીડી કરી પાવી; એટલે દમ જલદી નાશ પામે છે. (૬) **મૂત્ર થોડું થતું હોય તોઃ**—સુરોખાર પાણીમાં મેળવી પાવો.

૫૪—સુવર્ણમાક્ષિક

માક્ષિક ત્રણ પ્રકારનું છે. સુવર્ણમાક્ષિક, રૌપ્યમાક્ષિક અને કાસ્યમાક્ષિક. સુવર્ણમાક્ષિક એ તાપી નદીમાં થાય છે. એનો રંગ સુવર્ણ જેવો હોય છે. એ કિંચિત્ સુવર્ણના ગુણોથી સમાન છે એટલામાટે સુવર્ણના અભાવે સુવર્ણમાક્ષિક આપે છે. તાપી નદીના તીરપરનું સુવર્ણમાક્ષિક પંચવર્ણ હોય છે અને જે કાન્યકુબ્જ (કનોજ) દેશમા થાય છે તે સુવર્ણવર્ણ હોય છે. સુવર્ણમાક્ષિક એ સુવર્ણવર્ણ, કોણરહિત, જડ તથા હાથ ઉપર ઘસવાથી કાળાશ જણાય છે. જે સુવર્ણમાક્ષિક સુવર્ણવર્ણ, જડ, સ્નિગ્ધ, કિંચિત નીલવર્ણ, કસોટી ઉપર સોના જેવો કસ જણાવનાર, તે ઉત્તમ જાણવું. **સુવર્ણમાક્ષિકઃ**—સ્વાદુ, કડવું, વૃષ્ય, રસાયન અને ચક્ષુષ્ય છે તથા લિંગવર્તી

* એક માટલીમાં વાલુકાયંત્રે ભસ્મ કરેલો ટંકણખાર સારી રીતે ચોપડી તેમાં સુરોખાર શેર ૧ નાખી બીજી માટલી તેના ઉપર ઢાકી મજબૂત કપડમાટી કરી ચૂલા ઉપર મૂકવી. નીચે મંદાગ્નિ કરવો અને તે માટલી ઉંચી ઉપડી ન આવે માટે તે ઉપર ઘણો ભાર (પથ્થરનો) મૂકવો; એટલે તેની સારી ભસ્મ થશે. આ એક રમતા ફકિરનો અખતરો છે.

કંઠરોગ, પાંડુ, મેહ, વિષ, ઉદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, વિષ, કંડૂ, ક્ષય અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **શોધન:**—(૧) ત્રણ ભાગ સુવર્ણમાક્ષિક, એક ભાગ સિંધવ નાખી ચૂલાપર કડાઈમાં મૂકી તેમાં લીંબુનો તથા મહાળુંગનો (બીજોરાનો) રસ નાખી પચન કરવું; અને લોખંડની કડછી અથવા તવેતાવડે ઘુંટવું. વાસણ રાતુ દેખાવા લાગે એટલે શુદ્ધ થયું સમજવું. (૨) એરંડ તેલમાં, બીજોરાના રસમાં કિંવા કેળના કાદાના પાણીમાં સુવર્ણમાક્ષિક બે ઘટિકા પચન કરવું; અથવા તપાવી ત્રિફળાંના કાઢામાં બોળવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—(૧) સુવર્ણમાક્ષિકનું ચૂર્ણ, કળથીનો કાઢો છાશ અને બકરીનું મૂત્ર, એ સર્વ લોઢાની કડાઈમા નાખી લોખંડની કડછીવડે હલાવી ઘુંટવું; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિકનુ ચૂર્ણ કરી કલેડામા નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી, લીંબુનો રસ વારંવાર નાખી લોઢાની કડછીવડે બે પહોરસુધી ઘુંટવું. લાલ દેખાવા લાગે એટલે ભસ્મ તૈયાર થઇ એમ સમજવું. સુવર્ણમાક્ષિકને ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, મરી અને ઘી, એ અનુપાનો યોજવાં. **ઉપયોગ:**—(૧) **આંખોમાં ધોળાં ફુલાં પડે છે તે ઉપર:**—સુવર્ણમાક્ષિક મધમાં કિંવા દૂધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૨) **પાંડુરોગ, કમળો, વાતપિત્ત અને હલીમક ઉપર:**—૩ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક-ભસ્મ મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવી. (૩) **ક્ષીણતા, સ્વપ્નાવસ્થા, જીર્ણજ્વર, મસ્તકશૂળ, પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:**—૧ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ માખણ અને ખડીસાકરમાં અથવા મધ અને ખડીસાકરમાં આપવી.

૫૫—સોનું

શોધન:—(૧) ઉત્તમ સોનાનાં પતરા કરી અગ્નિમા તપાવી તલનું તેલ, છાશ, કાંજી, ગોમૂત્ર, કળથીનો કાઢો અને ત્રિફળાંનો કાઢો એ પ્રત્યેકમા ત્રણ ત્રણવાર બોળવાં; એટલે શુદ્ધિ થાય છે. એ રીતે રૂપુ, તાંબુ આદિ સપ્ત ધાતુની શુદ્ધિ કરવી. (૨) સોનું અગ્નિ ઉપર પાતળું કરી કાંચનારના રસમાં ત્રણ વાર રેડવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—(૧) સંપૂર્ણ ધાતુના પતરાં કરી તે પતરાંના ભારોભાર પારો અને ગંધકની કજલી લઇ તે પતરાંના મધ્યોમધ્ય મૂકી વાલુકાયંત્રમાં પૃથક્ પૃથક્ બાર બાર ઘટિકાપર્યંત દીપાગ્નિ આપવો; એટલે સુવર્ણાદિક સંપૂર્ણ ધાતુની ભસ્મ થાય છે. (૨) પારો અને ગંધક સમાનભાગ લઇ કાચનવૃક્ષની છાલના રસમા ખરલ કરી બારિક કજલી કરી, તે કજલીના સમભાગ સોનાનાં પતરાંને કજલીનો લેપ કરવો. પછી કાંચનારની છાલ વાટી, તેનો કલ્ક કરી તેની બે કુલડીઓ કરવી. તેમાં એક કુલડીમાં તે સોનાનાં પતરાં મૂકી તે ઉપર બીજી કુલડી ઢાકી સાંધો મેળવી લેપ કરી, એક ગોળો કરી માટીના કોઢીઆમાં મૂકી બીજું કોડીઉ તે ઉપર ઢાકી, કપડમાટી કરી સૂકવી, વગડાઉ છાણાનો મોટો તેજી અગ્નિ કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ અગ્નિપુટો આપવાથી સોનાની ભસ્મ સારી થાય છે; ફરી જીવતી થતી નથી. એ ભસ્મ તમામ રોગો ઉપર યોજવી. આજ પ્રકારે કલગારી, જાંબુ અને મનશીલમાં પણ સોનાની ભસ્મ થાય છે. (૩) મનશીલ અને સિંદૂર સમભાગ લઇ બારિક ચૂર્ણ કરી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી ગરમીમાં સૂકવવું; એ પ્રમાણે સાત પુટો તે ચૂર્ણને દઇ, પછી સોનાનો રસ કરી તેના સમભાગ ચૂર્ણ તેમાં નાખી, મેળવી, નહિ જેવું થાય ત્યાસુધી ભુંગળીવડે અતિશય ફુંકી, ફરી તે રસમા ચૂર્ણ નાખી ફરી ફુંકવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવાથી સોનાની ભસ્મ થાય છે. **સુવર્ણભસ્મના *ગુણ:**—સુવર્ણભસ્મ કાંતિકારક, ક્ષત, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પિત્ત, વાયુ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી, અતિસાર, કુષ્ઠ, જ્વર, ષંઢત્વ અને સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. સુવર્ણભસ્મનું નિત્ય ભક્ષણ કરવાથી તે જરા અને અપમૃત્યુનો નાશ કરે છે, દેહને દઢ કરે છે અને સ્ત્રીઓનો રતિસમયે ગર્વ ભંગ કરે છે. **સોનાના વર્ક:**—સંપૂર્ણ વિષ, શૂળ અને અમ્લપિત્તના નાશક અને હૃદયને પ્રિય અને પુષ્ટિકારક છે; તથા ક્ષય, વ્રણ, અગ્નિમાંદ્ય, હેડકી, આનાહવાયુ અને વધેલા કફનો નાશ કરે છે. તે સર્વદા નેત્રોને પ્રિય તથા કોઇ પણ રોગ ઉપર અનુપાન યોજી લેવાથી સંપૂર્ણ વ્યાધિનો

* અપકવ અને અશુદ્ધ સોનું બળ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે, ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે અને મૃત્યુ પણ કરે છે. એના વિકારોની શાંતિને માટે ત્રણ દિવસસુધી હરડેમાં સાકર ખાવી.

નાશ કરે છે. **સુવર્ણભસ્મનાં અનુપાનો:**—(૧) એક કે બે ચણોઠીભાર સુવર્ણભસ્મ, ત્રિકટુ અને ઘીમા લેવાથી ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે, ધાતુને વધારે છે; તેમજ તે બળકર, પાડુનાશક અને પથ્યકારક છે; તથા સર્પવિષ, સંપૂર્ણ વિષો તથા સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. એ દૂધમાં લેવાથી બળ આપે છે; સાટોડીમાં આંખોને હિતકારક, ઘીમાં આપવાથી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે, વજસાથે લેવાથી બુદ્ધિપ્રદ, કેસરમાં લેવાથી કાંતિકારક, દૂધમાં આપવાથી ક્ષયનાશક, નિર્વિષીસાથે આપવાથી વિષનાશક; અને સુંઠ, મરી તથા લવંગમા આપવાથી ત્રિદોષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. **પથ્યાપથ્ય:**—દૂધ તથા સાકરયુક્ત, સ્નિગ્ધ અને ચીકણા એવા અન્ન, વલીપલિત નાશ થવા માટે સુવર્ણ ખાનારે પથ્ય યોજવું. વળી જેના નામનો આદ્યાક્ષર ' ક ' હોય એવા અનાજ, શાક અને માસ એ સોનાની ભસ્મ ખાનારે તજવાં.

૫૬—સોમલ

સોમલ બે પ્રકારનો છે. ધોળો અને પીળો. તેમા ધોળો શંખ જેવો હોય છે, તેને શંખીઓ સોમલ પણ કહે છે. પીળો દાડમના વર્ણ જેવો હોય છે. ધોળો સોમલ કૃત્રિમ હોય છે તથા પીળો પર્વતમાથી થાય છે. પીળો સોમલ ઘણો મોઘો હોઇ અતિ વિષારી છે. સોમલ પ્રાણઘાતક છે એટલા માટે અજ્ઞાનીના હાથમા કદિ પણ આપવો નહિ. + **સોમલ:**—પારદબંધક, સ્નિગ્ધ, દોષઘ્ન, લોહભેદક, વીર્યકારક તથા કાંતિવર્ધક છે, અને ત્રિદોષ તથા સર્વ વ્યાધિનો નાશક છે. એ અશુદ્ધ હોય ત્યારે સપ્ત ધાતુનો નાશ કરનાર અને દાહ, ચિત્તભ્રમ, લાલાસ્રાવ, મૃતિ, અનેક વેદના, બહુ વ્યાધિ તથા તૃષાને કરે છે. **શોધન:**—(૧) તાદળજાના રસમાં દોલાયંત્રવડે મંદાગ્નિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાંજીમા અથવા ટંકણખારમાં કિંવા ગાયના દૂધમાં સોમલ દોલાયંત્રવડે બે ઘટિકાપર્યંત પચન કરવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. **સત્ત્વપાતન:**—બન્ને સોમલ આમ્લવર્ગ, ક્ષારવર્ગ, ગોમૂત્ર, ગેરૂ અને વીમલમાં એકત્ર કરી અગ્નિની આંચ દેવી એટલે તેનું સત્ત્વ પડે છે. **મારણ:**—(૧) ચંદનબટવાના રસમાં સોમલ ૩ દિવસ ભીંજવી રાખી, ચંદનબટવાની લુગદીમા મૂકી કપડમાટીના પાચ પટ કરી, તેને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી, મોઢું બંધ કરી ત્રણ પહોર સુધી આંચ આપવી એટલે ભસ્મ થશે. એ એક ચોખાભાર ખાવા આપવી. (૨) દુધીના રસમાં ૧ દિવસ સોમલ પલાળી રાખી, દુધીની લુગદીમાં મૂકી વાલુકાયંત્રમાં સિદ્ધ કરવો. સોમલની ભસ્મ નિર્ધૂમ થશે. તેજ ઔષધમાં યોજવી. એ વાત, કફ, શીત ઇત્યાદિ ઉપર આપવી. **ઉપયોગ:**—(૧) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સોમલ ઘીમાં ઘસી લેપ કરવો અને થોડો શેક આપવો. (૨) **વીંછીના વિષ ઉપર:**--સોમલ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. (૩) **ચાંદી, દાદર અને ચામડીની કાળાશ ઉપર:**—સુખડ ઘસી તેમા સોમલ ઘસી ચોપડવો.

૫૭—સંચળ

એ જમીનમાંથી મળે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. **સંચળ:**—રેચક, ખારો, તીખો, લઘુ, અપિત્તલ, ભેદક, રુચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, વિશદ, ઉષ્ણ, સૂક્ષ્મ, સ્નિગ્ધ, સુગંધી, ઉદ્દગારશુદ્ધિકારક, તીક્ષ્ણ તથા મલસ્તંભક છે; અને જંતુ, ઊર્ધ્વવાત, ગુલ્મ, આમશૂળ, આનાહ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અજીર્ણ ઉપર:**—સંચળ આદુ અને લીંબુના રસમાં આપવો. (૨) **શૂળ ઉપર:**—સંચળ ઘીમાં આપવો. (૩) **મળશુદ્ધિ ઉપર:**—સંચળ અજમામાં આપવો અથવા અજમો સુંઠમાં આપવો.

+ સોમલને તાંદળજાના રસમાં દોલાયંત્રે શોધી વેંગણ ચીરી તેમાં તે નાખી બંધ કરી કપડમાટી કરી ભઠ્ઠી કરવાથી ભસ્મ થાય છે. તે યોગ્ય અનુપાનથી રતિ ०। થી ०॥ સુધી આપવી

સોમલ અને શંખજીરૂં બન્ને દેખાવમાં એકસરખાંજ હોય છે. તેની પીછાણ એ છે કે સોમલની ભૂકી દેવતા ઉપર નાખવાથી દેવતા ઉપર પીળો ડાઘ પડે છે અને શંખજીરાનો પડતો નથી

યાદ રાખવું કે, સોમલનો ધૂમાડો આંખને લાગવાથી માણસ નેત્રાંધ થાય છે.

૫૮—સાંભરલુણ

એ સાભર નામના સરોવરના પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે. **સાંભરલુણ:**—દીપન, ઉષ્ણ, કોષ્ઠ-શુદ્ધિકારક, લઘુ, કિંચિત્ ખારું, અભિષ્યંદિ, પાકકાળે તીખું, તીક્ષ્ણ, પિત્તકારક, ભેદક, વ્યવાયિ, કફનાશક તથા સૂક્ષ્મ છે; અને અર્શ, કફ, આનાહવાયુ તથા મળ અને વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—ગુલ્મ, વાત, બરોળ, અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર:**—સાંભરલુણ અને ગોળને ગરમ પાણીમા આપવું.

૫૯—સિંદૂર

સિંદૂર એ સીસાની ઉપધાતુ છે. વિલાયત અને ચીન દેશમાં સિંદૂર તૈયાર કરવાનાં મોટાં મોટાં કારખાના છે. સિંદૂરનો પ્રયોગ ખાવાના ઔષધોમા ક્યાંય પણ કહેલો નથી.* એ લેપાદિ કામમાં યોજવું. હિમાલયાદિ પર્વત ઉપર નાના પાષાણોમાં રહેનારો પારો સુકાઇ લાલ થાય છે તેને **ગિરિસિંદૂર** કહે છે. આ ગિરિસિંદૂર સિંદૂર કરતા ઘણીજ ભિન્ન જાતનું છે. **સિંદૂર:**—તીખું, કડવું, ભગ્નસંધાનકારક, વ્રણરોપણ તથા ઉષ્ણ છે; અને કંડૂ, વિષ, વિસર્પ, કુષ્ઠ, ત્વગ્દોષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ગિરિસિંદૂર:**—ત્રિદોષશામક, ભેદક, પારદબંધક, રંગે અગ્નિ જેવું, લોહને આરક્ત કરનાર અને આંખોને હિતાવહ છે. **ઉપયોગ:—(૧) કાનમાંથી પરૂ વહે છે તે ઉપર:**—સિંદૂર મધમા મેળવી કાનમાં નાખવું. (૨) **આંજણી ઉપર:**—સિંદૂર ચોપડવું. (૩) **ગુમડું, જખમ, ભગંદર, બદ અને ઉપદંશ ઉપર મલમ:**—સિંદૂર ૩ તોલા, મુરદારશીંગ ૧ તોલો, મોરથુથુ ૧ તોલો, મીણ ૧ તોલો અને તલનું તેલ ૬ તોલા; એમાથી તલનું તેલ અને મીણ કઢવી તેમાં બીજા સર્વ પદાર્થો નાખી તાર આવે ત્યાસુધી અગ્નિ ઉપર રાખવું. પછી તેની પટી લગાડવી. (૪) **સિંદૂરનો કાળો મલમ:**—સિંદૂર ૧૨ તોલા, મીણ ૦॥ તોલો અને મીઠું તેલ ૯ તોલા લઈ પ્રથમ મીણ અને તેલ, એ એક વાસણમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું. મીણ ઓગળે એટલે તેમા થોડું થોડું સિંદૂર નાખી તેને ચપટી સળીવડે હલાવવા માંડવું; એટલે કેટલીક વારે તેમાંનું સિંદૂર કાળું થાય છે. પછી તે મિશ્રણને ઉભરો આવવા માડે છે. એવા ત્રણ-ચાર ઉભરા આવ્યા પછી સળીવડે તેનાં બે-ત્રણ ટીપાં પાણીમાં નાખવાં તથા તેની બે આંગળીઓની ચીમટી-વડે ગોળ ગોળી બને છે કે નહિ તે જોવું. ન થાય તો તે મિશ્રણ ગોળી થાય ત્યાંસુધી તેમજ ઘુંટતાં રહેવું. દેવતાની આંચ માત્ર મંદ કરવી. આ મલમની પટી આપવાથી વ્રણ જલદી ભરાઇ આવે છે. (૫) **ઢોરનું શીંગડું ભાગી ગયું હોય તો:**—તેલ, સિંદૂર અને માણસના કેશ એકત્ર કૂટી બાંધવા; કિંવા થોરનો રસ ૧ શેર, તેમાં ૪ તોલા સિંદૂર નાખી શીંગડાને તેમાં બોળવું અને ઉપર કપડું લપેટવું.

૬૦—સિંધાલુણ

સિંધાલુણ ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એનો વર્ણ ઘણોજ શુભ્ર હોય છે. એ સર્વ ક્ષારોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં મીઠું વર્જ્ય કરવું એવી પથ્ય હોય ત્યાં સિંધાલુણ થોડું ખાવા આપવું. એ પથ્યકર છે. **સિંધવ**—રુચિકર, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, શુદ્ધ, સ્વાદુ, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સૂક્ષ્મ, હૃદ્ય, ત્રિદોષનાશક તેમજ વ્રણદોષ, મલસ્તંભ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરનાર છે.

---

* બાળકોને જ્યારે દાંત આવતા હોય ત્યારે દાતીયું ગળું પડી તેનાથી બાળક ઝાડાના દરદમાં બેજાર થાય છે. ત્યારે તેને ગાયની છાશમાં થોડું સિંદૂર નાખી પાવાથી આરામ થયાના ઘણા દાખલા અમારી નજરે આવ્યા છે. એટલુંજ નહિ પણ લીંબુની ચાર ફળી ચીરીઓ જૂદી ન પડી જાય તેવી (અથાણાની) રીતે કરી તેપર થોડું સિંદૂર ભભરાવી દેવતા ઉપર શેકીને જ્યારે તે સીજાઇ જાય ત્યારે તેનો રસ નીચોવી લઇ થોડો પાવાથી બાળકનો તો શું પરંતુ અમે તેવડા મોટા માણસનો પણ જળપ્રવાહપ્રમાણે પ્રમાણે વહેતો ઝાડો એક-દમ બંધ થાય છે.

ઉપયોગઃ—(૧) **શીત પિત્ત ઉપરઃ**—સિંધવ ઘીમા અથવા તલના તેલમાં ઘસી ચોપડવું; અને કેટલીક વારે ગરમ પાણીવડે સ્નાન કરવું. (૨) **કર્ણશૂળ ઉપરઃ**—બકરીના મૂત્રમાં સિંધવ નાખી કોકરવર્ણું કરી કાનમા નાખવું. (૩) **કર્ણમૂળ ઉપરઃ**—ઘેટીના મૂત્રમા સિંધવ ઘસી કાનમાં નાખવો. (૪) **ઉલટી ઉપરઃ**—સિંધવ ઘીમા ખરલ કરી આપવો. (૫) **ઉરુસ્તંભ ઉપરઃ**—ગોમૂત્રમા સિંધવ નાખી ઉકાળી તેની બાફ આપવી. (૬) **અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—ગાયના ઘીમા સિંધવનું ચૂર્ણ સાત દિવસ આપવું. (૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—સિંધવ અને દેવડાગરનાં બીઆં કાજીમાં વાટી મસાને લેપ કરવો; એટલે મોડ ગરી પડે છે. (૮) **કૂતરાના વિષ ઉપરઃ**—કુંવારના રસમાં સિંધવ નાખી ગરમ કરી ૩ દિવસ પાવો.

૬૧—હરતાલ

હરતાલની ગણના ઉપરસમા છે. ફટકડી અને અભ્રકમાંથી હરતાલ થાય છે. હરતાલ આઠ પ્રકારની છે. એ સર્વમાં ગોદંતી હરતાલ ઉત્તમ છે. તેના અભાવે પત્રી લેવી; આ વયસ્થાપક છે. જે હરતાલ સોના જેવી ચકચકીત, અભ્રક જેવા પતરા છૂટવાવાળી, તે પત્રી હરતાલ; એ રસાયનવિષે ઉત્તમ ગુણકારક છે. જે પિંડ જેવી હલકી અને જેમા સત્ત્વ થોડું હોય છે તે પિંડહરતાલ. એ સ્ત્રીઓના પુષ્પનો નાશ કરે છે **શુદ્ધ હરતાલઃ**—કાંતિ અને વીર્યને વધારે છે તથા કુષ્ઠો, કફરોગ, જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. **અશુદ્ધ હરતાલઃ**—આયુષ્યનો નાશ કરે છે તથા કફ, વાયુ, મેહ, તાપ, ફોલ્લા તથા અંગનો સંકોચ, એ વિકારો કરે છે.× **શોધનઃ**—હરતાલના બારિક કકડા કરી તેની કપડામા પોટલી બાંધી દોલાયંત્રમાં ઘાલી કાંજીમાં એક પહોરપર્યંત શીજવવી; તેમજ કોળાના રસમા એક પહોર, તલના તેલમા એક પહોર અને ત્રિફળાના કાઢામા એક પહોર શીજવવી; એટલે શુદ્ધ થાયછે. **હરતાલ ભસ્મ**—(૧) શુદ્ધ હરતાલ એકવીસ દિવસ પીંપરના રસમા ખરલ કરવી; તથા ગોળો કરી પીંપળાની રાખવડે અર્ધા ભરેલા માટલામાં તે ગોળો મૂકી, પછી મોઢાપર્યંત તેજ રાખ ભરી ઉપર ઢાકણું બેસાડી કપડમાટી કરી હજાર છાણાંનો પુટ આપવો; એટલે ચાર પહોરમા ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ તપેલા લોઢા ઉપર નાખવા છતાં ધુણી નીકળતી નથી અને શુભ્રવર્ણું થાય છે. (૨) એક ભાગ શુદ્ધ હરતાલ અને બે ભાગ ધુંવાસ લઇ, માટલામા આમલીની કિંવા પીંપળાની રાખોડી અર્ધી ભરી, તે ઉપર અર્ધો ધુંવાસ ભરવો. તે ઉપર હરતાલ મૂકી પુનઃ ધૂંવાસ ઉપર નાખી તે ઉપર રાખોડી કંઠપર્યંત ભરી, મુખ ઉપર ઢાંકણું મૂકી, કપડમાટી કરી ચૂલા ઉપર મૂકવું અને ચાર પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે હરતાલની ભસ્મ શુદ્ધ અને નિર્ધૂમ થાય છે. જે હરતાલની ભસ્મ અગ્નિ ઉપર નિર્ધૂમ રહે છે, તે ભસ્મ સારી થઇ એમ સમજવું; તે ધૂમાડાસહિત જણાય તો તે કાચી જાણવી. (૩) હરતાલ ૨ ભાગ, પારો ૧ ભાગ અને ફટકડી ૫ ભાગ, એ સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી, ધોળી સાટોડીના રસમા ખરલ કરવો. સૂકાયા પછી તેની થેપલી કરી શરાવસંપુટમાં ઘાલી સંધિલેપ કરવો અને ગજપુટ આપવો; એટલે સુદર ભસ્મ થાય છે એ ચોખા જેટલી આપવી. (૪) શુદ્ધ હરતાલ કુંવાર, કોળું અને દહીંમાં ત્રણ ત્રણવાર ઘુંટી ગોળો કરી સૂકવવી. પછી માટલામા ૭ આંગળ મીઠું ભરી, તે ઉપર હરતાલ લોખંડની દાબડીમા ભરી, બત્રીસ પહોર (ચાર દિવસ ને ચાર રાત્રિ) ભૂમાનવડે અગ્નિ કરવો; એટલે ચૂના જેવી ભસ્મ થાય છે. એ ચોખાભાર સાકરમાં આપવાથી વાતરક્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. **હરતાલસત્ત્વપાતનઃ**—(૧) હરતાલ તથા લાખ, રાઇ, તલ, સરગવાની છાલ, ટંકણખાર, મીઠું અને ગોળ, એ પદાર્થો હરતાલના નિમે ભાગ લઇ તેમાં હરતાલ ખરલ કરી સચ્છિદ્ર કુલડીનું મોઢું બંધ કરવુ; તથા પાતળયંત્રવડે પુટ દેવો એટલે સત્ત્વ નીકળે છે. (૨) હરતાલ અને ટંકણખાર, ભેંસનું ઘી, મધ અને કળથીના કાઢાની ભાવના આપી, તે હાંલ્લીમાં ભરી, તે ઉપર સચ્છિદ્ર ઢાકણું બેસાડી સંધિલેપ કરવો; અને છિદ્રને નળી બેસાડવી તથા ચાર પહોર અગ્નિ કરવો. નળીમાંથી

×ખુરા કોળાનો રસ અથવા કડવી નાઈ (નાકુલી)નો રસ અથવા જીરું અને સાકરનું સેવન કરવાથી હરતાલના દોષથી મુક્ત થવાય છે.

ધોળી ધૂમાડી જવા લાગે એટલે અગ્નિ બંધ કરવો; પછી ઉપરની થાળી કાઢી સત્ત્વ લેવું. (૩) નેપાળાના બીઆં અને એરંડામાં હરતાલ ખરલ કરી શીશીમાં ભરવી; અને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી સિદ્ધ કરી, શીશીના કંઠસ્થિત સત્ત્વ લેવું. **હરતાલસત્ત્વ** દુઃસાધ્ય વાતરક્ત ઉપર એક ચોખાભાર આપવું; તથા પથ્યને માટે ચણા અને ઘી યોજવું; એટલે ચૌદ દિવસમાં રોગવર્જિત થશે. **હરતાલભસ્મનાં અનુપાનો:—**અર્ધી ચણોઠીભાર હરતાલભસ્મ છ વાલ ખડીસાકરમાં લેવાથી એંશી પ્રકારના વાયુ, કફ, પિત્ત, કુષ્ઠ, પ્રમેહ અને અર્શનો નાશ કરે છે. હરતાલભસ્મ એક ચણોઠીભાર ગળોના કાઢામા લેવાથી ઉપદ્રવયુક્ત વાતરક્ત અને ૧૮ કુષ્ઠોનો નાશ કરે છે. હરતાલભસ્મ વછનાગ અને જીરામાં અપસ્માર ઉપર, આંબાહળદરમાં રક્તવિકાર ઉપર, સમુદ્રફળમાં જલોદર ઉપર, દેવદાલી (કુકડવેલ) ના રસમા ભગંદર ઉપર અને ફિરંગોપદંશ, વિસર્પ, મંડળ, કંડૂ, ખસ, ફોલ્લા, વાતરક્તસંબંધી વિકાર, વિષ, પિત્ત, કફ અને વ્રણ ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી. જ્વર, ક્ષય તથા પાંડુરોગને માટે ખડીસાકરમાં આપવી. વાયુ, શૂળ અને બાળંત (સૂવા) રોગ ઉપર આદાના રસમા આપવી. સન્નિપાત, અર્ધાંગ વાયુ અને વાયુગોળા ઉપર એજ અનુપાનમાં આપવી. નિર્બળ માણસને જાયફળમાં, ક્ષય ઉપર પાનમાં, વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર પાકેલાં પાનસાથે, ઊર્ધ્વશ્વાસ ઉપર હરડેસાથે, સુસ્તાઇ (નિર્બળતાને)ને માટે નગોડસાથે, દુર્ગંધી ઉપર ચંપાનાં ફૂલમા અથવા સુગંધી પદાર્થોસાથે, વાયુ ઉપર આદાના રસમાં, પ્રમેહ ઉપર તુલસીના રસમાં, જલોદર ઉપર બકરીના મૂત્રમા, શૈત્ય ઉપર કેસર અને જાવંત્રીમાં, અગ્નિમાંદ્ય ઉપર મધ અને લીંડીપીંપરમાં, સ્તંભનનેમાટે લવંગ, તજ તથા કપૂરની સાથે, અષ્ટાદશ કુષ્ઠો ઉપર નિર્ગુંડીસાથે અને કામવૃદ્ધિ ઉપર ગાયના દૂધસાથે આપવી. **પથ્ય:**-ઘી, ભાત અથવા ગાયનું દૂધ. **ઉપયોગ:—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:—**હરતાલ અને નવસાગર પાણીમા વાટી લેપ કરવો અથવા એની ગોળી કરી તે ઘસી ચોપડવી; એટલે વેદના તત્કાળ નાશ થાય છે. (૨) **કર્ણકીટ દૂર થવામાટે:—**હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) **ગંડમાલા અને ગલગંડ ઉપર:—**હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) **નિર્લોમકરણ:—**હરતાલ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૫ ભાગ અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૫) **ખોડા ઉપર:—**હરતાલ અને કળીચુનો પાણીમા વાટી લેપ કરવો. (૬) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:—**થુરીઆના અને કરંજના રસમાં હરતાલ ઘસી લેપ કરવો; એટલે સોજાયુક્ત વાતાર્શનો નાશ થાય છે.

૬૨—હિરાકસી

હિરાકસીની ઉપરસમાં ગણના છે. હિરાકસી વાલુક અને પુષ્પવાલુક એમ બે પ્રકારની છે. હિરાકસીનો રંગ લગારેક ધોળો અને નીલ (કાળો, ગળીવરણો) હોય છે. જે કિંચિત્ પીળા રંગની હિરાકસી હોય છે તેને પુષ્પવાલુક કહે છે. **હિરાકસી**—અતિ પ્રશસ્ત, ઉષ્ણ, તુરી, ખાટી તથા નેત્રોને હિતાવહ છે; અને વિષ, વાયુ, કફ, વ્રણ, શ્વેતકોઢ, ક્ષય, કેશ, નેત્ર, કંડૂ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **શોધન:—**હિરાકસી એકવાર ભાંગરાના રસમા પચન કરવી એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:—**ગંધક તથા હિરાકસીનો એકત્ર પુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગંડમાલા ઉપર:—**હિરાકસી અને ભિલામો અથવા હિરાકસી આકડાના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વૃષણકૃચ્છ્ર** (વૃષણને ખંજવાળવાથી ફોલ્લાઓ થાય છે તે) **અને અહિપતન** (બાળકની ગુદા ન ધોવાથી તેમાં કંડૂ ઉત્પન્ન થઇ ફોલ્લીઓ થાય છે તે) **ઉપર:—**હિરાકસી, ગોરોચન, મોરથુથુ, હરતાલ અને રસાંજનનો લીંબુના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) **પાંડુ, ક્ષય, ગુલ્મ, અરોળ, શૂળ અને સંપૂર્ણ નેત્રરોગ ઉપર:—**હિરાકસીની ભસ્મ, ત્રિફળાં અને મરી એકત્ર કરી તે ૦। તોલો ઘી અને મધમાં એક મહિનો આપવું.

૬૩-હિંગળોક

હિંગળોકની ઉત્પત્તિ:—અશુદ્ધ પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૪ ભાગને લોઢાના **વાસણમાં** કઢવી એકત્ર કરી તેના કકડા કરી, કાચની શીશીમાં ભરી તેને એક આગળ કપડમાટીનો લેપ કરી છાયામાં સૂકવી, વાલુકાયંત્રમાં એક દિવસ અગ્નિ આપવો; પછી પાંચ દિવસસુધી **ક્રમવૃદ્ધિએ** અગ્નિ કરી સાતમે દિવસે કાઢી લેવો. તે હિંગળોક ઘણો ઉત્તમ હોય છે. **શોધન**:—(૧) હિંગળોક ખલમા નાખી મેંઢીના દૂધના સાત પુટો તથા લીંબુના રસના સાત પુટો એવા ચાદ **પુટો** આપવા; એટલે હિંગળોક શુદ્ધ થાય છે. (૨) હિંગળોક આદાના રસમાં સાત વાર, મોટા ચુકાના રસમાં સાત વાર એવી રીતે ભાવનાઓ આપી સૂકવવું; એટલે નિર્દોષ થાય છે. **મારણ:**—(૧) એક વાલ હરતાલની ભૂકી કોડીઆમાં નાખી તે ઉપર એક તોલો હિંગળોકનો કાંકરો મૂકી બે તોલા આદાનો રસ નાખવો તથા તેની આસપાસ ૩ માસા લવંગ પાથરવાં; પછી તે ચૂલા ઉપર મૂકી મંદાગ્નિવડે ત્રણ ઘટિકા પચન કરવું; પછી ઉતારી વાટી રાખવું. તે પાનમાં એક ગુંજાભાર આપવું. આ ભસ્મ પુષ્ટિકારક છે. એ પાંડુ, શૂળ, ક્ષય તથા સર્વરોગ ઉપર આપવી. (૨) હિંગળોકના ચણા જેવડા કકડા કરી ચંદ્રકાંતના અથવા લોખંડના વાસણમાં નાખી સળગાવવા. તે ગરમ થાય એટલે તેમાં મેંઢીના દૂધવડે દશ વાર, આકડાના દૂધવડે દશ વાર, દીપ્તવર્ગવડે દશ વાર, કપીલાવડે પાંચ વાર અને દુગ્ધવર્ગવડે ૧૦ વાર એવી રીતે વાસણમાં ભાવનાઓ આપવાથી તૈયાર થાય છે. આ શતાર્ક હિંગળોક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે તથા ભૂખ વધારે છે. એ અનુપાનવડે સર્વ રોગો ઉપર આપવી. **હિંગળોક:**—કડવું, તુરૂં અને તીખું છે; તથા નેત્રરોગ, કફ, પિત્ત, કિલાસ કોઢ, જ્વર, કમળો, પ્લીહા અને આમવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉપદંશ ઉપર:**—આકડાનાં મૂળની છાલ અને હિંગળોકની ધૂણી શિશ્નને આપવી; એટલે ચાંદી તથા સોજા ત્વરિત દૂર થાય છે. (૨) **વ્રણ ઉપર**:—ઇસબંદ અને હિંગળોકની ધૂણી આપવી.

५—औषधीक्रिया

રસાયન ચૂર્ણ, ગુટી, ક્વાથ, યોગ, લેપ, અર્ક, આસવ, અંજન, તૈલ, ઘૃત, ક્ષાર અને મલમનો વિધિ, ગુણ તથા ઉપયોગ ઇત્યાદિ.

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मणाम् ॥
कुर्यात्संयोगविश्लेषान् कालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ १॥

૧—રસાયન

(૧) રસોપયોગી વિષયો

૧ અગ્નિના પ્રકાર:—રસાયનોને માટે ધૂમ્રાગ્નિ, દીપાગ્નિ, મંદાગ્નિ, મધ્યમાગ્નિ, ખરાગ્નિ અને ભડાગ્નિ, એમ છ પ્રકારનો અગ્નિ છે. જે લાકડા અગ્નિ આપવામાં વાપરવાં, તે ઝાડીમાં સારાં સુકાયલાં મૂઠીમાં આવી શકે તેવાં જાડાં અને ખેર આદિકનાં હોય તેને **કાષ્ઠમાન;** એટલે કે અગ્નિ આપવા માટે જાડાઈ વગેરેમાં યોગ્યતાવાળાં કહે છે. જ્વાળા નહિ નીકળતાં જે અગ્નિમાંથી માત્ર ધૂમાડોજ નીકળે તેને **ધ્રુમ્રાગ્નિ** કહે છે. મૂઠીમાં આવી શકે તેટલા જાડા લાકડાની આઠમાં ભાગની ચીરીને સળગાવી જે અગ્નિ કરે તે **દીપાગ્નિ;** અને ચોથા ભાગની ચીરી-વડે જે અગ્નિ કરે તેને **મંદાગ્નિ** જાણવો. એક લાકડાની બે ચીરીઓ સાથે સળગાવીને કરેલા અગ્નિને મધ્યમાગ્નિ અને એવી પાંચ ચીરીઓ સાથે સળગવા મૂકીને કરેલો અગ્નિ તે **ખરાગ્નિ** છે; એ સર્વ કામમાં યોગ્ય છે. વળી જે અગ્નિથી પાત્રના મથાળા સુધી ચોતરફ જ્વાળાઓ પ્રસરે તેને **ભડાગ્નિ** જાણવો.

૨ પુટ આપવાના પ્રકાર:—૧. લાંબો, પહોળો અને ઉંડો બબ્બે હાથ ખાડો ખોદી તેમાં અડધાં અડાયાં છાણાં ભરી તેના ઉપર કપડમાટી કરેલ શરાવ અથવા મુસ ગોઠવી, ઉપર છાણાં ભરી પુટ આપે તે **મહાપુટ.** ૨. દોઢ હાથ લાબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી ઉપર કહેલી રીતે પુટ આપે તે **ગજપુટ** અથવા **આહીષપુટ.** ૩. એક હાથ જેટલો લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી તેમાં પુટ આપે તે **વરાહપુટ.** ૪. એક વેંત લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી પુટ આપે તે **કુક્કુટપુટ.** ૫. વેંતભર ખાડામાં માત્ર સાત અથવા આઠ છાણાં મૂકી પુટ આપે તે **કપોતપુટ.** ૬. ભૂમિ ઉપર છાણાંનો અડધો ચૂરો (ગોબર) નાખી તેના ઉપર શરાવ ઇત્યાદિ રાખી, ઉપર બાકીનો ગોબર નાખી ઢાંકીને ઉપર અગ્નિ આપે તે **ગોબરપુટ.** આ પુટમાં ખાડાનું અને ગોબરનું પ્રમાણ નથી; માટે મૃદુ અથવા કઠિન દ્રવ્ય હોય તેના પ્રમાણમાં ૧૦૦ અથવા ૫૦ અથવા ૩૦ અડાયાં છાણાંમાં પુટ આપવો. ૭. માટીની ગાગર લઇ તેને હાથની આંગળી આવે તેવાં ૪૦ થી ૫૦ કાણાં પાડી તેમાં અડધા કોલસા ભરી તેના ઉપર કપડમાટી કરેલું શરાવ અથવા મુસ રાખી, તેના ઉપર બીજા કોલસા નાખી માટીના અથવા ઇંટોના ચૂલા ઉપર ગોઠવી સળગાવવું; અને એ અગ્નિ ત્રીજા દિવસે ઠરી ગયા પછી માંહેનું ઔષધ કાઢી લેવું; તેને **કુંભપુટ** કહે છે.

યંત્રો

૧ **ડમરૂયંત્રઃ**—(૧) નીચેનું માટલું નાનું અને ઉપરનું એનાથી બમણું મોટું એવાં બે માટલાં લાવી તેની અંદર અને બહાર ખડીનો અથવા ગોપીચંદનનો સારો લેપ કરી સૂકવી નાખવો. પછી નાના માટલામાં લીંબુના રસમાં ખરલ કરેલ હિંગળોક રાખી તેના ઉપર મોટી માટલી ઉંધી વાળવી; અને બન્ને માટલીઓના મોઢાના સાંધાને ચૂનો ૧ ભાગ અને ઘઉંની કણક બે ભાગ લઇ પાણીથી એકત્ર કાલવી તેવડે ચોકસીથી બંધ કરવાં; અથવા ગોપીચંદનથી કપડમાટી કરવી; એને ડમરૂયંત્ર કહે છે. આ યંત્ર ચૂલા ઉપર ગોઠવીને નીચે ચાર પ્રહર અગ્નિ આપવો અને ઉપરના માટલાના તળીઆપર ભીંજવેલા લૂગડાની આઠ કે સોળ પટ કરેલી ઘડી મૂકી તે સૂકાઇ ન જાય તેટલા માટે વખતો વખત તેના ઉપર પાણી નાખતાં જવું, સૂકાવા દેવુ નહિ; એટલે હિંગળોકમાંથી પારો ઉડી ઉપરના મટકાના તળીઆને જઇ ચોંટે છે. તેને યુક્તિથી કાઢી લેવો. આજ પ્રમાણે નાનો યંત્ર કરીને કપૂરનાં ફૂલ પાડવાં; પરંતુ નીચે ચૂલામાં બળતણના બદલે ઘીમાં ભીંજવેલો કાકડો સળગાવવો એટલે ફૂલ સારા પડશે.

૨ **ઊર્ધ્વનલિકાયંત્ર**—એક તપેલામાં ઔષધો નાખી તેના મોઢાપર ઢાકણું વચ્ચોવચ્ચ અંગુઠા જેવડા છિદ્રવાળું મજબૂત બેસાડી તે છિદ્રમાં નળી બેસાડી તે તપેલું ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે તાપ કરવો; અને તે નળીનો બીજો છેડો વાસણ તરફના છેડા કરતાં નીચો રહે તેમ કરીને તે બીજા છેડાનીચે ખુલ્લા મુખવાળું એક બીજું વાસણ મૂકવું. નળીવાટે તે વાસણમાં અર્ક પડે છે. તે અર્ક ઉપર તેલ તરી આવે છે, તેને **અત્તર** કહે છે.

૩ **વાલુકાયંત્ર**—ગોળ આતસી (અગ્નિ સહન કરે તેવી) શીશી લાવી ગોપીચંદનની માટીથી સાત કપડમાટી કરવી; પછી પહોળા મોઢાનું માટીનું હાંડલું લઇ તેની નીચે છિદ્ર પાડવું; અને જે રસાયન કરવાનું હોય તેની કાજળી તે આતસી શીશીમાં નાખી, તે શીશી તે હાંડલામાં છિદ્ર ઉપર સીધી ઉભી પકડી રાખીને, તેની નીચે પાણીથી કાલવેલી માટી અથવા ઘઉંના લોટના લોંદાથી તે હાલે નહિ એવી રીતે ગોઠવવી. પછી મીઠા પાણીની એટલે નદીની (સમુદ્રકિનારાની નહિ) રેતી શીશીના ગળાસુધી ચોતરફ ભરવી; અને તે હાડલું ચૂલા ઉપર ચઢાવીને જેવો અગ્નિ કહેલો હોય તેવો તેની નીચે કરવો. શીશીમાં કાજળી સૂકીજ ભરવી; લીલી અથવા ભેજવાળી નહિ ભરવી.

૪ **ભૂધરયંત્રઃ**—સવા હાથ ચારે ખૂણે સરખો ખાડો કરી તેની વચ્ચે એક વેંતની ચારે ખૂણે સરખી એવી નાની ખાડી કરી, તેમાં ઔષધ નાખેલો સરવો અથવા મુસ મૂકીને બે અથવા ત્રણ આગળ માટી અગર રેત તેના ઉપર પાથરી બાકીના ભાગમાં છાણાં નાખી અગ્નિ આપે તે **ભૂધર યંત્ર**.

૫ **દોલાયંત્રઃ**—ઔષધીથી મિશ્ર પારો લઇ તેને ત્રણ ભોજપત્રથી લપેટી પછી તેની લૂગડાથી પોટલી બાધવી; અને એક મજબૂત સળી લઈ તેને માટલાના મોઢા ઉપર આડી મૂકવી. એ સળીની વચ્ચોવચ્ચ દોરા બાંધી તેને બીજે છેડે તે પોટલી એટલે ઉંડે ટાંગવી કે જેથી માટલામાંના પદાર્થમાં તે પોટલી ડૂબેલી રહે. પછી તે માટલું ચૂલા ઉપર ચઢાવી કહ્યું હોય તે રીતે અગ્નિ આપવો એને **દોલા** અથવા **સ્વેદન** યંત્ર કહે છે.

૬ **ગર્ભયંત્રઃ**—અર્ક કાઢવાનો હોય તો એક વાસણમાં પ્રથમ ઈંટ મૂકીને પછી તેના ઉપર વાડકી ગોઠવવી; અને આજુબાજુ વાસણમાં તે તે ઔષધો નાખીને તે વાસણના મોઢા ઉપર પાણીના ઘડીઆળ જેવી બીજી વાડકી ચત્તી ઢાંકી, માટી લગાડીને સાંધો બંધ કરવો. તેપછી તે ચત્તી વાડકીમાં પાણી નાખી યંત્ર ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો. પછી ઉપરની વાડકીમાંનું પાણી તપી જાય તેમ તેમ તેને ઉલેચી નાખતા જઇને બીજું ઠંડું પાણી તેને બદલે ભરી મૂકતા રહેવું. એમ કરવાથી ઉપરની વાડકીને તળીએ વરાળના જેવાં બિંદુ જામીને યંત્રની નીચેની વાડકીમાં તે અર્ક અથવા તેલરૂપે ટપકશે.

૭ પાતાળયંત્ર:—એક હાથ લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી તે ખાડામાં એક વાસણ ગોઠવવું, અને એક બીજા વાસણમાં જોઇએ તે ઔષધો નાખી તેના મોં ઉપર છિદ્ર પાડેલું કોડીઉં મજબૂત બેસાડી સાધો કપડમાટીથી બંધ કરવો; અને કોડીઆનું છિદ્ર ગોળથી બંધ કરવું. પછી સૂકાયા પછી તે વાસણને નીચેના હાંડલા ઉપર ઉંધું વાળી બંને વાસણો વચ્ચેની સંધી ચૂના તથા લોટવડે મજબૂત બંધ કરવી. પછી ઉપરના માટલાના ગળાસુધી પહોચે તેટલે ઉંચેસુધી તે બંને વાસણોની આસપાસ માટી ભરવી અને મટકા તથા ઉપલા વાસણની પીઠ-પર અગ્નિ કરવો; એટલે તેમાનાં ઔષધોનુ તેલ નીકળી કોડીઆમાના છિદ્રવાટે નીચેના વાસણમાં આવી પડશે. આ યંત્રને **પાતાળયંત્ર** કહે છે. (આનાથી ધુપેલ આદિ તેલ તૈયાર થાય છે.)

૮ તેજોયંત્ર (લંબક):—એક ઉભા ગળાનું તપેલું લઇ તેમાં અર્ધા સુધી ઔષધો નાખી તેમાં કહ્યાપ્રમાણે પાણી નાખી તેના મોઢા ઉપર બે નળીઓનું લંબક મૂકી પછી તેના સાંધા લોટ તથા ચૂનાથી મજબૂત બંધ કરવા. પછી ચૂલા ઉપર મૂકી હેઠે ધીમો તાપ લગાડવો. ઉપરના લંબકમાથી ઉનું થાય એટલે ઉપરની નળીથી તે પાણી કાઢી બીજું ટાઢું પાણી નાખતા જવું. નીચેની માટલીના નીચે મોટા મોઢાનો શીશો રાખી તેમાં અર્ક પડે તે લેવો. આ યંત્રને **લંબક** પણ કહે છે. કોઇ એને **નલિકાયંત્ર** અને **સરપોસ** પણ કહે છે.

(૨) રસ*

૧ બોળબદ્ધરસ:—પારો, ગંધક, ગળોનું સત્ત્વ એ સમાનભાગે અને રાતોબોળ (હીરાબોળ) ત્રણ ભાગ લઇ શામળાના રસમાં અગર કાઢામાં ખરલ કરી ગોળીઓ વાળવી. **પ્રમાણ અને અનુપાન:**—ચારથી આઠ રતિ માખણ અને સાકરમાં. **ગુણ:**—સ્તંભક **ઉપયોગ:**—નાક, આમ, બાહ્ય જનનેંદ્રિયમાં અને ગુદામાંથી થનાર રક્તસ્રાવ, એના સેવનથી સારા થાય છે. રક્તપિત્ત, ધોળો આમ, અત્યાર્તવ (રાતો પ્રદર), એના ઉપર પણ એ અતિ ગુણદાયક છે; તેમજ પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર એના ઉપર પણ ચાલશે. **પથ્ય:**—વાતકર અને પિત્તકર પદાર્થો ખાવા નહિ. આહાર મિષ્ટ અને થોડો લેવો.

૨ મહાજ્વરાંકુશરસ:—પારો, ગંધક, વછનાગ, એ એકેક ભાગ અને ધંતુરાનાં બીજ ૩ ભાગ તથા સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર એ દરેક બબ્બે ભાગ લઇ બહુજ બારિક થાય ત્યાંસુધી ખરલ કરતા જઇ આદુ અને લીંબુના રસના પુટ આપવા તથા ગોળીઓ બાંધવી. શારંગધરમા એમાં દારૂડીનાં મૂળ નાખવાનું કહેલું છે. તેપ્રમાણે કરવાથી આ રસાયન સારક થાય છે. **પ્રમાણ અને**

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત ઉપચાર:—

શંખદ્રાવરસ:-આકડાનું મૂળ, થોરનું મૂળ, ખરસાંણી થોરનું મૂળ, આમલીનાં છોડાં, ખાખરાની છાલ, કેળનો સ્તંભ, તલના છોડ, અઘાડી, મોથ, કોડી અને શંખ, એ અગીઆર ચીજોના ખાખમાંથી પૃથક્ પૃથક્ તૈયાર કરેલા ખાર, પંચલવણ (સિંધાલુણ, સંચળ, બીડલવણ, વડાગરું મીઠું અને ઘસીઉં એટલે નદી કે સમુદ્રનું મીઠું, પાંચ ક્ષાર એટલે સાજીખાર, જવખાર, નવસાર, ખડીઓખાર અને પાટીઓ ટંકણખાર તથા પારો એ સઘળા સમાનભાગે લઇ પ્રથમ પારામાં તેનાથી ત્રણગણો ગંધક મર્દન કરી કાજળી તૈયાર કરે પછી તેમાં બાકીની ચીજો ભેળી વાટી નાખી, સર્વના સમાન ફટકડી, સુરોખાર, હીરાકસી અને નવસાર નાખી, લીંબુના રસમાં ખૂબ મર્દન કરી તેનો અર્ક પાડવાના નલિકાયંત્રમાં નાખી ચૂલે ચઢાવી ચાર પહોર સુધી આંચ આપવી. એનાથી તૈયાર થએલા રસને શંખદ્રાવ રસ કહે છે. એ રસમા સોય નાખવાથી તે તેમાં ગળી જાય છે એવો એ અદ્‌ભુત રસ પાણીની સાથે એક અથવા બે વાલ આપવાથી તે ગુલ્મ (ગોળો), હરસ, બરોળ, યકૃત્ અને ઉદરના અનેક વિકારોને જલ્દીથી આરામ કરે છે. સૂચના:-આ રસ પીતી વખતે આખા મોંમાં અને વિશેષે કરીને દાંતોને સારી પેઠે મધ ચોપડી એ રસ દાંતોને ન અડકે એવી રીતે નાગરવેલના પાનની ભુંગળી મોંમાં રાખી તેના વાટે પાવો કારણ એ રસ દાંતને અડવાથી દાંત પણ ખરી પડે છે.

જુલાબ:-પારો તોલો ૦। અને ગંધક તોલો ૦॥ ખૂબ વાટી કાજળી થએ તેમાં મરી તોલો ૦।, ટંકણખાર તોલો ૦।, સુંઠ તોલો ૦॥।, શોધેલો નેપાળો તોલા ૨ નાખી ખૂબ વાટી બાવળની છાલના ઉકાળામાં ઘુંટી તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી સવારે ૧ આપી ઉપર ગરમ પાણી પાવું. વારણ:-સાકરનું પાણી પાવું અથવા ઠંડા પાણીથી નાવું અથવા મગ-ચોખાની ખીચડી ઘી નાખી ખાવી.

અનુપાન:—એકથી દોઢ રતિ સુધી આદાનો રસ અને મધ સાથે. **ગુણ:**—જ્વરઘ્ન અને દીપક. **ઉપયોગ:**—ટાઢ ચઢ્યા સિવાય આવનારા કોઇ પણ જ્વરમાં તેમજ સતત રહ્યા કરતા જ્વરમાં તથા ચઢઉતર થતા જ્વરમાં આનો ઉપયોગ ઉત્તમ છે. અપચો, પેટમા દુખવું, પેટમાં વાયુ વધવો, એવા વિકારો જે જ્વરની સાથે થતા હોય તે જ્વરમાં આ વિશેષ ઉપયોગી છે. જૂના સંધિવાયુ ઉપર પણ એ આપવો. સર્વે તાવ ઉપર એનો ઉપયોગ થાય છે; એટલે એ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે. અશક્ત મનુષ્યને તથા બાળકને આ રસ આપવો નહિ. એ વધુ માત્રામા આપવાથી આંખોના ડોળા મોટા દેખાય છે. દિવસમા સાંજ–સવાર બેજ વખત આ રસ આપવો. બપોરને સમયે એકાદ ઠંડા ઔષધની યોજના કરવી. જૂદી જૂદી જાતના જ્વરને માટે કહેલા કાઢા સાથે તે તે જ્વરમાં આ રસ અપાય છે. **પથ્ય:**—જ્વરના પ્રકરણમા કહ્યા પ્રમાણે.

૩ **બીજા પ્રકારનો મહાજ્વરાંકુશ રસ:**—પારો, ગંધક, તામ્ર અને સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો નેપાળો, કડુ, હરડે, નસોતર, શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકોચલાં, એ સર્વેને સમાનભાગે લઇ થુવરના દૂધમાં ખરલ કરી રતિપ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. (થુવેરના દૂધમાં ખરલ કરવાથી તીવ્ર રેચક થાય છે, તેથી અશક્ત મનુષ્યથી સહન થઇ શકે નહિ; માટે એને ભાગરો, આદુ અને તુલસીના રસમા ખરલ કરવાથી આ રસાયનનો ગુણ ધર્મ ઓછો નહિ થતા કામ પણ સારૂં થાય છે.) **પ્રમાણ અને અનુપાન:**—એક રતિ ઉના પાણી સાથે. (એક રતિથી વધારે ન આપવું.) **ગુણ:**—સારક, ઉષ્ણ, વાતહર અને જ્વરઘ્ન. **ઉપયોગ:**—આંતરીઆ (આંતરે આવનાર) ટાઢીઆ તાવ ઉપર અને કાર્તિક, માગશરમાં આવનારા તાવ ઉપર આનો ઉત્તમ ઉપયોગ છે. નાનાં બાળકો અને અશક્ત મનુષ્યને આપવો નહિ. આના પ્રભાવથી વિષમજ્વરમાં થનાર તીવ્ર લક્ષણો કમી થાય છે; અને બરોળ, યકૃત્ અને પેશાબમાં જનારો ક્ષાર કમી થઇ યકૃત્‌ની વિકૃતિ કમી થાય છે. **પથ્ય:**—દૂધ અને કાંજી.

૪ **ત્રીજા પ્રકારનો મહાજ્વરાંકુશ રસ:**—પારો ૧, ગંધક ૨, ટંકણખાર ૨, મનશીલ ૦॥, હરતાલ ૧, વછનાગ ૨, ઝેરકોચલાં ૧, માક્ષિકભસ્મ ૨, સુંઠ ૩, મરી ૩, લીંડીપીંપર ૩ અને હરડાં, બહેડાં તથા આમળાં બબ્બે તોલા; કાંકચનો મગજ (શેકેલનો) ૨ તોલા, કડુ ૨ તોલા, ધંતુરાના બીજ ૩ તોલા, જેઠીમધ ૨ તોલા, પુષ્કરમૂળ ૨ તોલા, એ પ્રમાણે લઇ પ્રથમ પારા-ગંધકની ઉતમ કાજળી કરવી; પછી તેમાં હરતાળ ખલવી. ઉત્તમ ખરલ કર્યા પછી તેમાં મનશીલ અને ટંકણખાર નાખી તે પછી બીજાં ઔષધોનું ચૂર્ણ મેળવવું; અને તે પછી અગથીઆ-નાં પાદડાંનો રસ, ધંતુરાના પાંદડાંનો રસ, તુલસીનો રસ અને આદુના રસના અનુક્રમે પુટ આપવા. **પ્રમાણ અને અનુપાન:**—૧ રતિ આદુના રસ અને મધમાં. **ગુણ:**—દીપન અને જ્વરઘ્ન. **ઉપયોગ:**—ટાઢીઆ તાવ ઉપર એનો ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. એ આપ્યા પહેલાં હરડે અથવા મીંઢી-આવળ જેવું એકાદ હલકું સારક ઔષધ આપવું. કફજ્વર, સન્નિપાત એના ઉપર પણ આ રસાયન આપવાથી ફાયદો થાય છે. ભેજવાળી જમીનમાં રહેવાથી તથા ખરાબ હવાપાણીથી આવનારા તીવ્ર તાવમાં પણ એ આપવું. શ્રાવણથી દીવાળી સુધીમાં આવતો (મેલેરીઆ) જ્વર આનાથી નક્કી જાય છે. **પથ્ય:**—જ્વરમાટે કહ્યું હોય તે.

૫ **મૃત્યુંજય રસ:**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, પારો, ગંધક, ટંકણ, વછનાગ, જેઠીમધ, હળ, કાકચના શેકેલા ફળનાં બીજ, નેપાળાનાં બીજ, એ સર્વ આષધો સમાન-ભાગે લઈ ભાગરાના રસમા ત્રણ દિવસ ખરલ કરી ગોળીઓ બાંધવી.

૬ **મૃત્યુંજય રસ બીજો:**—પારો ૧, ગંધક ૧, ધંતુરાનાં બીજ ૩, સુંઠ ૨, મરી ૨, લીંડીપીપર ૨, હરડા ૧, બહેડાં ૧, આમળાં ૧, વછનાગ ૧, નેપાળો ૨, રેવંચીનો શીરો ૨, શેકેલ કાકચનાં બીજ ૧, ટંકણખાર ૧ અને જેઠીમધ ૧ તોલો, એ પ્રમાણે વજનથી લઈ ભાંગરા-ના રસમાં ૧૪ દિવસ ખરલ કરી ગોળીઓ બાંધવી. **પ્રમાણ અને અનુપાન:**—એકથી બે રતિ ઉના પાણી સાથે. **ગુણ:**—સારક. **ઉપયોગ:**—સર્વે પ્રકારના જ્વરમાં અને વિશેષે કરીને વાતજ્વર-માં આપવું. તાવનું જોર વધી જાય નહિ તેટલામાટે પ્લેગ અને તીક્ષ્ણ જ્વરમાં એ અપાય છે.

પથ્ય:—ગરમ પદાર્થ તજવા.

૭ પ્રમેહરસાયન:—કલઇ, સીસું, અભ્રક, લોઢું, કાંતલોહ, પારો, તાંબુ, પોલાદ, હિંગળોક, ગંધક, ટંકણખાર, ખાપરીઓ, એ દરેક વસ્તુ સમાનભાગે લેવી; (એમાંની કહેલી ધાતુઓની તો ભસ્મોજ લેવી.) અને તેને લીંબુના રસની ભાવના આપવી. પછી લુગદી કરી શરાવસંપુટમાં નાખી અગ્નિનો પુટ આપવો. પછી તે ઠંડું થયે કાઢી લઇ ખરલ કરી તેમાં કપૂર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, જાયફળ અને જાવંત્રી, એ સર્વને ઉપલાં ઔષધોના સમાનભાગે લઇને કડવા લીમડાની અંતરછાલના રસમાં ત્રણ દિવસ ખરલ કરવું. પછી તેની ગોળીઓ કરી છાયામા સૂકવવી. **પ્રમાણ** અને **અનુપાન** ૧ થી ૧ાા રતિ માખણ અને સાકર સાથે. ગુણ—પૌષ્ટિક.

૮ આનંદભૈરવ રસ:—શુદ્ધ હિંગળોક, શુદ્ધ વછનાગ, ત્રિફળાં, ટંકણખાર અને શુદ્ધ કરેલો ગંધક સમાનભાગે લઇ જંબીરી લીંબુના રસમા બે પહોર સુધી ખરલ કરીને એક રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓક યોગ્ય અનુપાનસાથે ઉધરસ, દમ, ઝાડો (અતિસાર), સંગ્રહણી, સન્નિપાત, મૃગી (ગોતું), વાતરોગ, પરમીઓ, અજીર્ણ, અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર આપવી; તેમજ જ્વરાતિસાર ઉપર ચોખાના ઓસામણમાં આપવી.

૯ સમીરગજકેસરી (વાતારિ) રસ:—અફીણ, ઝેરકોચલાં અને મરી ત્રણે સમભાગ લઈ આદુના રસમાં રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે એકલી અથવા ગરમ પાણીથી આપવી અને ઉપર નાગરવેલના પાનની બીડી ખાવી; એટલે કુબડાપણું, પાગળાપણું, ગૃધ્રસી, આમવાયુ, શૂળ, કફયુક્તવાયુ, અપબાહુકવાયુ, શોષ, કંપવાયુ, પ્રતાનકવાયુ, કટિશૂળ, કૉલેરા, અરુચિ, મૃગી અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે.

૧૦ બૃહત્ ઇચ્છાભેદી રસ:—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણખાર, મરી, એ ચારે સમાન ભાગ; સુંઠ અને નસોતર એ બબ્બે ભાગ; અને શુદ્ધ કરેલો નેપાળો નવ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી વિધિપ્રમાણે બે પહોરસુધી ખરલ કરી તેને આકડાનાં પાંદડામાં ગાયનાં છાણાંના અગ્નિ ઉપર મંદ આંચ આપવી. પછી તેને (લીંબુના રસમાં) ખરલ કરી રતિપ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ઠંડા પાણીસાથે આપવાથી જુલાબ થાય છે. એના ઉપર દહીં-ભાતનું પથ્ય કરાવવું. એનાથી ઝાડો થઇ આમદોષ, અજીર્ણ, ઉદરરોગ, ગોળાનો રોગ અને કફ વગેરે સર્વ રોગનો નાશ થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. ઉનું પાણી પાવાથી એનો રેચ બંધ થાય છે.

૧૧ લોકનાથ રસ:—શુદ્ધ અને બુભુક્ષિત (ગંધક જારણ કરેલો) એવો પારો બે ભાગ અને શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ લઇ, એ બન્નેને એક જગ્યાએ ખરલ કરી કાજળી કરી પારાથી ચારગણી કોડી લઈ તેમાં તે કાજળી ભરવી. ત્યારપછી ટંકણખાર ૧ ભાગ લઈ ગાયના દૂધમાં ખરલ કરી તે કોડીનાં મોઢાં તેવડે બંધ કરવાં. ત્યાર પછી શંખના કકડા આઠ ભાગ વજને લઇ માટીનાં બે શરાવ (ચપણા) લઇ તેમાં શંખના અડધા કકડા નીચે નાખી તેના ઉપર તે કોડીઓ ગોઠવી, તેની ઉપર શંખના બાકી રહેલા અડધા કકડા પાથરી દઇ તેના ઉપર બીજું શરાવ ઉંધું વાળી, શરાવની ઉપર કપડમટ્ટી કરી એક હાથ ઉંડો ખાડો કરી જંગલી છાણાં (અડાયાં)નો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી ઠંડું થયે બહાર કાઢી સર્વ ઔષધ એકત્ર વાટી રાખવું; એને લોકનાથ રસ કહે છે. એ રસ શક્તિ પ્રમાણે ૫ થી ૨૯ મરીના ચૂર્ણ સાથે ૨ થી ૬ રતિની માત્રામાં વાયુના રોગ ઉપર ઘીમાં, પિત્તના રોગ ઉપર માખણમાં અને કફના રોગ ઉપર મધમાં આપવો. ક્ષય, અરુચિ, ઝાડો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, મંદાગ્નિ, કૃશતા (દુબળાપણું), શ્વાસ અને ગોળા ઉપર પણ આ લોકનાથ રસ પ્રશસ્ત છે.

૧૨ ઉદયભાસ્કર રસ:—પારો ૧ અને ગંધક બે ભાગ, તામ્રભસ્મ ૮ ભાગ, શિલાજિત ૩ ભાગ, હરતાળ ૨ ભાગ, એ સર્વે શુદ્ધ લઇ એકત્ર કરી ખરલ કરી પછી મરી ૩ ભાગ, વછનાગ ૨ ભાગ, તેમાં મેળવી નગોડ, આદુ, ભાંગરો અને નાની અરણીના રસમાં સાત સાત દિવસ ખરલ કરી તેને તડકે સૂકવવી. ત્યારપછી તે એક ચણોઠીપ્રમાણે લઇ આદુના રસ અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર એમાં સેવન કરાવવું; એટલે પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, આમવાત,

કૃમિ (કરમ), શૂળ, ગોળો, પ્રમેહ, બરોળ, જલોદર, સંગ્રહણી, કોઢ, ધનુર્વાત ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ થાય છે. પથ્યઃ–સાઠી ચોખા દહીંમાં આપવા તેમજ છાશ અને ભાતનું પણ સેવન કરાવવું. આ ઉદયભાસ્કર રસ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૩ **લઘુવાતવિધ્વંસન રસઃ**—પારો અને ગંધક એકેક ભાગ અને વછનાગ ૧૬ ભાગ લઇ, તેને ચિત્રકના રસમા ખરલ કરી વાલના વજને ગોળીઓ કરવી. એ મૃગી, ઉન્માદ, વાતરોગ, સર્વાંગવાત, દાંતખીલી ઇત્યાદિ રોગ ઉપર આપવી.

૧૪ **કફકુઠાર રસઃ**—શુદ્ધ પારો ૦। તોલો, શુદ્ધ વછનાગ ૦। તોલો, શુદ્ધ ગંધક ૦। તોલો, લોહભસ્મ ૦॥ તોલો, ધંતુરાના બીજ ૧ તોલો, ફુલાવેલો ટંકણખાર ૦॥ તોલો તથા જાવંત્રી, અક્કલકરો, સુંઠ અને કલાઇની ખાખ એકેક તોલો લઈ આદુના રસમા ખરલ કરી રતિપ્રમાણે ગોળી કરી તે મધ, આદુનો રસ અથવા તુલસીના રસમા આપવી; એટલે જો કદાપિ ગળા સુધી કફ આવી ભરાયો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે.

૧૫ **વૃદ્ધિનાશન રસઃ**—પારો, ગંધક એકેક ભાગ અને બે ભાગ સુવર્ણમાક્ષિકને હરડેના કાઢામા ૩ દિવસ અને એરંડીઆમા ૧ દિવસ ખરલ કરી તેને હરડેનું ચૂર્ણ અને એરંડીઆ સાથે વાલ પ્રમાણે સેવન કરાવે અથવા તલવણના રસમા આપે એટલે અંડવૃદ્ધિનો નાશ થાય.

૧૬ **ભાસ્કર રસ**—સુંઠ મરી, લીંડીપીપર, સિંધાલુણ, સંચળ, બીડલવણ, બંગડીખાર, મીઠું, ટંકણખાર, સાજીખાર, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ, એ સર્વેના બરાબર નેપાળો લઇ તેને દંતીમૂળના કાઢાની અને બીજોરાના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવનાઓ આપવી; અને ખૂબ મર્દન કરી છાંયે સૂકવવુ. આ તૈયાર થએલો રસ નાગરવેલના પાનમા અડધી રતિ આપવાથી પ્લીહોદર (બરોળ) ગોળો, વિષ્ટંભ, શૂળ, આફરો, હરસ, દંતશૂળ, કર્ણશૂળ, ખસ અને દાદર, એનો નાશ થાય છે. અંજન કરવાથી સર્પદંશની પીડા દૂર થાય છે.

૧૭ **સમીરપન્નગ રસઃ**—અભ્રકભસ્મ, ગંધક, વછનાગ, ત્રિકટુ, પારો, ટંકણખાર, એ સર્વ સમભાગે લઇ તેને ભાંગરાના રસમાં સાત ભાવનાઓ આપવી. આ રસ આદુના રસમા અગર ત્રિકટુના ચૂર્ણમાં એક વાલ આપવાથી મોટા વાયુનો પણ ક્ષણમા નાશ કરે છે અને તેનું નસ્ય નાકમા સુંઘવું) આપવાથી બેશુદ્ધિ મટે છે.

૧૮ **અર્શકુઠાર રસઃ**—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ, લોહભસ્મ અને અભ્રકભસ્મ ૬ ભાગ, બીલી, ચિત્રક, ત્રિકટુ, હરડા, નેપાળો, એ દરેક એકેક ભાગ, ટંકણખાર, જવખાર અને સિંધાલુણ એ પાચ ભાગ; સર્વે એકત્ર કરી ૩૨ ભાગ ગોમૂત્રમા પાચન કરી પછી થુવરનું દૂધ ૩૩ તોલા નાખી ફરીથી પાચન કરી તેની બબ્બે માસાની ગોળી કરી આપવી. આ હરસના મસા છેદન કરવા માટે કુહાડીસમાન છે.

૧૯ **અગ્નિસૂત રસઃ**—કોડીની ભસ્મ ૧ ભાગ, શંખભસ્મ ૨ ભાગ, ગંધક અને પારાની કાજળી ૧ ભાગ, મરીનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ, એ સઘળું એકત્ર કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું. આ રસ ઘી–સાકર સાથે આપવાથી મંદાગ્નિ અને દુબળાપણાનો નાશ કરે છે. એ લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને ઘીમા સગ્રહણી ઉપર આપવું. શોષ, તાવ, અરુચિ, શૂળ, ગોળો, પાંડુ, ઉદરરોગ, અર્શ, સંગ્રહણી, એ રોગો ઉપર છાશમા આપવું. આ પ્રમેહનો પણ નાશ કરે છે.

૨૦ **આદિત્ય રસ**—હિંગળોક, વછનાગ, ગંધક, ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, જાયફળ, લવંગ, બંગડીખાર, સિંધાલુણ, મીઠું, બીડલવણ અને સંચળ, એ સર્વ એકત્ર કરી તેને લીંબુના રસની સાત ભાવનાઓ આપી અર્ધ રતિપ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. આ આદિત્ય રસ અજીર્ણનો નાશક હોઇ જે ખાય તે પચાવનાર અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

૨૧ **કૃમિકુઠાર રસ**—કપૂર ૮ ભાગ, કડાછાલ, ત્રાયમાણ, અજમોદ, વાવડીંગ, હિંગળોક, વછનાગ, નાગકેસર, ખાખરાના બીજ; એ એકેક ભાગ લઈ તેને ભાંગરાના, ઉંદરકનીના અને બ્રાહ્મીના રસની એક પછી એક ભાવનાઓ આપવાથી કૃમિકુઠાર રસ સિદ્ધ થાય છે. એની વાલ વાલની ગોળી કરી નાગકેસરમા આપવી; એટલે સર્વ પ્રકારના કૃમિનો નાશ થાય છે.

૨૨ સુવર્ણમાલિની વસંત રસઃ—સોનું ૧ ભાગ, મોતી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ અને ખાપરીઓ ૮ ભાગ લઇ પ્રથમ માખણમાં ખરલ કરી પછી લીંબુના રસમાં માખણની ચિકાશ જતાં સુધી ખરલ કરવું. આ રસ બે રતિ મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૨૩ લઘુ માલિની વસંત રસ:—શુદ્ધ કરેલો કલખાપરીઓ ૨ ભાગ અને ધોળાં મરી ૧ ભાગ એકત્ર કરી, તેમા દૂધ ઉપરની તર ચોથો ભાગ નાખી ખરલ કરવું; ત્યારપછી તેમાં ઘીની ચિકાશ ન રહે ત્યાંસુધી લીંબુના રસમાં ઘુંટવું; એટલે આ લઘુ માલિની વસંત રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ તાવ ઉપર બે વાલપ્રમાણે મધ અને લીંડીપીંપરમા આપવો. જીર્ણજ્વર, ધાતુગત જ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીવિકાર, મોટો પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શસંબંધી લોહી વિષમજ્વર, અને નેત્રરોગ, એનો નાશ કરે છે. આ રસ જયંતી (નાની ખપાટ)ના ફૂલોમા ગર્ભિણીને આપવાથી બધા તાવોનો નાશ કરે છે અને ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે. નાના બાળકોના સર્વ રોગ ઉપર પણ આ રસ આપવો. **પથ્ય**—દૂધ અને ભાત.

૨૪ શૂલકુઠાર રસ:—ટંકણખાર, પારો, ગંધક, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, હરતાલ, વછનાગ, તામ્રભસ્મ અને નેપાળો એ સર્વ એકત્ર કરી ભાગરાના રસમાં ખરલ કરી તેની વાલપ્રમાણે ગોળીઓ કરી, તેમાંથી ૧ ગોળી મરીમા અથવા આદુના રસમાં આપવી. આ રસ શૂળનો નાશ કરવામા કુહાડાના જેવો છે.

૨૫ શ્વાસકુઠાર રસઃ—પારો, ગંધક, વછનાગ, ટંકણખાર અને મનશીલ, એ દરેક એકેક તોલો, મરી ૮ તોલા, ત્રિકટુ ૬ તોલા, એ સર્વને ખરલ કરી કાચની શીશીમા ભરી રાખવું. આ રસ રતિપ્રમાણે નાગરવેલના પાનમા આપવાથી દમ, ઉધરસ, મંદાગ્નિ અને વાત-કફસંબંધી રોગોનો નાશ કરે છે. સન્નિપાત, મૂર્ચ્છા, ગોતું અને અતિ મોહ પામેલા રોગીને આ રસ સુંઘાડવો. આ શ્વાસકુઠાર સંપૂર્ણ શ્વાસરોગનો નાશ કરે છે.

૨૬ સૂતશેખર રોગ:—શુદ્ધ પારો, સુવર્ણભસ્મ, ટંકણખાર, વછનાગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ધંતુરાનાં બીજ, ગંધક, તામ્રભસ્મ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, શંખભસ્મ, બીલાનો મગજ, કચૂરો, આ સર્વ સમાનભાગે લઈ તેને ભાંગરાના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરી રતિપ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે મધ અને ઘીમા આપવી. એનાથી અમ્લપિત્ત, ઉલટી, શૂળ, પાંચ પ્રકારના ગોળા, સંગ્રહણી, ત્રિદોષ, ઝાડો, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, હેડકી, ઉદાવર્તરોગ અને ક્ષયરોગનો ૧ મંડલ (૪૮ દિવસ)મા નાશ થાય છે.

૨૭ પ્રતાપલંકેશ્વર રસ:—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, અભ્રકભસ્મ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લોહભસ્મ ૪ ભાગ, શંખભસ્મ ૮ ભાગ, અડાયા છાણાની રાખ ૧૬ ભાગ અને વછનાગ ૧ ભાગ લઇ આદુના રસમાં ખરલ કરવું; અને બબ્બે રતિની ગોળીઓ કરી તે આદુના રસમાં આપવી; એટલે સુવાવડીનો વાયુ, વાતરોગ, દાતખીલી, એનો નાશ થાય છે. વાતરોગ, કફરોગ, હરસ એના ઉપર ગુગળ, ગળો અને ત્રિફળાંમાં આપવો. આદુના રસમા આપવાથી ઉગ્ર સન્નિપાત નાશ થાય છે. સર્વાતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર યોગ્ય અનુપાન યોજીને આપવો અને પથ્ય પળાવવું; એટલે તેનો નાશ થાય છે. આ પ્રતાપલંકેશ્વર નામનો રસ સુવાવડીના રોગોનો નાશ કરવામાટે પ્રસિદ્ધ છે.

૨૮ ગુલ્મકુઠાર રસ:—સીસાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, એ સમાનભાગે અને એ સર્વના બરાબર તામ્રભસ્મ લઇ તેને જંબીરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી રતિપ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ મધ, આદાનો રસ અને જવખાર તથા સાજીખારમાં આપવાથી અજીર્ણ, અમ્લપિત્ત, હૃદયશૂળ, પડખાનું શૂળ, પેટમાંનો દુખાવો (પેટશૂળ) અને સર્વ પ્રકારના ગુલ્મરોગનો નાશ કરે છે.

૨૯ મૃત્યુંજય રસ:—વછનાગ, મરી, લીંડીપીંપર, ગંધક, ટંકણખાર, એ સર્વ સમાનભાગે લઇ, બે ભાગ શુદ્ધ હિંગળોક લેવો અને આદુના રસમાં સર્વને ખરલ કરી રતિપ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. અજીર્ણજ્વર ઉપર આ ગોળી જંબીરી લીંબુના રસમાં આપવી. સર્વ પ્રકારના

તાવ ઉપર મધમાં આ ગોળી આપવી. આ ગોળીના સેવનથી મૃત્યુરૂપી તાવ દૂર થાય છે; એથી એ રસનું નામ 'મૃત્યુંજય' રસ છે.

૩૦ **શીતભંજી રસઃ**—પારો, હિંગળોક, ગંધક, એ સમાન ભાગે અને એ ત્રણેના બરાબર નેપાળો લઇ સર્વને દંતીમૂળના કાઢામાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરીને તે આદુના રસમા આપવી; એટલે મહાઘોર નવ પ્રકારના તાવનો પણ નાશ થાય છે. સાકર, દહીં, ભાત એનું પથ્ય આપવુ. ટંડું પાણી પાવું. મગનું ઓસામણ અને શેરડીનો રસ પાવો. આ શીતભંજી રસ સર્વ તાવનો નાશ કરે છે.

૩૧ **નાગરસાયનઃ**—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૦॥ ભાગ, ઝેરકોચલાં ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ અને એ સર્વ ઔષધોની બરાબર વછનાગ લઇ તેને ચિત્રકના કાઢાની અને આદુના રસની ભાવના-ઓ આપી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી પાનબીડીમાં આપવી; એટલે સર્વ વાત, કફ, ઉધરસ, આઠ પ્રકારના તાવ, જળદોષ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી, ગોળો અને શૂળનો નાશ થાય છે.

૩૨ **મેહકુઠાર રસઃ**—કલઇની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, ગળોનું સત્ત્વ અને રસસિંદૂર, એ સમભાગે લઈ, તેને કુંવારના રસમાં ખરલ કરી વાલના પ્રમાણમાં ગોળીઓ વાળવી અને મધ તથા સાકરમાં સેવન કરાવવી. આ સવાર-સાંજ ૧૨ દિવસ આપવી; એટલે પ્રમેહ, ધાતુક્ષય, રક્તપ્રદર, ક્ષયરોગ, જીર્ણજ્વર અને પાંડુરોગ વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

૩૩ **સિદ્ધામૃત રસઃ**—ફટકડી ૩ ભાગ અને સોનાગેરૂ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૧ માસા જેટલું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા પ્રાતઃકાળે સેવન કરાવવું અને ખાટા, તેલવાળા એ પદાર્થ વર્જ્ય કરાવવા; એટલે શિરોભ્રમણ, મસ્તકશૂળ, અમ્લપિત્ત અને સર્વ પ્રકારના પિત્તથી થયેલા રોગો દૂર થાય છે.

૩૪ **કાસકુઠાર રસઃ**—હિંગળોક, મરી, ગંધક, ત્રિકટુ, ટંકણખાર, એ સમાનભાગે લઇ આદુના રસમાં ખરલ કરી બબ્બે રતિની ગોળીઓ કરવી. એ આદુના રસમાં આપવાથી અનેક પ્રકારની ઉધરસ, દારુણ સન્નિપાત અને શિરોરોગનો નાશ કરે છે.

૩૫ **અમૃતમંજરી રસઃ**—હિંગળોક, વછનાગ, લીંડીપીંપર, મરી, ટંકણખાર અને જાવંત્રી સમાનભાગે લઇ સર્વને જંબીરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચણોઠીપ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી આદુના રસમા ૨ અથવા ૩ આપવાથી દારુણ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. વળી મંદાગ્નિ, અજીર્ણ, આમવાત, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, સર્વાંગવાત, જીર્ણજ્વર, ક્ષય ઇત્યાદિ સર્વ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. આ ઉના પાણીના અનુપાનથી આપવી.

૩૬ **અગ્નિકુમાર રસઃ**—ટંકણખાર, પારો, ગંધક, શંખભસ્મ, એ સમાનભાગ, વછનાગ ૩ ભાગ અને મરી ૮ ભાગ લઈ, તેને વાટી ચૂર્ણ કરી ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી યોગ્ય અનુપાનસાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, શ્વાસરોગ, મંદાગ્નિ, કફરોગ, પ્લીહોદર (બરોળ), ઉધરસ અને શૂળ, એ દૂર થાય છે.

૩૭ **કફકેતુ રસઃ**—ટંકણખાર, લીંડીપીંપર અને શુદ્ધ વછનાગ, એ સમાનભાગે લઇ, તેને આદુના રસની ૩ ભાવના આપી, ચણોઠીપ્રમાણે ગોળીઓ કરી, યોગ્ય અનુપાનસાથે આપવી; એટલે પીનસ, શ્વાસ, ઉધરસ, ગળાના રોગ, ગલગ્રહ, દંતરોગ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ ઇત્યાદિ નાશ પામે છે.

૩૮ **વાતગજસિંહ રસઃ**—પારો, ગંધક, ચિત્રક, ત્રિકટુ, નાગરમોથ, વછનાગ અને ત્રિફળાં, એ સમભાગ લઇ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી રતિપ્રમાણે ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે અઢાર પ્રકારના કોઢ, પ્રમેહ, કફરોગ, વાતરોગ અને ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે.

૩૯ **કુષ્ઠકુઠાર રસઃ**—પારદ ભસ્મ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ગુગળ, ત્રિફળા, બકામ લીમડો, ચિત્રક અને શિલાજિત, એ દરેક ૧૬ ભાગ, કરંજનાં બીજ ૬૪ ભાગ અને અભ્રકભસ્મ ૬૪ ભાગ લઇ, ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ઘીમાં મેળવીને માટીના રીઢા વાસણમાં ભરી રાખવું. એ નિત્ય અડધો તોલો ખવરાવે એટલે ગલત્કુષ્ઠ અને સર્વે કોઢનો નાશ થાય છે.

૪૦ કપર્દક રસઃ—મૃત અથવા મૂર્ચ્છિત પારો કપાસનાં ફૂલના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કોડીમાં ભરવો. પછી ટંકણખારને દૂધમાં ખરલ કરી તેવડે કોડીનું મોઢું બંધ કરવું. પછી તેને અંધમૂષા યંત્રમા રાખી ગજપુટ આપવો. ઠંડું થયે બહાર કાઢી, પારાથી બમણાં મરીનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવી, એ રસ એક રતી ઘીની સાથે આપવાથી રક્તપિત્તનો નાશ થશે. તેના ઉપર ઉંબરાનાં પાકા ફળ ઘી અને સાકરમાં પકવી સેવન કરવાં.

૪૧ ગુડૂચ્યાદિ લોહ:—ગળોનું સત્ત્વ, ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, એ સર્વનું ચૂર્ણ સમાનભાગે અને એ સર્વની બરાબર લોહભસ્મ નાખવી. આ રસનું સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરક્ત રોગ દૂર થાય છે.

૪૨ હુતાશન રસઃ—ગંધક, પારો અને ટંકણખાર, એ એકેક ભાગ, વછનાગ ૩ ભાગ અને મરી ૮ ભાગ લઈ તેના ચૂર્ણને જંબીરી લીંબુના રસમા ૧ દિવસ ખરલ કરીને મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી આદુના રસમા આપવાથી શૂળ, અરુચિ, ગોળો, કૉલેરા, અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ, સન્નિપાત, થાક, જડતા અને મસ્તકશૂળ, એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૩ પ્રતાપમાર્તંડ રસઃ—વછનાગ ૧ ભાગ, હિંગળોક ૨ ભાગ, નેપાળો ૩ ભાગ અને ટંકણખાર ૪ ભાગ લઇ કુંવારના રસમા ખરલ કરી રતિપ્રમાણે ગોળીઓ કરીને યોગ્ય અનુપાનસાથે આપવી; એટલે સત્વર નવ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે.

૪૪ માર્તંડોદય રસઃ—હિંગળોક ૨ ભાગ, નેપાળો ૧॥ ભાગ, ટંકણખાર ૧ ભાગ અને વછનાગ ૦॥ ભાગ લઇ સર્વને આદુના રસમાં ખરલ કરી વાલપ્રમાણે ગોળીઓ કરવી, એનું નામ માર્તંડોદય કહેવાય છે. તાવ, શ્વાસરોગ, ઉદરરોગ, આધ્માન, પાડુ અને અજીર્ણ, એ ઉપર અનુપાન યોજી એ રસ આપવા યોગ્ય છે. **પથ્યઃ**—છાશ, ભાત. આ રસ સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, આદુનો રસ અને સાકરમાં આપવાથી દારુણ જ્વર, મંદાગ્નિ, ગોળો, કફ, વાયુ, શૂળ, શોફોદર, વાતરક્ત, સ્વરભેદ, વર્ણકુષ્ઠ, હરસ ઇત્યાદિ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૪૫ નારાચ રસઃ—શુદ્ધ પારો, ગંધક, નેપાળો, ત્રિફળાં અને ત્રિકટુને એકત્ર ખરલ કરી મધસાથે ચાટી તે ઉપર ઉનું પાણી પીવાથી ગુલ્મરોગનો નાશ થાય છે.

૪૬ જય રસઃ—પારો, ગંધક, હિંગળોક અને નેપાળો એ અનુક્રમે ૧-૨-૩-૪ ભાગ લઇ દંતીમૂળના કાઢામાં ખરલ કરી એક રતિપ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સવારે સાકરમાં આપી ઉપર ઠંડું પાણી પાવાથી શીતજ્વર ૧ દિવસમાં દૂર થાય છે.

૪૭ પ્રવાલપંચામૃતઃ—પરવાળાં ૨ ભાગ, મોતી ૧ ભાગ, શંખ ૧ ભાગ, છીપ ૧ ભાગ અને કોડી ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી માટલામાં રાખી માટલું બંધ કરી તેને સાધારણ પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ નિત્ય ૧ વાલ સેવન કરાવવી અને પથ્ય પળાવવું; એટલે આફરો, ગોળો, તાવ, બરોળ, ઉધરસ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, કફ, વાતરોગ, અજીર્ણ, ઉદાવર્તરોગ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, ઝાડો, પ્રમેહ, મૂત્રરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરી વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૮ કાસકેસરી રસઃ—મરી, નાગરમોથ, કોષ્ઠ, ઘોડાવજ અને વછનાગ, એ સરખા ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી આદુના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરવી. તેનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, શૂળ, કફરોગ, સૂતિકારોગ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૪૯ સૂર્યાવર્ત રસઃ—પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૦॥ ભાગ લઇ બન્નેને કુંવારપાઠાના રસમાં ૧ પહોર ખરલ કરી એ બંનેના વજન જેટલા શુદ્ધ તાંબાનાં કંટકવેધી પત્રાં ઉપર તેનો લેપ કરી ઘટીયંત્રમાં તેને ૪ પહોર અગ્નિ આપવાથી આ રસ સિદ્ધ થાય છે, એ ૨ રતિપ્રમાણે ગંધક, મરી અને ઘીમાં આપવાથી કફ અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે.

૫૦ ગુલ્મકુઠાર રસ બીજોઃ—પારો, ગંધક, ટંકણખાર, ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, હરતાલ, વછનાગ, તામ્રભસ્મ અને નેપાળો, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી રતિપ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદુના રસમાં આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના ગુલ્મનો નાશ થાય છે.

૫૧ મહાચંદ્રકલા રસ:—શુદ્ધ પારો, તામ્રભસ્મ અને અભ્રકસ્મ, એ દરેક તોલો તોલો અને ગંધક ૨ તોલા લઇ કાજળી કરવી. પછી તેને નાગરમોથનો કાઢો, દાડમનો રસ, કેવડાનાં મૂળનો કાઢો, સહદેવીનો કાઢો, કુંવારપાઠાનો રસ, પિત્તપાપડાનો કાઢો, વાળાનો કાઢો, કાળી મુસળીનો કાઢો, શતાવરીનો કાઢો, એઓની વારાફરતી ભાવનાઓ આપી; પછી તેમાં કડુ, ગળોનું સત્ત્વ, પિત્તપાપડો, વાળો, લીંડીપીંપર, સુખડ અને ઉપલસરીનું સમાનભાગે ચૂર્ણ નાખી પછી તેને કાળી દ્રાક્ષના કાઢાની ભાવના આપી છાયે સૂકવી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે યોગ્ય અનુપાનસાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ અને દુસ્તર પ્રમેહ રોગનો નાશ થાય છે.

૫૨ ચમનામૃત રસ:—ગંધક, કમળકાકડી, જેઠીમધ, શિલાજિત, રુદ્રાક્ષ, ટંકણખારની ભૂકી, સાબરશીંગની ભસ્મ, એને બીલીના મૂળના કાઢામા એક પહોરસુધી ખરલ કરી તેની વાલપ્રમાણેની ગોળી આપવાથી ઉલટી, મંદાગ્ન અને મેદોરોગનો નાશ થાય છે.

૫૩ વડવાનળ રસ:—શુદ્ધ હરતાલ ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, સીસાની ભસ્મ ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ અને મરી ૧૬ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમા ખરલ કરી રતિપ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તે ઘીની સાથે ભક્ષણ કરવાથી કૉલેરા, સર્વ પ્રકારના શૂળ, બરોળ, ઉદરરોગ, ગોળો, સંગ્રહણી, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ અને મંદાગ્નિ, એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૫૪ હેમગર્ભ પોટલીરસ:— ચાર ભાગ પારો અને ચાર ભાગ સોનુ લઇ બન્નેને ઘુંટીને પછી તેમા બાર ભાગ ગંધક મેળવી કાજળી કરવી. પછી તેમા મોતી ૧૬ ભાગ, શંખ ૨૪ ભાગ અને ટંકણખાર ૧ ભાગ નાખી સર્વને પાકેલાં લીંબુના રસમા ખરલ કરી ગોળો કરવો. પછી તે ગોળાને શરાવસંપુટમાં નાખી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટમા છાણાની ભઠ્ઠી કરી પુટ આપવો. ઠંડું થયે બહાર કાઢી તેમાથી ૪ રતિ પ્રમાણે લઇ તે ઔષધ મરીના ૨૯ કણના ચૂર્ણ અને ગાયના ઘી સાથે આપવું તથા લોકનાથ રસ પ્રમાણે પથ્ય રખાવવું. તેનાથી ઉધરસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે,

૫૫ બીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, સોનું ૧ ભાગ અને તામ્રભસ્મ ૩ ભાગ લઈ સર્વને કુંવારપાઠાના રસમાં સાત દિવસ ખરલ કરી ગોળો કરવો. પછી તેને મજબૂત વસ્ત્રમાં બાંધીને તેના ઉપર નીચે થોડોક ગંધક નાખી તેનાપર ફરીથી પાકી પોટલી વસ્ત્રથી બાધવી. ત્યારપછી સર્વ ઔષધના સમાનભાગે ગંધક લઈ માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં તે પોટલી મૂકી તે માટલીનું મુખ માટીના કોડીઆથી બંધ કરીને સાંધાઓ પણ બંધ કરી દેવા. અંદર ગંધકનો દ્રવ થયો કે નહિ તે સળીવડે જોવાને ખાતર ઉપલા ચપણામાં એક છિદ્ર પાડવું. ત્યારપછી તે માટીના વાસણને વાલુકાયંત્રમાં મૂકીને તેને અર્ધો પહોરસુધી મંદાગ્નિ આપવો. પછી તે ઠંડું થએથી તેમાંની માત્રા કાઢી તે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનપરત્વે આપવી.

૫૬ ત્રીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસ:—શુદ્ધ પારો ત્રણ ભાગ, તામ્રભસ્મ ત્રણ ભાગ, ગંધક એક ભાગ અને સોનું અર્ધો ભાગ લઇ તેને સાત દિવસ ખરલ કરી કાજળી કરવી. પછી તેને સાત દિવસ નગોડના રસમા અથવા ધંતુરાના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો. પછી વસ્ત્રની અંદર થોડોક ગંધક નાખી તેમાં ગોળો રાખી મજબૂત બંધનથી બાંધવું. આ પ્રમાણે ઉપરાઉપરિ ત્રણ વખત બાધી માટીના વાસણમા નીચે ઉપર ગંધક અને મધ્યમાં એ પોટલી રાખી, નિર્વાત જગ્યા ઉપર વેંતભર ખાંડો ખોદી તેમાં તે પોટલીવાળું વાસણ રાખી તેના ઉપર એક અંગુઠાપૂર માટી ચઢાવી તેના ઉપર અર્ધો પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે હેમપોટલીરસ સિદ્ધ થશે. આ રસ અનુપાનપરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૫૭ ચોથા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસ:—પારો અને ગંધક સમભાગે લઇ કાજળી કરી પારાની સમાનભાગે સોનું લઈ તેમાં મેળવી તેને બારિક અને ટકાઉ વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધીને તે પોટલીને કડાઈમા રાખી તેમાં ગંધક નાખી પકવવી. નીચે મંદાગ્નિ કરવો. આસમાની રંગ થયા પછી કડાઇ નીચે ઉતારવી. આ હેમગર્ભ રસ શ્વાસ અને ઉધરસનો નાશક હોઈ અનુપાનપરત્વે સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે.

૫૮ પાંચમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસઃ—શુદ્ધ કરેલો પારો ચાર તોલા, શુદ્ધ સોનું ૧ તોલો અને ગંધક ૧ માસો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને બારિક ખરલ કરવું. પછી તેને એક વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલીને લોઢાની કડાઇમા રાખી તેના ઉપર ૪ તોલા ગંધક નાખવો અને તે ઉપર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધી મુખમુદ્રા કરી તેને ભૂધરયંત્રમા પુટ આપવો. ત્યારપછી ઠરી ગયેથી બહાર કાઢી ચૂર્ણ કરી તેને ફરીથી વસ્ત્રમાં બાંધી પારાના સમાન ગંધક લઇ ઉનના વસ્ત્રમાં મુદ્રા કરી આગળ પ્રમાણે પુટ આપવો, એટલે આ **હેમગર્ભ રસ** સિદ્ધ થાય છે.

૫૯ છઠ્ઠા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસઃ—સોનું એક ભાગ અને પારો ત્રણ ભાગ લઇ તેને લીંબુના રસમા ખરલ કરી ગોળો કરવો અને વસ્ત્રમાં કિંચિત્ ગંધક નાખીને તે ગોળો તેમા રાખી પુનઃ તે પર વસ્ત્ર બાંધવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવું. પછી લોઢાના વાસણમાં સમાન ગંધક નાખી તે મધ્યે પોટલી ઠેરવવી. પછી તે સાત વાર કપડમટ્ટી કરી એક વેંત ખાડો ખોદી તેમાં તે વાસણને રાખી તે ઉપર એક અંગુઠાપૂર માટી નાખી તેના ઉપર એક પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે **હેમગર્ભ પોટલીરસ** સિદ્ધ થાય છે. તે અનુપાનપરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૬૦ સાતમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસઃ—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ, શુદ્ધ સોનું ૧ તોલો અને શુદ્ધ ગંધક ૧ માસો લઇ તેનું બારિક ચૂર્ણ કરી વસ્ત્રથી બાંધવું; અને પારાની બરાબર ગંધક લઇ તે ઉપર નાખવો. પછી તેપર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધવું અને તે પોટલીને શરાવસંપુટમાં નાખી સાંધા બંધ કરવા. પછી તે સંપુટને ભૂધરયંત્રમા રાખી તેને અગ્નિ આપવો; અને તે શીતળ થયા પછી ઉપરથી ગંધક કાઢી નાખી અંદરના ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને મજબૂત વસ્ત્રમાં બાંધી ઉપર ગંધક નાખી ફરીથી ભૂધરયંત્રમાં અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે સાત પુટો આપવાથી પણ **હેમગર્ભ રસ** સિદ્ધ થાય છે.

૬૧ આઠમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસઃ—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, પ્રવાલ ૦। ભાગ, રૂપું ૦। ભાગ, સોનું ૦। ભાગ અને પારાનો આઠમો ભાગ ગંધક લઇને સર્વનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેની પોટલી બાંધવી. પછી કડાઈમાં ગંધક નાખી તેમાં એક પહોર સુધી પચવવી. પછી બહાર કાઢી ઉપરનું વસ્ત્ર કાઢી નાખી તેમાંનો **હેમગર્ભ રસ** આપવો. આ રસ અનુપાનપરત્વે અનેક રોગો ઉપર અપાય છે.

૬૨ નવમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસઃ—પારો ૯ તોલા, તામ્રભસ્મ ૩ તોલા, ગંધક ૪॥ તોલા, મોતી ૫ માસા, ગોરોચન ૨॥ તોલા, સોનું ૩ તોલા, પ્રવાલભસ્મ ૩ તોલા, એને કુંવારપાઠાના રસમા ૩૦ દિવસ ખરલ કરી છાયામા સૂકવી રેશમના કપડામાં પોટલી બાંધી ગંધકમાં શીજવવું. પછી તેમાં કસ્તૂરી ચાર માસા ભેળવવી; એટલે **હેમગર્ભરસ** સિદ્ધ થાય છે.

૬૩ દશમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસઃ—શુદ્ધ હિંગળોક ૧ તોલો, સોનું ૧ માસો, પારો ૧ માસો અને ગંધક અર્ધો માસો લઇ ચૂર્ણ કરી તેનો ગાયના દૂધમાં ખરલ કરી વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધી ભૂધરયંત્રમા કુક્કુટપુટ આપવો. વળી તેને વસ્ત્રમાં બાંધી તેના ઉપર ગંધક નાખી ફરીને ઉપર પ્રમાણે પુટ આપવો. એટલે આ રાતા રંગનો **હેમગર્ભ રસ** સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ રોગ ઉપર આપવો. એક દોષ, દ્વિદોષ, ત્રિદોષના ઉપર આદુના રસ અગર મધમા એને આપવો.

૨—ચૂર્ણો*

૧ અજમોદાદિ ચૂર્ણઃ—અજમોદ, વાવડીંગ, સિંધવ, દેવદાર, ચિત્રકમૂળ, વરિયાળી, લીંડીપીંપર અને મરી એકેક તોલો, બાળહરડે ૫ તોલા, વરધારો ૧૦ તોલા અને સુંઠ ૧૦ તોલા;

---

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગોઃ—

૧ અતિસાર ઉપરઃ—સુંઠ તોલો ૧ ગરમ કરી તેમાં સાકર તોલો ૧ તથા અફીણ બે આની ભાર નાખી ઝીણું વાટી તેની સરખા વજને ત્રણ પડીકીઓ કરવી. તેમાંની દરરોજ એકેક પડીકી લઇ ફાકવી.

૨ અતિસાર ઉપર બીજી ફાકીઃ—બાવળીઓ ગુંદર, ખસખસ અને સાકર સરખાભાગે લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તોલા ૨ ના અંદાજે સવારે આપવું.

એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ઉષ્ણોદકમા પાવાથી સોજો, આમવાયુ, સાંધા દુખે છે તે વાયુ, ગૃધ્રસી વાયુ અને કેડ, પીઠ, ગુદા, પેટ એ ઠેકાણે શૂળ થાય છે તે, તૂની વાયુ, પ્રતિતૂની, વિશ્વાચી વાયુ અને કફવાયુનો વિકાર વગેરે તમામ વાયુરોગ દૂર કરે છે.

૨ અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ:—આસોદ ૪૦ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા, લીંડીપીંપર ૧૦ તોલા, મરી ૮ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર; એલચી, નાગકેસર) ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો, ભારંગમૂળ ૧ તોલો, તાલીસપત્ર ૧ તોલો, કચૂરા ૧ તોલો, અજમો ૧ તોલો, માયાં ૧ તોલો, જટામાસી ૧ તોલો, ચણકબોબા ૧ તોલો, મોથ ૧ તોલો, રાસ્ના ૧ તોલો, કડુ ૧ તોલો, ગળો ૧ તોલો અને કોષ્ઠ ૧ તોલો લઇ ચૂર્ણ કરવું. આ બધા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી તે દરરોજ એક તોલો સવારે આપવું. ક્ષય ઉપર ઘી અને સાકરમા આપવું. પ્રમેહ ઉપર માખણમાં, શિરોભ્રમણ અને પિત્તવ્યાધિ ઉપર ગોખરૂમા આપવું. આ ચૂર્ણ જેનો દેહ ક્ષીણ થએલો છે તેના બળની વૃદ્ધિ કરે છે; અને મેદ, ઉદર, મંદાગ્નિ અને કુક્ષિશૂળનો તથા અનુપાનથી બધા રોગોનો નાશ કરે છે.

૩ અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ:—અક્કલકરો, સિંધવ, ચિત્રો, આમળાં, મરી, લીંડીપીંપર, અજમો અને હરડે એકેક ભાગ અને સુંઠ ૨ ભાગ; એનું ચૂર્ણ કરી તેને બીજોરાના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. એ મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સળેકમ, પીનસ, ફેફરૂં, ઉન્માદ અને સન્નિપાત ઉપર હિતકારક છે.

૪ આમલક્યાદિ ચૂર્ણ:—આમળા, ચિત્રો, બાળહરડે, લીંડીપીંપર અને સિંધવ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું. એ લેવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર થાય છે, મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રુચિ થાય છે, કફ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અન્નનું પચન થાય છે.

---

૩ પિત્તજ્વર ઉપર:—હિંમજ તોલા ૦। અને આગાસ્યુ મીઠુ તોલો ૦। લઈ ઝીણું વાટી તેની રાત્રે સુતી વખતે ગરમ પાણીથી ફાકી કરવી. એનાથી સૂક્ષ્મ રેચ લાગશે. રેચ વાળવા જરૂર નહિં પડે.

૪ તાવ ઉપર:—શંખજીરાની ભૂકી દૂધમા આપવાથી ટાઢીઓ તાવ જાય અને દહીંને કપડામાં બાંધી રાખી તેમાનું પાણી નીતરી ગયા પછી તેમા ખાવાથી ઉનો તાવ જાય.

૫ હરસ ઉપર:—કબુતરની વીઠ અને આવળનાં ફૂલની જરદી (પાંદડી) સમાનભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ બનાવી ગુલકંદમાં એક આસો ખાવું.

૬ વહેતા કાન ઉપર—ટંકણખારને ઝીણો વાટી કાનમાં ભભરાવી તેના ઉપર લીંબુના રસનો છાંટો પાડવાથી પરૂ બંધ થઈ પીડા મટી જશે

૭ દંતમંજન:—બદામનાં છોતરાની રાખ, જાંબુનાં પાદડાંની રાખ, દુધેલીને છાયામાં સૂકવીને ઝીણી ખાટવી. તે, માયા નંગ ૩, હરડે મોટી નંગ ૦॥, જવખાર તોલો ૦॥, એ છએ ચીજો ઝીણી ખાટી કપડાથી ચાળી દાતે ઘસવાથી દાતનો દુખાવો મટે.

૮ હાલતા દાંત ઉપર:—ફટકડી અને માયા સમાનભાગે ખાટી કપડાવડે ચાળી દાંતે ઘસવાથી હાલતા દાત મજબૂત થાય.

૯ ગરમીના દરદીને આપવાનો રેચ.—મીંઢીઆવળ તોલા ૬ તાવડામાં થોડી શેકેલી વરીઆળી તોલા ૨॥, ધીમા તળેલી હિમજ તોલા ૨॥, એલચી તોલો ૧, એ ચીજો ઘી તોલા ૧ મા તળીને તેમાં ખાડ તોલા ૫ નાખી ખાડીને ભૂકો કરવો. એ ફાકી દરરોજ તોલા ০॥। પ્રમાણે લેવી.

૧૦ ઠાલી ઉધરસ ઉપર:—મરી, હિમજ, અજમો, તજ, સુંઠ, સુવા, લીંડીપીંપર, પાનની જડ એ આઠ ચીજો દરેક એકેક તોલો, મોટી હરડે નંગ ૧ અને સાકર તોલા ૫ એકત્ર વાટી તેની ફાકી તોલા ০॥।ના આશરે કરવી.

૧૧ જીર્ણજ્વર (ધખલી) ઉપર.—કડુ, કરીઆતુ, ઇંદ્રજવ, કાળીજીરી, ગળો અને સંચળ સરખાવજને લઇ ઝીણુ ખાટી કપડછાણ કરવુ. એ ચૂર્ણ દરરોજ તોલો ০॥ ફાકવું. પરેજી પાળવી.

૧૨ વિસ્ફોટક ઉપર:—મીઢીઆવળ તોલા ૨૦, હિમજ તોલા ૩, હરડે તોલા ૩, બહેડાં તોલા ૨, આમળાં તોલા ૨, મજીઠ તોલો ૧, કાળાં મરી તોલો ૧, સફેદ નસોતર તોલા ૨; સિંધવ તોલા ૨, એ નવ વસ્તુઓને ઝીણી ખાંડી તેમાથી દરરોજ સવારસાંજ ઉના પાણી સાથે છઆનીભાર ફાકવી. (રેચક છે.)

૧૩ વિસ્ફોટક ઉપર (બીજો)—મીઢીઆવળ તોલા ૧૦ અને સુંઠ, વરીઆળી, સિંધાલુણ અને મજીઠ એ દરેક તોલા ૨॥ પ્રમાણે લઈ ઝીણું ખાંડી તોલા ૧ ના વજનથી સવારસાંજ ફાકી કરવી. (રેચક છે.)

૧૪ આમરવાયુ ઉપર.—આવળના છોડા બાળી તેની રાખને આકડાના દૂધનો પુટ આપી છાયામાં સૂકવી ઝીણુ કરી કપડાથી ચાળી નાકે તપખીરની માફક સુંઘવું.

૫ એલાદિ ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, જટામાસી, લવંગ, સુંઠ, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, ચંદન, ધાણા, ખારેક, તમાલપત્ર, જેઠીમધ, કાળો વાળો, ધોળો વાળો અને દાડમની છાલ, એ સમભાગ લઇ તે ૬ માસા ચૂર્ણ પાશેર દૂધ અને ૨ તોલા સાકરમા આપવું;એટલે ઉચકી, કમળો, પાંડુરોગ મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૬ ચંદનાદિ ચૂર્ણ:—અગર ૧ ભાગ, તગર ૧ ભાગ, વંશલોચન ૧ ભાગ, ધોળું ચંદન ૧ ભાગ, વાળો ૧ અને સાકર ૫ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરીને ૩ અગર ૬ માસા પાશેર દૂધમા પાવું; એટલે દાહ, પિત્ત અને ઉનવા એ રોગો દૂર થાય છે.

૭ ચોપચીની ચૂર્ણ:—ચોપચીની ૧૬ તોલા, સાકર ૪ તોલા, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલકરો, ખુરાસાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને તજ, એ દરેક તોલો તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે પ્રમેહ, વ્રણ, કોઢ, ઉપદંશ, ક્ષીણતા અને ગરમીનાં દરદોથી સાંધા પકડાય છે તે, વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

૮ તાલીસાદિ ચૂર્ણ:—તાલીસપત્ર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૩ તોલા, લીંડીપીંપર ૨ તોલા, એલચીદાણા ૦॥ તોલો, તજ ૦॥ તોલો અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા આપવું, એટલે અરુચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર, ઉલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચઢવું, પથરી, પાંડુ અને સંગ્રહણી, બરોળ, એ રોગો દૂર થાય છે.

૯ ત્રિફળાં ચૂર્ણ:—હરડા, બહેડા અને આમળા, એ ત્રણ ઔષધો સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું; એને ત્રિફળાં કહે છે. એ ત્રિફળાચૂર્ણ આપવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત, અને કુષ્ઠ રોગો દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. આ ત્રિફળા રસાયની છે. ઘી અને મધમાં ત્રિફળા મેળવી ખાવાથી તમામ નેત્રરોગ દૂર થાય છે.

૧૦ ત્રિફળાં પીંપર ચૂર્ણ:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવા આપવું તેથી કરી મળનો ભેદ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. શ્વાસ, કાસ અને તાવ દૂર થાય છે.

૧૧ ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ:—હરડા, બહેડા, આમળા, તજ, જેઠીમધ અને મહૂડાનાં ફૂલ સમભાગ લઈ તેનુ ચૂર્ણ ૬ માસા, મધ ૧ તોલો અને ઘી ૧॥ તોલામાં સાંજરે આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ, ગળા ઉપરના ભાગના સર્વ રોગ, વલીપલિત રોગ, હરસ, ભગંદર, પ્રમેહ, કુષ્ઠ હલીમક અને કિલાસકુષ્ઠ, એ રોગો દૂર થઇ નવી દૃષ્ટિ આવે છે, કેશ કાળા થાય છે.

૧૨ દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:—દાડમની છાલ ૮ તોલા, સાકર ૮ તોલા, લીંડીપીંપર, પીંપળામૂળ, અજમોદ, મરી, ધાણા, જીરૂ અને સુંઠ એકેક તોલો, વંશલોચન ૩ માસા; તજ, તમાલપત્ર એલચીદાણા અને નાગકેસર દોઢ દોઢ માસા પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ, સંગ્રહણી, કંઠરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, સળેકમ અને કાસરોગ દૂર થાય છે.

---

૧૫ રોમનાશક ચૂર્ણ:—કળીચુનામા તેનો ચોથો ભાગ હરતાલ નાખી કપડછાણ કરી રાખવું એ ચૂર્ણ પાણી સાથે મેળવી વાળ ઉપર ચોપડી થોડી વાર પછી ધોઈ નાખવાથી વાળ ખરી પડશે.

૧૬ બાળકની ખાંસી તથા બકારી ઉપરઃ—ભોરિંગણીનાં ફૂલ નંગ ૪ અને કેસર વાલ ૧ નું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવું.

૧૭ ચોથીઆ તાવ ઉપરઃ—હિંગના ચૂર્ણનો જૂના ઘી સાથે ન્યાસ લેવો.

૧૮ નળબંધ વાયુ ઉપરઃ—અજમો તોલા ૬, સંચળ તોલા ૨, સિંધવ તોલો ૧, સુંઠ તોલો ૧, લવંગ તોલા ૨, તજ તોલા ૨, ખોરી અજમો તોલો ૧ તથા મોથ તોલા ૨॥ ;લઈ ઝીણાં વાટી તેમાંથી તોલા ૦। પ્રમાણે દરરોજ સવારસાંજ ફાકી કરાવે તો ઉદરવાયુ અને નળબંધ વાયુ મટે.

૧૯ કૃમિ (કરમિયા) ઉપરઃ—ઘોડાવજ, અજમો, વાવડીંગ, પિત્તપાપડો, કચૂરો, હિંગ અને નસોતર સરખા ભાગે વાટી ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સાથે ફાકી લેવાથી કરમ નીકળી પડે અને દરદ મટે.

૨૦ અતિસાર ઉપરઃ—ખોરી અજમો, મોચરસ, સુંઠ અને ધાવડીનાં ફૂલ સરખાભાગે લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી આચની છાશમાં પીએ તો ઘણો પાતળો ઝાડો થતો હોય તોપણ બંધ થાય.

૨૧ હરસ અને લોહી જતા હરસ (દુગ્ધમસ) ઉપરઃ—મરી તોલા ૧૦, સુવા તોલા ૨૦, હીરાદખણ તોલો ૧ અને ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૧ નું ચૂર્ણ કરી દરરોજ એક તોલાપ્રમાણે મધમાં ચટાડવું.

૧૩ બીજું દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:—દાડિમના દાણા ૩૨ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ ત્રણે મળીને ૪ તોલા; સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપર મળીને ૪ તોલા; પીંપળીમૂળ ૪ તોલા, વંશલોચન અને વાળો એક એક તોલો અને સાકર ૩૨ તોલા, એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. એના સેવનથી આમાતિસાર, ઉધરસ, હૃદયશૂળ, પડખાનું શૂળ, હૃદ્રોગ, અરુચિ, ગોળો, સંગ્રહણી અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે.

૧૪ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક અને લીંડીપીંપરનું એક તોલો ચૂર્ણ, મધ ૧ તોલો અને ઘી દોઢ તોલામાં આપવું; એટલે જ્વર, ઉધરસ અને સોજાનો નાશ થાય છે.

૧૫ બીજું દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચોખાની ધાણી, ધોળું કમળ, શતાવરી, ખારેક, વંશલોચન, વાળો, આમળાં, ગળોનું સત્ત્વ, નાગરમોથ, ધોળું ચંદન, તગર, કોષ્ઠ, કપૂરચીની, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, નાગકેસર, ધાણા અને ગોખરુનું ચૂર્ણ કરી, સમભાગ સાકર નાખી તે ત્રણ માસા આપવું; એટલે ક્ષયરોગ, દાહ અને પિત્ત દૂર થાય છે.

૧૬ ધાન્યાદિ ચૂર્ણ:—લીંડીપીંપર, ધાણા, જીરૂં, અજમો, સંચળ, વાળો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, ચિત્રો અને પીંપળીમૂળ એકેક ભાગ; દાડમની છાલ, લીંડીપીંપર, ધાવડીના ફૂલ, અજમોદ, આમલી અને કુમળાં બીલાં ૩ ભાગ, સાકર ૬ ભાગ અને કોઠાનો ગર્ભ ૮ ભાગ; એનું ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું; એટલે અરુચિ, ગુલ્મ, ક્ષય, સળેકમ, અતિસાર, હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, સંગ્રહણી, કંઠરોગ, શ્વાસ અને કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૭ નારાયણ ચૂર્ણ:—ચિત્રકમૂળ, ત્રિફળા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, જીરૂ, શેરણી, વજ, અજમોદ, પીંપળીમૂળ, વરીઆળી, વગડાઉ તુલસી, અજમો, કચૂરા, ધાણા, વાવડીંગ, કાળું જીરૂં, ચોક, પોખરમૂળ, સાજીખાર, જવખાર, સિંધવ, વરાગડું મીઠું, સંચળ, બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું અને કોષ્ઠ, એ ૨૭ ઔષધો એકેક ભાગ, પહેલા ઔષધના બે ભાગ, કડવી ઇંદ્રવરણીનાં ફળ ત્રણ ભાગ, નસોતર ત્રણ ભાગ, દાંતીનાં મૂળ ચાર ભાગ, પીળા થુરીઆના મૂળ અથવા પાન (તે ન મળે તો તેના અભાવે થુરીઓ લેવો.) એ બધાં ઔષધો કચરી ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણ પાચને કરી તથા સ્નેહાદિકે કરી જેનો કોઠો સ્નિગ્ધ થએલો છે, તેને રેચ થવા માટે આપવું; તેથી કરી તમામ રોગ દૂર થાય છે. હૃદ્રોગ, પાંડુ, શ્વાસ, કાસ, ભગંદર અને અગ્નિમાંદ્યના રોગો ઉપર આ ચૂર્ણ અનુપાનની યોજના કરી આપવું. પેટ ચઢયું હોય તો મધમાં આપવું. ગુલ્મ રોગ ઉપર બોરડીના કાઢામાં આપવું. ગુદાની અંદર કાતરા પડે છે તેને આમલીની છાલના કાઢામાં આપવું. ઉદરરોગ ઉપર ઉટડીના દૂધમા અથવા ગાયની છાશમાં આપવું. વાતરોગીને ઘીમાં આપવું. મૂળવ્યાધિ ઉપર દાડમના રસમા આપવું. આ ચૂર્ણ ઘીમાં આપવાથી સ્થાવર તથા જંગમ વિષ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણથી **સર્વ** પ્રકારના **દુષ્ટરોગ** દૂર થાય છે.

૧૮ પાચક ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, ત્રિફળાં, પીંપળીમૂળ, ત્રિકટુ, ચિત્રક, શેકેલી હીંગ, જીરૂં, વરીઆળી, અજમો, લવંગ, વાવડીંગ, સિંધવ, સંચળ, ખિડલોણ, બંગડીખાર અને વરાગડું મીઠું સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસની ભાવના આપી તે ૩ માસા આપવું; એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મોઢામા રુચિ આવે છે અને અજીર્ણ તથા પેટ ચઢયું હોય તે ઉતરી જાય છે.

૧૯ પાચક અને રેચક ચૂર્ણ:—ખારેક ૧૦ ભાગ, લીંડીપીંપર ૨ ભાગ, જીરૂં ૧ ભાગ, સાકર ૧૦ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, જાયફળ ૧ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ

૨૨ હરસ ઉપર.—ગંધકના ફૂલ અથવા શોધેલો ગંધક, મીંઢીઆવળ અને મરીનું ચૂર્ણ તોલા ૨ થી ૪ સુધી મધમાં ચાટવું; અથવા એરંડીઆ તેલમાં તળેલી હિમજનું ચૂર્ણ મધ સાથે લેવાથી દસ્ત સાફ આવશે અને હરસના દરદની પીડા થશે નહિં.

૨૩ દુઝણ મસા ઉપર.—નાગકેસરનું ચૂર્ણ તોલો ૦। એક તોલા માખણમાં મેળવી દરરોજ સવારે ખાવું.

૨૪ દુઝણ મસા ઉપર (બીજો):—મરી ૧ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, ચિત્રાનું મૂળ ૪ ભાગ, સૂકવેલું સુરણ ૮ ભાગ, વાવડીંગ ૪ ભાગ, વરધારો ૬ ભાગ, ત્રિફળાં (હરડાં, બહેડાં અને આમળાં) ૪ ભાગ અને લીંડીપીંપર ૪ ભાગ લઇ, ખાંડી કપડછાણ ચૂર્ણ બનાવી તેમાં ૨૦ ભાગ ગોળ મેળવી, તેમાંથી દરરોજ સવારમાં એકેક તોલો ખાવાથી હરસ, સોજો અને બરોળના રોગીને ફાયદો થાય.

લઈ ચૂર્ણ કરી તે લીંબુના રસમાં કડાઇમાં ગરમ કરી રાખી મૂકવું. એ ત્રણ માસા આપવું એટલે અન્નનું પાચન થઇ મોઢામાં સ્વાદ આવે છે.

૨૦ પિપ્લ્યાદિ ચૂર્ણ:—લીંડીપીંપર, અતિવિષ, નાગરમોથ અને કાકડાશીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તેથી કરી બાળકોનો જ્વરાતિસાર, શ્વાસ, કાસ અને ઉલટી એ રોગો દૂર થાય છે.

૨૧ મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ:—સુરવારી હરડે બે ભાગ, સોનામુખી બે ભાગ, રેવંચી બે ભાગ, સિંધવ ૨ ભાગ, સંચળ ૦।। ભાગ, મરી ૦।। ભાગ અને સુંઠ ૦।। ભાગ, એનું ચૂર્ણ ૩ માસા રાત્રે ગરમ પાણીમાં આપવું.

૨૨. મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ બીજું:—સોનામુખી (મીંઢીઆવળ), બાળહરડે અને લીંડીપીંપર અથવા વરીઆળી એકેક ભાગ તથા સિંધવ અથવા સંચળ અર્ધો ભાગ લઇ તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા ચૂર્ણ રાત્રે ગરમ પાણીમાં પાવું.

૨૩ મહાખાંડવ ચૂર્ણ:—મરી, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું અને બંગડીખાર એકેક ભાગ, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, તજ, લીંડીપીંપર, આમલીની છાલ અને જીરૂં બબ્બે ભાગ, અમ્લવેતસ (ન મળે તો ચુકો અથવા ચણાનો ક્ષાર), સુંઠ, મોટા એલચીદાણા, ચણીબોર, અજમોદ અને નાગરમોથ ત્રણ ત્રણ ભાગ; અને બધા ઔષધોનો ચોથો ભાગ દાડમનાં ફળ લેવાં. પછી બધાંનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી અર્ધી સાકર લઇ મેળવવી. આ ચૂર્ણનું સેવન કરવાથી મોઢામાં સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે. તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ હૃદયને હિતકારક અને કાસ, અતિસાર, હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, ઉદરરોગ, મુખરોગ, મોડશી (કોગળીઉં), પેટ ચડવું, હરસ, ગુલ્મ, જંતુવિકાર, પાંચ પ્રકારની ઉલટી અને શ્વાસ રોગ દૂર કરે છે.

૨૪ યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ:—અજમોદ બે ભાગ, દાડમની છાલ બે ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, આમલીની છાલ ૨ ભાગ, અમ્લવેતસ ૨ ભાગ, ખાટાં બોર ૨ ભાગ, લીંડીપીંપર ૫ ભાગ, મરી ૧૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, સંચળ ૧ ભાગ, ધાણા ૧ ભાગ, જીરૂં ૧ ભાગ અને સાકર ૩૨ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું; એટલે પાંડુ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, જ્વર, ઉલટી, શોષ, અતિસાર, બરોળ, મલબંધ (બંધકોશ), અરોચક, શૂળ, મંદાગ્નિ, મૂળવ્યાધિ, જીભના રોગ અને કંઠરોગ દૂર થાય છે.

૨૫ લઘુગંગાધર ચૂર્ણ:—નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, કુણાં બીલાં, લોધર, મોચરસ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ કરી તે છાશમાં ગોળ નાખી આપવું; તેથી અતિસાર દૂર થાય છે.

૨૬ લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ભીમસેની કપૂર, એલચીદાણા, તજ, નાગકેસર, જાયફળ, વાળો, સુંઠ, શહાજીરૂં, કૃષ્ણાગરૂ, વંશલોચન, જટામાંસી, નીલકમળ, લીંડીપીંપર, વાળો, ધોળું ચંદન, તગર અને ચણકબોબા સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તેનાથી અર્ધી સાકર લઇ એ સર્વ એકઠું કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મોઢામાં સ્વાદ આવે છે, શરીર પુષ્ટ થાય છે, સ્ત્રીવિષયમાં

---

૨૫ દુઝણ મસા ઉપર (ત્રીજો):-રસવંતી રંગે કાળી અને ખાધે કડવી હોય છે તે દરરોજ સવારે એક વાલ પાણીમાં ઘસીને પાવી; અને તે પીધા પછી ત્રણ કલાકે ખાવું અને અડધો વાલ પાણીમાં ઘસી મસા ઉપર લેપ કરી મીઠાની પોટલીથી શેકવું એટલે હરસ કરમાઈ જશે.

૨૬ જલોદર ઉપર:-રાઈ તોલા ૧ના ઝીણા કરેલા ચૂર્ણને ગાયના ઝરણ (ગોમૂત્ર)માં પાવું.

૨૭ પ્રમેહ ઉપર:-ઇલાયચી તોલો ૧ શુદ્ધ કરીને તેમાં સાકર તોલા ૪ અને ફટકડી તોલા ૨ નાખી ઝીણું વાટી સમાનવજને ત્રણ પડીકાં કરવાં. દરરોજ એક પડીકું બકરીના એક શેર દૂધમાં પાવું. પરેજી સખત પાળવી. માત્ર ઘઉં, મગ અને દૂધ, એ ત્રણજ વસ્તુઓ ખાવી. મગ અને દૂધ એ બે સાથે કદિ ખાવાં નહિ; નહિ તો ન સમજાય તેવું રસાયણી નુકસાન થાય છે.

૨૮ સારણ ગાંઠ ઉપર:-આબાહળદર, સાજીખાર, મેદાલકડી અને હજરતબોર, એ ચારે એકેક તોલો લઈ ઝીણું ખાંડી ઇંદ્રવારણી (ત્રુંસડા),ના ફળને ડગળી કાપી તેમાં ભરી તેને ડગળી બેસાડી તડકે સૂકવવું. તે સુકાઈ ગયા પછી બારિક ખાંડી તેની વાલ ૨ ના અંદાજે સવાર-સાંજ ફાકી લેવાથી પેટમાં ચડતી હોય તે સારણ ગાંઠ મટે.

૨૯ ગુમડાંનાં ચાંદાં ઉપર:-કાથો અને રાળ સરખા ભાગે લઈ વાટીને ચાંદાં ઉપર ભભરાવે તો ૩ દિવસમાં મટે.

ઇચ્છા થાય છે, વાત, પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ દૂર થાય છે; શક્તિ આવે છે, હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, શ્વાસ, હેડકી, સળેકમ, ક્ષય, તમકશ્વાસ, અતિસાર, ઉરમા ક્ષયરોગ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરુચિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે.

૨૭ બીજું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—૮ માસા લવંગ, એલચી અને જાયફળ એ અર્ધો તોલો અને અફીણ ૧ માસો તે સર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો માસો આપવું; એટલે દારુણ મોડસી (કોગળીઉં), શૂળ, અતિસાર અને ઉલટીનો નાશ કરે છે.

૨૮ ત્રીજું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ચણકબોબા, વાળો, સુખડ, તગર નીલકમળ, એલચી, કૃષ્ણાગરૂ, તજ, નાગકેસર, લીંડીપીંપર, સુંઠ, જટામાંસી, નાગરમોથ, શુદ્ધ કપૂર, જાયફળ અને વંશલોચન, એ દરેક સમાનભાગે લઈ અને ખડીસાકર ૮ ભાગ લઇ સર્વનુ ચૂર્ણ કરવું. આ લવંગાદિ ચૂર્ણ રુચિકારક, અગ્નિદીપક, તૃપ્તિકારક, બળદાયક, વૃષ્ય અને ત્રિદોશનાશક હોઇ છાતીના રોગ, તમકશ્વાસ, ગલગ્રહ, ઉધરસ, હેડકી, અરુચિ, ક્ષયરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર, ભગંદર, અર્બુદ, પ્રમેહ અને ગોળાનો નાશ કરે છે.

૨૯ ચોથું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, લીંડીપીંપર અને જાયફળ દરેક એકેક તોલો, મરી બે તોલા, સુંઠ ૧૬ તોલા અને એ સર્વના સમાન સાકર લઇ ચૂર્ણ કરી આપવાથી તે ઉધરસ, તાવ, પ્રમેહ, અરુચિ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી અને ગુલ્મ રોગનો નાશ કરે છે.

૩૦ પાંચમું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ચણકબોબા, લીંડીપીંપર, સુંઠ, સુખડ, એલચી, નાગરમોથ, વંશલોચન, વાળો, કૃષ્ણાગરૂ, નાગકેસર, ત્રિફળા, જાયફળ, બરાસ, કપૂર, જટામાંસી, શતાવરી, ગોખરૂ, આસંધ, ગળોનું સત્ત્વ અને તગર, એ સમાનભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે લેવું; એટલે ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

૩૧ વડવાનલ ચૂર્ણ:—સિંધવ ૧ ભાગ, પીંપળીમૂળ ૨ ભાગ, લીંડીપીંપર ૩ ભાગ, ચવક ૪ ભાગ, ચિત્રક ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ અને બાળહરીતકી ૭ ભાગ. આ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરવું. એ લેવાથી અજીર્ણનો નાશ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૩૨ વૈશ્વાનર ચૂર્ણ:—સિંધવ ૨ ભાગ, જવખાર ૨ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ, સુંઠ ૫ ભાગ અને હરડે ૧૦ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ દહીં, છાશ અથવા ઉના પાણીમાં આપવું; એટલે આમવાત, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, ઇંદ્રિયમાના રોગ, બરોળ, શૂળ, આનાહ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૩૩ શૃંગ્યાદિક ચૂર્ણ:—કાકડાશીંગ, અતિવિષ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું; એટલે તાવ, ઉધરસ, એ રોગો દૂર થાય છે અથવા એકલું અતિવિષ મધમાં આપવું; તેથી કાસ, તાવ તથા ઉલટી એ રોગો દૂર થાય છે.

૩૪ શુંઠ્યાદિ ચૂર્ણ:—સુંઠ, અતિવિષ, શેકેલી હીંગ, મોથ, ઇંદ્રજવ, ચિત્રક એ ૭ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી ચોગણું ગરમ પાણી લઇ તેમાં પાવાથી આમાતિસારનો નાશ થાય છે.

---

૩૦ અજાયબ રેચ—ગોમૂત્ર શેર ૧, મોટી હરડેનું દળ તોલો ૧ાા, નેપાળો તોલો ૧ાા, એરંડાનું મૂળ તોલો ૧ાા, ગંધક તોલો ૧ાા, અળીઓ તોલો ૧ાા, થુવેરનું દૂધ તોલો ૧ાા, મરી તોલો ૧ાા અને સુંઠ તોલો ૧ાા, લઇ ઝીણું વાટી મધમાં ખરલ કરવુ. એ હાથપગના નખો ઉપર ચોપડવાથી રેચ લાગશે અને સાફ ધોઈ નાખવાથી બંધ થશે.

૩૧ વિસ્ફોટક ઉપરઃ—હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ધોળું નસોતર, સિંધવ, એ બબ્બે તોલા, મરી અને મજીઠ એ એકેક તોલો, મીઢીઆવળ દશ તોલા અને હિંમજ ૩ તોલા લઈ ઝીણા ખાંડી કપડછાણ કરી દરરોજ સવારે દશઆનાભાર અને સાંજે ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકી કરવી.

૩૨ આમરવાની દવા—ખારી તુંબડીના સૂકા ફળનો ગર્ભ તોલા ૨ાા, આગરિયું મીઠું તોલો ૧ અને હિંગ તોલો ૦ાા લઈ ઝીણું વાટી કપડછાણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ છીંકણીની માફક નાકે સુંઘાડવાથી આમરવાનું દરદ મટે.

૩૩ વાતવિધ્વંસન ચૂર્ણઃ—લવંગ ૧, પીંપળીમૂળ ૨, લીંડીપીંપર ૬, સીંધાલુણ ૬, સંચળ ૧૨ અને અજમો ૧૬ ભાગ પ્રમાણે લઈ સર્વ વસ્તુઓ ઝીણી ખાંડી કપડાથી ચાળી ઇંદ્રવરણા (તુંસડા)ના રસના ૨૧ પુટ આપવા એ ચૂર્ણ દરરોજ ૦ા તોલાના પ્રમાણમુજબ આપવાથી ઉદરરોગ, શૂળ, આનાહ (આફરો) બરોળ, આદિ રોગ દૂર થાય છે.

૩૫ બીજું શુંઠિયાદિ ચૂર્ણ:—સુંઠ ૬ ભાગ, લીંડીપીંપર ૬ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, ખાવાનાં પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણા ૧ ભાગ, લઇ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ બરાબર સાકર નાખી આપવું; એટલે તે હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરુચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે.

૩૬ સામુદ્રાદિ ચૂર્ણ:—મીઠું, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડે, લીંડીપીંપર, સુંઠ, હીંગ અને વાવડીંગ, એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચાર માસા ચૂર્ણ ભોજનસમયે પ્રથમ પાંચ ગ્રાસ સાથે ખાવા આપવું; એટલે અજીર્ણ વાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષૂચિકા, કમળો, પાંડુ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે.

૩૭ સીતોપલાદિ ચૂર્ણ:—સાકર ૧૬ ભાગ, વંશલોચન ૮ ભાગ, લીંડીપીંપર ૪ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૩ માસાથી ૬ માસાપર્યંત ૬ માસા મધ અને એક તોલા ઘીમા ખાવા આપવું; એટલે કાસ, શ્વાસ, ક્ષય તથા હાથેપગે દાહ થાય છે, તે અગ્નિમાંદ્ય, જીભ શૂન્ય પડે છે તે, કુક્ષિશૂળ, અરોચક જ્વર, જીર્ણજ્વર, માથામાં રક્તવિકાર થાય છે તે અને મગજ ખાલી થવાથી થનારા રોગ, તેમજ પિત્તવિકાર તથા ઉપદંશ (ગરમીવિકારથી ઘણા દિવસ પ્રમેહાદિક વિકાર શરીરમાં રહેવાથી ઉત્પન્ન થનાર બીજા વિકારો), એ પણ શમી જઇ સર્વરોગનો નાશ થાય છે.

૩૮ લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ:—ગળોનું સત્ત્વ, લીંડીપીંપર, બહેડાં, સુરવારી હરડે, ધોળું ચંદન, કડુ, કડવા લીમડાની અંતરછાલ, સુંઠ અને દેવદાર, એ એકેક ભાગ, કરીઆતુ ૪ા ભાગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ઠંડા પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે.

૩૯ હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, સિંધવ, અજમો, જીરૂં, શાહજીરૂં અને સંચળ એ સમભાગ લઇ તેનો આઠમો હિસ્સો હીંગ લઇ બધાંઓનું ચૂર્ણ કરી છાશમાં અથવા ભોજનસમયે પ્રથમ ઘી અને ભાતમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ, આમ, અગ્નિમાંદ્ય અને મોડશી (કોગળીઉં) નાશ થાય છે.

૪૦ હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ:—શેકેલી હીંગ, પહાડમૂળ, બાળહરડે, ધાણા, દાડમની છાલ, ચિત્રક, કચૂરા, અજમોદ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, શેરણી, અમ્લવેતસ, વગડાઉ તુલસી, આમલીની છાલ, જીરૂં, પુષ્કરમૂળ, વજ, ચવક, સાજીખાર, જવખાર, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, બંગડીખાર, વડાગરૂ મીઠું અને સમુદ્રનું મીઠું, એનું ચૂર્ણ ૩–૪ માસા ભોજનના પહેલાં અથવા ભોજનના મધ્યમા આપવું; અથવા છાશમાં કિંવા ગરમ પાણીમા આપવું; એટલે ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, અષ્ઠિલા નામે પેટમા ઉત્પન્ન થાય છે તે; હૃદય, ઇંદ્રિય અને કુક્ષિ એ ઠેકાણાનું શૂળ, ગુદાશૂળ, યોનિશૂળ, ઉનવા, મલબદ્ધ, પાંડુ, અરુચિ, હેડકી, યકૃત, બરોળ, શ્વાસ, કાસ, કંઠરોગ, હરસ અને સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૪૧ મરીચાદિ ચૂર્ણ:—મરી, ચિત્રો અને સંચળનું ચૂર્ણ કરી તે નિત્ય છાશમાં પાવું; એટલે સંગ્રહણી, ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ, ગુલ્મ અને હરસ વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૪૨ કલ્યાણ ચૂર્ણ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ચવક, ચિત્રક, ત્રિફળાં, બીડલોણ, સિંધવ, મરી, લીંડીપીંપર, વાવડીંગ, કરંજ, અજમો, ધાણા અને જીરાનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું; એટલે વાત, કફ, અપસ્માર, ઉન્માદ, હરસ, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે.

૪૩ નારાચ ચૂર્ણ:—લીંડીપીંપર ૧ તોલો, નસોતર ૪ તોલા અને સાકર ૪ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધસાથે એક તોલો ખાવું. એ આધ્માન, બંધકોશ, ઉદર, કફ,પિત્ત અને શૂળનો નાશ કરે છે.

૪૪ સમશર્કર ચૂર્ણ:—એલચીદાણા ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, તમાલપત્ર ૩ ભાગ, નાગકેસર ૪ ભાગ, મરી ૫ ભાગ, લીંડીપીંપર ૬ ભાગ અને સુંઠ ૭ ભાગ તથા સાકર ૨૮ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ગોળો, અરુચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદયના રોગનો નાશ થાય છે.

૪૫ **ચંદનાદિ ચૂર્ણ:**—ધોળી સુખડ, વાળો, કોષ્ઠ, નાગરમોથ, આમળાં, પીંપળીમૂળ, નીલકમળ, જેઠીમધ, મહૂડાનાં ફૂલ, કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક, એનું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ તેટલીજ સાકરસાથે સવારે ઠંડા પાણીસાથે પીવરાવવાથી રક્તપિત્ત, શ્વાસ, પિત્તરોગ, ગોળો, અંગદાહ, માથાની અંદરનો દાહ, માથાનું ભમવું, કમળો, પ્રમેહ અને પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે.

૪૬ **એલાદિ ચૂર્ણ:**—એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ, લીંડીપીંપર પાચ ભાગ અને નાગકેસર ૬ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે સર્વના જેટલી સાકર મેળવવી. એના સેવનથી ક્ષયરોગ, હરસ, સંગ્રહણી, ગોળો, રક્તપિત્ત, રાજયક્ષ્મા, કંઠરોગ, અરુચિ અને બરોળનો નાશ થાય છે.

૪૭ **એલાદિ ચૂર્ણ બીજું:**—એલચી, લવંગ, નાગકેસર, બોરાના ઠળીઆનો ગર્ભ, ચોખાનો આટો, ગહુંલો, નાગરમોથ, ચંદન અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ખડીસાકરસાથે આપવું; એટલે ત્રિદોષથી થએલ ઉલટી દૂર થાય છે.

૪૮ **લવણભાસ્કરચૂર્ણ:**—મીઠું ૮ તોલા, સંચળ ૫ તોલા, બીડલવણ, સિંધાલુણ, ધાણા, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, શહાજીરૂ, નાગકેસર, તાલીસપત્ર અને અમ્લવેતસ, એ બબ્બે તોલા; મરી, જીરૂં, સુઠ, એ એકેક તોલો; દાડમની છાલ ૪ તોલા, તજ અર્ધો તોલો, એલચીદાણા અર્ધો તોલો, એ સર્વને ખાડી વસ્ત્રગાળ કરવું. એને **લવણભાસ્કરચૂર્ણ** કહે છે. દહીંના ચાર તોલા ધોળવાસાથે અથવા છાશસાથે એ ચૂર્ણ આપવાથી વાતશ્લેષ્મથી થએલ ગોળો, વાયુ, બરોળ, ઉદરરોગ, ક્ષય, હરસ, સંગ્રહણી, કુષ્ઠ, વિબંધ, ભગંદર, શોફ, શૂળ, શ્વાસ, ઉધરસ, આમદોષ, હૃદ્રોગ અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે. એ અત્યંત દીપન અને પાચન છે.

૪૯ **કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ:**—કોઠનો ગર્ભ ૨ તોલા, ખડીસાકર ૧॥ તોલો, બોડીઅજમોદ, લીંડીપીંપર, બીલાનો ગર્ભ, ધાવડી, દાડિમના દાણા અને કોકમ, એ પોણો પોણો તોલો, સંચળ, અજમો, પીંપળીમૂળ, વાળો, મરી, જીરૂં, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ચિત્રક, સુંઠ, એ દરેક પા પા તોલો લઇ ચૂર્ણ કરવું. એના સેવનથી ગલરોગ, ઝાડો, ક્ષય, ગોળો અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૫૦ **નારાચ ચૂર્ણ બીજું:**—ખડીસાકર ૪ તોલા, નસોતર ૪ તોલા અને લીંડીપીંપર ૧ તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તે જમવા પહેલા ૬ માસા મધમાં ચાટવાથી બંધકોશ, વાતરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૫૧ **સારસ્વત ચૂર્ણ:**—કોષ્ઠ, આસોદ, સિંધાલુણ, અજમો, જીરૂ, શહાજીરૂં, ત્રિકટુ, પહાડમૂળ, શંખાવળી, ઘોડાવજ, એ સર્વ સમાનભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તેને બ્રાહ્મીના રસની પુષ્કળ ભાવના આપવી. આ ચૂર્ણ બ્રહ્માએ કહેલું છે. તે મધ અને ઘીમાં સાત દિવસ સેવન કરવાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૨ **ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ:**—વડ, ઉંબરો, પીંપળો, એ દરેકની છાલ, અરલુ, ગરમાળો, આસંધ, આંબાની ગોટલી, કોઠનો ગર્ભ, જાંબુના ઠળીઆ, ચારોળી, ધોળો એન (સાજડ), ધાવડી, જેઠીમધ, લોધરની છાલ, વાયવરણો, લીમડાની છાલ, કડવાં પડવળ, મેઢાશીંગીની છાલ, દાંતીનાં મૂળ, ચિત્રક, પહાડમૂળ, કરંજની છાલ, ત્રિફળાં, ઇંદ્રજવ અને ભીલામા, એ સર્વ સમાનભાગે લઇ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. એ મધમા સેવન કરવું અને તેના ઉપર ત્રિફળાંનો કાઢો પીવો; એટલે મૂત્રદોષની શુદ્ધિ થાય છે અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પ્રમેહપિટકાનો નાશ થાય છે.

૫૩ **સાખરૂંડ ચૂર્ણ:**—ભાંગ, સાકર, પડવાસ અને જીરૂં, એનું ચૂર્ણ દહીંમાં નાખી આપવું; એટલે આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર એ તુરત દૂર થાય છે.

૫૪ **મુસલ્યાદિ ચૂર્ણ:**—કાળી મુસળી, તાલીમખાના અને ગોખરૂ એ અનુક્રમે ૧, ૨ અને ૩ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે પ્રાતઃકાળે અર્ધા તોલાથી ૧ તોલા સુધી ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી વાજીકરણ (સ્ત્રીસંભોગની શક્તિ)થાય છે.

૫૫ **ગોક્ષુરાદિ ચૂર્ણ:**—ગોખરૂ, તાલીમખાના, કૌચબીજ, નાગબલા, બળબીજ, એ સર્વનું

ચૂર્ણ કરી રાત્રિના વખતે ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી ૧ તોલો ચૂર્ણ તેની સાથે લેવાથી વાજીકરણ થાય છે.

૫૬ દંતરક્ષક ચૂર્ણ:—ફુલાવેલું મોરથુથુ અર્ધો ભાગ, ફુલાવેલો ટંકણખાર ૨ ભાગ, ફુલાવેલી ફટકડી ૩ ભાગ, ચાક ૮ ભાગ, કાથો ૨ ભાગ, માયાં ૨ ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને સિંધવ ૪ ભાગ, આ સઘળાનું ચૂર્ણ કરી તેવડે નિત્ય સવારે દાંત ઘસવાથી દાંત મજબૂત થઇ દંતશૂળ, દાંતમાંથી લોહીનું પડવું, પેઢાંનું સડવું ઇત્યાદ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે.

૫૭ વમનકારક ચૂર્ણ:—લીંડીપીંપર, સિંધાલુણ અને મીંઢળ, એનું ચૂર્ણ કરીને તે ૩ માસા ચૂર્ણ ઉંમરે પહોચેલાં મનુષ્યોને પાણીમા આપવાથી ઉલટી થઇ કફદોષ, અજીર્ણ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

૫૮ વરાધનાશક ચૂર્ણ:—પાપડીઓ ખારો અને થોડી લીંડીપીંપર એનું ચૂર્ણ ૧ રતિ લઇને ગોળમાં ગોળી કરી આપવી; એટલે ઉલટી અને ઝાડો થઇ કફ પડશે.

૩—ગુટિકા (ગોળીઓ) અથવા વટી*

૧ ગુડાદિ ગુટિકા:—સુંઠ, બાળહરીતકી અને નાગરમોથના ચૂર્ણમાં દુપ્પટ ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી મોઢામાં રાખવાથી સર્વ પ્રકારના કાસ અને શ્વાસ રોગ દૂર થાય છે.

૨ મરીચાદિ વટિકા:—મરી ૧ ભાગ, લીંડીપીંપર ૧ ભાગ, જવખાર ૦॥ ભાગ અને દાડમની છાલ ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, ગોળ આઠ ભાગ લઈ તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ૪ માસાની ગોળીઓ કરવી, તે ગોળી મોઢામા રાખવી; એટલે બધા પ્રકારના કાસરોગ દૂર થાય છે.

---

* એક મિત્રે આપેલ અનુભૂત પ્રયોગ:—

૧ દમ (શ્વાસરોગ) ઉપર:-ખરસાણી થુવેરનું જાડું લાકડું લીલું લઈને તેને કોચી તેમાં લવંગ નંગ ૨૫ ભરી, તેજ લાકડાનો બુચ બેસાડી, કપડમાટી કરીને નિર્ધૂમ અંગારામાં ભારી રાખવું. સીજાઈ ગયા પછી બહાર કાઢી તેમાંના લવંગ કાઢી લઇ તેની સાથે જવખાર ૨॥ તોલા અને હળદર ૧॥। તોલા નાખી ઝીણું વાટી મીઠી જાળ(પીલુ)ના રસમાં જંગલી બોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એમાંની એકેક ગોળી રોજ સવાર-સાંજ આપવાથી દમ શાંત પડે.

૨ રેચ તથા ઉલટી કરાવવાની ગોળીઓ:-મોરથુથુ ફુલાવેલો, શોધેલો નેપાળો, સિંધવ અને સંચળ, એ સર્વ જણસો સમાનભાગે લઈ ઝીણી વાટી આદાના રસમાં ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ બાંધવી. એ સાકરસાથે આપવાથી ઉલટી તથા રેચ લાગી શરીરના તમામ રોગો નીકળી જાય અને માથું દુખતું મટે. ઉતાર ખીચડી અને ઘી.

૩ ત્રિદોષ ઉપર:-હળદર તથા ફટકડીની ગોળમા ગોળી કરીને આપવાથી ત્રિદોષ અને કાળજાની ચુંક મટે; વળી ફેરરૂં ફુલ્યું હોય તો કુંવારના રસમાં આપવાથી મટે.

૪ અતિસાર ઉપર:-હિંગ વાલ ૬ અને અફીણ વાલ ૨ લઈ ઝીણા વાટી ખારેક નંગ ૪ માંથી ઠળીઆ કાઢી નાખી તેમાં ભરવું. તેના ઉપર ઘઉંની કણક ચઢાવી દેવતાના નિર્ધૂમ અંગારા ઉપર પકવવી. પાકી રહે ત્યારે લોટ કાઢી નાખી બાકીનું સમગ્ર ઝીણું વાટી તેની ઝીણા જંગલી બોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓ દરરોજ સવારસાંજ એકેક આપવી.

૫ ઉપદંશ ઉપર:-મોરથુથુ તોલો ૧ લઈ ઠીકરીમાં નાખી દેવતા ઉપર મૂકી ખૂબ શેકવો. તે જ્યારે પોતાનો મૂળ રંગ બદલી સફેદ થાય ત્યારે તેને આરસપહાણના ખરલમાં નાખી ઝીણું વાટી, તેમા લીંબુનો રસ નાખીને ખૂબ ઘુંટવું. તે રસ એ મોરથુથુ પી જાય એટલે તેમાં બીજાં લીંબુ નીચોવી વળી ઘુંટવું. એ પ્રમાણે ઉપરાઉપરિ લીંબુનો રસ તેમાં નીચોવતાં જતાં પૂરેપૂરાં ૧૦૦ લીંબુનો રસ પચન કરાવી નાખવો પછી તેની મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ૧૦૦ લીંબુનો રસ પાતાં વધારે દિવસો લાગે તેની હરકત નહિ; પરંતુ તેને શોષાઇ જવામાટે કદિ તડકે મૂકવું નહિ. એ તૈયાર થએલી ગોળીઓ યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી ઉપદંશ (ચાંદી) અને વિસ્ફોટક આદિ રોગો જાય. પરેજી પાળવી. ઘઉંની રોટલી, ઘી, દૂધ અને સાકરસિવાય કશું ખાવું નહિ. વળી એનાથી ઉલટી થાય તો તે રોકવામાટે શેકેલા ચણા ફોતરાં કાઢી નાખેલા ખવરાવવા. એની માત્રાનું પ્રમાણ જાણવાની રીત:-દરદીએ પહેલા દિવસે એક ગોળી ગળી જવી. બીજા દિવસે બે, ત્રીજા દિવસે ત્રણ, એમ જ્યાં સુધી તેને ઉલટી ન થાય ત્યાંસુધી તેને દરરોજ એકેક વધારે આપતા જવી. જ્યારે ઉલટી થાય તે દિવસે જેટલી ગોળીઓ ગળાવી હોય તેનાથી એક ઓછી ગોળી તે દરદીના માટે દરરોજ આપવાની માત્રા છે એમ સમજવું. થએલી ઉલટી રોકવાને શેકેલા ચણા આપવાનું ભૂલવું નહિ.

૩ **આમલકયાદિ ગુટિકા:**—આમળા, કમળ, કોષ્ટ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઇઓની ડુંખોનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળીઓ કરી મોઢામાં રાખવાથી ઘણી તૃષા લાગે છે તેનો અને મોઢું સૂકું રહે છે તેનો નાશ થાય છે.

૪ **ગુડચતુષ્ટય વટિકા:**—સુંઠનું ચૂર્ણ કરી તેમા ગોળ મેળવી ગોળી કરી આપવી; એટલે આમ દૂર થાય છે. અજીર્ણ થયું હોય તો ગોળ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવું. ગોળ અને જીરૂ એકઠું કરી ખાવાથી ઉનવા દૂર થાય છે. ગોળ અને બાળહરડે એકઠા કરી લેવાથી હરસ દૂર થાય છે.

૫ **લવંગાદિ વટિકા:**—લવંગ, બહેડાની છાલ અને મરી એ સમાન; અને એ ત્રણના સમાન ખેરસાર કિંવા ધોળો કાથો નાખી બાવળની અંતરછાલના કાઢામા ગોળીઓ ત્રણ માસા વજનની કરી હંમેશા ત્રણ ગોળીઓ મોઢામા રાખવી; એટલે ઉંધરસ અતિ ત્વરાથી નાશ પામે છે.

૬ **વૃદ્ધિદારૂ ગુટિકા:**—વરધારા, ભીલામો અને સુંઠ સમાન લઇ ચૂર્ણ કરી તેમા બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે છ પ્રકારના હરસ દૂર થાય છે.

૭ **લશુન વટિકા:**—લસણ, સંચળ, જીરૂં, સિંધવ, હીંગ અને ત્રિકટુ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળી કરી આપવી; એટલે અજીર્ણ અને મોડશી (કોગળીઉં) રોગ દૂર થાય છે.

૮ **કડાપાકની ગોળીઓ:**—કુડા(ઇંદ્રજવનાં ઝાડ)નાં મૂળ ધોઇ તે ઉપરની છાલ કાઢવી. તે બારિક વાટી પાણીમાં કાલવી તે પાણી ગાળી લેવું. આ પ્રમાણે એ ક્રિયા ઘણીવાર કરવી; એટલે છાલનો ઘણોખરો અંશ પાણીમા મળે છે. પછી તે પાણી કલાઇના વાસણમાં નાખી જાડું થાય ત્યાસુધી ઉકાળવું અને નીચે ઉતારી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, જાયફળ, માયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, વાવડીંગ, મરડાશીંગ, બાળબીલાં, બહેડાનું દળ અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ પ્રમાણસર નાખી કાલવી તેની વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. સગ્રહણી અને અતિસાર ઉપર આ ગોળી છાશની પરાશમા કિંચિત્ હીંગનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અથવા મીઠા અધમર્યા દહીંમા સુંઠના કાઢામા કિંવા ઘીમા આપવી. પાંડુ અને જીર્ણજ્વર ઉપર મધમા અથવા ગોમૂત્રમા આપવી. નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ઘણુંજ ગુણાવહ છે.

---

૬ વાસી વિકારથી થતા શરીરઉપરના ચાઠા,ઉપરઃ–ઇંદ્રવારુણી (ત્રુંસટાં) નંગ ૨, અંબર તોલા ૩, મીઢીઆવળ તોલા ૪, એળીઓ તોલા ૪, નસોતર તોલા ૪, હરડાની છાલ તોલા ૩, બહેડાની છાલ તોલા ૩, ગરમાળાનો ગર્ભ તોલા ૩, ગુલાબનાં ફૂલ તોલા ૩, કડવો ગુંદ તોલા ૩, ગુગળ તોલા ૩, મધ તોલા ૩ અને ગાયનું ઘી તોલા ૩, એ તેરે ચીજો એકત્ર વાટી તેની જંગલી બોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓ દરરોજ સવારે ૨ અને સાંજરે ૨ ગળી જવી.

૭ તાવ ઉપર–કાળાં મરી, એળીઓ અને લીમડાની લીંબોળીમાંહેનો મગજ, એ ત્રણે સરખાવજને લઈ કુવારના રસમા ઘુટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. દિવસમા ત્રણ વખત બબ્બે ગોળી આપવાથી તાવ જાય.

૮ તાવ સાથે બકારી, પેટપીડ અને અનાજ ન ભાવતું હોય તેના ઉપર–ઇંદ્રજવ તોલા ૩ અને હીંગ તોલો ૦ાા (એક બાજુએથી શેકેલી) લઈ ઝીણું વાટી ગોળમા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એમાથી દરરોજ સવારસાજ બબ્બે ગોળીઓ આપવી.

૯ દમ (શ્વાસ) રોગ ઉપરઃ—ખાદીના જાડા કપડાને આકડાના દૂધના સાત વખત પુટ આપી વખતો વખત છાયામા સુકવવા જવું. તે સૂકાયા પછી બાળી ખાખ કરવી; એની મધની સાથે વાલ વાલની ગોળીઓ વાળી તે ગોળી આપવી.

૧૦ હરસ ઉપરઃ–હરડે, બહેડાંની છાલ અને આમળાં એ ત્રણે મળીને ૧૦ ભાગ, છીપનો ચુનો ૧ ભાગ, સાબરશીંગની ભસ્મ ૧ ભાગ, અજમો ૩ ભાગ, ગુગળ ૪ ભાગ, એ સર્વેને ખરલ કરી તુવર જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ ૧ થી ૨ ખાવી

૧૧ પરમોત્કૃષ્ટ ધાતુપુષ્ટિકર્તાઃ– ત્રણ ખારેકોને પાણીમાં પલાળી તેમાંની ઠળી કાઢી નાખી, તેમાં ચીમેડનાં બીજ તોલો ૧, તુલસીના બીજ તોલો ૧, શુદ્ધ ગુગળ તોલો ૧, કેસર બેઆનીભાર અને વડનું દૂધ તોલા ૨ાા એકત્ર કરેલુ ભરી, કપડમાટી કરી ધૂમાડાવિનાના અંગારામાં પકવી, પછી એ સર્વને ઝીણું વાટી તેની ૩૨

૯ જાતિફલાદિ વટી:—જાયફળ, ખારેક અને અફીણ સમભાગ લઇ એની નાગરવેલના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરી છાશમાં ખાવા આપવી; એટલે કઠણ અતિસારનો પણ નાશ થશે.

૧૦ વ્યોષાદિ વટી:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ચિત્રકના મૂળ, તાલીસપત્ર, આમલી, અમ્લવેતસ, ચવક અને જીરૂં, એ સમભાગ; અને એલચી, તજ તમાલપત્ર એ ચતુર્થાંશ; એનું ચૂર્ણ કરી તેની જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી આપવી. તે સળેકમ, સ્વરભંગ, શ્વાસ, કાસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે.

૧૧ અજમોદાદિ વટી:—અજમોદ, લીંડીપીપર, વાવડીંગ, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી, અને સિંધવ, એ એકેક ભાગ; હરડે ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધ દારૂ ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ, આ પ્રમાણે બધાનું ચૂર્ણ કરવું; અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઇ તેના પાકમાં બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણીમા આપવી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે.

૧૨ દાડમપાકની ગોળીઓ:—જાવંત્રી ૩ માસા, ખસખસ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૩ માસા, વરીઆળી ૧ તોલો, અફીણ ૧ વાલ, જાવંત્રી અને સુંઠ એક ભાગ, લીંડીપીંપર અર્ધો માસો; એનું ચૂર્ણ દાડમની અંદર ભરી, ઉપર એરંડાના તાજા પાંદડા વીંટાળી અંગારામાં પકવી, તે દાડમમાંનાં ઔષધોસુદ્ધાં વાટવું તથા તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી બાળકના અતિસાર ઉપર છાશમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમા રોજ એકવાર અથવા સવાર-સાંજ આપવી.

૧૩ કાંકાયન વટી:—હરડે ૨૦ તોલા અને જીરૂં, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એ દરેક ચાર ચાર તોલા; અને જવખાર ૮ તોલા, ભિલામો ૩૨ તોલા, સુરણ ૬૪ તોલા અને બધા ચૂર્ણથી બમણો ગોળ નાખી તેની એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી અને સવારે એક ખાવા આપવી. પાછળથી ખાટી છાશ પીવા આપવી; એટલે તે અગ્નિદીપન કરે છે અને સંગ્રહણી તથા પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. આ ગોળી કાંકાયન ઋષિએ પોતાના શિષ્યોને શસ્ત્રકર્મ કે ક્ષારકર્મસિવાય હરસ અને ગુદરોગ નાશ કરવા કહેલી છે.

ગોળીઓ કરવી તેમાંથી દરરોજ બબ્બે ગોળીઓ ખાઈ ઉપર સાકર નાખી ગરમ કરેલું ગાયનું દૂધ પીવું. દવા ખાય તેથી બમણા દિવસ તેલ, મરચું, આમલી વગેરે ખાવું નહિ; સાકર, દૂધ, ઘી, ઘઉંની રોટલી અવશ્ય ખાવાં.

૧૨ વાતવિધ્વંસિની ગુટિકા:–જાયફળ અને કેસર સમાનભાગે લઈ ગુસડા(ઇંદ્રવરણી)ના રસના ૨૧ પુટ આપી ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળવી. એ ગોળી દરરોજ એકેક ખાવાથી ઉદરરોગ, આનાહ (આફરો) શૂળ, મળબંધ, આદિ વિકારો દૂર થાય છે. તાવની આજારીથી થએલ પાણીના જમાવનો એ ગોળી સત્વર નાશ કરે છે.

૧૩ અતિસાર ઉપર:–સુંઠ ભાગ ૪, તલ ભાગ ૨, કેસર ભાગ ૦।, બીલીનો ગર્ભ ભાગ ૪ અને અમતું જીરૂ ભાગ ૨ લઈ સર્વને ઝીણાં વાટી તેની સાથે દાડમનાં ફૂલ વાટી તોલા ૦॥ પ્રમાણે ગોળી વાળી અતિસારવાળાને આપવાથી આરામ થશે.

૧૪ અતિસાર ઉપર:–અરડુસીની છાલ, મોથ, ધાવડીના ફૂલ, બીલીનો ગર્ભ, પઠાણી લોધર, ઇંદ્રજવ, મોચરસ, અતિવિષની કળી, નેત્રવાળો, કાળીપાટ તથા આંબાની ગોટલી સરખા ભાગે લઈ ઝીણાં વાટી મધમાં ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સાઠીચોખાના ઓસામણમા આપવાથી કફ તથા પિત્તવાયુ અને તેમના કોપવાથી થએલા ઘણા દિવસનો જૂનો અતિસાર, મરડો અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૧૫ બાળકની ઉલટી (ઓકે છે તે) ઉપર:–કેસર અને ભોરિંગણીનાં ફૂલ સમાનવજને લઈ વાટીને મધમાં ગોળી કરી આપવી.

૧૬ બાળકને વરાધ (બારામી) થાય છે તેના ઉપર:–હિંગ, જાયફળ, ગુંસરાંનો ભુકો અને એળીઓ, એ ચારે સમાનવજને લઈ ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી એક વરસની અંદરના બાળકને એક અને એથી મોટા બાળકને બે ઉના પાણીસાથે આપવી.

૧૭ રેચની ગોળીઓ:–લાકડીઓ ગંધક તોલો ૦॥ અને પારો તોલો ૦॥ ભેગાં વાટી કાજળી કરી તેમાં નેપાળો તોલો ૧ અને ભીલામાં નંગ ૨ ઝીણાં વાટી એકરસ કરી, મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ માણસની ઉંમર અને બળાબળ જોઇ ગોળી ૧ થી ૪ સુધી આપવી, રેચ લાગશે. રેચ વાળવાને માટે ચોખા મગચોખાની ખીચડી ઘી નાખીને ખવરાવવી; એથી ન વળે તો સાકરનું પાણી કરીને પાવું.

૧૮ પેટપીડ તથા ચૂંકનો ઉપાય:–ઝેરકોચલાં તોલો ૧ લઈ તેને એરંડીઆ તેલમાં તળવાં; તે તથા મરી

૧૪ એલાદિ ગુટિકા:—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, દ્રાક્ષ અને લીંડીપીંપર એ દરેક બબ્બે તોલા; સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, દ્રાક્ષ, એ દરેક ચાર ચાર તોલા લઇ તેમાં મધ નાખી ખરલ કરી ૧ તોલા પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દરરોજ એક ખાવી; એટલે ઉરઃક્ષતક્ષય, જ્વર, કાસ, શ્વાસ, હેડકી, વમિ, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, મદ, તૃષા, શોષ, પાર્શ્વશૂળ, અરોચક, પ્લીહા, આઢ્યવાત, રક્તપિત્ત, જ્વર અને ક્ષયનો નાશ થશે. એવીજ આ એલાદિ ગુટિકા વૃષ્ય અને તૃપ્તિકારક છે.

૧૫ દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા:—કાળી દ્રાક્ષ ૦ાા• તોલો, સોનામુખી ૪ તોલા, સુરવારી હરડે ૪ તોલા, સાકર ૪ તોલા, જાવંત્રી ૬ માસા અને કેસર ૩ માસા; એનું ચૂર્ણ કરી ૭ માસા જેટલી ગોળીઓ બાંધવી; એથી મળશુદ્ધિ અને મલાશ્રિત વાયુ, અમ્લપિત્ત, પિત્તવાયુ વગેરે વાયુના રોગો સારા થાય છે. આ ગોળી રેચક છે.

૧૬ અક્કલકરાદિ ગુટિકા:—અક્કલકરો, સિંધાલુણ, ચિત્રક, આમળાં, મરી, લીંડીપીંપર, હરડે અને અજમો, એ સમાનભાગે અને સુંઠ બે ભાગ લઇ સર્વનું ચૂર્ણ કરી બીજોરાના (અથવા દાડમના) રસમા ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓના સેવનથી મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ગળાના રોગ, સળેખમ, મૃગી, ઉન્માદ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

૧૭ ચંદનાદિ ગુટિકા:—વંશલોચન, એલચીદાણા, ચણકબાબા, એ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ

તોલો ૧ અને સિંધવ તોલો ૧ ઝીણું વાટી નાગરવેલના પાનના રસમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી પાણીસાથે આપવાથી ચુંક, મોળ્ચી અને અપચો મટે અને ભૂખ લાગે. વળી એજ ગોળી ચિત્રાછાલ અને કરીઆતાની સમાનભાગે કરેલી ફાકી તોલા ૦ા સાથે આપવાથી ગુલ્મરોગ (ગોળો) અને ગોળાની ચુંક મટે. એ ગોળી ઉપર ખાટું, ખારૂં, હીંગ, ખટાશ અને તેલ વગેરે ખાવું નહિ. ગરમી થયા પછી ઘીનો શીરો ખવરાવવો. એ ઓસડ દિવસ ૧૧ આપવું.

૧૯ કૃમિ (કરમિયા) ઉપરઃ-નસોતર તોલા ૨ાા, આમળાં તોલા ૨ાા અને વાવડીંગ તોલા ૮ લઈ ઝીણું ખાંડી ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી આપીને ઉપર સિંધાલુણ અને લીંડીપીંપરની ફાકી પાણીસાથે લેવરાવવી.

૨૦ અતિસાર ઉપરઃ-કેસર, કપૂર, અફીણ, રાળ અને હિંગળોક સમાનભાગે વાટી પાણીથી ખૂબ ઘુંટીને મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી એક પાણીસાથે આપવાથી ઝાડો મટે. અમતાજીરા અને સાકરસાથે આપવાથી રક્તાતિસાર (લોહીવાનો ઝાડો) મટે, વળી એજ પ્રમાણે એ ગોળી આમલીની ફળી ઉપરની છાલસાથે આપવાથી અથવા બીલીના ગર્ભસાથે, અથવા ઝીલડાના મૂળ તથા સાકરસાથે અથવા આવળનાં મૂળ તથા બોરડીના મૂળસાથે ઘસીને આપવાથી ઝાડો મટે.

૨૧ મુંઝારા ઉપરઃ-ગોળું નસોતર, મીંઢીઆવળ, સુંઠ, હિમજ, સંચળ, એળીઓ, રેવંચીનો ગોળ અને એલચી સમાનભાગે લઇ ઝીણાં વાટી, મધમાં વગડાઉ મોટાં બોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી ૧ ટોચના પાણીસાથે આપવાથી રેચ લાગી મળ છૂટે. રેચ લાગે ત્યારે સુંઠની ફાકી ભરાવવી; એટલે મુંઝારો કે જેને ત્રિદોષ અથવા સન્નિપાત કહે છે તે મટે તથા જીર્ણજ્વર જાય જેને રેચ ન લાગે અને પેટ ઘણું સજ્જડ થઈ ગયું હોય તેને માટે કાટાળા થુવરનાં ડોડવાને ચીરીને તેમાં સંચળ ભરી કપડમાટી કરી નિર્ધૂમ અંગારામા નાખી રાખવું, તે બફાઇ રહે ત્યારે છુંદી તેનો રસ કાઢી તેમાં એરંડીઉં તેલ તોલો ૦ાા નાખી તેમાં ગોળી ૧ આપવાથી રેચ લાગે અને મુંગો મુંઝારો મટે.

૨૨ રેચઃ-કિરમાણી અજમો તોલો ૦ા, નેપાળો તોલા ૩, નસોતર તોલા ૩, કડુ ટાંક ૩, ભારંગડી (અહીં હાથના લખેલા ગ્રંથમાં ભોરગી લખ્યું છે; ત્યાં હસ્તદોષ થયો હશે એમ માની અમે તેને ભારંગડી માની છે એ ભારંગદાજ ભારિંગણી કહેવાય છે. વખતે ભારંગી લખતાં ભોરંગી લખાયું હોય તોપણ નવાઈ જેવું નથી.) તોલો ૦ા, જલભાંગરાના રસમાં દિવસ ૩ ખરલ કરવું અને ત્યારપછી તેની મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ઉના પાણીસાથે આપવાથી રેચ લાગે. મગચોખાની ખીચડી અને ઘી ખવરાવવાથી બંધ થાય.

૨૩ પાંડુરોગ ઉપરઃ-આંબાહળદર, દારુહળદર, હળદર, સંચળ, સિંધવ, ટંકણખાર, જવખાર, બંગડીખાર, એ આઠ ચીજોને ખાડી ફટકડી નાખી કુંવારપાઠાના રસમા જંગલી મોટા બોર જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળીથી પિત્તપાડુ રોગ, પીળીઓ (કમળો કે જેમાં શરીર પીળું પડી જાય છે તે) તથા શરીર ફીકું હોય તે મટે અને બરોળ જાય.

૨૪ વાતભ્રમ ઉપર સખ્ત જુલાબઃ-મીંઢીઆવળ, મનશીલ, બહેડાંની છાલ, કંટકમોથ, એ ચારે એકેક તોલાપ્રમાણે, ઘોડાવજ ૨ તોલા, મરી, લીંડીપીંપર અને હરડેદળ પાંચ પાચ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વે ચીજો ઝીણી વાટીને બકરીના દૂધમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી સવારસાંજ એકેક આપવાથી વાતભ્રમ જાય.

કરી તે ચૂર્ણ પલભે તેટલું તેમાં સુખડનું તેલ નાખી નાની ગોળીઓ કરી ૩ વખત એકેક ગોળી ખડીસાકર અને ઠંડા પાણી સાથે આપવી. એનાથી પ્રમેહ, પ્રદર, ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ કે ઉનવા) નો તુરત નાશ થાય છે. આ ગોળીઓ શીતળ છે.

૧૮ ચંદનાદિ ગુટિકા બીજી:—ઘઉંનો મેંદો અને સાકર સમાન લઈ તેમાં ઉંચું ચંદનનું તેલ નાખવું અને થોડું પાણી છાટી ગોળો કરવો. પછી તેમાંથી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી ચાર અથવા ૭ ૭ ગોળીઓ દિવસમા ત્રણ વખત ભૂકો કરી આપવાથી ઉપર કહેલા રોગોમાં પહેલા દિવસથીજ ફાયદો દેખાવા માંડીને ત્રણ અથવા ૭ દિવસમા મટી જાય છે.

૧૯ કફનાશક ગુટિકા:—ટંકણખાર, ફુલાવેલો જવખાર, લીંડીપીંપર, હરડેદળ, એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળી કરી તે મોઢામાં રાખવી. રસ ગળવાથી કંઠમાં રહેલ કફનો નાશ થાય છે. તેમજ એના સેવનથી હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, શૂળ અને આધ્માન રોગનો નાશ થાય છે.

૨૦ દુર્નામ કુઠાર ગુટિકા:—મરી, લીંડીપીંપર, કોષ્ઠ, સિંધાલુણ, જીરૂં, સુંઠ, ધોડાવજ, હીંગ, વાવડીંગ, હરડે, ચિત્રક, અજમોદ એ સર્વ સમાન લઇ સર્વ ઔષધોથી બમણો ગોળ નાખી ગોળી ૧ તોલાની કરી ઉના પાણીસાથે આપવી; એટલે સર્વ પ્રકારના હરસનો નાશ થાય છે.

૨૧ હિંગ્વાદિ વટી:—શેકેલી હીંગ ૧ ભાગ, ધોડાવજ ૨ ભાગ, વાવડીંગ ૩ ભાગ, સિંધાલુણ ૪ ભાગ, જીરૂં ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ, મરી ૭ ભાગ, લીંડીપીંપર ૮ ભાગ, કોષ્ઠ ૯ ભાગ, હરડેદળ ૧૦ ભાગ, ચિત્રક ૧૧ ભાગ, અજમો ૧૨ ભાગ અને સર્વ ઔષધોથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી. એના સેવનથી અનેક પ્રકારના વાતરોગ, હરસ, ગોળો અને પ્રમેહ, એ રોગનો નાશ થાય છે.

૨૨ રસકેશ્વરવટી:—કલખાપરી, સિંધાલુણ, મોરથુથુની ભૂકી, ટંકણખાર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, એમને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળી છાંયે સૂકાવી રાખવી; એ મધમા ઘસી આંખમાં આંજવી એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. તેમજ રુક્ષત્વ, વડસ (નેત્રાર્બુદ–આંજણી), ફુલાં, માંસનું વધવું, તિમિર, અહિર, પડળ, નેત્રવાયુ, કાચબિંદુ આદિ મોટા મોટા રોગોનો નાશ થાય છે.

૨૩ અહિફેનાદિ ગુટિકા:—અફીણ, અક્કલકરો, લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, જાયફળ, ભાંગ, હિંગળોક એ સમાન ભાગે લઇ આદુના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરી આપવી અને ઉપર દૂધ પાવું; એટલે વીર્યવૃદ્ધિ થઇ સ્તંભન થાય છે, બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષય, ઝાડો, ઉધરસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે.

૨૪ શંખવટી:—આમલીનો ખાર* ૪ તોલા, પંચલવણ (સિંધાલુણ, સંચળ, બંગડીખાર, બીડલવણ અને મીઠું.) ૪ તોલા, એને લીંબુના રસમા વાટી તે રસમાં ચાર તોલા શંખને ગરમ કરી તેમાં તે બળી જતાં સુધી વારંવાર છમકારવો. પછી હીંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર એ દરેક એકેક તોલો અને પારો, ગંધક, વછનાગ, એ ત્રણ પા પા તોલો લઇ સર્વને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. એના સેવનથી ક્ષયરોગ, સંગ્રહણી, ઝાડો, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, શૂળ, પરિણામશૂળ, ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ થાય છે.

૨૫ સંજીવની ગુટિકા:—વાવડીંગ, સુંઠ, લીંડીપીંપર, હરડે, ચિત્રક, બહેડાં, ધોડાવજ, ગળો, ભીલામાં અને વછનાગ, એ ૧૦ સમાન લઇ ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી, ચણોઠીના વજનપ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદુના રસમાં આપવી. અજીર્ણમાં એક ગોળી, કૉલેરા ઉપર બે ગોળી, સર્પદંશ ઉપર ત્રણ અને સન્નિપાત ઉપર ચાર ગોળી આપવાથી મનુષ્યને સજીવન કરે છે; એથી એને સંજીવની ગુટિકા કહે છે.

૨૬ જાતિફલાદિ ગુટિકા:—જાયફળ, સિંધાલુણ, હિંગળો, કોડીની ભસ્મ, સુંઠ, અફીણ, ધંતુરાનાં બી, લીંડીપીંપર એ આઠે સમાનભાગે લઈ લીંબુના રસમાં અથવા ધંતુરાના કાઢાની અથવા ભાંગના કાઢાની ભાવના આપી રતિ રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. કોગળીઆ ઉપર ૧ પૈસાભાર

* મોટાં ઝાડોની અંતર્છાલ અને નાનાં ઝાડોનાં મૂળને બાળી તે રાખ પાણીમાં પલાળી રાખી તે પછી ઠરવા દઈ ઉપર ઉપરનું તેનું પાણી નીતારી લઈ તે પાણી ઉકાળવાથી વનસ્પતિનો ખાર નીકળે છે.

છાશ, શેકેલી હીંગની ચણા જેવડી કાંકરી અને સિંધાલુણ એક માસો એકત્ર કરી તેમાં એ ગોળી એક આપવી; એટલે તત્કાળ ઝાડોઉલટી બંધ થાય છે. આ ગોળી નાગરવેલના પાનની બીડીમાં આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૨૭ **અશ્વચોળી ગુટિકા:**—શુદ્ધ પારો, ગંધક, ટંકણખાર, વછનાગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હરડાં, બહેડા, આમળા, હરતાલ, એ સર્વ સમાનભાગે લઇ સર્વના સમાન શોધેલો નેપાળો નાખી ભાગરાના રસની તેને ૨૧ ભાવના આપી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી આદુના રસમાં અથવા ઉના પાણી સાથે અથવા યથાયોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી વાતશૂળ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષયરોગ, વગેરે ૭૨ રોગોનો નાશ કરે છે.*

૨૮ **ઉપદંશ કુઠાર ગુટી:**—કંકુષ્ઠ અથવા મુરદારશીંગ અને કોષ્ઠ એ એકેક તોલો અને મોરથુથુ અડધો તોલો લઇ તેને આદુના રસમા ખરલ કરી રતિપ્રમાણે ગોળી કરીને તે સવારે અને સાજે આદુના રસમાં આપવી; અને મીઠી કે ખાટી ચીજ, માંસ, દૂધ, કોળું એ ચીજો ખાવી નહિ; એટલે ઉપદંશનો નાશ થાય છે.

---

* એને 'ઘોડાચોળી' પણ કહે છે. એના ઉપર કેટલાક ગ્રંથોમાથી આ પ્રમાણે અનુપાનો મળી આવે છે. ૧ સંગ્રહણી ઉપર ૧ ગોળી ગાયના દહીના ધોળવાસાથે આપવી. ત્રણ દિવસ સુધી બરાબર એકેક ગોળી છાશની સાથે ખાવી અને બીજી ખાટી અને મીઠી ચીજ ન ખાવી. ૨ જેને અજીર્ણ હોય અને પેટમાં દુખતુ હોય તેને એક ગોળી ઘીની સાથે આપવી. ૩ સાપના ઝેર ઉપર દરદીના પગની પિંડીને છેદી થોડું લોહી કાઢી તે ગોળાને પાણીમા ઘસી તે જગ્યાએ ચોપડવી ૪ કૃમિવાળાને આદુના રસની સાથે તે ગોળી ખાવા આપવી ૫ વિંછીના વિષવાળાને સુઠના પાણીમાં એક ગોળી ઘસી ડખ ઉપર ચોપડવી. ૬ જેના શરીરમાં દાહ થતો હોય તેને આમળાના રસમા એક ગોળી ઘસી તેની આખમા આજવી. ૭ દરરોજ પ્રાતઃકાળે એકેક ગોળી ખાય તેનુ શરીર નિરોગી રહે; પરંતુ ઉપરથી ઘીદૂધ ઘણું ખાવું. ૮ એકેક ગોળી મધની સાથે ૩ દિવસસુધી દરરોજ ખાય તો વિષયાસક્તિ ઘણીજ વધે. ૯ જેની આખો બહુજ રાતી થઈ જાય તેને એકેક ગોળી પાણીમાં ઘસી આખમાં ચોપડવાથી રતાશ જતી રહે છે. ૧૦ કુકડાનાં ઈંડાની સફેતીને પાણીમા મેળવી તેમાં એક ગોળી ઘસી શિશ્ને લેપ કરી સ્ત્રીસંગ કરવાથી સ્ત્રી વશ થાય. ૧૧ ઉપદંશનો દરદી જવખારની સાથે એક ગોળી ખાય તો આરામ થઈ જાય. ૧૨ જેનું માથું દુખતું હોય તેણે એક ગોળી તલીઆ તેલમા મેળવી ચોપડવી. ૧૩ જલંધર રોગવાળાને નવ માસા બ્રહ્મદંડીની સાથે એક ગોળી આપવી. ૧૪ એકેક તોલો ચીનાઇ સાકરની સાથે ચાળીસ દિવસસુધી એકેક ગોળી ખાય તો શરીરના સર્વે રોગ જાય. ૧૫ અજીર્ણવાળો પાનની સાથે એક ગોળી ખાય. ૧૬ મધની સાથે એક ગોળી ખાવાથી બંધેજ, બહુ થાય. ૧૭ જેનું માથું ભમતુ હોય અને ચક્કર આવતા હોય તેણે એક તોલા ઘોડાવજની સાથે ઘસીને એક ગોળી ખાવી ૧૮ મોઢાની દુર્ગંધી ઉપર નવ માસા ખસખસની સાથે એક ગોળી ખાવી. ૧૯ નાસુર ઉપર બિલાડીના હાડકાસાથે ઘસીને ચોપડવી ૨૦ ઉદરી ઉપર થોડીક ચણોઠીની સાથે ગોળીને ઘસી ચોપડવાથી વાળ ઉગી આવે છે. ૨૧ ગાયના દૂધસાથે ખાય તો અજીર્ણથી આવેલો તાવ જાય. ૨૨ આ ગોળી સ્ત્રી રજસ્વલા થયા પછીથી સ્ત્રીપુરુષ બન્ને પાનની સાથે ખાય તો ગર્ભ રહે. ૨૩ દહીં અને દાડમના દાણા સાથે ખાય તો સંગ્રહણી જાય. ૨૪ જેનું પેટ પથ્થર જેવું કઠણ હોય તેણે આ ગોળી પાણીમાં ઘસી પેટ ઉપર ચોપડવી; જેથી પેટની પીડા અને કઠણાશને દૂર કરે છે. ૨૫ આદુના રસસાથે ખાય તો સર્વ જાતના વાતરોગ જાય. ૨૬ વિંછીના ડંખ ઉપર આ ગોળી સુંઠસાથે ઘસી ચોપડવી. ૨૭ અળશીના ચૂર્ણસાથે ખાય તો ઉનો તાવ જાય. ૨૮ જીરા અને સાકરસાથે ખાય તો જીર્ણજ્વર (જૂનો તાવ) જાય. ૨૯ મરીમા ઘસી સુંઘવાથી મૃગી અને નાકના રોગનો આ ગોળી નાશ કરે છે. ૩૦ ચીભડાના બીજસાથે આ ગોળી ખાય તો મૂત્રરોગ જાય; પેશાબ છૂટે. ૩૧ અક્કલકરાસાથે ખાય તો ઇન્દ્રિયની પથરી ગાળે-કાઢે. ૩૨ પાનના રસસાથે ૧૫ દિવસ ખાય તો ભૂખ ઉઘડે. ૩૩ ખસખસના રસસાથે આ ગોળી ખાય તો વાતશૂળ જાય. ૩૪ મોચરસ અને બદામની સાથે આ ગોળી ખાય તો લોહી નીકળતું બંધ થાય. ૩૫ સુંઠ અને સ્ત્રીના દૂધસાથે ઘસી આ ગોળી કાનમાં નાખે તો કાનના રોગ જાય. ૩૬ તુલસીના રસસાથે ખાય તો તરીઓતાવ જાય. ૩૭ ભાગરાના રસની સાથે ખાય તો શરીરની સુસ્તી જાય. ૩૮ નગોડના રસસાથે ખાય તો પ્રમેહ જાય. ૩૯ લીંડીપીપર અને ગળોસાથે આ ગોળીનો લેપ કરે તો સન્નિપાત જાય. ૪૦ જૂના ગોળસાથે ખાય તો મુખદુર્ગંધ જાય. ૪૧ આમળાના ચૂર્ણ સાથે ગોળી ખાય તો સર્વે જાતની ગરમી જાય ૪૨ આમળાંના ચૂર્ણ સાથે એક વરસ દિવસ ખાય તો નિરોગી થાય ૪૩ મધસાથે ખાય તો બળ ઘણું થાય. ૪૪ મધની સાથે ઇદ્રિય ઉપર લેપ કરે તો સ્ત્રી બહુજ પ્યાર કરે. ૪૫ ખારેકના ઠળીઆસાથે આ ગોળી ખાય તો વાંઝણીને ગર્ભ રહે. ૪૬ લીંડીપીપર અને હીંગસાથે આ ગોળી ખાય તો તે હરસનો નાશ કરે છે. ૪૭ છાશની સાથે આ ગોળી ખાય

૨૯ જ્વરકેસરી ગુટી:—શુદ્ધ કરેલો પારો. વછનાગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ગંધક, ત્રિફળાં, નેપાળો, એ સર્વ સમાનભાગ લઈ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરીને રતિના પ્રમાણથી ગોળીઓ કરવી; પરંતુ એ ગોળી બાળકોને સરસવના આકાર જેવડી આપવી. નાળીએરના પાણી-સાથે આપવાથી એ ગોળી સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. નાળીએરનું પાણી દરરોજ ત્રણ તોલા પીવું. સાકરસાથે લેવાથી એ પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે: મરીની સાથે લેવાથી સન્નિપાતજ્વર હરે છે; લીંડી-પીંપર અને જીરા સાથે દાહજ્વરની નાશક છે. વળી આ જ્વરકેસરી ગોળી વિષમજ્વર, ભૂતજ્વર, ખરોળ, અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ, સોજો, શૂળસહિત અજીર્ણ, ગોળો, અઢાર પ્રકારના કોઢ અને પિત્તરોગનો નાશ કરનારી છે.

૩૦ ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા:—કચૂરો (નર કચૂરો), ઘોડાવજ, નાગરમોથ, કરિયાતું, દેવદાર, હળદર, અતિવિષની કળી, દારુહળદર, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, ધાણા, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ચવક, વાવડીંગ, ગજપીંપર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, રૂપામુખી ભસ્મ, જવખાર, સાજીખાર, સિંધાલુણ, સંચળ અને બીડલવણ, આ ૨૭ ઔષધો ત્રણ ત્રણ માસાના વજને લેવાં; અને નસોતર, દંતીમૂળ, તમાલપત્ર, તજ, એલચી અને વંશલોચન એ ૭ ઔષધો એકેક તોલો લઈ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું; અને લોહભસ્મ ૨ તોલા, ખડીસાકર ૪ તોલા, શિલાજિત ૮ તોલા અને ગુગળ ૮ તોલા લઈ, એ તમામ ઔષધોને ત્રિફળાંના કાઢામાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરવી. આ ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૩૧ વત્સનાગ ગુટી:—કલઈની ભસ્મ ૩ ભાગ, મરી ૫ ભાગ અને વછનાગ ૭ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તેને આદુના રસમા ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે આદુના રસમાં આપવી; એટલે વાતરોગ અને કફનો નાશ થાય છે.

૩૨ કુચલા ગુટી:—ઝેરકોચલાંને રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તેને ચોળી તેના ઉપરથી છોત્રી કાઢી નાખી તેને ઘીમા તળી નાખવા. બળવા દેવાં નહિ. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ તોલા લેવું. પછી સુંઠ ૧ તોલો, મરી ૧ તોલો, ધાણા ૧ તોલો, ધાવડીનાં ફૂલ ૨ તોલા, સિંધાલુણ ૧ તોલો, અતિવિષની કળી ૧ તોલો, આમળાં ૧ તોલો, એ સર્વને એકત્ર કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરી ઝેરકોચલાંના ચૂર્ણમા મેળવવું. પછી સર્વથી ત્રણગણી ખડીસાકર લઈ ચાસણી કરી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ગોળીઓ જંગલી બોર જેવડી કરી તે દરરોજ સવારસાંજ સેવન કરવી; એથી અગ્નિમાંદ્ય, તાવ, સંગ્રહણી, અતિસાર, શૂળ અને વાતરોગ એ દૂર થાય છે.

૩૩ શીતજ્વરારિ વટી:—હરતાલ અને ચુકો સમભાગ લઈ તેને કેળના પાણીની ત્રણ દિવસ ભાવના આપીને પછી મગ જેવડી બારિક ગોળીઓ કરી, તે ગોળી સાકરમા ૧ કે ૨ અથવા ૩ દિવસ આપવી; એટલે શીતજ્વર દૂર થાય.

૩૪ ભલ્લાતક વટી:—અજમો ૨, ખુરાસાની અજમો ૨, કિરમાણી અજમો ૨, બોડી-અજમો ૨, શેકેલા કાંક્ચના ગોળા ૮ તોલા, ભીલામાં ૧૦ તોલા તથા એ બધાં ઔષધોની બરાબર અથવા બમણો જૂનો ગોળ લઇ સર્વ ઔષધો ખાંડી ગોળીઓ નાનાં બોર જેવડી કરવી.

તો શરીરના સોજા જાય. ૪૮ સુંઠના ચૂર્ણસાથે આ ગોળી ખાય તો હસ્તક્રિયા (હાથના પ્રયોગથી વીર્ય કાઢ-વાથી થયેલ નામરદાઈ)નો રોગ જાય. ૪૯ જાવંત્રીસાથે ખાય તો વાંઝણીને પુત્ર થાય. ૫૦ ઉટકટારીની સાથે ખાય તો પેટમાંનો દાહ તુરત શાંત કરે. ૫૧ ધોળી ચણોઠીસાથે ઘસીને આંખમાં આંજે તો આંખના રોગો જાય. ૫૨ લીમડાનાં ફૂલની સાથે આ ગોળી ખાય તો સાપનું ઝેર ઉતરે. ૫૩ લીમડાનાં પાંદડાંસાથે ખાય તો તાવ જાય. ૫૪ લીંડીપીંપરસાથે ખાય તો અવલેહ રોગ જાય. ૫૫. સંચળસાથે ખાય તો પેટનો મળ ઉતરે. ૫૬ ભાંગરાના રસસાથે ખાય તો સન્નિપાત જાય. ૫૭ જીરાસાથે ખાય તો શરીરને પુષ્ટ કરે. ૫૮ મધનીસાથે ખાય તો વાનો ગોળો જાય. ૫૯ આમલીના રસસાથે ખાય તો પિત્તજ્વર જાય. ૬૦ તુલસી અને દાડમના દાણાના રસસાથે ખાય તો શૂળ જાય. ૬૧ તુલસીના રસમાં ઘસીને આંજે તો રતાંધળાપણું જાય. ૬૨ ધોળી ચણોઠીમાં ઘસી આંખમાં આંજે તો ફુલું જાય. ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

આ ગોળીની બનાવટ પણ જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં બતાવેલી જણાય છે. ઉક્ત ગોળીમાં ૧૧

કૉલેરામા ૧ ગોળી આદુના રસમાં આપવી; એટલે ઝાડો અને ઉલટી અટકશે. કૃમિરોગમાં વાવડીંગના કાઢામાં આપવી. ઉપદંશ(ચાદી)વાળાને દરેક વખતે એક ગોળી ગળાવી ઉપર પાન, સોપારી, ચૂનો, લવંગ અને જાયફળવાળી પાનબીડી ખવરાવવી. એમ સાત દિવસ આપવાથી ઉપદંશ મટે છે. પથ્ય પાળવા જરૂર નથી; પણ સ્ત્રીસંગ ૧ મહિનો વર્જ્ય કરવો.

૩૫ પુરંદર વટી:—પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૨ ભાગ લઇ કજલી કરવી. પછી ત્રિકટુ ૩ ભાગ અને ત્રિફળાં ૩ ભાગ લઇ સર્વને *બકરીના દૂધમા ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ આદાના રસમાં આપવી. તેના ઉપર ઠંડું પાણી પીવું. એના સેવનથી ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ નિત્ય સેવન કરવાથી વૃદ્ધ પુરુષ પણ જુવાનની પેઠે સ્ત્રીસંભોગમા સમર્થ થાય છે.

૩૬ વૃદ્ધિબાધિકા વટી:—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, લોહભસ્મ, કલાઇની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, કાસાની ભસ્મ, શુદ્ધ હરતાલ, મોરથુથુ, શંખભસ્મ, કોડીની ભસ્મ, ત્રિકટુ, ત્રિફળા, ચવક, વાવડીંગ, વરધારો, કચૂરો, પીંપળીમૂળ, પહાડમૂળ, શેરણી, ઘોડાવજ, એલચી, દેવદાર, મીઠું, સિંધાલુણ, સંચળ, બીડલવણ, બંગડીખાર એ સર્વે સમાનભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી હરડેના કાઢામાં ખરલ કરી ગોળીઓ ત્રણ ત્રણ માસાની કરી તે પાણીમા આપવી. એટલે અસાધ્ય અંડવૃદ્ધિ (વધરાવળ)-નો પણ નાશ થશે.

૩૭ નાગાર્જુની ગુટિકા:—પારો, વચ્છનાગ, ગંધક, સીસાની ભસ્મ એ સમાન લઈ અને મરી ૩ ભાગ લઈ તેને આદુના રસમાં ખરલ કરવું. પછી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને તે આપવી; એટલે વાતરોગ, વિષમજ્વર, કફ, અજીર્ણદોષ, સન્નિપાત, શૂળ, આધ્માન (આફરો) અને અરુચિનો નાશ થાય છે.

૪–ક્વાથ*

૧ મંજિષ્ઠાદિ ચતુ:ષષ્ઠિ ક્વાથ:—૧ મજીઠ, ૨ હરડાં, ૩ બહેડાં, ૪ આમળાં, ૫ ગઠુંલો, ૬ ગળો, ૭ બ્રાહ્મી, ૮ ઘોડાવજ, ૯ પુષ્કરમૂળ, ૧૦ ભાંગરો, ૧૧ સુંઠ, ૧૨ મરી, ૧૩ લીંડીપીંપર, ૧૪ કરિયાતું, ૧૫ અતિવિષની કળી, ૧૬ નગોડ, ૧૭ ગરમાળાનો મગજ, ૧૮ ત્રાયમાણ, ૧૯ એરસાર, ૨૦ અરલુમૂળ, ૨૧ મોટી શંખાવળી, ૨૨ કાળી ઉપલસરી, ૨૩ ધોળી ઉપલસરી, ૨૪ મોટી સિંવણ (કાયફળ), ૨૫ કડુ, ૨૬ પિત્તપાપડો, ૨૭ બાફળી (હિંગુપત્રી), ૨૮ ઇંદ્રજવ,

---

ચીજો સમાન અને એ બધાની બરાબર નેપાળો લેવાનું લખેલ છે, ત્યા બીજા ગ્રંથોમાં નેપાળો દરેક ચીજની બરાબર નાખવાનું કહેલ છે. ઓછાવત્તો નાખવાનું જણાતું નથી. એક ગ્રંથકાર પારો, ગંધક, હરતાલ, ઘોડાવજ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, કડુ, હરડેની છાલ, ટંકણખાર, વચ્છનાગ, ધોળો સોમલ, નેપાળો, હીંગ અને ગોખરૂ આ પંદર ચીજો સમાન લેવાનું કહે છે. વળી બીજા ગ્રંથમાં પારો, સુંઠ, નેપાળો, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, નસોતર, કડુ, વચ્છનાગ, હરતાલ, હળદર, મરી, ટંકણખાર, અફીણ, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, મધુપીંપર, વાવડીંગ, આ ઓગણીસ ચીજો ભાંગરાના રસમાં ૭ દિવસ સુધી ખરલ કરવાનું કહે છે. વળી એક ચોપાઈ અમારા સાંભળવામાં આવેલ છે કે:—"રસ વિષ ગંધક અરૂ હરતાલ, ત્રિકટુ ત્રિફલા ઔર જમાલ; ભૃંગરાજ રસ બાંધે ગોળી, કહે ગોરખ યહ ઘોડાચોળી" આ પ્રમાણે બનાવટ, વસ્તુઓનું માપ અને અનુપાનો અનેક પાઠાંતરવાળાં વાંચવામાં આવે છે. કેટલાક લોકોને વાપરતા જોઇએ છીએ પણ પોતાની ચોર સ્થિતિના પ્રભાવે તેઓ છુપાવતાજ રહે છે; પરંતુ એવા મનુષ્યોએ લોકહિતની ખાતર પોતાના અજમાવેલ અખતરા પ્રસિદ્ધિમા મૂકવા જોઇએ.

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો:—

૧ શૂન્ય વાયુ ઉપર:—પીંપળીમૂળ તોલા ૨, ઇંદ્રજવ તોલા ૨, દેવદારનું લાકડું તોલા ૨, ગુગળ તોલા ૪, વાવડીંગ તોલા ૨, બારંગી તોલા ૨, જળભાંગરો તોલા ૨, સુંઠ, લીંડીપીંપર અને કાળા મરી, એ ત્રણ મળીને તોલા ૪, ચિત્રાછાલ તોલા ૨, કાયફળ તોલા ૨, પોકરમૂળ (પારસ એરંડાનું મૂળ) તોલા ૨, બોરીંગણી અને ભોંરીંગણીના મૂળ તોલા ૪, ખોડી અજમો તોલા ૨, ભૂતાકેશી તોલા ૨, કરિયાતું તોલા ૨, ઘોડાવજ તોલા ૨, ચાબુક તોલા ૨, કાળીપાઠ તોલા ૨, એ પ્રમાણે સર્વ ઓસડો લઈ તેને અધકચરાં ખાંડી તેના ભાગ પાડી એકેક ભાગનો ઉકાળો કરી પાવાથી વાયુથી થએલ શૂન્યકારપણું મટી શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવે.

૨૯ વાધાટી (ગોવિંદી)નાં મૂળ, ૩૦ વાસનવેલના મૂળ, ૩૧ કડવી વૃંદાવનીનાં મૂળ, ૩૨ ધાવડી (લઘુ), ૩૩ એરંડમૂળ, ૩૪ કડવા લીમડાની છાલ, ૩૫ ચિત્રકમૂળ, ૩૬ શતાવરી, ૩૭ ભારંગમૂળ, ૩૮ ભોંયઆમળાં, ૩૯ ઈંદ્રવરણાનાં મૂળ, ૪૦ બીલીનાં મૂળ, ૪૧ ભીલામો, ૪૨ ધાવડીના મૂળ, ૪૩ પહાડમૂળ, ૪૪ પાડળમૂળ, ૪૫ માલકાંગણી, ૪૬ વાળો, ૪૭ દંતીમૂળ, ૪૮ પલાશમૂળ, ૪૯ સુખડ, ૫૦ રતાદળી, ૫૧ ગોરખમુંડી (કલાર), ૫૨ વાવડીંગ, ૫૩ આકડાનાં મૂળ, ૫૪ એરંડમૂળ, ૫૫ કરંજના મૂળ અને પાંદડાં, ૫૬ ધાવડીનાં મૂળ અને પાંદડાં, ૫૭ રિંગણી, ૫૮ નાગરમોથ, ૫૯ ભદ્રમોથ, ૬૦ દેવદાર, ૬૧ પીળો વાળો, ૬૨ શ્વેતોત્પલ, ૬૩ કડવાં પડવળ, ૬૪ વાલોળના મૂળ; એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી સેવન કરાવવો; તેથી રક્તપિત્ત, ૧૮ પ્રકારના કોઢ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે.

૨ રાસ્નાદિ ચતુઃષષ્ઠિ કવાથઃ—૧ રાસ્ના, ૨ દેવદાર, ૩ ઈંદ્રવરણામૂળ, ૪ ચવક, ૫ પીંપળીમૂળ, ૬ ચિત્રકમૂળ, ૭ ભારંગમૂળ, ૮ હળદરના ગાડીઆ, ૯ સુંઠ, ૧૦ પુષ્કરમૂળ, ૧૧ સુગંધી અજવલો, ૧૨ હરડેદળ, ૧૩ સવા, ૧૪ કોઠ, ૧૫ બ્રાહ્મી, ૧૬ ઘોડાવજ, ૧૭ ગોખરૂ, ૧૮ અરડુસી, ૧૯ ધોળા એરંડાનાં મૂળ, ૨૦ ખરેંટીમૂળ, ૨૧ ભદ્રમોથ, ૨૨ નાગરમોથ, ૨૩ શેવતી, ૨૪ પહાડમૂળ, ૨૫ ગળો, ૨૬ રેણુકબીજ, ૨૭ સાટોડી, ૨૮ થી ૩૭ દશમૂળ (સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરૂ, રિંગણી, ઉભીરીંગણી, બીલી, એરંડ, અરણી, સિવણ, પહાડ એનાં મૂળ), ૩૮ વરધારો, ૩૯ શેરણી, ૪૦ ગોરખમુંડી, ૪૧ અજમો, ૪૨ નસોતર, ૪૩ આસુંધ, ૪૪ રગતરોહીડાની છાલ, ૪૫ કાળી ઉપલસરી, ૪૬ ધોળી ઉપલસરી, ૪૭ ગુગળ, ૪૮ કરિયાતું, ૪૯ લીંડીપીંપર, ૫૦ વાળો, ૫૧ ત્રાયમાણ, ૫૨ રીંગણી, ૫૩ રોહિસઘાસ, ૫૪ કડુ, ૫૫ ગરમાળાનો ગર્ભ, ૫૬ કુડાની છાલ, ૫૭ કોરાંટા, ૫૮ નગોડનાં મૂળ, ૫૯ વાવડીંગ, ૬૦ તુવરફળ, ૬૧ શતાવરી, ૬૨ ધાણા, ૬૩ પટોળ અને ૬૪ ઇંદ્રજવ; એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરીને તે એરંડતેલ અને સિંધાલુણ નાખી નિત્ય સવારે સેવન કરે તો અર્ધાંગ વાયુ, અપતાનક વાયુ, હનુગ્રહ, કંપવાત, અર્દિતવાયુ, ઢીંચણનો વાયુ, વિશ્વાચી, કટિગ્રહ, બરડાનો વાયુ, તૂની, પ્રતિતૂની, લંગડાપણું, કુબ્જવાત (કુબડાપણું), હાડગતવાયુ, સંધિવાત, એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, ગોળાનો રોગ, શૂળ, બંધકોશ ઇત્યાદિ રોગ નાશ પામે છે.

૩ શૃંગ્યાદિ ચતુઃષષ્ઠિ કવાથઃ—૧ કાકડાશીંગી, ૨ હીંગ, ૩ કરિયાતું, ૪ હળદર, ૫ કોષ્ઠ, ૬ રેણુકબીજ, ૭ કડુ, ૮ રાસ્ના, ૯ એરંડમૂળ, ૧૦ લસણ, ૧૧ દારુહળદર, ૧૨ ગરમાળાનો ગર્ભ, ૧૩ રાઇ, ૧૪ ત્રાયમાણ, ૧૫ નસોતર, ૧૬ ચિત્રકમૂળ, ૧૭ માલકાગણી, ૧૮ ઉપલસરી, ૧૯ ગળો, ૨૦ દાંતીનું મૂળ, ૨૧ ચિરફળ, ૨૨ વાવડીંગ, ૨૩ એલચી, ૨૪ તજ, ૨૫ પડોળ, ૨૬ ગુગળ, ૨૭ અરડુસી, ૨૮ ઇંદ્રજવ, ૨૯ કડાનાં મૂળ, ૩૦ આમળા, ૩૧ ચીકણામૂળ, ૩૨ શતાવરી, ૩૩ મરી, ૩૪ બ્રાહ્મી, ૩૫ ભારંગમૂળ, ૩૬ ગજપીંપર, ૩૭ સુંઠ, ૩૮ હરડેદળ, ૩૯ અરડુસી, ૪૦ મોરવેલ, ૪૧ કાળો નસોતર, ૪૨ પીંપળીમૂળ, ૪૩ લીંડીપીંપર, ૪૪ નાગરમોથ, ૪૫ બોડીઅજમો, ૪૬ અજમો, ૪૭ સવા, ૪૮ અગર, ૪૯ સુખડ, ૫૦ ઇંદ્રવરણું, ૫૧ ચવક, ૫૨ ધોળી ગરણી, ૫૩ ઘોડાવજ, ૫૪ કાયફળ, ૫૫ થી ૬૪ દશમૂળ; એનો કાઢો કરીને આપવો; એટલે આઠ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાતજ્વર, વાતરોગ, સર્વાંગવાતરોગ ઇત્યાદિ રોગનો નાશ થાય છે.

૪ અશ્મરીનાશક કવાથઃ—વાયવરણા (વરણા)ની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો; એટલે પથરી અને વાતશૂળનો નાશ થાય છે.

---

૨ અફીણના ઝેર ઉપરઃ—સુવા, મૂળાનાં બીજ, આગરીકું મીઠું અને મધ, એ ચારે બબ્બે તોલા પ્રમાણે લઇ પાણી શેર ૦ાા માં ઉકાળતાં પાણી શેર ૦। રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડું થએ ખૂબ મસળી લુગડાથી ગાળીને પાવું; એથી ઉલટી થઈ ઝેર નીકળી જશે. કદાપિ ઉલટી ન થાય તો કુકડાનું પીછું ગળામાં નાખવું; એટલે ઓકી કાઢશે. તેના હાથ–પગ ઉપર કામળા નાખવા.

૩ ચોથીઓ તાવ ઉપરઃ—ગળો ટાંક ૪ાા, ભોરંગણી ટાંક ૪ અને સુંઠ ટાંક ૪ લઇ પાણી શેર એમાં ઉકાળતાં

૫—યોગ

૧ વર્ધમાન પિપ્પલીપ્રયોગ:—પીંપરની સંખ્યા રોજ રોજ ત્રણ, પાંચ, સાત અથવા દશ દિવસ સુધી વધારતા જઇને તેજ ક્રમેથી દરરોજ પાછી ઘટાડતા જવું. એ પીપરને દરરોજ દૂધમાં ઉકાળીને ટંડુ થયે તેમાંજ વાટી મધ નાખી એ સર્વ પાવું. ઉપર દૂધભાતનું ભોજન કરવું; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, જીર્ણજ્વર, ઉદરરોગ, હરસ, વાતરક્ત, (અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ, અરુચિ, હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ અને કૃમિ) એનો નાશ થાય છે.

૨ અશ્મરીનાશક યોગ:—વાયવરણા(વરણા)ની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવાથી પથરી અને વાતશૂળનો નાશ થાય છે.

૩ કૃચ્છ્રહારક યોગ:—ખડીસાકર અને જવખાર સમાન લઈ સેવન કરવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ થાય છે.

૪ કતકબીજ યોગ:—૧ તોલો નિર્મળીના બીજ છાશમાં વાટી મધ નાખી પાવાં; એટલે પ્રમેહનો શીઘ્ર નાશ થાય છે.

૫ આકુલ્યાદિ યોગ:—અંકોલની સૂકવેલી કળીઓ અથવા મૂળની છાલ, પીસ્તા, આમળાં, હળદર, એનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું; એટલે વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થશે.

તોલા ૫ બાકી રહે ત્યારે કપડાથી ગાળી લઇ તેમા લીંડીપીંપર નંગ ૩ વાટેલી નાખીને પીવાથી જે તાવ ઘડીમાં શરીર ઉપર દેખાય અને ઘડીમાં શરીરની અંદર છુપાઈ જાય એવો ચોરીઓ તાવ જાય.

૪ તાવ ઉપર:-કરિયાતુ તોલો ૧ા, દેવદાર તોલો ૧ા, ભોરિંગણી તોલો ૧ા, સુંઠ તોલો ૧ા, ધાણા તોલો ૧ા, લીડીપીંપર તોલો ૧ા, મોથ તોલો ૧ા; દશમૂળ તોલા ૩ અને ઉટકંટો તોલા ૧ા લઈ ઉકાળો કરી સાત દિવસ સુધી પાવો.

૫ ઉનવા અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:-હળદર, ગોખરૂ, ગરમાળાનો ગર્ભ, પીષાણભેદ અને ધમાસો સમાનભાગે લઈ તોલા પાંચ પાંચનાં પડીકા કરી રાખવાં તે દરરોજ એકેક પડીકાનો ઉકાળો કરી મધ નાખી ૩ દિવસ પાવો.

૬ સાંધવા (સાંધિયા વા) ઉપર:-ઉસબો તોલા ૧૦ અને પોટાસ આયોડાઇડ દશઆનીભાર લઈ દરેકનાં જૂદાં જૂદાં સરખા ભાગે દશ દશ પડીકાં કરી તે દરેકમાંથી દરરોજ એકેકું મળીને બે પડીકાં પાણી શેર ૦ા મધ્યે નાખી ઉકાળો પાણી શેર ૦ા રહે ત્યારે ઉતારી, કપડાથી ગાળી સવારે પાવું; તો સંધિવા જાય. પરેજી પાળવી.

૭ કમળા તથા જળંદર ઉપર:-હરડા, બહેડાં, આમળાં, અરડુસી, નેપાળી કરિયાતું, લીમડાની અંતરછાલ, કડુ અને ગળો, એ સમાનભાગે લઇ પાણીમાં ઉકાળી લુગડાથી ગાળી લઈને તેમાં ચોખ્ખું મધ તોલા ૨ નાખીને પાવાથી કમળો તથા જલંધર રોગ જાય.

૮ તાવ ઉતરી ગયા પછીની નબળાઈ ઉપર-કરીઆતાની પાદડી, સાકર અને ધાણા એકેક તોલો લઈ ઉકાળીને તે પાણી સવારસાજ પાવાથી તાવ ગયા પછીની નબળાઈ મટી કૌવત આવે, ભૂખ ઉઘડે, પણ એ માણસને ગોળનુ પાણી પીવા આપવું નહિ.

૯ સંગ્રહણી અને મરડાના ઝાડા ઉપર:—હાલાઈ ગોળ તોલા ૩, મરડાશીંગ તોલો ૦ા, ધોળા મરી તોલો ૦ા, ચીમેડ તોલો ૧ અને હિમજ તોલો ૧, એ સર્વે પાણી શેર ૧ા માં ઉકાળીને પાય તો મરડો, સંગ્રહણી અને અતિસાર જાય.

૧૦ વાયુની હેડકી ઉપર.-કાકચના કકડા કરી પાણીમાં ઉકાળી ગાળીને પાવું.

૧૧ તાવ ઉપર.-કડુ, કરીઆતું અને ઇદ્રજવનો ઉકાળો કરી બાટલીમાં ભરી રાખવો. તેમાથી દર્દીને આપતી વખતે દરદીના બળાબળ પ્રમાણે વધારેમાં વધારે વાલ ૧ સુધી નવસાર નાખીને પાવું

૧૨ સ્ત્રીઓના મૂત્રબંધ ઉપર:-ઝાંનાં મૂળ, કાસનાં મૂળ અને દાભડાનાં મૂળ સમાનભાગે લઇ તેમાં હિંગ અને સંચળ પા પા તોલો નાખી પાણી શેર પાચમાં ઉકાળતાં તેનું પાશેર રહે ત્યારે તેમાં બકરીનું દૂધ શેર ૧ નાખીને પાવું.

૧૩ પ્રમેહ ઉપર:-ખરેંટીનાં મૂળ શેર ૧ લઈ પાંચગણા પાણીમાં ઉકાળતાં તે પાણી તોલા ૫ રહે ત્યારે તેમાથી તોલો ૧ લઈ બકરીના એક શેર દૂધમા નાખી પાવું. પરેજી પાળવી.

૧૪ પાણીવિકારમાટે:—ભેંટા શેર ૧, મરી તોલા ૨, સવા શેર ૧, સુંઠ તોલા ૪, આબાહળદર તોલા ૪, દારુહળદર તોલા ૪, થુવરનાં પાદડા નંગ ૪, એ સઘળી ચીજો પાણી શેર ત્રણમાં નાખી ઉકાળતાં શેર ૦ા રહેથી ઉતારી લઇ કપડાથી ગાળી તેમાં મધ નાખી આપવાથી પાણીવિકાર (પરદેશનું પાણી લાગવાથી થએલ વિકાર) મટે. પરેજી પાળવી.

૬ શ્લીપદનાશક યોગ:—સુંઠ નાખી પાચન કરેલું દૂધ અને દુગ્ધાન્ન સેવન કરવાથી શ્લીપદ (હાથીપગાનો રોગ), અર્બુદ અને ગ્રંથિ(ગાઠ)નો રોગ, એનો નાશ થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—કાસંદરાનાં મૂળ વાટી ગાયના ઘીમાં પાવાં; એટલે દારુણ શ્લીપદ (હાથીપગા) રોગનો પણ નાશ થશે.

૭ અજીર્ણ અને કૉલેરાને માટે:—સુંઠ, કુડાનાં મૂળ, ઝેરી નાળીએર, કુલંબકાચરી, એ સર્વને છાશની બે તોલા આછમા ૦ા તોલો ઘસી તેને તપાવેલી ઠીકરીથી ઝામી, તેમા વાલભર હિંગ અને વાલ એક સિંધાલુણ નાખી તે પાવાથી કોગળીઉં, અજીર્ણ અને કૃમિવિકાર જાય અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

૮ વિસર્પ કુષ્ઠનાશક યોગ:—એરંડ, કડવી તુંબડી, કડવો લીમડો તથા પુંવાડીઓ, બાવચી અને અંકોલ, એ સર્વના બીજ સમાનભાગે લઈ પાતાળયંત્રથી તેલ કાઢી તેનો લેપ કરવાથી વિસર્પ, કોઢ, ફોડલા, ખરજ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

૯ મૂત્રાઘાતહર યોગ:—કાકડીના બીજ, ત્રિફળાનું ચૂર્ણ અને સિંધાલુણ, એ ઉના પાણીમાં પાવાથી મૂત્ર છૂટશે.

૬—લેપ

૧ ઉપદંશશામક લેપ:—શુદ્ધ ગંધક, એલચી, મરી, લવંગ અને શુદ્ધ પારો નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘીસાથે ખરલ કરી તેનો શરીરે લેપ કરાવે અને નાગરવેલના પાનમાં તે સવાર-સાંજ સેવન કરાવે; દૂધ-ભાતનું પથ્ય કરાવે; એટલે સર્વ ઉપદંશનો નાશ થઈ વિસ્ફોટકનો પણ નાશ થાય છે.

૨ કુરંડનાશક લેપ:—ભારંગમૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં સુખડની પેઠે બારિક ઘસીને ગંડ-માળા (કંઠમાળા) અને અંતર્ગળ ઉપર લેપ કરવો; એટલે તેનો નાશ થાય છે. તેમજ વાંઝણી કંકોડીનું મૂળ ઘસી લેપ કરવો; એટલે અંતર્ગળ રોગનો નાશ થાય છે.

૩ કર્ણમૂળ ઉપર લેપ:—વછનાગ, ઝેરકોચલાં, સુંઠ, કાયફળ અને કાળીજીરી, એ સર્વને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો; એટલે કર્ણમૂળનો નાશ થાય છે.

૪ કુરંડનાશક લેપ બીજો:—હિરાકસી અને સિંધાલુણને એરંડીઆ તેલમાં મેળવી તેનો અંડ ઉપર લેપ કરી વસ્ત્રથી બાંધવું, તેથી અંડવૃદ્ધિ નાશ થાય.

૫ ગ્રંથ્યર્બુદનાશક લેપ:—સાજીખાર, મુળાનો ખાર અને શંખભસ્મ એનો લેપ કરવો; એટલે ગ્રંથી (ગાઠ) અને અર્બુદરોગનો નાશ થાય છે.

૭—અર્ક

૧ ભીલામાનો અર્ક:—ભિલામાનો અર્ક પાતાળયંત્રથી કાઢવો. પછી તેમાં રાળ નાખી ચચવી ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી સર્વવાત અને કટિવાત ઉપર આપવી; તેમજ ઉપદંશવાત, શૂળ, દૂષિત જ્વર, રક્તદોષ અને કોઢરોગ ઉપર પણ આપવી.

૨ કુચલાનો અર્ક:—ઝેરકોચલાં એક રાત ભિંજવી રાખવા અને ખાંડવા; પછી પાતાળ-યંત્રથી અર્ક કાઢવો અને નાગરવેલની પાનબીડીમાં વાયુ, પક્ષઘાત ઇત્યાદિ ઉપર આપવો.

૩ પુષ્પાદ્યર્ક:—શેવતી (કાંટાવિનાનો) ગુલાબ અને ગુલાબ, મધુમાધવી, ગુલદાવરી, જાઇ, જુઈ, પીળો ચંપો, બકુળ, કદંબ, એનાં ફૂલોપર કેતકીનાં પાંદડાં પાથરીને તેનો ગુરુ સંપ્રદાય પ્રમાણે અર્ક કાઢવો. આ પ્રસિદ્ધ પુષ્પાર્ક છે. એનું સેવન ૪૮ દિવસ કરવાથી નપુંસક પણ પુરુષત્વને પામે છે અને એક વર્ષ સેવવાથી ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૮—આસવ

૧ કુમારી આસવ:—કુંવાર પાઠાનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, ભાગ ૧૦૦૦ તોલા અને પાણી ૧૦૨૪ તોલા લઇ તેનો કાઢો કરવો. તે ચતુર્થાંશ રહે એટલે ગાળી લેવો અને તેમા મધ ૨૫૬ તોલા અને ધાવડીના ફૂલ ૬૪ તોલા નાખી ઘીના રીઢા વાસણમાં નાખી, તેમાં જાયફળ, લવંગ, ચણકબોબા, કબાબચીની, જટામાસી, (બાલછડ) ચવક, ચિત્રક, જાવંત્રી, કાકડાશીંગી, બહેડાં, પુષ્કરમૂળ, એ દરેક ઔષધિનો કલ્ક ચાર ચાર તોલા; અને તામ્રભસ્મ તથા લોહભસ્મ, એ બે તોલા નાખી માટલાનું મોઢું બંધ કરી પૃથ્વીમા અથવા ધાન્યની કોઠીમાં ૨૦ દિવસ દાટી રાખી તેમાથી કાઢચા પછી, તે આસવ રોગીનું બળ અને અગ્નિ જોઇને આપવાથી પાંચ પ્રકારના શ્વાસ, ઉધરસ, અસાધ્ય ક્ષય, ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ, ૬ પ્રકારના હરસ, એનો નાશ કરે છે. આ વાતવ્યાધિ, અપસ્માર અને બીજા રોગો ઉપર પણ યોજવો; એના સેવનથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ શૂળ, ૮ પ્રકારનો ગુલ્મ, નષ્ટ પુષ્પ, એ રોગ ૧૫ દિવસમા નાશ થાય છે. આ કુમારી આસવ બૃહસ્પતિએ કહેલ છે.

૨ જંબીરાસવ:—પાકેલા લીંબુ ૧૦૦ નો રસ કાઢી તેમા હીંગ ૧૨ તોલા, સિંધાલુણ ૪ તોલા, બીડલવણ ૪ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા, સંચળ ૧૬ તોલા, રાઇ ૮ તોલા અને અજમો ૮ તોલા નાખી તે સર્વ મિશ્રણ માટીના રીઢા વાસણમા નાખી તે વાસણ ઘોડારમા ૨૧ દિવસ દાટી રાખવું. ત્યારપછી બહાર કાઢી આ રસ બળાબળ જોઇ ૪ તોલા સુધી સેવન કરાવવાથી યકૃત્ (પેટમાની ગાંઠ), બરોળ, ગોળો, વિદ્રધિ, અષ્ઠીલિકા, વાતગુલ્મ, ઝાડો, શૂળ, પડખાનું શૂળ, હૃદ્રોગ, નાભિશૂળ, બંધકોશ, આફરો, વાતરોગ અને કફરોગનો નાશ થાય છે. એનાથી લાકડું પણ બળી જાય છે.

૯—અંજન*

૧ નયનામૃત:—પારો અને સીસું સમાનભાગે લઇ આગ્ન ઉપર ગરમ કરી જમીન ઉપર નાખવું. ત્યાર પછી તેનાથી બમણો શુદ્ધ સુરમો અને પારાનો ચોથો ભાગ ભીમસેની કપૂર નાખી સર્વ ખરલ કરવું. એનું અંજન કરવાથી તિમિર (અંધકાર) પડળ, કાચબિંદુ, શુક્ર, (ફુલું), અર્મ, અહિરા વગેરે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે.

૨ નેત્રરોગો ઉપર અંજન:—સિંદૂર ૦। તોલો, કપૂર ૦। તોલો, ફુલાવેલા મોરથુથુની ભુકી ૧ માસો, ધોળો કાથો ૦। તોલો, મુરદારશીંગ ૦। તોલો, એ ઔષધો ગાયના માખણમા ખરલ કરી ભીલામાની શેવતીના ૧૦ અથવા ૧૨ ટીપા પાડવાં; અને તાબાના વાસણમા ખરલ કરી તેને વીસ—પચીસ વેળા પાણીથી ધોઇ પછી ડબ્બીમાં ભરી રાખવું. આ નિત્ય રાત્રે કાજળ પ્રમાણે આંખમાં અંજન કરવાથી ખુપરી, રતાશ, ખરજ, ઝરવું આદિ સર્વે નેત્રરોગ દૂર થશે.

---

* અનુભૂત પ્રયોગો:-

૧ કમળા ઉપર:—સોનાગેરુ, આમળા અને હળદર ઝીણા વાટી કાસાની થાળીમાં ખૂબ ઘુંટી આખમાં આંજવાથી કમળો મટે

૨ આંખમા ફુલું પડે તે ઉપર:—ધોળાં મરી પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવાં. ઉપર મગચોખાની ખીચડી બાંધવી.

૩ આખો રાતી થઈ થોડું દેખાતું હોય તે ઉપર:—આકડાનું પીળું પાન દેવતા ઉપર તપાવી મસળીને તેનો રસ કાઢી, તેમા સુંઠની કાંકરી ઘસી ટીપાં ૩ થી ૪ નાકમાં પાડવાથી આંખમાની રતાશ મટે.

૪ જસતના ફૂલ પાડવાની રીત:—જસતનાં ઝીણા પતરાં કરીને તેને લોઢાની કઢાઇમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે બળતું કરવું અને આકડાના લીલા લાકડાથી હલાવતા જવુ; એટલે તે પતરાં બળી જશે. પછી તેમાં લીમડાના પાદડા નાખવા; તેથી ફૂલ પડશે. તેને ઝીણાં વાટવાં. એનેજ લોકો ધોળી કાંસાંજણી (હાંસાંજન) કહે છે. એ ધોળી કાસાંજણી પાણી સાથે મેળવી શીશીમાં રાખવી. એનાં ટીપાં દરરોજ આંખમાં નાખવાથી આંખનો દુખાવો, આખના ખીલ, વગેરે મટી જશે.

૫ આંખની દવા:—રસવતી અને હળદર એકેક તોલો લઇ ઝીણાં વાટી લીમડાના રસમાં ગોળી બાંધવી. એ ગોળી પાણીમા ઘસી આંખમાં આંજવું.

૩ પ્રચેતન ગુટિકા:—(અંજન) ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, હીંગ, સિંધવ,કડુ, ઘોડાવજ,કરંજનાં બીજ અને શિરસ, એનું ચૂર્ણ કરી તેને બકરાના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરી છાંયામાં સુકવવી. એનું અંજન કરવાથી અપસ્માર (મૃગી), ઉન્માદ, સ્મૃતિભ્રંશ, મૂર્ચ્છા, ભૂતદોષ, એકાંતરીઓ તાવ, વિષમજ્વર અને તિમિર (અંધારાં), કાચબિંદુ, રતાંધળાપણું, શિરોરોગ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

૧૦—તૈલ

૧ કોશાતકયાદિતૈલ:—કડવાં તુરિયાનો રસ ૪ શેર, તલનું તેલ ૧ શેર અને કડવી તુંબડીનાં બીજ તથા સુંઠ બન્ને મળીને ૦। શેર લઇ, કલ્ક કરીને મંદાગ્નિથી તેલ સિદ્ધ કરવું. એનો લેપ કરવાથી સડેલ માસ, જીવડા પડી ગએલા ઉપદંશ, દુષ્ટ વ્રણ અને ભગંદર રોગનો નાશ થાય.

આ તેલમાં મીણ, સિંદૂર, કપીલો, બોદારશીંગ, એ વસ્તુઓ મેળવી મલમ કરવાથી ઘણુંજ ગુણદાયક થાય છે.

૨ કાસીસાદિ તૈલ:—હિરાકસી, સિંધવ, લીંડીપીંપર, સુંઠ, કોષ્ઠ, કલગારી (દુધીઓ વછનાગ), મનશીલ, મરી, વાવડીંગ, દંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, હરતાળ, પીળા ધંતુરાનાં મૂળ, એ સમાનભાગે લઇ, તેનાથી ચારગણું તલનું તેલ લઇ તેમા આકડાનું દૂધ નાખીને સર્વ ઔષધો વાટેલાં નાખવાં; પછી તેલથી ચારગણું ગોમૂત્ર નાખી એકત્ર પાચન કરાવવુ; અને તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે હરસના મસા ઉપર ચોપડવાથી ક્ષાર પ્રમાણે મસાને બાળી નાખે છે; અને ગુદા ઉપર કાંઇ વિકાર કરતું નથી.

૩ ગંધર્વહસ્ત તૈલ:—૬૪ તોલા એરંડાનું તેલ લઈ તેમા ૧૬ તોલા એરંડમૂળ, ત્રિફળાં અને આદુ, એ ત્રણે વાટેલાં નાખી તેલ પકવવું. એ તેલ પ્રાતઃકાળે પીવું અને દૂધ–ભાત ખાવો એટલે અંડવૃદ્ધિનો નાશ થશે.

૪ અર્બુદાદિનાશક તૈલ:—વાંઝણી કંકોડીનો કંદ, પહાડમૂળ, રિંગણી, કોષ્ઠ, પંડોળ, અંકોલમૂળ, ગલકીનો પાલો, હરતાલ, ગંધક, સિંધાલુણ, મજીઠ, એકલકુંટો (એકવીર), હળદર, હીંગ, સંચળ, ઘોડાવજ અને શિરસ, એ સમભાગે લઈ પાણીમાં વાટી કલ્ક કરી કલ્કથી ચારગણું તેલ અને તેલથી ચારગણું દૂધ લઇ સર્વ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચાવી તેલ સિદ્ધ કરવું. એનો લેપ કરવાથી દુષ્ટ વ્રણ, અર્બુદ, ગંડમાલા અને ગંભીર વ્રણનો નાશ થાય છે.

૫ મહાષટબિંદુ તૈલ:–એલચી, તજ, તમાલપત્ર, દેવદાર, સિંધાલુણ, નાગરમોથ, કરંજબીજ, રાસ્ના, તગર, ગરમાળાનો ગર્ભ, હળદર, એરંડમૂળ, સુખડ, વાળો, મરડાશીંગ, ધમાસો, ઘોડાવજ, બીલામાં, કમળ, ચિત્રક, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ગળો, પીંપળીમૂળ, મજીઠ, પીળું ચંદન, ત્રિફળાં, પહાડમૂળ, ખેરસાલ, દ્રાક્ષ, વાવડીંગ, જેઠીમધ, કસુંબી, અષ્ટવર્ગ (જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાંકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ), એ સર્વ સમાનભાગે લઈ કલ્ક કરવો; અને તેનાથી ચારગણું તેલ, તેલથી ચારગણું બકરીનું દૂધ અને સરખે ભાગે ભાંગરાનો રસ નાખી મંદાગ્નિથી પચાવતાં તેલ સિદ્ધ થાય એટલે એ તેલનું નસ્ય આપવાથી તેમજ અભ્યંગ કરાવવાથી રતાંધળાપણું, તિમિર (અંધારાં આવવાનો) રોગ, કાચબિંદુ (મોતીઓ), પડળ, ફુલાં, માથું દુખવું, કર્ણશૂળ, ભમર(ભમરોટાનું)શૂળ અને નાક તથા મુખનું શૂળ, એ રોગોનો નાશ થાય છે; તેમજ બીજા પણ શિરોરોગનો નાશ થઇ દૃષ્ટિ ગીધ જેવી થાય છે.

૬ લાક્ષાદિ તૈલ:—લાખનો ઉકાળો કરી તેમાં સમાનભાગે તલનું તેલ નાખી તેલથી ચારગણી દહીંની તરિ અને આસંદ, દારુહળદર, દેવદાર, રાળ, કોષ્ઠ, સુખડ, મોરવેલ, કડુ, રાસ્ના, સવા અને જેઠીમધ, એ સમભાગે નાખી સર્વનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલના ચોથા ભાગ જેટલો નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ શરીરે ચોપડવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, ક્ષય, ઉન્માદ, શ્વાસ, અપસ્માર, વાતરોગ, ક્ષય અને રાક્ષસ તથા ભૂતની પીડાનો નાશ થાય છે. આ તેલ ગર્ભિણી સ્રીને માટે પણ પ્રશસ્ત છે.

૧૧—ઘૃત, ક્ષાર, મલમ*

૧ સારસ્વતઘૃત (બ્રાહ્મીઘૃત.)—મૂળસહિત આણેલી બ્રાહ્મીને પાણીથી ધોઈ ખાંડી લૂગડામા નાખી રસ કાઢવો. આ રસ ૨૫૬ તોલા લઈ તેમાં ઘી ૬૪ તોલા નાખવું અને તેને

---

* મલમ, પાટો, પટી ઇત્યાદના અનુભૂત પ્રયોગોઃ—

૧ ભગંદર, હૈયાહોળી ઈત્યાદિ ઉપરઃ—તલના તેલ શેર ૧ માં ખરેંટીનાં પાદડાં શેર ૧ તથા લીમડાનાં પાંદડા શેર ૧ નાખી ખૂબ તળીને પાદડા કાઢી નાખવાં. ત્યારપછી તેમાં સિંદૂર તોલો ૦| નાખવું. ત્યાર પછી રાળ તોલો ૦| નાખવી. ત્યારપછી મીણ તોલા ૫ નાખી કડાઇ નીચે ઉતારી, તેમા બરાસ કપૂર તોલા ૨ નાખી મલમ તૈયાર કરી તેની પટી મારવાથી હૈયાહોળી, પાઠું, ભગંદર વગેરે ભયંકર ગુમડાં મટે.

૨ પિત્ત (ગરમી)ની હેડકી ઉપરઃ—માથા ઉપર પાણીથી પલાળેલું લૂગડુ રાખવું સૂકાઈ જાય તો ફરીથી પલાળતા રહેવું.

૩ પેટમાંના બગાડ ઉપરઃ—કુંવારના પત્તાના જાડા કકડાને ચપટ ચીરા કરી તેમાં આંબાહળદર, મેંદાલકડી અને સાજીખાર ખૂબ વાટી ઝીણાં કરેલાં નાખો ઉપર ભીનું કપડું વીંટી નિર્ધૂમ અંગારામાં દાટી પકવવું. પાકી રહેથી તે બન્ને ભાગ જૂદા પાડી, સહેવાય તેવું બાંધવાથી પેટમાનો બગાડ, ગાંઠ ઇત્યાદિ મટી આરામ થાય.

૪ નાડીવ્રણ (ભરનીંગળ) ઉપરઃ—ગંધક તોલો ૦| અને પારો તોલો ૦| ભેગાં વાટી એકત્ર થએ તેમાં મનશીલ તોલો ૦| અને માયા નગ ૧ ખૂબ વાટીને ગાડરના માખણ તોલા ૨ ને ૧૨૧ વાર ધોઈ તેમાં મેળવી ચોપડવુ અથવા પટી ઉપર ચોપડા તે પટી મારવી.

૫ હરસ ઉપરઃ—પ્રથમ સારી ભાંગ તોલા ૫ લાવી શુદ્ધ કરી પાણીથી ધોઈ સૂકવીને તેને જરા ઘીમાં શેકવી. તેમાંથી જોઇએ તેટલી લઈ પાણી સાથે વાટી લુગદી કરવી; ત્યારપછી એક ડુંગળીનો ગાંઠીઓ લઈ અડધો અડધથી ચીરી બે ફાડો કરી, તેમાં પેલી લુગદી રહે તેટલો ગર્ભ વચ્ચેથી કાઢી નાખી અંદર લુગદી રાખી બન્ને ફાડો પાછી હતી તેમ એકત્ર કરી તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરી અંગારામાં બાફવી. તે બફાઈ રહ્યા પછી બહાર કાઢી સેજસાજ ગરમ રહે તેવી એ ભાંગસહિત ફાડોમાં ભાંગની અંદર હરસના મસા રહે તેવી રીતે ત્રણ ચાર દિવસ સુધી બાંધી ઉપર મજબૂત લંગોટ રાખતા જવો; એથી હરસ દુઃખ આપશે નહિ અથવા ગળજીભીને વાટી લુગદી, કરી બાંધવાથી આરામ થશે.

૬ હરસ ઉપર લેપઃ—હળદર, પાડાવેલાનું મૂળ, આકડાનું પાન અને સરગવાનું મૂળ, એ ચારે સમાનભાગે લઈ કાજીના પાણીમાં વાટી લેપ કરવાથી હરસને ફાયદો થાય.

૭ શૂળ ઉપરઃ—સાબરશીંગ, હિંગ, અફીણ અને ચણોઠી પાણીમાં ઘસી એકત્ર કરી કાગળ ઉપર ચોપડી શૂળથી દુખતા ભાગ ઉપર તે પટી ચોપઢવી.

૮ માથામાંની જૂઓ જવા માટેઃ—પારાને નાગરવેલના પાનમાં ઘુંટી કપડા ઉપર ચોપડી માથે બાંધવાથી જૂઓ નાશ પામે છે.

૯ ઉપદંશ (ચાંદીનો) ઉપાયઃ—માણસના માથાની તુંબલીની સંપુટમા ભઠ્ઠી કરીને ખાખ કરવી. તે ખાખ બાળેલી કાળી સોપારી તથા બાળેલો ધોળો કાથો સમાનભાગે લઈ ઘોડીના મૂત્રમાં મલમ કરી ચોપડવું.

૧૦ ઉપદંશ (ચાંદી)નો બીજો ઉપાયઃ—કાથો ભાગ ૪, મરડાશીંગ ભાગ ૧૬, બોદારશીંગ ભાગ ૧, પારો ભાગ ૬, ગંધક ભાગ ૬, મીણ ભાગ ૪, મોરથુથુ ભાગ ૨, રાળ ભાગ ૪, મનશીલ ભાગ ૪, હરતાલ ભાગ ૪ અને ગાયનું ઘી તોલા ૧૦ લઈ પ્રથમ ગંધક પારાની કાજળી કરી, એક પછી એક બીજા ઓસડો તેમાં નાખતા જવુ અને ખૂબ વાટતા જવું. ત્યારપછી ગાયના ઘીને ૧૦૮ વખત ધોઇ તેમાં મેળવી મલમ તૈયાર કરવું. પ્રથમ ચાંદી ઉપર વાસી થુંક ચોપડીને એ મલમ ચોપડવું આ મલમ શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપરનાં ચાંદાં અને ખરજવાનો પણ નાશ કરે છે.

૧૧ ઉપદંશ ઉપર ત્રીજો ઉપાયઃ—ગુગળ, સિંદૂર અને રસાંજન, એ ત્રણે દોઢ દોઢ તોલો લઈ ઝીણું વાટી, દશ તોલા સરસીઆ તેલમા નાખી હલાવીને મલમ કરવું. એ મલમ ચાંદીને મટાડે છે.

૧૨ કાળી દાદર ઉપરઃ—ગંધક, ગુગળ અને સાકર સમાનભાગે લઈ પાણીસાથે ઝીણું વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું.

૧૩ દાદર ઉપરઃ—એરંડાનાં બીંજ, એળીઓ અને સાજીખાર લીંબુના રસમાં ઝીણા વાટી ચોપડવાથી રાતી અને કાળી બન્ને જાતની દાદર મટે.

૧૪ ઉપદંશ (ચાંદી) ઉપરઃ—કાપીલો સરસીઆ તેલમાં મેળવી ચોપડવો.

૧૫ ઉપદંશ ઉપર (બીજો).—મેંદી સરસીઆ તેલમાં મેળવી ચોપડવી.

૧૬ ઉપદંશ ઉપર (ત્રીજો):—કુગ જેને બિલાડીના ટોપ કહે છે તે ચોપડવાથી મટે.

૧૭ ટાકીનો ઉપાયઃ—શંખ તોલો ૧, સમુદ્રફેણ તોલા ૨ અને ઘી તોલો ૧ કુલડીમાં નાખી કપડમટ્ટી કરી તેની ગજપુટ ભઠ્ઠીમા ખાખ કરી તે ચોપડવું.

ચૂલા ઉપર રાખી તે પછી તેમાં હળદર, જાઇનાં પાંદડાં, કોષ્ટ, નસોતર અને હરડે, એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને લીંડીપીંપર, વાવડીંગ, સિંધાલુણ, સાકર, ઘોડાવજ એ એકેક તોલો લઈ પાણીમાં વાટી ગોળો કરી તેમાં નાખી મંદાગ્નિથી પકવી ઘી સિદ્ધ કરવું. એનું સેવન કરવાથી વાચા શુદ્ધ થાય છે. ૧૨ દિવસ સેવન કરવાથી ચંદ્રપ્રમાણે કાન્તિ થાય છે. ૭ દિવસ સેવન કરવાથી ગંધર્વ પ્રમાણે સુંદર સ્વર (કંઠ) થાય છે. એક મહિનો સેવન કરવાથી તે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થાય છે. (અર્થાત્ સ્મરણ-શક્તિ અને બુદ્ધિ પ્રબળ થાય છે.) એના સેવનથી ૧૮ પ્રકારના કોઢ, હરસ, ગુલ્મ (ગોળો), પ્રમેહ અને ઉધરસ દૂર થાય છે. વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્ર થાય છે. ક્ષીણવીર્ય પુરુષને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને બળ તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

---

૧૮ કીડીઆ નગરા (શાફડા) તથા ગડગુંમડનો મલમઃ-સિંદૂર, રસકપૂર, ગુગળ, લોબાન, હીંગળો, એ પાંચ ચીજો એકેક તોલો લઈ ખાંડી તેના વજન જેટલું ગાયનું ઘી ખરલમાં નાખી ૮-૧૦ કલાક સુધી ખૂબ ઘૂંટી મલમ કરવું અને તેની પટી મારવી.

૧૯ દાદર ઉપરઃ-ડપલેટ, વાવડીંગ, કુંવાડીઆનાં બીજ, સિંધાલુણ અને સરસવ, એ પાંચ ચીજો ખટાશમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૨૦ સ્ત્રીઓને યોનિ ઉપર ચળ થાય તે ઉપરઃ-કાથો, મીંઢીઆવળ અને હીરાદખણ સરખે ભાગે પાણીમાં વાટી ચોપડવી

૨૧ કંઠમાળ ઉપરઃ—ભીલામો, ચિત્રાછાલ, વજ્રદંતીનાં મૂળ અને જૂનો ગોળ થુવેરના દૂધસાથે ખૂબ વાટી કંઠમાળ ઉપર લેપ કરવો.

૨૨ નાસુર ઉપર-મેંદીનાં પાંદડાં વાટીને ચોપડવાં.

૨૩ બહેરાપણાનો ઉપાયઃ-કાનમાં ઉંટનું મૂત્ર રેડવું.

૨૪ સ્ત્રીઓની ગરમી (ચાંદી) ઉપરઃ-હીરાદખણ, ઓદારશીંગ, બાળેલો મોરથુથુ અને પીળી કાડી નંગ ૧ ની ખાખ લઈ ઝીણાં વાટી સો વખત ધોએલા ગાયના ઘીમાં મેળવી મલમ કરી ચોપડવું.

૨૫ ગડગુમડા ઉપરઃ-તેલ શેર બેમાં મીણ શેર ૦ાા નાખી ગરમ કરી ઉતારવું. પછી તેમાં કુલાવેલો મોરથુથુ, બાળેલું સિંદૂર, બેરજો અને લોબાન, એ ચારે એકેક તોલો લઈ ઝીણા વાટી તેમાં મેળવવાં. એ નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં ઈત્યાદિ ઉપર રામબાણ ઉપાય છે.

૨૬ ગરમી (ચાંદી) ઉપરઃ-પારો અને સોનાગેરૂ એકેક તોલો લઈ ભેગા ખૂબ વાટી એકજીવ કરીને સાઠ વખત ધોએલા ગાયના એક તોલા ઘીમાં નાખી મલમ કરવું. એ ઉપદંશ ઉપર ચોપડવાથી ચાંદી મટી જશે.

૨૭ દાદર ઉપરઃ-બરાસકપૂર, ફટકડી, ગંધક અને કાથો સમાનભાગે લઈ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવાથી કાળી દાદર પણ મટી જાય છે; તો પછી રાતીનું તો કહેવુંજ શું ?

૨૮ સ્ત્રીઓને યોનિ ઉપર ચળ થાય તે ઉપરઃ-મીંઢીઆવળ તોલા ૬, એલચી તોલો ૧, વરીઆળી તોલા ૨ાા, ખાંડ તોલા ૫ અને ઘીમાં તળેલી હિમજ તોલા ૨ાા વાટીને ચોપડવું.

૨૯ વ્રણ ઉપર મલમઃ-તલના તેલ તોલા ૧ માં બેરજો તોલો ૧ અને મીણ તોલો ૧ નાખી ઉનું કરી મલમ કરવું તે ઠરવા દઈ તેની પટી ગુમડાં ઉપર ચોઢવાથી રૂઝ આવે.

૩૦ ખસ ઉપરઃ-માકડી ગાયના ઘી તોલા ૨૦ માં ઝીણો વાટેલો મનશીલ તોલા ૨ નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે કેરડાની જૂની ડાખળીઓનું બળતું કરવું; જ્યારે તે કકડીને એકરસ થઇ જાય ત્યારે તેને એક પાણીથી ભરેલા મોટા થાળમાં નાખી દેવું. ત્યાર પછી તે પાણી ઉપર તરતું મલમ હાથથી ઉતારી લઈ એ મલમ દરરોજ શરીરે મર્દન કરવુ.

૩૧ ચોરીઆ તાવ ઉપરઃ-સાટોડો અને ભમરીના દરની માટી ઘસીને નાભિ ઉપર લેપન કરવું; એટલે ઘડી ઘડીમાં છુપી જતો ચોરીઓ તાવ જાય.

૩૨ મરદાઇને માટે પટીઃ-લવંગ, તજ, મુળાનાં બીજ તથા નાગરવેલનાં પાન, એ સર્વ સમાનભાગે ઝીણાં વાટીને પટી ચઢાવીએ તો પુરુષાતન આવે. પટી ચઢાવવાની રીતઃ-ઉપર લખેલી દવાઓ ઇન્દ્રિય ઉપર ફૂલસિવાયના ભાગપર ચોપડી તેના ઉપર શુદ્ધ ધોળું કપડું વીંટવું. તેના ઉપર નાગરવેલનું પાકું પાન વીંટી ફરી તેના ઉપર ધોળું કપડું વીંટવું; અને તેના ઉપર દોરો વીંટવો. એને પટી ચઢાવી કહેવાય છે.

૩૩ ગુમડાં ઉપરઃ-કાંગસીની વેલનાં પાંદડાં વાટીને તેની લુગદી ગુમડાં કે પાઠા વગેરે ઉપર બાંધવી.

૩૪ કાળી અને લાલ દાદર ઉપરઃ-સવાસો વખત પાણીથી ધોએલા ઘીમાં થોડો ધોળો સોમલ મેળવી ચોપડવું; પણ યાદ રાખવું કે આ દવા ઝેરી છે; માટે તે દવાવાળો હાથ મોંએ અડવો નહિ જોઇએ, દરદવાળી જગ્યાએ ખણાઈ જવાયું હોય તોપણ હાથ ધોઈ સાફ કરી નાખવા.

૨ વજ્રક્ષાર:—મીઠું, સિંધાલુણ, બંગઠીખાર, જવખાર, સંચળ, ટંકણખાર અને સાજીખાર, એ સમાનભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તેને થુવરના અને આકડાના દૂધના ત્રણ સૂર્યપુટ (ભાવના) આપ્યા પછી આકડાના પાનમાં રાખી, માટલામાં ઘાલી ચૂલા ઉપર ચાર પહોર સુધી અગ્નિ આપવો. ઠંડું થએ તેનું ચૂર્ણ કરીને તેને ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, અજમો, જીરૂં, ચિત્રક એના ચૂર્ણસાથે અગ્નિબળ જોઈ પાણીમાં સેવન કરાવવું; એટલે ગોળો, શૂળ, અજીર્ણ, સોજો, સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ, ઉદાવર્ત અને બરોળ, એનો નાશ થાય છે. આ ઔષધ વાતાધિક્યમાં ઉના પાણીમાં આપવું, પિત્તાધિક્યમાં ઘીમાં આપવું, કફાધિક્યમાં ગોમૂત્ર સાથે આપવું અને ત્રિદોષમા કાંજી સાથે આપવું. આ **વજ્રક્ષાર** બ્રહ્મદેવે કહેલ છે.

૩ વ્રણનાશક મલમ:—પારો અને ગંધક સમાનભાગે લઇ બન્નેની બરાબર મુરદારશીંગ અને સર્વની બરાબર કપીલો લઇ તેમા થોડી મોરથુથુની ભૂકી નાખી એકત્ર વાટી તેમાં ચારગણું જૂનું ઘી નાખી તાબાના વાસણમાં ખરલ કરી મલમ કરવો. આ મલમ રૂના પેલ ઉપર ચોપડી વ્રણ ઉપર બાધવો; એટલે દુષ્ટવ્રણ પણ રૂઝાશે; તેમજ નાડીવ્રણ અને સર્વ પ્રકારનાં વ્રણ સારા થશે.

૩૫ પ્લેગની ગાંઠ, અર્બુદ રોગ અને બીજી ગાઠોના દરદ ઉપર:—જેઠીમધના ઝાડનાં પાદડાને પાણીસાથે કુલડીમાં બાફી તે પાંદડાં ગાંઠો ઉપર વાટીને અગર વાટયાવગર બાંધવાં. એથી થએલ દરદ પાકશે તેમજ તેનાથીજ ફુટીને રૂઝ પણ લાવશે.

૩૬ ગુમડા અને ખસના ગુમડાં ઉપર:—૫૦ વરસની જૂની ઇંટને ઝીણી ખાંડી કપડછાણ કરી, તેમાં તલિયું તેલ તથા મોરથુથુ તોલો ૦ાા નાખી દેવતા ઉપર ખૂબ કકડાવી ગુમડાં અને ખસથી થએલ ફોલ્લાઓ ઉપર ચોપડવું.

૩૭ જીભ અટકી જવાથી થએલ બોબડાપણા ઉપર:—ખડીઓખાર, ટંકણખાર, સાજીખાર, બંગઠીખાર, સંચળખાર, જવખાર, સુરોખાર, નવસાર, પાપડીઓખાર, એ નવ ખાર સમાનભાગે લઈ ખરસાંણીના જાડા લાકડાને ઉભું રાખી રૂપિયા જેવડું પહોળુ પણ ઉંડું શારી, તેમાં ભરી તેજ લાકડાનો બુચ મારી ઉકરડાના ખાતરમા દિવસ ૧૫ દાટી રાખી મુદતવીત્યા પછી બહાર કાઢી તે લાકડું દવાસહિત બાળી નાખવું. એ તૈયાર થએલ ખાર વાલ ૧ થી ૨ ની માત્રાથી દરરોજ આપવો અને બોલાવવાનો મહાવરો રાખવો, એટલે જીભ ખુલશે.

६—बृहत्पाकसंग्रह

પાક કરવાની રીતિ:—પાક બે પ્રકારના થાય છે. એક પાતળો અને બીજો ઘન (જાડો) પાતળા પાકને સંસ્કૃતમાં **અવલેહ** નામ આપ્યું છે અને ઘન હોય તો તેને પાક કહે છે. પાક ગળ્યો અને મધુર હોવાને લીધે રોગીને પાકના ઔષધો સેવન કરતાં કંટાળો આવતો નથી. રોગને દૂર કરવો તથા શરીરમાં શક્તિ લાવવી, એ બે મોટા ગુણો પાકમાં રહેલા છે. પાકમાં નાખવાની કાષ્ટૌષધિ જેટલી હોય તેટલીનું જૂદું ચૂર્ણ કરવું; તેમજ સુગંધી ઔષધોનું ચૂર્ણ પણ જૂદું કરવું. દ્રાક્ષ, નાળીએર, બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, ખસખસ અને અખોડ વગેરે ઔષધોનું ચૂર્ણ વસ્ત્રથી ચાળવાની જરૂર નથી. એ પદાર્થો થોડા ખાંડીને પાકમાં નાખવા. પાકમાં પ્રથમ કાષ્ટૌષધિ નાખવી, પછી સુગંધી પદાર્થ નાખવા અને પછી દ્રાક્ષાદિ પદાર્થ નાખવા. સર્વના પછી કિંચિત્ કેસર ઘીમા વાટી નાખવું. જ્યાં અફીણ નાખવાનું કહેલું હોય ત્યાં દૂધમાં ગરમ કરી નાખવું. ભાંગ નાખવાની હોય તો તે સારી પેઠે ધોઇ શેકીને નાખવી. પાકમાં ભસ્મો નાખવાની હોય તો તે પણ પાછળથીજ નાખવી. પાક તૈયાર થયા પછી તે ઘી ચોપડેલા ખૂમચા(થાળી)માં પહોળો કરી સુખડીની માફક ચોસલાં કરવાં અને ઠંડો થયા પછી તે સારા ઉત્તમ વાસણ (બરણી) વગેરેમાં ભરવો. વર્ષાઋતુમાં પાક ઘણો કરવો નહિ. વર્ષાઋતુમાં કરેલો પાક અને અવલેહ સૂર્યના તડકામાં વારે વારે મૂકતા રહેવું; તેથી તેમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. શિયાળામાં પાકનું સેવન કરવાથી ઘણોજ ફાયદો છે. પાક ખાધા પછી તે ઉપર દૂધ અવશ્ય પીવું અને મધુર રસનું ભોજન કરવું. પાક ખાવાનું પ્રમાણ ચાર તોલા સુધી છે.

ખાંડનો પાક એટલે ચાસણી બનાવવાની રીત:—બશેર ખાંડમાં દોઢ શેર પાણી કલઇ કરેલા વાસણમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું. એક ઉભરો આવ્યા પછી ગાળી પુનઃ તે ચૂલા ઉપર મૂકી દૂધ ૬ તોલા તથા પાણી ૬ તોલા એ બન્ને એકત્ર કરી, તે ચૂલા ઉપરના પાક ઉપર થોડું થોડું છાંટતા જવું; એથી મેલ ઉપર આવશે તે કાઢી નાખવો; એટલે પાક સ્વચ્છ થશે. પછી તે પાકમાંનું એક ટીપું જમીન ઉપર પાડવું. તે ટીપું ન પ્રસરતાં તેમનું તેમજ રહે તો પાક સારો થયો છે એમ સમજવું. પાકમા ખાંડ નાખવી તે ચૂર્ણ—ઔષધોનો વિચાર કરી તેના માપપ્રમાણે સર્વ ચૂર્ણોથી બમણી, ત્રમણી અથવા ચોગણી જેટલી જોઇતી હોય તેટલી નાખવી. પાકમાં સાકર નાખવાની હોય તો મેલ કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી.

૧—પાક*

અશ્વગંધ પાક:—આસંધ ૪૦ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા, લીંડીપીંપર ૧૦ તોલા અને મરી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા લવંગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; ભેંસનું દૂધ ૪૦૦ તોલા, મધ

---

* અનુભૂત પ્રયોગો:—

૧ સ્ત્રીઓના સુવારોગ ઉપર:—બકરીના દૂધ શેર ૨ાા નો માવો કરી તેમાં સુંઠ શેર ૦ા તથા એકલકબિયુ લસણ શેર ૦ાા ખાંડીને મેળવવું તથા હાલાઈ ગોળ શેર ૦ાા મેળવવો. આ પાક દરરોજ થોડો થોડો ખાવા આપવાથી સ્ત્રીઓનો સુવાવડ સંબંધથી થએલો સુવારોગ જાય.

૨ અડદીઆ લાડુ ધાતુપુષ્ટિ માટે:—સાલમ, નગોડ, મુગલાઈ દાણા, ધોળી મુસળી, શતાવરી, જંગલી બહુફળી, ખસખસ, એખરો, ગોખરૂ એ દશ ચીજો દરેક પાંચ પાંચ તોલા પ્રમાણે, જાયફળ, પુરવીદાણા, જાવંત્રી, એ ત્રણ એકેક તોલો, અકલકરો ૨ તોલા, ચારોળી ૧૦ તોલા, મરી ૨ાા તોલા, પિસ્તાં ૫ તોલા, લીંડીપીંપર-

૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૦૦ તોલા અને સાકર ૧૨૦ તોલા, એ પ્રમાણે મેળવી પહેલાં દૂધ તપાવી, તેમાં ઉપર કહેલી જણસોનું ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું; અને તે દૂધમાં સાકર, મધ તથા ઘી મેળવી પુનઃ તે પચન કરવું. જાડું થયા પછી તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાખી ચોખાના જેવું દાણાદાર થઇ ઘી છૂટું પડવા લાગ્યા પછી ઉતારી તેમાં પીંપળીમૂળ, જીરૂ, ગળો, લવંગ, તગર, જાયફળ, વાળો, કાળોવાળો, ચંદન, બીલાં, કમળ, ધાણા, ધાવડીનાં ફૂલ, વંશલોચન, આમળાં, કાથો, કપૂર, સાટોડી, આસગંધ, ચિત્રો અને શતાવરી; એ એકવીસ જણસોનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખી એકત્ર કરી ઠંડું થયા પછી ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવું. આ પાકને આસનપાક કહે છે. તેમાંથી બે તોલા જેટલો દરરોજ એક મહિના સુધી ખાવા આપવો. તે ઉપર યથેચ્છ ભોજન કરવું; એટલે ઉધરસ, દમ, અજીર્ણ, વાતરક્ત, પ્લીહા, ઉન્માદ, મેદ, આમવાત, સોજો, શૂળ, વાતાર્શ પાંડુરોગ, કમળો, સંગ્રહણી, ગુલ્મરોગ અને વાતકફજનિત રોગનો નાશ થાય છે. આ પાક મંદાગ્નિવાળાને અને બાળકને હિતકારક, બલ્ય અને પૌષ્ટિક છે; તથા સ્ત્રીઓને પુષ્ટ કરી, પ્રસૂત થયા પછી દૂધ ન આવતું હોય તો જેટલું દૂધ કમી આવતુ હોય તેટલા દૂધમાં મેળવી ભક્ષણ કરવું એટલે દૂધ આવે છે; અને ક્ષીણ, અલ્પવીર્યવાળાને હિતકારક તથા કામાગ્નિને વધારનાર તેમજ સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરનારો આ સર્વોત્તમ પાક છે.

૨ અશ્વગંધપાક બીજો:—આસંધ ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ ૭ શેર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ પ્રત્યેક એકેક તોલો, જાયફળ, કેસર, વંશલોચન, મોચરસ, જટામાંસી, ચંદન, સીસમની છાલ,જાવંત્રી, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, લવંગ, ચણકબોબા, મરડાશીંગી, અખોડનું મગજ, ભીલામા, શીંગોડાં, ગોખરૂ, રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ અને લોહભસ્મ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા નાખી મંદ અગ્નિથી પકવી ચોસલા કરી રાખવાં. તે પાક શક્તિપ્રમાણે ખાવા આપવો; એટલે સર્વ પ્રમેહ, જીર્ણજ્વર, શોષ, ગુલ્મ, પિત્તરોગ અને વાતરોગનો નાશ થઇ શુક્રવૃદ્ધિ, પુષ્ટિ, અગ્નિદીપન, કાંતિ અને અંતઃકરણને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૩ અશ્વગંધપાક ત્રીજો:—૬૪ તોલા આસંધનું ચૂર્ણ લઇ તે ૪૦૯૬ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી તે ૧૨૮ તોલા ઘીમા શેકી નાખવું. પછી ૧૯૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા આસધનું ચૂર્ણ નાખવું. તેમજ તલનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, અડદનો લોટ ૩૨ તોલા અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, અજમોદ, પુષ્કરમૂળ, જીરૂં, સુંઠ, ગોખરૂ, બળદાણા, અજમો, પીંપળીમૂળ, લોહભસ્મ, સીસાની ભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ, એ ચાર ચાર તોલા તેમા નાખી પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિબળ જોઇ આપવો; એટલે સર્વ પ્રકારનો વાતરોગ, કમ્મર, પીઠ અને ગુદા, એ સ્થળોનો વાયુ, અસ્થિભંગ, સોજો, દારુણ, સંધિવાત, અંડવૃદ્ધિ, હૃદ્રોગ, પ્લીહા, શ્વાસ, કાસ અને પ્રમેહનો નાશ થઇ કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ઘોડા અને હાથી એ જનાવરોને પણ હિતકર છે.

૪ અશ્વગંધપાક ચોથો:—આસંધ ૩૨ તોલા, તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જાયફળ, જાવંત્રી, નવીન કેસર, વંશલોચન, જટામાંસી, મોચરસ, ચંદન, કાળો અગર, ચિત્રક, લીંડી-

---

રાા તોલા, તજ રાા તોલા, કેસર ાા તોલો, આસોંદ રાા તોલા અને બદામનાં મીંજ ૧૦ તોલા લઈ ઝીણાં ખાંડી ૪ શેર સાકરની ચાસણીમાં નાખી તેમાં અડદના લોટને ઘીમાં તળીને તે તથા ઘી શેર ૩ ઉપરથી નાખી લાડુ કરવા.

૩ હરસ ઉપર:-નવો ચોખ્ખો ગુગળ તોલા ૫ લઈ એક શેર પાણીમાં પીગળાવી લુગડાથી ગાળી તેમાં સાકર તોલા ૧૫ નાખી ઉકાળી ચાસણી જેવું કરીને તેમાં હિમજ તોલા ૩ અને મોટી હરડે તોલા ૩ ઝીણાં વાટેલા નાખી પાક બનાવવો. તેમાંથી તોલો ાા મધ સાથે ખાવાથી ઝાડો સાફ આવશે. અર્શ મટાડવામાટે આ ઉત્તમ ઉપાય છે.

૪ વાત જલોદર (જેમાં તરસ ઘણી લાગે છે અને પેટ મોટું થાય છે તે રોગ) ઉપર:-લસણની શુદ્ધ કરેલી કળીઓ સમાનવજને મધમાં આથવી. પછી બે દિવસ રહેવા દઈ એ આથો જળોદરના રોગીને આપવો.

પીંપર, પીંપળીમૂળ, લવંગ, એખરાનાં બીઆં, અખોડ, શિંગોડાં, ગોખરૂ, શતાવરી, સુંઠ, મરી અને રૂમીમસ્તકી, એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી ગાયનું ૪ શેર દૂધ લઇ તેનો માવો કરી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ચૂર્ણથી બમણી સાકરનો પાક કરી તેમા તે નાખ્યા પછી ઘુંટી ઘીથી ચોપડેલી નાસકમાં નાખી સરખું કરી ચકતા કરવાં. એ પાક નિત્ય ૨ તોલા સેવન કરવો; એટલે પુષ્ટિ થઇ અનેક રોગનો નાશ થાય છે.

૫ અહિફેન પાકઃ—૪ તોલા અફીણ લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમાં બાફવું. પછી તેમાં સમભાગ સાકર અને તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, લવંગ, જાવંત્રી, જાયફળ, ચણકબાબા, અક્કલકરો, ધોળીમુસળી, કાળીમુસળી, તાલીમખાનું (એખરાનાં બીજ), કેસર, ચવક અને ચિત્રાનાં મૂળ, એ પ્રત્યેક અર્ધો અર્ધો તોલો ઠંડું થયા પછી નાખવું. દરરોજ બે વાલ પ્રમાણે આ પાક ખાવા આપવાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય અને સંગ્રહણીનો નાશ થઇ બળ અને વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે તથા ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૬ બીજા પ્રકારનો અહિફેન પાકઃ—અક્કલકરો, કેસર, લવંગ, જાયફળ અને હિંગળોક, એ તોલો તોલો લેવું. પછી અફીણ ૩ તોલા લઇ તે ચાર શેર દૂધમાં પચન કરવું. પછી એ સર્વથી ચોગણી સાકર લઇ સર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, બે અથવા ચાર વાલની ગોળી કરી, તે રાત્રે મુખમા ધારણ કરવા આપવી; એટલે સો સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. એ ગોળીનું નિત્ય સેવન કરવાથી શરીર દૃઢ થઈ ક્ષયાદિક રોગ દૂર થાય છે અને હાથીના જેટલું બળ થઇ અનેક સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૭ ત્રીજા પ્રકારનો અહિફેન પાકઃ—શુદ્ધ કરેલું અફીણ ૧૬ તોલા, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલા એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ઠંડુ થયા પછી તેમા સાકર ૬૪ તોલા નાખવી; તેમજ જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર, લવંગ, આમળાં, સમુદ્રશોષનાં બીઆં, ભીમસેની કપૂર, ધોળું ચંદન, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, શુદ્ધ કરેલાં ધંતુરાનાં બીઆં, તગર, કાળી મુસળી, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, ચવક, કાચકામાંનું મગજ, ચિત્રકમૂળ, પીંપળીમૂળ, જીરૂં, શહાજીરૂં, અજમો, બળદાણા, ગોખરૂ અને ગુંદ તોલો તોલો; ભાંગ ૧૬ તોલા; કલઇની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, રસસિંદૂર તથા અભ્રકભસ્મ, એ સર્વ મળી ૪ તોલા નાખવી. પછી સુગંધ આવવા-માટે કસ્તૂરી અને અગરૂ તેમાં નાખી, અવલેહ તૈયાર થયા પછી તે સારા વાસણમાં ભરવો. આ પાક રોજ રાત્રે ખાવા આપવો; તે ઉપર ભેંસનું દૂધ પાવું. આ પાકનું સેવન કરવાથી વાઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે અને નપુંસકને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આ પાકનું સેવન કરવા-થી ઉધરસ, દમ, શૈત્ય, અપસ્માર, ઉરઃક્ષતરોગ, એંશી પ્રકારના વાયુરોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, ભગંદર, ઉચકી, સોજો, પ્રમેહ, કફવાતથી થનારા રોગ, આમવાત અને અતિસાર દૂર થાય છે.

૮ આમ્રપાકઃ—પાકેલી અને મીઠી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, સુંઠ ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, લીંડીપીંપર ૮ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા, એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિવડે પચન કરવું; અને લાકડાના ચાટવાવડે વારંવાર હલાવવું. જાડું થયા પછી તેમાં ધાણા, જીરૂં, તમાલપત્ર, ચિત્રો, નાગરમોથ, તજ, કલોંજી જીરૂં, પીંપળીમૂળ, નાગકેસર, એલચીદાણા, લવંગ અને જાયફળ પ્રત્યેક ચાર તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખવું. પછી તે વાસણ નીચે ઉતારી, ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી, તેમાંથી નિત્ય સવારમાં ૪ તોલા પાક આપવો અથવા શક્તિ જોઈ તે પ્રમાણે આપવો. આ પાકના સેવનથી માણસ બળવાન, હર્ષયુક્ત, પુષ્ટ અને નિરોગી થાય છે; તેમજ એના સેવનથી સંગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરુચિ, અમ્લપિત્ત, પિત્ત, રક્તપિત્ત અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે.

૯ બીજા પ્રકારનો આમ્રપાકઃ—સારી પાકેલી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૫૧૨ તોલા, ઘી ૨૫૬ તોલા, સુંઠ ૧૨૮ તોલા, મરી ૬૪ તોલા, લીંડીપીંપર ૩૨ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા લઇ સર્વ એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાખી લાકડાના ચાટવાથી હલાવવું. તે પછી તેમાં પીંપળીમૂળ, નાગરમોથ, ચવક, ધાણા, જીરૂં, શહાજીરૂં, એલચીદાણા, નાગકેસર, તજ અને તાલીસપત્ર, એ ઔષધોનું ૧૬ તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાખી, તે પાક સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. દરરોજ જમ્યા પહેલાં આ પાક ૪ તોલા આપવો; એટલે એ અરુચિ, ઉગ્ર શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પીનસ (સળેકમ), પથરી, યકૃત્, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, સ્વરભંગ, સર્વ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિનો રોગ, પાંડુરોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, મસ્તકશૂળ, આનાહ (મલબદ્ધ અને મૂત્રબદ્ધ રોગ), ખસ અને શીતપિત્તનો નાશ કરે છે. એ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરુષ તરુણ જેવો થાય છે. મૃતગર્ભ અને ગર્ભપાત થવાની ખોડ જે સ્ત્રીમાં હોય તેને અને વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રોત્પત્તિ થાય છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તરુણ થાય છે. આ ઔષધ દરરોજ સેવન કરવાથી સેવન કરનાર પુરુષ મારુતિના જેવો પરાક્રમી થાય છે. આ ખંડામ્રપાક બ્રહ્મદેવતાએ ભાર્ગવ મહર્ષિને કહેલો હતો. આ પાક વીર્યવર્ધક, બુદ્ધિવર્ધક, આયુષ્યવર્ધક, શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરવાવાળો એવો; તથા ગ્રહ, યક્ષ, પિશાચ અને અપસ્મારની હરકત દૂર કરનાર છે.

૧૦ ત્રીજા પ્રકારનો આમ્રપાકઃ—૨૫૬ તોલા સારી પાકેલી કેરીનો રસ, ૯૬ તોલા સાકર, ૬૪ તોલા ઘી, ૪ તોલા સુંઠ, ૧ તોલો મરી, ૨ તોલા લીંડીપીંપર, ૨ તોલા પીંપળીમૂળ, ૫ તોલા નાગરમોથ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ધાણા, ૨ તોલા જીરૂં, ૨ તોલા એલચીદાણા, ૨ તોલા નાગકેસર, ૨ તોલા તજ અને ૨ તોલા તાલીસપત્ર, એ ઔષધો વસ્ત્રગાળ કરી કેરીના રસનો માવો કરી તેમાં તે ઔષધ મેળવી, ત્યાર પછી સાકરના પાકમાં નાખી ચોસલાં પાડી, તે ૪ તોલા પાક દરરોજ ભોજનના મધ્યમાં ખાવો. આ પક્વામ્રપાકથી અરુચિ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પીનસ (સળેકમ), ખરોળ અને યકૃત્ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

૧૧ આર્દ્રકપાકઃ—બારિક કરેલા આદાના કકડા, ગાયનું ઘી અને ગોળ, એ સમભાગ લઈ લોખંડની કડાઇમાં અથવા માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ચોંટી જાય એવું જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી સુંઠ, જીરૂં, મરી, નાગકેસર, જાવંત્રી, એલચીદાણા, તજ, તમાલપત્ર, લીંડીપીંપર, ધાણા, શહાજીરૂં, પીંપળીમૂળ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ ઉપરનાં સર્વ ઔષધો કરતાં ચોથા ભાગનું નાખવું. પછી તે પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક શીતકાળમાં રોજ બબ્બે તોલા ખાવા આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ, ભ્રમ, સ્વરભંગ, અરુચિ, કર્ણરોગ, નાસકારોગ, મુખરોગ, ક્ષય, ઉરઃક્ષતરોગ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, શૂળ, ગુલ્મ અને શોષનો નાશ કરે છે.

૧૨ બીજા પ્રકારનો આર્દ્રકપાકઃ—ગોળ ૬૪ તોલા, આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ એકઠું કરી પચન કરવું. પછી તેમાં ચાતુર્જાત, લવંગ અને ત્રિકટુનું એકેક તોલો ચૂર્ણ નાખી, પાક તૈયાર કરી, તે અગ્નિબળ જોઈ સવારમાં સેવન કરવો; એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ વાતરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ, શૈત્ય, ક્ષયરોગ અને પીનસ રોગનો નાશ થાય છે.

૧૩ ત્રીજા પ્રકારનો આર્દ્રકપાકઃ—અજમો, લોહભસ્મ, નાગરમોથ, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને જીરૂ, એ ઔષધો બબ્બે તોલા લઇ ચૂર્ણ કરવું; તથા ૨૦૦ તોલા ગોળ અને ૨૦૦ તોલા આદુના કકડા એકત્ર કરી તેનો લેહ કરી તેમાં ઉપલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. આ અવલેહ–સળેકમ, સોજો, શૂળ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય ગુલ્મ અને તાવ ઉપર યોજવો.

૧૪ એરંડપાકઃ—એરંડાના છોલેલા ગોળા લઇ તે આઠગણા દૂધમાં પચન કરવા. પછી સૂકવી બારિક વાટી ધીમા મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું; તથા તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, લવંગ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, આસંધ, વરીઆળી, રાસ્ના, ખડગંધા, રેણુકબીજ, શતાવરી, લોહભસ્મ, સાટોડી, હરડે, વાળો, જાવંત્રી, જાયફળ તથા અભ્રકભસ્મ, એ સઘળાં સમભાગે લઈ

ચૂર્ણ કરી તે તથા પહેલાંના દૂધનો માવો તેમાં નાખી, સાકરના પાકમાં મેળવી તૈયાર કરવો. આ વાતારિ નામનો પાક સવારે ઉઠી ભક્ષણ કરવો; એ એંશી પ્રકારનો વાતરોગ, ચાળીસ પ્રકારનો પિત્તરોગ, આઠ પ્રકારનો ઉદરરોગ, વીસ પ્રકારનો મેહ, ૭ પ્રકારનો નાડીવ્રણ, અઢાર પ્રકારનો કોઢ, સાત પ્રકારનો ક્ષય, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, પાચ પ્રકારનો શ્વાસ, ચાર પ્રકારની સંગ્રહણી, હૃદ્રોગ, ગલગ્રહ અને અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પાકને શુક્લપાક રસાયન કહે છે. આ પાક સર્વ રોગનો નાશક છે.

૧૫ બીજા પ્રકારનો એરંડપાક:—૬૪ તોલા એરંડાના ગોળા ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવા; પછી તેમાં ૬૪ તોલા ઘી, ૧૨૮ તોલા ખડીસાકાર, ત્રિકટુ, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, વરીઆળી, સુવા, કચોરા, બીલું, અજમો, અજમોદ, જીરૂં, શહાજીરૂં, દારુહળદર, હળદર, આસંધ, બળદાણા, કાળીપાટ, શેરણી, વાવડીંગ, પુષ્કરનાં મૂળ, ગોખરૂ, કોષ્ઠ, ત્રિફળાં, દેવદાર, કાળો અને ધોળો વરધારો, એળીઓ અને શતાવરી, એ દરેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી એકત્ર કરી પુનઃ પકવ કરવું. આ પાક વાતવ્યાધિ, શૂળ, સોજો, ઉદરરોગ, આનાહવાયુ, બસ્તિવાત, ગુલ્મ, આમવાત, કટિગ્રહ, ઉરૂસ્તંભ અને હનુસ્તંભનો નાશ કરનારો છે.

૧૬ ત્રીજા પ્રકારનો એરંડપાક:—૬૪ તોલા એરંડા લઈ તેમાંના ગોળા કાઢી તેમાંની અંતર્જિંહ્વા કાઢી નાખી દાળને વાટવી; ત્યાર પછી ૨૫૬ તોલા દૂધમાં નાખી અવટાવી માવો કરવો. પછી તે ઘીમાં તળવો. પછી સાકર ૧૬૦ તોલા લઇ તેનો પાક કરી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચી, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, ગળોનું સત્ત્વ, કચોરા, અજમો, બોડી અજમો, હળદર, દારુહળદર, આસંધ, બળબીજ, પહાડમૂળ, શેરણી, વાવડીંગ, ગોખરૂ, કુડાના મૂળની છાલ, દેવદાર, વરધારો અને ભોંયકોળું, એ એકેક તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી પાક તૈયાર કરી ત્રાંસમાં નાખવો. તેનાં ખપતરાં પાડી વાસણમાં ભરવાં. રોજ એકેક ખપતરૂં ખાવું; તેથી વાતવ્યાધિ, શૂળ, સોજો, અંડવૃદ્ધિ, ઉદરરોગ, આફરો, ગોળો, આમવાત, કટિગ્રહ, હેડકી, શ્વાસ, કાસ, પક્ષઘાત, પાંગળાપણું, અર્દિતાદિક વાતરોગ, પથરી અને હરસ, એ રોગ સારા થાય છે તથા બળ, વીર્ય અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭ કૌચપાક:—કૌચનાં બીઆંમાંનું મગજ ૮૦ તોલા, સાકર ૧૨૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, અને દૂધ ૫૧૨ તોલા, એ સઘળું એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. હલાવવાની કડછીને ચોટે એવું જાડુ થયા પછી તેમાં જાયફળ, ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર), ત્રિગંધ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), લવંગ, અક્કલકરો, જાવંત્રી, તાલીમખાનું, કેસર, સાટોડી, બળદાણા, નાગબળ, કાળી મુસળી, અફીણ, પારાની ભસ્મ, લોહભસ્મ તથા અભ્રકભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા; અને ચંદન, અગર, કસ્તૂરી તથા ભીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો. એમાંથી રોજ બબ્બે તોલા પાક સેવન કરવા આપવો; એટલે બળ તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ શમન થાય છે, કામ ચોગણો વધે છે અને ક્ષીણ થએલા પુરુષને પણ બળ, પુષ્ટિ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૮ કૌચપાક બીજો:—૧૨૮ તોલા કૌચનાં બીઆં લઈ, તે ગરમ પાણીમાં ચાર પહોર ભીંજવી રાખવાં. પછી બહાર કાઢી જાડા કપડાથી ઘસી ઉપરની છાલ કાઢી નાખી નિર્મળ કરવાં. પછી છાંયે સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં નાખી ચતુર્થાંશ દૂધ શેષ રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં અગર, જાવંત્રી, જાયફળ, સુંઠ, લવંગ, અક્કલકરો, જીરૂં, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકબોબા, સમુદ્રશોકનાં બીઆં, ભીલામાં, કેસર, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, દૂધમાં શોધન કરેલો વછનાગ, કાયકા, ખુરાસાની અજમો, ચણકબોબા અને તાલીમખાનું, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા; નાગભસ્મ (સીસાની ભસ્મ) બે તોલા, કલાઇની ભસ્મ ૨ તોલા, કાળી

મુસળી ૪ તોલા, લોહભસ્મ ૪ તોલા, કાચકાં ૪ તોલા, અફીણ ૪ તોલા અને સાકર ૧૨૮ તોલા, એ પ્રમાણે ચીજો નાખવી. પાક તૈયાર થઈ ઠંડો થયા પછી અથવા અર્ધો પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી, તે પાક સુગંધી ધુપ દીધેલા ઉત્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો; અને અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો. આ પાક ઉપર દ્રાક્ષ, કેળાં, ચારોળી, સાકર, ઘી અને તલનું ભક્ષણ કરવું. ખાટા પદાર્થ ખાવા આપવા નહિ. આ પાકનુ સેવન કરવાથી કામુક સ્ત્રીઓ પાક સેવન કરનાર પુરુષ ઉપર હમેશ લુબ્ધ થઈ રહે છે, બુદ્ધિ વધે છે, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે; તેમજ શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષય, ઉધરસ, હેડકી, સોજો, મેદ અને સર્વ પ્રકારના વાયુ-રોગનો નાશ થઇ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષીણવીર્ય, નષ્ટવીર્ય અને ખંજવાયુથી પીડિત એવા પુરુષોના વિકાર દૂર થઇ તે પુરુષો પરાક્રમી થાય છે.

૧૯ કૌચપાક ત્રીજો:—૬૪ તોલા કૌચબીજ, ૧૬ તોલા આસંધ, ૧૬ તોલા ધોળા એનની છાલ, ૩૨ તોલા તલ, ૨૫૬૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘી, એ જણસો લઇ પચન કરવું. ઠંડુ થયા પછી તેમા ૧૯૨ તોલા સાકર નાખવી; અને ચાતુર્જાત, ષટ્કટુ, જાવંત્રી, કાચકામાંનું મગજ, જાયફળ, લવંગ, ભીમસેની કપૂર, તગર, કાળી મુસળી, સુવા, અક્કલકરો, ધાણા, જીરૂં, હળદર, જટામાસી, ત્રિફળા, શેરણી, પુષ્કરમૂળ તથા અજમો એ ચાર ચાર તોલા; વંશલોચન, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા; રસસિંદૂર, તામ્રભસ્મ અને અફીણ, એ ચાર ચાર તોલા અને ભાગ ૩૨ તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા સેવન કરાવવો; તેથી કરી વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, હરસ, ક્ષીણતા, વાતરોગ, ઉરુસ્તંભ, હેડકી, સોજો, કટિશૂળ, શૂળ, હૃદ્રોગ, મંદાગ્નિ, ક્ષય, પીનસ અને પ્રદરના રોગોનો જલદીથી નાશ થઇ વીર્યવૃદ્ધ થાય છે. આ આત્મગુપ્તાવલેહ અમૃત અને રસાયન છે.

૨૦ કૌચપાક ચોથો:—કૌચના બીજ માહેના ગોળા ૧૨૮ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા તથા અગરુ, જાવંત્રી, સુંઠ, લવંગ, અક્કલકરો, જીરૂં, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, કેસર, ચણકબોબા, સમુદ્રશોકના બીઆં, બીલામાં, ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ વછનાગ, તાલીમખાનાં, મુસળી, અજમોદ, અફીણ અને હરડે દરેક બબ્બે તોલા તથા જાયફળ પાચ તોલા અને કપૂર ૨ માસા લેવું. મધ ૧૬ તોલા અને સાકર સર્વ ઔષધોથી બમણી લેવી. **પાક કરવાની રીત:—**કૌચનાં બીજ ઉના પાણીથી ધોઇ લૂંછી સૂકવી ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી માવો કરવો. પછી અર્ધો ભાગ ગાયનું ઘી તેમાં નાખી શેકી દાણો પાડવો. પછી તેમા ઔષધીનું ચૂર્ણ નાખી કાલવવું. સાકરની ચાસણી કરતી વખતે તેમાં કેસરનું પાણી અને બાકીનું ઘી નાખી ઘુંટવું. તાર થવા માડે એટલે તેમા ઉપલું સર્વ ભેળવી તાસકમા નાખી ઠરવા દઇને ચોસલાં પાડવા અને એકેક ચોસલું રોજ ખાવું. **એનો ગુણ:—**કામ, મેધા, ધાતુ, કાંતિ અને બળની વૃદ્ધિ કરે છે. વળી શ્વાસ, પાંડુરોગ, રાજયક્ષ્મા, કાસ, હેડકી, સોજો, મેદ, વાયુરોગ, ધાતુક્ષય, લુલાપણું અને બહુમૂત્રરોગને દૂર કરે છે.

૨૧ કસેરૂ પાક:—કસેરૂ ૧૬ તોલા, ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૫૭૨ તોલા લઇ સારી રીતે પચન કરવું. પછી ૧૨૮ તોલા સાકર લઇ તેનો પાક કરવો અને તેમાં તે કસેરૂ અને ૧૬ માસા ગુંદરનું ચૂર્ણ નાખવું; તેમજ કાષ્ઠપાષાણભેદ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, લોધર, જાયફળ, શતાવરી, મજીઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, માયાં, બીલાની અંદરનું મગજ અને મોચરસ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખી ચાર ચાર તોલાના લાડુ બાંધી સેવન કરવા. આ સેવનથી સ્ત્રીઓના પ્રદર અને યોનિરોગનો નાશ થાય છે.

૨૨ કામસુંદરપાક:—શતાવરી, કાળી મુસળી, ગોખરૂ, તજ, લવંગ, ખારેક, એલચીદાણા, લીંડીપીંપર, આમળા, કમળ, ધોળું ચંદન, કૌચબીજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથ, સુંઠ, તાલીમખાનું, ધોળી સોપારી અને ધાણા, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, સોપારી ૮ તોલા, સાકર ૮૦ તોલા, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર છ છ માસા અને ભાંગ ૬ તોલા, એ પ્રમાણે લઇ એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ કામસુંદરપાક પ્રમેહ તથા તાવનો નાશ કરી રસાયન અને પુષ્ટિકર થાય છે.

૨૩ કામેશ્વરપાકઃ—ઉત્તમ રીતે મારણ કરેલી અભ્રકભસ્મ, કાયફળ, કોષ્ઠ, આસંધ, ગળોનું સત્ત્વ, મેથી, મોચરસ, ધોળું ભોંયકોળું, કાળી મુસળી, ગોખરૂ, તાલીમખાનું, કળનો કંદ, શતાવરી, અજમોદ, અડદની દાળનો લોટ, તલ, ધાણા, જેઠીમધ, નાગબલા, કચોરા, કસ્તૂરી, જાયફળ, કેસર, ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ, જીરૂં, શહાજીરૂં, ચિત્રાનાં મૂળ, ચાતુર્જાત, સાટોડી, દ્રાક્ષ, ગજપીંપર, અરડુસી, કૌચબીજ અને ત્રિફળાં, એ ઔષધો સમભાગે લેવાં. બધાં ઔષધોથી ચતુર્થાંશ (કોઈના મતમા દ્વિતીયાંશ) સાકર લેવી, એ બધાં ઔષધોના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી લેવું. પછી અર્ધા તોલાની અથવા તોલાની ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી ખાધા પછી સાકર નાખેલું દૂધ પાવું; તેથી કરી માણસોને વીર્યપ્રાપ્તિ થઇ સ્તંભન થશે; ક્ષીણ પુરુષોને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ રોગો નિર્મૂળ થઇ જાય છે. ઉધરસ, દમ, મોટો અતિસાર, અગ્નિમાદ્ય, હરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, કફ અને રક્તપિત્ત, એ રોગો દૂર થાય છે. એના સેવનથી મનને નિત્ય આનંદ થાય છે અને કવિપુરુષોને ઉત્તમ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ ગુણો પ્રાપ્ત થશે. વધારે શું કહેવું? આ પાક કેવળ અમૃતજ છે. આ કામેશ્વરપાક નિત્યપ્રતિ લગભગ એક વર્ષપર્યંત સેવન કરવાથી અકાળ મૃત્યુ અને વલીપલિત રોગ દૂર થાય છે. સર્વે લોકનો હિત કરનાર એવો આ પાક શ્રીવૈદ્યનાથ વૈદ્યે કહેલો છે.

૨૪ લઘુ કામેશ્વરપાકઃ—ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, જાયફળ, જાવંત્રી, તજ, લવંગ, એલચીદાણા અને અભ્રકભસ્મ, એ સર્વ ઔષધો સમભાગે લેવાં. એ ચૂર્ણના અર્ધોઅર્ધ ભાંગ લેવી. પછી સર્વથી બમણી સાકર લઇ, મધ અને ઘી નાખી પાક કરી એકેક તોલાના લાડુ બાંધવા. આ લાડુ પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરાવવા અને સંધ્યાકાળે જમ્યા પછી દૂધ પીને ઉપર પાન ખાવું; એટલે કામવૃદ્ધિ થઇ ધાતુનું સ્તંભન થાય છે; તથા શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ ગોરક્ષનાથે નિર્માણ કરેલું છે.

૨૫ કુબેરપાકઃ—૬૪ કાચકાં રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારમાં ફોડી તેની અંદરની મીજ કાઢવી. પછી તે મીજથી ચોગણું દૂધ લઇ તેમાં ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. તે ઉકળી રહી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ નાખવું; તેમજ તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, જાવંત્રી, જાયફળ, લવંગ, વાવડીંગ, વરીઆળી, જીરૂં, નાગરમોથ, ચીકણનાં મૂળ, હળદર, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ અને બંગભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખવી. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ આ પાક ૪ તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરાવવો; એટલે સંપૂર્ણ પ્રકારના વાતરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, બળક્ષય, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, પાંડુરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર અને અરુચિનો નાશ કરે છે. આ મધુપક્વ કુબેરપાક ખાવાથી કામવૃદ્ધિ, ધાતુવૃદ્ધિ, કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ આવે છે.

૨૬ કંદર્પપાકઃ—૩૨ તોલા ધોળી ડુંગળી, ૯ તોલા મધ, ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો જાયફળ, ૦॥ તોલો લવંગ, ૦॥ તોલો કેસર, ૦॥ તોલો જાવંત્રી, ૯ તોલા સાકર, ૪॥ તોલા શુદ્ધ કૌચબીજ, એ વસ્તુઓ લઇ દૂધ તોલા ૧૨૮ માં તેને નાખી ઉકાળીને માવો કરવો; અને તે ઘી તોલા ૧૬ માં શેકવો. પછી સાકર તોલા ૧૨૮ની ચાસણી કરી તેમાં તે માવો નાખી થુંડી તાસકમાં ઘી ચોપડી તેમાં નાખી ઠરવા દઇને ચકતાં પાડવાં. એ પાક રોજ ૨ અગર ૪ તોલા સેવન કરવાથી નપુંસકને પણ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય. ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓમાંથી મધથી માંડીને જાવંત્રી સુધીની સર્વ ચીજો માવો કરવામાં ન નાખતાં પાક તૈયાર થયા પછીજ તે સર્વ મેળવવી જોઇએ.

૨૭ કુમારીપાકઃ—કુમારી (કુંવાર)ના કંદ ૮૦ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર દૂધ બળી જાય ત્યાંસુધી ઉકાળી, પછી તેને છાંયામાં સુકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી લીંડીપીંપર, મરી અને સુંઠ, એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા; જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, ગોખરૂ, કાકડીનાં બી, ચાતુર્જાત અને ચિત્રો, એ ચાર ચાર તોલા, એ બધાનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી તેના ભેગું મસળવું. પછી સાકર ૮૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૪૦ તોલા, ભેંસનું દૂધ ૪૦ તોલા અને મધ ૪૦ તોલા નાખી એ સર્વ લોખંડના વાસણમાં ભરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન

કરવું. પછી તેમાં સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણ નાખી હલાવતા જઈ સારી પેઠે શેકવું. જ્યાંસુધી ઘી દેખાતું રહે ત્યાંસુધી પચન કરી, પછી તેમાં લોહભસ્મ, સોનું તથા સિંદૂર, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો નાખી એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી. તે પાક સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, સંતાપ, શૂળ, અંજીર્ણ, આમવાત અને પ્રદરનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીઓનું વંધ્યત્વ તથા પુરુષોનું ષંઢત્વ દૂર કરી શક્તિ આપે છે. આ કુમારીપાક અશ્વિનીકુમારે કહેલો અને અતિ ગોપ્ય છે.

૨૮ કુમારીપાક બીજો:—ચોસઠ તોલા *કુંવારપાઠાનો ગર્ભ, ૧૨૮ તોલા સાકર, ૨૫૬ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા ગાયનું ઘી, એલચી, લવંગ, ચિનીગોદ, સુંઠ, સમુદ્રશોષનાં બી, જાયફળ, વંશલોચન, કેસર, સાલમ, અક્કલકરો, ખારેક, બદામ, અજમો અને ખુરાસાની અજમો એકેક તોલો અને કસ્તૂરી ০। તોલો લઇ એનો પાક કરી ચોસલાં પાડવાં. એના સેવનથી અમ્લપિત્ત દૂર થઈ શરીર અને ધાતુની પુષ્ટિ થાય છે.

૨૯ ખર્જૂરપાક:—ખારેકો ૪૮ તોલા, ગુંદર ૩૨ તોલા, સાકર ૨૮ તોલા, સુંઠ ૪ તોલા, લીંડીપીંપર ૨ તોલા, મરી ૩ તોલા, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, ચવક ૧ તોલો, ચિત્રક ૧ તોલો અને શેરણી અર્ધો તોલો, એ સર્વ ઔષધિ એકત્ર કરી એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ પાક બળવૃદ્ધ કરનારો હોઇ ક્ષય, કાસ, કંપવાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે; તથા બાળકને પુષ્ટ કરે છે. તેમજ આ પાકના સેવનથી શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ થાય છે.

૩૦ બીજા પ્રકારનો ખર્જૂરપાક:—ખારેકો ૧૨૮ તોલા લઈ પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવી. પછી લોખંડની કડાઇમાં દૂધ ૨૦૪૮ તોલા નાખી તેમાં તે ખારેકો પચન કરવી. દૂધ બળી જાય એટલે ખારેકોથી બમણી સાકર નાખવી; અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, તવખીર, હળદર, દારુહળદર, મરી, જાવંત્રી, જીરૂં, શહાજીરૂં, બહેડાં, સુંઠ, ચિત્રક, લીંડીપીંપર, ધાણા, જાયફળ તથા કપૂર, એ તોલો તોલો અને કસ્તૂરી એક માસો લઇ સાકરના પાકમાં નાખવી. પછી મધ ૩૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા નાખવાં. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, મધુમેહ, કમળો, પાંડુરોગ, કોઢ, ખસ, દાદર, વિસર્પ અને ત્રિદોષ વગેરે રોગો દૂર થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૩૧ ત્રીજા પ્રકારનો ખર્જૂરપાક:—ખારેક બશેર, ગાયનું દૂધ ૨૦૪૮ તોલા તથા ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા અને એ સર્વના બરોબર સાકર લેવી. જીરૂં, શહાજીરૂં, વાવડીંગ, ચાતુર્જાત, કેસર, રસસિંદૂર, કલઇની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, ભીમસેની કપૂર, સુવર્ણના વર્ક, અભ્રકભસ્મ, વાળો, લોહભસ્મ, ગળોનું સત્ત્વ અને શિલાજિત, એ દરેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા લઇ એ સર્વસહિત પાક તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી વાત, પિત્ત, રક્ત, અંતર્દાહ, ધાતુક્ષય, મંદાગ્નિ અને સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ દૂર થાય છે.

૩૨ ખર્જૂર પૂરણપાક:—ખારેક ૮૦ તોલા લાવી એમાના ઠળીઆ કાઢી નાખવા; અને તેમાં તાલીમખાનાં દૂધમા વાટીને ભરીને તેની ઉપર સૂતર બાંધી લેવું. ત્યારપછી ૩૨૦ તોલા દૂધમાં તે ખારેકો મંદાગ્નિએ પકવવી. દૂધ ઉકળતી વખતે તે વાસણના મોઢા ઉપર લૂગડું બાંધી તેના ઉપર એક તોલો અફીણ બારિક વાટીને ભભરાવી ઉપર બીજું લૂગડું બાંધી તેના ઉપર ઢાકણું ઢાંકવું. દૂધની વરાળથી પીગળીને તે અફીણ દૂધમા ઉતરી જશે. દૂધનો માવો થયા પછી તેમાં ૧૬૦ તોલા સાકરની ચાસણી તથા જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, ગોખરૂ, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચીદાણા, સમુદ્રશોફનાં બી, ખુરાસાની અજમો, અજમો, ધોળી મુસળી, કાળી મુસળી, કપૂર, સાલમ, ચણકબોબા, કૌચબીજ, અક્કલકરો, ખસખસ, લોધર, ત્રિફળા, ભોંયકોળું, બદામ, આસંધ અને ધોળી ચણોઠી, એ ઔષધો નાખી ઠરવા દઇ તેનાં ચોસલાં પાડવાં. એ ધાતુક્ષય, ધાતુસ્રાવ, બિંદુસ્રાવ, નપુંસકપણું, અલ્પવીર્ય ઇત્યાદિ રોગો ઉપર બહુજ પ્રશસ્ત છે.

૩૩ કૂષ્માંડપાક:—કોળાની છાલ અને અંદરનો તંતુમય ગર્ભ કાઢી નાખી ચીરીઓ કરીને અગ્નિ ઉપર બાફ આપી, પછી તેને ચોવડા લૂગડાપર સૂકવવાથી તેમાંના પાણીનો અંશ નીકળી જશે. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર, જાયફળ, જાવંત્રી, એલચી, ચારોળી, બેદાણા વગેરે

મસાલો નાખી કોળાની ચીરીઓના ટુકડા કરી તે પાકમાં નાખવા. આ પાક દરરોજ પ્રાતઃકાળે સેવન કરવાથી કોઠામાંની ગરમી અને ધાતુસ્થાનની પીડા બંધ થાય છે.

૩૪ ગોખરૂપાકઃ—ગોખરૂનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઇ ૫૧૨ તોલા દૂધમાં નાખી ઉકાળવું; પછી લવંગ, મરી, લોહભસ્મ, જાયફળ, ત્રિફળાં, સમુદ્રશોષ, લીંડીપીંપર એલચી, કપૂર, ઉટકટારી, જાવંત્રી, હળદર, આમળાં, કાયકાનો મગજ અને અફીણ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને સર્વ ઔષધોથી અર્ધી ભાંગ લેવી; તથા ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા અને સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લઇ તેનો પાક કરી, તેમા તે સર્વ ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ સવારમા ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો; એટલે તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે અને ધાતુવૃદ્ધિ તથા તેજને વધારે છે.

૩૫ બીજા પ્રકારનો ગોખરૂપાકઃ—ગોખરૂ અથવા છાયામાં સૂકાવેલ કાંટીગોખરૂ ૬૪ તોલા, ભોયકોળું ૪ તોલા, કાળી મુસળી, શતાવરી, બદામની મીજ, બેદાણા, ચારોળી, પીસ્તાં, આસંધ, કેસર, બળબીજ, અરજુનવૃક્ષની છાલ, કાળી દ્રાક્ષ, કમળકાકડીની મીજ, લીંડીપીંપર, તજ, એલચી, પંજાબી સાલમ, ચોપચીની, એખરાનાં બીજ, ધોળી મુસળી, ગળોનું સત્ત્વ, પીંપળીમૂળ, અખોડ, લવંગ, ચણકબાબા, રૂમીમસ્તકી, શીંગોડા, તવખીર, ભીલામાં, ખસખસ, વંશલોચન, ટોપરૂં, અસાળીઓ, જાયફળ અને જાવંત્રી, એ ૩૪ ઔષધ દરેક ચાર ચાર તોલા; ભીમસેની કપૂર ૪ માસા અને કસ્તૂરી ૧ માસો, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઈ પ્રથમ દૂધમાં ગોખરૂનું ચૂર્ણ નાખી માવો કરીને ઘીમાં શેકવો. સઘળા ચૂર્ણથી બમણી સાકર લઇ તેની ચાસણી કરવી. કેસરનું પાણી કરી તે ચાસણી કરવામાં નાખવું. ત્યારપછી ઉપલી ઔષધીઓ અને સુગંધી દ્રવ્યો તેમાં નાખી તેના ચોસલાં પાડવાં. આ પાક દરરોજ ૨ થી ૪ તોલાસુધી આપી ઉપર દૂધ પાવું. એનાથી ધાતુસ્રાવ, પ્રમેહ,શરીરમાંની કડકી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, કટિશૂળ, એ દૂર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૩૬ ત્રીજા પ્રકારનો ગોખરૂપાકઃ—ગોખરૂનું ૬૪ તોલા ચૂર્ણ લઈ તે ૫૧૨ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી જાવંત્રી, લવંગ, લોહભસ્મ, મરી, ભીમસેની કપૂર, અક્કલકરો, સમુદ્રશોકનાં બીઆં, કરંજના બી, અરજુનવૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ, હળદર, આમળાં, લીંડીપીંપર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, અફીણ, ષટ્કચૂરો, કૌચબીજ અને કાયકાં, એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો લેવાં; સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લેવી અને સાકરના અર્ધા ભાગે ભાંગ લેવી. પછી ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા લઈ, એ સર્વ ઔષધો તેની અંદર નાખી, મંદ અગ્નિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પાક નિત્ય સવારે સેવન કરવો; એટલે મૂળવ્યાધિ, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. એના સેવનથી ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યસ્તંભન થઇ તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૭ ચોથા પ્રકારનો ગોખરૂપાકઃ—૪૦૦ તોલા ગોખરૂનાં પંચાંગ લઇ તેથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહે ત્યાંસુધી ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પચન કરવી. જાડું થયા પછી તેમાં સુંઠ, લીંડીપીંપર, નાગકેસર, તજ, એલચીદાણા, જાવંત્રી, અરજુનવૃક્ષની છાલ અને કાકડીનાં બી, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા તથા વંશલોચન ૩૨ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ લેહ રોજ ચાર તોલાપ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે વીર્યપતન, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પથરી, રક્તપ્રમેહ અને મધુમેહ રોગો દૂર થાય છે.

૩૮ ચોપચીની પાકઃ—ચોપચીનીનું ચૂર્ણ ૪૮ તોલા અને પીંપળીમૂળ, લીંડીપીંપર, મરી, સુંઠ, તજ, અક્કલકરો અને લવંગ, એ પ્રત્યેક એક એક તોલો તથા સર્વ ચૂર્ણની બરોબર સાકર નાખી તેનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો પાક સવારે અને સાંજે ખાવા આપવો. પથ્ય ચોપચીની ચૂર્ણની માફક રાખવું; એટલે ઉપદંશ (ગરમી), વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગંદર, ધાતુક્ષયથી થએલી ઉધરસ, સળેકમ, ક્ષય તથા સંપૂર્ણ વાતરોગનો નાશ કરી પુષ્ટિ આપે છે.

૩૯ જાતિફળ પાકઃ—(જાયફળપાક) જાયફળ, લવંગ, શતાવરી, ગોખરૂ, વરીઆળી, ભીલામો, અજમો, વાવડીંગ, જાવંત્રી, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, અક્કલકરો, હળદર અને ત્રિફળાં, એ

ઔષધો સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું. સાકરનો પાક કરી તેમાં આ ઔષધોનું ચૂર્ણ, પંચામૃત રસ ૧ તોલો અને મધ ૩૨ તોલા નાખવું. આ પાક બળ આપનાર હોઇ વાતરોગ, કફરોગ, સોજો, દમ,પીડ, કંમર અને બરડાના ઠેકાણાનો વાયુ, ઉદરરોગ, અર્દિત વાયુ, અપબાહુક, ખંજવાયુ, પાંડુરોગ, અપતંત્રક અને અપતાનક વાયુ તથા વલિપલિતનો નાશ કરે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને હિતાવહ છે. સિંહ જેમ હાથીના સમૂહનો નાશ કરે છે, તેમ આ પાક વાયુસંબંધી રોગ તથા રક્તસંબંધી રોગનો નાશ કરે છે.

૪૦ બીજા પ્રકારનો જાતિફળ પાક:—૫૦૦ જાયફળ લઇ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવા. પછી સાકર ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦૦ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા તથા ભીમસેની કપૂર, ચણકબાબા, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને મોચરસ, એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ લઇ પાકમા નાખી પાક તૈયાર થયા પછી રોજ એક તોલો આપવો; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષીણતા, કૃશત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ થાય છે.

૪૧ જીરાપાક:—૬૪ તોલા જીરૂં ૨૫૬ તોલા દૂધમા બાફી તેનો માવો કરી ઘીમા શેકવો. ત્યારપછી ૧૨૮ તોલા સાકરની ચાસણી કરીને તેમા એ માવો મેળવ્યા પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લીંડીપીંપર, સુંઠ, જીરૂં, નાગરમોથ, વાળો, દાડમની છાલ, રસવતી, ધાણા, હળદર, સાલમ, વંશલોચન અને તવખીર, એ સર્વ બબ્બે તોલા ખાંડીને મેળવવા. એનાથી પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, પથરી, જીર્ણજ્વર, દાહ, સળેખમ અને હરસનો નાશ થાય છે તથા શક્તિ આવે છે.

૪૨ દ્રાક્ષપાક:—દ્રાક્ષ અને સાકર, એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા એકત્ર કરી પકવ કરવું. પછી તેમા તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ત્રિકટુ, કસ્તૂરી, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કેસર, જાવંત્રી, જાયફળ, મૃગાંક, ચાંદીની ભસ્મ, ધાણા તથા ચદન, એ પ્રત્યેકનું બબ્બે તોલા ચૂર્ણ નાખી સારો પાક કરવો. આ પાક સવારે બે તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો. તે સ્નિગ્ધ, શુક્રકર, પ્રમેહનાશક, પિત્તરોગનાશક અને મૂત્રાઘાત, વિબંધ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપીડા, હૃદય તથા હાથપગનાં તળીઆંના દાહનો નાશ કરે છે. એ પ્રાણીઓને સૌખ્યદાયક છે.

૪૩ બીજા પ્રકારનો દ્રાક્ષપાક:—૬૪ તોલા કાળી દ્રાક્ષ લઇ પાણીથી ધોઇને છાયે સૂકવવી. પછી તે આઠગણા દૂધમા પચવી તેમાં પિત્તપાપડો, મોરવેલ, અતિવિષ, પટોલપત્ર, ધાણા, વાળો, બાળહરડે અને ભોંયકોળાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી તે સર્વના બરોબર સાકર નાખી આ પાક ઘીની સાથે અથવા માખણની સાથે ભક્ષણ કરવો, એટલે પિત્ત,સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, કમળો, અતિતૃષ્ણા, ભ્રમ, મૂર્છા, તૃષા, હેડકી, તમકશ્વાસ, ઉન્માદ, પથરી, પ્રમેહ, પિત્ત અને હરસનો નાશ થાય છે.

૪૪ ધાત્રીપાક:—પાકેલા આમળા લઇ સોયથી કોચવાં. પછી આદાનાં પાન સાથે પાણીમા નાખી બાફવા. તેમાથી કાઢી પુનઃ દૂધમા બાફવા. પછી પાણીમાં બાફી તે મધના ભરેલા વાસણમા વીસ દિવસ રાખવા અને પછી જૂનું થયેલું મધ કાઢી નાખી બીજા નવા મધમા નાખવાં; અને તેમા ખાંડ, આમળાં, ગજપીંપર, એલચી, વંશલોચન, લોહભસ્મ અને વંગભસ્મ (કલઇની ભસ્મ) નાખી શુભ દિવસ જોઇ સવારે ૧ તોલો બળમાટે તથા ક્ષયરોગ ઉપર ખાવા આપવો. તેના ઉપર મધુર અને પથ્ય પદાર્થો ખાવા આપવા; એટલે પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોષ્ઠ, પિત્તપ્રકોપ, પિત્તજન્ય સર્વરોગ અને રક્તવિકારનો નાશ થાય છે. આ પાક વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર અને ઉત્તમ પ્રકારનું વાજીકરણ છે.

૪૫ નારિકેલખંડપાક:—ઝીણુ ખમણેલું ૧૬ તોલા ખોપરૂં લઇ, તે ૪ તોલા ઘીમાં સારીપેઠે શેકી, તેમા સમભાગ ખાંડ અને ૧૨૮ તોલા નાળીએરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાસુધી ઉકાળી, પછી તેમા ધાણા, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરૂં, શહાજીરૂં, એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ કરી તે અર્ધો તોલો નાખી ઠંડો થયા પછી ખાવા આપવો; એટલે તે અમ્લપિત્ત, અરુચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઉલટીનો નાશ કરી ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે.

૪૬ બીજા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક:—૧૬ તોલા ખોપરૂં પાટીઆ ઉપર વાટવું. પછી તે ચાર તોલા ઘીમા શેકી નાખવું. પછી ૧૬ તોલા સાકર લઇ તેનો નાળિયેરના પાણીમા જાડો પાક કરવો. નાળીએરનું પાણી ન મળે તો ગાયનું દૂધ લઇ પાક કરવો. પછી, તેમાં ધાણા, પીંપળીમૂળ અને ચાતુર્જાત, એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક તૈયાર કરવો. એ પાકમાંથી રોજ ૪ તોલા અથવા બે તોલા પાક ભક્ષણ કરવા આપવો; એટલે પુરુષાર્થ, નિદ્રા, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થઇ અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, પરિણામશૂળ તથા ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૪૭ ત્રીજા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક:—લીલું ખોપરૂ ૬૪ તોલા લઈ પાટીઆ ઉપર બારિક કરી, તે ગોળો એક વાસણમા મૂકી તેમાં તેનું (નાળીએરનું) પાણી રેડવું. પછી ગાયનું ઉત્તમ ઘી ૩૨ તોલા તથા સાકર ૬૪ તોલા નાખી, મંદ અગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરી ઘુંટતા જઇ પાક કરવો. તે કડછીએ ચોટવા લાગે એટલે તેમા જાયફળ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મરી, સુંઠ, જીરૂં, વાવડીંગ, વરીઆળી અને જાવંત્રી, એ તોલો તોલો નાખી તે પાક ખુમચામાં પહોળો કરવો. ઠંડો થયા પછી તેના ચોસલા પાડી તેને કપૂર, લોબાન વગેરે સુગંધીના ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ ઘીના નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક હૃદયને હિતકર, વિષ્ટંભી, શીતળ, તૃપ્તિકારક, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, વીર્યવર્ધક, બસ્તિશોધક, અગ્નિવર્ધક તથા મધુર રક્તપિત્ત, વિષદોષ, વાતરક્ત, ગૃધ્રસી, નેત્રરોગ તથા વાતપિત્તનો નાશક, કામવર્ધક, બળકારક, શુક્રવર્ધક, ધાતુપુષ્ટિકારક, સુખદાયક, શરીરની કાંતિ ઉત્તમ કરનાર અને કંડૂ (ખસ), હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, મૂળવ્યાધિ, ઉન્માદ અને ચાર પ્રકારના પ્રદરનો નાશ કરનાર છે. આ પાક અતિમૈથુનથી ક્ષીણ થએલા પુરુષમાં મૈથુન વિષયની પુનઃ પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સ્ત્રીઓ, બાળક અને વૃદ્ધને પણ હિતકારક છે. આ પાક રસાયન અને જરાવ્યાધિનાશક હોઇ અમૃતના જેવો ગુણકારક છે.

૪૮ ચોથા પ્રકારનો નારિકેલખંડ પાક:—લીલું ખોપરૂં ૬૪ તોલા લઈ તેને પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવું અને કોળાની અંદરનાં બીઆં કાઢી નાખી કકડા કરી તે ૧૨૮ તોલા લેવું. પછી ૩૨ તોલા ગાયનું ઘી લઇ તેમાં તે બન્ને શેકી નાખવા. પછી તેમા ગાયનું દૂધ ૫૧૨ તોલા નાખવું, સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી અને મંદાગ્નિ ઉપર તેને સારી પેઠે પચન કરવું; પછી ઠંડુ થયા પછી તેમાં બારિક એલચીદાણા, ધાણા, આમળાં, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, કાળીદ્રાક્ષ, શિંગોડાં, કચરો (કસેરૂ) અને તજ, એ દરેક બબ્બે તોલા નાખવું અને પાક નવા વાસણમા ભરી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઇ સવારમાં ચાર તોલાપર્યંત સેવન કરવા આપવો; તેથી કરી અમ્લપિત્ત, તાવ, રક્તપિત્ત, અરુચિ, વાતરક્ત, તૃષા, પિત્ત, દાહ, પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષયરોગ અને પરિણામશૂળનો નિશ્ચય નાશ થાય છે. આ **નારિકેલખંડપાક અશ્વિનિકુમારે** નિર્માણ કરેલો છે અને તે કાંતિકર, શક્તિવર્ધક, પુરુષત્વ આપનાર, નિદ્રાકારક અને બળ આપનાર છે.

૪૯ પાંચમા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક:—શુદ્ધ કરેલાં ધંતુરાના બીઆ, કાળીમુસળી, ખુરાસાની અજમો, તાલિમખાનું અને કૌચબીજનું જૂદું ચૂર્ણ કરવું. પછી રૂના કપાસીઆની અંદરનું મગજ કાઢી તેને દૂધમાં વાટી તેનાવડે ઉપલા ચૂર્ણને એક ભાવના આપવી, તેમજ દૂધ અને ઘીની પણ સાત ભાવનાઓ આપવી અને તડકામાં સૂકવવું. પછી નાળીએરની અંદરનું કોપરૂં તથા ઉપલું ચૂર્ણ એ બન્ને બત્રીસગણા દૂધમા બાફવાં. બફાયા પછી તેને ઘીમાં શેકી નાખવાં. પછી ચાતુર્જાત, લવંગ, જાવંત્રી અને જાયફળ, એ બબ્બે તોલા અને સાકર ૧૬ તોલા નાખી પાક કરવો. પછી તે પાક ખાવા આપી ઉપર દૂધ પાવું; એટલે વાતરોગ, પ્રમેહ, અશક્તિ તથા ક્ષયરોગ દૂર થાય છે અને વૃદ્ધ પણ તરુણના જેવો શક્તિવાન થાય છે.

૫૦ છઠ્ઠા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક:—૧૨૮ તોલા નાળીએરની અંદરનું ખોપરૂં, ઘી ૮૦૦ તોલા, ચારોળી ૬૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૧૬૦૦ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી પચન કરવું. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા લેવી; તેમજ જાવંત્રી, જાયફળ, લવંગ, શિંગોડાં, કૌચબીજ, જાઇ, તમાલપત્ર, ધાણા, કસ્તૂરી, નાગબલા, દાડમની છાલ, ધોળું ભોંયકોળું, અરજુનવૃક્ષ, ગોખરૂ, પકડૂચૂરો, જટામાંસી, આસંધ, ચાતુર્જાત, શતાવરી, ત્રિકટુ, નાગરમોથ, ભીમસેની કપૂર, ત્રિફળાં, સુવા, ડાભ

અને કાસ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ લઇ તેને શીમળાની છાલના રસની ભાવનાઓ આપવી. પછી સર્વેનો પાક તૈયાર કરી, તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૨ તોલા સેવન કરવો; એટલે તેજ, અગ્નિવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ખાધા ઉપર યથેચ્છ દૂધ પાવું.

૫૧ પંચજીરક પાક:—જીરૂં, કલોંજીજીરૂં, વરીઆળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સુંઠ, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, શેરણી, ભોયકોળાનું ચૂર્ણ, કોષ્ઠ અને કપીલો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે પાક સુવાવડીના વ્યાધિ ઉપર પ્રશસ્ત છે તથા સુવારોગ, યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંડુરોગ, કાર્શ્ય તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે.

૫૨ બીજા પ્રકારનો પંચજીરક પાક:—જીરૂં, શેરણી, ધાણા, વરીઆળી, બોર, અજમો, રાઇ, બાવળ, કાસુંદરો, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, અજમોદ, સુવા અને ચિત્રાના મૂળ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, ધાણા ૧૬ તોલા, કચરો (કસેરૂ), તગર, કોષ્ઠ તથા અજમો, એ ચાર ચાર તોલા; ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા લઈ, તેનો મંદ અગ્નિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિદ્ધ કરવો. આ પંચજીરક પાક સુવાવડી સ્ત્રીઓને ઘણોજ પ્રશસ્ત છે. આ પાક ગર્ભપ્રદ હોઇ વીસ પ્રકારના યોનિરોગ, વાતરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, હલીમક, પાંડુરોગ, દુર્ગંધી તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. આ પાકના સેવનથી સ્ત્રીઓના સ્તન પુષ્ટ અને ઉપર ઉપસેલાં થાય છે. આ પાકનો સ્ત્રીઓને નિત્ય ઉપયોગ કર્યાથી અલક્ષ્મી-મળવર્જિત થાય છે.

૫૩ પડવાસપાક:—૬૪ તોલા પડવાસ, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૧૨૮ તોલા, એ ત્રણે એકઠા કરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવાં. કિંચિત્ જાડું થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ અને ૧૨૮ તોલા ખાંડ નાખવી. જાડો થયા પછી તે પાકને ઘીના વાસણમા ભરી, તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, લીંડીપીંપર, સાટોડી, દુધી, કૌચબીજ અને ગોખરૂ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા મજીઠ અને આસંધ, એ બબ્બે તોલા, અક્કલકરો ૧ તોલો, ગુંદ ૨ તોલા, નગોડનાં પાદડાં કિંવા મૂળ ચાર તોલા, નાગબલા, કલઇની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ, એ આઠ આઠ માસા; ગળોનું સત્ત્વ અને તવખીર, એ બબ્બે તોલા અને વાળો, ધોળું ચંદન, જટામાસી, ભીમસેની કપૂર, વંશલોચન, જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર અને રક્તચંદન (રતાંજળી), એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી દમ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, યોનિરોગ, રજોદોષ, પાંચ પ્રકારનો પ્રદર અને બહુમૂત્ર રોગનો નાશ થાય છે. સ્ત્રીઓને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે, બાળકોના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે અને પુરુષોને બળ અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૪ પાષાણભેદપાક:—પાષાણભેદ ૬૪ તોલા લઇ,વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ગાયના ૫૧૨ તોલા ઘીમાં નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર મૂકી, પાક હલાવતા હલાવતા જાડો કરવો. પછી એલચી, લવંગ, લીંડીપીંપર, જેઠીમધ, ગળો, હરડે, રેણુકબીજ, ગોખરૂ, અરડુસી, શરપુંખો, સાટોડી, જવખાર, બહેડાં, જટામાસી, સમાગુલ, કમળ, કલઇની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કપૂર, પિત્તપાપડો, ષટ્કચૂરો, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ તથા શિલાજિત, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા તથા સાકર ૯૬ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી, દૂધ જાડું થયા પછી તે સર્વ તેમાં નાખી, નીચે ઉતારી, ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાખી, સ્નિગ્ધ વાસણમા તે પાક ભરી રાખવો. આ પાક અર્ધા તોલા પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો અને તીક્ષ્ણ પદાર્થ, તેલ વગેરે વર્જ્ય કરવું; એટલે પાચ પ્રકારની અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પ્રમેહ, મધુમેહ, અધોરક્ત, બસ્તિગત અને કુક્ષિગત વાત તથા પિત્તનો નાશ થાય છે. તીવ્ર અશ્મરીથી પીડિત માણસને આ પાક અત્યંત હિતકારક છે. જે ઔષધ બ્રહ્મદેવે બનાવ્યું અને ચ્યવનને કહ્યું, તે આજ ઔષધ છે.

૫૫ પિપ્પલીપાક:—૬૪ તોલા લીંડીપીંપર લઇ તે દૂધમાં વાટવી અને પછી તે લીંડીપીંપર મંદાગ્નિ ઉપર ૨૫૬ તોલા ઘીમાં શેકવી. પછી ૨૫૬ તોલા ખાંડ લઇ તેનો પાક કરી તેમાં તે લીંડીપીંપર નાખવી. પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ બાર તોલા નાખવું અને તેની થેપલીઓ કરવી. આ પાક રોગીના દોષ અને ધાતુબળ જોઈ તે પ્રમાણે આપવો. તે

ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર છે. આ પાક જીર્ણજ્વર અને ક્ષયથી ક્ષીણ થએલા પુરુષને પુષ્ટિકારક હોઇ, ઉલટી, તૃષા, અરુચિ, શ્વાસ, શોષ, જીહ્વારોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, પ્રદર, ત્રિદોષ, વાતરક્ત, સળેકમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી અંગની વૃદ્ધાવસ્થા જઇ તરુણપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૬ બીજા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક:—૬૪ તોલા લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ લઈ તે ચોગણા દૂધમાં પચન કરવું. પછી તેનો ગોળો થયા પછી તેને ૨૫૬ તોલા ઘીમાં શેકવો. પછી ૨૫૬ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા લીંડીપીંપરનો ગોળો અને એલચી, તજ, નાગકેસર, લવંગ, જટામાંસી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, ચંદન, તગર, ત્રિકટુ, જાવંત્રી, કેસર, જેઠીમધ, તલ, પારાની ભસ્મ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી, જાડો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખી તે પાક અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકર, રુચિકર, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિવર્ધક, બળકર, ધાતુવૃદ્ધિકર, વીર્યસ્તંભક અને વાજીકરણ કરનારો હોઇ વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, ત્રિદોષ, ક્ષયરોગ, વાતરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે.

૫૭ ત્રીજા પ્રકારનો પિપ્પલી પાક:—ઉપર કહેલા વજન પ્રમાણે પીંપરનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાચન કરી ૫૧૨ તોલા ઘીમાં શેકવું; પછી ૨૫૬ તોલા સાકરની ચાસણીમાં મેળવી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, જાયફળ, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, કેસર અને વંશલોચન, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખી, પાક બહુજ જાડો થયા પછી નીચે ઉતારી, ઠંડુ કરી ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ સવારમાં અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવા આપવો. આ પાક ષંઢત્વ, વ્રણ, ક્ષીણત્વ તથા દુર્બલત્વનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીસંગ કરનારને, વૃદ્ધને તથા જેનો સ્વર બદલાએલો છે, એવા પુરુષોને હિતાવહ છે.

૫૮ ચોથા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક:—૬૪ તોલા લીંડીપીંપર લઇ તે દૂધમાં વાટી અને ૧૨૮ તોલા ઘી લઈ તેમાં મંદાગ્નિથી શેકવી. પછી૧૦૨૪ તોલા સાકરની ચાસણી કરી તેમાં તે નાખવી; અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસર, એનું ચૂર્ણ ૧૨ તોલા નાખવું અને તેનાં ચોસલાં પાડવાં. આ પાક ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ અને કાંતિની વૃદ્ધિ કરનાર હોઇ ક્ષય, પાંડુ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાતરક્ત, ઉલટી, તૃષા, અરુચિ, શોષ, જીહ્વારોગ, જીર્ણજ્વર, કમળો, ત્રિદોષ, હૃદ્રોગ, પ્રદર, સળેખમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે. આ એક વર્ષ આપવાથી વલીપલિત રોગ જઇ મનુષ્યને તરુણ કરે છે.

૫૯ પીલુપાક:—૨૦૪૮ તોલા પીલુનાં લીલાં ફળોનો રસ લઇ તે વસ્ત્રગાળ કરી વાસણમાં નાખી જાડો થાય ત્યાંસુધી અવટાવવો; પછી તેમાં ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચાતુર્જાત, લવંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, જાવંત્રી તથા જાયફળનું ચૂર્ણ એકેક તોલો નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ૨૧ દિવસસુધી ખાવા આપવો અને ભજીઆં, ખાટા, ખારા તથા તીખા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા; એથી વાતરોગ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, પિત્તવિકાર, આગ્નમાંદ્ય, કફરોગ, રક્તવિકાર, પીનસ, શોષ, દાહ, સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ તથા વિદ્રધિ રોગનો પણ નાશ થાય છે. આ પીલુપાક માણસોને સુખદાયી હોઇ સર્વરોગનાશક છે.

૬૦ પૂગપાક:—નાગકેસર, નાગરમોથ, સુંઠ, ચંદન, મરી, લીંડીપીંપર, આમળાં, ચારોળી, તાલીમખાનું, રીસામણી, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, જીરૂં, શહાજીરૂં, શીંગોડાં, વંશલોચન, જાવંત્રી, લવંગ, ધાણા અને વરીઆળી, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો; તથા સોપારી ૩૨ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી ૩૮૪ તોલા દૂધમાં બાફવું. પછી ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, આમળાં ૧૬ તોલા અને શતાવરી ૧૬ તોલા, એ પ્રમાણે તેમાં નાખી મંદાગ્નિ ઉપર ફરી શીજવવું. પછી નિવડેલા વાસણમાં એ પાક ભરવો અને શક્તિ પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો. આ પાક પ્રમેહ, જીર્ણજ્વર, અમ્લપિત્ત, રક્તસ્રાવ, મૂળવ્યાધિ તથા આગ્નમાંદ્યનો નાશ કરનારો હોઇ પુષ્ટિ, વીર્ય ને ગર્ભ આપનાર, મદનાશક તથા સ્ત્રીઓનો રક્તદોષ દૂર કરનાર છે.

૬૧ બીજા પ્રકારનો પૂગપાકઃ—ઉત્તમ દક્ષિણી સોપારી ૪૦ તોલા લઇ કાતરીને તેને પાણીમાં પલાળી રાખવી. તે નરમ થયા પછી સૂકવી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી સોપારીથી આઠગણું દૂધ લઇ તેમાં તેને ઉકાળી ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા અને ખાંડ ૨૦૦ તોલા નાખી તે બધાનો પાક કરવો. પાક સારો સિદ્ધ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં એલચીદાણા, નાગબલા, બળદાણા, લીંડીપીંપર, જાયફળ, શિવલિંગી, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, તજ, સુંઠ, વાળો, કાળો વાળો, નાગરમોથ, ત્રિફળાં, વંશલોચન, શતાવરી, કૌંચબીજ, કાળી દ્રાક્ષ, તાલીમખાનું, ગોખરૂ, ઉભી ભોરિંગણીના મૂળ, ખારેક, ખીરણી, ધાણા, જેઠીમધ, શીંગોડા, જીરૂં, કલોંજીજીરૂં, અજમો, જટામાસી, વરીઆળી, મેથી, ભોંયકોળું, કાળી મુસળી, આસંધ, કચૂરો (કસેરૂ), નાગકેસર, મરી, ચારોળી, શીમળાનાં બી, ગજપીંપર, કમળાક્ષ, ચંદન, રતાદળી અને લવંગ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી નાખવું; તેમજ પારાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર, એ યોગ્ય વિચાર કરી તે પાકમા નાખી તેના ૪ તોલા વજનના લાડુ બાંધી તે બલાબલ જોઇ સેવન કરવા. જે માણસ રોજ આ રતિવલ્લભ પૂગપાકનું સેવન કરશે, તે વીર્યવાન, બળવાન, હર્ષયુક્ત તથા પુષ્ટ થશે. વૃદ્ધ પુરુષ પણ આ પાકના સેવનથી જુવાન જેવો થઇ પૂર્ણ ચંદ્રના જેવો સુંદર કાંતિમાન થશે. આને **રતિવલ્લભ પૂગપાક** પણ કહે છે.

૬૨ બદામપાકઃ—બદામ ૩૨ તોલા, માવો ૧૬ તોલા, એદાણા ૦॥ તોલો, લવંગ ૦॥ તોલો, જાયફળ ૦॥ તોલો, વંશલોચન ૦॥ તોલો, કમળકાકડી ૦॥ તોલો, એલચી ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો, તમાલપત્ર ૧ તોલો, નાગકેસર ૧ તોલો, સાકર ૧૬૦ તોલા, ઘી ૧૬ તોલા, એનો વિધિ પ્રમાણે પાક કરી આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઇ પુષ્ટિ થાય છે, વાતરોગ દૂર થાય છે, તાવમાંથી ઉઠેલા માણસને શક્તિ આવવામાટે આ પાક ઘણો ઉપયોગી છે.

૬૩ ભોંયકોળાનો પાકઃ—ધોળું ભોંયકોળું સૂકવી ખાંડીને તેનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું અને ધોળી મુસળીનું પાંચ તોલા ચૂર્ણ ૬૪ તોલા દૂધમા ઉકાળી, માવો કરી તે માવો ઘીમાં શેકવો; પછી સારી સાકર ૩૨૦ તોલા લઇ તેની ચોતારી ચાસણી કરી તેમાં માવાસહિત ભોંયકોળાનો ભૂકો મિશ્ર કરી ખૂબ ઘુંટીને સરખું મિશ્રણ થયા પછી તેમાં લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, નાગકેસર, કેસર, વંશલોચન, અને તજ, એ સમાન ઔષધોનું ચૂર્ણ ૨ તોલા સુધી, શહાજીરૂં એક તોલો અને પીંપળીમૂળ ૪ તોલા મિશ્ર કરી, એ પાકનાં ચોસલાં પાડવા. એ દરરોજ બે તોલા પ્રમાણે સવારસાંજ સેવન કરવાથી ક્ષયરોગ દૂર થઇ મનુષ્ય ઉત્તમ વીર્યવાન થાય છે.

૬૪ બીજા પ્રકારનો ભોંયકોળાનો પાકઃ—ભોંયકોળાના કકડા કરી કાંજીમાં પલાળી રાખવા; પછી પાણીથી ધોઈ ૬૪ તોલા દૂધમાં ઉકાળી પછી ઘીમાં તળવા. પીળા થયા પછી સાકરની ચાસણી કરી તેમાં ૪ તોલા લીંડીપીંપર, ૨ તોલા સુંઠ, ૨ તોલા મરી, ૨ તોલા જીરૂં, ૨ તોલા આમળાં, ૨ તોલા તજ, ૧ તોલો એલચી, ૧ તોલો તમાલપત્ર, ૨ તોલા શીંગોડાં, ૨ તોલા કચૂરો, ૨ તોલા પીંપળીમૂળ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ચિત્રક, ૪ તોલા ચારોળી, ૪ તોલા મુસળી, ૧ તોલો લવંગ, એમનું ચૂર્ણ કરી પાકમાં નાખી ચોસલા પાડવા. તે પાક ઘીમાં ખાવો. એનાથી રક્તપિત્ત, તાવ, ઉધરસ, કમળો, તમકશ્વાસ, ભ્રમ, ઉલટી, તૃષા, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર, શિરોરોગ, યોનિશૂળ, યોનિમાર્ગનો રક્તપ્રવાહ (પ્રદર) અને અગ્નિમાદ્ય, એ રોગો દૂર થઇ વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૬૫ મહાકામેશ્વર પાકઃ—ઉપરના "રતિવલ્લભ પૂગપાક"મા ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ કરેલાં ધંતુરાનાં બી, અક્કલકરો, સમુદ્રશોષ, માયાં, ખસખસ અને તજનું ચૂર્ણ મેળવવું; અને સર્વ ચૂર્ણના અર્ધે ભાગે ભાંગ મેળવવી; એટલે આ કામેશ્વર પાક સિદ્ધ થાય છે.

૬૬ બીજા પ્રકારનો મહાકામેશ્વર પાકઃ—ધોળું ચંદન, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લીંડીપીપર, સુંઠ, શતાવરી, નાગરમોથ, શિંગોડા, કમળ, ચારોળી, બોર, આમળાં, કમળકાકડી, વંશલોચન, દ્રાક્ષ, જીરૂં, ધાણા, લવંગ, જાવંત્રી, શુદ્ધ લોહભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક,

બબ્બે તોલા; લીલાં નાળીએરનું કોપરૂં તથા સોપારી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૮૪ તોલા, એ પ્રમાણે લઇ એકત્ર પચન કરવું. પછી આમળાં તથા શતાવરી સોળ સોળ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી તે સર્વ ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી નાખવું. કલઇની ભસ્મ ૨ તોલા અને ખાંડ ૪૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક કરી તેમા ઉપલી સર્વ જણસો નાખી, પાક સિદ્ધ કરી તે સવારે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, વાતરોગ, પેટ ચઢવું, શૂળ, ક્ષીણત્વ, દૈન્ય, રક્તપ્રદર, મુખરોગ, મૂળવ્યાધિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કેશની અંદરનો રોગ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા), કુષ્ઠ, પિત્ત, અગ્નિમાંદ્ય અને હૃદ્રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ, બળ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

૬૭ ભલ્લાતક પાક:—૧૨૮ તોલા ભીલામા લઇ તેના કકડા કરી તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવાં. સારાં પાકા થયા પછી દૂધમાંથી બહાર કાઢી નાખવા. પછી તેમા ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. હરડે, બહેડા, આમળા, નાગરમોથ, મજીઠ, ધાણાજીરૂં, ચાતુર્જાત, વાળો, જેઠીમધ, પદ્મકાષ્ઠ, કેસર, લવંગ, જાયફળ, ભોંયકોળું, કમળ, વંશલોચન, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ભીમસેની કપૂર અને ખેરસાર, એ સર્વનું મળી ૩૨ તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી સર્વમો પાક કરી તે રોજ ૪ તોલા ભક્ષણ કરવા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, કોઢ, દાદર, ખસ, ઝીણી ફોડકીઓની ખસ, વાતરક્ત, રક્તસ્રાવી વાતરક્ત: શરીરમા રોજ સણકા થતા હોય તે, બહેરાપણું, શિથિલતા અને સર્વ પ્રકારના પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૬૮ બહુ-મુસલીપાક:—૬૪ તોલા કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ લઇ તેનાથી આઠગણા દૂધમાં પચન કરવું. વ્યોષ, ત્રિજાત, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, જીરૂં, અજમો, ચિત્રો, ગજપીંપર, અજમોદ, પીંપળીમૂળ, આમળાં, ષટ્કચૂરો, ગોખરૂ, ધાણા, આસધ, હરડે, સમુદ્રશોષનાં બી, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, નાગકેસર, તાલીમખાનું, બળદાણા, પેટારીના (કાગસીનાં) બીઆં, જીતાવણી, કૌંચબીજ, જેઠીમધ, મોચરસ, શિંગોડા, કમળકાકડી, વંશલોચન, વાળો, ચણકબોબા, અક્કલકરો અને ચંદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. સારા ચોખ્ખા તલ ૩૨ તોલા લેવા. રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ અને લોહભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લેવું. પછી સર્વ ઔષધોથી બમણી સાકર લઇ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપરનાં સર્વ ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરી બબ્બે તોલા વજનના લાડુ બાંધવા. પછી શુભ દિવસ જોઇ ઇષ્ટદેવતાનું પૂજન કરી રોજ એક લાડુ સેવન કરવો અને તે ઉપર થોડું દૂધ પ્રાશન કરવું; તેથી કરી અગ્નિમાંદ્ય, ગુલ્મ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણરોગ, ક્ષય, કમળો, પાંડુરોગ, ધાતુક્ષીણતા, દૃષ્ટિમાંદ્ય, વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, ષંઢત્વ, પ્રદર, શુક્રદોષ, ઉર:ક્ષત, રજોદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પથરી, પ્રમેહ, મલબદ્ધરોગ, કૃશત્વ, દુર્બલત્વ, ગર્ભિણીના રોગ અને વાતરક્તનો નાશ થાય છે. વળી એના સેવનથી અગ્નિવૃદ્ધિ, કાંતિવૃદ્ધિ, તેજોવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ વલીપલિત રોગનો નાશ થાય છે. ક્ષીણવીર્ય પુરુષ અને સ્ત્રીઓને માટે અશ્વિનીકુમારે આ પાક નિર્માણ કરેલો છે. શુક્રવૃદ્ધિ કરનાર આ પાકના કરતા ઉત્તમ બીજો કોઇ પાક નથી.

૬૯ મુસલીપાક:—૩૨ તોલા કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ લઈ તે ૮૦૦ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૧૦૦ તોલા, ગુંદર ૧૬ તોલા, કોપરૂં ૧૨ તોલા, બદામ ૧૨ તોલા, ચારોળી ૧૨ તોલા, જાયફળ, લવંગ, કેસર, ત્રિફળા, જટામાસી, કૌંચબીજ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, જાવંત્રી અને કેળનો કંદ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઇ, એ સર્વનો પાક કરી બબ્બે તોલા વજનના લાડુ બાંધી તે ખાવા આપવા; તેથી કરી ધાતુક્ષીણતા, અશક્તિ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, દમ, અરુચિ, પાંડુરોગ, દુર્બળતા, વિષમજ્વર સર્વ વાતરોગ, પ્રમેહ અને વલીપલિત રોગ દૂર થઈ, ક્ષીણ થએલાં ગાત્રો પુષ્ટ થાય છે અને મનોહર કાંતિ થાય છે. આ મુસળીપાકના સેવનથી વાંઝણી સ્ત્રીને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૭૦ બીજા પ્રકારનો મુસલીપાક:—૩૨ તોલા મુસળીકંદનું ચૂર્ણ, ૬૪ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા સાકર અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, જીરૂં, અજમો, જાવંત્રી, ખોડી અજમો, પીંપળીમૂળ, આમળાં, ષટ્કચૂરો, ગોખરૂ, ધાણા,

આસંધ, બાળહરડે, મોથ, સમુદ્રશોષનાં બી, લવંગ, જેઠીમધ, મોચરસ, શિંગોડાં, કમળકાકડી, તવખીર, ચણકબાબા, અક્કલકરો, વાળો અને ચંદન, એ ૩૨ ચીજો દરેક તોલો તોલો, ૨૬ તોલા ફોતરાં કાઢેલા તલ અને સર્વથી બમણી સાકર નાખી પાક કરી ૪ તોલાના લાડુ કરવા. એ દરરોજ સવારે એકેક લાડુ ખાઇ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું, એનાથી મંદાગ્નિ, ગુલ્મ, મેદ, અર્શ, શ્વાસ, વ્રણ, ક્ષય, કમળો, પાડુ અને શુક્રદોષ વગેરે દૂર થાય છે.

૭૧ મેથીપાક:—મેથી અને સુંઠ, એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા લઇ તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ૫૧૨ તોલા દૂધમાં ૩૨ તોલા ઘી નાખી તેમા તે ચૂર્ણ નાખી એકત્ર જાડું થાય ત્યાસુધી પાક કરવો. તેમાં ૨૫૬ તોલા ખાડ નાખી ફરીથી મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું. પાક સારો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી મરી, લીંડીપીંપર, સુંઠ, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, અજમો, જીરૂં, ધાણા, કલોંજીજીરૂં, વરીઆળી, જાયફળ, ષટ્કચૂરો, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેક ચાર તોલા અને મરી ૬ તોલાનું ચૂર્ણ તેમાં નાખી હલાવી રાખી મૂકવું. આ પાકને મેથીપાક કહે છે. આ પાક ચાર તોલા કિંવા શક્તિપ્રમાણે સવારે ભક્ષણ કરવો. આ પાક આમવાત, અન્ય વાતરોગ, વિષમ જ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શિરોરોગ, નાસા-રોગ, નેત્રરોગ, ધૂપણી (પ્રદર) અને સૂતિકારોગ, એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. એમાં સંશય નથી. આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર, બળ દેનાર અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર છે.

૭૨ બીજા પ્રકારનો મેથીપાક:—૮૦૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘીમા ૬૪ તોલા મેથીનું ચૂર્ણ નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. મધના જેવું જાડું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૯૨ તોલા તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું; તેનો સારો પાક થયા પછી તેમા ચાતુર્જાત ૪ તોલા તથા પંચ-કોળ ૫ તોલા અને મરી ૬ તોલા નાખવું; અને અગ્નિબળ જોઇ રોજ ૪ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો; તેથી કરી આમવાત, સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, જ્વર, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શીતપિત્ત, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, તથા સુવારોગનો નાશ થાય છે અને શરીરની પુષ્ટિ થઇ બળવીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૭૩ લવંગપાક:—૬૪ તોલા લવંગ લઇ તે ૪૦૯૬ તોલા ગાયના દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર દૂધ ઉકળે ત્યાંસુધી શીજવવું. પછી નીચે ઉતારી તેમાં સાકર ૬૮ તોલા અને જાયફળ, ચણકબાબા, લીંડીપીંપર, સુંઠ, મરી, ત્રિફળા, હળદર, દારૂહળદર, એલચી, તગર, કેસર, જાવંત્રી, આસંધ, પુષ્કરમૂળ, પીંપળીમૂળ, બળદાણા, અફીણ, લવંગ, અતિવિષ, ગોખરૂ, ભીમસેની કપૂર, ખુરાસાની અજમો, ચવક અને નાગકેસર, એ દરેક તોલો તોલો તથા પારદભસ્મ (પારાની ભસ્મ), તાંબાની ભસ્મ, એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી, આ પાક બબ્બે તોલા સેવન કરવો તથા તે ઉપર ગાયનું દૂધ પ્રાશન કરવું; એટલે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વીર્યસ્તંભન થાય છે; તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, ગુલ્મ, પાડુરોગ, પ્રમેહ, પથરી, મૂત્રકૃચ્છ, વાતરોગ, અર્બુદ, પિત્ત-પ્રદર, કુષ્ઠ, હેડકી, નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ અને વાતારોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ બ્રહ્માજીએ નિર્માણ કરેલો અને સર્વ પાકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. આ પાકના સેવનથી શૈત્ય તત્કાળ દૂર થાય છે.

૭૪ બીજા પ્રકારનો લવંગપાક:—લવંગ ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ ૫૭૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, અને ખાંડ ૬૪ તોલા લઇ મદાગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરવું. પછી તેમા નીલકમળ ૪ તોલા, એલચીદાણા અને ચંદન બબ્બે તોલા; રસકપૂર (શુદ્ધ), અગર અને તગર, એ તોલો તોલો નાખવું; તેમજ પંચામૃત (સુંઠ, કાળી મુસળી, ગળોનું સત્ત્વ, શતાવરી અને ગોખરૂ), એ પદાર્થો નાખી પાક તૈયાર કરવો. રોગથી અતિ જર્જર દેહ થયેલો હોય એવા પુરુષે આ પાકનું સેવન કરવાથી ક્ષય, મહાશ્વાસ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, વલીપલિત અને અન્ય રોગનો નાશ થાય છે.

૭૫ લશુનપાક:—૬૪ તોલા લસણ ગંધ જવામાટે રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી, સવારે તેમાથી કાઢી વાટી ગાયના ૫૧૨ તોલા દૂધમાં બાફવું. પછી તે જાડું થયા પછી તેમાં ઘી ૩૨ તોલા, રાસ્ના, શતાવરી, અરડુસી, ગળો, ષટકચૂરો, સુંઠ, દેવદાર, વરધારા, અજમો, ચિત્રક, સુવા, સાટોડી, ત્રિફળાં, લીંડીપીંપર અને વાવડીંગ, એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ નાખી, ઠંડુ થયા

પછી ૩૨ તોલા મધ નાખી પાક તૈયાર કરવો. પછી તેમાંથી ખાંડની સાથે થોડો ખાવા આપવો. તે પાક આઢ્યવાત, હનુગ્રહ, આક્ષેપક, ભગ્નવાત, કટિવાત, ઉરૂસ્તંભ, હૃદ્રોગ, સર્વાંગવાત, સંધિભંગવાત તથા ૮૦ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પથ્યકારક લસણુપાક વર્ણકર છે અને આયુષ્ય તથા પુષ્ટિ કરે છે.

૭૬ બીજા પ્રકારના લશુનપાક:—લસણ સારૂં છોલી તે ૬૪ તોલા લઇ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી નાખી શીજવવું. તેનો સારો પાક થઈ મધ જેવું થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા ઘી નાખી ૧૨૮ તોલા ખાંડ તથા સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, વાવડીંગ, હળદર, દારુહળદર, શેરણી, વરધારા, પોખરમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી ગોખરૂ, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, શતાવરી, ષટ્કચૂરો, આસંધ અને કૌચબીજ, એ પ્રત્યેકનું એક એક તોલો ચૂર્ણ નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ લશુનપાક અગ્નિબળ જોઈ સેવન કરવો. એ સંપૂર્ણ વાતરોગ, શૂળ, અપસ્માર, ઉરક્ષત, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, ઉલટી, પ્લીહા, અંડવૃદ્ધિ, કૃમિ, મલબદ્ધતા, આનાહવાત, સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, બળક્ષય, હેડકી, દમ, ઉધરસ, અપતંત્રકવાત, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાત, કુબ્જવાત, હનુગ્રહ, શિરોરોગ, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી, ખલ્લીવાત, પંગુવાત, સંધિવાત, બહેરાપણું અને સંપૂર્ણ પ્રકારનાં શૂળનો અતિ જલદી નાશ કરે છે. આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ હાથીનો સિંહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાંત કરી બળ અને પુષ્ટિ આપે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી વાતાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૭૭ સાલમપાક:—૩૨ તોલા પંજાબી સાલમ, ૩૨ તોલા પિસ્તા, ૧૬ તોલા બદામગોળા, ૧૨૮ તોલા સાકર, ૯ તોલા ધોળી મુસળી, ૪ તોલા ગોખરૂ, ૨ તોલા આસંધ, ૨ તોલા તાલીમખાના, ૨ તોલા શતાવરી, ૨ તોલા કૌચબીજ, ૧ તોલો કેસર, ૨ તોલા રૂમીમસ્તકી, ૧ તોલો જાયફળ, ૧ તોલો જાવંત્રી, ૧ તોલો લવંગ, ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો ચણકબાબા, ૧ તોલો વંશલોચન, ૧ તોલો બેદાણા, ૯ તોલા ચારોળી અને ૧ તોલો અખોડ, એનો પાક કરી દરરોજ ૨ તોલા પ્રમાણે આપવો. ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પાવું. આ પાક ઉત્તમ પુષ્ટિકારક અને વીર્યવૃદ્ધિકારક છે.

૭૮ વિજયાપાક:—ભાંગ સારી રીતે ધોઇ નાખી તેનો કાઢો કરી તે ૮૦૦ તોલા લેવો અને દૂધ ૫૦૦ તોલા લઈ તેમાં નાખી કઢવી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં ખાંડ ૮૦ તોલા, ચાતુર્જાત, લવંગ, વ્યોષ, અક્કલકરો, જાયફળ, જાવંત્રી, આસંધ, સાટોડી, દુધી, કૌચબીજ અને ચવક, એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું અને સારી પેઠે કઢવી એ સર્વનો અવલેહ જેવો જાડો પાક થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી તે રોજ બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી ધાતુ પુષ્ટ થઇ પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને દુસ્તર પ્રમેહ, સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, સ્ત્રીઓનો પ્રદર અને યોનિશૂળ ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થઇ વીર્યસ્તંભન થાય છે. કોઇ કોઇ સ્થાને ચવકને બદલે બળદાણા લેવાનો રિવાજ છે.

૭૯ વિદારીપાક:—૬૪ તોલા ધોળા ભોંયકોળા (છુંદવાથી જેમાંથી સફેદ દુધી નીકળે છે તે)નું ચૂર્ણ લઇ તે ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૧૫ ગણા દૂધમાં પચન કરવું. મધના જેવું લાલ થયા પછી તેમાં જાવંત્રી, જાયફળ, લીંડીપીંપર, એલચીદાણા, સુંઠ, ધાણા, જીરૂં, અગર, કેસર, વાવડીંગ, શીંગોડાં, ગોખરૂ, શતાવરી, બળદાણા અને ચણોઠીનાં મૂળ એ સર્વ તોલો તોલો નાખવાં અને ઠંડું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. આ પાક રોજ ચાર ચાર તોલા આપવો અને તે ઉપર જૂના ચોખાનો ભાત કરીને ખાવા આપવો; તેથી કરી પુષ્કળ બળ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમજ સ્ત્રીઓના પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ અને બહુમૂત્રના રોગો દૂર થાય છે.

૮૦ શતાવરીપાક—શતાવરીનાં મૂળનો કલ્ક કરી લેવો અને કલ્કથી ચોગણું દૂધ, દૂધના સમભાગ ગાયનું ઘી અને કલ્કના સમભાગ સાકર લઈ ઘી શેષ રહે ત્યાંસુધી પચન કરવું. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ તે બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૮૧ શાલપાક:—દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને અરજુનવૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, એ બે એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પક્વ કરવું. પછી તેમાં ૬૪ તોલા ગોળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, જાયફળ, નાગરમોથ, વંશલોચન, ધાણા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, આસંધ, હરડે અને લોહભસ્મ મિશ્ર કરી સેવન કરવું; એટલે હૃદ્રોગ, ક્ષય, શોષ, વાતરોગ, હિક્કા, રક્તદોષ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શિરોવિપાક ઇત્યાદિ સર્વ રોગનો નાશ થશે.

૮૨ સુંઠીપાક:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૧૨૮ તોલા અને ઘીથી ચોગણું દૂધ લઇ, સર્વનો મંદાગ્નિ ઉપર પાક કરી તે પાક ઘટ્ટ થયા પછી સેવન કરવો; એટલે મસ્તકશૂળ, અર્દિતરોગ, સૂર્યાવર્ત, હનુકંપ, મન્યાસ્તંભ, ગલગ્રહ, વાતરોગ અને કફાદિક અન્ય રોગોનો નાશ કરે છે.

૮૩ બીજા પ્રકારનો સુંઠીપાક:—૪૦૦ તોલા સારી દળદાર સુંઠ લઇ, ચૂર્ણ કરી ચોગણા ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં કઢવી તેનો ગોળો કરવો. પછી ચાતુર્જાત, લવગ, કેસર, લીંડીંપીંપર, અમ્લવેતસ, જીરૂં અને શહાજીરાનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. આ પાક શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવા આપવો; એટલે ગુલ્મ, અરુચિ, સોજો, શૂળ, કૃમિ, નપુંસકત્વ અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

૮૪ ત્રીજા પ્રકારનો સુંઠીપાક:—૩૨ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ લઇ તે ૨૫૬ તોલા દૂધમાં પચન કરી ગોળો કરવો. પછી સાકર ૬૪ તોલા લઈ પાક કરી તેમાં તે સુંઠનો ગોળો અને લવંગ તથા ચાતુર્જાત બબ્બે તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી મસ્તકરોગ, પીનસ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૮૫ શેવંતીપાક:—ધોળી શેવંતી(ગુલાબ)ના ફૂલ એક હજાર લઇ તે ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવાં. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૧૬ તોલા, કાળી દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા, ગળોનું સત્ત્વ, તવખીર, ધોળું જીરૂં, સીસાની અને કલાઇની ભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા પ્રમાણે લઈ સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી વાલભાર ભીમસેની કપૂર તેમા મેળવીને વાસણમા ભરી રાખવો. પછી તેમાંથી રોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે પાક સેવન કરવો. પથ્ય પાળવું. એના સેવનથી જીર્ણજ્વર, રાત્રિજ્વર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, રક્તજરોગ, કોઢ, નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ થાય છે. (આજ રીતે ગુલાબનાં ફૂલનો પાક કરવાથી તેના ગુણ પણ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.)

૮૬ બીજા પ્રકારનો શેવંતીપાક:—કાંટે શેવતી (શેવતી ગુલાબ)ના ફૂલ એક હજાર લઇ ૧૨૮ તોલા ઘીમા તળવાં. ત્યારપછી સાકર ૨૫૬ તોલા અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર, એ દરેક ચાર ચાર તોલા, દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને ગળોનું સત્ત્વ ૨ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો અવલેહ અથવા પાક કરવો; અને તે એક તોલો સવારે આપવો. આ શેવંતીપાક જીર્ણજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, પ્રમેહ, પ્રદર, રક્તવિકાર, કુષ્ઠ, અર્શ, દુઃસાધ્ય નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે.

૮૭ બીલીપાક અથવા શ્રીફળપાક:—બીલાની ઉપરની છાલ કાઢી નાખી, તે ૬૪ તોલા લઇ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલામા તે પક્વ કરવું. પછી તેમા સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને લવંગ અર્ધો અર્ધો તોલો તથા સર્વ ઔષધોના સમાન સાકર લઈ પાક તૈયાર કરી તે રોજ બે તોલા સેવન કરવો. એના સેવનથી લોહી પડે છે તે તથા રક્તપિત્ત, વાતરોગ, ક્ષય, રક્તપ્રમેહ, ત્વગ્દોષ અને યોનિરોગ દૂર થાય છે. તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ થઈ કામ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુપુષ્ટિ થાય છે; તથા પીડાકારી પથરીનો નાશ થાય છે. આ પાક સેવન કરનારે દુગ્ધપાન અવશ્ય કરવુ; તથા મધુર આહાર સેવન કરવો.

૮૮ સુરણપાક:—ઇદ્રવરણીના મૂળ અથવા ફળ, નાગરમોથ, સુંઠ, દંતીમૂળ, હરડે, નસોતર, ષટ્કચૂરો, વાવડીંગ, ગોખરૂ, ચિત્રક અને માલકાંગણી, એ દરેક બબ્બે તોલા લેવું. સુરણ ૩૨ તોલા, વરધારો ૧૬ તોલા અને ભીલામા ૧૬ તોલા લઇ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી ૨૫૮ તોલા ગોળ લઇ તે કાઢામાં નાખી પુનઃ પક્વ કરવો. સારો પાકો થયા પછી ચિત્રાના મૂળ, નસોતર, દંતીમૂળ તથા માલકાંગણી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને વ્યોષ, એલચી,

મરી તથા તજ એ પ્રત્યેકનું બાર બાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાખવું. આ પાકને 'બાહુ શાલગુડ પાક' કહે છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ પ્રકારના મૂળવ્યાધિનો રોગ, ગોળો, ઉદરરોગ, આમવાત, સળેકમ, સંગ્રહણી, ક્ષય, પીનસરોગ, હલીમક, પાંડુરોગ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ પાક રસાયન (જરાવ્યાધિ દૂર કરનાર) છે.

૮૯ બીજા પ્રકારનો સુરણપાક:—નસોતર, માલકાંગણી, દંતીમૂળ, ગોખરૂ, ચિત્રાનાં મૂળ, સુંઠ, ષટ્કચૂરો, ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, સુંઠ, નાગરમોથ અને હરડે, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા તથા ભીલામાં ૩૨ તોલા, વરધારો ૩૨ તોલા અને સુરણ ૬૪ તોલા લઇ તે સર્વનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમા ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં ૫૧૨ તોલા ગોળ નાખવો અને કડછીને ચોંટે ત્યાંસુધી તે પાક કરવો. પછી નીચે ઉતારી તેમા નસોતર, માલકાંગણી, સુરણ અને ચિત્રકમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને એલચી, તજ, મરી તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ૨૪ તોલા નાખવુ. આ પાકના સેવનથી અજીર્ણ, ક્ષીણત્વ, પાચ પ્રકારનો ગુલ્મ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક અને સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ નાશ પામે છે. આ રસાયન બુદ્ધિની પુષ્ટિ કરનારૂં છે અને મૂળવ્યાધિ રોગને નાશ કરનારૂં છે. આ પાકને 'બાહુ શાલગુડ' પણ કહે છે.

૯૦ મહાભલ્લાતકપાક:—કડવો લીમડો, ધોળી ઉપલસરી, જાસુંદી, કડુ, ત્રાયમાણ, હરડે, બહેડાં, આમળા, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, બાવચી, ધમાસો, વજ, ખેરસાર, ચંદન, કાળીપાટ, સુંઠ, ષટ્કચૂરો, ભારંગમૂળ, અરડુસી, કરીઆતું, ઇંદ્રજવ, કાળી ઉપલસરી, કડવા ઇંદ્રવરણા, મોરવેલ, વાવડીંગ, અતિવિષ, ચિત્રકમૂળ, કાસાળું, ગળો અને નાગરમોથ, એ એકેક ભાગ અને પટોલપત્રા હળદર, દારુહળદર, લીંડીપીંપર, ગરમાળાની શીંગોનું મગજ, સાતીણ, શરસડાની છાલ, ચણોઠી, મજીઠ, કલગારી, રાસ્ના, સાટોડી, દંતીમૂળ, બીલાની અંતરછાલ, ભાગરો તથા કાંટાસરીઓ, એ પ્રત્યેક બબ્બે ભાગ લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ઉતારી લેવો. પછી ૧૦૦૦ ભીલામાં ફોડી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, આ કાઢો અને ઉપરનાં ઔષધોનો કાઢો એકત્ર કરવો અને પુનઃ અગ્નિ ઉપર મૂકી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો લેહ સિદ્ધ કરવો. તેમા હજાર ભીલામાંનાં બી નાખવા. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હરડે, બહેડાં, આમળા, નાગરમોથ, વાવડીંગ, ચિત્રકમૂળ, ચંદન, સિંધવ, કોષ્ઠ અને અજમો, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર, એ ચાર ચાર તોલા નાખી, ઘીના વાસણમાં ભરી તેમા શુદ્ધ ગંધકનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. આ ભલ્લાતક અવલેહ પ્રાણીઓના હિતને માટે શ્રીમહાદેવજીએ રચેલો છે. આ અવલેહ ગળોના કાઢાની સાથે સેવન કરવાથી ધોળો કોઢ, ઉદંબરકોઢ, ઋક્ષજીહ્વા, પુંડરીક, ચર્મદળ, વિસ્ફોટક, રક્તમંડળ, કાપાલિક, ખસ, વિપાદિકા, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, પાંડુરોગ, ઉલટી, કૃમિ, છ પ્રકારના અર્શ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. આ પાક સેવન કરવામા આવે ત્યાંસુધી ભોજનમાં ગરમ અને ખાટા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા; એટલે ગમે તેવા કુષ્ઠો હશે તેનો પણ નાશ કરશે. જેને ભીલામા સદે નહિ તેઓએ આ પાક ખાવો નહિ.

૯૧ સૌભાગ્ય સુંઠીપાક:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, એલચી તથા તમાલપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી લેહવિધિ પ્રમાણે પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને સુંઠી રસાયન કિંવા સૌભાગ્યસુંઠ કહે છે. આ રસાયન આમવાતનો નાશ કરી કાંતિને સારી કરે છે; તથા ધાતુ, બળ અને આયુષ્ય આપે છે તેમજ વલીપલિત અને વંધ્યત્વનો પણ નાશ કરે છે.

૯૨ બીજા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુંઠીપાક:—ઘી ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા, એ પ્રમાણે લઇ અંદર સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૦૦ તોલા નાખી ગોળના પાક જેવો પાક કરવો. તેમાં ધાણા ૧૨ તોલા, વરીઆળી ૨૦ તોલા, વાવડીંગ ૪ તોલા, જીરૂં ૪ તોલા અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, તમાલપત્ર, નાગકેસર તથા બારિક એલચી એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા નાખવું અને પચન કરવું. આ પાકને નાગરખંડ કહે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને

ઉત્તમ બળદાતા છે. આ પાક તૃષા, ઉલટી, તાવ, દાહ, શોષ, ઉધરસ, પ્લીહા,કૃમિ અને મંદાગ્નિનો નાશ કરે છે.

૯૩ ત્રીજા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુંઠીપાક:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા શતાવરી, જીરૂં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરીઆળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું. લેહના જેવું થાય એટલે સિદ્ધ થયું જાણવું. તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને આગ્ન તથા બળ જોઇ સેવન કરવા આપવો. સુવાવડીએ તો વિશેષે કરીને સેવન કરવો. એના સેવનથી બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ વલીપલિતનો નાશ થાય છે. આ પાક વયઃસ્થાપક, હૃદ્ય અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે; તથા આમવાત, મક્કલશૂળ અને સુવારોગનો નાશ કરનારો છે.

૯૪ ચોથા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુંઠીપાક:—સુંઠનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઇ તે ૧૦૨૪ તોલા બકરીના ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તે દૂધ ગોળો થાય સુધી ઉકાળવું. પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે સુંઠનો ગોળો અને ચાતુર્જાત, નાગરમોથ, વંશલોચન, મરી, ધાણા, જીરૂં, શહાજીરૂં, વરીઆળી, અક્કલકરો, સુંઠ, લવંગ, શતાવરી, કાળી મુસળી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, કૌંચબીજ,ષટ્કટુ (સુંઠ, મરી, પીંપર, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક અને ચવક), જાયફળ, જાવંત્રી, શિંગોડા, વરધારો, નસોતર, કમળકાકડી, ત્રિફળા, બલાત્રય, વાળો, આસંધ, ધોળું ચંદન, અગર, અજગંધ, ચણકબોબા, વગડાઉ તુલસીનાં બી, કાળી દ્રાક્ષ, અખોડ, કમળ, અજમોદ, બદામ, કોપરૂં, ભીમસેની કપૂર, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, શિલાજિત અને સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, એ પ્રત્યેક એક એક તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને નાગરખંડ કહે છે. આ પાક સવારસાંજ શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાક સ્ત્રીઓને ઘણો હિતાવહ છે. એના સેવન ઉપર પથ્યાપથ્યની વિશેષ સંભાળ રાખવાની જરૂર નથી. એના સેવનથી ક્ષય, પાંડુરોગ, ઉધરસ, દમ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી, રક્તગુલ્મ, પ્રદર, સોમરોગ, દુગ્ધક્ષય, (દૂધ ન આવવું તે), મૂત્રકૃચ્છ્ર, કમળો, ગલરોગ, પિત્તરોગ, વાતરોગ અને સૂતિકારોગનો નાશ થાય છે. આ સૌભાગ્ય સુંઠીપાક અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલો છે અને તેનું સેવન કરનારને ઉત્તમ ગુણકારી છે. સ્ત્રીઓને એના સેવનથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૯૫ પાંચમા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુંઠીપાક:—૧૯૨ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ લઇ તે ૧૯૨ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવું. પછી તાંબાની અથવા લોઢાની કડાઇમાં ચોગણું દૂધ અને સમભાગ સાકર નાખી તેમા પચન કરવી. પછી તેમા જાયફળ, ત્રિફળાં, જીરૂં, શહાજીરૂં, ધાણા, વરીઆળી, એલચી, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, વાળો, દ્રાક્ષ, ભોંયકોળું, ચંદન અને ખારેક, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, લીલા નાળીએરની અંદરનું કોપરૂં ૩૨ તોલા, શિલાજિત ૮ તોલા, લોહભસ્મ ૮ તોલા, સુવા ૧૬ તોલા, ચારોળી ૧૬ તોલા અને નસોતર ૩૨ તોલા, એ પ્રમાણે નાખવુ. સર્વ ઔષધોનો એક પિંડ થયા પછી તેમાં સુગંધી પદાર્થ, કેસર વગેરે નાખવાં. આ સુંઠીપાક મહાદેવજીએ પાર્વતીજીપ્રત્યે કહેલો હતો તથા તેજ પાક નારદે બ્રહ્માના મુખથી સાંભળ્યો હતો. આ પાકના સેવનથી બળ, કાંતિ, સૌભાગ્ય, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ઉત્તમ વાણી, સૌંદર્ય અને સુકુમારતા પ્રાપ્ત થઇ યોનિશિથિલતા દૂર થાય છે. સ્ત્રીઓનાં સ્તન ધટ્ટ થાય અને ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૮ પ્રકારના જ્વર, ૧૮ પ્રકારના મૂત્રરોગ તેમજ નાસારોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખરોગ, મસ્તકરોગ, બસ્તીશૂળ, યોનિશૂળ અને બીજા સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.

૯૬ હરીતકીપાક:—હરડે ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, દશમૂળ ૧૨૮ તોલા, જવ ૯૬ તોલા; અને પીંપળીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, ભારંગમૂળ, શંખાવળી, બળદાણા, કચોરાં, સુંઠ, અઘેડી, નાગરમોથ, પુષ્કરમૂળ અને ગજપીંપર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલાનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી તેમાં હરડે વાટી નાખવી. પછી તેમાં ગોળ ૧૯૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૦ તોલા અને જાયફળ, કેસર, ચાતુર્જાત, આમળાં, અજમો, બહેડાં, જાવંત્રી, તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, સુંઠ, મરી તથા લીંડીપીંપર એ પ્રત્યેકનું બબ્બે તોલા ચૂર્ણ

નાખવું તથા પાક સિદ્ધ કરવો. આ પાક જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે અને તત્કાળ પુષ્ટિ, તુષ્ટિ તથા બળ આપે છે. વળી રસકોપ, સંગ્રહણી, ક્ષીણધાતુ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, દમ, ઉધરસ અને વાતરક્ત ઉપર હિતકારી છે.

૯૭ બીજા પ્રકારનો હરીતકી પાકઃ—દશમૂળ, ગજપીંપર, કૌચબીજ, ભારંગમૂળ, પટ્-કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, સુંઠ, પહાડમૂળ, ગળો, પીપળીમૂળ, શંખાવલી, રાસ્ના, ચિત્રકમૂળ, અઘેડી, બળદાણા અને ધમાસો, એ પ્રત્યેક બબ્બે પલ (૮ તોલા), જવ ૨૫૬ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઇ સર્વેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કાઢો કરી, તેમાંની હરડે જૂદી કાઢી તે કાઢો ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, તથા લીંડીપીંપર ૧૬ તોલા નાખી પહેલી હરડે અંદર નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી રોજ બે હરડે અવલેહ સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, સંગ્રહણી, સોજો, અગ્નિમાદ્ય, સ્વરભેદ, પાડુરોગ, ઉધરસ, મસ્તકરોગ, હૃદ્રોગ, હેડકી અને વિષમજ્વરનો નાશ થઇ બુદ્ધિ, બળ અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હરીતકી પાક ઉપલા દોષો દૂર કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

૯૮ આર્દ્રક ખંડઃ—આદાના બારિક કરેલા કકડા ૬૪ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, પીંપળામૂળ, મરી, લીંડીપીંપર, સુંઠ, ચિત્રો, વાવડીંગ, નાગરમોથ, નાગકેસર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું, અને તેનો પાકવિધિ પ્રમાણે પાક કરી, તે દરરોજ સવારે સેવન કરવો; એટલે શીતપિત્ત, ઉદર્દ કોઢ અને ઉત્કોઢનો નાશ થાય છે. એ ઉપર લીમડો અને આમળાંનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા ગાયના દૂધ સાથે ખાવા આપવું અને દૂધભાતનું પથ્ય પાળવું; એટલે નવ દિવસમા ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થાય છે.

૯૯ વાસાખંડઃ—અરડુસીનાં પાંદડા ૪૦૦ તોલા લઈ તે આઠગણા પાણીમાં કઢવી, ચતુ-ર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમા હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી કઢવી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડી-પીંપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તે રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવો અને તે ઉપર ખુશીમાં આવે તે પદાર્થોનું ભોજન કરવું; એટલે રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિદ્રધિ, ઉદરરોગ, ગુલ્મ, તૃષા, હૃદ્રોગ અને પીનસનો નાશ થાય છે. (કોઈક જગ્યાએ વંશલોચન ૧૬ તોલા નાખવું એવો રિવાજ છે.)

૧૦૦ બીજા પ્રકારનો વાસાખંડઃ—અરડુસી, ભોરિંગણી, હરડે, આમળા અને દશમૂળ, ઝિંઝરણી, એ ઔષધો લઈ એમાં આઠગણું પાણી લઈ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી રાખવો. પછી તેમાં સમભાગ ગોળ નાખવો; તેમજ સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, બળદાણા, કાળી મુસળી, ચાતુર્જાત, અજમો, શીંગોડાં, બીલાની અંદરનું મગજ, હળદર, ખેરનો ગુંદર, શતાવરી, જાયફળ, માયાં, ચણકબાબા, અક્કલકરો, કાળું નસોતર, અજગંધ, જાવંત્રી, ફટકડી, ગુંદાં અને ગહુંલા, એ ઔષધો ગોળનો પાક થયા પછી તેમાં નાખવાં. પછી ઘી અને મધ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ અને દમ દૂર થઈ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૦૧ ત્રીજા પ્રકારનો વાસાખંડઃ—અરડુસીનો રસ ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, લીંડીપીંપર ૮ તોલા અને ઘી ૮ તોલા, એનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તે આપવો. આ અવલેહ બાળકોને હિતકર હોઇ શોષ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને ઉરઃક્ષત રોગનો નાશ કરે છે.

૧૦૨ ચોથા પ્રકારનો વાસાખંડઃ—અરડુસીનાં પાંદડાં ૪૦૦ તોલા લઈ તે આઠગણા પાણીમાં કઢવી ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૮ તોલા નાખી કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર) ચાર તોલા નાખી તે પાક રોજ બે તોલા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, પિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષયનો વિશેષે કરી નાશ થાય છે.

૧૦૩ સુંઠીખંડ:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઇ કઢવી એનો ગોળો કરવો; પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવવું; પછી શક્તિ પ્રમાણે તે ખાવા આપવું. તે ચૂર્ણ આમવાત શમાવનાર, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર, બળ, આયુષ્ય અને તેજને આપનાર અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરનાર છે.

૧૦૪ બીજા પ્રકારનો સુંઠીખંડ:—સુંઠ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૪૦૯૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, કૃષ્ણાગરૂ, જાવંત્રી, જાયફળ, પટ્કચૂરો, પાષાણભેદ, તામ્રભસ્મ, કલાઇની ભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, મંડૂર, લોહ અને કાંત, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર એનો લેહ સારી રીતે સિદ્ધ કરવો. આ લેહ બળ, વર્ણ અને આયુષ્ય વધારનાર છે. તે વલીપલિત તથા આમવાતનો નાશ કરે છે અને ઉત્તમ કાંતિ બનાવે છે.

૧૦૫ હરિદ્રાખંડ:—હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, ખાંડ ૨૦૦ તોલા, ત્રિકટુ, ત્રિજાત, વાવડીંગ, નસોતર, ત્રિફળાં, નાગકેસર અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પ્રથમ હળદર અને ઘી દૂધમાં નાખી પચવવું; પછી સાકર નાખવી; અને પછીથી બાકીના ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખી, પાક કરી તેને ઘીમાં ભરી રાખવો તથા સાત દિવસ પછી તે ખાવા આપવો; એટલે ખસ, વિસ્ફોટક અને દાદરનો નાશ થઇ શરીરકાંતિ સુવર્ણના જેવી થાય છે.

૧૦૬ બીજા પ્રકારનો હરિદ્રાખંડ:—હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૮૦૦ તોલા, વ્યોષ, ત્રિજાત, નસોતર, નાગરમોથ, જીરૂં, વાવડીંગ, દેવદાર અને જેઠીમધ, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનો રીત પ્રમાણે કડછીને ચોંટે એવો જાડો પાક કરી તે ઉતારી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઇ આપવો; જેથી કોઢ, ખરજ, વિસ્ફોટક, દાદર, ૬ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિ, રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, પાંડુરોગ અને હલીમક રોગનો નાશ થાય છે.

૧૦૭ કામસંદીપન મોદક:—શુદ્ધ પારો, ગંધક, અભ્રકભસ્મ, જવખાર, ચિત્રો, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, બંગડીખાર, મીઠો પટ્કચૂરો, અજમો, અજમોદ, વાવડીંગ, તમાલપત્ર, શુદ્ધ વછનાગ, જીરૂં, તજ, તાલીસપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને લવંગ, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો, જાયફળ ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા, ધાણા, જેઠીમધ અને કચૂરો (કસેરૂ), એ ચાર ચાર તોલા, ભોંયકોળું ૨૦ તોલા; દંતીમૂળ, લીંડીપીંપર, બળદાણા, કૌચબીજ, ગોખરૂ, બીજોરૂં અને ઈંદ્રજવ, એ તોલો તોલો; સાકર સર્વ ચૂર્ણના સમાન અને તેટલુંજ મધ લઇ એકેક તોલાના લાડુ કરવા. આ મોદકને કામાગ્નિસંદીપન-મોદક કહે છે. એના સેવનથી વીર્યશુદ્ધિ થઇ, સહસ્ર સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે. શિથિલતા થતી નથી. વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, કમળો, ભગંદર, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, અતિસાર, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, સળેકમ, શૂળ, આમવાત વગેરે સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે અને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. એ ઉપર પથ્ય પાળવું. આ મોદક બળકારક, વલીપલિત રોગનો નાશક અને રસાયન છે. આ પાક મૂળદેવે કહેલો છે.

૧૦૮ ગુડૂચી મોદક:—(ગળોના લાડુ) વાળો, કાળો વાળો, તમાલપત્ર, કોષ્ઠ, આમળાં, કાળી મુસળી, એલચીદાણા, રેણુકબીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળકંદ, ભીમસેની કપૂર, ચંદન, રતાંદળી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, જેઠીમધ, આસંધ, શતાવરી, ગોખરૂ, તાલીમખાનું, જાયફળ, ચણકબાબા, ગંઠોડા, રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ, કલાઇની ભસ્મ તથા લોહભસ્મ, એ સર્વ ઔષધો સમભાગે લેવા; અને ગળોનું સત્ત્વ બે ભાગ લેવું. પછી સાકર, ઘી અને મધ લઇ મોદક (લાડુ) બાંધી તે સવારે સેવન કરવા; તેથી કરી ક્ષય, રક્તપિત્ત, પગની બળતરા, રક્તપ્રદર, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતકુંડલિકા, પ્રમેહ અને સોમરોગ એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૦૯ મદનવર્ધન મોદક:—ગોખરૂ, તાલીમખાનું, આસંધ, શતાવરી, કાળી મુસળી, કૌચબીજ, જેઠીમધ, લેંચી (ગંગેટી) અને બળદાણાનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી તેનો માવો કરવો અને તેને ગાયના ઘીમા શેકવો. પછી તેમાં ખાંડ નાખી લાડુ બાધવા. ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ લેવું. ઘી ચૂર્ણના સમાન લેવું અને બધાથી બમણી ખાડ નાખવી. આ પાક બલાબલ જોઈ આપવો; એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૦ મદનવર્ધન મોદક બીજા પ્રકારના:—ગોખરૂ, તાલીમખાના, આસંધ, શતાવરી, કાળી મુસળી, કાચના બીજ, જેઠીમધ, નાગબલા અને બળબીજ, એનું ચૂર્ણ કરી તે દૂધમાં નાખી તેનો માવો કરવો. તે ગાયના ઘીમાં શેકવો. પછી તેમા સાકર નાખી લાડવા બાંધવા. ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ અને ઘી ચૂર્ણની બરાબર નાખવું. સર્વથી બમણી સાકર નાખવી. બલાબલ જોઇ એનું સેવન કરવું એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૧ મેથી મોદક:—ત્રિકટુ, ત્રિફળા, મોથ, જીરૂં, શહાજીરૂં, ધાણા, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, અજમો, સિંધવ, સંચળ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, તજ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, મોરમાંસી, ભીમસેની કપૂર અને ધોળું ચંદન, આ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું; અને તે ચૂર્ણના સમાન મેથીનું ચૂર્ણ (ઘીમા શેકી) લેવું. પછી બધાં ઔષધોથી બમણો જૂનો ગોળ લઇ તેને ભેળવી તેના લાડુ બાધી અગ્નિબળ જોઇ ખાવા આપવા. એના સેવનથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ મેદોરોગ, શ્વાસ, સ્વરભંગ અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ મેથીમોદક ગહનનાથે કહેલો છે.

૧૧૨ સુરણ મોદક:—ચિત્રકમૂળ ૪ તોલા, સુરણ ૮ તોલા, મરી ૮ માસા; ભીલામાં, પીંપળીમૂળ, વાવડીંગ, ત્રિફળાં, લીંડીપીંપર અને તાલીસપત્ર, એ દરેક તોલો તોલો, વરધારો ૮ તોલા, કાળી મુસળી ૪ તોલા, તજ અને એલચી એ આઠ આઠ માસા, એ સર્વને એકત્ર કરીને તેમાં તે સર્વથી બમણો ગોળ નાખી તેના લાડુ કરવા. આ નિત્ય ૧ તોલો ખાવાથી હરસનો નાશ થાય છે અને એનાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. નિત્ય સેવન કરવાથી મહાન ગુણકારી થાય છે.

૧૧૩ ચિત્રક ગુડ:—ચિત્રક અને દશમૂળનો ૮૦૦ તોલા કાઢો અને ગળોનો રસ ૨૫૬ તોલા, હરડાં ૨૫૬ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક થતાં સુધી કઢવી, તેમાં બીજા દિવસે ૩૨ તોલા મધ અને ૨ તોલા જવખાર નાખવો. આ ચિત્રકગુડ અશ્વિનીકુમારે અગ્નિવૃદ્ધિમાટે કહેલ છે. એ ભક્ષણ કરી તેના ઉપર જે ખાય તે પચે છે. એ દમ, ઉધરસ, કૃમિ, ક્ષય, ગોળો, ઉદરરોગ, અર્શ, સર્વે કોઢ અને અંડવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે; તેમજ સળેખમનો ત્રણ દિવસમાં નાશ થાય છે.

૧૧૪ માષાદિ મોદક (અડદીઆ લાડુ):—અડદની દાળનો લોટ ૨૦૦ તોલા લઈ ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં શીજવવો; અને સાકર ૪૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક કરવો. ત્યારપછી જાયફળ, કાંકચ, તજ, જાવંત્રી, શુદ્ધ હિંગળોક, લોહભસ્મ, જેઠીમધ, નાગકેસર, લીંડીપીંપર અને લવંગ, એ બબ્બે તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ એમા નાખી લાડુ વાળવા. તે ખાવાથી પુષ્ટિ અને આનંદ પ્રાપ્ત થઈ આંખોને તેજ આવે છે; તેમજ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષયરોગ અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે.

૧૧૫ માષાદિ મોદક બીજા પ્રકારના:—અડદની દાળનું ચૂર્ણ, જવનું ચૂર્ણ, ઘઉંનું ચૂર્ણ અને ચોખાનું ચૂર્ણ સમભાગ લઇ તેનાથી અર્ધું ઘી તેમાં નાખી સારી રીતે શેકવું. પછી એ સર્વ ઔષધોના વજન જેટલી સાકર લઈ તેની ચાસણી તૈયાર કરીને તેમાં એ શેકેલું ચૂર્ણ તથા પીંપરનું ચૂર્ણ નાખીને તેના લાડુ ૪ તોલા વજનના કરવા. આ લાડુ રાત્રે એક ખાઈ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું અને ખાટા, ખારા પદાર્થો વર્જ્ય કરવા. આ પ્રમાણે કરવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવે તોપણ બળ ક્ષીણ થતું નથી.

૨—અવલેહ અથવા ચાટણ

અવલેહ કરવાની રીત:—ઔષધોના કાઢા, ઉકાળાદિને હલાવીને સાકરના પાકના જેવો ઘન પાક કરે છે, તેને રસ-ક્રિયા કહે છે. તે રસક્રિયાનો પર્યાય શબ્દ અવલેહ, લેહ વગેરે છે. તે અવલેહ સેવન કરવાનું પ્રમાણ ૪ તોલા જાણવું. તેમા સાકર નાખવાની હોય તો ચૂર્ણથી ચારગણી, ગોળ ચૂર્ણથી બમણો અને પાણી, દૂધ, મૂત્ર તથા બીજા પાતળા પદાર્થ એ ચૂર્ણથી ચારગણા નાખવા; એવો અવલેહ કરવાનો સર્વ સ્થળે નિયમ જાણવો. **અવલેહનો પાક સારો થયો છે કે નહિ તે જાણવાની પરીક્ષા:—**પાક સારો બને એટલે લેહના તાર થાય છે; પાણીમા ટીપું નાખવાથી બૂડે છે; તે અવલેહ આંગળીઓવચ્ચે દાબવાથી કઠિન અને ચીકણો જણાય છે અને તે પાકનો ગંધ, વર્ણ અને રસ અપૂર્વ હોય છે. એ પાક તૈયાર થયાનાં લક્ષણો જાણવા. તે અવલેહનાં અનુપાનો દૂધ, શેલડીનો રસ, અરડુસીનો રસ અને પંચમૂળના કાઢાનો યૂષ ઇત્યાદિ છે. તે રોગનું તારતમ્ય જોઇ યોજવા.

૧ અગસ્તિ હરિતકયવલેહ:—મોટી હરડે ૧૦૦, જવ ૨૫૬ તોલા, દશમૂળ ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પીંપળીમૂળ, અઘેડી, ષટ્‌કચૂરો, કૌચબીજ, શંખાવળી, ભારંગમૂળ, ગજપીંપળી, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળ અને પુષ્કરમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ તોલા ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જ્યાંસુધી પાક થાય ત્યાંસુધી બાફવું. પછી ગાળી લઇ કાઢામાં તે બાફેલી હરડે ૧૦૦ નાખવી; તેમજ ઘી અને તેલ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચવી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમાં મધ ૩૨ તોલા અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાથી દરરોજ બે હરડે એમાના પાક સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, હેડકી, મૂળવ્યાધિ, અરુચિ, પીનસ (સળેકમ), સંગ્રહણી અને વલીપલિત રોગોનો નાશ થાય છે. એના યોગથી બળ પ્રાપ્ત થઇ શરીરની કાંતિ સારી થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે. સર્વ રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે. ક્ષયરોગવાળા પુરુષે આ પાક ખાઇને ઉપર સાકર, મધ અથવા માખણનું સેવન કરવું. આ પાક ખાધા પછી દૂધ કિંવા મધ અને ઘી એ સેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨ બીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતકયવલેહ:—દશમૂળ, કૌચબીજ, શંખાવળી, ષટ્‌કચૂરો, બળદાણાના મૂળ, ગજપીંપર, અઘેડી, પીંપળીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, ભારંગમૂળ અને પુષ્કરમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને જવ ૨૫૬ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦, ઘી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં નાખી, જવ બફાઇ જાય ત્યાસુધી ઉકાળી તે ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું અને અવલેહ સિદ્ધ કરી તે ઠંડો થયા પછી તેમા મધ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ બે હરડે ખાવા આપવી; એટલે વલીપલિત રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે તથા આયુષ્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, હેડકી, વિષમજ્વર, સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધ, હૃદ્રોગ, અરુચિ અને પીનસરોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

૩ ત્રીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતકયવલેહ:—શંખાવલી, દશમૂળ (બીલી, અરણી, અરલુ, ઉભી ભોરિંગણી, બેઠી ભોરિંગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરૂ, સિવણ અને પડવણ), પુષ્કરમૂળ, ષટ્‌કચૂરો, ધમાસો, કૌચનાં મૂળ, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળ, અઘેડી, ગજપીંપર, ગળો, સુંઠ, પહાડમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, પીંપળીમૂળ (ગંઠોડા), ભારંગમૂળ અને રાસ્ના, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ અને જવ ૨૫૬ તોલા લઈ ૨૫૬૦ તોલા પાણીમા જવ બફાય ત્યાંસુધી કાઢો કરી, પછી તે ગાળી લઇ તેમાં તે બાફેલી હરડે અને ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો; તથા લીંડીપીંપર ૧૬ તોલા, તલનું તેલ અને ઘી બત્રીસ બત્રીસ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. પછી તે નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખવું. એનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, ક્ષય, જ્વર, વૃદ્ધત્વ, શ્વાસ, સળેકમ અને અરુચિનો રોગ દૂર થાય છે.

૪ અમૃતભલ્લાતકાવલેહ:—જે ભીલામાં પાણી ઉપર તરતાં ન હોય એવા ૧૨૮ તોલા ભીલામાં લઈ કાપી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા નાખવા અને તેમા તેટલીજ ગળો નાખી ચતુર્થાંશ પાણી બાળી નાખી, ગાળી,તેમાં સુંઠ, ગળો,બાવચી, અરણી, કડવો લીમડો, હરડે, આમળાં, હળદર, રાતું નસોતર, મજીઠ, મરી, સુંઠ, લીંડીપીંપર, અજમો, સિંધવ, નાગરમોથ, તજ, એલચી, નાગકેસર, પિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, ગોખરૂનાં બીઆં, ષટ્કચૂરો અને રતાંદળી, એ સર્વનું બબ્બે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવું. જાડું થાય ત્યાસુધી તે અગ્નિ ઉપર મંદાગ્નિથી બાફવું. બફાયા પછી ઉતારી માટીના નવા વાસણમા સર્વ ઘાલવું. આ **અમૃતભલ્લાતક** પાણીમા એક પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લેવો. જેનાથી ભીલામા સહન થઈ શકે તેમ ન હોય તેને આ ઔષધ આપવું નહિ. આ અવલેહ સવિકાર વાતરક્તનો નાશ કરે છે; અને સર્વ પ્રકારના કોઢ, અર્શ, વિસર્પ, મંડળ, કંડૂ, સંપૂર્ણ વાતવિકાર તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકારનો નાશ કરે છે. **પથ્ય:**—વ્યાયામ, આતપ (તાપ), અગ્નિ, ખટાશ, માંસ, દહીં, સ્ત્રીસંગ, તૈલાભ્યંગ અને માર્ગગમન એ વર્જ્ય કરવું.

૫ બીજા પ્રકારનો અમૃતભલ્લાતકાવલેહ:—પવનના યોગથી ઝાડ ઉપરથી પડેલાં ભીલામા ૨૫૬ તોલા લાવી ઇંટનો ભૂકો કરી તેમા ખૂબ મસળવા. પછી ધોઇ પવનમા સૂકવવાં. સૂકાયા પછી તેના કકડા કરી તેનાથી ચોગણા પાણીમા ઉકાળવાં. ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહ્યા પછી ગાળી લઇ તેમાં સમભાગ દૂધ નાખી પુનઃ પચન કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી; સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હરડે, બહેડાં, આમળા, ભીમસેની કપૂર, જટામાંસી, વંશલોચન, નસોતર, ખેરસાર, ગળોનું સત્ત્વ, ચંદન, અક્કલકરો, લીંડીપીંપર (બીજી વખત લેવી), ચણકબોબા, લવંગ, ધોળી મુસળી, કાળી મુસળી, મોચરસ, અજમો, અજમોદ, તગર, લીંડીપીંપર (ત્રીજી વખત લેવી), ભોંયકોળું, જાયફળ, નાગરમોથ, જાવંત્રી, કાચકાં, જીરૂં, અગર, સમુદ્રશોષનાં બીઆં, મેદા અને મહામેદા (એના અભાવે શતાવરી લેવી), લોહભસ્મ, પારાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ અને કેસર, એ તોલો તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક તૈયાર કર્યે સાત દિવસ થયા પછી દરરોજ સવારમા શક્તિપ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકમાં અનુપાનની જરૂર નથી. ખુશીથી યથેચ્છ આહારવિહાર અને મૈથુન પણ કરવું. એના સેવનથી શરીરની કાંતિ સુવર્ણ જેવી થાય છે; ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ પુરુષ વીર્યવાન થાય છે; ઇંદ્રિયો બળવાન થઇ નિરોગી થાય છે; દાત પુનઃ સારી સ્થિતિમાં આવે છે; ધોળા થએલા કેશ કાળા થાય છે; શરીરે પડેલી કરચલીઓ દૂર થાય છે; નાક, કાન અને અંગુલી આદિ ઇંદ્રિયો પુનઃ સુંદર થાય છે; ચાદીઓમાં કીડ પડેલી હોય એવો કુષ્ઠરોગી, જેવું સૂકાએલું વૃક્ષ પાણી રેડવાથી પુનઃ તાજું થાય છે તેવી રીતે પુનઃ સુસ્વરૂપ થાય છે, બૃહસ્પતિના જેવો બુદ્ધિવાન થઈ તેને વિસ્મૃતિ કદિ પ્રાપ્ત થતી નથી, કલ્પના પ્રમાણ પ્રમાણે આયુષ્યવાળો થઈ તેને ઘણું વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે સો વર્ષસુધી સુખેથી જીવે છે.

૬ કંદર્પ ભૂષણાવલેહ:—ધોળી ડુંગળી લઇ તેને આમળાની પેઠે સુઇયાવડે ટોચા કરી કાંઇક બાફ આપી લૂગડાથી લુંછી તેને મધ નાખેલા વાસણમા નાખી મોઢું બાંધી તે વાસણને આગ્નવિનાના ચૂલા ઉપર ચાર મહિના રાખી મૂકવું; પછી તેમાંની એકેક ડુંગળી ખાતા જવી. **પથ્ય:**—મીઠું ભોજન ચૌદ દિવસ ખાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઇ શરીર પુષ્ટ થાય છે.

૭ અરડુસીનો અવલેહ:—અરડુસીનાં પાદડાંને કપડમાટીમા વીંટી અગ્નિની ભરસાડમાં શેકી પછી હાથમાં મસળી રસ કાઢવો. તેમાં સાકર નાખી મધ જેવો પાક કરવો. પછી તેમાં થોડું બહેડાંનું ચૂર્ણ અને હળદરનું ચૂર્ણ નાખવું. આ ચાટણથી શ્વાસ, કાસ, ક્ષય અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે.

૮ આર્દ્રકાવલેહ:—બારિક કરેલા આદુના કકડા ૬૪ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા લઇ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચન કરવા. પછી ચાતુર્જાત ૪ તોલા, વ્યોષ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર,) ૩ તોલા, ત્રિફળાં ૩ તોલા; તથા લવંગ, બહેડાં, ભારંગમૂળ, અરડુસી, કરીઆતુ, પુષ્કરમૂળ,

દેવદાર, આસંધ, જાવંત્રી, જાયફળ, અગર ખેરસાર તથા કાળી દ્રાક્ષ એકેક તોલો અને લોહભસ્મ ૨ તોલા તેમા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરી તે સેવન કરવા આપવો; એટલે ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શોષ, કફ, મંદાગ્નિ, ઉદરરોગ, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ તથા અગીઆર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થઈ વર્ણ અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે; તથા બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

૯ આર્દ્રકાવલેહ બીજો પ્રકાર:—૧૬ તોલા આદુ છોલી સુધારી પછી થોડા ઘીમાં શેકી નાખવું. પછી ૬૪ તોલા ગોળ અથવા સાકરનો પાક કરી તેમા આદાના કટકા નાખી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, નાની હરડે, ભારંગમૂળ, અરડુસી, કડવા લીમડાની છાલ, દેવદાર, આસધ, જાયફળ, જાવંત્રી, અગર, દ્રાક્ષ, એ બબ્બે તોલા નાખી માટીના રીઢા વાસણમાં ભરી રાખવું. એના સેવનથી કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, મંદાગ્નિ અને હૃદ્રોગ, એની શાંતિ થાય છે.

૧૦ કંસહરિતકયવલેહ:—દશમૂળ ૪૦૦ તોલા લઇ તેનાથી આઠગણું પાણી લઇ તેમાં દશમૂળ નાખી, પાણી ચોથો ભાગ શેષ રહે ત્યાસુધી ઉકાળવું. પછી તે પાણી ગાળી લઇ તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ હરડે નાખી લેહ કરવો; તથા ત્રિકટુ, ત્રિજાત અને જવખાર, એ એકેક તોલો અને ૬૪ તોલા મધ નાખી સર્વ એકત્ર કાલવવું. આ અવલેહ સોજો, આમવાયુ, ગુલ્મ, મેહ, કૃશત્વ, શ્વાસ, અમ્લપિત્ત, ઉધરસ. અરુચિ, શરીરનો વિકૃત વર્ણ, તાવ, ધાતુરોગ, મૂત્રરોગ, મૂળવ્યાધિ અને પથરી, એ રોગોને દૂર કરે છે.

૧૧ આમલકયવલેહ:—આમળા યંત્રમા પીલી તેનો રસ કાઢી તે ૨૦૪૮ તોલા લઇ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવો. પછી તેમા લીંડીપીપર ૬૪ તોલા, જેઠીમધ ૮ તોલા, સૂકાયલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, આદુ ૮ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા નાખી જાડું, થયા પછી નીચે ઉતારવુ. પછી તેમા ૧૨૮ તોલા મધ નાખવુ. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા ભક્ષણ કરાવવો; એટલે હલીમક, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે.

૧૨ કંટકાર્યવલેહ:—ચિત્રકમૂળ. પીપળીમૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, ધમાસો, પટ્કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, હરડે, નગોડ, વજ, ભારંગમૂળ, ગળો, રાસ્ના અને કાકડાશીંગી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા ઉભી ભોરિંગણી વાટી તેનો કલ્ક ૮૦૦ તોલા લઇ, તેમા પાણી ૪૦૯૬ તોલા નાખી ચતુર્થાંશ કાઢો કરી ગાળી લઇ તેમા સાકર ૮૦ તોલા તથા ઘી ૩૨ તોલા નાખી, કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, લીંડીપીંપર ૧૬ તોલા અને વંશલોચન ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, હૃદ્રોગ, શ્વાસ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે.

૧૩ બીજા પ્રકારનો કંટક કાર્યવલેહ:—૪૦૦ તોલા ભોરિંગણી લઇ તેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો. પછી તેમા ગળો, ચવક, ચિત્રક, નાગરમોથ, કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર), ધમાસો, ભારંગમૂળ, રાસ્ના અને પટ્કચૂરો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, સાકર ૮૦ તોલા; તેલ અને ઘી, એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા નાખી, એ સઘળું પકવ કરવું. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા અને લીંડીપીંપર ૧૬ તોલા નાખી માટીના વાસણમા તે અવલેહ રાખી રોજ ખાવા આપવો; એટલે ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી) અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૧૪ ત્રીજા પ્રકારનો કંટકાર્યવલેહ:—ભોરિંગણીના પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને હરડે નંગ ૧૦૦ લઇ, એ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી, પકવ કરી, ઠંડુ થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમા ત્રિકટુ તથા ત્રિફળાં બાર બાર તોલા, મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન, ખેરસાર, ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગી, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ તથા અરડુસી, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા અને ચાતુર્જાત ચાર તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો.એના સેવનથી વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી થયેલો કફ, તેમજ ક્ષત અને ક્ષયથી થએલી ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષતક્ષય અને ૧૧ પ્રકારના ઉગ્ર ક્ષયરોગો દૂર થાય છે. આ રસાયન ભૃગુ ઋષિએ કહેલું છે.

૧૫ કલ્યાણકાવલેહ:—પહાડમૂળ, ધાણા, અજમો, જીરૂં, શેરણી, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, સિંધવ, હરડે, અજમોદ,વાવડીંગ લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ,સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ત્રિફળાં,એલચીદાણા અને તજ તોલો તોલો લેવાં; તેલ ૩૨ તોલા, નસોતર ૮ તોલા, આમળાંનો રસ ૧૨૦૦ તોલા અને ગોળ ૨૦૦ તોલા લઇ, એ બધાનો જાડો થાય ત્યાસુધી પાક તૈયાર કરી, તે પાક સવારમાં સેવન કરવો; એથી ઉદરરોગનો નાશ થાય છે.

૧૬ બીજા પ્રકારનો કલ્યાણકાવલે :—લીલાં આમળાનો રસ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોલા, નસોતરનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, તલનુ તેલ ૬૪ તોલા, પંચલવણ (સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, વડાગરૂ મીઠું અને સમુદ્રનું મીઠું). અજમો, અજમોદ, શેરણી, જીરૂં, ત્રિફળાં, ષટ્કટુ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ચવક,ચિત્રક, પીપળીમૂળ), પહાડમૂળ, ધાણા, લીંડીપીંપર અને વાવડીંગ, એ ઔષધો તોલો તોલો લઈ તેનો લેહ કરવો. પછી તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી તે અવલેહ સેવન કરવો. તેના સેવનથી વ્રણ, કોઢનો રોગ, શુક્રાર્તવદોષ, ઉદર, મેહ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૧૭ કુટજાવલેહ:—કડાછાલ ૪૦૦ તોલા લઇ અધકચરી કરી તેમાં પાણી ૧૦૨૪ તોલા નાખી ચોથો ભાગ અવશેષ રહે ત્યાસુધી કાઢો કરી લુગડાથી ગળી તેમા ૧૨ તોલા ગોળ નાખી ફરીથી જાડુ થઇ થતાસુધી પાક કરી તેમાં રસવતી, મોચરસ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હરડાં, બહેડા, આમળા, રીસામણી, ચિત્રક, કાળીપાટ, નાનાં (કુમળાં) બીલાનો ગર્ભ, ઇંદ્રજવ, વજ, ભીલામાં, અતિવિષ, વાવડીંગ અને વાળો, એ અઢાર ઔષધોનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા અને ઘી ૧૬ તોલા નાખી ઠંડુ થયેથી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહ બકરીના દૂધમાં અથવા છાશમાં અગર દહીંમાં અથવા ઘીમાં કે પાણીમા અનાજ પચી ગયા પછી લેવો અને સારૂં પથ્ય પાળવું; એથી બધી જાતના હરસ જલદી દૂર થાય છે અને ભગંદરાદિ દુષ્ટ રોગ, અતિસાર, અરુચિ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, રક્તપિત્ત, કમળો, અમ્લપિત્ત, સોજો, દુબળાપણું અને પ્રવાહિકારોગ જે અતિસારનો ભેદ છે, તે પણ દૂર થાય છે.

૧૮ કુષ્માંડકાવલેહ:—સાકર ૧૨૮ તોલા, આમળાનો રસ ૨૫૬ તોલા અને કોળાના કકડા બાફી તેનો રસ ૨૦૦ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, બાફેલા કોળાના કકડા ૪૦૦ તોલા અને અરડુસીનો કાઢો ૫૧૨ તોલા, એ સર્વ પચન કરી જાડું થયા પછી હરડે, આમળાં, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને તાલીસપત્ર, સુંઠ, ધાણા તથા મરી, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; અને લીંડીપીંપર ૧૬ તોલા; તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરી રાખી મૂકવો. પછી આ પાક અગ્નિબળ જોઇ ખાવા આપવો; એટલે ઉરરસ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદ્રોગ, અમ્લપિત્ત અને સળેકમનો નાશ કરે છે.

૧૯ બીજા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—જૂનું અને મોટું કોળું લઇ તેની છાલ તથા બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં નાખી અર્ધું પાણી બળી જાય ત્યાસુધી ઉકાળી પછી નીચે ઉતારવું ઠંડું થયા પછી તે કકડા કપડામા બાંધી પીલીને પાણી કાઢી નાખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવુ અને કોળાના કૂચા સૂકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમા લાલ થાય ત્યાંસુધી શેકી, તે ઉકાળેલા પાણીમા નાખવા અને તેમા સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં લીંડીપીંપર, સુંઠ અને જીરૂં, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી તથા તજનું ચૂર્ણ બબ્બે તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી તેમાં ખાંડ (કોઈના મતમાં મધ કરતા વધારે, કોઇના મતમા મધથી અર્ધી એ પ્રમાણે છે,) નાખવી અને ૧૬ તોલા દ્રાક્ષ, લવંગ અને કપૂર એકેક તોલો નાખી પછી તે પાક ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ કુષ્માડક—રસાયન અગ્નિબળ જોઇ આપવું. તે પાક રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉરરસ, દમ, ઉલટી, તૃષા અને તાવ ઉપર આપવો. આ પાક વૃષ્ય અને તારુણ્યકારક, બળ, વર્ણને આપનાર, ઉરઃક્ષતનું સંધાન કરનારો, પૌષ્ટિક તથા સ્વર સારો કરનારો છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધી કાઢેલો છે.

૨૦ ત્રીજા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—જૂના અને મોટા કોળાને છોલી તેની અંદરથી બી અને છાલ કાઢી નાખી એના ઘણાજ ઝીણા કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ, ૧૬૦૦ તોલા દૂધમાં મંદ અગ્નિવડે હલાવી હલાવી બાફવા. જાડો થવા લાગે એટલે સાકર ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, કોપરૂ ૧૬ તોલા, ચારોળી ૮ તોલા અને ગોખરૂ ૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી, ચાટવા જેવું થાય એટલે નીચે ઉતારી, તેમાં સુવા ૧ તોલો અને જીરૂં, અજમો, ગોખરૂ, તાલિમખાનું, હરડે, કાયકાંનો મગજ તથા તજ એ પ્રત્યેક ૨-૨ તોલા અને ધાણા, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, આસંધ, શતાવરી, કાળી મુસળી, નાગબલા, વાળો, તમાલપત્ર, ષટ્કચૂરો, જાયફળ, લવંગ, બારિક અને મોટી એલચી, શિંગોડા તથા પિત્તપાપડો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; અને ચંદન, સુંઠ, આમળા તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક પાંચ પાચ તોલા; વાળો ૨ તોલા અને મરી ૮ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉતાર્યા પછી નાખવા. આ કુષ્માડકાવલેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરાવવો; કિંવા અગ્નિબળ જોઇ વધારેઓછો ખાવા આપવો. આ પાકના સેવનથી રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, અમ્લપિત્ત, અરુચિ, અગ્નિમાદ્ય, દાહ, તૃષ્ણા, પ્રદર, રક્તાર્શ, પિત્તથી થતી ઉલટી, પાડુરોગ, કમળો, ઉપદંશ, વિસર્પ, જીર્ણજ્વર અને વિષમજ્વરનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અત્યંત વૃષ્ય, પૌષ્ટિક અને બળ વધારનારો છે; તેમજ એના સેવનથી ષંઢત્વ દૂર થઇ સામર્થ્ય આવે છે. આ અવલેહ માટીના કોરા વાસણમા ભરી રાખવો.

૨૧ ચોથા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—કોળાનો સ્વરસ ૪૦૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા તથા આમળાંનુ ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, એ સર્વ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરી ગોળો થાય એટલે તેમા સાકર ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવો. પછી એ પાકમાંથી રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવો. આ ખંડ-કુષ્માંડકાવલેહ—અભ્યાસથી ભક્ષણ કરવાથી રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, દાહ, તૃષા તથા કમળાનો નાશ કરે છે.

૨૨ પાંચમા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—પાકેલું કોળું છોલી ગર્ભનું પાણી લુગડામાં ચોળીને કાઢવું. પછી સૂકાવી ઘીમાં શેકવું. લાલ રંગ થાય એટલે ઉતારી તેમાં બદામ તળીને નાખવી—દૂધનો માવો કરીને નાખવો; અને જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, એલચી, વંશલોચન, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને કમળકાકડી, એ ઝીણા વાટીને નાખવા અને હલાવી એકત્ર કરવા. પછી સર્વ ઓષધોથી બમણી સાકર લઇ કોળાના પાણીમા પાક કરવો. તેમા કેસર નાખવું. ચાસણી કરી સર્વ ઔષધો નાખી એકત્ર કરી રાખી મૂકવું. એ નિત્ય બબ્બે તોલા ખાવાથી અમ્લપિત્ત, દાહ, ભ્રમ, શોષ, ક્ષીણતા, અગ્નિમાદ્ય, એ રોગો દૂર થઇ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૩ છઠ્ઠા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—જૂના કોળાનો ગર ૨૦૦ તોલા લઇ, તે ૧૨૮ તોલા ગાયના દૂધમા લાલ થાય ત્યાંસુધી શેકવું. પછી ૫૧૨ તોલા અરડુસીનો કાઢો લઇ તેમા ૪૦૦ તોલા સાકર નાખી પાક કરવો અને તેમા તે નાખવું; તથા આમળા, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને લીંડીપીંપર ૧૬ તોલાનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદ્રોગ, અમ્લપિત્ત અને પીનસનો નાશ થાય છે.

૨૪ સાતમા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—જૂનું અને મોટું કોળું છોલી તેના બારિક કકડા કરવા. તે કાજીમા અને પાણીવડે ધોવા. પછી ૧૨૮ તોલા દૂધ લઇ તેમાં તે બાફવા. પછી તેને ઘીમા શેકવા. સારા લાલ થયા પછી તેને ઉતારી, ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કોળાના કકડા તથા લીંડીપીંપર, સુંઠ અને મરી આઠ આઠ તોલા; તથા જીરૂં, શહાજીરૂં, આમળાં, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, શિંગોડાં, ષટ્કચૂરો, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, ચારોળી, કાળીમુસળી, લવંગ અને કલાઇની ભસ્મ, એ બબ્બે તોલા નાખી સારી પેઠે ઘુંટી તે પાક અવલેહ સરખો કરવો. પછી તેમા ઘી નાખી તે પાક બલાબલ જોઇ સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, કામીણ, તમકશ્વાસ, ભ્રમ, ઉલટી, તૃષા, શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર. શિરોરોગ, યોનિશૂળ, રક્તપ્રદર અને અગ્નિમાદ્યના રોગોને દૂર કરે છે; વૃદ્ધ પુરુષ તરુણના જેવો થાય છે; વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે અને

નપુંસકને પુરુષત્વ આવે છે. આ કુષ્માંડકાવલેહ સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર છે.

૨૫ આઠમા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—કોળું ચીરી તેના કકડા કરી ૪૦૦ તોલા જેટલા લઈ પાણીમાં બાફી પછી વસ્ત્રથી નીચોવી નાખવા. પછી ૧૨૮ તોલા ઘીમા તે કુચાને શેકવા. બાદ સાકર ૬૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કોળાને નાખવું; અને તે સાથે સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ગરમાળો, જીરૂ, ચિત્રો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ત્રિફળાં, બલાત્રય, (બળવૃક્ષ, જીતેલી, અતિબળા), શતાવરી, તાલીસપત્ર, મેથી, નસોતર, દંતીમૂળ, ગજપીંપર, તાલીમખાનું, તલ, દ્રાક્ષ, ગોખરૂ, નાગરમોથ, ચવક, આસંધ, કાળો વાળો, ચારોળી, કૌચબીજ, ષટ્કચૂરો, જેઠીમધ, વંશલોચન, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, કમળાક્ષ, લવંગ, શીમળાની છાલ અથવા ગુંદર, ભાગ, ચણકબોબા, જાયફળ, જાવંત્રી, ભોંયકોળું સિંધવ, કાળી મુસળી અને શિંગોડાં, એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો; તથા અભ્રકભસ્મ ૪ તોલા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો. ઉત્તમ પ્રકારની કોષ્ઠશુદ્ધિ કરી આ પાક સેવન કરવો. આ પાક ધાતુવર્ધક, અગ્નિવર્ધક અને પુષ્ટિવર્ધક છે; તથા ક્ષયરોગ, રક્તપિત્ત, પાડુરોગ, શ્વાસ, પિત્ત તથા પ્રમેહ, એ રોગોનો નાશ કરે છે. એના સેવનથી અતિશય બળ પ્રાપ્ત થાય છે; અને આ પાકનું સેવન કરનાર માણસ મોટો બુદ્ધિમાન થાય છે.

૨૬ નવમા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—ઉપર પ્રમાણે ઘીમા શેકવા સુધીની ઉપલેજ વજને ક્રિયા કરી, પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં મધ ૬૪ તોલા, ત્રિકટુ, ધાણા, જીરૂં તથા ચતુર્જાત પ્રત્યેક ૮–૮ તોલા નાખી લેહ કરવો. એના સેવનથી રક્તપિત્ત દૂર થઈ બલપ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૭ દશમા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—કુષ્માંડકાવલેહની પેઠેજ સુરણ લઇ તેનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તેનું સેવન કરવું; એટલે મૂળવ્યાધિ, મૂઢવાત અને અગ્નિમાદ્યનો નાશ થાય છે.

૨૮ અગીઆરમો કુષ્માંડકાવલેહ:—જૂનું કોળું લઇ તેમાંનાં બી કાઢી નાખી, તેના કકડા કરી તેમાથી ૪૦૦ તોલા કકડા લઇ, ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવા. પછી તજ, તમાલપત્ર, ધાણા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, જીરૂં, એલચીદાણા, ત્રિફળાં, ચિત્રો, પીંપળીમૂળ, ચવક, ગજપીંપર, શિંગોડાં, કચૂરો (કસેરૂ), કાળી મુસળી અને નાગરમોથ, એ દરેક ઔષધો ચાર ચાર તોલા; તથા ગોળ ૪૦૦ તોલા લઇ, તે સર્વ એકત્ર પચન કરવું. ઠંડું થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખવું. આ પાકના સેવનથી કફ, પિત્ત, વાયુ તથા અગ્નિમાદ્ય દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અશક્તને શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ તે પુષ્ટ થાય છે. ઘોડાના જેવી મૈથુન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અતિશય સ્ત્રીસંગના યોગે જે પુરુષો ક્ષીણવીર્ય થએલા છે, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની વીર્યપ્રાપ્તિ થાય છે; તેમજ ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી, ઉલટી અને અરુચિનો નાશ થાય છે. આ ગુડકૂષ્માડકાવલેહ કૃષ્ણાત્રેયે શોધેલો છે.

૨૯ બારમો કુષ્માંડકાવલેહ:—૮ મા પ્રકારમાં કહેલા વજન પ્રમાણે કોળું બાફી, પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઇ તેનો પાક કરી, તેમાં તે કોળાના કકડા તથા લીંડીપીંપર ૮ તોલા, સુંઠ ૮ તોલા, જીરૂં ૮ તોલા તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા અને મરી, એ પ્રત્યેક ૨–૨ તોલા નાખવાં. પછી તે પાક નીચે ઉતારી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખી, સારીપેઠે ઘુંટી, તે પાક ઉત્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો. એ પાકના સેવનથી ઉધરસ, હેડકી, તાવ, દમ, રક્તપિત્ત અને ક્ષતક્ષય, એ રોગો દૂર થઇ હૃદયમાં પડેલી ચાંદીઓ રૂઝાઇ જાય છે; અને બુદ્ધિ, સ્મૃતિ તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હૃદયને આહ્લાદ આપનાર રસાયન અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલું છે.

૩૦ તેરમો કુષ્માંડકાવલેહ:—જૂનું અને મોટું કોળું લઇ, બાફી તેના બારિક કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં બાફવા. અર્ધ પાણી બળી ગયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તે કકડા વસ્ત્રમાં બાંધી તેમાંથી પાણી નીચોવી નાખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને કોળાના કૂચા સૂકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકી લાલ થયા પછી કોળાંના ઉકાળેલા પાણીમાં નાખી, તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો

થાય એટલે તેમાં લીંડીપીંપર, સુંઠ, જીરૂં અને શહાજીરૂં પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને ધાણા, **તમાલ**-પત્ર, એલચી, મરી અને તજનું ચૂર્ણ બબ્બે તોલા નાખવું તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું. **આ** **અવલેહ** રોજ ચાર તોલા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, પિત્તજ્વર, તૃષા, દાહ, પ્રદર, કૃશતા, ઉલટી, સ્વરભેદ, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષય વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. આ પાક વૃષ્ય (વીર્ય-વર્ધક), બૃંહણ (ધાતુવર્ધક) અને બળવર્ધક છે.

૩૧ ચૌદમો કુષ્માંડકાવલેહ:—કોળું છોલી તેના કકડા ૪૦૮ તોલા લઇ તે પાણીમાં પલાળવા. પછી વસ્ત્રમા નાખી કોરા કરવા. એ કોરા થએલા કુચાઓને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં મધના જેવા લાલ થાય ત્યાંસુધી શેકી નીચે ઉતારી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કુચા નાખવા; તથા લીંડીપીંપર અને આદુ, એ આઠ આઠ તોલા નાખવાં; તથા જીરૂ, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, મરી, ધાણા, એ બબ્બે તોલા નાખવા. પછી પાક ઘટ્ટ થાય એટલે નીચે ઉતારી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખવું. (તેમાં કોઇના મતમા મધના કરતા અર્ધી ખાંડ અને ખાંડથી અર્ધી દ્રાક્ષ નાખવી એમ છે.) દ્રાક્ષ ૧૬ તોલા, લવંગ ૮ તોલા તથા કપૂર ૧॥ તોલો નાખવું. અગ્નિબળ જોઇ આ પાક સેવન કરવો એટલે રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૃષા અને જ્વરનો નાશ થાય છે. આ પાક વૃષ્ય, તારુણ્યકારક, બળકર અને વર્ણકર છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધેલો છે.

૩૨ પંદરમો કુષ્માંડકાવલેહ:—કોળું ચીરી તેના બારિક કકડા કરી ઘીમાં શેકવા. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કકડા તથા મરી, લીંડીપીંપર, સુંઠ, જીરૂં, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી-દાણાનું ચૂર્ણ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક બાળકને અને વૃદ્ધને હિતકારક છે. આ પાક વાયુરોગ, રક્તવિકાર, અતિ સ્ત્રીસંગથી થયેલી ક્ષીણતા, વ્રણરોગ, તૃષા, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, મૂળવ્યાધિ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે.

૩૩ સોળમો કુષ્માંડકાવલેહ:—સારૂં પાકેલું કોળું લઇ, તેની ઉપરની છાલ અને અંદરનાં બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરી, તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ પાણીમાં બાફવા. પછી પાણી નીચોવી નાખી કુચાને ૬૪ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવા. પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઈ કાઢી રાખેલા કોળા-ના પાણીમા તેનો પાક કરી તેમાં શેકેલા કકડા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા, જીરૂ અને નાગકેસર, એ આઠ આઠ તોલા નાખવું. પાક ઠંડો થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ નાખવું. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઉલટી, નેત્રરોગ, તૃષા અને જ્વર, એ રોગો દૂર થઇ ગળું સાફ થાય છે, વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, શકિત આવે છે અને શરીરની કાન્તિ સારી થાય છે. એ પ્રમાણેજ સૂરણપાક કરવો તે (સૂરણ-પાક) મૂઢવાયુ એટલે અપાનવાયુનો રોગ, અગ્નિમાંદ્ય અને મૂળવ્યાધિ ઉપર સારો ગુણ કરે છે.

૩૪ કેસરકાવલેહ—ત્રિકટુ, ચાતુર્જાત, ત્રિફળા, લવંગ, કૃષ્ણાગરૂ, ધોળું ચંદન, તાલીમ-ખાનું, અક્કલકરો, જાયફળ, કૌચબીજ, મોચરસ, બળદાણા, આસંધ, ગોખરૂ, કાળી મુસળી, વાવડીંગ, સમુદ્રશોષનાં બી, શુદ્ધ કરેલા કોચલા, જાઇનાં ફૂલ અને ચણકબાબા, એ ઔષધો સમભાગ લેવાં. કેસર ૨૦ ભાગ, કસ્તૂરી ૧૬ ભાગ અને સાકર ૪ ભાગ નાખવી. બંગભસ્મ (કલઇની ભસ્મ), પારાની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, તાબાની ભસ્મ અને કાંતભસ્મ, એ ભસ્મો એકેક ભાગ નાખવી. સોનાના વર્કના પાન ૨૦૦ અને રૂપાના વર્કનાં પાન ૨૦૦ નાખવાં. ભાંગ શુદ્ધ કરી ૮ ભાગ નાખવી. પછી એ સર્વનો લેહના જેવો પાક કરવો. આ પાક રોજ પ્રાતઃ-કાળે ૧ તોલો આપવો; તેથી કરી વીર્યવૃદ્ધિ થઇ સર્વરોગોનો નાશ થાય છે. સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, દુઃસાધ્ય વાતરક્ત, અસ્થિરોગ, શિરોરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરુષ તરુણ જેવો થઇ આરોગ્યપ્રાપ્તિ પામે છે અને બળ તથા કાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમજ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, દુઃસાધ્ય વાતરક્ત, અસ્થિરોગ અને સંધિ-રોગનો નાશ થાય છે.

૩૫ બીજા પ્રકારનો કેસરકાવલેહ:—૩૨ તોલા લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ, ૧૬ તોલા કેસર

અને ૧૫૩૬ તોલા ગાયનું દૂધ, એ સર્વ એકત્ર કરી, લોખંડની કડાઈમાં મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમા ઘી ૧૨ તોલા અને સાકર ૪૦ તોલા નાખવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, જાયફળ, જાવંત્રી, કાચકાનું મગજ, કૌચબીજ, શતાવરી, આસંધ, ગોખરૂ, શેરણી, કચોરાં, અમ્લવેતસ, સુંઠ, ધાણા, વગડાઉ તુલસીનાં બી, વંશલોચન, શિંગોડા, નાગરમોથ, મોચરસ, વરધારા, દેવદાર, શણ, અજમો, કૃષ્ણાગરૂ, કમળ અને તાલીમખાનું, એ પ્રત્યેકનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખવું; તેમજ અભ્રકભસ્મ, તામ્રભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, લોહભસ્મ અને દૂધમાં શોધન કરેલો વછનાગ, એ પ્રત્યેક ઔષધો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવા. આ કેસરકાવલેહ દુર્બળોને બળ આપનાર, ધાતુપુષ્ટિકર, શક્તિવર્ધક તથા કાંતિવર્ધક છે. વીર્ય, બળ અને માસ જેનું નષ્ટ થએલું છે અને જેને મૈથુનની ઇચ્છા થતી નથી, એવા પુરુષની ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. એના સેવનથી વાતકફથી થનાર રોગોનો જલદીથી નાશ થાય છે.

૩૬ ખંડકાદ્યવલેહ:—શતાવરી બળદાણાના વૃક્ષના મૂળ, ગળો, મુંડી (કલાર), ત્રિફળાં, તજ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ, અરડુસી, ભોરિંગણી, ઉભી ભોરિંગણી અને ખેરના મૂળ, પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઈ, એનો કાઢો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કરી પછી તેમાં સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ તથા લોહભસ્મ, એ ત્રણ ભસ્મો મળીને ૪૮ તોલા; સાકર ૬૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો લોખંડની કડાઇમાં પાક કરવો. તે પાક ગોળ જેવો થાય એટલે તેમાં વંશલોચન, વાવડીંગ, લીંડીપીંપર, સુંઠ, જીરૂ, શહાજીરૂં, કાકડીનાં બી, ત્રિફળા, ધાણા, મરી, લીંડીપીંપર અને નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઇ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી પ્રથમના પાકમાં નાખી એકત્ર ખરલ કરવું. પછી સ્નિગ્ધ લોખંડના વાસણમાં આ પાક ભરી રાખવો; અને એ પાકમાંથી એક તોલો પાક પ્રભાતમાં ખાવા આપવો અને ઉપર દૂધ પાવું તથા જડાન્ન ભોજન કરાવવું; એટલે રક્તપિત્ત, રક્તપ્રવાહ, રક્તશૂળ, રક્તાતિસાર, રક્તમેહ, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, અમ્લપિત્ત, ક્ષય, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, ઉલટી, કૃમિ, પાંડુરોગ, પ્લીહા, ઉદર, આનાહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, એ સર્વ રોગોનો આ પાક નાશ કરે છે; તેમજ તે ચક્ષુષ્ય, પૌષ્ટિક, માંગલ્ય, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ અને પુત્રોત્પત્તિકારક હોઇ કામ, અગ્નિ અને બળને વધારનાર છે. આ પાક ઉપર પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો તથા નાળીએરનું પાણી, લાંબડી, ચાકવતની ભાજી, સૂકા મુળા, પંડોળા, વંતાક, પાકેલી કેરી, ખજૂર, મીઠું દાડમ, કોળું, કાકડી, કાલીંગડું, કારેલું, કસુંબી એ પદાર્થ; જળસ્થળનાં જંતુનાં માંસ, આ સર્વ પદાર્થો ખંડકાદ્યવલેહ ભક્ષણ કરનાર પુરુષે વિશેષે કરી વર્જ્ય કરવા.

૩૭ ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહ:—કાકડાશીંગી, ભોંયઆમલી, ત્રિફળાં, બળવૃક્ષના મૂળ, ગળો, ભોયકોળું, ષટ્કચૂરો, હરણવેલ, દશમૂળ, ચંદન, નાગરમોથ, નીલકમળ, એલચીદાણા, અરડુસી, કાળી દ્રાક્ષ, અષ્ટવર્ગ (ન મળે તો પ્રતિનિધિ લેવા) અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક ઔષધ છ છ તોલા લેવું. પછી આમળાં નંગ ૫૦૦ લઈ, ઉપલા સર્વ ઔષધો અને તે આમળાને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા નાખી ચોથો ભાગ પાણી બળતાં શેષ રહે એટલે તેને ગાળીને તે આમળાંમાંનાં બી કાઢી લઇ, ચોવીસ તોલા તેલ અને ચોવીસ તોલા ઘી લઇ તેમાં શેકી નાખવું. પછી ગાળી લીધેલા ઉકાળાના પાણીમાં તે મગજ અને ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી, સારો જાડો થાય ત્યાસુધી પાક કરવો. તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૪ તોલા અને લીંડીપીંપર ૮ તોલા નાખી તે અવલેહ પ્રાશન કરવાના ઉપયોગમાં લેવો. એના સેવનથી શોષ, ક્ષીણત્વ, મૂર્છા, શ્વાસ, ઉલટી અને ઉધરસનો નાશ થાય છે; અને વિષયાસક્તિ થાય છે.

૩૮ બીજો ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહ:—દશમૂળ, બળમૂળ, નાગરમોથ, જીવક, ઋષભક, નીલ-કમળ, સાલવણ, પીઠવણ, લીંડીપીંપર, કાકડાશીંગી, મેદ, ભોંયઆમલી, એલચીદાણા, હરણદોડી, કૃષ્ણાગરૂ, દ્રાક્ષ, પોખરમૂળ, ચંદન, ષટ્કચૂરો, સાટોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, કાંગ, ગળો, ઘોળું

કાળું, અરડુસી અને પીંપળામૂળ, એ ઔષધો ચાર ચાર તોલા; આમળાં નંગ ૫૦૦ તથા પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઇ, તેમાં ઉપરનાં સર્વ ઔષધ તથા આમળાં નાખી પાણી ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યાંસુધી ઉકાળો કરી પછી પાણી ગાળી લેવું. તદનંતર આમળાંમાંના ઠળિયા કાઢી નાખી તે આમળાં, તેલ અને ઘી ૪૮ તોલા લઇ, તેમાં શેકી નાખવાં. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઇ એ બધાનો લેહ તૈયાર કરવો. પછી તેમા મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીંપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા, એ પદાર્થો નાખવા. આ અવલેહ સેવન કરનારે એકાંતવાસ કરી રહેવું અને પથ્યભોજન કરવું. આ અવલેહ ચ્યવન ઋષિએ સેવન કરવાથી તેમની જરાવસ્થા દૂર થઇ હતી; તેમજ એથી ઉધરસ, દમ, તાવ, શોષ, હૃદ્રોગ, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, મૂત્રરોગ, વીર્યદોષ અને સ્વરભેદ દૂર થાય છે. બાળક, વૃદ્ધ, ઉરઃક્ષતક્ષયી અને કૃશને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમજ બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, કાંતિ, આરોગ્ય તથા આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. શરીરસ્થ વાયુની ગતિ યથાયોગ્ય રહે છે, સ્ત્રીભોગવિષે ઇચ્છા થાય છે, ઇંદ્રિયોને બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૩૯ ત્રીજો ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહ:—દ્રાક્ષ, એલચીદાણા, નાગરમોથ, દશમૂળ, હરણદોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મેદા, મહામેદા, વગડાઉ અડદ, ઋષભક, જીવક, જેઠીમધ, બળદાણા, કાકડાશીંગી, ભોયઆમલી, લોધર, લીંડીપીંપર, હરડે, કમળ, પોખરમૂળ, ષટ્કચૂરો, ગળો, ભોયકોળું, અરડુસી, સાટોડી અને ચંદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઇ ૨૦૪૮ તોલા પાણી લઇ તેમાં નાખવા તથા આમળાં નંગ ૫૦૦ તે પાણીમા નાખી ઉકાળો કરવો. તે પાણી ૧૨૮ તોલા (લગભગ દશમો ભાગ) શેષ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી તે આમળાંના ઠળીઆ કાઢી નાખી તેને ઘી અને તેલ મળી ૪૮ તોલા લઇ તેમાં શેકવાં. પછી ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પુનઃ પચન કરવું. તેમા ૨૪ તોલા મધ નાખવું. વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીંપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો. આ અવલેહ જરા તથા મૃત્યુનો નાશક છે; અને ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરુસ્તંભ, તાવ, ક્ષય, ઉલટી, હૃદ્રોગ, મૂત્રરોગ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરનાર છે.

૪૦ ચિત્રકાવલેહ:–ચિત્રાનાં મૂળ ૪૦૦ તોલા, પીંપળીમૂળ ૪૦૦ તોલા, દશમૂળ ૨૦૦ તોલા, બળમૂળ, ભારંગમૂળ, ષટ્કચૂરો પહાડમૂળ અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઇ ૧૮૯૨ તોલા પાણીમા નાખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે તેમ ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો; લીંડીપીંપર ૧૬ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણા એ ચાર ચાર તોલા તથા મરી ૪ તોલા, એ સર્વ પદાર્થોને બારિક વાટી પાકમાં નાખી સારી પેઠે ઘુંટી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ૪ તોલા સેવન કરવો; એટલે પ્લીહા (ગાંઠ–બરોળ) ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષયરોગ, શૈત્ય અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ચિત્રકાવલેહ ભારદ્વાજ ઋષિએ કહેલો છે.

૪૧ જાતીપત્ર્યવલેહ:—(જાવંત્રી અવલેહ):—જાવંત્રી ૬૪ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી, તેમાં ગાયનું દૂધ ૮૦૦ તોલા તથા સાકર ૨૦૦ તોલા લઇ મંદાગ્નિ ઉપર ચીકાશથી ચોંટી જાય ત્યાંસુધી પચન કરવું. ત્યાર પછી ૧૬ તોલા જાવંત્રી લઇ તેનો કલ્ક કરી(વાટી)ને તેમાં નાખવી. તેમજ સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, રુમીમસ્તકી, તગર, મોચરસ, ધોળી મુસળી, કાળી મુસળી, કૌચબીજ, સમુદ્રશોષનાં બી, કાળા ધંતુરાનાં બી, અફીણ, કલઇની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, ગોખરૂ, કૃષ્ણાગરૂ, કેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકબાબા, વાળો, ધોળું ચંદન, કૌચબીજ, ખુરાસાની અજમો અને કાયકાં, એ ૩૪ ઔષધો તોલો તોલો લઇ તેમા નાખવા. પછી અવલેહ સિદ્ધ થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ અવલેહ દિનપ્રતિદિન ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો. તેથી કરી બળ તથા વીર્ય પ્રાપ્ત થઇ પુરુષ સ્ત્રીઓને આહ્લાદ આપનાર થાય છે. બુદ્ધિ, કાંતિ તથા સ્મૃતિ ઉત્તમ થઇ પુરુષ ઘોડાના જેવો વેગવાન થાય છે. ધાતુવૃદ્ધિ થઇ તેને સો સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે. તેમજ વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, પ્રબળ શ્વાસ, કાસ, જીર્ણજ્વર, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય અને અરુચિ વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. આ જાતીપત્ર્યવલેહ પ્રાણાચાર્યે નિર્માણ કરેલો છે તેમજ તે આત્રેયાદિકોને માન્ય છે.

૪૨ જીરકાવલેહ:—જીરૂં ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને લોધર ૩૨ તોલા લઇ, સર્વ એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. અવલેહના જેવું જાડું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા, ચાતુર્જાત, લીંડીપીંપર, સુંઠ, જીરૂં, વાળો, દાડમની છાલ, રસાંજન, ધાણા, હળદર, પડવાસ, વંશલોચન અને તવક્ષીર, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખવા. આ જીરકાવલેહ પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્, પથરી, જીર્ણજ્વર, ક્ષય, દાહ, પીનસ તથા મૂળવ્યાધિનો નાશ કરે છે; અને પુષ્ટિ, બળ, આરોગ્ય તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

૪૩ બીજો જીરકાવલેહ:—૧૬ તોલા જીરૂં લઇ તેનાથી ચોગણા બકરીના દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં મધ, સાકર અને ઘી, પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને અજમોદ, અતિવિષ, વાવડીંગ, હીંગ, સિંધવ, કાચકાનો મગજ, ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, હળદર, ચિત્રાના મૂળ, લીંડીપીંપર, જાયફળ, લવંગ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, લોધર, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ તોલો તોલો નાખવી. આ જીરકાવલેહ સંગ્રહણી, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, જીર્ણજ્વર, પ્રદર, આમાતિસાર અને સોજાનો નાશ કરે છે.

૪૪ ત્રિફલાદ્યવલેહ:—ત્રિફળા ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, ચિત્રાનાં મૂળ ૩ ભાગ, વાવડીંગ ૩ ભાગ, શિલાજિત ૫ ભાગ; તથા રૂપાની ભસ્મ, હરતાલભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ અને લોહભસ્મ એકેક ભાગ તથા સાકર ૮ ભાગ લઇ, તેનો પાક કરી, તેમા ઉપલા સર્વ ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે પાક લોહપાત્રમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૧ તોલો સેવન કરવા આપવો અને તે ઉપર રુચિકર પદાર્થોનું ભોજન કરવું. કળથી, કાવળી વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ અવલેહના સેવનથી પાંડુરોગ, વિષમજ્વર, ક્ષય, કોઢ, અજીર્ણ, પ્રમેહ, શ્વાસ, સોજો, અરુચિ, અપસ્માર, કમળો અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૪૫ દાડિમાવલેહ:—દાડમનો રસ ૬૪ તોલા લઇ તેને ચારગણા પાણીમાં ઉકાળી ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી તેમા સાકર ૬૪ તોલા અને સુંઠ, પીંપળીમૂળ, લીંડીપીંપર, ધાણા, અજમો, જાવંત્રી, મરી, જીરૂં, વંશલોચન, ભાંગ, લીમડાના પાદડાં, મજીઠ, કુડાની છાલ, શીમળાની છાલ, એરલુ, અતિવિષ, કાળીપાટ અને લવંગ, એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને ઘી તથા મધ એ ૬૪ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ જ્વરાતિસારનો નાશકર્તા છે.

૪૬ દ્રાક્ષાવલેહ:—કાળી દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી ઘીમાં તળવી. પછી સાકરના પાકમાં નાખી તેમાં જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, એલચી, વંશલોચન, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને કમળકાકડી, એનું ચૂર્ણ નાખી રાખવું. આ નિત્ય બે તોલા આપવાથી અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, પાંડુ, કમળો અને અશક્તિ, એ રોગો દૂર થાય છે.

૪૭ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ:—લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાંનો રસ ૬૪ તોલા અને દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ સર્વનો પાક કરી જરાપાતળો થાય ત્યારે તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, હરડે, જીરૂં, ધાણા, નાગરમોથ, આમળા તથા વંશલોચન, એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ અને શહાજીરૂં, સુંઠ, નાગકેસર, જાયફળ, મરી તથા ભીમસેની કપૂર, એ સર્વ અર્ધો અર્ધો તોલા નાખી તેમાં ૧૨ તોલા મધ નાખી, આ પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી સવારે બલાબલ જોઇ ખાવા આપવો. તે પાક અમ્લપિત્ત, મળબંધ, અરુચિ, ઉલટી, તૃષા, દાહ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. આ રસાયન હૃદયને હિતાવહ છે.

૪૮ બીજો ખંડપિપ્પલ્યવલેહ:—લીંડીપીંપર ૬૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા, એ ત્રણે પદાર્થો એકઠા કરી કડાઇમાં ઉકાળી જાડું થયા પછી તેમાં લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીંપળીમૂળ, ધોળું ચંદન, જેઠીમધ, વાળો તથા જાવંત્રી, એ પદાર્થો તોલો તોલો તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી અગ્નિમાંદ્ય અને કૃશત્વ વગેરેનો નાશ થાય છે. આ પાક બળકર અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ તથા તરુણને વીર્યવર્ધક છે. તેમજ વિપુલ બળ આપનાર, દીપન અને પાચન એવો હોઇ ઉધરસ, દમ, પ્રમેહ, ક્ષય, અતિતૃષા, કમળો, પાંડુરોગ, ખસ, પ્લીહા, જીર્ણજ્વર, વાતરોગ, કફરોગ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે.

૪૯ ત્રીજો ખંડપિપ્પલ્યવલેહ:—લીંડીપીંપર ૧૬ તોલા, ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાંનો રસ ૬૪ તોલા, દૂધ ૩૨૦ તોલા, એ સમગ્ર ઉકાળવું. જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી નાગરમોથ, ધાણા, સુંઠ, જટામાસી, જીરૂં, શહાજીરૂં, હરડે અને આમળાં, એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા; મરી અને ખેરસાર, એ છ છ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક રોજ ત્રિફળા અને મધમા યથાશક્ત સેવન કરવો; એટલે શૂળ, અરુચિ, હૃદ્રોગ, ઉલટી અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ અગ્નિદીપક અને હિતાવહ છે.

૫૦ પિપ્પલ્યાદ્યવલેહ:—૬૪ તોલા લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ લઇ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું, પછી તેમા ઘી ૧૨૮ તોલા નાખી મધના જેવું જાડું કરવું. પછી તેમા સાકર ૧૯૨ તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી જાડું થયા પછી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પંચકોલ, મરી, તગર, જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ કાયકા, અક્કલકરો, સમુદ્રશોકનાં બી, અગર, જીરૂં, શહાજીરૂ, સુવા, વરીઆળી, ષટ્કચૂરો, ધાણા, વાવડીંગ, તામ્રભસ્મ, સુવર્ણ-માક્ષિક ભસ્મ, અભ્રક ભસ્મ, વંગભસ્મ (કલઇની ભસ્મ), લોહભસ્મ, વંશલોચન તથા ભીમસેની-કપૂર, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી નાખવું; પછી તે પાક ઉત્તમ પાત્રમાં ભરી રાખવો. આ પાકનું રોજ સેવન કરવાથી આયુષ્ય અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે. શુક્રવૃદ્ધિ થઇ ઉત્તમ પ્રકારે વાજીકરણ થાય છે. વલીપલિત એટલે કેશ ધોળા થવાથી મુક્ત થઇ ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને સર્વ રોગથી મુક્ત થઇ મોટો બળવાન થાય છે. શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઈ, બળ અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક યથાશક્તિ સેવન કરવાથી ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ અને ૨૦ પ્રકારના કફરોગ નાશ પામે છે; તેમજ ૧૮ પ્રકારનો કોઢ, ૨૦ પ્રકારનો પ્રમેહ, અરોચક રોગ, ગુલ્મ, ક્ષય, ઉધરસ, તમકાદિ સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ, જીર્ણજ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર અંડવૃદ્ધિ, પ્રદર, પાંડુરોગ, વાત, પિત્ત, વાતરક્ત, આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ, મેદોરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ વગેરે રોગનો નાશ થાય છે. જેમ દેવતાઓને અમૃત હોય તેમ આ પાક માણસોને અમૃતતુલ્ય છે.

૫૧ બીજો પિપ્પલ્યાદ્યવલેહ:—લીંડીપીંપર ૬૪ તોલા, સાકર ૧૨૮ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઇ, પ્રથમ દૂધમાં ઘી નાખી તેમા લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી કઢવી જાડું થયા પછી સાકર અને મધ નાખવું. પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા તથા નાગકેસર, એ ચાર ચાર તોલા અને લોહભસ્મ ૧ તોલો નાખવા. આ અવલેહ રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવા આપવો; એટલે ૧૮ પ્રકારના કુષ્ઠ (કોઢ) રોગ, ૧૧ પ્રકારના ક્ષયરોગ, પાચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, પાડુરોગ, નપુંસકત્વ, અરુચિ અને મંદાગ્નિનો નાશ થઇ ઉત્તમ કાંતિ થાય છે અને ૧૦૦ સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. આ શ્રેષ્ઠ રસાયન અશ્વિનીકુમારે કહેલું છે.

૫૨ ભલ્લાતકાવલેહ:—સારા પાકેલાં અને ફોડેલાં ભિલામાં ૧૦૨૪ તોલા લઇ તેનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમા ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો; અને તેમાં કાઢાથી ચોગણું દૂધ અને ચોથો ભાગ ઘી નાખી ઘટ્ટ થાય ત્યાસુધી ઉકાળી તેમા સાકર ૬૪ તોલા નાખી, ઘુંટી તેમ ને તેમજ સાત દિવસ રાખવો. પછી અગ્નિબળ જોઇ તેનું સેવન કરવું. આ પાકના સેવનથી સંપૂર્ણ ગુદારોગનો નાશ થાય છે, ધોળા વાળ કાળા થાય છે, દૃષ્ટિ ગરુડના જેવી તીક્ષ્ણ થાય છે, કાંતિ ચંદ્રના જેવી, વેગ ઘોડાના જેવો, ઉત્તમ બળ, મોરના જેવો શબ્દ, અગ્નિ જેવી દીપ્તિ તથા સ્ત્રીઓને પ્રિય, નિરોગી અને સોથી પણ વધારે વર્ષનો આયુષ્યવાન થાય છે. આ પાક સેવન કરનારને અન્ન, પાન, ગરમી અને મૈથુનની બંધી નથી. આ પાક ખાવાથી સંપૂર્ણ રોગોનો નાશ કરે છે. સર્વ પ્રકારના રસાયનમધ્યે આ પાક રાજાધિરાજ છે.

૫૩ ભારંગી હરીતક્યવલેહ:—૪૦૦ તોલા ભારંગમૂળ, ૪૦૦ તોલા દશમૂળ અને મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા લઇ, તે બધાથી ચોગણા પાણીમા ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તે સારા નવા વસ્ત્રથી ગાળી લેવો. પછી ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ ગોળ નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર લેહ તૈયાર કરવો. તે ઠંડો થયા પછી તેમા મધ ૨૪ તોલા, ત્રિકટુ, ત્રિસુગંધ (તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી) એક તોલો,

અને જવખાર બે તોલા, એ પ્રમાણે નાખવું. પછી રોજ તે અવલેહમાંથી એક હરડે અને ૨ તોલા અવલેહ ખાવા આપવો; એટલે દારુણ શ્વાસ અને પાંચ પ્રકારની ઉધરસ દૂર થાય છે.

૫૪ બીજો ભારંગી હરીતકયવલેહ:—ભારંગમૂળ અને પંચમૂળ ૪૦૦–૪૦૦ તોલા અને પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ એનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમા મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા નાખી પચન કરવી. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ જૂનો ગોળ નાખવો. જાડું થાય એટલે નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા, ત્રિફળાં ૩૨ તોલા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, એલચી, તજ, નાગકેસર અને તમાલપત્ર, એ ચાર ચાર તોલા નાખવાં. એના સેવનથી દમ, ઉધરસ, શોષ, હેડકી, એકાંતરીઓ તાવ અને તીવ્ર પીનસ (સળેકમ)નો નાશ થાય છે. આ રસાયન અશ્વિની-કુમારે ઇંદ્રને કહેલુ છે.

૫૫ લક્ષ્મીવિલાસાવલેહ:—જાવત્રી, લવગ, એલચી, અંકોલની છાલ, મરી, નખલા, હરડે, નસોતર, સુંઠ, શતાવરી, કેસર, ચંદન, ખુરાસાની અજમો, કચૂરો (કસેરૂ), શિંગોડાં, તજ, મોરમાસી અને કસ્તૂરી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઇ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તેમા તૃતીયાશ સુગંધી અત્તર મેળવવું. ૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી ભાંગ નાખવી. બે માસા લઘુ તૈલ (?) નાખવું. પછી સાકર, ગુલાબના ફૂલ અને ગુલાબનું પાણી નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ વૃષ્ય, બળકર અને અગ્નિદીપક છે.

૫૬ વ્યાઘ્રીહરીતક્યવલેહ:—ભોરિંગણીના પંચાગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઇ સર્વનો ચતુર્થાશ કાઢો કરવો. પછી તે ગાળી લઇ તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પુનઃ કઢવી, નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, મધ ૨૪ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવું. આ અવલેહ અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો, એટલે વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થએલી ઉધરસ, ક્ષત, કાસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થાય છે. આ રસાયન ભૃગુ ઋષિએ કહેલું છે.

૫૭ સુંઠયવલેહ:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને જાયફળ, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને ચિત્રો, એ તોલો તોલો લઇ માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર લેહ સિદ્ધ કરવો. તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાખવું. આ પાક બાળક અને વૃદ્ધને પણ આપવો. આ પાક વીર્ય-વર્ધક, વાજીકરણ, શુદ્ધ, કાંતિ અને બળને આપનાર હોઈ સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

૫૮ શ્લેષ્માતકયવલેહ:—પાકેલાં ગુંદામાંનાં બીઆં કાઢી નાખી, તેને તડકામાં સૂકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૬૪ તોલા લેવું. તેટલીજ સાકર લેવી; તેમજ તાલીમખાનું, ગોખરૂ, કાળીમુસળી, શતાવરી, કૌચબીજ, આસંધ, ધોળા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ, ત્રિકટુ, ત્રિસુગંધ, જાયફળ, લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, સમુદ્રશોકનાં બી અને ખુરાસાની અજમો તોલો તોલો અને કસ્તૂરી ૩ માસા લેવી. પછી સર્વેનો પાક કરી તે પાક મધ અને ઘીની સાથે સવારે અને સાંજે શક્તિ પ્રમાણે એક અથવા બે તોલા સેવન કરવા આપવો. તેના ઉપર ખોરાક દૂધ અને ઘીસહિત આપવો. તેલ-વાળા અને ખાટા પદાર્થો ખાવામાં વર્જ્ય કરવા. પાન ખાવા આપવું. ઠંડું પાણી પાવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી આ પાકનું સેવન કરવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, ષંઢત્વ દૂર થાય છે, બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, વૃદ્ધ માણસ જુવાન જેવો થાય છે; તેમજ પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, જીર્ણજ્વર, અરુચિ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે.

૫૯ પુનર્નવાવલેહ:—પુનર્નવા (સાટોડી), ગળો અને દશમૂળ, એ સર્વ મળી ૩૨ તોલા લઇ, ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં આદુનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચન કરવું. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તમાલપત્ર એલચી, તજ અને ચવક, એ પ્રત્યેક ૧ તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી તે અવલેહ નીચે ઉતારી, ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી સોજો, શૂળ, ઉધરસ,

દમ અને અરુચિનો નાશ થઇ બળ, કાંતિ અને અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

૩—મુરબ્બા

૧ **બીજોરાંનો મુરબ્બો:**—સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર વગેરે મસાલો નાખી તેમાં બીજોરૂં ચીરી તેની ચીરીઓ નાખવી; એટલે મુરબ્બો થાય. પિત્ત ઉપર આ મુરબ્બો ઘણો પ્રશસ્ત છે. બિહી (મુગલી બેદાણાનાં ફળો)નો પણ આજ પ્રમાણે મુરબ્બો થાય છે. એ પણ પિત્ત ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે.

૨ **ચંદનના લાકડાનો મુરબ્બો:**—ચંદનના લાકડાના બારિક કકડા કરી, તેને અષ્ટમાંશ બંગડીખાર અને અષ્ટમાશ પાણી નાખી ચાર પહોર સુધી બાફવાથી સારી રીતે બફાઇ મૃદુ થાય છે. પછી ખાડની ચાસણી કરી તેમાં નાખવી. આ પ્રમાણે શેલડી, બદામ, આદુ વગેરે ન બફાતા પદાર્થો પણ આ ખારવડે બફાઇ જાય છે. બાફતી વેળાએ પાણી બળી જવા દેવું નહિ અને વિશેષ નાખવા જરૂર પડે તો ખાર મિશ્રિત કરી ગરમ પાણી રેડવું.

૩ **લીંબુનો મુરબ્બો:**—કાગદી (ઝીણી છાલવાળાં) લીંબુ ૧૦૦, દૂધ ચાર શેર અને પાણી એક શેર, એ પ્રમાણે લઇ પહેલાં લીંબુ છોલી પાણી અને દૂધ એકત્ર કરી તેમાં બધાં લીંબુ બે દિવસ સુધી નાખી રાખવાં; પછી જરા સૂકવી પુનઃ તેની છાલ કાઢી નાખવી. એટલું કરી પછી શેર લીંબુએ ત્રણ શેર ખાંડ એ પ્રમાણે લઇ, ખાડની સારી ચાસણી કરી, તેમાં લીંબુને છિદ્રો પાડીને નાખવા. આ પાક ઠંડો થયા પછી સારી બરણીમાં ભરી ઉપર કપડાથી મોઢું બાંધી ત્રણ મહિનાપર્યંત બંધ કરી રાખી, પછી લીંબુ ભક્ષણ કરવાં. આ મુરબ્બો પિત્ત ઉપર સારી પેઠે હિતકારક છે.

૪ **આમળાંનો મુરબ્બો:**—એક શેર સારા મોટાં આમળા લઈ તેને સોયથી ટોચી દાબી રાખવાં. તેની અંદરનું પાણી નીકળી જાય એટલે તેને ફટકડીના પાણીમાં મધ્યમ રીતે બાફી ચાર શેર ખાડનો પાક કરી, મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમા આમળા નાખવા અને કાંઇક શિજવવાં; તથા પચન થયા પછી બીજી ચાર શેર ખાંડનો પાક કરી મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમા આમળાં નાખવાં અને કેસર અર્ધો તોલો નાખવું; એટલે મુરબ્બો થયો. આ મુરબ્બો પિત્તશામક અને પૌષ્ટિક છે.

૫ **કેરીનો મુરબ્બો:**—કેરીઓ સારી બેરેષો લીલી લઇ, તેને છોલી નાખી દાબી રાખવી. પાણી નીકળી જાય એટલે કિંચિત્ બાફવી અને પછી આમળાની પેઠેજ મુરબ્બો કરવો.

૬ **ગુલકંદ:**—ઉંચી જાતના ગુલાબના ફૂલ લઇ તેની પાખડીઓ ચુંટી લેવી. ફૂલથી બમણી સાકર લઈ બરણીમા પાંખડીના અને સાકરના ઉપરાઉપરિ થર કરવા અને તેનું મોઢું બાંધી રાખી ૮ દિવસ ગરમીમાં રાખી મૂકવાથી ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ પિત્ત અને દાહ ઉપર પ્રશસ્ત છે.

૭ **મધુપકવ હરીતકી** (હરડેનો મુરબ્બો):—સારી પાકી હરડે વીસ તોલા લઇ તે ૧૨૮ તોલા ગોમૂત્રમા પચન કરવી. પછી કાજી, દૂધ અને છાશ, એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા લઈ તેમા જૂદી જૂદી પચન કરવી. પછી અંદરના ઠીલા કાઢી નાખવા. પછી સુંઠ, મરી, પીંપર, અજમો, ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, વાળો, દાડમની છાલ, અમ્લવેતસ, ધાવડીના ફૂલ, જીરૂં, શહાજીરૂં, પીંપર, જટામાંસી, મોચરસ, બીલાનું મગજ, સંચળ, સિંધાલુણ, પાષાણભેદ, જાંબુ અને કેરીની ગોટલીનું મગજ, અતિવિષ, કાળીપાટ, લવંગ અને જાયફળ, એ સર્વ મળી હરડેના ચતુર્થાંશ લેવું. કોઠાનું મગજ, મંડૂરભસ્મ અને લોહભસ્મ એ દશાશ લેવી; તથા તમામ ચૂર્ણોથી અર્ધી સાકર લેવી. પછી એ સર્વ ચૂર્ણ અને સાકરને મેળવી ઉપલી હરડેમાં ભરી સૂતરથી સારૂં વેષ્ટન કરવું. પછી એક વાસણમાં ઘાસ નાખી તે ઉપર થોડા પાણીનો છંટકાવ કરી તેમાં તે હરડેવાલી મંદાગ્નિ ઉપર એક પહોર સુધી શીજવવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તે હરડે મધમાં રાખી મૂકવી. એના સેવનથી સંગ્રહણી, પ્રમેહ, શ્વાસ, પાડુ અને આમવાતનો નાશ થઇ અગ્નિ વધે છે; ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૮ બીજા પ્રકારની મધુપકવ હરીતકી:—દશમૂળ, લીંડીપીંપર, ચિત્રો, કૌચબીજ, બહેડાં, કાયફળ, મરી, પીંપળીમૂળ, રક્તરોહીડો, દંતીમૂળ, દ્રાક્ષ, જીરૂં, હળદર, દારુહળદર, આમળાં, વાવડીંગ, અધેડી, કાકડાશીંગી, દેવદાર, સાટોડી, ધાણા, લવંગ, ગરમાળાની શીંગોની અંદરનું મગજ, ગોખરૂ, વરધારો, કાચકાનું મગજ, પુષ્કરમૂળ અને ખુરાસાની અજમો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પછી ૨૫૬ તોલા હરડે લઇ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સારી સીજવવી. પછી તે ગુરૂપદેશ પ્રમાણે મધમાં ૩ દિવસ રાખવી. પુનઃ બહાર કાઢી બીજા પાંચ દિવસ મધમાં રાખવી. પછી બહાર કાઢી વળી બીજા ૧૦ દિવસ મધમાં રાખવી. પછી બહાર કાઢી કોરી કરી, ઘીના વાસણમાં મધ નાખી તેમાં નાખવી. પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને લીંડીપીંપરનું ૩૨ તોલા ચૂર્ણ અને પૂર્વોક્ત ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. આ યોગ માણસોના હિતને માટે ધન્વંતરી મહારાજે કહેલો છે. આ પાકના ભક્ષણથી સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે. શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, મદ, તૃષા, અરુચિ, અગ્નિમાંદ્ય, યકૃત્, બરોળ, પથરી, અંડવૃદ્ધિ, વિષમજ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દારુણ વાતરક્ત, વાતરોગ, બદ્ધગુદોદર, રક્તપિત્ત, કફપિત્ત, વિચર્ચિકા, કોઢ, મૂળવ્યાધિ, અપસ્માર, પાંડુરોગ અને કમળો વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૯ ત્રીજા પ્રકારની મધુપકવ હરીતકી:—ગાયના છાણનો રસ કાઢી તેમાં ૧૦૦ હરડે દોલાયંત્રથી સારી નરમ થતાંસુધી સીજવવી. પછી તે કાઢી તેને સોયથી ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો પાડવાં. ત્યારપછી એક ઘીના રીઢા વાસણમાં ૪૦૦ તોલા મધ નાખી, તેમાં તે હરડે નાખી રાખવી અને ઉપરા ઉપરિ મધ નાખતા રહેવું. જ્યાસુધી તે મધનું પાણી ન થતા જેમનું તેમ રહે, ત્યાસુધી વારંવાર તેમાં મધ નાખવું. એ પ્રયોગથી તે હરડેની તુરાશ જાય ત્યાર પછી તેમા સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, લવંગ અને વંશલોચન, એ દરેક તોલા તોલાનું ચૂર્ણ નાખવું. આ મધુપકવ હરીતકી બળકર અને વર્ણકારક છે. દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક એક ખાવી; એટલે દુષ્ટવાત, સંગ્રહણી, આમાંશ, દુષ્ટરક્ત, જીર્ણજ્વર, સળેખમ, વ્રણ, વિસ્ફોટક (ફોડા), વાતશૂળ અને શૂળયુક્ત સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૪—સરબત

૧ ગુલાબનું સરબત:—ગુલાબજળ અથવા ગુલાબની કળીઓનો નલિકાયંત્રથી અર્ક કાઢી લઇ, તેમા સાકર નાખી જાડો પાક કરવો. આ સરબત સુવાસિક હોઈ શરીરમાં ઉતરેલી ગરમીનો નાશ કરે છે. તે ઠંડું છે તથા ઉનાળાના દિવસોમા સેવન કરવા જેવું છે.

૨ આમલીનું સરબત:—આમલી સારી સ્વચ્છ બશેર લઈ એક પથ્થરના વાસણમાં ચાર શેર પાણી નાખી ચાર પહોર ભીંજવી રાખવી; અને હાથવડે ખૂબ મસળી, પાણીનો અને તેનો એકરસ કરીને પાણી માટીના વાસણમાં ગાળી લેવું. પછી તે પાણીને કલઈવાળા વાસણમા નાખી ઉભરો આવે તેપર્યંત ઉકાળી તેમાં ખાંડ નાખી ત્રણતારી ચાસણી કરી તૈયાર થયા પછી બરણીમાં ભરી રાખવું. આ સરબત બેથી પાંચ તોલાપર્યંત સેવન કરવું. પિત્તપ્રકૃતિના માણસને સાંજે સૂતી વેળાએ આપવાથી શૌચ સાફ થશે. આ સરબતમાં બીજો એક એવો ગુણ છે કે ઉનાળામાં સવારે એનું સેવન કરવાથી લુખ લાગવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. જેને હમેશાં બધકોશનો સંશય રહેતો હોય, તેને આ સરબત ઘણું ગુણકારી છે. એના સેવનથી ઝાડો હમેશાં સાફ આવે છે.

૩ પાકેલા કોઠાનું સરબત:—આમલીના સરબતની પેઠેજ આ સરબત પણ બનાવવું. આ સરબત શરીરમાં ગરમી ઉપર ઘણુંજ ઉપયોગી છે, સિવાય પિત્તશામક અને રુચિકર પણ છે.

૫—સિરકા

૧ આદુનો સિરકો:—આદુનો રસ ૯ તોલા કાઢી તેમાં તેટલુંજ પાણી નાખવું. પછી ૩૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી અને લવંગ તોલો તોલો નાખી ભરી રાખવાં. આ સરકો શ્વાસ, ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, અરુચિ ઇત્યાદિ ઉપર પ્રશસ્ત છે.

૨ દાડમનો સિરકો:—૨૦ દાડમ સારાં પાકેલાં અને રસદાર લઇ, તેનો રસ કાઢી કલઇ-વાળા વાસણમાં ઉકાળવો અને અંદર સાકર એક શેર નાખવી. મધ જેવું જાડું થાય એટલે તેમા અર્ધો તોલો કેસર અને એક તોલો એલચીનો ભૂકો નાખી શીશીમાં ભરી રાખવો. આ સિરકો પિત્ત અને ઉધરસ ઉપર ઘણો પ્રશસ્ત છે. લીંબુનો સિરકો પણ આ પ્રમાણેજ કરવો.

૩ નાળીએરનો સિરકો:—૫૦ કુમળા નાળીએરનું પાણી લઈ, કડાઈમાં નાખવું અને મધ્યમાગ્નિથી મધ જેવું જાડું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, તેમાં કેસર અર્ધો તોલો અને લવંગનું ચૂર્ણ એક તોલો નાખી નીચે ઉતારી લેવું. આ સિરકો સારી રીતે રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે અને બીજાં ઓષધોનાં અનુપાનો સાથે સેવન કરવાથી ઉપયોગી થઇ પડે છે અને પુષ્ટિ કરે છે.

૬—યાકુતી

ભાંગ અર્ધો શેર કપડામાં બાધી તેને સારી પેઠે ધોઇ તેની પોટલી બાંધી ચાર શેર દૂધમાં નાખવી અને તે દૂધ સારી પેઠે ઉકાળવું. તે ઉકાળેલા દૂધમાં ખટાશ નાખી દહીં કરી વલોવી માખણ કાઢી ઘી બનાવવું; પછી તે ઘીમા બદામ અર્ધો શેર, પીસ્તા અર્ધો શેર, માવો અર્ધો શેર, દ્રાક્ષ અર્ધો શેર તથા ચારોળી અર્ધો શેર વગેરે મેળવી ત્રણ શેર ખાંડનો પાક કરી તેમાં નાખવો. તેમજ જાયફળ, જાવંત્રી, એલચી, સમુદ્રશોફના બી, અફીણ, કેસર, રૂમીમસ્તકી, ચણકબાબા, અક્કલકરો, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને પીંપળીમૂળ, એ સર્વ એકેક તોલો તથા સાલમ, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, આસંધ, શતાવરી, કૌચબીજ, ગોખરૂ અને તાલીમખાનું, એ બબ્બે તોલા; એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી સારી પેઠે મસળી ભાંગના ઘીની અંદર નાખવું. પછી એ સર્વ પદાર્થોને એકત્ર કરી બરણી ભરી રાખવી. આ યાકુતી અવલેહ જેવી બનાવવી. એના સેવનથી વીર્યસ્તંભન તથા વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ થાય છે. એના અંગે માદક શક્તિ વિશેષ છે. એના ઉપર અર્ધો શેર દૂધ પીવું. જેને કેફની ટેવ નથી તેણે એનું સેવન કરવું નહિ. કરવું તો ઘણું થોડું. ઉતાર—લીંબુ, ભાત અને છાશ.

अश्वरोग-परिज्ञान

૧–શિરોવ્યથા

ઘોડાનું માથું સૂજે છે અને તે નીચે માથું ઘાલે છે; ત્યારે તેને વ્યથા થએલી છે એમ જાણવું **ઉપચાર:**–બોરડીની છાલ, પીંપળાની છાલ, અંકોલની છાલ અને એરંડાનાં મૂળ, એ સર્વ જણસો સમભાગ લઇ, પાણીમાં વાટી ઘોડાના મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. ફરવું, તડકો અને બીજી દરેક ત્રાસદાયક ક્રિયાથી તેને દૂર રાખવો.

૨–મુખરોગ

મોઢું સૂજે છે, લાળ પડે છે, ઘાસ ખાતો નથી, એ મુખરોગ થવાનાં લક્ષણો છે. **મુખવાતાદિ સર્વ વાતવિકારો ઉપર ઉપચાર:**—જવખાર, સરસવ, રાઈ, સુવા, હળદર તથા સિંધવ, એ બધી જણસો સમભાગ લઇ આમલીના કચુકાની ખેળમાં ખરલ કરી લેપ કરી કપડાથી બાંધવું.

૩–નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું

ઉપચાર:—(૧) કાવળીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી નાકમાં મૂકવાં. (૨) **શરદી થઈ નાક અને મોઢામાંથી પાણી વહેતું હોય અને વારંવાર સુંઘતો હોય તો:**—હરડે, કાળીજીરી, હળદર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને ગોળ, એ બધી જણસો એકત્ર ખાંડી અજમાશે એકથી બે તોલાપર્યંત સવાર–સાંજ બે વાર એમ ૭ દિવસ સુધી ખવરાવવું.

૪–નેત્રરોગ

ઉપચાર:–(૧) **ફૂલ અથવા પડળ હોય તો:**—બે ત્રણ દિવસના બાળકની વિષ્ઠા આંજવી. (૨) માછલાનું અને બકરીનું પિત્ત મધમાં ખરલ કરી સાત દિવસ અંજન કરવું. (૩) **આંખ રાતી થાય છે, પાણી વહે છે અને સૂજે છે તે ઉપર:**—સિંધવ, સંચળ અને કાચલવણ, એ સર્વ જણસો સમભાગ લઈ કાંજીમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૪) **આંખો લીલી રાતી થઈ હોય તો:**—ગોળ, કપૂર, પારો અને ગોરોચન, એ સર્વ જણસો સમભાગ મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૫) **આંખો સ્વચ્છ થવા માટે:**—સાજીખાર પોણો માસો, આંબાહળદર દોઢ માસો, ભેંસાગુગળ (શુદ્ધ) પા માસો, ભેંસનાં શીંગડાંની રાખ પા માસો અને માણસની ખોપરીની રાખ પા માસો, એ સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ખવરાવવાથી બીજા પણ (વાત, શૂળ, મૂત્રરોગ) રોગ દૂર થાય છે. (૬) લીંડીપીંપર, સુંઠ અને પારો, એ જણસો સમભાગ લઈ મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું.

૫–જ્વર (તાવ) સન્નિપાત

ઉપચાર:—અજમો પા માસો, લસણ પા માસો, હિંગ પા માસો તથા નગોડનાં પાંદડાં પોણો માસો, એ સર્વનું ચૂર્ણ સવાર–સાંજ, ઘીમાં ખવરાવવું અને શેક કરવો. *આગંતુક જ્વર

* તાવ કયા પ્રકારનો છે, એ ઓળખવું બહુ કઠિન છે. પણ તપેલું, ગ્લાનિ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન હોવી ઇત્યાદિ પ્રકારોમાં કમી જાસ્તી પ્રમાણ–ચલનવલનાદિ વ્યવહારો ઉપરથી–કોઈ તાવની સાધારણ [illegible]

ઉપર:—ભાંગરાનાં નવ પાંદડાં અને કડવા લીમડાનાં સૂકાએલાં નવ પાંદડાં લઈ તેમાં ૩ શેર પાણી નાખી એક શેર કાઢો બાકી રહે એટલે તે ૩ દિવસ પાવો. **લંઘન** (દાણા ખાતો ન હોય તે) **જ્વર** ઉપર:-જાવંત્રી, લવંગ, કંકોલ અને જેઠીમધ, એ જણસો સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. **સંતાપ** (મુખમા દુર્ગંધ, બન્ને કાન ગરમ, કપાળ ઉપર ગાંઠ, એ લક્ષણોએ યુક્ત) **જ્વર ઉપર:**—કેળનાં મૂળ, કેવડાનાં પાંદડાં, ઉબરાની છાલ, આમળાં, ધાણા અને ભોયકોળું એ સર્વ સમાનભાગે લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો મધમા ખવરાવવું. **મન્મથ** (મૂત્રમાં ધાતુનું જવું, મૂત્ર પીળું થવું અને પીચોટી બંધ થવી એવા) **જ્વર ઉપર:**—(૧) શીમળાની રાખ અને રાળનો લોટ પાંચ શેર દૂધમાં બાફી ત્રણ દિવસ ખવરાવવું. એથી ૯ પ્રકારનો તાવ જશે. (૨) ગળો, ધાણા, કરીઆતું, સુંઠ અને ખારેક, એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને એલચીદાણા ૧ માસો, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૩) લીમડાના પાદડા, હરડે, આમળાંનાં મૂળની છાલ તથા લસણ, એ સર્વ સમભાગ જણસોનું એક તોલો ચૂર્ણ ઘીમાં ખવરાવવું.

૯—ઉદરસંબંધી રોગ

કુલાનો ભાગ બળવો, પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થવો, પરાણે શૌચ જવું, ઉપરાઉપરિ શ્વાસ કાઢવા, આળસ અને સૂકાતા જવું, એ લક્ષણોએ યુક્ત રોગ ઉપર ૨૧ દિવસ સુધી ઘી અને તેલ એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવું. **મંદાગ્નિ** ઉપર:—હરડે, ચિત્રો, ઉભી ભોરિંગણીના મૂળ, જીરૂં, વજ, ભોયલીમડો, ભોંય આવળ, રીંગણીનાં મૂળ, સિંધવ, સંચળ, વાવડીંગ, હળદર, નગોડ, અજમો, સુંઠ, પીંપળીમૂળ, લીંડીપીંપર, કરીઆતુ અને ભાગરો, એ સર્વ જણસો સમભાગ લઇ ગોળ સાથે ૧ તોલો ચૂર્ણ આપવું. **મોઢામાંથી પીળું પાણી** વહેતું હોય અને પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર:—આસંધ પા તોલો અને લીંડીપીંપર પા તોલો ગાયના દૂધમાં ખવરાવવાં. **વર્તુશૂળ:**—શ્વાસ, ઘાયલ થવા જેવું, કુખ મરડવી, એ લક્ષણો હોય તો—પિત્તપાપડો ૪ા માસા, ચોર અજમો ૨ા માસા, હીંગ ૧ાા માસો અને બીજોરાની છાલ ૨ા માસા, એ બધા ઔષધો એકત્ર કરી ઘીમાં આપવા. **ભ્રમિવભ્રમશૂળ** (મંદ ચરવું, ભ્રમના જેવું વર્તન, લાળ વહેવી, એ લક્ષણો થાય તે) **ત્રિસર ઉપચાર:**—ઘીમાં તલનું તેલ મેળવી ગરમ પાણીમા નાખી તેમા ગોળ, હળદર, સુંઠ અને હરડે, એ જણસો સમભાગ લઇ તેનું ૮ તોલા ચૂર્ણ નાખી આપવું; **શરીર ઉંચું નીચું** કરવું, પગનો સંકોચ કરવો તથા પેટ ફુલવું એ લક્ષણો હોય તો—હીંગ પોણો તોલો, લસણ ૨ા તોલા, સિંધવ ૧ા તોલો અને ગોળ ૦ાા તોલો, એ સર્વ ઔષધો મેળવી ખાટા દહીંમા ખવરાવવાં. **કૃમિશૂળ:**—વજ નવ માસા અને પિત્તપાપડો ૪ા માસા મેળવી ખવરાવવો. **દારુણ શળ:**—ભોય ઉપર પડવું, કૂદવું અને વ્યથિત જણાવું એ લક્ષણો હોય તો—વજ નવ માસા, પાષાણભેદ ૪ા માસા અને દંતીમૂળ ૪ા માસા, એ ઓષધો કાજીમા વાટી આપવા. **અષ્ટાદશ પ્રકારના શૂળ ઉપર:**—સિંધવ, કાચલવણ, સંચળ, ગંધખીડ, મીઠું, મરી, અજમો, લીંડીપીંપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પીળા પંડોળા; કોષ્ઠ, વજ, બાવળનો ગુંદ, ભારંગી, હીંગુ, હિંગણાની ઝાલ, પિત્તપાપડો, ઇંદ્રજવ, કાટેશાળીના બીઆ, આસોદ, રીંગણીનાં મૂળ, નગોડ અને ખુરાસાની અજમો, એ બધા ઔષધો સમભાગ લઇ, તેનું ચૂર્ણ બે તોલા ઘીમાં અથવા ગોળમા ૭ દિવસ ખવરાવવું. **પેટ ચઢવું:**—વખતોવખત શરીર જમીન ઉપર નાખવું, તપ્ત થવું એ લક્ષણો થતાં હોય તો:—અઘેડાના અને કાગના મૂળ તથા ખાખરાના બી, એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪ા માસા અને હીંગ ૩ માસા લઇ, સંધેસરાનાં પાદડાંના રસમાં ખવરાવવું. **ખડસશૂળ:**—પેટ ચઢવું, ડોલવું અને મળમૂત્રનો પ્રતિબંધ થવો એ લક્ષણો હોય તોઃ—શીમળાની છાલ અને દંતીમૂળ દોઢ તોલો તલના તેલમા ઘસી આપવા. **ઉદકશૂળ** (પાણી પીધા પછી કૂદે છે અને હરાંપરાં થાય છે તે) **ઉપર:**—

બાઝવામાં આવે; પરંતુ તે ખાત્રી રાખવા લાયક નહિ હવે જેના આધારે આ માહિતી આપેલી છે તે લેખી પુસ્તકમા વિશેષ માહિતી ન હોવાથી અને તેનો અમને અનુભવ ન હોવાથી આના કરતાં વધારે વિસ્તારથી સમજ આપવામાં આવી નથી.

સુંઠ, લીંડીપીંપર અને વજ, એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪ાા માસા, ગજપીંપર અને સિંધવ પ્રત્યેક ૨ા માસા અને હીંગ ૧ાા માસો, એ સર્વ ઔષધો ઘીમા ખરલ કરી ખવરાવવાં. **દાંત કચડવા, જમીન ચાટવી,** કરડવું, **એ લક્ષણો હોય તો:—**ત્રિકટુ ૯ માસા, વાવડીંગ ૯ માસા અને અજમો ૧ માસો, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા ખવરાવવું. **લાદની સાથે કીડા પડે છે તે ઉપર:—** હિંગણાની છાલ ત્રણ માસા અને પિત્તપાપડો ૯ માસા એ ગોળમાં ખવરાવવું. **સંગ્રહણી ઉપર:—** (લાદ પાતળી થવી અને ઉપરાઉપરિ હગવું) નાનીં બીલાં, લીલા દાડમના દાણા અને ધાવડીનાં ફૂલ, એ જણસો સમભાગ લઇ ૧ાા તોલો ચૂર્ણ દહીંમા સાત દિવસ આપવું. (૨) હરડે, આરબળીની છાલ, મેથી અને જીરૂ, એ સર્વ જણસો સમભાગ લઇ, ૧ાા તોલો ચૂર્ણ દહીંમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું. (૩) હરડે, આરંબળીની છાલ અને મેથી, એ સમભાગ લઈ દહીંમાં ૧ાા તોલો ચૂર્ણ ખવરાવવું. **ઉપવાત:—**ઘોડાની આંખોમાથી પાણી વહેવું, પગ અને ગળું સૂજવું, દાંત ચોંટી જવા, ખાવાનુ છોડવું, ઇત્યાદિ લક્ષણો હોય તો—સરગવાનાં મૂળ, રાફડાની માટી, આમલીનાં અને નગોડના પાદડા, એ સર્વ સમભાગ વાટી મસ્તકે લેપ કરવો અને અરણીના પાંદડાં ૧ તોલો જૂના ગોળમાં ત્રણ દિવસ ખવરાવવાં.

૭—અગ્નિમાંદ્ય

ઉપચાર:—ઘોડો દાણો અને ઘાસ ખાતો ન હોય તો—રીંગણીનાં મૂળ, ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ, લીમડાનાં પાંદડાં, હરડે, સુંઠ, કરીઆતું, વાવડીંગ, અજમોદ, નગોડ, અરણીનાં પાંદડાં, એ ઔષધો પ્રત્યેક દોઢ દોઢ માસો અને અજમો પોણો માસો, એ સર્વ ઓષધોનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું.

૮—પાદ (પગના) રોગ

ઉપચાર:—પગે **ચક્રાવલી** થઇ હોય તો—છીપ અને કોડી બાળી તેની રાખ સમભાગ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવી. પગે **ગાંઠ** થાય છે તે ઉપર—અર્ધી ગાંઠ કાપી તેમાનું પરૂ કાઢવું. પછી જવખાર અને સાજીખાર સમભાગ લઇ આમલીની ખેળમા લેપ કરવો; અને સિંધવ, લસણ, સુઠ અને વાવડીંગ, એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસો, એમનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળ સાથે પાવું.

૯—અંડશોફ (અંડ સૂજવા)

સુંઠ, ઉભી ભોરિંગણી, એરંડાનાં મૂળની છાલ, સરગવાની છાલ, રીંગણી, મરી, ઉંબરાની છાલ અને વજ, એ સર્વ ઔષધો સમભાગ લઇ, ૧ાા તોલો ચૂર્ણ ઘીમા આપવું અને અંકોલનાં પાંદડાં ઉકાળી અંડ ઉપર તેનો શેક કરવો; તેમજ ઉપલું ચૂર્ણ ઘીમા ખરલ કરી તે ઉપર થોડું ચોળવું.

૧૦—મૂત્રરોગ

મૂત્ર ઉપરાઉપરિ થતું હોય તો—દ્રાક્ષ અને કાકડીના બીઆંનું બારિક ચૂર્ણ કરી મધમાં ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરવો. **મૂત્રશૂળ:—**ભોંય ઉપર પગ ઠોકવા, કુક્ષિ ઉપર મોઢું લાવવું, એ લક્ષણો હોય તો—લીંડીપીંપર અને ગજપીંપર મેળવી ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં આપવું. **મૂત્રસાથે વીર્ય જતું હોય તો—**નાગરવેલીનો કંદ, કેળનો કંદ, ભોંયકોળું અને છીંકણી ૧ાા માસો મેળવી તે ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૧૧-વ્રણાદિરોગ

હાડી:—(હાડ ઉપર ગોળા જેવો સોજો થાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—પ્રથમ ફસ ખોલી લોહી કાઢવું. પછી કડવા લીમડાની સળીઓ એકત્ર બાંધી દેવતા ઉપર ગરમ કરી તેવડે શેકવું અને લીમડાના પાદડા, નવસાર, સિંધવ, એ સમભાગ લઇ લીમડાના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો તથા ઉપર કપડું બાંધી રાખવું. **માંસ સડયું હોય અને પીળું પાણી નીકળતું હોય** તો તે ઉપર:—લોહચુર અને હરડે તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો; અને તે ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં બાંધી ઇંટથી શેક કરવો; તેમજ લસણ, નગોડ અને સિંધવ દરેક સાડાચાર માસા અને અજમો ૧ માસો, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ૭ દિવસ ખવરાવવું. **ખાંડક, જખમ અને વાળા ઉપર:**—બકરીની લીંડીઓ, સિંધવ અને મીઠાનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં કિંવા મધમાં લેપ કરવો. **શરીર ઉપર ગાંઠો થઇ તે વહેવા લાગતી હોય તો:**—ધુવાસ અને વજ એ સમભાગ લઇ મધમા ખરલ કરી લેપ કરવો; અને સિંધવ, વાવડીંગ, હરડે અને લસણ, એ ઔષધો ત્રણ ત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસો, એ રીતે ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું. **ખસ ઉપર:**—કણક અને મીઠું પાણીમા પલાળી તેનો રોટલો કરી તે બાળવો અને તેલમા ખરલ કરી ચોપડવો. **ડુંટી સુજે છે તે ઉપર:**—પ્રથમ હાથપગની નસો દબાવવી એમ કહેલું છે. એનો શું ઉપયોગ હશે તે સમજાતું નથી; પરંતુ આ નીચેનો ઉપચાર સારો જણાય છે:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, સરસવ અને હળદર, એ ઔષધો સમભાગ લઇ આમલીના ચીચોડાની ખેળમાં લેપ કરવો અને ઉપર કપડું બાંધવું; તથા સુંઠ ४॥ માસા, એલચી ०॥ માસો, લવંગ ૧॥ માસો, કોથમી ૨ માસા, બહેડાં ૨ માસા અને આમળાં ૨ માસાનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી ઘીમા ૩ દિવસ આપવું. **આમની બાધા થાય તો:**—શેવાળ અને ઘી એક એક તોલો મેળવી પાવું.

૧૨-અગ્નિબાધા

ઉપચાર:—તેલનો જૂનો ઘડો ફોડીને તેના કકડા કરી તેનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી ચોપડવું.

૧૩-વિષબાધા

ઉપચાર:—શુદ્ધ હિંગળોક, સોમલખાર અને ધોળો કાથો, એ ઔષધો સમભાગ લઇ આદુના રસમા ગોળી કરી ત્રણ દિવસ ખવરાવવી એવું કહેલું છે; પરંતુ એમાંનાં પહેલા બે ઔષધો શુદ્ધ કરી લેવાં જોઇએ; તોજ કદાપિ આદાનો ગુણ આવે. એમ જણાય છે. આ ઔષધનો ઘણો વિચાર કરી અને કોઇને અનુભવ હોય તોજ ઉપયોગ કરવો એવો અમારો મત છે.

૧૪-તોફાની ઘોડામાટે

ઉપચાર:—બન્ને કાનમાં (શુદ્ધ કરેલો) પારો નાખવો. મોઢામા રૂ ઘાલવું અને પગના બદ-પર, પિશાબ (?) ઉપર અને ઢગરાના માસ ઉપર ગોળ ડામ દેવા. શેક કરવો. ઘેર બાંધી રાખવો. (૨) આર્તવનું (સ્ત્રીના અસ્પર્શ્ય કાળના રક્તનું) ચીથરૂં અને જૂનો ગોળ અર્ધો અર્ધો તોલો એકત્ર ખાડી ૩ દિવસ આપવું. ગરમ પાણી પાવું. (૩) જુઓ વનૌષધિગુણાદર્શમાં ખેરના વર્ણનમાં નં. ૭ નો ઉપયોગ.

૧૫-ખરીનો કુચરો જવામાટે

મીણ, ગુગળ, ભોંય લીમડો, કાળીજીરી, લાખ, સિંદૂર, મરી અને ગોળ, એ સમભાગ લઇ ઘી અને તેલમાં ખરલ કરી ચારે ખરીઓ ઉપર લેપ કરવો; અને લોખંડ ગરમ કરી કિંચિત્ શેકવું.

પશુચિકિત્સાની પુરવણી—૧

(વનૌષધિગુણાદર્શમાં નીચે આપેલી વનસ્પતઓના વર્ણનમાં તે તે નંબર જોવા.)

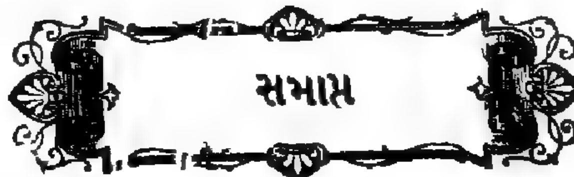
(૧) **ઘોડાને કુરકરી થાય છે તે માટે:**—વંતાકડી (વેંગણી) ૨. (૨) **ઘોડાને પીઠ પડે તો તે માટે:**-અઘાડી (પોપટી કાગ) ૩, બાજરી ૧. (૩) **ઘોડાને શરદી થઈ હોય તે માટે:**-ખજૂરી ૫.

પુરવણી—૨

(૧) **ઢોરોને સર્પદંશ થાય તે માટે:**-અરિઠા ૧૪. (૨) **ઢોરોને કોઇપણ પ્રકારનું વિષ ચઢયું હોય તે માટે:**--આસંધ ૧૫, ઉભી (ભો)રિંગણી ૨, જળજાંબવો ૧, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૧. (૩) **ઢોરોને ઘોયડાના સર્પનું વિષ લાગે છે તે માટે**-ઘણુસરી ૧, ધોણશી ૧. (૪) **ઢોરોના ખાધામાં વિષ આવે તે ઉપર**—શિકેકાઈ ૨. (૫) **ઢોરના ખાધામાં સોમલ આવ્યો હોય તો તે માટે**—કેળ ૧૮, તાંદળજો ૧૦, પાણકાંદા ૧. (૬) **ઢોરના મુસલરોગમાટે**—ગોરખ આમલી ૪, ધાપાન ૧. (૭) **ઢોરના કુંદરોગ માટે**—ઇંદ્રજવનું ઝાડ ૧૫, મુચકંદ ૩. (૮) **ઢોરને સળેકમ થાય છે તે માટે**—ઉદ (લોબાન) ૩. (૯) **ઢોરને શેંબા** (નાક પાકવાનો) **રોગ થાય છે તે માટે**—ડુંગળી (કાંદા) ૩૦. (૧૦) **ઢોરના લાગમાટે**—કાજૂ ૨. (૧૧) **ઢોરના કણ રોગમાટે**—કાનફોડી ૨. (૧૨) **ઢોરના રોગ માટે**—ચંદનબટવો ૧. (૧૩) **ઢોરના મૂત્રાવરોધ માટે**—કેળ ૨૦. (૧૪) **ઢોરનું અંગ બહાર આવે (આશ કાઢે) છે તે માટે**—કલગારી ૫. (૧૫) **ઢોર કે વાછરડાંને કરમ પડયા હોય તો તે માટે**—કુંવાડીઓ ૧૦. (૧૬) **ઢોરને હારીક લાગે તે માટે**—જામફળ ૪, મોગલીએરંડો ૮. (૧૭) **ઢોરને જખમ (ક્ષત) માટે**—ફાંગળો ૫, માંકડી ૪. (૧૮) **ઢોરને ખાંધ પડે છે તે માટે**—વગડાઉ તુરીઉં ૨. (૧૯) **ઢોરના પગને ફુળ લાગી હોય તો તે માટે**—વગડાઉ અળવી ૧ (૨૦) **ઢોરોની આંખોને ભુર આવે છે તે ફુલું પડે છે તે માટે**—ભુયશિરડ ૧. (૨૧) **ઢોરનું શીંગડું, હાડકું વગેરે ભાગ્યું હોય તો તે માટે**—થુવેર-ચોધારો (થોર) ૨. (૨૨) **ઢોરને દૂધ વધવા માટે**—ભીંડી ૫. (૨૩) **ઢોરોને ખાણમાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય છે તે માટે**—સોપારી ૨. (૨૪) **ઢોરોના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તે માટે**—કપૂર ૨, કીડામારી ૧, જાનવેલ ૩, ડીકામાળી ૪, તંબાકુ ૧, પીંપળો ૨૨, બહેડાં ૭, વગડાઉ સાટોડી ૨, હિંગ ૨, હેદ ૨. (૨૫) **બળદની ખાંધ સૂજે છે તે માટે**—ઝિંઝરુટ ૪. (૨૬) **બળદ કે પાડા (રેલા) લોહી મૂતરે છે તે માટે**—ગાંજો (ભાંગ) ૩. મરવો ૧૧. (૨૭) **બળદને કાંઈ દુ:ખ થયું હોય તો**—આસંધ ૨૧. (૨૮) **બળદનો પગ સૂજ્યો હોય તો**—આમલી ૧૬. (૨૯) **પાડાને રેચ થાય છે તે માટે**—ઘોડીવેલ ૧. (૩૦) **પાડાના વાળમાં જૂઓ પડી હોય તો તે માટે**—નિંબારા ૨. (૩૧) **ભેંસના ઝાર (ઓર, મેલી) પડવા માટે**—બકામલીમડી ૪. (૩૨) **ધનુર્વાત જેવો ઢોરને મુરડી કિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે માટ**—અરિઠા ૧૩. (૩૩) **નાનાં વાછરડાંને ફોલ્લા થાય છે તે માટે**—પુગ (મનાડીના ટોપ) ૧. (૩૪) **નાનાં વાછરડાંને દૂધના યોગે પેટમાં રોગ (દૂધરોગ)થાય છે તે માટે**—કાળીજીરી (કડવીજીરી) ૯, દુધેલી ૪, સાજડ (એન) ૨. (૩૫) **નાનાં વાછરડાંને ઠંડી અને કૃમિ માટ**—કાંચેકી ૬.

(નીચલી બાબતોમાટે પ્રાણિજ ઔષધિમાં જુઓ.)

ઢોરના ગળામાં હાડકાં જાય તો:—અસ્થિવર્ગ-૬. **ઢોરોને કાંઈ વાગી જખમ થઈ કીડા પડે તો:**—કાતણીનું ઘર-૩.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૩	૩	વદ્ય	વૈદ્ય
૩૫	૧૧	વદકના	વૈદકના
૩૮	૩૪	ત્યાં	ત્યા તે
૩૮	૩૪	આપવું	લેવું
૪૧	૧૮	વહાડી	વહાડી
૪૧	૨૩	પદાથ	પદાર્થ
૪૧	૩૪	ખૈરછાલ	ખૈરસાર
૪૪	૭	અને	અને ૪
૪૫	૧૪	ગળોત્સવ	ગળોસત્વ
૪૫	૩૩	નાગબળા	૩ નાગબલા
૪૬	૩૧	એોરડો०	એોરડો,
૪૯	૨	અથવ	અથવા
૫૦	૨૦	વા	વા,
૬૨	૩૯	આષધ	ઔષધ
૬૮	૧૩	નાગોડ	નગોડ
૬૮	૧૫	**અપરમાર**	**અપસ્માર**
૬૮	૩૯	કતીરા	કતીરા (આ કડાયો નામનો ચીકાસ વગરનો ગુંદર છે. એ પાણીમાં પલાળવાથી ફુલી જાય છે.)
૭૦	૩૧	આકેલ	અકિલ
૭૨	૧૬	નાધ્ર	લોધ્ર
૭૨	૩૪	કાકજંઘા.	કાકજંઘા, મસી.
૭૨	૩૫	કાટા,ગુડકાડલી	કાંટા ગુડકાડલી
૭૩	૧૧	ચીરચીરી	ચીરચીરા
૭૩	૧૧	પુટકંડા	પુસકંડા, પુસ્કાઢી.
૭૩	૧૨	આપાંગ	અપાંગ
૭૩	૧૩	ખારબાસનોના	ખારબાસગોના
૭૩	૧૩	એકીરેંથી	એકીરેંથીસ્
૭૩	૩૫	પરંતુ	પીલુડી અને પરંતુ
૭૬	૮	કમૂન	કમૂત
૭૭	૨૪	ભુર્ધાઆઇ	ભુર્ધાઆઈ
૭૭	૪૧	તુકાશયમીયને	તુકાશમીયને
૭૮	૨૭	અતિબીજ	અતિબજિ
૭૯	૧૫	,ફ્લોરિડંડા	ફ્લોરિબંડા
૮૦	૩૯	આ ટીપ ૭૯ મા પૃષ્ઠમા છેલ્લે વાંચો.	
૮૧	૭	ઈરીંગોરટા	ઈરીંગોરંટા
૮૧	૧૧	**ધપણી**	**ધૂપણી**
૮૧	૨૪	એન	એનાં
૮૨	૩	સુબનીંખું	સુબેનીંખુ
૮૨	૪	કોનમસારેલ	કોમનસારેલ
૮૨	૪	ઝેફ્રાલિયા	ઝેફ્રાલયા
૮૨	૧૩	કિવિગનમરા	કિવિગન–મરા
૮૨	૧૪	સ્ટરક્યુલિયા,	સ્ટરક્યુલિયા
૮૨	૧૫	ટર્મિનેલિયા,	ટર્મિનેલિયા
૮૩	૨૦	મદ્દડીતપ્પુ	મદ્દડીતપ્પુ
૮૩	૨૧	આધાટોડ	આધાટોડા
૮૩	૩૬	**विद्यमाना–मासायां**	**विद्यमानाया–माशायां**
૮૩	૩૭	**किमर्थवसीदाति**	**किमर्थमवसीदति**
૮૫	૧૨	ટાકળી	ટાકળી, નરવેલ.
૮૫	૧૩	०નેલીચેટ્ટુ	તે० નેલ્લીચેટ્ટુ
૮૬	૨	હેગ્ગુગટીમર	હેગ્ગુડટીમર
૮૭	૬	કંકદુ, કુકદુ	કંકડુ, કુકડુ
૮૭	૬	આવાકાઇમાર	ચાબાકાઇમાર
૮૭	૭–૮	ડીંદક. હિં०	ડીંદક–હિંદિ,
૮૯	૧૭	કંઠ	કંદ
૯૩	૨૩	કાવત	કૌવત
૯૬	૨૬	**જવજીર્ણવરને**	**જીર્ણજવરને**
૯૭	૧૮	આદુન	આદુના
૯૮	૧૦	આંબલી	અંબલી
૯૮	૧૧	લિ મારં, પુલિ.	પુલિમારં.
૧૦૦	૨૨	આમલ, આમરા	આમલા, આમરા.
૧૦૦	૨૩	ઉસદકાય, વેલ્લી.	ઉસરકાય, નેલ્લી.
૧૦૧	૮	ગોળીએ	ગોળીએ
૧૦૨	૨૪	આલુ–બુખાર	આલુબુખાર
૧૦૩	૨૬	પાદડ	પાંદડા
૧૦૪	૧૬	(૪૭)	૪૭
૧૦૪	૧૭	પિલ્લીઆડાપેન્નેર,	પિલ્લીઆડા, ૯પન્નેરૂ.
૧૦૪	૨૪	ત્તમ	ઉત્તમ
૧૦૪	૨૮	કાઢા	કાઢો
૧૦૫	૧૮	અશોક.	અશોક, મંદાર.
૧૦૫	૨૯	આ'મ્લ'ગ્નિશા.	અ'મ્લ'ગ્નિશા.
૧૦૫	૩૦	અરષણુ	અરષણુ
૧૦૫	૩૦	કારૂપાસુપુ, અડિલયાસુપુ.	કસ્તુરિપાસુવુ, અડિવિપાસુવુ.
૧૦૫	૪૨	છે.	પણ માને છે.
૧૦૬	૧૧	માવિપહેરણુ.	માવિણુહેરણુ.
૧૦૬	૧૨	મર્વી,	મવીં,

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૭	૩૫	મળી	વળી
૧૦૮	૧૫	ડેડિલ	ડેલિલ
૧૦૮	૨૨	વષ	વિષ
૧૦૮	૩૫	દોડુલિકાયી	દોડુલિકાયી
૧૧૦	૩૭	લોકો એને રાજરી કોઠીંબીના ભૂલાવામાં આવા લાગેછે,પણ તે	તે
૧૧૦	૩૭–૩૮	લાગતા પસ્તાય	લાગે
૧૧૦	૩૯–૪૦	કોઇ કોઇ એનાં સૂક્ષ્મ કાટાવાળાંફળો બતાવે છે; પણ તે અમારા અનુભવની બહાર છે.	એ વાડકારેલીના ફળ જેવા સૂક્ષ્મ કાંટાવાળાં હોય છે.
૧૧૧	૮	આાષધો	ઔષધો
૧૧૨	૯	સૅન્ડાર્ટાક	સૅન્ડાર્ક
૧૧૨	૨૧	ટ્રિકાલેપીસ,લેબરીના	ટ્રિકાલેપિસએ-બરીના
૧૧૩	૨૧	**ઉદ લોબન**	**ઉદ, લોબાન**
૧૧૪	૨	કાઠીઓ	કોઠીઆ
૧૧૫	૨૧	ઉપલસરી.	ઉપલસરી,કાવળી.
૧૧૬	૨૭	ગૌરિયા સાઉ	ગૌરિયાસાઉ
૧૧૬		આ પાનનીચે આપેલી ટીપણી પૃષ્ઠ ૧૧૫ માં વાંચો	
૧૧૮	૩૦	ચોલેનમ્	સોલેનમ્
૧૨૦	૨	પાર્લેરિયા	બાર્લેરિયા
૧૨૨	૧૪	**મસ્તકશળ**	**મસ્તકશૂળ**
૧૨૨	૩૬	યાલકકી	યાલા કી
૧૨૨	૩૭	એલુ	એલં
૧૨૪	૩૪	કેસ્રૂર	કેસૂર
૧૨૭	૯	પિતલોકી	તિતલોકી
૧૨૭	૧૦	કુકતાખ	કુકતલ્બ
૧૨૭	૧૦	કરઉલમુવ	કલઉલમુર
૧૨૮	૧૨	સં૦ ક૦	સં૦
૧૨૮	૨૩	કંજકરતગુ	કંજ, કાનગુ
૧૨૮	૪૦	ખાખરાન	ખાખરાનાં
૧૨૯	૩૭	કરીલી	કરીલો
૧૩૦	૯	કેં પુહત્તિ	કેંપુહત્તિ
૧૩૧	૨૨	કપૂરામુ	કર્પૂરામુ
૧૩૧	૨૨	કાપુર	કાપુર-
૧૩૧	૨૩	કેશરી	કેશોરી
૧૩૪	૨૬	જારિમન લ્કાવર્ડ	જારિમનફ્લાવર્ડ
૧૩૪	૪૦	ભૂચિરાયતા,	ભૂચિરાયતા–

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩૪	૪૦	નેલબેલુ	નેલબેલ્લુ
૧૩૫	૨૪	કણુલિંગે	કણુગિલે
૧૩૬	૧૯	ઉલ્કસેબન	ઉલ્કસૂબેન
૧૩૭	૧૦	કરિડોકુજીરિગે	કરિડોકુજીરિગે
૧૪૧	૪૨	કોગલાંના	કાંગલાંના
૧૪૪	૩૭	**કૂટી**	**કુટી**
૧૪૬	૨	ક સુંદા	કાસુંદા
૧૪૭	૪૧	કૃષ્ણ,કાક,ઉદુંબરિકા	કૃષ્ણ(–કાક) ઉદુંબરિક
૧૪૮	૩૨	કંગના	કંગની
૧૪૯	૭	આાષધમાં	ઔષધમાં
૧૫૦	૩૦	આાષધો	ઔષધો
૧૫૧	૬	હાડભાંગા	હડભાંગા
૧૫૨	૨૦	આાષધ	ઔષધ
૧૫૨	૩૭	અડુટિન્નાપાલાઇ	અડુટિન્નાપાલાઈ
૧૫૩	૨૪	મૂત્રન	મૂત્રનાં
૧૫૭	૩૫	નિષ્યતિગે	નિષ્પતિગે
૧૫૭	૩૬	સ્વાઇનોઝા	સ્પાઈનોઝા
૧૫૮	૧૪	બિળેકેદગે	બિળેકેદગે—
૧૫૯	૪૨	જન	જૈન
૧૬૧	૩૨	મરગિન	મરબિન
૧૬૫	૩૮	પુલ્લહા, વર્ડિકા	પુલ્લાહાવર્ડિંકા
૧૬૬	૨૭	સંપુટગેટુ	સંપુટગેડુ
૧૬૭	૧૬	કાચ	કૌચ
૧૬૯	૧૮	ઓટીમાનું	ઓટ્ટીમાનું
૧૬૯	૨૯	હાર્ટલિન્ડાસર્ટ	હાડાલિબ્ડસિડા
૧૭૦	૪૦	ખાખસ	ખસ્ખસ
૧૭૧	૧૧	પાષ્ટિક	પૌષ્ટિક
૧૭૪	૪૨	**કાંગોણા**	**કાંગોણી**
૧૭૬	૯	ગોળાઓ	ગોળીઓ
૧૮૦	૩૭	વાલ્રખદિર	વહ્નિખદિર
૧૮૧	૩૧	કાક્કાન	કાકલાન
૧૮૧	૩૨	મજીરસુત	મેઝેરિયન
૧૮૫	૩૭	એત્તિજનાલિગે	એત્તિનનાલિગે
૧૯૧	૨	ગૂર્ણ	ચૂર્ણ
૧૯૧	૭	જર્દક	ગર્દક
૧૯૧	૮	જજરેબારે	જજરેબરિં
૧૯૧	૨૦	વરકુલ, ખ્યાલ,	વરકુલખ્યાલ,
૧૯૧	૪૪	ઔષધીએ	ઔષધી
૧૯૪	૨૨	ચૂણ	ચૂર્ણ
૧૯૪	૩૨	ખાંડા	ખાંડી

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯૫	૫	વિડંગા	વિષગંડલ
૧૯૭	૬	નાકકેર	નાકકેર
૧૯૭	૬	કાડિયામિકસા	કાડિંયામિકસા
૧૯૭	૧૪	દોકુ	દોહુ
૧૯૭	૧૫	કત્તુનેરિલ	કત્તુનેરિનિલ
૧૯૮	૪૨	માગિમાવું	માગિમાત્રું
૨૦૧	૧૨	ધાસપિત્તપાપડો:-	ધાસપિત્તપાપડો-ખડસલીયો પિત્તપાપડો:—
૨૦૧	૧૭	ઉલટી)	(ઉલટી)
૨૦૨	૨૨	કવાબચિની	કબાબચિની
૨૦૨	૨૫	રબાબચિની	કબાબચિની
૨૦૨	૪૩	હરબરા	હરભરા
૨૦૬	૨૫	હબુરમાના	હબુસ્સમાના
૨૦૭	૪૧	આેષાધ	ઐાષધિ
૨૦૮	૧૫	છો	છે,
૨૦૯	૨	ચિત્રક	ચિત્રકનું
૨૧૦	૨૫	ધ	ઘી
૨૧૦	૩૨	અધો	અર્ધો
૨૧૦	૩૪	ચ ર	ચાર
૨૧૨	૨	જૌવ	જોં
૨૧૨	૩	બીઠર-પર્લ,બાર્લી.	બીટર બાર્લી, પર્લ બાર્લી.
૨૧૩	૧૦	મિરિસ્ટિકારિસ્ટિકમ, ઑફિસિનેલીસ	મિરિસ્ટિકાઑ-ફીસિનેલ્રીસ,મિરિસ્ટિકા
૨૧૩	૧૨	મિરિસ્ટકા	મિરિસ્ટિકા
૨૧૪	૩૬	વાંટા	વટિ
૨૧૫	૫	જાંબોલેનમ,	જાંબોલેનમ
૨૧૬	૨૩	જીરકં,	જીરકં-
૨૧૬	૨૮	આષધ	ઔષધ
૨૧૮	૧૭	મધૂલકા	મધુલિકા
૨૧૮	૩૯	મધમમાં	મધમાં
૨૧૯	૩૩	ઝીંઝરૂટ-	ઝીંઝરૂટ, ઝીપટો, ભાંઠઅધાડો:-
૨૧૯	૩૪	ટુંફેટાએંગ્લેટા	ટ્રંફેટાએંગ્લેટા
૨૨૧	૧૭	આષધ	ઔષધ
૨૨૨	૧૫	કેનોપોડિગમ	કેનોપોડિયમ
૨૨૨	૨૬	ડાયોસ્પાઇરોસ,	ડાયોસ્પાઇરોસ
૨૨૩	૭	ચટ્ટ	ચટ્ટુ
૨૨૩	૧૮	દોભવઠી	દાભવઠી
૨૨૩	૧૯	નારડોઇટિસ્	નારડોઇડિસ્
૨૨૩	૨૮	મૂળ	મૂત્ર
૨૨૩	૩૯	કાદવના	કાડદવના
૨૨૫	૮	કનખાભ	કનખામ
૨૨૮	૮	મેમં	મોમં
૨૩૦	૩૪	ઉભા	ઉભા ચીરી
૨૩૧	૫	એલુ	એળુ
૨૩૧	૩૨	પસાભાર	પૈસાભાર
૨૩૨	૩૫	ખરતાડ	ખરતાલ
૨૩૨	૩૭	બોરેસસ્,	બોરેસસ્
૨૩૫	૨૪	પીજીયમ્પી	પીજીયન્પી
૨૩૬	૩૦	પાષ્ટિક	પાષ્ટિક
૨૩૭	૩૨	વાયાવરણા	વાયવરણા
૨૩૯	૩	લાબાં	ને પાચ આંગળ લાંબાં
૨૪૦	૩૮	ફાફડાળે	ફાફડાળો
૨૪૧	૯	દાડિભ	દાડિમ
૨૪૧	૧૦	દાલીબકાયા	દાલીંબાકાયા
૨૪૨	૨૫	સ્વર્ણક્ષરી	સ્વર્ણક્ષીરી
૨૪૨	૨૬	કુટ્ટીયાત્તી	કુટ્ટીયોત્તી
૨૪૨	૩૬	દારૂહલદર	દારૂહલદી
૨૪૨	૩૭	રૂક્ષા વેલી	રૂક્ષાવેલી
૨૪૨	૩૮	મોરંડા	મોરિંડા
૨૪૩	૯	પિત્તાભિષ્યંડ	પિત્તાભિષ્યંદ
૨૪૩	૨૦	ક્રોટન,	ક્રોટન
૨૪૪	૨૦	આષધ	આષધ
૨૪૪	૨૩	ક. કદુ૦	કદુ. ક૦
૨૪૪	૨૪	કુકર્બીટ,	કુકર્બીટ
૨૪૫	૨૯	દેવદારા	દેવદાર
૨૪૮	૧૬	નોડન્,	નોડન્
૨૪૯	૧૪	ગરફોરૂં	ગલફોરૂં
૨૫૦	૩૪	મોચરસાં	મોચરસ
૨૫૧	૨૭	પાટઠી	પાટલી
૨૫૩	૧૧	વાયવરણુનાં	વાયવરણાનાં
૨૫૩	૨૭	પનીલ	પનીલાર
૨૫૩	૨૮	તેલ્લા, તેગડા	તેલ્લાતેગડા
૨૫૪	૨૫	આંગખો	આંખો
૨૫૫	૪૧	વદ્ય	વૈદ્ય
૨૫૭	૧૮	જરતુપુ	જસ્તુપુ
૨૫૭	૩૮	થ્રિક,	ગ્રિક
૨૫૮	૧૪	આષધ	ઔષધ
૨૫૮	૨૧	વેલાની પે	વેલાની પેઠે
૨૫૮	૨૩	એન	એના
૨૫૮	૨૮	સાઇટસ	સાઇટ્રસ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૬૦	૨૯	લાલા	લીલા
૨૬૨	૧૯	વત	વેત
૨૬૨	૩૬	હબુસ્રસ	હબુસ્સ
૨૬૩	૧૫	ગીકાડમ મિગે	ગીકાડમલ્લિમગે.
૨૬૩	૨૭	ળવેલને	નોળવેલને
૨૬૪	૨૦	સિસાલવે	સિસાલપિ
૨૬૬	૨૦–૨૧	અ અને	અને
૨૬૬	૨૧	શ્વેતપાટલા	શ્વેતપાટલા
૨૬૬	૩૧	શેફોહાર	શેફોહર
૨૬૬	૪૦	ભુઇ પાડળ	ભુઇપાડળ
૨૬૮	૩૪	ઓલેરિયા.	ઓલેરેસિ.
,,	,,	ઈં૦સ્પાઇનોજા	ઈં૦ સ્પાઇનેજ
૨૬૯	૭	ફરહરદ	ફરહદ
૨૬૯	૮	મુળમુરાક્કા	મુળમુરિક્કા
૨૬૯	૨૦	ગઠ્ઠા	ગડ્ડા
૨૭૦	૩	દાલા	દોલા
૨૭૫	૧૫	તપિધત્તૂર	પીતધત્તૂર
૨૭૫	૩૫	ખાત્રી	બ્રહ્મક્ષત્રી
૨૭૫	૪૧	ખારીનાં	ખારી જાળનાં
૨૭૫	૪૩	આયડોફોમની	આયડોક્રોમની
૨૭૬	૯	ચત્રાફૂવા	ચત્રાફૂવા
૨૭૬	૧૦	કોસ્ટસ્પેસીઓસસ	કોસ્ટસ્પેપીઓસસ
૨૭૭	૮	રેંડિયા,	રેંડિયા
૨૭૭	૧૯	બોપ્યઇ	બોપ્પઇ
૨૭૯	૨૭	ઓનાટા	ઓર્નાટા
૨૮૦	૩૭	શળ	શૂળ
૨૮૧	૫	નેલિયા	મેલિયા
૨૮૨	૧૧	ફિનિસ્થા	ફેનિસ્થા
૨૮૩	૩૨	તિપ્તોગે	તિપ્પતોગે
૨૮૫	૨	પાંદડાંનાં	પાદડાંના
૨૮૫	૨૬	આંબાં	આંબ
૨૮૬	૪૦	મધુર	મધુર,
૨૮૭	૩૯	ગભ	ગર્ભ
૨૮૭	૪૨	ઇગલમર્મેરાસ્	ઇગ્લમર્મેલોસ્
૨૮૮	૨૭	અમરક્ત	આમરક્ત
૨૮૮	૪૨	આષધીઓના	ઔષધીઓના
૨૮૯	૪૨	કાવત	કૌવત
૨૯૦	૨૬	આષધ	ઔષધ
૨૯૧	૨૨	તેલનો	તલનો
૨૯૧	૨૯	તે૦ જીર મારા	તુ૦ રેજિરમારા
૨૯૧	૪૦	ઞાલે	ઞાલે
૨૯૨	૧૧	આષધના	ઔષધના
૨૯૨	૨૯	આતશય	અતિશય
૨૯૩	૧૩	જરનબા	જરનબ. ઈં૦
૨૯૪	૩	કલોરાડેંડ્રન,	કલોરાડેંડ્રન
૨૯૪	૨૭	કરીશકલકની	કરીશલકની
૨૯૫	૨૪	ગેરૂ, ક્યારૂ.	ગેરૂક્યારૂ.
૨૯૬	૨૧	રસમ	રસમાં
૨૯૬	૨૯	અંબાઠી	અંબાડી
૩૦૧	૧૩	વાપુડીચેટુ	વાકુડીચેટુ
૩૦૨	૨–૩	અને અને	અને
૩૦૨	૩૧	ફેસી ઓસસ્મુંગો	ફેસીઓલસ્મુંગો
૩૦૪	૩૨	ફિરંગી,	ફિરંગી–
૩૦૪	૪૪	કરેવ	કરેલી
૩૦૫	૨૩	ચેકેમંચી	ચેડેમંચી
૩૦૭	૨૭	પાષ્ટિક	પૌષ્ટિક
૩૦૮	૩૮	પાલકાયિ	કાયિ
૩૦૯	૮	આષધ	ઔષધ
૩૦૯	૨૪	માલકાગુણી	માલકાગની
૩૦૯	૩૬	તાલો	તોલો તેટલીજ સાકરસાથે
૩૧૦	૩૧	આષધ	ઔષધ
૩૧૨	૩૮	સ્પરમન્	સ્પરમમ્
૩૧૨	૩૮	સુબરીફોલીપમ	સુબરીફોલીયમ્
૩૧૩	૩	ચકંદના	મુચકંદના
૩૧૩	૭	મશ્રણમાં	મિશ્રણમાં
૩૧૪	૪	૬,	૬૬,
૩૧૬	૭	આષધિઓમા	આષધિઓમાં
૩૧૮	૧૦	બોરિટ્રહેંપ	બોરિટ્રગ હેંપ
૩૧૮	૧૦	કિલમેઢીસ	કિલમેટીસ
૩૨૦	૨૩	ટેરોકાર્પસથુંટલેમ	ટેરોકાર્પસસેન્ટેલેમ
૩૨૦	૨૪	ઘોળ	ઘોળા
૩૨૪	૩૦	મોળ	ગોળ
૩૨૯	૫	સવાય	સિવાય
૩૩૨	૨૫	પુ૦	પુ૦
૩૩૫	૧૭	ઈડિકો	ઇંડકા
૩૩૭	૮	કુટી	કુટી
૩૩૭	૧૯	આષધ	ઔષધ
૩૩૮	૩૪	ઉષ્ણકાળમાં	ઉષ્ણકાળમાં
૩૩૮	૪૦	કાચપત્રમાં	કાચપાત્રમાં
૩૩૯	૩૭	આષધોમાં	ઔષધોમાં
૩૪૦	૩૬	નાખ	નાખી
૩૪૨	૧૦	નિં૦—	નિંબુ—

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૪૩	૧૦	નેત્રરોગાં	નેત્રરોગ,
૩૪૫	૬	કટુકેજે	કટુકેને
૩૪૬	૬	બજિગિડ	બાજેગિડ
૩૪૬	૮	અગસ્તુરકી	અગર તુરકી
૩૪૮	૭	વૃદ્ધદારેક	વૃદ્ધદારક
૩૪૮	૭	રોશિયા	રોરિયા
,,	,,	સેંટલોઇરીજ.	સેંટલોઇડીઝ.
૩૫૪	૧૭	ફ્રેલિયમ્	ફ્રેલિયસ્
૩૫૬	૩૦	)વિષ્ણુ	(વિષ્ણુ
૩૫૭	૧૦	વાડાવી,	વાડાવી—
૩૫૭	૪૩	આમલીના જેવડાં નાના	આમલીથી સાકડા, જાડાં અને લાંબાં
૩૬૧	૧૪	પાષ્ટિક	પૌષ્ટિક
૩૬૩	૧૯	હોલોસ્ટેમાહીડીઆઇ	હોલોસ્ટેમાહીડીઆઇ
૩૬૬	૩૫	અથ	અર્થ
૩૬૮	૪૩	શણા,	શણું,
૩૬૯	૨	ક્રેટાસેરિયાજ નસીઆ	ક્રેટાસેરિયા જનસીઆ
૩૭૨	૨૭	વિદ્રાધ	વિદ્રધિ
૩૭૨	૪૩	પાંદડા નારાસમ	પાદડાંના રસમાં
૩૭૫	૧૮	શ્વેદપુણ્યા	શ્વેતપુણ્યા
૩૭૬	૫	લ	ફૂલ
૩૭૮	૨૩	તદાકનાગડ	તદેકિનગિડ
૩૮૫	૨૫	કચુફૂ	કસુફૂ
૩૮૫	૨૫	મોપીલ	પોપીલ
૩૮૬	૪૧	નેઅ	અને
૩૮૮	૩૯	અસિડ	ઍસિડ
૩૮૯	૩૧	મેરગતરોહિડાનો	રગતરોહિડાનો
૩૯૧	૫	વયું	વાયુ
૩૯૧	૩૫	લાલહંલાજાળુ	લાલલાજાળુ
૩૯૨	૩૬	બ્યાલદગીડ	બ્યાદલગીડ
૩૯૮	૩૯	વનૌએષધિ	વનૌષધિ.
૩૯૮	૪૧	ગાવૈદ્યક	ગોવૈદ્યક
૩૯૯	૨	ક વાં	કડવાં
૪૦૨	૩૨	તળને	તળીને
૪૦૬	૩૧	મૂત્રનાં	મૂળનાં
૪૦૯	૨	છે અને	અને
૪૧૦	૩૯	મથુન	મૈથુન
૪૧૨	૧૪	રેગીને	રોગીને
૪૧૬	૨૭	અસંય	અસંત
૪૧૬	૨૮	અને	એને
૪૧૬	૪૦	કડીઓ	કડાયો (કતીરો)
૪૧૯	૧૩	કરશો	કરશે
૪૨૧		સઘળાં	સઘળી
૪૨૨	૪	ઘોળ	ઘોળી
૪૨૨	૪	ગોળી	ગોળ
૪૨૩	૮	ગોળી	ગોળ
૪૨૩	૪૨	રદારશિંગનો	મુરદારશિંગનો
૪૨૫	૧૯	અથવ	અથવા
૪૨૫	૩૭	સારગવો	સરગવો
૪૨૫	૪૧	સુશ્રતને	સુશ્રુતને
૪૨૫	૪૨	વના૦	વનૌ૦
૪૨૬	૪૦	પ્રયોગમ	પ્રયોગમાં
૪૨૮	૩૬	ખા લા	ખાધેલા
૪૩૮	૧૬	કાસળું	કાસાળું
૪૪૦	૨૩	અભ્યંતર	આભ્યંતર
૪૪૧	૪૪	ઈંટને	ઈંટને વાટી
૪૪૩	૩૭	બેલતો	બોલતો
૪૪૫	૩૬	પસાભાર	પૈસાભાર
૪૪૬	૧૫	અકૂરો	આકૂરો
૪૪૯	૨૨	ગલચોટા	ગલગોટા
૪૫૧	૨૯	ચૂણ	ચૂર્ણ
૪૫૪	૨૬	તેલના તલમાંજ	તલના તેલમાંજ
૪૫૫	૨૦	જુએ વૈ૦	જુઓ ગો૦ વૈ૦
૪૫૭	૧૬	કરના	કરનારા
૪૫૯	૨૮	ાયદોકર્તા	ફાયદોકર્તા
૪૬૦	૧૭	* પુરસા	×પુરસા
૪૬૧	૮–૯	પ્રાણીઓમ	પ્રાણીઓમાં
૪૬૨	૧૫	ધોણસા)	(ધોણસા)
૪૬૬	૨૬	જણા .	જણાય છે.
૪૬૯	૨૪	આષધીના	આષધીના
૪૭૨	૪૦	તેમાંથ	તેમાથી
૪૭૨	૪૩	કાવત	કૌવત
૪૭૨	૪૪	નહ	નહિ
૪૭૬	૨૩	શાકત	શક્તિ
૪૭૬	૨૮	ચંતા	ચિંતા
૪૭૭	૪૨	વિઘત	વિઘતે
૪૮૦	૨૫	કડવે	કડવો
૪૮૦	૪૦	આષધ	ઔષધ
૪૮૫	૩૫	આ કીંદર	કીંદર
૪૮૭	૨૪	સાગંધિક	સૌગંધિક
૪૮૮	૮	કાવત	કાવત
૪૮૮	૨૨	માત્રથી	માત્રાથી

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૯૦	૪૨	ખવા	ખાવા
૪૯૧	૧૦	શાક્ત	શક્તિ
૪૯૧	૨૬	વના૦	વના૦
૪૯૩	૧૧	પેશ્ચાબના	પેશાબના
૪૯૪	૧૮	પસાભાર	પૈસાભાર
૪૯૬	૩૮	પત્તપ્રબળ	પિત્તપ્રબળ
૪૯૭	૧૭	કાંસા લઈળુ	કાસાળુ લઈ
૫૦૦	૪	આ૦	આ૦
૫૦૧	૧૪	સૂય	સૂર્ય
૫૦૧	૨૯	નાગોડના	નગોડનાં
૫૦૫	૫	નાન	નાના
૫૦૬	૩૫	વવાથી	સેવવાથી
૫૦૯	૩૯	આટામાં	ઘઉંના આટામા
૫૧૫	૩૭	આષધ	ઔષધ
૫૧૭	૩૩	આષધ	ઔષધ
૫૨૧		છેલ્લી ઠંઠેરા	ઠેઠો
૫૨૨	૭	ાય છે	થાય છે
૫૨૨	૧૮	પડ ા	પડદો
૫૨૨	૩૬	શીકાતરી,	શીકોતરી
૫૨૪	૩૪	શિરાગ્રાહ	શિરોગ્રહ
૫૨૫	૩	કષ્ટ	કષ્ટે
૫૨૭	૧૧	કં ૂ	કંકુ
૫૨૭	૨૧	શળ	શૂળ
૫૩૦	૩૪	વાયાવરણાનાં	વાયવરણાના
૫૩૧	૫	ળતે	તે
,,	,,	પાણી	પાણીમાં
૫૩૧	૧૧	બસ્તિકર્મ	બસ્તિકર્મ
૫૩૨	૩૩	અકજ	એકજ
૫૩૨	૩૭	તયાર	તૈયાર
૫૩૪	૨૪	ચૂણ	ચૂર્ણ
૫૩૬	૪૧	સારસની	સરસની
૫૩૭	૧૧	આષધિ	ઔષધિ
૫૩૮	૨૮	બાવ	બાવળનાં
૫૪૩	૫	કાઠી	કોઠી
૫૪૩	૨૨	ગોવરનું	ગોખરનું
૫૪૮	૫	૨૬	૬૨
૫૪૮	૪૦	પસા	પૈસા
૫૪૮	૪૧	નીચે (કપાસીઆનાં મીંજ તોલો ૧ સાકર સાથે દિ. ૧૫ ખાય તો પ્રદર નિશ્ચય જાય) એવું ઉમેરી વાંચવું.	
૫૫૨	૨૦	અથવ બરાબર	અથવા બરાબર ન
૫૫૨	૩૬	મથુન	મૈથુન
૫૫૩	૩૯	તરવડાનાં	તરવડનાં
૫૫૪	૨૩	નાખી	કલ્ક નાખી
૫૫૪	૩૪	નાખા	નાખી
૫૫૫	૨૯	વના૦	વનૌ૦
૫૫૮	૧૯	(હડતાળ	(૧) હડતાળ
૫૫૮	૩૩	નગકેસરા	નાગકેસર
૫૬૨	૪૧	ભામી	? ભૂલ હશે મૂળમાં તપાસો.
૫૬૩	૧૬	શાચની	શૌચની
૫૭૪	૪૧	વના૦	વનૌ૦
૫૭૬	૩	જાણો છે	જાણો છો
૫૭૮	૪૩	આપ્રિય	અપ્રિય
૫૮૩	૨૨	ૂટવા	કૂટવા
૫૮૫	૩૪	શતધાત	શતધૌત
૫૮૭	૩	પાષ્ટિક	પૌષ્ટિક
૫૮૮	૪	ચૂણ	ચૂર્ણ
૫૯૧	૨૩	છાણમા	છાણમાં
૫૯૩	૧૨	આષધો	ઔષધો
૫૯૬	૩૭	યુક્તિઓ	યુક્તિથી
૬૦૪	૨	તામ્ર	તામ્રભસ્મ
૬૦૫	૧૧	તયાર	તૈયાર
૬૦૯	૫	ઉઠતો	ઉડતો
૬૧૩	૩૮	સંપૂણ	સંપૂર્ણ
૬૧૭	૨૬	આષધોમાં	ઔષધોમાં
૬૧૭	૨૯	ચલમમ	ચલમમાં
૬૧૮	૧૯	મુરદારશીંગા	મુરદારશીંગ
૬૨૨	૨	આચ્છિદ્ર	અચ્છિદ્ર
૬૨૪	૧૪	શખજીરૂં	શંખજીરૂં
૬૨૬	૧૦	ઘુણાથી	ઘુંટણાથી
૬૨૯	૩૯	પ્રમાણે વહેતો	વહેતો
૬૩૪	૨૮	આ તે	આપે તે
૬૩૫	૧૦	આષધો	ઔષધો
૬૩૫	૩૨	મીઠું	માંડું)
૬૩૬	૩૬	આષધો	ઔષધો
૬૩૭	૧૩	ગોળીઓક	ગોળીઓ
૬૩૮	૨૫	નાકમાં	(નાકમા
૬૩૯	૧૩	લકુઠાર	શૂલકુઠાર
૬૩૯	૨૨	રોગ	રસ
૬૩૯	૩૩	સર્વોતિસાર	સર્વાતિસાર
૬૩૯	૩૪	પ્રતાપપલ કેશ્વ	પ્રતાપલંકેશ્વર
૬૪૬	૧૭	આમમાંદ્ય	અગ્નિમાંદ્ય
૬૪૭	૩૧	આગ્ન	અગ્નિ
૬૪૭	૪૩	મટે	મટે(આ રેચક છે)
૬૫૩	૪૩	માટે ચોખા	માટે
૬૫૪	૩૮	બોરિંગડાજ	બોરિંગડીજ

વૈદ્યકના સંસ્કૃત ગ્રંથોની નામાવલી

પ્રાચીનકાળમાં વૈદ્યક વિષય ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથોનો જે જબરદસ્ત સંગ્રહ થએલો એમાંના સેંકડો ગ્રંથ હવે અપ્રાપ્ય થયા છે, એટલુંજ નહિ પણ સેંકડો ગ્રંથોનું તો નામ પણ રહેલું જણાતુંનથી. મ૦ પદેજીને જે ગ્રંથો મળી આવે તેવા સમજાયા, તેવા સાતસો ગ્રંથોની મની યાદી તેઓશ્રીએ પોતાના **રાજવૈદ્ય** ગ્રંથમાં આપેલી; તેજ અમે અત્રે આપીએ છીએ. તેઓ લખે છે કેઃ--"પ્રસ્તુત જે યાદી આપુ છું, તેને લગતા મારી પાસે બે આધાર છે. એક મોટો આધાર એડીનબરો અને બાનના વિદ્યાલયના સંસ્કૃત ભાષાના માજી પ્રૉફેસર **'થીઓડોર ઑફ્રીથે,'** જર્મન ઓરિએન્ટલ સોસાઇટીમાટે સંસ્કૃત ગ્રંથોની એક મોટી યાદી નોખાં નોખાં અનેક ઠેકાણાંની યાદીઓ ઉપરથી તૈયાર કરેલી તે છે. એ ઉપરાંત **શામરાવ મોરોજી**–કૃત **'ગ્રંથાલય'** પુસ્તકમાંની યાદી તેમજ બીજાં પ્રત્યક્ષ જોવા મળેલાં પુસ્તકો ઉપરથી આ યાદી વાચકો આગળ સાદર કરી છે. હાલ દ્રાવિડ ભાષામાં આ વિષયના ગ્રંથોનો સંગ્રહ ભારે હોવાની બાતમી મળી છે. તેની શોધ કરવાની ખટપટમાં અમે લાગેલા છીએ." સાતસો ઉપરાત ગ્રંથની યાદી તેમાં એક નામના એકથી વધુ ગ્રંથ છે; તે અનેક ગ્રંથકર્તાના નોખા નોખાજ કરેલા હોવાનો ખુલાસો તેમણે આપ્યો છે. પ્રો. ડો.

૧ અકારાદિ નિઘંટુ. ૨ અગસ્ત્યનિઘંટુ. ૩ અગ્નિકર્મ. ૪ અગ્નિવેશસંહિતા. ૫ અંકોલ્લ કલ્પ. ૬ અજીર્ણ મંજરી–(કાશીનાથ અને કાશીરાજ કૃત). ૭ અજીર્ણ મંજરી ટીકા–રામનાથ વૈદ્યકૃત. ૮ અજીર્ણામૃત મંજરી. ૯ અજીર્ણાગ્નિભસ્મકેશરોગવિધિ. ૧૦ અંજનનિદાન–અગ્નિવેશ-કૃત. ૧૧ અત્રિ. ૧૨ અનંગતિલક. ૧૩ અનંગદીપિકા. ૧૪ અનંગરંગ. ૧૫ અનંગશેખર. (૧૨ થી ૧૫ સુધી કામશાસ્ત્ર ગ્રંથ). ૧૬ અનંત પ્રકાશ. ૧૭ અનાહારપટલ.–(દત્તાત્રેયતંત્રાંતર્ગત). ૧૮ અનુપાનતરંગિણી. ૧૯ અનુપાનમંજરી–(પીતાંબર અને વિક્રમજી કૃત). ૨૦ અન્નચિકિત્સા. ૨૧ અન્નપાનવિધિ–સુષેણકૃત. ૨૨ અભિધાન ચૂડામણિ અથવા નિઘંટુરાજ કે રાજનિઘંટ–નર-હરિકૃત. ૨૩ અભિધાનરત્નમાલા–મલ્લિનાથકૃત અને હલાયુધકૃત. ૨૪ અમરવિનોદ. ૨૫ અમૃત-સંજીવન પક્ષપુટીતંત્ર. ૨૬ અર્કચિકિત્સા. ૨૭ અર્કપ્રકાશ. ૨૮ અલંકાર. ૨૯ અલસકાજીર્ણ પ્રકાશ. ૩૦ અશીતિવાતનિદાન. ૩૧ અશ્વચિકિત્સા–જયદત્ત. ૩૨ અશ્વશાસ્ત્ર. ૩૩ અશ્વતંત્ર. ૩૪ અશ્વવૈદ્યક–જયદત્ત. ૩૫ અશ્વિનીકુમાર સંન્નિપાતકલિકા. ૩૬ અષ્ટધાતુમારણવિધિ. ૩૭ અષ્ટસ્થાન પરીક્ષા. ૩૮ અષ્ટાંગ નિઘંટુ. ૩૯ અષ્ટાંગહૃદય નિઘંટુ. ૪૦ અષ્ટાંગસંગ્રહ. ૪૧ અષ્ટાંગહૃદય-સંહિતા. ૪૨ અષ્ટાંગહૃદયસંગ્રહ. ૪૩ આતંકતિમિરભાસ્કર. ૪૪ આતંકદર્પણ–માધવનિદાનટીકા. ૪૫ આત્રેયસંહિતા (હારીતસંહિતા) પાંચ પ્રકારની–બૃહત્, કનિષ્ઠ, મધ્ય, વૃદ્ધ, અને કૃષ્ણ. ૪૬ આત્રેયસંહિતાસાર. ૪૭ આયુર્ગ્રાહ્ય. ૪૮ આયુર્વેદ. ૪૯ આયુર્વેદદીપિકા. ૫૦ આયુર્વેદપ્રકાશ. ૫૧ આયુર્વેદ મહોદધિ–શ્રીસુખકૃત અને સુષેણકૃત. ૫૨ આયુર્વેદ રસશાસ્ત્ર–માધવ. ૫૩ આયુર્વેદ-રસાયન–અષ્ટાંગહૃદય ટીકા–હેમાદ્રિકૃત. ૫૪ આયુર્વેદવિજ્ઞાન. ૫૫ આયુર્વેદસર્વસ્વ–ભોજરાજકૃત. ૫૬ આયુર્વેદસિદ્ધાન્તસંબોધિની. ૫૭ આયુર્વેદસુધાનિધિ. ૫૮ આયુર્વેદ સૌખ્ય–ટોડરાનંદ. ૫૯ આરોગ્યચિંતામણિ. ૬૦ આરોગ્યદર્પણ. ૬૧ આરોગ્યમાલા. ૬૨ ઇંદ્રજાલ. ૬૩ ઇશ્વરીકલ્પ. ૬૪ ઉડ્ડામેશ્વર. ૬૫ ઉદકમંજરી–ટોડરાનંદ ૬૬ ઉદકલક્ષણ. ૬૭ ઉન્માદચિકિત્સાપટલ. ૬૮ ઉપચાર-સાર. ૬૯ ઉપદેવ. ૭૦ ઉપદંશાધિકાર–જ્ઞાનભાસ્કર. ૭૧ ઉપધાતુમારણ. ૭૨ ઉમામહેશ્વરસંવાદ. ૭૩ ઉષાનિદાન. ૭૪ ઉષ્ટ્રપયઃકલ્પ. ૭૫ ઋતુગણ. ૭૬ ઋતુચર્યા. ૭૭ આર્વસનિદાન. ૭૮ ઔષધિના-માવલિ–રાધાકૃષ્ણકૃત. ૭૯ ઔષધિકલ્પ. ૮૦ ઔષધગ્રંથ. ૮૧ ઔષધપ્રકાર. ૮૨ ઔષધપ્રયોગ. ૮૩ ઔષધિકલ્પલતા. ૮૪ કરટિકૌતુક (હસ્તિરોગ). ૮૫ ગોપાલદાસકૃત–કરભીચિકિત્સા. ૮૬ કરિ-ચિકિત્સા સારોદ્ધાર. ૮૭ કર્મવિપાક. ૮૮ કલાવાદતંત્ર (કામશાસ્ત્ર). ૮૯ કલાશાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર). ૯૦ કલાશાસ્ત્ર–વિશાખિલકૃત. ૯૧ કલાવિધિતંત્ર. ૯૨ કલાસારતંત્ર. ૯૩ કલ્પખંડ. ૯૪ કલ્પખંડ (બીજો). ૯૫ કલ્પચિંતામણિ. ૯૬ કલ્પતંત્ર. ૯૭ કલ્પતરુ–મલ્લીનાથકૃત. ૯૮ કલ્પદ્રુમ નિઘંટુ. ૯૯ કલ્પૌષધિ સેવાદિ પ્રકાર. ૧૦૦ કલ્યાણકારક–ઉગ્રાદિત્યાચાર્ય–કૃત. ૧૦૧ કલ્યાણઘૃત. ૧૦૨ કાક-

ચંડેશ્વરીતંત્ર. ૧૦૩ કાંકાયન વટિકા. ૧૦૪ કામકલાંગનાવિલાસ. ૧૦૫ કામકલાતંત્ર. ૧૦૬ કામ-કલાવિલાસ. ૧૦૭ કામકલાસૂત્ર. ૧૦૮ કામતંત્ર. ૧૦૯ કામદતંત્ર. ૧૧૦ કામદેવવટીસારસંગ્રહ. ૧૧૧ કામપ્રબોધ–અનૂપસિંહ દેવકૃત. ૧૧૨ કામભૂત. ૧૧૩ કામરત્નતંત્ર–નિત્યનાથકૃત અને શ્રી-નાથભટ્ટકૃત. ૧૧૪ કામરત્ન–શ્રીનાથકૃત. ૧૧૫ કામરત્નાકર. ૧૧૬ કામશાસ્ત્ર. ૧૧૭ કામસૂત્ર–વાત્સ્યાયનકૃત. ૧૧૮ કામાખ્યતંત્ર. ૧૧૯ કામેશ્વરતંત્ર. ૧૨૦ કાલજ્ઞાન. ૧૨૧ કાશ્યપસંહિતા. ૧૨૨ કુમારીકલ્પતંત્ર. ૧૨૩ કૂટમુદ્‌ગરાખ્ય. ૧૨૪ કૈટદેવ નિઘંટુ. ૧૨૫ કોકશાસ્ત્ર.× ૧૨૬ કૌતુકચિંતા-મણિ–પ્રતાપરુદ્રદેવકૃત. ૧૨૭ કૌતુકમંજરી (કામશાસ્ત્ર). ૧૨૮ કવાથાધિકાર. ૧૨૯ ક્ષેમકુતૂ-હલ–ક્ષેમરાજકૃત. ૧૩૦ ગજચિકિત્સા, ગજવૈદ્ય, ગજાયુર્વેદ. ૧૩૧ ગણુનિઘંટ–મદનાદિ નિઘંટ. ૧૩૨ ગદનિગ્રહ–સોઢલકૃત. ૧૩૩ ગણુરત્નમાલા કોશ. ૧૩૪ ગજરાજરત્ન. ૧૩૫ ગદવિનિશ્ચય. ૧૩૬ ગદવિનોદ નિઘંટુ. ૧૩૭ ગંધકરસાયન. ૧૩૮ ગંધદીપિકા. ૧૩૯ ગરુડાંજનાદિ. ૧૪૦ ગર્ભ-કાંડ. ૧૪૧ ગર્ભચિકિત્સા. ૧૪૨ ગુટિકાધિકાર. ૧૪૩ ગુટિકાપ્રકાર. ૧૪૪ ગડૂચ્યાદિ નિઘંટ–ધન્વં-તરિકૃત. ૧૪૫ ગુણચન્દ્રિકા–ઘનસ્યામસૂરિકૃત. ૧૪૬ ગુણજ્ઞાન. ૧૪૭ ગુણજ્ઞાનનિઘંટુ. ૧૪૮ ગુણપટલ ૧૪૯ ગુણપાઠ. ૧૫૦ ગુણમાલા. ૧૫૧ ગુણયોગપ્રકાશ. ૧૫૨ ગુણરત્નમાલા–ભાવમિશ્રકૃત. ૧૫૩ ગુણ-રત્નાકર વૃજભૂષણકૃત. ૧૫૪ ગુણસંગ્રહ-સોઢલકૃત. ૧૫૫ ગુણાગુણ–સુષેણકૃત. ૧૫૬. ગુરુબોધક હેરંબસેનકૃત. ૧૫૭ ગોરક્ષચિકિત્સા. ૧૫૮ ગોરક્ષસંહિતા. ૧૫૯ ગોવૈદ્યશાસ્ત્ર. ૧૬૦ ગૌરીકાંચલિકાતંત્ર. ૧૬૧ ચક્રદત્ત. ૧૬૨ ચકોરચંદ્રિકા. ૧૬૩ ચમત્કારચિંતામણિ–લોલિંબરાજકૃત. ૧૬૪ ચરકસંહિતા. ૧૬૫ ચર્યાચંદ્રો-ચ. ૧૬૬ ચર્યાપદ્માકર. ૧૬૭ ચિકિત્સાકલિકા–તિસટકૃત. ૧૬૮ ચિકિત્સાકલિકા–દયાશંકરકૃત. ૧૬૯ ચિકિત્સાકૌમુદી–કાશીરાજકૃત. ૧૭૦ ચિકિત્સાક્રમકલ્પવલ્લી. ૧૭૧ ચિકિત્સાચિંતામણિ. ૧૭૨ ચિકિત્સાંજન–વિદ્યાપતિકૃત. ૧૭૩ ચિકિત્સાતત્ત્વજ્ઞાન–ધન્વંતરિકૃત. ૧૭૪ ચિકિત્સાતંત્ર. ૧૭૫ ચિકિત્સાદર્પણ–દિવોદાસકૃત. ૧૭૬ ચિકિત્સાદીપ. ૧૭૭ ચિકિત્સાદીપિકા–ધન્વંતરિકૃત. ૧૭૮ ચિકિત્સાનાગાર્જુનીય. ૧૭૯ ચિકિત્સાપદ્ધતિ–કાશીરાજકૃત. ૧૮૦ ચિકિત્સાપરિભાસા–નારાયણ-દાસકૃત. ૧૮૧ ચિકિત્સામાલિકા. ૧૮૨ ચિકિત્સામૃત–ગણેશકૃત. ૧૮૩ ચિકિત્સામૃતસાર–દેવદાસકૃત. ૧૮૪ ચિકિત્સાયોગશત. ૧૮૫ ચિકિત્સારત્ન. ૧૮૬ ચિકિત્સાર્ણવ–સદાનંદ શુક્લકૃત. ૧૮૭ ચિકિ-ત્સેશ–ગોવર્ધનકૃત. ૧૮૮ ચિકિત્સા શતશ્લોક. ૧૮૯ ચિકિત્સાસંગ્રહ–ધન્વંતરિકૃત. ચક્રપાણિદત્ત-કૃત અને શિવદાસસેનકૃત. ૧૯૦ ચિકિત્સાસર્વસંગ્રહ. ૧૯૧ ચિકિત્સાસર્વસાગર. ૧૯૨ ચિકિત્સાસાગર-વત્સેશ્વરકૃત. ૧૯૩ ચિકિત્સાસાર–ધન્વંતરિકૃત, હરિભારતીકૃત અને ગોપાલદાસકૃત. ૧૯૪ ચિકિત્સાસંગ્રહ–ક્ષેમશર્માચાર્યકૃત અને વંગસેનકૃત. ૧૯૫ ચિકિત્સાસાર–સમુચ્ચય. ૧૯૬ ચિકિત્સા-સ્થાનટિપ્પણ–ચક્રપાણિદત્તકૃત. ૧૯૭ ચોપચિની–પ્રકાશ. ૧૯૮ જગદ્વૈદ્યક–વૈદ્યવાચસ્પતિકૃત. ૧૯૯ જરાચિકિત્સા. ૨૦૦ જ્વરકલ્પ. ૨૦૧ જ્વરચિકિત્સા. ૨૦૨ જ્વરતિમિરભાસ્કર. ૨૦૩ જ્વર-ત્રિશતિ–શાર્ઙ્ગધરકૃત. ૨૦૪ જ્વરદર્પણમાલા. ૨૦૫ જ્વરનિર્ણય–નારાયણકૃત. ૨૦૬ જ્વરપરાજય–જયરત્નકૃત. ૨૦૭ જ્વરશાંતિ. ૨૦૮ જ્વરાંકુશ. ૨૦૯ જ્વરાદિરોગચિકિત્સા. ૨૧૦ જ્ઞાનભૈષજ્ય-મંજરી. ૨૧૧ ટોડરપ્રકાશ–ટોડરમલ્લકૃત. ૨૧૨ ટોડરાનંદ–ટોડરમલ્લકૃત. ૨૧૩ ડામરતંત્ર. ૨૧૪ તક્રકલ્પ. ૨૧૫ તક્રકલ્પવિધિ. ૨૧૬ તંત્રરાજ–જાબાલકૃત. ૨૧૭ તંત્રોક્તચિકિત્સા. ૨૧૮ તામ્રવનેમુંડાકૃતિપાષાણ-કલ્પ. ૨૧૯ તિસટકૃત-વૈદ્યક. ૨૨૦ તુરંગપ્રશંસા–શાર્ઙ્ગધરકૃત. ૨૨૧ તૈલોપવેશનવિધિ. ૨૨૨ ત્રિશતી. ૨૨૩ દક્ષસંહિતાતંત્ર. ૨૨૪ દત્તાત્રેયતંત્ર. ૨૨૫ દત્તાત્રેયસંહિતા તંત્ર. ૨૨૬ દશપરીક્ષા. ૨૨૭ દિવ્યરસેન્દ્રસાર–ધનપતિકૃત. ૨૨૮ દૂતપરીક્ષા. ૨૨૯ દેવદાલીકલ્પ. ૨૩૦ દેવનંદીકૃત વૈદ્યક. ૨૩૧ દ્રવ્યગુણ–ગોપાલકૃત. ૨૩૨ દ્રવ્યગુણ–રાજવલ્લભ–નારાયણદાસ કવિરાજકૃત. ૨૩૩ દ્રવ્યગુણદીપિકા–કૃષ્ણદત્તકૃત. ૨૩૪ દ્રવ્યગુણરત્નમાલા–માધવકૃત. ૨૩૫ દ્રવ્યગુણવિવેક. ૨૩૬ દ્રવ્યગુણશતશ્લોકી–ત્રિમલ્લભટ્ટકૃત. ૨૩૭ દ્રવ્યગુણસંગ્રહ–ચક્રપાણિદત્તકૃત. ૨૩૮ દ્રવ્યગુણાકર. ૨૩૯ દ્રવ્યગુણાદર્શ-નિઘંટુ. ૨૪૦ દ્રવ્યગુણાધિરાજ. ૨૪૧ દ્રવ્યરત્નાકર. ૨૪૨ દ્રવ્યરત્નાવલિ. ૨૪૩ દ્રવ્યશુદ્ધિ. ૨૪૪

× આ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃતમાં છે. એમાં ૧૮૦૦૦ શ્લોક હોઈ તે કોકદેવનું રચેલું છે. એનોજ સાર લઈ કેટલાંક કોકશાસ્ત્રના નામથી બીજાં જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં પુસ્તકો લખાયાં છે. લોકો આ પુસ્તકને અતિ ગોપ્ય રાખે છે. એથી હજી તે પ્રેસમાં જોવામાં આવ્યું નથી. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ પાટણમાં હોવાની ભાળ મળી છે.

દ્રવ્યાદર્શ. ૨૪૫ ધન્વંતરિગ્રંથ. ૨૪૬ ધન્વંતરિનિઘંટુ. ૨૪૭ ધન્વંતરિ વિલાસ. ૨૪૮ ધન્વંતરિસારનિધિ–તુલાજીકૃત. ૨૪૯ ધાતુકલ્પ–રુદ્રયામલતંત્રાંતર્ગત. ૨૫૦ ધાતુનિદાન. ૨૫૧ ધાતુમંજરી–સદાશિવકૃત. ૨૫૨ ધાતુમારણુ–શાર્ઙ્ગધરકૃત. ૨૫૩ ધાતુરત્નમાલા–દેવદત્તકૃત. ૨૫૪ ધાતુશોધન. ૨૫૫ નક્ષત્રપીડાશાન્તિ. ૨૫૬ નલપાકશાસ્ત્ર. ૨૫૭ નવરત્નધાતુવિવાહ–બલભદ્રકૃત. ૨૫૮ નાગવલ્લીકલ્પ. ૨૫૯ નાગવ્યાધિનિર્ણય. ૨૬૦ નાગાર્જુનતંત્ર. ૨૬૧ નાગાર્જુનીય. ૨૬૨ નાડીગ્રંથ. ૨૬૩ નાડીજ્ઞાન. ૨૬૪ નાડીજ્ઞાનતરંગિણી. ૨૬૫ નાડીજ્ઞાનદીપિકા. ૨૬૬ નાડીનિદાન. ૨૬૭ નાડીપરીક્ષા–દત્તાત્રેયકૃત, માર્કંડેયકૃત અને રાવણકૃત. ૨૬૮ નાડીપરીક્ષાદિ ચિકિત્સાકથન–રત્નપાણિકૃત. ૨૬૯ નાડીપ્રકરણ. ૨૭૦ નાડીપ્રકાશ–ગોવિંદકૃત, રામરાજકૃત અને શંકરસેનકૃત. ૨૭૧ નાડીવિજ્ઞાન–ગોવિંદરામસેનકૃત. ૨૭૨ નાડીવિજ્ઞાનીય. ૨૭૩ નાડીશાસ્ત્ર. ૨૭૪ નાડીસમુચ્ચય. ૨૭૫ નાનાષધપરિચ્છેદ–નારાયણદાસ કવિરાજકૃત. ૨૭૬ નાનૌષધવિધિ. ૨૭૭ નામમાલા–ધન્વંતરિકૃત. ૨૭૮ નામાવલીનિઘંટ. ૨૭૯ નારાયણવિલાસ. ૨૮૦ નિઘંટુ–રાધાકૃષ્ણકૃત. ૨૮૧ નિઘંટશિરોમણિ. ૨૮૨ નિઘંટુશેષ. ૨૮૩ નિઘંટુસંગ્રહનિદાન. ૨૮૪ નિઘંટુસાર–અશોકમલ્લકૃત. ૨૮૫ લઘુનિઘંટસાર–કેશવકૃત. ૨૮૬ નેત્રરોગચિકિત્સા. ૨૮૭ નૃસિંહકૃત–માધવનિદાનટીકા. ૨૮૮ પંચકર્મવિધિ. ૨૮૯ પંચકર્માધિકાર–વાગ્ભટકૃત. ૨૯૦ પંચસાયક. ૨૯૧ પંચસાયક–કવિશેખર જ્યોતિરીશ્વરકૃત. ૨૯૨ પથ્યનિદાન. ૨૯૩ પથ્યાપથ્ય–રઘુદેવકૃત. ૨૯૪ પથ્યાપથ્ય નિઘંટુ–કૈયદેવપંડિતકૃત. ૨૯૫ પથ્યાપથ્યનિર્ણય. ૨૯૬ પથ્યાપથ્યવિચાર. ૨૯૭ પથ્યાપથ્યવિધાન. ૨૯૮ પથ્યાપથ્યવિધિ–દક્ષરૂપકૃત. ૨૯૯ પથ્યાપથ્યવિનિશ્ચય–વિશ્વનાથસેનકૃત. ૩૦૦ પથ્યાપથ્યવિબોધ–કૈયદેવકૃત. ૩૦૧ પરિભાષાપ્રદીપ. ૩૦૨ પરિભાષા–નારાયણદાસકૃત. ૩૦૩ પરિભાષાવૃત્તિપ્રદીપ–ગોવિંદસેનકૃત. ૩૦૪ પાકાદસંગ્રહ. ૩૦૫ પાકાધ્યાય. ૩૦૬ પાકમાર્તંડ. ૩૦૭ પાકાવલિ. ૩૦૮ પાકાવલિ (બીજી). ૩૦૯ પાકકલ્પ. ૩૧૦ પારાશર સંહિતા. ૩૧૧ પાલાશકલ્પ. ૩૧૨ પૂજ્યપાદ નિઘંટુ. ૩૧૩ પ્રમેહ ગજકેસરી. ૩૧૪ પ્રયોગચિંતામણિ. ૩૧૫ પ્રયોગામૃત–વૈદ્યચિંતામણિકૃત. ૩૧૬ બાલચિકિત્સા–કલ્યાણભટ્ટકૃત. ૩૧૭ બાલતંત્ર–કલ્યાણકૃત. ૩૧૮ બૃહતીકલ્પ. ૩૧૯ ભાલુકીતંત્ર. ૩૨૦ ભાવપ્રકાશ–ભાવમિશ્રકૃત. ૩૨૧ ભાવપ્રકાશકોશ. ૩૨૨ ભિષક્ચક્રચિત્તોત્સવ–હંસરાજકૃત. ૩૨૩ ભિષક્ચક્રનિદાન. ૩૨૪ ભિષગ્રત્ન. ૩૨૫ ભીમવિનોદ. ૩૨૬ ભૃગુસંહિતા. ૩૨૭ ભેડસંહિતા. ૩૨૮ ભેષજકલ્પ. ૩૨૯ ભેષજકલ્પસારસંગ્રહ. ૩૩૦ ભેષજતર્ક. ૩૩૧ ભેષજસર્વસ્વ. ૩૩૨ ભૈષજ્યરત્નાવલિ–વિક્રમકૃત. ૩૩૩ ભૈષજ્યરત્નાવલિ. ૩૩૪ ભૈષજ્યસાર. ૩૩૫ ભૈષજ્યસારામૃતસંહિતા–પ્રાણનાથકૃત. ૩૩૬ ભોજકૃત વૈદ્યક. ૩૩૭ ભોજનકસ્તૂરી. ૩૩૮ ભોજનકુતૂહલ–રઘુનાથસૂરિકૃત (ગ્રંથ સંખ્યા ૬૦૦૮). ૩૩૯ મંડૂક બ્રાહ્મીકલ્પ. ૩૪૦ મતિમુકુર. ૩૪૧ મંથાન ભૈરવ. ૩૪૨ મદનકામેશ્વર. ૩૪૩ મદનપાલવિનોદ નિઘંટુ (મદનવિનોદ). ૩૪૪ મદનસંજીવની. ૩૪૫ મદનાર્ણવ. ૩૪૬ મધુકોશટીકા માધવનિદાન. ૩૪૭ મધુમાલતી. ૩૪૮ મલ્લપ્રકાશ–મલ્લદેવકૃત. ૩૪૯ મહારસાયનવિધિ–મહાદેવકૃત ૩૫૦ મહાર્ણવ. ૩૫૧ માત્રાપ્રયોગ. ૩૫૨ માધવચિકિત્સા. ૩૫૩ માધવનિદાન. ૩૫૪ મુગ્ધબોધાખ્યા–જ્વરાદિરોગચિકિત્સા. ૩૫૫ મુડીકલ્પ. ૩૫૬ મુક્તાવલિ–ચક્રપાણિકૃત. ૩૫૭ મૂત્રપરીક્ષા–નખપરીક્ષાસહ. ૩૫૮ મૂલદેવકૃત કામશાસ્ત્ર. ૩૫૯ મૃતવત્સાચિકિત્સા. ૩૬૦ મૃતસંજીવની. ૩૬૧ યંત્રોદ્ધાર. ૩૬૨ યામલતંત્ર. ૩૬૩ યોગચંદ્રિકા–લક્ષ્મણકૃત. ૩૬૪ યોગચન્દ્રિકાવિલાસ. ૩૬૫ યોગચિકિત્સા. ૩૬૬ યોગચિન્તામણિ. ૩૬૭ યોગતરંગિણી–ત્રિમલ્લભટ્ટકૃત અને કેશવકૃત. ૩૬૮ યોગદીપિકા–ધન્વંતરિકૃત. ૩૬૯ યોગપારિજાત. ૩૭૦ યોગપ્રદિપ. ૩૭૧ યોગમાધવ. ૩૭૨ યોગમાલા–યોગસિદ્ધકૃત. ૩૭૩ યોગમુક્તાવલી–વલ્લભદેવકૃત. ૩૭૪ યોગરત્ન. ૩૭૫ યોગરત્નપ્રદીપ. ૩૭૬ યોગરત્નમાલા–ગુણાકરકૃત. ૩૭૭ યોગરત્નાકર–કેશવદેવકૃત. ૩૭૮ યોગરત્નાવલિ. ૩૭૯ યોગશતક–વરરુચિકૃત. ૩૮૦ યોગશતક–મદનસિંહકૃત, લક્ષ્મીદાસકૃત અને વિદગ્ધવૈકૃત. ૩૮૧ યોગસંગ્રહ–જગન્નાથકૃત. ૩૮૨ યોગસાર–અશ્વિનીકુમારકૃત. ૩૮૩ યોગસારસંગ્રહ–તુલસીદાસકૃત. ૩૮૪ યોગસારસમુચ્ચય–ગણપતિવ્યાસકૃત. ૩૮૫ યોગસુધાનિધિ–બંદિમિશ્રકૃત. ૩૮૬ યોગાંજન. ૩૮૭ યોગાધિકાર. ૩૮૮ યોગામૃત–ગોપાલદાસકૃત. ૩૮૯ યોનિવ્યાપદ. ૩૯૦ યંત્રાર્ક. ૩૯૧ રતિરહસ્ય (કામશાસ્ત્ર). ૩૯૨ રતિ–

-સંગ્રહવ્યાખ્યા. ૩૯૩ રતિસર્વસ્વ. ૩૯૪ રતિસાર. ૩૯૫ રત્નકલાચરિત્ર–લોલિંબરાજકૃત. ૩૯૬ રત્નદીપિકા. ૩૯૭ રત્નપરીક્ષા. ૩૯૮ રત્નપ્રદીપનિઘંટુ–કાશીરામકૃત. ૩૯૯ રત્નાવલી–કવિચંદરાજકૃત. ૪૦૦ રત્નસારચિંતામણિ. ૪૦૧ રત્નાકર–વૈદ્યરત્નાકર નિઘંટુ. ૪૦૨ રસકંકાલિ–કંકાલિકૃત. ૪૦૩ રસકલ્પલતા–કાશીનાથકૃત. ૪૦૪ રસકષાય–વૈદ્યરાજકૃત. ૪૦૫ રસકૌતુક. ૪૦૬ રસકૌતુકાખ્ય. ૪૦૭ રસકૌમુદી–માધવાકરકૃત. ૪૦૮ રસકૌસ્તુભ રસકલિકા. ૪૦૯ રસગોવિંદ–ગોવિંદકૃત. ૪૧૦ રસ-ચન્દ્રિકા–નીલાંબર પુરોહિતકૃત. ૪૧૧ રસચિંતામણિ. ૪૧૨ રસતત્ત્વસાર. ૪૧૩ રસદર્પણ–ત્રિમલ્લકૃત. ૪૧૪ રસદીપિકા–આનંદાનુભવકૃત. ૪૧૫ રસનક્ષત્ર માલિકા. ૪૧૬ રસનિબંધ. ૪૧૭ રસપદ્ધતિ. ૪૧૮ રસપદ્મચંદ્રિકા. ૪૧૯ રસપારિજાત. ૪૨૦ રસપ્રકાશ. ૪૨૧ રસપ્રકાશ સુધાકર—યશોધરકૃત. ૪૨૨ રસપ્રદીપ–પ્રાણનાથકૃત. ૪૨૩ રસભસ્મવિધિ. ૪૨૪ રસભેષજકલ્પ–સૂર્યપંડિતકૃત. ૪૨૫ રસભોગ-મુક્તાવળી. ૪૨૬ રસમંગલ. ૪૨૭ રસમંજરી–કાલીનાથકૃત. ૪૨૮ રસમણિ–હરિહરકૃત. ૪૨૯ રસમુક્તાવલિ. ૪૩૦ રસયામલ. ૪૩૧ રસયોગમુક્તાવલિ–નરહરિ ભટ્ટકૃત. ૪૩૨ રસરત્ન–શ્રીનાથકૃત. ૪૩૩ રસરત્નપ્રદીપ. ૪૩૪ રસરત્નપ્રદીપિકા. ૪૩૫ રસરત્નમાલા–નિત્યનાથ કૃત. ૪૩૬ રસરત્નસમુચ્ચય. ૪૩૭ રસરત્નાકર–નિત્યનાથ સિદ્ધકૃત (આ ત્રણ પ્રકારના છે). ૪૩૮ રસરત્નાકર–ચક્રપાણિકૃત અને રેવણસિદ્ધકૃત. ૪૩૯ રસરત્નાવલિ–ગુરૂદત્તસિંહકૃત. ૪૪૦ -રસરત્નસમુચ્ચય. ૪૪૧ રસરસાર્ણવ. ૪૪૨ રસરહસ્ય. ૪૪૩ રસરાજ. ૪૪૪ રસરાજસુંદર. ૪૪૫ રસરાજલક્ષ્મી–રામેશ્વરભટ્ટકૃત. ૪૪૬ રસરાજશંકર. ૪૪૭ રસરાજશિરોમણિ–પરશુરામકૃત. ૪૪૮ રસરાજહંસ. ૪૪૯ રસવિવેક–કામશાસ્ત્ર. ૪૫૦ રસવૈશેષિક. ૪૫૧ રસશોધન. ૪૫૨ રસસંસ્કાર. ૪૫૩ રસસંકેત. ૪૫૪ રસસંકેતકલિકા–ચામુંડ કાયસ્થકૃત. ૪૫૫ રસસંગ્રહ. ૪૫૬ રસસંગ્રહ સિદ્ધાંત-અચ્યુતકૃત. ૪૫૭ રસસાગર. ૪૫૮ રસસાર–ગોવિંદાચાર્યકૃત. ૪૫૯ર સસારસંગ્રહ–ગંગાધરપંડિતકૃત. ૪૬૦ રસસાર–સમુચ્ચય. ૪૬૧ રસસારામૃત–રામસેનકૃત. ૪૬૨ રસસિદ્ધાંતસંગ્રહ. ૪૬૩ રસસિદ્ધાંત-સાગર. ૪૬૪ રસસિદ્ધિપ્રકાશ. ૪૬૫ રસસિંધુ. ૪૬૬ રસસુધાકર. ૪૬૭ સરસુધાનિધિ–વ્રજરાજ શુક્લ-કૃત. ૪૬૮ રસસુધાંભોનિધિ. ૪૬૯ રસસૂત્રસ્થાન. ૪૭૦ રસહૃદય–ગોવિંદકૃત. ૪૭૧ રસહેમન્–કંદા-લીય રસહેમન્. ૪૭૨ રસાદિશુદ્ધિ. ૪૭૩ રસાધિકાર–હરિહરકૃત. ૪૭૪ રસાધ્યાય. ૪૭૫ રસામૃત–જયદેવકૃત અને કેયદેવકૃત. ૪૭૬ રસાબ્ધિ. ૪૭૭ રસાંભોધિ. ૪૭૮ રસાયનતરંગિણી. ૪૭૯ રસાયન-નિદાન. ૪૮૦ રસાયનવિધિ. ૪૮૧ રસાર્ણવ. ૪૮૨ રસાર્ણવકલા. ૪૮૩ રસાલંકાર. ૪૮૪ રસાવતાર. ૪૮૫ રસેંદ્ર. ૪૮૬ રસેંદ્રકલ્પદ્રુમ–રામકૃષ્ણભટ્ટકૃત. ૪૮૭ રસેંદ્રચિંતામણિ–રામચંદ્રકૃત. ૪૮૮ રસેન્દ્ર-ચુડામણિ–સોમદેવકૃત. ૪૮૯ રસેન્દ્રમંગલ. ૪૯૦ રસેન્દ્રસંહિતા. ૪૯૧ રસેન્દ્રસારસંગ્રહ–ગોપાલકૃષ્ણકૃત. ૪૯૨ રસેશ્વરસિદ્ધાત. ૪૯૩ રસોપરસ. ૪૯૪ રસોપરસ શોધન. ૪૯૫ રાજનિઘંટ–કાશીરાજકૃત. ૪૯૬ રાજનિઘંટ (દ્વિતીય). ૪૯૭ રાજમાર્તંડ–ભોજરાજકૃત. ૪૯૮ રાજમૃગાંક–ભોજદેવકૃત. ૪૯૯ રાજવલ્લભ અ૦ પર્યાયરત્નમાલા. ૫૦૦ રાજહંસ. ૫૦૧ રાધાતંત્ર. ૫૦૨ રાવણી ચિકિત્સા. ૫૦૩ રુદતી કલ્પ. ૫૦૪ રુદ્રતંત્ર. ૫૦૫ રુદ્રદત્ત. ૫૦૬ રુદ્રયામલિય ચિકિત્સા. ૫૦૭ રુપમંજરી. ૫૦૮ રોગનિર્ણય. ૫૦૯ રોગપ્રદીપ. ૫૧૦ રોગલક્ષણ. ૫૧૧ રોગવિનિશ્ચય–જ્વરનિદાન. ૫૧૨ રોગાન્તક-સારા ૫૧૩. રોગારંભ. ૫૧૪ રોગાવલિ. ૫૧૫ રોલમ્બરાજીય. ૫૧૬ લઘુનિદાન–સુરજીતકૃત. ૫૧૭ લઘુરત્નાકર. ૫૧૮ લંઘનપથ્યનિર્ણય. ૫૧૯ લોલિંબરાજ. ૫૨૦ લોહરત્નાકર. ૫૨૧ લોહશાસ્ત્ર. ૫૨૨ લોહપ્રદીપ. ૫૨૩ વંગસેન. ૫૨૪ વંધ્યાપ્રકરણ. ૫૨૫ વમનકલ્પ (અષ્ટાંગહૃદયાંતર્ગત). ૫૨૬ વસંત-રાજચિકિત્સા. ૫૨૭ વાજીકરણ. ૫૨૮ વાજીકરણ કલ્પદ્રુમ. ૫૨૯ વાજીકરણતંત્ર.૫૩૦ વાજીકરણા-ધિકાર. ૫૩૧ વાટપવિદણ. ૫૩૨ વાતઘ્નત્વાદિનિર્ણય. ૫૩૩ વાતનિદાન. ૫૩૪ વાતપ્રમેહ-ચિકિત્સા. ૫૩૫ વાતરોગચિકિત્સા. ૫૩૬ વિચારસુધાકર (અર્શોઘ્નસુધાકર). ૫૩૭ વિજયરક્ષિત. ૫૩૮ વિદ્યાપ્રકાશ ચિકિત્સા ધન્વંતરિકૃત. ૫૩૯ વિદ્યારત્ન–શિવનંદભટ્ટ ગોસ્વામિકૃત. ૫૪૦ વિમાનકલ્પ-ચક્રપાણિદત્તકૃત. ૫૪૧ વિષતંત્ર. ૫૪૨ વિષમંજરી. ૫૪૩ વિષવૈદ્ય. ૫૪૪ વિષહરચિકિત્સા. ૫૪૫ વિષહરમંત્રૌષધ. ૫૪૬ વીર નરસિંહ. ૫૪૭ વીરસિંહાવલોકન. ૫૪૮ વૃક્ષચિકિત્સા રોપણાદિ. ૫૪૯ વૃક્ષદોહદ. ૫૫૦ વૃક્ષાયુર્વેદ. ૫૫૧ વૃત્તરત્નાવલિ–અભિરામકૃત. ૫૫૨ વૃત્તમાણિક્યમાલા–સુષેણકૃત-નિદાન. ૫૫૩ વૃંદમાધવ. ૫૫૪ વૃંદસંગ્રહ. ૫૫૫ વૃંદસિંધુ. ૫૫૬ વૃંદસંહિતા. ૫૫૭ વૃદ્ધવાગ્ભટ

(અષ્ટાંગસંગ્રહ). ૫૫૮ વૃદ્ધશાનક. ૫૫૯ વૃદ્ધ હારીત. ૫૬૦ વૈદ્યકસાર. ૫૬૧ વૈદ્યકદંબ. ૫૬૨ વૈદ્યક પરિભાષા. ૫૬૩ વૈદ્યક યોગચન્દ્રિકા. ૫૬૪ વૈદ્યકરત્નાવલિ. ૫૬૫ વૈદ્યકલ્પતરૂ. ૫૬૬ વૈદ્યકલ્પદ્રુમ. ૫૬૭ વૈદ્યકશાસ્ત્ર વૈષ્ણવ. ૫૬૮ વૈદ્યકસંગ્રહ. ૫૬૯ વૈદ્યકસર્વસ્વ નકુલકૃત. ૫૭૦ વૈદ્યકસાર. ૫૭૧ વૈદ્યકસારસંગ્રહ. ૫૭૨ વૈદ્યકાનંદ. ૫૭૩ વૈદ્યકુતૂહલ–બંસીધરકૃત. ૫૭૪ વૈદ્યકુલતત્ત્વ. ૫૭૫ વૈદ્ય કૌમુદી. ૫૭૬ *વૈદ્યકૌસ્તુભ. ૫૭૭ વૈદ્યચન્દ્રોદય. ૫૭૮ વૈદ્યચિકિત્સા. ૫૭૯ વૈદ્યચિંતામણિ. ૫૮૦ વૈદ્યજીવન. ૫૮૧ વૈદ્યતત્ત્વ. ૫૮૨ વૈદ્યત્રિંશટ્ટીકા. ૫૮૩ વૈદ્યદર્પણ–દલપતિકૃત અને પ્રાણનાથકૃત. ૫૮૪ વૈદ્યદર્શન. ૫૮૫ વૈદ્યત્રયબોધિકા. ૫૮૬ વૈદ્યનિઘંટુ. ૫૮૭ વૈદ્ય પદ્ધતિ. ૫૮૮ વૈદ્યપ્રદીપ–ઉદ્ધવમિશ્રકૃત. ૫૮૯. વૈદ્યબોધસંગ્રહ–ભીમસેનકૃત. ૫૯૦ વૈદ્યમન ઉત્સવ–બંસીધરકૃત. ૫૯૧ વૈદ્યભૂષણનિઘંટુ. ૫૯૨ વૈદ્યમંજરી. ૫૯૩ વૈદ્યમનોરમા. ૫૯૪ વૈદ્યમહોદધિ–વૈદ્યરાજકૃત. ૫૯૫ વૈદ્યમાલિકા. ૫૯૬ વૈદ્યયોગ. ૫૯૭ વૈદ્યરત્ન. ૫૯૮ વૈદ્યરત્નમાલા. ૫૯૯ વદ્યરત્નાકરભાષ્ય. ૬૦૦ વૈદ્યરસરત્ન. ૬૦૧ વૈદ્યરસાયન. ૬૦૨ વૈદ્યરહસ્ય. ૬૦૩ વૈદ્યરહસ્યપદ્ધતિ. ૬૦૪ વૈદ્યરાજતંત્ર. ૬૦૫ વૈદ્યવલ્લભ–ઉદયઋષિકૃત, વલ્લભકૃત અને હસ્તિરુચિકૃત. ૬૦૬ વૈદ્યવલ્લભ અથવા ત્રિંશતી કિંવા જ્વરત્રિંશતી. ૬૦૭ વૈદ્યવલ્લભા. ૬૦૮ વૈદ્યવાચસ્પતિ. ૬૦૯ વૈદ્યવિનોદ–શંકર ભટ્ટકૃત. ૬૧૦ વૈદ્યવિલાસ–રઘુનાથકૃત. ૬૧૧ વૈદ્યવૃંદ–નારાયણકૃત. ૬૧૨ વૈદ્યશાસ્ત્રસારસંગ્રહ–વ્યાસ ગણપતિકૃત. ૬૧૩ વૈદ્યસંક્ષિપ્તસાર–સોમનાથ મહાપાત્રકૃત. ૬૧૪ વૈદ્યસંગ્રહ. ૬૧૫ વૈદ્યસર્વસ્વ. ૬૧૬ વૈદ્યસાર. ૬૧૭ વૈદ્યસારશંકરાખ્ય. ૬૧૮ વૈદ્યસારસંગ્રહ. ૬૧૯ વૈદ્યસારોદ્ધાર. ૬૨૦ વૈદ્યસૂત્રટીકા, ૬૨૧ વૈદ્યહિતોપદેશ–શિવપંડિતકૃત. ૬૨૨ વૈદ્યામૃત. ૬૨૩ વૈદ્યામૃતસાગર. ૬૨૪ વૈદ્યામૃતલહરી–મથુરાનાથકૃત. ૬૨૫ વૈદ્યાલંકાર. ૬૨૬ વૈદ્યાવતંસ–લોલિંબરાજકૃત. ૬૨૭ વ્યાધિસિદ્ધાન્ત. ૬૨૮ વ્યાખ્યર્ગલ–દામોદરકૃત. ૬૨૯ વ્રણચિકિત્સા. ૬૩૦ વ્રિણમાધવ. ૬૩૧ શતશ્લોકી–અવધાનસરસ્વતીકૃત, ત્રિમલ્લકૃત અને બોપદેવકૃત. ૬૩૨ શરીરલક્ષણ. ૬૩૩ શરીરવિનિશ્ચયાધિકાર–ગંગારામદાસકૃત. ૬૩૪ શરીરસ્થાનભાષ્ય. ૬૩૫ શલ્યતંત્ર. ૬૩૬ શાકનિઘંટુ–સીતારામ શાસ્ત્રિકૃત. ૬૩૭ શાબરતંત્ર. ૬૩૮ શારીરક–શ્રીમુખકૃત. ૬૩૯ શારીરવૈદ્ય. ૬૪૦ શાઙ્ગર્ધર–સંહિતા. ૬૪૧ શાલિહોત્ર–નકુલકૃત. ૬૪૨ શાલિહોત્રસાર. ૬૪૩ શાલિહોત્રોન્નય. ૬૪૪ શાલ્મલીકલ્પ. ૬૪૫ શિલાજતુકલ્પ. ૬૪૬ શ્લેષ્મજ્વરનિદાન. ૬૪૭ ષડ્રસનિઘંટુ. ૬૪૮ ષડ્રસરત્નમાલા. ૬૪૯ ષાઢ્યચિકિત્સા. ૬૫૦ સન્નિપાતકલિકા–રુદ્રનાથકૃત. શંભુનાથકૃત. ૬૫૧ સન્નિપાતચન્દ્રિકા. ૬૫૨ સન્નિપાતચિકિત્સા. ૬૫૩ સન્નિપાતનાડીલક્ષણ. ૬૫૪ સન્નિપાતપટ. ૬૫૫ સન્નિપાતમંજરી. ૬૫૬ સર્વજ્વરવિપાક. ૬૫૭ સર્વવિજયી તંત્ર. ૬૫૮ સર્વસંગ્રહ. ૬૫૯ સહસ્રાક્ષ તથા સર્વ સિદ્ધાત. ૬૬૦ સારકૌમુદી–રાજાહરિશ્ચંદ્રકૃત. ૬૬૧ સારસંગ્રહ. ૬૬૨ સારસંગ્રહનિઘંટુ. ૬૬૩ સારસિંધુ. ૬૬૪ સિદ્ધ મંત્ર–કેશવકૃતનિઘંટ. ૬૬૫ સિદ્ધમૂલિકા નિઘંટુ. ૬૬૬ સિદ્ધયોગ. ૬૬૭ સિદ્ધયોગમાલા. ૬૬૮ સિદ્ધયોગસંગ્રહ–ગણસેનકૃત. ૬૬૯ સિદ્ધસારસંહિતા. ૬૭૦ સિદ્ધાંતગર્ભ. ૬૭૧ સિદ્ધૌષધસંગ્રહ. ૬૭૨ સિંહનાદ. ૬૭૩ સુધાસાગર. ૬૭૪ સુશ્રુતસંહિતા (અને ટીકાકાર–ડલ્લન જેજ્ઝટ, ગયદાસ–ભાસ્કર, માધવ, બ્રહ્મદેવ) ૬૭૫ સુશ્રુતસાર. ૬૭૬ સુષેણ. ૬૭૭ સૂતમહોદધિ. ૬૭૮ સૂતાર્ણવ. ૬૭૯ સૂત્રસ્થાન. ૬૮૦ સૂદશાસ્ત્ર. ૬૮૧ સૂપશાસ્ત્ર અથવા પાકશાસ્ત્ર. ૬૮૨ સાભાગ્યચિંતામણિ. ૬૮૩ સૌભાગ્યરત્નાલંકારતંત્ર. ૬૮૪ સ્મરદીપિકા–કામશાસ્ત્ર. ૬૮૫ સ્મરતત્ત્વપ્રકાશિકા–કામશાસ્ત્ર. ૬૮૬ સ્વપ્નપરીક્ષા. ૬૮૭ સ્વરવિધિ. ૬૮૮ સંદેહભંજનક. ૬૮૯ સન્નિપાતકલિકા. ૬૯૦ હંસનિદાન અથવા હંસરાજ નિદાન. ૬૯૧ હરપ્રદીપિકા. ૬૯૨ હરિતકયાદિનિઘંટ (ભાવપ્રકાશાંતર્ગત). ૬૯૩ હસ્તિવૈદ્યક–વીરસેનકૃત. ૬૯૪ હારીત સંહિતા. ૬૯૫ હિકમતપ્રકાશ–મહાદેવ પંડિતકૃત (આરબી ઉપરથી ભાષાંતર કરેલું). ૬૯૬ હિકમત્પ્રદીપ. ૬૯૭ હિક્કાધિકાર. ૬૯૮ હિતોપદેશ (વૈદ્યહિતોપદેશ). ૬૯૯ હૃદયદીપક–બોપદેવકૃત કોશ. ૭૦૦ હૃદ્રોગપ્રતિકાર. ૭૦૧ હેમાદ્રિ–વાગ્ભટ ઉપર ટીકા. ૭૦૨ હૈહયકૃતવૈદ્યક.

---

* અથવા સદ્વૈદ્ય કાસ્તુભ કે જેનો પ્રથમ રત્ન નામનો ભાગ શ્રીમાન્ પદેજીએ રાજવૈદ્યમાં છેવટે મૂળ માત્ર છપાવ્યો છે.

ઓ. ડો.

धूम्रपान करवाना फायदा!

ડૉક્ટરો, રસાયણશાસ્ત્રીઓ વગેરે બધા એકમત છે કે તમાકુ માણસને ઝેરસમાન છે. એ એક ઝેરજ છે. બીડી–તમાકુ પીનારા, સુંઘનારા તેમજ ચાવનારાની જાણ માટે નીચેની વિગતો આપી છે. કેમકે જગતનાં અર્ધોઅર્ધ મનુષ્ય એમાં ફસેલાં છે.

તમાકુની અંદર એક તૈલી ચીજ છે, જેમાં મુખ્યત્વે તમાકુની ગંધ રહેલી છે. એ ચીજનું નામ 'નીકોટીન' છે. તે તમાકુમાં સેંકડે ૧ થી ૮ ટકા હોય છે. જેમ તમાકુ જલદ તેમ આ નીકોટીન, તેમાં વધુ હોય છે. એમ કહેવાય છે કે એક રતલ સારી તમાકુમાંથી જેટલું નીકોટીન નીકળે તેટલું નીકોટીન માત્ર ત્રણ મિનિટમાં ૨૫૦૦ કૂતરાંને મારી નાખવામાટે પૂરતું છે. આવું ઝેરી આ નીકોટીન છે. જ્યારે એ નીકોટીન શરીરમાં જાય છે ત્યારે અંદરની શ્વાસનળીને ફરતી ઝીણી ચામડીને અનહદ નુકશાન કરે છે અને અનેક જાતનાં દર્દો ઉત્પન્ન કરે છે.

આ નીકોટીનને પણ ભૂલાવે એવું બીજું ઝેર તમાકુમાં 'કોલોડાઇન' કરીને છે. આ કોલોડાઇનને-લીધે પણ તમાકુમાં ગંધ આવે છે. આ કોલોડાઇનના એક ટીપાનો વીસમો ભાગ, જેવી રીતે વીજળી-ના આંચકાથી માણસ તરતજ મરી જાય, તેવી રીતે દેડકાને મારી નાખે છે.

તમાકુના ધૂમાડામાં પ્રુસીક એસીડ હોય છે; તમાકુના રસીઆ ધૂમાડો પેટમાં જવા દઇ પાછો નાકવાટે કાઢે છે અને તેના ગોટાની લહેર લે છે. તેમને આ પ્રુસીક એસીડ કાતીલમાં કાતીલ ઝેર છે, તેની ખબર નહિ હોય. આ પ્રુસીક એસીડ શરીરમાં જવાથી માથાનું ફરવું, માથું દુખવું તથા ચકરી આવે છે. બીડી નહિ પીનારાને બીડી પીતાં જે કડવો અનુભવ થાય છે તે આને-લીધે થાય છે.

તમાકુમાં તે સિવાય 'ફરફરોલ' રહેલું છે. દારૂ તે કરતાં પણ વધારે નુકસાનકર્તા છે. એક સીગારેટમાંથી, પાંચ રૂપીઆભાર વીસ્કી–દારૂના જેટલું ફરફરોલ નીકળે છે.

વળી તમાકુના ધૂમાડામાં કાર્બોનીક એસીડ ગેસ પણ હોય છે. આ ગેસ ઘણોજ નુકસાનકર્તા છે તે જાણીતી વાત છે. આ હવા ફેફસાંમાં જવા આવવાથી ફેફસાંને નમાલાં કરી નાખે છે અને આ કારણેજ બીડી પીનારા ક્ષય રોગના ભોગ તરતજ થઇ પડે છે.

ઉપરની હકીકત જાણ્યા પછી કયો વિચારશીલ માણસ તમાકુની પડખે ચડશે ? વ્યસનના ગુલામ તો કદાચ એની ટેવ ન પણ છોડે; પરંતુ નવું વ્યસન વહોરનાર તો આ વાંચ્યા પછી જરૂર તે ટેવમાંથી દૂર રહેશે.

અમેરિકાની અંદર સીગારેટને ઠાઠડીના ખીલા કહેવામાં આવે છે અને આ કથન ખરેખર સત્ય છે. અમેરીકામાં એવી કેટલીએક પેઢીઓ છે જે પોતાને ત્યાં બીડી પીવાવાળાને નોકર નથી રાખતી. હિંદીઓ પણ આ ધોરણ દાખલ કરે તો શું આ બદી ઓછી ન થાય ? તમાકુસાથે રાષ્ટ્રીય લડત ચલાવવાની જરૂર છે અને સ્વરાજ મળ્યા પછી તો તમાકુ દેશપાર થશે તેમાં કાંઇ શંકાજ નથી.

દૈનિક 'હિંદુસ્થાન'માંથી

बीडीना शोकीनो सावधान!

એક વિદ્વાન એમ. ડી. ડૉક્ટરે બીડી પીનારા તથા બીડી નહિ પીનારાનાં ફેફસાં તપાસ્યાં. પરીક્ષાનું પરિણામ એ આવ્યું કે બીડી પીનારાનાં લગભગ બધાનાં ફેફસાંમાં ઉપદ્રવ જોવામાં આવે છે; જ્યારે બીડી નહિ પીનારામાં માત્ર સેંકડે સત્તાવીશ માણસોનાં ફેફસાંમાં ઉપદ્રવ માલુમ પડે છે. આ ઉપદ્રવને-લીધે "ક્ષય"ના જંતુઓ તરતજ ઘર ઘાલી જાય છે અને નબળાં ફેફસાંવાળા ઉપર હલ્લો કરે છે. તેથીજ બીડીપીનારાઓને ક્ષય સાધારણ રીતે વધારે થાય છે. બીડી પીનારાઓ અને તમાકુના ગુલામો આ ઉપરથી કાંઇ ધડો લેશે કે પછી પોતાનો ધ્રશ્ક માણ્યાજ કરશે ?

ग्रंथसेवननो महिमा

(અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્‌ગાર)

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવાવિચારવાનું સદ્‌ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપળાના (લક્ષ્મી-ના-સ્ત્રીના)શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

"તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને બીજું જે આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેમજ સારૂં. ગીતાજી વાંચો, વેદાન્તનાં બીજાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે."

"સ્વામી વિવેકાનંદ"

"પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયલો રહી શકતો, તેથી મને બે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખ-ચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે જેને સારાં પુસ્તકો વાચવાનો શોખ છે; તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંત-વસ સહેલાઇથી વેઠી શકે. × × એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે આંતરવિચાર પણ કરી શકશો."

"મહાત્મા ગાંધીજી"

"મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઇ પણ કામથી નથી મળતો." × × × "માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રસાર થયા વિના કોઇ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીયભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી.' × × × "બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પશુ આદિના જેવી ઇંદ્રિયતૃપ્તિ-સિવાયનું બીજુ કોઇ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય." × × × "સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમલોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય-સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે."

"બંકિમચંદ્ર"

"ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાઓનુ દર્દ ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ઘણું કરીને બીજી કોઇ ચીજમાં નથી."

"મારડન"

"જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો તે એ સમુદ્રનો લાભ લઇ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ચલાવી ઠંડક આપનારા પંખા છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી તૈયાર થયેલા રોટલા છે; જ્ઞાન એ મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણીભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન એ સર્વ-શક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે."

"સ્વર્ગનાં રત્નો"

"પુસ્તકોનો સ્નેહ એ ઇશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે."

"ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવાસમાન છે."

"મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે."

'" લીલા વનમાં ભૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં, જ્ઞાનહીન રહેનારા મનુષ્યમાં શું તફાવત ?"

" ખોરાકવિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ઘરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ઘર, ઘર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમન-વાળાં જીવતાં મુડદાંઓને રહેવાની ઘોરજ છે."

એક વિદ્વાન ઠીકજ કહે છે કે, "વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના બદલામાં કોઇ મને આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદિ છોડું નહિ."

" પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામુ લાગવા દેતાં નથી, વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરીને નિરાશાનો નાશ કરે છે."

"અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ગ્લૅડસ્ટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ ગજવામા સદાય એકાદ પુસ્તક લઇને ફરે; તો પછી આપણા જેવાઓએ તો ખુલ્લી વૃથા જતી કિંમતી ક્ષણોને બચાવવા માટે શું ન કરવુ જોઇએ ?"

" એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મત છે કે, 'માણસને લુગડાંલત્તાંની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે,' તે પોતે પણ જરૂરનાં પુસ્તકો ખરીદી લેતાં સુધી લુગડાં લેવાનું મુલતવી રાખતો. તેને સિસેરોનાં પુસ્તકો બહુ ગમતાં હતાં. તે વાંચતો ત્યારે ત્યારે 'હું વધારે સારો થયો છું' એમ તેને લાગતું."

" એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો ઇચ્છે ત્યારે જેમ પોતાના વાજીંત્રમાંથી ચહાય તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે; તેમ એક વાચનાર પણ જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઇ શકે છે."

" સહવાસથી જેમ માણસના ગુણની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો તેને શોખ હોય છે તે ઉપરથી પણ તેનાવિષે અનુમાન થાય છે."

" ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનુ સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે; અને જેમ જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે; તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે."

" સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો."

" ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે:–'અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લ્યો અને વાપરો, એટલે તમારૂં કલ્યાણ થશે.' શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ?"

क्रोध वखते माताना धावणमां उपजतुं झेर

વિદ્વાન ડૉક્ટરોએ એવી પરીક્ષા કરી છે કે જે માતા પોતાના બાળકને ધવરાવતી વખતે ક્રોધમાં આવેલી હોય છે તે માતાના ધાવણમાં અમુક પ્રકારનું ઝેર પેદા થાય છે. એક વખત એક માતા તેની પડોશણ સાથે ખૂબ વઢવાડ કરીને ઘણીજ ગુસ્સે થઇ ગઇ હતી. એવી હાલતમાં ઘેર આવીને તરતજ પોતાના બાળકને ધવરાવવા છાતીએ વળગાડયું. બાળક ધાવ્યું કે તરત તેને આંચકી આવવા લાગી અને મરવા પડયું હોય તેવાં ચિહ્નો દેખાયાં. આટલા કારણસરજ આપણી ડોસીઓ જ્યારે જ્યારે બાળકને ધવરાવવા માતા બેસે છે ત્યારે તેને શાંત મનથી નિરાંતે બેસીને બાળકને ધવરાવવાની સૂચના કરે છે. હાલના જમાનાની જુવાન માતાઓ આ ડોસી શાસ્ત્રનો અર્થ સમજશે કે પોતાનું ડહાપણ ચલાવશે ?

'હિંદુસ્તાન' તા. ૩૧–૫–૨૪

परदेशी खांड एटले भ्रष्टतानो भंडार !

૧. એનસાઇક્લોપીડીઆ બ્રીટાનીકા જેવો બળવાન અને ઘણાં વર્ષોની શોધખોળને અંતે તૈયાર થયેલો મહાન ગ્રંથ કે જેને આધારે સરકાર ફેંસલા આપે છે, તેને ૬૬૭મે પાને લખેલ છે કે:–" ખાંડ સાફ કરતી વખતે દરેક જનાવરના લોહી તથા હાડકાંના કોલસાનો ચૂરો નાખવામાં આવે છે. "

૨. ડીક્ષનેરી ઑફ આર્ટસ–૬ ઠ્ઠી આવૃત્તિ લંડન, પાને ૮૨૯ મે લખ્યું છે કે–" ગાંગડા બનાવવા-માં આવે છે તે વખતે ૫૪ મણ ખાંડમાં ૨૭ મણ હાડકાંના કોલસાનો ભૂકો નાખવામાં આવે છે; અને ખાંડ સાફ કરવાનાં કારખાનાં ગામમાં છે તેમાં ભારોભાર હાડકાંના કોલસાનો ભૂકો નાખવામાં આવે છે. "

૩. સ્વામી ભાસ્કરાનંદ લખે છે કે:–" જ્યારે હું વિલાયત ગયો ત્યારે કમેં કેટલાંક ખાંડનાં કારખાનાં જોયાં. તેમાં પહેલે માળે ચઢતાંજ મને ઉલટી થશે એમ લાગ્યું. હું નહોતો જાણતો કે આવી અપવિત્ર ચીજોથી ખાંડ બને છે; પણ નજરે જોતાં સખેદ આશ્ચર્ય થાય છે કે જે ચીજને અડવાથી પણ મહાન પાપ લાગે તે ચીજ હિંદુઓથી ખવાયજ કેમ ? "

૪. ભારતમિત્ર તા૦ ૨૮–૧૦–૧૯૦૫ ના અંકમાં જણાવે છે કે:–"સારી ખાંડ બનાવવા માટે જેમ આ દેશમાં દૂધ વપરાય છે, તેમ ત્યાં જનાવરોના લોહીથી ખાંડની અંદરનો મેલ કાપવામાં આવે છે; કારણ કે કસાઇખાનામાં દૂધ કરતાં લોહી સસ્તુ મળે છે. મીસ્તર હેરીશ કહે છે કે, ખાંડ સુવરના લોહીથી સાફ થાય છે. એ. જે. ટેલર સી. ઇ. સાહેબના બનાવેલા " શ્યુગર મશીનરી" નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે,ઈંગ્લાંડ વગેરે દેશોમાં ખાંડ સાફ કરવામાં પાણી અને ગાયોનું લોહી મેળવે છે.ભાઇઓ ! હિંદુને ગાય અને મુસલમાનને સુવરનું લોહી ખાવાલાયક છે ? "

૫. મુંબઇ, જ્ઞાનસાગર સમાચાર તા૦ ૧૫–૧૨–૧૯૦૫ માં લખે છે કે:–"પરદેશી ખાંડસાકર નાના પ્રકારના રોગથી ભરેલા સર્વ પ્રકારના જીવોનાં હાડકાં, બળદ અને સુવરનાં લોહી અને મનુષ્યના મૂત્રથી સાફ થાય છે. જેના પવનથી પણ ડરીએ તેવા કોઢ વગેરે રોગવાળા લોકોનું પણ મૂત્ર. અરેરે ! આ હિંદુમુસલમાનને ખાવાલાયક છે?"

૬. સ્વદેશોન્નતિ દર્પણ:–"પરદેશી સાકર અપવિત્ર છે; એટલુંજ નહિ પણ તેની અંદર નાનાં પ્રાણી, કીડી, મકોડી વગેરેનાં આંતરડાં, માંસ, હાડપિંજર અને શરીરની અંદરના રેસા હોય છે. મોરસ સાકર તો બીટ, ગાજર, તાડી વગેરેમાંથી બનાવવામાં આવે છે અને તેમાં સડેલું લોહી તથા રોગિષ્ટ જનાવરોનાં હાડકાંનું મિશ્રણ હોય છે."

૭. મી૦ ફીનલે નામના ગૃહસ્થ જણાવે છે કે:–" વિલાયતી ખાંડ જે હિંદમાં ફેલાઈ છે તે દેખાવમાં સફેદ અને કિંમતમાં સસ્તી પડે છે; પણ તેનાથી ઘણા રોગો હિંદુસ્તાનમાં પેદા થઇ ચૂક્યા છે. તે ખાંડ લોહી અને શક્તિનો નાશ કરે છે. તે ખાંડ દૂધ આદિ જે જે પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે તેમાં આપણે ઝેરજ નાખીએ છીએ એમ જાણવું. ઈંગ્લાંડ તેમજ હિંદુસ્તાનના પ્રખ્યાત વૈદ્યડૉકટરોએ સ્પષ્ટ મત આપેલો છે કે, આ ખાંડ હિંદુમુસલમાનને ધર્મના બાધથી તો ખાવાલાયક નથીજ, પણ તેનાથી પ્લેગ, મહામારી ઇત્યાદિ રોગો થાય છે અને બાળકોનું તથા મોટાં માણસનું મરણપ્રમાણ પણ વધે છે; માટે ધર્મને ન માનવો હોય, તો આરોગ્યની દૃષ્ટિથી પણ ખાંડ ખાતા અટકવું જોઇએ. કાચના ગ્લાસમાં ગરમ પાણી ભરી તેમાં સાકરનો ગાંગડો નાખીને ઓગાળતી વખતે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી જોશો તો એમા લોહીનાં રજકણો દેખાશે. વળી દેશી અને મોરસ ખાંડ બન્નેને જૂદા જૂદા વાસણમાં મૂકો, પછી બન્નેમાં થોડો સલ્ફ્યુરીક ઍસીડ (ગંધક-નો તેજાબ) નાખો. તરતજ દેશી ખાંડમાંથી મીઠી માટી જેવી સુવાસ આવશે અને મોરસમાંથી દુર્ગંધ આવશે. જો આ વાત જરાપણ જૂઠી હોત તો લાગવગવાળા ગોરા વેપારીઓએ આ વિગત પ્રગટ કરનારાઓ ઉપર જરૂર ફોજદારી માંડી દીધી હોત. માટે આ બાબત સાચીજ હોવાથી કોઈ પણ હિંદવાસીને પરદેશી ખાંડ ખાવાલાયક નથી. હિંદુઓની પેઠેજ જે ગોરા લોકોએ માંસાહારનો

ત્યાગ કર્યો છે અને જેઓ કેવળ વનસ્પતિના આહાર ઉપર રહે છે, તેઓએ પણ ખાંડસાકર ખાવાં બંધ કર્યાં છે; તો પછી આપણા હિંદુઓથી તો આવી અપવિત્ર ચીજ ખવાયજ કેમ ?"

૯. હિંદી બંગવાસી, કલકત્તાઃ—તા૦ ૩૦—૩—૧૯૦૩ ના અંકમાં લખે છે કેઃ—"હિંદુસ્તાનમાં-થીજ દર વર્ષે ૨૮ લાખ મણ જનાવરોનાં હાડકા ખાંડ વગેરે ખાવાના પદાર્થો બનાવવા માટે પરદેશ જાય છે. સ્વદેશી ખાંડ કદાચ પરદેશી ખાંડથી સહેજ મોંઘી મળે તોપણ તેનાથી પવિત્રતા જળવાઇ રહે છે. વળી તે ખાંડ પરદેશી કરતાં ગળપણમાં પણ વધારે હોય છે. માટે સ્વદેશી ખાંડજ વાપરવી. કદાચ સ્વદેશી ખાંડ વાપરવાની શક્તિ ન હોય તો ગોળ વાપરવો; પરંતુ પરદેશી ખાંડ તો કોઇ રીતે નજ વાપરવી. આથી ગૌહત્યા થતી અટકશે અને દૂધાળાં ઢોરોની વૃદ્ધિ થઇ દૂધ, ઘી, દહીં વગેરે સસ્તાં થશે અને તેથી શક્તિ તથા આત્મબળ પણ વધશે."

"અકબર બાદશાહ જેવાના મુગલાઇ અમલમાં પણ ૩ થી ૪ રૂપીએ મણ ઘી મળતું. રૂ. ૧ ના ૭ શેર ઘીની વાતો હજી આપણા ઘરડાઓ કરે છે. તે વખતે ચાની મહેમાની લોકો આપતા ન હતા; પણ લાપશી ને ઘી ખવડાવતા અને ખાતા. તેથીજ પોતાના સ્વધર્મનું રક્ષણ કરી ૧૦૦ વર્ષ સુધી જીવતા; પણ આ તો પરદેશી વેપારીઓએ ખાવા પીવાની અને મોજમઝાની એવી તો મોહક વસ્તુઓ બનાવી છે, કે એશઆરામથી અને ધીમા ઝેરથી આપણી જાતો ખવાઇ ગઇ છે. સૂતે સૂતે મોમાં કોળીઓ મૂકનાર મળવાથી બેસીને હાથે ખાવાની તેમજ તેમાં શું શું વસ્તુઓ આવે છે તે જોવાની તસદીજ ના લીધી. કૂવા, ઘંટી, ગાય અને રેંટીઆ એ ચારનો વપરાશ દરેક ઘરમાં હતો. તે જવાથી સ્ત્રીઓમાં હીસ્ટીરિયા, કસુવાવડ, સુવારોગ અને ક્ષયરોગ વધીને ૨૦ થી ૨૫ વરસ-મા તેમનાં મરણ થવા લાગ્યાં છે. પુરુષોની પણ તેવીજ દશા થઇ છે. આપણા હમેશના જીવનની ઉપયોગી ચીજોમાં પણ આ પ્રમાણે પરાધીનતા થઇ છે, તો હવે જાગો ! કુંભકર્ણની નિદ્રા ત્યાગો ! સૂર્યોદયનાં કિરણો ફૂટી ચુકયાં છે, માટે એશઆરામવાળી પરદેશી ચીજો કે જે ધર્મ, ધન અને આરોગ્યનું સત્યાનાશ કરનાર છે, તેને એકદમ તજો ! જીવનને સાદું અને મહેનતુ તથા તમારા વડીલોની પેઠે ૧૦૦ વરસ જીવવું રહે તેવું કરો અને પોતાના પગપર ઉભા થાઓ !" "કચ્છી"

૨૦—૫—૨૩ એક પ્રજાજન

रबरनां रमकडांमांथी बाळकोने लागु पडतुं झेर

જે માબાપો પોતાનાં બચ્ચાંને રબરનાં રમકડાં રમવા આપે છે, તેમને ખબર નથી હોતી કે તેથી તેઓ પોતાનાં વહાલાં બચ્ચાંઓની હોજરીમાં ઝેર દાખલ કરે છે. રબરનાં રમકડાંની બના-વટમાં સીસાનો ક્ષાર (વ્હાઇટ લેડ)—સફેદો વાપરવામાં આવે છે. આ ક્ષાર ઘણોજ ઝેરી ગણાય છે. જ્યારે બચ્ચાંઓ આવાં રમકડાં મોઢામાં નાખે છે ત્યારે તેના પેટની અંદર આ ઝેરી ક્ષાર જાય છે અને બચ્ચાંઓને અનેક દરદો જેવાં કે ખરાબ દાંત, બેવડો વળી ગયેલ બરડો, ગાગર જેવું પેટ વિગેરે થાય છે. જે માતાઓ પોતાનાં બચ્ચાંઓને રમવાને માટે રબરની 'ધાવણી' આપે છે તે આનાથી ધડો લેશે કે ? જૂના જમાનાની લાકડાની ધાવણીજ ઉત્તમ છે. રબરના કરતાં તે સસ્તી પણ મળે છે. બીજાં રમકડાં પણ લાકડાનાં અગર સફેદ કાચનાં વાપરવાં જોઇએ.

सस्ता साहित्यना उत्तम अने सस्ता ग्रंथो

खास महत्त्वना धार्मिक ग्रंथो

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદઇંચ	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
પ્રીતમદાસની વાણી–સર્વથી મોટો સંગ્રહ ..	....૪૨૦....	૫ × ૯	૧॥	...૦।-
અખાની વાણી–નવી આવૃત્તિ–પુષ્કળ વધારા સાથે	....૫૦૦...	૫ × ૮	૧॥	....૦।=
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા–નવી આવૃત્તિ....	....૭૦૦....	૫॥ × ૯...	૨॥	...૦॥-
શ્રીમદ્ભાગવત–ઉત્તમ ભાષાંતર	....૭૦૦....	૮ × ૧૧	૫)	....૧)
શ્રી રામકૃષ્ણકથામૃત–બંને ભાગ ભેગા	....૬૫૦...	૫॥ × ૮....	૨॥	....૦।=
શ્રી દાસબોધ–નવી આવૃત્તિ	....૬૨૦...	૫॥ × ૮....	૨॥	...૦।
શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ–મોટા બે ભાગમાં ...	૧૪૦૦....	૬॥ × ૧૦....	૬)	....૧।
મહાભારતનાં આદિ અને સભાપર્વ–ભાષાંતર	...૬૦૦....	,, ...	૨)	...૦॥=
સ્વામી રામતીર્થ–ગ્રંથ ૧ થી ૪, ભાગ ૧ થી ૧૩	૨૪૦૦...	૫॥ × ૮।....	૮।	....૧॥
સ્વામી વિવેકાનંદ–ગ્રંથ ૧ લો, ભાગ ૧–૨–૩....	....૫૭૫....	,, ...	૨।	....૦।=
,, ગ્રંથ ૨ જો ભાગ ૪–૫	....૬૦૦....	,, ...	૨।	....૦।=
,, ભાગ ૬–૭–૮–૯–૧૦–નોખા	૨૦૦૦....	૫ × ૬॥	૭)	....૦॥
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ–ખાસ શુદ્ધ આવૃત્તિ	....૭૮૪....	૫॥ × ૯ ...	૨।	...૦॥-
ધર્મતત્ત્વ–બંકિમકૃત ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ....	....૨૪૮....	૫॥ × ૮	૦॥।	...૦)=
યોગતત્ત્વ–રામચરકના ગ્રંથો ઉપરથી.... ...	...૩૮૪....	,, ...	૧।	....૦।-
શ્રી ભજનસાગર–બહોળા વધારાસાથે નવી આવૃત્તિ.....	૨૦૦ ...	૫ × ૮	૦॥=	૦)=
સ્વર્ગનું વિમાન – આ પુસ્તકો સ્વ૦ અ.સું. પઢીયાર-	...૩૮૪....	૫ × ૯	૧।=	....૦॥
સ્વર્ગની કુંચી – રચિત હોઇ એમાં અનેક	...૩૭૮....	,, ...	૧।=	...૦।-
સ્વર્ગનો ખજાનો – દાખલાદૃષ્ટાંતપૂર્વક ઉત્તમ	....૩૨૪....	,, ...	૧।=	...૦।-
સ્વર્ગનો પ્રકાશ – સદ્બોધ સમાયલો છે.	....૩૩૬...	,, ...	૧।=	....૦।-

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા–ગુજરાતી, હિન્દી કે મરાઠી સરળ ટીકા સાથે .... ૦।= ૦)=

ભગવદ્ગીતા–મૂળ મૂળ ....મધ્યમ અક્ષર ૦।=મોટા અક્ષર ૦॥=

પંચરત્ન ગીતા–મૂળ મૂળ ....નાના અક્ષર ૦।=, મધ્યમાક્ષર ૦॥, મોટા અક્ષર ૦॥।

છબીઓ–ભગવાનની, વ્યાસગણેશની તથા સર્વદમનની; દરેકનો ૦)-, ૧૦ પ્રતના ૦॥

उत्साह अने चेतनाप्रेरक पुस्तको

આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા–ભાગ–૧ લો	...૩૩૬....	૫॥ × ૮	....૧)=	....૦।
બંકિમનિબંધમાળા–ધર્મતત્ત્વસાથે નવી આવૃત્તિ	...૫૯૦....	૫॥ × ૮	૧॥	....૦।=
ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ (સાદું પૂઠું)	...૭૨૦...	૫ × ૬॥ ...	૧॥	...૦।
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ...	...૫૫૨....	,, ...	૧॥=	...૦)=
પ્રભુમય જીવન–અંગ્રેજીમાં લાખો પ્રત નીકળી છે	...૨૧૬...	,, ...	૦॥।	....૦)=